4562

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

Accn 4562

[वेदान्तविभागे प्रथमसम्पुटम्]

॥ अधिकरणसारावली शतदूषणी च ॥

LIBRARY
ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
MELKOTE-571 431

परिष्कारकः पर्यवेक्षकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादि सर्वाधिकारी :

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M. A.

२९, सौथ माडवीधी, कञ्जीवरम् ।

[इदमेव पुस्तकप्राप्तिस्थानम्]

मद्रास्—लिबर्टी मुद्रणालये समुद्रित ।

1940

एतन्मूल्यं प्रापणव्ययसहितं

Price : 3—0—0] ॥ रूप्यत्रयमात्रम् ॥ [With Postage

|| श्रीरस्तु ||

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायाम्

|| वेदान्तविभागः ||

|| अधिकरणसारावली ||

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

-(शास्त्रावतारः)-

स्वस्ति श्रीरङ्गभर्तुः किमपि दधदहं शासनं तत्प्रसत्त्यै सत्यैकालम्बि भाष्यं यतिपतिकथितं शश्वदध्याप्य युक्तान् ।
विश्वस्मिन्नामरूपाण्यनुविहितवता तेन देवेन दत्तां वेदान्ताचार्यसंज्ञामवहितबहुवित्सार्थमन्वर्थयामि ॥१॥

श्रीमद्भ्यां स्यादसावित्यनुपधि वरदाचार्यरामानुजाभ्यां सम्यग्दृष्टेन सर्वंसहनिशितधिया वेङ्कटेशेन क्लृप्तः।
सेव्योऽसौ शान्तचित्तैः श्रवणरसनया शान्तिलाभार्थिभिर्वा सिद्धश्शारीरकार्थे सहजबहुगुणः स्रग्धरादुग्धराशिः ॥२॥

त्यक्तस्वान्त (वे)वादिन्यधिकरणगणे पौनरुक्त्योक्तबाधौ मन्दत्वासङ्गतत्वे विशयमफलतां मानबाधं च मन्तॄन् ।
दिङ्मोहक्षोभदीनान् दिनकरकिरणश्रेणिकेवोज्जिहाना हृद्या पद्यावलीयं हृदयमधिगता सावधानान्धिनोतु ॥३॥

गम्भीरे ब्रह्मभागे गणयितुमखिलं कः प्रवीणः प्रमेयं ? दिङ्मात्रं दर्शयन्नप्यहमिह निपुणैः प्राध्वमध्यक्षणीयः ।
मा भून्निश्शेषसिद्धिस्तदपि गुणविदः स्फीतनिस्सीमरत्ने मध्येहारं निधेयं महति जहति किं मौक्तिकं लब्धमब्धौ?॥

वेदार्थे न्यायचिन्त्ये प्रथममधिगतः कर्मवर्गः प्रमाणैः भेदैरङ्गैः प्रयुक्त्या क्रमविरचनयाऽथाधिकृत्याऽतिदिष्ट्या ।
तत्राशेषैर्विशेषैस्तदनु तदनुवर्त्यूहतः प्राप्तबाधैः तन्त्रेणाथ प्रसक्त्या तत उपरि चतुर्लक्षणी देवतार्था ॥५॥

प्राग्धर्मेऽल्पास्थिरार्थे प्रशमितविशये तादृशाराध्ययुक्तेऽथातश्शारीरकांशे बहुविधमहिम ब्रह्म मीमांसितव्यम् ।
कृत्स्नस्वाध्यायसाङ्गाध्ययनसमुदितापातबुद्ध्यैव कर्म त्यक्त्वाऽऽदौ ब्रह्मचिन्तां किमिति नकुरुतां तन्न तुल्योक्त्यबाधात् ॥

प्रावण्यं प्राक्तिवर्गे सफलयतनतोपासनाङ्गत्वतोऽपि व्याख्यारूपेऽत्र शास्त्रे क्रमनियतिरतः स्याच्च मुख्यक्रमेण ।
मानत्वादिर्विचार्यः पुरत इह तथा वाक्यवेद्यात्पदार्थो दृष्टान्तश्चोपमेयाद्यदि मधु सविधे यातु चाद्रिं किमर्थ(म्)ः ॥

व्याचख्युः केऽपि तापत्रयहतिमितरे साधनानां चतुष्कं काण्डेऽस्मिन् पूर्ववृत्तं कथयति निगमः कर्मचिन्ताफलं तत्।
साङ्गाधीतिर्हि सूते विशयमवसरः क्वात्र तन्त्रान्तरादेरौचित्यस्थापिताऽयं क्रम इह न पुनश्चोदनासंप्रयुक्तः ॥८॥

नित्यप्राप्तस्य कण्ठस्थितकनकनयान्निर्विशेषस्य लब्धिर्मिथ्याभूतं निवर्त्यं श्रुतिशकलभुवः प्रेक्षणात्तन्निवृत्तिः ।
कर्मैवं क्वोपयुक्तं प्रतिभटमपि तद्वृत्ततोक्तिर्मदुक्ते प्राप्ताऽत्रेति प्रलापे प्रतिवचनगतिर्भाषिता विस्तरेण ॥९॥

मीमांसायाः कबन्धं कतिचन जगृहू राहुकल्पं शिरोऽन्ये किंतैरन्तर्विरोधप्रमुषितमतिभिर्बाह्यकल्पैर्भ्रमद्भिः ।
स्वाध्यायाध्यायकार्त्स्न्ये स्वविधिपरविधिप्रेरणा तावदास्तां. कृत्स्नापातप्रतीतौ किमिति कृतधियः कृत्स्नचिन्तां नकुर्युः?॥

प्राधीतस्यैकरूपप्रयतननियतादेकरूपोपकाराद्विद्यास्थानैक्यसिद्धौ क्रमनियतियुताकाङ्क्ष्यैकप्रबन्ध्यम् ।
अध्यायादिष्विवावान्तरविषयफलाद्यन्यताऽत्राप्यभेत्त्री तत्तुल्यः कर्तृभेदः कलिबलकलुषैः कल्पितोऽर्थे विरोधः ॥११॥

तत्तद्वैशिष्ट्यभेदाद्यदगणि भिदुरा देवता पूर्वभागे संज्ञावैषम्यमात्रादपि कथमियताऽधीतयष्टव्यभङ्गः ? ।
उद्देश्याकारभेदोऽस्त्ययमिति हविषामुक्तिभिन्ने प्रयोगे दौर्बल्यं त्वक्षवेद्यान्मितिचरमतया द्रव्यतो देवतायाः ॥१२॥

जैमिन्युक्तं विरुद्धं यदिह बहुविधं दर्शितं सूत्रकारैस्तस्मादत्रैकशास्त्र्यं हठकृतमिति न ब्रह्मसंवाददार्ढ्यात् ।
तन्नस्तात्पर्यभेदैर्विहतिपरिहृतिः काण्डवत्काण्डयोस्स्यात् बाह्यक्षेपार्थगूढाशयवचनभवद्भ्रान्तिशान्त्यादिसिद्धेः ॥१३॥

आक्षिप्य स्थापनीयाः कतिचिदिह नयाः पूर्वकाण्डप्रणीताः केचिद्व्युत्पादनीयाः क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्य ।
इत्थं सर्वत्र चिन्ताक्रम इति समतां वीक्ष्य मध्यस्थदृष्ट्या शास्त्रैक्ये पौनरुक्त्यप्रभृतिपरिहृतिस्सावधानैर्विभाव्या ॥

वृत्तिग्रन्थे तु जैमिन्युपरचिततया षोडशाध्याय्युपात्ता सङ्कर्ष : काशकृत्स्नप्रभव इति कथं तत्त्वरत्नाकरोक्तिः ।
अत्र ब्रूमस्सदुक्तौ न वयमिह मुधा बाधितुं किञ्चिदर्हाः निर्वाहस्तूपचारात् क्वचिदिति घटते ह्येकतात्पर्ययोगः ॥१५॥

सौत्री सङ्ख्या शुभाशोरधिकृतिगणना चिन्मयी ब्रह्मकाण्डे तादर्थ्येऽनन्तरत्वेऽप्यधिकरणभिदा नाल्पसारैः प्रकल्प्या ।
अक्षोर्म्याशाहिकाष्ठाद्विरदमुनिवसूर्म्यद्रितत्त्वातिशक्वर्यक्षैरक्षैः प्रयाजैरिह भवति रसैः पादनीतिप्रबन्धः ॥१६॥

शास्त्रं त्वेतत्समन्वित्यविहतिकरणप्राप्तिचिन्ताप्रधानैःअध्यायैष्षोडशाङ्घ्रिद्विकयुगभिदुरं षट्कभेदादिनीत्या ।
तत्राद्यं वक्ति सिद्धं विषयमपि परं तत्प्रतिद्वन्द्वियुग्मं स्वप्राप्तेस्साधनं च स्वयमिति हि परं ब्रह्म तत्रापि चिन्त्यम् ॥१७॥

तत्राद्येऽत्यन्तगूढाविशदविशदसुस्पष्टजीवादिवाचः पश्चात्स्मृत्यादिकैरक्षतिरहितहतिः कार्यताभ्रेन्द्रियादेः ।
दोषादोषौ तृतीये भवभृदितरयोर्भक्तिरङ्गानि चाथोपासारोहप्रभावोत्क्रमसरणिफलान्यन्तिमे चिन्तितानि ॥१८॥

स्रष्टा देही स्वनिष्ठो निरवधिमहिमापास्तबाधश्रिताप्तः स्वात्मादेरिन्द्रियादेरुचितजननकृत्संसृतौ तन्त्रवाही ।
निर्दोषत्वादिरम्यो बहुभजनपदं स्वार्हकर्मप्रसाद्यः पापच्छिद्ब्रह्मनाडीगतिकृदतिवहन् साम्यदश्चात्र वेद्यः ॥१९॥

विध्युक्त्याऽधीत्य वेदान्विधिबलविरतावन्यजादेव रागात् कृत्स्नं मीमांसमानाः क्रमत इति परब्रह्मचिन्तां तरन्ति ।
प्राप्ते तुर्ये युगेऽस्मिन् परिमितबलधीप्राणतद्विघ्नदृष्ट्या कालक्षेपाक्षमत्वात् कतिचन कृतिनश्शीघ्रमन्ते रमन्ते ॥२०॥

रागान्मीमांसते चेत् स्वयमिह यततां किं गुरूक्त्येति चेन्न ब्रह्म ज्ञानाप्तये गुर्वभिगमनविधेस्तेन तत्त्वोपदेशात् ।
सद्विद्याचार्यवत्त्वे प्रथयति च परब्रह्मवित्तिं तथान्याप्याचार्यादित्यधीते नियमविधिरसौ निश्चितो नीतिविद्भिः ॥२१॥

सिद्धे व्युत्पत्तिराद्या न भवति न च धोर्लक्षणाद्युज्यतेऽस्मिन् किं शास्त्रेणान्यसिद्धे न च निशमयितुस्सिद्धबोधे फलं स्यात् ।
ब्रह्मण्येवं न मानान्युपनिषद इति स्तम्भिते तद्विचारे शास्त्रारम्भं चतुस्सूत्र्यघटयदुचितैर्न्यायभेदैश्चतुर्भिः ॥२२॥

सिद्धे व्युत्पत्त्यभावे स्वरिव फलतया लक्ष्मभङ्गे च लभ्यं ब्रह्मान्योक्त्याऽनुमानप्रमितमपि भवत्वंशतश्शास्त्रवेद्यम् ।
विध्यर्थत्वेऽप्यबाधात्परविषयवचस्स्वार्थमानं भवेदित्यन्वारुह्योक्तिर्दैन्यं न हि सहत ऋजुसूत्रकद्वावदूकः ॥२३॥

द्वाभ्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुदितं सिद्धरूपे परस्मिन् द्वाभ्यां वैफल्यशङ्का तदनु परिहृता शास्त्रतज्जन्यबुद्ध्योः ।
औचित्यानेकभाष्यस्वरसगतिमती प्राक्तनी वर्तनीयं शास्त्रारम्भार्थमेकं त्रितयमपि परं शास्त्रमित्याहुरेके ॥२४॥

यत्तत्सेनेश्वरार्यैरगणि वकुलभृत्किङ्करै रङ्गधुर्कारि व्यासार्यैर्न्यासि च द्विरश्रुतमिति विशदं विष्णुचित्तैर्विवव्रे ।
अश्रौषं शेषकल्पादहमपि विदुषो वादिहंसाम्बुवाहात् अद्धा निर्धार्यतेऽतश्चतुरधिकरणी ब्रह्मचिन्तोद्यमार्था ॥२५॥

व्युत्क्रम्यात्राद्यतुर्याविभिदधति नयौ केचिदप्राप्तमेतत् बोधासिद्धौ कथं तत्फलमिह विमृशेत् सिद्धवत्कारमान्द्यात् ।
मध्यौ द्वौ रूपनामप्रजननविषयौ यद्विदुस्तच्च मन्दं सत्युक्तेऽपेक्षितेऽर्थे विफलविभजनं नोचितं नीतिसूत्रे ॥२६॥

इति शास्त्रावतारः ॥

–(अथ जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥)– सू० अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । १.१.१.

कार्ये व्युत्पत्तिराद्या नियतमिति गिरस्तत्परा एव सर्वा नान्या वेदेऽपि नीतिस्तत उपनिषदामूषरप्रायतैव ।
नातस्तद्वेद्यमीमांसनमुचितमिति प्रत्यवस्थीयमाने सिद्धे व्युत्पत्तिमाद्यां बहुमुखमवयन् ब्रह्म जिज्ञास्यमाह ॥२७॥

अङ्गुल्या निर्दिशन्तः किमपिकिमपि तद्वाचकांशैः प्रयुक्तैः बालान् व्युत्पादयन्ति क्रमभवमिलितज्ञापकत्वं विदन्तः ।
सङ्घातास्ते पदानां विदधति च धियं क्वापि सिद्धे विशिष्टे कर्तव्ये क्वापि चेति क्वचिदिह नियतिश्शब्दशक्तेर्न कल्प्या ॥

संसारेऽनादिसिद्धे मुहुरनुभवतस्सञ्चितास्संस्क्रियास्स्युस्संस्कारोद्बोधकाश्च स्वयमुपनिपतन्त्यप्रकम्प्यात्प्रवाहात् ।
तत्तज्जातीयभेदग्रहणसमुचिता वृत्तयस्तन्निदानाः तद्वत्स्याच्छिक्षकादिव्यवहृतिषु शिशोरैदमर्थ्यादिबोधः ॥२९॥

दक्षैराधोरणाद्यैरनुमितविविधस्वप्रयासोपयोगैः शिक्षाभेदा विचित्रा गजविहगमुखान् ग्राहयद्भिः प्रयुक्ताः ।
तस्मात्सार्थौ मनुष्यप्रभृतिषु च तथाभूतशिक्षाविशेषः कल्प्यो भाष्योदितोऽयं न यदि कथमसौ कल्पतेऽन्योऽपि मार्गः ॥

कस्मैचित्सिद्धमर्थं कमपि कथयितुं चेष्टया चोद्यमानः तस्मै तं वक्ति तद्धीसमविषयतया शिक्षते तद्वचोऽन्यः ।
आदिष्टो बोधनार्थं यदिह वितनुते तत्तदर्थं हि युक्तं तद्वाक्यात्सिद्धवेदी प्रयतत इति चेदस्त्वनादेशिकं तत् ॥

पुत्रस्तेऽभून्न सर्पोऽयमिति वचनतः प्रीत्यभीत्यादिलिङ्गैः तद्योग्यार्थं तदूह्यं विषयनियतिरासक्तिपूर्वैः क्वचित्स्यात् ।
आवापोद्वापभेदात् प्रतिपदनियता शक्तिरप्यत्र सिद्ध्येत् भूयोदृष्ट्यादिसाहायकमिह वचसः कार्यपक्षाविशिष्टम् ॥

कार्ये व्युत्पत्तिराद्या भवतु तदपि किं शक्तितात्पर्यसिद्धेः प्राग्व्युत्पत्तिः क्रियायां नृवचसि निगमे त्वन्यथेत्यभ्युपैषि ।
स्थाप्याऽतोऽनन्यथासिध्द्यनुगमनियतैस्सत्प्रयोगैर्हि शक्तिः कोऽसौ पाञ्चाल इत्याद्युचितविरतिकं सिद्धमात्रेऽपि वाक्यम् ॥

दुःखासंभिन्नदेशप्रभृतिफलतया चोदनास्वेव सिद्धं श्रौतत्वादार्थवादिक्यपि भवति फलं रात्रिसत्रे प्रतिष्ठा ।
अङ्गीकुर्मो निषेधानुगुणमिति तथाऽनर्थकत्वं निषेध्ये विद्ध्यर्थैरप्यतस्स्यादवितथविषया ब्रह्मधीरर्थवादैः ॥३४॥

–(इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥)–

–(अथ जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥)–सू० जन्माद्यस्य यतः ॥ १.१.२.

जन्माद्यैश्चेद्विशेष्यं भवति बहुलताऽथोपलक्ष्यं ब्रवोषि ज्ञाताज्ञातादिदौःस्थ्यं व्यतिषजति न चालक्षिते स्यात्परीक्षा ।
उद्दिष्टब्रह्मचिन्ता तत इह कथमित्यत्र हेतुत्वलक्ष्यः पुंसूक्तादिप्रसिद्धो गुणनिधिरघजिद्ब्रह्मशब्दार्थ उक्तः ॥३५॥

नाना चेल्लक्षणानि स्वरसभिदुरता ब्रह्मणि स्याद्विशेष्ये खण्डो मुण्डश्च गौरित्यभिलपनसमा धर्मिशब्दैकताऽत्र ।
तेष्वेकं चेद्यथाऽन्यत्समुदितमफलं स्याद्व्यवच्छेद्यहानेः खण्डत्वादिक्रमाच्चेत्यसदविहतितः खण्डतादेर्विशेषात् ॥ ३६॥

तत्तत्स्वप्रत्यनीकव्युदसननियतं भेदकं नान्यबाधि व्याघातः कालभेदान्न भवति जननस्थापनध्वंसनानाम् ।
प्रत्येकं लक्षणत्वं सुवचमिह बहूदाहृतिर्धीमहिम्ने संभूयाप्याहुरेके फलमपि च तदाशङ्कितार्थव्युदासः ॥३७॥

ज्ञातं चेन्नोपलक्ष्यंनच यदि नतरां लक्ष्मयोगाप्रतीतेः ज्ञाताज्ञातांशभेदस्त्विह दुरभिलपो लक्षणेनैव वेद्ये।
ब्रैह्मत्वं ब्रह्मशब्दान्वितिरपि विदिते त्वत्र नोचेन्न शङ्का मैवं नानागमोद्यद्विशयशमनतः श्रीमति ब्रह्मतोक्तेः॥ ३८॥

यावल्लक्ष्यावबोधं यदवगतिरतो लक्षणात्तद्विशेष्यं यस्याबोधेऽपि पश्चाद्यदवगतिरिदं स्यात्तु ते नोपलक्ष्यम् ।
तस्माद्द्वेधाऽपि भाष्येऽनुमतिरनुचितेत्याशयाज्ञस्य चोद्यं मोक्षार्थोपास्यभेदे ह्युभयमपि समन्वेति विद्याविकल्पात् ॥३९॥

चन्द्रे शाखेव शान्ते महसि तटगतं लक्षणं कारणत्वं सत्यज्ञानादिवाक्यैरपमृदितगुणं तद्विभातीति डिम्भाः ।
एकत्रार्थो विशेष्ये प्रतिपदनियतावर्ज्यतत्तन्निमित्तद्वारावृत्तिं पदानामिह विदुररुणाद्युक्तिवन्न्यायवृद्धाः ॥४०॥

–(अथ शास्त्रयोन्यधिकरणम् ॥ ३ ॥)– सू० शास्त्रयोनित्वात् ॥ १.१.३.

वीतावीतप्रयोगक्रमनियतिमती कार्यता विश्वमेतत् सर्वज्ञेन प्रक्लृप्तं गमयति विफलस्त्वत्र शास्त्रैर्विचारः ।
इत्युन्नीतौ लघुत्वादनुमितिवशतः कर्मजैश्वर्ययुक्तो विश्वामित्रादिनोत्या स्फुरति विभुमिहासूत्रयच्छास्त्रवेद्यम् ॥ ४१॥

क्षित्याद्यं कार्यताद्यैः कटकमकुटवत् कर्तृपूर्वं स कर्ता सिद्ध्येदल्पाण्वदृष्टप्रभृतिजनकदृक् सर्वशक्तिश्च मैवम् ।
श्रोत्राद्यैस्सौरभादिग्रहणरुचिरियं तादृशव्याप्त्यभावात् सर्वं हेतुं न पश्येत् घटकृदिह न चाकर्तृता तावताऽस्य ॥४२॥

कार्यत्वात् स्याद्विवादास्पदमिदमखिलं सर्ववित्कर्तृपूर्वं यन्नैवं तद्धि नैवं पुरुषवदिति नानन्यथासिद्ध्यभावात् ।
हेतावेतादृशात्मन्यविदुरभिदुरं व्याप्त्यसिद्ध्यादिदौःस्थ्यं तद्भङ्गे लक्षणानामगणि गमनिका तत्त्वमुक्ताकलापे ॥४३॥

यद्यप्यात्मान्तरादेरनुमितिरनघा लिङ्गभेदैस्तथाऽपि प्रत्यक्षव्याप्तिशैली न खलु शिथिलिता कुत्रचित्पक्षभेदे ।
आम्नाये त्वद्भुतोक्तिर्न भवति वितथा तादृशाप्तोक्तनीत्या बाधाभावादिसाम्याद्विहतिमति भवेल्लोकवद्व गौणतादिः ॥

नन्वाम्नायप्रधानाः क्वचिदनुकथयन्त्यस्मदादेरशक्यैः कार्यैः कर्ताऽनुमेयः पर इति तदभिप्रैतु जन्मादिवाक्यम् ।
तस्मादीशानुमानत्यजनमनुचितं वैदिकस्येति चेन्न क्वाप्यौचित्योपदेशाद्यत इति च सदाद्युक्तिसिद्धानुवादात् ॥४५॥

–(अथ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥)– सू० तत्तु समन्वयात् ॥१.१.४.

कर्तव्ये ह्यर्थ उक्ते निशमयितृफलं सिद्धरूपे तु न स्यात् प्रीत्या साफल्यक्लृप्तौ वितथमपि वचः किन्न दृष्टं तदर्थम् ।
विद्यार्थत्वेऽन्यदृष्टेर्विषयवदनृतं तत् परीक्ष्यं न भावीत्याक्षेपेऽनन्यशेषं निरवधिकसुखे शास्त्रतात्पर्यमाह ॥४६॥

तात्पर्यं ब्रह्मतत्त्वेऽप्यविहतविधिनाऽप्येकवाक्यत्वपक्षे भेदेऽपि स्यादसिद्धेर्न भवति बलिभुगदन्तसङ्ख्योक्तिसाम्यम् ।
स्वादार्थत्वं मृषात्वक्षममिति न मृषेत्यूहने प्रीत्ययोगाद्बालोपच्छन्दनादिष्वपि विषयतथाभावबुद्ध्यैव हर्षः ॥४७॥

यत्प्रीत्यर्थं वचस्तन्निखिलमनृतमित्यर्भकप्रायवाक्यं सत्योक्त्यानन्ददृष्टेर्न च विहतिरिहाध्यक्षतश्शास्त्रतो वा ।
तेनानन्यार्थसिद्धोक्त्यनृतविषयताशङ्कनस्तम्भनेन त्रय्यन्तास्सत्यनित्याद्भुतपरमपरब्रह्मनिष्ठाः प्रमाणम् ॥४८॥

ब्रह्मैके निष्प्रपञ्चीकरणविधिपदं ध्यानविध्यर्थमन्ये निर्धर्माद्वैतवाक्योपचरितमितरे सिध्यतीति ब्रुवन्ति ।
तेषामेषां स्वपक्षस्ववचनविहतिव्याकुलानेकजल्पः कल्पोऽयं बाह्यकल्पः कृतमतिपरिषत्पीठमर्दैरमर्दि ॥४९॥

अन्यार्थो ह्यर्थवादस्स्तुतिमुखमुखतः स्थापितः प्रागिदानीं स्वातन्त्र्येण प्रमाणीक्रियत इति ततः काण्डयोस्स्याद्विरोधः।
न स्यात्सामान्यतो हि प्रथममभिदधे मानतास्थापनार्थं केषांचित्स्वार्थतोक्ता स्वत इह सुभगे बोधमात्रात्पुमर्थे ॥५०॥

त्रेधा सर्वत्र वेदे नियतविभजने चोदनाद्यंशभेदैश्चत्वारोऽप्यर्थवादा मुनिभिरभिहिता ब्राह्मणांशस्य शेषाः ।
अत्रातच्छेषतोक्तौ स्मृतिहतिरिति चेद्विद्धि दत्तोत्तरं तत् सामान्योक्तिर्हि सेयं तत उपरि यथामन्त्रविध्यन्यतोक्तिः॥

आम्नातैरैहिकार्थैरविगुणसफलैश्शाकुनज्यौतिषाद्यैः पारत्रिक्या प्रवृत्त्याऽप्यतिनिपुणधियामागमाश्वाससिद्धौ ।
शब्दे तस्माच्च बोधे सति परविषये दोषबाधव्यपेते मानं तत्र स्वतोऽसौ न कथमितरथा नैगमाध्वापलापः ॥५२॥

शास्त्रारम्भोपपत्त्यै चतुरधिकरणीपेटिकेयं प्रवृत्ता लक्ष्यस्योक्तं विशेषद्वयमिह घटते वक्ष्यमाणोपजीवि ।
सद्ब्रह्माद्युक्तिवेद्यः पर इति हि वदेत्कारणत्वाधिकारे वक्ष्यत्यस्य द्विलिङ्गाद्यधिकृतिषु पुनस्तादृशानन्दतादीन् ॥५३॥

॥ इति शास्त्रारम्भपेटिका ॥

आत्मन्येवं परस्मिन्न कृत इति मिते विश्वहेतुत्वलक्ष्ये शास्त्रैकस्थापनीये निरुपधिपरमप्रेमयोग्ये प्रसक्ते ।
ईदृक्त्वं स्याद्यथार्हं प्रकृतिपुरुषयोर्नानुमानाद्ययोग्यौ दुःखास्पृष्टौ च तावित्यथ परकथनं दोधवीति क्रमेण ॥५४॥

—(अथेक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥)—सू० ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ १.१.५.

गौणेक्षासाहचर्यान्न तु बहुभवनप्रेक्षणं नैव मुख्यं दृष्टान्ताद्यैरिहाभात्यनुमितिरचितस्तादृशाज्जन्म युक्तम्।
सच्छब्दस्तेन मूलप्रकृतिमविकृतिं व्याहरेदित्ययुक्तं श्रुत्याऽन्येषां निरोधात्त्वदभिमततिरस्कारिलिङ्गादिभिश्च ॥५५॥

ज्ञाते ह्येकत्रसर्वं विदितमिति भवत्यैक्यसिद्ध्यै प्रतिज्ञा मृत्तत्कार्योदयश्च त्रय इह कथितास्तस्य दृष्टान्तभेदाः ।
तेनाव्यक्तानुमानं कथितमिति वृथोत्कण्ठितं हेत्वनुक्तेस्सारूप्यादेश्च हेतोरुपरि परिहृतेरत्र संभावनोक्तेः ॥५६॥

आदेशात्मस्वशब्दैरनितरशरणैस्त्वं तदैक्योपदेशाज्जीवेन स्वेन साहंकरणमनहमोऽचिद्गणस्य प्रवेशात् ।
एकज्ञानेन सर्वं विदितमिति गिरा सर्वतादात्म्यवाचा शाखाविद्यान्तरादेरपि बहुभविता विश्वविद्विश्वमूर्तिः॥५७॥

—(अथानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)—सू० आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १.१.१३.

मुख्येक्षा यद्यभीष्टा भवतु तदुचिते सा पुनर्जीवतत्त्वे सद्विद्यायां हि शब्दैस्त्रिभिरुपरि सतस्तस्य जीवैक्यमुक्तम् ।
इत्यूहादुज्जिहानं प्रशमयितुमथ प्रस्तुतो विश्वकर्ता जीवस्याप्यन्तरात्मा निरुपधिकमहानन्दथुस्स्थाप्यतेऽत्र ॥५८॥

दृष्टः पूर्वं विकारे मयडिति चरमेऽप्येवमस्त्वित्ययुक्तं मध्ये तद्भङ्गदृष्टेः प्रचुरमिह वदेत् प्रत्ययोऽन्यस्य बाधात् ।
आनन्दप्राचुरी च प्रकृतपरसुखाल्पत्वलब्धावधित्वात्दुःखाल्पत्वानपेक्षा परदुरितभिदश्शासितुस्तद्विरोधात् ॥ ५९॥

आत्मा तस्यैष एवेत्युदितमनितरात्मत्वमस्यैव वक्तुं शारीरोक्तिश्च तस्मिन्निखिलतनुतया स्यादसङ्कोचवृत्तिः।
शोध्यत्वं तत्तदर्थानुगुणमिति विभोस्तत्प्रसाद्यत्वमात्रं प्राप्येऽस्मिन्प्राप्तिरूपा परविद उपसंक्रान्तिरानन्दसिन्धौ ॥६०॥

निर्देहेऽस्मिन्निरंशे न हि भवति शिरःपक्षपुच्छादि किञ्चित् तस्मात्पुच्छं प्रतिष्ठेत्युदितमिह परं ब्रह्म भातीति चेन्न।
सोढा पुच्छत्वक्लृप्तिर्यदि कथमितरन्नानुमन्येत कल्प्यं ब्रह्मण्यात्मप्रतिष्ठावचनमनितराधारताख्यापनाय ॥६१॥

–(अथ अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥)– सू० अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १.१.२१.

भूयिष्ठानन्तपुण्योपचयबलसमुद्बुद्धपूर्वोक्तभूम्नां शक्रादिन्यायतस्स्यात् त्रिगुणतनुभृतामीश्वराणां प्रवाहः।
तन्नाकर्मोत्थदिव्याकृतिजनिमहिमा शासिता सर्वपुंसां नित्यश्रीर्ब्रध्नबिम्बे श्रुत इति स य इत्युक्त एवैष एकः ॥६२॥

सर्वेभ्यः कल्मषेभ्यो ह्युदित इति वदत्यन्तरादित्यविद्या तस्माच्छेषाभ्यनुज्ञानयत इति विभोः पुण्ययोगोऽस्तु मैवम्।
आम्नातोऽनन्यशास्यस्स्ववशपरफलस्साधुना नैष भूयान् स्यात्पुण्ये लक्ष्मयोगादपि न सुकृतमित्यादिना पाप्मशब्दः॥

प्रख्यातं शुद्धसत्त्वं किमपि तदनघं द्रव्यमव्यक्ततोऽन्यत् तद्रूपं रूपमैशं दिवि कनति तथा शेषशेषाशनादेः।
नित्यं तत्सूरिसेव्यं परतरमजहत्स्वस्वभावस्स देवः पुंसां संसारशान्त्यै विपरिणमयति व्यूहपूर्वैर्विभागैः ॥६४॥

देहत्वात् सप्तधातुत्रिमलमघभवं दुःखकल्लाशयुक्तं सांशत्वादेश्च हेतोरिति यदि तदसद्धर्मिमानेन बाधात्।
बाधश्शास्त्रैकवेद्ये क्वचिदपि न भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गात् यत्तु स्वेच्छावतारेष्वभिनयति तदप्यासुरोपप्लवार्थम् ॥६५॥

इत्थं विद्यात्रयेण स्थिरचरचिदचिद्देहिनस्सर्वहेतोरव्यक्ताज्जीवतत्त्वादपि समधिकता यद्यपि स्यात्तथाऽपि।
उत्थानद्वारभेदात् क्रमत इह मृदूपक्रमान् क्रूरनिष्ठान् अध्यायेऽस्मिन्निरुन्धन्नधिकरणगुणैस्तद्गुणानुद्गृणाति ॥६६॥

शब्दैस्सद्ब्रह्ममुख्यैश्श्रुतिशिरसि मितं कारणं किञ्चिदेकं सङ्कल्पाभ्यासरूपैरतदननुगुणैश्चिन्तितश्चिद्विशेषः।
भूताकाशादिशङ्काजननसमुचितैर्नामभिः कारणस्थैः क्षिप्त्वा तत्पादशेषे श्रुतिसमुदयनासम्भवोक्त्या भुनक्ति ॥६७॥

आकाशप्राणशब्दावनितरगतिकौ रूढिभङ्गेन नेयौ ज्योतिश्शब्दस्तु रूढ्या प्रथयति पुरुषं दिव्यतेजोविशिष्टम्।
प्रख्यातेन्द्रादिशब्दस्तदनु नियमितस्तद्विशिष्टप्रवृत्त्येत्येवं स्यात् पेटिकैषा द्विकयुगलवती शब्दवृत्तिक्रमेण ॥६८॥

–(अथ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)– सू० आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ १.१.२३.

अत्राकाशस्त्वशेषप्रभवविलयभूस्साम्नि दृष्टस्स्वनाम्ना निर्दिष्टस्तैत्तिरीयेऽस्त्यनितरजनितस्वात्मनस्सम्भवोक्त्या।
मैवं सिद्धानुवादो ह्ययमथ च परप्राप्यतादिर्न तस्मिंस्तत्कर्तात्मा विपश्चिच्छ्रुत इति विहता स्वात्मनस्तत्प्रसूतिः॥

–(अथ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥)– सू० अत एव प्राणः ॥ १.१.२४.

प्राणायत्तं हि देहादिकमिह विदितं तेन तत्कारणत्वं श्रुत्युक्तं रूढिशक्त्या सुदृढमिति न तद्व्योमवत् बाधनीयम्।
तन्न प्राणस्य काष्ठादिषु महिमहतेः पूर्ववच्चानुवादात् आकाशोक्तेरिवोक्ते भगवति निखिलप्राणनस्यापि दृष्टेः ॥७०॥

नोक्तिं व्याहन्ति लिङ्गं किमपि भवति तु ख्याततत्त्वानुकूलं शब्दश्चानन्यनिष्ठश्श्रुत इति न परो ज्योतिराद्युक्तिवेद्यः।
विश्वोत्पत्त्युक्त्यभावेऽप्यवगतमिह तल्लिङ्गमित्याक्षिपन्तं रुन्धेऽथाधिक्रियाभ्यां तदुचितचिदचिद्वर्गवैशिष्ट्ययुक्त्या ॥

—(अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥)— सू० ज्योतिश्चरणाभिधानात्. १.१.२५.

कौक्षेयज्योतिषैक्यं कथितमिह परज्योतिषस्तस्य विश्वोपादानत्वं च विद्यान्तरविदितमतः कारणं वह्निरस्तु ।
मैवं पुंसूक्तवाक्योदितपरपुरुषप्रत्यभिज्ञानत्वबाधात् गायत्र्युक्तिस्तु साम्यादपि च निगदितास्तस्य भूतादिपादाः ॥७२॥

उत्थानं ज्योतिरादावधिकरणयुगे कारणव्याप्तलिङ्गादित्याभाष्यान्यलिङ्गं स्ववचसि विहितं नेति भाष्यं कथं स्यात् ।
इत्थं विश्वादिलिङ्गं सदिह न तु पराभीष्टलिङ्गं समस्तीत्युत्पश्यन् पूर्वपक्षी व्यवहरति तथा व्याहतिस्तत्र शङ्क्या॥

—(अथ प्रतर्दनाधिकरणम् ॥ ११ ॥)— सू० प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ १.१.२९.

विद्या प्रातर्दनी सा वदति हिततमोपास्तिकर्मेन्द्रमेव ख्यातप्राणेन्द्रचिह्नान्वितमपि तदसौ विश्वकर्तेति चेन्न ।
ब्रह्म त्रेधा ह्युपास्यं बहुविधचिदचित्कञ्चुकं स्वात्मना च प्राणेन्द्रप्रक्रमोऽपि प्रबलतरमहावाक्यवैघट्यभग्नः ॥७४॥

यल्लिङ्गं कारणैकस्थितमिति कथितं ज्योतिषीन्द्रे च तत्तु प्रख्यातान्यैकनिष्ठं प्रथममितमतस्तन्मुखोत्थित्ययोगः ।
अप्राप्ते तद्विमर्शे प्रकृतशिथिलता नेति चेत्सत्यमेतत् विष्णूत्पत्त्युक्तिनीतिक्रमत इह पुरोवादमुत्प्रेक्ष्य शङ्का ॥७५॥

ज्योतिःप्राणेन्द्रशब्दाः परतरविषयाः कारणव्याप्तधर्मादित्येतत्साध्वमीषां बहुविहतिमती ख्यातमात्रे तु वृत्तिः ।
तत्कौक्षेयानलात्मा कथित इह तथा ध्यानतस्तत्फलाप्त्यै मुख्यप्राणादिलिङ्गं तदुपहितपरोपासनान्मोक्षणाय ॥७६॥

कार्यं यत्कर्मवश्यं यदपि दृढमितं तन्निरूढैस्तु शब्दैः निर्दिष्टे ब्रह्मणि स्यात्क्वचिदगतिहता रूढिरैन्द्रीनयेन ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्ध्यधिगमनबलात्तद्विशिष्टे विवक्षा स्यादीशे ज्योतिरिन्द्राद्यभिलपनपदेऽहंत्वमादीरिते च ॥७७॥

स्वेच्छातस्सर्वहेतुश्शुभगुणविभवानन्तनिस्सीमहर्षश्शुद्धाकर्मोत्थनित्याकृतिरनुपधिकाकाशनादिस्वभावः ।
सप्राणाप्राणभेदव्यतिभिदुरजगत्प्राणनो दिव्यदीप्तिः प्राणेन्द्राद्यन्तरात्मा प्रभुरधिकरणैस्सप्तभिः प्रत्यपादि ॥७८॥

इति प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—(॥ अथ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥)—

अत्रायोगान्ययोगव्यपनयननयैर्ब्रह्मपादत्रिपादीभागारूढैर्मृदूपक्रमकठिनपरैः प्राय आद्ये प्रसाध्यम् ।
कृत्स्नाक्षेपोपशान्त्यै प्रथम इह ततः पाद उक्तस्त्रिपादी काचित्काक्षेपपूर्वाखिलकलहसमुन्मूलनाय प्रणीता ॥७९॥

अस्पष्टस्पष्टरूपस्फुटतरचिदचिल्लिङ्गवद्वाक्यचिन्ता भाष्ये दीपावतारेऽप्यगणि नयगणैस्सम्प्रवृत्ता त्रिपाद्याम् ।
अत्यन्तास्पष्टलिङ्गान्वितविषयमुशन्त्याद्यपादं तु केचित् तत्रेदं तारतम्यं नियतनिजबलैः कर्मतार्तीयमानैः ॥८०॥

पूर्वत्रासिद्धरूपैस्स्वमतिविरचितोन्नीतिभिः पूर्वपक्षस्सिद्धैस्साधारणैरप्युपधिनियमितैः प्रत्यवस्था द्वितीये ।
स्पष्टासाधारणत्वैरुपरि परमतानूक्तिकल्पैरथेतिन्यायैकत्रिंशदत्र प्रतिचरणविभक्त्यन्विताऽन्वेषणीया ॥८१॥

विश्वं पादे द्वितीये वपुरिति कथयंश्चिन्त्यते वाक्यवर्गो विश्वाधारस्स आत्मेत्यभिलपनपरस्तर्कणीयस्तृतीये ।
तुर्ये साङ्ख्यादिपक्षोदितपरिपठनभ्रान्तिरुन्मूलनीयेत्येवं केचित्त्रिपादीं जगदुरयमपि श्रोतृबुद्धेस्समाधिः ॥८२॥

—(अथ सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥)—सू० सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्. १.२.१.

यस्य प्राणश्शरीरं स खलु हिततमोपास्तिकर्मप्रसक्तस्तस्मिञ्जीवत्वशङ्कां जगदुपजनके सौति शाण्डिल्यविद्या ।
पूर्वन्यायाच्च युक्तं दमनमिह महावाक्यतः प्रक्रमस्येत्युत्थाने प्रक्रमोक्तानुगुणमिति महावाक्यमेकीकरोति ॥८३॥

अन्वारुह्यात्र भेदं प्रथममधिकृतिर्भाषिता किंनिमित्तं विद्यैकत्वेऽनुवादः पर इह गुणविध्यर्थमेवेति युक्तम् ।
सत्यं ब्रह्मानुमत्य क्वचिदुपनिषदि क्वापि कल्प्ये विवादे चिन्त्यैषोदाहृतिस्स्यात्परमतरचितेत्यर्थसिद्धिस्तु बोद्ध्या ॥

सर्वत्वं कर्मभिस्स्वैर्जनिमति घटते ब्रह्मशब्दोऽत्र चैवेत्यल्पस्थानोऽल्पमानस्सुखतदितरभुग्जीव एवेति चेन्न ।
तज्जत्वादेरनूक्तेर्विविधगुणभिदादर्शनात्सर्वतादेस्स्वारस्यादप्यणुत्वं ह्युपधिकृतमिहोपास्तये ज्यायसि स्यात् ॥८५

--(अथ अत्त्रधिकरणम् ॥ १३ ॥)--सू० अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ १.२.९.

अत्ता खल्वोदनादेर्भवभुगिति कठश्रुत्यधीतोऽप्यसौ स्यान्न स्यान्मृत्यूपसिक्तस्थिरचरनिखिलग्रासतस्तच्छयोक्तेः ।
जीवव्यावर्तनं च प्रकरणविदितं भोक्तृतोक्तिर्द्वयोस्तु प्रेर्यत्वप्रेरकत्वप्रतिनियतरसाच्छत्रिनीत्याऽथवा स्यात् ॥८६॥

सत्त्वं स्वाद्वत्त्यनश्नन् ज्ञ इति विभजनात्पैङ्ग्यधीतं तु सत्त्वं बुद्धिः प्राणोऽथवेति त्वृतमिह पिबतोर्जीव एकस्तयोश्चेत् ।
मैवं जन्तौ तु सत्त्वश्रुतिरियमुचिता कर्मभुङ्नाप्यनश्नन् तत्प्रश्नप्रक्रमोऽन्याशय इदमपि चाभाषि पूर्वापराद्यैः ॥८७॥

–(अथ अन्तराधिकरणम् ॥ १४ ॥)—सू० अन्तर उपपत्तेः ॥ १.२.१३.

यद्वृत्तादेर्य एषोऽक्षिणि पुरुष इति श्रूयमाणोऽस्तु जीवो यद्वाऽक्ष्णो देवताऽर्कः प्रतिकृतिरथवा तत्र दृश्येति चेन्न ।
एतद्ब्रह्मैतदेवामृतमभयमिदं कं खमित्याद्यधीते स्संयद्वामत्वमुख्यैस्स्थितिनियतिबलादर्चिराद्युक्तितश्च ॥८८॥

स्वातन्त्र्योत्तंसितासु श्रुतिषु न फलदस्यैव वेद्यत्ववादः कल्याणालोकनादेरिव विधिबलतो वेदनस्यार्थवत्त्वात् ।
तस्मादक्ष्यन्तरस्थः प्रतिकृतिपुरुषो युज्यते पूर्वपक्षे सेयं पूर्वापराख्यप्यधिकृतिषु यथासम्भवं नीतिरूह्या ॥८९॥

पूर्वन्यायेऽग्निविद्या पुरत उपनता मध्यतस्त्वत्र तस्मात्तद्वन्न ब्रह्मविद्यानुगतिरिति भवेदक्षिविद्या ततोऽन्या।
मैवं विच्छित्तिरङ्गैर्न हि भवति मिता चाङ्गताऽनेकधाऽस्याः प्रोक्तं च ब्रह्मविद्यानुगुणमिह फलं प्राक्तु न ब्रह्मदृष्टिः॥

—(अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ १५ ॥)— सू० अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १.२.१९.

अन्तर्यामी स जीवो बहुविधकरणायत्तधीवृत्त्यनुक्तेर्नान्यो द्रष्टेति चोक्तेरिति यदि न नियन्त्रन्तरस्य व्युदासात् ।
द्रष्टृत्वाद्यं च तत्तद्विषयघटितधीरूपमीशे हि मुख्यं तद्धर्माः काण्वमाध्यन्दिनपठितिगतास्तस्य चात्मा शरीरम् ॥९१

स्थानैक्यादत्र शाखाद्वयपरिपठितावात्मविज्ञानशब्दा वेकार्थावित्यकम्प्यं तदपि कथयतो बुद्धिमेवेत्यपार्थम् ।
लोकाम्नायप्रसिद्ध्योरनुगमत इमौ चेतने ह्येकतानौ बाधः केनापि नास्मिन्भवति च सत इत्यादिभिस्सामरस्यम् ॥

–(अथादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ १६ ॥)–सू० अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ १.२.२२.

दृश्यत्वादेर्निषेधो विकृतिमति भवत्यक्षरे सन्निकर्षात् पञ्चम्युक्ताक्षरं तत्तदवधिकपरः पञ्चविंशोऽस्तु मा भूत् ।
सर्वज्ञत्वादिदृष्टेः प्रथमसमुदितं त्वक्षरं ब्रह्म शुद्धं पश्चादुक्तं तु जीवादिकमवधितया भेदतस्तत्परोक्तेः ॥९३॥

--(अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥ १७ ॥)--सू० वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ १.२.२५.

स्वर्लोकादित्यवाताम्बरसलिलमहीरूपमूर्द्धादिक्लृप्त्या ध्येयो वैश्वानरात्मा स्थिरबहुविशयश्शब्दलिङ्गादिसाम्यात् ।
मैवं ब्रह्मेत्यधीतेर्भुवनतनुतया योगतस्त्वग्निशब्दो वैशिष्ट्याद्वा क्रियाङ्गं स्ववपुषि परधीर्गार्हपत्यादिधीश्च ॥
अन्यस्मिन्नन्यदृष्ट्या न भवति विदुषां क्वापि निश्श्रेयसाप्तिस्तस्माद्वैश्वानरोऽसौ न पर इति फलं त्वन्न सिद्ध्यादि मैवम् ।
ब्रह्मैव ह्यन्यदृष्ट्यन्वितघटितमिह ब्रह्मशब्दाद्यबाधात् सर्वाघध्वंस उक्तः फलमपि परमं ब्रह्म च व्याप्तमन्नम् ॥
त्रिष्वत्रोपासितॄणां मितहृदयगुहास्वन्तरश्चिन्त्य उक्तो विश्वान्तर्यामितादेर्विपुलपरिमितिश्चिन्तनीयस्त्रयेऽथ ।
षट्सु ब्रह्मात्मशब्दौ पुरुषपदमपि क्षेत्रतज्ज्ञप्रपञ्चव्यावृत्ते विश्वहेतौ प्रकरणनियमान्नामवृत्त्या नमन्ति ॥९६॥
तज्जत्वादेर्हि सर्वं जगदभिगदितं ब्रह्मभावेन पूर्वं सर्वान्तर्यामिता च प्रभवितुरुदिता सर्वतद्देहता च ।
तस्माद्विश्वैक्यबाधप्रभृतिबहुविधापार्थबम्भ्रम्यमाणक्षुद्रक्षीबोक्तिजालं निखिलमिह नयैस्सूत्रकारो निरास ॥९७॥
स्वाधीनाशेषसत्तास्थितियतनतया सर्वभावेन तिष्ठन् ग्रस्ताशेषोऽक्षिनित्यस्थितिरखिलतनुः कल्पिताग्न्यादिगात्रः ।
स्वर्लोकाद्यङ्गवैश्वानरपदविषयो लक्षणस्यादिमस्य प्रोक्तः पादे द्वितीये श्रुतिनिकरशिरश्शेखरः श्रीनिवासः ॥९८॥

इति प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ अथ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

(द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥)–सू० द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १.३.१.

स्पष्टैर्जीवादिलिङ्गैर्युतमिह हि वचस्साध्यते ब्रह्मनिष्ठं मध्येऽत्राधिक्रियोक्तिस्त्रिषु किमिति न तत्तत्प्रसङ्गात्तदुक्तेः ।
किञ्चास्यामर्थलोकायतिकनिरसनं प्रस्तुतार्थोपयुक्तं ब्रह्मोत्कर्षश्च सिद्ध्येद्दलति दिविषदां कारणैक्यभ्रमश्च ॥९९॥
न्यायास्सप्तैव साक्षात् परविषयतया संघटन्तेऽत्र पादे सर्वाधारस्स आत्मा स्वमहिमनिलयस्तत्र तात्पर्यभूमिः ।
तत्सिद्ध्यै शासनाद्यं कथितमिह मिथस्स्यूतमालोचनीयं सर्वेशत्वं च षष्ठप्रमितनयमितं पश्चिमन्यायरक्ष्यम् ॥१००॥
सिद्धं प्रागेव मुण्डोपनिषदि परमं ब्रह्म तद्धर्मभेदैर्भेदोक्तेश्चेत्यकाण्डे किमिति पुनरिमां पिष्टपेषं पिनष्टि ।
सत्यं क्षेत्रज्ञधर्मैः पटुभिरुपनता प्रक्रियाभेदशङ्का प्रख्याप्य प्रत्यभिज्ञामपुनरुदयमुन्मूल्यते शब्दपूर्वैः ॥१०१॥
यस्मिन्नोतं मनोऽन्यैस्सहकरणगणैर्जायते यश्च नाना नाड्याधारश्च योऽन्तश्चरति स करणी कर्मभोक्तेति चेन्न ।
विश्वाधारात्मभावादमृतवितरणान्मुक्तसृप्यत्ववादात् प्रागुक्तप्रक्रियैक्यादनशनसहितात् काशनाचान्यसिद्धेः ॥१०२
व्याप्ते तत्राक्षमोतं यदि किमिह ततो जन्म चास्येच्छयोक्तं नाडीचक्रस्य नाभिर्भवति च स परो हार्दरूपेण तिष्ठन् ।
निष्कम्पव्यापिनोऽन्तश्चरणमपि शुभैर्विग्रहैरस्ति लोके सौबालाम्नातवद्वा चरणमिदमपि स्यादधिष्ठानमात्रम् ॥१०३॥

—(अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥)—सू० भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ १.३.७.

आत्मज्ञानाभिलाषादनुपरतशुचे नारदाय प्रयुक्तं प्राणे सानत्कुमारं विरमति वचनं हिंसनार्हस्स जीवः ।
अल्पप्रत्यर्थिभूमा निरवधिकसुखोऽप्येष एवेति चेन्न प्राणाख्यात्सत्यशब्दोदितमधिकतयोपास्यमत्र ह्युपात्तम् ॥१०४

नामाद्याशान्तवेद्ये प्रतिवचनवशात् प्रश्नतश्चाधिकोक्तेः प्राणे विश्रान्तिदृष्ट्या भवतु तदवधिः प्रस्तुतात्मोपदेशः ।
मैवं जातो हि नामादिवदिह परमादात्मनः प्राण उक्तः स्वस्मादित्यत्र तत्स्यादिति न विघटनात् स्वारसिक्या विभक्तेः॥

प्राणद्रष्टाऽतिवादी तदनुवदनतश्चोदितस्सत्यवादस्तस्मात्सर्वाहमर्थस्सकलजनयिता प्राण एवेति चेन्न ।
एष त्वित्यन्यतोक्तेरतिवदनकृतः प्राक्तनादस्य तद्वन्न त्वन्योऽस्त्यग्निहोत्री स्वमहिमनिलये ह्यत्र धर्मोपपत्तिः ॥ १०६

नामादौ वाक्च तस्योपरि तदनु मनश्चाथ सङ्कल्पनामा चित्तं ध्यानं च तस्माद्बलमपि च ततस्याच्च विज्ञानपूर्वम् ।
अन्नं तोयं च तेजो गगनमपि ततो मन्मथस्स्यात्तथाऽऽशा प्राणस्सत्यः परात्मा सकलनियमिता गम्यते भूमवाक्ये ॥

—(अथाक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥)—सू० अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १.३.९.

प्रख्याताकाशपूर्वस्वविकृतिवहनादक्षराख्यं प्रधानं तस्याप्याकाशतोक्तौ धृतनिखिलजगत् क्षेत्रितत्त्वं तु तत्स्यात् ।
मैवं द्रष्टृत्वपूर्वैरनितरनियतैश्शासनायत्तधृत्या किञ्च द्रष्ट्रन्तरस्य व्युदसनमिह तत्तुल्यतद्द्रष्ट्रपोहः ॥१०८॥

—(अथेक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥)—सू० ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १.३. २१.

लक्षीभूतोऽयमेकः खलु पुरुष इह ध्यायतेरीक्षतेश्च क्षेत्रज्ञस्सोऽयमण्डाधिप इतरपरात्स्वान्यजीवात्परोऽसौ ।
नो चेद्व्योमादिभोगप्रकरणविहतिर्ब्रोमवीतीत्ययुक्तं तस्मिन् शान्तामृतत्वप्रभृतिपरगुणख्यात्यनूक्त्योरयोगात् ॥१०९॥

नन्वत्रोङ्कारमात्रात्रयफलगणनारूढभूम्यन्तरिक्षप्रत्यासत्त्या निवासस्सरसिजवसतेर्ब्रह्मलोकोऽस्तु मैवम् ।
पापोन्मुक्तेन लभ्यो ह्ययमिह कथितस्सूर्यसम्पत्तिपूर्वं सोढव्यो मध्यलोकैर्व्यवधिरिति समस्तत्समाधानमार्गः॥११०॥

—(अथ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥)—सू० दहर उत्तरेभ्यः ॥ १.३.१३.

दहं हृत्पुण्डरीके गगनमभिहितं तैत्तिरीयश्रुतौ यच्छन्दोगैस्तत्र गीतं यदपि च दहराकाश इत्येतदेकम् ।
भूताद्यं तत् प्रसिद्धेर्महिमत इति न प्रत्यनीकैरनेकैः श्रौती च स्यात् प्रसिद्धिर्भगवति बलिनी लिङ्गवर्गैस्सनाथा ॥

बाह्याकाशश्च यावानयमपि हि तथेत्येतदक्लिष्टमीशे सत्यात्मब्रह्मशब्दा नभसि न कथमप्यन्वयं प्राप्नुवन्ति ।
कामाधारश्च योऽसै समगणि दहराकाशवाचाऽत्र नित्यस्तस्यैव ह्येष आत्मेत्यनुवदनमतस्तद्गुणाश्चिन्त्यकामाः ॥

सर्वेशाधारतोक्त्या भवतु च हृदयव्योम तद्वाज्यधीतं छान्दोग्यस्थो निषादस्थपतिनयपदं ब्रह्मलोकादिशब्दः ।
आपस्तम्बश्च वैभाजनपुरमवदद्ब्रह्म सर्वात्मभूतं पूस्तस्य प्राणिनस्स्युस्तदपि तदपि हि स्यात् पुरं सर्ववासात् ॥११३॥
जीवस्तर्ह्येष आत्मा गुणगणघटनात्तत्परामर्शदृष्टेरल्पत्वाद्युक्तितश्चेत्यसदनुपधिकात्सत्यसङ्कल्पतादेः ।
विश्वैकाधारतादेरपि स खलु परो दहतौपाधिकी स्यात् प्राजापत्यात्तु वाक्यात्परसमदशया तद्गुणोक्तिर्विमुक्ते॥११४॥

दह्राकाशोऽपवर्गप्रद इति गदितुं संप्रसादोक्तिरत्र प्राजापत्ये तु वाक्ये परपरिपठनं प्राप्यनिष्कर्षणार्थम् ।
आकाङ्क्षाद्यैस्तदेवं परतदितरयोरन्विते वाक्ययुग्मे युक्तं नान्योन्यबाधप्रभृतिकमिति तत्सामरस्यं हि सौत्रम् ॥११५॥

—(अथ प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥)—सू० शब्दादेव प्रमितः ॥ १.३.२३.

प्राणेशोऽङ्गुष्ठमात्रः क्वचिदनुकथितस्सञ्चरन् कर्मभिः स्वैरन्यत्राङ्गुष्ठमात्रं पुरुषमपि यमो निश्चकर्षेति दृष्टम् ।
तस्मादेतत्प्रमाणप्रमितमुपनिषज्जीवमाहेत्ययुक्तं वाक्यस्थेशानतादेर्नरहृदयपरिच्छित्तितस्तद्धि मानम्॥११६॥
न ह्यङ्गुष्ठप्रमाणं हृदयमखिलजन्त्वाश्रयं तत् परस्मिन्व्याप्ते तन्मानतोक्तिः क्वचिदिति मनुजाधिक्रियोक्तिप्रसङ्गे ।
सूत्रद्वन्द्वद्वयान्तस्त्रिभिरधिकरणैश्चिन्त्यते तद्विशेषस्तार्तीयैस्स्थापनीया त्ववजिगमिषिता नेतिकर्तव्यताऽत्र ॥११७॥

—(अथैतद्गर्भे देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥)—सू० तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् ॥ १.३.२५.

शब्दात्मा लौकिकार्थाकृतिरियमथवा देवतातो न तस्या ब्रह्मोपासेत्यनार्षं श्रुतपरिहरणं कल्पनं चाश्रु तस्य ।
विश्वस्रष्टा च मा भूदनुमितिविषयस्तत्परैस्त्वेष शास्त्रैर्निर्बाधैस्स्थापितः प्राक् स्वयमपि विभुना नैव शक्यापलापः ॥
सामर्थ्यं देवतानामुचिततनुभृतामर्थिता तापभाजां सम्पद्येतेति तासामपि भवति परोपास्तिवर्गाधिकारः ।
ख्यातं मन्त्रार्थवादप्रभृतिषु निखिलं बाधदोषाद्यभावे मिथ्येत्युद्घोषयन्तस्स्वत इह कथितां मानतां प्रस्मरन्ति ॥११९॥
द्वेधा वृत्तिः स्तुतौ स्यात् स्वपरगुणमुखी प्राक्तनी तावदर्थ्या निर्धार्यः पश्चिमायामपि निपुणधिया मुख्यधर्मैकदेशः।
रुच्यर्थायां च तस्यामनृतकथनतो रोचना न ह्यमुग्धे भूतार्थे का स्तुतिस्स्यादिति मुनिगदितं गौणतादेर्निवृत्त्यै ॥१२०
नानादेहाप्तिशक्ताः कथमिह युगपत्कर्मसन्निध्यनर्हास्तत्तद्वृत्तान्तसत्त्वे श्रुतिषु भवति नानित्ययोगः प्रवाहात् ।
काण्डादौ कर्तृवादः प्रवचननियतो वेदनित्यत्वसिद्धेरीशः प्राचीनकल्पक्रमत उपदिशेद्वर्णसर्गेऽपि वेदान्॥१२१॥
वेदानामीशबुद्ध्या क्रमनियमहतिः कल्पभेदे यदीष्टा मन्त्रांशानां तथा स्यान्न खलु तदुचितं व्रीहिसोमादिसाम्यात्
इत्थं विध्यर्थवादक्रम इति नियते पाक्षिके वा तथात्वे पक्षोऽसावाक्षपादः परमतपरिषत्कोटिमाटीकतां नः ॥१२२॥
सौक्ष्म्यात्तुल्याभिघारात् सहकृदपगमाच्छादकादान्यपर्यादत्यासत्त्याऽतिदूराद्बलवदभिभवानुद्भवाक्षोपघातैः ।
नेक्ष्यन्ते वर्तमानान्यपि हि सुरगणस्तद्वदन्तर्द्धिशक्तेः प्रख्यातास्सिद्धिभेदा अपि जननतपोयोगमन्त्रौषधीभ्यः ॥

(अथैतद्गर्भे मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू० मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १.३.३०.

स्यादेवं देवमात्रे मनुज इव परोपास्तिमात्रं तथाऽपि स्वस्यैवाराध्यभावस्स्वपदमपि फलं यत्र नात्राधिकारः ।
मैवं सर्वान्तरात्मा स्वतनुभृदिति चोपासते मुक्तिकामाः कामादावर्तते तु स्वपदमपि फलं कल्पमन्वन्तरादौ ॥१२४॥

अथैतद्गर्भे अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥ सू० शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १.३.३३.

जैमिन्युक्तापशूद्राधिकरणसरणेर्नास्ति विद्याग्निलब्धिः शूद्रादीनां तथाऽपि स्मृतपरभजनाधिक्रिया जाघटीति ।
श्रोतृत्वाद्भारतादेस्स्वजनिसमुचितैः कर्मभिश्चेत्ययुक्तं प्राप्ते ब्रह्मोपदेशे ह्युपनयनपरामर्शनादि प्रसिद्धम् ॥१२५॥

शूद्राणां भारतादेश्श्रवणमनुमतं पापशान्त्यादिसिद्ध्यै वेदार्थोपातबुद्धिर्यदनधिकरणा नोपबृंह्येत तैस्सः ।
विद्यास्थानानि शूद्रैर्मुरभिदकथयत् पाण्डवाय द्विसप्ताप्यस्पृष्टव्यानि तस्मान्न हि विकलधियां स्यादुपासाधिकारः ॥
गीतं शूद्रादिकानामपि परभजनं केवलं स्वार्हधर्मैर्धर्मव्याधस्तुलाधृद्विदुर इति च ते प्राग्भवाभ्याससिद्धाः ।
वक्ता शूद्रेति जानश्रुतिमभिमुखयन् शोकमस्य व्यनक्ति क्षत्तृप्रैषादिलिङ्गैस्स्फुटतरविदितं क्षत्रियत्वं हि तस्य ॥१२७

—(अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)—सू० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥१.३.४२.

धूत्वेति प्राच्यवाक्यप्रकृत इह भवेन्मुक्त आकाशनामा बन्धेऽसौ नामरूपे वहति तदनु च ब्रह्मभावे जहाति ।
इत्यन्याय्यं पुरोक्तः पुनरयमभिसम्भाव्य एव ह्युपात्तो ब्रह्मत्वं न ह्यवस्था श्रुतिषु च युगपज्ज्ञाज्ञतादिर्विभक्तः ॥१२८॥
विश्वात्माऽनन्तभूमा नियमनधृतिकृन्मुक्तभोग्यस्वभावो दहूस्वाधारसर्वो हृदयपरिमितावस्थया सर्वयन्ता ।
देवादीनानुपास्यो वसुमुखविबुधैस्स्वात्मभावेन सेव्यश्शूद्राद्योपास्त्यनर्हः प्रभुरिह बुबुधे नामरूपैककर्ता ॥१२९॥

इति प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ अथ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

—(आनुमानिकाधिकरणम्॥१॥)—सू० आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयतिच॥१.४.१.

निर्णीतं वाक्यजातं परविषयतया स्पष्टजीवादिलिङ्गं तत्तच्छायानुसारि प्रथयति तु वचस्तत्परं तुर्यपादे ।
षड्भिर्द्वाभ्यां च तत्र प्रशमयति नयैस्साङ्ख्ययोगोक्तशङ्कां घट्टौ जाघट्ट इत्थं कथितनिगमनं त्वष्टमं केचिदाहुः ॥
द्वाभ्यां क्षेप्यं प्रधानं कपिलमतमथ त्वेकतोऽन्योक्तसङ्ख्या तुर्येणाव्याकृतोक्तेरपि विभुरवधिस्स्थाप्यते द्वारवृत्त्या ।
शुद्धाशुद्धौ च जीवावधिकरणयुगेऽनन्तरं वारणीयौ शेषं तन्त्रान्तरोक्तेश्वरनिरसनकृत्तुर्यपादाष्टकेऽस्मिन् ॥१३१॥
अक्षाद्यव्यक्तनिष्ठं जडमथ पुरुषं तत्त्वकाष्ठां विविच्य ब्रूते वल्ली कठानां परमतपठितां प्रक्रियामित्ययुक्तम् ।
तत्रस्थानेकवाक्योदितविविधवशोकार्यमुख्यक्रमोक्तेश्शान्तात्मा विष्णुरुक्तः पर इह पुरुषः प्रत्यभिज्ञाप्यते च ॥१३२॥
न ह्यर्था इन्द्रियाणां प्रकृतिरथ मनोहेतुरेषां न चेष्टं बुद्धिश्चैतन्न सूते नच महति महाञ्जायते बुद्धिसंज्ञः।
भोक्तुर्युक्तं महत्त्वं महति नहि भवेदात्मता पारिशेष्यादव्यक्तोक्तिश्शरीरे तदिह न कपिलप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा॥१३३॥

—(अथ चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥)—सू० चमसवदविशेषात् ॥ १.४.८.

स्वातन्त्र्येण ह्यजाया निखिलजनकता सूच्यते क्वापि वाक्ये बद्धोऽजस्तत्र शेते त्यजति पुनरिमां भुक्तभोगामजोऽन्यः।
इत्युक्तेस्तान्त्रिकी सा त्वियमिति यदि नाजात्वमात्राभिधानादस्वातन्त्र्यप्रसिद्धेस्सृजतिरपि परप्रेर्यतां नोपरुन्ध्यात् ॥

—(अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥)—सू० न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥१.४.११.

यस्मिन् पञ्चेति वाक्ये परपरिगणिता विंशतिः पञ्चयुक्ता प्रोक्ता सप्तम्यधीतस्त्विह पुरुषगणोऽनन्यान्नष्ठोऽस्तु मैवम् ।
आकाशस्य स्वनाम्ना पृथगनुकथनात् सप्तमीशक्यबाधात् षड्विंशो ह्यत्र सर्वाश्रय इति विदितोऽनूद्यते ब्रह्मताद्यैः ॥
संज्ञोपाधिस्समासो ह्ययमिह निगमे सप्तसप्तर्षिनीत्या प्राणाद्यं तन्मनोन्तं प्रकरणनियतं पञ्चकं धीन्द्रियाख्यम् ।
ज्योतिश्शब्देन शाखान्तरविदितमिदं न्यूनवादस्तु पूर्वो घ्राणं वक्त्यन्नशब्दो रसनमपि सह प्राणशब्दस्त्वगर्थः ॥

--(अथ कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)--सू० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १.४.१४.

विश्वोपादानवक्त्री श्रुतिषु सदसदव्याकृतोक्तिः परोक्ते ह्यव्यक्तेऽन्वेति तस्मात्तदितरदखिलं नेयमत्रेति चेन्न।
यत्रासत्त्वादि दृष्टं प्रकरणविदितं तत्र सर्वज्ञताद्यं लिङ्गं स्यामित्यधीतं स्थिरमपि तदिहाबाध्य आत्मादिशब्दः॥१३७॥

आसीदग्रे त्वसद्वा इदमिति विलयावस्थतामात्रमुक्तं नैवासीत् किञ्चिदित्याद्यपि विलयपरं शून्यतादेर्निषेधात् ।
सर्वस्याव्याकृतत्वं विभजनविरहात्ताद्दशावस्थतत्तद्द्रव्यस्तोमान्तरात्मा तदिह सदसदव्याकृताद्युक्तिवाच्यः ॥१३८॥

-(अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥)-सू० जगद्वाचित्वात् ॥ १.४. १६.

यस्यैतत्कर्म वेद्यस्स इति वचनतः कर्मवश्यप्रतीतेः कर्ता पुंसां स एव स्वकृतपरिणतेरित्युपक्रान्तिभग्नम् ।
बालाक्यज्ञाततत्त्वान्तरमुपदिशतः स्यादिहाजातशत्रोस्तज्ज्ञातोक्तिर्निरर्था जगति कृततया कर्मशब्दोऽत्र मुख्यः ॥

एवं जीवातिरिक्ते प्रकरणनियते तत्र यज्जीवमुख्यप्राणाख्यानं न तेन क्षतिरिह हि तथा तद्विशिष्टेऽप्युपासा।
प्राणस्य प्राणभाजोऽप्यधिकरणतया वाजिवाक्योक्तनीत्या ब्रह्मज्ञप्त्यै तदन्यप्रकथनमिति हि स्थापना सार्वभौमी ॥

–(अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)–-सू० वाक्यान्वयात् ॥ १.४.१९.

पत्यादीनां प्रियत्वं श्रुतिरनुवदति ह्यात्मनः कामसिद्ध्यै तेनासौ पुण्यपापोदितफलभुगिति प्रक्रमादिप्रतीपम् ।
तत्तद्भोगप्रदातुः प्रथयति हि विभोः कामतस्तत्प्रियत्वं द्रष्टव्यश्चैष मुक्त्यै श्रुतिनिकरमितः प्रत्यभिज्ञाप्यतेऽत्र॥१४१
व्युत्पत्त्या ह्यात्मशब्दः प्रथयति परमं ब्रह्म यद्वा समानात् सार्थोऽयं जीवशब्दो वदति च परमं द्वारवृत्त्येतिपक्षाः।
व्यक्त्यैक्यादाश्मरथ्यो निरुपधिकदशाद्वैततस्त्वौडुलोमिस्तत्स्थत्वात्काशकृत्स्नः परविषयतया जीवशब्दं जगाद ॥
भेदोपाधिव्यपाये भवभृदयमियाद्ब्रह्मतामित्ययुक्तं नित्यं तद्भेददृष्टेरतिपतितभवे साम्यसाधर्म्यशब्दात् ।
मृत्तत्कार्यक्रमश्च श्रुतिशतविहतस्तेन जीवोक्तिमीशे तत्स्थत्वात्काशकृत्स्नो यदिह निरवहद्व्याससिद्धान्त एषः॥

--(अथ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥)–सू० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १.४.२३.

मृत्पिण्डादेः कुलालप्रभृतिरिह पृथक्तद्वदेवादिकर्ता नोपादानं विकारैर्विरहत इति न द्वारमात्रे विकारात् ।
मृद्दृष्टान्तादिमात्रान्नच विकृतिरसौ स्यात् परस्य स्वरूपे देहद्वारोर्णनाभिप्रभृतिविकृतिवद्व्याप्तेर्दर्शितत्वात्॥१४४॥
स्वज्ञानाद्यं स्वजन्यं भवति सृजति च स्वान्यसंयोगमीशस्संयोगे मूर्तनिष्ठे प्रकृतिरपि हि तत्स्यान्निमित्तं क्रियातः ।
एकस्यादौ बहु स्यामिति बहुभवनं सौभरिन्यायसिद्धं भेदाभेदश्रुतीनामविहतिरिह च स्याद्विशिष्टैक्ययोगात्॥१४५
कार्यैक्ये हि प्रतिज्ञा तदनुगुण उदाहारि दृष्टान्तवर्गः स्रष्टुस्स्यामित्यभिध्यां श्रुतिरिह वनतां वृक्षतादिं च वक्ति ।
आत्मानं चैष एव स्वयमकुरुत तद्भूतयोनित्वमुक्तं तस्मात्कर्ताऽपि देवः प्रकृतिरपि भवेत् सर्वतत्त्वान्तरात्मा ॥१४६॥
नोपादानं निमित्तं किमपि तदितरत्कारणं तद्धि विघ्नो यद्वा सिद्धं निमित्तं न भजति तदुपादानतामित्ययुक्तम् ।
इष्टादाकारभेदादुभयघटनतो लोकवेदानुरोधे सिद्धे स्वच्छन्दलक्ष्मप्रणयनकुस्मृतिः पाकचिन्ताविपाकः ॥१४७॥

उक्त्वा तत्त्वान्तराणां विलयमथ तमस्येकतामात्रमुक्तं प्रोक्तं चानादितादिप्रकृतिपुरुषयोर्वदतद्वेदिवाक्यैः ।
लीयेते तौ परस्मिन्निति तु लयवचस्स्यादयस्तोयनीत्या तेनासौ भोक्तृभोग्यप्रभृतिकवचिताद्विश्वसृष्टिस्समीची॥१४८

—(अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)—सू० एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥१.४.२९.

अग्रे संवर्तनं भात्यवितथवचसि क्वापि हैरण्यगर्भे ग्रस्ताशेषस्वकार्ये तमसि च शिव एवेति केचित्पठन्ति ।
एतादृग्वाक्यवर्गस्स्फुटभवदधिकाशङ्कनस्तम्भनाथ प्रागुक्तान्नीतिभेदानतिदिशति परं शिष्यशिक्षैकचित्तः ॥१४९॥

विश्वेशश्श्रीपतिश्चेद्भवति कथमसौ त्राणमात्राधिकारी दूरं गत्वाऽपि दुःख्यद्विधिशिवतुलया घट्टकुटयां प्रभातम् ।
मैवं मत्स्यादिभावेष्विव निजविभवानुक्रियानाटयमेतद्ब्रह्मेशस्रष्टरि स्यान्निरवधिकबृहत्पौरुषे पूरुषे नः ॥१५०॥

साङ्ख्योक्तप्रक्रियोक्तेस्तदभिमतसृजेस्तत्प्रसङ्ख्यानक्लृप्तेस्तत्प्रोक्ताव्याकृतैक्यात्स्ववृजिनवचनात्तत्फलावद्ययोगात् ।
भेदात्कर्तृप्रकृत्योर्द्रुहिणशिवमुखानेकहेतुश्रुतेश्च क्षिप्तं पादत्रयोक्तं श्रुतिहृदयसमुद्धाटनादन्वरक्षत् ॥१५१॥

जिज्ञास्यत्वेन सिद्धे स्थिरचरचिदचिद्देहिनि ब्रह्मतत्त्वे श्रुत्याद्यैरेव सूक्ता स्वरसगतिरियं कारणाम्नायवाचाम् ।
बाधं रोधं च बाह्यान्तरमिह बहुधा वर्णयन्तो मुसल्या निष्काल्येरन्परस्तान्निषदुपनिषदां निश्चलत्वप्रसिद्ध्यै ॥१५२॥

आदौ जिज्ञास्यताऽऽस्तां बहुविहतिहता सह्यतां लक्षणोक्तिः मृष्यामश्शास्त्रयोनिप्रलपितमिह च स्तात्समन्वित्यपोक्तिः।
सूत्रैरेतैस्स्फुटार्थैस्सविषयवचनैर्निर्विशेषैक्यपक्षे मुख्येक्षाद्यैस्स्वधर्मैः प्रकृतिपुरुषतो भेदवादः कथं स्यात् ॥१५३॥

॥ समाप्तः प्रथमाध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः १.

—(स्मृत्यधिकरणम् ॥१॥)-सू० स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ २.१.१.

तत्तादृक्तर्कतन्त्रक्रमनिपुणमहाबुद्धिसन्तोषसिद्धिर्यद्यप्युक्तेन लभ्या तदपि मृदुधियां हैतुकास्कन्दशङ्की ।
स्थूणाखातक्रमेण स्थिरयति कथितं ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं यस्य यादृक्छ्रुतिभिरवगतं तस्य तत्तादृशं च ॥१५४॥

पादद्वन्द्वं द्वितीये परिहरति परे कारणे बाह्यपीडां कार्यद्वारेण पादान्तरयुगमुदयत्यान्तरक्षोभशान्त्यै ।
हेतुत्वायोगभङ्गः प्रथममिह विभोस्तस्य सार्वत्रिकत्वायोगक्षेपः परस्तात् फलति स च भवेच्छ्रौतनित्यं विहाय ॥१५५॥

तन्त्रच्छायानिदाने स्वयमुपनिषदामान्यपर्ये निरुद्धे तन्त्रेभ्यो दुर्बलत्वात्तदनुसरणमित्युज्जिहीते परोऽद्य ।
इत्थं सत्यत्र तत्तत्स्मृतिनयकलितातिक्रमं तत्तदर्थैः प्रत्यस्त्रैर्वारयित्वा द्रढयति चलितं पादतः प्राच्यमर्थम् ॥१५६॥

निर्णीतं कर्मकाण्डे स्मृतिनयविहतौ निश्चलत्वं श्रुतीनां चर्चा तत्सिद्धयेऽसौ पुनरिति विफलः स्याद्द्वितीयाद्यपादः।
मैवं गम्भीरनानाश्रुतिशिखरपरिच्छेद्यदुर्बोधतायामाप्तोक्त्या तर्कतश्च क्षममनुसरणं पश्यता ह्यत्र भङ्गः ॥१५७॥

द्वाभ्यां स्मृत्या विरोधं परिहरति ततस्त्वष्टभिस्तर्कबाधं तेनोपादानभावं दृढयति तु विभोः कर्तृतां तद्द्वयं च ।
तत्तत्क्षेपातुलाग्रद्वितयनतिसमुन्नामनीत्या प्रवृत्ते शङ्कावर्गे परीक्षासमनिहितमतिः पक्षपातं रुणद्धि ॥१५८॥

स्मर्ता श्रुत्यैव गीतः कपिलऋषिरसौ वासुदेवांशभूतः ख्यातो रामायणादौ प्रणिधिनिपुणधीर्वक्ति वेदान्ततत्त्वम् ।
तस्मादस्मद्विदूरे श्रुतिशिरसि तदुक्त्यैव निष्कर्षणं स्यान्न स्यादेकार्थमन्वाचनघबहुगिरा तत्र तत्त्वार्थसिद्धेः ॥१५९॥

—(अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥)—सू० एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ २.१.३.

वेदान् पूर्वं विधाताऽलभत भगवतस्सर्वविद्यानियुक्तो वागीशश्चैष तस्मात्तदुदितविहतौ कम्पनं वेदमूर्ध्नः ।
मैवं तस्यापि वेदापहृतिमुखविपद्दर्शनात् क्षेत्रिभावात् भ्रान्त्यादिस्सम्भवेदित्यगतिकविषये पूर्ववन्निर्वहाम ः ॥१६०॥

--(अथ विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)--सू० न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २.१.४.

विश्वं त्रैगुण्यवत् स्यात् त्रिगुणत उदितं नासमादित्ययुक्तं सर्वाकारेण साम्यं क्वचिदपि न भवेत् केनचित् साम्यमिष्टम्॥
भग्ना हेतुव्यवस्थोचितगुणसमता गोमयाद्वृश्चिकादौ स्थूलत्वं याति चेशः प्रकृतितनुरतस्सर्वचोद्योपमर्दः ॥१६१॥

ईक्षा तादृग्बहु स्यामिति सति पठिता तेजसोऽपां च दृष्टा सालक्षण्यं ततस्याज्जगत इति मृदुप्रज्ञपार्श्वस्थचोद्ये ।
तत्तन्मूर्तेः परस्येक्षणमिदमिति तद्वाक्यभावापलापी सामान्येनाभिमानिव्यवहरणमिह व्याहरत् पूर्वपक्षी ॥ १६२॥

--(अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)--सू० एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ २.१.१३.

संवादादक्षपादक्षपणककणभुग्भिक्षुपक्षेष्वणूनां विश्वं तद्धेतुकं स्यादिति मृदुमतिभिश्श्वावराहक्रमोक्तौ ।
अन्योन्यव्याहतार्थस्थपुटितकुहनायुक्तिदोषापनुत्त्यै भाति त्रय्यन्तसूर्यः प्रतिमततिमिरस्तोमकुक्षिंभरिर्नः ॥१६३॥

--(अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥)--भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥२.१.१४.

एको यस्यास्ति देहस्स भवति विविधानन्तदुःखैकभोक्ता विश्वं देहः प्रभोश्चेत् स कथमतिपतेद्विश्वदुःखानुभूतिम् ।
इत्थ जीवेशसीमामपलपितुमनाः कोशभाजा श्रुतीनां सम्राड्भृत्यादिनीत्या शममिह लभतां साम्यवैषम्यदर्शी ॥

—(अथारम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)—सू० तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ २.१.१५.

कार्यं धर्मैर्विरुद्धैः कट इव शकटात् कारणद्रव्यतोऽन्यद्व्यापारः कारकाणां विफल इतरथेत्यर्धवैनाशिकोक्तौ ।
द्रव्यैक्येऽप्यस्तु सर्वं तदभिमतदशाभेदतोऽसच्छ्रुतिश्चेत्यध्यक्षाल्लाघवाच्च श्रुतिकथितजगद्ब्रह्मतादात्म्यमुक्तम् ॥१६५॥

मायोपाधिस्वशक्तिव्यतिकरितपरब्रह्ममूलः प्रपञ्चो येषां तेऽप्यद्वितीयश्रुतिर्मवितथयन्त्यत्र तत्तद्विशिष्टे ।
अप्राधान्यात्तथा नः प्रकृतिपुरुषयोरन्तरात्मप्रधाने वाक्येऽस्मिन् स्थूलसूक्ष्मान्वय इति जगतोऽनन्यभावोपपत्तिः ॥

विश्वारम्भे विवर्तं शकलपरिणतिं शक्तिशेषस्य सूतिं व्यक्त्युल्लासौ विसृष्टिं विकृतिमनियतां तत्त्वपङ्क्तौ च सृष्टिम्।
तत्तद्वाक्यैकदेशः स्वरस इति मुधा कल्पयन्तस्तु मुग्धास्सर्वश्रुत्यैकरस्यप्रणयिभिरधरीचक्रिरे तत्त्वविद्भिः॥१६७॥

--(अथेतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥)--सू० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २.१.२१.

उक्तेऽन[illegible] चिदपि परिणतिर्ब्रह्मणस्स्यात्ततस्तज्जीवैक्यं तत्त्वमस्याद्यवगतमहतं दुःखसिन्धुश्च जीवः ।
अभ्रान्तस्तु स्वदुःखं न सृजति न च तत् क्रीडयाऽप्यस्य मैवं तातस्थ्येनानन्यतोक्तेस्तदपि चिदचितोस्तच्छरीरत्वसिद्धेः॥

—(अथोपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)—सू० उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ २.१.२४.

शक्तौ [illegible] कार्यकृत्त्वं तस्मादग्रे सदेकं किमुपकरणयेदित्यसच्छक्तिभेदात् ।
क्षीरायस्कान्तलूतात्रिदशमुनिमुखान्वीक्ष्य तोष्टव्यमस्मिन् संकल्पादेव जीवो नुदति निजवपुर्विश्वरूपस्तथेशः ॥१६९

—(अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥)—सू० कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २.१.२६.

कृत्स्नं कार्यात्मना चेत् परिणमति परं नावशिष्येत किञ्चिद्यद्यंशान्निष्कलत्वश्रुतिविहतिरिदं स्याद्विशिष्टेऽपि तस्मिन्
ब्रह्मोपादानतैवं न घटत इति चेन्न स्वपक्षेषु साम्यात्तन्मानात्तद्दृहीतौ श्रुतिमितमपि तल्लोकवत् स्वीकुरुष्व ॥१७०॥
संयोगाख्यं हि कार्यं विभुतदितरयोस्स्यादणूनां मिथो वा कार्त्स्न्येनांशेन वा तद्विहतमिति वदन् शून्यवादे निमज्जेत्।
सांख्योऽपि प्राह विभ्वीं प्रकृतिमिति कथं न्यूनसृष्टिस्ततस्स्यान्मायादिष्वेवमूह्यं निगमनिगदिता त्वक्षता पद्धतिर्नः ॥

—(अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)—सू० न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २.१.३२.

आत्मार्थं विश्वसृष्टिः कथमपि सततावाप्तकामस्य न स्यात् कारुण्याद्दुःखसृष्टिर्न भवति न च सा सर्वशक्तेश्चिकित्सा ।
सर्वज्ञस्त्वात्मतृप्तस्तदिह न जगतो हेतुरित्यन्धचोद्यं लीलाऽसौ लोकवत्स्यादभिमतिसमये सिद्धितस्त्वाप्तकामः ॥
विश्वं दुःखैकतानं विषममपि सदा निर्मिमाणस्य लीला संजायेतासमञ्जक्रमत इति भवेन्निर्दयत्वादिदोषः ।
मैवं बीजाङ्कुरादिक्रमविषमभवानादिकर्मौघभाजां जीवानां सौति तत्तत्फलमिति करुणासाम्ययोरप्रहाणात् ॥१७३॥
दृष्टन्यायेन विश्वप्रजनकचिदचित्तत्त्वभेदप्रक्लृप्तौ स्वेष्टप्रत्यर्थिधर्मापनयननियतव्याप्तिवैयाकुली स्यात्।
अत्यन्तादृष्टमर्थं भणितुमधिकृताच्छास्त्रतस्सर्वकर्तुस्सिद्धौ बाधाद्यनर्हप्रमितिपरवती सर्वधर्मोपपत्तिः ॥१७४॥
सांख्यस्मृत्या विरोधाद्विधिमतविहते कार्यवैरूप्यतोऽस्मिन्नेकार्थानेकतन्त्रोदितविहततया देहभोगावियुक्त्या ।
कार्योपादानभेदात् स्वहितविहतितः कारकस्तोमहानेः कृत्स्नांशाद्यूहबाधात् कृतिविफलतयाऽप्युत्थितं प्रत्यविद्धयत्॥

इति द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः ॥१॥ अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २॥

-(रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥)- सू० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च॥ २.२.१.

बाधाभावादकम्पे स्थितवति निगमैर्ब्रह्महेतुत्ववादे भूयः किं वीतरागो वदति परपरीवादमत्रेत्ययुक्तम् ।
प्रख्यातप्राच्यनैकप्रतिसमयभवन्मन्दसन्देहशान्त्यै तुल्यत्वभ्रान्तिसिद्धा प्रकरणसमता तर्कपादे हि वार्या ॥१७६॥
षड्विंशालम्बि सांख्यं स्फुटतरपठितं भारते योगतुल्यं तत्स्थत्वात् पञ्चविंशस्त्विति च निगदितस्सर्वतत्त्वान्तरात्मा।
तस्मात् सेशानतन्त्रं श्रुतिसमधिगतं स्थापयित्वाऽथ सूत्रैः पक्षं त्वीशानपेक्षं प्रतिवदति नयैरुत्कटप्रत्यवायम् ॥१७७॥

अव्यक्तादीन्पदार्थाननुमितिमुखतस्स्थापयन्तस्स्वबुद्धया षट्त्रिंशत्तत्त्ववादप्रभृतिषु न कथं सङ्गमिच्छन्ति सांख्याः ।
तुल्याक्षेपोपपत्तीश्श्रुतिनियतिमुचां कल्पनास्संमृशन्तो दृष्टं नापह्नुवीरन् लघुमनुमिनुयुश्शेषमिच्छन्ति शास्त्रात् ॥ १७८ ॥
कार्यं किंचित्कुविन्दप्रभृतिविरचितं दृश्यतेऽन्यच्च सर्वं कर्त्रायत्तं श्रुतं तत् क्वचिदपि न पराधीनताभङ्गदृष्टिः ।
पङ्ग्वन्धक्षीरपाथस्तृणजलदतटिद्ग्राव्ययस्कान्तपूर्वैः दृष्टान्तैर्न त्वदिष्टं फलति तदखिलं चेतनाधिष्ठितं नः ॥ १७९ ॥
नन्वत्राचेतनानां स्वसमुचितविधौ कर्त्रधीनत्वमुक्तं शास्त्रारम्भे विधातुर्व्यनुददनुमितिं किंपरस्सूत्रकारः ।
पृच्छेयं नातितुच्छा शृणु तदवहितस्सर्वकृन्नानुमातुं नापह्नोतुं च शक्यस्तदुभयनियमादर्शनादित्यमंस्त ॥ १८० ॥
सत्त्वाद्यान् द्रव्यभेदांस्त्रिगुणमिति समाहारतः कल्पयन्तस्तेषां नित्यं विभुत्वे समविषमदशाद्यत्र कीदृग्वदेयुः ।
अन्योन्याध्यासक्लृप्तिः प्रकृतिपुरुषयोर्भोगमोक्षोपपत्त्यै च्छायापत्त्यादिनीत्या कथमियमुभयाचेतनत्वे घटेत ॥ १८१ ॥
पुंसां भोगापवर्गप्रभृतिफलमिदं तच्च सर्वं प्रधाने दृष्टत्वादेश्च क्लृप्तः पुरुष इह पृथग्द्रष्टृतादिश्च बुद्धौ ।
मुक्त्यै बद्धस्य शास्त्रं मुनिरकृत ततो नित्यमुक्तोऽस्मि चेत्याद्यन्योन्यव्याहतोक्तिं वृषलपरिणये जैनभक्ता जपन्तु ॥ १८२ ॥

(अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २. २. १०. ॥

कल्प्योपादानमेकं परममहदधिक्षिप्य नानाविधाणूपादानौघस्य दृष्टात् समधिकवपुषः कल्पनेऽनिष्टमाह ।
प्राज्ञाधिष्ठानशून्यप्रकृतिपरिणतिः प्राङ्निरस्ताऽथ सेशं सूक्ष्माणुद्रव्यमूलद्व्यणुकमुखजगत्सृष्टिपक्षं पिनष्टि ॥ १८३ ॥
प्रागेवारम्भणोक्तावपहृतविषया प्रागसद्द्रव्यक्लृप्तिः काणादानामिदानीं क्षिपति बहुमुखं कारणप्रक्रियांशम् ।
त्रेधा हेतौ विभक्ते [ह्य]त्वनुमितिशरणैस्तत्तदंशैर्यथार्हं व्याघातादीन्विकल्पक्रमविविधगतीन् व्याहरत्यत्र सूत्रैः ॥ १८४ ॥
दृष्टस्याणोः प्रसूतिं द्व्यणुकमणुमपि स्थापयन्तोऽनुमित्या दृष्टाकारानुसारान्न निरवयवताद्यत्र वक्तुं क्षमेरन् ।
सर्वं सह्येत सूक्ष्मे प्रमितिपरवतां जालकालोकलक्ष्ये तद्भागान् ख्यापयेद्वा स्मृतिरफलतया त्वान्यपर्येण नेया ॥ १८५ ॥
विश्रान्तिर्न क्वचिच्चेदवयवनिवहानन्त्यतो मानसाम्यं माषक्षोणीभृतोस्स्यादिति यदि तदसत्तारतम्यादनन्ते ।
वैषम्यं पक्षमासप्रभृतिषु नियतं न ह्यनन्तेष्वनिष्टं पारावर्यं च जात्योर्न किमनुकथितं व्यक्त्यनन्तत्वसाम्ये ॥ १८६ ॥
नादृष्टं किंचिदन्यच्छ्रुतिसरणिजुषां देवतानुग्रहादेरन्यत्वे तस्य तज्ज्ञैरधिकयतनवत् क्लृप्तिरादौ व्युदस्ता ।
यत्ने यत्नानपेक्षां न किमनुमनुते स्याददृष्टेऽपि तद्वद्भूतस्थादृष्टवादे द्व्यणुकृदणुगतादृष्टकल्पोऽत्र लूनः ॥ १८७ ॥
नित्यं सम्बन्धमेके निजगदुरपृथक्सिद्धसर्वानुवृत्तं नित्यं नित्येष्वनित्येष्वपि कतिचिदिमं तावदायुष्कमाहुः ।
तत्तद्द्वन्द्वस्वभावप्रतिनियतिमुचां स्यान्न तेन व्यवस्था गुर्वी त्वन्यस्य क्लृप्तिः कथमधिकजुषां नानवस्था न दोषः ॥ १८८ ॥
निर्धूते सूत्रकारैरवयविपरमाण्वात्मके द्रव्यवर्गे विश्वं व्याप्त्यैकलक्ष्यं परममहदसत् स्यादथाद्रव्यमेव ।
मैवं दृष्टाणुतत्संहतितदुभयसम्बन्धसिद्धेरबाधादागन्तुक्षोणिताद्यैः श्रुतिरपि जगदारम्भणं बम्भणीति ॥ १८९ ॥

(अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ २. २. १७. ॥

बाह्योक्ताचारभागश्श्रुतिविहितवशाज्जैमिनीये निरस्तस्तत्त्वांशं तर्कितं तैः प्रतिवदति गुरुर्जैमिनेरत्र पादे ।
निर्धूते तत्र पूर्वं निरुपधिकनयैर्धवैनाशिकोक्ते पक्षान्वैनाशिकानां जिनगिरिशमतक्षेपतः प्राक् क्षिणोति ॥ १९० ॥

बुद्धोऽसौ स्वावतारैस्सह परिगणितः श्रीधरेण स्वशास्त्रे सर्वज्ञो नैव मुह्येन्न च निखिलसुहृद्विप्रलिप्सेत कंचित् ।
तस्माद्बुद्धोक्तभङ्गं भजति भिदुरतां सात्त्वतादीति चेन्न [illegible] मोहनादिप्रवृत्तेः ॥ १९१ ॥
दुर्वारा मोहनेच्छा निखिलजनयितुः केन मोहोऽन्यथा नस्तस्मात्कर्मानुरूपं दिशति फलमसौ तत्त्वबोधं भ्रमं वा ।
स्वोक्त्यादेस्सिद्धमेतन्निरुपधि विषमो नैव तस्मात् समोक्तिः [illegible]न यदि वृजिनजं नैशनिघ्नं फलं स्यात् ॥
कल्प्यो बोद्धेति सर्वे सुगतमतविदो बोध्यमध्यक्षमेके बुध्याकारानुमेयं कतिचन कतिचिद्बोध्यमिथ्यात्वमाहुः ।
तत्तुल्यन्यायतोऽन्ये धियमपि जगदुः संवृतेरेव सिद्धां तान् सर्वांस्तर्कमानैर्धति दितिजगुरूनद्य वैभाषिकादीन् ॥ १९३ ॥
[illegible] तत्तदेकस्वभावैः क्षोणीदेहादिपुञ्जप्रसृतिरिति समाभाषि वैभाषिकेण ।
ज्ञानादानादि तत्र [illegible] बोध्यबुद्ध्योर्न सिद्ध्येन्निर्बाधा प्रत्यभिज्ञाऽ[illegible] शेषमन्यत्र सूक्तम् ॥ १९४ ॥
बोधेष्वाकारभेदं [illegible] प्राक्तनोऽर्थस्तद्वैचित्र्यानुमेयः क्वचिदपि न तदाध्यक्षतेति प्रजल्पन् ।
प्राक् पश्चाच्च प्रवृत्तैर्विहतिबहुलतां गौरवं च ब्रुवाणैः [illegible] उपशमं यातु सौत्रान्तिकाख्यः ॥ १९५ ॥

(अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—नाभाव उपलब्धेः ॥ २. २. २७. ॥

न ग्राह्यग्राहकौ स्तः क्वचिदपि विविधानादिसन्तानचित्रो बुद्ध्यात्मा त्र्यात्मकोऽद्य स्फुरति भवदशातिक्रमे स्वात्मनैव ।
[illegible] समानौ मन्वानैर्वारणीया स्वपरविभजनाद्यत्र न क्वापि सिद्ध्येत् ॥ १९६ ॥
बुद्ध्यैक्यं बोध्यबोद्धोर्न घटत इह ते सत्ययोरन्ययोर्वा भिन्नत्वे ग्राह्यलक्ष्मक्षतिमभिमनुषे नात्र चित्रैक्यमर्थ्यम् ।
चित्रं द्रव्यं गुणं वा किमपि नच विदुः केऽपि भिन्नैकरूपं तेनात्मख्यातिवादे स्थितिमिह भजतु स्वप्रकाशत्वमात्रे ॥

(अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ २. २. ३०. ॥

सत्त्वेऽसत्त्वे द्वये च द्वितयप[illegible] शून्यं चतुष्कोट्यतिगतमिति नामानतस्स्वेष्टवादात् ।
अक्षोभ्यं तत्प्रहाणे परमतमसती संवृतिर्नार्थसिद्ध्यै तस्मादित्थं निषेधो निरुपधिक इह क्वाप्यदृष्टो न कल्प्यः ॥ १९८ ॥
प्राक्पश्चात् सत्त्वहानेर्गगनकुसुमवत् स्यान्न मध्येऽपि कार्यं मैवं तत्रैव दृष्टेर्न यदि कथमसौ मध्यकार्यादिशब्दः ।
कार्यारम्भे निदानं विकृतिमदुत नेत्यादिचिन्ताऽपि वन्ध्या सामग्र्या [illegible] च गुणतां कारणस्थानवस्था ॥
साध्यं हेतुस्तदङ्गप्रभृति च यदि वस्संवृतेरेव सिध्येदस्मद्वाक्यानुरोधादिह न कथमसिद्ध्यादिदोषा भवेयुः ।
तत्र प्रामाण्यबुद्धिर्न यदि पठत तन्मानमित्यस्मदुक्तिं वस्तुस्थित्या न मानं तदिति यदि समं त्वन्मतस्थापकेऽपि ॥ २०० ॥
[illegible]धिष्ठानबुद्धिर्बाह्यार्थाकारयोगस्सदसदितरधीश्शून्यधीरात्मधीश्च ।
भ्रान्तौ सर्वत्र तत्तत्परमतकथकैराहृताः पक्षभेदाः प्रायो बुद्धिर्यथार्था श्रुतिविदभिमता क्वापि भेदाग्रहादि ॥ २०१ ॥

(अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ २. २. ३१. ॥

संवादात् क्वापि भागे जिनमुनिवचसश्शेषमप्यस्तु मानं तस्मात्तेनोपरोध्योपनिषदिति कचोल्लुञ्छनानां दुराशा ।
वैषम्यस्यापि दृष्टेर्न यदि सुगतवागेवमेवास्तु सत्या तेनान्योन्यं निरोधात् पुरुषवचनयोरप्रकम्प्या श्रुतिर्नः ॥ २०२ ॥
सच्चासच्च द्वयं च द्वितयसमधिकं तच्च पूर्वैस्सहेति स्यादस्तीत्यादिवाचा परिहितगगनैर्गीयते सप्तभङ्गी ।
व्याघा[illegible]निघ्नः परोक्तैस्तद्वाक्यैर्न क्षतिस्स्यान्न च निरुपधिकः क्वाप्यसत्त्वादियोगः ॥ २०३ ॥

वृद्धिह्रासौ यथार्हं प्रतितनु भविनां देहभङ्गे विमानं मुक्तौ नित्योर्ध्वयानप्रभृति गुरुतया नित्यपातं क्ष्मादेः ।
धर्मादेर्व्यापकत्वं गगनवदथवा तादृशं पुद्गलत्वं दुस्तर्कैः कल्पयन्तश्श्रुतिनयकुशलैर्दूरमुत्सारणीयाः ॥ २०४ ॥

(अथ पशुपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू० पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ २. २. ३१. ॥

सर्वं जानाति रुद्रश्श्रुतिषु च महितस्सत्यवादी च दृष्टः प्रख्यातं तद्व्रतं च क्वचिदुपनिषदीत्यस्तु मानं तदुक्तिः ।
मैवं देवेन दैत्यप्रमथनरुचिना मोहशास्त्राणि कुर्वित्यादिष्टो ह्येष तन्त्रं निजमकृत ततस्तन्न शिष्टोपजीव्यम् ॥ २०५ ॥
प्राजापत्ये हि वाक्ये प्रकटमुपनिषत् प्राह देहात्मवादं चक्रे लोकायतं तत् सुरगुरुरभजन्मोहनत्वं मुकुन्दः ।
कण्वस्थाने च लौकायतिकपरिवृढा भारतेऽपि प्रगीताः कार्यार्थं विप्रलम्भस्तदिह पशुपतेस्तद्वदेवोपपन्नः ॥ २०६ ॥
शैवाद्याख्याविशेषैः पशुपतिसमयस्याच्चतुर्धाऽन्यथा वा श्रुत्याऽन्योन्यं च बाधस्स्फुट इह तदसौ शापदुष्टार्हं उक्तः ।
अग्राह्यान् वैदिकानामनुसृतनिगमास्ससरुस्तत्प्रविष्टान् तत्त्वेऽप्यत्रान्यथात्वं सुगतजिनमतानन्तरोक्तिः क्रमाप्ता ॥ २०७ ॥
निष्ठा सर्वेषु नारायण इति वचनाद्धित्वहन्तव्यतोक्तेर्मानत्वोक्त्या च तन्त्रान्तरमपि महितं वेदवद्भारतादौ ।
नातो बौद्धादिवत्तन्निरसनमिति चेत् सत्यमंशे तु बाधस्यान्नासौ पञ्चरात्रे क्वचिदपि तदिह स्वीकृतिर्वेदतुल्या ॥ २०८ ॥
दृश्यन्ते संगृहीता जगति हि समयास्ते च राज्ञाऽनुपाल्यास्तस्मान्नः पक्षपातः क्वचिदनुचित इत्यर्भकप्रायचोद्यम् ।
मुग्धैरन्ये गृहीता भवतु समयसंरक्षणोक्तिश्च धर्म्ये निष्ठैक्योक्तिस्तदन्यग्रहविहतिपरा तद्विरुद्धोक्तिदृष्टेः ॥ २०९ ॥

(अथ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू० उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २. २. ३९. ॥

प्रामाण्यं कर्मकाण्डस्मृतिनयवशतस्सात्त्वतस्यापि सिद्धं पादेऽस्मिन् संगतिश्च प्रतिमतदमने नास्त्यमुष्येति चेन्न ।
प्रत्यर्थित्वं विरोधभ्रममपनयता पञ्चरात्रस्य वार्यं दुस्तर्कोत्थितोक्त्या तदितरसमयेष्वित्यनुस्यूतसिद्धिः ॥ २१० ॥
दृष्टाऽस्मिन्वेदनिन्देत्यनभिमतमृषेस्सात्त्वते वैदिकत्वं मैवं वैशद्यमूलस्तुतिपरवचने वेदवैरस्यहानेः ।
संगृह्याम्नायसारं प्रणयति भगवांस्तद्धि भक्तानुकम्पी श्रौतस्मार्तादिवच्च व्यभजदिह विभुर्वैदिकं तान्त्रिकं च ॥ २११ ॥
वेदानां मानतोक्तेस्तदनुसरणतस्स्वस्य तन्मूलतोक्त्या व्यावृत्तिर्भाति बाह्यागमत इति न तत्तुल्यभावोक्तिरार्षी ।
का हानिः क्षुद्रविद्याशबलमिति यथा तादृशे वेदभागे मोक्षस्य प्रत्ययार्थं त्वगणिषत परं सात्त्वते सिद्धिभेदाः ॥ २१२ ॥
जीवस्योत्पत्तिमाह प्रथयति च मनो जीवतत्त्वप्रसूतं तच्चाहङ्कारहेतुं व्यपदिशति ततः पञ्चरात्रं न मानम् ।
मैवं जीवादिवाचो ह्यभिदधति विभोर्व्यूहभेदानिह त्रींस्तत्तत्तत्त्वाभिमानान्नियतिमधिगता तेषु तत्तत्समाख्या ॥ २१३ ॥
जीवोऽत्रानाद्यनन्तः कथित इ[ह]ति तदुत्पत्तिपक्षो न हीष्टश्शब्दस्संकर्षणादिर्न कथमपि समन्वेति जीवादिमात्रे ।
श्रौतस्सृष्टिक्रमश्च स्वयमनुपठितस्तद्विरुद्धं न कल्प्यं तस्माच्छ्रुत्या मिथो वा न विहतिरिह तत्तन्त्रतात्पर्यदृष्टेः ॥ २१४ ॥
सांख्या वैशेषिकाश्च श्रुतिपरिपठितं धर्मैच्छन्न तत्त्वं तत्त्वाचारौ तु बुद्धक्षपणकपशुपत्युक्तिषु श्रुत्यपेतौ ।
वेदोपस्कारिविष्णुस्मृतिवदवितथे पञ्चरात्राख्यतन्त्रे तत्त्वं त्रय्यन्तसिद्धं चरणमपि समं गृह्यभेदादिनीत्या ॥ २१५ ॥
सर्यन्ते पञ्चयज्ञा मुनिभिरपि नमस्कारमन्त्रेण शूद्रे तत्राधीतं हविष्कृत्प्रभृतिपदमिहाप्यंशतोऽस्याधिकारः ।
योज्या दक्षोक्तकालक्रमगतिरभिगत्यादिभेदे तदुक्ते ग्राह्यं पश्चिष्टिसोमप्रभृतिवदखिलं युक्तितस्सङ्कलय्य ॥ २१६ ॥
जातावाचार्यशब्दः क्वचिदिति न तथाऽऽचार्यदेवो भवेत्याद्याम्नाते तत्प्रतीतिस्स्मृतिषु नियमिताल्लक्षणात्तत्प्रवृत्तेः ।

तद्वत् स्यात् सात्त्वता[illegible]विषये रूढिभङ्गो न दोषो विप्रादेरत्र शास्त्रे स्थितिरपि बहुधा भारतादौ प्रसिद्धा ॥२१७॥
[illegible] कणचरदमनादक्षपादानुयाता बौद्धोन्माथेन [illegible]धियो जैनभङ्गात्तदुत्थाः ।
पत्युस्तन्त्रे पशूनां प्रकटितविहतौ [illegible]निष्ठा ध्वस्तास्तत्तुल्यतर्कागमशरणतया साकमस्मिन् कुदृग्भिः ॥ २१८ ॥
पादेऽस्मिन् कापिलस्थैः कणभुगनुगतै[illegible]शून्यवादप्रसक्तैः ।
अर्हत्सिद्धान्तभक्तैः [illegible] क्षिप्त्वाऽथो पञ्चरात्रे श्रुतिपथमवदत् पञ्चमाम्नायदर्शी ॥ २१९ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

सर्वं साङ्ख्यास्तु नित्यं [illegible] वैभाषिकाद्या नित्यानित्यं समस्तं जिनपरिपठितां सप्तभङ्गीं पठन्तः ।
नित्यानित्ये विभज्याप्यभिदधति विपर्यस्य वैशेषिकाद्यास्श्रुत्युत्थांस्तान् निरुन्धन् श्रुतिभिरथ वियत्प्राणपादौ युनक्ति ॥

(वियदधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—न वियदश्रुतेः ॥ २. ३. १. ॥

पूर्वत्राधिक्रियायां पुरुषजनिवचोनित्यतोक्त्या निरुद्धं व्योमोत्पत्तौ तथैव स्थितिरिति वचसोर्व्याहतौ वक्ति कश्चित् ।
सिद्धान्ती [illegible] नान्यथासिद्धिरस्यां वायुव्योमामृतोक्तिर्जनिविधिविहतेत्युक्तिवैषम्यमाह ॥ २२१ ॥
तेजःप्राथम्यदृष्टेरमृतवचनतोऽनंशकद्रव्यभावाद्व्योमन्युत्पत्तिवाक् स्यादुपहितविषयैवात्मनीवेति चेन्न ।
प्राथम्यस्याश्रुतत्वात् [illegible] कल्पनेऽन्येन बाधात् किंचामर्त्योक्तितुल्यं त्वमृतपदमिहानेकवाक्यैककण्ठ्यात् ॥
यौक्तस्सत्कार्यवादः श्रुतिभिर[भि]नुमतो नावयव्यस्ति सृज्यस्तत्तद्द्रव्येषु नामान्तरभजनसहावस्थया सृष्टिवादः ।
इष्टाश्शब्दाद्यवस्थास्तव निरवयवद्रव्यवर्गेऽपि तस्मात् व्योमन्युत्पत्तिरुक्ता श्रुतिषु तदितरोत्पत्तितुल्या न बाध्या ॥ २२३ ॥

(अथ तेजोधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २. ३. १०. ॥

कूटस्थाद्ब्रह्मणस्स्याज्जगदखिलमिदं पुत्रपौत्रादिनीतेरेतस्मात् प्राण इत्याद्यपि सुगममिहेत्यादिरूहोऽत्र मोहः ।
प्राणस्वान्तादिपाठक्रमत [illegible]ऽनिग्न[illegible]दीक्षानुस्यूतिदृष्टेः प्रथममिव परं सौति तत्तच्छरीरम् ॥ २२४ ॥

(अथ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २. ३. १८. ॥

द्रव्यं सर्वं हि नित्यं कथितमवयविद्रव्यभङ्गेन पूर्वं नित्यत्वं सूत्रकारः पुनरपि पुरुषे किं विशिष्याभिधत्ते ।
सत्यं [illegible] नुदति दशां चेतनस्यानुपाधेः प्रत्यक्त्वज्ञत्वधर्मौ तदिह नियमितौ शाश्वतौ क्षेत्रिणोऽपि ॥ २२५ ॥
सच्छब्दार्थातिरिक्तं जनिमदखिलमित्यैतदात्म्यादिसिद्धं प्रोक्ता सृष्टिश्च जीवे निरवयवनयस्त्वम्बरादौ निरस्तः ।
जीवोत्पत्तिस्ततस्स्यादिति न [illegible] जननं त्वस्य देहादियोगः ॥ २२६ ॥
देहात्मत्वे जनिस्स्यान्न तदिह घटते जातमात्रस्य रागात् ज्ञाने किण्वादिमेघोपलशबलपटप्रक्रियाऽप्यत्र दुःस्था ।
देहे गेहादितुल्या ममकृतिरनघा दोषतस्त्वैक्यमोहः क्षिप्तं चैक्यानुमानं बलवदनुमितेश्शास्त्रतस्तर्कतश्च ॥ २२७ ॥
देहे देहातिरेके तदवधिनियतप्राणवृद्ध्यक्षरूपं धीसन्तानं च नित्यं प्रलयविलयिनं स्थास्नुमप्यापवर्गात् ।
डिण्डीराभं सदब्धाववितथविकृतौ जीवमिच्छन्त इत्थं निर्धूता दूरमत्र श्रुतिभिरितरवद्बाधदोषोज्झनाभिः ॥ २२८ ॥

(अथ ज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—ज्ञोऽत एव ॥ २. ३. १९. ॥

कैश्चिज्ज्ञानत्वमात्रं कथितमुपधिजा ज्ञातृतैवात्मनोऽन्यैन्त्राम्नायादिबाधं प्रथयति विविधं ज्ञोऽत इत्यादिसूत्रैः ।

पूर्वन्यायादमुष्मिन्ननिलयरहिते नित्यबोधेऽत्र चोक्ते सङ्कोचाद्यर्हबुद्धेर्विकृतिवचनमप्यस्य सद्वारकं स्यात् ॥ २२९ ॥
ज्ञातृत्वं ज्ञानता च श्रुतिभिरभिदधे नात्र पक्षे पतामस्सर्वत्रात्मा न भायात् किमिति न निगमैर्देहिनोऽणुत्वसिद्धेः ।
स्वाभासैकस्वमूर्तेरविशदमहमस्सर्वदा भानमिष्टं धीसङ्कोचात् सुषुप्तिप्रभृतिषु विशदोल्लेखमात्रोपरोधः ॥ २३० ॥
धर्मस्थे त्वेवकारे त्रिविधमपि भवेत्तद्व्यवच्छेदकत्वं धर्मिण्यस्यान्वये स्यात्तदितरविषये तस्य धर्मस्य हानिः ।
जानात्येवेत्यबोद्धा न भवति जडता ज्ञानमात्रोक्तिवार्या ज्ञानालोपादिवाक्यानुगुणविषयतां यात्यसावेवकारः ॥ २३१ ॥
उत्क्रान्तिस्पन्दनाणूपमितिवचनतोऽणीयसश्शक्तिलाभे धीभूम्ना यौगपद्यं त्ववयवनयतोऽनेकमूर्तिग्रहेऽपि ।
यत्राम्नातं विभुत्वं परविषयमिदं भाति तात्पर्यलिङ्गैर्जीवे व्यापित्ववादो मतिमहिमपरस्स्वच्छताद्याशयो वा ॥ २३२ ॥

(अथ कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २. ३. ३३. ॥

ज्ञातृत्वं पुंस इत्थं भवतु तदपि नामुष्य कर्तृत्वसिद्धिश्श्रुत्याद्यैस्तन्निषेधाद्विकृतिविरहतश्चेत्यसद्दृष्टबाधात् ।
कर्तृत्वापह्नवोक्तेरविकृतिवचसोऽप्यान्यपर्यं हि गीतं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्तदयमिह न च स्यादबोद्धुर्नियोगः ॥ २३३ ॥
किंच स्वोक्त्यादिभग्नो निगदितुरहमः कर्तृताया निषेधो यद्यन्यस्याहमर्थात्तदिदमुपनिषद्वेदिनस्सिद्धसाध्यम् ।
भोक्तृत्वस्याप्यभावे प्रसजति वितथं बन्धमोक्षादिशास्त्रं प्राणादानाद्विहारात् प्रकृतिसमधिकोऽस्मीति योगाच्च कर्ता ॥
व्यापारज्ञानवाञ्छाप्रशकनयतनायोगयुक्तिस्तु मन्दा कार्ये सामग्र्यपेक्षे विधितदितरयोर्लोकसिद्धा प्रवृत्तिः ।
सार्थं शास्त्रं हितोक्त्या नियतिनियमिता शास्त्रयोग्या दशा सा ज्ञाता कर्ता च भोक्ता तदयमिह पुमान् भाति सर्वैः प्रमाणैः ॥

(अथ परायत्ताधिकणरम् ॥ ६ ॥) सू०—परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ २. ३. ४०. ॥

कर्ता न ह्यन्यतन्त्रस्सरति खलु तथा पाणिनिश्चान्यथा चेत् आज्ञा कुर्यान्न कुर्यादिति तु निगलिते धावनादेशवत् स्यात् ।
नैवं कर्माक्षकालप्रकृतिपरवशो कर्तृतां तत्फलं च स्वीकृत्यात्मेशमात्रे श्रुतिशतविदिते द्वेष इत्थं दुरन्तः ॥ २३६ ॥
साधारण्येन हेतुस्सलिलमिव विभुस्सर्वकार्याङ्कुराणां वैषम्यं त्वाविरिञ्चात् प्रतिनियतफलैः प्राणिनां कर्मबीजैः ।
साम्यं स्वस्य स्वगीतं श्रुतमपि तदिहाधोनिनीषादिभेदस्तादृक्कर्मानुरूपं फलमिति नियतोऽनादिरेष प्रवाहः ॥ २३७ ॥
काले दुःखोपशान्तिं जनयति भगवान् व्याजमात्रावलम्बी या दुःखापाचिकीर्षा परहितमनसस्सैव तस्यानुकम्पा ।
दत्ते देहादियोगं दिशति च निगमं वक्ति वेदान्तसारं निस्सीमानन्दयोगं निरुपधि समये सौति पुंसां तयैव ॥ २३८ ॥
दोषस्यान्निग्रहांशो यमयितुरिति चेन्नोपमर्दासहत्वात् स्वानिष्टं नेश्वरे हि प्रसजति न परानिष्टमस्य प्रतीपम् ।
कारुण्यं सावकाशं क्वचिदिति कथितं साक्षिताद्यं च सुस्थं दृष्टे चैतत्स्वभावे फलत इति धिया युज्यते तत्प्रपत्तिः ॥ २३९ ॥
प्रत्यङ्ङात्माऽहमर्थः प्रमितिपरवतां कर्तृतादिश्च तस्मिन् स्वेच्छापूर्वप्रवृत्तेरयमचिदधिकस्तावदीशानतुल्यः ।
ईशस्तु स्वेच्छयैव प्रयतत इति तन्निघ्नमन्यत्समस्तं सारथ्यादिक्रमेण प्रतिनियतगतिस्स्यात् त्रयाणां प्रवृत्तिः ॥ २४० ॥
कर्तृत्वं स्यात्कदाचित् करणवति परप्रेरणानिर्व्यपेक्षं नोचेत्तन्निग्रहाद्यं कथमिति यदि न स्वेष्टपक्षेऽपि साम्यात् ।
स्वेनापथ्यप्रवृत्तं नहि पुनरपि तत् कारयेयुर्दयार्द्रास्तच्चेत्तस्य स्वभावादितरदपि न किं निष्फलोऽधीतभङ्गः ॥ २४१ ॥
क्षेत्रज्ञानां समानां विषमयतनता तादृशादृष्टभेदात्तादृष्टं त्वन्यदिष्टं नियमनमिदया शासितुस्तत्र भाव्यम् ।
साक्षित्वाद्यञ्च नेतुस्समनिगममितं प्रेरकत्वं न रुन्धे भाष्यादिग्रन्थलेशोऽप्यवहितमनसामैदमर्थ्यं भजेत ॥ २४२ ॥

कर्ता देवः फलानां न तु करणभूतः प्रेरकश्चेत्ययुक्तं सर्वश्रुत्यादिकोपान्न भवति न फलं कर्मणः पापचर्या ।
कर्माधीनं तु चिन्ताद्यपि हि भवभृतो भाषितं भाष्यकारैर्जन्तूनां देवतानामपि [illegible] वक्ष्यतीत्थम् ॥ २४३ ॥

(अथ अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—अंशो.......दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ २. ३. ४२. ॥

जीवादत्यन्तभिन्नः पर इति बहुधा व्याहरत् सूत्रकारो भेदाभेदश्रुतीनां घटकनियमतश्शात्रवं च व्यपोढम् ।
उक्ताक्षेपे समाधावपि न समधिको हेतुरत्रास्ति सत्यं पादांशाद्युक्तिमुख्यद्बहुकुमतिमतक्षिप्तये त्वंशचिन्ता ॥ २४४ ॥

अंशत्वं रामकृष्णप्रभृतिषु घटतां विग्रहांशावताराज्जीवे ब्रह्मांशतोक्तिर्न तु निरवयवं ब्रह्म वक्तुर्घटेत ।
ब्रह्मातश्चिल्लसमष्टिः प्रतिपुरुषमिह त्वंशता चेत्ययुक्तं विश्वस्त्रष्टुर्बहु स्यामिति बहुभवनध्यातुरेकत्वसिद्धेः ॥ २४५ ॥

व्योमैकं स्याद्धटाद्यैः पृथगुपधिगणैर्ब्रह्म बह्वंशमेवं तत्त्वोपाधिव्यपाये भवभृदयमियाद्ब्रह्मतामित्ययुक्तम् ।
स्वानर्थारम्भदौस्थ्यात् प्रतिनियतगुणप्रत्यभिज्ञाद्यदृष्टेश्छिन्नाभि[illegible]तेस्साम्यशब्दाच्च मुक्तौ ॥ २४६ ॥

मायोदन्वत्यपारे प्रतिफलति मृषावीचिषु ब्रह्मचन्द्रच्छायांशास्तस्य जीवा इति कतिचिदुशन्त्येतदुन्मत्तगीतम् ।
न ब्रह्मद्रष्टृतैषामचिदपि हि तथा स्वेन कल्प्यो न जीवः क्लृप्तेः प्राक् स्वात्महानेस्त्रितयसमधिकः कल्पकस्तत्र मृग्यः ॥

सन्मात्रं ब्रह्म सर्वानुगतमिह पुनर्नित्यसिद्धास्त्रयोऽशा जीवेशाचित्प्रभेदादिति च कतिचनेदं च नोदञ्चनीयम् ।
[illegible] निरवयवतया निश्चितेऽन्याशयं स्यात् ॥ २४८ ॥

मेरोरंशः किरीटप्रभृतिगिरि नयान्नित्यभिन्नेऽशतोक्तिस्साजात्याल्पत्वमूला गमयितुमुचितेत्यागमासन्नपक्षे ।
अंशोक्तिस्स्यादमुख्या स हि निपुणधियामेकवस्त्वेकदेशस्तस्माज्जीवो विशिष्टे भगवति गुणवत्तत्प्रकारोंश उक्तः ॥ २४९ ॥

उक्तं नित्योपलब्धिप्रभृति परमते पूर्वमेव ह्यनिष्टं भूयस्तादृक्प्रसङ्गः प्रकथित इह किं भोगसङ्कीर्णतादेः ।
मैवं पूर्वं हि [illegible] ब्रह्मवादव्याजोत्सिक्तान् कुदृष्टीन् परिह्रितिरिति च स्याद्विपर्यन्मतेषु ॥ २५० ॥

मिथ्याज्ञानादिचक्रे भ्रमति भगवद्घूर्णमानस्य जन्तोः प्रत्यक्तत्त्वप्रबोधाद्भवपरिहरणे सर्वतन्त्राविगीते ।
शुद्धात्मज्ञानगर्भां परभजनभिदामङ्गभेदांश्च वक्ष्यन्मीमांसारम्भसिध्यद्वपुषमपि पुनश्शोधयामास जीवम् ॥ २५१ ॥

क्लृप्तिर्व्योमादिकेऽपि क्रमभुवि च विभोः [illegible] तु प्रजननविलयौ चिद्घनज्ञातृताऽस्य ।
कर्तृत्वं पारतन्त्र्यं गुणतनुनयतो विश्वरूपांशता [illegible] सप्त ॥ २५२ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ अथ [illegible] चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अक्षाद्युत्पत्त्यनुक्तौ न हि [illegible] त्वत्र मन्दं तत्सङ्ख्यादेः परीक्षाऽप्यनुकृतबलिभुग्दन्तचिन्तेति चेन्न ।
एतेष्वब्रह्मकार्यं किमपि कथयतां बाधनेनार्थवत्त्वात्तत्साक्षात्सङ्गनिम्न्यान् प्रथमचरमयोर्मध्यमानां प्रसङ्गात् ॥ २५३ ॥

अष्टावत्राधिकाराः प्रथममिह वियन्नीतिरुक्तेन्द्रियाणां [illegible] द्रढयति चरमे व्यष्टिभेदस्य सृष्टौ ।
सङ्ख्यामानादिचिन्तास्वपि तदुपहितोपासनाद्यैः फलं स्यात् प्राणादिभ्यः प्रमाता पृथगिति विशदीकर्तुमप्येष पादः ॥ २५४ ॥

(अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—तथा प्राणाः ॥ २. ४. १. ॥

अग्रे सत्तामृषीणां श्रुतिरभिदधती प्राणतां वक्ति तेषां नात्र ब्रह्मैव वाच्यं बहुवचनहतेस्तेन नित्याः [illegible] ।
मैवं तत्सृष्टिदार्ढ्याद्बहुवचनमिदं पाशनीत्यैव नेयं प्राणर्षित्वे परात्मन्यपि हि सुघटिते तन्निरुक्त्यादिसाम्यात् ॥ २५५ ॥

(अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २. ४. ४. ॥

सप्त प्राणाश्चरन्तीत्युदितमभिहितास्ते विशिष्यापि योगे तस्मात् सप्तेन्द्रियाणीत्यसदधिकवचोदृष्टितोऽत्रान्यपर्यात् ।
लक्ष्मैषां सात्त्विकाहंकरणपरिणतद्रव्यता चाविशिष्टा भेदेनोक्तिः प्रधाने मनसि फलवती कर्मबोधेन्द्रियेभ्यः ॥ २५६ ॥

देहव्याप्येकमक्षं कतिचिदकथयन् भागतो भिन्नकृत्यं केचित् कर्मेन्द्रियाणि श्रुतिपथविमुखास्तत्यजुः क्षुद्रतर्कैः ।
क्षेत्रज्ञस्याहुरेके सहकरणगणं बुद्ध्यहङ्कारचित्तैरन्ये तं चित्तवर्जं निजगदुरिति तानर्थतोऽत्र व्युदास ॥ २५७ ॥

(अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—अणवश्च ॥ २. ४. ६. ॥

सर्वेष्वानन्त्यवादात् परिमितिनियमानुक्तितश्चेन्द्रियाणां व्याप्तिस्सिद्धेति चेन्न प्रयदखिलतनूत्क्रान्तिगत्यागतिभ्यः ।
वृत्त्या दूरस्थधीस्स्याद्भजनविधिपरेऽनन्ततोक्तिस्स्वकार्यैः कन्दस्थानां च तत्तत्तनुषु विकृतिमद्द्रव्यभावात् पृथुत्वम् ॥ २५८ ॥

(अथ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू—न वायुक्रिये पृथुपदेशात् ॥ २. ४. ८. ॥

प्राणः प्रागुक्तनीत्या परजनित इति स्थापितो वायुमात्रं देहान्तस्तत्क्रिया वा स इति न पृथगुत्पत्तिवादात् सहास्य ।
द्रव्यत्वं द्रव्यवर्गे पठनत उचितं नैष तत्त्वान्तरं स्यात्तेजस्त्वे वाय्ववस्थात्यजनवदिह तत्त्यागहानेः कदाऽपि ॥ २५९ ॥

(अथ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—अणुश्च ॥ २. ४. १२. ॥

उक्तः प्राणस्त्रिलोक्या सम इति स जगद्व्यापकोऽस्त्वित्ययुक्तं जीवाक्षन्यायतस्तत्सहपठिततदुत्क्रान्तिगत्याद्यबाधात् ।
स्तुत्यर्था सर्वसाम्यश्रुतिरिह करणक्षेत्रभृत्यादिहेतौ देहेऽनल्पोपकारस्स्फुरति च दशधा वृत्तिभेदैर्विभक्तः ॥ २६० ॥

(अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ २.४.१३. ॥

भोक्तॄणां देवतानामपि तनुकरणाधिष्ठितिर्नेशतन्त्रा तत्स्वातन्त्र्यप्रदानादिति न तनुभृतस्तच्छरीरं हि सर्वे ।
नित्ये तत्पारतन्त्र्ये क्वचिदपि न भवेद्राजसामन्तनीतिः प्राणन्यायात् प्रभुत्वं तदिह परवशं चेतनानां स्वशक्त्ये ॥ २६१ ॥

(अथ इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २. ४. १५. ॥

प्राणोऽपि स्याद्धृषीकं भृशमुपकरणात्तेषु मुख्यत्ववादादुत्क्रान्त्यादौ च साम्यादिति यदि न पृथक्शब्द[नै]तस्तस्य भेदात् ।
कण्ठोक्तादिन्द्रियत्वान्मनसि तु घटते गोबलीवर्दनीतिर्न प्राणे सात्त्विकाहङ्करणविकृतिता शब्दसाम्यादि मन्दम् ॥ २६२ ॥

(अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २. ४. १७. ॥

मन्वाद्यैस्स्मर्यतेऽसौ सरसिजवसतिर्व्यष्टिनामादिकर्ता जीवेनानुप्रविश्येत्यपि कथितमतः प्रेष्यकृत्यक्रमोऽत्र ।
तन्नैको हि प्रवेष्टा त्रिवृतमकृत च व्याकरोदित्यधीतस्तत्तज्जीवान्तरात्मा सृजति स भगवांस्तादृशं कार्यजातम् ॥ २६३ ॥

या जीवेनात्मनेति श्रुतिरियमपि न ब्रह्मजीवैक्यमाह प्रागेवैकोऽन्तरात्मा वपुरितरदिति स्थायिभेदाभिधानात् ।
तेनेशस्तद्विशिष्टस्स्वकरणकतयाऽनुप्रवेशेऽपि कर्ता जीवे तत्कर्तृतायामिह न हि घटते त्वाश्रुतिः कर्तृभेदात् ॥ २६४ ॥

अग्न्यादावण्डमध्यस्थितिमति कथितं रूपभेदैस्त्रिवृत्त्वं तेजोबन्नाशितोक्तावपि विशदमिदं तेन वेधास्त्रिवृत्कृत् ।
मैवं ब्रह्माण्डसृष्टिर्भवतु कथमसावत्रिवृत्कारपूर्वा भुक्तेऽन्नादौ त्रिधोक्ता परिणतिरितरत् सन्निकृष्टेः प्रदृष्टिः ॥ २६५ ॥

अक्षाणां जन्मसंख्यापरिमितय इह प्राणवायोस्स्वरूपं तत्सौक्ष्म्यं देवतादेस्तदुभयविषयाधिष्ठितौ पारतन्त्र्यम् ।

प्राणस्यानिन्द्रियत्वं बहुविध[illegible] [illegible]चिरे प्राणपादे ॥ २६६ ॥
नित्यत्वं व्योम्नि वाताद्यणुषु च पुरुषेऽप्यज्ञनादीनर्थाश् श्रोत्रादौ भूतताद्यं मनसि च विभुतां नित्यतत्त्वान्तरत्वम् ।
प्राणेष्वात्मादिभावं स्वपदनियमनस्वैरितां स्वर्गिबृन्दे वेधस्युन्मुक्तयन्त्रक्रममपि वदतां पादयुग्मेऽत्र भङ्गः ॥ २६७ ॥
तर्कैरापातसत्यैरविहतिकथने व्याहतिः स्थापिता स्यात् सम्यग्भिर्वस्तुगत्या तदिति यदि तदा स्वाभिमानोपरोधः ।
तेनाद्ध्यायो विरोधप्रशमनकृदसौ बौद्धबन्धोर्विरुद्धस्सौत्री तर्काप्रतिष्ठा श्रुतिपथविमुखस्वैरवादेषु योज्या ॥ २६८ ॥

॥ समाप्तः द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥ १ ॥

साध्या मुक्तिर्न चेत्स्यात्प्रसजति विफला साधनाध्यायक्लृप्तिस्साध्या चेन्नश्वरी स्यात् कथमिह पुनरावृत्तिशून्योऽपवर्गः ।
मैवं ब्रह्मानुभूतिः परभजनवता प्रागसिद्धैव साध्या [illegible] च भवत्युत्तरावध्यतीता ॥ २६९ ॥
पादाभ्यामत्र पूर्वं जनयति भविनां ब्रह्मविद्याधिकारं पश्चात्तेषामुभाभ्यां वदति बहुविधां तामशेषैस्सहाङ्गैः ।
ऐश्वर्यादौ विरक्तिं निरवधिविभवे पूरुषे चाभिलाषं विद्याभेदावलम्बं तदुपकरणमप्याह पादैः क्रमेण ॥ २७० ॥
संसारोद्विग्नचेतास्तनुभृदधिकरोत्यत्र शारीरकांशे वैराग्यार्थस्तु पादः किमिति पुनरसौ सूत्रकारैर्निबद्धः ।
सत्यं [illegible] निरयगणतुलारोपणं मुक्त्युपायप्रारम्भेऽभ्यर्हितं स्यात्त्वरत इह खलु स्पष्टदृष्टस्वबोधः ॥ २७१ ॥

(अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—तदन्तरप्रतिपत्तौ........प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३.१.१. ॥

देहाद्यं भोग्यनीत्या दिवि भुवि च गतौ तत्रतत्रैव लभ्यं प्राणाद्यैर्भूतसूक्ष्मैरपि किमिह मुधा पूर्वदेहादुहीतैः ।
जीवस्यागोर्गतिं च स्वयमुपजनयेदीश्वरः प्राणनीत्या मैवं स्वच्छन्दकृत्ये श्रुतिमितनियतौ गौरवोक्तेरयुक्तेः ॥ २७२ ॥
नानाजातीयराशिं व्यपदिशति जनो भूयसोंऽशस्य नाम्ना [illegible]. पुरुषवचस इत्युच्यते भूतवर्गः ।
व्यष्टिं पञ्चीकृतैस्तैस्सृजति हि स विभुस्तारतम्यं पुनश्च श्रद्धाशब्दस्त्विहापः कथयति निगमे तत्समाख्यावदुक्तेः ॥
द्यौः पर्जन्योऽथ पृथ्वी तदनु च पुरुषो योषिदित्येवमेतान् पञ्चाग्नीन् कल्पयित्वा परिकरसहितांस्तेषु पञ्चाग्निविद्या ।
श्रद्धाख्यं भूतसूक्ष्मं क्रमपरिणतितस्सोमवर्षान्नरेतोरूपं हव्यं सजीवं तनुधरमरुतो जुह्वतीति ब्रवीति ॥ २७४ ॥

(अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३. २. ८. ॥

इष्टापूर्तादिरूपं तनुभृदिह शुभं कर्म यत् किं च कुर्यात् भुक्त्वा कृत्स्नं तदन्ते पुनरवनिमियादित्यसदृष्टबाधात् ।
कार्त्स्न्येनैत्यश्रुतत्वात् सुकृतफलतया जातिभेदाद्यधीतेस्तस्मात् प्रारब्धशेषैस्तदितरसहितैरापतेत् स्वर्गपान्थः ॥ २७५ ॥
धूमं रात्रिं च पक्षं तिमिरकलुषितं दक्षिणायनाभिमानान् पश्चाल्लोकं पितॄणां गगनमपि मृतश्चन्द्रमभ्येति कर्मी ।
प्रत्यावृत्तौ तु चन्द्राद्गगनसततगौ धूममभ्रं च मेघं व्रीह्यादीन्याति रेतस्सिचमथ जननीं यातनाचक्रवर्ती ॥ २७६ ॥
आचारांशस्य साध्यं चरणवचनतो जातिभोगादिकं स्यात् कर्माचारौ विभक्तौ श्रुतित इति न मद्व्यभावात्तथोक्तेः ।
मुख्यं वृत्त्या हि कर्मण्यपि चरणवचो नैकदेशे निरोद्धुं जात्यादिः कर्मभेदप्रभव इति मिते चिन्त्यमाचारसाध्यम् ॥

प्राप्ताचारातिवृत्तौ प्रतिपदमृषयस्सस्मरुः प्रत्यवायान् प्राचीनांहःप्रणाशं तदनुसरणतः पुण्यकर्माहितां च ।
नातस्सत्कर्ममात्रात् त्रिदिव इति धिया तत्परित्यागशङ्का न ह्याचारप्रहीणे श्वदृतिजलसमश्शोधको वेदवर्गः ॥ २७८ ॥

(अथ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३. १. १२. ॥

सर्वेषां देहपाते सति नियमवती चद्रमःप्राप्तिरुक्ता तस्मात् पापोत्तराणां निरयगतिपुरस्कारिणी सेति चेन्न ।
लोकस्संपूर्यते तैर्न पर इति गिरा संकुचेत् सर्वशब्दस्ते तत्तद्यातनान्ते तत इह सहसा कुत्सितां यान्ति योनिम् ॥
जन्मप्राप्तिर्जरायुप्रभृतिषु भविनां कर्मपाकैर्विचित्रा भूयिष्ठैः पुण्यपापैस्त्वपवदनवती पञ्चमाहुत्यपेक्षा ।
तद्वद्धूमादिमार्गः कति कति च शुभैस्त्कैर्देहपाते दिव्यं रूपं विमानादिकमपि सपदि प्राप्य याताः प्रसिद्धाः ॥ २८० ॥

(अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३. १. २२. ॥

आहुत्योर्देहवत्त्वं प्रथमचरमयोर्निर्विवादं तथा स्याज्जन्मैवाकाशवायुप्रभृतिषु भवतेरन्वयादित्यसारम् ।
रेतस्सिग्भावनीत्या पृथगभिलपनानर्हतामात्रमत्र द्युभ्वोः पुण्यप्रसाध्यं फलमिह पठितं नास्ति भोगश्च मध्ये ॥ २८१ ॥

(अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३. १. २३. ॥

व्योमादिस्थित्यवस्था चिरमचिरमिति व्यक्तनिर्देशहानेश्शुक्रावस्थानयात्स्यादनियतिरिति न स्वारसिक्याः प्रवृत्तेः ।
व्रीह्यादिभ्यो हि दुर्निष्प्रपतरमिति तु श्रूयते तेन पूर्वं शीघ्रं तत्तद्दशायास्त्यजनमिति परिज्ञायते वाक्यशक्त्या ॥ २८२ ॥

(अथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३. १. २४. ॥

जन्म व्रीह्यादिनाम्ना श्रुतमिह तदिदं देवमर्त्यत्ववत्स्यान्नैरात्म्यं स्थावराणां न च निगमविदस्स्थापयन्तीति चेन्न ।
पुण्यस्यैव प्रवृत्ते फलपरिगणने स्थावरत्वोक्त्ययोगाद्रेतस्सिग्वर्ष्मणीव ह्युपचरति जनिं स्थावरेऽप्यन्यदेहे ॥ २८३ ॥
हिंसायोगादशुद्धं श्रुतिविहितमपि न्याय्यमिष्टादिकं तत् पापांशं व्रीहिभावप्रभृतिषु सुकृती भुङ्क्त इत्यप्ययुक्तम् ।
उक्ता मन्त्रार्थवादैः पशुहितमिति सा तच्चिकित्सावदेषा ब्रूते यज्ञे वधोऽसाववध इति मनुस्स्तौति निन्दा त्विहान्यत् ॥
कर्तुर्दोषं दिशेत्संज्ञपनमिह पशोस्तत्कृतोश्चोपकुर्यात् तस्मादस्मिन्निषेधं क्षिपति न विधिरित्यब्रुवन् साङ्ख्यभक्ताः ।
निर्धूते पश्वनर्थे न खलु तदुचितं पिष्टपश्वादिकल्पस्तत्तत्कालाधिकारिप्रतिनियत इति क्वापि न स्याद्विरोधः ॥ २८५ ॥
किंचोत्सर्गापवादक्रममिह जहतः कीदृशी नित्यहिंसा शुद्धं न क्वापि सिध्येत्तव हि विधिपदं स्पष्टतत्तन्निषेधम् ।
यत्रासत्यादिवैधं तदनु च विहिता निष्कृतिस्तन्निमित्ता तत्रागत्या तथा स्यादितरवदथवा केवलं तन्निमित्तम् ॥ २८६ ॥
अश्लिष्टं विग्रहाद्यैर्नभ इव मुसलैः क्षेत्रिणं केचिदूचुः कर्माकर्तारमेवं फलमपि विविधोपाधिभेदैकनिष्ठम् ।
अव्यक्तस्यापवर्गं भवभुजमपि चानादिमुक्तस्वभावं तेषामित्थं मनीषां बहिरकृत नयैरेप वैराग्यपादः ॥ २८७ ॥
पादे त्वर्थाष्षडस्मिन्वपुरिह विजहद्भूतसूक्ष्मैस्सहेयात् भुक्तस्वर्गोऽवरोहेदनुशयसहितो मात्रया भिन्नमार्गः ।
चन्द्रप्राप्त्यादि न स्यान्निरयपथजुषामम्बरादौ सदृक्त्वं तस्माच्छीघ्रोऽवरोहः परवपुषि परं व्रीहिपूर्वेऽपि योगः ॥ २८८ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ब्रह्मैव स्वैस्स्वभावैर्बहुमुखमवदत् प्राक्तनाध्याययुग्मे तस्येहाकृष्य चिन्ता किमिति पुनरसौ साधनाध्यायमध्ये ।

मैवं विद्याः प्रभेत्तुं विशदयति परं तद्धि तद्रूपभेदात्सिद्धोपायादिभावं प्रथयति च विभोः प्राप्यतृष्णाप्रथिम्ने ॥ २८९ ॥
नैर्गुण्यं ब्रह्मणश्चेद्वितथ इह गुणैर्ब्रह्मविद्याविभागः सोऽस्त्वेतैः कल्पितैश्चेच्छ्रुतिमतविहतिर्नात्र दृष्टिक्रमोऽपि ।
निर्दोषत्वं च नित्यं यदि वदसि मुधा [illegible]ः कल्प्यं चेद्दुष्टता स्यात् प्रकृतिरिति पराक्षिप्तये चैष पादः ॥
किं चादौ चिन्त्यभावः प्रमितिविषयता स्वप्रभत्वं सुखत्वं विश्वाधिष्ठानता च स्वबहुभवनधीर्निर्विशेषे कथं स्यात् ।
सर्वश्रुत्यर्थहानिः स्ववचनविहतिस्सर्वमानैश्च बाधो मायावैयात्यभाजामिति [illegible]श्च दुःस्थः ॥ २९१ ॥
त्यक्तं दोषैर्गुणाढ्यं यदि पुनरिह तद्ब्रह्म चिन्त्येत पादे जीवे [illegible] कथं जाघटीतीति चेन्न ।
[illegible]त्म्यसिद्ध्यै जन्तोरस्य स्वमुक्तावतिपरवशताज्ञप्तये चैतदत्र ॥ २९२ ॥
पादस्यास्याद्यमर्धं कतिचिदधिजगुः पूर्वपादस्य शेषं पश्चादर्धं तु [illegible]पास्त्यर्थतत्तद्गुणोक्तेः ।
एतन्नातीव हृद्यं शबलितकथने चातुरीवैपरीत्याद्ब्रह्मोक्तौ जीवदोषग्रह इह तु मुखं तत्प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः ॥ २९३ ॥
स्वप्नेऽर्थाः सन्तु सृष्टास्तदपि बहुविधा दुस्त्यजा भ्रान्तिरत्र प्रध्वस्तानामिदानींतनवदनुभवात्स्थायितादिभ्रमाच्च ।
सत्यं श्रुत्यादिसिद्धे [illegible] स्वीकृत्यांशे तु [illegible] हि यथाजागरं न क्षिपामः ॥ २९४ ॥
कश्चिद्योगप्रभावान्निजपरभवनस्वैरसञ्चारनीत्या निष्क्रान्तः पूर्वदेहाद्विशति परवपुः पूर्वमाप्नोति भूयः ।
इत्थं स्वप्नेऽप्युदन्तस्थितिरिति [illegible]ऽन्यथाऽन्ये चित्तोद्यद्धीप्रसूत्येतरतनुभजने सौभरिन्यायसिद्धेः ॥ २९५ ॥

(अथ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३. २. १. ॥

उक्तं पत्या प्रजानां भविनि दहरवत् सत्यसङ्कल्पताद्यं पुत्रादेश्चैष कर्ता प्रकृत इह सृजेत् स्वाप्नमर्थं च मैवम् ।
मुक्तौ [illegible]देरयोगात् स्वप्नानां सूचकत्वादपि निखिलजगत्कर्तुरेषा[हि]ऽपि सृष्टिः ॥ २९६ ॥
कामंकामं विधातेत्यपि णमुलुचितोऽनूद्यते चेश इत्थं सोऽयं सुप्तेषु जागर्त्यपि विशदमिदं संपरिष्वङ्गवाक्यात् ।
तत्तत्कालावसानाः कतिकति नियता जागरेऽप्यर्थभेदास्तत्तत्कर्मानुरूपं फलवितरणमित्येतदप्युक्तमार्यैः ॥ २९७ ॥
[illegible] तदेभिः कथितमिह ततोऽसङ्गतत्वादिदुस्स्थम् ।
मायाशब्दो न मिथ्यावचन उपचरत्वत्र तत् किं ततस्स्यात् सत्येऽस्त्रादौ प्रयोगादुचितनियमने सोऽयमाश्चर्यतार्थः ॥

(अथ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ३. २. ७. ॥

स्थानं जन्तोस्सुषुप्तौ श्रुतिरनियमतो वक्ति नाड्यः पुरीतद्धार्दं ब्रह्मेति तस्मादिह भवतु मिथो नैरपेक्ष्याद्विकल्पः ।
तन्न प्रासादखट्वाशयनवदुपक्लृप्त्यन्तरैर्योजितानां पक्षेपक्षे विकल्पः क्रमघटितचतुर्दोषयुक्तो न युक्तः ॥ २९९ ॥

(अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३. २. ९. ॥

[illegible] तादृशीयं सुषुप्तिश्श्रुत्यैव स्थाप्यतेऽतस्तदनु तनुभृदुद्बुध्यमानस्ततोऽन्यः ।
मैवं कर्मानुवृत्तेस्स्मरणनियमतः पूर्व एवेति [illegible]स्वपदनुवदनात् प्राच्य एव प्रबुद्धः ॥ ३०० ॥
जीवानादित्वसूचे दृषदनुकरणं क्षेप्स्यते चापवर्गे स्वर्गाद्यर्थप्रवृत्तिः श्रुतिनयविदिता [illegible] भग्नाः ।
कल्पान्तेऽप्येकतोक्तिर्नियमितविषया नानल्पप्रहाणात् भूयश्चिन्ता सुषुप्ते प्रलयसमदशासंजिहासादिसिद्ध्यै ॥ ३०१ ॥

(अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३. २. १०. ॥

जाग्रत्स्वप्नौ न बाह्यावगमविरहितौ श्वासपूर्णा सुषुप्तिस्तस्मान्मुग्धिर्मृतिस्स्यात् प्रशमितकरणप्राणवर्गेति चेन्न ।
मृत्यादेर्हेतुभेदात् स्थितिमृतिविशयादुत्थितेश्चानियत्यान्मर्तुं प्रक्रम्य मध्ये विरमति विधिनेत्यत्र तुर्यार्द्धभावः ॥ ३०२ ॥
जन्तूनां जागरादिस्थितिषु भवति यद्वैशसं दर्शितं तत् तत्तत्स्थानादियोगेऽप्यनघशुभगुणं ब्रह्म संशोध्यतेऽ[द्य]त्र ।
संसर्गैक्यादिमूलान् परिहरति ततो दोषवर्गानुभाभ्यां हीनत्वौदार्यहानी परमपनयते नीतियुग्मेन नेतुः ॥ ३०३ ॥
नैर्गुण्यं निर्गुणोक्तेर्गुणवचनमिहाविद्यधर्मार्थवादो नैर्दोष्यं वस्तुवृत्त्या तदितरदखिलं स्वाप्नभोगादितुल्यम् ।
इत्थं जीवेशभूमापहरणकुहनावादमोमुह्यमानान् क्षेप्तुं न स्थानतोऽपीत्यधिकरणमथारभ्यतेऽनेकशृङ्गम् ॥ ३०४ ॥

(अथ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ३.२.११. ॥

हेयं वस्तु स्वतो यत् स्थितिरिह हि भवेद्दुःखकृत् स्वेच्छयाऽपि त्याज्यत्वं नान्यथा स्यादिति न निरुपधेर्हेयभावस्य हानिः ।
नित्यस्वातन्त्र्यभाजो भविन इव दशाभेदतो नाप्यवद्यं श्रुत्यैवैकत्र देहे परतदितरयोश्शुद्ध्यशुद्धी ह्यधीते ॥ ३०५ ॥
ब्रह्मक्षत्रादिदेहेष्वणुरिव विभुरप्यात्मभावेन तिष्ठंस्तत्तच्छब्दाभिलप्यस्तदिह स न कथं तत्तदादेशवश्यः ।
मैवं न ज्ञाप्यतेऽसावविदितविरहाच्छासितृत्वान्न शास्यः किंचिज्ज्ञो ह्यन्यतन्त्रो जगति हितविदा बोध्यते प्रेर्यते च ॥
उत्सर्गेणापवादं न खलु नयविदः क्षोभणीयं क्षमन्ते तस्माद्ब्राह्मे गुणादौ विधिविषयमतिक्रम्य तिष्ठेन्निषेधः ।
एवं शान्ते विरोधे न हि समविषयापच्छिदान्यायसिद्धिर्दृष्टो नित्यं निषेधः पर इह च ततस्स्यादुपक्रान्तिनीतिः ॥
सत्त्वं कार्यस्य गोपायति कथमसतस्सद्भवेदित्यधीतिर्द्रव्यान्यत्वं हि कार्ये व्यपनयति परं मृत्तिकेत्येवशब्दः ।
अन्तर्भावाद्विशिष्टे भगवति जगतां नेह नानेति युक्तं निर्दिष्टेयत्वशङ्कां प्रशमयति परे नेति नेतीति चोक्तिः ॥ ३०८ ॥
तत्तद्वस्तुप्रदेशे सकलगुणतया पूर्णदृश्यः परात्मा वृद्धिह्रासादिभेदोज्झित इति हि जलाधारसूर्योपमोक्तिः ।
अस्पर्शोदाहृतिश्चेन्न हि घटकरकाकाशदृष्टान्तयुक्तिस्तस्माद्ब्रह्म द्विलिङ्गं द्विविधविभवमित्येव वेदान्तपक्षः ॥ ३०९ ॥

(अथ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३. २. २६. ॥

विश्वस्रष्टुस्स्वदुःखप्रजननमिह न स्वांशतोऽचित्त्वक्लृप्तौ मृत्तत्कार्यादिकं च स्वरसमिह बहूदाहृतं सप्रतिज्ञम् ।
तस्मादव्याकृतादिर्विहरणनियता विक्रियैवेति चेन्न स्वांशे मौढ्यं वितन्वन्विहरति भगवानित्यनर्थानपोहात् ॥ ३१० ॥
कश्चिन्नित्याचिदंशो विविधविकृतिमान्ब्रह्मणीत्याहुरेके फेनादिन्यायतोऽन्ये सति विकृतिवशाज्ज्ञाज्ञसर्वज्ञभागान् ।
चन्द्रज्योत्स्नादिनीत्या कतिचिदिह जगद्ब्रह्मणो रैकजात्यं सर्वे ते सर्ववेदस्वरसगतिहतेरत्र वित्रासनीयाः ॥ ३११ ॥

(अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३. २. ३०. ॥

सेतुं तीर्त्वेत्यधीतेर्मितमिति वचनात् प्राप्यसंबन्धितोक्तेरन्याधिक्यश्रुतेरप्यतिवहननयात् कारणं प्रापकं स्यात् ।
प्राप्यं त्वन्यद्भवेदित्यसदनवधिके कारणे प्राप्यतोक्तेस्सेतुत्वाद्युक्तिरस्मिन् बहुभिरविहतां वृत्तिमङ्गीकरोतु ॥ ३१२ ॥
सेतुत्वं सेतुतुल्याद्विधरणनियमाद्बन्धनाद्वाऽत्र युक्तं व्याप्तेऽप्यस्मिन्नुपाधेः परिमितिवचनं सार्थकं सूत्रितं प्राक् ।
चातुष्पद्यं च तत्तच्छ्रुतिभिरनुगुणं कल्प्यतेऽनन्तभूम्नस्स्वस्येत्येवामृतस्येत्यभिहितमथवा मुक्तिरेवामृतं स्यात् ॥ ३१३ ॥

अन्यस्याधिक्यवादे परमवधितया कारणं यत्र दृष्टं तत्र ह्यव्याकृतादिस्तदवधिरितरापेक्षयाऽसौ परश्च ।
यस्मादन्यत्परं नेत्यभिहितविषये [illegible]क्तिस्तत इति यदि वा व्याप्यमुक्तं तदस्तु ॥ ३१४ ॥

(अथ फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—फलमत उपपत्तेः ॥ ३. २. ३७. ॥

आराध्यः कर्म[illegible] क्रियाणाम[illegible] [illegible]ना मध्यकाण्डोदितानाम् ।
अत्राप्येतावतोक्तो [illegible] दिशति फलमिति स्थाप्यतेऽथात्युदारः ॥ ३१५ ॥
कृष्यादेर्मर्दनादेरपि भवति फलं द्वारतो वाऽन्यथा वा धर्माणां साधनत्वं श्रुतिभिरवगतं [illegible] ।
तस्मादी[illegible] फलमिति तु वचस्तत्प्रशंसेति चेन्न [illegible]पूर्वक्लृप्तेरयोगात् ॥ ३१६ ॥
यद्यप्याराध्यमूलं फलमिति फलितं देवताधिक्रियायां कर्मापेक्षा तथोक्ता फलजननपरप्रेरणादौ तथाऽपि ।
साक्षित्वानादरत्वप्रभृति[illegible]गुणं प्रेक्ष्य न[illegible] शङ्कातङ्कैर्निरुद्धांस्त्वरयितुमधुना तादृशोदारतोक्तिः ॥ ३१७ ॥
सम्राजस्सानुकम्पात् पितुरुचितविदस्साम्यभाजो वदान्यात् स्थाने विन्दन्ति पुत्रा नियतरुचिभिदायन्त्रितास्तंतमर्थम् ।
तत्र प्राप्यं स्वतो यद्विहतिरिह यतस्तत्प्रशान्तिश्च यस्माद्देयं यद्वा विशेषाद्गमनमपि यथालोकमत्रापि तत् स्यात् ॥ ३१८ ॥
शुद्धानन्दे तदित्थं शुभगुणजलधौ सत्यनित्यस्वदेहे देवीभूषायुधाद्यैरतिशयिनि कनद्भोगलीलाविभूतौ ।
शेषित्वाधारभावप्रभृतिबहुविधस्थास्नुसंबन्धदीप्ते [illegible] हरौ निर्निमेषा श्रुतिर्नः ॥ ३१९ ॥
पादे स्वप्नार्थहेतुस्तदयमिह सुषुप्त[illegible]गोता मुग्धोद्बोधादिकर्ता [illegible]गुणोऽचिद्विरंशी स्वदेहैः ।
पारम्यस्यैकसीमा सकलफलद इत्युच्यते भक्तिभूम्ने सत्ये त्वेवं गुणादावथ परभजने रूपभेदादि चिन्त्यम् ॥ ३२० ॥

॥ इति तृतीया[illegible] द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञानानुविद्धं हिततममनघं नो[illegible] वक्तुं तत्त्वे निरूढ्य [illegible] ।
निष्पन्ने तत्त्वबोधे न किमपि विदुषा [illegible] यावज्जीवानुवर्त्यं मुररिपुभजनं मुक्तिलाभाय वक्ति ॥
भीमाभ्यो यातनाभ्यः पितृपथगमनावर्तनादेश्च बिभ्यत्तृष्णां कृष्णामृताब्धौ परिणयति परां यावता तावदुक्तम् ।
इत्थं लब्धाधिकारः [illegible] साधने यत्र साङ्गे पादद्वन्द्वे परस्मिंस्तदिह बहुमिदावर्त्म निर्ब्रवीति ॥ ३२२ ॥
एकस्मिन्नेव पादे निपुणनयकृता न द्वयोस्तर्कणं स्यात् भेदोऽभेदश्च नैको विषय इह भवेदन्यहानप्रसङ्गात् ।
तस्मादस्मिन्प्रकीर्णा नयविततिरिति प्रेक्षितग्रन्थचोद्ये वेद्यावच्छिन्नविद्यानियमकृदयमित्यैदमर्थ्यं समर्थ्यम् ॥ ३२३ ॥
आख्यावन्तं गुणानां निजगदुरुपसंहारतः पादमेतं विद्यैक्यार्थं तदस्मिन्नपवदनतया भेदचिन्ता प्रसक्ता ।
इत्थं शुश्रूषुशङ्कामिह शिथिलयितुं भाषितं भाष्यकारैस्तद्भेदाभेदमीमांसनमिति विषयस्तत्र चोक्तोऽनुवृत्तः ॥ ३२४ ॥
निस्सीमानन्दनाडिन्धमनिरुपधिकानन्दसम्पद्गुणौघे विद्याभेदैर्विभज्य प्रणिधिरिह यदि [illegible] ।
मैवं तैरेव धर्मैस्त[illegible]ः पूर्णकामस्य पूर्णं प्राप्यं ब्रह्मैव नान्यत् किमपि फलमतस्तत्क्रतुन्यायसिद्धिः ॥ ३२५ ॥

(अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३. ३. १. ॥

भेदश्शब्दान्तराद्यैर्विधिषु नियमितः कर्मकाण्डे द्वितीये संयोगाद्यैक्यतोऽन्यस्समुदयनियतात् सैव विद्यासु नीतिः ।

आदौ तेनैव शाखान्तरनयमुदितं चोदनादेरभेदाच्छ्रुत्यैवाक्षिप्य भूयः प्रतिसमधिततं भेदकान्यार्थतोक्त्या ॥ ३२६ ॥
शाखासु प्रक्रियाऽन्या श्रवणमपि पुनर्दृष्टमत्राविशेषं विद्याभेदस्ततस्स्यादिति न तदुभयं युक्तमध्येतृभेदात् ।
तेषामेवेति वाक्यात् क्वचिदुपजनिता भेदशङ्का त्वयुक्ता स्वाध्याये ब्रह्मविद्यापदमिह हि भवेत्तद्व्रतेनान्वयोक्तेः ॥ ३२७ ॥
रूपैक्यादैक्यसिद्धौ किमितरदुपसंहार्यमन्यो गुणश्चेद्भेदो न स्याद्विकल्प्यं तदिह किमफला तेन चिन्तेति चेन्न ।
वेद्याकारैक्यमैक्यं दिशति तदधिकं किंचिदाकृष्यतेऽङ्गं कर्मण्यप्येवमेव ह्युपहृतिविषयो भेदकांशातिरिक्तः ॥ ३२८ ॥

(अथ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३. ३. ६. ॥

प्राग्वच्छाखाविभेदेऽप्युपशमितभिदा तादृगुद्गीथविद्या स्यादेका चोदनाद्यैस्तदसदुभयधा रूपभेदोपलब्धेः ।
गाता गेयं च गेये सकलमसकलं चेति वैषम्यसिद्धौ शेषाभेदोऽप्यभेदं न गमयति भिदा त्वेकभेदेऽपि सिद्ध्येत् ॥
छन्दोगोद्गीथशब्दस्तदवयवपरः प्रक्रमादिप्रसिद्धेः कृत्स्नोद्गीथाभिधायी प्रकरणनियमाभावतो वाजिनां स्यात् ।
उद्गीथोक्तिश्च नैषामुपचरणवती गातरि प्रक्रमस्था तत्कर्त्रा साधनीये द्विषदुपशमने तत्फलत्वोक्त्यबाधात् ॥ ३३० ॥
यद्यप्यब्रह्मविद्या परपरिभवनाद्यैहिकार्थप्रयुक्ता न ग्राह्या मोक्षशास्त्रे तदपि समतया तत्परीक्षेति केचित् ।
काम्या विद्याऽप्यनिष्टव्यपनयनमुखैर्ब्रह्मविद्योपयुक्तैस्तत्तत्साध्यप्रभेदैर्भवति समुचितालोचनेत्याहुरन्ये ॥ ३३१ ॥
अज्ञातब्रह्मतत्त्वः कथमिव विमृशेत् कुत्रचिद्ब्रह्मदृष्टिं तस्मात्तत्तादृशीनां समुचितमगतेरत्र मीमांसनं स्यात् ।
आदध्युः कर्मणां च स्वफलवितरणे वीर्यवत्त्वातिरेकं ब्रह्मध्यानार्थकर्मातिशयजननतः प्रस्तुतापेक्षितं तत् ॥ ३३२ ॥

(अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ३. ३. १०. ॥

ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यादिसाम्ये क्वचन समधिकं भाति वासिष्ठ्यपूर्वं तेनेत्थं रूपभेदाद्बहुनिगमगता भिद्यतां प्राणविद्या ।
मैवं वागादितत्तद्गुणपरवशतावर्णनस्याविशेषाद्वागाद्यैस्स्वस्वधर्मोपचरणमकृतं तावता स्यान्न भेदः ॥ ३३३ ॥

(अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३. ३. ११. ॥

नानाशब्दादिभेदादिति खलु भिदुरां वक्ष्यति ब्रह्मविद्यां रूपं विद्यान्तरस्य प्रकरणपठितान्नान्यदन्यत्र योज्यम् ।
तस्मात् सत्यत्वपूर्वास्तदितरगुणवत् स्युर्व्यवस्थापनीया मैवं ब्रह्मस्वरूपावगतिरिह यतस्तद्धि सर्वास्वपेक्ष्यम् ॥ ३३४ ॥
सत्यत्वं विश्वहेतौ बहुविधचिदचिद्विक्रियाजालहानेः ज्ञानत्वं ज्ञातृभावात् स्वरबहुलतया स्वप्रकाशत्वतश्च ।
त्रिध्येकाभिस्तु सर्वं प्रमितमिह परिच्छित्तिभिर्ब्रह्मणोऽन्यत्तस्यानन्त्यं वियोगात्तिसृभिरपि सदा निर्मलानन्दधाम्नः ॥ ३३५ ॥
उक्तं जन्मादिसूत्रे ननु निखिलजगद्धेतुता ब्रह्मलक्ष्म स्यात्तेनैव स्वरूपावगतिरिह मुधा सत्यतादीति चेन्न ।
हेतोरीशस्य हेत्वन्तरगतविविधावद्यवर्गप्रसङ्गे शङ्कारूढे कृपेणेतरविभजनतस्तस्य साफल्यसिद्धेः ॥ ३३६ ॥
नन्वाध्यानं प्रियाद्यैरपि भवति शिरःपक्षपुच्छादिरूपैर्बाढं तत्र प्रियाद्यैस्तदवगतिरतस्ते तु सर्वानुवृत्ताः ।
पुच्छाद्यंशो निरंशे न भवति न च तद्दृष्टिरुत्कृष्टतत्त्वे तस्माच्चित्याग्निरूपक्रमवदिह कृतं रूपणं ब्रह्मणि स्यात् ॥ ३३७ ॥
आनन्दत्वप्रधानं कतिचिदिह विदुस्सौत्रमानन्दशब्दं धर्मानन्दाभिधानं तदुभयवचनं वेति पश्यन्ति केचित् ।
ज्ञानोक्तौ चैवमेतत्तदितरसमता यावता स्यान्न शङ्क्या तावद्धर्मानुवृत्तिर्बहुभजनपदे ब्रह्मणि स्थाप्यतेऽत्र ॥ ३३८ ॥

(अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३. ३. १८. ॥

[illegible] विधेः प्राणविद्यावतस्स्यान्नैवं स्मृत्यादिसिद्धे परमनुविहिता प्राणवा[illegible]ः ।
भुञ्जीतेत्यादिनीत्या विधिरपि घटते प्राप्तधात्वर्थनिष्ठः प्रागुक्ता प्राणविद्या तदिदमवसरे चिन्तितं त्वङ्गमस्याः ॥ ३३९ ॥
आदावन्ते च वासःपरिधिरभिहितो मन्यतिश्चात्र दृष्ट्यै सा चाराध्यप्रियार्थां स्तुतिरिह न भवेद्दृत्यभावाभिनन्द्या ।
युक्तश्चापूर्वभावात् परिदधतिगिरा तद्विधानाभिसन्धिः प्राणश्चाराधनीयः परिहितवसनो युज्यते सद्भिरद्भिः ॥ ३४० ॥

(अथ [illegible] ॥ ६ ॥) सू०—समान एवं चाभेदात् ॥ ३. ३. १९. ॥

शाखैक्येऽध्येतृभेदो न भवति न गुणः कश्चिदन्यो विधेयस्तस्मादुक्ताविशेषश्रवणमिह पुनः किं न विद्यां विभिन्द्यात् ।
मैवं यद्यप्यनूक्तिर्न तु गुणविधये कल्पते स्यात्तथाऽपि व्यक्त्यै सौकर्यतश्च व्यसनसमसनन्यायतस्त्वैक्यसिद्धेः ॥ ३४१ ॥
छन्दोगैर्वाजिभिश्च स्फुटमनुपठिता भाति शाण्डिल्यविद्या भेदाभेदावमर्शस्त्विह किमिति न सन्दर्शितो भाष्यकारैः ।
तद्ब्रूमो यत्रयत्राधिकपरिपठनं तत्रतत्राधिकानामन्तर्भावादियुक्तावनधिकमधिकं वेति साधारणोक्तेः ॥ ३४२ ॥
स्थानद्वन्द्वे वशित्वप्रभृतिविरहिता [illegible] चाधीता शाण्डिल्यविद्या तदिह भिदुरता कल्पनीयेति चेन्न ।
आरण्योक्तं वशित्वाद्यपि खलु विततिस्सत्यसङ्कल्पतायाः साधीताग्ने रहस्ये[illegible]नो नात्र विद्यैक्यबाधः ॥ ३४३ ॥

(अथ संबन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३. ३. २०. ॥

अक्ष्यादित्योपलक्ष्ये भगवति भजनं चोदनादेरभेदादेकं स्यात्तेन नाम्नोर्नियतिरिति न स्थानतो रूपभेदात् ।
स्थानं तत्स्थत्वबुद्ध्यै ह्युपदिशति न चेत् स्यान्न रूपातिदेशस्तस्मादर्काक्षियोगादहरहमिति तन्नामनी स्थापनीये ॥ ३४४ ॥

(अथ संभृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ३. ३. २३. ॥

संभृत्यादिर्गुणौघः प्रकरणपठनाभावतस्सर्वविद्यास्वन्वीयेतेति चेन्न क्वचिदगतिकतो लिङ्गतस्स्थापितत्वात् ।
अल्पस्थानासु [illegible] नद्यूतेर्द्युव्याप्तेरेकमन्त्रे सहपठनवशात् तत्समस्थानिनोऽन्ये ॥ ३४५ ॥

(अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९ ॥) सू०—पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३. ३. २४. ॥

आख्याद्यैक्यादभेदः पुरुषविषययोर्विद्ययोरित्ययुक्तं यज्ञाद्याकारक्लृप्तेरिह विषमतया रूपभेदप्रसिद्धेः ।
तादर्थ्यात्तैत्तिरीये परभजनफलं मुक्तिरत्राप्यनुक्ताच्छान्दोग्ये पूर्णमायुः फलमिति तु तयोर्भाति संयोगभेदः ॥ ३४६ ॥
स्पष्टे रूपादिभेदे हठसमुपनतो [illegible] मृदुरिति विफलाऽधिक्रियैषेति चेन्न ।
अन्यैव न्यासविद्या प्रकरणपठिता तद्विधानप्रधानेत्यस्वातन्त्र्यादिसिद्ध्यै विभजनमनयोरित्यतीवार्थवत्त्वात् ॥ ३४७ ॥
यद्येवं यज्ञदृष्टिः परविदि पुरुषे चोद्यते सानुबन्धे यज्ञ्यानङ्गभूतं कथमिह विविधं कल्प्यते तत्रतत्र ।
तस्मात् प्रक्रान्तविद्यास्तुतिरियमुचितेत्याहुरेकेऽन्यथाऽन्ये तिष्ठत्वेतद्द्विधाऽपि प्रकृतसुघटता संप्रदायस्तु चिन्त्यः ॥ ३४८ ॥

(अथ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥) सू०—वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३. ३. २५. ॥

युज्येरन् ब्रह्मविद्यापरिसरपठिताः शं न इत्यादिमन्त्राः तादर्थ्यात् [illegible] न तदुदिताधीतिशेषत्वलिङ्गात् ।
नो चेदन्येऽपि तद्वत् सविधपठनतस्सन्तु शुक्रं प्रविध्येत्येवंप्रायास्तदर्था न च घटत इदं लिङ्गतो दुर्बलत्वात् ॥ ३४९

(अथ हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥) सू०—हानौ तूपायन........गानवत्तदुक्तम् ॥ ३. ३. २६. ॥

शाखे द्वे मुक्तिभाजः क्वचन कथयतः पुण्यपापप्रहाणं ब्रूतेऽन्या तत्प्रवेशं प्रियतदितरयोर्दायसंक्रान्तिकाले ।
हानं चोपायनं च क्वचिदिति पृथगाम्नातसंपर्कसिद्धिर्वाक्यं शाखान्तरस्थं भवति हि विविधाकाङ्क्षया वाक्यशेषः ॥३५०॥
इत्थं ब्रह्मज्ञकर्मत्यजनमितरसङ्क्रान्तिसंपृक्तमस्तु स्याच्चिन्तायां व्यवस्था पृथगनुपठनादित्यसत् क्लृप्तिदौस्स्थ्यात् ।
सर्वेषां मुक्तिभाजां द्वितयमपि यथोपास्ति साध्यं समानं तच्चिन्ताऽसौ तथा तन्महिमविद इति स्थापनीयोभयत्र ॥३५१॥
कर्त्रा तेनैव भोग्यं शुभमितरदिति स्थापितं कर्मकाण्डे तस्माद्ब्रह्मज्ञकर्म द्विषति सुहृदि वा नापतेदित्ययुक्तम् ।
विद्यामाहात्म्यतो यद्विगलति विदुषः कर्म तत्साध्यतुल्यं विद्वत्प्रद्वेषभक्त्योः फलमिति कथने वाक्यतात्पर्यसिद्धेः ॥

(अथ साम्परायाधिकरणम् ॥ १२ ॥) सू०—साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३. ३. २७. ॥

कर्मोद्धूतिर्मुमुक्षोः क्वचिदुपनिषदि श्रूयते साम्पराये मार्गेऽन्यस्यां द्विधैवं शकलश इह तच्चिन्तनं चास्तु मा भूत् ।
न ह्युक्तं कर्मसाध्यं पथि फलमथ गत्यर्थदेहानुवृत्तिं मुक्त्यै विद्येव कुर्यादघहतिवचनं पाठतोऽर्थो बली च ॥ ३५३ ॥
निश्शेषं कर्म नश्येदिह यदि विदुषस्स्थूलदेहान्तमात्रे विश्राम्येत्तस्य तावच्चिरमिति हि वचो नार्थवत्त्वं गतेस्स्यात् ।
गत्वा सम्पद्य चाविर्भवनमिति न संबोभवीतीत्ययुक्तं स्याद्धीसङ्कोचमात्रस्थितिकृदनुगतस्सूक्ष्मसंस्कारयोगः ॥ ३५४ ॥

(अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥) सू०—अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३. ३. ३२. ॥

पन्थास्स्यादर्चिरादिः फलमिह निखिलब्रह्मविद्यासु मा वा प्रारभ्याधीतियोगात् प्रकरणनियता तस्य चिन्तेति चेन्न ।
सर्वासां तद्य इत्थं विदुरिति वचसाऽथात्र ये चेति चोक्त्या मार्गे साधारणेऽस्मिंस्तदनुसरणतस्तद्वदेवास्य चिन्ता॥३५५॥
हेयोपादेयमार्गद्वितयमुपदिशन्मुक्तिदाता मुमुक्षोर्योगी यः कश्चनैतत्सरणियुगलविन्मुह्यते नेत्यगायत् ।
तस्मादस्मादृशाधीत्यविशदविशदीकर्तृवक्त्याव्यमर्शात् ब्रह्मप्राप्त्यर्हकृत्स्नप्रणिहितघटितं मार्गचिन्ताविधानम् ॥ ३५६ ॥
हानादेरर्चिरादेरपि किमभिहितं चिन्तनं सूत्रकारैर्विद्याङ्गत्वादिसिद्ध्यै यदि भवतु तदाऽनन्तरे पाद एतत् ।
मैवं विद्याङ्गतायामपि भजनमिवेदं च धीत्वाविशेषात् कर्मादिभ्यो विभक्तं कथयितुमिह तत्सूत्रणं स्थानपाति ॥ ३५७ ॥

(अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥) सू—अक्षरधियां........मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३. ३. ३३. ॥

यस्यामस्थूलतादिः प्रपठित उचितं चिन्तनं तस्य तस्यां नान्यस्यां मानहानेर्न यदि नियमनं कस्य कुत्रेति चेन्न ।
हेतुत्वोन्नेयदोषव्यपनयनमिह ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वानन्दाधिक्रियोक्तक्रमनियमितमित्यस्य सार्वत्रिकत्वात् ॥ ३५८ ॥
सत्यत्वाद्यैस्स्वरूपावगतिरभिहिता सर्वविद्यानुवृत्त्या भूयस्तत्तुल्यधर्मेष्वधिकरणमिदं स्याद्वृथैवेति चेन्न ।
कैश्चिज्ज्ञानस्वरूपे क्वचिदितरगतं किंचिदन्यन्निषेध्यं व्यावृत्त्या न स्वरूपावगतिरत इति प्रेक्षणस्यात्र रोधात् ॥ ३५९ ॥
व्यावर्त्यानन्त्यतस्तद्व्युदसनमपि हि स्यादनन्तं ततस्तच्चिन्ता किंचिज्ज्ञसाध्या जलधितरणवन्नोपदिश्येत मैवम् ।
तत्तत्सामान्यधर्मानुगमकबलिताशेषभेदोपदेशे तादृक्चिन्तोपपत्तेरनवममिति वा गृह्यतां संगृहीतिः ॥ ३६० ॥

(अथ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥) सू०—अन्तराभूत........ चेन्नोपदेशवत् ॥ ३. ३. ३५. ॥

सूत्रस्वारस्यलाभात् प्रथममसुभृतः पूर्वपक्षे निवेशः सिद्धान्ते ब्रह्मणश्चेत्यधिकरणगतिस्तोकशङ्कापनुत्त्यै ।

साक्षाद्ब्रह्मेति वाक्यद्वयमवमृशतामन्यशङ्कैव न स्यादित्यालोच्याथ भाष्ये परविषयतया पूर्वपक्षोऽप्युपात्तः ॥ ३६१ ॥

यत् साक्षादित्यमुष्मिन् श्रुतिशिरसि परं ब्रह्म वेद्यं यदेवेत्येतस्मिंश्चास्त्वथापि प्रतिवचनभिदा तत्र रूपं भिनत्ति ।
विद्याभित्प्रष्टृभेदोऽप्ययमिति यदि नानूद्य भूयोऽनुयोगात् पश्चादुक्तश्च दोषात्यय इह न भिदां सौति साधारणत्वात् ॥

सद्विद्यायां यदा हि प्रतिवचनभिदा प्रश्नभेदानुसाराद्विद्यैकत्वे विशिष्य प्रकटयति परां देवतामेव तत्र ।
तेनोष[स्ति]स्तः कहोलश्रुतमपि स च तत्संश्रुतं सङ्कलय्य ध्यायेतां ब्रह्म सर्वान्तरमिति फलवत्तत्र सब्रह्मचर्यम् ॥ ३६३ ॥

(अथ कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥) सू०—कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३. ३. ३८. ॥

आकाशं ताण्डिनस्तच्छयितमभिजगुर्वाजिनस्तेन विद्या भिद्येतात्रेति चेन्न द्विविध इह यतो ब्रह्मनिर्देश एषः ।
सर्वाधारत्वपूर्वैः परतरविषयस्सामगाकाशशब्दो विश्वेशाधारतोक्त्या सुषिरविषयताऽन्यत्र रूपं तु नान्यत् ॥ ३६४ ॥

[illegible] प्रथितमिह गुणैरष्टभिर्ब्रह्म जुष्टं तच्चान्येषां वशित्वप्रभृतिघटितमित्यस्तु रूपस्य भेदः ।
मैवं यत्तद्वशित्वाद्यपि तदिह भिदा [illegible] इत्यैकार्थ्यं निरूढं परमपि दहरोपासनं तद्वदूह्यम् ॥ ३६५ ॥

नन्वाकाशो गुणाद्यैः पर इति [illegible] पुरोक्तं तस्मान्नान्यार्थशङ्केत्यधिकरणमिदं नोज्जिहीतेति चेन्न ।
व्योमातीतं निमित्तं दहरमिदमुपादानमित्युद्गृणन्तः पूर्वं क्षिप्ताः प्रसङ्गात् पुनरपि गमिताश्छिन्नमूलत्वमत्र ॥ ३६६ ॥

(अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥) सू०—तन्निर्धारणा........प्रतिबन्धः फलम् ॥ ३.३.४१. ॥

उद्गीथादौ क्रियाङ्गे भजनमपि भवेत् पर्णताद्युक्तनीत्या कर्माङ्गं तत्फलोक्तिस्त्विह नुतिरिति गोदोहनन्यायभग्नम् ।
स्वर्गादीनां फलत्वं क्रतुषु तदधिको ह्यत्र [illegible] पर्णत्वादौ न वाक्यं वदति करणतां कर्म चाहानुपास्तौ ॥ ३६७ ॥

उद्गीथे प्राणदृष्टौ क्रतुघटितफलादन्यदुक्तं फलं तत् स्वीकृत्य प्राग्विचारः स्थित इति विहतः पूर्वपक्षोऽत्र मैवम् ।
अत्रत्येऽनङ्गभावे स्थिरनिहितधियस्तत्र विद्यैक्यशङ्का त्यक्त्वाऽङ्गानङ्गभावौ [illegible] स्याच्च पूर्वत्र चिन्ता ॥ ३६८ ॥

(अथ प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥) सू०—प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३. ३. ४२. ॥

कामानेतांश्च सत्यानिति वचनबलाद्धर्म्युपास्तेर्विभक्ता [illegible] तन्त्रतोऽस्त्वित्ययुक्तम् ।
तत्तद्वैशिष्ट्यभेदात् [illegible] तिरर्थ्या राजत्वाद्यैः पृथक्त्वाद्भवति हि हविषो दानमावृत्तमिन्द्रे ॥ ३६९ ॥

[illegible] परोपासना भोगहेतुर्मुक्तिश्च स्यात् क्रमादित्यसद्गुणवचस्यान्यपर्याभिधानात् ।
[illegible] क्व फल[illegible] निर्गुणो[illegible]साध्यं नोच्छास्त्रं च प्रकल्प्यं गुणनियमनतः ख्यातिमांश्चैष पादः ॥

प्रत्येकं मेलनाद्वा दहरगुणगणेऽप्यत्र संचिन्त्यमाने गुण्यावृत्त्यर्थलब्धेः कथमिह तदनावृत्तिशङ्केति चेन्न ।
बुद्ध्यारोहे गुणानां यदवधि गुणिनो रूपमर्थ्यं ततोऽन्यत् विद्यैकान्तं तदावृत्त्यनुघटिततदावृत्तिचिन्ताप्रवृत्तेः ॥ ३७१ ॥

(अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥) सू०—लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ३. ३. ४३. ॥

प्रक्रान्ता दह्रविद्या प्रकटमुपरि च ज्ञायते तैत्तिरीये तस्मादूर्ध्वानुवाकः [illegible]स्तु मैवम् ।
तत्तद्विद्योदितैस्तैः परमिह पुरुषं प्रत्यभिज्ञाप्य शब्दैस्तस्मिन्नारायणत्वं वददधिकबलं प्रक्रियातो हि वाक्यम् ॥ ३७२ ॥

वाक्यैस्सर्वार्थितायां दहरभजनमप्यत्र भागीति [illegible] न च बहुभिरलं योद्धुमेकं कृतार्थम् ।

नैकस्यास्योपकुर्यात् प्रकरणमलसं किंच सर्वोपजीव्ये तत्त्वे तात्पर्यमत्र स्फुटमिति वितथा तत्परित्यागक्लृप्तिः ॥ ३७३ ॥
आत्मैक्यं देवतैक्यं त्रिकसमधिकता तुल्यतैक्यं त्रयाणामन्यत्रैश्वर्यमित्याद्यनिपुणफणितीरान्द्रियन्ते न सन्तः ।
त्रय्यन्तैरेककण्ठैस्तदनुगुणमनुव्यासमुख्योक्तिमिश्च श्रीमन्नारायणो नः पतिरखिलतनुर्मुक्तिदो मुक्तभोग्यः ॥ ३७४ ॥

(अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥ सू०—पूर्वविकल्पः........मानसवत् ॥ ३. ३. ४४. ॥

अङ्गं पूर्वप्रसक्तेष्टकचितसमुपस्थापितस्य क्रतोस्स्यात् बुद्ध्यात्माऽग्निर्मनश्चिन्प्रभृतिरपि यथा मानसं द्वादशाहे ।
तत्कार्यस्यातिदेशादिति न सदुदितो ह्यत्र विद्यात्मकोऽङ्गी श्रुत्याद्यैरेव तस्मिन्नुपकृतिसमनारोधनार्थोऽतिदेशः ॥ ३७५ ॥
कल्प्यो ह्यत्र क्रियात्मा क्रतुरपि तदपि प्रागुपात्ताङ्गशक्त्या वाक्यस्यैश्चानुवन्धैरिह समुपनतो भाति विद्यामयस्तु ।
दूरस्थाक्लृप्तयोगात् स्ववचनपठिताक्लृप्तयोगो बलीयानप्राप्तेऽर्थे विधित्वं ह्यनुवदनसमेऽप्याश्रितं तद्वदत्र ॥ ३७६ ॥

(अथ शरीरेभावाधिकरणम् ॥ २१ ॥) सू०—एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३. ३. ५१. ॥

तत्कालाकारिणस्स्यादहमिति भजने कञ्चुकस्यात्मनो धीरासक्तेर्मोमुपास्त्वेत्युदितवदिति चेन्नान्यथा संनिकर्षात् ।
शुद्धो ह्यात्माऽत्र साध्यः फलमतिरविनाभाविनी बोद्धृकृत्ये बुद्ध्यासन्नेऽन्तरङ्गे सति विधिनियना तत्क्रतुन्यायसिद्धिः ॥
कर्तुर्भोक्तृत्वमात्रं गणयितुमुचितं दृष्टभोगार्थयत्ने स्वर्गाद्यर्थेऽन्यदेहानुगतिरपि परं स्वाधिकारानुविद्धा ।
मुक्त्यर्थे प्राप्त्यवस्थाप्रणिधिकथनतस्तत्क्रतुन्यायवाचा चिन्त्यस्य प्राप्यतार्थो गमित इति कुतोऽतिप्रसङ्गादिशङ्का ॥ ३७८ ॥
विद्याभेदेषु वेद्याकृतिविषमतया यावदुक्ते विचिन्त्ये प्राप्यं सर्वोपपन्नं तत इह कथमप्राप्यचिन्तानिषेधः ।
तस्माद्बद्धस्य चिन्ताऽस्त्विति न कलुषितो नह्यहंशब्दमुख्यः प्राजापत्यात्तु वाक्यादकलुषदशया भावनीयत्वसिद्धिः ॥

(अथ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥) सू०—अङ्गावबद्धास्तु........प्रतिवेदम् ॥ ३. ३. ५३. ॥

उद्गीथादेर्विशेषे भजनविधिरसौ स्यात् स्वसान्निध्यगीतेर्मैवं सर्वाङ्गिभूतक्रतुमुखत इहाशेषसांनिध्यसिद्धेः ।
सामान्यं व्यक्त्यपेक्षक्रियमपि नियमादर्शने व्रीहितावच्छब्दश्चोद्गीथमात्रं वदति न तु भिदां छागनीतिस्तु नात्र ॥३८०॥

(अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥) सू०—भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ३. ३. ५५. ॥

व्यस्तो वैश्वानरात्मा प्रतिनियतफलोदाहृतेश्चिन्तनीयः कृत्स्नोपास्तौ फलोक्तिस्स्तुतिरिह यदि वा कृत्स्नरूपोऽप्युपास्यः ।
मैवं व्यस्तेषु दोषः पृथगनुकथितस्तत्फलोक्तिस्स्तुतिस्स्यादृष्टं ह्यष्टाकपालप्रभृतिषु च तथा तेन चिन्त्यस्समस्तः ॥ ३८१ ॥
सामस्त्यस्यैव योगे द्रढिमवति महावाक्यतात्पर्यवृत्त्या व्यस्तेष्वंशाननूद्य स्तुतिनियतनयादान्यपर्यं फलोक्तेः ।
नामादीनामुपास्तौ फलमवधितयाऽपेक्षितं भूमवाक्ये नाप्येवं प्रत्यवायश्श्रुत इति विषमोदाहृतिर्नार्थसिद्ध्यै ॥ ३८२ ॥

(अथ शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥) सू०—नानाशब्दादिभेदात् ॥ ३. ३. ५६. ॥

सर्वासु ब्रह्म वेद्यं फलमपि खलु तद्ब्रह्मविद्येति चाख्या ध्यानाद्युक्त्यैकलक्ष्ये विधिरपि भजनं सर्वविद्यैक्यमित्थम् ।
तन्नाख्यारूपभेदात्तदुपहितविधौ तेन वैशिष्ट्यसिद्धेर्मिश्रं मध्वादिविद्याफलमिह च पृथक्काम्यविद्यासु चैवम् ॥ ३८३ ॥
नानाशब्दादिभेदादिति कथमवदत् सूत्रकृच्छब्दसाम्ये न ह्येते यागदानादय इव भिदुरा भक्तिविश्रान्तिसिद्धेः ।
सत्यं शब्दस्य भेदस्त्वयमुपचरितो रूपभेदद्रढिम्ना ज्ञानं यच्चाविधेयं करणमिह जगुस्तन्निरासेऽभिसन्धिः ॥ ३८४ ॥

यद्वा शब्दादिभेदादिति तु कथयता सूत्रकारेण सम्यङ् न्यासोपासे विभक्ते यजनहवनवच्छब्दभेदादभाक्तात् ।
आख्यारूपादिभेदश्श्रुत इतरसमः किंच भिन्नोऽधिकारश्शीघ्रप्राप्त्यादिभिस्स्याज्जगुरिति च मधूपासनादौ व्यवस्थाम् ॥

(अथ विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥) सू०—विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३. ३. ५७. ॥

ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रप्रभृतिवदधिकानन्दसिद्ध्यै समुच्चित्यैतास्स्युर्ब्रह्मविद्या न च भजनविधिः कश्चिदेकं प्रति स्यात् ।
कर्तुं ताः कालभेदे क्षममिति न मिथो वासनास्थैर्यबाधात् संपूर्णब्रह्मलब्ध्यै पृथगिह च विधिः प्रायणान्ते समाधौ ॥
रूपादीनां विशेषैर्ननु परभजनं नैकरूपं विभक्तं सामग्रीभेदतस्तत्फलमपि विषमं सम्मतं न्यायतस्स्यात् ।
न स्यात् सर्वासु विद्यास्वपि हि फलतया वक्ष्यते भोगसाम्यं प्राप्यैक्यं च प्रसिद्धं बहुसरणिजुषां लोकतो वेदतश्च ॥

(अथ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥) सू०—अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३. ३. ५९. ॥

तत्तद्विद्यासु तादृक्फलतरतमतां वारयित्वा प्रसङ्गात् [illegible] पुनराक्षिप्य गाढीकरोति ।
माभूदुक्तं स्ववाक्ये फलमिह तु न सा पर्णमय्यादिनीतिः स्पष्टा खल्वत्र विद्याफलकरणतया वर्तमानोक्तितोऽपि ॥
तादर्थ्यं नात्र कर्मश्रुतिरवगमयेदाश्रयालम्बमात्राद्विद्याहानौ च युक्तं प्रतिविधिवचनं तत्फलार्थप्रसङ्गे ।
तारे सोपासनेऽस्तु स्तवननुगनात्तावता सा तु नाङ्गं प्राग्वक्तव्यस्य हित्वा वच इदमुपरि स्थापनीयप्रसक्त्यै ॥ ३८९ ॥
विद्यैक्योद्गीथविद्याद्वितयविभजनप्राणविद्यैकभावास्सर्वास्वानन्दतादेर्गुणिवदनुगतिः प्राणवासस्त्वदृष्टिः ।
शाण्डिल्यैक्यं विभज्य स्थितिरहरहमोस्संभृतेस्स्थानसीमा पुंविद्याया विभेदोऽध्ययननियतता शं न इत्यादिकानाम् ॥
हानाद्यन्योन्ययोगस्तदुचितसमयो देवयानादिसाम्यं सर्वत्रास्थूलतादिव्यतिहरणमथानेकशिष्यश्रुतानाम् ।
[illegible] दृष्टौ गुण्यावृत्तिर्गुणार्था निखिलपरतरोपास्तिवेद्यावसायः ॥ ३९१ ॥
विद्यारूपा मनश्चित्प्रभृतय उचितज्ञानरूपक्रतुस्थाः क्षेत्री शुद्धोऽनुचिन्त्यः क्रतुगुणसकलोद्गीथपूर्वेषु दृष्टिः ।
सामस्त्येनैव वैश्वानरभजनमथानेकविद्योपपत्तिर्मोक्षार्थानां विकल्पः पुनरनियतिरुद्गीथदृष्टेरिहोचे ॥ ३९२ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

कर्म [illegible] ननु परममथ ब्रह्म जिज्ञास्यमुक्तं पादं विद्याङ्गतोक्तिः पुनरिह वितथाऽनेकधा त्याज्यतोक्तेः ।
मैवं कर्मैव तत्तद्गुणयुतविनियुक्त्यन्यभावेन भिन्नं विद्यानिष्पत्तिहेतुः किमपि च सुकृतं स्यान्निवृत्तैकसंज्ञम् ॥ ३९३ ॥
त्यागः काम्यक्रियाणां क्वचन परविदः क्वाप्यनर्हः क्रियाणां स्वैकाधीनत्वबुद्धेः क्वचिदनुपधिकस्वार्थबुद्धेश्च गीतः ।
अत्राहिंसादिकानामघविहतिकृतां सर्वसाधारणानां ब्रूते वर्णाश्रमादिप्रतिनियतिमतामप्युपास्त्यङ्गभावम् ॥ ३९४ ॥

(अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥ ३. ४. १. ॥

कर्ताऽऽत्मा कर्मणां यस्तदधिकमिह न ब्रह्म तस्मान्मखादौ तद्बुद्ध्यैवोपयुक्तास्स्युरुपनिषद इत्यर्धमीमांसकोक्तौ ।
जीवान्यब्रह्मचिन्तात्मकभजनविधौ कर्मणामङ्गभावं प्राह क्षिप्तान्यलिङ्गः कलुषशमनतस्सत्त्वसंवर्धकानाम् ॥ ३९५ ॥
पादैरत्रैवमेकादशभिरपि परं ब्रह्म वेद्यं निरूढं भूयः किं क्षुद्रलिङ्गैर्गगनलिपिनिभैः क्षोभ्यते ब्रह्मविद्या ।
सत्यं तत्तादृगल्पश्रुतमतिकलहत्रासितच्छात्रडिम्भस्तोमक्षेमाय जैमिन्यहृदयकथितं पक्षमुत्क्षिप्य हन्ति ॥ ३९६ ॥
कुर्वन्नेवेति वाक्यं परविदि नियताचारतोक्तिस्सहत्वेऽन्वारम्भो [illegible] न नियमयेदङ्गतामङ्गितां वा ।

विद्यापूर्वं क्रियाणां करणमनुवदद्वाक्यमन्यार्थमुक्तं न ह्येतद्ब्रह्मविद्यामनुवदति न चोद्गीथविद्याक्रियाङ्गम् ॥ ३९७ ॥
स्वाध्यायप्राप्तये ह्यध्ययनमुदितमाधानवन्नोत्तराङ्गं विद्याङ्गं चार्थबोधो भवतु यदधिका सा स्वरूपैः फलैश्च ।
नित्यात्मज्ञानमात्रं क्रतुषु नियमतोऽपेक्षितं नान्यविद्या काम्यत्यागस्सविद्ये कथमिह भविता साऽपि यद्यङ्गमेषाम् ॥ ३९८ ॥
नाङ्गं विद्या मखादेर्न हि तदधिकृतेष्वेव तामामनामः स्यात्तत्कर्मणां सेत्यपि न बहुविधाद्वैपरीत्योपदेशात् ।
जाबालैरूर्ध्वरेतोविधिरपि पठितोऽनूद्यतेऽन्यैश्च तस्मात् प्राप्तिर्ग्राह्याऽन्यथाऽपि स्वयमिह तु विधिस्तन्निषेधस्सरागे ॥

(अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३. ४. २१. ॥

जुह्वादिस्तोत्रनीत्या भजतु रसतमाद्युक्तिरङ्गस्तुतित्वं मैवं तत्तद्विधानप्रकरणरहितापूर्वनिर्देशयुक्तेः ।
तत्तद्दृष्टेर्विधानं विविधमिह समालक्षि चैतत्समीपे तेनानन्यार्थशिष्टे फलवति च विधिर्युज्यते कल्प्यमानः ॥ ४०० ॥
किंच प्राप्तेरभावान्न तदनुवदनं नाधिरोप्य स्तुतिर्वा युक्ता विध्येकवाक्ये गतिरियमगतेस्साऽत्र नासक्तिहानेः ।
उत्कर्षः कल्प्यते चेदगतिकविषये तत् प्रसह्य प्रसह्यं मध्ये विद्याविधीनां वचनमिदमिति स्यात्तु विध्यर्थमेतत् ॥
विध्यर्थत्वेऽपि युक्ता स्तुतिरियमसतः कीर्तनादित्ययुक्तं दृष्टयुद्देशेऽतिचारादथ च विशयनं स्यादिति त्वभ्रकोक्तिः ।
नित्येऽस्मिन्नप्रमाणं प्रसजति निगमो युक्तिवार्यत्वपक्षे त्वित्थंभावे बुभुत्स्ये वच इह फलवद्दृष्टिविध्यर्थमेव ॥ ४०२ ॥

(अथ पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३. ४. २३. ॥

विद्यास्वाख्यानभेदा विधिमहिमभृतास्सन्तु पारिप्लवार्था न स्युर्विद्याविधानैः प्रकरणपठितैरेकवाक्यत्वदृष्टेः ।
मन्वाद्याख्यानमात्रं भवति च कथितं तत्र पारिप्लवार्थे तेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ न तदधिकपराख्यानतादर्थ्यक्लृप्तिः ॥ ४०३ ॥

(अथ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३. ४. २५. ॥

यज्ञादेरङ्गभावान्न तदनधिकृतेष्वङ्गिनोऽधिक्रिया स्याद्विचैवं नोर्ध्वरेतस्स्विति न बहुविधस्वाश्रमाङ्गार्हतोक्तेः ।
विद्यायोगश्चतुर्णां विधिरपि च समश्श्रूयते स्मर्यते च प्रायेणौचित्यभूम्ना मुनिभिरभिहितं क्वापि मोक्षाश्रमत्वम् ॥ ४०४ ॥

(अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ३. ४. २६. ॥

त्यक्ते यज्ञादिधर्मे परभजनविधेरूर्ध्वरेतस्सु द[ष्ट्या]ष्टा विद्या तेनानपेक्षा गृहवति च भवेदित्यनालोचितोक्तिः ।
यज्ञेनेत्यादिकाभिश्श्रुतिभिरवगता ह्यस्य सा तत्प्रसाध्या जिज्ञासार्थत्ववादो जिगमिषति पदेत्यादिनीत्या निवर्त्यः ॥ ४०५ ॥
नन्विच्छार्थत्वहानिर्जिगमिषति पदेत्यादिके गत्यभावाच्छ्रुत्युक्तेऽस्मिंस्तथा नेत्यसदिह च यतो गत्यभावस्समानः ।
इच्छा स्याद्धीविशेषात्तदनुपजनने कर्मभिस्सा न साध्या जिज्ञासां प्राप्तुमिच्छोर्न च न भवति तज्ज्ञानमिष्टं पुरैव ॥
नन्वत्रेच्छानुवृत्तिं प्रति विहितमिदं कर्म योज्यं ततः किं नेच्छार्थे धीविशेषप्रजननमुदितं तावता वारितं स्यात् ।
ज्ञानार्थे कर्मविध्यन्तरमपि विविधं नापलापक्षमं ते निद्धयानन्यायतोऽतस्त्वनुवदति विदेरिष्टतां सन्प्रयोगः ॥ ४०७ ॥

(अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—शमदमाद्युपेतः........अवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३. ४. २७. ॥

यज्ञादिव्याप्टतत्वादनिभृतकरणे सर्वकालं गृहस्थे शान्त्यादीनामयोगात्तदितरनियतास्ते गुणा इत्ययुक्तम् ।
प्रव्रज्यादिस्थितानामपि तदुपधिकानेकधर्मप्रवृत्तेस्तत्सर्वं सह्यते चेत् सह तदपि फलाद्युज्झनं चात्र तुल्यम् ॥ ४०८ ॥

प्रज्ञातस्वापराधाः प्रभुमनुतपने लोकसिद्धैरुपायैरात्माहैरर्चयन्तः क्रमशमितरुषस्तस्य सेवां लभन्ते ।
इत्थं नः शास्त्रसिद्धैरिदमनिदमिति स्वाधिकारे विभक्तैर्निष्प्रत्यूहः प्रसादो निरुपधिसुहृदः श्रीधरस्याधिगम्यः ॥ ४०९ ॥

(अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३. ४. २८. ॥

आहारस्य व्यवस्था न भवति वचनात् [illegible]ः सामान्यस्थो निषेधो बलवति हि विधौ संकुचेदित्ययुक्तम् ।
अङ्गत्वेनाविधेस्स्यादनुमतिवचनं प्रागभङ्गप्रसङ्गे [illegible] ब्रह्मनिष्ठेऽप्युपस्तौ ॥ ४१० ॥

(अथ विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—[illegible] ॥ ३. ४. ३२. ॥

यज्ञादेः कर्मणो हि श्रुति[illegible]ये ब्रह्मविद्[illegible]निष्ठे तदननुसरणात् स्वैरितैवास्तु मैवम् ।
नित्यत्वस्यापि सिद्धेस्तदुचितविनियुक्त्यन्यभावानुसारात्तन्त्रं काम्याग्निहोत्रादिवदिह परविनि[illegible]ऽपि योज्यम् ॥ ४११ ॥

(अथ विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥) सू०—अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३. ४. ३६. ॥

दारालाभे विरक्तेर्यदिमनि च [illegible]त्वजि भवतु कथं ब्रह्मविद्येति चेन्न ।
[illegible] हि तत्रापि साङ्गा भीष्मादौ दृष्टमेतद्भवति तु वृषले गत्यभावादभावः ॥ ४१२ ॥

(अथ तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥) सू०—तद्भूतस्य तु........तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३. ४. ४०. ॥

आरूढो नैष्ठिकादित्रयमथ पतितस्तत्परावर्तनाद्यस्तत्रापि ब्रह्मविद्या भवतु सहकृता त [दृशा] त्तदहैस्स्वधर्मैः ।
मैवं [illegible] शोधनं चास्त्यनेकं सर्वार्हं कीर्तनाद्यं तदपि तदुचितो नैष ताद्दङ्निषेधात् ॥ ४१३ ॥
प्रायश्चित्तं वदन्ति ह्युपपतनमहापातयोर्ब्रह्मयोगं प्राप्ते पाते प्रमादाद्विदधति मुनयो योगिनां योगमेव ।
तस्मादारूढपातेऽप्यधिकृतिरिति नाचोदनीयं हि शास्त्रं यावज्जीवं तु तन्निष्कृतिरिति नियमस्सूत्रकाराद्यभीष्टः ॥ ४१४ ॥
यो बालं हन्ति यः स्त्रीं शरणमुपगतं यश्च यो वा कृतघ्नः [illegible]न्यपि जगदुरिमान् साधुसंस्पृष्ट्यनर्हान् ।
स्मृत्याचारानुसारादिह च गतिरियं दर्शिता सूत्रकारैः शास्त्रं नश्शासनीयं यदि भवति तदा संप्लुतो धर्मसेतुः ॥
ब्रह्मांशत्वे समाने गुणविषमतया शुद्ध्यशुद्धिस्[illegible] प्रेक्षणस्पर्शनादेः ।
इत्येवं सूत्रितं प्राक् पुनरिह विविधालेपकक्षोभशान्त्यै सम्यग्ज्ञातात्मनोऽपि स्वतनुसमुचिताचारतः प्रत्यबोधि ॥ ४१६ ॥

(अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥) सू०—स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३. ४. ४४. ॥

उद्गीथादावुपास्तिर्भवति हि फलिना यज्वनैवात्र शक्या [illegible]विति यदि न परिक्रीतकर्माश्रयत्वात् ।
ऋत्विक्साध्या यथाऽन्ये गुणफलविषयोऽनूद्यते चैवमेषा शक्यत्वं नाप्युपाधिर्विधिविफलनियतेः स्वामिभृत्यक्रमोऽत्र ॥

(अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥) सू०—सहकार्यन्तरविधिः........विध्यादिवत् ॥ ३. ४. ४६. ॥

मन्तव्यत्वे श्रुते सत्यथ मुनिरिति वागस्तु [illegible]ः कश्चिन्न ह्यत्र दृष्टो विधिरिति न पुरा [रः] पण्डितत्वस्य लब्धेः ।
ऊहापोहार्हता हि श्रवणमननतोऽनन्तरं पण्डितत्वं मौनख्यातिः प्रकृष्टे मनन इति विभौ धारणाद्युक्तिरेषा ॥ ४१८ ॥

(अथ अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥) सू०—अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३. ४. ४९. ॥

शिष्टं बाल्येन तिष्ठासनमपि विदुषो बालकृत्यं तदस्तु प्राप्तुं बाल्यस्य भावो न तु सुशक इति स्वैरिताऽस्येति चेन्न ।
दुश्चारित्रादमुं नाविरत इति वचस्संनिरुन्धे ह्यतोऽस्मिन्माहात्म्यं स्वं निगूहेदिति मुनिविहिते बाल्यविध्याशयस्स्यात् ॥

(अथ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥) सू०—ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३. ४. ५०. ॥

भोगार्थोपासनानां स्वजनकसुकृतैस्तत्क्षणादुद्भवस्स्यात् स्वर्गादिस्तत्र देहे न घटत इह तु स्वान्तशुद्ध्योपपत्तिः ।
स्नानप्रायत्यनीतिस्तत इति न पुरा विघ्नसम्भावनोक्तेः कारीर्यादौ तदर्हैस्सगुणविरचितेऽप्यस्ति विघ्नः कदाचित् ॥ ४२० ॥

(अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥) सू०—एवं मुक्तिफलानियमः........धृतेः ॥ ३. ४. ५१. ॥

अस्त्वन्यत्रान्तरायः प्रबलतममिदं सात्त्विकत्यागयुक्तं कर्म प्रोक्तं निवृत्त्याह्वयमिति सपदि ब्रह्मविद्यां विदध्यात् ।
मैवं तस्माद्बलीयान्यदि भवति परब्रह्मभक्तापराधस्तच्छान्तौ तत्प्रसूतिस्स यदि न झटिति स्यात् परोपास्तिलाभः ॥ ४२१ ॥
विद्यार्थत्वं क्रियाणां व्यभिचरणवशान्नेति शङ्कापनुत्यै प्रत्यूहानां च तूर्णं प्रशमनमुचितं सर्वदेति प्रसिद्ध्यै ।
निष्प्रत्यूहस्य सद्यः फलमिति च सतां तोषहेतोरमुष्मिन्पादान्ते न्यासिषातामनियमविषयौ शास्त्रकर्त्राऽधिकारौ ॥ ४२२ ॥
प्रत्यूहस्य प्रसङ्गः क्षम इति परवित्कर्मणां तद्विधूत्यै भोगार्थोपास्तिहेतुष्वयमनुकथितः किं मुधाऽत्रेति चेन्न ।
काम्ये निर्विघ्नबुद्ध्या पतति मतिरतस्तत्र वैराग्यभूम्ने तत्प्रत्यूहप्रसक्तिर्भवति फलवती स्याच्च विद्यार्थकाम्यम् ॥ ४२३ ॥
विद्या कर्माङ्गिका स्याद्रसतममुखधीश्चोदिता प्राप्त्यभावादाख्यानानां च विद्याविधिसविधजुषां तद्विधानार्थतैव ।
विद्या साङ्गोर्ध्वरेतस्स्वपि गृहवति सा यज्ञदानाद्यपेक्षा शान्त्याद्यर्हो गृहस्थोऽप्यविपदि विदुषोऽप्यन्नशुद्ध्यैव सिद्धिः ॥
एकं विद्याश्रमार्थं विधुरमवि [पि] युतं विद्ययाऽऽहुश्च्युतं न कत्वङ्गे दृष्टिरत्विक्कृतिरथ मुनिता चोदिता ध्यानसिद्ध्यै ।
बाल्यं शक्त्यादिगुप्तिर्बलवदभिहतैः कर्मभिर्नान्यविद्या तद्वन्मुक्त्यर्थविद्या स्वजनकसुकृतैरित्युवाचात्र पादे ॥ ४२५ ॥
वाक्यार्थज्ञानमात्रं कतिचन कुदृशो मुक्त्युपायं गृणन्ति ज्ञानं कर्मेति युग्मं करणमिति समुच्चित्य मन्यन्त एके ।
कर्मप्राधान्यमन्ये निजगदुरपरे मुक्तिमिच्छन्त्यसाध्यां सर्वे तेऽप्यत्र कर्माङ्गकभजनविधिस्थापनोक्त्या निरस्ताः ॥ ४२६ ॥
यद्दुःखं वर्तते तत्क्षणभिदुरतया न स्वयत्नोपरोध्यं नातीतार्थं च यत्नो न च सुपरिहरं भाविहेतौ समग्रे ।
दुःखात्यन्तोपरोधे करणविधिरतो व्यर्थ इत्यर्धरम्यं प्रायश्चित्त्या कृतानां परमकरणतो दुःखसामग्र्यपोहात् ॥ ४२७ ॥
राजद्विष्टादि सर्पाद्यपि परिहरसि च्छत्रपूर्वं बिभर्षि प्रायश्चित्तप्रवृत्तौ फलति दुरितमित्येवमीहामिहेच्छ ।
उत्प्रेक्षारूढभाव्यापजयशमनतः स्वोक्तिसाफल्यमिच्छन् पश्यंश्चाबालतिर्यग्भयचकितगतिं जोषमित्थं जुषस्व ॥ ४२८ ॥
साध्यं वा साधनं वा स्वविहतविपथैर्दुर्निरूपं वदन्तस्तद्वादे किं प्रवृत्ताः किमिति च विदधत्यन्वहं भोजनादीन् ।
मुक्तेर्नित्यत्वसिद्ध्या भजनमफलमित्यप्यसत् प्रागसिद्धेः साङ्ख्यास्तत्रानुयोज्यास्सकरणदशया नित्यमुक्तिं गृणन्तः ॥
मोक्षाभावे मुधा स्यात् सपरिकरमिदं साधनं चिन्त्यमानं मुक्तिश्चेद्भ्रान्तिसिद्धा भ्रम इह भविता यावदात्मस्वरूपम् ।
क्षेत्रज्ञं नित्यमुक्तं कथयितुरफलः साधनाध्याय इत्थं प्रध्वंसात्मा हि मुक्तिर्नयविदभिमता सा तु भावात्मिका नः ॥
सन्तत्यात्मा कपालप्रभृतिबहुविधावस्थयाऽन्यत्र नाशो धीसङ्कोचप्रणाशो विकसनमतथानूतमात्रागमात्स्यात् ।
मन्यन्तेऽन्ये तु धारावहनमतिनयात् सन्ततिर्मुक्तबुद्धेस्सामग्री चेश्वरेच्छाप्रभृतिसमुदयस्स्यादनावृत्तिरेवम् ॥ ४३१ ॥

॥ समाप्तस्तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

इत्युत्पत्तिक्रमेण प्रथमसमभिहितो मुक्त्युपायस्सहाङ्गैस्तत्साध्यं सूत्रकारः फलमथ विदुषः पर्वभेदैर्व्यनक्ति ।
स्थूले देहेऽस्य सिद्ध्येद्यदिह वदति तत् पादयुग्मेन पूर्वं निष्क्रान्तस्याथ यत्स्यात् परिगणयति तत् पादयुग्मान्तरेण ॥
सूक्ता प्रागेव विद्या किमिति पुनरिमां वक्ति यद्यस्ति शेषं ब्रूतामेतच्च पूर्वं न हि तदिह फले सङ्घटेतेति चेन्न ।
मुक्तेरन्यैरसिद्धि [illegible] मुक्तावस्थासमं च स्थिरभजनरसं व्यङ्क्तुमत्रानुबन्धः ॥ ४३३ ॥

(अथ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४. १. १. ॥

शुद्धैरुत्कृष्टधर्मैस्सदनपचरणे ब्रह्मविद्या भवित्रीत्युक्तं पूर्वाधिकारे विमृशति तु परं तत्स्वरूपं यथावत् ।
प्रत्यक्षं वा स्मृतिर्वा सकृदिदमसकृद्वेति नोक्तं पुर[illegible]नि च तदिहापौनरुक्त्यं सुबोधम् ॥ ४३४ ॥
ज्ञानं मुक्तेरुपायः श्रुतिभिरभिहितं तस्य सङ्ख्या त्वनुक्ता सौकर्यं स्यात्सकृत्त्वे स्वत इह च भवेच्चारितार्थ्यं विधीनाम् ।
सम्यक्त्वात्तद्ध्रुवत्वं न पुनरनुगमात् प्रोक्तमित्यप्यसारं सामान्योक्तेर्विशेषे सति पशुनयतस्तत्र विश्रान्तिसिद्धेः ॥ ४३५ ॥
किं चाग्नेय्यादिनीत्या विदिरिह वदति ध्यानशब्दार्थमेव ध्याने चोपासनोक्तिः परभजनतया वक्ति सेवात्मकत्वम् ।
ऐकार्थ्यं [illegible] श्रूयते च प्रयोगः कार्ये हेतौ च भक्तेः क्वचिदुपचरितो भक्तिभेदत्ववादः ॥
योगोद्युक्तेषु यस्स्यात् स्ववरणविषयस्तेन लभ्यः परात्मा ग्राह्यत्वं च प्रियत्वात्तदपि हि गुणतो भक्तिरेवं श्रुतैव ।
सा च प्रीत्यात्मिका धीः क्वचिदतिशयिते स्मृत्यबाधोऽप्यतस्स्यात् प्रोक्ता चैषा ध्रुवानुस्मृतिरनुवहनात्तैलधाराक्रमेण ॥
रागादादौ प्रवृत्तिश्श्रवणमननयोर्ध्यानमेकं विधेयं तत्र द्रष्टव्यशब्दो विशदतमतया वक्ति वैशिष्ट्यमात्रम् ।
शब्दोत्थं दर्शनं ये विषयमकथयन् वेदनोक्तेरमीषां व्याघातादिप्रपञ्चस्स्वयमिह निपुणैस्सूक्ष्ममन्वीक्षणीयः ॥ ४३८ ॥
ध्याने [illegible] दृष्टिशब्दप्रवृत्तिस्तुल्यं तत्त्वन्मतेऽपि ह्यभिलपति धियं चाक्षुषीं दृष्टिशब्दः ।
घ्रातृस्प्रष्ट्रादिवद्दृष्ट्यभिवदनमिदं चक्षुषा भानशून्ये गौणं तत्तुल्यभावे सति बहुनयवानस्मदीयस्तु पक्षः ॥ ४३९ ॥
न द्वारद्वारिक्लृप्तिः कथमपि घटते विश्रमश्चेद्विशेषे सामान्यात्मा विशेषैर्लघु च न गुरुभिः कर्तुरैक्ये विकल्पम् ।
अर्थैक्ये दर्शनोक्त्या स्मृतिरुपचरिता युज्यते स्पष्ट्यसिद्ध्यै स्मृत्युक्त्या दर्शनस्योपचरणमसदित्यन्यदेतत्फलान्नः ॥ ४४० ॥
कृच्छ्रादौ शक्तिहीनो दृढपरितपनस्सयमार्हश्च कुर्यात् सर्वार्थो केशवानुस्मृतिमिति घटते तद्विकल्पो यथार्हम् ।
सामान्यात् सर्वदोषेष्वियमुपकुरुते सर्वनैमित्तिकानां मुक्तेरप्यत्र मूलं मुनिरमनुत तां तादृशध्यानरूपाम् ॥ ४४१ ॥
नन्वेवं ये मुकुन्दं शरणमुपगता वर्जिता ध्यानयोगैस्ते चातिक्रम्य मृत्युं यमिन इव परं धाम यान्तीत्युशन्ति ।
सत्यं तेऽपीति शब्दान्नियतविषययोर्गौरवे लाघवे च प्राप्तार्थं ध्यानशास्त्रं प्रणिधिसहदशायोगिभिर्योगविद्भिः ॥ ४४२ ॥
धर्मो वर्णादियोग्यः कलुषशमनतस्सत्त्ववृद्ध्योपकारी भक्तेस्तद्वत् प्रपत्तिरगतिकसमयेष्वन्तरायापहन्त्री ।
सानुक्रोशे हि शक्ते शरणवरणतस्सर्वसाध्यं सुसाधं मोक्षाकाङ्क्षे प्रपद्ये शरणमहमिति क्वापि मन्त्रे श्रुतं च ॥ ४४३ ॥

(अथ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४. १. ३. ॥

जीवादत्यन्तभिन्नस्स विभुरभिदधे [illegible]ऽन्निन्मुषिततमसि न ब्रह्मदृष्ट्यादियुक्तिः ।
तत्त्वज्ञे वीतरागे तदिह न घटते सोऽहमस्मीत्युपास्तिस्तन्न स्वात्मान्तरात्मन्यहमिति वचसोऽप्यत्र मुख्यप्रवृत्तेः ॥ ४४४ ॥

वस्विन्द्रादेरुपास्तौ प्रकृतिशबलितस्वान्वितेक्षा पुरोक्ता शुद्धस्स्वात्मा च चिन्त्यः क्वचिदिह तु विभुस्तादृशा स्वेन युक्तः ।
व्यक्तिर्जीवेशभेदे व्यधिकरणपदैर्भावने स्यात्तथाऽपि ब्रह्मायत्तस्वरूपप्रमितिसुदृढतासिद्धयेऽहंग्रहोक्तिः ॥ ४४५ ॥
ऐक्योपास्तावहं त्वं त्वमहमिति मतिर्निर्विशेषे कथं स्यात् भेदाभेदाभिलापः करकमणिकतद्योमनीत्या न मुख्यः ।
मत्तुल्यस्त्वं त्वयाऽहं सम इति वदतां नोपचारोऽपि युक्तस्तस्मात् सर्वान्तरात्मन्ययमहमिति धीराकृतिन्यायसिद्धा ॥
अद्वैतं द्वैतहानौ न भवति सुवचं तत्प्रतिद्वन्द्विकत्वाद्वैतं चाद्वैतगर्भं द्वितयमपि हि तत्स्वस्वरूपादभिन्नम् ।
द्वैताद्वैतं च तादृक्तदुभयनियमानुज्झनादेव सिध्येत् सर्वं स्थाने स्थितं स्यात् प्रमितिपरवतां नेतरेषां तु किंचित् ॥
नन्वद्वैते निषेध्यो गगनकुसुमवद्भ्रान्तिसिद्धोऽस्तु भेदो मैवं सत्यादभिन्नः स खलु न यदि तद्भ्रान्तिसिद्धत्वसिद्धिः ।
भिन्नत्वं चास्य तस्माद्यदि भवति मृषा विद्धि दत्तोत्तरं तत् सत्यं चेत्सत्यभेदोपगतिरिति मुधा दूरतो धावनं वः ॥

(अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—न प्रतीके न हि सः ॥ ४. १. ४. ॥

नामादिब्रह्मनिष्ठावपि तदहमिति प्रत्ययः पूर्ववत् स्यात् ब्रह्मध्यानत्वसाम्यादिति यदि न न खल्वन्तरात्मा प्रतीकः ।
न ब्रह्मण्यन्यदृष्टिः कथमपि घटते तस्य सर्वाधिकत्वादन्यस्मिन् ब्रह्मदृष्टौ परमिह नियतैर्लक्षणैस्तद्ग्रहोऽर्थ्यः ॥ ४४९ ॥
आत्मन्यब्रह्मभूते भवतु फलवती कुत्रचिद्ब्रह्मदृष्टिर्नैषा वस्तुव्यवस्थां शिथिलयति नरे वैनतेयत्वधीवत् ।
एतावन्मात्रमोहादिदमहमिति तु स्थापयन् क्षिप्रमृच्छेदिन्द्रत्वारोपदर्पोद्धतनहुषमहाभोगिसंस्थामवस्थाम् ॥ ४५० ॥

(अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४. १. ६. ॥

तादर्थ्याद्देवतानां फलकरणतया कर्मणश्चोदितत्वादादित्यादौ निकृष्टात्मनि भवतु समुत्कृष्टकर्माङ्गदृष्टिः ।
मैवं कर्म प्रधानं विहितमपि यतस्तत्समाराधनं तत् तत्प्रीता देवतैव प्रदिशति फलमित्यर्थतस्सा प्रधानम् ॥ ४५१ ॥
अन्यस्मिन्नन्यदृष्टेर्विधिरिह घटतामन्यथाख्यातिपक्षे याथार्थ्यं सर्वबोधानुगतमिति मते युज्यते नान्यदृष्टिः ।
तन्मात्राद्ये हि न स्याद्विमतिरविमता भ्रान्तिनीतिः परस्मिन् तादृग्भेदाग्रहोपप्लुतमतियुगलस्थापनायां नियोगात् ॥ ४५२ ॥
दृष्टव्यापह्नवे न भ्रमदनुघटिता दृष्टिरद्वैतमोहस्यादुत्कृष्टापराधस्तत इह [विहिता] घटिता तादृशत्वस्य दृष्टिः ।
तादृग्दृष्टौ न दोषस्तत इह कतिचित्तार्क्ष्यदृष्टादिनीत्या द्वेधाऽन्यत्रान्यदृष्टिर्न किमनधिगता व्यक्तितो जातितश्च ॥ ४५३ ॥
मुख्यं ब्रह्मैकमेवेत्यवहितमनसां ब्रह्मदृष्टिः कथं स्यादेकत्वेनेति केचिन्न हि बलिनि विधौ शङ्कनीयो विरोधः ।
स्वेच्छापूर्वं द्विचन्द्रभ्रमवदिह भिदाकल्पनामाहुरन्ये बंभ्रम्यन्ते यथा च श्रुतिषु बहुविधं ब्रह्म भातीति बालाः ॥ ४५४ ॥

(अथ आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—आसीनस्संभवात् ॥ ४. १. ७. ॥

आसीनस्यैव योगश्श्रुतिषु न ददृशे ध्यानमाहुस्सदेति न्यासश्चैलाजिनादेर्नियमविधिकृतः पाक्षिकासीनतायाम् ।
तस्मादेतद्धटेत स्थितिगतिशयनेष्वप्रकम्प्येन्द्रियस्येत्यप्राप्तं यत्नेनिद्रान्वयिनि कथमविच्छिन्नधीसन्ततिस्स्यात् ॥ ४५५ ॥
चित्तैकाग्र्योपपत्त्यै विदधति नियतिं देशकालासनादेस्सच्छिद्रं त्वन्यदाऽपि क्षममिति सततं चिन्तनं संस्मरन्ति ।
प्रत्यक्संस्कारभूम्ना परनिहितधियस्तादधीन्यादिबुद्ध्या जुष्टं व्यासक्तनीत्या भवति हि समये योगिनः कर्म सर्वम् ॥
कर्मोपास्त्यङ्गभूतं यदिह नियमितं तत्परे पूर्वपादे योगेन ब्रह्मदृष्टिर्यदपि च परमो धर्म इत्युक्तमाप्तैः ।
तेन प्राधान्यसिद्धावितरदनुगुणं तस्य योज्यं तथा च प्रायः प्रक्रान्तयोगे पटिमलघुतया कल्पितः कालयोगः ॥ ४५७ ॥

विद्याङ्गं पूर्वमुक्तं किमिह पुनरसावासनाद्यङ्गचिन्ता दृष्टार्थांशं विभज्य प्रथयितुमपि न प्राक्समाद्यङ्गवादात् ।
सत्यं ध्यानास्त्यधारावहनमतिदृशा त्वन्वहं साधनीया चित्तैकाग्र्येण सर्वप्रयतनविरहे स्यादितीदं प्रकाश्यम् ॥ ४५८ ॥

(अथ आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—[illegible] हि दृष्टम् ॥ ४. १. १२. ॥

एकस्मिन्नेव घस्ने यदि भवति [illegible] तु [illegible] विधिस्स्यादुपरि तु विफला ब्रह्मचिन्तेत्ययुक्तम् ।
छान्दोग्ये यावदायुस्समुचरितमुदितं ब्रह्मलोकाप्तिहेतोस्तद्धि ध्यानस्य वृद्ध्यै तदपि च विहितं कुत्रचित् प्रायणान्तम् ॥

(अथ तद[illegible] ॥ ७ ॥) सू०—तदधिगम.... ..तद्व्यपदेशात् ॥ ४. १. १३. ॥

नाभुक्तं [illegible] सुपरिहरं कर्म गीतं मुनीन्द्रैः [illegible]रपि परविद्वैभवोक्तिस्ततस्स्यात् ।
मैवं नाभुक्तमित्याद्यपि फलजनने कर्मणो दार्ढ्यमाह [illegible] त्विह परभजनं चोदितं कर्मशान्त्यै ॥ ४६० ॥
निष्कृत्यात्म[illegible]स्योदितदुरितसमु[illegible]लनस्योपपन्नं नात्र स्वर्गादिनीतिः प्रतिहतिविगमे धीविकासस्स्वतो हि ।
पापालेपः प्रमादोदितसहनमिति [illegible]नुवृत्त्यै नो चेन्न स्यात् गतिर्नाविरत इति गिरो योगिनां च प्रवृत्तेः ॥
अश्लेषः कर्मशक्तेरनुदय उदये तन्निवृत्तिर्विनाशश्शक्तिस्सा च प्रणेतुस्तदुचितफलकृन्निग्रहानुग्रहात्मा ।
प्रायश्चित्तं निमित्ते कथमनुदित इत्यत्र नैवानुयोज्यं [illegible] तत् स्यादिति खलु हृदयं ग्राह्यमश्लेषवाचः ॥ ४६२ ॥
धीपूर्वं तूत्तराघं न सृजति परवित् सर्वदा सावधानो जातं नैमित्तिकैश्च क्षिपति समुचितैराशु भुञ्जीत वा तत् ।
वृत्रादौ [illegible]द्यैवान्यदा वा मुनिरिह मनुते ब्रह्मनिष्ठस्य मुक्तिम् ॥ ४६३ ॥

(अथ इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४. १. १४. ॥

[illegible] न हि [illegible] तस्याघत्वप्रसङ्गाच्छ्रुतिरिह च परं [illegible] ।
भोगैस्स्यात् पुण्यनाशोऽस्त्विति यदि न यतः काम्यमप्यस्य पापं तस्मिंस्तल्लक्ष्मसिद्धेर्न सुकृतमिति च श्रूयते पापताऽस्य ॥
पुण्यं विद्यानुकूलं यदिह सफलता तस्य विद्याप्रदत्वात् तस्यां यन्नोपयुक्तं तदपि दुरितवद्बन्धकत्वेन वार्यम् ।
कारागारोपरुद्धे [illegible] भृत्ये हैमं कार्ष्णायसं च प्रसदनसमये भञ्जनीयं सहैव ॥ ४६५ ॥
काम्यं नेच्छेद्विरक्तो यदि किल कुरुते रागयोगात् फलेत्तत् नाधीपूर्वं च काम्यं किमपि न च दिशेद्बन्धमज्ञातधर्मः ।
[illegible]: किमितरदिति चेन्नाधिकैस्सान्तरायैरन्यार्थैर्मोहजैः क्वाप्यनुतपनवतो बन्धुजैश्चास्त्वलेपः ॥ ४६६ ॥

(अथ [illegible] ॥ ९ ॥) सू०—अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४. १. १५. ॥

नश्यत्वारब्धकार्यं परविदि दुरितं न ह्यधीतो विशेषस्सर्वे पाप्मान इत्यप्यभिहितमिति चेन्नोपलम्भादिबाधात् ।
सद्विद्या तस्य तावच्चिरमिति च वदत्यस्मरंश्चागमज्ञा जीवन्मुक्त्यादिशब्दोऽप्युपचरणपरो मोहितास्तेन मन्दाः ॥ ४६७ ॥
रोगाद्यारम्भकाणां प्रशमनविधयस्सन्ति दानार्चनाद्याः प्रत्येतुस्स्वावताराद्यपि विभुरपुनर्जन्मतामप्यगायत् ।
तस्मादारब्धकार्ये फलनियतिवचो दुर्वचं भाति मैवं [illegible] ननु फलनियतिस्सूत्रकाराद्यभीष्टा ॥ ४६८ ॥

(अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥) सू०—अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४. १. १६. ॥

श्लेषश्चेदस्य पुण्यैस्स तु भवति तदा बन्ध इत्यभ्युपेत्यं यद्यश्लेषो भवेत्तैः परविदि विफला पुण्यनिष्ठा परस्तात् ।

तस्माद्धर्मोऽप्यधर्मक्रमत इह परित्याज्य एवेत्ययुक्तं न स्याद्बन्धाय विद्याङ्कुरमुपचिनुते ह्यग्निहोत्रादिधर्मः ॥ ४६९ ॥
सर्वापेक्षेत्यवोचन्ननु परभजने कर्मणामङ्गभावं भूयो वक्त्यग्निहोत्रेत्यपि तदिति मुधा ह्येकमत्रेति चेन्न ।
विद्याया नैरपेक्ष्यात्तदपरिकरता शङ्किता प्रागपास्ता श्लेषाभावप्रसक्ता त्विह पुनरिति तन्नीतिवैषम्यसिद्धेः ॥ ४७० ॥

(अथ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥) सू०—भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ ४. १. १९. ॥

निर्दिष्टाऽस्माच्छरीरादिति नियतिरतो यावदित्यादिशब्दः कर्मप्रारब्धकार्यं कथयतु विदुषस्तच्छरीरान्तमेव ।
मैवं प्रारब्धवैच्यान्न तदवधिविधौ व्याप्रियेतान्यपर्यात् भूयो देहस्मृतेश्चान्तिमवपुषि दृढोद्यत्समाधेस्तु मोक्षः ॥ ४७१ ॥
नन्वत्रास्मादितीदं वितथमिह पदं स्याच्छरीरे न तु स्यात् कारागारोपमत्वप्रथनपरतया तस्य साफल्यसिद्धेः ।
त्याज्यत्वव्यक्तये हि प्रभुरसुखमिमं लोकमित्यप्यगायत् भूतावासं विशिंषन्निममिति च मनुर्हेयभावं व्यनक्ति ॥ ४७२ ॥
सर्वे जीवास्समानास्स्वत इह विविधं कर्म चानादि तुल्यं वैषम्यादिश्च दोषो न भवति भगवत्यन्यथा शास्त्रभङ्गः ।
मुक्तौ नातो विलम्बप्रभृति घटत इत्यल्पसारोऽनुयोगश्चित्रे कर्मप्रवाहे फलसमयभिदा ह्याश्रिता सर्वतन्त्रैः ॥ ४७३ ॥
आवृत्ता ब्रह्मविद्या त्वसकृदहमिति स्याच्च न स्यात् प्रतीके कर्माङ्गेऽर्कादिदृष्टिः प्रणिधिरपि भवेत् सासनः प्रत्यहं च ।
पापे पुण्ये च नाशादिकमथ तु तयोर्भोग्यताऽऽरब्धकार्ये कार्यत्वं स्वार्हवृत्तेरिति कथितमिहारब्धशान्तौ च मोक्षः ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

नित्यत्वज्ञत्वपूर्वैर्निपुणमभिहितं जीवतत्त्वं द्वितीये जागर्यादौ च खेदो जगदटविमहाजाङ्घिकस्याथ गीतः ।
विद्यारम्भावसानावधि यदपि परध्यातुरर्थ्यं तदुक्तं प्रारब्धस्यावसाने वपुरिह जहतो गत्युपक्रान्तिमाह ॥ ४७५ ॥
वर्ण्यो वैराग्यपादे तनुकरणगणक्षोभ ईदृक्कथाऽपि ब्रह्मज्ञस्यापि काले भवति मृतिरिति ज्ञप्तयेऽत्रानुबन्धः ।
तस्योत्क्रान्तौ विशेषं कथयितुमुचिता चात्र साधारणोक्तिर्मध्ये विद्याफलानां मरणमपि वदंस्तत्प्रियं चिन्त्यमाह ॥ ४७६ ॥
वृत्तिर्वागादिकं वा क्वचन भजतु सम्पत्तिमन्यक्रमां वा श्रुत्यैवोक्तक्रमां वा न हि फलमिह तच्चिन्तनस्येति चेन्न ।
सम्पत्त्याम्नानमीदृक्क्रमनियतियुतं युज्यते न ह्यपार्थं तस्मात्तच्चिन्तनं क्वाप्युपकुरुत इति स्थाप्यते तद्यथार्हम् ॥ ४७७ ॥
जीवं ये नित्यमुक्तं निजगदुरथवा जीवतो मुक्तिमाहुस्तत्तज्जल्पोपजापप्रचलितनिगमग्रामसंक्षोभशान्त्यै ।
उक्त्वा प्रारब्धकार्यं विदुषि च फलवत् प्रायणं चात्र तुल्यं नाडीभेदप्रवेशप्रभृति समधिकं वक्ष्यति ब्रह्मगत्यै ॥ ४७८ ॥
आयुस्सीमामनिष्टैरिह बहुभिरसावात्मनः प्रेक्ष्य योगी यत्कुर्याद्यच्च पुत्रप्रभृतिषु न हि तत् तर्क्यमत्रेत्यनुक्तिः ।
गीतादिष्वन्त्यकाले यदगणि तदपि प्राच्ययोगप्रकारे तत्तत्प्राप्यानुरूपे नियतमिति यथापूर्वधीरत्र भाव्या ॥ ४७९ ॥

(अथ वागधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४. २. १. ॥

कर्मज्ञानाक्षवर्गो मनसि न विलयं यात्यतत्सम्भवत्वात्तद्वृत्तेस्तादधीन्यात्तदुपरतिमिह प्राह सम्पत्तिशब्दः ।
इत्येतन्नोपपन्नं तदुभयविलये चोद्यनिस्तारसाम्यात्संपत्तिः श्लेषमात्रं करणविषयवाक्च्छब्दमुख्यत्वसिद्ध्यै ॥ ४८० ॥

(अथ मनोधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४. २. ३. ॥

अन्नस्योक्तं विकारो मन इति मनसः प्राणसम्पत्तिवाक्ये प्राणस्याम्भोमयत्वात् प्रकृतिविकृतितासम्भवात्तल्लयोऽस्तु ।

मैवं तत्तन्मयत्वश्रुतिरभिमनुते तत्तदाप्यायनं तैः प्राग्वत् संश्लेषमात्रं तत इह हि मनः प्राण इत्यामनन्ति ॥ ४८१ ॥

(अथ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४. २. ४. ॥

प्राणस्यैकादशाक्षस्तदनु निविशते तेजसीत्थं श्रुतत्वान्मध्येऽन्यप्राप्तिक्लृप्तौ श्रुतिहतिरिति चेन्नात्मयोगस्य चोक्तेः ।
प्राणस्य स्वाप्तजीवे मिलति निजतनोरुद्धृतैर्भूतसूक्ष्मैस्तेजःप्राप्तिश्च गङ्गानिपतितयमुनासागरप्राप्तिवत् स्यात् ॥ ४८२ ॥

(अथ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४. २. ५. ॥

तेजस्येवास्तु युक्तः श्रिततनुभृदनस्तेजसीत्याद्यबाधाच्छत्रिन्यायोऽपि नास्मिन्निति यदि न तथाऽन्यत्र भूतान्तरोक्तेः ।
विश्वारम्भाय देवस्त्रिवृतमकृत च प्रागिमं भूतवर्गं प्राचुर्यात्तत्तदेकव्यवहृतिरिति चासूत्रयत्पूर्वमेव ॥ ४८३ ॥

(अथ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४. २. ७. ॥

अत्रैव ब्रह्म विन्दत्यमृत इह भवत्यागमाद्ब्रह्मनिष्ठो नोत्क्रान्तिस्तस्य युक्तेत्यसदुपनिषदो ह्यस्य गत्याद्युशन्ति ।
नान्यप्राप्त्यर्थमेतत् सगुणसमधिके कुत्रचिन्मानहानेस्तस्मादत्रामृतत्वप्रभृतिवचनतस्तादृशी तद्दशोक्ता ॥ ४८४ ॥
निश्शेषं भोगहेतौ गलति परविदः कर्मणि प्रायणेऽथो गत्यर्थं सूक्ष्मदेहानुगतिरणुतया निश्चितस्याफला स्यात् ।
मार्गे संवादवादस्तदुचितवपुषा त्वस्त्वितीवानुयोगे कृत्स्नाविद्यानिवृत्तिः परपदगमनारोहिण्यादि वाच्यम् ॥ ४८५ ॥
कल्पादौ भूतसूक्ष्मप्रभृतिभिरुदितं वर्ष्म कल्पान्तनाश्यं प्रत्येकं प्राणिभेदे नियतमनियतस्थूलदेहानुयायि ।
लिङ्गाख्यं भस्त्रिकान्तःपरुवकवदवस्थायि साङ्ख्यैः प्रतीतं सूक्ष्मांशः पूर्वमूर्तेरुपरितनतनोर्बीजमत्रेष्यते तत् ॥ ४८६ ॥
तत्त्वज्ञानेन बन्धः किल गलति पुरा नोत्क्रमेणेत्यसारं माता वन्ध्येतिवद्धि स्ववचनविहतिर्जीवतो मुक्तिवादे ।
मुक्तश्चेत्तत्त्वबोधात्तनुभृदिह तदा तत्परं नैष दुःख्येत् मिथ्या दुःखं तदा चेत् कथय तव कदा तस्य सत्यत्वमिष्टम् ॥
यंयं भावं स्मरन्तो जहति वपुरिदं देहिनो यान्ति तंतं तस्मादुत्क्रान्तिसाम्यं न घटत इति चेत्तन्न तन्मात्रसाम्यात् ।
विद्याभेदादिनीत्या भवति विषमता ह्यन्तिमप्रत्ययादौ किञ्चित् साधर्म्यवादे न च नियतिमनी सर्वथा साम्यसिद्धिः ॥

(अथ परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥) सू०—तानि परे तथा ह्याह ॥ ४. २. १४. ॥

जीवोत्क्रान्त्युक्तिकाले विदुषि तु घटते नन्वनिश्शेषभङ्गो भूतोत्क्रान्तेस्तु पश्चात्तदुपनिपतने सङ्गतिस्स्यात् कथञ्चित् ।
तस्मात् साधारणोऽपि ह्ययमुपरि ततस्स्थाप्यते हार्दयोगस्तुल्येऽप्यस्मिन्न तुल्यास्सरणिमुखतया प्राप्यभेदेन नाड्यः ॥
प्राप्तुं भोगापवर्गौ प्रयति तनुभृति प्राप्तसूक्ष्मस्वदेहे सम्पत्त्या किं परस्यां श्रितहृदयसुषौ लभ्यते देवतायाम् ।
आतस्तेजः परस्यामिति चिरघटितेऽप्यस्तु सिद्धानुवादो मैवं मानानुसारात् फलमिति परमे सङ्क्रमश्श्रान्तिशान्त्यै ॥ ४९० ॥

(अथ अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥) सू०—अविभागो वचनात् ॥ ४. २. १५. ॥

सम्पत्तिर्देवतायां भवतु लय इयं सा हि सर्वस्य योनिर्भूयस्स्रष्टुं क्षमा चेत्यसदनुषजतो वाच्यवैरूप्यदोषात् ।
विश्लेषो भूतसूक्ष्मैरिह न च घटते सृष्टिक्लृप्तिस्तु गुर्वी प्रोक्ता धूमादिमार्गे गतिरपि भविनस्तत्परिष्वङ्गनेन ॥ ४९१ ॥

(अथ तदोकोधिकरणम् ॥ ८ ॥) सू०—तदोकोऽग्रज्वलनं........हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ॥ ४. २. १६. ॥

नाडीजालेऽतिसूक्ष्मे न भवति सुशका मुक्तिनाडी विवेक्तुं तस्मान्मूर्धन्यनाडीगतिरनियमतो मुच्यमानस्य पुंसः ।

वाक्यं गन्तुस्तयोर्ध्वं प्रवददमृततां सम्भवादस्तु मैवं विद्यासंप्रीतहार्दप्रसदनमहसा स्वार्हनाडीप्रवेशात् ॥ ४९२ ॥
स्वाधीनो हार्दसंज्ञस्स्वयमविकलया संपदा साकमेकः स्थित्वा हृत्पद्ममध्ये स्थगितनिजतनुस्सप्तलोकीगृहस्थः ।
नाडीचक्रे सुषुम्नां निखिलधृतिकरीं नाभिमूर्धान्तरूपां भित्त्वा तन्मध्यरन्ध्रप्रहितमिषुमिवोत्क्षिप्य नेता मुमुक्षुम् ॥

(अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥) सू०—रश्म्यनुसारी ॥ ४. २. १७. ॥

एतैरेवेति वाक्ये दिनकरकिरणालम्बनेनोर्ध्वयानं यत्प्रोक्तं योगिनस्तद्दिनमृतिनियतं निश्चयुक्त्येति चेन्न ।
अह्नि च्छायासु रात्रिष्वपि च लघुतरा रश्मयस्सन्ति लिङ्गैस्तापो वर्षादिरात्रौ न यदि हिमदिनन्यायतो नेयमेतत् ॥

(अथ निशाधिकरणम् ॥ १० ॥) सू०—निशि नेति........यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ ४. २. १८. ॥

सर्वेषामप्रशस्तं रजनि मरणमित्यह्नि योगी म्रियेत प्रेयाद्येष रात्रौ न चरममरणं तद्भवेदित्ययुक्तम् ।
कर्म प्रारब्धकार्यं ह्यनियतसमयं क्षीयते तावदेवेत्युक्तश्चास्मिन्विलम्बोऽहनि निशि च परं विद्यया सोऽश्नुतेऽतः ॥
यत्रैकस्यापवर्गः प्रतिनियततया गण्यते जातकज्ञैः तत्स्यादन्त्यं शरीरं ननु भवति ततोऽप्यन्ययोगव्युदासः ।
न ह्यत्राप्यन्तकाले दिनरजनिभिदा देशभेदादि चैवं शक्यं कुर्वन्ति तस्मिन् यदुच यदुच नेत्यादि चैवं विभाव्यम् ॥

(अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥) सू०—अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ ४. २. १९. ॥

देहं योगीश्वरोऽपि त्यजति यदि रवेर्दक्षिणावृत्तिकाले विन्देत्सायुज्यमिन्दोरिह भवति पुनस्तच्छ्रुतेस्तत्स्मृतेश्च ।
मैवं पूर्वोक्तनीतिस्त्विह नहि विहिता तस्य सायुज्यमिन्दौ विश्रान्त्यै सूर्यनीत्या जगदुपकृतये भीष्मकालप्रतीक्षा ॥ ४९७ ॥
किञ्च प्रारब्धकर्मप्रतिनियतमिदं जाह्नवीसम्भवस्य स्वेच्छा येनैवमासीत् स च वसुरभवन्नैष साक्षाद्विमुक्तः ।
तस्माद्विन्देत मुक्तिं नरपितृदिविषद्रात्रिकालेऽपि योगी स्यातां प्राशस्त्यनिन्दे तदितरविषये गीतयोक्तौ तु मार्गौ ॥ ४९८ ॥
सम्पद्येतान्यदक्षं मनसि तदपि तत्संयुतं प्राणवायौ सोऽध्यक्षे तैस्समेतस्स च तदखिलवान् भूतवर्गे तु सूक्ष्मे ।
उत्क्रान्तिस्स्यात् समाना युतिरथ च परे सा च संश्लेषमात्रं निर्गच्छेद्ब्रह्मनाड्या घृणिभिरथ निशादेवराज्योश्च मोक्षी ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

निर्गत्य ब्रह्मरन्ध्रात् तपनकरमथालम्ब्य नाडीनिबद्धं प्रत्युद्यद्देववृन्दप्रहितबलिरसौ येन योगी प्रयाति ।
मौकुन्दस्स्थाप्यतेऽसौ परमिह मुनिना पञ्चभिर्नीतिभेदैर्मोहाकूपारपारं पुरमभिगमयन्मुक्तिघण्टापथो नः ॥ ५०० ॥

(अथ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४. ३. १. ॥

शाखाभेदेषु भिन्नां गतिमुपनिषदोऽधीयते तन्मुमुक्षोर्विद्यावैषम्यनीत्या स्रुतिरपि विषमा न व्यवस्थाऽर्चिरादेः ।
नैतत् सर्वत्र तैस्तैरिह तदिदमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धौ भाव्यं न्यूनाधिकत्वप्रभृति निखिलमप्यत्र सिद्धाविरुद्धम् ॥ ५०१ ॥
चैद्यादीनामयोध्यास्थिरचरजनुषां पुण्डरीकादिकानां भीष्मादीनामुपास्तिक्रमभवविभवव्यूहलोकस्थितानाम् ।
धातॄणां तत्सुतानामधिकृतिविगमे ब्रह्म संप्राप्स्यतामप्यन्येषां प्रस्थितिस्सा शितपृथुमतिभिश्चिन्तनीया यथार्हम् ॥ ५०२ ॥

(अथ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४. ३. २. ॥

संप्राप्तौ देवलोको मरुदपि च समं वत्सरादित्यमध्ये नैकत्वं रूढिभेदात्तत इह तु तयोस्तुल्यभावाद्विकल्पः ।

मैवं योऽयं प्रसिद्धः पवत इति मरुद्देवतानां गृहत्वं तस्योक्तं धारकत्वादत उचितमिदं निर्विकल्पं तदैक्यम् ॥ ५०३ ॥

(अथ वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—तटितोऽधि वरुणस्संबन्धात् ॥ ४. ३. ३. ॥

कौषीतक्यागमोक्तौ वरुणशतमखौ सोऽपि नाथः प्रजानां क्वापि स्थाप्या निपीड्य श्रुतिमपि विफला ह्यन्यथा तच्छ्रुतिस्स्यात् ।
तस्मात्ते वायुलोकात् परमनुपठनात् तत्र सन्त्वित्ययुक्तं स्यादर्थाद्विद्युतोऽन्ववरुण इति परौ पाठतस्तत्परौ स्तः ॥ ५०४ ॥
यत्त्वस्यामानवस्य श्रुतमिह परसंप्रापकत्वं भवेत्तत् सद्वारत्वेऽप्यबाधं तदपि सहकृतौ तैश्श्रुतौचित्यभूमा ।
यश्चोक्तो मानसाख्यस्तटित उपरि तु ब्रह्मलोकाप्तिहेतुस्तम्मान्नेता स नान्यो विदुरतिवहनं वैद्युतेनैव तस्मात् ॥ ५०५ ॥

(अथ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥) आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४. ३. ४. ॥

भोगस्थानान्यमूनि ज्वलनदिनमुखान्यध्वचिह्नानि वा स्युर्लोकोक्तिच्छाययैवं स्थितमिदमिति नासंभवात् कालशब्दे ।
स्पष्टे नेतृत्वपुंस्त्वे क्वचिदतिवहनं तद्वदन्यैश्च कार्यं सन्दिग्धे वाक्यशेषादृतिरिति जगुरन्यादिवाचाऽभिमन्तॄन् ॥ ५०६ ॥
यां श्रुत्वा धर्मसूनुर्न्यपतदभिगतेनाग्नौ तामसौघो वर्गस्त्रैवर्गिकाणां पितृगणघटीयन्त्रचक्रे विवूर्णेत् ।
वर्तन्येषाऽर्चिरादिश्श्रुतिभिरपुनरावर्तिनां संविभक्ता तत्र ब्रूतेऽतिवोढॄंस्तदितरवदहःपक्षमासादिशब्दः ॥ ५०७ ॥
पूर्वं धूमादिमार्गे सुकृतिषु कथिता चन्द्रमःप्राप्तिरन्या सायुज्यं न्यासविद्याप्रकरणपठितं चान्द्रमन्यादृगुक्तम् ।
अत्रान्यार्चिर्मुख[illegible] सुस्था व्यवस्था प्रणिहितहृदयैरेवमन्यच्च सूह्यम् ॥ ५०८ ॥
भूलोकेशाग्निपूर्वान् कतिचन भविनः केऽपि मन्यन्त एताञ्छब्दैक्येऽप्यत्र गुर्वी भवति तदभिमन्त्रन्तराणां प्रक्लृप्तिः ।
अन्ये चामानवस्य स्वपदगतपरब्रह्मनेतृत्वदृष्ट्या नित्यत्वं तद्वदन्यान्निजगदुरखिलान्नित्यवैकुण्ठभृत्यान् ॥ ५०९ ॥

(अथ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४. ३. ६. ॥

वैधात्रस्थाननेतॄन् समकथयदिमान् बादरिस्तादृशानां गत्यौचित्यं तदा स्यान्न खलु विभुजुषामत्र वेद्यं न लभ्यम् ।
सामीप्याद्ब्रह्म चोक्तस्सरसिजवसतिस्तेन सार्द्धं च मुक्तिर्युक्तेत्येतन्न नानाश्रुतिपठितपरस्थानगत्याद्यबाधात् ॥ ५१० ॥
मार्गोऽसावर्चिरादिर्नयति परमं धाम गत्यादियोगाद्ब्रह्मोक्तेर्मुख्यभावादिति तु निरणयज्जैमिनिस्सत्यमेतत् ।
वक्तव्यं त्वत्र किंचिन्नयति परविदस्स्वान्वितब्रह्मनिष्ठांस्तद्देहस्वात्मनिष्ठानपि मुखभिदयाऽमी च संपूर्णनिष्ठाः ॥ ५११ ॥
ध्यायेयुर्ये च जीवान् प्रकृतिशबलितान् केवलान्वा यथेष्टं द्वेधाऽपि ब्रह्मदृष्ट्या जडनिवहमपि स्वेन यद्वाऽन्यदृष्ट्या ।
ते सर्वेऽपि प्रतीकप्रणिहितमनसो नार्चिराद्यध्वयोग्या ब्रह्मोपास्तेश्च लिङ्गं गतिरियमनघा सूत्रिता पूर्वमेव ॥ ५१२ ॥
प्रत्यापत्तिप्रकारः प्रतिनियतिमती कर्मयोगादिनिष्ठा विद्याभेदाधिकारः परभजनबलान्मुक्तिविघ्नोपशान्तिः ।
अन्त्यावस्थाव्यवस्था पृथगयनगतौ विश्रमाप्तिर्विभक्ता साक्षान्मुक्तिः क्रमाद्वेत्यखिलमगतिकैरप्रणोद्यं परैश्च ॥ ५१३ ॥
पन्थानं देवयानं [illegible] पश्चिमे देहपाते तत्त्वस्तोमांस्तमोन्तानतिपतति तरत्यापगां तत्र दिव्याम् ।
दिव्यं देहादि लब्ध्वा जनिलयरहितं याति विष्णोः पदं तत् पर्यङ्कारोहणान्तां भजति बहुमतिं ब्रह्मसंवादधन्यः ॥५१४॥
सङ्घाते नित्यता न क्वचिदपि न पृथिव्यादिभावस्तथात्वे पर्यङ्काद्यैर्न साध्यं किमपि भगवतः पूर्णनिस्सीमशक्तेः ।
व्यस्तप्राप्तय्यर्थमूर्ध्वं गतिरपि विफलेत्यादिकान् हैतुकानां क्ष्वोदिष्ठक्षीबजल्पान् श्रुतिरुपशमयेदद्भुतार्था स्वतन्त्रा ॥ ५१५ ॥

भावोऽभावश्च यत्रानुपधि समुदितौ तत्र भावी विरोधः प्रज्ञातव्याप्तिरोधेऽप्यधिकनिजबलान्मानतस्स्वार्थसिद्धिः ।
दृष्टं सर्वेष्टमेतन्न यदि न हि भवेन्मानमध्यक्षतोऽन्यत् बाधोऽध्यक्षे मिथो वा वटदलशयनाद्यद्भुतं चैवमूह्यम् ॥ ५१६ ॥
एकत्वं ब्रह्मविद्यापरिषदि सुपथोऽधीयमानस्य तस्मिन्वायौ स्याद्देवलोकश्रुतिरपि वरुणाद्यन्वयो विद्युतोऽधि ।
नेतारोऽमानवान्ताः परपदगमने तद्विदां सोऽयमध्वा तुर्याध्यायस्य पादे सृतिरधिकरणैरित्थमुक्ता तृतीये ॥ ५१७ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

उक्तं पादैरघानामिति पृथुवपुषस्सूक्ष्ममूर्तेश्च हानं निर्धूतोपाधिराशेर्निरुपधिकमहानन्दमन्त्येन वक्ति ।
स्वाविर्भावोऽत्र चिन्त्यस्त्रिभिरधिकरणैश्छन्दवृत्तिस्त्रिभिश्चेत्येवं द्वे पेटिके स्तस्स्वत उभयमिदं नोपधेरीशनिघ्नम् ॥ ५१८ ॥

(अथ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥) सू०—सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दात् ॥ ४. ४. १. ॥

अश्रान्तस्वप्रकाशं यदिदमहमिति प्रत्यगात्मस्वरूपं तस्याविर्भावसिद्धौ न तु किमपि फलं स्यात् सुषुप्ताविशेषात् ।
तस्मान्मुक्तस्स्वमन्यद्व्रजति वपुरसौ देववद्रूपशब्दान्मैवं स्वेनेति शब्दो ह्यफल इह भवेद्रूपवाचाऽर्थसिद्धेः ॥ ५१९ ॥
नित्यस्वात्मस्वरूपस्थितिरियमभिनिष्पत्तिरित्यूचिवांसस्तन्मात्रं स्यान्न विद्याफलमिति न विदुर्नित्यसिद्धं क्व साध्यम् ।
सिद्धं साध्यानुवेधाद्भवति फलमतस्सा त्वविद्याविभङ्गो यद्वा सिद्धस्य वित्तिस्तदिह न वितथं मुक्त इत्यादिसूत्रम् ॥ ५२० ॥
स्वाकारान्नित्यभातादधिकसुखतया भाति जीवस्तदानीं सिद्धाविर्भावमात्रेऽप्यनुविदुरभिनिष्पत्तिवाचः प्रयोगम् ।
सङ्कोचात्यन्तहानिर्धिय इयमभिनिष्पत्तिरागन्तुरुक्ता निष्प्रत्यूहं स्वरूपोपधिकमपि तदा स्वेनशब्दः प्रवक्ति ॥ ५२१ ॥
प्रायस्स्वस्मिन्स्वदेहिन्यनघगुणनिधौ तद्विभूतिद्वये वा दृष्टं यत्स्यात् समाधौ भवति पृषतवत्तद्धि मुक्तानुभूतेः ।
कृत्स्नं तच्छर्करौघव्यतिकरितसुधासिन्धुवत् स्वादुभूतं तस्मात् स्वात्मप्रकाशो न फलमिति वदन् कूपकूर्मो घृणार्हः ॥
मल्ली शुद्धं प्रसूनं जनयति समये रुग्णकोपाधिमुक्ते तद्वन्नाथानुकम्पा फलमुपशमितावग्रहं सूरितुल्यम् ।
तस्मादागन्तुकेऽपि प्रतिहतिविरहात् तादृशे धीविकासे प्रत्यापन्नस्वदायक्रम इह कथितः प्राप्तसिद्धेः प्रतीचः ॥ ५२३ ॥
अर्वाञ्चो मुक्तिभेदं कतिचिदगणयन् स्वात्ममात्रानुभूतिं तत्र ब्रह्मानुभूतेर्विहतिरुपधितस्स्यात् स्वतो वेति चिन्त्यम् ।
सन्ति द्वेधाऽपि दोषास्तत उपचरणान्मुक्तिशब्दोऽत्र युक्तः सालोक्यादिप्रभेदेष्वपि सरणिरियं सावधानैर्विभाव्या ॥ ५२४ ॥

(अथ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥) सू०—अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४. ४. ४. ॥

जीवेशौ नित्यभिन्नौ श्रुतिरिह च सहेत्याह मुक्तस्य भोगं साम्ये पारम्यमुक्तं स्मृतमपि स पृथग्भातु तस्मात् परस्मात् ।
मैवं तत्त्वं हि मुक्तौ स्फुरति तदनघो भेदभानांश इष्टस्सिद्धे देहात्मभावे त्विह न हि घटते तत्स्वनिष्ठत्वबुद्धिः ॥
मन्त्रोक्तं भोक्तृभावे यदि सहभवनं ब्रह्म न स्यात् प्रधानं तस्मात्तद्भोग्यभावे भवतु तदुचितं ब्राह्मणव्याकृतेश्च ।
द्वेधाऽपि ब्रह्म तत्त्वात् पृथगितर इह स्यादितीदं च वार्तं सिद्धे भेदे स्वनिष्ठस्थितिपरिहरणं ह्यत्र सूत्रोपपाद्यम् ॥ ५२६ ॥
पारम्यं यच्च साम्ये श्रुतमिह न हि तत् सर्वथेत्यप्यधीतं ग्राव्णो हेम्नश्च यद्वत् समधरणधृतौ स्यात्तदुक्तिस्तथाऽत्र ।
एवं तद्देहभावे स्थितवति विविधाबाधिताम्नायभूम्ना ब्रह्मैवेत्यादिवाक्यं प्रथयति समतां तादृगित्यप्यधीतेः ॥ ५२७ ॥

(अथ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥) सू०—ब्राह्मेण जै[illegible]भ्यः ॥ ४. ४. ५. ॥

ज्ञानत्वे किं फलं स्यादिति मिषतु गुणैस्तादृशं ब्रह्मसाम्यं किं तैरन्यैस्स्वरूपात्तदिह भवतु चिन्मात्ररूपप्रकाशः ।
इत्थं चात्रोक्त[illegible] द्विधाऽऽविर्भवनमघटयत् सिद्धतत्त्वप्रकाशात् ॥ ५२८ ॥

पर्यायौ [illegible]नौ मुक्तिकैवल्यशब्दौ कैवल्यं चान्ययोगत्यजनमिति कथं धर्मिधर्मान्वयोऽस्य ।
मैवं ब्रह्मस्वरूपादपरमिह न खल्वस्ति किंचित् स्वनिष्ठं न द्रव्यं चागुणं स्यादधिकरणयुगं तन्निरातङ्कमेतत् ॥ ५२९ ॥

(अथ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥) सू०—सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ४. ४. ८. ॥

धात्रादेरप्यपेक्ष्यो ह्युपकरणगणस्सत्यसङ्कल्पवृत्तेर्मुक्तस्याप्येवमेवास्त्विति यदि वितथं तद्विकल्पासहत्वात् ।
इष्टा द्रव्याद्यपेक्षा सुकृततदितरापेक्षणं तत्र दुःस्थं न स्यादिच्छाविघातस्त्वनुपधिकतया देववाञ्छैकरस्यात् ॥ ५३० ॥

विश्वस्यैतस्य जन्मस्थितिलयरचना विश्वकर्तुर्यथा स्यादिच्छासन्तानभेदान्नियतिरिह तथा नित्यमुक्तक्रियाणाम् ।
तस्यानुच्छेदवृत्त्या प्रतिकलभिदुरास्ताश्च तादृक्प्रवाहास्तद्बुद्धेरापरोक्ष्यं त्वनिशमभिदुरं वर्तते ब्रह्मधीवत् ॥ ५३१ ॥

प्रत्यूहार्हाः [illegible] मर्त्यारम्भस्पृहादौ तदितरविविधप्राणिसृष्ट्यादिदृष्टेः ।
तेनेच्छासन्ततीनां सकलविफलते पुण्यपापैरमीषां मुक्तस्योक्ता चिकीर्षा त्वविहतविषया तारतम्यं त्वदोषः ॥ ५३२ ॥

सूत्रे मुक्तोऽप्यनन्याधिपनि[illegible]न्नेन कस्तस्य शेषी श्रुत्यैवोक्तस्स्वराडित्यपि विहतिरतः प्राक्तनिष्ठाघितानाम् ।
मैवं नाथेतरान्प्रत्यघविहित इह क्षिप्यते शेषभावो विश्वस्यात्मेश्वरो यः पतिरिति पठितस्तत्पतित्वं त्वबाध्यम् ॥ ५३३ ॥

(अथ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥) सू०—अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ ४. ४. १०. ॥

मुक्तः प्रोक्तोऽशरीरः क्वचिदथ बहुधा सम्भवः क्वाप्यधीतो गानक्रीडादि चोक्तं तदनुगुणमतद्वन्द्वमार्षं निरस्यन् ।
स्वच्छन्दस्योभयं तत् क्षममिति वदति स्वं मतं सूत्रकारस्स्याच्चाकर्मोद्भवं तन्निखिलमपि परब्रह्मवत्तत्समस्य ॥ ५३४ ॥

मोक्षे [illegible]न्त्यं न दूष्यं तस्मिन्दुःखार्हदेहत्यजि च शुभवपुस्सत्त्वपक्षोऽप्यबाध्यः।
इत्थं सत्यत्र मुक्तस्थितिरिह मुनिना कीदृशी सूत्रिता स्यान्मैवं स्वच्छन्ददेहग्रहतदनियमस्थापनेऽत्राभिसन्धेः ॥ ५३५ ॥

नानादेहा यदि स्युर्युगपदधिगतब्रह्मसाम्यस्य पुंसस्तेषां व्याप्तस्वरूपान्वय उचित इति प्राक्तनाणुत्वहानम् ।
नैतद्धीव्याप्तिसिद्धेर्भवति च जगदावेशवाक्तन्निदाना सौभर्यादौ प्रक्लृप्तां गतिमपवदितुं न क्षमं ब्रह्मसाम्यम् ॥ ५३६ ॥

देहानां यौगपद्ये बहुषु कथमणुर्धारकोऽस्त्वेष मुक्तश्चैतन्यद्वारतश्चेत् सकलमपि तदा धारयेद्व्याप्तबोधः ।
मैवं मुक्तस्य शक्तिर्नियमितविषया त्विच्छया सर्वशक्तेः [illegible] बहुतनुभजने कर्मबन्धोऽप्यपेक्ष्यः॥ ५३७ ॥

शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञा मुनिभिरभिदधे वेष्टिता कर्मभिस्स्वैः पुंसोऽनंशापि बुद्धिर्बहुविधविकृतिस्वीकृतेवं स चास्तु ।
वालाग्रेत्यादिवाक्यात्तदयमणुरपि स्यादनन्तोऽपि मुक्तौ न स्याज्जैनादिभङ्गे परिहृतविकृते रैकरूप्यानपायात् ॥ ५३८ ॥

जीवस्यैकैकशो हि त्यजनत उदितो वृक्षशाखासु शोषस्तस्मादद्वारकं स्यादपगतवरणे मुख्यमानन्त्यमस्मिन् ।
मैवं शाखासु भोगाश्रयनियतिकरोपाधिनाशः प्रहाणं क्षेत्रादिन्यायतोऽसावभिमतिविरहात् स्यादधीतो जहातिः ॥ ५३९ ॥

एकोऽनेकः परस्मात् पृथगपृथगपि स्वस्वरूपेण मुक्तस्स्वाभीष्टाशेषभोक्ता स्वयमिति पृथुकक्षीववद्वे भ्रमन्ति ।
तेऽन्वीक्ष्य स्वोक्तिबाधं श्रुतिशतविहतिं तत्तदुक्त्यान्यपर्यं जैनावष्टम्भदृप्यन्मतिकलहमुचः सत्पथं संश्रयन्तु ॥ ५४० ॥

सर्वं सङ्कल्पमात्राल्लभत इति समाम्नायते सूत्रितं च स्वेच्छातो देहयोगाद्यनियतिकथनं स्यात्ततः पिष्टपेषः ।
तन्नान्योन्योपरुद्धश्रुतिगतिनियतिः कामतोऽनेकदेहस्वाकारप्रक्रियेत्याद्यनियतिकथने सूत्रकाराभिसन्धेः ।। ५४१ ।।

(अथ जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ।। ६ ।।) सू०—जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ।। ४. ४. १७. ।।

यद्यप्युक्तो विमुक्तः परतनुरपृथक्सिद्ध इत्यत्र पूर्वं व्यापारांशे तथाऽपि श्रुतमिह परमं साम्यमक्षोभणीयम् ।
सङ्कल्पादेव सर्वोत्थितिरिति हि ततस्स्यादिति प्रत्यवस्थां कृन्तत्यन्त्येऽधिकारे कृतिमदितरयोस्स्थापयन् भोगसाम्यम् ।।

सायुज्यं भोगसाम्यं समगणि निपुणैश्शब्दशक्त्याद्यबाधात्तच्च व्यापारसाम्ये त्वसति न घटते स्वक्रियास्वादहानेः ।
तस्मान्मुक्तस्य सृष्टिप्रभृतिरपि जगद्व्यापृतिर्ब्रह्मतुल्या मैवं तल्लक्षणं सा कथमनुगमतस्तस्य चान्यस्य च स्यात् ।। ५४३ ।।

कथ्यन्ते सृष्टिवाक्यैः क्वचिदपि न जगत्कारणत्वेन मुक्ताः प्राधीतः कामचारो भवतु न जगदारम्भकत्वं ततस्स्यात् ।
सर्वाकारोपभोग्येश्वरविषयधियः साम्यतो भोगसाम्यं युज्येतानन्दवल्ल्यामगणि च विभुनाऽऽनन्दमात्रे समत्वम् ।। ५४४ ।।

निष्कामश्रोत्रियस्याप्यतिदिशति सुखं मानुषानन्दतुल्यं साऽऽनन्दान्वक्तुकामा शतगुणमधिकानाविरिञ्चं क्रमेण ।
तत्तद्भोगात्त्वदिष्टं कथमिदमवरं कष्टमिष्टं हि मुक्ते सत्यं तत् स्यान्मुकुन्दप्रियजनसदृशे ह्येकदेशानुवादः ।। ५४५ ।।

आनन्दानन्त्यमाह श्रुतिरिह हि यतो वाच इत्यादिका स्याद्विश्रान्तिः श्रान्तिमात्रादिति च निगदितं यामुनाचार्यवर्यैः ।
न ह्यानन्दो मितस्स्याद्विधिशतवचनेऽप्यस्य यष्ट्या नभोवत्तच्चोक्तं भूभृदण्वोरुदधिपतितयोर्मज्जने को विशेषः ।। ५४६ ।।

विश्वं मुक्तस्य देहो न खलु तदपृथक्सिद्ध्यभावोपलम्भान्नोपादानं ततोऽसौ कथयितुमुचितस्सर्वशक्तित्वहानेः ।
नात्माशक्यं चिकीर्षेत्तदितरविषये निर्विघाता तदिच्छा व्यापारे भिद्यमानेऽप्यविषमरसता दृश्यते क्वापि लोके ।। ५४७ ।।

तत्तत्सेवाविशेषस्थिरपरिणमितस्सार्वभौमप्रसादस्सूते भृत्यस्य साम्यं स्वयमनभिमतस्वामिचिह्नैकवर्जम् ।
एवं देवं दयालुं शरणमुपगतैर्लभ्यतेऽनन्यलभ्या निर्धूतावृत्तिशङ्का निरुपधिकरसा सव्यवस्था त्ववस्था ।। ५४८ ।।

अत्राहुस्सूत्रमन्त्यं पृथगधिकरणं केचिदाज्ञस्यलाभादस्त्यावर्ते निषेध्ये त्विममिति च पदं तेन शङ्कोत्थितेति ।
भाष्यादौ तन्न दृष्टं भवति च सुगमं पूर्वशेषत्वमस्य स्यादावृत्तिप्रसङ्गादपि निखिलजगन्निर्मितौ साम्यशङ्का ।। ५४९ ।।

सर्गाद्यावर्तलीलारससहचरिते दण्डरासे नियुक्तं जीवं देवो विमुच्य क्रमत इह सयुग्भावधन्यं भुनक्ति ।
कर्मात्यन्तोपशान्तेरिह न च पुनरावर्तयत्येनमित्यप्याम्नाते कर्ममूलाक्षयफलकथनाद्युत्थशङ्कोपशान्तिः ।। ५५० ।।

स्वाविर्भावोऽपवर्गे निरुपधिनियतस्वप्रकार्यन्तदृष्टिश्चिद्रूपस्यैव तद्वच्छ्रुतिमकुटमितैः स्वप्रकारैस्सहेक्षा ।
सङ्कल्पादेव सिद्धिस्तनुषु च नियमोन्मुक्तता ब्रह्मसाम्यप्राप्तौ तल्लक्षणांशोज्झनमिति चरमाध्यायतुर्याङ्घ्रिसारः ।। ५५१ ।।

ध्यानादिं तत्प्रभावं करणभृत इतो देहकाराकुटीरान्निष्क्रान्तिं ब्रह्मनाड्या गतिमपि सुपथा स्वप्रकाशं च साध्यम् ।
इच्छातस्स्वेष्टसृष्टिं परममपि परब्रह्मणा भोगमात्रे साम्यं मायामतस्थः कथमिव घटयेदन्तिमाध्यायसाध्यम् ।। ५५२ ।।

मानामानप्रभेदप्रभृतिविभजनादादिमे कर्मभागे नाना वा देवतेत्याद्यनुपरिपठनान्मध्यमे देवतांशे ।
भागेऽस्मिन् भेदधर्मप्रभृतिकथनतस्सौगतादेश्च भङ्गात् मीमांसायां त्रिकाण्ड्यां क्वचिदपि न मृषावादगन्धावकाशः ।।

त्रय्यन्तोदन्वदन्तस्स्तुतिरियमुदिता देशिकैः कर्णधारैः मुक्त्यर्थज्ञानपारं गमयति विशदं त्वन्यदीक्ष्यं विमुक्तौ ।

कर्तव्ये कल्पकारैः क्वचिदभिदधिरे कृत्यसन्देहभेदास्तत्त्वेऽप्येवं क्वचित् स्यात् तदपि न वितथः स्वोपयुक्तांशबोधः ॥

श्रुत्यन्तैकान्ततर्कक्रमगरिमगतौ तूलवच्छैलवर्गस्तत्सिद्धब्रह्मबोधद्युमणिरुचितमस्स्तोमकल्पोऽन्यजल्पः ।
मोक्षोपायैकराज्ये तदितरविषयः किङ्करत्वं भजन्ते मुक्तानन्दामृतैकोदधिपृषतकणस्पर्धिनोऽन्ये पुमर्थाः ॥ ५५५ ॥

पारावर्यं विविच्य प्रथममवितथैरागमैस्तत्त्ववर्गं संसारे तीव्रभीतिः परसमधिगमे तीव्रनिष्पन्नरागः ।
कश्चिद्विद्याविशेषं सपरिकरमधिष्ठाय शान्तान्तरायस्संपद्य ब्रह्म भुङ्क्ते निरुपधिकमनावृत्तिरित्थं श्रुतार्थः ॥ ५५६ ॥

साऽसौ सासूयतत्तत्कुमतिमतसमुन्मूलनी मूलनीतिश्रेणी निश्रेणिकल्पा [illegible]सूतं सुवीत ।
सन्तस्सन्तापवर्गप्रशमनपटुना तत्त्वबोधेन सन्तं सन्तोषं ब्रह्मसूत्राधिकरणचरणाध्यायसारावलिर्वः ॥ ५५७ ॥

षट्पञ्चाशच्छतं [illegible] काण्डेऽस्मिन्नस्मदुक्तं कतिचिदनुविदुः क्षेपधन्यैः किमन्यैः ।
पश्यन्तो विश्वमेतत् त्रिगुणगुणनिकायन्त्रितस्वान्तनिघ्नं नाथे नस्साक्षिभूते न वयमिह मुधा कुर्महे नर्मलीलाम् ॥ ५५८ ॥

विश्वं द्रव्यादिभेदाद्विशदमभिहितं तत्त्वमुक्ताकलापे व्यूढं शारीरकस्य त्विह दृढघटितं रूपमापादचूडम् ।
तस्मादस्मच्छ्रुताब्धेरमृतमिव समुद्धान्नमश्नन्वदश्रद्धैरन्योन्यहस्तप्रदमिदमुभयं धार्यमाचार्यवद्भिः ॥ ५५९ ॥

इत्थं शारीरकोक्ते पथि समुपनतास्स्रग्धराश्श्रद्दधानं पारे मायापयोधेः प्रहितमभिमुखैः सूरिभिश्शुद्धभावैः ।
ब्रह्मालङ्कारकल्पैर्बहुभिरुपनिषत्सूत्रतात्पर्यशिल्पैर्देवार्हत्वाय दिव्याप्सरस इव परिष्कृत्य सम्भावयन्ति ॥ ५६० ॥

प्रज्ञाधम्मिल्लमल्लीपरिमलमिलितप्राज्ञसेवासमुद्यच्छुद्धालोकोज्ज्वलं मां श्रुतिपरिषदुपस्कारसौभाग्यवद्भिः ।
पद्यैरेतैस्स्वहृद्यैः प्रणवमहिमवत्पाञ्चजन्यक्रमेण स्वाध्मातं रङ्गनाथः स्वयमिति मुखरीकृत्य सम्मोदते स्म ॥५६१ ॥

पाराशर्यः प्रभूतादुपनिषदमृतोदन्वतस्सारभूतं निर्मथ्यादत्त सूत्रैरवितथनिगमाचार्यनामा मुनीन्द्रः ।
यत्तन्निष्कृष्टमित्थं यतिपतिहृदयारूढमारूढतार्क्ष्यस्तद्दत्का वाजिवक्त्रः सह मम गुरुभिर्वादिहंसांबुवाहैः ॥ ५६२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

अधिकरणसारावल्यां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तः चतुर्थाध्यायः ॥

॥ अधिकरणसारावली समाप्ता ॥ १ ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ शतदूषणी ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ॥ १ ॥

समाहारस्साम्नां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां लयः प्रत्यूहानां लहरिविततिर्बोधजलधेः ।
कथादर्पक्षुभ्यत्कलिकथककोलाहलभवं हरत्वन्तर्ध्वान्तं हयवदनहेषाहलहलः ॥ १ ॥

इदंप्रथमसम्भवत्कुमतिजालकूलङ्कषा मृषामतविषानलज्वलिनजीवजीवातवः ।
क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तयश्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः ॥ २ ॥

प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टां तत्सन्निकृष्टमपि वा मतमाश्रयन्तः ।
प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत्पठन्तः प्रच्छन्नबौद्धविजये परितो यतध्वम् ॥ ३ ॥

वादाहवेषु निर्भेत्तुं वेदमार्गविदूषकान् । प्रयुज्यतां शरश्रेणी निशिता शतदूषणी ॥ ४ ॥

तत्र तावच्छास्त्रारम्भे—

विचारविषयत्वेन सूत्रकृद्यदसूत्रयत् । परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरत्र निरस्यते ॥

निर्विशेषब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचिन्मुख्यवृत्तत्वमस्ति न वा ? न चेत्, असाधुत्वापत्तिः । साधुत्वस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छतामसाधुत्वमिष्टमिति चेत्, हन्त तर्हि सर्वशब्दासाधुत्वम् । साध्वसाधुविवेकाभावे च कृतं साङ्गोपाङ्गैर्वेदैः । मुख्यार्थशून्यस्य तन्मूलवृत्त्यन्तरे लिङ्गत्वे चासम्भवति कथं क्वचिद्बोधकत्वमपि ? नच साङ्केतिकोऽयमपभ्रंशो वा, येन वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात् । यस्यायमपभ्रंशस्शङ्क्येत, सोऽपि तथा वृत्तिविकल्पेन निर्धूयेत ।

ननु ब्रह्मशब्दस्यायं रूढ्या—अमुख्यार्थयोगेऽपि नित्यं लक्षणया ब्रह्म बोधयतीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौत्रदर्शनम्। मुख्यार्थसम्बन्धनिबन्धने वृत्तिर्हि लक्षणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भवानेव भाषेत। किंचैवं मुख्यार्थशून्यास्सर्वे शब्दास्तंतमर्थं लक्षयन्तीति स्वीक्रियेत तद्वादिनाऽनेकेन। को हि त्वदुक्तन्यायवित्कुत्रापि शक्तिक्लृप्तिगौरवं मृष्येत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्म लक्ष्यमिति वदता तदपि मुखान्तरेण संवृतिमुखे निक्षिप्तम्। अवाच्यवादाश्च वाच्यवादेन निरसिष्यन्ते। अस्ति चेत्किमन्यस्मिन्? विचारविषये वा? नाद्यः; निर्निमित्तत्वे पुनरसाधुत्वापातात्। यदृच्छाशब्दोऽपि हि स्वरूपनिमित्तकश्शास्त्रज्ञैश्शिक्षितः। नचायं सः; मानाभावात्, निरुक्तिविरोधाच्च। सनिमित्तत्वे च यः प्रकृत्यादिष्वस्य प्रयोगः, स ब्रह्मगुणलेशयोगादौपचारिक इत्यभाषि, अनुवृत्तस्याकृतिरूपस्य निमित्तस्यासिद्धेः, बृहत्त्वबृंहणत्वमात्रस्य बृहदादिशब्दवदनिमित्तत्वात्, अनेकशक्तिकल्पने गौरवात्, लोकोत्तरबृहत्त्वादिमात्रस्य तु भगवच्छब्दनयादुपचारद्वारत्वात्। अन्यथा गौणवृत्तिर्लुप्येत। * सनातनं परं ब्रह्मेति विशेषणं चान्यत्रामुख्यतां व्यनक्ति, * तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने इति च स्मर्यते। * द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादिकमपि, * त्रीणि तेजांसि न स्पृशेत् इत्यादिवन्मुख्यामुख्यसमुच्चयाभिप्रायम्। न द्वितीयः; शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात्; न हि निर्विशेषतयाऽभिमते शुद्धे * बृहति बृंहयतीति श्रुत्युक्तनिमित्तमस्ति। अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्तमूलतया च तत्स्यादिति चेन्न; तत्र तदुभयानभ्युपगमात्; अन्यथा मुक्तावपि तद्योगात् मुक्तेरेव मुक्तेः। उपलक्षणार्थं निर्वचनमिति चेन्न; विशेषणार्थत्वे बाधाभावात्, * तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति प्रवृत्तिनिमित्ततयैव बृहत्त्वादिश्रुतेः, * बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत इति स्मृतेश्च; गोत्वाभिमतवन्द्यादिनिवत्।

अस्तु व्यावहारिकं तद्वैशिष्ट्यम्; कथं तर्हि शुद्धे वृत्तिः? तदपि तद्द्वारा गम्यत इति चेत्; तर्हि तत्र मुख्यम्। उपहितं मुख्यमिति पक्षस्तु श्रुतिसिद्धस्वाभाविकगुणकमुख्यनिमित्तविरोधात् स्वमतविरोधादपास्तः। स्वाभिमतज्ञानादिदोषेभिन्नं ब्रह्मत्वेनैवाभिमतं तन्त्रैव चेति स्यादभिप्राये। तत्र च शुद्धे परे ब्रह्मणि निर्दोषभव्यगुणविशिष्टविषयतद्वच्छब्दमुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, * परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवानिति स्तुत्यनुपपत्तिः, * पवित्रं परममित्यादिसमभिव्याहारवैघट्यं च। निर्विशेषलक्षणायां तु स्तुतिर्न कथंचिदपि सम्भवति; गुण्यवच्छिन्नगुणाभिधानरूपत्वात्तस्या इति। पूर्वापरादिविसंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः। अपिच अविद्यानिवृत्त्यर्थमिह ज्ञातव्यमुपहितं निरुपाधिकं वा; आद्ये तत्त्वावेदकसत्यस्वरूपलक्षणादिभिरपि तद्ग्रहादविशिष्टब्रह्मणि वृत्त्यसिद्ध्याऽसदिष्टसिद्धिस्स्यात्। स्याच्चातत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः, तस्य मिथ्यात्वेनैव युष्माभिरङ्गीकारात्। द्वितीये तु अतद्व्युत्पन्नेन तदुक्त्ययोग एव। तल्लक्षितं न जिज्ञास्यते लक्ष्यते शोध्यते चेति चेत्; तत एव निर्विशेषलक्षकब्रह्मशब्दात् ज्ञातत्वलक्षितत्वशोधितत्वसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षा स्यात्। नच जिज्ञासादौ विधिः, अप्राप्तार्थत्वाभावात्; येन पिष्टपेषणं सहेम। निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं सार्थमिति चेत्; किं मुख्यामामुख्यां वा? पूर्वत्र प्रस्तुतव्याघातः, सर्वस्योपहितमुख्यवृत्तिविषयत्वेनोपादानात्, अनुपहिते हि लक्षणामेव वदसि, अभिधानाङ्गीकारे वा किं सार्वज्ञ्यादिविशिष्टग्रहणनिवन्धनेन? उत्तरत्र * अधीहीत्यादिवैघट्यम्; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थलक्षणोपदेशस्यासंगतेः। लक्ष्यार्थमधीहीति तु निरुत्थानम्, कारणाभावात्; मुख्यार्थबाधादिनिश्चयपूर्वकत्वादमुख्यवृत्तिविज्ञप्तेः तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्रागसिद्धेः, तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्या वा? मुख्यार्थबाधो निश्चितः,

Accn. No 4562
THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
(KARNATAKA STATE)

लक्ष्यार्थविशेषश्च न विदितः। अस्मिन्नवसरे प्रश्नाद्यस्तु। माभूत्। किं प्रत्यक्षेण बाधः? किं वाऽनुमानेन? अथ तर्केण? अथवा तादृशेनागमेन? नाद्यः, अतीन्द्रिये प्रत्यक्षबाधायोगात्। न द्वितीयतृतीयौ, अनुमानस्य तर्कमात्रस्य च नित्यागमैः स्पर्धितुमशक्तेः। न चतुर्थः, न बृहति न बृंहयतीति च वाक्यान्तराभावात्। निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धिरिति चेत् तथाऽपि निर्मूलः प्रश्नः, तैरेव बुभुत्सितबोधात्। नच तैरपि तत्सिद्धिर्न्याय्या, अविरुद्धविषयसिद्ध्या तेषामप्यान्यपर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। आपातविदितार्थश्रुतिविप्रतिपत्त्या सन्दिहानः कीदृग्भूतं ब्रह्मशब्दविवक्षितमिति पृच्छतीतिचेत्, नैवम्; तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यामपि कारणत्ववैलक्षण्यविषयाभ्यां सन्देहस्यैव स्थापनप्रसङ्गात्। नच निर्विशेषं सविशेषं वेति विमृशतो जगत्कारणत्वोक्त्या निर्विशेषत्वनिश्चयस्सिध्येत्। अपि तु सर्वकारणत्वाक्षिप्तं सर्वज्ञसर्वविदादिशब्दकण्ठोक्तं च सर्वज्ञत्वादिकं बृहत्त्वमेव निर्धार्येत।

नन्वविदितमुख्यलक्षकविभागः शिष्यो मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सामान्यत उपश्रुत्य तल्लक्षणं पृच्छति। आचार्यस्तु कृत्स्नविद्ब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुपदिशतु। तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं निर्विशेषमित्यस्यैव निर्मूलत्वात्; प्रत्युत *तमेवं विद्वानित्यादिभिर्विभूतिगुणविग्रहव्यापारविशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवामृतत्वप्राप्त्युपायत्वश्रवणाद्बाधाच्च। अतो यथाश्रुत एव ब्रह्मशब्दार्थः। निर्वक्ति च *यास्कः*—*ब्रह्म परिबृढं सर्वत इति। इदं सर्वमभिप्रेत्याभाष्यत—* ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इति। अभिधीयते—मुख्यया वृत्त्या बोध्यते। अनेवंनामकमनेवंविधं च किमपि ब्रह्मेति वदतां सर्वेषामप्यत्र निरासो भाव्यः। विशेषणद्वयेन च ब्रह्मपुरुषोत्तमशब्दयोः निरुक्तिरपि व्यज्यते॥

॥ इति शतदूषण्यां ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ॥ १ ॥

॥ अथ जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य दुष्यतः। विशुद्धस्यापि जिज्ञासा परेष्टा प्रतिषिध्यते॥

यदाहुः—ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यम्, अनुदितानस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमशेषविशेषशून्यमनाद्यविद्यान्धकारितं नित्यशुद्धं चेति। तत्र विचित्रो व्याघातः। यद्धि न वित्तिकर्म, कथं तत्र जिज्ञासा? सामान्यतो विदिते विशेषतश्च वेदितव्ये तत्प्रवृत्तेः। अन्यथा हेतुप्रयोजनविरहे तदयोगात्। नच ब्रह्मणि तथाविधवेदनद्वयविषयत्वं परैरिष्यते। जिज्ञासापूर्वकं परीक्षणमत्र प्रक्रम्यते। तच्च तत्र प्रमाणोपक्षेपेण। प्रमाणं च निर्विषयं न निरूप्यम्। सविषयत्वे तु तद्विषयत्वाद्दृश्यत्वमिथ्यात्वजडत्वादिस्वोक्तानिष्टापत्तिः। स्वरूपप्रकाश एव हेतुः फलं च जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण्यनियमदृष्टेः। स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारताभावात्। अनादेः प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः। सापेक्षत्वे यथादर्शनं स्वविषयवेदनापेक्षणात्। प्रागसिद्धस्य तुच्छत्वकार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगात्। फलत्वे चानादित्वभङ्गात्। उपहितरूपेण वेदनद्वयविषयत्वाज्जिज्ञासा स्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपि फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्। भ्रान्तेश्चासंपाद्यत्वान्न तदर्थं प्रेक्षावतां प्रारम्भः। भ्रान्तिमेव प्रमितिं मन्यमानैस्सा संपाद्येति चेन्न; परीक्षकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रान्तिप्रमात्वव्यवसायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात्।

स्वरूपव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येति [illegible] । नित्यभूतेऽपि समाधिवत् स्वमात्रसाक्षित्वं वैशद्यमात्रं वा साध्यमिति चेन्न; तयोरपि तत्स्वरूपत्वे सिद्धत्वात् । धर्मत्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पक्षोभात् । अतिरिक्ताकारप्रकाश एव चेद्वैशद्यम्, [illegible]रे स एव विकल्पः । नित्यस्वसाक्षिणि निरंशे निर्विशेषे च क इदानीं प्रकाश्य आकारः ? कथं च जिज्ञासा ? इदं किमिति वा कथमिति वा सा स्यात्, सर्वत्र यथायथं विदिताविदिताकारभेदो दुस्त्यजः, कृत्स्नावगत्यनवगत्योर्नैष्फल्यनिर्हेतुकत्वाभ्यां तदयोगात्, किं कथमित्यत्र का गतिरितिचेत्, न ; तत्रापि सामान्यतः प्रतीतस्[illegible] । एतेषु किं कथमित्येव हि तत्राकाङ्क्षा ।

यः पुनर्ज्ञाताज्ञातांशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेव खण्डयेत् स ब्रह्मजिज्ञासामपि जिघांसतीति कः प्रकृतोपयोगः ? इष्टा च सा यथालोकमिहापि, अन्यथाऽनारम्भेण शास्त्रोच्छित्तेः । अस्त्विहापि सामान्यतः स्वरूपज्ञप्तिः ; अध्यासविरोधिरूपेण विशेषतश्च जिज्ञासा । मैवम्, निर्विशेषे सामान्यासिद्धेः निस्सामान्ये च विशेषायोगात् । कल्पनया तदुपपत्तिरिति चेन्न, सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपोच्छित्तेः विशेषासम्भवाच्च । न ह्यकिंचिद्भूतो विशेषतः कश्चित् स्यात्; न खलु खरशृङ्गे कुण्ठत्वादिः । नच * अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति श्रावयन्ती श्रुतिः ब्रह्मणस्सामान्यधीबाधं सहेत । अत एव कल्पितास्तित्वरूपसामान्याकारभ्रमाद्विशेषबुभुत्सेति प्रत्युक्तम्, अपसिद्धान्ताच्च । विशेषस्य तु कल्पितत्वे [illegible] । न हि ब्रह्मण्यसदपूर्वाकारकल्पनार्थं [illegible] वा शारीरकमित्यवेदबाह्यः कश्चिदपि क्षमते । [illegible] तु स्यात्, न तर्हि ब्रह्म जिज्ञास्यम्, अपि त्वयमाकारस्सत्यो मिथ्या वेति । ततः किमिति चेत्, श्रुतिसूत्रस्वरसार्थभङ्गस्तावत् । ब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रवेद्यमिति स्वमतव्याहतिश्च । कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्धीरिति चेत्, न ; माध्यमिकमतेऽपि तद्भावेन त्वदिष्टैक्यलाभे [illegible] । यच्च मन्यसे—कल्पिताकारमिथ्यात्वबुद्ध्याऽपि ब्रह्मणस्तच्छून्यत्वमवसेयमिति [illegible], तदपि यदि सामान्यबुद्धिक्रोडीकृतं तदा न जिज्ञास्यम्; बहिष्ठस्य तु सत्यत्वे सद्वितीयता । मिथ्यात्वे [illegible] । साहित्यराहित्ययोस्सहजसङ्घर्षात् । परस्परविरोधे च प्रकारान्तरस्थित्ययोगात् । यदि राहित्यमपि कल्पितं कथं तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः ? यत्किञ्चिन्निवृत्तिमात्रं तु प्रागपि सुलभमिति कृतं तदर्थविचारव्यसनेन । अतस्स्वीकुरु वा सतस्सत्याकारद्वयवैशिष्ट्यम्, परिहर वा तज्जिज्ञासामिति । किंच यद्यशुद्धं ब्रह्म जिज्ञासोर्वेदितव्यं तर्हि दुस्त्यजं नैष्फल्यम्, तथा प्रकाशस्य संसारभेषजत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा प्रागेव मुक्तिसिद्धौ किमर्था जिज्ञासा ? कथंच अशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वावेदकत्वम् ? कथंतरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिविलयः ? ननु भूरन्ध्रभ्रमेण दामदर्वीकरभ्रमनिवृत्तिवत्स्यात्, न स्यात् तद्वदेव भ्रान्त्यन्तरास्थितावात्यान्तिकत्वासिद्धेः । तद्विलापकतत्त्व[illegible] । अहेतुकविनाशादेश्च निरसिष्यमाणत्वात् । शुद्धं तर्हि जिज्ञास्यमपि न ते स्यात् ज्ञप्त्या तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमात् । शाखाचन्द्रन्यायेन स्वरूपस्पर्श इवेति मतमिति चेत्, कथं तदधीनबोधविषयतामन्तरेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम् ? तद्विषयत्वे च कथं तत्प्रयुक्तदोषातिक्रमः ? सोऽपि बोधः स्ववेद्यताया भ्रान्तिरसत्यश्चेत्यदोष इति चेत्, विलीनं तत्त्वावेदकवाक्यैः । वेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात् । उपलक्षणपर्वावलम्बननैष्फल्याच्च । शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा ? आद्ये किमर्था जिज्ञासा, अन्ततस्तस्यास्तादर्थ्यात् । शुद्धताध्यवसायार्थं सा स्यात्; न तु शुद्ध्यर्थमिति चेत् न ; तदध्यवसायेनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्यम्, अन्यथा

नैष्फल्यात् । आरोपिताशुद्धिनिरसनात्साफल्यमिति चेन्न, आरोपसंभवे नित्यशुद्धत्वयोगात् । उपरक्तेऽपि स्फटिके शुभ्रत्ववत्तत्सम्भव इति चेन्न, भावानभिज्ञानात् । नहि वयमारोप्यदोषत्वेनाशुद्धिं प्रसञ्जयामः, ब्रह्मण्येव कुदृष्टिकल्पितविविधदोषदृष्टेरभ्युपगमात्, किंतु भ्रमाद्याधारतया । न तथा स्फटिकस्स्वयं स्वात्मनि रागमध्यस्यति । नच तत्कर्तृकोऽन्यकर्तृको वा रक्तताध्यासस्तच्छ्वैतिमाख्यशुद्धिविरोधी । इह तु स्वदोषेण ब्रह्मणि स्वयमेव बंभ्रम्यमाणे कथं भ्रान्त्यादिप्रत्यनीकतामयी शुद्धिः ? नित्या भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादिवत्तत्त्वतो नास्तीति निस्सार इति चेत्, स्थितं तर्हि विचारनैष्फल्यम् । असत्येव भ्रान्तिस्सतीव भातीति तन्निवर्तनं फलमिति चेत् न ; तत्सत्त्वभ्रमसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पे सद्वितीयत्वानवस्थयोरन्यतरापातात् । स्वरूपेण ब्रह्म न भ्राम्यति, किन्तु जीवेश्वररूपाभ्यामिति चेत्, हन्त एकां व्याहृतिं परिहर्तुमनेकामुपादत्से, कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावः ? कथं सर्वज्ञोऽपि भ्राम्यतीति विवक्षाऽप्युत्तिष्ठेत् ? कथंचैक आत्मा युगपत्सर्वज्ञमज्ञं चात्मानमनुसंदधीत ? प्रपञ्चयिष्यते चैतत् । उत्तरत्र तु नित्यशुद्धत्वश्रुत्यादिविरोधः । किंचोभयावधिमत्तया तदनित्यत्वम् उत्तरैकावधिमत्तया वा ? पूर्वैकावधिमत्तया वा ? नाद्यः, त्रिवर्गापवर्गयोरैकराश्यप्रसङ्गात् ; वैराग्योपदेशादिवैयर्थ्यात् ; अपुनरावृत्तिश्रुत्यादिविरोधाच्च । अत एव न द्वितीयः—बन्धमोक्षयोर्व्युत्क्रमताप्रसङ्गात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादिनैष्फल्याच्च । तृतीयस्तु न शुद्धेर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात् । निरवधित्वसावधित्वयोर्नित्यवैरात् । अतिरेके च स एव सत्यासत्यविकल्पावतार इति । यद्यप्यस्मन्मते नित्यशुद्ध ईश्वरः, साध्यशुद्धिः क्षेत्रज्ञश्च जिज्ञास्येते ; तथाऽपि न प्रतिबन्दी, ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात् । जीवशुद्धेस्साध्याया अपि स्वरूपान्यत्वात्सत्यत्वाच्च । उदारगुणसागरः परमपुरुषः स्वाराधनात्मकशास्त्रार्थसंप्रीतस्त्रिवर्गमपवर्गं च प्रयच्छतीति हि प्राची मर्यादा । स यदि स्वयमेव भ्राम्येत् स्वाश्रितत्राणौपयिकगुणहीनो वा, न तर्हि जिज्ञास्यः, * स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्येति न्यायात् । कल्पितसार्वज्ञ्यादियोगात् तदभावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनं स्यादिति चेन्न, कल्पितस्य सार्वज्ञ्यादेर्जिनादिष्वपि सिद्धेः तदुपसत्तिप्रसङ्गात् । सर्वेष्वेतेषु न तत्क्लृप्तिरिति चेन्न, अविशेषात् । महाजनपरिग्रहाद्विशेष इति चेन्न, सर्वेषां सर्वतस्संरूढत्वमिच्छतां क्वचिदपि प्रामाणिकत्वादिलक्षणमहत्त्वस्यासिद्धेः, प्राचुर्यस्य विगानादप्रयोजकत्वाच्च । यत्तु तीर्थादिवदिति तत्तदा सङ्गेत, यदि तत्सेवयैव तदुपसत्त्या प्रसाद्योऽन्यः । न हि क्रियातच्छक्त्यपूर्वाण्येव फलन्तीति नैगमः पन्थाः । उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेऽपि जिज्ञासानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । तदेतदखिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेयमुभयलिङ्गं सर्वेश्वरं प्रस्तुत्य तस्यैवारम्भसूत्रे विवक्षितत्वमाह—* तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्य इति ॥

॥ इति शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ॥ २ ॥

॥ अथ ऐकशास्त्र्यसमर्थनवादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

त्रय्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिश्रिताः । मुक्तिं यद्भजनादाहुस्तमनन्तमुपास्महे ॥

स्थितं तावदध्ययनविधिनाऽध्यापनविधिना वा प्रयुक्तमध्ययनं साङ्गसशिरस्ककृत्स्नस्वाध्यायविषयमिति । रागतो विधितो वा प्रयुक्तस्तदर्थविचारोऽपि कृत्स्नगोचरः, तयोस्संकोचकाभावात् । ननु विधिप्रयुक्तौ माभूत्सङ्कोचः,

रागप्रयुक्तौ तु स्यात्, यावद्रागं प्रवृत्त्युपपत्तेः; मैवम्; विकल्पासहत्वात्। किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोचः? किं वा कर्मणि? नाद्यः; पुरुषस्य चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवात्, क्रमेण भोगसम्भवे विरोधाभावाच्च। सन्ति ह्युभयभावनास्तथाविधाः। यस्य तु क्वाचित्को रागः, तस्यैकदेशविचारे का विचिकित्सेति चेन्न, यस्य लोकायतोपप्लुतमतेर्द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ष्वप्यनास्था, यस्य चाशक्तिरापद्वा तस्य केति प्रसङ्गात्। अस्त्वनर्हस्यानधिकारः, स्वार्हं प्रति प्रवृत्ता मीमांसेति चेत्, तुल्यं त्रिकाण्ड्यामपि। तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, कृत्स्नप्रवचनादिरागादपि कृत्स्नविचारस्समस्ति, तेन न ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः। कर्ममात्रे च विचारं सङ्कोचयन् कबन्धमीमांसकस्तु राहुमीमांसकैरपि प्रतिवक्तव्यः, सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिसम्भवात्। अप्राप्ते स्वतः पुमर्थे च विषये प्रवृत्त्यनङ्गत्वेऽपि, श्रवणादियोगादर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषत्वेऽपि, तदुपयोगिसिद्धार्थबाधायोगाच्चेति। कर्मशेषभूतस्यात्मनः शास्त्रान्तराद्विचार इति वदताऽपि शारीरकं शास्त्रैकदेश इति स्वीकर्तव्यम्, अन्यतस्तदयोगात्। तेनैव दन्तिभुक्तकपित्थन्यायेन निस्सार एव वेदान्त इति नास्तिकानां वचनमवधूयते। अस्तु तर्हि ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अति[illegible] *स्थितेऽरविन्दे इति न्यायावतारादिति चेन्न, कर्मविचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात्। अस्त्विति चेन्न, प्रत्यक्षविरोधात्। [illegible]चिदुपपत्तिरिति चेन्न; तदभावस्तस्य त्वध्यन्तभागानध्ययनाद्वा तत्सहकारिविरहाद्वा? नाद्यः, विधेः कृत्स्नविषयत्वस्थापनात्। न द्वितीयः, साङ्गाध्ययनादेव तत्रापि तत्सिद्धेः। न हि साङ्गाध्ययनविधेस्तत्रैव सर्पमारः, अन्यत्रापि तत्प्रसङ्गात्। तथात्वे वा क्व शास्त्रारम्भः? तत्सिद्धावप्यनादिदुर्वासन[illegible] प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न, त्वयाऽपि विविदिषासाधनाधिकारे कर्मणां सत्पथत्वस्वीकारात्। तथाऽपि तद्विचारश्शारीरकशेष इति चेत्, सिद्धं शास्त्रैक्यम्। कर्मस्वरूपादिविचारमन्तरेण विवि[illegible]। वेदनार्थविचारपक्षेऽपि किं पुनः। भवान्तरीयसुकृतविशेषमृदितकषायस्य कस्यचिदयत्नेन विविदिषोत्पत्तौ किं तद[illegible] चेन्न, तथैव कस्यचिदत्यन्तमृदितकषायस्य जातिस्मरणादिवत्सिद्धज्ञानतया शारीरकेऽप्यनारम्भात्। तदर्हस्य तदारम्भ इति चेत्, एवमुभयार्हस्य उभयारम्भ इति तुल्यम्। न ह्यनधिकारिणं विधिरधिकुरुते; रागोऽपि तथा; *न ह्यशकनीयमर्थं वेदोऽपि विदधातीति न्यायात्। यदा च यावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञानमपवर्गोपाय इति सेत्स्यति, तदा तदुपचयार्थं तदर्थविविदिषानुवृत्त्यर्थं वा सत्कर्मणां नित्यानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यंभावी। न च जन्मान्तरकर्मबलाद्यावज्जीवं विविदिषा स्यादिति निश्चेतुं शक्यम्, प्राक्तनैरद्यतनैर्वा प्रबलैर्विरोधिकर्मभिः तत्प्रतिबन्धशङ्कयाऽपि नित्यं सत्कर्मणां संग्राह्यत्वात्। अन्यथा प्राक्तनैरेव कर्मभिर्वृष्टिस्स्यादिति कारीर्यादिकं नानुष्ठीयेत।

नच नित्यनैमित्तिकविधिः विविदिषोत्पत्त्या निवर्तते, वर्णाश्रमादिनिबन्धनत्वात्तस्य। वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति चेत्, [illegible]? किं तद्भ्रमस्य निवृत्तिः? उत स्वसमवेतत्वभ्रमस्य निवृत्तिः? किंवा देहात्मतादात्म्यभ्रमस्य निवृत्तिः? अथवा वर्णाश्रमाद्याश्रयपिण्डसम्बन्धभ्रान्तिनिवृत्तिः? अथवा पिण्डस्यैव निवृत्तिः? नाद्यः, असिद्धेः। न द्वितीयः, कर्ममीमांसकानामपि [illegible] वर्णादेस्स्वसमवेतत्वभ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्यभावप्रसङ्गात्। नहि देहात्मभ्रमवन्तं प्रति धर्मोपदेशः। न तृतीयः, भ्रमनिवृत्तिर्हि देहातिरिक्तात्मविस्रम्भौपयिकतया पारलौकिककर्मानुष्ठानयोग्यतामेवावहेदिति कथं तया सा निवर्तते? न चतुर्थः, तत्संबन्धस्य सत्यत्वेन भ्रमत्वासिद्धेः। न पञ्चमः, ब्रह्मविचारस्याप्यनारम्भप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिविरोधाच्च। वास्तवनिवृत्तिमात्रविवक्षाया-

मविरोध इति चेन्न, तस्य कर्माधिकारदशायामपि भवता स्वीकारात् । किंच यावता कर्माधिकारो निवर्तत इति मनुषे, तावता वेदान्तश्रवणाद्यधिकारोऽपि निवर्तत इति ब्रह्ममीमांसैव न स्यात् । नचायमिष्टप्रसङ्गः, तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वं तदनभ्युपगमात् । ननु कर्ममीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वान्न तया सहास्यैकशास्त्र्यमितिचेन्न, अनुपयोगासिद्धेः । कोऽसावुपयोग इति चेत्, न्यायोपजीवनं तावत् । तथाहि—बाह्यान्तरनिमित्ताप्रामाण्यनिराकरणेन प्रमाणलक्षणं तावत्कृत्स्नोपयुक्तम् । भेदलक्षणोपजीवी च गुणोपसंहारपादः । तार्तीयाश्च श्रुतिलिङ्गादयस्सार्वत्रिकाः । प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां विद्याप्रयुक्तत्वाश्रमप्रयुक्तत्वादिविमर्शे निविशते । गतिचिन्तायां च पाञ्चमिकः क्रमः । कर्ता विद्याधिकारिचिन्तने विशेष्यते । अतिदेशादयश्च * तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् इत्यादिषु । अतः कर्ममीमांसानिरूपितस्वरूपैस्तत्तन्न्यायैरेव हि वेदान्तार्थो विचार्यते । अपूर्वास्तत्र कतिपये न्यायाः । विद्याङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपशिक्षणं च । अन्यथा * यज्ञेनेत्यादिवाक्यार्थानवबोधप्रसङ्गात् । न ह्यविदितपदार्थविशेषो वाक्यार्थावसायी स्यात् । यज्ञादिकल्पनं च तत्रतत्र क्रियते ; तदपि यज्ञादिस्वरूपनिरूपणसापेक्षम् ।

यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्या तदर्थी वेदान्तभाग एव प्रवर्ततामिति, तत्रेयं प्रतीतिः किमापातसम्भवा ? उत निर्णयात्मिका ? न प्रथमः * अपाम सोमममृता अभूम * अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति इति कर्मभागेऽप्यक्षयफलापातोपलम्भात्, ब्रह्मभागेऽपि * न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलम्भात् । ननु पूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्य तु वाक्यस्य तस्मादेव परमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्यमस्तीति चेत् ; किं तेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमं प्रत्यनुपकारकत्वात् । न द्वितीयः, मीमांसया विना तदसिद्धेः । तत्त्वविदुपदेशात्तत्सिद्धिस्संभवतीति चेत्, तर्हि ब्रह्ममीमांसाया अप्यनारम्भस्स्यात्; तदुपदेशत एव ब्रह्मस्वरूपसिद्धेः, तत एव भ्रमनिवृत्तेश्च । अत एकस्यैव पुरुषस्य वेदोदितसर्वपुरुषार्थयोग्यतामाश्रित्य एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति । एतेनार्थप्रयोजनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेद इति निरस्तम्, सामान्यतो वेदार्थपुरुषार्थतदर्थित्वरूपेण तेषां भेदासिद्धेः, अवान्तरार्थभेदादेश्शास्त्रैक्येऽप्यविरोधात् । अन्यथा षट्काध्यायादिभेदेऽपि भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । नचैवं वेदार्थानुबन्धित्वाविशेषाद्विद्यास्थानभेदविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपकारभेदेन तद्भेदव्यवस्थापनात् । अत एव हीतिहासपुराणयोरदूरविप्रकर्षादेकविद्यास्थानत्वनियमः । नच धर्मशास्त्रस्येवात्र महर्षिभिः पृथक्परिसङ्ख्यानम् । तथाऽपि भिन्नकर्तृकयोः कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न ; एकेनापि कर्त्राऽनेककार्यारम्भदर्शनात्, अनेकैरप्येकरथगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च । निबन्धनेष्वयं विशेष इति चेन्न ; तत्राप्येकेन विदुषाऽनेकप्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्तिकादम्बरीप्रभृतिषु चानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्वसंप्रतिपत्तेश्च । तत्र कर्तृभेदे किं प्रमाणमिति चेत्, कर्मब्रह्ममीमांसयोरपि वा किम् ? उपदेशपारम्पर्यमिति चेत्, तुल्यम् । अस्तु तर्ह्यर्थविरोधाद्भेद इति चेत् ; कोऽसौ विरोधः ? द्वैताद्वैतगोचरत्वमिति चेन्न, तयोरेकनिष्ठत्वासिद्धेः । न हि कर्मकाण्डनिरूपितफलकरणेतिकर्तव्यतादीनामैक्यं ब्रह्मैक्यादिविषयेषु वेदान्तेष्वभिधीयते । तत्सत्यत्वमिथ्यात्वप्रतिपादनाद्विरोध इति चेन्न, वेदान्तभागस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यासिद्धेः । सत्यत्वाभावेऽपि हि त्वदुक्तव्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकं निरूपयितुं शक्यते । अन्यथा वेदान्तविचारस्यापि प्रमाणतर्कादिभेदसापेक्षत्वेन स्वव्याघातप्रसङ्गः । सगुणब्रह्मोपासनतत्फलादिचिन्तनमपि शास्त्रान्तरसाध्यं स्यात् ।

यदा त्वस्मदुक्तन्यायेन सकलकर्मसमाराध्यमनन्तगुणविभूतिकं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम्, तदा तु न विरोधगन्धोऽपि। निरीश्वरत्वसेश्वरत्वाभ्यां विरोध इति चेन्न; *जैमिनिसूत्रेष्वीश्वरप्रतिक्षेपादर्शनात्*, अर्वाचीनव्याख्यातृजल्पितानां तु अनादरणीयत्वात्। अत एव नेश्वरमीमांसापक्षोऽपि नातीव विच्छिन्नः; परैरनूद्यते च। देवताकाण्डं च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतम्। * तदुक्तं संकर्ष इति तत्रत्यसूत्राणि चोदाहरन्ति। तस्य च काण्डस्योपसंहारे * अन्ते हरौ तद्दर्शनात् इति देवताकाष्ठां प्रदर्श्य * स विष्णुराह हि इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिं प्रतिपाद्य * तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते इति तस्यैव वेदान्तवेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपेणोपसंहारात्, सामान्यतोऽपि विशेषतश्चेश्वरः प्रस्तुत इति तत्त्वविदां संप्रदायः। अत एव कर्मकाण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमात्रपरम्; किमलौकिकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन? यथाश्रुतकर्मण एव फलप्रदत्वशक्तिरित्येतावतैवोक्तेन परप्रतिक्षेपात्, अश्रुतवेदान्तानां प्ररोचनासिद्धेश्च, सहसा च गुह्यार्थानामवचनीयत्वात्। एवं सति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्यसिद्धेः। द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यबलीयस्त्ववर्णनमपि न देवताविग्रहाद्यपारमार्थ्यलिङ्गम्, प्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धेः।

यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्वं परोक्षम्, अथापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोऽस्त्येव। एवं सर्वत्राविरोधः *सेश्वरमीमांसायाम*नुसन्धातव्यः। तथाऽपि *मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः, *धर्मं जैमिनिरत एव, *शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः, * परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि, * परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्, * ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, * भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् इति सूत्रेषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षत्वेनोपपादनाद्विरोधस्सिद्ध इति चेन्न; अत्यल्पतराप्रधानार्थविवादस्य प्रधानभेदकत्वाभावात्। अत एव हि शास्त्रेषु वार्तिकावतारः। किं पूर्वकृतप्रासादखण्डविषमांशापनयने शेषनिर्माणे तदैक्यं नास्ति? अतः प्रतिसंस्कारेणात्रापि सन्धानम्। यद्वा वैभवोक्तेषु तत्त्वभ्रमो मन्दधियां माभूदिति तदनुवादप्रतिक्षेपौ। तदुक्तं तदुक्तमिति जैमिनिपरिग्रह एव बहुशो दृश्यते। विशेषतश्च *साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः, *सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति, * अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके, * तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः इति सूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्वाभिमतार्थस्थापनाय जैमिनिस्स्वनाम्नैवोपात्तः। स च भगवान् जैमिनिः * औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् इति स्वोक्तार्थसंप्रतिपत्तये स्वाचार्यं बादरायणमेव पुरस्करोति। *जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वं च महाभारतादिषु प्रसिद्धम्*—* सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशम्पायनमेव च इत्यादिना। नन्वत्र व्यासशिष्यो जैमिनिरित्युक्तम्, सत्यं व्यास एवात्र **बादरायणः**—* द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम्। पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम्॥ इति हि स्मर्यते। व्यासव्यतिरिक्तेऽपि बादरायणसंज्ञा प्रयुक्तेतिचेत्, तथाऽपि * तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात्। मन्ये ज्येष्ठतमं त्वाऽद्य रहस्यज्ञानवेदने॥ इति रहस्यतमार्थज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः संप्रदायादत्र व्यास एव स्वीक्रियते। अत एव हि युष्मद्भूमिकामाश्रिताः *वाचस्पति*प्रभृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः। येषु च सूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तं शारीरके तेष्वपि देवतासद्भावः परब्रह्मसद्भावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विग्रहादिसद्भावश्च प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्मकाण्डदेवताधिकरणादेरन्यपरत्वं स्थिरीकरोति। नह्यर्वाचीनवज्जैमिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्यो बादरायणः, अतः परस्परसम्मत्या कार्यान्तरेष्विवात्रापि

यथांशकरणमपि युक्तम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं भगवता *बोधायनेन*—* संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडश-लक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः इति । तदेतदुपादाय व्यस्तृणीत च भाष्यकारः । नन्वेतावताऽपि कर्मब्रह्ममीमांसयो-रैकशास्त्र्ये प्रबन्धैक्ये वा किं प्रमाणमुपन्यस्तमिति चेत्, किं वा कर्मकाण्डद्वादशाध्याय्यादौ शारीरकचतुरध्याय्यां च प्रत्येकमैकशास्त्र्ये त्वया निर्णीतम् ? क्रमविशेषनियामकसंगतिविशेषविशिष्टाविरुद्धावान्तरार्थशास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणो-पकाराहंसप्रकारैकप्रधानार्थत्वमिति चेत् इदं तु किंप्रमाणमिति निपुणो भूत्वा त्वमेव निरूपय, त्यज वा सर्वत्रैक्यम् । तस्मात् * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यारभ्य * अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् इत्येवमन्तं कर्मदेवतापरदेवतागोचरतया विभक्तकाण्डत्रयं विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति तदिदं—* मीमांसाशास्त्रमित्यादिना भाष्येण दर्शितमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यामैकशास्त्र्यसमर्थनवादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

॥ अथ अविधेयज्ञानभङ्गवादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

विधित्रस्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथैर्विधत्ते दुःखाब्धेर्विलयमविधेया मतिरिति ।
तदुद्धृत्योपायं भगवदुपसत्तिं प्रथयते नमस्यामस्यामो यतिपरिबृढाय प्रतिकलम् ॥

यदेतद्भ्रान्तजनजल्पितम्; समूलस्य संसारस्य संविन्मात्रे परस्मिन्ब्रह्मण्यारोपितत्वादलीककलधौतादेरिवाधिष्ठान-याथात्म्याध्यवसायादेव विलयः; नपुनः कर्मणोपासनेन वा विहितेनादृष्टद्वारा । आहुश्च—* मणिमन्त्रौषधादिभ्यो दण्डघातादिनाऽपि वा । क्रियते नैव केनापि मायाकुण्डलिखण्डनम् ॥ इति । यत्पुनरुन्मत्तान्प्रति भिषज्यते; तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेषमोक्षणायैव, न पुनस्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्धमिथ्यापदार्थनिवर्तनाय । दोषे तु शममुपेयुषि स्वरसवाहितत्त्वज्ञानादेव तन्निवृत्तिः । अत्राप्याहुः—* भ्रान्तभेषजनिर्माणं न भ्रान्तेरुपशान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपशान्तये ॥ इति । नचात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेक्षानुप्रवेशः ; दोषस्याप्यत्र दृङ्मात्राधीनसिद्धितया मिथ्यात्वा-विशेषेण एकहेलयैव तत्त्वज्ञानेन निवार्यत्वात् । ततश्च—

विश्वमिथ्यात्वविज्ञानकुक्षिनिक्षेपभक्षितः । नापेक्षते पुनर्दोषः कर्मायत्तात्मबाधकम् ॥

लौकिकस्य तु दोषस्य व्यावहारिकव्यवस्थानतिक्रमाद्भिषजाद्यवकाशः । यद्यप्यविद्यायामपि सा समाना ; तथाऽपि तथाविधत्वप्रबोधनाय प्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावतैव तन्निवृत्त्युपपत्तिः । नच ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यम्, अत एव * द्रष्टव्य इत्यपि फलानुवाद इति निरणैषुः । तदर्थतया च न श्रवणादिविधिनैरर्थक्यम् । तादर्थ्यं च प्रतिबन्धक-भेदवासनानिरसनद्वारेण । तस्याश्च प्रतिबन्धकत्वमसम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्यचित्तविक्षेपहेतुत्वात् । * ब्रह्म वेद इत्यादौ च ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते । नचास्य वाक्यतस्सिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वसम्भवः, * अप्राप्ते शास्त्रमर्थ-वदिति हि न्यायविदः । यत्तु नायं सर्प इति बुध्यस्वेत्यादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थं ज्ञानविधिवद्दृश्यते ; तत्रापि नायं सर्प इत्येतावतैव सिद्धं ज्ञानं विस्रम्भमभिसन्धाय विधेयवदनूद्यते । यदिच नायं सर्प इत्येतावता भ्रमो न निवर्तेत, तदा जानीहीति परश्शत-विधानेऽपि कथं तन्निवृत्तिः ? अतः * तत्त्वमसि इत्याद्युपदेशात् * सोऽहमित्यादिरूपेण विवर्तमानया धियैव विश्व

धिष्ठाननिष्ठया तन्मूलनैव भ्रमोन्मूलनमिति ॥ अत्र ब्रूमः—

सिद्धे विश्वस्य मिथ्यात्वे धीमात्रात्तन्निवर्तनम् । तदेव न घटेतेति यथावदभिधास्यते ॥

यत्तु लौकिकदोषस्य विद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यावहारिकव्यवस्थया वैषम्यमुक्तं, तदपि न ; मिथ्याभूतानामपि काचकामलादिदोषाणां ज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टे सत्यविद्यायामपि तदविरोधात् । अस्त्वविरोधः, तथाऽपि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्त्युपपत्तेः । हेत्वन्तरपरिग्रहे कल्पनागौरवमिति चेन्न, श्रुते तदभावात्, तत्परिग्रह एव तत्प्रसङ्गाच्च । नहि श्रुतहानं न्याय्यम्, येच ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति प्रयोजकज्ञानवन्तः, तेऽपि चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशाय प्रतिभटभङ्गाय च भेषजशस्त्रादीन् प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते, न पुनर्मिथ्यात्वाध्यवसायमात्रमेवं प्रमाणयन्तो जोषमासते । आहुश्च—* मायावादिमतस्थाश्च महारोगेण [दूषि] पीडिताः । मञ्चे शयाना दृश्यन्ते किंच भेषजकाङ्क्षिणः ॥ इति । तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजकोपदेशवन्निवर्तकमपि दोषान्तरवदेव ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वाविरोधात् तदर्थं कर्माद्युपासनविधानं नानुपपन्नम् । उक्तं च *वरदराजाचार्यैः*—* यथा हरीतकीखादः क्रियते दोषशान्तये । तद्वद्दुरितशान्त्यर्थं क्रियतां हरिकीर्तनम् ॥ इति ।

यत्तूक्तं न ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यमिति, तत्किं ज्ञानस्याभाव्यरूपतया, उताभावार्थतया, यद्वा साक्षात्प्रयत्नविषयत्वाभावात्, अथवा साक्षात्पुरुषव्यापारत्वाभावात्, उत सांशभावनानुप्रवेशविरहात्, अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति । न प्रथमः, भवत्पक्षे वृत्तिरूपस्य परपक्षे मनोविशेषगुणस्य अस्मत्पक्षे तु तदवस्थाविशेषरूपस्य करणाधीनतया भाव्यत्वसिद्धेः । आहुश्च—* कादाचित्कस्य ज्ञानस्य भाव्यत्वं केन वार्यते । तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतप्रसङ्गात् ॥ इति । न द्वितीयः, * ज्ञा अवबोधने इति भावार्थतयैव पाणिनीयस्मरणात्, आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसङ्गाभावात् । न तृतीयः, प्रयत्नस्याविधेयत्वप्रसङ्गात् ; लोके हि स्वाभिमतकार्यार्थं प्रयतेतेति प्रयत्नविषयविधानदर्शनात् । न चतुर्थः, भावनार्थत्वेनान्यविधेयत्वप्रसङ्गात् । न पञ्चमः, यष्टव्य इत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनादेरपि तदनुप्रवेशे विरोधाभावात् । नापि षष्ठः, ज्ञानविधिविरोधिनः कस्यचिदन्यस्यापि कुतश्चित्सिद्ध्यभावात् । किञ्च यदि ज्ञानं न विधेयम्, कथं तर्हि यागादिविधिरपि न भज्येत ? यागोऽपि हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मा बुद्धिविशेष एव । एवञ्च द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि बुद्धिविशेषरूपस्य मानसग्रहादेः कथं विधेयतेष्यते ? कथं वा मनश्चिताद्यग्नीनां दृष्टिरूपाणां तत्त्वविद्यानां चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते? कथञ्च दर्शनार्थतयाऽपि श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानीच्छसि? तान्यपि ज्ञानविशेषरूपाण्येव । ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपि तु तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत् तन्न ; तदर्थत्वे सत्यपि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात् । श्रवणं हि नाम तत्त्वदर्शिन आचार्यान्न्याययुक्तार्थग्रहणम् ; मननमपि तथा एवमेवैतदिति युक्तितः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः ; निदिध्यासनमपि अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः । तदेवमेषां ज्ञानभूतानामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथं द्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनस्य विधेयत्वं नेष्यते । तथाच—

विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् । सर्वत्र स्याच्च तद्बाधोऽदर्शने वा न बाधनम् ॥

अथ च ध्यानफलतया दर्शनमनूद्यत इति मन्यसे, तदा मननध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद इति किं न कल्पयसि? अस्त्वेवमिति चेन्न ; फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादित्रयविधिरिति युष्माभिः प्रतिपादनात् । तथा चैकत्रैव

विधेयत्वमनुवाद्यत्वं चेति विरोधः; नहि विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरनुमन्यते तान्त्रिकैः । उक्तं हि—* उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितम् । उपादानं विधानं वा गुणत्वं नैव दृश्यते ॥ इति । * उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् इति सूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सांसारिकफलोत्तीर्णे प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवाख्यफले सति * द्रष्टव्य इत्यत्र निष्कारण-विधिभङ्गप्रयासेन दर्शनस्य फलत्वं किमर्थं कल्प्यते ? नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गादिति चेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वंसविवक्षायां साध्यत्वेऽपि नित्यत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्यपापध्वंसवच्च । नच दुःखप्रध्वंसो मोक्षः, किन्तु दुःखहेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेव विनाशात् । पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवक्षायां तस्यास्साध्यत्वाभावेन प्रसञ्जकाभावः । ब्रह्मस्वरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तरत्वम् । नह्यनादिसिद्धं ब्रह्म उपायसाध्यमित्यनुन्मत्तो ब्रवीति । स्वरूपाविर्भावविवक्षायामपि नियोगविशेषादत्यन्तवृत्ते प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपाविर्भावस्य स्वरूपवन्नित्यत्वा-त्पुनः प्रतिबन्धाभावाच्चानिवर्त्यत्वमुपपद्यते । ननु यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते, तर्हि श्रवणमननदर्शन-विधीनां किं फलमिति चेन्न, * श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनयोर्विधित्वाभावात्, * द्रष्टव्य इत्यस्य तु पृथग्विधित्वाभावात्, निदिध्यासनापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपं तस्मिन्विधेयम् । तथा हि—श्रवणं तावत् साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययन-जनितापातप्रतीतिविदितपुरुषार्थतत्साधननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागत एव सिद्धमिति न तत्र विध्यपेक्षा । श्रवण-प्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य तदपि तत एव सिद्धमिति न तत्रापि । अतो यथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य ध्यानोप-कारकत्वात् तज्जनकयोश्श्रवणमननयोरिहानुवाद एव । ध्यानं त्वप्राप्तत्वाद्विधेयमेव । यद्यपि चात्र विषयस्यानुकूलत्वा-त्तच्चिन्तनेऽपि रागस्सम्भवति, तथाऽपि तत्तद्गुणविशेषविशिष्टस्याहरहरनुवर्तनीयस्य साङ्गस्य तस्य फलसाधनत्वधिय-मन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागप्राप्तत्वं न संभवति, सा च धीश्चोदनयैव, तन्मूलश्च रागो यागादिष्वपि समानो विधेरपेक्षितश्चेति न दोषः ।

ननु यदि ध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोरनुवादस्तर्हि * द्रष्टव्य इत्येव विधिरस्तु, ध्यानं तु तदुपकारकत्वेन सिद्धत्वाच्छ्रवणादिवदनूद्यत इति कल्प्यमिति चेन्न ; ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वं किमदृष्टद्वारा ? उत दृष्टद्वारा ? न पूर्वः, तस्य चोदनामन्तरेणासिद्धेः । उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किं चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितम् ? उत प्रत्यक्षमात्रम् ? यद्वा प्रत्यक्षसमानाकारमिति ? आद्ये, * न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, * मनसा तु विशुद्धेन इत्यादिश्रुतिविरोधः । द्वितीयेऽपि किं लौकिकं प्रत्यक्षम् ? उत योगिप्रत्यक्षम् ? पूर्वत्र ध्यानस्य लौकिकप्रत्यक्षजनकतायामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तत्सिद्धौ तत्रापि चित्रपशुफलत्वादाविव विध्यपेक्षैव । भावनाबलजं तु प्रत्यक्षं नाभ्युपगच्छामः । तस्यच * वृक्षेवृक्षे च पश्यामीतिवद्भ्रान्तौ स्मृतिवैशद्यमात्रे वा पर्यवसानात् । न भ्रान्तिः, अनङ्गीकारात् । नापि स्मृतिवैशद्यम्, अस्मत्पक्षा-ङ्गीकारप्रसङ्गात् । इतरत्र तु योगिप्रत्यक्षस्य प्रकृष्टादृष्टजन्यत्वात्तन्मूलविध्यपेक्षायां * निदिध्यासितव्य इत्ययमेवात्र विधि-रङ्गीकार्यः । तृतीये तु * द्रष्टव्य इत्यनेन ध्यानस्यैव वैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो * निदिध्यासितव्य इत्युच्यत इति वैशद्यविशिष्टध्यानसिद्धौ ध्यानदर्शनयोस्साध्यसाधनभावाभावात् कथं दर्शनार्थतया ध्यानानुवादः ? नन्वेवमस्तु ध्यानस्य विधेयता, दर्शनं तु योगिप्रत्यक्षात्मकं पृथग्विधेयमिति किं नाङ्गीक्रियते, पृथक्फलनिर्देशाभावादिति न वक्तव्यम्; मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापि विधाने पृथक्फलनैरपेक्ष्यात्प्रधानवाक्यार्थैक्योप-पत्तेश्च, अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभङ्गश्चेतिचेन्नैवम्, * ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः इति क्वचिद्

ध्रुवानुस्मृतेः साक्षात्सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्वं श्रूयते स्मृतिलम्भ इति सप्तम्या। क्वचित्तु * भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते। अनयोर्न तावदेकफलसाधनयोर्विकल्पः; गुरुलघुविकल्पायोगात्। अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरवम्, विकल्पकल्पनतद्व्यवस्थाकल्पना चेति।

किञ्च विकल्पस्य प्रयोगत्रयेण प्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकारस्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपाष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्वमेव। नापि समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात्। क्रमेऽप्युपकार्योपकारकयोरुपकार्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेन सह समुच्चयायोगात्। नच क्रमिकयोरपि दर्शपूर्णमासयोरिव ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयोरेकं करणत्वम्, तदुपस्थापकश्रुत्याद्यभावात्। नच अङ्गभूतायां ध्रुवानुस्मृतावङ्गिनो दर्शनस्यैव फलं कीर्त्यत इति न विरोध इति वाच्यम्, अङ्गाङ्गिभावस्याद्याप्यनिश्चितत्वात्, दृष्टद्वारस्यासिद्धेः, अदृष्टद्वारकल्पने गौरवात्। स्वतः प्रतीयमानार्थभङ्गे च श्रुतहानिदोषात्। न चात्र प्रजापतिवाक्यनयः, भूयसांन्यायविरोधात्, * द्वैधे बहूनां वचनमिति तान्त्रिकाः। भूयांसि हि वाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैर्ध्रुवानुस्मृतिमेव मोक्षसाधनमभिदधति। न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतीतिहासपुराणसर्वोत्तरतन्त्रयोगसांख्यशास्त्राण्यपि। दर्शनं त्वल्पवाक्यावसितम्। एवमीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्यैर्मोक्षसाधनत्वावसायात् तदन्यनिषेधश्रुतिसामर्थ्यात् क्वाचित्कजीवोपासनानां मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथालिङ्गं जीवविशिष्टपरमात्मविषयतया अङ्गतया वा निर्वाहः, अत्र तु न तथेति विशेषः। अतः परिशेषाद् ध्रुवानुस्मृनिदर्शनयो रैक्य एव पर्यवसानम्। विस्तृतं चैतद्भाष्य एव—छागपशुन्यायेन वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तरं विशेषनिर्धारणम्। एवं स्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकार्थासम्भवे कस्यचिदौपचारिकत्वमवश्याश्रयणीयमिति चावधारिते स्मृतिशब्देन प्रत्यक्षज्ञानोपचारे अतिशयासिद्धेः; दर्शनशब्देन तु स्मृतेरुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यातिशयलक्षणविशेषसिद्धेश्च दर्शनशब्देन विशदतमा ध्रुवानुस्मृतिरेव विवक्षितेत्यङ्गीक्रियते। अतोऽत्रापि * निदिध्यासितव्य इति ध्रुवानुस्मृतिविधानात् * द्रष्टव्य इत्येतदपि तद्विशेषसमर्पकमिति। तेन * स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः, * तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यत्र छागपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थः एकस्मिन्नपि वाक्ये * निदिध्यासितव्यः, * द्रष्टव्य इत्यनयोरप्याश्रीयत इति न विरोधः। नच तव्यप्रत्ययद्वयविरोधः, * अग्नये पथिकृत इत्यादिषु एकविधेयत्वेऽपि चतुर्थीद्वयवदविरोधात्। एवं स्थिते यदि वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपासनादिविधिनैरर्थक्यं दुष्परिग्रहम्, शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्तु परिहरिष्यते।

यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणमनननिदिध्यासनानामुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्यं, वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात्। सत्यां तु सामग्र्यां वाक्यार्थज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः। नच प्रतिबन्धकमपि सामग्रीवैकल्यपर्यवसितम्, यथाऽऽहुः—* प्रतिबन्धोऽपि सामग्रीतद्धेतुप्रतिबन्धक इति। विपरीतवासनायाः प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः, सत्यामपि विपरीतसर्पादिवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पादिबाधकं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते। अत एवासम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्यचित्तविक्षेपद्वारा भेदवासनायाः प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपि निरस्तम्। यदिच भेदवासनानिरसनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते, तदा न कदाचिदपि तदुत्पत्तिस्सेत्स्यति; उक्तं हि—* यावच्छरीरपातं हि किं न वर्तेत वासना। तन्निवृत्तौ कथं पुंसामुन्मीलननिमीलने॥ इति।

किञ्च अनादिकालोपचितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यासादैर्दृढतरनिरूढानामपरिमितानां भेदवासनानां कतिपयकालसाध्या-विशदप्रत्ययादिमूलाल्पीयस्तमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञाने सति तद्विषयभावनया तद्विपर्रात-वासनानिरासः तन्निरासे च तत्त्वज्ञानमिति मिथस्संश्रयस्स्यात् । तदप्याहुः—*उत्पन्ने सति विज्ञाने वासना तु निरस्यते । निरस्तवासनस्यैव विज्ञानमिति दुर्भणम् ॥ इति । अनुत्पन्न एव तत्त्वज्ञाने श्रवणमननिदिध्यासनैः क्रमात्तन्निरास इति चेत् , किं तानि तत्त्वगोचराणि ? उतातत्त्वगोचराणि ? पूर्वत्र विपरीतवासनायां सत्यां तेषामप्यनुत्पत्तिरेव । उत्तरत्रा-तत्त्ववासनया कथं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकवासनानिरासः ? तथाच—* सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपममिति न्यायः । किञ्च अभेदज्ञाने सिद्धे भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा ? तदसिद्धौ तु तत्प्रतिपक्षवासनानिरासाभिलाषा-नुत्थानम् । नह्यभेदज्ञानप्रतीतिरभेदप्रतीतिमन्तरेण स्यात् । नच प्रतीतौ तु वैशद्यावैशद्यादिवैषम्यं त्वया वक्तुं शक्यम्, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपायमाणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषग्रहे च भेदप्रतीतित्वप्रसङ्गात् । नच व्यावहारिकभेदोऽत्रास्तीति वाच्यम्, भेदवासनानिरासद्वारेणाभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात् । अतो न भेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादित्रयस्य दर्शनोपकारकत्वमिति ।

यत्पुनरुक्तम्, *ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादौ ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते ; नहि प्रतिपन्नेऽर्थे नास्तिकत्वं न्याय्यम् ; अत एवोच्यते * नैषा करणमितिस्तर्केणापनेया इतीति, तदप्यसत्; सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य पश्वधिकरणादिन्यायसिद्धत्वात् । न्यायानपेक्षत्वे किं शारीरकशास्त्रेणापि । ध्यानोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेषविषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानां तस्मिन् विशेषशब्दार्थे एव पर्यवसानं युक्तम्, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थाद्यसम्भव-स्योक्तत्वात्; तदुक्तम्—*अष्टदोषा विकल्पे स्युर्गौरवं च व्यवस्थितौ । समुच्चयेऽनपेक्षा स्यादङ्गाङ्गित्वं न मीयते॥ इति । तथा विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यं सिद्धम् । * मनो ब्रह्मेत्युपासीत इति विहितमेव ह्युपासनम्, *भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद इति फलविधानार्थमनूद्यते । नह्यफलं विधायान्यत्सफलमनुवदितुं युक्तम्; एवं, * यस्तद्वेद यत्स वेद इति वेदनशब्दमात्रश्रावी *जानश्रुतिः* तदर्थम् * यां देवतामुपास्से इत्युपासिनाऽनु-वदति । एवमन्यत्रापि । तथा *तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, *नाहं वेदैर्न तपसा इत्यादिश्रुति-स्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यां मोक्षोपायमभिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिक्षेपानुपपत्तेः वेदनशब्देनापि तैलधारा-वदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञानविशेष एव विवक्षित इति स्वीकर्तव्यम् । एवं ध्यानोपासनभक्तिशब्दसमानार्थतया वेदनादि-शब्दानां विशेषविषयत्वे निश्चिते सति सामान्यमात्राश्रयणं न्यायानभिज्ञतानिबन्धनम् । तदुक्तम्—* पशोश्छागत्व-निर्णीतौ निपुणन्यायपूर्वकम् । गर्दभादिषु तुल्यत्वं गर्दभप्रायकल्पितम् ॥ इति । यत्पुनर्वाक्यतस्सिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वं न सम्भवतीति तदस्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात् । प्रत्यक्षविरुद्धश्चायमविधेयज्ञानाधीनमोक्ष-वादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रेणाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्; आहुश्च—* तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शतशश्श्रवणेऽपि हि । दृश्यते त्वमहंपूर्वो विवादो ब्रह्मवादिनाम् ॥ इति । ननु येषां वाक्यार्थज्ञानं जातं तेषां तन्निवृत्तिरस्त्येव, येषां तु सा नास्ति तेषां तदपि न जातमित्यविरोध इति चेत् तन्न, तज्ज्ञानाभावे तत्प्रवचनाद्यसंभवात्, तदसंभवे च शिष्याणां श्रवणादेरप्य-सिद्धिप्रसङ्गात् । एवमाचार्यस्यापि ।

अथ वाक्यार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्या एवाविद्यावतां श्रावका इति चेन्न ; तेषां श्रावकत्वादिव्यापारस्य तत्करण-शरीरेन्द्रियादेस्तत्प्रयोजनस्यच [illegible] चाविद्यामन्तरेणासम्भवात् । अविद्यानिवृत्तावपि बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः [illegible] चेत् तन्न, भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रादविद्याविशेषवशादेव वा [illegible] चेन्न ; विशदप्रतीतिपरामर्शरूप-प्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात् । विशदाध्यक्षितसमस्ततत्त्वार्थाश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदिशन्तीति हि स्वीकृतं युष्माभिः । नचाद्वैतसिद्धान्तश्रावकास्स्वात्मनां तदनभिज्ञतामनुमन्यन्ते । तथा सत्यविवादश्च । किञ्च प्रतिवादिनः प्रबलाविद्याः कथं भवत्पक्षं प्रतिक्षिपन्ति ? न तावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात् । विदित्वा चेत् कथं तर्हि प्रतिवादिना विदिते भवत्पक्षे भवतां ज्ञानानुत्पत्तिः ? नहि स्वोक्तं परे जानन्ति वयं तु न विद्म इति स्वस्थैरभिधेयम् । यत्[illegible] विशदमद्वैत-ज्ञानमुदेष्यति, यच्चेदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नम्, तदुभयं भिन्नविषयमेकविषयं वा ? भिन्नविषयत्वे [illegible]-ज्ञानवत्तदनुपकारकत्वम् । एकविषयत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्तविषयं वा प्रकारविशेषविशेषितविषयं वा ? आद्ये पश्चात्तनस्याप्यनिवर्तकत्वम्, इदानीन्तनस्यैव वा निवर्तकत्वं स्यात् ; [illegible] । द्वितीये ब्रह्मणस्सविशेषत्वं स्यात् । सविशेष-मिदानीं गृहीतं पश्चात्तु निर्विशेषं प्रकाशिष्यत इति वैषम्यमिति चेत् ; कथमिदं त्वयाऽवगतम् ? श्रुतेरितिचेत् ; तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जातमिति कः पश्चात्तनस्य विशेषः ? ज्ञानमिदानीं जातं व्यवसायस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेष इतिचेन्न ; वेदप्रामाण्यनिश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्चयेतु पश्चादपि तदसिद्धेः । प्रमाणत्वाभ्युप-गमे वा तदर्थविशेषे सन्देह इति चेत् ; तर्हि [illegible] आचार्येभ्यो न्यायपूर्वं द्विस्त्रिश्शतशो वा श्रोतव्यम्, [illegible] सन्दिहानेन भवता पश्चादनवरतध्यानेनापि ज्ञातुं शक्यम् । मननवदाहार्यसन्देहनिराकारणाय पश्चात्तनं ज्ञानमिति चेन्न ; मननेनैव संभावितनिष्कम्पत्वे [illegible] ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि [illegible] वैषम्यमितिचेन्न ; [illegible] प्रागुक्तेन तदसिद्धेः ; सिद्धावपि बाधकत्वमबाधकत्वं च प्रत्यकिञ्चित्करत्वात् । परोक्षेणापि [illegible]नेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना [illegible] । उत्पन्ना [illegible] निवर्तते, भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्या भवति, तदनुवृत्तौ तु बाधकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव, चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेऽपि अङ्गुल्यवष्टम्भादिना भ्रान्त्यनु-वृत्तिवत् । वाक्यजन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वलोकविरुद्धम् ; पृथक्चैतत्प्रपञ्चयिष्यामः । तदेतदखिलं मुखान्तरेण प्रपञ्चितं भाष्ये—* न तावद्वाक्यार्थज्ञानमित्यादिना विस्तरेण ॥

॥ इति शतदूषण्याम् अविधेयज्ञानभङ्गवादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ अथ बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ॥ ५ ॥

नानुवर्तेत संसारो यत्प्रसादैकबाधितः । प्रसीदतु स मे देवः प्रथमाञ्जलिकिङ्करः ॥

यदुच्यते * तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तत्त्वज्ञाने जातेऽपि ब्रह्मविदां बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादेराशरीरमनु-वृत्तिः, तदनुवृत्तावपि छिन्नमूलतया दग्धपटादिवदबन्धकत्वं चेति ; तत्र पृच्छामः, बाधितत्वे कथमनुवृत्तिर्भवता वक्तव्या ?

तस्यां वा तत्कथम्? प्रमाणबलान्मिथ्यात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिष्विव दोषमहिम्ना प्रतिभासानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्, समस्तद्वैतकुक्षिम्भरिणाऽप्यद्वैतज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः? अविद्यैवेति चेत्, कथं तर्ह्यविद्यानिवृत्तिः? नहि तन्निवृत्तावपर्यवसितः कश्चिद्बाधो नाम । तन्निवृत्तावपि तन्मूलवासनाऽस्तीति चेत्; सा किं ब्रह्मवत्सत्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत मिथ्यात्वेऽपि तदविषयत्वात्? न प्रथमः, द्वैतापसिद्धान्तादिदोषप्रसङ्गात् । न च सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिनी, भेदप्रतिभासानुवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गात्, ब्रह्मणस्सावद्यत्वादिदोषप्रसङ्गाच्च । नचासत्याविद्योपात्ता वासना सत्येति संपद्यते । नचोपादानध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तोऽप्यनुसन्धत्ते । नापि द्वितीयः, वासनाया अपि श्रवणसमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणैकोपाधिक्रोडीकारात्, अन्यथा त्वविद्याया अपि बाधकज्ञानाविषयत्वप्रसङ्गात् । * नेह नानास्ति इत्यादेरविशेषात्तद्विषयत्वमिति चेत्; तुल्यम् । यदि च वाक्यार्थज्ञानाद्वासना न निवर्तते, कुतस्तर्हि तन्निवृत्तिः? न तावददृष्टादेः, तथा सति ज्ञानबाध्यत्वाभावेन सत्यत्वप्रसङ्गात् । अत एव न स्वतः, व्याघाताच्च । नहि वध्यघातकयोस्तादात्म्यं दृष्टम् । नच सहकार्यन्तरमन्तरेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसहेतुता । अहेतुकविनाशवादे तु सौगतचार्वाकादिसौहार्दोद्गारप्रसङ्गः । अविद्यायाश्च तद्वदेवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्स्यात् । नच दहनान्त्यशब्दचरमसंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तत्रापि तत्तदवस्थान्तरकालविशेषादिसामग्रीसहितपरमेश्वरसङ्कल्परूपस्य कारणस्यास्माभिरभ्युपगमात् । द्विचन्द्रादौ तु अङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वात् । तदुभयविषयैकज्ञानोदयेऽपि पार्श्वस्थतारकाप्रकाशस्येव दोषप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रकाशेन विरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य लौकिकानामनुदयात्, यौक्तिकमिथ्यात्वज्ञानस्यैव भ्रान्तित्वेन तत्सत्यत्वाच्चाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटते, तद्विषयान्यथात्वाध्यवसायेन भयविस्मयादिकार्यनिवृत्तिश्च । तव तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूतशोकादिवच्च, मध्यगतभेदवासनाभेदज्ञानयोरप्येकहेलयैव निवार्यत्वात्, अनुवृत्तावपि बाध्यबाधकयोराविद्यत्वेन वास्तवप्रामाण्याभावात् विशेषेण बाधकबलासम्भवाच्चेति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य * सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने इत्यादि, * भयादिकार्यं तु निवर्तते इत्यन्तं भाषितम् ॥

॥ इति शतदूषण्यां बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ॥ ५ ॥

॥ अथ विविदिषासाधनत्वभङ्गवादः षष्ठः ॥ ६ ॥

दृष्टानुश्रविकार्थजातविमुखान् पुंसोऽधिकृत्य श्रुतौ यज्ञादिर्यदुपास्तिसाधनतया साक्षाद्विधिं प्राप्नुते ।
लीलाभोगविभूतियुग्मभरितस्वात्मप्रदानोन्मुखः श्रीमानस्तु स मे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

यदुच्यते, * तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन इत्यत्र यज्ञादिकं विविदिषासाधनत्वेन विधीयते, नतु वेदनसाधनत्वेन, वस्तुविरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाच्च, * विविदिषन्तीति हि श्रूयते न पुनर्विदन्तीति । तत्र ब्रूमः—कोऽसौ वस्तुविरोधस्तावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिस्साधयितुमशक्यत्वम्? उत तेषां ज्ञानाङ्गभूतशमादिप्रत्यनीकात्मत्वम्? यद्वा तत्त्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीकत्रिवर्गसाधकत्वम्? यद्वा आश्रमाङ्गतया विहितानां विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः? अन्यो वा कश्चिदिति । न प्रथमः, सहि यज्ञादिकमन्तरेण उत्पत्तिदर्शनाद्वा? यज्ञादिसन्निधावप्यनुत्पत्तिदर्शनाद्वा? आद्ये त्वसिद्धिः, प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वाऽधिकारिष्वननुष्ठितशुद्धधर्मेषु विद्योत्पत्ते-

रसिद्धत्वात् । द्वितीये त्वप्रयोजकता, सामग्र्यैव हि कार्योत्पत्तिः न पुनर्हेतुमात्रात्; सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यम्, अन्यथा चित्रापशुफलत्वादावपि क्वस्ते समाश्वासः? तस्यास्तत्साधनत्वं विदधाति श्रुतिरिति चेत्, अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति, तदा तद्वदेव समाश्वसिहि । अन्यथा विविदिषासाधनत्वेऽपि त्वया न [illegible]; तत्रापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्येकावसेयत्वात् । * कुर्वद्वाऽयमकुर्वद्वेत्यादिचार्वाकदुर्वादस्य त्वयाऽप्यसर्तव्यत्वात्, व्यभिचारस्य च समत्वात् । एतेन—वाक्यजन्यप्रमितिरूपस्य संस्कारजन्यस्मृतिसन्ततिरूपस्य वा वेदनस्य किं कर्मापेक्षयेति निरस्तम्; इच्छाया अप्यनुकूलनावबोधाधीनोत्पत्तेः किं कर्मापेक्षयेति समत्वात् । अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेणेति चेत्, तुल्यम्; *यत्रोभयोस्समो दोष इत्यभियुक्तवचनं किमर्थमित्थं विस्मरसि । * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादिवचनिकार्थातिलङ्घनं तवाधिकम् । नापि द्वितीयः, शमादेरविहिताप्रतिषिद्धनिषिद्धविषयत्वेन विद्याङ्गतया विहितेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरिक्तविषयत्वात् । विहितस्य च * धर्मेण पापमपनुदति, * कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः इत्यादिभिर्विद्योपकारकत्वस्यैव श्रुतत्वात् । न च तृतीयः, फलाभिसन्धिविरहादेव त्रिवर्गानारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमादेरभिसन्धिविशेषेण फलं प्रति नियमस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अत एव न चतुर्थः, तत्रापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधाभावात् । तदेतत्सर्वं सूत्रकारैरेव विस्पष्टमुक्तम्—* सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्, * शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्, * विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि, * सहकारित्वेन च, *अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् इत्यादिभिः । या च ते [illegible] सोऽपि हस्तसमालोचः; * सोऽन्वेष्टव्यः, * स विजिज्ञासितव्यः, * तद्विजिज्ञासितव्यम्, * श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतिशीलापरामर्शात्; न हि तेषु सन्प्रत्ययार्थविधिपरत्वं भवताऽपि स्वीकृतम् । विधिबलावसितपुरुषार्थसाधनत्वार्थसिद्धेच्छानुवादरूपत्वात्प्रत्ययस्य ध्यायीतेत्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात् । तत्र शाब्दं प्रत्ययार्थप्राधान्यमनादृत्येच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादार्थं प्रकृत्यर्थप्राधान्यं स्वीक्रियत इति चेत्; तर्हि * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः, * कर्मणैव हि संसिद्धिम् * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादि प्रमाणसहस्रैकार्थ्यादत्रापि वेदनपरत्वमङ्गीकुरुष्व ।

लोके च, असिना जिघांसति, अश्वेन जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बहुलमुपलभ्यते । अत्रासेरश्वस्य वा हननगमनेच्छासाधनत्वायोगात् हननादिसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्या प्रकृत्यर्थसाधनत्वाश्रयणम्, इह तु न तथा, अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण सत्त्वविवृद्ध्योपकारकत्वस्य ज्ञानतदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न; अनन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य [illegible] । तथा हि; योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिष्वधिकरोति स किं तदानीं वेदनमिच्छति उत न? आद्ये विविदिषा सिद्धैवेति न तस्या यज्ञादिसाध्यत्वम्, तथा च चक्रकम्—वेदनेच्छायां जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्यां जातायां कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति । अत्रैकैकोभयपर्वसङ्कोचेनात्माश्रयान्योन्याश्रयावप्यन्तर्भाव्यौ । द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाऽप्यनिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वात्तस्याः; विविदिषा हि वेदनं साधयेत्; तच्चापवर्गादिकमिति मत्वैव हि तस्यामभिलाषसम्भवः । ननु वेदनौन्मुख्यलक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता । तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्ता तु साध्यतयाऽभिमतेति चेन्न; तादृशतीव्रेच्छाया एव उत्पत्त्यनुत्पत्तिविकल्पे प्रागुक्तदोषानतिलङ्घनात् । नहि वेदने तीव्रेच्छायामसम्भवन्त्यां तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठानक्लेशं वा सहेत । ननु दृष्टमेतत् यद्बुभुक्षापिपासादिकामनया भेषजमुपदिश्यते; तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्वविकल्पेन प्रागुक्तप्रसङ्गो दुर्वारः । तत्र यः परिहारस्ते

स नोऽत्रापि भविष्यतीतिचेत् तन्न; भोजनादेस्सामान्यतोऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टत्वसिद्धेः। तथाऽपि दोषवशात्तदाननमनारोग्यात्मकं प्रातिकूल्यमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थं भेषजोपदेशः, न पुनरिच्छास्वरूपनिष्पत्तये। अत्रापि तर्हि तथाऽस्तु; सामान्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादात्विकतत्प्रातिकूल्यापादकरजस्तमोनिबर्हणेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मणां विनियोग इति चेत्; तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुतिः परित्यक्तैव। अवान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्; तर्हि वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्सर्वस्यापि यज्ञादिकर्मावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः। एवं च सति * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः, * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते, * पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः इत्यादिभिरैकार्थ्यं च। अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव॥

ननु विविदिषासाधनत्वे यच्चोद्यं यज्ञादेः तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि समानम्। तथा हि। किं भगवति भक्तिमान्भक्तिं कामयते उत तद्विधुरः? न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्। न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्; भक्त्यवस्थाभेदान्निर्वाहेऽपि प्राग्वदेव दोष इति। तन्न; प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः; प्रीतिश्च तारतम्यवती विषयस्वभावविशेषाभिमानाभ्यासभेषजादिभिः प्रेमवृद्धिः कामशास्त्रादिष्वपि सम्मता; पुरुषस्य तत्कामना सम्भवति न वेत्येतावदेव चिन्तनीयम्। तत्र यदि सञ्जातमात्रादतिशयितस्य प्रेम्णः फलान्तरं प्रमाणतस्सिद्ध्येत्, तदा तथाविधं तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव। न च तावता तथाविधस्यातिशयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः; ज्ञानवदुपपत्तेः; सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते, अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र न स्यात्। नन्वेवं विविदिषायामप्येवमस्त्विति चेन्न; विशेषेच्छाया एव प्रागेवोदयात्; न हि पूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषत इति सम्भवति। नच विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छाजातिविशेषः कश्चित्सम्भवति। भक्तौ तु भोग्याकाराविर्भावतारतम्यवशात्तारतम्यमुक्तमिति। इहापि तत एव तारतम्यमिति चेत्; अस्तु तत्, तथाऽपि काम्यत्वं दुर्वचम्; तथाविधविषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्यत्वमन्तरेण तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्च सिद्धौ सिद्धा तथाविधवेदनेच्छेति कथं सा काम्या? अतस्सिद्धं यज्ञादिकर्मविविदिषासाधनत्वेन न विहितमिति। तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह—* एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेस्साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति * यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यभिधास्यते इति॥

॥ इति शतदूषण्यां विविदिषासाधनत्वभङ्गवादः षष्ठः॥ ६॥

॥ अथ शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः॥ ७॥

विभूत्यंशो यस्य स्फुरति जगतामक्षमखिलं श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशति यं रूपमिव नः।
निजाध्यक्षप्रेक्षाचुलकितसमस्तस्स्वयमसौ हृषीकेशो दिव्यं दिशतु मम चक्षुस्स्वविषयम्॥

यदूचिरे—यद्यपि * तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमयसम्भवं परोक्षं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, तथाऽपि श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनामूलासम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्यचित्तविक्षेपलक्षणप्रतिबन्धस्य तदेव वाक्यमविद्यानिवर्तकमपरोक्षं ज्ञानं जनयति। न च—शब्दस्य कथमपरोक्षधीहेतुत्वमिति वाच्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमिति प्रसङ्गात्। दर्शनादिति चेत्, तुल्यम्। क तद्दर्शनमिति चेत्, संवित्स्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिषु। न ह्यत्र संविद्विषयः स्वविषयो वा प्रकाशो

नास्ति, सन्नपि वा परोक्षः, स्वधीविरोधात्, प्रत्यक्षे च विषये [illegible], अन्यथा शुक्तितत्त्वप्रकाशेऽपि [illegible] । न चायं प्रकाश इन्द्रियजन्यः, वाक्यस्य [illegible]; वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रसङ्गाच्च । न च रत्नतत्त्वाधिगमवत् शब्दसंभिन्नेन्द्रियजन्यः, अन्यतरेण तदुत्पत्त्युपपत्तौ कल्पनागौरवात्, अन्वय-[illegible] सतीन्द्रियसहकृतशब्दजन्य इति विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च । किंनामेन्द्रियं तत्सहकारि स्यादिति चेत्, मनसः सर्वज्ञानकरणसाधारणसहकारित्वं किं न जानासि? तथाऽपि विनिगमनायां को हेतुरिति चेत्, न, अन्धस्यान्धतमसि स्थितस्य वा वाक्यश्रवणाद्दशमोऽस्मीति प्रत्यक्षप्रत्ययात् । न चात्रापरोक्षत्वमारोपितम्, बाधकाभावात् । न च सम्प्लवे भेदाग्रहात्तद्व्यवहारः, कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलम्भात् । अतो वाक्यजातीयस्य क्वचित्प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वसिद्धौ क [illegible]? अन्यदपि वाक्यं किं न जनयतीति चेत्, न, गोजातीयत्वे शाकरः किं न दुग्धे दुग्धमितिवदुपहास्यत्वात् । अस्ति [illegible] चेत्, अस्त्वत्रापि कश्चित् । न च तदज्ञानं तत्कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धि, तज्ज्ञानस्य [illegible] । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । यथाऽऽहुः—"न [illegible] तत्कार्योत्पत्तिकारणम् । न हि बीजाद्यविज्ञानमङ्कुरोत्पत्तिवारणम् ॥" इति । न चास्यात्यन्ताज्ञातता, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरवधारणात् । न च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम्, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । स्वतःशुद्धेऽपि हि विश्वसाक्षिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमीकुसुमरागोपरागवत् अवभासमात्रसिद्धिरियमशुद्धिः, सा च ज्ञानमात्रनिवर्त्येति * तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिशतसिद्धम्; मिथ्याभूतस्य च धीमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तम्, न च परोक्षं ज्ञानं निवर्तकं दृश्यते । अतः परिशेषादपरोक्षमेव ज्ञानं निवर्तकमिति स्थिते न तावत्करणमिन्द्रियम्, बाह्येन्द्रियाणां प्रत्यक्पराङ्मुखत्वात्, मनसोऽपि सोऽहमस्मीत्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेः, शब्दसंस्कारादिपुरस्कारे तु तस्यैव करणत्वोपपत्तेः, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मगोचरसाक्षात्कारकरणत्वस्यादृष्टचरत्वेन शब्दस्य तत्सहकारित्वकल्पनायोगात्, तथात्वे च श्रवणादिनैष्फल्यात् । * न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन, * मनसैवेदमाप्तव्यमित्यादिश्रुतीनां चित्तैकाग्र्यस्यान्तरङ्गत्वबोधने तात्पर्यात् । अत एव * अप्राप्य मनसा सहेत्यादेरनधिकृतमनोविषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः । न च मानसं प्रत्यक्षमस्ति, आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्, सुखादेस्तु साक्षिवेद्यत्वात्, [illegible] पथिकपरिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवत् भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूप[illegible], अनुमानादेस्त्वापरोक्ष्यविद्वेषशीलत्वात् । अतो वाक्यपरिशेषे तत्रापि भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैतवाक्यान्येवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानं जनयन्तीति ।

किञ्च प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य [illegible] न परिभवो युक्तः, न्यूनत्वात् समत्वाच्च । शास्त्रमूलं तु प्रत्यक्षं [illegible]ऽपि निर्दोषहेतुकत्वाद्बाधक्षमम्; तच्चोक्तम्—* न्यूनत्वाच्च समत्वाच्च परोक्षं नाक्षजं क्षमम् । निर्दोषहेतुजन्यत्वात् प्रत्यक्षं शास्त्रजं क्षमम् ॥ इति । प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तन इति शेषः । साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वं तस्य च शब्दकरणत्वं शब्दादेव सिध्यति, * निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते, * क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यादिभिरपरोक्षज्ञानस्य अविद्यानिवर्तकत्वसिद्धेः । * तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः, * वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः, * स्वाध्यायश्चक्षुरुत एकमस्य योगो द्वितीयमभिवीक्षणाय * अध्ययनमनननयनोऽस्य द्रष्टा * न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्, * पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातनमित्यादेस्तस्य शब्दकारणत्व-

सिद्धिः। प्रयोगश्च—विगीतं ज्ञानं साक्षात्कारि, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वात्, तत्स्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत्। न च तत् तदजन्यम्, प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वस्वीकारात्। तत्रैव प्रतिज्ञायामपरोक्षज्ञानविषयत्वात्सुखादिज्ञानवदिति वा प्रयोगः। तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षाकारजनकम्, स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, संवित्स्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवत्। अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति। न च अत्र परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, परोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षसाधनता, सिद्धसाधनात्। तेषामेव हि वाक्यानामसम्भावनाविपरीतसम्भावनाप्रतिबद्धचेतसि पुरुषे परोक्षज्ञानजनकत्वमिष्यते। पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदेशाच्च। न च वाच्यम्—अग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानेष्वप्येवं प्रयोक्तुं शक्यमित्याभाससमानयोगक्षेमतेति, तत्र विपक्षे बाधविरहात्। नहि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः, अनुमानादिवदुपपत्तेः। नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि तदुपपत्तेः। नापि फलस्य। तत एव तत्सिद्धेः। नापि च फलकामनायाः, फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्या अप्युपपत्तेः। अत एव पुरुषप्रवृत्तिरपि संगच्छते। इह तु प्रागुक्तार्थानुपपत्तिरेव विपक्षे बाधिका स्यात्। अतो नाभासतुल्यतेति। एवं पूर्वेष्वपि प्रयोगेष्वाभासतुल्यतोद्धारो द्रष्टव्यः। अतो विपक्षे बाधकस्यैव प्रतिबन्धरहस्यत्वात् उक्तार्थे महाविद्याजातयश्च यथावगाहं प्रयोक्तव्याः। स्वपरपक्षसाधारण्यं हि महाविद्यानां स्वभावः तत्रानुकूलतर्कसदसद्भावाभ्यामेकत्रार्थसिद्धिरितरत्रार्थासिद्धिरिति निर्णयः। ननु तर्कपराहता इमे हेतवः, शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेत्, न, अप्रसङ्गात्। योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेऽपि बाह्यप्रत्यक्षबहिर्भाववदुपपत्तेः। अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं योगिमनोन्यत्वे सति बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकारणत्वं वा बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमिष्येत, इहापि तर्हि स्वतोऽपरोक्षार्थब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकारणत्वं प्रत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमिति समस्समाधिः। किञ्च प्रत्यक्षान्तर्भाव इति इन्द्रियान्तर्भावो वा, साक्षात्कारजनकवाक्यान्तर्भावो वा विवक्षितः स्यात्। पूर्वत्र मनसोऽपि बाह्यानन्तर्भाव इतिवदुपलम्भविरोधात् अशक्यः। उत्तरत्र त्विष्टप्रसङ्गता, ऐकराश्ये सिद्धे सत्यवान्तरभेदाश्रयणाविरोधात्; तदेव तु कथमिति चेत्, न, दशमस्त्वमसीत्यादौ तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्। वाक्यस्यैवापरोक्षधीजनकत्वे मनननिदिध्यासनविध्यानर्थक्यम्, श्रुतवेदान्तानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेति चेत्, न, प्रागुक्तप्रतिबन्धनिरसनद्वारेण तयोः श्रवणं प्रति फलोदयकार्यङ्गतया विधानोपपत्तेः; संसारित्वोपलब्धेश्च प्रतिबन्धकवत्पुरुषविषयत्वात्। अतो बाधकापेतसानुग्राहकश्रुत्यादिसिद्धं तत्त्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति॥

अत्र ब्रूमः—यत्तावदुक्तं केषुचिद्वाक्येष्वपरोक्षधीहेतुत्वं दृश्यत इति, तन्नरविषाणाङ्कुरप्रसाधने खरविषाणाङ्कुरनिदर्शनमिति मन्यामहे। तथा हि, संवित्स्वप्रकाशेत्यत्र तावत्सामान्यतः स्वपरसमवेतत्रैकालिकसर्वसंवित्स्वप्रकाशत्वं वाक्यार्थः। तादात्विकी तु तज्जन्या संविदेका तदानीं स्वप्रकाशा; तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षम्, यतो वाक्यस्य तदापारोक्ष्यहेतुता स्यात्। न च सर्वसंविदैक्यम्, तस्य दूषयिष्यमाणत्वात्। तदैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण परोक्षापरोक्षविभागस्य दुरपह्नवत्वात्। वाक्यजन्यसंवित्स्वरूपापरोक्ष्ये तावद्वाक्यमेव कारणम्, विषयप्रकाशांशकारणव्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्तरानुपलम्भादिति चेत्; तर्हि सिद्धमनुमानादेर्वाक्यान्तराणामप्यपरोक्षधीजनकत्वम्, तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेऽपि तत्तत्कारणकत्वात्। सत्यम्, तथाऽपि संवित्स्वप्रकाशेत्यादिवाक्येषु

[illegible]: स्वप्रकाशांशश्चैक एवेति विशेष इति चेन्न, सामान्यविशेषविषयतया तद्भेदस्य दर्शितत्वात् । एवं दशमस्त्वमसीत्यादावपि यदि दशमत्वं स्वात्मनः पश्यत एवेदं वाक्यमुक्तम्; तदा घटं पश्यतोऽयं घट इतिवत्सिद्धानुवादपरमिदं वाक्यं स्यात् । तथा च [illegible] प्रत्यक्षताभ्रमः, परोक्षविषयप्रयोग इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि शब्दशक्तेस्तदवस्थत्वात्; यदा पुनरविदितस्वात्मदशमत्वं प्रत्युच्येत तदा तु दशमत्वांशे परोक्षत्वं स्पष्टम्, उद्देश्यांशस्य तु प्रागेव दृष्टत्वात् विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः, प्रतिपत्तिजाड्यात् । न च तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्य प्रत्यक्षता, अयं पर्वतो वह्निमानित्यनुमानेऽपि तत्प्रसङ्गात्, गुरुत्वादेरतीन्द्रियत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं क्षत्रियस्त्वमसीत्यादिष्वपि विकल्पोऽनुसन्धेयः ।

यत्तु—प्रत्यक्षे विषये [illegible] इति, तदप्यसत् । अपारोक्ष्यादेः ज्ञानधर्मत्वे ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयैक्येऽपि [illegible] । विषयधर्मत्वेऽपीन्द्रियेण तथाविधं ज्ञानं जायताम्, लिङ्गशब्दादिना त्वन्यथाभूतमिति पुरुषभेद इवैकस्मिन् पुरुषेऽपि करणभेदेन कालभेदेन च एकस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षता परोक्षता च प्रागेव दर्शिता । विपरीतवासनाभूयस्त्वेऽपि करणशक्त्या तत्त्वज्ञानोदयस्योपपादनात् । यदि प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाशस्स्यात्, तदा शुक्तित्वप्रकाशेऽपि रजतावसायाविरोधप्रसङ्ग इति चेत्; किं शुक्तौ चक्षुर्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायी रजतभ्रमः परोक्षः, येनैवं ब्रवीषि । अथ पुनर्भ्रान्तिरेव प्रसञ्जनीया, तदा शुक्तित्वादिलक्षणविशेषग्रहस्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया विशेषाग्रहाख्यसहकारिविरहेण सामग्रीवैकल्याद्वा शुक्तौ रजतभ्रमानुदयः । इह तु अप्रतिबद्धपरोक्षज्ञानसामग्रीसिद्धौ कथं तदनुत्पत्तिः? तथाविधा च तत्सामग्री प्रागेव दर्शिता । अङ्गीक्रियते च भवताऽपि श्रवणदशायाम् । अत एवैवंविधप्रसङ्गस्य निर्मूलता । किञ्च स्वानिष्टं प्रसञ्जकं परानिष्टं प्रसञ्जनीयमिति तु तर्कतत्त्वव्यवस्था । उक्तञ्च *श्रीपुण्डरीकाक्षाचार्यैः*—

* प्रसञ्जकं तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसज्यते । विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥

प्रसञ्जके तु स्वाभीष्टे स्वानिष्टे पर्यवस्यति । स्वाभीष्टस्य त्वसिद्धिस्स्यात् परेष्टस्य प्रसञ्जने ॥ इति ।

उभयमप्यत्र विपरीतम्, स्वतः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि श्रवणदशायां वाक्यतः परोक्षज्ञानजननस्य भवदभिमतत्वात् । मिथ्यैतदिति चेत्, पश्चात्तनप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति को विशेषः? शुक्तौ रजतत्वस्येवाविरोधापादकं च मिथ्यात्वमिह सर्तुमर्हसि । सत्यं विरोधाच्छुक्तित्वं बाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतं च रजतं बाध्यत्वेनाभिधीयते ॥

तेन मिथ्यैतदिति वचनं तवाविरोधापादकं न भवति, प्रसञ्जनीयं च क्वचिदसदिष्टम्, आप्तोपदेशादिभिः शुक्तित्वप्रकाशेऽपि दुष्टेन्द्रियादिना कस्यचित् क्वचिद्रजतावभासानुवृत्तेः, अन्यथा भवतां बाधितानुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसङ्गात् । तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्तेस्तत्त्वे भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यादिभिरपि रजतधीरुदेत्येव, सा च परोक्षैव, शीघ्रं तु बाध्यमानतया केषांचित्तत्र तदनुत्पत्तिभ्रमः । किञ्च यदि प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाशो व्याहतः, तदा पर्वतो वह्निमानित्यादिषु विशेषतो दृष्टानुमानेषु तथाविधार्थगोचरवाक्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात् । योग्यतामात्रं तु तत्र, न तु तदानीं प्रत्यक्षतेति चेन्न; यस्यकस्यचिदारण्यकयोगीश्वरादेस्तद्दर्शनात् । तथाऽपि नानुमातुस्तथेति चेत्; तर्ह्यत्रापि दशमत्वादेर्वाक्यश्रवणात्पूर्वमदर्शनान्न वाक्यतस्साक्षात्कारसम्भवः । यत्पुनः स्वस्यैव द्रष्टुं योग्यतयाऽनन्तरं दर्शनाद्वा तत्र

तत्सम्भव इष्येत, तर्हि सिद्धमनुमानादावपि तदुभयसम्भवात्तथात्वम् । यदा च अयं घट इति मन्यमानं प्रत्येव कश्चिदयं घट इति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविषयत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसङ्गः । इष्यत एवेदमपीति चेन्न, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणं प्रयुञ्जानस्य तदनिष्टम्, इष्यतां वा, तथाऽपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वस्याद्वयोरविगीतत्वात् तान्प्रति केनचिदविदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततः साक्षात्कारसम्भवस्स्यात् । तथाच सर्वमपि वाक्यं कस्यचित्साक्षात्कारकारणमिति स्थितौ केषांचिदेवेति व्यवस्थाभङ्गः । अस्त्वेवमपि किं नश्छिन्नमिति चेत्, न, अनुमानादिष्वपि तत्प्रसङ्गस्योक्तत्वात् । तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिशेषासिद्धिः । ततश्चापशूद्रनयविरोधादिप्रसङ्गः । किञ्च विश्वस्यापि ज्ञाततयाऽज्ञातया वा साक्षिवेद्यत्वस्य भवदभिमतत्वात्सर्वैः प्रमाणैः साक्षात्कारसंभवः सुलभ एव । यदि च स्वतोऽपरोक्षार्थविषयमेव वाक्यं तज्जनकमिति व्यवस्थाप्येत, तदा दशमस्त्वमसीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिः । यद्यपि त्वमंशस्य स्वतोऽपरोक्षता, तथाऽपि संख्यादिविशिष्टाकारेण स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्, अन्यथा वाक्यश्रवणात्पूर्वमेव तद्वैशिष्ट्यप्रकाशप्रसङ्गात् । अतोऽनुमानस्येव वाक्यजातीयस्य क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्वदर्शनस्यासिद्धेरनुग्राहकतर्काभावाच्च स्वाभिमतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य तद्धेतुत्वकल्पनं विरुद्धमेव । अत एव स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वलक्षणोपाधिरपि निरस्तः ।

यत्तु—निवर्त्यमिथ्यात्वानुपपत्त्या पारम्पर्येणापरोक्ष्यतज्जनकविशेषयोः परिशेष इति, तदप्यसिद्ध्यन्यथासिद्धिभ्यामाक्रम्यते । सत्यमेव हि संसारमुपासनप्रीणितेश्वरसङ्कल्पविशेषनिवर्त्यं साधयिष्यामः । यत्तु—* तरति शोकमात्मविदित्यादिभिर्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादिशब्दानामुपासनाख्यविशेषपर्यवसानस्य प्रागेव दर्शितत्वान्निरस्तम् । यदाहुः—* वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥ इति । मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्च भेषजशस्त्रादिनिवर्त्यत्वोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तरम् । अस्तु च मिथ्यात्वे धीबाध्यत्वे युक्तिः, न चात्र मिथ्यात्वम् । दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्याभिधीयते । ब्रह्मणोऽपि च मिथ्यात्वं तत एवाभिधास्यते ॥ ब्रह्मणो यदि दृश्यत्वं व्यावहारिकमुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वं तात्त्विकं किं त्वयेष्यते ॥ अपि च संसारमिथ्यात्वेऽपि किं निवृत्तिशब्देन प्रतिभासमानमिथ्यार्थप्रध्वंसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगवेषणम्, उत तद्विषयज्ञानप्रध्वंसनम्, आहोस्वित्तत्कारणोच्छेदम्, अथवा तथाविधज्ञानान्तरानुत्पादम्, उत तद्विपरीतविषयावगाहरूपविषयापहारम्, यद्वा तद्विषयसत्यताध्यवसायशैथिल्यम्, अथान्यदेव किंचिदसांव्यवहारिकमिति । नाद्यः; क्वचिदपि मिथ्यार्थस्य प्रध्वंसाभावात्; प्रध्वंसो हि स्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते । स्वरूपसत्यताभावे कस्य प्रच्युतिरुच्यते ॥ सत्यपि तस्मिंस्तेन तदुच्छेदायोगात् । अन्यथा बाधकज्ञानात्पूर्वं सुषुप्ते द्रष्टरि पुरुषे शुक्तिरजताद्यवस्थितिप्रसङ्गात् । संविदधीनसत्ताकस्य तस्य तन्निवृत्तिरेव हि निवृत्तिः । आहुश्च—* आरोपस्य निवृत्तिस्स्यादारोपस्यापि संक्षयः । तस्य स्वरूपशून्यस्य का निवृत्तिर्हि कथ्यते ॥ न द्वितीयः, तस्य बाधकज्ञानाभावेऽपि बाधकज्ञानवदेव स्वरसवाहिविनाशहेतुबलादेवाशुतरविनाशित्वात् । अन्यथाऽनुदितबाधकज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् । तथाऽऽहुः—

* न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानात् नियमेन विनश्यति । न स्याद्धि भ्रान्तचित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिसंक्षयः ॥ इति ॥

यद्यपि उत्तरज्ञानमात्रमपि संस्कारादिवत्पूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते, तथाऽपि यत्किञ्चिदविरुद्धविषयात् परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ [illegible] निष्फलम् । न च तृतीयः, भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथावस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात् । न ह्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारसम्भवः । सम्भवे वा किं तदुच्छेदेन ? प्रत्यक्षानुवृत्त्यर्थं तदुच्छेद इति चेत्, न, [illegible]तिमन्तरेण तदुच्छेदेऽपि तदसिद्धेः; तस्यां चानुवर्तमानायां तदवस्थानेऽपि विरोधाभावात् । स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पनमिति चेत्, किमत्र स्वाभाविकत्वं किं सामग्र्यां सत्यां स्वरसवाहित्वम् ? उत नित्यस्वाभाविकत्वम् ? आद्ये प्रागपि कथं तदवस्थाने प्रत्यक्षोदयः ? अन्योन्याश्रयणात् । द्वितीयेऽपि नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किं नाम प्रतिबन्धकम् ? अयमत्र संग्रहश्लोकः—

भ्रान्तिकारणसद्भावे प्रत्यक्षस्य ह्यसम्भवः । सम्भवे निष्फलैव स्यात्तदुच्छेदस्य कल्पना ॥

स्वानुवृत्त्यर्थमुच्छेदस्सामग्र्यैवानुवर्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमुच्छेदे प्रथमं कथम् ॥

प्रत्यक्षं कारणोच्छेदे तदुच्छेदस्ततोऽपि चेत् । अन्योन्याश्रयणं तु स्यात्प्रतिबन्धो न चात्मनि ॥ इति ॥

नापि चतुर्थः, [illegible], तदनुवर्तनस्याप्यन्ततस्तत्प्रतियोगिकारणोच्छेदकोटिनिक्षेपात्, तस्य च निरस्तत्वात् ॥ न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षादपि तत्सिद्धेः; प्रत्यक्षमपि हि द्विचन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानं परोक्षेण चन्द्रैकत्वानुमानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रद्वित्वाध्यवसायशैथिल्यं जायते । अन्यथा देहात्मभ्रमवतामनुमानेनागमेन वा देहातिरिक्तात्मविस्रम्भो न स्यात् । परोक्षबाधे भ्रमोऽनुवर्तत इति चेन्न, तुल्यमेतदित्युक्तत्वात् ।

सञ्जातेऽप्यपरोक्षेऽपि बाधे कारणसम्भवात् । अङ्गुल्याद्यैर्भवद्भ्रान्तिरुपष्टम्भनहेतुभिः ॥

नापि सप्तमः, तस्य सांव्यवहारिकत्वेनैतदर्थोपायोपदेशायोगात्, अन्वयव्यतिरेकागोचरत्वेनापरोक्षपक्षपातविरहाच्च । एवं सामान्येनापरोक्षज्ञानानपेक्षायां [illegible]विशेषचिन्तेत्यनुत्थानमेव शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्यकारैरिह न संरम्भः कृतः—*सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यादिना । *द्रष्टव्य इत्यादेर्दर्शनसमानाकारविधिपरत्वोक्तेश्चेदमपि दूषितममंस्त । समन्वयाधिकरणपूर्वपक्षे तु परोक्त्यैव दूषयिष्यति—*न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं युक्तं [illegible] । अस्तु वा कथंचिदापरोक्ष्यपरिशेषः, तथाऽपि प्रत्यक्पराङ्मुखत्वादिलक्षणविरुद्धव्याप्तचेन्द्रियपरित्यागे तुल्यन्यायतया वाक्यस्यापि परित्यागप्रसङ्गः । दर्शनादर्शनाभ्यां विशेष इति चेन्न, तदसिद्धेः । तत्सन्देहेऽपि न विरुद्धव्याप्तिरिति चेन्न, इन्द्रियादिष्वपि प्रसङ्गात् । अथ सत्यामेव विरुद्धव्याप्तौ गत्यन्तराभावात् तदनादरेण वाक्यस्यापरोक्षधीहेतुत्वं कल्प्येत, हन्त तर्हि इन्द्रियादिष्वेव भक्तिरियं प्रयुज्यताम् । तथा च सिद्धे गत्यन्तरे किं वाक्येन ? अयं तु निर्णयः—

विरुद्धव्याप्तिसद्भावो वाक्यस्यापि तथा भवेत् । असद्भावो यदि भवेत् सम एव द्वयोरपि ॥

दशमस्त्वमसीत्यादौ भवेद्वाक्यात्परोक्षधीः । सामग्र्युत्थापनात्पश्चात्प्रत्यक्षादपरोक्षधीः ॥

न च प्रत्यक्षादेरद्वैतगोचरत्वविरोधः, तेषामपि त्वदभिमतकूटयुक्तिभिस्तत्त्वमस्यादेरिवाद्वैतगोचरत्वस्थापनस्य शक्यत्वात् । यत्तु—प्रत्यक्षस्य न परोक्षात्परिभव इति, तदपि ज्वालैक्यबाधकभेदानुमानादिदर्शनेन निरस्तमेव । यदपि

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षाच्छास्त्रजन्यप्रत्यक्षस्य प्राबल्यमुक्तम्, तदप्यसत्, एकदोषप्रसूतत्वादेर्दर्शयिष्यमाणत्वात्।

प्रत्यक्षं ब्रह्म गृह्णाति यदि च ब्रह्मदृश्यता। अब्रह्मालम्बनत्वे तु कथं नु बलवत्तरम्॥

यत्तु पुनः अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धमिति, तावन्मात्राभ्युपगमेऽपि न नः काचित् क्षतिः। यत्तु शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वं दर्शितम्, तदपि हास्यम्; अन्यपरत्वस्य आकुमारं प्रसिद्धेः, साक्षात्कारहेतोर्मनसस्सहायतया दृढव्यवसायहेतुतामात्रेण वा तदुपपत्तेः। यथाश्रुतग्रहणे चक्षुरादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्। *श्रुतिस्मृती तु विप्राणां नयने द्वे इति हि श्रूयते। *वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिषु परोक्षव्यवसायमात्रमेवोच्यते। यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्ध्या निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं सिद्धमिति, तदप्यत्यन्तपरिहास्यम्; अकम्पनीयव्यवसायविवक्षया सुशब्दप्रयोगात्। यः पुनः *तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वादिति प्रयोगः, स तज्जन्यश्रावणज्ञानेऽनैकान्तिकः। अतिप्रसङ्गश्च, वाक्यान्तरेष्वप्येवं प्रयोक्तुं शक्यत्वात्। परिहारस्य च समत्वात्। विषयजन्येषु च व्याप्तेस्सङ्कोचात्।

न वाक्यजन्यताहेतुः प्रत्यक्षत्वे तु किं पुनः। अर्थजन्यत्वमेव स्यात्ततस्सोपाधिकस्त्वयम्॥

वाक्यविषयप्रत्यक्षेऽपि वाक्यस्यैवार्थत्वादर्थजन्यत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः। यश्च स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वाद्वेति, सोऽपि पूर्ववदेवानैकान्तः। दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वं दर्शितमेवेति। प्रतिप्रयोगश्च—विगीतं वाक्यं न स्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकम्, वाक्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्। तथा विगीता धीः न स्वविषये प्रत्यक्षा, वाक्यजन्यत्वे सति वाक्येतरविषयत्वात् स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत्। न चात्र श्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात्। न च दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येन तज्जन्यज्ञानेन वाऽनैकान्तिकता, तत्र साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात्। नच—पूर्वैरेव हेतुभिस्सप्रतिसाधनता, उपलम्भानुरोधेनानतिप्रसञ्जकव्याप्तिमूलतया प्रबलत्वात्, समत्वेऽपि प्रकरणसमत्वापादनदशायामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च। न च विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकता, अविशेषात्, शब्दान्तराणामपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य बाधकस्य च सत्त्वात्। न चाप्रत्यक्षार्थविषयतया तेषां तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यम्। तथाऽपि अयं घटः दशमोऽयमित्यादिवाक्यानां तत्प्रसङ्गात्। न चेह भवताऽपि शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमिष्यते, इष्यतां वा; तथाऽपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां तत्प्रसङ्गो दुर्वारः। तत्रापि मनस्सहकृतशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानं जायत इति साहसस्य सुशकत्वात्, तावतैव तेषां प्रत्यक्षार्थविषयत्वस्यापि सिद्धेरवान्तरविशेषानिर्धारणादिति। अस्तु वा विपक्षे बाधकाभावः। स तु पूर्वेषामपि समान इति। तथाऽपि प्रतिरोधमात्रं सिद्धम्। नन्वस्ति पूर्वेषां विपक्षे बाधकम्। आत्मविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्तिः, तथा हि; श्रुत्युपपत्तिभ्यां वाक्यार्थज्ञानादेव मिथ्याभूतसंसारनिवृत्तिरिति स्थिते प्रत्यक्षस्य भ्रमस्य परोक्षबाध्यत्वायोगेन प्रत्यक्षपरिशेषे ब्रह्मणि च सकलकरणागोचरे अनुमानादिषु च साक्षात्कारवैदेशिकेषु यदि वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानं न स्यात्, अपवर्गोऽपि न स्यादेवेति। इदमपि दण्डवातसूदितदर्वीकरनर्तनम्, अस्याः परिपाटिकायाः आरम्भ एव निरस्तत्वात्। यः पुनरसावूहः—अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदिति, अत्र तावद्वाक्यस्वरूपजन्यतद्विषयश्रावणसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनता, प्रत्यक्षज्ञानहेताविन्द्रियार्थसन्निकर्षे अर्थस्येन्द्रियस्य च तुल्यकक्ष्यत्वात्। अथ पुनः तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृत्तीति

साध्यं विशेष्येत, तथाऽपि परोक्षतद्वाक्यार्थानुभवसंस्कारसहकृतश्रवणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यस्वरूपसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनतैव; स हि प्रत्यभिज्ञात्मा विशेषणतया अर्थं विशेष्य तथा वाक्यं च विषयीकरोति । अथ तदर्थैकविषयकज्ञानवृत्तीति विशेषयसि, तथाऽपि [illegible] हेतोरनैकान्तिकता । तत्खलु सम्प्रतिपन्नेष्वपरोक्षेषु सर्वेष्वपि वर्तते, न [illegible]; *तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्ये तु ज्ञानेनैव वर्तते । *तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्योऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्तीति चेत्, हन्त तर्हि वाक्यैकपरिशेषप्रयासं विस्मृतवानसि । तथा सति [illegible] च, तत एव तत्कार्यसिद्धेः । यत्तु—परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रत्यनुमाने सिद्धसाधनत्वमुक्तं, तत्र यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाभिव्यापीति प्रयुञ्जीत, तदा किं ब्रूयाः ? श्रुतिविरोधात् [illegible] ब्रूम इति चेत्, हन्ताद्यापि त्वया [illegible] कूटसाक्षिणी कल्प्यते । सा तु यथार्थवादिनी न किंचित्त्वदभिमतं ब्रवीति । यत्तु—अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रतिबन्द्यनुमाने विपक्षे बाधकाभावाद्वैषम्यमुक्तम्, तदत्रापि समानमेव । अर्थापत्तेः कल्पकासिद्ध्यादिनिरस्तत्वात् । परोक्षादपि ज्ञानात् [illegible] प्रागेव [illegible] । प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्येनापि प्रत्यक्षेण बाधोपपत्तावन्यथासिद्धेः । अस्ति च योगिप्रत्यक्षमदृष्टविशेषसहकृतान्तःकरणजन्यमागमसमधिगम्यमास्तिकानाम् । श्रूयते हि *रामायणे*—*रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः । तत्सर्वं धर्मवीर्येण [illegible] ॥ इति ॥

यत्तु भाष्ये दर्शनसमानाकारत्वमुच्यते, तन्मोक्षसाधनभूताया ध्रुवानुस्मृतेरेव; न पुनर्धर्मवीर्यफलभूतयोगिप्रत्यक्षं निषिध्यते, तस्यापि श्रुतत्वात् । त्वदभिमतस्य तु श्रुतत्वं [illegible] तस्यैवासम्भवः । यद्यपि योगिप्रत्यक्षं [illegible], तथाऽपि तदधीनायाः परिशेषासिद्धेरन्यथासिद्धेश्चोपन्यासो नानुपपन्नः । *क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रह इति न्यायात् । यदि च यत्किंचिद्विपक्षे बाधकमित्यभिमानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोषि, तदा ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि भवादृशः कोऽपि तथा तदभिमत्याऽनुमिनुयादेव । एवं सिद्धसाधनत्वानैकान्तिकत्वा[illegible]दोषदूषितत्वादनुमानविशेषोत्प्रेक्षणमेव निपुणधियां [illegible] सूचयति । अत एवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयोगान्तरमनोरथोऽपि भग्नः । यत्तु—शब्दस्य [illegible] स्वतोऽपरोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सति अपरो[illegible], तत् तत्त्वमस्यादेरपरोक्षधीजनकत्वे वक्तव्यम्; तत्तु नाद्यापि सिद्ध्यतीति तत्प्रसङ्गो दुर्वारः । तदेवं वाक्यजन्यसाक्षात्कारसिद्धेः परिशेषात्तज्जन्यपरोक्षज्ञानेनैवाप्रतिबद्धसामग्रीसमुद्भवेन बाध इति स्थितौ श्रवणादिविधिनैरर्थक्यं प्रागुक्तं सुस्थितमेव । ततश्च श्रुतवेदान्तानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधो दुर्वारः । बाधितानुवृत्तिस्तु बाधिता । जीवन्मुक्तिं च विस्तरेण दूषयिष्यामः । तदेवमनुमानागमार्थापत्तीनां प्रतिक्षेपात् प्रत्यक्षोपमानादेश्च तत्रासम्भवात् त्वयाऽप्यनङ्गीकृतत्वाच्च निष्प्रमाणतया तत्त्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्ववचनं प्राचामाचार्यवन्दकानां प्रलोभन[illegible] इति ॥

॥ इति शतदूषण्यां शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादस्सप्तमः ॥ ७ ॥

———

॥ अथ साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वभङ्गवादः अष्टमः ॥ ८ ॥

शास्त्रैक्ये विषयाद्यभेदनियते सङ्गत्यधीनक्रमे कर्मालोच्य तदङ्गिकामथ परां विद्यामुपादित्सुभिः ।
यस्तद्धेयतया स्वयंफलतयाऽप्यारोहति ज्ञेयतां कुर्वीतैष विभुश्श्रिया सह मम स्वान्तं निजान्तःपुरम् ॥

इह तावदानन्तर्यार्थे प्रचुरप्रसिद्धिकमथशब्दमादौ प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्य तत्सम्भवे तदर्थतैवाभिमतेत्यङ्गीकार्यम् । तत्सम्भवश्च यदि नियतपूर्ववृत्तमसाधारणं तथात्वज्ञापने सप्रयोजनं च किमपि स्यात्, तदा स्यात् । अन्यथा न स्यात् । यथा—*अथ योगानुशासनमित्यादौ । न हि यदृच्छागतं यत्किञ्चिन्निमेषोन्मेषादिकं मक्षिकासञ्चारादिकं वा पूर्ववृत्ततयाऽत्र वक्तुं युज्यते, तस्य सर्वत्र सम्भवात्, अभिधानप्रयोजनविरहाच्च । अत एव सर्वपुरुषव्यापारसाधारणापेक्षितभोजनादिपूर्ववृत्तत्वोक्तिरपि निरस्ता, विशेषनियमाभावात् । अवधानात्ममनस्संयोगादिकमपि न विचारविशेषं प्रति विशेषहेतुः, सर्वशास्त्रसाधारण्यात् । सामग्री तु तथा स्यात्, तदुक्तिरपि यदि सामग्रीत्ववेषेण, तदपि सर्वकार्यसाधारण्यात् तदभिधाननैरर्थक्याच्च निरस्तम् । तेन सामग्रीविशेषविशेषकं विशेषकारणमेव वाच्यम् । अनन्यप्रयोजनाभिधानासाधारणनियतपूर्ववृत्तवस्तुगवेषणे नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तम्, तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासायां नियमेनापेक्षितत्वात्, तदुक्तेश्चाधिकारिविशेषप्रतिपादनार्थतया सप्रयोजनत्वाच्चेति यदुक्तं तत्परामृशामः ॥

तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत्कथंभूत इति । किमिदं वस्तु नित्यमिदं वस्त्वनित्यमित्येवमात्मा, उत नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तच्च नित्यानित्ययोर्धर्मः, हेयत्वोपादेयत्वे इत्यर्थः—इति *वाचस्पति*कल्पितप्रकार इति । तत्र न प्रथमः । तस्य वेदान्तश्रवणात्पूर्वमसिद्धत्वात् । तत्रैव ह्यात्मादेर्नित्यत्वं वियदादेश्चानित्यत्वं विविच्यते । तथाचान्योन्याश्रयणम्—वेदान्तश्रवणे सिद्धे नित्यानित्यविवेकधीः । नित्यानित्यविवेकेन वेदान्तश्रवणं त्विति ॥ अथ यदि शास्त्रान्तरात्तद्विवेक इति मन्यसे, तदा विपरीतविवेकापत्तिः । वियदादयो वैशेषिकादिभिर्नित्या एव परिगृह्यन्ते ; आत्मादयश्च सौगतादिभिरनित्या असन्तो वा । अथादूरविप्रकृष्टसांख्ययोगशीलनेन तद्विवेक इति चिन्तयसि, तर्हि तत्रैवात्मानात्मविवेकसिद्धेः किं ब्रह्ममीमांसया ? अनन्यलभ्यं हि शास्त्रफलम् । विशेषज्ञप्त्यर्थमिति चेन्न, निर्विशेषे तदयोगात् । आत्माद्वैतसिद्ध्यर्थमिति चेन्न, स्वात्मनो नित्यनिर्लेपत्वादिव्यवसायमात्रेण समीहितसिद्धौ स्वव्यतिरिक्तात्मसदसद्भावचिन्तनस्य ध्वाङ्क्षदन्तपरीक्षायमाणत्वात् । आत्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वावसायार्थमित्येतदपि तत एव दत्तोत्तरम् । तस्य सौगतसमयेऽपि सुलभत्वाच्च । उक्तं हि *योगाचारेण*—*अविभागोऽपि वित्त्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति । अथ वेदविरुद्धतन्त्रत्वात्ततो न निश्चय इत्याशयः ; तर्हि सूत्रकारैरेव तद्वन्निराकरिष्यमाणसांख्यादितन्त्रैरपि नाश्वसिहि । न हि तद्वा तादृग्वेति कश्चिद्विशेष इति न्यायात् अविरुद्धांशं स्वीकुर्म इति चेत्, कस्तर्हि सौगतेषु ते प्रद्वेषः ? तेष्वपि भवदुपजीव्या बहवोऽर्थराशयस्सन्ति । कथं चायमर्थो न विरुद्धः अयं तु विरुद्ध इति वेदान्तश्रवणात् पूर्वमवगच्छसि ? तथा च तत्राप्यन्योन्याश्रयणम् । हितोपदेशिपित्रादिवचनविस्रम्भादिति चेत्, तर्हि तत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकोऽपि सिध्यति, किं सांख्यादिकपोलजलकणिकास्वादेन ? अस्त्वेवमपि, का नो हानिरिति चेत्; वेदान्तश्रवणहानिः । तदुपदेशमात्रेणालसास्तिकवत् समस्तार्थविस्रम्भोपपत्तेः । सर्वस्यापि विवेकस्य आत्मानात्मविवेकार्थतया तत्सिद्धौ ज्ञातव्यान्तरपरिशेषाभावात् । परिशेषे च निर्गुणत्वव्याघाताच्च ।

ख्यातिलाभपूजार्थप्रवचनादिकौतुकात्स्वयं तत्परीक्षणमिति चेत्, हन्तैवं साधु [illegible] । कामक्रोधादेरेव वेदान्तश्रवणनिमित्तत्वेनोपादानात् । [illegible] च नित्यानित्यवस्तुविवेकादेः कोपयोगः ?

अथ वेदान्तमीमांसाश्रवणस्य स्वयं विमर्श इति, तदपि न, अर्थनिश्चयसिद्ध्यर्थत्वाद्विमर्शस्य । निश्चयो यद्युपदेशात् सिध्यति, किं वृथा प्रयासेन ? अन्यथा [illegible] स्यान्मीमांसाश्रवणस्य । न च मीमांसाश्रवणस्य वैधत्वमिति प्रागेव समर्थितम् । अस्तु च वैधत्वम्, तथाऽपि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यापि स्वेतिकर्तव्यतया मीमांसाधीनस्यैव विधिना स्वीकारात्, तथाविधस्य च तस्य [illegible] पूर्वत्वसिद्धिः । यदि च वैधं वेदान्तश्रवणमिच्छसि, तदा कर्ममीमांसायां कुतस्ते कोपः ? श्रूयते हि—* स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति । तेन [illegible] ब्रह्मभागश्रवणमिति सिध्यति । न तावदनधीतवेदस्य वेदान्तश्रवणमुपपद्यते, अनधिकारात् । न चोपनिषन्मात्राध्ययनं कस्यचित् शास्त्रार्थः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यखण्डग्रहणात् । [illegible] । कृत्स्नाध्ययनेन कृत्स्नार्थविचारमेव विधिः प्रयुङ्क्ते । तथा च ब्रह्मविचारात्पूर्वं पश्चाद्वा कर्मविचारोऽपि कर्तव्य एवेति पश्य । तथा च सति यदि साधनचतुष्टयसम्पत्तिपूर्वकमश्रूयन्त वेदान्ताः, कथमसौ पुनरनपेक्षितं विरुद्धत्वाभिमतं कर्म जिज्ञासेतेति परिशेषात्कर्मविचारस्य पूर्वत्वसिद्धिः । यदा तु कर्म पूर्वं विचारितम्, तदा * परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेद[illegible]श्रुतिसिद्धप्रकारेण ब्रह्मबुभुत्सा संभवतीत्यतोऽपि क्रमनियम इति कर्मविचारस्य पूर्ववृत्त[illegible]श्रवणीयम् । एवं रागप्राप्तश्रवणपक्षेऽपि क्रमसिद्धिः, रागोऽपि हि [illegible]वेदभागार्थस्य कर्मब्रह्मभागयोरविशेषेण सातिशयनिरतिशयसमस्तपुरुषार्थ[illegible] प्रवर्तने क्रममपेक्षमाणः स्वाध्यायानां सर्वेषां प्रायशः कर्मोपक्रमत्वात् सारस्वताङ्गवत् मुख्यक्रमानुरोधेन [illegible] प्रयुञ्जानः, * काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ इति न्यायेन त्रिवर्गे [illegible] चापेक्षमाणः, * यज्ञेन दानेनेत्यादिना यज्ञाद्यङ्गकोपासनविधौ यज्ञादिदृष्टान्तेषु यज्ञादिकल्पने च [illegible] पूर्वमेव कर्मविचारापेक्षं पश्यन् [illegible]द्ध्यर्थतया ब्रह्मदृष्टिरूपतया च शारीरके मुख्यसङ्गतस्योद्गीथविद्यादेश्च कर्माङ्गाश्रयतया [illegible] कर्मब्रह्ममीमांसयोः क्रमेण पुरुषं प्रवर्तयति । किंच प्रसङ्गचिन्तितस्याप्यर्थस्य प्रकृते केनचिदुपयोगेन भवितव्यम् । तत्र यद्यपि विद्यारूपत्वाविशेषादिहोद्गीथविद्यादीनां प्रसङ्गस्सम्भवति, तथाऽपि तच्चिन्तनस्यात्र क उपयोगः ? कर्मिणां तदनुष्ठानेन कर्मसाद्गुण्यार्थमिह चिन्तेति चेन्न; कर्मनिष्ठस्यात्र शास्त्रे त्वयाऽधिकाराभावकथनात् । अथ यदि कर्मविन्मध्ये समागत्य स्वोपयुक्तांशं कंचिच्चिन्तयत्विति मन्यसे, तदसत्; अनिरूपितब्रह्मस्वरूपस्य ब्रह्मदृष्टिरूपासु तासु चिन्तनानवकाशात् । तदाह —* उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीत्यादि । अथ स एव कर्मार्थं ब्रह्मापि चिन्तयेत्, तर्हि तत एवैकशास्त्र्यं तावत्सिद्धम् ॥ प्रागुक्तनयेन क्रमश्च । गुणप्रधानभाववैपरीत्यमेव तु भवता साधितम् । ब्रह्मविदस्तु तच्चिन्तया कोपयोगस्त्वन्मते ? कर्मविद्भ्यस्तदुपदेश उपयोग इति चेत्तर्हि कर्मापि चिन्तयेदविशेषात् । अथ विविदिषार्थकर्मसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थमिति पश्यसि, तथाऽप्यनुपयोग एव; विविदिषायां जातायामेव श्रवणे प्रवृत्तेः, तत्रापि पूर्ववत्परोपदेशार्थत्वायोगात् । कर्मणां च वेदनाङ्गत्वस्य प्रागेव [illegible]न् न विविदिषाङ्गकर्मसिद्धिः । ब्रह्मविद्याभ्यः

पृथक्करणमेव प्रयोजनमिति चेन्न, तस्यैकाधिकरणमात्रसाध्यत्वात्, तथाचात्र चिन्तनस्यादर्शनात् प्रकारान्तरैरेव तु बहुशोऽत्र तासां चिन्तनात्। एवं कर्मविन्निरूपणे ब्रह्मवेदनापेक्षणात् ब्रह्मनिरूपणे च कर्मवेदनसापेक्षत्वात् अन्यतर-विदोऽशक्यनिरूपणात्सूद्गीथविद्यासूभयविद एव चिन्तनावकाश इति फलितम्। शारीरके च ब्रह्मस्वरूपनिरूपणानन्तरमेव तच्चिन्तनं सूत्रितम्। तस्मादत्रैव साक्षात्सङ्गतस्य तच्चिन्तनस्य प्रधानोपयोगापेक्षायामङ्गभूतकर्मसमृद्धिद्वाराऽङ्गिनो वेदनस्य शीघ्रनिष्पादनं नाम महानुपयोगः। तदप्याह—* तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादकानीति तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानीति ॥

किंच, * अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ इति न्यायात्कर्ममात्रेण चेदमृतत्वं लभ्येत, कः पुनः कर्माङ्गकात्कर्मसमुच्चिताद्वा ज्ञानादमृतत्वं लिप्सेतेत्येतदप्युक्तं प्रागेव। अतोऽपि कर्मण्येव प्राक्प्रवृत्तिः। कर्मणि तु निरूपिते न्यायपरिश्रान्तचेतसस्तयोत्तरोत्तरातिशयितकर्मविधा-नादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवसाय तत्संवादकानि च * परीक्ष्य लोकानित्यादीनि वाक्यानि प्रागापातधी-जनकान्यपि निरूपितसंवादाद्यथाश्रुतार्थानि सामान्यतो निश्चित्यानन्तस्थिरफलस्य केवलकर्मभिरलभ्यतां मत्वा प्राचीन-कर्मोपस्कृतज्ञानसाध्यानन्तस्थिरफलापातप्रतीत्या प्रतिबन्धकरहितया सञ्जातबुभुत्सातिशयः शारीरकशास्त्रमारभेतेति स्थित-मेतत्। कथंच नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धये शास्त्रान्तरावकाशः? प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षितया यथोपलब्धकुक्षि-भरेर्बालस्य शास्त्रान्तरावतारशङ्काऽपि नास्ति; उपनीतस्य वेदाध्ययने नियुक्तत्वात् अधीतवेदस्यापि तदर्थविचारे विधिना रागेण वा प्रेरितत्वात् तयोश्च विंशतिलक्षणीश्रवणमन्तरेणानुपरमात्। अक्रमप्रवृत्तांस्तु न शास्त्राधिकारिण इति स्वीकुर्मः। अन्यथेदानीमेव अकृतव्रतस्य अनधिगताङ्गस्य लिखितपठितस्वाध्यायस्यैव मीमांसाधिकारप्रसङ्गात् सौगतादीनामप्यस्मन्मतदूषणार्थिनां ब्रह्मविचाराधिकारप्रसङ्गाच्च। अतो हेत्वन्तरान्नित्यानित्यवस्तुविवेकोऽयमाशामोद-कायते। तेनान्यस्मात्तदसिद्धौ न तद्वतो ब्रह्मविचारः, तेनैव तद्वत्तेति तु मिथस्संश्रयः पुनरुन्मज्जति। एतदभिप्रायेण भाष्यम्—* नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्त इत्यादि। एतेनैव द्वितीयोऽपि कल्पो दूषित इति भाष्यकाराभिप्रायः। तथा हि। यदि नित्यानित्यौ पदार्थौ प्रमाणेन निश्चित्य तद्वते हेयोपादेयत्वे विविच्येते तदा पूर्वोक्तमेवोत्तरम्, चक्रकापत्तेः। अथ नित्यमस्ति चेत्तदुपादेयमनित्यं चेदनुपादेयमित्येवमात्मविवेकः, तदपि मन्दम्; अपुरुषार्थत्वे नित्यस्याप्यनुपादेयत्वात्, अनित्यस्यापि पुरुषार्थतायामुपादेयत्वात्। अत एव ह्यनित्य-स्वरूपस्य मोक्षसाधनस्यानुष्ठानम्। अथ पुरुषार्थेषु नित्यमस्ति चेत्तदेवोपादेयमिति विवेकः; एवंविधसंशयात्मक-विवेकस्तु शास्त्रान्तरे कर्मविचारेऽपि प्रवर्तयितुमलमिति नासाधारण्यम्। तत्रापि हि * अपाम सोमममृता अभूम, अक्षय्यँ ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवतीति नित्यफलापातप्रतीत्या संशय उपपद्यते। वस्तुतस्तत्र नित्यफलं नास्तीति चेत्किमतः? अधिकुर्वाणस्य तदनिश्चयात्। आप्तवाक्यादेवादौ निश्चिनोतीति चेत्; तर्ह्यत्रापि तत एव नित्य-मस्तीति निश्चिनुयादिति * नित्यमस्ति चेदित्येवंरूपप्रद्युपनिबन्धनानुपपत्तेः। तथा निश्चये च प्राग्वदेवोत्तरम्। यदि नित्यमस्तीति सामान्यतो विस्रम्भः; तर्हि इदं नित्यमिदमनित्यमिति विविच्योपादिष्टेऽपि शक्यं विश्वसितुम्; तथाच वृथा वेदान्तवाक्यविचार इति।

याच शमदमादिसाधनसम्पत्, सा किं [illegible] विवक्षिता; उत * शान्तो दान्त इत्याद्युक्तजितेन्द्रियत्वरूपेति । [illegible]च्छामः, [illegible] नासौ वेदान्तश्रवणे विशेष इति नात्र तद्विवक्षा युक्ता । [illegible]ऽपि हि [illegible] । द्वितीया तु न श्रवणं प्रति साधनम्, * शान्तो दान्त [illegible] भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति दर्शनसाधनतया तच्छ्रुतेः । न च तद्दर्शनं श्रवणफलमिति [illegible] शमादीनामिति वक्तुं युक्तम्; श्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यादिदोषप्रसङ्गात् । अवि[illegible] निरस्तत्वात् । एषां च शमादीनां ब्रह्मविद्या[illegible] साधनलक्षणे शमदमाधिकरणेऽवगन्तव्यम् । अत एते शमादयः कथं [illegible] स्युः? अयमत्र संग्रहः—शान्त्यादयो विधास्यन्ते विद्याङ्गत्वेन संयुताः । शास्त्रारंभे कथं [illegible] ॥ इदं चोक्तं भाष्ये—* नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्चेत्यादिशब्देन संग्रहात् । तथा शमादीनां साधनत्वावगतेः कर्म[illegible] कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्य दुस्त्यजत्वमप्युक्तम्—* एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम्, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्तीय इति । यद्यपि [illegible] श्रुतिलिङ्गादयोऽपि व्युत्पादयितुं शक्यन्ते, तथाऽपि [illegible] एव तद्व्युत्पादनं प्राप्तमिति सिद्धोपयोगमात्रमत्र कर्तव्यम्, न पुनस्तद्व्युत्पादने [illegible] । इदं च [illegible] प्रदर्शनार्थम्; कथं वेदप्रामाण्यस्थापनमन्तरेण तदर्थभूतब्रह्मविचारोऽपि स्यात्? तत्प्रामाण्यं च प्रथमाध्यायसाध्यम्, कथं च [illegible] शास्त्रार्थानां वा द्वैतीयभेदाभावे दुरनुष्ठानतादुःस्थं प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं भवेत्? कथं वा विद्याख्येषु शास्त्रार्थविशेषेषु भेदाभेदचिन्तावकाशः? तेन शब्दान्तरादयो द्वैतीया विशेषतश्चिन्त्याः । [illegible] दर्शितस्थलान्तरे भाव्यः, श्रुतिलिङ्गादेस्सर्वत्राप्रेक्षणात् । उद्गीथविद्यादेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वादिविमर्शस्तु [illegible], षोढाविभक्तपाञ्चमिकक्रमप्रमाणापेक्षिणी च चिरा[illegible], [illegible] च [illegible]स्थापना । एवं * तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इत्यादिष्वप्यतिदे[illegible]पेक्ष[illegible] । सूत्रकारोऽपि * तदुक्तमित्यादिना कर्ममीमांसायां [illegible] पृथक्सिद्धानुदाहरतीति भवद्भिरपि व्याख्यातमेव । न चायं शारीरके वक्तव्यमेव तन्द्रालुतया परोपजीवनेन दर्शयतीति वाच्यम्, तत्रतत्रैव तत्सङ्गतेः स्थापितत्वात् । न च प्रसिद्धैर्न्यायैः स्वयमेव वेदप्रामाण्यादिकं विचारयामः, किं जैमिनीयेनेति वाच्यम् । तथाऽपि कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्य दुष्प्रनिक्षेपत्वात् । तत्र विचारसागरे परिप्लवमानानां यदि जैमिनिना कर्णधारायितम्, स एष क्षम्यतामपराधः । एवं च लोकोत्तरप्रज्ञेन भवता बादरायणीयमपि नादरणीयमविशेषात् । न चायं [illegible]ऽर्थस्वभावादापतन् जैमिनीयो बादरायणीयो वा, येन तत्राभ्यसूयिष्यसि । अतः कार्त्स्न्येन [illegible] शमादिसाधनत्वावगतेस्तार्तीयापेक्षाभाषणम् ।

यद्यपीहामुत्रफलभोगविरागमुमुक्षुत्वे पूर्ववृत्तत्वेन भाषिते (यद्यपि इहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेत्युभयं [illegible] सप्रयोजनाभिधानं चेत्यभ्युपगच्छामः, तथोक्तं भाष्ये) * अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनीति; तथाऽपि पुरुषप्रवृत्तिक्रमविशेषसूचनस्वारस्यात्, कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वोक्त्यैव तयोरप्यर्थलब्धत्वात्, अनन्तस्थिरफलतया प्रथममापातप्रतीतकर्माख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिसूचनेन

निर्विघातब्रह्मविचारारम्भद्योतनात्, यज्ञादिवाक्यार्थापेक्षितपदार्थनिश्चयवत्तव्यञ्जनाद्यथावस्थितब्रह्मतदुपासनादितत्त्वावगम-हेतुभूतन्यायकलापशीलनोद्भेदात् अपवर्गोपायभूतोपासनापेक्षितानभिसंहितफलसहकारिवर्गस्वरूपनिश्चयांशोपजीवनाभिप्रायाच्च कर्मविचारस्यैव पूर्ववृत्तत्वोक्तिः प्रयोजनवत्तामेतीति तामेवाद्रियामहे । अव्यवहितं पूर्ववृत्ततया वक्तव्यमिति चेत्तर्हि मुमुक्षुत्वमेकमेव त्वयाऽपि वक्तव्यम् । तदर्थतया पूर्वेषामुक्तिरिति चेत्तुल्यम् । प्रयोजनाधिक्यं मिथस्संश्रयाद्यभावश्च विशेषः । एतेन तापत्रयाभिहतिपूर्ववृत्तत्ववादिनोऽपि प्रत्युक्ताः, तापत्रयाभिहतिमात्रस्य मन्त्रौषधिनीतिशास्त्रादिप्रवृत्ति-साधारण्यात् । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णापर्यन्तायास्तु तस्याः कर्मविचारसापेक्षत्वस्थापनात् । तथोक्तं साङ्ख्यैरपि— * दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदुपघातके हेतौ । दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्ताऽत्यन्ततोऽभावात् ॥ दृष्टवदानु-श्रविकस्स ह्यविशुद्धः क्षयातिशययुक्तः ॥ इति । एवं कर्मपरीक्षोपबृंहितैव सा भाष्येऽप्युक्ता— * तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्य इति । श्रुतिश्च— * परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् इत्यादिका । अतः * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र न साधनचतुष्टयाद्यानन्तर्यं सूत्रकृदभिप्रेतम्, अपि तु कर्मविचारानन्तर्यमेव । तथा च वृत्तिकारः— * वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति । अयं च पक्षो *भास्करै*रप्यङ्गीकृतः । *निरीश्वरमीमांसकै*रपि * कृत्स्नाध्येतु-र्निश्शेषवेदार्थविज्ञानाय मीमांसारम्भ इति वदद्भिः कर्मोपक्रमं शास्त्रमर्थतो ब्रह्मविचारशिरस्कमित्यभ्युपगन्तव्यमेव । न च द्वादशाध्यायमात्रे शास्त्रं पर्यवसितम्; *शबरस्वामिप्रभृतिभिः* सङ्कर्षकाण्डांशस्थसूत्रोपादानात्, शास्त्रान्तरत्वादुपनिषद्भाग-चिन्तेति पक्षस्य च त्वदीयैः कैश्चित्परिग्रहादिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वभङ्गवादः अष्टमः ॥ ८ ॥

॥ अथ कथानधिकारवादः नवमः ॥ ९ ॥

हयग्रीवसुधासिन्धुहर्षहेषारवोर्मयः । जयन्ति वादवेलान्तक्षिप्तबाह्यकुदृष्टयः ॥

विस्तरेण कुदृष्टिमतमनुभाष्य * तदिदमित्यादिना, * न्यायानुगृहीतवाक्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्य-विद्भिरनादरणीयमित्यन्तेन शिष्यान्प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्यायं भावः, सौगतानामिव प्रच्छन्नसौगतानामपि कथायामनधि-कार इति । *वेदार्थसंग्रहे* च स्पष्टमाह— * सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्ववस्तुमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाण-पारमार्थ्यानभ्युपगमाद*भियुक्तै*र्वादानधिकार एव प्रतिपादितः— * अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः । इति । अयमाशयः-—यदि प्रपञ्चमिथ्यात्ववादी वादाधिकारिताम् । भजेन्माध्यमिकस्यापि भवेद्वादाधिकारिता ॥ तथा च ब्रह्म-तत्त्वं ते निर्गुणं निष्प्रमाणकम् । कथं मध्यमबौद्धस्य विवादैर्नोपलप्यते ॥ एतच्च विस्तरादुपपादयामः । तत्र यत्ताव-त्खण्डितम्—कथकयोः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कस्य हेतोः? किं तत्सत्ताभ्युपगमसाहित्यनियतस्य व्यवहारस्यान्यथा प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्? उत तद्व्यवहारं प्रति तस्य हेतुत्वात्? लोकव्यवहारसिद्धत्वात्? तदनभ्युपगमस्य कथाफलाति-प्रसञ्जकत्वाद्वा? न प्रथमः, तमन्तरेण तत्तीर्थकैरैस्तदनुसारिभिश्च व्यवहारस्य प्रवर्त्यमानत्वात् । अन्यथा भवतस्तन्निरास-प्रयासानुपपत्तेः । साधनबाधनक्षमो व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमसाहित्यनियत इति तमन्तरेण तत्क्षमत्वं न स्यादिति चेन्न; साधनबाधनक्षमत्वं प्रति सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । सत्त्वाद्यभ्युपगमे सत्यप्याभासे तदक्षम-

त्वस्य सर्वसंमतेः । असद्वाक्ये चाभासत्वस्य तुल्यत्वात् । सत्ताभ्युपगमाभावेऽनभ्युपगमे सत्ताभ्युपगमेन भवद्व्यवहार एवाभास इति विपर्ययप्रसङ्गात् । अस्ति च सत्ताभ्युपगमे सत्यपि असिद्धविरुद्धादेराभासत्वम् । ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाभावे व्यवहारस्यैव धर्मिणोऽसिद्धौ तस्य कथमाभासत्वसाधनम्? कथं वा सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वादिप्रयोजकावधारणमुखेन दूषणदूष्यादिव्यवस्थापनम्? सर्वेषां व्यवहाराणां प्रमाणाधीनत्वात्; मैवम्, सत्ताभ्युपगममात्रेण प्रसिद्धिसिद्धेः प्रमाणादिनिमित्तकं व्यवहारोपपत्तेः । उक्तञ्च *इष्टसिद्धिकारैः*—*सत्यं प्रसिद्धिरस्ति, अत एव व्यवहरामः, किंतु नास्या मूलं पश्याम इति । यथा प्रमाणादीनि सद्रूपाणि स्वीकुर्वता भवता प्रमाणं साधकं न तदाभास इत्यादि व्यवह्रियते, तथा व्यवहारिभिरेव सर्वैः प्रमाणादितत्त्वस्वरूपचिन्तायामुदासीनैः कथा प्रवर्त्यतामिति ह्यादिशामः । यदि चैवं नानुमन्यसे निग्रहस्थानत्वमस्वारोपिते सत्ताभ्युपगमपक्षे । तथाऽपि मां प्रति त्वदुक्तमाश्रयासिद्ध्यादिदूषणं दुर्वचम्; दूषणं हीदं कथायां प्रवृत्तस्यैव वाच्यम्, न पुनराहरतो विहरतो वा । सा च कथा कयाऽपि मर्यादया प्रवर्तनीया ।

तत्र वादिप्रतिवादिभ्यां सत्त्वाभ्युपगमे तादृक्पर्यनुयोगानवकाशः । उभाभ्यामसत्त्वाभ्युपगमे परस्येव स्वस्यापि प्रसङ्गः । एकेन सत्त्वमितरेण चासत्त्वमभ्युपगम्य प्रवर्तितकथेनेदं दूषणमुच्यते चेत्, तद्वदेव कथान्तरस्यापि प्रसक्तिरनिवार्या; कथानियमस्य चोभयाभ्युपगमप्रकारानुरोधित्वात् । अन्यथा कस्य स्वेच्छया त्वदुक्तेऽपि, वाङ्मात्रेणापि दूषणप्रसङ्गेन जयपराजयव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात् । यश्चैकस्तस्यां कथायां प्रमाणादितत्त्वनिरूढानि तस्यैवैषां नियमभरयन्त्रणा । अथोभाभ्यामपि प्रमाणादितत्त्वानभ्युपगमैकमतिना व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा प्रारब्धायां कथायां दूषणमिदमुच्यते, तदा स्वाभ्युपगमविरोध एव त्वयैवापादितः स्यात् । अथ दुर्वैतण्डिकेन कथां बद्ध्वा तस्यैव दूषणं न ब्रूमः; अपि तु शिष्यादीन् प्रति तस्य कथानधिकारं दर्शयाम इति चेन्न; शिष्यादीन् प्रत्यपि *चार्वाकसौगतमायावादिनामय* दोष इति वक्तव्यम्; स च दोषो निग्रहस्थानात्मा, तस्य कथानन्तरप्रसङ्गादेः न तद्बाधक्षमः; न च कथामन्तरेण निग्रहः । नापि द्वितीयः, सत्ताभ्युपगमाभावेऽपि प्रमाणादीनां व्यवहारहेतुत्वस्य माध्यमिकादिषु प्रदर्शितत्वात् । अथ व्यवहारहेतुत्वादेव प्रमाणादीनां सत्त्वम्, सत्त्वाच्च तदभ्युपगमः, असतोऽभ्युपगमायोगादित्युच्यते तदपि न; अस्याप्यर्थस्य कयाऽपि नियमस्थित्या प्रवर्तितां कथामन्तरेण दुस्साधत्वात् । ततश्च सिद्धा सत्ताभ्युपगमात्पूर्वं कथाप्रवृत्तिः । न च साऽपि नियमस्थितिसत्ताभ्युपगमगर्भेति वाच्यम्; तत्त्वावधारणपरपराजयौपयिकोभयसंभावितव्यवहारनियमसमयबन्धमात्रेण समीहितसिद्धेः । न च समयबन्धेऽपि सत्ताभ्युपगमगन्धः, प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्यं परस्परं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं प्रदर्शनीयम्, तद्व्युत्पादने तद्वतो भङ्गो व्यवहर्तव्यः, अन्यथा तद्व्युत्पादनासमर्थस्य अ[न्य]भग्नस्तु जेतेति व्यवहर्तव्यः, प्रामाणिकत्वेन प्रतीतः पक्षस्तत्त्वमिति व्यवहर्तव्य इत्येवमादिस्वरूपे नियमबन्धेऽपि सत्ताभ्युपगमप्रसङ्गाभावात् । न च समयबन्धेऽपि हेतुर्वाच्यः, स च कथाप्रवृत्तिमन्तरेण न वक्तुं शक्य इति सत्ताभ्युपगमहेतुत्वाभिधानविषयप्रत्यवस्थानप्रतिबन्द्यवतारः, तत्त्वनिर्णयविजयमूलत्वेन लोकसिद्धस्याविचारितरमणीयस्य व्यवहारनियमस्य हेतुमन्तरेण वादिभ्यां द्वाभ्यामपि स्वेच्छयैव ग्रहणात् । न चैवं प्रमाणानभ्युपगममात्रेण विचारतद्विषयतत्फलविप्लवप्रसङ्गः, अनादिपारम्पर्यागतस्य लोकव्युत्पत्तिसंवादिनस्तस्यासंभवान्यथाभावाभावरूपस्वतश्शुद्धिसिद्धत्वात् । न च प्रमाणादिसत्ताऽपि स्वेच्छयैवाङ्गीकार्या; व्यवहारनियममात्रेणैवान्वयव्यतिरेकवता निरपेक्षेण कथाप्रवृत्तितत्फलोपपत्तौ तादृशेतरनिरर्थकसत्ताभ्युपगमायोगात् । नापि तृतीयः, लोकव्यवहार

इति प्रामाणिकव्यवहारविवक्षायां तस्य विचारप्रवृत्तिमन्तरेण दुर्निरूपतया तदर्थमेव पूर्ववन्नियमस्य गवेषणात्; पामरादिव्यवहारविवक्षायां निर्मूलव्यवहारशरण्यस्य ते शरीरात्मत्वादयोऽपि स्वीकर्तव्यास्स्युः, पश्चात्तनबाधात्तत्परित्यागश्चेत्प्रमाणादिसत्ताऽपि सामान्यतो विशेषतश्चास्मदुक्ताभिर्युक्तिभिर्बाध्यमाना परित्याज्या। अथ बाधाभावात्तत्परिग्रहः, तथाऽपि न लोकव्यवहारस्य तत्परिग्राहकता, बाधाभावविचारे च पुनर्नियमान्वेषणावतारः। नापि चतुर्थः, प्रमाणादिसत्तामभ्युपगच्छता त्वयेव तत्सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनेन मयाऽपि तथाविधस्यैव व्यवहारनियमस्यावलम्बनात् तस्य च मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वे त्वां प्रत्यपि तुल्यप्रसङ्गस्स्यात्। यथा चाभ्यवहारादिव्यापारेष्वपि सत्तामनिच्छतां माध्यमिकादीनां तत्फलनियमः, तथाऽत्रापि। ननु व्यवहारनियमसमयबन्ध एव सत्ताभ्युपगमोऽनुप्रविष्टः; व्यवहारोऽपि हि क्रिया, सा च निष्पादनात्मिका; तच्चासतस्सद्रूपताप्रापणम्, प्रमाणादिभिर्व्यवहर्तव्यमित्यत्र प्रमाणादेः करणत्वं नियमान्तर्गतम्; तच्च कारणत्वविशेषः, कारणत्वं तु नियतपूर्वकालसत्त्वम्, दूषणसत्त्वे भङ्गः, साधनाङ्गभूतव्याप्त्यादिसत्त्वे च तद्विषयस्तत्त्वमिति च नियम्यते; अतो व्यवहारनियमसमयबन्धादावेव व्यवहारक्रिया तत्कारणदूषणसाधनाङ्गादेस्सत्त्वं कण्ठोक्तमिति कथं सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भ इति' मैवम्; एभिरपि सत्तानभ्युपगमबाधकैः कथायां प्रवृत्तायामेव सत्ताभ्युपगमस्य प्रसाधनीयत्वात्; ततश्च पूर्वोक्तबाधाया दुस्तरत्वात्॥

॥ इति शतदूषण्यां कथानधिकारवादः नवमः ॥ ९ ॥

॥ अथ निर्विशेषस्वयंप्रकाशवादः दशमः ॥ १० ॥

विचित्रं यत्स्वेन स्फुरति विषयाधारभिदुरं तदेव ब्रह्मैकं विगुणमपि साक्षात्कृतमिति।
वदन्तो वैयात्याद्बहुविहतिवात्याहतधियो विधूयन्ते हन्त श्रुतिशतशिरश्शूलवचसः॥

य एष मन्त्रवादः, यद्यपि प्रमाणानि सर्वाण्यपि सविशेषमर्थमभिनिविशन्ते; तथाऽपि स्वप्रकाशाध्यक्षसिद्धनिर्विशेषसंवित्सद्भावे न विमन्तव्यम्, अन्यथा धार्ष्ट्यात् सर्वापह्नवस्यापि दुर्निवारत्वात्। किंच संवित्स्वप्रकाशत्वं तावत्तूष्यन्तविदां सर्वेषामविगीतम्, तत्र प्रकाशात्मतामात्रेण स्वतस्सिद्धायां संविदि न जडस्वरूपधर्मानुप्रवेशावकाशः। प्रकाशात्मकास्तु न तत्त्वतो विवेक्तुं शक्यन्ते, अन्यथा तेषां परप्रकाश्यतया प्रकाशात्मत्वासिद्धेः। न च स्वरूपमात्रस्वप्रकाशे अन्यतो धर्मसिद्धिरिति वाच्यम्; अनुपलभ्यमानसाधनात् तद्बाधनस्य लघुत्वात्, निर्विशेषत्वानुभवेन तन्निरासव्याघातात्, सविशेषानुभवानां तदपेक्षया दुर्बलत्वात्; ते हि तद्विषयतयैव लब्धसत्ताकाः प्राथमिकेन सर्वसाक्षिणा निरपेक्षेण दुष्टकारणशङ्कादवीयसा स्वानुभवेन सह न स्पर्धितुमर्हन्ति। तादृशस्वप्रकाशस्य तु भ्रान्तित्वोक्तौ संविदसिद्ध्या सर्वासिद्ध्यापातात्। न च बाधकाभावेन भ्रान्तित्वम्, न चाननुभवेनैव बाध इति वाच्यम्, न चात्र योग्यानुपलम्भः, करणाद्ययोग्यत्वेन विशेषणासिद्धेः; स्वयोग्यत्वेऽपि स्वेनानुपलम्भायोगेन विशेष्यासिद्धेः। न च नरविषाणादिसद्भावोऽप्येवं साधयितुं शक्य इति वाच्यम्; तस्य स्वसिद्ध्या समर्थने तस्यैवानुभूतित्वात्, अन्यतस्तु तदसिद्धेः, साधने च बाधात्। यद्यपि जागरस्वप्नयोर्विचित्रबाह्योपलम्भकलुषितधियोर्न तद्विविक्तावभासः; तथाऽपि सुषुप्तिमदमूर्च्छासमाधिमुक्त्याद्यवस्थासु तस्यैव साम्राज्यम्। न च सुषुप्त्यादिषु तत्प्रकाशस्य प्रतिबुद्धेन प्रतिसन्धानप्रसङ्ग इति वाच्यम्; इष्टप्रसङ्ग-

रूपत्वात् । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषम्, सुखमहमस्वाप्समिति तादात्विकज्ञानसुखसाक्षितया तत्प्रतिसन्धानात् । तदेव [illegible] संवादकतया वाऽनुग्राहकमनुमानागमादिकमप्याद्रियामहे न वेति ।

तत्रोच्यते—किमसौ निर्विशेषा संवित् स्वप्रकाशसिद्धेति स्वयं सैव भूत्वा प्रतिपादयति? अथ ततोऽन्य एव तटस्थतामुपलभ्य? न प्रथमः, [illegible] । अन्यथा तस्या एव विषयादिवैशिष्ट्यस्यावर्जनीयत्वेन स्वनिर्विशेषोक्तेरलीकवादत्वप्रसङ्गात् । [illegible] इति चेन्न; तदनुल्लेखे तन्निषेधोक्त्ययोगात् । तदुल्लेखे तु विशिष्टप्रकाशावश्यंभावात् न स्वेन निर्विशेषप्रकाशः । नापि द्वितीयः, स तु तामुपलम्भमानः ततोऽन्यया वा तयैव वा स्यात्, [illegible], [illegible] । उत्तरत्रापि सर्वलोकसंमतां संविदमेव तथोपलभते ततोऽन्यां वा? आद्ये भ्रान्तित्वापातः, सा हि विषयाश्रयस्वगतविशेषैर्विशेषितैव सर्वैस्संदृश्यते । न च [illegible] संविदस्तत्प्रकाशरूपत्वापह्नवः । न च योगादिप्रभावात् विशुद्धप्रकाशो जात इति वाच्यम्, योगस्यैव भ्रान्तित्वापातात् । न च शुक्तिकारजतप्रकाशमप्यालम्बनमात्ररहितमिति वदन् योगीश्वरोऽपि न भ्राम्यति । द्वितीयेऽपि, किमसौ महाभागः स्वस्मा एव स्वसुखादिवत्सिद्ध्यन्तीं तां परस्मा उपदिशति, उत प्रतिवादिनोऽपि तथा सिद्धाम्? नाद्यः, अविस्रंभात्, [illegible] लिङ्गाभावाच्च । नेतरः, स्वप्रत्ययसिद्धस्य परोपदेशनैरपेक्ष्यात् । न हि सुखादिसद्भावमात्रं परस्मा उपदिश्यते । न च सहृदयः [illegible], नापि योग्यानुपलम्भनिराकृतसद्भावमभ्युपगन्तुम् ।

ननु न कस्मैचित्सा सिद्ध्यति, अतः स्वस्मै परस्मै वेति को विकल्पावकाश इति चेत्; सा तर्हि न सिद्ध्येदेव, सिद्ध्यन्ती वा कस्मैचिदेव स्यात् । सिद्धिमात्रमियमितीति चेत् कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम्; न कस्यचित्कंचित्प्रतीति चेत्, न तर्हि सा [illegible] व्युत्पत्तुं शक्या । स्वस्या एव स्वात्मानं प्रतीति चेत्, इदं तु दाव[illegible]; कथमसौ वराकः स्वस्या एव स्वात्मानं प्रति सिद्धिरूपां तां ततोऽन्यस्तथैवोपलभते? तन्मयीभूतत्वात्तथोपलभत इति चेन्न, प्रागेव दूषणात् । ततो लोकसिद्धा संविद्विषयाश्रयादिविशिष्टैव स्वतः प्रकाशते, तदुत्तीर्णा तु न स्वतो नापि परत इति तस्याः शशविषाणतुल्यतैव । ननु लोकोत्तीर्णसंवित्स्वरूपं स्वप्रकाशमिति भवद्भिरपीष्यते, तत्कथमस्मदुक्ते विरागः? तर्हि समबुद्धिरसि, वयं हि प्रत्यक्षाद्यगोचरं ब्रह्मस्वरूपम्, तस्य स्वप्रकाशत्वादिधर्मवर्गं च श्रुतिबलात् स्वीकुर्मः, भवतस्तु प्रमाणपोतं परित्यज्य स्वप्रकाशालाबुपरिग्रहेणापारसागरं निस्तर्तुमिच्छतो नेदानीं प्रभूता श्रुतिः पुरस्कार्या, तत्पुरस्कारेऽपि सा सविशेषमेव प्रतिपादयतीति वक्ष्यामः । अतो न साम्यमिति । यत्पुनरुक्तम्—प्रकाशात्मनस्स्वस्यैव स्वतस्सिद्धत्वात्, जडात्मनां केषांचिदपि धर्माणां तदन्तर्गतत्वमनुपपन्नमिति, तदसिद्धस्यासिद्धेन साधनम्, कस्यचित्पुरुषस्य कंचिद्धर्मविशेषं प्रति प्रकाशविशेषरूपतयैव सर्वेषामनुभवानां स्वतस्सिद्धेः । अतः स्वविषयत्वसाश्रयत्वधर्माभावे तुल्यन्यायतया स्वतस्सिद्धिरपि न स्यादेव । यत्पुनः—प्रकाशात्मकास्तु न ततो विवेक्तुं शक्यन्त इति; तदप्यसत्, साजात्यमात्रेण तादात्म्येऽतिप्रसङ्गात्, ज्ञानरूपो ज्ञानाश्रयश्चात्माऽस्माभिरिष्यते, तद्वद्धर्मिभूतज्ञानमपि यदि ज्ञानस्वरूपधर्मान्तराश्रयतयोपलब्धं तदा तदप्यङ्गीकुर्मः, अनुपलम्भात्तु तदनभ्युपगमः; न च विविच्यमानतामात्रेण स्वप्रकाशात्मताभङ्गः, सर्वासामपि संविदां स्वयंप्रकाशानामपि संविदन्तरकर्मत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु—स्वरूपमात्रस्वप्रकाशेऽप्यन्यतो धर्मसिद्धिरित्यनुपलभ्यमानसाधनात्तत्साधनस्य लघुत्वमुक्तम्, तदपि चार्वाकसौहार्दम्, अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात्। उपलभ्यन्ते च धर्मा इत्युक्तम्। यदप्युक्तं—निर्विशेषस्वानुभवेन तन्निरसनव्याघातः, सविशेषानुभवानां तु तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति; तत्तदा सुन्दरम्, यदि द्वयोरपि स्वरूपमुपलभ्य बलाबलचिन्ता वर्तेत; इह तु निर्विशेषस्वानुभव एव नोपलभ्यते। यच्च—निर्विशेषानुभवैकविषयतया सविशेषानुभवानां सत्तालाभादिकमुक्तम्, तदपि प्रस्तुतप्रतीपम्, प्रकाशात्मतामात्रतया स्वतस्सिद्धायां संविदि कथं विषयाश्रयादिविशेषितसविशेषानुभवान्तरप्रकाशः? करणाद्ययोग्यत्वात् न योग्यानुपलम्भ इत्येतदनुभूतेरनुभूत्यन्तरविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्निरस्तम्॥

यच्च—स्वयोग्यत्वेऽपि स्वेनानुपलभ्यायोगेन योग्यानुपलब्धेर्विशेष्यासिद्धिरिति, तत्र कः स्वेनानुपलम्भं ब्रवीति? सविशेषतया तु संविदुपलम्भं ब्रूमः, नतु निर्विशेषतयेति; स्वेन निर्विशेषतयोपलम्भस्य योग्यानुपलम्भं वदामः, तथाहि—किं जागरदशायामेव निर्विशेषं स्वतः प्रकाशत इति मन्यसे, उत स्वापाद्यवस्थायां यद्वा सर्वावस्थानुपलब्धमपि युक्तिबलान्निर्विशेषतया निष्कृष्यत इति, अथोपलम्भयुक्त्यन्यथात्वेऽपि शब्देन तथा निर्दिश्यत इति। न प्रथमः, विषाश्रयस्वगतविशेषैर्विशिष्टतयैव तदानीं स्वत एव तद्गोचरानुभवान्तरेण वा संवित्स्वरूपस्य प्रकाशमानत्वात्। तदेतदाहुः—* इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानामित्यादिना। नापि द्वितीयः, तत्रापि ह्यनुभवोऽस्ति चेत्, सविशेष एव; न चेत् कस्य निर्विशेषतया प्रकाशः? * स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्याम इति भाष्यम्। अयमभिप्रायः—सुषुप्त्याद्यादिदशायामिदमर्थप्रकाशनं तावन्नास्तीति सर्वसंमतम्; अहमर्थप्रकाशस्तु त्वया नेष्यते, इष्यमाणत्वेऽपि न तस्य निर्विशेषतया स्फुरणम्, प्रत्यक्त्वानुकूलत्वादिरूपेण स्फुरणात्, अन्यथा तत्प्रकाश एव नास्तीति। अथ पुनर्जानामीति प्रतीयमानोऽर्थस्तदानीं विषयाश्रयशून्यः प्रकाशत इति मन्यसे, तदपि न; तस्य तन्निरूपणीयस्वभावतया तद्विरहेण प्रकाशायोगात्। न हि छेद्यादिविधुरश्छिनत्ति परशुः। वयंतु यद्यपि नित्यां संविदं श्रुतिबलादभ्युपगच्छामः, तथाऽपि तस्या न निर्विशेषायाः प्रकाशमिच्छामः, निराश्रयाया वा स्थितिम्। अतस्सुषुप्तावपि सा साश्रयैव, सङ्कोचादिधर्मवती च, एकदेशिमतेनात्मविषयतया सविषया च। ततश्च सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शोऽप्युपपन्नः। तव तु न तथा, अनुपलब्धेः। नहि सुप्त एव तथा परामर्शमर्हति, विषयाश्रयरहितेयं संविद्विवर्तत इति परामर्शे प्रतिसम्बन्धितया विषयाश्रयप्रतीत्यवश्यंभावेन सुषुप्तिव्याघातात्। नापि प्रबुद्धस्तथा प्रतिसन्धत्ते; नहि सुप्तोत्थित एतावन्तं कालं विषयाश्रयरहितज्ञप्तिरूपेणाहमवस्थित इति परामृशति, अपि तु सुप्तोऽहं नाज्ञासिषमिति ज्ञप्तिनिषेधेनैव। अहंकारविगमात् विषयानुभवाभावाच्च तत्प्रतिसन्धानमिति चेत्, हन्त भवानेव निर्विशेषं हन्ति, तदप्रतिसन्धानस्यैवोपपादनात्। किञ्चान्याभावस्य अन्यानुल्लेखस्य च दृष्टमात्रस्मृतिप्रतिबन्धकत्वायोगात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्। न चानुभूतस्य स्मरणनियमो नास्तीति वाच्यम्। प्रतिदिवसं चिरकालमन्यवैमुख्येन प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानस्यार्थस्य निखिलसंस्कारतिरस्कारकमरणवेदनादिप्रबलतरप्रतिबन्धकाभावेऽपि सावधानेनापि नियमेनास्मरणस्यानुभवाभावपर्यवसानात्। यत्त्वेतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषमिति अज्ञानसाक्षित्वेनानुभूतिः प्रकाशत इत्युक्तम्, तद्विपरीतफलम्; नहि ज्ञानप्रतिषेध एव ज्ञानप्रकाशे प्रमाणं भवितुमर्हति। ज्ञानाभावातिरिक्तत्वज्ञानं निरसिष्यते। किंचायं परामर्शोऽहमर्थानुवृत्तिं ज्ञानानुवृत्तिं च परामृशन्नहमर्थनिवृत्तिं ज्ञानानुवृत्तिं च वदतस्ते अत्यन्तप्रतिकूल एव। एवं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शोऽप्यहमर्थस्यैव सुखतया प्रकाशं प्रदर्शयेन्न पुनस्सुखसाक्षितया संवित्प्रकाशम्। एवं मदमूर्छाद्यवस्थासु च भाव्यम्,

ततो न स्वापाद्यवस्थास्वपि निर्विशेषप्रकाशसिद्धिरिति । नापि तृतीयः, युक्त्याऽपि निरालम्बनतया निष्कर्षस्याशक्यत्वात्, आलम्बनमिथ्यात्वस्य निर्धर्मकत्वस्य [illegible] । किंच संविन्निर्विशेषा एवंत्वादिति हि निष्कर्षप्रकारः ; तत्र [illegible] कथं निर्विशेषता, तदनन्वये तु [illegible], तन्मिथ्यात्वेऽप्यनन्ततस्तथैव ; तयोः संवित्स्वरूपैक्ये पक्षहेतुविभागाभावः, सिद्धसाधनता चेत्यादयो दोषा द्रष्टव्या इति । [illegible] —* सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति [illegible] निरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निर्विशेष इति निष्कृष्टव्य इत्यादिकम् । नापि चतुर्थः, [illegible] च विस्तरेण निराकरिष्यमाणत्वात् । सामान्यतोऽपि पश्यामः—शब्दः किं पदरूपेण स्थित्वा निर्विशेषं बोधयति ? वाक्यरूपेण वा ? नाद्यः, अन्विताभिधानवादे तु केवलपदस्यावाचकत्वात् । यथोक्तम्—'पदजातं श्रुतं सर्वं [illegible] । न्यायसंवादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति । अभिहितान्वयवादेऽपि प्रत्येकं पदानां [illegible] ; यथाऽऽहुः—पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते । इति । प्रत्येकपदशक्तिचिन्तायामपि प्रकृतिप्रत्ययरूपेण स्थितस्य पदस्य क्वचित्प्रकृत्यर्थविशिष्टः क्वचित्प्रत्ययार्थविशिष्टः प्रतिपाद्य इति कथं निर्विशेषबोधकता? [illegible] पि पदे पुनः प्रकृत्यर्थविशेषस्य प्रत्ययान्तरेण विशिष्टविषयत्वमेष्टव्यम् । अव्ययान्यपि [illegible] द्योतयन्ति अभिदधति वा । [illegible] पदेन किं बोध्यत इति चेत्, किं केवलेन? उत वाक्यस्थेन ; पूर्वत्र वस्तुतो न किंचित्, अव्युत्पन्नभ्रान्तोक्त्योरर्थविशेषानपेक्षणात् । प्रतीतिमात्रमपि जायमानं मनसा किञ्चिदुल्लिख्य तन्निर्विशेषमिति परामृशेत्, तत्रापि वाक्यच्छायया वैशिष्ट्यमेवोल्लिख्येत । वाक्यस्थेन तु तेन [illegible] तद्विवक्षितविशेषनिषेध एव क्रियते, यथा नरपतिरद्वितीयः, नगरी निर्विशेषेत्यादिषु । [illegible] भवत्कल्पितवाक्यं तु भ्रान्तिमात्रजनकमिति न ततोऽर्थनिष्कर्षः । नापि द्वितीयः, [illegible] संसृष्टस्य वा बोधेन [illegible] । तदेतदखिलमभिसन्धायाह—* शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यमित्यादि । अतः प्रतीत्यभावात् निष्कर्षलिङ्गशब्दाद्ययोगाच्च न निर्विशेषस्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां निर्विशेषस्वप्रकाशभङ्गवादः दशमः ॥ १० ॥

॥ अथ निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकभङ्गवादः एकादशः ॥ ११ ॥

संप्रज्ञातस्थितिमधिगते निर्विकल्पे समाधौ शान्तावद्यं स्तिमितबहुलानन्दसन्दोहमन्तः ।
यत्तद्ब्रह्म स्फुरति यमिनां [illegible] सा मे नित्यं हृदि हयमुखी देवता सन्निधत्ताम् ॥

यदेतदाहुः—अस्ति तावन्निर्विकल्पकं नाम प्रत्यक्षम्, प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरमविशिष्टविषयापरोक्षावभासस्य दुरपह्नवत्वात् । अभ्युपेतं चैतत्सर्वैर्वादिभिः । ननु शाब्दास्तत्रापि शब्दानुवेधमिच्छन्ति, यथाऽऽहुः—*न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति । सत्यं तैरपि समाधिदशायां तस्यैव शब्दस्य निरस्तसमस्तकल्पनाजालस्योपलम्भः स्वीकृतः । किंच शब्दानुविद्धत्वं न सर्वत्र ज्ञाने दर्शयितुं शक्यम्, बालादिविज्ञानेषु तदसम्भवात् ; अन्यथा चैषां व्युत्पत्तिमन्तरेण [illegible] । बालादिविज्ञानान्यपि सूक्ष्म-

शब्दानुविद्धविषयाणीति चेत्, तथाविधस्य शब्दस्य परैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगच्छतामपि तदनुवेधस्य दुस्साधत्वात्। पदज्ञानमेव तावन्न प्रत्यक्षम्, किं पुनस्तदनुविद्धस्तस्य विषयः? नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्वव्याप्तम्, किंपुनस्त [दनुविद्ध] स्य विषयः। नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्वव्याप्तं किंचिल्लिङ्गमस्ति। अथ व्युत्पन्नपुरुषबोधदृष्टान्तेन बालादिज्ञानेष्वपि प्रत्ययत्वादि-हेतुभिः शब्दानुविद्धविषयत्वं साध्येत, तदप्यशक्यं, पूर्वोक्तप्रसङ्गा [पाता] त्। अस्तु स्थूलशब्दानुवेधस्य बाधः, तत्सहकृतात्पक्षधर्मताबलात्सूक्ष्मशब्दानुवेधस्सिद्ध्यतीति चेन्न। वाचकतयाऽनुवेधविवक्षायां सूक्ष्माभिमतशब्दस्यावाचकत्वा-देव तदनुवेधासम्भवात्, न हि व्युत्पत्तिपदवीदवीयसस्तस्य वाचकत्वमुत्प्रेक्षणीयम्। अव्युत्पन्नोऽपि शब्दः स्ववाचक इति तु परिभाषामात्रम्, शब्दवाचकतायामपि शब्दस्य व्युत्पत्तिसापेक्षत्वात्। स्ववाचकत्वसिद्धावपि च न वस्तुनस्तदनुवेधः, तस्य तद्वाचकत्वेनाव्युत्पत्तेः। अस्तु रूपादिवदवाचकत्वेनैवानुवेध इति चेत्, न, अतन्निष्ठत्वादारोपासम्भवाच्च। सौगतैरपि शब्दाध्यासो व्युत्पत्ति [कल्पित] कलुषितबुद्धावे [वाद्रियते] वोदाह्रियते, नतु निर्विकल्पके। अतश्चक्षुरादिभि-रर्थेषु स्वरूपेणोलब्धेषु व्युत्पत्तिसमयसहानुभूतार्थसंदर्शनादुद्बुद्धसंस्कारवशाद्वाचकत्वागतौ सत्यां वस्तुनस्संज्ञानविकल्प इति न प्रथमाक्षसन्निपातजेषु ज्ञानेष्वव्युत्पन्नबालमूकतिर्यगादिबुद्धिषु च शब्दानुवेधसंभवः। मा भूच्छब्दानुवेधस्तत्र, तथाऽपि, समानेन्द्रियग्राह्यजातिगुणादिविशिष्टमेव सर्वं द्रव्यं प्रथमाक्षसन्निपातादप्युपलभ्यते इति चेत्, तदपि न; अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्, विशिष्टज्ञानस्य सर्वस्य स्वरूपाज्ञानपूर्वकत्वदर्शनात्, प्राथमिकस्वरूपज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानस्या-नुत्पत्तिप्रसङ्गात्। विगीता बुद्धिः स्वरूपज्ञानपूर्विका, विशिष्टबुद्धित्वात्, संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात्। अस्तु स्वरूपज्ञानम्, तदेव स्वरूपं जातिगुणादिसर्वात्मकमपि निर्विकल्पे न तथा विविच्यते, विकल्पे तु जातिगुणाद्यात्मना तदेव विकल्प्यते इति चेत्, तन्न; जातिगुणादीनां परस्परमाश्रयाच्च भेदसिद्धेः। अभेदोऽपि तद्वत्सिद्ध्यतीति चेन्न; साधकाभावात्। प्रथमपिण्डग्रहणमस्तीति चेत्, तत्र प्रथमपिण्डग्रहणशब्देन किं पिण्डस्य प्रथमं ग्रहणं विवक्षितम्? उतानुपलब्धचरे-ष्वेकजातीयेषु कस्यचित्प्रथमस्य पिण्डस्य ग्रहणमिति? न प्रथमः, प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरं जात्यभिन्नवस्तूपलम्भे तस्यैव विकल्पत्वापातात्। अनुवृत्तत्वाद्याकारग्रहणादविकल्पत्वमिति चेत्, न; तथासति जात्यादिस्वरूपस्याग्रहणे तदभिन्न-वस्तूपलम्भासिद्धेः। जात्यादीन्यपि सदात्मना तदैव गृह्यन्त इति चेन्न; तथा सति सन्मात्रं गृहीतं नतु जात्यादिरित्येव पर्यवसानात्।, तथाच तदेवास्माकं निर्विशेषमिति। असद्व्यावृत्तिलक्षणो विशेषस्तत्रापि गृहीतस्स्यादिति चेन्न; तस्य तत्स्वरूपानतिरेकात्, अतिरेके वा तद्ग्राहिणस्सविकल्पकत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः; तत्रापि प्रथमाक्षसन्निपातजन्य-ज्ञानस्य उक्तन्यायेन तदभेदग्रहणासिद्धेः। तत्समनन्तरभाविनस्तु विकल्पस्य जातिग्रहणे सत्यपि प्रकारप्रकारिभावेन भेद-स्यैव ग्रहणात्। तदानीं तत्सजातीयवस्त्वन्तरग्रहणाभावात्, जातेर्वस्त्वन्तरानुगतत्वलक्षण आश्रयाद्भेदो न गृह्यते, जाति-गुणादिविशिष्टेऽपि वस्तुन्येको गौरित्याद्येकशब्दानुविद्धप्रत्ययादैक्यमुपलब्धमिति चेन्न; वसनाभरणादिविशिष्टेऽप्येकोऽयमिति प्रत्ययात्। तत्र पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमेकशब्दः, नतु विशेषणविशेष्यैक्यार्थमिति चेत्, अत्रापि गवान्तरादिव्यवच्छेदार्थ-मित्येवास्तु। नन्वभेदरहितेषु विशेषणेषु मत्वर्थीयसापेक्षं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, जातिगुणादिषु मत्वर्थीयनिरपेक्षसामा-नाधिकरण्यादभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्य इति चेन्न; अभेदप्रसङ्गरहितेष्वपि शरीरात्मादिषु देवोऽहं मनुष्योऽहमात्मा देवो जातः कर्मभिरित्यादिमत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यदर्शनात्। लक्षणया तत्र सामानाधिकरण्यमिति चेन्न; तत्रापि कैश्चित्तथाऽभ्युपगमात्। अपृथक्सिद्धत्वादपर्यवसानादिवृत्त्या वा तत्र सामानाधिकरण्यमिति चेन्न; शरीरेऽपि तथा

सुवचत्वात्, तत्रापि तथा सुवचत्वात्, अपृथक्सिद्धत्वस्य मत्वर्थीयनैरपेक्ष्यप्रयोजकत्वादिति । अस्तु तर्हि अपृथक्सिद्धत्वादेव जातिगुणादेराश्रयतादात्म्यमिति चेन्न; भेदगर्भेण संबन्धेनाभेदसाधने व्याघातात्; नायमभेदो भेदाभावात्मा, नापि भेदविरुद्धो धर्मः येन व्याघातस्स्यात्; अपि त्वन्यादृश इति चेन्न; तथाविधस्य कस्यचिदप्रसिद्धत्वात्, भेदाविरुद्धस्य कस्यचित्स्वभावान्तरस्य साधनेऽस्माकमनिष्टाभावाच्च । एतेन सहोपलम्भनियमादभेद इत्यपि निरस्तम्; सहोपलम्भस्य तन्नियमस्य च तादात्म्यवैरित्वात् । तदेवं भिन्नेष्वभेदसाधकासिद्धौ भेदाभेदयोः प्रतीतिबलादविरोध इति धाष्ट्यमात्रेणोच्यते; अतो [illegible] तद्विषयं निर्विकल्पमाशाम्बरसगोत्राणामाशामात्रपरिकल्पितम् ।

अस्तु तर्हि परस्परमत्यन्तभिन्नानां द्रव्यजातिगुणादीनामगृहीतविशेषणविशेष्यभावानां स्वरूपमात्रग्रहणं निर्विकल्पकम्, तत एव च तत्समनन्तरभाविविकल्पोत्पत्तिरपि निर्व्यूढा भवति, न ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरुपपद्यते । न च जात्यादीनां विशेषणानां तत्तदिन्द्रियेण ग्रहणयोग्यानां तत्तदिन्द्रियसंप्रयोगादिसामग्र्यां सत्यामग्रहणमुपपद्यते; अतो [illegible]रहितं निर्विकल्पकं नास्तीति, तदप्यसारम्; यदि विशेषणविशेष्ययोस्स्वरूपग्रहणम्; कस्तर्हि विकल्पाद्भेदः? समवायग्रहणमिति चेन्न; अपृथक्सिद्धेषु जात्यादिषु वेदान्तविद्भिस्स्वरूपातिरिक्तसमवायानभ्युपगमात्, तथा च [illegible] सूत्रम्—* [illegible] साम्यादनवस्थितेरिति । अस्तु वा समवायाख्यः सम्बन्धः, स किं तदा न गृह्यते? अयोग्यत्वादिति चेन्न; नित्यं तदग्रहणप्रसङ्गात् । एवमपि कैश्चिदिष्यत इति चेन्न; तथाऽपि विकल्पाविशेषप्रसङ्गः । न हि तदा विकल्पेऽपि समवायग्रहणं संभवति । तथाऽपि [illegible] गृह्यत इति चेन्न, तर्हि तत एव ततःपूर्वं विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या, जाते हि विशिष्टप्रत्यये निष्कर्षकबुद्ध्या विशेषणमिदं विशेष्यमिदमिति विविच्यते; ततश्च प्रथममेव विशिष्टप्रत्यये क्व निर्विकल्पकम्? माभूत् स्वरूपायोग्यत्वम्; * सहकारिवैकल्यात्तु निर्विकल्पके समवायाग्रहणमिति *न्यायाचार्य* इति चेत्; किं तत्सहकारि? अवच्छेदकग्रहणमिति चेन्न, अव[illegible] निर्विकल्पेऽपि ग्रहणात् । अवच्छेदकग्रहणस्य संबन्धग्रहणकारणत्वात् पूर्वमवच्छेदकग्रहणमपेक्षितमिति चेन्न, तस्य कारणत्वे प्रमाणाभावात्; सम्बन्धग्रहणदशायां च येन रूपेणावस्थाय तदवच्छेदकमवच्छिन्द्यात्, तद्यदि रूपं युगपद्ग्रहणेऽपि संभवति, किं तस्य पूर्वग्रहणेन, व्यर्थविशेषणत्वात् । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकावच्छेदकस्वरूपोल्लेख एव हि अवच्छेद्योल्लेखापेक्षितः, पूर्वग्रहणे सत्यपि तादात्विकावच्छेदकोल्लेखाभावे तदवच्छिन्नसम्बन्धोल्लेखासम्भवात् । अस्तु सम्बन्धस्यापि स्वरूपग्रहणम्, तथाऽपि तस्यावच्छिन्नत्वं न गृह्यत इति चेन्न, अवच्छेदकयोराश्रयाश्रयिणोरवच्छेद्यस्य च सम्बन्धस्य स्वरूपग्रहणे कथमवच्छिन्नत्वाग्रहः? अवच्छेदकस्वरूपग्रहणातिरिक्तस्य [illegible] । एतेन समवायस्य निर्विकल्पकैकविषयत्वं वदन्तो *भूषणमता*नुसारिणोऽपि प्रत्युक्ताः । अतो यदि विशेषणग्रहणम्, तथा न कथंचिदपि निर्विकल्पकत्वसिद्धिः । विशेषणरहितस्वरूपग्रहणे तु तदेवास्माकं निर्विशेषग्रहणमिति । भवतु निर्विकल्पके निर्विशेषग्रहणम्, तथाऽपि विशेषा एव स्वलक्षणापरनामानः स्वयमकिञ्चिन्निष्ठाः [illegible] तत्र गृह्यन्ते नाद्वितीयमिति चेन्न; प्रमाणाभावात् । नीलपीतादिप्रतिनियतविचित्रविकल्पोत्पत्तिरेव प्रतिनियत[illegible] निर्विकल्पकेऽपि स्वानुरूपविशेषोल्लेखं व्यवस्थापयतीति चेन्न; एकस्मिन्नद्वितीये सर्वेषु निर्विकल्पेषु गृह्यमाणे तत्तद्विचित्र[illegible]देव प्रतिनियतविकल्पोपपत्तेः । किमेकस्यामेव रज्जौ गृह्यमाणायां विचित्रास्सर्पभूदलनाम्बुधारादिविकल्पाः क्रमशो न संदृश्यन्ते? युगपदपि वा?

किमेकस्मिन् गगने गन्धर्वनगरप्राकारतोरणादिविकल्पाः प्रकल्प्यन्ते ? विकल्पानां च भ्रान्तिरूपत्वं भवद्भिरपीष्यते । विशेषाणामेवाभावे कथं विचित्रवासनादिसंभव इति चेन्न ; विशेषाणां वासनाहेतुत्वाभावात्, तत्तद्विषयविज्ञप्तिबीजान्येव वासनामङ्कुरयन्ति ; अन्यथा शुक्तिरजतादिविषयमिथ्यात्वेन तदनुभवजन्यवासनाभावात् तदनुस्मरणनन्दूलचेलाञ्चलग्रन्थिविघट्टनादयो न संभवेयुः । नन्वापणादिषु सत्यरजतग्रहणाद्रजतवासना, ततश्च तदेव रजतं वासनावशादेव देशान्तरकालान्तरयोरसदपि प्रतीयते ; तत्प्रतीतिमूलश्च पुनस्संस्कारस्मृत्यादिप्रवाह इति युज्यते ; यस्य तु क्वचिदपि विशेषा न सन्ति, तस्य कथं विशेषवासना निर्वाह्या ? उच्यते—मिथ्यार्थज्ञानस्यापि तावद्वासनाजनकत्वं भवद्भिरपीष्यत एव ; ततश्च पूर्वपूर्वभ्रमविशेषजनितसंस्कारविशेषादेव सर्वविकल्पोपपत्तौ किं क्वचिद्विचित्रेणार्थेन विकल्पवैचित्र्याय प्रत्यक्षतया तदनुमेयतया वा कल्पितेन ? अस्य चार्थस्य वैशद्याय समानसमयाचारा *योगाचारादय* उपास्यन्ताम् । तत्र तु भवन्त एव तेषां बाह्याभेदापह्नवन्यायेन आन्तराभेदापह्नवं परानिष्टमुद्धाटयन्तु ; अतो विचित्रविकल्पोदयस्य अन्यथासिद्धेर्निर्विकल्पकेऽपि विचित्रविशेषग्रहणकल्पना न युक्ता ; तत्कल्पनेऽपि वा लाघवाय विचित्राद्वैतं विश्वविषयमास्थीयताम् । न चैकस्यानेकस्वभावताव्याघातः ; रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, रूपरसस्पर्शस्वभावा आप्याः, रूपस्पर्शस्वभावास्तैजसा इति भवद्भिरेकैकस्यानेकस्वभावकल्पनात् । अत एव नैकस्य विरुद्धस्वभावतेत्यपि दत्तोत्तरम्, लोकदृष्ट्या पराद्धान्तिभिश्च रूपत्वरसत्वादेरविरुद्धस्वभावतया स्वीकारात्, भवद्भिस्तु शान्त्या सिद्धाश्रमीभवद्व्यालनकुलादेरिव नीलधवलादेरपि वैरस्यस्य शमयितुं शक्यत्वात् । तस्मादस्मदभिमतमद्वैतमेव शुद्धं चित्रं वा निर्विकल्पकपदमिति शत्रुमित्रविभागोदासीनैश्च सौगतैरपि संग्रहणीयम्, ततः प्रमाणज्येष्ठस्य प्रत्यक्षस्य प्रथममेव निर्विशेषोल्लेखित्वात् विकल्पोल्लीढविशेषाणां भ्रान्त्या निर्वाहात् न शक्यम् * निर्विशेषवस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुमिति । अत्रोत्तरमाह—* निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेवेति । अयमभिप्रायः—तत्र यत्तावच्छाब्दकौमारिलादिमतदूषणं तदस्माकमपि सम्मतमेव । तत्र यदुक्तं विशिष्टग्रहणस्य स्वरूपग्रहणं कारणमिति, तन्न सार्वत्रिकम् ; भिन्नसामग्रीवेद्येषु सविशेषणविशेष्येष्वेव तथा दर्शनात्, एकसामग्रीवेद्येषु तु समानकालीनविशेष्यग्रहणेनैव विशिष्टग्रहणासिद्धेः । उक्तं च त्वयाऽपि तत्कालीनविशेषणग्रहणमेव विशिष्टोल्लेखोपयोगीति । तद्वद्विशेष्यस्वरूपस्य पूर्वगृहीतस्यापि तादात्विकोल्लेखाभावे विशिष्टग्रहणासिद्धेः, सति तस्मिंस्तत्सिद्धेः, पूर्वग्रहणस्यानपेक्षितत्वात् । अत एव विशिष्टग्रहणत्वात्स्वरूपग्रहणपूर्वकत्वानुमानं प्रत्युक्तम् । यच्चोक्तं—विशेषणग्रहणे सति न कथञ्चिदपि निर्विकल्पकसिद्धिरिति ; तदप्यसत् ; निर्विशेषग्रहणरूपनिर्विकल्पके शशविषाणायमाणे यदि विशेषणग्रहणे निर्विकल्पकं नाम न किंचित्स्यात् ; न स्यादेव ; न ह्यप्रामाणिकमवश्यमङ्गीकुर्मः । योगशास्त्रेषु निर्विकल्पकसमाध्युपदेशान्न तस्याप्रामाणिकत्वमिति चेन्न ; तत्रापि निर्विशेषग्रहणस्यानुपदेशात्, आगमानां च सविशेषपरत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्, समाधिलक्षणानुप्रविष्टस्यार्थमात्रावभासत्वस्य * स्वरूपशून्यमिवेत्यस्य निर्विशेषग्रहणपरत्वाभावात् ; ध्यानमेव हि यथावस्थितध्येयार्थवैशद्यातिशयात् तन्निगीर्णस्वरूपमिव भवतीति तत्रोपदिश्यते ; *प्रह्लादवामदेवादि*समाधिषु चानन्तविशेषणविशिष्टब्रह्मानुभव एव श्रूयते ; अतो न शास्त्रान्निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरिति । अतः प्रामाणिके कस्मिंश्चिन्निर्विकल्पके यथोपलम्भमङ्गीक्रियमाणे संस्कारानपेक्षप्रथमाक्षसन्निपातमात्रसंभवं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्, ततस्तत्संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यं तदेकविषयं तज्जातीयपिण्डान्तरविषयं वा प्रत्यक्षं सविकल्पकम्, तच्च येनाकारेण पूर्वापरानुवृत्तेन स्वविषयं विशिनष्टि तदाकारविशिष्टस्य पूर्वमपि ग्रहणावश्यंभावात् प्रथमाक्ष-

[illegible]अपि विशिष्टविषयत्वमेव युक्तम्, तदाह—* सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वादिति। निर्विकल्पकं नच विशिष्टविषयमिति स्ववचनविरुद्धमिति चेन्न; [illegible]वृत्तिसङ्कोचेऽवश्यंभाविनि परामर्शदशाविषयीक्रियमाणविशेषणनिवृत्तिमात्रेण निर्विकल्पकवाचोयुक्तेरुपपत्तेः। तदाह—* निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्यार्थान्तरस्य ग्रहणं न सर्वविशेषरहितस्येति। यदुक्तं [illegible] दुरपह्नव इति, तत्राह—* तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनादिति। अयमभिप्रायः—न तावन्निर्विशेषवस्तुग्रहणमिति वयं तदुत्तरकाले व्यक्तं परामृशामः, न च तदानीमेव। यद्यपि निर्विशेषवस्तुग्रहणमपि स्वप्रकाशत्वात् स्वतःसिद्धमिति वक्तुं शक्यम्; तथाऽपि तथाविधा स्वतस्सिद्धिरपि [illegible] दुरुपपादेत्युक्तम्; अन्यथा शशविषाणग्रहणमपि स्वप्रकाशसिद्धमिति धृष्टोक्तेरनिस्तारात्, तथा च न किंचित्प्रतिक्षेप्यं स्यात्, सर्वस्यापि तथातथासिद्धेः सुवचत्वादिति। मा भूत् तथाभूतस्य ग्रहणम्, उपपत्त्या तु कल्प्यत इति यदाहु, तत्राह—* अनुपपत्तेश्चेति। उपपत्त्यभावादित्यर्थः। व्याख्यातमिदं प्रागेव। अदर्शनं विवृणोति—* केनचिद्विशेषेण इदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायत इति। उपपत्त्यभावं विवृणोति—* त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगादिति। यद्वा * तथाभूतस्य कदाचिदपि [illegible] चाह; तदुभयविवरणं * केनचिदित्यादिग्रन्थद्वयम्। यद्वा पूर्वग्रन्थद्वयं साधकाभावपरम्; उत्तरं तु तद्द्वयं बाधकपरमिति विभागः। उक्तप्रकारनिर्विकल्पक[illegible]दाहरणमुखेन विशेषेण दर्शयति—* अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम्; द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यत इति। निर्विकल्पकसविकल्पकोदाहरणविशेषभूतयोः प्रथमद्वितीयपिण्डग्रहणयोः केनचिद्विशेषेण वियुक्तिमवियुक्तिं च दर्शयति—* तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिरिति। ननु यदि [illegible], तर्हि द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि यत्किञ्चिद्वस्त्वन्तराग्रहणान्निर्विकल्पकमेव स्यात्, ततश्च सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्व्युत्पत्त्यनुसारेण विभाजकं लक्षणं वाच्यमिति; तत्राह—* प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम्, सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्, न पुनस्संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणादिति। अयमभिप्रायः—संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया प्रत्यभिज्ञादर्शि ज्ञानं सविकल्पकम्, संस्कारनिरपेक्षकेवलेन्द्रियजन्यज्ञानं निर्विकल्पकम्; तदेतद्दृश्यते प्रथमपिण्डग्रहणदशायामिदमित्थमित्येव ग्रहणं द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु तज्जातीयतया सोऽयमिति परामर्शादिति।

ननु यदि प्रथमपिण्डग्रहणे जातिग्रहणं स्यात् तदैवं विभागस्स्यात्; तत्रैव तु किं प्रमाणम्? न ह्यनुवृत्ताकारजातिग्रहणमेकपिण्डग्रहणे संभवतीत्यत्राह—* संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियकत्वाविशेषात् संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमिति गृह्यत इति। एतेन वैशेषिकाद्युक्तं निर्विकल्पकमपि निराचकार। ननूक्तेन लक्षणप्रकारेण विभागे प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि सविकल्पकत्वं संभवति, यथा प्रथमपिण्डस्यैव द्वितीयपिण्डग्रहणे सोऽयं गौरिति द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वं स्यात्, यथा [illegible] परामर्शाभावात् द्वितीयादिपिण्डेऽप्ययं गौरिति, अतो लक्षणोदाहरणयोरसामञ्जस्यमिव भाति, अनुवृत्तस्वरूपाया जातेर्ग्रहणमेकपिण्डमात्रग्रहणे न संभवतीति चोद्यं चापरिहृतम्; तत्राह—* ततो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता

संस्थानवत् संस्थानिवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेवेति । अयमाशयः—निर्विकल्पकसविकल्पकविभागस्तावदुक्तप्रकारमन्तरेण नोपपद्यत इति दर्शितम्, उदाहरणमपि संभवल्लक्षणव्यक्तिविषयम्, अतः प्रथमद्वितीयाद्यनादर एव; येषु तु प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिग्रहणेषु प्रतिसन्धानसंभवः तेषु सविकल्पकत्वमेवास्तु, येषु द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु च प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिग्रहणेषु च प्रमुषितसंस्कारस्य प्रतिसन्धानासंभवः तत्रापि निर्विकल्पकत्वमेव; येषु पुनर्द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिवत् संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यते, तेषु सविकल्पकत्वमेवेति तद्द्वितीयविकल्पोदाहरणम्, योग्यतया संस्थानस्य प्रथममेव स्वरूपग्रहणमाश्रयभेदग्रहरूपसहकारिविशेषस्याभावादनुवृत्तिरूपधर्माग्रहणम्, द्वितीयादिपिण्डेषु गृह्यमाणेषु तथाविधसहकारिसद्भावात् संस्थानस्वरूपस्येव तदनुवृत्तेरपि ग्रहणमिति न सङ्कटं किंचिदिति । निगमयति—* अतः प्रत्यक्षस्य न कदाचिदपि निर्विशेषविषयत्वमिति । अत इति साधकाभावात् बाधकसद्भावात्प्रामाणिकस्य निर्विकल्पकसविकल्पकविभागस्य लोकशास्त्राविरोधेन निर्वाहाच्चेत्यर्थः । कदाचिदपीति सविकल्पकदशायामिव निर्विकल्पकदशायामपीत्यर्थः ॥

॥ इति शतदूषण्यां निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकभङ्गवादः एकादशः ॥ ११ ॥

॥ अथ सन्मात्रवादिप्रत्यक्षभङ्गवादः द्वादशः ॥ १२ ॥

यस्य सत्त्वेन विश्वस्य सत्ता सदसदात्मनः । प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यं तत्सदैकमुपास्महे ॥

यत्तु प्रत्यक्षादिविरुद्धं शास्त्रार्थमुपपाद्य पुनस्तानुशयैरुक्तं—प्रत्यक्षादिविरोधे सत्येव हि शास्त्रस्य बलीयस्त्वं वक्तव्यम्, विरोधमेव न पश्यामः, प्रत्युतैकरस्यम्, प्रत्यक्षस्यापि शास्त्रस्येव निर्विशेषसन्मात्रग्राहित्वात् । ननु यदि सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्यादिनानाकारवस्तुविषयोपलम्भव्यवहारयोर्विरोधः; न हि सत्सदित्येव प्रतीतिव्यवहाराविति चेन्मैवम्; यथेदं रजतमित्यादिरूपेषु शुक्तिरजतादिभ्रमेष्विदमंशस्याबाधितस्य सर्वत्र प्रत्यक्षेण ग्रहणं रजताद्यंशस्य त्वारोपितस्यैव भ्रान्त्यैवेति विविच्यते, तद्वदत्रापि सर्वत्र सन्मात्रप्रकाशव्यवहारयोः प्रत्यक्षोपज्ञत्वम्, घटपटादिभेदविषययोस्तु तयोर्भ्रमोपज्ञत्वमिति विविञ्चामः; तथा हि; घटोऽस्तीत्यादावस्तित्वं तद्भेदश्च प्रकाशते व्यवह्रियते च, तत्र विधिव्यवच्छेदयोर्भावाभावात्मनोरैक्यायोगात् भेदस्तावदङ्गीकार्यः; ततश्च स्वरूपभेदयोः सद्भटयोः किं द्वयोरपि ग्राहकं प्रत्यक्षम्? उत अन्यतरग्राहि? इति विचारणीयम् । पूर्वत्रापि किं युगपद्ग्राहकम् उत क्रमेणेति? न प्रथमः, स्वरूपग्रहणस्य निरपेक्षतया झटित्युत्पत्तेः, भेदग्रहणस्य त्वाश्रयप्रतियोगिग्रहणसापेक्षस्य जघन्यत्वाच्च यौगपद्यासंभवात् । न द्वितीयः, क्षणिकस्य ज्ञानस्य निरपेक्षं स्वरूपमवलम्ब्यास्तमितस्य भेदग्रहणाय क्षणान्तरस्थितेरशक्यत्वात् । अन्यतरग्राहित्वपक्षेऽपि न भेदमात्रग्राहित्वम्, निराश्रयभेदग्रहासंभवात् । ततः परिशेषात्स्वरूपमात्रग्राहिप्रत्यक्षमिति सिद्ध्यति । एवं प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासंभवे तन्मूलानां प्रमाणान्तराणामपि न वस्तुतो भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति कुतस्तत्सिद्धिः? सिद्ध्यन्नपि च भेदः इतरव्यवच्छेदरूपतया स्वयमभावात्मतया षष्ठप्रमाणवेद्य इत्यतोऽपि न तस्य प्रत्यक्षग्राह्यता । एवं प्रत्यक्षे प्रथमाक्षसन्निपातक्षणभाविनि स्वरूपमात्रमवलम्ब्य विलीनेऽप्यविद्यावशात्तदनन्तरभाविनि विकल्पेऽपि सन्निकर्षात् प्रत्यक्षाभिमानमात्रं जायते, न तु साक्षात्प्रत्यक्षतेति भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहार इति ।

अत्र ब्रूमः—भेदापह्नवलोभेन भेदं विधिनिषेधयोः । स्वयं समर्थयन् मूर्खः स्ववाग्वज्रेण खण्डितः ॥

यदुक्तं स्वरूपभेदयोर्युगपत् क्रमेण वा ग्रहणमिति, तत्र योग्येषु भेदेषु युगपदेवेति ब्रूमः । तदाह—* एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानगोत्वादेर्गृहीतत्वात् क्रमग्राह्यं न किंचिदिह तिष्ठतीति । स्वरूपवज्जात्यादिगुणादेरपि तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वाविशेषात् एकसामग्रीवेद्यत्वं निर्विकल्पकनिरूपणे प्रदर्शितम् । न च जात्याद्यतिरिक्तं भेदमिच्छामः । त्वमपि हि घटोऽस्तीत्यादिषु घटत्वादिकमेवात्र भेदतयोदाहरसि, घटत्वादेश्च स्वरूपेण गृह्यमाणस्य न प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, आश्रयवत्प्रतियोगिनामपि सहोपलम्भादेव नैराकाङ्क्ष्यं समर्थितम् । प्रतियोगिनिरपेक्षस्य कथं भेदत्वमिति चेत्, यदि तस्य भेदत्वं नास्तीति मन्यसे, तर्हि तत एवाश्रयस्येव तद्गतघटत्वादेरपि ग्रहणे न कश्चिद्दोषः । तदाऽपि न सन्मात्रग्राहकत्वसिद्धिः ; सौहार्देन तु वदामः ; जात्यादीनामेव स्वरूपेण गृह्यमाणानां न प्रतियोग्यपेक्षा, तेषामेव तु भेदत्वाख्येन स्वधर्मेण गृह्यमाणानां कदाचित्प्रतियोग्यपेक्षेति सर्वेषां स्वप्रतीतिसाक्षिकमेतत् । भेदत्वं चानन्तरमेव भेदनिरूपणे शिक्षयिष्यामः । बाधाभावे च सेत्स्यति शुक्तिकारजतादिवत् । बाध्याबाध्यांशनिष्ठावार्ताऽपि निरस्ता । यच्चोक्तं—प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावात् तन्मूलत्वेनान्येषामपि प्रमाणानां न भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति ; तत्र किं तेषां कस्यचिदप्यग्राहकत्वं विवक्षितम्? उताभेदग्राहित्वम्? यद्वा भेदग्राहित्वेऽपि तत्र प्रामाण्यं नास्तीति? नाद्यद्वितीयौ, प्रतीतिबाधापसिद्धान्तादिदोषप्रसङ्गात् । न तृतीयः, भेदबाधकानां निरसिष्यमाणत्वात् । यदि च प्रत्यक्षचर्वितचर्वणेन तदर्थे प्रामाण्यमनुमानादेः, तदाऽतीन्द्रियस्य कस्यचिदपि कुतश्चित्सिद्धिर्न स्यात् । यदि च स्वविषयभेदे अनुमानादीनां प्रामाण्यं नाङ्गीकृतम्? कुत्र तर्हि तेषां तत्स्यात्? न कुत्रचिदितिचेत्, तर्हि प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकः प्रत्यक्षाप्राप्तविषयप्रमाणान्तरप्रदर्शनेन किं त्वया प्रतिक्षिप्यते? धर्माधर्मपरतत्त्वादिगोचरवेदप्रामाण्यप्रत्याशयेति चेत्, चार्वाकवदेव वस्तुतस्तत्र तत्प्रामाण्यमनिच्छतस्ते किमनया स्वैराचारसुखोपरोधिन्या दुराशया? प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावे लिङ्गलिङ्ग्यादिभेदो विकल्पसिद्ध इति तन्मूलानामनुमानादीनामप्रामाण्यमिति चेत्, तर्ह्यनुमानादिकं प्रमाणमेव न भवतीति चार्वाकवद्ब्रूहि, न पुनर्भेदे न प्रमाणमिति । किंच प्रत्यक्षमूलस्यापि शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधेऽपि प्रामाण्यं संभवतीति मन्यमानस्य तवानुमानादेरपि तथात्वे को विरोधः? यच्चाभावरूपस्य भेदस्याभावप्रमाणवेद्यत्वान्न प्रत्यक्षवेद्यत्वं संभवतीति, तदभावाख्यं प्रमाणान्तरं प्रमेयान्तरं चानभ्युपगच्छतां गोष्ठीषु नावतिष्ठते । भवतु वा षष्ठं प्रमाणम्, तथाऽपि तत्रैव भेदग्राहकतयाऽभ्युपगते क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तिस्तदवस्था । प्रत्यक्षेणाधिकरणग्रहणे संस्कारोन्मेषाच्च प्रतियोगिस्मरणे सति क्षणिकेनाप्यनन्तरज्ञानेन भेदग्रहणमुपपद्यत इति चेत्, हन्त तर्हि पूर्वप्रत्यक्षेणाधिकरणग्रहणे तथैव प्रतियोगिस्मरणे च सति क्षणिकेनापि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणे काऽनुपपत्तिः? पूर्वोत्तरप्रत्यक्षयोः परस्परवार्तानभिज्ञतया वैशिष्ट्यं न सिद्ध्येदितिचेत्, हन्त किं प्रत्यक्षस्य स्मरणस्य च परस्परवार्ताभिज्ञता शिक्षिता भवता? येन तत्र वैशिष्ट्यं बोद्धव्यमिति मन्यसे । प्रथमोदितप्रत्यक्षसंस्काराद्विशिष्टज्ञानोदयस्तत्रेति चेत्, किं प्रत्यक्षान्तरे तथा निर्वाहो राजशासनवारितः? अत एव प्रत्यक्षाभासेन विकल्पेन भेदग्रहणमित्येतदपि दत्तोत्तरम् । एवं प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासंभवे तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणस्य प्रत्यक्षाभासस्य च भेदग्राहित्वासंभवं सिद्धं कृत्वा * अभिन्नेन्द्रियादिना प्रतीतिविरोधादिकमुदाजहार भाष्यकारः ।

तद्व्याकुर्मः—यदि सन्मात्रं प्रत्यक्षग्राह्यं न भेदः, तदा तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणप्रत्यक्षाभासादेरपि भेदग्राहित्वासंभवात् घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्येत, अश्वार्थिनश्च महिषदर्शने निवृत्तिर्न स्यात्, भेदग्रहणा-

संभवस्य त्वयोक्तत्वात्; सदिति ग्रहणस्य चाश्वादिसर्वसाधारणस्य निवर्तकत्वायोगात्। सर्वेषां प्रत्यक्षज्ञानानां सन्मात्रविषयत्वे तत्तत्प्रतिपत्तिविषयप्रतिनियतानां सर्वेषां शब्दानां स्मृतिप्रसङ्गः; ततश्च तत्प्रयोगोऽपि यथाविवक्षमेवेति सर्वेषां शब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः। सर्वेषां च प्रत्यक्षज्ञानानां पूर्वपूर्वगृहीतमात्रग्राहितया स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात्, नच तदिष्यते; सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानानामेकविषयत्वेऽभ्युपगते रूपशब्दाद्यग्रहणनिबन्धनान्धबधिरादिभेदस्तत्प्रतिनियतविषयबोधजनकत्वहेतुकेन्द्रियभेदक्लृप्तिश्च न स्यात्।

यत्तु—शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय तयोरेकविषयत्वं साधितम्, तदपि शास्त्रस्य प्रतिपन्नविषयानुवादकत्वापादकम्। ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षवेद्यत्वं शास्त्रयोन्यधिकरणार्थविरुद्धम्, *न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्, *न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, *मनसा तु विशुद्धेन, *न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्, *न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतः स शक्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं च। किंच प्रत्यक्षजन्यक्षणिकज्ञानेन सन्मात्रस्य ग्रहणमुपपादयता ब्रह्मण एव दृश्यत्वमुक्तं स्यात्; ततश्च तत्प्रयुक्ततया त्वदभिमतानि जडत्वनाशित्वमिथ्यात्वादीनि दुर्निवाराणि। अतो जात्यादिलक्षणभेदविशिष्टब्रह्मव्यतिरिक्तघटादिसद्विशेषविषयमेवास्सदादिप्रत्यक्षम्, योगिप्रत्यक्षमपि तत्तद्गुणादिविशिष्टब्रह्मविषयमित्युक्तम्। अपिच सच्छब्दार्थः स्वरूपं घटादिशब्दार्थस्तु भेद इति केनावधृतं त्वया? घटपटादिषु सदनुवृत्तेस्सति घटादेश्च मिथो व्यावृत्तेरिति चेत्; घटादेस्सदनुवृत्तेस्सत्त्वस्य चासतो घटाद्यावृत्तेर्विपरीतं किं न स्यात्? असतोऽपि किं घटत्वमितिचेत्, मैवम्; नहि सन् घटादिरिति युष्माभिरेव वर्णनात्। यदा च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति सदनुवृत्त्या सतस्स्वरूपत्वमिष्यते, तदा घटो नास्ति पटो नास्तीत्यसदनुवृत्त्या तस्यापि स्वरूपत्वं किं नेष्यते? सति तद्व्यावृत्तेरिति चेत्, असति सतोऽपि व्यावृत्तेस्तस्यापि तन्नेष्यताम्। अतो घटत्वादिवत्सत्त्वमसत्त्वं च तत्तद्वस्तूनां धर्म एव। स्वरूपं तु घटादीनां घटत्वादेः सत्त्वादेश्चाश्रयतया परस्परासंकीर्णं प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतस्सच्छब्दार्थः स्वरूपं चेद्घटशब्दार्थोऽपि स्वरूपमेव। घटत्वादेर्धर्मतया निष्कर्षे सत्त्वादेरपि तथेति न स्वरूपत्वम्। अतो यत्स्वरूपं घटादीनां प्रत्यक्षग्राह्यं तत्परस्परं व्यावृत्तं सत्ताघटत्वाद्यनन्तविशेषविशिष्टं चेति न तस्य निर्विशेषैकस्वरूपता। अनुवर्तमानं चैकं सत्त्वं घटादिधर्मभूतमिति न तस्यापि सर्वधर्मिभूतब्रह्मता। यश्च प्रतिवस्तुनियतं प्रामाणिकत्वादिकमेव सत्त्वमिच्छति, तस्य पुरतः सत्त्वमेकमित्यपि दुस्साधम्। अतः प्रत्यक्षस्य सर्वस्य नैकविषयत्वम्, न तरां निर्विशेषविषयत्वम्, न तमां ब्रह्मविषयत्वमिति सिद्धे प्रत्यक्षमूलानां प्रमाणान्तराणामपि प्रत्यक्षागोचरविशिष्टविषयत्वे न कश्चिद्दोषः; प्रत्युत निर्विशेषविषयत्व एव प्रत्यक्षादिबाध इति सिद्धम्।

॥ इति शतदूषण्यां सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गवादो द्वादशः ॥ १२ ॥

॥ अथ भेददूषणनिस्तारवादः त्रयोदशः ॥ १३ ॥

श्रीमल्लक्ष्मणयोगीन्द्रसिद्धान्तेष्वासनिर्गतः। भेदं बिभित्सतां चित्तं भिन्ते तर्कात्मकश्शरः॥

यदेतत् स्वमर्मघट्टनम्—भेदः स्वरूपं धर्मो वा? न तावत् स्वरूपम्, शुक्तिरजतादिभ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, इदमित्यधिष्ठानतया हि शुक्तिस्वरूपमवगम्यते, अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गात्; अवगते शुक्तिस्वरूपे तस्यैव रजताद्भेदत्वेन कथं शुक्तिरजतयोर्भेदाग्रहः? कथंतरां च तन्मूलश्शुक्तौ रजताध्यासः? कथंतमां च तदधीनाः कल-

धौताभिलाषिणः करतलप्रसारणग्रहणचेलाञ्चलनिबन्धनतद्रक्षणप्रभृतयः, कथं चाध्यासाभावे नेदं रजतमिति बाधः? किं च नेदं रजतमिति व्यवहारहेतुर्भेदग्रहः पूर्वमस्ति वा न वा? अस्ति चेत्प्रथममेव तथा व्यवहारस्स्यात्; न चेद्भेदस्याग्रहे स्वरूपस्याप्यग्रहादिदमिति स्वरूपव्यवहार इदं रजतमित्यध्यासश्च न स्याताम्। यदि च घटस्वरूपमेव पटस्य भेदः, तदा घटो भेद इति पर्यायता प्रसज्येत; घटो भिन्न इति व्यवहारे घटो घटविशिष्ट इत्युक्तं च स्यात्; भिन्नशब्दस्य भेदविशिष्टवाचित्वात्, भेदस्य च घटस्वरूपत्वात्। यद्वा घटो भेद इत्येव व्यवहारस्स्यात्। यदि च घटाद्भेदः पटस्य स्वरूपं तदा कुड्ये पटस्वरूपत्वाभावात् कुड्यस्य घटाद्भेदाभावे घटकुड्यतादात्म्यं प्रसज्येतेति तेनैव क्रमेण सर्वस्य जगतस्तादात्म्ये स्वरूपभेदवादः सर्वाभेद एव पर्यवस्यतीति जितमायुष्मता। अथैतद्दोषपरिहाराय घटव्यतिरिक्तानां तत्तद्वस्तूनां तानि तानि स्वरूपाणि प्रत्येकं घटाद्भेद इति मन्वीथाः, तदा घटव्यतिरिक्तेष्वखिलेषु वस्तुषु परस्परव्यावृत्तेषु घटाद्भिन्न इत्यनुवृत्तव्यवहारस्यानुवृत्तोपाध्यभावान्निर्विषयव्यवहारायोगाच्च परस्परस्वरूपाण्येव परस्परानुवृत्तानीति पुनरपि तदेव सर्वतादात्म्यं प्रसज्येत। किं च घटादीनां स्वरूपाणि सप्रतियोगिकानि निष्प्रतियोगिकानि वा? पूर्वत्र प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटः पट इत्यादिव्यवहारो न स्यात्। उत्तरत्र सप्रतियोगिकभेदरूपत्वं व्याहन्येत। अथ धर्मो भेदः, तदा धर्मधर्मिणोर्भेदोऽस्ति न वा? न चेद्धर्मधर्मिणोरभेदाद्धर्मस्यैवाभावेन धर्मभेदाभावात् पुनरपि सर्वतादात्म्यं प्रसज्येत। यद्वा धर्मिण एवाभावात् कस्य भेदो वर्णनीयः? अथ धर्मधर्मिणोर्भेदोऽभ्युपगम्यते, तत्रापि भेदः स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पे स्वरूपपक्षस्य दूषितत्वात् धर्मपक्ष एव परिशिष्यते; ततश्च तस्यापि धर्मभेदापेक्षयाऽनवस्था स्यात्; एवं च स्वरूपधर्मयोरन्यतरकोटिबहिर्भावभावात् अन्योन्या[illegible] भेदत्वं पलायितमिति। किंच धर्मधर्मिणोः प्रतियोगिनोश्च भेदग्रहस्तदाकारग्रहणमन्तरेण स्वरूपेण गृह्यमाणयोर्न संभवति, धर्मधर्मित्वादितत्तदाकारग्रहश्च तयोर्भेदग्रहे सतीति परस्पराश्रयणम्, वस्त्वन्तरसिद्धावेकविधिरन्यव्यवच्छेदः व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरिति च। न च भेदग्रहणमन्तरेणापि स्वरूपेण गृह्यमाणयोर्धर्मित्वादिग्रह इति वाच्यम्। भेदग्रहाभावे हि स्वरूपैकत्वग्रहे पर्यवसानं स्यात्, अनेकत्वाग्रहे वा, उभयथाऽपि [illegible] कथञ्चिदपि न संभवति। कथं तर्हि सार्वलौकिकोऽयं भेदग्रहः? अविद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः। न चाविद्यामूलेऽपि भेदग्रहे विचाराः प्रागुक्ताः प्रक्रमन्ते, [illegible]। न चैतावता परमार्थत्वसिद्धिः, वस्तुतो विचारासहत्वात्। न च वाच्यं प्रमाणप्रमेयतदुपकरणतदवान्तरभेदकथकसिद्धान्तसाधनदूषणादिभेदव्यवस्थाभङ्गात् स्ववचनविरोधस्वसाध्यभङ्गादिरिति, [illegible]भङ्गेऽपि स्वाभिमताद्वैतसिद्धेरवर्जनीयत्वात्। किं चासिद्धभेदेन केनचिद्भेदसाधनमशक्यम्, अन्यथा त्वनवस्थैवेत्येषा दिक्।

अत्रोच्यते—न तावद्भेदप्रतीत्यपलापः शक्यः; स्ववचनविरोधबाधापसिद्धान्तनिग्रहात्, तथा सति हि युष्म-[illegible] व्याहन्येतेति। नच भेदप्रतीतिर्निष्कारणा वक्तुं शक्या, कार्यस्य कारणावश्यंभावात्। अन्यथा लोकायतमतापातात्। न च भेदप्रतीतेरकार्यत्वं वक्तुं शक्यम्, नित्यत्वतुच्छत्वयोस्त्वयैव त्यागात्। न च दुर्निरूपं तत्कारणमिति वाच्यम्, एतत्कारणत्वेनैव सुनिरूपत्वात्, अन्वयव्यतिरेकवशात् इन्द्रियादिविशेषप्रसिद्धेश्च। भवताऽपि चाविद्याकारणमिति विशेषतो निर्णीतम्, अन्यथा परमार्थत्वप्रसङ्गात्। न चास्य निर्विषयत्वं सुवचम्, [illegible], स्वबाध्यभेदविषयप्रती-

त्यभावेन परसिद्धान्तस्थिरीकरणाच्च । अतो बाध्यविषयत्वमवशिष्यते । तदपि दुर्वचम्, बाधकप्रमाणस्य भेदग्राहित्वे भेदाभावग्राहित्वे यत्किञ्चिद्ग्राहित्वाभावे च भेदस्य स्थिरीकरणात् । भेदाभावोऽपि सिद्ध्यन् भेदाद्भिन्न एव सिद्ध्यति, अन्यथा तदसिद्धेस्तत्सिद्धेर्वा भेदसिद्ध्यापातात् । एवंच सामान्यतः स्थापिते भेदे न पृथग्जल्पानामुत्तरापेक्षा या चात्र भेद-तिरस्करिणी, साऽपि साध्वसाधुविवेकदिव्यचक्षुषि जने न जागर्ति । तथाहि ; स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पयन् किं सामान्यतः स्वरूपधर्मयोः भेदमङ्गीकृत्य विकल्पयत्यनङ्गीकृत्य वा ? न प्रथमः ; विकल्पस्य निष्फलत्वात्, अन्यथाऽभ्युपगमबाधात् । न द्वितीयः, विकल्पस्यानुत्थानात् । न पुनः पर्यायेण विकल्पः । नच निर्मुक्तोपाधिभेदैकवस्तुगोचरयोश्शब्दयोरपर्यायता, प्रातीतिकभेदमूलोऽयं विकल्पः परमार्थविमर्शभेदमूलं तद्दूषणमिति चेन्न ; विमर्शभेदस्यापि पारमार्थिकत्वानभ्युपगमात्, स्वमूलघातायोगाच्च । अत एव परमतसिद्धभेदोपजीवनेन विकल्प इति प्रत्युक्तम्, अनङ्गीकृतमूलघातकेन परमतेन तत्सिद्धेः अन्यथा परमतेनापि तदसिद्धेस्तन्मूलविकल्पासंभवात् । अतो यदि विकल्पयसि सिद्धो भेदः । यदि न, तथाऽपि सिद्धः, विकल्पोपक्रमत्वात्तद्दूषणस्य । नचानुपलब्धेः किं विकल्पेनापीति वाच्यम्, तथा सति तस्यानिर्वचनीयपक्षनिक्षेपासंभवात्, संविदनुपलम्भबाधोयुक्तेश्चैवं सुलभत्वात् । किंच अभेदः स्वरूपं धर्मो वा ? स्वरूपं चेत् भेदभ्रमः क्वचिदपि न स्यात्, भेदविरोधिन्यभेदे दृष्टे तदारोपासंभवात्, अभिन्नो घट इत्यादेः पर्यायतादिप्रसङ्गश्च प्राग्वत् । अथ तु धर्मः, तर्हि सिद्धो भेदः, धर्मधर्मिभावस्य तद्व्याप्तत्वात् । यच्चभेदरूपेणापि धर्मेणाभेदः, स चेत्स्वरूपम्, स एव दोषः, धर्मश्चेदनवस्थेति त्वदुक्तमर्यादाप्रवर्तने का वार्ता ? उपलम्भइति चेत्तुल्यम् । न काचिदिति चेत् किमर्थस्तर्हि भेदापह्नवः ? अनन्यार्थ एवेति चेन्न; अप्रविष्टमाध्यमिकपक्षेण त्वया तथाऽनभ्युपगमात् । न भेदापह्नवसाध्यमद्वैतम् । अपि तु स्वतस्सिद्धमिति चेन्न ; अद्वैतमित्येव तत्सिद्धेरन्यथा स्वरूपमात्रस्य भेदाभेदविकल्पसहस्य तत्त्वायोगात् । तस्माद्भेदस्वरूपमपह्नुवानैरभेदस्वरूप-मप्यपह्नुतं स्यात् । नचास्त्विति वाच्यम्, माध्यमिकमतापातात् । न चानुभयाकारत्वसिद्धिः, उभयाकारत्ववद्व्याघातात् । नच वयमेकस्यैवैकस्माद्भेदमभेदं च स्वीकुर्मः, येनास्मन्मते तत्प्रसङ्गः ; नचाभेदमपि सर्वत्र परित्यजामः, येन प्रकारेण भवत इव सर्वाभावः स्यात् ; अतः सर्वं वस्तुजातं स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्भिन्नं स्वस्माच्चाभिन्नमिति सांसिद्धिकीयं तत्त्व-व्यवस्था । अथ यावत्संभवं च विकल्पितं देवानां प्रियेण, धर्मान्तराणां [धर्म्यन्तराणां] स्वाश्रयस्य च स्वरूपधर्मबहिर्भावा-द्व्यावर्तकत्वेन भेदत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च उभयं वेत्यपि विकल्पः किं न विकल्पितः ? स एव हि नस्समयः । यथासंभवं स्वरूपधर्मयोर्भेदत्वस्यानुप्रवेशोपलम्भात्, व्यावृत्तव्यवहारहेतुर्हि भेदः, स च व्यवहारः क्वचित्स्वरूपतः क्वचिद्धर्मतश्च दृश्यते । शुक्तिरजतभ्रमादेः शुक्तित्वादिधर्मभेदाप्रतीतिनिबन्धनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च भ्रमाद्यनुपपत्तिः । नहि शुक्त्यादीनां स्वरूपमेव रजतादिभ्यो भेदः । घटो भिन्न इति व्यवहारगतचोद्यान्यपि घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविलक्षणसार्वत्रिक-प्रयोगयोग्यभिन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् परिहृतानि । तच्च निमित्तं घटत्वादिभेदानामेव व्यावृत्तव्यवहारहेतुत्वं भ्रान्ति-प्रतिपक्षोपलम्भत्वमित्यादिरूपेण ग्राह्यम्, अतएव व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादिप्रयुक्तव्यवहारसाधनतादात्म्यप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः स्वरूपशब्दवत् । घटस्वरूपं पटस्वरूपमिति भेदोल्लेखेनैव हि स्वरूपशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यते । तत एव तत्रापि स्वरूपमात्र-तादात्म्यमिति चेन्न ; स्वधीवचनादिविरोधात् । भेदः स्वरूपमित्यनेनाभेदस्वरूपसिद्धिरिति कस्त्वदन्यो मन्येत ? सप्रति-योगिकत्वाप्रतियोगिकत्वविकल्पोऽपि भिन्न इति व्यवहारमात्रस्य प्रतियोगिनिरूपिताकारे व्युत्पन्नत्वात् प्रतियोगिसाकाङ्क्षतेति निरस्तः । स्वरूपधर्मभेदसमर्थनाच्च धर्मधर्मिणोर्भेदोऽनवस्थापरिहारश्च सिद्धः । अयमत्र संग्रहः—

यस्मिन् यद्दर्शने येषामध्यासो नोपपद्यते । तस्य भेदः स तेभ्यस्स्यात्तदुक्तिस्तु विवक्षया ॥ इति ।

एवं तर्हि धर्मभेदपक्ष एवाङ्गीकृतः स्यात्, न पुनः स्वरूपस्य भेदत्वसिद्धिः, तस्य भ्रमसहत्वात् इति चेत्; सत्यम्; तथाऽपि धर्मविशेषाणां धर्म्यन्तरमनपेक्ष्यैव स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याध्यसविरोधित्वात्तेषां स्वरूपमेव स्वेषां स्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेद इत्येष्टव्यम्; तच्च स्वरूपमाश्रयापेक्षया धर्मो भेद इत्यपि व्यपदिश्यते; स्वपरनिर्वाहकसमाधिश्च संवेदनादिषु त्वयाऽपि स्वीकृतः । धर्मिस्वरूपस्य न कदाचिद्भेदत्वसिद्धिरिति चेन्न, अगृहीतभेदेषु केषुचिद्धर्मेष्वाश्रयभेदात् भेदव्यवहारदर्शनात्; सौरभादिषु हि धर्मत्वमवगम्य कस्येदमिति सन्दिहानास्तदाश्रयविशेषदर्शनादिभिस्तत्तन्निष्ठतामध्यवस्यन्तस्तदन्यनिष्ठादन्यनां मन्यन्ते । अतोऽस्ति धर्मिणोऽपि क्वचिद्भेदत्वम्, सोऽपि धर्मी स्वधर्ममितरगतधर्माद्भिन्दानो धर्मान्तरेण भिन्न इति न निर्भेदेन भिद्यत इति शङ्का, येन भेदासिद्धिरनवस्थादिकं वा प्रसज्येत । यस्य च धर्मस्य धर्मी भेदः सोऽपि कदाचित्तस्यैव धर्मिणो भेदस्स्यात्, यदा ह्याकारादिसादृश्यमात्रेण तस्यैव धर्मिणो धर्म्यन्तराद्व्यवच्छेदासिद्धिः यथा विलीने घृते तैलसन्देहदशायां गन्धविशेषेण तद्व्यावृत्तिः, अतोऽत्र नान्योन्याश्रयशङ्काऽपि, अपेक्षानियमाभावात्; गन्धजातिभेदस्य धर्मिभेदाप्रतीतावपि प्रत्यक्षेण पटुकरणानां प्रतीतेरस्फुटरूपधर्मद्वयभेदाभेदचिन्तायाश्च तद्भेदकस्याश्रयादिभेदस्य प्रत्यक्षावसिततदाकारान्तरयोगित्वेनैव सिद्धिः । एवं विषयधर्मादिषु विषयादिभ्योऽपि भेद उदाहर्तव्यः । [illegible] भेदग्रहात्ततश्च स इत्यन्योन्याश्रय इति, तदपि न; तयोर्भेदानभ्युपगमात्, धर्मधर्मित्वादिरेव हि भेद इष्यते । तथाऽऽत्माश्रयापात इति चेन्न; तस्यैव तत्र हेतुत्वानभ्युपगमात्; प्रत्यक्षादिसामग्रीवशादेव हि तद्ग्रहः । समर्थित एव सच जात्यादिरूपभेदः प्रत्यक्षादियोग्यइति । यच्च वस्त्वन्तरसिद्धौ एकविधिरन्यव्यवच्छेदः व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरिति, तदपि न; वस्तुनोर्द्वयोरपि प्रतिनियतधर्मविशिष्टतया प्रत्यक्षादिभिर्ग्रहणात्तावत एव व्यवच्छेदग्रहरूपत्वात् । यच्चोक्तम्—अविद्यावशाद्भेदग्रहः तत्रचाविचारितमणीयतैकवेषत्वात् वस्तुतो विचारासहत्वान्न कश्चिद्दोष इति; तत्र किं प्रत्यक्षस्यैव शिरसि भारोऽयं निक्षिप्यते, तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमिति चेत्, तदपि वा किमर्थं न परित्यज्यते? लोकविरोधादिति चेत्, तुल्यं विकल्पेऽपि । तत्सिद्धस्वरूपमात्रे बाधकाभावादिति चेन्न; भेदेऽपि बाधकाभावस्योक्तत्वात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षमप्यप्रमाणमिति चेत्, हन्त तर्हि तत्सिद्धस्वरूपमात्रस्यापि मिथ्यात्वाज्जितं माध्यमिकैः । केनाप्यसिद्धं तत्स्वतस्सिद्धमिति चेत्, तथाभावे तस्य किं त्वया प्रमाणमुपन्यसनीयम्; न किंचिदिति चेत्, साधु सिद्धान्तस्समर्थितः; अथ प्रत्यक्षादिकमेव किमप्रमाणमपि प्रमाणतया उपन्यस्तं कार्यकरम्, तथाच सति परपक्षप्रतिक्षेपः कस्यापि न सिद्ध्येत् । परैः प्रमाणतयाऽभ्युपगमात्तदुपन्यास इतिचेत् न तावता निर्णायकत्वम्, तत्त्वव्यवस्थित्यसिद्धेः । किंच स्वसंवेद्यप्रत्यक्षेणापि सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रत्यग्वस्त्ववभासत इत्यतोऽपि भेदः प्रत्यक्ष एष्टव्यः, अन्यथा जडतादात्म्यप्रसङ्गात्, आकारभेदानभ्युपगमेन सामान्यस्फुरणायोगात्, तावतश्च भ्रमसहत्वेन भेदत्वासिद्धेश्चेति ॥

॥ इति शतदूषण्यां भेददूषणनिस्तारवादः त्रयोदशः ॥ १३ ॥

॥ अथ वेदप्रामाण्यपरिग्रहानुपपत्तिवादः चतुर्दशः ॥ १४ ॥

यदात्मानो वेदा यदनुगुणवर्णाकृतिजुषः प्रमाणं यत्रैते नियतमपरिच्छेद्यविभवे ।

य एषामाहर्ता दनुजमथनो वाजिवदनस्स मे देवश्श्रीमान्विदलयतु संमोहमखिलम् ॥

वेदप्रामण्यवाङ्मात्रकञ्चुकच्छन्नमर्मणाम् । बुद्धसिद्धान्तसुहृदां सन्तः पश्यन्तु वाच्यताम् ॥

अतीन्द्रिये हि धर्मादौ वेदाः प्रमाणमिति साधितं प्रथमकाण्डे । तदुपजीवनेन सिद्धेऽपि प्रामाण्यं शारीरके । अतस्तथागताद्यागमस्तत्त्वानुष्ठानयोरप्रमाणमिति सर्वमीमांसकसम्मतम् । तदेतत्संविन्मात्रव्यतिरिक्तमिथ्यात्ववादे न संगच्छते । तदुक्तमभियुक्तैः—* प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादितत्फलम् । विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणे स्थितिः । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥ कर्मभ्यः फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिकः । सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥ इति । तदिह किंनाम वैषम्यमाश्रित्य वेदाः प्रमाणं बुद्धाद्युपदेशा न प्रमाणमिति निष्कृष्यते ? किं शब्दस्वरूपसत्यत्वासत्यत्वाभ्युपगमेन ? उत परमार्थभूतप्रामाण्याप्रामाण्याश्रयत्वेन ? उत प्रमातृसत्यत्वासत्यत्वाभ्युपगमभेदेन ? यद्वा सत्यभूतप्रमितिहेतुत्वाहेतुत्वाभ्याम् ? किं वा नित्यत्वानित्यत्वाभ्याम् ? अथानादित्वसादित्वाभ्याम् ? उत दोषतदभावाभ्याम् ? अथ व्यवहारविसंवादसंवादाभ्याम् ? अथवा महाजनपरिग्रहबहिष्काराभ्याम् ? आहोस्वित् वेदत्वावेदत्वमात्रेण ? अथाविद्याविशेषजनिताभिमानानभिमानमात्रेण ? अथ वेक्षुक्षीरादिवत्स्वात्ममात्रसाक्षिकेणानिर्देश्यरूपभेदेनेति ।

नाद्यः, असिद्धेः ; न हि *योगाचारादिभिः* बुद्धप्रणीतोऽक्षरराशिस्सत्य इत्यभ्युपगम्यते, नापि भवता वेदरूपः । न वयं वेदस्य शशशृङ्गादिवदसत्यत्वमभ्युपगच्छाम इति चेत्, किं तर्हि सत्यत्वमभ्युपेतम् ? तदपि नेति चेत् तर्हि को विशेषः ? व्यवहारिकापरपर्यायकाल्पनिकसत्यत्वाभ्युपगम इति चेन्न, तैरपि संवृतिसत्यत्वाभ्युपगमात् । अयमेव तावद्विशेष इति चेन्न ; पर्यायमात्रस्य वैषम्यानाधायकत्वात् । अन्ततो वञ्चनार्थत्वस्याप्युभयोरविशेषात् । यथाऽऽहुः— * तुल्यार्थत्वेऽपि चैतेषां मिथ्यासंवृतिशब्दयोः । वञ्चनार्थ उपन्यासो लालावक्रासवादिवत् ॥ नास्तिक्यपरिहारार्थं संवृतिः कल्पितेति च ॥ इति । न च युष्माभिः संवृतिसत्यत्वस्यावाच्यत्वं सङ्केतितम् । उक्तं च—* गूढपाषण्डगोष्ठीगरिष्ठैः तदेतत्संवृतिरिति गीयत इति । अस्तु वा तदभ्युपगमेन वैषम्यम्, भवता तु निपुणधिया द्वयोरपि व्यावहारिकसत्यत्वमविशिष्टमेष्टव्यम्, व्यवहारानुबन्धित्वमात्रस्य तुल्यत्वात् । अतो भवता परित्यक्तपक्षपातेन न तद्बहिष्कारः कार्यः । यदि चाभ्युपगमसिद्धेन सत्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धिः, तर्हि वैभाषिकाद्यागमानां तदभ्युपेतेन तेन तत्सिद्धिरनिवार्या । एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्था निरस्ताः । विशेषतोऽपि ब्रूमः—द्वितीये तावत्प्रामाण्यलक्षणवैषम्यसिद्धिः प्रामाण्याश्रयत्वेनेति वदता साध्यमेव साधनत्वेनोपन्यस्तम् । ननु विशेषणविशिष्टाकारेण साधनत्वम्, स्वरूपतस्तु साध्यत्वमिति चेन्न ; विशेष्यासिद्धौ विशिष्टस्याप्यसिद्धेः । भवन्मते विशेषणमप्यसिद्धमेव, वेदप्रामाण्यस्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थ्यानभ्युपगमात् ; तदभिमानमात्रस्य चोभयोरविशेषात् । तृतीयेऽपि सत्यप्रमातृत्वेन कस्तावदिष्यते भवता ? किं संविन्मात्रमुत तदेवोपहितमुतोपाधिभेद एव ? आद्ये व्याहत्यपसिद्धान्तौ । अनन्तरे प्रमातृत्वस्य सत्यतानभ्युपगमान्नेष्टसिद्धिः । तत्र स्वरूपमात्रस्य सत्यता *योगाचारै*रप्यङ्गीक्रियते । उपाधिमात्रपक्षे तु उपाधिस्वरूपस्य तत्प्रमातृत्वस्या-

प्यसत्यत्वमेवेति । नापि चतुर्थः, विकल्पासहत्वात्; तत्र किं प्रमितेः स्वरूपतः सत्यत्वं विवक्षितमुत विषयतः? न पूर्वः, शास्त्रजन्यायाः प्रमितेर्भवता स्वरूपसत्यत्वानभ्युपगमात् । तेन तु तदभ्युपगमेन तदागमस्यैव प्रामाण्यापातः । तुल्यैस्तु तदपि नेष्यत इति त एव भवतोऽत्रान्तरङ्गसंबन्धिनः । नाप्युत्तरः, विषयतः सत्यत्वस्य चिद्व्यतिरिक्तांशे भवता योगा[illegible] । चिदंशस्य विषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि सत्यत्वमुभयसम्मतम्; तत्र क्षणिकत्व-नित्यत्वादिभेदस्तु दुरुपपादः, निर्धू[illegible]भिन्ना हि संविद्भवद्भिस्तैश्च परिगृह्यते । नापि पञ्चमः, आविद्यकस्य वेदस्य भवताऽपि नित्यत्वानभ्युपगमात्; अभ्युपगमे वा [illegible]; [illegible] प्यप्रयोजकस्त्वात् । नापि षष्ठः, अविद्याकल्पि[illegible]सिद्धेः; अनादित्वेनैवेयं कल्पनेति चेन्न, बाह्यै-रपि सर्वज्ञसन्तानान्तरितधर्मदेशनासन्तानस्य [illegible]; क्षणभङ्गतदभावादिकं तु वाक्यार्थयाथार्थ्ये प्रत्य-किञ्चित्करमेव । नापि सप्तमः, तत्पक्षेण तदागमस्य दोषमूलत्वाभावात्; भवत्पक्षेण तूभयोरपि दोषमूलत्वाविशेषात्; वक्तृदोषो वेदे नाभ्युपेत इति चेत्, किं दुष्टेन्द्रियादिषु सोऽभ्युपेतः, येन तदप्रामाण्यं सिद्ध्येत्? अतो येन केनापि दोषेणाप्रामाण्यं स्यादित्यनुसन्धत्स्व । अविद्याख्यदोषमूलत्वमपि वेदस्य नेष्टमिति चेदागतोऽसि पन्थानम्, अत एव कल्पितत्वादेरपि प्रतिक्षेपात् । अकल्पितत्वेऽपि प्रतीतिबाधाभ्यां मिथ्यात्वमिति चेन्न, ब्रह्मणोऽप्यकल्पितस्य त्वदभिमत-[illegible]; अनिर्वचनीयकुसृतेश्च [illegible] । नाप्यष्टमः, कारणदोषाविशेषे विसंवादानुदयस्या-किञ्चित्करत्वात्; दोषज्ञानेनैव बाधसिद्धेः; तथा चाहुः—* दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत् ॥ इति । किञ्च बाह्यागमेषु न विसंवादस्त्वया सुवचः, अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तदयोगात्; दृष्टार्थेषु विषहरणाद्युपदेशेषु न तत्र विसंवाददर्शनात्; तत्त्वविषये तु प्रत्यक्षादिविसंवादस्य तद्विरोध-गमनिकाकुसृतेश्चोभयतुल्यत्वात्; वेदाधीनस्य संविन्नित्यत्वादिरूपविसंवादस्य वेदप्रामाण्यसिद्धिसमनन्तराभिधेयत्वात्; अन्यथा विपरिवर्तप्रसङ्गात् । एतेन नवमोऽपि दत्तोत्तरः; बहुजनविवक्षायां समानत्वात्; निपुणजनविवक्षायां सर्वेषा-[illegible] त्वत्पक्षे तदसिद्धेः; हेतुदर्शनरहितपुरुषपरिग्रहविवक्षायामपि परमार्थतः कारण-दोषे निर्णीते दोषानभिज्ञैः भ्रान्तैरेव परिग्रह इत्यायातम्; ततश्च न विशेषः । नापि दशमः, संज्ञावैषम्यमात्रस्या-किञ्चित्करत्वात्; तद्व्यवहारभेदरूपस्य तु किञ्चित्करस्य [illegible] । नाप्येकादशः, तथाविधाभिमानस्य पुरुष-भेदेनोभयत्रापि सुलभत्वात्; न तत्र वयं प्रामाण्यमभिमन्यामह इति चेत्, ते वा किं वेदे? अतो यस्यकस्यचिदभि-मानसिद्धं प्रामाण्यमिति त्वयैव स्थापनीये त्वमेव कथं तत्प्रामाण्यं नाभिमन्यसे?

द्वादशस्तु परिशिष्यते; तत्र स्वात्मशब्देन किं सर्वेषां प्रमातॄणां स्वात्मा विवक्षितः? उत भवदन्तरात्मा? नाद्यः, इक्षुक्षीरादिरसभेदवत् * ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, * चैत्यं वन्देत स्वर्गकाम इत्यनयोः [illegible]-लक्षणभेदस्यान्यैरनुपलम्भात्; नेतरः, भवत्स्वात्मानमपि हि वयमितरात्मसमानतयैवोन्नयामः; रत्नतत्त्वपरीक्षकवदह-मतिशयितप्रज्ञ इति चेत्, सौगतेनाप्येवमुक्ते किमुत्तरम्? मध्यस्थदृष्टिरिति चेन्न, तदसिद्धेः; अस्तु वेदप्रामाण्य-मप्यविचारितरमणीयं किं नश्छिन्नमिति चेत्, प्रथमं तावद्वैषम्योपपादनाभिमानः, ततो वैदिकत्वविडम्बनम्, पश्चा-त्तत्त्वानुष्ठानव्यवस्थाभङ्गः, ततश्च स्वर्गापवर्गगमनसरणेः । एवं च सौगतसौहार्दभयपलायितेन द्वैवर्गिकमतमहादुर्गमेवा-नुप्रविष्टमिति । अत्र च प्रामाण्यादेरप्रयोजका एव केचित्कल्पा मन्दमतिसम्मोहशमनायोपन्यस्य निरस्ताः । एतदभि-

प्रायेण *यादवप्रकाशै*रुक्तम्—* वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् । बोद्धाऽनृतो बुद्धिफले तथाऽनृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंविदः ॥ इति । किंच प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च भवद्भिर्निर्विशेषे प्रसाध्यते, ततश्च प्राप्तार्थतयाऽपि शास्त्राप्रामाण्यम्, द्वित्रावयवानुमानवाक्यपाठमात्रेण ब्रह्मविद्यानिष्पत्तौ कः खलु जडः श्रुतिनिकरशिखरपरिशीलनप्रयासादिकमारभेत ? न ब्रूमस्तर्ह्यनुमानादिकमस्मत्सिद्धान्तसाधनतयेति चेत्, किमिदं श्रुतिप्रामाण्यभङ्गभीरुतया, उतानुमानादेस्तत्र प्रामाण्यायोगात् ? नाद्यः, भवद्भिरनुक्तेऽपि तत्सद्भावमात्रेण श्रुतिप्रामाण्यभङ्गस्य दुर्वारत्वात्; संप्लवोदयस्य च शास्त्रयोन्यधिकरणनिरस्तत्वात् । न द्वितीयः, ज्ञानोदयादेवानुत्पत्तिलक्षणस्याप्रामाण्यस्यासिद्धेः; एककोटिनियततया च संशयरूपस्याप्यभावात्; निपुणतरप्रयोगे च प्रयोगदोषाणामभावात् । विपर्ययलक्षणं तु विषयापहारमन्तरेण न सिद्ध्यतीति । तथा च सति तुल्यविषयतया तत एव शास्त्रमप्यप्रमाणमिति घट्टकुट्यां प्रभातम् । एवं च सति अद्वैतवाक्यानां न तत्त्वावेदकत्वं द्वैतवाक्यानामेव तत्त्वावेदकत्वमित्यभिमतविपर्यासश्च । अन्ततः शास्त्राप्रामाण्यमप्यस्माकमिष्टमेवेति चेन्न, पूर्वन्यायेन दत्तोत्तरत्वात् । असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधोदयस्य दुरपह्नवत्वात् । बोध्यमिथ्यात्वे च वैदिकव्यपदेशकञ्चुकं मुञ्चतस्ते बाह्यसमयसुरङ्गाप्रवेशमन्तरेण कथासमरसीम्नि संशयापत्तेः । तदेतदखिलमभिसन्धाय भाष्ये—सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षप्रतिक्षेपाय गृहीतमात्रग्राहित्वेन सन्मात्राभिमतब्रह्मस्वरूपपरवेदान्तवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्ग उदाहृतः । स्थलान्तरेषु विप्रकीर्णं शेषमवधातव्यमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां वेदप्रामाण्यपरिग्रहानुपपत्तिवादः चतुर्दशः ॥

॥ अथ दृश्यत्वानुमाननिरासवादः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अबाधादध्यक्षप्रभृतिमितिवर्गेष्ववधृतं शरीरं यस्येदं जगदखिलमन्तर्यमयितुः ।
स मे तर्कैरेतैर्निजविभवलुण्टाकमथनैः प्रसीदत्वासीदन्निगमशतसीमा हयमुखः ॥

यदेतत्सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षदूषणान्ते भाष्यम्—* सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च, ततो जडत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः इति । अनेन पश्यतोहराणां दृश्यत्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वमपि सूचितम् । उत्तरत्रापि क्वचित्परमतव्यासङ्गा प्रसङ्गं प्रायुङ्क्त—ब्रह्म मिथ्या ज्ञानविषयत्वात् इति । सांख्याधिकरणे च व्याघातमसूचयत्—* दृश्यत्वबाध्यत्वाभ्युपगमात्सुतरामसङ्गतम् इति । योगाचारोक्तसंवेदनहेतुनिरासेन चेदमपि निरस्तं भविष्यतीत्यमंस्त । तदिह वयं विस्तृणीमहे—विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात्, यद्यदित्थं तत्तथा, यथा शुक्तिरजतमित्यादि । तत्र किमिदं मिथ्यात्वमभिप्रेतम् ? किं तुच्छत्वम्, उतान्यथाख्यातिविषयत्वम्, उत सदसद्विलक्षणत्वम्, अथ प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वम्, अथवा स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वम्, यद्वा सत्यब्रह्मविलक्षणत्वम्, यद्वाऽन्यदेव किंचिदिति । नाद्यः, प्रतीतिविरोधादपसिद्धान्ताच्च । अत एव न द्वितीयः, मिथ्यात्वाध्यासादिविषयतया सिद्धसाधनत्वाच्च; शुक्त्यादिरेव हि रजताद्यात्मनाऽन्यथाख्यातेर्विषय इत्यभ्युपगम्यते; अथारोपितत्वेन विषयत्वमिष्येत, तथाऽपि सिद्धसाधनता, सर्वस्यापि वस्तुनो यत्र क्वचिद्येनकेनचिदारोप्यमाणत्वात् । न तृतीयः, परं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणत्वात्; अर्थापत्तिप्रसिद्धं तदिति चेन्न, तस्याः स्वावसरे दूषयिष्यमाणत्वात् । न चतुर्थः, तद्धि बाध्यत्वं बाध्यमबाध्यं वा ? पूर्वत्र सिद्धसाधन-

त्वम्, तस्य प्रपञ्चानन्यत्वविरोधित्वात्। उत्तरत्र किं ब्रह्मस्वरूपमुत ततो भिन्नम्? आद्ये सिद्धसाधनत्वम्, ब्रह्मसम्बन्धस्यास्माभिरिष्यमाणत्वात्; बाध्यत्वधर्मयोगो हि प्रपञ्चस्य साध्यते; बाध्यत्वं च ब्रह्मस्वरूपमित्यभिधत्से। द्वितीये तेनैव दृश्यत्वहेतोरनैकान्त्यम्। तेनैव हेतुना तत्सिद्ध्यनिश्चयोर्नैकान्त्यमिति चेन्न; तेनैव तत्सिद्धावनैकान्त्यप्रसङ्गः, तदसिद्धौ हेतोरसाधकत्वमिति प्रसङ्गपर्यवसितत्वात्। तेनैव तत्सिद्धौ तत्साधनस्य सतः कथमनैकान्त्यम्? नहि तत्साधकत्वे तदसाधकत्वप्रसङ्ग इत्युन्मत्तोऽपि ब्रूयादिति चेन्न; अभिप्रायानभिज्ञानात्; नहि तत एव तत्सिद्धिमभ्युपगम्यानैकान्त्यं ब्रूमः, अपि त्वबाधिते बाध्यत्वे दृश्यत्वहेतुर्वर्तत इति भवताऽभ्युपगतत्वेन तथाऽभ्युपगमेऽन्यतरानैकान्त्यप्रसङ्ग इति। तर्हि तत्र दृश्यत्वहेतुर्न वर्तत इत्यभ्युपगम्यानैकान्त्यं परिहरिष्याम इति चेत्तदा दृश्यत्वानुमानेन तत्साधनं न शक्यते, तज्जनितज्ञानविषयत्वे तस्य दृश्यत्वावश्यम्भावात्, अतोऽनुमानमेव परित्यज्यानैकान्त्यं परिहर्तुमर्हसि। ननु बाधितस्याबाधितस्य च साधारणं बाध्यत्वमात्रं साध्यत इति चेन्न; तथाऽपि सिद्धसाधनत्वस्य दुष्परिहरत्वात्; बाधितबाध्यत्वमभ्युपगच्छतः अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्; पक्षधर्मताबलादस्मदभिमतविशेषलाभ इति चेन्न, तस्यास्तद्विरुद्धत्वात्। अविरोधेऽपि पूर्वोक्तानैकान्त्यस्य स्थितत्वात्। न पञ्चमः, प्रत्यक्षाद्यैस्तद्विधायकैस्तदभावग्रहासंभवात्। श्रुतीनामपि निषेधिकानामन्यत्र व्यवस्थापनात्। अत एव योग्यानुपलम्भनिराकृतसद्भावस्य तदभावस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वात्। श्रुत्यनपेक्षत्वे च निर्मूलतयाऽनुमानप्रामाण्यस्यैवासंभवात्। तदभ्युपगमे च स्वोक्तिविरोधात्, परसिद्धान्तस्थिरीकरणाच्च। अप्रमाणेन साधितस्यापि सत्यत्वेऽसदुक्तिमात्रेणापि तद्दूषणस्य दुर्वारत्वात्। नापि षष्ठः, सिद्धसाधनादेव। सर्वं ब्रह्मात्मकमिति भास्करादिभिरिव त्वयाऽपीष्यत इति चेन्न; तदपृथक्सिद्धिमात्रेणास्माभिस्तदुक्तेः। तथाऽपि सत्यभूतब्रह्मव्यतिरेकसाधनादसत्यत्वं फलतीति चेन्न; स्वयमपि सत्यस्य सत्यान्तरव्यतिरेकमात्रेणासत्यत्वप्रसङ्गाभावात्, स्वयं घटस्य घटान्तरव्यतिरेकेऽपि न ह्यघटत्वम्। ब्रह्मैकमेव सत्यमिति सिद्धे तद्व्यतिरेकसाधनेनैवासत्यत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न; अनपेक्षणात्, अवधारणेन हि प्रपञ्चासत्यत्वं विवक्षितम्, तत एव च तत्सिद्धिरिति। श्रुतिसिद्धब्रह्ममात्रसत्यत्वोपजीवने अनुमाननैरर्थक्यप्रसङ्गः, अन्ततः श्रुतेरेव पुरस्करणीयत्वात्, तस्याश्च निरपेक्षत्वात्। विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानं सप्रयोजनमिति चेन्न; श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयस्य तदुपजीवनासंभवात्, इच्छतस्तयैव तत्सिद्धेः। श्रुतेश्च प्रत्यक्षाद्यविरोधिविषयत्वे सिद्धे सा कथं प्रत्यक्षादिबाधकानुमानस्योपजीव्या? ननु सत्यमिति केनचित्सामान्यतो निश्चित्य तद्व्यतिरेकस्साध्यत इति चेन्न; प्रत्यक्षादिभिस्तन्निश्चये प्रपञ्चस्यैव सत्यतया तस्य तद्व्यतिरेकसाधनायोगात्। ततश्च शास्त्रनिश्चितसत्यव्यतिरेकसाधनेऽपि तस्य सत्यान्तरत्वमात्रं सिध्येत्। सत्यत्वात्यन्ताभावः साध्य इति पक्षेऽप्येवमेव दोषो ग्राह्यः। नापि सप्तमः, तत्किं लोकतः शुक्तिरजतादिषु विधातुमापणिकरजतादिषु निषेद्धुं च शक्यम्, किंचिदथाशक्यमिति; न प्रथमः, प्रत्यक्षादिभिर्बाधस्य दुर्निवारत्वात्। न द्वितीयः, तस्याप्रसिद्धत्वात्। तथाविधस्य कस्यचिदन्यस्य साधने तेनाप्युपहितस्य प्रपञ्चस्याक्षतत्वेनानिष्टत्वात्। एवं प्रत्यक्षबाधे निरूपिते सत्यर्थापत्त्यभावयोः पृथक्प्रामाण्यमिच्छतां ताभ्यामपि बाधः सिद्धः। अबाध्यत्वलक्षणव्यवहाराविसंवादान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वसिद्धिः। अभावोऽपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावाख्यं सत्यत्वं प्रकाशयन् मिथ्यात्वानुमानं बाधत एव। नचात्र योग्यानुपलब्धिर्नास्तीति वाच्यम्, योग्यत्वस्योपपादितत्वात्। न हि लोकसिद्धमिथ्यात्वादन्यत् किमप्ययोग्यं निश्चायकमस्ति। नचानयोः श्रुतिबाधः, तदान्यपर्यस्थापनात्।

ननु सत्यत्वे सिद्धे बाधः, तदेव न किञ्चित्पश्यामः ; किं सत्तासामान्यम्? उत स्वरूपसत्त्वम्? अथवा भावत्वम्? यद्वा प्रामाणिकत्वमात्रम्; अथवा किञ्चिदिति । नाद्यः, सामान्यमनिच्छतस्तदयोगात्, इच्छतोऽपि सामान्यादिषु मिथ्यात्वसाधनस्य निरुपद्रवत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तत्रापि किं स्वरूपमेव सत्त्वम्? उत स्वरूपस्य सत्त्वम्? पूर्वत्र मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपं स्वरूपमेवेति न किञ्चिद्व्यतिरिक्तं भवति । निस्स्वरूपं तदिति चेन्न ; तेनैव रूपेण तत्स्वरूपनिर्णयात्, अन्यथा प्रातिस्विकवस्त्वन्तरस्वरूपाभावे सर्वेषां निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । उत्तरत्र तत्सत्त्वस्य सत्त्वान्तराभावे मिथ्यात्वं दुर्वारम्, ततश्च विश्वमिथ्यात्वम् । न तृतीयः, अभावस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । इष्टमिदमिति चेन्न ; अविशेषाद्भावस्यापि तत्प्रसङ्गात् । भावान्तराभाववादे तु भावानामेवाभावत्वात् तत्प्रसङ्गः । न चतुर्थः, दृश्यत्वानुमानमपोद्य तदसिद्धेः । न पञ्चमः, तस्य सर्वत्र प्रमाणबाध्यत्वे शशविषाणवदसिद्धेः । योग्यत्वेऽनुपलम्भबाधादिति । तदेतदसारम्; प्रामाणिकत्वमेव हि सर्वत्र सत्त्वमभ्युपगच्छामः । तदुक्तं भाष्ये—* व्यवहारयोग्यता सत्त्वमिति । न चैतद्बाधकानुमाने जीवति न सिद्ध्यतीति वाच्यम्, कालात्ययापदेशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गात्; यथा वह्न्यनुष्णत्वानुमानं प्रतियोगिभूतोष्णत्वग्राहिणा बाध्यते, तथेहापि सत्यत्वव्यतिरेकानुमानं प्रतियोगिविशेषसत्यत्वग्राहिणा बाध्यते । नच तन्न गृह्यत इति वाच्यम्, तद्व्यतिरेकासिद्धिप्रसङ्गात् । ब्रह्मणि तद्ग्रहाद्व्यतिरेकसिद्धिरिति चेन्न ; ब्रह्मण्यपि सत्त्वस्य त्वदुक्तयुक्तिभिः खण्डनात् । तत्राखण्डितत्वे तदेव विश्वस्यापि सत्त्वमिति पश्य । स्वतस्सदेव ब्रह्मेति चेत्, किमहेतुकत्वं विवक्षितम्? उत स्वयंप्रकाशत्वम्? यद्वा सत्त्वाभावेऽपि सदिति? पूर्वत्र ब्रह्मव्यतिरेकात्प्रपञ्चस्य कार्यत्वमेव साधितं स्यात् । ततश्चांशतस्सिद्धसाध्यता । द्वितीयेऽपि परप्रकाश्यत्वसाधनात्स एव दोषः । तृतीये तु प्रपञ्चस्यापि तद्वत्सत्त्वे को विरोधः? एतेन सत्त्वस्य सत्त्वान्तराभावादसत्त्वप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । अतस्सत्त्वमात्रप्रतिक्षेपे शून्यवादावतारः । क्वचित्तदभ्युपगमे प्रामाणिकेषु सर्वेषु तत्सिद्धिरनिवार्येति ।

नचैवं मिथ्यात्वासत्त्वादौ तस्य सामान्यतोऽस्माभिरप्रतिक्षेपात् सत्यस्यैव हि रजतत्वादेः स्वात्यन्ताभावाश्रयनिष्ठतया प्रतीयमानत्ववेषेण मिथ्यात्वम्, तत्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव तस्यासत्त्वमिति यथालोकमभ्युपगमात् । किंच य एष विश्वं विचारसहमलीकमनिर्वचनीयं चेत्यादिरूपं व्याहतप्रतिज्ञानमाद्रियते, स किं स्वपक्षं किंचित् स्थापयति न वा? स्थापनेऽपि प्रमाणतोऽप्रमाणतोऽपि वा? नेति पक्षे परपक्षं दूषयतोऽयमेव विकल्पः । तत्र प्रमाणत इति पक्षे तत्प्रमाणं तथात्वेन विचारसहं न वा? पूर्वत्र कथं विश्वमिथ्यात्वम्? तस्यापि तदन्तर्भावात्; उत्तरत्र कथं तत्प्रमाणम्? प्रमाणताभ्रमेणेति चेत्तथाऽपि किं तेन? अन्यथा हेत्वाभासानामप्रतिक्षेपे सर्वसमयसाम्राज्यप्रसङ्गात् । लोकव्यवहारसिद्धमिति चेन्न ; तस्य सपरिकरस्य परिग्रहे लोकस्थिरीकरणात् । प्रमाणान्तराविरोधादेश्च तत्परिकरत्वात्, अन्यथा लोकतोऽप्यसिद्धेः । त्रिचतुरकक्ष्याविमर्शावस्थापितमिति चेन्न ; तथैव विश्वानुग्राहकप्रमाणानामप्यवस्थापनात् । तत्तद्विमर्शबाधस्य विश्वद्वेषिण्यपि निवारकाभावात् । तस्य तु प्रथमकक्ष्यायामेव स्फुटप्रतीतिव्याघातादिभिर्विलय इति विशेष इति । नचापच्छेदनिमित्तनैमित्तिकशास्त्रयोः प्रामाण्यविशेष इव अप्रामाण्यविशेषेऽपि परत्वात्प्राबल्यम्; न मिथ्येत्यस्मदुक्तेस्ततोऽपि परत्वात् । अविश्रमस्तर्हीति चेन्न ; स्वदोषस्य परत्रारोपात् । परत्वमात्रेण प्राबल्यं ब्रुवतस्तवैवासौ दोषः । किंच यद्यप्रमाणं परं स्वविषयं नावस्थापयेत्, कथं प्रबलम्? स्थापयतो वा कथमप्रामाण्यम्? ननु प्रमाणत्वे कथं बाध्यत्वं तस्मिन्वा कथं तदित्यपच्छेदेऽपि प्रसज्यत इति चेन्न; अनियतविरोधपौर्वापर्यतयाऽन्यतरोदयसंभावनया च प्रयो-

गान्तरेषु प्रामाण्योपपत्तेः । किंच त्वदुक्तप्रमाणस्यापि दुष्टकारणजन्यत्वं त्वयैवाभ्युपगम्यत इति अदोषप्रसूतस्यापि न प्राबल्यदौर्बल्यविभागः । अन्यथा माध्यमिकयुक्तीनां सर्वसिद्धान्तजीवितास्वादिनीनां सर्वतः परत्वेन प्राबल्यप्रसङ्गात् । तदेवं सिद्धं न कथंचिदपि विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञानं शक्यमिति ।

दृश्यत्वं च किमभिप्रेतम्? किं चाक्षुषत्वम्? यद्वा ज्ञानविषयत्वमात्रम्? उत दृग्व्यतिरिक्तत्वम्? अथवाऽन्यत्किंचिदिति? नाद्यः, भागासिद्धत्वात् । अत एव न द्वितीयः, व्यर्थविशेषणत्वाच्च । ब्रह्मव्यवच्छेदार्थं विशेषणं सार्थकमिति चेन्न; तस्य [illegible] । अभ्युपगमे वा योगिप्रत्यक्षादिविषयतया [illegible] हेतोस्तत्र वृत्तेः । नच तृतीयः, अनैकान्तिकत्वादेव । ज्ञानविषयत्वमात्रमपि ब्रह्मणो नास्तीति चेन्न; *आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, *ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, *अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिस्वपराभ्युपगतश्रुतिसूत्रादिविरोधात्, सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षमिति वादस्यापि प्रहाणप्रसङ्गाच्च । व्यावहारिकं ब्रह्मणो दृश्यत्वं न तु पारमार्थिकमिति चेत्, हन्त किं प्रपञ्चदृश्यत्वं पारमार्थिकम्? येन तस्मिन् मिथ्यात्वं सिद्ध्येत् । तथा च सति पारमार्थिकं दृश्यत्वं तत एव [illegible] भ्रान्तजल्पितायेत । अतः प्रपञ्चस्यापि व्यावहारिकदृश्यत्वमभ्युपेयम्; तच्च ब्रह्मणोऽप्यविशिष्टमिति तस्यापि [illegible] ब्रह्मणोऽपि सत्यत्वे प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गः । यदि च व्यावहारिकमपि दृश्यत्वं ब्रह्मणो नास्तीत्युच्येत, तदा ब्रह्मविज्ञानान्मोक्ष इति वेदान्तसिद्धान्तविरोधश्च । किच ब्रह्मणो दृश्यत्वं नास्तीत्यत्र ब्रह्मशब्दः किं कस्यचिदप्यबोधकः? उताब्रह्मबोधकः? अथवा ब्रह्मबोधक इति? नाद्यः, ब्रह्मशब्दप्रयोगनैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अब्रह्मणस्तेनाभिधाने तस्यैव दृश्यत्वनिषेधात्, ततः प्रपञ्चे हेतोरसिद्धेश्च । न तृतीयः, ब्रह्मणो दृश्यत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । स्वयंप्रकाशस्य ब्रह्मणो यथा कथंचिल्लक्षणया ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनमिति चेत्, तथाऽपि लक्षणया वृत्त्या शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वं सिद्धम्, तावतैव दृश्यत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मशब्देन ब्रह्मणो लक्षणा चानुपपन्नेत्यादावेवोक्तम् । एतेन सर्वशब्दागोचरत्वं ब्रह्मणो वदन् प्रत्युक्तः; ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यत्र पूर्ववद्विकल्पदूषणयोरवर्जनीयत्वात् । *यतो वाचो निवर्तन्त इत्यत्रापि यच्छब्देन ब्रह्मानुवादोऽवर्जनीयः । उपहितमनूद्यत इति चेत्तथाऽपि ज्ञानविषयत्वं सिद्धम् । उपहितानुवादेनानुपहिते तन्निषेधश्चाशक्यः । एवमनुभूतिः स्वयंप्रकाशेत्यादि [illegible] तन्निरासमये निरस्तं द्रष्टव्यम् । न चतुर्थः, [illegible] शुक्तिकारजतादौ प्रपञ्चेऽप्यनभ्युपगमेन साधनविकलत्वासिद्ध्यादिदोषात् । [illegible]रेकस्य ब्रह्मण्यपि विद्यमानत्वेनानैकान्त्यादेव । अत एव [illegible]ऽपि निरस्तः । किंच घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिषु सत्त्वमनुभूतिविषयतयैव प्रतिभासते ॥

॥ इति शतदूषण्यां दृश्यत्वानुमाननिरासवादः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

॥ अथ व्यावर्तमानत्वानुमानभङ्गवादः षोडशः ॥ १६ ॥

विश्वं व्यावर्तमानत्वान्निवर्तयितुमिच्छतः । निवर्तयामः कुमतीन् कथासंग्रामसीमतः ॥

यथा घटादयोऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्; यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यम्, यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पभूदलनाम्बुधारादि; यत्सत्तन्न व्यावर्तते, यथा [illegible] रज्जुः; यद्वा सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म; यदि व्यावर्तमानस्यापि सत्त्वं, तदा [illegible] इति तर्कानुग्रहः—इति । तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वम्? किं यतःकुत-

श्चिदन्यत्वम्? अथ यत्र कुत्रचिद्देशादावसत्त्वम्? यद्वा प्रध्वंसवत्त्वम्? उत प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वम्? किं वा कदाचित्क्वचिदेव प्रकाशमानत्वम्? अन्यद्वा किंचित्?

नाद्यः, युष्मदर्थादन्येन ब्रह्मणैवानैकान्त्यात्। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्ध-स्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तिर्भवतां भाष्यारम्भे भाषिता। यदि ब्रह्मणस्तदन्यत्वं मिथ्या, तर्हि परमार्थतस्तयोरैक्य-प्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपादन्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम्। ततश्च मिथ्याभूतप्रपञ्चैक्याद्ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं सत्य-ब्रह्मतादात्म्यात्तस्यापि सत्यत्वं वा स्यात्। किंच ब्रह्मनिष्ठमन्यत्वं मिथ्याभूतमिति वदता किं प्रपञ्चनिष्ठमन्यत्वं सत्यमभि-मतम्? तर्हि तेनैवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येनानैकान्तिकत्वसद्वितीयत्वापसिद्धान्ताः। यदि तन्मिथ्या, तथाविधान्य-त्वस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवाभ्युपगमाद्दुस्तरमनैकान्त्यम्। न द्वितीयः, तस्य मिथ्यात्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। न हि शुक्तिरजतादे-र्देशान्तरादावभावान्मिथ्यात्वम्, अपि तर्हि प्रतिपन्नदेशादावभावात्। अन्यथा येनाप्याकारेणासत्त्वात् ब्रह्मणोऽपि मिथ्या-त्वं स्यात्। न हि ब्रह्मासद्रूपेण वा सदसद्विलक्षणरूपेण वा सदिति भवन्तोऽप्यभ्युपगच्छन्ति। अथ यत्र देशे काले वा तदभावस्तत्रैव मिथ्यात्वं साध्यम्, तदा सिद्धसाधनम्। न हि वयं क्वाचित्कस्य कादाचित्कस्य च सर्वत्र सर्वदा सत्त्वं ब्रूमः। तथा सत्यापणस्थरजतस्य सर्वदेशवृत्तिकत्वाविरोधे [न] शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात्; कार्यकारणभाव-विलोपप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः, दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्। न ह्यध्यस्तं सर्पादिकं बाधदशायामपि प्रध्वस्तमिति कश्चि-द्वदति, बाधविनाशयोर्विविक्ततयैव व्युत्पत्तेः। प्रतिपन्नस्य नेति निषेधो बाधः। विनाशस्तु लब्धसत्ताकस्य स्वरूप-प्रच्युतिः। दण्डादिना निहतेषु सत्येषु हि सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धिः। तत एव चेदं प्रध्वंसप्रतियोगित्वं देशकालसत्य-त्वेन व्याप्तमुपलब्धमिति विपरीतसाधकत्वम्। नापि चतुर्थः, असिद्धेः। नहि स्वदेशादौ घटादयो न सन्तीति बाध्यन्ते। नेदं रजतमितिवन्नायं घट इत्यादिस्वारसिकबाधादर्शनात्। ननु सर्वानुवृत्तस्य सत एव सर्ववस्तुदेश[शि]त्वेनावभासा-त्तत्रैवं चास्ति पट इति पटादिविधौ तद्विरोधिघटादेर्निवृत्तिदर्शनान्मिथ्यात्वं स्यादिति चेत्, मैवम्; सतोऽत्र पटादि-स्वरूपस्य देशत्वाभावात्, अननुवृत्तेश्च। घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिप्रतीतौ सत्त्वं घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयते, नतु घटादी-नामाश्रयत्वेन, घटश्चलति पटश्चलति घटो महान् पटो महानित्यादिषु क्रियागुणादिवत्। अतोऽनुवृत्तत्वात्सतो देशत्व-मित्यपि निरस्तम्। ब्रह्म तु सर्वानुवृत्तं सदपि न घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिधीविषयः। न पञ्चमः, अप्रयोजकत्वात्, यत्र कुत्र[क्व]चित्प्रमितत्वमात्रेणैव सत्यत्वसिद्धेः। कालान्तरादौ प्रकाशानुत्पत्तेस्तत्सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात्। नचाप्रकाश-मानत्वेन विरुद्धत्वात्प्रमितत्वमेवात्र नास्तीति वक्तुं युक्तम्, देशकालादिभेदेन विरोधपरिहारात्। अन्यथा विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात्। यदिच यथाकथञ्चिदप्रकाश[मानत्वा]नान्मिथ्यात्वम्, तदा ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गः, तस्याप्यामोक्षादविद्या-वशेनाप्रकाशमानत्वस्य भवद्भिरेव स्वीकारात्। अन्यथा कथमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यस्य भवदुन्नीतभावरूपाज्ञानानु-मानहेतोरत्र सिद्धिः? कथंच ब्रह्माज्ञानसाधनं तिरोधानवाचोयुक्तिश्च? तिरोहितस्वरूपस्यापि तस्य सर्वदा कथञ्चित्प्रकाश-मानत्वमप्यस्तीति चेत्; त[द्व]द्घटादेरप्यस्तीति न कश्चिद्भेदः। स्वकालावच्छिन्नस्य तत्प्रकाशस्य कालान्तरेऽप्यनपायात् घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वादस्ति भेद इति चेन्न; * नित्यो नित्यानामित्यादिशास्त्रसिद्धनित्येश्वरबुद्धिविषयत्वेन घटा-देरपि नित्यं प्रकाशमानत्वात्, भ्रान्तबुद्धिविषयतया शुक्तिरजतादेश्च। वयं तु तथा न जानीम इति चेन्न; अस्माभिरपि तथाऽङ्गीकारात्। [शास्त्रेण तथा ज्ञायमानत्वात्।] अस्माकं नित्यं घटादिप्रकाशो नास्तीति विवक्षितमिति चेत्; तुल्यम्।

न ह्यसदर्थनिष्ठो ब्रह्मप्रकाशो नित्य इति त्वयाऽपि स्वीकृतम् । नित्यस्तु ब्रह्मप्रकाशो नासत्प्रतिसम्बन्धिकः । किंच किं प्रकाशस्य नित्यत्वं वस्तुसत्यत्वव्यवस्थापकम्? उताबाधितत्वम् ? आद्ये निर्दोषत्वादिमात्रेणैव प्रामाण्यसिद्धौ तन्नित्यत्वस्य प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गता । दोषे सति च प्रकाशानुवृत्तेर [प्रयोजकत्वम् ।] किंचित्करत्वम् । द्वितीये तु कादाचित्कस्यापि घटादिप्रकाशस्य तदस्तीति घटादिसत्यत्वमकामेनापि स्वीकार्यम् । ततश्च—व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा न मिथ्यात्वादिसाधिका । न बाधो ज[illegible]ऽप्यस्ति यौक्तिकः ॥ अयमत्र विभागः—

बाधश्शुक्त्यादिधीरत्र [illegible] । मिथ्यात्वं [illegible] उच्यते ॥

नापि षष्ठः, तस्य बाधपर्यायस्य [illegible] वाऽनुपलम्भादिनिरस्तत्वात् । इतरस्य त्वप्रयोजकत्वात् । व्यतिरेकासिद्धिश्च बहुधा द्रष्टव्या । यन्न मिथ्या तन्न व्यावर्तत इति हि व्यतिरेकः । ब्रह्म तु न मिथ्या, सर्वतो व्यावर्तते, सर्वान्यत्वात्, सर्वत्र [illegible] । एवमनुवृत्त्यनुमानेऽपि द्रष्टव्यम् । एतेन व्यावर्तमानत्वविकल्पदूषणन्यायेन भिन्नत्वात्, काचित्कत्वात्, बाध्यत्वात्, जडत्वात्—इत्यादिप्रपञ्चमिथ्यात्वहेतुजालं समूलोन्मूलितमिति तेषूदासि भाष्यकारैः । तर्कश्च [मन्दः] दुष्टः, बा[ध्या]धाबाधादिभिरेव [illegible]रिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां [illegible]वादः षोडशः ॥ १६ ॥

॥ अथ दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहारवादः सप्तदशः ॥ १७ ॥

विश्राणमात्मनि सदा महतीं विभूतिं देहेन तन्मयनिदर्शितभूषणास्त्रम् ।
आलिङ्गितं कमलया मम चित्तवृत्तेरालम्बनं भवतु दैवतमद्वितीयम् ॥

यत्तु— आत्मख्यातिवादिभिरार्जितं [illegible] तर्कं भिक्षित्वा दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धानुपपत्तिरिति नामान्तरेण पठन्ति ; तदपि सम्बन्धस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वादेव निरस्तम् । आहुश्च—* उक्तं तु [illegible]भावलक्षणम् । अन्ये दृग्दृश्यसम्बन्धभावमाहुर्निरासि तत् ॥ इति । ननु कोऽसौ सम्बन्धः ? न तावत्संयोगः, दृशेरद्रव्यत्वात् । द्रव्यत्वाभ्युपगमेऽपि [illegible] तत्सम्बन्धस्य संयोगत्वायोगात् । नापि समवायः, [illegible] ज्ञानस्यार्थे तदयोगात् । न चार्थानामेव ज्ञाने समवायः, तेषां बाह्यत्वात् ; अतद्धर्मतयैव प्रतीयमानत्वाच्च । न च रूपरसयोरिवैकार्थसमवायः, उभयाश्रयैकस्यानुपलम्भादिनिरस्तत्वात् । नाप्येकान्तःकरणसंक्रमः, निर्विकारायाश्चितेस्संक्रमाख्यपरिणामायोगात् । विवर्तपक्षे तु दृग्दृश्यसम्बन्धस्य मिथ्यात्वावश्यंभावात् । न त्व[र्था]र्थस्याप्यन्तःकरणे संक्रमः, बहिरेवोपलभ्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्य विषयस[स्व]रूपवृत्तियोगो विषयसंक्रान्तिरिति व्यपदिश्यत इति चेन्न ; विषयविधर्मिण्या वृत्तेर्विषयसारूप्यस्यानुपलम्भनिरस्तत्वात् । गौरिति ज्ञानं गौरित्यर्थ इत्यर्थसारूप्यं प्रत्यक्षसिद्धमिति चेन्न ; तयोः पृथगर्थत्वात् । गोत्वविशिष्टमर्थं प्रकाशयज्ज्ञानं गौरिति ज्ञानमिति व्यपदिश्यते । गोत्वविशिष्टार्थस्तु गौरित्यर्थ इति । अन्यथा गौरिति शब्द इत्यत्रापि [illegible] । तथा चेदमर्थसारूप्यवादिनो वेतालस्य वैरूप्यायैव जायते । विषयोपरागापरनामकसंभिन्नवृत्तिमदन्तःकरणभेदाग्रहजनितातात्त्विकधर्मयोगाभिमान एवोपलब्धिनामा चितेर्विषयसम्बन्ध इति चेन्न ; प्रत्येकं सार्वत्रिकाणां चैतन्यस्वरूपाणामनन्तान्तःकरणसन्निधानाभ्युपगमेन पुरुषबहुत्वस्थापकभोगप्रति-

LIBRARY
ACADEMY OF ... RESEARCH
...KOTE-571 438

नियमादिभङ्गप्रसङ्गात् । नच प्रत्यात्मसमवेतमदृष्टादिकं नियामकं किमपि तैरिष्यते, अन्तःकरण [गत] स्य तु साधारण्यं दुष्परिहरम्, अनादिसामग्रीस्वभावादेव कश्चिद्भोगप्रवाहः कंचित्प्रति भवतीति चेन्न; पूर्वपूर्वसामग्र्या अपि सर्वसम्बन्धित्वेन साधारण्ये तदधीनोत्तरनियमासिद्धेः । नच तादात्म्यं दृशोर्दृश्यसम्बन्धः, जडत्वाजडत्वादिविरुद्धधर्मप्रतिहतत्वात् । एकस्याश्च संविदोऽनेकविषयत्वदर्शनेन परस्परविरुद्धानेकतादात्म्ये तेषामपि मिथस्तादात्म्यप्रसङ्गात् । ततश्च विरोध एव जगति न स्यात् । इदं सर्वमिति सर्वावलम्बिबुद्धितादात्म्येनान्ततस्सर्वैक्यप्रसङ्गेन विचित्रव्यवहारविलयप्रसङ्गात् । तथा च पुनरेकस्याप्यर्थस्य नर्तकीभ्रूलतादर्शनादिष्विवैकविषयसंविदैक्यप्रसङ्गेनासदिष्टापाताच्च । न च चित्राद्वैतम्, स्ववचनविरोधात्, नानात्वं चित्रत्वं तत्प्रतिषेधस्त्वद्वैतमिति । चित्ररूपं तु नानारब्ध [मितिस्थ] मेकमिति न विरोध इति निर्वहन्ति । एवं चित्ररसादिष्वपि । नानारूपसमुदाय एव वा । नचात्रारम्भस्समुदायो वा, अनभ्युपगमात् । नच चित्रत्वं मिथ्या, अस्मन्मतप्रसङ्गात् । निराकारमपि ज्ञानं वासनावैचित्र्यादेकाकारमनेकाकारमिव भातीति चेत्; तथाऽपि मिथ्याभूतस्याकारस्य सत्यज्ञानेन तादात्म्यमनुपपन्नमिति ज्ञानाकारस्य बाह्यत्वमेष्टव्यम् । तथाऽपि ज्ञान एवायमाकाराध्यास इत्यान्तरत्वमिति चेन्न; एतावदात्मख्यातेरस्माभिरपीष्यमाणत्वात् । नच स्वजन्यज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वमेव ग्राह्यत्वम् । अन्याकारस्यान्यत्र समर्पयितुमशक्यत्वात् । मृगमदवासनासंक्रमेऽपि हि द्रव्यसंक्रम एव । अनेनैव न्यायेन *यस्मिन्नेव हि सन्तान इत्यादिकमपि निरस्तम् । कार्पासरक्ततादिषु पाकजगुणान्तरारम्भः । कथंच विनश्यताऽर्थेनानुत्पन्ने ज्ञाने स्वाकारसमर्पणम्? न चाकारः स्थिरस्त्वयेष्यते, येनाकारिण्यतीतेऽपि परस्मिन्वर्तेत । तत्तत्स्वरूपमिथ्याकारयोगएव तत्संक्रम इत्युच्यत इति चेन्न; मिथ्याकारेण सह सत्यस्य सम्बन्धायोगात् । एवमालम्बनस्य स्वाकारसमर्पकत्वायोगात्तद्धेतुत्वमात्रेण ग्राह्यत्वेऽधिपतिप्रभृतीनामपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । नच ज्ञानस्वरूपमेवार्थस्य तत्सम्बन्धः । सम्बन्धसम्बन्धित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गात्, विषयविशेषनियामकाभावाच्च । न हि तत्कंचित्प्रत्यज्ञानमस्वरूपं वा । न हि नीलं कंचित्प्रत्यनीलम् । नच हेतुत्वमात्रमेव नियामकम्, इन्द्रियादेरपि विषयत्वप्रसङ्गात्; अतीतादेरविषयत्वप्रसङ्गाच्च । अदृष्टादिवशात्कर्मकारकं विषय इति चेन्न; नित्यतया कारकशून्यस्येश्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्, अस्मदादिज्ञानस्याप्यतीतानागतेरसत्त्वादकारकैरसम्बन्धप्रसङ्गात्, भ्रान्तिविषयस्यासत्त्वादकारकत्वेन भ्रान्तेर्नित्यनिर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च । मुक्तस्य च विधूतपुण्यपापस्याज्ञानमिच्छतोऽदृष्टादेर्नियामकस्यासम्भवात् । नचार्थगतप्राकट्यजननमेवार्थसंबन्ध इति युक्तम्; ज्ञानातिरिक्तस्यार्थप्रकाशस्यानुपलम्भादिबाधात्, तज्जनने च ज्ञानस्यार्थसम्बन्धान्तरमन्तरेणासामर्थ्यात्, अन्यथाऽन्यत्रापि तदारम्भप्रसङ्गात्, अतीतादिषु निराधारप्राकट्यजननायोगाच्च । नच विषयविषयिभावाख्योऽयमपरस्सम्बन्धः, तस्यापि नियामकान्तराभावे सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्यापि द्रव्यादिषट्कान्तर्भावे सामान्यादिभिस्सह तत्संवेदनस्यासम्बन्धप्रसङ्गात्; बहिर्भावे त्वभावत्वादिप्रसङ्गात् । भूषणकारव्यतिरिक्तानामपसिद्धान्तापाताच्च ।

एवं प्रकारान्तरेष्वपि दूषणमविनाभूतम् । सर्वथाऽप्यतीतानागतयोर्वर्तमानज्ञानसम्बन्धस्य दुर्निर्वहत्वात् । नहि निराधारस्सम्बन्धस्सम्भवति । अन्यथा भविष्यद्वृष्ट्यादिभिरिदानीमपि सस्यादिपोषणप्रसङ्गात् । यश्चासौ विषयविषयिभावात्मा दृग्दृश्ययोस्सम्बन्ध इष्यते, किं ताभ्यामसम्बद्धः? उत सम्बद्धः? उतोभयात्मा? आहोस्विदनुभयात्मा? अन्यो [न्यात्माकारो] वा? पूर्वत्र तयोस्सम्बन्धो न स्यात् । तदसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धत्वे सर्वस्यापि सम्बन्धस्य सर्वसम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । उत्तरत्रापि सम्बन्धान्तरेण, न वा? आद्येऽनवस्था । द्वितीये त्वसम्बद्धत्वम् । न हि सम्बन्ध-

2562

रहितमपि सम्बद्धमिति समस्ति । स्वतो मिलितोऽयं सम्बन्ध इति चेन्न; सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेलनस्य लघुत्वात् । नामान्तरेण च मेलनमेव नास्तीत्युक्तिः स्यात् । संबन्धिन एव स्वसंबन्धात्मकत्वे व्याघातस्य पूर्वोक्तत्वाच्च । उभयानुभयादिपक्षास्तु व्याघातादिनिरस्ता एव । अनुभयपक्षे चास्मदिष्टानिर्वचनी [यतावादः] यापातः स्यात् । किंच विषयविषयिभावाख्यसंबन्धो द्विष्ठः, एकनिष्ठो वा ? नाद्यः, अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यत्वाभावेन द्वयोरपि तस्यासिद्धेः । सिद्धौ वा द्वयोरपि विषयत्वविषयित्वयोः प्रसङ्गात् । अत एव न द्वितीयः, संबन्धरूपताव्याघाताच्च । येनात्मनाऽसौ संबन्धः क्वचिद्वर्तते किं तेनैवात्मनाऽन्यत्रापि ? उत ततोऽन्येन ? आद्ये द्वयोरपि विषयत्वादिप्रसङ्गः । द्वितीये कथमेकस्य द्व्यात्मकता ? द्वयो [तयो]-[illegible] । सम्बन्धरूपतात्यागे तदात्मनोऽपि सम्बन्धस्य तत्त्वं न स्यात् । एवमन्यान्यपि सम्बन्धसामान्यविकल्पदूषणान्यत्रानुसन्धेयानि । ननु कि [illegible] ? स्वत एव किंचिज्ज्ञानं कस्यचिदेवेति नियतस्वभावमुपलम्भसिद्धमिति चेन्न; नियामकमन्तरेण नियमेऽतिप्रसंगात् । कस्यचिदिति सम्बन्धविभक्तेर्मिथ्याविषयत्वप्रसंगाच्च । तन्निरूप्यस्वभावतया स्वसामग्र्या जन्यत इति चेन्न; ईश्वरज्ञानस्य तदभावेन निर्विषयत्वप्रसंगात् । सामग्र्या हि स्वरूपमुत्पादयितुं शक्यम्, न तु [त्व] सम्बन्धिनिरूप्यत्वापादनम्, सर्व[illegible]प्रसंगात् । सम्बन्धरहितयोरपि भावाभावयोरिव [illegible]निरूप्यनिरूपकभाव इति चेन्न; सम्बधरहितयोर्भावाभावयोरपि तात्त्विकस्य [illegible] । तथाऽपि दोषादिसामग्रीवैचित्र्यादेवासम्बन्धविषयनिरूप्यत्वं शुक्तिरजतादिज्ञानोत्पत्तौ दृष्टमिति सर्वत्रापि तथाऽभ्युपगम्यत इति चेत्; आगतोऽसि पन्थानम् । विषयमिथ्यात्वादेव हि तत्र विषयसम्बन्धाभावः, तथाऽत्रापि [illegible] । अत एकस्यैव संविदात्मनोऽनाद्यविद्यादोषवैभवादविचारितरमणीयसंबन्धे तदाकारावभासोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

अत्रोच्यते—किं दृग्दृश्ययोरसंबन्धानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमिथ्यात्वकल्पनमित्यर्थापत्तिविवक्षा ? यद्वा विकल्पासहत्वेन सम्बन्धाभावं सिद्धं कृत्वा तेनैव सम्बन्धिनोऽप्यभावसाधनम् ? उत दृश्यसत्यत्वे तस्य संवेदनसंबन्धाभावप्रसङ्ग इति [illegible] श्रुत्याद्यनुग्राहकतर्कविवक्षा ? इति । नाद्यः, अन्यथैवोपपत्तेः, परिदृश्यमानार्थस्यानुपपत्तौ प्रसज्यमानायामुपपादककल्पनं ह्यर्थापत्तिः । न च दृग्दृश्यसम्बन्धस्योपपादकं दृश्यमिथ्यात्वम्, अपि तु तत्प्रतिक्षेपकमेव । अत उपपादककल्पनापदेशेनानुपपत्तिकल्पनमेवेत्यायातम् । मिथ्याभूतसम्बन्धस्योपपादकमेवेति चेन्न; तथाविधस्य तस्यादर्शनेन तदुपपादकान्वेषणायोगात् । नापि द्वितीयः, सम्बन्धाभावेऽपि मेरुमन्दरयोश्शशविषाणयोश्शाखाचन्द्रयोरिव च सम्बन्धित्वाभिमतयोस्सत्त्वाविघातात् । अन्यथा दृश्यवद्दृशोऽपि तस्या एव वा मिथ्यात्वं किं न कल्प्यते ? दृगधीनसिद्धेर्दृश्यस्य दृगभाव इव तत्सम्बन्धाभावे च मिथ्यात्वं सिध्यति, दृशेस्तु स्वसंवेदनसिद्धतया दृश्य[illegible] चेन्न; यथा दृशो दृशिकर्मत्वाभावेऽपि स्वसंवेदनेन सिद्धिस्तद्वद्विश्वस्यापीति वदतः कः प्रतीकारः ? स्वात्मनि क्रियाविरोध इति चेत्, तुल्यम् । संवेदनेऽपि स्वव्यवहारे स्वगोचरसंविन्नैरपेक्ष्यमात्रविवक्षायां न बाध इति चेत्, घटादावपि तथाऽस्तु । संविद्विषयत्वं घटादेः प्रतीयत इति चेत्; किमतः ? स्वव्यवहारेऽन्यसापेक्षत्वमिति चेन्न; संवित्सम्बन्धस्य त्वयैव प्रतिक्षिप्तत्वेन तदधीनव्यवहारत्वायोगात् । ततश्च परिशेषात् घटादेरन्यनिरपेक्षव्यवहारत्वसिद्धेस्तावन्मात्ररूपं स्वसंवेदनं फलितमेव । घटादिस्वरूपवत्तस्य स्वसंवेदनमपि नोपलभ्यत इति चेत्; संविदो वा किं स्वतस्स्वयंप्रकाशत्वमुपलभ्यते ? अनुभूतित्वाद्यनुमानादिभिस्साध्यत इति चेन्न; घटत्वाद्यनुमानैरपि

विश्वस्वप्रकाशत्वसाधनप्रसङ्गस्याप्यवेद्यत्वनिराकरणे स्थापनात् । किंच अनुमानविषयत्वाङ्गीकारे कथं विषयविषयिभाव-सम्बन्धं विघटयसि ? तद्विघटने वा कथं स्वप्रकाशत्वमेव साधयसि ? अतो दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धानुपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वे दृशोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गो दुर्वारः । स्वतस्सिद्धतया तत्सत्यत्वे विश्वस्यापि तत एव सत्यत्वमवर्जनीयम्, अविशेषात् । ननु भवतोऽपि संविदस्स्वयंप्रकाशत्वं घटादेर्दृगधीनसिद्धित्वं चाभिमतम्, अतः कथं प्रतिबन्ध्यवतारः ? इत्थम् अस्माभि-स्संवित्स्वयंप्रकाशकत्वस्य संविदन्तरवेद्यताभ्युपगमात् । यदि त्वयाऽपि तथेष्यते, ततस्तत्रैव विषयविषयिभावस्सिद्धः । यदि तत्रापि विषयमिथ्यात्वम्, तनस्स्वयंप्रकाशत्वमेव न स्यात् । धर्मरूपत्वात्तदाऽपि मा भूदिति चेन्न ; तत्परित्यागे स्वसंवेदनेन संवित्सत्यत्वस्थापनानुपपत्तेः । धर्मतामपहाय संवित्स्वरूपतया तदेव तिष्ठतीति चेत्; तर्हि स्वरूपमेव स्वप्रकाशत्वसाधकसंविदन्तरविषय इत्यायातम् । तथा सति विषयभूतायास्संविदोऽपि त्वदुक्तानुपपत्त्यैव घटादिवन्मिथ्यात्व-मवर्जनीयम् । तन्मिथ्यात्वेऽपि तद्विषया संविदन्या स्वसंवेदनगुप्ता तिष्ठतीति चेन्न ; तत्संवेदनेऽप्युक्तदोषानति-लङ्घनात् । अतस्संविदन्तरकर्मतागन्धरहितसंवित्स्वयंप्रकाशत्वे विश्वस्यापि तथात्वेन सत्यत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । संविदोऽपि यथाकथञ्चिद्दृश्यत्वाभ्युपगमेऽपि तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गेन दृश्यमिथ्यात्वकल्पनमशक्यमि [कथं स्यादि] ति ।

किंच यदि परिदृश्यमानसम्बन्धोऽनुपपन्नस्तदा सम्बन्धान्तरमेव दृष्टबाधेन कल्प्यताम् । न पुनस्सम्प्रतिपन्न-स्वारसिकबाधरहितदृश्यबाधो युक्तः । सम्बन्धान्तरमपि कल्प्यमानमनुपपन्नमिव भातीति चेत्, किं दृश्यमिथ्यात्वं कल्प्य-मानमुपपन्नमिव भाति ? यत्ते स्ववचनव्याघातादिकमापादयति । अनुपपन्नमपि गत्यभावादवलम्ब्यत इति चेत्, सम्बन्ध-सत्यत्वमप्यनुपपन्नमपि किं नावलम्ब्यते ? अनुपपन्नत्वमेव सत्यत्वाभाव इति चेत् ; मिथ्यात्वेऽनुपपन्ने तदभावस्यावर्जे-नीयत्वात् । यथा सम्यग्रजतस्य मिथ्यारूपत्वानुपपत्तौ सत्यत्वम् । अतस्सम्बन्धोऽपि तथाभूतः कश्चिदिति नित्यमुपलम्भानु-रोधेन तत्सत्यत्वस्थापने दृश्यस्याप्युपलब्धसत्यत्वाबाधोपपत्तेः, मिथ्यात्वस्य च स्वयमेवानुपपन्नत्वाभ्युपगमादस्माकमना-यासेनेष्टसिद्धिप्रसङ्गात् । अनुपपन्नत्वाभिमतपरपक्षाणामपि प्रतिषेधायोगाच्च । यथारुचि परिग्रह इति तु स्यात् । तथा च कृतं वैदिकत्वकञ्चुकवहनवृथाप्रयासेन । न च तृतीयः, असत्यत्वपक्षेऽपि सम्बन्धानुपपत्तिप्रसङ्गेन प्रतितर्कपराहतत्वात् । असत्यत्वेऽपि शुक्तिरजतादिष्वारोपितसम्बन्धेन व्यवहारः प्रतीयत इति चेत्; सत्यत्वेऽप्यनुभूतेस्तद्विषयज्ञानान्तरस्या-रोपितसम्बन्धेन व्यवहार इति तुल्यम् । अतस्सम्बन्धमात्रस्य विकल्पासहत्वाभिमतस्यारोपितत्वमिष्यताम् । किं ततो दृश्यमिथ्यात्वकल्पनप्रयासेन ? किंच प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमप्यङ्गम् । अत्र च दृश्यस्य सत्यत्वे सम्बन्धानुपपत्ति-प्रसङ्ग इत्यस्य विपर्यय उपपद्यते चायं सम्बन्ध इत्येवं रूपस्स्यात् । तथा च सम्बन्धोपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वकल्पनमिति स्यात् । ततश्च सम्बन्धिपरित्यागेन सम्बन्धस्वीकारप्रसङ्गः । न ह्यस्ति सम्भवस्सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धस्येति । अनुप-पन्न [विशेषेण] वेषेणोपपन्नं विपर्यय इति तत्स्वीकार इति चेन्न ; प्रसङ्गतद्विपर्यययोरविशेषप्रसङ्गात् । तथा च प्रसङ्ग-विपर्ययासिद्धिः । अन्यथेष्टप्रसङ्ग इति स्यात् । उपलभ्यते चायं सम्बन्ध इत्येव विपर्यये न दोष इति चेत्; तर्हि दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भभङ्गप्रसङ्ग इति [प्रति] तर्कः स्यात् । अहो ! सम्बन्धिसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भभङ्ग इति कुत्रेयं व्याप्तिर्गृह्यते ? तथाऽप्यारोपितस्सम्बन्धो दृश्यसत्यत्वे न स्यादिति प्रसङ्ग इति चेत् ? तर्ह्यनारोपितोऽयं सम्बन्ध इत्यास्थीयताम् । अनारोपितस्तु विकल्पासहत्वान्न सिध्यतीति चेत्; तथाऽप्येकस्यारोपितत्वे तदनुबन्धिनोऽन्यस्याप्या-रोपितत्वमिति वृथानिर्बन्धः । तथा हि सति सम्बन्धिनो ब्रह्मणोऽपि विलयप्रसङ्गात् । अनारोपितयोरेवारोपितसम्बन्धस्य

परकीयस्वकीयत्वभ्रमादौ दृष्टत्वाच्च । एतेन दृश्यसत्यत्वे सम्बन्ध उपपद्येतेति विवक्षाऽपि निरस्ता, इष्टप्रसङ्गात् । विषय-विषयिभावस्य [illegible] सर्ववादिसंमतत्वात् । अत एव विपर्ययापर्यवसानं च ॥

यत्त्वतीतानागतादिभिस्सह सम्बन्धो न सम्भवतीति । तत्र पृच्छामः, वर्तमानैर्वा कथं सम्भवतीति । स्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति चेन्न ; विद्यमानयोरेव [illegible]नात् । तथाऽपि क्वचिद्दर्शनादभ्युपगम्यत इति चेत्; अत्रापि [illegible] । [illegible]भिर्न दृष्ट इति चेत्, अयं तु दृष्टत्वादङ्गीक्रियताम् । दृष्टत्वेऽपि निराधारत्वेन प्रतिक्षिप्यत इति चेन्न ; वर्तमानयोरिवातीतादेरपि स्वकालवृत्तित्वेनाधारत्वोपपत्तेः । यथा चाभिन्नदेशयोरिव भिन्नदेशयोरपि मूर्तयोस्संयोग इष्यते, तथा भिन्नकालयोरपि [illegible] नित्यज्ञाने नित्यं तत्प्रवणस्वभावत्वाद्वा विषयविषयिभाव इति किं नोपपद्यते ? व्यवधानाव्यवधानाभ्यां विशेष इति चेन्न ; तद्विशेषमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसंगात्; तथाऽप्यव्यवहितत्वलक्षणसम्बन्धस्तत्र न सम्भवतीति चेन्न, सम्बन्धमात्रस्याव्यवहितत्वलक्षणत्वात् । गोमानित्यादौ तद्दर्शनाभावात् । तल्लक्षणस्यात्रानिष्यमाणत्वात् । ननु * ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव, सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः इति भाष्यं वः [प्यवचः] कथमिति चेन्न ; सम्भवद्विषयस्य तस्य संयुक्ताश्रितत्वादेरप्युपलक्षणपरत्वात् । सर्वत्र संग्रहः कथमिति चेत् तत्तत्स्वभावविशेषादेव । तेषामनुवृत्तादिव्यपदेशः कथमिति चेत्, न ; आधाराधेयभावादिवदुपपत्तेः । तथाऽपि विविक्तव्यवहारेऽभिव्याप्तमाकारान्तरमन्तरेण कथमिति चेन्न ; व्यवहारानुगुण्यापादनरूपत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा भवतामप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यादिकथनम [सं] बद्धप्रलाप एव स्यात् । एतेन भविष्यद्वृष्ट्यादिना [illegible]ऽपि प्रत्युक्तः, [illegible] प्रतिनियतसामर्थ्यात् । सामग्रीवैचित्र्यादेव च [illegible] । तथाऽपि कोऽसौ सम्बन्ध इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत्; वयमपि परमसौहार्देन प्रतिब्रूमः । कोऽसाविति किं संज्ञाविशेषः पृच्छ्यते ? उत स्वरूपविशेषः ? यद्वा लक्षणम् ? उत प्रकारान्तरम् ? अथवा संयोगादिषु कुत्रान्तर्भाव इति ? उतान्यः कश्चित् ? आद्ये [illegible] सामान्यत एव व्यवहारनिष्पत्तेः किं तद्विचारक्लेशेन ? विषयविषयिभाव इत्येव वा विशेषनाम निर्दिश्यताम् । सङ्केत्यतां वा यथारुचि नामान्तरम् । द्वितीयेऽपि स एव सः न त्वसः, अन्यथा [illegible] । तृतीयेऽपि लक्षणमन्तरेणापीक्षुक्षीरादिरसवैषम्यवत्स्फुटप्रतीतिसिद्धं दुरपह्नवतरम् । अतिपीडायां तु व्यवहा [रविशेषा] रानुगुण्यापादनम् । अत एव चतुर्थेऽपि दत्तमुत्तरम् । पञ्चमे तु न कुत्रचिदिति वा क्वचिदन्तर्भावदर्शने तत्रैवेति वा वक्तव्यम् । बहिर्भावेऽपि नाभावत्वप्रसङ्गः, स्वेच्छापरिसंख्यातद्वित्रादिबहिर्भावे[illegible] । अन्यस्तु व्यवहाराङ्गतया प्रतीयमानत्वे स्वयमेवावगम्यताम् ; अनङ्गत्वे तु किं तन्निरूपणेनेति ।

यत्तु—* सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्था, अन्यथा तत्सम्बन्धत्वपरित्याग इति । तदपि किं सम्बन्धमात्रापह्नवार्थमुच्यते ? [illegible] वा ? आद्ये स्वव्याघातः, [illegible]सम्बन्धप्रतिक्षेपे [illegible] । तदभ्युपगमे चास्माकं प्रतिक्षेपासिद्धेः । स्वपरप्रतिक्षेपसामर्थ्यस्याप्यन्यत्र प्रतिक्षेपात् । द्वितीये त्वनङ्गाङ्गीकारः, सम्बन्धस्य सतोऽपि विशिष्टव्यवहारे [illegible] स्वीकृतत्वात् । यु [उ] क्ताङ्गत्यागो वा, अङ्गस्यापि स्वपरपरित्राणस्य परित्यागात् । [illegible] चाङ्गत्वे दूष्यदूषणसम्बन्धादावपि प्रसङ्गात् । सम्बन्धान्तराभावे सम्बन्धत्वहानिरित्यपि तत एव दत्तोत्तरम् । अन्यथा स्वपरनिर्वाहक-

मात्रभङ्गे स्वयंप्रकाशस्यापि निरासप्रसङ्गात् । स्वव्यवहारस्य नैरपेक्ष्यमन्यत्रादृष्टं तत्र हि स्वीक्रियते, तद्वदत्रापि स्वप्रतिसम्बन्धिव्यवहारे सम्बन्धान्तरनैरपेक्ष्यमिति समाधिस्सम एव । यत्तु सम्बन्धस्य स्वतो मेलने सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेलनप्रसङ्ग इति, तदपि दृश्यमाने सम्बन्धे नावतरति; कल्प्यमाने तु वयमपि तथाऽभ्युपगच्छाम इति कानिष्टप्रसङ्गः? इदमप्यसूत्रयत्—* समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति । नच तत्र मेलनमेव नास्तीति प्रसङ्गो दोषः, तदभावेऽपि विशिष्टव्यवहारजननस्वभावतयैव तत्तत्स्वरूपसिद्धेः । न च स्वयमेव सम्बन्धात्मकं स्वसम्बन्ध्यात्मकं चेति स्वरूपभेदमङ्गीकुर्मः, येन व्याघातादिप्रसङ्गस्स्यात् । अतो यत्र वस्तुनो विशिष्टव्यवहारजननस्वभावत्वं दृष्टं तत्र तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहारजनकत्वमात्रेण सम्बन्ध इति व्यपदिश्यते; यत्र तु सम्बन्ध एव स्फुटस्तत्र तदभ्युपगमेन तदुपरि सम्बन्धान्तरनैरपेक्ष्यमङ्गीक्रियत इति सर्वत्र विशिष्टव्यवहारे निरूह्यमाणे स्ववचनविरोधादिनरकपातमनुमत्य किं विश्वमिथ्यात्ववृथाग्रहेण? यत्तु विषयविषयिभावो द्विष्ठ एकनिष्ठो वेति, तत्र विषयत्वं विषयित्वं चैकैकनिष्ठमितरेतरप्रतियोगिकमिति निष्कर्षः । ताभ्यामेव च विषयविषयिणोर्विशिष्टव्यवहारसिद्धेः । तदुभयसमाहाराद्विषयविषयिभावाख्यसम्बन्ध इत्युच्यते । अत एव येनात्मनाऽसौ क्वचिद्वर्तत इत्यादिकमपि दत्तोत्तरम्; यानि चान्यानि सम्बन्धसामान्यदूषणानि तान्यपि दूष्यदूषणादिसम्बन्धसत्त्वासत्त्वयोस्स्वव्याघातकानीति न ततोऽपि दृग्दृश्यसम्बन्धभङ्गः । तदेतत्सर्वं ***योगाचारोक्त***ग्राह्यलक्षणायोगनिरासे फलिष्यतीति मत्वाऽत्रोदास्ते । इहाप्यसूचयत्—* अनुभूतिसद्विषययोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यादिना सदनुभूतिभेदभाष्येण ॥

॥ इति शतदूषण्यां दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहारवादः सप्तदशः ॥ १७ ॥

॥ अथ बाह्यप्रकाशानुपपत्तिवादः अष्टादशः ॥ १८ ॥

अज्ञानसन्तमससमाश्रयणोन्मुखानां संवित्प्रदीपमहसा सहसा निरुन्धन्।
विद्यास्वयंवरपतिर्व्यपहन्त्वविद्यां सर्वानुभूस्स भगवान्पुरुषोत्तमो नः ॥

यत्तद्भावरूपाज्ञानदूषणसमये * नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवतीत्यादिभाष्यम्, तत्र बाह्यप्रकाश एव सर्वः परपक्षे न संभवतीत्यभिप्रेतम् । तद्व्याकुर्मः । यदुच्यते—नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वगतानाद्यविद्यामनुभवतीति, कथमिदमुपपद्यते? बन्ध [न] स्यानाद्यविद्यातत्कार्यानुभवात्मकत्वान्मोक्षस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वात् ।—नित्यमुक्तस्य बन्धश्चेन्नित्यमुक्तिर्न संभवेत् । बन्धस्यापि च नित्यत्वाद्बन्धाभावे त्वमुक्तता ॥ ननु भवन्मतेऽप्यज्ञानमस्त्येव, तच्च सर्वज्ञेनानुभूयते, स च नित्यमुक्त इति को विशेष इति चेन्न; पराज्ञानादिदर्शनस्य बन्धरूपत्वानभ्युपगमात् । ब्रह्माज्ञानमेव परगतं ब्रह्मणाऽनुभूयत इति चेन्न; तथाऽपि परगतत्वादेव तस्य बन्धरूपत्वप्रसङ्गाभावात् । तर्ह्यस्माकमप्यहंकारापरपर्यायान्तःकरणगतमज्ञानं भवतु, तच्च संविदधीनसिद्धित्वात्तदात्मकब्रह्मणाऽनुभूयत इति को दोष इति चेन्न; सुषुप्तिमरणमूर्च्छाद्यहंकारविलयदशायामज्ञानानुभवभङ्गप्रसङ्गात् । न हि तदानीं निराश्रयाज्ञानस्थितिसंभवः, निरधिष्ठानभ्रमानुज्ञानप्रसङ्गात्; ब्रह्माश्रयत्वे तु स्वगताज्ञानानुभवावश्यम्भावः । भवत्वज्ञानानुभवः, स तु मिथ्याभूतानुभव इति न नित्यमुक्तत्वविरोध इति चेन्न; मिथ्याभूतस्यैव तस्य बन्धतयोपपादनात् । अन्यथा तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रारम्भानुपपत्तिप्रसंगात् । ततश्च तथाविधनिवृत्तिरूपे मोक्षे नित्ये कथं तत्प्रतियोगिनस्तस्य संभवः?

ततश्च नित्यं ब्रह्मण्यविद्याविमुखं स्वयमेव विलीयमाना सा कथमहंकारादीन्यपत्यानि प्रसूताम् ? कथं वा तेषु ब्रह्मणो दृष्टिपात इति न बाह्यानुभवसम्भवः । स एष प्रथमो हेतुर्ब्रह्माश्रयाज्ञानानुपपत्तिकथनेन व्याख्यातप्रायः ; तृतीयश्च साक्षित्वशोधने प्रदर्शित एवेति कृत्वा मध्यमं हेतुं विवव्रे—* स्वानुभवस्वरूपत्वादित्यादिना ॥

अनुभूतिस्वरूपमपि ब्रह्म स्वानुभवैकतानमिति ह्यभ्युपगम्यते । तस्य स्वरूपातिरिक्ताविद्यानुभवः किं स्वतः ? उतान्यतः ? नाद्यः ; स्वानुभवैकतानत्वव्याघातात् ; अनिर्मोक्षप्रसंगाच्च । मोक्षे वा स्वाभाविकरूपव्याघातप्रसंगात् । किंच यत्र शुक्तिरजतादौ विषयमिथ्यात्वम्, तत्र धर्मिणोऽपि मिथ्यात्वावश्यम्भावात् निवर्तकज्ञानेन सविषयवृत्तिस्वरूपबाध इति हि त्वन्मतम् । ततश्च यदि मिथ्याभूताविद्यानुभव [स्वभावता] स्स्वभावतो ब्रह्मणस्तदा तस्यापि मिथ्यात्वेन बाधकज्ञानेन निवृत्तिरेव स्यात् । नापि द्वितीयः, [illegible]नभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन [illegible] । माभूदविद्या ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तमन्यत्, अविद्यैव तु ब्रह्मस्वरूपं तिरोधत्ते, तन्निबन्धनोऽयमविद्यानुभव इति चेन्न ; प्रकाशमात्रस्य ब्रह्मणस्तिरोधाने तत्स्वरूपनाशप्रसङ्गादेरन्यत्र प्रपञ्चनात् । किंच तिरोहिते ब्रह्मणि तस्याविद्यानुभवः, अनुभूतायां चाविद्यायां लब्धस्वरूपया तया तिरोधानमित्यन्योन्याश्रयणम् । अनुभवनिरपेक्षं तिरोधानमिति चेत् ; तथा सति तदज्ञानं काचादिवत्स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति संविदधीनसत्ताकत्वाभावेन स्वतस्सिद्धतया संविद्रूपज्ञानबाध्यत्वं न स्यात् । तेन च तदुपात्तः प्रपञ्चोऽपि तथाविध एवेति सत्यस्स्यात् । आहुश्च—* काचादिवत्तिरस्कारे दोषो वाचामगोचरः । ज्ञानबाध्यत्वहानिस्स्यात्स्यात्प्रपञ्चस्य सत्यता ॥ इति । अस्तु तर्ह्यविद्यानुभवाधीनं तिरोधानम्, अनुभवस्तु निरपेक्ष इति नान्योन्याश्रयणमिति चेन्न ; अनिर्मोक्षप्रसङ्गादेरुक्तत्वात् । किंच अतिरोहितस्वरूपस्यैव लाघवेनाभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । ननु भवतामपि ब्रह्मस्वरूपं स्वानुभवैकतानम्, तदेव च सर्वज्ञमित्यभ्युपगतमिति को विशेष इति चेन्न ; अस्माकं ब्रह्मस्वरूपस्य स्वानुभवैकतानत्वेऽपि गुणभूतेन ज्ञानेन सविषयत्वस्वभावेन स्वेतरसमस्तविषयीकरणात् । एतेन मुक्तोऽपि व्याख्यातः । बद्धस्य तु सर्वविषयीकरणस्वभावमपि ज्ञानमौपाधिकान् संकोचविकासान् भजतीति न विरोधः । उपाधयश्च प्रवाहानादिरूपेणोपस्थिताः कर्मादय इति नानवस्थादयो दोषाः । अतो यदि बाह्यानुभवमिच्छसि, तदा स्वरूपमात्रप्रकाशस्वभावादात्मस्वरूपादतिरिक्तं तद्धर्मभूतं ज्ञानमभ्युपगच्छ वा, त्यज वा बाह्यानुभवव्यसनमिति । त्यजामस्तर्हि बाह्यानुभवम्, न ह्यत्र वस्तु बाह्यं किंचिदनुभूयत इति चेन्न ; विकल्पासहत्वात् । किमत्र बाह्यतया प्रतीयमानानामनुभूतिस्वरूपत्वमभिमतम् ? उत स्वरूपातिरिक्तानामवस्तुत्वम् ? अथ वस्तूनामवस्तूनां वा बाह्यानामनुल्लेखः ? उत बाह्यानुभवस्यैवावस्तुत्वमिति । नाद्यः, आत्मख्यातिवादस्य त्वयैव दूषणात्, तदभ्युपगमस्य चान्यत्र दत्तोत्तरत्वात् । न द्वितीयः, प्रपञ्चापह्नवनिर्मूलनात् । अवस्तुत्वेऽपि तदुल्लेखस्य दुरपह्नवतया बाह्यप्रकाशावश्यंभावात् । न तृतीयः, सर्वलौकिकपरीक्षकहृदयविसंवादात्, सर्वसंरम्भविलयप्रसङ्गाच्च । न चतुर्थः, माध्यमिकवादावतारात् । अस्तु बाह्यानुभवस्यैवावस्तुत्वमिति चेन्न ; तस्यैव विशोधितस्य त्वया ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् । तदतिरिक्तस्य तु त्वदभिमतस्य कुतश्चिदप्यसिद्धेः । सिद्धावपि तस्यैव बाह्यानुभवाभावे तद्व्यतिरिक्तानामपि बाह्यानुभवभेदानामसम्भवे पुनरनुल्लेखपक्षपरिशेषात् । अतो बाह्योल्लेखस्ते हातुमुपादातुं वा न शक्य [त इति] मिति दुरन्तमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिवादः अष्टादशः ॥ १८ ॥

———

॥ अथ ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरासवादः एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अनन्यचेतसां पुंसामज्ञानमवधुन्वते । निरस्ताज्ञानगन्धाय नित्यं सर्वविदे नमः ॥

अहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं दूषयद्भिर्भाष्यकारैरज्ञानाश्रयत्वमपि संविदो निरस्तम्—* न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्येत्यादिना । अविद्याश्रयविकल्पे चोक्तम्—* नापि ब्रह्माश्रित्य, तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् इत्यादिना । प्रदेशान्तरेषु च सर्वज्ञत्वनिर्दोषत्वादिश्रुतिशतैर्विरोधो दर्शितः । तत्सर्वं सङ्कलय्य व्याकुर्मः । यद्यसौ परमात्मा त्वदुक्तप्रकारेण संविन्मात्रस्वरूपः, यदि वा यथाश्रुति सर्वज्ञः, नोभयथाऽपि तस्याज्ञानाश्रयत्वं संभवति । तथा हि—न तावद्घटादिवत् ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षणमज्ञानमिह विवक्षितम्, तस्य त्वदभिमते ब्रह्मण्यपि घटादाविव यावत्स्वरूपभावितया स्वरूपे सति निवर्तयितुमशक्यत्वात् । नापि ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसौ । ब्रह्मणि धर्मभूतस्य ज्ञानस्य क[स्य]दाचिदप्यनभ्युपगमात् । नापि ज्ञानान्योन्याभावः, ज्ञानान्तरानभ्युपगमात्ः स्वप्रतियोगिकभेदायोगाच्च । वृत्तिज्ञानादध्यस्तज्ञानाद्वा भेदस्य स[नि]त्यत्वेन तस्यापि निवर्त्यतयाऽभिमताज्ञानत्वायोगात् । भावरूपाज्ञानत्वाभ्युपगमादेव च नाभावान्तरमपि । अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमभिमतम्, तज्ज्ञातर्येव भवितुमर्हति; ज्ञानस्य स्वाश्रय एवाज्ञाननिवर्तकत्वव्याप्तेः । न हि देवदत्तगतेन ज्ञानेन यज्ञदत्तगतमज्ञानं निवर्तते । ननु ईश्वरादिगतेन ज्ञानेन कथं तदनुग्रहविषयजीवगताज्ञाननिवृत्तिस्तवेति चेन्न; तत्र शक्तिविशेषोपबृंहितत्वेन तदुपपत्तेः । न हि प्रकाशाकारतामात्रेण तत्र परगताज्ञाननिवर्तकत्वम्, तथा सति नित्यं तन्निवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो जीवगतेनान्तःकरणगतेन वा तत्त्वज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति प्रत्युक्तम् । ततश्च यत् ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम्, न तत् ज्ञातृत्वप्रसक्तिशून्ये ब्रह्मणि भवितुमर्हति । तदेतद्भावरूपाज्ञानदूषणे प्रसङ्गाभिप्रायेण प्रायुङ्क्त—* विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वात्; शुक्तिकाद्यज्ञानवत्; ज्ञात्राश्रयं हि तत् इति, * ब्रह्म नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात्, घटवत् इति च । ननु कल्पितं ज्ञातृत्वं ब्रह्मणोऽप्य[स्ति, तेनास्या]स्तीति तस्याज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिरिति चेन्न; अहङ्कारोपहितवेषेणैव तस्य ज्ञातृत्वकल्पनाभ्युपगमात्, सुषुप्तिमरणादिष्वहङ्कारप्रलयेऽपि संविदात्मन एवाज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । ततश्च शुक्तिकाज्ञानवद्ब्रह्माज्ञानमप्यहमर्थनिष्ठमिति वा कल्पय, त्यज वा सर्वत्र ब्रह्माज्ञानम् । उभयथाऽपि न त्वामुपद्रवामः । यश्च वस्तुतो ज्ञातृत्वं परिगृह्याज्ञानमपि ब्रह्मणि स्थापयेत्, सोऽपि नित्यसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या निरसिष्यते । स्वप्रकाशत्वाच्च । ब्रह्मप्रकाशबाध्यं हि ब्रह्माज्ञानमभिमतम्, ब्रह्म च नित्यस्वप्रकाशरूपम्, ततस्तेजसीव तिमिरं कथं तत्र तत्स्यात्? तच्चेत्स्वस्मिन्नज्ञानं सहेत, कस्तस्य निवर्तकः? ब्रह्मविषयं वृत्तिज्ञानं निवर्तकमिति चेत् अनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसंग इति त्वदुक्तं किं न स्मरसि? प्रस्मर वा । तथाऽपि विशेषाभावान्न तस्यापि निवर्तकत्वम् । निवर्तकानुपपत्तौ चास्य विस्तरो ग्राह्यः । ननु भवतोऽपि जीवस्वरूपं स्वप्रकाशम्, तदेव चाज्ञानाश्रयतयाऽभिमतमिति चेत् सत्यम्, तथाऽपि न तत्र विरोधः । नहि स्वप्रकाशांशप्रत्यनीकमप्रका[शां]शं प्रत्यगात्मनो ब्रूमः, अपि तु तस्यैव देहेन्द्रियादिविधर्मिणः स्वप्रकाशत्वनित्यत्वस्वादुतनत्वादिधर्मविशिष्टरूपाज्ञानम् । तच्च तदात्मगतेन विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तते । यथा च शबरसंवर्धितस्य राजकुमारस्य शबरतयाऽऽत्मानमभिमन्यमानस्य प्रकाशमान एव स्वात्मनि क्षत्रियत्वाज्ञानम्, तच्चोपदेशादिजन्यराजत्वज्ञानेन निवर्तते; तद्वदत्रापीति स्वयमेव परिभावय । नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच्च । न ह्यज्ञानाश्रयत्वमनन्तर्भाव्य कश्चिद्बन्धो नाम, न च बन्धाभावादन्या मुक्तिः । येच मुक्तिदशायां पाषाणादिवदज्ञत्वमिच्छन्ति, न तेऽपि तदानीं संसारबीजभूतमज्ञानमनुम-

न्यन्ते । अस्मन्मते तु यद्यपि सार्वज्ञ्यमात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं, तथाऽपि तदुपाधिवशान्निरुद्धमिदानीं न विद्यत इति बन्धमोक्षयोः कालभेदान्न विरोधः । [illegible]निवृत्त्योः पौर्वापर्यान्न विरोध इति चेत्; तर्हि नित्यमुक्तत्व [व्याघातः]-विरोधः । अविद्यायाः स्वकालेऽपि वस्तुतो निवृत्तत्वान्नित्यमुक्तत्वमुपपद्यत इति चेत्; कथं तर्हि पौर्वापर्यम् । प्रतिभासभेदाधानमिति चेन्न; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्तस्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवं च तत्तत्प्रतिभासपारम्पर्यगवेषणेऽपि न निस्तारः । न च सत्यस्ते प्रतिभासभेदः, येन निरुपाधिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतवश्चात्र संचारणीयाः । सर्वज्ञत्वाच्च । न हि सर्वं जानाति यत्किंचित्सर्वमेव वा न जानातीति सम्भवति । माभूत्सार्वज्ञ्यं ब्रह्मण इति चेत्, न तावदयं शापः । नाप्यनभ्युपगममात्रप्रकाशनम्, अकिंचित्करत्वात् । नापि प्रमाणानुधावनम्, वैपरीत्यात् । श्रूयते हि—* यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् इत्यादि । स्वयं च ब्रवीति—* वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ इति । स्मरन्ति च—* सर्वज्ञस्सर्ववित्सर्वशक्तिर्ज्ञानबलर्धिमान् । इत्यादि । न नित्यं तस्य सार्वज्ञ्यमिति चेत्, अस्य कोऽर्थः ? किं कदाचिदपि सार्वज्ञ्यं नास्तीति ? उत सदप्यनित्यमिति ? नाद्यः, श्रुतिविरोधात्; गुणनिषेधश्रुतीनां श्रुतिविहितगुणव्यतिरिक्तविषयत्वस्थापनात् । न द्वितीयः, स्वाभाविकसार्वज्ञ्यश्रुतिविरोधादेव । न हि स्वाभाविकसार्वज्ञ्यस्य विनाशस्सम्भवति । नापि चोत्पत्तिः, प्रागभावाभावात् । विस्तरस्त्वन्यत्र । अतो नित्यसर्वज्ञत्वाद्ब्रह्मणो न कदाचिदपि तस्याज्ञानाश्रयत्वसम्भवः । एतेन समस्तदोषनिषेधकवाक्यशतबाधोऽपि स्थापितः ॥

ननु क एवमाह अज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्मेति ? यं प्रति तन्निषेधसम्भवः, इति चेत्; हन्त किमस्मदुक्तयुक्त्या प्रयुक्तो भवान् ब्रह्माज्ञानं निषेधति ? उत स्वमनीषिकासिद्धवृषलोद्वाहमन्त्रन्यायेन ? पूर्वत्र त्यजामस्संरम्भम् । उत्तरत्रापि न तावन्निरुपाधिकयोरेकत्र सम्भवः, उपाधिभेद[illegible] न त्वदुक्तयुक्त्या सिद्धिः; न हि देशकालादिभेदेन तयोर्निर्वाहं पश्यसि, तथा दर्शनेऽपि प्रागुक्तयुक्तयः प्रतिस्पर्धिन्यः । [illegible] विधिः पारमार्थिको निषेध इत्यपि न [पालयितुं] पलायितुं शक्यम्, निषेधस्याप्यन्ततस्त्वदुक्तरीत्या [illegible] । नचाविद्यास्वरूपतदाश्रयत्वादेर्दुर्निरूपतया तन्निषेधः पारमार्थिक इति युक्तम्, तन्निषेधस्य दुर्निरूपतया तत्स्वरूपादिपारमार्थिकत्वप्रसङ्गेन विपरिवर्तस्य सुशकत्वा[च्चा]त् । भवतूभयमपि दुर्निरूपत्वादपारमार्थिकम्, का नः क्षतिरिति चेन्न, * परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायस्य सुस्थितत्वात् । ननु गगनकुसुमवदेतत्स्यात्; तद्धि न सुरभि नाप्यसुरभीति चेन्न; तत्र स्वरूपस्यैवाभावेन विधिनिषेधयोरनवकाशात्, अत्र पुनस्स्वरूपसद्भावात् । अत्रापि तदभावे माध्यमिकविजय [प्रसङ्गात्]-स्स्यात् । ततश्चान्यतरपरिशेषे प्रामाणिकेनात्मना निषेधस्यैव स्थितौ विधेरसम्भवः । प्रमाणविरुद्धस्तु तत्सम्भवस्त्वादृशां भ्रमेणैव स्यात् । तथा चादित्येऽन्धतमसमपि कश्चिदल्पजीवितः कल्पयतीति न प्रामाणिकतत्त्वस्थितिविरोधः । एवं च क्षणभङ्गादिवादानामपि यथेष्टं परिग्रहः कार्यः, अर्थस्थितिमनादृत्याऽऽकस्मिकपरिग्रहमात्रेण वेदान्तार्थस्थापनस्य तत्र चात्र च विशेषाभावात् । युक्तीनां च यथाभिमानं त्रिचतुरकक्ष्यास्थायित्वस्य समानत्वात् । अन्यथा कथमेकैकशोऽनन्तस्यात्मवर्गस्य तत्तत्सैद्धान्तिकतर्केन्द्रजालव्यामोहवशंवदत्वमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरासवादः एकोनविंशः ॥ १९ ॥

———

॥ अथ अवेद्यत्वभङ्गवादः विंशः ॥ २० ॥

श्रुतिगणशिरोनिष्णातानां स्वसत्त्वमभीप्सतां श्रवणमननध्यानैरध्यक्षतश्च चकास्ति यत् ।
अमतमिति यद्भूम्ना मन्तव्यतामवगाहते भवभयतमःप्रत्यासेधं भजेमहि तन्महः ॥

यदाहुः—* अनुभूतिस्स्वयंप्रकाशा, अनुभूतित्वात्, अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति ; तत्र तावदनुभूतिशब्दस्यार्थावगतिहेतुत्वे व्याघातः, अहेतुत्वेऽपि पुनर्व्याघात इत्याबालगोपालमुपलभ्यम् । स्वयंप्रकाशेत्यनेन किं स्वव्यवहारे स्वाश्रयस्य कदाचित्स्वगोचरानुभूत्यन्तरनैरपेक्ष्यमात्रं साध्यते ? उत सर्वदा सर्वस्य स्वगोचरानुभूतिविरहः ? नाद्यः, सिद्धसाधनात् । वयमपि संविदो विषयप्रकाशनवेलायां स्वाश्रयं प्रति संविदन्तरकर्मतामन्तरेण प्रकाशमङ्गीकुर्मः । तदिदं सिद्धसाधनत्वमभिप्रेत्याह—* यत्त्वनुभूतेस्स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैवेति । अत एव ये नाम स्वयंप्रकाशत्वनिवृत्तावनवस्थादिप्रसङ्गास्ते भवन्तु सम्यञ्चो न वेति तत्रास्माभिरिहोदासि । नापि द्वितीयः, प्रत्यक्षविरोधात् । तदाह—* परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्याज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्चेति । स्ववचनविरोधमभिप्रेत्याह—* अतोऽनुभूतिश्चेत्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते इति । तथा हि । अनुभूतिस्स्वयंप्रकाशेत्यत्रानुभूतिशब्दः कस्यचिद्बोधको न वा ? बोधकत्वेऽप्यनुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपबोधकस्तदन्यबोधको वा ? ब्रह्मस्वरूपबोधकत्वे सिद्धं तस्य तज्जन्यसंवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वम् । प्रकाशमानं स्वरूपमनेनानूद्यत इति चेन्न ; तथाऽप्यनुवादात्मकसंवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । अन्यथा तदनुवादत्वस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । ततश्च प्रतिज्ञापदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां व्याघातः । तदन्यबोधकत्वे तु तस्यैव स्वयंप्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । ततश्च सिषाधयिषितासिद्धिरर्थान्तराख्यं निग्रहस्थानमपसिद्धान्तश्च प्रसज्येरन् । कस्यचिदप्यबोधक इति पक्षे त्ववाचकप्रयोगान्निरर्थकनिग्रहस्थानप्रसङ्गः । हेतोश्चाश्रयासिद्धिः । एवं हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दावपि संविदन्वितहेतुसाध्यप्रतिपादकावित्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वे वाऽनन्वितप्रतिपादकत्वे वा निरर्थकापार्थकनिग्रहस्थानापातात् । अतस्तदन्वितहेतुसाध्यप्रतिपादने तयोरप्यनुभूतिविशेषकत्वात्ताभ्यामपि वेद्यत्वं फलितम् । अतस्साध्यहेतुवाचिपदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां विरोधः । अतोऽनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति तर्कोऽपि स्ववधाय कृत्योत्थापनम् । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रत्यानुभूतिशब्देनैव चानुभूतेरनुभाव्यत्वस्थितावननुभूतित्वप्रसङ्गात् । एतेनावाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्तं मन्तव्यम् । किंच यदनुभाव्यं [तदननुभूति] न तदनुभूतिरूपम्, यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेऽपि त्वदुक्तन्यायेनानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपस्य शक्यत्वात्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्तस्स्यात् । घटस्स्वयंप्रकाशो घटत्वात्, घटस्यानुभाव्यत्वे पटवदघटत्वप्रसङ्ग इति वियातजल्पस्य दुर्वारत्वात् । एवं च क्रमेण सर्वस्यापि स्वयंप्रकाशत्वमायातमिति तदनुविधायिसत्यत्वादिप्रसङ्गश्च दुस्तरः । घटोऽनुभूयते पटोऽनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् अनुभूतिरपि परगता स्वगता चातीतानागतकालयोरनुमानशब्दसंस्कारादिजन्यसंविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति चेत्, किं घटादेरनुभाव्यत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिर्न देवानांप्रियस्य ? ततश्च परमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वरहितत्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तासिद्धिः । निषेध्यस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धेर्निषेधासिद्धिश्च । अपरमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनत्वं स्वपक्षविरोधश्च । अन्यथा तद्विषयशास्त्रानुमानाद्यनारम्भप्रसङ्गात् । तत एवानुभाव्यत्वमात्रनिषेधोऽप्यशक्यः । किंच यदि परगतानुभूतिर्नानुभूयते, कथं शब्दार्थसम्बन्धग्रहः ?

परबुद्धिविशेषानुमानेनैव हि सर्वत्र सिद्धे कार्ये वा व्युत्पत्तिः । एवं च व्युत्पत्तेरशक्यत्वाच्चेष्टाशब्दयोः प्रमाणकोटिनिक्षेप एव न स्यात्; [illegible]न्या वादिनोश्शुष्ककलह एव स्यात्; परस्पराशयपरिज्ञानादेव च सर्वो लौकिको व्यवहारः, त्वत्समानानां च पशुमृगादीना भयाद्युत्पत्तिश्च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम्—* परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहाभावेन [illegible]रोच्छेदप्रसङ्गः इति । * आचार्यस्य ज्ञानवत्तामनुमाय तदुपसत्त्यादि च क्रियते इति भाष्यं शिष्यस्य च व्यवहारविशेष[illegible] तस्मै तत्त्वमुपदिश्यत इत्यस्योपलक्षणम् । तदेवमनुभूतेरन्यस्य वा वेद्यत्वं नास्तीति प्रतिज्ञानं स्वव्याघातकत्वान्न साधनाङ्गमिति ॥

ननु वेद्यत्वं वेद्यं न वा? आद्ये वेद्यत्वस्य [illegible] । अन्यथा वेद्यत्वाभावे वेद्यमेव न स्यात् । उत्तरत्रावेद्यत्वं क्वचित्त्वयाऽपि प्रतिज्ञातं स्यात्—इति चेत् हन्त किं [तर्हि] वेद्यत्वस्य वेद्यत्वान्तरप्रतिक्षेपेणा-[illegible]र्थनार्थनयं प्रयासः? उत वेद्यत्वमेव किमपि नास्तीति तत्स्वरूपप्रतिक्षेपार्थम्? अथान्यार्थम्? अनर्थको वेति । आद्ये त्वदुक्तानुमानस्य सपक्षे सति तत्रावर्तमानत्वात्सर्वानुमतासाधारणाख्याभासत्वप्रसंगः । तत्र साध्यवृत्ति-र्मिथ्याभूतेति परिहार इति चेत् तर्हि तस्य वेद्यत्वमेवायातमिति निरर्थकास्सन्नाहाः । अनुभूतावपि च भवताम-[illegible]नैव, निर्धर्मकत्वाभ्युपगमात्; तस्य स्वरूपत्वाभ्युपगमे च विवाद एव नस्यात्—इत्या-दिकमन्यत्र ग्राह्यम् । नापि द्वितीयः, वेद्यत्वस्वरूपापह्नवेन सर्वस्यापि वेद्यत्वप्रतिक्षेपे पुनरप्यसाधारणत्वप्रसङ्गात् । भ्रान्तिसिद्धं वेद्यत्वं तत्र विद्यत इति चेत्, तदनुभूतावपि समानमेव । तत्प्रतिक्षेपे ह्यपसिद्धान्तप्रतीतिविरोधादयः । न तृतीयः, अन्यस्य कस्यचिदनुपलम्भात् । चतुर्थस्तु परिशिष्टोऽस्मदिष्ट इति । एतेन वाच्यत्वं वाच्यमवाच्यं वेत्यादि-प्रलापोऽपि प्रत्युक्तः । यच्चाप्रसिद्धविशेषणत्वपरिहारार्थं वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसाधकत्वेनोक्तमनुमानम्, तदपि प्रत्युक्तम्, किंचिच्छब्देन तत्रैव तस्य वेद्यत्वापादनात्, किंचि-[illegible] । न हि किंचिच्छब्दवाच्यस्य किंचित्त्वं नास्तीति वक्तुं शक्यम्, वेद्यत्वादेरपि तथाऽपह्नव-[illegible]न् । किंचित्त्वाभावे च न किंचिदेव भवेदिति तुच्छत्वमेव प्रसज्येत । तथा च तन्निष्ठा-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधने भवतो न विवक्षितविशेषसिद्धिः । किंच सामान्यतः कस्यचिद्वेद्यत्वं नास्तीत्येतावति साधितेऽपि किंचिच्छब्दार्थोऽनुभूतिरिति कुतोऽवसीयते? पूर्वोक्ताविगीतहेतुवैभवादिति चेत् तर्हि घटस्स्वयंप्रकाशो घटत्वादित्यादिहेतुनाऽपि घटादिविशेषपरिग्रहो दुर्वारः । अनुभाव्यत्वप्रतीतिसदसद्भावाभ्यां वैषम्यं तु परिहृतम् । तर्का-नुग्रहसदसद्भावाभ्यां वैषम्यमिति चेत्, कोऽसौ तर्कः? अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इत्युक्तरूप इति चेन्न; घटादावपि तथाविधतर्कस्योदाहृतत्वात् । किंच यदि घटादिवदनुभूतेरनुभूतिलक्षणविरहस्स्यात्तदाऽननुभूतित्वं युक्तम्, न पुनरनुभाव्यत्वमात्रेण तत्सिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वात् । न चानुभाव्यत्वेऽनुभूतिलक्षणविरहस्स्यादिति वक्तुं शक्यम्, अनुभवान्तरानुभाव्येऽपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वविषयभासकत्वरूपस्य स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रका-शमानत्वरूपस्य वा कस्यचिदनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्यानपगमात् । तदवस्थाने चानुभूतित्वस्यानपायादिति । तदिद-मुच्यते—* नचान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वमित्यादिना । किं च योऽयमनुभाव्यत्वेऽनिष्टप्रसङ्गस्सोऽननुभाव्यत्वेऽपि समान इति प्रतितर्कप्रतिघातः । अनुभूतेरननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वम्, न त्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न; साध्यसमव्याप्त्यभावेनोपाधित्वायोगात् । न ह्यनुभूतिव्यतिरिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाऽभ्युपगम्यते ।

तत्रत्यमननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति चेत्, तर्हि घटादिगतमप्यननुभूतित्वं तत्तद्वस्तुप्रतिनियतघटत्वादिप्रयुक्तं न त्वनुभाव्यत्वनिबन्धनमिति स्यात्। आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजको भवितुमर्हति, निराश्रयधर्मसिद्ध्ययोगात् ; न पुनराश्रयगतधर्ममात्रसद्भाव इति चेत् तर्ह्यनुभाव्यत्वमपि घटत्वादिवन्नाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात्, धर्ममात्रत्वाविशेषात्। व्याप्त्या विशेष इति चेन्न ; सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात्। न ह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चिद्विरोधो दृष्टः, येन नियमम्सिध्येत्, साहित्यमेव परगतानुभवादिषु दृष्टम्। किंच अनुभूतेरेवानुभाव्यत्वेऽवश्यम्भाविन्यननुभूतित्वं प्रति कथमनुभाव्यत्वस्योपाधित्वम्? अनुभाव्यत्वस्याभावेऽपि स्वप्रकाशत्वादेवानुभूतेरसत्त्वं न प्रसज्यत इति युष्माभिरभ्युपेतव्यमिति चेन्न ; तथाऽपि स्वप्रकाशसिद्धेयमनुभूतिरित्येवंरूपानुभूतिविषयतामन्तरेण तत्सत्त्वस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्। इदमखिलमभिसन्धायोक्तम्—* घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमेवाननुभूतित्वनिबन्धनम्, नानुभाव्यत्वमित्यास्थीयताम्—इति।

नचास्य साधनव्यापकत्वम्, अनुभाव्यतयाऽभ्युपगन्तव्ये परानुभवस्वरूपे तदभावदर्शनात्। नच साध्यसमव्याप्तिहानिः, अनुभूतिव्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि साक्षादज्ञानविरोधित्वाभावात्। अनुभाव्यत्वेऽनुभूतेरज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत इति चेत्, अननुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादिवत्तत्प्रसङ्गस्तदवस्थः। असत्त्वप्रयुक्तं तत्राज्ञानाविरोधित्वमिति तु दत्तोत्तरप्रायमेव। एवम् अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात्—इत्याद्यनुमानेष्वप्यवेद्यत्वविवक्षायां पूर्ववद्दोषो भाव्यः, आगमबाधश्च। यदि ह्यनुभूतिरूपं ब्रह्म न वेद्यम्, कस्तर्हि तत्त्वावेदकशास्त्रस्य विषयः? प्रपञ्चमिथ्यात्वमात्रमिति चेन्न; *अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, *आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, *ब्रह्मविदाप्नोति परम्, *अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः इत्यादीनां समुद्रघोषत्वप्रसङ्गात्। ब्रह्माध्यस्तोपरागमात्रनिवर्तनार्थं ब्रह्मानुवादोऽयमिति चेत्, तथाऽपि तैस्तैश्शब्दैरनुवादरूपैरप्यनुभाव्यत्वमवर्जनीयमेव। मिथ्याभूतमिदमनुभाव्यत्वमिति चेत्, घटादेरपि समानमित्युक्तमेव। उपहितं ब्रह्म शास्त्रवेद्यमिति चेन्न; अतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गात्। तस्याप्युपाधेर्विलयान्न दोष इति चेन्न; तत्प्रतिक्षेपकेणापि केनचिदुपहितरूपेणानुपहिताकारेण वा ब्रह्मस्वरूपस्पर्शनस्यावर्जनीयत्वात्। अत उपहितरूपं वेद्यमनुपहितरूपं तु न व्यवहर्तुं शक्यमिति तस्य वेद्यत्वप्रतिक्षेपोऽपि दुश्शकः। ननु अवेद्यत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वेनैवावस्थाय *तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यस्य स्वेतरनिषेधवाक्यजन्यस्य *द्रष्टव्य इत्यादिविहितज्ञानस्य चावच्छेदकं ब्रह्म भवेदिति चेन्न; अवच्छेदकमिति बुद्ध्यैवात्रापि विषयीकारात्। अन्यथा [स्वयंप्रकाशानुवादादि] स्वप्रकाशानुमानादिनैरर्थक्यप्रसङ्गाच्च। तस्मादवच्छेदकत्वावेद्यत्वप्रतिपादकमपि वाक्यमन्ततो वेद्यत्वमेवोपस्थापयति।

ननु—*यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्, *विज्ञातारमरे केन विजानीयात्, *येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, *यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह, *न शब्दगोचरो यस्य योगिध्येयं परं पदम् इत्यादिकं कथं निर्वहणीयमिति चेत्, भवतो वा कथम्? स्वरसप्रतीतमवेद्यत्वमङ्गीकुर्वता मया किं नाम दुर्निर्वहमिति चेन्न; मतत्वविज्ञातत्वादेरपि तत्रैव स्वरसप्रतीतत्वात्, अमतविज्ञातादिशब्दैरपि तत्रैव तत्स्वरूपप्रतिपादनात्। अन्यथा प्रागुक्तनयेन परस्परविरोधेन चानन्वयादिप्रसङ्गात्। अमतत्वोपहितरूपेण मतत्वमङ्गीकुर्म इति चेत्, किमतः? तावताऽपि ज्ञानविषयत्वस्य दुस्त्यजत्वात्। अमतत्वं सामान्यत-

स्वानुविद्धं मतत्वमपि प्रतिक्षिपतीति चेत्, तथा [illegible] भवेत्। तथाऽप्यमतत्वे वाक्यतात्पर्यम्, मतत्वव्यपदेशस्तु गलोपरि गर्जितमिति चेन्न; [illegible] दुर्वारत्वात्। कस्यामतत्वे वाक्यतात्पर्यं वर्ण्यते? ब्रह्मण इति चेत्, हन्त ब्रह्मणो वेद्यत्वभयं परित्यज्य किमेवमुच्चारयसि? यदि चाकारभेदेन मतत्वामतत्वयोर्व्यवस्था, तदाऽस्मत्पक्षेऽपि न काचित्क्षतिः। तत्तद्वाक्यप्रतिपन्नगुणविभूत्याकारितवेषेण मतत्वम्, वस्त्वन्तरस्वभावविरहेण तत्तत्प्रमाणगोचरतयाऽनवच्छिन्नविषयत्वादिना चामतत्वमिति। एतेन *अविज्ञातं विजानतामित्यादिकमपि निर्व्यूढम्। *विज्ञातारमरे केन विजानीयात् इत्यत्र कृच्छ्रेण ज्ञातव्यत्वे तात्पर्यम्, बाह्यार्थप्रकाशनक्षमचक्षुराद्यगोचरत्वे वा। एवम्, *येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् इत्यादिकमपि भाव्यम्। यद्वा, *मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च इत्याद्युक्तप्रकारेण [illegible]नेदं सर्वं विजानाति, तं परमात्मानं तत्प्रसादमन्तरेण केन विजानीयादिति। *यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह इत्यत्रापि ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसापरिच्छेद्यत्वे तात्पर्यं प्रकरणादौ व्यक्तम्। अन्यथा यच्छब्दादिभिस्तत्प्रतिपादनासम्भवात्; *आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् इति तद्विषयविहितवेदनासंभवाच्च। एतेन, *न शब्दगोचरो यस्येत्यादिकमपि निर्व्यूढम्; निष्कृष्टस्वरूपस्य देवादिशब्दागोचरत्वे वा तात्पर्यम्। एवमन्यान्यपि वेद्यत्वादिप्रतिक्षेपकाणि वाक्यानि [illegible]रवाक्यशेषवाक्यस्थपदान्तराविरोधेन नेतव्यानि। *अनुभाव्यत्वेऽननु[illegible]म् इति तर्कदूषणमुपसंहृत्योपहास्यतां प्रतिपादयता आगमबाधादिकं सुस्पष्टमिति सूचितं मन्तव्यमिति॥

॥ इति शतदूषण्याम् अवेद्यत्वभङ्गवादः विंशः ॥ २० ॥

॥ अथ संविदनुत्पत्तिदूषणवादः एकविंशः ॥ २१ ॥

विविधविषयाकृष्टैर्वागादिभिस्सुलभागसां स्वयमुपनतं स्वान्तध्वान्तं चिरस्य निरस्य नः।
भगवति हरौ प्रत्यक्तत्त्वान्तरात्मनि निर्भरप्रसृमरसुधाधाराकारा प्रसीदतु शेमुषी॥

ये तु स्ववचनविरोधजालमप्यवधीरयन्तः [illegible] संविदुत्पत्तिं प्रतिक्षिपन्ति, तान्प्रति ब्रूमः। किं [illegible] एव संविद उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यते? उत सकलविषयविरक्तायाः कस्याश्चिदन्यस्याः? नाद्यः, घटादीनामप्यनुत्पत्तिमत्त्वप्रसंगात्। नहि तदुत्पत्तेः प्रागेव तद्विषया प्रत्यक्षसंविदस्मदादीनां सम्भवति। अन्यथाऽस्मदादीनामपि सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्। ननु पूर्वं [illegible], पश्चात्तु [illegible]द्घटादिविषया भविष्यतीति चेन्न; सत्यां संविदि सामग्र्या [illegible]नपेक्षणात्। तत्तद्घटादिविषयीकरणलक्षणसम्बन्धार्थं तदपेक्षेति चेन्न; सामग्रीविशेषप्रतिनियतसंवित्स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धकल्पने [illegible]। संवित्स्वरूपनित्यत्वे श्रुतिसिद्धे सामग्रीवैयर्थ्यपरिहाराय तत्कल्पनमिति चेत्, स किं संविदि साध्य आकारः? उतानादिसिद्धं संवित्स्वरूपमेव? तत्र सधर्मकत्वसविकारत्वादिभीरुणा भवता प्रथमः पक्षो न कक्षीकार्यः। आरोपितधर्मविकारान्वयाददोष इति चेन्न; आरोपस्यैव विषयीकरणात्मकस्य निरूप्यमाणत्वात्। यदि हि विषयीकरणमप्यारोपितम्, तर्हि तद्विषयविषयीकरणान्तरापेक्षयाऽनवस्था। क्वचिद्वा विषयीकरणस्य सत्यत्वेन प्रागुक्तो दोषः। न च विषयीकरणमारोपितमप्यविषय इति वाच्यम्; व्याघातात्। नापि विषयीकरणान्तरमन्तरेण स्वरूपेणैव तत्प्रकाशत इति वाच्यम्, तत्रैव सामग्रीनैरपेक्ष्यप्रसंगेन सर्वदा संविदस्तद्विषयत्वे तत्सम्बन्धि-

घटादेरपि सर्वदा प्रकाशप्रसङ्गात्। किंच विश्वव्यापायामनादौ संविदि तत्तदधिष्ठानतया भासमानायां सम्बन्धार्थं सामग्रीगवेषणमिति भवतो न युज्यते; न ह्यसंविदध्यस्तो घटादिलक्षणः कश्चित्समस्ति भवताम्; न च घटादिः सामग्र्यधीनसंबन्धलक्षणमात्रसिद्धसत्ताकः। अतो यावदुत्पत्तिविनाशं घटादिप्रकाशो दुर्वारः। प्रकाशत एव कस्मैचिदिति चेन्न; सर्वस्मै प्रसङ्गात्। एकस्यामेव हि संविदि विश्वारोपो भवताम्। अनन्तसंविदध्यासात्प्रकाशाप्रकाशोपपत्तिरिति चेन्न; घटादिविषयसंविदामध्यस्तत्वे संविदन्तरानुपलम्भे च शून्यवादप्रसंगात्। सत्यां संविदि नानात्वमात्रमध्यस्तमिति चेत्, तथा सति सर्वत्र सर्वविषयप्रकाशो दुर्वारः, सर्वेषु प्रतिमाचन्द्रेषु कलङ्कप्रकाशवत्। यस्तु दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धानुपपत्त्या विश्वमपह्नोतुमीहते, स कथं तत्सम्बन्धार्थं प्रयतते? अतः संविदनुत्पत्तिवादिनामप्रकाशो वा यावत्सत्त्वं तत्प्रकाशो वा दुष्परिहरः। प्रागभावरहितायास्संविदः कथमुत्पत्तिरिति चेन्न; उक्तानुपपत्त्यैव तद्भत्त्वात्।

ननु न तावत्संविदा स्वप्रागभावग्रहः, स्वप्रागभावस्थितौ संविदनुत्पत्त्या ग्राहकाभावात्। तदपक्रमे तु विषयाभावादेव तद्ग्रहणायोगात्। नापि संविदन्तरेण तद्ग्रहः, निष्प्रतियोगिकाभावग्रहणायोगात्। प्रतियोगिन्याश्च संविदस्स्वतस्सिद्धायास्संविदन्तरविषयत्वायोगादिति। नैवम्, स्वतः परतश्च तद्ग्रहोपपत्तेः। स्वतस्तावत् एतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषमिति योऽयं प्रत्ययः, स हि सामान्यतः पूर्वकालवर्तिनं स्वात्माभावमपि गृह्णाति। न चातीतस्य प्रागभावस्य कथं विषयीकार इति वाच्यम्, अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानव्यतिरिक्तज्ञानेषु त्रिकालवर्तिनामपि ग्रहणात्। न चातीतस्यासतो ग्रहणादप्रमाणत्वम्, अतीतस्यापि स्वकाले सत्त्वात्, अन्यथा वर्तमानस्य पूर्वोत्तरकालासत्त्वेन तद्ग्राहिणोऽप्यसद्ग्राहित्वेनाप्रमाणत्वप्रसङ्गात्। गृह्यमाणवैपरीत्याभाव एव हि प्रामाण्यम्, न पुनर्ग्राह्यस्य ग्रहणसमकालत्वम्। अन्यथा भवन्मतेनानिर्वचनीयरजतसमकालवर्तिन्या रजतभ्रान्तेः प्रामाण्यप्रसङ्गात्। संवित्प्रागभावग्राहकं किमिदं प्रमाणमिति चेत् यद्घटाद्यभावग्राहकं तदेव। प्रत्यक्षानुप्रविष्टया वा पृथक्प्रमाणात्मिकया वा योग्यानुपलब्ध्या घटाद्यभावग्रह इति चेत्, इहापि तथैव। अतिक्रान्तैवानुपलब्धिरुपलब्धिकाले कथमुपकुर्यादिति चेन्न; स्मृत्यभावकल्पितया प्राचीनयैव तया तत्सिद्धेः, प्रातर्गजाभावादिविज्ञानवत्। तद्वदत्रापि प्रमाणसंज्ञाविशेषो यथारुचि प्रक्षिप्यताम्। न च संस्कारविलयात् स्मृत्यभावः; प्रबलतरसुखदुःखकालदैर्घ्यादिसंस्कारतिरस्कारकाभावे तदयोगात्। न च सुषुप्त्यादय एव संस्कारोच्छेदकाः, तथा सति पूर्वदिनाद्यनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्। तथा च सुप्तोत्थितः शत्रुमपि मित्रतया प्रतिपद्येत, पु[त्रं]त्रीमपि कलत्रतया, श्रोत्रमपि नेत्रतयेति विश्वविप्लवः। न च विषयप्रकाशविरहादहंभावविगमाद्वा संस्कारानुत्पत्त्या तदस्मृतिः,अर्थान्तराप्रकाशासद्भावयोः प्रकाशमानसंस्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। न चाविशदप्रकाशरूपत्वादस्मृतिः, सर्वदा संविदंशस्यास्मरणप्रसङ्गात्। न हि संविदंशे वैशद्यं तवास्ति, नित्यमेव निर्धर्मकत्वात्। विषयाश्रयोल्लेखाद्वैशद्ये तत्स्मृतिरिति चेत्, तदपि न; वैशद्यमन्तरेणाप्यन्धकाराद्यनुभूतवस्तुमात्रादिषु स्मृतिदर्शनात्। तदेवं स्वतस्तत्प्रागभावग्रह उपपादितः। परतोऽपि तत्प्रागभावग्रहः संविदो वेद्यत्वसमर्थनादेव सिद्धः। अन्यथा त्वद्वाक्यजन्यापि संवित्तत्प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वं न साधयेत्, संवित्प्रागभावदुर्ग्रहत्वग्रहणे संविद्ग्रहणावश्यंभावात्। स्वप्रकाशस्वरूपमेव प्रतियोगित्वेनोपजीव्य तत्प्रागभावदुर्ग्रहत्वं साध्यत इति चेत्, एवं तर्हि तत्प्रागभावग्रहेऽपि तदेवोपजीव्यताम्। किंच, प्रतिवादिनः शिष्याणां च त्वत्सिद्धान्तार्थज्ञानमनुत्पन्नं मत्वैव त्वया वाक्यं प्रयुज्यते, स्वयमपि कदाचिद्गुरूपदिष्टं प्रतिवादिनिर्दिष्टं

वाऽर्थमजानानो न जानामीत्येव भाषसे, जिज्ञाससे च; एवं मूर्खपण्डितविभागोऽपि लोके बहुलमुपलभ्यते। तदेतदखिलं ज्ञानप्रागभावग्रहाभावे कथं घटेत? ज्ञानादिविधिशास्त्रं च कथं जीवेत्? तदेवं स्वस्मिन् वर्तमानस्य भविष्यत्संवित्प्रागभावस्य ग्रहणं योग्यानुपलब्ध्या जायते, अतीतस्य तु स्मरणानुमानादिना। परगतस्याप्यनुमानादिनैव। अतः स्वतः परतोऽपि सिद्धः संविदः प्रागभावः।

ननु भवद्भिरपि धर्मभूतज्ञानस्यापि स्वरूपनित्यत्वमभ्युपेतम्, ततश्च तत्प्रागभावतदुत्पत्त्यादिसमर्थनेऽपसिद्धान्त इति चेन्न; अस्माकं धर्मभूतज्ञानस्य सधर्मकत्वादवस्थाविशेषवत्त्वात्तत्तदर्थं सामग्रीसमागमोपपत्तेः। तत्तत्प्रकाशात्मकावस्थाविशेषेषु च प्रागभावेनोत्पत्त्यादिबुद्धेरुपलम्भविरोधाद्यभावात्, अपसिद्धान्ततानवताराच्च। अनुभूतेरवस्थान्तरापत्तिरेव न सम्भवति, अजत्वादेवेति चेन्न; स्वरूपानुत्पत्तिमात्रस्य भवदभिमताविद्यया अस्मदभिमतप्रकृत्यादिभिश्च व्यभिचारात्। समस्तव्यतिरिक्तत्वे सतीति तर्ककौशलम्, अन्ततोऽप्रयोजकत्वं च। अवस्थान्तरापत्तिराहित्यस्य हेतुत्वे साध्याविशेषात्, मिथ्याभूतावस्थान्तरनिषेधेऽपसिद्धान्तात्, सत्यावस्थानिषेधे च व्यतिरेकव्याप्तेर्भग्नत्वात्। यत्सत्यावस्थाविशिष्टं तज्जायते, यथा घट इति हि सा। न च घटादेः सत्यावस्थाविशिष्टत्वं त्वयाऽभ्युपगम्यते। एतेनानुभूतेर्विनाशनिषेधोऽपि प्रत्युक्तः, प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच्च। यदि घटाद्यनुभूतिर्न विनश्येत्, तर्हि सुषुप्त्याद्यनुपपत्तिः, भवत्पक्षे मोक्षानुपपत्तिश्च। विद्यमानायां तस्यां विषयोल्लेखविलक्षणावस्थाविशेषस्य प्रागेव दुष्प्रतिपादत्वात्। प्रध्वंसेऽपि ग्राहकाभावचोद्यं प्रागेव परिहर्तव्यम्। न च स्वरूपनित्यत्वे प्रध्वंसानुपपत्तिः, घटादिष्वपि सत्कार्यवादिभिस्तथैव प्रध्वंसस्य निर्वहणीयत्वात्। उक्तं च भाष्ये—* तमिममिन्द्रियद्वारकज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेश इति। नापि द्वितीयः, अहमर्थविलक्षणाया निर्विषयायास्संविदोऽनुपलम्भनिरस्तत्वात्। मुक्तौ निर्विषयत्वस्यान्यत्र प्रतिक्षेपात्। स्वापमदमूर्च्छासु निर्विषयसंविदुपलम्भोऽस्तीति वाङ्मात्ररूपत्वात्। अहमर्थस्य तु स्वरूपमात्रप्रकाशात्मकस्य विषयान्तरविरहेऽपि घटादिविषयग्राहिसंविद्विलक्षणतया तदाश्रयतया च प्रतिपन्नस्य भवता संविद्विलक्षणतयाऽहङ्कारग्रन्थित्वाभ्युपगमात्; पक्षान्तरे तु तद्वदेव तद्धर्मभूतसंविदोऽपि सर्वदा निर्विषयत्वसाधनस्योपलम्भनिरस्तत्वात्। सुषुप्तौ तु निर्विषयायास्तस्याः प्रकाशादर्शनात्। स्वमात्रप्रकाशस्याप्यहमर्थस्वरूपस्यास्माभिः प्रत्यक्त्वानन्दत्वादिविशेषवत्तयैव स्वतःप्रकाशत्वाभ्युपगमेन क्वचिदपि निर्विशेषप्रकाशानभ्युपगमात्। यद्यप्यस्मत्पक्षे सुषुप्त्यादिषु धर्मभूता संविन्निर्विषया, तथाऽपि साश्रयत्वादिभिस्तदानीमपि न निर्धर्मकत्वम्। विषयरहितायास्तु तस्यास्तदानीं न प्रकाशमिच्छामः, येन प्रतिसन्धानप्रसङ्गचोद्यान्न मुच्येमहि। उक्तं हि भाष्ये—* यत्त्वनुभूतेस्स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव इत्यादि। यच्चानुमानम्—अनुभूतिरनुत्पन्ना, अनुभूतित्वादित्यादिकम्, तदप्युपपादितप्रत्यक्षादिसमस्तप्रमाणबाधितम्, प्रागुक्तप्रतिकूलतर्कजालप्रतिहतं च। केवलव्यतिरेकिभङ्गश्चान्यत्र कृतः। घटादिविषयोल्लेखरहितस्वरूपमात्रपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिर्वा सिद्धसाधनं वेत्यादिदूषणमूह्यम्॥

॥ इति शतदूषण्यां संविदनुत्पत्तिदूषणवादः एकविंशः॥ २१॥

अथ संविन्निर्विकारत्वानुमानभङ्गवादः द्वाविंशः ॥ २२ ॥

परिणमयति विश्वं यस्स्वयं निर्विकारः परिणमति च योऽसौ तत्तदर्थान्तरात्मा ।
विषमविषयतृष्णाधन्वकान्तारजातं व्यपनयतु भयं मे विश्वजिष्णुस्स विष्णुः ॥

यदुच्यते—अनुभूतिर्निर्विकारा, अनुत्पन्नत्वात्, यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटादिरिति। तत्र संविदुत्पत्त्यादिसमर्थनादसिद्धिबाधौ सुगमौ । किंच किमिदं निर्विकारत्वं नाम? किमुत्तरावधिराहित्यम्? उत घटादिवन्नामान्तरव्यपदेशार्हावस्थाविशेषराहित्यम्? उतावस्थामात्रराहित्यमिति । नाद्यः, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावधिमता व्यभिचारात् । भावरूपाज्ञानेन च भवत्पक्षे । भावान्तराभाववादिनस्तेऽनुत्पन्नः प्रागभावो नास्तीति चेन्न; त्वदभिमतेनाप्यन्यतरानैकान्त्यनिर्वाहात् । भावत्वे सतीति विशेषयिष्याम इति चेन्न; कथायामविशेषितस्य हेतोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मान्प्रति व्यर्थविशेषणत्वाच्च । ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञाहानिः । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तदवस्थः । इदं सर्वं हृदि निधायाह—* भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलताऽऽविष्कृता भवतीति । विशेषितोऽप्ययं हेतुर्भवदभिमतयाऽनाद्यविद्यया तत्त्वज्ञानोदयादन्तवत्याऽनैकान्तः । मिथ्याभूतायास्तस्याः प्रध्वंसोऽपि मिथ्याभूत इति नानैकान्त इति चेन्न; घटादिप्रध्वंसस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिमदिति व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्वमुपजीव्य व्याप्तिग्रह इति चेन्न; अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेनानैकान्त्यस्यानिस्तारात् । अथ पुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ इत्यातिष्ठसे, तथाऽपि व्यतिरेकासिद्धिः; यत्परमार्थविकारवत्तदुत्पन्नं यथा घट इति भवतोच्चैर्भाषितुमशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः; अविद्याऽपि सपक्ष एवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्तिकेवलान्वयी भविष्यतीति चेन्न; तथाऽप्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । न ह्यप्रमितप्रतियोगिकं व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । न च परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि । न चाप्रमितस्य परमार्थता सम्भवति । क्वचिच्च परमार्थविकाराभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । ततश्च भवद्दृशा विकारश्चेदपरमार्थ इति व्याप्तौ सिद्धायां व्यवच्छेद्याभावाद्व्यर्थं विशेषणमिति । तदेतदखिलमभिसन्धायाह—* किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भ[विष्य]वतीति ।

ननु माभूद्व्यवच्छेद्यम्, तथाऽप्यनैकान्त्यपरिहारक्षमतयाऽपि सार्थं विशेषणमिति चेत्, हन्तैवं शशविषाणरूपविकाररहितेति किं न साध्यते? तावताऽपि ह्यनैकान्त्यं सुपरिहरम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वापातादिति चेत्, तुल्यम् । अस्तु तर्हि सिद्धसाधनत्वपरिहारार्थं परमार्थेति विशेषणम्, प्रसङ्गतस्त्वनैकान्त्यमपि परिहरिष्यति; विकारराहित्यमात्रे हि साध्यमाने मिथ्याभूतविकारराहित्यमात्रेण यदि भवान् सिद्धसाधनतां ब्रूयात्तदाऽस्माभिर्विशेषितव्यमिति चेन्न; अतिप्रसङ्गात् । पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु परमार्थाग्निमानित्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् । स्वयंप्रकाशानुमानेषु च भवताऽनुभूतिः परमार्थतः स्वयंप्रकाशेत्यादिप्रयोगो वाच्यः, अन्यथा हि मिथ्याभूतस्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमेन परः सिद्धसाधनतामुद्धाटयेत् । नच वयमप्यपरमार्थान् कांश्चन विकारानिच्छामः, येन संविदस्तद्योगात्सिद्धसाधनतां प्रब्रूम इति बिभेषि । अतः सुष्ठूक्तं भाष्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनैकान्त्यमदर्शयत्—* भवदभिमताऽविद्याऽनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदमिति । तत्र न तावद्द्वितीयः, अविद्याया एव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्हसमस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरेव स्वीकारात् । घटकपाललोष्टाद्यवस्थाविशेषोऽपि ह्यन्ततोऽविद्याया एव । अनुभूतिस्मृत्यादिनामान्तरव्यपदेशार्ह-

वस्थाभेदाश्च संविद एव प्रत्यक्षमीक्ष्यन्त इति कथं तदभावसाधनम्? अनुभूतित्वादयः संविदवस्थाविशेषा मिथ्याभूता इति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात्। नहि सत्यः कश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति। अत एव न तृतीयोऽपि। अपसिद्धान्तप्रसङ्गस्त्वधिकः, मिथ्याभूतानामवस्थाविशेषाणां संविदो भवतैव स्वीकारात्। अन्यथा जगद्भ्रमतन्निवृत्त्यपेक्षातदुपायगवेषणतदनुष्ठानतदर्थशास्त्रारम्भादेरभावप्रसङ्गात्। इष्टप्रसङ्गोऽयमिति चेन्न; व्यावहारिकव्यवस्थाप्रतिष्ठितानां तेषां त्वयैव स्वीकारात्। अन्यथा तिष्ठ सत्यपक्षे, त्यज वा शास्त्रारम्भादिकमिति। संविद्विकाराणां मिथ्यात्वमेवात्र साध्यत इति चेन्न; अत्रापि व्यतिरेकभङ्गप्रसङ्गात्। नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्नं यथा घट इत्यत्र सत्यविकारयोगित्वमुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टम्, येन तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिस्स्यात्। लोकदृष्ट्या तथा दर्शनमस्तीति चेन्न; तस्याः संविद्विकारेषु घटादिविकारेषु च पक्षपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात्। त्वद्दृष्टेस्तूभयविद्वेषशीलतयाऽपि तथाविधनियमग्रहासिद्धेः। केवलान्वयित्वशङ्काऽपि पूर्ववद्दूष्या। ननु भवतोऽपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारं च, ततस्तदेव समर्थयमानेष्वस्मासु कस्ते कोप इति चेन्न; अस्मत्सिद्धान्तापरिज्ञानात्। नहि वयं लोकसिद्धामुदयास्तमयादिविकारशतशालिनीमहमर्थधर्मभूतां संविदं परं ब्रह्मेति परिभाषामहे; नच तामेव सकलविषयाश्रयरूपां वन्दामहे; अपितु सकलचिदचिद्विग्रहमत्र स्वविशेषणभूतचिदचित्प्रतिष्ठितक्लेशादिजन्मादिविकारजातं स्वरूपतोऽस्पृष्टविकारक्लेशं सङ्कोचविकासवैदेशिकसार्वज्ञ्यमनन्तमङ्गलगुणमीश्वरतत्त्वम्। यदि तस्य निर्विकारत्वं साधयसि, कामं साध्यताम्। तत्र प्रमाणानि दृगन्यत्रेति निपुणं विभावय। न चेश्वररूपस्यापि समस्तावस्थाशून्यत्वं साधयितुं शक्यम्, कादाचित्कतत्तन्मूर्तद्रव्यसंयोगविभागाद्यवस्थाविशेषाणां वियदादिष्विव विश्वव्यापिनीश्वरेऽपि दुर्वारत्वात् नित्यासङ्कुचितप्रकाशात्मनि तज्ज्ञानेऽपि तत्सङ्कल्पाद्यवस्थाविशेषाणामनन्तानामाम्नातत्वात्। अकर्मनिबन्धनतया च तेषामपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाभावात्। बीजाङ्कुरवदवस्थाप्रवाहानादित्वेनाहेतुकत्वादिचोद्यानवतारात्। आगमिके चास्मिन्नर्थे हैतुकसंक्षोभस्याशक्यत्वादिति॥

॥ इति शतदूषण्यां संविन्निर्विकारत्वानुमानभङ्गवादः द्वाविंशः ॥ २२ ॥

॥ अथ संविन्नानात्वनिषेधकानुमानभङ्गवादः त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

प्रतिपुरुषमनेकाः प्रत्यवस्थं विचित्रास्शुभगतिषु धियो यश्चोदयत्यञ्जसा नः।
अखिलचिदचिदन्तर्यामि तद्विष्णुसंज्ञं सवितुरहमुपासे तस्य देवस्य भर्गः॥

यदाहुः—अनुभूतिर्न नाना, अजत्वात्; यन्नाना तज्जायते, यथा घटः। दृश्यमानस्तु संविद्भेदो विषयाश्रयादिभेदोपाधिकत्वान्न स्वाभाविकः, घटाकाशतरङ्गचन्द्रपराभिमतसमवायादिभेदवत्। अन्यथा कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति। तदसारम्; किमत्र यतःकुतश्चिदपि भेदो निषिध्यते? उत संविज्जातीयमात्रात्? अथ संवित्स्वरूपात्? उत संविदन्तरात्? अथवा संवित्सजातीयराहित्यं साध्यत इति। न प्रथमः, प्रत्यक्षविरोधात्, देहात्मविवेकानुपपत्तिप्रसङ्गात्; अपसिद्धान्ताच्च। * युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्ताविति हि वः कूटस्थोपदेशः। अपरमार्थोऽपि भेदस्तत्र निर्दिश्यत इति चेत् साधु तत्त्वोपदेशः समारब्धः। परमार्थतस्तयोः [ऐक्य] भेदप्रसङ्गाच्च। अत्राप्यपरमार्थभेदनिषेधे स एव दोषः, परमार्थभेदानुमितिप्रसङ्गो वा। परमार्थभेदनिषेधे

तु व्यतिरेकव्याप्तिभङ्गः, यत्परमार्थभेदवत्तदुत्पन्नम्, यथा घट इति हि सा स्यात्। नच घटादौ परमार्थभेदस्त्वयाऽभ्युपगम्यते । तदाह—* जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं क्वचिद्दृष्टस्त्वयेति । अविद्यायाश्चानुत्पन्नतयाऽभ्युपेतायास्संविदपेक्षया परमार्थभेदाभ्युपगमे पक्षविपक्षमात्रवृत्तितया विरुद्धो हेतुः । अपरमार्थभेदाभ्युपगमे तु जडाजडतादात्म्यातिदेशः । तदाह—* अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे वस्तुतोऽविद्यैव स्यादात्मेति । न द्वितीयः, संविदः संविद्विजातीयत्वानभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्। न हि संविदेव भवति संविज्जातीयमात्राद्भिद्यत इति कश्चिदिच्छति । तथेच्छन्तमपि प्रति नासौ हेतुः, अविद्यायां संविद्विजातीयायां तद्वृत्तेः । सा ह्यनुपपन्ना संवित्तत्त्वात् सर्वस्मादेव हि भिन्ना त्वयेष्यते । तद्भेदानभ्युपगमे तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमे च दत्तमुत्तरम् । न तृतीयः, सिद्धसाधनत्वादेव । नापि चतुर्थः, संविदन्तरसिद्धौ तदवधिकभेदस्यापि सिद्धेस्तन्निषेधायोगात् । तदसिद्धौ कथं तन्निरूपितभेदनिषेधः । उपाधिवशात्संविदन्तरत्वेन प्रतीयमानं स्वरूपमेव संविदन्तरशब्देनानूद्य तदवधिकभेदो निषिध्यते, चन्द्रस्तरङ्गचन्द्रान्न भिद्यत इतिवदिति चेत् तथाऽपि हेतोर्विरोधः, संविदन्तराद्भिन्नायामविद्यायां तद्वृत्तेः । न हि सा संविदन्तरभेदरहिता, प्रागुक्तदोषात् । यश्च प्रवाहानादिमविद्यामिच्छति, तस्यापि प्रागभावे संविदन्तराद्भिन्ने हेतुवृत्तेर्विरोध एव । यद्यप्यभावमपि नेच्छेत्, तथाऽपि घटादिषु संविदन्तरभेदाभावात्सपक्षभूतेषु सर्वेषु हेतोरवृत्तेरसाधारणता । अपरमार्थस्संविदन्तराद्भेदस्तत्रास्तीति न सपक्षतेति चेत्; तर्हि संविदोऽपि संविदन्तरादपरमार्थभेदयोगान्न तत्र तद्राहित्यं साधयितुं शक्यम् । अपारमार्थ्यमेव तस्यात्र साध्यत इति चेत् तथाऽपि घटादिष्वपि संविदन्तरभेदापारमार्थ्यसिद्धेः सपक्षत्वमपरिहार्यम् । संविदः संविदन्तराद्भेदमात्रं मिथ्या, घटादेस्तु स्वरूपमपीति विशेष इति चेत्, किमतः? स्वरूपस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वेऽपि संविदन्तरप्रतियोगिकमिथ्याभेदयोगित्वस्य साधारणत्वात् । एतेन अनुभूतित्वादिति हेतुनाऽप्यस्य साध्यस्य दुस्साधत्वं दर्शितम् । तरङ्गचन्द्रदृष्टान्तोऽपि विषमः, तरङ्गचन्द्रस्य मिथ्याभूतस्य सत्यचन्द्रतादात्म्यायोगात् । यदि चन्द्रव्यतिरिक्तस्तरङ्गचन्द्रो नास्तीति निर्दिश्येत, तर्ह्यत्रापि संविदन्तरं मिथ्येत्येवोक्तं स्यात् । तथा विषयाश्रयभेदभिन्नानन्तसंविदुपलम्भे च कस्यास्सत्यत्वं कासां तु तरङ्गचन्द्रवन्मिथ्यात्वमिति विशेषकाभावादनियमेन सर्वसंविन्मिथ्यात्वं सर्वसंवित्सत्यत्वं वा प्रसजेत् । सामान्यतस्संवित्तत्त्वे कुतश्चित्सिद्धे तद्व्यतिरिक्तास्संविदो निषिध्यन्त इति चेत्, क एवमाह? संवित्तत्त्वव्यतिरिक्तास्संविद इति, अपि तु संविद एव संविदः । न च संवित्तत्त्वं सामान्यतः सिध्यदेकमिति सिध्यति, येन तद्व्यतिरिक्तसंविन्मिथ्यात्वं साध्येत । एकतया सिद्धौ च किमत्र पुनस्साध्यम्? अत एव न पञ्चमः, एकयाऽनाद्यविद्ययाऽनैकान्त्याच्च । प्रवाहाविद्यापक्षेऽपि सजातीयवत्यविद्याप्रागभावे त्वदभिमतेऽनुत्पन्नत्वहेतोर्वृत्तेर्विरोधश्च । तस्यापि सजातीयवत्त्वं मिथ्येति चेत्, तर्हि घटादेरपि सजातीयवत्त्वं मिथ्येति यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्याप्तिप्रदर्शनासिद्धिः । व्यावहारिकं घटादेः सजातीयवत्त्वमुपजीव्य व्याप्तिप्रदर्शनमिति चेत्, प्रागभावस्यापि व्यावहारिकसजातीयवत्त्वात्तद्वर्तिनो हेतोर्विरोध एव । न चाभावस्य जातिर्नास्तीति सजातीयाभावः, समानोपाध्याक्रान्तत्ववेषेणाविशेषात् । अन्यथा संविदोऽपि जातिमनभ्युपगच्छतः सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । नच घटादिभेदस्य व्यावहारिकत्वमिति स्थितमन्यत्र । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—* अबाधितप्रतीतिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, छेद्यभेदाच्छेदनभेदवदिति ।

ननु दृश्यभेदेऽपि दर्शनमेकमेवोपलभ्यते, यथा घटपटाविमाविति; छेद्यभेदेऽपि छेदकव्यापार एक एव दृश्यते, यथा एकप्रहारभेद्येष्वनेकेषु काण्डेषु; अतः कर्मभेदे क्रियाभेद इति न व्याप्तिः; नच दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन

दर्शनभेदसिद्धिरिति विवक्षा, छेद्यभेदाच्छेदनभेदवदित्युदाहरणस्यानाकाङ्क्षितत्वप्रसङ्गात्; न च छेद्यभेदसमर्थनन्यायेन छेदनभेदस्समर्थ्यते, यदर्थमप्युदाह्रियेत, अतः किमर्थं भाष्यमिति । उच्यते—दृश्यभेद इति न दृश्यानां स्वरूपभेदमात्रं विवक्षितम्, अपि तु कर्मकारकत्वविशेषणभेदः, अनेकेषामप्येकसामग्रीविशेषमध्यपतितानां घटादीनामेकं कर्मत्वम्, एवं कारकान्तरेष्वप्यनेकेषामेकं तत्तत्कारकत्वं दृश्यते, यथा दर्शपूर्णमासयोः करणत्वमेकमेव, तथाऽत्राप्यनेकेषामेकं कर्मत्वमिति न विरोधः । एवं छेद्यभेदेऽपि द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—यदि सर्वासां संविदामैक्यं स्यादेकस्यां घटादिप्रतिनियतविषयायां संविदि संविदन्तरविषयाणामपि प्रकाशप्रसङ्गः, न च तथोपलभ्यते, दृष्टादृष्टव्यवस्थाप्रदर्शनात्, अतोऽवगम्यते मिथोऽनाघ्रातविषयाः संविदः स्वरूपतो भिन्ना इति । तत्रेदं निदर्श्यते—यथा छेदनक्रियाः परस्परास्पृष्टविषयाः परस्परं विभिद्यन्ते तद्वदिति । एतेन दृश्यमानस्य संविद्भेदस्य विषयादिभेदोपाधिकत्वं विषयभेदमिथ्यात्वेन संविद्भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनं च निरस्तम् । दृश्यमानत्वादेव च कल्पनागौरवप्रसंगोऽपि परिहृतः । दर्शनस्य च बाधकाभावादेव [च] प्रमात्वं सिद्धम् । ननु प्रत्यगात्मनिष्ठधर्मभूतज्ञानं नित्यमिति य इच्छति तस्य कथं संविद्भेदस्य विषयभेदोपाधिकत्वापह्नवः? उच्यते; नित्याऽपि संवित्तत्तत्कर्मानुरूपं तेषुतेषु विषयेषु संकोचं विकासं च भजते । ततश्च कर्मानुरूपतत्तद्विषयीकरणविकारविशेषापेक्षया स्वरूपत एव क्रियाभेदः प्रतिनियतविषयता च युज्यते । तव तु न तथा, नित्यनिर्विकारस्वप्रकाशमात्रत्वाभ्युपगमात् संविदः । मायातिरोधानतदधीनविचित्रविषयत्वादिकं तु न सम्भवतीत्यन्यत्र द्रष्टव्यमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां संविन्नानात्वनिषेधकानुमानभङ्गवादः त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

॥ अथ निर्विशेषत्वानुमानभङ्गवादः चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

विभूतिगुणवर्गेण विशिष्टं यमधीमहे । अप्रतर्क्यविशेषाय तस्मै भगवते नमः ॥

यदाहुः—अनुभूतिर्निर्विशेषा, अनुभूतित्वात्, यत्सविशेषं न तदनुभूतिः, यथा घटः, अनुभूतेस्सविशेषत्वे घटवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति । अत्र तावत्प्रतिज्ञायां निर्विशेषपदमनुभूतिपदप्रतिपन्नादधिकार्थबोधकम्? न वा? पूर्वत्र तेनैवानुभूतिरितिवदनधिकार्थत्वेन पुनरुक्तिनिग्रहापत्तिः । समस्तविशेषाभाव एव तेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न; उक्तोत्तरत्वात् । तथा हि । स किमनुभूतिस्वरूपमेव? ततोऽतिरिक्तं वा किंचित्? पूर्वत्र पुनरुक्तिः, सिद्धसाधनता च । नहि संवित्पर्यायशतपाठेऽपि नः काचित्क्षतिः । उत्तरत्र विशेषवत्त्वमवर्जनीयम् । समस्तविशेषाभावो न ब्रह्मणो रूपादिवद्धर्म इति चेत्, रूपादिवद्धर्मत्वं नास्तीति वदता किं गुणत्वादिरूपेण धर्मत्वं प्रतिक्षिप्तम्? उत यथाकथञ्चिद्विशेषणत्वमपि? आद्ये गुणत्वादिरूपेण विशेषकत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण विशेषकत्वात्सविशेषत्वं तावदवर्जनीयम् । तथा च सति गुणादिरूपे विशेषे कः प्रद्वेषः? द्वितीये पक्षीकृतत्वा एवानुभूतेस्सा[ध्यधर्मा]ध्यानन्वयस्य त्वयैवोक्तत्वादनुमानवृत्तान्तानभिज्ञत्वमनन्वितनिग्रहस्थानं च । प्रमाणबलादयमेको विशेषः स्वीक्रियत इति चेत्, [illegible] किमिदमेवानुमानं प्रमाणम्? उतान्यच्छ्रुत्यादिकम्? न पूर्वः, असिद्धेः । कथं तस्यैव प्रमाणत्वे विमन्यमानं प्रति तदेव प्रमाणमुपस्थापयसि? नोत्तरः, श्रुत्यादेर्निर्विशेषप्रतिपादकत्वस्य [illegible] । यदि चाभावरूपमेकं विशेषमभ्युपगच्छसि, तदा भावरूपेष्वन्येषु विशेषेषु किं भावरूपत्वादेवामर्षः? उत प्रमाणाभावात्? नाद्यः, अभावरूपे विशेषे कस्यचिदमर्ष-

प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादेस्त्वयैव प्रमाणैरुपपाद्यमानत्वात् । व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वान्नित्यत्वादीनां मिथ्यात्वमिति चेन्न; निर्विशेषत्वस्यापि व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अस्त्वेवं किं नश्छिन्नमिति चेत्, नित्यत्वनिर्विशेषत्वादेर्मिथ्यात्वेन सौगतवैशेषिकाद्यभिमतानित्यत्वसविशेषत्वादेरवर्जनीयत्वात् । ननु निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां विशेषान्तरं निर्विशेषत्वं च विशेषत्वलक्षणसामान्योपाधिना युगपदेव प्रतिक्षिप्यते, ततःपरं च न किंचिद्वक्तव्यमस्तीति चेत्, तत्तत्साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागेवोक्तः । किंच विशेषान्तरशब्देन किं सामान्यतः सविशेषत्वमेव विवक्षितम्? उत रूपरसादयः कतिचन विशेषाः? पूर्वत्र निर्विशेषत्वमपि नास्ति सविशेषत्वमपि नास्तीति व्याहतवर्णना; * परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात् । उत्तरत्र रूपरसादिविशेषं निर्विशेषत्वादिकं चापोह्य शास्त्रसिद्धैः सर्वज्ञत्वादिभिः सविशेषत्वप्रसङ्गः । किञ्चेयं प्रतिज्ञा त्वदभिमतहेतुरूपधर्मप्रतिक्षेपिका? न वा? आद्ये हेत्वभावे साध्याभावः, प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्च । द्वितीये तेनैव विशेषणतयाऽभ्युपगतेन सविशेषत्वम् । हेत्वादिधर्मान्वयस्य प्रमाणसिद्धत्वाभ्युपगमेन तन्निषेधे कालात्ययापदेशप्रसङ्गश्च । यदि च व्यावहारिकहेतुधर्मान्वयेन साध्यसिद्धिरिति मन्यसे, तदा बाष्पधूमभ्रमानुमितदहनवत् स्वप्नलब्धद्रविणनिर्मितभूषणवच्च साध्यव्यापिव्यावहारिकत्वस्य त्वयैवानुमन्तव्यत्वान्न किंचिदस्माकं दूषणीयमस्ति । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवदभिमतसिद्धिरिति चेत्, किमियं सिद्धिर्निर्णयात्मिका? उत सन्देहात्मिका? न पूर्वः, यादृच्छिकसंवादीत्यनेनैव विसंवादशिरसोऽपि सम्भावितत्वेन निर्णयासिद्धेः । नोत्तरः, सन्दिग्धनिर्णयार्थं न्यायं प्रवर्तयितुमिच्छतः पुनरपि तेनैव न्यायेन सन्देहस्यैव स्थिरीकरणात् । असत्यात्सत्यसिद्धिभागस्तु स्वस्थाने द्रष्टव्यः । अतो न कथंचिदपि सर्वविशेषशून्यत्वं प्रतिज्ञातुं शक्यते । घटस्य च परमार्थतः सविशेषत्वानभ्युपगमादृष्टान्तस्साध्याव्यावृत्तः । अथ मिथ्याभूतविशेषयोगात्तत्र सविशेषत्वमिच्छसि; तदाऽनुभूतेरपि तथाविधविशेषाभ्युपगमान्न तत्प्रतिक्षेपः शक्यः । परमार्थविशेषशून्येति साध्यार्थे तु व्यतिरेकदृष्टान्तासिद्धिरुक्ता । यस्त्वनुभूतिर्दृश्यधर्मरहितेति साध्यं प्रयुङ्क्ते, तस्य साध्यविशेषणवैयर्थ्याच्च निग्रहः । अदृश्यधर्मानभ्युपगमात् । एवं प्रत्यक्त्वाजडत्वप्रकाशत्वादिहेतवोऽपि निरस्ता वेदितव्याः ॥

ये च धर्मपक्षीकारेण प्रयोगाः—भेदादयो नानुभूतिधर्माः, दृश्यत्वात्, धर्मत्वात्, रूपादिवत्, इत्यादयः; तत्र तावत् स्वाभ्युपगतनित्यत्वादीनामपि पक्षीकारेऽपसिद्धान्तः । तद्बहिष्कारे तैरेवानैकान्त्यम् । तेषां मिथ्यात्वेनाभ्युपगमान्नापसिद्धान्तानैकान्ताविति चेन्न; तथा सति तत्प्रतिक्षेपकान् प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यात् । तेषामनुभूतिस्वरूपमात्रत्वे च तत्स्वरूपमभ्युपगच्छद्भिस्सौगतादिभिस्सह न विमन्तव्यम् । अनित्यत्वादिकल्पनत्तैर्विवादस्तत्प्रतिक्षेपश्च क्रियत इति चेन्न; अनित्यत्वादिनिषेधस्यापि स्वरूपत्वे स्वरूपातिरिक्तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्वे च सिद्धसाधनत्वव्याघातादिभिर्दत्तोत्तरत्वात् । किञ्चानुभूतिशब्देन लोकसिद्धसंविद्विवक्षायां विषयाश्रयस्वगतविशेषाणामनन्तानां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्थापनात्कालात्ययापदेशः । श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपपक्षीकारे तु श्रुत्यैव तद्गतानन्तविशेषविषयया बाधश्चापरिहार्य इति । तदेतत्सर्वमपि संगृहीतं भाष्ये—* यदपि नास्या दृशेर्दृशि [स्व] रूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वमिति च, तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकमित्यादिना । तत्र स्वाभ्युपगतैरित्यपसिद्धान्तादेस्संग्रहः । प्रमाणसिद्धैरिति तु बाधादेः । अनैकान्तिकशब्दः स्वसाध्यसम्बन्धनियमनिषेधार्थः । तेन यथासंभवं बाधादेरपि संग्रह इति । प्रतिप्रयोगश्च—अनुभूतिः सविशेषा, भासमानत्वात्, घटादिवत्; नित्यत्वाद-

योऽनुभूतिधर्मा:, अभ्युपगतानुभूतिस्वरूपं प्रति तद्धर्मतया प्रमाणतस्साध्यमानत्वात्; यत्र यत्प्रमाणतः साध्यते स तद्धर्मः, यथा सम्प्रतिपन्नः, इत्यादयः। नचात्र विपक्षे बाधकाभावः शङ्क्यः, प्रागुक्तनिर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादेरेव बाधकत्वात्। अन्ततो निर्विशेषानुमानस्यैव विपक्षे बाधकरहितत्वाच्च। न च दृष्टान्तासिद्धिः, त्वयैव घटादेर्व्यतिरेकदृष्टान्ततयोदाहरणात्। बाधादेरपि प्रसङ्गाभावेन प्राबल्यमस्मदुक्तानामिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां निर्विशेषत्वानुमानभङ्गवादः चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

॥ अथ संविदात्मत्वभङ्गवादः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

[illegible]रे गृहमेधिनोरिव ययोः साहित्यमासूत्र्यते ।

सा [illegible]भोगः प्रभुः श्रीमानस्तु स मे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

यदुच्यते—संविदात्मा अजडत्वात्, यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटः, इति; तदसत्; स्वस्मै भासमानत्वरूपस्याजडत्वस्य हेतोरसिद्धेः। अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वस्य सुखादिभिर्व्यभिचारात्। तेषामपि संविद्व्यतिरेकस्यानात्मत्वस्य च सौगतसुहृदा त्वयाऽप्यपरित्यागात्। सजातीयनैरपेक्ष्यादेरपि दीपादिभिर्घटादिभिरपि वा व्यभिचारात्। सर्वथा सजातीयनिरपेक्षप्रकाशत्वस्य पक्षेऽप्यसिद्धेः। सा खल्वात्मसम्बन्धसापेक्षप्रकाशा। अन्यथा स्वाश्रयव्यतिरिक्तेभ्योऽपि तत्प्रकाशप्रसङ्गात्। अत एवात्मनिरपेक्षत्वमप्यसिद्धम्; संविदन्तरनिरपेक्षप्रकाशत्वस्य स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पे पूर्वस्यासिद्धेरुत्तरस्य विरुद्धत्वात्, अन्यस्मा एव भासमानत्वनियमात्, घटादिवदनात्मत्वसिद्धेश्च। अन्यथा घटादेरपि भासमानत्वमात्रेणात्मत्वप्रसङ्गस्यावारणात्। अतो ज्ञानत्वमेव हेतुः परिशिष्यते। तच्च प्रकाशरूपत्वम्। तच्च स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पेन दूषितमेव। न कस्मैचिदिति पक्षे तु प्रकाशत्वहानिः, तथैव सर्वत्र प्रसिद्धेः। किंचानेन हेतुना संविद आत्मत्वं साधयन्तः [illegible] साधयन्ति? किं ज्ञातृत्वादिकम्? उत प्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्व्यतिरिक्तत्वम्? अथवा स्वस्मै भासमानत्वम्? उताव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वम्? यद्वा स्वप्रकाशत्वम्? उत स्वानतिरिक्तत्वम्? यद्वाऽन्यदेव किंचिदिति। नाद्यः, प्रत्यक्षविरोधात्। ज्ञातृत्वं हि ज्ञानाश्रयत्वम्। तत्र स्वापेक्षया स्वस्यैवाश्रयत्वं व्याहतम्, आश्रयत्वाश्रयित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्। अत एव स्वाश्रयतादात्म्येन ज्ञातृत्वमपि प्रतिक्षिप्तम्। धर्मधर्मिभेदाभेदपक्षस्तु भवताऽपि नाङ्गीक्रियते। नापि ज्ञानान्तराश्रयत्वं वक्तुं शक्यम्, योग्यानुपलम्भनिरस्तत्वात्, इच्छादेरिच्छान्तराश्रयत्वादिवत्। किंच क्षणिकस्यैव ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उत स्थिरतयाऽभ्युपगतस्य तस्यैव? पूर्वत्र प्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिः सौगतादीन्प्रति प्रयुक्ता भवन्तमास्कन्दति। उत्तरत्रापि किं निराश्रयस्य ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उत साश्रयस्य? आद्येऽप्यसदभिम[तज्ञानात्मका]तात्मनो ज्ञातृत्वसाधने सिद्धसाधनत्वम्। निराश्रयज्ञानान्तरपक्षीकारे तु आश्रयासिद्धिः। सर्वाभ्युपेतसंविद एव निराश्रयत्वविवक्षायां प्रत्यक्षादिविरोधः। द्वितीये ज्ञातृद्वयोपलब्धिप्रसङ्गः। उत्तरोत्तरज्ञानानामप्युक्तहेतुसम्बन्धाविशेषेण ज्ञातृत्वप्रसङ्गेनानवस्था व्यभिचारो वा। किंच सत्यज्ञातृत्वसाधनेऽपसिद्धान्तः। आरोपितज्ञातृत्वसाधने त्वदुक्तवाक्यानुमानादिभिस्तदारोपस्यास्माभिरभ्युपगमात्सिद्धसाध्यता। प्रतीयमानज्ञातृत्वस्यारोपितत्वसाधनं त्वनन्तरमेव दूषयिष्यामः। एवं ज्ञातृत्वकल्पप्रतिक्षेपेणैव द्वितीयः कल्पोऽपि प्रतिक्षिप्तः।

अवेद्यत्वाभिमतानुभूतेर्वेद्यत्वप्रसंगस्त्वधिकः। नापि तृतीयः, प्रत्यक्षविरोधात्। स्वाश्रयायैव हि सा भासमाना दृश्यते। स्वस्मा इति प्रकाशफलित्वं हि ज्ञाप्यते। प्रकाशफलित्वं च प्रकाशाधीनव्यवहारादिमत्त्वम्। नच ज्ञानमात्रस्यैव व्यवहारादिकर्तृत्वं भवताऽप्यभ्युपगम्यते। फलित्वारोपसाधने तु प्राग्वदेव परिहारः। नापि चतुर्थः, सिद्धसाधनात्। तावता चात्मत्वसिद्धौ सुखदुःखादेरपि प्रसङ्गात्। पञ्चमषष्ठयोरपि सिद्धसाधनतैव। नापि सप्तमः; तत्किं परसम्प्रतिपन्नात्मतादात्म्यविधिपर्यवसितम्? उतानुभूतेर्यथाकथंचिदात्मशब्दप्रतिपाद्यतामात्रनिष्ठमिति? आद्ये व्याघातादिदोषस्तदवस्थः। द्वितीये तु सिद्धसाधनत्वमेवेति। अस्तु तर्ह्यात्मानं पक्षीकृत्यात्मत्वादेव ज्ञानतादात्म्यसाधनम्; ततो नोक्तदोषावकाशः इति चेन्न; धर्मिणोऽपि धर्मतादात्म्यविधेर्व्याहतत्वात्। तस्य ज्ञानत्वमात्रसाधने तु त्रय्यन्तविदां सिद्धसाधनात्। आत्मशब्दवाच्यस्यैव विषयोल्लेखलक्षणावस्थायोगः कल्पनालाघवाद्विधीयते इति चेन्न; तथाऽपि तथाविधावस्थैव ज्ञानम्, तदाश्रय आत्मेति वैशेषिकादिवत्तस्य ज्ञातृत्वमेव सिध्यति। अवस्थामिथ्यात्वाद्वैषम्यमिति चेन्न, बाधाभावादिना तत्सत्यत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। तथाऽपि भवदभिमतानन्तावस्थनित्यज्ञानातिरिक्त आत्मा न सिध्यतीति चेन्न; ज्ञातुः तद्धर्मभूतज्ञानस्य च तावता दुरपह्नवत्वात्। ज्ञानं किमेकमेव सत्सामग्रीवशाद्विषयोल्लेखाद्यवस्थावद्भवति, उत ज्ञातर्येव ज्ञानलक्षणानन्तावस्थेति विशये श्रुतिशरणानां पूर्वः पक्षः, लाघवमात्रशरणानामुत्तर इति स्थिते द्वेधाऽपि भवदभिमतं न सिध्यत्येवेति का पूर्वरूपे वार्ता। उत्तररूपे दुस्तरं श्रुत्यदिकमनुसन्धत्स्वेति। श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानानतिरिक्तत्वं साधयतीति चेन्न; परिहृतप्रायत्वात्। तत्र हि—श्रुतिप्रत्यक्षसंसिद्धे ज्ञातृत्वे ज्ञानताश्रुतिः। नेया तद्गुणसारत्वात्स्वप्रकाशतयाऽपि वा॥ वदन्ति हि * विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्याद्याः परश्शताः श्रुतयः साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव। तदविरोधाय ज्ञानमात्रश्रुतिरपि जडत्वं प्रतिक्षिपति, न तज्ज्ञातृत्वम्, अन्यथा प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात्। येनैव शास्त्रेण ज्ञानरूपत्वमात्मनः साध्यते संविदात्मत्वपक्षे तस्य श्रोताऽपि न सिध्येत्। न ह्यनात्मानं प्रत्युपदिश्यत इति भवताऽपीष्यते। आत्मा तु संविन्मात्ररूपो ज्ञातृत्वाभावान्न श्रोतुमीष्टे। अहंकारः शृणोतीति चेत्, स किं स्वार्थं परार्थं वा शृणोति? नाद्यः, स्वनाशपर्यन्तत्वात्; अहमर्थात्यन्तविलयगर्भो हि भवत्पक्षे मोक्षः। न हि कश्चित्स्वनाशाय मोक्षशास्त्रं शृणोति। अत एव न द्वितीयः, स्वात्यन्तनाशेन परोपकरस्य कस्याप्यनभिमतत्वात्; अहमर्थस्य चात्मत्वमस्मन्मतेन सिद्धमिति॥

॥ इति शतदूषण्यां संविदात्मत्वभङ्गवादः पञ्चविंशः॥ २५॥

॥ अथ अहमर्थात्मत्वसमर्थनवादः षड्विंशः॥ २६॥

अहंत्वेदंत्वाभ्यां स्वपरविदितांश्चेतनगणानहङ्कारादीनप्यचिदुपधिभेदाननहमः।
अहन्ता यस्यैका कबलयति वैशिष्ट्यविभवान्ममासिन्विश्राम्यत्वहमिति मतिर्विश्ववपुषि॥

यदुच्यते—अहमर्थो नात्मा, सुषुप्तिमोक्षयोरननुवर्तमानत्वात्। मोक्षे च तदनुवृत्तावज्ञत्वादिप्रसङ्गाच्च। अतश्चैतन्यमात्रमात्मा। तत्रानिदमि चैतन्ये निरुपाधिरहंभ्रमः। कर्तृत्वादिस्तु सोपाधिः सर्पलोहित्यवत्क्रमादिति। अत्र ब्रूमः—सुषुप्तौ तावदहमर्थाननुवृत्तौ पुनः प्रतिसन्धानानुपपत्तिप्रसङ्गः। न ह्यहमर्थान्तरेणानुभूतमर्थमहमर्थान्तरं स्मर्तुमलम्, अतिप्रसङ्गात्। सुषुप्तावपि तदनुवृत्तौ तदानीमपि तत्प्रकाशप्रसङ्ग इति चेन्न; विद्यमानस्य प्रकाशनियमानभ्युपगमात्। तदानीमप्रकाशेऽपि तदनुवृत्तौ किं प्रमाणमिति चेन्न; पूर्वोत्तरवर्त्यहमर्थप्रतिसन्धानबलादेव मध्येऽपि

तत्कल्पनात् । पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नमध्यकालकल्पनेनास्वाप्समितीदानींतनकालानुसन्धानवदिदानीमतीतकालावच्छिन्नाहमर्थस्यापि प्रकाशोपपत्तेः । मध्ये चाहमर्थाभावे संस्काराधाराभावात्प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गाच्च [ङ्गश्च] । संवित्स्वरूपमविद्यास्वरूपं वा तदाधारो भवत्विति चेन्न; तयोरपि तदानीमनुवृत्तौ प्रमाणाभावात् । न हि ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानमज्ञानं वा स्थातुमलम् । अन्यथा घटादिष्वपि तदवस्थितिप्रसङ्गात् । ज्ञानाभावमज्ञानमपि विद्यत इतीष्टप्रसङ्ग इति चेन्न; भवदभिमतभावरूपाज्ञानस्य तत्र प्रसज्यमानत्वात्, तस्य च तन्निष्ठत्वेन त्वयाऽनभ्युपगमात् । न च संवित्स्वरूपस्य संस्काराधारत्वम्, निर्विकारत्वनिर्विशेषत्वविरोधात् । नाप्यविद्यास्वरूपस्य, तथा सति तस्यैव ज्ञातृत्वप्रसङ्गात् । न ह्यन्यगतसंस्कारेणान्यस्य स्मृतिः संभवतीत्युक्तम् । उपादानोपादेयभावादुपपद्यत इति चेन्न; क्षणभङ्गनयप्रसङ्गात् । सत्कार्य[illegible]निर्वर्त्ययोरेकत्वादुपादानं संस्कारे उपादेये कार्यकर इति चेन्न; उपादानोपादेययोः काल्पनिकैक्यस्य सौगतमतेऽपि सत्त्वात्; परमार्थैक्यस्य त्वन्मतेऽप्यभावात् । किं वा सुषुप्तिकाले संविदविद्ययोः सद्भावे प्रमाणम्? सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्श इति चेन्न; तेन सुखस्वापविशिष्टतदानींतनाहमर्थस्यैव विषयीकरणात् । इदानीन्तनाहमर्थप्रकाशनेन तदुपलक्षणमिति चेन्न; इदानींतनसुखसंविद्वयां तदानींतनस्वापविशिष्टाहमर्थोपलक्षणं किं न स्यात्? तदानीमहमर्थप्रकाशाभावे कथं तत्परामर्श इति चेत् कथं तदानीमज्ञानसुखसाक्षिसंवित्प्रकाशाभावे तत्परामर्शः? तत्परामर्शादेव तदा तत्प्रकाशोऽपि कल्प्यत इति चेत् तथाऽहमर्थप्रकाशोऽपि कल्प्यताम् । उपलम्भविरुद्धं तत्कल्पनमिति चेत्, कोऽयमुपलम्भः? एतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषमित्येवंरूप इति चेत्, तर्हि तत एवाज्ञानसुखसाक्षिसंवित्प्रकाशकल्पनमपि विरुध्येत । उपलम्भस्य बहिर्विषयवेदननिषेधरूपत्वात्तत्कल्पनमुपपद्यत इति चेत्, समः समाधिः । मामप्यहं न ज्ञातवानित्युपलम्भो विरोधीति चेत्, कस्य विरोधी? किमहमर्थस्य? उत तत्संवेदनस्य? उत वेदनमात्रस्य? न प्रथमः, अतद्रूपत्वादुपलम्भस्य । न ह्येतावन्तं कालं नाहमभूवमिति कश्चित्प्रतिसन्धत्ते, अपि तु विद्यमानमपि मां न ज्ञातवानिति । न द्वितीयः, एतावन्तं कालं न ज्ञातवानित्यनेन संविदमपि न ज्ञातवानिति संवित्संवेदनस्यापि निषेधप्रसङ्गात् । स्वप्रकाशेन तदा तत्प्रकाशनम्, निषेधस्तु विषयप्रकाशस्येति व्यवस्थेति चेत्, तुल्यमहमर्थेऽपि । अत एव न तृतीयः, स्वपक्षोन्मूलनप्रसङ्गाच्च । * नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवतीति सुषुप्तिविषयश्रुत्या तदानीमहमर्थप्रकाशकल्पनं विरुध्यत इति चेत्, तर्हि * प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति तद्विषयश्रुत्यैव संवित्सुखादिप्रकाशकल्पनमपि विरुध्येत, अविशेषात् । तथाऽपि तदानीतनमज्ञानमनुभूतमननुभूतं वा? पूर्वत्र संविदोऽपि प्रकाशसिद्धिः, स्वयंप्रकाशत्वात्; उत्तरत्राज्ञानप्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति चेन्न; तदानींतनकालस्येव तदानींतनाज्ञानस्यापि तदानीमेव कल्प्यमानत्वेन तद्विषयप्रतिसन्धाना[न]भ्युपगमात् । तथाऽपि प्रातर्गजाभावादिनयेन तदानीमधिकरणोपलम्भोऽवश्यंभावीति चेन्न; इदानीमेव कल्प्यमाने मध्यकालवर्तिनि स्वात्मनि योग्यस्मृत्यभावेन ज्ञानाभावस्यापि कल्पनोपपत्तेः । तदानीमधिकरणोपलम्भस्यावश्यंभावेऽपि अहमर्थस्यैव प्रकाशकल्पना युक्ता । अहं न ज्ञातवानिति स एव ह्यज्ञानाश्रयतया प्रतिसन्धीयते । अतो न कथञ्चिदपि सुषुप्तावहमर्थाभावो वक्तुमपि शक्यः । अहमेव पूर्वं सुप्तः, तथाऽप्यहमर्थस्तदानीं नास्तीति स्ववचनविरोधाच्च । मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्तिः प्रागेव श्रुतिवशाद्दर्शिता । न च मोक्षे अहमर्थानुवृत्तावज्ञत्वप्रसङ्गः, तथा सति संविदनुवृत्तावपि तत्प्रसङ्गात् । यथावस्थितस्वरूपप्रकाशो नाज्ञत्वादिहेतुः, अपि तु तद्विरुद्ध एवेति चेत्, तुल्यम् । यदि

च मोक्षेऽहमर्थो न स्यात् मोक्षशास्त्रस्याधिकार्यभावः स्यात्। न हि स्वबधाय स्वयमेव बुद्धिपूर्वकारी प्रवर्तते। अहमर्थस्य चात्यन्तविनाशो मोक्षे भवद्भिरिष्यते। संविदात्मनः स्वस्य च विवेकाग्रहात् प्रवर्तते इति चेत्, तर्हि स्वविनाशे संविदो विनाशमभिमन्येत। स च स्वविनाश एवेति मन्यमानो न प्रवर्तेतैव। स्वात्मावस्थानभ्रमात् प्रवर्तत इति चेन्न; फलस्वरूपमजानतस्तदर्थित्वायोगेनोपायानधिकारात्। अहमर्थस्थितिमपेक्षमाणस्य च भवन्मते नित्यसंसारप्रसङ्गात्। अहमर्थस्थितिभ्रमेण प्रवृत्तस्याप्यद्वैतज्ञानोदयसामर्थ्यादेवानिच्छतोऽप्यहमर्थविनाश इति चेत्, तथा सति राज्यकामस्य शिरश्छेदवदपवर्गः स्यादिति सम्यक् पुरुषार्थपरत्वं शास्त्रस्य समर्थितं भवति।

अस्तु तर्ह्याध्यात्मिकादिदुःखत्रयाभिघातवशात्तदविनाभूताहमर्थस्यापि विनाशोऽभिमत इति, तदपि मन्दम्; *तमेवं विद्वानमृत इह भवति, *तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिभिर्मृत्युतरणहेतुतया श्रुतस्य ब्रह्मवेदनस्य साक्षान्मृत्युहेतुत्वप्रसङ्गात्। *ब्रह्मैव भवति, सर्वं ह पश्यः पश्यति इत्यादिभिर्विरोधप्रसङ्गाच्च। अस्तु तर्हि ज्ञप्तिरूप एवात्मा मोक्षशास्त्राधिकारीति चेन्न; तस्य ज्ञातृत्वमन्तृत्वाद्यसंभवेन श्रवणमननाद्ययोगात्, नित्यमुक्तस्वभावतयाऽपवर्गार्थित्वासंभवाच्च। ज्ञातृत्वदुःखित्वाध्यासात्सर्वमुपपद्यत इति चेन्न; तदध्यासप्रलापानामन्यत्रोत्सारितत्वात्। एतेनात्मनोऽपवर्गार्थमहमर्थरूपो ज्ञाता प्रवर्तत इति च प्रयुक्तम्, दृष्टादृष्टरूपप्रयोजनान्तरमन्तरेण परार्थं स्वानर्थस्य परमकारुणिकैरप्यनभ्युपगमात्। तदेतत्प्रियतमोज्जीवनार्थं मुण्डोपहारवदित्यायातम्। अपि च यद्यहमर्थो नात्मा कथमनात्मनि देहेऽहंबुद्धिः देहात्मभ्रम इत्युच्यते? स हि त्वत्पक्षे देहाहङ्कारभ्रम इत्यभिधीयेत। आत्माहङ्कारयोरैक्यभ्रमाद्देहाहङ्कारभ्रम एव देहात्मभ्रम इति चेन्न; तद्भ्रमस्याद्याप्यसिद्धेः। संविद्रूपस्य चाहं जानामीत्यादिना तद्धर्मभावादिविरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयमानस्याहमर्थेन देहेन वा तादृशभ्रमप्रसङ्गाभावात्। ततश्च देहात्मवादनिराकरणप्रयासोऽपि निरर्थकः स्यात्, देहश्चैतन्यमिति चार्वाकैरप्यनङ्गीकारात्। देहस्याहन्त्वचेतनत्वादिप्रतिक्षेप एव हि तान्प्रति क्रियते। अन्यथा तेषां सिद्धसाधनत्वात्। यदि चाहमर्थो नात्मा, तस्य प्रत्यक्त्वमपि न स्यात्, अहंबुद्ध्यैव प्रत्यगर्थस्य परागर्थाद्विवेकात्। *युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादि हि भवदीयभाष्येऽप्युक्तम्। नन्वहमर्थविषयेंऽशद्वयमस्ति, तत्र तत्प्रकाशांशः प्रत्यक्पदार्थः, तदधीनप्रकाशोऽहन्त्वांशः परागर्थः, इदं रजतमिति भ्रमे शुक्तिरजतांशभेदवदिति। तदप्याशामोदकमात्रम्, इदंप्रत्ययेऽपि कश्चित्प्रत्यगंशोऽस्तीति निष्कर्षप्रसङ्गात्। उपलम्भविरुद्धः स इति चेत्, तुल्यम्। अहंप्रत्ययविषयेऽपि वस्तुन्येवेदमंशः परकीयानुमानादृश्यत इति चेत्; तर्हि तत्रैवेदंप्रत्ययगोचरे प्रत्यगंशोऽपि सिद्ध इति तद्वदेव घटादिष्वपि तत्कल्पनाप्रसङ्गः। नात्र परात्मनीदमंशः प्रतीयते, अपि त्वेकमेव वस्त्वंशभेदमन्तरेणापि प्रतिसंबन्धिभेदेनाहन्त्वेदन्त्वाभ्यां प्रकाशत इति चेन्न; अहमर्थप्रकाशेऽप्येकस्यैव पुत्रत्वेन पितृत्वेन प्रतीतिवत् इदमंशभानप्रसङ्गात्। तत्रापि कदाचिदयमहमस्मीति प्रतिभातीति चेन्न; देवोऽहमित्यादिषु देवादिशब्दवत् विशेषणविवक्षया तत्रेदंशब्दप्रयोगात्। तस्य चांशस्यास्माभिरपि परत्वाभ्युपगमात्। प्रतिसंबन्धिनिरूप्योऽहमर्थो न स्वरूपं भवितुमर्हतीति चेन्न; पुत्रादिष्वपि तत्प्रसङ्गात्। प्रतिसंबन्धिनिरपेक्षं मनुष्यत्वाद्याकारान्तरं दृश्यते, अतस्तत्र न दोष इति चेन्न; अत्रापि वस्तुत्वचेतनत्वाद्याकारान्तरसिद्धेः। नन्वहंशब्दप्रत्यभिज्ञानादहंकार एवाहमर्थ इति निश्चीयते, स च क्षेत्रान्तर्भूतो भगवता परिगणितः, *महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इत्यारभ्य *एतत्क्षेत्रमिति वचनात्, *निर्ममो निरहंकार इत्यादिषु च हेयतयाऽयमुपदिश्यते, अतो नात्मा भवितुमर्हतीति। तदसत्, बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन भवदभिमतसंविदोऽपि बुद्धिपर्यायवाच्यमहत्तत्वानतिरे-

कप्रसङ्गात् । अध्यवसायाख्यकार्योपकरणत्वमात्रेण तत्र बुद्धिशब्द इति चेत्; तर्हि अनात्मनि देहे अहमभिमानाख्य-कार्यकरतयाऽत्राप्यहंकारशब्द इति भाव्यम् । अहम्भावान्तरहेतुत्वं न शब्दशक्त्या प्रतीयत इति चेन्न ; अभूततद्भावार्थच्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्त्या तदुपपत्तेः । क्षेत्रान्तर्भावपरिगणनं तु बुद्धेरप्यविशिष्टमिति । संविदोऽपि क्षेत्रकुक्षिनिक्षेपे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, समाधिश्च समान एव । निरहंकार इत्यादिषु गर्वपर्यायोऽहंकार उत्कृष्टजनावमानहेतुत्वादनर्थहेतुरिति हेयतयोपदिश्यते ; न पुनरहमर्थोऽहंकारतत्त्वं वा, तयोरुपाधिमन्तरेणानर्थहेतुत्वाभावात् । तथा च सत्युपाधेरेव हेयत्वापत्तेः । नचाहंभावः स्वरूपेण त्यक्तुं शक्यः, त्यागबुद्धावपि तदनुप्रवेशात् । नृपतिगर्वादिषु तत्त्यागाभ्युपगमेऽपि नासौ स्वशक्त्या, दैवादापन्नत्वात् । अहंभावस्य चोपादेयत्वमेव श्रुत्या प्रतीयते * अथातोऽहंकारादेशः, अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टात्, * त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादिषु । * तत्त्वमसिनिरूपणे चैषामबाधितं सामानाधिकरण्यमनुसन्धेयमिति सिद्धमनारोपितज्ञातृत्वविशिष्टोऽहमर्थ एवात्मेति ॥

॥ इति शतदूषण्यां अहमर्थात्मत्वसमर्थनवादः षड्विंशः ॥ २६ ॥

॥ अथ ज्ञातृत्वाध्यासभङ्गवादः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

तमाश्रये यस्त्विह चेतनानामेको बहूनां विदधाति कामान् ।

शक्तिः परा यस्य समस्तसूतिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

यदाहुः—ज्ञातृत्वादिप्रकाशो भ्रान्तिः, देहात्माभिमानवत एव जायमानप्रकाशत्वात्, स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीतिवदिति, तदसत्; हेत्वसिद्धेः । न हीश्वरस्य योगिनां मुक्तानां वा देहात्मभ्रमः, न च तेषां ज्ञातृत्वादिकं न प्रकाशते । यथा परं ब्रह्मैव सङ्कल्पयति—* हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता इत्यादि । अस्ति च * वेदाहं समतीतानीत्यादिभगवद्गीतावाक्यशतम् । तथा * तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च, * सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिभिर्योगिनां मुक्तानां चाहंत्वज्ञातृत्वादिप्रतिपत्तिः । अन्यथा संवित्स्वरूपप्रतिभानस्यापि भ्रान्तित्वप्रसङ्गः । देहात्मभ्रमनिवृत्तावपि तत्प्रतिभासोऽस्तीति चेत् कुतः ? श्रुतेरिति चेत्, तुल्यम् । किंच ज्ञातृत्वावभासो निरधिष्ठानस्साधिष्ठानो वा ? नाद्यः, अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः, संविदधिष्ठानत्वे तत्सामानाधिकरण्येनानुभवितुः ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाशप्रसङ्गात्; इदं रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्येनेव रजतस्य । अधिष्ठानान्तरस्य तु परमार्थस्यानभ्युपगमात्, अपरमार्थस्याप्यन्ततस्संविदधिष्ठानत्वेनोक्तदोषानपायात् । दर्पणादिषु व्यधिकरणतया मुखाद्यध्यासस्तर्हि कथमिति चेन्न ; उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि परमार्थभूते दर्पणे मुखदेशत्वमध्यस्यते । तत्र च सामानाधिकरण्यमस्त्येव । किंच सत्यस्य दर्पणस्याधिकरणत्वं मुखस्य चारोपितस्याधेयत्वं पश्यामः, अत्र तु सत्यतयाऽभ्युपेतायास्संविद एव मुखवदारोपितत्वाभिमतोऽहमर्थ एवाधिकरणतया प्रतीयते । एवं मुखदर्पणसंसर्गाध्यासपक्षेऽप्यधिकरणसत्यत्वादसिद्धिः । ननु दर्पणे मुखदेशत्वारोपः, मुखे वा दर्पणदेशित्वारोपः, एवमत्रापि संविद्यहमर्थदेशित्वारोप इति कः पक्षपातः ? यथा संप्रतिपन्नस्य देवदत्तस्य गन्धर्वनगरदेशित्वारोप इति चेन्न ; सामग्रीसंभवासंभवाभ्यां विशेषात् । तत्रहि दर्पणप्रतिहतप्रतिस्रोतःप्रवृत्तनयनालोकेन देशवियुक्तमुखमात्रग्रहणेऽनुकूलस्रोतसा च दर्पणदेशे गृह्यमाणे देशत्वादिसाम्यान्मुखदेशभेदाग्रहणाच्च मुख-

देशत्वारोपसंभवः ; मुखे च यत्किंचिद्देशवर्तिनि दर्पणदेशवृत्तिवस्त्वन्तरेण देशित्वादिसाम्यात् अन्यदेशवृत्तित्वाग्रहाच्च दर्पणदेशित्वारोपः, अत्रतु संविदि निर्विशेषायां देश्यन्तरसाम्यासंभवात्तद्भेदाग्र[हणा]हासंभवाच्च कथमहमर्थदेशित्वाध्यासः ? अहमर्थे तर्हि संविद्देशत्वाध्यास इति चेन्न ; तदध्यस्तस्य अहमर्थस्य तत्सामानाधिकरण्यप्रतीतियोग्यस्य रजते शुक्तिदेशत्वाध्यासवत्तदनुपपत्तेः । मणिप्रभाविषयसप्रभाकमण्यारोपवत्सर्वमुपपन्नमिति चेन्न ; प्रभाश्रयस्य परमार्थमणेस्संप्रतिपन्नत्वेन तस्य तत्प्रभायां तत्साम्यादिभिरारोपस्योपपत्तेः । अत्रापि यदि ज्ञानाश्रयस्सत्य इष्यते ज्ञानस्य सत्यं साधर्म्यम्, तदा तद्धर्मे ज्ञाने कुतश्चित्तदारोपस्संभवतीति शङ्क्येत । न च तत्साधर्म्येऽपि तस्य संभवः, प्रभावद्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य धर्मिणमन्तरेण कदाचिदपि प्रकाशासंभवात् । धर्मधर्मिभावेन तु प्रतीतौ धर्मे धर्म्यारोपासंभवात् गमने गन्तृत्वारोपवत्तदसंभवः । न हि मणिधर्मतयैव प्रतीतायां प्रभायां मणिबुद्धिसंभवः । स्फटिकरागायःपिण्डौष्ण्यादिवत्संविद्यपि तच्छायापत्तितः संसर्गतो वा ज्ञातृत्वमस्त्विति चेन्न ; जपाकुसुमवह्न्यादेर्वास्तवरागौष्ण्ययोगेन तच्छायापत्तिसंसर्गाभ्यां तद्गुणकत्वेन प्रतीत्युपपत्तेः ; अत्र तु संविद्यहंकारे च वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात्, अवास्तवज्ञातृत्वच्छायापत्त्यादावन्योन्याश्रयानवस्थादिदोषात् । ज्ञप्तिमात्रत्वच्छायापत्त्यादौ ज्ञप्तिमात्रत्वप्रतिभासप्रसङ्गाच्च । अहङ्कारवृत्तिविशेषेऽनुभवस्य च्छायापत्त्या ज्ञातृत्वप्रकाश इति चेन्न ; * शब्दगन्धरसादीनां कीदृशी प्रतिबिम्बतेति न्यायेन नीरूपस्य च्छायापत्त्ययोगात् । भेदाग्रहमूलभ्रमस्यापि निर्विशेषे दुर्निर्वहत्वस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । उभयत्रासिद्धमपि चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत् ज्ञातृत्वं प्रकाशत इति चेन्न ; तथा सति वास्तवज्ञातृत्वप्रसङ्गात् । आगन्तुकचैतन्यवादावतारस्त्वधिकः, लोकायतवादावतारो वा । ते ह्येवमाहुः—* पृथिव्यप्तेजोवायव एव तत्त्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति । ननु च ज्ञातृत्वोत्पत्त्यभ्युपगमे स्यादिदं चोद्यम्, न पुनरध्यासे । तथा हि—क्रियाशक्तिमानहङ्कारो व्यञ्जकस्वभावत्वात् दर्पण इव स्वनिष्ठतया मुखम्, स्वक्रियात्मनाऽनुभूतिमभिव्यनक्ति, तत एव जानामीति भ्रम इति । तदपि मन्दम्, नित्यप्रकाशस्यानुभवस्याभिव्यक्तिनैरपेक्ष्यात् ; अपेक्षायामपि जडस्याहङ्कारस्य संविद इव साक्षाद्व्यञ्जकत्वाभावात् । इन्द्रियादिवद्व्यञ्जकत्वाभ्युपगमेऽपि तज्जन्यज्ञानान्तरानभ्युपगमेन तदसिद्धेः । ज्ञानान्तराध्यासस्य त्वयापि निरूप्यमाणत्वात् । तज्जन्यज्ञानविषयतया घटादेरिव संविदोऽपि त्वदुक्तप्रकारेणाननुभूतित्वमिथ्यात्वादिप्रसङ्गाच्च ।

किंच, किमनभिव्यक्तस्यैवाहङ्कारस्यानुभूतिव्यञ्जकत्वम् ? उताभिव्यक्तस्य वा ? नाद्यः, सत्याकारत्वेनानारोपितत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, संविदभिव्यक्तिमन्तरेण तदनभिव्यक्तेः । अनभिव्यक्तायाश्च संविदो व्यञ्जकत्वे स्वयंप्रकाशत्वादिपरित्यागप्रसङ्गात् । तदभिव्यक्तितः पश्चादभिव्यक्तस्याहङ्कारस्य तदभिव्यक्तिं प्रति करणत्वे विरोधात्, तादधीन्यादिप्रसङ्गाच्च । पूर्वाभिव्यक्तस्याप्यनुभवस्य तद्व्यङ्ग्येनैवाहङ्कारेण विशदव्यक्तिस्साध्यते, रविकरव्यङ्ग्येन करतलेन पूर्वव्यक्तरविकरविशदीकरणवदिति चेन्न ; निर्धर्मके निरंशे स्वप्रकाशे वैशद्यासंभवस्यान्यत्रोक्तेः । रविकरे तु सधर्मके सावयवे स्फुटास्फुटभावाद्युपपत्तेः । न च तत्र करतलेन तद्विशदीकरणम्, करतलप्रतिहतिवशाद्बहुलीभूतस्यालोकस्य सेतुसंरुद्धस्रोतस इव स्वयमेव बहुलतयोपलम्भात् । न च तत्र निरोध एव नास्तीति वक्तुं शक्यम्, तिरोधानवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात् । न च निरोधेऽपि बाहुल्यं नास्तीति शङ्कनीयम्, प्रतीपस्रोतसा तत्सिद्धेः । तच्च दर्पणादिप्रतिफलितरविकिरणैर्गर्भगेहान्धकारनिरसनादिषु सिद्धम् । न च तावता करतलादुपरिष्टादपि बहुलोपलम्भप्रसङ्गः, मूलाग्रयोरालोकानां घनविरलभावस्य सर्वत्र दीपादिष्वप्युपलब्ध्या प्रतिहतालोकस्याप्यग्रवैरल्योपपत्तेः । न च मात्रयापि पार्श्वालोकात् करतलोपरितनस्यालोकस्य

न वैषम्यं दृश्यत इति वाच्यम्, सूक्ष्मस्य वैषम्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । अन्यथा माध्यंदिनमार्ताण्डमण्डलालोकमध्यजाज्वल्यमानप्रदीपालोकसन्निधाने तत्रत्यालोकमण्डलस्य बहुलतरत्वेन ग्रहणप्रसङ्गात् । न च करतलप्रतिहतौ मूलेऽपि तत्प्रसङ्गः, उपलम्भव्यवस्थाप्यत्वादुपलब्धियोग्यबाहुल्यस्य । किंच यत्स्वनिष्ठतयाऽभिव्यक्तेः प्रयोजकं व्यञ्जकत्वम्, तत्किं ज्ञानत्वम्? उत ज्ञानजनकत्वम्? यद्वा इन्द्रियत्वम्? उत तदनुग्राहकत्वम्? उत तत्सम्बन्धहेतुत्वम्? यद्वा बोद्धृबोध्ययोरन्यतरगतप्रतिबन्धनिराकर्तृत्वम्? अथवा सांख्यादिमते घटादिं प्रति दण्डादेरिव स्वानतिरिक्तस्वाभिमतानुभूतिं प्रति जनकत्वमेवेति । नाद्यः; असिद्धेः, विरोधाच्च । उत्तरे कल्पास्सर्वेऽपि संविदो ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनैव निरस्ताः । विशेषतोऽपि ब्रूमः । न द्वितीयः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । न तृतीयः, असिद्धेः । अहङ्कारजन्मनामेकादशानामेव हीन्द्रियत्वं श्रूयते । न चतुर्थः, अदृष्टेश्वरादिभिर्व्यभिचारात् । अत एव न पञ्चमः । इन्द्रियक्रियादिभिश्च व्यभिचारोऽधिकः । न षष्ठः, [illegible]; दर्पणादिदृष्टान्तस्य च साधनवैकल्यात् । न चाहङ्कारापनेयं किंचिदनुभूतिविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं संभवति, बाह्यस्यान्धकारादेरिवान्तरस्य किल्बिषादेरप्यहङ्कारनिवर्त्यत्वाभावात् । अज्ञानस्यापि भावरूपस्याभावरूपस्य वा ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् । भवदभिमताज्ञानस्य स्वरूपाश्रयविषयादिदुर्निरूपत्वस्यान्यात्र स्थापनात् । नच ज्ञानप्रागभावस्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः, प्रागभावस्य कैश्चित्कारणत्वाभ्युपगमात्, अन्येषामपि कार्यस्य तन्निरसनरूपत्वेन कार्योत्पत्तेः [illegible] । किंच व्यञ्जकानां स्वनिष्ठतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनस्वभावत्वे सौगतसौहार्दं प्रकाशितं भवति । अप्रामाण्यं स्वत इति हि तैरङ्गीक्रियते । स्वतःप्रामाण्यभागे चापौरुषेयी श्रुतिरपि न प्रमाणं स्यात् । अथ मन्यसे—आत्मा तावन्निर्विकार इति श्रुतिसिद्धम्, तस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमे विकारित्वप्रसङ्गः, ज्ञातृत्वं हि गन्तृत्ववत्क्रियाविशेषकर्तृत्वरूपत्वाद्विक्रियात्मकम्; अतः कृतिशक्तिमतोऽन्तःकरणस्य सैव कृतिश्चितिशक्तिरूपात्मसन्निधानेन ज्ञानरूपेव भातीति न क्वचिदपि तात्त्विकं ज्ञातृत्वम् । प्रयोगश्च—ज्ञातृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिकं नात्मधर्मः, विक्रियात्मकत्वात्, दृश्यत्वात्, दृश्यनिष्ठत्वात्, अहमर्थसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । अत्रैव विकारिद्रव्यस्थमिति वा साध्यम् । विप्रतिपन्नोऽहंप्रत्ययो नात्मगोचरः, अहंप्रत्ययत्वात्, देहाहंप्रत्ययवदिति; यद्वा, आत्मा वा ज्ञातृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिरहितः, निर्विकारत्वात्, अन्तःकरणरूपाहङ्कारव्यतिरिक्तत्वात्, अजडत्वात्, प्रत्यक्त्वात्, आत्मत्वादित्यादिभिश्चेति । अत्र ब्रूमः, यथा निर्विकारत्वमात्मनश्श्रुतिसिद्धं तथा ज्ञातृत्वमपि तत एव सिद्धम् । तथाहि * अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेत्यादि, तथा * एष हि द्रष्टा [स्प्रष्टा] श्रोतेत्याद्यारभ्य * विज्ञानात्मा पुरुष इत्यादिभिरात्मन एव साक्षाज्ज्ञातृत्वं श्रूयते । निर्विकारश्रुतिविरोधात् भ्रान्तिसिद्धविषया ज्ञातृत्वश्रुतिरिति चेन्न, विपरिवर्तप्रसङ्गात् । निर्गुणनिरूपणे च विषयव्यवस्थाया निर्वहणं द्रष्टव्यम् । कथं च ज्ञातृत्वस्य विकारात्मत्वम्? न तावन्मृत्पिण्डादिवत्स्वरूपान्यथाभावेन; तदसिद्धेः । नापि धात्वर्थयोगितामात्रेण, अस्तिभवतीत्यादियोगेनानुभूतेरपि विकारित्वप्रसङ्गात् । नित्यत्वादस्त्यादेर्विकारत्वं नास्तीति चेन्न; ज्ञातृत्वेऽपि समानत्वात् । ज्ञातृत्वस्य कादाचित्कतयोपलम्भाज्ज्ञानं विकार इति चेन्न; अस्त्यादेरपि कादाचित्कतयोपलम्भात्तस्यापि विकारत्वप्रसङ्गात् । ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यादिबलादस्त्यादेर्न विक्रियात्मत्वमिति चेत्, तर्हि ज्ञातृत्वमपि श्रुतिसिद्धमेव; यथा—* न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति । एवंच सति कर्मोपाधिकतत्तत्करणव्यापारद्वारकनियतविषयज्ञानप्रकाशाप्रकाशावपेक्ष्य उदयास्तमयव्यपदेशः । उक्तं च भगवता शौनकेनापि—* यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोद-

पानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्संभवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ इति । एतेन ज्ञाननित्यत्वे नित्योपलम्भप्रसङ्ग इति चोद्यमपि परिहृतम्, कर्मोपाधिकसङ्कोचवशात्तदप्रकाशात् । ज्ञानसङ्कोचविकासाभ्यामात्मनो विकारित्वमिति चेन्न ; साक्षात्तदाश्रयत्वाभावात्, व्यवधानेन तदाश्रयत्ववचनस्य स्वरूपविषयनिर्विकारश्रुत्या सह विरोधगन्धाभावात् । एवं च सति प्रत्यक्षकलहशान्तिरपि स्यात् । यच्च विक्रियात्मकत्वादित्याद्यनुमानतूलजालम्, तत्रापि बाधानैकान्त्यादिपवनदहनसंमूर्च्छनम् । बाधस्तावन्नित्यज्ञातृत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिवशात्सर्वत्र सिद्धः ।

विशेषतश्च ब्रूमः—विक्रियात्मकत्वादिति स्वरूपपरिणामविवक्षायामसिद्धिः । क्रियायोगमात्रादिविवक्षायामस्त्याभिरनैकान्त्यम् । दृश्यत्वान्नात्मधर्म इत्यस्य दूषणं तु निर्विशेषत्वनिराकरणे ग्राह्यम् । दृश्यनिष्ठत्वादित्येतदप्यात्मनो दृश्यत्वसमर्थनेन परिहृतम् । यदि पुनर्द्रष्टृनिष्ठत्वनिषेधे तात्पर्यम्, तदा व्याघातः; नहि ज्ञातृत्वमेव ज्ञातृनिष्ठं न भवतीति संभावयामः । यच्चाहमर्थसमानाधिकरणतया प्रतीयमानात्वादिति, तदप्यात्मत्वेनानैकान्तिकम् । अस्ति ह्यहमात्मेत्यपि सामानाधिकरण्यम् । आत्मा तावदस्ति, तस्यात्मत्वं नाम किमपि नास्तीति कुत्रानैकान्त्यमिति चेत्? तर्हि ज्ञाता नाम कश्चिदस्ति ज्ञातृत्वं नाम किंचिन्नास्तीति परिभाष्य तत्पक्षीकारेण प्रयोगं परित्यज्य तूष्णीमास्स्व । एषु च ज्ञानमात्रात्मधर्मत्वनिषेधे त्वप्रसिद्धविशेषणता । ज्ञानधर्मत्वमात्रनिषेधेऽशतस्सिद्धसाधनता । ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे स्ववचनविरोधापसिद्धान्तौ । विकारिद्रव्यस्थमिति साध्येऽप्यात्मनोऽपि शरीरसम्बन्धादिमात्रविकाराभ्युपगमेन सिद्धसाधनता उत्पत्तिविनाशादि विकारिद्रव्यनिष्ठमिति साध्येऽपि बाधाप्रयोजकत्वादिरपरिहार्यः । एवमहंप्रत्ययो नात्मगोचरः, अहंप्रत्ययत्वादित्यत्रापि ज्ञानमात्राहमर्थाद्यात्मशब्दार्थविकल्पेन सिद्धसाधनत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वविरोधापसिद्धन्तादिर्द्रष्टव्यः । न च भ्रान्तिस्थलेऽहंप्रत्ययस्यानात्मविषयतया अन्यत्रापि तथैव भवितव्यम्, अतिप्रसङ्गात् । यश्चात्मा ज्ञातृत्वादिरहित इति साध्ये निर्विकारत्वादिति हेतुः, सच विकारविकल्पेन निरस्तप्रायः । यस्त्वन्तःकरणरूपाहङ्कारव्यतिरिक्तत्वादिति, सोऽपि तेनैवात्मनो ज्ञानरूपत्वमपि निषेद्धुं शक्यमिति प्रसञ्जकत्वादप्रयोजकत्वाच्च परिहृतः । ज्ञातृत्वाभ्युपगमे जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्ग इति विपक्षे व्याप्तिसिद्धिः प्रयोजकत्वमिति चेन्न ; ज्ञातृत्वेऽप्यजडत्वादिकं भवत्विति त्वत्प्रयुक्तप्रसङ्गव्याप्तावपि पर्यनुयोगावतारात् । एतेनाजडत्वादित्यनुमानमपि निरस्तं भवतीति । यश्चाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमिच्छति, स कथं दृश्यत्वप्रकृतिपरिणामत्वादिभिर्देहस्याचेतनत्वं साधयति । यदि पुनर्दृश्यत्वाद्यविशेषेऽपि देहस्याचेतनत्वमन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वं च देहत्वादिवद्व्यवस्थितं मन्येत, तदाऽन्तःकरणस्यैव दृशित्वमपि साधयेत्, पर्यनुयोगपरिहारयोस्तुल्यत्वात् । विकारिद्रव्यविशेषस्यैव परिणामविशेषवशाज्ज्ञातृत्वमिच्छन्नूनं भूतचैतन्यवादमेवाभिप्रेत्यात्मापह्नवादिषु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रव[र्]तत इत्यायातम् । अतस्सिद्धं ज्ञातृत्वमात्मन एव ; तच्चानध्यस्तं सत्यमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां ज्ञातृत्वाध्यासभङ्गवादः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

॥ अथ साक्षित्वभङ्गवादः अष्टाविंशः ॥ २८ ॥

चतुर्दशविधस्यापि साक्षिवर्गस्य साक्षिणे । स्वतस्सर्वविदे तस्मै नमस्सर्वान्तरात्मने ॥

यत्पुनराहुः— [illegible] ब्रह्मावतिष्ठते । श्रूयते हि—* साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादि। न च स्वप्रकाशप्र[illegible] साक्षिप्रत्यक्षं नाम न किञ्चिदुपलभ्यत इति वाच्यम्, सुखमहमस्वाप्समेतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषमिति सुखाज्ञानयोः साक्षित्वेन सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शादिति । अत्रोच्यते । तत्र तावत्स्वरूपसुखप्रकाशः स्वप्रकाशान्तर्गतः, न पुनस्साक्षिप्रकाशगम्यः । वैषयिकसुखप्रकाशस्तु सुषुप्तिकाले न संभवति । अज्ञानमपि तदानीन्तनस्मृत्यभावेनानुमीयते, तत्कालादिवत् । न हि [illegible]ऽपि तदानीमेव साक्षिणा गृहीत इतीच्छसि । गृह्यमाणत्वेऽपि कालोपाधेरपि कस्यचिद्ग्रहीतव्यतया जागरनिर्विशेषत्वप्रसङ्गः ! तदग्रहणे पुनरेतावन्तं कालमिति [illegible] । किंच किमिदं साक्षित्वमिति निरूपणीयम् । किं साक्षात्कर्तृत्वम्, उत साक्षात्कारत्वम्, उताविद्यकप्रकाशं प्रति हेतुत्वम्, उतान्यत्किंचित्? इति । नाद्यः, ब्रह्मणो वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । लोके परमार्थद्रष्टारमेव साक्षीति व्यपदिशन्ति । आविद्यकस्यापि ज्ञातृत्वस्याहंकारनिष्ठत्वाभ्युपगमेन विलीनाहंकारेषु सुषुप्त्यादिकालेषु तदसिद्धेः । न द्वितीयः, * साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामित्यनुशासनविरोधात् । आह चाहमर्थात्मत्वसमर्थनमध्ये—* साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, न ह्यज्ञातुस्साक्षित्वम्, ज्ञातैव हि लोकवेदयोस्साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रम्; स्मरति च भगवान् पाणिनिः—* साक्षाद्द्रष्टरि [illegible] साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्दमिति । औपचारिकसाक्षित्वाभ्युपगमेऽपि स साक्षात्कारः किं स्वात्मनः, उताविद्यायाः? नाद्यः, स्वप्रकाशस्यान्यवैमुख्येन दृगधीनसिद्धेरविद्याया एवासिद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, [illegible] वृत्तिज्ञानवत् ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । स्वरूपेणाबाधितस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयमिथ्यात्वादेव हि मिथ्यात्वमुपवर्णितं सविषयमिथ्यात्ववादिभिः । स्वगोचर एव साक्षात्कारः पुनरविद्यागोचर इव भातीति चेन्न; त[illegible] असिद्धिप्रसङ्गात् । न ह्यन्यगोचरस्य ज्ञानस्य ततोऽन्यगोचरत्वेन भ्रमः, अनुव्यवसायस्य [illegible] । तद्भ्रमेऽपि न तेन ज्ञानेन तत्सिद्धिः । किंच स्वगोचर एवायं साक्षात्कारोऽविद्यागोचर इव कस्य भाति? न तावद्ब्रह्मणः, अहमविद्यागोचर इति ज्ञातुमसमर्थत्वात् । नाप्यविद्यायाः, अहं ब्रह्मणो गोचर इव भामीति तस्या अपि ज्ञातुमशक्यत्वात् । न चान्यस्य, तदुभयव्यतिरिक्तस्य कस्यचित् सुषुप्त्यादिषु अप्रकाशमानत्वेन तदयोगात् । न च न कस्यचिदिति वक्तुं शक्यम्, भातीत्यादेः प्रतिसम्बन्धिनमन्तरेण प्रयोगादृष्टेः । मिथ्यासाक्षित्वमिति चेन्न; साक्षित्वं यदि मिथ्या स्यात् साक्ष्यन्तरपरिग्रहः । न चेदाधारभावेऽपि मिथ्यात्वमनुवर्ण्यताम् ॥

[illegible]श्च प्रकाशो ब्रह्मणः, अपवर्गे तु स्वात्मन एवेति नियम इति चेत्, किमपवर्गदशायामविद्यायाः प्रकाशो निवृत्तो न वा? निवृत्तश्चेत् स्वात्मैव निवृत्तस्स्यात् । अनिवृत्तत्वे त्वविद्याऽपि तदानीमनिवृत्ता स्यात् । प्रागपि प्रकाशमात्राधीनसिद्धिर्हि सा । यदि च ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार एवाविद्यामपि प्रकाशयेत्, ब्रह्मणोऽविद्यायाश्च तादात्म्यं प्रसज्येत । स्वरूपमेव हि तेन प्रकाशनीयम् । अस्वरूपप्रकाशत्वे वृत्तिवन्मिथ्यात्वं प्रागेवोक्तम् । विषयापहार एव वा स्वरूपापहारोऽपि वा यद्वा तद्वा मिथ्यात्वमस्तु । किंचाविद्यासाक्षित्वं ब्रह्मणस्स्वरूपमेव, ततोऽन्यद्वा? पूर्वत्र स्वरूपस्य नित्यत्वान्नित्यमविद्यासाक्षित्वप्रसङ्गः । उत्तरत्र तत् किं परमार्थभूतमुतापरमार्थभूतम्? आद्ये ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्यत्वानभ्युपगमेनापसिद्धान्तः । द्वितीये तत् किमविद्यास्वरूपमुत तदारब्धम्? नाद्यः, विषयस्वरूपमात्रस्यैव साक्षिस्वरूपत्वे घटा-

देर्यावद्विनाशं व्यवधानादिदशायामप्यविच्छेदेन प्रकाशप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, साक्षित्वाधीनसिद्धेरविद्यायाः साक्षित्वजनकत्वायोगात् । साक्षित्वस्याप्यनादित्वाभ्युपगमेनापसिद्धान्ताच्च । एतेनाविद्याप्रकाशं प्रति हेतुत्वपक्षो निरस्तः, अनादेर्हेत्वनपेक्षणात् । नापि चतुर्थः, तस्यापि स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावादिविकल्पदुःस्थत्वादिति । अतो न कथंचिदपि निर्विशेषज्ञानमात्रस्य साक्षित्वं संभवतीति साक्षित्वोपदेशसामर्थ्यादेव ज्ञातृत्वादिकमात्मनोऽवश्याभ्युपगन्तव्यमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां साक्षित्वभङ्गवादः अष्टाविंशः ॥ २८ ॥

॥ अथ शास्त्रविरोधपरिहारवादः एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

विदितमनुवदन्तो विश्वमेतद्यथावद्विदधति निगमान्ताः केवलं यन्मयत्वम् ।
अविदितबहुभूमा नित्यमन्तर्विधत्तां हयवरवदनोऽसौ सन्निधिस्सन्निधिं नः ॥

यदाहुः—शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे शास्त्रं बलीयः । अन्यथाऽद्वैतशास्त्रस्य प्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात्, अपरोक्षदेहात्मभ्रमादेश्च दुर्निरासत्वापातात् । न चात्र विरोध एव न सम्भवतीति वाच्यम्, भेदप्रपञ्चगोचरत्वतन्निषेधाभ्यां विरुद्धविषयत्वोपलम्भात् । न च देशकालस्वरूपादिभेदेन निषेधः संकोचमर्हति, * नेह नानास्ति किंचन, * तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातमित्यादिभिस्सर्वदेशसर्वकालवर्तिनां ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तूनां सर्वप्रकारनिषेधोपलम्भात् । * त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति च स्वप्नस्येव जागरसुषुप्तयोरपि मिथ्यात्वमेव ह्युच्यते । नच जागरादिवत्स्वप्नस्यापि सत्यत्वमुच्यत इति विपरिवर्तः, स्वप्नशब्देनैव तयोरुपचरितत्वात् । स्वप्नशब्दस्य च मिथ्यार्थे लोकप्रसिद्धत्वात् । अन्यत्र तदभावात् । न ह्यावसथशब्दस्सत्ये प्रसिद्धः । न च भेदविधायकश्रुतिबलात् भेदनिषेधकश्रुतीनामन्यपरत्वम्, निषेधस्यैव प्रसङ्गसापेक्षत्वेन विध्यपेक्षया परत्वात् अपच्छेदन्यायेन बलीयस्त्वात् । नच सिद्धवस्तुविषययोस्समुच्चयविकल्पादिसम्भव इति निर्गुणवादे निरूपितम् । अतोऽत्यन्तविरोधे रज्ज्वधिकरणसर्पभूविदलनवत्कम्बुकलधौतवच्चोभयबाधोऽन्यतरबाधो वाऽवश्यंभावी । तत्र नाद्यस्संभवति, पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वातिरिक्तकोटिदर्शनाभावात् । निषेधकतया परस्य च शास्त्रस्य निषेधकान्तरादर्शनात् । न च विधिरेव निषेधस्य निषेध इति वाच्यम्, तस्य स्वरूपतस्स्वार्थावगाहित्वात् । निषेधस्य तु प्रतियोगिप्रतिक्षेपात्मकतयैव स्वरूपलाभः । विनाशादिषु कथमिति चेन्न ; तत्रापि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । विनाशादिषु शब्देषु नास्तिशब्दस्य गोचरः । नञुपश्लेषवैधुर्यात् केवलं प्रतिपद्यते ॥ अतोऽन्यतरबाधोऽवशिष्यते । बाधश्च बलवता दुर्बलस्यैव । न च प्रत्यक्षपरोक्षयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये, शुक्तिप्रत्यक्षेण शुक्तिरजतप्रत्यक्षबाधस्य दीपशिखादिभेदानुमानेन दीपैक्यप्रत्यभिज्ञानबाधस्य च परित्यागप्रसङ्गात् । न चोपजीव्योपजीवकभावात् प्रत्यक्षशास्त्रयोः प्राबल्यदौर्बल्ये ; व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षोपजीविनाऽनुमानेन ज्वालैक्यप्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । नच पूर्वत्वादुपक्रमवत् प्रत्यक्षप्राबल्यम्, पूर्वत्वमात्रस्यापच्छेदे परस्यैव प्राबल्यनिश्चयेनाप्रयोजकत्वात् । न च परत्वस्य बाधप्रयोजकत्वे माध्यमिकमर्यादया त्रय्यन्तानामपि बाध्यत्वमिति वाच्यम्, परत्वमात्रस्य बाधकत्वेनानुपन्यासात् । अन्यथा द्विचन्द्रज्ञानादिना प्राक्तनचन्द्रैकत्वज्ञानादिबाधप्रसङ्गात् । तस्माद्द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे सावकाशत्वादन्यथासिद्धं बाध्यम्, अनवकाशत्वादनन्यथासिद्धं बाधकम् । अवकाशश्चाविरुद्धविषयलाभोऽप्रमाणकोटिनिवेशो वा । तत्र पूर्वस्येहासंभवो दर्शितः । उत्तरस्तु कार-

णदोषे पर्यवसितः । न च शास्त्रजन्यज्ञानस्य दुष्टकारणप्रसूतत्वम्, कर्त्रभावेनैव भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिमूलत्वशङ्कोच्छेदात्; अविच्छिन्नसम्प्रदायत्वेन वैदिकत्वावच्छेदानादिविचारवैदेशिकत्वात्; उपबृंहणब्रह्ममीमांसाद्यनुग्रहेण प्रतिपत्तृदोषाणामपि निर्मूलत्वात् । अतश्शास्त्रकारणदोषतया संप्रतिपन्नसमस्तसम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । न च प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्नकाचकामीलादिदोषविरहात् गगनपवनदहनसलिलवसुधादिगोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमिति वाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्षदोषत्वेन वासनामूलभेदभ्रमे दृष्टत्वात्; भेदवासनायाश्च बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतो दुष्टकारणप्रसूतं भेदज्ञानं निर्दोषनिगमान्तजन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन बाध्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तम्—शास्त्रबलीयस्त्वाभावे सत्यद्वैतशास्त्रप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्ग इति, तदसत्; प्रत्यक्षाविरोधिन्येवाद्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाह्यत्वात् । यच्च प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति, तदयुक्तम्; देहात्मभेदप्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेण तन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य बलीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदग्राहिप्रत्यक्षबाधप्रसङ्गात् । यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलंभेन संकोचो न युज्यत इति, तदपि मन्दम्; सर्वविषयत्वे सत्येव हि प्रमाणान्तरविषयात् संकोचो युज्यते । अन्यथा * न हिंस्यादित्यस्याग्नीषोमीयवाक्येनापि संकोचो न स्यात् । न चात्र प्रत्यक्षविरोधमात्रेण संकोचः, प्रकरणाद्यापन्नविशेषेणापि तत्सिद्धेः । तथा हि यत्र परमात्मानं प्रति अपृथक्सिद्धत्वं विवक्षितम्, तत्र प्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्यनिषेधे तात्पर्यम्, न तु ब्रह्मविशेषणभूतसमस्तनिषेधे । यथैक एव देवदत्तस्तिष्ठति नान्यत् किंचिदित्युक्ते तत्तुल्यपुरुषान्तरनिषेधे तात्पर्यम्, न पुनस्तदवयवगुणजात्यादिनिषेधे । तदुक्तं संवित्सिद्धौ—* यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः । नतु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारणम् ॥ इति । यत्र पुनर्जीवानां स्वाभाविकस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं तत्र देहात्मभ्रमप्रतिक्षेपाय देहादेस्तस्मिन्नध्यस्तत्वमात्रमुच्यते । न पुनस्स्वरूपेण मिथ्यात्वम् । यथा शुक्तौ रजतस्याध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतमिथ्यात्वम्, न रजतमात्रमिथ्यात्वं तद्वत् । यत्रतु जीवानां परिशुद्धानां परस्परसाम्ये तात्पर्यं तत्र देवादिरूपस्य तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिरूपस्य च वैधर्म्यस्यौपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वनिषेध एव क्रियते । यथैकजातीयानां रक्तानामुपरञ्जकद्रव्यान्तरसंसर्गप्रयुक्तवर्णवैषम्यादेरस्वाभाविकत्वमुच्यते । निर्गुणवादादेश्च हेयगुणनिषेधे तात्पर्यमित्यन्यत्र स्थितम् । *सदेवेत्यादि च सद्विद्यानिरूपणसुगमार्थम् । एवं सर्वत्रोह्यम् । यत्पुनः *त्रयस्स्वप्ना इति जागरसुषुप्तयोरपि स्वप्नसाम्यमुच्यत इति, तत्र जागरसुषुप्तयोस्स्वप्नसाम्ये विवक्षितेऽपि न मिथ्यात्वाकारेण साम्यमिति पश्यामः । यथा पैंगल्यातिशयविवक्षया कश्चिदग्निर्माणवक इत्युपचरति, कश्चिदूष्मलत्वविवक्षया, कश्चिच्च तपश्चर्यादिप्रयुक्तपरिशुद्धिविवक्षया, एवमत्रापि प्रमाणान्तराविरोधाय स्वप्नसाधर्म्यान्तरे तात्पर्यं ग्राह्यम् । तच्च यथा स्वप्नस्य ईश्वरसृष्टत्वेन जीवस्य कर्मानुगुणनियतदेशकालस्वरूपतत्तत्स्वप्नफलभोगादौ न स्वातन्त्र्यं तद्वज्जागरसुषुप्तयोरपि कर्मफलत्वेनेश्वराधीनत्वान्न तत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यमित्येवमादिरूपेण प्रमाणाविरोधेन ग्राह्यमिति । ततश्च—

औपचारिकवाक्येषु योग्यमेवोपचर्यते । तत्तत्प्रकरणादिभ्यस्तद्विशेषोऽपि सिध्यति ॥

यत्तु भेदनिषेधकश्रुतीनां भेदविधायकश्रुत्यपेक्षया परत्वेन बलीयस्त्वमिति, तत्रापि नापच्छेदन्यायविषयत्वमिति निर्गुणनिरूपणे ग्राह्यम् । यच्चाद्वैतगोचरशास्त्रस्य निषेधकान्तरं न दृश्यत इति; तदपि परमसुहृदं माध्यमिकं

वेस्मृत्योच्यते । स हि शून्यमेव तत्त्वमिति वदन् संविदद्वैतमपि निषेधति । न च तद्वाक्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वा-परमप्यकिंचित्करमिति वाच्यम्, वेदान्तवाक्यस्यापि अविद्याख्यदोषमूलत्वस्य त्वयैव वर्ण्यत्वात् । दोषाणामवान्तरभेदस्तु न बलाबलहेतुः, भ्रमविप्रलम्भादीनामितरेतरभिन्नत्वेऽपि दोषत्वस्याविशेषात् । तथाऽपि प्रामाण्यभ्रमो वेदेषु बहुलमुप-लभ्यत इति चेत्, किमतः ? तत्त्वस्थितिनिरूपणेऽनुपकारकत्वात् । अत एव शास्त्रप्रत्यक्षयोः प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरपि निर्मूलः, अविद्याख्यदोषमूलत्वाविशेषात् । न च भेदवासना दोषः, शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैते सिद्धे हि तद्विपरीतसंस्का-रात्मनो भेदवासनाया दोषत्वकल्पनासिद्धिः, तद्दोषत्वे च सति तन्मूलात्प्रत्यक्षात्प्राबल्येन शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धि-रित्यन्योन्याश्रयात् । शास्त्रेण निर्विशेषत्वे सिद्धे स्याद्भेदवासना । दोषस्तद्दोषभावे च सिद्धे स्यान्निर्विशेषधीः ॥ न च क्वचिद्भेदवासना दोष इति लोके सर्वत्र प्रसङ्गः, अभेदवासनायामपि तथा प्रसङ्गात् । तस्यापि च भेदवासनाख्यदोषस्य शास्त्रेऽपि दुस्त्यजत्वाच्च । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यतदर्थादिभेदस्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादिभेदस्य चानुपलम्भे वाक्या-र्थविशेषप्रत्ययस्यानुदयप्रसङ्गात् । न च भेदवासना प्रत्यक्षस्यैव दोष इति वाच्यम्, विपरीतसंस्कारात्मना दोषत्वे क्वचि-द्दोषता क्वचिन्नेति नियामकाभावात् । आकारान्तरेण तद्दोषत्वस्य दुष्प्रतिपादत्वात् । तद्दोषत्वे सति तन्मूलस्य भ्रान्तत्वम्, तद्भ्रान्तत्वे च सिद्धे तद्दोषत्वमिति च परस्पराश्रयणात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वम्, तद्भ्रान्तत्वे निर्विशेषत्वप्रतिपादनम्, तत्प्रति-पादने भेदवासनाया दोषत्वमिति चक्रकं चात्रानुसन्धेयम् । न चाद्वैतवाक्यार्थज्ञाने त्वभेदवासना मूलम्, अत एव ध्यानादिविध्युपयोग इति वाच्यम्; अभेदवासनाया अप्यन्ततो भेदवासनामूलत्वात् । न ह्यभेदज्ञानं भेदज्ञानमन्तरेण संभवति । स्वयमेव प्रतियोग्यादिभेदवासनावहत्वात्, न चाभेदवासना निष्प्रतियोगिकस्वरूपधीहेतुरिति वाच्यम्, नित्य-स्फुरितस्य चिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेऽपि तस्य वासनामूलत्वतन्मूलप्रत्यक्षादिविषयत्वस्य त्वयैव प्रतिक्षेपात् । अतो भेद-निषेधकाद्वैतवाक्यार्थज्ञानस्यापि भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वं च फलितम्, ततश्च तुल्यदोषत्वे किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? किं चाभेदवासनाया दृष्टरूपेणादृष्टरूपेण वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद्वाक्यार्थज्ञानोपकारकत्वम् ? नाद्यः, वाक्यार्थवासना-मन्तरेणापि वाक्यस्य यथासम्भवं सत्यासत्यस्वरूपस्वार्थबोधकत्वस्य भवद्भिरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । उक्तं चाभियुक्तैः—
* अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति । अन्यथा क्वचिदप्यपरिचितविचित्रवाक्यार्थप्रत्ययो न स्यात् । तथा च सति गतं कवीनां प्रावीण्येन, भवतां च पूर्वपक्षविज्ञानेन, श्रुतीनां चाप्राप्तार्थसमर्पणसामर्थ्येन । नापि द्वितीयः, शक्त्युप-बृंहितज्ञाननिवर्त्यत्वात्कृष्टप्रपञ्चसत्यत्वभीरुभिर्भवद्भिरनभ्युपगमात् । अभ्युपगच्छतामप्याकाङ्क्षादित्रयपरामर्शादिरूपदृष्टसामग्री-घटनमन्तरेणादृष्टस्योपयोगाभावात् । अत्र चाद्वैतानुध्यानजन्यवासनामन्तरेण तत्प्रत्ययसामग्रीसिद्धेः । अन्यथा तच्छ्रवणस्या-प्यनुपपत्त्या वासनाजनकस्य तद्ध्यानस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न चापरोक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजननार्थं दृष्टद्वारेणादृष्टद्वारेण वा तदुपयोग इति वाच्यम्, शब्दजन्यप्रत्यक्षादेर्दूषणात् । न शब्दजन्यं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वाद्यथेतरत् । व्यवस्थाभञ्जने तु स्यात्सर्वमानेषु संकरः ॥ अन्त्यप्रत्यक्षवेद्यं तु ब्रह्म चेदधिकान्वितम् । सविशेषत्वमेव स्यान्न चेत्प्राग्वच्च संसृतिः ॥ अत एव शास्त्रप्रत्यक्षजन्यज्ञानयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणवैषम्यनिषेधोऽपि प्रत्युक्तः ।

यच्चोपजीव्यस्यापि प्रत्यक्षस्य ज्वालाभेदानुमानेन बाधो दृष्ट इति ; तदप्यतिस्थवीयः, तत्र उपजीव्यविरोधा-भावात् । नहि तत्र ज्वालैक्यप्रत्यभिज्ञादिकं भेदानुमानस्योपजीव्यम् । न च भेदानुमानं स्वोपजीव्यव्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षविशेषं बाधते । तथाऽप्युपजीव्यजातीयस्यापि विरोधे तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष इति चेत्, सामान्यत उपजीव्यजातीयस्यापि

ज्वालैक्यज्ञानस्य विशेषतोऽपि दृष्टदोषजातीयत्वात् । अचिरनिर्वापिनारोपितप्रदीपेऽपि निर्वाणादर्शिनस्तदेवेदमिति दृढप्रत्यभिज्ञानमुदेत्येव । तत्रापि हि भेदादर्शनसादृश्यादिकं दोषः । सोऽत्रापि संभवन् ज्वालैक्यज्ञानस्य निर्दोषत्वनिर्णयं प्रतिरुणद्धि । तावति चानुमानमबाधितमुदेतीति न दोषगन्धः । इह तु स्वोपजीव्यं तज्जातीयं च कृत्स्नं प्रत्यक्षं बाध्यत्वेन प्रसक्तमिति स्थितः स्वव्याघातः । अत उपजीव्यप्रत्यक्षबाधेन शास्त्रं नोदेतुमलम् । किंच शास्त्रप्रत्यक्षयोर्बलाबलपरीक्षकप्रमाणमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तभेदगोचरत्वेन शास्त्रेणैव बाध्यत इति स्वेनैव स्वबलं प्रतिक्षिपत् शास्त्रं कथं प्रत्यक्षात्प्रबलं भविष्यति ? असत्यात् सत्यप्रतिपत्त्यादिकं तु दूषयिष्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धानुपमर्देनैव भेदनिषेधकश्रुतीनां तात्पर्यमुपपादनीयमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहारवादः एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

॥ अथ असत्यात्सत्यसिद्धिभङ्गवादः त्रिंशः ॥ ३० ॥

सत्यैरेव सदातनोक्तिनिवहैस्सत्यप्रमाहेतुभिस्सत्यं ज्ञानमनन्तमेकममलं यद्ब्रह्म निर्दिश्यते ।
तत्सत्यैः परिकर्मितं गुणगणैस्सत्याभिसन्धिक्रियं सत्यानन्दविभूतिकं विचिनुमस्सत्यस्य सत्यं महः ॥

योऽयमसत्यप्रलापः—असत्यादपि शास्त्रादेस्सत्यस्य ब्रह्मणः सिद्धिस्संभवति । अस्ति चासत्यात्सत्योत्पत्तेस्सत्यप्रतिपत्तेश्च लोके बहुलमुपलम्भः ; आरोपितैरेव शुक्तिरजतरज्जुसर्पशङ्काविषभावितगरुडादिभिः सत्यस्य हर्षभयमरणगरलहरणादेर्दर्शनात् । तथा स्वाप्नार्थेन शुभादिः, प्रतिबिम्बेन बिम्बतत्त्वम्, लिप्यक्षरैरक्षराणि, रेखागवयादिभिस्सत्यगवयादिः, चित्रपुरुषदिभिः पुराणवृत्तान्तादिः, नादविशेषोपाधिकशब्दनानात्वेनार्थभेदश्चेति असत्यैरेव सत्यानि निश्चीयन्ते । तथा बाष्पारोपितधूमादिभिर्यदृच्छासन्निहितधूमध्वजादिसिद्धिः । न चात्र सर्वत्र तत्तत्संवित्स्वरूपमेव सत्यं कारणमिति वाच्यम्; ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विषयविशेषविशेषितायास्तु कारणत्वोक्तौ नागृहीतविशेषणन्यायेन विषयस्यापि कारणत्वावश्यम्भावात् । नचासत्यात्सत्यसिद्धौ लिङ्गविभ्रमात्साध्यसिद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यादृच्छिकसंवाददशायामिष्टप्रसङ्गत्वात् । तत्सिद्धिनियमः प्रसज्यत इति चेन्न ; तदनियमस्यासत्यत्वप्रयुक्तत्वाभावात्, अपि [illegible] । व्याप्तं हि साधनम् । नह्यसन्धूमाभासो वह्निव्याप्तः । बहुलत्वोद्धवत्वादिवत्त्वादनारोपितत्वस्यापि व्याप्त्युपयोगिन्याऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । प्रतिबिम्बादेश्च [illegible] सत्यमुखादिसिद्धौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिसिद्धेः । प्रतिबिम्बस्यासत्यत्वेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्याप्तिस्सत्या, तद्वशात्तत्र बिम्बसिद्धिरिति चेन्न ; व्याप्तिर्हि सम्बन्धत्वाद्व्याप्यव्यापकसापेक्षा ; कथं तयोरन्यतराभावे सा सत्या भवेत् ? अतो व्याप्यं प्रतिबिम्बादिकमसत्यमेवेति तद्गता व्याप्तिरपि तद्गतमालिन्यादिवदसत्यैव । न च विषयमिथ्यात्वे तद्विषयज्ञप्तिसत्यत्वसिद्धिः, न हि नभःप्रसूनमिथ्यात्वे तत्परिमलपारमार्थ्यम् । अतश्शास्त्रादेर्मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि ततः परमार्थनिर्विशेषब्रह्मनिश्चय उपपद्यते । नच सहसा शास्त्रस्यासत्यता धियमधिरोहति, स्वजन्यविश्वनिवर्तकाद्वैतबोधजन्मनः प्राक् सत्यतयैवावभासात् । अतो बोधनदशायां स्वयमपि सदित्यवभासात् स्वजन्यबोधसामर्थ्यादेव स्वस्यापि निवृत्तिसिद्धौ पुनः बोधान्तरस्यानपेक्षितत्वेन तदुत्पादकत्वाभावाच्च न कश्चिद्विरोधः । न च वाच्यं सत्यतया प्रत्यक्षादिसिद्धस्यापि प्रपञ्चस्य शास्त्रेणैव शास्त्रसिद्धसत्यत्वस्यापि ब्रह्मणः केनचिद्बाधे मिथ्यात्वं संभवतीति,

अदर्शनादेव तन्निरासात् । न च कारणदोषनिश्चयात् फलितः प्रतीतिविषयबाधः, यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिभिरे-वानैकान्त्यात् । अतो वस्तुतो मिथ्याभूतादपि शास्त्रादेः परमार्थसद्द्वितीयब्रह्मनिश्चय उपपद्यत इति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तमसत्यात्सत्योत्पत्तिर्दृश्यत इति, तदसत्, सत्यैर्ज्ञानादिभिरेव तत्रतत्र तत्सिद्धेः । यत्त-त्रोक्तम्—ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तत्सिद्धिप्रसङ्ग इति, तदपि मन्दम्, ज्ञप्तिस्वरूपाणां परस्पर-विचित्रशक्तित्वात् । विषयविशेषमन्तरेण वैचित्र्यं कुतस्सिद्धमिति चेत्, किमयमुत्पत्तिप्रश्नः ? उत ज्ञप्तिप्रश्नः ? आद्ये तत्सामग्रीवैचित्र्यमेवोत्तरम् । तदेव च कुतस्सिद्धमिति चेन्न ; सामग्रीवैचित्र्यपारवश्यस्य सार्वत्रिकत्वात् । सामग्रीवैचि-त्र्यादेव हि तत्तद्विषयत्वनियमोऽपि संविदः । न च तत्तद्विषयत्वमेव सामग्र्यधीनो विशेष इति वाच्यम्, एकविषय-त्वेऽपि सामग्रीविशेषात्प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वस्मृतित्वानुभवत्वगरलनिवर्तकत्वतदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । न च विषयोऽपि ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्यम्, अतीतानागतानुमानादिषु तदयोगात् । असदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्रे त्विन्द्रियसंप्रयो-गाधारतया तस्य कारणत्वमिष्यते । न च मिथ्याभूतस्य विषयस्य संप्रयोगाधारता, प्रकाशात्पूर्वं तत्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च संप्रयोगसमनन्तरभावित्वेन चक्रकाश्रयप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि स्वयंप्रकाशादनुव्यवसायादेर्वा यथाभिमानं तत्सिद्धिः । तथाऽप्यवान्तरवैचित्र्योपलम्भे विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न ; विषयविशेषस्यैव तत्र तदवान्तरवैचित्र्य-रूपत्वात् ; तत्प्रकाशं प्रति सत्यस्य दोषादेरेव प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्यैव च तत्प्रकाशप्रयोजकत्वे सत्यादसत्य-प्रतीतिमात्रसिद्धेः । तदुपलक्षितस्य ज्ञानस्य च हर्षभयानुव्यवसायादिहेतुत्वेऽप्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । न हि कारणोपलक्षणमपि तत्कार्यकारणं भवति, अतिप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नातिप्रसङ्ग इति चेन्न ; विषयस्यैव निर-पेक्षहेतुत्वविवक्षायामप्रतीयमानादपि सर्पादेर्भयादिप्रसङ्गात् । ज्ञप्तिसापेक्षत्वविवक्षायां तदुपलक्षणमात्रेणान्वयव्यतिरेकयो-रन्यथासिद्धेः । तर्हि ज्ञप्तेरपि निरपेक्षाया हेतुत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, सविषयाया हेतुत्वे विषयोपलक्षणत्वमिति विपरिवर्तप्रसङ्ग इति चेन्न ; ज्ञप्तेरुपलक्षणत्वे तदुपलक्षितस्य विषयस्याज्ञायमानदशायामपि भयादिहेतुत्वप्रसङ्गात् । कार्यो-त्पत्तिदशायामपि कारणोपलक्षणावस्थानापेक्षायां नामान्तरेण तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । न चैवं विषयेऽप्यस्त्विति वाच्यम्, विषयोल्लेखमन्तरेण विषयिणो ज्ञानस्यावस्थानाभावादेव केवलज्ञानात्तदुत्पत्तिप्रसङ्गस्यानवतारात् । अप्रस्तुतनिर्वि-षयाभ्युपगमपक्षेऽपि प्रसरावस्थाविशेषविशिष्टस्य कारणत्वस्वीकारात् । ज्ञानमन्तरेण विषयस्याप्यवस्थानं कथमिति चेन्न ; क्षणभङ्गात्मख्यात्यादिप्रसङ्गात् त्वयाऽपि तत्प्रतिक्षेपात् । तथाऽपि लिङ्गतज्ज्ञानयोरिवात्रापि विषयविषयिणोर्द्वयोरपि कार-णत्वमस्त्विति चेन्न ; तत्र द्वयोरप्यनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्वात्, अत्र तु विषयस्यान्यथासिद्धत्वाद्विषयिणश्च हेतुताया दुस्त्यजत्वात् । लिङ्गज्ञानेऽपि विषयस्योपलक्षणत्वमस्त्विति चेन्न ; लिङ्गभ्रमेऽप्युपलक्षणत्वसिद्धेः तदुपलक्षितेन ज्ञानेन लिङ्गि सिद्धिनियमप्रसङ्गात् । अतो न लिङ्गज्ञाने विषयोपलक्षणत्वम् । अत्रापि तर्हि विषयान्तरोपलक्षितज्ञानेऽप्युपलक्षणत्वं सिद्धमिति ततो हर्षादिसिद्धौ घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न ; तद्विषयोपलक्षणज्ञप्तिस्वरूपविशेषस्यैव तत्कारणत्वस्वीकारात् । यथा गुणविशेषोपलक्षितजात्यादिस्वरूपस्य वाच्यत्वे गुणस्य वाच्यबहिर्भावः, तथाऽत्रापि विषयस्य कारणबहिर्भावः । भवतु वा परमार्थधूमाद्युपलक्षितं ज्ञानं कारणमिति, तथाऽपि भवतो न कश्चिल्लाभः, तत्रापि विषयस्याकारणत्वात्, सर्वत्र ज्ञानस्य सत्यस्य कारणत्वसिद्धेः । किंच—

कार्यकारणभावे हि पौर्वापर्यमुदीर्यते । असत्यत्वे कथं पूर्वभावित्वं कस्यचिद्भवेत् ॥

ननु तत्तद्विषयाणां [illegible] कारणत्वं [illegible] ; * स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमित्यादिभिस्तद्विषयाणामेव हि शुभाशुभादिसिद्धिहेतुत्वं स्वप्नाध्यायादिषु पठ्यते इति चेन्न ; उपचारादपि प्रयोगसंभवात्, तद्भ्रमस्यैव तत्र हेतुत्वात्तस्य च सत्यत्वात् । [illegible] तन्मिथ्यात्वासिद्धेश्च । यत्तु लिप्यक्षरैरक्षरग्रहणमिति, तत्र लिपिस्वरूपं सङ्केतो वर्णबुद्धिश्च न मिथ्याभूताः । न च वर्णबुद्धिरेव तद्वर्णबुद्धिहेतुः, आत्माश्रयप्रसङ्गात् । न च लिपिषु वर्णभ्रमः सत्यवर्णधीहेतुः, गौरवात् । सङ्केतवशादेव तत्सिद्धौ वर्णभ्रमस्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । भावेऽपि तत्पारमार्थ्यस्योक्तत्वाच्च । रेखागवयेऽपि सत्यादेव [illegible] पूर्वानुभूतगवयस्य पुरुषस्य प्रथमं गवयस्मृतिः । अननुभूतगवयस्य तु न गवयस्मृतिरपि, रेखासादृश्याबोधनात् । कदाचिदाप्तवाक्येन गवयोपलक्षणात्पश्चाद्रेखायामपि कस्यचिद्गवयभ्रमस्संभवेदपि, तस्यापि न ततः परं किमपि ततस्सत्यगवयज्ञानमिति समस्तीति नासत्यात् सत्यधीः । चित्रपुरुषादिभिः पुराणवृत्तान्तादिज्ञानेऽपि उपदेशो वा, प्रत्युत पुरुषलिखितत्वव्यवसाये सति लिङ्गं वा निदानम् ; न तु चित्रगोचरः पुरुषभ्रमः । नादविशेषोपाधिकशब्दनानात्वेऽपि तत्तन्नादाभिव्यक्तरूपेण संबन्धग्रहणसहकृतशब्दस्वरूपमेवार्थधीहेतुः । तच्च विशेषणेन सह सत्यमेव । न चौपाधिकं शब्दनानात्वम्, एकरूपस्य शब्दस्यानुपलम्भात्, कल्पकाभावाच्च । क्रमयौगपद्यादिविकल्पदुःस्थत्वेन वर्णानां बोधकत्वे निरस्ते बोधकान्तरं किंचित्कल्प्यते ; तच्च [illegible]भिः प्रत्यक्षयितुमपि शक्यते ; * स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय इति महाभारतेऽप्युच्यत इति चेन्न ; वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वेऽपि [illegible] । परिहारस्य च समत्वात् । * स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय इत्यस्य वर्णानामेव स्फुटीकरणशक्तिमात्रविषयत्वात् । [illegible]ग्रन्थेष्वपि शब्दब्रह्मापरनाम्नो वाचकेतरस्यैव कस्यचिद्वाचकहेतोः परब्रह्मानुसन्धानोपकारकतयाऽनुसन्धेयत्वविधेः, तावत एव च [illegible] । स्फोटदूषणविस्तारस्त्वाचार्यादिग्रन्थेष्वनुसन्धेयः । [illegible]रोपितधूमेन यादृच्छिकाग्निसिद्धिस्तु न [illegible], अन्यथा सर्वत्र तद्भ्रमे तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । अत एव हि तत्र प्रा[illegible] नाङ्गीक्रियते । अत्रापि यादृच्छिकब्रह्मसद्भावे शास्त्रादेस्स्वयमप्रमाणत्वात्प्रमाणान्तरासंभवाच्च, न तत्सत्यत्वव्यवसायः शक्यः । तदेवं लोकदृष्ट्या अस्मदृष्ट्या च सत्यादेव सत्यस्य सिद्धिः । भवदृष्ट्या त्वसत्यादसत्यस्यैव सिद्धिरिति न कथञ्चिदप्यसत्यात्सत्यसिद्धिरुदाहर्तुं शक्यते । असत्यस्यापि प्रतीतिः सत्यादेव दोषादेर्भवति, किं पुनस्सत्यस्य ।

ननूपलक्षणत्वं नाम ज्ञाप्यबहिर्भावेऽप्युपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वम्, तथा च मिथ्याभूतस्य विषयस्य उपलक्षणत्वाङ्गीकारे पुनरपि हेतुत्वं सिद्धमिति चेन्न ; उपलक्षणं हि न स्वरूपेण ज्ञापयति, अपि तु स्वज्ञानेन ; तथा च ज्ञानगतमेव हेतुत्वं न पुनर्विषयगतम्, विषयस्य मिथ्यात्वेन हेतुत्वायोगात् । अन्यथा कुलालविज्ञानविषयभूतस्यागामिघटस्य घटं प्रति हेतुत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते, नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । न च तावता विषयस्य हेतुत्वाभावे कुविन्दज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गश्शक्यते वक्तुम् । तद्वदत्रापि । कार्यस्य कारणकालासन्निधानात्तत्राहेतुत्वमिति चेत्तुल्यम्, अविशेषादसान्निध्यस्य । अथाप्यत्र पुनः अतिप्रसङ्गात् तत्परिहारार्थं विषयस्यापि हेतुत्वमकामेनापि स्वीकर्तव्यमिति चेत्, तर्हि कर्तृज्ञानविशेषणे घटादावपि किं न स्वीकार्यम् । कार्यकारणभावनियमस्यावश्याङ्गीकार्यत्वात् [illegible] वैषम्यं तेषुतेषु स्वीक्रियत इति चेत्, तुल्यमत्रापि । तद्वत्सत्त्वेऽपि कारणत्वमस्त्विति चेन्न ; व्याघातात् । नियतपूर्वभावित्वं हि कारणत्वम् । व्यावहारिकमपि कारणत्वं तेनैव रूपेण निर्वहन्ति दुर्वैतण्डिकाः । पूर्वभावित्वं हि पूर्वकालसत्त्वमेव । कारणं

हि पूर्वावधिः । अवधित्वं च स्वसद्भावेनैव । कारणानां नियतपूर्वत्वमिति सामान्यनिर्देशेऽपि तत्र सद्भावोऽसद्भावो वा कश्चिदेकः परिशिष्यते, परस्परविरोधात् । तत्रासद्भावपक्षस्त्वकारणलक्षणत्वादवधूयते । सद्भावपक्षस्त्ववशिष्यते । अतो नागामिनः कारणत्वम् । नाप्यत्यन्तासतः । तेन सत्यादेव कारणात्कार्यस्य, ज्ञापकाद्वा ज्ञाप्यस्य सिद्धिः । श्रुतिरपि— * कथमसतस्सज्जायेतेति, * सन्मूला इति, * सदेव सोम्येदमग्र इति च । ननु मिथ्यार्थज्ञानस्योपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वेऽपि तज्ज्ञानोपलक्षणार्थं मिथ्यार्थस्य हेतुत्वमिति चेन्न ; तत्रापि तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तथा चानवस्थेति चेन्न, अवश्यवेद्यत्वाभावात् । तथा च सत्यस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्वमिति नासत्यात्सत्यसिद्धिः । किंच प्रतिबिम्बाद्बिम्बसिद्धौ विप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बो बिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वादिति वा, प्रतिबिम्बज्ञानं बिम्बज्ञानपूर्वकं प्रतिबिम्बज्ञानत्वादिति वा अनुमानप्रवृत्तिः । उभयत्रापि सत्यादेव ज्ञाप्यसिद्धिः, प्रतिबिम्बत्वस्य ज्ञानस्य च सत्यत्वात् । नहि चन्द्रत्वादित्यनुमानं प्रयुज्यते, व्यभिचारात् । अपि तु चन्द्रत्वेनारोपितत्वादिति । चन्द्रत्वेनारोपितत्वं सत्यमेव । यथा रजतत्वेनारोपितमिदमिति ज्ञानं परमार्थविषयमेव; बाधकज्ञानत्वात् ; तथा प्रतिबिम्बचन्द्रोऽयमिति ज्ञानं परमार्थविषयमेव । ततो वा नासत्यात्सत्यसिद्धिः । किंचासत्यत्वेऽपि प्रतिबिम्बादेर्ज्ञातृत्वज्ञानाद्यनेकसत्योपश्लेषेणैव सत्यबुद्धिहेतुत्वसिद्धिः । यत्तूपलक्ष्यबहिर्भूतत्वे सत्युपलक्ष्यप्रतीतिजनकत्वमुपलक्षणत्वम्, ततश्च ज्ञानोपलक्षणतया विषयो यद्यभिमतस्स्यात्तर्हि तत्रैवासत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरिति, तन्न ; वस्तुतो विषयस्योपलक्षणत्वमपि नाभ्युपगच्छामः, स्वेनैव वा स्वविषयज्ञानान्तरेण वा सविषयज्ञानस्वरूपप्रकाशस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अभ्युपगम्यापि वदामः । न हि भ्रमविषयस्यापि सर्वथा मिथ्यात्वं ब्रूमः, सामान्यरूपेण देशकालान्तरादिषु सत्त्वाभ्युपगमात् । रजतज्ञानमिति तेन रूपेण् उपलक्षणे तु सत्यमेवोपलक्षणम् । शुक्तिरजतज्ञानमिति प्रबुद्धपरामर्शेऽपि शुक्तिरजतत्वतत्संसर्गाणां स्वरूपतः सत्यत्वात्, शुक्तिगतात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि रजतत्वस्य शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानताया अपि सत्यत्वात् । शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानत्वविशेषितरजतज्ञानमिति विशिष्टरजतेनोपलक्षणेऽपि न विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धादेरसत्यत्वं प्रपश्यामः । अतो न क्वचिदपि असत्यात्सत्यसिद्धिः । यद्यपि चासत्यानां केषांचिदन्वयव्यतिरेकनियमात्सत्यसिद्धिहेतुत्वनियमः, तथाऽपि नासत्यादेव सत्यब्रह्मसिद्धिनियमो व्यवहर्तुं शक्यते, अदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धेः । सम्भावनामात्रेऽपि यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिवत् प्रमाणत्वाभावात् । असत्यात्सत्यसिद्धिनिर्णायकस्यापि प्रमाणत्वानुपगमेन विवक्षितासिद्धेश्च । बाधाभावस्य च परिहरिष्यमाणत्वात् ॥

यत्तूक्तम्—विषयमिथ्यात्वे तद्विषयज्ञप्तेरपि सत्यत्वं न सिध्यतीति, 'तदपि हास्यम् । कारणमिथ्यात्वे कार्यमिथ्यात्वस्य च तुल्यन्यायतया दुस्त्यजत्वेनासत्यात्सत्योत्पत्तिभङ्गात् । एवं ज्ञापकमिथ्यात्वे ज्ञाप्यमिथ्यात्वमपि स्यात् । इदं च स्वसिद्धान्तोच्छेदनमनवेक्षमाणैरुच्यते, मिथ्याभूतप्रपञ्चसिद्धिरूपस्य ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । ब्रह्म स्वप्रकाशात्मकमेव, तथाऽपि साक्षिप्रकाशो वृत्तिप्रकाशो वा प्रपञ्चसिद्धिरूप इति चेन्न ; तयोर्ब्रह्मव्यतिरेकेण सत्यत्वे भेदवादावतारात् । अव्यतिरेकेण सत्यत्वे तूक्तदोषानतिक्रमात् । असत्यत्वे तु तयोरपि ब्रह्माधीनसिद्धित्वेन तत्रैवोक्तदोषप्रसङ्गात् । अस्तु ब्रह्मणोऽपि मिथ्याविषयत्वं मिथ्यावेद्यत्वं च, तथाऽपि बाधाभावात् सत्यत्वमिति चेत्, तुल्यम् । सविषयावृत्तिस्तत्र बाध्यत इति चेन्न ; स्वप्नादिषु दर्शनमस्त्येव, अर्थास्तु न सन्तीत्येव बाधकप्रत्ययोदयात् । विषयाभावे कथं विषयित्वम्, विषयित्वाभावे च कथं ज्ञानत्वमिति चेन्न ; अतीतविषयानुमानादिषु विषयाभावेऽपि विषयित्वदर्शनात् । यद्देशकालादिवृत्तितया यस्य प्रतिभासः, तद्देशकालादिवृत्तितया तस्य सद्भावे कथं तत्र विषयाभाव इति

चेन्न; अत्रापि [illegible] विद्यमानत्वात्। तदुक्तम्—* जन्मन्येकत्र भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपि वा। तद्देशे वान्यदेशे वा स्वप्नज्ञानस्य गोचरः॥ इत्यादि। तथाऽपि प्रतिपन्नोपाधिसंभेदेन विषयस्य विद्यमानत्वं नास्तीति चेन्न; तावताऽपि तद्विषयत्वस्यानपायात्। प्रामाण्यमात्रमेव हि ततो निवर्तते। अख्यात्यादिपक्षे च क्वचिदपि विषयमिथ्यात्वानभ्युपगमात्, विषयमिथ्यात्वस्य च दूरतो निरस्तत्वात्; असत्ख्यातित्वस्यैवान्ततस्सत्त्वात्; तदसत्त्वे तत्पक्षाङ्गीकारस्यैवानुपपन्नत्वात्; उपपन्नत्वाङ्गीकारे चानियमात्, न कथञ्चिदप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरुदाहर्तुं शक्यते। यत्तु वस्तुतोऽसत्यस्यापि न सहसा पुनश्शास्त्रस्यासत्यता धियमधिरोहतीति। किं ततः? निर्विशेषबोधकत्वव्यवसायोपपत्तिरिति चेन्न; तदुपपत्तावपि तत्प्रमात्वासिद्धेः। आरोपितलिङ्गेन लिङ्गबुद्धिवत्। ततश्च सत्यब्रह्मव्यवसायासिद्धिः। न च शास्त्रस्यासत्यता सहसैव धियं नाधिरोहति, ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वश्रवणवेलायामेव शास्त्रस्य तत्प्रामाण्यस्याप्येकप्रहारेण बाध्यमानत्वात्। अन्यथा सजातीयविजातीयादिसमस्तभेदशून्यब्रह्मप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। एतेन प्रमाणस्वरूपमिथ्यात्वेऽपि प्रामाण्यमस्तीति विप्रलम्भव्यवहारोऽपि दत्तोत्तरः। न च बाधितानुवृत्त्या सदिति प्रतीत्यनुवृत्तेः शास्त्रस्य कारणत्वम्, बाष्पादौ बाधितानुवृत्त्या धूमादिभ्रमे वर्तमानेऽपि धूमध्वजानुमानाद्यदर्शनात्। यत्तु मिथ्याभूतशास्त्रप्रतिपन्नस्यापि ब्रह्मणो बाधो न दृश्यत इति, तदसत्; कारणदोषनिश्चयादेव बाधसिद्धेः। तदुक्तम्—* दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे। अर्थातुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत्॥ इति। यत्तत्रानैकान्त्यमुक्तम्, तदपि मन्दम्, संवादकान्तराभावसहकृतकारणदोषनिश्चयस्य बाधाव्यभिचारित्वात्। शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन च साक्षाच्च बाधो दृश्यते। तद्वाक्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वान्न बाधकमिति चेत्, तर्हि वेदान्तवाक्यान्यपि दोषमूलत्वेन भवतैवाभ्युपगतानि न विश्वबाधकानि स्युः। दोषावान्तरभेदकल्पनं चाप्रयोजकमेव। व्यावहारिकव्यवस्थया वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत्, किं तद्व्यावहारिकत्वम्? अप्रामाणिकत्वेऽपि प्रामाणिकवत्प्रतिभासमानत्वमिति चेन्न; माध्यमिकैरपि तच्छास्त्रस्य तथैव प्रामाण्याभ्युपगमात्। त्वदनभ्युपगमस्य प्रयोजकत्वे तदनभ्युपगमस्यापि तत्प्रसङ्गाच्च। एवमनुपपन्नत्वेऽप्यनुपपन्नवद्भासमानत्वमित्यादीन्यपि लक्षणानि निरस्तानि। व्यावहारिकव्यवस्थया वेदप्रामाण्यं च त्वया दुरुपपादमिति स्थितमन्यत्र। अतस्स्वपक्षस्थापकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगतौ न कथञ्चिदपि स्वसिद्धान्तस्थितिरिति सिद्धं सत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मणस्सिद्धिरिति॥

॥ इति शतदूषण्यामसत्यात्सत्यसिद्धिभङ्गवादः त्रिंशः॥ ३०॥

॥ अथ जीवन्मुक्तिभङ्गवादः एकत्रिंशः॥ ३१॥

अन्ते विरोधिजनसङ्क्रमणीयसर्वपूर्वोत्तराघनिवहप्रतिबन्धकेन।
यद्ध्यानसन्ततिलताप्रथमाङ्कुरेण मुक्ता इवात्र मुनयः स गतिस्स्वयं नः॥

समन्वयाधिकरणभाष्ये परेषां सयूथ्यकलहमुपक्षिप्य जीवन्मुक्तपक्षः प्रतिक्षिप्तः, तदेवात्र पूर्वापरसङ्गते-र्व्याकुर्मः। यदाहुः—ब्रह्मात्मैक्योपदेशपरतत्त्वमसिवाक्यश्रवणजनिततत्त्वाध्यवसायादेव जीवन्नपि मुच्यते पुरुषः, ज्ञानस्यैव स्वाभाविकमोक्षप्रतिबन्धनिवर्तकत्वात्, तस्य च निष्पन्नत्वात्; बाधातिरिक्तायाश्च विरोधिनिवृत्तेरभावात्। न हि

रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण मिथ्याभूतसर्पभयनिवृत्तेः सर्पविनाशोऽप्यपेक्षितः । न च शरीरादेस्सत्यत्वमिच्छामः, येन ज्ञानमात्रान्न निवर्तेत । श्रूयते च—* तमेवं विद्वानमृत इह भवति, * तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, * यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ इति । जीवन्मुक्तिशब्द एव च क्वचित्पुराणेषु पठ्यते * जीवन्मुक्ता भवन्तीत्यादि । यः पुनर्जीवन्मुक्तस्यापि यथापूर्वं देहाद्यनुबन्धः, सोऽपि दग्धपटवन्न बन्धकः; स्वयमेव च कदाचिच्चक्रभ्रमस्वप्नादिवदत्यन्तप्रतिभासलयमेष्यति । * कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः, * न कर्म लिप्यते नरे, * यस्य नाहङ्कृतो भावः इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां कर्मालेपोपदेशश्च जीवन्मुक्तिमन्तरेण न घटते । * तस्य कार्यं न विद्यत इति सर्वोपायानुष्ठाननिवृत्तिरपि तेषां तदैव मुक्तिमावेदयति । अतो वयं निर्गुणब्रह्मविदस्सर्वस्वैरयोग्याः—इति ।

अत्र ब्रूमः—यदुक्तं ज्ञानस्यैव मोक्षप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्तस्य च निष्पन्नत्वात्तदानीमेवासौ मुक्त इति, तदसत्; असकृदावृत्तस्याप्रयाणादनुवृत्तस्य ज्ञानविशेषस्य मुक्तिसाधनत्वस्थापनात्; तस्य च प्रक्रान्तस्याप्यन्तिमप्रत्ययसावधिकत्वेन निश्शेषनिष्पन्नत्वाभावात् । भवतु वोपायभूतज्ञानं निष्पन्नम्, तथाऽपि तदानीमेव फलसिद्धिरिति नायं नियमः, स्वर्गादिसाधनेषु सगुणानुष्ठितेषु यज्ञादिष्विव प्रतिबन्धकेन फलविलम्बोपपत्तेः । न च प्रतिबन्धकमपि मिथ्यात्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानेनैव निवृत्तमिति वाच्यम्, तथा सति जीवनादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गेन जीवन्मुक्तिवाचोयुक्तेरेवायुक्तेः । शरीरादिमिथ्यात्ववर्णनदूषणमपि विस्तरेणान्यत्र द्रष्टव्यम् । इहामृतत्वश्रुत्यादिकमपि प्रत्यक्षादिविरोधात् बहुविधश्रुतिस्मृत्यादिविरोधाच्च उत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशरूपमुक्तिकल्पावस्थाविशेषाभिप्रायमिति व्यवस्थाप्यते । एतदभिप्रायेण ह्युक्तं महाभारते—* मुक्तानां लक्षणं ह्येतच्छ्वेतद्वीपनिवासिनामिति । * अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येतदपि समाधिदशाभाविब्रह्मानुभवपरम् । न च सैव साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिः, अस्यानुकलं विच्छेदात्; अपुनर्विच्छेदस्य निरवशेषब्रह्मानुभवस्य सिषाधयिषितत्वात् । यत्तु यथापूर्वं देहानुबन्धस्य दग्धपटवन्न बन्धकत्वमिति, तदपि स्वहृदयविसंवादेनोक्तम् । न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरमप्यनुवर्तमानदेहेन्द्रियादिभिर्दुःखादिकं न जायते । का चेयं जीवन्मुक्तिः? किं जीवत एव देहादिभेदनिवृत्तिः, उत तत्प्रतिभासस्य, अथ तदधीनप्रवृत्तेः, यद्वा तन्मूलपुण्यपापादेः, अथवा तत्प्रयुक्तसुखदुःखादेः, यद्वाऽन्यस्य कस्यचिदिति । नाद्यः, व्याघातात्; जीवनस्य शरीरादिसम्बन्धात्मकत्वात् । सशरीरत्वं बन्धः, अशरीरत्वं मोक्ष इति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितत्वात् । अथ सशरीरत्वप्रतिभासे सत्यपि बाधात् सशरीरत्वं निवृत्तमिति न विरोध इति चेत्, सशरीरत्वे निवृत्ते कथमशरीरस्य सतो जीवन्मुक्तिः? अजीवतोऽपि हि मुक्तिः सशरीरत्वरूपमिथ्यार्थाध्यवसायनिवृत्तिमात्रात्मा, न तु त्वन्मते तदधिका वस्तुस्वरूपनिवृत्तिरिति जीवन्मुक्तेरजीवन्मुक्तेश्च न विशेषं पश्यामः । सशरीरत्वप्रतिभासबाधेऽपि द्विचन्द्रज्ञानादिवत्तदनुवृत्त्या विशेष इति चेन्न; त्वत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । प्रत्यक्षविरोधाच्च । निवृत्तावप्यनुवृत्तवद्भातीति चेन्न; स्वरूपतो नित्यनिवृत्तस्य प्रतिभासमात्राधीनसिद्धितयाऽभिमतस्य प्रतिभासानुवृत्तौ निवृत्तिवचनायोगात् । न द्वितीयः, बाधादेव, जीवनविरोधाच्च । न च देहादिभेदप्रतिभासात्यन्तनिवृत्तौ जीवनं नाम किमपि । न च सुषुप्तवदसौ जीवन्मुक्तो निवृत्तप्रतिभास एव प्राणिति, तथा सति यथापूर्वं प्रवृत्तिविरोधात् ।

अत एव न तृतीयः । न च यत्किञ्चित्प्रवृत्तिशून्यं कंचिदद्वैतनिष्ठं पश्यामः, शृणुमो वा । प्रतिष्ठितार्द्वैतविज्ञानैरेव हि भवत्सिद्धान्तग्रन्थकन्थाशतानि निर्मितानि । नापि चतुर्थः, जातिवर्णाश्रमाद्युपाधिकानां विधिनिषेधानां ब्रह्मविदोऽप्यनुवर्तनीयत्वस्य * नाविरतो दुश्चरितात्, * नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इत्यादिभिस्सिद्धत्वात् । अलेपकमतभङ्गे चास्य प्रपञ्चो ग्राह्यः । अथ मन्यसे अबुद्धिपूर्वकेषु न लेप इति, अस्त्वेवम्; तथाऽपि नासौ मुक्तः, बुद्धिपूर्वैः प्रारब्धैश्च बन्धानुवृत्तेः । एतावन्मात्रजीवन्मुक्तेरश्लेषश्रुति[illegible]न्[illegible] । अत एव न पञ्चमः, प्रामादिकैः कर्मभिः ब्रह्मविदां फलारम्भानभ्युपगमात् । बुद्धिपूर्वैः फलस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । अनिर्वचनीयत्वादिमात्रेण तदपह्नवे तत्त्वज्ञानात्प्रागपि वस्तुतो मुक्तत्वेन जीवन्मुक्ति[illegible]नानु[illegible] । नापि षष्ठः, अन्यस्यापि निवृत्तिः, जीवनविरोधिनी नवा ? आद्ये विरोधादेव जीवन्मुक्त्यसम्भवः । द्वितीयेऽपि जीवनाविनाभूतदुःखादेरेवावर्जनीयत्वान्न मुक्त्युपपत्तिः । अन्ततो अविद्या[illegible]मन्तरेण जीवनानुपपत्तिः । तच्छेषे च मुक्त्यनुपपत्तिः । [illegible] ब्रह्मविदामपि जीवतां दुःखाद्यभिनयमात्रमिति चेत्, हन्त स्वानुभवविरुद्धं धाष्ट्र्यम् । शक्यञ्चेदं सर्वैर्वक्तुम् । न च [illegible] मन्दोऽपि कश्चित्प्रवर्तेत । न च मुक्तस्य लीलाप्रसङ्गमप्यनुमन्यसे, जक्षदादिवाचामेव भक्षणात् । अतो जीवति चेन्न मुक्तः, मुक्तश्चेन्न जीवतीति न कथञ्चिदपि जीवन्मुक्तिस्संभवतीति । यत्तु चक्रभ्रमादिदृष्टान्तेनानुवृत्तांशस्य स्वयमेव विलय इति, तदप्यहेतुकविनाशाद्यनुपपत्त्या बाधितानुवृत्तिभङ्गे निरस्तम् । यत्पुनरपलेपोपदेशो जीवन्मुक्तिमन्तरेण न घटत इति, तदपि प्रामादिकविषयत्वस्थापनादेव परिहृतम् । * तस्य कार्यं न विद्यत इत्या[illegible]नुष्ठाननिवृ[illegible]श्च मुक्तविषयतया समाध्यवस्थाविषयतया च यथासंभवं व्यवस्थाप्याः । अन्यथा ब्रह्मविदामेव यावज्जीवानुष्ठानस्य निषिद्धपरिहारस्य च श्रुतिस्मृतिसिद्धस्य बाधप्रसङ्गात् । किंच [illegible] * तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति विलम्बावधिमुपदिशन्ती श्रुतिरेव जीवन्मुक्तिं वारयति । तथा * न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतिमप्यधीमहे । अत्राशरीरत्वञ्च कर्माधीनशरीरवैधुर्यमित्यन्यत्र स्थापितम् । [illegible]त्त्वपारदृश्वना निराकृतेयं जीवन्मुक्तिः— * वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्, बुद्धे क्षेमप्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्, बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत, एतेन परं व्याख्यातमिति । एतेन—निर्विशेषवादिनां जीवन्मुक्तिनिराकरणेन, तत्कल्पितं निराकरणीयं सर्वं तुल्यन्यायतया निराकृतमित्यर्थः । अतः प्रत्यक्षश्रुतिस्मृत्यादिविरोधात्, स्वैरामिलापिभिः स्वैरजनसङ्ग्रहश्रद्धाव्यामुग्धैर्वा कल्पितेयं जीवन्मुक्तिरिति प्रत्यक्षीकृतस्वदुःखैर्मुमुक्षुभिरुपेक्षणीयेति ॥

॥ इति शतदूषण्यां जीवन्मुक्तिभङ्गवादः एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

॥ अथ बाधार्थसामानाधिकरण्यभङ्गवादः द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

यदधिकरणमेतद्यद्विधेयं यदर्थं यत उदितमपीति प्रोच्यते यद्धि विश्वम् ।
तमजमजडमन्तर्यामिणं सर्वजन्तोर्निरवधिमहिमानं देवमाराधयामः ॥

यदाहुः—य इह निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्माविद्याविवर्तरूपाणां तत्तत्पदार्थानां तत्त्वोपदेशपरेषु वाक्येषु ब्रह्मणा सह सामानाधिकरण्यनिर्देशः, स बाधार्थ एव, अर्थान्तरासम्भवात् तस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि—अन्धकारादिषु स्थाणुमविशिष्टमवलोक्य यश्चोर इति मुह्यति तं प्रति तत्त्वदर्शी कश्चिद्वदति त्वद्दृष्टश्चोरः स्थाणुरिति । तस्य कोऽर्थः ? चोरत्वाभिमानविषयस्ते न चोर इति । न हि कल्पान्तरादिष्वपि चोरस्यैव स्थाणुत्वं स्थाणोर्वा चोरत्वं प्रतीतिमधिरोहेत् । न चाप्तो व्याहतं भाषते । न च स्थाणुत्वं तदानीमुपदेष्टव्यम्, अनपेक्षितत्वाच्छ्रोतुः । अतोऽवसीयते चोरत्वबाधार्थ एवायमुपदेश इति । तद्वदिहापि * इदं सर्वं यदयमात्मा, * पुरुष एवेदं सर्वम्, * जगच्च सः, * ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरित्यादिषु सत्यासत्यसामानाधिकरण्येषु स्वरूपैक्यासंभवादसत्यांशबाध एवाभिप्रेतः । न च स्थाणावारोपितचोरबाधेऽपि चोरमात्रस्थितिवत् ब्रह्माध्यस्तप्रपञ्चबाधेऽपि प्रपञ्चस्वरूपस्थितिरिशङ्क्या, इदं सर्वमिति कृत्स्नानुवादेन बाधेऽवशिष्टासंभवात् । अतश्चोरभयनिवृत्त्यर्थं स्थाणुत्वोपदेशेन चोरत्वबाधवत् * द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिप्रतिपन्नसमस्तसांसारिकभयनिवृत्तये सर्वस्यात्मत्वोपदेशेन सर्वस्य बाध एव विवक्षित इति ।

अत्र वदामः—किमिह प्रपञ्चमिथ्यात्वं सिद्धं कृत्वा सामानाधिकरण्यस्य तद्बाधपरता स्वीक्रियते ? उत सामानाधिकरण्यशक्त्यैव प्रपञ्चमिथ्यात्वपर्यवसितो बाधस्साध्य इति । नाद्यः, विश्वलुण्टाकवैयात्यवात्यावेगस्य सर्वतः प्रशमितत्वात् । अस्तु वा प्रपञ्चमिथ्यात्वम्, तथाऽप्यत्र न बाधार्थतैवेति निश्चेतुं शक्यम्, * सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यत्र शान्त्यर्थं ब्रह्मात्मकसर्वानुसन्धानविधानस्य भवद्भिर्व्याख्यातत्वात्; तस्यैव च लक्षणादिदोषदवीयसः शास्त्रार्थस्यान्यत्रापि नेतुं शक्यत्वात् । न च विधिसन्निधानासन्निधानाभ्यां विशेषः, सर्वत्र प्रकरणे व्यवहितस्याव्यवहितस्य वा विधेः स्थितत्वात्; अनेकपदलक्षणादिदोषशतपरिग्रहाद्विप्रकृष्टविधिसमन्वयमात्रस्वीकारस्य समीचीनत्वात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रस्तावे तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—* बाधार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य तत्त्वंपदयोरधिष्ठानलक्षणा निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयस्त एव दोषाः इति । नापि द्वितीयः, प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थ्यपर्यवसानमात्रे सामानाधिकरण्यशक्तिस्थापनात् । प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाश्रयत्वविरोधादत्र सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थता स्वीक्रियत इति चेत्, तथाऽपि न सामानाधिकरण्यशक्त्या बाधप्रतीतिः, व्यधिकरणवाक्य इव विरोधादेवार्थान्तरपरत्वे विवक्षिते प्रकृत्यंशेनैव समन्वययोग्ये निमित्ते लक्ष्यमाणे तद्विशिष्टैकार्थविषयत्वात् सामानाधिकरण्यस्य । तथाऽपि स्थाणुपदस्य चोरपदसमानाधिकरणप्रयोगबलादेव चोरत्वाभावलक्षकत्वस्वीकार इत्यन्ततो बाधनिदानमेवात्र सामानाधिकरण्यम्, तद्वत् प्रकृतेऽपीति चेत्; विरोधपरिहाराय लक्षणास्वीकारेऽपि राजा राष्ट्रमित्यादाविव लघीयस्येकपदलक्षणापक्षे तिष्ठति न सर्वपदलक्षणादिपरिग्रहो युक्तः । तथा हि—चोरः स्थाणुरित्यत्र चोरपदेन चोरत्वारोपाधिकरणलक्षणा, स्थाणुपदेन तु चोरत्वाभावसहचरितस्वार्थेन तल्लक्षणेति सर्वपदलक्षणा सिद्धा, द्वयोरपि पदयोर्मुखभेदेन प्रवृत्तेर्विरूपलक्षणा, तत्र च पदान्तरोपस्थापितधर्माभावस्य पदान्तरेण लक्षणेति विरुद्धधर्मलक्षणा चेति । एतत्सर्वं पूर्वोक्तेन भाष्येण सूचितम्—* अधिष्ठानलक्षणा

निवृत्तिलक्षणा चेतीति । गत्यन्तराभावादेव चोरस्थाणुशब्दसमभिव्याहारे स्वीक्रियतां नाम तथा क्लेशः, न च तत्रापि दृष्टान्ते क्लेशः, यश्चोर इति ख्यातस्स स्थाणुरिति स्थाणुशब्दे लक्षणानवकाशात् । अथापि *जगच्च स इत्यादिषु गत्यन्तरं लोकवेदप्रसिद्धं दृश्यत एव । प्रयुञ्जते हि नरपतिरेव लोक इति लौकिकाः । सस्मार च भगवान्वाल्मीकिः— *रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासतीति । श्रुतौ च *स राष्ट्रमभवत्सराष्ट्रं नाभवदित्यादिप्रयोगास्संदृश्यन्ते । अत्र च एकेनैव निमित्तेन एकस्यैव पदस्य पदान्तरोपस्थापितानुगुणार्थलक्षकत्वमेवेति न पूर्वोक्तदोषः । *इदं सर्वमिति चेतनाचेतनात्मकसर्वप्रपञ्चनिर्देशेन ब्रह्मत्वोक्तौ चिदंशे तादात्म्यमचिदंशे बाध इत्यपि वैरूप्यं भवता स्वीकार्यम् । [illegible] अचिदंश एव इदं सर्वमिति निर्दिष्ट इति मन्यसे, तदा स्वेच्छामात्रसिद्धस्सङ्कोचक्लेशः ।

किंच जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्ये लक्षणायामप्यसदभिमतार्थलाघवमुक्तम्, न चात्र लक्षणेति निगमान्तविदः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यपर्यवसानव्युत्पत्तेः, शरीरस्य च शरीर्यपृथक्सिद्धेश्शरीरवाचिनां च देवमनुष्यादिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वेन लोकवेदयोर्दर्शनात् विश्वस्य [illegible] परमात्मशरीरत्वश्रुते- [illegible] तन्निबन्धनमेव सामानाधिकरण्यमिति युक्तमङ्गीकर्तुम् । तथा च सति चेत- [illegible] वाक्यान्तरेऽप्येकरूप एव निर्वाहः, सर्वश्रुत्यविरोधश्च सिध्येत् । किंच, यत्रयत्र जगद्ब्रह्मणोस्सामानाधिकरण्यं दृश्यते तत्रतत्र प्रायशस्तद्धेतुमपि सर्वप्रमाणाविरुद्धं निर्दिशन्ति श्रुतिस्मृतयः, यथा—*तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्, *स भूमिं विश्वतो वृत्वा, अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्, पुरुष एवेदँ सर्वम्, *सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः, *सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः इत्यादि । ततश्च सर्वविरोधिप्रशमनपटीयसि सामानाधिकरण्यनिदाने श्रुत्यैव दर्शिते सर्वक्षोभकबाधार्थतास्वीकारो वेदविप्लावकरुचिभ्य एव रोचते । किंच, चोरः स्थाणुरित्यादिषु चोरादिपदलक्षिताधिष्ठानातिरेकिणि स्थाणुत्वादौ विरोधिधर्मे पदान्तरेणोपस्थापिते चोरत्वनिवृत्तिः, न पुनः पदान्तरेणापि स्वरूपमात्रनिर्देशे, ब्रह्मणि तु जगद्वाचिशब्दलक्षितस्वरूपातिरेकेण को नाम विरोधिधर्मः पदान्तरेणोपस्थाप्यते ? न कश्चिदिति चेत्, न तर्हि ततो बाधः । कल्पितो विरोधिधर्म इति चेत्, कल्पितत्वाविशेषे किं कस्य बाधकं बाध्यं वा भवतु ? सुन्दोपसुन्दवत्परस्परमिति चेन्न; एकस्यैवोद्देशोपादानादेरेकस्मिन्वाक्ये दुश्शकत्वात् । विरुद्धोभयपरित्यागेन स्वरूपमात्रं पदद्वयेन विवक्षितमिति चेत्, न तर्हीदं बाधार्थसामानाधिकरण्यम्, उपलक्षणसामानाधिकरण्यताया भवद्भिरेवोक्तत्वात्; तस्य च निरस्तत्वात् । ननु किं धर्मोपस्थापनेन, स्वरूपमेव तु तद्विरोधीति तदुपस्थापनेन बाध इति चेन्न; [illegible] स्वत एव प्रकाशमानस्य स्वरूपस्योपदेशनैरपेक्ष्यात्, भ्रमविरोधित्वासम्भवाच्च । संभवे वा नित्यं भ्रमानुदयप्रसङ्गात् । न च स्वरूपं न प्रकाशत इति वाच्यम्, तथा च निरधिष्ठानभ्रमोदयप्रसङ्गात्; नित्यप्रकाशत्वविरोधाच्च । अविद्यातिरोहितमविशदं स्वरूपं भ्रमसहतया पूर्वं प्रकाशते, अतिरोहितं तु विशदरूपं बाधार्थपदेनोपस्थाप्यत इति चेन्न; तिरोधानवैशद्याद्यसंभवस्य स्वरूपनाशादिप्रसङ्गेन प्रपञ्चितत्वात्; वैशद्यस्य चान्ततः स्वरूपानतिरेकिणः प्रागेव सत्त्वे प्रकाशे चावश्यंभाविनि तत एव सर्वबाधोपपत्तौ सर्वभ्रमानुत्पत्तौ वा न सामानाधिकरण्येन बाध्यं पश्यामः । प्रागेव सत्त्वेऽसत्त्वे च तत्स्वरूपप्रकाशयोः । सामानाधिकरण्येन नैव बाध्यं तु दृश्यते ॥ ननु शुक्तिरजतभ्रमे नेदं रजतमितिवत् प्रपञ्चाभावो बाधार्थशब्देनोपस्थाप्यते, न ह्यवश्यं शुक्तित्वोपदेशादेव रजतभ्रमनिवृत्तिः, अपितु साक्षाद्रजतत्वाभावोपदेशादपीति चेत्, [illegible]

योरुक्तोत्तरत्वात् । न च नेदं रजतमितिवत् इह साक्षान्निषेधकश्शब्दः । न च चोरः स्थाणुरितिवद्गत्या विधायकस्यैव निषेधपरत्वक्लृप्तिः, निष्कण्टकस्य गत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् । अत इदमेव शिष्यते—* ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरित्यादौ विनिविष्टानामेकैकशो नञस्समर्पणेन बाध इति, तत्रापि च वयं नञन्तरं निक्षिप्य तदेव बाधेमहि । तदेतत्सङ्गृहीतम्—* नेदं रजतमितिवत् अप्रतिपन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम्, तद्वदेव तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्चेत्यादिभिर्भाष्यैः ॥

॥ इति शतदूषण्यां बाधार्थसामानाधिकरण्यभङ्गवादः द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

॥ अथ संविदद्वैतभङ्गवादः त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

बहुविधभक्तिज्ञानप्रभावपूतैर्निषेवितं बहुभिः । प्रभयेव भानुमन्तं लक्ष्म्या सेव्यं तु लक्ष्यामस्तम् ॥

अत्र खलु महार्णवावर्तगर्तकुहरेषु आवर्तमानाः पुरुषा आवर्तयन्ति नियतमेतादृशानि वाक्यानि—एकैव संविदनेकज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञप्तिरूपेण विवर्तत इत्येवमादीनि । तदसङ्गतम्; घटादिविषयैकैकधियां तथा विवक्षायां क्वचिदपि विदिताविदितविभागाभावप्रसङ्गात् । तत्तत्पूर्वोत्तरकालयोः प्रपञ्चानुपलब्धिप्रसङ्गाच्च । सैव संवित्तत्तातच्च वेद्यं क्रमेणोपसर्पतीति चेन्न; घटादेरिव सुखादेरिव च संविदोऽप्युत्पत्तिविनाशादिप्रत्ययस्य निराबाधत्वात् । यौक्तिकबाधस्य सुखदुःखादावपि वक्तुं शक्यत्वात् । विषयाश्रयरूपोपाधिमात्रं व्यावर्तते, संवित्तु प्रत्यभिज्ञाबलात्सर्वत्रैकैवेति चेन्न, अहमर्थस्य तद्धर्मसुखादेश्च तद्वत्प्रसङ्गात् । निराकारायास्संविदः स्वतो भेदाप्रतीतेः विषयाश्रयाभ्यां तत्प्रतीतेश्च तद्भेद औपाधिक इति चेन्न; संयोगादिष्वपि सम्बन्धिव्यङ्ग्यभेदत्वेन तथा प्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कार्यत्वादिसिद्धिरिति चेत्, तुल्यम् । व्यक्तिमात्रमेव संविद इति चेन्न; श्रद्धधानस्य ते संयोगादावपि तथाऽध्यवसातव्यत्वात् । अथाऽन्या काचिन्निराश्रया निर्विषया नित्या संवित् सर्वविषयभागिनीति चेन्न; तस्यास्सर्वमानानाघ्रातत्वेन खपुष्पायमाणत्वात् । आघ्रातत्वेऽपि मिथ्याकोटिनिवेशात् । तदभ्युपगमेऽपि तदेव सर्वदा सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । क्रमेण नियतविषयोल्लेखस्वभावेयमिति चेन्न; तन्नित्यत्वेन हेतुतो नियमायोगात् । निर्विकारत्वेन विकाररूपोल्लेखस्यापि दुर्वचत्वात् । नित्यं व्यापित्वेन सन्निधितदभावनियमस्याप्ययोगात् । विषयसत्त्वमेवोल्लेख इति चेन्न; मिथ्यात्वेनाभ्युपगते सत्त्वाभ्युपगमायोगात् । वर्तमानत्वमिह सत्त्वमिति चेन्न; भूतभविष्यतोः कदाचिदनुल्लेखप्रसङ्गात् । तत्काले वर्तमानत्वं विवक्षितमिति चेन्न; तदभावेऽपि भ्रान्त्योल्लेखस्य विद्यमानत्वात् । तत्कालवर्तित्वेनाध्यसनमुल्लेखशब्दार्थ इति चेन्न; अध्यासरूपस्यैवोल्लेखस्य निरूप्यमाणत्वात् । अतो नित्यैकसर्वसाक्षिसंविदभ्युपगमे युगपत्सर्वोपलब्ध्यादिप्रसङ्गो दुर्वारः । न वा किञ्चित्कदाचिदपि भायात् । सर्वेषां चायत्नलभ्यं सार्वज्ञ्यम् । सर्वेऽप्यन्धबधिरादयश्च स्युः । गुरुशिष्यपण्डितजडादिभेदश्च ज्ञानभेदनिबन्धनो निर्मूलः स्यात् । नच विषय एव नास्तीति वादिनं प्रति सर्वविषयोपलम्भादिप्रसङ्गो निरर्थक इति चेत्, किमिह विषयानुल्लेखो विवक्षितः ? स्वमात्रविषयत्वं वा, मिथ्याविषयत्वं वा, तथाविधमन्यद्वा ? नाद्यः, सर्वलोकोपलम्भस्ववचनसिद्धान्तादिविरोधात् । बन्धाभावेन शास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, नीलादिकमन्तर्भाव्यैव स्वशब्दोक्तौ नीलादिनानात्वेन संविन्नानात्वप्रसङ्गात् । तन्नानात्वापह्नवे च सर्वविरोधः, नानात्वैकत्वसमुच्चयस्य चित्राद्वैतस्य

च त्वदनभिमतत्वात् । अभ्युपगच्छतामपि व्याघातशतवात्यावैयात्यनिरासघूर्णितत्वात् । अथाऽनन्तर्भाव्य, तथासति कथं तत्प्रकाशः ? तदप्रकाशे वा कथं तद्व्यवहारः ? तदभावे च कथं तदनन्तर्भावोक्तिः ? न तृतीयः, सर्वोपलब्ध्यादिप्रसङ्गस्य [illegible] । नच मिथ्याभूतं सर्वमेकम्, विचित्रोल्लेखव्याघातात् । तथाऽपि तत्प्रसङ्गस्थितेश्च । न चतुर्थः, असद्विषयत्वादौ दत्तोत्तरत्वात् । अनिरूपितभेदाभेदाविद्याविलासदौर्घट्यविश्रमेऽसदुक्तदूषणाभ्युपगतिमन्तरेणापसर्पणासिद्धेः । अवस्तुनि प्रयुक्ता दोषा न दोषा इति चेन्न ; प्रपञ्च इव खपुष्पादौ प्रसङ्गात् । वस्तुनि च दोषानवकाशात् क्व दोषः ? न क्वचिदिति चेत्, जितं जैनेन । सर्वत्रेति चेत्, त्यज संविदमपि । न संविदीति चेत्, आशामात्रमेतदिति । विद्याविद्ययोरपि भेदाभेदानिरूपणे कथं शोधकवाक्यावकाशः ? कथं च शुद्धविद्यात्मब्रह्मविज्ञानादपवर्ग इति नियमः ? तत्स्वरूपादिदौस्थ्यं च स्वदेशे द्रष्टव्यमिति । अविद्येति [illegible] वा कश्चिदर्थः ? विद्या च ब्रह्म वा, तदन्यद्वा किञ्चित् ? न तावदभावः, ब्रह्मणो देशादिभेदेऽपि तदयोगात् । न च तदन्यः, अन्याभावस्य सिद्धान्तितत्वात् । तन्मिथ्यात्वादिवर्णनस्य च निस्सारत्वात् । न च तद्विरुद्धः, अनाद्यविद्यानुवृत्तिवैयर्थ्यात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु सर्वस्याविद्यात्मकत्वेन [illegible] । भ्रान्तिरूपविद्याविरोधित्वे मुमुक्षूपकारकत्वप्रसङ्गात् । किंच, यदि दुर्घटाऽविद्या विश्वकर्त्री, ब्रह्मैवाविद्या स्यात्, निरधिष्ठान एव विश्वभ्रमः, तत्त्वमेव भेदाभेदौ, तत्त्वावेदकवाक्यान्येवातत्त्वावेदकानि, सत्तैव नास्ति, शून्यमेव तत्त्वम्, ज्ञानमेवाज्ञानम्, पूर्वपक्ष एव सिद्धान्तः, [illegible], अनुपपत्तिरेवोपपत्तिः, जय एव पराजयः, तत्त्वज्ञानमेवातत्त्वज्ञानम्, इत्यादिजल्पान् किमिति न कल्पयन्ति ? कल्पयन्ति चेत्, न नः काचित्क्षतिः । लौकिकाः परिहसन्ति, वैदिकाः प्रतिक्षिपन्ति । किं बहुना ? स्वयमप्यन्तर्हसन्तीति [illegible] सन्तः । तथा चानिरू- [illegible], प्रातिभासिकवद्व्यावहारिकस्यापि अप्रामाणिकत्वाविशेषात् । [illegible] तैरेवाङ्गीकारात् । तथा च अशेषस्यापि वेदान्तस्य व्यवहारसम्बन्धित्वात् तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकवाक्ययोः स्वरूपतः प्रवृत्तितो विषयतः फलतो वैषम्याभावात् । तद्वैषम्ये भेदवादप्रसङ्गः ॥

तत्त्वावेदकवेद्यं चेद्ब्रह्म मिथ्येति कथ्यते । अब्रह्मवेद्यतापक्षे भेदवादः प्रसज्यते ॥

॥ इति शतदूषण्यां संविदद्वैतभङ्गवादः त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

॥ अथ उपदेशानुपपत्तिवादः चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

हयमुखमुखैस्तत्तद्रूपैरकर्मविनिर्मितैरुपदिशति यस्तथ्यं पथ्यं सतामवसीदताम् ।
जननपदवीयातायातश्रमापहरां धियं जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथिः ॥

अस्ति तावदासर्वेश्वरादसदादिपर्यन्तमासंसारमनुवर्तमानो दृष्टादृष्टप्रयोजनः, सर्वसैद्धान्तिकसम्मतश्शिष्याचार्यक्रमः । स एष निर्विशेषैकशेमुषीमात्रपरिशेषमुषितनिरवशेषभुवनस्य न कथंचिदपि सङ्गच्छते । तथा हि— आत्माद्वैतमुपदिशन्नाचार्यः किं शिष्यतया शिक्षणीयं कंचिदपि नोपलभते, उतोपलभते ? आद्ये कस्मा उपदिशेत् ? न कस्मैचिदिति चेत् ; तर्हि नोपदिशेदेव, श्रोतृप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वादुपदेशस्य । अन्यथा अरण्यरुदितत्वप्रसङ्गादारण्यकोपदेशस्य । स्वस्मा एवेति चेन्न ; उपदेष्टव्यप्रतिपत्तौ नैराकाङ्क्ष्येण श्रोतृत्वासिद्धेः । तदप्रतिपत्तौ वा अज्ञत्वेनानुप-

देष्टृत्वात् । द्वितीये तु स्वात्मनोऽन्यमनन्यं वा ? अन्यत्वेऽपि सत्यमसत्यं वा ? नाद्यः, अपसिद्धान्तादिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मिथ्याभूतस्य शिष्यस्य मिथ्यात्वेनोपलम्भे तदर्थमुपदेशाद्यसम्भवात् । न हि प्रतिबिम्बादित्वेन प्रतीयमानेभ्यः प्रतिबिम्बादिभ्य उन्मत्तोऽप्युपदिशेत् । पाञ्चालिकादिभ्यो बालिकादिव्यवहारवदिति चेन्न ; मौग्ध्यमन्दीकृतकृत्याकृत्यविवेकानां बालिकादीनां क्रीडारसादिनिर्विवेक्षया तदुपपत्तेः । अत्रापि तथास्त्विति चेन्न ; स्वपरहृदयविसंवादादपसिद्धान्ताच्च । समूलभेदभ्रमनिर्मूलनाय तत्त्वमस्याद्युपदेश इति वो मठकमठसम्प्रदायः । मिथ्याभूतं शिष्यं सत्यत्वेनोपलभमानस्तु स्वयं भ्रान्तत्वादननुविधेयवाक्यः स्यात् । स्वस्माद्भिन्नतया सत्यत्वेनोपलभ्यमानाय शिष्याय स्वात्मैक्यमुपदिशन्नाचार्यः विप्रलम्भकश्च स्यात् । कथं चासावद्वैतश्रवणमहिमनिश्शेषितातत्त्वप्रतिभासे मृषाभूते शिष्ये सत्यतां प्रत्येष्यति ? अनन्यत्वपक्षेऽप्यनन्यत्वेनान्यत्वेन वा शिष्यस्य उपलम्भः ? उभयमपि पूर्वोक्तैरेव दूषणैराचूषितम् । किंच, अद्वैतोपदेष्टाऽऽचार्यो निवृत्ताविद्यः, उतानिवृत्ताविद्यः ? निवृत्ताविद्यत्वे शब्दार्थतत्प्रतिभासादिभेदगुच्छोच्छेदेन तुच्छहेतुरुपदेशस्स्यात् । बाधितानुवृत्तिस्तु बाधिता । न चेश्वरकृतेषूपदेशेषु बाधितानुवृत्तिमूलत्वसम्भवः, अनादिसर्वज्ञतया करणपरतन्त्रज्ञानत्वाभावेन तस्य भ्रमतद्बाधितानुवृत्त्यादेरसम्भवात् । *यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्, *पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादि हि श्रूयते । अस्तु वा बाधितानुवृत्तिसम्भवस्त्वन्मते, तथाऽपि नोपदेशादिप्रवृत्तिसम्भवः । नहि पानीयाभिमाननिवृत्तावपि दोषवशात् प्रकाशमानासु मरुमरीचिकावीचिकासु कश्चित्पिपासति । अनिवृत्ताविद्यश्चेत् भ्रान्तत्वादेव पूर्ववदनाप्तत्वप्रसङ्गः । किमर्थश्चायमात्माद्वैतोपदेशः ? अविद्यानिवृत्त्यर्थ इति चेत् ; किमुपदेष्टुः, उत श्रोतुः, उतोभयोः, अथोभयव्यतिरिक्तस्य ? नाद्यः, पूर्वमेव तस्य निवृत्ताविद्यत्वात् । अनिवृत्ताविद्यत्वे परोपदेशेन स्वभ्रमनिवृत्त्ययोगात् । परोपदेशजनितपरमादृष्टप्राबल्यादिति तु सम्भवन्नप्यर्थः प्रपञ्चसत्यत्वभयाद्भवता नावलम्ब्यते । नापि द्वितीयः, उपदेष्टृज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वमस्ति नवा ? अस्ति चेत्तेनैव शिष्याविद्याया अपि निवृत्तावुपदेशनैष्फल्यम् । नास्ति चेत्, तर्हि तत एव शिष्यज्ञानस्याप्यविद्याया अनिवर्तकत्वादुपदेशनैष्फल्यम् । न च तृतीयः, उक्तदोषसमुच्चयप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः, अतिप्रसङ्गात् ; नहि देवदत्ताय सर्पाभावोपदेशेन यज्ञदत्तस्य सर्पभ्रमो निवर्तते । तथा च सति सर्वतत्त्वसाक्षात्कारिषु ईश्वरादिषु जागरूकेषु क्वचिदपि कस्यचिदपि भ्रमानुदयप्रसङ्गात् । यश्च नित्यनिवृत्ताविद्यं ब्रह्मेति भाषते, स कथं ब्रह्माविद्यानिवृत्त्यर्थ उपदेश इत्युपदिशेत् ? अस्तु तर्हि निष्प्रयोजन एवायमुपदेश इति चेन्न ; * प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायात् । न च वस्तुतो न कश्चित्कस्मैचिदुपदिशतीति वाच्यम्, व्यावहारिकव्यवस्थया सर्वस्य निर्वाह्यत्वेनाभ्युपगमात् । अन्यथा स्वसिद्धान्तसमर्थनस्येव परसिद्धान्तदूषणस्याप्यसिद्धौ परेषामेव विजयित्वप्रसङ्गात् । दूषणसमर्थनप्रयोजनाभावेऽपि प्रयोजनसद्भावभ्रममूलोऽयमुपदेशभ्रम इति चेत् ; हन्त पुनरपि समीचीनमेव तत्त्ववित्त्वमुपदेष्टुरुपपादितम् । माभूत्तत्त्ववेदित्वम्, तथापि स्वमसिद्धशिष्याचार्यवद्व्यवहार इति चेत् ; हन्त तर्हि सिद्धान्तान्तरशिष्याचार्यादिव्यवहारात्को विशेषः ? न हि जिनसुगतादिशिष्याचार्यव्यवहारात् प्रतिभासते भवतां विशेषः, येन वैषम्यं वक्ष्यसि । विशेषस्तत्त्वविषयत्वमिति चेन्न ; तत्त्वविषयत्वस्याप्यतत्त्वकोटिनिवेशेन पुनरप्यविशेषात् । तत्त्वातत्त्वविषयताव्यवस्थापनस्य तस्यापातरमणीयाभिमानमात्रसारत्वाविशेषात् । अस्त्वविशेषः, को दोष इति चेन्न ; परिग्रहबहिष्कारादिव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात् । सापि व्यवस्था समीचीनतासमीचीनतामोहहेतुकेति चेत् ; तर्हि जितमनायासेन सर्वैस्त्वद्विरोधिभिः, त्वन्मतपरिग्रहस्य त्वयैव समीचीनताभ्रमहेतुत्वकण्ठोक्तेः । परमतस्यापि त्वयैवासमीचीनताभ्रमविषयत्वाभिधानेनार्थतस्तद्वि-

परीतसमीचीनत्वस्यैव समर्थितत्वात् । सर्वमप्यसमीचीनमिति तत्त्वस्थितावस्माकमेव जय इति चेत् ; अस्यैव वाक्यार्थस्य समीचीनत्वासमीचीनत्वयोः सर्वासमीचीनत्वासिद्धेः । एतस्याप्यसमीचीनत्वं सर्वासमीचीनत्वान्तर्गतमिति चेन्न ; दुष्परिहरस्वव्याघातनिरयनिपातस्य बहुशोऽन्यत्र स्थापनात् । तदलमनेन व्रणकिणभूषणशम्फलीजनसध्रीचां व्याहतवाचां भूषणाभिमतेन [illegible] ।

एवम् आत्मैक्यं स्वाभाविकमभ्युपगच्छतां भास्करयादवमतानुसारिणामुपाधितः स्वतो वा भेदेऽपि सार्वज्ञ्याज्ञत्वसङ्करादेरपरिहरणीयत्वादुक्तोपदेशानुपपत्तिरपरिहार्या । स्वाभाविकैक्ये तु स्वाभाविकभेदो व्याघातादपि निरस्त एव । [तथाऽन्तःकरणभेदोऽपि न प्रतिसन्धान] औपाधिकोऽपि भेदो न प्रतिसन्धानपरिपन्थी, अन्यथा सौभरिदेहेष्वीश्वरावतारभेदेष्वप्यप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । यथाच चक्षुरादिकरणभेदः पाणिपादाद्यवयवभेदश्च न प्रतिसन्धानं प्रतिरुणद्धि तथाऽन्तःकरणभेदोऽपि न प्रतिसन्धानं प्रतिरोद्धुमलम् । अत एव सर्वगुणदोषसङ्करो दुर्वारः, निर्विकारनिरवद्यश्रुतिविरोधोऽपीति कृतमप्रसक्तोपालम्भेन । अतः [illegible]रेण नोपदेशसम्भवः । ननु परस्परं शिष्याचार्यादिभावेनावस्थितेषु भगवदवतारेषु परमार्थत आत्मभेदाभावेऽपि व्यवस्था सुस्था, फलं चास्त्येव किञ्चित्, तत्रेश्वरमायापुरस्कारः परिष्कारश्शङ्करमतस्य, उपाधिभेदाभिधाने तु भास्करोदयप्रत्यूषः, विभागशक्तिवैभववादस्तु यादवराज्याभिषेकः, गत्यन्तरं तु प्रमाणपथिकप्रान्तरं सम्भवदपि [illegible] प्रतिबन्दिमुखेन श्वावराहकलहावतारे कस्ते निस्तार इति । अत्र ब्रूमः—अस्ति हि समस्तसमाधानहेतुरीश्वरलीला ; स भगवान् पुरुषोत्तमः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलाप्रवृत्तः स्वेच्छया स्वीयमेव रूपं विचित्राकारं परिणमय्य तत्तज्जातीयोचितमभिनीय निखिलजगदुज्जिजीवयिषया शिष्याचार्यादिभावमप्यभिनीय [illegible] लोकनिर्वहादिकं च निर्वर्तयतीति किं नोपपद्यते ? उक्तं च न्यायाचार्यैरपि *मायावत् समयादय इति । नच युष्मच्छिष्याचार्येष्वपि इयमेव रीतिरिति वक्तुं शक्या, परस्यैवाभावेन परार्थत्वासिद्धेः । दुःखमयत्वेन केवलं स्वार्थत्वायोगात् । [illegible] तु स्वव्यतिरिक्तानन्तसंसारिचेतनसद्भावेन तदर्थं स्वलीलारसोचिततत्तत्संव्यवहारोपपत्तेः । चिन्मात्रस्य तु निर्विशेषत्वेन कथं लीला ? कथं चेश्वरत्वम् ? न चार्वाचीनेषु तादृशलीलासम्भव इत्युक्तम् । अतो वास्तवं जीवभेदं जीवेश्वरभेदं चानभ्युपगच्छतां मोक्षार्थोपदेशादिप्रवृत्तिर्न सम्भवतीति ॥

॥ इति शतदूषण्याम् उपदेशानुपपत्तिवादः चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

॥ अथ तिरोधानानुपपत्तिवादः पञ्चत्रिंशः ॥ ३५ ॥

यन्मायामोहितात्मानो यन्मायामोहितं विदुः । तत्प्रपद्य तदुक्तोऽयं तिरोधिरवधूयते ॥

यदाहुर्ब्रह्मघातिनो ब्रह्मविदो ब्रह्मस्वरूपमविद्यातिरोहितमिति ; तत्र किमिदं तिरोधानम् ? किमिन्द्रियसम्बन्धनिवारणम् ? किमैन्द्रियकज्ञानस्य तद्विषयतानिवर्तनम् ? यद्वा सर्वेषामपि ज्ञानानां तद्विषयताऽपाकरणम् ? अथवा स्वस्य स्वकर्मताव्यपोहः ? स्वप्रकाशभङ्ग एव वा ? विशदस्वरूपस्याप्यविशदस्वरूपत्वापादनं वा ? ब्रह्मप्रकाशसामग्र्यनुप्रविष्टस्वभावनिरासो वा ? अनिरूपणीयस्वरूपमन्यदेव वा किंचिदिति ? नाद्यः, अशक्यत्वात् । तथा हि—सम्बन्धशब्देन किं सामान्यतस्सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्, तद्विशेषो वा ? आद्ये त्विन्द्रियाणां ब्रह्मणश्चारोपणीयत्वारोपणाधिकरणत्वादि-

सम्बन्धोऽपि न स्यात्। तथा च सति तेषामेवासिद्धौ किं तत्सम्बन्धनिवारणापेक्षया? तदसिद्धिरपि नास्माकं दोषायेति चेन्न; अवगति [शेष] क्रमाधीनसिद्धिभङ्गस्य भवद्भिरनभ्युपगमात्; अन्यथा व्यावहारिकप्रत्यक्षतन्मूलानुमानादिव्यवहार-व्यवस्थाऽपि न सिध्येत्। इन्द्रियोत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयश्च प्रकुप्येयुः। द्वितीये तु किं सर्वविशेषनिषेधः, कतिपय-विशेषनिषेधो वाऽभिमतः? पूर्वंतु पूर्वेणैव दत्तोत्तरम्, *निर्विशेषं न सामान्यमिति हि न्यायविदः। उत्तरत्रापि स विशेषः किं ज्ञानोत्पत्त्यनुपयुक्तः संयोगादिमात्रलक्षणः, उत तदानुगुण्यविशेषित इति? अनुपयुक्तत्वपक्षे तिरोधानशब्दानुपपत्तिः, सर्वव्यापिनि ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने सोऽपि सम्बन्धो दुर्निवारश्च। पक्षान्तरे तु तदानुगुण्यं किं सर्वत्रापि निवर्तनीयम्, ब्रह्ममात्रे वा? सर्वत्र चेत्, प्रत्यक्षाद्यनुपपत्तिरेव। ब्रह्ममात्रे चेत्, किमिदं तिरोधानं कदाचिन्निवर्तनीयम्, उतानिव-र्तनीयम्? निवर्तनीयत्वे ब्रह्मण ऐन्द्रियकत्वप्रसङ्गेन * अद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिश्रुतिविरोधः, दृश्यत्वप्रयुक्तमिथ्यात्वजड-त्वादिप्रसङ्गः, शास्त्रस्य च ब्रह्मविषयस्यानुवादरूपता च। अनिवर्तनीयत्वे तु नित्यतिरोधानान्नित्याध्यासः, तस्य तद-धीनत्वाभ्युपगमात्। एवंच सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षवादोऽपि प्रतिक्षिप्तस्स्यात्। तत एव न द्वितीयोऽपि। किंच किमिद-मैन्द्रियकत्वेन सम्प्रतिपन्नं ज्ञानं साधिष्ठानं जगद्गृह्णाति, उत निरधिष्ठानम्? आद्ये त्वारोपितवत् अधिष्ठानस्यापि शुक्ति-रजतादिष्विदमर्थस्येव तत्प्रतीतिविषयत्वाविशेषात् कथमिव तन्निवर्तनीयम्? द्वितीये त्वपसिद्धान्तो निरधिष्ठानभ्रमापातश्च। न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमप्यधिष्ठानं ब्रूषे। अत एव न तृतीयोऽपि; उक्तेन न्यायेन सर्वेषामपि ज्ञानानां तद्विषयत्वात्। अन्यथा कथं ब्रह्मविषयाजडत्वस्वयंप्रकाशत्वसत्यत्वविचारसङ्कथाः प्रवर्तेरन्। नापि चतुर्थः, भवतैव तदनभ्युपगमात्। अन्यथा ब्रह्मण एव साक्षाद्दृश्यत्वप्रसङ्गात्। अतिरोहितदशायां विषयत्वविषयित्वलक्षणस्वभाववैशिष्ट्येन भेदसत्यत्व-प्रसङ्गाच्च। नापि पञ्चमः, स्वप्रकाशशब्देन किं स्वगोचरं प्रकाशान्तरं विवक्षितम्, स्वरूपमेव वा? नाद्यः, दत्तोत्तर-त्वात्। द्वितीये तु स्वप्रकाशभङ्ग इति किं सिद्धस्य प्रकाशस्य विनाशो विवक्षितः, उत सेत्स्यत उत्पत्तिप्रतिबन्धः? पूर्वत्र नश्वरत्वं ब्रह्मणः प्रसज्यते; ततश्च श्रुतिविरोधः, निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गादयश्च पूर्वोक्ताः पार्ष्णिं गृह्णीयुः। उत्तरत्र ब्रह्मानादित्वभङ्गः। एवं च ब्रह्मस्वरूपघातिन्यविद्या स्वयमसती किमाश्रया तिष्ठेत्? तस्यास्तदन्तरेणापि सिद्धौ सत्यत्व-प्रसङ्गः। न च षष्ठः, प्रत्यक्षैकस्वरूपे स्वात्मनि पारोक्ष्यलक्षणावैशद्यापादनायोगात्। अन्यथा स्वात्मभङ्गप्रसङ्गात्। निर्विकारे निर्विशेषे वस्तुनि विषयातिरेकलक्षणवैशद्यस्यापि दुर्निरूपत्वात्। वेदान्तजन्यवृत्तिविशेषविषयत्वमेव वैशद्य-मिति चेन्न; प्रकाश्यातिरेकाभावे धारावाहिवदनुपकारकत्वात्। प्रकाश्यातिरेके सविशेषत्वस्यावर्जनीयत्वात्। नापि सप्तमः, स्वरूपभूतप्रकाशस्यासाध्यत्वेन सामग्रीनैरपेक्ष्यात्; तद्गतस्यातद्गतस्य वा प्रकाशान्तरस्य तद्विषयस्यानभ्युपगमात्। अभ्यु-पगमे वा सधर्मकत्वदृश्यत्वादेर्दुर्निवारत्वात्। तन्मिथ्यात्वे तदर्थसामग्रीनैष्फल्यं स्यात्। भ्रान्तिज्ञानोत्पत्तिसामग्रीवि-च्छेदस्य च दोषत्वाप्रसिद्धेः। प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वमनभ्युपगच्छतां सप्तमस्य पक्षस्य दुर्घटत्वाच्च। अष्टमस्तु कष्टः पक्षो विकल्प्यते। किं तदधिष्ठानभूतं ब्रह्म प्रकाशप्रतिपक्षभूतम्, उत तदनुगुणम्, अथोदासीनमिति। आद्ये पूर्वोक्ता एव दोषाः। द्वितीये असाध्यस्य किं तदानुगुण्येन? साध्यत्वे च प्रागुक्ता दोषाः। प्रकाशानुगुणे च कथं तिरोधानवाचोयुक्तिः? प्रकाशमाने च कथमध्यासः? प्रकाशमान एवाधिष्ठाने सर्वत्राध्यास इति चेत्; तर्हि किं तिरो-धानप्रयासेन? यथावत्प्रकाशमानेऽध्यासायोगादिति चेन्न; निर्विशेषस्य स्वप्रकाशस्याविद्याशतेनाप्ययथास्वरूपप्रकाशत्वा-पादनायोगात्। तद्योगे वा निर्विशेषत्वादिभङ्गप्रसङ्गात्। तृतीयेऽप्यजागलस्तनवदनुपकारकत्वमेव।

ननु भवत्पक्षेऽपि जीवब्रह्मणोस्स्वरूपं स्वयंप्रकाशम्, तदुभयमपि कर्मरूपयाऽविद्यया तन्मूलगुणत्रयमयपापरूपया मायया तिरोहितमिति निर्विवादमेव; अन्यथा संसारात्यन्ताभावप्रसङ्गात्; ततश्च भवतोऽपि समानं चोद्यमिति समदुःखसुखौ भवावेति चेन्न; भवत एव दुःखसम्बन्धः, अस्माकं तु सुखमेवेति पश्यतु भवान्। ब्रह्मणस्तावत् स्वरूपं स्वयंप्रकाशमपि नान्यस्मै प्रकाशते, तद्धर्मेण तु तस्य प्रकाशते। सर्वेषामात्मनां स्वरूपमपि स्वस्मा एव स्वप्रकाशत्वात्, अन्यस्मै तदीयज्ञानान्तरकर्मतयैवावभासते; ततश्च तद्गोचरज्ञानप्रसरोत्पत्तिप्रतिबन्धादिलक्षणं तिरोधानमुपपन्नमेव। स्वस्मै तु नित्यं प्रकाशमानत्वान्नित्यसर्वज्ञत्वाच्च ब्रह्मणो न स्वरूपहानाज्ञत्वादिदोषलेशावकाशः। जीवस्य तु स्वरूपं यद्यपि स्वस्मै स्वयं प्रकाशते, यद्यपि च तत्रैव देवाद्यध्यासः, तथाऽपि न भवत्पक्षवद्दोषः, प्रकाशमानाकारस्याधिष्ठानत्वोपाधिकत्वात्, तदभेदनिबन्धनस्य तत्तद्विशेषधर्माध्यासस्य विनिवारणेन तिरोधानोपपत्तेश्च। देवादिविलक्षणस्वरूपप्रकाशे कथं तेऽध्यास इति चेन्न; वस्तुतो विलक्षणत्वेऽपि विलक्षणवित्त्यभावात्। शुक्तिरजतात्ख्यातावदम्भानवत्। इदमर्थो हि वस्तुतो रजताद्विलक्षणोऽपि न तथा भाति, तद्वैलक्षण्यव्यवस्थापकस्य शुक्तित्वादेरप्रतीतेः। तथेहापि सावयवत्वस्थूलत्वानित्यत्वविकारित्वजडत्वादिधर्मविशिष्टदेहाद्वैधर्म्यरूपनिरवयवत्वाणुत्वनित्यत्वनिर्विकारत्वस्वप्रकाशत्वादीनां स्वरूपप्रकाशे प्रकाशमानत्वविरोधिनस्तिरोधेः स्वरूपमात्रे च प्रकाशमाने युक्त एव। ममाप्येवमस्त्विति चेन्न; भवत्पक्षे न तद्धर्मानवभासनम्। तदभावस्तदप्रकाशस्योपकारक एवेति चेत्; तथा सति नित्यतिरोधानान्नित्याध्यासप्रसङ्गः। न हि नित्यप्रकाशलक्षणा तिरोधाननिवृत्तिः कदाचिदप्युपपद्यते। ब्रह्मण्यसतां तेषां तत्त्वज्ञानोदयदशायां प्रकाशे तत्त्वज्ञानस्यैवातत्त्वज्ञानत्वप्रसङ्गेन पुनरप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। ब्रह्मस्वरूपमेव तथातथा भातीति न दोष इति चेत्; किं तथात्वं स्वरूपम्, उत स्वरूपातिरिक्तम्? पूर्वत्रेदानीमपि तत्प्रकाशो दुर्वारः। उत्तरत्र तु तदानींतनभ्रान्तिदुर्वारेति दुस्तरं व्यसनम्। ततो यदि निर्धर्मकमपि जडत्वेनाभ्युपेतम्, तदा तत्स्वरूपाप्रकाशलक्षणं तिरोधानमपि वक्तुं शक्यते, यद्वा स्वयंप्रकाशमपि सधर्मकत्वेनाभ्युपेतम्, तदा तद्धर्माप्रकाशलक्षणं तिरोधानं सुवचमिति न कथञ्चिदपि निर्विशेषनित्यस्वयंप्रकाशे स्वस्य परस्य वा ज्ञानान्तरगोचरे वस्तुनि तिरोधानवाचोयुक्तिर्घटत इति॥

॥ इति शतदूषण्यां तिरोधानानुपपत्तिवादः पञ्चत्रिंशः ॥ ३५ ॥

॥ अथ आत्माद्वैतभङ्गवादः षट्त्रिंशः ॥ ३६ ॥

नमस्त्रेधा विभक्तानन्तात्मनानन्तधाम्ने। ब्रह्मणे हयवक्त्राय बन्धमोक्षैकहेतवे॥

यदुच्यते तावदात्माद्वैतवादिभिरेक एवात्मा देहाद्युपाधिभेदेन बहुधा प्रतिभाति, तरङ्गचन्द्रवत्, सौभर्यादिवच्च। तथा च प्रयोगाः—विगीतानि शरीराणि मयैवात्मवन्ति, शरीरत्वात्, सम्प्रतिपन्नमच्छरीरवत्; सर्वं जाग्रच्छरीरं मदविद्याकल्पितम्, शरीरत्वात्, कल्पितत्वाद्वा, स्वप्नदृष्टमच्छरीरवत्; सर्वोऽप्यात्मा अहमेव, चेतनत्वात्, अहमिव; सर्वाणि सुखदुःखानि मयैव भुज्यन्ते, सुखदुःखत्वात्, मत्सुखदुःखवत्; विगीतानि शरीराणि देवदत्तात्मना आत्मवन्ति, शरीरत्वात्, सम्प्रतिपन्नदेवदत्तशरीरवत्; एवं सहस्रशोऽनुमानानि विभज्य प्रयोज्यानि। विप्रतिपन्नश्शरीरभेदोऽनेकात्मनिरपेक्षः, शरीरभेदत्वात्, सौभरिशरीरभेदवत्। एवमनुमानान्तराण्यपि करणभेदादिपक्षीकारेण भाव्यानि। एवमन-

भ्युपगमे कल्पनागौरवप्रसङ्ग इति । ननु पण्डितत्वमूर्खत्वसुखित्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदस्सिद्धः, तथा चाक्षपादैस्सूत्रितम् * नानाऽऽत्मानो व्यवस्थात इति । उक्तं च त्वदासन्नैस्साङ्ख्यैरपि—* जन्मजरामरणानां [जननमरणकरणानां] प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ इति । सत्यपि च विरुद्धधर्मे यद्यभेदः, तदा सत्यमिथ्यैक्यादिकमपि स्यादिति शून्याद्वैतमेव स्यादिति चेन्न ; तेषां विरुद्धत्वाभावात् । सहानवस्थानलक्षणो ह्यत्र विरोधोऽभिमतः, स चाधिकरणभेदे सिद्धे, तत्सिद्धिश्च विरुद्धधर्माध्यासात्, इत्यन्योन्याश्रयणात् । न चैवं घटपटादिष्वपि विरोधपरिहारे सर्वभेदविलय इति वाच्यम्, तेषु स्वरूपभेदस्यैव स्फुटतरमुपलभ्यमानत्वात्, अन्तत इष्टप्रसङ्गरूपत्वाच्च । अत एवानुमानानां प्रत्यक्षबाधोऽपि परिहृतः । अत्र परस्परसुखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न ; एकेनानुभूतानामेव क्वचिदप्रतिसन्धानदर्शनात् । न हि जन्मान्तरानुभूतेषु, एकस्मिन्नपि वा जन्मनि चिरकालदृष्टेषु पूर्वदिवसभुक्तव्यञ्जनादिषु वा सर्वेषां पुरुषाणां तत्तत्प्रतिसन्धानमुपलभामहे । संस्कारप्रमोषात्तदपटुत्वाद्वा तत्र प्रतिसन्धानाभावः, ये पुनरप्रमुषितस्फुटतरसंस्कारास्ते जातिस्मरादयो जन्मान्तरानुभूतमेतज्जन्मानुभूतं च प्रतिसन्दधत इति चेन्न ; अत्राप्यविद्यावैचित्र्यादुपाधिभेदप्रतिनियततया वा प्रतिसन्धानाभावः प्राकृतानाम्, तत्त्वविदस्तु प्रह्लादवामदेवादयः प्रतिसन्दधतीति तुल्यम् । यथोक्तम्—* सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ इत्यादि । श्रुतिश्च—* तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्र इति । आदिभरतऋभुनिदाघादिवृत्तान्तेषु च व्यक्तोऽयं पन्थाः ।

किञ्च, परस्परसुखादिप्रतिसन्धानमसदादिष्वपि प्रसज्यमानं नानिष्टम् । यो हि स्वसुखादीन् प्रतिसन्धत्ते स एवान्योऽपीत्यस्मन्मते तत्प्रतिसन्धानमप्येतत्प्रतिसन्धानमेवेति किमत्र प्रसञ्जनीयम् ? नाहं राजादिसुखमनुभवामीति प्रतिसन्धानाभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति चेन्न ; अहं सुखमनुभवामीति राजशरीरे तदुपलम्भात् । अन्यस्यैव उपलम्भ इति चेन्न ; अद्याप्यन्यत्वासिद्धेः । अहमस्मादन्यः, अयं च मत्तोऽन्य इति परस्परान्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति चेन्न ; परस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्गतान्यत्वस्य प्रत्यक्षयितुमशक्यत्वात् । स्वस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि स्वगतान्यत्वस्यापि प्रतियोगिभूतपरप्रतीतिमन्तरेणानुपपत्तेः । परश्च प्रतीयमानोऽन्यतया वा स्यात्, अनन्यतया वा, सामान्यतो वा ? नाद्यः, प्रत्यक्षतस्तदप्रतीतेः । लिङ्गतोऽपि कश्चिदस्तीत्यनुमीयते, न तु मत्तोऽन्य इति । मुखविकासादिना स्वविरुद्धसुखाद्यनुमानेऽन्यत्वमप्यनुमितं भवतीति चेन्न ; तेषां विरुद्धत्वस्य प्रागेव दूषितत्वात् । न द्वितीयः, सर्वेषां स्वप्रतियोगिकव्यतिरेकप्रसङ्गेन शून्यवादावतारात् । अत एव न तृतीयः, प्रतिसन्धानमात्रात् भेदे स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गात् । तथापि कथं प्रतिसन्धानतदभावयोस्सिद्धिरिति चेन्न ; तदभावस्यासिद्धेः । सिद्धावपि देशकालोपाध्यादिभेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा स्वाश्रयैकदेशवर्तिसंयोगादि [गुण] विलयप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम्, ईश्वरघटादिसंयोगस्य व्यापित्वे घटादेरपि विभुत्वप्रसङ्गात् । संयोगादीनां स्वाभावसमानाधिकरणतयैव धर्मिग्राहकेणैव सिद्धेस्तथाऽभ्युपगमः, इह तु न तथेति चेन्न ; अत्रापि प्रागुक्तानुमानैरद्वैतशास्त्रैश्च सुखादीनामपि तत्सिद्धेः । वैशेषिकादिभिस्तथाऽभ्युपगमाच्च । तथाच श्रूयते—*अथातोऽहंकारादेशः इत्यारभ्य, *अहमेवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति । आत्मभेदश्च बहुशो निषिध्यते—* नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयादात्मेत्येवोपासीत, द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिभिः । तथाच स्मृतिः—* तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ यद्यन्योऽस्ति परः

कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम । तदेषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥ आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथाऽऽत्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति । उक्तं च भगवता * सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ इति । एवंविधान्यन्यान्यपि वचनान्यसङ्ख्यातत्वान्न कार्त्स्न्येनोदाहर्तुं शक्यन्ते । न च बद्धमुक्तव्यवस्थाभावप्रसङ्गः, ब्रह्माज्ञानवादे त्वितः पूर्वं मुक्तानामेवाभावात् । एकमेव हि ब्रह्मैकयाऽविद्यया बध्यमानं बहुतया बम्भ्रमीति, तदेव कदाचिन्मोक्ष्यत इति स्थितेः । शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्यादि शास्त्रं कथमिति चेन्न ; कथञ्चित्स्वप्नपुरुषमोक्षवत् तस्यापि मिथ्यात्वात् । जीवाज्ञानवादे तु प्रतिजीवमविद्याभेदाज्जीवानाञ्च बिम्बप्रतिबिम्बस्थानीयत्वात्प्रातिस्विकाविद्यानिवृत्त्या प्रत्येकमोक्षे जीवान्तरस्थित्युपपत्तेः । ब्रह्मणस्तु नित्यमुक्तत्वेन बद्धमुक्तावस्थयोरेवाभावात् । तस्मादविद्यापरिकल्पितोऽयं जीवानां मिथो भेद इति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तं विगीतानि शरीराणि मयैवात्मवन्तीति ; तत्र मयेति किमहमर्थो विवक्षितः? उत तदनुबन्धिनी संवित्? उत तदुभयोत्तीर्णः कश्चित्तयोरपि साक्षी? नाद्यः, एकस्मिन्नपि शरीरे भवद्भिरहमर्थस्यात्मत्वानभ्युपगमेन तद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । पक्षस्य चाप्रसिद्धविशेषणत्वात् । अनात्मनाऽऽत्मवन्तीति प्रतिज्ञाविरोधापत्तेः । स्वसिद्धान्तविरुद्धाहमर्थात्मत्वतदभेदसङ्कथनेनापसिद्धान्तप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, अस्माभिस्तस्याः क्वचिदप्यात्मत्वानभ्युपगमेन साध्यविकलत्वादेव । तथैवाप्रसिद्धविशेषणत्वमपि, सर्वत्र संविन्मात्रस्यास्माभिरात्मत्वप्रतिक्षेपात् । तथैव च विरोधः, अनहमर्थेन संविदा आत्मवन्तीति प्रतिज्ञानात् । नापि तृतीयः, भवदभिमतस्य साक्षिणोऽस्माभिरन्यत्र प्रतिक्षेपात् । अस्मदिष्टेन तु सर्वाणीश्वरेणात्मवन्तीति साधने सिद्धसाधनात् । जीवाधिष्ठितान्यपि हि शरीराणि परमात्मनाऽऽत्मवन्त्येव, तस्य सर्वशरीरत्वात् । तद्द्वारकमिति तु विशेषः । एवमुत्तरेष्वपि प्रयोगेष्वस्मच्छब्दविकल्पेन दूषणमूह्यम् । विशेषतोऽपि ब्रूमः,—यत्तु तदविद्याकल्पितमिति साध्यते, तत्रापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतैव, स्वप्नदृष्टानामपि पदार्थानामीश्वरसृष्टत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । * न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते, स हि कर्ता इतीश्वरकर्तृत्वश्रवणात् । समर्थितं चैतत् * सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यस्मिन्नधिकरणे । मदविद्याकल्पितमित्यस्य साध्यस्य प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादनेन बाधोऽपि द्रष्टव्यः । तेनैव कल्पितत्वादिति हेतोरसिद्धिश्च । यत्तु सर्वोऽप्यात्माऽहमेव, चेतनत्वादिति ; तत्राहमर्थत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनता । स्वतादात्म्यसाधने बध्यमानेन विरुद्धधर्माध्यासेन बाधः । चेतनत्वादिति हेतोस्स्वपक्षेणासिद्धिः । दृष्टान्तस्य साधनविकलता च । चिद्रूपत्वमात्रस्य हेतुत्वे धर्मभूतज्ञानेनानैकान्तः । त्वत्पक्षे वृत्तिज्ञानेनापि । वैशेषिकादिमतेनासिद्धिश्च । आत्मत्वादिति प्रयोगेऽपि चेतनत्वचिद्रूपत्वादिविकल्पेन दूषणमूह्यम् । आत्मत्वजातिमत्त्वादिति विवक्षायां नानात्मवादप्रसङ्गः, व्यक्तिभेदनान्तरीयकत्वाज्जातेः । यत्तु सर्वाणि सुखदुःखानि मयैव भुज्यन्त इति ; तत्र स्वहृदयविसंवादस्तावत् ; यदि च सर्वाणि दुःखानि स्वेनैव भुज्यन्ते, तर्हि कथं परहिंसादिप्रवृत्तिः । न हि स्वसुखोच्छेदाय स्वदुःखोत्पादनाय वा प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । अद्वैतदर्शिनां न तथा प्रवर्तनमिति चेन्न ; सर्वतत्त्वोपदेशिना भगवता वासुदेवेनापि स्वयमेव वा धनञ्जयादिमुखेन वा परपीडादर्शनात् । नित्यमुक्तत्वेनास्पृष्टसुखदुःखस्यात्मनस्तद्भोक्तृत्वासंभवादपसिद्धान्तश्च । अत एव दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । अथ परमतेन भोक्तृ-

त्वमन्वारुह्योच्येत, तदाऽपि तन्मतेनाहमर्थस्यैवात्मत्वात्तदद्वैतसाधने भवतः कथमात्माद्वैतसिद्धिः? असमच्छब्दानुबन्धेन यान्यन्यान्यैक्यसाधने । प्रयुक्तान्यनुमानानि तेषामेषा निराक्रिया ॥

यत्पुनरस्मच्छब्दानुबन्धमुत्सृज्य विगीतानि शरीराणि देवदत्तात्मनाऽऽत्मवन्तीति प्रयुक्तम्, तत्राप्यहमर्थत्व-संविन्मात्रत्वाद्यात्मशब्दार्थविकल्पेन प्रागुक्तदोषो दुस्तर एव । यच्च प्रतिपन्नश्शरीरभेदोऽनेकात्मनिरपेक्ष इति; तत्रैकात्मा-धिष्ठितत्वविवक्षायामीश्वराधिष्ठानेन सिद्धसाधनता । भिन्नात्माधिष्ठानराहित्यविवक्षायां निषेध्यसिद्धौ तथैव तत्सिद्धेर्बाधः । तदसिद्धौ किं निषेध्यम्? क्वचित्प्रमितस्यैव निषेध्यत्वमिति स्थितमन्यत्र । एवमन्येष्वप्यात्मैक्यसाधनेषु दूषणमूह्यम् । यः पुनर्विपक्षे दण्डवत्प्रदर्शितः कल्पनागौरवप्रसङ्ग इति; स तदा स्यात्, यदि नोपलभ्येत न श्रूयेत वा भेदः । वक्ष्यते तदुभयम् । प्रतिप्रयोगाश्च—चैत्रात्मा मैत्रात्मनो भिन्नः; कदाचिदपि मैत्रानुभवजनितस्मृतिरहितत्वात्, घटवत्; व्यतिरेकेण वा, यो मैत्रान्न भिद्यते स तदनुभवजनितस्मृतिमान्, यथा मैत्रात्मैव, इत्यादयः । न चात्र हेत्वसिद्धिः, स्वात्मप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यथाऽऽचार्यानुभूतमखिलं च स्मरन् किमर्थं शृणोषि? पराभिप्रेतं च जानन् किमर्थं विक-ल्पयसि? मयि च त्वदभिप्रेताभिज्ञे किमर्थमुत्तरं ददासि? परोक्तं च त्वदुक्तमभिमन्यमानः किमर्थं दूषयसि? निर्विशे-षणतया पूर्वेषां प्राबल्यमिति चेन्न; विशिष्टस्याप्युपलम्भानुरोधिनो बलीयस्त्वात् । अन्यथा मेयत्वाभिधेयत्वादीनामाभास-हेतूनां निर्विशेषणतामात्रेण बलीयस्त्वे सविशेषणानां हेतूनामुपप्लवः । तेन पूर्वेषामपि बाधो निर्विशेषणानामपि जायते ।

यत्तु पण्डितत्वमूर्खत्वादीनां विरुद्धत्वं नास्ति, अधिकरणभेदे सिद्धे सहानवस्थानलक्षणविरुद्धत्वम्, ततश्च स इत्यन्योन्याश्रयणादिति । तत्किं क्वचिद्विरोधमभ्युपगम्य सोऽत्र नास्तीत्युच्यते? उत क्वचिदपि विरोधाभावमभिमत्य? नाद्यः, अविशेषात् । न हि सितासितादिभेदात् ज्ञानाज्ञानादिभेदस्य वैषम्यं पश्यामः । अधिकरणस्वरूपभेदस्य स्फुटो-पलम्भाद्वैषम्यं सिद्धमिति चेन्न; असिद्धेः । न हि वैषम्यानुपलम्भेऽपि वस्तूनां भेदस्सिध्यति, तस्यैव तत्त्वात् । अन्यथा वैधर्म्याग्रहेऽपि स्वरूपोपलम्भमात्रेण भेदसिद्धौ संशयविपर्ययोच्छेदप्रसङ्गात् । अथ पुनर्वैधर्म्योपलम्भवेलायां स्वरूपभेदो-ऽप्यन्यः प्रतीयत इत्यभिमन्यसे, तर्ह्यत्रापि तथाऽनुमन्यस्व । नापि द्वितीयः, अविवादप्रसङ्गात् । नहि स्वसिद्धान्ताविरो-धिनि परमते विवादसम्भवः । अन्यथा स्वसिद्धान्तवादिभिरपि विवादप्रसङ्गात् । अनैकान्तवादस्य च साम्राज्यापातात् । किंच—स्थिरीकृतो विरोधस्स्याद्विरोधं प्रतिरुन्धता । विरोधाप्रतिरोधे हि विरोधो निरुपद्रवः ॥ विरोधोद्धाटनं मुक्त्वा किंनु दूषणमुच्यते । सर्वत्रैवाविरोधे तु भवेत्सर्वविरोधिता ॥ यत्तु प्रलपितम्, घटपटादिष्वपि विरोधपरिहाराद्भेदविलय इत्यत्र इष्टप्रसङ्गत्वमिति; तत्स्वसिद्धान्तोच्छेदायोक्तम्, सर्वाद्वैते सत्यमिथ्यार्थविभागभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वमिथ्यात्वस्य च भवद्भिरनभ्युपगमात् । विरोधमुत्सृज्य सत्यमिथ्याविभागस्य दुरुपपादत्वाच्च । एवञ्च विरोधसिद्धावनुमानादिसिद्धपरप्रति-योगिकभेदस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षबाधोऽपि सिद्धः । अत एव परस्परप्रतिसन्धानप्रसङ्गोऽपि निरुपद्रवः । पटुप्रत्य-याभ्यासादराहितातिशयतादात्त्विकसंस्कारवशेन प्रतिसन्धानप्रसङ्गे सति न जन्मान्तराद्युदाहरणावकाशः । यत्तु तत्रोक्तम्, अविद्यावैचित्र्यादुपाधिभेदप्रतिनियततया वा प्रतिसन्धानाभाव इति; तदपि न, अविद्यास्वरूपतत्प्रमाणादेरन्यत्र प्रतिक्षेपात् । अन्यथा चिदचिद्विभागस्यापि तद्वैचित्र्यनिबन्धनतया तदैक्यस्यापि प्रसङ्गात् । उपाधिभेदस्तु न प्रतिसन्धानप्रतिबन्धकः, सौभर्युपाधिभेदवत्; अन्यथा जातिस्मरत्वमपि कस्यचिन्न स्यात् । अन्तःकरणैक्यात्तदुपपत्तिरिति चेन्न; केषांचित्कल्पा-

न्तरानु[illegible]दर्शनात् । अन्तःकरणभेदात्सुखादिव्यवस्थायां बाह्यकरणभेदादपि व्यवस्था किं न स्यात्? नच तथाऽस्ति ; दृष्टमेव स्पृशामीति प्रतिसन्धानात् । एवं पाणिपादाद्यवयवभेदादपि प्रसङ्गो दर्शयितव्यः ।

यत्तु तत्त्वविदः [illegible] प्रतिसन्दधत इत्युक्तम् ; तदपि मन्दम्, तेषां सर्वान्तरात्मभूतपरमात्मपर्यन्तस्वात्मानुसन्धानेन तथातथा व्यपदेशात् । अत एव हि * सर्वगत्वादनन्तस्येत्युक्तम् । तदभिप्रायेण च श्रुतिः * तद्धैतत्पश्यन्नृषिरिति । तदेतद्ब्रह्मान्तर्यामिकत्वं पश्यन्नित्यर्थः । एवमेव हि * सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः इत्यादिकमपि । एतेनैवादिभरताद्यनुसन्धानप्रकारोऽपि निर्व्यूढः । अन्यथा तत्त्वविदां सर्वात्मगतसुखदुःखानुसन्धाने त्वेकदर्वीकरभयपलायितस्यानन्तसर्पमध्यनिपातन्यायेन तत्त्वदर्शित्वं विपरीतफलं स्यात् । न च तेषां सर्वकर्मक्षयात् भोगो नास्तीति वाच्यम् ; स्वगतसुखदुःखानुसन्धानस्यैव भोगत्वेन तदनङ्गीकारव्याघातात् । यत्तु सुखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गे परप्रतिसन्धानमपि स्वप्रतिसन्धानमेवेति किमत्र प्रसञ्जनीयमित्युक्तम् ; तदपि विरोधोपपादनेनैव परिहृतम् । यत्तु परस्परान्यत्वोपलम्भे जल्पितम्, परस्याप्रत्यक्षत्वे [illegible] न प्रत्यक्षयितुं शक्यमिति ; तस्य किं प्रत्यक्षनिर्बन्धेन, अनुमानतोऽपि तत्सिद्ध्युपपत्तेः । स्वात्मनि तदन्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वे स्वप्रतियोगिकतद्गतान्यत्वस्यानुमातुं शक्यत्वात् । यो यद्गतान्यत्वप्रतियोगी स ततोऽन्यः, यथा [illegible] इति [illegible] । यत्तत्रोत्तरम्परः प्रतीयमानोऽन्यतया वा, अनन्यतया वा, सामान्यतो वेति ; तत्रान्यतयैवेति ब्रूमः । यद्यपि तत्र न प्रत्यक्षम्, तथाऽपि मुखविकासाद्यनुमितेन हर्षादिना स्वस्मिन्ननुपलभ्यमानत्वेन स्वस्मादन्यतयैवानुमातुं शक्यते । दर्शितं च सुखदुःखतदभावादीनां यथोपलम्भं विरुद्धत्वम् । अत एव सामान्यतः प्रथन[illegible]रं विरुद्धधर्मोपलम्भेनापि भेदानुमितिस्सिद्धा । एतेन प्रतिसन्धानतदभावयोः कथं [illegible]चनमपि प्रत्युक्तम् । तदभावसिद्धावपि उपाधिभेदेन तदुपपत्तिस्तु प्रागेव दूषिता । यत्तु प्रतिसन्धानतदभावविरोधशमनाय प्रदेशवर्तिसंयोगादिकमुदाहृतम् ; तद्विवक्षितमजानतैवोक्तम् । नहि वयं प्रतिसन्धानस्वरूपस्य सर्वत्र वृत्तिं प्रसञ्जयामः, आत्मवैभववादिनो हि प्रदेशवर्तिन एव ज्ञानादिगुणान् वदन्ति । यत्र क्वचित्प्रदेशेऽनुभवोत्पत्तावपि तदन्येनापि प्रदेशेन प्रतिसन्धानादिकमवर्जनीयमेव । अन्यथा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टं सव्यहस्तेन स्पृशामीति प्रतिसन्धानं न स्यात् । सौभरिप्रतिसन्धानमपि दूरमपास्येत ; तत्रापि प्रादेशिकप्रतिसन्धानोत्पत्त्या प्रतिसन्धानाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । [illegible] संयोगादिनिदर्शनम् । श्रुतयस्तु * अहमेवेदं सर्वम्, * आत्मैवेदं सर्वमित्यादिकाः प्रह्लादादिवाक्योक्तन्यायेन निर्व्यूढाः । * नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिभेदनिषेधास्तु समस्तचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मण्येकस्मिन् ज्ञाते विशिष्टबहिर्भूतप्रतिक्षेपपराः, यथा शरीरजातिगुणवसनभूषणादिपरिगणिते कस्मिंश्चित्पुरुषेऽवस्थिते तत्रैक एव तिष्ठति नान्यः कश्चिदिति व्यपदिशन्ति, तद्वदत्रापि । एवमनभ्युपगमे अहंत्वमादिलोकोपलम्भविरोधः । शास्त्रप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षप्राबल्यं स्थितमन्यत्र । तथा *नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनामित्यादिभेद[illegible]श्च । विषयभेदाद्विरोधे शाम्यत्यन्यतरबाधोऽनुपपन्न इति सगुणनिर्गुणश्रुतिचिन्तने सुस्पष्टम् । मीमांसाशास्त्रसन्दर्भः सर्वो विषयभेदतः । श्रुतीनामविरोधाय जायते न तु बाधनात् ॥

एतेन स्मृतिष्वपि भारोऽवरोपितः । तत्रापि [illegible] प्रागुक्तन्यायावतारः । जीवानां परस्परभेदनिषेधप्रकरणे तु ज्ञानरूपतयाऽत्यन्तसमस्वरूपाणां कर्मकृतदेहोपाधिकदेवत्वादिभेदस्य [illegible] तात्पर्यम् । तथा चोच्यते * देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः, * पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः,

इत्यादिना । * यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपीत्यत्रान्यशब्देनान्यादृशत्वमेवोच्यते, अन्यथा परशब्दपौनरुक्त्यात् । एवं सत्यात्मनां परस्परसाम्यप्रतिपादकवाक्यान्तरानुगुण्यमपि सिध्यति । अत एव भगवद्वचनमपि निर्व्यूढम्, * सर्वत्र समदर्शिन इति तत्रैवोक्तेश्च । घटाकाशतरङ्गचन्द्राद्युदाहरणवाक्यस्य जीवविषयत्वेऽयमेव न्यायः । तत्तु यदा परमात्मविषयम्, तदा तद्गतदोषैरस्पृष्टत्वमात्रे तदुभयदृष्टान्ततात्पर्यमिति * वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्चेति सूत्रेणैव समर्थितम् । एवमनभ्युपगमे बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्गश्च । यत्तत्रोक्तम्—ब्रह्माज्ञानवादे तावत्पूर्वं मुक्ता एव न सन्ति, शुकादिमोक्षोऽपि स्वप्नदृष्टपुरुषमोक्षवन्मिथ्येति ; तत्र तावदद्वैतविद्योपदेशिनां त्वदाचार्याणामपि मोक्षस्य मिथ्यात्वे स्वयं कथं मोक्षमन्विच्छसि ? कथं वा शिष्यांश्च प्रेरयसि ? आमोक्षाज्जीवच्छरीरं किमित्यपरिज्ञानादिति चेन्न ; सर्वशरीराणामेकात्माधिष्ठितत्वे मिथ्यात्वे चाविशिष्टे तत्तदधिष्ठाने च प्रतिभासमात्रसिद्धेर्द्रष्टृदृश्यशरीरविशेषासिद्धेः । ततश्च पश्चात्तनोऽपि मोक्षो मिथ्याभूत इति कथमद्यतनाद्विशेषः ? तस्मान्न कदाचिदपि मोक्ष इति वा न कदाचिदपि बन्ध इति वा स्यात् । इष्टमेवैतदुभयमपीति चेन्न ; पूर्वत्र नित्यबन्धप्रसङ्गेन निवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत्तरत्र निवर्त्याभावाच्च बन्धनिवर्तनोपायोपदेशादिपरशास्त्रनैरर्थक्यादिप्रसङ्गात् । जीवाज्ञानवादे तु ब्रह्मणो बन्धानभ्युपगमात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य च मिथ्यात्वात् केवलं बाधिताबाधितव्यवस्थेत्येव स्यात्, नतु बद्धमुक्तव्यवस्था । अथ ब्रह्मप्रतिबिम्बस्थानीयानामपि जीवानां ब्रह्मत्वम्, तदा ब्रह्माज्ञानवादप्रसङ्गे प्रतिपादित एव दोष इति ।

एवं भास्करादिपक्षेऽपि परस्परं जीवानाम्, ईश्वरेण चाभेदस्य स्वाभाविकत्वात्, उपाधिभेदस्य चाकिञ्चित्करत्वस्थापनात्, सर्वसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गे बद्धमुक्तजीवेश्वरव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गो दुर्वारः । यत्तु भेदवादेऽप्यतीतकल्पानन्त्यात्प्रतिकल्पमेकमुक्तावपि सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् कथं बद्धमुक्तव्यवस्थेत्याहुः ; तदपि मुग्धभाषितम्, अनन्तघटध्वंसेऽपि घटान्तरस्थितिवदनन्तकल्पानां ध्वंसेऽपि कल्पान्तरवदनन्तपार्थिवपृथक्कारेऽपि द्रव्यान्तरानन्त्यवद्यथोपलम्भमानन्त्यातिशयाद्व्यवस्थोपपत्तेः । एकस्य वाऽऽत्मनः कथमितः पूर्वमपवर्गाभावः ? हेत्वनागमनादिति चेत्, एवमनेकेष्वपीति भावय ; तथा अनन्ता एव जीवा इत्यपि यथाप्रमाणमनुसन्धत्स्व । नन्वेवमपि कश्चिन्नित्यं मुक्तः कश्चित्तु बध्यते मुच्यते चेति व्यवस्था न सिध्यति, आत्मनां स्वतस्समत्वादीश्वरस्य साधारण्यादिति चेत् ; हन्तैवमास्तिकपदवीमनुप्रविष्टोऽसि । ततश्च किं जीवेश्वरभेदमनभ्युपगम्य पृच्छसि, उत तदभ्युपगमेन ? न प्रथमः, श्रुतिविरोधादभेदवादिनाऽपि सर्वज्ञत्वादिवैषम्याङ्गीकाराच्च । नापि द्वितीयः, आत्मत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरो नित्यमुक्त इतिवदपहास्यत्वात् । संसारहेत्वत्यन्ताभाववत्तया धर्मिग्राहकेण तत्सिद्धेरिति चेत् ; हन्तानीश्वरेष्वपि केषुचित्तथा धर्मिग्राहकसद्भावे किं कुर्मः ? अनीश्वरत्वादेव संसारयोग्यत्वमस्तीति चेत् ; तत्सत्यम्, सा स्वरूपयोग्यता, न तु सहकारियोग्यता । स्वरूपयोग्यत्वं सहकारियोग्यत्वव्याप्तमिति चेन्न ; निस्तुषबीजादिष्वङ्कुरादिसहकारिसन्निपातादर्शनात् । तथाऽप्यविरुद्धयोरसंसर्गः प्रणाशाभावे कालविप्रकर्षव्याप्त इति चेन्न ; मुक्तानामुत्तरकालबन्धाभाववदुपपत्तेः । हेतूनामत्यन्तोच्छेदात् न पुनस्सहकार्यागमोऽपुनरावृत्तिश्रुतेरिति चेन्न ; तुल्यत्वात् । अत्यन्ताभावादिति हि विशेषः, स तु विरुद्ध इति चेन्न ; धर्मिग्राहकतस्तत्सिद्धौ विरोधासिद्धेः । ततश्च तद्विपरीतानुमानाद्युत्थानमपि प्रतिरुद्धम् । धर्मिग्राहकमेव न पश्यामीति चेत् ; तर्हि निर्विषयं चोद्यमिति तूष्णीं भव, अधीष्व वा तत्त्वमाचार्येभ्य इति । तदेतत्सर्वमादिभरतवाक्यव्याख्यानव्याजेन भाष्यकारैस्सूचितमिति द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति शतदूषण्याम् आत्माद्वैतभङ्गवादः षट्त्रिंशः ॥ ३६ ॥

॥ अथ जीवेश्वरैक्यभङ्गवादः सप्तत्रिंशः ॥ ३७ ॥

आत्मतत्त्वविदां पुंसां यद्वास्यं लास्यकारणम् । तद्वन्दे परमानन्दमिन्दिरामन्दिरं महः ॥

यत्पुनर्महासाहसिका दृढतरनिरूढदेहात्ममोहमन्दधियः प्रत्यक्षादिविरोधमपि तिरस्कृत्य स्वात्मानमेवेश्वरमभिमन्यन्ते, तदपि भेदसामान्यस्य आत्मनानात्वस्य च समर्थनात् *एको बहूनामित्याद्युक्तैकानेकतादात्म्यायोगाच्च निरस्तप्रायमेव । विशेषतोऽपि पश्यामः । जीवस्येश्वरत्वं किं प्रत्यक्षबलादभ्युपगम्यते ? उतोपपत्तिसामर्थ्यात् ? यद्वा शास्त्रवैभवात् ? अन्यतः कुतश्चिन्न सम्भवत्येव । नाद्यः, अनीश्वरतयैव स्वात्मन उपलम्भात् । अप्रतीतेश्वरस्य कथं तत्प्रतियोगिकानीश्वरत्वनिरूपणमिति चेन्न ; श्रुत्यादिभिः प्रमितेश्वरतत्त्वानां तत्प्रतियोगिकभेदनिरूपणोपपत्तेः, स्वात्मनि अप्रत्यक्षमेर्वादिभेदोपलम्भवत्, यदीश्वरः स्वात्मा प्रत्यक्षमेव तथोपलभ्येतेत्यप्रतीतेश्वराणामपि स्वगतेच्छाविघातदुःखादिदर्शनात्तावत एवानीश्वरत्वोपलम्भरूपत्वात् । अनीश्वरोऽहमित्युपलम्भो नास्तीति चेन्न ; अशक्येष्वनीश्वरोऽहमित्येवोपलम्भात् । सामर्थ्याभावलक्षणधर्मविषयोऽयमनीश्वरशब्द इति चेन्न ; ईश्वरप्रतीतावपि तस्यैव धर्मस्य ईश्वरव्यतिरेकात्मनोल्लिख्यमानत्वात् । माभूद्वा स्वात्मन्यनीश्वरशब्दः, ईश्वरव्यतिरेकरूपधर्माणां स्वरूपतस्तावत् प्रतीतिरपरिहार्या । कार्यविशेषेषु ईश्वरोऽहमित्यभिमन्यन्त एव सर्वे पुरुषाः । कर्मण्यैश्वर्यबोधोऽधिकार इत्युच्यत' इति चेन्न ; क्षेत्रज्ञानामपि तावन्मात्रेश्वरत्वप्रतिपादनेऽस्माकमिष्टापातात् । एतावानेवेश्वरशब्दार्थो लोके व्युत्पत्तिसिद्ध इति चेन्न ; ईश्वरत्वस्यात्यन्तनिम्नोन्नततारतम्यवत्तयोपलम्भात् । ततः किमिति चेत् ; इयदेवेश्वरत्वमिति परिच्छेदासिद्धिः । तथापि लोकसिद्धोत्कर्षकाष्ठामात्रे पर्यवसानमस्त्विति चेन्न ; लोकायतवादप्रसङ्गात्, सर्वव्यक्तिसाधारणाकारस्यैव वाक्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन लोके प्रसिद्धेः । साधारणाकारेऽपीश्वरशब्देन प्रतिपिपादयिषिते तद्विरुद्धदुःखादिधर्मवत्तामात्रस्य प्रतिक्षेपायोगात् । सर्वविषयमीश्वरत्वमनुपलब्धमिति चेत् ; सत्यम्, तत एव हि शास्त्रावतारः । अनुपलम्भादेव बाधे शास्त्रमपि तत्प्रतिपादनासमर्थमिति चेन्न ; अनुपलम्भमात्रेण बाधेऽतिप्रसङ्गात्, योग्यानुपलम्भस्यासिद्धेः, सिध्यतश्च तस्य स्वस्मिन्नीश्वरत्वमात्रप्रतिक्षेपसामर्थ्यात् । ततश्च नाहमीश्वर इत्यनुपलम्भात् सिध्यति, न पुनरीश्वरो नास्तीति । तदेवं कर्मवश्यानां प्रतिहतिभूयिष्ठसङ्कल्पानामाध्यात्मिकादिदुःखसन्ततिसन्तप्तानां स्वदुःखमूलोन्मूलनाय लौकिकमलौकिकं वा हेतुमन्विच्छतामस्मदादीनामनीश्वरत्वे प्रत्येकं प्रत्यक्षतः परस्परमनुमानतश्च सिद्धे न काचिदप्युपपत्तिर्जीवेश्वरत्वं साधयितुमीष्टे ।

एतेन द्वितीयोऽपि विकल्पो निरस्तः, स्वशरीरवत्परशरीरेऽपि जीवानामीश्वरव्यतिरेकस्य दुःखादिसम्भेदसिद्धत्वात् । तस्य च तेषां प्रत्यक्षत्वात् । तथा च सति जीवः ईश्वराद्भिन्नः चेतनत्वादित्यादौ बाधप्रतिज्ञाविरोधादयो द्रष्टव्याः । अथ विरुद्धधर्ममिथ्यात्वेन जीवेश्वरयोः स्वरूपैक्यमविरुद्धमित्युच्यते, तथापि जीवेश्वरयोः कार्यकारणोपाधिरूपेणाध्यस्तत्वाभ्युपगमात् रज्ज्वारोपितसर्पभूदलनादेर्ब्रह्माध्यस्ततेजस्तिमिरादिविरुद्धवर्गस्य च तादात्म्यविरोधो न स्यात् । न चैतद्युक्तमभ्युपेतुम्, व्यावहारिकत्वेऽपि यथालोकं व्यवस्थाप्यत्वात् । आरोपितोभयबाधदशायामप्यधिष्ठानमात्रपरिशेष एव, न पुनरारोपितयोस्तादात्म्यम्, नाप्यधिष्ठानारोपितयोः ; अन्यथा सर्वशून्यत्वे सर्वसत्यत्वे वा पर्यवसानात् । तैमिरिकस्य चन्द्रे चन्द्रान्तरवत् स्वस्मिन्नेव स्वाध्यासादविरोध इति चेन्न ; उपरिदेशस्य तत्र चन्द्रान्तराध्यासाधिष्ठानत्वं चन्द्रस्य वा द्वित्वाध्यासाधिष्ठानत्वमिति न क्वचिदपि स्वस्मिन्नेव स्वाध्यासः । स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वाद्युक्तेरपि निराधारत्वादिमात्रे तात्पर्यम् ।

तथाऽपि चन्द्रद्वित्ववत्स्वरूपभेदाध्यासः, तन्निवृत्तौ स्वरूपैक्यमविरुद्धमिति चेत्; हन्तैवमचेतनवर्गेऽपि किं न कल्प्यते? तन्मिथ्यात्वप्रतिपादनबलादिति चेन्न; * नेह नानास्तीत्यादिना ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपसमस्तनिषेधाभ्युपगमात्, * यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति वाक्यशेषेण त्वदनभिमतस्यापि सर्वस्वरूपैक्यस्य स्वरसप्रतीतेः। प्रत्यक्षादिसिद्धविरोधानुसारेण तत्र तादात्म्यं परित्यजाम इति चेत्; तर्हि सैव दृष्टिर्जीवेश्वरयोरपि किं न निक्षिप्यते? अन्यथा कालात्ययापदेशस्य विरोधस्य च निर्मूलत्वे प्रतिवाद्यपि यत्किमपि जल्पन्न निगृह्येत।

नापि तृतीयः। शास्त्रमपि हि सहस्रशो जीवेश्वरयोर्भेदमेव कण्ठोक्त्या क्वचित्प्रतिपादयति, क्वचिद्विरोधिधर्मम्, क्वचित्तु भेदाक्षेपकं सम्बन्धविशेषम्। यथा—* क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः। * जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्, * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा * द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति * तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः, * अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः, * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः * अन्यश्च राजन् स परस्तथान्यः पञ्चविंशकः, इत्यादिभिर्जीवपरयोर्भेदः स्वशब्देनोच्यते। तथा * यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * स कारणं करणाधिपाधिपः * तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्। पतिं पतीनां परमम् * दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः, * आत्मदास्यं हरेस्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर इत्यादिभिर्विरोधिनो धर्माः। * एष त आत्माऽन्तर्हृदये, * एवमयमन्तरात्मन्, * पुरुषो मनोमयः * य आत्मनि तिष्ठन्....यस्यात्मा शरीरमित्यादिभिः, * पतिं पतीनामित्यादिभिश्च पूर्वोक्तैर्भेदाक्षेपकः सम्बन्धः। मुक्तिदशायामपि विशेषतो भेदः श्रूयते—* सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चिता, * तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इदं ज्ञान[मु]पाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः इत्यादिभिः। एवंच प्रत्यक्षाद्यविरुद्धतत्त्वस्थितौ श्रुतिशतसिद्धायां सर्वत्र जीवेश्वरसामानाधिकरण्यमैक्यनिर्देशश्च स्वस्वामिभावसंबन्धादिभिरुपचारतोऽपि निर्वोढव्यम्। तथाच श्रुतिशैली * सराष्ट्रं नाभवत् स राष्ट्रमभवत् स इदं भविष्यतीत्यादि। श्रुतवेदान्तस्य तु शब्दशक्तिनिष्कर्षे सत्यपर्यवसानात् विशिष्टैक्यादिविवक्षया च तयोरुपपत्तिः। एवमनभ्युपगमे चेतनवदचेतनेऽप्यैक्यव्यपदेशबाहुल्यात् अचेतनतादात्म्यमपीश्वरस्य दुर्वारम्, विरुद्धधर्माध्यासादेरनादरमात्रेण वाङ्मात्रेणवा परिहर्तुमशक्यत्वात्। चेतनस्यापरमार्थत्वाद्बाधार्थं तत्र सामानाधिकरण्यमिति चेन्न; जीवेऽपि प्रसङ्गात्। उपास्तिप्राप्तिदशयोरप्यैक्यव्यपदेशाज्जीवैक्यं परमार्थभूतमिति चेन्न; आरोपेणाप्युपासनस्य सगुणब्रह्मोपासनादिषु भवद्भिरेव स्वीकारात्। नचाहंब्रह्मोपासनमात्राज्जीवेश्वरैक्यसिद्धिः, भवत्पक्षेऽहमर्थभूतान्तःकरणेन ब्रह्मण ऐक्यप्रसङ्गात्। केवलाहमर्थोपासनदशायां तदीश्वरत्वप्रसङ्गस्याभावात्। ईश्वरदृष्टिविधौ तु जीवेश्वरभेदस्यैव पारमार्थिकत्वम्। यथाऽऽत्मनि गरुडदृष्टौ गरुडात्मनोर्भेदस्य। अन्यथा दृष्टिविधेः सत्योपासनविधेश्च वैषम्यासिद्धिप्रसङ्गात्। वामदेवेन्द्रादिवदहमर्थविशिष्टतदन्तर्यामिनिर्देशेऽपि विशेषणविशेष्यभावादिना भेदस्सिद्धः। एवमेव परमात्मशरीरत्वविशेषितप्रत्यगात्मोपासनेऽपि।

तदेवमचेतनेऽपि चेतनभ्रमवदनीश्वरेष्वपि जीवेष्वीश्वरभ्रमं परित्यज्य तद्वशीकरणहेतुभिस्तत्पारतन्त्र्यानुसन्धानादिभिरात्मानं बन्धान्मोचय, न पुनस्समस्तनिग्रहानुग्रहक्षमसत्यसङ्कल्पेश्वरतादात्म्यमोहमहापराधेन सर्वनिग्रहपात्रमात्मानमन्धे तमसि पातय। प्राप्तावैक्यव्यपदेशोऽपि भवत्पक्षे प्रपञ्चैक्यव्यपदेशवद्बाधेनापि किं नोपपद्यते? आत्मबाधे कथं-

मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमिति चेत्; धिङ्मूर्ख, अहमर्थबाधे मोक्षस्य पुरुषार्थतां वदन् किमीदृशोक्तौ जिह्रेषि? तत्त्वावेदक-वाक्यप्रतिपन्नं जीवैक्यमिति चेत्; अचिदैक्यमपि हि तेनैव प्रतीयते। अन्यथा तत्र बाधार्थसामानाधिकरण्यस्वीकारोऽपि दुश्शकः, आ[illegible] समन्वयोपपत्तेरौपचारिकोक्तेरपर्यनुयोज्यत्वात्। नदीसमुद्रघटाकाशमहाकाशादिदृष्टान्तेन मुक्तौ भेदनिवृत्तिवचनं च साम्यसहश्रुत्याद्यनुरोधेन कर्मोपाधिकनामरूपादिवैधर्म्यरूपभेदतन्निवृत्तिभ्यामपि चरितार्थम्। जीवेश्वरैक्यश्रुतीनां च निर्वाहक्रमम् * अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः इत्यसूत्रयत्। आह च मोक्षधर्मे * अन्यश्च राजन् स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः। तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः॥ इति। इममेवार्थमभिप्रेत्य * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेत्यहंग्रहोपासनमपि सूत्रितम्। नच भेदविषयस्फुटानेकश्रुतिबाधो न्याय्यः। एकवाक्यप्रतिपाद्ये च कचिच्चि-दचितोरीश्वरतादात्म्ये वैरूप्यकल्पनप्रयासश्च ते निरर्थकः। भिन्नवाक्यप्रतिपन्नेऽपि सम्भवदैकरूप्यमपरित्याज्यम्। अस्म-त्पक्षे तु भेदश्रुतिघटकश्रुतिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धं सर्वत्र विभूतितद्वद्भावेनैकरूपमेव चिदचितोरीश्वरसामानाधिकरण्यम्।

ननु भवतोऽपि कचिद्वैरूप्यमङ्गीकार्यम्, * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिना मुक्तस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्ये विभूतितद्वद्भावविवक्षानुपपत्तेः। प्राप्याकारो हि तत्र निर्दिश्यते। न च विभूतिभावः प्राप्यः, तस्य नित्यसिद्धत्वाभ्युप-गमात्। तदाविर्भावविवक्षायां तस्य तत्राशाब्दत्वात्। यदि चेश्वरविभूतित्वं मुक्तस्याङ्गीक्रियते, तदा मुक्तस्य तत्पार-तन्त्र्यशेषत्वे अपि स्याताम्। नचायमिष्टप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्वरूपाविर्भावलक्षणस्य मोक्षस्यापि संसारवद्दुःखात्मकत्व-प्रसङ्गात्; चेतननिष्ठयोश्शेषत्वपारतन्त्र्ययोः दुःखानुषङ्गव्याप्तेः। तथाच स्मरन्ति * सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखमिति। निषेधन्ति च पारतन्त्र्यम् * सेवा श्ववृत्तिर्व्याख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेदिति। श्रुतिश्च मुक्तस्य स्वातन्त्र्य-मेव दर्शयति * स स्वराड्भवतीति। सूत्रं च मुक्तविषयम्, *अत एव चानन्याधिपतिरिति। * सङ्कल्पादेवास्य पितर-स्समुत्तिष्ठन्ते, * सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः, * सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, * कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्नित्येव-मादयश्च मुक्तस्य पारतन्त्र्यगन्धं प्रतिरुन्धते। * सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेरिति च मुक्तस्य विचित्रसृष्टौ हेत्वन्तरनैरपेक्ष्यम-सूत्रयत्। नच * जगद्व्यापारवर्जमिति [illegible] सूत्रकारसम्मतमिति वाच्यम्, प्रतिसर्गदशाया-मीश्वरस्येव स्वतन्त्रस्याप्यनिच्छतो जगद्व्यापारनिवृत्त्युपपत्तेः। अस्तु वा जगद्व्यापारोचितस्वातन्त्र्यविरहः, तथाऽपि स्व-प्रवृत्त्यादिषु न पराधीनत्वसिद्धिः। अल्पशक्तिरधिकशक्त्यपेक्षया परतन्त्र एवेति चेन्न; भिन्नविषयत्वे तत्प्रसङ्गाभावात्। एकविषयत्वेऽप्यविरोधे परस्परसहकारित्वमात्रेण परस्परं पारतन्त्र्यस्य परस्परं स्वातन्त्र्यस्य वा प्रसङ्गात्। स्वव्यापारांशे नैरपेक्ष्यस्य च द्वयोरपि वक्तुं शक्यत्वात्। न च मुक्तकर्तृकप्रवृत्तिनिष्पत्तावीश्वरः मुक्तनिरपेक्ष इति युक्तम्, स्ववचन-विरोधात्। नच [illegible] मुक्तेश्वरयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः, प्रमाणाभावात्, पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरो-धाच्च। कारयितृत्वश्रुतेरप्युन्निनीषाधोनिनीषागर्भत्वेन कर्मवश्यमधिकृत्यैव प्रवृत्तेः। आनन्दयितृत्वश्रुतेश्च मोक्षप्रदानादिना चरितार्थत्वात्। नच निवारणसमर्थेश्वरस्यानिवारणमुपजीव्य मुक्तः प्रवर्तत इति वाच्यम्, विपरिवर्तेऽपि निवर्तकाभावात्। न च प्रागशक्त्या परापेक्षया च पश्चादपि तयोर्नियमः, प्राङ्मुक्तत्वाभावेनापवर्गस्यात्यान्तोच्छेदप्रसङ्गात्। प्रागशक्त्या-देश्च कर्मोपाधिकत्वात्। संसारदशायामीश्वरपारतन्त्र्यमपि सांसारिकसुखदुःखैकभोगहेतुतया राजादिपारतन्त्र्यवत् कर्मा-नुरूपमेव। अतः कर्मनिवृत्तौ तदपि निवर्तिष्यत एवेति स्वतन्त्रो मुक्तः। अतः *स स्वराड्भवतीत्यत्राकर्मवश्य इति व्याख्यानेऽपि कर्मवश्यत्वाविनाभूतमीश्वरपारतन्त्र्यमपि फलतो निवर्तितं भवति। नच मुक्तस्वातन्त्र्यविषयाणां श्रुतीनाम्

* पतिं विश्वस्येत्यादिश्रुतिबलादनीश्वरविषयतया सङ्कोचः, पतित्वश्रुतीनामेवामुक्तविषयतया सङ्कोचोपपत्तेः । न च द्वयोरपि पृथग्विषयलाभे नियामकाभावात्कस्य सङ्कोच इति नित्यसन्देह इति वाच्यम्, * स स्वराड्भवतीत्येवंरूपस्य व्यपदेशस्य स्वेतरसमस्तवश्यत्वनिवृत्तावेव तात्पर्योपलम्भात् । यदि तु न कस्य चिद्वश्यो मुक्त इत्येवमादिव्यपदेशस्स्यात्तदा स्यादेव सन्देहः । न च तथाऽस्ति । अतएव सूत्रकारोऽपि अनन्याधिपतिरिति शब्दं प्रायुङ्क्त, न त्वधिपतिरहित इति । अत्र * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवमादयश्च मुख्यार्थत्यागमसहमाना भवत्पक्षेण परमसाम्यश्रुतयो वा निस्संकोचत्वमभिलषन्त्यः सहकारिण्यो भवेयुः । आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवत् कृशोदरीनीडनिहितस्य कीटस्य कृशोदरीत्ववच्च ब्रह्मोपासकस्य ब्रह्मतापत्तिश्च युक्ता । न चास्य मुख्यब्रह्मत्वे * यतो वा इमानीत्यादिलक्षणस्याव्याप्तिः, तस्य जगद्व्यापारजागरूकजिज्ञास्यव्यक्तिविशेषविषयतया विरोधाभावात् । कारणब्रह्मविषयैकाद्वितीयादिशब्दोऽपि विभक्तनामरूपकार्यबहुत्वाभावाधिष्ठात्रन्तरनैरपेक्ष्यादिकमेव दर्शयतीति भवद्भिरेव व्याख्यातम् । अन्यथा नित्यसूरिपरिग्रहाद्ययोगात् । न च समनिषेधश्रुतिबलात् परमसाम्यश्रुतेस्संकोचः, पारम्यविशेषणविरोधप्रसङ्गात् । न च भोगमात्रसाम्यपारम्याच्चरितार्थता, स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्भोगसाम्यासम्भवेन स्वातन्त्र्यसाम्यस्यापि नान्तरीयकत्वात् । अनिच्छया जगद्व्यापारविरहरूपवैषम्यं तु न भोगवैषम्यहेतुः, इच्छाविघातादिप्रसङ्गाभावात् । अतस्सिद्धं मुक्तानामीश्वराद्भेदे सत्यपि तदपेक्षया पारतन्त्र्यासम्भवादैक्ये साम्ये वा पारम्यविशेषिते विभूतितद्वद्भावेन मुक्तेश्वरयोस्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति ।

अत्रोच्यते—न वयं सर्वत्रैकरूप्यमन्विच्छामः, यावद्बाधं तदभ्युपगमात् । अचेतनेश्वरयोः क्षेत्रज्ञेश्वरयोश्च सामानाधिकरण्ये विभूतितद्वद्भावेनैकरूप्यस्य बाधकाभावात्तदभ्युपगच्छामः । ब्रह्मैव भवतीत्यत्र तु फलनिर्देशरूपतया पूर्वसिद्धस्य प्राप्यत्वाभावाच्च विभूतित्वातिरिक्तः कश्चिदर्थस्सामानाधिकरण्यहेतुरित्यास्थेयम्, स च * परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्यन्तरानुसारेण परमसाम्यापत्तिरूप इति निश्चीयते । अतो गौणोऽयं प्रयोगः * वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीतिवत् । नहि तत्र पश्वालम्भनमात्राद्विष्णुतादात्म्यमुपपद्यते । एवम् * विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीत्यादि भाव्यम् । एवकारश्चोपमाद्योतक इत्यपि कैश्चित्पूर्वैर्व्याख्यातम् । * इववद्वैवमेवेति नैघण्टुकाश्च पठन्ति । अतो गौणतया मुख्यतया वा ब्रह्मसाम्यमेवात्र प्रयोगे विवक्षितम् । अस्तु वा ब्रह्मविभूतित्वमेवात्रापि सामानाधिकरण्यहेतुः, तथापि तदाविर्भावविवक्षया प्राप्यत्वोपपत्तिः । यत्तत्रोक्तं शाब्दत्वाभावादिति; तत्स्वपक्षमपरामृश्योच्यते, भवत्पक्षेऽपि हि नित्यं ब्रह्मभूतस्य को नामापूर्वब्रह्मभावः । अरोपिताकारनिवृत्तिर्वा ब्रह्मस्वरूपस्वप्रकाशो वेति चेत्; न तर्हि तत्रैव शाब्दत्वम्, साक्षाद्ब्रह्मभावस्य नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात् । अशाब्दोऽपि साध्यः कश्चिदर्थो विवक्षित इति कल्प्यत इति चेत्; हन्त तर्ह्यस्मदुक्ते कः प्रद्वेषः ? नूनं प्रमाणोपपत्तिशतविरोधमप्यनादृत्य नित्यनिर्दोषस्य ब्रह्मण एवाज्ञत्वसंसारित्वादिकमङ्गीक्रियत इत्ययमेव भवतो लाभः । अस्मदुक्तार्थे तु * पतिं विश्वस्य, * करणाधिपाधिपः * यस्यात्मा शरीरम्, * दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः इति श्रुतिस्मृत्यादिकमप्यनुग्राहकं भवति । यदुक्तं पारतन्त्र्यशेषत्वयोरपुषारुषार्थान्वितत्वमिति; तत्र किं ताभ्यां तदपि साध्यते ? उत तदभ्युपगमे तत्प्रसङ्गमुखेन तद्विपर्ययेण तद्विपर्यय इति ? तत्र न तावत्तत्साधनम्, कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाहि—मुक्तोऽपि कदाचिद्दुःखी, चेतनत्वे सति परतन्त्रत्वात्, शेषत्वाद्वा, सम्प्रतिपन्नवत्; मुक्तगतं पारतन्त्र्यं शेषत्वं वा स्वश्रयस्य कदाचिद्दुःखावहम्, चेतनगतपारतन्त्र्यादिरूपत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत्; ईश्वरो मुक्तानामपि इच्छाविघातानिष्टापादनादिभिः

कदाचिद्दुःखहेतुः, तदपेक्षया तदानीमपि स्वातन्त्र्यादियोगित्वात्, यो यच्चेतनापेक्षया उक्तसाधनः स तद्दुःखहेतुः, यथा सम्प्रतिपन्नः, इत्यादिर्हि तत्र प्रयोगस्स्यात्। तत्र तावत् सर्वत्र मुक्तस्य दुःखरहितनिरतिशयानन्दविधायकैः * अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः, * रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्यादिभिः श्रुतिशतैर्बाधस्सुगमः। उपाधिश्च कर्मवश्यत्वं दुष्कर्ममूलत्वं दुष्कर्मजनिताप्रीत्यादिदुःखकारणयोगित्वमित्यादिरूह्यः।

किंच मुक्तः कदाचिद्दुःखीत्यत्र प्राच्यदुःखित्वेन सिद्धसाधनम्, मुक्तिदशायां दुःखवानिति साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, एवं पारतन्त्र्यपक्षीकारेण प्रयोगेऽपि तस्य यावदात्मभाविन एकत्वात् प्राचीनदुःखहेतुत्वेन सिद्धसाधनता, मुक्तिदशायां दुःखावहमिति साध्ये पूर्ववत्साध्यवैकल्यम्। एवमीश्वरो मुक्तानां दुःखहेतुरिति साध्येऽपि प्राचीनदुःखहेतुत्वेन सिद्धसाधनत्वम्, मुक्तिदशायां दुःखहेतुरिति साध्ये साध्यवैकल्यं च सिद्धम्। ननु यत्काले पारतन्त्र्यं तत्काले दुःखहेतुत्वं व्याप्तमिति मुक्तिकालवर्तिनोऽपि पारतन्त्र्यस्य सामान्यव्याप्तिबलादेव पक्षधर्मतासहकृतात्तत्कालवर्तिदुःखहेतुत्वं सिध्यति, अतो न वैकल्यं सिद्धसाधनत्वं चेति; तदपि मन्दम्, किं यत्काले पारतन्त्र्यं तत्काले सर्वत्र दुःखहेतुत्वं व्याप्तिसिद्धम्, उतात्यन्तायोगव्यवच्छेदमात्रम्, उत दुःखसम्भावनामात्रमिति? न प्रथमः, व्यभिचारात्; नहि पतिप्रभृतीनां परतन्त्रा भार्यापुत्रदासादयः, सर्वे सर्वदा ततो दुःखिनो दृश्यन्ते, प्रत्युत पारतन्त्र्यमेव परमं भूषणमभिमन्यमानाः केचित्सद्भृत्यपुत्रादयः स्वातन्त्र्यनिर्देशेऽपि रोषलोहितचक्षुषः परिवाराभिमानिनो विमन्यन्ते। अतस्तेषु स्वातन्त्र्यमेवानिष्टतमम्, पारतन्त्र्यं त्विष्टतममेव दृश्यते। यदाऽपि च तस्य किंचिद्दुःखहेतुत्वम्, तदाऽपि तदनुबन्धित्वादेव तद्दुःखं सहन्ते। भ्रान्तिमूलं तदिष्टत्वमिति चेत्; हन्त स्वातन्त्र्यस्य वाऽन्यस्य वा कस्यचिच्छब्दादेरिष्टत्वमपि भ्रान्तिमूलमेव। सांसारिकं हि सर्वं भोगजातमन्ततो भ्रान्तिमेव कूटस्थयति। स्वयं दुःखस्वरूपत्वेऽपि इष्टान्तरप्रतिलम्भकत्वात् पतिपारतन्त्र्यादेरिष्टतमत्वम्, यथा कृषिचिकित्सादेरिति चेत्; तर्हि स्वातन्त्र्यस्यापि स्वयं सुखत्वाभावेऽपीष्टान्तरप्रतिलम्भकत्वादेवेष्टतमत्वमपि स्यात्। नियमनमात्रमपि केभ्यश्चित्स्वदत एवेति स्वातन्त्र्यस्य स्वतस्सुखत्वमिति चेन्न; तृणाद्युत्क्षेपणादिस्वातन्त्र्यस्य तथाविधसुखत्वादर्शनात्। यत्र तु स्वातन्त्र्यं स्वरूपेण सुखवद्दृश्यते, तत्रापि ख्यात्यादिकमन्तर्भाव्यैव तत्तथा। तच्च क्वचित्पारतन्त्र्येऽपि समानमिति तस्यापि स्वतस्सुखत्वसिद्धिस्स्यात्। अतो यत्रेष्टसाधनत्वबुद्धिर्गुणताभिमानो वा, तत्स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं वेष्टतमम्, यत्र त्वनिष्टसाधनत्वबुद्धिर्दोषत्वाभिमानो वा, तत्र तु तद्वा तदन्यद्वाऽनिष्टतममविशेषाद्दृश्यते। अतः पारतन्त्र्यस्य स्वसत्ताकाले सर्वत्र दुःखहेतुत्वव्याप्तिर्न सिध्यति। नापि द्वितीयः, निर्दोषभृत्यस्य गुणवत्पारतन्त्र्यादिभिर्व्यभिचारात्। तत्र पारतन्त्र्यस्य स्वाभाविकं दुःखहेतुत्वं गुणवत्प्रतिसम्बन्धित्वादिवशादपोद्यत इति चेत्; तर्हि पारतन्त्र्यस्य दुःखहेतुत्वमपि दुष्टप्रतिसम्बन्धिकत्वादिनैवेति किं न स्यात्? गुणवत्प्रतिसम्बन्धिकत्वेऽपि तस्य क्वचिद्दुःखहेतुत्वदर्शनादिति चेत्; तर्हि तस्यापवादकत्वमपि न स्यात्। निर्दोषभृत्यस्य तदपवादकमेवेति चेन्न; तथाऽपि पारतन्त्र्यस्य सुखहेतुत्वं दुष्टप्रतिसम्बन्धिकत्वादिनाऽपोद्यत इति विपरिवर्तस्य दुष्परिहरत्वात्। एतदुक्तं भवति—स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यमिति न कश्चिद्विशेषः सुखदुःखसम्भवे, अपि तु भोगादृष्टादिकमेव नियामकमिति। किंच तत्तद्देहात्माभिमानानुगुण्येन देवतिर्यङ्मनुष्यस्त्रीपुंसादिषु पुरुषार्थव्यवस्थादर्शनादत्रापि स्वतन्त्रात्माभिमानिनां पारतन्त्र्यं दुःखाय, परतन्त्रयथावस्थितात्मदर्शिनां पारतन्त्र्यमेव सुखकारणमिति यथालोकमनुसन्धेयम्। अतः पारतन्त्र्यस्य दुःखात्यन्तायोगव्यवच्छेदः उपाधिमूलत्वादुपाधिनिवृत्तौ निवर्ततैवेति न मुक्ते तत्साधनम्। नच तृतीयः, स्वरूपयोग्यत्वमात्रसाधने

सिद्धसाधनात्; सहकारियोग्यत्वस्य संशयस्य वा साधने कालात्ययापदेशात्। नापि प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां मुक्तस्य पारतन्त्र्याभावसाधनम्, तत्रापि व्याप्तेरवश्यम्भावात् तस्याश्च दूषितत्वादिति। अतः * सर्वं परवशं दुःखमित्यादिकमपि संसारिविषयम्। * सेवा श्ववृत्तिर्व्याख्यातेत्येतदप्यसेव्यसेवाविषयम्।

स्वातन्त्र्यमपि दुःखाय स्वाङ्गुलिच्छेदनादिषु। पारतन्त्र्यं सुखायैव पत्नीनां तु स्वभर्तृषु॥ स्वातन्त्र्यं सुखहेतुः स्यादिति चेद्भवतोच्यते। न कथं सुखशाली स्यात्कीलोत्पाटी स वानरः॥ अयोग्यपारतन्त्र्यं हि दुःखायेति निषिध्यते। भगवद्दास्यमेवाहुर्लास्यहेतुं मनीषिणः॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी। इत्यादिकानुसन्धानमासुरं भावमाह हि॥ हिरण्यासुरसिद्धान्तसिद्धामीश्वरभावनाम्। भावयन्तोऽवलम्बन्ते हरिदास्यविडम्बनम्॥ हरिदासस्य राजर्षेरिति तन्मुनिभाषितम्। दासोऽहं कोसलेन्द्रस्येत्यादिसंवादमृच्छति॥ परतन्त्रान्वयाभावे स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणः कथम्। अस्वातन्त्र्ये कथं सौख्यमात्मनो निर्गुणस्य ते॥ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सुखं वा दुःखमेव वा। न व्याप्तं हि यतस्तत्तत्प्रमाणानुगुणं द्वयम्॥ * स स्वराड्भवति * अत एव चानन्याधिपतिरिति श्रुतिसूत्रे अपि दुःखहेतुकर्माधीनपारतन्त्र्यप्रतिक्षेपपरे एव, आत्मतत्त्वस्य शरीरत्वविधायकश्रुतिबलात्स्वतोदासत्वस्मृतेश्च तत्सङ्कोचोपपत्तेः प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात्। * सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्तेइ त्यत्रावधारणेनापि तत्तत्कार्यहेतुतया तथा प्रसिद्धकारकव्यापारादिनैरपेक्ष्यमेवोच्यते, न पुनरीश्वरव्यापारनैरपेक्ष्यम्, तथा सति चास्यैव सङ्कल्पादिति निर्देशेन भवितव्यम्। व्युत्क्रमेणान्वये स एव दोषः। न चेश्वरसङ्कल्पसापेक्षतामात्रेण सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतिविरोधः। ईश्वरस्य तत्सङ्कल्पानुगुणसङ्कल्पयोगित्वात्। एतेन कामचारश्रुतिः * सङ्कल्पादेवेति सूत्रं च निर्व्यूढम्।

यत्तु स्वतन्त्रस्याप्यनिच्छतो जगद्व्यापारनिवृत्त्युपपत्तिरिति; तदसत्, मुक्तस्य सर्वगोचरशक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात्। न च मातापितृप्रभृतिसृष्टिवचनात्सर्वविषयशक्तिक्लृप्तिः, तन्मात्रसृष्टिशक्तेरेव सिद्धेः। नच * यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीति सामान्यवचनात्सर्वशक्तित्वसिद्धिः, यं कामं कामयत इत्यस्यानुवादकत्वात्, तस्यच काम्यमानमात्रविषयत्वात्, मुक्तस्य कामनायाः सर्वविषयत्वे प्रमाणाभावात्। विश्वामित्रादिसङ्कल्पवत्सङ्कुचितविषयत्वेनापि तत्सिद्धेः। ईश्वरस्य तु * सोऽकामयत, बहुस्यामित्यादिभिस्तत्सिद्धेः। मुक्तस्य तु कामनायां सत्यां जगद्व्यापारविरहायोगात्। शक्तस्य चिकीर्षा हि व्यापाराविनाभूता। अशक्तस्य कामना दुःखहेतुरेव। नच * स एकधा भवतीत्यारभ्य, * अपरिमितधा भवतीति श्रुतेर्मुक्तस्य जगद्व्यापारोऽपि संभवतीति वाच्यम्; तस्याः श्रुतेः परमात्मभोगशेषभूतस्वभोगार्थानन्तशरीरपरिग्रहमात्रविषयत्वात्। यत्तु मुक्तकर्तृकभोगनिर्माणे मुक्तेश्वरयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावे प्रमाणाभावः, पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरोधश्चेति; तत्र विरोधः परिहृतप्रायः। प्रमाणमपि समर्थयिष्यमाणनियन्तृत्वादिश्रुत्यसङ्कोचः। अत एवेश्वरानिवारणान्मुक्तप्रवृत्तौ विपरिवर्तप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः।

यत्तु कर्मनिवृत्तौ पारतन्त्र्यमपि निवर्तत इति; तत्र किं कर्माधीनस्य पारतन्त्र्यस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, उत पारतन्त्र्यमात्रस्य? पूर्वत्रेष्टापादनम्। तदतिरिक्तं पारतन्त्र्यं जीवेषु न दृष्टमिति चेन्न; समर्थयिष्यमाणत्वात्। संसारिणामीश्वरपारतन्त्र्यं कर्महेतुकम्, कर्मफलभोगहेतुत्वात्, राजादिपारतन्त्र्यवदिति चेन्न; नित्यैरेव तद्धेतुभूतैर्जीवपरस्वरूपादिभिरनैकान्त्यात्। नच तेषां तादर्थ्यनियमाभावान्नानैकान्त्यमिति वाच्यम्, ईश्वरपारतन्त्र्यस्यापि तादर्थ्यनियमानिश्चये-

ना[illegible]प्रसङ्गात् । कार्यत्वे सतीति विशेषणे [illegible] । कार्यपारतन्त्र्यपक्षीकरणे सिद्धसाधनात् । उत्तरत्राचेतनेष्वनैकान्त्यम् । चेतनगतं पारतन्त्र्यं [illegible] तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति चेन्न ; तथाऽप्यप्रयोजकत्वात् । मुक्तो न परतन्त्रः, चेतनत्वे सत्यकर्मवश्यत्वादीश्वरवदिति हि तदा प्रयोगः, तत्रेश्वरत्वमेवोपाधिः । न चेदं पक्षेतरत्वम्, अचेतनानां संसारिचेतनानां च पक्षव्यतिरिक्तानां व्यवच्छेद्यानां सिद्धेः । न च पक्षेतरत्वमित्येतावता परित्यागः, बाधे सति तत्राप्युपाधित्वस्य क्वचित्स्वीकारात् । अग्नेरनुष्णत्वसाधने पदार्थत्वेनाग्नित्वमेवोपाधिमाहुः । मुक्त ईश्वरपरतन्त्रः, अनीश्वरत्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति प्रत्यनुमानं च । न चात्र मुक्तेतरत्वमुपाधिः, ईश्वरे तस्य व्यभिचारात् । नापि मुक्ते[illegible]:, मुक्ते पारतन्त्र्यस्य बाधकाभावेन तद्व्यतिरेकस्याप्युपाधिकुक्षिनिक्षेपायोगात् । अन्यथा पक्षविपक्ष[illegible] सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । निर्विशेषणत्वाच्च । प्रत्यनुमानबलीयस्त्वं वा । अतः कर्मनिवृत्तावपि मुक्तस्य पारतन्त्र्यनिवृत्त्ययोगात् * स स्वराड् भवतीत्यत्राकर्मवश्यत्वविवक्षायां न स्वरूपप्रयुक्तपारतन्त्र्यनिवृत्तिः फलति । यत्तु * स स्वराड् भवतीत्येवम्भूतव्यपदेशसामर्थ्यात् * पतिं विश्वस्येत्यादिश्रुतीनां सङ्कोच इति ; किमस्य सामर्थ्यम् ? स्वाधीनत्वप्रतिपादनं वा ? पराधीनत्वनिवृत्तिपर्यवसितत्वं वा ? नाद्यः, स्वाधीनत्वमात्रस्येश्वराधीनत्वेन सह विरोधाभावात् । एकस्यैवानेकाधीनत्वं हि लोकवेदयोर्दृष्टम् । जीवेश्वराधीनं हि क्षेत्रज्ञशरीरम् । स्वाधीनत्वं चात्र स्वसङ्कल्पाधीनप्रवृत्त्यादियोगित्वम्, तच्चेश्वरानुमत्या सिध्यत्येव । न द्वितीयः, कर्माधीनत्वनिवृत्तिमात्रादपि तदुपपत्तेः । स्वेतरसमस्ताधीनत्व[illegible] लभ्यत इति चेन्न ; स्वेतरसमस्तापेक्षया ईश्वरत्वस्य परमात्मन्यपि * सर्वस्येशानः इत्यादिभिश्शब्दत एव सिद्धेः । एवमपि सन्देहे मुक्तस्य पारतन्त्र्यं न सिध्यतीति चेन्न ; शाब्दत्वेनाविलम्बितप्रतीतसर्वेश्वरत्ववशादेवार्थत्वेन विलम्बितप्रतीतानन्येश्वरत्वस्यैव न[illegible] । भूयसां न्यायाच्च । भूयांसि वाक्यानि परमात्मनस्सर्वेश्वरत्वं विदधति । * स स्वराड् भवतीत्येकमेव मुक्तस्यानन्येश्वरत्वं विवक्षतीति ततोऽप्यस्यैव सङ्कोचो युक्तः । श्रुतिस्मृतीतिहासेषु पुराणेषु च सर्वतः । सर्वोत्तरागमेष्वेवं विष्णोस्स्वातन्त्र्यमुच्यते ॥

* सङ्कल्पादेवेत्यादिकं तु नान्याधीनत्वं प्रतिक्षेप्तुमलमिति प्रागेवोक्तम् । * यस्यात्मा शरीरमित्यात्मतत्त्वस्य शरीरत्वविधानात् शरीरत्वस्य चाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वस्वभावरूपत्वादपि तत्सङ्कोचो न्याय्यः । उपबृंहणानुसाराच्च । *आत्मदास्यं हरेस्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर । * दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । इत्यादिभिः स्वाभाविकं भगवद्दास्यमभिधीयते, स्वभावं, स्वत इति च कण्ठोक्तिनः, दासभूता इति च्विप्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाच्च । तत्रैवादरातिशयाद्धि स्वत इत्यप्यनूद्यते, दासभूता इति निरुपाधिकनिर्देशेनैव स्वतस्त्वसिद्धेः । सर्वशब्दश्चात्र न मुक्तबहिष्कारं क्षमते, प्रतिनिर्देशसामर्थ्याच्च । * अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यविदुषां क्षय्यलोकत्वकारणमन्यराजत्वमुच्यते, तच्च निष्कर्षे कर्माधीनत्वमेव, तन्निवृत्तिश्च विदुषः * स स्वराड्भवतीति विवक्षिता । अतोऽपि कर्मवश्यत्वमात्रमेवात्र निषिध्यत इति न स्वाभाविकभगवद्दास्यनिषेधः । अन्यथा *पतिं विश्वस्येत्यादिप्रमाणेन विरोधः । एतेन अनन्याधिपतिरिति सूत्रमपि निर्व्यूढम् । एवं बद्धमुक्ताविशेषेण शेषशेषिभावादिभेदे जीवेश्वरयोस्स्वाभाविके स्थिते तदविरोधेन * ब्रह्मैव [illegible]नाम्, * अविभागेन दृष्टत्वादिति मुक्तविषयसूत्रस्य च विभूतित्वाविर्भावादिमुखेन निर्वहणं प्रागुक्तन्यायेन भाव्यम् ; ऐक्यापत्तिब्रह्मद्वित्वयोर्भेदश्रुत्या समाधिकराहित्यश्रुत्या च प्रतिक्षेपात् । समनिषेधो हि केन चिदाकारेण सर्वातिशायित्वं प्रथयति । तथाच लक्षणवाक्यस्वारस्यम् ; स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावर्तकत्वाल्लक्षणस्य । नच परमसाम्यश्रुत्यसङ्कोचाय

मुक्तस्यापीश्वरत्वमङ्गीकार्यमिति द्वयोस्सर्वप्रकाराविशेषादैक्यमभिलषितुं शक्यम्, * भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति भगवता सूत्रकारेणैव तत्परिहारात्। आह च वृत्तिकारः—* जगद्व्यापारवर्जं समानो ज्योतिषेति। द्रमिडभाष्यकारश्च * देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत्सर्वार्थसिद्धिस्स्यादिति। ज्ञानानन्दयोरत्यन्तसाम्यादपि हि परमसाम्यशब्दश्चरितार्थः। सर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दत्वे हि तत्र तत्र मुक्तस्यापि वाक्यान्तरैः प्रतिपाद्येते इति सर्वगुणसाधारणरूपपरमसाम्यशब्दस्तत्रैव पर्यवसितुमर्हति। पारम्यविशेषणं च तत्रत्याल्पसादृश्यव्यवच्छेदेन सप्रयोजनम्। यथा दशवर्णषोडशवर्णस्वर्णनिष्कयोः काञ्चनकलधौतनिष्कयोर्वा परमसाम्योक्तौ परिमाणवैषम्यमात्रं निषिध्यते, नतु वर्णवैषम्यम्।

यत्तु स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्भोगसाम्यासम्भवेन मुक्तस्यापि स्वतन्त्रत्वमिति; तदसत्, स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्भोगाप्रयोजकत्वस्य प्रागेव स्थापनात्। यथावस्थितात्मानुसन्धानानुगुण्येन स्वतन्त्रस्य स्वातन्त्र्यं परतन्त्रस्य च पारतन्त्र्यमनुकूलं भवतीति द्वयोरपि यथावस्थितात्मानुसन्धानानुबन्धिभोगस्याविशेषात्। पुत्रस्य पितृपारतन्त्र्यमेव स्वस्वातन्त्र्यादपि प्रीति जनयति। विभूतिमत्त्वजगद्व्यापारादिभिरीश्वरानन्दो मुक्तानन्दातिशयितस्स्यादिति चेन्न; स्वाभाविकदास्यानुसन्धायिनः सद्भृत्यस्य स्वाम्यैश्वर्येणेव मुक्तस्यापि परमात्मविभूतिभिरेव निरतिशयानन्दोदयात्। एतदुक्तं भवति—यद्यत्प्रामाणिकम् तत्तत्सर्वं मुक्तेश्वरयोर्यथावस्थिताकारेणानुकूल्येन भातीति भोगमात्रसमानता, यथा राजराजान्तरङ्गयोस्सर्वमपि राजैश्वर्यमानुकूल्येन साधारणमेवेति। तदेवं चेतनाचेतनयोरिव जीवेश्वरयोरपि यावदात्मभाविनि भेदे सिद्धे तद्भेदस्य मिथ्यात्वम्, औपाधिकत्वम्, स्वाभाविकत्वेऽपि अभेदसहत्वं वा वदतां कलिब्रह्ममीमांसकानां वेदान्तेषु न कश्चिदवकाशो दृश्यत इति स्थिते तार्किकरञ्जनार्थं ब्रूमः—ब्रह्म सत्येनात्मना सद्वितीयम्, पदार्थत्वात्, घटवदित्यादिभिर्मायावादिनो मुखपिधानम्। जीवः ईश्वरादनौपाधिकभेदवान्, सार्वज्ञ्यरहितत्वात्, घटवदित्यादिभिर्भास्करतिरस्कारः। ईश्वराहम्भावोऽपि विच्छेदरहितनित्याहम्भावान्तरसद्वितीयः; अहम्भावत्वात्, सम्प्रतिपन्नजीवाहम्भाववदिति यादवप्रकाशपिशाचविलासनम्। ईश्वराहम्भावस्य नित्यत्वाभावात् दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेन्न; तथा सतीश्वरस्य कदाचित् अचित्कल्पत्वादिप्रसङ्गात्। न चायमिष्टप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सर्वज्ञत्वादिश्रुतीनां कालावच्छेदाभावात्। न च सर्वज्ञ इत्यादिशब्दाश्शक्तिविषयाः, अनुशासनस्य * शक्तौ हस्तीत्यादिना नियतविषयत्वात्। * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ज्ञानशक्त्योः पृथक्स्वाभाविकत्ववचनाच्च। न च प्रलयादिषु निद्रानिर्देशात् कदाचिदज्ञता, तस्य निर्व्यापारदशामात्रविषयत्वात्, * व्यपगतनिद्राभयक्रोधतन्द्रिरित्यादिश्रुत्यनुसारात्। न चावतारेष्वज्ञानादि दृष्टमिति वाच्यम्, तस्याभिनयरूपत्वात्। उक्तं हि महाभारते—* कालस्य हि च मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च। ईशते भगवानेकस्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतः प्रभुः। कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः॥ तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः। ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः॥ इति। न च *सदेवेत्यादिवशात्प्रलयदशायां गुणादेरपि विलयः, चिदचिदीश्वरशक्तित्रयस्यापि विलयप्रसङ्गेन पुनस्सृष्ट्याद्यभावप्रसङ्गात्। सद्विद्यानिरूपणेनैव * सदेवेत्यादेर्निर्विशेषपरत्वप्रतिक्षेपात्। अतः स्वाज्ञानमेव कुमतीनामविद्योपाध्यवस्थाविशेषादिप्रयुक्तमीश्वराज्ञानकल्पनम्। तदेवमभेदगन्धासहवैधर्म्यशतप्रतिष्ठितो यावदात्मभावी जीवेश्वरभेदः। स्वदुःखं यदि जानाति नारभेत परः पुमान्। यदि नैव विजानाति नारभेत पुनः पुमान्॥ तदेतत्सर्वं * विभेदजनकेऽज्ञाने इति श्लोकमुपक्षिप्य भाष्ये प्रपञ्चितम्।

॥ इति शतदूषण्याम् जीवेश्वरैक्यभङ्गवादः सप्तत्रिंशः॥ ३७॥

॥ अथ अखण्डवाक्यार्थखण्डनवादः अष्टात्रिंशः ॥ ३८ ॥

ज्ञानानन्दगुणोपेतं ज्ञानानन्दमयं महः । पायादपायाद्भवतो भवबन्धविधायकात् ॥

सत्यज्ञानादिभिर्वाक्यैरखण्डं बोध्यमिच्छताम् । अहं करोमि मूर्खाणामहङ्करणखण्डनम् ॥

यत्तु जल्पन्ति विगीतं वाक्यमखण्डार्थपरम्, समानाधिकरणवाक्यत्वात्, सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदिति । अत्र किमिदमखण्डार्थपरत्वम्? निरवयवार्थपरत्वं वा ? अच्छेद्यार्थपरत्वं वा? निर्विशेषणपरत्वं वा? विशेष्यमात्रपरत्वं वा? निर्भेदार्थपरत्वं वा? भावरूपविशेषणरहितपरत्वं वा? एकविशेष्यपरत्वं वा? अन्यद्वा किंचित्? इति । न प्रथमद्वितीयौ, सिद्धसाधनात्; दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । न हि देवदत्तपिण्डस्य निरवयत्वमच्छेद्यत्वं वा भवताऽभ्युपेतम् । नापि सोऽयं देवदत्त इति वाक्यादपि तथा प्रतीतिः । दृष्टान्तान्तरोपादानेऽपीह दुस्तरो व्यभिचारः । न तृतीयः, तत्र निर्विशेषणत्वमपि किं शब्दबोध्यत्वेनाभिमतम्? उत वस्तुगत्या? आद्ये निर्विशेषणत्वमपि लक्षणविशेषणविशिष्टार्थबोधनादविशिष्टार्थबोधकत्वाभिमानभङ्गः । निर्विशेषणत्वं न विशेषणम्, अपि तु स्वरूपमेवेति चेत्; न, स्वरूपस्य सम्प्रतिपन्नत्वेनासाध्यत्वात् । तदा ह्यर्थपरमित्येतावदेवोक्तं स्यात्, तथा च सिद्धसाधनता । तत्परिहारार्थं तर्ह्यखण्डविशेषणमिति चेत्; किं पर्यायपदोपादाने सिद्धसाधनताऽपैति? अखण्डपरमित्येतावत्प्रयुञ्जानो न चोद्येतेति चेत्; तदपि दत्तोत्तरम्, यत्किंचिदर्थपरमिति विवक्षिते सिद्धसाधनात्; विशेषणाभावविशिष्टपरमिति पूर्वोक्तविरोधात् । द्वितीये तु सगुणब्रह्मप्रतिपादकस्य वाक्यस्य न कश्चिद्विशेषः । तदपि हि वस्तुगत्या निर्विशेषणमेव वक्ति भवतः । विशेषणप्रतिपादनाप्रतिपादनाभ्यां वैषम्यमिति चेत्; न, प्रातीतिकप्रतिपादनस्य परमार्थतोऽप्रतिपादनस्य चोभयत्रापि समानत्वात्; अस्मन्मते वस्तुतस्सविशेषणेऽपि देवदत्तश्श्यामो युवेत्यादिवाक्यानां प्रवृत्तिदर्शनात्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । त्वन्मतेन तु [illegible] परमार्थतो विशेषणशून्यार्थविषयत्वेन हेतुविशेषणवैयर्थ्यम् । न चतुर्थः, विशेष्यस्वरूपस्यैव मात्रशब्देनोपादाने सिद्धसाधनत्वात्; अतिरिक्तोपादाने विवक्षितासिद्धेः । पदप्रतिपन्नविशेषणत्यागस्तेन विवक्षित इति चेत्, स किं वाच्यत्वेन विवक्षितः? उत [illegible]? उत विशेषणानां बोधनव्यापारागोचरत्वेन? आद्ये बोध्यवैशिष्ट्यप्रसङ्गः, सत्यपदस्यासत्ये तात्पर्यमिति व्याहतवर्णनप्रसङ्गश्च । साध्यवैकल्यञ्च, तदिदंशब्दयोस्तत्तेदन्ताभावप्रतिपादकत्वाभावात् । द्वितीयेऽपि पूर्ववत् सगुणब्रह्मवाक्यसमानतया तेषामप्यखण्डपरत्वप्रसङ्गः, साध्यवैकल्यं च, देवदत्तस्य कालद्वयसम्बन्धाभावे क्षणिकत्वप्रसङ्गात् । तृतीयेऽपि किं सर्वेषां तथाविधबोधनव्यापारागोचरत्वमभिमतम्? उत निरूपकाणाम्? नाद्यः, भवदभिमततर्कानभिज्ञानां तदभिज्ञत्वेऽपि तदविश्वासिनां च तद्विशेषणविशिष्टप्रतीतेः । न द्वितीयः; असिद्धेः, अनुपपत्त्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्; नापि पञ्चमः, व्यावृत्तिपरत्ववर्णनस्यापि निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तिपरतया हि पदत्रयव्यावृत्तिरभिमता । सजातीयभेदराहित्यं विवक्षितमिति चेत्; न; तस्यैतच्छब्दप्रतिपाद्यत्वाभावात् विशेषणविशिष्टत्वेऽपि तत्सिद्ध्यविरोधाच्च, पूर्ववच्च साध्यवैकल्यं स्यात् । जडादिभेदस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमे अन्यत्रोत्तरमुक्तम् । न च षष्ठः, भावरूपविशेषणदूषकाणां तर्काणामभावरूपविशेषणैस्सह का पैतृष्वस्रीयता? तैरपि सम्बन्धाभावात् ।

तथा च—भावो यथा तथाऽभावो निर्विशेषत्वबाधकः । अबाधकत्वे भावेऽपि बाधकत्वकथा मुधा ॥ वाक्यार्थस्य सखण्डत्वं भावेन यदि जायते । अभावेनापि जायेत सखण्डत्वमखण्डितम् ॥ भावान्तरमभावो वा यद्वा भावान्तराधिकः । न खण्ड्यते सखण्डत्वं द्वयोरपि च पक्षयोः ॥ देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिभिरनैकान्त्याच्च । प्रत्यक्षबलात्तत्र वैशिष्ट्यम्, अत्र तु शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्यथाशब्दं व्यवस्थेति चेत्; तर्हि शब्दैकसमधिगम्यार्थविषयत्वे सति समानाधिकरणवाक्यत्वादिति हेतुस्स्यात् । तथा सति दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वप्रसङ्गस्स्यात् । न हि सोऽयं देवदत्त इत्येतद्वाक्यमतीन्द्रियार्थविषयम् । पूर्ववत्साध्यवैकल्यं च । सप्तमस्त्वसत्पक्ष एवेति सिद्धसाधनमेव । अष्टममपि विकल्पं विकल्पयामः, तत्किं निर्विवादयत्किंचिद्बोधनमात्रादधिकम्? उतानधिकम्? आद्ये विशिष्टपरत्वमकामेनापि स्वीकार्यम् । द्वितीये तु सिद्धसाधनत्वमेव । विगीतं वाक्यमिति किं तत्त्वमसिसत्यज्ञानादिमात्रं विवक्षितम्? उत सोऽयं देवदत्त इति वाक्यव्यतिरिक्तं सर्वमपि समानाधिकरणवाक्यम्? नाद्यः, देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्ष इत्यादिभिरनैकान्त्यात् । न द्वितीयः, तैरेव कालात्ययापदेशात् । न हि सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यस्येव देवदत्तः श्याम इत्यादिवाक्यस्य विरोधाभासोऽप्यस्ति । आहुश्च * सर्वस्यापि च पक्षत्वे बाध एव प्रसज्यते । अनैकान्तिकता तु स्यात् पक्षीकारे च कस्यचित् ॥ वाक्यत्वादिति हेतुश्च स्वरूपासिद्धतां व्रजेत् । आकांक्षादित्रयाभावे तद्भावे क्वाविशिष्टधीः ॥ यश्चास्मिन्नेव साध्ये लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदिति प्रयोगः, सोऽप्येतैरेव दूषणैर्निरस्तप्रायः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधश्च, लक्षणस्यासाधरणधर्मत्वात् । किञ्च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकृष्टप्रकाशत्वं किं चन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम्? उत तदुपलक्षणतया? आद्ये चन्द्रशब्दस्य स्ववाच्यतापरत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन वैशिष्ट्यं स्यात्, अन्यथा चन्द्रशब्दस्य तत्रापि निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्, सामानाधिकरण्यस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्च । न हि पर्यायेणापि सामानाधिकरण्यम्, * भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति हि तल्लक्षणम् । द्वितीयेऽप्युपलक्षणीयोपलक्षणाकारद्वयप्रतिपादनाद्वैशिष्ट्यं सुस्थितमेव । प्रतिपन्नाकारोऽप्यधिक इति प्रागेवोक्तम् । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवदित्यत्र प्रकाशमात्रविवक्षायां सर्वप्रकाशानामपि चन्द्रत्वप्रसङ्गः, तस्य तन्मात्रलक्षणत्वात् । प्रकाशविशेषविवक्षायां प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं स्यात्; अन्यथा प्रकृष्टपदवैयर्थ्यं च । तथा गन्धवती पृथिवीत्यादिषु लक्षणवाक्येष्वनैकान्त्यम् ।

अथ मन्यसे सर्वलक्षणवाक्येषु लक्ष्यपदेन स्वरूपं निर्दिष्टम्, लक्षणांशेन तु स्वेतरसमस्तव्यावृत्तिर्विवक्षिता, तेनाकारेण स्वरूपमेव वा । अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रः? एषु द्रव्येषु का पृथिवी? इत्यादि वदतां तत्तत्स्वरूपविषयो हि प्रश्नः, तत्र यदि प्रतिवचनं प्रकारविषयं स्यात्तदाऽन्यप्रश्ने तदन्योक्तिरित्यसङ्गतिः स्यात् । तस्मात्स्वरूपमेव वाक्यार्थः, तत्र लक्षणस्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यमविवक्षितम् । एवं विशेषणलक्षणत्यागात् विशेष्यापरित्यागाच्च जहदजहल्लक्षणया ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यम् । यद्वा कल्पितसत्तादिसामान्यस्यैव वाचकाः । जहल्लक्षणयैवैते प्रागुक्तब्रह्मबोधकाः ॥ इति । तन्न, अविवक्षितमिति किमबोध्यत्वं विवक्षितम्? उतान्यार्थबोध्यत्वम्? नाद्यः, लक्षणवैशिष्ट्याप्रतिपत्तौ व्यावृत्तेरप्यसिद्धेः । न हि गन्धवत्त्वमन्तरेण पृथिव्यां व्यावृत्तिप्रतीतिरस्ति । न द्वितीयः, तदानीमपि तद्विशिष्टत्वस्यानपायात् । अतस्सर्वत्र लक्षणवाक्येषु लक्षणान्वयस्तद्विरोधिव्यावृत्तिश्चाभिमते इति तदुभयवैशिष्ट्यं वाक्यान्तरेभ्योऽधिकमेव । अतस्सर्वेष्वपि वाक्येषु वैशिष्ट्यं दुस्त्यजमेव । प्रतिप्रयोगश्च—विगीतं वाक्यं विशिष्टपरं वाक्यत्वात्; व्यधिकरणवाक्य-

वदिति । इदं चानुमानं सर्वलोकप्रतीत्यनुगुणत्वाद्विशेषणक्लेशरहितत्वाच्चाधिकबलमेवेति अनेन पूर्वयोर्बाधः प्रतिरोधो वा । न च जरद्गवादिवाक्यैरनैकान्त्यम्, आकाङ्क्षादित्रयवत एव वाक्यत्वेन विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रमाणत्वे सतीति विशेषणमिह प्रथममेव प्रक्षेप्यम्, तथाऽप्यनेन पूर्वयोर्बाधः प्रतिरोधो वा दुर्वारः । न च व्यधिकरणवाक्यत्वमत्रोपाधिः, लोके वेदे च विशिष्टपरसमानाधिकरणवाक्यदृष्टेस्तस्य साध्यसमव्याप्त्यभावात् । किञ्चानयोरनुमानयोर्विपक्षे बाधकाभावात् अप्रयोजकत्वं च । नन्वस्ति विपक्षे बाधकम्; तथा हि—यदि विगीतं वाक्यं विशिष्टपरं स्यात्तदा निर्गुणवाक्यविरोधप्रसङ्ग इति चेन्न; निर्गुणवाक्यानां दोषनिषेधपरत्वस्थापनात् । विशेषणविशेष्ययोर्विशेषणानां च मिथो भेदादेकार्थपरताभङ्ग इति चेत्; किं प्रधानभूतैकार्थपरता भज्येत ? उत विशेषणविशेष्यतादात्म्यलक्षणैकार्थपरता ? उत निर्विशेषैकार्थपरता ? न प्रथमः, [illegible] । न द्वितीयतृतीयौ, इष्टप्रसङ्गत्वेन दुष्टत्वात् । विशेषणविशेष्यतादात्म्यनिर्विशेषत्वयोरसिद्धत्वेन विपर्यये पर्यवसानासिद्धेश्च । द्वितीयस्य विपर्यये पर्यवसानं तु क्षपणकगन्धिवेदान्तिमतमुत्थापयत् भवतोऽपसिद्धान्ततामावहेत् ।

ननु विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदात् विशेष्यभेद इति प्रसङ्गार्थ इति चेत्; कोऽयं विशिष्टताभेदो नाम ? किं विशेषणभेद एव ? उत तत्सम्बन्धभेदः ? उत व्यावृत्तिभेदः ? यद्वा तदधीनबुद्धिभेदः ? अथवा विशेष्यभेद एव ? नाद्यः, व्याप्त्यभावस्योक्तत्वात्; विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादित्यनयो रैकार्थ्यप्रसङ्गेन हेतुफलभावासिद्धेश्च । न द्वितीयः, अव्याप्तेरेव; एकस्य विशेष्यस्यानेकविशेषणसम्बन्धभेदादनेकत्वमिति स्ववचनविरोधाच्च । प्रसञ्जनीयविपर्ययेण प्रसञ्जकविपर्यये तात्पर्यादविरोध इति चेत्; एकश्चायम्, अतोऽनेकविशेषणसम्बन्धोऽस्य नास्तीति स स्यात्; तत्र च श्यामत्वाद्यनेकविशेषणविशिष्टतयोपलभ्यमाने देवदत्तादौ व्यभिचार एव । एकत्वमनेकविशेषणसम्बन्धाभावश्चेत्युभयमेकत्रोपसंह्रियमाणमेकस्यानेकसम्बन्धो नोपपद्यत इति वदतः स्ववचनविरोधमावहति । न तृतीयः, तत्तद्विशेषणसम्बन्धभेदैर्यथास्वं विरोधिव्यावृत्तिभेदे विवक्षितेऽनेकव्यावृत्तीनामेकत्र सम्भवात्, अविरोधिव्यावृत्तिभेदस्य त्वसिद्धत्वात् । नहि नैल्यमुत्पलादपि व्यावर्तयेत्, तथा सति घटः पट इत्यादिवन्नीलमुत्पलमित्यादिसमानाधिकरणवाक्यानामनन्वयप्रसङ्गाच्च । भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमिति स्थिते सङ्कोचकप्रत्यक्षाद्यसम्भवे स्वेतरसमस्तविशेषणाश्रयाद्भेदस्सिध्येदिति चेत्; तर्हि तत एव विशेषणान्तरप्रयोग इव तदप्रयोगेऽपि स्वाश्रयाद्भेदः किं न सिध्येत् ? विरोधादिति चेत्; किमत्र मानम् ? उपलम्भ इति चेत्; किं प्रत्यक्षादिजन्योऽयमुपलम्भः ? उतैतद्वाक्यस्थसत्यादिपदजन्यः ? न प्रथमः, शास्त्रैकसमधिगम्ये तदसम्भवात् । न द्वितीयः, अविरोधविरोधिविशेषणान्तराश्रयादपि व्यावृत्त्यभावेन तत्तद्वाक्योदिताविरोधिसर्वविशेषणान्वयसिद्धेः । यदि चैकमेव विशेषणं स्वेतरसमस्ताश्रयाद्व्यावर्तयेत्, तदा विशेषणान्तरप्रयोगस्सर्वत्र निरर्थकः । तस्यापि चैकस्य निरसनीयत्वेन तत्प्रयोगोऽपि प्रतिकूलः; * प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । परस्परप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिक्षेपोऽनेकपदप्रयोजनमिति चेन्न; अनृतजडपरिच्छिन्नभिन्नतया गूढसौगतकूटस्थैर्व्याख्यातत्वात्, पदद्वयप्रयोगेणापि चरितार्थत्वाच्च तेनैव निश्शेषप्रतिक्षेपसिद्धेः । यद्वा विशेष्यपदमात्रमेव प्रयोक्तव्यम्, प्रक्षालनादिति न्यायात्; एकं पदमबोधकमिति चेन्न; उपलम्भविरोधात् । स्मृतिमात्रं स्मृत्यविशिष्टबोधमात्रं वा तेन जन्येतेति चेत्, किमतः ? तावतैव विशेष्यस्वरूपप्रकाशसिद्धेः तदतिरिक्तस्य च पदान्तरप्रयोगेऽपि भवता प्रतिक्षेपात् । विशेष्यपदमात्रप्रतिपन्नं स्वरूपं विशेषणविधिनिषेधसाधारणं प्रतीयेत, ततश्च संशयस्स्यादिति स्वयं विशेषणाभावनिर्णयाय विशेषणपदप्रयोग

इति चेत्; हन्त! अभावनिर्णयाय भावप्रतिपादनमिति महदिदमुपपादनमाहात्म्यमिति विपरीतनिर्णय एव ततस्स्यात्। विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवत्तात्पर्यपरीक्षया तदभावनिर्णय इति चेत्; एवं विशेष्यपदमात्रप्रयोगेऽपि तात्पर्यपरीक्षया सर्वविशेषणशून्यत्वमुन्नीयताम्। तात्पर्यनिश्चायकं तत्र नास्तीति चेत्, अहो विशेषणपदप्रयोगे विशेषणाभावतात्पर्यं निश्चीयते, तदप्रयोगे तु नेति सम्यक्परीक्षकत्वम्। देवदत्तोऽयमित्यादौ विशेषणपदाप्रयोगेऽपि तद्विशिष्टत्वं प्रतीयत इति सन्देहानपाय इति चेत्; श्यामो युवेत्यादिविशेषणपदप्रयोगेऽपि तद्विशिष्टत्वं प्रतीयत इति सन्देहानपाय एव। प्रतीतमपि युक्त्या निरस्यत इति चेत्; अप्रतीतं किं निरसितुं युक्त्या न शक्यते? नूनमुपकारकमेवापकारकं मन्यसे। प्रतियोगिस्मृत्यभावे तत्प्रतिक्षेपो न शक्यत इति चेन्न; साधारणधर्ममात्रप्रतीत्यैव धर्मिणां बुद्ध्यधिरोहात्। अन्यथा संशयस्याप्यनुत्थाने सिद्धमेकपदेनैव निर्विशेषम्, किमनेकैरजागलस्तनायमानैस्सत्यादिपदैः।

नापि चतुर्थः, स हि बुद्धिस्वरूपभेदमात्रं वा? ग्राहकविशेषाधीनप्रत्यक्षादिभेदो वा? ग्राह्याकारभेदो वा? आद्ये धारावाहिकबुद्धौ वस्तुनः क्षणिकत्वप्रसङ्गः। अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्भिन्नविषयत्वेन क्षणिकत्ववादिसम्मतसर्वप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गश्च। अतिरिक्तस्स्वयं विशेषः, स्मृत्यनुभवयोर्भिन्नविषयत्वप्रसङ्गश्च। एवं वादिप्रतिवादिशिष्याचार्यबुद्धीनामेकविषयत्वाभावात्परस्परव्यवहारानभिज्ञतया कथाप्रवृत्त्यादिभङ्गप्रसङ्गश्च। एतेनात्मख्यातिवादस्तदनुविधायिविषयान्तःकरणवृत्त्यध्यासवादश्च निर्मूलः। अत एव न द्वितीयः। स्वराद्यनुमितपुत्रादेः पूर्वानुभूतान्यत्वप्रसङ्गश्च। तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनादीनां भिन्नविषयता स्यात्। तृतीयेऽपि ग्राह्याकारमात्रं विवक्षितम्? विरुद्धग्राह्याकारभेदो वा? पूर्वत्र उक्तनयेन विशेष्यभेदासिद्धिः, एकस्यैवानेकविशेषणविशिष्टताग्रहणात्। अन्यथा व्यावहारिकस्यापि विरुद्धाविरुद्धधर्मव्यवस्थापनस्यासिद्धिप्रसङ्गात्। उत्तरोऽपि प्रागुक्तनयेनासिद्ध एव। तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमाकारयोरविरोधस्तु सामानाधिकरण्यवादे द्रष्टव्यः। नापि पञ्चमः, विशिष्टताभेदाद्विशेष्यभेद इति हेतुसाध्यभावासिद्धिप्रसङ्गात्। पर्यायद्वारा पर्वक्रमेण बुद्ध्यारोहणमात्रार्थमिदमिति चेत्; तर्हि विशेषणभेदाद्विशेष्यभेद इत्येतावदेवोक्तं भवति, तच्च व्याप्त्यभावादीनां प्रथममेव दत्तोत्तरम्। अस्तु तर्हि परस्परसमवायप्रसङ्गो विपक्षे दण्डः। तथा हि—सर्वं हि वाक्यमुद्देश्योपादेयविभागवत्; ततश्च क्रमावश्यंभावः, यौगपद्येन विशेषणानामन्वये सत्युद्देश्योपादेयविभागासिद्धेः, * यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्याहुः। ततश्च यदि विशेषणविशिष्टमुद्दिश्य विशेषणान्तरं विधीयते तदोद्देश्यानुप्रविष्टविशेषणांशस्यापि विशेष्यांशस्येव विशेषणान्तरेण विशेष्यत्वप्रसङ्गः। एवं विशेषणान्तरविशिष्टोद्देश्येऽपीति; तन्न, सर्वेषां वाक्यानामुद्देश्योपादेयनियमाभावात्। सर्वस्याप्राप्तत्वे विशिष्टमेव विधेयं निरणैषुः * यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिषु। गत्यभावविषयो विशिष्टविधिरिति चेत्, किमतः? उद्देश्योपादेयविभागस्स्वरस इति चेत्; तथाऽपि कृत्स्नस्याप्राप्तत्वे स एव गत्यभाव इति विशिष्टविधिर्भवति। अन्यथा न क्वचिदपि विशिष्टविधिस्वीकारः। अतो विशिष्टविधिस्थलेषु युगपदनेकविशेषणविशिष्टैकप्रतीतिरनिवार्या। यत्र किंचिदुद्दिश्य किमपि विधीयते, न तत्रापि परस्परसमवायसिद्धिः, प्रथमं तावत् परस्परमुद्देशासम्भवात्। प्राप्तो ह्यंश उद्देश्य एव, अप्राप्तोंऽशो विधेय एवेति व्यवस्थापनात्। प्राप्तस्यापि विशेषणस्य विशेष्यान्वयप्रतिपत्त्यर्थमितरांशानुवादेन तदंशविधिस्स्वीकार्य इति चेन्न; तद्विशिष्टतानुवादेनैव तदन्वयप्रतीतिसिद्धेः। अत उद्देश्योपादेयभावस्य प्राप्तत्वाप्राप्तत्वनिबन्धनत्वान्नाभिधानदशायां क्रमापेक्षा। स्मृतिविमर्शयोस्तदपेक्षायामपि प्रत्येकं स्मरणात् यथायोग्यं विमर्शाच्च न परस्परसमवायप्रसङ्गावकाशः। * यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमिति

तूच्चारणक्रमविषयम्, नाभिधानविषयम्। अत उद्देश्यांशगतविशेषणस्य तूपादेयविशेषणाधारत्वप्रसङ्ग इति च प्रत्युक्तम्। उद्देश्यपदवदुपादेयपदस्यापि विशेष्यसमवेतविशेषणबोधनव्युत्पत्तेर्यथाव्युत्पत्ति विवक्षितत्वात्प्रयोगाच्च। नहि दण्डी देवदत्तः कुण्डलीत्यत्र दण्डस्यापि कुण्डलित्वमनुमन्तोऽभिमन्येत।

ननूद्देश्यस्य व्याप्यत्वमुपादेयस्य व्यापकत्वं सर्वत्राभिमतम्। अस्त्वेवम्, तथाऽपि यथा यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यादिषु, अतो विशिष्टस्योद्देश्यत्वे तस्यांशस्याशेषस्याप्युपादेयांशेन व्याप्तिर्वक्तव्येति चेत्; अस्त्वेवम्, तथाऽपि न समवायेन व्याप्तिर्वक्तव्या; यथाप्रमाणं सम्बन्धनियमस्यैव व्याप्तिरूपत्वात्, न हि धूमोऽग्निव्याप्त इति धूमसमवेतोऽग्निः, ततोऽत्र विशेष्यस्याधारतया तत्सम्बन्धनियमः; विशेषणस्य तु न स्वरूपेणैव विशेषणान्तरेणैकार्थसमवायतस्सम्बन्धनियम इति यथाप्रमाणमङ्गीकारात्। एवं तर्ह्युद्देश्यांशगतविशेषणस्य शाखासारसादिवदुपलक्षणत्वमात्रं स्यादिति चेत्; किं तेन? न हि तथात्वेऽपि निर्विशेषत्वं सिध्यति। लक्षणस्य बहिर्विषयत्वात्तत्सिद्धिरितिचेत्, न; तस्य बहिष्ठत्वेऽप्युपादेयस्य तन्निष्ठतया निर्विशेषत्वासिद्धेः; न चोपलक्षणं सर्वं बहिष्ठमिति नियमः, गोत्वपृथिवीत्वाद्युपलक्षणसास्नादिमत्त्वगन्धवत्त्वादेर्बहिष्ठत्वाभावात्। न च सारसादिकमपि बहिष्ठम्, संयोगादिमत्त्वात्; अन्यथा सम्बन्धाभावेन देवदत्तक्षेत्राद्युपलक्षणमपि न स्यात्; असम्बन्धमुपलक्षयन्न कस्यचिदेवोपलक्षणं स्यात्; अपि त्वसम्बन्धाविशेषात् सर्वस्यापि स्याद्वा न वा। कस्यचिदुपलक्षणस्य सम्बन्धाभावे वाक्यस्यानन्वयप्रसङ्गश्च। एतेन चन्द्राद्युपलक्षणशाखादिकमपि निर्व्यूढम्। न हि साऽप्यसम्बन्धिनि तमुपलक्षयति; तस्यास्सर्वोपलक्षकत्वप्रसङ्गात् निर्णयासिद्धेः। सर्वस्य तदुपलक्षणत्वं तदानीमेव स्यादित्यतिप्रसङ्गेन तत्त्वासम्भवात्। कस्तर्हि तत्सम्बन्धः यस्तन्निर्देशविवक्षितः? स एव किमिति सौहृदेन पृच्छाम इति चेत्; शाखाग्रे चन्द्र इति वदन्तो द्विविधाः, प्रतीतिमात्रतन्त्राः निरूपकाश्च। तत्र पूर्वे व्याप्तिसिद्धं संयोगादिकमुपजीव्य प्रयुञ्जते, इतरे तु तदार्जवदेशलक्षणविवक्षयेति। अतः पारम्पर्येण सम्बन्धश्शाखायामपि सिद्धः। तादृशार्जवादिसम्बन्धस्साक्षात्सम्बन्धभ्रमेऽपि भ्रमकारणतयाऽपेक्षितत्वात् नापैतीति भ्राम्यत्प्रयोगेऽपि सम्बन्धमात्रसत्यत्वसिद्धिः। अस्तु तर्हि विशेष्यं न विशेषणान्तराधिकरणम्, उद्देश्यपदप्रतिपन्नत्वात् तत्पदोपात्तविशेषणवदिति चेन्न; प्रागुक्तोपलम्भविरोधादिदूषणानामनिवार्यत्वात् तथाविधवाक्यानां सर्वेषां प्रामाण्यप्रसङ्गात्। त्वदुक्तेनैव हेतुना त्वदुक्तदृष्टान्तवदेव विशेष्यं न पदान्तरबोध्यमित्यनियमनाच्च। एतेन युगपद्बोधने विशेष्यांशवत् प्रातिपदिकार्थैक्यपरसमानविभक्तिसामर्थ्यादेव विशेषणानां मिथो विशेषणान्तरनैरपेक्ष्येण च तादात्म्यप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः। न हि पदद्वयप्रतिपन्नविशेष्यैक्यमात्रात्तत्सिद्धिः, भवत्पक्षे सगुणब्रह्मवाक्यपर्यालोचनेन व्याप्तिविरोधात्। न च सगुणसमानाधिकरणवाक्यस्य प्रातिपदिकार्थैक्ये तात्पर्यमिति स्यात्, तद्वदेव निर्गुणवाक्येष्वपि विशेष्यमात्रैक्यपरत्वनिर्णयात्। तथा च, सगुणे निर्गुणे वापि सामानाधिकरण्यधीः। विशेषणानां भेदेऽपि विशेष्यैक्ये नियम्यते ॥ अन्यथा व्युत्पत्तिप्रतिपत्त्योर्विरोधात्। अत एव * भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति तल्लक्षणविदः।

ननु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वं हि भिन्नार्थत्वम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दवाच्यत्वात्, अतो भिन्नार्थानां शब्दानामेकार्थपरत्वमिति व्याघात इति चेत्; किमिदं लक्षणवाक्यस्य दूषणाभिप्रायेणोक्तम्? उतान्यपरत्वाभिमानेन? नाद्यः, अनभ्युपगमात्; न द्वितीयः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेनैकार्थपरत्वमिति शेषपूरणेन व्याख्येयमिति चेत्; कुत एतत्? एकैकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरिति शेषपूरणेन विपरीतं वा कि न स्यात्? एकार्थत्वस्य तात्पर्य-

सिद्धत्वात् भिन्नार्थत्वस्य तद्विरुद्धत्वाच्चेति चेत्; तर्हि व्यधिकरणवाक्येष्वपि नानाकारकादिवैशिष्ट्यं न स्यात्; तत्राप्येकार्थत्वस्य तात्पर्यसिद्धत्वात्। * अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यादिति हि वाक्यविदः। न च बौद्धगन्धिवैयाकरणादिवत्तत्रापि वैशिष्ट्यं माभूदिति वाच्यम्; अपसिद्धान्तात्। वस्तुतस्तत्रापि वैशिष्ट्यं न सिद्धान्त इति चेत्; तर्हि तद्वदेव समानाधिकरणवाक्यस्यापि विशिष्टपरत्वमभ्युपगम्य तैस्सह बाध उपपाद्यताम्। एवं च समानाधिकरणवाक्यत्वादिति हेतुविशेषणोपादानवैयर्थ्यं च प्रागेवोक्तम्। अनेककारकविशिष्टैकार्थपरत्वं व्यधिकरणवाक्येषु व्युत्पत्तिसिद्धमिति चेत्; तर्हि अनेकविशेषणविशिष्टैकविशेष्यपरत्वं समानाधिकरणवाक्येषु व्युत्पत्तिसिद्धमिति समस्समाधिः। एवं च विषयव्यवस्थया विरोधे शमयितव्ये बाधाध्याहारलक्षणादिपरिग्रहो देवानांप्रियेभ्य एव रोचते। प्रवृत्तिनिमित्तशब्दवाच्यविशेषणनिष्ठो हि भेदस्तदाश्रयभूतविशेष्यगतश्चैकत्वमिति कोऽत्र विरोधमनुसन्दधीत? अतस्सामानाधिकरण्यलक्षणानुपपत्तिर्न ते विपक्षे बाधिका, अपि तु स्वपक्ष एवेति तूष्णीमास्व। पदद्वयप्रतिपन्नविशिष्टद्वयैक्ये विशेष्यैक्यवद्विशेषणैक्यमपि दुस्त्यजम्, तद्वदेव वा विशेष्यभेदोऽपि किं न स्यादिति चेत्; किमिदम्? अधश्शायितोऽपि केशान्न मुञ्चसि! विशिष्टद्वयैक्यशब्देन विशेषणाद्यैक्यविवक्षायामात्माश्रयासिद्ध्यादिदोषः; विशेष्यैक्यविवक्षायां तस्य विशेषणैक्यं प्रत्यसाधकत्वस्योदीरितत्वात्, यथा जात्यादिरूपविशेषणैक्येऽपि विशेष्यभेदः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाद्दुरपह्नवः, तथा विशेष्यैक्येऽपि विशेषणभेदस्तत एव दुरपह्नवः। अन्यथाऽनेकगुणविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादकतयाभिमतानां सगुणवाक्यानामनुत्थानप्रसङ्गात्। यथा वाऽनेकप्रतियोगिभेदेऽपि तत्तद्व्यावृत्तवस्त्वैक्यम्, तथा अनेकविशेषणभेदेऽपि तत्तदन्वितवस्त्वैक्यं न व्याहतमेव। एवं च विशेषणैक्यप्रसङ्गे प्रतियोग्यैक्यप्रतिबन्देरपि दुस्तरत्वं स्यात्। किंच, यथा क्रमेण युगपद्वा प्रत्यक्षादिभिरनेकविशेषणविशिष्टैकवस्तुप्रतिपत्तौ विशेष्यभेदो वा विशेषणानां मिथस्तादात्म्यसमवायो वा न प्रसज्येते, तथा शब्देनापि; प्रत्यक्षाद्यनुसारिव्युत्पत्तिवशंवदत्वात् तत्सामर्थ्यस्यापि प्रायशस्तत्समानत्वात्। एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्।

प्रतिकूलतर्काश्च भवन्ति। तथा हि—यद्येकपदप्रतिपन्नादन्यूनानधिकमेव पदान्तरेणापि बोध्येत; तदा पर्यायत्वप्रसङ्गः, पदान्तरवैयर्थ्यं च; निमित्तभेदादपर्यायत्वमिति चेत्; तर्हि वैशिष्ट्यप्रसङ्गः, तथा च स्वेष्टभङ्गः, निमित्तभेदे सत्यपि तदन्वयाभावाद्वैशिष्ट्याभाव इति चेत्; किमत्र घटः पट इतिवत्प्रमाणविरोधादनन्वयः? उत तदविरोधेऽपि श्रद्धासंगृहीततर्कावस्करबलात्? नाद्यः, असिद्धेः; न द्वितीयः, प्रागेव निरस्तत्वात्। यदि च सन्तमपि निमित्तभेदमनादृत्य सर्वैः पदैस्स्वरूपमात्रमेव बोध्येत; तर्ह्येकेतरपदप्रयोगे नैरर्थक्यं स्यात्, प्रतिपन्नेऽपि स्वरूपे तत्तत्प्रतियोगिव्यावृत्तिसिद्ध्यर्थं पदान्तरप्रयोग इति चेत्; किं तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्वयसामर्थ्यात्तत्प्रतियोगिव्यावृत्तिसिद्धिः? उत तत्तत्पदजन्यस्वरूपमात्रबोधादेव? नाद्यः, वैशिष्ट्यस्य दुर्वारत्वात्; न द्वितीयः, अविशेषात्; प्रथमपदेनैव स्वरूपप्रतिपत्तौ सर्वव्यावृत्तिसिद्धिप्रसङ्गात्, तेन तदसिद्धौ पदशतेनापि तदसिद्धिप्रसङ्गात्; यथा पर्यायाणां शतमपि पठ्यमानं न व्यावृत्तिभेदमापादयति, तथाऽत्रापि। अतः एकेतरपदानां नैरर्थक्यमेव। सामानाधिकरण्येन निर्विशेषपरत्वसिद्ध्यर्थमनेकपदप्रयोग इति चेन्न; तथाऽपि पदद्वयमात्रेणापि तत्सिद्धेः बहुपदप्रयोगे नैरर्थक्यप्रसङ्गात्; तथा च न विशेषणपदद्वयमपि प्रयोक्तव्यम्; एकविशेषणपदसहितविशेष्यपदमात्रेण सामानाधिकरण्यसिद्धेः। सामानाधिकरण्यस्य निर्विशेषपरत्वे सिद्धे तदर्थतया अनेकपदप्रयोगसाफल्यम्, तत्साफल्ये च सति सामानाधिकरण्यस्य निर्विशेषपरत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयता। ननु तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टं वस्तु शब्दबोध्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तानि च स्वविरोधिव्यावृत्तिसहवर्तीनि, अत्र तु विशिष्ट-

बोधनानुपपत्त्या विशेष्यमात्रं बोधयन्त्यपि पदानि नैरर्थक्यादिपरिहाराय स्वप्रवृत्तिनिमित्तसहिततत्तद्विरोधिव्यावृत्तिमपि लक्षयन्ति, ततस्तत्तद्व्यावृत्तमेकं वाक्यार्थ इति किं नोपपद्यते? श्रूयताम्। तत्तद्व्यावृत्तिः किमत्र धर्मिस्वरूपम्, उत ततोऽन्या? तत्र न तावत्स्वरूपम्, स्वरूपस्यैव तत्प्रकाशत्वात्; प्रकाशाप्रकाशयोरध्यासानुपपत्त्यादेरन्यत्र प्रतिपादनात्। किंच तत्तद्विरोधिव्यावृत्तिः किं परस्परभिन्ना? उतैका? भिन्नत्वे तदात्मकत्वात् ब्रह्मणोऽपि भेदप्रसङ्गात्; न च व्यावृत्तिभेदो मिथ्येति वाच्यम्; [illegible] भेदप्रतिपादनायानेकपदनैष्फल्यात्; अतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च। एकत्वे प्रथमपदेनैव सर्वव्यावृत्तिसिद्धौ पदान्तरप्रयोगनैष्फल्यमनतिक्रान्तम्। एकनिष्ठानेकप्रतियोगिकान्योन्याभावनिरूपणं तर्हि कथमिति चेत्; इत्थम्। [illegible] दोषाभावात्। अभेदेऽपि तत्तत्प्रतिसम्बन्धित्वलक्षणविशेषणविशिष्टैकान्योन्याभावपरत्वादनेकपदप्रयोजनसिद्धिः। एवं स्वरूपानतिरिक्तान्योन्याभावे समाधिरनुसन्धेयः। न चात्रापि [illegible] वाच्यम्, प्रागेव तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यस्य यथाप्रतीत्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात्। नाप्यन्या; सा हि तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्ताकारा वा स्यात्? उत ततोऽन्या तदविनाभूतेति? न प्रथमः, दूरं गत्वा [illegible]; नापि द्वितीयः, [illegible]समानयोगक्षेमतया तदभावे तदसिद्धिप्रसङ्गात्, न हि घटत्वाभावेऽप्यघटव्यावृत्तिसिद्धिः, तत्सिद्धौ तद्वैशिष्ट्यस्यापरित्याज्यत्वात् पुनरपि परपक्षकुक्षिप्रवेशेन भस्मीभावः। अभावरूप[illegible] इति त्वपक्षपातिनस्ते न युक्तम्। न च व्यावृत्तीनां मिथ्यात्वेन समाधिः, जडाद्यैक्यप्रसङ्गस्यान्यत्रोक्तत्वात्; पूर्ववदतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च। भवत्पक्षे [illegible] मिथ्यात्वात्तद्वैशिष्ट्येऽप्येवं न भेतव्यम्। अतो भवता प्रथममेव तदभ्युपगम उचितः।

एतेन शौक्ल्यं कार्ष्ण्यव्यावृत्तं पीतिमव्यावृत्तमित्यादिप्रतिबन्दिनिस्तारसिद्धिः, तत्र प्रतिपदं प्रतिपाद्यभेदाभ्युपगमात्। यदि पुनस्तत्रापि कार्ष्ण्यव्यावृत्तिरेव पीतिमव्यावृत्तिः स्यात्, तदा पीतिम्नः कार्ष्ण्यव्यावृत्तिसद्भावेन पीतिमव्यावृत्तिप्रसङ्गः। एवं विपरिवर्तेन कार्ष्ण्यव्यावृत्तिप्रसङ्गः। अतः कार्ष्ण्यव्यावृत्त्यभावे पीतिमव्यावृत्तेः कार्ष्ण्ये दर्शनात्तयोर्मिथो भेदस्सिद्धः, व्यावृत्त्यनुवृत्त्योरेकत्र विरोधात्। व्यावृत्त्यनुवृ[illegible] हि व्यक्तिजातिभेदं सर्वेऽप्याहुः। ताभ्यामेव हि घटादेस्सतश्च मिथ्यात्वामिथ्यात्वविवेको भवद्भिरपि स्वीकृतः। अतः कार्ष्ण्यव्यावृत्तमित्यादौ प्रतिपदं प्रतिपाद्यभेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वान्न [illegible]। यद्यपि भावान्तरं व्यावृत्तिरिति पक्षः, तथाऽपि तस्य व्यावृत्तित्वं तत्तत्प्रतिसम्बन्धित्वसमुच्चितोपाधिभेदगर्भमिति तेनाकारेण प्रतिपाद्यभेदसिद्धिः, अन्यथा शौक्ल्यस्वरूपस्यैव पीतिमव्यावृत्तिरूपत्वे कार्ष्ण्ये पीतिमव्यावृत्तिशब्दो न प्रयुज्येत। न च तावता भावान्तराभाववादपरित्यागप्रसङ्गः; अभावाभ्युपगमेऽपि अभावाभावेष्विवात्रापि निर्वाहस्य तन्त्राचार्यैस्समर्थितत्वात्। सम्भवति च शौक्ल्यादेस्सकलेतरव्यावृत्तिरूपत्वम्, तत्प्रकाशेऽन्याध्यासस्यादृष्टेः; ब्रह्मस्वरूपे निर्विशेषे प्रकाशमान एव [illegible] सर्वेतरव्यावृत्तिरूपत्वं दुरुपपादमेव। किञ्च निर्विशेषबोधने वाक्यस्य सामानाधिकरण्यासिद्धिप्रसङ्गश्च। समानाधिकरणानेकार्थबोधकतयैव ह्यन्ततः शब्दानां सामानाधिकरण्यम्। अत एव हि * भिन्नप्रवृ[illegible]क्तम्। न चैतदुदाह[illegible] वक्तुं युक्तम्; एकप्रवृत्तिनिमित्तानां वा परित्यक्तमुख्यामुख्यसर्वप्रवृत्तिनिमित्तानां वा सामानाधिकरण्यादर्शनात्। सत्यज्ञानादिवाक्ये दृश्यत इति चेत्; न, आशामोदकतुल्यत्वात्। तर्हि पर्यायपाठेष्विति चेत्, किं पुनरुक्तोदाहरणेषु, यथा घटं कुम्भमानयेत्यादिषु? किं वा निघण्टुवत् पर्यायव्युत्पादनार्थपाठेषु, यथा कः पिक इत्युक्ते कोकिलः पिक इत्यादिषु? तत्राद्ये

अनन्वयादेव सामानाधिकरण्यासिद्धिः, अनन्वयश्चाकाङ्क्षादिविरहात्, आकाङ्क्षादित्रयसमाहारे सत्येव ह्यन्वयः, अन्यथा नैराकाङ्क्ष्येण क्वचिदपि वाक्यभेदो न स्यात् । द्वितीये तु निमित्तभेदोऽस्त्येव, कोकिलशब्दस्य कोकिलत्वजात्यैव प्रवृत्तत्वात्पिकशब्दस्य पिकशब्दवाच्यत्वलक्षणविवक्षया प्रयोगात् । कथमिदमवगतमिति चेदित्थम्; कः पिक इति पृच्छतो हि पिकशब्दवाच्यः क इत्यभिप्रायः, तदुत्तरार्थस्तु तदनुरूप एव भवितुमर्हति, ततश्च कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्येवोत्तरवाक्यार्थः । एतदनभ्युपगमे तत्रापि पौनरुक्त्यादिदोषो दुष्परिहर इति ।

एवं च न समानाधिकरणवाक्यस्य मुख्येऽपि विशिष्टैक्ये संभवति, लक्षणा, तत्रापि सर्वपदलक्षणा, तत्र च निर्विशेषविशेष्यमात्रलक्षणा, तदुपरि व्यावृत्तिलक्षणेत्यादिपरिक्लेशो भवति ! इदं च तात्पर्यनिर्णयवशात्स्वीक्रियत इति वदन् कथं न जिह्रेति ? स्वप्रतिपत्तिर्भवतीति कथमेनं न निर्भर्त्सयति ? अथवा लक्षणयापि ब्रह्मणश्शब्दबोध्यत्वं वदता * यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादेः स्ववचनविरुद्धोऽप्यसङ्कोचोपपादनप्रयासो विस्मृतः । मुख्यतया बोध्यत्वं तत्र निषिध्यत इति चेत्; विपरीतं किं न स्यात् ? उभयथाऽपि वाग्वृत्त्या बोध्यत्वस्याविशेषात्, बोध्यत्वे मिथ्यात्वप्रसङ्गभयं लक्षणया बोध्यत्वेऽपि समानमेव, विशेषाभावात् । अत एव परमार्थतो वा लक्षणया वा बोधनं नेच्छाम इति चेत्; तर्ह्यखण्डवाक्यार्थासिद्धिरेव भवेत्, परमार्थतस्तत्प्रतिपादनाभावेऽपि तत्सिद्धौ तत्रैव सखण्डवाक्यार्थसिद्धिरपि किं न स्यात् ?

यत्तु वाक्यतात्पर्याविरोधायैकपदलक्षणेव सर्वपदलक्षणापि न दोष इत्याहुः । तदपि तात्पर्यस्यान्यथा निर्णयादेव निरस्तम् । यत्पुनर्विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिषु सर्वपदलक्षणा दृष्टेति; तदपि न । भुङ्क्ष्वेत्यस्य निषेधप्रतियोगिविशेषसमर्पकस्य, तत्रापि मुख्यत्वात्, विषशब्देनैव ह्यनर्थकरभक्ष्यरूढेन भुज्यमाने तस्मिन्ननर्थहेतुतया निषिद्धतामभिप्रयता भोजननिषेधोऽप्यभिप्रेतः । यद्वा भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रकृत्या निषिद्धभोजनं विवक्षितम्, विषशब्देन तन्निषेध एव विवक्षितः, तथापि प्रत्ययांशस्य मुख्यत्वं सिद्धम् । अस्तु तर्हीहापि प्रत्ययांशस्य मुख्यत्वम्, विशेष्यैक्यस्य तदर्थस्यापरित्यागादिति चेत्; न, विशेष्यमात्रस्यैव प्रतिपत्तुमशक्यत्वोपपादनेन विशेष्यैक्यस्यापि दुष्प्रतिपादत्वात् । यत्तु विशेष्यस्यापि मुख्यार्थैकदेशत्वात्तत्र वृत्तिर्न लक्षणेति केचिदाहुः, तदपि मन्दम्, विशिष्टविषयायाश्शक्तेर्विशेषणाभावे विशिष्टाभावेन निर्विषयत्वात् । किंच, विशेष्यविषया शक्तिर्यदि नैवोपपद्यते । अभिधेयत्वयोगेन तन्मिथ्यात्वं प्रसज्यते ॥ अतो विशेष्यबोधने विशेषणद्वारायाश्शक्तेस्तदभावे कुण्ठितत्वमेव; अन्यथा विशेष्यपरित्यागेनापि बोधनमात्रेण सर्वत्र मुख्यत्वप्रसङ्गात् । अतोऽत्र निर्निमित्तलक्षणादिदोषो दुष्परिहरः । यद्यपि विशेष्यमात्रे तदैक्ये च मुख्यत्वं संभवति, विशेष्यं हि वाक्ये प्रधानोंशः, तथाऽपि तत्र स्वारस्यहानिरवर्जनीयैव । किंच वाक्यार्थस्य निश्शेषभेदरहितत्वे तत्प्रतिपादकस्य वाक्यत्वाभावप्रसङ्गः, परस्परसंसृष्टपदार्थपरतया वा तत्संसर्गपरतया वा खल्वन्विताभिधानाभिहितान्वययोस्सम्भवः । निर्विशेषे तु तदुभयमपि न संभवति, बौद्धमतगन्धिवैयाकरणाद्यभिमतबुद्धिविशेषादिवाक्यार्थत्वं मीमांसाचार्यादिभिर्विस्तरेण प्रतिक्षिप्तमिति न तत्रास्माभिरिह प्रयस्यते ।

नन्वस्तु तत्त्वमसिसत्यज्ञानादिवाक्यानामखण्डपरत्वं निष्प्रमाणकम्, तथापि भवता वादजल्पयोस्सखण्डपरत्वे प्रमाणं वाच्यमिति चेत्; उच्यते । विप्रतिपन्नं वाक्यं विशिष्टपरम्, बोधकत्वात्; सम्प्रतिपन्नवत्; न च पदमात्रैर्भ्रमहेतुभिर्वाऽनैकान्त्यम्; तेषामपि यत्किञ्चिद्विशिष्टबोधकत्वमात्रस्य सिद्धत्वेन तत्रापि साध्यसामान्यस्य विद्यमानत्वात्, सारकत्वे हि पदानां विशिष्टमेव सार्यम्, एकस्यापि पदार्थस्य प्रकृत्याद्यंशभेदेन विशिष्टत्वात्पदार्थानामपि निपुणनिरूपणे

प्रायशो विशिष्टत्वादेव । अख्यातिगर्भमयथार्थगोचरं वा भ्रान्तिज्ञानमपि विशिष्टविषयमेव । संसर्गमात्राख्यातिरेव ह्यख्यातिर्न पुनस्सर्वाख्यातिः । एतेनाखण्डवाक्यार्थ इति भवद्वाक्येनाप्यनैकान्त्यं परिहृतम् । न च निर्विशेषगोचरप्रत्यक्षादिभिरनैकान्त्यम्, तेषामन्यत्र प्रतिक्षिप्तत्वात् । पराभिमतनिर्विकल्पकस्य निश्शेषोन्मूलनात् । एवं वाक्यत्वादिति प्रागुक्तश्च हेतुरनुसन्धेयः । यद्वा किमनुमानक्लेशेन? सत्यज्ञानादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं निपुणनिरूपितनीतिपरिशुद्धबुद्धीनामपि विशिष्टवाक्यार्थबोध एव जायते, यथा सगुणब्रह्मादिपरतया भवदभिमतवाक्यश्रवणे ; न चैतदपह्नवमर्हति, सर्वेष्वपि वाक्येषु विशिष्टवाक्यार्थेऽप्यपह्नवप्रसङ्गात्, नच तत्साहसिकानां पश्यतोहराणां भवतामपीष्टम् । अतोऽनन्यथासिद्धानन्तर्यनियमाधिगमादन्यत्रेवात्रापि स्वानन्तरभाविविशिष्टवाक्यार्थबोधं प्रति करणत्वं प्रत्यक्षत एव सिद्धम् । बाधशङ्का तु प्रागेव निरस्तेति । अतस्सिद्धं सखण्डपरम् * तत्त्वमसि, * सत्यमित्यादिवाक्यमिति ॥

॥ इति शतदूषण्याम् अखण्डवाक्यार्थखण्डनवादः अष्टत्रिंशः ॥ ३८ ॥

॥ अथ भावरूपाज्ञानभङ्गवादः एकोनचत्वारिंशः ॥ ३९ ॥

श्रुतिकिरीटनिरूपणनिर्भरप्रसरयैव धिया परिशोधिताम् ।
सुविमलां पदवीमदवीयसीं भजत माधवभक्तिमयीमिमाम् ॥

भावरूपं यदज्ञानं ये जनाः परिचक्षते । तच्चिते तत्तथाभूतं निश्चिन्वन्ति विपश्चितः ॥

एवं ह्यज्ञानमुषिततत्त्वज्ञानैर्विज्ञातम्—प्रत्यक्षानुमानागमैर्भावरूपमज्ञानं प्रतीयते । तत्र प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यादिरूपं सर्वसम्मतम् । तत्किं भावरूपमज्ञानं विषयीकरोति उताभावरूपमिति विवेचनीयम् । न तावदभावरूपम्; अभावो हि प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणः; ततश्च ज्ञानाभावप्रतीतिर्ज्ञानग्रहणमन्तरेण नोपपद्यते; ज्ञानं विषयनिरूपणाधीननिरूपणमिति विषयेण सहैव गृह्यते, ततश्च यद्विषयस्य ज्ञानस्याभावो व्यवजिहीर्षितस्तद्विषयं ज्ञानं तदानीमेव संजातमिति कथं तदभावः प्रतीयेत? यः प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयः यदा व्यवह्रियते तदैव तद्विषयज्ञानाभावं वदन् स्ववचनविरोधमपि न जानाति । ननु ज्ञानव्यक्तिभेदाददोषः, निषिध्यमानं ज्ञानमन्यत्तस्य निषेधप्रतियोगिनो निरूपणौपयिकं ज्ञानं चान्यदिति ; नैवम्, संसर्गाभावस्य तज्जातीयसमस्तप्रतियोगिनिरूप्यत्वात्; इह भूतले घटो नास्तीतिवत् । ततश्च सर्वज्ञानप्रतियोगिको निषेधः एकयापि ज्ञानव्यक्त्या विरुद्ध एव ; न ह्येकस्मिन् घटे विद्यमानेऽप्यघटं भूतलमिति व्यवहरन्ति । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति च प्रतीतिरपि न काञ्चिदपि तदानीं ज्ञानव्यक्तिं क्षमते । ननु कालभेदेन ज्ञानाज्ञानयोरविरोधः, न हि ज्ञानाभावप्रतिपत्तिकाल एव ज्ञानाभावेन भवितव्यमिति नियमः, मैवम्, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमानग्राहित्वनियमात् । तथा च सूत्रितं भगवता जैमिनिना * सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । यद्यपि योगीश्वरणां प्रत्यक्षमतीतानागतेऽपि गृह्णातीति शास्त्रबलादभ्युपगन्तव्यम्, तथाप्यस्मदादिप्रत्यक्षं वर्तमानग्राहीत्येव नियमः । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षेतरेण प्रमाणेनावर्तमानज्ञानेन ज्ञानाभावप्रतीतिः, अस्वाप्समेतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमित्यादिषु कालविशेषस्येव ज्ञानाभावस्याप्यतीतस्यानुमेयत्वोपपत्तेरिति चेत्; तन्न, अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यत्र वर्तमानतयैवाज्ञानप्रतीतेः । किमिदं जानासीति

पृष्टश्च कश्चिन्न जानामीत्युत्तरं दिशति। अत एवात्र प्रमाणान्तरजन्यज्ञानेनापि विरोधः स्थित एव। एतेन ज्ञानाभावगोचरज्ञानेनापि विरोधस्सिद्धः। नहि ज्ञानमुदयमानं तदानीमेव सर्वज्ञानाभावं प्रकाशयितुमलम्, स्वस्यापि ज्ञानत्वाविशेषात्, विद्यमानत्वाच्च। एवमाश्रयज्ञानेनापि विरोधः, न हि यत्किञ्चिदाश्रयप्रतीतिमन्तरेणाभावप्रतिपत्तिमनुमन्यामहे। उक्तं चाभियुक्तैः * लब्धरूपे क्वचित्किंचित्तादृगेव निषिध्यत इति। ननु सामान्यतः आश्रयप्रतियोग्यादिज्ञानमुपजीव्य विशेषतस्तत्तद्विषयं ज्ञानं निषिध्यत इति न कश्चिद्विरोध इति; तदपि मन्दम्, निषिद्ध्यमानस्य विशेषज्ञानस्य विषयविशेषाधीनविशेषत्वेन तत्प्रकाशमन्तरेण प्रकाशायोगात्, तत्प्रकाशे वा विशेषज्ञानस्यापि सिद्धेस्तन्निषेधायोगेन व्याघातस्य स्थितत्वादिति। नच भावरूपेऽप्यज्ञाने विरोधप्रसङ्गः, भावरूपत्वादेव स्वरूपेण निरूपयितुं शक्यत्वात्। अस्ति च स्वरूपेणैव प्रतीतिः मुग्धोऽस्मि, मूढोऽस्मीत्यादिका। तस्मादहमज्ञ इत्यत्रापि तदेव भावरूपमज्ञानं प्रतीयते। न च वाच्यं नित्यसर्वगतसाक्षिसन्निधाने कथं ज्ञाताज्ञातविभाग इति; ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा सर्वस्य साक्षिचैतन्यविषयत्वात्। इदमहं जानामीत्यत्र ज्ञानावच्छेदकतया, इदं न जानामीत्यत्र त्वज्ञानावच्छेदकतयेति विशेषः। न च तत्प्रकाशमात्रेणाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः, साक्षिप्रकाशस्याज्ञानगोचरभ्रान्तित्वेन तन्निवर्तकत्वायोगात्। यथा इदं रजतमिति भ्रान्तेरिदंप्रकाशो न निवर्तकः, तद्वदत्रापि अज्ञानावच्छेदकविषयप्रकाशः। प्रमाणभूतज्ञानोदये ह्यज्ञाननिवृत्तिः। नच ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्य ब्रह्माज्ञानविरोधित्वम्, तस्य साक्षित्वावस्थायां तद्विषयत्वेन तदविरोधित्वात्। स्वरूपमात्रप्रकाशदशायामप्यज्ञानाभावादेव तन्निवर्तनस्यानपेक्षितत्वात्। नच ब्रह्मविषयज्ञाने सति तदज्ञानाभावः, तद्विषयज्ञानाभावे तु तदवच्छिन्नाज्ञानप्रकाशानुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वप्रकाशतया स्वविषयज्ञानान्तरमन्तरेणापि तदवच्छेदकत्वोपपत्तेः। तदवच्छेदकप्रकाशस्य तद्विरोधित्वे भवत्पक्षेऽप्यज्ञानग्रहणानुपपत्तिप्रसङ्गात्। एवं बाह्यविषयेऽपि प्रमाणोदयात्प्रागज्ञानावच्छेदकतया साक्षिणैव तत्तद्विषयप्रकाशो न विरुद्धः। अतस्सिद्धं भावरूपमज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धमिति॥

अनुमानं च—विप्रतिपन्नं मानज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। धारावाहिकद्वितीयादिव्यवच्छेदार्थं विप्रतिपन्नशब्दः। स्वरूपभूतज्ञानव्यावृत्त्यर्थं भ्रान्तिभूतज्ञानव्यावृत्त्यर्थं च मानशब्दः। करणप्रतीतिव्युदासाय ज्ञानशब्दः। स्वप्रागभावस्वोत्पादकादृष्टस्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टस्ववेद्यगतवृत्त्यभिव्यक्तिप्रागभावाः साध्यविशेषणैर्व्यवच्छेद्याः। वस्त्वन्तरशब्दो वैशद्यार्थः। एवं स्वशब्दोऽपि। प्रागभावव्यतिरिक्तेत्येतावता प्रथमचतुर्थविशेषणफलसिद्धौ पृथग्विशेषणनिर्देशो व्यवच्छेद्यविशेषव्यञ्जनाय। धारावाहिकद्वितीयादिष्वनैकान्त्यपरिहारायाप्रकाशितार्थशब्दः। आलोकमध्यारोपितदीपव्यवच्छेदायान्धकारोक्तिः। तत्रापि द्वितीयादिप्रभाव्यवच्छेदाय प्रथमोत्पन्नशब्दः। इन्द्रनीलादिप्रभाव्यवच्छेदाय प्रदीपशब्दः।

आगमश्च—* अनृतेन हि प्रत्यूढाः, तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्, * नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्, * इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिरिति।

तदेतदतीव स्थवीयः। तथा हि—यदुक्तं भावरूपमज्ञानं प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति, तत्र किं ज्ञानविरोधित्वेनैव भाति? उताविरोधित्वेन? नाद्यः, पूर्वोक्तसमस्तप्रसङ्गाविशेषात् विरोधितयाऽपि हि भासमानं प्रतियोगिप्रकाशमन्तरेण न प्रकाशेतैव। ततश्च तद्विषयप्रकाशे सति तद्विरुद्धस्याज्ञानस्य दूरापक्रमणात् कुतस्तद्ग्रहणम्? ननु गृह्यमाणमिदमज्ञानं सामान्यतः स्वप्रतियोगिनिरूपणं न विरुणद्धि, अपि तु विशेषत इति चेत्; अभावरूपाज्ञाने तर्हि कः प्रद्वेषः, सामान्य-

विशेषरूपेण परिहारस्य समत्वात् ? यच्च निषिध्यमानविशेषज्ञानेऽपि प्रतियोगिविषयापेक्षया विरुद्धत्वमुक्तम् ; तदपि भावरूपेऽपि तुल्यम् । अन्यथा तदविरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तत्र सामान्यतः प्रतियोगिविशेषज्ञानमस्तीति चेत्, तदपि तुल्यम् । गौरवं पुनरधिको दोषः । न हि भावरूपाज्ञानस्य ज्ञानविरुद्धत्वं ज्ञानाभावनिरूपणमन्तरेण घटते । यदुक्तमज्ञानावच्छेदकतया [illegible] ब्रह्मणोऽन्यस्य वा अज्ञानावच्छेदकत्वेन प्रकाशो न विरुद्ध इति ; तदभावपक्षेऽपि किं तथा नाङ्गीक्रियते, अभावप्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकतया तत्तद्विषयप्रकाशो न विरुद्ध इति ? तद्विषयज्ञानस्य तद्विषयज्ञानाभावेन विरुद्धत्वादिति चेन्न ; भावरूपाज्ञानेनापि तद्विषयत्वहेतुकविरोधाविशेषात् । अन्यथा तद्गोचरप्रमाणज्ञानोदयेऽपि तदज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गात् । प्रमाणत्वादेव तस्य तन्निवर्तकत्वमिति चेन्न ; स्वरूपप्रकाशांशेन प्रमाणत्वस्य साक्षिप्रकाशेऽप्यविशिष्टत्वात् । अन्यथोत्तरस्यापि तदभावप्रसङ्गात् । वस्तुतः प्रामाण्यस्य च उभयत्रापि त्वयाऽनभ्युपगमात् । [illegible] तद्विरोधित्वे त्वज्ञानसाक्षिप्रकाशस्यापि प्रतियोगिप्रकाशत्वावश्यंभावेन विरोधाविशेषात् । इदंप्रकाशस्तु [illegible]गोचरत्वेन विरोधाभावान्न रजतभ्रमं निवर्तयति । न चात्रापि तथेति त्वया वक्तुं शक्यम्, निराकारे तदयोगात्, साकारे तु बाह्ये समाधानाविशेषात् । ततश्च वरं यथोपलम्भमुभयस्वीकारः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति वदता त्वयापि ह्यभावरूपमज्ञानं व्यवच्छेद्यतया स्वीकृतम् । नापि द्वितीयः, अनुपलम्भात् । मुग्धोऽस्मीत्यादिरूप उपलम्भ उक्त इति चेन्न ; तस्यापि ज्ञानविरोधमन्तर्भाव्यैव प्रतीतेः । इतरथा ज्ञानविरोधित्वे प्रमाणाभावात् । अतः प्रध्वंसप्रलयविनाशावसानादिशब्दवन्नञर्थगर्भवाक्यार्थव्युत्पन्ना एव मोहादिशब्दाः । नञनुपलम्भमात्रेण तु स्वरूपतो निरूप्यत्वभ्रमो बालकानाम् । यच्च सर्वैः प्रमाणैर्न [illegible] स्यादिति ; तदप्यसत्, तथा सति ज्ञानाभावाभावेन मानज्ञानानां नित्यत्वप्रसङ्गात् । स्वप्रागभावेत्यादि च व्यर्थम्, अज्ञानं च न कदाचिदपि स्यात् । अतस्सिद्धं भावरूपमज्ञानं न प्रत्यक्षसिद्धमिति ।

या चेयमनुमानजीर्णकन्था ; तत्र किमिदमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यत्र प्रकाशकत्वं नाम ? किं ज्ञानत्वम् ? किं वा ज्ञानकारणत्वम् ? अथवा करणानुग्राहकत्वम् ? यद्वा ज्ञानहेतुत्वमात्रम् ? किं वा प्राकट्यहेतुत्वम् ? यद्वा सामान्यतस्साक्षाद्वा परम्परया वा विषयव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वमिति ? नाद्यः, दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । न द्वितीयः, पक्षे तदभावेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । दीपस्य च करणभूतेन्द्रियानुग्राहकत्वेन साक्षात्करणत्वासिद्धेः । न तृतीयः, पक्षे तदभावात् स्वरूपासिद्धेरेव । नापि चतुर्थः, इन्द्रियादिष्वनैकान्त्यात् ; स्वरूपासिद्धेश्च । न पञ्चमः, प्राकट्यमनभ्युपगच्छतां स्वरूपासिद्ध्यादेरेव । [illegible] दीपप्रभायास्तद्धेतुत्वाभावेन साधनविकलत्वात् । नापि षष्ठः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । किंच इदमनुमानमप्रकाशितार्थप्रकाशकं न वा ? आद्ये स्वगोचरावरणाज्ञाननिवर्तकमनिवर्तकं वा ? निवर्तकत्वे स्वगोचराज्ञानविषयाज्ञानान्तरावश्यंभावात् तत्प्रकाशेऽपि तथेत्येवं क्रमेणानवस्था । यदि पुनस्तदेवाज्ञानं स्वात्मानमपि तिरस्करोतीति मतम्, तदा तेनैवानुमानेनाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः । यत्प्रकाशकं यज्ज्ञानं तदेव तदज्ञानस्य निवर्तकमिति च व्याहतमेव । अनिवर्तकत्वे तु निष्प्रयोजनत्वमनुमानकुसृतिनिर्माणमहाप्रयासस्य । तेनानैकान्तिकत्वप्रसङ्गश्च । तस्यापि पक्षीकारे तस्मिन्नंशे बाधः । द्वितीयेऽपि प्रकाशितप्रकाशकत्वं वा विवक्षितम्, अप्रकाशकत्वमेव वा ? पूर्वत्र निष्प्रयोजनत्वम्, येनैवादौ प्रकाशितं तेनैव कृतत्वात् । उत्तरत्राप्रमाणत्वमेवानुत्पत्तिलक्षणमिति ।

यच्चागमैस्तत्सिद्धिरित्युक्तम्; तदपि न, तत्रानिर्वचनीयत्वाभिमताज्ञानप्रसङ्गाभावात्। सदसद्वैलक्षण्यादेर्व्याघातग्रस्तत्वाच्च। अनृतशब्दस्यात्र ज्ञानसङ्कोचहेतुभूतकर्मविषयत्वात्। तद्धि ज्ञानविरोधित्वेन बहुश्रुतिस्मृतिसिद्धम्। ऋतशब्दश्चानुकूले कर्मणि प्रयुक्तः * ऋतं पिबन्तावित्यादिषु; ततो नञस्तदन्यत्वेन तद्विरोधित्वेन वानृतशब्दः। अत्र सांसारिकं पुण्यमपि मुमुक्षोः प्रतिकूलतया पापमिति तदप्यनृतशब्देन संगृहीतम्। * न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इति श्रुतेः। तमश्शब्दोऽप्येवं मूलप्रकृतिविषय इति * तम एकीभवति, * यस्य तमश्शरीरम् * आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमित्यादिभिस्सिद्धम्। सदसदभावोक्तिश्च व्यष्टिचेतनाचेतनविलयपरा। नह्यत्र सदसदन्यत्वमुक्तम्। विलयोऽप्यवस्थान्तरमेव, न बाधः। एवं मायाशब्दोऽपि प्रकृतिविषय एव श्रुत्या समर्थितः * अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः, * मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति। प्रकृतिशब्दस्य रूढ्या पदार्थविशेषे वृत्तेः उपादानार्थत्वादपि तस्य प्रथमं बुद्ध्युपारोहः। अत्र हि मायाशब्देनाभिहितं किमित्यपेक्षायां प्रकृतिरित्युच्यते, न पुनः प्रकृतेर्मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। न हि संभवति मिथ्याभूतस्योपादानत्वम्। मायाशब्दश्च विचित्रसृष्टिकरार्थवाची, असुरराक्षसास्त्रादिषु प्रयोगात्। * देवमायेव निर्मितेत्यादिषु प्रयोगदर्शनाच्च। अत एवैन्द्रजालिकादिष्वपि मायाशब्दो मन्त्रौषधादिविचित्रसृष्टिकरार्थत्वादेव, एकरूपप्रवृत्तनिमित्ते संभवति विरुद्धार्थकल्पनायोगात्। तत्र मुख्यामुख्यविभागहेत्वभावाच्च। मायामूलभ्रान्तिविषयेषु क्वचिन्मायाशब्दो लक्षणया, न पुनर्मिथ्यार्थत्वात्। मायामृगोऽपि मारीचसृष्टिरेव हि तात्त्विकी। न चेद्रामशरेणास्य निधनं नोपपद्यते॥ शुक्तिरजतादिषु मायाशब्दप्रयोगादर्शनाच्च। ननु भावान्तरमभाव इति भवतां सिद्धान्तः, ततश्च भावरूपमेवाज्ञानं भवद्भिरभ्युपगन्तव्यम्, तत्र तत्किमर्थं निषिध्यत इति। अत्र ब्रूमः—यदर्थं भवता प्रसाध्यते तदर्थमस्माभिः प्रतिषिध्यते। यदि भवता ज्ञानाभावात्मकमज्ञानं भावरूपमिति प्रसाध्यते तदा न वयं प्रतिक्षिपामः। अस्ति हि नित्यस्य प्रमाणशब्दाभिलपनीयविषयाभिमुख्यावस्थाविशेषाद्विलक्षणः यत्प्रागभावादिशब्दाभिलप्योऽवस्थाविशेषः। न ह्येतावदेव भवता साध्यते, अपि तु ज्ञानप्रागभावातिरिक्तः कश्चित्सदसदनिर्वचनीयो जगत्कारणत्वब्रह्मतिरोधायकत्वादिविशिष्टः प्रसाध्यते। सच निष्प्रमाणकत्वादस्माभिः प्रतिक्षिप्यते॥

॥ इति शतदूषण्यां भावरूपाज्ञानभङ्गवादः एकोनचत्वारिंशः॥ ३९॥

॥ अथ जीवाज्ञानभङ्गवादः चत्वारिंशः॥ ४०॥

अखिलचिदचिदन्तर्यामितां प्राप्य तिष्ठन् स्वयमखिलगुणाढ्यस्सूरिभिर्नित्यसेव्यः।

निजचरणनिषेवावैभवेनापराधान् व्यपनयति नराणां व्यक्तमेनं भजामः॥

ये पुनः प्रसक्तं ब्रह्मणोऽविद्यादिरूपमसाध्यदोषं भिषज्यन्त इवाहुः—न ब्रह्मणि साक्षादज्ञानसंसारादिगन्धः, अविद्यान्तःकरणप्रतिबिम्बितस्य तस्य जीवत्वात्; जीवाश्रयत्वाच्चाज्ञानसंसारादेः। यद्यपि मूलबिम्बस्वरूपेण प्रतिबिम्बेनापि भवितव्यम्, तथापि यथा मणिकृपाणदर्पणादिप्रयुक्तालपत्वमलिनत्वतरलत्वादयो धर्माः प्रतिबिम्बैकवर्तिनो वस्तुतस्तदभिन्नेऽपि मुखे न सम्बध्यन्ते, नापि परस्परं संकीर्यन्ते, तथाऽत्रापि ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतजीवगता दोषा ब्रह्मणि न सम्बध्यन्ते, प्रतिजीवं नियताश्च भवन्ति। वस्तुतो ब्रह्माव्यतिरिक्तानां जीवानां कथमशुद्धिरिति चेन्न; मुखाव्यतिरिक्तानां

प्रतिबिम्बानां कृपाणाद्युपाधिकश्यामत्वादिवदौपाधिकाशुद्धिसंभवात् । अत एव जीवेश्वरबद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थाश्च सिध्यन्ति । नन्वविद्यास्वरूपलाभे तत्र जीवाख्यप्रतिबिम्बप्रकाशः, तत्प्रकाशे तदाश्रयाविद्याक्लृप्तिरित्यन्योन्याश्रयणं प्रकटमिति चेन्न; उभयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनानादितया परिहारात् । नच प्रासादनिगरणादिवदवस्तुरूपत्वेनानुपपन्नतैकवेषाया-मविद्यायामितरेतराश्रयत्वादयो वस्तुदोषाः क्षतिमावहन्ति । यद्वा स्वरूपत एवाविद्यानां तत्कल्पितानां च जीवानामनादि-त्वमस्तु, एकजीववाद इवानेकजीववादेऽपि तदविरोधात् । मुखप्रतिबिम्बश्यामत्वादेरिव जीवाशुद्धेरपि मिथ्यात्वात् ज्ञान-निवर्त्यत्वमप्युपपद्यते । प्रतिबिम्बस्थानीयानामपि जीवानां परमार्थब्रह्माव्यतिरेकात् । *अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यपि परब्रह्मणो जीवतादात्म्यानुसन्धानमप्युपपद्यते । अत एव *क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिकमपि निर्व्यूढम् । एवं परमा-र्थतो ब्रह्माव्यतिरेकेऽपि काल्पनिकभेदाश्रयणेन व्यवस्थेत्युक्तमिति ॥

अत्र ब्रूमः—तत्र तावदन्तःकरणप्रतिबिम्बाद्यसंभवस्यान्यत्र प्रतिपादनात्तन्निबन्धनजीवभेदादिक्लृप्तिरपि निर्मूलैव, अथाऽपि वदामः । किं जीवानामकल्पितेन स्वाभाविकेन रूपेणाविद्याश्रयत्वम्? उत तदतिरिक्तेन तस्मिन् कल्पितेन? अथ कल्पिताकारविशिष्टस्वरूपेण? न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानवादप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, जडाज्ञानवादावतारात्; जडस्य नित्याज्ञत्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वप्रसङ्गाच्च । जडस्य स्वाज्ञाननिवृत्तिवाञ्छानुपपत्तेः, जडस्याज्ञानप्रसङ्गाभावाच्च, अज्ञाननिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमपि न स्यात् । नच तृतीयः, तत्र किं स्वकल्पिताकारविशिष्टे वा स्वयमविद्या तिष्ठेत्, अविद्यान्तरकल्पिताकारविशिष्टे वा? पूर्वत्र आत्माश्रयत्वमन्योन्याश्रयणं वा, स्वकल्पिताकारविशिष्टस्वरूपलाभे सति स्वात्मलाभवर्णनात् । उत्तरत्राप्युक्तचोद्यावतारे अविद्यान्तरापेक्षायामन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थान्यतमापत्तेः । किंच सर्व-जीवभेदकल्पिकाविद्या किमेका, उत प्रतिजीवं भिन्ना? पूर्वत्र एकमुक्तावविद्याविनाशात् सर्वमुक्तिप्रसङ्गे कथं बद्धमुक्त-व्यवस्था? अन्यस्यामुक्तत्वे त्वविद्यास्थित्यवश्यंभावात् कथमेकस्यापि मोक्षः? उत्तरत्रापि जीवभेदे स्थिते तन्मूलाविद्या-भेदक्लृप्तिः, तन्निश्चयाच्च जीवभेदक्लृप्तिरिति परस्पराश्रयणम् । नच सत्यो जीवभेदस्त्वयेष्यते । नच तदा तत्सिद्ध्यर्थ-मविद्याकल्पनमपेक्ष्यते । प्रत्यक्षादिसिद्धजीवभेदानुसारेण तत्कल्पकाविद्याभेदक्लृप्तौ को विरोध इति चेन्न; प्रत्यक्षादि-सिद्धस्य जीवभेदस्य अस्मन्मतेन सत्यतायां तन्मूलभूताविद्याकल्पनवैयर्थ्यात् । ब्रह्माज्ञानवादेन तु जीवभेदस्य मिथ्या-त्वेनैव जीवैक्यात् तद्भेदक्लृप्त्यर्थाविद्याभेदक्लृप्त्यनुपपत्तेः । उभयपक्षोल्लङ्घिनः परमार्थस्य वाऽपरमार्थस्य वा भवदभि-मतस्य जीवभेदस्याप्यसिद्धेः । किंच याभिरविद्याभिर्जीवाः कल्प्यन्ते किं तासां ब्रह्मैवाश्रयः? उत जीवा एव? आद्ये ब्रह्माज्ञानमपरिहार्यम् । द्वितीये भिन्नजीवाश्रयाविद्याभेदसिद्धौ जीवभेदः, तत्सिद्धौ च तदाश्रयाविद्याभेदसिद्धिरिति मिथ-स्संश्रयः । अथ जीवभेदकल्पनार्थं नाविद्यान्तरापेक्षा, बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थं कल्पिताभिरेवाविद्याभिर्जीवभेदस्यापि सिद्धेरिति चेन्न; प्रागुक्तपरस्पराश्रयानतिलङ्घनात् । बीजाङ्कुरन्यायेन तदुल्लङ्घनमिति चेत्? किं याभिरविद्याभिर्ये जीवाः कल्प्यन्ते तासां तज्जीवाश्रयाणामेव बीजाङ्कुरन्यायमिच्छसि? उत पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवक्लृप्तिः? न प्रथमः, तत्र बीजाङ्कुरन्यायस्यासंभवात्; न हि यदङ्कुरोत्पादकं यद्बीजं तदेव तस्यारंभकम् । नापि द्वितीयः, जीवानां भङ्गुरत्वादिप्रसङ्गेन जीवनित्यत्वाजडत्वादिश्रुतिविरोधात्; अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गाच्च । सन्तानैक्याददविरोध इति चेन्न; क्षणभङ्गवादस्य दुर्निरसनत्वप्रसङ्गात् । जीवब्रह्मणोरत्यन्तवैदेशिकत्वप्रसङ्गाच्च । अथ ब्रह्मण एव पूर्वपूर्वजीव-भावाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवभावप्रकल्पनमिति मन्यसे, तदपि दत्तोत्तरम्, अविद्याप्रवाहकल्पितजीवभावस्यापि

तद्वत्प्रवाहानादित्वे ध्रुवरूपताभङ्गप्रसङ्गात् । नच तदिष्टम्, आमोक्षाज्जीवभावस्य ध्रुवत्वाभ्युपगमात् । यत्त्ववस्तुरूपायामविद्यायां नेतरेतराश्रयत्वादयः वस्तुदोषाः क्षतिमावहन्तीति, तद्ब्रह्माज्ञानवादे दुर्घटत्वपक्षदूषणेनैव निरस्तम् । एवं च सति ब्रह्माज्ञानवादे मुक्तानामज्ञानसद्भावे को विरोधः? शुद्धविद्यास्वरूपे तत्र तेजसीव तमसः कथमशुद्धेस्संभव इति चेन्न; अवस्तुभूतायामसंभवस्यैव त्वया गुणत्वस्वीकारात् । अन्यथा कथं प्रागुक्तेषु बाधकेषु जीवत्सु जीवाश्रयाविद्याक्लृतिः? तेन जीवाश्रयाविद्यामपि दुर्घटय, सुघटय वा ब्रह्माश्रयाविद्यामेव । यत्तु मिथस्संश्रयादिपरिहाराय स्वरूपत एव जीवकल्पिकाविद्यानां तत्कल्पितजीवानां चानादित्वमस्त्वित्यन्वारूढम्, तत्र किमेकैकजीवकल्पिकाविद्या जीवानां जीवान्तरदर्शने कारणम्, नवा? पूर्वत्र जीवान्तरदर्शनस्यापि भ्रमरूपत्वात् तयैवानन्तजीवक्लृप्तिरनिवार्या । तथाच जितमेकजीववादेन, लाघवात्; दोषाणां चाविशिष्टत्वात् । उत्तरत्र जीवानां परस्परवार्तानभिज्ञत्वप्रसङ्गेन वादिप्रतिवादिशिष्याचार्यादिव्यवस्थाभङ्गः ॥

यत्पुनरुक्तं प्रतिबिम्बश्यामतादेरिव जीवाशुद्धेरपि मिथ्यात्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपपद्यत इति; तदप्यसत्, अशुद्धिनाशे तत्तदशुद्धिहेतुभूताविद्याख्योपाधिविगमे च प्रतिबिम्बस्थानीयो जीवस्तिष्ठति वा, न वा? तिष्ठति चेदाविद्यकभेदस्थितेरनिर्मोक्षः । न चेज्जीवस्य स्वरूपोच्छित्तिरेव मोक्षः स्यादित्यवैदिकमतावतारः । मुखात्मना प्रतिबिम्बमिव ब्रह्मात्मना जीवस्तिष्ठतीति चेत्; किं प्रतिबिम्बस्यात्मा मुखम्? तथा सति सत्यमिथ्यैक्यादिप्रसङ्गात् । अत एव दार्ष्टान्तिकमपि निरस्तम् । किंच यस्य ह्यपुरुषार्थरूपो दोषः स्वनिष्ठतया प्रतिभासते तस्य तदुच्छेदापेक्षा स्यात्, तत्र किं बिम्बस्थानीयेन स्वात्मनैव स्वगताशुद्धिं पश्यति ब्रह्म? उत प्रतिबिम्बस्थानीयेन जीवात्मना? उतान्येन केनचिदात्मना? अथान्य एव कश्चित्पुरुषस्थानीयः पश्यतीति? न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानवादप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, स्वाशुद्धिनिवृत्तेः प्रतिबिम्बवत्स्वनाशाविनाभावेन तदुच्छेदापेक्षाविरहप्रसङ्गात् । मुख्यबिम्बप्रतिबिम्बभावविवक्षायां च द्वयोरपि कल्पयोर्मुखादिवद्दोषप्रतिभासाधारत्वायोगाच्च, तद्वदेवाचेतनत्वात् । न तृतीयचतुर्थौ, असंभवादनभ्युपगमाच्च । किंच जीवकल्पनारूपो भ्रमः किमविद्यायाः? उत जीवस्यैव? अथ ब्रह्मणः? नाद्यः, अचेतनत्वात्तस्याः । न द्वितीयः, भ्रमविषयतयैव स्वसिद्धौ भ्रमोदयात्प्राक्स्वरूपासंभवेन निराश्रयभ्रमोदयासंभवात् । स्वभ्रमाश्रयतया पूर्वमेवात्मसद्भावे त्वात्माश्रयः । कल्प्यकल्पनायाः स्वकल्पकत्वं च शुक्तिरजतादिषु न कचिद्दृष्टमिति विरुद्धोपलम्भबाधः । न तृतीयः, ब्रह्माज्ञानवादप्रसङ्गादेव । यत्पुनरुक्तम्—जीवात्मनामपि वस्तुतो ब्रह्माव्यतिरेकात् *जीवेनात्मनेति ब्रह्मणो जीवतादात्म्यानुसन्धानं युक्तमिति; तदप्यसारम्, जीवानुसन्धानस्य कल्पितत्वे ब्रह्माज्ञानवादावतारात् । अकल्पितत्वे सयूथ्यदूरापक्रमणप्रसङ्गात् । अनुभयात्मत्वे त्वनुसन्धानासिद्धेरेव ब्रह्मणो बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणतत्पूर्वकविचित्रसृष्टिजीवात्मत्वानुसन्धानतत्पूर्वनामरूपव्याकरणादिवदनादिसमस्तव्यापारनिरोधेन समन्वयाविरोधलक्षणोक्तसमस्तार्थविलयप्रसङ्गात् । अत एव भास्करोऽस्तमितः, ब्रह्मणो जीवतादात्म्यानुसन्धाने स्वात्मनो दुःखाद्यनुसन्धानस्य दुर्वारत्वात्; तदभावे बहुभवनसङ्कल्पानुपपत्तेरिति । यादवप्रकाशमते तु प्रतिसर्गदशायां सन्मात्रपरिशेषस्य ब्रह्मणश्चिदचिदीश्वरसृष्ट्यनुरूपसङ्कल्पप्रसङ्गो न संभवतीति विशेषः । प्राचीनकल्पान्ते भविष्यत्सृष्टिसङ्कल्प इति चेन्न; तथात्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिसर्गमनन्तरसङ्कल्पश्रुतेर्बाधकाभावाच्च । अतो यावद्ब्रह्मणः परस्परं च जीवानामत्यन्तभेदः पारमार्थिको नाङ्गीक्रियते न तावज्जीवेश्वरबद्धमुक्तादिव्यवस्थासिद्धिरिति ।

जीवाज्ञानविभागादीश्वरचिदचिद्विभागक्लृप्तिरभूत् । इति कल्पयतां जीवः कारणमीशस्तु तत्कार्यम् ।। तेनाद्वैतवादिनां पारम्पर्यवैपरीत्यक्लृप्तिः [illegible] परित्यजन्ति सन्तः ।।

।। इति शतदूषण्यां जीवाज्ञानभङ्गवादः चत्वारिंशः ।। ४० ।।

।। अथ अविद्यास्वरूपानुपपत्तिवाद एकचत्वारिंशः ।। ४१ ।।

अविद्याख्यावद्यं फलमपि तदीयं भगवतो विदूरे यस्येति श्रुतिशिरसि जोघुष्यत इदम् ।
यदज्ञानाद्बन्धो भवति न तु यद्वैभवविदां स मे देवः श्रीमांश्शमयतु सदा चेतसि तमः ।।

यः पुनरयं स्वप्रकाशचिन्मात्रैकरसस्य ब्रह्मणो विश्वभ्रमहेतुरविद्याख्यो दोषः, स किं परमार्थः, उतापरमार्थः ? आद्येऽपि ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वा ? भिन्नत्वे परमार्थद्वित्वप्रसङ्गः । अभिन्नत्वे च ब्रह्मण एव विश्वभ्रमहेतुदोषत्वमुक्तं स्यात् । तथाच ब्रह्मणो नित्यत्वेन नित्यभ्रमप्रसङ्गः । सहकारिसद्भावात् कदाचिद्भ्रमः, तद्वैकल्यात्तु पश्चान्निवृत्तिरिति चेत्; तर्हि प्राताप्रातविवेकेन सहकारिदोष इत्युक्तं भवति । तत्रापि हि परमार्थापरमार्थविकल्पानुपपत्तिर्दुर्वारा । कश्चासौ सहकारित्वेन विवक्षितः ? तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानप्रागभाव इति चेन्न; भावरूपाज्ञानप्रतिपादनप्रयासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्य च प्रागभावस्य न ब्रह्मस्वरूपता युक्ता, तत्त्वज्ञानाद्ब्रह्मनिवृत्तिप्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु मिथ्यात्वेन तद्दर्शनहेतुदोषत्वं ब्रह्मण एव स्यात् । ब्रह्मणश्च नित्यत्वेन तस्य नित्यप्रकाशप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः । अपरमार्थभावरूपदोषपक्षेऽप्ययमेव दोषः । अनादित्वान्न दोषान्तरापेक्षेति चेत्; अनादित्वेऽपि तयोः कारणापेक्षा परिहर्तुं शक्यते, न पुनरपरमार्थस्य प्रतिभासे [illegible] । अन्यथा दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । दोषस्य दोषान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वपरनिर्वाहकोऽयं दोष इति चेन्न; प्रपञ्चस्यैव दोषमन्तरेणाध्यासप्रसङ्गात् । मिथ्यार्थस्य दोषमन्तरेण प्रतिभासोऽनुपपन्न इति चेन्न; अविद्याया इव स्वस्यैव स्वप्रतिभासहेतुदोषत्वकल्पनामात्रेण तत्प्रतिभासोपपत्तेः । स्वस्यैव स्वहेतुत्वमनुपपन्नम्, अध्यासोत्पत्त्योरविशेषादिति चेन्न; अनाद्यविद्याध्यासे तयोर्विशेषस्य भवतैव स्वीकृतत्वात् । नह्यसावनध्यस्ता, सत्यत्वतुच्छत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् । नचाध्यस्ताऽप्युत्पन्ना, अनादित्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । न च साऽप्यादिमती, प्रपञ्चाविशेषप्रसङ्गात् । तथा च किं तया, तद्वदेवानियमतोऽपि प्रपञ्चस्य स्वतोऽध्यासोपपत्तेः ? अध्यासोत्पत्त्योरविशेषाभ्युपगमेऽप्यविद्यायां स्वाध्यासमूलदोषतयाऽभ्युपगतायां स्वहेतुत्वव्याघातो दुस्त्यजः ।

किंच यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोऽविद्या प्रकाशेत, नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्गः, अविशेषात् । निवृत्तत्वात्पश्चान्न प्रकाशिष्यत इति चेन्न; भवत्पक्षे प्रकाशनिवृत्तेरेव प्रकाशमाननिवृत्तिरूपत्वात् तयोर्हेतुसाध्यभावनिर्देशानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानोदयात्पश्चादप्रकाशः, पूर्वं तु तदभावात् तस्याः प्रकाश इति चेत्; तथा सति तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव ब्रह्मणोऽविद्यादर्शननिबन्धनमिति प्रपञ्चदर्शनस्यापि स एव प्रयोजकः किं न स्यात् ? तथा च किमन्तर्गडुनाऽविद्यया ? अभावस्य विचित्राध्यासहेतुत्वं न दृष्टमिति चेत्; भावस्य वा घटादेः क्व दृष्टम् ? तिमिरादिदोषाणां दृश्यत इति चेत्, विशेषाग्रहादेरभावरूपस्यापि तद्दृश्यत इति तुल्यम् । अभ्युपगतं च सर्वैरपि भ्रमेषु भेदाग्रहो निबन्धनमिति । अभावस्य पूर्वापरकालाविशिष्टत्वात्तत्तत्कालविशेषप्रतिनियतकार्यविशेषाध्यासाय तादृशमहिमशालिन्यविद्या कल्पनीयेति चेत्; कल्पि-

ताऽपि सा कथमनादिरातत्त्वज्ञानमनुवर्तमानानि तत्तत्कालनियतानि च कार्याण्यध्यसेत्? स्वभावादिति चेत्, स किम-भावे नाङ्गीक्रियते? कल्पनालाघवं तु तत्र विशेषः। विवर्तपारम्पर्यादविद्यायास्तदुपपत्तिः, न स्वभावस्य निर्विकारस्येति चेत्; सा किं विवर्तपरंपराऽविद्यायास्स्वरूपम्? उत तत्कार्याण्येव? यद्वा वस्त्वन्तराणि? नाद्यः, उक्तदोषानतिक्रमात्; स्वरूपत्वाविशेषात् सर्वदा सर्वाध्यासप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, निर्वाह्यस्यैव निर्वाहकत्वानुपपत्तेः। नच तृतीयः, अनभ्युप-गमात्। अभ्युपगमेऽपि तत्सत्यमिथ्यात्वादिविकल्पशतदौस्थ्यापातात्। सत्यत्वे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात्, मिथ्यात्वेऽपि तत्परम्परायां प्रतिनियतकालविचित्राध्यासे तथाविधपरम्परान्तरक्लृप्तिप्रसङ्गात्। पूर्वपूर्वविवर्तानामेव उत्तरोत्तरहेतुत्वान्नासौ दोषः, यथा ब्रह्मपरिणामानां प्रकृतिपरिणामानां वा तत्तदुत्तरोत्तरपरिणामहेतुभाव इति चेन्न; तथाऽप्यविद्याकल्पनस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्येवान्यनिरपेक्षानाद्यध्यासप्रवाहवैचित्र्येण सर्वाध्याससिद्धेः। तर्हि परिणामपरंपरासामर्थ्यमाश्रित्य परिणामिद्रव्यापह्नवप्रसङ्ग इति चेन्न; प्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात्। नचात्रापि तथा, तद्विषयप्रमाणानां प्रत्येकं प्रतिक्षेपात्। न तथा निरधिष्ठानभ्रमापत्तिरिति भेतव्यं भवता, ब्रह्मण एव सर्वविवर्ताध्यासाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात्। नह्यपरमार्थभूताया अविद्याया अधिष्ठानतया स्वीकारश्शक्यः, तथा सति ब्रह्मण एवासिद्धिप्रसङ्गे माध्यमिकसमाजमध्यमध्यास्स्व। ब्रह्म-सत्यत्वश्रुत्यादिबलात्तदभ्युपगमः, नतु विवर्ताधिष्ठानत्वादिति चेन्न; विकारतदुपादानप्रकृत्यादिसत्यत्वश्रुतिबलादेव प्रकृति-तत्परिणामपरम्पराभ्युपगमप्रसङ्गेनाविवादप्रसङ्गात्। तत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुतिबाधे ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादिकाया अपि तस्या बाधितुं शक्यत्वात्। किंच किमविद्या प्रकाशते? न वा? नचेत्तुच्छत्वम्, निरुपाख्यस्यैव तुच्छत्वात्। प्रकाशते चेत्, स प्रकाशः किमविद्यास्वरूपम्? उत ब्रह्मस्वरूपम्? अथ तस्यास्तस्य वा धर्मः? उतान्यः कश्चित्? न तत्राद्यः, स्व-प्रकाशत्वेन ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, तन्नित्यत्वेन नित्यमविद्याप्रकाशादनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः, तयोर्ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। अध्यस्तज्ञातृत्वाभ्युपगमे कः प्रतीकार इति चेन्न; तस्याप्यध्यासस्याविद्याहेतुकत्वेऽन्योन्या-श्रयणात्, प्रकाशाध्यासस्य तदधीनत्वात्, तस्याश्च प्रकाशाधीनसिद्धित्वात्। ब्रह्महेतुकत्वे तस्य नित्याध्यासप्रसङ्गात्। अहेतुकत्वे पूर्ववत्प्रपञ्चाध्यासस्यैवाहेतुकत्वप्रसङ्गादादिमदनादिवैषम्यस्याप्रयोजकत्वोक्तेः। निर्दोषप्रकाशगोचरत्वप्रयुक्तदोषाणां च प्रागनुवृत्तेः। नापि चतुर्थः, सत्यस्य तस्यानभ्युपगमात्, मिथ्याभूतस्य त्वध्यासेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्।

एतेनाविद्याप्रवाहपक्षोऽपि निरस्तः, प्रपञ्चप्रवाहस्यैव हेतुकार्यभावेन स्थित्युपपत्तौ निरर्थकाविद्याप्रवाहकल्पना-योगात्, उपलम्भाद्यसिद्धेश्च।

किंचेयमविद्या निराश्रया? साश्रया वा? पूर्वत्र ब्रह्मवत् सत्यत्वप्रसङ्गः। शशशृङ्गवद्वा तुच्छत्वप्रसङ्गः। उत्त-रत्राप्यसावाश्रयः किं ब्रह्मस्वरूपम्? उत तदेवोपहितम्? अथवा स्वतन्त्रोऽन्यः? न प्रथमः, नित्यशुद्धस्याशुद्धिविरोधात्। अन्यतरमिथ्यात्वे वा उभयमिथ्यात्वे वा तदविरोध इति चेन्न; शुद्धमिथ्यात्वेऽपसिद्धान्तशास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात्। अशुद्ध-मिथ्यात्वे तन्निवृत्तिनैरपेक्ष्यप्रसङ्गात्। कदाचिदपि तस्या अभावात् तत्प्रतिभासनिवृत्तेरपेक्षेति चेत्; प्रतिभासस्यापि मिथ्यात्वे प्रसङ्गसाम्यात्। तत्सत्यत्वानभ्युपगमात्। मिथ्यात्वेऽपि सत्यत्व इवापुरुषार्थत्वाविशेषात् तन्निवृत्त्यपेक्षेति चेत्; तर्ह्यपुरुषार्थाश्रयत्वलक्षणाशुद्धत्वस्य दुस्त्यजत्वात्तन्मिथ्यात्वोक्तिरुपच्छन्दनमात्रे पर्यवस्यति। उभयमिथ्यात्वे तूभयविध-दोषापत्तिः। व्याघातादयश्च स्युः। नापि द्वितीयः, अविद्याश्रयस्य ब्रह्मण उपाधिमत्त्वे सत्यमिथ्याविकल्पिताविद्यान्त-रादिपरिग्रहेऽपसिद्धान्तानवस्थाविरोधादिदोषसमुन्मेषात्। नापि तृतीयः, ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादिप्रसङ्गात्। तस्या-

प्याधारनिरूपणेऽनवस्थादिप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत्, ब्रह्मवत्स्वयमेवाविद्या स्वाश्रयेति ; तन्न, आश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रतिसम्बन्धिकयो रूपादिभेदमन्तरेण विरुद्धत्वात् ; ब्रह्मणस्तु स्वाश्रयत्वं नास्त्येव । आश्रयान्तरनिषेधाभिप्रायेण स्वाश्रयत्वोक्तिः । अस्तूपाधिभेदेनेति चेन्न ; [illegible] तदाधारोपाध्यन्तरादिभेदकल्पनेऽनवस्थानात् । आधेयाकारतादात्म्येन तस्यापि स्वाधेयत्वे तूपाधिभेदवचोयुक्तिविलोपप्रसङ्गात् । ननु मिथ्याभूतायाः किमाश्रयविकल्पेन, अध्यासस्याधिष्ठानमात्रं ह्याश्रय इति चेन्न ; भवत्पक्षे सर्वत्राश्रयाणामध्यासाधिष्ठानमात्रत्वात् । घटादिसंसर्गोऽपि भूतलादावध्यस्त एव, अन्यथा तत्रैव तत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । किंचापरमार्थभूतेयमविद्याप्रतीतिर्नाहङ्कारतद्वृत्तितदवच्छिन्नदृशिष्वन्यतमा, तेषां तदपत्यत्वात् । अन्यथाऽपि काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । न च ततोऽन्या काचिद्दृशिः ? तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । तदतिरिक्तसंविदन्तरासिद्धेश्च ।

अपि च प्रकाशमानेयमविद्या किं ब्रह्मात्मना प्रकाशते ? उत तदन्यत्वेन ? यद्वाऽन्यत्वानन्यत्वसाधारणात्मना ? नाद्यः, सहि ब्रह्मस्वभावनिह्नवेन वा ? स्वस्वभावनिह्नवेन वा ? उभयोस्समुच्चयेन वा ? उभयनिह्नवेन वा ? आद्ये ब्रह्मस्वभावनिह्नवे प्रकाशतत्त्वविलयेन तदधीनसत्ताकमविद्यादिकमपि विलीनमेव स्यादिति वृथा शास्त्रादिपरिश्रमः, प्राप्यनिवर्त्यायाः प्रसङ्गस्यापि दूरापास्तत्वात् । अविद्यास्वभावनिह्नवे तु ब्रह्ममात्रप्रकाशे अपवर्गबन्धवैषम्यविरहप्रसङ्गेन पूर्वोक्तदोषानतिपातः । समुच्चयस्तु न संभवत्येव, विद्याविद्ययोर्वैरस्य स्वाभाविकत्वात् । अन्यथा विद्यानिवर्त्यत्वमविद्यायाः क्वचिदपि न स्यादिति स्थितमन्यत्र । उभयनिह्नवे तु उभयविधदोषस्यानायाससिद्धिः स्यात् । स्यादेतत्, यथा दर्पणमुखयोस्स्वभावमनपह्नुत्य दर्पणे मुखाध्यासः, यथा वा अतिरस्कृतोभयस्वभावो दीपकज्जलसंभेदः, यथा वा दीपालोकमण्डलस्य तद्बहिर्भूततमोमण्डलस्य च सान्निध्याविरोधः, एवमयमविद्याब्रह्मणोरनपह्नुतोभयस्वभावयोरेवानादिरासत्तिविशेष इति किमस्मान् वर्णनावशेन वशीचिकीर्षसि ? मैवम्, सर्वत्र तादात्म्याध्यासे भेदाग्रहं संसर्गाध्यासे त्वसंसर्गाग्रहमन्तरेण क्वचिदपि भ्रमासिद्धेः । दर्पणमुखाध्यासेऽप्यन्तरालाग्रहणादेव नैरन्तर्यभ्रमः । कथं तर्हि दर्पणस्य दूरस्थताग्रहणमिति चेत् ; श्रूयतामवधानेन, दर्पणाभिमुखप्रवृत्तेन नायनतेजःप्रवाहेण सान्तरालदर्पणग्रहः, दर्पणप्रतिहतेन तु प्रतिस्रोतसा तेनागृहीतान्तरालमुखस्वरूपमात्रग्रहः, तत एव दर्पणे मुखमिति भ्रमः, तद्व्यवहारमात्रं वा जायते । ज्ञानद्वित्वं न दृश्यत इति चेत् ; किं धारावाहिकधीसन्ततौ तद्भेदः ? अत्र तु तत्त्वधीभ्रमयोरितरेतरव्यवहिता धारेति विशेषः । यौगपद्यप्रतीतिस्तु शैघ्र्यातिशयेन कालकलानामग्रहणात् । अतः न क्वचिदपि प्रत्यक्षविरुद्धाकारस्य क्लृप्तिः । दीपकज्जलसंभेदे तु न विरोधगन्धोऽपि, [illegible] वध्यघातकभावादिविरोधासिद्धेः । मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधस्त्वंशभेदेन सूक्ष्मवैदेश्यात्परिहृतः । आलोकसन्तमसमण्डलयोरपि सादेश्य एव विरोधः, नतु सामीप्ये । नचात्रापि ब्रह्माविद्ययोः परस्परसमानदेशत्वादिविरोधो युक्तः ; परिच्छिन्नत्वादिप्रसङ्गात् । अतो नाविद्याब्रह्मासक्तिर्वक्तुं शक्यते । एवमन्यान्यप्यनन्तानि विकल्पदूषणानि अविद्यास्वरूपमनुबध्नन्ति ।

ननु किमनेनानिष्टापादनप्रपञ्चेन, प्रासादनिगरणादिवदवस्तुभूतायामविद्यायां नैते वस्तुदोषाः क्षतिमावहन्ति ; यदाहुः * दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणमिति ; अतोऽविद्याऽप्यनुपपन्नेति स्थितौ ब्रह्माद्वैतमकण्टकमिति चेत् ; हन्त निष्प्रयोजनः प्रयासस्तव माध्यमिकादिमतनिरासे । तेऽपि यदि सर्वशून्यत्वमपि दुर्घटम्, ततोऽपि सर्वशून्यत्वमेव प्रतिष्ठितमितीष्टप्रसङ्गतां यदि ब्रूयुः, तदानीं किं वक्ष्यसि ? यदि सर्वशून्यत्वं दुर्घटम्, तदा परपक्षविजयप्रसङ्गः, ततश्च

दुर्घटपक्षं परित्यज्य परपक्षः स्वीक्रियतामिति ब्रूयामिति चेत्; तर्ह्यस्माभिरप्येवमभिधाने भव निरुत्तरः। तदेतत्सर्वमुपक्षिप्तं भाष्ये—*निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः, उतापरमार्थभूतः, इति विवेचनीयमित्यादिना। आरम्भणाधिकरणे च व्यस्तृणीत ॥

॥ इति शतदूषण्यामविद्यास्वरूपानुपपत्तिवादः एकचत्वारिंशः ॥ ४१ ॥

॥ अथ मायाविद्याविभागभङ्गवादः द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

य एको दुर्लङ्घ्यत्रिगुणनिजमायानिगलितैर्विचित्रैः क्षेत्रज्ञैर्विहरति सरोजासहचरः।
जगत्सर्गक्षेमक्षपणपरिकर्मीणमहिमा दयालुर्देवोऽसौ तुरगवदनस्तारयतु नः ॥

ये तु ब्रह्मणो दोषं परिजिहीर्षन्तः ब्रह्माज्ञानं मायाशब्देनोपचरन्ति, तान्प्रति ब्रूमः, मायाविद्ययोः को विशेष इति। परव्यामोहनहेतुर्माया, स्वव्यामोहनहेतुरविद्येति चेत्, किं परेषामदर्शनेऽपि तद्व्यामोहनम्? उत तद्दर्शने? न प्रथमः, असंभवात्; न हि मायाविनः परानपश्यन्तस्तन्मोहनमिच्छन्ति, मोहयन्ति वा; मायाविशब्दस्य परव्यामोहनाभिसन्धिमत्पुरुषविशेषवाचित्वात्। अन्यथा मोहनहेतूनां मणिमन्त्रौषधीनामपि मायावित्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः, तद्धि परदर्शनं ब्रह्मणः किं स्वभावतः? उताज्ञानेन? अथ तयैव मायया? नाद्यः, निर्दोषदर्शनविषयतया परेषां सत्यत्वप्रसङ्गात्; ब्रह्मणि ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः, ब्रह्माज्ञानवादावतारात्। तथा [च] सति तेनैवाज्ञानेन सर्वसंभवे तद्व्यतिरिक्तमायाभ्युपगमानुपपत्तिश्च। न च तृतीयः, परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रोपकरणत्वान्मायायाः परदर्शनहेतुत्वायोगात्। अथ ब्रह्मगतायाः मायायास्त्वयमतिशयो धर्मिग्राहकसिद्धः यत्परदर्शनतद्व्यामोहनयोर्हेतुत्वमिति चेन्न; मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वांशेन तस्या एवाविद्यात्वस्यापि दुर्वारत्वात्।

अथ मन्यसे, विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, यथा शुक्तिरजतादिदर्शनहेतुः, माया तु न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः, मिथ्याभूतस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वेनैव बोधनात्; नहि शुक्तिरजतमिथ्यात्वग्राहकस्याविद्यात्वम्, तथा सति बाधकज्ञानानां सर्वेषामप्यविद्यामूलत्वप्रसङ्गात्; भवदभिमतसर्वज्ञस्यापि सर्वेषां जीवानां भ्रमस्वरूपं विजानतस्तत्तद्भ्रमविषयैस्सह तत्तद्भ्रमग्रहणादविद्यावत्त्वप्रसङ्गात्; न हि निर्विषयज्ञानग्रहणं संभवति; न चेश्वरस्य भ्रमानभिज्ञता, असर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्; आश्रितव्यामोहनिबर्हणार्थप्रवृत्तिशून्यत्वप्रसङ्गाच्च। अतो मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव बोधयन्ती ब्रह्मणो माया नाविद्येति; तदप्यसारम्। किमिदं ब्रह्म स्वव्यतिरिक्तं मिथ्याभूतं स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेन, उत परभ्रमसिद्धतया, अथ भ्रमसिद्धत्वमजानदपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति? न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानस्य दुस्त्यजत्वात्। न द्वितीयः, परेषामदर्शने परभ्रमसिद्धत्वादर्शनात्; परदर्शने पुनरविद्यास्वीकारापाताच्च। परानपि परभ्रमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति चेन्न; परान्तरस्वीकरणेऽनवस्थानात्। तेषामेव परेषां भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेऽपि तथाविधविशिष्टपरदर्शने स्वस्याविद्यापेक्षणात्। नहि वन्ध्यासुतभ्रमसिद्धो वन्ध्यासुत इति ज्ञाने वन्ध्यासुतस्यैव भ्रमः, न तु तद्विज्ञातुरिति वक्तुं शक्यम्। न च तृतीयः, भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्ग्रहत्वात्। न ह्यसत्त्वमात्रं मिथ्यात्वम्, अपि तु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिकम्। परेषां मिथ्यात्वदर्शने च न ब्रह्मणः परव्यामोहनेच्छा संभवति; न हि प्रतिबिम्बवन्ध्यासुतचित्र-

पुरुषादीनां व्यामोहनाय मायाविनोऽपि मायां प्रयुञ्जते ; प्रयुञ्जाना वा कथं स्वयमनुन्मत्ताः स्युः । आहुश्च—* अचेतनेषु मायावी मायामोचक एव वा । उभावुन्मत्तपदवीमश्नुवाते मनीषिणाम् ॥ इति । ततश्च ब्रह्मापि मिथ्यात्वेनावधारितपरव्यामोहनार्थं मायां प्रयुञ्जानमुन्मत्तपर्यायमिव स्यादिति तदेव ब्रह्माज्ञानम् । अथ स्यात्—यद्यपि परव्यामोहने परदर्शनमवश्यंभावि, मिथ्याभूतपरदर्शनं च न दोषमन्तरेण ; तथाऽपि नात्र ब्रह्मणः परदर्शनहेतोर्मायाख्यदोषस्याविद्यात्वम् , अपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरविद्येति तल्लक्षणात् ; ब्रह्मणस्तु व्यामोहनीयान् परान् प्रकाशयन्त्यपि माया नापुरुषार्थतया प्रकाशयति, स्वप्नसिद्ध [भोगो] लीलोपकरणादिवत्पुरुषार्थतयैव प्रकाशयति, अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति ; तदपि न, पुरुषार्थहेतोर्दोषत्वाभावात् । दोषत्वे त्वपुरुषार्थतान्वयस्यावर्जनीयत्वात् । न ह्यनिष्टं किंचिदनन्तर्भाव्य क्वचिदपि दोषत्ववर्णनम् , अन्यथा तत्तत्सामग्र्या तत्तत्कार्योत्पत्तौ सर्वेषां कारणानां दोषत्वमेव वा गुणत्वमेव वा स्यादिति गुणदोषविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु किमिहेष्टानिष्टचिन्तनेन ? स्वाभाविकाकारो गुणः, औपधिकाकारस्तु दोषस्स्यात् , यथा द्विचन्द्रदर्शनदशायां [illegible] ; नच द्विचन्द्रदर्शने कश्चिदपुरुषार्थस्पर्शः, इति चेत् ; मैवम् , द्विचन्द्रदर्शनहेतोरपि पारम्पर्येणानिष्टमन्तर्भाव्यैव दोषत्ववर्णनात् । अन्यथा निधिदर्शनादिहेतोरञ्जनादेरप्यस्वाभाविकतया दोषत्वप्रसङ्गात् । यदि च द्विचन्द्रदर्शनहेतोर्दोषत्वमविद्यात्वं च न स्यात् , कथं तन्निरासाय प्रेक्षावन्तः प्रयस्यन्ते । न ह्यस्पृष्टानिष्टगन्धं किंचिद्विमृश्यकारिणां निरसनीयम् । माभूत्तर्हि माया ब्रह्मणो दोषः, पुरुषार्थैकपर्यवसायितया गुण एव तु स्यादिति चेन्न ; सा किमुच्छेदनीया न वा ? पूर्वत्रापि किं ब्रह्मेच्छया, अन्यतो वा ? यदि ब्रह्मेच्छया कथं पुरुषार्थैकपर्यवसायिता ? न ह्यस्पृष्टानिष्टं निरसनीयमित्युक्तम् । न चान्यतस्तदुच्छेदः, ब्रह्ममायामोहितैरल्पज्ञानशक्तिभिः क्षेत्रज्ञैस्सर्वज्ञस्यापरिमितशक्तेः [illegible] विश्वेन्द्रजालपिञ्छिकाया अपहर्तुमशक्यत्वात् । नच स्वतः कदाचिन्मायोच्छेदिनीति वाच्यम् ; अहेतुकविनाशेन क्षणभङ्गापातात् ; अविशेषादितःपूर्वमेव तदुच्छेदप्रसङ्गाच्च । ततश्चानुच्छेदपक्षाविशेषे नित्यैव माया ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात् । अस्तु मायायाः नित्यत्वम् , तथाऽपि न ब्रह्माज्ञानप्रसङ्ग इतीष्टप्रसङ्गत्वमेवेति चेन्न ; ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी हि माया किं ब्रह्मवत्परमार्थभूता, उतापरमार्थभूता ? नाद्यः, अद्वैतपरतया युष्माभिरभ्युपेतैः श्रुतिशतैर्विरोधप्रसङ्गात् ; अपसिद्धान्ताच्च । अथ पुनर्मायामपि ब्रह्मस्वरूपेऽन्तर्भाव्य श्रुतिविरोधादिकं परिजिहीर्षसि ; तथा च सति ब्रह्मण एव मायाशब्देनोपचारात्तस्य च स्वमात्रप्रकाशचिन्मात्रवपुषः परदर्शनहेतुत्वाभावात्परव्यामोहनादिकमेव न स्यात् । परदर्शनमपि ब्रह्मणः स्वभाव इति चेदिष्येत, हन्त जितं सगुणवादेन । नापि द्वितीयः, नित्यायास्तस्या मिथ्यात्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । न ह्यबाधितमपि मिथ्येति वक्तुं शक्यम् , बाधिताऽपि द्विचन्द्रादिबुद्धिवन्नित्यमनुवर्तेत इति चेन्न ; भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । नित्यस्यापि मिथ्यात्वे कथम् * अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते इति पराशरादिवचनं निर्वक्ष्यसि ? ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गं कथं परिहरिष्यसि ? अबाधादिति चेन्न ; तत्रापि यत्किंचिद्बाधकस्य सुवचत्वात् । प्रमाणाप्रमाणविभागस्य त्वयैव शिथिलीकृतत्वात् ।

किंचेयं माया परमार्थत्वेन ब्रह्मणः प्रकाशते ? उतापरमार्थत्वेन ? पूर्वत्र सिद्धं ब्रह्माज्ञानम् । उत्तरत्र कथं तया क्रीडितुमिच्छेत् ? कथं च तन्मूलां मिथ्यात्वेनैव प्रतीयमानां क्रीडामभिनिविशेत ? नहि क्रीडोपकरणानि तन्मूलां क्रीडां तदुभयप्रतिभासस्वरूपं चापरमार्थतया जानतां प्रेक्षावतां क्रीडारसो निष्पद्यते । बालोन्मत्तादयः कथं प्रतिबिम्बा-

दिभिः क्रीडन्तीति चेन्न; तेषां तदानीं प्रतिबिम्बादेस्तत्प्रतिभासस्य च मिथ्यात्वग्रहणाभावात्। अस्त्विहापि बालादिवद्ब्रह्म, तथा च स्मरन्ति * बालः क्रीडनकैरिव, * क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय इत्यादीति चेन्न; उन्मत्तवदीश्वरस्याविस्रम्भणीयत्वप्रसङ्गात्; स्वयं व्यामुह्यतः परव्यामोहनसामर्थ्यासंभवाच्च; मुमुक्षुभिरुपेक्ष्यत्वप्रसङ्गाच्च। बालकदृष्टान्तस्तर्हि कथमिति चेत्; सर्वथा सादृश्यस्य दृष्टान्तानङ्गत्वात्। अन्यथा 'बालत्वादेरपि प्रसङ्गात्। किंच यस्य जीवब्रह्मणोरद्वैतं तत्त्वम्, तस्य कथं जीवाज्ञाने ब्रह्माज्ञानं न स्यात्? अथ यदि जीवो ब्रह्मणस्तत्त्वतो भिन्नः, ततः कथमैक्यज्ञानान्मोक्ष इत्यादिकं घटेत? अतो यस्य मते माया सत्या, मायाविनश्च भगवतो न भ्रमः, व्यामोहनीयाश्च जीवाः परस्मादत्यन्तभिन्नाः सत्याश्च, परेण च यथावद्दृश्यन्ते, तस्यैव मायाविद्याविभागेन ब्रह्माज्ञानं सुपरिहरम्; न तु निर्विशेषैकचिन्मात्रवादिन इति॥

॥ इति शतदूषण्यां मायाविद्याविभागभङ्गवादः द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

अथ निवर्तकानुपपत्तिवादः त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

अनन्यानां पुंसामनवधिकभक्तिस्थितिजुषामविद्याध्वंसो यच्चरणवरिवस्यापरिणतेः।
तदेकं सत्संवित्सुखमवधिदूरीकृतगुणं हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः॥

प्रतिष्ठितोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्राणां—यदुत कर्मयोगज्ञानयोगपरिशोधितान्तःकरणस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकोपसंहृतिनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य अनवरतविहितध्यानार्चनादिक्रमपरिणतनिरतिशयप्रीतिरूपतापन्ननिदिध्यासननिरुद्धसुहृद्द्विषत्संक्रमणीयपूर्वोत्तरपुण्यपापस्य, फलोन्मुखकर्मपर्यवसाननिर्मुक्तस्थूलसूक्ष्माचित्संसर्गस्य तथाविधभजनाराधितपरमपुरुषप्रसादादेव सार्वज्ञ्यापरपर्याया निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरिति। ये पुनरद्वैतविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति जल्पन्ति, तान्प्रति ब्रूमः कथंभूतमिदमद्वैतज्ञानमिति। किं ब्रह्मस्वरूपभूताज्ज्ञानाद्भिन्नम्, उताभिन्नम्, यद्वा भिन्नाभिन्नम्, उतानुभयात्मकम्, उताशक्यवेदनकथम्भावं किञ्चिदिति। न प्रथमः, तद्धि निर्विषयम्, सविषयं वा? पूर्वत्र ज्ञानत्वमेव हीयेत। वृत्तिरूपं हि ज्ञानं सविषयमेवेति भवतामपि सिद्धान्तः। उत्तरत्रापि कस्तस्य विषयः? किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवाविद्याशबलम्, यद्वा तद्व्यतिरिक्तं तस्य मिथ्यात्वं वा, अथवाऽन्यदेव किञ्चिदिति। नाद्यः, आत्मस्वरूपस्येव ज्ञानस्य तस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वायोगात्; उभयोरपि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशरूपत्वाविशेषात्। ननु स्वरूपप्रकाशोऽध्यासौपाधिकाधिष्ठानप्रकाशात्मकः, यथेदं रजतमित्यत्र इदमर्थप्रकाशः, विषयप्रकाशस्त्वध्यासनिवर्तकः, यथेदमर्थस्य शुक्तिरिति प्रकाशः, इति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात्। नहीदमिति प्रकाशस्य शुक्तिरिति प्रकाशस्य चात्यन्तसमानविषयता, इदमिति प्रकाशस्य शुक्तिरजतसाधारणाकारविशिष्टगोचरत्वात्; शुक्तिरिति प्रकाशस्य रजतव्यावर्तकशुक्तित्वविशिष्टविषयत्वात्। अन्यथा तस्यापि भ्रमानिवर्तकत्वप्रसङ्गात्। नचात्राप्याकारभेदोऽधिको वृत्तिज्ञानेन बोध्यत इति वाच्यम्; तस्याकारस्य सत्यत्वे सगुणसिद्धान्तोररीकरणप्रसङ्गात्। मिथ्यात्वे भ्रान्तिज्ञानत्वादेव सुतरामनिवर्तकत्वप्रसङ्गात्। वसुन्धरारन्ध्रबोधे मालाभुजङ्गनिवृत्तिवदुपपद्यत इति चेन्न; तस्यैव भ्रमरूपत्वेन तद्वदेव स्वयं स्वविषयाबाधकत्वात् सर्वत्र भ्रमनिवृत्त्यसिद्धिप्रसङ्गात्। बाधकान्तरगवेषणायामनवस्थानात्। स्वपरनिर्वाहकसमाधेरपि बाधकज्ञानविषयीभूतप्रपञ्चविरोधिमिथ्याकारा-

ध्याससहस्वरूपप्रकाशातिरिक्तप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वासिद्धेरेवेति परिहृतत्वात् । स्वस्यैव स्वविषयार्थबाधकत्वे व्याघाताच्च । अस्तु तर्ह्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरिव स्वरूपतद्विषयज्ञानयोस्साध्यभेद इति चेन्न ; दत्तोत्तरत्वात् । तत्रैतत्स्यात्, यथा देवदत्तगोचरत्वाविशेषेऽ[illegible] न देवदत्तभेदभ्रमं निवर्तयति, सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाबुद्धिस्तु तत्प्रतिक्षेपाय प्रगल्भते । तद्वदत्रापि स्वरूपप्रकाशस्सोऽहमिति कल्पिताकारप्रकाशश्चेति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात् । तत्राप्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोः प्रकाश्याकारभेदोऽस्ति । अन्यथा अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्भेदासिद्धिप्रसङ्गात् । को वा भवन्तमन्तरेण स इत्यादिकोल्लेखिनीं [illegible]न्याऽभिज्ञया सह धारावाहिकवदत्यन्तसमानविषयामभिमन्येत । अत्रापि आकारातिरेकाभ्युपगमे तु दत्तमुत्तरम् । प्रकाशातिरेकिविषयित्वतदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत्; किं ततः ? बाधकत्वाबाधकत्वे प्रत्यप्रयोजकत्वात् । वृत्तिज्ञानस्य हि बाधकत्वं यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशात्मकत्वेन, नतु वृत्तित्वाद्याकारेण, तथासति विरोधिप्रकाशातिरिक्तवृत्तित्वाद्याकारबाध्यत्वेन मुद्गरादिनिवर्त्यसत्यसर्पघटादेरिव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । एतेनाविद्याशबलं तदेव विषय इति दत्तोत्तरम्, साक्षिप्रत्यक्षवदेव भ्रमोपकारकत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा साक्षिप्रत्यक्षस्यापि [illegible] प्रपञ्च [प्रति] निर्भासस्याप्यनुदयप्रसङ्गात् । साक्षिप्रत्यक्षमपि हि अविद्याप्रकाशात्मकं स्वप्रकाशं च । ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रगोचरत्वपक्षे स्वयं तद्भ्रमरूपत्वात्तद्बाधकरूपत्वसंभावनापि नास्ति । नहि शुक्तिकलधौतधीरेव कलधौतधियमवधुनोति । तन्मिथ्यात्वविषयपक्षस्तु तदा शोभते, यद्यधिष्ठानयाथात्म्यग्रहणमन्तरेणापि तन्मिथ्यात्वं सुग्रहं स्यात् । याथात्म्यग्रहकल्पना च दूषितैव । किंच, इदं निवर्तकज्ञानं स्वविषयं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वं किं मिथ्यात्वेन गृह्णाति उत सत्यत्वेन, उतानिर्द्धारितविशेषात्मनेति । आद्ये व्याघातः, मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वग्रहणे प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन प्रकाशप्रसङ्गात् ; स्वप्नावगतपितृमरणमिथ्यात्वेन पितृसत्यतावत्, सम्यग्रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेन रजतसत्यतावच्च । ब्रह्मव्यतिरिक्त[illegible]ग्रहणात् प्रपञ्चस्य तन्मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वमेकहेलया लभ्यते, यथा भवतां प्रपञ्चस्य तत्सत्यत्वस्य च सत्यत्वमिति चेन्न ; विरोधाविरोधाभ्यां वैषम्यात् । न हि रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि रजतमपि मिथ्याभूतं दृष्टम् । नच शुक्तिरजतमिथ्यात्वे तन्मिथ्यात्वं मिथ्याभूतं दृष्टम् ॥

तदयं संग्रहः—मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥ ननु वन्ध्यासुततन्मरणयोरिव द्वयोरपि मिथ्यात्वमुपपद्यत इति चेन्न ; निराश्रयतया तत्र धर्मिमिथ्यात्वोपपत्तेः । नहि तत्रापि वन्ध्यासुतमिथ्यात्वं वा तन्मरणमिथ्यात्वं वा मिथ्याभूतं दृष्टम् । द्वितीये तु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सत्यत्वेन प्रकाशनात् सद्वितीयत्वभ्रान्तित्वादिदोषो दुस्तरः । ब्रह्माव्यतिरेके तु दत्तमुत्तरम् । तृतीयेऽप्यसम्भवः, ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वग्रहणे [illegible] मिथ्यात्वेनैव ग्रहणप्रसङ्गात् ; प्रयोजकज्ञानाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाग्रहणे गृह्यमाणस्य मिथ्यात्वस्य ब्रह्मणश्चागृह्यमाणव्यतिरेकयोश्शुक्तिरजतयोरिवैक्येन ग्रहणप्रसङ्गात् । ततश्च सत्यत्वेन प्रकाशाप्रसक्तेर्न साधारणाकारग्रहणसंभवः । अन्यस्य कस्य चिद्विषयत्वमपि परमार्थापरमार्थविकल्पेन दत्तैरेव दूषणैर्दूषितम्, परमार्थत्वे ब्रह्मव्यतिरेके द्वैतप्रसङ्गात्, तदव्यतिरेकेऽन्यत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । अपरमार्थत्वे अविद्यातत्कार्यकोट्यन्तर्भावेन बाध्याकारतया प्रागुक्तदोषापातात् । बहिर्भावे तद्बाधकगवेषणप्रसङ्गात् । किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत् बाधकं ज्ञानं सत्यमसत्यं वा ? असत्यत्वे त्विदमपि बाध्याकारकोटौ घटमानं कथमिव तद्बाधकं स्यात् ? आकारभेदादविरोध इति चेन्न ; बाधकाकारभेदस्यापि बाध्यत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा तस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् । तत्रा-

प्याकारभेदाभ्युपगमेऽनवस्थानात्। प्रमाणस्थापके[नं] प्रमाणविशेषस्थापकाकारविशेषस्यापि स्थाप्यत्ववदविरोध इति चेन्न; स्थापकाकारविशेषस्थितेस्स्थाप्यसामान्यस्थित्युपयुक्तत्वात्। बाधकाकारविशेषबाध्यत्वस्य विश्वबाधासिद्धिपर्यवसितत्वात्।

किंचैतन्निवर्तकं ज्ञानमद्वैतश्रवणादिमात्रसमुद्भवमिदानीन्तनमेव ज्ञानम्? एष्यद्वा किमपि? पूर्वत्र भवन्मतश्राविणां तत्क्षणादेव प्रपञ्चविलयप्रसङ्गः; यद्वा आत्मैक्याद्विश्लेषामेव। बाधितानुवृत्तिस्तु दूषितैव। उत्तरत्रापि तत्किं पूर्वाविशिष्ट-विषयमपि निवर्तकम्? उत विशिष्टविषयम्? अविशिष्टविषयत्वे तु पूर्वस्यापि निवर्तकत्वप्रसङ्गः। तस्य तदभावे उत्तर-स्यापि तन्न स्यात्। विशिष्टविषयत्वं तु न संभवत्येव। ब्रह्मणि प्रकाशिष्यमाणपरमार्थाकारान्तरानभ्युपगमात्। अपर-मार्थाकारान्तरप्रकाशस्य प्रागुक्तन्यायेन दूषितत्वात्। प्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवसायस्य च भवन्मतश्रद्धाजडानामिदानीमपि सिद्ध-त्वात्। परोक्षरूपमिदानीन्तनज्ञानमपरोक्षभ्रमबाधकं न भवति, अपरोक्षं तु भविष्यज्ज्ञानं बाधनायालमिति चेन्न; परो-क्षापरोक्षशब्दाभ्यामविशदविशदत्वविवक्षायामनतिरिक्तविषयतयैव तथाविधभेदासिद्धेः। करणभेदाधीनभेदस्य चाकिंचि-त्करत्वात्। न चास्य करणभेदः, भविष्यतोऽपि विशदज्ञानस्य भवद्भिर्वाक्यजन्यत्वाभ्युपगमात्।

एतेन वेदान्तनैरर्थक्यमपि फलितम्, यतः कुतश्चिदनुमानादेरप्यद्वैतज्ञानसम्पादनोपपत्तेस्तदतिरिक्तस्य कस्य-चिदंशस्य वेदान्तेऽपि भवद्भिः प्रतिपादनानभ्युपगमात्। सत्यस्य प्रामाण्यस्योभयत्रानभ्युपगमात्, व्यावहारिकस्य तु तस्योभयत्र सम्मतत्वात्, उपासनादिपरवेदान्तभागस्य तत्तत्फलविशेषपर्यन्ततया बन्धकत्वेन बन्धनिवृत्तिं प्रति प्रतिकूल-त्वाभिधानात्। अतो यदा प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानादिकं न विश्वबाधकं तदा वेदान्तवाक्यान्यपि न तद्बाधकानि स्युः, तदविशिष्टज्ञानजनकत्वात्; यदि तानि बाधकानि स्युः, तदा तदविशिष्टादनुमानादेरपि तद्बाधः स्यादिति निरर्थक-स्तत्त्वावेदको वेदान्तभागः। एवञ्च वेदान्तमन्तरेणापि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपज्ञानसम्पादनोपपत्तेः शारीरकापशूद्राधि-करणानारम्भप्रसङ्गश्च। ननु भेदवासनाविक्षिप्तचेतसां बुबुत्सोद्बोधने शास्त्रोपयोग इति चेन्न; सांख्यसौगतसमयेऽपि तत्त्वविचारमारभमाणैः पुरुषैस्तापत्रयाभिहतानां भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वबुबुत्सोत्पत्तेः। नच प्रतिपत्तृभेदेन शास्त्रमनुमानं च सप्रयोजनमिति वाच्यम्, सर्वात्मना साधकबाधकप्रमाणसंभावनावैदेशिके विषये शास्त्रार्थतत्त्वस्य मीमांसितत्वात्। अतस्तत्रभवतां महत्तरेषु मतगह्वरेषु महावाक्यश्रवणमपि बालव्यामोहनमात्रमित्यापद्यते। अतो न निवर्तकज्ञानं ब्रह्मणो भिन्नम्।

नापि द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्तकत्वे तस्यानादित्वेन प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गेन प्रपञ्चप्रतिभासस्या-प्यनुदयप्रसङ्गात्। एकस्यैव दण्डादेर्घटादिकारणत्वतन्नाशकत्ववदुपपद्यत इति चेत्; यौगपद्ये विरोधात्, क्रमे तु सह-कार्यवश्यंभावात्। नहि दण्डो घटकारणसामग्रीमध्यमध्यासीन एव घटं नाशयति, अपि तु सिद्धे घटे अभिघातरूप-संयोगादिकमपेक्ष्य। अत्रापि तर्हि ब्रह्म स्वरूपेणाध्यासानुगुणम्, अध्यासमेव तु निवर्त्यं सहकारित्वेनापेक्ष्य तन्निवर्त-कम्, निवर्तनशक्तस्यापि निवर्त्यासिद्धौ निवृत्तिजनकत्वायोगादिति चेन्न; तथाप्यनादेरध्यासस्य चिरतरानुवृत्तिभङ्ग-प्रसङ्गात्। एवं पूर्वपूर्वक्षणानुवृत्तिभङ्गे कदाचिदपि नाध्याससिद्धिः। किञ्च परिशुद्धं ब्रह्मस्वरूपमध्यासानुगुणम्, अशुद्धं तु तन्निवर्तकमिति महदिदमुपपादनम्। अस्तु तर्हि सामग्र्यभावादितःपूर्वमनुत्पन्नं सामग्रीसम्पत्तिदशायामुत्पत्स्यमानान्तः-करणवृत्तिविशेषमेव सहकारित्वेनापेक्ष्य ब्रह्मैव निवर्तकम्; तन्न, प्राप्ताप्राप्तविवेकेनान्तःकरणवृत्तेरेव निवर्तकत्व-

प्रसङ्गात् । तथा च सति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वपक्षव्याघातः । अत एव न तृतीयः, अपसिद्धान्ताच्च । किञ्च तस्य सत्यत्वे भेदांशेन ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे त्वभेदांशेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः । नित्यत्वानित्यत्वविकल्पेनापि दूषणमूह्यम् । [illegible]ऽनिर्वचनीयोक्तदूषणनयेनोभयसिद्धयनतिरेकात् दूषणेनैव दूषितः । पञ्चमस्तु परिशिष्यते । तथाभूतं किं तज्ज्ञानं यथाकथंचिदपि प्रतीतिपदवी नावतरति, अथावतरति? पूर्वत्र किं साधनदूषणप्रयासेन? उत्तरत्र कथंचिदपि उक्तकोटिबहिर्भावासिद्धेः न पृथग्दूषणीयमवशिष्टमिति । किंच निवर्तकज्ञानं निवर्तिष्यते न वा? पूर्वत्र तन्निवृत्तेरेवागन्तुकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ताविद्यास्थितिप्रसङ्गः । उत्तरत्र ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तनिवर्तकज्ञानसद्भावेनैवाविद्यास्थितिरनिवार्या । अतो यदविद्याया निवर्तकत्वेन सम्मतं तदेव स्वात्मना स्वनिवृत्त्या वा तामेव स्थापयतीति विपरीतापत्तिरिति । निवर्तकज्ञानप्रध्वंसोऽपि निवर्तिष्यत इति चेत्; तर्हि तत्तन्निवर्तकनिवृत्त्यनुवृत्तिप्रसङ्गेन ब्रह्मणो यावदात्मभाविन्यविद्यानुवृत्तिस्स्यादिति वैरीन्यस्थैर्यापत्तिः । इत्यलं हिताहितविपर्यस्तचेतसां शोच्यानां निग्रहेणेति ॥

॥ इति शतदूषण्यां निवर्तकानुपपत्तिवादः त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

॥ अथ निवृत्त्यनुपपत्तिवादः चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

सत्त्वानीव विरुद्धजातिजनुषा सिद्धानि सिद्धाश्रमे वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विषयस्सर्वैर्निषेधैस्सह ।
तं रङ्गेशयमङ्गसङ्गिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं शान्तावद्यमनन्तमङ्गलगुणं देवं प्रपद्येमहि ॥

येयं ब्रह्मणः श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमपरिणतविशदाद्वैतवाक्यार्थविज्ञानहेतुका निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरुच्यते, सा किमध्यासरूपा, नवा? पूर्वत्र कथं निश्शेषाविद्यानिवृत्तिः, अध्यासरूपायां तस्यां सत्यां तन्मूलाविद्याया अपि विद्यमानत्वात्, उपादानमन्तरेणोपादेयस्थित्ययोगात् । आत्मोपादाना साऽस्त्विति चेन्न; आत्मनः परिणामित्वप्रसङ्गात् । सत्योपादानायाश्च सत्यत्वेन सद्वितीयत्वप्रसङ्गात् । नच दोषमन्तरेणाध्यासो भवतामपीष्टः, तथा सत्यविद्याकल्पनस्यैव निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । यदि सा ब्रह्मवदविद्यावच्च उपादानरहिता, तदा कथं तया सहाविद्या तिष्ठेत्? स्थिता वा किमिति पश्चान्नावतिष्ठते? निवृत्तिरपि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वैकप्रयोजकप्रयुक्तमिथ्यात्ववशान्निवर्तिष्यत इति निश्शेषाविद्यावृत्तिरिति चेन्न; निवृत्तिनिवृत्तौ तन्मिथ्यात्वे च निवर्त्योन्मज्जनतत्सत्यत्वयोः प्रसङ्गात् । प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवत्, जागरदशायां स्वाप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्य स्वाप्नप्रदीपस्य निवृत्तावपि स्वप्नान्धकारमिथ्यात्ववच्चानुन्मज्जनमिथ्यात्वयोस्सिद्धिरिति चेन्न; घटतत्प्रागभावनिवृत्त्यात्मकस्य प्रध्वंसस्य स्वाप्नतेजस्तमोबाधकस्य जागरस्य च विद्यमानत्वेन तद्द्वयानुन्मज्जनमिथ्यात्वयोरुपपत्तेः । अत्र त्वविद्यातन्निवृत्त्योर्द्वयोरपि प्रत्यनीकमन्यन्न परिशिष्यते । अस्ति ब्रह्मस्वरूपमिति चेन्न; तस्य तदुभयप्रत्यनीकत्वे तस्यानादित्वात्तयोः प्रागप्यारोपाभावप्रसङ्गात् । तथा च सति भेदप्रतिभासादेर्निर्मूलत्वे सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षशास्त्रानारम्भश्च, पूर्वं तदविरोधित्वे पश्चादपि तद्वैरासंभवात् । कैवल्येन रूपेण पश्चाद्विरोध इति चेन्न; कैवल्यस्य स्वरूपमात्रत्वे दत्तोत्तरत्वात् । स्वरूपातिरिक्तत्वे सत्यत्वे सद्वितीयत्वप्रसङ्गात्, तन्मिथ्यात्वे तत एवाविद्यास्थित्यवश्यंभावात् । एतेन प्रयोजकं यदुक्तम्, तदपि दत्तोत्तरम् । अतएव न द्वितीयः, अनध्यासरूपाया निवृत्तेस्स्वरूपान्तर्भावादिविकल्पदुःस्थत्वात् । अन्तर्भावे ब्रह्मणोऽनादित्वेनाविद्याया नित्य-

निवृत्तिप्रसङ्गात्। यद्यपि घटादेः स्वरूपमेव तत्प्रागभावनिवृत्तिरितिवत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैवाज्ञाननिवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तथाऽपि स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपघटादेरिव स्वाज्ञाननिवृत्तिरूपब्रह्मणोऽपि तदनन्तरत्वावश्यंभावे कादाचित्कत्वादयो दोषास्समुन्मिषेयुः।

ननु पूर्वसिद्धभूतलस्वरूपमेव पश्चिमसिद्धघटादिनिवृत्तिरित्यभावापलापवादिभिरभ्युपगम्यत इति चेत्; किमनेन? अस्माभिस्तत्रापि घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्य पराभिमतघटाभावाविनाभूतभावान्तरात्मककालविशेषसंसर्गतन्मूलपरिणामादेः प्रत्यक्षसिद्धस्य भूतलावस्थाविशेषस्य यथायथं घटाभावत्वाभ्युपगमात्तस्य घटसंसर्गोत्तरभावित्वेन पूर्वसिद्धत्वासिद्धिः। नन्वभाववादिनोऽपि कार्यप्रागभावस्य कारणाश्रयत्वात्कारणेऽपि कार्यप्रागभावस्य सम्बन्धोऽभ्युपगतः, सम्बन्धिनः प्रागभावस्य निवृत्तौ च तत्सम्बन्धनिवृत्तिरास्थेया, सा च सम्बन्धनिवृत्तिः कारणस्वरूपानतिरेकिणीष्टा च, कार्यं तु दृश्यमानं स्वप्रागभावस्यैव निवृत्तिः, एवं कार्यकारणयोस्सम्बन्धोऽपि स्वप्रागभावनिवृत्तिरेवेति परिशेषात् पूर्वसिद्धकारणस्वरूपमेव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्धनिवृत्तिरिति; तदप्यसत्, कार्यतत्प्रागभावयोः कारणेन सह स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धमनभ्युपगच्छतां पुरतो नेदं चोद्यम्। अभ्युपगच्छतामपि कार्यसम्बन्धप्रागभावः कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध एवेति तस्य तन्निवृत्तित्वं युक्तम्। कार्यमेव वा स्वप्रागभावतत्सम्बन्धयोरप्यभावो भवतु, विरोधाविशेषात्। यथैक एव प्रध्वंसः कार्यतत्प्रागभावयोः प्रतिपक्षः, इत्यादि स्वयमूह्यम्।

ननु भवतामप्यविद्यानिवृत्तिः पूर्वसिद्धजीवस्वरूपाविर्भाव एव, *स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुत्यनुसारात्, तद्वद्ब्रह्मस्वरूपाविर्भाव एवास्माकमविद्यानिवृत्तिरस्त्विति चेन्न; संसारदशायामनाविर्भूतानेकाकारगोचरस्याविर्भावशब्दार्थस्य धर्मभूतज्ञानविकासविशेषस्य पूर्वं कर्मणा प्रतिबद्धस्य पश्चात्तन्निवृत्तौ स्वरूपानुबन्धित्वादनिवर्तनीयस्यास्माभिरभ्युपगमात्। भवतस्तु निराकारे ब्रह्मणि नित्याविर्भूतज्ञप्ति[व्यक्ति]मात्रस्वरूपे नापूर्वः कश्चिदाविर्भावः। ननु ब्रह्माकारविवर्तान्तःकरणवृत्त्युपलक्षितस्वरूपेणापूर्वेण ब्रह्म स्वाज्ञाननिवृत्तिः, कारणविनाशाच्चोपलक्षकान्तःकरणवृत्तिनाशे तदुपलक्षणाभावेन न सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गावकाश इति चेत्; तदप्यतिमन्दम्, उपलक्षणस्वरूपस्यैव निष्कर्षवशान्निवृत्तिरूपत्वप्रसङ्गेनाध्यासरूपविकल्पानुप्रवेशात्, तस्य च दूषितत्वात्। उक्तानां च विकल्पोत्तराणां तथाविधान्तःकरणवृत्तिनाशे तन्मूलोपलक्षणनाशे च तुल्यप्रसरत्वात्। बहिर्भावे तु सद्वितीयत्वापत्तेः। समुच्चये विरोधात्। आकारभेदकल्पनेऽनवस्थानात्। आकारैक्ये भेदाभेदयोरैक्यप्रसङ्गात्। किंच बहिर्भावे च सा किमनादिरुतादिमती? पूर्वत्र नित्यमविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः। उत्तरत्र कारणाभावात् कार्याभावः, न हि मिथ्याभूतमविद्यादिकं सत्यभूतायास्तस्याः कारणं संभवति, असत्यात् सत्योत्पत्तेरन्यत्र दूषणात्। न च सत्यं ब्रह्मैव तत्कारणमस्त्विति वाच्यम्; तदनादित्वप्रसङ्गेन प्रागुक्तोपद्रवात्। नहि विगलितशबलभावं ब्रह्मैव तत्कारणम्, शबलभावविगलनस्यैव कारणान्वेषणेनात्माश्रयप्रसङ्गात्। नन्वविद्यानिवृत्तिर्न सती, ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात्; नापि सदसदात्मिका, व्याघातादिदोषशतोन्मेषात्; नच सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षणनिवृत्त्यात्मकत्वव्याघातात्; अतः परिशेषादसती वा, तामपि कोटिं परित्यज्य पञ्चमप्रकारो वा। भावाभावयोरेव हि सदसदादिप्रकारा निवृत्तयः। सदसद्विलक्षणञ्चाज्ञानम्, तन्निवृत्तिश्च प्रमाणसिद्धेति सदसदनिर्वचनीयाज्ञानानुसारेण यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात् सदसदादिसर्वप्रकारविलक्षणा तन्निवृत्तिः कल्प्यत इति किं नोपपन्नमिति चेत्; अहो परापादनीयमात्मनः परिवादमात्मनैवाविष्कृत्य वैदग्ध्यमभिनयसि। तथा हि—कोटित्रयस्य भवतैव दूषितत्वात् अल्पशेषं कृतं शत्रुकार्यम्।

यत्त्वसतीवेत्युक्तम्, तत्र भावान्तराभावनयेन भावान्तरविवक्षायां सद्वितीयत्वप्रसङ्गः। अतिरिक्ताभावविवक्षायां च सद्वितीयत्वं तेनैव भावेन तत्प्रतियोगिना च सत्यत्वेन दुस्त्यजम्। अभाववादिनां सत्यस्यैवाभावप्रतियोगित्वात्। निरुपाख्यविवक्षायां च तस्याश्शशशृङ्गादिवदकादाचित्कत्वप्रसङ्गः। ततश्च पूर्ववत्सर्वदैवाविद्यानिवृत्तिरनिवार्येत्यसंसारः। तस्यास्संसारस्य चाविरोधे अनिर्मोक्षः। परमार्थतस्सर्वदा संसाराभावात् तत एव परमार्थमोक्षाभावश्चेति नानिष्टप्रसङ्गाविमाविति चेन्न; व्यावहारिकबन्धमोक्षव्यवस्थाभङ्गस्यैव प्रसज्यमानत्वात्। तामपि व्यवस्थां परित्यजतः लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गः। किं च अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे नित्यमविद्यासद्भावप्रसङ्गः। ननु घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेऽपि घटादेः कादाचित्कत्ववदविद्याप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेऽप्यविद्याकादाचित्कत्वमुपपद्यत इति चेन्न; घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वाभावात्। स ह्यभावात्मकोऽपि तत्कालीनतया प्रमाणसिद्धः। अन्यथा घटनित्यत्वस्यापि दुर्निवारत्वात्। असद्रूपमेव घटप्रध्वंसमभ्युपेत्य दूषणं ब्रूया इति चेन्न; शमलं भक्षय शापितोऽसि गुरुणेत्यादिवदशक्यत्वात्। शक्यत्वाभ्युपगमे वा त्वयैव दूषणमनुमतमिति किमस्माकं तत्समर्थनेन? पञ्चमीं कोटिमाटीकमानस्यापि ते न काचिद्गतिः। साहि माध्यमिकगोष्ठीमध्ये भवन्तमध्यारोप्यानिर्वचनीयाग्रहविशिष्टं च सदद्वितीयं ब्रह्म विलुपन्ती त्रय्यन्तवादवारवाणमवधूयान्तर्गतं प्रकाशयेत्। ते ह्येवमाहुः * न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम्। चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥ इति। न चैकदेशवैषम्याद्विशेषः, पञ्चमकोटिपरिग्रहस्य भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन समस्तभवत्सिद्धान्तावस्कन्दात्। व्यवस्थाहेतूनामपि व्यावहारिकत्वेनाव्यवस्थितत्वस्यैव व्यवस्थितत्वात्। नच यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायस्यात्रावकाशः, आनुरूप्यस्याविरोधित्वरूपत्वे सदसदनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरप्यनिर्वचनीयरूपत्वप्रसङ्गात्। विरोधिरूपत्वे त्वनिर्वचनीयत्वप्रत्यनीकत्वस्य निर्वचनीयत्वेन [illegible]। तस्याश्च दूषितत्वात्। यदा च भवदभिमता सदसद्विलक्षणकोटिरपि निशिततर्कशूलकोटिमारोपिता तदा कैव कथा निर्विशेषपरब्रह्माधिष्ठानानिर्वचनीयभावरूपाज्ञानविक्षेपात्मकव्यतिरिक्तजडरूपाहमर्थाहङ्कारवृत्तिविशेषरूपमिथ्यास्वरूपतत्त्वमस्यादिवाक्यलक्षणप्रभवब्रह्मात्मैक्यविज्ञानकृतसदसदनिर्वचनीयविश्वनिवृत्तिरूपाया गन्धर्वनगरगोपुराधिरूढगगनारविन्दमकरन्दपानमदभरमन्थरवन्ध्यासुतशुभकरतलकलितखरविषाणकोदण्डकोटिघटितकमठरोमशिञ्जनीनिर्यत्ननिर्यदैन्द्रजालिकशरशलाकाकृतभविष्यद्देवदत्तपुत्रशिरश्छेदसोदराया दुरभिलपकारकज्ञापिकायाः पञ्चम्याः कोटेरित्यलमपरिणतभणितिपरिहसनेनेति॥

॥ इति शतदूषण्यां निवृत्त्यनुपपत्तिवादः चतुश्चत्वारिंशः॥ ४४॥

॥ अथ शब्दावेद्यत्वनिरासवादः पञ्चचत्वारिंशः॥ ४५॥

यन्नामानि परोरजांसि गृणतां याद‍ृच्छिकैर्हेतुभिः दुर्लङ्घोऽप्युपयाति गोष्पदतुलां संसारवारां निधिः।
दूरे नित्यमसीमभूमकतया वाचां यदाचक्षते तद्वन्देमहि सर्वशब्दविषयं त्रय्यन्तवेद्यं महः॥

यदूचिरे—निर्धूतनिखिलकल्पनाजाले स्वप्रकाशचिन्मात्रे ब्रह्मणि न कस्यचिच्छब्दस्य वृत्तिस्संभवति। नहि निमित्तमन्तरेण शब्दाः प्रवर्तेरन्, न चावेद्ये वेदकानामवकाशः। न च सर्वेषामात्मसाक्षिकं प्रकाशमाने प्रकाशकापेक्षा। न चैवमुपदेशनैरर्थक्यम्, स्वत एव प्रकाशमानेऽपि स्वरूपे कल्पितोपप्लवप्रशमनमात्रार्थतया प्रतिपन्नार्थप्रतिष्ठापनार्थप्रत्य-

भिज्ञापकतया वोपदेशसाफल्यात् । अतएव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरपि व्याख्याता । यद्यप्यविद्योपाधिकोपरागप्रशमनपरेषु वाक्येषु सद्ब्रह्मात्मज्ञानादिशब्दैर्ब्रह्म निर्दिश्यते, तथाऽप्युपलक्षणभूतैस्तैश्चन्द्रमस इव शाखया न ब्रह्मणस्संस्पर्शः । अत एव न ब्रह्मादिशब्दनिर्देशेन स्ववचनविरोधः । न च नामकीर्तनविधीनां विरोधः, सगुणब्रह्मविषयत्वात्तेषाम् । अत एव हि परस्मिन् ब्रह्मणि * मौनं मन्त्रजप इत्याचार्याः । अन्यथा कथमसंप्रज्ञातोऽपि समाधिस्स्यात् । न च विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः, तस्यास्तत्कार्योपहितविषयत्वस्य युष्माभिरप्यङ्गीकारात् । न च शब्दतत्त्वमेव ब्रह्मेति स्वप्रकाशत्वे स्ववाच्यतया शब्दवाच्यता, शब्दब्रह्मणोऽपि ब्रह्मविवर्तमात्रत्वात् । अत एव स्मरन्ति * शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति । आह च साम्बः * शब्दार्थत्वविवर्तमानपरमज्योतीरुचो गोपतेरिति । नच ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानोदयः, काल्पनिकवाच्यत्वेन सिद्धसाधनात् । तदतिरिक्तस्य तु दृष्टान्तेऽप्यस्मन्मतेनासिद्धेः । घटादिषु च वस्तुत्वानभ्युपगमेन साधनविकलत्वाच्च । न च प्रकाशमानत्वादिमात्रं वस्तुत्वमिति विवक्षितमिति वाच्यम्; तथाऽपि प्रकाशमानैश्शुक्तिरजतादिभिश्शशविषाणादिभिश्चानैकान्त्यात् । नहि तेषां पारमार्थिकं वाच्यत्वं वोऽपीष्टम्, स्वयमसतः परमार्थधर्मानाधारत्वात् । किंच यदि वाच्यत्वं वाच्यम्, ततस्तस्यापि वाच्यत्वान्तरमेवं तस्यापीत्यनवस्था । यदि पुनरवाच्यं तेनैवानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । ब्रह्म न शब्दवाच्यं निर्विशेषत्वादिति प्रत्यनुमानं च । आगमे च परिपन्थिनि कथमनुमानगन्धः । तथाहि * यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह, * न शब्दगोचरो यस्य योगिध्येयं परं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतैर्बाधस्स्फुट एव । न च सामान्यपरत्वम्, ब्रह्मस्वरूपोपदेशपरतयैव प्रवृत्तेः । न च कतिपयशब्दनिषेधपरतया सङ्कोचः, तथा सति सर्ववस्तुसाधारण्येनातिशयासिद्धेः । असङ्कोचे चास्मदुक्तविषयव्यवस्थायास्सङ्ग्राह्यत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवान् पराशरः * प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ इति । अतो न ब्रह्म कस्यचिदपि शब्दवाच्यमिति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तं समस्तविशेषरहिते ब्रह्मणि निमित्ताभावेन न शब्दप्रवृत्तिरिति; तत्र सविशेषत्वोपपादनादेव हेतुरसिद्धः । यथा च निमित्तं निमित्तान्तरमन्तरेण शब्दवाच्यं भवति तथा स्वरूपमपीति निरूप्यतां त्वया । येषां शब्दानां यत्र यन्निमित्तद्वारेण प्रवृत्तिः तेषामेव हि तत्र तदभावे निवृत्तिः । अन्यादृशस्तु शब्दो ब्रह्मणि न दृश्यत इति चेत्; किं कुर्मः ? सङ्केत्यतां व्यवहाराय तथाविधश्शब्दोऽपि । यच्च अवेद्ये वेदकानां नावकाशः, नच स्वयंप्रकाशे प्रकाशकापेक्षेति, तच्च स्वप्रकाशस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव परिहृतम् । यच्चोपदेशानां वेदान्तानां च कल्पितोपप्लवप्रशमनमात्रार्थत्वमुक्तम्, तदपि तदा शोभते, यदि स्वरूपमनिर्दिश्योपरागाश्शमयितुं शक्येरन् । अन्यथा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमपि नोक्तं स्यात् । ननु किं ब्रह्मणो निर्देशेन, विशेषा एव प्रतीयमाना मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यन्ते, ब्रह्म तु स्वप्रकाशं तिष्ठत्येवेति चेत्; तदपि न, * निर्गुणं निरञ्जनमित्यादीनां ब्रह्मणो विशेषणतयैव प्रयोगात् । प्रकाशमानमात्रनिषेधे च ब्रह्मणोऽपि निषेधप्रसङ्गात् । यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति विशेष्येत, तदापि सिद्धस्तन्निर्देशः । प्रतियोगितयेति तु विशेषः । यच्चोपदेशादेः प्रत्यभिज्ञापकत्वमिति; ततः किमायातमवाच्यत्वस्य ? पूर्वप्रतिपन्नेऽपि शब्दप्रवृत्तिमात्रस्यानभ्युपगमात् । यत्तु शाखाचन्द्रन्यायेन सद्ब्रह्मादिशब्दैरुपलक्षणभूतैर्न ब्रह्मणस्संस्पर्श इति, तदप्यसत् । उपलक्ष्योपलक्षणयोरपि बोध्यबोधकभावलक्षणसंस्पर्शस्य सर्वत्र दुस्त्यजत्वात् । तावतैव च शब्दवेद्यत्वसिद्धेः । लक्षणामात्रं तु तत्र, नतु वाच्यत्वमिति चेत्; किमतः ? तावताऽपि शब्दवेद्यत्वस्य स्थितत्वात् । मुख्यार्थसम्बन्धादेश्च लक्षणानिमि-

त्तस्य लाक्षणिकशब्देनाप्यपेक्षणीयत्वाच्च । एतावन्मात्रं शब्दवेद्यत्वमिष्यत इति चेत्; किमन्यन्नेष्यते ? न तावन्निमित्ताभावादेरित्युक्तम् । न च वाङ्मनसनिषेधश्रुतिर्लक्षणामनुजानातीति नियामकं पश्यामः । विरोधपरिहाराय वृत्तिविशेषविषयत्वेन व्यवस्था क्रियत इति चेत्; तर्हि लक्षणावृत्तिरेव निषिद्ध्यताम्, नियामकाभावात् । असन्नयेन सर्वप्रमाणाविरुद्धेनाभिलक्षणत्वं तदर्थमातिष्ठस्व । अतस्सर्वप्रकारशब्दवेद्यत्वनिषेधस्य दुश्शकत्वात् स्ववचनविरोधो दुष्परिहरः । यत्तु नामकीर्तनविधीनां सगुणब्रह्मविषयतेति; तत्तावत्सत्यम्, यदि तदतिरिक्तं ब्रह्म नाभिसन्दध्याः । यश्चासौ * मौनं मन्त्रजप इति व्याहतोपदेशः, सोऽपि मौनप्रशंसापरश्चेदुपपद्यते, नतु मन्त्रजपं विहितं प्रतिषेद्धुं क्षमते । न चाधिकारिविशेषेण विषयव्यवस्था, समाधिनिष्ठमधिकृत्यैव तद्विधानात् । असंप्रज्ञातसमाधिरपि न शब्दवाच्यताविरोधी, अपितु केवलं तदानन्तरशब्दानुसन्धानपरिपन्थीति [illegible] । यत्तु विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिस्तत्कार्योपहितविषयतयेति, तदस्माभिरपीष्यत एव, तथाऽपि तत्तदुपहितब्रह्मण्यपि तत्तन्नामपर्यवसानविवक्षा दुर्वारा । अन्यथा * बहुस्यामिति सङ्कल्पस्य, * तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादेश्च दुर्निर्वहत्वात् । शब्दतत्त्वस्य ब्रह्मव्यतिरेकसाधनं त्विष्टमेव । विवर्तता तु प्रकृतानुपयोगिनी पराकृता च । यत्तु शब्दवाच्यत्वसाधने काल्पनिकवाच्यत्वाभ्युपगमात् सिद्धसाधनत्वमुक्तम्, तदपि स्वबाधपर्यवसितम्, घटाद्यविरोधप्रसङ्गात् । घटादीनां शब्दवाच्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणि तन्निषेधप्रवृत्तत्वात् । घटादितुल्यशब्दवाच्यत्वाभ्युपगमे च विवादाभावात् । न हि वयं ब्रह्मणि लोकसिद्धातिरिक्तप्रकारं वा वाच्यत्वमिच्छामः, येन तन्निषेधसिद्धिः । न च वाच्यत्वमात्रस्य दुर्निरूपतया ब्रह्मणि तदभावः; सामान्यतो दुर्निरूपत्वप्रक्रियायाः प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकानां च निरस्तत्वात् । अत एव वस्तुत्वादिहेत्वसिद्धिरपि परिहृता ।

यत्तु प्रकाशमानत्वादिति हेतोश्शुक्तिरजतादिभिरनैकान्त्यमिति; तत्रापि प्रकाशमानस्य सर्वस्याधिष्ठानारोप्यसम्बन्धादेश्शब्दवाच्यत्वसिद्धेः, तदतिरिक्तस्य कस्यचिदस्माभिः प्रकाशमानत्वानभ्युपगमात् । असद्व्यवहारप्रसङ्गस्यान्यत्र निस्तीर्णत्वात् । यत्तु वाच्यत्वधर्मेणानैकान्त्यमुक्तम्; तदप्यसत्, तस्यापि वाच्यत्वशब्देन वाच्यत्वात् । अन्यथा वाच्यत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् । न चानवस्था, घटादिगतवाच्यत्वस्य वाच्यत्वगतवाच्यत्वस्य च वाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्यरूपेणैकतया तदतिरिक्तगवेषणाभावात् । प्रतिवस्तुनियतशब्दव्यापारभेदेऽपि दोषाभावात् । स्वपरनिर्वाहकसमाधिं च स्वप्रकाशवादादौ परिगृहीतं किमत्र विस्मरसि ? यत्तु निर्विशेषत्वादिति प्रत्यनुमानम्; तत्र केषांचित् स्वरूपासिद्धिः । सिद्धानामपि स्वयंप्रकाशत्वादीनां स्ववचनविरोधादिभिर्निरासः । ब्रह्मेति धर्मिनिर्देशात्तत्पर्यवसितसाध्यहेतुनिर्देशाच्च । अन्यथा आश्रयासिद्ध्यनन्वयस्वरूपासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । मुख्यवृत्तिनिषेधस्साध्यते, लक्षणया तु धर्मिस्वरूपादिनिर्देश इति चेन्न; ब्रह्म न लक्ष्यं निर्विशेषत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । सर्वस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य येनकेनापि शब्देन लक्ष्यत्वसिद्धेर्न सपक्षत्वप्रसङ्गः । माभूल्लक्ष्यत्वमपीति चेत्; तर्हि धर्मिनिर्देशादित्यागे कथमनुमानकथा ? * यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिकं तु न ब्रह्मणश्शब्दवाच्यतां बाधते, तस्य शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मगुणानन्त्यं प्रतिपाद्य तथाविधापरिच्छेद्यत्वनिबन्धनवाङ्निवृत्तिप्रतिपादनपरत्वात् । * आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशेन च गुणविषयत्वं व्यक्तम् । अन्यथा वाच्यत्वमात्रनिषेधे त्वत्प्रत्ययच्छब्दादेस्समुद्घोषत्वप्रसङ्गः । एवं च यत्र गुणप्रकर्षप्रसङ्गमन्तरेणैव शब्दवाच्यत्वं निषिद्धं तत्राप्ययमेव शास्त्रार्थोऽनुगमयितव्यः । न चैवंविधा वाचोनिवृत्तिर्वस्त्वन्तरेषु विद्यते, येन कतिपयशब्दमात्रागोचरत्वे वचिविषयासिद्धिं शङ्केथाः । या पुनस्तवासंकोचेन विषयव्यवस्थाऽभिमता, साऽप्याशामात्रसिद्धा, लक्षणावृत्तेर्ब्रह्मणि

काल्पनिकवाच्यत्वस्य वा दुस्त्यजत्वात् । अन्यथा स्ववचनविरोधादेः प्रतिपादितत्वात् । अवाच्यमिति वाच्यं चेत् ब्रह्म वाच्यत्वमृच्छति । अवाच्यमित्यवाच्यं चेत् ब्रह्म वाच्यत्वमृच्छति ॥ यत्तु * प्रत्यस्तमितभेदमित्यादि ; तदपि परिशुद्धात्मस्वरूपोपदेशपरमिति प्रकरणानुसारेण व्याख्यातं भाष्ये । भवतु वा तस्य परब्रह्मविषयत्वम्, तथापि न सर्वशब्दवाच्यत्वनिषेधशङ्का, स्ववचनविरोधादेरत्रापि दुर्निरासत्वात् । येन महर्षिणैवमुक्तम्—* शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय भगवच्छब्दस्सर्वकारणकारणे ॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥ एवमेष महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ इति, स कथं ब्रह्मणश्शब्दवाच्यत्वं प्रतिक्षिपेत्? नच त्वदुक्ता एव श्रुतिस्मृतयः; * बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म, * तस्योदिति नाम, * तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्, * तस्योपनिषदहरित्यध्यात्मम्, * सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञमित्यादिश्रुतिशतैस्तत्तच्छब्दानां ब्रह्मणश्च नामनामिभावेनैव व्यपदेशात् । * ओमिति ब्रह्मेत्यादिना प्रणववाच्यत्वम् । स्मरन्ति च * नतास्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, * वचसां वाच्यमुत्तमम्, इति । आह च स्वयमेव * वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, * सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादि । अतस्सर्वश्रुत्याद्यविरोधाय स्ववचनविरोधादिपरिहाराय मुमुक्षूपादेयब्रह्मनामवर्गसंरक्षणायापरिच्छेद्यमाहात्म्यादिनिबन्धनैव ब्रह्मणि वाचोनिवृत्तिश्श्रुतिस्मृतिभिर्विवक्षितेति न ब्रह्मणि शब्दवाच्यत्वमात्रं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमिति ।

॥ इति शतदूषण्यां शब्दावेद्यत्वनिरासवादः पञ्चचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥

॥ अथ निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गवादः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् । यस्यैतदक्षयं नित्यं जगत्तं विष्णुमाश्रये ॥

ये पुनस्सर्वशब्दानां कार्यपरत्वं वदतां मतमपि कटाक्षयन्तस्सिद्धरूपे ब्रह्मणि स्वतो निरतिशयपुरुषार्थरूपे ज्ञानजननमात्रेण प्रयोजनपर्यवसाने वेदान्तानां संभवत्यपि प्रत्यक्षाद्यबाधितनिरतिशयपुरुषार्थरूपब्रह्मज्ञाने स्वतः प्रामाण्यमपि विस्मरन्तस्तथाविधपरिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपशुद्ध्यर्थं तस्य निष्प्रपञ्चताकरणनियोगविषयतामाहुः, तेषां तथाविधनियोगविधिवाक्यासंभवात् सपरिकरनियोगासिद्धेश्च निर्मूलः प्रलापः । तथा हि—न तावन्निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्यादिति विधिवाक्यमधीमहे । नच फलकरणदर्शनादिभिः कल्प्यते । नच स्मृत्याद्यनुसारेण तथाविधश्रुतिरनुमीयते । नच नित्यानुमेया श्रुतिरुपपद्यते । नच तदनुमितिलिङ्गतया निष्प्रपञ्चताकरणाचारः केनचित् क्वचिदपि दृष्टपूर्वः । नच निष्प्रमाणकोऽपि विधिरस्तीति वाङ्मात्रेणापि सिध्यति । ननु किमनेन कदर्थनेन? नानात्वदर्शननिन्दावचनैर्नानात्वनिषेधवचनैर्निर्गुणादिश्रुतिभिर्मायोपादानत्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्चानुगृहीतो * न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्येवमादिको विधिरुपलक्षणपरस्सन् द्रष्टृदृश्यादिसमस्तभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादिति नियुञ्जानः प्रकृतार्थे परिपूर्णं प्रमाणम्, नित्यसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वमप्यविरुद्धमिति चेन्न; अनुग्राहकत्वेनाभिमतानां सर्वेषां प्रत्येकं विस्तरतो दूषणात् । विधिस्वरूपमपि न पश्यामः—कोऽत्र ब्रह्मवाचकशब्दः, कश्च तस्य निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति । दृष्टिमतिश्रुत्यादयश्शब्दाः संविद्रूपब्रह्मवाचकाः, द्रष्टृमन्तृप्रभृतिदर्शननिषेधो निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति चेत्; किं व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमर्थः? उत तदनुपपत्त्या लक्षणादिवशादङ्गीक्रियते? किंवा भवत्सैद्धान्तिकसङ्केतादिति? न प्रथमः, दृष्टिमतिश्रुत्यादिशब्दानां तावत् ब्रह्मशब्दपर्यायत्वाभावात् ।

तत्तत्करणायत्तबुद्धिविशेषा एव तैरभिधीयन्ते । अन्यथा पुनरुक्तिस्स्यात् । द्रष्टृप्रभृतिदर्शननिषेधोऽपि तत्तज्ज्ञाननिवृत्तिमेव वदति, नतु तत्तन्निवृत्तिम् । नापि द्वितीयः, अनुपपत्तेरदर्शनात् । उचितार्थान्तरादर्शनमेवानुपपत्तिरिति चेन्न; तथाप्यनुचितार्थान्तरकल्पनायोगात् । दृश्यते चार्थान्तरमुचितम् । तथा हि—यदा दृष्टेरतिरिक्तं द्रष्टारं न पश्येरित्यतिरिक्तपदाध्याहारेण योजना । तदा द्रष्टुः पुरुषस्यापि स्वयंज्योतिषः स्वधर्मभूतदृष्टिमत्यादिशब्दाभिलप्यज्ञानसाजात्येन तदतिरिक्तत्वनिषेधोपपत्तेः, न कस्यचिदपि मिथ्यात्वसिद्धिः । अनध्याहारे तु दृष्टेर्द्रष्टेति जीवात्मा निर्दिश्यते, ओदनपाकं पचतीतिवत्कर्तृत्वमात्रविवक्षया द्रष्ट्रादिशब्दः, तत्तत्करणायत्तज्ञानकर्तारं जीवात्मानं नोपासीथाः; अपि तु तदन्तर्यामिणं करणनिरपेक्षस्वाभाविकनिरतिशयज्ञानादिगुणगणम् अशेषदोषवैदेशिकं परमात्मानमुपास्स्वेत्युक्तं भवति । नच जीवस्यापि विशेषणतया उपास्यत्वानुगुणतद्दर्शननिषेधानुपपत्तिरिति वाच्यम्; करणप्रवृत्तिलङ्घिस्वाभाविकविकासशालिपरिशुद्धस्वरूपजीवविशिष्टस्य परमात्मन उपास्यत्वात् । एवमर्थान्तराण्यपि कर्तृत्वाभिमानत्यागादिरूपाणि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानि समुचितानि कल्पयितुं शक्यानि । अतो नानुपपत्तिलेशः । नापि तृतीयः, अतिप्रसङ्गात् । परसिद्धान्तसिद्धसङ्केतवशादपि भवत्पक्षस्य कार्त्स्न्येन भङ्गप्रसङ्गात् ।

एवं विधिवाक्यासंभवो दर्शितः । अथ सपरिकरनियोगासिद्धिं ब्रूमः । तथा हि—नियोगवाक्यार्थवादिना नियोगो नियोज्यः तद्विशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्रासौ नियोगस्तावत्सामान्यतो विशेषतोऽपि प्रमाणादर्शनादेव निरस्तः । कश्चात्र नियोज्यः? न तावद्ब्रह्म, त्वन्मते तस्याज्ञत्वात् अनियोज्यत्वात् । अस्मन्मते तु सर्वज्ञत्वादेव नियोक्तव्यत्वाभावात् । अत एव नाप्यविद्या । नाप्यहङ्कारादिकम्, तत्प्रतिफलितचैतन्यादिकं वा, तेषामपि विमृश्यकारिणां स्वोच्छेदकरणे नियोक्तुमशक्यत्वात् । अविमृश्यकरणे तु न शास्त्रयोग्यता । नच निर्विशेषानुभूतिस्थितये निरूपको बालो वा कश्चित् स्वोच्छेदमनुमन्यते । अत एव तेषामधिकारित्वप्रयोक्तृत्वाद्यवस्थान्तरमपि भग्नम् । न च शास्त्रं वायूदकादिवद्विवक्षामनुत्पाद्यैव प्रवर्तयति, अशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । ततोऽपि नियोगस्य मूलोच्छेदः । किं तावन्नियोज्यविशेषणम्? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभव इति चेत्; तत्किं निमित्ततया स्थित्वा नियोज्यं विशिनष्टि, उत फलतया? नाद्यः, जीवनपुत्रजन्मादिवत्तस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा किं नियोगेन, तत एव तत्फलसिद्धेः? अथ श्रवणजन्यः परोक्षानुभवस्सिद्धस्सन् विशेषणमिति चेन्न; श्रवणेन तथाविधानुभवजननस्यैव निष्प्रपञ्चीकरणरूपत्वात् । नहि ततोऽतिरिक्तं किंचिदत्र पुरुषव्यापारविषयं पश्यामः । साक्षात्कारज्ञानं तद्विषय इति चेन्न; साक्षात्कारस्य नियोगसाध्यत्वाभ्युपगमात् ततः पूर्वं तदसिद्धेः । तत्सिद्धौ वा किं नियोगेनेत्युक्तम् । अथ यदि नित्यब्रह्मस्वरूपप्रकाश एव निमित्तमित्युच्येत, न तर्हि तत्कस्यचिद्विशेषणम्, अनन्यनिष्ठत्वात् । तस्य च निमित्तत्वे तन्नित्यत्वेन जीवननिमित्ताग्निहोत्रवन्नित्यं विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, तथापि हि याथात्म्यानुभवश्शब्दजन्यो वा, अक्षजन्यो वा, स्वरूपभूतानुभव एव वा? आद्ये नियोगात्पूर्वं सिद्धस्य कथं नियोगफलत्वम्? द्वितीये त्वसंभवः, न हि निष्प्रपञ्चतायां सिद्धायामक्षाणि तज्जन्यं वा ज्ञानं संभवति । संभवे वा कथं निष्प्रपञ्चता? तृतीये तु कथं नित्यसिद्धस्य फलत्वम्? स यदि साध्यः, तदा स्वर्गादिवदनित्यस्स्यात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपेण साध्यत्वमिति चेत्; नह्यन्यरूपेणान्यस्साध्यस्स्यात् । अतः प्रपञ्चनिवृत्तिरेव साध्येत्युक्तं भवति । ततश्च हेतुसाध्ययोरैक्यप्रसङ्गः । कश्चात्र नियोगविषयः? किं ब्रह्मैव, उत निष्प्रपञ्चब्रह्म, अथ प्रपञ्चनिवृत्तिरेव? न प्रथमः, तस्य नित्यत्वेनाभाव्यत्वात्, अभावार्थत्वाच्च ।

अत एव न द्वितीयः, नहि निष्प्रपञ्चमपि ब्रह्म भावार्थः । तथापि तस्य साध्यत्वं संभवतीति चेत्; किं ततः? न हि स्वर्गादिकं साध्यमित्येतावता विधिविषयो भवति । अतोऽत्रापि केवलं फलत्वमात्रं संभाव्येत, तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव साध्यत्वमिति कथं ब्रह्मस्वरूपस्य विधिविषयत्वम्? अत एव न तृतीयः, तस्याः फलत्वाच्च । न हि प्रपञ्चनिवृत्त्यतिरिक्तो मोक्षो नाम भवन्मते । किमर्थं च तया नियोगस्साध्यते? न हि नियोगसाध्यं तदतिरिक्तं किंचित् । कथं च सर्वप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोगस्वरूपलाभः? तस्याश्च नियोगविषयत्वे तया नियोगः, तेन च सेति परस्पराश्रयणं च । उक्तन्यायेन प्रपञ्चनिवृत्तेः करणत्वमपि निरस्तम्, विषयकरणयोरतीव भेदाभावात् । स चायं नियोगः किं स्वयमेव प्रपञ्चं निवर्तयति, उत तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य? पूर्वत्र किं मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानबाध्यत्वं परित्यज्य नियोगबाध्यत्वमङ्गीकरोषि? तथा सति प्रायश्चित्तनिवर्त्यदुरितवत्सत्यता प्रपञ्चस्य । अन्यथा तत्त्वज्ञानेनैव बाध्यत्वे नियोगकृत्यं न पश्यामः । उत्तरत्राप्याकाङ्क्षादित्रयवता वाक्येनैव तत्त्वज्ञानं जायत इति किं नियोगात्? तेनैव च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तबाधात्कथं सपरिकरनियोगोत्पत्तिश्च? परोक्षापरोक्षनिवर्तकज्ञानयोरविशेषोपपादनादिकमन्यत्र ग्राह्यम् । किंच प्रपञ्चनिवर्तकोऽयं नियोगो न तावद्ब्रह्मस्वरूपम्, निवर्तकस्य नित्यतया नित्यं प्रपञ्चाभावप्रसङ्गात्; नित्यस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वायोगाच्च । अतो ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्त एष्टव्यः । सच कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेन प्रयोक्तुरपि नष्टत्वान्निराश्रयः कथमुत्पद्येत? आश्रयस्थितौ वा कथं विषयलाभः? निराश्रयोत्पत्तावपि नियोगाख्यमिथ्यापदार्थस्थितौ कथं कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिः? सिद्धावपि किमन्यन्नियोगसाध्यं मोक्षाख्यं फलमिति ।

किंच करणभूतायाः प्रपञ्चनिवृत्तेः का नामेतिकर्तव्यता? न काचिदिति चेन्न; अनुपकृतस्य करणत्वायोगात् । यथाहुः—* नहि तत्करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति । अस्तु वा काचिद्भावरूपेति चेन्न; सा हि सन्निपत्योपकारिका वा स्यात्, आरादुपकारिका वा? नाद्यः, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरनिवर्तकस्य कस्यचिददर्शनात् । अद्वैतज्ञानं दृश्यत इति चेन्न; तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धौ करणादिनिष्पाद्यासिद्धिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः, तत्सिद्धौ तदनुग्राहकांशानवस्थानमित्युभयतःपाशा रज्जुः । अथाभावरूपानुग्राहकस्थितौ न विरोध इति मन्यसे; तन्न; तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणेतिकर्तव्यताभेदासिद्धेः । तदेतदभिप्रेत्याह—* अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्राहकमिति । अभावात्—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणात्पृथगभावाभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्यस्यैवमर्थमाहुः, अभावत्वादेव न हेतुत्वमित्युच्यत इति, तत्र शब्दास्वारस्यार्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम् । तदेवं विधायकादर्शनात् सपरिकरनियोगानुपपत्तेश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न संभवतीति सिद्धम् ॥

॥ इति शतदूषण्यां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गवादः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

———

॥ अथ विकल्पप्रामाण्यभङ्गवादः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

संसारसागरोत्तारकारणं वारणाचले । अविकल्पविकल्पाभ्यामध्यक्षितमुपास्महे ॥

यदुच्यते—विप्रतिपन्नो विकल्पो मिथ्याविषयः विकल्पत्वात्, यथा शुक्तिरजतविकल्पः, नासौ जात्यादिविशिष्टप्रत्यय इति सर्वस्यापि भेदस्य विकल्पविषयतया मिथ्यात्वे परिशेषादद्वैतसिद्धिरिति ; तदेतत् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षविभागतयोदाहरद्भिर्भाष्यकारैर्निरस्तप्रायम् । तद्विस्तृणीमहे । तत्र तावत्पक्षादयो न निर्विकल्पकविषयतया सिद्धाः, तथा सत्यभिलापसम्बन्धानर्हत्वप्रसङ्गात् । विकल्पविषयतया सिद्धौ तु, य एते पक्षादिग्राहिणो विकल्पाः, किं तेऽपि पक्षीक्रियन्ते, उत तद्व्यतिरिक्ताः ? इति । न प्रथमः, व्याघातात् । विकल्पानां विसंवादित्वविकल्पस्य विसंवादे पुनस्तेषामपि संवादपर्यवसानात् आश्रयाद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अविसंवादातिरिक्तायाश्च तत्सिद्धेरनिरूपणात् । विसंवादेऽपि वा तत्सिद्धौ सर्वत्र विशिष्टार्थसिद्धेर्दुर्निवारत्वात् । नापि द्वितीयः, तैरेवानैकान्त्यात् । अविसंवादोऽपि तेषामनिश्चित इति चेन्न ; तथाऽपि सन्दिग्धानैकान्त्यस्य स्थितत्वात् । अन्यतस्तेषां विसंवादसाधनेऽप्युक्तदोषानुधावनात् । यदि च सर्वे विकल्पा विसंवादिनः, कथमनुमानादिविकल्पास्ते प्रमाणं भवेयुः ? परम्परया अर्थप्रतिबन्धादिति चेत् ; तुल्यं विकल्पेऽपि । माभूत्तेषां प्रामाण्यमिति चेत् ; तथाऽपि कथमेतदनुमानं समीहितसाधनायोदाहरसि ? लोकव्यवहारसिद्धतया परमतसिद्धतयेति चेन्न ; आत्मघातिनामीदृशानां बालिशैः परीक्षकैश्च साध्यसिद्ध्यङ्गत्वानभ्युपगमात् । किंच निर्विकल्पकस्यापि संवादः किं विकल्पगृहीतः, उत निर्विकल्पकगृहीतः ? नाद्यः, निर्विकल्पकस्य विसंवादित्वप्रसङ्गात् । अन्यथा क्वचिद्विकल्पप्रामाण्यानभ्युपगमेऽनैकान्त्यादिदोषात् । न द्वितीयः, स्वस्यापि संवादित्वग्रहणे तस्यानधिकारात् । अधिकारे वा विकल्पत्वप्रसङ्गात् । तेन विकल्पवन्निर्विकल्पकस्यापि प्रामाण्यनिर्मूलनादप्रयत्नविजयिनो माध्यमिकाः ।

कश्चायं विसंवादः ? किं संवादिज्ञानान्तरराहित्यम् ? आहोस्वित् अर्थक्रियास्थित्यभावः ? बाधकज्ञानान्तरोदयो वा ? यद्वा अनर्थभूतत्वम् ? अथवा अनर्थविषयत्वम् ? यद्वा अन्यस्यान्यात्मनोल्लेखः ? अन्यद्वा किंचित् ? इति । न प्रथमः, क्वचिद्बाधात्; क्वचिदिष्टप्रसङ्गात्, अकिंचित्करत्वाच्च । संवादकाभावे कथमध्यवसाय इति चेत् ; यथा संवादकस्येति पश्य । परस्परसंवादादुभयाध्यवसाय इति चेन्न ; शुक्तिरजतबोधधारावाहिकसन्ततौ तदसिद्धेः । अर्थक्रियाविरहव्यवसायविसंवादात्तत्र सर्वत्राप्रमात्वमिति चेत् ; एतेन द्वितीयः कल्पः परिजिघृक्षितः । सोऽपि न, सर्वासामर्थक्रियाणां विकल्पोपज्ञत्वात् । नहि निर्विकल्पकेन कश्चित्प्रवर्तते । न च विकल्पतः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया न संभवति ; मणिप्रभाविषयमणिविकल्पप्रवृत्तस्येव स्वलक्षणप्रसूतनिर्विकल्पकजनिततदारोपितार्थोल्लेखविकल्पप्रवृत्तस्यापि पारम्पर्येणार्थसम्बन्धात् । निर्विकल्पकनिदान एव संवाद इति चेन्न ; नियामकाभावात् । [illegible] चेत् ; ततस्तृतीयः पक्षः स्वीकृतः । सोऽप्यसारः, असिद्धेः । अत एवानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेन्न ; अद्यापि तत्प्रामाण्यानिश्चयात् । अर्थजत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न ; साक्षादसिद्धेः । परम्परया त्वविशेषात् । अत एव न चतुर्थः । न च जात्यादिविशिष्टस्य जात्यादिविशेषणस्य वा दृढोपलम्भसिद्धस्याबाधितस्याप्यनर्थत्वं निश्चिनुमः, यतस्तत्प्रसूतस्य विकल्पस्यानर्थत्वम् । अतएव न पञ्चमः, अनुमानादिनिर्मूलनाच्च । षष्ठोऽपि स्वलक्षणाकारतयैव जात्यादिसिद्धेर्निरस्तः । न चाशब्दात्मार्थः शब्दात्मना विकल्पे भातीति वाच्यम् ; सर्वेषु विकल्पेषु शब्दानुवेधाभावात् । यत्र च शब्दानुवेधः तत्रापि शब्दोऽर्थात्मना प्रतिभाति, अशब्दात्मनैव पूर्वमेवाध्यवसायात् । नच

गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीयात्मकोऽयमिति मन्यते, अपि तु गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतगोत्वाश्रय इति। एकार्थानेकशब्देष्वनेकार्थैकशब्देषु च शब्दानामर्थानां च परस्परविरोधादेव नैकतादात्म्याध्यवसायसंभवः। न चात्र साम्यसन्निकर्षादिकमध्यासनिमित्तं पश्यामः। नच चाक्षुषनीलादिप्रत्यये श्रावणनीलादिशब्दात्मनोल्लेखो युक्तः। नच विकल्पास्सर्वे समानाः, मानसबाह्येन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात्। न च गोशब्दात्मना खण्डशब्दात्मना च गोव्यक्तौ विकल्पितायां जातिव्यक्तिशब्दविभागनिमित्तं संभवति। न च जातिशब्दो व्यक्तौ नाध्यस्यत इति वाच्यम्; गौरयमित्येव प्रतिभासात्। तथा च व्यक्तिशब्दस्यापि तुल्यन्यायतया नाध्यासः। अतस्तटस्थ एव शब्दस्स्वविषयमावेदयति, वस्त्वन्तराच्च व्यवच्छिनत्तीति न शब्दाध्याससंभवः। नापि सप्तमः, बाधपर्यवसितस्य कस्यचिदन्यस्यानुपलम्भात्, अन्यादृशस्य साधनेऽपि विरोधाभावादिति। न च संस्कारप्रसूततामात्रेण विकल्पस्याप्रामाण्यम्, स्मृतिप्रामाण्यवादिषु तस्य दुर्वचत्वात्, संस्कारमात्रासाधारणकारणस्य स्मृतित्वात्। स्मृत्यनुभवात्मकपक्षेऽप्यंशे स्मृतित्वलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येत, न पुनर्विसंवादित्वलक्षणम्। विकल्पत्वादिति हेतुश्च विशिष्टप्रत्ययत्वमात्रम्? तद्विशेषो वा? नाद्यः, निर्विकल्पकस्याप्यस्मन्मतेन यत्किंचिद्विशिष्टप्रत्ययत्वेनानैकान्त्यात्; तस्यापि पक्षीकारे तदतिरिक्तनिर्विकल्पकस्यानुपपत्त्या सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः, प्रथमाक्षसन्निपातजविशिष्टप्रत्ययादुपरितनविशिष्टप्रत्ययस्य कारणदोषादिविशेषाभावात्; संसारसंभेदादेश्चादोषरूपत्वस्थापनात्। अतो विशिष्टप्रत्ययमात्राप्रामाण्यवादिना सर्वप्रत्यक्षनिर्मूलने, परिशेषोऽपि शून्यतत्त्वमुपस्थापयेत्, न पुनरद्वैतम्। किंच कल्पितबाह्यविषयनिर्विकल्पकस्य त्वन्मतेन मिथ्याविषयत्वात् तद्दृष्टान्तेनाद्वैतविषयनिर्विकल्पकस्यापि मिथ्याविषयत्वमनुमेयमिति। किंच—विकल्पाविषयत्वं चेत् ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते। श्रोतव्यादिविधीनां स्यादश्रोतव्यत्वमेव ते॥ अतो न निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो विकल्पाविषयत्वमपीति॥

॥ इति शतदूषण्यां विकल्पप्रामाण्यभङ्गवादः सप्तचत्वारिंशः॥ ४७॥

॥ अथ उपबृंहणवैघट्यवादः अष्टचत्वारिंशः॥ ४८॥

गुणविभूतिविशेषविचित्रितं निगमसीमनि यत्समधीमहे।
स्मृतिपुराणशतैरुपबृंहितं तदिदमस्तु सदा हृदयेषु नः॥

यदुच्यते—निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैक्यं त्रय्यन्तसिद्धं स्मृतिपुराणादीन्युपबृंहयन्तीति; तत्र तावत् तत्तत्प्रकरणादिपरामर्शेन भाष्यकारैरेव तेषां यथावस्थितोऽर्थः प्रदर्शितः। सामान्यतः किंचिदुच्यते। यदा शब्दमात्रस्य निर्विशेषबोधनसामर्थ्यं नास्तीत्युपापीपदाम तदा कैव कथा तद्विशेषाणाम्? यदा च श्रुतिपरिषदशेषाऽपि विशिष्टविषयेति निरणैष्म, तदा कथं तदुपबृंहणानि तत्प्रतिपादकानि प्रतिपद्येमहि? यदा पुनः निर्विशेषपरा सेति पश्यसि, तदा तत्रोपबृंहणं नाम किं यथोक्तानुवादमात्रम्? उत तद्व्यक्तीकरणम्? अथानुक्तवस्त्वन्तरवर्णनम्? अन्यद्वा किंचित्? इति। न प्रथमः, अनुवादमात्रेषूपबृंहणत्वप्रसिद्ध्यभावात्; प्रयोजनाभावाच्च। ज्ञातस्थिरीकरणं प्रयोजनमिति चेन्न; श्रुतिप्रामाण्ये तदर्थे च यथावन्मीमांसिते तदनुवादमात्रेण तदतिरिक्तस्थिरीकरणासंभवात्। यदि तत्रानाश्वासः, तदा कैव कथा संभवद्भ्रमप्रमादादिदोषेषु पौरुषेयेषु वाक्येषु? नच साक्षात्सौगतमतमाश्रित्य संवादात्प्रामाण्यमनुमन्तुमर्हसि। नचैवमुप-

बृंहणान्तरसापेक्षम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्। न च तन्निरपेक्षम्, श्रुतिवदेव तव तत्राप्यनाश्वासप्रसङ्गात्। परस्परसंवादादुभयत्राश्वास इति चेत्; मास्तु, असकृदनुसंहितैकश्रुतिवाक्यमात्रजन्मनि तत्प्रत्ययप्रवाहेऽपि तस्य कर्तुं शक्यत्वात्, अतिप्रसङ्गश्च तदेति। नापि द्वितीयः, निर्विशेषपक्षे तदयोगात्। तथा हि—यन्निर्विशेषं श्रुतं तच्छ्रुत्यैव व्यक्तम्। तदतिरिक्तप्रकाशने तु सविशेषत्वावश्यंभावादुपबृंहणोपबृंहणीयवैघट्यम्। मिथ्याभूतातिरिक्ताकारबोधनेऽपि कथं तत्त्वावेदकस्यातत्त्वावेदकमुपबृंहणं स्यात्? अथ श्रुतौ कस्यचिदप्रतिपन्नं कस्यचित्प्रतिपन्नं ब्रह्मस्वरूपमेवात्र व्यज्यत इति मन्यसे; तदपि न; श्रुतिं प्रत्यनङ्गत्वप्रसङ्गात्। तदाभिमुख्यजननात्तदङ्गत्वमिति चेत्; तत्फलसिद्धौ किं तदाभिमुख्येन? असिद्धौ वा कुतस्तत्? नापि तृतीयः, अनुपबृंहणत्वप्रसङ्गादेव। अन्यथा परस्परभिन्नार्थानां वेदभागानामेव परस्परोपबृंहणत्वप्रसङ्गात्। नापि चतुर्थः; अत्यन्तभिन्नार्थत्वस्याभिन्नार्थत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्तविषयत्वस्यातिरिक्तविषयत्वेऽपि सत्यमिथ्यार्थत्वयोर्दूषितत्वात् न्यूनबोधनमवशिष्यते। नच तदाऽप्युपबृंहणता, उक्तांशस्य तुल्यतया नैरपेक्ष्यात्। अनुक्तांशेऽनुक्तेरेवोपबृंहणत्वगन्धाभावादिति। किंच, यच्चाधिकं श्रुतौ बोध्यते तत्सत्यत्वे सविशेषता, तन्मिथ्यात्वे श्रुतिरतत्त्वावेदिका, पुंवाक्यं तु न तथेत्यापन्नम्। नच माभूदुपबृंहणमिति वाच्यम्; शारीरकाधिकरणेषु तत्रतत्र स्मृतिसंवादोदाहरणादिविरोधात्। अन्यथा चेदनुग्राहकतर्कस्यापि प्रहाणप्रसङ्गात्। तत्प्रहाणे पुनः * आर्षं धर्मोपदेशमित्यादिमहर्षिवचनविरोधः। न चैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, श्रुतिप्रतिपन्नस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तगुणविभूतेरप्रतिपन्नानेकगुणविभूतिवैशिष्ट्यबोधनेन व्यक्तीकरणोपपत्तेः। न चाप्रतिपन्नस्यांशस्यावेदार्थत्वम्, [वि] प्रकीर्णानन्तशाखे महति वेदवृक्षे यत्र क्वचित्कोटरे तस्यापि लीनत्वात्, तस्य चाल्पभागश्राविभिरयोगिभिरधिगन्तुमशक्यत्वात्, तत्कृते च योगिभिरुपबृंहणप्रणयनोपपत्तेः। कति कति च न दृश्यन्ते अधीयमानास्वपि शाखास्वप्रतिपन्नाः संशयिताश्च उपबृंहणाधीनाध्यवसायाः सारार्थाः? अन्यथा कथं वेदार्थे वादिनां मतभेदसमुत्थानम्? न चोपबृंहणानां मिथो विरोधान्निर्णयासिद्धिः; उपबृंहणीयविरोधाविरोधाभ्यां विशेषात्। अत एव हि शारीरकस्मृत्यधिकरणे कपिलादिस्मृतेर्निरासः। उपबृंहणीयाविरुद्धमन्वादिस्मृतिसन्निधौ तद्विरुद्धकपिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वान्न तैरुपबृंहणं नाप्युपबृंहणीयबाध इति हि तत्रार्थः। तेन तामसराजससङ्कीर्णपुराणादिभिर्वेदोपबृंहणं पुराणविवेकपरिज्ञानशून्यानामविवेकितानिबन्धनमिति तन्नाद्रियामहे। उक्तं हि मात्स्ये * अग्नेश्शिवस्य माहात्म्यमित्यारभ्य, * सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्॥ इत्यन्तम्। तदेतत्सर्वमर्थतो निदर्शितं भाष्ये—* उपबृंहणं नाम विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम्, सकलशाखानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणदुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेवेति। एवंच सामान्यतो निर्विशेषतया उपबृंहणासंभवेऽनुपबृंहितेन वेदेनार्थनिश्चयायोगाद्वेदविप्लावक एव निर्विशेषवादः। स्मरन्ति च—

* इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति॥ इति॥

॥ इति शतदूषण्याम् उपबृंहणवैघट्यवादः अष्टचत्वारिंशः॥ ४८॥

॥ अथ ऐक्यापदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः एकोनपञ्चाशः ॥ ४९ ॥

त्रिविधचिदचिदन्तर्यामितां प्राप्य तिष्ठन्निखिलनिगमनिष्ठैर्नित्यमैक्योपदेशैः ।
भ्रममलधियां यो वारयत्येकभक्त्या भवतु शरणवाणी तत्पदे शाश्वती नः ॥

यदाहुः, *तत्त्वमसि, *क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्याद्यैक्योपदेशान्यथानुपपत्त्या परिशुद्धे ब्रह्मण्येवाज्ञानं भेदभ्रमश्चावश्यं कल्पनीयम् । नचात्रैक्यं न प्रतीयते, न चाविवक्षितम्; सामानाधिकरण्यस्य तन्निष्ठत्वात्, विशिष्टैक्यवादिनाऽप्यैक्यमात्रस्यास्थितत्वाच्च । नचेदमारोपवृत्त्या सामानाधिकरण्यम्, तत्त्वोपदेशप्रकरणविरोधात् । न च सम्बन्धादिद्वारोपचारः, बाधकाभावात् । यद्यप्यसन्मतेऽपि लक्षणा, तथाऽपि प्रधानभूतसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यस्य मुख्यस्यैक्यस्यापरित्यागात्, तत्संरक्षणाय च स्वरूपोपलक्षणभूतनिमित्तमात्रप्रहाणादिकं न दोषाय भवति । न च भेदाभेदसमुच्चयः, व्याघातात् । अत एव नोभयत्यागः, तात्पर्यविरोधस्योक्तत्वाच्च । अन्यथा शून्यतैव पर्यवस्येत् । नचैष दृष्टिविधिः; उपासनैकवाक्यत्वाभावात्; तत्सद्भावेऽपि तल्लिङ्गाभावाच्च । अतो जीवपरयोरैक्ये तद्भेदे च प्रतीयमाने द्विचन्द्रदर्शनमूलभूतदोषवदात्मभेददर्शनहेतुरविद्याऽभ्युपगन्तव्या, तन्मूलभेदभ्रमोन्मूलनेन सप्रयोजन एवैक्योपदेशः यथैकश्चन्द्र इतीति ॥

अत्र ब्रूमः—यद्यैक्योपदेशोऽन्यथानुपपन्नः स्यात्तदैवं परिशुद्धे ब्रह्मण्यज्ञानभेदभ्रमादयः कल्प्येरन्, स त्वन्यथाऽप्युपपन्नः, अन्यथैवोपपन्नश्च । तथा हि—शरीरात्मभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं व्युत्पादितमन्यत्र । नचात्र द्वयोः स्वरूपैक्यं विवक्षितुं शक्यम् । विरुद्धयोस्तदसंभवात् । अन्यथा यूपादित्यैक्यवाक्येऽपि भेदभ्रमहेतुदोषकल्पनप्रसङ्गात् । विरोधादेश्च समानत्वात् । न च लाक्षणिकसामानाधिकरण्येऽप्यैक्यं परित्यक्तम्, ययाकयाचिद्वृत्त्या एकस्मिन्नेव वृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । अतः सामानाधिकरण्यस्य संभवति गत्यन्तरे परिशुद्धब्रह्मणि तन्मूलविरुद्धाज्ञानादिपरिकल्पनं निर्मूलम् । अज्ञानमूलभेदभ्रमवादे च उपदेश एव नोपपद्यत इति स्थितमन्यत्र । नचानुपपन्नत्वस्योपपादकतया स्वयमनुपपन्नान्तरं कल्प्यम्, नचाविद्यादेः स्वरूपमुपपत्तिमदिति दर्शितम् । यदि च दूरं गत्वा दुर्घटत्वमेव भूषणमिति वल्गसि तर्ह्यैक्योपदेशमेवादौ दुर्घटमभिमन्येथाः । अप्रामाण्यं तर्हि तस्य स्यादिति चेत्; असन्मतप्रतिपादितप्रकारेण प्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यदि वा माभूत्प्रामाण्यम्, यदज्ञानादिपरिकल्पनेऽप्यन्ततः फलति तच्चेदादौ तदप्रामाण्यं सिध्यति, किं दूरं धावसि ?

किंच भेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या परमार्थभिन्नेऽप्यात्मन्यैक्यभ्रममूलमज्ञानं किं न कल्प्यते ? ऐक्यश्रुतीनामतत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गभयादिति चेत्; तर्हि भेदश्रुतीनां तत्प्रसङ्गभयात् भेदभ्रममूलाज्ञानमपि न कल्पय । नचैका श्रुतिरितरस्या दासी, येन तदर्थं तामुपद्रवेम । प्रत्यक्षादिसंवादाच्च भेदश्रुतेरेव बलीयस्त्वम् । न च भेदस्वरूपं दुर्निरूपमिति तदप्रामाण्यस्वीकारः, अभेदस्वरूपस्यापि तथाविधयुक्तिभिर्दुर्निरूपतया तत्प्रतिपादकानां तत्स्वीकारप्रसङ्गात् । किंच त्वदुक्तयैवानुपपत्त्या नास्त्येव भेदप्रतीतिरिति किं न कल्प्यते ? प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेत्; तर्हि निरवद्यभेदश्रुतिविरोधे दृष्टिं पातय । भ्रान्तिसिद्धे भेदेऽप्यैक्योपदेशो द्विचन्द्रादिष्विव घटत इति चेत्; अज्ञानादिरहितेऽपि ब्रह्मणि भ्रान्तिसिद्धैक्येन तदुपदेशोऽपि संभवत्येव । भिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नत्वभ्रमः किमर्थमुत्पाद्यत इति चेत्; अभिन्ने ब्रह्मणि भिन्नत्वभ्रमः किमर्थं-

मुत्पाद्यते ? अथोपासनेन फलविशेषार्थमिति चेत् ? तुल्यम् । उपासनविध्येकवाक्यत्वं दृष्टिलिङ्गं वाऽत्र न दृश्यत इति चेत्तुल्यम् । दूरानुकर्षात्तत्र दृश्यत इति चेत् न किमत्रापि ? अपि च ब्रह्मणः शुद्धत्वान्यथानुपपत्त्यैव तस्य जीवैक्योपदेशो नास्त्येवेति वा सन्नप्यन्यपर इति वा तत्परोऽपि भ्रान्तिमूल इति वा कल्पयितुं युक्तम् । नचाशुद्धिमिथ्यात्वेनाविरोधः, उपदेशानिश्चयत्वेन तदुपपादकाभावेऽप्यविरोधप्रसङ्गात् । यश्चासौ *क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति तत्त्वपरिज्ञानसापेक्षस्तदुपदेशः, तेनैव च तदज्ञानं कल्प्यत इति चित्रम् ! तदेतच्छ्रीमद्गीताभाष्येऽपि स्पष्टमाह । तथा भाष्येऽप्यदर्शयत्, *नाप्यैक्योपदेशान्यथानुपपत्त्येत्यादिना ॥

॥ इति शतदूषण्याम् ऐक्यापदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः एकोनपञ्चाशः ॥ ४९ ॥

॥ अथ परमते शास्त्राधिकारिभङ्गवादः पञ्चाशः ॥ ५० ॥

हताशेषक्लेशा निरवधिमहानन्दधनिनो वयं भूयास्मेति स्थिरमनघवर्त्मन्यधिकृताः ।
अनाघ्रातद्वन्द्वा हयमुखपदद्वन्द्वरुचयः स्वदन्तां मे सन्तः श्रुतिजलधिमुष्टिन्धयधियः ॥

साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वदद्भिर्मुमुक्षुत्वं तावदधिकारिविशेषणमित्यङ्गीकृतम् । सा च मुमुक्षा मोक्षो मे स्यादित्येवमाकारा । तथाविधा सा कस्याधिकारिणो विशेषणमिति कथयन्तु कथयन्तु कलिब्रह्ममीमांसकाः, किं नित्यमुक्तस्वभावस्य संविदात्मनः ? उत तस्यैवाविद्यासाक्षितामापन्नस्य ? उतान्तःकरणप्रतिफलितचिदाभासस्य ? तद्वृत्तिसमारोपितक्रियात्वस्य वा चैतन्यस्य ? अन्तःकरणस्यैव वा ? अथ यस्यकस्यचिदनभिलप्यस्य ? न वा कस्यचित् ? इति । न प्रथमः, विरोधात्; तस्य नित्यमुक्तत्वादेव मोक्षेच्छाविरहात्; अन्यथा नित्यमपि तत्प्रसङ्गात् । मुक्तमप्यात्मानं बद्धमिवाभिमत्य मुमुक्षतीति चेन्न; तस्य [illegible]ऽप्यनधिकारात्, तत्सद्भावे वा नित्यमुक्तत्वव्याघातात् । भ्रान्त्या वस्तुवृत्त्या च द्वयोरविरोध इति चेन्न; भ्रान्तेरेव तद्विरोधितया तदनधिकारस्योच्यमानत्वात् । साऽपि भ्रान्तिसिद्धेत्यविरोध इति चेन्न; दूरं गत्वाऽपि तद्भ्रान्तेर्दुस्त्यजत्वात् । न द्वितीयः, भवत्पक्षे साक्षित्वानुपपत्तेः, अविद्यानुभवानुपपत्तेश्च पृथगुपपादनात् । अस्तु वा साक्षित्वम्, तस्याप्यत्यन्तमव्यवस्थतयोदासीनस्वभावस्यानुकूलप्रतिकूलपक्षपातविरहात् संसारोद्वेगतन्मूलमोक्षेच्छातदायत्तश्रवणमननादिप्रयत्नासंभवात्, नतरामधिकारः । सर्वसाक्षिणश्च तस्य मुमुक्षायां युगपत्सर्वात्ममोक्षश्च प्रसजति । नचैतन्नानाजीववादिभिरिष्यते । एकजीववादिनोऽपि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्यादि प्रतिनियतमोक्षोपदेशः प्रतिनियतमोक्षेच्छाधीनः; सा चेच्छा यदि साक्षिणः, तदा शुकादिमोक्षदशायामेव सर्वमोक्षे संसारानुवृत्त्यसंभवः । अथ स्वप्नदृष्टस्येव साक्षितया कल्पितस्य कस्यचित्; तर्हि मिथ्याभूतस्य मोक्षो नामात्यन्तभवनिवृत्त्यात्मा स्वरूपनिवृत्तिपर्यवसित इति साधु मोक्षस्समर्थितः । अथ स्वस्मिन् विनष्टे अज्ञाने स्वसाक्षीभूतायाः संविदः साक्षित्वेऽप्यतिक्रान्ते स्वप्रकाशानन्दमात्ररूपा संविदवतिष्ठत इति तदर्थमयमपवर्गारम्भ इति चेत्; प्रेक्षावत्प्रवृत्तेस्तथात्वासंभवात् । तदाहुः—*निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् । भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥ अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति । अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥ मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता । इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥ इति । अत एव न तृतीयः; तस्यापि चिदाभासत्वादेव विनाशावश्यंभावात् ।

प्रतिबिम्बस्य नाशेऽपि बिम्बात्मनाऽवस्थानवदन्तःकरणप्रतिफलितरूपविनाशेऽपि ब्रह्मात्मना स एव तिष्ठतीति चेन्न ; प्रतिबिम्बस्य मिथ्याभूतस्य सत्यबिम्बात्मनाऽवस्थानासंभवात् । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदनिषेधे स्वरूपमेकमेव भवतीति चेन्न ; सत्यमिथ्यार्थयोर्भेदनिषेधस्यैवासंभवात् । संभवे वा सर्वसत्यत्वं सर्वशून्यत्वम् अनैकान्तवादो वा प्रसज्येरन् । अस्तु वाऽत्र भेदनिषेधः, तदा प्रतिफलितचिदाभासस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपैक्ये ब्रह्मण एव सर्वोपरागप्रसङ्गात् प्रतिफलनादिक्लृप्तिरपि निरर्थिका । प्रतिफलनादिकं च दुरुपपादमिति स्थितमन्यत्र । न चतुर्थः, तस्य क्रियात्वेनैव प्रकाशमानस्य मोक्षेच्छातदर्थप्रयत्नाद्याश्रयत्वस्य तद्भ्रमस्य वा दूरनिरस्तत्वात् । अत एव वृत्तिमदन्तःकरणभेदाग्रहणात्तस्य तदभिमान इति निरस्तम् । न पञ्चमः, अपवर्गेऽन्तःकरणस्यापि स्वरूपोच्छेदाभ्युपगमात् सुषुप्तिप्रलयादिषु स्वयमेव नश्वरतयाभ्युपगतस्य किं मोक्षार्थेन महता प्रयासेन? नचान्तःकरणाख्यस्य द्रव्यस्य ज्ञानेच्छादिसंभवः । ज्ञातृत्वाध्यासश्च न संभवतीति सिद्धमन्यत्र ।

नापि षष्ठः ; तस्यापि मिथ्यात्वेन विनाशावश्यंभावात्, सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावबहिर्भावयोरनधिकारत्वसद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात् । नचानभिलपनीयं मोक्षाधिकारिस्वरूपमपरिज्ञायैव स्वयमधिकरोतीति वाच्यम् ; अविदिताधिकारिस्वरूपाय क्वचिदप्यनधिकारात् । विदितत्वेऽपि इक्षुक्षीररसादिवद् दुरभिलप्यत्वं तस्येति चेन्न ; अहमर्थातिरिक्तस्य कस्यचिन्मुमुक्षोः स्वात्मसाक्षिकोपलम्भादर्शनात् । उक्तं हि * निरस्ताखिलदुःखोऽहमित्यादिना । नापि सप्तमः, अधिकारितद्विशेषवर्णनप्रयासनैष्फल्यात्, तन्मूलश्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, शास्त्रारम्भभङ्गप्रसङ्गाच्च । नास्त्येव वस्तुतः कश्चिदधिकारी, तथाऽपि सन्निव भातीति तस्य मुमुक्षा विशेषणमिति चेत् ; कस्यासौ सन्निव भातीति वक्तव्यम् । न कस्यचिदिति चेत् ; तर्हि कथं सन्निव भातीति ? ब्रह्मण इति चेन्न ; तस्य परानुसन्धानादिसामर्थ्यविरहस्योक्तत्वात् । तत्सद्भावेऽपि ब्रह्मैवेदं विशेषणमित्यनुसन्दध्यात् । स्वयमनुसन्धानाभावे च न प्रवृत्तिः । अधिकारतन्मूलप्रवृत्त्यादिविशिष्टतयैव ब्रह्मणा तदनुसन्धानमिति चेत् ; किमतः ? नहि तावताऽपि स्वनाशरूपेऽपवर्गे ब्रह्मदृष्टस्य तस्य मुमुक्षोपपादिता भवति । स्वनाशमविदित्वैव स्वावस्थानाभिमानेन तस्य मुमुक्षाऽपि जायत इत्येवंरूपोऽयं ब्रह्मणस्संमोह इति चेन्न ; एवंरूपस्य संमोहस्यापि शास्त्रतोऽवसाये स्वनाशवेदनसिद्धौ पुनरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु यदि स्वनाश एवापवर्ग इति तत्त्वम्, तदा तदपेक्षायां को विरोध इति चेन्न ; माध्यमिकवदौपनिषदैः स्वनाशापत्तिर्मोक्ष इत्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथमस्य पुरुषार्थत्वमुपपादयिष्यसि ? दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपत्वादिति चेन्न ; * रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीत्यादिश्रुतिशतकोपप्रसङ्गात् । अस्तु वा स्वनाशः पुरुषार्थः, तथाऽपि तदर्था प्रवृत्तिरस्य न संभवति, ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण तत्कल्पितस्वरूपनिवृत्तेर्दुस्साधत्वात् । ब्रह्माज्ञानमपि तत्प्रवृत्त्यैव निवर्तत इति चेत् ; तर्ह्येकमोक्षे सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ब्रह्मदृष्टेषु जीवेषु बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्गः । तत एव च प्रतिनियतमुमुक्षाद्यसम्भवः । स्वभावतः कश्चिदेव मुमुक्षादिसंमोहः कदाचिद्ब्रह्माज्ञानं निवर्तयतीति चेत् ; तर्हि किमर्थमिदानीं भवद्भिः प्रत्येकमुमुक्षादिपूर्वकं शास्त्रमारभ्यते । न वयं वस्तुतश्शास्त्रमारभामहे, किंतु अस्मदारम्भात्मना ब्रह्मण एवायं संमोह इति चेन्न ; ब्रह्मण एव शास्त्रारम्भतज्जन्यज्ञानादिपरिज्ञाने तावतैवापवर्गसिद्धौ पुनस्संसारानुवृत्त्यभावप्रसङ्गादिति दुर्वचस्ते शास्त्राधिकारी । ननु भवतोऽपि समानोऽयं दोषः, ईश्वरस्य कारणावस्थस्य कार्यावस्थस्यावताराद्यवस्थस्य च नित्यमुक्तत्वादेव तस्य मुमुक्षाद्यसंभवात्, जीवस्यापि स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वभावत्वाभ्युपगमेन तस्यापि तदसंभवादिति चेन्न ; स्वत उष्णस्य वह्नेर्मणिमन्त्रादिवशात्प्रतिबन्धवत् स्वतश्शुद्धियोगिनोऽपि जीवस्य कर्मवशात्संसारे तन्निवृत्त्यपेक्षोपपत्तेः । नहि वयं तन्निवृत्तिर्नित्येति वदामः, येन नित्यमुक्तत्वादिचोद्या-

वकाशः। नचात्मानं ज्ञप्तिमात्ररूपं, येनेच्छाप्रयत्नाद्यनुपपत्तिस्स्यात्। नच सर्वदा सर्वज्ञं, येन क्षुद्रपुरुषार्थाद्यभिलाषासंभवे कर्मशास्त्रस्य निर्मूलता भवेत्। अतो नित्यमुक्तब्रह्मात्मैकत्ववादे दुर्लभो मोक्षशास्त्राधिकारीति॥

॥ इति शतदूषण्यां परमते शास्त्राधिकारिभङ्गवादः पञ्चाशः॥ ५०॥

॥ अथ मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गवादः एकपञ्चाशः॥ ५१॥

अनुकूलतया सर्वं पश्यन्त्या मुक्तसंविदः। आन्ध्यं निर्विषयत्वेन वदतोऽर्थान्निरुन्ध्महे॥

* धीसन्ततिस्स्फुरति निर्विषयोपरागेति सौगतोपदिष्टमेव सन्ततिशब्दप्रहाणमात्रेण संगृह्णन्तः श्रुतिभिस्तावद्बाह्यतया ख्याप्यन्ते। तथा हि * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य * सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मवेदनफलत्वेन विगुणिगुणविशिष्टब्रह्मानुभव एव प्रपञ्च्यते। * यदा पश्यः इत्यादौ * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीतीश्वरपरमसाम्यापत्तिवचनाच्च सार्वज्ञ्यादिकं मुक्तस्य सिद्धम्। * मम साधर्म्यमागताः इति च भगवान् स्वयमेवाह। * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकमपि * वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेत्यादाविव साधर्म्यमात्रविषयमेव। न हि स्पर्धमानस्य यागविशेषमात्रेण साक्षाद्विष्णुत्वापत्तिः। जयरूपञ्च फलान्तरं स्फुटमभिधीयते। * इववद्वैवमेवेति च नैघण्टुकाः। प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्यवत्प्रसिद्ध एव। एवकारादिश्च साधर्म्यातिरेकादमुख्ये मुख्यार्थोपचारयोग्यो द्रष्टव्यः। यथा—* नेदं मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ। एतानि केसराण्येव न च दन्तार्चिषस्तव॥ इत्यादिषु। नच तद्रूपस्य तद्रूपतापत्तिः फलम्, सिद्धत्वात्। नाप्यतद्रूपस्य, अपसिद्धान्तात्; अशक्यत्वाच्च। यथोक्तं भगवता पराशरेणापि * परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥ इति। अत्र योग इति तादात्म्यमुच्यते। * नैति तद्द्रव्यतां यत इति तादात्म्यस्योत्तरत्र निषेधात्। न चादिभरतमृगत्ववत् तज्जातीयतापत्तिः, तथाऽपि साधर्म्यमात्रे पर्यवसानात्। वस्तुतश्च ब्रह्मणस्सर्वविजातीयत्वात्। न च तद्रूपस्यैव सतस्तद्रूपताप्रादुर्भाव इह विवक्षित इति वाच्यम्, तथाऽपि वाक्यस्यामुख्यार्थतात्पर्याविशेषात्। अतो वरं साम्यश्रुत्याद्यविरोधेन यथोक्त एवार्थः। * तत्केन कं पश्येत्; * न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिकं तु भाष्य एव सुव्यक्तं व्याख्यातम्। * सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिश्रुतयश्च मुक्तस्य साक्षात्सर्वज्ञतां स्फुटतरमुपपादयन्ति। * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः। इत्यारभ्य * तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः। प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते॥ इति च स्मर्यते। तथाच * पश्चादुद्भूतबोधाश्चेत्यादि। सूत्रं च * जगद्व्यापारवर्जमित्यादौ * भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति। अतः श्रुतिस्मृतिसूत्रानुवर्तिनामीश्वरपरमसाम्यापत्त्या सार्वज्ञ्यमेव मुक्तस्य स्फुटम्।

किंच स्वप्रकाशैकस्वरूपस्य ब्रह्मणः कदाचित्स्वेतरविषयत्वं कदाचिच्च निर्विषयत्वमिति [तत्र] उभयमपि किं तत्त्वम्? उभयमप्यतत्त्वम्? उतान्यतरत्तत्त्वम्? अन्यतरदतत्त्वम्? इति। न प्रथमः; विषयविषयितत्सम्बन्धादिभेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, उभयस्वरूपमात्रनिषेधे व्याघातात्; कालोपश्लेषेण निषेधो द्वयोरपि नित्यतामापादयेदिति पुनरपि व्याघातः। अथ कालावच्छिन्नान्यतरनिषेधार्थोऽन्यतरानुवाद इति मन्यसे, तदा तृतीयः पक्षः परिशिष्यते। सविषयत्वस्य कालानवच्छेदेन तात्त्विकत्वे प्रागुक्तदोषाः प्रादुष्युः। निर्विषयत्वस्य नित्यत्वे संसाराभाव-

प्रसङ्गात् उपलम्भविरोधोपदेशवैयर्थ्यशास्त्रानुद्धारापसिद्धान्तस्ववचनविरोधवादानधिकारादिदोषशतसाम्राज्यम् । वस्तुतो विषयाभावेऽपि सविषयता भातीति संसारादिसमुद्भवान्न दोष इति चेन्न; विषयाभावेऽपि सविषयत्वं तात्त्विकमिति त्वयाऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा निर्विषयख्यातिप्रसङ्गात् । नहि शुक्तिकारजतादिसंविदां रजतविषयतामपि बाधन्ते बाधकाः । अबाधितस्यापि मिथ्यात्वमित्यतिसाहसम् । अस्त्वेवं मिथ्याविषयगोचरत्वलक्षणं सविषयत्वं ब्रह्मणस्तात्त्विकम्, किं नश्छिन्नमिति चेन्न; तन्नित्यत्वे नित्यसंसारप्रसङ्गात् । तदनित्यत्वे तात्त्विकत्वपरिग्रहायोगात् । न ह्यनित्यमपि किंचित्पारमार्थिकं भवन्तो मन्यन्ते । स्वरूपानुप्रवेशात्तात्त्विकमिति न दोष इति चेन्न; स्वरूपस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । तन्नित्यतया तदात्मना तन्नित्यत्वे पुनर्नित्यसंसारप्रसङ्गात् ।

किञ्चानादिकालं सविषयायाः संविदो निर्विषयता कुत आगता? विषयग्रहणसामग्रीसन्तानात्यन्तोच्छेदादिति चेत्; किं नित्यायास्सामग्र्यपेक्षया? संविदन्तरसिद्ध्यर्थं सेति चेत्; किं संविद्भेदमङ्गीकरोषि? विषयावगाहनार्थं सेति चेत्; किमिदमवगाहनं संवित्स्वरूपम्? उतान्यत्? पूर्वत्र नैरपेक्ष्यमेव; उत्तरत्र किमसौ विषयिधर्मः, उत विषयधर्मः, उतोभयधर्मः, यद्वा विषयस्वरूपमेव? आद्ये सविशेषत्वम् । मिथ्याधर्मप्रलापदूषणं तु स्थलान्तरेऽनुसन्धेयम् । द्वितीये तदुत्पत्तावपि रूपाद्युत्पत्ताविव संविदस्तत्सम्बन्धाभावेन तादवस्थ्यमेव । तृतीयेऽपि सविकारत्वमवर्जनीयमेव । चतुर्थे सम्बन्धासिद्धिः । विषयग्रहणसामग्र्या विषयोत्पादनमिति हास्यत्वं च । सिद्धे हि विषये प्रकाशार्थं सा । भ्रान्तौ तु तदुत्पत्तिस्तद्ग्रह इति न भेद इति चेन्न; आत्मख्यातिवादप्रसङ्गात् । प्राक्सतामेव हि विषयाणां ग्रहणार्थं प्रमाणकल्पनं व्यावहारिकमपि भवत्परिगृहीतम्, अन्यथा. क्षणभङ्गनिराकरणस्याप्ययोगात्, अतस्सामग्रीनिरपेक्षसंवित्स्वरूपप्रकाशवादिनस्ते न निर्विषयदशा सिध्यति । अस्तु तर्हि विषयविनाशादेव निर्विषयतासिद्धिरिति चेन्न; नष्टस्यापि विषयत्वाविरोधात् । अन्यथा अतीतादिविषयस्मृत्यनुमानादिभङ्गप्रसङ्गात् । तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशान्न संसारादिप्रसङ्ग इति चेत्; किमसौ नाशोऽप्रकाशात्मा? उत प्रध्वंसात्मा? आद्ये तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशादिति स्ववचनविरोधः । द्वितीये निवर्त्यसत्यत्वम्, निवृत्त्या सद्वितीयत्वमित्यादिदोषप्रसङ्गः । निवृत्तान् निवृत्ततया विषयीकरोतीति न दोष इति चेत्; विषयीकरणं किं स्वरूपम्? उत तदतिरिक्तम्? स्वरूपपक्षे संसारदशायामपि नित्यं निवृत्ततया विषयीकारप्रसङ्गः, सर्वत्र स्वरूपस्य तदानीमपि विद्यमानत्वात् । अतिरिक्तपक्षे तत्किं सत्यम्? उत मिथ्या? सत्यत्वे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे तु तस्यैव दृगधीनसिद्धेः प्रकाशात्तत्कारणाविद्यानुवृत्त्यवश्यंभावाच्च पुनरपि संसारानुच्छेदः । तावन्मात्रं क्षम्यत इति चेन्न; तस्य तस्याश्चानिवर्त्यत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गे सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात्, तुल्यन्यायात् प्रपञ्चबाधादिमूर्खप्रलापानां निरोधप्रसङ्गात् । अतस्संविदि नित्यायाम्, सामग्रीनिवृत्त्या विषयनिवृत्त्या वा निर्विषयत्वापादनं त्वया वक्तुं न शक्यम् । ननु भवतामात्मस्वरूपस्य संविद्रूपत्वेऽपि यथा निर्विषयत्वं तथाऽस्माकमपि स्यात् । न स्यात्, अस्माकमात्मस्वरूपस्य प्रतीचः कदाचिदपि बाह्यार्थगोचरत्वानभ्युपगमात् । भवतस्तद्विषयाया एव तद्विषयत्वनिवृत्तेर्दुर्वचत्वात् ।

अस्तु तर्हि भवतां धर्मभूतज्ञानवत्कदाचित्सविषयत्वम्, कदाचिच्च निर्विषयत्वमिति चेन्न; अस्माभिः परमार्थाकारान्तरापत्त्यभ्युपगमात्, भवतां तु तदनभ्युपगमात्तदयोगात् । अतो नित्यसंवित्स्वरूपप्रकाशमात्राधीनसिद्धीनां सर्वेषामपि पदार्थानां नित्यत्वमपि प्रसज्येत । तदधीनसिद्धित्वाभावे तु सिद्धिनिषेधे तुच्छत्वम् । तादधीन्यनिषेधे तु सत्यत्वम् । अतस्तन्मात्राधीनसिद्ध्यभ्युपगमे तद्वदेव तदधीनस्यापि नित्यत्वमवर्जनीयमेव । तथा च सति सर्वप्रपञ्चस्सत्य

इति जितं यथार्थवादिभिः । तद्भयात्संविन्नित्यत्वपरित्यागे साक्षात्सौगतत्वादिप्रसङ्गः । अत एव स्वापमदमूर्च्छादिषु निर्विषया संविदित्यपि भवद्भिर्दुर्वचमेव, निर्विषयनिराश्रयसंवित्प्रकाशस्तदानीमनुभूयत इति कस्यचिदपि सावधानस्यापि समस्तसंस्कारतिरस्कारकदेह [illegible] ऽपि न परामर्शोऽस्ति । किंतु अहमपि न विनष्टः, विषया अपि स्थिताः, प्रकाश एव सुषुप्त्यादौ निवृत्त इति सर्वे प्रत्यवमृशन्ति । * नाह खल्वित्यादिश्रुतिरपि ज्ञाननिषेधपरैव, न जानामीत्यत्रैव तात्पर्यात् । अस्माभिस्तु विषयप्रकाशलक्षणावस्थाविशेषरहितज्ञानद्रव्यमात्रसत्ता *न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतिबलादभ्युपेयते । न चास्ति तत्र प्रत्यक्षविरोधः, विषयप्रकाशव्यतिरिक्तदशायां तस्याः स्वप्रकाशायोग्यत्वात्, ज्ञानान्तरस्य तु तदानीं सामग्र्यभावादेवानुदयात्, तावताऽपि तदातनज्ञाननिषेधश्रुतेश्चरितार्थत्वात् । अतस्त्वत्पक्षे ज्ञानस्य कदाचिदपि निर्विषयदशा दुरुपपादा । मुक्तौ तु सुतरामिति यथाश्रुति सार्वज्ञ्यमेव तदा स्वीकार्यम् । अन्यपरास्ताः श्रुतय इति चेन्न ; परब्रह्मोपासनप्रकरणात् तत्फलप्रतिपादनपरत्वेन च सांसारिकफलित्वायोगात्, तत्रतत्रैव च निवृत्तसमस्तपुण्यपापत्वादिप्रतिपादनात्, विध्यपेक्षिते फले समर्प्यमाणे केवलार्थवादत्वकल्पनायोगात् । अन्यथा श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिदोषसमुद्भवात् । अतस्सिद्धं न कथंचिदपि मुक्तिदशायां सर्वविषयवैमुख्यलक्षणमान्ध्यं संविदश्शङ्कनीयमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गवादः एकपञ्चाशः ॥ ५१ ॥

॥ अथ सगुणनिर्गुणश्रुतिव्यवस्थावादः द्विपञ्चाशः ॥ ५२ ॥

सत्त्वानीव विरुद्धजातिजनुषां सिद्धानि सिद्धाश्रमे वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विधयस्सर्वे निषेधैस्सह ।
तद्रङ्गेशयमङ्गसङ्गिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं शान्तावद्यमनन्तमङ्गलगुणं ब्रह्म प्रपद्येमहि ॥

निर्गुणश्रुतिभिः केचिद्बाधन्ते सगुणश्रुतीः । तासामन्योन्यसौहार्दमाहुर्यतिवराश्रयाः ॥

अस्ति तावदुपनिषत्सु ब्रह्मण्येव सगुणवादो निर्गुणवादश्च । यथा—* यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्, * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, * सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः, * ब्रह्मणा विपश्चितेत्याद्याः परस्सहस्रास्सगुणश्रुतयः । एवं * निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्, * अपहतपाप्मा विजरः, * यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादम्, * अस्थूलमनण्वित्याद्याः निर्गुणश्रुतयः । आसामन्योन्यविरोधस्तावदापाततः प्रतीयते । नच सिद्धे वस्तुनि विकल्पसंभवः । तत्र विरोधस्थिरीकरणेन बाध्यबाधकभाव इति नीचाः, विषयव्यवस्थया सन्धिरिति साधवः । ननु कथं विषयव्यवस्था ? सा ह्याश्रयभेदेन वा शीतोष्णवत् ? देशभेदेन वा चित्रे नीलपीतादिवत् ? कालभेदेन वा पाकजपरमाणुगुणवत् ? समुच्चयेन वा प्रदेशवर्तिसंयोगतदभाववत् ? प्रतिसम्बन्धिभेदेन वा पितृत्वपितृव्यत्ववत् ? ग्राहकभेदेन वा रूपस्पर्शवत् ? गृहीतृभेदेन वा जातिव्यवस्थितभोगादिवत् ? विधेयनिषेध्यभेदेन वा ब्रह्महत्याग्नीषोमीयादिवत् ? अन्येन वा केनचित् श्वेतपीतादिबोधवत् ? इति । न तावदाद्यः ; परमेव ब्रह्माधिकृत्य सगुणनिर्गुणश्रुत्योरुदयात् ; नच जीवविषयाः काश्चित्, अन्यास्तु परविषया इति विवेक्तुं शक्यम्, विशेषाभावात् । नच सर्वज्ञत्वादिश्रुतीनां जीवविषयत्वम्, प्रत्यक्षविरोधात्, संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । नचेदं यौगिकं सार्वज्ञ्यम्, नित्यसर्वज्ञत्वोक्तेः । नापि निर्गुणश्रुतीनाम्, तत एव ; उपलभ्यते हि बुद्धिसुखादिमत्तया जीवः ; तदभावे च तस्य संसरणं निर्बीजम् ।

न द्वितीयः; स हि सम्बन्धिदेशभेदो वा स्यात्, स्वप्रदेशभेदो वा? आद्ये रूपाद्यवच्छिन्नप्रदेशभेदेन सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्व्यवस्थेति स्यात्; तत्र तावदेकस्यैव पुंसः क्वचित्सर्वज्ञत्वं क्वचिदान्ध्यमिति स्यात्; तत्तु व्याहतम्, धर्मिभेदाभावात्। प्रदेशवर्तिगुणोत्पत्तिवदेवेति चेन्न; प्रदेशवर्तिनोऽपि ज्ञानस्य सर्वविषयीकरणे तद्धर्मिणः कार्त्स्न्येन सर्वज्ञत्वानपायात्; यद्यपि प्रदेशान्तरे तस्य समवायो नास्ति, तथापि तत्र भ्रान्त्यादियोगित्वं क्वाचित्केनापि सार्वज्ञ्येन विरुद्धमेव; यथावत्प्रकाशमाने अध्यासाद्यसंभवात्। औपाधिकब्रह्मभेदाभेदवादनिराकरणेन चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः। प्रादेशिकगुणसमवायाभावकथनेन च न ब्रह्मणः कश्चिदतिशयः, सर्वद्रव्यसमत्वात्। एतेनैव स्वप्रदेशभेदोऽपि निरस्तः। स ह्यौपाधिकस्तावन्निरस्त एव; स्वाभाविकोऽपि तुल्यन्यायतया निरस्त एव। नच स्वाभाविकोंऽशस्तत्र संभवति, निरवयवत्वश्रुतिविरोधात्; निरवयवत्वमंशभेदेन संभवत्विति चेत्; अंशनिरवयवत्वादंशिनोऽपि निरवयवत्ववचने सर्वस्याप्यवयविनो निरवयवत्वाविरोधेन सावयवत्वलक्षणनिषेध्यासिद्धौ निषेधासिद्धेः। समुदायेषु सांशतया तत्सिद्धिरिति चेन्न; अत्रापि तत्सम्भवात्तन्निषेधासिद्धेः। एकदेशस्य त्वेकदेशत्वनिषेध इति निरर्थोक्तिः।

नापि तृतीयः; प्रागुक्तविकल्पायोगात्; पूर्वमत्यन्तनिर्गुणत्वे पश्चादपि कारणाभावेन गुणोत्पत्त्ययोगात्; पश्चान्निर्गुणता हेतुतः संभवन्त्यपि सर्वविशेषमिथ्यात्वाभावेनात्यन्ताय स्यात्, वस्त्वन्तरसत्यत्वे तत्संयोगादिलक्षणस्यावर्जनीयत्वात्, वस्त्वन्तराणां च मिथ्यात्वमन्तरेणात्यन्तोच्छेदासंभवात्; सत्कार्यवादसमर्थनेन निरन्वयविनाशादिनिराकरणात्। अत एव चतुर्थोऽपि निरस्तः, प्रत्येकपक्षोक्तदोषस्य समुच्चये समुच्चयस्याप्यपरिहार्यत्वात्। न हि ब्रह्मांशस्य कदाचित्संसरणं कदाचिदपवर्ग इति भास्करयादवप्रकाशमताद्द्वीयः। दूषितं चैतत् कालावच्छिन्नसार्वज्ञ्यदूषणादिना; यथोक्तम्—* सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिगुणकः केन सिध्यति। नेश्वरस्यापि विज्ञेयः स्वतः सर्वगुणश्रुतेः॥ सार्वज्ञ्यादिस्वतस्त्वे तु विवादो यदि कल्प्यते। सत्यत्वादौ विवादः किं न स्यान्निर्गुणवादिनाम्॥ इति। न पञ्चमः; पितृव्यपितृत्वादिवत्सगुणनिर्गुणत्वयोः प्रतिसंबन्ध्युपाधिकत्वाभावात्; नीलपीतादिवन्निरपेक्षत्वेनैवोपलम्भात्। न हि तत्त्वतो नीलमेव कञ्चित् प्रति पीतम्, पुरुषभेदेनानुष्णश्च कृष्णवर्त्मा कदाचिद्भवतीति चेन्न; तत्रानुष्णत्वाभावात्, प्रतिबन्धकबलेन तु कश्चिदुष्णत्वं नोपलभते, तत्कार्यं च स्फोटादिकं तदा न जायते। * शीतो भव हनूमतः, * तत्रैष वह्निः पवनेरितोऽपि न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम्। पश्यामि पद्मास्तरणास्तृणानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि॥ इत्यादि कथमिति चेत्; इत्थम्—तत्र हि प्रभावविशेषप्रतिबद्धतया दाहकत्वाभाव एव हि तात्पर्यम्; यद्वा चान्द्रमसमहस इव देवताप्रभावोपनीतसलिलाद्यवयवनिवहसंवलनवशादनुद्भूतौष्ण्यस्य दहनस्योपलभ्यमानशीतिमारोपेण शीतव्यपदेशः।

नापि षष्ठः; ग्राह्यभेदस्य ग्राहकभेदाधीनत्वे रूपस्पर्शादिभेदविलयप्रसङ्गात्; हिंसाहिंसावाक्ययोरेकस्मिन्नेव क्रतावन्वयेऽपि विरोधाभावप्रसङ्गाच्च। न च भिन्नकरणग्राह्यरूपस्पर्शयोरिव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरविरोधः, भावाभावरूपत्वात्; रूपस्पर्शयोस्तु सहानवस्थानहेतोः कस्यचिदप्यदर्शनात्। नापि सप्तमः; आनुकूल्यप्रातिकूल्यादेः सप्रतिसम्बन्धिकत्वेन जातिव्यवस्थितभोगाद्युपपत्तेः। सगुणत्वनिर्गुणत्वयोस्तु तदभावेनानुपपत्तेः; उपपत्तौ वा ब्रह्मणोऽव्यवस्थितस्वभावत्वप्रसङ्गात्। नचाष्टमः; निर्गुणश्रुतीनां सर्वगुणनिषेधपरत्वेन विधेयगुणविशेषपरिशेषासिद्धेः; गुणविधिवशादेव निर्गुणश्रुतयः सङ्कोचमर्हन्तीति चेन्न; असङ्कुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचानुपपत्तेः। तथा सति सगुणश्रुतीनामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेन्न; अपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेऽपि बाध्यत्वोपपत्तेः। पौर्वापर्यायोगेनापच्छेदनयानवतार इति चेन्न; अपच्छेदनये प्रमाण-

पौर्वापर्यस्य निमित्तपौर्वापर्यमात्राधीनत्वात्, अत्राप्यर्थतो विधिनिषेधयोः पौर्वापर्यसिद्धेः । विधिर्ह्यन्यानपेक्षतया पूर्वो भवति, निषेधस्तु निषेध्यप्रसङ्गसाकाङ्क्षतया परः । एवं सति हिंसाविधिनिषेधवाक्ययोरप्यपच्छेदनयावतार इति चेन्न; तत्र विधिवाक्यस्यात्यन्ताप्रामाण्यप्रसङ्गात्; अत्र तु सगुणवाक्यानां विद्यादिविषयाणामपि दृष्टिविशेषणोक्तिन्यायेन तत्तत्फलाभिलाषबम्भ्रम्यमाणपुरुषविशेषविषयोपासनविधिशेषतयाऽपि प्रामाण्योपपत्तेः । अतः उभयोः प्रामाण्येऽपि बाध्यबाधकव्यवस्था । अत एव तत्त्वतो निर्गुणत्वं च सिध्यतीति न निर्गुणश्रुतीनां सङ्कोचहेतुमुपलभामहे । अत एव नवमोऽपि दत्तोत्तरः; अस्मत्सिद्धान्तनीतिमन्तरेणोभयप्रामाण्यनिर्वहणासिद्धेः । उभयाप्रामाण्यस्य वैदिकैः सामान्यतस्तावदनभ्युपगमात्; उभयोरप्यान्यपर्यवादिनां निरीश्वरमीमांसकनिगमतरुवन्दकानां सिद्धार्थतात्पर्यसमर्थनादिभिरुन्मूलितत्वात् । अन्यतराप्रामाण्यपक्षेऽप्यन्ततोऽसन्नयमन्तरेण गत्यभावात् । न हि निर्गुणवाक्यमेव बाधितुं युक्तम्, तदुपदेशनैष्फल्यप्रसङ्गात् । न च स्वरूपपराणां वाक्यानामुपासनविधिशेषत्वेन यथाकथञ्चन नेयता शङ्क्या, त्रय्यन्तराद्धान्तापराधप्रसङ्गात् । अतः पारिशेष्यान्निर्गुणवाक्यैः सगुणवाक्यानामेव बाधः । यद्यपि सत्यज्ञानादिवाक्यं स्वरूपपरमपि सामानाधिकरण्यं पदसाधारण्यं शरणयद्भिः भवद्भिस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्वरूपपरमित्युपपादितम्, तथापि ज्ञानानन्दादिशब्दावगतं ब्रह्मस्वरूपं न ज्ञातृत्वानन्दित्वादिविशेषसहमित्युपपनीपद्यते । न हि ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा गुणपक्षपातिभिरपि भवद्भिरभ्युपजिगमिष्यते ; अतः शब्दादर्थाच्च गुणनिषेधसिद्धिः । न च वाच्यं सुखमात्ररूपत्वे तद्भावापत्तेर्मोक्षस्य पुरुषार्थता न स्यात्, न हि सुखं स्यामिति कश्चिदिच्छति, अपि तु सुखी स्यामित्येव । अतः सुखसंबन्धेन वैशिष्ट्यमवर्जनीयमिति सुखापरोक्षमात्रेण पुरुषार्थतासिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजकस्य कल्पनायोगात् । द्रव्यत्वोपादानत्वादिभिस्सगुणत्वमनुमीयत इति चेन्न ; द्रव्यशब्देन वस्तुत्वादिमात्रविवक्षायां मुख्यामुख्यविकल्पेन दोषात्, अन्ततस्तयोरपि परिहरणीयत्वात् ।

एतेनोपादानत्वमपि निरस्तम्; आत्मत्वमप्यात्मभेदानभ्युपगमात् दृष्टान्तहीनम् । तथा आत्मशब्देन आत्मत्वजातिचैतन्यादिगुणविशिष्टाकारविवक्षायामसिद्धिः । ज्ञानत्वविवक्षायामप्रयोजकत्वं विरोधो वा । एवमन्यदपि दूष्यम् । न च वाच्यम्, अहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षेणैव बुद्धिसुखादिविशिष्ट एवात्मा प्रतीयत इति ; तत्तद्वृत्तिविशेषविशिष्टस्यैवाहङ्कारस्य तथा प्रतीतेः । अन्यथा स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षेण स्थौल्यादिगुणवैशिष्ट्यस्यापि प्रसङ्गात्; देहव्यतिरेकसाधनात्तन्निषेधे अहङ्कारव्यतिरेकसाधनात्तद्धर्मनिषेधस्यापि सिद्धेः ; अतः प्रत्यक्षाद्यप्राप्तार्थप्रतिपादकनिर्गुणश्रुतिसामर्थ्यादेव निर्गुणे ब्रह्मणि सिद्धे, मायावच्छिन्नमिथ्यागुणविशिष्टेश्वरगोचराः सगुणश्रुतय इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं सगुणनिर्गुणश्रुतीनामाश्रयभेदादिना निर्वाहे दूषणम्, तदस्माकमपीष्टमेव । यत्तु विधेयनिषेध्यभेदेन विषयव्यवस्थायामुक्तम् असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचोऽनुपपन्न इति ; तत्तदा शोभेत यदि सगुणश्रुतिबाधमन्तरेणासंकुचितनिर्वाहः स्यात् । बाधात् सङ्कोच एव न्याय्यः । सङ्कोचोऽपि क्वाचित्कबाध एवेति चेत्; सत्यम्, न तु सार्वत्रिकः, तत एव तस्य संग्रहणीयता । अन्यथा उत्सर्गापवादनय एव निर्मूलः स्यात् । यच्चोक्तमपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेऽपि बाध्यत्वमुपपद्यत इति ; तदपि मीमांसामांसलितचेतसां जुगुप्सनीयम् । अनियतविरोधपौर्वापर्ये ह्यपच्छेदनयः, अन्यतरापच्छेदे बाधकाभावेन प्रामाण्यसिद्धेः, युगपदपच्छेदे विकल्पत उभयोः प्रामाण्यसंभवात्; क्रमेणापच्छेद एव केवलं * पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति न्यायेन पूर्वबाधः । तथापि प्रयोगान्तरे प्रामाण्यं सिध्यत्येव, नियतविरोधपौर्वापर्ये तूपक्रमाधिकरणन्यायेन परानुत्पत्तिरेव । ततश्चोत्सर्गापवादन्यायस्यैव सगुणनिर्गुणश्रुत्यो-

विषयता, अतो विहितव्यतिरिक्तगुणविषयो निषेधः। यच्चोक्तं सगुणवाक्यानां मिथ्याविषयाणामपि दृष्टिविधिवत् फलविशेषार्थोपासनार्थतया प्रामाण्यमिति; तदपि न, तत्रैव मोक्षाख्यस्य फलस्य बहुलमुपलब्धेः। पुण्यपापप्रहाणपूर्वकस्वाभाविकरूपाविर्भावरूपफलविशेषस्य सांसारिकत्वोक्तिः साहसिकेभ्य एव स्वदते। अस्तु तर्हि मिथ्यार्थविषयसगुणोपासनेनापि विधिबलान्मोक्ष इति चेन्न; तथा सति निर्गुणवाक्यानामेव मिथ्यार्थविषयत्वकल्पनं किं न स्यात्? तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमनिष्कासनात्। तथा च तत्त्वोपदेशश्च निष्प्रयोजनस्स्यात्, अन्यथापि मोक्षसिद्धेः। अतो विषयव्यवस्थयैवोभयप्रामाण्यसिद्धिः। अतो नवमस्य कल्पस्यानवतार एव।

यत्पुनरुक्तं न ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा जाघटीतीत्यर्थतो गुणनिषेधसिद्धिरिति; किं तत्र धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेनानवस्थादिरभिप्रेतः? उतैकजातीययोर्धर्मधर्मिभावो नोपपद्यत इति? यद्वा ज्ञानानन्दाद्यवान्तरजातीयस्य तत्तदवान्तरजातीयाधारत्वं न दृष्टमिति? अथ ज्ञानानन्दयोरज्ञानानन्दरूप एवाश्रयो दृष्ट इति? अथवा ज्ञानानन्दरूपस्यात्मनो ज्ञानानन्दादिकं शशादेरिव शृङ्गादिकमुपलम्भबाधितमिति? नाद्यः, अनुक्तोपालम्भरूपत्वात्। न हि वयं धर्मभूतचैतन्यादेश्चैतन्यान्तरादिकं ब्रूमः। धर्मस्य चोपलम्भादेव धर्मान्तराभ्युपगमे कथमनवस्था? नापि द्वितीयः, धर्मधर्मिणोः सर्वत्र सत्तादिभिर्यथाकथञ्चिदेकजातीयत्वावश्यंभावात्। प्रभाप्रभावदादिषु विशेषतोऽपि सजातीययोर्धर्मधर्मिभावो दृष्टः। अवयविवादे च परमाणुद्व्यणुकादिष्वाश्रयिषु पार्थिवत्वादिविशेषसाजात्यमिष्टम्। नापि तृतीयः; अन्यत्रादृष्टेरन्यत्र निषेधकत्वाभावात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तत्र दृष्टान्तेनानुमाने तु श्रुत्यादिबलेन कालात्ययापदेशात्।

नापि चतुर्थः, असिद्धेः। ननु किं ज्ञानतया आनन्दतया च ज्ञातोपलभ्यत इति चेत्; किं वा जडतया दुःखतया चोपलभ्यते? तदपि नास्तीति चेत्; कस्तर्हि विरोधः? सन्दिग्धस्वरूपत्वमिति चेन्न; तावता विरोधहेतुत्वासिद्धेः। शास्त्रादिभिस्तु विशेषनिष्कर्षात्। पञ्चमस्तु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यामेव प्रतिक्षिप्यत इति नानुपपत्तिं पश्यामः। यत्तूक्तं सुखापरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थ[ता] सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजकस्य कल्पनमयुक्तमिति; तदपि निजहृदयविसंवादि जल्पितम्। तथा हि—न हि परस्य सुखापरोक्ष्यमात्रेण स्वयमपि लब्धपुरुषार्थो भवति, तथा सत्येकस्य सुखस्य दुःखस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षानुमानशास्त्रादिसमस्तप्रमाणक्षोभप्रसङ्गात्। स्वरसतश्च परोपकारापकारयोरपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात्। अतः स्वसम्बन्धितयैव सुखमपरोक्षतयार्थनीयं भवति। स्वरूपस्य तर्हि भवतां कथं सुखत्वमिति चेत्; सच्चिदानन्दरूप आत्मेति वदता भवता नैवं चोदनीयम्। स हि सदात्मा सुखत्वविशिष्टाकारेण प्रकाशात्मतया संबध्यत इति निपुणं चिन्तय। यत्तु सगुणत्वानुमाने दूषणमुक्तम्; न तेनास्माकं चेतसि चमत्कारः। जीवेश्वरयोः प्रत्यक्षागमाभ्यां सगुणत्वसिद्धेः। यत्तु अहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षस्य वृत्तिविशेषविशिष्टाहङ्कारविषयत्वमुक्तम्, तत्तु अहमर्थात्मत्वसमर्थनादौ परिहृतं द्रष्टव्यम्। अतो जीवस्य सर्वगुणशून्यत्ववचनं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरुद्धम्। ईश्वरस्य तु आगमैकसमधिगम्यस्यागमविरुद्धम्।

एतदुक्तं भवति—निर्गुणश्रुतिवदेव सगुणश्रुतयोऽपि तत्त्वविषयाः प्रमाणभूताश्च। अत एव न तासां मिथो बाध्यबाधकभावः। उत्सर्गापवादनयाच्च विहितव्यतिरिक्तविषयोऽत्र निषेधः, अतो भिन्नविषयत्वान्न विरोधगन्धः। विरोधाभावाच्च न बाध्यबाधकभावः। तदभावाच्चोभयप्रामाण्यं यथार्थरूपं स्वतः प्रतीयमानमनपोदितमिति। उक्तं च श्रीवरद-

गुरुभिस्तत्त्वसारे—* यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्मकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः । अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तत्र विधयः प्रतिषेधबोध्याः ॥ इति ।

॥ इति शतदूषण्यां सगुणनिर्गुणश्रुतिव्यवस्थावादः द्विपञ्चाशः ॥ ५२ ॥

॥ अथ ब्रह्मोपादनत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः त्रिपञ्चाशः ॥ ५३ ॥

सद्ब्रह्मादिमुखैः पदैः श्रुतिषु यत्तत्वं समुद्धोषितं स्यामित्येव चराचरं जगदिदं सृष्ट्वा प्रविश्याभवत् ।
तस्मै विस्मयनीयमङ्गलगुणस्थेम्ने सदा स्थायिने सर्वावस्थसमस्तवस्तुवपुषे धाम्ने परस्मै नमः ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या विश्वमिथ्यात्वसिद्धिः । तथा हि—केवलनिमित्तेश्वरवादप्रतिक्षेपेण [मुखेन] ब्रह्मण एवोपादानत्वमपि * प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्यादिभिः समर्थितम् । तदेतदुपादानत्वं किं मृद्घटादिवत् स्वरूपतः ? उत बाल्युवादिवत् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टवेषेण ? अथवा रज्जुसर्पादिवदविद्यावैचित्र्यनिबन्धनभ्रान्त्यैवेति । न तावत् प्रथमः, निर्विकारत्वनिरवद्यत्वश्रुति [कोप] क्षोभप्रसङ्गात् । नचांशभेदेन कालभेदेन वा विषयव्यवस्था, निरवयवत्वाकालकाल्यत्वादिस्वभावविरोधप्रसङ्गात् । नच सावयवत्वादिकमपि तथैव व्यवस्थाप्यम्, तथाऽपि तदात्मके ब्रह्मण्येव समस्तदोषप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । नच ब्रह्मांशानां ब्रह्मणोऽत्यन्तभेदं वा ब्रह्माध्यस्तत्वं वा स्वप्नेऽप्यङ्गीकरोषि । श्रुतिबलादेव ब्रह्मणि सर्वात्मके सावयवत्वनिरवयवत्वसदोषत्वनिर्दोषत्वोपादानत्वादि सर्वमभ्युपगच्छाम इति चेन्न; व्याघातोत्सादे पूर्वपक्षस्यापि अप्रतिक्षेप्यत्वात् । तथा चालं ब्रह्ममीमांसानिरूपणक्लेशेन । नापि द्वितीयः, विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैवोपादानत्वापातात् । यदि पुनर्विशिष्टमुपादानमित्यत्र विशेषणं विशेष्यं चेत्युभयमप्युपादानमिति विवक्षितम्, तदा विशेष्यस्यापि सविकारत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च किं विशेषणवैशिष्ट्यवृथाग्रहेण ?

किंच, यदि चिदचिदीश्वरैः संभूय जगदाख्यं कार्यमारभ्यते, तदा कार्याणां सर्वेषां त्रिस्वभावत्वप्रसङ्गः, यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्त्वारब्धे पटे शुक्लकृष्णरक्तस्वभावत्वम् । सीसताम्रारब्धकार्यस्येव वा त्रितयोत्तीर्णस्वभावत्वप्रसङ्गः । लाक्षारसावसिक्तकार्पासकुसुमरागवत्, रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलावण्यवद्वा विश्वस्याप्यनभिभवनीयेश्वरस्वभावत्वापत्तिः । किंच विशिष्टस्योपादानत्वं किं श्रौतमुत कल्पितम् ? न पूर्वः; कारणवाक्यस्थसद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां ब्रह्मस्वरूपमात्रे रूढत्वात् । उक्तं च भवतां भाष्येऽपि * शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिभिश्शब्दैरिति । न च स्वरूपे च विशिष्टे च शक्तिरित्यनेकार्थताक्लृप्तिः ; कल्पकाभावात्, कल्पनागौरवोपहतत्वाच्च । एवं * ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्; * तदात्मानं स्वयमकुरुत, * यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः, इत्यादिभिरपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपादानत्वं श्रूयते । नाप्युत्तरः, कल्पकाभावात्; प्रत्युत समस्तभेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्येऽवधारणात् तद्विरोधिविशेषणकल्पनं वाक्यतात्पर्यविरुद्धं च । अतः इदमिति निर्दिष्टकृत्स्नप्रपञ्चरूपेण *बहु स्यामिति स्वरूपस्यैवं बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकोऽयं विश्वारम्भः । मृद्घटादिदृष्टान्तानुसाराच्च स्वरूपस्यैवोपादानत्वं सिद्धमिति स्वरूपनिर्विकारश्रुतिविरोधपरिहारे तृतीयपक्षः परिशिष्यते । यथा चैकैव रज्जुः सर्पभूदलनाम्बुधारादिरूपेण भ्रमादनुवर्तते, यथा चैकस्मिन्नेव निरवयवे गगने युगपदनन्तभेदभिदुरगन्धर्वनगरारम्भः, यथा च मुखचन्द्रादेः दर्पणतरङ्गाद्युपाधिभेदेन मुखचन्द्रगतनानात्वोपलम्भः, तथा निरंशोऽपि निर्विशेषस्वप्रकाशो स्वत-

श्शुद्धे ब्रह्मण्यसंभवद्विकारे दुर्निरूपदोषमूलविकल्पासहविचित्रचिदचिदात्मकजगदध्यास इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तत्त्वावेदक-निर्विकारजगदुपादानश्रुतितात्पर्यम् । अविद्यया च सर्वमन्यत्प्रपञ्चसत्यत्वग्राहकं ग्रहवन्निग्राह्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते—स्वरूपपरिणामपक्षदूषणं तावदस्माकमपि सम्मतमेव । तथापि बहुप्रमाणोपस्थापितबहु-मुखव्याघातशतसादिताद्भवन्मतात् त्रिचतुरविरोधसितासितभास्करादिमतानुरोधेन कार्यकारणसंरक्षणमेव समुचितम् । यत्तु विशिष्टपक्षे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैवोपादानत्वमापन्नमिति; तत्र विशेषणस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्ग इष्टः । विशे-ष्यस्यापि परम्परयाश्रयत्वेऽप्याश्रयत्वमात्राविशेषादुपादानशब्दवाच्यत्वप्रतिक्षेपस्त्वशक्यः । यथा भवतोऽप्यविद्याया एव साक्षाद्विवर्ताश्रयत्वेऽपि तस्या एव साक्षिभूतब्रह्माधीनसत्ताकत्वात् ब्रह्म विवर्तत इत्युक्तिः; तथा परिणामस्यापि साक्षात् ब्रह्मशरीरभूतद्रव्यगतत्वेऽपि तस्य तदारब्धतया तदधीनतामात्रात् ब्रह्म परिणमतीति वक्तुं शक्यम् । नैतावता विशेष्यस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्गः । परम्परयाश्रयत्वं तु भवत इवास्माकमपि संमतमदोषावहं च । यथा बालो युवा जात इत्यादौ विशेष्यभूतात्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वे विशेषणे साक्षाद्बालत्वाद्यवस्थायोगेन आत्मपर्यन्तो बाल्युवशब्दप्रयोगः, तद्वदत्रा-प्युपादानकार्यशब्दयोः प्रयोग इति न दोषः । एवं विशेष्यस्य निर्विकारत्वं विशिष्टग्रहणशक्तिश्चेत्युक्तं भवति । अन्य-थाऽष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वादीनामात्मासंबन्धेनोपनयनादिविधीनामप्रवृत्तिरिति कर्मब्रह्ममीमांसयोरारम्भ एव कापेयकल्पः स्यात् । तथाऽपि कथमवस्थाद्वयरहितस्वरूपे कस्यचिदुपादानोपादेयवाचोयुक्तिश्चित्तमारोहेदिति चेन्न; विशेषणवद्विशेष्येऽप्यवस्था-द्वययोगात्, तत्तदवस्थतत्तद्वैशिष्ट्यानामागन्तुकत्वेनावस्थात्वात्, मिथो भिन्नत्वाच्च; आत्मनो बाल्युवदेहवैशिष्ट्यवत् । आगन्तुरपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते । विशेष्येऽपि च वैशिष्ट्यभेदोऽवस्थान्तरायते ॥ एतेन स्वभावसङ्करादयो दोषा न प्रसङ्गमर्हन्ति । न हि बालस्य युवभावे देहदेहिनोः प्रतिनियताः स्वभावाः सङ्कीर्यन्ते । न च शुक्लकृष्णरक्त-तन्त्वारब्धे स्वभावसङ्करः । विभक्तदशायामिव संसर्गदशायामपि शौक्ल्यादीनां यथास्वं प्रतिनियतांशविषयत्वात् । एव-मत्रापि विशिष्टकार्ये यथास्वमंशप्रतिनियतत्रिस्वभावत्वे प्रसज्यमाने अस्माकमिष्टप्रसङ्गः । अत एवोत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूत-स्वभावत्वमित्यादिचोद्यमपि परिहृतम्; ब्रह्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात्, जगदात्मकपरिणामदशायामपि व्यवस्थितस्वभाव-त्वात् । न च दृष्टान्तमात्रेणार्थसिद्धिः; नचात्र व्याप्तिसंभवः, अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यविद्याविशिष्टब्रह्मविवर्ते स्वभावसङ्करा-दयस्तदवस्थाः ।

यदुक्तं विशिष्टस्योपादनत्वं किं श्रौतमुत कल्पितमिति; तत्र क्वचिच्छ्रौतं क्वचित् श्रुतार्थापत्तिकल्पितमिति वाक्यशेषशाखान्तरनयसिद्धमिति वा विभागः । तथा हि—* तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादिषु कारणवाक्येष्वव्याकृतादिशब्देन न ब्रह्मस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यते, ब्रह्मादिशब्दवत् ब्रह्मस्वरूपे रूढ्यभावात्; * तन्नाम-रूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यनेनैव योगविवक्षायाः स्पष्टत्वाच्च । अतः इदमर्थस्यैव प्रलयकाले नामरूपव्याकरणनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् । इदमर्थश्चिदचिदात्मकः प्रत्यक्षादिसिद्धः, स एव कदाचित् सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्या व्यष्टिसमष्टिरूपविकाररहित इत्युक्तं भवति । एवं स्थिते प्रलयदशायामपि सूक्ष्मयोश्चिदचिद्वस्तुनोः सद्भाव उक्तो भवति । तर्हि ब्रह्मणस्तत्र कथं प्रसङ्ग इति चेत्; * तम एकीभवतीत्यादिप्रतिपन्नस्य सूक्ष्मतमसोऽपि * यस्य तमश्शरीरमित्यादिभिः ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः कारण-वाक्यान्तरेषु ब्रह्मावस्थानप्रतीतेश्च अव्याकृतशब्द एवाव्याकृतचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपर इति निश्चीयते । एवम् * असद्वा इदमग्र आसीत्, *असदेवेदमग्र आसीत्, इत्यत्राप्यसच्छब्देन स्थूलाकारप्रध्वंसायमानसूक्ष्माकारविशिष्टचिदचिच्छरीरकं

ब्रह्माभिधीयते, नतु केवलं ब्रह्म, असत्त्वविरोधात् । नापि प्रागभावमात्रम्, *तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति, *तदात्मानँ स्वयमकुरुतेत्यादिवाक्यविरोधात् । सूत्रितं च *असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दान्तराच्चेति । अत एव *तदात्मानँ स्वयमकुरुतेत्यत्रापि नात्मशब्दो ब्रह्मस्वरूपमात्रविषयः, असच्छब्दनिर्दिष्टसूक्ष्मद्रव्यविशिष्टविषयत्वात् । यथा खल्वव्यतिरेकविवक्षया विशेष्ये स्वशब्दपर्यायोऽयमात्मशब्दः, तथा धर्मविशिष्टेऽपि विशिष्टव्यतिरेकविवक्षया तत्प्रयोगो युज्यते । अत एव हि शरीरविषयेऽप्यात्मानमवलोकयतीत्यादिरभियुक्तानां प्रयोगः । न चात्र भ्रमो निदानम्, परिशुद्धात्मवेदिभिरपि तथा प्रयोगात् । नच तत्रोपचारः, निमित्तैक्ये संभवति तत्कल्पनानुपपत्तेः ।

अस्तु वा ब्रह्मस्वरूपवाची तत्रात्मशब्दः, तथापि वैशिष्ट्यं दुस्त्यजम्, यथा भगवान् श्वेत इत्यत्र विग्रहद्वारा सिध्यति, तथाऽत्रापि *अकुरुतेत्यादिसामर्थ्याच्छरीरद्वारेति सिध्यत्येव । अतः *ब्रह्म वनमित्यादिनोपादानत्वोद्देशोऽपि विशिष्टविषयः । सूक्ष्मार्थवचनादिकं च विशिष्टप्रदर्शनार्थमेवेति न ततोऽपि विरोधः । एवं च सति ब्रह्मस्वरूपवाचिब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणनिर्देशेऽपि निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या विशिष्टस्योपादानत्वं कल्प्यताम् । यद्वा वाक्यशेषशाखान्तरादिसिद्धानुप्रवेशसर्वशरीरत्वादिवशेनात्रापि इदमिति निर्दिष्टस्य अग्र इति निर्दिश्यमानकालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्य तदानीमविभक्तनामरूपस्य निर्देशस्य ब्रह्मादिशब्दसमानाधिकरणनिर्देश इति सिध्यतीति न स्वरूपपरिणामवादस्य विवर्तवादस्य वा कश्चिदवकाशो दृश्यते । यत्तु समस्तभेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्ये अवधारणात् तद्विरुद्धं विशेषणकल्पनमित्यादि ; तदपि स्वपक्षमपरामृश्योक्तम्, प्रलयदशायां अविद्यायाः सूक्ष्मोपाधेः शक्तेर्वा ब्रह्मसम्बन्धित्वेन त्वया त्वदासन्नैश्च स्वीकारात् । वयं तु वाक्यान्तरानुसारेण निर्विकारत्वादिश्रुतिविरोधपरिहारार्थं च प्रपञ्चोपादानभूतब्रह्मविशेषणं तच्छरीरमित्यनुमन्यामहे इति विशेषः । अविद्यामिथ्यात्वपक्षे अवधारणमसङ्कुचितमिति चेन्न; अग्र इत्यादिवैयर्थ्यस्य सद्विद्यानिरूपणे स्थापनात् ।

किंच, ब्रह्मात्मादिशब्देषु स्वरूपपरेष्वपि वैशिष्ट्यलाभो दर्शितः । सच्छब्दं तु विमृशामः—इदमग्रे सदेवासीदिति इदमर्थसत्ताविधिपरे वाक्ये न तावत्सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, अनन्तरवाक्यविरोधात्; अनन्तरमेव हि *तद्धैक आहुस्सदेवेदमग्र आसीदिति । तत्र *कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्....कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदित्युच्यते । अत्र हि कार्यद्रव्यस्य पूर्वमविद्यमानत्वपक्षः प्रतिक्षिप्यते, न पुनरब्रह्मात्मकत्वपक्षः । तथा सति *कथमसतः सज्जायेतेति लोकदृष्ट्या व्याप्तिप्रदर्शनायोगात् । अतः *सदेवेत्यत्र वाक्ये प्रपञ्चस्यैव *बहु स्यामिति वक्ष्यमाणबहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षभूतैकत्वावच्छिन्नसत्तायोग एव प्रतिपाद्यते । अतो ब्रह्मैवात्र मृग्यं न तु सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावः । ननु सच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव *बहु स्यामिति, *तदैक्षत बहु स्यामिति बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणश्रवणात्, अचेतने प्रतिसंहृतकरणग्रामे चेतनेऽप्ययोगात्, उत्तरत्र सर्वत्र *सन्मूलाः सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः, *सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, *सति संपद्य न विदुरित्यादिषु सच्छब्दस्य नामवत्प्रयोगाच्च *सदेव सोम्येत्यत्रापि सच्छब्देनानवच्छिन्नसत्ताविशिष्टब्रह्मस्वरूपमेव विवक्षितमिति चेत्; सत्यम्, तथापि पूर्वोक्तानुपपत्त्या स्वरूपमात्रविषयत्वासंभवेऽनुपपत्त्यन्तरेण ब्रह्मस्वरूपपरत्वे चावश्यंभाविनि अगत्या श्रुत्यर्थापत्तिबलेन सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यव्यवहितसत्तावच्छिन्नं ब्रह्मात्र सदिति प्रतिपाद्यत इति निश्चीयते । तथा सति *तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत, *आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिश्रुतिभिरपि सङ्गतिः सिध्यति । अस्तु वा *सदेव

सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः, तथापि *तद्धैक आहुरित्यादिना असत्कार्यवादप्रतिक्षेपात्, कार्यद्रव्यस्य पूर्वं विद्यमानत्वप्रतीतेः, तद्विशिष्टं ब्रह्मैवात्र सच्छब्दार्थं इति शक्यतेऽवगन्तुम्। अत एव *शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिशब्दैरिति भाष्यमपि सुघटितम्। न चात्र शक्तिद्वयकल्पनागौरवम्, विशिष्टपरत्वे पर्यवसानेन ब्रह्मणि सच्छब्दवृत्तेः; स्वरूपपरत्वे तु श्रुता [त्य] र्थापत्त्या शाखान्तरानुसारेण वा चिदचिद्वैशिष्ट्यस्यापि क्रोडीकारोपपत्तेः। नचात्र लक्षणा दोषः, तथापि सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वात्। यः पुनः सर्वपदार्थानुवृत्तसत्तामात्रमेवात्र सच्छब्दार्थः, स एव च ब्रह्मेत्याह; तत्पक्षे तु सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसञ्जकाभावेनाप्रकृतत्वात्; इदानीं तत्रोदास्महे। तत्रापि हि प्रपञ्चस्यैव सत्त्वं प्रतीयमानं कार्यदशायां कारणदशायां च दशाद्वयविषयसच्छब्दद्वयेन प्रतिष्ठितं भवति।

किंच यदिदं विशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति; तत्र भवन्तमपि पृच्छामः, अविद्याविशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति। न प्रथमः, सद्ब्रह्मादिशब्देष्वविद्यासौरभस्याप्यनाघ्राणात्। नाप्युत्तरः, कल्पकाभावादेरविशेषात्। तत्सद्भावेऽपि प्रत्यक्षादिसमस्तप्रमाणप्रत्यनीकदुर्घटिताभिमतार्थक्लृप्तेरपि सहृदयसंवादिसमीचीनप्रक्रियाकल्पनस्योपपन्नत्वात्। मृद्घटादिदृष्टान्तेन स्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनप्रसङ्गं तु यदि भास्करादयः शृणुयुः तदा ते प्रथमप्रतीतनिर्विकारतादिमात्रव्याघातरक्षणकल्पितव्याघातक्षतिशतविशरारुणा भवन्मतेन नन्देयुः। नन्वविद्याविशिष्टं ब्रह्मास्माकं जगदुपादानम्; भवतां तु सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषविशिष्टमिति व्यवहितविकाराश्रयत्वाविशेषादावयोः को विशेष इति; अहो महदिदमवधानम्, यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणगणदृढावधारितचिदचिदात्मकप्रपञ्चबाधाबाधाभ्यामावयोर्विशेषः प्रदर्शित इति। नन्वेवमपि व्यवहितोपादानप्रतिपादनप्रयासमुत्सृज्य प्रपञ्चसत्यत्ववृथाग्रहानुरूपे स्वारसिके स्वरूपोपादानपक्षे स्थीयतामिति चेत्; मैवम्, सर्वतादात्म्ये समस्तविकारावद्याश्रयत्वावश्यंभावेन निर्विकारनिरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात्। स्वारस्यमपि मरीचिकासलिलकल्पम्। तथा हि—तत्र भास्करमतं तावत्पृच्छामः, ब्रह्मस्वरूपमेव परिणमतीत्यत्र किमीश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यः? उत तदंशभूतः सूक्ष्मोऽचिदुपाधिः? उत समुदायः? उत तदुभयानुवृत्तसद्द्रव्यमात्रम्? यद्वा ब्रह्मधर्मभूतः शक्तिविशेष एवेति। व्यतिरेकादिपक्षस्त्वत्यन्तदूरस्थतया नोपक्षिप्यते। तत्र तावन्न प्रथमः, ईश्वरांशस्य विकारानभ्युपगमात्। न द्वितीयः, ब्रह्मोपादानत्वप्रहाणप्रसङ्गात्। न तृतीयः, समुदायस्य समुदायिभ्यां भिन्नत्वे सति न ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिः, अभिन्नत्वे पक्षद्वयोक्तदूषणस्य पुनरुन्मज्जनम्। चतुर्थेऽपि पक्षे सन्मात्रस्य सर्वतादात्म्ये चेतनाचेतनात्मकविश्वप्रपञ्चस्थदोषाधारत्वेन तदात्मकस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिविरोधः। पञ्चमस्तु पक्षः परिशिष्यते। तत्रापि शक्तेः ब्रह्माव्यतिरेके पुनः स एव श्रुतिविरोधः! व्यतिरेके ब्रह्मोपादानत्वभङ्गप्रसङ्गः। व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्तु दुःस्थत्वादेव दूरपरिहरणीयः। स्वाभाविकभेदाभेदवादश्च सर्वलोकविरुद्धत्वात् दुर्विचारमूल एव। तेन पक्षद्वयप्रतिक्षेपे मृषावादः परिशिष्यते। सोऽपि स्वतः प्रतिक्षेप्य एव, प्रस्फुटदोषसङ्करविघटितत्वात्। अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमुच्यते। मृत्पिण्डघटदृष्टान्तस्तत्रैव ह्युपपद्यते॥ सर्पभूरन्ध्रमालादिरूपावस्थान्तरान्वयः। रज्जौ न विद्यते तस्मान्नोपादानत्वमिष्यते॥ इत्थमध्यस्तविश्वस्य ब्रह्मोपादानभाषणम्। लोकवेदविरुद्धत्वात्स्वयमेव निरुध्यते॥ अतः उपादानत्वानुपपत्तिरद्वैतवादिन एवेति॥

॥ इति शतदूष्ण्यां ब्रह्मोपादनत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः त्रिपञ्चाशः॥ ५३॥

॥ अथ मायोपादनत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः चतुःपञ्चाशः ॥ ५४ ॥

यत्प्रपत्तिं विना सर्वैर्यस्य माया दुरत्यया । धनञ्जयरथोत्तंसं तत्प्रपद्ये परं महः ॥

यदुच्यते—* मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति विश्वस्य मायोपादानकत्वश्रवणात्, मायाशब्दस्य च मिथ्यार्थत्वात् मिथ्योपादानकस्य च सत्यत्वायोगाद्विश्वमिथ्यात्वं सिद्धमिति ; तदपि स्तनन्धयकथितम् । तत्र तावत् श्रुतौ वचनव्यक्तिर्विपर्यासिता । नहि तत्र प्रकृत्यनुवादेन मिथ्यात्वं विधीयते, अपि तु मायानुवादेन प्रकृतित्वम् । तुशब्दोऽपि तस्यैवानुकूलः । पूर्वस्मिन्वाक्ये * अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः इति प्रसक्तयोर्मायामायिशब्दयोरर्थमविदुषस्तज्ज्ञानोपजननायैव हि * मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्युच्यते । अतो मायेत्युक्ता सा जगदुपादानतयोपनिषत्प्रसिद्धा प्रकृतिरेव । यश्च मायीति निर्दिष्टः स च प्रकृत्यधिष्ठाता चिदचिच्छरीरको महेश्वर एवेति वचनव्यक्तिः । स्ववाक्येऽपि यच्छब्दाद्यभावेऽपि प्रथमचरमभावेनोद्देश्योपादेयव्यवस्था सिद्धा । तथा ह्याहुः—* यद्वृत्त [च्छब्द] योगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमिति । अस्त्वेवं वचनव्यक्तिः, तथाऽपि प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्यत्वसिद्धेर्मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति चेन्न ; मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वेऽप्युपचारतोऽपि तत्र तत्प्रयोगसंभवेन वाच्यत्वनिर्णयासिद्धेः । नहि प्रकृतिर्मायाशब्दवाच्येति श्रुत्यर्थः, अपि तु अत्र मायाशब्देन प्रकृतिर्विवक्षितेति । तथाऽपि मुख्यार्थे बाधकाभावादुपचारवृत्तिरत्रानुचितेति चेन्न ; प्रकृतित्वान्यथानुपपत्त्यैव बाधात् । कारणसत्यत्वं च बहुशो मृद्दृष्टान्तादिभिर्निदर्शितम् । * अचेतनापरार्था च नित्या सततविक्रिया । * गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी इत्यादिभिः प्रकृतिनित्यत्वसिद्धेश्च तन्मिथ्यात्वं निरस्तम् । सत्यत्वेऽपि केन मिथ्यात्वोपचारः किमर्थश्चेति चेत्; अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वेन स्वप्नार्थतुल्यतया जिहासितत्वज्ञापनार्थं इति मन्वीथाः । न च मायाशब्दो मिथ्यार्थवाची, विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थाभिधायित्वात् । सर्वप्रयोगानुगतनिमित्तसंभवे नानारूपार्थोपादानस्य निरस्तत्वात् । नच मिथ्यार्थेष्वेव तत्प्रयोगः येन तत्रैव तच्छक्तिः कल्प्येत, अपि तु सत्येष्वपि ; यथा * यावन्तः पांसवो भूमेस्संख्याता देवमाययेति । न हि मिथ्याभूतस्य कस्यचित्संख्यानकरणत्वं प्रतीमः । * माया वयुनं ज्ञानमिति नैघण्टुकानुसारात् अर्थौचित्याच्च ज्ञानविषयत्वमेव तत्रोचितम् । तथा * मायया सततं वेत्ति प्राणिनां तु शुभाशुभमिति च । तथा * तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येन सूदितम् ॥ इति । नहि मिथ्याभूतस्य कस्यचिच्छस्त्रच्छेद्यत्वम्; अपि तु तत्त्वोपदेशादेव तन्निवृत्तिः । तथाऽप्यनेकशक्तिकल्पनायां गौरवात्तत्रौपचारिकोऽयं प्रयोग इति चेन्न ; विपर्यासस्य दुर्वारत्वात् । प्रसिद्धिप्रकर्षान्मिथ्यात्वे [र्थे] शक्तिरङ्गीक्रियत इति चेन्न ; मिथ्यापर्यायत्वेन मायाशब्दस्य प्रसिद्धेरेवाभावात् । न हि स्वदृग्दोषादिमात्रमूलभ्रमविषयेषु शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिषु मिथ्याशब्दप्रयोगविषयेष्वपि क्वचित् कदाचिदपि मायाशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । अतो यत्रेन्द्रजालादिमूलभ्रान्तिविषयेषु मायाशब्दप्रयोगः तत्रापि मिथ्यात्वमन्तरेण निबन्धनान्तरमस्तीति निश्चीयते । तच्च किमिति निरूप्यमाणेऽप्यैन्द्रजालिकवदिन्द्रजिदादौ मायाविशब्दप्रयोगात् तत्र चालीकत्वस्याविवक्षितत्वात् सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा विचित्रार्थस्य सृष्टौ प्रकाशने वा सामर्थ्यवानित्येव मायाविशब्दार्थः । तच्च सामर्थ्यं सत्यो मन्त्रौषधादिरेव, तदनुबन्ध्यतीन्द्रियशक्तिविशेषो वा । ततश्च मायाजन्यज्ञानविषयतया मिथ्याभूतेष्वप्यर्थेषु लक्षणया मायाशब्दप्रयोग उपपद्यते । मायोत्थज्ञानवेद्येऽर्थे युक्ता मायेति लक्षणा । मिथ्यासम्बन्धरहिते नास्त्रादौ

सत्यकारणे ॥ नहि पर्वतसमुद्रपावकादिहेतुष्वस्त्रविशेषेषु, मिथ्यासम्बन्धगन्धरहितेषु मायाशब्दोपचारस्संभवति। मिथ्यार्थसादृश्यात् तत्र गौणोऽयं प्रयोग इति चेन्न; विपरिवर्तप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात्। लक्षणापेक्षया गौणवृत्तेर्जघन्यत्वाच्च। मुख्यलक्षणावृत्तिभ्यां प्रयोगनिर्वाहे संभवति मुख्यगौणवृत्तिभ्यां निर्वाहस्यानुचितत्वात्। अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थविशेष एव मायाशब्दशक्तिः।

नन्वेवमपि सर्वप्रयोगानुगतं निमित्तं न सिध्यति, * मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिः इत्यारभ्य * विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः इति प्रयुज्यते। तथा * देवमायेव निर्मिता, * संख्याता देवमायया, * मायया सततं वेत्तीत्यादिषु निर्दिष्टनिमित्तासिद्धेरिति चेन्न; आद्ययोर्मायाकार्यतया लक्षणयाऽपि प्रयोगोपपत्तेः। मुख्यत्वेऽपि तत्र न दोषः, मेघोदयादीनामपि विचित्रवर्षादिस्रष्टुरीश्वरस्य तत्तत्सृष्ट्युपकरणत्वाविशेषात्। * देवमायेव निर्मितेत्यत्रापि स्त्रीरूपेण परिणता देवानां मायेत्यर्थः। न चात्र कस्यचिदपि शब्दस्य लक्षणा, अभूतोपमामात्रस्य विवक्षितत्वात्। * संख्याता देवमाययेत्यत्र तु निघण्ट्वनुसारादौचित्याच्च ज्ञानमेव विवक्षितम्। तथाऽपि घटज्ञानमित्यादिषु घटमायेति प्रयोगादर्शनादाश्चर्यावहत्वमात्रेण तत्र मायात्वोक्तिः। नैघण्टुकाश्च शक्तिविषयमनादृत्य प्रयोगविषयमात्रं संगृह्णन्तीति बहुलमुपलभ्यते। संभवति चास्मदुक्तं मुख्यनिमित्तमत्रापि, इतराशक्याश्चर्यतरभूमिपांसुसंख्यानसर्वप्राणिशुभाशुभविवेकादिहेतुत्वात्। अस्तु वा ज्ञानपर्यायत्वं क्वचिन्मायाशब्दस्य, तथाऽपि तद्व्यतिरिक्तविषयेषु पूर्वोक्तमेव निमित्तम्। न हि गत्यभावात् क्वचिच्छक्तिभेदकल्पनेत्यत्रापि तथा क्लृप्तिः, गौर्वाहीक इत्यत्रापि शक्त्यन्तरक्लृप्तिप्रसङ्गात्। किंच मिथ्यारूपमायोपादानत्वेऽपि तदुत्पन्नमात्रस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यति, न विलक्षणाधिकरणन्यायेन विलक्षणादपि विलक्षणकार्योत्पत्तिसंभवात्। असत्यात्सत्योत्पत्तेर्युष्माभिरेव स्वीकारात्। असत्यस्य सत्यनिमित्तत्वमात्रमुदाह्रियते, न तु सत्योपादानत्वमिति चेन्न; तुल्यन्यायत्वात्। न ह्यस्ति राजशासनं मिथ्याभूतेन निमित्तेनैव भाव्यं न तूपादानेनेति। उपादानोपादेययोस्तादात्म्यादुपादानस्य मिथ्यात्वे कार्यस्य सत्यत्वे च सत्यमिथ्यात्वयोरेकताप्रसक्तिरिति चेन्न; उपादानत्वोपादेयत्वादिवत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः क्रमेणाविरोधात्। नन्वेकस्य पूर्वापरीभूतावस्थाभेदवत्त्वमुपपन्नम्, एतावता कथं स्वरूपतो मिथ्याभूतमुत्तरस्मिन् काले सत्यं भवेदिति चेन्न; पूर्वस्मिन् काले स्वरूपेणासत एव द्रव्यस्यावस्थाविशेषस्येवोत्तरकाले सत्त्ववदविरोधात्। तयोरुत्तरकालवर्तित्वेन सत्त्वं पूर्वकालेऽप्यस्तीति चेन्न; तस्य तत्कालेऽपि प्रामाणिकत्वमात्रस्यात्रापि समानत्वात्। तत्कालसंसर्गविवक्षायां विरोधात्। अतः उपादानमिथ्यात्वे श्रुतिसिद्धेऽपि न कार्यमिथ्यात्वसिद्धिः। उपादानसत्यत्वमेव च सद्विद्यादिष्वसत्कार्यवादनिरासपूर्वकं * मृत्तिकेत्येव सत्यमिति * सन्मूलस्सोम्येमा इत्यादिभिरभिधीयते। एवमुपादानमिथ्यात्वेऽपि कार्यसत्यत्वाविरोधोपपादनन्यायेन कार्यमिथ्यात्वेऽप्युपादानसत्यत्वाविरोधोऽप्युपपादित एवेति मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानं भवितुमर्हतीत्यनिर्वचनीयाज्ञानकल्पनमपि निरस्तमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः चतुःपञ्चाशः ॥ ५४ ॥

॥ अथ कार्यान्यथानुपपत्तिभङ्गवादः पञ्चपञ्चाशः ॥ ५५ ॥

बालः क्रीडनकैरिव स्थिरचरैः स्वेनैव निर्वर्तितैस्सङ्कल्पैकवशंवदो विहरति ब्रह्मादिभिर्जन्तुभिः ।
जिज्ञास्याय मुमुक्षतामिह पुनः प्राप्याय मुक्तात्मनां लक्ष्मीकौस्तुभलक्ष्मणे नम इदं तस्मै परब्रह्मणे ॥

यदाहुः—प्रत्यक्षसिद्धं श्रुत्यादिसिद्धं च सर्वं कार्यं मिथ्यैव, विकल्पासहत्वात् । तथा हि—किं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते, उतासम्बद्धम्? आद्ये सम्बन्धाश्रयतया द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात्सव्येतरविषाणयोरिव किं कस्य कारणं कार्यं वा? असंबद्धत्वे तु असंबन्धाविशेषात् सर्वं सर्वस्य कारणं भवेत् न वा किंचित् कस्यचित् । तथाऽभिव्यक्तिवादिभिरुक्तम् * असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैस्सत्त्वसङ्गिभिः । असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति । तथा कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वा? पूर्वत्र भिन्नत्वाविशेषात् सर्वं सर्वतः स्यात्; न वा कुतश्चित् । उत्तरत्रात्माश्रयप्रसङ्गः । नियतपूर्वसत्कारणं नियतोत्तरसत्कार्यमिति विभजसे, तथा च स्वप्रागभावकाले स्वयमेव नास्तीति कथं ब्रूयाः? तथा विकृतादविकृताद्वा उपादानात् कार्योत्पत्तिः? पूर्वत्रापि विकृतिरपि विकृतादविकृताद्वेति विकल्पेनानवस्था । उत्तरत्राविकृतत्वाविशेषात् यावदुपादानसत्त्वमुपादेयारम्भप्रसङ्गः । सहकारिसंबन्धादिति चेन्न; तत्सम्बन्धोत्पत्तिरपि विकृतस्य वा अविकृतस्य वेति विकल्पदुःस्थत्वात् । अस्तु च विकृतं कार्यारम्भकम् । तत्र किं रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि स्वस्तिकारम्भकम्? उत रुचकादिमात्रम्? अथ हेमादिमात्रमिति । नाद्यः, स्वस्तिके रुचकादिविकृतिविशिष्टहेमानुपलम्भात् । अत एव न द्वितीयः, हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधाच्च । नच तृतीयः, आरम्भकहेमातिरिक्तादर्शनात्, तत्प्रत्यभिज्ञानाच्च । वदन्ति हि स्वस्तिकमपि तदेवेदं हेमेति । न च व्यवस्थितबुद्धिशब्दसंख्यापरिमाणकार्यकारणकालादिभेदात्पिण्डघटयोर्नष्टत्वानष्टत्वभेदात्कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गान्नित्यानित्यविभागानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति वाच्यम्; रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पभूदलनाम्बुधारादिबुद्धिशब्दान्तरादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न चाबाधितत्वे सतीति विशेष्टव्यम्; विशेषणासिद्धेः; प्रत्युत तन्निषेधात्—विगीता बुद्धिशब्दान्तरादयो भ्रान्तिसिद्धभेदावलम्बनाः, दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वात्, कम्बुकलधौतबुद्धिशब्दान्तरादिवत्; मध्येऽप्यसत् कार्यम्, आद्यन्तयोरसत्त्वात्, शुक्तिकारजतवत्; विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमात्रावलम्बनः, भेदव्यवहारत्वात्, रज्ज्वादिविषयसर्पभूदलनादिभेदव्यवहारवदित्यादिभिः । न चैषां प्रत्यक्षबाधः, तर्कानुगृहीतानुमानात्तस्य दुर्बलत्वात् । अन्यथा ज्वालैक्यप्रत्यक्षविजयप्रसङ्गात् ।

किंच यदि कारणे पूर्वं कार्यमसत्, कथं तेन जनयितुं शक्यम्? न हि प्रलयोदकावसिक्तेष्वपि प्रस्तरेषु अङ्कुराः प्ररोहन्ति । न च पीते विश्वकर्मणाऽपि नीलमुत्कीर्यते । अथ पूर्वमेव तत्र सत्, सिद्धत्वादेव न साध्यं स्यात् । तत एव कारकव्यापारनैरर्थ्यं च । व्यङ्ग्यत्वमस्त्विति चेन्न; व्यक्तिसदसद्भावयोरप्यनुयोगावतारात् । व्यक्तेरपि व्यङ्ग्यत्वेऽनवस्थानात्, नित्यव्यक्तत्वे घटादेरपि नित्यव्यक्तिप्रसङ्गात् । किंच भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिः? नाद्यः, अनुपमृदितापिण्डादेर्घटाद्युत्पत्त्यदर्शनात् । न द्वितीयः, घटादेरप्यभावात्मकत्वप्रसङ्गात् । एवमन्येऽपि परश्शता विकल्पास्सुलभाः ।

एवं जन्मनि निरस्ते विनाशोऽपि निरस्त एव, तुल्यन्यायत्वात् । सदसद्व्यावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगाच्च तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वं स्वध्यवसानम् । स्मरन्ति च * अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि

न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ।। इति । * यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ।। इति च । श्रुतिश्च तदुपबृंहिता * वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिका । नच * मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कार्यभूतस्यापि मृत्तिकादिद्रव्यस्य सत्यत्वमिह कण्ठोक्तमिति भ्रमितव्यम् , भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन व्यावहारिकसत्यत्वानुपमर्देन घटादिमिथ्यात्वप्रतिपादने तात्पर्यात् । अन्यथा दार्ष्टान्तिकप्रतिकूलत्वप्रसङ्गात् । मृत्तिकातिरेकितद्विकारमिथ्यात्ववन्मूलकारणातिरेकिमृत्तिकादिसमस्तसद्विकारमिथ्यात्वे हि वाक्यतात्पर्यम् । एतेन * प्राणा वै सत्यमिति श्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् । तत्रापि हि * अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति पूर्वोत्तरवाक्यांशपरामर्शेन मध्यगतप्राणविषयसत्यतोक्तिः व्यावहारिकीं सत्यतामभिसन्धायेति गम्यते । तदेवं श्रुतिस्मृत्यनुमानतर्कैः सिद्धं कार्यमिथ्यात्वम् । नश्वरत्वाच्च जगतो मिथ्यात्वं निपुणधियां स्वध्यवसानमिति ।

तत्र ब्रूमः—यदुक्तं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते उतासम्बद्धमिति, तत्रासम्बद्धमित्येव पक्षः । नहि कारणानां मिथस्सम्बन्धमन्तरेण कार्येणापि सह सम्बन्धः कार्योत्पत्त्यङ्गतया दृष्टचरः, येन तदङ्गीकुर्मः । यत्तु असंबन्धाविशेषात्सर्वं सर्वस्य कारणं भवेदिति ; तत्तदा स्यात् , यद्यसम्बद्धत्वमेव कार्यारम्भप्रयोजकं स्यात् । नच तदस्ति, तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतशक्तीनां प्रतिनियतकार्यारम्भकत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । यदि कारणानां कार्यसंबन्धोऽपि कार्यारम्भाङ्गमिष्यते, तदाऽनङ्गाङ्गीकारः, अविषयवृत्तित्वं वा, कारणानां परस्परदृष्टस्य संबन्धस्य कार्ये संचरणात् ; युक्ताङ्गत्यागो वा, असिद्धत्वेनासंबन्धस्य साध्यतां प्रत्युपयुक्तस्य त्यागादिति । एतेन भिन्नत्वाभिन्नत्वविकल्पोऽपि निरस्तः, दण्डचक्रादिविलक्षणस्यैव घटादेस्तत्र उत्पत्तिदर्शनात् । उपादानेऽपि हि कार्यकारणयोरत्यन्तभेद एव दृश्यते । अवयविवादिनां तु द्रव्ययोरपि । एवमपि चेदभेदोऽभ्युपगम्येत, तर्हि युक्ताङ्गत्यागः, कार्यकारणभावोपयुक्तस्यैव भेदस्य परित्यागात् । अयुक्ताङ्गस्वीकारो वा, तद्विरोधिन एवाभेदस्य स्वीकारादिति । अन्यथा स्वव्याघातः सार्वभौमः । एवमुत्तरेष्वपि विवेक्तव्यम् । यत्तु विकृतादविकृताद्वोपादानात्कार्यारम्भ इति ; तत्र विकारशब्देन यत्किंचिदागन्तुकधर्मविवक्षायां विकृतादिति ब्रूमः, सहकारिसम्बन्धोऽपि हि विकार एव । अथ कार्यरूपेण विकृतत्वं विवक्ष्यते, तदा त्वविकृतादिति वदामः ; अन्यथा आत्माश्रयप्रसङ्गात् । यत्तु अविकृतत्वाविशेषात्सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्ग इति, तन्न ; अविकृतस्यैव सहकारिचक्रसन्निपातेन कालविशेषनियतकार्यारम्भोपपत्तेः । यत्तु सहकारिसम्बन्धोऽपि विकृतस्य वाऽविकृतस्य वेति विकल्पितम्, तदपि सहकार्यन्तरसम्बद्धस्यैवेति परिहृतम् । न चात्रानवस्थादोषः, सिद्धानवस्थारूपत्वात् । नहि पूर्वं पूर्वं कारणं नास्तीत्युत्तरोत्तरासिद्धिः । नच पूर्वपूर्वाभावे प्रमाणमस्ति, प्रत्युत कार्यमेव प्रमितं सत् कारणप्रवाहे प्रमाणं भवति । अन्यथा कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न च नोपलभ्यते कार्यम् ; उपलभ्यमानमपि वा किं बाध्यते ? सर्वकार्यबाधे स्वप्रवृत्तिविरोधात् । कतिपयकार्यबाधे त्वबाधितकार्यान्तरसद्भावेन कार्यकारणभावमात्रस्यापलपितुमशक्यत्वात् । अन्ततो बाधस्यापि कार्यत्वेन कर्तुमेवाशक्यत्वप्रसङ्गः । बाधस्यापि बाधे व्याघातस्यादिति ।

यत्तु रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि, रुचकादिमात्रं वा, हेमादिमात्रं वा स्वस्तिकारम्भकमिति विकल्पितम् , तत्रारम्भकमिति किं स्वस्तिकनिर्माणोपयुक्ताकारविशिष्टं विवक्षितम् ? उत तदुपयुक्ताकार एव ? अथवा रुच [स्वस्ति] काश्रयमात्रमिति ; आद्ये रुचकादिविकृतिविशिष्टमिति ब्रूमः । न च स्वस्तिके रुचकाकाराकारितहेमानुपलम्भविरोधः, कार्योपयुक्ताकाराणां कार्येऽप्यनुवृत्तेरनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षणे चानङ्गाङ्गीकारप्रसङ्गात् । केचन कारणाकाराः कार्येऽप्यनुवर्तन्ते,

केचित्तु निवर्तन्त इति यथादर्शनमङ्गीकार्यत्वात् । द्वितीये तु रुचकादिमात्रमिति वदामः । नच हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधः, उक्तोत्तरत्वात् । कारणदशावच्छेदकाकारनिवृत्तावप्याश्रयतयोपयुक्तस्य द्रव्यस्य तदाकारविशेषस्य च नाशकाभावादनुवृत्तत्वस्य दुर्निवारत्वात् । तृतीये तु हेममात्रमित्येव तत्त्वम् । न चारम्भकहेमातिरिक्तं न दृश्यत इति वाच्यम् ; स्वहृदयविसंवादात् ; अन्यथा आरम्भकमपि न दृश्यत इति वक्तुं शक्यत्वात् । अतिरिक्तं तु दृश्यते, तत्किमवयविद्रव्यान्तरम् ? उत तदारम्भकतयाऽभिमतावस्थान्तरमात्रम् ? उत विवर्तविशेष इत्येवमादिको हि विवादः । हेमप्रत्यभिज्ञानं तु न स्वस्तिकप्रतीत्यपह्नवक्षमम् । हेम्न एव स्वस्तिकविशेषितत्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । अन्यथा पूर्वानुभूतातिरिक्ताकारमन्तरेण कथं सा प्रत्यभिज्ञा ? नहि यत्किंचिद्देशकालावस्थादिविशेषमन्तरेण सोऽयमित्युल्लेखः । अन्यथा स इत्येव वा स्यादयमित्येव वा । यत्तु बुद्धिशब्दान्तरादौ कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गे नित्यानित्यविभागानुपपत्तिप्रसङ्गे च रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिकं निदर्शितम् ; तदपि दे[illegible]क्षौ बाधाभावादेव परिहृतम् । बाधकतया अभ्युपगताश्च प्रत्येकं परिह्रियन्त एव । अत एव दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वादिति हेतुरपि निरस्तः । यत्तु मध्येऽप्यसत् कार्यम् आद्यन्तयोरसत्त्वादिति प्रयुक्तम्, तदप्यबाधितसत्त्वोपलम्भेन बाधितम् । अन्यथा मध्येऽप्यनारोपितं कार्यम्, आद्यन्तयोरनारोपितत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । अस्य चोपलम्भानुवर्तित्वेन प्रबलत्वादनेन पूर्वस्य बाध एव वा । अपि च कार्यमाद्यन्तयोः सदध्यस्तं वा, मध्ये सत्त्वात् मध्येऽध्यस्तत्वाद्वेति सांख्यनयेन त्वन्नयेन वा प्रयोगे किं वक्ष्यसि ? उपलम्भविरोधादिकमिति चेत्तुल्यम् ।

यच्च विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमात्रालम्बन इति प्रतिज्ञातम्, तत्र किं मृत्पिण्डाद्येकैकोपादानकघटशरावादिभेदव्यवहारमात्रं पक्षीक्रियते ? उत सर्पभूदलनादिभेदव्यवहारविलक्षणः सर्वोऽपि ? पूर्वत्र श्रुतिनिदर्शितमृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनादिभेदव्यवहारैरनैकान्त्यम्, न हि तत्र मृदादिकमनुवर्तते । पृथिव्यादिकमनुवर्तत इति चेत्; तदाऽस्तु पृथिव्यादिभेदव्यवहारैः । अथ तत्रापि प्रकृतिभूताविद्यानुवृत्तिं पश्यसि, तथापि ब्रह्माविद्ययोः भेदव्यवहारेणानैकान्त्यं दुस्त्यजम् । न हि ब्रह्माविद्यानुगतं वस्त्वन्तरमिष्यते । न च ब्रह्मैवोभयत्रानुवर्तते, ब्रह्मणि ब्रह्माध्यासानभ्युपगमात्, ब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च । अभ्युपगमे च तद्भेदव्यवहारेण तदेव स्यात् । एतेनोत्तरः कल्पोऽपि दत्तोत्तरः । ब्रह्माविद्याभेदस्यापि पक्षीकारे बाधात्, तद्बहिष्कारे तु तेनैवानैकान्त्यादिति । किंच, वस्तुशब्देन परमार्थविवक्षायां दृष्टान्तासिद्धिः, न हि रज्ज्वादेः सत्यत्वमिच्छसि । अथ प्रतीयमानमात्रविवक्षा, तदा वस्तुमात्रावलम्बन इति वक्तुं न शक्यते । आरोपितस्यापि घटादेरालम्बनत्वस्यावर्जनीयत्वादिति । यत्तु तर्कानुगृहीतानुमानात् प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं ज्वालैक्यप्रत्यक्षे निदर्शितम्, तदप्यसत् ; अनुग्राहकतयाऽभिमतानां तर्काणामपाकृतत्वात् । ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तु सादृश्यादिदोषसंभवात्, निर्वापितारोपितेऽपि तथैव प्रत्यभिज्ञानदर्शनात्, अनन्यथासिद्धसामग्र्यनुवृत्त्यादिहेतुबलात्तत्र च स्वोपजीव्यविरोधादिप्रसङ्गाभावाच्च बाध्यतामनुभवतीति युक्तम् । इह तु विपरीतमिति विशेषः ।

यत्पुनः कारणे कार्यं पूर्वं सदसद्वेति, तस्य कोऽर्थः ? किं कार्यद्रव्यं कारणावस्थायां द्रव्यरूपेण विद्यते न वेति ? तदा सदित्यङ्गीकुर्मः । तथाऽपि न साध्यत्वविरोधः, अवस्थापत्तिरूपेण तदुपपत्तेः । तत एव कारकव्यापारसाफल्यं च । एतावानेव च नस्सत्कार्यवादः । अथ कार्यावस्था कारणदशायामस्ति न वेति पृच्छसि, तदा नास्त्येव सा । कथमसती तेन जनयितुं शक्येतेति चेत् ; किं पूर्वं सतीमेव दशां पश्चादुत्पद्यमानां पश्यसि, येनैवं विरोध-

माशङ्कसे ? तथा चायुक्ताङ्गस्वीकारः ; अवस्थासत्त्वस्य जन्यत्वविरोधिनः स्वीकारात् । असत उत्पत्तौ प्रस्तरादयोऽप्यङ्कुरेयुः, शशादयोऽपि शृङ्गादिमन्तः स्युरिति चेत् ; किमियं राजाज्ञा ? उत शापः ? न हि नियतशक्तिकेषु कारणेषु देशकालस्वरूपप्रतिनियतकार्यविशेषारम्भकेषु परिदृश्यमानेषु तच्छक्तिविधुरादपि तदुत्पत्तिराशङ्कितुमपि शक्यते । प्रागसतीं दशां पश्चात्सतीमिच्छतोऽवयविद्रव्ये कः प्रद्वेष इति चेत् ; न कश्चित्, अदर्शनादेव तु नाङ्गीकुर्मः । यत्तु भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिरिति, तत्र किं विद्यमाने द्रव्ये घटाद्यवस्था जायते, उताविद्यमान इति प्रश्नार्थः ? तदा विद्यमान एवेति मन्वीथाः । न हि घटाद्यवस्थोत्पत्तौ मृदादिकं नास्ति । उपमर्दितेऽपि हि पिण्डे पिण्डत्वमेव निवृत्तं न तु द्रव्यम् । अनुपमृदितेभ्यश्च तन्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिरपि दृश्यते । अथासतो घटाद्युत्पत्तिः, सतो वेति पृच्छसि, तदा सत एवेत्युत्तरम् । पूर्वं सतः पिण्डात्तदानीं सत एव वा मृदादेः घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् । अथ कारणविशेषावच्छेदकावस्था कार्योत्पत्तिदशायां निवृत्ता न वेति पृच्छसि ? तदा पिण्डादौ निवृत्ता, तन्त्वादौ त्वनुवृत्तेति सान्दृष्टिकमिदम् । नचाभावादुत्पत्तौ कार्यस्याभावात्मकत्वप्रसङ्गः, कार्यकारणयोरत्यन्तसालक्षण्यस्य नविलक्षणत्वाधिकरणे निरस्तत्वात् । भावान्तराभाववादिन इष्टप्रसङ्गाच्च । घटत्वादिकमपि हि पिण्डाद्यपेक्षया प्रध्वंसकोटिघटितम्, कपालाद्यपेक्षया तु प्रागभावपक्षनिक्षिप्तम्, कुड्याद्यपेया त्वन्योन्याभावायत इति ।

ये चान्ये पश्यतोहराणां प्रलापाः, * न चेदुत्पत्तिरुत्पत्तेर्नित्यत्वमनवस्थितिः । उत्पत्तावप्यतः कार्यं कारणं च निरूपितम् ॥ इत्येवमादयः, तेऽप्यनयैव दिशा प्रशमनीया इति । सिद्धानवस्थितिः सामग्र्यात्मकोत्पत्तिसंग्रहे । अन्यथा स्वपरत्राणान्न काचिदनवस्थितिः ॥ इति । यत्तु सदसद्व्यावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगात्तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वमिति, तदपि मन्दम् ; उपलब्धिविनाशाभ्यामपि कादाचित्कत्वमात्रसिद्धेः । न ह्युत्तरकालीनो विनाशः स्वकालेऽप्यसत्त्वं साधयितुमलम् । अथ नित्यमेव सच्छब्दार्थतया परिगृह्य तद्वैलक्षण्यान्मिथ्यात्वमिष्यते, तथाऽप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति विवक्षितं स्यात्, तथा च वस्तुनो न काचित् क्षतिः । अत एव * अनाशी परमार्थश्चेत्यादिस्मृतिरपि निर्मूला । * वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिका तु श्रुतिरवयविद्रव्यान्तरनिरासपरेति सद्विद्यानिरूपणे व्यक्तमनुसन्धेयम् । अत एव * मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादावपि परमार्थसत्यत्वमेव विवक्षितमिति सिद्धम् । अतः प्रत्यक्षादिशरणैः श्रुतिशरणैरपि कार्यजातस्य सर्वस्य सत्यत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा प्रागुक्ततर्काभासैः कारणमपि किं न खण्ड्यते ? प्रत्यक्षश्रुत्यादिबलादिति तु समानम् । अथ यदि कारणस्यापि भङ्ग इष्ट इत्याशयः, तथा सति कारणसत्यत्वमत्यादरेण प्रतिपादयन्ती श्रुतिर्बाध्येत । एतेन कारणसामान्यं तद्विशेषांश्च खण्डयतां वेदबाह्यत्वं तावत्सुव्यक्तम् । विशेषदूषणानि तु स्वावसरे ग्राह्याणि ।

यश्चासौ व्यामोहः—नश्वरत्वादेव विश्वमिथ्यात्वमिति, स किं नाशबाधविवेकाभावात् ? उत तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभिमानात् ? न प्रथमः, उभयोरपि विवेकस्य सुप्रसिद्धत्वात् । स्वकाले सत एवार्थस्य स्वोत्तरकालासत्त्वं नाशः, बाध्यत्वं तु स्वप्रतीतिकालेऽप्यसत्त्वलक्षणमिति । असत्त्वमेव नाश इत्येतावता पर्याप्तौ किं विशेष्यत इति चेन्न ; प्रागभावेऽपि विनाशशब्दप्रयोगप्रसङ्गात् । तथाऽप्युत्तरकालासत्त्वमित्येतावताऽलमिति चेन्न ; गगनकुसुमादावपि प्रसङ्गात् । स्वकाले सत एवार्थस्यान्यापेक्षयोत्तरकाले स्वप्रागभावकालेऽप्यसत्त्वसंभवात् तद्व्यवच्छेदार्थं स्वोत्तरकालासत्त्वमिति विशेष्यते । एतावदेव निष्कर्षलक्षणम्, पूर्वं तु वैशद्यार्थम् । यदि वस्तुनो यथाकथञ्चिदसत्त्वं मिथ्यात्व-

मिति विवक्षितम्, तदास्माकमिष्टापादनम् । [illegible]तया केनचिदाकारेण सर्वेषामसत्त्वाभ्युपगमात्, कार्याणां च विनाशाभ्युपगमात् । तावन्मात्रमेव मिथ्यात्वशब्देनोपचर्यमाणमपि नास्माकमनिष्टमापादयति । नापि द्वितीयः, व्याप्तेरभावात् । रज्जुसर्पादिषु व्याप्तिस्सिध्यतीति चेन्न ; तत्र विनाशस्यानभ्युपगमात् । अर्थबाध एव हि तत्र व्यक्तः । गन्धर्वनगरादिषु विनाशोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध इति चेन्न; तत्रापि मिथ्यात्वपक्षे बाध एव । विनाशभ्रमस्तु स्यात्, सत्यत्वभ्रमवत् । तत्सत्यत्वपक्षे तु कथं तत्र विनाशमिथ्यात्वयोः व्याप्तिर्ग्राह्या ? अतः उत्पत्तिविनाशयोरपि सर्वं कार्यं स्वकाले सदेवेति सिद्धम् ॥

॥ इति शतदूषण्यां कार्यानुपपत्तिभङ्गवादः पञ्चपञ्चाशः ॥ ५५ ॥

॥ अथ आनन्त्यनिरूपणवादः षट्पञ्चाशः ॥ ५६ ॥

देशानामपि देशतामुपगतं स्वाभाविकाद्वैभवात् कालस्यापि कलाद्युपाधिकलनात्काल्यत्वहेतुं स्तुमः ।
निश्शेषेऽपि विभूतिकोटिघटिते निम्नोन्नते वस्तुनि स्वाच्छन्द्येन जहत्समाधिककथासंभावनं तन्महः ॥

यत्पुनः परिभाषन्ते—अनन्तपदसामर्थ्यादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तवस्तुमिथ्यात्वं सिध्यति । तथा हि—अनन्तशब्देन असङ्कोचात्सर्वविधपरिच्छेदाभावोऽप्युच्यते; परिच्छेदश्चतुर्धा—देशतः कालतो वस्तुतः स्वरूपतश्चेति । तत्र गगनकुसुमादिवत् स्वरूपपरिच्छेदः सद्रूपत्वेन प्रतिक्षिप्यते, तच्च सत्यपदेनैव सिद्धमित्यनन्तपदेन तद्विवक्षा भवतु वा मा वा, त्रिविधपरिच्छेदाभावस्तावद्विवक्षित एव । तत्र सर्वदेशसर्वकालव्यापित्वादत्र देशे नास्ति, अत्र काले नास्तीत्येवंरूपयोर्देशकालपरिच्छेदयोरभावः सिद्धः । वस्तुपरिच्छेदस्तु इदमिदं न भवतीत्येवंरूपः । आश्रयप्रतियोगिविशिष्टस्य भेदस्याभावो [भवन्] भेदतत्प्रतियोगितदाश्रयाणां सर्वेषामभावाद्वा अन्यतमाभावाद्वा ? आद्ये शून्यवादावतारः । द्वितीयेऽपि सर्ववस्तुतादात्म्याद्वा, स्वव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वाद्वा, स्वस्य तुच्छत्वाद्वा संभवति ; तत्राद्यः पक्षोऽभ्यर्हितविरोधानामर्हन्मतार्हाणां भास्करादीनामेव युज्यते । अन्तिमस्त्वर्थो लोकायतिकानां निरीश्वरमीमांसकादीनाम् । अतो मध्यमः पक्षः परिशिष्यते । न च वाच्यं वस्त्वन्तराभावे तन्निरूपितपरिच्छेदाभावेन तन्निरूपणीयवस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति; वस्तुपरिच्छेदाभावेन वस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति स्ववचनव्याघातात् । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेन वस्तुपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा प्रागुक्तपक्षयोरपि प्रतिक्षेपायोगात्, शक्यते चाविरोधेन निर्वहणम् ; तथा हि—वस्तुना परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः, यथा कुड्यादिभिरालोकादेः, स चास्य नास्तीति वस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रह्मेति ; तदसत्, देशपरिच्छेदादीदृशस्य वस्तुपरिच्छेदस्य विशेषाभावात् । स्वतः परिमितदेशा घटादयः, आलोकादयस्तु प्रसृमरतया स्वतोऽनेकदेशव्यापिनोऽपि कुड्यादिभिरुपाधिभिः परिच्छिद्यन्ते, इह तु कथं परिच्छेद इति चेन्न ; तथाऽप्यदूरविप्रकर्षेण पृथक्प्रतिपादनप्रयोजनाभावात् । एतेन वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणम्, देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यम् इति विभागोऽपि प्रत्युक्तः । न च वाच्यम्, इदमिदं न भवतीति [प्रतिषेधो] परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः, स च सर्वशरीरिणो न संभवतीति ; * अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिनिषेधशतश्रवणात् । अन्यथा चिदचिदीश्वरस्वरूपविवेकाद्यनुपपत्तेश्च । न च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वेनेदमिदं न भवतीति निषेधैकान्त्याभावाद्वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यम् ; अमुख्यसामानाधिकरण्य-

स्यान्यत्रापि संभवात्, *आपो वा इदँ सर्वमित्यादिवत्। मुख्यसामानाधिकरण्यस्य तु ब्रह्मणोऽपि सर्वत्रासंभवात्। न हि शरीरं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यं दृष्टमिष्टं श्रुतं वा। एवमूहान्तरेष्वपि दूषणमूहनीयम्। ततश्च स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वादेव ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदाभाव इति ॥

अत्रोच्यते। शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षप्राबल्यं तावत् स्थितमन्यत्र। अत एव अनन्तपदश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि न प्रत्यक्षादिविरुद्धं प्रपञ्चमिथ्यात्वं सुसाधम्। अतो भवदभिमतवस्तुपरिच्छेदाभावो दुरुपपादः। भास्करादिपक्षेऽपि सर्ववस्त्वैक्ये सत्यपि भेदस्यापि विद्यमानत्वात्परिच्छेदनिषेधोऽनुपपन्नः, अन्यथा भेदाभेदस्यापि विलयप्रसङ्गात्। केवलाभेदपक्षस्तु सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन यौक्तिकाभासैरपि नाभ्युपगम्यते। अभेदमात्रमस्तीत्येतावता वस्तुपरिच्छेदाभाववचनं त्वमुख्यम्। यत्तूक्तं वस्तुना परिच्छेद इति पक्षे वस्तुपरिमाणपक्षे च देशपरिच्छेदात् पृथग्व्यपदेशप्रयोजनं नास्तीति; तदयुक्तम्, विरुद्धार्थप्रतिपादनादल्पप्रयोजनार्थप्रतिपादनस्यैव वरिष्ठत्वात्। भवत्पक्षेऽपि वस्तुपरिच्छेदाद्देशकालपरिच्छेदयोरनतिभेदेन पृथग्व्यपदेशप्रयोजनाभावप्रसङ्गः। यदा हि स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वेन वस्तुपरिच्छेदाभावः, तदा देशकालयोरेवाभावात्तदधीनपरिच्छेदस्याप्रसक्तत्वेन तन्निषेधो निरर्थकः। यदि पुनः त्रयाणां परिच्छेदानां स्वरूपभेदात् घटादिषु च दृष्टेरत्र तन्निषेध इति. तत्परोक्तयोरप्यर्थयोः समानमेव।

यच्चोक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ये मुख्यामुख्यविकल्पेन दूषणम्, तदपि मन्दम्; स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्यशरीरिणस्तद्द्रव्यवाचिभिरनिष्कर्षकैः शब्दैः प्रतिपादने विवक्षिते दोषकथाभावात्। ततश्चात्र वस्तुपरिच्छेदो नाम स्वस्मात्पृथक्सिद्धाद्वस्तुनो भेदः, स च सर्वप्रकारस्य ब्रह्मणो न संभवतीति, स्वरूपभेदमात्रस्य निषेधो निषेधशतदुःस्थत्वादविवक्षित एवेति विवेकानुपपत्तिचोद्यं नावतरति। अयं त्वर्थः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगृहीतश्चेत्ययमेवारम्भणाधिकरणभाष्ये प्रदर्शितः। यथा—*भेदवादिनस्तु सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात् स्वतः परतः परिच्छेदोऽपि न विद्यत इति। नन्वेवमपि सर्वविधपरिच्छेदनिवृत्तिर्न सिध्यति, स्वरूपविवेकदशायामिदमिदं न भवतीति परिच्छेदस्य विद्यमानत्वादिति चेत्; सत्यम्, तथाविधवस्तुपरिच्छेदस्य श्रुतिभिरेव प्रतिपाद्यमानत्वात्, विश्वमिथ्यात्वपक्षेऽपि ततः परिच्छेदोक्तेः त्वयाऽभ्युपेतत्वाच्च तन्निषेधो न शक्यः। यदि च वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदाभाव उच्यते, तर्हि भवत्पक्षे घटादेरपि वस्त्वन्तराभावात्तत्सिद्धिः स्यात्। ब्रह्माख्यं वस्त्वन्तरं तस्य विद्यत इति चेन्न; तत्स्वरूपसद्भावेऽपि तयोर्भेदस्य मिथ्यात्वेन तस्य वस्त्वन्तरत्वायोगात्। व्यावहारिकं वस्त्वन्तरत्वं तस्य विद्यत इति चेत्तद्ब्रह्मापेक्षया घटादेरपि समानम्। नच तदपेक्षया ब्रह्मणः परिच्छेदोऽपि मिथ्याभूतः; जडाजडैक्यप्रसङ्गादेरन्यत्रोक्तेः। स्वसजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति विशेष इति चेन्न; यथाकथञ्चित्सजातीयत्वविवक्षायां प्रकाशमानत्वादिरूपेण ब्रह्मणः सजातीयस्याविद्यादेर्विद्यमानत्वात्। नचाविद्यादेरवस्तुत्वेन परिहारः, घटादेरपि समानत्वस्योक्तत्वात्। न हि घटाद्यपेक्षया वस्तुतः सजातीयत्वादिकं ब्रह्मणः। घटादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वाद्विशेष इति चेत्, किमतः? मिथ्यात्वेऽपि घटादेः पटत्वाद्यभाववद्वस्तुपरिच्छेदाभावस्यापि सिद्धेः। अस्त्वेवम्, तथाऽपि सत्यस्य ब्रह्मणोऽपि तत्सिद्धिरस्त्वेवेति चेन्न; इतरवैलक्षण्यार्थानि सत्यज्ञानानन्तपदानीति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। सर्वथा सजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति तदभावविवक्षायां प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः। ब्रह्मणस्तद्विभूतिप्रपञ्चेन अत्यन्तसाजात्याभावस्य ब्रह्मलक्षणादिवशादेव सिद्धेः।

किंच देशकालपरिच्छेदाभावोऽपि न घटादिव्यावर्तकः, सत्यदेशकालपरिच्छेदस्य घटादावप्यभावात्; मिथ्यादेशकालपरिच्छेदस्य ब्रह्मण्यपि विद्यमानत्वस्य भवतैव स्वीकारात्। किंच देशकालपरिच्छेदाभावो न देशकालयोः स्वरूपनिषेधगर्भः वस्तुपरिच्छेदाभावेनैव तत्सिद्धेः। तद्वद्वस्त्वन्तरस्वरूपे सत्येव तत्प्रयुक्तपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा वैरूप्यात्। संभवतश्चैकरूपस्य परित्यागायोगात्, संभवति तदसत्पक्षे सर्वेषु वस्तुषु यथाप्रमाणमवस्थितेष्वेव प्रतिघातपरिणामपृथक्सिद्ध्यादिलक्षणपरिच्छेदस्य प्रतिक्षेपात्। किंच अनन्यथासिद्धानेकश्रुतिगणप्रतिपन्नस्य ब्रह्मविभूत्यादेरनेकार्थसाधारणैकानन्तपदस्वारस्यानुरोधाय [धेन] बाधो न युक्तः। तदनुरोधेनैव त्वेकानन्तपदस्वारस्यं सङ्कोचनीयम्। ततश्च प्रत्यक्षाद्यविरुद्धत्रिविधपरिच्छेदाभाव एवात्र विवक्षित इत्यङ्गीक्रियताम्। अन्यथाऽनन्तपदश्रुत्यसङ्कोचाय संख्यातोऽपि परिच्छेदाभावस्वीकारेण ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गात्। एकत्वश्रुतिवशाद्वस्तुपरिच्छेदाभावेनान्योन्यव्याघाताच्च तत्परित्याग इति चेत्तर्हि प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्यादिवशात्तत एव व्याघाताच्चेदृशवस्तुपरिच्छेदाभावोऽपि परित्याज्य एव। यदि च त्रिविधपरिच्छेदाभावेऽवश्यमभिसन्धिः, तर्ह्यविरुद्धः परिच्छेदाभावोऽत्र स्वीक्रियताम्। संभवन्ति चान्येऽपि व्यवच्छेद्याः परिच्छेदभेदाः वस्त्वन्तरप्रतिघातवस्तुपरिमाणस्वतन्त्रवस्त्वन्तरसद्भावादयः। एवं वस्तुपरिच्छेदाभावः; उत्कृष्टेन वस्तुना उत्तरावधिभूतेन परिच्छन्नं ह्यपकृष्टं वस्तु, तथाविधोऽपकर्षो ब्रह्मणो नास्तीति। अस्मिंश्चार्थे विवक्षिते तस्य सर्ववस्तुशरीरित्वेन सर्वात्मकत्वमप्यन्तर्गतं भवति। एवं सति *उल्लङ्घितत्रिविधसीमसमातिशायिसंभावनं तव परिव्रढिमस्वभावमिति भगवद्यामुनाचार्यवचनं गोबलीवर्दन्यायेन फलफलिनिर्देशेन वा नेतव्यम्। आरम्भणाधिकरणभाष्यमप्येतत्परमेव योजनीयम्। अतः सिद्धं सत्यैरेव देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं सर्वदेशकालव्यापि सर्वान्तरात्मभूतं सर्वैर्मङ्गलगुणैः समस्तहेयप्रतिभटतया च सर्वस्मात्परं ब्रह्मानन्तपदनिर्दिष्टमिति नातः प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरिति ॥

॥ इति शतदूषण्याम् आनन्त्यनिरूपणवादः षट्पञ्चाशः ॥ ५६ ॥

॥ अथ निर्विशेषब्रह्मण आनन्दत्वभङ्गवादः सप्तपञ्चाशः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मण्यानन्दशब्देन दर्शितां गुडजिह्विकाम्। निर्विशेषगृहीतानां वादिनां विलुनाम्यहम् ॥

श्रूयते हि—*विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, *आनन्दो ब्रह्म, *कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादि। तत्र किमिदं ब्रह्मण आनन्दत्वं नाम? सुखत्वमिति चेत्तदपि किमिति विचारयामः। किमनुकूलवेदनीयत्वम्? उतानुकूलवेदनत्वम्? अथानुकूलत्वमात्रम्? यद्वा दुःखनिवृत्तिरूपतामात्रम्? उत ज्ञानात्मकत्वमेव? किञ्चिद्धर्मान्तरं वा? न प्रथमः, वेदनीयत्वस्यानभ्युपगमात्। व्यावहारिकं तदस्त्विति चेत्तर्हि ब्रह्मण आनन्दत्वं व्यावहारिकमिति ब्रह्मणोऽनानन्दत्वमेव परमार्थः स्यात्। ततश्च व्यावहारिकदशायामनुकूलत्वं तन्निवृत्तिदशायां तन्निवृत्तिरपीति संसारस्यैव ग्राह्यत्वं मोक्षस्य दूरपरिहरणीयत्वमिति स्यात्। यदा कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वं यावद्द्रव्यभाविन आनन्दत्वस्य उपलक्षणमिति चेत्तर्हि सांसारिकस्य सर्वस्यापि वस्तुजातस्य *वस्त्वेकमेव दुःखाय, *तदेव प्रीतये भूत्वेति श्लोकद्वयोक्तप्रकारेण कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वस्य सद्भावाद्यावद्द्रव्यमानन्दत्वं स्यात्। ततश्च सप्रपञ्चतयैवानुभव उपादेयः स्यात्, सहस्रवतः पञ्चशतं किमधिकमिति न्यायात्। विषयानुकूल्यानुभवदशायां ब्रह्मानन्दानुभवो न सिध्येदिति चेन्न; 'तस्य नित्यस्वयं-

प्रकाशत्वाभ्युपगमात् । वैशद्यावैशद्यादिदूषणं त्वन्यत्रैव । एवं वेदितुरभावादपि वेदनीयत्वासिद्धेः । व्यावहारिकदशायां तत्सद्भावमात्रमपि दत्तोत्तरमेव ।

नापि द्वितीयः; वेदनरूपत्वातिरिक्तानुकूल्त्वाभ्युपगमे निर्विशेषवादापक्रमात्; तदनभ्युपगमे व्यर्थविशेषणत्वात्, पर्यायत्वादिप्रसङ्गाच्च । भिन्नार्थत्वे विशेषणत्वाभावे च घटः पट इतिवत् अनन्वयात् । न तृतीयः, आनुकूल्यस्यापेक्षिकत्वेन किञ्चिदपेक्ष्येत्यभ्युपगम्यत्वात् भवतश्च तदयोगात् । स्वात्मानं प्रतीदमानुकूल्यमिति चेन्न; प्रतिसंबन्धित्वलक्षणस्वभावविशेषाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तात्, अनभ्युपगमे तदुपाधिकानुकूलत्वस्यापि विनिवृत्तेः । अविद्याशबलितं स्वात्मानं प्रतीति चेत्; तर्हि तन्निवृत्तिदशायामानुकूल्यनिवृत्तिप्रसङ्गः प्राग्वदेव । नापि चतुर्थः, औपनिषदमर्यादाबहिष्कारात्, अभावात्मकत्वप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मणो दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्दवाच्यं भावान्तरमिति चेन्न; उदासीनावस्थायाः सर्वसम्मतत्वात्, पूर्वं निर्दुःखस्यापि शर्करादिरसास्वादजन्यसुखानुभवदर्शनाच्च । अन्यथा सुखनिवृत्तिरेव दुःखमिति वदन्तं प्रति किमुत्तरं भवेत्? अभ्युपगम एवोत्तरमिति चेन्न; द्वयोरपि भावरूपत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । भावान्तराभाववादिना नैवं चोदनीयमिति चेन्न; भिन्नोपाधिक्रोडीकारेणोदासीनावस्थासङ्ग्रहसिद्धेः, स्वरूपत एव निरूपण [ा] सिद्धेश्च । किंच, समस्तदुःखनिवृत्तिरूपां सुषुप्त्यवस्थामुद्दिश्य, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति वदन्तं प्रति भोग्यात्मस्वरूपोपदेशदर्शनाद्दुःखनिवृत्त्यतिरिक्तसुखरूपमात्मस्वरूपमिति ज्ञायते । नापि पञ्चमः, *विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति सहप्रयोगेण व्यतिरेकसिद्धेः; न हीदं निघण्टुवत्पर्यायबोधनोपक्षीणं सङ्कीर्तनरूपं वा वाक्यम्, येन सहप्रयोगः सह्येत । यावता च विज्ञानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं तावतैव हि भवताऽप्युपरन्तव्यम्, किमानन्दत्वोपपादनप्रयासेन । अपर्यायताबोधनिवृत्त्यर्थोऽयं प्रयास इति चेन्न; तथाविधविवादाभावात् । तत्सद्भावेऽपि महता प्रयासेनापि सर्वलोकप्रसिद्धस्यापर्यायत्वस्यापि दुरपह्नवत्वात् । दुःखरूपाणि च कानिचिद्विज्ञानान्युपलभ्यन्ते, तदपि ज्ञानमात्रस्य सुखरूपत्वे विरुद्धम् । भ्रान्त्या तदुपलम्भ इति चेन्न; विरोधिनि विज्ञानात्मकत्वे प्रकाशमाने तद्विरोधिनो दुःखरूपत्वस्यारोपासंभवात् । न हि सुखरूपतया प्रकाशमाने दुःखरूपत्वं कदाचिदध्यस्यति । नापि षष्ठः, बहिष्कृतानुकूल्यस्य तस्यानन्दशब्दवाच्यत्वायोगात् । तत्प्रतीकारे उक्तदूषणानुवृत्तेरेव दुष्टत्वात् । ज्ञानात्मकत्वातिरेकानतिरेकविकल्पेनापि दत्तमेवोत्तरं मन्तव्यमिति । अतो न कथञ्चिदपि निर्विशेषचिन्मात्रवादिनस्तदानन्दत्वसिद्धिरिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां निर्विशेषब्रह्मण आनन्दत्वभङ्गवादः सप्तपञ्चाशः ॥ ५७ ॥

॥ अथ निर्विशेषब्रह्मणो नित्यत्वभङ्गवादः अष्टपञ्चाशः ॥ ५८ ॥

पूर्ववृत्तचतुष्केऽपि पूर्वत्वेनोपवर्णिते । नित्यानित्यविवेकेऽत्र नित्यत्वं वो निरस्यते ॥

श्रूयते हि—*नित्यं विभुं सर्वगतम्, *नित्यो नित्यानामित्यादिभिरात्मतत्त्वनित्यत्वम् । तद्भवत्पक्षे नोपपद्यते, ब्रह्मव्यतिरिक्तमविद्याकालादिकं स्वरूपतोऽपि सर्वमनित्यं ब्रह्मैकमेव नित्यमिति हि वः सिद्धान्तः । तदेतत् ब्रह्मासाधारणनित्यत्वं किं सर्वकालसत्तारूपम्? उत कालावच्छेदनिवृत्तिरूपम्? अथवा प्रध्वंसरहितत्वम्? आहोस्विदबाधितत्वम्? उत निर्विकारत्वम्? यद्वा उभयावधिरहितत्वम्? किञ्चिद्धर्मान्तरं वा? नाद्यः, अविद्याया अपि नित्यत्व-

प्रसङ्गात् । साऽपि हि सर्वेण कालेन सम्बध्यत एव, सर्वस्यापि कालस्य तत्कार्यत्वाभ्युपगमेन तदसम्बन्धानुपपत्तेः । साऽपि कदाचिन्निवर्तिष्यत इति चेत्; किमनेन ? तन्निवृत्तौ तदुपादानकालावस्थानायोगात् तदसम्बद्धकालासिद्धेः । सर्वकालसम्बन्धे सत्यपि सर्वकालसत्ता नास्तीति विशेष इति चेत्तर्हि नित्यत्वलक्षणे सर्वकालपदवैयर्थ्यम्, सत्त्वैव नित्यत्वमित्येतावतैव ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वव्यवच्छेदात् । नचैवमस्त्विति वाच्यम्; सच्छब्दनित्यशब्दयोरपर्यायत्वेनैव प्रसिद्धेः । अतः सर्वस्मिन् काले स्वरूपलाभमात्रमेव नित्यत्वं वक्तव्यम्, तच्चाविद्यायानपि समानमिति न ततो विवेकः । न द्वितीयः, कालस्यापि तत्सद्भावेन ततो विवेकासिद्धेः । न हि कालः कालान्तरेणावच्छिद्यते, तथा सत्यनवस्थानात् । नापि स्वेन, कर्मकर्तृविरोधात् । न च स्वतः पूर्वापरभावेनावस्थितैः स्वांशैरवच्छिद्यत इति वाच्यम्; तथा सति वस्तूनामिव कालस्यापि क्षणिकत्वादिप्रसङ्गात् । समस्तस्वांशसमुदायावच्छेदान्न दोष इति चेत्; तत्र कोऽयमवच्छेदो नाम ? किं तत्सम्बन्धित्वमात्रम् ? किं वा तत्पूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वम् ? उत तत्समकालभावित्वम् ? यद्वा तदात्मकत्वमेवेति । आद्ये ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गः, तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्; तन्मिथ्यात्वात्तत्परिहारे घटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये पूर्वोत्तरकालशब्दार्थासिद्धिः । न हि कालात्पूर्वं पश्चाच्च कालोऽस्तीति बालिशोऽपि ब्रूयात् । एवं नास्तीति न ब्रूयादेव, स्ववचनविरोधप्रसङ्गात् । अत एव च कालस्यानाद्यन्तत्वसिद्धिरिति कुतस्ततो विवेकः ? तृतीयेऽपि कालान्तराभावेन समकालशब्दार्थासिद्धिः । चतुर्थे तु घटादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः, कालांशतादात्म्यलक्षणकालावच्छेदाभावात् ।

नच तृतीयः, प्रध्वंसस्य प्रध्वंसाभावेन नित्यत्वप्रसङ्गात् । ततः किमिति चेत्; ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तप्रध्वंसनित्यत्वेन ब्रह्मैकमेव नित्यमिति निर्बन्धानुपपत्तिः । नापि चतुर्थः, अबाधिततया लोकाभिमतेषु स[त्यर]म्यग्रजतादिषु नित्यशब्दप्रयोगादर्शनात् । नच लोकमन्तरेण शब्दार्थसम्बन्धसिद्धिः । न च बाधबुद्ध्या घटादिष्वनित्यशब्दप्रयोगो दृश्यते, भवदीयमुपदेशमविदुषां लौकिकानां तेषु तद्बुद्ध्यभावात् । नापि पञ्चमः, विकाराणां निर्विकारत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गात् । तेषामपि सविकारत्वेऽनवस्थानात् । विकारान्तरोपादानत्वे च तेषां द्रव्यत्वप्रसङ्गाच्च । ततश्च द्रव्याणामनित्यत्वं तद्विकाराणां नित्यत्वमिति सर्वलोकविरोधादिप्रसङ्गः । ब्रह्मणश्च निर्विकारत्वश्रुतिः स्वावसरे द्रष्टव्या । नापि षष्ठः, व्यावहारिकोभयान्तवत्त्वस्य संविदात्मके ब्रह्मण्यपि समानत्वात् । पारमार्थिकस्य तस्य प्रपञ्चेऽप्यभावेन तस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात् । अत एवाबाधितमुभयान्तराहित्यमित्यपि निरस्तम्, प्रपञ्चगतोभयान्तराहित्यस्याप्यबाधितत्वात् । नापि सप्तमः, तत्किं नित्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया लोकव्युत्पत्तिसिद्धमुत नेति विचारणीयम् । आद्ये लोक एव प्रतिपक्षः । द्वितीये तु ब्रह्मण औपचारिकनित्यत्वमेव वा पारिभाषिकं वा नित्यत्वमिति अनित्यतायामेव पर्यवसानम् । तथा च कुतो नित्यानित्यवस्तुविवेकः ? किंच संविदनित्येति वदतः सौगतादीन् प्रति किं लोकोपलम्भसिद्धाया विषयग्राहिण्या एव संविदस्त्वया नित्यत्वं साध्यते ? उत लोकोत्तीर्णायाः कस्याश्चित् ? आद्ये प्रत्यक्षादिविरोधः, विषयनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानं तावत् घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयति न पुनः पूर्वोत्तरकालसत्तां विद्यमानामपि गृह्णाति । तत्कस्य हेतोः ? स्वकालाकलितवस्त्ववभासित्वनियमात् । ततश्च यदि स्वयं कालानवच्छिन्ना संवित् स्यात् विषयस्यापि कालानवच्छेदेन प्रकाशप्रसङ्गः । तेनैवाबाधितेन तन्नित्यत्वमवर्जनीयम् । यदि पुनर्विषयिकालानवच्छेदेन विषयो गृह्यत इति मन्यसे, तथाऽप्येकयैव अस्मदाद्यैन्द्रियकसंविदा विषयस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशप्रसङ्गो दुर्वारः । एवं वर्तमानतया वस्तु गृह्णन्तीष्वनुमानादिसंवित्स्वपि विषयनित्यत्वप्रसङ्गः समानः । याश्चातीततयाऽनागततया च स्वसंवेद्यं गृह्णन्ति ता अपि स्वकालापेक्षयाऽतीततयाऽना-

गततया च वस्तु गृह्णन्तीति स्वयं कालानवच्छेदे स्वविषयाणामप्यतीतत्वागामित्वलक्षणकालावच्छेदो न स्यात्। द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः। शास्त्रसिद्धा सेति चेन्न; नित्यतया तत्सिद्धौ अनुमाननैरपेक्ष्यात्, अनित्यतया तत्सिद्धौ तु बाधात्। संविन्मात्रस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रागोचरत्वात्। किञ्च नित्यत्वं किं स्वरूपम्? उत धर्मः? पूर्वत्र स्वप्रकाशेनैव नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्गः। धर्मत्वेऽपि किं स्वप्रकाशैकवेद्यम्? उत ज्ञानान्तरवेद्यम्? पूर्वत्र स एव प्रसङ्गः। उत्तरत्रापि किं संविन्निष्ठतया ग्राह्यम्? उतान्यथा? आद्ये संविदोऽपि ज्ञानान्तरवेद्यत्वसधर्मत्वादिप्रसङ्गः। अन्तिमे संविन्नित्यत्वासिद्धिः। न हि नित्यत्वं कस्यचित्सिद्धमित्येतावता संविदो नित्यता सिध्येत्। तथासत्यविशेषेण सर्वेषामपि नित्यत्वप्रसङ्गः।

एवमानन्दत्वादिधर्मेष्वपि विकल्पदूषणानि निपुणैरनुसन्धेयानि। एवंच सति संविन्नित्या अनुत्पन्नत्वात्, यदनित्यं तदुत्पन्नं यथा घट इत्यनुमानमपि निरस्तम्, प्रागभावेनानैकान्त्यात्। भावत्वे सतीति विशेषणेऽपि भवदभिमताविद्यायामनैकान्त्यं दुर्वारम्। सा ह्यनादिरन्तवती च भवन्मते। किंच संविच्छब्देन किमहमिति प्रत्यक्त्वेन प्रतीयमानमात्मस्वरूपं पक्षीक्रियते? उत सकललोकप्रसिद्धा विषयग्राहिणी वित्तिः? उत सैव सकलविषयाश्रयविरक्ता भवद्भिः सह प्रव्रज्यां गतेति। न प्रथमः, सिद्धसाधनात्। न द्वितीयः, सकललोकविरोधात्; हेतोश्च स्वरूपासिद्धेः; करणानां चेन्द्रियादीनाम्, एतस्य चानुमानप्रयोगप्रयासस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्। तदभिव्यक्त्यर्थं तदपेक्षेति चेन्नित्यमभिव्यक्त्वाभ्युपगमे [न] तदभिव्यक्तेस्तदनपेक्षणात्; अन्यथाऽस्मन्मतप्रसङ्गात्। भवदभिमतनित्यस्वयंप्रकाशात्मस्वरूपस्यैव संविद्वैशद्यार्थं तदपेक्षेति चेन्न; वैशद्यासंभवात्; स्थलान्तरे तस्यानुसन्धेयत्वात्। न च तृतीयः, आश्रयासिद्ध्यादेः प्रागेवोक्तत्वात्। अनेनैवानुमानेन तत्सिद्धिरिति चेन्न; अन्योन्याश्रयणात् तादृशसंवित्सिद्धौ तत्पक्षीकारेणैतदनुमानप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तौ च तादृशसंवित्सिद्धिरिति। अनेनैव न्यायेन, अनुत्पन्नत्वात् निर्विकारेत्यादिसाध्यप्रयोगो दूषणीयः। तदेवं ब्रह्मासाधारणनित्यत्वासिद्धेर्न नित्यानित्यवस्तुविवेकः। नित्यमुपादेयमिति सामान्यविवेकमात्रमपि निपुणनिरूपणेन निष्फलमापन्नमिति। आनन्त्यानन्दनित्यत्वप्रभृतीनां स्वरूपतः। विभागे सविशेषत्वमविभागे त्वसत्यता॥ सौगतोक्तेऽपि विज्ञाने स्वरूपं विद्यते ततः। नित्यत्वादिवि[वाद]वेकस्ते नैरर्थक्येन जायते॥

॥ इति शतदूषण्यां निर्विशेषनित्यत्वभङ्गवादः अष्टपञ्चाशः॥ ५८॥

॥ अथ परमते अद्वितीयश्रुतिविसंवादवादः एकोनषष्टितमः॥ ५९॥

स्वतस्सर्वजगत्सूतेस्संवित्सिद्ध्यादिभिः स्फुटम्। अद्वितीयपदोक्त्यैव साधिता सविशेषता॥

अत्र हि अनन्तपदवदद्वितीयपदेनापि सविशेषतैव। तथा हि—अद्वितीयपदे किं तत्पुरुषः? उत बहुव्रीहिः? यदा तत्पुरुषः, तदाऽपि किं द्वितीयादन्यत्वम्, तद्विरुद्धत्वम्, तदभावमात्रं वा स्यात्? पूर्वत्र द्वितीयादन्योन्याभावमात्रं वा विवक्षितम्? उत अब्राह्मणादिनयात्तत्सादृश्यपरत्वं वा? द्विधापि न द्वितीयहानिः। नतरां ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम्। द्वितीयत्वाभावे प्रथमत्वादिमात्रं स्यात्, विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानसिद्धेः। अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो वा निषेधे निर्विशेषत्वस्य निषेध्यत्वात्। तथा च न किञ्चिदित्युक्तं स्यात्। अनन्तरेऽपि विरोधः किं भावाभावात्मकतया? सहानवस्थित्या? वध्यघातुकभावेन वा? न प्रथमः, द्वितीयस्य ब्रह्माभावरूपत्वे तत्प्रतियोगितया ब्रह्मण एव तुच्छ-

त्वापातात् । अभावप्रतियोगित्वमेव हि सर्वत्र तुच्छत्वम् । देशकालादिभेदात्सदपि स्यादिति चेन्न ; अदेशकालव्यवच्छेदनीयत्वोपगमात् । प्राक् प्रध्वंसादिविकल्पेनापि ब्रह्मणः कार्यत्वानित्यत्वतुच्छत्वप्रपञ्चान्तरसद्भावादिदोषो द्रष्टव्यः । अयमेव ब्रह्मण एव द्वितीयाभावरूपत्वेऽपि । किंच स्वाभावे ब्रह्मणि द्वितीयं कथमध्यस्येत ? तद्भानाभानयोस्तदयोगात् । अविशदभाने सविशेषत्वभानावश्यंभावात् । दोषवैचित्र्यात् सर्वमुपपन्नमिति चेन्न; विरुद्धाकाराग्रहणमन्तरेण क्वचिदप्यध्यासादृष्टेः । तद्ग्रहेऽप्यध्यासे नित्यमध्यासप्रसङ्गात् । सहानवस्थानविरोधे सतः परिच्छिन्नत्वापत्तेः, शीतोष्णादिवद्भिन्नाश्रयत्वनियमविवक्षायां धर्मधर्मिणोरेकाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणः सधर्मकत्वाविरोधः, स्वनिष्ठताभङ्गश्च । एकाश्रयत्वाभावमात्रे वक्तव्ये सर्वस्य ब्रह्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरसिद्धं सिध्यत्येव । न तृतीयः, द्वितीयस्य घातुकत्वे सदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । सतो घातुकत्वेऽपि न द्वितीयात्यन्ताभावः, हन्तव्यस्यादौ स्वरूपलाभावश्यम्भावात् । अध्यासनिवर्तकत्वमेव अस्मदिष्टं घातुकत्वमिति चेत् ; अस्तु सदध्यासघाति, अनध्यस्तात्मना द्वितीयस्थितेर्न क्षतिः । तथा तस्य न प्राप्तिरिति चेन्न ; सगुणादिश्रुत्यैव तत्प्राप्तेः । कल्पितविषया सेति चेन्न ; अद्यापि तद्बाधादृष्टेः । सतोऽध्यासविरोधित्वे च अविद्यासहस्रैरपि न स्यादध्यासः ; सत्यादित्ये सन्तमसवत् । अध्यस्यति हन्ति चेति चेन्न ; नैरपेक्ष्यविरोधात् । अन्यथाऽन्यस्यैवान्ततो घातुकत्वात् । साधारणहेतुत्वे सिद्धे विशेषोक्तिरियमिति चेन्न; तस्यैव त्वदभिमतस्येतःपूर्वमसिद्धेः । प्रथमतृतीयादिभावमात्रेण द्वितीयविरोधवाचोयुक्त्या सुस्थं द्वितीयम् । तदभावमात्रपरे तु समासे न सदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं स्यात्, नञर्थस्य स्वतन्त्रत्वात् । तस्य तदात्मकत्वविवक्षायोगस्योक्तत्वाच्च । न च संभवन्त्यां गतौ वाक्यभेदाध्याहारादिर्न्याय्यः ।

नापि बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयं यस्य नास्तीति किं प्रथमादिविधिकटाक्षेण ? सर्वनिषेधाभिप्रायेण वा ? न पूर्वः, सर्वनिषेधासिद्धेः । नोत्तरः, बहुव्रीहिविरोधात् । * अनेकमन्यपदार्थे इति हि सः । किंच, द्वितीयनिषेधवत्त्वं च धर्मं ब्रह्मण उपस्थापयन्त्यां वृत्तौ कथं निर्विशेषत्वसिद्धिः ? अनुपस्थापयन्त्यां च कथंतरां नास्त्यर्थसंबन्धे यस्येति विग्रहः ? न च स्वरूपमेवात्र नास्तिशब्दार्थः । अन्यपदार्थत्वायोगात्, स्वस्य स्वसंबन्धायोगाच्च । भेदक्लृप्त्युपचार इति चेत्तथापि द्वितीयाभाव एव ब्रह्मेति निष्कर्षः स्यात् । तत्र चोक्तमध्यासानुपपत्त्यादि । अपि च अविद्यातद्विकाराणां ब्रह्मव्यतिरेके कथमद्वितीयत्वम् ? तन्मिथ्यात्वेऽपि तेषां द्वितीयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । सत्यमिथ्यार्थयोरव्यतिरेके विरोधात् । न च यूयं जैननयनिष्ठाः । तन्निष्ठाश्च तत्तामिव द्वितीयतां वाञ्छन्ति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वविवक्षायां च न किञ्चिदपि लक्षणं तत्र स्यादिति तदुदाहरणविरोधः । व्यवच्छेद्यायोगाच्चेति । अस्मत्पक्षे तु वृत्तिद्वयमपि सम्यक् । द्वितीयव्यतिरेकोक्त्या सतः स्यादग्रगण्यता । द्वितीयशून्यतोक्त्या च तत्समाननिषेधनम् ॥ न ह्यपरं कुतश्चित् सर्वकारणं ब्रह्म, येन तस्य द्वितीयता स्यात् । न चास्य किञ्चिदैश्वर्येण समं, येन द्वितीयगणनां सहेत । * न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्यादिश्रवणात् । तेनात्र सदृशद्वितीयनिषेधपरं वचः । आहुश्च—* यथैक एव सविता न द्वितीयो नभस्स्थले । इत्युक्त्या नहि सावित्रा निषिध्यन्तेऽत्र रश्मयः ॥ तथा च, * यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽत्र भूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः । नतु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारणम् ॥ इति । भाष्ये तु प्रकरणस्थमृत्पिण्डादिष्वेकशब्देनाविभक्तनामरूपावस्थाविशेषविशिष्टबोधनादुपादानत्वसिद्धौ पिण्डादिष्विवाधिष्ठात्रन्तरशङ्कायां तन्निषेधपरोऽयमद्वितीयशब्द इति स्थापितम् । एतदेव * बहु स्यामिति बहुभवनतत्सङ्कल्पयोराश्रयतयाऽनन्तरमेव स्थाप्यते * सोऽकामयत, बहु स्या-

मिति श्रुत्यन्तरैश्च । एतदर्थमेव प्रकृत्यधिकरणम् । अतोऽद्वितीयश्रुतिरेव विश्वातिशायित्ववाचिनी गुणविभूतिश्रुतिशतविदितबहुविधविशेषजातातिशयितविशेषान्तरतत्परा निर्विशेषवादिनां विसंवादिनीति नीतिविदः ।

॥ इति शतदूषण्यां परमते अद्वितीयश्रुतिविसंवादवादः एकोनषष्टितमः ॥ ५९ ॥

॥ अथ सत्त्वासत्त्वविवेकवादः षष्टितमः ॥ ६० ॥

अस्ति नास्तीति बोधाभ्याममिव्याप्तेषु वस्तुषु । सदेव सदसद्बुद्धिनिमित्तत्वेन साध्यते ॥

यदेव हि प्रामाणिकत्वेन सदिति प्रतीतिगोचरतां भजते, तदेव रूपान्तरेण नास्तीत्यपि प्रतिक्षेपं भजते । तत्रासत्त्वमेव तत्त्वमिति सौगतोपदेशिनः, सदा सत्त्वमिति सांख्याः, सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इति जैनाः, उभयप्रहाणमित्यद्वैतिनः, उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेत्यपरे, तत्रैव नास्तीति व्यपदेशोऽपि भावान्तरनिमित्त इति निष्कर्षकाः । नन्वसत्त्वमेव सर्वत्र युक्तम् , असतोऽपि शुक्तिरजतखरविषाणादेः भ्रान्तिहेतुवैचित्र्यादस्तीति धीविषयत्वदृष्टेरिति चेन्न ; बाधाभावात् । नास्तिधीरेव बाध इति चेन्न ; उपाधिभेदेन विरोधाभावात् । मध्येऽप्यसत् कार्यम् आद्यन्तयोरसत्त्वात् , खपुष्पवदिति चेन्न ; धर्मिहेतुग्राहकाभ्यां विरोधात् ; स्ववाग्व्याघाताच्च । अस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धिरपच्छेदनयेन बलीयसी, प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षतया परत्वात् , * पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति मीमांसकैरेवोच्यत इति चेन्न; दुष्टहेतुजन्यत्वाविशेषे बलाबलविभागायोगात् । हेतुवैचित्र्ये पौर्वापर्यानियमाच्च । परत्वमात्रेण निषेधे त्वन्मतं नास्तीत्युक्तिमात्रेण तद्विरुद्धानां सर्वेषां विजयप्रसङ्गात् । तदुपरि जल्पेऽप्यव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । नन्वस्तु तर्हि सर्वस्य सदा सत्त्वम्, असद्धियः सत्त्वप्राप्तिसापेक्षत्वात्, प्राप्तस्य च निर्बाधत्वादिति चेन्न; उपाध्यन्तरेण बाधाबाधविवेकस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा घटादिषु असद्व्यवहारस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । अनभिव्यक्त्या सविषयत्वमिति चेन्न; अभिव्यक्तेरपि सदा सत्त्वेन तत्रापि नञर्थासिद्धेः । तत्कार्यत्वे तद्वत्सर्वत्र सत्कार्यवादविलयात् । अभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थादिदोषात् । उक्तं च * अभिव्यक्तेरनादित्वे कारणानामनर्थता । तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति ॥ इति । पूर्वोत्तरकालाद्युपाधिद्वयसंबन्धेन सत्त्वासत्त्ववर्णने संबन्धिन उभयानुवृत्तेः सदातनत्वम्, असतः शशशृङ्गादेर्देशकालभेदेन सत्त्वाभावाच्चेति चेन्न; स्वस्य स्वप्रतियोगिनश्चाधारतया पूर्वोत्तरकालसंबन्धव्यपदेशात्, नित्यासद्वस्तुनः क्वचिदपि कथञ्चिदभावात् । * आदावन्ते च यन्नास्ति नास्ति मध्येऽपि तत्तथेति चेन्न; शशशृङ्गादाविष्टत्वात्, घटादौ बाधात् । तत्प्रसङ्गेऽपि तत्तत्कार्योपाधिकाद्यन्तग्राहकैरेव व्याप्तिग्रहणनिरोधात् । तद्विपर्यये च हेत्वात्मनि बाधादेव । असतः कथं जन्म ? सतो वा कथम् ? अभिमानमात्रमिति चेत्; दूषणमप्युक्तमेव । प्रागसत्त्वं च जन्मोपकारीति न तत्र विरोधचोद्यावकाशः । प्रागसतः खपुष्पस्य कथमनुत्पत्तिः ? प्राक् सतो वा प्रत्यगात्मनः कथं नित्यव्यक्तिरिति चेत्; खपुष्पे नित्यासत्त्वादेवेति निपुणं पश्य । नित्यविशेषणं प्रयुञ्जानेन च स्वीकृतमनित्यमिति स्ववाग्विरोधः । ननु प्रागसतः उत्पत्तिकालेऽपि कारणादुत्पत्तिर्न घटत इत्युक्तम् ; *असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः । असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति चेत्; अत्रोत्तरं दत्तमाक्षपादैः * घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेध इति । अस्यान्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । अतोऽसतो नित्यासत्त्वं सतश्च नित्यसत्त्वमिति सांख्यवादः सुहृद्भिर्द्रव्यविषये योज्यः ।

यत्पुनः सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इत्युच्यते, तद्देशकालादिभेदेन चेद्वयमनुमन्यामहे । अन्यथा चेदत्यन्तविरोधान्नाद्रियामहे । तथा च दूषणभूषणादिव्यवस्थाविलयेन व्यवहार एव निष्फलः स्यात् । तेन परस्परविरुद्धोऽयं पक्षः । ये पुनरुभयप्रहाणवादिनस्तेषामेव पक्षं परिशोधयामः । परस्परविरुद्धोभयाङ्गीकारवत्तदुभयप्रहाणस्यापि विरोधकुक्षिनिक्षेपमेवोपलभामहे । न हि घटत्वाघटत्वसमुच्चयवत् घटाघटविलक्षणयोरपि समुच्चयः संभवति, विरोधस्याविशेषात् । उपलम्भ एव विरोधोपशमने प्रभवति, स तु घटत्वाघटत्वसमाहारवत्तदुभयवैलक्षण्येऽपि परिपन्थी । न हि घटाघटविलक्षणं किञ्चित्पश्यामः । घटविलक्षणस्याघटत्वात् अघटविलक्षणस्य च घटत्वात् । उभयविलक्षणं पुनर्न किञ्चिदुपलभामहे । उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेति पक्षमदूरविप्रकर्षात्परिगृह्णीमहे । उपाधिभेदेन तु स्वात्मना सत्त्वमन्यात्मना पुनरसत्त्वम्, स्वकाले सत्त्वमन्यकाले पुनरसत्त्वम्, तथा स्वदेशे सत्त्वमन्यदेशे पुनरसत्त्वमिति । इह तादात्म्यं संसर्गो वा सत्त्वमिति व्यपदिश्यते, तद्विरुद्धवेषेण वस्तुन्येवासद्व्यपदेशः । षष्ठे तु पक्षे विरुद्धधर्मयोग एव वस्तुन्यसद्व्यवहारहेतुतया व्यपदिश्यते, घटो हि घटात्मना सन् पटात्मना पुनरसन्निति निर्दिश्यते । सन्नेव स्वदेशकालयोः स्वविरोधिदेशकालयोरसन्निति । उपलम्भानुकूलत्वाल्लाघवाच्चेदमेवाद्रियन्ते वृद्धाः इति ॥

॥ इति शतदूषण्यां सत्त्वासत्त्वविवेकवादः षष्टितमः ॥ ६० ॥

॥ अथ जीवैक्यभङ्गवादः एकषष्टितमः ॥ ६१ ॥

पयोधितनयान्वितं परमधाम्नि यद्वर्तते सदा यदवलोकनं विदधते फणीन्द्रादयः ।
अकृत्रिमसरस्वतीवदनसन्ततास्वादितैर्गुणैरधिगुणं महः स्वयमनन्तमालक्ष्यते ॥

विगीतं मदविद्याकल्पितम्, विवादाध्यासितं चेतनजातमहमित्यादिषु किं सर्वत्राहमर्थैक्यं सिषाधयिषितम्? उत तद्धर्मसंविदैक्यम्? यद्वा तदुपलक्षितसन्मात्रैक्यम्? न प्रथमः, अपसिद्धान्तप्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात् । न ह्यहमर्थं सत्यमात्मानमनुमन्यसे, न चाहङ्काराणां स्वरूपैक्यम् । न च परदुःखादेः स्वदुःखादित्वमभिमन्यसे । *एको बहूनामित्यादि च न स्मरसि । अत एव न द्वितीयः, सर्वेषां सर्वदा सर्वज्ञत्वस्यासर्वज्ञत्वस्य वा प्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, सर्वानुयायिसदैक्येऽप्यात्मैक्यासिद्धेः । नहि कस्यचित्सद्बुद्धिविषयमात्रे स्वात्माभिमानः, आत्माभिमानमात्रं वा; तथा सति देहात्मभ्रमादेर्विशेषतः परिहारे निदानाभावात् । आत्मनः सत्त्वं त्वयापीष्यत इति चेत्; सत्यमेतत्, नतु सतः सर्वस्यात्मत्वम् । आत्मव्यतिरिक्तस्य न सत्त्वमिति चेन्न; *तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्* कथमसतः सज्जायेतेत्यादिविरोधात् । किंच सतामैक्यं सर्वमानविरुद्धम्, सत्त्वैक्यं तु जात्यैक्यमात्रं स्यात् । सत्त्वैव महानात्मेति चेन्न; तस्यान्यधर्मत्वायोगात् । सतां हि भावः सत्ता, नतु सा स्वतन्त्रा । उक्तं च संवित्सिद्धौ *स्वैः स्वैर्व्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः । सा सत्ता न स्वतन्त्रा स्यात्तत्राद्वैतकथा कथम् ॥ इति । पारतन्त्र्यभ्रमोऽयमिति चेत्; स किं सत्ताया उत सतः? आद्ये विरोधः, सतां हि भावः सत्ता । द्वितीयेऽपि विरोधः, न हि सतां स्वधर्मभूता धीरस्ति । न चैतावता तेषामैक्यसिद्धिः ।

अपि च जीवैक्यं सत्यं मिथ्या वा? पूर्वत्रापसिद्धान्तः, अविद्यातत्सबन्धिजीवभावतदेकत्वादीनां मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । उत्तरत्र जीवबहुत्वमपि तथैवेति किमन्यतरपक्षपातेन तत्साधनेन वा? प्रतीत्यनुसारेण जीवभेदपक्षे वा किं

न पतसि ? न च जीवैक्यं प्रातिभासिकम्; सर्वधीव्यवहारविरोधात्। नापि यौक्तिकम्; धर्मधीविरोधात्? प्रवृत्त्यादि-भेदैर्हि परानुमानम्। नच स्वात्मपरात्मधीन्यायः, *वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रोक्तन्यायविरोधात्। स्वात्मनश्च ते तथैव प्रसङ्गात्। स्वात्मनश्च परं प्रति परात्मित्वात्। नहि दृश्यवद्रष्टापि ते मिथ्याभूतः। व्यावहारिकसत्यत्वं तस्यास्तीति चेत्? स्वीकृतं तर्हि व्यावहारिकजीवबहुत्वं तदैक्यं चेति नैकत्र पक्षपातो युक्तः। यथा दृष्टवह्नेर्लिङ्गतो वह्न्यन्तरानुमितिः तथैव ह्यत्र आत्मान्तरानुमितिः। यद्यत्रैक्यं साध्यते, तर्हि वह्न्याद्यैक्यमपि किं न साध्यते ? विरुद्धधर्मविहतेरिति चेत्तुल्यम्। न चैकाश्रयतया सर्वदुःखादीनां प्रतिसन्धानमस्ति। अन्तःकरणाद्युपाधिभेदादप्रतिसन्धानमिति चेन्न; देहा-वयवबाह्येन्द्रियादिभेदेऽपि प्रसङ्गात्। स्वेच्छया विशेषवर्णनेऽप्यतिप्रसङ्गात्। महाप्रलयान्तरभाविनां महात्मनां केषाञ्चि-दन्तःकरणभेदेऽपि पूर्वकल्पानुभूतप्रतिसन्धानदर्शनाच्च। अद्यतनानां प्राग्भवीयाननुसन्धानवत् स्यादिति चेन्न; प्रायेण नरकक्लेशप्रसूतिव्यसनकालविप्रकर्षादिभिः संस्कारविलयात्। न चेह तथा, स्वस्याप्यस्मरणापातादिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां जीवैक्यभङ्गवादः एकषष्टितमः ॥ ६१ ॥

॥ अथ परमते अपशूद्राधिकरणविरोधवादः द्विषष्टितमः ॥ ६२ ॥

स्वे स्वे कर्मणि युञ्जानो मुखबाहूरुपादजान्। स्वयं नस्संप्रकाशेत स्वान्ते स्वच्छन्दसारथिः ॥

यत्तु भगवता बादरायणेन सूत्रितं शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारित्वम्; तद्भवन्तः कथं निर्वहन्ति ? किं शूद्रैर्निर्विशेषज्ञानस्य दुःसम्पादत्त्वात्, तत्सम्पत्तिसद्भावेऽपि वा ततः तेषामविद्यानिवृत्त्यसंभवादिति। न प्रथमः, स हि तथाविधस्य ज्ञानस्य वेदैकजन्यत्वाद्वा ? अवेदजन्यत्वेऽपि वेदसापेक्षत्वाद्वा ? वेदावेदयोः शूद्रादिषु ज्ञानजनकत्वा-शक्तेर्वेति ? आद्यस्तावदधिगततत्त्वसिद्धान्तेन त्वया नाङ्गीकर्तव्यः। आत्मघातुकतर्कानुगृहीतानुमानादिनापि निर्विशेष-त्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वादेश्च भवद्भिः साध्यमानत्वात्। न च निर्विशेषे श्रुतिसमधिगम्यं विशेषान्तरं संभवति। श्रुतेरपि भवद्भिरध्यस्तातद्रूपनिवृत्तिमात्रपरत्ववर्णनात्। आनन्दत्वादेरपि स्वरूपानुप्रवेशनिर्णयात्। नचानुमानादिषु सर्वत्र शूद्र-स्यानधिकारश्शङ्क्यः, लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकमूलेषु त्वदुक्तेष्वाचण्डालमधिकारात्। यत्र च तिरश्चामप्यधिकारः तत्र द्विपदां कः परिपन्थी। अन्यथा तेषां सार्वलौकिकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। निर्विशेषं तत्त्वमित्यादिलौकिकवाक्येन च तेषां तत्त्वज्ञानं सुलभमेव। न च ततस्तेषां निवर्तकं ज्ञानं नोपलभ्यत इति वाच्यम्; त्रैवर्णिकानां वैदिकवाक्येनापि तुल्य-त्वात्। श्रवणमनननिदिध्यासनजनितविकल्पवैमुख्यानां दृश्यत इति चेत्; एवं लौकिकवाक्येऽपि तान्येव सहकारीकृत्य तत्सिद्धिं पश्य। न च सामग्र्यां सत्यां क्वचित् ज्ञानं क्वचिन्नेति नियन्तुं शक्यम्, अनीश्वरेच्छया तन्नियमासिद्धेः। भवतु वा वेदैकमूलत्वम्, तथापि न शूद्रादेस्तत्रानधिकारः; व्युत्पन्नपदपदार्थानां तेषां ततोऽपि ज्ञानसंभवात्; उत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने वेदश्रवणतदर्थानुसन्धानादिमूलप्रत्यवायस्य भवन्मते प्रसङ्गाभावात्। यदा विश्वभ्रमोन्मूलनं ज्ञानमुदेष्यति तदा तदन्तःपातिनः कस्यचित् प्रत्यवायभ्रमस्य का वार्ता ? नचानुपनीतस्यानधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्य *न शूद्राय मतिं दद्यादिति वचनबलान्निषिद्धाचार्यलाभस्य शूद्रादेः कथं ततो ज्ञानमिति वाच्यम्; दग्धाधिकारतया वेदशिरसि वर्तमानै-र्भवद्भिर्वेदान्तानां तदर्थस्य च तेभ्योऽपि यथावदुपदेशसंभवात्। न हि वो विधिनिषेधकिङ्करता। यथा ब्रूथ—

* दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः । वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्वेदकिङ्करः ।। इति । यद्यपि * त्यजधर्ममधर्मं चेत्यादिबलाद्दुर्बलबुद्धिभिर्युष्मत्सयूथ्यैर्निषिद्धवर्जनमनुज्ञायते, तथाऽप्यन्यैः कैश्चिदुन्मर्यादैरर्थादिलिप्सया तेभ्यस्तदुपदेशः संभवत्येव । नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, वक्तुरिव श्रोतुरपि प्रत्यवायेन तन्मूलोपासनादेः तेष्वसंभवात् । उपासनविधीनां च उपनयनाद्यङ्गकाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसंपन्नज्ञानत्रैवर्णिकाधिकारिलाभेन कर्मविधीनामिव तदितरेषु स्वसिध्यर्थं ज्ञानान्तरकल्पनौदासीन्यात् । तत एवोपबृंहणभूतेतिहासपुराणजन्यज्ञानस्यापि विधिभिरनादृतत्वात् । तच्छ्रवणानुज्ञानस्य पापक्षयादिमात्रफलत्वात् । उपास्यस्य च ब्रह्मणोऽनन्तविशेषस्यानुमानाद्यगोचरत्वात् । उपासनस्यैव वाक्यार्थज्ञानातिरिक्तस्य बन्धनिवर्तकत्वात्, बन्धस्य च सत्यत्वेनादृष्टद्वारा तन्निवृत्युपपत्तेरिति ।

एतेन द्वितीयोऽपि पक्षो निरस्तः, वेदसापेक्षत्वेऽपि तेषां तदधिगमोपायस्योक्तत्वात् । कथं वाऽनुमानादेर्वेदसापेक्षता? न तावत् तदङ्गतया तर्कादिवत्; कैश्चिदपि तथाऽनभ्युपगमात् । नापि कारणतया; वेदस्यैव व्युत्पत्त्यादावनुमानादिसापेक्षत्वेन वैपरीत्यात् । नापि नैसर्गिकलोकव्यवहारमूलतया तत्त्वबुभुत्साशून्यानां तद्भ्रान्ततत्त्वसमर्पणमूलतत्त्वबुभुत्सोत्पादनद्वारेण; सांख्यसौगतादिभिः प्रत्याक्षादिवृत्तपरीक्षाप्रवृत्तैस्तदुत्पत्त्युपपत्तेः, उत्पन्नायां च तस्यां भवदभिमतप्रत्यक्षानुमानादिभिर्निर्विशेषज्ञानसम्पादनोपपत्तेः । तिष्ठन्तु सांख्यादयः, त्वदभिमततत्त्ववित्संप्रदायागतलौकिकवाक्यादपि तद्बुभुत्सा जायत एव । पश्यामश्चैतदद्यतनेषु । न च वेदानुवचनस्य विविदिषासाधनत्वश्रुत्या तन्मापेक्षता; यज्ञादेरिव जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि तस्यादृष्टद्वारा तद्धेतुत्वोपपत्तेः । अत एव न तृतीयः, व्युत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकादिशालिषु त्रैवर्णिकेषु शूद्रादिषु च प्रमाणानां पक्षपातविरहात् । भवतु वा शूद्रादीनां यतः कुतश्चित्तत्त्वज्ञानम्, त्रैवर्णिकानां तु वेदत एवेति नियमार्थमधिकरणमिति चेन्न; नियामकाभावात् । अधीतवेदत्वमेव नियामकमिति चेत्; त्यज तर्हि अध्ययनक्लेशम्, शूद्रादिवल्लघीयसैवोपायेन तत्प्रयोजनसिद्धेः । अत एव चान्ततो वेदान्तोच्छेदः प्रसज्येत । नचाधीतवेदैरन्यतस्तदर्थो ज्ञातुं न शक्यः; तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावात् । नापि तेऽन्यतो न जानीयुरिति निषेधः । न च निषेधोल्लंघनेऽपि वः प्रत्यवाय इत्युक्तम् । नापि द्वितीयः, अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वे कस्यचिद्बाधकत्वं कस्यचिन्नेति नियामकाभावात् । नचादृष्टद्वारा वैषम्यम्, भवद्भिस्तथाऽनभ्युपगमात् । न च बाधे तत्त्वज्ञानातिरिक्तमपेक्ष्यते, नापि बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते, यत्रादृष्टादिसापेक्षता स्यात् । अत एव हि ध्याननियोगवादिनोऽपि भवद्भिर्दूरीकृताः । न च प्रत्यक्षानुमानपुंवाक्यानां बाधकत्वमेव नास्ति, रज्जुसर्पादिभ्रमानुच्छेदप्रसङ्गात् । न च तानि ब्राह्मणादेरेव रज्जुसर्पादिभ्रमबाधकानि न पुनः शूद्रादेरिति नियमं पश्यामः । न च विश्वबाधकैस्तदन्यबाधकैरपि न दृश्यत इति वाच्यम्, वैदिकवाक्येष्वपि तथा प्रदर्शितत्वात् । भवत्वेवं तत्त्वज्ञानतत्फलयोः संभवाच्छूद्रादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारः, तस्य मिथ्यात्वमात्रेण त्वनधिकारवाचोयुक्तिरिति चेत्; हन्तैवं त्रैवर्णिकानामप्यसौ मिथ्येति किं विशिष्याभिधीयत इति । तदेतत्सर्वं तत्रैवाधिकरणे प्रपञ्चितम् । शास्त्रोपक्रमेऽपि सन्मात्रस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगोचरत्वे तद्विषयस्यागमस्यानुवादत्वं प्रसञ्जयता सूचितम् ।

॥ इति शतदूषण्याम् अपशूद्राधिकरणविरोधवादः द्विषष्टितमः ॥ ६२ ॥

॥ अथ अधिकारिविवेकवादः त्रिषष्टितमः ॥ ६३ ॥

कर्मज्ञानादिनिष्ठासु कर्तृत्वं योगिनां यतः । स सर्वकर्ता स्वमतं नित्यं कारयिताऽस्तु नः ॥

अपशूद्राधिकरणप्रसङ्गादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगानधिकारो भगवद्गीतादीन् व्याचक्षाणैः परैर्जल्पितः प्रतिक्षिप्यते । तत्र तावत् सम्यगात्मदर्शनेन निरस्तमिथ्याज्ञानस्य प्रव्रज्यां प्रविष्टस्यापि सांख्यसंज्ञस्य त्वदुक्ताधिकारिणः * शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यादिभिः लौकिकवैदिकसमस्तकर्मन्यासो नास्तीति त्वदुक्तवाक्यैरपि सुव्यक्तम् । अथापि ब्रूमः—उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगेऽनधिकारः किं तस्य कर्मयोगवेदनाभावात्? तत्सत्त्वेऽपि सामग्र्यसंभवात्? तत्संभवेऽपि वा तस्य निष्फलत्वात्? उत तत्सफलत्वेऽपि तत्फलनैरपेक्ष्यात्? तत्सापेक्षत्वेऽपि वा अन्यतस्तत्सिद्धेः? अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति । न प्रथमः, दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवितकर्मयोगलब्धज्ञानस्य प्रबलसन्निपाताद्यभावे झडिति तत्प्रमोषासंभवात् । तीव्रतरात्मानुभवसुखसन्दोहेन स्यादिति चेन्न; निषिद्धपरिहारसंस्कारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गेन त्वदुक्तधर्माधर्मत्यागसमुच्चयविरोधप्रसङ्गात् । आगमिकसंस्कारप्रध्वंसेऽपि स्वात्मानुभवानन्दमग्नतया निषिद्धेषु न कटाक्षोऽपि विक्षिप्यत इति चेत्; हन्तैवं तर्हि शारीरककर्मस्वपि न विक्षिप्येत; न चैवमिच्छसि । यस्तु तथाविधात्मानुभवेन शारीरस्यापि कर्मणः प्रस्मरति न तस्य वयमपि सुषुप्तस्येव तदानीं कर्मानुष्ठानं ब्रूमः । न चासौ यावच्छरीरं तथाऽवतिष्ठत इति दृष्टं श्रुतमिष्टं वा ।

न द्वितीयः, दृष्टादृष्टविकल्पानुपपत्तेः; न ह्यन्धपङ्ग्वादिवत् दृष्टसामग्र्यां किंचिदस्योपघातं पश्यामः । न च तस्यां सत्यामदृष्टवैकल्यादशक्तिरिशङ्क्या; दृष्टसामग्र्युपनयनार्थत्वात्सामान्यतोऽदृष्टस्य । अन्यथा सैव निष्फला स्यात् । सम्यक् प्रयुक्ता च सा तत्फलं नोत्पादयेत् । इष्ट एवायं क्वचिदर्थः * सुरक्षितं दैवहतं विनश्यतीत्यादिस्मरणादिति चेन्न; तत्रापि यत्किञ्चिद्वैकल्यमुत्पाद्यैव तथात्वस्थितेः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ननु कर्तृत्वाभिमानमन्तरेण कर्मणि नाधिकारः, स चास्य निश्शेषविनष्ट इति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न; शारीरकर्मप्रतिबन्द्यैव दत्तोत्तरत्वात् । तत्रापि नासौ कर्ता निष्क्रियत्वादात्मस्वरूपस्येति चेत्; तर्हि कः कर्ता? प्रकृतिरेवेति चेत्; कस्संख्यावस्थस्य विशेषः? अभिमाननिरोध इति चेत्; एवं कर्मयोगेऽपि किं न स्यात्? तथैव हि फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागेन तदनुष्ठानमनुशिष्यते । यत्र चायमधिकरोति ज्ञानयोगे स किंरूपः? किं निष्क्रियात्मस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणः; उत तस्मिन्नस्य सम्यग्दर्शनरूपवृत्तिज्ञानेनावस्थानमिति । पूर्वत्र ज्ञानयोगस्य सदातनत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्र ज्ञानयोगेऽप्यनधिकारः, द्रष्टृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् । दृशिक्रियाकर्तृत्वमेव द्रष्टृत्वमिति ज्ञातुरनात्मत्वं प्रतिपादयता त्वयाऽपीष्यते । द्रष्टृत्वमप्यन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेनैवानुसन्धीयमानमात्मविदं न लिम्पतीति चेत्; यज्ञादिकर्तृत्वेऽपि तथात्वे किं वैषम्यम्? बाह्याभ्यन्तरत्वाभ्यां वैषम्यमिति चेन्न; वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, यागादेरपि च द्रव्यत्यागात्मकबुद्धिवृत्तिविशेषत्वात्, शरीरक्रियादिरूपेष्वपि कर्मसु प्रयत्नस्यैवान्तरस्य पुरुषव्यापारत्वात्तत्रैव तत्पर्यन्ते स्वव्यापारे तस्य नियोगात् ।

ननु न ज्ञानयोगः स्वेच्छयाऽनुष्ठीयते, अपि तूच्छ्वासनिश्वासनिमेषोन्मेषादिवत्सांख्यस्यासौ स्वरसवाहीति चेन्न; युष्मद्गुरुवंशस्य सर्वकर्मपरित्यागरूपज्ञानस्य विधेयत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वप्रसङ्गात्, शास्त्रजन्यज्ञानमात्रस्याविधेयत्वात्,

तथाचाभ्युपगमात्; तन्मूले तु सर्वकर्मसंन्यासलक्षणे ज्ञानयोगे कर्तव्ये विधेरवकाशात्। स्वरसवाहिस्वात्मदर्शनरूपमहाजागरस्य सुषुप्तावपि नाधिकारः, प्रबुद्धस्यापि न बहिर्मुखी दृष्टिरिति शारीरकर्मस्वपि नावकाशः। तथापि निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपकर्मयोगे कथमधिकारः? कथंच विदितकर्ममिथ्यात्वस्तत्र प्रवर्तते? इति चेन्न; उक्तोत्तरत्वात्। ज्ञानयोगो हि क्रियाविशेष एवेति दर्शितम्। नच तस्य मिथ्यात्वमविदितम्। सोऽपि स्वरूपभूतसंवित्तिमात्रादन्यः। तस्य च मिथ्यात्वं संवित्स्वरूपादन्यन्मिथ्यैवेति संमतप्रयोजकश्रवणवेलायामेव सिद्धम्। नचात्यन्तनिष्क्रियत्वमात्मनो वयमिच्छामः, आत्मन एव कर्तृत्वस्य *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिभिः स्थापनात्; उत्पत्तिनाशादिलक्षणक्रियानिवृत्तेश्च सम्यज्ज्ञानशरीरप्रेरणादिक्रियावत्त्वेन सह विरोधाभावात्, भावेऽपि वा ज्ञानयोगेऽपि समत्वात्। [illegible] ज्ञानयोगेऽपि प्रवृत्तिरिष्यत इति चेत्; तथाऽन्यत्रापि किं नेष्यते? ननु भवत्येवमधिकारे युक्तिसाम्यम्, तथाऽपि शास्त्रेण पर्युदस्तत्वान्नसांख्यः कर्मयोगेऽधिकरोतीति चेत्; स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासाभावात्; प्रत्युत तत्संग्रहणस्योक्तत्वात्। अत एव प्रव्रजितस्यापि यज्ञादिनिरपेक्षेषु प्राणायामादिकर्मयोगेष्वधिकारः संभवति, आदिश्यते च। अन्यथा *कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमित्युक्तलोकसंग्रहार्थकर्मण्यपि [illegible]नुष्ठानं स्यात्। अतो न कथंचिज्ज्ञानयोगे शक्तस्य कर्मयोगे सामर्थ्यासंभवः।

न च तृतीयः, परित्यक्तस्वर्गादिफलस्यापि पापक्षयादिफलसद्भावात्, नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादिवदेकस्यैव विनियोगपृथक्त्वेन फलभेदोपपत्तेः। अन्यथा मुमुक्षुविषयकर्मयोगस्यैव अननुष्ठानप्रसङ्गात्। नापि चतुर्थः, कल्मषनिवृत्तेः सर्वदाऽपेक्षितत्वात्। कर्मयोगफलभूतस्थिरप्रज्ञतासिद्धौ कर्मयोगादभ्युत्थानं त्वयापीष्यत इति चेत्; सत्यम्, तथाऽपि तत्रानधिकारं न ब्रूमः। अत एव हि ज्ञानयोगयोग्यस्यापि अनुविधेयानुष्ठानस्य शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सुकरनिष्प्रमादोपायशक्तस्य च कर्मनिष्ठैव श्रेयस्त्वेनानुशिष्यते। न च कर्मयोगाभ्युत्थितस्यापि ज्ञानयोगिनः स्ववर्णाश्रमकर्मनिवृत्तिं ब्रूमः। वर्णाश्रमधर्मा हि सर्वासु निष्ठासु इतिकर्तव्यतात्वेनावतिष्ठन्ते, न तु स्वयमेव कर्मयोगादिरूपाः। अत एव हि भक्तियोगावस्थस्यापि तदनुवृत्तिः। न च पूर्वकृतैः कर्मभिर्मृदितकषायस्य किमिदानीन्तनैरिति वाच्यम्; अमुक्तस्यात्यन्तमृदितकषायत्वाभावात्। आत्मदर्शनसिद्धौ किं तदर्थेनेति चेन्न; अनिश्चितासद्भावपूर्वोत्तरज्ञानावरणहेतुविनिवारणाय तदुपादानोपपत्तेः। न ह्यसंभवदावरणं सांख्यस्य ज्ञानम्; तथा सति तमःप्रयुक्तसुष्वापाद्यसंभवप्रसङ्गात्। न च नास्ति सुष्वापः; *युक्तस्वप्नावबोधस्येति वचनात्। अत आत्मज्ञाने सिद्धेऽपि उत्तरोपचयसिद्ध्यर्थमपचयपरिहारार्थं वा ज्ञाननिष्ठैरपि स्ववर्णाश्रमोचितं कर्मोपसंहर्तव्यम्। न च पञ्चमः, इतिकर्तव्यताभूतनित्यनैमित्तिकांशेषु तावदकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादेः करणमन्तरेणान्यतोऽसंभवात्। पवित्रतमं ज्ञानमेव तमपि प्रत्यवायं निरुन्ध्यादिति चेत्; इदमपि *नाविरतो दुश्चरितादित्यादिभिः प्रागेव दूषितम्। *यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इत्यादिभिः ज्ञानयोगशक्तस्यापि तदेकफलत्वेन विकल्पिते कर्मयोगेऽपि सुकरोपायसङ्गादिवशादधिकारोपपत्तेश्च। षष्ठे तु चार्वाकादिसम्मतविस्रंभान् शिष्यानेकान्ते शिक्षयत। तदेतदपि वर्णाश्रमधर्माणां यावज्जीवानुष्ठेयत्वप्रतिपादकेन भाष्येण व्यञ्जितम्।

आशरीरं प्रवृत्तत्वात्स्वभावप्राप्तकर्मणाम्। किमर्थं क्रियते द्वेषः शास्त्रप्राप्तेषु कर्मसु॥ इति।

॥ इति शतदूषण्याम् अधिकारिविवेकवादः त्रिषष्टितमः॥ ६३॥

———

॥ अथ यतिलिङ्गभेदभङ्गवादः चतुःषष्टितमः ॥ ६४ ॥

श्रितान् परमहंसतां परमहं स इत्युक्तितः त्रयीपथमसौगतान् कपटसौगतान् खण्डयन् ।
मुनिर्जयति लक्ष्मणो मुदमुदञ्चयन्नञ्चतां मुकुन्दगुणमौक्तिकप्रकरशुक्तिभिः सूक्तिभिः ॥

ये पुनः शङ्करादयोऽर्वाचीनपरमहंसाः, ते बाह्यवेषपरिग्रहमधिकृत्य पृच्छ्यन्ते—किमिति परमहंसैः ब्रह्मसूत्रमुत्सृज्यते? किं तेषु तत्प्रापकाभावात्? उत सामान्यतः प्राप्तस्यापि विशेषतो बाधात्? यद्वा वैकल्पिकतया परित्यागेऽपि प्रत्यवायविरहात्? उताङ्गिनिवृत्तेरेवार्थात्तदङ्गस्यापि निवृत्तेः? अथवा पूर्वानुष्ठानमात्रात्? इति ।

न प्रथमः; श्रुतिस्मृतिभिः सामान्यतो विशेषतश्च तत्प्राप्तेः । द्विजसामान्यतः प्राप्तिस्तावत्सहजा निर्विवादैव । परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तिस्तावदभिधीयते । यथाह वसिष्ठः—* यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः इति । अङ्गिराः—* यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः । यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥ इति । शौनकः—* अथ युवा सुवासा इति काषायवासः, सखा मे गोपयेति त्रिदण्डं गृह्णाति, तच्छंयोरावृणीमह इति यज्ञोपवीतम् । इति । दत्तात्रेयः—* मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्धातुरञ्जितम् । कार्यं यज्ञोपवीतं तु सितं नवगुणान्वितम् ॥ इति । सामान्यतः यज्ञोपवीतत्यागं निषेधन्ति । यथाह मेधातिथिः—* गृहीतं यत् त्रिदण्डादेरविनष्टं तु न त्यजेत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥ प्रक्षिप्य चान्यदादद्यादाद्यायत्र्या प्रणवेन वा । तच्छंयोरित्युपवीतमब्लिङ्गाभिः कमण्डलुम् ॥ इति । अङ्गिराश्च—* यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ शिक्यं पात्रं ब्रुसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् । यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ॥ इति । उपवीतपरित्यागे प्रत्यवायं स्मरन्ति च । यथाह अत्रिः—* ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । परित्यजन्ति विप्रा ये मोहात्तर्कोपजीविनः ॥ स्वर्गापवर्गमार्गाभ्यां प्रच्युतास्ते न संशयः । इति । यद्यप्यत्र विप्रशब्दः सामान्यवचनः, तथाऽपि पारिव्राज्यमेवाधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् विशेषार्थ एव । सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्यवायसाम्यात् । तथा हि उशनास्तत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह—* ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी । परिव्राट् चापि पतति तस्मात्तन्न परित्यजेत् ॥ इति । तत्परित्यागे बहूनि प्रायश्चित्तानि सस्मरुः । यथा अत्रिरेव—* त्यक्त्वा यज्ञोपवीतं तु षट् कृच्छ्राणि समाचरेत् ॥ इति । वृद्धजाबालिश्च—* हीनो यज्ञोपवीतेन यदि स्याद्ध्यानभिक्षुकः । तस्य क्रिया निष्फलाः स्युः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ गायत्रीसहितानेव प्राजापत्यान् षडाचरेत् । पुनस्संस्कारमाहृत्य धार्यं यज्ञोपवीतकम् ॥ इति । हारीतः—* विना यज्ञोपवीतेन यत्कृतं भोजनादिकम् । तत्पापप्रशमायालं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि वः ॥ तेषां तु भोजनादीनां प्रत्यहं सुसमाधिभिः । सहस्राद्यैरसुयमैर्विधिपूर्वकृतैश्शुचिः ॥ इति । असमीक्षितदशापरित्यक्तब्रह्मसूत्रैश्च यादवप्रकाशैः समीक्ष्य संजातानुशयैः सप्रमाणमनुयुक्ताः वासुदेवयात्रोत्सवसमागताः नानादिगन्तवास्तव्याः शिष्टाश्च प्रायश्चित्तमेवोत्तरं ददुः । भ्रष्टस्तद्वंसाविति चेन्न; प्रायश्चित्तात्पूर्वमेव तथात्वस्य प्राचीनैर्निश्चितत्वात् । तत्समुचितस्यैव यतिधर्मस्याद्यापि मानवादिवत् अविगीतशिष्टपरिग्रहात् ।

एवं परिव्राजकानां सामान्यतः प्राप्तं ब्रह्मसूत्रम् । परमहंसेष्वेव विशेषतोऽपि प्राप्तिर्दृश्यते । तथा हि शाट्यायनकोपनिषदि समाम्नायते—* अथ ह यद्ब्रह्म परमं सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः । शान्तो दान्त

उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो ह्यभिजिज्ञास्यमानः । त्यक्तेषणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा मौनी वसन्नाश्रमे यत्र तत्र । अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य स च द्वितीयममृतं संप्रयाति । अखिलं विश्वं ब्रह्मभावनया निचाय्य चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः । परमहंसाश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमात्रां दधानः । तदत्र श्लोकौ भवतः—त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिक्यं [illegible] । त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ इति । अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते चतुर्विधाः परिव्राजका भवन्ति । सर्वे विष्णुलिङ्गिनः सदा स्वात्मानमात्मना ब्रह्मभावं भावयन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । इति । [illegible]यन् भगवान् पराशरः स्मरति—* तत्र परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति, कुटीचको बहूदको हंसः प्ररमहंसश्चेति । तत्र कुटीचका नाम—पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्सन्न्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकाषायवस्त्रोपवीतधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव [illegible]: तस्यां कुटौ नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । बहूदका नाम—त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतिनो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । हंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतरक्तकाषायवाससो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रं त्रिरात्रं षड्रात्रं मासोपवासपक्षोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि व्रतानि चरन्तो गोद्विजाढ्येषु पुण्येषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । परमहंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतिनोऽन्तर्वासबहिर्वासधारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थजनपदेषु पञ्चरात्रं षड्रात्रं क्षारलवणवर्जं भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्षं गृहीत्वा अष्टौ ग्रासानेव भुञ्जानाः सन्ध्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते इति । एवं शाट्यायनकश्रुत्या पराशरस्मृत्या च सुप्रसिद्धमर्थमत्रिप्रभृतयोऽपि वृत्तिभेदमिदुराणां चतुर्णां परिव्राजकानां लिङ्गभेदनिषेधद्वारा सामान्यतो दर्शयन्ति । यथा—* चतुर्विधा भिक्षवस्तु स्मृतास्सामान्यलिङ्गिनः ॥ तेषां पृथक्पृथङ्नाम वृत्तिभेदात् कृतं श्रुतौ । कुटीचको बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः । लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ॥ इति । वृत्तिभेदश्च पराशरस्मृत्या प्रागेव दर्शितः । एवं परमहंसानां विशेषत एव प्राप्तेः, तत्परित्यागनिषेधाच्च द्वितीयः पक्षो निरस्तः ।

यद्यपि सामान्यमत्रं विशेषबलात्सङ्कोचमाप्नोति, तथाऽपि न विशेषाद्विशेषः पराभवमर्हति ; अविशेषाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च । दृष्टश्चास्मदुक्तो विशेषः । त्वदभिमतस्त्वद्यापि न दृश्यते । ननु * नखानि निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजेदिति दृश्यत इति चेन्न ; * नखानि निकृत्य पुराणवस्त्रयज्ञोपवीतकमण्डलून् त्यक्त्वा नवान् प्रगृह्याश्रमं प्रविशेदिति श्रुत्यैव त्यागग्रहणयोः पुराणनूतनविषयत्वस्य न्यायनिरपेक्षमेव व्यवस्थापनेन विरोधप्रशमनात्सामान्ययज्ञोपवीतस्य पुराणत्वविशेषिते पर्यवसातुमुचितत्वात् , सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिना स्पर्धितुमशक्तेः ; * न हिंस्यादित्यादिवत् । नच विसृजेदित्यस्य न गृह्णीयादित्यर्थः, येन नूतनग्रहणपरतया विषयव्यवस्था दुःस्थिता स्यात् । नच तद्युक्तम् , उपचारप्रसङ्गात् । यद्यपि गृहीतागृहीतविषयं विसर्जनं कथंचित्पश्यसि, तथाऽपि पूर्वधृतविषयत्वमेव स्वारसिकम् । * नवान्प्रगृह्येत्यस्यानादरे च दण्डादेरसंग्रहसिद्धिः । अन्यथा पूर्वोदाहृतविशेषश्रुतिविरोधश्च । अत एव * बहिस्सूत्रं त्यजेद्बुधः इत्येतदपि पुराणब्रह्मसूत्रत्यागविषयं मन्तव्यम् । ननु * ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति ब्रह्मचारिणोऽपि

पारिव्रज्यं विधीयते, न च तस्य द्वितीयं ब्रह्मसूत्रमस्ति, ततश्च कथं तद्विषये * बहिस्सूत्रं त्यजेदिति वचनं योजनीयमिति चेत्; कथं वा छन्दोगब्रह्मचारिणां परिव्रज्यायां * सशिखं वपनं कृत्वेति शिखावपनं योजयिष्यसि? संभवद्विषयं शिखावपनमिति चेत्; तर्हि संभवद्विषयोऽयं बहिस्सूत्रत्यागविधिरपीति किं न पश्यसि?

किंच, प्रमाणान्तरविरोधपरिहारार्थं बहिस्सूत्रमित्यर्थान्तरं वर्णयन्ति। वहिः सूत्रमित्यव्ययीभावः। तेन सूत्राद्बहिर्भूतं समस्तमपि परित्यजेदित्यर्थः। सन्न्यस्यतो ब्रह्मसूत्रातिरिक्तं सर्वमपि परित्याज्यमित्यनेन सन्न्यासानुगुणं समस्तनैरपेक्ष्यमुच्यते; तेन न ब्रह्मसूत्रपरित्यागसिद्धिः। * सशिखं वपनं कृत्वेत्यपि * सविष्टरमन्नं भुञ्जीतेत्यादिवत्कर्तव्यसाहित्येनान्वयः। तेन शिखासहित एव शेषवपनं कुर्यादित्यर्थः। न पुनः * सघृतमन्नं भुञ्जीतेत्यादिवत्, बहुप्रमाणविरोधात्। ननु * यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति कल्पयेत्। यमिनो ज्ञानशिखिनः शिखायज्ञोपवीतिनः॥ इत्यादि वचनबलात् सामान्यतः पुराणनूतनसमस्तप्रतिषेध एवाभिप्रेत इति गम्यत इति चेत्; मैवम्, अन्यपरत्वादस्य वाक्यस्य। तथा हि—इदं वाक्यं विद्वद्विषयं वा, विविदिषुविषयं वा, परमहंसविषयं वा? पूर्वत्र विद्यास्तुत्यर्थता युक्ता। तथा च * कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः, * न कर्म लिप्यते नरे इति वाक्यमधिकृत्य सूत्रितं भगवता बादरायणेन * स्तुतयेऽनुमतिर्वेति। तेन ब्रह्मविदां शिरसि हृदि च यावदायुषं धार्यं शिखायज्ञोपवीतं ज्ञानान्वितमत्यन्तं प्रशस्तमित्यर्थः। द्वितीये तु अवधानविधिपरतैव * यदक्षरमित्यादिना व्यक्ता, दृष्टोपकारे संभवत्यदृष्टोपकारकल्पनायोगाच्च। अनयोश्च पक्षयोरस्यार्थस्य नाश्रमविशेषाङ्गत्वसिद्धिरपि। तृतीयस्तु स्यादपि, यद्याश्रमकर्मोक्तिः स्यात्, नच तत्र तत्पश्यामः। सत्यप्याश्रमप्रसङ्गे गृहस्थावस्थागतद्वितीयसूत्रत्यागमुपदिश्य विहितत्यागजातानुशयं प्रति अर्थवाद इति युक्तम्, अर्थवादलिङ्गभूयस्त्वात्। न ह्यत्र विधिरनुश्रूयते, अन्यथा पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरोधस्य दुष्परिहरत्वादिति। भवतु वैतद्वाक्यमनन्यपरम्, तथाऽपि प्रागुक्तश्रुत्यादिबलाद्विकल्प एव स्यात्, न त्वेकान्ततो निषेधः, अन्यथा कुटीचकादीनामपि एकान्ततस्तन्निषेधप्रसङ्गात्। न चैतद्वचनं परमहंसमेवाधिकृत्य प्रवृत्तम्, नियामकाभावात्।

ननु यदि परमहंसमेवाधिकृत्य काचिच्छ्रुतिः स्मृतिर्वा ब्रह्मसूत्रपरित्यागमेवान्ततो विदधीत तदा पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्यादिकं सर्वं यथाकथंचित् कुटीचकादित्रयान्तर्भूतव्यक्तिविशेषविषयं योजनीयमिति चेत्; अहो महर्षित्वं देवानां प्रियस्य! यतस्त्वम्, आपस्तम्बबहुतरस्मृत्येककण्ठप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थां क्वचित् कैश्चिदप्यनधीयमानां त्वत्पक्षपातिना विकल्पवादिना विज्ञानेश्वरेणानाघ्रातां तत्पक्षं विस्तरेण प्रतिक्षिपद्भिः भास्कराचार्ययादवप्रकाशमस्करिप्रभृतिभिरुद्धृत्यापरिहृतामन्यादृशीं श्रुतिं द्रष्टुमिच्छसि। यदि च साऽपि स्यात्, कथं सर्वस्मर्तॄणां ब्रह्मसूत्रधारणविधानैककण्ठ्यम्? यच्च त्यागार्थं व्यासादिवचनमिति कैश्चित्पठ्यते, तदपि तत्तत्कोशेषु न पश्यामः, न चोदाहरन्ति पूर्वे निरूपकाः। नच प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे वैदिकपरिगृहीतबहुस्मृतिविरोधे चाप्रसिद्धस्मृतिमात्रस्य जीवितमस्ति। लब्धजीवितत्वेऽपि आन्यपर्यमलेपकमतभङ्गे प्रपञ्चयिष्यते। अतः तद्वचनकारिषु व्यासादिसमाख्यां सङ्केतेन प्रक्षिप्य धर्मसूनुरिव सत्यवादी भव। एतेन पञ्चरात्रादिमूलः परमहंसस्य ब्रह्मसूत्रपरित्याग इति निरस्तम्, प्रमाणभूतेषु तेषु तथाविधवचनादेरसंभवात्। संभवे चान्यपरत्वस्य गृहीतुं शक्यत्वात्। परब्रह्मभूतभगवत्प्रीणनतत्तदर्थविशेषप्रपञ्चने हि पञ्चरात्रस्यैदम्पर्यम्, न सदाचारेषु। तत्र तु औदासीन्यमेव तस्येति न श्रुत्यादिविरोधे तत्र प्रगल्भतेति मध्यस्थदृष्ट्या पश्यामः। नच पञ्चरात्रमूलत्वेन भागवत-

परिगृहीते नैरुक्तेऽपि वेदभागे परिव्राजकप्रकरणे भवदभिमतं यज्ञोपवीतादिप्रहाणं दृश्यते । नच शाण्डिल्यः सूत्रयति । न च सात्वतादिषु [illegible] संहितासु तथाविधवचनप्रसङ्गः । अतो युष्मत्कूटस्थपक्षपातिनां प्रक्षेपस्तथा स्याद्वा न वेति समीचीनदृष्ट्या भावय । अतः परमहंसेष्वपि द्विजसामान्यतः परिव्राजकसामान्यतस्तदवान्तरविशेषतश्च प्राप्तं ब्रह्मसूत्रं न विशेषतो बाधमर्हतीति सिद्धम् ।

नापि तृतीयः; विषयव्यवस्थापनयोग्यानां वाक्यानां विरोधाभावादेवाष्टदोषदुष्टविकल्पपर्यवसानायोगात् । अन्यपरतया निश्चितानां तु दुर्बलत्वादेव । विरोधे बलसाम्ये च सति हि गत्यन्तराभावाद्विकल्पः स्वीक्रियते । न च गुरुलघ्वोर्विकल्पः संभवति, गुरुविधायकस्य शास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न हि लघौ सति गुरौ कश्चिदपि प्रवर्तते । मुख्यामुख्यतया तु विभागः संभवेदपि, यद्यनन्यथासिद्धो लघुविधिस्सिध्येत् । न च तदस्तीत्युक्तम् । न चामुख्यं भवद्विशेषमङ्गीकरोषि । न च [illegible]गो युक्तः । न च तेषां प्रत्यगात्मप्रावण्येन बाह्येष्वौदासीन्यादमुख्यकल्पपरिग्रह इति युक्तम्, शक्तस्यौदासीन्ये प्रत्यवायात् । नच वः कांचिदशक्तिं भास्करीयादयः गृहस्थनिन्दामपि पश्यन्ति । यथाऽऽहुः—* कन्थां वहसि दुर्बुद्धे गर्दभेनापि दुर्भराम् । शिखायज्ञोपवीताभ्यां कस्ते भारः प्रसज्यते ॥ सन्ध्यावन्दनवेलायां मुक्तोऽहमिति मन्यसे । खण्डलड्डुकवेलायां दण्डमादाय धावसि ॥ इति । यत्तु न्यायविदाऽपि विज्ञानेश्वरेणाऽप्युक्तम्—* यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकम्, * यज्ञोपवीतं विसृजेदिति श्रुतेरिति ; तदपि विकल्पासंभवस्योक्तत्वात् [illegible] ।

नापि चतुर्थः, ब्रह्मविदामप्यत्यन्तकर्मनिवृत्तेर्दूषितत्वात्; युष्माभिरपि प्रणवजपाचमनादिकर्मणामद्यापि क्रियमाणत्वात् । * तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीतेत्यादेर्दुर्लङ्घत्वात्, अग्निप्रभयोजनादिकर्मणां च अयज्ञोपवीतिनाऽनुष्ठाने प्रायश्चित्तविधानात् । नापि पञ्चमः; श्रुत्यादिविरुद्धस्याचारमात्रस्यानुपादेयत्वात् । पञ्चशिखदुर्वासःप्रभृतिपरिगृहीतपरिव्राजकस्तोमेषु ब्रह्मसूत्रपरित्यागस्य दुष्प्रदर्शनात् । परिव्राजकानुकारिधनञ्जयादिषु ब्रह्मसूत्रपरित्यागाश्रवणात् । भवदीययूथ्यभास्कराचार्ययादवप्रकाशभगवन्नाथमुनिपारम्पर्यविघटितत्वाद्भवत्पक्षप्रवेशितविसंवादैक्याच्चानुविधेयाचारत्वासंभवादिति । अतस्सिद्धं परमहंसैरपि यज्ञोपवीतमवश्यं धार्यमिति ।

एवमुपवीतोक्तन्यायेन परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तेः, तथा परमहंसमेवाधिकृत्य त्रिदण्डविधानात्, चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधाच्च तस्यैकदण्डधारणे नियमोऽपि निरस्तः । अथ स्यात्—* न चात ऊर्ध्वं शुक्लमंबरं बिभृयात् एकदण्डी त्रिदण्डी वेति बोधायनादिवचनात् त्रिदण्डैकदण्डधारणयोर्विकल्प इति ; भवत्वेवम्, तथाऽपि परमहंसस्य एकदण्डधारणमेव, इतरेषां त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः । भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत्; नियमाभिमानहानिः । गुरुलघुनोस्तुल्यविकल्पानुपपत्तिं चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः । अतो मुख्यामुख्यतयैवायं विकल्पस्स्यात् । तदेतद्भगवान् व्यासः स्पष्टयति * त्रिदण्डधारणं शस्तमिति । बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पितैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डालाभरूपापद्विषयता हारीतमेधातिथिभ्यां व्यवस्थापिता । * त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् । वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम् ॥ नष्टे जलपवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः । एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा ॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्यं त्रिदण्डकम् । यत्नेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः ॥ इति हारीतः ।

मेधातिथिस्तु—* यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् इति । न चैतत्प्रक्रान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं शक्यम्, एकदण्डी त्रिदण्डी वेत्यस्याद्यापि तुल्यत्वनिश्चयाभावात् । यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित्त्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं संभवति, तथाऽपि न तत्र प्रक्रमपरिनियतिरङ्गीकर्तुं शक्या, अमुख्यत्वात् । * यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेऽपि प्रवृत्तेः ।

किंच, प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, स्मार्तस्तु विकल्पः, पूर्वं तु श्रुतिस्मृत्युभयसिद्धम्, उत्तरत्र तु स्मृतिरेव । * यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्, * मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरास्तमत्वेन परिगृहीतमन्वादिस्मृतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, विकल्पस्तु यत्किंचित्स्मृतिसिद्धः । भूयस्यः स्मृतयस्त्रिदण्डधारणे पूर्वोपात्ता उपाधास्यमानाश्च; विकल्पे तु द्वे तिस्रः सन्ति न वेति न जानीमः । तथा हि दक्षबृहस्पती—* मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रितः ॥ त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ इति । शाण्डिल्यः—* दण्डाणि त्रीणि संगृह्य धारयेद्विधिपूर्वकम् । अत्रिः—* लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् । त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं स्मृतौ ॥ दत्तात्रेयः—* त्रिदण्डिरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणः स्मृतः । त्रिदण्डी पूज्यते येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः ॥ अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना । नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ॥ त्रिदण्डं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः । यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः ॥ अत्रिदत्तात्रेयौ—* काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलापितः । त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ हारीतः—* विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः । कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं न कारयेत् ॥ वृद्धदक्षः—* केशमात्रान् समग्रन्थीन् त्रिदण्डान् वैणवान् यतिः । धारयेदिति शेषः । इत्थं परश्शतास्स्मृतयः विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अतो गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः शस्ताशस्तत्वकण्ठोक्तेः त्रिदण्डालाभदशाविषयत्वप्रतिष्ठापनात्, त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वात्, आततमबहुस्मृत्युपबृंहितत्वात्, त्रिदण्डधारणमेव चतुर्णां परिव्राजकानामविशेषेण मुख्यम्; एकदण्डधारणं त्वमुख्यम्; तच्च आपद्दशायां चतुर्णामपि संभवति, इति सिद्धम् ।

अनेनैव न्यायेन परमहंसस्य शिखावर्जनमप्यनुपपन्नम्; चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधस्य दर्शितत्वात्, विशेषविधायकासिद्धेः । * मुण्डः शिखी वेत्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्पवन्मुख्यामुख्यतयैव निर्वाह्यत्वात् । संभवति हि केषांचिच्छिरसि व्याध्यादिवशात्केशानुत्पत्तिः । शौनकलिखितगालवात्रिप्रभृतिभिः शिखाधारणस्यैव स्मरणाच्च । गालवेन तु * त्रिस्थानलोमवपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् इति शिखावपने प्रायश्चित्तविधानात् विकल्पवाक्यस्य मुण्डनवाक्यस्य च यथाकथंचिद्योजनीयतया समुच्चयार्थतां शिखाव्यतिरिक्तमुण्डनविषयतां शिखासम्बन्धमात्रविषयतां च यतिलिङ्गसमर्थने परमाचार्याः प्राहुः । शिखावपनमन्तरेण वपनेऽपि मुण्डशब्दस्तत्रैव दर्शितः । यथाह लिखितः—* पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत शिरो यतिः । अलाभे व्याधिपीडायां राजचोराद्युपद्रवे ॥ वापयेत्पौर्णमास्यादि यावत्स्यात् कृष्णपञ्चमी । इति । मेधातिथिः—*कक्षोपस्थशिखावर्जं मुण्डयेत शिरो यतिः । इति । एवमन्यैरपि * कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् । न त्रैमुण्ड्यमतिक्रामेद्द्विश्चसंवत्सरे क्वचित् ॥ इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तांशवपनेऽपि मुण्डशब्दस्य प्रयोगान्मुण्डनवपनशब्दयोः पर्यायवदविशेषेणोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्दश्शिखाव्यतिरिक्तविषय इति स्वारसिकम्, विकल्पाङ्गीकारे त्वमुख्यत्वं दर्शितमस्माभिः । वाशब्दश्चार्थे इति

परमाचार्या व्याचख्युः । अतः परमहंसैरप्येकमुपवीतमवश्यं धार्यम्, त्रिदण्डशिखे च मुख्यतया परिग्राह्ये इति सिद्धम् । तदेतत् * वर्णाश्रमोचितेत्युचितशब्देन भाष्यकारैरपि सूचितमिति ॥

॥ इति शतदूषण्यां यतिलिङ्गभेदभङ्गवादः चतुःषष्टितमः ॥ ६४ ॥

॥ अथ अलेपकमतभङ्गवादः पञ्चषष्टितमः ॥ ६५ ॥

[illegible] । अलेपकदशाभाजामवलेपोऽत्र लुप्यते ॥

इह जगति केचिदवधूतसकलवर्णाश्रमधर्माश्चार्वाकसधर्माण [illegible] विधिनिषेधयन्त्रणामतन्त्रयन्तः पारिभाषिकब्रह्मविदो विश्वमक्लिश्यन्ति, तैस्सह [वास] वादरूपसंभाषणादिकमपि निरयपातनमिति मन्वानास्तद्दर्शनेऽपि सर्वलोकलोचनमवलोकयन्तो दूरीभवन्ति सन्तः । उक्तं हि महर्षिभिः—* पुंसां जटाभरणमौण्ड्यवतां वृथैव मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् [निराकृतानाम्] । तोयप्रद[illegible]नां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥ इति । तत्र यद्यपि तदभिमतशूद्रादि [वि] जातीयब्रह्मविदां त्रैवर्णिकब्रह्मविदामिव [illegible] न संभवति, तथाऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणोपदेशधर्मोपप्लवादिभिः [illegible] । स्मर्यते हि—* कपिलाक्षीरपानेन [illegible] च । शूद्रे वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इत्यादि । तथाऽपि धर्मोपप्लवप्रशमनाशया युगमात्रविप्रकृष्टा वदामः । आचार्यवचनादिभिरीदृशमप्यनुमतम्—* यत्किञ्चिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगतः । तेषां वचनसामर्थ्यात् प्रायश्चित्तीयते नच ॥ इति ।

सर्वशिष्टबहिष्कृतेयं [illegible], अनाश्रमरूपा वा? पूर्वत्र चतुर्भ्योऽन्या अनन्या वा? न तावदन्या, श्रुतिस्मृ[illegible] पञ्चमाश्रमविधानादर्शनात् । * अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्येत्यादिरपि पारिव्रज्यविषयः प्रसिद्धः । अन्तिममात्रं हि चरमशब्दार्थः, न पुनः प्रसिद्धव्यतिरिक्तः । षोडशविधाश्रमप्रतिपादनं तर्हि कथमिति चेन्न; चतुर्णामेव चतुर्धा विभागेन तथा विधानात् । नाप्यनन्या, प्रथमं तावदनभ्युपगमात्, श्रुतिकिङ्करत्वप्रसङ्गाच्च । श्रुत्या ज्ञानविधानेन [illegible] भवामेति चेत्; श्रोत्रियाणां पुरतो मन्दं प्रभाषेथाः, नह्यकृतप्रायश्चितानां भवतामाश्रमप्रवेशमनुमन्यन्ते धार्मिकाः । न च युष्माभिरनेककालानुवृत्तदुर्वचस्वैरोचितप्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यम् । स्वैररूपमेव [illegible] महद्व्रतमिति चेन्न; [illegible] । किञ्चास्मिन्महति सर्वलोकस्वरससिद्धे व्रते सति किमर्थमपुरुषार्थैरनन्तैर्नियमैः परिक्लेशयन्त्यागमाः । कश्चायमाश्रमो भवता [illegible] स्वीक्रियते? परमहंसाभिधानः पारिव्रज्यविशेष इति चेन्न; परमहंसादिविशेषमपि विविच्य प्रतिपादयन्तीषु शाट्यायनकाद्युपनिषत्सु पाराशर्यदत्तात्रेयादिस्मृतिषु भवत्परिगृहीतवेषाचारविपरीतोपदेशात् । अत एव मन्वादिषु त्रिविष्टपपात्रपवित्रकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतत्रिदण्डानां सामान्येन विधानं न व्यवस्थितविषयमिति वक्तुं शक्यम् । ततश्च परित्यक्तयज्ञोपवीतादिकेष्वेकदण्डिकेष्वप्यद्याप्यायुष्मती विप्रतिपत्तिर्भास्करयादवप्रकाशादिग्रन्थरसायनसेवया निवर्तते । किं पुनर्विशेषतोऽपि वेदबाह्यसाम्यमङ्गीकुर्वत्सु भवादृशेषु? त्रिदण्डैकदण्डादिष्वपि च [illegible] विकल्प इत्यपि स्मृतिभिरेव सिद्धमिति प्रागेवोक्तम् ।

ननु द्विविधाः परमहंसाः, विवृतवेषाचारा गूढवेषाचाराश्चेति ; तत्र जाबालिकौषीतकादिश्रुतिषु तन्मूलबोधायनशौनकक्रतुकापिलविश्वामित्रादिस्मृतिषु महाभारते ब्राह्मादिषु च पुराणेषु परमहंसस्य दण्डादिविधानात् विवृतवेषाचारास्सिद्धाः, वाजसनेयतैत्तिरीयकाथर्वणबाष्कलादिश्रुतिषु तन्मूलभगवद्गीतादिस्मृतीतिहासभागवतादिपुराणादिषु च सर्वत्यागमात्रविधानात् गूढवेषाचारास्सिद्धा इति चेन्न ; त्यागोक्त्यादीनां फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु मैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललोकाक्षिगृह्ये च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यते, तथाहि—* परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्डोदरपाण्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सं सार्ववर्णिकं भैक्षाचरणमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमादधीत इति मैत्रायणीयब्राह्मणम् । अत्र कामशब्दाद्दण्डग्रहणे विकल्पो दर्शितः ; लोकाक्षिगृह्ये च * अथातः परमहंसपरिव्रज्याविधिं व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य, * सशिखान् केशान् निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमित्याद्युक्त्वा, पुनरप्याह—मौनी जातरूपधरः प्राचीमुदीचीं वा दिशं व्रजेत् तिष्ठ भगवन् दण्डं गृहाणेत्यध्वर्युणा दत्तं मस्तकप्रमाणं सत्वचमृजुं सौम्यमेकं वैणवं दण्डम् * इन्द्रस्य वज्रोऽसि, * सखा मे गोपायेति यदीच्छेदादधीतेति ; अत्रापि यद्युपबन्धेनेच्छाश्रवणाद्विकल्पसिद्धिः । तथा वैखानससूत्रे चतुर्विधचतुराश्रमवर्णनावसरे * परमहंसा नाम वृक्षैकमूले शून्यागारे श्मशाने वा आसीना वा साम्बरा दिगम्बरा वा न तेषां धर्माधर्मौ सत्यानृते शुद्ध्यशुद्ध्यादि द्वैतं सर्वसमास्सर्वात्मानः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणमित्यादि । अत्र * साम्बरा दिगम्बरा वेति विकल्पो विवृतगूढाचारभेदाभिप्रायेण । परमहंसोपनिषदि तु काष्ठदण्डनिन्दनेन परमहंसानां ज्ञानदण्डत्वं विधीयते । तस्माद्दण्डधारणं न मुख्यम् । तर्हि को मुख्य इति चेत् ; अयं मुख्यः * न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः । * ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥ काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् ॥ इत्यादि । आह च विष्णुः—* अन्नार्थं लिङ्गमुद्दिष्टं न मोक्षार्थं विधीयते इति । मोक्षधर्मे च * यतेः सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् । निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गग्रामो निरर्थकः ॥ काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलुः । लिङ्गान्यन्नार्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ अन्यत्र च—* लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् । एवमन्यान्यपि लिङ्गनिन्दापराणि वाक्यानि द्रष्टव्यानि । * अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचार इत्यादीन्यपि लिङ्गपरित्यागाभिप्रायाण्येव । तदेवमस्ति परमहंसद्वैविध्यमिति ।

तदिदमपेशलम्, गन्धर्वभाषितप्रायैराप्तत्वेऽप्यनिदम्परैः वाक्यैः परमहंसस्य न त्वदिष्टभिदासिद्धिः । इह तावत्त्वत्पक्षपातिविज्ञानेश्वराद्यनुदाहृतत्वात्, त्वत्पक्षप्रतिक्षेपकैर्यादवाचार्यभास्करप्रभृतिभिर्बहुश्रुतैरुपन्यस्य दूषितत्वाभावाच्च । सन्दिग्धश्रुतित्वादिषु केषुचिद्वचनेषु अप्रत्ययादेव परिहारः, अन्येषु त्वन्यपरतयेति संग्रहः । तत्र यदुक्तं मैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललोकाक्षिगृह्ये च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यत इति । तदसत्, तत्रापि स्मृत्यन्तरादिसम्प्रतिपन्नस्यैकदण्डत्रिदण्डविकल्पस्यैव विवक्षितत्वात् । काममेकं वैणवं दण्डमाददीत यद्वा त्रिदण्डमिति हि तत्राभिप्रायः । एवं * यदीच्छेदाददीतेत्यत्रापि यद्येकं दण्डं गृहीतुमिच्छेत् तदैकम्, अन्यथा त्रिदण्डमिति । अन्यथा कथं जातरूपधरस्यैव दण्डग्रहणाग्रहणविकल्पः ? विद्वदविद्वद्विषयसन्न्यासभेदसिद्धावविद्वद्विषयं दण्डग्रहणं विद्वद्विषयं तदग्रहणमिति चेत् ; किमिदं कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयसि ? जातरूपधरस्य कथं तद्ग्रहणमित्येतदेव ह्यनुयोगास्पदम्, न हि वैणवं दण्डं धारयन् कश्चिज्जायते, न च दिगम्बरो विकीर्णमूर्धज एकदण्डधारी कश्चिद्भवतामपीष्टो दृष्टो वा ।

दण्डग्रहणकाले, काषायमपि गृह्णीयादिति चेत्; किमत्र प्रमाणम्? स्मृत्यन्तरादिकमिति चेत्; तर्हि तदनुसारादस्मत्प्रदर्शितमेवार्थमङ्गीकुरुत। अत्रस्तत्र सन्न्यसनवेलायां प्रागुद्गमनावसर एव तथा वेषः, अनन्तरं तु यथालाभं यथेच्छं वा त्रिदण्डैकदण्डयोरन्यतरस्य काषायादेर्ग्रहणमेवाभिमतमिति भावय। यच्चाविद्वद्विषयं काषायग्रहणमिति, तदपि साहसिकप्रलपितम्; विद्वांसमधिकृत्यैव तद्विधानात्। कथं चातिशयितविवेचन भवता इतिहासपुराणादिपठितकाषायदण्डशिखाधारिणः कपिलपञ्चशिखदुर्वासःप्रभृतयो महर्षयश्शङ्करादयश्च भवत्सिद्धान्तनिष्ठाः, भगवन्नाथमुनिमिश्रभास्करयादवप्रकाशादयश्चाविद्वांस इत्युन्नीतम्? तदेतदवैदिकसिद्धान्तसारस्यमन्तरेण न कस्यचिद्रोचेत। यत्तु विखनस्सूत्रे * साम्बरा दिगम्बरा वेति विकल्पो विवृतगूढाचारनिष्ठयोरिति, तदपि न; तदसिद्धेरेव तद्विषयत्वासिद्धेः। तत्र हि निस्सङ्गत्वप्रतिपादनाय तथातथा व्यपदेशः, यथा * वृक्षमूले शून्यागारे श्मशाने वा वासिन इत्यत्र न व्यवस्थितविषयो विकल्पस्तद्वदत्रापि। * न तेषां धर्माधर्मौ सत्यानृते शुद्ध्यशुद्ध्यादि द्वैतं सर्वसमा इत्यत्रापि नह्यधर्मासत्याद्यनुमतिः क्रियते। तथासति तेषामिन्द्रियविशेषेण परामृष्टानां विहितपापानामपि तदनुमतिप्रसङ्गात्। न च तदिच्छसि। अतस्तत्राप्यधर्मासत्यादेः स्वाश्रमाङ्गभूतकर्मस्वरूपनिवृत्तिनिमित्तादीनां च स्वरूपतः प्रहाणमुच्यते।

यत्तु परमहंसोपनिषदि काष्ठदण्डनिन्दनेन ज्ञानदण्डविधानमित्युक्तम्, तदपि * न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमिति न्यायेन ज्ञानदण्डविधानादरादेव। यथा अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्था, तथेहापि। अन्यथा काष्ठदण्डधारिणः कथं महारौरवादिप्राप्त्यभिधानम्? तथा च सति काष्ठदण्डधारणस्य नरकपातकत्वप्रसङ्गेन तद्धारिणां दूरपरिहरणीयत्वप्रसङ्गात्। तत्र शिखायज्ञोपवीतत्यागवचनान्यपि ततिः तत एवान्यपरेति सिद्धम्। विवृतवेषादिविषयतया च वक्ष्यमाणप्रकारेण यथासंभवं तन्निर्वाहस्सर्वत्र। एवं लिङ्गनिन्दापराण्यपि सर्वाणि स्मृतिवचनानि लिङ्गमात्रवतां तत्तद्धर्मविकलानां निन्दापराणीति तत्र तत्रैव पूर्वापरपरामर्शेन सुव्यक्तम्। * अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचार इति वाक्यं तु लिङ्गाचारयोर्गोपनसवमन्तव्यतार्थं विदधातीति प्रतीयते, न ह्यलिङ्गोऽनाचार इत्युच्यते। अतो नास्ति भवदभिमतं परमहंसद्वैविध्यम्। त्रिदण्डैकदण्डविभागास्तु संभवन्ति। ननु श्रीभागवते * न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियाविति परमहंसस्य निष्क्रियत्वमुक्तमिति चेत्; किमतः? गूढाचारसिद्धिरिति चेन्न; कुटीचकादित्रयेण सह परमहंसावान्तरविशेषस्य निर्देशायोगात्। न हि पृथिव्यादिद्रव्यवर्गपरिगणने घटः पट इत्यपि परिगण्यते। परमहंसमात्रोपादाने तु न त्वदभिमतसिद्धिः। तस्य निष्क्रियत्वोक्तिस्तु पूर्वपूर्ववत्कर्मप्राचुर्याभावात्, अल्पधने पुरुषे दरिद्रशब्दवत्। न च सर्वे परमहंसास्सर्वक्रियाशून्या इति त्वयापि स्वीकृतम्। विवृतगूढवेषाचारविभागाभावप्रसङ्गात्। ननु करतलामलकीकृतसकलनिगमस्मृतीतिहासपुराणार्थैस्समस्तन्यायसार्थवाहैः परमहंसपरिव्राजकपरिबृढैर्भगवच्छङ्कराचार्यैरशेषोपनिषत्स्मृतिजलधिसुधायामुपदेशसाहस्रिकायां सर्ववर्णाश्रमधर्मत्यागरूपो गूढाचारधर्मः स्वपक्षतयाऽभीक्ष्णं सयुक्तिकं प्रदर्शित इति चेत्; अहो भवान् महीयोभिराचार्यवर्गैरस्मैरनिष्टम् विजिगीषते। ये पुनर्यत्प्रतिपादिते निर्विशेषात्माद्वैते प्रपञ्चवञ्चनादौ च प्रमाणसरणिमनुसरन्तो विवदन्ते, ते कथं तत्समर्थितेऽप्यन्यस्मिन्नपार्थे चरितार्थधियो भवेयुः। ये चात्राशरीरत्वादयो युक्त्याभासा वर्णाश्रमधर्मत्यागाय वर्णिताः, तेऽपि जीवन्मुक्तिजीवघातेन विनिहता वेदितव्याः। शरीरतत्प्रयुक्तसुखदुःखाद्यनुषङ्गस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तन्निषेधस्य तद्बाधितत्वात्। स्वरूपेण वर्णाश्रम-

रहितस्याप्यात्मनश्शरीरविशिष्टाकारेण तद्वत्तामुपजीव्य प्रवृत्तैश्शास्त्रैरेव तत्प्रयुक्तानुष्ठानसिद्धेः। न हि देहात्मभ्रमोपजीवनेन पारलौकिकशास्त्रोदयः। अतो न कथंचिदपि युष्मदनुष्ठीयमानं स्वैरकर्मसहं पारमहंस्यं नाम किमपि दृश्यते।

ननु ये बहिर्विषयविमुखतया निषिद्धनिवृत्तविरक्तलिङ्गधारिणः त एव साक्षात्परमहंसाभिधानब्रह्मविदः, वयं तु नाममात्रधारिण इति चेन्न; तैरप्याश्रमविशेषनियतलिङ्गविशेषस्य धर्मविशेषस्य चापरित्यागात्। यश्च तेषां विषयवैमुख्यं निषिद्धनिवृत्तिकारणमुक्तम्, तदपि किं निश्शेषशब्दस्पर्शादिवैमुख्यरूपम्, उत कतिपयवैमुख्यरूपमिति? नाद्यः, कबलग्रहणादौ कस्यचिदप्यंशस्य न्यूनत्वादर्शनात्। मिथ्यैतदिति चेत्; शान्तं पापम्, कृतघ्नोऽसि। ये भवत्सु ब्रह्मवित्त्वेन बम्भ्रम्यमाणाः प्रतिदिनमग्रासने कृत्वा यथाभिलाषं चतुर्विधमन्नमुपहरन्ति, ते पुनरेवंविधं वाक्यमाकर्ण्य कथं न परिदूयेरन्? येन च प्रमाणेन ब्रह्मविद्भोगानां मिथ्यात्वापादनं तेनैवाब्रह्मविद्भोगानामपीति सर्वेषामनायासेन विषयवैमुख्यं समर्थितम्। द्वितीयेऽपि यत्किंचिद्विषयवैमुख्यमात्ररूपम्, उत निषिद्धवैमुख्यरूपमिति। पूर्वत्रान्येषामपि तत्संभवेन पुनरप्यविशेषः। उत्तरत्रापि तन्निषिद्धवैमुख्यं किमनिष्टत्वमात्रात्, उत शास्त्रसिद्धानर्थहेतुत्वाध्यवसायेन? नाद्यः, विकल्पासहत्वात्। अनिष्टत्वमपि शस्त्राग्निकण्टकादिवत्सर्वप्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा, ब्रह्मवित्प्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा, आनुकूल्यानुपलम्भनमात्राद्वा? न प्रथमः, सर्वलोकोपलम्भविरोधात्। अत एव नापरः, ब्रह्मविदां स्वात्मप्रत्यक्षविरोधात्। न हि मांसादिषु संस्कृतेषु ब्रह्मविदामपि निम्बादिवत् प्रातिकूल्यादिबुद्धिः। परेषां तु चेष्टाकारलिङ्गकानुमानविरोधः। शैलूषादिचेष्टादिवदिहापीति चेन्न; परविप्रलम्भपरानन्दजननादिप्रयोजनायोगेन तथाविधबुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेः। स्वार्थताबुद्धिपूर्वकत्वे तु वैमुख्यासिद्धेः, भक्षणाद्यर्थप्रवृत्तेरबुद्धिपूर्वकत्वायोगात्। निषिद्धार्थप्रवृत्तिरेव तेषां नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति चेत्; प्रामादिकनिषिद्धप्रवृत्तेर्ब्रह्मविदामपि संभवात्। बुद्धिपूर्वकनिषिद्धप्रवृत्त्यभावस्तु शास्त्रसिद्धानर्थहेतुत्वाध्यवसायेनैवेति द्वितीयः कल्पस्स्यात्। तथा च निषेधशास्त्रकिङ्करत्वेनाविशेषात् विधिशास्त्रमप्यनुबध्नातीति दुरन्तता। नचैतदुभयं भवतामिष्टम्। यदाहुः *दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः। वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिङ्करः॥ इति। अत्याश्रमपक्षोऽयम्, आश्रमपक्षे तूभयमपीष्टमिति चेत्; तर्हि यथाविधि लिङ्गाचारावनुवर्तस्व। तदा तु न विवदामहे। शास्त्रवश्यत्वाभावेऽपि ज्ञानिनोऽत्यर्थनिषिद्धनिरोधवासनाबलादेव बुद्धिपूर्वनिषिद्धनिवृत्तिरिति चेन्न; निषिद्धनिरोधवासना हि निषिद्धे प्रवृत्तिं निवर्तयति। नचाब्रह्मविदो निषिद्धं ब्रह्मविदोऽपि निषिद्धं भवति, अतिप्रसङ्गात्। अतश्चानिषिद्धत्वात् प्रवृत्तिरेव स्यात्। अन्यथा ब्रह्मचर्यावस्थानिषिद्धतत्सन्निरोधवासनया उत्तरेषामाश्रमाणामनारम्भप्रसङ्गात्। विधिवशात्तत्र पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न; ब्रह्मचारिनिषिद्धेषु गृहस्थादीनामविहिताप्रतिषिद्धेषु केषुचिदन्तर्माल्यादिष्वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। यदि च प्राङ्निषिद्धत्वमात्रेण तदानीमनिषिद्धेऽपि वासना निरोधिका, तदा ब्रह्मविदो न काचिदपि प्रवृत्तिः स्यात्, सर्वेषामपि कर्मणामधिकारिभेदेन देशकालादिभेदेन वा निषिद्धत्वात्। अस्तु तादृशो निरीहोऽस्माकं ब्रह्मविदिति चेन्न; समाधिं स्वापादिकं वाऽन्तरेण तादृगवस्थत्वासिद्धेः। नच समाधिस्थं तथाविधं प्रतिक्षिपामः। तस्याप्युत्थानकाले विधिनिषेधौ गलग्राहिणावेव। अस्तु तर्हि लोकसंग्रहार्थं निषिद्धवैमुख्यमिति; तर्हि न वैमुख्यमपि तु बलान्निरोधः। तथा च विहिताभिमुख्यमप्यभिमुखीभवति। लोकसंग्रहोऽपि लोकक्षोभजन्यपापभयादेवेति तदेव शास्त्रवश्यत्वम्। ब्रह्मानुभवरसवशादेव निषिद्धक्षुद्ररसवैमुख्यमस्त्विति चेन्न; अविहिताप्रतिषिद्धेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। साच सत्यपि समाधिदशैवेति

प्रागेवोक्तम् । एतेन जरठवद्वोक्तृत्वशक्तिवैकल्यात् ब्रह्मविदो भोगवैमुख्यमिति च प्रत्युक्तम् । अलाभान्निवारकराजादि-भयाद्वा तद्वैमुख्यमिति तु स्यात् । तदेतत्तुरङ्गमब्रह्मचर्यम्, निर्विघ्नलाभदशायां तु स्वैरमेव ह्यायातम् ।

एतेनात्याश्रमपक्षेऽपि निषिद्धवैमुख्यं दूषितम् । अनाश्रमित्वावस्था च किं विधायकशास्त्रबलादङ्गीक्रियते, [illegible], तदशक्त्या वा, अन्यतो वा कुतश्चिदिति । न प्रथमः, विधायकादर्शनात् ; प्रत्युत * अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः [illegible] । नचैतदविद्वद्विषयं मन्तव्यम्, सङ्कोचकाभावात् । अनाश्रमित्वविधि-दर्शने हि तत्सङ्कोचः । ज्ञानिनामपि नाश्रमो निषिध्यते, अपि तु स्वैराचारः । यथा—*नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् इति ।

ननु * तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते, * अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानिन उत्तराघाश्लेषः श्रूयत इति चेन्न ; दुश्चरितविरतिपरश्रुतिबलादेवाश्लेषश्रुत्यादेरबुद्धिपूर्वविषयत्वात्, आपद्विषयत्वाच्च । सूत्रितं च * सर्वा-न्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनादिति * शब्दश्चातोऽकामकार इति च । * कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः, इत्युक्त्वा * न कर्म लिप्यते नरे इति वचनात् बुद्धिपूर्वकर्मणाऽप्यश्लेषः श्रुत इति चेन्न ; तस्य वाक्यस्य विद्याङ्गभूता-सङ्गकर्मविषयत्वात् । विद्यास्तुत्यर्थत्वाद्वा । तथा चासूत्रयत् *नाविशेषादिति, *स्तुतयेऽनुमतिर्वेति च । अन्यथा पूर्वोक्त-विरोधात् । दुश्चरितविरतिश्रुतिरेव किमन्यपरतया न निरूप्यत इति चेन्न ; तस्यास्तात्पर्यविषयस्यान्यस्यादर्शनात् । विज्ञान-विरोधादेव तत्रापि तात्पर्यमिति चेन्न ; ज्ञानस्य दुश्चरितविरामाद्यभावे स्वसाध्यसाधकत्वाभावलक्षणवैकल्यप्रतिपादनमुखेन दुश्चरितादिनिन्दारूपतया तदभावविशिष्टत्वेन विशेष एव वाक्यस्य तात्पर्यात् । ज्ञाननिष्पत्त्यर्थं दुश्चरितादिनिवृत्तिः, निष्पन्नज्ञानस्य तु निरपेक्षतया स्वैरानुमतिरिति चेन्न ; दुश्चरितप्रभृतीनां ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेन * नैनमाप्नुयादिति प्रति-पादनात् । नह्यत्र, नाविरतो दुश्चरितात्, [illegible]युच्यते । * नागुरसम्पन्नमश्नातीत्यत्र क्षीरादिसम्पद्रूपविशेष-निषेधवत् प्रज्ञाननिषेधे तात्पर्यमिति चेन्न ; पूर्वापरभावसहकृतकरणश्रुतिबलादेव सिद्धत्वप्रतीतेः साध्यत्वविवक्षायास्तद्विरु-द्धत्वात्, स्वारस्याभावाच्च । अत एव * नागुः क्षीरेण भुङ्क्त इतिवदिति प्रत्युक्तम्, भोजनवत् ब्रह्मप्राप्तेरन्यतः प्राप्त्यभावाच्च । [illegible]पि ज्ञानस्याप्रयाणादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । प्रतिदिवससमुपचीयमानानुवृत्त-ज्ञानसिद्ध्यर्थं दुश्चरितविरामादेरप्यामोक्षादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो यावज्जीवं स्वैरनिषेधे अनन्यथासिद्धे सति * कुर्वन्नेवेत्यादिकं ज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानाङ्गकर्मविधिपरं वेति नेतव्यम् ।

अत एव * अपि चेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निहन्यते ॥ इत्यादीन्यपि क्रियमाणे कर्मणि फलसङ्गकर्तृत्वादिप्रतिषेधपरतया वा ज्ञानविशेषमाहात्म्यप्रतिपादनादि-परतया न स्वैरानुमतिलिङ्गानि । अत एव *अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ इत्युक्त्वा, अनन्तरमेव * क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं स गच्छतीत्यादिना समाधीयते । * तस्माद्ब्राह्मणः

पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति विदुषो बाल्यविधिबलात्कामचारवादकामभक्षत्वादिप्राप्तिरिति चेत्; नहि तत्र बाल्यशब्दो बालभावपरः, स हि वयोवस्थाविशेषरूप उपादातुं न शक्यते। अतः स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं बालकर्म उपादातुं शक्यत इति तद्विषयोऽयं विधिः; अन्यथा प्रागुक्तविरोधात्। सूत्रितं च *अनाविष्कुर्वन्नन्वयादिति। योगिनां च स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण जडवदाचरणं योगोपकारकतया स्मर्यते यथा—*जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत्। सम्मानना परां हानिं योगर्धेः कुरुते यतः॥ इत्यादि। सनत्सुजातोऽपि—*य इमं सर्वदा भूतेष्वात्मानमनुपश्यति। अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं नु [स] शोचेत्ततः परम्। अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः। आत्माऽहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च। पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत॥ ममैव यूयमात्माथ न मे यूयं च नाप्यहम्। आत्मैव स्थानं मम जन्मचात्मेत्यादिना सर्वान्तरात्मभूतब्रह्मसाक्षात्कारिणं सर्वजननिरुपाधिकसुहृदं ब्रह्मनिष्ठं प्रस्तुत्य, *तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः। नैवं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम्॥ इत्यादिना तस्य स्वाकारगोपनं विधाय, *यद्येवमन्तरात्मानं ब्रह्मणो हन्तुमर्हति। निर्लिङ्गमचलं सिद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम्॥ इत्यादिना परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानं च विधाय, *योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा॥ इत्ययथाभूतात्मवेदिनं विनिन्द्य, *अश्रान्तस्यावनावात्मा सम्मतो निरुपद्रवः। शिष्टो नशिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः॥ इति विशिष्टस्यैव सतस्तस्यावमानसिद्ध्यर्थमविशिष्टवदभिनय एवाभिधीयते। व्यज्यते हि तत्रैव—*सम्मानपरिहारार्थं स्ववीर्यस्य हि गोपनम्। ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभुङ्क्तये॥ एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात्। नवै मानं च मौनं च सहितौ चरतस्सदा। अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुः॥ इति। उक्तं हि तैत्तिरीयके—*तस्मादेवं विद्वान्। वीव नृत्येत्। प्रेव चलेत्। व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत। मण्टयेदिव। क्राथयेदिव। शृङ्गायेतेव। उत मोपवदेयुः। उत मे पाप्मानमपहन्युरिति। इति। अत्रापि पापनिवृत्त्यर्थं परिभवनीयत्वसिद्ध्यर्थमुन्मत्तत्वादिसमानव्यापार एव हि विधीयते; न पुनः परमहंसानां परदारादिगमनरूपनिषिद्धकरणम्, नापि नित्यनैमित्तिकत्यागः। उक्तं च मनुना—*सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव। अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा॥ इति। अयमेवार्थः स्मृत्यन्तरेष्वप्युच्यते—*यन्न सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै द्विजः॥ गूढं समाश्रितो विद्वानज्ञातश्चरितं चरेत्॥ अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्। स्वाचारस्यापरित्यागः स्वप्रभावस्य गोपनम्॥ अपरिग्रहशीलत्वं पावनानि प्रचक्षते। इत्यादिभिः।

एतेन द्वितीयोऽपि हेतुः प्रत्युक्तः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे प्राप्त्यभावे च लिङ्गदर्शनमकिञ्चित्करमेव। न च तदस्ति। आदिभरतोऽपि हि योगसिद्ध्यर्थं जडवदाचारमात्रे प्रवृत्त इति तत्रैव व्यक्तम्। तथाहि श्रीविष्णुपुराणे आदिभरतोपाख्याने—*तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः। सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले॥ सर्वविज्ञानसम्पन्नस्सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। अपश्यत्सच मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम्॥ आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने। सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श सदाऽऽत्मनः॥ न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनश्श्रुतिम्। न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च॥ उक्तोऽपि बहुशः किञ्चिज्जडवाक्यमभाषत। तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम्॥ अपध्वस्तवपुस्सोऽथ मलिनाम्बरधृग्जटी। क्लिन्नदन्तान्तरस्सभ्यैः परिभूतस्स नागरैः॥ सम्मानना परां हानिं योगर्धेः कुरुते यतः। जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति॥ तस्माच्चरेत वै योगी सतां वर्त्म न दूषयेत्। जना

यथाऽवमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः । आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ॥ भुङ्क्ते कुल्माषवाट्यादि शाकं वन्यफलान् कणान् । यद्यदाप्नोति सुबहु तत्तत्ते कालसंयमम् ॥ पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः । कारितः क्षेत्रकर्माणि कदन्नाहारतोषितः ॥ सरूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि । सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारचेतनः ॥ तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् । क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ इति । तथोत्तरत्र * योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः । भ्रमन्ति पृथिवीमेतामभि [वि] ज्ञातस्वरूपिणः ॥ इति । न ह्यत्राधर्मानुष्ठानं किंचिदुक्तम्, न च धर्मोपप्लवः । कर्माणि तु यज्ञादीनि ब्रह्मचारित्वादेव नाग्रहीत् । अत एव तत्र * सतां वर्त्म न दूषयन्नित्यप्युक्तम् । भागवते च तस्य यज्ञोपवीतादिधारणादिकथनादाश्रमित्वमेव प्रतीयते । यथोक्तम्—* कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूत इति । अत्र निगूढश्चरसीति स्वमाहात्म्यानाविष्कारो व्यक्तः । अत एव * न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिमित्यत्रापि कृतोपनयनत्वं न निषिध्यते । अनूच्चारणपरित्यागोऽपि जन्मान्तरसंस्कारोद्बोधनादिना वेदानां स्वतःप्रकाशात् । अथवा एकवारश्रवणमात्रेण वेदधारणात् । दुर्वासःप्रभृतीनामुन्मत्तव्रतादिकमपि कादाचित्कमाश्रमधर्मनिष्ठानामेव लोकोपहास्यतादिफलावसितम् । न पुनः सर्वाश्रमत्यागात्मकम् । अत एव दुर्वाससः पश्चात्सन्न्यासानुप्रवेशः काषायदण्डादिमत्त्वं च स्मर्यते । ऋभुशुकसंवर्तादिषु नग्नचर्यादिदर्शनादनाश्रमित्वमवगम्यत इति चेन्न; नग्नचर्याया अपि वर्षवातातपादितितिक्षालक्षणकम्बलकबलिताशेषविशेषाकारपुरातनाधिकारिविशेषविषयव्रतविशेषरूपत्वात् । आश्रमित्वाभावे कथं वाताशनस्यैव संवर्तस्य महीभृता ऋत्विक्त्वेन वरणम्? अतस्सर्ववर्णाश्रमसाधारणव्रतविशेष एव नग्नचर्या । गृहस्थस्यैव ह्यार्त्विज्यादिकम् । पूर्वं विधुरस्यापि कार्यार्थं दारक्रियादिपूर्वकमार्त्विज्यं युज्यते ।

ननु * पुरः पञ्चशतं नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन्नित्यादिना * तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् । सुरम्यं दर्शयामासुरैकैकश्येन भारत ॥ इति तस्य ब्रह्मविदो महर्षेः शुकस्य वारमुख्यासु गणिकासु भोजनमप्युक्तमिति चेन्न; [illegible]भोजनेन तासां परिजनतया भोजनानन्तरं तालवृन्तादिग्रहणादिमुखेनावस्थानेऽपि तद्व्यपदेशोपपत्तेः । शुकस्य ब्रह्मचर्यादिपरीक्षणमात्रे हि तत्र तात्पर्यमिति सुव्यक्तम् । नैतन्निषिद्धान्नभोजनलिङ्गम् । उत्तरत्र च—* विज्ञाते तु परे तत्त्वे प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते । किमवश्यं हि वस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च । एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ इति शुकेन पृष्टे, जनकेन [illegible]नां सङ्गत्यागपूर्वकमनुष्ठानमेव ह्युक्तम् ।

यच्च तत्र * न विना ज्ञानविज्ञानान्मोक्षस्याधिगमो भवेत् । न विना गुरुसम्बन्धात् ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते । विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ इत्युक्तम् । तत्र * तीर्णस्तदुभयं त्यजेदित्यनेन आमोक्षात्तदुपायभूतज्ञानाचार्ययोरनुवर्तनीयत्वमेवोक्तम् । * त्यज धर्ममधर्मं चेति श्लोकस्तु * त्यज धर्ममसङ्कल्पात्त्यजाधर्ममहिंसया । उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयाम् ॥ इत्यनेन श्लोकेन व्याख्यातार्थत्वात् नासौ त्वदनुगुणः । यत्पुनः श्रीभागवते शुकस्य परमहंसस्य वेषानुक्त्वा * तत्रागमत् भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः । अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥ तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाहूंसकपोलगात्रम् । चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्रान्ननं कम्बुसुजातकण्ठम् । निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसं सावर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च । दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं

श्यामं सदा पिच्छिलयाऽङ्गलक्ष्म्या ॥ स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रलम्बबाहुं सुकुमारोत्तमाङ्गम् । प्रत्युत्थिता मुनयस्स्वासनेभ्यः इत्यादि, अत्र ब्रह्मचर्यापरत्वाल्लिङ्गस्य निगूहनमलक्ष्यलिङ्ग इत्युक्तम् । यत्पुनराश्वमेधिके प्रोक्तं * राजन्नाङ्गिरसः पुत्रस्संवर्तो नाम धार्मिकः । दिशश्चङ्क्रमते सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ॥ उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चरन् वै तु यथासुखम् । वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ नैव धर्मी न चाधर्मी नचापि हि शुभाशुभी ॥ इत्यादि, तत्रापि धार्मिक इत्युपक्रमात् पुण्यक्षेत्रनिरन्तरसेवनरूपधर्मविशेषनिष्ठत्वस्य चाभिधानात् उन्मत्तवेषधारणमात्रमेवोच्यते ।

यत्पुनरजगरोपाख्यानं स्वैरानुरूपमुपवर्णयन्ति ; तदप्यसत् । तथा हि—* केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् । किञ्च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः प्रत्याह—* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रह्लादस्य च संवादं मुनेरजगरस्य च । चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित्कल्यचित्तमनामयम् ॥ पप्रच्छ राजन् प्रह्लादो बुद्धिमान् प्राज्ञसत्तमः । प्रह्लादः—* स्वस्थः शुक्लो मृदुर्दान्तः निर्विवित्सोऽनसूयकः । सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ इत्यादिना पूर्वं प्रह्लादप्रश्नेन ब्राह्मणस्य मुमुक्षूपादेया गुणाः प्रदर्शिताः । यत्पुनस्तत्रोक्तम् * धर्मार्थकामकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे । नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ॥ इति ; तदपि काम्यकर्मादिविषयमेव, अन्यथा उत्तरत्र धर्मोपभोगप्रतिग्रहवचनविरोधात् । प्रह्लादानुयुक्तो हि ब्राह्मणस्तत्र सर्वपदार्थानामनित्यत्वमुक्त्वाह—* उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते । सर्वभूतानि संपश्यन्ननुरक्तानि मृत्युना । सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृतकृत्यस्सुखं स्वपे ॥ सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया । शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु । पुनरल्पं पुनस्स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ कणान् कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे । भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् पुनः ॥ धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च । महार्हाण्यपि वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनश्शये । प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ॥ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् । हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं रतिमरतिं मरणं च जीवितं च । विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ * अनियतशयनासनप्रकृत्येत्यादि—अत्र यथालब्धवृत्तित्वेऽपि प्रपञ्च्यमाने धर्म्यमिति धर्मादनपेतत्वमेव सावधानेनोक्तम्, उत्तरत्रापि निरपेक्षत्वमात्रेण यथालब्धवृत्तित्वं सम्माननपरिहरणमात्रं चोपदिश्यते । * निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्प्रतिग्रहः । अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाश्रितः ॥ येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा । शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ यस्मिन् वाचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताश्शिला इव । वक्तारं न पुनर्यान्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्यशायिनम् । बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ योऽहेरिव गणाद्भीतस्सम्मानान्मरणादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ इत्यादि । * गृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूवेत्यादिना जडादिवद्भावनामात्रमभिधीयत इति सुव्यक्तम् ।

यच्च तत्र विपरीतमिव किंचिदुक्तम्, * यर्हि वा व स भगवान् लोकमिमं योगस्यद्धाप्रतीपमिह चक्षाणस्तत्स्वकृतकर्मबीभत्सितमाजगरं नामावस्थितश्शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहतीत्यादि, यच्चैवं गोमृगकाकचर्यया व्रज-

स्तिष्ठन्नासीनः काकमृगगोवच्चरति पिबत्यवमेहतीत्यादि, तदप्यखिलमजगरगोमृगचर्यारूपलोकावज्ञाहेतुभूतयोगोपकारक-व्रतविशेषविषयम् । तत एव च तथाविधस्यैव ऋषभस्य विधिनिषेधकिङ्करत्वमेव ज्ञापितमिति न विरोधः । अत एव हि [illegible] पारमहंस्यं * धर्ममुपशिक्षमाण इत्युपक्रमेऽप्युक्तम् । यच्चोत्तरत्र- * अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कवि निरीक्ष्य रमणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन् अकर्तुस्सुविशारदा । यामासाद्य भवांल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः । हेतुनेह समीहन्ते आयुषो यशसश्रयः ॥ त्वं तु कल्पः [illegible] मितभाषणः । न कर्तुमीहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ जनेषु मुह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्स्थ इव द्विपः ॥ त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि [illegible] भवतः केवलात्मनः ॥ इति पृष्टेनावधूतेन ब्राह्मणेन—* सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽहमिह तान् शृणु ॥ पृथिवी वायुराकाश आपोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । इत्युपक्रम्य, * एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः । इति गुरुवर्गमुक्त्वा, * विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः । [illegible] न विषज्येत वायुवत् ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः । सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नाधत्ते मलमग्निवत् । क्वचिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् । भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥ इत्याद्युक्तम्, तदप्युक्तेनैव न्यायेन योगनिष्ठप्रशंसारूपातिवादात्मकमिति अपिशब्दादिभिरेव लिङ्गैर्व्यक्तम् । उपक्रमे प्रश्नवाक्येनापि निष्परिग्रहत्वनिरभिमानत्वादिकं हि दर्शितम्, तदेव ह्युत्तरेणाप्यभिप्रेतम् । अतो यादृच्छिकसगुणवि-[illegible] सर्वभक्षोक्तेस्तात्पर्यम् । यच्च यादृच्छिकान्नव्यतिरेकेणापि पाणिपात्रभोजनमपि दृष्टमित्युच्यते, यथा—* स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासान् देहो वर्तेत यावता । गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ॥ सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् । पाणिपात्रोदरामात्रो मक्षिकेव न संग्रही ॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति । न तेषु सज्जते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ इत्यादि ; तदपि स्थाल्नुपात्रपरित्यागादौ तत्परम् । परिव्राजां भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटेनापि भिक्षणस्य कैश्चिदनुमतेः । यच्च तदुत्तरत्रेत्युपात्तम्—* ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् ॥ [illegible]च्छ्रेष्ठमुतावरम् । तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ इत्यादि ; तदपि क्रियमाणेष्वेवाकर्तृत्वानुसन्धानविधौ तत्परमिति प्रागुक्तनयेन नेतव्यम् । अन्यथा तत्रैव कथम् * अविधिगोचरश्चरेदित्यादिविधिर्घटेत ?

यत्तु वाररुचे स्वरूपग्रन्थ इत्युपात्तम्—* देहजात्यादिसम्बन्धान् वर्णाश्रमसमन्वितान् । भावानेतान् परित्यज्य स्वं भावं भावयेद्बुधः ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं यन्निरन्तरम् । [illegible] ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेत् ॥ इति । तदपि वररुचेः ऋषिभावनयोपदेशपरं चेत् परिगृहीततमऋष्यन्तरस्मृत्यन्तरादिवचनाविरोधेन यथावस्थितपरिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मविशेषविधिपरतया योज्यम् । उपपत्तिपरं चेत् सर्वधर्मोपप्लवमूलकुतर्ककल्कल्पितत्वेन प्रामाणिकैर्बीभत्सनीयम् । बृहस्पतिप्रणीतलोकायतादिग्रन्थवत् । विदुरवृत्तान्तोऽपि प्रागुक्तन्यायेन व्याख्यातः ।

यद्यपि * जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इत्यादि स्त्रीशूद्रादिषु भर्तृत्रैवर्णिकशुश्रूषावहिर्भूतजपतपःप्रभृतिषु पतनस्मृतिः, तथाऽपि क्षत्रियविशेषस्य सन्न्यासाभ्यनुज्ञानवच्छूद्रादेरपि केषुचिद्व्रतेष्वनुज्ञानमस्ति । न च तस्य यज्ञोपवीतादिपरित्यागलक्षणदोषावकाशः, प्रागेव तदभावात् । ये

च नग्नचर्यामातिष्ठन्ते महात्मानः ते हि ब्रह्मचर्यैककाष्ठामधिष्ठाय तथा भवन्ति । * ऋषयो वातरशनाः, * वातरशना ह वा ऋषयश्श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः इति हि श्रूयते । न पुनर्भवन्त इव पट्टांशुकादिभाण्डागारशालिनः क्षितिसुरचण्डालक्षीरसुरादिभेदत्यजः परकलत्रशरणाः पशुमृगसधर्माणः प्रजननसन्तताः श्रूयन्ते । सनत्कुमारादीनां नग्नता नित्यबाल्यावस्थतया, केवलब्रह्मभावनाभावितात्मानः कुमारा हि ते महात्मानः श्रूयन्ते । पशुपतेर्नग्नचर्या तु पाशुपतव्रतविशेषाङ्गरूपत्वात् तत्र धर्मत्वसदसद्भावयोरपि त्रयीधर्मनिष्ठैरनुपादेयैव । यत्पुनर्मुग्धेन्दुशेखरस्य मुनिधर्मदारमोहनादिकमवैदिकाचारजालम्, तत्र वैराग्यशालिनस्तस्य मोहनाभिसन्धिविरहः प्रस्पष्टं पठितः । अन्यथाऽपि तस्येश्वरत्वमभ्युपगच्छतामीश्वरत्वादेव परिहृतम् । * न देवचरितं चरेदिति ह्याहुः । लोकवेदविरुद्धयोरप्यलेपः स्वतन्त्रश्चेति हि महापाशुपताः प्राहुः । अनीश्वरत्वपक्षे तु तेजोविशेषेणैव सोढव्यम् । स्मरन्ति हि * दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषां तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरजः इत्यादि ।

एतेन सर्वेश्वरस्य भगवतो वसुदेवनन्दनस्य स्वच्छन्दलीलया गोपवधूदर्शनव्याकुलीकरणं व्याख्यातम् । परिहृतं चैतदकर्मवश्यतया भगवत्पराशरादिभिः; * कामाद्गोप्य इति भगवत्यनुरागानुवृत्तिरपवर्गायैव जायत इति चोक्तम् । ननु धर्मसंस्थापनार्थाय संभवस्तत्क्षोभकरणं चेति कथमिदमुपपद्यते ? न, उक्तोत्तरत्वात् । नन्दगोपनन्दनत्वाभिमानमभिनयतस्तस्य न तावत्तदानीं वर्णाश्रमाचारानुवृत्तिनियमः । आभीरकन्यका अपि भगवन्तमेव भर्तारमभ्यर्थ्य जन्मान्तरचरितव्रता दिव्यप्रकृतय एवेति तास्वप्सरस्समाधिरनुसन्धेयः । तत्तदभिमतफलप्रदानं चेश्वरस्यादोषायेति । यदा तु भगवान् वसुदेवतनयतया प्रतिबोधमभिनयन् यदुवंशोदितं क्षत्रधर्ममनुप्राविशत्, तदा सावधान एव सर्वदा सर्वान् धर्मानन्वपालयत् । तथाहि सर्वत्र कथ्यते—* न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ इति । तथा, * कृतोदकः कृतजपो हुताग्निस्समलंकृतः । तत उद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ इति । तथा अश्वत्थामास्त्रपावकप्लुष्टविराटतनयागर्भसञ्जीवनावसरे साधिकषोडशस्त्रीसहस्ररसिको बृन्दावनविहारी वल्लवीबृन्दनिविष्टयौवनारम्भो भगवान् स्वयमेवावोचत्—* यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च मयि तिष्ठति । अव्याहतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः ॥ इति ।

ननु श्वेताश्वतरोपनिषदुपसंहारे तदधिकारितया अत्याश्रमित्वोपपादनादप्राप्तार्थत्वेन तद्विधिरिति चेन्न; अतिशयिताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, ब्रह्मचर्यादित्रयातिक्रान्ताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, अन्येन वा केनचिदविरुद्धेन निमित्तेन तन्निर्वाहात् । अन्यथा स्फुटतरार्थश्रुतिस्मृतीतिहासादिशतकोपप्रसङ्गः । * शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्, * सर्वारम्भपरित्यागी, * सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिभिस्सर्वधर्मपरित्यागोक्त्या चानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न; फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयतया वा विधीयमानधर्मव्यतिरिक्तविषयतया वा यथासंभवं तद्व्यवस्थापनस्य तत्र तत्रैवोपक्रमादिभिर्व्यक्तत्वात् । * सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । इति सन्न्यासत्यागतत्त्वबुभुत्सयोपसेदुषे धनञ्जयायोक्तं भगवता—* एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति । एतेन, * यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सर्वकार्यस्वरूपनिषेधपराण्यपि मुक्तदशां समाधिदशां वाऽऽश्रित्य निर्वाह्याणि । अतो यथायथमाश्रमविशेषविषयो वा फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयो वा सन्न्यासपरित्यागादिवादः, न पुनस्स्वैरपर्यवसित इति सिद्धम् ।

एतेन *न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः, *न्यास एवात्यरेचयत्, *तस्मान्न्यासमेषां [illegible]ः इत्यादि, *किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्मा ब्रह्मलोक इत्यादिकमपि धर्मविशेषादिविषयतया [illegible]विषयतया वा यथायथं निर्वोढव्यम् । अत-[illegible]ऽपि प्रागुक्त एव न्यायः । न च तथाऽस्ति, अपि तु *त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्याश्रमान्विधाय *ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्याश्रमनिष्ठानामेव ब्रह्मविदाममृतत्वं श्रूयते । *स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते इति यावज्जीवं गृहस्थधर्मनिष्ठस्य ब्रह्मविदोऽपुनरावृत्तिराम्नाता । *यो वा एतदक्षरं गार्गीत्यादौ च [illegible] ज्ञानपूर्वककर्मणां स्थिरफलसाधनत्वं चोक्तम् । अतो न कदाचिदपि यावज्जीवं [illegible]ः । यानि चान्यानि वाक्यानि सम्प्रतिपन्नश्रुतिस्मृतिष्वदृश्यमानानि स्वाचारानुरूपमतपरिचर्यया केषुचिदप्रसिद्धेषु वा नष्टकोशेषु वा अनिरूपितमूलाग्रेषु वा पुराणेषु प्रक्षिप्य पठन्ति पापिष्ठाः; तानि प्रत्यक्षश्रुत्यादिपरिशीलनशालिनीषु गरिष्ठगोष्ठीषु नावकाशं लभन्ते । तत्प्रामाण्येऽपि प्रसिद्धाविरोधेन नेतव्यमित्यत एवैतान्यपि निर्व्यूढानि ।

न च तृतीयः, अनाश्रमित्वाक्षेपकवचनादर्शनात् । जीवन्मुक्तेः श्रुत्यर्थापत्त्यैवानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न; तद्दूषणादेव तदसिद्धेः । अस्तु नित्यमुक्तिवशात्सर्वाश्रमत्याग इति चेन्न; तस्या अपि मोक्षोपायोपदेशकशास्त्रादेव विस्तरतस्तत्प्रकरणे निषेधात् । चतुर्थस्तु विपरीत एव । अथ गौडपादहरिप्रभृतिभिराचरितत्वात्सर्वाश्रमपरित्यागोऽस्माभिः स्वीकृत इति चेत्; हन्त सदाचारनिदर्शनतया महान्त इमे दु[illegible]सन्तानादयः शिष्टा निर्दिष्टाः, यदनुविधायिनोऽपि यूयं शिष्टैर्बहिष्क्रियन्ते । हन्तैवं सति धर्मकीर्तिप्रभृतिभिः परिगृहीतत्वात्सौगतलोकायतिकादिसमय एव किं न स्वीक्रियते ? न च तत्परिग्रहेऽपि मुक्तिः प्रतिबध्यते । सत्यम्, तथाऽपि येनाकारेण यावज्जीवं जीवनाय लोको रञ्जयितुं शक्यः तेन यथायथं वर्तामह इति चेत्, सत्यमिदमन्तर्गतमुद्गीर्णं भवता, तदेव चार्वाकसमयरहस्यमिति तत्प्रहारेण प्रहृतमिदम् । न हि चार्वाकान् भवन्तोऽपि गोष्ठीषु व्यक्तमन्तर्भावयन्ति । भजन्तु वा प्रकाशं चार्वाकाभिख्याम् । ननु ब्रह्मविच्छब्दोऽस्मासु प्रयुज्यमानो दुरपह्नव इति चेत्; सत्यम्, भ्रान्तिमूलतया निरर्थकोऽयमिति ब्रूमः । दिगम्बरादिष्विदानीमृष्यादिशब्दप्रयोगवत् । तत्त्वविद् इति भवता स्वयं स्थानेषु समाहूयामह इति चेत्; किमतः ? तत्त्ववित्त्वमेवेति चेन्न; तस्य विडम्बनपरत्वात्, भवदधीनकार्यलाभकालप्रतीक्षणाद्वेति ।

नापि पञ्चमः, अधर्मत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि स्वाश्रमधर्मानुष्ठानक्लेशादात्मानुसन्धानविच्छेदभयेन सर्वधर्मपरित्याग इति तु यथाहृदयं सत्यं वचः, तथापि श्रुतिस्मृत्यादयः शक्तानां धर्मलोपे प्रकुप्येरन्निति प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानं वा निरयपतनं वाऽवश्यंभावीति निश्चीयताम् । अयं हि राजसस्त्यागः । यथोक्तं *दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् इति ।

षष्ठस्तु हेतुस्तदा शोभते, यद्यशक्तिरनाहार्या परमार्थभूता स्यात्। नह्यशक्तमधिकृत्य शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। न च तत्त्वतोऽशक्तिः, अन्येभ्यश्शक्तेभ्योऽनुतिष्ठद्भ्यो विशेषादर्शनात्। स्वहृदयविसंवादाच्च। सन्ति च धर्मसाक्षिणोऽन्येऽपि *आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥ इति। विधुरत्वादिदशास्वपि सर्वसामान्यधर्मादेरनुवर्तनीयत्वं तच्चलने च प्रायश्चित्तं तदकरणे प्रत्यवायश्चेति।

नापि सप्तमः, सामान्यनिर्देशमात्रेण तदसिद्धं विशेषतस्तदनिरूपणादिति न कदाचिदपि बुद्धिपूर्वपापानामलेपसंभव इति।

ननु भवन्तोऽप्यन्त्यजपर्यन्तान्भगवद्भक्ता इति धावन्तस्समाचारविप्लवाय जायन्त इति समोऽयम्, अस्माकं पुनः को विशेष इति चेत्; मैवम्; किं त्वया मुक्तानां तेषां प्रतिष्ठार्चनादिरूपसंभावनमुपप्लवकारणतयोपन्यस्तम्, उत जीवतामेवावज्ञादिपरिहारेणान्येभ्य उत्कर्षभावनमिति। न प्रथमः, तेषां भगवदुपासनप्रभावविशेषनिश्शेषिताविद्याकर्मवासनादेहसंबन्धादीनामाविर्भूतभगवत्साम्यानां जातिविशेषसंबन्धाभावेऽपि भक्तप्रतिष्ठार्चनशास्त्रैः पुरुषान्तरव्यावर्तनाय पूर्वाकारमुपलक्षणीकृत्य तत्समाने बिम्बे सन्निधाप्य सभाजनविषयतया प्रतिपादितानां तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यानुसारेण तत्तदुचितसभाजनं विधीयमानं कथं पुनरुपप्लवकारणमुन्नीतं भवता? मुक्तावनन्तगरुडविष्वक्सेनतुल्या *इमाँल्लोकानिति श्रुत्या भगवदनुसञ्चरणादिकं कुर्वन्तीति सिद्धम्। नापि द्वितीयः, अनेनैव शरीरेण विद्यमानेषूपप्लवपर्यन्तसंभावनस्य तेष्वभावात्। तथाविधेभ्योऽन्येभ्यस्तेषु भगवद्भक्त्या संजातमतिशयमाद्रियामहे, न पुनर्जात्यादिभेदमेव भवन्त इव स्वरूपतो निह्नवामहे, येनाचारविप्लवस्स्यात्। न च जात्याद्यनुरूपसंबन्धादिवर्जनाद्भगवद्भक्तेष्वपि तेष्ववज्ञादिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; तत्कालोचितस्पर्शवर्जनेऽपि स्त्रीधर्मिण्यामात्मजनन्यामिव मानसिकवाचिकसंभावनासामर्थ्यवैभवेन पुराणेतिहासभगवद्वाक्यशतनिर्णीतेन शास्त्रानुसारिणामवज्ञाप्रसङ्गाभावात्। उक्तं च भगवता *मद्भक्तान् शूद्रसामान्यान्नावमन्येत बुद्धिमानिति। यथा, मतङ्गजतुरङ्गमविहङ्गमगोमृगादिषु पुरोहितामात्यसामन्तान्तःपुरकुब्जकिरातवामनबधिरादिषु च महीपतिसमाश्रयणमहनीयतां गतेषु विशेषादनवमन्तव्येषु तत्तज्जातिगुणानुगुणवैषम्यव्यवस्थितमेवानुपाल्यते तथा भगवत्समाश्रितेष्वपीति न कश्चिद्दोषः। राजाधिराजस्य भगवतो राजवदुपचार इति न्यायात्। आदिभक्तानामनन्तगरुडादीनामिच्छावतारभेदा इति पुराणप्रसिद्धम्। तेन तेषां प्रतिष्ठार्चनादिकं रामकृष्णादिभगवदवतारादीनामिवेति भक्तप्रतिष्ठाशास्त्रानुसारेण निर्णेतव्यमिति॥

॥ इति शतदूषण्याम् अलेपकमतभङ्गवादः पञ्चषष्टितमः॥ ६५॥

॥ अथ परमते सूत्रस्वारस्यभङ्गवादः षट्षष्टितमः॥ ६६॥

नमोऽस्तु ब्रह्मणे तस्मै बादरायणरूपिणे। यस्यैव ब्रह्मसूत्राणां रचना सगुणायते॥
अद्वैतमतनिष्ठानामनुष्ठानमपाकृतम्। ब्रह्मसूत्रार्थवैरूप्यं तेषामथ निरूप्यते॥

यदाहुः—आपादचूडं ब्रह्मसूत्रेषु निर्विशेषं ब्रह्मैवार्थः प्रपञ्चमिथ्यात्वं च स्पष्टमुपपाद्यते, तथा हि—यद्ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं तदेव हि नाना नास्तीति श्रुतिप्रामाण्यप्रागल्भ्यात्तदनुसारिसूत्रस्वारस्याच्च निर्विशेषमिति निश्चिन्वन्ति

महान्तः । तत्र बहुषु सूत्रेषु तद्विषयभूतासु श्रुतिषु च एकवचनान्तनिर्देशादात्मैक्यं स्वरसतः प्रतीयते । सचात्मा पुनः * न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीत्यादिभिस्सूत्रकलापैर्निर्गुणत्वेन निर्णीतः । * भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्, * अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्, * आह च तन्मात्रमित्यादिभिरनेकेष्वधिकरणेषु भेदप्रसङ्गो निराकृतः । ब्रह्मव्यतिरिक्तानां पदार्थानां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं * मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिभिर्निपुणतरमुपपादितम् । * सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दादिति मुक्तस्य स्वरूपाविर्भावमुपपाद्य, * अविभागेन दृष्टत्वादिति ब्रह्मस्वरूपाविभाग एव फलतया निर्दिष्टः ; इत्थमापादचूडं शारीरकशास्त्रे बहुषु सूत्रेषु निष्प्रपञ्चनिर्विशेषब्रह्मात्मैक्यस्य प्रतिपन्नत्वादुपात्तकतिपयसूत्रव्यतिरिक्तानि सूत्राण्यपि निर्विशेषमेव परं ब्रह्मोपपादयन्तीति नीतिविदां निर्णयः । यानि पुनस्सगुणब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्यानि, तानि गरुडमात्मानं जानीयादित्यादिष्विव तत्तदुपासनार्थकल्पिताकारविशिष्टब्रह्मपराणि क्रममुक्तिन्यायेन परम्परया मोक्षनिदानानि । क्वचित्तु कल्पितेनाकारेण शाखाचन्द्रोपदेशन्यायेन उपलक्षणतया दर्शनेन ब्रह्मस्वरूपोपदेशपराणि । व्यास एवास्माकमादिगुरुरुपनिषदनुसारिभिस्सर्वैरेवास्माभिरनुसर्तव्यः । न च प्रमाणविरोधात् ब्रह्मसूत्रस्य मतान्तरपरत्वं वा, तद्विरुद्धानामेव प्रमाणानामप्रामाण्यात् ; अन्योन्यतस्तेषामाभिमानिकप्रमाणानां विरोधाच्च । अभिमानप्रतिष्ठितं हि तत्तत्सिद्धान्तपरिगृहीतानां प्रमाणानां प्रामाण्यम् ; अन्यथा स्वसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् । ततश्च प्रमाणविरोधेऽप्यविरोधेऽपि सूत्रस्वारस्यानुरोधेन बादरायणसिद्धान्तोऽयमिति निश्चिते तिष्ठ वा तत्र हृदयाक्रोशेन, तत्परित्यागेन वा हृदि विन्यस्तहस्तः पक्षान्तराण्यधिशेष्वेति ।

अत्रोच्यते, * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रमेव तावदद्वैतिनां न घटते, चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयतया जिज्ञास्यत्वायोगात् । अतो निर्गुणब्रह्मव्यतिरिक्तस्याविद्यापरिणतिरूपत्वेन सुतरां जिज्ञास्यत्वायोगात् ; ब्रह्मशब्दार्थानुपपत्तेः प्रागेव प्रपञ्चितत्वाच्च । तथा * जन्माद्यस्य यतः इति सूत्रमपि ब्रह्मस्वरूपलक्षणोपदेशपरम्, लक्षणं चासाधारणधर्मः, स कथं निर्विशेषे संघटते ? उपलक्षणत्वेऽपि सुतरां सविशेषत्वमेव । उपलक्षणाकारोपलक्ष्याकारपूर्वप्रतिपत्त्याकारविभागविरहात् निर्विशेषे उपलक्ष्यत्वमपि न संभवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् । सामानाधिकरण्यस्य सविशेषार्थनिष्ठत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्ये स्वरूपलक्षणवर्णनापटाटोपोऽप्युत्पाटनीय इत्युक्तं प्रागेव । शास्त्रयोन्यधिकरणमपि शास्त्रगम्यत्वनिरासेनैव निरस्तम्, तद्गम्यत्वे वा प्रमाणविषयत्वात् दृश्यत्वमेव पार्ष्णि गृह्णाति । व्यावहारिकशास्त्रगम्यत्वं तु व्यावहारिकानुमानगम्यत्ववदपध्वस्तम् । भवता च प्रमाणप्रमेयखण्डनात् शास्त्रप्रामाण्यमपि पाषण्डवादैस्सपिण्डीकृतमेव । वेदान्तशास्त्रस्यापि तर्कात्मकत्वात्तर्काणां स्वरूपलक्षणादिखण्डनप्राचण्ड्यमेव शरणयतां कस्तर्कः, किं वा तदधीनार्थतत्त्वव्यवस्थापनम्, कथंच तत्त्वावेदकता तत्त्वमस्यादिवाक्यानामिति परिपश्य । तथाच सर्वशास्त्रकुक्षिंभरिमाध्यमिकोक्तिरेव विजयते । समन्वयसूत्रं च समन्वयमेव हेतुत्वेनोपाददाति, अन्वयस्तु भेदस्य प्राणबन्धुरिति सर्वलोकविदितमेतत् । आनन्दमयाधिकरणे प्राचुर्यार्थमयट्प्रयोगादानन्दाभ्यासस्य हेतुत्वेनोपादानाच्च भेदवाद एव साम्राज्यमाटीकते । ईक्षत्यधिकरणेऽपि तदेवानुविदधाति, ईक्षणादिगुणयोगस्य मुख्यतयाऽभिधानात् । आकाशप्राणाधिकरणयोरपि ब्रह्मलिङ्गमेव पुरस्क्रियते, लिङ्गं पुनरसाधारणधर्मः ; निर्विशेषे किं लिङ्गं किंच वा साध्यमिति स्वयमेव विचारय । ज्योतिरधिकरणे चरणाभिधानं मरणायते मृषावादस्य, निर्विशेषस्य कश्चरणः, का वा दीप्तिरनुत्तमेषु लोकेषु ? इन्द्रप्राणाधिकरणेऽपि * प्राणस्तथानुगमादित्युपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतमहावाक्यसामर्थ्यादिन्द्रान्तर्यामिणो महा-

पुरुषस्यैव प्रसाधनात्सविशेषपरत्वमेव । वाक्यं तावदन्विताभिधानेऽप्यभिहितान्वयेऽपि सविशेषपरमेवेति तत्र तत्र क्रियासमभिहारेण साधितम् । वाक्यार्थोऽपि प्राणेन्द्रादिवैशिष्ट्यात्मकत्वात्सविशेषरूप एवेति निरूपितः ।

एवं शारीरोपक्रमसूत्राणां सगुणब्रह्मैदम्पर्ये समर्थिते त्रिपाद्यामपि अनेनैव न्यायेनार्थतत्त्वं निर्णेतव्यमधिगुणैरन्तेवासिभिः; स्थालीपुलाकन्यायानुसारस्य न्याय्यत्वात् । अविरोधाध्यायसूत्राणामादिमाध्यायशेषत्वान्न पृथगभिधेयं तात्पर्यमवशिष्यते । वैराग्योभयलिङ्गपादयोस्संसरतो जीवस्य संसारनिवर्तकस्य च परमात्मनो मिथो वैषम्यमुच्यते; स एव भेदवादः । गुणोपसंहारपादस्य नामैव निर्गुणवादस्य हृदयशूलम् । अङ्गाङ्गिभाववादोऽपि तस्यैव कर्णज्वरः । तेन त्रिभिरध्यायैस्सगुणमेव निर्णीयते । फलाध्याये तु फलनिर्देश एव निर्गुणवादिनां निष्फलं प्रलापमाविष्करोति, परमात्मसेविनो जीवस्यैव सांसारिकफलसाधनपुण्यपापरूपकर्माश्लेषविनाशौ देहादुत्क्रमणमर्चिरादिना देवयानेन गमनं परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरपुनरावृत्तिश्चेति, शारीरकपञ्चमाध्याये निर्गुणमशरीरमलक्ष्मिकमपरिवारकमविभूतिकं चिन्मात्रमिति पारिभाषिकं ब्रह्म प्रतिपाद्यताम् ।

यदुक्तं जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मैव * नात्मा श्रुतेरित्यादावपि प्रतिपाद्यत इति, तदसत्; * ज्ञोऽत एव, * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, * परात्तु तच्छ्रुतेरित्यादिभिस्तत्रत्यैस्सूत्रैरात्मशब्दनिर्दिष्टस्य तस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वपरमात्मायत्तत्वादिप्रतिपादनात्, तस्य च सर्वस्य त्वदभिमतेऽस्मदभिमते वा ब्रह्मण्यसंभवात् । भ्रान्त्या संभवतीति चेन्न; परिशुद्धस्वरूपोपदेशदशायां प्रतिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकस्य भ्रान्तिसिद्धाकारसमर्थनस्य विरुद्धत्वात् । अन्यथा * नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणेऽपि यथालोकमुत्पत्तिविनाशयोरेव समर्थनप्रसङ्गात् । यदि तत्र लोकसिद्धाकारप्रतिषेध उपचिकीर्षितः तदा लोकसिद्धं कर्तृत्वादिकमपि नास्तीत्येवोपदेष्टुं युक्तम् । यदि तत्रैव सूत्राणां तात्पर्यमिति मनुषे, तदा प्रारब्धं त्वयैव सूत्रान्यथाकरणम् । अप्रस्तुतमात्मान्तरमिह कथं परीक्ष्यत इति चेन्न; * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रैव विषयतया ब्रह्मण इव अधिकारितया मुमुक्षोः प्रकृतत्वात्, तस्य च स्वरूपज्ञानावश्यम्भावित्वेन क्वचित्स्वरूपस्यावश्योपदेष्टव्यत्वात् । व्यवच्छेद्यतया प्रधानमिव जीवोऽपि प्रथमाध्याये सर्वत्र प्रकृतः । यदि विषयत्वेनाप्रकृतत्वादपरीक्षणीयता, तदा वियत्प्राणादेरप्यपरीक्षणप्रसङ्गः । धर्मं जिज्ञासमानस्य तत्सम्बन्धिनिरूपणम् । यथैवं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते जीवनिरूपणम् ॥

किंच * असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यत्रैव सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यादिप्रतिषेधात् * नात्मा श्रुतेरिति निरर्थकः पुनरारम्भः । अतो नात्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मात्मशब्दनिर्दिष्टम्, अपि तु जिज्ञासाकर्तृतया प्रस्तुतो जीवः । यत्पुनरुक्तं एकवचनान्तनिर्देशादात्माद्वैतस्वारस्यमिति, तदपि न; *श्रेष्ठश्चेत्यादिसूत्रेष्विव जात्यैक्यविवक्षया तत्प्रयोगसंभवात् । तदुक्तमंशाधिकरणे * नात्मा श्रुतेरित्यत्राप्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति । याश्च तत्सूत्रविषयतया * नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिश्रुतय उपादीयन्ते, ताभिरपि सौत्रस्यैकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वं व्यक्तम् । यद्युद्देश्यगतत्वेन बहुत्वमविवक्षितम् । य एक इति निर्दिष्टमेकत्वं किं विवक्ष्यते ॥ अत एव * अजो नित्य इत्यादिश्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् ।

यत्तूभयलिङ्गाधिकरणे समस्तविशेषशून्यत्वं प्रत्यपादीति; तदप्यसत्, तत्र हेयगुणनिषेधेन समस्तमङ्गलगुणविशिष्टस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तदाह—* सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यतीति । वाक्यस्थोभयलिङ्गशब्दा-

नादरेणासन्निहितदोषाख्यनिषेध्याध्याहारो न युक्त इति चेन्न; स्ववाक्यस्थस्यापि गुणस्य स्वरूपत एव निषेधानुपपत्तेः। न हि गुणो गुणत्वादेव निषेध्यः, वैपरीत्यात्। न च दोषकोटिनिक्षेपेण तन्निषेधः, सर्वज्ञत्वादेर्दोषत्वस्य प्रमाणाभावात्। अतः पारिशेष्याद्दोष एव निषेध्य इति स्थिते जागरितस्वप्नाद्यवस्थासु जीवस्य ये दोषाः पूर्वेष्वधिकरणेषु प्रकृताः त एवात्र निषेध्यतया प्रकृतमित्यनेन [?] इति स्पष्टमेव ज्ञातुः। ततश्च *भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनादित्यादिसूत्रेष्वपि नाप्रस्तुतानुपयुक्तत्वदर्शिननार्थसिद्धिः [?]। अन्यथा *प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इति समनन्तरसूत्रविरोधः। न हि तत्र प्रकृतं निषेधनीयमुक्तम् [?], अपि तु प्रकृतैतावत्त्वमिति। एतेन निषेधानां सर्वेषां विधिगुणानुरोधेन [?] विषयव्यवस्था कर्तव्येति दर्शयति। सामान्यस्य निषेधस्य विहितव्यतिरेकतः। निर्वाहस्सुप्रसिद्धश्च निगमेष्ववगम्यते ॥

अत एव सन्ध्यादिकरणेऽपि *मायामात्रं त्वित्यादिना न प्रपञ्चमिथ्यात्वं विवक्षितमिति गम्यते। मायाशब्दस्य च न मिथ्यात्ववाचित्वमिति स्थलान्तरे विशदं द्रष्टव्यम्। आह च—*मायामात्रं त्विति च स्वाप्नानामप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैधर्म्यमात्रेण मायामात्रत्वमुच्यते इत्यादि। *मेघोदयस्सागरसन्निवेशः इत्यारभ्य *विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः इत्यादिषु मायाशब्दस्य विचित्रार्थविषयत्वमिति [?] सुव्यक्तमुपपादितम्। अस्तु वाऽस्य मिथ्यार्थवाचित्वम्, तथाऽप्यस्मिन् सूत्रे स्वाप्नार्थानामेव मिथ्यात्वमुच्यते, *सन्ध्ये सृष्टिराह हि, *निर्मातारं चैके पुत्रादयश्चेति पूर्वपक्षसूत्राभ्यां स्वाप्नार्थानामेव प्रकृतत्वस्य भवद्भिरपि व्याख्यातत्वात्। सत्यं स्वाप्नार्थमिथ्यात्वमधिकरणसाध्यम्, तत्र कैमुत्यलाभाय जागरितानामपि मिथ्यात्वं *कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यनेन प्रदर्श्यत इति चेन्न; विश्वमिथ्यात्वसिद्धौ स्वाप्नार्थमिथ्यात्वदर्शनानुपयुक्तत्वात् [?]। अथ विश्वमिथ्यात्वमेव स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रदर्शनद्वारा अत्रैव प्रसाध्यत इति मन्यसे; तदप्यसत्, प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रस्तुत्य स्वाप्नार्थनिदर्शनस्योचितत्वात्। प्रथमसूत्र एव विश्वमिथ्यात्वप्रसाधनमुखेन विश्वस्य ज्ञानबाध्यतया ज्ञानप्रधानं शास्त्रमारम्भणीयमिति भवद्भिस्समर्थनाच्च। अथ वक्ष्यमाणोपजीवनेन शास्त्रारम्भमात्रं तत्र समर्थ्यत इति पश्यसि; तदा नीतिनिबन्धनात्मकस्य सूत्रस्य अनुपपन्नत्वं [?] स्यात्। किंच *कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यत्र न जागरगन्धं पश्यामः। कार्त्स्न्यशब्देन तस्यापि संग्रह इति चेन्न; प्रकृतैकदेशाबहिष्कारे तस्य व्युत्पत्तेः, ततश्च स्वाप्नार्थानां सर्वेषामेव मिथ्यात्वं विवक्षितं स्यात्; अन्यथा स्वाप्नार्थमिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय जागरितार्थानामनभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुरुच्यत इति व्यधिकरणं स्यात्। अतः स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रकरणात् [?] तन्निष्ठमेवानभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुतया सूच्यत इति नात्रापि विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादनकथाऽपि।

यत्पुनः मोक्षोपायोपदेशदशायाम् *आत्मेति तूपगच्छन्तीति ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानं सूत्रितमिति, तदपि न पश्यामः, आत्मशब्दस्य नानार्थरूढत्वात्, शरीरप्रतिसबन्धिनि रूढिप्रकर्षाच्च; ततश्शरीरीत्यनुसन्धानं सूत्रितं स्यात्। युक्तं चैतत्, ब्रह्मणस्सर्वशरीरित्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रपञ्चितत्वात्। यद्यपि स्वपर्यायोऽयमात्मशब्दो भाष्येऽन्वारूढः, तथाऽप्यन्ततोऽयमेवार्थः प्रपञ्चयिष्यते। अत्राप्यधिकरणे वक्ष्यति *इदमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यम् *आत्मेति तूपगच्छन्तीति वक्ष्यतीति। विपरीतश्चायं व्यपदेश आयुष्मतः, अहं ब्रह्मासीत्यनुसन्धानं ह्यत्र व्याख्यायते, तच्च भ्रान्तिरूपमिति भवतेष्टव्यम्, विलुप्ताहंभावादिविप्लवसंविन्मात्ररूपत्वाभ्युपगमात् ब्रह्मणः; ततश्च मोक्षोपायतया भ्रान्तिरेव सूत्रितेत्यायातम्। शालमालादिन्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनं तु सूत्रस्वारस्योपन्यासदशाविरुद्धम्। किंच, इतिकरणस्वारस्यादत्र दृष्टिविधिसूचनमेव स्वरसम्, तथैव हि श्रुतिरपि *आत्मेत्येवोपासीतेति, वाक्यं च *आत्मेत्येव तु गृह्णीयादिति।

प्रसिद्धश्चायमर्थः स्मृतिष्वपि * ब्रह्माहमिति भावयेदित्यादिषु, तन्त्रेषु च * देवोऽहमिति भावयेदिति । अतोऽत्र इति-करणस्वारस्यात् * मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादाविव दृष्टिविधित्वमात्रसिद्धौ उपास्यस्य दृष्टिविशेषणस्य चात्यन्तभेदस्य सार्वत्रिकत्वात् अत्रापि जीवब्रह्मणोर्भेद एवान्ततस्सूत्रितस्यादिति नात्र भवतः कश्चिदवकाशः ।

यत्तु फलदशायाम् * अविभागेन दृष्टत्वादित्यविभागानुभवस्सूत्रित इति, तदपि मन्दम्; अविभागशब्दस्य स्वरूपैक्यनियतत्वाभावात् । विभागो हि परस्परसम्बन्धपरिपन्थिधर्मविशेष इति विदुषां प्रसिद्धिः, तेनाविभागोऽप्यपृथक्सिद्धिरेवेति सिध्यति, न पुनः स्वरूपैक्यम्, तत्र तद्व्यवहारश्चौपचारिकः । अस्तु वा मुख्यः, तथाऽप्यनियतत्वादन्यथासिद्धः, वाङ्मनःप्रभृतिसंपत्तिवदवस्थाविशेषमात्रविवक्षया * अविभागो वचनादित्यसूत्रयत्, अत्र तु यथाप्रमाणमपृथक्सिद्धत्वविवक्षयाऽयमविभागशब्दः, अन्यथा प्रमाणविरोधादुपपत्तिविरोधाच्च । प्रयुञ्जते च मध्यस्था दण्डो देवदत्ताद्विभक्तः जातिगुणादिकं त्वविभक्तमिति च । यद्वा विभागो भेद एवास्तु, अविभागश्च भेदनिवृत्तिः, तथापि स्वरूपभेदोऽत्र निषिध्यत इत्यत्र न प्रमाणं पश्यामः, प्रत्युत पूर्वापरसूत्रशतपरामर्शात् * भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति उपान्त्यसूत्रसंवादाच्च किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वपरिमितसुखत्वनिरतिशयानन्दत्वादिवैधर्म्यलक्षणभेद एव निषिध्यत इति स्वरसतः प्रतीयते । तत्क्रतुन्यायोऽपि कृशोदरीनीडनिहितकीटवदादिभरतमृगत्वादिवच्च साम्यापत्त्यैव समञ्जसयितुं शक्यः । अन्यथा दृष्टान्त एव तत्र प्रतिदृष्टान्ततामश्नुते ।

तदेवं भूयसां न्यायमसन्तमिव कृत्वा त्वदुपन्यस्तानि कतिपयानि सूत्राणि त्वदभिमतप्रतीपानि निदर्शितानि । ततश्चान्यपरानन्यपरविभागोऽपि विलीनः । अत एवान्येषां भूयसां सूत्राणां कल्पिताकारपरत्वमुपलक्षणपरत्वं वा नोत्प्रेक्षितुं शक्यम् । अन्यानि तु सूत्राणि सगुणं सविभूतिकं च ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थस्त्वयाऽपि दुरपह्नवः ।
अर्थवत्त्वेऽपि सूत्राणामन्योन्यार्थविभागतः । सगुणं ब्रह्म वेद्यं स्यान्न चेत्सूत्रकथा मुधा ॥

आह च जन्माद्यधिकरणे—* ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति तन्मते * ब्रह्मजिज्ञासा, * जन्माद्यस्य यतः, इत्यसङ्गतं स्यात्, * निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनात्, तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च; एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुतयश्च न तत्र प्रमाणमित्यादि । अयमभिप्रायः—प्रथमाध्याये सर्वत्र * ईक्षतेर्नाशब्दम्, * आनन्दमयोऽभ्यासात्, * अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् इत्यादिषु ब्रह्मणस्तद्धर्मविशेषैर्वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते; एवं जीवादिभ्यो भेदश्च प्रतिपाद्यते । * भेदव्यपदेशाच्चान्यः, * कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च, * उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते, * विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ, * भेदव्यपदेशात्, * आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्, * सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन इत्यादिषु सूत्रेषु तत्तच्छ्रुतिगतो भेदनिर्देश एव स्वशब्देन सूच्यते । * जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्, * न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च, * नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च, * जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्, इत्यादिषु प्रधानादिवत् जीवः स्वशब्देनोपादाय व्यवच्छिद्यते; * गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यादिषु स्फुटः । अतः प्रथमाध्याये सर्वत्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दगुणविशिष्टं प्रकृतेरिव पुरुषादपि विलक्षणं च प्रत्यपादि । अयमेवार्थः स्थूणानिखननन्यायेन द्वितीयाध्याये स्थिरीकृत इति सोऽपि तद्विषय एवेत्युक्तम् । तत्र च * इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः इति जीवैक्यव्यपदेशमूलानेकदोषानाशङ्क्य, * अधिकं तु भेदनिर्देशात्, * अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः

इति सूत्राभ्यां पर्यहार्षीत् । तत्र चाभाष्यत—* ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविमुक्तावस्थामभिप्रेत्य इमं भेदं वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात् । न हि तदवस्थस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति । अनेनैव रूपेण ह्याभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते, तत्सर्वं ह्यविद्यापरिकल्पितं त्वन्मते । न चाविद्यापरिकल्पितभिन्नविषयाणां शुक्तिकारजतमरीचिकाजलादिभेदवत्परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेण * अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिषु प्रतिपाद्यते । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वं तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते इति स्पष्टम् । अतोऽध्यायद्वयं विशिष्टपरमिति स्थितम् ।

तृतीयाध्यायेऽपि वैराग्यपादे तावत्प्रतिनियतकर्मफलभोक्तॄणामनन्तानां कर्मिणां गमनागमनप्रकारचिन्तनादात्मभेदोऽर्थलब्धः । उभयलिङ्गपादे तु शोध्यं शोधितम् । शिष्टमपि विशिष्टानुगुणमेव । गुणोपसंहारपादस्तु तत्तद्विद्यानियतानियतगुणोपसंहारविद्याभेदाभेदचिन्तनात्कार्त्स्न्येन गुणविशिष्टपर इति स्वरूपतोऽपि सुप्रसिद्धम्, न केवलं नाममात्रेण । पुरुषार्थपादोऽपि विद्याया वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वप्रतिपादनान्निर्विशेषात्माद्वैतवाक्यार्थविदां नाश्रमनि-पक्षः । तद्वदावृत्तिपादोऽपि, असकृदावृत्तोपासनानिष्पादनेन ब्रह्मानुभवैकवेदनम् । उत्क्रान्तिपादेऽपि स्थूलदेहादुत्क्रान्तिरूपफलप्रादुर्भावप्रपञ्चनम् । अर्चिरादिपादेऽपि तथेति सगुणब्रह्मोपासकानां तत्प्राप्त्यर्थमिति भवद्भिरेव व्याख्यातम् । फलपादेऽपि स्वरूपाविर्भावपूर्वकं परब्रह्मसमानस्वच्छन्दभोगप्रपञ्चनं व्यक्तमिति न बादरायणस्य क्वचिदपि तदभिमतानुपपन्नार्थविवक्षां प्रत्यक्षयामहे । उक्तं च भास्कराचार्यैः—* सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायनिवेशनात् । व्याख्यातं यैरिदं सूत्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥ इति । तदभिप्रायेण भाष्यकारैरप्युक्तम्—* भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्सञ्चिक्षिपुः; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त इति ।

यत्पुनरुक्तं प्रमाणविरुद्धत्वेन सूत्रार्थानामन्यथाकथनमयुक्तमिति ; तन्नूनमश्रुतस्वसिद्धान्तेनोक्तम् ; सूत्राण्यपि यथाकथञ्चिद्योजयितव्यानीति क्वचिद्भवत्कूटस्थैर्व्याख्यानात् । दृश्यते च जैमिनिपतञ्जलिकणभक्षाक्षपादादिसूत्रेष्वपि तत्तद्व्याख्यातृभिरध्याहारादिकल्पना । तदाह— लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि यानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वपीति । अध्याहारादिभिः स्वाभिमतार्थपरतया निर्वाहो वेदसंवादभूयस्त्ववैदिकपरिग्रहविशेषादिभिराप्तोक्तत्वनिश्चये मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रादिष्वपि । क्वाचित्कवेदविरोधादेर्यथाकथञ्चिदुपशमयितव्यत्वात् । अत एवाह सति संभव इति । श्रुतिसूत्रयोरविरोधे सूत्रेष्वध्याहारादिकमन्याय्यम् । विरोधप्रसङ्गे पुनरध्याहारादिभिस्सूत्रं श्रुत्यनुगुणतया नेतव्यम् । नचासौ विभ्रम इति शङ्कितुमपि शक्यम्, सकलवेदशाखाप्रवर्तनाधिकृतत्वात्क्वचिदपि प्रमाणविरुद्धार्थादर्शनात् परिग्रहातिशयाच्च । अतस्तदुक्तेषु सूत्रेषु यत्र क्वचित्प्रमाणविसंवादे यथाकथञ्चित्समाधातव्यम्, नचास्ति विसंवाद इति दर्शितमिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

शतदूषण्यां परमते सूत्रस्वारस्यभङ्गवादः षट्षष्टितमः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्ता च शतदूषणी ॥

BOOK No. ४

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त प्रवर्तनधुरन्धर

कवितार्किकसिंह सर्वतन्त्रस्वतन्त्र

श्रीमान्निगमान्त महादेशिकानुगृहीत दिव्यग्रन्थविभूषिता

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

परिष्कारकः पर्यवेक्षकश्च

॥ श्रीकाञ्ची. प्रतिवादिभयङ्करः अण्णङ्गराचार्यः ॥

प्रकाशनादि सर्वाधिकारी:

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः M. A.

———:o:———

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्

ग्रन्थमाला आफीस, ३९, सन्निधिवीथी,

कञ्जीवरम्।

1941

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

[व्याख्यानविभागे तृतीयसंपुटम्]

तत्त्वटीका—निक्षेपरक्षा—सच्चरित्ररक्षा—श्रीपाञ्चरात्ररक्षा—सव्याख्यान भूगोलनिर्णयादिकम् ॥

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादिसर्वाधिकारी :

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M. A.,

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् :

ग्रन्थमालाकार्यालयः

२९, सन्निधिवीथी, कञ्जीवरम्.

श्रीरङ्गक्षेत्रे श्रीविलासमुद्रालये समुद्रित.

1941

Price 4 Rs.] ॥ मूल्यं रूप्यचतुष्टयमात्रम् ॥ [Postage Extra.

॥ पुस्तकसूची ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायाम्—

१. **स्तोत्रावलीविभागः** । हयग्रीवस्तोत्रादि पादुकासहस्रान्त सकलस्तोत्रजालसमलंकृतः ।	२	०	०
२. **वेदान्तविभागे**—प्रथमसंपुटम् । अधिकरणसारावली शतदूषणी च ।	३	०	०
३. ,, द्वितीयसंपुटम् । मीमांसापादुका, सेश्वरमीमांसा, न्यायपरिशुद्धिः, न्यायसिद्धाञ्जनं च ।	३	०	०
४. ,, तृतीयसंपुटम् । सर्वार्थसिद्धिसमेतः तत्त्वमुक्ताकलापः ।	४	०	०
५. **काव्यनाटकविभागः** । हंससंदेशः, सुभाषितनीवी, यादवाभ्युदयः, संकल्पसूर्योदयश्च ।	३	०	०
६. **व्याख्यानविभागे**—प्रथमसंपुटम् । ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् , चतुःश्लोकीभाष्यम् , स्तोत्ररत्नभाष्यम् , गद्यभाष्यं च ।	२	०	०
७. ,, द्वितीयसंपुटम् । गीतार्थसंग्रहरक्षा, गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका च ।	५	०	०
८. ,, तृतीयसंपुटम् । तत्त्वटीका, निक्षेपरक्षा, सच्चरित्ररक्षा, पाञ्चरात्ररक्षादिकं च ।	४	०	०
सर्वपूर्वाचार्यप्रणीतसकलस्तोत्राणि	१	८	०

॥ विशेषतोऽवधेयम् ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकप्रणीता द्वात्रिंशद्रहस्यग्रन्था द्राविडगाथाप्रबन्धाश्च संप्रदायविभागे अन्तर्गताः । ते च सुशोभनैरान्ध्राक्षरैस्सुष्ठु सम्मुद्रितास्सन्ति । मूल्यम्	५	०	०
आन्ध्राक्षरैरेव मुद्रितायाः श्रीभगवद्रामानुजग्रन्थमालायाः	६	०	०
तादृश्याः श्रीमद्वरवरमुनीन्द्रग्रन्थमालायाः रहस्यव्याख्यानविभागमात्रस्य	६	०	०

प्राप्तिस्थानम् :—

'ग्रन्थमाला आफीस'

३९. सन्निधि वीथी,

कञ्जीवरम्.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायाः ॥

॥ उपसंहारविज्ञप्तिः ॥

अयि भोस्सहृदयमहाभागाः !

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालाप्रकाशनात्मकेनानेन सुमहत्तरेण कैङ्कर्येण भगवान् भागवताः पण्डितपरिबृढाश्च समाराधनीया इति मितमतिः परिमितोपकरणश्चायं जनः स्वप्नेऽपि नाचकलत् । अथापि सत्यमकाण्डे भगवदनुग्रहेण निरवग्रहेण परिपेचे । भागवतानां प्रबलेन प्रसादेन फलेग्रहिणा बभूवे । पण्डितप्रकाण्डानां शुभानुध्यानेन निस्समाभ्यधिकेनाभिववृधे ।

किं भूयसा ? श्रीवैष्णवमण्डलस्य कृत्स्नस्य ममैव वा सुकृतसर्वस्वेन सद्यस्सफलेन संबभूवे । अवाङ्मनसविषयेण प्रचुरेण प्रमोदेन समिन्धानमस्मदीयमन्तःकरणमखिलजगदन्तर्यामी स एक एव हि परमः पुमान् याथातथ्येन विज्ञातुमलम् । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य द्विजन्मन इव, यथावदनुष्ठितनित्यनैमित्तिकाद्यशेषकर्मसमुच्चयस्य परमैकान्तिन इव, स्वपादपरिसरप्रणिपतितनिखिलमहीपतिनिवहस्य चक्रवर्तिन इव, श्रीमद्वकुलाभरणमुनीन्द्रदिव्यब्रह्मसंहितासंस्तवसमधिगतपरतत्त्वयाथात्म्यस्य परमपवित्रचरित्रस्य महात्मन इव, निरन्तरचिन्त्यमानानन्तशयानन्तचिरन्तनोदन्तसन्तान साक्षात्कारहठात्कारसमुदञ्चितरोमाञ्चविततेर्विलक्षणयोगिप्रवरस्येव च ममापि मनः संप्रति समाभ्यधिकरहितसंतोषसुभगं समुल्लसतीति नेयं प्रौढोक्तिः, यदहो प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहोर्वामनस्येव मम प्रवृत्तिविशेषोऽयमपहास्यतामनुत्पादयन् गुणपक्षपातिभिर्महात्मभिरभिनन्दनीयतामेव समुदपादयदिति ।

कतिपयमासेभ्यः पुरस्तात् श्रीरङ्गदिव्यक्षेत्रमधिजग्मुषा दासेन तत्र श्रीमदहोबिलसंयमिसार्वभौमास्थानमलङ्कुर्वाणास्सुप्रसिद्धवैदुष्यवैभवाः सौशील्यनिधयः "श्री इञ्जिमेडुस्वामिपादा" इति सुप्रसिद्धा यतीन्द्रास्समसेविषत । तदात्वे श्रीस्वामिचरणैः परमकृपापेशलमनुगृहीतं दिव्यं वचः—"आयुष्मन्! एतादृशीं ग्रन्थमालां समुद्रय प्रकाशयितुमहमध्यवस्यन्नवर्तिषि ; तवेयं प्रवृत्तिस्सत्यमसूयामेव मे समुदपादयत्; दुष्परिहरमत्र मे तदिदं दुःखम् ; आस्तां नाम ; आचार्यकटाक्षं त्वयि सहसा प्रसृतं को वा निरोद्धुमलम् ? यथाकथञ्चित् सुशोभनो लोकोपकारस्संपन्न एवेति सुबहु संतुष्यामि" इति ।

वस्तुतस्सुमहत्तरमिदं कैङ्कर्यं सुबहूनां महात्मनामुच्चावचैरुपकारविशेषैस्सुशोभनं संपन्नमिति तेषुतेषु सुचिरस्मरणीयनामसु महाभागेषु हार्दं कार्तज्ञ्यमाविश्राणोऽयं जनस्तेषां सतां छायाचित्राणि संपाद्य सांप्रतं प्रकाशयन्नधुनैव स्वात्मानमतीव धन्यं मन्यते । प्रकाशितेषु चैतेषु छायाचित्रेषु यः खलु परमपावनो दिव्यमङ्गलविग्रहः प्रथमतस्समुल्लसति, सत्यं स एक एव ग्रन्थमालामिमां निष्प्रत्यूहनिर्वृत्तमुद्रणामन्वगृह्णादिति तामेव दिव्यमूर्तिं क्रियासमभिहारतः प्रणतिकर्मैककर्मीकुर्वन्नसौ दासस्सप्तजन्मानुबन्धिनीं कृतज्ञतां बिभर्ति । तेषामेव श्रीस्वामिचरणानां निरवग्रहमनुग्रहम् अकम्पांचानुकम्पामवलम्ब्य क्रमशस्सुबहून् ग्रन्थानेवमेवं प्रकाशयिष्यति दासजनोऽयमिति प्रेक्षन्तां प्राज्ञपुंगवाः ।

सिद्धित्रयम्, आगमप्रामाण्यम्, सहस्रनामभाष्यम्, सव्याख्यस्तत्त्वसारः, वेदान्तकौस्तुभः, अथर्वशिखाविलासः, परिकरविजयः, सद्विद्याविजयः, सव्याख्या अध्यात्मचिन्ता, श्रीवैष्णवाचार्यप्रणीतसकलस्तोत्रग्रन्थाः— इत्यमी प्रबन्धा अचिरात्संमुद्र्य प्रकाशयितुमिष्टास्सन्ति। विश्वजनोपचिकीर्षया देवनागराक्षरैरेव मुद्रणं संपत्स्यते। "एतावतीं गमयितुः पदवीं दयालोः शेषाध्वलेशनयने क इवातिभारः" इति दिव्यसूक्तिमनुध्यायतोऽस्य जनस्य सर्वथा नैर्भर्यमनपायमेवेत्यखिलमवदातम्।

इति श्रीवैष्णवदासदासानुदासः

श्रीकाञ्ची. प्रतिवादिभयङ्कर - अण्णङ्गराचार्यः

(ग्रन्थमालासंपादकः।)

श्लो. विक्रमवर्षे मेषे श्रोणायां जातमुद्रणारम्भा।
सैषा मालाऽवसिता विष्वब्दनभस्यमासि हस्तर्क्षे॥

INTRODUCTORY

Some two years ago, I had not the slightest idea that I would publish Sri Vedanta Desika Grantha Mala. The task is such a great one, that an ordinary person like my humble self can never dream of it. But, some how, by the grace of the Almighty Lord, blessings of elders, and encouragement of friends and well-wishers, I happened to undertake the publication of this great series and bring it to a successful conclusion within a year and half.

Many are the noble souls that have helped me in this great task and I find it really difficult to repay their kindness in anyway. I have procured their photos and appended them to this volume.

In conclusion, I cannot, but make a spacial mention of the kindness and boundry of His Holiness Sri Parakala Swamigal of Mysore, as that has been highly responsible for the speedy publication of this series. By his grace and kindness, I hope to publish many more valuable gems of our Sampradayic literature. It is my firm belief that the encouragement that I have recieved from one and all, for this publication will continue in future, also.

P. B. Annangaracharya,

Editor Granthamala,

CONJEEVERAM.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[व्याख्यानविभागे तृतीयसंपुटम्]

॥ श्रीभगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतं श्रीभाष्यम् ॥

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

श्रीभाष्यव्याख्या

॥ तत्त्वटीका ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

स जयति यतिराजमुनिः करुणाजलधिः क्षमापरिष्कारः । करिशैलकृष्णमेघः काङ्क्षितवर्षी यदर्पितैस्तोयैः ॥१

स्वतस्सिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटं सुधासध्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रय्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ २ ॥

प्रणम्य वरदाचार्यवादिहंसाम्बुदावपि । त्रय्यन्तसूत्रभाष्यार्थतत्त्वटीका विधीयते ॥ ३ ॥

असावनतिसङ्क्षेपादतिविस्तरवर्जनात् । सर्वन्यायानुकूलत्वाद्गृह्यतां सारवेदिभिः ॥ ४ ॥

शान्तितः शतदूषण्यां शङ्कादिमुधाग्रहः । शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रकुलीनेन वेदान्ताचार्यसूरिणा । शश्वद्विधीयते विश्ववैतण्डिकविधूननम् ॥ ६ ॥

निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुत(ति)चिन्तितप्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपङ्क्तिका ॥ ७ ॥

तत्र तावत्—

अखिलेत्यादिभाष्यस्य दशार्थानभिदध्महे । विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥

तस्यार्थस्य च सौत्रत्वात्तद्विस्तारात्मकं पुनः । अनवद्यमिदं पद्यं भाष्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥

यद्यपि * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रं ब्रह्म जिज्ञासो. तद्विचारस्य कर्तव्यत्वे प्रवृत्तम्; तथापि शारीरकविषया-दिष्वप्यर्थतो वर्तते, यथा धर्मजिज्ञासासूत्रम् । आहुश्च— * अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् । धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसाया प्रयोजनम् ॥ इति । एवमत्रापि,

ब्रह्मेति तावद्विषयं प्राप्यत्वेन प्रयोजनम् । जिज्ञासाकर्मभावेन संबन्धमपि चाब्रवीत् ॥ १० ॥

निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः ; बृहतिधातो. * बृंहेरम् च इति मनिन्प्रत्यये अमागमे च ब्रह्मेति व्युत्पत्तेः, * ब्रह्म परिवृढं सर्वत. इति यास्कोक्तेश्च । यत्तु आथर्वणिकी निरुक्ति. बृंहणत्वमप्याह— * बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति, पौराणिकी च प्रसिद्धिः, * बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत इति, तद्गोबलीवर्द-न्यायादिति न विरोध. । (बृंहणत्वस्य बृहत्त्वविशेषत्वाच्च । तदयमर्थ.—स्वतो बृहत् बृंहणत्वेनापि बृहदिति । प्रयुक्तपदान्तर-पौनरुक्त्यपरिहाराय सामान्यशब्दसङ्कोचो गोबलीवर्दन्याय इति लक्षणानुसारेण बृहच्छब्दो बृंहणत्वात्मकबृहत्त्वा-दन्यत्र वर्तते । यथा * विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते इति ।) तेनानवधिकातिशयबृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके । अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमपि अनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थ. * बृहति बृंहयति इति पृथगभिधानस्वार-स्यात्, * बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च इति समुच्चयोपादानस्वारस्याच्चेत्याचक्षते । वयं तु ब्रूमः— उभयत्रापि विरोधाभावादुभ-यथाऽप्याचक्ष्महे इति । अयमत्र संग्रह.—

बृहत्त्वं ब्रह्मशब्दार्थो बृंहणत्वं तु तद्भिदा । यद्वाऽर्थो ब्रह्मशब्दस्य बृंहणत्वं बृहत्त्ववत् ॥ ११ ॥

अथवा बृहत्त्वबृंहणत्वसमुच्चयो वा । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं जन्माद्यधिकरणभाष्ये * उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशय-बृहत् बृंहणं च, बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् इति । अनयोश्च सर्वातिशायित्वमपरिच्छेदात् यास्कनिरुक्तिसामर्थ्याच्च सिध्यति ।

अनुपाधिकनिर्देशे(शो) ह्यसंकोचो मनीषिभिः । सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥ १२ ॥

ईदृशं ब्रह्म अस्य शास्त्रस्य प्रधानविषयः; प्राप्यतया परमं च प्रयोजनम्; निरुक्तिद्वयार्थस्य द्विकाभ्यां विवरणात् ।

प्राप्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येद्बृंहणत्वस्य कीर्तनात् । स्वप्राप्तेः साधनत्वं हि बृंहणत्वमिहोच्यते ॥ १३ ॥

न च बृहतिधातौ बृंहयतीत्यभिधानस्य विरोध इति वाच्यम्, * बृह बृहि वृद्धाविति धातुद्वयसिद्धत्वान्निरुक्ति-द्वयवाक्यस्य ।

अर्थमात्रे च तात्पर्यादन्यधातोश्च संग्रहः । तस्य धातोरिदित्त्वाच्च नुमागमसमन्वयः ॥ १४ ॥

प्रयोजनं चात्रावश्यं वक्तव्यम् । तदप्याहुः— * सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयो-जनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ इति । * मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रया । न शुश्रूषयितुं शक्या प्राग-नुक्त्वा प्रयोजनम् ॥ इति च ।

संबन्धस्तु विषयभूतेन ब्रह्मणा निर्णायकत्वादिः, प्रयोजनभूतेन प्रापकत्वादिः, जिज्ञासापदविवक्षितविचार-साध्यविदीक्षितन्मूलविनतितत्साध्यरक्षारूपैस्तु प्रयोजनैः यथार्हं साक्षात्परम्परया वा हेतुत्वबोधकत्वे ।

शास्त्रारम्भेषु सर्वत्र संबन्धः कथ्यते बुधैः । असंबद्धप्रलापत्वे न प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

तदेवं सौत्रमेव विषयादित्रिकं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमुपादित्सार्थं च विशेषतः ख्यापयन् प्रारिप्सितप्रबन्धस्य अविघ्नेन परिपूर्त्यर्थं प्रचयार्थं च शङ्कितप्रत्यूहशान्त्यै शिष्टाचारादिसिद्धमिष्टदेवभक्त्याशीरूपं मङ्गलं स्वात्मनाऽनुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं स्वकृतानुकीर्तनेन तेषां महिष्ठमङ्गलार्थं चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः— **अखिलेति** ।

गुरोराचारमाश्रित्य वर्तन्ते मङ्गलार्थिनः । यान्यस्माकमिति श्रुत्या तदेतदभिधीयते ॥ १६ ॥

नमस्क्रियावस्तुनिर्देशावप्यर्थसिद्धौ, सर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्वोक्तेः । उक्तं च— * नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः इति । अत्र सप्तम्यन्तैः सिद्धविषयप्रयोजनोक्तिः; **श्रुतिशिरसीत्यवान्तरविषयसंग्रहः** ॥

यथा हि वेदवाक्यस्य विषयो ब्रह्म कथ्यते । तथैव सूत्रवाक्यस्य त्र्यन्तः परिकीर्त्यते ॥ १७ ॥

त्रिदीप्तित्रिनतरक्षाशब्दैः साध्यप्रयोजनत्रयकीर्तनम्, अत्र विशिष्टा दीप्तिः विदीप्तिः—निर्णयः । स तु विचारतः । यथाहुः— * धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ इति । उक्तं च **न्यायसुदर्शने**— * ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि । इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥ इति; * वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तृमतिमान्द्यापराधनिमित्तसंशयविपर्ययापनोदनमनया क्रियत इति च ।

प्रयोजनोक्तिराप्तत्वनिश्चये निश्चयं दिशेत् । तत्संदेहेऽप्युपादित्सां सिद्धां सन्धुक्षयेदसौ ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयेऽपि स्वापेक्षितप्रयोजनविशेषवत्त्वनिश्चयस्तु वक्तृवाक्यादृते न सिध्यतीति प्रयोजनकथनमवश्यकर्तव्यमेव । तदिह संबन्धोऽपि सूचित एव, संबन्धाश्रयभूतशास्त्रप्रयोजनादीनामुपादाननान्तरीयकत्वात्संबन्धावगमस्य ।

विचारत्वं विचार्यत्वं निर्धार्यत्वं तथेतरत् । प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च संबन्ध इति कथ्यते ॥ १९ ॥

तत्र तत्त्वत्रयमर्थपञ्चकमित्यादिकमध्यात्मविद्भिरत्यादरेण परिगृहीतमर्थजातं स्वयमेव सूरिभिः संप्रत्याय्यमिति न विविच्य लिख्यते ।

विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् । अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते ॥ २० ॥

स च मङ्गलाचारः केषुचिद्ग्रन्थेष्वदृष्टोऽपि निमित्तफलाभ्यामुन्नेयः । आहुश्च— * प्रारिप्सितं निमित्तं स्यादविघ्नेन समापनम् । प्रचयश्च फलं तस्मान्मङ्गलाचार इष्यते ॥ इति । अविघ्नसमाप्त्यादिसंवलितस्य प्रबन्धारम्भस्य तत्राधिकारिविशेषणत्वमित्यर्थः । उक्तं च विवरणकारैः— *संवलितमत्र विशेषणम्, जातेष्टिवत् । यथा जातेष्टौ पुत्रजन्मनो निमित्तत्वेऽप्यर्थवादिकानां पुत्रगतपूतत्वादीनां फलत्वकल्पनम् । न च गौरवम्, फलस्य विशेषणत्वे प्रवृत्तिसौकर्यात् । फलमात्रे तु गर्हानुपपत्तिः । न हि काम्याकरणे गर्हा इति । अथवा शबरशङ्करग्रन्थयोरनीश्वर प्रतिपादकत्वात् ईश्वरनमस्कारादिमङ्गलं न कृतमिति व्याचक्षते । न च पक्षिलादयः परमास्तिका निमित्ते सत्यपि मङ्गलं नाचरन्तीति सिद्धं भवति, अपि तु कृतस्यापि नमस्कारादेः मङ्गलस्य ग्रन्थनिवेशमेव न कृतमिति व्याकुर्वते । केचित्तु ईश्वरवाचकस्य प्रमाणशब्दस्य प्रथमोपादानात् कृतमङ्गलाचार एव पक्षिलमुनिरिति व्याचख्युः । अननुष्ठितमङ्गलत्वे वा कथं फलसिद्धिः ? अनुष्ठितमङ्गलानां तु फलव्यभिचारः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमवलम्बते । नन्वारब्धसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यभावादकर्तव्यत्वं मङ्गलाचारस्य । अयं खल्व-

नधिगतवेदानामश्रुतमीमांसानामालापः, अविगीतशिष्टाचरस्यैव मूलप्रमाणकल्पकत्वात्। तत एव चोदनालक्षणत्वसिद्धिः। न च मङ्गलाचाराभावेऽपि फलं दृष्टमिति वाच्यम्, संसारस्यानिदंप्रथमतया तस्यापि भवान्तरीयसुकृतविशेषनिबन्धनत्वात्। न च किमनेन मङ्गलाचारेण? तदेव फलं प्रददातीति वाच्यम्। तत्सद्भावे निश्चयाभावात्, निमित्तानुबन्धिनो नैमित्तिकस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वेनावश्यकत्वाच्च।

किंचिदारभमाणस्य बुद्धिस्थं पूरणादिकम्। त्यक्त्वाऽन्यफलवल्लप्तिस्तु नीतिमद्भ्यो न रोचते॥ २१॥
भक्तिराशास्यमानाऽपि पूरणप्रचयाविह। नोपरुध्य प्रवर्तेत सा च तौ च तदाशिषा॥ २२॥
भक्तिर्हि मङ्गलतमा तद्बोधादेश्च कारणम्। तस्मात्सर्वप्रधानत्वाद्भक्तेराशासनं वरम्॥ २३॥
अथवा भक्तिभेदत्वान्नमस्कारार्चनादिकम्। सर्वमेव हि मङ्गल्यमाशास्यमिह मन्महे॥ २४॥

स्यादेतत्। अस्तु तावन्मङ्गलाचारः। मङ्गलनिबन्धस्तु तत्तद्भाष्येष्वदर्शनादयुक्त इति चेन्न, उपयोगादनिषेधात्।

शिष्याणां शिक्षणं तावत्तेषां स्वकृतकीर्तनात्। महिष्ठमङ्गलावाप्तिस्तत्फलं प्रागुदीरितम्॥ २५॥

द्रमिडभाष्यादिषु * नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलैकबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे, नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः इत्यादिभ्यः तद्दृष्टेश्चावश्यकर्तव्य एवायमाचारः। [illegible] नास्थेय इति प्रागेवोक्तम्। * स्मृत्याचारविरोधे तु स्मृतिरेव बलीयसीति न्यायाच्च सिद्धमेतत्। स्मर्यते च तत्र मङ्गलाचारः— * मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्। जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते॥ इत्यादिभिः॥

करणत्रयसारूप्यात् कथ्यते मङ्गलक्रिया। तस्माद्ग्रन्थनिवेशोऽपि मङ्गलस्य प्रमाणवान्॥ २६॥
पूर्वे पुलस्त्यमुख्याश्च क्रियासमभिहारतः। कार्यारम्भेषु सर्वेषु मङ्गलाशासनं विदुः॥ २७॥

मङ्गलाचारः पुराणारम्भे दृष्टश्च * प्रणिपत्याभिवाद्य चेति गुरुप्रणिपातादिरूपः। अत एव * युष्मदस्मदित्यादौ कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य प्रत्यक्तत्त्वानुसन्धानेन मङ्गलत्वमाचख्युर्व्याख्यातारः। तच्च मन्दम्, युष्मदर्थानुसन्धानस्यैव तत्रापि प्राथम्यात्, मध्यलघुत्वेन वह्निदेवत्यस्य रगणस्य निवेशाच्च।

शन्नोमित्रादयो मन्त्राः शतं ते सूरिभिः स्मृताः। कर्मानुष्ठानकालेषु पठितव्या मनीषिभिः॥ २८॥

एवमिह पद्यनिबन्धनचोद्यमप्यपास्तम्। दृष्टं च केषुचित् * प्रणम्य हेतुमीश्वरमित्यादि।

अकारोपक्रमश्चास्मिन्मङ्गलत्वाभिसन्धितः। निःशेषत्वं तु सुगमं निखिलेत्यपि भाषिते॥ २९॥
अन्यार्थोऽप्यत्र वर्णोऽयं विष्णुनामस्वभावतः। यदृच्छाशङ्खशब्दादिन्यायाद्भवति मङ्गलम्॥ ३०॥
आदौ च पाणिनीयादेस्तथाऽन्यैरनुवर्णितः। सूत्रे चाथादिरन्यार्थस्तदर्थोऽप्यन्वमन्यत॥ ३१॥
अतोऽप्यत्र शुभत्वं स्याद्वैकल्यप्रतिषेधत। निषेध्यभेदतो ह्यस्य शुभाशुभविकल्पना॥ ३२॥
अपहन्तव्यदुःखोक्तिमप्यारम्भे शुभां विदु। अपौष्कल्यनिषेधेऽस्मिन्नतः कैमुत्यमक्षतम्॥ ३३॥
आदावखिलशब्देऽस्मिन्नगणत्वनिवेशनम्। आयुःपूर्तिनिदानत्वाद्विज्ञायैव कल्पते॥ ३४॥
सर्वस्यापि गणस्यात्र नगणो हि विशिष्यते। तत्रादिमचतुष्पद्यामष्टार्थानपरान् विदु॥ ३५॥
विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान्। व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः॥ ३६॥

चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं द्विधा । परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ॥ ३७ ॥
स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निश्शेषोद्धार इत्यपि । पौरुषेयेषु वाक्येषु प्रयोजनविशेषतः ।
प्रकृतानुगुणानेकविवक्षा ह्याश्रिता बुधैः ॥ ३८ ॥

प्राहुः किल वार्तिककाराः * लोक इत्यादिभाष्यार्थविवरणे— * लोक इत्यादि भाष्यस्य षडर्थान् संप्रचक्षते। सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथापरे ॥ परिसङ्ख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम्। इति । * लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यानि । नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा इति भाष्यम्। आपादचूडं सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायाः संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या; भवदासादिव्याख्यायामुक्तप्रकारवैपरीत्यख्यापनादुपालम्भः; सूत्रस्य स्वरसार्थप्रतिपादनस्वाभाव्येन व्याख्यानानपेक्षत्वकथनेन सूत्रं न व्याख्यायते सूत्रेण श्रुतिरेव व्याख्यायत इति सूत्रव्याख्यानप्रतिक्षेपात्प्रत्याख्यानम्; श्रुतिसूत्रविसंवादे सूत्रस्य स्वारसिकार्थप्रहाणेनाध्याहारादिभिः कथंचिन्नेयत्वेन यथाश्रुतपरिग्रहस्यापास्तत्वात्परिसंख्या; जैमिनिसूत्राणां स्वरसार्थप्रतिपादकत्वस्वाभाव्येनोपवर्णनात्सूत्रकारस्तुतिः; अथशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वावश्यंभावित्वेऽपि वृत्तादर्शनादिभिरानन्तर्यार्थत्वं न विद्यत इति पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत इत्यथशब्ददूषणमिति भाष्यार्थविभागः ।

एकस्मिन्नेव भाष्ये तैः षडर्था यद्वदीरिताः । तद्वदेव दशाप्यर्थानत्राप्याचक्ष्महे वयम् ॥ ३९ ॥
सर्वव्याख्यादिकं तावदर्थषट्कं निदर्शनम् । तथा पक्षिलभाष्यादौ तत्तदर्थाः प्रदर्शिताः ॥ ४० ॥
संजिघृक्षितनानार्थैः सूत्रकारादिभिस्तथा । तन्त्रावृत्त्यनुनिष्पाद्याः कल्पितास्तद्वदेव नः ॥ ४१ ॥

दृश्यते हि * दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येकस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमात्मनित्यत्वमिन्द्रियनानात्वं विषयस्थैर्यं गुणगुणिभेद इत्याद्यर्थजातम्।

तदिह सूत्रार्थोक्तौ ब्रह्मशब्देन व्याख्येयसंग्रहः । तन्निरुक्ती पादाभ्यां दर्शिते । श्रीनिवासत्वं तदुपपादकं लिङ्गम्। अथेत्युक्तमानन्तर्यं श्रुतिशिरसीतिव्याख्येयक्रमान्मुख्यक्रमतः स्थाप्यते । अतश्शब्दोक्तो विशिष्टारम्भहेतुर्विदीत इत्यनेनोद्गृहीतः । ममेत्यर्थसिद्धजिज्ञासाधिकार्युदाहृतिः। शिष्टेन सर्वोत्कृष्टवस्तुगोचरतया स्वयं च स्वादुतया आशीर्विषयोपायविशेषोक्त्या तद्विषयब्रह्मविचारस्य सन्प्रत्ययसूचितरागप्राप्त्युत्तम्भनादर्थादनारभ्यत्वभ्रमापोहः ।

सूत्रार्थयोर्द्वयोरर्थः फलतः प्रतिपादितः । अत्र शब्दस्तु सूत्रार्थस्तस्मान्न पुनरुक्तता ॥ ४२ ॥
द्वितीयसूत्रभावस्थकृत्स्नलक्षणसंग्रहे । ब्रह्मेति लक्ष्यं शिष्टैस्तु तल्लक्षणसमाहृतिः ॥ ४३ ॥
नोद्देशमात्रात्प्रमितिः परीक्षा लक्षणाश्रया । प्राधान्याल्लक्षणस्यात्र प्रतिपत्तिर्हि युज्यते ॥ ४४ ॥

अत्र हि सर्वकार्यस्रष्टृत्वादीनि मुमुक्षूपास्यत्वमोक्षप्रदत्वात्यन्तप्रधानवेद्यत्वश्रीनिवासत्वपरमप्राप्यत्वानि च गृह्यन्ते, यैर्योगायोगाभ्यामपवर्गपरिपन्थ्यभक्तचुन्मूलनपारावर्यविवेकः ।

असाधारणधर्मो हि लक्षणत्वेन लक्ष्यते । बहुत्वं तस्य धर्मस्य बुद्धेरुन्मेषकारणम् ॥ ४५ ॥
न लक्षणानां भिन्नत्वे लक्ष्यभेदः प्रसज्यते । विरुद्धलक्षणानां हि भेदकत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४६ ॥

चतुरध्याय्यर्थसंग्रहस्तु—* परस्मिन् ब्रह्मणीति काण्डान्तरवेद्यव्यावृत्तप्रधानार्थोक्तिः। पादाभ्यां सिद्धविषयरूपः साध्यविषयरूपश्च द्विकद्वयार्थः संगृह्यते । * श्रुतिशिरसि विदीप्ते इत्यनेन प्रमाणविशेषायोगतदन्ययोगव्यवच्छे-

देनोपोद्घातरूपचतुस्सूत्र्यर्थोद्गूहः, श्रुतिशिरस्येव विदीस इति सावधारणनिर्देशस्य विवक्षितत्वात् ।

अयोग श्रुतिभियोगोऽप्यन्यमानेन वार्यते । सूत्रैश्चतुर्भिः किं ना(नो)त्र वक्तव्यमवधारणम् ॥ ४७ ॥

एकदेशिनस्तु .... व्याचख्युः ।

ननु कथमन्यप्रमाणव्यवच्छेदः? स्मृत्यादिभिरपि तत्सिद्धेः; मैवम्—तेषां तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्य न्यायसिद्धत्वात् । एतेन स्मृतिविरोधात् श्रुतिबाधशङ्का निरस्ता । श्रुतेः स्मृतिद्वारत्वमपि साधनवद्बाधनेऽपि समानम् । तत्र श्रुतिमूलत्वे वा श्रुतिरेव शरणम् । तदुक्तम्—* विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । वक्ष्यति च * स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् इति । श्रीनिवासभक्तिरूपपदाभ्यां प्राप्यप्रापकयाथात्म्यनिष्कर्षः । परत्वं चोक्तप्रकारेण चतुर्धा चतुर्लक्षणीवेद्यम् । * मम इत्युपायाधिकार्युदाहृतिरिति ।

अत्र भुवनमात्रोक्तौ सकलेति विशेषणोपादानेऽपि वा प्रायिकत्वं शङ्क्येत, अतोऽत्र अखिलेति निश्शेषत्वोक्तेश्चतुर्मुखादिभ्यो व्यावृत्तिरिति ।

व्यतिरेकमुखेणोक्तावर्थदार्ढ्यं प्रतीयते । तस्मादिष्टार्थसिद्धिः स्यादनिष्टविनिवारणम् ॥ ४८ ॥

न हि चतुर्मुखादीनामखिलकारणत्वम् । न हि ते स्वेषां स्वपूर्वोत्तरेषामण्डान्तरस्थानां शुद्धसृष्ट्यादेर्वा हेतवः; व्यष्टिसृष्ट्यादौ च नियताधिकाराः परप्रयोज्याश्च । कार्यसमुदायविशेषरूढोऽप्यत्र भुवनशब्द उपलक्षणात् भवतीति वा कार्यमात्रपरः, प्रकरणानुक्रान्तयोगस्य रूढितो बलीयस्त्वात् । जन्मादिषु बहुव्रीहिः तद्गुणसंविज्ञानः, * सर्वादीनि सर्वनामानीतिवत् ।

द्रव्यस्य नित्यसिद्धस्य यथादृष्टयवधारणे । जन्मस्थित्याद्यवस्थाः स्युः सामग्रीभेदशक्तितः ॥ ४९ ॥
आकाशत्वादिधर्माणामागन्तुत्वविवक्षया । तत्तद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽप्युत्पत्त्यादिरपि श्रुतः ॥ ५० ॥
यथा पाकेन रूपाद्याः परेषां नित्यवस्तुषु । तथा नस्त्रिगुणद्रव्ये परसंकल्पतो दशाः ॥ ५१ ॥

जन्माद्यवस्थाश्च नित्यनैमित्तिकादिभेदात् बहुधोक्ताः । प्रागसिद्धस्यात्मलाभ उत्पत्तिः जन्म । उत्पत्तिलब्धाकृतेर्थ्य.......... स्थितिरिह स्थेमा । ननु कथं स्थेमशब्दः? कथं च स्थित्यर्थः? न ह्यसौ स्थानादिवत्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । न च * पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा इत्यस्य विषयः । यद्यपि * प्रियस्थिरेत्यादिना स्थिरशब्दस्य स्थादेशः, तत्र च * तुरिष्ठेमेयस्सु इति प्रत्ययत्रयं प्रकृतम्; तथाऽप्यत्र प्रियोरुगुरुबहुलघुदीर्घाणामेवादेशोप्विमनिज् भवति, नान्येषाम्, पृथ्वादिष्वपाठात् । न चासावाकृतिगणः, अतः कथमयं प्रयोगः? अत्र ब्रूमः—

प्रयोगतः स्थितिः स्थेमा प्रत्ययाद्यूहशामनात् । अखण्डितो वा शब्दोऽयमधातूद्भवपक्षतः ॥ ५२ ॥

अस्ति हि **न्यायतात्पर्यटीकायां** तत्प्रयोग — * स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते इत्यादि । **तात्पर्यपरिशुद्धौ** च संशयपरीक्षायां * बौद्धादेर्निश्चितक्षणिकत्वादेरपि झटिति विघटितसाधनस्य प्रतिवादिसाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कात् संशयं विनैव स्थेमादिनिर्णयोत्पत्तेः इति । * निस्स्थेमानो दशाननकीर्तयः इत्यादयश्च महाकविप्रयोगाः । तदत्र प्रसिद्धबहुविद्वत्प्रयोगभूयस्तया साधुत्वं सिद्धम् । शक्या च व्युत्पत्तिः, यथोक्तम्—

* **नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥**

मा भूद्वा प्रकृत्यादिविभागः, मतभेदेन अखण्डितप्रातिपदिकभाषणात् । * नाम च इत्यादिना तत्सूच्यते ।

ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये । बहुधा बहुलादीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः ॥ ५३ ॥
नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे । शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकांस्तान्न मन्महे ॥ ५४ ॥
विशिष्टोक्त्यनुसारेण व्युत्पत्तिः स्मर्यते बुधैः । अविगीतप्रयोगेषु विगानं नैव सांप्रतम् ॥ ५५ ॥

भङ्गशब्दो नात्यन्तिकलयग्राही, रक्षाशब्देन तदुक्तेः; प्रयोजनस्यापि विषयवत्पृथग्वक्तव्यत्वाच्च । अतः * जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे इत्यादिष्विव ब्राह्मणपरिव्राण्णीत्यात्र पृथगुक्तिः । विनतेत्यादौ इन्द्रादिशरीरकतया बन्धरूपकाम्यफलप्रदत्वमात्रं वदतामपि स्थेमशब्दे रक्षाशब्दे च सङ्कोचः स्यादेव । अत एवात्रादिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न मोक्षसंग्रह उचित इत्याहुराचार्याः, विशेषस्फोत्याभावात् । अत्रैव पुराणार्थोक्तौ * जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलमिति स्वोक्ते सति परोक्तस्य विप्रकृष्टस्वोक्तस्य स्वप्रबन्धान्तरोक्तस्य वानुरोधायोगाज्जन्मादित्रयोपयुक्ततमतत्सहाम्नातानुप्रवेशादीनामपि तैः संग्रहणौचित्यात्तेषामार्थत्वादपि शाब्दत्वस्य परत्वाच्च । अस्वाधीनसहकारिनैरपेक्ष्यं चानेन भगवतः सिध्यति ।

स्वकार्यस्थस्य जन्मादेः स्वलीलात्वोक्तिशक्तितः । स्यामित्याद्युक्तरीत्यैवोपादानत्वं च सूचितम् ॥ ५६
नृत्यन्तं पश्यतां नृत्तं न लीला किंतु तद्दृशिः । देहद्वाराऽत्र तन्निष्ठं लीला जन्मादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥
अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमूचिरे । आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ ५८ ॥
अचिज्जीवस्वधीद्वारा स्वरूपेण च सर्वगे । अवस्थाः सन्त्यदोषास्ते निर्विकारोक्तिरन्यतः ॥ ५९ ॥

एतदर्थं चात्रान्तःप्रवेशाद्युक्तिः । ततोऽन्यस्य तच्छरीरत्वव्यक्तेः प्रधानादिक्षेत्रज्ञशरीरकः स एव जन्मादिलील इत्युक्तं भवति ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् । इति चैतदभिप्रायमाहुस्त्रय्यन्तपारगाः ॥ ६० ॥

न चात्र विवक्षितनिष्कर्षभुवनशब्दवृत्तिविरोधः, * स्वतन्त्रभूतचेष्टालीलः इत्यादिवदुपपत्तेः । * भुवनानि विष्णुरित्यादिवदनिष्कर्षेण विशेष्यपर्यन्तत्वेऽप्यविरोधः । तथा च विवरणम्— * भुवनशब्दः सजीवात्मकाचिदभिप्रायः, कारणवाक्येषु तथैव कारणत्वप्रतीतेः । ब्रह्म तु पृथङ् निर्दिश्यते । यद्वा विशिष्टं ब्रह्मशब्दार्थः, तत एव– इति । ये चान्येऽप्यर्थाः **तात्पर्यतूलिकोक्ताः**— * कार्यत्वाज्जन्मादिषु लीलाशब्दोपचारः । जन्मादिकार्यत्वाज्जन्मादिभूता लीला यस्येति वा, भुवनजन्मादिषु लीला यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा, जन्मस्थेमभङ्गानामादिभूता लीला यस्येति तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिर्वा इति, ते तु प्रधानार्थे प्रोक्तेऽप्यविरुद्धतया वैभवादुक्ताः ।

एवं जन्मादिशब्देन तद्धेतुरुपलक्ष्यते । यद्वा जन्मादिका लीला यस्येत्यर्थद्वयं मतम् ॥ ६१ ॥
किंचिदिष्टमनुद्दिश्य न प्रवर्तेत चेतनः । तच्चाप्तार्थस्य नेत्येतल्लीलोक्त्याऽत्र निवार्यते ॥ ६२ ॥
यद्यदेष्टं तदा तस्य सिद्धिरस्याप्तकामता । नातः क्षेप्यो यथालोकं साध्यलीलान्वितः श्रुतः ॥ ६३ ॥
यत्पूर्णमद इत्यादि तदप्युक्तं न बाधते । प्रत्युतानुगुणं तस्य स्वतोऽन्येन च पूर्तितः ॥ ६४ ॥

अस्यापि प्रयोजनान्तरनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यापारव्यक्त्यै * बालः क्रीडनकैरिवेति दृष्टान्तः । तदभिप्रायं तु सूत्रम् * लोकवत्तु लीला इत्यादि । हेतुत्वोक्त्याऽपि समन्वयलक्षणार्थः सिध्येत् । लीलाशब्दस्तु स्थालीपुलाकन्यायादविरोधलक्षणार्थोपलक्षणः । अनेन स्वबुद्धिपूर्वकस्वप्रीत्यर्थव्यापारवाचिना कर्तृत्वं चोपादानत्वाविरुद्धं व्यञ्जितम् । सूक्ष्मप्रकृति-

विशिष्टतयोपादानम्, संकल्पतः कर्ता च स्यात्। एवं सहकारिकलापान्तर्यामितया सहकारित्वमपीति निर्वाह्यम्? विकाराश्रयत्वव्यतिरिक्ताकारेण कार्योपयुक्तं हि निमित्तम्; न तूपादानादन्यदेव। उभयाभिप्रायेण हि कारणवाक्येष्वेकाद्वितीयशब्दौ। *सोऽभिध्याय इत्यादिभिश्चैतदुपबृंहितम्। **विनतादिव्रातान्तं** साधनलक्षणार्थपरम्। ततोऽत्र नतिर्मानसी यथाविधि प्रह्वता, गुणोपसंहारपादोक्ततत्तद्विद्यारूपा। विशब्दस्तु नानार्थः, तद्वन्तो विनताः; पूर्वपादद्वयसिद्धवैराग्यादिवैशिष्ट्यपरो वा विशब्दः। विनतानां वैविध्यं विद्याङ्गपादोक्ताश्रमादिभेदात्; *तदुपर्यपीत्याद्युक्तदेवादिभेदोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। भूतशब्दस्तापत्रयहतेः तन्निवृत्त्युपायपाटवस्य च हेतुना देहविशेषेण योगमभिप्रयन्नर्थित्वादिकं व्यनक्ति। धात्वंशश्च *सन्तमेनं ततो विदुरित्याद्युक्तां शुद्धधीवैशिष्ट्यरूपां सत्तामाचष्टे; *अत्र ब्रह्म समश्नुते इत्यधीतां ब्रह्मनिर्वेशात्मिकां वा। भूतानीति व्रातोऽत्र तानि तदीयानि च, षष्ठ्या संबन्धसामान्योक्तेः; अन्यथा व्रातशब्दनैरपेक्ष्यात्। न ह्यत्र सत्रवत्संहतानामेव प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा। साकेतनिवासिवत्फललाभस्तु न सार्वत्रिकः। तदत्र *नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते; *नास्याब्रह्मवित्कुले भवति; *पशुर्मनुष्यः पक्षी वा इत्यादि विख्याप्यम्। राजपरिषदित्यादौ हि राजा चान्ये च विवक्ष्यन्ते। विविधशब्देन पशुपुत्रान्नाद्यस्वर्गस्वाराज्यादितत्तत्फलकामकर्तृवैविध्यम्, व्रातोक्त्या तत्तदुपायनिष्ठव्यक्तिभूयस्त्वं विवक्षितमिति केचित्। अयं च वैभववाद इत्यनुमन्यामहे। आहुश्च—

*सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम्। पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा॥ इति।

फलाध्यायक्रमेणात्र परप्राप्तिविरोधिनाम्। शमनं निग्रहादीनां रक्षाशब्देन गृह्यते॥ ६५॥
प्रत्यूहात्यन्तभङ्गे तु स्वतः प्राप्तं सुखादिकम्। यावत्स्वरूपं तत्प्राप्तं तत्संसिद्धिरिहार्थतः॥ ६६॥
यद्वाऽभीष्टार्थदानं च रक्षेति परिगृह्यते। तदलाभनिमित्ताद्धि विषादात्त्रायते यतः॥ ६७॥
प्रयासानतिरेकेण फलाधिकृतिनीतितः। चतुर्विधानां भक्तानां रक्षोक्तिश्च न दुष्यति॥ ६८॥

आनन्दयितृत्वश्रुतिसूत्रे चात्र भाव्ये। एकशब्द इह प्रधानार्थः। *अप्यहं जीवितं जह्यामित्यादिषु तद्विरोधे तद्विपरीताभीष्टतमकृत्स्नत्यागोक्तेः। अनन्येषु प्रमादवत्स्वपि निरयादिप्रापकनिग्रहनिवृत्त्यर्थो वा, तेषां यमविषयगमननिषेधनम्। दृश्यते हि— *न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्तीति। *इहैवैषां केचिदुपप्लवा भवन्ति इति शिक्षामात्राम्नानाच्च। **दीक्षा** दृढसंकल्पः, *न त्यजेयम् *एतद्व्रतं मम इत्याद्युक्तेः। दीक्षोक्त्या स्वार्थत्वं च सूचितम्। राजार्थे खलु रथतुरगगजादिरक्षणम्। रक्षायामेका दीक्षा यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः; रक्षायां वा दीक्षाकार्यत्वात्तदुपचारः। रक्षायामेकदीक्ष इवि वा योज्यम्।

दृष्टमन्यापराधे हि दण्डनं खण्डनादिकम्। राजपुत्रापराधे हि दण्डनं लघु दृश्यते॥ ६९॥

फलसाधनतया चोदितस्याप्यार्थं फलप्रदप्राधान्यं सिद्ध्यति।

राजानः फलदा राजपरिचर्याविधायिनाम्। फलप्रदस्य प्राधान्यं फलात्तदवगम्यते॥ ७०॥

विनतरक्षोक्त्या तत्सहगीतदुष्कृतनिग्रहव्यञ्जनान्निवर्त्यो बन्धहेतुः कर्मादिः ख्यापितः; अत एव वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च। श्रुतिशब्दो निरपेक्षसंप्रतिपत्तिन्यायान्नित्यं श्रूयमाणे वेदे रूढः। *सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यादौ चैवं प्राहुरित्युक्तम्। तेन वक्तृदोषाभावसिद्धिः। साधितं च सर्वाद्यपादे वेदानां प्रामाण्यम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययोरभावेन कर्तुश्च तेषामनुमातुमशक्यत्वात्, कल्पादिष्वपि यथापूर्वं प्रादुष्करणात्, काठकादिसमाख्यानां कर्तृविशेषोपस्थापक-

त्वाभावाच्च। **शिरः** ब्रह्मप्रधानतयोत्तमो भागः। **दीप्तिः** स्फूर्तिः। सा पुनराद्याधिकरणोक्तसिद्धार्थव्युत्पत्तेः। विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यं त्वन्यदेवतोक्तिराहित्यम्। * तदेवाग्निः इत्यादिनाग्न्यादिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानम्, जन्मादिसमन्वयसूत्रोक्तकारणत्वस्वतःपुरुषार्थत्वाभ्यां व्यावृत्तिश्चात्र विवक्ष्यते। मानविशेषोक्त्या विशेषनिषेधन्यायेन तृतीयसूत्रार्थः सिद्ध्यति। एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

* व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम्। एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि॥ इति न्यायसंग्रहे च तथैव सेनेश्वराचार्याः—

*व्युत्पत्त्यभावात्प्रतिपत्तिदौस्थ्यादन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च। अमात्वमाशङ्क्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत्॥ इति।

एतेन * को धर्मः इत्यादिवत् किं ब्रह्मेत्यादिविचारपर्यन्तफलरूपप्रमितिवैशिष्ट्यमुक्तम्। ननु यदि ब्रह्मशब्दोऽत्र सामान्यवाची, तदा श्रीनिवासशब्देन विशेष्येत। नैवमसौ, * तस्मादन्यत्र औपचारिकः इत्यत्रैव स्थापनात्; जन्मादिसूत्रे * निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनोक्तेः; कारणत्वाधिकरणे च— * ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् इत्यादि; वियदधिकरणे च सूत्रम्— * स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् इति; तत्र च भाष्यम्— * यथा ब्रह्मशब्दः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्तस्मिन्नेव प्रकरणे 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते' इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते तद्वत् इति। * परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् इत्यत्र चैवं भाष्यम्— * ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् इति। नापि परशब्दवदौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थोऽत्र विशेषकः श्रीनिवासशब्दः, परस्मिन्नित्यनेनैव पर्याप्तेः। नाप्येकत्र रूढत्वेऽप्यप्रसिद्धतया पर्यायेण बोधनम्, तदयोगात्; न ह्यत्र कोकिलः पिक इतिवदन्वयः, असामर्थ्याद्वाक्यभेदाच्च; न च तद्युक्तम्, * संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते इति न्यायात्। श्रीनिवास इति नाम, अन्यस्तु त्यक्तरूढिर्योगतो विशेषक इति चायुक्तम्; अखिलेत्यादिना गतार्थत्वात्। अथ च सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः क्वचित् भाति, समन्वयसूत्रे तावत्सद्ब्रह्मादिशब्दानामुत्तरोत्तरविशेषकत्वाभिप्रायेण समभिव्याहारः। आकाशाधिकरणेऽपि— * सदादिशब्दाः साधारणाकाराः इत्युक्तम्। आरम्भणाधिकरणेऽपि— * सद्ब्रह्मादिशब्दास्तुल्यप्रकरणस्थास्तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषितास्तमेव गमयन्ति इति। पाशुपताधिकरणेऽपि— * सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिसद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्ति इति। अतः कथमेतत्? इत्थं—प्रत्ययितग्रन्थस्थे परस्परविरोधे तात्पर्यतस्तावद्विरोधो निवार्यः। या ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव रूढिरादावेव स्थापिता सैव सर्वत्रेष्टा; साधारण्यानूक्तिस्तु बहुश्रुत्यादिप्रयोगदृष्ट्या कुदृष्टिवादिविप्रतिपत्त्या चात्मादिशब्दवज्जातिशब्दत्वं योगमात्रमनेकरूढिं वा पश्यतामाभिमानिकं साधारण्यमन्वारुह्य तदिष्टान्यार्थत्वशङ्कानिरासाय स्यात्। तथा च— * ब्रह्मणि इति सामान्यशब्दः, * श्रीनिवासे इति विशेषशब्दः इति व्याख्यानेष्वप्येवं गतिः। तथाऽत्र साधारण्यान्वारोहेण श्रीनिवास इति विशेषनिष्कर्षः स्यात्। यद्वा— ब्रह्मशब्दस्यैकरूढिमनुरुध्यैव तदेव श्रीनिवासशब्देन विशेष्यते; या सर्वैराश्रीयते सा च तदाश्रयेति। अत एवात्र छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः। अन्यथा चतुर्मुखादित्वमप्याशङ्क्येत। अत एव * ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति परतत्त्वासाधारणपुरुषशब्दार्थोऽपि श्रियः पतित्वेन विशेष्यते। तेन कारणत्वादिभिरिव परस्मिन्ब्रह्मशब्दरूढिः स्थापिता स्यात्। प्रसिद्धतमनामान्तरवाच्यत्व-

लक्षणान्वयः, श्रीनिवासशब्दार्थे ब्रह्मणीति । श्रीनिवासस्य वा परत्वसिद्ध्यै प्रकृताकारबृहत्त्वनिमित्तब्रह्मशब्दवाच्यत्वं [illegible] । सत्यत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मपञ्चकनिरूपितमपि परं ब्रह्म श्रीनिवासत्वेन विशेषितमेव ब्रह्मविद्यावेद्यमित्युक्तं भवति । श्रीसंश्रयणं नित्यं स्वरूपवन्मूर्त्याऽपि, * श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः इत्यभिधानात् । अत्र * शान्तानन्त इत्यादिकमनुसन्धेयम् । एतेन पर्यङ्कविद्यादिप्रसिद्धविभूत्यन्तरवत्त्वं च । भवत्वित्याशिषा प्राप्यान्तरेभ्यः स्वादुतमोऽयमुपाय इति व्यज्यते । यथोक्तम्—

* क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ इति ।

मम * सोऽहं भगवः शोचामि इत्याद्युक्तावस्थस्येति भावः । **परस्मिन्** सर्वनियन्तृत्वनिरुपाधिकानन्दयितृत्वाभ्यां * सा काष्ठा सा परा गतिः इत्याम्नातवशीकार्यत्वप्राप्यत्वकाष्ठाभूते । प्राप्यत्वोक्त्या * रसँह्येवायं इत्यादिसिद्धमुक्तावस्थाशोधनं च ; सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकृतस्वोत्कर्षपरमसीमत्वं वा परत्वम् । एवं परत्वसौलभ्याभ्यामभिगम्यं सिद्धप्राप्यादिरूपं भजनीयं विशोधितम् ।

परत्वं सुलभत्वेन रहितं नोपकारकम् । सुलभत्वं तथा तेन रहितं नोपकारकम् ॥ ७१ ॥

साध्योपायशोधने तु—

भक्तेः पूजादिमात्रत्वं धियश्चिन्तादिरूपताम् । व्यवच्छेत्तुमिह न्यस्तं शेमुष्यादिपदद्वयम् ॥ ७२ ॥

वेदनादिशब्दानां पश्चादिनीत्या वक्ष्यमाणाया विशेषविश्रान्तेः संग्रहोऽयम्— **शेमुषीति ;** शमाद्यङ्गिकां बुद्धिं दर्शयति, महनीयविषयप्रीतिः भक्तिः, प्रीतिश्च धीविशेषः ; यादृश्या धिया सा साध्या परेष्टा, तादृश्या एव तत्त्वं युक्तम् ; तदुक्तं भक्तिमेवाधिकृत्य वेदार्थसंग्रहे— * विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतम् ; तद्विषयं ज्ञानमेव सुखम् ; तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च इति । * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते इति च ।

आपादचूडं शास्त्रार्थ इत्थमत्रानुवर्णितः । प्रसिद्धिरवधित्सायां यथास्थानं भविष्यसि ॥ ७३ ॥

एवं शास्त्रार्थोऽनुक्रान्तः । विशेषतश्चोभयलिङ्गपादगत्या ध्येयं शोध्यते— पूर्वद्विकसिद्धेऽपि ब्रह्मतत्त्वे पुनः [illegible] ह्ययमुपयुक्ततमः, अनन्योपासिसिषातिशयहेतुत्वात् । अतत्यब्रह्मगुणविशेषाकारवादैरनन्तरपादे विद्यानानात्वोक्तेश्च । तदिहाखिलेत्यादिना स्वप्नप्रपञ्चादेरपि जन्मादिहेतुत्वेन परत्वातिशयोक्त्या, सन्ध्याद्यधिकरणचतुष्टयाभिप्रेतं क्षेत्रिणां स्वप्नसुषुप्त्यादेः कारणं परस्याकुण्ठितविचित्रशक्तित्वं व्यञ्जितम् । * विदीप्ते श्रीनिवासे इति पदाभ्यां मिथोऽनुपमर्दिव्यावृत्तिविधिरूपविशेषणवर्गोपलक्षणात् * न स्थानतोऽपि परस्य इत्युक्तपरशब्दोपादानाच्चोभयलिङ्गाधिक्रियार्थ उदाहृतः । चिदचिदनुप्रवेशादिसंग्राहकादिशब्दात् लीलाशब्दसामर्थ्याच्चांशतोऽपि स्वस्य स्वयमेवाज्ञत्वापादनशङ्काप्रतिक्षेपादहिकुण्डलाधिकरणोक्तं स्मारितम् । परस्मिन्निति कारणस्यैवात्र परत्वोक्त्या * परमतः इत्यधिकरणार्थोऽपि स्थापितः । विनतेत्यादिना * फलमतः इत्युक्तं दर्शितम् । शेषेणार्थसिद्धोपासिसिषासूचनमिति । प्रकारान्तरेणापि ध्येयमिह शोध्यते—

पूर्वं द्विलिङ्गपादस्य प्रक्रिया परिशोधिता । नारायणानुवाकादिनिर्णीतार्थस्त्विहोच्यते ॥ ७४ ॥

अत्र अखिलेत्यादिना सर्वकारणत्वम्, विनतेत्यादिना मोक्षार्थसर्वविद्यावेद्यत्वम्, * श्रुतिशिरसि विदीप्ते इत्यनेन

सर्वोपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वं च परस्य ब्रह्मण उक्त्वा तस्य श्रीनिवासत्वं च वदतोऽयं भावः— * कारणं तु ध्येयः इत्यादिषु सर्वकारणमेव मुमुक्षोर्ध्येयं श्रुतम्; तदेव सद्ब्रह्मादिशब्दैरुक्तम्; ते च न भिन्नविषयाः; सर्वत्र जगत्कारणस्यैकत्वोक्त्या विकल्पसमुच्चयायोगात्, कृत्स्नवेदप्रामाण्ये निश्चिते सर्वेषामन्यतमस्य त्यागायोगाच्च; अन्यथा विवधघटन्यायेन इतरप्रहाणायोगाच्च; अत एकविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मेशानादिनिषेधयुक्तभूयिष्ठाबाधितार्थसात्त्विकबहूपबृंहणानुगुणमहोपनिषत्पठितानन्यसाधारणरूढ्यास्पदनारायणशब्दोक्तश्रीपतिरेव सदादिशब्दार्थः। कारणविषयपरविद्योपास्यनिर्धारणं च नारायणानुवाकविषयलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धम्; सर्वेषां च कारणवाक्यानां सर्ववेदपठितपुंसूक्तैकार्थ्यं युक्तम्; तत्प्रतिपाद्यश्च श्रीपतिरित्युत्तरानुवाकसिद्धम्; कारणविषयहिरण्यगर्भशब्दस्य * अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ इति श्रुत्यैव श्रीपतिविषयत्वं दर्शितम्। एवं पुंसूक्तशब्दार्थसंज्ञया श्वेताश्वतरोपनिषदादयोऽपि व्याख्याताः। अतः * सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, * वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यादिसिद्धमिह स्थापितम्। अत एव पुरुषनारायणोत्तरनारायणनारायणानुवाकानामैककण्ठ्येन श्रीनिवासे ब्रह्मणीति श्रीनिवास एव ब्रह्मशब्दार्थः।

परपक्षनिरासश्च कृतश्शास्त्रैकदेशतः। व्यज्यतेऽस्मिन्पदैस्तैस्तैः पद्ये शास्त्रार्थसंग्रहे ॥ ७५ ॥
व्यनक्त्यखिलशब्दोऽत्र चिदचिद्भेदसत्यताम्। एकस्मिन्नपि तद्व्यक्तिभागभेदव्यपेक्षया ॥ ७६ ॥
अर्थेन्द्रियगतैस्तद्वदुभयानुभयाश्रितैः। विना दोषैरिहाध्यक्षं बाध्यमिच्छन्स्वधीहतः ॥ ७७ ॥
भेदसत्यत्वपक्षस्य भेदमिथ्यात्वपक्षतः। विभागो यदि मिथ्या स्याद्व्याहतिः सर्वतोमुखी ॥ ७८ ॥
अनन्यपरवाक्योक्तविभूतिगुणविग्रहान्। अबाधित्वैव नेतव्या नेति नेत्यादयः प्रभौ ॥ ७९ ॥
श्रुतिस्तु नित्यनिर्दोषा स्वतःप्रामाण्यशालिनी। अलौकिकेऽर्थे न क्षेप्या स्वेष्टदूराद्भुतोक्तिवत् ॥ ८० ॥
मिथोंऽशानां सशेषैश्च शेषस्यैक्यं निगृह्णती। अखिलोक्तिरनेकान्तवादानपि विलुम्पति ॥ ८१ ॥
विश्वमेतदनेकान्तं वदतो विहतिस्त्यजः। न साध्यदूष्यसिद्धान्तरागद्वेषादिसंभवः ॥ ८२ ॥
नञ्प्रयोगश्च सार्थोऽसौ यथाव्युत्पत्तिबोधकः। अभावस्यानुपाख्यत्वं हन्ति निर्बाधबोधतः ॥ ८३ ॥
भावान्तरमभावोऽसौ पदार्थान्तरमेव वा। द्विधापि निःस्वभावत्वं तत्स्वभावे कथं भवेत् ॥ ८४ ॥
चतुर्विधाणुमनसामाकाशादेश्च नित्यताम्। अस्यत्यखिलजन्मोक्त्या नित्यमन्यत्तु शास्त्रतः ॥ ८५ ॥
सञ्जायेतेति कण्ठोक्तकार्यसत्त्वापलापिनः। सत्तार्थधातुनिष्पन्नभुवनोक्त्या निराकृताः ॥ ८६ ॥
सदसत्कोटिनिर्मुक्तकल्पना हि निरर्थिका। सदसद्रूपपक्षोक्तविरोधस्याविशेषतः ॥ ८७ ॥
भावाभावविकल्पे तु कोट्यन्तरमसंभवि। व्यक्त्यध्यासविसृष्ट्यादि विकारेषु विचक्षताम्।
जन्मव्याहरणाद्बाधः कृतश्श्रुत्यादिदर्शितात् ॥ ८८ ॥ अभिव्यक्तेरनादित्वे कारकाणामनर्थता ॥ ८९ ॥
तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति। विसृष्टिः क्वचिदिष्टैव विकासोऽपि दशान्तरम् ॥ ९० ॥
विकासतद्वतोरैक्ये व्याघातस्सांख्यपक्षवत्। एक एव निमित्तं चोपादानं चेति सूचनात् ॥ ९१ ॥
योगवैशेषिकाद्युक्तं युक्त्याभासमभाषत। कर्ता स्वपरसंयोगे समवायी च विश्वकृत् ॥ ९२ ॥
न च कम्प्रेषु संयोगं नित्यं भौतेषु भावयेत्। जनयन्स्वसुखादीनि दृष्टो जीवोऽपि तत्र च ॥ ९३ ॥
कर्तृत्वसमवायित्वे काणादैरपि दुस्त्यजे।

बहु स्यामिति मन्तुश्च विकारः परिकल्पितः । शरीरद्वारतस्सृष्टेस्सूचनात्प्रत्यरुध्यत ॥ ९४ ॥
क्रमाज्जन्मादि सर्वेषामेकतस्तदितीरणात् । क्षणभङ्गः प्रवाहेशपक्षश्चात्र पराकृतः ॥ ९५ ॥
स्थिरापेक्षा ह्यनुमितिस्स्थिराभावं न साधयेत् । न च प्रत्यक्षमक्षोभ्यप्रत्यक्षान्तरबाधतः ॥ ९६ ॥
सर्गप्रलयवादानामान्यपर्यान्मृषार्थता । अर्धलोकायतारूढैरुक्ताप्यत्र बहिष्कृता ॥ ९७ ॥
अनुप्रवेशादि वदन्निराचक्रे यथाश्रुति । सामानाधिकरण्यस्य बाधैक्यादिप्रयुक्तताम् ॥ ९८ ॥
विशिष्टविषयानेकसामानाधिकरण्यतः । निर्भेदैकार्थतां तस्य वदन्त इह वारिताः ॥ ९९ ॥
चार्वाकादिमतं चात्र हेत्वाद्युक्त्या निवर्तितम् । निरानन्दोक्तिपक्षश्च सलीलत्वेन खण्डितः ॥ १०० ॥
निरीश्वरजगत्सर्गश्शब्दादेश्च तदुद्भवः । निर्व्यापारेशपक्षश्च तत एव न्यषिध्यत ॥ १०१ ॥
बहुश्रुत्यादिसिद्धत्वाद्बाधलेशविमुक्तया । लीलोक्त्यैवैक्यपक्षेषु स्रष्टृत्वायोग उच्यते ॥ १०२ ॥
सङ्कल्पाध्यसनं तावन्न विकल्पं सहेदिह । अचेतनतया नित्यमविद्यावृत्तिमात्रयोः ॥ १०३ ॥
त्र्यंशसद्ब्रह्मवादे च सुषुप्तस्येशितुस्तदा । अचिज्जीवसमानस्य न लीलोद्यमसंभवः(भ्रमः) ॥ १०४ ॥
नित्यसर्वज्ञताश्रुत्या सुषुप्तिश्चास्य बाधिता । कालाधीनप्रबोधादेरनैश्वर्यं च दुस्त्यजम् ॥ १०५ ॥
सुषुप्तिश्च प्रबोधश्च प्राक्सङ्कल्पादिति त्वसत् । अनन्तानुभवानन्दजिहासानुपपत्तितः ॥ १०६ ॥
नाचित्सङ्कल्पयेन्नापि जीवोऽसिद्धेन्द्रियादिकः । ईश्वरश्शान्तनिद्रोऽपि कुर्यान्नानर्थमात्मनः ॥ १०७ ॥
नित्यप्रबुद्ध ईशांशोऽप्यतो नेदृग्विहारवान् । भोक्तॄणां स्वात्मतादात्म्यं न वेत्ति न हि सर्ववित्॥१०८॥
विनतादिपदैरत्र जीवानामितरेतरम् । ईशित्रा च स्वरूपैक्यं तत्तन्मानैः परास्यते ॥ १०९ ॥
असर्वज्ञोऽहमित्यात्मा येनाध्यक्षेण गृह्यते । सर्वज्ञैक्यमतिस्तस्य न तच्छक्त्यापि संभवेत् ॥ ११० ॥
नानात्मानो व्यवस्थात इत्यन्यैरपि सूत्रितम् । विरुद्धधर्मसंसर्गं व्यनक्ति विविधोक्तितः ॥१११॥
वर्णाद्यैर्नन्तवैविध्यादलेपकमतं हतम् । यावज्जीवं मुमुक्षोश्च तद्धर्मो निश्चलीकृतः ॥ ११२ ॥
अत्याश्रमिभ्य इत्येतत्प्रशस्ताश्रमयोगतः । अलेपश्च श्रुतः पापैः प्रमादात्तैरिति स्थितिः ॥ ११३ ॥
तदुपर्यादिसूत्रोक्ता सर्वदेवैकसेव्यता । व्यञ्जिता विविधोक्त्यैव तत्तत्पारम्यनुत्तये ॥ ११४ ॥
व्रातशब्देन जीवानामानन्त्यमपि सूचयन् । इतः प्राक्सर्वमुक्तिः स्यादिति चोद्यमवारयत् ॥ ११५ ॥
आत्मानन्त्यादमुक्तानां मुक्तानामप्यनन्तता । आनन्त्यतारतम्येन सद्व्यादिनयाद्भवेत् ॥ ११६ ॥
एको जीव इतः पूर्वममुक्तो हेत्वनागमात् । इति पश्यन्ननेकेषु तथात्वं किं न पश्यति ॥ ११७ ॥
मुक्तेर्नातिभवत्वोक्त्या नित्यमुक्तिर्निराकृता । स्वरूपस्य न मुक्तित्वं सिद्धसाध्यविरोधतः ॥ ११८ ॥
क्रियातच्छक्त्यपूर्वाद्यैः स्वर्गादीति परोदितम् । नन्तृरक्षणदीक्षोक्त्या निरस्तं निगमास्तया ॥ ११९ ॥
विध्यपेक्षे तु वैधार्थद्वारे श्रुत्यैव दर्शिते । श्रुतहानादिरन्याय्यो रात्रिसत्रादिनीतितः ॥ १२० ॥
नतिरक्षादिजीवेशव्यापारप्रतिपादनात् । साक्षिमात्रत्वमनयोस्तत्तदुक्तमपास्यत ॥ १२१ ॥
वेदानित्यत्ववादश्च वेदोज्झितपथस्तथा । अनुमेयेशपक्षश्च श्रुत्याद्युक्त्या निवारितः ॥ १२२ ॥
ईशितुः सगुणत्वेन भङ्गुरत्वादि साधयन् । धर्मिग्राहकवेदान्तविदीप्तिध्वस्तदृष्टिकः ॥ १२३ ॥

अवेद्यत्वमवाच्यत्वमपि प्रोक्तं कुदृष्टिभिः । निगमान्तविदीशत्वनिर्देशेन निवर्तितम् ॥ १२४ ॥
उपासनाद्यनर्हं यत्तद्ब्रह्म श्रुतमित्युशन् । परस्य विद्युपास्यादिविषयत्वोक्तितो हतः ॥ १२५ ॥
न विभ्वस्तीति वदतां तत्तन्मानैः प्रणुत्तये । बृहत्त्वमपरिच्छेद्यं ब्रह्मशब्देन दर्शितम् ॥ १२६ ॥
भागभेदाद्ययोगेन विभुतत्त्वस्य निह्नवे । अणुष्वपि सुदुर्वारः सर्वासत्त्वे स्ववाग्घतिः ॥ १२७ ॥
व्यतिरेकग्रहायोगाद्विभु कारणमुज्झतः । अबाध्यश्रुतिसिद्ध्यैव तत्सिद्धिं समदर्शयत् ॥ १२८ ॥
कारणत्वादिधर्माणां प्रतियोगिमतामपि । अकाल्पनिकतां प्राह तथा तन्मानबोधनात् ॥ १२९ ॥
स्वेष्टस्वपरनिर्वाहन्यायात्सम्बन्ध आश्रितः । नानवस्थितये नातिप्रसक्त्यै चेति भाव्यताम् ॥ १३० ॥
श्रीनिवासपदेनात्र निर्विशङ्कार्थवाचिना । त्रिमूर्तिसाम्यतादात्म्यव्यक्त्यन्तरजुषः क्षताः ॥ १३१ ॥
अन्योक्तिः परविद्यासु निरुक्त्यादेः पराश्रया । तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ १३२ ॥
बाह्यैः कुदृष्टिभिश्चोक्तास्त्रिमूर्त्युत्तीर्णकल्पयः । ब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परत्वोक्त्या पराहताः ॥ १३३ ॥
आप्नोति परमित्येतत्सूचयन् परशब्दतः । स्वात्मप्राप्त्यादिमात्रस्य निराचक्रेऽपवर्गताम् ॥ १३४ ॥
परानुभूतेर्नाभावो न च ह्रासो निरंहसः । अनिश्शेषितकर्मा तु मुक्त इत्युपचर्यताम् ॥ १३५ ॥
परत्वमनवच्छिन्नं मुक्तादिभ्योऽपि हि श्रुतम् । ततः सर्वगुणात्यन्तसाम्यवादोऽप्यपोदितः ॥ १३६ ॥
एकीभावश्रुतिश्चात्र प्रकारैक्यविवक्षया । शुद्धाशुद्धाम्बुयोगे हि तादृक्त्वं श्रुतिदर्शितम् ॥ १३७ ॥
त्रय्यन्तदीप्ततामुक्त्वा भक्तेराशासनात्पुनः । शब्दतोऽध्यक्षसंवित्तेरसंभव उदाहृतः ॥ १३८ ॥
आत्मनोऽनहमर्थत्वं वदतामपनुत्तये । ममेतीरितमात्मानमहमर्थं न्यदर्शयत् ॥ १३९ ॥
शेमुष्यादिपदाभ्यां तु कर्मधीतद्विकल्पयोः । वाक्यार्थैक्यमतेश्चात्रानुपायत्वं प्रदर्शितम् ॥ १४० ॥
बोद्धृबुद्धिभिदामत्र ममकारेण दर्शयन् । विषयग्राहिणी बुद्धिरात्मेति मतमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
मम स्वरूपमितिवद्भेदोक्तिरुपचारतः । इत्यसद्बाधविरहान्न चेद्देहेऽपि का गतिः ॥ १४२ ॥
बाधः स्वारसिको नास्ति संविदां बोद्धृबोध्ययोः । कुतर्कैर्यदि शेमुष्या प्रतिबन्दीमसूचयत् ॥ १४३ ॥
विषयेणाश्रयेणापि स्वधर्मेणापि शेमुषीम् । विशिंषंस्तन्निराकर्तॄन्निरास्थदिति मन्महे ॥ १४४ ॥
एवं तु जीवपरयोः स्वरूपैक्याभिमानिनाम् । अत्र शारीरकारम्भस्त्रयाणामुपरुध्यते ॥ १४५ ॥
मिथ्याभूतस्य बन्धस्य तत्त्वबुद्ध्यैव बाधनात् । तत्प्रधानमिदं शास्त्रमारभ्यमिति दुर्भणम् ॥ १४६ ॥
प्रमितस्यास्य सत्यस्य परभक्त्या विनाशनम् । प्रतिपादयतानेन परारम्भो निवारितः ॥ १४७ ॥
न जिज्ञासेत धीरत्र ज्ञातृत्वादिप्रहाणतः । ज्ञातृभूतोऽहमर्थश्चेन्नारभेत स्वनाशनम् ॥ १४८ ॥
स्वदुःखशान्तये कश्चित्स्वनाशं मूढ इच्छति । न तथात्र गतक्लेशस्वात्मास्थितिसमर्थनात् ॥ १४९ ॥
इत्थं ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीवपक्षेऽपि दूषणम् । ईश्वरोऽपि न जिज्ञासुः सार्वज्ञ्याध्याससंमतेः ॥ १५० ॥
भावाभावात्मकाशेषविशेषोज्झितवर्ष्मणः । जिज्ञासाकर्मताप्यत्र विशिष्टोक्त्यैव बाधिता ॥ १५१ ॥
विषयत्वप्रहाणाच्च जिज्ञास्यत्वं विहन्यते । न ह्यत्रोपहिते चिन्ता न च सा भ्रान्तिशान्तिकृत् ॥ १५२ ॥
अवेद्ये हि न जिज्ञासा सा चेत्कथमवेद्यता । न च कोटिद्वयोन्मुक्तं किञ्चित्स्याद्व्याहतत्वतः ॥ १५३ ॥

ज्ञेयत्वे चात्मता न स्याद्घटादिवदिति त्वसत् । सहदृष्टेर्द्वयोर्वह्वेर्वस्तुत्वोष्णत्वयोरिव ॥ १५४ ॥
कर्मकर्तृविरोधश्च स्वदृष्टौ भङ्गगुम्भितः । न हि दृष्टे विरुद्धत्वं न दृष्टिश्शक्यनिह्नवा ॥ १५५ ॥
अवेद्यमिति वेद्यत्वे वेद्यत्वं स्वीकृतं भवेत् । अवेद्यमित्यवेद्यत्वे वेद्यत्वमनपोदितम् ॥ १५६ ॥
अवाच्यमित्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि च वस्तुनः । वाच्यतैव भवेत्तस्य वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥१५७॥
प्रोवाचावचनेत्याद्या उक्तयश्च परात्मनः । अपरिच्छेद्यतार्थास्स्युर्न चेत्स्वोक्त्यादिभिः क्षतिः ॥ १५८ ॥
ज्ञानत्वाज्ज्ञेयता नास्ति ज्ञातृताप्यात्मनस्त्विति । दृष्टश्रुतिविनिर्धूतं ज्ञानत्वं तु स्वभासनात् ॥ १५९ ॥
किंच श्रुतिशिरस्येव विदीतिं वदता विभोः । परेषां व्यज्यतेऽर्थेषु त्रय्यन्तनिरपेक्षता ॥ १६० ॥
स्वप्रकाशा मतिर्धीत्वाद्दृश्यत्वाद्विमतं मृषा । इत्याद्यैरेव सिद्धेऽर्थे कृतं त्रय्यन्तचिन्तया ॥ १६१ ॥
सगुणोपासनादीनां सिद्ध्यै तच्चिन्तनं यदि । तच्चेदद्वैतधीसिद्ध्यै तद्वृथा तद्विरोधतः ॥ १६२ ॥
फलान्तरार्थं तच्चिन्ता यदीष्येत तथा सति । मोक्षप्रधानशास्त्रत्वं गतं शारीरकस्य ते ॥ १६३ ॥
श्रुतिवाक्यप्रसूता धीर्बाधिका नानुमानिकी । इति वक्तुं न ते शक्यमदृष्टस्यानपेक्षणात् ॥ १६४ ॥
अनुमानाच्च वाक्याच्च रज्जुसर्पादिविभ्रमे । अविशेषेण बाधो हि दृष्टस्तद्वदिहास्तु ते ॥ १६५ ॥
प्रत्यक्षं शब्दजन्यं च दुस्साधं निष्फलं च ते । परोक्षादपि शब्दार्थात् क्वचिद् बाधस्य सम्मतेः ॥१६६॥
न चानुमानाशक्तस्य वाक्यमित्यपि युज्यते । सर्वमानान्तरानर्हे शास्त्रमानत्वसाधनात् ॥ १६७ ॥
अनेकनियमोपेतवाक्यचिन्ताविधेर्वरम् । लोकदृष्ट्यनुसारेण श्रुतादेश्च क्षमानुमा ॥ १६८ ॥
ज्ञातेदृशानुमानानां भ्रान्तिर्न भ्रश्यतीति चेत् । ज्ञाततादृशवाक्यानां समं तत्संभ्रमादृते ॥ १६९ ॥
द्वैताद्वैतमतेऽप्येवमारम्भोऽनुपपत्तिमान् । न हि सर्वविदश्चिन्त्यं जीवस्य न तदैक्यतः ॥ १७० ॥
उपाधितः स्वतो वात्र भेदे सत्यपि किं भवेत् । रामादिभेदाद्वैषम्यं सर्वज्ञैक्यसमत्वतः ॥ १७१ ॥
सर्वेषु चावतारेषु नित्यं सर्वार्थवेदिनः । सुषुप्तिभ्रमदुःखाद्यं प्राहुश्शैलूषनीतितः ॥ १७२ ॥
इच्छया संसृतिश्चापि न शक्यमिति भाषितुम् । परेच्छा तत्र जीवेच्छा तन्मूलश्च भवो यतः ॥१७३॥
ज्ञातस्वजीवतादात्म्यः शक्तश्चेत्प्रसहेद्भवम् । अशक्तो यदि मोक्षार्थं जिज्ञासेत कथं परम् ॥ १७४ ॥
अतो जीवेशयोर्भेदमभेदस्पर्शवर्जितम् । बभाषे नन्तृनन्तव्यरक्ष्यरक्षकतादिभिः ॥ १७५ ॥
इत्थं निवारितो भेदाभेदवादविधायिनोः । द्वयोरपि च शास्त्रस्य प्रारम्भः प्रातिकूल्यतः ॥ १७६ ॥
स्वमते तु स्वरक्षार्थविशिष्टविषयोत्थितेः । निश्शेषमिह निर्धूताः शास्त्रानारम्भहेतवः ॥ १७७ ॥
ज्ञातमज्ञातमपि वा न जिज्ञास्यमिति त्वसत् । विदिताविदिताकारभेदेनैवोपवर्णनात् ॥ १७८ ॥
सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मविधानतः । इत्थमेवानुमानेऽपि वादिनोऽप्यनुमेनिरे ॥ १७९ ॥
व्युत्पत्तिद्वारसिद्धेऽपि तद्विशेषेऽपि शास्त्रतः । अलौकिकेऽर्थे समभिव्याहारात्सा हि सम्मता ॥ १८० ॥

नेदं शास्त्रं निर्विषयम्, * श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुत्यनूदितविषयोक्तेः । नाप्यसौ भ्रान्त्या मानान्तरेण वा सिद्धः, निर्बाधे श्रुतिशिरस्येव विदीसत्वात् । न च निरूपितः, पूर्वकाण्डयोरान्यपर्यात् शास्त्रान्तरे तु प्रसङ्गाभावाद्विरुद्धोक्तेश्च । न च ध्वाङ्क्षदन्तसंख्यावदनिरूप्यः, स्वगृहविनिक्षिप्तबृहन्निधिसाम्यात् तदधीनबृंहणत्वरूपरक्षोक्तेश्च ।

न च मुक्तिः सिद्धा, प्रत्यक्षादिविरोधात्। नाप्यन्येन साध्या, देहादिसृष्ट्या बन्धकस्यैव पुरुषस्य स्वनन्तृमुक्तिहेतुत्वात। नाप्यन्येन निरोध्या, एतस्य स्वायत्ताखिलसत्ताकतया निस्समाभ्यधिकत्वात्। न ततोऽपि सा दुष्प्रापा, तस्य तदेकदीक्षितत्वात्। न स्वर्गादिवत्पुनरावृत्त्यादिभिर्दुरन्ता, निग्रहादेर्निश्शेषनिवृत्तत्वात्। न च समव्यत्यत्ययफला, सुखोपायेन निरवधिकसुखलब्धेः। नाप्यत्राधिकार्यभावः, यथाश्रुति * विनतविविधभूत इति सामान्यतः, * मम इति विशेषतश्च व्यञ्जनादिति।

प्रतितन्त्रविहीनत्वादनारभ्यत्वमित्यपि। असाधारणरूपेण भाषणेन निराकृतम्॥ १८१॥

श्रूयते हि सर्वशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्याद्यर्थजातमत्रैव। अथवा,

सर्वानिष्टमिहानुक्तं तावताऽपि किमागतम्। तस्मात्प्रामाणिकं चिन्त्यं परेष्टमथवान्यथा॥ १८२॥

आभिमानिकमानैश्च सिद्धान्ताः स्थापिताः परैः। साधारण्यं क्व वा न स्याद्वैपुल्याद्देशकालयोः॥१८३॥

प्रतिपदमिह युक्तिं भाष्यकाराशयस्थां कथयितुमुत मन्तुं कः प्रभुस्तां प्रभूताम्।
तदपि कतिचिदस्मद्दर्शितं किंचिदेतच्छ्रुतफलमवयन्तः स्वादयिष्यन्ति सन्तः॥ १८४॥

अत्रैवं परगुरुस्तुत्यादिविशिष्टमङ्गलान्तर्णीतपरमविषयाद्युक्त्यास्य शास्त्रस्यानारभ्यत्वमप्यपास्तम्॥

पाराशर्यवचस्सुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसञ्जीवनीम्।
पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम्॥

अथ * नमस्कृत्य हृषीकेशम्, * नमो भगवते तस्मै व्यासाय इत्याद्याचारक्रमेणावरगुरुकीर्तनादिरूपमङ्गलगर्भावान्तरविषयाद्युक्त्या विधित्सितस्य स्वप्रबन्धस्यानारभ्यतां निरस्यति— **पाराशर्य** इत्यादिना **व्याख्यास्यन्ते** इत्यन्तेन।

कुहकोक्तं भ्रमोक्तं वा निष्फलं निष्परिग्रहम्। स्पष्टं दुर्निर्वहं बोद्धृहीनमन्योज्ज्वलं न हि॥ १८५॥

यद्येतच्छास्त्रं लोकायतादिवत्प्रतारकप्रोक्तं भ्रान्तिमूलं निष्प्रयोजनमपरिगृहीतं स्पष्टार्थं विवक्षिते नेतुमशक्यमनधिकारिकमन्यतश्चरितार्थं वा स्यात, न तर्हि व्याख्येयमिति शङ्कात्र क्षिप्यते। पराशरः—परान्बाह्यकुदृष्टीन्प्रमाणतर्कशरैराशृणातीति पराशरस्तस्यापत्यं पाराशर्यः; न तादृशापत्यमतादृक्स्यादिति व्यक्त्यै पाराशर्योक्तिः। श्रुतिश्च— *स होवाच व्यास. पाराशर्य· इति। अत्र स्वगुणः पितृगुणेन व्याप्यते। नात्र सूत्रकृद्बादरायणनामान्य इति मन्तव्यम्, *द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम्। पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम्॥ इत्यादिप्रसिद्धेः।

तस्य च ब्रह्मसूत्रकृत्त्वे च स्कान्दोक्तम्— * अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्। उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्॥ चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः। शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा॥ कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये। चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा॥ इति। * ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव इति भाविदर्शिभगवद्वाक्यं सूत्रपश्चाद्भावि वा स्वयमेव भारते न्यवधात्। सूत्रविषयतया च तद्वाक्यरूपा प्राक्तनी भाविनी वा

कृतिरुदाह्रियत इति न पौर्वापर्यविरोधः ।

अथ वानादिसिद्धत्वात्स्मृतिसूत्रप्रवाहयोः । परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥ १८६ ॥

आह च परभाष्यव्याख्याता— * ब्रह्मसूत्रकृते वेदव्यासायापरवेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो(ते) हरेः ॥ इति ।

सुधाशब्देनास्यार्थस्य भोग्यत्वं दर्शयतीति विवरणम् । अत्र च— वचसः सुधेति विग्रहे सुधाशब्दस्य गौणी वृत्तिः । रूपकप्रकरणानुरूप्येण वा वचश्शब्दलक्षितस्तदर्थस्सुधात्वेन रूप्यते । यद्वा— सूत्रमेव वा सुधेति रूपितम् । उपनिषद्विमर्शोत्थन्यायरूपार्थद्वारा तूद्धृतत्वाद्युक्तिः ।

ननु श्लोकेऽस्मिन्ननिजाक्षरानीतत्वादिसामान्यप्रयोगे कथमिह * उपमितम् इत्यादिना समासः; इत्थम्— समाससूच्यं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ; तदन्यस्य प्रयोगेऽपि न दोषः ; * भाष्याब्धिः कातिगम्भीरः इत्यादिवत् । वैधर्म्यरूपत्वं वा विशेषणेष्विह सर्वेषु योज्यम् । सुधा हि अमृताक्षरोपचरितैरन्यस्य छन्दसोऽक्षरैरानीता, इयं तु स्वाक्षरैरेव । सुधा किल केवलदुग्धाब्धिमध्योद्धृता, इयं तु उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृता । इत्थं शेषमपि योज्यम् ।

साधर्म्यात्स्वादुतासिद्धिस्तथा स्वादुतमत्वधीः । वैधर्म्यादिति वैषम्यं भाव्यमत्र मनीषिभिः ॥ १८७ ॥
यद् विवक्षितसामान्यं तत्प्रयोगो निषिध्यते । उक्तिस्तदन्यसामान्यविषया न विरुध्यते ॥ १८८ ॥
विवक्षितं तु सामान्यं स्वादुत्वादिकमिष्यते । तत्पुनर्नोच्यते साक्षात्समासस्तेन सिध्यति ॥ १८९ ॥
अविवक्षितसामान्यप्रयोगः काव्यशास्त्रयोः । दृश्यते बहुशस्तस्मान्न समासोऽत्र दुष्यति ॥ १९० ॥

*ओषधीभ्यो यथामृतम् इतिवच्छिरश्शब्दाभिप्रायव्यक्त्यर्थ उपनिषच्छब्दः । उप निषीदति अव्यवधानेन नित्यं समन्वेति इत्यनन्यपरांशोक्तिः । तथा च वाक्यम्— उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषद् इति । तत्र द्रमिडभाष्यम्— *गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा इति । तस्य च वामनटीका— * गहने ब्रह्मणि उपनिषण्णा इति । भाष्यस्य सूत्राणि, तेषामुपनिषदः, तासां ब्रह्मेति विषयक्रमः । प्रयोजनानि च यथार्हाणि । *आरण्यकं च वेदेभ्यः इति श्रुतिधेनुसार-भूतस्वादुतमरसतया आनन्त्यगाम्भीर्यादिभिश्च दुग्धाब्धित्वोक्तिः । मध्यस्य अशेषपर्यन्तासत्तिसाम्यात्तदुक्त्या सर्वश्रुत्यानु-गुण्यव्यक्तिः । उद्धृतत्वोक्त्यार्थस्याकल्पितत्वमामूलं ग्रहणं च व्याप्यम् । संसारेत्यादिकमपेक्षिततमावान्तरप्रयोजनकथनम् , *अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद इत्यादिश्रुतेः वाक्यार्थनिर्धारणे च सूत्राणां विश्रमात् । अचिद्भिरेकीकृत्य जन्मादिप्रवाह-प्राप्तिः संसारः । यद्वा संसरत्यनेनेति संसारः कर्म ; स तु स्वर्गादेरपि तापत्रयमयत्वादग्नितयोक्तः । दीपनं क्लेशकर्मा-दिज्वालोद्गतिः ; सा चापवर्गप्रतिकूलतया स्वसंसृष्टनाशकावस्था ; तद्वैविध्यमविद्यादिभेदात्पञ्चधा त्रिधा द्विधेत्यादि तत्र तत्र कथ्यते । अत्र शारीरादिविविधदुःखावहतया च वैशिष्ट्यं विशब्दार्थः । अत्र प्राणः प्राणिनां प्राणन-हेतुः परमात्मा, * न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ * प्राणस्य प्राणम्, * प्राणमेवाभिसंविशन्ति इत्यादिश्रुतेः । * प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि इति च पठ्यते । अपगतः अतिदूरस्थः शास्त्रेषु दर्शयत्स्वपि कूटयुक्त्यादिभिरद्य यावदसद्ब्रह्मेति वेद्यतां प्राप्तः । विशब्दः श्रवणाद्यन्यतमेनाप्यनाघ्रातत्वपरः । विशेषतो वापगतः— स्वयमवतीर्य स्वात्मानं दर्शयत्यपि व्यावृत्ततया दुर्दर्शः । अत्र * प्राणो ज्ञानम् इति न्यायसुदर्शनम् । आत्मनां तद्गुणसाम्यया तदंशोक्तिः । तदा व्यपगतिरतिसङ्कोचः ।

व्यपगतप्राणानां सञ्जीवनं नाम बाह्यकुदृष्टवचनपहार्यप्राणस्थापनम्; तन्मुखेन रक्षोक्तिसंक्षिप्तपरमप्रयोजनविवरणं वैतत्। तदा तूपसर्गेण स्वात्मप्रापणादिमात्रव्युदासः। पूर्वाचार्याः बौद्धजैनगन्धिभ्योऽन्ये। औपदेशिकी रक्षा तदैव तत्रैव; ग्रान्थिकी तु कालान्तराद्यनुच्छेदात् सुरक्षोक्ता।

रक्षितत्वं तु रामार्यै(र्ये)स्त्रय्यन्तार्थे हि सूचितम्। आत्मसिद्ध्यादिभिः प्रोक्तं यामुनार्यनिबन्धनैः॥

सुधासुरक्षितशब्दाभ्यां वक्तृस्तुतिरार्थी। सुधा तु सुरगुरुचक्रयन्त्रादिभिर्दृढगुप्ता। सुरक्षितत्वेऽपि त्यक्तसंप्रदायै कुदृग्भिः क्षोभितत्वमाह—**बहु** इति। बह्व्यः मिथो विरुद्धाः बहूनां वा मतयः, ताभिर्व्याघातः—विविधा अभिव्याप्ता पीडा; स्वारसिकधीविरोध इत्यर्थः। तेन दूरस्थितां बोद्धॄणां रजस्तमस्तारतम्यादबोधासमग्रबोधान्यथाबोधार्हामित्यर्थः।

अबोधश्चाऽयथाबोधस्तत्त्वबोधविरोधिनौ। अनिश्चितात्मबोधेऽपि तथाबोधकता स्थिता॥ १९२॥

मद्भिर्यदि विगीयेत न संगृह्येत पश्चिमैः। न तन्मतानुसारश्च सत्यः स्याद्व्याजिहीर्षतः॥ १९३॥

कुदृष्टिभिश्च बाह्यैश्च यदि वाऽभ्युपगम्यते। कः स्वपक्षतया रक्ष्यः परपक्षश्च को भवेत्॥ १९४॥

तदत्र चतुरध्याय्यां साधनाक्षेपभागयोः। निदानमभिसन्धाय निर्दिष्टं भेदतो द्वयम्॥ १९५॥

सुधा तु विरुद्धमतिदैत्यादिव्याघातभयात् दूरस्थिता; यद्वा कद्रूविजितायाः सुपर्ण्यास्तथा बहुमतिव्याघातदशायामात्मनिष्क्रयणार्थमाहर्तव्यतया दूरे तृतीयस्यां दिवि स्थिता। स्वव्याख्यानस्याप्यन्यैर्व्याघातादसामर्थ्यापरिहार इत्यत्राह—**आनीताम्** इति। बुद्ध्यासन्ने स्वार्थे स्थापिताम्। एतेन व्याख्यातद्वतोस्सम्बन्धः शोधितः। परेष्टव्यावहारिकसाधकव्यावृत्त्यै तद्वचनक्ति— **निजाक्षरैः** इति। वचःप्रस्तावात्तदक्षराणि निजाक्षराणि, सूत्राक्षराणीति वक्ष्यमाणत्वात्। यथा विवरणम्— * सूत्राक्षराणि यमर्थं स्वरसतो बोधयन्ति स एव सांप्रदायिकः, वक्तुः स्वसमीहितार्थवाचकशब्दप्रयोगव्युत्पत्तेः, स्वरसतः परप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य इति। बहूनां व्याख्यानानां मिथो व्याघाते व्याख्येयस्वारस्यं संप्रदायव्यवस्थापकमिति भावः। सुधा तु सोमाख्या सौपर्णाख्यानप्रसिद्धैर्गायत्र्यवयवैरमृताक्षरैः सहानीता। मदुक्तिभिरिति वार्थः। तत्त्वतः सुधासमाधिसिद्ध्यै तथानुक्तिः। सुधायाः सुमनसो देवा भोक्तारः। यद्वा गायत्र्यभिमानिसुपर्णानीतायास्सोमलतारूपेण परिणताया एकाहाद्युपयुक्ताया भौमास्सुमनसः प्रतिसमयं भोक्तारः। वचोरूपायास्तु * ब्राह्मणा विविदिषन्तीतिवत् चोदनानर्हव्यावृत्ताः * सारासारविवेकज्ञाः इत्यादिना स्वेनैवान्यत्रोक्ताः। एतेन ब्रह्मविद्यासंप्रदानमपि शिक्ष्यते। श्रुतं ह्येतच्छान्दोग्ये— * इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने। नान्यस्मै कस्मैचन। यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति। प्रणाय्यः प्रश्रितत्वानसूयत्वऋजुत्वादिभिर्योग्यः। न हि भौमास्सुमनस इति भूसुरमात्रोक्तिर्युक्ता, अधीतवेदवर्णत्रयार्हत्वान्मीमांसाया। स्वतो विदुषां स्वर्गादिभुवां प्रायो न सूत्रव्याख्यानापेक्षा, सत्यामपि तस्यां विशालधीयोग्यैर्वृत्त्यादिभिस्ते चरितार्थाः, अतो न वृथाऽत्र भौमत्वोक्तिः। **पिबन्तु** अयत्नं सुखमनुभवन्तु। यत्नो हि सुधायां मन्थनत आनयनतश्च। **अन्वहम्** अतिगम्भीरत्वादत्यन्तहृद्यत्वाच्च।

सुधेयं सूत्रकारेण हरिणेव समुद्धृता। आनीता भाष्यकारेण द्विजेन्द्रेणेति चाशयः॥ १९६॥

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः ; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।

तथापि [illegible], अनुच्छिन्नाः शुद्धाः प्राचीनव्याख्याः प्रवर्त्यन्तां तत्राह— **भगवद्** इति । * उत्पत्तिं प्रलयं चैव [illegible] भगवच्छब्दः ; तेन शबरशङ्करादिव्यावृत्तिः । विस्तीर्णत्वोक्तिरद्यतनैः दुस्तरत्वमभिप्रैति । अत्र पूर्वाचार्या ब्रह्मनन्द्यादयः । तन्निबन्धनानामनि[illegible] सूचयति— **संचिक्षिपुः** इति । सूत्रस्याभिमतार्थपरैः ग्रन्थैरित्याशयः । परोक्तेरनाप्तसंप्रदायत्वं [illegible]— **तन्मतानुसारेण** इति । * अल्पाक्षरमनल्पार्थम्, * लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । इति सूत्राणां बह्वर्थसूचकाल्पाक्षरतया [illegible] **सूत्राक्षराणीति** । प्रकृतिप्रत्ययोरक्लेशमभिप्रेत्याक्षरशब्दः । तेन * सूत्राणि यथासंभवं द्रष्टव्यानीति [illegible] । उक्तं च भास्करैः— * सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायनिवेशनात् । व्याख्यातं यैरिदं सूत्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥ इति । अक्षरार्थमात्रं ब्रूमः, सूच्यं तु निश्शेषदुर्वचम् । [illegible] स्फोटो न कल्प्यः इत्यपि व्यङ्ग्यम् । व्याख्यास्यन्त इत्य[illegible] धातुना चाद्यतनबुद्ध्यनुगुणमनतिसंकोचविस्तरत्वं स्पष्टोक्तिश्च व्यज्यते । यद्वा वैशिष्ट्यं प्राबल्यं च निपातद्वयार्थः । * पदच्छेदः पदार्थोक्तिः इत्यादि च भाष्यम् । अखिलेत्यादेरेतदन्तस्य * सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र इत्याद्युक्तं भाष्यलक्षणं तदर्थसंग्रहात्तादर्थ्याच्च सिद्धम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति । अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे ।

व्याख्यापेक्षत्वव्यक्त्यै सूत्रमुदाहरति— **अथ** इति । नन्वत्र * अथातः इति पिण्डितं रूपम् उत्पत्तेः पृथगर्थसंभवादंशान्तरनैरर्थक्याच्च न युक्तम् ? क्लिष्टगतिस्तु न गतिसद्भावे । अथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिः प्रकृष्टापि सोपयोगासाधारणवृत्ति[illegible] । अत एव न प्रकृतादर्थान्तरपरत्वं, कल्पद्वयादृष्टेश्च । प्रश्नस्त्वनर्थकोऽनुत्तरश्च । कार्त्स्न्यमनपेक्षितवचनम् ; एकदेशचिन्ता हि न शङ्कारूढा । तस्मादारम्भार्थकत्वं स्यात् । आरभते ह्यत्र सूत्रकारः । मङ्गलार्थकत्वं वा । स्मर्यते हि—* ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

तत्राह— **अत्र** इति । भवतिना अथशब्दस्य स्वारस्यानुक्तिः । अत्रायंपदाभ्यामपवादापोहः । **अत्र** वेदोत्तरांशविचार्यत्वार्थे सूत्रे । तेन यतः कुतश्चिद्वा [illegible] कुतश्चिदानन्तर्योक्तेरानर्थक्यात् कर्म[illegible] वृत्तं विविनक्ति । **अयम्**—* अथातो धर्मजिज्ञासा * अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा इत्यादिष्विवातश्शब्दोपेत. । एतच्छब्दो हि प्रस्तुते स्वरसः ; विभक्तिश्चामौ हेतुत्वे । एवं सामान्यतः अत इत्यभिहिते ब्रह्मजिज्ञासया विशेषत आक्षिप्ते वृत्ते सत्यानन्तर्यस्वारस्यं नापोद्यते । * अथातः इति समुदितप्रयोगनिरपेक्षसामर्थ्यव्यक्त्यर्थः * अत्रा[illegible]शब्द इति केचित् । [illegible] सूच्यते । तथाहि— मङ्गलार्थत्वं तावत्प्रतिक्षिपामः । तत् किमस्याविवक्षितार्थस्य सन्निधिमात्रेण, तद्वाचकतया वा ? नाद्यः— अबोधकस्य वाक्ये निबन्धायोगात् श्रुतिप्रयोजनमात्रस्य मङ्गलस्य पदान्तरार्थेऽनन्वयाच्च, विवक्षितार्थान्तरस्यापि सन्निध्युपजीवनोपपत्तेश्च । न द्वितीयः— द्योतकमात्रत्वात् * अथ

शब्दानुशासनम् इत्यादावर्थं वदद्भिरप्यधिकृतमित्यादिपदमध्याहारेणोक्तम्; न त्वथशब्दवाच्यत्वमभिसन्धाय; वाच्यत्वेऽप्यत्र मङ्गलस्य वक्तव्या मङ्गतिः। मङ्गलोक्तेः प्रकृतौपयिकमङ्गलत्वेऽप्यनुनिष्पत्त्यैव तत्सिद्धिर्युक्तेत्युक्तम्।

मृदङ्गध्वनिनीतिं तु वक्ति माङ्गलिकस्मृतिः। प्रयोक्तृश्रोतुरप्येतौ मङ्गलप्रापकाविति ॥ १९७ ॥

अन्यथा ब्रह्मशब्देनान्यपरत्वं, भिन्नत्वं वाक्यस्य, भवत्वित्यध्याहारश्च स्युः। अकृतकसर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्ववाचकत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य। न चात्र हेतोस्साध्यस्य वा मङ्गलत्वमनूद्यते, विधीयते वा, नैरर्थक्यात्; न ह्यत्र तद्विरुद्धत्वाशङ्का, अनिषेधात्। न्यायसूत्राणि संशयनिरासार्थानि।

ननु मङ्गलत्वं विचारस्य ख्याप्यताम्, अत एव तद्विधिरिति तत्सार्थता। तदपि मन्दम्, अत इति हेतुनैव नैराकाङ्क्ष्यात्, अधिकोक्तेरनुपयोगाच्च। आरम्भार्थत्वमप्ययुक्तम्, नारभ्यत इति शङ्कानुत्थानात् साध्यतया बुद्धस्यारम्भस्य कथनानर्थक्याच्च; न च जिज्ञासाया आरम्भयोग्यत्वमथशब्दो वक्ति, द्योतयति वा, अव्युत्पत्तेः आरब्धुमिति क्रियान्तरार्थक्रियानुपस्थानात्। अन्यथा समुच्चयादिद्योतकेष्वपि समुच्चेतुमित्यादिविवक्षया योग्यपदान्वयप्रसङ्गात्। आरब्धव्येत्येव च पदमध्याहार्यम्; तदा किं तदर्थेनाथशब्देन? न चात्राध्याहारार्थद्योतनम्, साकाङ्क्षतयैव तत्सिद्धेः प्रसिद्धप्रहाणेन क्लिष्टग्रहणायोगाच्च। योगशब्दानुशासनयोरानन्तर्यमगत्या त्यक्तम्। अत्र तु न शास्त्रारम्भार्थतापि। अन्यो हि विचारः, अन्यदनुशासनम्। न च तस्यात्रोपादानम्। ननु ज्ञाप्यतया ब्रह्माधिक्रियताम्; मैवम्—उपसर्जनश्रवणविलम्बात् व्याख्यानानुशासनशब्दाभावादेव जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसापर्यायत्वाभावेन ज्ञाप्यतानुपस्थापनाच्च। अत एव विचारः कर्तव्यत्वेन बोध्यतयाधिक्रियत इत्यपि न वाच्यम्, विचारारम्भणीयत्वस्थापनेनैव सिद्धे पदान्तरवैयर्थ्यात् अपेक्षिते सत्यनपेक्षितायोगात् उभयोक्त्या गौरवाच्च। तस्मात्स्वारसिकमनपोदितमानन्तर्यमेवात्र स्थापितम्। अतश्शब्दस्य प्रकृतिर्धर्मे वर्तिष्यमाणेऽपि स्यात्; प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकः। * अतोऽथ मौनम् इत्यादिष्वन्यार्थः। पञ्चम्यर्थोऽप्यनेकः। अतो नार्थविशेषसिद्धिरित्याह—**अतश्शब्द** इति। इहाप्यत्रायंभवतीनामनुषङ्गः, स्वारस्यात्, उत्तरपदसमभिव्याहारश्च प्राग्वत्। विचारितकर्मणां ब्रह्मविचारहेतुतया वक्ष्यमाणहेतुरनुपलम्भनिरस्तः। ब्रह्मविचारापेक्षया वर्तिष्यमाणस्य तु न तद्धेतुत्वम्। प्रयोजनमपि न स्वरूपेण हेतुः, मिथस्संश्रयात्। तदिच्छा तु वृत्तैव। प्रत्ययस्य च विभक्त्यन्तरार्थकत्वमपादानत्वादि च प्रकृतानुपयुक्तम्। अयमिति पदस्य स्वरूपमात्रमनुषज्यते। तेनाथशब्दयुक्तत्वमिह विवक्षितम्। न चैवं मिथस्संश्रयः; शब्दस्वारस्ययोः स्वतस्सिद्धतया स्वरूपसिद्धौ मिथोऽनपेक्षणात्, सहकारित्वमात्रस्यैव मिथोऽपेक्ष्यत्वाच्च। अयमिति पदं वा नानुषञ्जनीयम्।

नन्वथातःपदयोरन्यतरेणालम्; सूत्रं ह्येतत्; मैवम्— प्रयोजनाधिक्यात्; कर्मविचारव्यवधायकशास्त्रान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनार्थत्वादथशब्दस्य। ब्रह्मविचार्यत्वहेतोरनन्यलभ्यप्रयोजनवत्त्वेनापातधीस्थस्य विशेषणविशेष्यांशासिद्धिव्युदासार्थत्वादतश्शब्दस्य।

आनन्तर्येऽप्यहेतुत्वं हेतुत्वेऽपि विलम्बनम्। दृष्टमिष्टं च तत्सार्थं द्वयं काण्डान्तरे यथा ॥ १९८ ॥

एकं जिहासतस्त्वत्र द्वितीयं हेयमापतेत्। स्वाधिकारं स्वहेतुं च विचारः स्वयमाक्षिपेत् ॥ १९९ ॥

तस्मादारम्भसूत्रेऽस्मिन् धर्मचिन्तादिसूत्रवत्। प्रायुङ्क्त प्रातिलोम्येन प्रतिज्ञादित्रिकं पृथक् ॥२००॥

अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षा-क्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ।

अत्र कीदृग्वृत्तम्, यन्नियमेनापेक्ष्यम्; कीदृक्च वर्तिष्यमाणम्, येन वृत्तविशेषाक्षेपः; तयोश्च पौर्वापर्येऽपि कथं कार्यकारणभावः, तत्सिद्धौ च तृणारणिमणिन्यायः स्यात् । नियमेऽपि तत्त्वधीमुक्त्योरिव मा भूदानन्तर्यमित्यत्राह—**अधीत** इति । कर्मब्रह्मविचारौ वृत्तवर्तिष्यमाणौ । तयोरल्पास्थिरफलानन्तस्थिरफलशब्दाभ्यां संजातेत्यादिना च हेतुहेतुमद्भावव्यञ्जनम् । स्थिरास्थिरशब्दाविह नाशराहित्यतद्वत्त्वपरौ । कर्मज्ञानमिह निर्णयरूपम् । तस्याधिगतिः प्राप्तिः; * परीक्ष्य लोकानित्यादिभिरल्पास्थिरफलतयावगमो वा । अनुष्ठानद्वारा कर्मज्ञानस्य फलसम्बन्धः । अल्पास्थिरफलत्वं कर्मविशेषणं वा । मोक्षविश्रान्तविद्याङ्गकर्मव्यावृत्त्यै केवलशब्दः । अनन्तस्थिरफलशब्दः कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्मविशेषणम् । बहुव्रीहितया वा परंपरया मोक्षहेतुभूतां जिज्ञासां विशिनष्टि । समित्युपसर्गेण हेतुनिरपेक्षमानन्तर्यं च सूच्यते । सांख्यादिशीलनजन्या दुःखदृष्टिमात्रजन्या वा मुमुक्षा हि समीचीं ब्रह्मचिन्तां न सूते । कर्ममात्रेऽनन्तफलदुराशायां निरस्तायां निवृत्ततत्प्रतिबन्धतया व्युत्पत्तिभूयस्त्वोपनिपतितधीवृद्ध्या च तीव्रतमे मोक्षाभिलाषे सामग्रीदशापन्ने ब्रह्मविचारविलम्बो न स्यादित्याशयः ।

विघ्नान्तरविहीने तु स्यादानन्तर्यमत्र नः । अतो नातिप्रसक्तिः स्यात्तथान्यैरपि सम्मतेः ॥२०१॥

अधीतेत्यादिना मुमुक्षोत्पत्तिकमतान्तरशीलनानवसरज्ञापनम् । जिज्ञासोत्पादकफलापातधीवृद्ध्यै वेदमात्रनियतव्युत्पत्तिविशेषसिद्ध्यै वा * निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयः इत्यादिसिद्धसाङ्गत्वोक्तिः । * अङ्गग्रहणं विचारप्रयोजकस्य प्रयोजनालोचनस्य सिद्ध्यर्थम् इति तूलिका । फलाधिक्यादिशेषं गृहीत्वा सशिरस्कशब्देनाध्ययनविधौ स्वाध्यायशब्दस्य नियतक्रमभागद्वयविषयत्वम्, तद्विचारार्थयात्मिकाण्ड्यो ऐकशास्त्र्यम्, क्रमश्च सूच्यते । न ह्यध्ययनविध्यनालीढं शिरः, येन न विचार्यं स्यादिति भावः । वेदशब्द इह पुरुषार्थतदुपायादिबोधनार्हत्वं व्यनक्ति । तत एव विचारेच्छाजनकापातधीसिद्धिः । षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारिनिष्कर्षः ।

यदुक्तं कैश्चित् कर्मसूत्रव्याख्यारम्भे—* प्रसिद्धोऽप्यथशब्दादेः किं पदार्थोऽत्र वर्णितः । प्रदर्शनार्थमित्येके केचिद्व्याख्यानार्थवादिनः ॥ समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात् । शक्तितोऽवयवस्यैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत् इति । तदिह नातीव पेशलम्; प्रसिद्ध्यपवादशङ्कायां पदद्वयव्याख्यानस्यावतारितत्वात् ॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, * कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् । यद्यपि संबन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः; तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्कर्मणि षष्ठी गृह्यते ॥

तृतीयपदेऽपि वृत्तेरनेकधा सम्भवे विशेषव्यक्त्यै विगृह्णाति—**ब्रह्मणो जिज्ञासा** इति । अत्र हि व्यासस्तावत् न घटते, जिज्ञासानन्वयात्; अत एव न कर्मधारयः, सामानाधिकरण्यार्हत्वेऽपि विशेषणविशेष्यव्यत्यासात्, विवक्षितानुपयोगाच्च । द्वितीया तु व्योमकेशिता । ब्रह्मणस्सर्वहेतुतया तृतीयासमाससंभवेऽपि विषयाद्युक्तिकृतविशेषा-

क्षेपश्च न स्यात्। तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्त्विह समासः प्रतिषिद्धः, *तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम् इति कात्यायनोक्तेः। आहुश्च—* प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते। तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनास्मिन्न समासता॥ इति। तथा न संप्रदानत्वमपि, ब्रह्मणः संप्रदानत्वाभावात्। सप्तमीसमासेऽपि विषयत्वमात्रं सिध्येदिति भावः। तदिह पञ्चमीम् अर्थान्तरशङ्कां च वारयति—**ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी** इति। उक्तं ह्याचार्यैः—* असूत्रस्थापि षष्ठीयं समासग्राह्यभावतः। विभक्त्यर्थस्य सान्निध्याद्व्याख्यातुमिह युज्यते॥ इति।

अपादानादिः पञ्चम्यर्थो वाक्यानन्वितः, अध्याहारसापेक्षश्च। प्राधान्येन कर्तृत्वानुपपत्तिः 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिकमनुसरता **ब्रह्मण** इत्यनेनैव सूचिता। न हि मुख्यं ब्रह्म स्वमन्यद्वा जिज्ञासेत, स्वतस्सर्वदर्शित्वात्। उक्तं च न्यायतत्त्वे— *यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः। इति। किंचिज्ज्ञस्तु कर्ता न वक्तव्यः, अधीतवेदस्य तदर्थं निर्णिनीषोरादितः प्रभृत्यनुवृत्तेः। कर्मत्वोक्तावीप्सिततमतया प्राधान्येन विषयत्वं प्रयोजनत्वं च सिध्येत्। अतः सदपि स्वस्वामिभावादि अत्र न वक्तव्यमिति भावः। तथाऽप्यस्तु सामान्यतः प्राप्ता शैषिकी षष्ठी; विशेषस्त्वौचित्यलब्धेरवाच्य इत्यत्राह— **कर्तृकर्मणोः** इति। संबन्धविशेषेऽपि षष्ठीविधौ सिद्धे, साकाङ्क्षसूत्रोक्तात् निराकाङ्क्षसूत्रोक्तं युक्तम्। तत्र विशेषयोर्विधिसाम्येऽपि कर्तुः सकर्मकाकर्मकसाधारण्यात्, इह च कर्त्रर्थत्वायोगात् असाधारणाकाङ्क्षिततमकर्मोपस्थापनमुचितमिति भावः।

ननु किम् अर्थलभ्ये शब्दव्यापारेण? न चैवं प्रतिपदानुशासनवैयर्थ्यम्, तस्य कर्मादिविवक्षायामपि द्वितीयानिषेधेन षष्ठीसाधुत्वे तात्पर्यात्। अतो विशेषविधिर्न शैषिकषष्ठीमपवदेत्, तद्गृहे च व्यवहितसंबन्धस्यापि तदन्तर्भाविते ब्रह्मानुबन्धिनामुपायादीनामपि जिज्ञासासंबन्धात् तत्कर्मत्वस्य चार्थसिद्धेः कृत्स्नशारीरकार्थविचार्यत्वसूचनमधिकं प्रयोजनमित्यत्राह— **यद्यपीति**। **परिग्रहः**—परितो ग्रहः, सानुबन्धग्रहणम्। उत्तरग्रन्थे तु **गृह्यते** इत्युक्त्या अनुबन्धिसंबन्धस्याशाब्दत्वमात्रमभिप्रेतम्। **कर्मापेक्षत्वेन**— सकर्मकतया प्रथमं कर्माकाङ्क्षाजननस्वाभाव्यात्। कर्मार्थत्वसिद्धिर्नाम कर्तृत्वव्युदासेन षष्ठ्याः कर्माख्यविशेषेऽर्थतः पर्यवसानम्। परप्रत्यायनार्थे प्रयोगे विलम्बितधीहेतुर्न ग्राह्य इत्यभिप्रायेणाह— **तथापीति**। न ह्यत्र अर्थलभ्ये शक्तिक्लृप्तिः, किं तु आक्षेप्याद्दूरं क्लृप्तशक्तिकशब्दोक्तमित्युच्यते। ननु 'आक्षेपतः'—इत्युक्तमयुक्तम्; आकृत्यधिकरणनीत्या सामान्यशक्तेः विशेषपर्यन्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। मैवम्— सा हि विशेषमात्रमुपादत्ते, न कर्मत्वादिकम्; न हि गोशब्दशक्तिर्विशेषतः खण्डत्वादि गृह्णाति। न चात्र आभिधानिकग्रहे(ऽपि) अनुबन्धित्याग इति भ्रमितव्यम्; सामान्यतो धीस्थानुबन्धिविषयत्वात् सर्वत्र जिज्ञासायाः। एवमपि आक्षेपः स्वीकृत इति चेत्, सत्यम्—अन्यतरकर्मत्वस्यापि शाब्दत्वमुभयकर्मत्वाक्षेपात् वरम्, किमुत प्रधानांशकर्मत्वस्याक्षेपात्। एवकारः शीघ्रधीहेतोर्बलीयस्त्वं व्यनक्ति। कथं ब्रह्मणः कर्मत्वं शाब्दम्, 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति ज्ञानस्यैव कर्मत्वात्; मैवम्—सन्नन्तत्वेऽपि प्रकृत्यनुसारेण सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागः। अत एव हि प्रकृत्यर्थकर्मापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः' इत्यनुशिष्टिः; "धर्मो जिज्ञासितव्यः" इत्यादौ च धर्मादेरभिहितकर्मत्वम्।

ननु तथापि नाभिधानिकत्वम्, उपपदविभक्तेरर्थाभावात्; प्रयोगमात्रात् तस्याः सार्थत्वे गाव्यादावपि प्रसक्तेः। न च तत्र शक्तिरस्ति।

न शब्दशक्तिर्गाव्यादौ गोपदं सार्यते ततः । बुद्धिस्थेनैव तेनाथ गोजातिः प्रतिबुध्यते ॥ २०२ ॥

आप्तप्रयोगस्तु अनर्थकत्वेऽपि साधुत्वात् स्यात्, अन्यत्रापि तथादृष्टेः, सम्मतेश्च । अनुशिष्टिश्च तावद्विशेषव्यक्त्यर्था । तत्तदर्थवियत्त्वन्यथा सिद्धेः, अन्यलभ्ये शक्तेरकल्प्यत्वात्, गत्यन्तराच्च बहुशक्तिकल्पनायोगात्, न शक्तिरौपयिकी ; तत्र—यथा 'कर्तृकरणयोः' इत्यादिवशात् कारकविभक्तिः सार्था अनेकार्था च, तथा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिबलात् उपपदविभक्तिरपि ; अन्यथातिप्रसङ्गात् । कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिदौर्बल्यं तु पदान्तरविमर्शसापेक्षतामात्रात् । तथाऽपि न शक्तिभङ्गः । पदान्तरसंनिधिरत्र शक्तिं व्यनक्ति, न त्वाधत्ते ; यथा नानार्थं गवादिशब्देषु । यद्वा अत्र अनाभिधानिकत्वेऽपि विशेषानुशासनानुमतवृत्तिविशेषवद्विभक्तिसिद्धस्य शाब्दसमत्वं व्यञ्जयितुम् आभिधानिकत्वोक्तिः । कर्मत्वस्य सूत्राभिधानसिद्धत्वमाभिधानिकशब्देन प्रतीयते ; उपपदस्वरूपविमर्शस्य पदबोध्यविमर्शात् अविलम्बितत्वाच्च ।

ननु न विग्रहवदिह समस्ते विभक्तिरस्ति, येनाभिदध्याल्लक्षयेद्वा । न चाप्रयुक्तापि स्मृताभिधत्ताम्, प्रयोगस्यापि तद्धीमात्रार्थत्वादिति वाच्यम् ; समासतोऽर्थबुद्धौ विभक्तिसरणनियमे मानाभावात्, सर्वत्र च लक्षणाद्युच्छेदप्रसङ्गात् । षष्ठ्या चाभिधानमिति तद्विदा । तदेवमभिधायकाभावे कर्मत्वस्य कथमाभिधानिकत्वं तत्समत्वं वा ?

मैवं संबन्धसामान्ये कर्मत्वे वा समीहिते । विभक्तिलोपात्सोढव्या प्रकृत्यैव हि लक्षणा ॥ २०३ ॥

अथानुशासनाधीननिरूढलक्षणाया अभिधानसमत्वाच्छाब्दत्वमिति मतम्, कर्मार्थत्वेऽपि समम् । एवं तु केचित्—व्यासे समासे च सविभक्तिकाविभक्तिकशब्दयोः दधिदध्यशब्दन्यायेन सैव शक्तिः; अतो लुप्तविभक्तिकस्यापि प्रकृत्या संबन्धो न लक्ष्यः, वाच्यसंबन्धिनि वस्त्वन्तरे वृत्तिर्हि लक्षणा, न च संबन्धस्संबन्धी । कर्मत्वादिश्च संबन्धरूपः । एवं स्वपरनिर्वाहकतया संबन्धफलसिद्धावपि तथा विवेकरहितानामप्यत्र प्रकृत्या विभक्त्यर्थधीर्दृष्टा ; सत्यपि चाजानतः संबन्धो न लक्षणाहेतुः, अतिप्रसङ्गात् । अतः प्रयोगस्यानन्यथासिद्धेरन्यथासिद्धिशङ्कायाश्चानुशासनेनोपरोधाद्विभक्त्यर्थः समासेऽप्यभिधेयः । एवं विभक्तिव्यतिरिक्तलोपेष्वपि नीतिः । ननु निषादस्थपतिशब्दे विभक्त्यर्थलक्षणादोषापनुत्त्यै षष्ठीसमासस्त्यज्यते ; तत्कथमाभिधानिकत्वम् । तन्मुख्यत्वे तु क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तस्यैव प्राबल्यात्नान्यत्राधिकारक्लृप्तिः ; मैवम्— * सामानाधिकरण्यस्य प्राबल्यैयधिकरण्यतः । अविलम्बितधीयोगात् प्राबल्यं प्रतिपादितम् ॥ इति न्यायेन शैघ्र्याच्छाब्दव्यवहारः । अथानुशासनस्वारस्यादर्थः ; तर्हि यथानिर्णये तु नादरः, अर्थाविरोधादिति । उपपदविभक्तावुक्तमिदं समासेऽपि भाव्यम् ।

सोऽयं वैभववादो वा परमार्थोक्तिरेव वा । आभिधानिकतोक्तिस्तु युक्ता धीशैघ्र्यबोधनात् ॥ २०४ ॥

न च * प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः, * कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति प्रतिप्रसवसद्भावात् ।

एवं कर्मणि षष्ठ्यामनौचित्यं निरस्तम् । तत्र समासनिषेधशङ्कामपि निरस्यति—**न च** इति । कर्मणि षष्ठ्या इत्यनेन साधारणः प्रतिपदविधानाशब्दसङ्कोचार्ह इति सूच्यते । * ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इत्यनुशिष्टायामेव समासापवादः ; अवेदनार्थस्य जानातेः कृद्योगः क्वचित्सत्त्वपि तत्र करणषष्ठ्या अनपेक्ष्यः ; * सर्पिषो जानीते इत्युदाहरणात् ।

निषेधस्य सङ्कोचमाह—**कुयोगा** इति। प्रतिप्रसवोऽपवादनिरासः, तस्य सद्भावात्। न केवलं प्रयोगदृष्ट्येति भावः। एवमैकपद्यहेतुस्समासः प्रथमं व्याख्यातः।

ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-गुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते।

तत्राद्यप्रकृत्यंशस्य यौगिकार्थनिमित्तत्वश्रुतेः अन्यत्रापि यथादृष्टि मुख्यत्वशङ्काम्, निर्विशेषचिन्मात्रभोक्तृभोग्य-नियन्तृसमष्टितदंशिसन्मात्रादिपरेष्टार्थम्, स्वेष्टे चोपचारवृत्तिं क्षिपन् सर्वतः परिबृढत्वाय बृहत्त्वबृंहणत्वे चानवच्छिन्ने विवृणोति— **ब्रह्मशब्देन च** इति। चस्त्वर्थः शङ्कानिरासे। 'स्वभावतः' इत्यादिना परकल्पितैः सदोषत्वनिर्गुणत्वा-वाच्यत्वावेद्यत्वैरजिज्ञास्यत्वप्रसङ्गोऽपास्तः। निरस्तनिखिलदोषत्वं च बृंहणत्वोपयुक्तो बृहत्त्वविशेषः। गुणादिविधिनिषे-धयोरुत्सर्गापवादादिनीतिविषयत्वं विशेषणद्वयेन व्यञ्जितम्।

विशेषविधिबाधेन तदन्यार्थत्वकल्पनात्। सामान्यवृत्तिसङ्कोचं वरं नीतिविदो विदुः॥ २०५॥

परपक्षे तु मिथ्यात्वसत्यत्वविवादेऽपि निरस्यत्वेनाभिमतानां दोषाणामारोपतः उपाध्यवच्छेदतः स्वाभाविकांशतो वा परब्रह्माश्रयत्वात् तत एव सार्वज्ञ्यादिभङ्गाच्च जिज्ञास्यत्वायोगः श्रुत्यादिकोपश्च स्यादिति भावः। स्वरूपतो नामान्तर-भजनार्हावस्थावन्तोऽचित्पदार्थाः; तदभावेऽपि क्लेशादिमन्तो बद्धाः; कतिपयक्लेशादिरहिता मुमुक्षवः; तदत्यन्तो-च्छेदवन्तो मुक्ताः; तदत्यन्ताभाववत्त्वेऽपि पराधीनतथात्वा नित्याश्च बुद्ध्यवतारक्रमेण निरस्तनिखिलदोष इत्यादिमुखेन प्रथमे विशेषणे व्यवच्छेद्याः। तत्र स्वभावत इति पदेनानादित्वविवक्षायां मुक्ताः, अनन्याधीनत्वविवक्षायां नित्याश्च व्यावर्त्यन्ते। द्वितीयेऽपि ते सर्वे। अन्यासंभाव्यगुणविधेः नित्या एव वा। तेषां ज्ञानादेर्ब्रह्मसाम्येऽपि हि परा-धीनत्वं सिद्धम्, शक्तिस्तु ततो न्यूना। वक्ष्यति च सत्यादिवाक्ये अनन्तपदव्याख्याने— * सातिशयस्वरूप-गुणा नित्या व्यावृत्ताः इति। न हि ते विश्वव्यापिनः; नापि सर्वशरीरिणः। अतिशयशब्देन धातूक्ता वृद्धिरतिशायन-मिति व्यञ्जितम्। अनवधिकविशेषणेन शतगुणितोत्तरक्रमप्रदर्शितनिरतिशयदशाशिरस्कत्वोक्तिः, 'ईश्वरस्य ज्ञानानन्दा-दिगुणयोगः कादाचित्कः, तच्छक्तिस्तु नित्या' इति पक्षः स्वभावत इति पदानुषङ्गात् प्रतिक्षिप्तः। ज्ञानाद्येकैकगुण-विततिरूपावान्तरगुणवर्गख्यापनाय गणशब्दः। उक्तं च **षाड्गुण्यविवेके**— * तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः। यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः॥ इति।

अनवधिकातिशयशब्दोऽत्र गणं विशिंषन् प्रत्येकमतिशयपरश्रुत्या 'विदुषी परिषद्' इति न्यायाच्चार्थतो गुणान् विशिनष्टि। अन्यथान्यपदार्थासिद्धिः। सत्यां गतौ व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगः। 'शैलजन्मा' इत्यादिषु अगत्या तत्स्वीकारः। एतत्सूत्रसंवादिन्या * परीक्ष्य इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मपुरुषशब्दोक्तजिज्ञास्यनिष्कर्षम् सर्वोपनिषदां पुंसूक्तैका-र्थ्यम्, ईश्वरस्याध्यस्तब्रह्मांशत्वासम्भवम्, ईदृशस्य गीतानिरुक्त्या प्रकृत्यादेर्देवतान्तरेभ्योऽपि विशेषव्यक्तिं चाभिप्रेत्याह—**पुरुषोत्तम** इति। अवधारणमिह ग्राह्यम्।

यद्यप्यत्र समानाधिकरणसमासे पौर्वापर्यव्यत्ययः; निर्धारणे तु षष्ठ्या न समासः। तथापि * द्वाविमौ पुरुषौ इत्यारभ्य * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः इत्यधमप्रतियोगित्वोक्त्या संबन्धिशब्दतया समासः स्यात्। * अक्षरादपि चोत्तमः

इत्यनेन पञ्चमीसमासो वा सूच्यते। योगविभागस्तु यथाप्रयोगमिष्टः। अत एव सप्तमी निर्धारणेऽपि समस्यते। नगोत्तमादिशब्दाश्चैवं शाब्दैः निर्व्यूढाः। * रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु इति वदन् श्रुत्यादिबाध्यः, * अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः इति सर्वविदुक्तेः। **अभिधीयते**—मुख्यवृत्त्या विषयीक्रियते। एतेन तदेकनाम्नो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव लक्षणामिच्छन्तो निरस्ताः, रूढिविषये क्वचिल्लक्षणां वदन्तश्च निरस्ताः।

सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः। बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः। स च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगात् भगवच्छब्दवत्।

ननु गवादिशब्दवज्जातिद्वारा, पाचकादिवत् क्रियाद्वारा, डित्थादिवद्यदृच्छया वान्यत्रापि मुख्यता स्यादित्यत्राह—**सर्वत्र** इति। प्रकृत्यादिष्विव ब्रह्मशब्दस्थलेष्वित्यर्थः। तेषु मिथो विषमेषु तदन्यव्यावृत्ता जातिः क्रिया वा न दृष्टा। बृंहणत्वं तु बृहत्त्वापेक्षम्; अतस्तन्निमित्तत्वे गौरवम्। बृहत्त्वं च किञ्चित्तत्र तत्र प्रकृतं विवक्षितं च। ब्रह्मशब्दवृत्तिद्वारा [illegible] नोपेक्ष्या; अतस्सम्भवद्गत्यन्तरे न यदृच्छापीति भावः। हिः प्रसिद्धौ हेतौ वा। तर्हि बृहच्छब्दवदसौ बृहत्त्वमात्रनिमित्तः स्यात्, नेत्याह—**बृहत्त्वम्** इति। सर्वतः बृहत्त्वमसङ्कोचात् स्वरूपतो गुणतश्चेत्युच्यते। तेन परिच्छिन्नस्वरूपाणां गुणबृहत्त्वरहितस्य गुणादेश्च व्यवच्छेदः। अस्येत्यनेन बृहच्छब्दाद्व्यावृत्तिर्दर्शिता। न ह्यसौ 'इत इदं ब्रह्म' इत्यवधिनिर्देशं तरतमप्रयोगं सहते। * सर्वं खल्विदं ब्रह्म * सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्। * त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् इत्यादिष्वन्येषां तच्छरीरतया देवोऽहमित्यादिवत् सामानाधिकरण्यम्; न तु तत्तद्वस्तुषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः। त्रैविध्योक्तिश्च प्रेरितृत्ववैशिष्ट्यं भोक्तृभोग्यवैशिष्ट्यं चापेक्ष्य। नारायण परं ब्रह्मेत्यत्र परमिति विशेषणं त्वौपचारिकत्वव्यावृत्त्यर्थम्; अतो बृहत्त्वमात्रं नास्य निमित्तमिति भावः। प्रयोगनियत्या तत्र तत्र काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वं स्यादित्यत्राह—**स च** इति। अपरिच्छिन्नबृहत्त्वाश्रय इति यावत्। सर्वेश्वर इति समाधिकदरिद्रत्वादिश्रुतिव्यञ्जनी समाख्या, * अजस्सर्वेश्वर इति [illegible]। एकस्यैव सर्वनियमनादिरूपं निरतिशयबृहत्त्वं शास्त्रोक्तम्; तदन्येषां तु तादधीन्यात्तत्त्वं तादृक्त्वमपि नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः। अन्यत्र निमित्तासम्भवान्नैमित्तिकासम्भवस्य फलितत्वमाह—**अत** इति। कथं तत्तद्वाचकत्वाभावे सम्बन्धगुणयोगयोश्च सर्वत्र सम्भवे क्वचित्प्रकृत्यादिषु नियतप्रयोग इत्याह—**तस्मात्** इति। अयं भावः—न ह्यत्र सम्बन्धमात्राल्लक्षणा; न च किञ्चित्साम्याद्गौणी वृत्तिः; किं तु तद्गुणो निरतिशयबृहत्त्वम्, तल्लेशोऽपि लोकोत्तरबृहत्त्वम्, तन्निबन्धनोपचारनियमान्नातिप्रसङ्गः। प्रयुञ्जते च यथेष्टं स्तुतिनिन्दाभिप्रायेण मुख्यासन्ने तद्गुणप्रकर्षयोगिनि च तच्छब्दं नामतयेति। ननु मुख्ये लभ्ये नोपचारः। न चावयवशक्तित्वाद्ब्रह्मशब्दस्यैकत्राप्यन्या शक्तिर्न कल्प्या, किमुतानेकत्रेति वाच्यम्; [illegible] प्रयोगनियत्यै रूढेः कल्प्यत्वात्। पङ्कजादिषु पद्मत्वादिवच्चैकं नियामकं न दृष्टम्। अतो यावत्प्रयोगं शक्तिर्भेद्येत्यत्राह—**अनेक** इति। क्लृप्तशक्तेश्शब्दस्य प्रयोगविमर्शे हि प्रथमं मुख्यानुसारः। शक्तिपरीक्षायां त्वेकविषये शक्त्या प्रयोगान्तरान्यथासिद्धौ न शक्त्यन्तरं कल्प्यम्, गौरवात्। अन्यथोपचार एव लुप्येत। अस्ति चासाविति गौणमुख्याधिकरणे स्थापितम्। क्वचित्तु अगत्या अनेकशक्तिक्लृप्तिरित्याशयः।

नैघण्टुकैस्तत्रनादृत्य शब्दनिष्कर्षणं गिराम् । प्रयोगप्रौढिशिक्षार्थं पठ्यतेऽनेकनामता ॥ २०६ ॥

यदत्र नियामकतयोक्तं लोकोत्तरबृहत्त्वं, तेनैवैकेन निमित्तेनान्येष्वपि मुख्यत्वं स्यात्, अन्यथा विपरिवृत्तिः किं न स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रयन्, * प्रत्यक्षेऽपि विसंवादो येषां कस्त्वयमुत्तरम्। तेभ्यो दद्यादिति ज्ञात्वा वृद्धानां मतमब्रवीत्॥ इति न्यायात् पुराणोक्तीः निदर्शयति-- **भगवच्छब्दवत्** इति । तत्र * शुद्धे महाविभूत्याख्ये इत्यादिना, * अन्यत्र ह्युपचारतः इत्यन्तेन भगवच्छब्दस्य यौगिकार्थपौष्कल्यवत्त्येव मुख्यत्वमुक्तम् ।

पुराणान्तरेऽपि---* भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ इति ॥

दार्ष्टान्तिकमपि गारुडे स्थापितम्- * वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने इत्यारभ्य, * यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥ इति ॥

तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः । अतस्सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते ।

अस्त्वेकत्रैवास्य शक्तिः ; अस्मिन् सूत्रे भेदकाभावादमुख्यत्वं किं न स्यादित्यत्र, * नास्ति भेषजमन्यत्र नारायणरसायनात् , * वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ इत्यादिप्रमाणगत्या प्रत्याह--- **ताप** इति । न ह्यत्र मुख्यस्य बाधः, भगवतः स्वतन्त्रस्वामित्वात् । अस्वतन्त्रस्यान्यस्य चायम् अर्थः सिद्धः, * जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिभिस्सोपबृंहणैः परोपास्तेरेव तापत्रयनिवर्तकत्वोक्तेः। स एव * मन्तव्योऽन्वेष्टव्य इति विचार्यत्वेन श्रुत इति भावः । * अनेकार्थत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्यास्मिन् प्रयोगे असावेवार्थ इत्याह इति विवरणं त्वन्वारोहेऽपि विशेषदार्ढ्यपरम्। जातिगुणादिनिमित्तत्वबहुरूढत्वपक्षेष्वपि हि समभिव्याहृतपदान्तरादेरर्थविशेषस्सिध्येत् । यद्वा मुख्यामुख्ययोस्तन्त्रेणानेकार्थत्वानुक्तिः । अमृतशब्देनैवकारेण च * तमेवं विद्वानमृत इति, * तमेवं विदित्वा इति च वाक्यद्वयसूचनात् द्वयोरविरोधः ख्यापितः । ननु प्रत्यगात्मन्यपि * सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिदर्शनात् , * नात्मा श्रुतेः इत्यादौ तस्यापि निरूपयिष्यमाणत्वाच्च स एवेत्यवधारणमिहाशक्यम् । तदिदं निगमनमुखेन व्युदस्यति--- **अत** इति । शब्दशक्त्या प्रस्तुतार्थस्वाभाव्याच्चेत्यर्थः ॥ तदुभयं सर्वेश्वर इत्यादिपदद्वयाभिप्रेतम् । **जिज्ञासाकर्मभूतं** जिज्ञासया प्राप्तुमिष्टतममित्यर्थः । प्रधानतया ह्यत्र जिज्ञास्यः परः । तद्भक्त्यारोहायाहंग्रहोपास्तौ विशेषणतया बोद्धुं च स्वात्मापि चिन्त्यः । प्रजापतिवाक्यादिषु च प्रत्यगात्मज्ञानं प्रकृतपरविद्यार्थतयैवोच्यत इति वक्ष्यते ।

सन् इहानिच्छार्थः इच्छार्थो वा? नाद्यः--- * गुप्तिजिकिद्भ्यस्सन् इत्यादावपाठात् । न द्वितीयः--- विचारे विवक्षिते तदिच्छाभिधानविरोधात् सूत्रलक्षणविरोधात् उपचारायोगाच्च इत्यत्राद्यमनभ्युपगत्यान्त्यं समर्थयितुं विगृह्णाति--- **ज्ञातुमिति** । ननु प्रत्ययार्थप्रधाने जिज्ञासापदे ज्ञानस्य निमग्नत्वान्न विधेयत्वम् , इच्छा तु न पुरुषतन्त्रा, न च सा स्वज्ञानजन्या, विषयानुकूल्यधीनिघ्नतया तदभावे तदनुपपत्तेरप्रतीयमाणत्वाच्चेत्यत्राह--- **इच्छाया** इति । स्वविषयसिद्ध्यर्थतया इच्छारूपक्रियायाः प्रोक्षणादेरिव स्वकर्मप्रधानत्वं सिद्धम् । * धातोः कर्मणः इत्यत्र च

धात्वर्थस्य प्राधान्यमार्थं ग्राह्यम्। अप्राप्तमेव विधेयम्। अत इच्छावाचिना तत्संबन्धिविवक्षात्र न युक्तेति भावः। तर्हि ज्ञानमात्रं वाच्यम्, किमजागलस्तनकल्पेन प्रत्ययेनेत्यत्र * अधिकमधिकमर्थं सूचयतीति नीत्या प्रत्युक्तिः— **इष्यमाणमिति**। [illegible]विषयतया रागप्राप्तं विचाररूपं ज्ञानं नोपासनादिवद्वैधमिति सूचनात्सार्थकः सन् इत्याशयः। ज्ञान शब्दश्चात्रौचित्यात् उक्तविशेषपरः। रागविषयफलरूपज्ञानमुखेन [illegible]स्तु न युक्ता, धीविलम्बात्, विवक्षितस्य च साक्षाद्वक्तुं शक्यत्वात्।

इह मीमांसाख्यशास्त्रोत्तरभागारम्भे। एवमेव हि * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिष्वपीति भावः। ननु रागप्राप्ते विचारे 'कथं विधीयते' इत्युक्तिः, नाप्यत्र [illegible] विध्युक्तिः; न्यायानुपयोगात्, तादृश[illegible] पूर्वपक्षानुत्थानाच्च। [illegible] तन्निषेधपरत्वादत्र विधिशब्दस्य,

जातापि हि विचारेच्छा पूर्वपक्षोक्तयुक्तितः। सीदन्त्युत्तभ्यते युक्त्या सिद्धे व्युत्पत्तिपूर्वया ॥ २०७ ॥

मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणः अल्पास्थिरफलत्वात्, उपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति। तदाह वृत्तिकारः— ❀ वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा इति। वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यम्— ❀ संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः इति।

अत्र 'तापत्रय' इति ग्रन्थे यादवप्रकाशोक्तं पूर्ववृत्तान्तरं साङ्ख्यादिविचारस्यानारभ्यतास्थापनं च विवक्षितमिव प्रतिभाति; तद्व्युदस्यन् वाक्यार्थमाह—**मीमांसा** इति। 'माङ् माने' इत्यत्र नात्त्वं निपात्य वा, 'मान पूजायाम्' इत्यत्र वा 'मान्बध' इत्यादिना अनिच्छासन्नन्तोऽयं शब्दः। "मानेर्जिज्ञासायाम्" इति [illegible]स्त्वदूरविप्रकर्षात्; जिज्ञासाविशेषोत्थाप्ये हि पूजितविचारे तदनुबन्धिनि प्रशस्तन्याये वा वृद्धप्रयोगादस्य शक्तिनिष्कर्षः। आहुश्च— * मीमांसासंज्ञितस्तर्कस्सर्वो वेदसमुद्भवः इत्यादि। तादृशन्यायनिबन्धात्मनि तु शास्त्रे भाक्तो मीमांसाशब्दः।

अतः पूर्वापरभागविभागेन ज्ञातत्वावसेयत्वोक्तिरविरुद्धा। अत्र पूर्ववृत्तादित्यादिना वाक्ययोजना। शिष्टं [illegible]।

विचारक्रमनिर्देशः सौत्रस्तद्व्यक्तये त्विह। शास्त्रैक्यतत्क्रमौ प्रोक्तौ सूत्रकाराभिसंहितौ ॥ २०८ ॥

[illegible]भ्यां नियतक्रमव्याख्यानरूपप्रबन्धैक्यं व्यज्यते। तन्निदानं व्याख्येयस्य वेदस्य क्रमवत्त्वं पदयोजनायां सशिरस्कशब्देन दर्शितम्। पदवाक्यनिर्वाहयोस्तात्पर्यभेदादपुनरुक्तिः। **ज्ञातस्य** निर्णीतस्य। **अवसेयस्य** अबाधितापातधीस्थतया निर्णेतव्यस्य। **ब्रह्मज्ञानस्य** ब्रह्मोपासनस्य। ब्रह्मस्वरूपमात्रविवक्षायामत्र ज्ञानशब्दाधिक्यात्, 'ज्ञातस्य कर्मणः' इत्येतत्समशीर्षतया साध्यविशेषग्रहणौचित्यात्, विचाररूपस्य निर्णयरूपस्य वा ज्ञानस्य अवसेयत्वोक्त्ययोगात्, निर्दिश्यमानफलं प्रत्यचोदितत्वाच्च। तदिह समन्वयनीत्या स्वयमनन्ताक्षयफलत्वेन प्रधानतया ज्ञातव्यमपि ब्रह्म स्वोपासनस्यानन्ताक्षयफलसाधनत्वेन तद्विषयतयापि ज्ञातव्यमिति तदुपसर्जनतयोक्तिरपि

सुसङ्गता। ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यनेन तु तत्प्राधान्यं व्यज्यते। अत्र प्रयोजनवत्तयापातधीस्थत्वं विचार्यत्वे हेतुः। कर्मविचारात् पश्चाद्भावितस्य तु प्रतिबन्धशान्तौ तत्सापेक्षत्वमानन्तर्यस्य च तादृशापेक्षणीयान्तराभावः। अतः श्रुत्युक्तनिर्वेदपूर्तिपर्यन्तविचारविशेषाभिप्रायेण **तत एव** इत्युक्तम्। अवधारणमिह हेतुवैकल्यनिवृत्त्यर्थम्, सावधारणहेतुनिषेधायोगात्। केचित्तु * हेत्वन्तराद्ब्रह्मविचारेऽनावश्यकत्वशूद्राधिकारत्वयोः प्रसङ्गात् कर्मधीव्यतिरिक्तहेत्वनादरोपदेशोऽयम् इत्याहुः। अत्र प्रधानप्रतिज्ञा तद्धेतुः प्रतिज्ञान्तरहेतुश्च नोक्तः स्यादिति बहुनौचित्यम्। आकाङ्क्षितहेतुपूर्वकसाध्यविशेषायोगव्यवच्छित्त्यैवार्थतः हेत्वन्तरादिनिरासस्तु युक्तः। **ज्ञातव्यम्** विचार्यमित्यर्थः। 'विचारः कर्तव्यः' इति भाषिष्यते। अत्रार्हार्थे कृत्यप्रत्ययः। कर्मज्ञानादित्यत्रापि ज्ञानं विचारः।

ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवतीत्यनेन स्वारस्यं युक्तिं च सूचयता ब्रह्मैव ज्ञातव्यमिति वाक्यार्थं वदन्तः प्रत्युक्ताः। इदं हि सूत्रमविचार्यत्वनिरासार्थम्। ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वस्य इतः पूर्वमसिद्धतया तदेव ज्ञातव्यमिति नियमो नोदेति। कथं च शब्दानां सिद्धपरत्वसम्भवमसाधयित्वा सिद्धविशेषस्य विचार्यत्वोक्तिः; समन्वयसूत्रात् तत्साधनम्, साकाङ्क्षयोजना च न युक्ता। अत्र चोदनासूत्रवच्छब्दतोऽर्थतश्चायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ वाक्यभेदाभावश्चेत्यप्ययुक्तम्, अनुपयुक्तप्रतिज्ञामात्रानुपपत्तेः। ब्रह्मश्रद्धावर्धकतया अन्यनिषेधः प्रस्तुतोपयोगी इति च मन्दम्; तत्प्रतिज्ञानेऽपि हेतुश्चात्रोह्यः; तदूहे तु ईक्षित्यधिकरणाद्यैस्तर्कपादान्तैस्साधनप्राप्तैः कृतकरत्वं च स्यात्। किं च शारीरकेऽनुक्तांशस्य साङ्ख्ययोगावगम्यत्वं वदद्भिः कथमिह तन्निषेधः प्रतिज्ञायते? वेदविरुद्धांशानादरणीयत्वं तु विरोधाधिकरणतः प्रागेव सिद्धम्। अतो ब्रह्म ज्ञातव्यमेवेति योजना युक्ता इति वृद्धाः। अनेन श्रोतव्यादिश्रुतिरनुसृता भवति। अत्र स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ वृत्त्यापि द्रढयन् तन्मतानुसारे तत्कृतिसंवादं दर्शयति— **तदाह** इति। अनन्यथासिद्धपूर्वत्वविवक्षया कर्मविचारस्य हेतुत्वमपि वृत्त्यभिप्रेतम्। अधिगम्यतेऽनेनेति अधिगमोऽत्र विचारः। विविदिषोक्तिः जिज्ञासोक्तिवन्नेया।

स्वोक्तसूत्रार्थसिद्ध्यै सूचितं शास्त्रैक्यमपि संवादयति— **वक्ष्यति** इति। व्याख्यास्यमानप्रदेशान्तरविषयतया भविष्यन्निर्देशः। ऐकशास्त्र्यमिह-न केवलमेकविद्यास्थानत्वम्; किं तु ऐकप्रबन्ध्यमपीत्यभिप्रायेण संहितत्वोक्तिः। अधीतकृत्स्नवेदार्थरूपविचार्यैक्यसिद्धौ कर्मब्रह्मकाण्डयोः प्रत्येकमपूर्णार्थत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वात् नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन सङ्घटितमित्यर्थः। इयं च वृत्तिः शास्त्रभेदभ्रमहेतून् तत्परिहारांश्च सूचयति—सर्वशरीरिगोचरत्वं दर्शयता शारीरकशब्देन विषयभेदज्ञापनात्, 'एतत्' इति प्रयोजनाधिकारिभेदयोरर्थविरोधस्फुरणस्य चाङ्गुल्यैव निर्देशात्। 'जैमिनीयेन' इति भेदशङ्काद्योतनम्। परिहारस्तु 'षोडशलक्षणेन' इति, द्वादशाध्यायीचतुरध्यायीरूपकाण्डद्वयेन। अत्र * कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्भौ सूत्रकारतः। जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात्॥ इति तत्त्वरत्नाकरोक्तेश्च वृत्तेश्च क्वचिदुपचारेणाविरोधो ग्राह्यः। षोडशलक्षणेनेति प्रतिबन्दीमभिप्रयतावान्तरविषयादिभेदानां न प्रबन्धैक्यविरोधित्वमिति दर्शितम्। 'जैमिनीयेन' इत्यनेनैवार्थविरोधशङ्का सूत्रतात्पर्यानभिज्ञतयेति सूच्यते। सूत्रयिष्यति हि शारीरकार्थेषु बहुषु जैमिनेस्संवादम्। व्यामोहशान्त्यै * धर्मं जैमिनिरत एव इत्यादिषु क्वचिद्विसंवादोक्तितन्निरासौ। 'परामर्शं जैमिनिः' इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमाभावो जैमिन्यसूत्रितोऽपि नूनं सकामानां गृहस्थधर्मवैमुख्यनिवारणार्थं कदाचिदुक्तोऽनूद्यापास्तः। अन्यथा * तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमप्रच्युतिनिषेधस्य

जैमिनिसंवादोक्त्ययोगात्। * मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः, * भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यादिष्वपि न शास्त्रैक्यविरुद्धानूक्तिः, [illegible]विरोधात्। संहितत्वोक्त्या तु कर्तृभेदाभेदयोः यथादृष्टि प्रबन्धभेदाभेदानापादकत्वं ख्यापितम्। अर्थसङ्गतौ सत्यां [illegible] सन्धायकत्वं युक्तम्।

ब्रह्मसंवाददार्ढ्येन प्रधानार्थाविरोधतः। अप्रधानविरोधस्तु तात्पर्यादपनोद्यते ॥ २०९ ॥

परकल्पितमौग्धार्थविरुद्धांशव्यपोहतः। शेषपूरणवद्वात्र संहितत्वोक्तिसंभवः ॥ २१० ॥

अतः प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः। मीमांसाशास्त्रम् * अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य * अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् इत्येवमन्तं सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम्।

कुतस्तर्हि तद्भेदकथा, सति वा भेदे कथं च प्रबन्धैक्यम् इत्यनवहितानुयोगे द्वि[illegible] व्यनक्ति— **अत** इति। सयुक्तिकसंप्रदायादित्यर्थः। [illegible] कर्मकाण्डदेवताधिकरणादेर्देवतातत्त्वनिश्चयरहितानामपि कर्मश्रद्धा[illegible]प्रतिपादनपरत्वेन विग्रहादिनिराकरणादौ तात्पर्याभावस्सूच्यते। उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये— * यथैव हि भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनायेति। विवृतं चैतद्वेदार्थसङ्ग्रहे— * अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा मा भूदिति देवताधिकरणेऽतिवादाः कृता इति। अतिवादा अन्यपरोक्तयः। तावताऽपि वाक्योक्तानित्य-संयोगादिनिनि[illegible] तत एव स्वाभीष्टसिद्धेः इत्याशयः।

अपि चैवं नयनाङ्कवादे— * फलदेवतयोश्च, * न चोदनातो हि [illegible] प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि * देवता वा प्रयोजयेदित्यादीनि सूत्राणि यानि, तानि व्याकुर्मः— देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत्; कुतः, कृष्यादिवत् [illegible]क्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः। तत्राह— * देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वादिति। [illegible]; हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं स्वाराधने प्रयोजयेत्। कुतः, भोजनस्य तदर्थत्वात्; भोजनस्य हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात् तच्छेषत्वात्। सम्प्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते।

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता। तत्तन्मन्त्रादिसामर्थ्यादार्थप्राधान्यशालिनी ॥ २११ ॥

न च वाच्यं विग्रहादिपञ्चकायोगात् न प्रयोक्त्री देवतेति; स्मृत्युप[illegible]। अतो यथा विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणं प्रयुङ्क्ते; तथा देवतापीति। * आर्थपत्याच्च— अर्यते प्राप्यत इत्यर्थः विभूतिः, अर्थ्यत इति वा। अत[illegible]अनीप्सितप्रदत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनीयम्; परा खलु देवता सर्वस्येष्टेः तन्नियुक्ता चापरा यथाधिकारं तत्तद्विभूतीनाम्। तथाऽपि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित् [illegible]येन, न कञ्चन प्रीणाति; अतः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह— * ततश्च तेन सम्बन्धः। ततः नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां [illegible] सम्बन्धः स्मृत्युपचारादिभिरेवं सिद्ध इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु— * अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्। अत्र 'अपि वा' इति सार्धाङ्गीकारं पक्षव्यावर्तनम्। यद्यपि देवताया विग्रहादिपञ्चकं दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम्,

जेश्च देवताराधनत्वाचिततया यागस्य तादर्थ्यं, सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः; थाऽपि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्यारोहेण पुरुषं वर्तयति, कृत्स्नं न देवतादि क्रियाशेषभूतम्।

ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोश्रूयामहे, अत्राह— * गुणत्वे देवता श्रुतिः। हविप्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुशृणुमः; मन्त्रार्थवादोपस्थापितं देवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य कर्मणः क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतया उपादीयेत; अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवता फलकामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यवत्क्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयोजिकेति। अतिथेस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् इत्थमित्याह—* अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्। आतिथ्यं प्रत्यतिथेः प्रधानत्वं प्राप्तम्; अन्यथा हि तदर्थे कर्मणि प्रयोजकाभावात् तदभावः स्यात्। तत्सपर्याविधिरेव तत्प्रयोजक इति चेत् तत्र प्रत्याह— * तस्य प्रतिविधानत्वात्। आतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना।

क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहूता तु देवता। संनिधत्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्तता॥ २१२॥
अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वाभीष्टं च प्रयोजयेत्। तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना॥ २१३॥

अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिरिति। यथा चातिथेर्विग्रहादिमत्त्वे तदुपचरणानुष्ठानस्य न कदाचित् क्षतिः, प्रत्युत स्वरूपलाभ एव; एवं देवतायास्तद्वत्त्वेऽपि। न चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं पश्यामः। गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत्, अनिर्धारितवास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धासंवर्धनमिति।

सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिमपक्षयोः। देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम्॥ २१४॥
शाबरे पूर्वपक्षोक्तदेवताविग्रहादिषु। स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यः स्वदते न निराकृतिः॥ २१५॥
स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम्। न वाङ्मात्रेण निह्नोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः॥ २१६॥
अदर्शनकुतर्काभ्यां श्रुतार्थानामपह्नवे। चार्वाकादिमतापत्त्या सर्वोपप्लवसम्भवः॥ २१७॥
श्रुतानां विग्रहादीनां कल्प्यतोक्तिश्च मोहजा। श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः॥ २१८॥
क्षणिकस्य फलद्वारं किं भवेदिति चिन्तने। द्वारक्लृप्तेर्वरं ह्यत्र श्रुतद्वारपरिग्रहः॥ २१९॥
देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता। मुखभेदेन सिद्धत्वान्न मिथो बाधमर्हतः॥ २२०॥
आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन्बादरायणः। देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत्॥ २२१॥
नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते। न च सर्वत्र निर्बाधे कल्प्यो दृष्टिविधिक्रमः॥ २२२॥
देवतानां तपश्चर्यायुक्तिश्च न विरुध्यते। स्वाधिकेश्वरतोषार्थप्रवृत्तेरुपपत्तितः॥ २२३॥
प्रशासितुश्च घृणया धर्मसंस्थापनार्थिनः। तत्तद्धर्मप्रवृत्तिस्स्यात्कर्मवश्यानुसारिणः॥ २२४॥
तिर्यक्स्थावरनिर्जीवतत्प्रतीकगुणक्रियाः। अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम्॥ २२५॥
हविर्भेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता। प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत्॥ २२६॥
यदि श्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु। तेनैव तत्तदाराध्यस्वभावस्वीक्रियोचिता॥ २२७॥
मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते। तन्मूला स्मृतिरप्यत्र न बाधार्हा स्वमूलवत्॥ २२८॥

पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् । तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ २२९ ॥

अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्तिकैरास्तिकैरिह । यैरजल्प्यत मन्दत्वं शोच्यास्ते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥२३०॥

द्रव्यदैवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि । प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाणप्रथितेर्वशात् ॥ २३१ ॥

द्रव्यस्याध्यक्षसिद्धस्य हविष्ट्वं शास्त्रगोचरः । देवतायास्स्वरूपं च धर्मत्वं चेति भेदतः ॥ २३२ ॥

प्रत्यक्षाद्युपजीवित्वाच्छास्त्रतो धीर्विलम्बिता । ततो हि परदौर्बल्यं श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २३३ ॥

द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावतः । दैवतं यदि मिथ्या स्यात्कथं भेदादिधर्मभाक् ॥ २३४ ॥

अर्थोपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा । यथाश्रुतगृहीता वा सत्यैव खलु देवता ॥ २३५ ॥

मणिमन्त्रौषधाद्यैश्च सिद्धिरुक्ताभ्युपेयते । जन्मसिद्धापि साधीता किं न देवेषु गृह्यते ॥ २३६ ॥

न वस्तुदेशान्तरयोर्देवदृष्टिविधानवत् । इह कल्पयितुं युक्तं स्वरूपविधिसौस्थ्यतः ॥ २३७ ॥

रात्रिसत्रादिनीत्या च विध्यपेक्षानुसारतः । फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २३८ ॥

इत्थं प्राचीनया गत्या क्षिप्तं निर्दैवतं मतम् । शेषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २३९ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम्— * अञ्जसैव विश्वसृजो रूपमित्यारभ्य, * न ह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते, यथाभूतवादि हि शास्त्रमिति । नन्वर्थवादानां विधिशेषत्वं पूर्वत्रोक्तम् ; नन्वर्थवादाधिकरणे त्वन्यथा ; तत्कथमविरोधः ? इत्थम्— उत्सर्गापवादतः प्रवृत्तेः । दृष्टं चैतच्छास्त्रान्तरे काण्डान्तरे च । एवमन्यत्रापि कुदृष्टिकल्पितो विरोधः शमयितव्यः । **षट्कभेदवत्** इति कर्मकाण्डे प्रतिबन्दी, **अध्यायभेदवत्** इति तु काण्डत्रयेऽपि ; चकारोऽत्रानुक्तपादादिसमुच्चये । देवताकाण्डाच्छारीरकस्य पृथक्करणं च तत्त्वक्रमानतिक्रमात् निरूढम् । अथ भिन्नक्रमत्वभिन्नप्रबन्धत्वव्युदासं वृत्तिसिद्धं व्यनक्ति— **मीमांसाशास्त्रम्** इति । **सङ्गतिविशेषेण** हेतुहेतुमद्भावादिना सम्बन्धेनेत्यर्थः । * स च विंशतिलक्षण्यामनेकप्रयोजनत्वेनैकप्रयत्नसाध्यत्वमिति विवरणम् । इदं च ऐकप्रबन्ध्यव्यक्त्यर्थम् । **विशिष्टक्रमम्** = नियतक्रमम् ; न हि शास्त्रान्तरवदवसरमात्रादिह क्वापि क्रम इत्याशयः । तत्र विशेषः—

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः । अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्श्रुतिवारितः ॥ २४० ॥

क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किं तु यौक्तिकः । अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रकाश्यते ॥

‘आरभ्य’ इत्यनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा सूच्यते, धर्मशब्देन—सिद्धसाध्यपरावरकृत्स्नधृतिहेतुसंग्रहात् । कर्मभागमात्रप्रतिज्ञापि तत्रैव तन्त्रतः आवृत्त्या वा सिध्येत् । तावतैव सारे कर्मविचारार्थत्वोक्तिः। भागद्वयप्रतिज्ञाभ्यां सामान्यप्रतिज्ञा गम्या ; न्यायसूत्रे साधर्म्यवैधर्म्यसमोक्त्या प्रतिधर्मसमोन्नीतिवत् । तदेतत्सर्व सङ्गतिमालायामुक्तम् । न च वाच्यम् आद्यप्रतिज्ञयैव कृत्स्नसिद्धौ किं भूयो विशेषनिर्देशेनेति ; शङ्काविशेषनिरासप्रयोजनवशात् प्राचीनाध्यायेष्विवात्रापि तदुपपत्तेः । न चायम् * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिरप्रस्तुतार्थः ; यथान्यत्र सङ्गत्या क्रमनियतिस्तथात्रेति तात्पर्यात् । अत्र ह्यमानकस्यानिरूप्यतया प्रमाणलक्षणेन प्रथमेनाभावि । कार्त्स्न्येन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे तदर्थेषु भेदाभावेऽङ्गत्वादेरसम्भवयोगात् मानचिन्तानन्तरं शास्त्रार्थभेदचिन्ता प्रावर्तिष्ट ; शास्त्रभेदचिन्तेत्येके । तत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयैः सिद्धे भेदे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः शेषलक्षणं प्रवृत्तम् । शेषाणामेव शेषिभिः प्रयोज्यत्वाय चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा, विध्यपेक्षारूपोपादानचिन्तेति केचित् ।

प्रयुक्तेषु श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डैः पञ्चमे क्रमोऽनुक्रान्तः। सप्तमे शास्त्रार्थे स्थापिते तत्प्रयोक्ता षष्ठे प्रोक्तः। एवमुपदिष्टप्रकृतिनिश्चये विकृतावतिदेशस्सामान्यतः सप्तमे स्थापितः। अष्टमेऽपि तदनुबन्धिविशेषः। अतिदिष्टमन्त्रादीनां नवमे बहुविध ऊहः। अतिदेशप्राप्तेषु क्वचित्प्रयोजनाभावादन्यतो वा तल्लाभात्प्रतिषेधतो वा दशमे बाधः। उक्तेषु पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभयगोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये चैकादशे तन्त्रम्। द्वादशेऽपि कस्मिंश्चित्प्रयोगमध्यपातिन्यन्यस्मिंस्तत्प्रयोगोपजीविनि प्रसङ्ग इति। तदिदं सञ्जगृहुः—* धर्मधीमानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः। सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः॥ इति। एवं तर्किते कर्मणि सङ्कर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्तत्कर्माराध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्षैः निरकृष्यत। तत्समाप्तौ च * अन्ते हरौ तद्दर्शनात् * स विष्णुराह हि * तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते इति विचारयिष्यमाणमुपचिक्षिपे इति तत्त्ववृद्धाः। ततोऽन्तिमे काण्डे सद्वारकमद्वारकं च यथार्हं द्वादशलक्षण्युक्तसर्वधर्मसमाराध्यमनन्तरचतुर्लक्षण्यवधारितसर्वदैवतशरीरकं परं दैवतं परीचिक्षिषितम्। तत्र सर्वेषां कारणवाक्यानामयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमेऽध्याये प्रतिपाद्यते। तदुक्तं न्यायसुदर्शने— * व्युदस्याविषयत्वान्यविषयत्वे समन्वयः। वाक्यानां ब्रह्मणि प्राच्याध्यायेनेह प्रदर्श्यते॥ इति। तत्र शङ्कितविरोधोद्धूननं द्वितीयेऽध्याये। ताभ्यां स्थापिते ब्रह्मण्युत्पत्तिक्रमात्तृतीयचतुर्थाभ्यां साधनफलशोमनमिति विंशत्यध्याय्या विशिष्टक्रमत्वं दिङ्मात्रम्। हन्तैवमत्र कथं षोडशचतुष्कपौर्वापर्यम्? व्युत्क्रमेऽपि हि न विरोधः, वेदप्रामाण्यादिकं तूपजीव्यमपि यथास्थानं शारीरके निबन्धुं शक्यम्, तावन्मात्रं वा संश्रुत्य ब्रह्मचिन्ता स्यात्; मैवम्—अस्ति ह्यनाद्यभ्यस्ते त्रिवर्गे कर्मकृत् प्रथममा दोषदर्शनादभिनिविशत इत्यर्थक्रमः। उभयत्र परिमितापरिमितफलापातप्रतीत्यविशेषेऽपि * अर्के चेन्मधु विन्देत इति न्यायात् कर्मसापेक्षविद्याप्रयासतो वरं तन्नैरपेक्ष्यनिर्धूतविकल्पतत्समफलकर्मचिन्ता प्रथममिति च। यज्ञादिपदार्थसापेक्षश्च तदङ्गकवाक्यार्थधीबोधः। विद्याभेदेषु तत्र तत्र यज्ञतदवयवदृष्टिविधिविमर्शश्च दृष्टिविशेषणनिर्धारणापेक्षः। इष्टकचितादिदृष्टान्तधियश्च दार्ष्टान्तिकोपजीव्याः। कर्मब्रह्मप्रचुरस्वाध्यायभागस्यानादिसम्प्रदायनियताध्ययनसंस्कारक्रमेण तद्विचारक्रमोऽपि युक्तः। स चात्र मुख्यक्रम एव, कर्मोपासनारूपाङ्गाङ्ग्युत्पत्तिक्रमाच्च। तथा चोक्तं न्यायसुदर्शने— * कर्मविज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावसम्मतेः। प्राग्भावः कर्मणः सिध्येत् पश्चाद्भावोऽपरस्य च॥ * तयोश्च क्रमवत्त्वेन तद्विचारौ च तादृशौ। मुख्यक्रमनयादेव स्यातां सारस्वताङ्गवत्॥ यथा 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इत्यत्र युगलोत्पन्ने यागद्वये कस्याङ्गानां प्राथम्यमित्यनिर्णये सरस्वतीयागस्य याज्यानुवाक्याभ्यां प्राथम्ये सिद्धे तत्क्रमेण तदङ्गानामेव प्राथम्यमुक्तम्—'मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वादिति।

पूर्वकाण्डप्रसिद्धानां न्यायानामिह संग्रहात्। ब्रह्मकाण्डो वृथेत्येतत्प्राच्याध्यायेष्वपि स्मर॥ २४२ ॥
व्युत्पादनमपूर्वाणामाक्षिप्य स्थापनं तथा। अपवादः क्वचिच्चेति सार्थत्वमिह च स्थितम्॥ २४३ ॥

ननु यदि * अनावृत्तिश्शब्दात् अनावृत्तिश्शब्दात् इत्यन्ता मीमांसा; तदा शारीरकस्य विरक्ताधिकारत्वस्वीकारात्, तत्र निर्दोषानन्तफलनिश्चयाच्च न स्वर्गादिफलसाधनानुष्ठाता कश्चित्सिध्येत्, ततश्च काम्यविधीनामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात्; मैवम्—मोहाद्विघ्नाद्वा यः कर्ममात्रं विचार्य विश्रान्तः, यश्च ख्यातिलाभपूजाप्रवचनादिमात्रकामस्त्वध्यन्तार्थं चिन्तयेत्, यो वा पश्चान्नियतिवशान्निवृत्तवैराग्यः, ते श्रुतशारीरका अपि प्रवृत्तिधर्मं न जह्युः॥

पण्डितोऽप्यातुरः कश्चिदपथ्येषु प्रवर्तते। निषिद्धेष्वपि किं नैवं काम्यं प्राज्ञेऽपि सम्भवेत्॥ २४४ ॥

कथ्यन्ते च महान्तोऽपि कामादुभयभावनाः । क्रममुक्तिश्च केषांचित् तत एवाभिधीयते ॥ २४५ ॥

तथाहि—प्रथमं तावत् ❀ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्द-वाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते ।

प्रकृतस्यैकशास्त्र्यस्य ब्रह्मचिन्तोद्यमस्य च । क्रमादेश्चोपपत्त्यर्थं तथाहीत्यादि भाष्यते ॥ २४६ ॥

अत्र कर्मविचारात्प्रागपि ब्रह्मविचारस्याप्तिरिति पश्यन् [illegible]पि तस्य पूर्वत्वमिच्छति, उताधीतवेदस्य [illegible] प्राप्यत्वमिति विकल्पं हृदि निधाय आद्यं निषेधति—**प्रथमम्** इति । * तावच्छब्दोऽध्ययनानन्तर्यस्य सर्वसम्मतिं दर्शयति इति विवरणम् । एतेन विचारस्याध्ययना[illegible]स्यैकविधिसिद्धाध्ययनसंस्कार-गोचर[illegible] , अध्ययनस्य विधिबलात्कृत्स्नस्वाध्यायविषयत्वम् . तत एव तद्विचारस्य तथात्वं च यथावत्कर्म-ब्रह्मचिन्तकैस्सर्वैः दुस्त्यजमिति व्यज्यते । अवधारणार्थो वा तावच्छब्दः । तेन चाष्टवर्षाद्युपनीतस्यानन्तरं शौचा-चारशिक्षणपूर्वकेण नियतेनाध्ययनेन शास्त्रान्तरावसरनिरोधात् तन्मूलत्वेन [illegible] । * **स्वाध्यायोऽध्येतव्यः** इति सविधिं गृह्णता तत्प्रयुक्तिरभिप्रेता । **अध्ययनेनाक्षरराशिग्रहणम्** इत्यनेन संस्कार-लाभस्सूचितः । एवकार इह नियमस्य फलितत्वं द्योतयति । यद्यप्यकरणे [illegible] नित्योऽयमध्ययनविधिः, तथापि दृष्टस्य फल[illegible]तया तत्स्वीकारार्थाद[illegible] सत्यन्यस्य [illegible]वकाशः । अध्य-यनस्य नियोगार्थत्वं वदतापि ह्यर्थात्पुस्तकपाठादि प्रतिषेध्यम्; अत एव हि लिखितपाठकनिन्दापि । **स्वाध्याय-शब्दवाच्य** इत्यादिभिस्त्रिभिः स्वशाखैकदेशमात्रं वा विचार्यो वेदार्थो वा न स्वाध्यायशब्दवाच्य इति व्यज्यते; यथा-क्रमाध्ययनं परम्पराप्राप्तं विध्यनुमतमिति च भावः । **ग्रहणं विधीयते** फलत्वेन बोध्यते, सम्भवदुपायान्तरं फलमिदमु-पायविशेषतो नियम्यत इत्यर्थः; यत एवकारस्ततोऽन्यत्र हि नियमः । यद्यप्यक्षरग्रहणस्यान्यतोऽपि शक्यत्वान्न स्व-रूपतो नियमः, तथापि [illegible]नैवेति नियमोपपत्तिः । अर्थज्ञाने नियमं वदतामप्येवमेव निस्तारः ।

तच्चाध्ययनं किंरूपम्? कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् ❀ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुप-नयीत तमध्यापयेत् इत्यनेन, ❀ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्त-श्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षि-तानि विधीयन्ते ।

नन्वध्ययनविधिना स्वा[illegible]र्थं प्रतीयते । न तावता साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिहेतुभूतशास्त्रान्तरा-वसरनिरोधः; ततः पश्चादप्यध्ययनोपपत्तेः । निरङ्गं वा सकृदधीत्य वा शास्त्रान्तरमभ्यस्यतामित्यत्राध्ययनस्वरूपकाला-विकार्यादिकं व्यनक्ति— **तदिति;** सर्वसंमतनित्यविधिसिद्धमाद्याध्ययनमित्यर्थः । **किंरूपं**— किं जपादिवत्स्वत-न्त्रोच्चारणम्, उतानूच्चारणम्, किं वापन्यायमूलं गौडाध्ययनवत्, पारायणवच्चानावृत्तम्, उतावघातवच्चावृत्तमि-त्यर्थः । * रूपशब्देन फलग्रहणम् इति तूलिकाया अपि यावद्ग्रहणमावृत्तरूपत्वे तात्पर्यम् । **कथम्** इति इति-कर्तव्यतापरम् । [illegible] अध्ययनार्थतया सम्प्रतिपन्नानामुपबृंहणानां च विशेषमैकरस्यावश्यं-भावं चाभिप्रेत्य * **अनेन उपदेशैश्च** इति विभज्य निर्देशः । 'उपाकृत्याधीयीत' इत्येतत्, 'उपनीतोऽधीयीत'

इति श्रुतितात्पर्यक्लृप्तेः स्थापकम् । उपनीतस्य ह्यध्ययनार्थतयोपाकर्मादि निर्दिश्यते । **युक्तः**—अवहितः, व्रतादि-युक्तो वा । अर्धं पञ्चमं येषां ते **अर्धपञ्चमाः** । आदिशब्देन * अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ इत्यादीनि प्रागुक्तसाङ्गाध्ययनानुगुणवचनानि गृह्यन्ते । **व्रतविशेषाः** सोपाकृतयः प्राजापत्यसौम्यादयः । **नियमविशेषाः** शुक्लकृष्णपक्षार्धपञ्चममासादिविभक्ताङ्गा[ङ्ग]ध्ययनकालभेदविषयाः, शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमित्याद्युक्तदेशादिविषयाश्च ।

एवं सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेष-युक्तस्य आचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते ॥

ननु * उपनयीत तमध्यापयेत् इति श्रुत्या आचार्यकर्तव्यताश्रुतौ कथमध्ययनापेक्षितविधिः, कथं चात्रोपात्त-श्रुत्यादेरपि शाखान्तरावसरनिरोधादिसिद्धिरित्यत्राह— **एवम्** इति । प्रदर्शितश्रुतिस्मृतिसहकृतस्वविधिसिद्धसाङ्गाध्ययन-विधानप्रकारेणेत्यर्थः । * अभिजनविद्यासमुदेतमित्यादिभिराचार्यगुणग्रहणान्नाध्यापनविधिपरत्वं शङ्क्यम्, ऋत्विग्गु-णोक्तिन्यायादित्यभिप्रायेण **सत्सन्ताने**त्याद्युक्तिः । अत्र आचारात्मगुणौ समाहितशब्दाभिप्रेतौ । **वेदवित्** इति विद्यासमुदेतत्वविशदीकरणम् । निषिध्यते च अयोग्यादध्ययनम्; तद्गुणहानौ प्रतिसमाधीयते च । तथा च * तमसो वा एष तमः प्रविशतीत्यादिभिः शिष्यस्य हानिरुक्ता । * संस्कर्तारमीप्सेत्, तस्मिंश्चैव विद्याकर्मान्तमित्यादिना च तद्गुणानां माणवकार्थत्वं व्यक्तम् । यथा अध्यापनविधिवादिनामष्टवर्षत्वादिमाणवकविशेषणमाचार्यार्थम्, तद्वत् आचा-र्यविशेषणं माणवकार्थमिति प्रतिबन्दीसूचनाय **व्रतनियमविशेषयुक्तस्य** इत्याद्युदाहृतम्; षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारि-स्वरूपेतिकर्तव्यतयोः सिद्धिः । तेन अध्ययनस्याङ्गाध्ययनसाहित्यं शाखान्तरावसरनिरोधकत्वं च सिद्धम्; अङ्गाध्ययन-स्यापि नियमविशेषत्वादष्टवर्षाद्युपनीतस्याध्ययनविध्यवरुद्धत्वाच्च । **आचार्योच्चारणानूच्चारणम्** इत्यनेन स्वतन्त्रोच्चारणं विचारस्याध्ययनशास्त्रार्थानुप्रवेशशङ्का चापास्यते । उपनयनस्य यथा अध्यापनानुगुणशिष्यासत्तिर्दृष्टफलतयोपकारिका मतान्तरे, तथा अनूच्चारणानुगुणप्रत्यासत्तिरस्मिन्मते स्यादिति च भावः । अस्मिन्प्रथमाध्ययने अवघातन्यायात्सकृद्-सकृद्विस्त्रिरित्याद्यविशेषानादरेण यावत्फलमावृत्तेरर्थसिद्धिमभिप्रेत्याह— **अक्षरराशिग्रहणफलम्** इति । अनेन अक्षर-ग्रहणकामत्वमधिकारिविशेषणमित्यपि व्यञ्जितम् ।

फलत्वेनाश्रितस्यापि तथात्वं वितुषत्ववत् । उपयोगश्च यागादौ ग्रहणस्यापि दुस्त्यजः ॥ २४७ ॥
विधितोऽनुज्ञया वार्थज्ञानं फलमिहेच्छता । फलानुबन्धान्नित्यत्वं प्रहीयेतेति दुर्वचम् ॥ २४८ ॥

ये तु पूर्वपक्षे नित्याध्ययनविधौ विश्वजिन्न्यायात्सर्वाविशिष्टं स्वर्गं फलमिति कल्पयन्ति, सिद्धान्ते चार्थज्ञानम्; तेऽप्यनेन प्रतिचिक्षिपिरे । अक्षरग्रहणस्य हि दृष्टस्य सुखादन्यस्याप्यर्थज्ञानादेरिव सुखादिपर्यवसानात्फलत्वं युक्तम् । तदेवम् * अनूच्चारणम्, * अक्षरराशिग्रहणफलम् इत्युभाभ्यां किंरूपमिति बुभुत्सितमाद्याध्ययनभावार्थस्वरूपं प्रद-र्शितम् । तथा च विवरणम्— * एकफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचये हि धातोर्वृत्तिः, यथा ओदनं पचतीति; इतरथा वर्तमाननिर्देशभङ्गप्रसङ्गात् । प्रारब्धोऽपरिसमाप्तो हि वर्तमानशब्दार्थः । क्षणभङ्गिन्यास्तु क्रियाया धात्वर्थत्वे शब्दप्रयोगा-त्पूर्वमेव [जा]ज्ञातस्य क्रियाक्षणस्य नष्टत्वादुत्तरस्य च भविष्यत्त्वात्समकालस्याजा[ज्ञा]ततया शब्दाविषयत्वाच्चाक्षुषत्वेऽपि

क्षणध्वंसादादिमध्यान्तानिरूपणाच्च न [illegible]: सिद्धिरित्यतो [illegible]निचयेऽध्ययनशब्दस्य वृत्तिरित्याहेति । अध्ययनस्याचार्योपनीतकर्तृकानूच्चारणत्वोक्तिः * उपनयीत, तमध्यापयेदित्युभाभ्यामाचार्यकर्तृकोपनयनादिपूर्वकत्वं विधीयत इति व्यनक्ति ।

ननु * अध्यापयेदिति वृत्त्युपायनियमार्थत्वं स्यात् । मैवम्— अनुपनेतुरपि तदर्थाध्यापनदृष्टेरुपनयनविधाननैरर्थक्यात् । नाप्युपनीतमेवाध्यापयेदिति क्रमनियमोऽपि, तथाऽष्टवर्षं ब्राह्मणमित्यादेरनपेक्षितवचनत्वप्रसङ्गात् । अन्यार्थमिह तदुपदेशस्त्वसङ्गत एव । न चात्र उपनीतौ नियमः शङ्क्यः, तत्प्रापकान्तरादृष्टेः । स्मृतिर्दृश्यत इति चेन्न, [illegible] । न चात्र वृत्त्युपायद्वयोक्तिः ; उपनयनस्य तदुपायत्वेनापरिसंख्यानात् । तथात्वेऽपि प्रापकाभावेन [illegible]; दत्तोत्तरत्वाच्च । [illegible] । प्रयोजके चात्र विधिः * याजयेत् इतिवत्स्यात् । अध्यापनमपि हि [illegible] प्राप्तत्वान्न विधेयम् । तदत्र अष्टवर्षो ब्राह्मणः स्वाध्यायग्रहणकाम उक्तप्रकाराचार्योपनीतस्तदुपगत्या यथोक्तव्रतनियमवानधीयीत इति [illegible] । अत एव अध्ययनविधौ नियोज्याश्रवणा[illegible]; अध्यापनविधावप्यश्रवणाच्च क्लृप्तेश्चोभयत्राविशेषात् । न चेह तत्क्लृप्तिः ; [illegible] प्रजाकामादिमद्विभक्तिविपरिणाममात्रेण तत्सिद्धेः * विप्रोऽधीयीतेति स्मृत्यनुग्रहाच्च । बालस्य स्वाधिकाराज्ञानान्न स्वविधिप्रयुक्तिरिति चेन्न, निषादस्थपतिन्यायादन्यैस्तदभिज्ञैरनुष्ठानोपपत्तेः । हितैषिण एव हि [illegible] जातकर्मादिसंस्कारानपि स्वयंविदितोपयोगाः कुर्वन्ति । अध्ययने तु [illegible]भिः साफल्यानुमानात्प्रवृत्तिर्युक्ता ।

नित्यमध्ययनं काम्यप्रयुक्तमितिवादिनाम् । कथं तत्र नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ॥ २४९ ॥
प्रबुद्धानां स्वविधिनाऽबुद्धानामन्यतस्त्विति । प्रयुक्तिभेदक्लृप्तौ च स्यादर्धजरतीयता ॥ २५० ॥

यच्च [illegible] माणवके विचारात्पूर्वमध्ययनविधेरधिकारपर्यवसानाय दृष्टमर्थज्ञानं विषयसाध्यप्रयोजनतया स्वीक्रियते इति; तदपि मन्दम् , अध्ययनस्यान्यतः सिद्धौ तदप्रयोजकेन सिध्यता कार्येण तस्य प्रयोजनान्तरक्लृप्तेरयोगात् ; नित्यान्तरवदस्यापि ते नियोग[illegible]प्रयोजनत्वोपपत्तेः । दृष्टत्वादन्यदप्यनुज्ञातमिति चेन्न, आनुषङ्गिकस्य लाभपूजादेरप्यत्र विध्यनुज्ञातत्वेन स्वीकारप्रसङ्गात् । न च धर्मानुष्ठानोपयुक्ततयाऽर्थज्ञानमेव विधिरनुजानाति, नान्यदिति वाच्यम् ; धनादेरपि तदुपयुक्तत्वेन [illegible] ।

सर्वविध्युपकारित्वमर्थज्ञानस्य संभवेत् । नैतावता विशेषेण दृष्टमन्यदुपेक्ष्यते ॥ २५१ ॥
धनादेरुपकर्तृत्वं स्वशक्त्यैवेति चेन्मतम् । अर्थज्ञानं च तद्वत्स्यान्न विधिभ्रूवशंवदम् ॥ २५२ ॥
अर्थतस्तदनुज्ञातं शब्दशक्त्यैव भावितम् । सापेक्षैर्यागदानादिनियोगैरुपजीव्यताम् ॥ २५३ ॥
अपि चैकस्य वैरूप्यं विध्यनुज्ञातमकत्वतः । प्रधानगुणकर्मत्वविषये च प्रसज्यते ॥ २५४ ॥

तस्मादध्ययनारम्भवेलायामेव माणवकस्य [illegible]न्धाय परबुद्धैरुपदिश्य वा तत्र प्रवर्तका इति युष्मद्ग्रामेष्वपि वृत्तान्तः । न पुनरन्यस्याचार्यकं मया भावनीयमिति बुद्ध्या कश्चित्प्रवर्तमानो दृश्यते । शिक्षयन्तश्च हितैषिणो बालस्यैवागामि फलं व्यपदिशन्ति । छान्दोग्ये च—* ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तम् इति

जाबालो गौतममाह ; तेन च प्रत्युक्तम्—* समिधं सोम्याहर , उप त्वा नेष्ये इत्यादि । अतः शिष्यार्थमेवाचार्यः प्रवर्तते ; ततस्तु वरादिकं तेन प्राप्यमिति सिद्धम् । अत एव द्रव्यार्जनादिलुब्धाचार्यरागप्रयुक्तमध्ययनमिति यत्कैश्चिदुक्तम् ; तत्त्वविधिप्रयुक्त्यसंभवेऽप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिस्तावदयुक्तेति स्थापयितुम् । न हि माणवकस्य प्रयोजनमबोधयित्वा तत्प्रवर्तनतन्मूलद्रव्यार्जनादिसंभवः ; अन्यथा हठात्प्रवृत्तिराचार्यस्य स्यात् । अतः साङ्गाध्ययनविधौ कण्ठोक्तो विप्रादिः स्वहिताभिसन्धिरधिकर्तेति नान्यतः प्रयुक्तिः । एतेन आचार्यकरणविधिप्रयुक्त्यनङ्गीकारे क्रतुविधिप्रयुक्तेः अवश्याश्रयणीयतया तत्तत्फलकामशूद्रादेरप्यध्ययनाधिकारः स्यादिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ; आधानवन्नियतकर्तृकेण स्वविधिनैव अध्ययनस्य प्रयुक्तेः । अध्ययनविधावधिकाराश्रवणचोद्यमपि वैतुष्यवद्दृष्टस्याक्षरग्रहणस्य फलत्वोक्त्या प्रत्युक्तम् । उपनीयेत्यादिस्मृतिरपि नाध्यापनं विधत्ते, नाप्याचार्यकं तत्फलत्वेनोपादत्ते ; अन्यतः प्राप्तविशिष्टाध्यापनानुवादेनाचार्यशब्दव्युत्पादनपरत्वात् उपाध्यायादिशब्दव्युत्पादनवत् ; न ह्यत्र तदतिरिक्ततात्पर्यक्लृप्तिहेतुः । न च आचार्यकमेकमन्यादृशम्, मानाभावात् । निमित्तान्तरादृष्ट्या तत्क्लृप्तिरिति चेन्न ; सनियमकोपनयनाध्यापनात्यन्तायोगव्यवच्छेदमेलकस्य निमित्तस्य दृष्टेः । अत एव उपनयनादेरुत्तरकालेऽप्युपाध्यायादिनयादाचार्यशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पूर्वं त्वनागतावेक्षणस्य दुरशकतया निमित्त[ ]ज्ञानसन्देहाभ्यामप्रयोगः । अपि च स्मृतेरत्र शब्दव्युत्पादनमात्रपरत्वे वृद्धव्यवहार एव मूलं दृष्टम् ; आचार्यकरणविध्यर्थत्वे तु अलौकिकार्थश्रुतिमूलत्वं कल्प्यम् ; क्लृप्तकल्प्ययोश्च विरोधे क्लृप्तमेव ग्राह्यम् । क्त्वादिश्रुतिश्चात्र * दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेत्यादिवदनङ्गत्वेऽपि सूत्रोक्तसमानकर्तृकत्वादिसाधर्म्यमात्रेणघटते ।

ननु समानकर्तृकत्वस्वारस्याद्बाधकाभावाच्चैकप्रयोगतयाऽङ्गाङ्गित्वसिद्धिः स्यात् ; तन्न ;

क्त्वाश्रुतेः स्मृतिसंस्थत्वादनुवादतयाऽपि च । श्रुतिस्थं लिङ्गमेवात्र बलीयो ह्यविलम्बतः ॥ २५५ ॥

ब्राह्मणमिति माणवकैकसंस्कारतया श्रुतमुपनयनं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतयाऽध्ययनाध्यापनयोर्द्वयोः फलवतोः सन्निधावपि कर्मस्थतया अन्तरङ्गलिङ्गादुपनीतगताध्ययनाङ्गमेव ; अन्यार्थत्वे तु प्रणाड्या स्यात् । एवं श्रौतलिङ्गतोऽध्ययने विनियुक्तस्याध्यापनाङ्गत्वक्लृप्तौ विनियुक्तविनियोगविरोधः । न हि स्मृतिस्था क्त्वाश्रुतिः श्रौतं लिङ्गं बाधितुं क्षमा; स्मृतिः स्वमूलम्, अनूक्तिः पुरोक्तिमपेक्षत इति विलम्बद्वयेन प्रतिरोधात् ।

ननु * स्वरितेत्यादिविहितादात्मनेपदादुपनयनमुपनेतृगताध्यापनाङ्गं स्यात् । न स्यात्, सम्माननादिसूत्रविहितत्वात् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ इति शाब्दाः । कर्तर्येव फलान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम्, अकर्त्रभिप्रायत्वं तु नियमाभाव इति चेन्न ; * आदधीतेत्यत्र स्वरितेत्यादिसूत्रोक्तात्मनेपदेऽपि फलस्योभयान्वयात् । न च क्रियाफलस्य चेतनद्वयेऽनन्वयस्तत् ; * जायापती अग्निमादधीयातामित्यत्रापि तद्दृष्टेः । कर्तृव्यतिरिक्तचेतनेऽनन्वयस्तदित्यपि निरस्तम् । प्रामाणिकदृष्ट्या सर्वेषु शास्त्रार्थेषु अकर्तर्याराध्ये प्रीतिरूपफलश्रुतेराधानादिष्वात्मनेपदलोपप्रसङ्गात्, * अभिचरन्यजेतेत्यादौ भ्रातृव्येऽपि तदुचितफलसंमतेश्च । * ऋत्विजो वृणीत इत्यत्र च वरणीयेष्वपि फलं सिद्धम् । अव्यवहितफलस्य क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात्तस्य कर्त्रन्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम् । सम्माननादिसूत्रं तु व्यवहितफलस्य कर्त्रन्वयार्थं स्यादित्येतदपि दत्तोत्तरम्, * आदधीत इत्यादावेव व्यभिचारात् । अस्ति हि अत्राग्निसंस्कारव्यवहितमाधातर्याहिताग्नित्वं फलम् । ननु आगामिनित्यकाम्यादियागोपजीव्यसंस्कृताग्निसिद्धिरेवाधातुः फलमिति न व्यवहित-

फलान्वयः । मैवम् ; अवाप्नुयात्[illegible]नेतुः फलमिति सम्माननादिसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अव्यवहितफलस्य कर्त्रभिमतत्वानभिमतत्वाभ्यां [illegible] चेन्न; आचार्यकार्थिनोऽप्यु[illegible]योगात् । अतः कर्त्रन्वयसि[द्ध्यर्थ]मेवात्रात्मनेपदम् । एवमध्यापयेदित्यनेनापि न फलस्य कर्तृगामित्वम् । तदेवं न विध्यन्तरप्रयुक्तमध्ययनम् ।

विचारश्च किमध्ययनविधिना प्रयुज्यते, उत अध्यापनविधिना? न प्रथमः, विषयफलानुज्ञाया निरस्तत्वात् । न द्वितीयः, [illegible] ।

स्वाध्यायं ग्राहयित्वा हि गुरुणाऽपि विरम्यताम् । दयादिप्रेरितत्वे तु प्रागप्येवमिति स्थितिः ॥
अतो गुरुमते कृत्स्नमीमांसैव न सिध्यति । इति मत्वा विधूतं तत्प्रकृतस्थापनार्थिभिः ॥ २५७ ॥

अध्ययनं च स्वाध्यायसंस्कारः ; * स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् ।

यद्यप्येवमक्षरग्रहणावधि शास्त्रान्तरावसरो निरुद्धः, तथाऽपि गृहीताक्षरस्यासौ स्यादिति [illegible]त्रापि तन्निरोधार्थमध्ययनस्य [illegible] प्राक्सूचितं स्वाध्यायसंस्कारत्वं व्यनक्ति— **अध्ययनम्** इति । चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ; यद्वा भिन्नक्रमः, असकृदनूच्चारणत्वादिना सह संस्काररूपत्वस्य समुच्चयार्थः ।

* संस्कारः पुंस एवेष्टो [illegible]दिभिरिति वदद्भिरध्ययनसंस्कारोऽपि कर्तुरेवेति स्वीकृतः । तेन विवक्षितासिद्धिरिति शङ्कां निवर्तयितुमाह— **स्वाध्याय** इति । उक्तं च **बृहट्टीकायाम्**— * संस्कारगणनायां च युक्तैवाक्षरसंस्क्रिया । स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म [illegible] हि सः ॥ इति ।

पुरुषातिशयाधानं प्रोक्षणाद्यैश्च ये विदुः । तेऽपि संस्कारकर्मत्वं तत्र तत्र न तत्यजुः ॥ २५८ ॥
तत्तत्कर्मक्रियाजन्यः संस्कारः पुरुषाश्रयः । तत्तत्सहकृतं कार्यं करोतीत्यवधारणात् ॥ २५९ ॥

अत्राध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वे कर्मत्वं हेतुरिति न वैयधिकरण्यम् । अयं भावः—अत्र हि तव्यप्रत्ययस्यार्थान्तरं न घटते; ततश्च द्वितीयाश्रुतेस्तव्यादेर्वा कर्मार्थत्वे [illegible] क्रियार्थत्वेऽपि द्रव्यनिष्ठस्य भावार्थस्य द्रव्यार्थत्वादवहन्त्यादिनयोऽत्र युक्त इति । सिद्धं चावहन्त्यादेः तत्तद्द्रव्य[स्य]संस्कारत्वं भेदलक्षणे * तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि इति । **स्वाध्यायस्य** इत्यनेन निर्वर्त्यत्वाद्यनुपपत्तिः सूचिता; न खल्वसौ निर्वर्त्यः, अनादिसिद्धक्रमत्वात् ; अध्यापकोच्चारणे [illegible]च्च । नापि विकार्यः, दुग्धदध्यादिवदन्यथाभावादृष्टेः । नापि प्राप्यत्वमात्ररूपः, उपयोगान्तरवत्त्वे तदयोगात् । अतः परिशेषसहकृतकर्मत्वावगतिः संस्कार्यत्वे हेतुरिति ।

संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम्, धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात्, जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च ॥

ननु कर्मत्वावगमेऽपि श्रुत्यादिभिरविनियुक्तस्याद्रव्यस्य स्वाध्यायस्य कथं संस्कार्यत्वमित्यत्राह—**संस्कार इति**। हिः प्रसिद्धौ । **नाम**शब्दः परसंमतिपर्यन्ते तत्प्रकर्षे । स्वाध्यायसंभावितभाव्युपयोगिसंस्काराभिप्रायेणात्र कार्यान्तर-

योग्यताकरणोक्तिः। यद्वा कस्यचित्सतोऽतिशयाधानं संस्कार इति लक्षणमत्र विवक्षितम्। ततश्च भूतोपयोगिन्यपि तदनुगुणोपयोगविवक्षया[अत्र]कार्यान्तरयोग्यताशब्दः कथंचिद्योज्यः। प्रहृता अपि परिधयः तेनैव रूपेण भूतोपकाररूपकार्यान्तरयोग्याः श्रूयन्ते। अयं भावः— न तावदविनियुक्तत्वादसंस्कार्यत्वम्; विनियोगाभावेऽप्युपयोगदृष्ट्यैव संस्कार्यत्वसंभवात्। अस्ति च *ऋग्वेदेन होता करोतीत्यादिभिः सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगः। नाप्यद्रव्यत्वादसंस्कार्यत्वम्; यथोक्ताध्ययनगृहीतत्वे विरोधाभावात्। ग्रहणविषयत्वादेश्च गुणादावपि सर्वसम्मतेः। चोदितक्रियासाध्यस्येश्वरानुग्रहरूपस्यातिशयस्य स्वाध्यायाधारत्वाभावेऽप्यध्ययनप्राप्ततया आराध्यबुद्धिसंगृहीतेन तेनैव यथार्होत्तरक्रियायाः शास्त्रतो नियमान्नातिप्रसङ्गः। व्रीह्यादिष्वपि प्रोक्षणादिभिरतीन्द्रियातिशयो भवतु वा मा वा; उक्तन्यायः सार्वत्रिक इति। ननु, *सक्तूञ्जुहोति, *सुवर्णं भार्यमित्यादिषु निर्वर्त्यत्वादिरहितकर्मत्वावगमेऽपि भावार्थस्य न द्रव्यार्थता। तथा *स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, *स्वाध्यायमधीयीतेत्यादिजपविधावपि कर्मत्वावगतिरविशिष्टा। अतस्तत्रानैकान्त्यम्; तत्रापि वा [अ]संस्कार्यत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह— **संस्कार्यत्वम्** इति। अयं भावः— सक्त्वादीनां भूतभाव्युपयोगासंभवात्, जपादेश्च गृहीताक्षरविषयत्वावश्यंभावात्, अनेकसंस्कारक्लृप्तौ गौरवात्, जपादिसंस्कारसाध्योपयोगान्तरादर्शनात्, फलश्रवणाच्च तत्र संस्कारपरित्यागः; न त्विह तथा स्यात्, तथाऽपि अवगतकर्मत्वस्य निर्बाधत्वादिति। अत्रैव **न्यायसुदर्शनम्**— *आद्याध्ययनमिच्छामः संस्कारं कर्मतामितेः। स्वाध्यायस्योपयोगित्वात् फलाश्रवणतोऽपि च॥ जपादेरपि संस्कारकर्मतेष्येत चेत्तदा। आद्यन्तु सर्वस्वाध्यायानुपयोगादसंस्कृतिः॥ सर्वत्र कर्मताबाधः स्वाध्यायस्य प्रसज्यते। तेन संस्कार आद्यं स्यादपरे त्वर्थकर्मणि॥ आर्थवादिकमेवात्र फलं स्याद्रात्रिसत्रवत्॥ अत्रानीप्सितकर्मत्वं स्वाध्यायस्येष्यते बुधैः। आद्ये त्वीप्सितकर्मत्वं तदर्था च क्रिया मता॥ जपादेरपि संस्कारकर्मत्वे सर्वसंस्कारसंस्कार्यस्य स्वाध्यायस्यार्थावबोध एव भाव्युपयोगः स्यात्। तस्य च अनधिकृतकर्मभागे हुमादिषु च वैयर्थ्यात्सर्वाण्यध्ययनान्यर्थकर्माणि स्युः; तदा स्वाध्यायस्य कर्मताभङ्गः स्यात्; तस्मादाद्याध्ययनमेकमेव संस्कारः इति।

ननु अत्राप्युपयोगादर्शनादयुक्तिः सिद्धा; संस्कार्यत्वादेवोपयोगक्लृप्तावन्योन्याश्रयणात्। आहुश्च—*संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं विनियुङ्क्ते; प्रमाणान्तरावमितोपयोगस्य संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्पयतीति; तत्राह— **धर्मार्थं** इति। उपयोगादर्शनाद्धि सक्त्वादौ कर्मश्रुतिबाधः; स्वाध्यायस्य तु भाविदृष्टादृष्टविविधप्रयोजनदर्शनात्सक्त्वादिवन्नासंस्कार्यत्वं युक्तमिति भावः। अत्र पुरुषार्थचतुष्टयस्य वेदवेद्यत्ववचनं सर्वभागानुवृत्तप्रयोजनसामान्यदर्शनेन कृत्स्नस्य मीमांसितव्यत्वख्यापनार्थम्; बाह्यागमोक्तानां तेषामश्रद्धेयत्वार्थं च। अर्थकामतदुपायानां केषाञ्चिल्लोकसिद्धत्वेऽपि त्रैलोक्यविभवादिरूपयोरर्थकामयोस्तत्साधनानां च वेदवेद्यत्वं युक्तम्। लौकिकार्थकामयोरपि कारीर्यादिषूपायेषु शास्त्रव्यापारः सिद्धः। धर्मस्तु द्रव्याद्यात्मना प्रत्यक्षोऽपि धृतिसाधनत्वेन शास्त्रग्राह्यः। यथाहुः— *श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥ इति।

मोक्षश्च नासदादिप्रत्यक्षः। आत्मा कदाचित्समस्तविशेषगुणशून्यः, अनित्यविशेषगुणवत्त्वाद्घटवदित्यादीनां तु विपक्षे बाधकाभावान्नानुमानत्वम्; मुक्तिपरशास्त्रोपजीवनेन विपक्षे बाधकोक्तौ च अनुमाननैष्फल्यम्। निरतिशयानन्दब्रह्मानुभवात्मनि तु मोक्षे हेतुप्रवृत्तेर्न प्रसङ्गः; तद्विपरीतसाधने त्वागमबाधः। अपि च, जीवः कदाचित्स-

मस्तविशेषगुणशून्यो न भवति; आत्मत्वादीश्वरवदित्यपि वक्तुं शक्यम्। अत्र अर्थस्येव धर्मस्यापि समीहितसाधनतया पुमर्थस्य सतो धर्मविशेषः साधनम्; अतः सोऽपि तत्साधनशब्दोक्तः। मन्त्रार्थवादयोरपि यथार्हं चतुर्वर्गबोधकत्वं तद्बोधकोपकारकत्वं च ग्राह्यम्।

श्येनेषु वज्रप्रभृतिष्वपि नानर्थचोदना। इष्टस्यारातिभङ्गादेरुपायांशोपदेशतः॥ २६०॥

घोरोपायान्तरेभ्यश्च लभ्येतात्र निवारणम्। लघुनिष्कृतिनिस्तार्यं ह्यभिचारं प्रचक्षते॥ २६१॥

किं चानभिचरन्षट्सु पतेदित्यपि शिष्यते। तेन धर्मोपयुक्तत्वमाततायिवधे विदुः॥ २६२॥

ननु अलौकिकपुरुषार्थविनियोजकत्वं स्मृत्यादावप्यस्ति, अतोऽन्यसाध्ये प्रयोजने किं वेदस्य संस्कारेण। अर्थबोधश्च हुमादौ नास्ति। पुरुषभेदेनानधिगताचिकीर्षितभागयोश्च मध्ययनमनुष्ठानपर्यन्तत्वाभावादनुपयोगी स्यात्। तदिह स्वाध्यायस्यान्यलभ्योपयोगत्वादध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायसंस्कारत्वायोगादेकदेशसंस्कारस्याशाब्दत्वाच्च। * अध्येतव्यः इत्यस्य संस्कारविधित्वाभावे नियोगार्थत्वपक्ष एव प्राप्त इत्यत आह— **जपादिना** इति। आदिशब्देन धारणं गृह्यते। **स्वरूपेणापि**— न केवलमर्थज्ञानद्वारेणेत्यर्थः। यद्वा अध्यापनमादिशब्दग्राह्यम्। तदा स्वरूपेणापि— धृतस्वरूपमात्रेण चेति यावत्, * ऋग्वेदं धारयन्विप्रः इत्यादिस्मृतेः। अयं भावः— अध्ययनगृहीतस्वाध्यायसाध्यमेव ज्ञानं विधिभिरुपजीव्यम्; उपबृंहणानां तु न स्वातन्त्र्येण धर्मादिसाधनत्वम्; अस्ति च श्रुतिः। * वेदाभ्यासेन सततं सत्येन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्॥ इत्यादिप्रसिद्धमनन्यसाध्यं जपादिप्रयोजनम्। तेनैवानर्थकानधिकृताचिकीर्षितभागेष्वपि संस्कार्यत्वोपपत्तिः। जपविधिश्च निरर्थकोच्चारणविषयोऽपि स्वाध्यायस्यार्थपरतां न बाधते, सर्वविधिबाधेन स्वव्याघातप्रसक्तेरिति। न च उभयार्थत्वे विनियुक्तविनियोगविरोधः, एकेनैव रूपेणानेकार्थत्वाभावात्। तथा च **न्यायसुदर्शनम्**— * स्वरूपेण जपाद्यर्थ. स्वशक्त्याऽर्थावबोधकः। रूपभेदाद्विरोधो न यथाग्नेर्दाहभासयोः॥ इति। तदिहाध्ययनसंस्कृताद्वेदादनन्तप्रयोजनसंभवे तद्विचारमन्तरेणान्यत्र शास्त्राभ्या[भा]से कः प्रयस्येदिति तात्पर्यम्।

एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति।

ननु एवं विदितोपयोगेनाध्येत्रा अर्थज्ञानमपि विधिफलतया स्वीकार्यम्; अविदितोपयोगेन तु अक्षरग्रहणमपि न फलत्वेन प्रतिपत्तुं शक्यम्; अतोऽनुष्ठानं प्रत्यव्यवहितोपयुक्तमर्थज्ञानमपि ग्रहणवदध्ययनविधेर्दृष्टं फलमस्त्विति शङ्कां प्रस्तुतोपसंहारव्याजेन प्रतिक्षिपति— **एवम्** इति। विधेयस्वरूपफलादिनिरूपणप्रकारेणेत्यर्थः। मन्त्रवत्त्वं नियमवत्त्वं च अनूच्चारणस्थं तत्फले गृहीतावुपचरितम्। **मन्त्राः**— काण्डव्रताद्यङ्गभूताः, अध्ययनदशाजप्याश्च * शं नो मित्रः इत्याद्याः। **नियमाः**— प्रागुक्ताः। * मन्त्रवदित्येतत् दृष्टान्तोक्तिरित्येके— यथा मन्त्रे चोद्यमानमध्ययनमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति स्वीक्रियते, तथेहापीति। अपरे तु— यथोपनयनदशोच्चारणीयेषूपनीतमात्रस्य समिदाधानादिमन्त्रेषु च, तथेहापीति केचिन्मन्यन्ते। हुमादिवदित्यन्ये, विषहरणादिमन्त्रविशेषवदिति च। मात्रचा पर्यवसानशब्देन चाक्षरग्रहणात्पश्चात्पूर्वं च विधिविश्रान्तिर्निर्दिश्यते। अयं भावः— अध्ययनशब्दस्य न तावदर्थज्ञानवाचकत्वम्, अव्युत्पत्तेः, किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण इत्यादौ च तस्यार्थपरत्वासंभवाच्च। विधिविषयमध्ययनं प्रत्यव्यवहितसाध्यमभिव्याप्त-

मवर्जनीयं च फलं दृश्यते । तदन्यस्यापि तत्फलत्वक्लृप्तौ गौरवं स्यात्, व्यवहितसाध्यस्यापि फलत्वक्लृप्तौ ज्ञानवत्तत्साध्यस्यानुष्ठानस्यापि तत्क्लृप्तिप्रसङ्गः । उत्तरविध्यव्यवहितापेक्षितत्वमपि ग्रहणज्ञानयोः समम् । यदि चार्थज्ञानं कर्मविषयतयाम्नातं, तदा तु अव्यापिनि व्यवहितेऽपि तस्मिन्संप्रत्ययः स्यात्, न त्वेतदस्ति । अतोऽर्थधिय उपयोगितयैव स्वीकार्या इति ।

ननु समन्वयाधिकरणन्यायादर्थज्ञानस्यैव स्वतः प्रयोजनतया फलत्वक्लृप्तिर्युक्ता; मैवम्; निरतिशयानन्दब्रह्मप्रतिपादकभागमात्रे तदुक्तेः अत्र तु कृत्स्नाध्ययनफलविमर्शात् विरूपकल्प्त्ययोगाच्च । ननु 'वृद्धवाक्यानि शृणु' इत्यादौ वाक्यश्रवणविधेरर्थधीपर्यन्तत्वं लोकदृष्टमिति चेन्न, वृक्षादिवन्मार्गलक्षणभूतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य श्रोतव्यत्वोपदेशे तात्पर्यात्तदभावस्यापि दृष्टेः । किं च क्वचिद्वाक्यश्रवणोपदेशस्यार्थपरत्वमगत्या; इह तु न तथा, यथाश्रुते बाधाभावात् । न च वाक्यश्रवणवत्तदनूच्चारणमर्थज्ञानार्थं युक्तम् । आहत्य स्वयंप्रयोगानुगुणाक्षरग्रहणार्थतैव लोके दृष्टा । ननु—* यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण इत्यादिश्रुतिभिः, * अविदित्वा ऋषिं छन्दः * यदधीतमविज्ञातमित्यादिभिः स्मृतिभिश्च विपर्यये दोषोक्त्याऽर्थज्ञानमवश्यसम्पाद्यत्वेन स्थापितम्; तदभावेऽध्ययनस्य नैष्फल्यं तत्सद्भावे सर्वपुरुषार्थावाप्तिश्चोच्यते—* स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते [स] नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ इति; तस्माद्वैधो वेदार्थविचारः । मैवम्; यथा रागप्राप्तस्य ऋतुगमनादेरकरणे दोषः, विधिवत्करणे सन्तत्यादिलाभश्च फलत्वेन स्मर्यते, एवमिहापि स्यात् । विधिवत्समाप्ताध्ययनानुवादेन चार्थज्ञानाभावे दोषं वदन्ति वाक्यानि नार्थधीपर्यन्तमध्ययनं विधातुं क्षमन्ते । * तस्मात् एतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् इत्येतत्तु प्रयोगकाले प्रतिमन्त्रं प्रज्ञातऋष्याद्यनुस्मरणपरम् । अत एव अविदितार्षेयत्वादिनिषेधश्च तावन्मात्रविषयः । अतः * यदधीतम् * स्थाणुरयम् * यश्च मीमांसतेऽध्वरम् इत्यादिभिरर्थज्ञानप्रशंसया स्वतः प्रवृत्तिरुत्तभ्यते । एतैश्च अर्थज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वेन विधावपि नाध्ययनविधेस्तत्पर्यन्तत्वं कल्प्यम्; नैरपेक्ष्यात्, अन्यतः प्राप्ते विधेरौदासीन्याच्च, तावत्पर्यन्तधावनेऽपि स्वतः पुरुषार्थापर्यवसानाच्च । यत्तु कैश्चित् प्रत्यवस्थीयते—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वात्, * आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत् इत्यादिभिः श्रुतिभिः, * अधीत्य स्नायात् इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च आत्मरूपार्थज्ञानस्यापि कर्मार्थतया तत्कर्तृसंस्कारत्वेन विनियोगात् * द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, * सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः इति जिज्ञास्यतयोक्तस्यात्मनोऽवहन्तव्यव्रीहिवत्स्वरसावगतसंस्कार्यत्वाबाधेन कर्मशेषत्वसिद्ध्या * तत्त्वमसि * अयमात्मा ब्रह्म इत्यादिभिः कर्मवश्यस्यैव ब्रह्मत्वोक्तेः विश्वकर्तृत्वस्य च कर्मद्वारोपपत्तेः क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तगृहीतेर्न्याय्यत्वाज्जीवस्य कर्मसु कर्तृतया प्राप्तस्य तदर्थं संस्कारार्हत्वाच्च जीवपरे वेदान्ते सति तदतिरिक्तेश्वरविषयशास्त्रासम्भवात् कस्यैकशास्त्र्यं क्रमश्च कल्प्यत इति । तदपि अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानभाषणात्प्रत्युक्तम् । सूत्रकारोऽपि एतदेव चोद्यम् * तद्वतो विधानात् इत्यनूद्य * अध्ययनमात्रवतः इति परिहरिष्यति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि * अधीत्य, * अभिसमावृत्य इत्यादिभिर्नार्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन विनियोगः; क्त्वाश्रुतेः समानकर्तृत्वादिमात्रे विश्रमात् । तथा विनियोगेऽपि कर्मानुष्ठानोपयुक्तार्थज्ञानादन्यदेवोपासनात्मकं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । उपास्यश्चात्मा जीवातिरिक्तः श्रुत्यैव सिद्धः, न तु कल्प्यः । जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यं च अचिद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यवदैक्यविरोधादन्यार्थम् ।

तिष्ठतु च तथा [illegible], तथापि न विरोधः ; कर्तुरिवाराध्यस्यापि कर्मार्थत्वेन विचार्यत्वात्तस्य च कर्मवश्या-दन्यत्वेन श्रुतिमिद्धत्वात्तद्विचारार्थकाण्डान्तरादिसिद्धेः । यद्यपि अत्राप्यर्थज्ञानस्यानुष्ठानशेषत्वेऽपि यथांशं परब्रह्मोपा-सनशेषत्वमपि स्यादित्युत्तरं प्राप्तम् । तथापि अर्थज्ञानपर्यन्ततानूले चोद्ये प्रथमपर्वस्थोद्ध[illegible]-ननादृत्य मूलच्छेद एवात्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेण [illegible] ।

अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात्, गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेष-निर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैक-देशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तास्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्य-विचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति ।

ननु अध्ययनविधावक्षरग्रहणपर्यवसिते [illegible] स्वाध्यायस्य प्रतीतोऽप्यर्थस्तात्पर्यविषयत्वायोगाद-विचार्यः; ततो निरर्थको वेदः; अध्ययनविधिश्च न पुरुषार्थपर्यन्तः, निर्विषयतया * अधीत्य स्नायात् इति स्मृतिनिरु-द्धावसरतया च मीमांसापि नारभ्येत; कुतस्तदैक्यादि स्यात् इति शङ्का[illegible] वेदाख्यैकव्याख्येयव्या-ख्यानात्मकशास्त्रैक्यमपि [illegible]र्थं च सूचयति—**अध्ययन** इति । अत्र [illegible]-धीतवेदशब्दैः मीमांसाया [illegible] । * गृहीतस्य इत्यनेन विधिव्यापारस्य विश्रमोक्तिः । प्रयोजनवदर्थदर्शनोक्तिस्तु पुरुषार्थपर्यवसानज्ञापनार्था । **स्वभावत एव**—विधिव्यापारमनपेक्ष्येत्यर्थः ; [illegible]-र्थादेरिति शेषः । अयं भावः—

ग्रहणार्थमुपात्तोऽपि स्वाध्यायो वह्निवत्स्वयम् । प्रकाशयति यत्तत्र स्वतो मानमबाधतः ॥ २६३ ॥
जपाद्[र्था]ध्ययनं श्रौततत्फलसमन्वितम् । न रुन्धे शब्दसामर्थ्यं ग्रहणार्थं तु किं पुनः ॥ २६४ ॥
विनियोगविशेषेण वेदेऽर्थपरतां क्षिपन् । विनियोगार्थधीनाशात् स्वव्याघातेन बाधितः ॥ २६५ ॥
विवक्षितार्थैव न वा स्यादध्ययनचोदना । आद्ये व्याहतिरन्त्ये तु पूर्वपक्षस्य नोत्थितिः ॥ २६६ ॥
अर्थज्ञानफलत्वेन मानत्वं चात्र दुर्भणम् । तत्फलत्वे हि तन्मानं तन्मानत्वे च तत्त्विति ॥ २६७ ॥
स्वीकरोत्यर्थपरतां नियोगार्थोऽपि चेद्विधिः । संस्कारार्थोऽपि तद्वत्स्यात् स्वसिद्ध्यौत्सुक्यसामवत् ॥

वेदः निरपेक्षवेदकः ; न तु पुंवाक्यवत् मू[ल]लीभूतमानान्तरमपेक्ष्येत्यर्थः । अत एव न मूलदोषनिवारणाकाङ्क्षा विचारस्तम्भनमिति भावः । प्रयोजनमत्र चतुर्वर्गः । तद्वन्तोऽर्थास्तदुपायाः कर्म[illegible] । **अवबोधित्वम्** इह निर्णयजननानुगुणत्वं दृष्टं दुरपह्नवम् । न च दृष्टे अनुपपन्नं नामेत्यभिप्रायेण **दर्शनात्** इत्युक्तम् ।

स्वत एव बोधकत्वेऽपि [illegible]मानान्न मीमांस्यमित्यत्राह—**गृहीतात्** इति । * अर्थाना[illegible]तोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वा इति तत्कालविशेषणतयाऽन्वयः । आपाततोऽपि दृष्टा ; अतः संशयादिनिरासः साध्य इत्याशयः । पूर्वः प्रयोजन-

वदर्थशब्दः काकदन्तोक्तिव्यावृत्त्या श्रुतिप्रामाण्यार्थः। उत्तरस्त्वापातधियः स्वविषयविचाररागजननेन प्रेरकत्वज्ञापकः।

प्रतीतमप्रतीतं वा न मीमांस्येत किञ्चन। इति चोद्यमपि क्षिप्तमापातज्ञाततोक्तितः॥ २६९॥

ननु यदि शब्दस्वभावादापातधीः, तर्हि अव्युत्पन्नानामपि स्यात्; न चात्र व्युत्पत्तिमतामेव तद्विधि-नि, [अत.]अङ्गेष्वप्यङ्गिवदक्षरग्रहणान्ते विधौ तदसंभवात् विध्यैक्यरूप्ये चाङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे विशेषहेत्वभावात्। अत्र ब्रूमः—

यस्य संस्कृतभाषैव बाल्यात्प्रभृति शीलिता। तदा तु तस्य सा तत्र स्यादापातमतिस्स्वयम्॥ २७०॥

निरङ्गाध्ययनेऽप्येवं साङ्गाधीतौ तु किं पुनः। वेदार्थापातधीवृद्धिमङ्गार्थापातधीर्दिशेत्॥ २७१॥

हितैषिवाक्यजातां च केचिदापातसंविदम्। प्राप्नुवन्तो विचारे हि प्रवर्तन्ते मनीषिणः॥ २७२॥

केचित्त्वङ्ग्युपकारार्हरूपेणाङ्गाक्षरग्रहे। सार्थज्ञानत्वमाचख्युर्दृष्टार्थत्वं तु लब्धिति॥ २७३॥

अस्त्वेवमापातधीः; तदरिक्तमपि ज्ञानं विद्यास्थानान्तरैरेव साध्यतामित्यत्रोत्तरम्—**तत्स्वरूपे**त्यादि। पूर्वपक्षोक्तात् व्यावृत्तरूपावधारणमिहान्यैरसाध्यं फलमिति भावः। **वेदवाक्यविचाररूपे**त्यनेन विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तमीमांसाशरीरव्यञ्जनम्। मीमांसाया विचाररूपत्वोक्तिस्तदभेदोपचारात्, विचारशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या वा। विधिविषये कृत्यशेषं नास्तीत्यभिप्रायेणाधीतवेदत्वोक्तिः आपातधीमत्त्वादिति हेत्वभिप्राया च। **पुरुष** इति हेतुगर्भं प्रयोजनार्थित्वादिति। **स्वयमेव**—विधिनिरपेक्षस्वेच्छयेत्यर्थः।

आपातस्त्रोपयुक्तार्थे भाते तन्निर्णयार्थिनः। तदुपाये प्रवृत्तस्य विधानं ह्यनपेक्षितम्॥ २७४॥

स्वेष्टनिश्चयहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकतः। सिद्धमेव विचारस्य तत्रापि ह्यफलो विधिः॥ २७५॥

संप्रेक्ष्य निधिरत्नादींस्तद्यथार्थनिरूपणे। अपरप्रेरिता एव प्रवर्तन्ते तदर्थिनः॥ २७६॥

अतो न विधिसिद्धोऽत्र विचारस्तत्क्रमोऽपि वा। अन्यथा दोषदृष्टयैव द्वितीयस्योपपत्तितः॥ २७७॥

स्वयं प्रवृत्तावप्याचार्यनैरपेक्ष्यव्युदासाय श्रवणतदाश्रयणे प्रवृत्तिः। अकरणे तर्हि दोषस्स्यात्; तन्न— तदधीननिश्चयतत्सापेक्षहितप्रवृत्त्यादीनामभावस्यैव दोषत्वात्। तदभिप्रायेण ह्येतदप्युच्यते—

* अधीत्य वेदान्साङ्गांस्तु यो विचारमुपेक्षते। स्वप्रयासं च विस्मृत्य प्रभ्रष्टस्स्यात्प्रयोजनात्॥ इति।

नन्वेवं विचारस्य अवैधत्वे * अधीत्य स्नायादित्यादिविधिनिरुद्धावसरः कथं मीमांस्यताम्; दुःखात्मकगुरुकुलवासान्निवृत्तेः स्वतः प्राप्तत्वात् आनन्तर्यमेव ह्यत्र विधेयम्। मैवम्, सनियमकसमावृत्तियुक्तस्नानरूपसंस्कार एव ह्यत्र विधीयते, अन्यथा निवृत्त्यानन्तर्यस्यापि स्वतः प्राप्तत्वादविधेयत्वं स्यात्। किञ्च विचारस्य वैधत्वेऽपि कथमवसरः। श्रुत्या स्मृतेर्बाधादिति चेन्न; श्रुतावपि * अधीत्य, * अभिसमावृत्य इत्युक्तेः। तत्र समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वमात्रपरतयाऽऽनन्तर्ये तात्पर्यं नास्तीति चेत्, स्मृतावपि किं न तथा स्यात्। न च श्रुतावध्ययनशब्दोऽर्थज्ञानपर्यन्तः, एव स्मृतावक्षरग्रहणपर्यन्त इति नियन्तुं शक्यम्। * यदधीतमित्यादिवत्स्यादिति चेन्न, विरोधाविरोधाभ्यां विशेषात्। अस्तु तर्हि श्रुतिस्मृत्योर्द्वयोरप्यर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनानुवादः, तथा सति स्नानविधिः वैधस्य विचारस्यावसरं न विरुन्ध्यादिति चेत्; तर्हि रागप्राप्तस्यापि स्वोपयुक्तद्रव्यार्जनादेरिव श्रवणस्यावसरं न विरुन्ध्यादेव।

ज्ञात्वाऽनुष्ठानमिच्छन्तः स्नानादिविधयः स्वतः। प्राचीमेव स्वविषयां मीमांसां परिगृह्णते॥ २७८॥

किं चात्र मानभेदाङ्गक्रमकर्त्राद्यवेदिनः । न स्नानविधिमप्येकं यथावद्वेदितुं क्षमाः ॥ २७९ ॥

अगत्याऽध्ययनादौ प्रागविचार्य प्रवर्तने । स्नाने तु गतिसद्भावात् न स्यादगतिका गतिः ॥ २८० ॥

अनुज्ञातं च सर्वत्र न स्वाङ्गं व्यवधायकम् । अतो मीमांसया नात्र व्यवधानं विरोधकृत् ॥ २८१ ॥

यद्वा अध्ययनस्नाननैरन्तर्येऽपि न विरोधः । अविचारितधर्मानुष्ठानासिद्धिप्रसङ्गाद्विरोध इति चेन्न ; स्नातस्यापि यावद्विचारं हितकामैर्ब्रह्मचारिण इवानुष्ठापनोपपत्तेः । न च हितैषिवाक्यादनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोधः, तत्तदुचित-धर्मेषु हितैषिभिः प्रवर्तनात् * न चास्योपदिशेद्धर्ममित्यादिनिषेधदृष्टेश्च । अन्यथाऽप्यनुष्ठानसिद्धौ मीमांसाश्रवणं निरर्थकं स्यादिति चेत्, तन्न— वैपरीत्यशङ्कायां मूलजिज्ञासया परनैरपेक्ष्यप्रवचनख्यात्यादिश्रद्धया च तदुपपत्तेः । एवमेव पूर्वेषामुत्तरेषामपीत्यविच्छेदसिद्धिः । कश्चिदालस्यात्पित्रादीनेव सर्वथा प्रमाणयेदिति चेत्, ततः किम् ; अनलसैरन्यैश्शास्त्रश्रवणोपपत्तेः । स्नातस्य शृण्वतो गुर्वर्थव्यापारैः स्वधर्मोपरोधः स्यादिति चेत्, न ; अध्ययनविधिप्रयु-क्तानां तेषां निवृत्तेः । यथोक्तं **न्यायसुदर्शने**—

* अक्षरग्रहणोपायनियमार्थो ह्ययं विधिः । तद्ग्रहावधिका धर्मस्थितिरित्यब्रवीत् स्मृतिः ॥

अधीताद्वेदतः पश्चादर्थज्ञानं स्वतो भवेत् । तत्तु नाध्ययनं नापि धर्माणां च प्रयोजकम् ॥ इति ।

किमर्थं तर्हि मीमांसामाचार्यः श्रावयेत् ? लाभाद्यर्थं धर्मार्थं वा । गृहस्थधर्मोपरुद्धस्य कः श्रोतुमवसरः ? को वाचार्यस्य प्रवक्तुम् ? तस्य वृत्त्यर्थिनोऽस्ति द्रव्यार्जनकाल इति चेत्, तर्हि विध्यनुज्ञातदृष्टार्थप्रवृत्त्यन्तरवच्छ्रवणस्यापि स्यात् । इतिहासाद्यर्थतया च गृहिणोऽप्यस्ति कश्चिद्विचारकालः । तदा च वेदोपबृंहणैस्तैः स्वसाध्यानुगुणत्वेन मीमां-साऽप्युपादीयेत । वेदाभ्यासं चैवं विभजन्ते—

* वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ इति ।

कुलक्रमागतधनादेर्दैवादागतधनादेः कस्यचित् तदार्जनकालोऽप्यपेक्षितश्रवणस्य कालः । गृहस्थादयश्चाविचा-रितधर्मा विचारानन्तरमनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिषु दृश्यन्ते । गृहस्थस्याप्यतिशयितविद्यार्थं प्रत्यब्दं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुलवासश्च केनचिदनुज्ञातः । यथानूद्यते— * निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयश्श्रुतिः निच्छन्निति श्वेतकेतुः * एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात् कालाच्छ्रुतमकुर्वि इति । नन्वत्र * तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् - निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते अग्निहोत्रमतिथयः इत्यादिनाऽऽपस्तम्बः स्वमतमाह ; सत्यम् ; तेनापि तदा मास-द्वयं निरन्तरगुरुकुलवासमात्रं निषिध्यते ; न तु प्रवक्तृवच्छ्रोतुस्सिध्यन् विचारावसरः क्षिप्यते ।

अस्त्वध्ययनानन्तरं विचारः, स च रागतः कृत्स्नविषयश्च ; तथाऽपि

अवैधत्वे विचारस्य क्रमस्य च यथारुचि । अप्रवृत्तेः प्रवृत्तेश्च प्राप्तौ तत्रेति भाष्यते ॥ २८२ ॥

दुस्त्यजत्वाद्विचारस्य यौगपद्यविरोधतः । व्युत्क्रमे दोषदृष्ट्या च क्रमस्सौत्रो ह्यसाविति ॥ २८३ ॥

तत्र वेदे मीमांसायां वा ; स्वेच्छातः प्रवृत्तौ सत्यामिति वाऽर्थः । कर्मविधिरिह काम्यकर्मचोदना काम्यानुष्ठानं वा ; अविशेषाद्वा नित्यादेरपि संग्रहः । स्वरूपशब्देन त्यक्तफलस्य परविद्याङ्गविनियोगो न चिन्तित इति सूच्यते । स हि साधनलक्षणे शोध्यः ; तन्निरूपणे हि अनन्तस्थिरफलपर्यन्तत्वं बुध्येत । यद्वा केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वस्य कर्मविचारेण निर्णीतत्वेऽपीति भावः । **निरूपिते** इत्यनेन कर्मनिरूपणस्य वृत्तत्वावश्यंभावोऽभिप्रेतः । प्रपञ्चितं **चैतत्तात्पर्य-**

तूलिकायाम्—

* तत्रेदं नियतं कर्म नैव शक्यमुपेक्षितुम् । तद्धि सर्वास्ववस्थासु पुमांसमनुवर्तते ॥
बुभुक्षुर्वा मुमुक्षुर्वा यो यो गृह्येत पूरुषः । तस्य सर्वस्य बहुना कर्मणानुगमोऽस्ति हि ॥
नित्यं नैमित्तिकं कर्म प्रतिषिद्धं च सर्वदा । सर्वैरपि परीक्ष्यं हि प्रत्यवायजिहासया ॥
न ये बिभ्यति दुःखेभ्यस्ते मा कार्षुर्विचारणाम् । इतरेषामियत्कर्म विचार्यमिति तु स्फुटम् ॥
काम्यं तु कर्म भोगाय विनापि ब्रह्मणा क्षमम् । न कर्मणा विना ब्रह्म मोक्षसामर्थ्यमश्नुते ॥
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति हि वक्ष्यते । वेदैकदेशचिन्तापि प्रोक्ता कृत्स्नप्रयोजिका ॥
तस्मादवश्यचिन्त्यत्वे कर्मैवाग्रे विचार्यते ॥ इति ।

कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा— तत्तद्वाक्यैरेवार्थतो विशदं निश्चित्येत्यर्थः । ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिस्वरूपनिरूपणे हि यथोपायं गुरुलघुस्वर्गभेदक्लृप्तिस्स्यात् । *ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम इत्यनेन ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमरूपत्वे निश्चिते च तत्साध्यस्य स्वर्गस्य *यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोतीत्यादिना देशकालादिपरिच्छेदनिश्चयः । तत्रावृत्तिविधिरप्यनावृत्तस्य फलाल्पत्वे लिङ्गम् । नित्यकर्मणामपि कस्मिंश्चिदधिकारिणि *प्राजापत्यं ब्राह्मणानामित्यादिभिर्वर्णाश्रमभेदेन फलतारतम्यं स्मर्यते । वैश्वदेववरुणप्रघासादीनां चातुर्मास्यानां स्वरूपेऽवगते हि *एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा, एतद्वा एतेषामवमम्, अतोऽतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्तीति वैश्वदेवादेर्मितफलत्वदर्शनात्, *अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतमित्यत्र चिरोपभोग्यत्वमात्रे तात्पर्यग्रहः । यद्यप्यक्षयफलत्वमिदं विद्याङ्गत्वेन परंपरया नेतुं शक्यम्, तथाऽप्यत्र तद्विवक्षाविरहान्न तथा नीयते। एवं परिमितफलसोमहविष्कर्मस्वरूपनिश्चये सत्येव *अपाम सोममित्यादावमृतत्वस्य *आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वमित्यादिस्मृत्या नियमः । स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदसाधककर्मस्वरूपभेदसिद्धौ च तत्र स्वर्गशब्दोक्तस्याल्पत्वसिद्धिः । *यं यं क्रतुमधीत इत्यादिषु च फलतारतम्यक्लृप्तिः गुरुलघुकर्मस्वरूपनिश्चयादेव । उत्पत्तिनाशवदाराध्यप्रीणनकर्मस्वरूपनिश्चयाच्च तत्साध्यस्य तत्सायुज्यादेरस्थिरत्वदृष्टिरिति ।

तदेवं निरस्तप्रतिबन्धब्रह्मविचारार्थस्य शारीरकस्य विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तस्वरूपफलाभ्यां मीमांसैकदेशत्वव्यक्त्यर्थं निर्णेतव्यविशेषसिद्ध्यर्थं च पुनः * **अध्ययने**त्यादिकमुक्तम् । अत्रामृतत्वशब्देन लय्यन्तप्रधानवेद्यफलोक्तिः; तेनार्वाचीनानामानुषङ्गिकान्नवत्त्वादीनां सङ्गत्यन्तरघटितदृष्टिविध्यादिफलानां च व्यवच्छेदः । कर्मभागोक्तममृतत्वमापेक्षिकं साधितम् । इदं तु बाधादर्शनात् निर्णीतांशसंवादिवेदान्तैकदेशोपष्टम्भाच्च न प्राच्यवदिति प्रत्यायितप्रायमित्यभिप्रायेण *अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतेरित्युक्तम् । न ह्यत्र फलत्वाद्यनुमानैः अल्पास्थिरत्वादिक्लृप्तिः शक्या, अतिप्रसङ्गादिति । अनवच्छेदादिह सर्वशरीरः शारीरः, तमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं **शारीरकम्** । वक्ष्यति हि आनन्दमयाधिकरणे— *स एव निरुपाधिकः शारीर आत्मा । अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयत इति । सैव मीमांसेति शारीरकमीमांसा; तस्याम् । **अधिकरोति** स्वार्थबुद्ध्या तत्रोद्युक्तो भवति, न तु पूर्ववृत्तान्तरादधिकरोतीत्यर्थः । ब्रह्मविचारानन्तर्यं युक्तिसिद्धे तद्विषयशास्त्रानन्तर्यमपि सिध्येदिति भावः ।

ग्रहणं च फलत्वं च सार्थता च स्वतः श्रुतेः । रागात्कृत्स्नविचारश्चेत्यपूर्वमिह भाषितम् ॥ २८४ ॥

तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षयफलत्वं

दर्शयन्ति । ❀ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते । ❀ अन्तवदेवास्य तद्भवति । ❀ न ह्यध्रुवैः प्राप्यते । ❀ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः । ❀ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । ❀ ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ❀ न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति ❀ न पश्यो मृत्युं पश्यति, * स स्वराड् भवति, * तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति इत्यादीनि ।

ननु कर्मफलाल्पत्वादौ लिङ्गमात्रं दृष्टम्; [illegible] प्राप्तिरपि वक्तव्या, कर्मस्वरूपनिरूपणं चात्र स्वयंप्रवृत्तेः प्रतिबन्धशान्त्यर्थम्; हेतुस्त्वनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव, सा कुतस्त्येत्राह— **तथा** इति । उक्तप्रकारेणास्य [illegible] यथा स्यात्तथेत्यर्थः । **चः** अवधारणे । अत्र [illegible]ल्पत्वादेरुपलक्षिका । निश्चितसंवादेनानिश्चितेऽर्थान्तरेऽपि श्रद्धासंवृद्ध्यै पूर्वं * तद्यथेत्यादिवाक्योदाहृतिः । **लोको** लोक्यः, भोग्यः । देशपरत्वे त्विहामुत्रेत्याभ्यामनन्वयः । **कर्मचितः** लौकिककर्मलब्धः । **पुण्यचित** इत्यविशेषोक्त्या निवृत्तिधर्मसाध्यस्यापि क्षयित्वभ्रमं निवारयितुमाह — **अन्तवत्** इति । उपात्तवाक्यैकार्थ्यात् क्रियास्वरूपान्तवत्त्वस्यानपेक्षितवचनत्वाच्च फलद्वार[illegible] । * यो वा एतदक्षरं [illegible] लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणीति पूर्ववाक्यात् * यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण [illegible]; अन्तवदित्यस्य ब्रह्मवेदनरहितकर्मविषयत्वसिद्धौ पुण्यचितः इत्यत्रोत्तरेषु च तद्विषयत्वं सुगमम् । ज्ञानरहितकर्मसु स्वर्गस्वाराज्यादिफलनेडवत् केषुचिन्नित्यफलभेदसंभवात् * सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इति श्रवणाच्चात्रोपात्तं वाक्यं प्रायिकविषयं स्यादित्यत्राह— **न हीति** । **अध्रुवैः** अध्रुवफलसाधनतया चोदितैरित्यर्थः । * ध्रुवं तदिति वाक्यखण्डान्वयात् नित्यफलार्थत्वाभावः ख्याप्यते । पुनरावृत्तिनियमवतः सर्वकर्मनिर्मूलनत्वायोगेन ध्रुवफलसाधनत्वाभावं द्रढयति— **प्लवा** इति । **अदृढाः** तमसः पारं गमयितुमक्षमाः । * अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति । इति ह्यत्र वाक्यशेषः ।

अथ मूत्रार्थानुगुणं कर्मणां नित्यफलसाधनत्वाभावनिश्चयस्य निर्वेदहेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्यानन्तफलत्वं च समुच्चित्य तद्वाक्यमाह— **परीक्ष्येति** । इयं श्रुतिः सारे व्याख्याता— * **ब्राह्मणः**—वेदाभ्यासरतः, **कर्मचितान्**—कर्मणा संपादितान्, **लोकान्** [illegible]त्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया **परीक्ष्य, अकृतः**— नित्यः परमपुरुषः, **कृतेन**—कर्मणा नास्ति न संपद्यत इति यो **निर्वेदमायात्**, स **तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं**—वेदान्तवेदिनम्, **ब्रह्मनिष्ठं** [illegible] । स च गुरुः सम्यगुपसन्नाय **तस्मै, येन** विद्याविशेषेण तम-

क्षरं सत्यं परमपुरुषं विद्यात्, **तां ब्रह्मविद्याम् प्रोवाच**— प्रब्रूयादित्यर्थः। स गुरुमेवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यनन्वयात्, अप्राप्तत्वाच्च। विधावपि लिटो विधानात्; * छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति, इति। अत्र न्यायसिद्धानुवादांशे जातिवाचिनोऽपि ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतकर्मपरीक्षणौपयिकसाङ्गाध्येतृसमर्पणेनाजहल्लक्षणया त्रैवर्णिकविषयत्वार्थं * वेदाभ्यासरतः इत्युक्तम्। ब्रह्म अणतीत्यपि ब्राह्मणशब्दं निर्ब्रुवन्ति। आराध्यक्षयित्वेनेति सुकृतविनाशोपलक्षणम्। कर्ममीमांसयेत्यर्थलभ्योक्तिः। अकृतशब्दस्य पुंलिङ्गतानुरोधात् वाक्यशेषशक्त्या च परमपुरुषो विशेष्यो दर्शितः। अत्र नास्तिशब्देनाकृतस्य स्वरूपनिषेधायोगात् कर्मणा इत्यनेन चानन्वयात् उत्पत्तिनिषेधस्यानपेक्षितत्वात् न संपद्यत इत्युक्तम्। कृतशब्दस्य भावार्थव्यक्त्यै कर्मणेति प्रतिपदम्। तद्विज्ञानार्थम्—आपातधीस्थस्याकृतस्य तस्य विशदबोधायेत्यर्थः। समित्पाणित्वमिह ब्रह्मविद्याश्रवणार्थोपनयनान्तरव्यञ्जनार्थमिति केचित्। उक्तं हि छान्दोग्ये जाबालं प्रति गौतमेन— * नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वानेष्य इति। अन्ये त्वाहुः— अनुपनीते जाबाले युक्तमुपनयनम्; अन्यत्र तु समित्पाणित्वोक्तिररिक्तपाणित्वोपलक्षणार्था; दृश्यते हि वैश्वानरविद्यायाम्— * ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे च प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच इति। प्रजापतिवाक्ये च एकस्यैवेन्द्रस्य बहुषु प्रश्नेषु * समित्पाणिः पुनरेयायेत्यावर्त्यते। न हि तत्र बहुवारमुपनयनं दृष्टमिष्टं वा। सूत्रकारश्च * संस्कारपरामर्शादित्येतावन्मात्रं वक्ष्यतीति। * एकां शाखामधीत्य श्रोत्रिय इत्युक्तस्याधीतस्वाध्यायमात्रस्य प्रकृतानुपकारकतया * वेदान्तवेदिनमिति श्रोत्रियशब्दस्यात्राकामहतश्रोत्रियपरत्वं दर्शितम्। स्फुटप्रवचनक्षमत्वमदृष्टत उपकारकतमत्वं च ब्रह्मनिष्ठशब्दाभिप्रेतमित्याह— * साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपमिति। * प्रशान्तचित्तायेत्युक्तत्वाच्छमोऽत्र बाह्यकरणव्यापारान्तरनिवृत्तिः। शमदमाविह श्रवणौपयिकावधानार्थौ। * तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादौ तु श्रवणतो विदितार्थस्य विद्यार्थौ। येनेत्यत्र लिङ्गव्यत्ययस्य क्लिष्टत्वात्सामान्योपक्रमत्वं द्योतयति— * विद्याविशेषणेति। तथा च प्रयुञ्जते * तत्र बाधकमभवत् क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा इत्यादि। स्वरूपतः स्वभावतश्च विकारं निवर्तयद्भ्यामक्षरसत्यपदाभ्यां प्रधानक्षेत्रज्ञव्यवच्छेद इत्यभिप्रायेणाह— परमपुरुषमिति। संशयविपर्ययार्हवचनम्, अपूर्णवचनं च क्षेप्तुं तत्त्वतः इति विशेषणम्; * आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाण इति स्मरन्ति। वृत्तार्थकथनभ्रमनिरासायाह— * प्रब्रूयादिति। अभिगच्छेदित्युपक्रमप्रतीतविधिबाधेन व्यत्ययानुसरणं क्लिष्टम्; अतः प्रोवाचेत्यस्य भूतपरत्वेनानन्वय इत्यभिप्रायेणाह— स गुरुमेवेति। नियमविधित्वमवधारणेन व्यञ्जितम्। प्रोवाचेत्यस्य विधिपरत्वे हेत्वन्तरमाह— अप्राप्तत्वादिति। यद्यपि लाभाद्यपेक्षया कस्यचिद्रागतः प्रवृत्तिः; तथाऽपि तन्निरपेक्षस्य गुरोः सच्छिष्यविषये धर्मार्थमिदं विधीयत इति न विरोधः। लिटो लिङर्थत्वस्य विशेषतोऽनुशिष्टत्वमप्याह— विधावपीति।

ब्रह्मज्ञानस्य परशब्दनिर्दिष्टब्रह्मप्रापकतया प्राकरणिकनित्यनिरतिशयानन्दप्रापकत्वमभिप्रेत्याह— **ब्रह्मविदिति**। ब्रह्म प्राप्तस्यापि स्वर्गादिन्यायात् * इमान् लोकानित्यादिभिश्च पुनरावृत्त्यादिशङ्कां परिहर्तुमाह— **न पुन**रिति। मृत्युरिह मरणम्, * मोहो मृत्युस्संमतो यः कवीनामित्याद्युक्तं वा। पाप्मनां निश्शेषक्षये मृत्यूपलक्षितं सर्वमनिष्टं न स्यात्, लोकानुसरणं चैच्छमिति भावः। तदेकदर्शनमिहोपायः, फलं वा। * न प्रेत्य संज्ञास्तीति विद्याप्रकरणस्थवाक्येन मुक्तस्य ज्ञानलोपशङ्कां निवर्तयन् मृत्युतत्कार्यनिवृत्तिं च व्यनक्ति— **न पश्य** इति। मुक्तस्य तदातनपरदुःखप्राक्तनस्वदुःखदर्शनेऽपि तयोः स्वाश्रितत्ववर्तमानत्वाभावान्न तं प्रति प्रतिकूलत्वम्। एवं हि बन्धदशायामपि

दृष्टम् । तत्र तु परदुःखदुःखित्वं, गतानुशोचनं च कर्मोपाधिकमेव; * न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिना विशेषेण दृश्यमानेष्वपि [illegible] नास्तीति हि स्थाप्यते । पश्योऽत्र * तदेकं पश्यतीति समानप्रकरणात् ब्रह्मदर्शी जीवः । पश्यतीति व्युत्पत्त्या परमात्मन्यपि, * पश्यः पश्यति पश्यन्तमित्यादिप्रयोगदृष्टेः । ब्रह्मात्मकतया सर्वस्य दर्शनात्तदेकदर्शनसर्वदर्शनयोः न विरोधः । न केवलं निर्व्यापारसार्वज्ञ्यमात्रम् , * अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्याद्युक्तकर्मपारतन्त्र्यनिवृत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह— **स स्वराडिति** । अत एवेश्वरपारतन्त्र्यस्थितावपि * स्वराट् स्वतन्त्र इति नैघण्टुकोक्तिर्न विरुध्यते । अमृतत्वस्योपायान्तरनिषेधश्रुत्या कर्मसाध्यामृतत्वोक्तेरन्यपरत्वं द्रढयति— **तमेवमिति** । अत्र च गुणविभूतिविशिष्टमहापुरुषपरामर्शाज्जीवस्यैव निर्विशेषस्वरूपधिया पुरुषान्तरधिया वा मुक्तिः स्यादिति परेष्टं निरस्तम् । ऐक्यभेदाभेदबुद्ध्योरमृतत्वहेतुत्वं श्रुत्यैव क्षिप्तमित्याह— **पृथगिति । ततः**—उपासनरूपात् पृथक्त्वमननादित्यर्थः । **तेन जुष्टः**—प्रेरकेण प्रीतिविषयीकृतः । अनेन स्थिरस्य परानुग्रहस्यैव फलद्वारतोक्तिः । * धातुः प्रसादादिति च श्रूयते । नन्वत्रात्मानं प्रेरितारं चेति समुच्चित्यमननमुक्तम्; अतोऽन्यज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वं भाति; सत्यम्, न तावता प्रेरकप्राधान्यमपह्नियते । *कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादावपि परविद्याङ्गजीवदर्शनपरम् । आदिशब्दः * भूयसां स्याद्बलीयस्त्वमिति न्यायेन वाक्यान्तरैरप्युक्तदृढीकरणार्थः ।

ननु च साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं स्वर्गादीनां च क्षयित्वं ब्रह्मोपासनस्यामृतत्वफलत्वं च ज्ञायत एव । अनन्तरं मुमुक्षुः ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्तताम् । किमर्था धर्मविचारापेक्षा । एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्तताम् , साङ्गाध्ययनादेव कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात् । सत्यम्; आपातप्रतीतिर्विद्यत एव, तथाऽपि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वादापातप्रतीतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते ; अतस्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत् , तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान् ।

अथैभिरेव वाक्यैरपेक्षितज्ञप्तिं यथारुचि विचारप्रवृत्तिसंभवं च मन्वानः कश्चिद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानपेक्षत्वं चोदयति— **नन्विति** । **च**कार उद्भूतैरपि प्रत्युक्तिभिर्निजैः पूर्वचोद्यैः समुच्चयार्थः । आद्य एवकारो विचारनैरपेक्ष्यपरः । द्वितीयस्तु ज्ञानानुत्पत्तिनिरासार्थः । **मुमुक्षुः**—प्राग्भवीयपुण्यमहिमक्षीणकाम्यरुचिरित्याशयः । **किमर्था**—न दृष्टार्था, अन्यथाऽपि मुमुक्षुत्वस्य ब्रह्मविचारस्य च संभवात् । नाप्यदृष्टार्था, अवैधत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबन्द्या प्रतिवक्ति— **एवं तर्हीति** । धीमात्रतुष्ट्या त्यक्तकर्मविचारश्चेदित्यर्थः । एवं न प्रवर्ततामिति वाऽन्वयः । अपिशब्दाभिप्रेतं हेतुं विवृणोति—**साङ्गेति** । [illegible] । **कृत्स्नस्य** ब्रह्मतदुपास्त्यादेः । अत्रापातधीश्चेदिष्टप्रसङ्गः ; न तया विचार्यत्वाभावः । निर्णयस्त्वमीमांसिते कथं स्यादिति मत्वा चोदकः पुनराह—**सत्यम्** इति । अङ्गीकृतमर्थं व्यनक्ति—**आपातेति** । तावताऽपि न्यायैरनिर्णीततया * अन्नमत्ति इत्यादिभिरल्पास्थिरफलधीर-

सकृदव्याकृताकाशप्राणादिकारणत्वसंशयः, * तान्येवानुविनश्यति इत्यादिभिरात्मनाशभ्रमश्च न निवर्तेतेत्यभिप्रायेणाह—**तथापि** इति । अनिस्तीर्णा प्रतिबन्दिरिति पश्यन् तत्फलत्वेनोत्तरमाह—**तथैवेति** । **भवान्**—क्वचिदप्यापातधीमात्रादतृप्तो वाक्यान्तराण्यपि निर्दिधारयिषुस्त्वमिति भावः । अत्र हि कर्मभागेऽपि * अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते इत्यादिभिरापाततोऽनन्तस्थिरफलधीरस्ति । ब्रह्मज्ञानफलं चानुविनाशादिश्रुत्या आत्यन्तिकप्रलय[त्व]स्मृत्या चानर्थरूपमिव भाति । अतः स्वरसवृत्त्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्कर्मविचारनैरपेक्ष्यहेतुर्नास्ति । तदिदमभिप्रेत्योक्तं **सारे**—* अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्युक्तमिति ।

लघुपूर्वपक्षः ।

ननु च ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः, अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः । कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि अत्रैव चिन्त्यन्ते, तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत्; अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य । अस्मिन् शास्त्रे अनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शननिमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलमिथ्याज्ञाननिबर्हणाय आत्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम् । अस्य हि भेदावलम्बि कर्मज्ञानं क्वोपयुज्यते ? प्रत्युत विरुद्धमेव । उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते । स तु न साक्षात्सङ्गतः । अतो यत्प्रधानं शास्त्रम्, तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम् ।

अथ विद्यापेक्षितमेव तत्त्वविवेकादिकं विचारापेक्षितमिति भ्राम्यन् कर्मणश्च विद्याविरुद्धतया तद्विचारवृत्तत्वायोगं मत्वानो गूढाभिप्रायः परश्चोदयति—**ननु** इति । **यदेवेति** स्वाभिमतचतुष्कव्यतिरिक्तनैरपेक्ष्यपरम् । तस्य परंपरया उपयोगेऽपि विचारजन्मनि तन्नियमो नास्तीति व्यक्त्यै नियमशब्दः । नियतापेक्षितचतुष्कव्यतिरिक्तस्यापि न सूत्रसूच्यत्वमित्यभिप्रायेण **तदेवेत्युक्तम्** । तदिहानपेक्षितमेव त्वदुक्तमित्याह — **न धर्मेति** । स्वेष्टमपेक्षितांशं सूचयितुमाह—**अधीतवेदान्तस्येऽति** । अवयुत्याध्ययने मानाभावेऽपि आपदि वेदान्तमात्राध्यायिन इत्यर्थः । तस्य हि न कर्मण्यापातधीः, नतरां बुभुत्सा, नतमां विचार इति नियमभङ्गः । यद्वा कृत्स्नाध्येतुरपि स्वापेक्षितांशस्याप्यधीततया सुकृतविशेषमृदितकषायतया च ब्रह्मविचारस्य शक्यत्वादधीतत्वमात्रेण हानार्थमपि न कर्मणश्चिन्त्यत्वमपीति भावः । एतेन * धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः इति ब्रह्मज्ञानवादिभाष्योक्तमनूदितं मन्तव्यम् । सिद्धान्तिसम्मतां प्रधानयुक्तिमप्रधानीकृत्य तत्तद्दृष्टिविधीनां साक्षाद्ब्रह्मविद्यापेक्षितत्वं प्रकल्प्य वा कर्मविचारवृत्तत्वं शङ्कते—**कर्मेति** । **उद्गीथाद्युपासनानि** इति पक्षोक्तिः, अनधिगतकर्मणोऽशक्यचिन्तनत्वं साध्योऽर्थः, **कर्माङ्गाश्रयाणि** इति हेत्वंशपरम् । आश्रयशब्द इह विषयार्थः, प्रणयनाश्रयगोदोहनादिवदुद्गीथादिकमङ्गमाश्रित्य प्रविशत उपासनस्य फलान्त-

रार्थतया कर्मानङ्गत्वसूचनपरश्च। आदिशब्देन उद्गीथैकदेशभूतप्रणवस्य पञ्चविधसामादेश्च ग्रहणम्। **अत्रैव**—न तु कर्मकाण्डे चिन्तितानीति भावः। **अनधिगतकर्मण** इत्यनेन कर्मतदङ्गरूपपदार्थानवगमे वाक्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वं सूच्यते। ननु * [illegible] कैश्चिदुक्तम्। अन्यैरनङ्गीकारात्तथा न। अथापि प्रकृताविरोधं ब्रूमः—न हि ते गोसदृशो गवयः इत्यादिवाक्ये गवयत्वादिविशिष्टः पिण्डः पदार्थतया अन्वेतीत्याहुः; [किं तु] गोसादृश्यवान् गवयशब्दवाच्यः इत्येतावति तात्पर्यात्; गवयशब्दादयस्तु पदेन बोधितास्तत्रान्वीयेरन् इति। ननु च आद्यव्युत्पत्तिदशायामविदितपदवाक्यभेदस्य वाक्यार्थधीरस्ति। ततः किम्? तत्र हि प्रत्यक्षादिसिद्धे विशिष्टार्थेऽनुमानतो वाक्यस्य बोधकत्वग्रहः, न तु व्युत्पित्सोः तत्र वाक्यात् वाक्यार्थधीः। कर्मणि विचारिते तदन्तर्गतोद्गीथादिधीः, ततस्तद्विषयोपास्तिधीः स्यात्। न ह्यत्र कर्मानङ्गत्वमुद्गीथादिषु[illegible]विधीयते, गोदोहनादिवद्गुणफलाधिकारत्वादिति भावः। उक्तमशक्यत्वं दुष्परिहरं संछाद्य धाष्टर्यात् स्वकपोलकल्पितप्रकारेण समाधित्सुरुपालभते—**अनभिज्ञ** इति। शारीरकस्य खल्विदं शास्त्रम्; अत आत्मविज्ञानप्रधानमिति भावः। *शरीरमेव शरीरकं, तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा इति हि वाचस्पतिः। तद्विज्ञानप्राधान्यं विवृणोति—**अस्मिन्** इति। शुद्धस्य अविद्यान्वये हेत्वनुयोगमुपरोद्धुमनादिशब्दः। मतभेदादविद्यायाः स्वरूपतः प्रवाहतो वाऽनादित्वम्। प्रवाहपक्षेऽनवस्था बीजाङ्कुरादिनयनिरूढा इत्याकूतम्। **भेदः**—अहमिदं जानामि इति ज्ञात्रादिरूपः। स प्रत्येकमवान्तरभेदैर्विविधः। तस्य मिथ्यात्वं व्यङ्क्तुमविद्याकृतत्वोक्तिः; तद्दर्शनं वा तत्कृतमित्युच्यते; तदध्यस्तमित्यर्थः। भेददर्शनं निमित्तं येषामिति विग्रहः। निर्विकारस्य [illegible]। **आदिशब्देन** निरयादिग्रहः। तैर्दुःखम्, सांख्यवन्मृषावादिनां तादृशोऽन्तःकरणविकारः। मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकूलतया जिहासितव्यत्वाय जन्मादिषु वा दुःखत्वोक्तिः। तद्भ्रान्तिप्रवाहाविच्छेदव्यक्त्यै **सांसारिकशब्दः**। अनात्मभिरात्मानमेकीकृत्य पौनःपुन्येन [सं]सरणं हि संसारः। मोघप्रयत्नत्वपरो निमग्नत्वोपचारः, उन्निमङ्क्षार्थश्च। मिथ्याज्ञानमिहात्मनि भेदग्रहः, अनिर्वाच्यरूपमज्ञानं वा। अज्ञानतत्प्रतिभासयोः तत्कार्यप्रतिभासप्रवाहस्य च मिथ्यार्थत्वात्तत्त्वधीमात्रेण बाध्यत्वे किमत्र कर्मणेति भावः। चन्द्रद्वित्वादिधीर्हि तदैक्यधीबाध्या। [illegible]।

अशुद्धस्य प्रसिद्धत्वाच्छुद्धस्यावाच्यभावतः। अज्ञातं त्वं तदोरैक्यं ख्याप्यमित्यत्र मन्यते ॥ २८५ ॥
स्वाध्यायस्य हि कार्त्स्न्येन मानत्वे सत्यपि स्वतः। नाद्ये नानुवादे च नापवादे च मानता ॥

अविचारितबुद्ध्यादिव्युदासार्थो **विज्ञानशब्दः**। [illegible] ज्ञापितानि। **प्रतिपिपादयिषितम्**—प्रदातुं प्रापयितुं वेष्टम्। शब्दजन्यज्ञानादेव ह्यपवर्गः। यद्वा आत्मैक्यज्ञानमवैधमपि मोक्षसाधनतया शारीरके प्रतिपाद्यम्। तस्य प्रधानतात्पर्यविषयत्वाय सन्प्रयोगः। ततः किं प्रकृतस्य? तत्राह—**अस्येति**। [illegible]। **भेदावलम्बीति** विरोधपरम्। **कर्मज्ञानम्** इह विचाररूपं तत्फलरूपं वा। क्वेत्येतत् स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वेति विवरिष्यते। तच्च [illegible]। द्वैतवासनाहेतुतया[illegible] वैपरीत्यं प्रथयति—**प्रत्युतेति**। अंशतो वा, फलसङ्गादिगुणतो वा, निर्वैरत्वं दु[illegible]— **विरुद्धमेवेति**। उक्तं च **नैष्कर्म्यसिद्धौ**—

* [illegible] स्याद्विद्या तस्या विरोधिनी। समुच्चयस्तयोरेवं रविशार्वरयोरिव ॥ इति,

* तमोऽङ्गत्वं यथा भानोरग्नेः शीताङ्गता यथा। वारिणश्चोष्णता यद्वत् ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता॥ इति च॥

यदि कर्म विरुद्धम्, तर्हि तदङ्गाश्रयोपासनचिन्ताऽप्यत्र विरुद्धत्वान्न सङ्गच्छेत; कर्मचिन्तायामेव तु निविश्तामित्यत्राह— **उद्गीथादीति**। इहोद्गीथाद्युपासनं लक्ष्यते, तत्स्वरूपस्यात्र अमीमांस्यत्वात्। गुणफलसंबन्धमपहुत्य तद्विचारस्य कर्मशेषत्वोक्तिः, फलान्तरार्थत्वेऽपि न परविद्याङ्गत्वमिति च भावः। यद्वा शिष्यत इति **शेषः**। कर्मविचारैः परिशिष्ट इत्यर्थः। अत्र विचार्यमाणानाम् उद्गीथाद्युपासनानां ज्ञानरूपत्वं विवक्षितम्, न तु तद्विचारस्य, अतिप्रसङ्गात्। **इहैव**— विरुद्धशास्त्र एवेत्यर्थः। ननु साजात्याधीनप्रसक्त्याऽपि समुद्रध्यानवत् प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च **न** चिन्त्यम्। अतः परविद्याप्रकरणे पाठात् विचारणाच्चाश्रमादिवत् गत्यादिवच्च तदुपयुक्तत्वं कल्प्यमित्यत्राह— **स** इति। तुशब्दौ शङ्कानिवर्तकौ। यद्यपि साक्षात् प्रधानोपयुक्ततया वा न सङ्गतिः, तथाऽपि ज्ञानरूपत्वसाम्यात्तदन्वितस्य वीर्यवत्तरत्वोक्त्या चापरिच्छिन्नफलत्वशङ्कोदयमपाकृत्य धूमादिमार्गवजिहासादार्ढ्यमुत्पादयितुमिह तच्चिन्तेति भावः। तर्ह्यत्यन्तानुपयोगाभावात्तदुपयुक्तमपि पूर्ववृत्तमस्तु; तत्राह— **अत** इति। **यत्प्रधानम्**—यदुपपादनप्रधानम्। एवकारेण प्रासङ्गिकापेक्षितमपि प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च व्यावर्त्यते। प्रधानापेक्षितानुक्तिश्च न युक्ता। अप्रधानापेक्षितस्य च वृत्तत्वे वक्तव्ये दूष्यमतविचारादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः। **किमपि**—त्वदुक्तात्कर्मविचाराद्विलक्षणम्।

बाढम्— तदपेक्षितं च कर्मविज्ञानमेव; कर्मसमुच्चितात् ज्ञानादपवर्गश्रुतेः। वक्ष्यति च— * सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते केन समुच्चयः, केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम्; अतस्तदेव पूर्ववृत्तम्।

अत्र भास्करादिमतस्थो वा सिद्धान्ती वा सर्वावमर्शी पार्श्वस्थो वा परोक्तेस्तात्पर्यविषयांशानङ्गीकारेण प्रतिवक्ति— **बाढमिति**। भास्करोक्तमत्र हेतुग्रन्थतः, साध्यतश्च प्रत्यभिज्ञायते। अनङ्गीकृतमर्थं विशिंषन् अनिष्टं च क्षिपति— **तदिति**। एवकारोऽन्यनैरपेक्ष्यं प्रासङ्गिकापेक्षितस्यैव प्राधान्येनाप्यपेक्षितत्वं विरोधाभावं च व्यनक्ति। प्रधानोत्पत्त्यादावनुपयुक्तस्य विचारः कथं तद्विचारापेक्षित इत्यत्राह— **कर्मेति**। अयं भावः— अल्पमधुलाभशङ्कामतिक्रम्य यथाविधि कर्मसमुच्चिते ज्ञाने प्रवृत्तिः केवलकर्मणामनन्तफलसाधनत्वाभावनिश्चयपूर्विकेति। एतेन * अधीतवेदान्तस्येत्यादि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम्। इह भास्करपक्षे * तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिः श्रुतिः। समुच्चितत्वं चात्र * सहयुक्तेऽप्रधान इति तृतीयाश्रुत्या गुणप्रधानतया संबन्धः। गुणत्वं च प्रयाजादिवत्। प्रकृतानुपयोगात्तिरोधानेन समुच्चयोक्तिः। यादवप्रकाशमते * सर्वापेक्षेति सूत्रमङ्गाङ्गिभावपरम्। * सहकारित्वेन चेति सूत्रं तु समुच्चयार्थम्। तत्र तु * विद्यां चाविद्यां चेत्यादिका श्रुतिः। समुच्चितत्वं तु विशदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तदु[प]त्पादकतया कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वेन, पश्चात्तु मृत्युतरणब्रह्मप्राप्तिरूपफलभेदात्समत्वेन। सिद्धान्ते तु सन्निपत्योपकारित्वविवक्षया समुच्चयशब्दः। स्वरूपेण कर्मणोऽपेक्षितत्वे सूत्रकृत्संमतिमप्याह— **वक्ष्यतीति**। न ह्यस्मिन्सूत्रे साध्यत्वेन विविदिषोपात्ता, येन तदर्थेयमपेक्षोक्तिः स्यात्; विद्या तु प्रकरणसिद्धा। अतः * विविदिषन्तीत्यत्र न विविदिषा विवक्षितेति भावः। चकारः क्वचिन्मते सिद्धान्ते च प्रतिपादकं समुच्चिनोति। मतान्तरे तु प्रतिपाद्यमप्रधानत्वं समत्वेन सह सङ्घटयति। अस्तु ज्ञानस्यानुष्ठाने यथामतं कर्मापेक्ष्यम्; तद्विचारे तु किं कर्मविचारेणेत्यत्र दत्तोत्तरत्वेऽपि युक्तिवैभवादुत्तरान्तरमाह— **अपेक्षिते चेति**।

ध्यानतं यथाधिकारमपेक्षितम् । केन समुच्चयः—साधनलक्षणसमर्थयिष्यमाणस्वाधिकारानुगुणनित्यनैमित्तिकवर्गेण । केन न— निबन्धककाम्येन [illegible] चेत्यर्थः । अयं भावः—अनुष्ठानदशायां समुच्चेतव्यस्य तथा निर्णयाय निसर्गदशायामपि बुद्ध्यारोहः अवश्यंभावी । अतः पदार्थभूतकर्मविचारपूर्वकः तदन्वितविद्याविधिवाक्यार्थविचारः । ततश्च विषयविशेषावच्छिन्नब्रह्मोपासनचिन्तनस्य कर्म[illegible] कृत्स्नस्य शारीरकचतुरध्याय्यर्थविचारस्य कर्मविचारः प्राग्भावीति । तदिह कर्मनिरूपणस्य फलान्तरार्थकर्मपरिहारः फलं विद्यानुबन्धेन कर्मस्वरूपमात्रोपादानं चेति न मोघप्रवृत्तित्वम्, नापि विरोधः । यद्यपि विद्यापेक्षितो यज्ञादिपदार्थः साधनलक्षणे स्वयमिह सूत्रकृता चिन्तयितुं शक्यः ; तथाऽपि कृत्स्नवेदार्थनिश्चायके मीमांसाशास्त्रे कामाधिकारस्यापि क्वचिच्चिन्त्यत्वादत्र प्राक् चिन्तिते कर्मस्वरूपे लाघवाद्विशेषमात्रस्य [illegible] युक्तम् । तापत्रयपूर्ववृत्तत्वमतेऽपि विषमत्वेन समत्वेन च कर्मणः समुच्चेतव्यत्वार्थम् । ततः कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण मतचतुष्टयेऽपि फलितमाह—अत इति । कर्मपरामर्शी तच्छब्दस्तच्चिन्तनं लक्षयति ; दूरस्थमपि कर्मविज्ञानं वा परामृशति । अवधारणं विरोधाभावद्योतकम् ।

नैतद्युक्तम् — सकलविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः । अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत् । श्रुतयश्च कर्मणामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वम्, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च दर्शयन्ति— * अन्तवदेवास्य तद्भवति * तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते * ब्रह्मविदाप्नोति परम्, * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति * तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्याद्याः ।

अत्रात्यन्तनैष्कर्म्यवादी प्रत्यवतिष्ठते **नैतद्युक्तमिति** । श्रुतिप्रतीतमप्ययुक्तं त्याज्यम् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । कुत इत्यत्र समुच्चयवादिकल्पितं साधनद्वित्वं तावन्निरस्यति— **सकलेति** । भास्करीय[illegible] संमतिपक्षस्थापनार्थं स्वकल्पित[illegible]निराकरणार्थं वा ब्रह्मेत्याद्युक्तम् । **विशेषाः**— भेदाः सजातीयविजातीयस्वगताः । स्वगतभेदो हि श्रुतोऽप्याविद्यैः उपासनविधिभिः कल्प्यत इत्यभिप्रायेण सकलशब्दः । **प्रत्यनीकत्वम्** इह [illegible], तत्स्वरूपत्वं वा ; स्वगोचरज्ञानेन साध्यस्तन्निवर्तकत्वं च ।

ईदृशस्य मानानर्हस्य शून्यत्वं परिहर्तुं चिच्छब्दः । चिद्रूपतया स्वप्रकाशस्य मानान्तरापेक्षया च द्वैतप्रसङ्गः । असद्व्यावृत्त्या च [illegible] । **मात्रचा** चि[illegible]यादिसंबन्धशङ्काव्युदासः । प्रत्यनीकत्वमप्यन्ततः कल्पितमनतिरिक्तं वेति च भावः । **ब्रह्म**शब्देन * ब्रह्म वेद इत्यादिसूचनम् । **विज्ञानात्**—श्रवणाद्यनुगृहीतवाक्यजन्यप्रत्यक्षात् । [illegible]स्य असत्यनिवर्तने कर्मनैरपेक्ष्यं व्यज्यते । * तमेव विदित्वेत्यादिभि. प्रतिबन्धकमृत्युतरणस्यापि ज्ञानैकसाध्यत्वोक्तेः * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा इत्येतत्र मोक्षस्य कर्मसाध्य-

त्वार्थमिति। अत्राविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थित इति तु योजना। साधनद्वित्वनिदानतयेष्टं साध्यद्वित्वमप्यत्र नास्तीत्याह — **अविद्यानिवृत्तिरिति**। **एव**कारः कण्ठचामीकरनयात् प्राप्तप्राप्तेरसाध्यत्वं व्यनक्ति। हिशब्दस्तु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यतया श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रसिद्धत्वं मोक्षशब्दस्वारस्यं च बोधयति। ज्ञानकार्ये कर्मणोऽनुपयोगं सर्वथा विरोधं च प्रागुक्तं विवृणोति— **वर्णे**ति। **आदि**शब्देन निमित्तगुणादेर्वर्णाद्यवान्तरभेदस्य च संग्रहः। **अनन्त**शब्दो व्यक्त्यानन्त्यं, बाहुल्यं वा विवक्षति। **विकल्पो** भेदः तद्भ्रमो वा। भ्रमपक्षे तु **आस्पद**शब्दो विषयार्थः। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वव्यक्त्यै **सकल**शब्दः। कारणनिवृत्तेः कार्यनिवृत्त्यभेदोपचारेण तद्रूपत्वोक्तिः, तन्निरूप्यत्वाद्वा। अविद्ययैव हि भेदधीः। अतस्तया तन्निवृत्त्या च तत्सदसद्भावौ निरूप्यौ। **कथमिव**— न कथंचित्। अत्यन्तासंभावितं कर्मणामविद्यानिवर्तकत्वम्, प्रत्युत तदनुवृत्त्या संसारप्रापकत्वमेव स्यादिति भावः।

ननु कथं वचनविरुद्धे न्यायस्स्यात्, युक्तिविरोधाद्भीतस्य च ते श्रुतिविरोधापत्तिरित्यत्राह — **श्रुतय** इति। युक्तेरनुग्राह्यमप्यस्तीति चकाराभिप्रायः। स्वरूपतो विरुद्धत्वं यौक्तिकं प्रागुक्तम्, फलतस्तु श्रौतमिहोच्यते—अनित्यमेव हि कर्मफलम्, नित्यस्तु मोक्ष इति। **ज्ञानस्यैव**। न तु कर्मभिस्समुच्चितस्य, विकल्पितस्य अनुगृहीतस्य चेत्यर्थः, युक्त्यनुगुणस्यैवेति वा, **दर्शयन्ती**त्युक्त्या स्पष्टस्य तर्केणानुसन्धानमप्यधिकम्, अस्फुटार्थश्रुत्यन्तरं च दुर्बलमिति सूच्यते। * अविदित्वेत्यस्य वाक्यस्य मोक्षसाधनवित्तिरहितो हि कर्म करोतीति तात्पर्यं मत्वाह — **अन्तवत्** इति। बहूनां चिरकालानुष्ठितानामपि कर्मणामनित्यफलसाधनत्वमित्यवधारणाभिप्रायः। **तद्यथे**त्यादौ पुण्यशब्दो न सङ्कोचार्ह इत्याकूतम्। **ब्रह्मविदाप्नोति** इति वाक्येऽप्यवधिः, कर्मसमुच्चयश्च न श्रुत इति ज्ञानस्य नैरपेक्ष्यसिद्धिः। नन्वत्रापि वेद्यत्ववेदितृत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वैर्भेदधीरस्तीत्यत्राह— **ब्रह्म वेद** इति। अनेन नित्यं ब्रह्मभूतस्य भ्रान्तिसिद्धाब्रह्मत्वनिवर्तके वाक्ये कर्मकर्तृव्यपदेशः काल्पनिक इति ख्याप्यते। न केवलं कर्मसमुच्चयस्याश्रुतत्वं, प्रतिबन्धनिवृत्तेर्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वकण्ठोक्तेर्बाधश्चास्तीत्यभिप्रायेणाह— **तमेवे**ति। वेद्यावधारणमप्यत्र वेदनस्य नैरपेक्ष्यमभिप्रैति। सनत्सुजातवाक्यान्मृत्युरिहाविद्या। आदिशब्देन * किमर्था वयं यक्ष्यामहे * न कर्मणा न प्रजयेत्यादिसंग्रहः।

एतास्सयुक्तिका बह्वयः स्फुटार्थाः प्रतिरुन्धते। अन्यामनुपपन्नार्थामव्यक्तविषयां श्रुतिम् ॥ २८७ ॥

यदपि चेदमुक्तम्, यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति। तत् वस्तुविरोधाच्छ्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ; * विविदिषन्तीति श्रवणात्। विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह— * शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् इति।

विषमसमसमुच्चयद्वये सिद्धान्ते च श्रुतिसूत्राभ्यामुक्तमपेक्षितत्वमनुवक्ति— **यदि**ति। अपिरत्र गर्हार्थः, यथाभिमानं पक्षत्रयपरिग्रहप्रयुक्तप्राधान्यपरो वा। चः प्रतिक्षिप्तश्रुत्यन्तरोक्तसमुच्चये। स्वेष्टश्रुत्यादेर्दुर्वारत्वात् अत्र तात्पर्यान्तरक्लृप्त्योत्तरमाह— **तदि**ति। **यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्ये**ति स्वरूपोत्पत्तौ फलोत्पत्तौ वा अपेक्षितत्वेन

यत्कर्मोक्तं तदित्यर्थः। उक्तिनावसरानर्हे तु न फलोत्पत्तौ कर्मोपयुज्यत इत्येवंप्रकारेण तत्परिहर्तव्यमिति योज्यम्। उक्तार्थेनेतरश्रुतिनिर्वहणानर्हे तु * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यादिवदर्थान्तरकल्पनानर्हमपीत्यपिशब्दार्थः। अध्याहारश्च प्राग्वत्। **वस्तुविरोधात्**— भेदवासनासंवर्धकतया अन्तवत्फलतया चाद्वैतज्ञानस्य तत्फलस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः। यद्वा [illegible]बन्धमोक्षयोश्च वस्तुनोर्मिथो मिथः प्रातिभट्यादिति। अधीतस्य सन्प्रत्ययस्य [illegible]भिप्रायेण **श्रुत्यक्षरपर्यालोचनयेत्युक्तम्। अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेणे**ति। इदं तावत् सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतम्। तथोत्तरत्राप्युपयुज्यतामित्यत्राह— **न फले**ति। फलशब्द इह शास्त्रफलं ज्ञानं तत्साध्यमोक्षं च सामान्यतो ब्रूते। विद्याया अपि हि फलत्वं वदन्ति— * ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणादिति। वित्तिमोक्षयोः कर्मोपयोगे श्रुत्यक्षरविरोधं व्यनक्ति— **विविदिषन्ती**ति। न हि विदन्तीति श्रूयते, न चापवृज्यन्त इति। ननु यदि [illegible], तर्हि * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः इत्यादिश्रुत्या विविदिषायाः पश्चात् वेदनसाधनत्वमपि स्यात्; तत्राह—**विविदिषाया**मिति। कर्मणां शमादीनां च विद्यार्थतया श्रुतत्वाविशेषेऽपि श्रुत्यैव व्यवहिताव्यवहितहेतुत्वेन व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण-- **जाताया**मित्युक्तम्। **शमादीनामे**वेत्यवधारणेन तेषां कर्मनिवृत्तिरूपतया कर्मसमुच्चयानर्हत्वं व्यज्यते। उत्पत्ति[illegible]विरोधे हि न कर्मणां ज्ञाने विनियोगश्शक्यः; किं पुनः विरुद्धगुणावरोधे; * [illegible] वाक्यं तु कर्मणां स्तावकं न विनियोजकम्। यद्वा * यज्ञेनेत्यादौ च [illegible] समीचीना। अतः कर्मणां वित्त्यर्थविनियोगासिद्धौ न तादर्थ्येन सत्त्वशुद्धिलक्षणद्वारक्लृप्तिः। विविदिषायां तु विनियोगात्तत्क्लृप्तिर्युक्तेति भावः। कर्मण इव शमादेर्न [illegible] **अन्तरङ्गोपायता**मित्युक्तिः। अतोऽपि शमादिभिः कर्मणः समुच्चयक्लृप्त्यनर्हतां श्रुतिरेवाह; न तु बहिष्ठयुक्त्या श्रुतेर्लिङ्गादिभिर्वा साध्यत इत्यर्थः। यद्वा श्रुत्या हि कर्मापेक्षत्वशङ्का, श्रुतिरेव तद्विरुद्धत्वं वक्ति; अविशिष्टं च श्रुतित्वमनयोः; युक्त्यनुग्रहात्तु बलीयस्त्वमस्याः। * विविदिषन्तीत्यत्र वेदनलक्षणा च [illegible]। श्रुतिस्तु प्रथमकक्ष्यायां स्थितेति भावः।

समुच्चयवदेवात्र विकल्पोऽपि न कर्मणः। शमाद्यैरव्यवहितैरसाम्यादिति मन्यते॥ २८८॥

भूत्वेति क्त्वाश्रुतेरेषां साक्षादङ्गत्वमीयते। हित्वा विविदिषादीनां कल्प्यमन्यत्तु कर्मणः॥ २८९॥

दान्तः—विषयदोषदृष्ट्या काम्यादिषु निवृत्तबाह्याक्षः। * मनसो दमनं दम इति दान्तिः स्मर्यते। * मनसो विजयश्शमः, विजितस्य तस्य तत्त्वविषयनियोगयोग्यता दम इति वाचस्पतिः। **उपरतः**—देहयात्रायामपि यदृच्छालाभसन्तुष्ट्या नातिप्रवृत्तः। **तितिक्षुः**—दुर्निवाराणि द्वन्द्वानीति शेषः। **समाहितः**—ब्रह्मण्येकाग्रधीः। **आत्मनि**—शरीरे। अवधारणमासक्त्यतिशयपरम्। * राहोश्शिरः इतिवद्वा भेदक्लृप्त्या * आत्मन्येवात्मानमित्युच्यते। न हि वस्तुतः स्वस्मादन्योऽन्यत्र वा मृग्य इति भावः। **पश्येदि**ति। अनेन प्रत्यक्षभ्रमस्य तादृशमेव बाधकमिति सूच्यते।

तदेवं जन्मान्तरशतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्ममृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्याम् ❀ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ❀ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

*** निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् * अयमात्मा ब्रह्म * तत्वमसीत्यादिवाक्यज[न्य]न्मज्ञानादविद्या निवर्तते ।**

यदि न कर्मणा धीः, केन तर्हि स्यात्; विद्योत्पत्तौ चानपेक्षितमपि कर्म * स खल्वेवं वर्तयन्नित्यादिश्रुतिबलाद्विद्यया विकल्पतः, समुच्चयतः, प्रधानतया, अनुग्राहकत्वेन वा मुक्तावपेक्ष्यतामित्यत्राह—**तदिति** । स्वरूपफलविरोधादित्यर्थः । **एवम्**—यज्ञादीनां तृतीयाश्रुत्या विविदिषायां विनियुक्तानां विद्यासाधनत्वासंभवप्रकारेणेति यावत् ।

जन्मान्तरशतेत्यादि क्वचित्तादृशसंभवे । अस्मिन् जन्मनि धर्माणामनाघ्राणाय भाषितम् ॥ २९० ॥

अतो विविदिषार्थत्वं नास्मिन् जन्मनि कर्मणः । विचारवृत्तता सूत्रे वक्तव्येत्यभिमन्यते ॥ २९१ ॥

ननु फलतो बन्धकं कर्म कथं विविदिषासाधनमपि स्यादित्यत्राह— **अनभिसंहितफलेति** ।

अनिष्टोऽपि भवेद्दण्डः प्रतिषिद्धेषु लोकवत् । काम्येषु तु फलं तत्तद्विनियोगानुसारतः ॥ २९२ ॥

चित्तशुद्ध्यादिव्यवच्छेदाय **विशेषशब्दः** * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादिस्मृतिवाक्यं श्रौतविनियोगबाधाद्व्यवधानसहमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**मृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यामिति** । कषायः—कल्मषम्, रागादिश्च । नात्र कर्मणामव्यवधानेन प्रमाजनकत्वम्, प्रमाणेष्वनन्तर्भावात् । अतो निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यधीस्तत्त्वावेदकवाक्यजन्येत्यभिप्रायेण तादृशवाक्योपादानम् । तत्र कारणत्वेन लक्ष्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमं कारणवाक्यमाह—**सदेवेति** । अवधारणाभ्याम् अद्वितीयपदेन च औचित्याद्विजातीयसजातीयस्वगतभेदनिरासः । षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतसद्विद्याबलाद्गुणोक्तिमत्कारणवाक्यानि स्तुत्यादिपराणि वेति भावः । सद्विद्योक्तमीक्षणादिकमपि बाध्यमित्यभिप्रायेण शोधकैरपि निर्विशेषत्वमाह—**सत्यमिति** । अनृतजडपरिच्छिन्नत्वव्यावृत्तिरिहाभिप्रेता । सत्यादिवाक्यस्य व्यावृत्तिपरत्वव्यक्त्यै शाब्दं विशेषनिषेधमाह—**निष्कलमिति** । निरंशमिति यावत् । **निष्क्रियम्**— निस्पन्दम्, निर्व्यापारं वा । **शान्तम्**—वस्तुतः षड्भिः विकारैः ऊर्मिभिश्च त्यक्तम् । सर्वजीवोद्देशेन तद्व्यापकतया ब्रह्मैक्यविधिमाह— **अयमिति** । सद्विद्यायामप्यासतमेन पित्रा पुत्रं प्रति तात्पर्यभूम्ना तद्विधिं वक्ति— **तत्त्वमिति** । आदिशब्देन * आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, * आनन्दो ब्रह्म, * यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्, * तद्योऽहं सोऽसावित्यादिग्रहः । वाक्यादेव जन्म यस्य तद्वाक्यजन्म, तस्मात् ज्ञानात्; प्रत्यक्षरूपादिति शेषः । तत एवाविद्या निवर्तते, राजत्वोपदेशेन व्याधत्वादिभ्रमनिवृत्तिवदिति भावः ।

ज्ञानादेवेति निर्धारः कर्मणो मुक्तिसाधने । समुच्चयविकल्पाङ्गप्रधानत्वापनुत्तये ॥ २९३ ॥

* स खल्वित्यादिकमन्यपरम् । ध्याननियोगजन्यज्ञानपक्षं तु दूषयिष्यति ।

वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि । श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि आत्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यान्न्याययुक्तार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम् । एतद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनायास्यैवार्थस्यानवरतभावना निदिध्यासनम् । श्रवणादिभिः निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्या-

पेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्। तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत्, इहामुत्र फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्येतत् साधनचतुष्टयम्; अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेः। अर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते।

नन्वदृष्टस्य सर्वकार्यहेतुतया कर्मणो वाक्यसहकारित्वादविधेयज्ञानान्मुक्तिरिति पक्षे श्रवणमननपूर्वकध्यानविधे, त्रयाणां वा विधीनां वैयर्थ्यं च स्यादित्यत्राह— **वाक्यार्थ** इति। अदृष्टं हि [illegible]। तत्सिद्धैः श्रवणादिभिः शमादिभिश्च वाक्यं चरितार्थम्। ततो विश्वबाधकज्ञानोत्पत्तौ दृष्टोपकारितया [illegible]। ननु नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशे शास्त्रवैयर्थ्यम्; * [illegible] कर्मकर्त्रादिभेदोक्तिविरोधः; ऐक्यतत्त्वदर्शी च न शिष्यं पश्येत्; भेदभ्रमोपेतश्च कथं वाक्यं श्रावयेदित्यत्राह— **श्रवणमिति**। अत्रेत्यनु[illegible]। **तत्त्वदर्शिन** इत्यपि त्वाभीष्टविशेषाभिप्रायम्। **प्रतिपादकानि**—प्रदायकानि, उत्पादकानीति वा। कर्ममीमांसा ह्यविद्वदर्थाः कर्तव्यस्थापिका। ब्रह्ममीमांसा तु तत्त्वबोधोत्पादनेन सर्वकर्तव्यनिवर्तिकेति विशेषः। आपातधीव्यावृत्त्या मीमांसाफलव्यञ्जनाय न्याययुक्तत्वोक्तिः। वस्तुतोऽत्र न्याययुक्तत्वं स्वरूपत एव ग्रहणमिति केचित्। भेदभ्रमनिवर्तकधीहेतुतया शास्त्रादेः सफलत्वम्। आविद्यभेदानुवादेन तन्निषेधे तात्पर्यादविरोधः। ऐक्यदर्शिनोऽपि बाधितानुवृत्तेराचार्यत्वाभिमानेन श्रावकत्वमिति भावः। न्याययुक्तग्रहणे किं पुनः मननेनेत्यत आह—**एवमिति**। **स्वात्मनि**—स्वचित्ते; **हेतुतः प्रतिष्ठापनम्**—संशयादेरपुनरङ्कुरत्वाय युक्तिसंस्कारपटिम्ना दृढावस्थापनमित्यर्थः। ननु ताभ्यामेव विपरीतः विस्रम्भो निवर्तेत, अन्यथा तद्वैफल्यात्; किमत्र ध्यानेनेत्यत्राह— **एतदिति**। एतदुपकृतवाक्यजन्याद्वैतसाक्षात्कारविरोधिनीनां भेदवासनानां निरासकतया ध्यानं सफलमिति भावः। श्रूयते च— * तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति। स्यादेतत्— ध्यानपर्यन्तोपकारेण शास्त्रे कृतकृत्ये योगबलान्निवर्तकधीः। अन्यथा चक्रकं [illegible] - **श्रवणादिभिरिति**। निवृत्ते हि प्रतिबन्धे हेतूनां यथावत्कार्यकरत्वम्, हेत्वन्तरान्वेषणे तु गौरवम्, अतो वाक्यत एव वैशद्यवती निवर्तकधीः; श्रवणात्पूर्वमिव श्रवणतोऽप्यविशदधीरेव; तदुपजीवनेन मननादिक्रमेण ज्ञानान्तरस्य साध्यत्वान्न चक्रकमिति भावः। **इतिर्हेतौ**; एतेषु पर्वसु कथंचिदपि कर्मनैरपेक्ष्यादित्यर्थः। **एवंरूपस्य**— कर्मनिरपेक्षनिवर्तकज्ञानकारणस्येति यावत्। [illegible]नां व्यावृत्त्यै **श्रवणस्यावश्यापेक्षितमिति** पदत्रयम्। तादृशं त्वदिष्टं किमित्यत्र हार्दमुद्गिरति —**तदिति**। * नास्त्यकृतः कृतेन, * शान्तो दान्तः, * येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्, * तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्वित्यादिभिरेतच्चतुष्टयसिद्धिः। अस्यावश्यापेक्षितत्वं कुतः? तत्राह— **अनेनेति**। [illegible], नित्योपादित्सा च तद्विवेकतः। तत्पूर्वको विचारस्तु स्वरूपफलयोः चित्तविक्षेपनिवर्तकशमाद्यपेक्षः। अन्यविरागश्च शमाद्यर्थः। एतेषां न कर्मविचारवद्व्यभिचारो व्यवधानं वा। एतदन्यतमवैकल्येऽपि त्याज्योपादेयजिहासोपादित्सयोरसिद्धेः उक्तप्रकारश्रवणं न सिध्येदिति भावः। कर्मविचारोऽपि विवेकोपयोगात् वृत्तत्वेन वक्तव्य इत्यत्राह— **अर्थेति**। शमादेः कर्मनिवृत्तिरूपत्वम्, कर्मणोऽनुपयुक्तविरुद्धत्वे, तत्त्वज्ञानस्याध्यस्तनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं च अर्थस्वभावः। ज्ञानस्यैवापेक्षितत्वे, तत्साधनचतुष्कस्य वृत्तत्वे च यो हेतुस्तस्मादेवेत्याद्यवधारणम्। एवं वाक्यद्वयेन चतुष्कस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदावुक्तौ।

एतदुक्तं भवति—ब्रह्मस्वरूपाच्छादकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम्। बन्धश्चापारमार्थिकः। स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते। निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम्। तस्यैतस्य वाक्यजन्य[स्य]ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणां नोपयोगः। विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः। स च पापमूलरजस्तमोनिबर्हणद्वारेण सत्त्व[वि]वृद्ध्या भवतीति इममुपयोगमभिप्रेत्य ❋ ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्युक्तमिति। अतः कर्मज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम्। इति लघुपूर्वपक्षः।

नन्वज्ञानादिप्रत्यनीकस्वमात्रप्रकाशे निर्विशेषे नित्यमुक्ते ब्रह्मणि कथमविद्यातिरोधानभेददर्शनबन्धतन्निवृत्तिनिवर्तकादीनां संभवः? कर्मकृतस्य बन्धस्य निष्कृतिनयात् कर्मविशेष एव निवर्तकः स्यात्। निवर्तकज्ञानं च * ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्मरणात् कर्मसाध्यम्। कथं च बन्धकस्वभावस्य कर्मणः क्वचिन्मुमुक्षोपयोगः? अन्तःकरणस्य कुतः कीदृङ्मालिन्यम्? कुतश्च कीदृङ्नैर्मल्यम्? कर्मणश्च प्रमाणतन्त्रे ज्ञाने प्रतीव विषयानुकूल्यधीनिम्नां विविदिषां प्रत्यपि कारणत्वं न दृष्टम्। निवृत्तिधर्मस्य मोक्षहेतुत्वाभावे तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गः, इत्यादिशङ्काशङ्कूनुद्धरन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च संकलय्य दर्शयति— **एतदिति**।

प्रपञ्चितस्य संक्षेपः संक्षिप्तस्य प्रपञ्चनम्। एतदुक्तंभवतिना समाधिर्व्याकुलस्य च ॥ २९४ ॥

आच्छादकत्वोक्त्या भावरूपत्वं सूच्यते। तत एव तदुपहितस्योपादानत्वसंभवः। अविद्यया मनागिव छन्नत्वाद्ब्रह्मण्यध्यासाद्युपपत्तिः। स्वमदृष्टपुरुषान्तरादिभेददर्शनसाम्यसूचनाय **अपारमार्थिकशब्दः**। **भेददर्शनमेवे**त्यत्र देहात्मैक्यबुद्धावपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदेवत्वमनुष्यत्वादिभेददर्शनमन्तर्णीयते। तेन देहातिरिक्तत्वज्ञानमेवालं, किमकर्तृत्वादिविशेषितब्रह्मज्ञानेनेति च शङ्का निरस्ता। कर्मणोऽपि न स्वयं बन्धकत्वम्, दृष्टोपनायकसाधारणनिमित्तत्वात्। अतो भेदभ्रमसिद्धस्य कर्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वात् भेदभ्रमद्वारेणैव बन्धकत्वाच्चात्र ज्ञानेतरनिवर्त्यं सत्यं किमपि न बन्धकमस्तीत्यवधारणाभिप्रायः। नन्वसत्यात्सत्यसिद्धिस्त्वन्मतेऽस्तीत्यत्राह— **बन्धश्चेति**। बन्धस्य अबाधितत्वे हि सत्यत्वासत्यत्वशङ्का, ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वविरोधश्चेति भावः। निष्कृतिन्यायपरिहारायाह—**स चेति**। सत्कर्मणा पापनिवृत्तिश्च भ्रान्तिसिद्धा। अतो मूलभूताविद्याप्रभृति बन्धपर्यन्तं कृत्स्नं मन्त्रनिरपेक्षरज्जुसर्पनयात् कर्मनिरपेक्षाद्वैतबुद्ध्यैव बाध्यमित्यभिप्रायेण **ज्ञानेनैवे**त्युक्तम्। मोक्षसाधनस्य कर्मसमुच्चयाभावेऽपि स्मृतिवशात्तदुत्पादकस्य स्यादित्यत्राह— **निवर्तकमिति**। अयं भावः—विगीतं प्रमाणजन्यं निवर्तकज्ञानत्वात् अविगीतवत्; न कर्मजन्यमिति वा साध्यम्। स्मृतिस्त्वन्यपरा। परिशेषाद्वाक्यहेतुकत्वं स्वोक्तयुक्तिबलादिति। परोक्तः कर्मोपयोगः प्रमाणशून्य इत्यभिप्रायेणाह— **तस्यैतस्येति**। **तस्य**—अद्वैतगोचरस्य कर्मव्यतिरिक्तकरणतदनुग्राहकवतः। एतस्य—स्वविषयविरुद्धबाधे स्वयमेव समर्थस्य। अन्वयव्यतिरेकवतः कारणान्तरव्यपोहाय वाक्यजन्यत्वोक्तिः। * यज्ञेन विविदिषन्तीति श्रुतेर्यज्ञादीनां विनियोगपृथक्त्वेन पृथक्फलत्वोपपत्तिरिति ख्यापयति— **विविदिषायामिति**। यथाश्रुतायामित्यवधारणाभिप्रायः। तत्राप्यव्यवहितहेतुत्वं तुशब्देन व्यावर्त्यते। असिना जिघांसतीत्यादिवत् क्लिष्टगतिर्बाधसिद्धौ। अथ मनोमालि-

न्यादिकं विवृणोति—स चेति। धर्मस्य पापनिवृत्त्यादि साध्यान्तरं विहितम्। श्रद्धायाः सत्त्वरूपसाध्यान्तरं च शास्त्रसिद्धम्। सत्त्वस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तिश्च परंपरया स्यात्। पापमूलरजस्तमोविवृद्धिर्मनोमालिन्यम्। धर्मेण तदपनुत्त्या सत्त्वशुद्धिर्नैर्मल्यम्।

कर्मभिः शुद्धचित्तस्य तत्त्वे स्यादनुकूलधीः। निर्णिनीषा ततस्तस्मिन् कर्मजैवं भवेदिति ॥

अथ प्रथम इतिर्हेतौ; सोपबृंहणश्रुतिप्रामाण्यानुगुणनिर्देशादित्यर्थः। **इमम्**—त्रिचतुरकक्ष्याव्यवहितमिति यावत्। **अभिप्रेत्य**—शाब्दत्वाभावेऽपि श्रुत्यन्तरेण स्मृत्या च स्वीकृत्य। [illegible] विधेश्च साफल्यमिति भावः। अत्रोपायशोधने वक्तव्यशेषं न किञ्चिदित्यभिप्रायेण निगमयति—**अत** इति। उपादातुं हातुं वा ज्ञानतद्विचाराभ्यां कर्मतद्विचारयोरनपेक्षणादित्यर्थः। अत्रायं संग्रहस्तूलिकायाम्—

* [illegible]चुपयोजनात्। ज्ञानमात्रस्य हेतु[त्वे]त्वश्रुतेः सामर्थ्यतोऽपि च ॥
शमाद्यङ्गकताम्नानान्न धीकर्मसमुच्चयः। श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा धीर्विमोचिका ॥ इति।

विरोधात्—स्वरूपतः फलतश्चेति शेषः। [illegible] ज्ञानतत्फलयोः साधनत्वे प्रमाणशून्यत्वात्। यद्वा प्रमाणत्वाभावात्। सामर्थ्यतः—मिथ्याभूतबाधे ज्ञानस्यैव पर्याप्तत्वात्। धीकर्मसमुच्चयः—मतत्रयोक्तप्रकारः। उन्निद्रत्वं प्रतिबन्धनिवृत्त्या पुष्कलत्वम्।

लघुसिद्धान्तः।

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः; सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति। तदभ्युपगम्यते। अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम्; किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति। न तावत् वाक्यजन्यं ज्ञानम्, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च।

अवरोधविहीनत्वात् ख्यातत्वादुपपन्नवत्। पक्षेऽस्मिन् दूषणं वाच्यमत्रोच्यत इतीर्यते ॥ २९६ ॥

इह तावत् साध्यसाधनद्वित्वनिरासं विरुद्धांशभङ्गाय *यदु[illegible] सामान्यतोऽनुमन्यते। अविद्यानिवृत्तिब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्तत्प्रकारविशेषतो विमतिरस्त्येव। स्वमते ह्यविद्यानिवृत्तिर्नाम [illegible] कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः; स च भावान्तररूपः।

प्रतिबन्धनिवृत्त्यंशोऽनिष्टभङ्ग इहोदितः। धीविकासः स्वतः सिध्यन्निष्टप्राप्तिर्विवेचकैः ॥ २९७ ॥

अतो नावधारणविरोधः। [illegible] च परमार्थब्रह्माकारे। न वयं तद्विज्ञानस्य [illegible], कर्मसमुच्चितत्वं, फले तत्सहकृतत्वं वाऽभ्युपगच्छाम इत्यभिप्रायेण **ब्रह्मविज्ञानादेवे**त्युक्तम्। अभ्युपगम्यते चेत् किं दूष्यमित्यत्र निवर्तकज्ञानप्रकारे [illegible]—**अविद्ये**[illegible]। **विधित्सितम्**—स्वमते साधनतया चोदयितुमिष्टं, परमते [illegible]। एवं तत्रोक्तं विभजते—**किंरूपमि**ति। किं कर्मनिरपेक्षतया त्वदुक्तम्, उत कर्माङ्गतया

असदुक्तमित्यर्थः। **विवेचनीयम्**— अन्यतरकोटिनिरासेन कोट्यन्तरतया परिशेषणीयमिति यावत्। सङ्कलितं विविङ्क्ते—**किमिति**। वाक्यार्थगोचरस्मृतिरूपविधेयव्यावृत्त्यै **वाक्यादि**त्युक्तिः। इन्द्रियसंबन्धाद्वाक्यतः तत्स्वरूपधीः स्यात्, पुत्राद्यनुमा च; तद्व्यवच्छित्त्यै वाक्यार्थग्रहणम्। ध्यानादिद्वारनैरपेक्ष्यं मात्रचोक्तम्। परस्य वाक्यार्थज्ञानं जीवपरयोरैक्यधीः; स्वस्य तु प्रकारप्रकारित्वबुद्धिः; अतः तन्मूलत्वोक्तिरविरुद्धा। मननादिव्यावृत्त्यर्थम् उपासनात्मकत्वोक्तिः। परेष्टं दूषयति—**न तावदि**ति। तिष्ठतु पक्षान्तरम्; इदं तु नैवेत्यर्थः। परकल्पितपश्चिमवाक्यार्थज्ञानस्यासंभवं वक्ष्यन् सर्वसंमतप्रथमवाक्यार्थज्ञानस्य उपायत्वे * द्रष्टव्य इत्यादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गं विधित्सितपदसूचितमुद्धाटयति—**तस्ये**ति। विधेः शब्दजन्यज्ञाने निर्व्यापारत्वं परैरेवोक्तम्; * प्रमाण[ज]ज्ञानं वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं चाशक्यत्वादित्युक्तेरित्याशयः। **वाक्यात्**; स्वरूपपरवाक्यादिति यावत्। एवकारो विधिनैरपेक्ष्यं बाध्यवासनायाः प्रतिबन्धकत्वायोगं च व्यनक्ति। **सिद्धेः** उत्पत्तेः। न तावदिह वाक्यजन्यं ज्ञानं तत एव वाक्यात् बोध्यम्, संसर्गतया संसृष्टतया वा प्रवेशाभावात्। नापि * प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्तरैः, सिद्धस्याविधेयत्वात्। साधनत्वेन बोधनं चानपेक्षितम्, अदृष्टार्थत्वानभ्युपगमात् कल्पितबाधे च सामर्थ्यतः साधनत्वावगतेः। अतो विधिवैयर्थ्यमित्याशयः। ननु विध्यनुसारित्वान्न [वैयर्थ्यं] विधित्वमिति चेत्; तथापि तादृशाम्नानवैयर्थ्यं दुरतिक्रमम्। विधिवैयर्थ्योक्तिः आ[प्राय]प्रयाणानुष्ठेयविधेयाकारवर्गवादिनां ब्रह्मनाडीनिष्क्रमणदेवयानगत्यादिवादिनां च शास्त्राणां वैयर्थ्यमप्युपलक्षयति।

अत्र प्रत्यक्षविरोधमप्याह—**तावन्मात्रेणे**ति। न ह्युत्पन्नं ज्ञानमविद्यानिवर्तने अन्यदपेक्ष्य विलम्बेत, यतोऽनुपलब्धिरबाधिका स्यात्। सा च स्वपरयोः प्रत्यक्षानुमानसिद्धा। प्रत्यक्षविरुद्धं च न शास्त्रवेद्यम्; न च तादृशविज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिः, अन्वयव्यतिरेकासिद्धेरिति भावः। अत्रैवमापस्तम्बेन शास्त्रविरोध उक्तः—* बुद्धे क्षेमप्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धमिति। विशेषेण प्रतिषिद्धमित्यर्थः; न हि तुल्यबलविरोधोऽत्र घटते। प्रत्यक्षविरोधश्चोक्तः—* बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत, एतेन परं व्याख्यातमिति।

न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यम् अविद्याया निवर्तकं ज्ञानं न जनयति; जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय, चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत्; अनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति; सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्।

श्रुतिप्रत्यक्षविरोधयोर्द्विधोत्तरमनूद्य निषेधति—**न चे**ति। न्यायोपेतश्रवणे पश्चादिव प्रागपि कथं ज्ञानानुत्पत्तिः इत्यत्रोक्तम्—**भेदवासनायामि**ति। प्रतिबन्धकवासनानिरासे विधीनामुपयोगः। दिग्भ्रमादयो हि उपदेशलिङ्गाभ्यामनिवृत्ताः कदाचित् कुतश्चिद्वासनाविच्छेदे निव[र्त]र्त्यन्ते; तद्वदिहेति भावः। दृश्यमानपरोक्षज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् **अविद्याया निवर्तक**मित्युक्तम्। **न जनयती**त्यनेनाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धिविरोधोऽपि परिहृतः।

अत्रैवमद्वैतसंप्रदायरहस्यम्—आपातिकं [तु] ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, अनिश्चयात्मकत्वात् । विचारजन्या तु धीः परोक्षा [illegible] भेदसत्यत्वभ्रमजनकमविद्यांशं निवर्तयति । तथाऽप्यपरोक्षानादिभेदभ्रमो [illegible] तद्वासना तादृशं भ्रमनाधत्ते । तदवष्टंभोऽविद्यांशस्तु अद्वैतसाक्षात्कारेण निवर्तते । निवृत्तेऽपि तस्मिन् प्रारब्धकार्यकर्मावष्टंभः कश्चिदविद्यांशोऽनुवर्तते ; तां दशां जीवन्मुक्तिमाहुः । सोऽप्यंशोऽन्तिमाद्भोगसंवेदनादात्मसंवेदनाद्वा निवर्तते । ईदृशाविद्यांशभेदाभिप्रायेण इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्युच्यते । उक्तक्रमेण मायांशानां निवृत्तिमभिप्रेत्य * भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः * विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतिराहेति । तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्तः । अथ परोक्षरूपस्यैव ज्ञानस्य निवर्तकत्वमन्वारुह्यापि प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—**जातेऽपीति** । यद्वा सर्वविदां सनकादीनामनुत्पन्नसाक्षात्कारत्वमविद्यावत्त्वं च न युक्तम् ; उत्पन्नसाक्षात्काराणां तु शिष्यादिप्रतिभासायोगादुपदेष्टृत्वादिकं न स्यात् । न हि परोक्षज्ञानवत्त्वात् [आ]चार्योपदेष्टा, * उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं [illegible] इति विशेषणात् । अत उभयसम्प्रतिपन्ना रज्जुरिव [illegible] तृतीयाविद्यांशस्थितिनिदर्शनानुसारेण प्रतिवक्ति—**जातेऽपीति** । यस्यैकैव ब्रह्मविद्या, एक एव च जीवः ; तस्यैकाविद्यानिवृत्तौ क्वापि जीवपदास्पदभेदभ्रमानुवृत्तिर्बन्धमुक्तिव्यवस्था च न स्यादिति चोद्यानुवादस्यचनायान्तःकरणभेदोपाधिकाभिव्यक्तिविकल्पानुसारेण **सर्वस्येत्युक्तम्** । **सहसैवेत्येतन्निवृत्त्या** योज्यम् । अविद्यांशान्तरवदारब्धप्रवृत्तफलकर्मावसाने हि सर्वभेद[धी]भ्रमनिवृत्तिरिति भावः । **न दोषाय**— अविद्यानिवृत्तौ भ्रमोऽपि निवर्तेत, अकारणकार्यायोगात् । अतो रागादिदृष्ट्या भ्रमानुवृत्तेरविद्याऽपि न निवृत्तेति ज्ञानस्य निवर्तकत्वाभावप्रसक्तिर्न स्यात्, बाधितस्याप्यनुवृत्तिसंभवादित्यभिप्रायः । स्वेष्टं लोकदृष्ट्या प्रत्याययति— **चन्द्रेति** । अङ्गुल्युपष्टंभादिनतः चन्द्रैकत्वे वाक्यतो ज्ञातेऽपीति भाव्यम् । इदं निदर्शनमन्वारुह्यवादे सुगमम् । अन्यत्र तु निवर्तकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं निगु[गृ]ह्य नेतव्यम् ; प्रत्यक्षतश्चन्द्रद्वित्वभ्रमे बाधिते पुनस्तदनुवृत्त्ययोगात् ।

यद्वा भ्राम्यादुपष्टंभाद्भ्रमे प्रत्यक्षबाधिते । पुनरङ्गुल्युपष्टंभाद्भ्रमावृत्तिर्न दृश्यते ॥ २९८ ॥

अविद्याजनिता भ्रान्तिर्वाक्यजाध्यक्षबाधिता । युक्ता तदनुवृत्तिर्हि भूयस्संस्कारशेषतः ॥ २९९ ॥

ननु तत्त्वदर्शनात्प्रागपि भेदज्ञानमेव बन्धमूलम् ; पश्चादपि तदनुवृत्तौ रागाद्यनुवृत्त्या बन्धानिवृत्तिः स्यात् ; न हि कारणनिवृत्त्या कार्यं स्वकार्याय घटते ; मन्यसे चाविद्याशेषानुवृत्तिमित्यत्राह— **अनिवृत्तमिति** । अपिर्विरोधद्योतकः । मूलच्छेदात् खण्डिततलतान्यायेन क्रमाद्विनश्येत्, न पुनः प्ररोहेत् । स्वविषयसत्यत्ववासनारूषितं हि भेदज्ञानं रागादिहेतुः; [illegible] **छिन्नमूलत्वोक्तिः** । दग्धपटचक्रभ्रमादिन्यायोऽभिप्रेत । अत्र ज्ञानं न जनयतीत्युक्तं तावन्निरस्यति—**सत्यामिति** । व्युत्पन्नपदमाकाङ्क्षादिविमर्शोपेतं वाक्यमपेक्ष्यतेयान्तरगहितमित्यभिप्रायेण **सामग्रीशब्दः** ; अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वप्रतिबन्धोऽपि सामग्रीति न्यायाद्भेदवासनैव स्वनिवृत्ति[illegible], सामग्रीवैकल्यं स्यात् । यद्वा पुष्कलाया अपि सामग्र्याः शक्त्यपहारेण प्रतिबन्धकेत्यत्राह— **सत्यामपीति** । अयं भाव — यदि [illegible]नैव प्रतिबन्धः प्रतिबन्धिका वा स्यात्, तदा [illegible]निरस्तसंस्कारे रज्जुसर्पादिभ्रमे कदाचिदपि बाधकधीर्नोदियात् ; उदेति चासाविति प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां व्यतिरेकव्यभिचारदृष्टेः न विरुद्धवासनानिवृत्तिरत्र हेतुः । रज्जुसर्पवासनानुवृत्तावपि हि * नायं सर्पः इत्याप्तवाक्येन दण्डताडनादिनिरूपितेन निश्चेष्टत्वादिलिङ्गेन च परोक्षं बाधकज्ञानं जायते । चन्द्रभेद[illegible] अङ्गुल्युपष्टंभादि-

दोषापगमे चन्द्रैक्यप्रत्यक्षधीरपि भवति । न च वाक्यादपरोक्षबुद्ध्युत्पत्तौ विरुद्धवासनानिवृत्तिरपेक्षितेति वाच्यम् ; अविशिष्टशक्तेर्वाक्यस्य परोक्षधीजननेऽपि तदपेक्षाप्रसङ्गात् । अभेदवासनया भेदवासनानिवृत्तिं वदतः चक्रकं च स्यात्— अभेदाध्यवसाये तद्भावना, तया भेदवासनानिवृत्तिः, तत एवाभेदाध्यवसाय इति । अध्यवसाये वासनानिवृत्तिरनपेक्षितेति चेत् साक्षात्कारेऽपि नापेक्ष्येत, अविशेषात् । दशमान्वेषिणश्च दशमाभाववासनास्थितावपि * दशमस्त्वमसीत्युपदेशेन प्रत्यक्षधीजननं च त्वयैवोक्तम् । * तत्त्वमसि * दशमस्त्वमसीत्यनयोर्वाक्ययोः अपरोक्षात्मविषयत्वं च समानं त्वमेवात्थेति ।

सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने अनादिवासनया मात्रया भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न शक्यते वक्तुम् ; भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात्कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा । प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादिकार्यं तु निवर्तते ।

अथ प्रत्यक्षविरोधं परिजिहीर्षतो बाधितानुवृत्तेरसंभवमभिप्रेत्याह— **सत्यपीति** । **मात्रया**— न तु कार्त्स्न्येन ; आत्मभेदसत्यत्वाध्यवसायादेर्निवृत्तत्वात्, बाह्येषु भेदधियः किंचिदिव स्थितत्वादिति भावः । **भवतेत्यशक्यताहेतु**गर्भम् ; न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचित्सत्यमिच्छसीति भावः । हेतुं विवृणोति— **भेदेति** । **सामग्रीशब्द** इह प्रारब्धकर्मावष्टंभपौष्कल्यसूचकः । अविद्याविनाशे कर्मवासना च कथं तिष्ठेत् ; न हि मृगतृष्णिकानिवृत्तौ तदीयतरङ्गाद्यनुवृत्तिः ; अत उपदेष्टृत्वाद्यनुपपत्तिश्च स्यादिति भावः । ननु मिथ्यात्वाविशेषेऽपि एकाधिष्ठानेषु भिन्नाधिष्ठानेषु च भ्रमेषु किंचिदेव केनचित् बाध्यते, तद्वत्स्यादित्यत्रोक्तम्—**ज्ञानोत्पत्त्यैवेति** । सद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति बाधकधीः; ईदृशज्ञानोत्पत्तौ वासनास्थितिस्ते विरुद्धा । न च वासनावान्तरभेदाद्व्रतिः ; मिथ्यात्वानपायात् । न हि * रज्जुरित्यवगते सर्पाद्यन्यतमधीः अनुवर्तेत । किं च निरस्तायामेव भेदवासनायां बाधकज्ञानोत्पत्तिं वदतस्ते तदुत्पत्तौ कथं सा तिष्ठेत्? स्थिता काचित् केन निवर्त्येत? यदि ज्ञानान्तरेण ; तन्न, अविशेषात् ; अथ भोगक्षयात्, तर्हि ज्ञानबाध्यत्वाभावात् सत्या स्यात् ; एवं कर्मापि । अद्वैतसाक्षात्कारेऽपि वासनानुवृत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गमभिप्रेत्याह— **ज्ञानोत्पत्ताविति** । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाय **मिथ्यारूपत्वोक्तिः ; निवर्तकान्तराभावात्** सत्यत्वप्रसङ्गभीतेः ज्ञानेतरबाध्यत्वस्यानभ्युपगमात् स्वकल्पितान्तिमभोगसंवेदनादिज्ञानशतागमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवन्निवर्तकत्वायोगादिति भावः । **अस्याः** मूलाविद्याबाधकप्रबलज्ञानेनापि दुर्बाधाया इत्यर्थः । अहेतुकविनाशस्तु न क्वापि नैगमिकैरिष्यते । तदभ्युपगमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवासनाविनाशादेः भ्रान्तिसिद्धत्वेन नित्यं भ्रमानुवृत्त्या पुनरपि वासनासन्ततेरनिवार्यत्वमभिप्रेत्य **कदाचिदपीत्युक्तम्** । न हि वासनानिवृत्तिः सतः स्वरूपम्, साध्यत्वात् । अतिरिक्ता च न सत्या, अद्वैतभङ्गात् ।

अभावसत्यत्वेऽपि सदद्वैतं सिद्धमिति चेन्न ; क्वचिद्भेदसत्यत्वे अन्यत्राप्यविशेषात् भावान्तरसत्यत्वेऽपि तद्वदेव ब्रह्माद्वैतानपायाच्चेति । अनिवृत्तमपीत्यादिनोक्तं स्वव्याघातेनोपालभते — **वासनेति** । स्वोक्तिविरोधानभिज्ञः किमन्यद्दिप्यतीत्यभिप्रायेण **बालिशत्वोक्तिः** । अयं भावः— छिन्नमूलमित्यत्र किं मूलशब्देनाविद्या विवक्षिता ? उत भेदवासना ? आद्ये मूलभूताविद्याच्छेदे तत्समानबाधकस्य संस्कारस्यापि बाधाद्भेदभ्रमो दुर्वच इत्युक्तम् । द्वितीये कथं वासनोच्छेदे तत्कार्यं सन्तन्येत । यदि हेत्वभावेऽपि क्वचित्कार्यं स्यात्, तदा स्वपरमतसाधारणैः स्वाभिमतैश्चा- [illegible] तानि तानि कार्याणि स्युः । अतो नेदं [illegible]मिति । बाधितानुवृत्तौ परोक्तो दृष्टान्तः छिन्नमूलत्वाभावादसमञ्जस इत्याह— **द्विचन्द्र** इति । तिमिरादिदोषस्य सत्यतया बाधकधीशतैरप्यबाध्यत्वात्त्वया तस्य व्यावहारिकसत्यत्वेनाभ्युपगमात् असत्यत्वेऽपि चन्द्रैकत्वज्ञानस्य तदधिष्ठानगोचरत्वाभावेन तद्बाधकत्वायोगाच्चेति भावः। यथा तत्र दृष्टान्ते भयादिनिवृत्त्या बाधकसाफल्यं, न तथा त्वदिष्टे स्यादिति सूचयन् न बन्धायेत्युक्तं निरस्यति —**प्रबलेति** । [illegible] । अत एवात्र कुहकोत्पादि[illegible] । त्वत्पक्षे तु बाध्य- [illegible] दोषोत्थत्वेन ज्ञातत्वान्न बाधफलसिद्धिः । लोके बाधितानुवृत्तेरन्यतरविस्रंभफलहीनस्य यथावन्निरूपणार्थप्रवृत्तिहेतुत्वं च बाधकस्य फलमित्याशयः । [illegible] भयादिकार्योक्तिः । आदिशब्देन विस्मयादिग्रहणम् । एवं भयाद्यनुत्पादकत्वमभिप्रेत्य न्यायतत्त्वे * बाधितानुवृत्तिदशाज्ञानमकिंचित्करत्वादुदासीनमित्युक्तम् । तुशब्देन परोक्ताद्वैषम्यं द्योत्यते— न ह्यत्र नाशकसामग्र्यां सत्यां नाश्यसद्भावः ; न च हेत्वभावे कार्योदय इति । ननु भयाद्यपि [illegible] बाधकविनाश्यम् ; उत्तरभयानुत्पत्तिश्च भ्रमान्तरानुत्पत्तिवत् प्राक् सिद्धैव ; तर्हि बाधतः कथं भयादिनिवृत्तिर्भाष्यते ? उच्यते— बाधके सति सामग्रीवैकल्याद्भयान्तरानुत्पत्त्यनुवृत्तिमपेक्ष्य भयादिनिवृत्तिभाषणमिति ।

अपि च, भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति, भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात्, तद्विरोधिभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । तथा च श्रुतयः—❀ विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ❀ अनुविद्य विजानाति ❀ ओमित्येवात्मानं ध्यायथ, * निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ❀ आत्मानमेव लोकमुपासीत ❀ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ❀ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः इत्येवमाद्याः ।

जातेऽपीति पक्षस्य मन्दत्वव्यक्त्यै सिंहावलोकितेन बहुव्याख्यातृसंमतायां ज्ञानानुत्पत्तौ दूषणान्तरमाह— **अपि चेति** । **कदाचिदपि**—ध्यानात्प्रागिव पश्चादपीत्यर्थः ; कल्पकोटिसहस्रध्यानेऽपीति भावः । ननु यज्ञादिभिः परिमितैरेवानाद्युपचितापरिमितकल्मषनिबर्हणेन ज्ञानोत्पत्तिमिच्छतामिव श्रवणादिभिर्वासनानिरासेन ज्ञानोत्पत्तिस्स्यादित्याह— **भेदवासनाया** इति । न ह्यत्र * सकृत्स्मृतोऽपीत्यादिन्यायः, अदृष्टद्वारा निवर्तकत्वे निवर्त्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । न

च मन्त्रनिवर्त्यवत् व्यावहारिकसत्यत्वाददृष्टनिवर्त्यत्वोपपत्तिः, तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि तदुपपत्तौ बाधकधीगवेषणवैयर्थ्यात् स्वरूपत एव निवर्तकत्वे तु तादृशशक्तिवैचित्र्ये प्रमाणाभावेन भूयस्त्वादेर्बलावलप्रयोजकत्वात् । न च भावना स्वरूपत एव वाक्यस्य सहकारिणी, परोक्षानुभव इवापरोक्षानुभवेऽपि तदन्वयव्यतिरेकादृष्टेः अदृष्टद्वारा सहकारित्वस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे तु वाक्यमनपेक्ष्य तस्यैव मनस्सहकारिणः साक्षात्कारजनकत्वोपपत्तेः । अतः कथंचिदपि न वाक्याद्बाधकप्रत्यक्षोदय इत्याशयः ।

किमित्यादिना प्राग्विकल्पिते मतद्वये दूषितस्य दूषणान्तराण्यवधारणेन सूचयन्स्वमतपरिशेषं तावदाह— **अत** इति । वाक्यजन्यज्ञानस्य विधेयत्वनिवर्तकत्वादेः युक्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । **वाक्यार्थज्ञानादन्यदेवेति**। अयं भावः—वाक्यार्थबोधमात्रस्योपायत्वविधाने स्वतस्तत्प्रवृत्तौ दुस्तरं चक्रकम्—न हि ब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चाविदित्वा तज्ज्ञानकामना स्यात् । तद्रहितस्य च न तदर्थोपायविधिप्रवृत्ती स्तः । न चोपायानुष्ठानमन्तरेण ब्रह्मधीसिद्धिरिति । ननु स्वाध्यायाध्ययनवद्धितैषिप्रेरणया प्रवृत्तिरस्तु ; मैवम् ; हितैषिभिरपि निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मज्ञानं संपादयेत्युपदेष्टव्यम् ; तदा ह्येवंविधब्रह्मधीसदसद्भावयोस्तदुपायानुष्ठानं न स्यात् । अस्मत्पक्षे तु बह्वाकारविशिष्टे ब्रह्मण्यावृत्तिनैरन्तर्यादिविशिष्टकालान्तरभाव्यतिशयितज्ञानार्थप्रवृत्तौ यथालोकं न विरोधः । लोकसिद्धप्रक्रियानभ्युपगमे स्वप्रवृत्त्यादिविरोधः स्यात् । न च नित्यप्रत्यक्षनिर्विशेषवस्तुवादिनः तव वाक्यतोऽन्यतो वा तद्विषयातिशयितधीः शक्येति ।

ननु मोक्षोपाये विधित्सितत्वोक्तिरयुक्ता, विधिशब्दानामिह पुरुषार्थभूतवाक्यजन्यज्ञानानुवादनिष्ठत्वात् ध्यानादेस्तु तदर्थतया चोदनात्। न चान्यानुपपत्तिमात्रात्तदन्यत्सर्वमुपपद्यते। विविधानि च ज्ञानानि स्मृतिदर्शनादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्त इत्यत्राह— **तथा चेति** । यथा वाक्यजन्यज्ञानादन्यो मोक्षोपायः * द्रष्टव्य इत्यादिभिर्विधित्सितः, स च ध्यानाद्यनेकशब्दोपात्तोऽपि एकतया सिध्येत्तथैवेत्यर्थः । चः पारिशेष्येण सह समुच्चयार्थो वा । अत्र वेदनादिशब्दानां ध्यानादिशब्दोक्तविशेषपरताम्, उपसर्गभेदसन्निधिप्रत्ययसदसद्भावैरर्थभेदाभावं च व्यङ्क्तुमीदृशबहुवाक्योपादानम् । उपात्तवाक्यप्रकारवैचित्र्यपर **इति**शब्दः । तेषां विधिपरत्वसाम्यार्थं **एवं**शब्दः । अनुपात्तेष्वपि न्यायसंचारार्थम् **आद्योक्तिः** ।

अत्र * निदिध्यासितव्य इत्यादिनैकार्थ्यात् * अनुविद्य विजानाति * विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वात् * अनुविद्य, * विज्ञायेत्यनूद्य * प्रज्ञां कुर्वीत, * विजानाति इति ध्यानं विधीयते । * श्रोतव्यः इति चानुवादः ; स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात् । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य * मन्तव्यः इति चानुवादः । तस्मात् ध्यानमेव विधीयते । वक्ष्यति च— * आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ।

* प्रज्ञां कुर्वीत, * विजानातीत्यादौ न वाक्यार्थज्ञानादन्यत्वं भातीत्यत्र * छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्याय-

मभिप्रेत्याह— **अत्रेति** । श्रुतेषु तेषु वाक्येष्वित्यर्थः ; निर्धारणे सप्तमी । ऐकार्थ्यमिहैकप्रयोजनत्वम् , एकविषयत्वं वा । तच्चात्र शाखान्तरनयपुरस्कारेण सामान्यविशेषन्यायसिद्धम् । प्रथमेन आदिशब्देन * ध्यायथेत्यादेः, द्वितीयेन * विजिज्ञासितव्य इत्यादेश्च ग्रहणम् । अनुवादे तात्पर्य[illegible] विधेयान्वयार्थं च ध्यानोपकारकत्वोक्तिः । तच्च ध्येयोपस्थापकत्वम् । नन्वत्र * अनुविद्येत्यादौ * दध्नेत्यादिवद्गुणविधिरस्तु; सगुणकर्मश्रवणे हि वाक्यं गुणपरमिति नीतिविदः, विशिष्टविधौ गौरवात् कर्ममात्रविधौ गुणश्रुतिवैयर्थ्यात् ; कर्मपदं तु विधेयस्य गुणस्या[र्पणेन]यणार्पणे सार्थकं स्यादिति ; मैवम्— होमवदिह ज्ञानार्थस्य प्राप्तत्वे ह्यनूद्य गुणो विधीयेत ; तद्वगत्या विशिष्टविधिरस्त्विति [illegible] **अनूद्येत्युक्तम्** । अयं भावः— क्त्वान्तस्याख्यातान्तस्य चैकार्थ्ये पौर्वापर्यविरोधः । कस्य च केन वैशिष्ट्यम् ? सजातीयाभ्यासे तु ज्ञानमभ्यस्येदित्येवालम् । उपसर्गभेदश्च विफलस्स्यात् । भिन्नार्थत्वे * विजानातीत्यादेरप्राप्तविषयस्य [illegible] पश्चाद्भाविनि विधेये ध्याने विश्रान्तिर्न्याय्या । वाक्यार्थधीस्तु प्राप्तत्वान्न विधेयो गुणः । तत एव न तदर्थं श्रवणादि, [illegible] युक्ततमत्वाच्च । न चान्यत्किमपि ज्ञानमिह गुणत्वेन विधेयतया शङ्कनीयम् । यदि तु * विजानातीत्यादेर्वाक्यार्थज्ञाने विश्रमः, तदा * अनुविद्येत्यादेर्न विधेयमनुवाद्यं वा ज्ञानान्तरं दृश्यते । न च ध्यानं तद्गुणतया विधेयम् । परोक्षं प्रत्यक्षं वा वाक्यार्थज्ञानं प्रति तत्साधनत्वासंभवस्य दर्शितत्वादिति । स्थानैक्याद्विधिप्रत्ययरहितेऽपि विधिपरत्वव्यक्त्यै बुद्धिस्थक्रमेण * प्रज्ञां कुर्वीतेत्यस्य पूर्वं पाठः । ध्यानस्य * निचाय्येत्याद्युक्तवैशद्यविशिष्टत्वादुपास्युक्तप्रकर्षविशिष्टत्वाच्चो[illegible] । अनुवादयोरप्युपसर्गद्वयमनुवाद्यस्याभ्यासं स्पाष्टयं च व्यनक्ति । * [अविज्ञातं, विज्ञातमिति] अनुविद्य, विज्ञायेति विज्ञानशब्दस्य * निदिध्यासितव्य इत्यस्य स्थाने पाठाच्छ्रवणानन्तरभाविमननविषयान्वेषणशब्दानन्तरपाठाच्च * विजिज्ञासितव्य इत्येतन्निदिध्यासनस्थानापन्नम् । उपायविषयविज्ञानवेदनादिसामान्यशब्दानां तव्यप्रत्ययान्तोक्तश्रवणरूपज्ञानविशेषे विश्रम. किं न स्यादित्यत्राह—**श्रोतव्य** इति । कथमत्राहेतुकस्तव्यप्रत्ययबाध इत्यत्राह—**स्वाध्यायस्येति** । अयं भाव.—श्रुतेरर्थपरत्वाभावाद्वा, विचारस्य प्रवर्तकाभावाद्वा, [illegible] मीमांसा नारभ्येति शङ्का निरस्ता । श्रोतव्य इत्यस्य च गुर्वभिगमनादौ शब्दशक्तिर्नास्ति । अतो [illegible] प्रमार्थत्वमिति । नन्वस्ति विधेयमारंबणसंशीलनरूपं मननम् । तच्च * मन्तव्यः इति विवक्षितुं युक्तम् ; तत्र वेदनादीनां [illegible]—**श्रवणेति** । अप्रतिष्ठितस्य श्रवणस्य ध्यानानुपकारित्वा[illegible] तदनन्तरपठितं यौक्तिकं मननम् । अतस्तदपि रागाद्यनुवृत्त्या प्राप्तत्वादनुवाद्यमेवेति भावः । एतेन श्रवणादित्रिकं दर्शनसाधनतया विधीयत इति कैश्चिदुक्तस्य युक्तिविरोधः [स्था]ख्यापितः । ननु * श्रोतव्यो मन्तव्य [illegible]त्रं विधेयमस्तु ; आहुश्च केचित्— * [illegible] गादिकमिति । अत्राह— **तस्मादिति** [illegible]सिद्धाद्वा । परिशेषादित्यर्थः । एवकारः श्रवणमननयोः ज्ञानमात्रस्य सन्प्रत्ययवाच्येच्छायाश्च व्यवच्छेदार्थः । * द्रष्टव्य इत्यस्यापि [illegible] पृथग्विधित्वतात्पर्यव्युदासार्थो वा । अयं भाव·— * श्रोतव्यो मन्तव्य [illegible]पकारकत्वसंभवे तद्विपरीतकल्पनेरयुक्तत्वात् * श्रोतव्यः इत्यादेरश्रवण[illegible] वाक्यभेदापत्तेः, अत्र विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया गुरुलघुविषयतया चात्यन्तासंभवात्क्रमभाव्युपकारस्य श्रवणादे[illegible] समुच्चयासंभवाद्विशिष्टविधेर्गत्यन्तराभावनियतत्वात् , ध्यानस्य दर्शनरूपतायाश्श्रुत्यन्तरानुसारेण [illegible] , अत एव निपूर्वस्यापि ध्यायतेरिह पदान्तरस्फुटोपात्त-

दर्शनरूपतावैशिष्ट्योक्तावुदासीनत्वात् , * द्रष्टव्य इत्यस्यानुवादसमभिव्याहारेऽपि स्वरसावगतविधिपरत्वप्रहाणेन फलानुवादपरत्वकल्पनानुपपत्तेः, * श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यादिश्लोकेऽपि श्रवणादित्रिकस्य क्रमाद्दर्शनहेतुत्वमात्रोक्तौ साध्यस्यापि विधेयत्वे विरोधाभावाच्च रागप्राप्तश्रवणादिपूर्वकं विधिपदान्तरोपात्तदर्शनाकारविशेषितध्यानमेवात्र विधेयमिति । एवं वेदनादिशब्दानां स्वोक्तविशेषविधिविश्रमानभ्युपगमे सूत्रविरोधमपि सूचयति— **वक्ष्यति चेति ।** चिन्तनार्थो हि ध्यायतिरेकविषयमसकृदावृत्तं ज्ञानं वक्ति । अतो ध्यानविषये उपदिष्टं वेदनं ध्यानमेवेति प्रकृतसिद्धिः । तथोपास्तिरपि * तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमित्यादिभिरुपात्तः । अतो यज्ञादिसापेक्षत्वानुगुणम् * उपदेशादित्यनेनैव संगृहीतम् ।

तदिदमपवर्गोपायतया विविदिषितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते, विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात्— * मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र * भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद । * न स वेद, अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत । * यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः इत्यत्र * अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति । ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपम् , * ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् ।

प्राक् प्रतिज्ञातमुपासनाख्यविशेषे वेदनादिसामान्यशब्दानां विश्रममाह— **तदिति । तत्**— तदुक्तावनिर्धारितविशेषम् । **इदम्**— गुरुतरध्यानादिसाध्यसाधनतया विधानाद्विशेषदृष्टौ तदेकतापत्त्यर्हम् । तद्धेतुं व्यनक्ति— **अपवर्गोपायतया विविदिषितमिति । उपासनमित्यवगम्यत** इति । तुल्यप्रकरणस्थोपासिसमानविषयवेदनादिशब्दनिर्दिष्टत्वादिति भावः । * उपदेशादिति सूत्रितमेकप्रकरणस्थविशेषमन्यमपि हेतुमाह— **विद्युपास्योरिति ।** * मन इत्यादावुपासिरादौ, विदिरन्ते । * यस्तदित्यत्र तु तद्विपरीतम्; * न स वेदेत्यत्र तूभयत उपास्तिः, * [अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते] स योऽत एकैकमुपास्त इत्युपक्रमात् । एवं मिथस्स्थानाक्रान्तिरिह व्यतिकरः । नन्वत्र * मनो ब्रह्मेति दृष्टिविधिः ; अन्यच्च वाक्यद्वयं विद्याविशेषस्थम् ।

एकत्र शब्दवृत्तिर्या स्थिता साऽन्यत्र संचरेत् । तत्तुल्येऽपीत्यभिप्रेत्य दर्शनादिति भाष्यते ॥ ३०० ॥

* य एवं वेदेति न शास्त्रार्थवेदनामात्रोक्तिः; विहितस्य आकाङ्क्षितं फलमनिर्दिश्याविहितान्यानुवादेन तत्फलोक्तेरयुक्तेः । ननु भूमविद्योपक्रमे * स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति फलविशेष उक्तः । तेनैव नैराकाङ्क्ष्यं स्यात्; मैवम्— तृतीयप्रपाठकस्थस्यास्य उपासनप्रकरणभेदात् , पुनश्श्रुतिवैयर्थ्याच्च, विधेयान्तरत्वे सिद्धे सन्निहितफलेनैव समन्वयोपपत्तेः । अतोऽस्मिन्नर्थवादे विदिनोपासनमनूद्य तत्फलविधिरुक्तः । रात्रिसत्रन्यायश्चात्राभिप्रेतः । दानादिजन्या प्रथा कीर्तिः । पराक्रमादिजन्या तु यशः । कीर्त्या यशसा च भाति ; ब्रह्मवर्चसेन तपतीति योज्यम् । मध्यमवाक्येऽत्रेत्यनुक्तिरासन्नत्वात् । * यस्तदित्यादौ यस्तत् ब्रह्म वेद,

यच्च ब्रह्म स वेद स वेदिता रैक्वः तद्वेद्यमेतत् ब्रह्म चेति द्वितयं तवोक्तमित्यर्थः । *गामश्वं पुरुषं जगदित्यादिष्विव चकारानुक्तिः । [illegible]मिति विपरिणमनीयम् । वेद्यं प्रति स वेदितृत्वेनोक्त इति वा नेयम् । अथ वा यत् स रैक्वो वेद, तदेवान्यो यो वेद, एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः । * स मयैतदुक्त इत्यत्र एतदिति क्रियाविशेषणम्; स मयैवमुक्त इत्यर्थः । अस्यां व्याख्यायां प्रकरणानुगुण्यात् रैक्वशिष्येण भवितव्यमिति जानश्रुतेः सूच्यते । **अनुशाधि**—विविच्य ज्ञापयेति यावत् । एवं वेदनस्य प्रस्तुतध्यानोपासनशब्द-[illegible]मित्युक्तम्, न तु [illegible]च्यते; * वेदनमुपासनमित्यवगम्यते * विद्युपास्योः इत्यादिभाष-णात् * वेदनमुपासनं स्यात् इति [illegible]च्च । ध्यानोपासनशब्दयोरेकविषयत्वं ध्यानस्य प्रति-कूलध्यानाद्व्यावृत्तिश्चेह अर्थादेव सिध्यतः । यदि ध्यानमिहोपासनत्वेन शब्दतो विशेष्यते; तदा ध्यानस्य पुनराका-रान्तरोक्तौ शृङ्खला भज्येत ।

ननु ध्यानशब्दः चिन्तामात्रवाची व्यवहितस्मृतिसन्तानेऽपि स्यात्, स्मृतिमात्रे च क्वचित्प्रयुज्यते; सूत्रे च ध्यानोपासनशब्दाभ्यामसकृदावृत्तिमात्रमुक्तमित्यत्र तदभिप्रेतं श्रौतं नैरन्तर्य[illegible]माह—**ध्यानं** चेति । यावज्जी-वाग्निहोत्रनयाद्वा स्वरूपेण चिरकालस्थायितया वा ध्रुवत्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय सदृष्टान्तः सन्तानशब्दः । एवं विच्छिन्नाविच्छिन्नवेदनसाधारणस्य ध्यानस्य विशेषे विश्रम उक्तः; अविच्छिन्नासाधारण्यं वा स्थापितम् । स्वस्थाने चैतत् [illegible] * ध्यानाच्च, अचलत्वं चापेक्ष्येति । * उपासनशब्दस्याविच्छिन्नविषयत्ववत् ध्यानशब्दस्याप्य-विच्छिन्नविषयत्वमिह स्थाप्यत इति **तूलिका** । उक्तं [illegible] ध्रुवेति । स्मृतेर्ध्रुवत्वं विसदृशबुद्ध्यव्यव-धानरहितप्रवाहत्वम्, * तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा इत्यादिना तथोक्तेः । यद्यपि * नाना शब्दादिभेदादि-त्यत्र फलसंयोगैक्यमात्रान्न [illegible]मिति वक्ष्यते; ध्यानत्वोपासनत्वध्रुवत्वादयश्च विशेषा विद्यान्तरपठिताः; तथाऽपि [illegible]नां वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वाभावे फले च तारतम्यरहिते गुरुलघूपायभेदविधिदौस्थ्यम् । गुरुलघुविक-ल्पायोगलक्षणं च वस्तुसामर्थ्यं प्रकरणाद्बलीयः, अतस्स्मृतेर्ध्रुवत्वम् । इदमेकत्र श्रुतमपि सर्वासु विद्यासु योज्य-[illegible] **अपवर्गोपायत्वश्रवणादि**त्युक्तम् । **स्मृतिलम्भे**—आहारशुद्ध्यादिक्रमेण प्रस्तु[illegible] इत्यर्थः । ग्रथ्यत एभिः क्षेत्रीति **ग्रन्थयः**—धर्माधर्मरागद्वेषमोहादयः कर्मोपनीताश्च त्रिगुणविकारभेदाः । ते च नायापाशग्रन्थितया आत्मागमोक्ताः । **विप्रमोक्षः**— विभज्यात्यन्तिकमोचनम् । ननु भ्रान्त्या बन्धः सर्वेष्टः, तस्य कथमप्रमा स्मृतिर्बाधिका; भ्रान्त्यधीनकर्मजन्यस्य स्वयं भ्रान्तिविषयत्वासिद्धेः । भ्रमोत्थस्यापि भयशङ्काविषजन्यज्वरादेरिव बन्धस्य सत्यतया युक्तोऽयमीदृशः प्रतीकारविधिः । मिथ्यात्वपक्षेऽपि प्रायश्चित्तादिन्यायो दुस्त्यजः । अतो निवर्त्यस्य सत्यमिथ्यात्वे, निवर्तकस्य [illegible] अनादृत्य चोदितत्वात् स्वफलसाधनत्वं ग्राह्यम् । भेदवासनायाश्च ध्यानरूपा स्मृतिर्नाशनी त्वयैवोक्ता । तदत्र शुक्तिरजतवन्न बन्धस्य बाधः । नाशस्तु यथाविधि स्मृत्या प्रमित्या वा स्यात् । न चेयं स्मृतिरप्रमाऽप्ययथार्था, स्वहेतुप्रमित्यनन्यविषयत्वात् । उक्तं च सामान्यतः **श्रीमद्गीताभाष्ये**—* स्मृतिर्नाम पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानमिति । पूर्वानुभूतविषयत्वं न लक्षणप्रविष्टम्; किं तु विषयसत्यत्वासत्यत्वयोः स्वहेतुधीसामान्यज्ञप्त्यर्थम् ।

निवृत्ततदवस्थस्य तदवस्थतया स्मृतौ । याथार्थ्यं न प्रतिक्षेप्यं भूतभाविप्रमाक्रमात् ॥ २०१ ॥

स्मृतिप्रमोषे चार्थस्य तादवस्थ्यं न भासते । अयाथार्थ्यं कथं तत्र तत्तेदन्ताविवर्जिते ॥ ३०२ ॥
अतो मूलानुसारेण यथादर्शनमिष्यताम् । यथार्था चायथार्था च स्मृतिरप्यनुभूतिवत् ॥ ३०३ ॥
अन्यदृष्टिस्तथाऽन्यत्र क्ष्वेलध्वंसादिकृन्मता । परविद्यास्वपि ह्येषा क्वचिदंशेषु गृह्यते ॥ ३०४ ॥
अतः श्रुतिस्मृतिशतैश्चोदिता स्मृतिरूपिणी । भाष्यते परविद्येयं भवारम्भस्य निष्कृतिः ॥ ३०५ ॥

सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा; * भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति * आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शन[समानाकारता]रूपता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षात् दर्शनरूपता ।

ननु ध्यानमेवेत्याद्ययुक्तम्; तदपि धारणावत्समाध्यर्थतयोक्तम् । समाधिरेव तु दर्शनात्मकः * आत्मानं पश्येदित्यादिभिर्मुक्तिहेतुरुक्तः । न च योगिप्रत्यक्षमनभ्युपगतम्, तस्य बहुषु प्रदेशेषु भाषिष्यमाणत्वादित्यत्राह— **सा चेति** । ध्रुवत्वविशेषितेत्यर्थः । आकारान्तरेणापि सूत्रसूचितगत्या विशेष्यत इति व्यक्त्यै चकारः, एवार्थो वा । सैव हि स्मृतिर्वैशद्यातिशयात्समाध्याख्या; न तु ध्यानफलमन्यद्दर्शनं * पश्येदित्यादिषु च विधेयमित्यर्थः । स्मृतेर्दर्शनत्वव्याघातशमनाय समानत्वोक्तिः; परोक्षेऽप्यपरोक्षत्वोपचार इति भावः ।

परोक्षा चापरोक्षा च स्मृतिर्द्वेधा स्वमूलवत् । कृत्स्ना वा स्यात्परोक्षैव द्विधाऽप्यत्रापरोक्षता ॥ ३०६ ॥
विधौ च परशब्दार्थो गत्यभावेऽनुमन्यते । लक्षणेष्टा हि दर्शादौ गौणी श्येनादिनामसु ॥ ३०७ ॥
अर्धमन्तर्बहिर्वेदि मिनुयादिति च श्रुतौ । मध्यदेशस्य लक्ष्यत्वं सर्वत्रैवं यथायथम् ॥ ३०८ ॥

नन्वत्र स्ववाक्ये ध्रुवत्वं न दर्शनरूपत्वं विशेषणतयोपात्तम्; यतः समाधेः पार्थक्यं परिह्रियेतेत्यत्राह— **भिद्यत इति** । अत्र **ग्रन्थिशब्द** उपात्तकर्मादिव्यतिरिक्तविषयः; हृदयस्य मनसः सम्यक् प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया ग्रन्थयो रागाद्याः । यद्वा हृच्छब्दोक्तं स्थानमयतीति हृदयो जीवः; तात्स्थ्याद्वा असौ तच्छब्देन लक्ष्यते; तस्य ग्रन्थिः पूर्वोक्तस्त्रिगुणविकारवर्गः । हृदयं वा ग्रन्थिः; उपलक्षणमिदम् । यत्तु निरुच्यते छान्दोग्ये—* स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति; तदुपास्यब्रह्मपरम् । न च तदेवात्र हृदयशब्दवाच्यमिति भ्रमितव्यम्; ग्रन्थिसंशयादिविरुद्धधर्माध्यासात् । सर्वविषयास्संशयाः, सर्वे वा संशयाः; संशयशब्दोऽत्र विपर्ययस्याप्युपलक्षकः । ते **छिद्यन्ते** हेतूच्छेदान्न संतन्यन्त इत्यर्थः । **कर्माणि**— बन्धकसुकृतानि दुष्कृतानि च । प्रातिविरोधिक्षयस्यात्र विवक्षितत्वान्न विद्योत्पत्तिकर्मनिवृत्त्योरन्योन्याश्रयः । **परावरे**— परत्वं सर्वातिशायिता; अवरत्वम्—सौलभ्यार्थेन्द्रानुजत्वाद्यैः । यद्वा * सद्ब्रह्म * ब्रह्मदाशा इत्याद्युक्तपरावरजन्तुशरीरके ॥ **अपरावरे** वा निम्नोन्नतविश्वविलक्षणे । अथ वा परा एवावरा भूता यस्य स परावरः ।

इदमत्राकूतम्— * दृष्ट इत्यत्र दर्शनशब्दो न तावन्मुक्त्यवस्थाभाविदर्शनपरः, ध्रुवस्मृतिशब्दवत् ग्रन्थिमोक्षसाधनविषयत्वात् । न च साधनविषयत्वेऽपि स्मृतिदृष्ट्योरपवर्गं प्रति समुच्चयः, दर्शपूर्णमासादिवत् द्वन्द्वस्य

चकारस्य वाऽनुपलब्धेः । न चात्र समुच्चयश्शक्यः, प्रक्रान्तयोगेन ब्रह्मणस्साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि यौगपद्यस्यासंभवात्, क्रमस्य च व्यवस्थापकाभावात् । न च प्राचीनं ध्रुवस्मरणं पश्चिमं च योगिप्रत्यक्षं करणतया समुच्चीयेत, [illegible]र्थोपपत्तौ समुच्चयक्लृप्त्ययोगात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, ध्रुवस्मृतेर्व्यवहितसाधनत्वक्लृप्तौ श्रुतहानादिप्रसङ्गाच्च । प्रमाणफलं च दर्शनं न [illegible]पेणोपादातुं शक्यम्; येन समुच्चित्य विधीयेत । ननु संस्कारोद्बोधफले स्मरणेऽपि समानमेतत्; अत आज्यावेक्षणन्यायात्तदुपायभूतशक्यव्यापारार्थो दर्शनविधिरिहास्त्विति चेत्, न, तथा सत्येकस्मिन्वाक्ये द्रष्टव्यनिदि[illegible]: पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अन्ततो निदिध्यासनार्थचित्तप्रेरणस्यैव पुरुषतन्त्रस्य दर्शनोपायतया विधातव्यत्वात्, अन्यस्य चादृष्टेः । नन्वेक एव दर्शनोपायस्सामान्यतो विशेषतश्च पदद्वयोक्त इत्यपुनरुक्तिः स्यात्, हन्तैवं सति समुच्चयं त्यक्त्वा असत्पदवीमासीदसि; * द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इत्यु[illegible]नेकस्यैव विधेयत्वात् । अस्मदुक्ते तु ध्यानं वैशद्यतो विशेष्यत इति वैषम्यम् । न च दर्शनसमानाकारध्यानान्तरेण ध्रुवस्मृतेस्समुच्चयः; तादृशस्यान्यस्यादृष्टेः, तत्क्लृप्तौ च गौरवात्, ध्रुवस्मृतेर्निरपेक्षसाधनत्वश्रुतिभङ्गप्रसङ्गाच्च । न च मोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्मृत्योरनेकदोषदुष्टो विकल्पस्स्वीकार्यः ।

विकल्पबुद्ध्यनुष्ठानापूर्वतत्फलबाधतः । कोटिभ्यामष्टदोषत्वं प्रयोगद्वितयेऽब्रुवन् ॥ ३०९ ॥

प्रामाण्यत्यागतोऽन्यस्य स्वीकृतेस्त्यक्तसंग्रहात् । स्वीकृतत्यागतश्चान्ये प्रयोगत्रितये विदुः ॥ ३१० ॥

गुरुलघुवैषम्याच्चात्र न तत्संभवः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, विषमफलेष्वेव तद्धेतुत्वदृष्टेः । न चात्र द्वारद्वारिता, मानाभावात् । न हि श्रवणमननयोर्ध्यानोपकारकत्ववत् ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वं दृष्टम् । परोक्तं भावनाबलजप्रत्यक्षं तु शास्त्रयोन्यधिकरणे निरसिष्यते । न चात्र श्रुतम्, एवं क्रमाद्यनुक्तेः । * ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः * ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवदित्यादिकमस्तीति चेत्, सत्यम्, ध्यानफलं ह्येतद्दर्शनमणिमादिवत्सिद्ध्यन्तरमस्तु, न साधनम्; तथाऽनुक्तेः । परविद्याप्रकरणे क्वचित्तदुक्तिस्तु तत्तत्प्रभावप्रदर्शनार्था * तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः * पुरिशयं पुरुषमीक्षत इतिवत् ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शनं मुक्तस्यास्तु; ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शनं मुमुक्षोश्चेत् विशदध्यानरूपं स्यात्; तथा हि—दर्शनशब्दस्य श्रावणज्ञानादिष्वप्रयुज्यमानस्य चाक्षुषज्ञानमेव हि मुख्यम्; तत्तु * न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु [illegible] प्रतिक्षिप्तम्; अतो मनोजन्यज्ञानविशेषे दर्शनत्वोपचार इति वाच्यम्; तथा सति वरं मोक्षसाधनतया कण्ठोक्तस्यैव ध्रुवानुस्मरणस्य तादृशवैशद्यविवक्षया तदुपचार इति ।

ननु दर्शनशब्दः स्मृतिं साक्षात्काररूपत्वेन विशिनष्टु; मैवम्, तस्य स्मृतावसंभवात्, मूलभेदानुसारेण [illegible]नपि परोक्षानुभवसाध्यस्मृतौ तदसिद्धेः । * मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयत इति समाधेर्ध्याननिष्पाद्यत्वोक्तिश्च विशदाविशदवैषम्यात् । उक्तं च समाधाववस्थाद्वयं तस्यैव योगाङ्गत्वमङ्गित्वं च निर्वहद्भिः । अस्त्वेवमिह स्मृतिदर्शनवाक्ययोरैकार्थ्यम्; तथाऽपि स्मृ[illegible]ब्देन दर्शनमुपचर्यताम्; तत्र—मुख्यार्थबाधाबाधाभ्यां विपरिवर्तस्यैव [illegible] । किं च स्मृतिर्हि वैशद्योक्त्या स्तूयेत, दृष्टिस्तु स्मृतित्वोक्त्या निन्दिता स्यात् । परोक्षज्ञाने च वै[illegible]विवक्षया * तमसः पारं दर्शयतीत्युच्यते । लोके च पारदर्शी, दूरदर्शी इत्यादि । नन्वपरोक्षस्य संसारस्य दर्शनसमानयाऽपि परोक्षया स्मृत्या कथं बाधः; न कथंचित्, मिथ्यात्वासिद्धेः । अपरोक्षस्यापि ज्वालैक्यदेहात्म-

चन्द्रद्वित्वादेरनुमानादिना बाधो दृष्टः, सर्वैश्चाभ्युपगतः। अतः * तस्मिन् दृष्ट इत्यनेनापवर्गोपायविषयेण स्मृते-र्वैशद्यलाभात्ताद्दशी सैव समाधिरिति नाष्टमलोपप्रसङ्गश्चेति। तथाऽपि * द्रष्टव्य इत्यादौ ध्यानसामर्थ्याक्षिप्तश्रवणमननयोः ध्यानार्थत्ववत् अग्रग्राह्यन्यायेन ध्यानस्यापि दर्शनार्थबुद्ध्यन्तरत्वोपपत्तेर्न दर्शनशब्दस्तद्विषयः स्यादिति शङ्कायां * ध्यानमेवेत्यत्राभिप्रेतं विवृणोति—एवं च सतीति। ध्रुवस्मृतित्वेनेव दर्शनसाम्येनापि निदिध्यासनस्य विशेषि-तत्वे श्रुत्यन्तरसिद्धे सतीत्यर्थः। चः शङ्कानिवृत्त्यै, स्वतः प्राप्तविधिपरत्वयुक्त्या सह स्फुटार्थश्रुत्यन्तरानुगुण्यसमुच्चयार्थो वा। अयं भावः—ध्यानस्यापि श्रवणादिवदविधेयत्वे यज्ञादिभिरिवाद्दष्टद्वारेण दर्शनसिद्धिः कल्प्येत; तथा च मध्ये ध्यानं विफलं स्यात्, भावनाबलजप्रत्यक्षानुपपत्त्या ताद्दशद्दष्टोपकारकाभावात्। विधेयत्वे त्वेकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थः सर्वत्र स्वतःप्राप्त इति न्यायात् ध्रुवानुस्मृतिवाक्यवदिहापि निदिध्यासनं दर्शनसमानतया विशेष्टव्यम्। * द्रष्टव्य इत्यत्र परोक्षे फलपरत्वे तु प्रत्ययवैयर्थ्यम्। पूर्वापरवाक्येषु च * येनाहं नामृता स्याम्, * अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन * एतावदेव खल्वरे अमृतत्वमिति फलस्योक्तत्वात्तदुक्तिरत्रानपेक्षिता; वैशद्यं त्वन्यत्रोक्तमत्राप्याकाङ्क्षाबलायत्तम्। अत उपायपरतया * तस्मिन् दृष्ट इतिवद्विधेयविशेषकत्वे संभवति विकल्पसमुच्चयश्रुतहानादेरयोगादेकफलसिद्ध्यर्थ-विशिष्टैकसाधनविधितात्पर्यसंभवे पृथक् फलविधिभेदस्याग्राह्यत्वात् दध्नेतिवदनूद्य विधाने विशिष्टविधेयैक्यसंभवाच्च वैशद्यविशेषितध्यानविधिपरमिदं * द्रष्टव्यः इत्यादिवाक्यमिति। अत एवास्य युगपदेकस्य विध्यनुवादशङ्काऽप्यपास्ता। स्वानन्दसाक्षात्काररूपस्यात्मदर्शनस्य स्वयमेवेप्सितस्य कथं विधेयत्वमिति चोद्यं विशदस्मृतिविधानोक्त्या प्रत्युक्तम्। एतेन * निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते, * यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्, * तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द-रूपममृतं यद्विभातीत्यत्रापि यथार्हं निरूढम्।

नन्वेवं योगिप्रत्यक्षमेव लुप्येत, तत्तद्वाक्येषु दर्शनादिशब्दानां योगिप्रत्यक्षसद्भाववचनानामपि प्रत्यक्षसमानाकार-विषयतया नेतुं शक्यत्वात्। न च धर्मादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादित्यादिभिस्तत्सिद्धिः, ईश्वरप्रत्यक्षेणार्थान्तरा-पत्तेः। इन्द्रियग्राह्या इति साध्यप्रयोगेऽपि शास्त्रवेद्यस्यापि मनोविषयत्वेन सिद्धसाधनात्, इन्द्रियसाक्षात्कर्तव्या इत्यत्रा-प्यतीन्द्रियाणामपि अनुव्यवसायवेद्यत्ववादिनामर्थान्तरत्वेन दत्तोत्तरत्वात्, सुखादिवदाहत्य साक्षात्कार्यत्वविवक्षायां विपक्षे बाधकासंभवेन प्रतिबन्धासिद्धेः; अन्यथा बौद्धवद्धर्मादीनां चाक्षुषत्वस्यापि साधनप्रसङ्गात्। शक्यं हि * विगीतं कस्यचित् चाक्षुषं प्रमेयत्वादित्यादि प्रयोक्तुम्। किं च * योगीन्द्रियं न धर्मादिप्रत्यक्षजनकम्, इन्द्रियत्वात्; अस्म-दादीन्द्रियवदिति प्रतिप्रयोगस्सुलभ इति; मैवम्—

मुक्त्युपाये हि कथिता दर्शनोक्तेरमुख्यता। अन्यत्र बाधकाभावाद्यथाश्रुतपरिग्रहः॥ ३११॥

संयमिनां ह्यतीतानागतातीन्द्रियादिवेदनं कण्ठोक्तम्। न च स्मरणमेतत्, अननुभूतविषयत्वात्। अत एव न तत्र वैशद्यमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारसम्भवः। न च तत्रानुमानाद्यवकाशः, * तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यती-त्यादिभिस्तत्प्रतिक्षेपात्; * पाणावामलकं यथेत्यादि च निर्दिश्यते; धर्मोपचयभेदैरनधीतसूक्तकाण्डमन्त्रसाक्षात्कारश्च कीर्त्यते; * दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्यादि च प्रसिद्धम्; अतो नासिद्धिः; योगिप्रत्यक्षस्य बाह्येन्द्रियाणां मनसश्च सुकृतविशेषैर्यथार्हं लोकोत्तरातिशयाधानात्। न चातिप्रसङ्गः; यथाश्रुतातिलङ्घने हेत्वभावात्, अनुमानस्य विपक्षे बाधकाभावाच्च। न चानुमानतः श्रुतभङ्गः, तस्यागमेनैव बाधात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। ननु शास्त्रं शक्ये शक्तं

विनियुङ्क्ते ; स्मृतेस्तु दर्शनसाम्यं न पुरुषतन्त्रम् ; न च तदपि तस्याः संभवि ; दर्शनत्ववदेवासंभावितं च न विधिराघ्रातुमर्हति । न दृष्टाधिकारो विधिरसंभावितदृष्टफले सति भवतीत्यत्राह— भवतीति । भावना— अनुभवजन्यसंस्कारश्चिन्तैव वा । सा च सादरं निरन्तरं च कर्तुं शक्या । ततः स्मृतिवैशद्यसिद्धिः । दर्शनस्य रूपमिव रूपं यस्यास्सा इत्युपमानबहुव्रीहिरत्र ग्राह्यः । [illegible] अत्र निदर्शयितव्याः । परैरप्युच्यते— * दृष्टं परोक्षमपि ध्यायमानं साक्षाद्भावनापन्नं कामाद्युपप्लव इति । * वृक्षे वृक्षे च पश्यामीत्यादिषु भ्रान्तिनिबन्धनं दोषायत्तम् ; इह तु यथाश्रुतचिन्तनान्न दोषबाधाविति भावः ।

यदि स्याद्भावनाभूम्ना स्मृतेर्दर्शनतुल्यता । किमत्र कर्मणा मैवं मानसिद्धोभयग्रहात् ॥ ३१२ ॥

वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् — ॐ वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणादिति । सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । ॐ सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा ॐ सिद्धं तूपासनशब्दादिति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतम् । ॐ उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्चेति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम्। सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता । दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः ।

उक्तस्य न्यायवर्गस्य दार्ढ्याय सूत्रे शाब्दमार्थं च सर्वं मुखभेदेन तदभिप्रायविद्भिर्विमृश्य निर्धारितमित्याह— **वाक्यकारेणे**ति । **तद्विषये श्रवणात्** ; उपासनशब्दस्थाने वेदनशब्दस्य एकत्र अन्यत्र च प्रकरणे प्रयोगादित्यर्थः । अत्रोक्तस्य प्राथिकत्वशङ्काव्युदासाय वाक्यं व्याचष्टे—**सर्वास्वि**ति । * मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति दृष्टिविधावुक्तमपि न्यायसाम्यात्परविद्यास्वपि योज्यम् , किं पुनस्तास्वेवैकत्र दृष्टमिति व्यक्त्यै **मोक्षसाधनतया विहितमित्युक्तम्**। एतेनापातधीश्रवणमनननिर्णयादेर्व्यवच्छेदः । वेदनमुपासनमित्युक्तस्य उत्तरवाक्यासत्त्या मन्दानां पूर्वपक्षत्वशङ्कां स्पष्टोक्त्या निवर्तयितुमाह—**सकृदि**ति । विधिर्हि स्वतः प्रवृत्त्युन्मुखं पुरुषं प्रेरयन् स्वसिद्ध्यै प्रयाजादिशास्त्रेष्विवात्रापि सकृत् प्रवर्तयेत् ; विशेषवचने सति खलु आवृत्तिभारस्सोढव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**शब्दार्थस्य कृतत्वादि**ति । विधिविषयस्य धात्वर्थस्य तावतैव पूर्णानुष्ठितत्वादित्यर्थः । उत्तरवाक्यस्थेन तुशब्देन सूचितमाह—**पूर्वपक्षं कृत्वे**ति । तत्प्रतिक्षेपोक्तिं दर्शयति—**सिद्धमि**ति । न्यायत उपासनं सिद्धमित्यर्थः । **सिद्धम्**— सिद्धान्त इति वा । **उपासनशब्दात्** । न हि सकृद्बुद्धावुपासनशब्दस्य प्रख्यातिरिति भावः । एतद्वाक्यं व्याचष्टे— **वेदनमि**त्यादिना । * उपासनशब्दादित्यनेन **वेदनमुपासनमि**ति वाक्यस्यापि शब्दप्रत्यभिज्ञया सिद्धान्तपरत्वं दर्शितं भवति । ध्यानस्य ध्रुवत्वं सूत्रानुक्तमपि [illegible] प्राक् स्वेन विवृतम् । वाक्ये तु ध्यानादभिन्नस्य उपासनस्यापि तदुक्तमुपादत्ते —**उपासनमि**ति । **दर्शनम्**—स्वारसिकी लोकदृष्टिः । **निर्वचनम्**—निर्णायकतया प्रागुक्तं श्रुतिवाक्यम् । यद्वा **दर्शनम्**— प्रत्यक्षश्रुतिः । **निर्वचनम्**—निष्कृष्य वचनमुपबृंहणम् । **तस्यैव**—मुक्तिसाधनतया विहितस्यैव, न तु परेष्टस्य मुक्तिसाधनहेतोरित्यर्थः । सकृदावृत्तावुपासेः प्रयोगाभावात् **उपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्ये**ति वाक्यस्थोपासनशब्दविवक्षितत्वोक्तिः ।

नन्‌ **एतत्सर्वं प्रपञ्चितम्**इति पूर्वोक्तम्‌ ; तत्र दर्शनरूपत्वं न दृष्टमित्यत्र तस्यानुक्तस्यापि तदुक्ताभ्यामावृत्तिरूपत्वध्रुवत्वाभ्यां तुल्यन्यायत्वव्यक्त्यर्थम्‌ अन्यविधानार्थं चानुभाषते— **सेयम्**इति । ध्यानत्वोपासनत्वाभ्यामसकृदावृत्ता वाक्यान्तरेणोक्तध्रुवत्वविशिष्टा चेत्यर्थः । **प्रतिपादिता**— दर्शनरूपत्वमपि वाक्यकारेणार्थादुक्तमिति भावः । यद्वा—न्यायसाम्यादभिप्रेतमिदमस्माभिः प्रागुक्तमिति । ननु यद्यप्यन्यस्यान्यत्वं न विधातुं शक्यम्‌; स्मृतिदर्शनयोश्च सामग्रीनियमात्‌ विरुद्धजातीययोरन्यत्रैक्यमसंभवि, तथाऽपि संस्कारमात्रजन्ये स्वप्नज्ञाने अदृष्टविशेषसहकारात्साक्षात्काररूपत्वमिवात्रापि चक्षुर्जन्यत्वासंभवेऽपि तदविनाभूतप्रत्यक्षत्वेऽपि ध्रुवानुस्मृतेर्धीत्वमात्रसाम्यात्‌ दर्शनशब्दोपचारः कथं न स्यादित्यत्राह— **दर्शनरूपे**ति । **प्रत्यक्षतापत्तिः**; न तु साक्षात्प्रत्यक्षत्वम्‌, असंभवात्‌ । अयं भावः—स्वप्नधीरपि न तावन्मुख्यदर्शनम्‌, चक्षुर्व्यापाराभावात्‌ । किं तु तत्र बाह्यकरणवृत्तिनिरोधे सति अनन्यसंचारिणा मनसा संस्कारपटिम्ना प्रागनुभूतेषु विशदस्मृतिराधीयते, तदतिरिक्तधीकल्पने अनन्यथासिद्धहेत्वभावात्‌ । तत्र चक्षुराद्यजन्येऽपि तज्जन्यत्वधीः असंसृष्टे संसृष्टधीश्च दोषवशान्मानसभ्रान्तिः । सन्ध्याधिकरणानुरोधे तु संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादसङ्कीर्णं दर्शनत्वम्‌, अतो न स्वप्ननिदर्शनेन प्रस्तुते प्रत्यक्षत्वक्लृप्तिश्शक्या । धीत्वमात्रेण दर्शनसाम्यादुपचारश्च वाच्यासन्नतमस्तुत्यनुगुणविशेषसिद्धो न युक्त इति ।

एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि— ⊛ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति । अनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा यमेवैष आत्मा वृणुते, तेनैव लभ्य इत्युक्तम्‌ । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति; यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति; यथाऽयं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान्‌ प्रयतत इति भगवतैवोक्तम्‌— ⊛ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्‌ । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ इति, ⊛ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति च । अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर आत्मेत्युक्तं भवति ।

ननु * नायमात्मेत्यादौ श्रवणादित्रिकं प्रतिषिध्य अपर्यनुयोज्यस्वतन्त्रवरणमात्रेण तल्लाभ इत्युक्तम्‌ । तस्मात्‌ * दैवमेव वरं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकमिति न्यायादुक्तं सर्वं वितथमित्यत्र सूत्रवाक्ययोर्ध्रुवत्वादिविशेषितायाः स्मृतेरुपासनशब्दार्थतयाऽभिप्रेतं भक्तिरूपत्वविशेषणमेव तत्र विवक्षितमित्याह— **एवम्**इति । सामान्यशब्दानां सूत्राद्युक्तेन विशेषविश्रमप्रकारेणेत्यर्थः । **प्रत्यक्षतापन्नाम्**इत्येतत्‌ वक्ष्यमाणस्य भक्त्यात्मकत्वस्य न्यायसाम्यसूचनार्थम्‌ । अहेतुकवरणमयुक्तम्‌, तस्यादिमत्त्वे निर्हेतुकत्वायोगात्‌ । अनादित्वे मुक्तेरप्यनादित्वापातात्‌, मुक्त्युपायविधेश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्‌, जीवव्यापाररूपभेदविशेषनिषेधपरस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिषेधकसूत्रादेः विरोधापत्तेश्चेत्यभिप्रायेण **अपवर्गसाधनभूता-**

त्वमित्युक्तम् । फलान्तरार्थ[illegible] चानेन निरस्ता । परो ह्यात्माऽत्र लभ्य इष्यते । **विशिनष्टि**—न तु प्रमाणप्राप्तं निवर्तयतीत्यर्थः । अन्यथा [illegible], * मत्वा धीरो न शोचति, * प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति पूर्वापरविरोधश्च स्यात् । **नायमात्मे**त्यादौ श्रुतशब्देन श्रवणमुपात्तम् । मेधाशब्दश्च ध्यानार्थः स्यात्; * मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्ध्यै इति श्रुत्यनुसारात् । * धीर्धारणावती मेधेति च निघण्टुः । पारिशेष्यात्प्रवचनशब्दः श्रवणध्यानसहोक्तमननपरः; प्रोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेः । शिष्यमननार्थगुरुप्रवचनेन वा मननलक्षणा; प्रवचनहेतौ वा तत्कार्योपचारः । ननु स्वरूपनिषेधकस्य कथं तद्विधायकत्वम्; अत्र च क्वचिदङ्गाङ्गिप्रतिषेधाद्वैयर्थ्यम्, क्वचित्तु विहितप्रतिषेधाद्विरोध इति शङ्कायां श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गं च परिहरन्वाक्यस्य ध्रुवानुस्मृतिविशेषकत्वं व्यनक्ति— **अनेने**ति । यथा * न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः इत्यत्र निषेधस्य हिरण्यवैकल्यपरिहारार्थतया हिरण्योपहितत्वविधौ तात्पर्यम्, तथाऽत्रापि पृथिव्या इव श्रवणादेर्यथार्हं प्रणाड्या साक्षाच्चावश्यंभावित्वात्प्रीतिवैकल्यनिषेधमुखेन त्रिष्वपि प्रीतिविशेषविधौ तात्पर्यमित्यभिप्रायवान् **केवल**शब्दः । यद्वा * नान्तरिक्षे न दिवीत्यभागिप्रतिषेधेन सह पठितः * न पृथिव्यामिति प्राप्तप्रतिषेधः यथा [illegible] अन्तरिक्षादिवदधिकरणत्वव्युदासेन हिरण्योपधानत्ववैशिष्ट्यविधौ विश्राम्यति; तथाऽनुपायभूतश्रवणमननाभ्यां [illegible]निदिध्यासनस्य प्रतिषेधः केवलनिदिध्यासनस्य श्रवणादिवदनुपायत्वोक्तिमुखेन भक्त्यात्मकत्वविधौ पर्यवस्यतीति । अनियमेन यथेष्टं स्वतन्त्रवरणशङ्काव्युदासाय यद्वृत्तानूक्तिबलेन नियतविषयवरणव्यक्त्यर्थं **यमेवे**त्युपादानम्; वैषम्यादिदोषानाघ्रातसर्वसुहृद्वरणस्य नियतविषयत्वायोगात् । * यदाग्नेयः इति [illegible], **वृणुत** इत्यस्य प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यं लप्स्यमानवरणप्रयोजकव्यापारवता भवितव्यमिति । ननु हिरण्योपधानस्य पृथिवीसन्न्यावश्यंभाववदेतद्वाक्यस्थयद्वृत्तव्यङ्ग्यवरणीयताहेतुगुणविशेषस्य ध्रुवानुस्मृतिसंबन्धनियमादृष्टेर्न तस्यास्तेन वैशिष्ट्यलाभ इत्यत्राह— **प्रियतम** इति । फलान्तरार्थभक्त्याभासव्यवच्छेदार्थं तमप्प्रयोगः । हिः शास्त्रतो लोकतश्च परावरपुरुषस्वभावप्रसिद्धौ । नन्वेतावताऽपि वरणीयस्य प्रियतमत्वापादकः कश्चिदन्यो व्यापारस्सिध्यतु; ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वं तु न लब्धमित्यत्राह— **यस्येति** । **स एव**—न सुकृतान्तरवान्, न च केवलध्रुवानुस्मृतिमान्, नापि निर्व्याजप्रियः कश्चिदिति भावः । **अस्य**— * समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिना स्वेनैवोक्तस्वभावस्येति यावत् । अयं भाव.—अन्येषां स्व[illegible]ां स्वलाभार्थवरणहेतुत्वाभावात् स्वविषयनियतात्यन्तिकप्रीतिमानेव परस्य प्रियतमो भवन् स्वप्रापणाय [illegible] । इयं च निरतिशयप्रीतिरूपा बुद्ध्यवस्था मुक्तिसमुत्पादने विकल्पसमुच्चयविद्वेषिणी [illegible] स्थापितध्रुवानुस्मृतिमाश्रयन्ती तां विशिनष्टीति । ननु स्वशेषतया नित्योपात्तस्य किमद्य वरणम्; [illegible] नित्यप्राप्तस्य किं वेदानीं लभ्यत्वम्; प्रियतम एवास्य वरणीय इति च कुतस्त्यमित्यत्र तत्सर्वमुपबृंहणेन स्पष्टयति— **यथेति** । **अयम्**— भगवति निरुपाधिकभोग्यताविर्भावेन निरतिशयप्रीतिमान् । अत एव **प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति**— रमते स्वात्मनि । प्रसेदुषस्तस्यापवर्गाव्यवहितहेतुभूतबुद्धियोगादिप्रदानेऽन्येषामिव परसापेक्षत्वं नास्तीति व्यक्त्यै **स्वयमेवे**त्युक्तम् । उपासितुरचिन्त्यमेव हितमाचरतीति वा सूच्यम् । **भगवतैव**— * यमेवैष वृणुत इति वरणकर्तृतया श्रुतेनैव । एतेन स्वतस्सर्वज्ञतया परमात्मत्वमपि व्यज्यते । **सततयुक्तानाम्**— [illegible]; * आशंसायां भूतवच्चेति, क्तः । सततयुक्तानां भजतामित्यनेनैवोपासकबुद्धेः प्रीतिरूपत्वस्य सिद्धत्वात् प्रीतिपूर्वकं ददामीत्यन्वयः ।

उपचारापचाराभ्यां प्रीतिद्वेषौ परस्य न। निमित्तशक्त्या तु फलं तयोरिति नयोज्झितः॥ ३१३
वरणं चोन्निनीषा चाधोनिनीषा च शासितुः। श्रुतत्वादनिषिद्धानि तत्तत्कर्मफलार्पणात्॥ ३१४॥

कस्यचिद्वरणीयतानिदाने प्रियतमत्वे श्रुत्यभिप्रेतः सततयुक्तशब्दोक्तश्च हेतुस्तत्रैव विवृत इत्याह—**प्रियो** हीति। अत्यर्थम्—अत्यभिधेयम्; मयाऽपि दुर्वचमिति भाव.। अत्र वरणं-मामयं प्राप्नुयादिति अमोघस्सङ्कल्पः। अत्र लभ्यत्व चास्य * विवृणुते इत्यनेनाभिप्रेतम्; निवृत्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकानुभवविषयत्वमित्यर्थादुक्तं भवति। अत्र सोपबृंहणयाऽपि श्रुत्या ध्रुवानुस्मृतेः प्रीत्यात्मकतया विशेषितत्वमनभिव्यक्तं व्यनक्ति—**अत** इति। लोकानुसारात्, उपात्तश्रुतिस्मृतितात्पर्यवृत्त्या चेत्यर्थः। **अत्यर्थप्रिया**—अतिमात्रानुकूल्यस्वभावतया स्वयमेव भासमाना अयुक्तदशायामपि * या प्रीतिरविवेकानामिति न्यायेन प्रीतिरूपज्ञानान्तरेण विषयीकृता। विषयविशेषायत्तं हि सर्वत्र विषयिणो ज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वं प्रीतिविषयत्वं चेत्यभिप्रायेण स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वोक्तिः। वरणविवरणयोः कर्तुः तत्कर्मणो वरणीयात् आर्थी प्राकरणिकी व्यावृत्तिः **परेणे**ति दर्शिता।

एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य। अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—* तमेव विदित्वाति मृत्युमेति * तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते। * नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन!। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥ * पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। इति।

ननु * शेमुषी भक्तिरूपेति पुराणादिप्रसिद्धं भक्तेरुपायत्वं प्रक्रान्तम्। * ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमित्यत्र आदिशब्देन भक्तिशब्दोऽपि विवक्षितः, उपात्तासु श्रुतिषु तु न तद्गीरस्ति ; अतः कथमविरोधस्तत्राह—**एवंरूपे**ति। उक्तशृङ्खलाक्रमेण विशेषितेत्यर्थः। प्रतिज्ञामात्रमेतदित्यत्राह—**उपासने**ति। ध्रुवानुस्मृतेः प्रीतिरूपत्वेन उपासनशब्दवाच्यतया च विशेषणात्, * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयत इति तल्लक्षणानुरोधात्, * सेवा भक्तिरुपास्तिरिति पर्यायपाठात् शब्दभेदेऽप्यैकार्थ्यसिद्धौ विधेयभेदाभावान्न विरोधप्रसङ्ग इति भावः। वेदनादिशब्दानां भक्तिपर्यवसायित्वमुपबृंहणोपबृंहणीययोः मिथः प्रतिक्षेपकत्वप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरेण दृढीकृतमित्याह—**अत** इति। इदं फलरूपहेतुपरम्; वेदनोपासनादिशब्दैर्भक्तेरेवोक्तत्वादित्यर्थः। अन्यथा श्रुतीनामिव श्रुतिस्मृत्योरपि मिथो विरोधस्स्यादित्यभिप्रायवानेवकारः। **एवम्**—श्रुतौ वेदनव्यतिरिक्तः, स्मृतौ तु भक्तिव्यतिरिक्तश्चरमोपायो नास्तीत्युक्तप्रकारेणेति यावत्।

ननु, * तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीति श्वेताश्वतरवाक्यं शिवादिशब्दसमभिव्याहाराद्रुद्रविषयम्; * तमेवं विद्वानिति तु महापुरुषविषयम्; तत्र चात्र च * नान्यः पन्था अयनायेत्याम्नातम्; अतो मिथो व्याघात इति मन्दशङ्कापनुत्त्यै तदुभयवाक्योपादानम्। अयं भावः—* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्याद्यैः पूर्ववाक्यैः * महान् प्रभुर्वै

पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः, * सहस्रशीर्षा पुरुषः इत्याद्यैरुत्तरवाक्यैश्च सत्त्वप्रवर्तकस्यानन्यपरपुरुषसूक्तोदितस्य महापुरुषस्य शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञया शिवमहेश्वरादिशब्दानां तत्परत्वावश्यंभावेन ऐन्द्रीन्यायेन रूढिपरित्यागस्य न्याय्यत्वात्, * सर्वश्शर्वश्शिवः स्थाणुरिति भगवन्नामपाठात्, शिवशब्दस्य च मङ्गल्यादौ रूढत्वात्, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यालोकरीत्या नैष्फल्यात्, अनन्यथा[illegible]पनिषदादिप्राबल्यात् * शाश्वतं शिवमच्युतमितिवन्महापुरुषविषयत्वावश्यंभावात्, * तस्मात्सर्वगतश्शिवः इत्यस्यारम्भे * सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः इति सहस्रशीर्षत्वादिप्रत्यभिज्ञानात्, * सर्वव्यापी च भगवानिति भगवच्छब्दस्य महापुरुषवदन्वयख्यापनात्, निगमनस्य प्रस्तुतशेषतया तदविरोधेन नेयत्वाच्च विगीतं पुरुषसूक्तोक्तविषयमेवेति । अत्र *नाहमित्यादेः वेदतपःप्रभृतीनां साक्षादुपायत्वाभावे तात्पर्यमिति न तद्विरोधः । * भक्त्या त्वनन्यया इत्यादेश्च पर्वभेदवत्तैव भक्तिरूपज्ञानेन ज्ञानान्तरादेः साध्यत्वे तात्पर्यान्नात्माश्रयादिप्रसङ्गः । * पुरुषः स परः इत्याद्युपादानस्य न पूर्वेण कृतकरत्वम्; तदप्रतिपन्नख्यापनात् । अयं खल्विहाभिप्रायः—* तमेवं विद्वानित्यत्र * आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति यत्पूर्ववाक्ये श्रुतं तदेव * अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः इत्यारभ्य अचिन्त्यरूपत्वादित्यवर्णत्वोक्त्या प्रत्यभिज्ञापितम् । *धाता पुरस्तादित्युक्तं च * सर्वस्य धातारमिति दर्शितम् । तत्र श्रुतौ विदिनोक्तमिहानुस्मरतिना विवृतम् । * भक्त्या युक्त इति चानन्तरं विशेष्यते । अतो भक्तिरूपा ध्रुवानुस्मृतिः श्रुतौ विदिना विधीयत इति गम्यते । यद्यप्यत्र यद्वृत्तावृत्तिवशात् पुरुषार्थान्तरसाधनविषयत्वमेव युक्तम्; तथाऽपि समानन्यायतया मोक्षार्थविदेरपि भक्तिविश्रमसिद्धिस्स्वीकार्या। तत्रैव च * पुरुषस्स परः इत्यादिना मोक्षार्थश्रौतविदेरपि तद्विशेषपरत्वं व्यञ्जयति । * यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिसम्पुटनिगूढं चात्रोद्घाटितम् । अत्र हि ज्ञानिनां प्राप्यान्तरवत्प्रापकान्तरमपि सविशेषणोक्त्या व्युदस्तम् । श्रुत्युक्तप्रत्यभिज्ञया प्राप्यैक्यवत् उपायैक्यमपि हि युक्तम् । अतो विदिस्थाने ध्यायत्युपासिव्यञ्जनैरप्यत्र विशेषकतया प्रयुक्तः ।

पुंसूक्तभगवद्गीते प्रमाणतमसंमते । न मिथो बाधमर्हेतां नैकार्थ्ये स्मृत्यनादरः ॥ ३१५ ॥

ननु * भक्त्या [illegible] भक्तिसाध्येन ज्ञानेन परप्राप्तिर्गीता; मैवम्, तत्रापि * ततो मां विशते इति भक्तेरेव प्राप्तिहेतुत्वेन परामर्शात्; अन्यथा * ततः इत्यस्य नैरर्थ्यात् । अतो * भक्त्या प्रवेष्टुमित्युक्त्यैकार्थ्यम् ॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादिकर्माणीति * यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यभिधास्यते । यद्यपि * विविदिषन्तीति यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते; तथाऽपि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्य आप्रयाणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि । वक्ष्यति च — * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्, * अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्, * सहकारित्वेन चेत्यादिषु ।

ननु उपात्तश्रुतिस्मृतिसारस्यात् वेदानुवचनयज्ञादिनिरपेक्षा भक्तिरेव मुक्तिसाधनमस्तु; ततश्च न कर्मविचारवृत्तत्वं सिध्येदित्यत्राह— **एवंरूपाया** इति । सुकृतसापेक्षध्यानादिभक्त्यन्तपर्वविशेषवत्तया श्रुतिस्मृतिसूत्रवाक्यसिद्धाया

इत्यर्थः । श्रुतिसूत्रयोः विविदिषाविषयत्वं प्रकरणतोऽर्थतश्च प्रत्यूढमित्यभिप्रायेण **ध्रुवानुस्मृतेः** इत्युक्तम् । **अभिधास्यते**—सूत्रकृता; अस्माभिश्च समर्थयिष्यत इति भावः । **विविदिषन्तीत्यस्य** सन्निधौ * मनसैवानुद्रष्टव्यमिति विशदवेदनं विहितम् ; * एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति स्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्र विध्यन्तराकाङ्क्षा ; न तु तदुभयरहिताया विविदिषायाः । विविदिषासाधनत्वेन विधानं च दुर्वचम् । न हि * यागेन स्वर्गं जिगमिषतीत्युक्ते यागस्य जिगमिषासाधनत्वं स्यात्; इह च वेदनेच्छाविरहे विविदिषाकामत्वस्यासिद्धिः, तत्संभवे तदुपायानपेक्षणं, वेदनेच्छया च विविदिषाकामना, तया यज्ञाद्यनुष्ठानं, तेन विविदिषोत्पत्तिरिति चक्रकं स्यात् । अत्र पर्वसङ्कोचेन आत्माश्रयम्, अन्योन्याश्रयं च केचिदूचुः । न चात्राज्ञातसुकृतनीतिः; सावधानकृच्छ्रसाध्यत्वाद्यज्ञादेः । अतः * असिना जिघांसतीत्यादिष्विवानुपपत्त्या नेच्छासाधनत्वेनान्वयः ।

साध्येच्छया विना क्वापि साधनेच्छा न सिध्यति । अतो विविदिषार्थत्वायोगाद्विदर्थता त्विह ॥ ३१६ ॥

अपवर्गाभिलाषात्तत्साधनेच्छाऽपि सिध्यति । अतो वेदनकामस्य युक्तं तत्साधने विधिः ॥ ३१७ ॥

भक्तिरत्र फलत्वेन प्रकृत्या परिमृश्यते । अधिकारतया ख्याप्या तदिच्छा प्रत्ययेन तु ॥ ३१८ ॥

ननु अदृष्टस्य सांसारिकसर्वकार्यहेतुत्वमेवैष्टव्यम्; अन्यथा विषमसुखदुःखादिहेतुभूतविचित्रेच्छोत्पत्तेः कदाचित्तदनुत्पत्तेश्चायोगात् । अत इच्छामात्रस्य साध्यत्वे वेदनेच्छाया अपि तथात्वात्तत्खण्डनं सर्वतन्त्रविरुद्धं स्यात् । अत्रैवं प्रत्युक्तं **श्रुतप्रकाशिकायाम्**— * भोगादृष्टोद्बोधितपूर्ववासनासचिवात् विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेरिति ।

भोगार्थेन ह्यदृष्टेन पुंभिरप्रार्थितान्यपि । अन्तरस्थानि कार्याणि स्युः फलप्रदबुद्धितः ॥ ३१९ ॥

तदिह भक्तिरूपब्रह्मवेदनकामः शान्त्यादिसहितैः यज्ञादिभिः तद्भावयेदिति प्रयोगविधिः । ननु भक्त्यर्थोपायविधावपि त्वदुक्तचक्रकादिप्रसङ्गस्स्यात् । न स्यात्— भक्तेरुपचयम् अनुवृत्तिं चापेक्ष्य तद्विधानात्; **एवं** वेदनसाधनविधावपि न **विरोधः**; सामान्यतो विदितेऽपि विशेषतो बुभुत्सया प्रवृत्तेः । न च विशेषेऽपि विदिताविदितविकल्पानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तत्रापि बुभुत्साप्रश्नादिघटिते वादादौ प्रवृत्तेः; अन्यथा पामरपरीक्षकविरोधात् । अथैवमुत्पन्नविविदिषस्य तदनुवृत्तिकामनया तदुपायविधिरित्युच्येत; तत्रापि फलवैषम्याभावात् तदन्वारोहात् परोक्तवेदनस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । स्वोक्तब्रह्माकारविशिष्टवेदनेच्छानुवृत्त्यै यावज्जीवं कर्मणोऽनुष्ठेयत्वमाह— **यद्यपीति** । परोक्तविविदिषामात्रसाधनत्वे त्वन्वारोह इति पक्षे तु विविदिषानुवृत्त्या प्रत्युत्तरं कथंचिन्नेयम् । **तस्यैव**— विविदिषागोचरस्यैव । न ह्येतद्वेदनं यागादिवत् अपूर्वादिवद्वा सकृदुत्पन्नं सान्तरं वा साधनमित्यभिप्रायेण **ध्यानरूपत्वो**क्तिः । **अहरहरित्यादिकं** निरन्तरस्याप्येकाहसाध्यत्वं दर्शपूर्णमासादिवद्दिवसान्तरितसाध्यत्वं च व्यवच्छिनत्ति । आप्रयाणादनुवृत्तिवचनं संवत्सराद्यवधिकप्रतिदिनकर्तव्यत्वव्युदासार्थम् । **अभ्यासाधेयातिशयस्येत्यनेन** दृष्टोपकारश्चास्तीति व्यज्यते । **तदुत्पत्तये**— अनुवृत्तेरिष्टतया यज्ञादिसाध्यत्वेनाभिमतविविदिषोत्पत्तय इत्यर्थः । **सर्वाणीत्येतद्यथार्हं** विभाज्यम् । **यावज्जीवमित्यनेन** जन्मान्तरशतेत्यादेः प्रागुक्तस्योपालम्भः । विविदिषायां जातायामपि मध्ये कर्मणां त्यागो न युक्तः; विविदिषाविच्छेदे वेदनविच्छेदप्रसङ्गात् । न हि सकृदुत्पन्नया विविदिषया वेदनानुवृत्तिः सिध्येत्; सकृद्बुभुक्षयेव भोजनानुवृत्तिः । प्राचीनसुकृतभूम्नाऽनुवृत्तिसंभवेऽपि पाक्षिकविघ्नशान्त्यै प्रवर्तितव्यमिति भावः । पूर्वं वेदनस्य ध्यानोपासनादिरूपत्वे सूत्रं

दर्शितम्; अथ अहरहराप्रयाणादनुवर्तनीयत्वे तद्वदेव तदङ्गकर्मानुवृत्तौ च सूत्राणि सन्तीत्याह— **वक्ष्यति चेति** । सूत्रैरेव तत्तद्विषयवाक्यान्यपि सूच्यन्ते । एतेन स्वोक्तानभ्युपगमे सूत्रादिविरोधो दृढीकृतः । * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टमित्यनेनैव कर्मणो यावदायुरनुष्ठेयत्वं सिद्धम्; * स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषमिति वाक्यस्य दृष्टमित्यनेन विवक्षितत्वात् तत्र च * कुटुम्बे शुचौ देशे इत्याद्युक्तधर्मानुवृत्तेः * एवं वर्तयन्नित्यत्रानूदितत्वात् । * यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नियतस्यापि विद्याङ्गत्वज्ञापनाय * अग्निहोत्रादिसूत्रोपादानम् । * विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीत्याश्रमाङ्गतयोक्तस्य कथं विद्यार्थत्वमित्यत्र विनियोगपृथक्त्वन्यायज्ञापनाय * सहकारित्वेन चेति सूत्रग्रहणम् । आदिशब्देन * सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गादिति कर्मणां विद्याश्रमाङ्गत्वे तन्त्रानुष्ठानसूचकसूत्रसंग्रहः ।

वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह— * तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चेति । विवेकादीनां स्वरूपं चाह— * जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात् कायशुद्धिर्विवेक इति । अत्र निर्वचनम्— * आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति । * विमोकः कामानभिष्वङ्ग इति । * शान्त उपासीतेति निर्वचनम् । * आरंबणसंशीलनं पुनःपुनरभ्यास इति । निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण— * सदा तद्भावभावितः इति । * पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रियेति; निर्वचनम्— * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः, * तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति च । * सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानीति । निर्वचनम्— * सत्येन लभ्यः, * तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोक इत्यादि । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसाद इति । * तद्विपर्ययोऽनवसादः । निर्वचनम् — * नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति । * तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्ष इति । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः; अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि * शान्तो दान्त इति । एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति ।

अथ * विरोधादप्रमाणत्वात् इत्यादि पूर्वपक्षहेतून् [illegible] वचसाऽपि परिहरति—**वाक्येति** । एवकारेण शमादेः यज्ञादेश्च विरोधाभावः स्वोक्तसंवादश्च ख्याप्यते । अथ वा न साधनचतुष्टयेन, न च विवेकादिष्वन्यतमेन, कर्ममात्रेण, शमादिमात्रेण चेत्यर्थः ।

निषिद्धकाम्यव्यर्थेभ्यो निवृत्तस्य शमादिभिः । स्वाश्रमोचितविद्याङ्गप्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३२० ॥

अविरोधेन संभूय साधनत्वव्यक्त्यै वाक्यमुपादत्ते— **तल्लब्धिरिति** । अत्र तच्छब्दार्थो ध्रुवानुस्मृतेः इत्यनेन दर्शितः । * उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिरिति तत्र प्रकृतं हि परामृश्यते । विवेकादीनां सप्तानामेकस्मिन्

कार्येऽन्योन्यसापेक्षत्वरूपेणेतरेतरयोगेन समप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणामाश्रमभेदेन व्यवस्था शक्येत्यपि कतिपयशङ्का च व्युदस्ता। **संभवात्**—एकत्र योग्यतया विरोधप्रसङ्गाभावात्। **निर्वचनात्**—अतीन्द्रियेऽर्थे निश्चायकमानतया निष्कृष्टाद्वचनात्, युक्तिसहितादागमादिति यावत्। इह विद्यायाः कर्मजन्यत्वसिद्ध्यर्थतयोपात्ताः के विवेकादयः कथं च तेषामविरोध इत्यत्र वाक्यकारेणैव व्याख्यातत्वमाह— **विवेकादीनामिति**। **स्वरूपं च** उद्दिष्टानां मिथो व्यावर्तकरूपं चेत्यर्थः। **जातिदुष्टम्**—लशुनादि। **आश्रयदुष्टम्**—शूद्रान्नादि। **निमित्तदुष्टम्**—केशाद्युपहतम्। तादृशदोषराहित्येनाशुद्धेभ्यो विभक्तादन्नात् सेन्द्रियस्य देहस्य रजस्तमोभिभवरहितसत्त्वोन्मेषापादनेन शुद्धितः पृथक्करणं विवेक इति प्रदर्शकं वाक्यमाह— **जातीति**। **अत्र निर्वचनमिति** भाष्योक्तिः। **आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति** निर्वचने सत्त्वमन्तःकरणं सत्त्वगुणो वा। तस्य शोधनीयसर्वोपलक्षणतया वाक्ये कायोक्तिः; साऽपि करणवर्गोपलक्षिका। * आयुस्सत्त्व इत्यादिभिः शुद्धाशुद्धाहारश्च गीतः। विमोकशब्दस्यात्र * कामः क्रोधस्तथा लोभ इत्याद्युक्तत्याज्यवर्गानुपश्लेषपरतया **कामानभिष्वङ्ग** इति मूलघातोक्तिरित्यभिप्रायः। कामोऽत्र तीव्रतमसङ्गजन्यः; * सङ्गात् संजायते काम इत्युक्तेः। तेनाभिष्वङ्गोऽनुवृत्तदृढग्रहणम्; तदभावे * कामात् क्रोधोऽभिजायत इत्याद्युक्तपरंपरानिवृत्तिः। * शान्त उपासीतेत्यत्र शान्तशब्दः करणव्यापारनिवृत्तिमुखेन कामादिराहित्यपरः। **आरंबणम्**—योगमारुरुक्षोः चित्तालम्बनं शुभाश्रयरूपम्। विवरणे तु * ज्ञानालंबनमुपास्यमित्युक्तम्। तस्य संशीलनम् अनुकूलतया शीलनम्। पुनः पुनरित्येतदङ्गप्रकरणात् * व्यापृतेनापि मनसेत्यादिस्मृत्या चोत्थानकाले योज्यम्। अत एव नात्माश्रयशङ्का। इदं च योगानुगुणवासनाप्रचयार्थं कषायापाकरणार्थं च। * बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरिति श्रौतनिर्वचनस्यास्पष्टार्थतया तदुपबृंहणं दर्शितमित्यभिप्रायेण स्मार्तोक्तिः। अत्र **भाष्यकारो** ब्रह्मनन्दिवाक्यव्याख्याता **द्रमिडाचार्यः**। तेनान्येषु श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु स्मृतिः। अथ वाऽन्यत्र वाक्यकारेणैव श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु भाष्यकारेणैव स्मृतिरिति। यद्यपि * यं यं वाऽपि स्मरन्निति प्रक्रमात् सदेत्यादिकं सामान्यम्; तथाऽपि * तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर इत्युत्तरवाक्यानुसारेण प्रकृतार्थत्वात्तद्ग्रहः। पञ्चमहायज्ञोपादानं * गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति स्मृतिसूचनार्थम्। आदिशब्देनाश्रमान्तरधर्माणामपि संग्रहः। यद्यपि काम्ये सकलाङ्गोपसंहारः प्राप्तः; तथाऽपि अत्र वचनाद्यथाशक्त्यनुष्ठानं पर्याप्तमित्यभिप्रायेण **शक्तित** इत्युक्तम्। * तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिमिति हि स्मर्यते। * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यत्र सन्प्रयोगाभावेन कर्मणां विद्यान्वयस्फोट्यात् * विविदिषन्तीत्येतदपि नियमितम्। इदं च वाक्यं क्रियाया अङ्गत्वेन विद्यापौष्कल्यहेतुत्वपरम्; न तु निष्क्रियब्रह्मवित्सद्भावसूचकम्, यावज्जीवं क्रियानुवृत्तेरुक्तत्वात्। मत्वर्थीयस्य भूमपरतया विधुरादिब्रह्मविद्यावृत्तिपरं वा। तेषां हि वर्णधर्ममात्रयोगित्वादवरत्वम् * अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति सूत्रसिद्धम्। अत्र * मन्त्रेषु कर्माणीत्यारभ्य * तान्याचरत नियतं सत्यकामा इति श्रुतिरप्यनुसन्धेया। क्रियाशब्दस्य चित्तसमाधानादिमात्रपरत्वव्यावृत्त्यै * तमेतमित्याद्युपात्तम्। **अनाशकेन**—अनशनेन। अत्र गोबलीवर्दनयात्तपश्शब्दसङ्कोचः। यद्वा नाशकादन्येनेति; यज्ञाद्यपि भोगार्थं चेत् संसारात्मकनाशप्रदमेव श्रुत्यादिसिद्धम्। भूतहितं यथार्थं च वाक्यं सत्यम्। आर्जवम्—करणत्रयस्यैकरूप्यम्। दया—स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराचिकीर्षा। दानम्—न्यायसिद्धद्रव्यस्य यथाविधि पात्रसात्करणम्। तेन लोभनिवृत्तिर्व्यज्यते। * दैप् शोधने इति धातौ स्वपक्षादिशोधनं वा। * दो अवखण्डने इत्यत्र पराहङ्कारखण्डनं वा, * निगृह्णीयाद्यथाशक्ति देवतागुरु-

निन्दकानिति स्मृतेः * न विगृह्य कथां कुर्यादित्यस्य कामकारविषयत्वात्। [illegible]; * अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति स्थापनात्। अभिध्या—परप्रतिकूलचिन्ता; अभिचारादौ ह्यभिः प्रातिकूल्यार्थः, परकृतद्रोहे निरन्तरस्मृतिर्वा, [illegible] वा, परस्वे ग्राह्यत्वधीर्वा; तन्निवृत्तिरनभिध्या। एवं कतिपयोपादानना[illegible]सहपठितानामन्येषामप्युपलक्षणम्। **इत्यादीत्यनेन** * अमानित्वमदम्भित्वं * दया सर्वेषु भूतेषु, क्षान्तिरनसूया इत्यादेः संग्रहः। अनवसादः अर्थात् सिध्येदिति कृत्वा सहेतुकं तत्प्रतियोगिस्वरूप[illegible] वाक्यमुपादत्ते—**देश** इति। शोकनिमित्तं वस्तु **शोकवस्तु**; शोचत्यनेनेति करणव्युत्पत्त्या वा शोकशब्दः। आदिशब्दो भीतिहेतुपरः, [illegible] दुःखे शोकभये। **वैगुण्यात् अनुस्मृतेश्च**ेत्यनयोर्मनसोऽभास्वरत्वमित्यनेनान्वयः। अभास्वरत्वम्—भास्वरत्वाभावः तद्विरोधि वा। तज्जनितं तदभास्वरत्वम्। तत्स्वरूपाभिव्यक्त्यै [illegible] मध्ये * तज्जं दैन्यमिति वाक्यान्तरम्। तस्यां जातं तस्मिन्मनसि वा जातमभास्वरत्वं दैन्यम्, उपयुक्तप्रकाशनाशक्तत्वमित्यर्थः। यद्वा मनसो यदभास्वरत्वं, यच्च तज्जं दैन्यं तदुभयमवसाद इति योज्यम्। **तज्जम्**—तादृशदयाविशेषाज्जातमित्यर्थः। अस्ति हि पुंसां परदुःखदुःखित्वादि भास्वरत्वविरोधि मनसो दैन्यम्, तज्जं च शोकादिकमिति वा नेयम्। भास्वरत्वमिह प्रकाशकत्वम्; तदभावः। * तज्जं च दैन्यमवसाद इत्यत्र * तद्विपर्ययोऽनवसाद इति वाक्यशेषो भाष्योक्तः, वाक्ये तु [illegible]त्यै तदनुक्तिः। **बलहीनेन**— * समदुःखसुखं धीरमित्युक्तमनोबलरहितेनेत्यर्थः। **तद्विपर्ययजा**— देशादिगुणैर्भूतभाविसुखहेतुधिया बन्धुसुखेन च जातेत्यर्थः। उद्धर्षोक्तावपि पूर्ववत्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इति ऊह्यत्वाद्वाक्यानुक्तं भाष्ये दर्शितम्। * यदृच्छालाभसंतुष्टः, * संतुष्टः सततं योगी, * स्वाध्यायशौचसंतोष इत्यादिविरोधमाशङ्क्याह— **अतिसन्तोष** इति। असंतोषवदतिसंतोषोऽपि विषयान्तरेष्वपि प्रवर्तकतया विरोधीत्यर्थः। इदं चोद्धर्ष इत्युपसर्गेण सूचितम्। * ऐश्वर्यमदमत्तो हीत्यादिषु तत्तद्वृत्तान्तेषु चास्य विरोधित्वं प्रसिद्धम्। **निर्वचनमपी**त्यत्रापिशब्दस्संभवसमुच्चयार्थः पूर्वनिर्वचनेष्वपि भाव्यः। प्रकृतं कर्मणामुपयोगं निवृत्त्यंशेन तेषामविरोधेन निवेशनं च सूत्रवाक्याभिप्रेतन्यायसमाहारसिद्धं निगमयति—**एवमिति**। एवकारेण परानिष्टत्वं द्योत्यते। तत्त्वमस्यादिवाक्यानि वा व्यवच्छिद्यन्ते। तदिह कर्मणः अनुपयोग[illegible] निरस्ताः।

तथा च श्रुत्यन्तरम्— ❀ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति। अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म। अविद्यया—कर्मणा, मृत्युं—ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म, तीर्त्वा—अपोह्य, विद्यया—ज्ञानेन, अमृतं—ब्रह्म, अश्नुते—प्राप्नोतीत्यर्थः।

अथ मृषावादिना समुच्चयवादिभ्यां चान्यथा व्याख्याता श्रुतिरस्मदुक्तप्रकारमेव व्यनक्तीत्याह— **तथेति**। **चो**ऽवधारणे। श्रुत्यन्तरं च तथेति वाऽन्वयः। **अन्तर**शब्दः सन्प्रत्ययरहितत्वेन स्फुटार्थत्वादज्ञान[illegible] द्वारप्रदर्शनात् कर्मणां विध्यन्तानां [illegible] प्रागुक्तवाक्याद्विशेषं व्यनक्ति। **विद्यां चे**त्यादेः परविद्यां तदङ्गभूतां कर्मरूपाविद्यां चानुष्ठेयत्वेन शास्त्रतो यो वेत्तीत्यर्थः। चकारा-

वत्त्वोक्तसमुच्चयार्थौ । तयोरनुक्तद्योतकत्वे तु तत्तदितिकर्तव्यताविशेषयोरेव विद्याफलयोर्निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम् । उभयं सहेत्यत्राङ्गाङ्गितया तृतीयाध्याये साधयिष्यमाणयोरनुष्ठेययोर्बुद्ध्यारोहणे साहित्यमभिप्रेतम्; न तु समकालतयोपादेयत्वे । वेद्यत्वे हि सहभाव उच्यते; न तु सहिततया वेदनम् । न ह्युत्पत्तिदशायां विरोधिनिरासदशायां च विद्याकर्मणोः सहत्वसंभवः । अत्र * अन्धं तमः प्रविशन्तीत्यादिना * ततो भूय इव ते तमः इत्यादिना च प्रत्येकनिन्दापरत्वम् । चकारः सहशब्दश्च समसमुच्चयस्थापकाविति न भ्रमितव्यम्, तेषामन्यथासिद्धत्वात् । * य उ विद्यायाꣳ रता इति कर्मानादरेण विद्योत्पत्त्यर्थोत्साहवन्त इत्यर्थः । कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्निष्पद्यत एव; न तु तावन्मात्रेण मुक्तिः; विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विद्यैव न संभवति, कुतस्तरां मुक्तिरिति भूयश्शब्दाभिप्रायः । अविद्याशब्दस्यात्र कर्मविषयत्वं प्रकरणेन स्थापयति— अत्रेति । न तु सर्वत्र; * अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, * क्षरं त्वविद्या, * अनात्मन्यात्मबुद्धिर्येत्यादिषु अर्थान्तरे प्रयोगात् । इह तु * आत्मन्येवानुपश्यति, * कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिना विद्या तदङ्गं कर्म च प्रकृतम्; तदेवात्राविद्याशब्देन विद्योपयोगज्ञापनार्थमनूदितम् । परव्याख्यायां व्याख्यातौ संशयविपर्ययौ छेत्तुं पदार्थवाक्यार्थौ स्पष्टयति— अविद्ययेति । पापस्यानर्थहेतुतया अवयवशक्त्या गौण्या वा मृत्युशब्दबोध्यत्वाय, यज्ञादेर्विविदिषोत्पत्तिविरोधिनिवर्तकत्वव्युदासाय, चोदितज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतिस्मृतिशतसिद्धप्राप्तिविरोधिव्यावृत्त्यै च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वोक्तिः । यादवप्रकाशीयनिर्वाहोऽप्येतेन निरस्तः । यद्यत्र मृत्युतरणं मुक्तिरेव, कथं विद्ययाऽन्यत्साध्यं स्यात् । क्त्वाश्रुतिश्च न घटते; स्वापेक्षया स्वस्य पूर्वत्वायोगात् ।

धीसङ्कोचनिवृत्तिश्चेदविद्याख्येन कर्मणा । धीविकासोऽपि सैवेति न साध्यान्तरसंभवः ॥ ३२१ ॥
प्रतिबन्धनिरासश्च साध्यते चेदविद्यया । अमृताप्तिः स्वतस्सिध्येन्नादृष्टान्तरकाङ्क्षिणी ॥ ३२२ ॥
स्वतः स्वानुभवाधानप्रवणः प्राणिनां प्रभुः । प्रशान्तप्रतिबन्धानां निरपेक्षं हि कारणम् ॥ ३२३ ॥

मृत्युशब्दस्य साधारण्यसंभवेऽपि * तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीत्यादिस्पष्टार्थबहुश्रुतिस्मृतिबलेन विद्यानिवर्त्यप्राप्तिविरोधिविषयत्वासंभवात्, तत्र च * नान्यः पन्था इति साधनान्तरप्रतिषेधेन कर्मणो विमुक्तिसाधनत्वेन समुच्चेतव्यत्वायोगात्, कर्मणः श्रुत्यादिभिरेव विद्यासाधनत्वस्थापनादिहोपायविरोधिनि कर्मण्येव वृत्तिः । विद्याया इव कर्मणः उत्तराघविरोधित्वाभावात् प्राचीनग्रहणम् । तीर्त्वेत्यस्य स्वरसार्थं त्यक्त्वा प्राप्य स्थित इति परोक्तं क्लिष्टत्वादध्याहाराच्चायुक्तम् । यज्ञादिसत्कर्मणां विविदिषाविरोधितया मृत्युशब्दवाच्यं कर्म तीर्त्वेति गमनिकाऽपि विविदिषार्थविनियोगप्रतिषेधात्प्रत्युक्ता । * एतं सेतुमित्यादिषु गत्यभावात्तरतेः प्राप्तिवचनत्वमित्यभिप्रायेण अपोह्येत्युक्तम् । विद्याशब्दस्य शास्त्रादिष्वपि प्रयोगादिह प्रकृतब्रह्मवेदनविषयत्वं व्यनक्ति—ज्ञानेनेति । * एतदमृतम्, * एतदभयम्, * एतद्ब्रह्म, * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्यनुसारेणाह— अमृतं ब्रह्मेति । ननु पूर्वम् * अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति परोक्तमभ्युपगतम्; इह तु * ब्रह्मविदाप्नोतीत्युक्त्या अस्यां श्रुतौ साध्यान्तरं स्वीकृतमिति भाति; मैवम्, अविद्यानिवृत्तिशब्देन ज्ञानसङ्कोचनिवृत्तेः विवक्षितत्वेन भावान्तराभावनयेन सैव ब्रह्मप्राप्तिरिति समानार्थत्वात् । मोक्षशब्दस्वारस्यानुरोधात् * अविद्या कर्मसंज्ञेत्युक्तबन्धककर्मनिवृत्तिविवक्षायां तु तावन्मात्रमेवोपासनसाध्यम् । धीसङ्कोचहेतुनिवृत्तौ सेतुभङ्गस्रोतःप्रवृत्तिनीत्या तादृशेश्वरसंकल्पेन स्वतः प्राप्तो धीविकासः । अतः * विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ विद्यातः सिद्धायां स्वतस्सेत्स्यन्ती ब्रह्मानुभूतिरुच्यत इति न पूर्वापरविरोधः । ब्रह्मप्राप्तेश्च परम-

पुरुषार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्युपायस्य काम्यवर्गात्पृथगेव व्यपदेशः ।

प्राप्तितत्साधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तकाः । निवृत्तिधर्माः सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिताः ॥ ३२४

अत्र करणविभक्त्यन्तकर्मज्ञानशब्दाभ्यां * कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः, * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्पष्टार्थोपबृंहणार्थः सूच्यते । तेन च मृत्युशब्दस्यात्रोपायविरोधिविषयत्वं वेदानुवचनादीनां * विविदिषन्तीत्यत्र प्रकृत्यर्थेनान्वयः समुच्चयवादनिरासश्च सिध्येत् । कषायस्य पापस्य तज्जन्यरागादेर्वा । पक्तिः, पच्यतेऽनेनेति पाकनिमित्तम्, गम्यतेऽनेनेति गतिः । ततो ज्ञानम्—न तु विविदिषा, नापि मुक्तिः । प्रवर्तते—उचितविषये प्रकृष्टवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः ।

मृत्युतरणोपायतया प्रतीता अविद्या विद्येतरत् विहितं कर्मैव । यथोक्तम्—

*** इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ इति ।**

आस्तां प्रकरणम् । अस्मिन्नेव **वाक्ये** कर्मणां विद्याङ्गत्वे साधारणानामविद्यादिशब्दानामसदुक्तपदार्थनियमे च निर्बाधः स्वारस्यप्राप्तो वस्तुसामर्थ्यरूपो हेतुर्लक्ष्य इत्यभिप्रायेणाह—**मृत्युतरणे**ति । **प्रतीते**ति हेतुगर्भम् । **विद्येतरदि**त्येतत् अत्रत्याविद्याशब्दनिरुक्तिः । अब्राह्मणादिशब्दनयात्तदन्यवृत्तौ प्रकरणस्थासन्नविषयत्वं युक्तमित्यभिप्रायेण **विहितं कर्मे**त्युक्तम् । न त्वविहितं कर्म, नापि ब्रह्मज्ञानादिकमिति पदद्वयान्वितावधारणाभिप्रायः । एतेन * कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्र कर्मशब्दः साधारणोऽपि उचितविषये नियमितः; न हि काम्यादिकं यावज्जीवमनुष्ठेयम् । उक्तश्रुतेरुपबृंहणेन स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ स्थिरीकृतावित्याह—**यथोक्त**मिति । **ज्ञानव्यपाश्रयः**—आगमोत्थज्ञाने प्रतिष्ठितः । **ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय**—विवेकादिजन्यां परविद्यां भक्तिरूपापन्नां निष्पाद्यत्वेनाभिसंधायेत्यर्थः । * आगमोत्थं विवेकाच्चेति प्रस्तुतं ज्ञानद्वयमेव ह्यत्र स्पष्टीकृतम् । अत एव मृत्युशब्दस्यात्र विविदिषाविरोधित्वं चायुक्तम्; तस्याः साध्यत्वेनानुपादानात् । * ब्रह्मविद्यामधिष्ठायेत्यनेनैव विविदिषानिष्पत्तेरर्थसिद्धत्वाच्च । तर्तुं मृत्युमिति प्रयोजनवचनेन * तीर्त्वेत्यस्य प्राप्त्यर्थत्वशङ्का च निरस्ता । उपबृंहणीयश्रौतपदसूचकाविद्याशब्दोक्तमेव च यज्ञशब्देन व्यञ्जितम् । **यज्ञान् इयाज**—चकारेत्यर्थः ।

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण । पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम् * एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति श्रुत्याऽवगम्यते । रजस्तमसोर्यथार्थज्ञानावरणत्वम्, सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितम्— * सत्त्वात्संजायते ज्ञानमित्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरसनीयम् । तन्निरसनं चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्मेण । तथा च श्रुतिः— * धर्मेण पापमपनुदतीति ।

ननु धर्मेण पापस्यैवापनोद्यत्वं श्रुतम्, अत्रतु प्राचीनं कर्मेत्यविशेषेण पुण्यस्यापि तरणं कथं भाषितमित्यत्र वक्ष्यमाणश्रुतावपनोद्यतयोक्तं शोधयति—**ज्ञानेति**। पुण्यस्य कथं धर्मापनोद्यत्वं, पापशब्दवाच्यत्वं चेत्यत्राह—**ब्रह्मेति**। **उभयोरिति** विगीताविगीतसंवलितत्वोक्तिर्निदर्शनपरा। अत्र **अभिधेयत्वम्**— बोध्यत्वम्। * लक्षयेदिति विवरणोक्तिर्वैभवात्। अयं भावः—* स एव धर्मस्सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेदित्यादि स्मर्यते। अतः पुण्याभिसन्धिप्रसिद्धमपि मुमुक्षुदशायां पापायते।

मुमुक्षुत्वामुमुक्षुत्वदशाभेदेन कर्मणः। कर्मैकं पापपुण्यत्वे साध्यैक्येऽपि समश्नुते ॥ ३२५ ॥
श्येनादेश्चोदितस्यैव द्वैरूप्यं द्विविधश्रुतेः। एकस्यैवैकदैवास्ति कालभेदे तु किं पुनः ॥ ३२६ ॥

प्रकृष्टसुखरूपस्वर्गैकसाधनं पुण्यमपि ह्यन्तरायनिरयशब्दनिन्दितस्वफलसङ्गार्थसिद्ध्यै निरुपाधिकसुखरूपब्रह्मज्ञानं प्रतिरुणद्धि; अतः प्रवृत्तिधर्मस्य निवृत्तिधर्मेणापनोद्यत्वं युज्यते। पापलक्षणं च कर्तुरनिष्टफलसाधनत्वेन शास्त्रवेद्यत्वम्; * नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इति श्रुतौ च निगमनस्थस्य पाप्मशब्दस्य शोकादिषु लाक्षणिकत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोर्निमित्तसंभवान्मुख्यत्वमेव ग्राह्यम्। छत्रिन्यायेन सर्वत्र लक्षणावृत्त्यैक्यपक्षेऽपि तारतम्यमस्ति। न च सुकृतदुष्कृतशब्दयोरिव दुष्कृतपाप्मशब्दयोरिह गोबलीवर्दन्यायात् पाप्मशब्दस्य दुष्कृतविशेषपरत्वं शङ्क्यम्; उभयोरपि व्यापित्वेन हयतुरङ्गशब्दयोरिव तदयोगात्; सर्वशब्दविशेषणवैयर्थ्यं च। * अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इत्यनन्तरवाक्यं च प्रकृतसर्वहेयनिवृत्तिप्रख्यापने स्वरसम्। तदिह पूर्वापरपाप्मशब्दयोरसङ्कोचेन समानार्थत्वमेव युक्तम्। एवं सति पुण्यविशेषे पापशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् घटत इति। ननु रजस्तमसोर्ज्ञानविरोधित्वमिष्टम्; तत् किं पापेन सह समुच्चयतः, विकल्पतः, कारणान्तरेण वेति नियामकाभावात्पापस्य ज्ञानविरोधित्वं दुरवधारणम्; अतो दुःखसाधनत्वमेव तस्येत्यत्राह—**अस्येति**। शुद्धसत्त्वमिहाभिभूतरजस्तमस्कमुपयुक्तप्रकाशादिजनकं सत्त्वम्। ज्ञानोत्पत्तिदशायामपि पुंसां त्रैगुण्यानुवृत्त्या तदातनगुणान्तराभ्यां विशेषव्यक्त्यै विवृद्धिशब्दः। * कर्मवश्या गुणा इत्यादिभिः गुणानां तद्द्वारत्वसिद्धिः, पापस्य दुःखसाधनत्वं च नान्यव्यवच्छेदेनेति भावः। द्वयोरपि ज्ञानविरोधित्वे मानाभावे कथं द्वारद्वारित्वकल्पनमित्यत्र द्वारिणस्तावद्विरोधित्वे मानमाह—**पापस्येति**। * एष एवेत्यादिश्रुतौ न तावत् * अधो निनीषतीत्येतन्निरयादिनिनीषार्थम्; अत्रोन्निनीषायाः स्वर्गादिविषयत्वाभावात्। * यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यत्र स्वर्गादिसर्वलोकेभ्यो ह्युन्नयनं स्वरसतः प्रतीयते। अतोऽपवर्गप्रापणप्रतिपक्षभूताधोनयनार्थमिहासाधुकर्म तत्साधनविरुद्धमेव स्यात्; तत्साधनं चात्र * मामुपास्स्वेत्यादिविहितम्। तस्य चोपक्रमे *यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति हिततमत्वमव्यवहितमोक्षोपायत्वं सिद्धम्। तदेवात्र सन्निधिबलात् साधारणेनापि साधुकर्मशब्देन गृह्यते। तत्कारयितृत्वं च * ददामि बुद्धियोगं तमित्यादिभिर्विशेषतोऽप्युक्तम्। * तस्य चोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन विरुद्धं कर्म भगवद्वैमुख्यापादनं कर्म; तत्सांमुख्येऽधोगतिप्रसङ्गाभावात्। असाधुकर्मणश्चाधोगतिनिदानत्वम् * तानहं द्विषतः क्रूरानित्यारभ्य * ततो यान्त्यधमां गतिमित्यन्तेन स्फुटीकृतम्। यद्वा साधुकर्मशब्द इह प्रस्तुतोपायाकाङ्क्षिताङ्गपरः। न चात्र कर्मण उन्नयनशब्दोदितमुक्त्युपायत्वम् अद्वारकम्; श्रुत्यादिभिस्सद्वारकत्वस्थापनात्। अतो विद्याङ्गकर्मप्रतिकोटिस्थमसाधुकर्मात्र विद्योत्पत्तिविरुद्धमेव। किं च साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वमिह न प्राचीनजीवकर्मनिरपेक्षम्; वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। न च वायूदकादिवत्

प्रेरकत्वम्; शास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात्, बुद्धिप्रदानादिवचनविरोधाच्च। अतः *यमधो निनीषतीति यद्वृत्तेन कस्यचिदनुदनोऽधोनिनीषाहेतुग[illegible] व्यनक्ति। पूर्वपापे चोत्तरपापारंभे ज्ञानलोपः तन्मूलविपरीतज्ञानं च द्वारम्। तथा चोपबृंहितम्— *यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति, *पापं प्रज्ञां नाशयतीत्यादिभिः। सर्वदेवेषु सर्वपापेषु च सामान्योक्तमपि प्रकृतेऽप्यकुण्ठितम्। विशेषतश्च गीयते— *क्षिपाम्यजस्रमित्यादि। अतः पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वं सिद्धम्। ननु श्रुतेन द्विविधेन पापेनैव ज्ञानं निरुध्यताम्, निवृत्तिधर्मेण चोत्पद्यताम्; अलमुभयत्र प्रकृतिगुणैर्द्वारीकृतैरित्यत्राह—**रज** इति। *सत्त्वस्येत्युपादानमिह रजस्तमसोर्व्यतिरेकव्याप्त्या च ज्ञानहेतुत्वनिश्चयार्थं साधुकर्मद्वारप्रदर्शनार्थं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वेत्युक्तस्थापनार्थं च। श्रुतिस्मृतिप्रमितान्यतरत्यागस्य सति गत्यन्तरे विकल्पस्य चायोगात् द्वारद्वारित्वमेवात्र युक्तमिति भावः। ननु *रजसो लोभ इत्यनेनान्यथाधीहेतुत्वमपि सिद्धम्, अप्राप्तविषयलोभस्य भ्रान्तिहेतुत्वात्; *यया धर्ममधर्मं चेत्यादिना तद्व्यक्तम्। *नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादिस्मृत्या कर्मफलभोगावसाने ज्ञानं साध्यतां, धर्मस्य च धृतिशब्दार्थसुखसाधनत्वमेव प्राप्तमिति शङ्कापनुत्त्यै निष्कृतिशास्त्रविनियोगपृथक्त्वाभ्यां सिद्धं निरास्यनिरासकस्वभावं निर्धारयन्नुक्तमर्थद्वयं निगमयति— **अत** इति। **निरसनीयम्**— अनन्तेषु पापेषु संतन्यमानेषु न कदाचिदपि भोगेन निश्शेषशान्त्यवसरः; अतश्शास्त्रोक्तनिष्कृत्यैव तन्निरासः कार्य इति भावः। तथाऽप्यपरिमितानां निष्कृतिरप्यशक्येत्यत्राह— **तदि**ति। *स्वल्पमप्यस्य धर्मस्येत्यादिन्यायेन फलान्तरसङ्गरहितनिवृत्तिधर्ममाहात्म्यात्तन्निवर्तनं शक्यमित्याशयः। *य उ चैनमेवं वेदेत्यादिषु शास्त्रार्थवेदने फलश्रुतिः प्रशंसार्था, परंपरया वा स्यात्, अधिकारिभेदेन वा। अतः अनुष्ठानं प्रधानम्; तत्परित्यागिनां तु कारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिप्रायेणोक्तम्— **अनुष्ठितेने**ति। उपात्तश्रुतिगतानामविद्यादिशब्दानां स्वेष्टार्थत्वं, पापस्य भोगेन विनाऽपि निवर्त्यत्वं च स्पष्टयन्तीं श्रुतिमुदाहरति— **तथे**ति। तत्र धर्मशब्दः प्रायश्चित्तमात्रविषयोऽप्यविशेषान्निवृत्तिधर्ममपि गृह्णाति, *विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिरित्यादिना ब्रह्मविद्यासन्निधानात्। सहपठितदानादिषु प्रतीतानि द्विषद्वशीकरणफलान्तराण्यपि ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्यनुगुणान्येव। अङ्गिफलं चात्र *भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानिति प्रस्फुटम्। अतोऽत्र निवृत्तिधर्मेण सांसारिकपुण्यपापयोः द्वयोरपि पापशब्दोक्तयोर्निवर्त्यत्वं सिध्येदिति।

तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाध[नभूतं]नं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम्। अतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या।

एतावता किमायातमित्यत्र तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमित्यनेनाभिप्रेतं कर्मसापेक्षत्वं निरूढमित्याह— **तदि**ति। **तत्**—उक्तश्रुतिस्मृतिसूत्रोपपत्तिसंप्रदायबलात्। **एवम्**— निष्कामकर्मणां ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धनिरासकत्वप्रकारेण। अस्त्वेवं विचार्यस्योपासनस्य स्वाङ्गकर्मापेक्षा। तद्विचारस्य कृत्स्नकर्मविचारापेक्षा कथमित्यत्र स्थापितमर्थं निगमनेन स्थिरयति—**अत** इति। मुक्तिसाधनविद्याया निवृत्तिधर्मनैरपेक्ष्यायोगात् इत्यर्थः। **अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानमित्यनेन** वृद्धव्यवहारेण व्रीह्यादिवत्कर्ममीमांसया यज्ञादिपदार्थानां सेतिकर्तव्यताकानां विशेषतो वेदितव्यतया विधिविनियोज्यस्वरूपापेक्षिणि विनियोगे नागृहीतविशेषणन्यायतः स्वाङ्गसाध्यस्य फलसाधनतया तत्स्वरूपान्वितस्यैव बुभुत्सितत्वम्,

अचिन्तितेऽप्युपासने कर्मणश्चिन्तयितुं शक्यत्वं च सूच्यते। विद्यानङ्गकर्मनिन्दया विद्याप्ररोचनं च तादृशकर्मज्ञानापेक्षमित्यभिप्रायेण **केवल** इत्यादिकमुक्तम्। **अवसेयम्**—साध्यमिति यावत्। **मीमांसा** अत्र विचारः। त्याज्योपादेयसहितोपासनशास्त्रार्थं विचारयतामवश्यंभाविनस्तदुभयस्वरूपनिश्चयस्य कर्ममीमांसासाध्यतया अत्र अपेक्षिता त्वदनिष्टावृत्तत्वेन वक्तुं युक्तेत्यभिप्रायेण **सैवे**त्युक्तम्। अन्ततः कर्मपरीक्षासापेक्षा तापत्रयवृत्ततोक्तिश्चानेन निरस्ता। साधनचतुष्टयस्य वा व्युदास एवकारेणोपक्षिप्यते।

अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्ते, फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात्। एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम्, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्तीयः।

न केवलमस्मदुक्तस्य युक्तत्वमात्रम्; त्वदुक्तस्य दोषोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणाह— **अपि चेति**। तत्रान्योन्याश्रयमुद्धाटयति— **नित्येति**। चस्त्वर्थो वर्तिष्यमाणस्य वृत्ततावैपरीत्यद्योतकः। **मीमांसाशब्दो**ऽत्र भागद्वयार्थः; आत्मनित्यताद्युपादानात्। **श्रवणशब्दश्च** विचारपर्यन्तः। अयं भावः— किमत्र विवेकशब्देन निश्चयो विवक्षितः, आपातधीर्वा? नाद्यः, कृत्स्नमीमांसासाध्यस्य ब्रह्मविचारापेक्षया पूर्ववृत्तत्वायोगात्; आत्मनित्यत्वादिकं ब्रह्मकाण्डे हि निरूपयिष्यते। न द्वितीयः, तस्याः कर्मब्रह्मकाण्डसाधारणत्वेन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावस्य चोक्तत्वात्। न च सा फलान्तरवैराग्यादेर्हेतुः; उभयत्रामृतत्वाद्यापातधीसिद्धेः। न च कपिलकणादादितन्त्रैर्विवेकः; अध्ययनादिक्रमेण तदवसरनिरोधोक्तेः तेषु च बहुधा निःश्रेयसतत्साधनादौ विवेकवैपरीत्यस्य त्वयाऽपि संमतत्वात्। अत एव हि निरसिष्यन्ते। * नित्यं हि नास्ति जगतीत्याद्युपबृंहणं तु श्रुतिमनुरुध्यैव विवेकार्थं स्यात्। न तु स्वातन्त्र्येण; अन्यथा किं शारीरकेण? ततोऽन्यत्र संशयादिसंभवादिति चेत्, तर्हि तत्र न विवेकसिद्धिः। यत्त्वत्र वाचस्पतिनोक्तम्— * नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मो', नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यारभ्य, * नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्थागोचरः। अनित्यत्वमसत्यत्वं, तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतम्; तथा चानास्थागोचर इति; यदृतं तन्नित्यं सुखं व्यवस्थाप्यते, तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति, तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत इति सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेक इति च। एतदपि मन्दम्— अनित्यस्याप्यबाधितत्वेन सत्यत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। न च नित्यं सुखमनुपादेयमिति धिया कर्मिणां कर्मविचारादौ प्रवृत्तिः; किं तु तस्य कर्मसाध्यत्वभ्रमाद्वा दौर्लभ्यबुद्ध्या वा। किं च नित्यत्वादिमात्रं नास्थागोचरत्वादिनिदानम्। पुरुषार्थतत्साधनत्वाभ्यामेव साऽऽस्था, तद्वैपरीत्याच्चानास्था। ते च नित्यानित्ये च यथार्हं स्याताम्। निरूपकस्यापि ह्यनित्यसुखत्यागः *अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि चेति न्यायात्, अधिकसुखलाभतृष्ण्या वा स्यात्। तदभावे अत्यल्पमपि सुखमुपादीयते। नित्यमपि यदि दुःखात्मकमनुभयरूपं वा, कथमास्थार्हम्? प्रकृतस्य प्रकृष्टसुखत्वेन प्रतीतत्वादिति चेत्; तत्प्रतीतिस्तावन्न व्याप्त्या, अदृष्टेः। न च श्रुत्या, तन्मूलापातधियस्साधारण्यादिदौस्थ्यात् निश्चयस्य तु मिथस्संश्रयग्रस्तत्वात् तन्त्रान्तरस्मृत्योश्चा-

साधकत्वस्य दर्शितत्वात् । नित्यसुखसंभवमूलोपादित्सा च साधारणी । तन्त्रान्तरे तदसंभवश्च सुव्यक्तः । ※ आनन्दो ब्रह्मेत्यादिरमीमांसितकर्मब्रह्मभागैर्दुर्बोधः, प्रमाणाध्याये तर्कपादे च तन्निरासात् । तत एवाद्यसूत्रेऽन्यत्र च नित्यफलासंभवः प्रकृतोपयोगात् प्रतिष्ठाप्यत इत्यपि दुर्वचम्, युष्माभिरेवं सूत्रवाक्यार्थानुक्तेश्च । अपि च नित्यसुखस्यात्र संभावनामात्रम् । स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वं च न शास्त्रान्तरेणानुमानेन वा सिध्येत्, ताभ्यामेव वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्, स्वर्गसुखमनित्यं सुखत्वादित्यादेरमृतत्वादिश्रुतिबाधात् । तदान्यपर्यस्य तन्निरूपणसापेक्षत्वात्; अन्यथा मुक्तसुखमनित्यं सुखत्वादित्यादेरपि प्रसक्तेः । तदप्रसक्तिश्च त्रय्यन्तनिर्णयात्, स च तयेति मिथस्संश्रयः । अतः कर्मविचार एवात्रापेक्ष्यः । शमदमादीनां साधनत्वविवेकः तत्स्वरूपमात्रं वा वृत्तमित्युच्यते, न पूर्वः, तस्य ※ शमदमाद्युपेतः स्यादिति साधनलक्षणे निष्पाद्यत्वात् । नोत्तरः, तत्र श्रवणौपयिकावधानादिमात्ररूपाणां सर्वशास्त्रसाधारण्येन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात् । योगौपयिकानां तु बाह्यान्तःकरणनिरोधादिरूपाणां त्रय्यन्तार्थश्रवणात् पूर्वमयुक्तेः, * तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इति ब्रह्मधीपूर्वकत्वोक्तेश्च । किं च नित्यानित्यविवेकादयः किं हेतुसाध्यरूपेण स्थिताः, अन्यथा वा ? आद्ये कर्मविचारोऽपि * परीक्ष्य लोकानित्यादिप्रकारेण मुमुक्षायाः परंपरया हेतुहेतुमद्भावात्सह पाठ्यः; अन्यथा मुमुक्षुत्वमेकमेव हि पाठ्यम्; किं चतुष्कग्रहणेन ? द्वितीयेऽप्यभ्युगमविरोधात् ※ विवेकाद्वैराग्यमित्यादिक्रमस्य परैर्व्याख्यातत्वादिति । अत्र **मीमांसाश्रवणमन्तरेणे**त्युक्तं विवृणोति— **फले**ति । कर्मभागे स्वर्गादिर्यागादिः प्रयाजादिः बुभुक्षुश्च फलादयः; ब्रह्मभागे तु मुक्त्युपास्तिशमादिमुमुक्षवः । एषां विशेषः पूर्वपक्षोक्तात्त्र्यावृत्तं रूपं मिथो भेदश्च । नात्र फलकरणादिनिश्चयेन कर्मस्वरूपादिबोधोक्तौ साध्याविशेषः; पदार्थवाक्यार्थनीत्या तेषु तेष्वधिकरणेषु तत्तदवान्तरवाक्यार्थनिश्चयेन पश्चान्मिथस्संसृष्टविशिष्टमहावाक्यार्थबोधोक्तेः वैराग्यादिमूलभूतस्य नित्यानित्यविवेकस्य फलकरणादिनिश्चयान्तर्गतबोधनपरत्वाच्च । कर्मग्रहणमिहोपास्तेरप्युपलक्षकम् क्रियत इति वोभयसंग्रहः । उपासनेऽपि कर्मशब्दस्सूत्रेऽप्युक्तः—* प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति । तत्र च भाष्यम् * उपासनात्मके कर्मणीति । अन्यत्र च * यागादिकमुपासनात्मकं च कर्मेति । मानसकर्मोक्तिश्च स्मृत्यादिषु दृश्यते । कर्मशब्दस्यात्र ज्योतिष्टोमादिमात्रविषयत्वं मत्वा तत्स्थिरत्वास्थिरत्वेत्येतन्निरूपणप्रकारस्यानुकारः; न तु निश्चयप्रकारस्येति केचित् । अत्र वैधर्म्यव्यञ्जकेन व्यतिरेकेण भाष्यमाणस्यायं भावः— किं केन कथमित्याकाङ्क्षितफलाद्यंशत्रयनिश्चयमन्तरेण कथं त्र्यंशभावनात्मककर्मबोधः; कथं च जीवनादिविशेषिताधिकारान्वितस्वर्गादिपदार्थस्य देहान्तरदेशान्तरभोग्यत्वनिश्चयः ? तदभावे च कथं [illegible]तात्माध्यवसायः ? आत्मनि च सुखतयोपलब्धेरन्यथासिद्ध्या वचनमन्तरेण कथं सुखत्वश्रुतिमुख्यत्वम् ? तादृशात्मनिश्चयाभावे देहमेवात्मानं मन्यमानस्य कथमैहिकफलविरक्तिः ? नित्यसुखरूपतया सिद्धस्याप्यधिकर्तुः प्रवृत्तिधर्मफलं कृत्स्नं परिमितविषयभोगरूपमनित्यं, निवृत्तिधर्मफलं परं नित्यमिति निश्चयालाभे कथं स्वर्गाद्यनित्यफलजिहासा, नैगमान्तिकनित्यफलधिया समाकर्षश्च ? अतस्साधनचतुष्कवृत्तवादे विवेकविशेषादेर्मूलतया भागद्वयविचार एष्टव्यः । ततश्च कर्मविचारसापेक्षत्वम् । परमन्योन्याश्रयस्त्वधिक.—इति । आदिशब्देन ज्ञानानन्दरूपत्वसंग्रहः । शमादिसाधनसंपत्तौ विशेषतश्च दोषमाह— **एषामि**ति । * शान्तो दान्त इत्यादिविनियोजकवाक्योक्तानामित्यर्थः । विनियोगोऽङ्गाङ्गित्वबोधनम् । संबन्धः इति तु **न्यायसुदर्शनम्** । शमादेरङ्गत्वे बोधिते ह्यत्र साधनत्वमनुक्तमप्यर्थात्सिध्येत् । ततः किमित्यत्र शेषलक्षणसिद्धप्रमाण-

लक्षणसापेक्षत्वमाह— **विनियोग** इति। एतैर्मानैर्ब्रह्मकाण्ड एव तद्विनियोगश्चिन्त्यतामित्यत्राह— **स** इति। स च **तार्तीयः**— प्रागुक्तसंगतिक्रमेण कर्मकाण्डतृतीयाध्यायोक्तः। इह पुनस्तृतीये लाघवानुसारात्पूर्वं व्युत्पादितैस्तैरेवाक्षेप-समाधानमात्रं करिष्यते। एवमेवाध्यायान्तरन्यायोपजीवनं चात्र द्रष्टव्यमिति भावः।

उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि। तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पाद[नसाधना]कानीति तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव संगतानि। तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता॥

अथ युक्त्यन्तरं दर्शयन्नुद्गीथाद्युपासनविचारस्य स्थानान्तरानर्हतयाऽत्रैव मुख्यसंगत्या कर्मब्रह्मचिन्ताक्रमं स्थापयति— **उद्गीथेति**। **कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपीत्यनेन** पूर्वत्रोपयोगः, इह नेति शङ्कोद्धाट्यते। **कर्मसमृद्धिः**— * तदेव वीर्यवत्तरमिति श्रुत्युक्तेः प्रबलकर्मभिरप्रतिबन्धो गुणफलरूपः। **ब्रह्मदृष्टिरूपाणीति** हेतुगर्भम्। **ब्रह्मज्ञाना-पेक्षाणि**— न ह्यारोप्यस्वरूपमन्यत्राजानतः क्वचिदपि तदारोपः; अनिर्वचनीयादिदृष्टेर्दूषयिष्यमाणत्वात्। इह च ब्रह्मज्ञानं प्रथमद्विकसाध्यमित्याशयः। **दृष्ट्युपासनानां** प्रधानानुपयोगं प्रणाड्योपयोगात् परिहरति—**तानीति**। उद्गीथा-द्युपासनपरिहार्यप्रत्यूहानीति यावत्। **अपिरत्र** परारोपितविरोधद्योतकः। यद्वा पूर्वग्रन्थेऽनुपयोगमन्वारुह्य सजातीय-प्रयोगमात्रात्संगतिरनन्यगतिकाकाङ्क्षोक्त्या परिहृता। अत्र तूपयोगश्चास्तीति व्यज्यते। **अनभिसंहितफलानि**— बन्धकफलसंकल्परहितत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविद्याऽत्र स्वाभीष्टा। **साद्गुण्यम्**— पूर्वोक्तैव समृद्धिः; न तु वैकल्य-निवृत्तिः। तदापादकानि कर्मसमृद्ध्युत्पादकानि।

कर्मजात्कर्मसाद्गुण्यं विद्या साद्गुण्यतश्च सा। अतो विरोध इत्यल्पं व्यक्तिभेदाद्व्यवस्थितेः॥ ३२७ ॥

सुतराम्— स्वापेक्षया परविद्यापेक्षया चेति भावः। **इहैवेत्य**योगवदन्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते।

अब्रह्मदृष्ट्यादिषु तु प्रधानैकार्थता भवेत्। विद्यौपयिकदृष्ट्यादि हेतुन्यायादिहेष्यते॥ ३२८ ॥

नातिप्रसक्तिरेवं स्यादधीत्यासत्त्यनुद्रुतेः। कथंचित्संगतिश्चात्र परेष्टा न प्रणुद्यते॥ ३२९ ॥

अस्तु यथावदनवगतेऽधिष्ठाने मिथ्यादृष्टिः प्रसिद्धेत्यत्राह— **तेषामिति**। न ह्येतन्मिथ्यादृष्टिमात्रम्; अपि तु यथावदवगते वैधमारोपणम्। ततश्चाधिष्ठानभूतं कर्माङ्गं यथावदविजानता तत्रान्यदृष्टिविधिर्न चिन्तयितुं शक्यते। **सर्वसंमता**— विश्वापलापिनोऽपि निरूपकसन्निधौ दुरपह्नवा; आहत्य सन्मात्रे अवगतिविमतेरिति भावः। ननु काम्य-कर्मणोऽप्यनङ्गैरपि स्ववीर्यवत्तरत्वापादकैस्तैरपेक्षाऽस्ति, तेषामपि विचारानुष्ठाने च कर्मज्ञानापेक्षा सिद्धा। अत उभया-काङ्क्षया कर्मकाण्डे तच्चिन्ताऽस्तु; मैवम्; अविदितब्रह्मणस्तदयोगस्योक्तत्वात्। अत एव ह्युपनिषत्स्वेव तदधीतिः। यत्तु * अधीतवेदान्तस्येत्यादिना वेदान्तमात्राध्यायिनस्तावन्मात्रचिन्ता शक्येति पूर्वं चोदितम्; तदसत्; अध्ययन-विधिर्हि यथाक्रमं कृत्स्नाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। न च विध्यतिलङ्घनेन प्रवृत्तमापत्कृतं वा लब्यन्तमात्राध्ययनमपेक्ष्येदानीं तद्विचारस्य पूर्ववृत्तं मृग्यते। एतेन प्राचीनसुकृतविशेषनियतवैराग्यातिशयादेकदेशाध्ययनविचारौ स्यातामित्यपि निरस्तम्, तस्याप्यध्ययनविध्यतिलङ्घनायोगात्। अनधिगतकर्मणः कर्माङ्गविद्याधिगतिरशक्यविचार इति चोक्तम्। अविशदनिरू-

पणेन पश्चाच्छेषपूरणं च क्लिष्टम् । ब्रह्मचिन्तोद्यतस्य विद्याङ्गकर्मणां गुरूपदेशमात्रेण ज्ञप्तिरस्त्विति चेत्, तर्हि तेनैव न्यायेन ब्रह्मविचारोऽपि मा भूत् । तदिह यथाविधि कृत्स्नाध्यायिनः प्रागिव कृतावशिष्टे विचारपर्वणि वृत्तविशेषः स्थाप्यत इति शुद्धः पन्थाः ॥

श्रुतिकिरीटशरीरविकृष्टिकृन्मलिनवृत्तिमलिम्लुचवृत्तिभिः ।
विघटितामिव विंशतिलक्षणीं यतिपतेरिति नीतिरजीघटत् ॥ ३३० ॥

॥ इति लघुसिद्धान्तः ॥

॥ महापूर्वपक्षः ॥

यदप्याहुः— अशेषविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तदतिरेकि नानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतम् ।

एवं * [illegible] कर्मनैरपेक्ष्यहेतूनां साङ्गोपायविधिनिरूपणेन बाधासि[illegible]न्यथासिद्ध्यादिदोषाः प्रदर्शिताः । अथ साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वे कर्मणो विरुद्धत्वे [illegible] मोक्षोपायत्वे च हेतुतया समाहारेण प्राक् प्रदर्शितं सामर्थ्यं प्राप्यनिवर्त्यगोचरश्रुतिसमीक्षया निराकर्तुं विस्तरेणानुभाषते— **यदप्याहुरित्यादिना आरभ्यन्त** इत्यन्तेन ।

साधितं त्विह निर्बाधं बाधितं निष्प्रतिक्रियम् । तथाऽपि पुनरारंभः शत्रुशेषविमर्दवत् ॥ ३३१ ॥
परपक्षप्रसिद्धत्वं गौरवं व्यक्तभाषणम् । बहूनामपि संवादो यदप्याहुरितीर्यते ॥ ३३२ ॥
अशेषेत्यादिना ब्रह्मपारमार्थ्यं प्रतिश्रुतम् । तदन्यमिथ्याभावस्तु तदित्यादिभिरुच्यते ॥ ३३३ ॥

यच्छब्दः परगोष्ठीप्रसिद्ध्यर्थः, **अपिः** दूषितादूषितसमुच्चयार्थः, परेष्टगौरवद्योतको वा । **आहुरि**त्यनेककण्ठोक्तिः। [तेन] बहुवचनं [illegible] तदुक्तकृत्स्नानुवादं च सूचयति । अशेषेत्यादिचिन्मात्रेत्यन्तं प्रागुक्तार्थम् ।

वाक्ययोः सत्यमिथ्यार्थप्रतिज्ञारूपयोरिह । यथार्हं हेतुसाध्यत्वं पदार्थेषु विभाव्यते ॥ ३३४ ॥

चिद्रूपतया सजातीयाद्यशेषभेदशून्यं परमार्थस्वप्रकाशं च, तत एव हि तुच्छव्यावृत्तिः । अवधारणेनान्यपर[illegible] सगुणत्वस्य कल्पितत्वं मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिश्च व्यज्यते । प्रपंचोपलंभात् विरोधशान्त्यै धीमात्रनिवर्त्यत्वाय च अवधारणाथ व्यनक्ति— **तदतिरेकी**ति । स्वतः सिद्धे तस्मिंस्तु प्रकृतैतावत्त्वसूत्रोक्तन्यायेन * अथात आदेशो नेति नेति, * असदेवेदमग्र आसीदित्यादिभिर्न बाधः स्यादिति तच्छब्दाभिप्रायः । ब्रह्मान्यत्वाद्भिन्नत्वाज्ज्ञातृत्वाज्ज्ञेयत्वादित्यादयस्तदन्यमिथ्यात्वहेतवः । उक्तेषु वीतावीतेषु शुक्तिरूप्यादिर्घटादिश्च दृष्टान्तः । **नानाविधशब्देन** * नेह नानेत्यादीनां विषयो दर्शितः । स्वरूपज्ञानव्यावृत्त्यै वृत्तिज्ञानसंगृहीत्यै चन्द्रनीतिव्यक्त्यै ज्ञातृत्वज्ञेयत्वज्ञानक्रियात्वतद्विशेषाणां करणभेदकृतस्मृतित्वानुभवत्वादीनां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वसिद्ध्यै च **तत्कृत**शब्दः । कर्मकर्त्रवच्छिन्नं हि ज्ञानमहङ्कारविकारः क्रियास्वरूपः ; न त्वात्मस्वरूपम् ; न च तद्धर्मः । अन्तःकरण-

तद्वृत्तिस्फुरितचैतन्यभेदस्तु जलचन्द्रभेदकल्प इति भावः । यो विशेषः पूर्ववाक्योक्तस्तत्र भेदशब्दो योज्यः । तत्र एषु नानाविधत्वमवान्तरविशेषैः । आदिशब्देन गोबलीवर्दनीत्या सुखदुःखतद्धेतुजन्मजरादेः कर्मकर्त्रादिविकल्पान्तराणां च संग्रहः । एकस्मिन्नेव एकदैव मिथोविरुद्धानन्ताध्यासो गगनगन्धर्वनगरनीत्या युक्त इत्यभिप्रायेण * सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्यनुसारात् **सर्वं तस्मिन्नेवे**त्युक्तम् । एतेन माध्यमिकयोगाचारोक्तमताभ्यां विशेषः ख्यापितः । एवकारेण निरधिष्ठानभ्रमायोगात्तुच्छव्यावृत्तस्य तस्यैवाधिष्ठानत्वं युक्तमिति व्यज्यते ; निरधिष्ठानश्च भ्रमो न युक्तः । शुक्तिरजतादेरध्यस्तद्रव्यधर्माणां चान्ततस्तदेवाधिष्ठानमिति चात्र भावः । निष्कले ब्रह्मणि अविद्यादर्शितानन्तांशे कल्पनाव्याप्तिसूचनाय **परि**शब्दः ; **कल्पितम्**— अविद्यमानत्वेऽप्यस्तीति प्रतीतम् ; असत्यमित्यर्थः । स्वात्यन्ताभाववन्निष्ठतया प्रतिभातमिति यावत् । तत एव **मिथ्याभूतम्**— सर्वदैव सदसद्भ्या[सत्त्वेन]वृत्तमिति यावत् । कल्पितत्वे मिथ्यात्वं हेतुतयोच्यत इति केचित् ।

*सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् , *अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः; *सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, *निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् , *यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥, *न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः, *आनन्दो ब्रह्म, *इदं सर्वं यदयमात्मा, *नेह नानाऽस्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, *यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात् , *वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् , *यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति, *न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि, *मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् , *प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ *ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । त[मे]देवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ *परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते । यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ *ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।

ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ * तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ * यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम । तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ * वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥ * सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् । इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥ * विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ * अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः, * क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ * न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् , इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम् ; अन्यत्सर्वं मिथ्येत्यभिधानात् ।

एवं युक्तिसूचके प्रतिज्ञाद्वये श्रुतिसूलस्मृतीः प्रमाणयति— **सदेवेत्यादिना अभिधानादित्यन्तेन।** * शाखाग्रे चन्द्र इतिवत्कारणत्वेन ब्रह्मण उपलक्ष्यत्वमभिप्रेत्य आदौ शङ्कितदोषनिवर्तकेभ्यः शोधकेभ्यः पूर्वं कारणवाक्योपादानम् । तत्रापि षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया बलीयस्त्वात्प्रथमं सद्विद्योक्तिः । अत्र सत उत्पत्तिर्यस्य स्थाप्यते, तस्य सत्त्वेनानूदितस्यापि असत्यत्वसूचकाभ्यामग्र इत्युक्तेऽपि सर्वदा निषेधतत्पराभ्यामवधारणाभ्यामद्वितीयपदेन चाभिप्रेतेऽर्थे कण्ठोक्त्या शङ्कनीयविशेषनिषेधोपक्रमं कारणवाक्यान्तरमुपादत्ते— **अथेति** । **अद्रेश्यम्**— अदृश्यम् ; ऐन्द्रियिकप्रत्यक्षानर्हमित्यर्थः । **अग्राह्यम्**—अनुमयाऽपि दुर्ग्रहम् । चक्षुश्श्रोत्रादेरगोचर इति वा पदद्वयार्थः । ज्ञानकर्मेन्द्रियानर्हत्वमिह विवक्षितमिति केचित् । **अगोत्रम्**— अव्यवधानेन देवादिनामभिरस्पृष्टम् ; सद्ब्रह्मादिशब्दैरपि हि लक्षणयैव प्रदर्श्यते । **अवर्णम्**— सितरक्तादिशून्यम्, कुलं च ब्राह्मण्यादि च दूरापास्तम् । **अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादमिति** । इन्द्रियायत्तज्ञानक्रियारहितमिति भावः । **नित्यं विभुम्**— कालतो देशतश्चानवच्छिन्नम्; एतेन प्रतिज्ञास्थब्रह्मत्वप्रदर्शनम् । **सर्वगतम्**— स्वव्यतिरिक्तैः सर्वैरध्यस्तैरधिष्ठानतया श्रितम् ; वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदरहितमित्याशयः । **सुसूक्ष्मम्**— आकाशादिन्यायेन स्पर्शवत्सु प्रतिघातरहितम्, दृश्यत्वाद्यनुगुणस्थौल्यादिरहितमिति वा ; तेन योग्यानुपलब्धिबाधशङ्कानिरासः । **तदव्ययम्** ; तत्रैवं निरुक्तिः—

* सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति ।

एतदेव शब्दे योजितं तद्धक्तैः । **भूतयोनिम्**— अविद्याशबलितरूपेण भूतरूपविवर्तोपादानमित्यर्थः । अत्र * यथोर्णनाभिरित्यादिना तत्प्रपञ्चः । एवं तटस्थलक्षणलक्षितस्य चिन्मात्रप्रतिज्ञानिर्वाहाय प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवत् अतद्व्यावृत्तितत्परेण स्वरूपलक्षणेन शोधनं व्यनक्ति— **सत्यमिति** । अत्र [illegible]व्यावृत्तिपरत्वं कल्प्यम् । विशेषतोऽन्यधर्मव्यावृत्तिकण्ठोक्तिमाह— **निष्कलमिति** । ब्रह्मणश्चिन्मात्रशब्दसूचितं ज्ञेयत्वनिषेधं

कस्यचित्स्तुत्या अन्यस्य निन्दया च स्थापयति— **यस्ये**ति । मननोपासनाद्यविषय इति भावः । ज्ञातृत्वनिषेधमप्याह— **न दृष्टे**रिति । दृष्ट्यादिशब्दोपलक्षितज्ञानव्यतिरिक्तज्ञाताऽपि नास्तीति भावः । परप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपो जीवः, स्वप्रकाशत्वान्नित्यप्राप्तस्यापि प्राप्यत्वोपचारज्ञानशक्त्या स्वप्रकाशत्वात्सत्यः ; तेन ब्रह्मणः सद्वितीयत्वमिति शङ्कानिरासार्थं चासुखाद्व्यावृत्तिमाह— **आनन्दे**ति । जीवोऽपि ब्रह्मानतिरिक्ततयैवानन्दरूप इति भावः । न हि आनन्दस्यानन्दित्वम् ; अतश्च निर्गुणत्वसिद्धिः । * ब्रह्मण आनन्द इति श्रुतेश्चान्यपरत्वम् । सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितमित्यत्र श्रुतिमाह— **इदं सर्व**मिति । इदंकारविषयं कृत्स्नमनूद्य तद्विरुद्धात्मत्वविधौ चोरः स्थाणुरितिवदनूदितं बाधार्थं सामानाधिकरण्यम् । * ब्रह्मैवेदं सर्वम् ; * आत्मैवेदं सर्वम्, * पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिषु एतद्व्यक्तम् । अत्र बाधार्थत्वमन्यत्र कण्ठोक्त्या द्रढयति— **नेहे**ति । इह—प्रपञ्चे. * यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इति प्रस्तुते ब्रह्मणि वा ; यन्नानात्वेन भाति तन्न सत्यमित्यर्थः । भेदद्रष्टुः प्रत्यवायोक्त्या भेदनिषेधं द्रढयति— **मृत्यो**रिति । * तमसो वा एष तमः प्रविशति इत्यादिवदविद्यागृहीतः पुनरविद्यां तत्फलं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । यदि भेदो नास्ति, खपुष्पवन्न दृश्येत, नित्यमसतोऽपि भ्रान्त्या दृश्यत्वे खनैल्यवन्नित्यं किं न दृश्येतेत्यत्र स्वप्नजागरकल्पबद्धमुक्तदशया युक्तायुक्तावस्थया वा नियमोक्तिमाह— **यत्रे**ति । कालानूक्तिरियम् । **नानेव, द्वैतमिव,** इति इवशब्दाभ्यां मिथ्यात्वस्य सिद्धवत्कारः । **तत्**— तदेत्यर्थः । इतरेणेति पूर्वस्मिन्वाक्येऽध्याहार्यम् ; परस्मिंस्तु कः इति । कर्तृकरणादिकल्पना निरस्ता । **पश्येत् विजानीया**दिति निषेध्यज्ञानावान्तरभेदपरम् । कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च लोकदृष्ट्या निदर्शितमाह— **वाचे**ति । अत्र दार्ष्टान्तिकमात्रे सत्यत्वस्थापनाय दृष्टान्ते व्यावहारिकसत्यत्वमात्रम् । अतो न विरोधः।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदबुद्धेर्भयहेतुत्वेन त्याज्यत्वं दर्शयितुमाह— **यदा ही**ति । अभयहेतुरैक्यधीः पूर्ववाक्योक्ता । उ इत्यवधारणार्थम् । **उ दरमन्तरं कुरुते**— ईषद्भेदं मन्यते ईषदन्तरं भेदं कुरुते मन्यते । उदिति विभज्य उत्कुरुत इति केचित् ; उद्भवतीति चान्ये । **अरम्**—द्रुतम् । **अथ**—तदा; अनिरूप्येत्यर्थः । अस्य तु निर्विशेषत्वे सूत्रमादत्ते— **न स्थानत** इति । नोभयलिङ्गमित्यन्वयः । साकारत्वं साकारनिराकारत्वं च नास्ति ; किं तु निराकारत्वमेवेत्यर्थः । ब्रह्मान्यमिथ्यात्वे सूत्रमाह— **माये**ति । इदं सूत्रं स्वप्नविषयमपि तन्मुखेन दुर्निरूपत्वाविशेषाद्धीमात्रेतरकृत्स्नमिथ्यात्वपुरस्कारकमिति भावः । इदं पाराशर्योक्तमर्थद्वयं पराशरोक्तश्लोकाभ्यां संवादयति— **प्रत्यस्तमितभेद**मिति । सजातीयादिसर्वविशेषरहितमित्यर्थः । तर्हि शून्यं स्यात् ; नेत्याह— **सत्तामात्र**मिति । सर्वत्र निर्बाधानुवृत्तं सत्तामात्रं हि न शून्यं स्यात् । गोबलीवर्दनयेन स्वगतो भेदो वा मात्रचा निषिध्यते । अथवा सत्ताशब्दस्य धर्मवाचितया धर्म्यपेक्षया भेदराहित्यं च धर्मं मात्रचा व्युदस्यति ; स्वाध्यस्तापेक्षया धर्मत्वं धर्मित्वं च कल्पितमिति भावः । तथाऽपि सत्तादिशब्दवाच्यत्वं दुस्त्यजमित्यत्राह— **अगोचरं वचसा**मिति । निमित्तभूतधर्माभावे गोत्ववन्निमित्तत्वाभावे च कथं शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । अनुपाख्यत्वे तुच्छत्वं स्यादित्यत्र स्वप्रकाशत्वमाह— **आत्मसंवेद्य**मिति । हेतुं व्यनक्ति— **ज्ञान**मिति । **ब्रह्मसंज्ञितम्**— ब्रह्मत्वाद्यभावेऽपि ब्रह्मशब्देनोपचरितमित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मास्मीति विशिष्टधीः कथमित्यत्रोपसंहारोक्तमेतदुपक्रमानुगुणमित्यभिप्रायेणेमौ घटयति— **ज्ञानस्वरूप**मिति । अजडत्वेन ज्ञेयत्वज्ञातृत्वरहितमिति च भावः । **अत्यन्तनिर्मलम्**— नित्यास्पृष्टाविद्यादिसर्वदोषम् । तत्रापि हेतुर्ज्ञानस्वरूपत्वम् । **अर्थस्वरूपेण**— जडरूपदेवादिपिण्डात्मना कृत्स्नप्रपञ्चात्मना वा । अनेन अन्यमिथ्यात्वं सिद्धम् ।

परमार्थत इत्याद्युपादानं तु पुराणमध्येऽपि सत्यैकत्वसाधकाभ्यासलिङ्गस्फूर्त्यर्थम् । **नान्योऽस्तीत्युक्तं** विवृणोति— **यदेतदिति** । उक्तमेव **ज्ञानस्वरूपमि**त्यादिना पुनरपि द्रढयति । **ये तु ज्ञानविदः** इत्याद्यपि केषुचिद्बाधप्रदर्शनेन व्यतिरेकेण स्थिरीकरणं भ्रमनिवृत्तेर्धीमात्रसाध्यत्वव्यापकं च । कर्मशास्त्रनिरूढकर्तृनानात्वोपलम्भविरोधशान्त्यै तत्रैवात्माद्वैतमपि स्थापितमित्याह— **तस्येति** । **एकमयमि**ति । मयडिह स्वार्थिकः । आत्मपरशब्दाभ्यां भेदशङ्कां परिहर्तुं **यदीति** श्लोकः । **वेणुरन्ध्रे**त्यादिना दृष्टान्तमुखेनात्म[illegible] । निदर्शितस्यैव निर्धार्योपदेशं दर्शयति— **सोऽहमिति** । उक्तमर्थं[illegible]दिना यथोक्तकरणेन द्रढयति— **तत्याज भेदमिति** । भेदमोहमित्यर्थः । जीवानां मिथो भेदधीनिवृत्तिरुक्ता । अथ जीवब्रह्मभेदबुद्धेरज्ञानमूलत्वं तदनुवृत्तौ हेत्वभावात्तन्निवृत्तिं चाह— **विभेदेति** । स्पष्टार्थतया पुराणोक्तिः पूर्वमुदाहृता । ऐतिहासिकं वाक्यमात्मनां परस्परं ब्रह्मणा चैक्ये तदन्यमिथ्यात्वे च दर्शयति— **अहमात्मेति** । अत्र सर्वभूतशब्दस्य जीवविषयत्वशङ्का सर्वक्षेत्रशब्देन प्रशमिता । **न तदस्तीत्यादौ** मया विना यत्स्यात्तन्नास्ति ; मद्व्यतिरिक्तं न परमार्थसदित्यर्थः । **इत्यादिभिरिति** । भूयसां बलीयस्त्वार्थम् । उपासनविधिपरेषूक्तानां गुणविग्रहादीनां कल्पितत्वव्यक्त्यै **वस्तुस्वरूपोपदेशपरैरित्युक्तम्** ।

मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानकसर्पादेः । दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनम् ; एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपम् । दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीया अनाद्यविद्या ।

ननु एतेषु मिथ्याशब्दो न दृष्टः । [illegible] किमिदं मिथ्यात्वम् ? असत्त्वम्, अन्यथाधीगोचरत्वं, सदसदन्यत्वं, चतुष्कोटिमुक्तत्वं वा? आद्यान्त्यौ निवर्त्याभावे निवर्तकशास्त्रादिवैयर्थ्यप्रसङ्गान्निर्बाधास्तित्वबुद्ध्या च निरस्तौ, तव चानिष्टौ । अत एव न द्वितीयः, अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गादारोप्यस्यान्यत्र सत्त्वप्रसङ्गाच्च । न च तृतीयः, सदसद्विध्योरिव [illegible] । अन्यच्च न युक्तं पश्याम इत्यत्र प्रतिपन्नोपाधौ [illegible]भिप्रायेण प्रतिवक्ति— **मिथ्यात्वमिति** । नामशब्दः शुक्तिरूप्यादिषु तत्प्रसिद्धिपरः ।

ख्यातत्वादसदन्यत्वं बाध्यत्वेन सदन्यता । तेनानिर्वचनीयत्वं स्यादित्यत्राभिसंहितम् ॥ ३३५ ॥

प्रतीयमानत्वमिह प्रकाशमानत्वम् । तेन [illegible] । साक्षिणः प्रकाशमानायामविद्यायामपि अनुवृत्तेस्तदितरविवक्षयोक्तिरिति तु मन्दम् । प्रतीयमानत्वपूर्वकतया बाधकधीप्रागभावादिव्यावृत्तिरिति केचित् । नियमश्चात्र विवक्षितः ।

तत्त्वधीप्रागभावादिः प्रतिपन्नोऽन्यथाऽपि च । तत्त्वबुद्ध्या निव(र्ते)र्त्येत व्यावर्त्य इह तेन सः ॥ ३३६ ॥
असदत्र व्यवच्छेद्यं कैश्चिदिष्टं तदा पुनः । नास्तिधीगोचरत्वेन धीनिवर्त्यत्वकल्पनम् ॥ ३३७ ॥

भ्रान्तिनिवर्त्यसत्यसर्पादिव्यावृत्त्यै लोकदृष्ट्यनुसारेण **यथावस्थितशब्दः** । सत्यस्य हि निषेधकालस्थितत्वेऽपि

तदानीं नास्तीति बुद्धया आभिमानिकं निवर्त्यत्वं स्यादिति भावः ।

व्यवच्छेद्येषु सत्यत्वमन्वारुह्यात्र लक्षणम् । तन्मुखेन प्रबुद्धस्य तेषां बाधोऽपि सेत्स्यति ॥ ३३८ ॥

लक्ष्यमेव व्यवच्छेद्यं लक्षणस्थपदैर्यदि । विपक्ष एव पक्षः स्यादस्तु पर्यवसानतः ॥ ३३९ ॥

वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । अत्र मात्रशब्दो योज्यः; याथार्थ्यबुद्धयैव निवर्त्यमित्यर्थः । तेन मन्त्रादिशक्तिविशेषसहितधीनिवर्त्यविषादिव्युदासः । वेद्यगतविरुद्धाकारग्रहणाग्रहणयोर्बाधादिप्रयोजकत्वव्यक्त्यै सामानाधिकरण्यभ्रमजन्यातिप्रसङ्गशान्त्यै च समासविशेषव्यक्त्यर्थो **वस्तु**शब्दः । दण्डादिनिवर्त्यव्यावृत्त्यै ज्ञानोक्तिः । नाशबाधयोरविशेषाभिमानाद्वा निषेधबुद्धयर्हत्वसाम्याद्वा नाश्यबाध्ययोर्निवर्त्यशब्दानुवृत्तिः । **निवर्त्यत्वम्**— निवर्तनार्हत्वम्; तेन भूरन्ध्रादिभ्रमनिवर्त्यरज्जुसर्पादिष्वव्याप्तिर्निरस्ता । न चात्र बाधकधीनिवर्त्यभयादावतिव्याप्तिः; निवर्तमानदुःखस्य क्षणिकतया तन्निवृत्तौ बाधकधीवैफल्यात्, सामग्र्यभावादुत्तरदुःखानुत्पत्तेः । तदिह यन्निष्ठतया प्रतिपन्नं, तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितयाऽपि तत्त्वज्ञानेन विषयीकारार्हत्वमिति तु तात्पर्यविश्रमः । उक्तस्य सर्वसंमतत्वार्थमाह—**यथे**ति । ननु सारूप्यतत्त्वाग्रहौ सर्वत्र भ्रान्तिनिदानम्, तौ च जडेष्वेव स्तो न ब्रह्मणि; तस्य निर्विशेषत्वनित्यस्वप्रकाशत्वाभ्युपगमादित्यत्राह— **दोषे**ति । अनिर्वचनीयदृष्टान्तस्थापनम् [इति] । अत्र हिः प्रसिद्धौ । दुःखाद्यभावेषु सुखादिभावारोपे सारूप्यतत्त्वाग्रहासंभवादिति च हेरभिप्रायः; सारूप्यसद्भावेऽप्यतिरिक्तदोषाभावे भ्रान्त्यभावात्स एव न प्रयोजक इति भावः ।

निदर्शितं दोषकल्पितत्वं तत्कल्पितमिथ्यात्वलक्षणं च पक्षेऽतिदिशति— **एव**मिति । जडत्वसविशेषत्वपरिच्छिन्नत्वपराक्त्वादिकं नाध्यासाधिष्ठानत्वे प्रयोजकमित्यभिप्रायेण **चिन्मात्रत्वा**नूक्तिः । तत्त्वाग्रहश्च ब्रह्मणि स्वरूपविषयविशदवृत्तिज्ञानानुदयात्सिद्धः । स्वतो वा परतो वा प्रकाशमानत्वं चाध्यासापेक्षितं भ्रमविरुद्धत्वेन न शङ्कनीयम् । सर्वज्ञत्वमपि परब्रह्मण्यध्यस्तमिति ज्ञप्त्यै सर्वाध्यासयोग्यत्वाय च **परब्रह्म**शब्दः । अत्र कल्पितत्वमिदन्त्वं च बाध्यत्वे हेतुतयाऽभिप्रेते । अध्यसनीयत्वे सादृश्यवैसादृश्याल्पत्वानन्तत्वादिकं न तन्त्रमिति ज्ञापनार्थं **देवे**त्यादिना क्वचित्क्वचिद्वेदोक्तिः । न ह्यत्र मिथ्यात्वे साध्ये व्यभिचारस्थलम्; न च प्रत्यनुमानेन सत्यत्वे साध्ये बाह्येषु दृष्टान्तः । ब्रह्मणि तु दृष्टान्तेऽनुवृत्तसत्यहेत्वसिद्धिः; कल्पितस्तु भासमानत्वादिः खपुष्पादावपि कथंचित्स्यादिति भावः ।

* यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

इत्यादिपरामर्शेन **यथावस्थि**तेत्यादिकमुक्तम् । **बाध्यम्**— नास्तीति वेद्यमित्यर्थः । एवं मिथ्यालक्षणयोगात्— **मिथ्यारूपम्**— मिथ्याशब्दवाच्यमित्यर्थः । स्वाधिकरणधीविषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि वा । एवं भ्रान्तिबाधोक्त्या दोषतिरोधानयोः कल्प्यत्वादर्थापत्तिद्वयसिद्धं ज्ञानमिति सूच्यते ।

ननु अतिरोहिताकारे नाध्यासः, तिरोधौ स्वरूपतदतिरिक्तप्रकाशविकल्पेन स्वप्रकाशात्मस्वरूपनिवृत्तिः सविशेषत्वं वा स्यात् । अतस्तिरोधानार्थमविद्यान्तरं कल्प्यम् । सदसदादिविकल्पदुःस्था चासौ । तस्य च कल्पितत्वे दोषान्तरापेक्षया अनवस्था । अकल्पितस्तु ब्रह्मस्वरूपान्यत्वानन्यत्वादिविकल्पासहः । न च दोषत्वेन लोकवेददृष्टः कश्चिद्ब्रह्मणि संभाव्यते । एकश्च दोषो न सर्वाध्यासकृदित्याशङ्क्याह— **दोषश्चे**ति । **स्वरूपतिरोधाने**त्यादिभिः क्रमाच्छङ्कोद्धारः । अहंत्वेदंत्वादिभिस्तदवान्तरैश्च **विक्षेपस्य विचित्रत्वम्** । स्वरूपतः स्वभावतश्चेति केचित् । आच्छा-

दिका विक्षेपिका चेति विभागश्चैकस्या एवाकारभेदादिति केचित्। **विक्षेपिका**—विशेषप्रतिभासिकेत्यर्थः। दुर्घटस्वभावाविद्यामाहात्म्यात्सर्वमिदं समाहितम्। [illegible]षवत् विचित्राध्यास[illegible]। विरुद्धसमुच्चयभ्रमजनकानेकान्तवादवच्च तिरोधानमपि न वास्तवम्। [illegible] च परिहर्तुं सदसद्वैलक्षण्योक्तिः।

*** अनृतेन हि प्रत्यूढाः, * तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्, * नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्, तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्, * मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, * इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, * मम माया दुरत्यया, * अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते इत्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते।**

तस्याः स्वरूपं परब्रह्मदोषत्वं तत्फलं च श्रुत्यैव स्थापयति— **अनृतेनेति**। **प्रत्यूढाः**— प्रतीपं प्रापिताः; प्रतिरुद्धा इत्यर्थः। तरङ्गचन्द्रवत्कल्पितजीवभेदविवक्षया बहुवचनम्, पाशवदविवक्षितार्थं वा। * एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यत्र प्रत्यूढत्वं हेतुः। इदं पूर्ववाक्योक्तेन विवृणोति— **तेषामिति**। * त इमे सत्याः कामा [illegible] इत्युक्तानां [illegible] ब्रह्मस्वभावानां तदभिन्नतया प्रामाणिकानां सतां [illegible]च्छादकमित्यर्थः। व्यावर्त्यभेदेन व्यावृत्तिभेदकल्पनयाऽत्र बहुत्वोक्तिः; पूर्ववत्पाशन्यायेन वेति केचित्। अविद्याया अनिर्वाच्यत्वं [illegible] **नासदासीदिति**। नात्र निषेधमात्रे पर्यवसानम्; उभयनिषेधेन **तम आसीदिति** विहित[illegible] हि स्यादिति भावः। केचिदाहुः— * बन्धमूलमज्ञानं कर्मरूपं; प्रवाहानादि; भ्रान्तिज्ञानमूलं त्वज्ञानमिन्द्रियादिदो[illegible] एतत्सर्वं तत्कार्याणि च सदसद्विलक्षणानि। [illegible] [अर्ध]पञ्चमाकारा; तन्निवृत्तिर्हि पञ्चमप्रकारेति। तमश्शब्देन ज्ञानविरोधित्वं तिरोधायकत्वं च व्यज्यते। **तमसा गूढम्**—अज्ञानेनावृतम्। अत्र **प्रकेतमिति** विशेष्यं ब्रह्म। ननु सुबालश्रुतौ तमश्शब्देनातिसूक्ष्मा मूलप्रकृतिरुच्यते, न त्वदिष्टाऽविद्येत्यत्र प्रकृतेर्मायात्वेन मिथ्यात्वमीश्वरस्यापि मायाकल्पितत्वं श्रुतमित्याह— **मायां त्विति**। प्रकृतिं मायां विद्यादिति विपर्यस्यान्वयः। एकस्य सतो मायाम[illegible] भानमाह— **इन्द्रो मायाभिरिति**। अत्र इन्द्रः सर्वदृगीश्वरः; * रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति पूर्ववाक्यस्वारस्यात् * स एतमेव पुरुषं ब्रह्म [illegible] तस्मादिदन्द्रो नाम, इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेत्युपनिषदैव तद्विषयत्वेन निरुक्तेश्चेति भावः। * ज्ञानवान्मां प्रपद्यते, वासुदेवः सर्वमिति—इत्युक्तैक्यज्ञानमन्तरेणास्या मायाया दुस्तरत्वं गीतमित्याह— **मम मायेति**। तदनादित्वं तया तिरोधानं कदाचित्तन्निवृत्तिश्च स्मर्यत इत्याह— **अनादीति**। आदिशब्देन * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा, * भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, * गुणमायासमावृतः, * यन्त्रारूढानि माययेत्यादिसंग्रहः। स्वरूपविधिवाक्यसिद्धशुद्धाकारानुरोधेन दोषविधिपरेषु महेश्वरादिशब्दा बहुवचनं च [illegible] न [वि]विविधभेदसत्यत्वं स्थापयितुं क्षमन्त इत्यभिप्रायेणानुदाहृतानेकवाक्यसंकलितार्थस्य निर्विशेषत्वादेरनूक्तिः। * तदैक्षत बहु स्याम्

ऋधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्— इत्यादि प्रमाणं सर्वार्थानां च सच्चिदनुवेधेन भानं चानुसरन् शुक्ति-गादिवद्भ्रमस्य विषयाश्रयभेदशङ्कां च व्युदस्यति— स्वगतनानात्वमिति । स्वाध्यस्तं चिदचिद्भेदं वृत्तिसंभेदेन तित्व अनुभवत्वादिधर्मभेदं चेत्यर्थः ।

यथोक्तम्— ❀ ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ❀ तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-मशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् । एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्य-दस्ति ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । एतत्तु यत्सं-व्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ इति ।

दोषविषयतयोदाहृतश्रुतीनां महेश्वरादिशब्दैरन्यपरत्वशङ्कां निवारयितुं श्रुतितदर्थापत्तिसिद्धमर्थं निर्विशेषवस्तु-षविषयोपबृंहणेन व्यनक्ति—**यथोक्तमिति** । निर्विशेषेऽपि **भगवानित्युपचारः** । **अशेषमूर्तिः**—सर्वत्वेन भ्रान्तिसिद्ध शाशयः । **न तु वस्तुभूतः** * पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः, * चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञान-बन्धनः इत्यादिवादान्न देवादिजडवस्तुरूपः । यद्वा—न वक्ष्यमाणशैलादिकृत्स्नजगद्वस्तुरूपः । अत्र स्वरूपसाक्षिवृत्ति-नानां प्रपञ्चरूपविकृतयोगात् **विज्ञानशब्दो** विविधं ज्ञायतेऽनेनेत्यविद्याविषयः । **विजृम्भितानि**—अध्यस्तानीत्यर्थः । इस्य दोषकल्पितत्वं व्यतिरेकेण द्रढयति— **यदेति** । **शुद्धम्**—अविद्यामुक्तम् । **निजरूपि**—तन्मूलभेददृष्टिशून्यम् । त एव **सर्वकर्मक्षयेऽपास्तदोषम्**— कर्मसाध्यक्लेशादिरहितम् । **संकल्प** इहाविद्या । * अविद्यातरुसंभूतिस्थानतो र्शनात्, * विज्ञानविजृम्भितानीत्युक्तस्यैव चात्र परामर्शात् समन्ताद्ब्रह्मणैकीकृत्य वा कल्प्यन्तेऽनेन भेदा इति ्युत्पत्तिसम्भवाच्च । **वस्तुषु वस्तुभेदाः**— वस्तुत्वेन पृथग्भूतेषु देवादिपिण्डेषु कल्पितेषु जीवेषु वा तद्वद्ज्ञाता वत्वादयो देवादिपिण्डाश्च न भवन्ति ; देवादिप्रतिभासो न स्यादित्याशयः । उक्तप्रदर्शनमात्रार्थतया वस्त्वस्तीत्यादि-लोकद्वयमत्र नोपात्तम् । श्लोकचतुष्टयोक्तं विजातीयभेदाभावं निगमयति— **तस्मादिति** । ज्ञानमात्रात्मनि यथादर्शनं तद्वादिभिरुक्तः सजातीयभेदोऽपि भ्रान्तिसिद्धतया मिथ्याभूत इत्याह—**विज्ञानमिति** । **विज्ञानशब्दा**विह स्वप्रकाशा-न्दरूपविलक्षणज्ञानपरौ । तथाऽपि निरसनीयत्वेनाभिमताः स्वगता भेदा दुस्त्यजा इत्यत्राह—**ज्ञानमिति** । **विशुद्धम्** -अविद्योज्झितम् । अत एव **विमलम्**—भेददृष्टितन्मूलकर्मरहितम् । **विशोकम्**—कर्माभावादेव तत्फलभूतशोकमोहादि-शून्यम् । **एकमिति** पूर्वोक्तात्मानुवादः । **सदैकम्**—सर्वदानाघ्रातविकारषट्कम् । ईदृशस्योत्पत्त्यादिकमपि अन्तः-करणवृत्तिसंभेदादध्यस्तम् । मिथ्यात्वादेवात्र वृद्धिह्रासादिकं निषिध्यते । स्फटिकरागकल्पस्याविद्यादेरवस्तुत्वेऽपि स्वाप्न-सर्पादिनीत्या निराचिकीर्षादिकमपि न विरुद्धमिति भावः । **परमः परेश** इत्यादिना सामानाधिकरण्येन जीवेश्वरभेदस्यापि

कल्पितत्वोक्तिः। किमसौ दुरारोहः पूर्वपक्ष इत्यत्राह— **सद्भाव** इति। भेददृष्टेरविद्याजन्यत्वं सत्यत्वशङ्काया निःशेषोन्मूलनाय निगमयति— **एतदि**ति। **एतत्**—ज्ञानमात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वाप्रपंचकल्पेन भुवनेनाधिष्ठानतया आश्रितम्। **संव्यवहारभूतम्**—समन्तात् एकीकृत्य वा व्यवहारकर्मभूतमिति यावत्। तत्रापि कारणमविद्येति चोक्तमित्यर्थः। **चकारः**— * सद्भाव उक्तः इत्यनेन भ्रमहेतूक्तेः समुच्चयार्थः। एवं वा योजना— संव्यवहारभूतं भुवनकोशादिकं तत्रापि एतदेवाध्यासतो भुवनाश्रितं * ज्योतींषि विष्णुरित्यादिना तथोक्तमिति। यद्वा एतत्तु भुवनगतं संव्यवहारभूतं संव्यवहारेण प्राप्तं व्यावहारिकं सत्यत्वं यत्, तत्राप्यध्यास एव कारणमुक्तमिति। तथा च परेष्टानुवादे भाषिष्यते— * तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टमिति। **चः** त्वर्थः।

अस्याश्चाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति * न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति, * न पश्यो मृत्युं पश्यति, * यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति, * भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः इत्यादयः श्रुतयः। अत्र मृत्युशब्देन अविद्याऽभिधीयते; यथा सनत्सुजातवचनम्— * प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमीति।

एतावता प्रकृते किमायातमित्यत्र मुक्त्युपायस्य कर्मनैरपेक्ष्यं सिद्धपरवाक्यानुविधायिमोक्षोपायपरवाक्यशक्त्या व्यनक्ति— **अस्या** इति। अनिर्वाच्यत्वादिविशिष्टाया इत्यर्थः। तत एव ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं ब्रह्मात्मैकत्वं महावाक्यार्थः, ऐक्यदर्शनमविद्यानिवर्तकमित्याह— **न पुनरि**ति। एकं पश्यतीति यत् ततो न पुनर्मृत्यव इति योजना। य इति वाऽध्याहारः। **तदेकं पश्यती**त्यत्र कर्तृकर्मभेदव्युदासोऽप्यभिप्रेतः। शब्दजन्यप्रत्यक्षाभिप्रायेण पश्यतीत्याद्युक्तिः। दृगधीनसिद्धेरविद्यान्तःकरणधर्माणां च [रा]रोगादीनामदर्शनमत्र साध्यमित्याह—**न पश्य** इति। निर्विशेषात्मैक्यबुद्धिदार्ढ्यानन्तरमेव भयनिवृत्त्या तत्कारणाविद्यानिवृत्तिसूचनमाह— **यदा ही**ति। **अदृश्ये**—दृक्कर्मत्वरहिते। **अनात्म्ये**—अशरीरे; आत्मना व्याप्यं हि शरीरमात्म्यम्। **अनिरुक्ते**—अशब्दगोचरे। **अनिलयने**—अनाधारे। यद्वा निलीयतेऽस्मिन्नध्यस्तैरिति निलयनमविद्या, तद्रहिते। **अभयमि**ति प्रतिष्ठाविशेषणम्, लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः; क्रियाविशेषणं वा, अव्ययीभावेन भयाभावायेति वा, **अथ सोऽभयं गतः** इति फलोक्तिसंवादात्। **प्रतिष्ठाम्**—ऐक्यबुद्ध्या निश्चितिरित्यर्थः। बन्धकतया सिद्धान्तीष्टानां कर्मपर्यन्तानामपि धीनिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वं दर्शयति— **भिद्यत** इति। **हृदयग्रन्थिः**— अविद्या; संशयादि तत्कार्यमिति सकार्याविद्यानिवृत्तिरिहोक्ता। ननु * तादृगेव भवति, * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, * सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणा विपश्चितेत्यादिषु फलदशायां तादृक्साम्यभेदोक्तिस्वारस्यात् * पृथगात्मानमित्युक्तेश्च भेदज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यत्राह— **ब्रह्म वेदे**ति। अत्राविद्याकृतभेदनिवृत्तिरवधारणद्योत्या। न ह्यत्र तद्भूतस्यातद्भूतस्य वा तद्भावः साध्यः। कर्मसमुच्चयादिनिरासार्थमैक्यज्ञानेनाविद्या-

तरणव्यक्त्यर्थं चाह— **तमेवेति** । * वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धजीवैक्येन प्रकृतो ह्यत्र तमिति परामृश्यत इति भावः । इदं वाक्यद्वयं ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वाय प्रागुपात्तम् । इह त्वविद्यानिवृत्त्यतिरिक्त-साध्यनिरासार्थम् । * नान्यः पन्था: इति कर्मनिषेधपरम् । **आदिशब्देन** * ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानित्यादिसंग्रहः । **श्रुतय** इति प्रकृत्या बहुवचनेन च श्रुतस्यैव ग्राह्यत्वं मिथस्संवादेन दार्ढ्यं च सूच्यते । उपात्तवाक्येष्वविद्यानिवृत्तिर्न भाति; मृत्युशब्दस्तु अर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत्राह— **अत्रेति** । मोक्षोपाय-वाक्येषु ज्ञाननिवर्त्यविषयत्वौचित्यादस्याविद्यात्वमिति भावः । प्रसिद्धिविरोधिशङ्कां निरस्यति— **यथेति** । **प्रमादः**— अनवधानता; अज्ञानम् ; कार्येण वा कारणलक्षणा । **अप्रमादम्**— अविद्यानिवृत्तिम् । यद्वा—अत्र अमृतत्वसाधन-तयोक्तः अप्रमादस्तत्त्वज्ञानम्; तत्प्रतिपक्षः प्रमादोऽप्यत्राज्ञानमेव । **अहं ब्रवीमीति** तत्त्ववित्सिद्धान्तख्यापनपरम् ।

*** सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, * विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिशोधकवाक्यावसेयनिर्विशेष-स्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं च * अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, * अकृत्स्नो ह्येषः * आत्मेत्येवोपासीत, * तत्त्वमसि, * त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि [भगवो] देवते * तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादि-वाक्यसिद्धम् । वक्ष्यति चैतदेव— * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति । तथा च वाक्यकारः—* आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्सर्वस्य तन्निष्पत्तेरिति । अनेन च ब्रह्मात्मै-कत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्यु[रु]क्ता ॥**

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं जीवतादात्म्यमैक्यज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं च नैतेषु व्यक्तं भातीत्यत्र शोधकैर्निर्विशेषत्वमुपायपर वाक्यैस्तत्त्वनिर्देशैस्तदनुसन्धानपरैश्च वाक्यैर्जीवैक्यज्ञानसिद्धिं चाह— **सत्यमिति** । **त्वं वेत्यादिना** देवतां प्रति उक्तस्यैव तदर्थस्य, **तद्योऽहमित्यादिना** स्वस्मिन्ननुसन्धानं स्थापयति । उक्तस्य सूत्रकृदिष्टत्वमाह— **वक्ष्यतीति** । **एतदेव**—न त्वदिष्टमिति भावः । **आत्मेति**—स्वानन्यत्वेनेति यावत् । सूत्राभिप्रेतं तद्विदुक्त्या स्पष्टयति—**तथेति** । **सर्वस्य तन्निष्पत्तेः**— भातस्य सर्वस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वादित्यर्थः; बाधावस्थायामधिष्ठानभूतब्रह्मात्मतया परिशिष्टत्वादिति भावः । अद्वैतधीकरणस्य वाक्यस्य सूत्रवाक्याभ्यां सूचितमनुग्राहकं वचः * सन्मूलाः इत्यादिना प्रागुक्तमेव । चोद्यो-त्थापनायाह—**अनेनेति** । असत्यभेदबाधस्वरसेनेति भावः । **च**: पूर्ववदुभयार्थः । * द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिसूचनाय **ब्रह्मात्मैकत्वोक्तिः** । मिथ्याभूतस्य ज्ञानेतरकर्मनिवर्त्यत्वे सत्यत्वं स्यात्, तच्च मानविरुद्धम्; न च रज्जुसर्पादिनिवृत्तौ मन्त्रौषधदण्डघाताद्यपेक्षेति भावः । अपुनरङ्कुरत्वाय **सकारणत्वोक्तिः** ॥

ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रजन्यविज्ञानेन क्रियते ? कथं वा रज्जुरेषा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते ? तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः, इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति चेत्; तुल्ययो-

विरोधे वा कथं बाध्यबाधकभावः? पूर्वोत्तरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत्; शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि समानमेतत्। एतदुक्तं भवति— बाध्यबाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणम्; ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्दायोगात्। तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते। एवं च सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत्संभाव्यमानान्यथासिद्धि तद्बाध्यम्, अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्बाधकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णय इति। तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायासंभाव्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन संभाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव। संभाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपंचग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः॥

आस्तामनुकूलस्तर्कः, प्रतिकूलस्तु सिद्ध इत्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चेति**। बाधकतयेष्टयोः शास्त्रानुमानयोः शब्दार्थस्वरूपतद्व्युत्पत्तीनां [illegible]नां च [illegible] प्रत्यक्षं न ताभ्यां बाध्येत। अन्यथा— आदित्यो यूपः, पावकोऽनुष्ण इत्यादेरपि प्रत्यक्षबाधकत्वं स्यात्। चन्द्रादिभेदबाधकस्य तु तन्नोपजीव्यमित्यभिप्रायेण **सकल**शब्दः। सकलभेदबाधे ह्युपजीव्यबाधोऽप्यन्तर्गतः। **कथमिव**—न कथंचित्; प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रमेव बाधितमुख्यार्थं भाक्तं नेयमिति भावः।

अत्र किं प्रत्यक्षत्वान्न बाध्यम्, उत परोक्षत्वान्मूलित्वाच्च न बाधकमिति शङ्काद्वये प्रथमं परिहरति— **कथं वेति**। प्रत्यक्षशब्द इहापरोक्षमात्रपरः; [illegible] बाधश्च प्रपञ्चरज्जुसर्पभ्रमयोः सम इति भावः। मूलित्वादिना न शास्त्रं बाधकमिति शङ्कते— **तत्रेति**। **प्रत्यक्षयोः**—अपरोक्षयोरित्यर्थः। इदं च मूलमूलित्वरहितयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोरप्युपलक्षणम्। अत एवेह दूष्यं निष्कृष्यानुवक्ति— **इहेति**। सकलभेदनिवृत्तावित्यर्थः। वैषम्यव्यक्त्यै **तु**शब्दः। प्रत्यक्षशब्दोऽत्र प्रत्यक्षप्रमाणविषयः। द्वयो प्रत्यक्षयोरित्युक्तस्य तुल्यबलत्वस्य बाधं प्रत्यप्रयोजकत्वात्, अन्यथा प्रकरणसमेऽतिप्रसङ्गाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्चान्यत्प्रयोजकं शिक्षयितुमाह— **तुल्ययोरिति**। चोद्यत्रयनिवृत्त्यै सिद्धान्तीष्टं प्रयोजकं शङ्कते— **पूर्वेति**। **पूर्वोत्तरयोरिति** क्रमो न नियतः। उक्तं प्रयोजकमपि प्रस्तुते तावदस्तीत्याह— **शास्त्रेति**। शास्त्रशब्द इह तज्जन्मधीलक्षकः। धीद्वयविवेकार्थं विशेषविवक्षया वा तत्कारणेऽन्वयोक्तिः। **एतत्**—वैषम्यमित्यर्थः। ननु दुष्टहेतुजत्वस्य बाध्यताहेतुत्वमुपजीव्यत्वाद्यभावेन तुल्यत्वे सति स्यात्, उपजीव्यबाधे [illegible] प्रमाणं [illegible]— **एतदुक्तमिति**। तुल्यत्वोक्तिर्दृष्टान्तार्था। तद्विशिष्टं वा दुष्टहेतुजन्यत्वादिकं विवक्षितम्। आदिशब्देनोपक्रमाप[illegible]: परोक्षत्वादेश्च संग्रहः। **अकारणम्**— अप्रयोजकम्; अव्याप्तेरिति शेषः। उक्तमर्थमुदाहरणस्थेन तर्केण द्रढयति— **ज्वालेति**। कारणं चेदित्यध्याहार्यम्। **अयोगादिति** प्रसज्यमानोक्तिः। ननु प्रत्यक्षं वर्तमानग्राहितया ज्वालास्वरूपं गृह्णाति; भिन्न-

सन्तताविव सूक्ष्मदशामेरुसन्ततावपि ज्वालाभेदः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यत्राह— **तत्रेति** । प्रत्यक्षशब्द इह प्रत्यभिज्ञाख्य-विशेषविषयः । सा चात्र भ्रान्तिरूपा पटुतरदृष्टीनामपि पूर्वापरकालवर्त्यैक्यविषयात्यन्तसादृश्यसादेश्या[न्यादृश्या]-दिभिर्जायत एव । अतो विरोधो बाधश्चात्र सिद्ध इति भावः । तर्हि प्रसिद्धस्याप्रयोजकत्वे प्रयोज्यं निष्कारणं स्यादि-त्यत्राह— **एवं च सतीति** । **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः समुच्चयार्थो वा ; अव्याप्त्या च सह तर्कबाधे च सतीति यावत् । सजातीययोर्विजातीययोर्वेति न निर्बन्ध इत्यभिप्रायेण **द्वयोरि**त्युक्तम् । **प्रमाणयोः** बलविमर्शात्पूर्वं मानत्वेन भातयो-रित्यर्थः । **विरोधे**—मिथो विषयापहाररूपे । **अन्यथासिद्धिः**—स्वविषयसत्यत्वमन्तरेणापि स्वरूपलाभः । तत्र हेतुत्वेन सावकाशत्वमाकाङ्क्षव्यम् । तच्च द्विचन्द्रादिधीवदप्रमाणकोटिनिवेशार्हत्वाद्वा पदाहवनीयादिनयेन अविरुद्धविषयलाभाद्वा स्यात् । **अनन्यथासिद्धम्**—स्वविषयमिथ्यात्वेऽनुपपन्नस्वरूपं विरुद्धमबाधित्वोत्पत्तुम् अनर्हत्वाद्वा । तत्र हेतु**रनवका-शत्वम्ः** तच्च पूर्वोक्तप्रकारद्वयाभावसमुच्चयरूपम् । **इतरत्** । अनादृतसाजात्यादिविशेषमिति भावः । **सर्वत्र**—तुल्या-तुल्योदाहरणेषु तार्तीयबाधस्थलेषु चेत्यर्थः । **निर्णयः**—प्रमाणतर्कसिद्धोऽध्यवसायः । **इतिशब्दः** पूर्वो हेतौ, उत्तरः समाप्तौ । समानमेतदित्यत्राभिप्रेतं शास्त्रप्राबल्यं विवृण्वन् एतदुक्तमिति प्रकान्तं निगमयति— **तस्मादिति** । अस्म-दुक्तस्यैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः । यद्यपि— अविद्यानिवृत्तौ वेदोऽपि न स्यात् ; तथाऽपि सर्गप्रलयकालेषूत्पत्तिनाशा-भावात् **अनादिनिधनत्वोक्तिः** । तद्विषयैव * अनादिनिधनाह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा इति स्मृतिरिति भावः । **अविच्छिन्नसंप्रदायत्वोक्त्या** मन्वन्तरादिष्वविच्छेदेन विप्लवासंभवः सूच्यते ।

* प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्येतदपि कालविशेषाद्यनुगुणशाखाविशेषप्रवर्तनपरम् ; अन्यथा * ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षदित्यादिभिर्विरोधात् ; स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यपौरुषेयत्वसाधकं चात्र सूचितम् । अत एव वक्तृदोषासंभवः । मन्वाद्याप्तवाक्यानां श्रुतिविरोधे कचिद्बाध इष्टः, न तथेत्यभिप्रायेण **गन्धशब्दः** । एवम-प्रमाणकोटिनिवेशोऽपास्तः । विरुद्धविषयोऽपि नास्तीति व्यक्त्यै **निर्विशेषत्वा**द्युक्तिः । **नित्यशब्दः** शुद्धत्वादौ सर्वत्र योज्यः, अबाधपरो वा । **शुद्धम्**— अविद्यासाक्षित्वावस्थायामपि वस्तुतस्तद्रहितम् । तेन **बुद्धम्**— अतिरोहितनित्य-प्रकाशम् । तत एव **मुक्तम्**— सर्वदा कर्मतत्फलवियुक्तम् । **स्वप्रकाशम्**— मिथ्यात्वप्रयोजकदृश्यत्वोज्झितम् । तत्र हेतुश्चिद्रूपत्वम् । अत्र निषेधकज्ञानाश्रयत्वस्यापि मिथ्यात्वव्यक्त्यै **मात्रशब्दः** । **ब्रह्मात्मभावः**— ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मत्वम् । प्रत्यक्षस्य संभाव्यमानदोषत्वम् प्राचुर्येणाऽन्यत्र दोषदर्शनादन्यत्रापि दोषशङ्कार्हत्वम् । तत एवानु-मानादेरपि शङ्कितदोषत्वाय **आदिशब्दः** । देवादिभेदैस्तदवान्तरैश्च बन्धस्य विविधविकल्परूपत्वम् । विशेषतः कल्प्यत इति **विकल्पः** । **एवकारः** प्रतिकूलतर्कासंभवपरः । ननु काचाद्यभावान्निर्दोषत्वेन प्रसिद्धे प्रत्यक्षे दोषो दुर्वचः ; तज्जातीये दोषदृष्ट्याऽन्यत्रापि तत्कल्पनौ वेदे वाक्यत्वादिभिस्तथा क्लृप्तिः स्यादित्यत्राह— **संभाव्यत** इति । **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः, बाधकप्रत्ययेन सह कारणदोषनिश्चयस्य समुच्चयार्थो वा । **भेदप्रपञ्चः** निजकर्मभेदविभिन्नचित्रैरविद्या-कल्पितश्चिदचिद्विस्तारः । **प्रत्यक्षस्येति** भेदग्राहकमात्रस्योपलक्षणम् । **आदिशब्देन** मूलाविद्यां भेददृष्टिं च संगृह्णाति । एतेषु यथार्हमन्योन्याश्रयादिनिरासाय **अनादिशब्दः** । एतेषां दोषत्वम् * वासनारेणुकुण्ठितः, * अविद्यासंचितं कर्मे-त्यादिभिस्सिद्धम् ।

ननु अनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य * ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत; सत्यम्— पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव। वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः; निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः। ननु च * यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्, * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, * सत्यकामस्सत्यसंकल्पः इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां शास्त्राणां कथं बाध्यत्वम्? निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः।

भेदग्राहकप्रत्यक्षादीनामद्वै[illegible]ध्यत्वमुक्तम्; तत्रातिप्रसक्त्या चोदयति— **नन्विति**। **अपिः** सदोष[निर्दोष]समुच्चयार्थः, विरोधार्थो वा। बाध्यत्वप्रयोजकभेदावलम्बित्वव्यक्त्यै **ज्योतिष्टोमाद्युक्तिः**। द्वितीयभेदावलम्बिनी तृतीयादिदशाध्यायी। आदिशब्देन कर्मविध्यन्तरसंग्रहः। बाध्यत्वोक्त्या प्रमाणलक्षणविरोधोऽपि सूचितः। तत्र धर्मप्रमाणस्य साकल्येनांशतोऽपि वा पादेन वा त्रिपाद्या वा ह्यप्रामाण्यमपाकृतम्। इष्टप्रसङ्गोऽयमित्याह—**सत्यमिति**। यद्वा बाध्यत्वमस्ति; तावता सदोषत्वमप्रामाण्यं च न स्यादित्यर्धाङ्गीकारः; मिथ्यात्वेऽपि दृष्टिविधिनयात् साध्यसाधनभावे व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति भाव.। अङ्गीकृतं निर्दोषस्य बाध्यत्वांशं पौर्वापर्यरूपविशेषेऽपि स्वोक्तबाधप्रयोजकव्याप्तिं च श्रौतदृष्टान्तेन विवृणोति— **पूर्व** इति। **मोक्षशास्त्रस्य**—बन्धरूपभेदनिवर्तकतत्त्वावेदकवाक्यस्येत्यर्थः। * पञ्च ऋत्विजः समन्वारब्धाः सर्पन्ति। अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्गाता उद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः इत्यस्मिन् प्रयोगे * यदि बहिष्पवमानं सर्पतां प्रस्तोताऽपच्छिद्येत इत्यादिनाऽपच्छेदप्रायश्चित्तविधौ * यदि प्रतिहर्ता पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत सर्ववेदसं दद्यात्, यद्युद्गाता यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञः संस्थाप्यः इत्युक्तम्। तदिदं नैमित्तिकद्वयमेकस्मिन्प्रयोगे विरुद्धम्। तत्र युगपदपच्छेदे उद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं वा कार्यम्। पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्योऽपच्छिद्येत तस्य प्रायश्चित्तमेवेति व्यवस्थापितम्। तदुक्तम्— * पूर्वापरापच्छेदे पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। अत्रेत्थं पूर्वपक्ष— उपक्रमनयेनासंजातविरोधितयोदितत्वात्पूर्वस्य प्राबल्यम्। परस्य तूदितविपक्षसन्निधावेव प्रवृत्तेर्दौर्बल्यमिति। सिद्धान्तस्तु— परस्मिन्ननुत्पन्ने तदसन्निधानात्परमबाधित्वा पूर्वस्योदयः। इतरस्य तु पूर्वोदितविरोध्यबाधेनोदयायोगान्निमित्तोदये नैमित्तिकशास्त्रोदयावश्यंभावाच्च परप्राबल्यम्। उपक्रमोपसंहारयोस्तु विरुद्धस्य परस्यानुदय एवेति। इह तु कर्मिणां भुक्तौ पूर्वप्रावण्येनार्थक्रमात् तदनुगुणपाठक्रमाच्चापच्छेदवत्पूर्ववृत्तकर्मशास्त्रोपमर्देन [illegible]स्त्रोदयः। ईदृशोदाहरणेष्वेव * पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीत्युच्यते। एवमुत्सर्गापवादाद्युदाहरणान्तरेष्वपि निर्दोषवाक्यसिद्धस्य निरवकाशेन बाधो निदर्शनीयः। ननु वेदान्तेष्वपि सगुणो[illegible]विधीनां भेदावलम्बित्वं सिद्धम्। न च तेषां निर्गुणवाक्यापेक्षया पूर्वत्वनियमः; अतस्तेषु नापच्छेदनीतिरित्यत्राह— **वेदान्तेति**। **सगुणब्रह्मोक्ति**र्दृष्ट्यादेरुपलक्षणार्था। **उपासनपराणा**मित्यनेन सिद्धे तात्पर्यं नास्तीति व्यज्यते। पौर्वापर्याभावेऽपि तत्फलभूतबाधस्य तात्पर्यलब्धत्वदर्शनात् **अयमेव न्यायः** इत्युक्तम्। * संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, * जक्षत्क्रीडन्नित्यादिसांसारिकफलोक्त्या तादृश-

विद्यानां मोक्षशास्त्रापेक्षया कर्मशास्त्रवत् आर्थं पूर्वत्वं च सिद्धम् । यद्वा, निर्दोषत्वेऽपि निरवकाशवाक्येन बाधः स्यादित्युक्त एव न्याय इत्यर्थः । गुणविधिरेवालालम्भविधिन्यायान्निरवकाश इत्यत्राह— **निर्गुणत्वादि**ति । निर्विशेषस्वरूपपरतया निरवकाशैः वाक्यैर्गुणबाधादिति भावः । विधिपदानन्वयेन सिद्धविषयाणां सगुणवाक्यानां पूर्वत्वान्यपर्ययोरयोगात् न बाध्यत्वं स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चे**ति । **कथमि**ति प्रतिक्षेपवचनं प्रश्नवद्भावयन् पौर्वापर्यमभिसन्धाय प्रतिवक्ति— **निर्गुणे**ति ।

एतदुक्तं भवति— *अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्, *सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, *निर्गुणम्, *निरञ्जनम् इत्यादीनि वाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, इतराणि च सगुणम् । उभयविधवाक्यानां विरोधे तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किंचिदपहीनम् ।

अनन्यपरसगुणवाक्यबाधसमर्थानि कानि वाक्यानि? तेषां च तद्बाधे कीदृशं सामर्थ्यमित्यत्राह— **एतदुक्त**मिति । **कूटस्थम्**—विश्वविकाराध्यासे तन्निवृत्तौ च स्वयं कूटवत् अविकृतम् । कूटे अध्यसनीये स्वयं सत्यतया सर्वाधिष्ठानत्वेन स्थितम् । **इतराणि**—उपात्तानि, *यस्सर्वज्ञः इत्यादीनि तादृशान्यपि । चस्त्वर्थः, विरुद्धवर्गद्वयसमुच्चयपरो वा । **तेनैव** भुक्तिमुक्तिशास्त्रयोरिह प्रदर्शितेनैवेत्यर्थः । निषेध्यप्रसञ्जकापेक्षया निषेधकस्य परत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण **गुणापेक्षत्वेने**त्युक्तम् । सगुणवाक्यानां निर्दोषत्वेऽप्यार्थेन पूर्वत्वेन बाध्यत्वम्, उपास्तिविधिशेषत्वक्लृप्त्या साफल्यात्कथंचित्प्रामाण्यं च स्यादित्यभिप्रायेणाह— **न किंचिदि**ति ।

ननु च— *सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते । नेत्युच्यते; सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः । अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्— अनभिधानज्ञो देवानांप्रियः । एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम् । विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽवर्जनीयः । ततश्च एकार्थत्वं न सिध्यति । एवं तर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् । एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु—एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकत्वपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च ।

अत्र सत्यत्वादिविशिष्टपरं वाक्यं कथं निर्गुणवाक्यतयोपात्तमिति चोदयति— **ननु चे**ति । **सत्यज्ञानादयः**; *द्व्येकयोः इतिवद्भावप्रधानोक्तिः । आनन्त्यमपि व्यापित्वरूपो गुण इति बुद्ध्या बहुवचनम् । अयं भावः— अत्र

गुणप्रतीतिर्निरोद्धुं शक्या; तस्याश्च बाधाभावात् स्वतः प्रमात्वं सुस्थमिति। नेयं प्रमितिरिति युक्त्या स्थापयिष्यत इत्याह— **नेत्युच्यत** इति। एकार्थतात्पर्यार्हत्वरूपवृत्त्या गुणभेदधीर्बाध्येत्याह— **सामानाधिकरण्येने**ति। कारकभेद[illegible] विशेषणभेदविशेष्यैक्यधियोरविरोधान्न बाध्यबाधकतेति चोदयति— **अनेके**ति। समानाधिकरणव्यधिकरणपदानां वृत्तिवैषम्यमेकार्थशब्देनान्ययोगव्यवच्छेदं च न [illegible] प्रतिवक्ति— **अनभिधाने**ति। **देवानांप्रिय** इति [illegible]; इह त्वप्रख्यात इत्यर्थः। छाग इत्येके; तदाऽप्यज्ञ इति यावत्। तदज्ञातं स्वाभिप्रेतं विवृणोति— **एकार्थत्वमि**ति। त्रेधा हि पदानामर्थैक्यम्— प्रकृतिप्रत्ययसमुदायबोध्यप्रातिस्विकविशेष्यैक्यम्, *अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्येतावता मिथ[illegible]बोध्यप्रधानैक्यम्, पदभेदेऽर्थभेदाभावश्चेति। तेष्वाद्यं पदमात्रे; द्वितीयं व्यधिकरणवाक्ये; [तत्र] तृतीयमिह मदुक्तम्। तच्च *भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामित्यादिपतञ्जलिवाक्यप्रसिद्धमित्यभिप्रायेण **नाम**शब्दः। एवमप्यस्य प्रधानप्रति[illegible] को विरोध इत्यत्राह— **विशिष्टे**ति। **विशेषणभेदेने**त्येतत् बहुधा योज्यम्— विशेषणानां मिथो विशेष्याच्च भेदेन, विशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गेन चेति।

भेदकं हि स्वभावेन प्रत्यक्षाद्यनिराकृतम्। विशेषणान्तराधारात् स्वाधारं भेत्तुमर्हति ॥ ३४० ॥

श्यामो युवेत्यादौ दृष्टत्वादेव विशेषणानां भेदकत्वस्वभावोऽपोदितः। इह तु भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमिति व्यवस्थाया नित्यातीन्द्रिये शब्दोपस्थाप्ये कः प्रतिरोद्धा? अनावृत्त एकवचनान्तो विशेष्यशब्द इति चेन्न; जात्यैक्यविवक्षयाऽपि तदुपपत्तेः, यथा—खण्डो मुण्डो गौरिति। प्रत्यक्षबलात्तत्र भेद इति चेन्न; अप्रत्यक्षेऽपि तथोक्तौ व्यक्तिभेदबुद्धेः, तद्वद्ब्रह्मणि। किंच तेनतेन पदेनोद्दिष्टे विशिष्टे पदान्तरार्थविधौ विशेषणानां मिथः समवायः स्यात्, उपादेयस्य यावदुद्देश्यव्यापित्वात्; तथा च तेषां विशेषणस्वरूपाद्भेदेन नानाविशिष्टापत्तिः। किंच,

विशिष्टार्थाभिधायित्वे भेदकेष्वपि भेद्यवत्। अन्योन्यसमवायैक्यप्रसङ्गौ चात्र तन्त्रितौ ॥ ३४१ ॥

तथा हि— विशेषणभेदेन विशेषणानां परस्परसमवायतादात्म्याभ्यामन्यथाभावेन पद[illegible]र्थभेदः, विशिष्टविधावपि समानविभक्तिविशेष्यांशमिव विशेषणांशमप्येकीकुर्यात्; [illegible]। तदाऽपि [illegible]विशेषणानां स्वस्माद्भेदः स्यादित्यादयः प्रसङ्गा [illegible]। एतैः फलितं प्रसङ्गान्तरमाह— **तत** इति। विशिष्टस्यैवमनभिधेयत्वे [illegible] मत्वा विशेष्यमात्रपक्षे चोदयति— **एवं तर्ही**ति। उक्तप्रकारेण विशेष्यमात्रपरत्वे सतीत्यर्थः। भिन्ननिमित्तानामनुपपत्त्या [illegible] कथं पर्यायत्वमित्यत्राह— **अविशिष्टे**ति। एकपदे[illegible] यावत्। अत एव पदान्तरवैय[र्थ्य]र्थ्यात्पर्यायत्वं सामानाधिकरण्यभङ्गश्च स्यात्। आहुश्च—

*नातत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे। सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ इति।

विवक्षितस्य लोकोत्तीर्णत्वान्नैतत्त्वरमाणेन लभ्यमित्यवहितेन क्रमेणेदं बोद्धव्यमित्यभिप्रायेणाह— **एकार्थाभिधायित्वेऽपी**ति। उक्तप्रसङ्गकानुवादोऽयम्। तेन त्वदुक्तं न प्रसज्यत इत्याह— **एकत्वे**ति। अयं भावः—वाक्यतात्पर्यानुसारेण हि सर्वत्रोपचारः। अत्र च स्वरूपबुभुत्सया समानविभक्त्या चार्थैक्ये तात्पर्यं निश्चितम्। तेन विशे-

षणाभिधानं त्यक्तम्; तत्फलभूतव्यावृत्तिपरत्वं तु स्थितम्। तदिह विरोधिव्यावृत्तिभेदैः प्रतिपदं प्रयोजनम् सामानाधिकरण्यलक्षणानुगुणमैकार्थ्यम् निमित्तभेदव्युत्पत्तिफलै. पर्यायत्वनिरासश्च स्यादिति। उक्तं च **सुरेश्वराचार्यैः**—

* प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः। पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदात्॥
शब्दात्प्रतीयते तावत्संगतिर्धर्मधर्मिणोः। मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः॥
तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम्। स्वार्थार्पणप्रणाड्यैव परिशिष्टौ विशेषणम्॥ इति।

तद्विरोध्यभेदिनश्चाहुः— * व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता। इति।

एतदुक्तं भवति— लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपम्। तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते। तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो व्यावृत्तब्रह्मपरम्। ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाशजडरूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरम्। अनन्तपदं च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्यावृत्तपरम्। न च व्यावृत्तिर्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः; अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव। यथा शौक्ल्यादेः कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिः तत्तत्पदार्थस्वरूपमेव, न धर्मान्तरम्। एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्यायं च पदत्रयम्। तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति। एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव * सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इत्यादिभिरैकार्थ्यम्। ❀ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, ❀ सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, ❀ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते— * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्मावगतम्। जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम्। अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते; अन्यथा * निरञ्जनम्, * निर्गुणम् इत्यादिभिश्च विरोधः। अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति॥

ननु एकत्वतात्पर्येऽपि तत्त्वमस्यादिवदुपलक्षणमुखेन स्वरूपैक्यपरत्वमस्तु; सर्वेभ्यश्च व्यावृत्तिर्विशेषतो दुर्वचा; अप्रयोजकत्वेन संग्रहेऽप्येकेनालम्; व्यावृत्तीनां धर्मत्वे ताभिः प्रतिपदोपस्थापितव्यावृत्तिभेदात्सविशेषणत्वम्; तद्धहुत्वा-

दैकार्थ्यभङ्गो विशेष्यभेदप्रसङ्गश्च ; स्वरूपत्वे तु प्रयोजनभेदाभाव इत्याशङ्क्याह— **एतदुक्तमिति** । * ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रस्तुतं ब्रह्म किमिति बुभुत्सिते कारणत्वस्य तटस्थतया स्वरूपलक्षणतो ह्यत्र तत्स्वरूपं शोध्यते । तत्र विशेषणोक्तिराम्रप्रश्ने कोविदारप्रत्युक्तिवत्स्यात्, लक्षणं च सर्वत्र व्यावृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह— **लक्षणत** इति । **रूप**मिह स्वरूपम् । निश्शेषव्यावृत्तिः प्रयोजकेन संग्रहात्सुवचेत्याह— **तद्विरोधी**ति । अत्र रूपं स्वरूपं वाऽनृतत्वादिः, ब्रह्मेतरव्यापृतधर्मो वा । **अनेन**—प्रत्येकं कृत्स्नव्युदासक्षमेण । न हि [illegible] **पदत्रयोक्तिः** । एकेन पर्याप्तेऽपि प्रयोजनकात्स्न्यार्थमेतावद्वक्तव्यम् । आनन्दपदस्य [illegible] । **फलतः** ; विरोधिव्युदासस्य फलत्वात्तत्र स्वरूपमात्रपरत्वं विरोध इति भावः । पदानां पृथक्प्रयोजनानि व्यनक्ति— **तत्रे**ति ; तस्मिन्पदत्रय इत्यर्थः । प्राकरणिकेन कारणत्वेन तुच्छव्यावृत्तौ सिद्धायां शङ्कितं विकारित्वेनानृतत्वमत्र सत्यपदेन व्युदस्तम् । **वस्तु**शब्दोऽत्र व्यावहारिकसत्यार्थः । **अन्याधीनप्रकाशत्वं जड**शब्दार्थः । असङ्कोचात् **अनन्त**पदेन त्रिविधपरिच्छेदव्यावृत्तिरुक्ता । यदि व्यावृत्तयो भावरूपा धर्माः, तदा सत्यत्वादीन्येव स्युः; अभावरूपा अपि तत्तुल्यचोद्या इत्यत्राह— **न चे**ति । तदाऽपि नैष्फल्यप्रसङ्गं परिजिहीर्षुराह— **अपि त्वि**ति । व्यावृत्तिर्हि यथा स्वत एव स्वेतरव्यावृत्तिः, तद्वद्ब्रह्मस्वरूपमेव [illegible] सर्वव्यावृत्तिः; भावाद्वैतपक्षस्तु भीरुकल्पित इति भावः । भावस्याभावत्वमेकस्यानेकत्वं च कथमित्यत्र भावान्तराभावपक्षे तिष्ठन्निदर्शयति—**यथे**ति । अवधारणेन धर्मान्तरानुपलम्भं व्यनक्ति । अन्यथाऽनवस्थामभिप्रेत्याह— **न धर्मे**ति । एवमेकस्यैव सर्वव्यावृत्तिरूपत्वे व्यावृत्तेरपि पदबोध्यत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यत्र दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति— **एकस्ये**ति । **शौक्ल्यं कार्ष्ण्य**मित्यादिप्रतिबन्दिरिहाभिप्रेता । तत्र अनन्तपदे तावद्व्यावृत्तिबोधकत्वं सिद्धम्; पदान्तरयोरपि तथात्वे को विरोध इति भावः । प्रतिबन्दिवाक्यमिह [illegible]फलम्, इदं तु न तथा; गुणपरत्वे चात्र निमित्तमात्रलाभः, तत्परित्यागे तु तात्पर्यार्थः सिद्धः । अतः **अर्थवत्तरम्** इत्युक्तम् । व्युत्पत्तिभेदं प्रयोजनभेदं चाभिसन्धाय **अपर्यायत्वो**क्तिः । **पर्याय**शब्दोऽत्र भावप्रधानः । पर्यायत्वं यस्य नास्ति तदपर्यायमिति गतिः, यस्य पदत्रयस्य मिथः पदानि पर्याया न भवन्ति, [illegible] वा । * अपर्यायत्वम् इति केचित्पठन्ति । नात्र किञ्चिद्व[illegible]परत्वं सहेतुकं निगमयति— **तस्मादि**ति । तात्पर्यप्राबल्यात् शङ्कितचोद्यनिस्ताराच्चेत्यर्थः । **एकमेव ब्रह्मे**त्यनेन विशेष्यभेदस्य प्रसङ्ग एवापास्त इत्यभिप्रेतम् । इदमपि वाक्यं नावुद्धबोधार्थम्, किं तु स्वतस्सिद्धपरामर्शेन कल्पितविरोध्याकार[illegible] **स्वयंज्योति**रित्याद्युक्तम् । [illegible]नृतत्वादीनां [illegible] तद्व्यावृत्तीनां च **निखिल**शब्देन संग्रहः । उक्तानभ्युपगमे कारणवाक्यविरोधः स्यादित्याह—**एवमि**ति । ननु * यो वेद [illegible] सगुणपरत्वान्मा भूदैकार्थ्यम्; तत्राह— **यतो वे**ति । कारणत्वानुवा[illegible] । * सदेवेत्यादि तु तत्प्राप्त्यै लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वव्यक्त्यै च पुनर्गृहीतम् । **जगत्कारणतयोपलक्षितस्य** ; शाखयेव चन्द्रस्य दूरे स्थित्वा दर्शितस्ये यर्थः । कारणवाक्योक्तस्वरूपशोधकस्य तच्छेषतया तदेकार्थत्वं युक्तम्; * यो वेदेत्येतच्च यच्छब्दान्वितवाक्यस्थतया नोपास्तिपरमिति भावः । * यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यारभ्य * तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इति कारणवाक्यान्तरे गुणोक्त्या तदैकार्थ्यं स्यात्; नेत्याह—**तत्रे**ति । कारणशोधकवाक्ययोरैकार्थ्यं सिद्धम्; मिथः कारणवाक्यानां किमुतेत्याशयः । कर्तव्ये दर्शितः शाखान्तरनयः सिद्धेऽपि समः । **तेनैव सर्वेषु गुणपरत्वं किं न**

स्यादित्यत्रोक्तं **सजातीयेत्यादि** । अपच्छेदनीत्या हि निषेधप्राबल्यं स्थापितम् ; * पराऽस्य शक्तिरिति वाक्यविशेषवद्गुणपरतैव किं न स्यात्; मा भूत्तस्य शोधकवाक्यत्वमित्यत्राह— **जगदिति** । **अद्वितीयेत्यादि** हेतुपरम् ; पूर्ववाक्ये सामान्यतः प्रस्तुतस्य व्यावृत्ततया प्रतिपित्सितस्य * तदेषाभ्युक्तेति प्रतिपिपादयिषितत्वात्तस्य चाद्वितीयत्वेन तदन्यस्य गुणस्यावक्तव्यत्वादिति कारणवाक्येषु निर्गुणत्वं न कण्ठोक्तम्; अवधारणयोरन्यथाऽप्युपपत्तेः । अद्वितीयत्वोक्तिस्तु सम्राडद्वितीय इतिवत् समनिषेधार्थः स्यादित्यत्वाह— **अद्वितीयेति** । अवधारणाभ्यां सजातीयादिनिरासौचित्यात्समनिषेधे सिद्धे परिशेषाद्बुभुत्साक्रमेणात्र गुणनिषेधः प्राप्त इति भावः । गुणपरत्वे शोधकान्तरं च विरुध्येतेत्याह— **अन्यथेति** । निर्गुणशब्दो हि स्थूलत्वादिवत्सत्यत्वादिकमपि निषेधेदिति भावः । ननु सर्वत्र लक्षणवाक्यं स्वार्थं समर्प्यैवान्यद्व्यावर्तयति ; तद्वदिहापि स्यादित्यत्राह— **अत** इति । **चः** समुच्चये; सामानाधिकरण्यसामर्थ्यात्कारणवाक्यैकार्थ्यात् शोधकवाक्यान्तरैकार्थ्याच्चेत्यर्थः । **एतल्लक्षणवाक्यमिति** । अनेन धर्मसमर्पकलक्षणवाक्यान्तरेभ्यो व्यावृत्तिः सूच्यते । **अखण्डैकरसम्**— नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशस्वभावमित्यर्थः ।

ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वे लक्षणा स्यात्; नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वात् । सामानाधिकरण्यस्य हि ऐक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसंमतम् । ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी; ततः किम्? वाक्यतात्पर्याविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा । समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्येव लक्षणा न दोषाय । तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते— कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते । अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात् लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते । कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां पदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्यार्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं [हि] लाक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणाऽपि न दोषः । अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् ।

* ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यनन्यथासिद्धफलकरणदर्शनकल्पितविधिशेषतया विशिष्टविधितात्पर्ये संभवति न लक्षणा न्याय्येत्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चेति** । यद्यपि वाच्ये विशेष्यांशो न त्यक्तः, तथाऽपि द्वारत्यागात्तु तस्य शक्तिगोचरत्वमिति भावः । अत्र वाच्यबहिर्भूते वृत्तिस्तावत् नास्ति; वाच्यैकदेशे प्रधानभूते विशेष्ये वृत्तिस्तु न लक्षणा ; इह जहदजहल्लक्षणा वा स्यात् । सा चात्र न दोषः; प्रत्युत विध्यनर्हवाक्यार्थज्ञानानुवादितयाऽन्यथासिद्धे वाक्ये विधिक्लृप्त्ययोगात्तदर्थमुख्यासंभवे लक्षणानुगुणैवेति दर्शयितुमाह— **नैष दोष** इति । तात्पर्यविषये शब्दस्य प्राधान्यतः

प्रामाण्याच्चद्विरोधे सर्वत्र मुख्यवृत्तिदौर्बल्याल्लक्षणाप्राबल्यमाह— **अभिधाने**ति । स्वतस्सिद्धस्वरूपे कथं शब्दतात्पर्यम्; अतो गुणविवक्षा स्यादित्यत्र तद्विरुद्धं प्रागुक्तं तात्पर्यं व्यनक्ति— **सामानाधिकरण्यस्ये**ति । स्वप्रकाशस्यापि निमित्तभेदवदनेकपदपरामृष्टस्यापि विशेष्यस्यान्यसंसर्गासहमैक्यमिह समानविभक्तिवेद्यम्; तच्च कल्पितभेदनिवृत्त्यर्थम्; प्रकृतिभिस्तु कल्पितान्याकारनिवृत्तिः प्राग्दर्शितेत्युक्तम् । **सर्वसंमतम्**; त्वयाऽपि दुस्त्यजमिति यावत् । त्वदुक्तप्रक्रिययाऽत्र तात्पर्यस्यापकाभावाल्लक्षणैव न स्यादित्यभिप्रायेण पुनश्चोदयति— **ननु चे**ति । मुख्येन केनचिदंशेन कचित्तात्पर्यसिद्धावंशान्तरे ह्युपचारो दृष्ट इत्याशयः । अविरुद्धेऽन्यत्रादर्शनमकिंचित्करमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति— **ततः किमि**ति । अभिप्रेतं विवृण्वन् प्रतिबन्दिं च सूचयति— **वाक्ये**ति । एकपदलक्षणाया अप्यन्यत्रादर्शनमस्ति; अतस्तस्या अपि त्यागप्रसङ्ग इति भावः । तात्पर्यमुख्यार्थबाधयोरेव प्रयोजकत्वं पदैकत्वद्वित्वादेरप्रयोजकत्वं द्वित्रादिपदप्रतिबन्दिं चाभिप्रेत्याह— **समभिव्याहृत** इति । एकद्व्यादिपदलक्षणावत्सर्वपदलक्षणाऽपि * विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र दृष्टेत्यभिप्रायेण **सर्वेषां वे**त्युक्तम् । इदं हि पदद्वयं निषिद्धभोज्यं तद्भुक्तेरकर्तव्यत्वं च लक्षयति । तत्र प्रत्ययितोक्तौ युक्तायुक्तविमर्शात्तात्पर्यनिश्चयः । इह तु समानविभक्तिसामर्थ्यादबुभुत्सितबोधनानुपपत्त्या चेति विशेषः । स्वोक्तं सर्वपरीक्षकसंमतमित्याह— **तथा चे**ति । **चो**ऽवधारणे । यद्वा, ब्रह्मप्रतिपादनप्रद्वि[नाप्रवि]ष्टैरप्यभ्युपगतमित्युच्यते; तैरनुक्तमपि तदुक्तसामर्थ्यादभ्युपगमनीयमिति भावः । कैरियं कुत्राभ्युपगता ? इत्यत्राह— **कार्ये**ति । अत्र तदुक्तं विवक्षितस्य द्वारं तावदाह— **अपूर्वे**ति । वृद्धव्यवहारोपक्रान्ता वेदावसाना कार्यव्युत्पत्तिरेवंप्रकारेण तैः स्वीकृतेत्यर्थः । अपूर्वमेव कार्यम**पूर्वकार्यम्** । क्रियाकार्यमुखेनापूर्वकार्यव्युत्पत्तिः । एवं तदुक्तनयेन सर्वपदलक्षणायाः फलितत्वमाह— **कार्यान्विते**ति । अयं भावः— गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्ष्यस्य प्राधान्याभावात्तदन्विताभिधायिनां न लक्षणा । एवं कमलानि निमीलन्तीत्यादिषु प्रधानेऽपि निमीलने सर्वशब्दानां तत्परत्वव्युत्पत्त्यभावात्पदान्तराणां तदनुसारो न युक्तः । यद्यपि गङ्गाद्यप्रधानपदलाक्षणिकतया घोषादिपदेष्विव कमलानि निमीलन्तीत्यत्र निमीलन्तीत्यवान्तरप्रधानपदलक्षणयाऽपि पद्मादिपदेषु लक्षणा न स्यात्; तथाऽपि लोकोपक्रमवेदावसानकार्यप्रधानव्युत्पत्तिबलादन्यान्वितमात्रे, क्रियाकार्यान्विते, कार्यमात्रान्विते वा पदान्तराणां शक्तिकल्पनानभ्युपगमात्तेषामपूर्वकार्यान्वित एव शक्तेर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषु तदभावात्सर्वपदलक्षणा स्वीकर्तव्येति । न च अन्यान्वितमात्रे पदान्तरशक्तिः, कार्यपरतयैव व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । नापि कार्यमात्रान्विते शक्तिः स्यात्, तथा सति लिङादेरपि कार्यमात्रे मुख्यत्वप्रसङ्गात् । न च तद्युक्तम्, अपूर्वाख्यविशेषे लिङादिशक्तेरसिद्धौ मानान्तराभावाच्च तस्याप्रामाणिकत्वापातात् । एवं कार्यमात्रान्विते शक्तानां पदान्तराणां वेदे कार्यविशेषान्वयोऽपि न सिध्येत् । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्सिद्धावपूर्वमपि तथा सिध्येदिति न तद्वाच्यत्वादिक्लृप्तिः स्यात् । तस्माल्लौकिकवाक्येषु विशिष्टापूर्वस्थायिकार्यपरत्वाभावाल्लिङादेरमुख्यार्थत्वमित्युक्तोपपत्त्या सर्वपदलक्षणाया अदोषत्वं निर्बाधत्वाभिप्रायेण निगमयति— **अत** इति; युक्तिबलात्परीक्षकैरभ्युपगतत्वाच्चेत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षस्य संभावितदोषत्वात् शास्त्रस्य निर्दोषत्वात्तद्विरुद्धार्थत्वाच्च परमप्रकृतं शास्त्रप्राबल्यमुपसंहरति— **अत** इति । **इदमेव** प्रत्यक्षादिविरुद्धमेवेत्यर्थः । भेदपरत्वेऽनुवादित्वं स्यादिति चाभिप्रेतम् । **इदमर्थजातम्**— प्रमाणागोचरस्वप्रकाशनिर्विशेषसत्यत्वतदन्यमिथ्यात्वानिर्वचनीयाविद्यास्वरूपतन्मूलतिरोधानाध्यासधीनिवर्त्यत्वादिकम् ।

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम् । सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्त-

व्यम्, विरोध एव न दृश्यते; निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मग्राहित्वात् प्रत्यक्षस्य।

पक्षान्तरमथादित्सुः शास्त्रप्राबल्यमीरितम्। प्रत्यक्षस्य विरुद्धत्वमन्वारुह्येति भाषते॥ ३४२॥

प्रत्यक्षादीति। **चो**ऽप्यर्थः। तत्त्वविद्वचो विषयविरोधाभावाद्बलीयस्त्वं न वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**सतीति।** **चो**ऽवधारणे। अत्र बलाबलविचारस्य मूलमेव छिन्नमित्याह— **विरोध** इति। विरोधादर्शन द्वयोरपि स्वारसिक्या परस्पराविरुद्धभेदविषयतया स्यादित्यत्राह— **निर्विशेष** इति। प्रत्यक्षसिद्धं सदेव निष्कृष्य शास्त्रे ब्रह्मेत्युच्यत इति भावः।

ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते? विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात्। सत्यम्; तथैवात्र विविच्यते; कथम्? घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते। न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं संभवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात्, प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात्। तत्र स्वरूपं वा भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम्। भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः।

असिद्धोऽयं हेतुः, सर्वलोकोपलम्भविरोधादिति शङ्कते— **ननु चेति।** न हि क्वचिदपि अस्तिमात्रदर्शनमित्याशयः। **कथमिव**— दृष्टापह्नवमन्तरेण न कथंचिदित्यर्थः। **उच्यत** इति— अनेन घटादिविषयं प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहीति स्वोक्तिविरोधोऽपि सूचितः। विशिष्टविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति शङ्कां विपक्षे बाधकेन वारयति—**विलक्षणे**ति। लोकसिद्धं प्रसङ्गविपर्ययं भेदव्यवहारस्य प्रत्यक्षमूलत्वं चानिच्छन्प्रसक्तस्येष्टत्वमाह— **सत्यमि**ति। नानाव्यवहाराणां प्रत्यक्षमूलत्वं नापह्नोतव्यमित्यत्राह— **तथे**ति। यथा सत एकस्यैव व्यवहारः प्रत्यक्षमूलस्तथेति यावत्। **एव**कारस्त्वदुक्तमवधारणं स्थिरीकरोमीति सावष्टम्भत्वं व्यनक्ति। **अत्र** व्यवहारद्वये, तद्धेतौ बुद्धिद्वये वा। **विविच्यते**— सर्वेषु भ्रमेषु अधिष्ठानारोप्यव्यवहारांशयोर्यथा विभागस्तथाऽत्रेति भावः। बाधिते दृष्टस्य विभागस्यान्यत्रोक्तावविषयवृत्तित्वं मत्वा चोदयति— **कथमि**ति। अत्र नभःस्थलमलिनत्वादिवत्प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि युक्त्या बाधयितुं प्रथमं मानानुपपत्तिः प्रस्तूयते। एवमत्र विकल्पा हार्दाः—किमस्तित्वघटत्वरूपयोः स्वरूपभेदयोरैक्यम्, उत भेदः? इति। भेदे च प्रत्यक्षमुभयम्, अन्यतरद्वा गृह्णातीति; आद्ये, युगपत्, क्रमाद्वेति; द्वितीये स्वरूपम्, भेदं वेति। तत्रैक्यं दूषयति—**घटोऽस्तीति।** **तद्भेदः**— तत्संबन्धितया ततोऽन्यत्वेनोल्लिख्यमानो भेदः। अयं भावः— अत्रोल्लिख्यमानभेदाभावे भिन्नशब्दः क्वापि न स्यात्; स्वेन स्वस्य विशिष्टत्वायोगात्। अस्तिघटशब्दयोश्चापर्यायतया व्युत्पत्तेस्तद्विषयौ भिन्नौ; अन्यथा प्रतियोगिसापेक्षानपेक्षव्यवहारभेदविरोधात् तत्त्वतः सिद्धयोर्व्यवहारभेदयोर्मूलभेदः चिन्त्य इति। उभयग्राहित्वं

निषेधति— **न चेति** । व्यवहारद्वयस्यैकमूलत्वासंभवे युगपद्ग्रहणासंभवहेतुमाह— **तयोरिति** । अधिकरणप्रतियोगिधीसापेक्षस्य भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणपश्चाद्भावित्वादित्यर्थः । क्रमेणोभयग्रहणं दूषयति— **प्रत्यक्षेति** । **चः** क्रमयौगपद्यायोगसमुच्चयार्थः ; न हि क्षणिकं विरम्य व्याप्रियेतेति भावः । प्रत्यक्षशब्द इह अक्षजन्यत्वपरः । तेनात्मस्वरूपज्ञानात् साक्षिणश्च व्यवच्छेदः । पारिशेष्यादन्यतरग्राहित्वे तन्निर्धारणायार्थविकल्पं वक्ति— **तत्रेति** ; तथा सतीत्यर्थः, तयोर्मध्य इति वा । स्वेष्टं परिशेषयति— **भेदेति** । **स्मरणशब्दः** क्वचिद्ग्रहणस्याप्युपलक्षकः । **एवकारः** पूर्वमैक्ययौगपद्यासंभवोक्तौ प्रतियोगिसापेक्षत्वस्य गर्भितत्वं व्यनक्ति । शास्त्रविरोधासंभवमाह— **न भेद इति** । अयं भावः— एकेन प्रत्यक्षेण स्वरूपे गृहीते यदि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणमित्युच्यते ; तदा निराधारभेदग्रहणायोगात्पूर्ववदुत्तरमपि स्वरूपं गृहीत्वा नश्येत् । अतो न कदाऽपि प्रत्यक्षजातीयेन भेदसिद्धिरिति । तदिदमनूदितं **संवित्सिद्धौ**—

* यौगपद्यक्रमायोगाद्व्यवच्छेदविधानयोः । ऐक्यायोगाच्च भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः ।। इति ।

* व्यवच्छेदविधानयोः— भेदग्रहस्वरूपग्रहयोरित्यर्थः । तथाऽपि दुरपह्नवव्यवहारान्यथानुपपत्त्या कथंचित् प्रत्यक्षेण भेदग्रहः कल्प्य इत्यत्राह— **अत इति** । उक्तयुक्तिबलादर्थापत्तिरियमन्यथैवोपपाद्या ; अनुपपन्नतैकवेषायां भ्रान्तौ तु क्रमयौगपद्यादिविमर्शो न कार्य इति भावः ।।

किं च भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते । भेदस्तावन्न वस्तुस्वरूपम्, वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत्सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तेः । न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात्तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति ; स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोग्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा, स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् । यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात् । हस्तः करः इतिवत् घटो भिन्नः इति पर्यायत्वं च स्यात् । नापि धर्मः, धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवश्याश्रयणीयः; अन्यथा स्वरूपमेव स्यात् । भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्तस्यापीत्यनवस्था । किं च जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम् ; भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम् । अतो भेदस्य दुर्निरूपत्वात्सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम् ।

मेयानुपपत्तिमाह— **किं चेति** । प्रसिद्धेऽपि बाधकन्यायान्यायविवक्षया **न्यायविद्भिरित्युक्तम्** । भेदः स्वरूपं धर्मो वा इति हार्दे विकल्पे पूर्वं निरस्यति— **भेदस्तावदिति** । [illegible] हेतुमाह— **वस्त्विति** । स्वरूपस्य भेदत्वे तद्ग्रहे कथं भेदाग्रहः ? तदभावे कथंतरां संशयविपर्ययौ ? तयोरभावे च सर्वेभ्यो भेदव्यवहार एव

स्यात्; तथा च न बाधकसाध्यं किंचित्स्यादिति भावः। प्रसंजितविपर्ययस्यान्यप्रयुक्तत्वमाशङ्क्याह— **न चेति**। **स्वरूपे गृहीतेऽपि**; स्वरूपभूते भेदे गृहीतेऽपीत्यर्थः। **भिन्नेत्यादि**। यथा वाच्यस्वरूपे गृहीतेऽपि वाचकप्रयोगः संबन्धग्रहणापेक्षः, तथा भिन्न इति व्यवहारोऽपि प्रतियोगिधीसापेक्षः; तत एवात्रासौ तदभावप्रयुक्तः साभाव इत्याशयः। **प्रतियोगिसापेक्षत्वादि**त्युक्तं दूषयति— **स्वरूपमात्रेति**। चः अवधारणे, आश्रयापेक्षासमुच्चये वा। यथा स्वरूपग्रहणे प्रतियोगिग्रहणनैरपेक्ष्यम्, तथा तद्व्यवहार इत्यभिप्रायेण **नोत्प्रेक्षितुं क्षमा**– इत्युक्तम्। **स्वरूपमात्रभेदवादिन** इत्यनेन सूचितं हेतुं विवृणोति— **स्वरूपभेदयोरि**ति। उक्तं प्रतिबन्दिगर्भं व्यनक्ति— **यथेति**। सहप्रयोगभङ्गमभिप्रयन् प्रसङ्गान्तरमाह— **हस्त** इति। स्वरूपभेदशब्दयोः पर्यायता स्यादिति वक्तव्ये **घटो भिन्नः** इत्युक्तेरयं भावः— भेदत्वेन प्रस्तुतस्य घटस्य स्वरूपत्वं परे मन्यन्ते; तस्य च स्वरूपमेव भेदश्चेत् यस्य भेदोऽस्ति, स भिन्नः; अतो घटभिन्नशब्दौ पर्यायौ स्याताम्। एवं घटभेदशब्दावपीति। **चकारो**ऽत्रानुक्तमपि समुच्चिनोति। स्वरूपस्यानुवृत्तत्वे भेदत्वं न स्यात्, व्यावृत्तत्वेऽन्येषां निस्स्वरूपत्वनिर्भेदत्वापत्तिरित्यादि। भेदस्य धर्मत्वे तद्वति क्वचिदप्यभेदो न सिध्येत्। तथा सति अभिन्नस्य भिन्नस्य वाऽभावे सर्वापह्नवः स्यादित्यभिप्रायेणाह—**नापी**ति। अनवस्थां वक्तुं धर्मभूतो भेदः स्वरूपेणाभिन्नः भिन्नो वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति— **धर्मत्व** इति। भेदाभावे धर्मधर्मिभावो न स्यात्, स्वरूपपक्षोक्तदोषाश्च स्युरित्यभिप्रायेणाह— **अन्यथेति**। द्वितीये मूलोच्छेदमाह— **भेदे चेति**। **तद्धर्मः** —तस्य भेदस्य धर्मः। ग्रहणद्वाराऽपि दोषमाह— **किं चेति**। तज्जातीयत्वातज्जातीयत्वतद्गुणकत्वातद्गुणकत्वविशेषणत्वविशेष्यत्वधर्मत्वप्रतियोगित्वादावपि भेदग्रहेऽपि अन्योन्याश्रयमभिप्रेत्य जात्याद्युक्तिः॥

भेदकाग्रहणे भेदो न गृह्येत कथंचन। तस्य चाग्रहणे सोऽपि न गृह्येतेति संग्रहः ॥ ३४३ ॥

एवं ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकानुपपत्तिं पूर्वमुक्तां द्रढयति— **अत** इति।

किं च घटोऽस्ति, पटोऽस्ति, घटोऽनुभूयते, पटोऽनुभूयते इति सर्वे पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते; अत्र सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमनुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः। विशेषास्तु व्यावर्तमानतया अपरमार्थाः, रज्जुसर्पादिवत्; यथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्तमाना परमार्थसती, व्यावर्तमानाः सर्पभूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः। ननु च रज्जुसर्पादौ रज्जुरियं, न सर्पः इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानेन बाधितत्वात्सर्पादेरपारमार्थ्यं, न व्यावर्तमानत्वात्; रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्तमानतया; किं त्वबाधितत्वात्; अत्र तु घटादीनामबाधितानां कथमपारमार्थ्यम्? उच्यते— घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः; सा किंरूपेति विवेचनीयम्; किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाद्यभावः? सिद्धं तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन पटादीनां बाधितत्वम्। अतो

बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः। सा व्यावर्तमानानामपारमार्थ्यं साधयति। रज्जुवत्सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते। तस्मात्सन्मात्रातिरेकि सर्वमपरमार्थः। प्रयोगश्च भवति —सत् परमार्थः, अनुवर्तमानत्वात्, रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्; घटादयोऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्, रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवदिति।

न केवलं प्रमाणाभावः, प्रमाणबाधोऽप्यस्तीत्याह— **किं चेति**। अत्र घटादिबाधे तत्सत्ताऽपि खपुष्पगन्धवत्स्यादिति शङ्कानिरासायानुवृत्तसत्त्वस्थापनम्। विवक्षितानुमानद्वयस्य पक्षसिद्धिं तावदाह— **घटोऽस्तीति**। अनुभूत्यनुवृत्तिप्रदर्शनं सदनु[illegible]; न हि व्यावृत्तस्यानुवृत्ततादात्म्यं स्यात्। स्वरूपासिद्धिं व्याप्यत्वासिद्धिं च व्युदस्यति— **अत्रेति**। **रज्जुसर्पादीत्युदाहरणे** [illegible] प्रत्येकं भाव्यः। व्याप्तिदृष्टान्तौ स्पष्टयति— **यथेति**। **परमार्थसती**— [illegible] शेषः। सर्पाद्युदाहरणमिहैकाधिष्ठानाध्यस्तविषयम्। द्वयोरपि व्याप्त्योः उपाधिं शङ्कते— **ननु चेति**। अबाधितत्वोपाधिः पक्षव्यापक इति न वाच्यम्; माध्यमिकनयेन घटादि[illegible] सतोऽपि बाधस्य सुवचत्वादिति भावः। बाधितत्वोपाधेः पक्षव्यावृत्तिमाह— **अत्र त्विति**। घटोऽस्ति इत्यादावित्यर्थः। द्वयोरपि [illegible] प्रतिवक्ति—**उच्यत इति**। बाधितत्वस्य तावदाह—**घटादाविति**। **किंरूपा**— किं सत्यसर्पनिवृत्तिवद्भ्रान्तिसिद्धा? उत रज्जुसर्पनिवृ[illegible]? इति विकल्पः। तत्र आद्यो घटपटतादात्म्यादिप्रसङ्गादयुक्त इत्यभिप्रायेणाह— **किमिति**। घटोऽस्तीति प्रतीतेऽर्थे पटाभावो मिथ्या; अतः प्रमितयाऽन्यव्यावृत्त्याऽन्येषां बाधितत्वमर्थसिद्धमित्याह— **सिद्धमिति**। **घटोऽस्तीत्यनेन** न रजतमिति निषेधाभावेऽपि यथा शुक्तिरित्यनेन रजतबाधस्तथेति भावः। एवं पटादिविधौ घटस्यापि निवृत्तिः सिद्धा स्यात्। उक्तप्रकारेणोपाधेः साधनव्यापकत्वमाह— **अत इति**। **बाधफलभूता**; नास्तीति धीस्थाप्येत्यर्थः। **विषयनिवृत्तिः**—घटादिधीवेद्यानामभावः, तेषामिह वेद्यत्वाभावो वा। एवं निरुपाधिकतया व्यावर्तमानत्वस्य साधकत्वमाह— **सेति**। अनुवर्तमानत्वहेतावप्यबाधितत्वोपाधिर्व्यापक इत्याह— **रज्जुवदिति**। सतोऽपि माध्यमिकयुक्त्या बाधोक्तिर्निरधिष्ठानभ्रमासंभवादयुक्ता। हेतुद्वयफलितमाह—**तस्मादिति**। मिथो विमर्देन सर्पादिनिवृत्तौ रज्ज्वनिवृत्तिवत् घटादिनिवृत्तौ * सदेवेति श्रुतं सत् परिशिष्येतेत्याशयः। भेदबाधकतर्काणामनुग्राह्यनिष्कर्षायाह— **प्रयोगश्चेति**। चकार उपाधिविधूननादिसमुच्चयार्थः।

एवं सत्यनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थः; सैव सती। ननु च सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम्; नैवम्—भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद्दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः। अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति। तस्मात् सत् अनुभूतिरेव। सा च स्वतस्सिद्धा, अनुभूतित्वात्; अन्यतस्सिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः। किं च अनुभवापेक्षा चानुभूतेन शक्या कल्पयितुम्;

सत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। न ह्यनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते; येन परायत्तप्रकाशाऽभ्युपगम्येत।

चिन्मात्रसत्यत्वमिच्छतां किं बाह्यस्य सतः सत्यतयेत्यत्राह— **एवं सतीति**। हेत्वोः निरुपाधिकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः। एवंकारः पूर्वोक्तरीत्याऽनुभाव्यानां मिथ्यात्वं व्यनक्ति। सत्यद्वित्वम्, भेदसत्यत्वस्वीकारः, मिथो व्यावृत्त्या द्वयोरपि बाधश्च स्यादित्यत्राह— **सैव सतीति**। अनुभूतिरेव सच्छब्दार्थ इत्यर्थः। अवधारणमयुक्तम्; सतः प्रत्यक्षविषयत्वसाधनेन भेदोक्तेरित्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चेति**। मानतः स्वरूपतश्च भेदस्यानुपपन्नत्वोक्त्या धीसद्भेदोऽपि बाधित इति प्रतिवक्ति— **नैवमिति**। तर्हि स्वयमेव सामान्यतो विशेषतश्च विषयत्वादिभेदोक्त्या विरोध इत्यत्राह— **अत इति**। भ्रान्तिरूपलोकदृष्ट्या मयोक्तमित्यभिप्रायेण **प्रमाणपदवी**निषेधः। एतेन दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिः सूचिता। यां ग्राह्यलक्षणो योगशब्द इति योगाचारा उपचरन्ति, सैवेत्यवधारितं निगमयति—**तस्मादिति**; विषयविषयित्वरूपस्यापि भेदस्य बाधादित्यर्थः। **सदनुभूतिरेव**—सदिति भातं वस्तु न तद्बुद्धेर्भिन्नम्।

सच्चिदात्मनो मेयत्वाभावे माध्यमिकोक्तसंवृत्तिसिद्धिवत्स्यादित्यत्राह—**सेति**। **स्वतस्सिद्धा**—स्वरूपप्रयुक्तस्वप्रकाशा; अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारार्हेत्यर्थः। अत्र,

* यानुभूतिरजानन्तामेयाद्यानन्दविग्रहा। महदादिजगन्मायाचित्रभित्तिं नमामि ताम्॥

इत्युक्तक्रमेण उपरितन उपन्यासः। * येति स्वतस्सिद्धतां सूचयतीति व्याख्यातम्। तत्रानुभूतिरिति हेतुगर्भमित्याह— **अनुभूतित्वादिति**; चित्त्वादित्यर्थः। असाधारणाभासत्वशङ्कां व्यतिरेकव्याप्त्या परिहरन् * अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः इति तत्रोक्तमाह—**अन्यत इति**। अनुमानान्तरमप्यस्तीत्याह—**किं चेति**। **अनुभवेत्यादिः** प्रतिज्ञाग्रन्थः; अनुभूतिर्नानुभवान्तरसापेक्षप्रकाशेत्यर्थः। भासमानत्वादिभिर्वेद्येति प्रत्यनुमानं चानेन निरस्यते। अत एव चकारः **कल्पयितु**मिति पदं च सफलं स्यात्। प्रतिज्ञायां हेतुं वदन् प्रत्यनुमाने चोपाधिं व्यनक्ति—**सत्तयैवेति**। यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वादिति यावत्। विद्यमानत्वेऽप्यविदितावस्थायोगित्वं घटादिषु वेद्यत्वस्योपाधिभूतम्; तन्नेति भावः। हेतोरसिद्धिमुपाधेस्साधनव्यापकत्वं च निरस्यति— **नहीति**।

अथैवं मनुषे— उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते घटोऽनुभूयते इति; न हि कश्चिद् घटोऽयमिति जानंस्तदानीमेवाविषयभूतामनिदंभावामनुभूतिमप्यनुभवति। तस्माद्घटादिप्रकाशनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसंनिकर्षवदनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः। तदनन्तरमर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते। एवं तर्हि अनुभूतेरजडाया अर्थवज्जडत्वमापद्यत इति चेत्; किमिदमजडत्वं नाम? न तावत्स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः, सुखादिष्वपि तत्संभवात्। न हि कदाचिदपि सुखादयः

सन्तो नोपलभ्यन्ते। अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते, अर्थान्तरं स्पृशतोऽङ्गुल्य-ग्रस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति।

तदुभयं भाट्टमतेन शङ्कते—**अथेति**। **विषयमात्रम्** घटादिमात्रम्; न तु तद्धीरित्यर्थः। तदिदं व्यक्तमनूक्तं **संवित्सिद्धौ**—

* घटोऽयमिति विज्ञाने घटमात्रं प्रकाशते। न वित्तिरिति युष्माकं गोष्ठीषु ननु घुष्यते ॥ इति ॥

विषयमात्रभाने हेतुमाह—**घट** इति। घटस्यानुभूतिकर्मत्वात् धियः स्वकर्मत्वविरोधात्तदानीं न भानमिति भावः। यद्वा प्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः। **घटोऽनुभूयत इति न ह्यनुभवती**त्युत्तरत्रान्वेति; घटोऽयमिति ज्ञानं यदा जायते, न तदानीं घटः अनुभूयते इत्यनुभवः। घटानुभूतेर्घटशब्देदंशब्दार्थान्यत्वादित्यर्थः। घटोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वज्ञापनाय **अविषयभूतामित्युक्तम्। अनिदंभावाम्**। घटस्य देशविशेषसान्निध्यमिह इदंभावः; तद्रहितामिति यावत्। ननु आलोकलिङ्गादीनामज्ञातानां न भासकत्वं दृष्टम्, तथाऽत्रापि स्यात्। अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गश्च। आह च **कीर्तिः**— * अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति इति; तत्राह— **तस्मादिति;** हेतुतयोपाधिनिवृत्तितया च विवक्षितस्य यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। ज्ञापकानां ज्ञातृत्वमिन्द्रियादिषु न दृष्टम्; स्वस्य ज्ञानोत्पत्त्या स्वपरवेद्यवैषम्यमित्यवधारणाभिप्रायः। यदि वर्तमानदशायां धीः स्वयं नानुभूयेत, तदा अनुभूयत इति वर्तमानावभासः कथं स्यात्? उत्तरक्षणे च निवृत्ता कथं गृह्येत? ज्ञानग्राहकाभावे ज्ञेयस्यापि निष्प्रमाणकत्वात्सर्वासिद्धिरित्यत्राह—**तदनन्तरमिति**। अत्यन्तासत्त्वाद्नुभूयत इति वर्तमानोक्तिः; व्याप्तिस्मरणादिकं च संस्कारभूम्ना शीघ्रं भवति; कालभेदाग्रहोऽपि पद्मपलशतवेधन्यायादविरुद्ध इति भावः। घटः प्रकाशते इति विषयसामानाधिकरण्या**दर्थगत**त्वोक्तिः। आत्मगता धीरितरविषयस्य प्रका[श इति]शिकेति शङ्का च तेन व्युदस्ता। वेद्यगतप्रकाशस्य **कादाचित्क**त्वोक्त्या तत्कारणत्वेन धीरनुमेयेति बोध्यते। अर्थगतत्वे रूपादिवत्पुरुषविशेषविषयत्वं न स्यादिति शङ्कानिरासाय **प्रकाश**शब्दः। अर्थप्रकाशो हि पुरुषविशेषधीजन्यतया तत्प्रतियोगितयैव स्वतः परतो वा कुतश्चिद्ज्ञातत्वात्तद्गतज्ञानानुमापक इति भावः। अर्थगतप्रकाशो वायुरूपादिवत् योग्यानुपलब्धिनिरस्त इत्यत्र विषयस्वरूपात्तद्धर्मान्तरेभ्यश्च व्यावृत्ततयोपलब्धम् **अतिशयशब्देन** व्यनक्ति। अत्र अन्यतस्सिद्धौ इत्यादिभिः प्रागुक्तं स्मारयन्मृषावादी चोदयति—**एवं तर्हीति**; स्वेतराधीनसिद्धित्वे सतीत्यर्थः। स्वमतेन श्रुत्यनुमाभ्यां सिद्धवत्कारात् **अजडायाः** इत्युक्तम्। प्रसङ्गदोषान्विवक्षुः [illegible] विकल्पयति—**किमिदमिति**। किं हेतुत्वेन [illegible] चोक्तं यावत्सत्तं भासमानत्वम्? उत साध्यत्वेनोक्तं स्वतस्सिद्धत्वमिति विकल्पः। अत्राद्यं दूषयति— **न तावदिति**। वेद्यत्वे यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वाभाव इति प्रसङ्गार्थः स्यात्; सोऽस्मदिष्टः; विपर्यये पर्यवसानं च न संभवतीति भावः। मूलशैथिल्यमप्याह—**सुखादिष्विति**। यद्यपि अस्माकं सुखादेरुत्पत्तिक्षणात्पश्चाज्ज्ञानान्तरेण ग्रहणम्; सिद्धान्तिनस्तु धीविशेषत्वेन स्वतस्सिद्धत्वम्; तथाऽपि त्वत्पक्षे चैतन्योपरञ्जितान्तःकरणविवर्ततयाऽध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यवदप्रकाशमानक्षणकल्पनयोगात्सुखादौ व्याप्तिभङ्गः सिद्ध इत्यभिप्रायेण विवृणोति— **नहीति**। अन्तरतस्त्वन्मते प्रातिभासिकरजतादिः साक्षिचैतन्येन यावत्सत्तं प्रकाशमाना अविद्यादयश्चादिशब्दार्थः। **बुद्धेर्यावत्सत्तं** प्रकाशमानत्वमिच्छतः सुखादावपि तद्वत्स्वरसदृष्ट्या

तथा किं न स्यादिति कल्पयित्वा वा तदुक्तिः। द्वितीये त्ववेद्यत्वे स्वयंप्रकाशत्वाभावः स्यादिति प्रसङ्गार्थः। तथाऽपीष्टप्रसङ्गो विपर्ययापर्यवसानं चेत्याह—**अत** इति ; आद्यकोटिनिरासादन्या शिष्यते ; साऽपि नास्तीत्यर्थः ; प्रकाशाव्यभिचारस्य हेतोरसिद्धेरनैकान्त्याच्चेति वा। अनुभूतित्वहेतुना तत्सिद्धिः स्यादित्यत्राप्रसिद्धसाध्यतया व्याप्तिग्रहणाभावे केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानत्वमेव नास्तीत्यभिप्रायेण साध्यरूपे व्याहतिमाह— **अर्थान्तरमिति**। स्वयंप्रकाशत्वाभावः स्यादिति तर्केऽपि प्रतियोग्यसिद्धेस्तदभावप्रसङ्गोऽशक्यः।

स्वप्रकाशत्वविषयाः श्रुतयः स्मृतयश्च नः। स्वधर्मभूतबुद्ध्यैव पुंसो भानं प्रचक्षते ॥ ३४४ ॥

कर्मकर्तृविरोधादङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शविरोधः, इह तु न तथेति चेत् ; इहापि गमनगन्तव्यादिवत्क्रियाकर्मत्वविरोधः सिद्धः। **इतिः** शङ्कासमाप्तौ।

तदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम्, अनुभूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः ; उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च। अतो नानुभूतिरनुमीयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा ; अपि तु सर्वं साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति। प्रयोगश्च— अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा, स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात्। यः स्वसंबन्धादर्थान्तरे यद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो दृष्टः ; यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ ; रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसंबन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन्न रूपादिसंबन्धाधीनश्चाक्षुषत्वादौ। अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः।

अवेद्यत्ववादी प्राकट्यवादिनमुपालभते—**तदिदमिति** ; बुद्धेः स्वप्रकाशत्वे सिद्धे निराकारप्रकाशायोगादाकारद्वयानुपलम्भाच्च ग्राह्यग्राहकयोर्ज्ञानाकारत्वं वदद्भ्यो भीतैः प्रकाशमानस्य नीलादेः अप्रकाशमानबुद्ध्याकारत्वायोगात्कल्पितमिदं दृष्टहानमदृष्टकल्पनं च सर्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः। अनुभवस्य विभवालोकादिनीत्या परप्रकाशादिहेतोः स्वप्रकाशादौ सजातीयनैरपेक्ष्यम्। तत्र श्रुत्यानुमितिसूचनाय **स्वमतिविजृम्भितमित्युक्तम्**। किं प्राकट्यं रूपादिवद् दृष्टम् ; उत गुरुत्वादिवत्कल्प्यम्? इति हार्दे विकल्पे पूर्वं दूषयति—**अनुभूतिरिति**। धीरेव विषयस्य प्रकाशः। सा चातन्निष्ठाऽपि भ्रान्त्या विषयस्येव भाति। वस्तुतः प्रकाशस्य विषयधर्मत्वे यद्यसावप्रत्यक्षः; तदा हि लिङ्गानुपलम्भात् नानुमितिः। अतः प्रत्यक्षत्वेऽङ्गीकृते तदुपलम्भः पुरुषविशेषनियतो न स्यादित्यभिप्रायेण **रूपादिवदित्युक्तम्**। द्वित्वादिवद्धीजन्यतया तेनैव दृश्यत इति चेन्न ; अपेक्षाबुद्धिवेद्याकारविशेषातिरिक्तद्वित्वादिक्लृप्तौ गौरवात्। यादृश्या बुद्ध्या द्वित्वाद्युत्पत्तिं मन्यसे, तादृश्या तद्व्यवहारः स्यात् ; स चातीतादिष्वप्यस्ति ; न च तत्र द्वित्वाद्युत्पत्तिः ; निराधारधर्मजननायोगात्। अतिरिक्तद्वित्वाद्युत्पत्तिपक्षेऽपि अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षबलात्प्रकाशप्रतिनियमः। इह तु न तथा,

वेद्यगतस्य वित्त्यतिरिक्तस्यानुपलम्भादिति भावः। ये तु वर्तमानेष्वतीतादिषु च द्वित्वादिकमेकत्ववत्स्वत एव तत्तद्वस्तुनिष्ठमपेक्षाबुद्ध्या गृह्यते, न तु जन्यते। इदमेव प्रतिपुरुषमपेक्षाबुद्धिभिरनन्तद्वित्वादिकल्पनाद्वरमित्याहुः, तत्पक्षग्रहे च नेदं निदर्शनं शोभते। द्वितीयं निरस्यति—**उभयेति**। कल्पनागौरवभीतैः धियं त्यक्त्वा विषयस्थप्रकाश एव स्वीक्रियताम्, धीसामग्र्या च तत्सिद्धिः स्यादिति चोद्यं तु सर्वविरुद्धं चेत्यभिप्रायेण **उभयाभ्युपेत**त्वोक्तिः। **एव**कारेण क्लृप्त्युपपत्तीनामन्यथासिद्धिर्गौरवं च व्यज्यते। **अशेष**शब्दः कल्पकत्वेन शङ्कितानां कार्त्स्न्यमाह। तत्र सर्वत्र प्राकट्यजनकतया स्वीकृतैव धीरेका हेतुरिति [illegible]।

यदि कल्प्येत विषये प्राकट्यं व्यवहारतः। तद्धेतुत्वेन कल्प्या धीस्तत्फलार्थं प्रकल्प्यताम् ॥ ३४५ ॥

यथा तत्रैव तस्यैव प्राकट्यं ते धिया भवेत्। तथा भानादयोऽपि स्युः किमन्तर्गडुक्लृप्तितः ॥ ३४६ ॥

प्राकट्यं प्रकटं स्याद्वः परतः स्वत एव वा। आद्येऽनवस्थितिश्शेषे बुद्धिरेव तथा न किम् ॥ ३४७ ॥

ज्ञातः इत्यादिव्यवहारस्तु इष्टद्विष्टादिनयात्कर्मप्रत्ययाधीनः। तद्रहितोऽपि प्रकटो घट इत्यादिधीकर्मत्वविषयतया तद्व्युत्पत्तः स्यात्। ज्ञानकर्मणो घटस्य * प्रकाशते इति कर्तृत्वेन व्यवहारोऽपि रोचते, स्वदते इत्यादिवद्धातुविशेषायत्तः। अतिरिक्तक्लृप्तौ च गुणक्रियादिषु प्राकट्ये च प्रकटादिव्यवहारो दुर्निर्वहः। एवं भूतभाविषु च। तदुक्तं **संवित्सिद्धौ—**

* अतीतेऽनागते चार्थे कथं प्राकट्यसंभवः। न हि धर्मिण्यसत्येव धर्मस्संभवमृच्छति ॥ इति।

अत्र परोक्तप्रतिबन्दिनिस्तारस्तु—

नश्यद्घटाकपयोगो नानाधारः प्रतीयते। प्रध्वंसस्तु निराधारोऽसदाधार इतीरितः ॥ ३४८ ॥

एतेन अतीतादौ विषयत्वमात्रं न कर्मत्वम्, यत्र तु कर्मत्वं तत्र क्रियाजन्यफलभागित्वमवश्यापेक्षितमिति निरस्तम्; गुणादौ कर्मत्वेऽपि तदसंभवात्। ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित्करोति क्रियात्वादित्यनुमितौ च धात्वर्थमात्रत्वे हेतौ न व्याप्तिः। स्पन्दत्वे त्वसिद्धिः। आहुः न्यायनिष्ठाः—

* अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया। तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ इति।

ननु धीस्वरूपातिरिक्तं तद्विषयत्वमर्थे भाति; तदनभ्युपगमे विरोधः; तदेव प्राकट्यमिति शङ्कायां निगमनव्याजेनोत्तरमाह— **अत** इति; त्वदिष्टस्य लिङ्गस्य निष्प्रमाणत्वादित्यर्थः। विषयत्वं च विषयिणमन्तरेण न भायात्; तद्भाने तु अनुमेयं नावशिष्यत इत्याशयः। मा भूदनुमेयत्वम्; मानसप्रत्यक्षत्वं तु स्यात् क्षणिकात्मविशेषगुणत्वात्सुखादिवदिति, तत्राह— **नापीति**। अनुपलब्धेः कल्पनायोगाच्चेत्युभयमनुषञ्जनीयम्। न हि स्वस्मिन्वर्तमानं ज्ञानं ज्ञानान्तरसिद्धमिति प्रत्यक्षयामः; उक्तो हेतुरपि क्षणिकत्वात्मधर्मत्वगुणत्वानामस्माभिरनभ्युपगमान्निरस्तः। मानसप्रत्यक्षत्वे च सुखादिवदात्मगुणस्य सतोऽबुभुत्सितग्राह्यतया तद्ग्रहणस्यापि तथेत्यनवस्था स्यात्। अबुभुत्सितग्राह्यत्वे तु ज्ञाते बुभुत्सा, ततश्चापाततोऽपि तद्धीरित्यन्योन्याश्रयः। तत्रापि सुखादेरिव मानसप्रत्यक्षतयैव ज्ञानस्यापि ज्ञातत्वनियमे बुभुत्सातज्ज्ञानादिपरम्परानुच्छेदः। अनियमे तु क्षणिकात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षत्वरहिते ज्ञाने वर्तत इत्यनैकान्त्यम्। तस्यापि पक्षीकारे बाधः। किं च ज्ञानगोचरज्ञानस्य प्रमितत्वे पूर्वज्ञानमपि निष्प्रमाणकं स्यात्; ज्ञानस्या-

संभवे च ज्ञातृज्ञेयासंभवः। एतेन अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमादिति नैयायिकोक्तं निरस्तम्। कस्यचिज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे तु लाघवात्पूर्वस्यापि तथात्वं ग्राह्यम्। क्वचित्सामान्यतः स्वपरनिर्वाहकत्वेऽस्मदुक्तं सोढव्यम्। एवं स्वज्ञानस्यानुमेयत्वमानसत्प्रत्यक्षत्वयोरयोगात् तदग्रहे च परस्मिन्नपि तथैवेति व्युत्पत्त्याद्यसंभवेनागमस्यापि निर्मूलत्वादन्ततो माध्यमिकवादप्रसङ्गमनिच्छतामस्मत्पक्षः शिष्यत इत्याह— **अपि त्विति**। **सर्वं साधयन्तीति** हेतुपरम्। नित्यस्य स्वप्रकाशस्य स्वजन्यत्वायोगादन्यनिरपेक्षप्रकाशत्वमेव प्रक्रान्तमिह स्पष्टीकृतम्। अयं भावः—

धियः स्वकर्मताभावान्न स्वेन स्वप्रकाशनम्। इत्यसत् स्वान्यनिर्वाहसमाधेर्दुस्त्यजत्वतः ॥ ३४९ ॥

धीरस्तीति मतौ शब्दशब्दे लक्षणलक्षणे। इष्टः स्वपरनिर्वाहः सर्वमित्यादिधीष्वपि ॥ ३५० ॥

कर्मकर्तृविरोधोऽपि स्वबुद्ध्यादौ न दृश्यते। क्रियाकर्मविरोधश्च वारणीयः क्रियोक्तिवत् ॥ ३५१ ॥

अङ्गुल्यग्रादिदृष्टान्तमात्रमप्यत्र निष्फलम्। दृष्टचदृष्टिविशेषेण सर्ववस्तुव्यवस्थितेः ॥ ३५२ ॥

अस्पृष्टिस्स्वात्मनस्तत्र संयोगद्विष्ठताबलात्। दृष्टान्तमात्रभक्तेन दीपादिः किं न दृश्यते ॥ ३५३ ॥

अन्तर्ज्योतिः स्वयंज्योतिरात्मज्योतिरिति श्रुतिः। स्वरसाद्वदति स्वान्यनिरपेक्षप्रकाशताम् ॥ ३५४ ॥

स्वान्यधीहेतवो दृष्टा मनोधर्मादयस्तथा। स्वयं भिद्यत इत्यादौ संमता कर्मकर्तृता ॥ ३५५ ॥

आत्मानं रक्षतीत्यादिष्वपि द्वैरूप्यमक्षतम्। प्रदीपादिनयस्थाप्या न मुधा बाधमर्हति ॥ ३५६ ॥

यदा विषयमात्रस्य व्याहारस्तत्र वेदितुः। अनुभूयत इत्युक्तिरविवक्षानिवर्तिता ॥ ३५७ ॥

व्यवहारनिवृत्त्या च न प्रकाशनिवर्तनम्। दृष्टेऽप्यव्यवहारस्य प्राचुर्येणोपलम्भतः ॥ ३५८ ॥ इति।

अत्र सूचितं साधनद्वयं वैशद्याय प्रयुज्यत इत्याह—**प्रयोगश्चेति**। यद्वा— उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशत्वमगत्या ग्राह्यम्; तत्रानुमानान्तरं चास्तीति भावः। ग्रन्थलाघवाय प्रयोगद्वयमिह तन्त्रितम्। पिशाचानां तद्भाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायात् परमतान्वारोहेण बुद्धेरपि प्राकट्यकल्पनयाऽत्र **धर्म**शब्दः, अन्यथाऽपसिद्धान्तात्; कल्पितधर्मान्तराभ्युपगमेन वा तदुक्तिः। इदं च हेतुद्वयं यदि परोक्तकर्मकर्तृविरोधशान्त्यै संभावनार्थं स्यात्, तदा नातीवात्र शोध्यमस्ति। साक्षादनुमानत्वमिच्छतां तु यथाश्रुतेऽनुभूतित्वादिभिः सिद्धसाध्यत्वात्तत्रतत्र कर्तृव्यभिचाराच्चाभिप्रायक्लृप्त्या पूर्वानुमितावेवं प्रयोगो द्रष्टव्यः— अनुभूतिः, परगतस्वजन्यधर्मात्यन्तसजातीयस्वावश्यम्भाविधर्मयोगे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहिता, स्वविजातीये स्वानन्तरकालोत्तरकालानुवृत्तिरहितधर्महेतुत्वादिति। स्वस्मिन्स्वजन्यधर्मासिद्धेः परगतत्वोक्तिः स्थानप्रदर्शनार्था; एकत्वादिभिः सिद्धसाध्यतां वारयितुं जन्यशब्दः अत्यन्तशब्दश्च। अनुभूत्या परत्र जन्यो धर्मः प्राकट्यमेव। तस्य स्वान्यमात्रनिष्ठस्य स्वधर्मत्वायोगात् सजातीयोक्तिः। बुद्धिव्यतिरिक्ते बोद्धरि बुद्धिजन्यसुखादिसजातीयानां बुद्धावभावेन बाधं स्वाश्रयस्य रूपित्वाद्यापादके रूपादौ रूपित्वाद्यभावात् दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतां च परिहर्तुं स्वावश्यम्भावित्वोक्तिः। यद्यपि नित्येऽनुभूतिप्राकट्येऽन्वारूढेऽन्यनैरपेक्ष्यमात्रोक्तिः पर्याप्ता; तथाऽपि रूपादौ दृष्टान्ते चाक्षुषत्वस्य स्थूलनिष्ठत्वादिसापेक्षतया साध्यवैकल्यं स्यादिति तन्निरासाय स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितेत्युक्तम्।

* यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वाणि भूतानि इत्यादिश्रुत्या जीवतज्ज्ञानभेदकल्पनात् व्यावहारिकव्यवस्थया परमतनयेनानुमानादिगम्ये गुर्वादिज्ञाने बाधपरिहाराय नियमशब्दः। तद्धि गुरुमते सिद्धान्ते

च वर्तमानकाले स्वेन स्वाश्रयाय भाति। यद्वा, परत्र छिन्नत्वाद्यापादके कुठारादौ द्वैधीभावस्य कदाचिदत्यन्त[वि]सजातीयापेक्षत्वेऽपि नियमाभावेनातिचारनिरास इति नियमोक्तिसाफल्यम्। अत्यन्तसाजात्यं चात्र निर्दिष्टाकारेण साम्यम्। हेतौ तु सजातीये द्रव्यान्तरे संयुक्तत्वहेतोर्द्रव्यस्य स्वगतसंयुक्तत्वे द्रव्यान्तरापेक्षानियमात्तद्व्यावृत्त्यै स्वविजातीयोक्तिः। स्वानन्तरेत्यादिना परस्मिन्पुत्रत्वादिहेतौ पितरि स्वपुत्रत्वे पितृसापेक्षत्वदर्शनात्तस्मिन्ननैकान्त्यं निरस्तम्। पुत्रत्वादिकं हि पित्राद्यनन्तरकालादुत्तरत्राप्यनुवर्तते। एवं द्रव्यान्तरच्छिन्नत्वापादके द्रव्यान्तरेण छेद्येऽपि द्रव्ये न व्यभिचारः। द्वितीयानुमानेऽपि अनुभूतिरनन्याधीनव्यवहारा इत्युक्ते अन्यनिरपेक्षघटादिव्यवहारहेतुतया सिद्धसाध्यतां परिहर्तुं स्वशब्दः। तथापि विवक्षावागादिसापेक्षतया बाधो दृष्टान्ते च साध्यहानिः स्यात्; अतः स्वात्यन्तसजातीयानपेक्षत्वं विवक्षितम्। नियमग्रहणं च पूर्ववत्। तदिहानुभूतिः स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वव्यवहारेति पक्षसाध्यस्थितिः, हेतुस्तु हेतुत्वादित्येवालम्; क्वचिदपि व्यभिचारादृष्टेः। **स्वसंबन्धात्**— इत्यादिविशेषणत्रयोक्तिस्तु तत्कृतविशेषवैशद्यार्था। एवं नामोक्त**मात्मसिद्धौ**—

* सजातीयस्वसाध्यार्थनिरपेक्षात्मसिद्धयः। सर्वे पदार्थास्तेनात्मा निरपेक्ष[illegible]मसिद्धिकः॥ इति।

अत्र सिद्धिः व्यवहारयोग्यतारूपः प्रकाशः; तदुक्तिर्व्यवहारमप्युपलक्षयति; उभयत्र पदार्थत्वादित्येव हेतुः। एवं पूर्वानुमानेऽपि पदार्थत्वाद्धेतुत्वादित्यादिमात्रमुपादाय * स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वप्रकाशेति साध्यप्रयोगोऽप्यूह्यः। तच्च निगमने सूचितम्—**अनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे** इत्यादिना। सजातीयेत्यादौ आत्मनः श्रुतिसिद्धं ज्ञानत्वमवष्टभ्यात्मरूपं ज्ञानं स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितस्वसिद्धिकमित्युच्यते। स्वसाध्यनिरपेक्षत्वोक्तिस्तु प्रयोगान्तरार्था। साध्यम् व्यवहारानुगुणीकार्यम्; बोध्यमित्यर्थः। आत्मा स्वबोध्यापेक्षारहितस्वप्रकाशः पदार्थत्वादिति। एतेन स्वबोध्यमन्तरेणापि भातीत्युक्तं भवति। दृष्टान्तानां त्वचेतनतया बोध्याभावादेव तत्प्रकाशः स्वबोध्यापेक्षारहितः। आस्तामेतत्; प्रकृते तु सामान्यतो व्याप्तिमाह— **य** इति। यद्यपि रूपवतामेव चाक्षुषत्वमिति नियमो नास्ति; तथाऽपि नीरूपं द्रव्यं सर्वमचाक्षुषमिति; तेन दृष्टान्तमाह— **यथे**ति। अत्र प्रथमेन **आदि**शब्देन स्पर्शो गृह्यते। द्वितीयेन स्पार्शनत्व व्यवहारविशेषश्च। रूपादेर्व्यवहारविशेषहेतुत्वं तन्निमित्तचाक्षुषत्वाद्यापादनेन। एवंविधसामान्यव्याप्तौ केवलव्यतिरेकिविभ्रमं केचिदाहुः। एतद्वा पक्षधर्मतालब्धविशेषं वा सूचयन्निगमयति— **अत** इति। **स्वयमेव हेतुः**; बुद्ध्यन्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः। अत्रापि तत्प्रयोगस्तु— अनुभूतिः अनन्याधीनस्वप्रकाशा, परप्रकाशासाधारणाभिव्यक्तिहेतुत्वात्; यन्नोक्तसाध्यं, तन्नोक्तहेतुकमिति। एव व्यवहारेऽप्यूह्यम्।

सय स्वयंप्रकाशानुभूतिर्नित्या च, प्रागभावाद्यभावात्। तदभावश्च स्वतस्सिद्धत्वादेव। न ह्यनुभूतः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते। अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती, सती तावन्नावगमयाति; तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति कथं सा स्वाभावमवगमयाति? एवमसत्यपि नावगमयाति; अनुभूतिः स्वयमसती स्वाभावे कथं प्रमाणं भवेत्? नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूते-

रनन्यगोचरत्वात्। अस्याः प्रागभावं साधयत्प्रमाणम् अनुभूतिरियमिति विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्। स्वतःसिद्धत्वेन इयमिति विषयीकारानर्हत्वान्न तत्प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः। अतोऽस्याः प्रागभावाभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्तिप्रति[सं]बद्धाश्चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति।

ननु ब्रह्म नित्यं श्रुतम्; धीस्तु अनित्या; सा कथं तत्स्यात्? योगाचारोक्ताच्च त्वदुक्तस्य को भेद इत्यत्राह— **सेयमिति**। शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां सच्चिद्रूपतयैव सिद्धेत्यर्थः। अत्र **स्वयंप्रकाश** इति नित्यत्वनिदानोक्तिः। सर्वदा सत्त्वमुभयान्तशून्यत्वं वा नित्यत्वम्? तच्च * न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यादिश्रुतिसिद्धम्; ज्ञानत्वं च ब्रह्मणः श्रुतम्; अतस्तदविरोध इति भावः। श्रुत्या अपि प्रत्यक्षविरुद्धं दुर्वचमित्यत्र विरोधाभावाभिप्रायेण हेतुमाह—**प्रागिति**; संवित्प्रागभावप्रध्वंसयोर्भ्रान्तिसिद्धतया स्वरूपतस्तदभावस्य स्थाप्यमानत्वादित्याशयः। अत एव न साध्याविशेषशङ्का। धीनित्यत्वश्रुतिरन्यपरा; न चान्यदिह मानम्, इत्यत्राह— **तदिति**। **एवकार** इह प्रागेव सूचितत्वं नैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति। ननु स्वयंप्रकाशत्वमिह न लिङ्गम्; सपक्षे सत्यपि तत्र क्वचिदप्यवृत्तेः। सन्ति हि प्रागभावरहितत्वे साध्ये प्रागभावाः सपक्षाः, प्रध्वंसरहितत्वे च प्रध्वंसाः, तदुभयराहित्ये च खपुष्पादिः। आहुश्च—

* यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते। तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम्॥ इति।

तत्राह— **नहीति**। स्वप्रकाशत्वस्य लिङ्गत्वाभावेऽपि विकल्पानुपपत्तिद्वारा विवक्षितनिदानत्वं स्यादिति भावः। अत्र **प्रागभावोक्तिः** प्रध्वंसस्याप्युपलक्षिका। स्वतःपक्षेऽपि धीः सत्यसती वा स्वाभावग्राहिणीति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति—**अनुभूतिरिति**। ननु स्वयं सती भावमभावं वा विषयान्तरमिव स्वाभावमपि किं न गृह्णीयादित्यत्र विषयस्याभावात्तस्य दुर्ग्रहत्वमाह— **तस्या** इति। यद्यपि अन्योन्याभावादेः स्वप्रतियोगिसमकालत्वमस्ति; तथाऽपि प्रागभावप्रध्वंसयोर्न तत् स्यादित्यभिप्रायेण **विरोधादेवे**त्युक्तम्। द्वितीयं विषयिणो ग्रहणस्यैवाभावादाक्षिपति—**एवमिति**; अन्यतराभावसाम्यप्रकारेणेत्यर्थः। विरोधं विवृणोति—**अनुभूतिरिति**। **स्वयमसती** वन्ध्यासुतधीवत्स्यादिति भावः। अन्यतःपक्षोऽपि विकल्पासह इत्याह—**नापीति**। अन्यत्प्रमाणमनुभूतिं विषयीकृत्य न वेति विकल्प्य पूर्वत्र प्राक् साधितेन विरोधमाह— **अनुभूतेरिति**। द्वितीये प्रतियोग्यग्रहे कथमभावग्रह इत्यभिप्रायेणाह—**अस्या** इति; न हि धीग्राह्यस्य घटादेरभाव इह साध्य इत्याशयः। विषयीकारपक्षपरिशेषेण तद्विरोधं निगमयति—**स्वत** इति। पराक्त्ववेद्यत्वयोरभावात् इयमिति विषयीकारानर्हत्वम्। एवमभावस्याग्रहेऽपि भावस्योत्पत्त्यादेः स्वतोऽन्यतो वा ग्रहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति; उक्तविकल्पानुपपत्तेस्तस्याश्चात्रापि संभवादित्याशयः। न हि स्वतः स्वविकारग्रहः, तस्याः स्वरूपमात्रग्राहित्वात्। न चान्यतः, अवेद्यत्वात्। तद्धर्मतया ग्रहणे हि तद्विषयत्वं दुस्त्यजमेव। **प्रागभावाभावादिति**। कारणं हि सर्वकार्याणां तत्तत्प्रागभावः। न च तद्रहितं खरशृङ्गमुत्पद्यत इति भावः। **उत्पत्तिप्रतिबद्धाः**; तद्व्याप्ता इत्यर्थः। **भावविकाराः** भावरूपा विकाराः, बाह्यानां भावानां संभवन्तो वा। धीर्निर्विकारा अनुत्पन्नत्वादिति व्यतिरेकी।

अनुत्पन्नेयमनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न सहते, व्यापकविरुद्धोपलब्धेः । न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टम् । भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेरिवानुभूतिधर्मत्वं न संभवति । अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्या धर्मः । यतो निर्धूतनिखिलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा । अजडत्वाच्चानात्मत्वव्याप्तं जडत्वं संविदि व्यावर्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्तयति ।

एतेनैव सजातीयमपि निरस्यति— **अनुत्पन्नेति** । इयमित्यनेन प्राग्वत्स्वतोऽन्यतश्च नानात्वेनापि दुर्ग्रहेति सूच्यते । **आत्मनि** ; अनुभूतिशब्दोपात्ते स्वात्मनीत्यर्थः ; तत्र [illegible] नास्ति ; स तु जडेष्वेवेति भावः । अनुत्पन्नशब्देन विवक्षितस्य [illegible] व्यनक्ति—**व्यापकेति** ; [illegible]; तद्विरुद्धस्यानुत्पन्नत्वस्य पक्षे प्रमितत्वादित्यर्थः । यन्नाना तदुत्पन्नमिति [illegible] द्रढयति— **नहीति** । नानाभूतं न ह्यनुत्पन्नं दृष्टमित्यन्वय. । धीः सजातीयरहिता, अजत्वात् ; यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगः । परमाण्वादिसंज्ञास्तु केचिदर्थाः [illegible] इति परेष्टं [illegible] भावः । उक्तव्यतिरेकिसाध्ययोरन्वयिनमप्याह— **भेदादीनामिति** । आदिशब्देन विकारा गृह्यन्ते । भेदा विकाराश्च नानुभूतिधर्माः अनुभाव्यत्वाद्रूपादिवदिति । ननु [illegible] धीत्वस्वप्रकाशत्वनित्यत्वाजत्वनिर्विकारत्वनिर्भेदत्वानि त्वयैवाद्योक्तानि । अनृतादिव्यावृत्तयश्च प्रागुक्ताः । [illegible] स्यातामित्यत्राह— **अत** इति ; [illegible] सर्वेषां धर्माणाम् आदिशब्देन संग्रहेण पक्षीकृतत्वादित्यर्थः । **एवकारः** साधकत्वदार्ढ्यपरः । **अन्योऽपि** ; क्वचिच्छ्रुतिसिद्धोऽस्मदुक्तोऽपीति यावत् । कल्पितैस्तु धर्मैरत्र हेतुसाध्यव्यवहारः—

ज्ञानभेदनिषेधे तु ज्ञानानामैक्यमत्र नः । जडाद्भेदनिषेधे तु तन्मिथ्यात्वान्न तद्भवेत् ॥ ३५९ ॥

ज[illegible]वृत्तयश्च स्वरूपानतिरिक्ता इत्युक्तम् । धीः निर्धर्मा, अनुभवस्वरूपत्वादिति व्यतिरेकी; विगीताः नानुभूतिधर्माः, अनुभाव्यत्वादिति पूर्वोक्तौ वीतावीताविह पदद्वयेन स्मारितौ । उक्तं च **खण्डने**— * प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतस्सिद्धत्वेन जडात्मनां केषांचिद्धर्माणां तदन[illegible] । अनुभूतेर्निर्विशेषत्वादिसाधनेऽपि जिज्ञासितस्यात्मनः किमायातम् ? स हि बह्वीभिः श्रुतिभिर्ज्ञानादिधर्माश्रयत्वेन भातीत्यत्राह— **यत** इति । प्रागुक्तप्रकारेण निर्धूतनिखिलभेदत्वादाश्रयाख्यो विजातीयभेदोऽपि कल्पितः; अत स नात्मा, संविदन्यत्वात् घटवदिति भावः । स्वप्रकाशत्वनिर्गुणत्वे च आत्मस्वभावतया भाते संविदि स्थापिते । अनेन श्रुतिसिद्ध आत्मा धीरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याशयवतोक्तम्— **सैवात्मेति** । धीः आत्मा, निर्विशेषत्वाद्धीत्वाच्चेति व्यतिरेकिद्वयमिह विवक्षितम् । प्रकृतमजडत्वमपि तादृशं हेतुमाह— **अजडत्वाच्चेति** । व्यतिरेकव्याप्तिं पक्षधर्मतां च व्यञ्जयन् व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमाह— **अनात्मत्वव्याप्तमिति** ; अनात्मत्वे व्याप्ये व्याप्तं व्यापकमित्यर्थः ; कर्तरि क्तः । योऽनात्मा स जडः, यथा देहादिः, धीस्तु न तथा ; तस्मादात्मा ।

ननु च अहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा; नैवम्—सा भ्रान्तिसिद्धा, रजततेव शुक्तिशकलस्य; अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात्। अतो मनुष्योऽहमित्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्ट[देह]पिण्डात्माभिमानवज्ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम्। ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्। तच्च विक्रियात्मकं जडं विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव संभवति? दृश्यधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वम्।

अत्र ज्ञानाश्रयोऽहमर्थस्त्वात्मेति सर्वलोकस्यानुभवप्रत्यक्षेण बाध इति चोदयति— **ननु चेति**। यथाहुः निरालम्बनानुमाने— * सर्वलोकप्रसिद्धया च पक्षबाधोऽत्र ते ध्रुवमिति। स्वतःप्रमात्वमभिप्रेत्यात्र **प्रतीतिशब्दः**। स्वारसिकबाधाभावेऽपि यौक्तिकबाधात् खनैल्यादिकल्पत्वं मत्वा प्रतिवक्ति—**नैवमिति**। आत्मनोऽपि ज्ञातृत्वं देहादिज्ञातृत्ववद्बाधितत्वाद्भ्रान्तिसिद्धमित्याह— **सेति**। हेतुत्वपरोऽयं परामर्शः— विमतं ज्ञातृत्वं भ्रान्तिसिद्धं, ज्ञातृत्वस्वरूपत्वात्संमतवदिति। देहादेर्ज्ञातृत्वमिच्छतामपि अविगानार्थमन्यत्राप्येकधीविषये बाध्याबाध्यांशविवेकं व्यनक्ति— **रजततेति**। अन्यथाख्यात्यन्वारोहेणेदं निदर्शनम्। स्वपक्षे हि शुक्त्यवच्छिन्नमायांशकर्बुरस्य चैतन्यस्य रजततया विवर्तः। शुक्तौ रजतत्वबाधेऽपि प्रमाणसिद्धे रजते रजततेव देहादौ बाधिताऽप्यात्मनि ज्ञातृता स्यादित्यत्र आत्मस्वरूपभूतज्ञानाश्रयत्वं वा कर्मकर्त्रवच्छिन्नवृत्तिज्ञानाश्रयत्वं वा ज्ञातृत्वमिति विकल्पं मत्वा, आद्येऽपि स्वरूपज्ञानाश्रयत्वमिदं स्वरूपस्यैव, अन्यस्य वेति विकल्पे स्वरूपस्येति पक्षमात्माश्रयेण निरस्यति— **अनुभूतेरिति**। कर्तृत्वमिहाश्रयत्वम्; जनकत्वविवक्षायामप्यात्माश्रयस्सिद्धः। कथं तस्यात्मनः प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातृत्वप्रतीतिरित्यत्र तत्संभवम्, अन्यस्य वेति विकल्पितपक्षस्यासंभवं च ज्ञापयितुमाह— **अत इति**; स्वस्य स्वाश्रयत्वायोगादित्यर्थः। अन्तरङ्गाहमर्थवमाध्यासेनैक्यव्यञ्जनाय विशिष्टदेहपिण्डेत्यन्तम्। **ज्ञातृत्वमिति**; यथा आत्मनि मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डत्वमध्यस्तम्; तथा ज्ञातृभूताहमर्थाभिमानो ज्ञातृत्वमित्यर्थः। तत्रानुभूतिबहिर्भूतत्वमपि हेतुः। स तु ज्ञातृत्वं हीत्युत्तरवाक्ये स्पष्टः। ज्ञातृत्वमध्यस्तमित्यनेनैवात्मनो वृत्तिज्ञानाश्रयत्वपक्षोऽपि व्युदस्तः; तदुपपादनाय प्रतिक्षेप्यस्वरूपं निष्कर्षति— **ज्ञातृत्वं हीति**। हिर्हेतौ; यतो ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्, अत इत्यर्थः। प्रस्तुते को विरोधः? इत्यत्राह— **तच्चेति**। **चो** हेतौ, उक्ताकारेणाकारान्तरसमुच्चयार्थो वा। **विक्रियात्मकं जडमिति**। व्यवस्थाप्यम् आश्रयविशेषणं व्यनक्ति— **विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमिति**। स्वरूपानुबन्धित्वाभावादनात्मत्वव्यक्त्यै देहादिवद्ग्रन्थिस्थत्वोक्तिः। ईदृशस्य औचित्योपलम्भमाह— **अविक्रिय इति**। परेषु व्याप्रियमाणेषु निर्व्यापारो हि साक्षी; अतः * साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामित्यनुशिष्ट्या * साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिरपि द्रष्टृत्वपरेति न भ्रमितव्यम्, किं तु अविद्यागोचरानुभवस्वरूपपरेत्यभिप्रेत्याह— **साक्षिणीति**। अनेन सूचितः श्रुतिविरोधोऽपि। तन्निर्धर्मत्वविरोधमप्याह— **चिन्मात्रात्मनीति**। * अनुभाव्यत्वादिति प्रागुक्तहेतुनैव कर्तृत्वादेरप्यनात्मधर्मत्वं साधितमिति स्मापयति— **दृश्यधीनेति**। कर्तृत्वादिः नात्मधर्मः, दृश्यधीनसिद्धित्वाद्रूपादिवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम्। **कर्तृत्वादीत्यादि**शब्देनाहंप्रत्ययगोचरत्वग्रहः।

सुषुप्तिमूर्च्छादौ अहंप्रत्ययापायेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वम्। कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः। अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृतया प्रसिद्धात् देहात्तत्क्रियाफलस्वर्गादिभोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव। तथा अहमर्थाज्ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम्। एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहङ्कारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति। आत्मस्थतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः। दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाऽभिव्यनक्ति। तत्कृतोऽयं जानाम्यहमिति भ्रमः।

ननु * अहमेवाहं मां जुहोमीत्यादिश्रुतिशतैः प्रत्यक्षानुगुणैरहमर्थ आत्मेति सिद्धेऽहंत्वसामानाधिकरण्यबलाज्ज्ञातृत्वादिकमात्मधर्मः स्यादित्यत्राह— **सुषुप्तिमूर्च्छादौ** इति। **आदि**शब्देन मरणमोक्षसंग्रहः। स्वात्मप्रकाशोऽपि तदा नास्तीति जडात्मवादिमतव्युदासाय **आत्मानुभवो**क्तिः। तास्वपि दशासु स्वप्रकाशत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वादिति भावः। अहंबुद्धेरात्मविषयत्वे स्वरूपस्फुरणवत्सुषुप्तावपि साऽनुवर्तेत; प्रयोगश्च—अहं कर्ता इत्यादिधीः नात्मगोचरा, सुषुप्त्यादावविद्यमानत्वात्। तथा च * अहम्मानोद्भवं दुःखमित्यादि, * अविद्याहम्मतिरिति च पठ्यते। अकर्तृत्वानहंत्वयोरुक्तस्य प्रमाणस्यानुग्राहकतर्कानाह—**कर्तृत्व** इति। प्रसङ्गविपर्ययाश्च अजडत्वादयः प्रकृतसाध्यद्वये व्यतिरेकिहेतवोऽभिप्रेताः। यदि जडस्याहंत्वं, तर्हि देहस्यैव तत्किं न स्यात्? बाधाच्चेत्तर्हि श्रुत्यादिसिद्धस्य बाधायोगादात्मनि तदस्तु, अनात्मनः कर्तृत्वे कामित्वकर्तृत्वसामानाधिकरण्यात्तन्मूलं भोक्तृत्वमप्यात्मनो न सिध्येत्; * शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति नियमस्य जातेष्ट्यादौ अगत्या निवृत्तिः, अन्यत्र न तथा; संसाराभावान्मुक्तिशास्त्रं नारभ्यमित्यत्राह— **अहंप्रत्ययेति**। **कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहादिति**। कथम्? इत्थम्—प्रचुराणां विष्णुक्रमणसर्पणादीनां वैधक्रियाणां साक्षाद्देहाश्रयत्वाद्वाङ्मनसव्यापाराणां देहसापेक्षत्वादिति। **प्रामाणिकानाम्**; श्रुत्याद्यनुसारिणामित्यर्थः। तदिहाकर्तुर्भोक्तृतासंभवेन तेन बाधायोगचोद्यं परास्तम्। अहंत्वकर्तृत्वादौ बाधश्च पूर्वोक्त. सुषुप्त्यादिविषयश्रुतिप्रसिद्धः। आत्मा श्रुतः, तस्य तत्तत्क्रियानाश्रयत्वेऽपि आत्मन ऐहिकामुष्मिकतत्तत्फलभोक्तृत्वं प्रामाणिकैः सर्वैरङ्गीकृतम्। तथाऽनात्मनोऽहमर्थस्य कर्तृत्वेऽपि गतिः। स्मर्यते च—* कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यादि। तर्हि भोक्तृत्वादेव ज्ञातृत्वादिकं स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वं मत्वाऽऽह—**तथेति**। अयं भावः— कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टोऽहमर्थः। नात्मा, अहंधीवेद्यत्वाद्देहवत्। अभोक्तृत्वेऽप्यात्मनो भोक्तृत्वाध्यासात्तदुक्तिः। मुक्तिशास्त्रं च तावन्मात्रनिवृत्त्यर्थमिति। न हि कर्ता साक्षी स्यादित्यभिप्रायेण **साक्षित्वोक्तिः**। **प्रतिपत्तव्यम्**; उक्तैर्हेतुभिः * यस्य नाहंकृतो भावः इत्यादिशास्त्रैश्चेति शेषः। ननु अविद्याशबले चिद्रूपात्मनि अहमिति प्रथमोऽध्यासस्त्वदुक्तः; तथा च शुक्तिस्थतया रूप्यवद्धीस्थतयाऽहमर्थो भासेत; प्रत्युत तद्धर्मतया धीर्भाति। तथात्वे धियोऽहमर्थविकारत्वं जन्मादिविकाराश्रयत्वं च स्यादित्यत्राह—**एवमिति**। **अभिव्यञ्जक** इति हेतुगर्भम्। **जडोऽपीति** घटवद्व्यञ्जकत्वासंभवशङ्काव्युदासार्थम्। अहङ्कारस्थतयाभिव्यक्तिमात्रमेव; न तु वास्तवी तत्र वृत्तिः।

दर्पणप्रतिहतभान्यायेन तु तद्धर्मत्वोक्तिः ; अतो न तद्विकारित्वादिप्रसङ्गः । इन्द्रियवद्व्यञ्जकत्वमस्तु, किमिति स्वनिष्ठतया व्यनक्तीत्यत्राह— आत्मस्थतयेति । यथादर्शनं स्वभावो दुरतिक्रमः इत्यभिप्रायेण स्वभावशब्दः । अभिव्यञ्जकानामीदृक्स्वभावत्वं बुद्धीनां प्रमात्ववदौत्सर्गिकं क्वचिदपवादेऽपि भूयोदृष्ट्या सिध्यतीत्याह— दर्पणेति । तत्तद्विशेषप्रयुक्तत्वव्युदासाय बहूदाहृतिः । जातिव्यक्त्युदाहरणेन चक्षुष्प्रतिफलनोपाधिकत्वशङ्का चापास्ता । उक्तप्रकारेणाधिष्ठानवैपरीत्यादिचोद्यस्यापास्तत्वमाह— तत्कृत इति ; व्यञ्जकसामान्यस्वभावसिद्ध इत्यर्थः ।

स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः ; रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् । जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्येनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः । यतः अहं जानामीति ज्ञाताऽयमहमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः ; अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति । तत्र हि अहमर्थोल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणात्माऽवभासते । अत एव सुप्तोत्थितः कदाचित् मामप्यहं न ज्ञातवान् इति परामृशति । तस्मात्परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विवर्तत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ।

ननु स्वप्रकाशस्य न व्यञ्जकापेक्षा, व्यञ्जकानां च न क्वचिदपि स्वव्यङ्ग्यैर्व्यञ्जनं दृष्टम् ; अनुभूतिश्च न व्यङ्क्त्री ; अक्षरवज्जडत्वप्रसङ्गात् । अहंकारोऽपि न व्यङ्क्ता, व्यङ्क्तृबुद्ध्यधीनसिद्धित्वाभावेन परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । न च स्वयं व्यक्तः, अनिष्टत्वात् । अतो मिथो व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति चोद्यमनूद्य क्षिपति— **स्वप्रकाशाया** इति । सजातीयनिरपेक्षतया स्वयंभातस्यापि परेण व्यङ्ग्यत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं च निदर्शयति— **रवीति** । करतलस्य रविकरव्यञ्जकत्वमसिद्धमित्यत्राह— **जालकेति** । एतेन नित्यसिद्धायाः स्वरूपव्यक्तेरन्यैवाहंकारजन्याभिव्यक्तिरित्यपि सूच्यते । पूर्वमहंबुद्धेः सुषुप्त्यादावभावात्सिद्धान्तिसंमतस्वरूपधीत्वयोगेनान्यगोचरत्वमुक्तम् । अत्र प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकोऽहंत्वम् ; तच्चात्मनः कादाचित्कमपि सत्यमिति मन्यमानं प्रत्याह— **यत** इति । व्यापकाभावे व्याप्यं नेति व्यतिरेकव्याप्त्या साध्यस्यात्र साधकसद्भावार्थतया तद्धेतुत्वोक्तिः, न तु तद्बोधकतया । अहंकारस्य धर्मतानिषेधोऽहंत्वधर्मतानिषेधार्थः । ज्ञातृत्वादिकं वा भावप्रधानम् ; ज्ञातृत्वादिसहितमहंत्वमित्यर्थः । **एवकारो**ऽन्यथासिद्ध्यपोहार्थः । ज्ञातृत्वाहंत्वे मिथ्याभूते अनात्मधर्मौ च, सुषुप्त्यादावभातत्वात् मनुष्यत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरिति वादिनं प्रत्याह— **तत्रेति** । हिर्हेतौ, शास्त्रप्रसिद्धौ वा । * नह खल्वित्यादिभिः सुषुप्तावहंधीनिवृत्तिस्सिद्धा ; मुक्तौ च * अहङ्कारं बलं दर्पमित्यादिभिः । न केवलं शास्त्रेण, प्रबुद्धस्य सुषुप्तावस्थात्मपरामर्शप्रकाराच्च तदानीमहंधीनिवृत्तिमाह— **अत एवेति** । अत्रापि **अत** इति साध्यपरम् । * यदप्याहुरित्यादिना प्रपंचि

वस्तुसामर्थ्यं परमप्रकृतकर्मनैरपेक्ष्यव्यक्त्यै निगमयति— **तस्मादिति** । प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च स्थापनादित्यर्थः । अत्र निर्विशेषं प्राप्यम् । नित्यप्राप्ते न [illegible] प्राप्तिः । निवर्त्यं मिथ्याभूतज्ञानम्; तन्निरासे च ज्ञानातिरिक्तं नापेक्ष्यम् । निवर्तकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञानम्; तच्च स्वोत्पत्तौ स्वफले वा न कर्मापे[क्षित]क्षमिति वस्तुत्रयसामर्थ्यनिष्कर्षः । **निरस्ते**त्यादिना सजातीयविजातीयनिवृत्तिः । **भेदविकल्पः**; तद्वैचित्र्यम्, तद्भ्रमो वा । **निर्विशेषे**ति स्वगतव्युदासाय । **चिन्मात्रैकरस**शब्दः प्राग्वत् । ज्ञातृज्ञेयादयो **विवर्ताः** । **भ्रान्त्या विवर्तते**; भ्रमगोचरमिथ्याभूतविकारवती भवतीत्यर्थः । **तच्छब्देन** भ्रान्तिः परामृश्यते । **शुद्धमुक्त**शब्दौ अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्यर्थौ । **प्रतिपत्तये**; प्राप्तय इत्यर्थः । **सर्वे वेदान्ताः** — कारणपराः, तच्छोधकाः, तदैक्यबोधकाश्च । [illegible] विचारद्वारा । **इतिः** प्रकारे । इति **यदप्याहुः** इत्यन्वयः । सकारणस्य संसारस्य सत्यत्वेन ज्ञानबाध्यत्वाभावान्न तदर्थं शास्त्रमारभ्यमित्यत्र तस्य मिथ्यात्वेन धीबाध्यत्वात्तत्प्रधानं शास्त्रमारभ्यमिति परोपन्यस्तवस्तुसामर्थ्यमिह स्पष्टीकृतम् ॥

तस्मादनुपयुक्तत्वाद्विरोधाच्चात्र कर्मणः । तच्चिन्तावृत्तता नेति वाक्यशेषो मनस्कृतः ॥

इति महापूर्वपक्षः ॥

महासिद्धान्तः ।

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणाम्, अनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणाम्, अनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्ककल्पितमिति न्यायानुगृहीतप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम् ।

अथानूदितनानार्थदोषजालमहोदधेः । संक्षिप्तप्रतिपत्त्यर्थं तदित्यादि निबध्यते ॥ ३६१ ॥
प्रकाशयति तत्कारः परैरुक्तमनेकधा । अनेकग्रन्थसन्दर्भसाधितं तदुदीर्यते ॥ ३६२ ॥
दूष्यकार्त्स्न्यमिदं वक्ति प्रस्फुरद्दोषतामपि । आभासत्वमतो वक्तुमिदंशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३६३ ॥
किं चासारमिदं सर्वं; सति सारे हि कुत्रचित् । सारासारौ विवेक्तव्यौ मक्षिकादिसमैरपि ॥ ३६४ ॥
यदि नोद्ध्रियते न्यायैः श्रुतिशल्यमिदं मतम् । उपप्लूयेत सन्मार्गस्तदाहुर्बाह्यदूषणे ॥ ३६५ ॥

* प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम् । विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥
सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणैः स्थितिः । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥
कर्मभ्यः फलसंबन्धः पारलौक्यैहलौकिकः । सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसंमतैः । अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति ॥ इति ।

अत्र व्यावहारिकव्यवस्थया समाधिस्तु सांवृतव्यवस्थावदपाकरिष्यते। अत्र तदिदं परोक्तमुपायादित्रयमनादरणीयमिति साध्यम्; **औपनिषदे**त्यादिना तद्धेतूक्तिः। स्वपक्षे च प्राप्यादयस्त्रय इह परमपुरुषतद्भक्तितदपराधाः सूच्यन्ते। **औपनिषद**शब्देन * तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्यादि वाक्यं स्मारयता स्वपरपक्षयोः साधनदूषणोक्तिः। परेषां तु ब्रह्मणो वेद्यत्वानभ्युपगमात्तदिष्टविपरीतसगुणत्वादिश्रुत्या च बाधप्रदर्शनम्। **परमपुरुष**त्वोक्तिरीश्वरोत्तीर्णताव्युदासाय। अर्थात्त्रिमूर्तिसाम्योत्तीर्णतादिपक्षापोहः। सम्यग्ज्ञानानुत्पत्त्यै भक्तिविरहाद्युक्तिः। भक्तिर्हि सम्यग्धीहेतुतया * यस्य देवे परा भक्तिः, * शुद्धभावं गतो भक्त्येत्यादिषु ख्याता। **पापस्य वासना**—तत्त्वज्ञाननिवृत्तिमिथ्याज्ञानादेः सजातीयारम्भस्योत्पादनशक्तिः। तस्यास्तत्त्वधीनाशकत्वं * पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनरित्यादिषु प्रसिद्धम्। बीजाङ्कुरन्यायसूचनाय **अनादि**शब्दः। **अशेष**शब्देन मानतर्कप्राप्योपायादिसर्वसंग्रहः। पापस्य भक्त्या निवर्त्यत्वं भक्त्यभावे यथार्हं हेतुसाध्यभावो भक्तिनिरोधद्वारं चात्र सूच्यम्। भक्त्यभावादिनोक्तार्थाभ्यां मानतदितिकर्तव्यतादौ सर्वत्र प्रमितिसामग्रीशैथिल्येन बहुविदामपि भ्रमादिसंभवमाह— **अनधिगमे**ति। सम्यक् इत्युपस्कार्यम्। **पदस्वरूपम्**—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकं, **वाक्यस्वरूपं** तु तादृशां संघातः। **तदर्थः**—मुख्यामुख्यरूपः पदार्थो वाक्यार्थश्च। **तद्याथात्म्यम्**— दुस्त्यजभेदगर्भत्वं, वाक्यार्थस्य यथार्हतात्पर्यगोचरत्वं च। भेदभूयस्तया, विरोधे सति प्रबलतया परेष्टत्वाच्च, प्रत्यक्षादेः पूर्वं वाक्यस्योक्तिः। **आदि**शब्देन स्वपराभ्युपेतग्रहः। **सकल**शब्दः सावान्तरभेदपरः, परेष्टमानान्तरपरो वा। **वृत्तम्**— स्वरसतः स्वार्थसाधनमुपजीव्यानुविधानं च। **तच्छब्देन** प्रमाणपरामर्शः। **न्यायः**—तर्कः। **समीचीनत्वम्**— साङ्गपञ्चकत्वम्। **मार्गः**—तत्प्रतिपादकविद्यास्थानम्। यद्वा, विरुद्धजिज्ञासावारणरूपोऽनुग्रहः। संबन्धसामान्ये षष्ठी। कुतस्तर्हि मानशून्यस्योत्थानम्? इत्यत्र बाह्यमतवदित्यभिप्रायेणाह— **विकल्पे**ति। **विकल्पासहत्वम्**—विकल्पमात्रे स्पष्टदोषत्वम्। वेद्यत्वावेद्यत्वादिविरुद्धगोचरत्वाभिप्रायेण **विविध**शब्दः। तर्केषु सारो बाह्यैरात्तः; वेदप्रामाण्याद्यनादरेणोत्थानात्। इदं तु तद्दृजीषैः कल्पितम्। स्वमतस्य सत्तर्कान्वितमानसिद्धतां बोधायनटङ्कद्रमिडादिमहत्तरपरिग्रहप्राचुर्यं च सूचयति—**न्याये**ति। **अनादरणीयम्**— आदरानर्हम्; उन्मत्तजल्पितवत् उपेक्षणीयमित्यर्थः। एतेन दृष्टापह्नोतॄणां वादानधिकारः सूच्यते। उक्तं हि **वेदार्थसंग्रहे**— * सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षसाधकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगमात् अभियुक्तैर्वादानधिकार एव प्रतिपादितः— * अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः इतीति। तत्प्रतिक्षेपस्तु अन्वारोहेण; शिक्षणीयान् शिष्यादीन् प्रति वा।

तथा हि—निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनि इदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्; सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम्। यस्तु स्वानुभवसिद्ध[म्] इति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव निरस्तः; इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानाम्। सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्क्रष्टव्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः

सविशेष एवावतिष्ठते। अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त इति न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। धियो हि धीत्वम् स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः; स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः। स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेके विशेषास्सन्त्येव। ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः; वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्, स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात्। अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम्।

संक्षिप्तं परनिरसनं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते— **तथा हीति**। तत्र प्राप्यस्य निर्विशेषत्वं मानशून्यतया क्षिपति— **निर्विशेषेति**। **निर्विशेषे वस्तुनीति** विशेषणात्स्ववचनविरोधोऽप्यत्र सूच्यते। तस्मिन्मानमस्तीति सामान्योक्तिरयुक्ता। अतो लोकतः स्वमत्या वा सिद्धस्य विशेषतो वक्तव्यत्वाय **इदंशब्दः**। परैरुच्यमाने वक्तुं शक्यत्वं कथं क्षेप्यम्? विशेषे च निर्विशेष इव त्वयाऽपि मानं वाच्यमित्यत्राह— **सविशेषेति**। कस्याप्यत्र प्रमाणीकर्तुं शक्यत्वं निषिध्यते; न तु तद्वचनमात्रम्। विशेषप्रमाणमपि न निर्विशेषविषयम्; तत्तदाश्रयादिभिर्विशेषशब्दवाच्यत्वादिभिश्च तद्वैशिष्ट्यात्। अस्ति हि क्वचिदाश्रितैः क्वचिदाश्रयादिभिश्च भिन्नधीः। गुणादिरूपे च विशेषे स्वपरनिर्वाहकत्वं वक्ष्यत इति नानवस्था। स्वतस्सिद्धे माननैरपेक्ष्यवादमनूद्य क्षिपति—**यस्त्विति**। **स्वानुभवसिद्ध[म्]ः** स्वप्रकाशप्रत्यक्षसिद्ध[म्]इत्यर्थः। **स्वगोष्ठीनिष्ठः**—लौकिकपरीक्षसंनिधौ दुर्वच इत्यर्थः। **समयः**—परिभाषाप्राय इति भावः। सर्वहृदयाविसंवादाद्बाधानर्हत्वाभिप्रायेण **आत्मसाक्षित्वोक्तिः**। उक्तं व्यनक्ति— **इदमिति**। अत्र पदत्रयेण विषयाश्रयस्वगतविशेषप्रदर्शनम्। **केनचिदिति** तदवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थम्। **विशिष्टविषयत्वात्**— विशिष्टस्वरूपप्रकाशरूपत्वात्। यद्वा, अनुभवपरामर्शरूपाणां ज्ञानानां विशिष्टपूर्वानुभवगोचरत्वादित्यर्थः। तथा च अदर्शमित्यपि स्वरसम्। **सर्वशब्दः** पुरुषान् अनुभवान्वा ब्रूते। सर्वदृष्टेऽपि युक्तिबाधं क्षिपति—**सविशेष** इति। **अनुभूयमान** इति। अत्रापि प्रकाशमान इति वा परामृश्यमान इति वाऽर्थ.। **केनचित्**—धीत्वादिना व्यतिरेकिणा। **युक्तिशब्द** इहानुमानार्थः। निश्चितदोषप्रत्यक्षसिद्धज्वालैक्यबाधकाद्वयावृत्त्यर्थं स्वनिष्कर्षेणाभासतोक्ता। **निष्कृष्यमाण** इत्यन्तोऽनुवादः। तदैव सविशेषत्वधीसूचनाय वर्तमाननिर्देशः। यदि पक्षस्वरूपमेव हेतुः, तदा दृष्टौ साध्यसंदेहः साधनाकाङ्क्षा च न स्यात्। न च स्वयं स्वधर्मः; नापीदं स्वपरनिर्वाहस्थानम्; तस्मादन्यत्वाभिप्रायेण **सत्तातिरेकित्वोक्तिः**, स्वरूपातिरिक्तं सत्तामात्रं भासमानत्वादिकं वा व्यभिचारान्न हेतुरिति भावः। अत एव **स्वासाधारणत्वमुक्तम्**। तेन स्वरूपासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिविरोधानैकान्त्यानां भ्रमसहत्वस्य साध्यसंदेहार्हधर्मिस्वरूपैक्यस्य च निरासः। सत्तातिरेकित्वादेः पक्षे युक्त्या स्थापनाय पुनर्ग्रहणम्। **निष्कर्षहेतुभूतैरिति** हि तत्स्थापनम्; न हि धर्मिस्वरूपासाधारणं सत्तादिधर्ममात्रं वा सविशेषाद्व्यावृत्तिं साधयेदिति भावः। साधनकाले हेतुस्तिष्ठति, साध्यकाले तु स्वयमपि गलतीति धर्मवादवादिना त्वया न वक्तुं युक्तम्। अनुभूतित्वनिवृत्तौ च कथमनुभूतिस्स्यादित्यभिप्रायेण **सविशेष एवावतिष्ठते** इत्युक्तम्; अन्यथा स्वरूपासिद्धिस्स्यादि-

त्यभिप्रायेण **एव**कारः । सर्वविशेषनिषेधको हेतुः स्वपरनिर्वाहकनीत्या कनकरजोवत्स्वात्मनोऽपि निवर्तकः स्यादित्यत्राह— **अत** इति । स्वस्मिन्निषिद्धे सविशेषत्वव्यापकाननुभूतित्वनिवृत्त्ययोगात्साधकाभावेन साध्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **कैश्चित्**— हेतुतया प्रमितैः तत्समानयोगक्षेमैश्च । यद्येतद्धेतुराहित्यमेतद्धेतुमत्त्वेन साध्यते, तदा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधश्च स्यादिति भावः । **अन्ये**—प्रमितिसिद्धस्वधर्मव्यतिरिक्ताः । **न क्वचित्** ; न हि स्वानुभवे स्वस्य निर्विशेषत्वं सिध्यति । एवं तत्परामर्शेऽनुमानादौ चेत्यर्थः । हेतुरूपस्वगतविशेषः स्थापितः ; अथ इदमहमित्युक्तविषयाश्रयाभ्यामपि वैशिष्ट्यं स्थापयति— **धिय** इति । **हिः** प्रसिद्धौ । **धीत्वम्** कस्यचित्प्रकाशात्मता ; सैव स्वेनेति विशेषतः स्वप्रकाशता । * प्रकाशश्च कस्मैचिदिति वक्ष्यति । पूर्वं त्वदुक्तो हेतुस्तत्साध्यं चेत्यर्थः । निष्कृष्टा विषयधीरेव ब्रह्म इति वदन्तं प्रति अत्र **ज्ञातु**रित्यादिकमुच्यते । स हि स्वसंबन्धावादर्थान्तर इत्यादिकमप्याह । स्वमते त्वहमर्थस्यात्मनः प्रसिद्धधीव्यतिरिक्ततया विषयाश्रयावच्छिन्नप्रकाशत्वाभावेऽपि श्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वात्तद्गुणसारत्वाच्च ज्ञानत्वव्यपदेशः सूचितः । यथोपलम्भं वस्तुस्वभावः स्थाप्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण **उपलब्धे**रित्युक्तम् । विषयरहितोऽप्युपलम्भः कदाचिदस्ति ; अतो न तद्भासनस्वभावतेत्यत्राह— **स्वापे**ति । **अनुभवः**— आत्मभावनम् । **स्वावसरे**— तदुपपादनोचिते अहमर्थात्मत्वस्थापनकाले । **निपुणतरम्**— उपपन्नतरमित्यर्थः ; परोक्तयुक्त्यैव साधनात्तैरपि संमन्तव्यमिति भावः । निर्विशेषत्वसाधकैर्विषयाश्रयाभ्यां च सविशेषत्वमुक्तम् । अथ परोक्तैः साध्यैश्च तदाह— **स्वाभ्युपगता** इति । तेषु मानसिद्धांशस्य स्वमतेऽपि सिद्धिद्योतनार्थं **एव**कारः । ते धियोऽनतिरिक्ता इत्यत्राह— **त** इति । संमतिविमतिभ्यां भेदमाह— **वस्त्वि**ति ।

धीस्वरूपस्य सत्यत्वं बौद्धादेरपि संमतम् । अतो धीमात्रसाध्यत्वे दुस्त्यजा सिद्धसाध्यता ॥ ३६६ ॥

तद्धर्मसाधने तु स्यात् स्वसिद्धान्तविरुद्धता । स्वसाध्यानां मृषात्वोक्तिः वृषलोद्वाहमन्त्रवत् ॥ ३६७ ॥

विमतिमूलस्वेष्टसमर्थनेन च सिद्धात् साध्यानामन्यत्वमाह— **स्वाभिमते**ति । हेतुतया स्वाभिमतैः धीधर्मभेदैरित्यर्थः । तेन धीस्वरूपात्साध्येभ्यश्च व्यावृत्तैः साधकैरपि सविशेषत्वसिद्धिः । तेषां हेतूनां साध्यानां च कल्पितत्वपक्षोऽपि **स्वाभिमतशब्देन स्वमतोपपादना**दित्यनेन च निरस्तः । यदि क्षणिकत्वादिकमिव नित्यत्वादिकमपि कल्पितम् , कुतस्तदा ते क्वचित्पक्षपातः ? तादृशनित्यत्वादिसाधने च न कथं परस्सिद्धसाध्यतां ब्रूयात् ? रज्जुसर्पनयात्तद्विरुद्धं च सत्यं स्यात् । हेतूनां च तथात्वे बाष्पारोपितधूमवत् असाधकत्वम् । यदि ब्रूयात्—आरोपितधूमादेरसाधकत्वं न कल्पितत्वात् , किं तु व्याप्तिशून्यत्वात् ; सत्यां तु तस्याम् असत्यस्यापि साधकत्वं दृष्टमिति । तदसत् , व्याप्तेरप्यत्र कल्पितत्वाङ्गीकारात् ; तादृशी च बाष्पधूमे सिद्धेति । यथा च माध्यमिकोक्तबाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेन बाध्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वम् , एवं विशेषबाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि तत्सत्यत्वं दुस्त्यजम् ।

अत्र सत्यमसत्यं वा साधनं दूषणं च वः । सत्यत्वे सद्वितीयत्वमसत्यत्वे त्वनर्थता ॥ ३६८ ॥

पारिशेष्याद्विशेषसत्यत्वपक्षमभ्युपगमयति— **अत** इति । वस्तुमात्रकल्पितत्वयोः दुर्वचत्वादित्यर्थः । **प्रामाणिकविशेषैः**— हेतुभिः साध्यैः सविशेषैर्विषयाश्रयैश्चेति यावत् । अन्यथा तुच्छत्वद्योतनार्थं **एव**कारः ।

सामान्यतो हि धीस्थेऽर्थे विशेषस्याग्रहे सति । स्यादभ्यासस्त्वदिष्टे तु द्वयाभावाद्भवेन्न सः ॥ ३६९ ॥

शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययोगेन हि पदत्वम्; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम्। पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः। पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यान्न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्।

एवं स्वानुभवसिद्धिप्रसक्तानुप्रसक्तमुपसंहृत्य प्रागुक्तं सर्वप्रमाणानां सविशेषविषयत्वं विवृण्वन् प्रत्यक्षात् प्रबलतया पराभिमतं शब्दं तावद्विशिष्टपरमाह— **शब्दस्येति**। तुशब्दो विशिष्टविषयप्रत्यक्षाद्युपजीवित्वं परकल्पितशास्त्रप्राबल्यं वा द्योतयति। वाक्यात्मना सविशेषबोधनेन प्रत्यक्षात् समधिकत्वव्यञ्जनाय **विशेषेणे**त्युक्तम्। **एव**कारेण यत्किञ्चिन्निमित्ताभावे शब्दस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादिति व्यज्यते।

सत्यनित्यत्ववेद्यत्ववाच्यत्वादौ तु साश्रये। तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः स्यात् स्वान्यनिर्वाहकत्वतः॥ ३७०॥

अभिधानसामर्थ्यम्— कयाचिद्वृत्त्या बोधनार्हत्वमित्यर्थः। विशिष्टार्थत्वातिरेके निदानमाह— **पदे**ति। तत्र पदेऽपि वाचकांशभेदमाह— **प्रकृती**ति। **हि**शब्दः *सुप्तिङन्तं पदम्, *विभक्त्यन्ताः पदमित्यादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धिहेतुम् अवधारणं वा व्यनक्ति। ततः किमित्यत्राह— **प्रकृतिप्रत्यययोरि**ति। यद्यपि स्वार्थे केचित्प्रत्यया विहिताः, तथाऽपि प्रत्ययान्तरेण संख्यादिवैशिष्ट्यं प्रायशस्तत्रापि स्यादिति भावः। एवं गोत्वादिपदेष्वपि द्रष्टव्यम्। **पदस्यैव**— वाक्यस्थस्य तदंशमात्रस्यापीत्यर्थः। **अवर्जनीयमि**त्यनेनाभिहितान्वयवादिभिरपि पदांशयोरन्वितार्थत्वं स्वीकृतमिति सूच्यते। वाक्यस्यापि सर्वविशिष्टपरत्वं वक्तुं तदुपयुक्तमाह— **पदभेद** इति। प्रमाणभूतैकवाक्यस्थविषयमिदम्। वीप्सादौ च तात्पर्यभेदादर्थभेदोऽस्त्येव। उक्तार्थेन वाक्ये फलितमाह— **पदसंघाते**ति। अभिहितान्वयमतेन संसर्गोक्तिः। **विशेषशब्दः** अपूर्वार्थः; मतान्तरे तु संसर्गविशिष्टे तात्पर्यम्। यद्यपि *अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादेक एव वाक्यार्थः; तथाऽपि लिङ्गसंख्याकारकाद्यनेकांशगर्भोऽसौ; न तु क्वचिदपि निर्धूतनिखिलांशं किञ्चित् शब्दबोध्यम्। अखण्डवाक्यार्थादिकल्पस्तु निरसिष्यते। निर्विशेषशब्दोऽप्याप्तप्रयुक्तश्चेद्विशिष्टतया प्रमितमन्यपदार्थे विवक्षितविशेषरहितं लिङ्गसंख्यादियुक्तमेव ब्रूते। न चैकं पदं प्रमाणम्; अध्याहारादिना पदान्तरयोगे तु नगरं निर्विशेषं, तन्मात्राण्यविशेषाणीतिवत्तात्पर्यवशेन सङ्कुचितवृत्तिः स्यात्। भ्रान्तोक्तश्चेन्न प्रमितिहेतुत्वम्।

शब्दस्यातोऽनुमानत्वमप्रमाणत्वमेव वा। वदद्भिरपि दुर्वारं विशिष्टार्थावबोधनम्॥ ३७१॥
अविनाभावतोऽन्येन संबन्धेन विशिष्टधीः। शब्दात्स्यान्नानुमानत्वं ततोऽस्येत्यपि सुग्रहम्॥ ३७२॥
प्रत्यक्षवद्विशिष्टार्थे बुद्धेर्बाधाद्यभावतः। मानत्वादिह चार्वाकजल्पश्च विततोद्यमः॥ ३७३॥
मनोजन्यतयाऽत्रापि प्रत्यक्षत्वे विवक्षिते। न नः काचित्क्षतिः तत्तु न प्रत्यक्षस्य लक्षणम्॥ ३७४॥

एतत्सर्वं मत्वोक्तम्— **न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमिति।**

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः।

सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम्; निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव, सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात्। निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणम्; न सर्वविशेषराहितस्य। तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनादनुपपत्तेश्च। केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते, त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात्।

अथ प्रत्यक्षमन्यद्वा स्वेष्टमानं विवक्षितम्। भङ्गायाध्यक्षमखिलं विशिष्टार्थं समर्थ्यते ॥ ३७५ ॥

प्रत्यक्षस्येति— अपरोक्षबुद्धेरित्यर्थः। ग्रहणं ह्यनन्तरमुदाह्रियते। अविशिष्टप्रत्यक्षसद्भावकल्पनयाऽन्यतरप्रामाण्योक्तिरयुक्तेत्यभिप्रायेण **निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्येत्युक्तम्**। एवं ह्याहुश्चार्वाकाः— * अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्। तच्च प्रत्यक्षमेव। तत्रापि निर्विकल्पकमप्रमाणमनवधारणत्वादिति। अत्रानवधारणशब्देन संशयरूपत्वम् अविशिष्टविषयत्वं वा विवक्षितं चेदसिद्धिः। कतिपयविशेषग्रहात् संशयोत्थापकत्वं चेत्सविकल्पकेऽप्यस्ति, क्वचिदपि केनापि सर्वविशेषवैशिष्ट्यस्य अयोगिना दुर्ग्रहत्वात्। बौद्धास्तु * अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणम्। तत्र—

* कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ इत्याहुः।

* तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः। व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ इति च।

तदप्यसत्, निर्दोषविकल्पानामपि संवादात्; तद्विषयस्य तद्वदेवैतैः संबन्धानुपपत्त्यादिकुतर्कैर्बाधे तुल्यन्यायतया योगाचारमतेन बाह्यार्थलोपप्रसङ्गात्। विगीता धीः भ्रान्तिः विकल्पत्वादिति त्वयोक्ते धीत्वादिति सामान्यतो ब्रूयात्। तथा चानुभाष्यते— * स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः। प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥ इति।

वैषम्यं चात्र त्वया दुर्वचम्। किञ्च— अस्तु तत्प्रयोगस्थहेत्वादिविकल्पानां पक्षीकारे बहुविधासिद्धिबाधयोः प्रसङ्गः। अन्यथा तु हेतोर्विपक्षवृत्तित्वादिप्रसङ्गात्। शब्दाध्यासात्सविकल्पकं भ्रान्तिरिति चेन्न; तदसिद्धेः। यथाऽऽहुः—

* संज्ञा हि स्मर्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते। संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति।

अतः प्रामाणिकं प्रत्यक्षं द्विविधमपि प्रमाणम्, न तु निर्विशेषे। तत्र दृष्टान्तार्थं वक्ष्यमाणविशिष्टप्रतिसन्धानव्यक्त्यर्थं च दुरपह्नवांशं तावदाह— **सविकल्पकमिति**। **आदिशब्देन** गुणादिग्रहः— * यथा मनुष्यः शुक्लो वा दण्डी गच्छति निर्भयः इति। **शब्दविकल्पस्तु**—

* न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन [भासते] गृह्यते ॥ इति।

व्यापितया शाब्दैरुक्तोऽप्यव्युत्पन्नानां विकल्पेषु तदयोगात्संकोच्यः। **विशिष्टविषयत्वात्सविशेषविषयमित्यत्र** सामान्योक्तस्य जात्याद्युदाहरणैर्व्यञ्जनान्न साध्याविशेषः।

* अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

इति परैरन्यथोक्तं प्रथमज्ञानमपि विशिष्टविषयं प्रतिजानीते— **निर्विकल्पकमिति** । **अपिः** समुच्चयार्थः, परेष्टविरोधद्योतको वा । **अवधारणमुपलम्भदार्ढ्यपरम्**। धीत्वात् विशिष्टविषयमित्यनुमानं चात्र सूच्यम् । अविशिष्टविषयत्वस्य क्वचिदप्यभावेऽपि विशिष्टविषयत्वाभावस्य घटादौ दृष्टत्वात् व्यतिरेकसिद्धिः । विपक्षे बाधस्तु विशिष्टविषयत्वाभावे सविषयत्वादिकमपि न स्यादिति अविशेषात् । निर्विषया धीर्न दृष्टेति चेत्, सममेतत् । [illegible] इति चेन्न : हेत्वसिद्धेः । अनुपयुक्तस्य च कल्पने किं नाम न कल्प्यम्? प्रतिज्ञाते हेतुमाह— **सविकल्पक** इति । स्वगोचरजात्यादि[illegible]हेतुत्वादित्यर्थः । [illegible]भूताभिज्ञावदित्युदाहर्तव्यम् ।

ननु प्रथमं जात्यादिग्रहणाभावादसिद्धो हेतु —

* ततः परं पुनर्वस्तु[illegible]भिर्यया । बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ इति ।

अन्यथा निर्विकल्पकसमाख्याविरोधश्च स्यात् । तत्राह— **निर्विकल्पकं नामेति** । अयं भाव —

अस्ति हीति प्रतिज्ञाते नास्ति हीत्युत्तरं क्षमम् । प्रवृत्तिभिर्विशिष्टार्था बालमूकादिधीरपि ॥ ३७६ ॥
शब्दसंस्कारमात्रं तु नात्र व्युत्पत्त्यभावतः । व्युत्पत्तिश्च विशिष्टार्थबोधाभावे कथं भवेत् ॥ ३७७ ॥
न चावयवशक्त्यैव नामधेयव्यवस्थितिः । अतिप्रसङ्गाद्बाधाच्च महावृक्षादिनीतितः ॥ ३७८ ॥
अतो निरीहादिपदन्यायाद्दृष्टानुवर्तिनः । निर्विकल्पे निषेधस्य सङ्कोचोऽत्र भवेदिति ॥ ३७९ ॥

तदिहाद्वैतिकल्पितस्य सर्वविशेषशून्यस्य द्वैताद्वैतिकथितस्य विद्यमानसर्वविशेषरहितस्य च ग्रहणं निषेधति— **न सर्वेति** । तादृशग्रहणं दृष्टं कल्पितं वेति विकल्पं मत्वा पूर्वं दूषयति— **तथेति** । प्रथममपि [illegible] योग्यानुपलम्भनिरस्तमित्यर्थः । अपरं निषेधति—**अनुपपत्तेश्चेति** । उपपत्त्यभावादित्यर्थः । तत्कल्पकस्य अन्यथोपपत्तेरिति भावः । [illegible] चात्र बोध्यम् । अदर्शनं विवृण्वन् स्वमते दर्शनं च प्रमाणयति— **केनचिदिति** । पृथक्सिद्धेन [illegible] वेत्यर्थः । गोत्वद्रव्यत्वबहिष्ठत्वादिना गगनादेर्ग्रहीतुश्च व्यावृत्ता हि सर्वत्र सर्वाऽपि धीरिति भावः । उपपत्तिविरोधमनुस्रेन उपपत्त्यभावमपि व्यनक्ति— **त्रिकोणेति** । **अयोग** इह विशिष्टोल्लेखित्वाभावेऽतीन्द्रियादिप्रसङ्गातिसिद्धः । **संस्थानशब्दोऽत्र** तत्तदसाधारणाकारपरः । **कस्यचिदपीति**; [illegible] ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वस्वभावतः । इत्थमित्येव गृह्यन्ते शब्दगन्धादयोऽपि हि ॥ ३८० ॥

एवं [illegible] प्रत्यक्षस्य ज्ञानग्राहिताम् तदाकारवैचित्र्यकारणतया बाह्यार्थस्यानुमेयत्वं च वदन्सौत्रान्तिकोऽपि प्रत्युक्तः ।

अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् । द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादि[पिण्ड]ग्रहणस्य सवि-

कल्पकत्वम् । सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्, न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्; संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषात्, संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च, प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमिति गृह्यते । अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिवत्संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव । अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् ।

द्वयोरपि विशिष्टविषयत्वे तद्विवेको दुश्शक इत्यत्र लक्षणतो विवेक्तुमुदाहरणं तावदाह— **अत** इति । विशिष्टगोचरत्वतदभावाभ्यां विभागोक्तेर्निरस्तत्वादित्यर्थः । किमियं प्रथमत्वादिना परिभाषा? तथा सति विपरिवर्तोऽपि स्यादित्यत्र व्यवहारव्यवस्थापकं विषयभेदमाह— **तत्रे**ति । उक्तवैधर्म्याच्छब्दव्यवस्थां वाक्यद्वयेनाह— **प्रथमे**ति । विकल्पोऽत्र प्रतिसन्धानगोचरस्य केनचिदधिकेन विशेषणेन वैशिष्ट्यम् । तद्योगायोगाभ्यामेव व्यवस्थाऽत्र विपश्चित्संमता । जातेः सविकल्पकाभावरूपत्वापोहत्वादिमतव्युदासाय संस्थानत्वं, तद्व्यक्त्यै सास्नादिरूपत्वं चात्रोक्तम् । परेष्टस्य निर्विकल्पकशब्दनिमित्ततां निरस्यति— **न पुनरि**ति । अथ स्यात्, अनुवृत्तिरूपजातिस्तदग्रहे कथं गृह्येत? गृह्यतां वा; तथाऽपि तद्विशिष्टतया प्रथमधीर्न युक्ता; विगीता धीर्विशेषणविशेष्यधीपूर्विका विशिष्टधीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानात् । अतो विशेषणविशेष्याणां मिथः संबन्धबोधेक्लृप्तव्याप्तिविशिष्टधीः सिद्धेति; तत्राह— **संस्थाने**ति । जातिशब्दस्यानुवृत्तिविशिष्टे व्युत्पन्नतया जातित्वेन बुद्धिरेवानुवृत्त्युल्लेखिनी । तत्स्वरूपं तु योग्यतया धर्मिवत्तत्संबन्धितयैव गृह्यते; तदर्थमिह **संस्थानरूप**त्वोक्तिः । अनुवृत्तिप्रकारस्तु वक्ष्यते । **ऐन्द्रियकत्वाविशेषात्**— आश्रयग्राहकेन्द्रियवेद्यत्वात्, दूरत्वाद्यभावाच्चेत्यर्थः । तेन गन्धादिव्युदासः । पिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेः ग्रहणदर्शनव्युदासश्च । **संस्थानेन विना**—अपृथक्सिद्धयत्किञ्चिद्धर्मेण विनेत्यर्थः । तेन दण्डादिव्यावृत्तिः; दूरादौ द्रव्यत्वादिमात्रेण सिद्धिश्च । विशिष्टधीत्वादिति हेतौ व्यवच्छेद्यस्याविशिष्टविषयज्ञानस्यासिद्धौ व्यर्थं विशेषणम् । अन्यतः सिद्धावनुमेयाभावः । अनेनैव तत्सिद्धावन्योन्याश्रयः; व्यवच्छेद्यसिद्धौ सविशेषणहेतूत्थानम्, तेनैव च तत्सिद्धिरिति । पृथग्धीपूर्वकत्वं तु विशिष्टबुद्धेर्भिन्नसामग्रीवेद्यविषयत्वोपाधिकम् । तच्च दण्डादीनामसन्निधानव्यवधानादेः । सामग्रीसद्भावे तु प्रथममेव तद्विशिष्टधीश्च स्यादेव । तेषां संस्थानत्वाभावात्पुरुषग्रहणाभावेऽपि तद्ग्रहणम् । दण्डादीनां तु पृथक्सिद्धत्वेऽपि दण्डादेः स्वाश्रयग्राहकेण घ्राणरसनश्रोत्राणां गुणमात्रग्राहित्वं तदाश्रयग्रहणानर्हत्वात् । सर्वमिदं यथादृष्टि व्यवतिष्ठते ।

भिन्नाक्षग्राह्यगन्धादिविशिष्टप्रत्ययोदये । पृथग्गृहीतिनियमो यथादर्शनमिष्यते ॥ ३८१ ॥

एवं संबन्धस्य सामग्र्यन्तरवेद्यत्वेऽपि । ननु संस्कारस्यानुद्बोधे द्वितीयादिपिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेरनुवृत्ति वैशिष्ट्यं दुर्ग्रहम्; कथं तत्र सविकल्पकत्वनियम इत्यत्र संभवद्विषयतया प्रतिवक्ति— **अत** इति । संस्थानविशिष्टविषयवासनाजनकप्रथमपिण्डग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । **द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु;** द्वितीयत्वादिविशिष्टतया तत्तत्पिण्डग्रहणेष्विति यावत् । **सर्वदैवे**त्यनेन संस्कारपटिम्ना यत्किञ्चिद्धर्मानुवृत्तिग्रहणं नियतमित्युच्यते । यदा तज्जातीयग्रहणं स्यात्, तदा-

सविकल्पकत्वमेवेत्युक्तम्; तदाऽसौ नियम इत्यभिप्रायः ।

द्वितीयादिषु पिण्डेषु निर्विकल्पकसंभवात् । अवधारणमत्र स्यात्प्रायुर्यादिति केचन ॥ ३८२ ॥

एतेन प्रत्यक्षज्ञानेषु संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यत्वतद्विरहाभ्यां सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः भेदो लक्षणतः स्थापितो भवति । तेनैव प्रथमपिण्डेऽपि प्रबुद्धसंस्काराणां, द्वितीयादिग्रहणेषु सविकल्पकत्वं च स्यादेव ।

प्रत्यक्षं त्वीश्वरादीनां विशि[ष्टाशेष]ष्टोद्देशगोचरम् । अवसानोद्भवत्वेन निर्विकल्पकमस्तु नः ॥ ३८३ ॥

अनुवृत्तिग्रहात्तत्र सविकल्पकताऽस्तु वा । न भज्येत विशिष्टार्थविषयत्वं द्विधाऽपि नः ॥ ३८४ ॥

अनादाविह संसारे तस्मिन्नपि च जन्मनि । भाष्योक्तं प्रथमत्वादि त्वपूर्वत्वादिबुद्धितः ॥ ३८५ ॥

एवं द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वाभावं निगमयति— अत इति । कदाचिदपि ; [illegible]पातेऽपीति यावत् ।

अत एव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वममपि निरस्तम् । इदमित्थमिति प्रतीताविदमित्थंभावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते ? तत्रेत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषः ; तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव । तथा हि—प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते । व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतयेत्थमिति प्रतीतेः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनिष्ठाश्च कदाचित्क्वचित् द्रव्यान्तरविशेषणतयाऽवतिष्ठन्ते । गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयाऽवस्थिताः । उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः । तत एव तयोर्भेदप्रतिपत्तिश्च । इयांस्तु विशेषः—पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः; गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति । अतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इति प्रतीतिप्रकारनिह्नवादेवोच्यते । प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्थमित्येव सर्वसंमतः । तदेतत्सूत्रकारेण ❀ नैकस्मिन्नसंभवादिति सुव्यक्तमुपपादितम् ।

अथोक्तार्थबलादेव वक्ति भङ्गं प्रसङ्गतः । भेदाभेदमतस्यापि शास्त्रारम्भादिबाधिनः ॥ ३८६ ॥

अत एवेति । निर्विकल्पकस्यापि विशिष्टार्थग्राहित्वादेवेत्यर्थः । एवकारः प्रच्छन्नजैनदूषणस्य प्रसक्तानुप्रसक्तिहेतोरन्यनैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति । सर्वत्र; अयुतसिद्धयोः , तत एव परोक्तप्रक्रियया [illegible] यावत् ।

दृष्टत्वादुपपत्तेर्वा भेदाभेदसमुच्चयः । इत्येतदिदमित्यादिग्रन्थाभ्यामथ दूष्यते ॥ ३८७ ॥

प्रथमपिण्डग्रहे परोक्ता जातिव्यक्त्योरभेदेन गृहीतिरसिद्धा । युक्त्या तत्क्लृप्तिस्तु भेदग्रहेण बाधितेति भावः । द्वयमपि क्रमाद्विवृणोति—**तथा हीति** । **सकलेतरव्यावृत्तम्** । गृह्यमाणाकारानधिकरणात्सर्वस्माद्भिन्नतयेत्यर्थः । **सकल**-शब्देन गृह्यमाणोऽप्याकारः संगृहीतः । तेन तदानीं तदनन्यत्वबुद्धिरप्यस्तीति शङ्कानिरासार्थ **एवकारः** । सौगतमत-वत्स्वरूपत एव व्यावृत्तिधीः स्यादित्यत्राह— **व्यावृत्तिरिति** । चः शङ्कानिवृत्तिपरः । स्वत एव व्यावृत्तिबुद्धौ संशया-द्यभावप्रसङ्गः । गोत्वादेर्गोत्वादिविशिष्टत्वाभावात् धर्मधर्मिभेदश्चात्र सिद्धः । अस्तु भेदधीः, अभेदोऽपि युक्त्या तत्र सिध्येदित्यत्राह— **सर्वत्रेति** । पृथक्सिद्धेष्विवापृथक्सिद्धेष्वपीत्यर्थः । यदि जातिव्यक्तिष्वभेदः साध्यते, तर्हि दण्ड-दण्ड्यादिष्वपि साध्यः स्यादित्याशयः । **अत्यन्तभेदः**— ऐक्यप्रतिभटस्वभावः । **प्रतीत्यैव सुव्यक्तः**— प्रत्यक्षेणैव स्पष्टावगतः । अतो निर्बाधो दुरपह्नवश्चेति भावः । **तयोरत्यन्तभेदः** इत्यनेनैव एको गौरित्येकशब्दानु-विद्धप्रत्ययोऽप्येको दण्डीतिवत् विशेष्यद्वित्वादिनिवृत्तिविषय इति सूच्यते । **अनयोरैक्यमि**त्यादौ पूर्वोक्तेऽप्येवमेव तात्पर्यम् । नन्वत्यन्तभिन्नेषु दण्डादिषु सामानाधिकरण्यं मत्वर्थीयसापेक्षं दृष्टम्; गोत्वादिषु तदभावादभेदोऽपि स्यादित्यत्राह — **तत्रेति** । अयं भावः— पृथक्सिद्धत्वापृथक्सिद्धत्वाभ्यामेव लाघवान्मत्वर्थीयापेक्षातदभावौ स्याताम्; न तु अत्यन्तभिन्नत्वतदभावाभ्याम्, अपृथक्सिद्धत्वेऽपि क्वचिन्मत्वर्थीयस्तु निष्कर्षकशब्दत्वादिति । विशेषणत्वमन्तरेणाप्युपलब्धिसिद्ध्यै **पृथक्संस्थानसंस्थित**त्वोक्तिः । **स्वनिष्ठाः**— देवदत्तादीन्प्रत्यपृथक्सिद्धिरहिता इत्यर्थः । **कदाचित्** आगन्तुकसंबन्धकाले । तावताऽलम्, तथाऽपि **क्वचि**च्छब्दो देशभेदमुखेनाऽपि पृथक्सिद्धिर्दर्शयितुं शक्येति ज्ञापनार्थः । व्यावृत्तिव्यक्त्यै **गोत्वादय** इत्याद्युक्तम् । अतन्निष्ठतया तत्सत्तैव नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः । **अवस्थिताः**— यावत्सत्तमिति शेषः । ननु विशेषणत्वे समानेऽपि यदि अपृथक्सिद्ध्यादिवैषम्यम्; तर्हि तत एव तादात्म्यतदभावलक्षणमपि तत्स्यादित्यत्राह— **उभयत्रे**ति । अभेदप्रतिकूलाकारः सः । ऐक्याभावव्याप्यो हि विशेषण-विशेष्यभावः । तस्मादैक्यक्लृप्तिर्न शक्या । न हि अवान्तरविशेषेण क्वचिदपि सामान्यव्यापकविरुद्धं सिध्येदिति भावः । एवमप्यभेदक्लृप्तौ संप्रतिपन्नैक्यवस्तुनीव भेदधीस्तत्र न स्यादेवेत्यभिप्रायेणाह— **तत एवे**ति । **तयोः**— पृथक्सिद्धा-पृथक्सिद्धयोरित्यर्थः; विशेषणविशेष्ययोरिति वा । **भेदप्रतिपत्तिश्चे**त्यत्र समानेति विपरिणतानुषङ्गः । ननु दण्डादिष्वदृष्टः सहधीनियमो गोत्वादिषु दृश्यते, तेनाभेदोऽस्तु ; न चेदुभयत्र धीसाहित्यनियतिस्तदभावो वा स्यादित्यत्राह—**इयानि**ति । अयं भावः—यथा भिन्नत्वाविशेषेऽपि क्वचिदेव तादात्म्यमिति ते स्वभावनियमः तथा तादृशेष्वपि केषुचिदेवापृथक्सिद्धिः । तेष्वपि न गुरुत्वगन्धादीनां धीसाहित्यनियमः ; स तु गोत्वादीनाम् ; दुस्त्यजस्वभावनिर्धूतादिप्रसक्तिर्नोभयसंमतभेद-विरुद्धं साधयितुं शक्नोति । न च अपृथक्सिद्धत्वमेव ऐक्यम्, अविवादात् । तदा हि भेद एवाभेद इत्यपि संकेत्येत ।

तस्माद्भेदैकनियतः सहधीनियमस्त्वयम् । ऐक्यसिद्धिविरोध्येव भवेच्चातिप्रसङ्गकृत् ॥ ३८८ ॥

इष्टः सिद्ध्यन्नभावादिः प्रतियोग्यादिभिस्सह । न चैक्यं युज्यते तत्र विशेषश्चात्र दुर्वचः ॥ ३८९ ॥

किं च संप्रतिपन्नैक्ये पृथक्सिद्धेऽप्यसन्नसौ । स्यादसाधारणाभासो हेतुः पूर्वश्च तादृशः ॥ ३९० ॥

व्यक्तव्याहतिदुस्थत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमप्यतः । दुःसाधमभ्युपेतेऽपि केवलव्यतिरेकिणि ॥ ३९१ ॥

गर्दभागर्दभाभ्यां च गजत्वं विनिवृत्तिमत् । गर्दभागर्दभात्मत्वं गजस्य तव साधये ॥ ३९२ ॥

धर्मधर्मिस्वरूपैक्ये स्यान्नान्यतरधीः क्वचित् । सहधीश्च क्वचिन्न स्यात्संमतैक्ये यथा घटे ॥ ३९३ ॥
अतः क्वापि द्वयोरैक्यं सहैवावगतौ न वा । दुःसाधमथवा भाक्तं रामसुग्रीवयोरिव ॥ ३९४ ॥
तदिहाभिन्नधीर्भिन्ने भ्रान्तिर्ज्वालैक्यबुद्धिवत् । अभिन्ने भेदधीश्चैव स्याच्चन्द्रद्वित्वबुद्धिवत् ॥ ३९५ ॥
प्रातिस्विकमनेकेषु यदैक्यं सर्वसंमतम् । न ततः प्रस्तुतं सिध्येत्तदुक्तेः सिद्धसाध्यता ॥ ३९६ ॥
सामानाधिकरण्येऽपि यथार्हं प्रतिपाद्यते । अनेकान्वित एकोऽर्थो नानेकैरेकतां गतः ॥ ३९७ ॥
यच्च व्यष्टिसमष्ट्यादौ नानात्वैकत्वदर्शनम् । न विरुद्धान्वयस्तत्र परिषत्पुरुषादिवत् ॥ ३९८ ॥
भेदाग्रहाद्विकारित्वाद्धर्मत्वाद्देशसाम्यतः । परिमाणैक्यतश्चेत्याद्यसारं जैनकल्पितम् ॥ ३९९ ॥
बाधासिद्ध्यन्यथासिद्धिव्यभिचारादिविप्लुताः । हेतवस्तद्विदामेते जुगुप्सामात्रहेतवः ॥ ४०० ॥
यच्चान्यदपि मुह्यद्भिर्भाषितं भास्करादिभिः । तत्तदर्थप्रसङ्गेषु तद्भङ्गश्च भवेदिति ॥ ४०१ ॥

एवं धर्मधर्मितादात्म्यस्य दृष्टत्वे कल्प्यत्वे च निरस्ते, भेदाभेदवस्तुनोः विरोधः क्वचिदुपलम्भनिरस्त इति परोक्तं प्रतारणमात्रमित्युपालभते— **अत** इति । अत्र प्रतीतिपराहतिं वदत एव सा स्यादिति भावः । निह्नोतव्यानूक्त्या निह्नव-प्रकारं विवृणोति—**प्रतीतिप्रकार** इति । ननु [illegible] प्रतीतिं परे नेच्छन्ति; तत्कथमिह सर्वसंमतत्वोक्तिः ? इत्थम्—न ह्यत्र निष्कृष्टान्यतरधीमिह प्रातिस्विकमैक्यं भातीति परैः साध्यते । किं तु धर्मधर्मिणोः । तथा सति इदमित्थंभावधीस्तत्र परैरपि संमन्तव्या । यद्वा सविकल्पकधीप्रकारस्य सर्वसंमतत्वोक्त्या तद्बलेन प्रथममपि तद्वदेव विरुद्धानुल्लेखः स्थाप्यते । ननु—* तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः,* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके, * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, * अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिवादिनः सूत्रकृतोऽत्यन्तभेदोऽनिष्ट इत्यत्र तदभिप्रायव्यक्त्यै स्पष्टार्थमनेकान्तवादाक्षेपसूत्रं दर्शयति— **तदेतदि**ति । प्रमाणादि-सिद्धविरुद्धसंभेददूषणमित्यर्थः ।

सुव्यक्तार्थेन सूत्रेण निश्चिते सूत्रकृन्मते । अव्यक्तार्थैस्तदुन्नेतुरपसिद्धान्तमाह च ॥ ४०२ ॥

अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसंबन्धविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव । प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेष-मिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञायामिव स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ॥

अथ साक्षात्प्रक्रान्तस्य शेषं सिद्धेन साधयति— **अत** इति । सर्वविशेषरहितग्रहणासिद्धेरित्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकवैदिकानुमान[illegible] । संभवति हि ततोऽपि व्याप्तिसिद्धा क्वचिदनुमा; यथा—स्वर्गमसौ यास्यति तत्कामनया सम्यगनु-ष्ठितज्योतिष्टोमत्वादिति । प्रत्यक्षादिना दृष्टलिङ्गसंबन्धं साध्यं तद्विशिष्टो धर्मिवदुक्तः । अतो न साध्याविशिष्टसविशेषविष-यत्वमिह हेतुः; दुरपह्नवधर्मिसाध्यादिविशेषभूयस्त्वप्रदर्शने तात्पर्यात् ।

* विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥

इत्यादि वदन् चार्वाकस्तु स्ववचनप्रवृत्त्यादिभिर्भग्नः । देशान्तरादौ व्यभिचारसंभवेन भ्रान्त्या वाऽनुमानिकी प्रवृत्तिः । यदृच्छया तु संवाद इत्यूहस्तु प्रत्यक्षेऽपि स्यात् । यच्चानुमानस्य प्रामाण्ये सति कथंचित्प्रत्यक्षान्तर्भाव इति; तत्तथा अन्यथा[वा;] च विशिष्टविषयत्वं तावद्दुरपह्नवम् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणानधिकविषयमनुमानमिति वदतामपि विशिष्टविषयतायामविवाद इत्यवधारणाभिप्रायः । यद्वा, प्रागनूदितनिर्विशेषत्वानुमानानामुत्थानशङ्काऽपि नास्तीति द्योत्यते । ननु अर्थापत्त्यादि मानान्तरमस्ति, ततोऽस्मदिष्टं स्यादित्यत्राह— **प्रमाणे**ति । **अयमेव**—सविशेष एवेत्यर्थः । प्रत्यक्षादित्रिकं प्रदर्श्य **प्रमाणसङ्ख्याविवादे**ऽपीत्युक्त्या अन्वारुह्यवादोऽयमिति व्यक्तम् । तत्तदुक्तं तूपमानमागमादावन्तर्भवति ; अर्थापत्तिसंशयावनुमाने ; अनुपलब्धिश्च प्रत्यक्षादौ; ऐतिह्यं तु प्रायिकप्रामाण्यम् । * स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् इति श्रुतौ तु स्मृत्युपादानं प्रत्यक्षाद्यनुविधायितया तदभिन्नार्थत्वपरम् । ऐतिह्यमिहागमः । उपबृंहितं च मनुना— * प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यम्—इति । भारते त्वधिकोक्तिर्गोबलीवर्दनयादुदाहरणभेदव्यक्त्यर्था । न्यायसूत्रे तु उपमानबहिर्भावोक्तिरन्यपरतया भूषणेन निरूढा । एवं **सविशेषवस्तुविषयत्वा**दिति प्रागुक्तं हेतुसामर्थ्यम्, निर्विशेषप्रमाणस्य दुर्वचत्वं च निगमयति— **न केनापी**ति । संग्रहोक्ताविवास्मिन् विस्तरेऽपि अगत्या परः स्वानुभवमेव पुनः शरणयेत् । तस्य विशिष्टविषयत्वे स्थापिते तत्प्रयुक्तैरेव निष्कर्षहेतुभिः सविशेषत्वं प्रागुक्तमिति कृत्वा अनुक्तस्ववाग्विरोधं सिंहावलोकितकेनाह— **वस्त्वि**ति । सन्तु सविशेषविषयाण्येव प्रमाणानि, तानि निर्विशेषत्वयुक्त्या बाध्येरन्नित्यत्र दत्तोत्तरत्वमजानतो जडीकारोऽयम् । **तदेव**—स्वेष्टहेत्वादिरूपानेकविशेषास्पदमेवेत्यर्थः

यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयम्, भेदश्च विकल्पासहत्वाद्दुर्निरूप इत्युक्तम्, तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम् । संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव । अत एव च नानवस्था अन्योन्याश्रयणं च । एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतत्वात्क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति ॥

अथानूदितमादौ यत्तद्दूषयितुमुद्यतः । आरोहादवरोहाद्वा किं न हन्ति तदुच्यते ॥ ४०३ ॥
निर्विशेषपरं शास्त्रं प्रत्यक्षं तेन बाध्यते । न वा बाध्यं तदैकार्थ्यादित्यनूक्ते परोदिते ॥ ४०४ ॥
प्रत्यक्षोदन्तमुद्धाट्य प्राथ्वं प्रतिविवक्षता । क्षेपः स्कन्धत्रयस्यास्य क्रियते प्रातिलोम्यतः ॥ ४०५ ॥
अतः प्रथममक्षोभ्ये भेदे कुमतिकल्पिताम् । मानमेयप्रतिक्षिप्तिमनुवक्त्यत्र यत्त्विति ॥ ४०६ ॥
अनूक्तं द्वितयं चात्र तदपीत्यादिनास्यति । उक्तवक्तव्यनिर्धार्यहेतुद्वितयशङ्कितः ॥ ४०७ ॥

जात्यादिविशिष्टस्यैव—न तु जात्यादिभिरभिन्नस्यानवगतसंबन्धस्य तच्छून्यस्य चेति यावत् । **जात्यादेरेव**—प्रतियोग्यप्रतीतावपि स्वरूपतः प्रत्येतुं शक्यस्यैवेत्यर्थः । **वस्तुनः**— जात्याद्यधिकरणस्य । अत्राश्रयधर्म्यन्तरतद्धर्माः

स्वधर्मांश्च प्रतियोगिन ; स्वस्य तु स्वाश्रयधर्मान्तरादीति विभागस्त्विह **प्रतियोग्यपेक्षया** इति संक्षिप्तः । **दूरोत्सारितम्—** धर्मिग्रहण एव भेदरूपस्य यत्किञ्चिद्धर्मस्य गृहीततया नानवैयानुपपत्तिशङ्काऽपि न स्यादिति भावः । **वस्तुनः स्वस्य चे-** त्युक्तं स्वपरनिर्वाहकत्वं [illegible] -- **संवेदनवदि**ति । उक्तेनैव परोक्तदूषणनिरासश्च फलित इत्याह— **अत एवे**ति । तत्र जात्यादिधर्मस्यैव भेदतया [illegible] चोद्यमपास्तम् । स्वपरनिर्वाहकत्वेनानवस्था निरस्ता । विशिष्टग्रहणस्यैव भेदग्रहणत्वादन्योन्याश्रयप्रसङ्ग एव नास्ति । [illegible]ऽपि । अत्र ग्राहकानुपपत्तौ परिहर्तव्यायां धर्मरूपस्य भेदस्य तद्विशिष्टस्य च विधौ व्यवच्छेद-विधानयोरैक्यं दर्शितम् । धर्म्यपेक्षया तु तयोर्भेदः स्थापितः । प्रत्यक्षस्य स्वरूपभेदयोरन्यतरग्राहित्वं [illegible] च त्यक्तम् । युगपद्ग्रहणमेव तु [illegible]— **एकक्षणे**ति । ननु यद्यपि धर्मिस्वरूपस्य भेदत्वं नास्ति, तथाऽपि धर्मस्वरूपस्य भेदत्वे तत्र गोत्वादिशब्दानां भेदशब्दस्य च पर्यायत्वं स्यात् । प्रतियोग्यनपेक्षत्वसापेक्षत्वादिविरोधोऽपि न परिहृतः । मैवम्—

व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु खण्डगोशब्दनीतितः । स्वरूपशब्दानुगतिर्निमित्तान्तरतो यथा ॥ ४०८ ॥
न व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादिविकल्पश्चात्र बाधक । व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु स्वरूपत्वानुवृत्तितः ॥ ४०९ ॥

[अस्वरूपत्वमन्येषामपि न स्यादगोत्ववत् ।]

निर्दिष्टे हि विशिष्टेऽर्थे निष्कृष्टाङ्गविशेष्यता । स्वरूपशब्दवृत्तेः स्यान्निमित्तं सर्ववस्तुषु ॥ ४१० ॥
विभक्तिभेदश्चैवं स्यात्समुदायांशभावतः । शिलापुत्रवपुर्न्यायो न चास्मिन्मुख्यसंभवे ॥ ४११ ॥
एवं गोत्वादिधर्मेषु भेदत्वाख्यनिमित्ततः । प्रवृत्तो भेदशब्दः स्यात् अपर्यायस्सहोक्तिमान् ॥ ४१२
प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गोऽप्यत एव न । भाषिष्यते हि भेदस्य लक्षणं तदपेक्षया ॥ ४१३ ॥
यद्बुद्धौ यत्र यद्भ्रान्तिर्न स्यात्सा तस्य तद्भिदा । अतः सप्रतियोगित्वं भेदोक्तेरपि सेत्स्यति ॥४१४॥
भिन्नशब्दः क्वचिद्भेदस्वाश्रयादिविशेषतः । स्वतश्च धर्मभेदश्च फलान्तरौपचारिकः ॥ ४१५ ॥
अभेदेऽपि स्वरूपादिविकल्पानुपपत्तयः । भेदे यथा तथैव स्युः समाधिश्च समोऽत्र नः ॥ ४१६ ॥

अपि च, सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्यते ; यदि च सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः ; किमित्यश्वार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते ? सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत् , तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते ? किं च, अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेन उपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद्विशेषा-भावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थ-विषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायाम् एकेनैव संवेद-नेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्यभावश्च प्रसज्येत ॥

तदिह न तावद्भेदधीर्नास्तीति साधयितुं शक्यम्, सर्वलोकप्रसिद्ध्या स्ववागादिभिश्च व्याघातात्। तथा च का कथा शास्त्रारम्भादौ। न च तस्या निर्मूलत्वम्, अवत्याभावतस्तदयोगात्। सिद्धस्य च मूलभावे स्वरूपानादित्व-प्रसक्तौ स्वेष्टभङ्गात्। न च तन्मूलस्य दुर्निरूपत्वम्, विशेषतो निरूपणाशक्यत्वेऽपि परिवेषादेरिव तादृशकार्योत्पाद-नानुगुणस्वरूपतया सामान्येन तन्निरूपणात्, विशेषतश्चान्वयव्यतिरेकनियतस्येन्द्रियादेरुक्तत्वात्, न च चक्षुरित्यादिना स्थापयिष्यमाणत्वाच्च। न च निरूपितकारणाऽपि सा निर्विषया, स्वोक्त्यादिविरोधादेव; निर्विषयत्वसाधकधियोऽपि निर्विषयत्वे स्वेष्टासिद्धेः; सविषयत्वे स्वेष्टविरोधात्। निर्विषयख्यातिवादस्तु प्रतिक्षेप्स्यते। नापि द्विचन्द्रभेदधीवद्बा-धितविषया; मानमेयानुपपत्तिपरिहारात्। अनुमानादिभिर्बाधस्त्वपाकरिष्यते। सत्सदित्यनुवृत्तेऽपि हि तद्व्यावृत्तिधीर्दु-स्त्यजा। तस्मात्किं मुधाऽत्र चोद्यते। एवं स्थितेऽपि धाष्ट्र्यान्निष्याक्रियापूर्ववादन्यायेन [आवत्त]अयत्नत्वाच्चादिमं भेद-बुद्ध्यपह्नवमेव परः शरणयेदिति कृत्वा तत्रापि दोषान्विवक्षुराह— **अपि चेति**। यद्वा प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावेऽपि भ्रान्त्या भेदव्यवहार इति यत्परेणोक्तं तत्र प्रत्यक्षवद्भ्रान्तावपि क्रमयौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्यवतारात्तन्निवर्तकस्य वैषम्यस्य दुर्वचत्वाच्च शास्त्रनिवर्त्यत्वाभिमतभेदधीरेव लुप्येतेति मत्वा तत्रानिष्टानि प्रस्तूयन्ते। त्रिभिरिह वाक्यैर्धीप्रवृत्तिव्यवहार-विशेषभङ्गः प्रदर्श्यते। **सन्मात्रग्राहित्वे**—भेदग्राहित्वाभावे सतीत्यर्थः। अयमेव प्रसङ्गकांशो दूष्यश्चेति व्यक्त्यै त्रिष्वपि तदनुवादावृत्तिः। **जात्यादिलक्षणः**—जातिगुणादिस्वरूप इत्यर्थः। **किमिति**। अश्वाद्भेदस्य महिषत्वस्य दर्शनादेव हि ततो निवृत्तिरिति भावः। निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तेरप्युपलक्षिका। **तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिण** इति लोकसंमतानुवादः। वाच्यविशेषो हि दृष्टो वाचकविशेषं स्मारयति। तेन च गृहीतसंबन्धः स एव व्यवह्रियते, सेयं व्यवस्था न स्यादि-त्यभिप्रायेण **सर्वे शब्दा** इत्याद्युक्तिः। अथ पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणं प्रतीतिस्वरूपेऽनिष्टं प्रसज्यत इति सूचयन्नाह— **किं चेति**। **संवेदनयोरेकविषयत्वेन**— सन्मात्रविषयत्वेनेति भावः। गृहीतग्राहित्वं प्रत्यभिज्ञादावप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थ-माह— **विशेषभावाच्चेति**। यद्यपि संस्कारजन्यत्वाभावेन स्मृतित्वं नास्ति; तथाऽपि पूर्वानतिरिक्तव्यवहारहेतुत्वेन स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यादित्युक्तम्। दृष्टं व्यवहारवैचित्र्यं हेत्वन्तरस्याप्यसंभवेन लुप्येतेति भावः। अनधिगततया भूतार्थ-निश्चायकं प्रमाणमिति मतमनुसरन्तं प्रति च प्रामाण्यभङ्गसंरम्भोऽयम्। विषयतो विशेषाभावेऽपि स्वरूपभेदत इव कालभेदतो वा वैषम्यं स्यादित्यत्राह— **प्रतिसंवेदनमिति**। स्वरूपकालभेदयोर्हि सद्भावमात्रं स्मृताविवाकिञ्चित्करम्; विषयभूतसत्पदार्थोपरञ्जकत्वे तु स्वारसिकं हस्त्यश्वत्वादिवैशिष्ट्यं दुस्त्यजमित्याशयः। एवं प्रतिपत्तिषु स्मृतिवैषम्याभावः प्रसञ्जितः। अथ प्रतिपत्तृष्वन्धानन्धादिवैषम्यं न स्यादित्याह— **सर्वेषामिति**। **संवेदनानाम्**— प्रत्यक्षधियामि-त्यर्थः। इन्द्रियविशेषवैकल्यादेव ह्यन्धादित्वम्; इन्द्रियजातिभेदश्च विषयभेदादेव। अतस्तदभावे तत्तन्नियतेन्द्रियभेदा-सिद्धेरेकैकवैकल्येऽपि काणन्यायादन्धाद्यभावः स्यादित्याकूतम्। **अशेषग्रहणात्**— इन्द्रियान्तरग्राह्यानुपलम्भादित्यर्थः।

न च चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात्। नापि त्वचा, स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्। श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि; किं तु शब्दरस-गन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव। अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते। निर्विशेषसन्मात्रस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव

स्यात्, सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च। ततो जडत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः। अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् ॥

उक्तसिद्ध्यर्थं विषयभेदेन इन्द्रियव्यवस्थां प्रागुक्तप्रतीतिविरोधं च व्यनक्ति— **न चेति**। **रूपैकार्थसमवेताः** संयोगादयः। समवेतशब्द इह स्वतो [illegible]। रूपस्य पृथगनुक्तिस्तद्विशिष्टग्रहणोक्तेः। **स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्** इत्यत्रापि स्पर्शादयो ग्राह्या इति, निराधारा रूपस्पर्शादय एव इन्द्रियग्राह्या इति वदन् [illegible]ऽप्यत्र प्रत्युक्तः। अद्रव्यग्राहिषु कथं [illegible] त्वदिष्टं तावन्नेत्याह— **श्रोत्रेति**। **अपि**र्विरोधशङ्काद्योतकः, समुच्चयार्थो वा। ननु श्रोत्रादेः सद्विषयत्वाभावे शब्दादीनामसत्त्वप्रसङ्गः। तदतिरिक्तविषयत्वाभावनिषेधस्तु कथमित्यत्राह— **किंत्विति**। शब्दत्वरसत्वगन्धत्वादीनि [illegible] वा सर्वैर्दुरपह्नवानि लक्षणानि येषां ते **शब्दरसगन्धलक्षणाः**; त एव विशेषा अनुवृत्तसच्छब्दनिमित्तातिरिक्ता इत्यर्थः। अन्यथा श्रोत्रादिनैरर्थक्यं पूर्वोक्तप्रतीत्यादिविरोधश्च दुर्वार इत्यवधारणाभिप्रायः। एवं सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यतया त्वदुक्ते सन्मात्र एव ग्राहकानुपपत्ति[illegible]— **अत इति**। **इह**—संप्रतिपन्नेषु ग्राहकेषु। अन्यत्तु निर्विशेषग्राहकं न कल्पयितुं शक्यमिति भावः। [illegible] तदभिमतब्रह्मविषयस्य शास्त्रस्यानुत्थानप्रसङ्गमाह— **निर्विशेषेति**। पूर्व एवकारः शास्त्रनैरपेक्ष्यार्थः, उत्तरस्तु विधेयान्तरानभ्युपगमादनुवादनैरर्थक्यपरः; अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। सिद्धान्तविरोधमाह— **सन्मात्रेति**। न खल्विन्द्रियवेद्यसन्मात्रादन्यत्ते ब्रह्म। तस्यानन्याधीनसिद्धित्वेनाभ्युपगतस्य अवृत्तिरूपस्य अन्यधीगोचरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। तावन्मात्राभ्युपगमे को दोष इत्यत्राह— **तत इति**। **आदि**शब्देन मिथ्यात्वादिसंग्रहः। **त्वयैवेति**। अनेन स्वोक्तमपि न जानासीति विरोधः सूच्यते। प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वं तदुपन्यस्ताभिः कुतर्ककुहनाभिर्दुरपह्नवमित्यभिप्रायेण सावधारणं निगमयति— **अत इति**।

संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात् तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः।

संस्थानस्य जातित्वं जात्यादेर्भेदत्वं च प्रसक्तम्। तत्राद्यं स्थापयति— **संस्थानेति**। ननु इह किमर्थं संस्थानजातिसाधनम्? प्रामाणिकतया।

*न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥

इति। [illegible] कथञ्चिदुपकारार्थत्वे गुणादिकमपि चिन्त्येत। मैवम्; व्यावृत्तानामेव निमित्तानां कुतश्चित्स्वभावादेकरूपबुद्ध्यादिहेतुत्वे सिद्धे, अस्ति सदित्यनुवृत्तसद्बुद्ध्यादेरपि तथैव निरूढेः घटादिधर्मतया लोकसिद्धसत्तायास्सर्वाधारब्रह्मरूपत्वं हि दूरापास्तं स्यात्, सत्ताश्रयस्य घटादेः घटत्वादेरिव च। अन्ये चैवमुपालेभिरे—*महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं सदिति चोच्यते इति। सत्ताश्रयस्य घटादेस्त्वनुगतत्वं परेणापि दुर्वचमित्यभिसन्धाय सोऽयमुद्यमः। तदिहानिरिक्तजातेर्दृष्टिः [illegible] च दूष्यते। अयं भावः—यथा जातिव्यक्ति[illegible]मूर्तपाचकादिष्वनुवृत्तबुद्ध्यादे[illegible], तथेहापि स्यात्। उपाधिश्चात्र अतिरिक्तमवयविनं जातिं च वदद्भिरपि

गवाद्यसमवायिकारणत्वेन गोत्वादिव्यञ्जकतया स्वीकृतमवयवसंयोगविशेषात्मकं संस्थानम्। तस्यैव हि अन्त्यतन्तुसंयोग-जन्यावयविनिष्पत्तेः प्रागपि विद्यमानतया तदाऽपि पटधीव्यवहारो दृश्यते। तत्र भ्रान्तिक्लृप्तेर्वरमुभयत्र संस्थानसारूप्ये-णैवोपलब्धेन निर्वाह इति । अत एव संस्थानसमाख्या जातिरेवोच्यत इति न भ्रमितव्यमित्यभिप्रायेण **तावतैवेत्यव-**धारितम्। जात्याश्रयघटादिहेतुतया तस्य ततो भेदेन तत्सम्मतेः, तस्मादतिरिक्तक्लृप्तौ गौरवं व्यनक्ति— **अतिरेक** इति। तर्हि जातिशब्दो निर्विषयः स्यात्। जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्दव्यवस्था च भज्येतेत्यत्रोक्तम्— **संस्थानमेव जातिरिति**। उभयाभ्युपेतमेव जातिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥

अभाषत च संस्थानजातिपक्षं पतञ्जलिः। जातिनित्यत्वपक्षोक्तिरन्वारुह्येति नीयताम् ॥ ४१७ ॥

ननु संस्थानमनुवृत्तम् व्यावृत्तं वा? नाद्यः— नित्यत्वप्रसक्तावसाध्यत्वापातात्; तथा च आरम्भणनयविरोधः। न द्वितीयः— अनुवृत्तबुद्धिनिर्वाहकत्वयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न च सादृश्यं व्यवस्थापकम्, गोगवयादिषु तदसिद्धेः। सौसादृश्यं तु विरूपेषु खण्डमुण्डादिषु दुर्वचम्; मैवम्—सास्नादिसादृश्यविशेषस्य निमित्ततयाऽतिप्रसङ्गा-प्रसङ्गयोरभावात्। ननु च सादृश्यविशेषेऽप्यनुवृत्तादिविकल्पस्तदवस्थः। सामान्यत्यागे च किं नाम सादृश्यम्, समानं सदृशमित्यादेः पर्यायत्वात्। आहुश्च—

* सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्। भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यते ॥ इति

तदपि न; जात्याद्युपलक्षकसंस्थानेऽपि व्यावृत्त्यादिविकल्पोत्थानात्। अतो यादृशं संस्थानं व्यावृत्तमपि साजात्य-व्यवस्थापकं मन्यसे तादृशमेव तत्। यथादृष्टि नियतप्रतियोगिकं मिथः सादृश्यम्। न तु परेष्टं सामान्यं पदार्थान्तरं वा। सास्नादिसंस्थानेऽपि सदृशव्यवहारस्तदवयवसंस्थानोपाधिकः। एवमनुपलब्धावयवद्रव्यपर्यन्तं गतौ परिमाणादिविशेषाद्व्यवस्था।

संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तुसंस्थानमनुसन्धेयम्।

ननु तथाऽपि संस्थानं न तावद् द्रव्यस्वरूपम्, प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वभङ्गप्रसङ्गात् सत्कार्यनीत्या च नित्यत्वागन्तुकत्वविरोधात् द्रव्यात्मनश्च व्यावृत्त्यनुवृत्तिविकल्पदौस्थ्यात् गुणादावनुवृत्तिधीनिमित्तत्वायोगाच्च। अत एव नावयवसंनिवेशविशेषः; आत्मादिषु तदयोगाच्च, अतोऽतिरिक्तसिद्धिरित्यत्राह— **संस्थानमिति**। **स्वशब्दोऽत्र** गवादिशब्दवाच्यतया धीस्थतत्तद्वर्गपरः। तदन्तर्गतसर्वसाधारणत्वेऽपि तदन्यतो व्यावृत्ततया अत्र **स्वासाधारण-**त्वोक्तिः। **रूपम्**— निरूपकमित्यर्थः। तदिह सावयवेषु निरवयवेषु चानन्तेष्वित्थमिति प्रकारतया निर्देश्यं तदन्य-निष्ठाभावप्रतियोगि च किञ्चिद् दृष्टमिष्टं च तदिति[तदनति]क्रमेण विविच्य बोद्धव्यमित्याह—**इति यथेति**। सावयवेषु हि गवादिषु संनिवेशविशेषा दृष्टा एव। निरवयवेष्वात्मादिषु चेतनत्वादिकमेव संस्थानमित्युच्यते। अद्रव्येष्वपि तत्त-ल्लक्षणमेव । तदपि तत्तज्जात्युपलक्षणतया परमंमतम् । यदि सावयवेषु सन्निवेशविशेषो जातिः, तर्हि ब्रह्मक्षत्रादिषु मनुष्यत्वातिरिक्तसंनिवेशविशेषादृष्टेरागमसिद्धावान्तरजातिव्यवस्था भज्येत । संकेतलिङ्गसंव्यवहारैस्तत्सिद्धिरतिप्रस-ञ्जिका; ब्राह्मणादिशब्दानां जातिशब्दत्वं च व्याकरणादिस्मृतिसिद्धम्। *ब्राह्मोऽजातावित्यनेन जातौ ब्राह्मणशब्द-स्थितेः। अत एव विशिष्टमातापितृजन्यत्वरूपोपाधिमात्रमेव ब्राह्मण्यादिकमिति कैश्चिदुक्तमयुक्तम्, अयोनिजब्राह्मणा-

दिषु तदयोगात् । अर्वाचीनेषु तु जात्युपलक्षणमात्रमेतत् । यत्तु बाह्यैरुक्तम्—* विरुद्धजातीयाभ्यां प्रजोत्पत्त्ययोगान्मनुष्यत्वावान्तरजातिभेदः साङ्केतिक इति, तदसत्, [illegible] विजातीयसंयोगादपि तत्तत्प्रजोत्पत्तिदृष्टेः । तत्र सङ्कीर्णोत्पत्तिरिति चेत्, तथाऽत्रापि । अतः संनिवेशातिरिक्ता जातिर्ग्राह्या । सत्यम्; एतदर्थमपि स्वासाधारणं रूपमित्युक्तम् । [illegible] व्यवस्था [illegible] साधीयसी । इदं तु चिन्त्यम्— अधिकजातिवादेऽपि [illegible] कुत इति; अचिन्त्यविपाकादृष्टविशेषाधीन[illegible]दिति चेत्, एवं तर्हि तत् तच्छब्दनिमित्तं स्यात् । एतदेव *शमो दम इत्यादिषु क्रियाभेदाद्गुणभेदाद्वा वर्णादीन् [illegible] तात्पर्यम्, तावन्मात्रस्यातिप्रसञ्जित्वात् । तदयं संग्रहः—

संनिवेशसमानत्वेऽप्यारणेयादिवह्निषु । क्षीरभेदादिकेऽप्यस्ति शक्तिभेदस्तथाऽस्ति नः ॥ ४१८ ॥

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा । यत्राश्रयस्वभावात्तु तत्राप्यस्तु स एव सा ॥ ४१९ ॥

न चैवं सर्वधर्माणामपि शक्या निराकृतिः । आविर्भावतिरोभावप्रभृतेस्तद्विरोधतः ॥ ४२० ॥

अगृहीतो हि दूरादौ धर्मो भात्यन्तिकेऽधिकः । धर्मिग्रहेऽपि भेदस्य ह्यगृहीतौ भ्रमोदयः ॥ ४२१ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामप्येकार्थग्रहणं स्फुटम् । रूपस्पर्शौ च धर्मी च भिन्नाः सिध्यन्त्यतो मिथः ॥ ४२२ ॥

भेदः स्वरूपं धर्मो वेत्येवमादि च जल्पताम् । विकल्पोऽपि कथं सिध्येद्धर्मधर्मिभिदात्यजाम्[ः] ॥ ४२३

संस्थानेष्वेव सामान्यसादृश्यादिगिरां पुनः । अन्यान्वयपुरस्कारात्प्रतिसंबन्ध्यपेक्षता ॥ ४२४ ॥

घटस्यैव घटाभावाभावोऽयमिति भाषणे । प्रतियोगी पुरस्कार्यस्सर्वेष्टस्तद्वदत्र नः ॥ ४२५ ॥

संस्थानेष्वनुवृत्तत्वव्याह[हृ]तिश्च पुरोदिता । मिथः सादृश्यरूपत्वे तात्पर्यान्न विरुध्यते ॥ ४२६ ॥

सादृश्यादिस्वरूपत्वं यथादृष्टचत्र केषुचित् । स्वभावतो भवेद्यद्वन्मिथः संबन्धितादयः ॥ ४२७ ॥

कथ्यते यैस्तु सादृश्यं संस्थानादिविलक्षणम् । गुरुत्वं जातिगुप्तौ च धृतं तैर्जातिक्लृप्तिवत् ॥ ४२८ ॥

संमतादतिरिक्तं वा सादृश्यं परिकल्प्यताम् । आश्रयप्रतियोग्यादिव्यवस्थानस्वभावतः ॥ ४२९ ॥

किं च, कर्मणां तावन्न स्वरूपतोऽनेकानुवृत्तिः, कालतः परिच्छेदात् । एवं कार्याणां गुणानामपि । संयोगादेरपि कतिपयानुवृत्तिमात्रम् । नित्यानां च ततो वैषम्यक्लृप्तिरयुक्ता । अतस्तेषु कल्प्यमन्यसामान्यम् । तत्र किं गुणकर्मसु ? [illegible], व्यावृत्तव्यक्तिस्वभावत एव वा ।

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा । यत्राश्रयस्वभावात्ते तत्राप्यस्तु स एव सा ॥ ४३० ॥

अस्तु वा उपाध्यनुक्त्यैव यत्र क्वचित् [illegible] जातिः; तथाऽपि द्रव्यादिषु, चतुर्षु वाऽनुवृत्ता सत्ताजातिर्न कल्प्या; सत्तायास्तदभीष्टपदार्थान्तरेष्विव च सच्छब्दार्थे भावत्वप्रामाणिकत्वाद्युपाधितः संभवात् । अतो लोकदृष्टं सद्वा सत्ता वा शास्त्रवेद्यं सर्वाधारभूतं ब्रह्म न भवतीति सिद्धम् ॥

जातिग्रहणेनैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात्, पदार्थान्तरादर्शनात्, अर्थान्तरवादिनाऽप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः ॥

एवं संस्थानजातिपक्षे अतिरिक्तपक्षेऽप्याद्यप्रत्यक्षस्य तद्विशिष्टविषयतया भेदग्राहित्वं द्रढयितुं प्रसक्तयोः साधितशेषम् * असद्व्यपदेशसूत्राभिप्रेतयुक्त्या साधयति—जातीति । जातिशब्द इह प्रदर्शनार्थः, प्राक् पश्चाचादिशब्दोपादानात् । अत्र ह्यन्योन्याभावमतिरिक्तं कल्पयतामपि न जात्यदर्शने तद्धीः; अन्यथा कथमगृहीतगोत्वादेरश्वत्वादिभ्रमसन्देहौ । पृथक्त्वमपि न पृथक्कल्प्यम्, गुणादिष्वपि संभवतः पृथग्व्यवहारस्यान्योन्याभावेनैव चरितार्थत्वात् । अत एवात्यन्ताभावोऽपि नान्यः, गोत्वस्यैव गोरश्वाद्यन्योन्याभावतया, अश्वत्वाद्यत्यन्ताभावतया च तदन्यतदभावशब्दविषयत्वोपपत्तेः । तदिह भिन्न इति व्यवहारोऽन्यथासिद्ध इत्यवधारणाभिप्रायः । मा भूत्क्लृप्तिः; कथं दृष्टापह्नव इत्यत्राह— पदार्थान्तरादर्शनादिति । अन्यथा गौरवमप्याह— अर्थान्तरेति । एवं क्वचित्पृथक्त्वसंज्ञान्तर विशेषाख्यपदार्थान्तरं च न कल्प्यमित्यभिप्रायेणाह— गोत्वादिरेव भेद इति । गौरवात् पृथग्व्यवहारस्य लक्षणरूपेणापि हेतुना व्यावृत्तिः साध्या इति वदन्तोऽप्यत्र लक्षणस्यैव भेदत्वोक्त्या निरस्ताः । कथं हि पक्षस्य व्यतिरेकदृष्टान्ताद्भेदाग्रहे केवलव्यतिरेकिप्रवृत्तिः? कथं च इतरेभ्यो भिद्यत इति साध्यप्रयोगः? व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहारादिसाध्या; तत्र किं लक्षणेन? अन्यथा यथेष्टं यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वानुमित्यादिप्रसङ्गात् । इत इदं पृथक्, इत इदमन्यत्, इति व्यवहारयोरव्यतिरेकादर्थभेदो न कल्प्यः; अतः पृथक्त्वमपि गोत्वादिरेव । द्विपृथक्त्वादिक्लृप्तिस्तु दूरापास्ता । एवं नित्यद्रव्येषु विशेषोऽपि न कल्प्यः । मुक्तात्मादिषु गुणादिभिर्वैषम्यरहितेषु मिथोव्यावृत्तधीर्भेदकधर्ममन्तरेण कथं स्यादिति चेत्, प्रत्यक्षतोऽस्ति; शास्त्रादिनापि शुक्रत्वादिप्रसिद्धोपाधिभिरेव स्यात् । सा तावन्नास्मदीयादीनाम् । योगिप्रभृतीनामपि प्राचीनैरुपाधिभिरेव विचितैः प्रत्येकनिष्ठतया प्रत्यक्षितैर्भेददृष्टिः स्यादेव । अलं तदन्यक्लृप्त्या । अस्ति च अस्मन्मते प्रत्यात्मनियते मुक्तावस्थायामप्यात्मनां स्वतन्त्रेच्छाहेतुक इच्छादिभेदः श्रुतिसिद्धः । यत्तु पृथक्त्वैकजात्या समत्वाद्गुणादावपि समत्वाच्च पृथक्त्वं नैतेषु भेदकमित्याहुः; तदप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि तस्याभेदकत्वप्रसङ्गात् । विशेषत्वोपाधिना समत्वेन कल्प्यानामप्यकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात् । वदन्ति हि विशेषलक्षणमनुवृत्तम्— जातिशून्यत्वे सत्येकवृत्तित्वमिति ।

ननु च जात्यादिरेव भेदश्चेत्तस्मिन् गृहीते तद्व्यवहारवद्भेदव्यवहारोऽपि स्यात् । सत्यम्; भेदश्च व्यवह्रियत एव, गोत्वादिव्यवहारात् । गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः, गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः । भेदग्रहणेनैव हि अभेदनिवृत्तिः । अयमस्माद्भिन्न इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात्प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम् ॥

अथैवं जात्यादिधर्माणां भेदत्वेऽपि स्वरूपभेदपक्षे प्रागुक्तं चोद्यमवतारयति— ननु चेति । अत्र भेदव्यवहारशब्देन वस्तुतो भेदशब्दवाच्यस्य व्यवहारो वा भेदत्वेन व्यवहारो वेति विकल्पं मत्वा पूर्वकोटिमिष्टतयाऽङ्गीकरोति—सत्यमिति । तद्विवृणोति—भेद इति । वस्तुतः तत्तद्भेदरूपश्च जात्यादिर्व्यवह्रियत इत्यर्थः । कथमित्यत्राह— गोत्वादीति । ततोऽपि कथं तत्सिद्धिरित्यत्राह— गोत्वादिरेवेति । अत्र सकलेतरशब्दस्तत्तद्विरुद्धाकारविशिष्टपरः ।

भेदलक्षणं गोत्वादौ दर्शयति— **गोत्वादाविति**। इतरैः सकलैर्विशेषतः सजातीयत्वबुद्ध्यादिनिवृत्तेरित्यर्थः। यदग्रहाद्यत्र यदध्यासः सर्वेष्टः, यद्ग्रहे चासौ न स्यात्, स हि तस्य तस्माद्भेदः; तदेवाभेदनिवृत्तिः। तद्धीनिवृत्तिं व्यनक्ति— **भेदग्रहणेनेति**। **एव**कारो विरोधव्यञ्जकः। **हिः** प्रसिद्धौ। ननु भावस्यैवाभावत्वमनेकस्यैकाभावत्वमेकस्यानेकाभावत्वं च कथम्? इत्थमेव— यथादृष्टि सर्वत्र विरोधाद्यभावात्, अभावाभावादौ परैरपि तथाऽङ्गीकाराच्च। एतेन निर्विशेषेऽपि अतद्व्यावृत्तिरूपधर्मसत्यत्वपक्षेऽपि तैरेवाभावरूपधर्मायमाणैस्तत्प्रतिबन्द्या वा अभावरूपधर्मवत्त्वे सिद्धे द्वितीयकोटौ दत्तोत्तरत्वमाह— **अयमिति**। **प्रतियोगिनिर्देशस्य**— प्रतियोगिना निर्देशस्य। **तदपेक्षत्वात्**— प्रतियोगिधीसापेक्षत्वादित्यर्थः। **तदपेक्ष्यत्वादिति** पाठे तु प्रतियोगिनो निर्देशस्य भिन्न इति व्यवहारेणापेक्षणीयत्वादिति भाव्यम्। उक्तं भेददूषणनिस्तारोपक्रमे—

भेदसाधकवर्गस्य भेदसिद्ध्युपजीविनः। तत्साधकत्वायुक्तिश्च दुर्भणा स्वोक्तभङ्गतः॥ ४३१॥

भेदोऽस्तीति विधानं तु भवेत्स्वपररक्षकम्। स नास्तीति निषेधस्तु मूलघ्नः स्वात्मघातकः॥४३२॥इति।

यत्पुनर्घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्; तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम्। द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे हि बाध्यबाधकभावः, बाधितस्यैव व्यावृत्तिः। अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति। यस्मिन्देशे यस्मिन्काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः, तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्, तत्र विरोधाद्बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः। देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः? अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालादिसंबन्धितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः।

एवं भेदस्य मानाद्यनुपपत्तिर्निरस्ता। तथाऽनुमानबाधं दुदूषयिषुरनुवक्ति— **यत्पुनरिति**। हेतौ सोपाधिकत्वं विवक्षुः प्रयोजकानभिज्ञमुपालभते—**तदिति**। बाध्यबाधकभावः सर्वत्र विरोधगर्भः; व्यावृत्तिविशेष एव मिथ्यात्वसाधकः; अनुवृत्तिविशेष एव सत्यत्वसाधकः इत्यनालोचनात्तत्सामान्ये बाधकत्वभ्रान्त्या तदुक्तिरित्यर्थः। कथमत्र बाध्यबाधकभावस्यानालोचितत्वमित्यत्राह— **द्वयोरिति**। ज्ञानयोर्विरोधोऽत्र विषयविरोधायत्तः। अत्र व्यावर्तमानत्वमात्रमप्रयोजकम्, तद्विशेषस्त्वसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— **बाधितस्येति**। **व्यावृत्तिशब्देन** प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वलक्षणव्यावृत्तिर्विवक्षिता, अन्यथा अवधारणायोगात् **न व्यावर्तमानत्वमात्रमिति** वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदिह

प्रयोजकस्यासिद्धत्वं सिद्धस्याप्रयोजकत्वं च हार्दम्। ननु सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि घटादेः प्रतीतत्वात्तत्रैव निषेधाच्च शुक्तिरूप्यस्येव विधिनिषेधयोर्विरोधः सिद्ध इत्यत्राह— **अत्रेति**। घटादिषु अस्तिनास्तिबुद्ध्योरित्यर्थः। **एवकारो** बाधस्य मूलाभावेन कैमुत्यनिरस्तत्वार्थः। अयं भावः— ब्रह्मरूपं सत्त्वास्मदादेर्दृश्यम्; दृष्टं तु सत्त्व घटादेराधारतया भाति तद्रूपत्वात्। तत्र च निषिद्धे तस्मिन्निति मध्ये तन्मिथ्यात्वायोगात्। घटत्वादिधर्मास्तु शुक्तौ रूप्यत्ववत् स्वाश्रयभूते घटादौ सच्छब्दोक्ते न निषिध्यन्ते। सत्ता च घटादिधर्मतया न तद्देशत्वशङ्कार्हा। संप्रतिपन्नौ घटादिविधिनिषेधदेशकालौ तु भिन्नाविति। बाधरूपस्योपाधेः साधनव्यापकत्वपरिहाराय देशकालैक्यतो विरोधबाधव्यावृत्ती. शिक्षयति— **यस्मिन्निति**। देशकालग्रहणमुपलक्षणम्, **देशकालादीति** वक्ष्यमाणत्वात्। तत्रादिशब्देन कालाद्यवच्छेदकः क्रियादिस्तत्तदधिष्ठानस्वरूपं च गृह्यते।

देशकालौ विहायापि ह्यन्यत्वं क्वापि कल्प्यते।
तदेव तत्राधिष्ठानं प्रतीतोपाधिशब्दभाक्। देशकालान्तरत्वं च कल्प्यते देशकालयोः॥ ४३३॥

अव्यवस्थितिपरिहाराय **बलवत** इत्युक्तम्। चकारो विरोधबाधाभ्यां सह निवृत्तेः समुच्चयार्थः, बाधितस्यैवेत्यवधारणार्थो वा। पूर्वोक्तव्यावृत्तिविशेष एवात्र निवृत्तिशब्देनाप्युक्तः। पक्षीकृते विरोधादित्रिकं नास्तीत्याह— **देशान्तरेति**। **अन्यत्रशब्दो** विरोध्यभावतत्सद्भावस्थापनपरौ। स्वदेशादौ निवृत्तिवचनमन्यचनुष्णत्ववत्स्यात्। ततोऽन्यत्र साधने तु सिद्धसाध्यता साध्याविशेषश्चेत्यभिप्रायेण **कथमुच्यते** इत्युक्तम्। **बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्याप्तिरिति** हि पूर्वपक्षोक्तम्। सपक्षे विरोधादीन् व्यनक्ति— **रज्जुसर्पादिष्विति**। देशकालविशेषसमुदायस्य प्रतिपन्नोपाधित्वात् तद्दृष्टप्रकारेण परोक्तहेतोर्व्याप्त्यभावं तत एवासाधकत्वं चाह— **इतीति। पूर्व इतिः** प्रकारे। उत्तरो हेतौ। मात्रचा बाधफलत्वव्युदासः। अत्रेदमाकूतम्— व्यावर्तमानत्वं नाम किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा, कुतश्चिद्भ्यत्वं वा, कस्याश्चिद्बुद्धेरविषयत्वं वा, प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा, अन्यद्वा किञ्चित्? नाद्यः, उक्तस्य बाधितत्वस्योपाधित्वात्। असत्यस्य खनैल्यादेर्बाधादर्शनान्न साध्यव्यापकत्वमितिचेत्, न; ईश्वरादिबुध्या बाधसिद्धे.; त्वया च कुतश्चिदसत्यत्वं तस्य गृहीत्वा चोद्यते। न च तस्योपाधेः साध्याविशिष्टत्वम्; अपरमार्थशब्देन मिथ्यात्वस्य बाधार्हत्वसदसदन्यत्वादेर्वा विवक्षितत्वे तदयोगात्। पूर्वपक्षोक्तं मिथ्यात्वलक्षणमपि बाधार्हत्वमेव; बाधितत्वस्यैव साध्यत्वे योग्यानुपलब्ध्या कालात्ययापदेशात्। सर्वदा सर्वेषामबाधितत्वं दुर्ज्ञानमिति चेत्; ब्रह्मणि कः समाश्वासः?

अनिर्वाच्येषु बाधश्च स्वकालासत्त्वमावहन्। जनिध्वंसाभ्युपगमात् दुर्वचो जनिबाधतः॥ ४३४॥
पश्चादभावः कार्येषु न साध्यः सिद्धसाधनात्। नित्येषु तु विरुद्धत्वान्न चेद्ब्रह्मणि का गतिः॥ ४३५॥
नित्यानित्यश्रुतिप्राप्तं ब्रह्मान्यत्कल्पना[स्]पदम्। ब्रह्मण्यपि तथात्वोक्तिरविशेषात्प्रसज्यते॥ ४३६॥

ग्राहकाद्यनुपपत्त्या भेदबाधस्तु प्रागेवापास्तः। ब्रह्मणि च अनिर्वाच्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानैकान्त्यम्। यदि तस्मिन्नयं धर्मो मिथ्या, तदा सत्यस्यानिर्वाच्यधर्मत्वप्रसक्तिः; अन्ततः स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च सिद्धम्। अन्यथा आत्माश्रयापातात्। आत्माधारत्वोक्तिस्त्वन्यपरा। न द्वितीयः; ब्रह्मणि अनृतजडाद्यन्यत्वस्य त्वयैवोक्तेः। तन्मिथ्यात्वे च सत्यपरिशेषे व्यावर्त्यासिद्धेस्तत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिविधिविरोधोऽद्वैतमतभङ्गश्च जायते। असत्यपरिशेषे

निरधिष्ठानभ्रमः । विरुद्धोभयैक्ये नैकत्र स्थितिः । व्यावर्तमानतादात्म्याच्च सतोऽपि तथात्वापत्तिः । मिथ्याभूतमेव च व्यावर्तमानत्वं घटादौ मिथ्यात्वसाधकं मन्यसे, ब्रह्मण्यपि स्यात् । न तृतीयः ; सतोऽप्यसद्बुद्धेः अनिर्वाच्यतद्विषयत्वे च तद्व्यावृत्तिसाधनायोगात् ; स्वप्रकाशस्य सर्वबुद्ध्यविषयत्वाद्वा । भ्रान्त्या तद्विषयत्वमपि स्यादिति चेत् ; तद्वत्पक्षीकृतेऽपि सर्वधीवेद्यत्वभ्रमः स्यादिति हेत्वसिद्धिः । त्रिष्वपि कल्पेषु सत्यानुमानदृष्टान्ततया त्वयैवोक्ते सर्पाद्यधिष्ठानरज्ज्वादौ हेतुवृत्तिर्दुर्वारा । कथं कस्यचित्सत्यत्वसाधनेऽन्वयदृष्टान्तस्य तदन्यासत्यत्वसाधने पक्षीकारः? व्यावहारिकव्यवस्थया दृष्टान्तत्वेऽपि तयैव तत्रासत्यत्वसाधनं बाध्येत । परमार्थसत्यत्वनिषेधे तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकसत्यत्वं वा सत्यत्वमात्रं वा निदर्शितं स्यात् ; तथा च न विवक्षितसिद्धिः । परमार्थसत्यमिति साधने कथञ्चिद् दृष्टान्तः सिध्येत् । चतुर्थस्तु देशान्तरेत्यादिना निरस्तः । पञ्चमोऽपि यदि सर्ववर्ति, तदाऽनैकान्त्यं स्थितम् । अथ न, तदा तस्यैव व्यावर्तमानतया मिथ्यात्वेन स्वरूपासिद्धेरसाधकत्वम् । असत्यात् सत्यसिद्धिस्तु दूषयिष्यते । साध्येऽपि सर्ववृत्तित्वकतिपयवृत्तित्वविकल्पेन ब्रह्ममिथ्यात्वादि स्यादेव ।

पक्षत्वे चास्य साध्यादेर्व्याघातो दुरतिक्रमः । अन्यथा सदसत्त्वादित्रिकल्पैरप्युपप्लवः ॥ ४३७ ॥

एवं ब्रह्मान्यत्वात्कल्पितत्वाद्भिन्नत्वादित्यादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकतया परोक्तानां सर्वेषामनुमानादीनां बाधोपाधिव्यभिचारव्याघातादयो दोषा यथायथं द्रष्टव्याः । यः प्रत्ययः स निरालम्बनः यथा स्वप्नादिप्रत्ययः, विमतं च तथेति योगाचारोक्ते तु, * वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रमुत्तरं भविष्यति । सर्वधियां च स्वेतरालंबनशून्यत्वं वदतः स्वेष्टं सन्तत्यन्तरं क्षणान्तरं च न सिध्येत् । माध्यमिकस्तु कार्याणां पूर्वापरकालयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वं साधयन् व्यावर्तमानत्वानुगमनेन बाधादिभिर्निष्कास्यः । तन्मतं च * सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेति प्रतिक्षेप्स्यति । यत्तु विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति ब्रूथ; तत्र वेद्यत्वमात्रमेव हि हेतुः स्यात्, दृष्टिगोचरत्वादेर्भागासिद्धेः । ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि स्थापयद्भिर्विपक्षे ब्रह्मण्यपि हेतुवृत्तिरेष्टव्या । अत एव, आत्मा न दृश्यः आत्मत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यपि न वाच्यम् ; आत्मादिशब्दैस्तन्निर्देशेन स्ववाग्विरोधात् । * आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, * दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या * तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः इत्यादिनिर्देशाच्च । * गूढोत्मा न प्रकाशते * अदृश्यमग्राह्यमित्यादिनिषेधस्तु तत्तद्वाक्यशेषैः * न चक्षुषा गृह्यते इत्यादिविशेषनिषेधकवाक्यान्तरैश्च संकोच्यः । अन्यथा कथमद्वैतम् ? कथं वा द्रष्टृदृश्यसंबन्धानुपपत्तिः ? किं च विश्वाध्यासाधिष्ठानस्य यथादृष्टि तदेकधीविषयत्वं स्वीकार्यम् ; अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमापातात् । ब्रह्मणो धीविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति चेत् ; अब्रह्मणोऽपि तथेति त्वमेव ब्रूषे । ब्रह्मणस्तु दृग्विषयत्वमात्रमिति चेन्न ; तस्याभिलप्यमानत्वात् । घटादिवदनित्यस्वप्रकाशस्य प्रकाशरूपं फलं न साध्यमिति चेत् ; कथं तर्हि ब्रह्मबुद्धेरध्यासनिवर्तकत्वम् ? स्वरूपत इति चेत् ; तद्वद्घटादिष्वपि तदतिरिक्तव्यक्त्यभिव्यक्तिरूपफलक्लृप्तिर्न स्यात् । प्राकट्यभङ्गन्यायाच्च । अतः साधारणे विषयत्वमात्रे हेतौ स्थितमनैकान्त्यम् । अपि च—

दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्वं भासमानत्वतो न किम् । तत्र दोषांस्त्वदुक्तांश्च तुल्ययेत्तुल्यसौगतः ॥ ४३८ ॥

असिद्ध्युपाधिव्याघातबाधादिरुभयोः समः । अनैकान्त्यस्थलं तस्य नास्तीत्यतिशयो भवेत् ॥ ४३९ ॥

असत्यात्सत्यनिष्पत्तिप्रतिपत्ती च दर्शयन् ।

असत्यादप्यधिष्ठानादध्यासं किं न मन्यसे । विपक्षे बाधकादत्र वैषम्यमपि दुर्वचम् ॥ ४४० ॥

दृग्दृश्ययोर्हि योगाचारोक्तवद्युक्तौ न हेतुर्दृश्यं भवेत्। साध्यं च तत्र मिथ्यात्वं सत्यं न वा? आद्येऽपि धीस्वरूपमेव, अन्यद्वा? पूर्वत्र तत्प्रकाशनित्यतया जगदध्यास एव न स्यात्। स्याच्चेत्, सर्वत्र सर्वदा अध्यासः स्यात्। अन्यथा बाधेऽपि। बाधितानुवृत्तिश्च त्वन्मते प्रागेव निरस्ता। अन्यत्वे सद्वितीयतापत्तिः। कथं चासत्यस्य सत्यो धर्मः, खपुष्पे कोमलपरिमलशैत्यादेस्तथाऽनुपलब्धेः? द्वितीये तु प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः।, सत्यरजतादेर्ब्रह्मणश्च सर्वत्र सर्वदाऽध्यासः स्यात्, मिथ्यात्वे मिथ्याभूते तत्सत्यत्ववत्। न चेयं नित्यसमा; युक्ताङ्गहान्यादेः स्वव्याघातस्य चाभावात्। न च सत्यत्वं सत्यमसत्यं वेत्यादिप्रतिबन्दिः। तस्यासत्यत्वानभ्युपगमात्। तत्सत्यत्वे च घटादिसत्यत्वाविरोधात्। मिथ्यात्वमिथ्यात्वे तु वैपरीत्यदृष्टेः। अत एव नेदं स्वपरनिर्वाहस्थानम्। सत्यत्वं तु तथा स्यात्; उदाहृतस्वप्रकाशादिसमानयोगक्षेमत्वात्। अनवस्थाऽपि तद्वन्निवर्त्या; अन्यथा कथं ब्रह्मणोऽपि सत्यत्वम्? स्वतश्चेत्, सममेतत्। सत्यासत्यविवेकाभावे च सामान्यतो विशेषतश्च माध्यमिकेतरसर्वराद्धान्तव्यवस्थोच्छेदः।

महीमिव च मर्यादामनधिष्ठाय शाश्वतीम्। पदन्यासो न चोराणां प्रच्छन्नप्रकटात्मनाम्॥ ४४१॥
मर्यादास्थापनार्थं यौ मानतर्कौ समुत्थितौ। सिंहारण्यवदन्योन्यं गुप्तौ तौ स्वान्यसाधकौ॥ ४४२॥
परमर्यादया ब्रूमः परव्याहतिमित्यसत्। स्वव्याघातादिभङ्गानां परानङ्गीकृतेरिति॥ ४४३॥

यत्तु अनुवर्तमानत्वात्सत्परमार्थ इति, तत्सिद्धमेवेति न साधनमर्हति। अतो न सन्मात्रमेव वस्तु। अनुभूतिसद्विशेषयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादबाधितत्वाच्च अनुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम्॥

अथ सत्पारमार्थ्यसाधने साध्यस्य सिद्धतया हेत्वंशो दूष्यः इत्यभिप्रयन् तत्पुरस्सरमनुवक्ति— यत्तु इति। तदेतन्माध्यमिकं प्रति दुर्वचम्; दृष्टान्ताद्यसिद्धेः। अस्मान्प्रति त्वत्परिभाषया व्यावहारिकस्य वा प्रातीतिकस्य वा सतः पक्षीकारे सिद्धसाध्यता, प्रातीतिकसतोऽपि स्वदेशादौ सिद्धत्वात्; तव तु प्रतिज्ञाविरोधः। परमार्थसतः पक्षीकारे तु सत्परमार्थ एवेति वा, सदेव परमार्थ इति वा विवक्षितम्? पूर्वत्र सिद्धसाध्यता धर्मिसाध्यपदयोरैकार्थ्यं चेत्यभिप्रायेणाह— तदिति। उत्तरस्योत्तरमाह— अत इति। अयं भावः—साध्यस्यायोगव्यवच्छेदे तावत् तदन्यमिथ्यात्वं नोक्तं स्यात्। अन्ययोगव्यवच्छेदे अनुवर्तमानत्वादिति हेतुरपक्षस्थः। अन्यथाऽपि विरुद्धश्च। उभयसाधने तु अंशत उभयदोषापत्तिः। सत् स्वेतरपरमार्थशून्यमिति विवक्षायां रज्ज्वादिदृष्टान्तः साध्यविकलः, तदनारोपितपरमार्थसिद्धेः। अयं तु निगमनग्रन्थ इति केचित्। तदा सच्छब्दवाच्यांशवद्घटादिवाच्यांशोऽपि वस्तित्वत्याशयः। अनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थ इति प्रागुक्तमप्येतेन निरस्तं वेदितव्यम्।

सत्सदित्यनुवृत्त्या च सतः सत्यत्वसाधने। नास्तित्वाद्यनुवृत्त्याऽपि तत्सत्यत्वं न किं भवेत्॥४४४॥
घटो नास्तीति बोधेऽपि तन्नास्तित्वास्तिताऽस्ति चेत्। घटोऽस्तीति विधानेऽपि किं न नास्तित्वनास्तिता॥
घटादिसत्ता सत्या चेद्घटादेः सत्यता न किम्। न त्वदिष्टानुवृत्तिः स्याद्यदि सा व्यावहारिकी॥ ४४६
किं चानुमानसिद्धत्वं शास्त्रसिद्ध्यै निरस्यता। प्रत्यक्षातिप्रसिद्धत्वं शास्त्रेणैव निरस्यते॥ ४४७॥

सैव सतीत्युक्तमपि भेदसाधकनिस्तारं पूर्वम् निरस्यति— **अनुभूतीति** । अनुभूतेरपि सद्रूपतया तत्र सदनुभूत्योर्भेदायोगात् तद्व्यावृत्तघटादिव्यञ्जनाय **विशेषशब्दः** । यदाऽनुभूतिरनुभूत्यन्तरेण विषयीक्रियते तदाऽपि घट-तद्धीन्यायात् विषयविषयिणोः सतोर्भेदस्सिद्धः । परे[illegible] वा **विशेषशब्दः** इति केचित् ॥

यत्तु अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति । परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमान-ज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्य अज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतोऽनुभूतिश्चेत्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते ।

तुच्छत्वपरिहाराय परोक्तं स्वतःसिद्धत्वम् तथात्वग्राहकाभावे स्वाश्रयेण सह तुच्छत्वं स्यादिति वक्तुमनुवक्ति— **यत्तु इति** । तुशब्दोऽत्र युक्तायुक्तांशविशेषव्यावृत्त्यर्थः । स्वयंप्रकाशत्वोक्त्याऽन्यनिरपेक्षप्रकाशत्वस्याश्रयतः कालतश्चा-त्यन्तायोगव्यवच्छेदो वा, अन्याधीनप्रकाशत्वात्यन्ताभावो वाऽभिप्रेत इति विकल्पं मत्वा प्रथमे सिद्धसाध्यतामाह— **तदिति** । **ज्ञातुः**— स्वाश्रयस्येत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति— **न त्विति** । तुशब्दोऽवधारणपरः, स्वानभ्युपगतांशविवेके वा । **सर्वेषां सर्वदे**त्यनूदितस्य नियमद्वयस्य बाधं ग्रन्थद्वयेनाह— **परानुभवस्येति** । आदिशब्देन प्रेक्षण[भक्षग]पुलकादिसंग्रहः । [illegible] । स्ववचनविरोधं [illegible] निगमयति— **अत इति** । **अनुभूतिश्चेदिति** । [illegible]रहितस्वरूपानुवादः ॥

अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्यपि दुरुक्तम्; स्वगतातीतानुभवानां परगतानु-भवानां चानुभाव्यत्वेन अननुभूतित्वप्रसङ्गात् । परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसंबन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । आचार्यस्य ज्ञानवत्त्व-मनुमाय तदुपसत्तिश्च क्रियते । सा च नोपपद्यते । न च अन्यविषयत्वेऽननुभूति-त्वम् । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं, स्व-सत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा । ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नाप-गच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति । घटादेस्त्वननुभूतित्वमेतत्स्वभावविरहात्, नानुभाव्यत्वात् । तथाऽनुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः; गगन-कुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात् ।

ननु व्यतिरेकिवलाद्वेद्यत्वमवच्छेदकवृत्तिमात्रस्य, न तु [illegible] हेतुदूषणाय तदनुग्राहकतर्कं दूषयितु-मनुवक्ति— **अनुभूतेरिति** । व्याप्तिरूपाङ्गवैकल्यमाह— **स्वगतेति** । अनुभू[illegible]र्थो हि लोकतोऽवसेयः । अतो न घटादिज्ञानेष्वनुभूतित्वं त्यक्तुं शक्यम् । तत्र च वेद्यत्वमनुभूतित्वं च सह दृष्टम् । वृत्तिपक्षेऽपि तदुपहित-

संवित्स्वरूपग्रहणं सिद्धम् । अतोऽत्र तर्कस्यानुमानस्य च व्याप्तिर्दुर्ग्रहा । अवेद्यत्वसाधनं च कालात्ययापदिष्टम्, धर्मि-साध्यहेत्वादिपदनैरर्थक्यप्रसङ्गहतं च । धार्ष्ट्याद्दृष्टापह्नवे लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारभङ्गमाह— **परेति** । अयं भावः— गामानयेत्यादौ वा, पुत्रस्ते जात इत्यादौ वा वक्ष्यमाणभाष्यप्रकारेण चेष्टासहचरिताम्बादिशब्दप्रयोगे वा व्युत्पद्यमानानां परबुद्ध्यनुमानसापेक्षत्वं सिद्धम् । तदभावे सर्वेषामव्युत्पन्नतया न मिथो भाषणम्, न च दृष्टादृष्टसर्वविद्यास्थानप्रवृत्तिः स्यादिति । अदृष्टार्थप्रवृत्तौ विशेषतश्चोदाहरति— **आचार्यस्येति** । तदनुमानाभावेऽनिष्टं प्रसञ्जयति— **सा चेति** । एवं वादिप्रतिवादिशिष्यादिबुद्ध्यनुमानं द्रष्टव्यम् । ननु वेद्यत्वप्रयुक्तमेवाननुभूतित्वं घटादौ दृष्टम्; इहापि तदभ्युपगमे तत्प्रसङ्गो दुर्वार इत्यत्राह— **न चेति** । वेद्यत्वं नाननुभूतित्वव्याप्यमित्यर्थः । अननुभूतित्वप्रसङ्गं परिहर्तुं तत्प्रतियोगि-स्वरूपं लक्षणतः शिक्षयति— **अनुभूतित्वमिति** । अहमर्थात्मत्वस्य परेणानभ्युपगमादहमिदमर्थाभ्यामुपहितानुभूति-रत्नावेद्यत्वेन साध्यते । तस्याश्च कस्यचित्प्रकाशरूपत्वमनुभूतित्वम्; स्वगोचरज्ञानमनपेक्ष्य स्वाश्रयाय प्रकाशमानत्वं च तल्लक्षणम् । **वर्तमानदशा**—विषयग्रहणकालः । तदुक्तिः पूर्वोत्तरदशयोर्वेद्यत्वदृष्ट्या **स्वसत्तयैवे**त्यवधारणव्युदासार्था । वर्तमानदशायामप्यहमर्थान्तरेण वेद्यत्वदर्शनात् **स्वाश्रयं प्रती**ति विशेषितम् । तेनैव स्वप्रकाशात्मव्यावृत्तिश्च । स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानेभ्य आत्मधर्मान्तरेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं **स्वसत्तयैवे**त्युक्तम् । परस्याप्यत्र काल्पनिक आश्रयाश्रयिभावः सिद्धः । स्वसत्तया च अनुभूतिः कल्पितस्वाश्रयाय प्रकाशते । उक्तं लक्षणम् अस्वयंप्रकाशवादिभिर्नाङ्गीक्रियते । अत-स्तैरपि स्मृतमनुभूतेर्लक्षणान्तरमाह—**स्वसत्तयेति** । कस्यचिदर्थस्य साक्षाद्व्यवहारानुगुण्यापादकमित्यर्थः । तेनेन्द्रियादि-व्यवच्छेदः । अत्र हि अवधारणं नैरपेक्ष्यपरम् ।

सापेक्षहेतुभिः सिद्धं कारणं सहकारिभिः । एवं सर्वत्र सापेक्षे तदन्यैरनपेक्षता ॥ ४४८ ॥

वर्तमानदशायां, स्वाश्रयं प्रति इत्युभयमिहापि योज्यम् । सिद्धान्ते त्वहमर्थस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वे विषयाश्रयोपधाना-भावात्ततो व्यावृत्तिः । उभयसाधारणं लक्षणमनुक्त्वा प्रकृतोपयुक्तं लक्षणमिहोक्तम् । अनयोर्लक्षणयोरत्र निरर्थकं वचन-मिति शङ्कायां तयोः वेद्यत्वेन सहदृष्ट्या तदाश्रयेऽनुभूतित्वाभावस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वमाह— **ते चेति** । **स्वानुभव-सिद्धे** इति हेतुगर्भं द्विवचनान्तम् । सप्तम्यन्तत्वे तु अनुभवो विशेष्योऽध्याहार्यः । यदि वेद्यत्वेऽप्यनुभूतित्वं स्यात्, अन्यत्रापि किं न स्यादित्यत्राह— **घटादेरिति** । **तुः** स्वभाववैचित्र्यपरः, शङ्काव्युदासार्थो वा । **अननुभूतित्वं** कस्य-चित्प्रकाशात्मत्वाभावः, अनुभूतिशब्दानभिलप्यत्वं वा । **एतत्स्वभावविरहात्**—उक्तलक्षणद्वयासंभवात् । घटादिष्वन्य-प्रयुक्तेऽननुभूतित्वे वेद्यत्वस्य तद्व्याप्त्यभावं व्यनक्ति— **नानुभाव्यत्वादिति** ॥ तर्कस्य व्याप्त्यभावः स्थापितः; प्रतितर्कप्रतिहतिमप्याह— **तथेति** ।

गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तम्, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्; एवं तर्हि घटादेरप्यननुभूतित्वनिबन्धनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभाव्यत्वमित्यास्थीयताम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसज्यत इति चेत्; अन-नुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव । अतोऽनुभाव्यत्वे-ऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम् ॥

घटादौ सर्वत्रानुभाव्यत्वाभावात् कुत्र व्याप्तिधीरित्यत्राह— **गगनकुसुमादेरिति** । तुच्छे कथं व्याप्तिग्रह इति चेत्, तदेतत् * नासत्त्वे ख्यातिबाधने इति वदन्तो यूयमेव प्रष्टव्याः । निषेधसाधने च पक्षत्वमप्यसतामिच्छतां * व्यवहारे भट्टनय इति वदद्भिर्युष्माभिरुपजीव्यश्चैवमाहुः—

* यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते । तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥ इति ।

असत्यशुक्तिरजतं दृष्टान्तत्वेन कल्पयन् । खपुष्पस्य तथाभावं किं नाङ्गीकर्तुमर्हति ॥ ४४९ ॥
अयोग्यपदसंयोगात्कैश्चिद्दोषान्तरैरपि । अध्यासश्च खपुष्पादेर्दुस्त्यजः शुक्तिरूप्यवत् ॥ ४५० ॥
प्रत्यक्षेण प्रमित्या वा नासत् ख्यायेत किं ततः । घटादेः शुक्तिरूप्यस्याप्येवं तत्प्रतिपादनात् ॥४५१॥
एवं वेद्येऽप्यवेद्यत्वं परोक्तं परवर्त्मनः । अवेद्यत्वमधीत्वेन व्याप्तं भगवतोच्यते ॥ ४५२ ॥
सर्वथैवाप्रतीतं चेदसदित्यभिमन्यसे । कथं त्वया प्रतीतं तद्यत्त्वमेवं ब्रवीषि नः ॥ ४५३ ॥
शून्यं तुच्छमसच्चेति सदेवास्माभिरुच्यते । खरे शृङ्गं नरे गोत्वमित्यादेस्तादृशत्वतः ॥ ४५४ ॥
यत्र यन्न मितं मानैस्तत्तत्रासदिति स्थिते । अवेद्यमसदित्येषा व्याप्तिर्नस्तत्र सिध्यति ॥ ४५५ ॥
प्रतितर्काच्च तर्कस्य प्राबल्यमिह दुर्वचम् । युक्तो विपरिवर्तस्तु प्रत्यक्षाद्यनुसारतः ॥ ४५६ ॥
त्वदुक्तस्य प्रसङ्गस्य सिध्यन्नपि विपर्ययः । असाधकं त्वदिष्टस्य व्याप्तिभङ्गसमर्थनात् ॥ ४५७ ॥
प्रातिस्विकस्वभावाच्च सामान्यं यदि बाध्यते । सर्वस्यैवं घटत्वाद्यैरवेद्यत्वं न किं भवेत् ॥ ४५८ ॥
घटादेरपि वेद्यत्वे किं न स्यादघटादिता । सममेव समाधानं तत्र दोषप्रसञ्जने ॥ ४५९ ॥

एवं वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वादित्यत्र बहुधा विकल्प्य स्ववाग्विरोधादि द्रष्टव्यम् । अधिकं तु खपुष्पादिभिरर्थान्तरत्वं, मतान्तरेण सिद्धसाधनत्वं वा । यदि खपुष्पादीनां वेद्यत्वाभावो न स्यात्, तदा प्रपञ्चस्य सत्त्वकोट्यां ख्यात्यनुपपत्तिं कथं वक्ष्यसि ? अपरोक्षधीविषयत्वाभावादिति चेन्न ; दोषविशेषैस्तत्संभवस्योक्तत्वात् । तेषु वेद्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं निराश्रयत्वात् मिथ्याभूतम् ; सत्यं तु साध्यत इति चेन्न ; तादृशस्य ब्रह्मण्यपि त्वया वक्तुमयुक्तत्वात् । किञ्चिच्छब्दार्थोऽनुभूतिरेव न घटादिरिति नियन्तुं च न शक्यम् ; सुलभश्च नियामको घटत्वादिरधीत्वहेतुः, वेद्यत्वस्य घटत्वादिनेवानुभूतित्वेन स्वप्रकाशत्वेन वा विरोधगन्धाभावादिति । ननु वेद्यत्वे स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षव्यवहारानुगुण्यरूपं स्वयंप्रकाशत्वं कथं स्यात् ? इत्थम्— वर्तमानावर्तमानदशाभेदेन द्वयोर्व्यवस्थापनात् । स्वप्रकाशलक्षणे व्यवहारानुगुण्यं निवेशयता त्वयाऽपि व्यवहारार्हत्वबुद्धेर्व्यवजिहीर्षायाः तन्मूलव्यवहारजन्यधियश्च गोचरत्वमेष्टव्यम् । तथा सति का कथा विरोधस्य । एवं वेद्यत्वे नाशित्वादिप्रसङ्गो व्याप्त्यभावादिभिर्निर्धूतः । अथ प्रतितर्कस्योपाधिबलाद्दौर्बल्यं शङ्कते— **गगनेति** । असत्त्वभावत्वयोर्विरोधाद्भावविशेषरूपानुभूतित्वाभावस्तत्रासत्त्वप्रयुक्त इत्यर्थः । यद्यपि अननुभूतित्वस्यासत्त्वमव्यापकं घटादावदृष्टेः ; ततश्च न तस्योपाधिः ; तथाऽपि अनुभूतित्वस्य सत्त्वं व्यापकम् ; तावता च तस्य तदुपाधित्वं कैश्चित्संमतम् । अतः सत्त्वनिवृत्तिप्रयुक्तमननुभूतित्वमित्युच्यते । यद्वा शाकाद्याहारपरिणतिन्याय इहाभिप्रेतः । न ह्यसौ श्यामत्वव्यापिका । [अतस्तन्निबन्धनमतन्निवृत्तिः;] अतो दोषविशेषनिष्ठश्यामत्वविशेषस्तन्निबन्धन इति वाच्यम् ; तद्वदिहापि खपुष्पनिष्ठमननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तमिति नियम्यते । तदिदम्

गगनकुसुमादेरनुभूतित्वमिति विशिष्टोक्त्या व्यज्यते । एवं सत्यनुभाव्यत्वनिबन्धनमननुभूतित्वमसत्त्वनिवृत्त्या न निवर्तते । परोक्ततर्केऽप्युपाधिमाह—**एवमिति** । नात्र मतानुज्ञा, प्रतिबन्देर्दुस्तरत्वे तात्पर्यात् । **अज्ञानाविरोधित्वम्**—ज्ञानधर्मस्य स्ववेद्यविषयाज्ञाननिवर्तकत्वस्याभावः । अज्ञानस्य हि भावरूपस्याभावरूपस्य वा ज्ञानमेव निवर्तकम्; उक्तस्योपाधेः प्रसङ्गहेतुव्यापकतया प्रतिबन्दिनिस्तारं शङ्कते— **अनुभूतेरिति** । * यत्रोभयोः समो दोषः इति न्यायेन अत्रापि प्रतिवक्ति—**अननुभाव्यत्वेऽपीति** । अवेद्यखपुष्पादिव्यावृत्तं ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वं वेद्यत्वं साधयेदिति भावः । ननु अस्य घटादिसपक्षसद्भावे पक्षमात्रस्थस्य कथं हेतुत्वम्? कथं वा खपुष्पादिसपक्षसद्भावे तादृशस्य धीत्वस्येति पश्य । किमत्र प्रतितर्कस्यानुग्राह्यम्? किं वा त्वदुक्तस्य? श्रुत्यादिकमिति चेत्, तुल्यम् । यद्यप्यत्र प्रकृतानुरोधादसत्त्वमतिप्रसज्यत इति प्रतिवक्तव्यम्; तथाऽपि शिष्याणामूहशक्त्यर्थं तर्कवैभवात्प्रकारान्तरेण प्रत्युक्तम् । प्रसञ्जनीयमसत्त्वमत्र द्वितीयेन **अपि**शब्देन वा समुच्चीयते । अत एव खपुष्पादेः अज्ञानाविरोधित्वं चासत्त्वप्रयुक्तमित्याद्युक्तम् । असत्त्वस्य चाननुभूतित्वादिप्रयोजकत्वं स्वसद्भावे तत्सद्भावनियमाद्वा, स्वाभावे तदभावनियमाद्वा? आद्ये धूमालोकनयादवेद्यत्वमपि तत्प्रसञ्जकमस्तु, तद्व्याप्यत्वात् । द्वितीये घटादेः कथमधीत्वादि? तथा च तद्वदनुभूतावपि । असत्त्वाभावेऽप्यवेद्यत्वे श्रुत्यादिकमिति चेत्, तुल्यम् । अधीत्वादिप्रसङ्गः सुस्थः ।

खपुष्पादिगताधीत्वाद्यसत्त्वनियतं यदि । स्यादन्यत्राप्यधीत्वादिमात्रं श्यामत्वमात्रवत् ॥ ४६० ॥

तदिह **दुरुक्तमिति** प्रक्रान्तं दुस्तरोपलब्धिबलान्निगमयन्द्रढयति— **अत** इति ।

यावज्जीवमहं मौनी माता वन्ध्या ममेतिवत् । वित्तेरवेद्यतोक्तिः स्यादिति हास्यत्वभाषणम् ॥ ४६१ ॥

यत्तु संविदः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते, तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते । प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम्; अनुभूत्यैव ग्रहणात् । कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्, न ह्यनुभूतिः स्वसमकालवर्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः; अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे, अ॒॒तिप्रागभावादेः सिध्यतस्तत्समकालभावनियमोऽस्तीति । किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टम्, येन नियमं ब्रवीषि? हन्त! तर्हि तत एव दर्शनात्प्रागभावादिः सिद्ध इति न तदपह्नवः । तत्प्रागभावं च तत्समकालवर्तिनमनुन्मत्तः को ब्रवीति? इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत्स्वसमकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च; स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात् । अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः । न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्तिना अविनाभावोऽर्थसंबन्धः; अपि तु

यद्देशकालादिसंबन्धितया योऽर्थोऽवभासते, तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता ।
अत इदमपि निरस्तम्— स्मृतिर्न बाह्यविषया, नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति ॥

अवेद्यत्वं ज्ञानस्य निरस्तम् । अथ प्रागुपन्यस्तं बौद्धोक्तादृष्टसंबन्धं दूषयितुमनुवक्ति— **यत्त्विति** । असिद्ध-मत्यन्तासिद्धेन दुस्साधमित्यभिप्रायेण प्रत्याह— **तदन्धस्येति** । **जात्यन्धेनेति** निदर्शितं विवृणोति— **प्रागभावस्येति** । ग्राह्यकालमात्रे ग्राह[illegible] न स्यादिति भावः । स्वतोऽन्यतो वा धियः प्रागभावग्रहणमिति प्रागुक्तविकल्पे स्वत इति पक्षं तावदाह— **अनुभूत्येति** । **एव**कारो विरोधशङ्कानिरासार्थः । सत्यसती वेति विकल्प्य सतीति पक्षस्यै-वाङ्गीकारात्तत्र पूर्वोक्तं विरोधं शङ्कते— **कथमिति** । अविद्यमानस्वाभावबोधने बुद्धेर्भ्रान्तित्वं स्यादिति भावः । स्वाभावस्य हि स्वकालवर्तित्वे विरोधः, तथाग्रहणेन च भ्रान्तित्वं स्यात्; इह तूभयमपि नास्तीत्यभिप्रायेण प्रत्याह— **न हीति** । समकालत्वनियमो हि संयोगादिसंबन्धे, अत्र न तथेति ज्ञापयितुं **विषयीकारोक्तिः** । तदेव स्थापयति— **अतीतेति** । यथा ग्राहकविशेषे प्रत्यक्षे * सत्संप्रयोगे इत्यादिना ग्राह्यसमकालत्वमुच्यते, तथा ग्राह्यविशेषधीप्रागभावे [illegible]स्तीति सोपालम्भं शङ्कते— **अथेति** । किमयं नियमस्त्वदन्यैरिव त्वयाऽपि कचिदप्यदृष्ट एवोच्यते, उत दृष्ट इति विकल्पं मत्वा [illegible]— **किमिति** । **दृष्टम्**— प्रमितमित्यर्थः । अदर्शने तदुक्तिर्युक्ता न स्यात् । [illegible] च न स्यादिति भावः । दृष्टत्वाभ्युपगमे दोषमाह— **हन्तेति** । अनेन हर्षमनुकंपां वा द्योतयति । धीप्रागभावं निरस्यता तत्रैव प्रमाणमुपन्यस्तमिति परस्य जडीकारश्चायम् । स्वान्यप्रागभावसमकालत्वनयात्स्वप्रागभाव-समकालत्वदृष्टिर्भ्रान्तिरेव; अतस्ते यथार्थदर्शित्वमपि न स्यादित्याह— **तत्प्रागभावमिति** । अनादिब्रह्मस्वरूपमेव आगामिनी मुक्तिरित्युन्मादंस्त्वमेवैवं वक्तुमर्हसीति **किं**शब्दाभिप्रायः । ननु अविद्यमानग्रहे सर्वं सर्वत्र सर्वदा गृह्येत; प्रत्यक्षेऽपि भिन्नकालं ग्राह्यमिति वदद्भिः सौत्रान्तिकैश्च किमपराद्धमित्यत्राह— **इन्द्रियेति** । अस्मदादीति विशेषणे तात्पर्यम्; [illegible]क्तेः । क्वचिल्लिङ्गभूतेन्द्रियजन्यज्ञानव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षोक्तिः । दीपादीनामपि स्थिति-क्षणेऽक्षसंप्रयोगान्नश्यत्क्षणे जायमाना धीस्तद्विषयैवेति समकालत्वं सिद्धम् । नश्यत्क्षणसंबन्धस्तु धियं जनयतीत्यत्र न प्रमाणम्; तत्सद्भावेऽपि अगत्या तावन्मात्रे कालभेदः । तेन च भिन्नकालस्यापि ग्राह्यत्वं वदतामस्माकमभिमतसिद्धिः । यद्वा, वर्तमानस्येति[illegible] संयोगस्य स्वसमकालवर्तिग्राहकत्वं तत्कार्ये प्रत्यक्षज्ञाने लक्षणयोक्तम् । अतोऽत्र नातिप्रसङ्गः । न च भ्रान्तितुल्यत्वम्; यदा विषयः, तदा तथैव ग्रहणात् । ननु [illegible]पि क्वचित्स्वसमकालवर्तिविषयत्वं दृष्टम्; यथा नित्यविषयेषु रसाद्रूपानुमानादिषु च, तस्मान्नोक्तनियमः; ज्ञानत्वादिकमेव प्रयोजकं स्यादित्यत्राह— **न सर्वेषामिति** । अयं भावः— [illegible] ज्ञानस्य समकालत्वं न धीत्वादिप्रयुक्तम्; [illegible] । अस्मदादीन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य तु नियतोऽयं स्वभाव इति । **ज्ञानाना-मिति** भ्रान्तिप्रमित्योः [illegible] सामान्योपादानम् । **च**कारात्प्रत्यक्षाणां च । ज्ञानत्वादित्रिकस्याप्रयोजकत्वं व्यभिचारेण व्यनक्ति— **स्मरणेति** । भ्रान्तिरपि स्मरणेनोपलक्ष्यते । अबाधितस्मृतेः प्रमाणत्वमिच्छतां पक्षेऽपि [illegible]रम् । स्मरणशब्दश्च यथार्थायथार्थसाधारणः । **आदि**शब्देन मुक्तादिप्रत्यक्षसंग्रहः । **ग्रहणदर्शनात्**— ग्रहणस्य [illegible] । ननु प्रमेयव्याप्यं हि प्रमाणम्; अन्यथा क्वचिदर्थशून्यत्वेऽप्यविरोधात्, तस्मात्प्रमितेः कथं स्वविषयभिन्नकालत्वम्? तत्राह— **अत** इति । समकालत्वनियमं हित्वा यथादर्शनं व्यवस्थापनादिति

यावत् । एवकारः चोद्यनिरासस्यैव परिहारगम्यत्वार्थः । अयं भावः— यदि मानमेययोरविनाभावः समकालत्वेन, तदाऽतीतादिविषयप्रमितीनां प्रमात्वं न स्यात् । व्याप्तिश्च कार्यकारणादिभिः । तथाऽपि कारणाद्यनुमाने भिन्नकालतयाऽपि दृष्टेति । भिन्नकालत्वं तत्रतत्र दृष्टम् । तथाऽनुभूतिप्रागभावप्रमाणस्यापि स्यात् । अन्यथा कथं बुद्धेरर्थसंबन्धः । न च दीपोऽतीतं प्रकाशयतीति । अत्रात एवेत्यभिप्रेतं विवृणोति— न हीति । प्रमाणस्य अर्थसंबन्धः न हि स्वकालवर्तिनाऽविनाभाव इत्यन्वयः । किं तर्ह्यत विना न भवतीति विवक्षितमित्यत्राह— अपि त्विति । तथाविधाकारः— तद्देशत्वादिसंबन्धित्वप्रकारः । मिथ्यात्वप्रत्यनीकता—अनारोपितत्वम् । भ्रान्तिशङ्कोद्धारक्रमसूचनाय व्यतिरेकोक्तिः । अत्र प्रसङ्गात्परोक्तमर्थान्तरमपि निरस्यति— अत इति । भिन्नकालस्यापि विषयत्वस्थापनादित्यर्थः । नष्टेऽपीति वर्तमानत्वसंग्रहः । नष्टविषयस्मृतिन्यायाद्वर्तमानविषयस्मृतावपि बाह्यविषयत्वं त्याज्यमिति मन्यते । अत्रैवमुत्तरम्— स्मृतेर्बाह्यविषयत्वाभावे निर्विषयत्वं वा, स्वमात्रविषयत्वं वा, कल्पितस्वाकारविषयत्वं वा, आन्तरवस्त्वन्तरविषयत्वं वा स्यात्? नाद्य, अयुक्तत्वादनिष्टत्वाच्च । न द्वितीयः, अत एव, योगाचारविजयप्रसङ्गात्, स्वरूपप्रकाशातिरिक्तस्मृत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, तुल्यन्यायतया । नापि चतुर्थः, तादृग्वस्त्वन्तरे मानाभावात् । अनुभूतिविषयस्वरूपान्त.करणवृत्तिरेव स्मृतेर्विषय इति चेन्न; स्मृतिरूपायास्तदतिरिक्ताया वा निष्प्रमाणकतया दत्तोत्तरत्वादिति । एतेन स्मृत्युदाहरणेन प्रत्यक्षेतरमानेषु सर्वेष्वपि बाह्यतुल्यान्तःकरणविकृतिरेव बाह्यवत् भातीति पक्षोऽपि निरस्तः ॥

बाह्यत्वेन प्रतीतं चेत् यद्बाह्यं क्वापि कल्प्यते । अविशेषेण सर्वत्र तथा क्लृप्तिः प्रसज्यते ॥ ४६२ ॥

अथोच्येत— न तावत्संवित्प्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः; अवर्तमानत्वात् । न च प्रमाणान्तरावसेयः; लिङ्गाद्यभावात् । न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते । नानुपपत्तिरपि कस्यचित् दृश्यते । न चागमस्तद्विषयो दृष्टचरः । अतस्तत्प्रागभावः प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यतीति । यद्येवं स्वतःसिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणाभावेऽवरूढश्चेत्, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावः समर्थित इत्युपशाम्यतु भवान् ॥

यदि तत्र स्वतः स्वप्रागभावं साधयता प्रत्यक्षविशेषे वर्तमानग्राहित्वनियमो नान्यत्रेति विभक्तम्, तत्र केन प्रमाणेन जनिता धीः स्वाभावग्राहिणीति विकल्पगर्भां प्रत्युक्तिं शङ्कते— अथेति । तत्र संप्रतिपन्नांशाभिप्रायेणाह— **न तावदिति** । **न प्रत्यक्षावसेयः**— प्रत्यक्षस्वरूपया स्वप्रतियोगिन्या धिया दुर्ग्रह इत्यर्थः । परोक्षग्राह्यत्वमपि निरस्यति— **न चेति** । लिङ्गाद्यभावं पृथग्व्यनक्ति— **न हीति** । अनुमानार्थापत्त्योरदूरविप्रकर्षात् अव्यवहितोक्तिः । स्वेष्टस्याप्यत्रोपमानस्यात्यन्तासंभवादनुक्तिः । फलितं स्वाभिमतषष्ठप्रमाणबाध्यत्वमाह—**अत इति** । **प्रमाणाभावात्**— प्रमाणपञ्चकनिवृत्तेरित्यर्थः । तथा च **शावरम्**— * अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्येति । कारिका च—

* प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे निवर्तते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ इति ।

परोक्तामनुपपन्नोक्तिं दूषयितुमाह— **यद्येवमिति** । प्रागस्मदुपक्षिप्तयैवेत्येवकाराभिप्रायः । ग्रहणाभावात् संवित्प्रागभा-

वस्याभावं वदतो निषेध्यवत्त्वव्याघातः स्यादित्यभिप्रायेणानूक्तमेव विवृणोति— **स्वत** इति । **चे**दित्येतत् केषुचित्कोशेषु न दृश्यते । तदा **यदी**त्यादिकं **अवरूढ** इत्यन्तमेकं वाक्यम् । यथा त्वया स्वत सिद्धत्वबलं त्यक्तम्, तथाऽहमपि स्वतः स्वाभावग्रहणमादृत्य त्वदुपक्षिप्तं प्रतियोगिविषयप्रमाणाभावमेव संविदभावे प्रमाणयामीत्याह— **योग्ये**ति । प्रतिबन्दिमात्रशङ्काव्युदासाय **समर्थित**शब्दः । प्रत्यक्षसामग्रीप्रविष्टेन षष्ठप्रमाणेन ज्ञानस्याभावं साधयन् महाप्राज्ञोऽसीत्युपहासार्थं इह भवच्छब्दः ।

स्वज्ञानाभावदृष्ट्या हि ज्ञानिनस्त्वं प्रपद्यसे । अज्ञातं पृच्छ्यमानश्च न जानामीति भाषसे ॥ ४६३ ॥

परधीजननार्थं च त्वया वाक्यं प्रयुज्यते । शृणोषि च स्वधीसिद्ध्यै कथं नित्यां ब्रवीषि ताम् ॥४६४॥

प्रत्यक्षाद्यैः सुषुप्त्यादौ न हि धीः क्वापि गम्यते । ग्राह्यग्राहकधीस................... ॥ ४६५ ॥

पूर्वोत्तरसुषुप्त्यादिग्राहिणी च स्वयं मतिः । स्वाभावमपि गृह्णाति तत्तन्मानसमुद्भवा ॥ ४६६ ॥

अतो यथोचितैर्मानैः स्वस्यान्येषां च संविदः । विषयादिविशिष्टायाः प्रागभावः प्रसाध्यते ॥ ४६७ ॥

[ज्ञानद्रव्यस्य नित्यत्वं युक्तिभिः स्थाप्यते न तु । तत्तत्प्रसृतिभेदानामुत्पत्त्यादीति भाष्यते ॥ ४६८ ॥]

तत्र यद्यपि नित्यत्वं ज्ञानद्रव्यस्य वक्ष्यते । तथाऽपि प्रसृताकारे प्रागभावादिभाषणम् ॥ ४६९ ॥

मृद्घटादिनयाद्बुद्धेः स्थिरागन्तुकधर्मणः । नित्यानित्यत्ववादानां यथाभागं प्रमाणता ॥ ४७० ॥

परस्तु सविकारत्वं श्रुतं ज्ञानस्य नेच्छति । असत्पक्षसमानत्वमतस्तैर्नात्र दुर्वचम् ॥ ४७१ ॥

किं च, प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते । तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं चेत्, संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयेतेति नित्यः स्यात् । नित्यं चेत्संवेदनं स्वतःसिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत । न च तथा प्रतीयते ।

उक्तसंविदनित्यत्वग्राहकानुग्रहक्षमम् । प्रसङ्गत्रितयं वक्तुमथ किञ्चेति भा[ष्य]षते ॥ ४७२ ॥

किं सर्वलोकविदितं सविषयमेव ज्ञानं नित्यमिति त्वया साध्यते, उत निर्विषयमन्यदिति विकल्पं मत्वा प्रथमे बाधका उच्यन्ते । अत्रार्थापत्तिरेका, अस्या अनुमानत्वमिति केचित् । **प्रत्यक्षज्ञानम्**—अस्मदादीन्द्रियजन्यधीरित्यर्थः, योगिप्रत्यक्षं हि त्रैकालिकविषयमिति । स्वशब्दावत्र धीविषयौ । **साधयत्** व्यवहारानुगुणीकुर्वत् । **सर्वदा**—यावत्स्वविषयकालम् । **पूर्वोत्तरकालसत्ता**—प्रागभावप्रध्वंसकालावच्छिन्नसत्ता । **न प्रतीयते**-न व्यवहारानुगुणीभवतीत्यर्थः । तेन ज्ञाननित्यत्वस्य को विरोध इत्यत्राह— **तदि**ति । **कालपरिच्छिन्नतया** स्वविषयावच्छिन्नकालमध्ये अल्पतरकालवर्तितयेत्यर्थः । घटादेर्यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वं प्रसञ्जितम्; न केवलं तावन्मात्रम्, नित्यत्वमपि प्रसक्तमित्याह— **घटादी**ति । अस्मदादीनां [illegible] यावत्स्वकालं स्वविषयसत्तां स्थापयतीति भावः ।

प्रत्यक्षज्ञानमित्यादि स्यादित्यन्तमेकतर्कविषयं वा । एवं वेद्यप्रकाशव्यवस्थया तदनित्यत्वाच्च विरोध उक्तः । वित्तिप्रकाशव्यवस्थयाऽप्याह— **नित्यमिति** । **स्वतःसिद्धमिति** हेतुगर्भम् । बुद्धेरनित्यत्वं बुद्ध्यन्तरं चानिच्छता त्वयाऽन्यतो धीनित्यत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः । एवकारः संशयाद्यसंभवप्रसञ्जनार्थः ।

वित्त्यन्तरेण [वित्तित्वेनैव] तु धियो नित्यत्वं यदि साध्यते । अभावप्रतियोगित्वमपि तद्वत् प्रसाध्यताम् ॥
विषयीकृत्यनर्हत्वात्प्रागभावादि निर्वदन् । अन्योन्याभावमप्येवं त्यक्त्वा मिथ्यैक्यमिच्छतु ॥ ४७४ ॥

एवमनुमानादिसंविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानवच्छिन्ना नित्याः स्युः; संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषयाणाम् । न च निर्विषया काचित्संविदस्ति; अनुपलब्धेः । विषयप्रकाशन[स्वभाव] तयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समर्थिता । संविदो विषयप्रकाशतास्वभावविरहे साति स्वयंप्रकाशत्वासिद्धेः अनुभूतेरनुभवान्तराननुभाव्यत्वाच्च संविदस्तुच्छतैव स्यात् । न च स्वापमदमूर्च्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित् परिस्फुरतीति वाच्यम्; योग्यानुपलब्धिपराहतत्वात् । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत् तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसन्धानं स्यात्; न च तदस्ति ॥

प्रत्यक्षधियो नित्यत्वं पुरस्कृत्योपलम्भविरोधो विषयनित्यत्वं च प्रसञ्जितम्; परोक्षधियामपि नित्यत्वे तत्प्रसञ्जयति— **एवमिति** । प्रत्यक्षोक्तप्रकारसाम्यादित्यर्थः । **संविद** इति । ननु अनुमानादिधियां न स्वकालवर्तिप्रकाशननियमः । सत्यम्, अयंत्विह भावः— यत्र आसां वर्तमानप्रकाशकत्वं तत्र संविदवच्छिन्नकालवर्तित्वग्रहाद्विषयनित्यत्वप्रसक्तिः स्यादेव । अनागतादिप्रकाशनेऽपि धीनित्यत्वे तदवच्छिन्नकालप्रतियोगिकस्य विषयातीतत्वादेरसिद्धिः । यत्र लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वं तत्र तन्नित्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तम् । तथा च तद्व्यापकस्यापि नित्यत्वप्रसक्तिरिति । ननु स्वयं नित्याऽपि घटादिसंवित्कदाचिदेव घटादीनुल्लिखतु; मैवम्—

अर्थोल्लेखस्वभावा चेन्निमितिस्तस्य विसर्जने । निःस्वभावा प्रसज्येत तथा वा परिणामिनी ॥ ४७५ ॥
अथ निर्विषयत्वं तत्स्वभावस्तादृशी कथम् । अर्थबोधस्वरूपा स्यादवस्थाद्वयवर्जनात् ॥ ४७६ ॥

कालानवच्छिन्नशब्देन कालादिसर्वानुगतनित्यशब्दनिमित्तोक्तिः । अतो न पुनरुक्तिः । यद्वा त्वन्मतेऽपि देहिनां कालावच्छिन्नतया भातानामपि श्रुत्याद्यैस्तद्विपरीतत्वं सिद्धम्; तद्वत्संविदि तद्विषयेषु चापातप्रतीतविपरीतं नित्यत्वमनित्यत्वं च स्यादित्यत्राह— **संविदिति** । **संविदनुरूपत्वं** तत्प्रकाशितप्रकारेणावस्थानम् । अयंत्विह भावः—संविदेव हि नीलपीतादिव्यवस्थायां शरणम्; स्वतःप्रमाबाधे त्वन्यथा; तव तु बाधकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या स्वरूपतो विषयतश्च नित्यत्वप्रसक्त्या अध्यासानुदयप्रसङ्गः । ततश्च बाधकासंभवाद्यथाप्रकाशं विषयनित्यत्वं सिध्येदिति । भवतु सविषयस्यान्तःकरणवृत्तिविशेषस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च उत्पत्त्याद्युपलब्धिः, विषयाश्रयशून्या तु संविन्नित्या

स्यादिति पूर्वोक्तविकल्पयोः कोट्यन्तरं निरस्यति— **न निर्विषयेति**। एतेन निराश्रयत्वमप्युपलक्ष्यते। यद्वा, विषिणोतीति विषयः, विशेषेण संबध्नातीत्यर्थः; तेन संविदवच्छेदकं वेद्यं वेदिता च संगृह्यते। किमत्र घटादिविषयसंविदोऽन्या काचिन्निर्विषयेत्युच्यते, उत वस्तुवृत्त्या सैवेति विकल्पे द्वयोरप्ययोगमभिप्रेत्याह— **काचिदिति**। तथैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरित्युक्तम्। उभयत्र बाधकमाह— **अनुपलब्धेरिति**। योग्यत्वे सतीति विशेषणीयम्। पराभ्युपगतिविरोधमप्याह— **विषयेति**। प्रसिद्धायाः संविदो निर्विषयत्वं वा तादृशसंविदन्तरं वा युक्तिशास्त्राभ्यां साधयाम इत्यत्रानिष्टमाह—**संविद इति**। **विषयप्रकाशतास्वभाव**शब्देन प्रागुक्तानुमानं सूच्यते। अयं भावः— विषयप्रकाशत्वं संविदः स्वरूपं धर्मो वा? आद्ये तन्निवृत्तिं वदतः कथं धर्मिसाध्ययोः सिद्धिस्तत्र? द्वितीये तस्य स्वप्रकाशत्वसमकालतयैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरिति। स्वतः परतो वा अप्रकाशमानं तुच्छं मन्यसे; संविदि तु उभयासंभवात्तुच्छाद्यावृत्तिर्दुर्लभेत्यवधारणाभिप्रायः। यद्वा सत्त्वकोटिर्दूरनिरस्ता; अनिर्वचनीयकोटिरपि अलभ्येति भावः। अनुभूतित्वात्तत्सिद्धिरिति चेत्; अनुभूतित्वं नाम विषयप्रकाशत्वं चेत्, तद्दूषितमेव। स्वप्रकाशत्वं चेत् साध्याविशेष इति।

स्वावच्छेदकनिर्मुक्तसंविन्नित्यत्वमिच्छता। संयोगच्छेदनादौ च किं न तादृक्त्वमिष्यते ॥ ४७७ ॥
घटाकाशादिनीतिश्च त्वया संविदि दुर्भणा। तत्तत्संयोगविश्लेषतुल्यागन्तुगुणोज्झनात् ॥ ४७८ ॥

अनुपलब्धेरित्युक्तस्यावस्थान्तरेष्वसिद्धिशङ्कां परिहरति—**न च स्वापेति**। आदिशब्देन समाध्यवस्थासंग्रहः। **केवला**— अहङ्कारविगमान्निराश्रयेत्यर्थः। अत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रेत्याह— **योग्येति**। ननु स्वापादिदशावर्तिनी जागरवर्तिनी वा योग्यानुपलब्धिरिहोपलक्ष्यते? नाद्यः; तदानीमिदानीं वा तदित्यसत्, अध्यस्ताश्रययोगादेरत्राप्यनुपपादनात्, तात्त्विकानुपलम्भस्यानुपलम्भात्। न द्वितीयः; कालान्तरसंविदः कालान्तरे प्रत्यक्षयोग्यत्वायोगात्; तत्तदधीनव्यतिरिक्तहेतुसाकल्यं हि योग्यत्वम्। अतो योग्यानुपलब्धिपराहतत्वादिति हेतुरसिद्धः; तत्राह— **तास्विति**। अयं भावः— स्वापादिषु संविदासीदिति अद्यतनोपलब्धिस्तावत् योग्यानुपलब्ध्या निरस्ता। तदानीन्तनसंविदः तदातनोपलब्धिश्च व्यापकानुपलब्ध्या बाधितेति। स्मर्तव्यस्य स्मरणमुपलम्भव्यापकम्; तदभावात्तदभाव इत्यभिप्रायेणाह— **न च तदिति**।

ननु अनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः, अतः स्मरणाभावः कथमनुभवाभावं साधयेत्? उच्यते—निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति। न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः; सुप्तोत्थितस्य इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः। न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्; अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य च अनुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्। तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्तत इति च वक्ष्यते॥

स्मृतेरनुभवव्यापकत्वाभावात्तदभावस्य तदभावलिङ्गत्वं नास्तीति चोदयति— **नन्विति**। विशिष्टरूपेण व्याप्तिं स्थापयति— **उच्यत** इति। **निखिलशब्दः** प्राचुर्याभिप्रायः; अन्यथा जातमात्रस्य स्तन्याभिलाषायोगात्। **तिरस्कृतिः** इह नाशः प्रतिबन्धो वा। * प्रायणान्नरकक्लेशात्प्रसूतिव्यसनादपीत्यादिषु प्रसिद्धमाह— **देहविगमादीति**। प्रभूतं सुखमपि आदिशब्देन संगृहीतम्। जातिस्मरादीनां तादृशप्रबलप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि स्मृतिरदृष्टातिशयाद्भवति; तदभावादन्येषु देहविगमादेः प्रबलत्वम्; दुर्बलव्याक्षेपादेर्विरोधित्वनियमो न स्यादिति भावः। न हि अन्यदेहविगमादिभिरन्यथासिद्धिरित्यवधारणाभिप्रायः। नात्र साधकस्य स्मरणस्याभावमात्रम्; किं तु साक्षान्निषेधबुद्ध्या बाध एवेत्याह— **न केवलमिति**। ननु सुषुप्तिकालः तदवच्छिन्नं सर्वविषयज्ञानं च तदानीमननुभूतं कथमिदानीं परामृश्यते? इत्थम्— सुषुप्तिकालस्तावदनुमानादिसिद्धः; तदानीं यदि किञ्चिन्मयाऽनुभूतं तदद्य मया स्मर्येत, न च स्मर्यत इत्यस्मरणनियमादेव तदानीमनुभवाभावसिद्धिरिति। * सुखमहमस्वाप्समित्यतीतकालावच्छिन्नं स्वापं परोऽप्युदाहरति। अत्रास्मर्यमाणस्यान्यथासिद्धिमनूद्य निरस्यति— **न चेति**। सुषुप्तौ बाह्यार्थाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते; तच्छरीरस्थोऽहङ्कारोऽपि लीयते; अज्ञानं सुखरूप आत्मा च साक्षिप्रत्यक्षेण गृह्यत इति पराभिमतप्रकारेणायमनुवादः। यदि विषयाश्रयविरहेण स्मृत्यसंभवः; तदा अनुभवस्वरूपमपि तद्विरहे न स्यात्; सर्वत्र तद्वत्तयैव तस्यापि दृष्टेरित्यभिप्रायेण अशक्यत्वोक्तिः। ननु सुषुप्तावाश्रयाभावात् वृत्त्यसिद्धेस्तस्यास्मरणम्; साक्षिस्फुरणं तु न संस्कारजनकम्; अतोऽस्मरणमेव स्यात्। मैवम्, त्वदभिमतपरामर्शस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण **न शक्यते वक्तुमित्युक्तम्**। अतिप्रसङ्गसूचकं हेतुमाह— **अर्थान्तरेति**। अत्राहङ्कारशब्देन त्रिगुणकार्यविवक्षायामाप्रलयात्तस्यावस्थानमस्ति; अहमर्थभूतप्रत्यगात्मविवक्षायां प्रलयेऽपि स्थायिनस्तस्य कथं सुषुप्तौ विच्छेद इत्यभिप्रायेणाह— **तास्वपीति**।

ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तम् सत्यमुक्तम्, स तु आत्मानुभवः। स च सविशेष एवेति स्थापयिष्यते। इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते। केवलैव संविदात्मानुभव इति चेन्न; सा च साश्रयेति हि उपपादयिष्यते। अतोऽनुभूतिः सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वसंभवोपपादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता। तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती॥

सुषुप्तावनुभवाभावं वदतः प्राक्तनस्ववचनविरोधः स्यादिति चोदयति— **नन्विति**। पूर्वोक्ततात्पर्यं न जानासीति प्रतिवक्ति— **सत्यमिति**। विरोधव्युदासाय विवक्षितं विशेषं व्यनक्ति— **स इति**। **तुशब्दो**ऽनुभूत्यनुभवव्यवच्छेदार्थः। **आत्मानुभवः**— स्वयंप्रकाशस्याहमर्थस्य।

यदप्यस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनं, तदप्यनुपपन्नम्; प्रागभावे व्यभिचारात्। तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते। भावत्वेनेति विशेषणे तर्ककुशलताऽऽविष्कृता

भवति । तथा च भवदभिमता अविद्या अनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम् । तद्विकाराः सर्वेऽपि मिथ्याभूता इति चेत्; किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति, न ह्यसावभ्युपगम्यते ॥

स्वधर्मप्रमाणक्षणवैघट्यमाह— **किमिति** । विशेषणसाफल्यार्थं कचित् सत्यविकाराभ्युपगमेऽपसिद्धान्तमभिप्रेत्याह— **न हीति** । यत् सत्यविकारवत् तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिश्च त्वया दुर्वचा; घटादेः सत्यविकारराहित्ये [illegible] न व्यतिरेकदृष्टान्तत्वम्; केवलान्वयिदृष्टान्तत्वविवक्षायां हेतोः अस्याभीष्टं व्यावृत्तिसाधकत्वं भज्येत, व्यर्थं च भावत्वविशेषणम्; प्रागभावस्यापि त्वन्मते परमार्थविकाररहितत्वात् ।

यदपि अनुभूतिरजत्वात् स्वास्मिन् विभागं न सहत इति, तदपि नोपपद्यते; अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात् । अनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रणीयत्वात् । स विभागो मिथ्यारूप इति चेत्, जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं कचिद्दृष्टस्त्वया? अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे स्वतुतो ह्यविद्यैव स्यादात्मा । अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव; छेद्यभेदाच्छेदनभेदवत् ॥

हेतुरयं साध्यान्तरेऽपि दुष्ट इति वक्तुमनुवक्ति— **यदपीति** । इहापि हेतोरसिद्धिर्विपक्षवृत्तिश्च समेत्याभिप्रायेणाह— **तदपीति** । अत्र यतः कुतश्चिद्वा विजातीयाद्वा सजातीयाद्वा भेदो निषिध्यत इति विकल्पे, त्रिष्वपि प्रागभावे व्यभिचारः स्पष्टः । प्रथमद्वितीययोः प्रामाणिकमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह—**अजस्येति** । * न जायते म्रियते वा विपश्चित्, * पिण्डः पृथग्यतः इत्यादिकमिह सूच्यम् । यद्वा, बाधोऽत्र प्रदर्श्यते; तव खलु अनुभूतिरेवात्मा; स चानुत्पन्नो देहादिविलक्षणश्च, त्वयाऽपि श्रुत्याऽपि स्थाप्यत इति । परमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह— **अनादित्वेनेति** । आत्मा ह्यविद्याव्यतिरिक्तः; तस्यास्तस्माद्भेदश्च त्वयैव साध्यत इति भावः । प्राग्वत् साध्यविशेषणं शङ्कते— **स इति** **विभाग** इह भेदः । तथैव मिथ्यात्वविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिकं च व्यनक्ति— **जन्मेति** । **प्रतिबद्धः**— व्याप्य इत्यर्थः । सर्वोपप्लावकमनिष्टान्तरमाह — **अविद्याया इति** । **हिः** प्रसङ्गस्य दुस्तरत्वप्रसिद्धयर्थः । **एवकारः** स्वपरप्रतिक्षिप्तचार्वाकादिमतोत्थानं व्यनक्ति ।

किं च धीस्ते खपुष्पादेर्भिन्नाऽभिन्नाऽथ वा भवेत् । भेदेऽसौ बाधितो हेतुरभेदे तुच्छतादयः ॥ ४७९ ॥

तृतीयमपि कल्पं निरस्यति— **अबाधितेति** । ननु दृश्यभेदेऽपि दर्शनैक्यं दृष्टमिष्टं च; **छेद्यभेदात्** इत्यादि चात्रासाधकमयुक्तं च; एकेन छेदनव्यापारेण अनेकेषु छिन्नत्वदर्शनात् । मैवम्; दृश्यभेदसमर्थनन्यायेनाबाधितप्रतिपत्तिसिद्धतया दर्शनभेदोऽपि सिध्यत्येवेति तात्पर्यात्, दृष्टान्तोक्तेश्च । घटाद्यवच्छिन्नाकाशैक्यदृष्टान्तवादिनां

विरुद्धदृष्टान्तसंभवख्यापनपरत्वादिति केचित्। **न्यायसुदर्शनोक्तं** तु ब्रूमः— * दृश्यभेदो दृशिकर्मत्वाकारेण भेदः; यदि सर्वत्र एकैव दृशिः तर्हि दृष्टादृष्टविभागो न स्यात्; सन्ति हि सर्वज्ञेतरदृशीनां प्रतिनियता दृश्यभेदाः। एवं छेद्यभेदोऽपि छिदिकर्मत्वाकारेण भेदः। एकेन छेदनेन यत्र छिन्नं तस्य पूर्वच्छिन्नाद्भिन्नत्वेन तद्विषयच्छेदनमपि पूर्वच्छेदनाद्भिन्नम्। तद्वदिहेति निदर्शनं ग्राह्यम्। प्रयोगश्च—विगीता दृशिः एतद्दृशिगोचरानालम्बिदृशोऽन्या तद्गोचरानालम्बित्वात् घटवत्। व्यतिरेकतो वा यथा सैव दृशिरिति।

* अथ वाऽनुमितिर्मा भूत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। दृष्टादृष्टतया सिद्धैर्विषयैर्भिन्नता धियाम्॥ [इति।]

यदपि नास्या दृशेर्दृशिस्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वमिति च; तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकम्। न च ते संवेदनमात्रम्; स्वरूपभेदात्। स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम्। स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता। प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम्। सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम्। एकत्वमेकसङ्ख्यावच्छेद इति। तेषां जडत्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि चैतन्यधर्मभूतैस्तैरनैकान्त्यमपरिहार्यम्। संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत् तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत्॥

अथ स्वगतभेदनिरासाय पूर्वोक्तं केवलव्यतिरेकिणं केवलान्वयिनं च **यदपीत्यादिना**ऽनूद्य **तदपीत्यादिना** दूषयति। **दृशिस्वरूपाया** इति हेतुपरम्। नित्यत्वादिधर्मपरित्यागेऽपसिद्धान्तो बाधश्च स्यादित्यभिप्रायेण **स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैरि**त्युक्तम्। अत्र व्यतिरेकिणोऽसाधारणानैकान्तिकत्वमन्वयिनस्साधारणानैकान्तिकत्वं च विभजनीयम्। नित्यत्वादिधर्माणां च धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्था स्यात्। परिहारार्थं च क्वचिन्निर्धर्मकत्वे ग्राह्ये वरं नित्यत्वादेरेव तथात्वस्वीकरणम्।

मूलच्छेदोज्झितेऽप्यत्र सोढा चेदनवस्थितिः। सधर्मकत्वे सर्वेषां भातत्वाद्धीस्तथा न किम्॥ ४८०॥
निर्धर्मकत्वधर्मे च नित्यत्वादेर्विशेषणे। अनुभूतेः सधर्मत्वमयत्नादेव सेत्स्यति॥ ४८१॥

अतो नित्यत्वादावन्यत्र वा क्वचिदाश्रयविशेषसद्भावेऽपि धर्मानाश्रयतया सपक्षे दृशित्वादिति हेतुरवर्तमानोऽसाधारणोऽनैकान्तिकः। अत्र हेतुसाध्यधर्मसदसद्भावयोः स्ववचनविरोधबाधादिकमपि द्रष्टव्यम्। बाधितस्यापि व्याप्तिभङ्गादनैकान्तिकोक्तिरिति केचित्। दृश्यत्वादित्यत्र तु, किं नित्यत्वादयो धर्माः पक्षीकृताः उत न? आद्ये स्वाभ्युपगमादिविरोधः। द्वितीये विपक्षेषु तेषु वृत्तिरिति। ननु संवित्स्वरूपमेव नित्यत्वादिशब्दैरभिलप्यते; अतो व्यतिरेकिणि सपक्षः अन्वयिनि विपक्षश्च नास्तीत्यत्राह— **न चेति**। अत्र विरोधगर्भं हेतुमाह— **स्वरूपेति**। धर्मिस्वरूपाद्धर्मान्तरस्वरूपाच्च

भेदादित्यर्थः ।

स्वरूपे संमते यत्र विवादी प्रतिवर्तते । स्वरूपादधिको धर्मस्तत्र सर्वत्र दुस्त्यजः ॥ ४८२ ॥

* **वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनादि**ति प्रागुक्तमिह प्रतिसन्धेयम् । हेतुव्यावृत्तिसिद्ध्यै धर्मिस्वरूपं तावदाह— **स्वसत्तये**ति । दीपादिवत्स्वजन्यज्ञानमनपेक्ष्येत्येवकारार्थः । धर्मेषु धर्मितादात्म्यशङ्कातिरेकात् स्वयंप्रकाशत्वम् पूर्वं विविङ्क्ते—**स्वयमि**ति । एवकारः स्वगोचरज्ञाननैरपेक्ष्यार्थः । अतिप्रसङ्गनिरासाय **स्वाश्रय**ग्रहणम् । ननु प्राकट्यं पूर्वपक्षिणा निरस्तं, न वाऽस्माभिः क्वचित्प्रतिसमाहितम्, तदिह ग्रन्थद्वयोक्ते विषये विषयिणि च कः प्रकाशशब्दार्थः इत्यत्राह—**प्रकाशे**ति । अप्रकाशमानस्य कस्यापि सत्तैव न सिध्येदित्यभिप्रायेण **अशेषशब्दः**। **व्यवहारानुगुण्यम्**—इह व्यवजिहीर्षाद्यतिरिक्तो व्यवहारहेतुविशेषः, उत्पन्ने हि ज्ञाने विषयस्य विषयिणश्च ज्ञानानुत्पत्तिरूपमपि व्यवहारानर्हत्वं निवर्तते । अनेनैव ग्रन्थेन परोक्तं प्राकट्यमङ्गीकृतमिति केचित्; प्रमेयान्तरविरोधाभावात्। ज्ञानस्य तदनुमेयत्वानङ्गीकारस्तु विशेषः । कालव्यतिरिक्तानुगतं संविदि नित्यत्वमाह—**सर्वे**ति । अशेषनित्यानुगतं कालानवच्छिन्नत्वं प्रागुक्तम् । एकं ब्रह्मेति साधयता परेण न हि मुख्यत्वान्यत्वादिकं साध्यते; अपि तु आत्मद्वित्वादिव्यावर्तकं किञ्चित् । तच्च मतभेदेन गुणपदार्थो वा अतिरिक्तपदार्थो वा, गुणैकत्वं नायनधीविशेषोपस्थाप्यतदितरसमुच्चयराहित्यं वा, अन्यद्वा किमपि स्वरूपातिरिक्तं नानात्वशङ्कानिरासकमेष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह— **एकत्वमि**ति । **एकसंख्यावच्छेदः**— एकसंख्यारूपो व्यावर्तकधर्म इत्यर्थः। एकमिति संख्याया द्व्यादिभ्यो व्यावृत्तिर्वा । प्रकारज्ञानत्वादिधर्मान्तरप्रदर्शनार्थं **इति**शब्दः । इति स्वरूपभेदादित्यन्वयः । भावाद्वैतपक्षेणातद्व्यावृत्तिरूपधर्मत्वमाशङ्क्याह—**तेषामि**ति । **तथाभूतैरपी**ति । अभावरूपैरपीत्यर्थः । एतेन तेषां निर्धर्मकत्वं सूच्यते । ततश्च व्यतिरेकिणः स्ववृत्तिशून्यसपक्षवत्त्वादनैकान्त्यम् । **चैतन्यधर्मभूतैरि**ति अन्वयिनोऽनैकान्त्यार्थम् । सर्वधर्मशून्यत्वपक्षे दोषमाह—**संविदी**ति । यथा शौक्ल्यादौ स्वरूपे कार्ष्ण्यादिसंशयानर्हतया ततो भेदः तथा संविदि दुर्वचमित्यभिप्रायवान् **तु**शब्दः । **किमपि नोक्तं भवेत्**— प्रतिवाद्यनभिमतं पदान्तरैरनुक्तं च किञ्चिन्नोक्तं स्यात् । ततश्च सिद्धसाधनत्वपौनरुक्त्यादिप्रसङ्ग इति भावः ।

अपि च संवित्सिध्यति वा न वा । सिध्यति चेत्, सधर्मता स्यात । न चेत् तुच्छता; गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत्, कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम्। यदि न कस्यचित्कंचित्प्रति, सा तर्हि न सिद्धिः; सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्कंचित्प्रति भवति। आत्मन इति चेत्, कोऽयमात्मा। ननु संविदेवेत्युक्तम्; सत्यमुक्तम्; दुरुक्तं तु तत् । तथा हि— कस्यचित्पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्संबन्धिनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् ॥

तिष्ठन्तु नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादयः; स्वरूपप्रकाशमात्रेणापि सधर्मकत्वसिद्धिं वक्तुमाह— **अपिचे**ति । स्वतः परतो वेति विचारं त्यक्त्वा सिद्धिमात्रं विकल्पयति—**संविदि**ति । **सिध्यति**—प्रकाशत इत्यर्थः । पूर्वत्रेदमनुमानद्वयं

बाधितविषयमित्यभिप्रायेणाह—**सिध्यति चेदिति**। **सधर्मता**—सिद्धिरूपधर्मेण तत्साधकप्रमाणोपनीतैः प्रत्यक्षत्वादिभिरिति शेषः।

घटो घटत्वान्निर्धर्मा दृश्यत्वात्तच्च तत्र न। इत्यादिवदिमौ हेतू हास्याविति च सूच्यते ॥ ४८३ ॥

उत्तरत्र व्यतिरेकिण आश्रयासिद्धिम् अन्वयिनः साध्यप्रतियोगिनिरूपणासिद्धिं चाभिप्रेत्याह— **न चेदिति**। स्वतोऽन्यतो वा भानाभावाद्धि खसूनादेस्तुच्छतां ब्रवीषीति निदर्शयति— **गगनेति**। अत्र गमनं गच्छति वा न वा, वचनं वक्ति वा न वेत्यादिवज्जात्युत्तरत्वं मन्वानेन सधर्मकत्वं तुच्छत्वं च परिजिहीर्षता परेणोक्तं शङ्कते—**सिद्धिरिति**। **एव**कारः सिद्धेः किं सिद्ध्यन्तरेणेति द्योतनार्थः। तथाऽपि सविशेषत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण पृच्छति— **कस्येति**। साश्रयत्वं सविषयत्वं च धर्मिग्राहकसिद्धं नास्तीति वक्तुं न शक्यमिति भावः। उभयपरित्यागेन प्रत्युक्तिं शङ्कते— **यदीति**। तत्र स्वरूपस्यापि त्यागं प्रसञ्जयति— **सेति**। उक्तं निदर्शनेन स्थापयति— **सिद्धिर्हीति**। यथाव्युत्पत्ति सिद्धिशब्दार्थः संग्राह्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याशयः। प्रत्यगात्मनः प्रत्यगात्मानं प्रति सिद्धिरियमिति परोक्तमनुवक्ति— **आत्मन** इति। आवृत्त्या षष्ठी चतुर्थी वाऽत्र योज्या; षष्ठ्या एव वा सामान्यमुखेन संबन्धद्वयपरत्वम्। परपक्षे ब्रह्मणो बोद्धृत्वाभावात्संविन्मात्रस्य तस्य प्रकाशफलित्वाभावेन स्वस्मै भासमानत्वाभावाच्च **आत्मन** इत्युक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति— **क** इति। **अयं**शब्देन सिद्धिप्रतिसंबन्धितया प्रत्यग्रूपत्वं सूच्यते। ईदृशात्मलक्षणमहमर्थस्यैव न तु त्वदिष्टस्य चिन्मात्रस्येति भावः। अज्ञाताभिप्रायः प्रश्नभ्रान्त्या पूर्वपक्षोक्तमुद्गृह्णाति—**नन्विति**। **एव**कारो भेदमिथ्यात्वाभिमानादाश्रयाश्रयिभावव्युदासार्थः। संविदात्मत्वं निराचिकीर्षुः तदुक्तिमात्रमभ्युपगच्छति— **सत्यमिति**। तत्प्रतिपाद्ये तु अर्धाङ्गीकारोऽपि नेत्याह— **दुरुक्तमिति**। **तुः** वचनदोषमात्रव्युदासार्थः। **कस्य कं प्रतीति** प्राक्सूचितेन विरोधेन दुरुक्ततां विवृणोति— **तथाहीति**। निर्विशेषस्यैकस्यैव निर्विकल्पकेऽप्यसिद्धेस्तत्रापि विशिष्टानेकस्फुरणव्यञ्जनाय **जात**शब्दः। **तत्संबन्धिनी**—विषयाश्रयवतीत्यर्थः। अहमर्थस्वरूपसंविद्व्यवच्छेदार्थं **सा** इत्युक्तम्। स्वस्य स्वाश्रयत्वविरोधव्यक्त्यै **स्वयं**शब्दः॥

एतदुक्तं भवति—अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः, घटमहं जानामि, इममर्थमवगच्छामि, पटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः। एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताऽप्युपपादिता। अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मत्ववत्कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति। तथा हि— अस्य कर्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते। कर्तृस्थैर्यं तावत् स एवायमर्थः पूर्वं मयाऽनुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम्। अहं जानामि, अहमज्ञासिषम्, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्ट-

मिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम्? एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वेद्युर्दृष्टमपरेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते; अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसंभवः ॥

ननु आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमिच्छतां सर्वेषामात्मसंवित्त्वयोर्न विरोधः; **सिद्धिरूपतये**त्यत्र च उत्पत्तिरूपत्वविवक्षायामनन्वयः; ज्ञप्तिरूपत्वे विवक्षितेऽपि तस्याः किं विषयाश्रयसंबन्धनियमे प्रमाणम्? वृत्तिज्ञानस्य तन्नियमसद्भावेऽपि ततोऽन्यस्यां संविदि त्वदुक्तात्मस्वरूपवन्मा भूत्तद्योगः; आत्मधियोरैक्ये प्रतिक्षेप्ये विषयग्रहणं च व्यर्थमित्यत्राह— **एतदि**ति। अयं भावः— अस्मन्मते हि प्रसिद्धस्याहंशब्दार्थस्य प्रसिद्धज्ञानादन्यस्यैव स्वधर्मवत्स्वस्यापेक्षया प्रकाशस्वरूपं संवित्त्वं स्वयंज्योतिष्ट्वादिश्रुत्यनुसारात् स्वीकृतमिति न विरोधः। त्वया तु प्रसिद्धायाः संविदः प्रतीतिविरुद्धमात्मत्वं साध्यते।

* परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता। संवित्सैव हि नः सिद्धा वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥

इति निष्कर्षात्। अत एवास्मन्मते धर्मधर्मिज्ञानभेदवत्त्वन्मते वृत्तिज्ञानस्वरूपसंविद्भेदकल्पनाश्रयुक्ता। **लोके च** ज्ञानसंविदादिशब्दाः पर्यायाः पठ्यन्ते। उपलम्भश्च तथैव। अतः सांख्यस्य पृथक्पाठोऽनादरणीयः। विषयवत्याः संविद आत्मधर्मत्वं च सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धम्। संविदः स्वयंप्रकाशत्वं च साधयता त्वयाऽपि विषयाश्रयसंबन्धिस्वभावतया हेतुरुक्तः। कर्मोपादानं च कर्त्रैक्यव्याहतेर्दृष्टान्तार्थं तन्मुखेन प्रतिबन्ध्यर्थं संबन्धिशब्दत्वव्यक्त्यै च सविषयत्वादेव निर्विषयादात्मस्वरूपाद्विवेकार्थं च। धर्मधर्मिभावसिद्ध्या संविदात्मनोरैक्यं दुर्घटमित्युक्तम्; तदेव धर्मान्तरैरपि व्यनक्ति— **तथा ही**ति। आत्मत्वादिनित्यधर्मव्यवच्छेदाय **संवेदनाख्यस्ये**त्युक्तम्। न ह्यसौ समाख्या पारिभाषिकीति भावः। **सुखदुःखादेरि**वेति। अत्र स्वमते सुखादेर्धीविशेषतया प्रकाशरूपावस्थाया अस्थिरत्वे सुखाद्यवस्थादृष्टान्तः। परमते च अन्तःकरणधर्माः सुखदुःखादयः। उक्तयोः स्थिरत्वास्थिरत्वयोः प्रथमस्य वैनाशिकेतरसर्वसंमन्तव्यत्वमाह— **कर्तृस्थैर्यं तावदि**ति। **स एवाय**मिति दृष्टान्तार्थम्। **पूर्व**मित्यनेन सुषुप्तेः पूर्वमित्यपि भाव्यम्। वक्ष्यति च— * स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः इति। **मयाऽनुभूत** इति तु संवित्सन्ततेराधारत्वेन स्वात्मानुवृत्तिप्रत्यक्षोक्तिः। द्वितीयस्य च दुरपह्नवत्वमुद[illegible] **अह**मिति। **जानामी**त्यनेन संविदुत्पत्तिस्थित्योः प्रदर्शनम्; पूर्वमेतज्ज्ञानरहितोऽहमिदानीमेतज्ज्ञानवानिति तात्पर्यम्। सोऽयमिति बाह्यार्थवत्सोऽहमित्यान्तरार्थेऽपि प्रत्यभिज्ञायामिह [illegible] एवेत्याह— **अहमज्ञासिष**मिति। साक्षादेव धीप्रध्वंसप्रत्यक्षमाह— **ज्ञातु**रिति। ज्ञानस्य पूर्वकाले संप्रतिपत्त्यर्थ **एव**कारः; विरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः।

आत्मा कर्ता च भोक्ता च स्थिरश्च स्थापयिष्यते। सुखादिवदनित्या तदन्या धीः स कथं भवेत् ॥ इति।

कर्तृस्थैर्ये प्रत्यभिज्ञा प्रमाणीकृता; संविदस्तदैक्यं च दुर्घटमिति स्थापितम्। अथ संविदात्मत्वे नश्वरत्वानश्वरत्वविकल्पेन पूर्वत्र सौगतानामिव प्रत्यभिज्ञानविरोधमाह— **एवमि**ति। यद्वा अर्थान्तरवत्प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन स्थैर्यमुक्तम्; अथ तदाधारतया चोच्यते। धीसन्ततेरात्मतायां बोध्ये बोद्धरि च भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञा स्मृतिमात्रं च न स्यादिति

वक्ष्यामः। अत एव ज्वालाप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धिवचनमिहानर्थकमित्यभिप्रायेणाह— **दृष्टमिति**। अत्र प्रतीत्यध्याहार्यम्। पूर्वेद्युर्दृष्टमिदमपरेद्युरदर्शमिति वाऽन्वयः। व्याघातप्रसङ्गेन सह प्रसङ्गान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। अथ वा, मया पूर्वेद्युर्दृष्टमित्यत्र स्वप्रत्यभिज्ञार्थमेव पृथग्वाक्यम्। **न घटत** इत्युक्तम्; तदेव * अनुस्मृतेश्चेति सूत्रतात्पर्येण स्थापयति— **अन्येनेति**॥

किं चानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धाना[भावः]संभवः तदवस्थः; प्रतिसन्धानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम्; अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति। भवतोऽप्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टम्। अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव। संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवतीत्युक्तम्। उभयाभ्युपेता संविदेवात्मेत्युपलब्धिपराहतम्। अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ इति निष्कर्षकहेत्वाभासाश्च निराकृताः॥

मा भूदनित्यस्य घटादिप्रकाशस्य नित्यात्मतादात्म्यम्; निर्धूतनिखिलावच्छेदा तु संवित् आत्मा स्यादित्यत्र प्रमाणाभावात् प्रागेव दत्तोत्तरत्वेऽपि, आसन्नतरोक्तप्रसङ्गेनापि दोषसाम्यं विवक्षुराह— **किञ्चेति**। प्रतिसन्धानमिह प्रत्यभिज्ञामात्रम्; पूर्वापरज्ञानानामेकाश्रयधीर्वा। असंभवं विवृणोति— **प्रतिसन्धानमिति**। कालद्वयवृत्तेः प्रकाशस्य प्रतिसन्धातृत्वं युक्तमित्यत्राह— **नानुभूतिमात्रमिति**। ज्ञातृत्वाभावे प्रकाशस्यापि कालद्वयवृत्तिर्निष्फलेति भावः। ज्ञातुः स्थिरत्वसाधकं प्रतिसन्धानस्वरूपमाह— **अहमिति**। एवकार आश्रयभेदशङ्कानिरासार्थः। अविद्यावैभवाद्भ्रान्त्या प्रतिसन्धातृत्वं स्यादित्यत्राह— **भवत** इति। भ्रान्तिरपि ज्ञातुरेव स्यात्। यदि कश्चिदहमर्थं त्यक्त्वाऽनुभूतेरेवानुभवितृत्वमिच्छेत् तत्राप्याह— **अनुभूतिरिति**; न हि केनचित्स्वीकृतमित्येतावता सर्वलोकप्रत्यक्षविरुद्धं सिध्येदित्याकूतम्। एवं प्रसिद्धसंविदो विषयाश्रयशून्यत्वं तादृशसंविदन्तरं वा न स्वीकृत्य तत्र नित्ये निर्विशेषे ज्ञातृत्वकल्पनं निरस्तम्, तत्कल्पनाधिष्ठानं च निरस्तमित्याह— **संविदिति**। ननु त्वन्मते अहमर्थः आत्मा, स नित्यः स्वप्रकाशः, तद्धर्मभूता धीरपि तथा; ततो नित्यधीद्वयाङ्गीकारगौरवं स्यात्। अस्मदुक्ते हि लाघवमित्यत्राह— **उभयेति**। अयं भावः—क्लृप्तौ हि गौरवं दोषः; न तूपलम्भे; अन्यथा माध्यमिकमतेऽत्यन्तलाघवं स्यात्। संविद उपलब्धत्वादेव हि त्वयाऽपि तन्मतनिरासः। अत्र च स्थिरस्य ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वमुपलम्भादिसिद्धं दुस्त्यजम्; तद्धर्मभूताया धियश्च नित्यत्वं न क्लृप्तम्; श्रुत्यादिसिद्धं तु न त्यक्तम्। न चात्रोपलम्भविरोधः, स्वरूपतोऽवस्थाभेदैश्च नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थापनात्। तदिहानहमर्थभूतां संविदमात्मतया निष्कृष्याहमर्थत्याग उपलब्धिविरुद्ध इति। अस्त्वेवम्, अस्मन्मतेऽपि शुद्धायामेवानुभूतौ तत्त्वतो भ्रान्त्या च निर्विषयत्वसविषयत्वादिविरोधशान्तिः; उपलब्धमपि नभस्थलमलिनत्वादिवद्युक्तिविरुद्धं त्याज्यमित्यत्राह—**अनुभूतिमात्रमिति**। मात्रचा विषयाश्रयवर्गस्य अवधारणेन स्वगतविशेषाणां च व्युदासः। **निष्कर्षकहेत्वाभासाः** दृशित्वदृश्यत्वादयः। **निराकृता** इति। अत्र सामान्यतो विशेषतश्चेति भाव्यम्। अत्र परेण विषयेषु घटत्वादिरहितं सन्मात्रम्। विषयिणि च कर्मकर्तृक्रियात्वरहितं प्रकाशमात्रमात्मेति यत्प्रलपितं तत्प्रत्युक्तम्॥

ननु चाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसः चित्पदार्थः स आत्मा; तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थलक्षणः अहं जानामीति सिध्यन्नहमर्थश्चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव। नैतदेवम्; अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव। किं च—

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत्। अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक्स्वराट्। भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति। अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता। इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥
स्वसंबन्धितया ह्यस्याः सत्ता विज्ञप्तितादि च। स्वसंबन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ॥
छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत्। अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥
* विज्ञातारमरे केन * जानात्येवेति च श्रुतिः। * एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ॥
* नात्मा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति। * ज्ञोऽत एवेत्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम् ॥

अथ तु ज्ञातरि प्रत्यगर्थे [illegible] त्यक्त्वा तत्रत्यं प्रकाशमात्रमात्मेति प्रत्यवतिष्ठते— **ननु चेति**। **अस्मत्प्रत्यये**—अस्मदर्थस्वरूपस्फुरणे। **अनिदमंशः**—प्रत्यग्रूप इत्यर्थः। तत्र स्वयंप्रकाशत्वं हेतुमाह— **प्रकाशैकरस इति**। तत्रापि धीत्वं हेतुरुच्यते—**चित्पदार्थ** इति। **स आत्मा**—प्रत्यक्त्वादात्मेत्यर्थः। एवं प्रकाशांशस्य आत्मत्वे परमसाध्ये क्रमाद्व्यतिरेकित्रयं प्रत्युक्तम्। ज्ञातुरनात्मत्वे तथाऽन्वयित्रयमाह— **तस्मिन्निति**। चिन्मात्रातिरेकित्वाद्धीबलनिर्भासितत्वम्; तदेव युष्मदर्थलक्षणोपेतत्वम्; तत एव युष्मदर्थः प्रत्यक्त्वरहित इत्यर्थः। ततः सोऽनात्मेति वा वाक्यशेषः; अहंतया प्रत्यक्त्वं न श[illegible]। एवं वा — अहं जानामीत्यत्र **अस्मत्प्रत्यये**—[illegible]क्रियायां धातूपात्तायां ज्ञप्तावित्यर्थः। शेषं प्राग्वत्। उभयमपि निरस्यति— **नैतदिति**। अहमर्थस्यैव प्रत्यक्त्वमात्मत्वं च, तद्धर्मतया सिध्यतः प्रकाशस्य तु परस्मा एव भासन[illegible] विपरीतप्रकारव्यवच्छेदार्थ **एवंशब्दः**। वैपरीत्यं विवृणोति— **जानामीति**। अहमर्थस्वरूप[illegible]ने स तर्हि तद्धर्मः; धातूपात्तश्चेत्, इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः। **एवकारो** दत्तोत्तरत्वद्योतकः। **उपलब्धिपराहतमिति** ह्युक्तम्। अत्र धीत्वात्स्वप्रकाशत्वसाधने सिद्धसाध्यम्; आश्रयनियमादिविशेषस्तु प्रागेवोक्तः। स्वप्रकाशतया प्रत्यु[यु]क्तं साधनं बाधितम्: तत आत्मत्वं किं पुनः। अहमर्थे चित्पदार्थान्यत्वं सामान्यतश्चेदसिद्धमिति वक्ष्यते; [illegible]; चिदन्तरे [illegible]। अतो जडत्व पराक्त्वे चासिद्धे, साध्यरूपं च त्रयं बाधितम्;। संविद आत्मत्वं च प्रत्यक्त्वज्ञ[illegible] विकल्प्य यथायथं बाधापसिद्धान्त[illegible]नि वाच्यानि। एवमहमर्थस्य अनात्मत्वेऽपि विकल्पानुपपत्तिरिति भावः।

आत्मनोऽहमर्थादन्यत्वेऽहमर्थादन्यस्यात्मत्वे च साध्येऽनिष्टान्तराणि विवक्षुराह—**किंचेति**। **अहमर्थः**—अहं-शब्दवाच्यः, अहंत्वविशिष्टो वा। प्रतीपमश्चन्प्रत्यङ्, तस्य भावः **प्रत्यक्त्वम्**; स्वतोऽन्यतो वा स्वस्मै भासमानत्व-मित्यर्थः। योऽसौ अहमिति व्यवह्रियते, तस्य सामान्यतः स्वपरात्मसाधारणतया परस्मै भासमानेऽप्यहंशब्दानुवृत्तिः। योऽसौ अहमिति व्यवह्रियते, स एव हि स्वस्मै भाति। तदन्यस्तु बोधोऽपि स्वयंप्रभोऽपि परस्मा एव भायादिति पराङेव; अतोऽहमर्थे पराक्त्वं तदन्यस्मिन्प्रत्यक्त्वं चासिद्धम्। यत्र तु ते स्तः तत्रैव ताभ्यां तत्साध्यं सिध्येदिति त्वदिष्टविरुद्ध-मापन्नमिति भावः। रक्तारक्तादिवदहंत्वपराक्त्वयोः विरोधं धीभेदेन व्यनक्ति—**अहंबुद्धयेति**। **परागर्थात्**—परस्मा एव भासमानादित्यर्थः। आत्मभेदमते तु प्रत्यगर्थान्तरादपि प्रातिस्विकाहंबुद्ध्या भेदसिद्धिः। बद्धमुक्तावस्थयोरात्म-नोरहंशब्देनाम्नानादागमबाधश्चात्र सिद्ध इति भावः। मुमुक्षुप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या स्वेष्टबाधं चाह—**निरस्तेति**। विशेषणत्रयेण तत्तच्छास्त्रार्थस्मारणम्, दुःखनिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिः, अकर्मवश्यावस्था च स्वार्थाः स्वीक्रियन्ते। मुक्तौ तु स्वनाशं विदुषः तदुद्देशप्रवृत्त्ययोगान्मोक्षशास्त्रस्याधिकारिविरहेणाप्रमाण्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह—**अहमर्थेति**। अन्यथाऽपि प्रवृत्त्युपपत्तिमाशङ्क्याह—**मयीति**। खादेरिव स्वान्यस्य स्थितिर्हि स्वनाशार्थप्रवृत्तिहेतुर्न स्यात्। स्ववधः कथम्? इत्थम्—स हि धर्मबुद्ध्या चेत्, अनश्वराहमर्थभोगार्थः। अविवेकिनां तु संसारमोचकानामहमर्थस्यै-वासह्यदुःखनिवृत्तिमात्रार्थः। न चेह तथा; अहम आत्मत्वानभ्युपगमात्; आत्मानमधिकृत्यैव मोक्षोपदेशादिप्रवृत्तेः। यत्तु प्रागुक्तं कर्तुर्देहाद्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमिति, तदयुक्तम्; देहस्य क्रियावत्त्वेऽपि स्वधीपूर्वं प्रवृत्तिलक्षणमिति कर्तृत्वायोगात् तदपेक्षया *शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति स्थापनात्। इह त्वहङ्कारस्य कर्तृत्वे संसारोऽपि तस्यैव स्यात्, भोक्तृत्वं चात्मनस्त्वमेव प्रतिक्षिपसीत्यात्मनो बन्धमोक्षौ न स्याताम्; तथा च वृथा मुक्तिशास्त्रारम्भः। मुक्तावहमर्थनाशे धीस्थितिमन्वारुह्योक्तम्; सैव न स्यादित्याह—**स्वसंबन्धीति**। ननु धर्मो धीश्चेतनैकान्तत्वम्, एकायुष्कत्वं वा; अतः परमते जातिवत् घटादिसंयोगरूपधर्मनाशे खादिवच्च स्वाश्रयाहमर्थनाशे तिष्ठेदित्यत्राह—**छेत्तुरिति**। आस्तामन्यत्; सकर्मकस्य धात्वर्थस्य कर्मकर्तृविरहे कथं सत्तेति भावः। छेत्तुरित्यादि प्रदर्शनार्थम्। **आदि-शब्देन** हि सकर्मकक्रियान्तरे व्याप्तिः प्रदर्श्यते। न ह्यत्र धर्म्यभावे धर्मसत्तायां किञ्चित्प्रमाणम्; ज्ञातुरभावे च कस्मै स्वात्मानमन्यद्वा प्रकाशयेत्? तदिहोक्तैः प्रमाणतर्कैः सिद्धं निगमनेन द्रढयति—**अतोऽहमिति**। एतदेव मिथोऽनुगुण-श्रुतिस्मृतिसूत्रस्वारस्येन संवादयति **विज्ञातारमित्यादिना** श्लोकद्वयेन। **जानात्येवेत्यवधारणेन** मुक्तावपि ज्ञातृत्वं सूच्यते; अयोगव्यवच्छेदो ह्यत्र स्वरसः अन्यप्रकरणत्वशङ्कानिरासार्थमात्मस्वरूपानुबन्धित्वेन मुक्तावप्यनुवृत्तिसंभवार्थं च **नात्मेत्यादिकमुपात्तम्**। **अपिः** सूत्रोक्तातिक्रमेऽपसिद्धान्तं सूचयति। अहमर्थस्यात्मत्वं निगमितम्; ज्ञप्तेरनात्मत्वं तु निगम्यते—**अत** इति; प्रत्यक्षागमयुक्तिबलादित्यर्थः। ज्ञप्तिर्नात्मा, परस्मा एव भातत्वात् अनहंत्वात्, घटादिवत् इत्यादिप्रयोगाः प्रसङ्गाश्च द्रष्टव्याः॥

अहंप्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः। तत्राहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थं च। न चासौ ज्ञाताऽह-मर्थोऽन्याधीनप्रकाशः; स्वयंप्रकाशत्वात्। चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता।

यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधी[ख]नप्रकाशः, दीपवत्। न हि दीपादेः स्वप्रभाबल-निर्भासितत्वेन अप्रकाशत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च। किं तर्हि ? दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयति स्वप्रभया ॥

यद्यपि स्वमते अस्मदर्थस्यैव युष्मदर्थत्वमात्मव्यक्तिभेदात्स्यात्; परमते च अहङ्कारभेदादहमर्थ एव त्वमर्थोऽपि; तथाऽपि घटादिवत्प्रत्यक्त्वसामान्याभावलक्षणं युष्मदर्थत्वमिह व्याहतमित्यभिप्रायेण स्ववचनविरोधमाह— **अहंप्रत्यये**-त्यादिना वाक्यत्रयेण। अस्याप्रयोजकत्वं प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकेण प्रत्यक्त्वं च नैयायिकादयः प्राहुः। बाधितत्वं चात्र दर्शितम्।

किं च युष्मत्त्वमसत्त्वमप्यनात्मादिगोचरम्। परो बभाषे भग्नं तन्मानतः स्वमतादपि ॥ ४८४ ॥
प्रतियोगिविशेषाद्धि युष्मदस्मत्पदार्थता। चेतनस्यैव विख्याता न जन्यज्ञप्तिमात्रयोः ॥ ४८५ ॥
उन्मादादिव यद्युक्ता युष्मदुक्तिरचेतने। क्वचित्तत्तदधिष्ठातृपुंविशेषविवक्षया ॥ ४८६ ॥
ब्रह्मोपलक्षणत्वं च युष्मदर्थेऽपि मेनिरे। नातो विषयनिर्देशेऽप्यसदर्थविशेषवान् ॥ ४८७ ॥

अथाहमर्थपरात्त्वसाधकतयोक्तस्यान्यत एव भातत्वस्यासिद्धिरप्यस्तीति साधयति— **न चेति**। न हि वेद्यत्व-मात्रादनात्मत्वं सुवचम्; वित्तावपि प्रसङ्गात्। धर्मभूतज्ञाने दृष्टव्याप्तिकं हेतुमाह— **स्वयमिति**। स्वधर्मवत्स्वय-मपि प्रकाशरूपत्वादित्यर्थः। यद्वा स्वयंज्योतिष्ट्वेन श्रुतत्वादिति यावत्। ज्ञानत्वे सिद्धे अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वं नियत-मित्याह— **चैतन्येति**। अत्र धूमवत्त्वमेव ह्यग्निमत्त्वमितिवत्संबन्धदार्ढ्यादुपचारः। यद्वा अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वे स्वयंप्रकाशत्वहेतुः साध्याविशिष्ट इति शङ्कायां स्वयंप्रकाशत्वशब्देन ज्ञानत्वं विवक्षितमित्युच्यते। ज्ञानत्वस्वप्रकाशत्व-योर्व्याप्तिं व्यनक्ति— **य** इति। धर्मभूतज्ञानवदिति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः। अत्र दीपाद्युदाहरणं लोकबुद्ध्यनुसारेण संभा-वनामात्रस्थापनार्थम्। यद्वा, **स्वयंप्रकाशत्वात्**—स्वतस्सिद्धप्रकाशधर्मत्वात्। अत्र विशेष्यमेव हेतु.। हेत्वंशं पक्षस्थ-विशेषणं विवृणोति—**चैतन्येति**। नन्वेवं ज्ञातृत्वादित्येव हेतुरुक्त. स्यात्। तथा सत्यसाधारणानैकान्त्यम्। मैवम्; व्यति-रेकिणोऽनभिसंहितत्वात्। अन्वयी[त्वेवं भाव्य.]त्येव भाव्यम्—आत्मा स्वधर्मभूतज्ञाननिरपेक्षप्रकाशः स्वप्रकाशे स्वात्यन्त-सजातीयनिरपेक्षवस्तुधर्मत्वादिति। अत्र व्याप्तिदृष्टान्तावाह— **य** इति। दीपोऽपि घटवत्प्रभातमोऽन्यत्वे सति प्रभानुग्राह्य-चक्षुर्ग्राह्यत्वात् प्रभाधीनप्रकाशः स्यादित्यत्राह— **नहीति**। घटवद्दीपस्य यद्यभास्वररूपत्वं स्यात्, ततो भास्वरद्रव्य-संबन्धाधीनप्रकाशः स्यात्। न तदस्ति; अतो नोक्तशङ्केति भावः। ननु [illegible] मण्यादेः प्रभाधीनप्रकाशत्ववद्दीपादे[illegible] कथं प्रकाशत इत्याकाङ्क्षां दर्शयति— **किं तर्हीति**। घटादेर्मण्यादिपार्थिवांशस्य च स्वयमभास्वरतया प्रभासापेक्षप्रकाशत्वम्; उद्भूतानभिभूतभास्वररूपस्य तु स्वभावात्तन्नैरपेक्ष्यं युक्तमित्याह— **दीप** इति। ननु भास्वरत्वं प्रभानैरपेक्ष्ये न प्रयोजकम्; किं तु प्रभात्वमेव। मैवम्; व्यभिचारादर्शनेऽप्यत्र व्याप्तिसङ्को-चेऽतिप्रसङ्गात्, प्रभात्वाभावेऽपि तमसि प्रभानैरपेक्ष्यदृष्टेश्च। ज्योतिष्ट्वाभावेऽपि तत्र तद्दृष्टिरस्तीति चेत्, सत्यम्; न हि वयं ज्योतिष्ट्वं व्यापकं ब्रूमः। प्रभात्वमप्येवमिति चेत्, तर्हि लिङ्गं भवतु। न तु स्वनिवृत्त्या प्रभानैरपेक्ष्यं

निवर्तते । न च दीपादेः प्रभाधीनप्रकाशत्वं दृष्टम्; येन प्रभातमोन्यतरनिष्ठतया व्याप्तिः संकोच्येत । तर्हि स्वप्रभावद्दीपोऽपि घटादीन्स्वयमेव प्रकाशयेदित्यत्राह—**अन्यानिति** । असंबद्धं कथं प्रकाशयेत्? यथादर्शनं व्यवस्थायां धर्मद्वारा संबन्धः प्रकाशनं चेति भावः ॥

एतदुक्तं भवति— यथा एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते । यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता, तथाऽपि तेजोद्रव्यमेव; न शौक्ल्यादिवद्गुणः, स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वात् रूपवत्त्वाच्च शौक्ल्यादिवैधर्म्यात्, प्रकाशवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव नार्थान्तरम् । प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां च प्रकाशकत्वात् । अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वतच्छेषत्वनिबन्धनः । न चाश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात्। दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात् । न हि विशरणस्वभावावयवा दीपाश्चतुरङ्गुलमात्रं नियमेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्च एकरूपा विशीर्णाः प्रचरन्तीति शक्यं वक्तुम् । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् तद्विनाशे विनाशाच्चावगम्यते । प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्यादि उपलब्धिव्यवस्थाप्यम्, अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत् । एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक इति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता ॥

ननु आत्मनस्तद्धर्मस्य च सत्तावान्तरजात्या सजातीयत्वे कथं धर्मधर्मित्वम्? न च दीपप्रभा निदर्शनम्; विशीर्णपूर्वदीपावयवरूपायाः प्रभाया उत्तरदीपधर्मत्वप्रसङ्गाभावात्; अवयवविशरणाभावे च दीपादेराशुतरविनाशित्वं न सिध्येत्; रजःपटलादिन्यायेन मूलमध्याग्रवैषम्यं च विशीर्णावयवत्वलिङ्गमित्यत्राह— **एतदिति** । **यथा** इत्यस्योत्तरत्र **एवमिति** प्रतिनिर्देशः । अवान्तरवैषम्येऽपि तेजस्त्वेन सजातीयत्वं स्थितमित्यभिप्रायेण **एकमेवेत्युक्तम्** । ननु प्रभाप्रभावतोर्धर्मधर्मिभावो भ्रान्तः; यदि प्रभाया दीपादिगुणत्वम् , तर्हि द्रव्यत्वं साजात्यं च न स्यादित्यत्राह—**यद्यपीति** । द्रव्यत्वे कथं गुणत्वमित्यत्राह— **शौक्ल्यादिवदिति** । अद्रव्यत्वलक्षणं गुणत्वं मा भूत्; आश्रितस्वभावत्वं तदस्तीति भावः । तद्द्रव्यत्वे किं प्रमाणमित्यत्राह— **स्वेति** । द्रव्याणां दण्डादीनां केशनखादीनां च संयोगत आश्रितानां तावत्, स्वाश्रयरहितप्रदेशेऽपि वृत्तिर्दृष्टा । प्रभायास्त्वयुतसिद्धाया अपि धर्मिदेशातिवृत्तिर्दृश्यते; अद्रव्याणां तु न तथा । तदत्वायुतसिद्ध्या दण्डादिभ्यः, धर्मिदेशादिवृत्त्या शौक्ल्यादिभ्यश्च, विशेष इति भावः ॥

तथाऽप्यौष्ण्यवत्तेजोधर्मस्य द्रव्यत्वतेजस्त्वे न स्यातामित्यत्राह— **प्रकाशवत्त्वादिति**; तिमिरनिरासकस्वभावादित्यर्थः । प्रकाशौपाधिकभास्वररूपत्वादिति च हार्दो हेतुः । भ्रान्तिशङ्काव्युदासार्थमवधारणं विवृणोति— **नार्थान्तर-**

मिति। न हि प्रभाया मण्यादेरिवौपाधिकी भास्वरत्वधीरिति भावः। दीपधर्मस्य गुणान्तरस्येव प्रकाशवत्त्वं न स्यादित्यत्राह— **प्रकाशवत्त्वमिति**। प्रकाशवत्त्वमिह तमोनिरासद्वारा मनुष्यादिचक्षुस्सहकारित्वम्। न चैतल्लिङ्गम्; दृश्यमानस्तु स्वभावविशेषः प्रदर्श्यते। उक्तं च **पञ्चपादिकाविवरणकृता** * ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वसिद्धमिति। अद्रव्यनियतो गुणव्यपदेशः कथमिह स्यादित्यत्राह— **अस्या** इति। चोदितनिमित्तव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। अयं भावः— गुणशब्दो हि [illegible] प्रयुज्यते; कर्मणि क्रियान्तरशेषभूते. सन्धिविग्रहादिष्वपि विवक्षान्तरेण; तद्वदिहापि [illegible]। [illegible]पक्षं प्रतिक्षिपति— **न चेति**। तथाऽनुपलम्भादिति भावः। कल्पने निर्बाधलोकदृष्ट्याऽनिष्टप्रसङ्गमाह— **मणीति**। दीपादिवत् प्रतिक्षणविनाशप्रसङ्गादित्यर्थः। स्थिरत्वेन सर्वलोकविदितानां पुष्कलकारणक्रमाद्यनुपलम्भेऽपि क्षणिकत्वक्लृप्तावतिप्रसङ्ग इति भावः। मण्यादौ प्रत्यभिज्ञाविरोधः उक्तः; दीपे त्वभिज्ञाऽपि न स्यादित्याह—**दीप** इति। **अपिः** पूर्वत्राल च प्रत्यक्षविरोधसाम्यद्योतकः। **अवयवि**शब्दः परमतेन; स्वमते तु सङ्घातविशेषपरः। **कदाचिदपि**—पूर्वोत्तरकालयोरिव मध्येऽपीत्यर्थः। योग्यस्य सत्यां सामग्र्यां [illegible]— **न हीति**। संहतस्वभावत्वे विशरणस्य विशेष[illegible] दृष्टम्; तदन्यक्लृप्तिश्च गुर्वी। विशरणस्य स्वभावत्वे तु पिण्डीभावादिहेतुरदृष्टः कल्प्यः। * अग्नेरूर्ध्वज्वलनमित्यादिभिरूर्ध्वगमनशीलतया प्रसिद्धानामेवाविशेषेण विष्वग्विशरणादिक्लृप्तिश्च गुरुतरेति भावः। तर्हि दीपस्य क्षणिकत्वे प्रमाणं न स्यादित्यत आह— **अत** इति। पक्षान्तरस्य गौरवहतत्वादित्यर्थः। पद्मकेसरादि[illegible] **सप्रभाका एवेत्युक्तम्**। प्रतिक्षणमुत्पन्नाश्चेद्युगपदनेकदीपोपलम्भः स्यादित्यत्राह— **विनश्यन्तीति**। अत्रापि प्रतिक्षणमिति योज्यम्। प्रतिक्षणोत्पत्तौ हेतुमाह— **पुष्कलेति**। उत्तरोत्तरक्षणेष्वपि दी[illegible]रित्यर्थः। विगीतः समुदायः दीपजनकः, विशिष्टवह्निवर्त्यादिसमुदायत्वात् आद्यवदिति प्रयोगः। प्रतिक्षणविनाशे लिङ्गमाह— **तद्विनाशे विनाशादिति**। नात्र साध्याविशेषः; अयं ह्यत्र प्रयोगः— आद्यादिस्नेहवर्तिध्वंसः तज्जन्यदीपध्वंसशिरस्कः, [illegible]निर्ध्वंसत्वात्; अन्तिमवत् इति। एवं दीपभेदानभ्युपगमे स्नेहनाश[illegible] परिमाणभेदोऽपि दुश्शकनिर्वाहः, धारावाहिकधीभेदश्च। ध्वंसश्चात्र दीपतत्प्रभयोरनभिव्यक्तावस्थाविशेषः; सत्कार्यस्य द्रव्यस्य नित्यानुवृत्तेः। सा चावस्था अन्तिमदीपसामग्रीनाशपूर्विका दृष्टा; अतोऽभिघातादिव्यति[illegible]क्लृप्ताविव नात्र गौरवम्। तत्समीकारं परिहरति— **प्रभाया** इति। आदिशब्देन बहुलत्वादिकं दूरे [illegible] च गृह्यते। उपलब्ध्यनादरे अतिप्रसङ्गः; अथादृष्टासङ्कु[illegible], एतदपि चोद्यमादिशब्दसङ्गृहीतम् **उपलब्धिव्यवस्थाप्यमित्यनेनैव** प्रत्युक्तम्। अथ वा **स्वयंप्रकाशत्वादित्यादे**र्भाष्यस्य प्रयासबहुलानुमानपरत्वादपि वरं श्रुत्यर्थोपक्षेपपरत्वम्। दृष्टान्त[illegible] तत्संभावनाप्रदर्शनं च। तथा च प्रदीपिकानुमितिपरत्वादपि श्रुत्यनुग्राहकपरत्वं युक्तमिति। न ह्युत्तरत्रानुमानवच्छ्रुतिरपि तथा चेत्युदाह्रियते; किं तु **तथा हीति**। अतः पूर्वोपक्षिप्तं श्रौतमेवार्थं लोकदृष्टिप्रदर्शितसंभावनयोपसंहरति— **एवमिति**। ननु संविदात्मनोर्भेदः पूर्वमुक्तः; तत्कथमिहात्मनः चिद्रूपत्वोक्तिरित्यत्राह— **चिद्रूपतेति**। न स्वधर्मतादात्म्यमिहोच्यते; किं तु तत्सजातीयत्वमिति॥

तथा हि श्रुतयः—*स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव। एवं वा

अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, * विज्ञानघन एव, * अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, * न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, * अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा, * कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, * एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः, * विज्ञातारमरे केन विजानीयात्, * जानात्येवायं पुरुषः, * न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्, * स उत्तमः पुरुषः, * नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्, * एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, * तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः इत्याद्याः। वक्ष्यति च—
* ज्ञोऽत एवेति ॥

चिच्छब्दस्यात्मनि स्वप्रकाशत्वनिबन्धनत्वमात्मनो ज्ञानत्वं ज्ञातृत्वं च जडत्वनिर्गुणवादनिरासाय श्रुतिमिराह— **तथेति**। शब्दप्रमाणकोऽर्थो यथाशब्दं व्यवस्थाप्य इत्यभिप्रायेण **श्रुति**शब्दः। ततश्च विमतं न ज्ञानाश्रय, ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवदित्यत्र व्याप्तिसिद्धौ तद्ग्राहकश्रुत्यादिबाधः; अन्यथा त्वनुमितेरुत्थानम्। **प्रज्ञानघनः**। शास्त्रसिद्धेन सुखत्वप्रकर्षेण स्वरूपज्ञानस्य प्रकृष्टत्वम्। अतः प्रकृष्टसुखात्मकज्ञानैकरूप इत्यर्थः। सामान्योक्तेः मानोपनीतविशेषविश्रमादपेक्षितसंभवेऽनपेक्षितविधिदौर्बल्याच्च।

अत्र सैन्धवदृष्टान्तस्सर्वांशेष्वैकरस्यतः। जडांशरहितत्वं तु बोध्यमात्मनि निष्कले ॥ ४८८ ॥
अस्तु वा सैन्धवन्यायाद्गुणवत्त्वोक्तिरात्मनः। वाक्यान्तरेण लभ्येत ज्ञानत्वमपि तादृशम् ॥ ४८९ ॥

देहादिविशिष्टावस्थायामपि तद्विलक्षणत्वव्यक्त्यै विज्ञानघनवाक्योपादानम्; विविधज्ञानवैशिष्ट्यार्थं वा। स्वयंप्रकाशत्वस्फोरव्यायाह— **अत्रेति**। न हि **पुरुष**शब्दोऽस्वान्तःकरणदेहादिपरः; न च **ज्योति**श्शब्दो भूततृतीयविषय इति भावः। आत्मनो ज्ञातृत्वं धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वं च वदन्तीं श्रुतिमाह— **न विज्ञातुरिति**। ज्ञातुरनात्मत्वशङ्काव्युदासायाह— **अथ य** इति। आत्मन एव विज्ञानत्वस्वयंप्रकाशत्वे सहोक्ते इत्याह—**कतम** इति। शङ्कास्पदेषु क इत्यर्थः। **प्राणेष्विति** सप्तमी निर्धारणार्था; कयाचिद्वृत्त्या प्राणशब्दगोचरसमुदायाद्विज्ञानमयत्वेन कथञ्चित्पृथक्कृत्य तस्यात्मत्वमुच्यते। अथ वा प्राणेषु हृदीत्युभयमपि स्थानविशेषव्यक्त्यर्थम्; **अन्तर्ज्योतिः**—स्वप्रकाशः; आत्मज्योतिरित्यपि हि श्रूयते। ज्ञातृत्वकर्तृत्वज्ञानत्वादेरात्मनि सहोक्तिं दर्शयति—**एष हीति**। ज्ञातुरेव प्रत्यगात्मनोऽपि मुमुक्षुवेद्यत्वं सूचयति— **विज्ञातारमिति**। मुक्तावपि ज्ञातृत्वसिद्ध्यै ज्ञातृत्वायोगव्यवच्छेदपरां श्रुतिमाह—**जानात्येवेति**। विनाशश्रुतेः संज्ञानिषेधाद्युक्तेश्चान्यविषयत्वं स्थापयितुमाह—**न पश्य** इति। * सर्वं ह पश्यः पश्यतीति तत्रैवोक्तम्। * स उत्तमः पुरुष इत्यत्र वाक्यशेषान्मुक्तस्य जक्षणादिबुद्धिपूर्वव्यापारवत्त्वसिद्धिः। मुक्तस्य संस्कारजन्यधीनिषेधात् स्वतस्सिद्धसाक्षात्कारवत्त्वं व्यञ्जयति— **नोपजनमिति**। संस्कारो ह्यौपाधिकत्वात्तदानीं निवर्तते; तत एव न स्मृतिः; स्वर्गनरकादिगतस्तु

प्रतिकूलमनुकूलं च प्रागुक्तं स्मरेत्; न तथा मुक्त इति भावः । तथाऽपि द्रष्टुरवस्थानं कारणादिमात्रनिवृत्तिं च श्रुत्यैव स्थापयति— **एवमिति** । **षोडशकलाः**— भूतेन्द्रियाणि; औपाधिकसमुदायैकदेशत्वात् **कला**त्वोक्तिः । **पुरुषः** अत्र परमात्मा; तत्प्राप्तिदशायामिन्द्रियादयो न जीवमनुबध्नन्तीत्यर्थः । देहादेरीश्वराच्च व्यावृत्तस्य जीवस्य ज्ञातृत्वे श्रुतिमाह— **तस्माद्वा** इति । यथाश्रुति सूत्रकृता निर्णीतत्वमाह— **वक्ष्यति चेति** । पूर्वं श्लोकतः संक्षिप्तमिह प्रपञ्चितमित्यपुनरुक्तिः । स्वपदवर्णनं च भाष्यकृत्त्वं पठन्ति ॥

अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातैव, न प्रकाशमात्रम् । प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत्प्रकाशः; दीपादिप्रकाशवत्; तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति संवित् । संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति च शब्दार्थविदः । न हि लोकवेदयोर्जानात्यादेः अकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टचरः ॥

एवं श्रुत्यादिभिर्ज्ञातुरनात्मत्वं निरस्तमिति निगमयति— **अत** इति; अन्याधीनप्रकाशत्वस्याभावादित्यर्थः ।

आत्मनोहंत्वकर्तृत्वज्ञातृत्वादिविधूनने । वैफल्यं सर्वशास्त्राणां व्यञ्जयत्येवकारतः ॥ ४९० ॥

ननु प्रज्ञानघन [illegible]च्छेदेन प्रकाशमात्रत्वं स्यादित्यत्राह— **नेति** । अयं भावः— यथा **रसघन एवे**त्यत्र रूपादेरनिषेधः, तथाऽत्रापि मानसिद्धस्य ज्ञातृत्वादेः । अतो जडत्वगन्धाभाव एवात्रावधारणस्याप्य इति । ज्ञातृत्वनिषेधे तदपेक्षं प्रकाशत्वमपि न [illegible] **प्रकाशत्वादिति**; व्यवहारानुगुण्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । उक्तमर्थं परम्परया [illegible] निदर्शयति— **दीपादीति** । न हि पुरुषमनपेक्ष्य दीप[illegible] भावः । संविद आत्मधर्मत्वं वदन्त्या श्रुत्यैव तस्या आत्मत्वं निषिद्धमित्यभिप्रायेणाह— **तस्मादिति** । तस्या विषयाश्रयवत्त्वे निरूपकसंमतिमाह— **संविदिति** । [illegible]ऽपि प्रयोगतोऽन्यथा व्यवस्था स्यादित्यत्राह— **न हीति** । न चात्र दारादिशब्देष्विव शब्दप्रतिपन्नमपि बाध्यम्; बाधकाभावस्योक्तत्वात् । आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानशब्दस्य युष्मन्मते कथं संबन्धिशब्दत्वमिति चेत्, तन्न; धर्मभूतज्ञाने सबन्धिशब्दस्य सार्थत्वात्; स्वप्रकाशत्वेन निमित्तेन धर्मधर्मिणोश्शब्दानुवृत्तेः । तव तु [illegible] संबन्धिशब्दोपदेशवैफल्यमेव । ननु यथा **गच्छतीति** व्युत्पत्तावपि गोशब्दो [illegible] तद्वदत्रापि भ्रान्तिसिद्धकर्मकर्तृविशिष्टव्युत्पत्तावपि तद्रहितस्वरूपे शक्तिरिति चेत्, न; [illegible] गोशब्दे गोत्वं निमित्तीकृतम्; इह तु न तथा । यद्यपि अव्याप्तिरात्मनि त्वयोक्ता, तथाऽपि ज्ञातारमात्मानमन्यम् अवस्थाद्वयं च सत्यमनादर्तुस्ते दृष्टातिक्रमनिमित्तं नास्ति; निर्विषयनिराश्रयसंवित्साधनं चाद्याप्याशामोदकमात्रमिति भावः ॥

यच्चोक्तम् अजडत्वात्संविदेव आत्मेति, तत्रेदं प्रष्टव्यम् । अजडत्वमिति किमभिप्रेतम्? स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्, तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यं संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमेन असिद्धिर्विरोधश्च । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि

सुखादिषु व्यभिचारान्निरस्तम्। यद्युच्येत सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिरिव जडत्वेनानात्मेति ; ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते ? तदपि ह्यन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत् जानाम्यहमिति। अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजडत्वं संविद्य सिद्धम्। तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा। ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्संबन्धायत्ता। तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वम्, इतरं प्रत्यप्रकटत्वं च। अतो न ज्ञप्तिमात्रमात्मा ; अपि तु ज्ञातैवाहमर्थः॥

अथ संविदात्मत्वानुमानं दूषयितुमनुवक्ति—**यच्चेति**। एवकारो विरोधं परमते लाघवाभावं च व्यनक्ति। उक्तहेतौ विकल्पमुपक्षिपति— **तत्रेति**। निराचिकीर्षितकोटिचतुष्कमभिसन्धाय पृच्छति—**अजडत्वमिति**। स्वप्रकाशे स्वसद्भावस्य प्रयोजकत्वमिति शङ्कते— **स्वसत्तेति**। अत्र स्वसत्तामात्रप्रयुक्तप्रकाशत्वस्यासिद्धत्वात्स्वसत्तायाः स्वप्रकाशसामग्र्येकदेशत्वं वाच्यम् ; तस्या अनात्मन्यपि वृत्तेः सपक्षवृत्त्यभावाच्च विरुद्धहेत्वाभासत्वमभिप्रेत्याह— **तथेति**। स्वमते ज्ञातुरात्मतया तस्मिन्सपक्षे हेतुवृत्तेः साधारणानैकान्तिकत्वमिहोच्यत इति केचित्। न चानुभूतेः सत्ताख्यो धर्मः ; सत्ताशब्देन स्वरूपविवक्षायामपि तत्प्रयुक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमात्। हेतोः स्वरूपासिद्धिं तदभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधं चाभिप्रेत्याह— **संविदिति**। उत्तरकोटिष्वपि दूषणद्वयमिदं द्रष्टव्यम्। यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वं हेतुरित्याशङ्क्याह— **अव्यभिचरितेति**। यद्यपि अस्मन्मते सुखादेर्ज्ञानविशेषत्वात्स्वप्रकाशत्वम्; यद्यपि च काश्यपादिमते तेषामस्मदादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वं विषयोत्पत्तिसापेक्षतया तदनन्तरभावि; तथाऽपि त्वन्मते अध्यस्तान्तःकरणधर्मभूतेषु सुखादिषु विपक्षेषु हेतुवृत्तिः सिद्धा। तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणेऽपि न निस्तारः।

प्रकाशाव्यभिचारो हि घटादिष्वपि ते समः। भ्रान्तिसिद्धत्वसिद्धान्तान्न तेष्वात्मत्वमिच्छसि॥ ४९१॥
अज्ञातत्वदशाऽस्तीति घटादिषु यदि भ्रमः। संविद्यपि तथाऽस्त्येव तज्जाड्यं हि परे विदुः॥४९२॥
अज्ञातमपि ते पक्षे साक्षिणा ज्ञायते तथा। अतो ज्ञातवदज्ञातं ज्ञातमित्यभिमन्यसे॥ ४९३॥

आदिशब्देन परमते घटादेरपि सुखादितुल्यत्वं भाषितमेव। ननु सुखादिषु पुरुषभेदेन यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वाभावान्न तत्रातिचार इति चेन्न; संविदोऽपि तथात्वात्। एकैव संवित्सर्वेषां प्रकाशत इति चेत्; ए(व)कमेव सुखं सर्वेषामिति किं न स्यात्। भेदकबलादिति चेत् सममेतत्। अजडत्वं नाम स्वस्मै प्रकाशमानत्वमिति कोट्यन्तरे प्रस्तुतदोषातिक्रमशङ्कामनुवक्ति— **यदीति**। तत्रापि स्वरूपासिद्धिमाह— **ज्ञानमिति**। वाकारश्चार्थः। **किं** क्षेपे। तद्विवृणोति— **तदपीति**। तदभावशङ्कामुपलम्भेन परिहरति— **अहमिति**। दृढधीबलादसिद्धिं निगमयति— **अत** इति।

परेणैव घटाद्यर्थः परस्मा एव भासते। स्वान्याभ्यां पुरुषः स्वस्मै परस्मै परधर्मतः॥ ४९४॥
धीः स्वान्याभ्यां स्वाश्रयाय तदन्यस्मै तु तद्धिया। परस्मा एव भातत्वात्पराची सा घटादिवत्॥

उक्तस्य कोटित्रयस्य संविद्यसिद्ध्यादिदुष्टत्वादहमर्थे संभवाच्च तस्यात्मत्वं दुस्त्यजमित्याह— **तस्मादि**ति । कोटय-न्तरनिरासात्स्वयंप्रकाशत्वमवशिष्यते । तच्च स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षप्रकाशत्वम् । तस्य ज्ञातरि स्थापितत्वात्तस्याप्यात्मत्वं स्यादित्यपि सूच्यते ।

अनिष्टे ज्ञातुरात्मत्वे तत्स्थो हेतुरसौ कथम् । इष्टे तु कथमात्मत्वं तद्धर्मस्य प्रसाध्यते ॥ ४९६ ॥

किं च, अन्यनिरपेक्षत्वमात्रं वा ज्ञानमात्रनिरपेक्षत्वं वा हेतुश्चेत्, तयोः संविद्यसिद्धिमाह—**ज्ञानस्ये**ति । यद्वा ज्ञातृपरित्यागे ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वं न सिध्येदिति स्वरूपासिद्धिसूचनमिदम् । **प्रकाशता**—व्यवहारानुगुण्यापादकता । तत्संबन्धाभावे प्रकाशमानत्वमपि तस्या न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह— **तत्कृत**मिति । **प्रकटत्वम्**—स्वयमपि स्वव्यव-हारानुगुण्यापादकत्वमिति यावत् । परोक्तनिरसनं स्वोक्तस्थापनं च निगमयति— **अत** इति ॥

अथ यदुक्तम्—अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृ-तयाऽवभासते रजततयेव शुक्तिः निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेरिति, तदयुक्तम्; तथा सति अनुभवसामानाधिकरण्येन अनुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत, अनुभूतिरहमिति, पुरोऽवस्थित-भास्वरद्रव्याकारतया रजतादिरिव । अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्थान्तर-महमर्थं विशिनष्टि दण्ड इव देवदत्तम् । तथा हि अनुभवाम्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन् अनुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देवदत्त इति प्रत्ययवद्विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत ॥

अथ वक्ष्यमाणच्छायापत्तिसंसर्गव्यञ्जनस्वपक्षाणां साधारणं ज्ञातृत्वाध्यासं दूषयितुमनुवक्ति—**अथे**ति । सविषये वृत्तिज्ञाने ज्ञात्रपेक्षेत्यभिप्रायेण **निर्विषये**त्युक्तम् । अविद्यायामेव ज्ञातुरप्यध्यासः स्यात्; किमनुभूत्येत्यत्राह— **निरधिष्ठाने**ति । अविद्याऽपि ह्यसत्यत्वादधिष्ठानसापेक्षेति भावः । निर्विशेषायां ज्ञातृत्वाध्यासः तस्य त्वयाऽधिष्ठानापेक्षा च दुर्वचेत्यभिप्रायेणाह— **तदयुक्त**मिति । मिथ्यादोषादध्यासं वदतां मिथ्याधिष्ठानादपि स्यादिति भावः । परोक्तेऽनिष्टं प्रसञ्जयति— **तथे**ति । यद्यपि रजतत्वमारोप्यम्, तथाऽपि तद्विशिष्टवाचिना रजतशब्देनाधिष्ठानवाचिन इदंशब्दस्य सामानाधिकरण्यं दृश्यते इदं रजतम् इति; तद्वदिहापि अधिष्ठानाध्यस्तयोस्सामानाधिकरण्येन प्रकाशः प्रसज्येतेत्यर्थः । तत्प्रकाशं दर्शयति— **अनुभूतिरहमिती**ति । भ्रान्तावपि शुक्तिरेव रजतमिति सामानाधिकरण्यं न दृष्टमित्यत्राह— **पुर** इति । अयं भावः— शुक्तिरजतादिभ्रमे प्रकाशमानेन सामान्याकारेण तत्सिद्धम्, शुक्तित्वाद्याकारस्तु न प्रका-शते; इह तु प्रकाशमानानुभूत्यतिरिक्ताकारानभ्युपगमादनुभूतित्वरूपशुक्तित्वसाम्येऽध्यासानुपपत्तेः । इदंत्वभास्वरत्वा-दिसमत्वे तेनैव रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकाशो दुस्त्यज इति । इष्टप्रसङ्गोऽयमित्यत्र विपर्ययं दर्शयति— **अत्रे**ति । **तुः** भ्रमान्तरविषयाद्विशेषद्योतकः, शङ्कानिवृत्त्यर्थो वा । **पृथक्**, आरोप्यात्; अहंत्वविशिष्टवैयधिकरण्येनेत्यर्थः; न ह्यत्राधिष्ठानप्रकाशो दृष्ट इति भावः । अतद्रूपतया विशेषणतया च भानं विवृणोति— **तथा ही**ति । उक्तं विशिष्ट-

प्रतीतिविरोधं प्रसिद्धोदाहरणेन निदर्शयति— **तदेवमिति** । न हि स्वाध्यस्तदेवदत्तविशेषणतया भातीति भावः ॥

यदप्युक्तं स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनाज्ज्ञातृत्वमपि मिथ्येति, तदयुक्तम्; आत्मतयाऽभिमताया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात्; तद्वत एव प्रतीतेः । सकलेतरोपमर्दितत्त्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न मिथ्यात्वमिति चेत्; हन्तैवं मति तदबाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या ॥

देहत्वादिवत् बोद्धृत्वादिकमपि भ्रान्तेरेव प्रतिपन्नत्वादध्यस्तम्; ततश्च मिथ्येति प्रागुक्तमनुवक्ति— **यदपीति** । अयं हेतुरतिप्रसञ्जक इति दर्शयितुमाह— **तदिति** । तत्र विश्वाध्यासाधिष्ठानस्य वैषम्यं शङ्कते— **सकलेति** । परोक्तहेतोः स्वेष्टेऽपि वृत्तेरविशेषमाह— **हन्तेति** । हर्षाद्यर्थको वा हन्तकारः ॥

यदप्युक्तम्— अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न संभवति, अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जडं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहंकारग्रन्थिस्थमिति न ज्ञातृत्वमात्मनः; अपि त्वन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य । कर्तृत्वादिर्हि रूपादिवद् दृश्यधर्मः; कर्तृत्वे अहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येवानात्मत्वपराक्त्वजडत्वादिप्रसङ्गश्चेति । नैतदुपपद्यते; देहस्येवाचेतनत्वप्रकृतिपरिणामत्वदृश्यत्वपराक्त्वपरार्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य, चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य ॥

कर्तृत्वादेर्निर्विकारत्वादिभिर्विरोधं दृश्यत्वानात्मधर्मत्वमात्मनोऽकर्तृत्वादिहेतुतर्कवर्गं च दूषयितुमनुवदति— **यदपीति** । **कर्तृत्वादिरिति**; आदिशब्देन विकारित्वभोक्तृत्वयोः **जडत्वादीति** आदिशब्देन परिच्छिन्नत्वादेश्च संग्रहः । अत्र विरोधचोद्यमेव विरोधहतमित्यभिप्रायेणाह—**नैतदिति** । आत्मन्यकर्तृत्वादिसाधकानामन्तःकरणे कर्तृत्वादिसाधकानां च प्रमाणविरोधमभिसन्धायाह— **देहस्येति** । ननु अचेतनत्वहेतुर्ज्ञातृत्वनिषेधे साध्याविशिष्टः; मैवम् क्षेत्रवर्गान्तर्भूतत्वेन शास्त्रसिद्धत्वे तात्पर्यात् । दृश्यत्वमिह स्वगोचरबुद्ध्यैव प्रकाश्यत्वम् । यद्वा, द्रष्टुरन्यतया तदुपकरणत्वेन दृशिविषयत्वम् । आदिशब्देन परिणामित्वविनाशित्वसंग्रहः ॥

एतदुक्तं भवति — यथा देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिहेतुभिस्तत्प्रत्यनीकद्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वादेर्विविच्यत, एवमन्तःकरणरूपाहङ्कारोऽपि तद्व्यत्वादेव तैरेव हेतुभिस्तस्माद्विविच्यत इति । अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य दृशित्ववत् । यथा दृशित्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञातृत्वमपि न तत्कर्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकम्; ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वम्; ज्ञानं चास्य

नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यम्; नित्यत्वं चात्मनः * नात्मा श्रुतेरित्यादिषु वक्ष्यति। * ज्ञोऽत एवेत्यत्र ज्ञ इति व्यपदेशेन ज्ञानाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति। अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम्। स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं सङ्कोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः। अतः क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा सङ्कुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते। तच्चेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितम्; तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते। ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव; तच्च न स्वाभाविकम्; अपि तु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप एवात्मा। एवंरूपविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जडस्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसंभवः॥

ननु प्राकृतत्वेऽपि यथा क्वचिदेवेन्द्रियत्वतदाश्रयत्वादिकं तद्विकारशक्त्या अध्यासशक्त्या वा तथा क्वचिदेव ज्ञातृत्वं स्यात्। यत्तु **चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्येति**, एतदपि तद्विवक्षितं न साधयेत्; अन्तःकरणस्यैवास्माभिश्चेतनत्वाङ्गीकारादित्यत्राह— **एतदुक्तमिति**। अयं भावः— * पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि; तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति बृहस्पत्युक्तं प्रतिवदता त्वयाऽपि यैः स्वभावैर्देहादिर्द्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वभोक्तृत्वादिरहितो निष्कृष्टः, तैरेवाहङ्कारद्रव्यमपि तद्रहितं स्थाप्यत इति। कर्तृत्वादिस्वीकारे जडत्वादिप्रसङ्गस्तु श्रुत्या शिथिलमूलः। देहेऽहंप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्तत्रानात्मत्वम्। न च जडत्वादिकमहंधीयुक्तम्, उपहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वेऽपि त्वयैव जडत्वादिस्वीकारात्। आत्मनि वा अहंत्वादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं निर्बाधम्। **चेतनासाधारणस्वभावत्वोक्तिश्चान्तःकरणा**नि[illegible]नार्था। अत्र शक्तिविशेषचोद्यं परिहरति— **अत इति**। यद्यात्मत्वमन्तःकरणस्य विरोधात्त्यज्यते, तथैव द्रष्टृत्वादिकमपि त्याज्यम्; अन्यथा देहस्यैव तत् दुस्त्यजमिति भावः। अविक्रियात्मकत्वहेतोरात्मनि साक्षादन्वयविवक्षायामसिद्धिमप्याह— **न चेति**। व्यवहितसंबन्धं व्यञ्जयितुमाह— **ज्ञातृत्वमिति**। अपृथक्सिद्धविशेषणाभिप्रायेणात्र गुणशब्दः। ननु आगन्तुकज्ञानगुणाश्रयत्वे साक्षाद्विकारित्वं स्यादित्यत्राह— **ज्ञानमिति**। **च**: शङ्कानिवृत्त्यर्थः। धर्मिनाशाद्वि[illegible] गुणस्य नाशं परे वदन्ति; अत्र तु नोभयमित्यभिप्रायेण **नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेनेत्युक्तम्**। द्वयोरपि नित्यत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेऽप्याप्रलयस्थायित्वादिपक्षाणामपसिद्धान्तत्वं दर्शयितुं श्रुतिस्वारस्यपुरस्कारकं सूत्रद्वयमाह— **नित्यत्वमित्यादिना** वाक्यद्वयेन। आत्मस्वरूपस्य ज्ञानत्वं वदद्भिर्वाक्यैस्तस्य ज्ञानाश्रयत्वमर्थान्निषिद्धं स्यादित्यत्राह— **अस्येति**। ननु मणिः पार्थिवः, प्रभा तैजसी; अतो मणिप्रभयोः पर्वतोत्सङ्गप्रकारेण संबन्धः। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गादिति प्रागुक्तमपि चिन्त्यम्; अतिकठिनस्य पार्थिवांशस्य विशरणानभ्युपगमात्, मणिस्थस्य तेजोंशस्य नाशप्रसक्तेरिष्टत्वाच्च। तस्माद्विषमो दृष्टान्तः। मैवम्; मणिर्हि नः पञ्चभूतमयः पिण्डः, तत्र पिण्डमध्यस्थस्य तेजोंशस्य सप्रभाकत्वात्तद्विशरणे च प्रतिक्षणमनुलब्धसङ्घातशैथिल्यक्लृप्तौ

गौरवप्रसङ्गे तात्पर्याच्चेति। नन्ववयविवादपरित्यागिनां, प्रभाप्रभावद्रूपस्य ज्ञानतदाधाररूपस्य वा मिथोऽत्यन्तभिन्नस्य द्रव्यद्वयस्य कथमपृथक्सिद्धिः? द्रव्याद्रव्ययोरपि वा कथम्? यथादर्शनं स्वभावनियमादिति चेत्तुल्यम्। अत एवेश्वरं प्रत्यपि चिदचिद्द्रव्याणामपृथक्सिद्धिरनपाया। यद्यात्मनां ज्ञानमीश्वरस्येव स्वाभाविकमनश्वरं च, तर्हि सर्वे सर्वदा सर्वज्ञाः स्युरित्यत्राह—**स्वयमि**ति; स्वभावत इत्यर्थः। एवं सति मुक्तावपि धीसङ्कोचः प्रलयमोक्षयोरिवेदानीमपि धीतारतम्यविरहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति। करिष्यमाणोपपादनप्रकारादित्यर्थः। मुक्तौ कर्माभावाद्य कर्मतारतम्याच्च शङ्काद्वयनिरासः। ननु धियः स्वाभाविकत्वे कर्मणैव तस्यास्तारतम्ये च किमर्थेन्द्रियसृष्टिः? अतोऽपर्यनुयोज्याविद्यातारतम्याद्धीतारतम्याध्यासः इन्द्रियादिसृष्टिश्चेत्यत्राह—**तदि**ति। तरतमभावेन वर्तमानमित्यर्थः। **व्यवस्थितम्**—सद्वारकतयैव स्वतन्त्रेच्छासिद्धमिति यावत्। ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ प्राक् समर्थितौ; अत्र तु तन्नित्यत्वोक्तिः कथमित्यत्राह—**तदि**ति। श्रुतिप्रसिद्धं कर्मतारतम्यं चेत्यर्थः। **प्रसर**शब्द इह संकोचमभिप्रैति। तथाऽपि जानात्यादिः पुरुषकर्तृक एव। अतः सविकारत्वं दुस्त्यजम्; ज्ञाननित्यत्वश्रुत्याऽपि अद्यतनसंकुचितप्रसर एव नित्यः स्यात्; तारतम्यं च केशलोमकपालादिवैचित्र्यवत् स्वभावात् स्यादिति चोद्यत्रये **ज्ञानप्रसर** इत्यादिवाक्यत्रयं प्रत्युक्तिः। अत्र देहविकारवत् व्यवहितविकारो नानिष्टः। श्रुतिश्च ज्ञानस्वरूपमात्रनित्यत्वमेव वक्ति। अतस्तारतम्यस्य न स्वाभाविकत्वम्। धीतारतम्यस्य कर्मतारतम्यहेतुकत्वं च * अविद्या कर्मसंज्ञेत्यादिशास्त्रसिद्धम्। तदनादरे लोकायतोत्थानप्रसङ्ग इति भावः। आत्मा स्वरूपतस्तावन्न मृदादिवद्विक्रियते; धर्मतोऽपि दोषरूपो विकार औपाधिक इत्यभिप्रायेण **अविक्रियस्वरूप एवे**त्युक्तम्। तथाऽपि निर्विकारश्रुत्या व्यवहितविकारस्यापि निषेधे प्राप्ते ज्ञातृत्वमौचित्यादन्तःकरणस्येत्यत्राह— **एवंरूपे**ति। **रूप**शब्दोऽत्र निरूपकधर्मपरः। यस्य ज्ञानवत्त्वं प्रमितं, तस्यैव हि तद्द्वारकविकारः संजायते; अतो निर्विकारश्रुतिरत्र सङ्कोच्येति भावः। यद्वा, त्वदुक्तयुक्त्यैवान्तःकरणस्य घटवदेवात्मत्ववत् ज्ञातृत्वमपि न स्यादिति॥

जडस्वरूपस्याप्यहङ्कारस्य चित्सन्निधानेन तच्छायापत्त्या तत्संभव इति चेत्; केयं चिच्छायापत्तिः? किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः? उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य? न तावत्संविदः, संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। नाप्यहङ्कारस्य, उक्तरीत्या तस्य जडस्य ज्ञातृत्वायोगात्, द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च। न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा॥

अथ जलादिषु मणिप्रभावेधन्यायेन चान्द्रादिच्छायापत्तिन्यायेन वा ज्ञातृत्वाध्यासं शङ्कते—**जडे**ति। तत्र संविदहङ्कारयोर्मध्ये किमीया छाया कुत्रापन्नेति विकल्पासहत्वमभिप्रेत्याह—**केयमि**ति। प्रकृतिपुरुषयोरनयोरितरेतरस्वभावाध्यासो हि साङ्ख्यैरुक्तः; तदनुसारोऽत्र परस्य संभवतीति मत्वा **तच्छायापत्त्या** इत्यत्र विवक्षाभेदबुद्ध्या विकल्पयति—**किमि**ति। किमहङ्कारे संविदश्छायापत्तिः, उत स्वाधिष्ठानभूतायां संविदि तदध्यासितस्यैवाहङ्कारस्येत्यर्थः। आद्यं परसंमतप्रकारेणैव दूषयति— **न तावदि**ति। द्वितीये युक्तिविरोधमाह— **नापी**ति। **उक्तरीत्या** प्रकृतिपरिणामित्वादिनेत्यर्थः। यद्यपि अजडस्य ज्ञातृत्वमव्यापकम्, तथाऽपि जडस्याज्ञत्वं व्यापकमित्यभिप्रायेण तस्य ज्ञातृत्वायोग उक्तः। अत्र विकल्पकोट्योर्व्युत्क्रमेणोत्तरं दत्तमिति केचित्। तदा तु षष्ठीनिर्दिष्टयोर्दर्पणस्थानीयत्वम्। तत्र किमिह तद्धर्माध्यासमात्रं तच्छायापत्तिः, उत तत्प्रतिबिम्बापत्तिरिति विकल्पे प्रथमस्य दत्तोत्तरत्वं मत्वा द्वितीयेऽपि तेनैव

दूषिते दूषणान्तरमप्यस्तीत्याह— द्वयोरिति। अपिशब्द एकैकाचाक्षुषत्वेऽपि प्रतिबिम्बासंभवात् अत्र कैमुत्यार्थः। व्याप्तिं व्यनक्ति— न हीति। अचाक्षुषाणामिति अधिष्ठानानामारोप्याणां च तन्त्रोक्तिः॥

अथाग्निसंपर्कादयःपिण्डौष्ण्यवच्चित्संपर्काज्ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति[चेत्]; नैतत्। संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव तत्संपर्कादहङ्कारे न ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा। अहङ्कारस्य त्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासंभवादेव सुतरां न तत्संपर्कात्संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा॥

* अयःपिण्डे यथा वह्निर्भिन्नस्तिष्ठत्यभिन्नवत्। तथा विश्वमिदं देवो व्यावृत्य परितिष्ठति॥

इत्यादिवाक्यानुसारी पक्षान्तरं शङ्कते— अथेति। किमत्र रुमाक्षिप्तपार्थिवान्तरवत्संसर्गस्वभावोत्पत्त्या तदुपलब्धिः, उत मञ्जिष्ठादिवत्तत्तदारोपादिति विकल्पं मत्वा द्विधाऽप्यसंभवमभिप्रेत्याह— नैतदिति। तत्र संविदोऽहङ्कारस्य वा रुमास्थानीयत्वमिति विकल्पे पूर्वं निरस्यति— संविदीति। आरोपितज्ञातृत्वेऽन्योन्याश्रयसूचनाय वास्तवशब्दः। परमपि प्रागुक्तयुक्त्यैव निरस्तमित्याह— अहङ्कारस्येति। तुशब्दोऽत्र चूर्णहरिद्रादिन्यायतोऽपि ज्ञातृत्वाभ्युपगमे स्वेष्टविरोधं द्योतयति। अत्र अचेतनस्येति प्रकृतिपरिणामित्वादिपरम्। असंभवसाम्येऽपि संविदजडत्ववैषम्यं, तत्संपृक्ताहङ्कारे तद्विशिष्टभ्रमश्शङ्क्येतापि; अहङ्कारसंपृक्तायां तु संविदि तावदज्ञत्वजडत्वादिभ्रम एव स्यादित्यभिप्रायेण सुतरामित्युक्तम्॥

यदप्युक्तमुभयत्र न वस्तुतो ज्ञातृत्वमस्ति; अहङ्कारस्त्वनुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति आदर्शादिवदिति। तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडस्वरूपाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात्। तदुक्तम्— * शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः। स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्॥ इति। स्वयं प्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः। तत्र तदायत्तप्रकाशोऽचिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यात्मविदः परिहसन्ति॥

पक्षद्वयोक्तदोषातिक्रमाय * जलाधारेष्विवांशुमान् इत्याद्यनुगृहीतं प्रागुक्तव्यञ्जकस्वभावमनुवक्ति— यदपीति। न हि युक्तिविरुद्धं दृष्टान्तमात्रेण सिध्येदित्यभिप्रायेणाह— तदिति। अयुक्तिं विवृणोति— आत्मन इति। स्वयंज्योतिषः नित्यस्वयंप्रकाशे स्वरूपे व्यञ्जकान्तरनिरपेक्षस्येत्यर्थः। संवित्तेरिव साक्षाद्व्यञ्जकत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण जडस्वरूपत्वेनोक्तिः। उक्तवैशिष्ट्यार्थमेतत्प्रकरणोक्तानां परमाचार्यसंप्रदायसिद्धत्वमाह—तदुक्तमिति। श्लोकविवृतिमाह— स्वयमिति। न ह्यविद्यातद्विकारेषु किञ्चित्त्वयाऽपि स्वप्रकाशतया स्वीकृतमिति भावः। अचिच्छब्दश्चिदायत्त[स्वरूपत्वे] प्रकाशत्वे हेतुपरः। नित्ये न कारणापेक्षेति दर्शयितुम् अनुदितत्वादिकथनम्॥

किं च, अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधात् अनुभूतेरननुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यभावः। यथोक्तम्— * व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्राति-

कूल्यतः। व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे॥ इति। न च रविकर-निकराणां स्वाभिव्यञ्जकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं संविदः साधीयः। तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यङ्ग्यत्वाभावात्। करतलप्रति-हतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्र-हेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम्॥

तदायत्तप्रकाशत्येनेन सूचितं विरोधं व्यञ्जयितुमाह— **किञ्चे**ति। स्वभावविरोधात्पूर्वोक्ताव्यञ्जकत्वा-योगाच्चेत्येके। तात्पर्यान्तरमपि ब्रूमः— यथा कार्यस्य स्वकारणकारणत्वे स्वप्रागभावकालवृत्तित्वप्रसङ्गाद्विरोधः, तथा-ऽत्रापीति। न ह्यहङ्कारः स्वयमव्यक्तो व्यञ्ज्यात्; संविन्निरपेक्षसत्ताकत्वेन स्वरूपसत्यत्वप्रसङ्गात्। अत एव न स्वयं व्यक्तः; तस्मात्संविदधीनसिद्धिव्यक्तिः; तदिदम् **अशेषार्थसिद्धिहेतुभूत**मित्यनेन सूचितम्। संविच्च नाव्यक्ता व्यञ्जयेत्; जडत्वप्रसङ्गात्। तदसौ स्वव्यक्तिसापेक्षाहङ्कारायत्तस्वव्यक्तिरित्यन्योन्याश्रय इति। एतदप्यात्मसिद्धौ श्लोकान्तरेण स्पष्टयति— **यथोक्त**मिति। प्रातिकूल्यमिह स्वभावविरोधशब्दोक्तम्। मिथो व्यङ्ग्यत्वसंभवे प्रागुक्तं दृष्टान्तं दूषयति— **न चे**ति। पक्षवद्दृष्टान्तेऽपि व्यञ्जकत्वासंभवमाह— **तत्रापी**ति। ननु स्फुटतरप्रकाशः करतलायत्तः प्राग्दर्शितः; तत्राह— **करे**ति। बाहुल्यद्वारा व्यञ्जकत्वे कारणानां सर्वेषां व्यञ्जकत्वप्रसक्तिर्मातचा सूच्यते। न चाहङ्कारः संवित्स्रोतःप्रतिघाती; न च सा बहुलीकरणार्हा, यत इह करादिदृष्टान्तः स्यादिति च भावः॥

किंच, अस्य संविद्रूपस्यात्मनोऽहङ्कारनिर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा? न ताव-दुत्पत्तिः, स्वतस्सिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्। नापि तत्प्रकाशनम्, तस्य अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात्। तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः। स हि द्विधा— ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन वा, यथा जातिनिजमुखादिग्रहणे व्यक्तिदर्पणा-दीनां नयनादीन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन; बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा, यथा परतत्त्वाव-बोधने साधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना। यथोक्तम्— *करणानामभूमित्वान्न तत्संबन्धहेतुतेति॥

व्यक्तिस्वरूपं निर्धार्य मिथो व्यञ्जकत्वं वाच्यम्; सैवात्र दुर्वचेति विवक्षुराह— **किंचे**ति। **अस्ये**त्यनेन स्वयं-प्रकाशतया स्थापितत्वं सूच्यते। तत्र हेतुः संविद्रूपत्वम्; वक्ष्यमाणकोटीनां यथायोगं मानविरोधमभ्युपगमविरोधं च व्यञ्जयितुम् **आत्मन** इत्युक्तम्। **किंरूपा**— न किञ्चिद्रूपेत्यर्थः। विकल्पकोटीः हृदि निधाय क्रमाद्दूषयति— **न ताव**दिति। उत्पत्तिरेवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यैरुच्यते; परस्य चानिर्वचनीयोत्पत्तिर्बुद्धित एव सिध्यति; स्वमते च प्रत्यक्षधीहेतुभूतविषयोत्पादकमुत्पादनद्वारा व्यञ्जकतयैवोपचर्येत। उत्पत्तिकोटिरिहाशङ्क्य निरस्ता। **स्वतस्सिद्धतया-**

अनादितयेत्यर्थः। **अनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्**— सौगतवदुत्पाद्यत्वस्यानङ्गीकारादिति यावत्। तदिष्टं कोट्यन्तरवन्निषेधति— **नापीति**। **तत्प्रकाशनम्**— [illegible]। इदं च ज्ञापकत्वेन कारणत्वेन वा भाव्यम्। **अननुभाव्यत्वात्**। स्थापितं ह्येतत्त्वयैवेति भावः। कोट्यन्तरेऽप्युक्तदोषानतिवृत्तिमाह— **तत एवेति**। **चो**ऽत्र भिन्नक्रमः। अस्मिन्पक्षे दत्तोत्तरत्वमप्युत्तरं व्यञ्जयितुं विकल्पयति— **स हि द्विधेति**। अत्र पूर्वः कल्पो दृष्टोपकाररूपकरणानुग्रहमुपलक्षयति, उत्तरस्त्वदृष्टमुखेन कर्तृसंस्कारद्वारकः। तत्र करणसंभाव्यानुग्रहान्तरं शङ्कते— **यथेति**। ग्राह्य इति शेषः। संयुक्तसमवायेन जातिग्रहणे व्यक्तिसंयोगोऽपेक्षित इत्येतावता व्यक्तिनिदर्शनम्। दर्पणादीनां तु नयनरश्मिपरिस्रोतःप्रवर्तनद्वारा; [illegible]दीनां तु व्यञ्जकत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति। **कल्मषशब्द** इह **कषायशब्दो**क्तं कृत्स्नमभिप्रैति। अनयोराद्यस्यात्मसिद्धौ दूषणमुक्तमित्याह— **यथोक्तमिति**। **अभूमित्वात्**— अविषयत्वादित्यर्थः। द्वितीये तु, शब्देन प्रत्यक्षे जनयितव्ये शमादिरनुग्राहक इति। निष्प्रमाणकारणकल्पनासिद्धेर्दूषणस्य दुष्टत्वात्तदुक्तिरिह नादृता। * अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यत इत्युत्तरार्धेन दूषणम्। अहमर्थस्येति काकाक्षिवत्। अहङ्कारातिरिक्तस्य बोद्धुरनभ्युपगमात्तस्य च स्वरूपेण स्वकल्मषविरोधित्वे कल्पनिर्देशार्थं कर्तव्यविधयो निरर्थकाः स्युरिति भावः॥

किंच, अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः। स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनेन भवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिनिरोधिसन्तमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना। न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते। न तावत्संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिनिरोधि किंचिदप्यहङ्कारापनेयमस्ति। अस्ति ह्यज्ञानमिति चेन्न, अज्ञानस्याहङ्कारापनोद्यत्वानभ्युपगमात्। ज्ञानमेव हि अज्ञानस्य निवर्तकम्। न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति; ज्ञानसमानाश्रयत्वात्तत्समानविषयत्वाच्च ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति। यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वम्, तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात्। संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि आत्मतयाऽभ्युपगतायास्तस्या ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः। ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति, यथा रज्ज्वादौ। अतो न केनापि कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत। अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते। ज्ञानप्रागभावरूपस्य चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञानसाधनानुग्रहः। अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः॥

अनुभूतिस्वभावात्तदनुग्रहप्रकारस्वभावाच्चाहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं निरस्तम्। अथानुभूतेरनुभाव्यत्वान्वारोहेऽप्यहङ्कारस्वभावात्तस्य करणानुग्राहकत्वं दुर्वचमिति वक्तुमाह— **किं चेति**। अत्र कोट्यन्तराणां दूषितत्वात्परबुद्ध्यनुसारेण संभावितमनूद्य दूषयति—**स हीत्यादिभिस्त्रिभिः**। प्रतिबन्ध इह विवक्षितकार्योपयुक्तस्वनिवृत्तिपदार्थः। ततश्च तथाभूतं द्रव्यमिति परैरेवाङ्गीकृतम्। अत्र निरसनीयस्य संविद्गतत्वं, तत्तिरोधायकत्वम्, अहङ्कारापनोद्यत्वं च दूष्यतयोपक्षिपन्नुद्भटदोषं चरमं दूषयति— **न तावदिति**। गतशब्दोऽत्र मणौ मालिन्यवदा[धेयतया]च्छादकतया प्राप्तं वक्ति। **किञ्चिदपि**— रजस्तमःकलुषादिकमित्यर्थः। परमतप्रसिद्ध्या शङ्कते— **अस्ति हीति**। तत्र स्वमतविरोधं प्रमाणविरोधं चाभिप्रेत्याह—**नेति**। प्रथमं विवृणोति—**अज्ञानस्येति**। द्वितीयं विवृणोति—**ज्ञानमिति**। अज्ञानस्याहङ्कारेण निवृत्तौ किं पश्चान्निष्फलेन ज्ञानेन तदर्थप्रवृत्त्या चेति भावः। भावरूपे चाज्ञाने सममिदं दूषणम्। अथ संविदात्मगतमित्युक्तं दूषयति— **न चेति**। संवित् आश्रयो यस्य तत्संविदाश्रयम्। आश्रयशब्दः इह विषयतया, आधारतया च संबन्धित्वमाह। **ज्ञानसमानेत्यादिना** तदुभयनिषेधहेतुद्वयोक्तेः; विषयेऽप्याश्रयशब्दः * चेतसो ये व्यपाश्रयः, * आश्रयश्चेतसो ब्रह्म इनि प्रयुज्यते। शुक्तिकाद्यज्ञानं हि यदाश्रितं यद्विषयं च तदाश्रितेन तद्विषयेण च बाधकज्ञानेनापोद्यते। इह चाज्ञानाश्रयत्वे तद्विषयत्वे च ज्ञातृत्वज्ञेयत्वे प्रसज्येयातामिति भावः। उक्तस्यासंभवस्य व्यापकाभावफलितत्वमाह— **ज्ञात्रिति**। स्वरूपतो धर्मतोऽपि, तिरोधेयत्वासंभवाय ज्ञानमात्रत्वोक्तिः। साक्षित्वोक्तिश्च स्वस्य परस्य वा तिरोधाने स्वपरसाक्षित्वं न स्यादिति सूचनार्था। अत्राज्ञानाधारत्वांशस्यासंभवं निदर्शनेन निर्धारयति— **यथेति**। यद्यपि ज्ञानात्यन्ताभावरूपमज्ञानं घटादौ ज्ञानमात्रे चास्ति, तथाऽपि तस्य तत्स्वरूपानुबन्धितया निवर्त्यत्वाभावादिह परेष्टाज्ञानाधारत्वासंभव उच्यते। भ्रान्त्या तत्संभवाभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गमाह— **संविद् इति**। ज्ञानविषयत्वे तु जडत्वादिप्रसङ्गस्त्वयैवोक्त इति भावः। अज्ञानस्य स्वविरोधिनाऽनिवर्त्यत्वे किं संविदोऽवेद्यत्वेनेत्यत्राह— **ज्ञानमिति**। स्वविषये स्वविषयस्य छादकमेवेत्यर्थः। तन्निदर्शनेन व्यनक्ति— **यथेति**। मिथ्याभूतं रज्जुसर्पादिकं स्वविषय एव हि पूर्वभावं निवर्तयतीत्यव्याहतम्। एवं विषयतया आश्रयतया च अज्ञानसंबन्धित्वे मुक्त्यसंभवं निगमयति— **अत इति**। अत्र परेष्टभावरूपधर्मसिद्धौ हि तद्धर्मतयोक्तानां संभवासंभवौ चिन्त्यौ ; साऽपि नास्तीत्याह— **अस्य चेति**। तिष्ठतु मदिष्टं भावरूपमज्ञानम् ; ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञाननिरासेनाहङ्कारः तज्ज्ञानसाधनमनुगृह्णात्वित्यत्र **ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तकमित्यनेन** दत्तोत्तरत्वेऽपि दूषणान्तरं दर्शयितुमाह— **ज्ञानेति**। प्रागभावस्य प्रतियोगिना समानकालत्वमेव हि विरुद्धम् ; प्रतियोगिनं प्रति तु नियतपूर्वतया हेतुतैवेति भावः। अहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वायुक्तिं विकल्पकोट्यन्तरासंभवव्यक्त्यै निगमयति—**अत इति**। व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यव्यक्त्यादिस्वभावसमीक्षया दर्शितानां दोषाणां दुस्तरत्वादित्यर्थः। **केनापि**— उत्पादनद्वारा ज्ञापकतया तत्कारणतया तदनुग्राहकतया चेत्यर्थः॥

न च स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः; प्रदीपादिष्वदर्शनात् ; यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च। तच्च स्वतःप्रामाण्यन्यायसिद्धम्। न च दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः। अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः। तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथाऽवभासः। अभिव्यञ्जक-

स्त्वालोकादिरेव। न चेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं संभवति। व्यक्तेस्तु जातिराकार इति तदाश्रयतया प्रतीतिः; न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात्। अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिर्वा। तस्मात्स्वत एव ज्ञातृतया सिध्यन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम्। अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम्॥

स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभाव इति यत्प्रागुक्तम्, तत् प्रामाण्यं स्वत इति वदद्भ्योऽबाह्येभ्यो न रोचेतेत्यभिप्रायेण दूषयति— **न चे**ति। स्वभावक्लृप्तिरियं व्यभिचारादयुक्तेत्याह— **प्रदीपादिष्वि**ति। आदिशब्दः इन्द्रियलिङ्गागमसंस्काराणां तदनुग्राहकाणां च सङ्ग्रहार्थः। संशयादिषु व्यभिचारेऽपि यथा धियां प्रमात्वं स्वभावः प्राचुर्याद्दृष्टते, तथेहापि स्यादिति शङ्कानिरासाय बहुवचनम्। स्वभावनिष्कर्षश्चात्र विपरीत इत्याह— **यथावस्थिते**ति। **प्रतीति**शब्द इह व्यवहारयोग्यतापादनपरः। **स्वाभाव्यं** स्वभाव एव। अयं भावः—

मुक्तनित्येश्वरधियां प्रमात्वं ह्यनुपाधिकम्। क्षेत्रज्ञधीपरिच्छेदभ्रमत्वादि च दोषजम्॥ ४९७॥
भ्रान्तावपि यथार्थत्वमधिष्ठानादिषु स्थितम्। अनुप्रविष्टबौद्धैरप्यवशादिदमीरितम्॥ ४९८॥
अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥ ४९९॥ इति।

उक्तस्यार्थस्य जैमिन्यादिसंमतत्वेन मीमांसानिष्ठैः दुस्त्यजत्वं सूचयति— **तच्चे**ति॥

मानत्वामानत्वे स्वत इति साङ्ख्याः कणाशानाः परतः। पूर्वं परतो बौद्धाः परं तु मीमांसका द्वयं केचित्॥
सौगताश्चापि चार्वाकाः साङ्ख्यकाणादवर्त्मगाः। प्रामाण्यज्ञप्तिरप्येवं बहुधाऽऽदिवादिभिः॥ ५०१॥

अत्र दृष्टान्तैकदेशे व्यञ्जकत्वमेव मृग्यम्; कुतः स्वनिष्ठतया व्यञ्जनमित्यभिप्रायेणाह— **न चे**ति। कुतस्तर्हि सर्वैस्तेषु व्यञ्जकतोक्तिरित्यत्राह— **अपि त्वि**ति। दृष्टावभासकरणभूतदृष्टिप्रसरहेतुतामात्रेण व्यञ्जकत्वोपचार इति भावः। अगृहीतग्रहणोपायस्य तदीयदोषत्वं व्यनक्ति— **तद्दोषे**ति।

प्रतिबिम्बेऽल्पतादीनामाभिमुख्यस्थितेरतः।
यथार्हं वासनानाश्च दोषतैवं व्यवस्थिता। सव्यासव्यविपर्यासप्रभृतेरपि संभवः॥ ५०२॥

* * * *

एवं तर्हि * * दोषदर्पणादेरपि धीहेतवोऽन्यथा स्युः।
धीहेतवो यथा दोषाश्चक्षुरागामित्यसत्। अन्वयव्यतिरेकाद्यैः हेतुस्स इति निश्चयात्॥ ५०३॥
तत्त्वधीरोधसङ्कोचे दोषास्स्युर्भ्रान्तिहेतवः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषादिर्हि विविच्यते॥ ५०४॥

इत्याशयः। तत एव दर्पणादेरपि व्यञ्जकत्वं स्यादित्यत्राह— **अभिव्यञ्जक** इति। **आलोकादिरेवे**ति। आलोकादि-

सहितं प्रतिफलितं चाक्षुषं तेज इत्यर्थः। शुक्तिरज्ज्वादिवदधिष्ठानमात्रेण व्यञ्जकत्वं न शक्यमित्यवधारणाभिप्रायः। अस्त्वविद्यादोषार्थस्य दोषान्तरकन्दस्याहङ्कारस्य आदर्शवद्दोषहेतुत्वमिति शङ्कां निरस्यति— **न चेहेति**। स्वरूपप्रकाशे तत्प्रकाशान्तरकरणे वा विकृत्यापादनमिह दुर्वचमिति भावः। दृष्टान्तान्तरेऽप्यन्यथासिद्धिमाह— **व्यक्तेरिति**। **तु-**शब्दो दोषापादकाद्वैषम्यार्थः। **आकारः**— तदाश्रितस्वभाव इति यावत्। **तदाश्रयतया प्रतीतिरि**त्यनेन याथार्थ्यं व्यज्यते। ननु यथा दीपादयः स्वधर्मानपि प्रकाशयन्ति तथा व्यक्तिरपि जातिमित्यत्राह— **नन्विति**। व्यक्तिजात्यो-रत्रैकसामग्रीवेद्यत्वमेव; इन्द्रियसंबन्धस्तु व्यक्तिद्वा[रे]रैवेत्येतावताऽपि न सा व्यञ्जिका; व्यक्तिशब्दोऽत्र न व्यञ्जकत्वार्थ-इत्याशयः। अहङ्कारस्य स्वाश्रयतया संविद्व्यञ्जकत्वानुपपत्तिमुपसंहरति— **अत** इति। उपलम्भयुक्त्यागमैर्विरोधद्योतनाय **अन्तःकरणभूत**त्वोक्तिः। साङ्ख्यमृषावादिनोर्मतभेदं जातिमुखादेरिव धर्मत्वप्रतिफलनरूपहेतुद्वयं चाभिप्रेत्य **वस्तुतो दोषतो वे**त्युक्तम्। **ज्ञातृत्वं तथोपलब्धि**रिति च तत्फलितव्यञ्जनम्। ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वं ज्ञानमात्रस्यानात्मत्वं च निगमयति— **तस्मादि**ति। ननु सुषुप्त्यादावहंबुद्धिविरहेऽप्यात्मस्वरूपसत्त्वं वाद्यन्तरैरुक्तम्। एवमात्मतया अस्म-दुक्तायां ज्ञप्तावपि स्यादित्यत्र * अहमर्थो न चेदात्मेत्यादिना दत्तोत्तरत्वमाह— **अहंभावेति**। **ज्ञप्तेरपीति**। स्वप्रकाशत्वे सत्यपीति भावः॥

तमोगुणाभिभवात्परागर्थानुभवाभावाच्चाहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽप्या-प्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनस्स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहंभावविगमः। भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम्। न हि सुप्तोत्थितः कश्चिदहंभाव-वियुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहम् अज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठ इत्येवंविधां स्वापसम-कालामनुभूतिं परामृशति। एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति। अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते। न च वाच्यं यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्सामित्येषा प्रतिपत्तिरिति; अतद्रूपत्वा-त्प्रतिपत्तेः॥

ननु सुषुप्तावस्थायामहमर्थप्रकाशे जागरस्वप्नयोरिव तथा व्यवहारार्हत्वं स्यात्; न च तदस्तीत्यतो न तदा तत्प्रकाशः। तत्राह— **तमोगुणाभिभवादि**ति। स्वकर्मोपात्तत्रिगुणद्रव्यस्थेन तमोगुणेन सविकल्पादिरूपमनोवृत्तिनिरो-धादित्यर्थः। तत्फलितमाह— **परागर्थानुभवाभावादि**ति। परागर्थाः परस्मा एव भासमानाः; ते चात्रात्मधर्माः देहेन्द्रियविषयाश्च; तेषामान्तरबाह्यवर्गाणामननुभवात्। तत्तद्व्यावृत्ततया तत्तद्विशिष्टतया च स्फुरणाभावोऽपि **विविक्ते**त्यादिनाऽनूद्यते। एतेन अयमहमित्यादि वदन्त्याश्श्रुतेरभिप्रायो विवृतः। स्वप्नजागरयोर्नानाकारविशिष्टदृष्ट्या तदविरोधार्थम् **आप्रबोधादि**त्युक्तम्। विविक्तस्फुटावभासविरहे निर्विशेषभानं स्वीकृतं स्यादित्यत्रोक्तम्— **अहमि-त्येकाकारेणे**ति। सुखित्वदुःखित्वादिभिर्दैवतमनुष्यत्वादिभिश्च विशेषणैर्विशिष्टस्फुरणविरहेऽपि अनुकूलप्रत्यक्स्वरूपत्वेन भानाद्विशिष्टस्फुरणसिद्धिरिति भावः। औपनिषदमानुमानिकं वा स्वप्रकाशत्वमात्मन इच्छद्भिः सर्वैः सुषुप्त्यादिषु

अवभासनात्स्वात्मस्फुरणमङ्गीकृतम् । अत्राहंभावशब्देनाऽहमर्थः प्रकाशश्चाभिप्रेतौ । नन्वेवमविशदस्फुरणं तदानीमिदानीं वा नोपलभ्यत इत्यत्र प्रतिबन्द्योत्तरमाह— **भवदभिमताया** इति । त्वदभिमतायां प्रमाणानुमतिर्नास्तीति च भावः । एवमविशिष्टार्थविषयनिर्विकल्पवादिनामपि प्रतिबन्दिर्वक्तव्या । **तथैव**— अस्पष्टतयेत्यर्थः । परोक्तेऽपि स्पाष्ट्याभावं मानाभावं च व्यनक्ति—**न हीति** । ननु ज्ञप्तिरहमित्यनुवादो न युक्तः । परमते तथात्वाभावात्, **अहंभाववियुक्ते**-त्येतद्वाक्यस्थपदविरोधाच्च । मैवम्; प्रत्यगात्मनः प्रकाशाभ्युपगमेऽहंत्वेन स्फुरणं दुस्त्यजमिति सूचने तात्पर्यात् । **अवतिष्ठ** इति वर्तमानोक्तिस्तत्सामीप्यात् । ननु परामर्शः प्रमाणान्तरेण सेत्स्यतीत्यत्र विरुद्धपरामर्शबलात्तदसंभवं, **स्वावसरे निपुणतरमिति** प्रागुपक्षिप्ते स्वपक्षे मानं च दर्शयति— **एवमिति** । **हिः** प्रसिद्धिं परैरप्युदाहृतत्वं च द्योतयति । प्रकाशस्वरूपस्य प्रदीपस्य तथैव स्वप्रकाशत्वं श्रुत्यभीष्टम् इत्यभिप्रायेण **सुखमहमित्युक्तम्** । तदेव विवृणोति— **अनेनेति** । नात्र विषयानुभवसुखं धर्मभूतधीप्रसरत्वं च विवक्षितम्. सुषुप्तिव्याघातात्, * पुंस्त्वादिवदिति सूत्र-विरोधात्, पूर्वापरभाष्यैः प्रतिक्षिप्तत्वाच्च । अतः स्वस्यैवानुकूलतया स्वेनैव प्रकाशमानत्वे तात्पर्यम् । यद्धि यस्यानुकूलतया भाति स तेन सुखीति व्यवह्रियते । यस्य येन यद्भाति स तेन तस्य ज्ञातेति च । सुषुप्तावहमर्थस्याहंबुद्धेर्वा विनाशमिच्छतां चोद्यमनूद्य क्षिपति— **न चेति** । मन्दमगच्छम्, * तत्र ते न्यवसन् सुखमित्यादिवत्क्रियाविशेषणस्य तात्कालिकत्वे स्वारस्यं प्रत्य[क्सुख]क्स्वरूपानादिसाक्षिप्रकाशे परसंमतिं चाभिप्रयन्हेतुमाह—**अतद्रूपत्वादिति** । तदानीं सुखमस्वाप्सम्, इदानीं दुःख्यामीत्यपि क्वचित्परामृश्यत इति भावः । ननु सुखमहमस्वाप्समित्यंशत्रये स्वापांशस्य तदानीमनुभवे सुषुप्ति-विरोधात् प्रातर्गजाभावादिति न्यायेन स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावात्प्रबोधाभावक्लृप्त्या तथा व्यवहार इत्यास्थेयम् । तद्वदं-शान्तरयोरपि गतिः स्यात् । मैवम् ।

अयुक्तिर्यस्य तत्रैव स्वारस्यदमनं क्षमम् । भवेदविषये वृत्तिरन्यथाऽतिप्रसङ्गकृत् ॥ ५०५ ॥

न चाहमर्थस्यात्मनोऽस्थिरत्वेन तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसन्धानानुपपत्तिः । यतः सुषुप्तिदशायाः प्रागनुभूतं वस्तु सुप्तोत्थितो मयेदं कृतम्, मयेदमनुभूतम्, अहमेतदवोचमिति परामृशति । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति च परामृशतीति चेत्, ततः किम्? न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेन्न; नाहमवे-दिषमिति वेदितुरहमर्थस्यैवानुवृत्तेः; वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः । न किञ्चिदिति निषे-धस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमये त्वनु-सन्धीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य न किञ्चिदवेदिषमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले निषिध्यमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञातुरह-मर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शेन साधयंस्तामिमर्थं देवाना-मेव साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातवानिति अहमर्थस्यापि तदानीमननुसन्धानं प्रतीयत

इति चेत्, स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न जानन्ति भवन्तः। अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने। मामिति किं निषिध्यत इति चेत्; साधु पृष्टं भवता; तदुच्यते— अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेः न स्वरूपं निषिध्यते; अपि तु प्रबोधसमयेऽनुसन्धीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता। अहं मां न ज्ञातवानित्युक्ते विषयो विवेचनीयः। जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः; स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः। अत्र सुप्तोऽहमीदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः॥

अन्यत्राप्ययुक्तिस्समा, अहमर्थस्य तत्प्रकाशस्य वा सुषुप्तौ नाशादित्यत्राद्यमनूद्य क्षिपति— **न चेति**। अहमर्थस्य ह्यात्मत्वं स्थापितम्। अतोऽस्य न ध्वंस इति व्यञ्जनार्थ इह आत्मशब्दः। प्राच्यजागरस्थात्मीयकरणलयवृत्तिपरामर्शदृढिम्ना परिहरति— **यत इति**। शुक्तिरूप्यवदध्यस्तस्याहमर्थस्य प्रकाशध्वंसतोऽपि स्वरूपध्वंसं शङ्कते— **एतावन्तमिति**। स्वेष्टविरुद्धं वदसीत्युपालम्भाभिप्रायेण पृच्छति— **ततः किमिति**। अज्ञातोपालम्भः पुनः शङ्कते— **न किञ्चिदिति**। अहमर्थप्रकाशस्यापि निषेधात्तत्स्वरूपनिषेधोऽपि फलित इति भावः। उक्तनिषेधार्थो **नकारो**ऽर्थात्प्रतीयत इति कृत्वा स्वाभिप्रेतं विवृणोति— **नाहमिति**। अहं नावेदिषमित्यत्र वेदनाभावाधिकरणभूतस्वात्मनिषेधस्तावदशक्यः; तत्प्रकाशनिषेधश्च स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतिविरुद्धः; बाह्यविषयेऽपि न स्वरूपं निषेध्यम्; सुषुप्तौ विश्वप्रलयस्यासंभवादसंमतेश्च। अतः स्वान्यप्रकाशनिषेध एव विवक्षित इत्यभिप्रायेण **वेद्यविषयो** **ही**त्युक्तम्। परेष्टार्थेऽनिष्टमाह— **न किञ्चिदिति**। **निषेधस्येति**। त्वत्पक्षेऽनुभूतेः प्रकाशनिषेध एव स्वरूपनिषेधोऽपि स्यादिति भावः। वेदननिषेधस्याकृत्स्नविषयत्वे स्वीकृते धीव्यतिरिक्तवेदननिषेधविवक्षया अस्मदिष्टं स्यादित्यत्राह— **सुषुप्तीति**। अहमर्थस्वरूपनिषेधः परामर्शबलविरुद्धः; अत एव तद्भाननिषेधस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तः; इदमर्थवदहमर्थस्यापि प्रकाशाधीनस्वरूपत्वात्। सर्वत्र चाधेयनिषेधोक्तिर्ह्यस्येति भावः।

अभानं व्यवहार्यस्य सुषुप्तावहमः कथम्। इति चोद्यं समं वित्तौ श्रुतिश्चात्रोत्तरप्रदा॥५०६॥
अहंभानस्य संस्कारमनुत्पादयतोऽपि नः। तद्विशिष्टधीभाननयात्स्यात्परामर्शहेतुता॥५०७॥
सुषुप्तौ भानसङ्गे तु धीरेव तत्र लुप्यते। उपलब्धिपराहत्या न स्वरूपविपर्ययः॥५०८॥

एवशब्दो वैपरीत्यं विवृणोति। जानामीत्यहमर्थस्वरूपप्रकाशश्चेदात्मेत्युच्यते, स तर्हि तद्धर्मः। धातूपात्तश्चेत् इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः। एवकारो दत्तोत्तरत्वद्योतकः। **देवानामेवे**त्यनेन सर्वज्ञा हि त्वदुक्तिप्रतिपत्त्यर्हा इत्युपालभते। अप्रतिवादिनामिति वा तात्पर्यम्। ननु * विनाशमेवापीतो भवतीति श्रुत्यैवोच्यते विनाशः। मैवम्; प्रकरणाभिप्रेतपुरुषार्थविरहेणासत्कल्पत्वे तात्पर्यात्। अन्यथा, * न ह खल्वयमित्यादि पूर्ववाक्यविरोधात्।

*** स एवत्विति सूत्रे च सुषुप्तप्रतिबुद्धयोः। स्वयमेव च तादात्म्यं सूत्रकृत्स्थापयिष्यति॥५०९॥**

ततश्च स्वप्रकाशत्वजडत्वविमतावपि। सुषुप्तावहमर्थस्य ध्वंसो नास्तीति सुस्थितम् ॥ ५१० ॥

पुनरपि [illegible] विशेषतो [illegible] शङ्कते— **मामपीति** । अहमर्थनिषेधं वदता स्ववाक्येन स्वपरामर्शेन [illegible]— **स्वानुभवेति**। उभाभ्यामहमर्थनिषेधस्याशक्यत्वं व्यनक्ति— **अहमिति** । हिशब्दोऽत्र **अनुभववचने** इति शब्दस्य सप्तमीत्वेनोत्तरत्रान्वये ह्यनपेक्षितः स्यात् । स्वरूपप्रकाशनिषेधमुखेन स्वरूपस्यापि निषेधमन्तरेण का गतिरिति पृच्छति— **मामिति** । सोपालम्भं प्रतिवक्ति— **साध्विति** । असमीचीनत्यागेन प्रश्नेऽवतारात् सानुकम्पं वा । **तदुच्यते**—तस्मादुत्तरमुच्यत इत्यर्थः । यद्वा, किमिति पृष्टनिषेध्यमुच्यत इत्यर्थः । स्वरूपतत्प्रकाशयोर्निषेधो न शक्य इत्यभिप्रायेणाह— **अहमर्थस्येति** । * सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात् , * अयमहमस्मीति श्रुतौ अयंशब्दाभिप्रेतविशेषमाह— **अपि त्विति**। **वर्णाश्रमादिविशिष्टता**— तदभिमान इत्यर्थः । ज्ञेयत्वेनेति वोपस्कार्यम् । आदिशब्द आन्तरं जडपण्डितत्वाद्यपि संगृह्णाति । ननु * नो एव इमानि भूतानीत्यत्र यथा बाह्यार्थानां स्वरूपवेदननिषेधपर इदंशब्दोऽपि स्वरूपमात्रपरः, तथा * अयमहमित्यत्रापि स्यादिति शङ्कां निरस्यति— **अहं मामिति** । अयं भावः— अहमर्थस्वरूपतत्प्रकाशनिषेधयोरशक्यत्वं ह्युक्तम् । **अतः** प्रकारभूतवर्णाश्रमादिवैशिष्ट्यमिह निषेध्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे तद्वैशिष्ट्यमपि निषिध्यते * तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । सुषुप्तौ तत्तद्वैशिष्ट्येऽपि तत्तद्वेदनवैधुर्यप्रतिसन्धानस्य श्रुतेश्चानुगुणं विषयविवेकं विवृणोति— **जागरेत्यादिना** ग्रन्थद्वयेन । निषेधवचनतात्पर्यव्यञ्जकमनुभवप्रकारं निर्धारयति— **अत्रेति** । व्यवहारस्य दैवक्षिकत्वादीदृशोक्त्यभावेऽप्यनुभवो दुर्निषेध इत्यवधारणाभिप्रायः ॥

किञ्च—सुषुप्तावात्मा अज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति हि भवदीया प्रक्रिया । साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । न ह्यजानतः साक्षित्वम् । ज्ञातैव हि लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रम् । स्मरति च भगवान्पाणिनिः * साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्दम् । स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत । आत्मने स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासत इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासत इति सिद्धम् ॥

सुषुप्तौ ज्ञातुरविनष्टत्वं परोक्तप्रक्रिययाऽप्यभ्युपगमयति— **किञ्चेति** । अस्त्वज्ञानसाक्षित्वम् , तत्तु तत्प्रकाशात्मत्वमेवेत्यत्राह— **साक्षित्वमिति** । ननु किमत्र ज्ञातृत्वेन; साक्षात्काररूपत्वमेव साक्षित्वमस्त्वित्यत्राह— **न हीति** । उक्तमर्थं लौकिकवैदिकसर्वशब्दार्थनिर्णयनिदानभूतेनानन्यथासिद्धेन व्यवहारेण स्थापयति— **ज्ञातैवेति** । साक्षिशब्दस्यास्तु ज्ञानविशेषे शक्तिः, तदाश्रये तु लक्षणेत्यत्राह— **न ज्ञानमात्रमिति** । अयं भावः— न हि सर्वत्र विशिष्टगोचरे विशेषणमात्रे शक्तिस्त्वयाऽपि स्वीक्रियते । तथा सति विशिष्टवाचिषु सत्यादिपदेषु जहदजहल्लक्षणोक्तिरपि विरुध्येतेति । अन्यथा शब्दानुशासनविरोधमप्याह— **स्मरतीति** । अस्तु सुषुप्तौ साक्षिप्रकाशः; ततोऽपि अहमर्थ-

प्रकाशः कथमित्यत्राह—**स चायमिति** । व्यवहारव्याकरणाभ्यां ज्ञातृत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । अज्ञानसाक्षिणस्तथैव स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् **जानामीति प्रतीयमान**त्वोक्तिः । ज्ञातुः स्वग्रहणं हि जानामीत्येव; तत्र * अस्मद्युत्तम इत्यनुशिष्टमित्यभिप्रायेण **अस्मदर्थ एवे**त्युक्तम् । उक्तानभ्युपगमे स्वेष्टं स्वस्मै भासमानत्वमपि न स्यादित्यभिप्रायेणाह— **आत्मन** इति । तत्र व्याप्तिपूर्वकं साध्यवचनेऽपि प्रसङ्गे तात्पर्यादुत्तरत्रानुमानोक्तेरपुनरुक्तिः । पूर्वं **इ**निर्देशौ । उत्तरस्तु प्रकारे ॥

यत्तु मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्तत इति, तदपेशलम्; तथा सत्यात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात् । न चाहमर्थो धर्ममात्रम्, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत । प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः; ज्ञानं तु तस्य धर्मः । अहं जानामि, ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव ॥

सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेतीति पूर्वपक्षोक्ते दूषितावशिष्टं **यत्त्वि**त्यादिनाऽनूद्य दूषयति— **तदपेशलमिति**; असुन्दरम्, अयुक्तमित्यर्थः । अयुक्तिं विवृणोति— **तथा सतीति** । **प्रतिज्ञातः स्यादि**त्येतत् परोक्तयैव सिद्धवत्करणं ज्ञातव्यशेषाभावप्रसञ्जनार्थम् । * आत्मभूतधीसन्ततिविनाशो मोक्ष इति वदन्तस्सन्ति केचित्सौगताः; तन्मते त्वदुक्तो दोषस्तवाप्यागत इति सूचयितुं **प्रकारान्तरेणे**त्युक्तम् । नन्वविद्या देहादिधर्मोऽप्यात्मनः उपाधिरेव; अतस्तन्निवृत्तौ कथमात्मनाश इत्यत्राह— **न चेति** । त्वदुक्तविपरीतं हि सिद्धमित्यभिप्रायेण **प्रत्युते**त्यादिवाक्यत्रयम् । एवकारेण **प्रागेव** स्थापितत्वं द्योत्यते ॥

अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वा आध्यात्मिकादिदुःखैः दुःखितया [स्वा]आत्मानमनुसन्धत्तेऽहं दुःखीति, सर्वमेतद्दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलस्स्वस्थो भवेयमित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते । स साधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्, अपसर्पेदेवासौ मोक्षकथाप्रस्तावात् । ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात् । अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत्, किमनेन ? मयि नष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते । अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिध्यतः प्रत्यगात्मत्वम् । स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात्; यो यः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते, यथा तथाऽवभासमानत्वेनोभयवादिसंमतः संसार्यात्मा; यः पुनरहमिति न चकास्ति नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः । स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा । स तस्मादहमित्येव प्रकाशते । न चाह-

मिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः; मोक्षविरोधात्, अज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा । अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति ; कुतः संसारित्वम् ? अपि तु तद्विरोधित्वान्नाशयत्येव ॥

पूर्वं ज्ञातुरेवात्मत्वे परमसाध्ये सङ्ग्रहेणोक्तां युक्तिं तस्य मुक्तिदशानुवृत्तिरूपावान्तरसाध्येऽपि हेतुतया विस्तृणीते— **अपि चेति** । स्वमतपरमतभेदेन **परमार्थतो भ्रान्त्या वेत्युक्तम्** । उत्तरत्र तद्गतस्य दुःखकारणस्य भ्रमकारणस्य वा निवृत्तिरित्यु[च्यते]च्येत, न तु दुःखभ्रमाश्रयस्वरूपस्येति भावः । अत्र **य** इत्यादिना **प्रवर्तत** इत्यन्तेन प्रागुक्तमेव विवृतमित्यपुनरुक्तिः ।

अर्थादामोक्षस्थायिपक्षनिरासश्च सिद्धः । उक्तयुक्तेः परमसाध्यपर्यन्ततां व्यनक्ति—**अत** इति । अवान्तरसाध्येऽपि प्राक्प्रसङ्गसूचितमनुमानं मूढबोधनाय, अन्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वमिति वदतः सन्तोषाय च व्याप्तिद्वयोपेतं प्रयुङ्क्ते— **स चेति** । नात्र साध्याविशेषः ; अहमिति व्यवहारविषयतया प्रकाशस्य साध्यत्वात् । नापि हेत्वसिद्धिः ; अभानस्य, परस्मा एव भानस्य वा त्वयाऽनभ्युपगमात् ; अकस्मैचिद्भासमानत्वस्य दुर्वचत्वाच्च । नापि पक्षस्य दृष्टान्ताविशेषः ; एकस्मिन्नेव सम्मतविमतदशाभेदेन तद्विभागात् । तथा च लोकेऽपि दृष्टतया परीक्षकैः अनुमन्तव्यत्वाच्च । विपक्षे [बाधस्तु] दण्डस्तु प्रत्य[क्षा]क्त्वाभावप्रसङ्गः [इति] प्रागुक्त इह प्रतिसन्धेयः । अत्र पञ्चावयववाक्यप्रयोगात्कैश्चिन्मीमांसकैरुक्तःत्र्यवयवनिर्बन्ध उपेक्षितः । क्वचित् त्र्यवयवं च प्रयुङ्क्ते ; अतः प्रतियोगिधीसिद्ध्यै यथाकामं त्रयो वा पञ्च वा प्रयोक्तव्याः । * पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदिति भारतोक्तिस्तु संभावितविषयतया नान्यनिषेधार्थेति भावः । विशेषविरोधप्रसङ्गमनूद्य निषेधति— **न चेति** । **संसारित्वम्**— कर्मकृतदेहादिसन्ततिमत्त्वम् । **आदि**शब्देन पुनरावृत्त्यादिग्रहणम् । मुक्त्यवस्थाविषयैः * सर्वं ह पश्यः पश्यति, * अहमन्नमित्यादिभिर्विहत्या तर्कस्य मूलशैथिल्यमाह— **मोक्षविरोधादिति** । अन्यथा प्रसञ्जनीयमेवोत्तरं प्रयुक्तं स्यात् । अज्ञत्वादे[illegible]ऽप्यनेन निरस्ता । प्रसङ्गस्य [illegible]—**अज्ञत्वेति** । अयं भावः—कर्मोपाधिकमज्ञानादिकं सर्वकर्मक्षये न स्यात् ।

पक्षात्साध्यमुपाधिर्हि स्वनिवृत्त्या निवर्तयेत् । स्वसाहचर्याद्व्यस्तां व्याप्यतामपि साधनात् ॥ ५११ ॥

तदिह तर्के व्याप्तिस्तावद्दुस्साधा ; साहचर्यमात्रं त्वप्रयोजकमतिप्रसञ्जकं च । त्वत्पक्षेऽप्यनुभूतिमात्रस्यात्मनः प्रकाशमानत्वे बद्धदशायामिव सर्वे दोषाः स्युः ; न च ते तदा सन्ति ; अतो मुक्तौ प्रकाशमानत्वभङ्गात्स्वरूपोच्छेदप्रसङ्ग इति । अज्ञत्वादेरुपाधित्वव्यक्त्यै विकल्पव्याजेन स्वोक्तं विवृणोति— **अज्ञानमिति** । **स्वरूपाज्ञानं**— कर्मणा तिरोधानात्स्वरूपगोचरज्ञानप्रसराभावः ; **अन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं च** रजस्तमःकार्यतया गीतम् । तयोरज्ञानशब्दार्थतया विकल्पस्तु सम्यग्ज्ञानान्यतया, तद्विरुद्धतया वा । उदाहरणं तु स्वनिष्ठात्मभ्रमाद्येव । आत्मभ्रमादिषु त्रिष्वपि कल्पेष्वहंप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वं नेत्याह— **अहमिति** । **इति**र्हेतौ । अयं भावः— न तावदहंप्रत्यय एवाज्ञानादिस्वरूपम्, तत्त्वधीरूपत्वात् । न तद्धेतुः, कर्मविरहे तदयोगात् । न च तेषां व्याप्यः ; यतस्तेन तत्प्रसङ्गः स्यादिति । एवम-

ज्ञानप्रसङ्गाभावे तत्फलप्रसङ्गो दूरापास्त इत्याह— **कुत** इति । आत्मतत्त्वज्ञानं ह्यज्ञत्वादिनिवर्तकतया शास्त्रप्रसिद्धम् । अतोऽत्र प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोर्व्याघात इत्यभिप्रायेणाह— **अपि त्विति** ॥

ब्रह्मात्मभावापरोक्ष्यनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । श्रूयते हि— * तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, * अहमेकः प्रथममासं च वर्तामि भविष्यामीत्यादि । सकलेतराज्ञानविरोधिनः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव *हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः, *बहु स्यां प्रजायेय, * स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । तथा, *यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ * अहमात्मा गुडाकेश, * न त्वेवाहं जातु नासम्, * अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा, * अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते, * तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्, * अहं बीजप्रदः पिता, * वेदाहं समतीतानीत्यादिषु ॥

तत्त्वविदात्मापरोक्ष्येऽहमर्थप्रकाशं वदन्त्या श्रुत्या, तस्याज्ञत्वाद्यनापादकत्वमाह— **ब्रह्मात्मेत्यादि** । **दर्शना**दित्युक्तं विवृणोति— **श्रूयत** इति । ब्रह्मापरोक्ष्यमविद्यानाशस्य कारको ज्ञापकश्च हेतुः । आदिशब्देन प्रह्लादभरतादिग्रहः । **तद्धैतत्पश्यन्**—जगत्कारणं ब्रह्म स्वान्तरात्मत्वेन पश्यन्नित्यर्थः । अत एवात्राहमर्थसामानाधिकरण्यं स्वविशेष्यस्य सर्वात्मकत्वप्रकाशकम् । तदेतत्, * शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् इति सूत्रे व्यक्तीभविष्यति । अथर्वशिरसोऽप्येवमेव निर्वाहो वेदार्थसङ्ग्रहे स्थापितः । आदिशब्देन * स एवाहमवस्थितः, * अहं त्वं च तथान्ये चेत्युपबृंहणानि गृह्यन्ते । स्वतः सर्वज्ञतया स्वयमज्ञानप्रसङ्गरहितस्य स्वाश्रिताज्ञानादिनिरासकतया स्वयमेव गीतस्य परब्रह्मणः स्वात्मन्यहंशब्दप्रयोगाचाज्ञत्वाद्यापादकत्वं निरस्यति— **सकलेति** । **सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः**— सच्छब्दमात्रजन्यधीविषयस्येत्यर्थः । अहङ्कारसृष्टेः प्रागेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म बहु स्यामिति सङ्कल्पयतीति भावः । शाखान्तरेऽपि प्रसिद्धिमाह— **स ईक्षतेति** । **हन्ताह**मित्यत्राहंशब्दः कण्ठोक्तः; * बहु स्यां प्रजायेय, सृजै इत्यादिषूत्तमपुरुषाक्षिप्तः । * पूर्वमेवाहमिहासम् इत्यादयश्च ग्राह्याः । स्मृतावप्यहंत्वेन व्यवहारमाह— **तथेति** । क्षरान्तर्भूतस्याहङ्कारस्य क्षराक्षरान्यत्वम्, अचेतनस्य चिदचिदन्तरात्मत्वम्, उत्पत्तिनाशभाजस्तद्राहित्यं, महदादिजन्यस्य सर्वकारणत्वम्, स्वाश्रितबन्धकस्य तन्मोचकत्वम्, अचिद्विकारस्य स्वसंकल्पेन सर्वत्र बीजाधानकर्तृत्वं, त्रैकालिकसर्ववस्तुवेदितृत्वादिकं च, विरुद्धमित्यभिप्रायेण तत्तद्वाक्योपादानम् । न चैतेष्वहंशब्देन चिन्मात्रलक्षणेति वाच्यम् । मुख्यसंभवे तदयोगात् । आदिशब्देन * अहमज्ञानजं तमः * अहं त्वा सर्वपापेभ्यः इत्यादिसङ्ग्रहः ॥

यद्यहमित्येवात्मनः स्वरूपम्, कथं तर्ह्यहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते * महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति ? उच्यते—स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्ये-

वोपदेशात्तथैवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरिणामभेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते । स त्वनात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वेन अहङ्कार इत्युच्यते । अस्य तु अहङ्कारशब्दस्य अभूततद्भावे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अयमेव त्वहङ्कारः उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते । तस्माद्बाधकापेताऽहंबुद्धिः साक्षादात्मगोचरैव । शरीरगोचरा त्वहंबुद्धिरविद्यैव । यथोक्तं भगवता पराशरेण— * श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन । अनात्मन्यात्मबुद्धिर्येति । यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा, तदा अनात्मन्यात्माभिमाने शरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यात्, न ज्ञातृप्रतिभासः । तस्माज्ज्ञाताऽहमर्थ एवात्मा । तदुक्तम्— * अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात् । अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताऽहमिति भासते ॥ इति । तथा च * देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः । नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी ॥ इति । अनन्यसाधनः—स्वप्रकाशः । व्यापी—अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः ॥

उपात्तकृत्स्नवचनबाधेच्छया गीतायामेवोक्तमिति शङ्कते—*यदीति । अत्र **कथं**शब्दस्य प्रतिषेधपरत्वायोगात्प्रश्नवत्कारेण प्रतिवक्ति— **उच्यत** इति । पृष्टस्य साक्षादुत्तरं दित्सुः तदर्थं स्वपक्षे भूयसां बलीयस्त्वं प्रत्यक्षानुगुण्यं च प्रथममाह— **स्वरूपे**ति । रूढिविशेषानुसारेण गीताभिप्रेतमाह— **अव्यक्ते**ति । न ह्यहङ्कारशब्दोऽहंशब्दपर्याय इति भावः । नन्वहंशब्द एवाहङ्कारशब्दावयवतया प्रत्यभिज्ञातः ; न चोभयत्र शक्तिभेदक्लृप्तिर्न्याय्येत्यत्र यौगिकमप्याह—**स त्वि**ति । अहंभावोऽत्राहमित्यभिमानः । ननु भूमविद्यायां * अथातोऽहङ्कारादेश इति अहंबुद्धिकारणमेवाहङ्कार इत्युच्यते । तत्प्रत्यभिज्ञयाऽत्र स एवार्थः किं न स्यादित्यत्र * अनात्मनीत्यभिप्रेतया व्युत्पत्त्या वैषम्यमाह— **अस्य त्वि**ति । अनहमर्थस्याहमर्थभ्रमहेतुत्वमिह विवक्षितम् । भूमविद्यायां तु भूमविशिष्टस्य यथार्थमहङ्ग्रहोपसनमिति भावः । ननु * अहङ्कारं बलं दर्पमित्यादिभिस्त्याज्यतयोक्तस्य कथं [illegible], * अथात आदेश इतिवदुपादेयतोपदेश इत्यत्राह— **अयमि**ति । अनात्मनि देहेऽहंभाव इति निर्दिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा **गर्वापरनामे**त्यनन्वयात् । यद्वा, कार्ये गर्वे कारणभूताहङ्कारोपचारः । **एव**कारोऽहंग्रहोपास्तिव्यवच्छेदार्थः । **उत्कृष्टे**त्यादिना हेयत्वनिदानोक्तिः । **ननु** * अविद्याऽहंमतिरिति पठ्यते ; तत्कथमहंग्रहोपास्तिर्यथार्था विधीयत इत्यत्र विद्याविद्यात्मिकेऽहम्मती विभजन्निगमयति— **तस्मादि**ति । **साक्षाच्छब्द** उपहितरूपव्यवच्छेदार्थः । अविद्यानिष्कर्षं पुराणोक्त्या संवादयति—**यथोक्तमि**ति । एतच्चानन्याधीनत्वादिप्रमाणोपलक्षणम् । एवमविद्यादिरूपतया प्रसिद्धां देहाहंबुद्धिमपि परेष्टभञ्जिकामाह— **यदी**ति । स्वेष्टेऽपि तामेव प्रमाणयन्परमप्रकान्तमुपसंहरति— **तस्मादि**ति । आत्मनोऽहंत्वज्ञातृत्वादिसाधकवर्गस्य

संकलितबोधार्थमात्मसिद्धौ निगमितं दर्शयति— **तदुक्तमिति** । * **अविद्यायोगत** इत्येतत्परेष्टेऽनुपपत्तिं स्वेष्टे चोपपत्तिं तन्त्रत आवृत्त्या वा वक्ति । आत्मनो विषयग्राहिधियोऽन्यत्वे स्वप्रकाशत्वादौ च तत्प्रकरणारम्भे संगृहीतमाह— **तथा चेति** । अत्र साधनशब्दस्योत्पादनपरत्वे नित्यत्वोक्त्या पुनरुक्तिः स्यात् । तद्व्युदासाय **स्वप्रकाश** इत्युक्तम् । व्यापिशब्देन विभुत्वविवक्षायां * उत्क्रान्त्यादिसूत्रविरोधात् अर्थान्तरमाह— **अतिसूक्ष्मतयेति** । एतत्पदद्वयार्थः तत्रत्यविस्तरे व्यक्तः ॥

यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति ; कोऽयं दोष इति वक्तव्यम् यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः । अनादिभेदवासनैव हि दोष इति चेत्, भेदवासनायास्तिमिरादिवद्यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम्? अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेन्न ; अन्योन्याश्रयणात्—शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनायाः दोषत्वनिश्चयः ; भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय इति ॥

एवं प्रत्यक्षवैघट्यं नास्तीत्युक्तं न्यषिध्यत । ततश्शास्त्रबलीयस्त्वं यदित्यन्वाह बाधितुम् ॥ ५१२ ॥

कोऽयमित्यादि । यदुक्तं दोषरूपं मूलं, तत्र कोऽयं दोष इति पृष्टे विशेषतः प्रतिवक्तव्यमित्यर्थः । न हि कश्चिद्दोषोऽस्तीति सामान्योक्त्याऽन्यथासिद्धिः सुवचा ; त्वन्मतेऽपि प्रसङ्गात् ; विशेषतश्चात्र दोषो दुर्वचः । काचादेरव्यापित्वात् तावतैवान्यत्र शङ्कायामविषयवृत्तेश्चेति भावः । प्रागेव दोषविशेष उक्त इति शङ्कते—**अनादीति** । दोषत्वमस्या दुर्वचमित्याह— **भेदेति** । यदि द्विचन्द्रभ्रमादौ भेदवासनाया दोषत्वं दृष्टमित्युच्येत, तदा भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धौ अभेदवासनाऽपि दोषत्वेन दृष्टा ; ततश्चैक्यधीरपि दुर्बला न बाधिका स्यात् । अन्यत्रादृष्टमपि अद्वैतश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमिति शङ्कते— **अनेनेति** । कल्पकासंभवमभिप्रेत्याह— **नेति** ; **अन्योन्याश्रयणा**दित्यनेनान्वयः। भेदवासनामात्रस्य दोषत्वं निर्विशेषाद्वैतशास्त्रविरोधात्कल्प्यम् ; सिद्धे च प्रत्यक्षमात्रस्य तादृशदोषमूलत्वे यूपादित्यैक्यन्यायातिक्रमेण शास्त्रस्य निर्विशेषपरत्वमिति मिथः संश्रयात्कृत्स्नप्रत्यक्षदौर्बल्यं दुर्वचमिति भावः । ज्वालैक्यप्रत्यक्षे हि,

व्युत्पत्तिव्याप्तिपूर्वेषु प्रत्यक्षमुपजीवतोः । कृत्स्नप्रत्यक्षवैरं न क्षमं शास्त्रानुमानयोः ॥ ५१३ ॥
अस्तु ते बाह्यतुल्यत्व.... ....नोब.... .... हुत्वमपि ॥ ५१४ ॥

किञ्च, यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वम् शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् । अथोच्येत—दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात् तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति, तन्न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्व-

मकिञ्चित्करम्; रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात्। शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलाया-मेव ज्ञातम्; श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वान्मननादेः। अपि च, इदं शास्त्रम्; एतच्चासंभाव्यमानदोषम्; प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोष-मिति केनावगतं त्वया? न तावत्स्वतःसिद्धा निर्धूतनिखिलविशेषाऽनुभूतिरिममर्थमवगम-यति। तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात्, शास्त्रपक्षपातविरहाच्च। नाप्यैन्द्रियिकं प्रत्यक्षम्; दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्। तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि। अतः स्वपक्ष-साधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः।

ज्वालाभेदानुमानाद्वैषम्यमाह— **किञ्चेति**। न हि ज्वालाभेदधीस्तदैक्यधीजनकदोषजन्येति भावः। ....दीप-सादृश्यं तद्वर्तिकासाम्यं चाचिरनिर्वापितारोपितदीपैक्यभ्रमे दोषत्वेन निर्णीतम्। अतस्तत्र नान्योन्याश्रयः। न च तत्र भेदानुमानं स्वोपजीव्यप्रत्यक्षव्यक्तिविरोधीति भावः।

नान्यपर्यादमानत्वं न च वाच्यं तदेव तत्। यूपादित्येतिवाक्यादौ बाधादेव समानता ॥ ५१५ ॥
अतोऽनन्यपरस्यापि बुद्धिर्निगमवद्भवेत्। त्रय्यन्तस्याप्रमाणत्वं दोषे बाधे च दुस्त्यजम् ॥ ५१६ ॥

यथा निर्दोषत्वसाम्येऽपि पूर्वापरापच्छेदयोः परो बलीयान्, तथा सदोषत्वसाम्येऽपि परत्वादागम. प्रमाणमिति शङ्कते— **अथेति**। तत्र रज्जौ सर्पभूरन्ध्रबुद्ध्योरिव पौर्वापर्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेणाह— **तन्नेति**। तदेवोदाहरणेन व्यनक्ति— **रज्ज्विति**। तद्वदुत्तरस्य दोषमूलत्वं न ज्ञातमित्यत्राह— **शास्त्रस्येति**। अन्यथा मननादिकारणोच्छेदात्कार्यासिद्धिं सूचयति— **श्रवणेति**। निखिलशब्दः प्रमातृप्रमेयप्रमाणशास्त्रस्वरू[illegible]संग्रहार्थः। अथ परोक्ते तत्प्रक्रिययैव प्रमाण[ा]भावमभ्युपगम्य परमतस्य निर्मूलत्वं वक्तुमाह— **अपि चेति**। **इदं शास्त्रम्**—अबोधकात्, प्रत्यक्षादेश्च, व्यावृत्तमित्याशयः। **असंभाव्यमानदोषम्**— [illegible]मिति यावत्। बाह्यागमवैषम्य-मप्यत्र दुर्वचमिति भावः।

कल्पितं हि प्रमाणत्वं वेदे बाह्यागमेऽपि च। अव्यवस्था ततो बाधस्ताटस्थ्याच्छुद्धसंविदः ॥ ५१७ ॥

केन— न केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः। तत्र परेष्टशुद्धसंवित्स्वरूपं, तदन्यद्वा मानमिति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति— **न तावदिति**। न हि तस्याः कतिपयवैराग्यं त्वयाऽनुशिष्टमित्यभिप्रायेणाह— **तस्या** इति। एतादृशी तस्यास्सहसा विरक्तिर्जातेत्यत्राह— **शास्त्रेति**। अवच्छेदकं दुर्लभमिति भावः। **नान्यान्यपीति**। स्वरूपातिरिक्तज्ञानं तु भ्रान्ति-रूपत्वान्नार्थव्यवस्थापकम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र प्रत्यक्षस्य तन्मूलानुमानादेश्च निरासः। बहुवचनं त्विह तत्तद्वादिमतानुसारेण। एवं साधकाभावादभिमतं [illegible] न सिध्यतीत्याह— **अत** इति ॥

ज्वालाभेदानुमाने तु धर्मिलिङ्गादिबुद्धयः। न दोषमानबाध्याश्च नात्मनस्तन्निदर्शनम् ॥ ५१८ ॥

स्वपक्षस्थापकादेव स्वव्याघातादिदोषतः । निर्मूलमखिलं शास्त्रमित्युक्तं भवति त्विह ॥५१९ ॥

ननु व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव । कोऽयं व्यावहारिको नाम ? आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथाऽवस्थित इति चेत्, किं तेन प्रयोजनम् ? प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्याभावात् । अथोच्येत—शास्त्रप्रत्यक्षयोः [द्वयोरपि]अविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते; शास्त्रविषयस्य सदद्वितीयब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थ इति । तदयुक्तम्; अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् । एतदुक्तं भवति—यथा सकलेतरकाचादिदोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्तैमिरिकजनस्याज्ञातस्व-तिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते । न तत्र बाधक-प्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतं द्विचन्द्रत्वमपि मिथ्यैव । दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः । तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति । भवन्ति चात्र प्रयोगाः— विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अवि-द्यावत उत्पन्नज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, ज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवदेव ॥

अथ सौगतसर्वस्वे संवृत्त्याख्ये प्रलम्भने । परः शब्दान्तरं न्यस्यन्समाधित्सति नन्विति ॥५२० ॥

अत्र व्यवहारसंबन्धादिमात्रमतिप्रसञ्जकमित्यभिप्रायेण प्रतिक्षिपति— **कोऽयमिति** । बहुधा विकल्पितेषु त्वदिष्टानुगुणो न कश्चित्कल्प इत्याशयः । परेष्टं कोट्यन्तरं शङ्कते— **आपातेति** । एतत्स्वोक्त्यादिविरुद्धमिति सूचयति— **किं तेनेति** । लिङ्गविभ्रमबाह्यागमन्यायमुद्घाटयति— **प्रमाणतयेति** । **प्रमाणकार्याभावात्**—स्वपक्षसत्यत्वादेरलाभादिति भावः । शास्त्रस्य प्रत्यक्षं बाधित्वोदयात्तस्य बाधकान्तरानुदयाच्च प्रत्यक्षाद्बलीयस्त्वं, शास्त्रस्य स्वार्थसाधकत्वं च शङ्कते— **अथेति** । बाधकान्तरानुदयमन्वारुह्य प्रतिवक्ति— **तदिति** । अप्रामाण्यज्ञप्तौ बाधकवत्कारणदोषस्यापि पृथगेव हेतुत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह— **अबाधितस्यापीति** ।

* दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत् ॥

इति चाहुः । अनुत्पन्नबाधकज्ञानस्यानवगतकारणदोषस्य कस्यचित् स्वज्ञाने कथं मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत्राह— **एत-दुक्तमिति** । संभावनया कल्पितेनापि परसंमन्तव्येन निदर्शनेन बोधयति— **यथेति** । बाधानुदयार्थं **सकलेतरे-**त्यादिकमुपात्तम्; **अविशिष्टं जायत** इति च । अविदितदोषस्य कथमप्रामाण्यसिद्धिरित्यत्राह— **दोष** इति ।

अप्रामाण्यस्वरूपस्य दोषस्वरूपं हेतुः, तद्बोधस्य च तद्बोध इति विभागोऽभिप्रेतः। एवं भ्राम्यतो दोषधीबाधयोरभावेऽपि तद्बुद्धेर्भ्रमत्वादिकं परीक्षकस्थाप्य पक्षे योजयति— तथेति।

त्वदुक्तदोषसद्भावादप्रामाण्यसमुद्भवः। तज्ज्ञप्तेरप्रमाणत्वज्ञप्तिरप्यत्र सिध्यति ॥ ५२१ ॥

ऐन्द्रियबोधावबोधमभिप्रेत्य **बाधकज्ञानरहितमपी**त्युक्तम्। तद्व्याप्तिप्रसङ्गपरान्प्रयोगानाह— **भवन्ती**ति। सगुणब्रह्ममिथ्यात्वस्य परसंमतेस्तद्व्यवच्छेदाय **विवादाध्यासित**मिति। यद्यप्यत्र परेष्टव्याप्त्या ज्ञानविषयत्वे मिथ्यात्वं स्यादित्येक एव प्रयोगः साधीयान्, तथाऽपि प्रथमतृतीयौ सविशेषणप्रयोगौ प्रसङ्गहेतोस्साधकत्वव्यक्त्यर्थौ। यद्वा, यथा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं ज्ञानविषयत्वमात्रेण तद्विशेषविषयत्वेन वा त्वया साध्यते, तथैव ब्रह्मणोऽपि साधयित्वा माध्यमिकयूथमध्यमध्यास्स्व; ततश्चास्मत्प्रयोगानिमान्मत्त्वा आत्माश्रयासिद्धिविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिदोषान् मोज्जीघट इति भावः। अथवा त्वत्सयूथ्यस्य तुर्यबौद्धस्य प्रयोगास्त्वया दुर्वाराः स्युरित्याशयः॥

न च वाच्यं स्वाप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध इति। स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात्। तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम्, तेषामेव हि बाधो दृश्यते; न ज्ञानस्य। न हि मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते। दर्शनं तु विद्यते; अर्था न सन्तीति हि बाधकप्रत्ययः। मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतेर्भयस्य च हेतुः; तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात्। विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः। सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसान्निधानादष्टबुद्धिः। सत्यैव शङ्काविषबुद्धिर्मरणहेतुभूता। वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः। एषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसीयते। हस्त्यादीनामभावे[ऽपि] कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत्; नैतत्; बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितम्। प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात्। स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते। अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम्॥

एतावता तूष्णींभावे प्राप्तेऽपि प्रत्यक्षाच्छास्त्रप्राबल्यमसत्यात्सत्यसिद्धिनिदर्शनैः सिषाधयिषन्तं प्रत्याह —**न चे**ति। दृष्टान्तं दूषयति— **स्वाप्नज्ञनस्ये**ति। अनेन दोषरूपसत्यहेतुजन्यत्वमपि सूच्यते। तर्हि तत्कथं मिथ्याज्ञान-

मित्यत्राह— तत्रेति । ज्ञाने मिथ्यात्वोक्तिर्लाक्षणिकीति भावः । अत्रापि सन्ध्याधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चसत्यत्वे स्थापयिष्यमाणेऽपि परमतान्वारोहेणान्यथाख्यातिपक्षेण विषयबाधोक्तिः । ननु स्वप्नभुक्तिवत्कर्ममिथ्यात्वे सिद्धे ज्ञानक्रियाऽपि मिथ्यैव स्यात्; नेत्याह— तेषामिति । अन्ततो यथादर्शनं सर्वत्र व्यवस्थेत्याशयः । अत्र विषयविषयिणोर्बाधाबाधौ विवृणोति— न हीति । सर्वत्र.........

ज्ञानस्यलिङ्ग[ङ्गा]भावेऽपि विषयोऽ[र्थो]त्र न बोधकृत् । अतीतागामिविषयैर्ज्ञानैरप्यनुमोदयात् ॥

एवं स्वाप्नादिभिरेवासत्यैर्लिङ्गैरसत्यात्सत्योत्पत्तिरपि दृष्टा, किमुत ज्ञप्तिरिति मन्यमानस्यान्यदप्युदाहरणमन्ययथति— मायेति । मायामयं आश्चर्यभूतं मिथ्यार्थगोचरमिति यावत् ।

नासत्यः कस्यचिद्धेतुर्नतरां ज्ञप्तिकारणम् । नतमां सत्यधीहेतुरित्युत्पत्तिरुदाहृता ॥ ५२३ ॥

परप्रलापैरीदृग्भिर्मा भूद्बालप्रतारणम् । इत्यभिन्नसमाधानबहूदाहृतिखण्डनम् ॥ ५२४ ॥

सत्यहेतूद्भवस्सत्यो धीहेतुस्तत्र तत्र नः । हेतुरित्यपि च ज्ञप्त्यै बहुभ्रान्तिनिवारणम् ॥ ५२५ ॥

यद्यपि धीमात्रस्य कार्यविशेषहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गः । तथाऽपि विशेषणैरुपलक्षणैर्वा मिथ्याविषयैरवच्छेदे तु यथार्हमसत्यात्सत्योत्पत्तिज्ञप्ती दुस्त्यजे । अथाऽप्यपरोक्षसामग्रीशक्तिसिद्धेः स्वभावविशेषैरेव भयविस्मयादिप्रतिनियतव्यवहारकार्यसिद्धेः स्वप्रकाशवादे वादान्तरे च विषयविषयिणोः युगपदेकप्रकाशस्सिद्ध्यन् प्रत्ययान्तरेषु न विषयायत्तः । ईश्वरादीनां बुद्धिषु च व्यवहारानुगुण्यमनुपाधिकम् । क्षेत्रिणां तु तत्तद्विषयविशेषोल्लेखस्तत्तत्कर्मोपनीतहेतुभेदायत्तः प्रागेव स्थापितः ॥

अतो नः सत्यधीस्सत्यात् तवासत्यादसत्यधीः । सत्यादसत्यधीर्वेति त्वसत्यात्सत्यधीर्न च ॥ ५२६ ॥

व्यावहारिकसत्यस्य त्वसत्यात्सिद्धिरित्यसत् । बुद्धीनामयथार्थत्वे व्यावहारिकसत्यता ॥ ५२७ ॥

असत्यात्सत्यबुद्धिश्च यथादृष्टि यथेष्यते । तथैव ब्रह्मणोऽपि स्यात्सत्यत्वं व्यावहारिकम् ॥ ५२८ ॥

अत्र संस्कारमन्त्रौषधादिविशेषैस्सत्याः स्वप्नादिधियः सिद्धाः । ताभिश्च सत्याभिरेव तत्तत्सत्यसिद्धिर्दर्शिता । * दृष्टबुद्धिरित्यत्रापि मरणहेतुभूतेति योज्यम् । शङ्काविषोदाहरणं तु निर्विषसर्पदष्टादौ छन्नकण्टकवेधादौ च भाव्यम् । जलादिर्मुखादिप्रतिभासहेतुरित्यस्य प्रागुक्तत्वादिह नोक्तिः । पूर्वं बाधकाभावाद्बुद्धीनां सत्यत्वं साधितम् । हेत्वन्तरतोऽपि तदाह—एषामिति । व्यावहारिकवादिनाऽपि बुद्धीनां कारणा[नाम]न्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तिमत्त्वं, कार्याणां तदन्वव्यतिरेका(भ्याम)र्थक्रियाकारित्वं च दुरपह्नवम् । न चेदमुभयं रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति भावः । गत्यभावात्स्वमतं प्रस्मृत्य बुद्धीनां सत्यालम्बनत्वं व्यापकं मन्वानः तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिं चोदयति— हस्त्यादीनामिति । आशामोदकभक्षणन्यायेन वा विषयमिथ्यात्वात् विषयिमिथ्यात्वं साधयत एव धियां सत्यालम्बनत्वनियमः प्रमाणतर्कविरुद्ध इत्यभिप्रायेण प्रत्याह— नैतदिति । तद्व्यनक्ति— बुद्धीनामिति । मात्रचा विषयसत्यत्वमनियतमिति व्यज्यते । अर्थाभावे कथमालम्बनत्वमित्यत्राह—अर्थस्येति । एवकारो विद्यमानस्यैवालम्बनत्वमिति व्यवच्छेदार्थः । खपुष्पस्येवालम्बनत्वम् असतः कथमित्यत्राह— प्रतिभासमानतेति । अवधारणेन दुरपह्नवत्वं द्योत्यते । .... एवालम्बनमर्थसत्यत्वञ्च न भासमानत्वे........त्यक्तेन्द्रियस्य....बन्ध....कारण....भावः । दोषवशादिति । वध....तर्हि कारणवि-

विशेषवैशि....दित्यत्राह— स त्विति। स इत्यर्थपरामर्शः। मिथ्याविषयिणोऽपि मिथ्यात्वशङ्कां निरस्यति— अबाधितेति॥

रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात्सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात्। ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः; वर्णात्मता त्वसत्या। नैवं; वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च। अथ तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वम्। एवं तर्ह्यसत्यात्सत्यबुद्धिर्न स्यात्, बुद्धेः सत्यत्वादेव। उपायोपेययोरेकत्वप्रसङ्गश्च, उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषात्। रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे चैकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात्सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवच्चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति। हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात्। रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना। सादृश्यं च सत्यमेव॥

एवं सत्यसिद्धिहेतुतयोक्तानां धियामसत्यत्वमपास्तम्; अथासत्यात्सत्यसिद्ध्युदाहरणानि निरस्यन्ते। तत्र रेखानिदर्शने बह्वीर्विकल्पकोटीः हृदि निधाय रेखाया वर्णमात्रत्वपक्षेऽनिष्टमाह— रेखयेति। रेखायामेव कार्योपयुक्तकल्पितरूपस्य [सत्य....कल्पितस्य] हेतुत्वं नेत्याह— नैवमिति। असत्या वर्णात्मता वर्णधीहेतुत्वेन दुस्साधेत्याह— वर्णात्मताया इति। दोषवशात्तस्याः प्रतीतत्ववदुपायत्वमपि किं न स्यादित्यत्राह— असत इति। रेखायां हि वर्णात्मता नास्ति। .... करे च ग्रहम्। अतः संप्रतिपन्नतुच्छवदस्यापि हेतुत्वमयुक्तम्। किञ्च निरुपाख्यशब्देन प्रमाणशून्यत्वं विवक्षितम्; तेनासत्त्वे हेतूक्तिः। किञ्च असत्त्वादेव प्रख्याविषयत्वासंभवादुपाख्याविषयत्वमपि न स्यात्; ततस्तत्रोपायतोक्तिर्न क्रमेत। एतेन नियतपूर्वभावित्वरूपहेतुलक्षणाभावोऽपि दर्शितः।

* पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा॥

इति खण्डनोक्तिस्तु खपुष्पस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गान्निरस्ता। ख्यातितदभावादिवैषम्यं चात्र दुर्वचमिति भावः। न दृष्टम्— न प्रत्यक्षम्। अनुपपन्नश्च—कल्पयितुमप्यशक्यमित्यर्थः। रेखायां वर्णधीर्मिथ्याविषयत्वान्मिथ्यार्था, सा हेतुरिति कोट्यन्तरमनुवक्ति— अथेति। तत्र दत्तोत्तरत्वमाह— एवं तर्हीति। एतेन वर्णधीविशिष्टरेखापक्षोऽपि निरस्तः। अधिकमपि दूषणमाह— उपायेति। ननु रेखायां वर्णधीरुपायः, पाठ्यवर्णधीस्साध्या, कथमनयोरैक्यं? तत्राह— उभयोरिति। अयं भावः— अभ्यस्तलिपिदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनितवर्णस्मृतिपूर्विका हि रेखायां वर्णधीः; तथा च न साध्यमवशिष्यत इति॥

अथ रेखावर्णात्मतयोः सत्यानृतयोः संभेदात्सत्यवर्णधीसिद्धिरिति कोट्यन्तरस्य दत्तोत्तरत्वेऽपि दार्ढ्यायालि-

प्रसङ्गमाह— **रेखाया** इति । संकेतसहकृतरेखाहेतुत्वपक्षमनुवक्ति— **अथेति** । चक्षुर्ग्राह्यत्वादिकथनं रेखावर्णयो- रैक्यभ्रमनिरासार्थम् । विशेषशब्दस्त्वतिप्रसङ्गनिवारकः । अत्रापि दत्तोत्तरत्वमाह— **हन्तेति** । एतेन सङ्केतमात्र- पक्षोऽपि निरस्तः । रेखायामेव सङ्केतनिरपेक्षोदाहरणं दूषयति— **रेखागवयादिति** । **सादृश्यं चेति** । चकारेण रेखा- सत्यत्वं पूर्वोक्तमिति व्यज्यते । एवकारो जातिरूपं पदार्थान्तररूपं वा दृष्टं सादृश्यं दुरुपपादमिति द्योतयति ॥

न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिः, नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यङ्ग्यस्वरूपेणार्थविशेषैः सह संबन्ध- ग्रहणवशादर्थभेदबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात् । शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः, गकारादेर्बोध- कस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् । अतोऽसत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा ॥

अथैवं दृष्टेष्वगत्या वैयाकरणोक्तपुरस्कारिणं प्रत्याह— **न चेति** । **एकरूपस्य**— कत्वखत्वादिभिरुदात्तादि- क्रमेण चोज्जृम्भितस्येत्यर्थः । **शब्दस्य**— स्फोटाख्यस्य । **नादविशेषेण**— स्वरव्यञ्जनरूपवर्णभेदेनेति यावत् । **अपि**- रन्वारोहद्योतकः । अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकतयोक्तयोर्नादस्फोटयोस्तदर्थसंबन्धस्य तद्ग्रहणस्य चासत्यत्वं दुर्वचम् । नादधर्माणां कत्वादीनां शब्देऽध्यासश्च नास्ति । तदभावेऽपि तादृशनादाभिव्यक्ततयैव तत्तद्बोधक(त्व)सिद्धेरित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति —**नानेति** । वृत्तिकारोपज्ञं स्वमत[पद]माह— **शब्दस्येति** । **अपिर्दूषणसमुच्चयार्थः** । अत्र **शाबरम्** * गौरित्यत्र कश्शब्दः गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इति । वृत्तिकारस्य बोधायनस्यैव ह्युपवर्ष इति स्यान्नाम । तदिह पातञ्जलादिप्रोक्तं प्रामाणिकमिति न भ्रमितव्यम्; तेषां बाह्यप्रतिक्षेपार्थं वैभवोक्ते[कि]रपि स्यात् । युक्तिविरोधाच्च । स्फोटवादस्यानपेक्ष्य(क्ष)त्वमाह—**गकारादेरिति** । अयं भावः— किमत्र वर्णातिरिक्तमेकरूपं वाचकं दृष्टत्वादुह्यते, बोध- कान्यथाऽनुपपत्त्या वा, शब्दश्शब्द इत्यनुवृत्तव्यवहारसिद्ध्यर्थं वा, शास्त्राद्वा ? नाद्यः, वर्णानामेव श्रोत्रेण गृह्यमाण- त्वात् । अतिरिक्तमपि श्रवणेन गृह्यत इति धाष्ट्यादलीकवादः । शब्दादर्थं प्रतीम इत्येकवचनोक्तिस्तु वर्णसमुदायेऽपि स्यात् । न द्वितीयः, यादृशां वर्णानां प्रतिनियतस्फोटव्यञ्जकत्वमिष्यते तादृग्भिरेव तैर्नियतार्थधीसिद्धेः किमन्तर्गडुना स्फोटेन । क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तिश्च स्वेष्टेऽपि स्यात् । न तृतीयः, श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिना वर्णावर्णात्मकेषु सर्वेषु शब्दव्यवहारोपपत्तेः । न चतुर्थः, * स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय इत्यत्र स्फुटीकरणशक्तौ तात्पर्यादिति '। एवं छायाद्वै- श्येनानुमानेऽपि न त्वदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रायेण निगमयति— **अत** इति ॥

ननु न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम्, प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात् । उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य । न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्र- ब्रह्मज्ञानोपायः । यदोपायस्तदाऽस्त्येव शास्त्रम्, अस्तीति बुद्धेः । नैवम्; असति शास्त्रे अस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात् । किं ततः ? इदं ततः— मिथ्याभूतशास्त्र- जन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम् । यथा धूमबुद्ध्या गृहीत-

बाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् । पश्चात्तनबाधादर्शनं चासिद्धम् , शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् । तत्तु भ्रान्तिमूलमिति चेत् , एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम् । पाश्चात्यबाधादर्शनं तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

अथ खपुष्पवन्नित्याप्रतीतत्वलक्षणमसत्यत्वं शास्त्रे नास्ति, अतस्सत्यधीहेतुत्वं स्यादिति शङ्कते— **नन्विति** । कादाचित्कधीविषयतया तुच्छधीव्यावृत्तिं व्यनक्ति— **प्रागिति** । असत्यस्य कथं सद्बुद्धिबोध्यत्वम्? तत्सत्यत्वे वा कथं सदद्वैतमित्यत्राह— **उत्पन्न** इति । पूर्वं सद्बुद्ध्या सत्यत्वं, पश्चाद्बाधकादसत्यत्वं चेत्यविरोध इति भावः । तर्ह्यसत्यस्य कथं धीहेतुत्वमित्यत्र उत्तरावस्थायामिष्टप्रसञ्जकत्वं तावदाह- **न तदे**ति । पूर्वावस्थायां तु प्रसञ्जकासिद्धिमाह— **यदे**ति । अत्रास्त्येवेत्युक्तौ स्वमतविरोधमाह— **नैवमि**ति । अयं भावः—

यदि पूर्वं सतः पश्चादसत्त्वमभिसंहितम् । अनि(स)त्यत्वमिहोक्तं स्यान्न मिथ्यात्वादिसंभवः ॥ ५२९ ॥
पूर्वधीमात्रतस्सत्त्वमसत्त्वं बाधकं हि चेत् । बाधात्पश्चादिव प्रागप्यसत्त्वात्कार्यकृन्न तत् ॥ ५३० ॥
कस्यचिद्बाधितं वस्तु यदान्येषामबाधितम् । सत्त्वासत्त्वविरोधोऽपि तदा ते संपतेदिति ॥ ५३१ ॥

लिङ्गविभ्रमादिन्यायेनोपपादयति— **असतीति** । बुद्धेर्मिथ्यात्वमिह स्वमते विषयतः, परमते स्वरूपतोऽपि । इष्टोपन्यासोऽयमित्यभिप्रायेण चोदयति— **किं तत** इति । अनिष्टमेव प्रसञ्जितमित्याह— **इदमि**ति । तदिष्टप्रक्रियया विवृणोति— **मिथ्येति** । लोकदृष्ट्याऽपि स्थापयति— **यथेति** । सन्मात्रस्य बाधादर्शनमन्वारुह्य प्रागुक्तम् । अथ तदपि नेत्याह— **पश्चात्तने**ति । असिद्धिं माध्यमिकोक्त्या व्यनक्ति— **शून्यमि**ति । नन्विदं भ्रान्तिमूलं बुद्धवाक्यं नित्यनिर्दोषानन्यपरवेदोक्तस्य कथं बाधकमिति शङ्कते— **तत्त्विति** । त्वदुक्त्यैव वेदान्तोऽपि न कस्यचित्साधको बाधको वा स्यादिति प्रतिबन्ध्यभिप्रायेणाह— **एतदपी**ति ।

भ्रान्तिमूलेन वाक्येन धीसत्यत्वं यदीष्यते । तन्मिथ्यात्वादिकं तद्वदिष्यतामिति चाशयः ॥ ५३२ ॥

एवकारस्तु वक्तव्यनैरपेक्ष्यार्थः । अन्येऽप्याहुः—

> वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।
> बोद्धानृतो बुद्धिफले तथाऽनृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंसदः ॥

इति । त्वदुक्त्या न केवलं बाह्यसमीकारः, तस्याधिक्यमेव फलतीत्याह— **पाश्चात्ये**ति । सर्वं नास्तीत्येतदपि न सुवचमिति चेत् , तदा धीव्यतिरिक्तं नास्तीत्येतदपि नेति वक्तुं शक्यम् । अत्रानवस्थयाऽपि परमतमात्रस्य बाधकप्रयोजकत्ववद ....मेवो. ......मूल्येत्युपात्तेन चुलकमात्रेण दोग्घी......ब्दितं दर्शित इत्यभिप्रायेण विरमति— **इत्यलमि**ति । स्ववचनविरोधादिभिरप्रतिष्ठितत्वम् , उपजीव्यविरोधात्कुतर्कत्वम् ॥

यदुक्तम्— वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि

*सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्येवमादीनीति। तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसंकल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य, एवंभूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य। प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थसङ्ग्रहे। अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥

विशिष्टविषयैरित्थं प्रत्यक्षाद्यैर्विरुद्धता। तद्विरोधे च शास्त्रस्य दौर्बल्यमपि दर्शितम् ॥ ५३३ ॥
अथागमानां प्रत्येकमैदंपर्यसमीक्षया। प्रत्यक्षाद्यविरुद्धार्थे प्रामाण्यं प्रविवक्षति ॥ ५३४ ॥
साधकं बाधकं वाऽपि यत्र नास्ति प्रमान्तरम्। तस्मिन्नेव हि तात्पर्यं शास्त्रस्येति प्रचक्षते ॥ ५३५ ॥
अर्थवैशिष्ट्यमधिकं शब्दमात्रेऽपि दर्शितम्। विशेषवच्चा(तश्चा?)रम्भस्तु तद्व्यक्त्यै वाक्यतर्कतः ॥५३६॥

यदिह दूष्यं कारणशोधकवाक्ययोः परोक्तं [दूषणम्] निर्विशेषपरत्वं तदनुवक्ति— **यदुक्तमिति**। अत्र **वस्तुमात्र**शब्देन सगुणवाक्यानां दृष्टिविधिवदन्यपरत्वं व्यज्यते। उपात्तवाक्यस्य परेष्टविरुद्धत्वद्योतकः **पर**शब्दः। **एवं** शब्द ईदृशसर्वप्रकारसंग्रहार्थः। अत्र प्रत्यक्षादेः उपक्रमादेः श्रुतिलिङ्गादेश्च विरोधमभिप्रेत्याह— **तदयुक्तमिति**। सद्विद्यायां परोक्तैः तात्पर्यलिङ्गैरेव तदिष्टभङ्गं व्यनक्ति— **एके**ति। एकस्य कारणस्य विज्ञानेन तत्कार्यस्य सर्वस्य ज्ञानं सिध्यतीति प्रतिज्ञा। सा च * उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतमित्यादिना बोध्यते। आदेशशब्दश्चात्र न क्रियावचनः, मृदादिदृष्टान्तैः एवं सोम्य स आदेश इत्यादेशेन च करणपरत्वव्यक्तेः। नाप्युपदेश्यपरः, तदनुक्तावपि तत्सिद्धेस्तदुक्तिनैष्फल्यात् आङ्पूर्वस्य दिशेरुपदेशवाचित्वाभावाच्च आदेशोपदेशयोः पृथगाम्नानात् मुख्ये सम्भवत्युपचारायोगात्। ......व्यः अप्राक्ष्य इत्यनेनार्थतः उपादानस्यैव निमित्तत्वोपयुक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थतया प्रेरण................उपदेश्यत्वं सर्वप्रष्टव्यसाधारणम्। अपवर्गोपदेश्यकत्वं चोपास्यादावप्यस्ति। न चात्र **तमिति** विशेषणादसाधारण्यमिति वाच्यम्। ....गात्। अपेक्षितासाधारण्यविधेरनपेक्षितसाधारण्यविधिदौर्बल्याच्च। तस्मात् * एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिप्रसिद्धविश्वप्रशासितृत्वविषयोऽत्रादेशशब्दः। नन्वादेशशब्दे तावन्न कर्तरि पचाद्यच्प्रत्ययश्शङ्क्यः, इगुपधेति कस्यापवादत्वात्। न चात्र कप्रत्ययः, क्ङिति च इति गुणनिषेधात्। नापि घञ्, * अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति नियमात्। न च सर्वशासितुः शास्तिकर्मत्वम्। उपदेशकर्मत्वं तु युक्तमिति। मैवम्; विवक्षातः कारकप्रवृत्त्या कर्तुरेव करणत्वविवक्षया घञो व्युत्पत्त्युपपत्तेः। अकर्तरीति नियमस्तु करणत्वादिविवक्षाविरहे कर्तर्यसाधुत्वार्थः। अर्थतोऽपि हि प्रत्यय [मात्र] नियमनं वरम्। अतः तमादेशमित्यादौ सर्वतत्त्वाधिष्ठातृत्वगुणविशिष्टं किं श्रुतवानसीति प्रश्नार्थः। * येनाश्रुतमित्यादौ यथा सोम्यैकेनेत्यादिदृष्टान्तवाक्येषु च, ज्ञातेनेति विशेषणीयम्, तत्सत्तामात्रेण तत्कार्याणां ज्ञातत्वायोगात्। तो...........सर्वं विदितम्। अत एव विज्ञातेनेत्युक्तम्। तथा च मुण्डकोपनिषदि * कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवतीति। बृहदारण्यके च * आत्मनि

खल्वरे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवतीति च। अत्र घटकुड्यादिना विज्ञातेन तदन्यस्य ज्ञातत्वमयुक्त-मित्यभिप्रायेण * कथन्नु भगवस्स आदेश इति चोक्तम्। तत्रोत्तरं, यथा सोम्येत्यादि। बहुदृष्टान्तोक्तिस्संभवद्रढिमार्था। [illegible] [हि]सर्वं मृन्मयम्। तत्तन्मृत्पिण्डदृष्टान्[illegible]चोद्यं निरस्यति— वाचेति। अत्र वाचालम्बनमिति व्याख्यायां श्रुत्यक्षरविप्लवः स्यात्। कार्यमि...... .....त्यो............कश्चाप्रसिद्धं नोदाहर्तव्यम्। त्वदिष्टे हि रज्जुसर्पादि दृष्टान्तयितव्यम्। * विज्ञातं स्यादित्यत्र च सत्यज्ञानेन मिथ्याभूतस्य ज्ञातत्वोक्तिर्विरुद्धा। ज्ञातं भवतीति किं तदा वाच्यम्? सति गत्यन्तरे मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीत्यध्याहारश्च न युक्तः। मृत्तिकेत्यादिष्वितिकरणं च निरर्थकम्। मृत्तिकेत्येव प्रमाणसिद्धमिति प्रति[त्यभि]ज्ञा. ....प्रति सात्वेति सार्थकं... ....तदिह घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनाख्येन हेतुना, आरम्भणम्। विकारो नामधेयमित्युभयं मृदादिद्रव्येण। आरम्भणं आलम्भनं स्पर्शः। कृत्यल्युटो बहुलम् इति कर्मणि ल्युट्। रलयोरभेदः पक्षद्वयेऽपि समान। बकारस्थाने भकारस्तु न क्वाप्यस्ति। वर्णवैषम्यानादरेणारम्भणीयत्वविवक्षायामप्यसत्पक्षे न दोषः।

असत्यं तव सिद्धान्ते घटादि च मृदादि च। लोकदृष्ट्योभयं सत्यं विभज्योदाहृतिः कथम्? ॥ ५३७ ॥
यदि वर्गद्वयस्यास्य मृषात्वं साधयिष्यते। यथेति सिद्धवत्कारस्समतोक्तिश्च भज्यते ॥ ५३८ ॥
किञ्चात्र कार्यसत्यत्वं सजातीय.. ॥

अपि चैवं.. * एवं सोम्य स आदेश इत्युपदेश्यत्वाभ्युपगमात् * भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु इति पूर्वमविदितस्य शुश्रूषितत्वात् पश्चादुपदेशात् * आचार्यवान्पुरुषो वेदेति निगमनाच्च शब्दगोचरत्वं ज्ञानगोचरत्वं च स्पष्टमुक्तम्। तदाऽपि त्वदिष्टविरुद्धमुपलक्षितं....... .....[illegible]न्यायेन बुद्धीनां शब्दानां च ब्रह्मणि कुण्ठीभाव इति तु डिम्भप्रलम्बनं, प्रलपनं वा। सत्कार्यवादादिसंभवेऽपि विच्छिन्नकार्याणां यथादृष्टि विच्छि[illegible] सर्वविज्ञानं कथमिति चात्र प्रश्नाभिप्रायः। तत्रोत्तरम्— **सदेवेत्यादि**। तत्राग्र आसीदिति काल.............................. विशेषण द्वयश्च सिद्धम्। ....विशिष्टं तद्दृश्यते। अग्रेशब्दस्य निरर्थकत्वञ्च। अवाच्यस्य कथमुपदेश्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्— **सच्छब्दवाच्यस्येति**। गुणविशिष्टोक्तिः कल्पिताकारविषयेति शङ्काव्युदसनायाह— **परस्य ब्रह्मण इति**। अनेन सच्छब्दस्य शाखान्तरोक्तशब्दैरैकार्थ्यं सूचयता सत्तामात्रपरत्वञ्च निरस्तम्। निरूप्यमाणदशापरत्वञ्चायुक्तम्, वक्ष्यमाणापेक्षया कारणनिर्देशार्थत्वात्। न हि तदानीमित्यादिश्रुत्यन्तरनिर्देशसामरस्याच्च प्रलयकालपरत्वं युक्तम्। किं तदासीदित्यत्र * ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीदिति....... अत्र निर्दिश्यते। अतस्तत्काले त्रिविधभेदनिषेधपरत्वमिह न वाच्यम्, सृष्टिकालेऽपि वस्तुतस्तच्छून्यत्वात् प्रलयकालेऽपि वैषम्यनैर्घृण्याकृताभ्यागमकृतविप्रणाशपरिहाराय सूक्ष्माचिज्जीवादिभेदस्य त्वयाऽपि स्वीकृतत्वाच्च। अतो नाग्रशब्दस्य वैयर्थ्यं, विरोधो वा। दुस्त्यजस्वगतविशेषोऽपि तदानीं सत्त्वैकत्वाद्वितीयत्वैस्त्वयैवादृतः। तदिह प्रलयकालावच्छिन्नसत्ताविशिष्टं चिदचिच्छरीरकं ब्रह्म सदित्युक्तम्। सच्छब्दस्य ब्रह्मात्मादिशब्दवद्विशेष्यविषयत्वेऽपि स्वरूपविकारादिनिषेधाच्छ्रुत्यन्तरोपबृंहणप्रसिद्धिसामरस्याच्च प्रकृतिपुरुषकालाद्यपेक्षितविशेषणासिद्धिः। तदभावे निर्विकारस्य स(स्व)तः कारणत्वमेव न सिद्ध्येत्। ततश्च शाखान्तरनयेन कारणवाक्यान्तराणामपि निर्विशेष-

परतया ब्रह्मकारणवादस्त्यक्तस्स्यात् । अध्यासोऽपि ह्यविद्यापेक्षस्त्वयैवोक्तः । * सदेवेत्यस्यासत्त्वनिषेधपरत्वं च दृष्टान्तानुगुणम् । * तद्धैक आहुरसदेवेदमित्यादिना मतान्तरोपन्यासनिरासाभ्यां च तद्व्यक्तम् । अत्र * एकमेवाद्वितीयमिति न त्वदुक्त्यंशोक्तिः । सिद्धानुस्मरणमात्रार्थत्वात् तच्छब्दोऽत्र पक्षान्तरोपक्रमार्थः । तदिदमिति वाऽन्वयः । अत्र च कार्यं द्रव्यं प्रागसदिति वैशेषिकाद्युक्तिनिरासे प्रतिज्ञानुगुण्यं स्यात् । शून्यवादनिरासपरत्वे त्वग्रशब्दस्य वैयर्थ्यम् । क्षणभङ्गनिरासस्तु द्रव्यानुवृत्तिसाधनेनैव सेत्स्यति ।

अतुच्छत्वे स्थिरत्वे तु प्रतिज्ञा नैव सेत्स्यति । कार्यकारणयोर्यावदनन्यत्वं न साध्यते ॥ ९३९ ॥

कुतस्त्वित्यादि प्रमाणतर्काभावपरम् । कथमित्यादि तदुभयविरोधपरम् । विद्यमानस्य हि द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिस्तत्तदवस्थावत उत्पत्तिरिति प्रमाणसिद्धम् । तथा च द्रव्यस्य पूर्वमसत्त्वे तस्य सत्तावाच्यघटत्वाद्यवस्था उत्पत्तिरिति स्यात् । तदेतत्प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च निर्धूतमिति भावः । अथ यथोक्तं निगम्यते— * सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति । इदमग्रे एकमद्वितीयं सदेवासीदित्येकमेवेदं वाक्यम्, संभवत्यैक्ये तद्भेदायोगात् । यत्तु भिन्नवाक्यवत्क्वचित्क्वचिद्भाष्यते, तदपि तात्पर्यव्यक्त्यर्थम् । अन्यथा वाक्यत्रयवद्वाक्यद्वयवच्च व्यपदेशो व्याहन्येत । तदिह सदासीदित्यवस्थाद्वयसाधारणाकारोक्तिः । एकमिति तु प्रतिज्ञाघटनार्थमविभक्तनामरूपावस्थोच्यते । अवधारणमिह जगदन्तर्भूतस्य वियदादेर्वैशेषिकाद्यभिमतनित्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । अत्राभिप्रेतमाह— **जगदुपादानत्वमिति** ।

* तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुत्यन्तरानुगुण्यात्, * बहु स्यामित्युत्तरवाक्यादिभिश्चायमेवार्थ इति भावः । उदाहृतानां मृदाद्युपादानानां कुलालादिभिर्द्वैतदर्शनादिहापि तथाऽन्यस्मिन्कर्तरि च आदेशशब्दार्थत्वेन ज्ञानात्तत्कार्यविश्वविज्ञानं न स्यात् । तत्सिद्ध्यर्थमद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरं निरस्यते; तदिदमाह— **जगन्निमित्तत्वमिति** । * तत्तेजोऽसृजत तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिभिरेतद्दृष्टम् । * तदैक्षतेत्यादिसिद्धमाह—**सर्वज्ञेति** । * यस्सर्वज्ञ इति कारणवाक्यान्तरे चैतत्कण्ठोक्तम् । स्यामिति सङ्कल्पयतो निमित्तत्वानुगुणम् । एतदुभयानुगुणमाह— **सर्वशक्तियोग** इति । सर्वोपादानत्वसर्वनिमित्तत्वशक्त्येकाश्रयमित्यर्थः । अत्र असृजतेत्यादि फलितम्, अन्यत्र ब्रह्माध्यतिष्ठत् कर्तारमीशमित्यादिभिः कण्ठोक्तमाह— **सत्यसङ्कल्पत्वमिति** । हन्ताहमिमा इत्यादौ चिदचिदन्तरात्मत्वं व्यक्तम्; विशेषतोऽप्यनुप्रवेशनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति * तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिभिः सिद्धम् । अत्र * सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ताः इतिवत् अनेन जीवेनेति विवक्षितं व्यनक्ति— **सर्वान्तरात्मत्वमिति** । सर्वाधारता सदायतनत्वोक्तिसिद्धा । सर्वनियमनं तु आत्मत्वोक्तिलब्धम् । अत्राधेयत्वविधेयत्वादिनियमैर्जगतश्शरीरत्वं सिद्धम्, शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्वप्रतिज्ञाघटनाय प्रकाशितम् । आदिशब्दश्च खण्डान्तरोक्तांश्च कारणत्वाद्युपयुक्तान्विशेषान्संगृह्णाति । ऐतदात्म्यमित्यादेरर्थमाह— **कृत्स्नस्येति** । तत्सत्यमित्यत्र सर्वकारणस्य सतो ब्रह्मणः, इदं सर्वमित्युक्तस्य जगतो वा सत्यत्वमिह न विधेयम्, कृतकरत्वात् । अतो * मृत्तिकेत्येव सत्यमितिवत्कार्यस्य जगतः स्वनिष्ठत्वादिभ्रमनिवारणाय तदात्मकत्वं प्रामाणिकमित्युच्यते । * स आत्मेत्येतदप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यभूम्ना निर्देशवैषम्येण दृढीकरणं स त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इतिवत् । अत्रापि सर्वान्तरात्मत्वेन प्रस्तुतश्रोतर्यपि विशेषत उक्तिरियमिति केचित् । अत एव तत्त्वमसीत्यप्यनुसन्धातर्युपसंहारमात्रम् । जीवस्य परेण स्वरूपैक्ये भेदे वा[बाधेऽपि पक्षे] पूर्वोक्तसर्वाकारविशिष्टपरामर्शितच्छब्दो विरोधी स्यादित्यभिप्रायेणाह— **एवंभूतब्रह्मात्मक** इति । अत्रोद्देश्योपादेयचिन्ता पश्चाद्भविष्यति ।

श्वेतकेतुं प्रतीत्यनेन स्वेष्टसाधकार्थवादलिङ्गसूचनम्। आत्माद्वैतपक्षे प्रबुद्धस्य गुरोर्भ्रान्तिसिद्धं शिष्यं प्रत्युपदेशानुपपत्तिं सूचयति— **उपदेशाय प्रवृत्तत्वादिति**।

यत्त्वष्टविधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वमिहोदितम्। तत्त्वस्मिन्पक्ष एवेति प्राह प्रकरणोक्तितः ॥ ५४० ॥

अत्र ह्युपक्रमप्रभृति तत्त्वमसीत्युपसंहारपर्यन्तं निरुपाधिकं प्रशासनादिकं दर्शितम्। तच्च मानान्तरागोचरत्वादपूर्वम्। अभ्यस्तञ्च बहुशः। फलं च तस्य तावदित्यादिना जीवस्य परप्राप्त्यनुरूपम्। आख्या........................ तं * तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति ॥ कृ....... चार्थवादसिद्धः। असत्कार्यवादनिरासेन विवर्तवादविरुद्धैर्दृष्टान्तैस्त्रिवृत्करणप्रदर्शनादिभिश्चोपपत्तिः स्थापिता। तत्तेजो सृजत........ सोपबृंहणैः श्रुत्यन्तरसङ्गतैरध्यासशङ्काऽप्यत्र प्रशमिता।

तथा च त्वत्पक्षं क्षिपति परिणामादिति वदन्विवर्तादध्यासादिति च नवदन्सूत्रकृदिह।
तदन्याभावं न स्पृशति तदनन्यत्वफणितिर्न मायामात्रोक्त्याऽप्यनृतगतिराश्चर्यपरया ॥ ५४१ ॥

अत्र किं प्रतिज्ञावाक्यं, कानि च तदुपपादकानि, कथं च तेषामेव तात्पर्यमित्यत्राह— **प्रपञ्चित इति**। ननु बुद्धिशब्दान्तरादिकं रज्जुसर्पादिष्वध्यासाद्ध्यादिषु द्रव्यान्तरसंयोगाच्च दृष्टम्। मृत्पिण्डघटादिष्वपि तथाभावाभावे कथं द्रव्यैक्योपपादनमित्यत्राह— **अत्रापीति**। **निपुणतरम्**— परोक्तप्रतीतिबलानुसारेण। अहिकुण्डलवदास्ते..... त.....धित इत्यादिवच्च कार्यस्य सत्यत्वे............ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्या **तत्त्वटीका** समाप्ता ॥

(एतावत्येव उपलभ्यते)

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

॥ निक्षेपरक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

संसाराध्वगतागतश्रमहरः सर्वावगाह्यः स्वयं श्रीसंश्लेषसमुल्लसद्घनरसः शीतस्तटाको महान् ।
नेदिष्ठेन महापथेन सुगमो येषां प्रसादादभूत्तीर्थं तत्र शुभं प्रकाशयतु नस्तेभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

प्रायः प्रपदने पुंसां पौनःपुन्यं निवारयन् । हस्तः श्रीरङ्गभर्तुर्मामव्यादभयमुद्रितः ॥

स्थितं तावत्—देहबाह्याभ्यन्तरकरणप्राणधिषणाविलक्षणः, पारलौकिकसुखदुःखोपभोगयोग्यः, परमपुरुषनित्येच्छातन्त्रितस्वातन्त्र्यः, परतन्त्रः, अनादिकर्मप्रवाहहेतुकचतुर्विधदेहप्रवेशजनिततत्तदात्माभिमानसंतन्यमानावर्जनीयदुःसहदुःखसंततिसहस्रसंततः, सांसिद्धिकसम्यगध्यक्षयुगपदध्यक्षितसमस्तवस्तुवास्तवेनापि स्वच्छन्दपञ्चकृत्यनित्यशक्तिसंपदाऽपि सर्वजननिरुपाधिकपरमसुहृदाऽपि अनुकम्पनीयानुकम्पावात्सल्यसौशील्यादिगुणगणप्रशमितपितृत्वोष्मणाऽपि यथावस्थितगुणविभूतिमण्डलपरिमण्डितस्वात्मविश्राणनमहावदान्येनापि पुरुषोत्तमेन परब्रह्मणा भगवता नारायणेन अनादिकर्मप्रवाहभेदविषमितविविधसंसारिमण्डलसमसमयसमुद्धरणप्रतिबन्धकप्रतिबद्ध[साम्यगुण]सम्यग्गुणगणसंरक्षणसंधुक्षितरणरणकेन अपुरुषार्थप्रदायित्वपरिजिहीर्षयाऽर्थितोऽनर्थमप्यर्थितं दिशता संसारतन्त्रवाहिनाऽप्यवसरप्रतीक्षेण श्रीमता पुण्डरीकाक्षेण समीक्ष्यमाणः, कदाचिदहेतुकसर्वसमभगवदनुकम्पावसरापदेशभूतेन अपर्यनुयोज्यानादिसामग्रीचक्रसामर्थ्यसमुद्भवेन सर्वसैद्धान्तिकसमालम्बनीयेन केनापि सुकृतविशेषेण संसारतरुसमूलोन्मूलनानुकूलजन्मविद्यावृत्तवैराग्यादिकमनुप्रपन्नः, तत्त्वोपदेशदेशिकमहत्तरजनचरणपरिचरणसमासादितप्रकृतिपुरुषेश्वरतत्त्वयाथात्म्यावबोधः, अनन्तशाखनिगमतरुशाखाविशेषसंभवासु विद्यात्मिकासु छायासु विश्राम्यन्, परमशेषिपरमपुरुषचरणारविन्दयुगलनिगलिताशेषमनोरथः, महता मनोरथगोचरेणार्चिरादिपथेन परमपदमधिरुह्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नः, भगवन्तमनुभवति प्रत्यगात्मेति। तत्र च ज्ञानकर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपरपक्षप्रतिक्षेपेण कर्मज्ञानानुगृहीतः, वेदनध्यानोपासानादिशब्दवाच्यः, दर्शनसमानाकृतिः, निरतिशयप्रीतिरूपतया भक्तिशब्दाभिलप्यः असकृदावृत्तः, आप्रयाणानुवृत्तो निरन्तरस्मृतिसंतान एव निःश्रेयसनिःश्रेणिकेति निरणायि ॥

इदं त्वत्र चिन्त्यते—किं तथाभूतादुपासनवर्गात् [व्यतिरिक्तो] विमुक्तो मुक्त्युपायोऽस्ति, न वेति । नास्तीति पूर्वः पक्षः, अस्तीति राद्धान्तः ॥

नन्वेतच्चिन्तनमनर्थकम्, तदनिश्चयेऽपि भक्त्यैव मुक्तिसिद्धेरिति चेन्न, तन्निश्चयाभावे तदनुष्ठानरूपस्य प्रयोजनस्यासिद्धेः। तत्फलस्यान्यतः सिद्धौ तदनुष्ठानस्य प्रयोजनत्वमेव न सिध्यतीति चेन्न; अनेकविद्याविलयप्रसङ्गात्। सर्वासामेकफलसाधनत्वेऽपि विकल्पतो यथारुचि यथावगमं वा तत्तदनुष्ठानं सप्रयोजनमिति चेत्, तुल्यम्। यथाधिकारमिति विशेषो वक्ष्यते। तत एव विद्यान्तरविशेषचिन्तनादेतच्चिन्तनस्य महत्तरं प्रयोजनमिति स्थितम्॥ **इत्युपोद्धातः॥**

॥ अथ पूर्वपक्षः ॥

अत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते—नास्ति भक्त्यतिरिक्तं मोक्षसाधनमिति। कुतः?

श्लो. स्वरूपलक्ष्मानुष्ठानविध्यदृष्टेर्निषेधतः। ऐक्यादशक्तेरख्यातेः संप्रदायविरोधतः॥ १॥

स्वरूपानुपपत्तिसमर्थनम्॥ तथा हि—

* सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥

इत्येतावन्मात्रबलेन हि सुप्रतिष्ठितसमस्तशास्त्रार्थसंक्षोभः सिषाधयिषितः। अस्य चायमर्थस्त्वन्मतरहस्यवेदिभिरादिश्यते—सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं तमेकमेव शरणं गतस्य स एव भगवान्मोक्षसाधनमिति। तत्र किमियं शरणागतिः सिद्धरूपा प्रतिपिपादयिषिता, उत साध्यरूपा वा? न तावत्सिद्धरूपा, अविधेयत्वप्रसङ्गात्। कर्तृव्यापारसाध्यमेव हि विधीयते। इष्टप्रसङ्गोऽयमिति चेन्न, अविहितत्वेनाशास्त्रीयत्वप्रसङ्गात्। [तत्तच्छा]स्त्रोपात्तत्वमात्रेण शास्त्रीयत्वमिति चेन्न, निष्प्रयोजनोपादानस्यैवासंभवात्। ब्रह्म तु सिद्धमपि स्वतः प्रयोजनरूपत्वात्परंपरया प्रयोजनपर्यवसानाच्चोपादीयते। अधिकारिविशेषणतया तदुपादानमपि सप्रयोजनमङ्गीक्रियत इति चेन्न,

श्लो.—फलादिभ्यो विभिन्नत्वात्प्रपत्तिर्विध्यनन्वयात्। विधेयान्तरहानेश्च नाधिकारिविशेषणम्॥ २॥

अधिकारिविशेषणता हि फलकामनारूपतया, फलतया, निमित्ततामात्रेण वा स्यात्? न पूर्वः, असिद्धेः। न द्वितीयः, फलस्य स्वरूपेणाधिकारिविशेषणत्वाभावात्। यथोक्त**मागमप्रामाण्ये**—

* सिद्धमेव हि सर्वत्र नियोज्यस्य विशेषणम्। जीवनादि तथैवेह कामनैव विशेषणम्॥ इति।

काम्यमानतया विशेषणत्वेऽपि तदर्थसाधनविधानादर्शनात्, स्वर्गादिवत्स्वतो वा पश्वादिवत्फलान्तरसाधनतया वा फलत्वस्यासिद्धेश्च। न तृतीयः, हिंसादिवन्निमित्तत्वे निषिद्धानुष्ठानतया परिहरणीयत्वप्रसङ्गात्। जीवनपुत्रजन्मादिवत्केवलनिमित्तत्वकल्पने विधिप्रत्यययोगः परिपन्थी, विधेयान्तरासिद्धिश्च। तद्विशिष्टस्य ब्रह्मस्वरूपं मोक्षसाधनतया विधीयत इति चेत्, कोऽयं विधिः? किं कर्तव्यतया बोधनम्, उताज्ञातज्ञापनमात्रम्? नाद्यः, नित्यस्य ब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वासिद्धेः। प्रसन्नत्वरूपेण साध्यत्वमस्तीति चेत्, तर्हि विशिष्टोपादानस्यात्र विशेषणार्थत्वात्प्रसाद एव साध्य इत्यायातम्। तथा सति स एव विधेयः स्यात्, न ब्रह्म। अस्त्विति चेन्न, कर्तृव्यापाररूपत्वाभावेन साक्षात्कृतिसाध्यत्वेन विधेयत्वासिद्धेः, देहादिव्यापाररूपत्वाभावेन पारंपर्येण साध्यत्वेऽप्यौचित्यात्स्वर्गादिवत्फलत्वस्य तद्धेतुभूतावान्तरव्यापारत्वस्य वा प्रसङ्गात्। न चेह तद्युक्तम्, नैमित्तिकतया कामनाधिकारत्वासिद्धेः, संवलिताधिकारत्वे ज्ञापकाभावात्, तदर्थविधेयान्तराभावे साध्यत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गाच्च। नापि द्वितीयः, * अमृतस्यैष सेतुरित्यादिभिस्तदविशिष्टस्यापि तज्ज्ञानदर्शनेन तद्विशिष्टस्यैव तदधिकारित्वासिद्धेः? न च यथावस्थितशास्त्रश्रवणवेलायामेव प्रपन्नः श्रोता, प्रपत्तेः शास्त्राधिगम्यत्वेन श्रवणप्रपदनयोरन्योन्याश्रयात्। हितकारिवचनात्प्रपदनसंभवेऽपि निरर्थकं पुनरिदमज्ञातज्ञापनम्। यदि हि प्रपन्नस्य ब्रह्म मोक्षसाधनम्,

किमस्य पुनस्तथात्वज्ञानेन ? तदन्तरेणापि फलसिद्धेः । सिद्धप्रपदनेनैव साधनतया ज्ञायमानं ब्रह्मैव साधनमिति चेत्, तर्हि साधनतया ज्ञानमेव विधेयतया साधनमिति स्यात्; ततश्च गतं ब्रह्मणः साधनत्वम् । एवं चासाधने ब्रह्मणि साधनत्वदृष्टिरेवेति मिथ्याज्ञानान्मोक्षप्रसङ्गः । फलप्रदत्वाकारेण ब्रह्मणोऽपि साधनत्वमस्त्येवेति चेन्न, तावन्मात्रज्ञानस्य श्रवणमात्रसंपाद्यत्वेन विधिव्यापारविषयत्वायोगात्, अविधेयज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वे कुदृष्टिमतोत्थानप्रसङ्गात् । समर्पणपर्यन्तसाधनत्वबुद्धिविशेषस्यैव प्रपत्तित्वाभ्युपगमादधिकारिविशेषणविधेययोरैक्यप्रसङ्गश्च । तच्चायुक्तम्; सिद्धत्वसाध्यत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासात्, तत्सिद्ध्यैव तत्सिद्धिरित्यात्माश्रयप्रसङ्गाच्च । रक्षापेक्षा प्रपत्तिरिति नैक्यमिति चेत्, तथा सत्यन्योन्याश्रयणम्, रक्षकत्वबुद्धिपूर्वकत्वाद्रक्षापेक्षायाः रक्षापेक्षाविशिष्टमधिकारिणं प्रति रक्षकत्वोपदेशात् । रक्षकत्वातिरिक्तं साधनत्वमुपदिश्यत इति चेत्, किमत्र साधनशब्देन कर्तृतदितरसाधारणं हेतुमात्रं विवक्षितम्, उत कर्तृव्यतिरिक्तं किमपि कारक[न्तर]मिति ? पूर्वत्र स्थितमेवान्योन्याश्रयणादिकम्, विशेषप्रतिपत्तेः सामान्यप्रतिपत्तिमन्तरेणासिद्धेः । उत्तरत्र कर्तरि ब्रह्मणि कारकान्तरत्वोपचारमात्रं वा स्यात्, पूर्ववन्मिथ्याप्रत्ययादपवर्गप्रसङ्गो वा । स्वतन्त्रतयोत्कृष्टे कर्तरि ब्रह्मणि अस्वतन्त्रतया अपकृष्टकारकान्तरदृष्टेर्महापराधरूपत्वम् । ततो दृष्टिविधिनयस्याप्यत्रानवकाशः । कर्तरि ब्रह्मणि करणत्वादिबुद्धौ करणत्वादेश्च कर्तृनिरूपितस्वरूपत्वेन कर्त्रपेक्षायां परिशेषादौचित्याच्चाधिकार्येव कर्तेति प्रतीयेत । ततश्च आकर्मयोगमनुवर्तमानस्यात्मन्यकर्तृत्वानुसंधानस्य प्रपदनदशायां परित्याग इति सम्यक् संप्रदायः परिरक्षितः । अत्यन्तपारतन्त्र्यानुसंधाननिष्ठां हि प्रपत्तिनिष्ठामातिष्ठन्ते । कर्तर्येव ब्रह्मणि सहकारिनैरपेक्ष्यमात्रं साधनशब्देन विवक्षितमिति चेन्न, तस्यापि शास्त्रश्रवणवेलायामेव ज्ञाततया तज्ज्ञानविधानानुपपत्तेः, निरपेक्षरक्षकत्वबुद्धिपूर्वकत्वाच्चात्र रक्षापेक्षायाः प्रागुक्तदोषानतिलङ्घनात् । प्रपत्तेरधिकारिविशेषणत्वे च *तेनतेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने इत्यादिमूलस्य प्रपत्तेः साधनत्वव्यपदेशस्यामुख्यत्वप्रसङ्गश्च । **अतो नास्याः सिद्धरूपता विवक्षिता ॥**

साध्यरूपत्वेऽपि, न प्रागुक्तनयेन फलरूपता । करणादिरूपायास्तु वाक्कायव्यापाररूपत्वे, स्तुत्यादिवदेव ज्ञानात्मकत्वाभावेन भक्त्यङ्गत्वादिप्रसङ्गः, ज्ञानादेव मोक्ष इति परित्यागप्रसङ्गो वा । अत एव भक्तिज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि कर्मैतदिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् । मनोव्यापाररूपत्वेऽपि, दृष्टिवत्सा भ्रान्तिरूपा, तत्त्वज्ञानरूपा वा? पूर्वत्र अपवर्गसाधनत्वासिद्धिः । उत्तरत्र, किं शास्त्रमात्रजन्या, हेत्वन्तरजन्या वा? आद्ये कुमतिमतोपनिपातादिप्रसङ्गः । हेत्वन्तरजन्यत्वे तु, स हेतुः किं योगाभ्यासादिरूपः, तदन्यो वा ? प्राच्ये गुरुतरभक्तितुल्यतया तद्वदेव सौकर्यासिद्धिः । पश्चिमस्त्वनुपलम्भनिरस्तः, इन्द्रियलिङ्गादेस्तथाविधज्ञानोत्पादकत्वादर्शनात् ॥

सा किं शास्त्रजन्यज्ञानादधिकविषया, अनधिकविषया वा? न तावदधिकविषया; अधिकप्रकाशकस्य योगादेरभावात्, भावे वा भक्त्यविशेषत्वस्योक्तत्वात् । नाप्यनधिकविषया, शास्त्रजन्यज्ञानाविशेषेण स्वारसिकसकृत्स्मरणमात्रानतिरिक्तायास्तद्वदेवाविधेयत्वप्रसङ्गात् । तस्यैवावृत्तिवेषेण विधेयत्वोपपत्तिरिति चेन्न, ध्यानसमानरूपतया भक्त्यतिरेकासिद्धेः ॥

सा किमितिकर्तव्यतावती, न वा? इतिकर्तव्यतावत्त्वे निरपेक्षोपायत्वविरोधः । इतिकर्तव्यतारहितत्वे कार्यकरत्वहानिः । तदुक्तमभियुक्तैः—

*न हि तत्करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषवदेव इतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यमिति चेन्न, तत्रापि कथंताकाङ्क्षाया गत्यभावादेवोपशमात्, क्वचित् क्लिष्टगतिस्वीकारे सर्वत्र तथेति नि[यामका]यमाभावात्। सर्वधर्मपरित्याग एव इतिकर्तव्यतेति नैरपेक्ष्यवाचोयुक्तिः, करणत्वोपपत्तिश्चेति चेन्न, विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तेः। सर्वधर्मपरित्यागो ह्यत्र किं विधेयः, उतानुवाद्यः? न प्रथमः, सर्वस्य धर्मस्य परित्यक्तुमशक्यत्वेन सागरतरणोपदेशवदप्रमाणत्वप्रसङ्गात्। यदृच्छयाऽपि हि क्रियमाणानि कानिचित्कर्माणि धर्म एव भवन्ति। अत एव ह्यज्ञातसुकृतमवकाशं लभते। बुद्धिपूर्वकरणाभावोऽत्र विवक्षित इति चेन्न, नियामकाभावात्। तथा च सत्याचार्योपसदनभगवत्सेवादेरपि परित्याज्यत्वप्रसङ्गः; तदनुष्ठानेऽङ्गवैकल्येन प्रपत्तिवैकल्यप्रसङ्गात्। नात्र धर्मबुद्ध्या तदनुष्ठानमिति चेत्, कुतस्तर्हि? प्रपन्नेतरलोकसंग्रहार्थमिति चेत्, किं स्वाधिकारविरुद्धानुष्ठानेन लोकसंग्रहः, तथा सत्यूर्ध्वरेतसामपि गृहस्थाश्रमधर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्। लोकसंग्रहणमपि किं धर्मबुद्ध्या, केवलदृष्टार्थं वा? आद्ये व्याघातः, तस्यैव बुद्धिपूर्वधर्मानुष्ठानात्मकत्वात्। द्वितीये लोकायतिकरहस्यावतारः, धर्मानुष्ठानस्य परवञ्चनामात्रप्रयोजनत्वात्। धर्मबुद्ध्यभावेऽपि दृष्टप्रयोजनविरहेऽपि कारुण्यपरतन्त्रतया धर्मलोपमूलपरानर्थपरिजिहीर्षया तत्संग्राहकधर्मानुष्ठानमिति चेन्न, प्रपत्तिधर्मविपरीतानुष्ठानेन तन्निष्ठाकृत्स्नवैदिकवर्गसंग्रहासिद्ध्या संग्राह्यतमपरानर्थपरत्वेन परमनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। स्वरूपतः पुरुषार्थतया रागवशात्तदनुष्ठानमिति चेन्न, तथाविधरागसंभवे भक्त्यधिकारितया *न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे इत्युक्ताधिकारविरोधप्रसङ्गात्, अल्पशो रागप्राप्तस्यापि निषिद्धस्यानुष्ठानायोगाच्च। ननु धर्मो हि धृतिसाधनम्—श्रेयःसाधनमित्यर्थः। ततश्च धर्माणां त्यागोऽत्र श्रेयःसाधनत्वत्याग इति चेन्न, अन्यस्वभावस्यान्येन त्यक्तुमशक्यत्वात्, नित्यत्यक्तत्वेन वा त्यागविध्यनुपपत्तेः। तद्बुद्धित्यागोऽत्राभिमत इति चेन्न, लक्षणाप्रसङ्गात्। *न विधौ परः शब्दार्थः इति न्यायविदः। यथावस्थितवस्तुवेदिनस्तद्बुद्धेरपि परित्यक्तुमशक्यत्वाच्च। स्वापेक्षया श्रेयःसाधनत्वबुद्धित्यागोऽत्र विवक्षित इति चेत्, किमसौ क्रियमाणेषु धर्मेषु, उत अक्रियमाणेषु? पूर्वत्र, सर्वप्रकारश्रेयःसाधनत्वबुद्धिनिषेधे भ्रान्तत्वप्रसङ्गः, तेषामेव धर्माणां स्वरूपेणानुष्ठेयत्वस्यावर्जनीयत्वेन यत्रकुत्रचित् श्रेयसि पर्यवसानात् तद्बुद्ध्यभावे चाननुष्ठेयत्वप्रसङ्गात्। आहुश्च—*प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति। ईश्वरप्रीत्यै तत्पारतन्त्र्यादिमात्रचिन्तने तु कर्मयोगाद्यनतिरेकः। उत्तरत्र, स्वरूपेऽपि परित्यक्ते प्रसङ्गाभावेन निष्प्रयोजनस्तदुपायताबुद्धिनिषेधः स्यात्॥

किंच, अत्र त्यागः प्रपदनं चेति द्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। न चासौ युक्तः, *संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते इति न्यायात्। विशिष्टविधिरस्त्विति चेन्न, तस्यापि गत्यभावविषयत्वात्, अकिंचनतयाऽभिमतेऽधिकारिणि त्यागविधिवैयर्थ्याच्च। न ह्यशक्तं प्रति निषेधापेक्षा। शक्तं प्रति[तु]निषेधे धर्माणामधर्मत्वप्रसङ्गः। नचाश्रमभेदेन तत्तद्धर्मनिषेधवदिति वाच्यम्, तत्रान्यस्य निषिद्धानामन्यैरनुष्ठानसंभवात्; इह तु मोक्षोपायानां मुमुक्षोरेव निषेधे अधिकार्यन्तरासिद्धेः। नच मुमुक्षुविशेषमधिकृत्य निषेधः, तद्विशेषादृष्टेः। न च प्रपदनप्रतिपत्तिमात्रं विशेषः, तथा सति *विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति न्यायेनैव विद्यान्तरत्यागसिद्धौ तद्विधिनैरपेक्ष्यात्। न च स्वरूपयाथात्म्यज्ञानवत्त्वं विशेषः, परोक्षस्य तस्य कर्मयोगादिनिष्ठेष्वपि सिद्धत्वात्, अपरोक्षस्य प्रपित्सावप्यसिद्धेः; सिद्धावपि वा *नचात्मवेदीत्यादिकथितकार्पण्यविशेषणवैकल्यप्रसङ्गात्॥

अनुवादपक्षेऽपि प्रागुक्तनयेन निःशेषपरित्यागानुवादो न शक्यः। कतिपयविवक्षायां तु नियामकनिर्मुक्तः सर्वशब्दः परिपन्थी। परित्यागोऽनूद्यमानश्चात्र गत्यन्तरासंभवात् लशुनभक्षणादिवन्निमित्ततां गाहेत, न पुनरङ्गताम्।

तथा सति प्रपत्तेर्धर्मपरित्यागरूपपापप्रायश्चित्तत्वमात्रसिद्धेर्मोक्षसाधनत्वासिद्धिः । नात्र त्यागमात्रमनूद्यते, अपि त्वशक्तिः । ततश्चावगाहनाद्यशक्तस्याग्नेयादिस्नानविधिवद्भक्तियोगाद्यशक्तस्य प्रपदनविधानमिति चेन्न, अशक्तेरशाब्दत्वेन लाक्षणिकत्वप्रसङ्गात्, अशक्तिलक्षणालिङ्गासिद्धेश्च । तथा च प्रपत्तेरमुख्योपायत्वप्रसङ्गः । त्यागश्च इतिकर्तव्यता न स्यात् ॥

किंच, विधिपक्षे अनुवादपक्षेऽप्यभावरूपाणां केषांचिद्धर्माणां परित्यागस्यावश्यंभावात्, तत्त्यागस्य च प्रतियोगिभावानुष्ठानात्मकत्वेन निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अभावरूपाणामहिंसादीनां न धर्मत्वम्, अपि तु पापाभावमात्रत्वमिति चेन्न, तेषामेव नियमसहकृतानां धर्मत्वात् । अतो विहिताननुष्ठानं निषिद्धानुष्ठानं चावश्यंभावीति स्वैरदोषो दुष्परिहरः । ये पुनः सर्वशब्दधर्मशब्दयोः संकोचमनुमत्य धर्मशब्दः प्रस्तुतमोक्षोपायमात्रपर इति वर्णयन्ति, तन्मतेऽपि स्वैरदोषो दुष्परिहर एव, अङ्गिपरित्यागे अङ्गानुष्ठानस्य प्रयोजनाभावात् । स्वतन्त्राधिकारात्तदनुष्ठानमिति चेन्न, मोक्षाभिलाषिणि फलान्तरसाधनत्ववेषेण स्वातन्त्र्यासिद्धेः, नित्यनैमित्तिकत्वमात्रेण स्वातन्त्र्यसंभवेऽपि कर्मान्तराधिकारापादकत्वमात्रेण परित्यक्तधर्मान्तरस्य तदनुपयोगात्, प्रपत्तिस्वरूपस्य तु धर्मस्य सकृदेव निष्पन्नत्वेन तदुत्तरभाविनां तादर्थ्यायोगात् । न चारादुपकारकत्वम्, अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च प्रपदनानन्तरं मुच्यमानशरीरस्य पुरुषस्य उपायवैकल्यप्रसङ्गात् । न च जीवति तत्सापेक्षम्, अन्यत्र नेति नियामकमस्ति । अत एव न प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वम्, प्रपत्तिरूपपरमधर्मस्य सर्वप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेनाभिमतस्य प्रतिबन्धान्तरासंभवाच्च । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपि गतम् । न च प्रपत्त्यङ्गभूतानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनविधिबलात् स्वैरपरित्यागः, *आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता इत्यादिना तत्रैव तयोरर्थान्तरतया व्याख्यानात् । न च स्वेच्छामात्रेण नित्याद्यनुष्ठानम्, अव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । नापि वासनावशात्, काम्यनिषिद्धयोरपि प्रसङ्गात् । न च ईश्वराज्ञानुवर्तनव्यसनेन, त्याज्यतयोक्ते तदाज्ञाया एवासिद्धेः ॥

अस्तु स्वैरप्रसङ्गः । तथाऽपि प्रामाणिकानां यथाश्रुतस्वीकारे सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकप्रपदनविधिरपरिहार्यः । कति कति दृश्यन्ते कर्मब्रह्मकाण्डयोः अन्यत्रात्यन्तनिषिद्धानामप्यनुप्रवेशमनुमन्यमानाः शास्त्रार्थभेदा इति चेन्न, तद्वदङ्गत्वेन विधानाभावात्, *सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यस्याद्यापि संदिग्धार्थकतया सर्वोपप्लावकार्थपरत्वनिर्णयसाहसायोगात्, सर्वाविरुद्धस्य चार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *अपि चेत्सुदुराचारः इत्यादिकमप्यस्तीति चेन्न, अनन्यभजनप्राशस्त्यपरत्वात्, *क्षिप्रं भवति धर्मात्मा इत्यनन्तरमेवाभिहितत्वाच्च ।

*दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं यदि ॥
निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः ॥

इति स्मर्यत इति चेन्न, पुराकृतविषयत्वकण्ठोक्तेः । राजकुमारापराधवत्, वानरगणमधुवनभङ्गवत्, तपनसुतताराभोगादिवच्च प्रपन्नापराधानां क्षन्तव्यत्वमिति चेन्न; प्रतिदृष्टान्तसमजातित्वप्रसङ्गात्, हेतुसद्भावाभिमानेऽपि वचनविरोधे न्यायानवतारात् । श्रूयते च—*नाविरतो दुश्चरितादित्यादि । इदं च **शतदूषण्याम**लेपकभङ्गे प्रपञ्चितमस्माभिः । उपासनविषयतया इयं श्रुतिर्व्यवस्थाप्येति चेन्न, *प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति प्राप्तिहेतुभूतज्ञानमात्रस्य प्रज्ञानशब्देनोपादानात् । न च *नाशान्तो नासमाहितः इति शमादिसमभिव्याहाराद्विशेषविषयता, शमादिरहितस्य मोक्षोपायस्याद्याप्यसिद्धेः । उक्तं च **यानसन्धौ** संजयेन—*अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिरिति । एतेन उत्पन्नज्ञानस्य किं ज्ञानार्थैः शमादिभिरित्यपि निरस्तम् । अत एव *तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति न्यायस्यात्रानवतारः । *दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः,

साहसं च पूर्वेषाम्, तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते; तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः—इति तत्रैवोच्यते। अतस्त्वदभिमतयोजनायां धर्मशब्दस्य धर्मसामान्यविषयत्वे भक्तियोगादिविशेषविषयत्वेऽपि स्वैरदोषो दुष्परिहरः ॥

किंच, प्रपदनरूपं ज्ञानं स्मृतिरूपम्, अनुभवरूपं वा? नाद्यः, सकृदसकृद्विकल्पानुपपत्तेः। सातिशयश्रवणमनन-समाहितसंस्कारसमुन्मेषसंभावितत्वेन सकृत्स्मृतेरविधेयत्वप्रसङ्गात्। अत एव न सारस्वतस्रोतःसमानच्छिद्रुरस्मृतिसंततेरपि विधेयत्वम्। तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंततिरूपत्वे तु ध्यानरूपतया भजनसीमानतिलङ्घनप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः, अलौकिकार्थविषयत्वेनार्वाचीनप्रत्यक्षादिफलत्वायोगात्, शास्त्रफलत्वे तु अविधेयज्ञानवादप्रसङ्गात्, योगपरिकर्मितस्वान्त-जन्यत्वे भक्तिकुक्षिनिक्षेपात्, करणनिरपेक्षस्य स्वात्मस्वरूपमात्रातिरिक्तप्रकाशस्य संसारदशायामसिद्धेः ॥

अपि च, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेर्नात्र लघूपायसंभवः। यदि लघुतरेणोपायेनापवर्गः समासाद्येत, कः खलु दीर्घ-कालनैरन्तर्यादरसेवनीये निरन्तरान्तरायसंतते नितरां दुर्व्यसनशालिनि प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे नयनाञ्चलं चालयेत्? ज्योतिष्टो-माग्निहोत्रादिषु गुरुलघुषु स्वर्गाद्येकफलसाधनेष्वपि साध्यस्वर्गाद्यवान्तरभेदोऽस्त्येव। लौकिककृषिवाणिज्यादिधनसाधन-विकल्पोऽपि [illegible][रि]रभेदनियतः। अत्रापि लघूपायस्य अज्ञातत्वात्, तत्परिज्ञानेऽप्यविश्वासात्, विश्वासेऽपि दुर्निर्वहनिर्वहणगर्वेण वा गुरूपायपरिग्रह इति चेन्न; अज्ञतयाऽपि प्रपत्तिमभ्यस्यतां श्रुतसकलशास्त्राणामुपासकानां शास्त्र-काराणां च व्यासादीनां तदज्ञत्वासंभवात्। न च ज्ञातेऽपि ते[illegible]विश्वासः संभवति, शास्त्रप्रामाण्यस्य सुदृढनिरूढत्वात्; अन्यथा [illegible]। [illegible]विशेषेषु संशयो दृष्ट इति चेत्, सत्यम्; स तु यदा निर्णयपर्यन्तो भवति, तदा निरर्थकमेव गुरूपायविधानं स्यात्। निर्णयासमर्थं प्रत्यस्तु भजनशास्त्रमिति चेन्न, बहुतराङ्गोपाङ्गनिबिडभजनशास्त्रनिरूपणसमर्थस्य कियदिदं प्रादेशमात्रपरिमितैकवाक्यनिरूपणम्। यदि चोपासकः प्रपत्तावनाश्वस्तः, स [illegible]? स्वातन्त्र्यमात्रे तस्यानाश्वास इति चेन्न, तत्प्रभावस्याङ्गतावस्थायामेव विदितत्वात् सर्वधर्मस्थाननिवेशेन समस्ताभिमतसाधनत्वे निश्चिते विषयव्याप्तेरविरोधात्। गुरूपायनैरर्थक्यप्रसङ्गादेव लघुतरे तस्मिन्न विस्रम्भ इति चेत्, हन्त तर्हि त्वमेवास्मदभिमतं ब्रवीषि। एवं सर्वेषामप्यविस्रम्भ एवेति न स्वतन्त्र-प्रपत्तिसिद्धिः। तत्सिद्धौ वा गुरूपायान्तरविध्यनुपपत्तिरिति। न च तद्विश्वासेऽपि दुर्निर्वहनिर्वहणगर्वः शमदमादि-शालिनां मुमुक्षूणां संभवति। स्वरूपानुरूपत्ववेदिनां प्रपत्तिः, इतरेषां भजनमिति व्यवस्थेति चेन्न, व्यासादीनां तद-ज्ञानासंभवस्योक्तत्वात्, इतरेषां तदज्ञानेऽपि लघुत्वमात्रेण शीघ्रं तदेकपरिग्रहस्य दुर्वारत्वात् ॥

श्लो. प्रतिबुद्धस्वरूपस्य विरुद्धा भक्तिरित्यपि। व्यासादिगुरुविद्विष्टं श्रोतुं न वयमीश्महे ॥ ३ ॥
अधिकारविरोधाच्चेत्स्यात्स्वरूपविरुद्धता। तुल्यं भक्तिप्रपत्त्योस्तद्वैशिष्ट्याद‍धिकारयोः ॥ ४ ॥

अतो न भक्तेः स्वरूपानुरूपत्वाभावः; स्वरूपप्राप्तिहेतुतयैव तद्विधानात्, समस्तोपाधिविनिर्मोक्षदशायामपि स्वरूपवत्तदनु-वृत्तेः। तथा च पठ्यते काश्मीरपुरनिवासिभिः—

* मोक्षोपायस्य किं रूपं भक्तिरित्यक्षरद्वयम्। अथ मोक्षस्य किं रूपं भक्तिरित्यक्षरद्वयम् ॥ इति।

इतरथा प्रपत्त्या नित्यकैङ्कर्यप्रार्थनस्याप्ययोगात्। स्तनंधयवत्सलान्यायेन संबन्धादेव रक्षति भगवति स्तन्यार्थभृतिप्रदानवत् स्वरूपानुचितमुपायान्तरमिति चेन्न; प्रपत्त्यन्तर्गतगोप्तृत्ववरणादेरप्यनुचितत्वप्रसङ्गात्। संबन्धज्ञानरक्षकत्वविश्वासाति-रिक्तं तत्राप्यनुचितत्वादुपेक्षणीयमिति चेन्न,

श्लो. संबन्धादेव गोप्ता चेत्तज्ज्ञानाद्यनपेक्षणम् । तच्चेच्छास्त्रादपेक्ष्येत तुल्यं तत्प्रार्थनादिषु ।। ५ ।।
अकर्तुः कर्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति चेन्न, कैंकर्यकर्तृत्वस्याप्यभिमतस्य स्वरूपविरुद्धत्वप्रसङ्गात् । न च ईश्वरपरतन्त्रस्याप्यात्मनः सांख्यवदकर्तृत्वं स्वभावमिच्छामः, * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिभिस्सूत्रैस्तत्प्रतिक्षेपात् । भगवद्गीतायामपि चरमाध्याय एव शोधितमकर्तृत्वानुसंधानस्य स्वरूपम् * पञ्चैतानीत्यादिभिः श्लोकैः । अत्यन्ताकर्तृत्वाभ्युपगमे तु प्रपदनेऽपि कर्तृत्वं न स्यादिति तस्यापि स्वरूपविरुद्धत्वप्रसङ्गः । एतेन तत्त्वज्ञानवतोऽध्यवसायमात्रेण विशेषितस्य नित्यदयाविशिष्टो भगवानुपाय इति कर्तृत्वापह्नवप्रत्याशा निरस्ता, तत्रापि तत्त्वज्ञानाध्यवसायकर्तृत्वस्य दुर्वारत्वादिति ।। तदयं संग्रहः—**श्लो.** संबन्धज्ञानविश्वासकैंकर्यादिषु कर्तृता । स्वरूपस्याविरुद्धा चेद्भक्त्यादौ कोऽयमाग्रहः ।। ६ ।। इति ।।

अस्तु तर्हि शक्ताशक्ताधिकारभेदेन विषयव्यवस्था, अवगाहनस्नानाशक्तस्याग्नेयस्नानादिवदिति चेन्न, अमुख्यत्वप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात् । कीदृशीं चाशक्तिमालम्ब्येयं व्यवस्था, किमुपासनस्वरूपासामर्थ्यात्मिकाम्, उत साक्षात्परंपरया वा तन्निर्वर्तककर्माद्यसामर्थ्यात्मिका[मि]मपीति? नाद्यः, कर्मयोगादिमरुकान्तारपान्थताप्रहाणप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तादृशाशक्तेस्तिर्यक्स्थावरादिव्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि पुरुषेष्वसंभावितत्वात् । सन्ति हि स्मृतिसंकीर्तनप्रणामादयो बहवः परमीषत्कराः सुकरतमाः परंपरया तद्धेतवः । यथाह भगवान्**पराशरः**—* आयासः स्मरणे कोऽस्येति । तथाह **शौनकः**—* कोऽतिभारो हरेर्नाम्नि इति । * अञ्जलिः परमा मुद्रा इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रपदनेऽप्यनधिकारापातः; अविशेषात्, तस्यापि * मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्यादिना परंपरया तन्निर्वर्तकत्वस्यावश्याभ्युपगम्यत्वाच्च ।

प्रारब्धभोगोन्मुखो भक्तावधिकारी, तद्विमुखः प्रपत्ताविति चेन्न, प्रारब्धभोगौन्मुख्यस्य प्रपन्नानामपि संभवात्, अविरोधाच्च । प्रारब्धभोगेऽपि दुःखभावनया तत्रापि विमुखानां प्रपदनाधिकार इति चेन्न, प्रारब्धबलादेवात्यन्तवैमुख्यस्यासंभावितत्वात्, ईषद्वैमुख्यस्य उपासकेष्वपि विद्यमानत्वात् । अत एव प्रारब्धनिवृत्तिकाङ्क्षिणां प्रपत्त्यधिकार इत्यपि निरस्तम् । अन्यथा सर्वस्वारादिवत् सर्वेषां प्रपन्नानां तत्क्षणविनिपातप्रसङ्गात् । शरीरान्तरोत्पत्तिमनिच्छतां तदधिकार इति चेत्; किं तत्र दुःखैकरूपत्वनिर्णयात्, उत तत्संदेहेऽपि? नाद्यः, प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः, वर्तमानशरीरानुवृत्तावप्यनिच्छाप्रसङ्गात् । अस्ति साऽपि केषांचिदार्तानामिति चेन्न, सर्वेषां प्रसङ्गात् । वर्तमानशरीरे दुःखैकान्त्यानिर्णयात् भ्रमाद्वा तदनुवृत्तिक्षमत्वमिति चेन्न, वर्तिष्यमाणेऽपि तत्संभवात् । अत एवार्तदृप्तविभागोऽपि प्रत्युक्तः । कर्मवैचित्र्यात्सर्वमप्युपपद्यत इति चेत्, किमिदमविचारितचित्रं कर्मवैचित्र्यम्? तथा सति किमपराद्धम् * दुर्घटत्वमविद्याया[म्] भूषणं न तु दूषणमित्यादिवादिभिः समन्तभद्रसमयसामन्तैः?

अस्तु तर्हि गौरवलाघवसाम्यात् तुल्यविकल्प इति चेन्न, प्रपदने ज्ञानकर्माङ्गकत्वावृत्तिरूपत्वाप्रयाणानुवर्तनीयत्वादिगौरवे भक्त्यनतिरेकात्, भक्तौ च तदभावलक्षणे लाघवे त्वदभिमतप्रपत्त्यनतिरेकात्, [द्वा]ताभ्यां तु साम्ये विरुद्धधर्माध्यासेन द्वयोरपि स्वरूपोच्छेदप्रसङ्गात् । मुखभेदेन उभयमप्यविरुद्धमिति चेत्, कथम्? विश्वासातिरेकात्प्रपदने गौरवम्, आयासाभावात्तु लाघवम्; भक्तौ तु आयासभूयस्तया गौरवम्, विश्वासमान्द्यात्तु लाघवमिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । न हि निर्णीततत्त्वानामविश्वासः ।।

श्लो. 'विश्वासायासभूम्ना च विकल्पं तुल्यमिच्छताम् । व्यवस्थितविकल्पोऽयं भवेत्सूक्ष्मनिरूपणे ।। ७ ।।
स च दूषितः । अतो व्यवस्थितत्वेनाव्यवस्थितत्वेन वा विकल्पासंभवान्नैकफलसाधनत्वम् । त्वदुक्तप्रपत्तौ प्रारब्धस्यापि

भङ्गात्फलमधिकमिति च सा कथमेकस्मिन्नधिकारिणि प्रारब्धनिवर्तनाक्षमभजनसमानतया विकल्प्येत? ननु प्रारब्धनिवर्तनेन देहान्तरविघातित्वं भक्तियोगेऽप्यस्ति ; यथा—

* जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति विहितावताररहस्यचिन्तनवत इति चेन्न, क्रतुवीर्यवत्तरत्वलक्षणफलान्तरसाधनोद्गीथोपासनवत्पृथगधिकारत्वादवताररहस्यचिन्तनस्य; अन्यथाऽङ्गत्वेन नियतत्वे सर्वेषामुपासकानां पुनर्भवाभावेन विलम्बिताविलम्बितफलत्वलक्षणवैषम्यं भक्तिप्रपत्त्योर्न स्यात् । अस्तु तर्हि प्रपत्तावपि न प्रारब्धभङ्गः । ततश्च फलानतिरेकाद्विकल्पसंभवः । अत एव * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रमुपासनावान्तरभेदवन्न्यासोपासनभेदमपि विषयीकरोतीति चेत्, अस्त्वेवं फलवैषम्याभावः । तथाऽपि स्वरूपे तस्यानिवार्यत्वाद्विकल्पासंभव एव । तदेवं स्वरूपानुपपत्तेर्नास्ति भक्तिव्यतिरिक्तो मोक्षोपाय इति ॥

लक्षणानुपपत्तिसमर्थनम् ॥ लक्षणानुपपत्तेश्च । तथा हि—* अनन्यसाध्ये इत्यादिना प्रपत्तिः शरणागतिरित्यनर्थान्तरमिष्यते । तथा च पठ्यते—

* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥ इति ।

ततश्च प्रपत्तिलक्षणं शरणागतिशब्दप्रयोगविषयसर्वोदाहरणनिष्ठमनितरनिष्ठं च प्रतिष्ठाप्यम् । तथा च दृश्यते—

* अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥

इति सामान्यलक्षणमिति चेन्न, अव्याप्तेः, कपोतोपाख्याने तदभावात् । * श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः इत्यादिभिः शरणशब्दवाच्यगृहोपलक्षितसमीपागमनमात्रमेव प्रतीयते । न तत्र मुख्या शरणागतिरिति चेन्न, शरणागतसंरक्षणनिदर्शनतया शरण्यादिभिर्निर्दिश्यमानप्रसिद्धोदाहरणस्याप्यमुख्यत्वे मुख्यस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । गृहागतो न परित्याज्य इति स्फुटोक्तिनिदर्शनाच्छरणागतिस्तत्रापि कल्प्यत इति चेन्न, तत्र तथाविधलिङ्गाभावात् । समीपागतस्य परिक्लिष्टस्य परिक्लेशादेव रक्षोपायसाकाङ्क्षत्वं कल्प्यत इति चेत्, किं रक्षणेच्छामात्रं शरणागतिः? हन्त तर्हि तापत्रयाभिहताः संसारिणस्तन्निवृत्तिसाकाङ्क्षाः संनिहिताश्च रक्षितुर्व्याप्तस्य सर्वेश्वरस्येति सर्वेऽपि जन्तवः शरणागता इति सर्वेषां सर्वदुःखोच्छेदप्रसङ्गः । महाविश्वासोपायत्वप्रार्थनादिनैरर्थक्यप्रसङ्गश्च । कपोतं प्रत्यश्रुताऽपि बाधकाभावात्किरातस्याप्यपेक्षापर्याययाच्ञा कल्प्यत इति चेन्न, तिर्यङ्मात्रतया प्रतिपन्ने कपोतेऽनुन्मत्तस्य तथाविधप्रतिकूलतमस्वरक्षणज्ञानशक्तीच्छासंभावनासंभवेन प्रार्थनारूपबुद्धिविशेषकल्पनस्य बाधितत्वात् ।

एवं गोप्तृत्ववरणेऽप्यव्याप्तिः—* राघवं शरणं गतः इत्यादिषु गोप्तृत्ववरणमेव ह्यौचित्यादवसीयते—

* अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥

इत्यादिभिश्चेदमवगम्यते । तदर्थतत्त्ववेदिभिश्चोक्तम्—* मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्या इत्यादि । दूरगतद्रौपदीप्रपदनमपि * रक्ष मां शरणागतामित्येवंरूपमेव प्रसिद्धम् ।

अस्तु तर्हि गोप्तृत्ववरणमेवोपायतायाच्ञाशब्देन विवक्षितमिति चेन्न,

* उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः ॥'

इति वचनविरोधात् । तर्हि तदविरोधाय सर्वत्रोपायार्थत्वमात्रं निष्कृष्यत इति चेन्न,

* आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥
आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥

इति स्फुटप्रतिपन्नरक्षितृत्ववरणस्य दुरपह्नवत्वात् । यदि च विरोधभयादैकार्थ्यं कल्प्यते, तदा विशदार्थगोप्तृत्ववचनविरोधाद्भगवति च गोप्तृत्वातिरिक्तोपायत्वस्य दुर्निरूपत्वादुपायप्रार्थनाशब्दोऽपि रक्षापेक्षापरपर्याय एव कल्पयितुं युक्तः । अस्त्वेवमिति चेन्न, रक्षितृत्वुदासेन * सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्षविरोधादेव । अत्यन्तव्यहृतावन्यतरपरित्यागेनार्थव्यवस्थाऽस्त्विति चेन्न; किं परित्याज्यम्, किं वा परिग्राह्यमिति नियामकाभावेनोभयपरित्यागप्रसङ्गात् । तथा च सति कृतं व्यसनेन ॥

नन्वनिष्टनिवर्तकत्वापेक्षया गोप्तृत्ववरणम्, इष्टप्रापकत्वापेक्षयोपायत्ववाचोयुक्तिः । उभयसाधारणं तु स्वरूपमपेक्षितप्रदातृत्वमात्रम्, इष्टप्राप्तेरनिष्टनिवृत्तेश्चापेक्षितत्वाविशेषात् । तथा च शिष्यानुयुक्तस्य भगवतो भाष्यकारस्यानुशासनमिति संप्रदाया[नु]गतम्—* प्रपत्तिः—विश्वासः, सकृत्प्रार्थनामात्रेणापेक्षितं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं प्रार्थनमिति यावदिति । तथा च स्तुतिव्याजेनानुसंदधे—* नित्यदास्यं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिंकरतां प्रार्थये इति ; अतो न विरोध इति ; तदपि न, *सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति प्रागुक्तविरोधादेव । इष्टप्रापकत्वलक्षणोदाहरणविशेषापेक्षयेदं वचनमिति चेन्न ; मोक्षार्थप्रकरणादनिष्टनिवृत्तेरपि तत्रावश्यंभावित्वात् * उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्षायुक्तेः ॥

किं च, * आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादिकं किं प्रपत्तिविभागोद्देशपरम्, उत लक्षणपरम्, यद्वा प्रकारमात्रप्रतिपादनपरमिति ? न प्रथमः, षण्णां साधारणस्य लक्षणस्यादृष्टेः । न द्वितीयः, एकानेकविकल्पानुपपत्तेः । न ह्येतदेकं लक्षणम्, प्रतिपदं व्यवच्छेद्यासिद्धेः ; अन्यथा * अनन्यसाध्ये इत्यादेरपूर्णत्वप्रसङ्गात् । अस्त्विदमपूर्ण[त्व]मिति चेन्न ; तस्मिन् प्रकरणे—

* अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिंचनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥
शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् ॥

इति तस्यै[क]व लक्षणत्वेन निर्देशात् । तदप्येकदेशतयाऽशेषोपलक्षणमिति चेन्न ; नियामकाभावात् । प्रत्युत विशेषणान्तरव्यवच्छेद्यासिद्धिश्च प्रागेवोक्ता । नाप्यनेकं लक्षणम्, सर्वेषां यथायथमव्याप्त्यादिदोषात् । नापि तृतीयः, तथा हि—किमिदं प्रकारप्रतिपादनं प्रयाजादिवदङ्गतया व्यापकत्वेन, यद्वा आग्नेयादिषट्कवत्करणभूतसमुदायैकदेशनिष्कर्षात्मना, उत व्यापकत्वपरस्परव्यभिचारित्वाभ्यां संभावनामात्रेणेति ? आद्ये नैरपेक्ष्यवादविरोधः, प्रातिकूल्यवर्जनादिना भक्तेरिव दुष्करत्वम्, षडतिरिक्ताङ्ग्यसिद्धिश्च । अङ्गपञ्चकेन अङ्गिना च षाड्विध्यमिदमिति चेत्, किमत्र प्रमाणम् ? उक्तानुपपत्तिरिति चेन्न ; कस्याङ्गित्वम्, केषामङ्गत्वमिति विवेचकाभावात् ॥

* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥

इति वचनमेवास्तीति चेन्न, प्रार्थनायाः शरणागतित्वं वदद्भिरनेकैर्विरोधात् । अङ्गभूतायामपि तस्यामङ्गित्वव्यपदेश औपचारिक एवेति चेन्न, न्यासेऽपि तथा प्रसङ्गात् । अन्यतरस्य तर्हि अङ्गित्वमस्त्विति चेत्, तत्किमेकस्यात्यन्तप्रतिक्षेपेण, उत * उदिते जुहोति, * अनुदिते जुहोती[तिवत् व्यवस्थितविकल्पा]ति व्यवस्थितविकल्पवदुभयोर्व्यवस्थापनया ? यद्वा * व्रीहिभिर्यजेत, *यवैर्वा यजेतेतिवद्यथारुचि प्राधान्यकल्पनेनेति ? नाद्यः, कस्य प्रतिक्षेप इति नियामकाभावेनानिर्णयात् ।

न द्वितीयः, व्यवस्थापकाभावात् । न तृतीयः, वाकाराद्यभावे गत्यन्तरे च सति प्रयोगद्वयफलितप्रतिपत्त्यनुष्ठानापूर्वफलबाधयुगलेन वा, प्रयोगत्रयफलितप्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकारस्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागयुगलेन वा प्रसिद्धाष्टदोषविकल्पस्वीकारानुपपत्तेः । समुदायैकदेशनिष्कर्षपक्षस्त्वङ्गाङ्गिभाववचनान्तरविरुद्धः । यस्तु संभावनामात्रपक्षः, सोऽपि निष्प्रयोजनोपदेशतयाऽतिमन्दः; *षड्विधा शरणागतिः, *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः इति वचनाक्षरवैधर्म्याच्च । तदयं संग्रहः—श्लो. अतिप्रसङ्गादङ्गाङ्गिनियमात्षड्विधोक्तितः । संभावितत्वं नैतेषां तर्कमात्राव्यवस्थितेः ॥ ८ ॥

ननु किमनेन लक्षणक्षो[दे न]भेण ? श्रुतिस्मृतिलोकेषु बहुशः प्रयुज्यमानः प्रपत्तिशब्दस्तावन्न निरर्थको भवितुमर्हतीति चेत्, सत्यम्, वक्ष्यमाणप्रकारेणानन्यभजनमात्रेण चरितार्थोऽसौ न त्वदभिमतार्थपर इत्येतावदेवाभिदध्महे ॥

तदेवं त्वदुक्तप्रपत्तेर्लक्षणाभावेन प्रतिपत्तुमशक्यत्वात्, अप्रतिपन्नस्य दुरनुष्ठानत्वाच्च न तद्विधेरपि संभवः ॥

अनुष्ठानानुपपत्तिः ॥ अनुष्ठानदर्शनाभावाच्च । तथा हि—यद्यपि ये केचिदर्वाचीना विमन्यमानमप्यनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते, तथाऽपि प्राचीनेषु महत्तरजनेषु न कश्चित्प्रपत्तिमात्रेण मुक्त इति श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु श्रूयते । भक्तियोगादिभिस्तु लब्धसिद्धयः कतिकति कथ्यन्ते । सन्ति हि विभीषणद्रौपदीप्रभृतय इति चेन्न, तेषामपि सांसारिकफलविशेषमात्रसिद्धेः ।

*धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥

इति भक्तियोगानधिकारिणामपि मुक्तिः श्रूयत इति चेन्न ; *पूर्वाभ्यासादिति तेषामप्युपासकत्वश्रवणात् । क्षत्रबन्धुमुचुकुन्दादिषु का वार्तेति चेत्, भक्तियोगाधिरूढेषु तत्प्रकरणपठितार्तिविशेषशरणागतिशब्दादयो भक्तिनिष्ठत्वेऽपि न विरुध्यन्ते । भक्तिनिष्ठत्वानुक्त्या तदभावसिद्धिरिति चेन्न, तदभावानुक्त्या तत्सिद्धेरेव प्रसङ्गात् । तथाऽपि किमनन्तेषु शास्त्रार्थेषु प्रतिशास्त्रार्थमनुष्ठातारः कथ्यन्त इति चेन्न, प्रभूतफलोपायेषु प्रायशो दर्शनात् । किमत्र प्रायिकानुष्ठानदर्शनाग्रहेण, विधेरेवानुष्ठेयत्वे प्रमाणत्वादिति चेन्न, शिष्टानुष्ठानबहिष्कृतेषु शास्त्रार्थेषु तेष्वनाश्वासदर्शनात् । स्मरन्ति च—*अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु, इति ॥

विध्यनुपपत्तिः ॥ विध्यदृष्टेश्च । न हि प्रपद्येतेति [का]काऽपि चोदना दरीदृश्यते । प्रपत्तिस्वरूपं तु प्रति[दैवतं]वेदं शतशः श्रुतमिति चेत्, तथाऽपि विध्यभावस्यापरिहृतत्वात् । *यो ब्रह्माणमित्यारभ्य *शरणमहं प्रपद्ये इत्यन्तेन मोक्षसाधनतया प्रपत्तिः प्रतीयत इति चेन्न, तत्रापि विध्यभावादेव । ततो विधिकल्पनमस्त्विति चेन्न, मन्त्राणां विधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । एतेन गर्भोपनिषदादिवाक्यान्यपि निरस्तानि । *तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीति विधिपरमेवेदं वाक्यमिति चेन्न, पालीवतक्रियाविशेषादिप्रतिपादनपरत्वात् । *विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादिति न्यायेनात्रापि विधिरङ्गीकार्य इति चेन्न; तथाऽप्यत्र विधेः प्रपदनविषयत्वासिद्धेः; अपि तु प्रपन्नं न परित्यजेदिति प्रपन्नपरित्यागनिषेध एव सिध्यति । तत एवार्थात्प्रपत्तेरिष्टसाधनत्वसिद्धिरिति चेन्न; अतिथिं नावमन्येतेत्युक्तेऽप्यतिथित्वस्येष्टसाधनत्वनियमाभाववदत्रापि तन्नियमाभावात् । अनियमश्च, निषिद्धकारिषु प्रयुक्तायास्तस्यास्तदभावात् । ईश्वरस्तु रागद्वेषादिरहितत्वान्निषिद्धं न करोतीति चेन्न; ईश्वरत्वादेवास्य निषेधविधिकिंकरत्वाभावात्, सर्वेषां विधिनिषेधशास्त्राणां तदाज्ञारूपत्वात्, स्वस्य च स्वाज्ञावशंवदत्वायुक्तेः । शास्त्रवश्यत्वे च स्वस्ति सर्वेश्वरत्वाय । *ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति साक्षाद्विधीयत इति

चेन्न; *युज समाधौ इति, *युजिर् योगे इति वा धातोर्निष्पन्नस्य युञ्जीतेत्यस्य पदस्य प्रपत्तिविधायकत्वासंभवात्। प्रकरणवशाद्विधेयस्य भावार्थस्य न्यासरूपत्वं सिद्धमिति चेत्, किमतः प्रस्तुतस्यायातम्?

*निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः। संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥

इति न्यासनिक्षेपसंन्यासत्यागशरणागतिशब्दाः पर्याया अहिर्बुध्न्यादिभिः स्मर्यन्त इति चेन्न; तत्रत्यपरिभाषयाऽप्येतत्प्रकरणस्थन्यासशब्दस्य प्रपदनवाचित्वे नियामकभावात्। न ह्ययमेकान्ततस्तद्विषयः शब्दः,

*काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

इत्यादिष्वर्थान्तरेष्वपि प्रयोगदर्शनात्। तथाऽपि युञ्जीतेति विहितयोगार्थवादरूपसमनन्तरानुवाकतात्पर्यावसितनैरपेक्ष्यापुनर्भवाभ्यां न्यासस्य प्रपदनरूपत्वं सिद्धमिति चेन्न, तथाविधं प्रपदनमित्यत्रैवार्थे प्रमाणाभावात्, भक्तावप्यवताररहस्यचिन्तनादिसहकारिवशादपुनर्भवदृष्टेः, समनन्तरानुवाकस्य च पुरुषविद्यापरत्वमात्रं स्वीकृत्यैव छान्दोग्यपुरुषविद्यातो विद्याभेदस्य सूत्रितत्वात् *पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानादिति। तत्र प्रस्तुतब्रह्मविद्याङ्गभूतपुरुषविद्यापरत्वं हि भाष्येऽप्युक्तम्। *वसुरण्यः इत्यादिको मन्त्रविशेषश्च तत्रत्यन्यासकरणतयोच्यते। गतिविशेषश्च चिन्तनार्थस्तत्रोपदिश्यते। तेनापि चात्र न्यासस्य साङ्गता। ततश्च अनङ्गतयाऽभ्युपेतात्प्रपदनात्साङ्गोऽयं न्यासापरनामधेयो योगोऽर्थान्तरमिति प्रकरणमेव परिकरतयोपात्तं प्रत्यनीकमायुष्मतः। अनङ्गतां तर्हि परित्यजाम इति चेत्, किं तर्हि न परित्यक्तम्? उपासनव्यतिरिक्तस्य न्यासस्य फलप्रदत्वमिति चेन्न, व्यतिरेकस्याद्यापि मनोरथमात्रप्रमाणकत्वात्; न तत्र द्वैरथं बध्नीमः। अस्तु तर्हि।

*सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

इति सर्वलोकशरण्यस्य भगवत एव वाक्यात्प्रपदनविधानसिद्धिरिति चेन्न, तत्रापि विधेरनुपलम्भात्—अभयप्राप्तिकामो मां प्रपद्येतेति। वाक्यतात्पर्यावसितमिदमिति चेन्न, रामगुणविशेषप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य। तस्य तात्पर्यार्थभूतगुणविशेषपरत्वे तदुक्तेश्च श्रोतॄणां कर्तव्यविशेषोपदेशार्थत्वे श्रुतार्थापत्त्या प्रपत्तिसंपत्तिरिति चेन्न; तथाऽपि प्रपन्नो रामेण न परित्याज्यः, अतस्तद्वद्वर्तितव्यमित्येतावत एव सिद्धत्वेन प्रपदनस्य धर्मतया कर्तव्यत्वे प्रमाणाभावात्। प्रपन्नमसौ न परित्यजतीत्यपि सिद्धेरर्थात्सिद्धैव तत्प्रपत्तिकर्तव्यतेति चेत्, एवमपि परिगृहीतमानुषसंस्थानस्य क्षत्रधर्माभिनयव्यसनिनो भगवतस्तथाविधस्वभावनिर्णये तदातनानां तदीश्वरत्वमविदुषां तत्प्रपदनं सिध्येत्। ईश्वरयाथात्म्यविदां तु मुमुक्षूणामपवर्गाव्यवहितसाधनतया तत्प्रपदनकर्तव्यत्वे न किंचित्प्रमाणं सिद्धम्। तर्हि रामाद्यवतारेषु याथात्म्यवेदनरहितानामिदानीमपि समीहितसिद्धये तत्प्रपदनं स्यादिति चेन्न; मानुषभावनायामिदानीं तत्प्रपदनासंभवात्, यथाकथंचिद्देवतात्वभावनायामप्युक्तदोषानतिलङ्घनात्।

*स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

इति गुणवत्तरत्वोपपादकतया भगवदवतारत्ववर्णनादीश्वरत्वाकारे[णा]ऽपि तथाविधगुणस्य परमार्थत्वात्तत्सिद्धिरिति चेत्, अस्त्वेवम्, दुर्बलस्य प्रबलावष्टम्भवदयमर्थः सिध्येत्, न च तावता भक्तिनिरपेक्षः सिध्यति, तद्द्वाराऽपि मोक्षप्रदाने भगवद्गुणानामक्षतत्वात्।

* मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्याद्युक्तमायातरणार्थप्रपदनमपि भक्त्यर्थतयैव भाष्यकारैर्निर्णीतम्; अनुज्ञातं च भवद्भिः। अत एव * सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिकमपि दत्तोत्तरम्। विध्यनुवादविकल्पानुपपत्त्यादयश्च प्रागेवोक्ताः। इदं च वाक्यं सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्यागस्वरूपविवेचकाध्यायोपक्रमानुसारे [तु] कर्मयोगाद्यङ्गभूतबुद्धिविशेषविधिपरम्। * सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्येतत्स्वारस्यानुसारे तु तत्तत्प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायतया तदशक्तानां प्रायश्चित्तविशेषविधिपरमिति भाष्यस्थयोजनाद्वयविदः। एवं हि तत्र भाष्यम्—* कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिःश्रेयससाधनभूतान्मदाराधनत्वेनातिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य, मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व। एष एव धर्माणां शास्त्रीयः परित्याग इति,

* निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥ इत्यारभ्य,

* सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥

इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम्। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि—एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि। मा शुचः—शोकं मा कृथाः। अथवा, सर्वपापविनिर्मुक्तात्यन्तभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य, तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यात्तत्तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः परिमितकालकृतैस्तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् भगवानुवाच—* सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति। भक्तियोगारम्भविरो[illegible]न् तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूश्माण्डवैश्वानरव्रातपतिपवित्रेष्टित्रिवृदग्निष्टोमादिकान्नानाविधाननन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानानान्सर्वान्धर्मान्परित्यज्य, भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि, मा शुचः। इति॥

एवमनेनैव भाष्येण शंकरादिकुमतिबालिशभाषितान्यपि निरस्तानि, निपीडितसकलशब्दार्थत्वादाकुमारमभिलक्ष्यदोषाणि चेति न तत्रेदानीं प्रयस्यामः। ननु कर्मज्ञानभक्तीर्गुह्यगुह्यतरगुह्यतमरूपाः प्रपञ्चेनोपदिश्य, अन्ते * इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मयेति तदखिलमुपसंहृत्य, * सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इत्यादिनोपक्रम्य विधीयमानं सर्वगुह्यतममुपायान्तरमेव भवितुमर्हतीति चेन्न; भूयःशब्दास्वारस्यात्, अनन्तरम् * मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु इति नवमाध्यायोक्तसंदर्भेण तस्यैव भक्तियोगस्य विधीयमानत्वाच्च। यदि * सर्वगुह्यतमं भूयः इत्यादिश्लोकस्य समनन्तरमेव * सर्वधर्मान्परित्यज्य इत्यादिकमुक्तं स्यात्, तदा आशङ्क्येताप्युपायान्तरत्वम्। अत्र तु भक्तियोगमुपदिश्यैवानन्तरं प्रपत्तेरुपदेशात् [प्राक्प्रायश्चित्ततया]प्राक्प्रपञ्चिता तदङ्गभूतेयं प्रपत्तिस्तदुपसंहारानन्तरमुपसंह्रियत इति प्रतीयते। निष्प्रयोजनादुपसंहारादपूर्वविधायकत्वमुचितमिति चेत्, तर्हि * मन्मना भवेत्यादिनापि उपायान्तरविधानं किं न स्यात्? प्रत्यभिज्ञाबलादिति चेत्, तुल्यम्। भूयःशब्दस्वारस्यादिति चेत्, तदपि तुल्यम्। न हि तदेकश्लोकावधिकमित्यत्र नियामकं पश्यामः।

ननु * मन्मना भवेत्यादिरूपो भक्तिविधिः; * सर्वधर्मान्परित्यज्येति त[त्त]न्निषेधः। अतो विरोधादेव अर्थान्तरपरत्वम्। भूयःशब्दस्य चैकश्लोकार्थावधिकत्वं सिद्धमिति चेन्न; विरोधादेव उत्सर्गापवादनयेन निषेधस्यान्य-

विषयतया व्यवस्थापयितुं युक्तत्वात्, सामान्यविशेषशब्दरूपतया तस्य शक्यत्वात्, भाष्योक्तच्छायया च त्यागस्यान्यार्थत्व-स्थापनात्, त्याज्ये चैवमभिसंरम्भस्यायुक्तत्वाच्च ।

तर्हि वक्ष्यमाणप्रपत्त्यङ्गतयैव भक्तिरपि * मन्मना भवेत्यादिना विधीयत इति चेन्न ; नियामकाभावात् । वैपरीत्यस्य तु नियामकमस्ति, भूयःशब्दबलात्, * मन्मना भवेत्यादिनवमाध्यायोक्तप्रत्यभिज्ञानात्, क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तपरिग्रहस्यैव युक्तत्वात्, त्वदभिमतपरित्यागस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, त्याज्यान्तरविवक्षायामस्मदिष्टस्यैव युक्तत्वात्, प्रथमप्रतीतिप्राबल्यात्, फलवादेऽप्यनिष्टनिवृत्तेरिष्टप्राप्तिशेषत्वस्थिताविष्टप्राप्तिसाधनतया निर्दिष्टस्यैव प्राधान्योपपत्तेश्च ।

एतेन * यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ इति न्यायेन प्रपत्त्यर्थमाचार्योपसदनम् * मन्मना भवेत्यादिना विधीयत इत्यपि निरस्तम्, मच्छब्दस्योपदेष्टृविवक्षालिङ्गाभावात् ; अन्यथा प्रागुक्तसमस्तस्वात्मभजनस्यापि गुरुभजनत्वक्लृप्तिप्रसङ्गात्, * मद्याजी मामेवैष्यसीत्यनयोरस्वारस्याच्च । * पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषमिति न्यायेन गुरुपरिचरणतत्प्राप्त्योरिहोक्तिरविरुद्धेति चेन्न, दत्तोत्तरत्वात् । न हि तद्वदत्र गुरुविषयत्वे प्रमाणमस्ति । न चास्वारस्यं परिहृतम् । एवं प्रपत्त्यन्तर्भूतमात्मसमर्पणं प्रथमश्लोके विधीयत इत्यपि निरस्तम्, * मद्याजी इत्यादेरनपेक्षणाच्च । ततश्चास्मदुक्तमेव श्लोकयोरैकरस्यमुचितम् ॥

अस्तु तर्हि * सर्वधर्मान्परित्यज्येति त्यागविध्यर्थोऽयम् * मन्मना भवेत्यादिरनुवाद इति चेन्न, भूयःशब्दास्वारस्यादिदोषादेव । न चैवं त्यागविध्यर्थानुवादेऽत्यादरो युक्तः, * सर्वधर्मानित्येतावतैव चरितार्थत्वात् । न च * मन्मना भवेत्यत्रानुवादलिङ्गं किमपि दृश्यते ; प्रत्युत अत्यादरलब्धप्रतिष्ठोऽङ्गिस्वरूपनिष्कर्षात्मा विधिरेव प्रतीयते । ततश्च तदर्थैव प्रागुक्ता प्रपत्तिरत्राप्यङ्गेषु सारनिष्कर्षार्थमुपसंहारात्मना विधीयत इति सिद्धम् । न च * सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र प्रस्तुतकर्मज्ञानभक्तिपरित्यागविधानात् तदङ्गत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् ; उदाहृतभाष्यातिलङ्घनेनार्थान्तरगवेषणेऽपि सर्वधर्मशब्दस्य समानाधिकरणवृत्त्या व्यधिकरणवृत्त्या वा देवतान्तरभजनरूपधर्माणामेव प्राङ्निन्दितानामत्रापि परित्यागवचनोपपत्तेः । तथा च सति मामेकमित्याद्युक्तं तदेकप्रपदनं प्रति दृष्टोपकारालिङ्गानुसारः । ततश्च कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपाणां त्रयाणामपि साधारणं भगवदैकान्त्यमेव * मामेकं शरणं व्रजेति संगृहीतं भवति । अत एव ह्युक्तं **भगवद्यामुनाचार्यपादैः**—* ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणामिति । अधिकारिशब्देन तत्रैश्वर्यकैवल्यभगवदर्थिभक्तियोगनिष्ठविवक्षायामपि तुल्यन्यायतया कर्मज्ञाननिष्ठयोरप्यैकान्त्यं दर्शितमेव । एतेनैतदपि व्याख्यातम्—

* तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम् ॥ इति ।

यत्तु, * शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥

इति **ब्राह्मवचनम्**, तदपि शरणागत्यर्थवादमात्रपरमिति अपिशब्दादिलिङ्गैरवसीयते । न च क्रमेण मृत्युतरणादावप्यस्य वाक्यस्य विरोधः । यथा—

* अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

इत्यादिषु ; अन्यथा तादृशेषु बहुष्वव्यवहितसाधनत्वप्रसङ्गात् । यत्पुनः,

* त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

इति **महाभारत**वचनम्, तत्र न तावदापाततः प्रपत्तिप्रतीतिः । निपुणनिरूपणे तु तत्रैव तदर्थव्याख्यानान्न वक्तव्यमस्ति । तथा हि—* त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया । उभे सत्यानृते बुद्धया बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ इति । न चात्र प्रपदनविधिसंभवः । एवमीदृशानि वाक्यान्तराण्यपि नेतव्यानीति ।

निषेधसमर्थनम् ॥ निषेधतश्च । तथा हि—* तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति भक्तिव्यतिरिक्तमोक्षोपायप्रतिषेधो हि दृश्यते । भक्तिप्रपत्तिव्यतिरिक्त इति तु स्यात्, वेदनशब्दस्योभयविषयत्वाविरोधादिति चेन्न; एवं विद्वानिति प्रकृताखिलाकारविशिष्टब्रह्मगोचरवेदनस्य प्रतीतेः, प्रपत्तेश्च स्वापेक्षितज्ञानशक्तिकरुणादिगुणविशिष्टमात्रगोचरत्वस्वीकारात् । साऽपि तत्रत्यसमस्ताकारविशिष्टगोचरा अस्तु ; तथा च **गद्ये** स्वरूपरूपगुणविभवचेष्टितादिसमस्ताकारविशिष्टमनुसंधाय प्रापद्यत भगवान् भाष्यकार इति चेन्न; अन्योन्याश्रयणात्, तस्यास्तथाविधाकारविशिष्टगोचरत्वसिद्धौ वेदनशब्दस्य उभयविषयत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तस्यास्तत्सिद्धिरिति । तर्हि विद्यान्तरेष्वपि का वार्ता ? विधिरेव । हन्त तर्हि विधिनिषेधाभ्यां व्याघात इति चेन्न ; विधिबलादेव हिंसानिषेधवद्विहितव्यतिरिक्तविषयत्वान्निषेधस्य । अत्रापि तथाऽस्त्विति चेन्न, विधेरेव निरस्तत्वात् । किं च,

* नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

इति समाधिरहितस्य ब्रह्मप्राप्तिर्निषिध्यते । न च समाधिः प्रपन्नानामिष्यते ; तदभ्युपगमे च भक्त्यनतिरेकः । न च प्रज्ञानशब्दस्तत्र भक्तिमात्रविषयोऽस्त्विति वाच्यम्, संकोचकाभावात् । विधिस्तु निरस्त एवेति न ततस्तत्संकोचः । यच्चात्र दुश्चरितविरतिबाह्यान्तरकरणोपरमरहितस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नास्तीत्युच्यते, तदप्यशक्ताधिकारतयाऽभिमतस्य प्रपदनमात्रस्य मोक्षोपायतां प्रतिरुणद्धि । यो हि दुश्चरितेभ्य उपरतः, उपशान्तनिखिलकरणग्रामश्च स्यात्; का तस्याशक्तिर्भजने ?

किं च, * नाहं वेदैरित्यारभ्य * प्रवेष्टुं च परंतपेत्यन्तेन हेत्वन्तरनिषेधपूर्वकमनन्यया भक्त्या प्राप्तिरुच्यते । न चाधिकारिविशेषमाश्रित्यैते निषेधा इति वक्तुं शक्यम् ; अधिकारिनियमस्य प्रागेव दूषितत्वात्, तथा च सति कर्मयोगादेरप्यधिकारिविशेषमाश्रित्य पृथगुपायत्वप्रसङ्गाच्च । न चैवमस्त्विति वाच्यम्, भक्तियोगाङ्गभूतात्मावलोकनफलकत्वेन तयोर्भाष्ये निर्णीतत्वात् । एवम्,

* पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । भगवत्पराशरशौनकादिभिश्च मोक्षोपदेशप्रकरणेषु स्पष्टमेवोच्यते । यथा सस्मार भगवान्**पराशरः** खाण्डिक्यं प्रति केशिध्वजवचनम्—* क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते इति । तत्र च योगशब्दोऽष्टाङ्गयोगविषय इति प्रकरणवशात्, तत्रत्ययोगशब्दार्थविवरणवशाच्च सिद्धम् । तथा हि—तत्रैवानन्तरं खाण्डिक्येन योगस्वरूपमनुयुक्तः केशिध्वजः प्रतिवक्ति—

* योगस्वरूपं खाण्डिक्य श्रूयतां गदतो मम । यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानं मानसं मुने । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः । यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥
योगयुक्प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम् । जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगनिर्दग्धपूर्वकर्मचयोऽचिरात् ॥ इति ।

ततश्च—* ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहानित्यारभ्य अष्टाङ्गयोगः प्रपञ्चितः । **श्रीविष्णुधर्मे** च—

* तदाचक्ष्व महाभाग प्रसादसुमुखो यदि । संक्षयो येन भवति मूलोद्वर्तेन कर्मणाम् ॥

इति शतानीकेन पृष्टो भगवान् शौनकः प्राह—

* न कर्मणां क्षयो भूप जन्मनामयुतैरपि । ऋते योगात्कर्मकक्षं योगाग्निः क्षपयेत्परम् ॥

इति । स च पुनः परमनिःश्रेयसार्थिभिर्देवादिभिरनुयुक्तस्य महर्षेः कपिलस्य वाक्यमुदाजहार—

* इत्युक्ते ऋषिभिः सर्वैर्देवैर्देवर्षिभिस्तथा । नास्ति योगात्परं श्रेयः किंचिदित्युक्तवान्पुरा ॥

इति । तमिमं योगं साधिकारि[विशेष]विषयं पुनः प्रपञ्चयन्, स्त्रीशूद्राणां जन्मान्तरप्रक्रान्तयोगप्रतिसंधानमात्रेण योगनिष्ठामुदाहृत्य निगमयति स्म—

* तस्माद्योगः परं श्रेयो विमुक्तिफलदो हि सः । विमुक्तौ सुखमत्यन्तं संमोहस्त्वितरत्सुखम् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया मनुजकुञ्जर । श्रेयः परतरं योगात्किंचिदन्यन्न विद्यते ॥ इति ।

मनुश्च—* प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ॥

इति । अत्र स्वप्नधीगम्यमिति पदम्, विशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानैकलभ्यमित्यर्थ इति भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । एवमन्येषामपि महर्षीणामध्यात्मशास्त्रेषु योगातिरिक्तमोक्षोपायनिषेधो ग्राह्यः ॥

ऐक्यसमर्थनम् ॥ ऐक्याच्च । अपवर्गसाधनविधायिनां शास्त्राणां सर्वेषां भक्तिरूपैकोपायपर्यवसायित्वेनैक्यात्, प्रपत्तिविधायिनां च शास्त्राणामङ्गविषयतयाऽङ्गिविधायकभक्तिशास्त्रैक्यात्, क्वचित्तु भक्तिप्रपत्तिशब्दयोरर्थैक्याच्चेत्यर्थः । तथा हि—यदि प्रपदनाभिधानं सकृत्कृतं ज्ञानं मोक्षसाधनं स्यात्, तदा *ब्रह्म वेदेत्यादिविहितवेदनस्यासकृदावृत्तोपासनात्मकत्वमन्याय्यम्, * वेदेत्यत्रावृत्तेरश्रुतत्वात्, सकृत्कृतस्यैव च सर्वत्र शास्त्रार्थत्वात्, सामान्यवेदनशब्दस्य सकृत्कर्तव्यप्रपत्तिरूपज्ञानविशेषपर्यवसायित्वेनोपसंहारन्यायस्यापरित्यागाच्च । न चैवमस्त्विति वक्तव्यम्, * सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा, * सिद्धं तूपासनशब्दादिति त्रय्यन्तधुरंधर**ब्रह्मनन्दि**वाक्यविरोधात् । तथा च * वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणादिति, *उपासनं स्याद्ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्चेति (वाक्यकारः) । * आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति भाष्ये च महता प्रयासेन कुदृष्टिनिरसनाय वेदनादिशब्दानामपि भक्तिविषयत्वमेव स्थापितम् । यद्यपि च प्रपत्तेरपि प्रीतिरूपतया भक्तिशब्दाभिलप्यत्वं संभवति, तथापि ध्यानरूपत्वाद्यभावात्तत्तदाकारैर्विशेषणं विरुद्धमेव । अत एव भगवत्पराशराद्यो निखिलनिगमान्तोपबृंहणप्रवृत्ता निःश्रेयससाधनतया योगमेव विदधिरे, दधिरे च । न च प्रपदनस्य वेदनरूपत्वाभावात्तत्पर्यवसानाभाव इति वक्तुं शक्यम्, प्रार्थनात्मकन्यासादेर्मनोवृत्तिरूपत्वस्यैव व्यवस्थितत्वात् । अतः सिद्धं मोक्षशास्त्राणां सर्वेषामुपासनरूपैकार्थपरतयैक्यम् । तथा,

*त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः। अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥

इति प्रपन्नमधिकृत्य भक्तियोगाङ्कुरभगवदर्चाविधिर्भगवच्छास्त्रसंहिताप्रधानभूते **श्रीसात्त्वते** दृश्यते। एवमन्यत्रात्र च पूर्वं दर्शनादङ्गभूतप्रपदनविधायिनामङ्गिशास्त्रेणापृथग्भावः सिद्धः ॥

किंच, यस्य यदङ्गत्वं क्वचिन्निर्णीतम्, तस्य तत्समानफलतया तेन सह विकल्पो न दृष्टचरः। यत्र दृश्यते, तत्रापि गुणान्तरसंबन्धेनैव स्वातन्त्र्यम्, मात्रया च फलतारतम्यमस्ति। अत्र त्वङ्गतायां स्वतन्त्रतायां च न कश्चिद्गुणभेद इति अङ्गिना सह विकल्पासंभवाद्द्वयोरपि प्रयोगविधिना एकस्मिन्ननुष्ठातर्युपसंह्रियमाणयोरैक्यमेव। न च प्रपत्तेः स्वातन्त्र्यमिच्छद्भिरप्यङ्गत्वं परित्यक्तम्। त्यज्यतामिदानीमिति चेन्न, प्रपत्तेः सकलाभिमतसाधनत्वस्वीकारात्। ततश्च भक्तिनिष्पत्तिरपि फलं तस्या भवितुमर्हति। उक्तं **चाहिर्बुध्न्येन**—

*यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः। मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन न च भक्तितः ॥

प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते [यतिः] पुनः। तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने ॥ इति।

अत एव तर्हि गतीतिकर्तव्यतेति चेन्न, पारंपर्येणापि तदुपपत्तेः प्रागेवोक्तत्वात्। अङ्गाङ्गिभावेन गत्यन्तरे च संभवति, अष्टदोषदुष्टो विकल्पो न न्याय्यः। एवमङ्गाङ्गिभावकृतपरस्परसौहार्दवशेन भजनप्रपदनशब्दौ स्थानतः समानार्थौ क्वचित्क्वचित्प्रयुज्येते—*चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन इत्यादेः प्रतिनिर्देशरूपेण

*न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः। माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

इत्यत्र भजनशब्देन प्रक्रान्तं प्रपदनशब्देनाभ्यस्तम्। *कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः इत्यत्र प्रपदनम्, *यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति इत्यादिना भजनमिति दर्शितम्। एवमेव सर्वत्र द्रष्टव्यम्। *आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिमिति भक्तिनिष्ठमेव प्रपन्नमङ्गीकृत्य **नारायणार्यै**रेवं व्याख्यातम्—*भगवान्वासुदेवः परमप्राप्यः प्रापकश्च। नान्यत् फलं प्राप्यमस्ति। न चान्यस्तत्प्रापकः। तेन भगवानेव मे सकलः पुरुषार्थवर्ग इत्येवमास्थितः प्रपन्नः इति। *आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादयश्च श्लोकाः *तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येत्यत्र तैरुदाहृताः। एवं बहुप्रकारैक्यक्रोडीकृता प्रपत्तिर्न स्वतन्त्रतामनुभवितुमर्हति ॥

अशक्तिसमर्थनम् ॥ अशक्तेश्च। अशक्यरूपत्वादित्यर्थः। तथा हि—*भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रपत्तिरिति **श्रीराममिश्र**वाक्य[म]मित्यनुस्मरन्ति भवन्तः। तत्र कथं प्राकृतशरीरसंबन्धिसत्त्वरजस्तमोगुणवश्यः पुरुष उपरतसर्वव्यापारः स्यात्? अतः समुद्रमध्यपतितस्य प्रबलतरसमीरणवेगोल्ललदनन्तकल्लोललोलस्य निष्पन्दभावोपदेशवदशक्यविधानरूपत्वादप्रामाण्यं त्वदभिमतप्रपत्तिशास्त्रस्य स्यात्। यद्यपि मात्रया शक्य[त्वात्प्रामाण्यम्]त्वम्, तथाऽपि कर्मयोगादिवत्प्रवृत्तिरूपाद्भक्तियोगान्निवृत्तिरूपस्य प्रपदनस्य ज्ञानयोगस्येव दुष्करतमत्वादशक्तं प्रत्यशक्यतमोपदेश इति निरर्थकं प्रपत्तिशास्त्रमिति ॥

अख्यातिसमर्थनम् ॥ अख्यातेश्च। अप्रसिद्धेरित्यर्थः। न हि अष्टादशस्वपि विद्यास्थानेषु सांख्ययोगादिषु वा चतुर्षु तन्त्रेषु शिल्पशास्त्रेषु क[ल्प]लाग्रन्थेषु वा केषु चित्प्रपदनमिति कमप्युपायं पृथक्परिगण्यमानमुपलभामहे। न चैतेषु सर्वेषु प्रतिपक्षेषु केनचित् श्लोकशकलादिना प्रत्यवस्थातुं शक्यम्। अतः कथंभूतं प्रपदनमिति शङ्का तावद्दुर्निवारा। अत एव च महाविश्वासासिद्धेस्तत्स्वरूपासिद्धिरिति ॥

संप्रदायविरोधसमर्थनम् ।। संप्रदायविरोधतश्च । तीर्थकरसंप्रदायसहकृततयैव ह्युपपत्त्याऽर्वाचीनानामकृत्स्नवेदिनामर्थनिर्णयः, सिद्धान्तापसिद्धान्तव्यवस्था च । न च प्रपदनस्य पृथगुपायतायां प्राक्तनाचार्यसंप्रदायो दृश्यते; प्रत्युत अङ्गतयैव शारीरकभाष्ये श्रीमद्गीताभाष्ये च भाषितम् । यानि चान्यानि भगवद्भाष्यकाराणां रहस्यस्तुतिनिबन्धनानि, तानि प्रपदनपराण्यपि तन्मूलापादनपराण्यपि तन्मूलमायातरणापराधसहनज्ञानभक्तिप्राप्त्याद्यपेक्षाशिरस्कत्वादिलिङ्गैरङ्गपराण्येव निश्चीयन्ते । अत एव हि *भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य, *तमेव शरणमुपगच्छेत् अखिलहेयेत्यादिना, इति प्रपत्तिपरा गद्यस्तुतिस्समाराधनाङ्गतया विनियुक्ता । तथा च श्रीमद्गीताभाष्यमपि संगच्छते ; अन्यथैकस्मिन्नेव सिद्धान्ते कथमेकेनैव महात्मना एकस्यैव ग्रन्थस्यात्यन्तविरुद्धा व्याक्रियेति । ये च, उक्तिमात्रेणापि रक्षति भगवानिति तत्रतत्र वादाः, त एव तावदतिवादरूपतया कैमुत्येन पारंपर्यमावेदयन्ति । स्तुतिषु चाङ्गप्रधानासु तथा निर्देशो न दोषः, प्रत्युत गुण एव । एतेन भगवद्यामुनाचार्यप्रणीतस्तोत्रादयः, वकुलधरमहर्षिदृष्टविश्वजनीनोपनिषत्प्रभृतयश्च ग्रन्था व्याख्याताः । तत्रापि हि *अकिञ्चनोऽनन्यगतिः शरण्य त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये इत्यादिकमुक्त्वा, पुनरप्युपरि *भगवन् भक्तिमपि प्रयच्छ मे इत्यादि ।

ततश्चान्यपरेषु वाक्येषूपरिप्लवमानोऽयमद्यतनानामशिक्षितसिद्धान्तानामापातार्थः संप्रदायः । अतः सिद्धं प्रपत्त्यादिक्रमपरिणता भक्तिरेवैको मोक्षोपाय इति ॥

इति निक्षेपरक्षायां पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

स्वरूपसमर्थनम् ।। तत्र राद्धान्ती प्रक्रमते—

श्लो. अत्रानभिमतांशस्य दूषणं किं नु दूषणम् । तथाऽभ्युपगतांशस्य दूषणं किं नु दूषणम् ॥ ९ ॥

तथा हि—यत्तावच्छास्त्रमात्रजन्यत्वावधि दूषणम्, तन्निपुणानभ्युपगतविषयमिति नास्माभिः परिहरणीयम् । यत्तु तथाविधज्ञानोत्पादकमिन्द्रियलिङ्गादिकं न दृश्यत इति ; तत्र पृच्छामः—आनुकूल्यसंकल्पाद्यात्मकज्ञानसमुदाये कस्यांशस्य त्वया हेतुर्न दृश्यते ? न तावदानुकूल्यसंकल्पस्य, तस्य संकल्पान्तरवदेव सहकारिविशेषसहकृतमनःकरणकत्वोपपत्तेः । प्रातिकूल्यवर्जनमपि संकल्पपर्यवसितं चेत्, तदेकयोगक्षेमम् । अभिसंधिविराममात्ररूपत्वेऽपि निषेधशास्त्रवशंवदं तदेव करणम्, यथा राजविद्विष्टव्यवसायनिवृत्त्यादिषु । रक्षिष्यतीति विश्वासः शास्त्रप्रामाण्यव्यवसायवतां प्रथमं तद्धेतुकः, पश्चात्तु तदनुस्मरणमात्रे संस्कारसहकृतमनःकरणकम् । तत्र [तु] क्रियाविशेषान्तर्गतसमन्त्रकदेवतास्मरणादिवत्तन्नियमे विधिव्यापार इति न वैयर्थ्यादिदोषः; अनध्यवसितशास्त्रप्रामाण्यानां तु नास्त्येवेति किं तत्करणगवेषणया । गोप्तृत्ववरणमपि रक्षणाभ्यर्थनरूपम्, यतःकुतश्चिद्बिभ्यतो दुर्बलस्य गुणवत्प्रबलदर्शने संभवल्लोकेऽपि दृष्टमिति तद्वदेवात्रापि सुगमो हेतुः । आत्मनिक्षेपोऽपि,

*तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥

इति वचनात्तेन संरक्ष्यमाणस्य तदेकशेषभूतस्य स्वरक्षणनैर्भर्यतत्फलस्वाम्यवियुक्ततादिरूपः । स च लोके दास्याभ्युपगमात्मा, गत्यन्तरशून्यस्य स्वेच्छाहेतुकः । भगवति तु, यथाचोदनं हविरन्तरसमर्पणसमानयोगक्षेमः सेतिकर्तव्यताक-

प्रामाणिकार्थपरिग्रहमात्ररूपः, तत्प्रत्याख्यानविनिवृत्तिरूपो वेति तत्रापि किमन्यत्करणं गवेषणीयम्? इदं चात्र समर्पणतत्त्वम्—

श्लो. स्वनिर्भरत्वपर्यन्तरक्षकैकार्थ्यभावनम्। त्यक्तरक्षाफलस्वाम्यं रक्ष्यस्यात्मसमर्पणम्॥ १०॥ इति।

कार्पण्यं तु यदि कृपाजनककृपणवृत्तिनिरतत्वम्, तत्रापि यथालोकं सुगमो हेतुः। अथ कथंचिदपि गत्यन्तराभावरूपम्; तदपि गत्यन्तरप्रागभावरूपं चेत्, न हेतुसाध्यम्, अनादित्वात्। भावान्तराभाववादेऽपि तत्तदवस्थाप्रवाहे सामग्रीप्रवाहोऽनादिः। प्रध्वंसरूपं चेत्, तत्तदन्वयव्यतिरेकशास्त्रादवगता बहवो हेतवः सन्ति। गत्यन्तराभावानुसंधानमपि तत्तद्गत्यन्तरग्राहकप्रमाणाभावहेतुकम्। स च प्रमाणाभावो योग्यानुपलम्भात्मा प्रत्यक्षसहकारी वा प्रमाणान्तरात्मा वेति यथाभिमानं परिगृह्यताम्। यत्तूक्तम्—शास्त्रजन्यज्ञानादधिकविषया, अनधिकविषया वेति; तत्राधिकविषयेति ब्रूमः; विषयविशेषविशिष्टबुद्धिर्हि प्रपत्तिः, तस्या एव निःश्रेयससाधनतया कर्तव्यत्वं शास्त्रवेद्यमिति विषयभे[दः]दात्। यद्यपि विषयविशेषविशिष्टं ज्ञानं विधीयत इति विषयविशेषोऽपि विधिवाक्यवेद्यः; तथाऽपि स विषयस्तद्विषयतयैव शास्त्रवेद्य इति न साक्षाद्विधिवाक्यार्थः, उपासनाविषयवत्, यागादिशब्दाभिलप्यद्रव्यत्यागात्मकबुद्धिविषयवच्च। नन्वेवमपि नाधिकविषयम्, अपि तु न्यूनविषयम्; अतः शास्त्रश्रवणवेलायामेव बुद्धिविशेषरूपं प्रपदनं सकृत्कृतमेव स्यादिति चेन्न; न हि यागरूपबुद्धिविशेषविषयविधिवाक्यार्थश्रवणमात्रेण यागः कृतः स्यात्। प्रपदनमपि ह्यत्र प्रार्थनापूर्वकं परस्मै देवतायै प्रत्यगात्मरूपस्य हविषस्त्यागः, इन्द्रायेदं न ममेत्यादिवत् भगवत एवाहमस्मि न ममेति।

यत्तु इतिकर्तव्यतावत्त्वे निरपेक्षोपायत्वविरोध इति, तन्न, [प्रमाणासिद्धस्वेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वात्;] प्रमाणसिद्धस्वेतिकर्तव्यताभिरपि नैरपेक्ष्यस्याविवक्षितत्वात्; भक्तियोगादित्रयेतिकर्तव्यताभूतगुरुतरकर्मनैरपेक्ष्यमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्, न पुनः स्वप्रकरणसिद्धस्वेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यमपीति। अत एव सर्वधर्मशब्दोऽपि न तद्विषयः। यच्चात्र दृष्टान्तितो ब्रह्मास्त्रबन्धः, सोऽपि न स्वेतिकर्तव्यतानिरपेक्षः, अपि तु *अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते इत्यन्यबन्धासहत्वमात्रमेव हि स्मर्यते। यत्पुनः, इतिकर्तव्यतारहितत्वे कार्यकरत्वहानिरिति, तदपि न, चरमेतिकर्तव्यतायां व्यभिचारात्। यद्यपि तत्र गत्यभावात्कथंताकाङ्क्षोपशमः, तथाऽपि प्रस्तुतेऽपि यदि इतिकर्तव्यताविधिर्न स्यात्, तदा गत्यभावादेवेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यं कक्षीकार्यम्। तद्विधिसंभवे तु न शङ्काऽपीति। यत्तु सर्वधर्मपरित्यागे विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तिरिति, तदप्यसत्; तत्र हि किमस्य वाक्यस्याप्रामाण्यमभिमतम्, अन्यपरत्वं वा? नाद्यः, अतिसाहसत्वात्। प्रत्यक्षश्रुत्याद्यनुसारान्न दोष इति चेन्न, तदविरोधेन नेतुं शक्यत्वात्। न च प्रपन्नस्य निःशेषधर्मलोपो निपुणैरभ्युपगतः, येन विरोधः स्यात्। नापि द्वितीयः, तत्रापि लक्षणासंकोचादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। तथा च सति अस्मदभिमतेऽपि न कश्चिद्विरोधः, सर्वधर्मशब्देन प्रस्तुतमोक्षोपायान्तराणां विवक्षितत्वात्। तेषां च नानात्वं तद्विधायकैरेव सिद्धम्, यथाधिकारं नानाप्रकारकर्मज्ञानभक्त्युपदेशात्, *नानाशब्दादिभेदादिति विद्याभेदस्य सूत्रितत्वाच्च। ततश्च सर्वशब्दोपपत्तिः, सर्वनामशब्दानां संनिहितग्राहित्वात्। अत एव सागरतरणवत् अशक्योपदेशचोद्यमप्यपास्तम्, याहच्छिकानां केषांचिद्धर्मत्वे सत्यपि मोक्षोपायत्वासिद्धेः। पारंपर्येण तदुपकारसामर्थ्येऽपि तन्निरपेक्षसाधनान्तरसद्भावेन *इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु इति न्यायेन तस्यासंश्लेषविषयत्वात्। यत्पुनः आचार्योपसदनभगवत्सेवादेरपि परित्याज्यत्वप्रसङ्गः, तदनुष्ठाने वा प्रपत्तेरङ्गवैकल्यमिति; तत्र तन्निष्ठस्य वक्ष्यमाणसेतिकर्तव्यताकविधिबलादेवावश्यंभाविना तद्वैकल्यमिति

महदिदमुपपादनम् । अत्र च तथाविधधर्मविषयत्वं सर्वशब्दस्य नास्तीति भावय । लोकसंग्रहाद्युक्तिरपि अवश्यकर्तव्यताभिप्रायैव ; अन्यथा तदसंग्रहेऽप्यदोषत्वप्रसङ्गात् । यत्तु, क्रियमाणेषु श्रेयस्साधनत्वबुद्धित्यागस्येश्वरपारतन्त्र्यादिमात्रानुसंधानरूपत्वे[न] कर्मयोगादिसमानयोगक्षेमत्वमिति, तन्न, प्रपन्नावश्यंभाविभ्यः शक्त्यनुरूपनित्यनैमित्तिकेभ्यश्चातिरिक्तदुष्करतपःप्रभृतिक्लेशाभावेन वैषम्यात् ; प्रपन्नधर्मेऽपि असमर्थं प्रति प्रपत्तेरनुपदेशात् । त्यागविषया अशक्तिस्तु परिहरिष्यते । विशिष्टविधिस्वीकारे च न वाक्यभेददोषः । यद्यपि चासौ गत्यभावविषयः ; तथाऽपि अत्रापि यदि गत्यन्तराभावः स्यात् तदाऽसौ स्वीकार्य एव, भक्तियोगशेषत्वपक्षेऽपि तथैव निर्वाह्यत्वात् । यत्तु शक्तं मुमुक्षुं प्रत्येव मोक्षोपायान्तराणां निषिद्धत्वादधिकारिविशेषासिद्धेश्चाधर्मत्वप्रसङ्ग इति, तदप्ययुक्तम्, एतस्मिन्नेवोपाये विचिकी[अवतिती]षितामेव तन्निषेधात् । *विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति न्यायेन गतार्थत्वान्निरर्थकस्तन्निषेध इति चेत्, सत्यम् ; न्यायप्राप्तविकल्पसिद्धमर्थं ज्ञापयितुमेवायं निषेधः । तर्हि विद्यान्तरेष्विव अत्रापि न्यायसिद्धे तदितरविद्यात्यागे विधिरनपेक्षित इति चेन्न ; विद्यान्तरेषु तदितरविद्यात्यागो नैरपेक्ष्यात्, इह तु विरुद्धत्वादिति ज्ञापनेन सप्रयोजनत्वात् । तदेकशरणव्रज्या हि तदितरोपायपरिग्रहेण विरुध्येत । एवं च सर्वपापमोक्षणफलवत्याः शरणव्रज्यायाः संनिधावफलतया तदङ्गभूतस्य त्यागस्य दृष्टोपकारे संभवत्यदृष्टपरिग्रहायोगाल्लिङ्गानुसारोऽपि न बाधितः । इह च महताम् *अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते इति ब्रह्मास्त्रबन्धोदाहरणमपि एतदभिप्रायेणैव । यद्वा प्रपदनाङ्गभूताकिञ्चन्यपुरस्कारविरुद्धोपायान्तराशाप्रहाणमेवात्र त्याग इति न विरोधः । संकोचोपचारादिरवर्जनीय इत्युक्तम् ; भवदभिमतपक्षेऽपि कथंचित्तदनुप्रवेशात् । दर्शितं च **सात्यकितन्त्रे** प्रपत्त्यध्याये प्रपित्सोरुपायान्तरनैराश्यं प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । तथा हि—

*ब्रह्मोवाच—भगवन् हितमाख्यातमात्मनां पततामधः । त्वत्प्रापकं महत्कर्म कारुण्यविवशात्मना ॥
अधीता बहवो मन्त्राः श्रीमदष्टाक्षरादिकाः । एभिः कर्मभिरीजानस्तान्मन्त्रान् सततं जपन् ॥
त्वामाप्नोत्येव पुरुषः पुरुषं पुरुषोत्तमम् ॥
एतान्यालोच्यमानानि कर्माणि करुणाकर । दुर्विज्ञेयस्वरूपाणि दुष्कराणि विभागशः ॥
मन्त्रांश्चैकैकशस्तावज्जपमानस्य माधव । उक्तेनैव च मार्गेण गच्छत्यायुरपक्षयम् ॥
तस्मात्सकृत्कृतेनैव कर्मणा येन मानवः । सकृज्जप्तेन मन्त्रेण कृतकृत्यः सुखी भवेत् ॥
तद्ब्रूहि कर्म तन्मन्त्रं दयार्द्रहृदयो ह्यसि ॥

श्रीभगवानुवाच—सत्यमुक्तमशक्यानि कर्माणि कमलासन । मन्त्राणां च यथाशास्त्रमनुष्ठानं न शक्यते ॥
इज्यते येन तत्कर्म कृतमात्रेण कर्मणा । मामाप्नोति नरो ब्रह्मन् ममात्मा च भविष्यति ॥ इति ॥

एवं जितन्तास्तोत्रेऽपि स्पष्टमुपायान्तरनैराश्यम् । किंच,

श्लो. प्रपत्तौ भक्तिवन्नास्ति तत्तद्धर्मान्तरङ्गता । इति बोधयितुं तत्तत्त्यागोक्तिरिह युज्यते ॥ ११ ॥
न चान्यानङ्गतामात्रादननुष्ठानसंभवः । स्वतन्त्रविधिसिद्धत्वादन्यथाऽतिप्रसङ्गतः ॥ १२ ॥

अतः सर्वशब्दासंकोचेऽप्यविरोधः, वेदनचोदनालिङ्गकातिदेशप्राप्ताङ्गविशेषमात्रप्रतिषेधैकपरत्वात् त्यागोक्तेरिति ।

यत्तु अनुवादपक्षे अनुवाद्यार्थविशेषानिश्चय इति, तदपि न, अभिमतफलविशेषलाभे दुष्करसाधनान्तरनैराश्यनिमित्तशोकाविष्टस्यानूद्यमानत्वात् । एतच्च *सर्वधर्मान् परित्यज्य, *मा शुचः इत्यनयोः सामर्थ्यादवसीयते । संभवति

च दुष्करतरेषु चिरकालसाध्येषु प्रतिबन्धकशतनिरन्तरेषु अभिमतोपायेषु परिमितशक्तेर्विलम्बाक्षमस्य च तीव्रः शोकवेगः; तद्विशिष्टश्चात्राधिकारीति न किंचिदपहीनम्। सर्वशब्दोऽप्यत्र *सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायेन संनिहितफलविशेषसाधनतयाऽभिमतप्रस्तुतधर्मसामस्त्यपरः। अत एव सङ्कोचोऽप्यत्र न दोषः। न च पश्चाच्छक्तिसंभवे सर्वधर्मशब्दार्थस्य पुनरनुष्ठानप्रसङ्गः, परिगृहीतेनोपायान्तरेण फलसिद्धौ पुनरितरानुष्ठानस्य निरर्थकत्वात्; अन्यथाऽन्यत्राप्यनुष्ठितानुकल्पस्यापि संजातशक्तेर्मुख्यकल्पानुष्ठानप्रसङ्गात्। न चात्र फलभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयः संभवति, *विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रितत्वात्।

यच्च अशक्तिलिङ्गासिद्धिरिति, तदपि न, *मा शुच इत्यनेनैव द्योत्यमानत्वात्। नच वाच्यमुपक्रमावगतबन्धुवधनिमित्तशोक एवात्र *मा शुचः इत्युपसंहारेऽपि निवार्यत इति; तस्यैव शोकस्य सर्वत्रानुवृत्तेर्नियामकाभावात्। अन्यथा

*दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥

इत्यत्रापि तस्यैव शोकस्य प्रसङ्गात्। न च तद्युक्तम्; तत्र तत्प्रस्तावाभावात्, *संपदं दैवीमभिजातोऽसीत्यनेन तत्परिहारासंभवाच्च। *निबन्धायासुरी मतेति शोकहेतोरन्यस्य प्रस्तावेन तन्मूलशोकापनोदनं ह्यत्र क्रियते। तद्वदत्रापि *सर्वधर्मान् परित्यज्येति निर्दिष्टनिमित्तान्तरप्रभव इति युक्तम्। यत्तु अशक्ताधिकारत्वे प्रपत्तेरमुख्योपायत्वप्रसङ्ग इति; तत्र किं फलफल्गुत्वाभिप्रायेणामुख्यत्वोक्तिः, अकिंचनाधिकारत्वमात्रेण वा? नाद्यः, असिद्धेः। नापि द्वितीयः, इष्टप्रसङ्गरूपत्वात्। यत्तु अनुवादपक्षे त्यागस्येतिकर्तव्यतात्वासिद्धिरिति, तत् तस्मिन् पक्षे गुण एवेति नानिष्टप्रसङ्गावकाशः। इतिकर्तव्यतान्तरं तु यथाप्रमाणं स्यादेव। यत्पुनरुक्तम्, विधिपक्षे अनुवादपक्षे चाभावरूपधर्मपरित्यागावश्यंभावात्तद्विरोधिभावानुष्ठाने स्वैरदोष इति, तदपि मन्दम्, तत्तदभावमात्रस्य पापाभावमात्ररूपत्वात्। यद्यपि नियमसहकृतस्य तत्तदभावस्य धर्मत्वमपि, तथाऽपि तेनाकारेणानुवादो विधिर्वेति नियममात्रपरित्याग एव स्यात्। निषिद्धवर्जनं तु निषेधशास्त्रसिद्धं तावता नापैति। भवतु च निषिद्धाकरणमपि धर्मः। तथाऽपि सर्वधर्मशब्दस्य संनिहितमोक्षोपायविषयत्वान्न नित्यनैमित्तिकत्यागनिषिद्धानुष्ठानयोः प्रसङ्गः। अङ्गिपरित्यागेऽङ्गानुष्ठानस्य प्रयोजनाभाव उक्त इति चेत्सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं तु तत्, *विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि, *सहकारित्वेन च, इति सूत्रकारेणैव कर्मणां विनियोगपृथक्त्वेनाश्रमाङ्गत्वविद्यासहकारित्वयोः पृथक्समर्थितत्वात्। ततो यद्यपि विद्याङ्गत्वेन नित्यनैमित्तिककर्माणि नोपादीयन्ते, तथाऽपि केवलाश्रमिणामिव वर्णाश्रमादिमात्रप्रयुक्तत्ववेषेणोपादेयान्येव। यद्यपि कर्मान्तराधिकारापादकत्वमेव तेषाम्, तथाऽपि शक्तस्याकरणे प्रत्यवायः श्रूयमाणो न परित्याज्यः। अतः शक्तस्य कर्मान्तराभावेऽपि यथार्हं प्रत्यवायपरिहारार्थं कैङ्कर्यरूपकर्मसद्भावेन शौचादिवद्योग्यतासिद्ध्यर्थं च यथाशक्त्यवश्यानुष्ठेयान्येव। अशक्ताधिकारत्वं तर्हि कथमिति चेत्, फलपर्यन्तमोक्षोपायान्तरासामर्थ्यादिति भाव्यताम्। सकलाङ्गोपसंहारे हि काम्यं कर्म फलति। यथाशक्त्यनुष्ठानमात्रेणापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रं चरितार्थं भवति। प्रपत्तिबलादेव सर्वप्रत्यवायपरिहारे किमन्येनेति चेन्न; प्रपन्नस्यापि पुनर्मर्यादालङ्घनायोगस्य *दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा इत्यनेनैव समर्थितत्वात्। पूर्वावस्थेवोत्तरावस्थापि प्रपत्त्यन्तरमेव प्रायश्चित्तं भवतीति चेत्; किं कृतस्योत्तरस्य, करिष्यमाणस्य वा? आद्ये तु प्रायश्चित्तसाकाङ्क्षतया मर्यादालङ्घनं परित्याज्यमेवेति सिद्धम्। प्रायश्चित्तविशेषं तु यथाशास्त्रमङ्गीकुर्मः। द्वितीये तु निमित्तानुदयादेव प्रायश्चित्तानवकाशः। शङ्कितभविष्यन्निमित्तापेक्षया भवतु प्रायश्चित्तमिति चेन्न, एष्यन्महापातकादिशङ्कया तत्तत्प्रायश्चित्तानामेव नित्य-

मनुष्ठानप्रसङ्गात् । अतो निमित्तोदये सत्येव नैमित्तिकशास्त्रोदयः । भविष्यत्पापारम्भकपापान्तरप्रायश्चित्तं तु संभवत्येव; अन्यथा *कृतान् क्रियमाणान् करिष्यमाणांश्च सर्वानशेषतः क्षमस्व, *वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्वेति भगवद्भाष्यकारोक्तिः कथमिति चेत्, इत्थमेव—अबुद्धिपूर्वपापादिमात्रविषयतयाऽपि तदुपपत्तेः, तदारम्भकपापलक्षणया वा तन्निर्वाहात् । अन्यथा *नाविरतो दुश्चरितादिति शास्त्रविरोधादेव । तदुक्तं लक्ष्मीतन्त्रेऽपि प्रपत्त्यध्याये—*मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेदिति । अतः सर्वधर्मशब्दस्यासंकोचेऽपि न स्वैरदोषप्रसक्तिः । आनुकूल्यादिमति च प्रपत्तिरिति कुतः स्वैरावकाशः । यद्यपि च *आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता इति तत्रैव व्याख्यातम्; अथापि तदेव सर्वभूतानुकूल्यं शिष्टतया व्यपदेश्यानां स्वैरदोषमुन्मूलयति । अन्यथा *यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः इति लोकक्षोभप्रसङ्गात् । ततः सर्वभूतप्रातिकूल्यमेव हि कृतं भवति । अत एव हि *आनुकूल्येतराभ्यां तु विनिवृत्तिरपायतः इत्यनन्तरमेवाह । एतत्प्रकरणोपक्रमे चानन्यगतिकजनसंरक्षणोत्सुकया देव्या संचोदितो भगवानाह—

*उपायाश्चाप्यपायाश्च शास्त्रीया निर्मिता मया । विहिता य उपायास्ते निषिद्धाश्चेतरे मताः ॥
अधो नयन्त्यपायास्तं य एनाननुवर्तते । ऊर्ध्वं नयन्त्युपायास्तं य एनाननुवर्तते ॥
उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः । मामेकं शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते ॥
षडङ्गं तमुपायं च शृणु मे पद्मसंभवे । आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ॥
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥
एवं मां शरणं प्राप्य वीतशोकभयक्लमः । निरारम्भो निराशीश्च निर्ममो निरहंकृतिः ॥
मामेव शरणं प्राप्य तरेत्संसारसागरम् । सत्कर्मनिरताः शुद्धाः सांख्ययोगविदस्तथा ॥
नार्हन्ति शरणस्थस्य कलां कोटितमीमपि ॥ इति ।

आनुकूल्यादिस्वरूपं च शक्रेणानुयुक्ता देवी स्वयमेव व्याचकार—

*आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता । अन्तः स्थिताऽहं सर्वेषां भावानामिति निश्चयात् ॥
मयीव सर्वभूतेषु ह्यानुकूल्यं समाचरेत् । तथैव प्रातिकूल्यं च भूतेषु परिवर्जयेत् ॥
त्यागो गर्वस्य कार्पण्यं श्रुतशीलादिजन्मनः । अङ्गसामग्र्यसंपत्तेरशक्तेश्चापि कर्मणाम् ॥
अधिकारस्य चासिद्धेर्देशकालगुणक्षयात् । उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपायबहुलास्तथा ॥
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते । शक्तेः सूपसदत्वाच्च कृपायोगाच्च शार्ङ्गिणः ॥
ईशेशितव्यसंबन्धादनिदंप्रथमादपि । रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः ॥
स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशनः । करुणावानपि व्यक्तं शक्तः स्वाम्यपि देहिनाम् ॥
अप्रार्थितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिः । गोपायिता भवेत्येवं गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ॥
तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥
निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । स न्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥
उपायश्च चतुर्थस्ते प्रोक्तः शीघ्रफलप्रदः । अस्मिन्हि वर्तमानानां विधौ विप्रनिषेविते ॥
पूर्वे त्रय उपायास्ते भवेयुरमनोहराः । आनुकूल्येतराभ्यां तु विनिवृत्तिरपायतः ॥

कार्पण्येनाप्यपायानां विनिवृत्तिरिहोदिता । रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टोपायकल्पनम् ॥
गोप्तृत्ववरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् । सर्वज्ञोऽपि हि विश्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् ॥
संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते । आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥
हिंसास्तेयादयः शास्त्रैरपायत्वेन दर्शिताः । अपायोपायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः ॥
रक्षिष्यतीति निश्चित्य निक्षिप्तस्वस्वगोचरः । बुध्येत देवदेवं तं गोप्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ इति ।

एवमुक्तो मध्यमस्थितिस्वरूपं पप्रच्छ—

* उपायापाययोर्मध्ये कीदृशी स्थितिरम्बिके । अपायोपायतामेव क्रिया सर्वाऽवलम्बते ॥
स्वीकारे व्यतिरेके वा निषेधविधिशास्त्रयोः । दृश्यते कर्मणो व्यक्तमपायोपायरूपता ॥ इति ।

तत्र पुनः प्रत्युक्तम्—

* त्रिविधां पश्य देवेश कर्मणो गहनां गतिम् । निषेधविधिशास्त्रेभ्यस्तां विधां च निबोध मे ॥
अनर्थसाधनं किंचित्किंचिच्चाप्यर्थसाधनम् । अनर्थपरिहाराय किंचित्कर्मोपदिश्यते ॥
त्रैराश्यं कर्मणामेवं विज्ञेयं शास्त्रचक्षुषा । [illegible] तु पूर्वौ राशी परित्यजेत् ॥
तृतीयो द्विविधो राशिरनर्थपरिहारकः । प्रायश्चित्तात्मकः कश्चिदुत्पन्नानर्थनाशनः ॥
तमंशं नैव कुर्वीत मनीषी पूर्वराशिवत् । क्रियमाणं न कस्मैचिद्यदर्थाय प्रकल्पते ॥
अक्रियावदनर्थाय कर्म तत्तु समाचरेत् । एषा सा वैदिकी निष्ठा ह्युपायापायमध्यमा ॥
अस्यां स्थितो जगन्नाथं प्रपद्येत जनार्दनम् । सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोऽयं तारयेन्नरम् ॥
उपायापायसंयोगे निष्ठया हीयतेऽनया । अपायसंप्लवे सद्यः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रायश्चित्तिरियं साऽत्र यत्पुनः शरणं व्रजेत् । उपायानामुपायत्वस्वीकारेऽप्येतदेव हि ॥
अविप्लवाय धर्माणां पालनाय कुलस्य च । संग्रहाय च लोकस्य मर्यादास्थापनाय च ॥
प्रियाय मम विष्णोश्च देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत् ॥
यथा हि वल्लभो राज्ञो नदीं राज्ञा प्रवर्तिताम् । लोकोपयोगिनीं रम्यां बहुसस्यविवर्धिनीम् ॥
लङ्घयन् शूलमारोहेदनपेक्षोऽपि तां प्रति । एवं विलङ्घयन्मर्त्यो मर्यादां वेदनिर्मिताम् ॥
प्रियोऽपि न प्रियोऽसौ मे मदाज्ञाव्यतिवर्तनात् । उपायत्वग्रहं तत्र वर्जयेन्मनसा सुधीः ॥
चतुर्थमाश्रयन्नेवमुपायं चरणाश्रयम् । अतीत्य सकलं क्लेशं संविशत्यमलं पदम् ॥
उपायापायनिर्मुक्ता मध्यमां स्थितिमास्थिता । शरणागतिरन्यैषा संसारार्णवतारिणी ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् । इदं तितीर्षतां पारमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत् ॥
अपायाद्विरतः शश्वन्मां चैव शरणं व्रजन् । तनूकृत्याखिलं पापं मां प्राप्नोति नरः शनैः ॥
अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा भोगाननामयान् । अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदम् ॥
उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो मम । शिष्टैर्निषेव्यते सोऽयमकामहतचेतनैः ॥ इति ।

एवमध्यायान्तरेऽपि प्रपन्नस्यानुसंधानमधिकृत्योक्तम्—

*प्रातिकूल्यं परित्यक्तमानुकूल्यं च संश्रितम् । अपायेभ्यो निवृत्तोऽस्मि पातकेभ्यो भवोदधौ ॥
तथाऽप्यत्र प्रवृत्तिर्या त्वत्स्मृतेः सा विनश्यतु । अलसस्याल्पशक्तेश्च यथावच्चाविजानतः ॥
उपायाश्चोदिताः शास्त्रैर्न मे स्युस्तारकास्त्वयः । तथाऽप्यत्र प्रवृत्तिर्या त्वदाज्ञापालनं तु तत् ॥
अतोऽहमनुपायत्वात्कृपणोऽकिञ्चनोऽगतिः । छायामाश्रित्य वर्तेय त्वदीयां तापहारिणीम् ॥

इत्यादि ॥ अनन्तरं चोक्तम्—

*सकृदेवं प्रपन्नस्य कृत्यं नैवान्यदिष्यते । उपायापायमुक्तस्य वर्तमानस्य मध्यतः ॥
नरस्य बुद्धिदौर्बल्यादुपायान्तरमिष्यते इति ॥

तथाऽन्यत्राध्याये—*प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चभिरावृताम् इत्युपक्रम्य *प्रातिकूल्यमित्यादि पूर्ववत् ।
समाधौ चोक्तमत्रिणा—

*भूयस्त्वं शृणु संक्षेपमनसूयेऽनसूयया । श्रुत्वा च कुरु[ते चित्ते] यत्नेन रक्षा चाप्यप्रमादिनी ॥
लक्ष्मीनारायणाकारा भवित्री ते मनस्स्थितिः । अपायान्संपरित्यज्य स्वीकृत्याप्यनुकूलताम् ॥
लक्ष्मीनारायणौ विश्वमिति भावे कृतस्थितिः । अपायान्संपरित्यज्य पातकान्भवसागरे ॥
दैवाद्वा यदि वा मोहादपायस्य परिप्लवे । भजमानाऽथ तावेव लक्ष्मीनारायणावुभौ ॥
शश्वच्चासुकरान्सर्वानुपायान् जहती स्वयम् । अलिप्ता करणे तेषां लोकसंग्रहचेतसा ॥
आकिञ्चन्यं समालम्ब्य बुद्ध्यैव दृढया स्वयम् । सर्वथा सर्वदेशेषु सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
रक्षिष्यति हरिः श्रीमानाश्रितानिति निश्चयात् । आत्मात्मीयभरं सर्वं निक्षिप्य श्रीपतेः पदे ॥
उपायं वृणु लक्ष्मीशं तमुपेयं विचिन्त्य च । इति ते सकलं भद्रे शास्त्रशास्त्रार्थतत्फलम् ॥
दर्शितं परमं तत्त्वं गोपाय स्वेन तेजसा ॥ इति ।

अहिर्बुध्न्येन नमश्शब्दव्याख्यानव्याजेनायमेव शास्त्रार्थः प्रपञ्चितः । तथा हि—

*प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रह्वीभावात्मिका स्वतः । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्नमः परिगीयते ॥
लोके चेतनवर्गस्तु द्विधैव परिकीर्त्यते । ज्यायांश्चैव तथाऽज्यायान्नैवाभ्यां विद्यते परः ॥
कालतो गुणतश्चैव प्रकर्षो यत्र तिष्ठति । शब्दस्तं मुख्यया वृत्त्या ज्यायानित्यवलम्बते ॥
अतश्चेतनवर्गोऽन्यः स्मृतः प्रत्यवरो बुधैः । अज्यायांश्चानयोर्योगः शेषशेषितयेष्यते ॥
अज्यायांसोऽपरे सर्वे ज्यायानेको मतः परः । नन्तृनन्तव्यभावेन तेषां तेन समन्वयः ॥
नन्तव्यः परमश्शेषी शेषा नन्तार ईरिताः । नन्तृनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः ॥
नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः । उपाधिरहितेनायं येन भावेन चेतनः ॥
नमति ज्यायसे तस्मै तद्वा नमनमुच्यते । भवान् मे हि परो नित्यमहं प्रत्यवरः सदा ॥
इति भावो नमः प्रोक्तो नमसः कारणं हि सः । नामयत्यपि वा देवं प्रह्वीभावयति ध्रुवम् ॥
प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन् । अतो वा नम उद्दिष्टं यत्तन्नामयति स्वयम् ॥

वाचा नम इति प्रोच्य मनसा वपुषा च यत् । तन्नमः पूर्णमुद्दिष्टमतोऽन्यन्न्यूनमुच्यते ॥
इयं करणपूर्तिः स्यादङ्गपूर्तिमिमां शृणु । शाश्वती मम संसिद्धिरियं प्रह्वीभवामि यत् ॥
पुरुषं परमुद्दिश्य न मे सिद्धिरितोऽन्यथा । इत्यङ्गमुदितं श्रेष्ठं फलेप्सा तद्विरोधिनी ॥
अनादिवासनारोहादनैश्वर्यात्स्वभावजात् । मलावकुण्ठितत्वाच्च दृक्क्रियाविहतिर्हि या ॥
तत्कार्पण्यं तदुद्बोधो द्वितीयं ह्यङ्गमीदृशम् । स्वस्वातन्त्र्यावबोधश्च तद्विरोध उदीर्यते ॥
परत्वे सति देवोऽयं भूतानामनुकम्पनः । अनुग्रहैकधीर्नित्यमित्येतत्तु तृतीयकम् ॥
उपेक्षको यथाकर्म फलदायीति या मतिः । विश्वासात्मकमेतत्तु तृतीयं हन्ति वै सदा ॥
एवंभूतोऽपि शक्तः सन्मत्त्राणं भवितुं क्षमः । इति बुद्ध्याऽस्य देवस्य गोप्तृशक्तिनिरूपणम् ॥
चतुर्थमङ्गमुद्दिष्टममुष्य व्याहतिः स्वतः । उदासीनो गुणाभावादित्युत्प्रेक्षानिमित्तजा ॥
स्वस्य स्वामिनि वृत्तिर्या प्रातिकूल्यविवर्जनम् । तदङ्गं पञ्चमं प्रोक्तमाज्ञाव्याघातवर्जनम् ॥
अशास्त्रीयोपसेवा तु तद्व्याघात उदीर्यते । चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ॥
अतस्तदानुकूल्यं मे कार्यमित्येव निश्चयः । षष्ठमङ्गं समुद्दिष्टं तद्विघातो निराकृतिः ॥
पूर्णमङ्गैरुपाङ्गैश्च नमनं ते प्रकीर्तितम् । स्थूलोऽयं नमसश्चार्थः सूक्ष्ममन्यं निशामय ॥
चेतनस्य यदा मम्यं स्वस्मिन्स्वीये च वस्तुनि । नम इत्यक्षरद्वन्द्वं तदा मम्यस्य वारकम् ॥
अनादिवासनारूढमिथ्याज्ञाननिबन्धना । आत्मात्मीयपदार्थस्था या स्वातन्त्र्यस्वतामतिः ॥
मे नेत्येवं समीचीनबुद्ध्या साऽत्र निवार्यते । नाहं मम स्वतन्त्रोऽहं नास्मीत्यस्यार्थ उच्यते ॥
न मे देहादिकं वस्तु स शेषः परमात्मनः । इति बुद्ध्या निवर्तन्ते तास्ताः स्वीया मनीषिकाः ॥
अनादिवासनाजातैर्बोधैस्तैस्तैर्विकल्पितैः । रूषितं यद्दृढं तत्तत्स्वातन्त्र्यस्वत्वधीमयम् ॥
तत्तद्वैष्णवसार्वात्म्यप्रतिबोधसमुत्थया । नम इत्यनया वाचा नन्त्रा स्वस्मादपोह्यते ॥
इति ते सूक्ष्म उद्दिष्टः परमन्यं निशामय । पन्था नकार उद्दिष्टो मः प्रधान उदीर्यते ॥
विसर्गः परमेशस्तु तत्रार्थोऽयं निरुच्यते । अनादिः परमेशो यः शक्तिमान्पुरुषोत्तमः ॥
तत्प्राप्तये प्रधानोऽयं पन्था नमननामवान् । इति ते त्रिविधः प्रोक्तो नमश्शब्दार्थ ईदृशः ॥ इति ।

अन्यत्राप्येवमनुसंधेयम् । एवं नानाविधेषु शास्त्रेषु प्रपञ्चितस्य शास्त्रार्थविशेषस्य संक्षेपोऽयम्—*सर्वधर्मान्परित्यज्येति । इत्थंभूतप्रपत्तिनिष्ठस्य न क्वचिदप्युपप्लवावकाश इति यथोक्त एव त्यागशब्दार्थः । किं च, सर्वो हि शास्त्रार्थः शिष्टानुष्ठानेनैवान्ततो व्यवस्थाप्यते । यथा स्मरन्ति—*अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति । ततश्च प्रपत्तिधर्मप्रतिष्ठापकानां प्राचामाचार्याणां च चर्यामविचार्येदमुपप्लवचोद्यम् । तथा हि—

$ श्लो. आत्यन्तिकी तथा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तदुक्तिमन्त्रता तेन नित्यं स्वव्यपदेशनम् ॥ १३ ॥

$ **अत्र नृसिंहराजीयव्याख्या**—तथाहीत्यारभ्य रहस्यार्थसमर्पणमित्यन्तं प्राक्तनानां सतां कारिकाः ; इति शुश्रुमेत्यारभ्य सच्छिष्याचार्यलक्षणमित्यन्तं ग्रन्थकृद्वाक्यम् ; त्रिषु वर्णेष्वित्यादि तन्त्रवचनम् । अन्ये तु तथाहीत्यारभ्य सच्छिष्याचार्यलक्षणमित्यन्तं ग्रन्थकृद्वचनम् ; समर्पणमित्यन्तं प्राक्तनानां सांप्रदायिकार्थानुवादः ; श्लोकरचना तु ग्रन्थकृत्कर्तृकेत्याहुः । सांप्रदायिकास्तु तथाहीत्यारभ्य शिष्य इत्यभिधीयत इत्यन्त प्राक्तनानां वचनम् ; तत्तद्वचनमपि पातितमिति वदन्ति ॥

भक्त्या तद्वस्तुतद्वास्तुप्रभृतिष्वपि मानना । गुरुवद्गुरुवर्गस्य नित्यमेवानुदर्शनम् ॥ १४ ॥
आरभ्य स्वगुरोरा च भगवत्तो यथागमम् । तत्तदाचार्यवंशस्यासावसाविति चिन्तनम् ॥ १५ ॥
अर्थस्वभावानुष्ठानलोकदृष्टिगुरूक्तिभिः । श्रुत्या स्मृत्या च संसिद्धं घटकार्थावलम्बनम् ॥ १६ ॥
विशेषेणाविशेषेणाप्याकारत्रयशालिना । विशिष्टस्य परस्यैवोपायत्वेन परिग्रहः ॥ १७ ॥
निरुपाधिकशेषित्वतदभिव्याप्तभेदकैः । आजीवतत्त्वतद्व्याप्तत्रिविधात्माधिकत्वधीः ॥ १८ ॥
यदिच्छयैव यत्प्रीत्यै शासनं निग्रहादि च । तत्र निग्राह्यजातीयविसजातीयतामतिः ॥ १९ ॥
एकेतरसमस्तानां स्वनिष्ठैकार्थतास्थितेः । द्विष्टे तदन्यशेषित्वे द्वैराज्यादिभयोज्झितिः ॥ २० ॥
प्रभादित्यप्रकारेण मिथोऽतिशयदायिनोः । तदन्यवस्त्वसंभाव्यस्वतोऽतिशयदर्शनम् ॥ २१ ॥
अनन्यदेवतानन्योपायतानन्यसाध्यता । शुद्धतत्परिवारेषु सपर्या भर्तृभृत्यवत् ॥ २२ ॥
आगुरोरन्यदेवत्वे वर्जनं निष्क्रियावधि । कृतप्रेषणनिर्देशन्यायेन फलचिन्तनम् ॥ २३ ॥
फलकोटिनिवेशेन परोपाध्यप्रतिष्ठितैः । निजकर्मादि भक्त्यन्तं पराज्ञापरिपालनम् ॥ २४ ॥
न्यासविद्यानुरूपैस्तु व्यापकैर्यदि वेतरैः । यदि वा स्तुतिगीताद्यैर्यथेष्टं चित्तरञ्जनम् ॥ २५ ॥
परप्रसादमात्रात्तत्साक्षात्कारादिसंभवे । प्राचीनोपायनिष्ठायामशैथिल्यं फलावधि ॥ २६ ॥
शुद्धेषु यद्वा मिश्रेषु संस्काराचारवर्त्मसु । अधिकारोपदेशादेरानुरूप्येण वर्तनम् ॥ २७ ॥
अन्तिमश्वासकालेऽपि शक्तितः सावधानता । अनुपप्लवपर्यन्तज्ञा[नि]नप्राधान्यसंग्रहः ॥ २८ ॥
अशेषजन्तुसौहार्दमात्ममाहात्म्यगोपनम् । अमानित्वादिसंपत्तिर्मानस्याप्यवधूननम् ॥ २९ ॥
चिरं शोधितपात्रेषु दीपवत्कृपया स्वया । आरुरुक्षुभिरध्वानं रहस्यार्थसमर्पणम् ॥ ३० ॥
इति शुश्रुम पूर्वेषां प्रपन्नानां महीयसाम् । अद्यापि क्वापि केषांचिदवन्ध्यं कालयापनम् ॥ ३१ ॥
तदेवमेतान्सत्त्वस्थानन्यानप्यनुपप्लवान् । प्रपन्नान्प्रतिसंधाय श्रद्धत्स्वोपायमीदृशम् ॥ ३२ ॥
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः । विभीषणोऽपि नन्वेवं तदाज्ञामन्ववर्तत ॥ ३३ ॥
त्रिवर्गकांक्षिणश्चान्ये स्वाभीष्टे साधनान्तरम् । त्यक्त्वा प्रपेदिरे नित्यं न तु वेलामलङ्घयन् ॥ ३४ ॥
तथा सात्यकितन्त्रे च प्रोक्तं भगवता स्वयम् । प्रपत्तिमधिकृत्यैव सच्छिष्याचार्यलक्षणम् ॥ ३५ ॥
त्रिषु वर्णेषु संभूतो मामेव शरणं गतः । नित्यनैमित्तिकपरो मदीयाराधने रतः ॥ ३६ ॥
आत्मीयपरकीयेषु समो देशिक उच्यते । आस्तिको धर्मशीलश्च शीलवान्वैष्णवार्चकः ॥ ३७ ॥
गंभीरश्चतुरो धीरश्शिष्य इत्यभिधीयते ॥ इति ।

यत्तु स्मृतिरूपमनुभवरूपं वेति विकल्प्य दूषितम्, तत्रापि वदामः—प्रार्थनाद्यात्मिका बुद्धिस्तद्विधिश्च लोके दृश्यमानौ तावद्दुरपह्नवौ । इमं महावदान्यं राजानमिष्टं प्रार्थयस्वेति हितकारिणो नियुञ्जते, तद्विधेयाश्च तथाऽनुतिष्ठन्ति, लभन्ते चाभिमतं फलम् । तद्वदिहापि मोक्षाख्यं फलमुद्दिश्य प्रार्थनादिरूपा बुद्धिस्तावद्विधीयत इति तदनुष्ठानं सुस्थितम् । अनुष्ठानानुपयुक्तं स्मृतित्वादिचिन्तनं तु गुणत्वद्रव्यत्वादिचिन्तनवदनादरणीयम् । तथाऽपि वदामः—तत्र हि स्मृतिपक्षे यद्यपि स्मृतिस्वरूपमात्रं स्वतः संभवं न विधेयम्; अविच्छिन्नसंततिरूपत्वे तूपासनसमाधिः; तथाऽप्यात्म-

समर्पणादिविशेषिता स्मृतिर्न स्वतः संभवतीति विधेयत्वमुपपद्यते। समर्पणादिकमपि शास्त्रावगतं स्मृतिमधिरोहेदिति चेत्; सत्यम्, न तु तत्कृतं भवति। यथा यागशब्दाभिलप्ये देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मके बुद्धिविशेषे कर्तव्यतया शास्त्रावगते स्मर्यमाणेऽपि न स बुद्धिविशेषः कृतो भवति; तथाऽत्रापीति न संकटं किंचित्। अत एवानुभवपक्षेऽपि न दोषः। यद्यपि साध्यसाधनभावांशस्यालौकिकत्वेन नास्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वम्, तथाऽपि साधनस्वरूपस्य पुरोडाशादि-वच्चास्मदादिकरणगोचरत्वेन तन्निष्पाद्यत्वं नानुपपन्नम्। असमर्थस्य समर्थमुद्दिश्य स्वाभिमतफलस्य तत्साध्यतयेष्ट-प्रकाशनं प्रार्थनमिति संक्षेपः। यत्पुनरुक्तम् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्चेति, तत्र व्यवस्थितविषयतया तदुपपत्तिरेव। अशक्ता-धिकारत्वे स्वमुख्यत्वप्रसङ्ग इत्यपि प्रागेव दूषितम्। अशक्तिस्तु कीदृशीति विविच्य श्रूयताम्—इच्छावैचित्र्यं तावत् अन्ततः कर्मवैचित्र्यहेतुकमिति सार्वभौमोऽयं प्रवादः। ततश्च केनापि सुकृतवशेन मोक्षं तावदिच्छन्ति केचित्। तेऽपि तस्य फलस्य स्वरूपेणोपादातुमशक्यत्वात्तदुपायेषु शास्त्रचोदितेषु सदक्षरदहरादिविद्याविशेषेषु यदि शक्तिरसेत्स्यत्, ततस्तत्रैव प्रावर्तिष्यन्त। यदि पुनर्न सा समस्ति, तदा कश्चिदपरिस्खलितधैर्यः परंपरयोपकारिषु दीर्घकालनैरन्तर्यादर-सेवनीयशास्त्रार्थस्रोतस्तीर्थेषु कर्मयोगादिषु यथाधिकारमवतरति। कश्चित्तु तन्द्रालुप्रकृतिः शोकेनैव महता सर्वप्रकारेण गृह्यते। लौकिकफलविशेषाभिलाषिषु चायं प्रकारो दृश्यते। स च तादृशमवसादमापन्नोऽपि फलेच्छातो न निवर्तते। तदवस्थस्य तस्य स्वावस्थाप्रकाशनपूर्वं वदान्यः समर्थः कश्चित् स्वाभिलषितमुपनाथनीय इति विदधाति शास्त्रमिति व्यव-स्थितोऽयमधिकारो रोचते तत्तद्रुचिभ्यः। ईदृशस्य च प्रपन्नस्यैष्यति प्रारब्धकर्मफलसंसारखण्डे यावदनिष्टम् तावदपैति, शेषमनुवर्तते, पुरुषार्थमात्रप्रदायित्वात्पुरुषोत्तमस्य। ततश्च यावत्प्रारब्धं वा, यावत्तद्देहं वा, यावत्तत्क्षणं वा, इति प्रपन्नानां मोक्षावधिनियमे तदिच्छातीव्रत्वतारतम्यमेव सर्वज्ञसाक्षिकं प्रमाणमिति। अत एव आर्तदृप्तविभागोऽपि सिद्ध इति नानुपपन्नम्। प्रश्रयभयादिसदसद्भावाभ्यां वा आर्तदृप्तविभागः, प्रपत्तव्येन सर्वलोकशरण्येन दृप्तानामपि [फलाविनाभावाय] फलदायिना भयाभावायावश्यरक्षितव्यत्वाय च प्रपञ्चितः। देशकालावस्थाधिकार्यादिभेदेन गुरुलघुनोरेवाविशिष्टफलत्वं भगवत्पराशरादिभिरपि प्रपञ्च्यते। यथा—*शूद्रस्साधुः कलिः साधुः स्त्रियः साधुरित्यारभ्य

*ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्॥

इति। स्मरन्ति च गुरुतरद्वादशवार्षिकव्रततुल्यफलतां लघुतरस्याश्वमेधावभृथस्नानस्य। सम्राजो धर्मपुत्रस्य रत्नदानात् सक्तुप्रस्थस्य सक्तुदानमेव श्रेष्ठमिति होचुः। एवं लोकेऽपि दर्शनीयम्॥

यत्तुल्यविकल्पपक्षे हेतुभूतगौरवसाम्यापादकविश्वासातिरेके प्रत्युक्तम्, तदयुक्तम्; निर्णीतशास्त्रप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षितसमस्ततदर्थस्यापि क्वचिदर्थे वस्तुवैचित्र्यवशादघटितवदवभासमाने शास्त्रार्थान्यथाभावसंभावनायाः वासनाप्रवाहे मुहुर्मुहुः परिप्लवमानायाः संभवात्, केषाञ्चिदेवातिशयितपुण्यानां तदुच्छेदः, न तु सर्वेषाम्, तथैवान्यत्रापि दर्शनात्। एकोनसहस्रन्यायविदो हि पूर्वपक्षित्वं कक्षीकुर्वन्ति मीमांसकाः। निर्णयपर्यन्तत्वे निरर्थकत्वं गुरोः प्रसज्यत इत्युक्तमिति चेत्; सत्यम्; तथाऽपि विस्रम्भविशेषसदसद्भावावुपाधीकृत्यैव निर्णयः, *यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती इति नारदीयोक्तन्यायात्। एतदुक्तं भवति—येषां यावज्जीवं बृहस्पतिप्रभृतिभिरपि प्रतिवादिभिः [अ]संक्षोभ्यमाणानां प्रपत्ति-शास्त्रार्थे शङ्काशङ्कुर्नाङ्कुरति, तेषां तदधिकारः। ईदृशस्य हि प्रपत्त्यधिकारिणो दुर्लभतमत्वमुक्तं **सात्यकितन्त्रे**—

*किं नु तस्य च मन्त्रस्य कर्मणः कमलासन। न लभ्यतेऽधिकारी वा श्रोतुकामोऽपि वा पुनः॥ इति।

ये पुनरुपायलाघवम्, तत एवानादिकालसंचितानन्तसमस्तदुःखहेतुजालोन्मूलनम्, क्षोदीयसामपि स्वात्मनां विधिशिवसनकादिदुरधिगमपदाधिरोहादिकं चानुचिन्त्य सततं संदिहते, तेषां तच्छङ्कादविष्ठगरिष्ठोपायानुप्रवेश इति। अतो यथाध्यवसायमधिकार इत्ययमप्यन्ततो व्यवस्थितविकल्पभेद एव। व्यासादीनां तु तथाविधशङ्काप्रसङ्गाभावादुपायान्तरशक्त्यशक्तिभ्यां विलम्बक्षमत्वविलम्बाक्षमत्वाभ्यामेव वा अधिकारव्यवस्थेति निर्बाधमेतत्। अतोऽविशिष्टफलत्वमप्युपपन्नम् ॥

यत्पुनरुक्तम्, प्रपत्तौ प्रारब्धस्यापि भङ्गाभ्युपगमात्फलाधिक्येन विकल्पासंभव इति, तदप्ययुक्तम्, तन्नियमाभावस्योक्तत्वात्। अस्तु वा प्रारब्धभङ्गोऽपि। मोक्षाख्यैकफलसाधनत्वे मिथो नैरपेक्ष्यात् विकल्पवाचोयुक्तिः। न ह्येकमेव फलं प्रति क्षिप्रकारिणो विलम्ब्यकारिणश्च समुच्चयः संभवति। निरपेक्षक्षिप्रकारिणि सिद्धे किं विलम्ब्यकारिणा। अतः परिगृहीतक्षिप्रकारिणः पश्चाद्विलम्ब्यकारिपरित्याग एव। एवं गृहीतविलम्ब्यकारिणोऽपि तच्छक्तस्य बुद्धिपूर्वोपक्रान्तपरित्यागायोगात् क्षिप्रकारी न परिग्रहयोग्यः। विलम्ब्यकारिण एव सहकारितया वचनबलात् कथंचिदुपादीयेतापि, उच्चावचसर्वाभीष्टसाधनतया तद्विधेः। क्षिप्रकारिणस्तु विलम्ब्यकारी न सहकारितयाऽप्युपादानमर्हति, नैरपेक्ष्यात्, ब्रह्मास्त्रबन्धन्यायात्, [मान]वचनविरोधाच्च। ईदृशविकल्पाधीननैरपेक्ष्यमपेक्ष्य सर्वधर्मपरित्यागोक्तिरिति ह्येके। तदेवं प्रपत्तिस्वरूपे न काचिदनुपपत्तिरिति सिद्धम् ॥

लक्षणसमर्थनम् ॥ यच्चान्यदुक्तं लक्षणानुपपत्तेश्चेति, तदपि बालिशभाषितम्; नहि लक्षणस्य दुर्वचतामात्रेण लक्ष्यमपह्नोतुं शक्यम्। तथा सति इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्य महदन्तरस्यापि दुर्वच[लक्षण]तामात्रेणापह्नवप्रसङ्गात्। न ह्येवंविधाः प्रतिवस्तुनियता विशेषास्त्वयाऽपि वक्तुं शक्यन्ते। तदुक्तं **दण्डिना**—

*इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्। तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते ॥ इति।

सर्वलोकप्रसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्तुल्यम्। भक्तिसाधारणान्न्यतामात्रेणात्र प्रसिद्धेः पृथक्सिद्धिर्नास्तीति चेन्न; *यद्येन कामकामेनेत्यादिषु भक्तेः पृथगुपायत्वेनैव न्यासोपादानात्। ऐक्यप्रसङ्गपरिहारादौ चैतत् स्पष्टं भविष्यति। तथाऽपि लक्षणमन्तरेण लक्ष्यव्यवहारसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न; व्युत्पत्तिवशादेव तदुपपत्तेः, बालादिव्यवहारवत्। व्युत्पत्तिरेव लक्षणमन्तरेणात्र न स्यात्, प्रत्यक्षादिमूलस्फुटप्रतीत्यभावादिति चेन्न; यत्किञ्चिदुपलक्षणमात्रेणापि प्रतीत्युपपत्तेः, वायसादिना देवदत्तगृहादिपरिज्ञानवत्। तच्च यद्यव्याप्तम्, इदमपि तच्छब्दार्थ इत्युदाहरणान्तरमपि पृथक् व्युत्पाद्यम्। यदि पुनरतिव्याप्तम्, इदं तु न तथेति स्वरूपतः प्रतिक्षेप्यम्, *वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः इति न्यायात्। अपिचाहुः—

*सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः। न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥ इति।

अतो यत्रयत्रानन्यथासिद्धः प्रयोगः, तत्रतत्र मुख्यता; तत्रानुवृत्तनिमित्तसंभवे त्वेकार्थता, अन्यथाऽनेकार्थतेति विभागः। अनेकार्थेष्वपि एकशब्दसंग्रहवशाद्विधिनिषेधव्यवस्थासिद्धिः,

*शर्करां पादजिह्वाभ्यामक्षिरोगी विवर्जयेत्। स्नेहमाहारदारादौ प्रमेही परिवर्जयेत् ॥

इत्यादिवत्, तकारपूर्वे तकारोत्तरे च तपरसंकेतवच्च। इदं च तत्रतत्र तात्पर्यवशादवसीयते। ततश्च काककपोत-

वृत्तान्ताविरोधः, एकस्मिन्नेव वाचिकमानसिककायिकत्वाद्यविरोधश्च । नमस्कारेऽपि हि तथा त्रैविध्यं प्रसिद्धमेव । अत्र सौहार्दे त्वव्याप्त्यादिरहितं लक्षणं वदामः—अनन्यसाध्यस्वाभीष्टसाधनसमर्थवशीकरणं शरणागतिरिति ॥

यत्पुनर्गोप्तृत्वोपायत्वयोः क्षोदः, तत्र प्रपत्तव्येश्वरगतं गोप्तृत्वम् *रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथेत्यादिभिः प्रतिपाद्यते । *इदं शरणमज्ञानामित्यादिषु प्रपत्तिविषयश्च शरणशब्दः *उपायार्थैकवाचकः इति निष्कृष्यत इत्येके । प्रपत्तव्येश्वरविषय एवायं शरणशब्दो व्याक्रियते, तत्र गोप्तृत्वसमानार्थ एव, गोप्तृत्वबहिष्ठोपायत्वस्य भगवति दुर्निरूपत्वात् । कथं तर्हि रक्षितृत्वव्युदासेन *सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्ष इति चेत्, श्रूयतामवधानेन—उपायान्तरशून्यस्य हि प्रपदनाधिकारः । भगवतश्च रक्षितृत्वमुपायान्तरवति तद्रहिते च समानम् । प्रपद्यमानेन च स्वस्य निरुपायत्वं पुरस्कार्यम् । तदभिप्रायेण हि

*अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥

इत्यादिकमुच्यते । तदेवं गोप्तर्येव भगवति प्रपित्सोरुपायान्तरनिवृत्तिमभिसंधाय उपायत्ववाचोयुक्तिः । तेन निरपेक्षरक्षकत्वमनुसंहितं भवति । अतः *उपायार्थैकवाचकः इति च तत्परमेव । ततश्चाङ्गिप्रपत्तौ उपायभूताया भक्तेः स्थाने निवेश्य भगवानुपदिश्यते । भक्त्याऽपि हि भगवत्कृपैवोत्तभ्यते । सा चेदकिञ्चने प्रपन्ने स्वयमेवोत्तिष्ठेत, अतो भक्तिसाध्यां तामीश्वरस्वभाव एव निर्वर्तयतीति अनुपायानां स एवोपाय. ॥

यत्तु *आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादौ विकल्पितम्, तत्र विभागपरत्वं लक्षणपरत्वं च नाभ्युपगच्छामः । प्रकारप्रतिपादनपरत्वेऽङ्गतायां यदुक्तं नैरपेक्ष्यवादविरोध इति, तत् प्रागेव परिहृतप्रायम् । कर्मान्तराङ्गकत्वमात्रं हि प्रतिक्षिप्यते, न पुनः स्वाङ्गैरपि निराकाङ्क्षत्वमिष्यते । यत्तु प्रातिकूल्यवर्जनादिना भक्तेरपि दुष्करतमत्वमिति, किं तावता श्रूयमाण उपायः परित्यक्तुं शक्यः ? तथा सति अतिप्रसङ्गात् । तर्ह्यशक्ताधिकारत्वमस्य न स्यादिति चेन्न ; अन्यत्राशक्तस्यात्राधिकारात् । न पुनरस्मिन्नेवाशक्तस्याधिकार उच्यते । न ह्यनुकल्पेष्वाग्नेयादिस्नानेष्वप्यशक्तस्य तद्विधिः । *अवगाहनाद्यशक्तस्त्वाग्नेयादि समाचरेदिति हि स्मरन्ति ॥

यत्तु षडतिरिक्ताङ्ग्यसिद्धिरिति ; तत्तथैव, षट्स्वन्यतमस्य निक्षेपस्याङ्गित्वव्यपदेशात्, अङ्ग्यन्तरानुपलम्भाच्च । प्रार्थनायां शरणागतित्ववादस्तु प्रधानाङ्गभूतायास्तस्याश्शरणागत्यन्तर्भावमात्रादप्युपपद्यते । न हि तत्राङ्गित्वादिविभागोक्तिरस्ति । *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुत इत्यत्र तु विभागः स्फुटतया नान्यथाकार्यः । **सात्यकितन्त्रे** च *कथं त्वां शरणं गच्छेत्कीदृशी शरणागतिरिति ब्रह्मणा पृष्टो भगवान् सकृज्जप्यमन्त्रविशेषोपदेशपूर्वकं निक्षेपस्य प्राधान्यमदर्शयत्—*अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षिपेदिति । अतो न न्यासेऽङ्गित्वव्यपदेश औपचारिक इति वक्तुं शक्यम् । तर्हि *अनन्यसाध्य इत्यादिलक्षणवाक्यं कथं संगच्छेतेति चेन्न; उपलक्षणपरतयाऽपि तदुपपत्तेः, पृथिवीत्वाद्युपलक्षणगन्धवत्त्वादिवत् । अभेदोपचारस्त्वन्तरङ्गतयाऽप्युपपद्यते । अन्यथा *षड्विधा शरणागतिरित्यनेनैवाङ्गान्तराणामपि पृथक् प्रपत्तित्वप्रसङ्गात् । अङ्गिनो न्यासस्य स्वरूपं तावद्दुर्ज्ञानमिति चेन्न, तत्स्वरूपव्याख्यानेनैव तद्व्यक्तेः; यथा—

*तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥ इति ।

अयं तु मुमुक्षोरनुष्ठेयो निक्षेपः; तत एव सामान्यस्वरूपं च प्रतिपन्नमिति न कश्चिद्दोषः । भवतु वा वचनान्तरवशात् प्रार्थनाया एवाङ्गित्वमन्येषां वा ; त[illegible]ऽपि षण्णामनुष्ठानादेव शास्त्रार्थपौष्कल्यसिद्धिः । अत एव समुदा-

यस्य करणत्वेऽपि न दोषः । संभावितस्वभावपक्षे विभागवचनविरोधरूपभवदभिमतदोषवशादतिप्रसङ्गाच्च तन्नाद्रियामहे । तदेवं प्रपत्तेर्लक्षणतः प्रतिपत्तिसिद्धेरनुष्ठानसंभवान्न विधेयत्वहानिः ।

अनुष्ठानसमर्थनम् ॥ यत्तूक्तमनुष्ठानदर्शनाभावादिति, तत्र किं प्रपत्तिमात्रस्यानुष्ठानं न दृश्यते ? उत मोक्षार्थप्रपत्तेः ? यद्वा साक्षान्मोक्षसाधनभूताया इति ? न प्रथमः, विभीषणादिवृत्तान्तदर्शनात् । न द्वितीयः, क्षत्रबन्धुमुचुकुन्दादिकथाप्रसिद्धेः ; *त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः इत्यादिसामान्यनिर्देशसामर्थ्यात् । न तृतीयः, संकीर्तनविशेषनिष्ठस्य क्षत्रबन्धोरनन्तरजन्मनि जातिस्मरत्वेऽपि भक्तियोगप्रकारप्रतिपादनादर्शनात् ; प्रपदनस्य तु कण्ठोक्तेर्व्यवधानकल्पनस्य गुरुत्वात्, तद्विध्यनुसाराच्च । विधौ च सत्यनुष्ठानदर्शनाकाङ्क्षणमतिमन्दमेव । धर्मोऽपि लोकविद्विष्टश्चेत् परिहर्तव्यः ; न चात्र कश्चिदपि लोकविद्वेष इत्यनुष्ठानदर्शननिरपेक्षो विधिरेवानुष्ठापयन् केन प्रतिबध्येतेति ॥

विधिसमर्थनम् ॥ यच्चोक्तं विधिरेव न दृश्यत इति, तत्किं विधिप्रत्ययाश्रवणात् ? उत विधिपरत्वाभावात् ? नाद्यः, अर्थवादादपि विधिकल्पनाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, *यो ब्रह्माणमित्यस्य विधिपरत्वात् । यत्तूक्तं मन्त्राणां विधिपरत्वे प्रमाणं नास्तीति ; तदसत्, यच्छब्दाद्यनुपहतविधिशक्तीनां मन्त्राणामपि विधिपरत्वस्य स्थापनात् । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिस्**सच्चरित्ररक्षायां** सुदर्शनादिधारणाधिकारे । यच्च *तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यत्र प्रपत्तिविधिर्न दृश्यत इति ; तत्रापि तात्पर्यतः प्रपन्नसंरक्षणं कारुणिकानां स्वभाव इत्येतत् सिध्यति । तावति सिद्धे कैमुतिकन्यायेन लब्धमपारकारुण्यजलधेरीश्वरस्य प्रपन्नसंरक्षणम् ; ततश्च प्रपदनविधिवाक्यान्तरमप्यनुसृत्य तत्प्रपदनं रक्षणायैव भवति [इत्युक्तम्] ॥

यत्तूक्तम् *ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्यत्र युजेः प्रकरणगतन्यासार्थत्वेऽपि न्यासशब्दस्य प्रपदनैकान्त्याभावात् प्राकरणिकानां गतिचिन्तनाद्यङ्गानां तत्रासंभवाच्च न प्रपदनपरत्वनिर्णय इति ; तदप्यसत् ; *तेषां तु तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतम्, *इदं महोपनिषदं देवानां गुह्यमुत्तमम् इत्यादिवचनैः न्यासविद्यागततत्तच्छब्दार्थशालिभिस्तामेव प्रत्यभिज्ञाप्य भगवच्छास्त्रसंहितासु स्पष्टतरमुपबृंहणात् ।

ननु **अहिर्बुध्न्यसंहितायां** सर्वाधिकारतान्त्रिकमन्त्रान्तरविधानात् न्यासाङ्गतया श्रुतपुरुषाश्रययज्ञकल्पनस्य सुदर्शनात्मकभगवदाश्रयतया विपरिणामाच्च भेदसिद्धेः प्रत्यभिज्ञाभङ्गान्न तदुपबृंहकत्वमिति चेन्न ; मन्त्रादिभेदेऽपि प्रपदनरूपत्वमात्रप्रत्यभिज्ञाभङ्गाभावेन तावन्मात्रोपबृंहणस्याविरोधात्, तत्तद्गुणविग्रहविभूत्यादिपरिकर्मितभगवदाकारानुरूपप्रपदनमन्त्रभेदस्याप्युपपत्तेः । विवाहोपनयनसीमन्तचौलादयोऽपि मात्रया भिन्नमन्त्रक्रियादयः कल्पसूत्रभेदेन दृश्यन्ते । नच तावता विवाहादिसंस्कारविशेषरूपत्वमपहाय कर्मान्तराणि भवन्ति । नचाधिकारिवैचित्र्यादन्यथा, यथा अर्चनादि तान्त्रिकसंज्ञिकविभवादिमन्त्रान्तरप्रभवं सर्वाधिकारं, तथा न्यासोऽप्यहिर्बुध्न्यसात्यकितन्त्रादिपठित[ः]तान्त्रिकमन्त्रान्तरकरणकस्तद्योग्यस्सर्वाधिकार इत्यत्रापि न विरोधः । *वसुरण्यादिप्रणवपर्यन्तमन्त्रानुबन्धी तु न्यासो निषादस्थपत्यादिवद्विशेषवचनाभावादधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवेति नापशूद्राधिकरणविरोधोऽपि । एवं वैदिकतान्त्रिकमन्त्रेष्वपि यथाविधानमधिकारात् तैरपि कैश्चित् स्वाधिकारानुरूपो न्यासो युक्तः । अमन्त्रकविधानेऽपि क्वचित्तथैव [तत्र] तन्त्रशास्त्रार्थ इति । अत एव हि प्रपत्तिशास्त्रस्य वर्णचतुष्टयसाधारण्यमुक्तम् **श्रीसात्वततन्त्रे**—

*त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥ इति ।

नच वचनविरोधे न्यायः। तथाऽपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धन्यासविपरीताकारन्यासोपदेशो बाधित एव स्यादिति चेन्न; तच्छायानुकारिणो न्यासान्तरस्य विधानोपपत्तेः तद्बाधायोगात्। श्रुतिशिरःशेखरेण स्वतः सर्वज्ञेन भगवता निखिल-जगदुद्धरणाय प्रणीते विप्रकीर्णानन्तशाखनिगमसंग्रहात्मके पञ्चरात्रशास्त्रे प्रणीतानां श्रुतिद्वयविरोधवत् विकल्पतः स्थाप-नीयत्वात्। अत एव अङ्गभूतपुरुषविद्यायां यज्ञावयवादिकल्पनभेदोऽपि निर्व्यूढः। **भाष्ये** ब्रह्मविद्याङ्गभूतपुरुषविद्योक्ति-रप्यविरुद्धा, प्रपदनस्यापि ब्रह्मविद्यात्वाविशेषात्। यदा तु *तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यादिकं न्यस्तात्मनो नैरपेक्ष्यप्रतिपाद-नार्थवादरूपमभिमतम्; तदा तु भगवत्सुदर्शनाश्रययज्ञादिकल्पनमपि नैरपेक्ष्यपरमिति फलतः समानार्थमेव। तथा च *पुरुषविद्यासूत्रस्य शाखान्तरगतपुरुषविद्यातस्तैत्तिरीयपुरुषविद्याया भेदमात्रे तात्पर्यम्, भाष्येऽप्यङ्गशब्दो विध्यङ्गार्थ-वादपरत्वेऽपि अविरुद्ध इति भाव्यम्। अत्यन्तानङ्गत्वाभ्युपगमादेव मन्त्रविशेषविधिश्चिन्तनीयगतिविशेषविधिश्चोपपन्न एव। तदावृत्त्यनावृत्ती तु तदङ्गकेन न्यासेन समानयोगक्षेमतया तन्निष्कर्षादेव निष्कर्षणीये। *सकृदेव प्रपन्नाये-त्यत्रापि प्रपदनविध्यभावेऽपि, अभयप्राप्तिकामो मां प्रपद्येतेति वाक्यतात्पर्यस्य सिद्धत्वात्, रामगुणविशेषप्रतिपादन-परत्वेऽपि वाक्यस्य गुणविशेषश्रुत्यर्थापत्त्यैव प्रपदनीयत्वसिद्ध्या प्रपत्तिसिद्धेः, तस्यैव गुणस्य शास्त्रान्तरैः,

*स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः॥

इत्यादितत्रत्यवचनबलाच्च परव्यूहविभवादिसर्वावस्थासाधारणत्वात्, सर्वदा सर्वैः प्रपदनीयत्वस्यापि सिद्धौ सिद्धं भगव-त्प्रपदनविधावेव *सकृदेवेत्यादिवाक्यतात्पर्यम्। आह च शरणागतपरित्राणस्य महापुरुषमात्रसाधारण्यम्—

*श्रूयते हि कपोतेन शत्रुश्शरणमागतः। अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः॥
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम्। कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः॥ इति।

एवं च *वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुरिति वेदोपबृंहणतया प्रवृत्ते **श्रीरामायणे** वेदसारभूतोऽयमर्थ-श्चोपबृंहितो भवति। अत एव ह्याहुः भगवन्तं प्रति **यामुनाचार्याः**—

*ननु प्रपन्नस्सकृदेव नाथ तवाहमस्मीति च याचमानः। तवानुकम्प्यः स्मरतः प्रतिज्ञामिति।

ततश्च स्वातन्त्र्येण वा फलप्रदत्वं, धर्मान्तरानुबन्धेन वेत्येतावदवशिष्टम्; तत्र वक्तव्यमुक्तप्रायम्। वक्ष्यते चास्य श्लोकस्यायमर्थः—सकृदेवेत्यावृत्तिनैरपेक्ष्यमुच्यते। प्रपन्नायेति प्रार्थनाद्यंशो विवक्षितः। तवास्मीत्यात्मनिक्षेपः। यद्वा प्रपन्नायेत्यनेनैव साङ्गशास्त्रार्थस्संगृहीतः। तवास्मीत्यनेन त्वौचित्यात्त्वाहं स्यामिति फलप्रार्थनमभिप्रेतम्। उपलक्षणं चैतदभिमतस्य फलान्तरस्य। अथवा प्रपन्नायेति मानसं, याचत इति वाचिकं प्रपदनमुच्यते। *अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामि—सर्वभूतनिमित्तस्य भयस्य निवृत्तिं ददामीत्यर्थः॥ *सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीतिवत्॥

केचित्तु सर्वभूतनिमित्तभयाभावं सकृदेव ददामीत्यन्वयमिच्छन्ति। तत्रावधारणसामञ्जस्येऽपि व्यवहितान्वयत्व-मयुक्तम्। पक्षान्तरे चावधारणं प्रगुणमेव, *सकृदेव प्रपन्नस्येत्यादिशास्त्रप्रपञ्चितप्रपदनावृत्तिप्रतिषेधज्ञापनेन अधिकोप-कारात्। सकृदेवाभयं ददामीत्युक्ते तु सहसा समस्तभयनिवृत्तिरुक्ता स्यात्; तच्च सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामीत्येतावति निर्दि-ष्टेऽपि फलतीति मन्दप्रयोजनं तदभिधानम्। प्रस्तुताया विभीषणकृतायास्सकृत्प्रपत्तेः फलाविनाभावप्रतिपादनं चोचितम्। *ननु प्रपन्नस्सकृदेवेति भगवद्यामुनाचार्यवाक्ये च सकृदेवानुकम्प्य इत्यन्वयः प्रसज्येत; तच्चात्यन्तास्वरसम्; न चान्यथा

तैरनूदितमिति वक्तुं वाग्देवताऽपि क्षमते । अतो यथास्थानमेवान्वय इति अन्तर्वर्ती संवित् । *अभयं सर्वभूतेभ्य इत्यत्र प्रकृतानुपयोगमुपसर्जनान्वयमुपपदविभक्तिं च कारकविभक्तिसंभावनायाममृष्यमाणाः कतिचन सर्वभूतेभ्य इति चतुर्थीं व्याचक्षते । तत्र च पक्षे प्रपत्तेस्सर्वाधिकारत्वं फलिष्यति । वाक्यभेदस्तु विवरणकारप्रपञ्चितप्रक्रियया पञ्चमीपक्षेऽपि भवन् प्रकृतोपकारभूयस्त्वादिबलाच्चतुर्थीपक्षे सोढव्यः ; एकवचनबहुवचनयोस्सामानाधिकरण्यासंभवात् । संभवत्यां गतौ [अगत्या] वाक्यभेदाश्रयणं चायुक्तम् । नच सर्वभूतेभ्य इति गोबलीवर्दन्यायात् प्रपन्नेतरविषयम्, येनैकवाक्यता स्यात्; प्रपन्नेतरेषामभयप्रदानं च प्रकृतानुपकारकं प्रमाणविरुद्धं च । अतो न विषयव्यवस्था शक्या । अतः प्रपन्नायाभयं ददामि, तच्च सर्वभूतेभ्य इति वाक्यभेद एव । प्रपन्नायाभयप्रदानं सिद्धं कृत्वा वा तदनुवादेन सर्वभूतेभ्य इति विधिः । यत् सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं ददामीति, तत् सर्वभूतेभ्यः, न केवलमनपकारिभ्यः सुग्रीवविभीषणादिभ्यः, अपि त्वाद्रापराधेभ्यो रावणवायसादिभ्योऽपीत्युक्तं भवति । तथाच स्वयमेवाह—

*विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् । आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ इति ।

भवतु वाऽत्र श्लोके या काचिद्योजना; प्रपत्तिसंज्ञकः शीघ्रलाभहेतुर्निष्प्रमादः स्वाभिमतफलोपायस्तावदिह सिद्ध इत्यलमतिक्षोदेन ॥

*सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज,

*मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम् ॥

इत्यनयोस्तावद्विध्यभावचोद्यं बाधिर्यकृत्यम् ; प्रथमपुरुषवन्मध्यमपुरुषेऽपि विधिशक्तेरनपायात्, अर्जुनाद्युद्देशेन प्रपत्तावप्यर्थतस्सर्वसाधारण्यात्। अन्यथा एवंविधेषु सर्वेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । परित्यागांशे तु विध्यनुवादविकल्पानुपपत्त्यादयः परिहृता एव । अङ्गप्रपत्तिविधिरित्यादि तु परिहरिष्यते—*सर्वगुह्यतममित्यादिना । पूर्वप्रस्तुतशास्त्रसारार्थविषयेण कथमस्य संगतिरिति चेत्तदवहितमनाः शृणु—

*इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतमं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

इत्युक्तेऽर्जुनस्य विषादमालोक्य स भगवान् वासुदेवश्चिरकालसाध्यदुष्करापवर्गोपायश्रवणेन शोचतोऽस्याविलम्बितफलप्राप्तिसापेक्षतत्साधनसमर्थपुरुषविषयमुपायान्तरम् *सर्वगुह्यतममित्यादिनोपदिशति । तत्र भूयश्शब्दः श्रवणावृत्तिमात्रपरः, तावत्येव तदुपपत्तेः, प्रयुक्तेश्च । अत एव नात्रास्वारस्यम् । *मन्मना भवेत्यादिना तु वक्ष्यमाणप्रपत्तिनिष्ठस्य मध्यमां वृत्तिमनुतिष्ठतः बुद्धिविशेष उच्यते । यावज्जीवमनुष्ठेयेषु सर्वेषु नित्यादिकर्मसु मन्मना भव—भगवानेव स्वशेषभूतेन मया स्वात्मानं प्रीतं कारयतीत्यनुसंधत्स्व । मद्भक्तः—सर्वशेषिणः सर्वभूतसुहृदः समाराधनमिदमिति प्रीतिपूर्वकमनुतिष्ठ । मद्याजी—नित्यकर्मस्वनुप्रविष्टान् देवानृषीन् पितॄन्मदात्मकान्यथावत्पश्यंस्तद्यजनेऽप्यनन्ययाजी भव । मां नमस्कुरु—मां प्रति वाङ्मनःकायैः प्रह्वीभव । एवंभूतो वक्ष्यमाणप्रपत्तिनिष्ठस्त्वं सर्वपापेभ्यो मया मोचितो मामेवैष्यसीति । एवं च नवमाध्यायोक्त एव शब्दः प्रकृतोपयुक्तं प्रमाणान्तरसिद्धमर्थं प्रतिपादयतीति न प्रत्यभिज्ञाविरोधः । स्पष्टश्चैवं प्रकृतोपयोगः ॥

यद्वा, *यथेच्छसि तथा कुर्वित्यस्यानन्तरमर्जुनस्य विषादमवलोकयन् स भगवान् पूर्वोक्तेष्वर्थेष्वेतदेव हिततमम्, अत इदमेव त्वया कर्तव्यमित्यनिर्धारणाद्वा प्रागुक्तानां दुष्करत्वादेर्वा शोकोऽस्य संवृत्त इति विवेक्तुं प्रथमं प्रागुक्तेष्वर्थेषु सारमंशं निष्कृष्य *सर्वगुह्यतममित्यादिना श्लोकद्वयेनाह । तावताऽप्यनुपशान्तशोकमर्जुनमाशुकारिसर्वाधिकारसर्वेष्ट-

साधनसर्वानिष्टनिवर्तनक्षमब्रह्मास्त्रतुल्यसकृत्कर्तव्यसुकरनिष्प्रतिबन्धोपायोपदेशेन *मा शुच इति पर्यवस्थापयतीति किं नोपपद्यते ? एवं सत्युपदिष्टे प्रपत्तिशास्त्रार्थेऽर्जुनस्य निष्ठा कथं न जायत इति चेत् ; किं श्रुतं सर्वं श्रोतारोऽनुतिष्ठन्ति, प्रतिसंदधते वा ? विस्मृतार्थस्य ह्यर्जुनस्य पुनः प्रतिबोधनाय अनुगीतावतारः । तर्हि *स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तवेत्यादिकं कथं सङ्गच्छते ? इत्थम्—कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगप्रपदनाख्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु वर्णाश्रमधर्माणामपरित्याज्यत्वं हि स्थापितम् । ततश्च युद्धाख्यस्य क्षत्रियधर्मस्यार्जुनाय सर्वावस्थायामवश्यानुष्ठेयत्वमुपदिष्टम् । तच्चैवं विजानताऽर्जुनेनाधिकारानुरूपे यत्र क्वचिन्मोक्षोपायपर्वणि स्थास्या[मः]मि, सर्वावस्थानुवृत्तः स्वधर्मस्तावत्परिपालनीय इति मन्वानेन युद्धे प्रोत्साहयन्तं भगवन्तं प्रति *करिष्ये वचनं तवेति स्वस्य युद्धायोद्योग आवेदित इति सर्वं पूर्वापरं सुसङ्गतम् । अतः स्वतन्त्रप्रपत्तिविधिपरोऽयं श्लोकः । भाष्यानुगुण्येनाप्यस्य योजनान्तरं वक्ष्यामः । अयमत्र सर्वविधिपरामर्शसिद्धोऽनुष्ठेयार्थः । अविलम्बिताभिमतफलसिद्धौ स्वस्योपायान्तरशून्यतामालोच्य महता शोकेनावसीदन् पुरुषस्तत्फलसिद्ध्यर्थमल्पशक्तेः स्वस्य दुष्कराण्युपायान्तराणि परित्यज्य तत्फलप्रदानोचितगुणगणविशिष्टे परस्मिन् [illegible]मात्रेणापेक्षितं दास्यतीति संबन्धशीलसहकारिविशेषादिपरामर्शातिशयेन महान्तं तावत् फललाभमीश्वरेणाप्यक्षोभणीयं विश्वासमुपजनय्यानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनाभ्यामपायजाते विरताभिसन्धिः आकिञ्चन्यानन्यगतित्वप्रकाशनपूर्वकं गोप्तारमेवोपाय[ान्तर]स्थाने निवेशयन्निष्टप्राप्तिपर्यन्तानिष्टनिवृत्तिलक्षणामात्मरक्षां सकृदपेक्ष्य स्वात्मानं द्रव्यान्तरवन्निश्शङ्कं निक्षिप्य मद्रक्षणे गुणादिप्रेरितस्समर्थो रक्षकः स्वावद्यनिवृत्त्याद्यर्थं स्वयमेव प्रवर्तत इति विस्रब्धः, स्वयं निर्भरस्सन् अन्तःपुरपुरन्ध्रीन्यायेनानन्यो वर्तेत । सचायं न्यायः श्रीमत्सुन्दरकाण्डहृदयवेदिनां सहृदयानां सुस्पष्टः ।

श्लो. अप्रार्थितः परिहरन् स्वपरैः स्वरक्षां तादर्थ्यधीपरिहृतस्वपरार्थभावः ।
अन्योपभोगविरहादनघः प्रपन्नः भुंक्ते स्वभोगमखिलं पतिभोगशेषम् ॥ ३८ ॥ इति ।

यत्तु *शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यत्र शरणागत्यर्थवादमात्रत्वमिति ; तत्तथाऽस्तु मा वा ; तथाऽपि फलकरणदर्शनात्तेनैव तद्विधिसिद्धिः । अन्यथा तदर्थवादस्यैवात्र निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गः । अविहिते शास्त्रार्थेऽर्थवादनैरपेक्ष्यात् वाक्यान्तरविहितप्रपत्त्यनुवादेन रात्रिसत्रार्थवादवत्फलविधिरयम् । नच *पर्णमय्यादिवत् फलवादमात्रम्, [illegible]र्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । फलसिद्धेर्व्यवधानसहत्वं चात्र परिहरिष्यते । अत एव *तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा इत्यादिप्रतिबन्दीनिस्तारसिद्धिः । **सात्यकितन्त्रे** प्रपत्त्यध्याये स्फुट एव सकृत्कर्तव्यसमन्त्रकनिक्षेपविधिः—

*अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षिपेत् । मयि निक्षिप्तकर्तव्यः कृतकृत्यो भविष्यति ॥ इति ।

तन्मूलश्रुतौ चान्यनिरपेक्षस्स्पष्ट एव विधिः—

*ग्रसेत् संहारसमये जगच्च बदराण्डवत् । लीलया यस्तु भगवान् तं गच्छ शरणं हरिम् ॥ इति ।

निषेधभङ्गः ॥ तदेवमीदृशैर्वचनशतैः स्फुटव्यवसितस्य प्राक्तनैर्विशिष्टाधिकारिभिरनुष्ठितचरस्य प्रत्यक्षिताभिमतफलस्य अद्ययावदतिप्रसिद्धधर्मभावानुष्ठानस्य निषेधोऽपि न संभवति । यश्चासौ निषेध उक्तः *नान्यः पन्था इति ; सोऽप्युत्सर्गापवादनयेन विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात्, विधेश्च अनुपदमेव समर्थितत्वात्, प्रकृतविद्या(न्य)व्यतिरिक्तविद्यादिवन्न्यासविद्यामपि न निषेद्धुमलम् ॥

यद्वा, * तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्येतदपि सर्वविद्यापूर्वरङ्गतत्त्वज्ञानमात्रपरत्वाभावेऽपि सर्वविद्यास्वरूपमेव ब्रह्मवेदनात्मत्वेनाविशेषादभिधायोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशलक्षणमिहामृतत्वं वदतीति न कश्चिद्दोषः। एवंशब्दश्च प्रकृत-माहात्म्येन सह तत्तद्विद्यावेद्याकारं सर्वमुपस्थापयति। किंच * नान्यः पन्था इत्यत्र प्रकृतमपि वेदनमन्यत्वस्य प्रतियोगि-त्वेन नान्वेति; अपितु तमिति प्रकृतः परमपुरुष एव; तस्मात्परमपुरुषादन्यः पन्था न विद्यते, स एव तु पन्था इति वाक्यार्थस्तु प्रपत्तेरत्यन्तान्तरङ्गभूतः। श्वेताश्वतरास्तु * महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तक इति तमेव महापुरुषमधी-यानास्तस्यैवान्यत्वप्रतियोगित्वमवधारणनिर्देशेन स्पष्टमामनन्ति—* वेदाहमित्यारभ्य * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति। तस्मात् * अमृतस्यैष सेतुरिति न्यायेन परमपुरुषस्यैवामृतत्वोपायत्वमिह प्रतिपाद्यते। वेदनेतरनिषेधभाष्यं तु फलिताभिप्रायेणेति **अधिकरणदर्पणे** दर्शितमस्माभिः। अतो नैवंविधेषु विद्यान्तराणामिव प्रपदनस्यापि निषेधप्रसङ्गः॥

यत्तु * नाविरतो दुश्चरितादित्यादिना समाधिरहित[स्य]साधननिषेधसिद्धिरिति; तदपि न, प्रज्ञान शब्देन मोक्षोपायतया तत्तत्प्रकरणोदितसमस्तविद्यासंग्रहात्। ततश्च तत्तदनुरूपचित्तसमाधानादेरत्र विवक्षिततया प्रपदनविरोधा-भावात्। प्रपदनमपि स्वसिद्ध्यनुरूपं स्वविषयगोचरं चित्तसमाधानविशेषमपेक्षते, तत्सिद्ध्यनुरूपां च बाह्यान्तर-करणोपरतिम्। अन्यथा कारणाभावे कार्याभाव इति स्यात्। दुश्चरितविरतिस्तु भगवदाज्ञानुवर्तिषु सर्वेषु सामान्यतः प्राप्ता; प्रपन्ने तु सर्वपापपरिहाराशक्तिनिमित्तशोकाविष्टे परमैकान्तिनि कैमुतिकन्यायसिद्धा। अत एव प्रपन्न मधिकृत्यैवमादिष्टम्—* मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेदिति। देशकालादिदोषसंभवं तु दुश्चरितमुषस्ताविव चाक्रायणे सप्तर्षिविश्वामित्रादिष्विव च सर्वेष्वपि धार्मिकेषु संभवतीति न प्रपन्नस्य कश्चिद्विशेषः। अतोऽनया श्रुत्या न प्रपदननिषेधः फलति॥

यत्तु * नाहं वेदैरित्यादिना समस्तहेत्वन्तरनिषेधपूर्वकमनन्यया भक्त्यैव प्राप्तिरुच्यत इति; तत्रापि न तावत् वेदनतपोदानेज्यावत् प्रपदनमपि कण्ठोक्त्या प्रतिक्षिप्तम्। नचानन्ययेत्यनेन सामान्यतस्तस्यापि निषेधः, विधिबलादेव तत्संकोचस्योक्तत्वात्। अपिच नात्रानन्ययेत्युपायान्तरं व्यवच्छिद्यते; प्रयोजनान्तरादिनैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वात्, * पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, इत्यादिवत्। नच तत्रापि तथैवेति वाच्यम्। ऐश्वर्याद्यर्थिभक्तेरेव व्यव-च्छेद्यत्वेन प्रकरणादिसिद्धत्वात्। तथाऽपि च तत्र भाष्यम्—* अनन्यचेतास्सततमित्यनन्यया भक्त्या लभ्य इति। एतेन * नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यादिश्रुतिरपि निर्व्यूढा। * भक्त्येकलभ्य इत्यादिषु तूपायान्तरमेव साक्षान्निषिध्यत इति चेत्; सत्यं तथाऽपि संकोचः पूर्वोक्तः। अपि चात्र प्रीतिमात्रलभ्यो भगवानिति तत्सौलभ्ये तात्पर्यम्। तच्च प्रपदनस्यापि साहाय्यमाचरति। एवं हि तत्रतत्रोच्यते—

* पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः॥ इति।

किंच फलार्थित्वमन्तरेण[ापि] न सर्वत्रोपायाधिकारः, फलं चात्र परं ब्रह्मैवेति प्रपन्न[स्यैव]स्यापि परमात्मनि रागावश्यंभावात्, तावत एव भक्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, समाधिरहितोऽपि प्रपन्नो भक्त एवेति को विरोधः? अतो न क्वचिदपि श्रुत्यादिसिद्धस्य न्यासाख्योपायस्य निषेधसं[भवा]भावनावकाश इति॥

ऐक्यभङ्गः ॥ ऐक्यान्यप्युक्तानि सात्यकितन्त्राहिर्बुध्न्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु पृथक्त्वेन प्रपञ्चनेन निरस्तानि। किंच मोक्षोपायविधिवाक्यावगतवेदनं, प्रपदनोपासनरूपं सर्वं परविद्यावर्गं संग्रहीतुमलम्, तत्रान्यतरपरित्यागे हेतुं न पश्यामः। अनावृत्तविशेषे संभवति गौरवादावृत्तं विशेषं परित्यजेत्; अथ गौरवमनुमत्य तत्र न पर्यवस्येत्, तदा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादनावृत्तं नासीदेदिति चेत्; तन्न, अधिकारिविशेषप्रतीतिनियमेन गुरुलघुव्यवस्थायाः स्थापितत्वात्। यथा स्नानादिसामान्यशब्दास्तत्तदधिकारिविशेषोचितं तंतं स्नानादिविशेषं गुरुं लघुं च संगृह्णन्ति, तथाऽत्रापि। यथा *वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत, *ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विनियोगपृथक्त्वेनावृत्तानावृत्तज्योतिष्टोमयोः ज्योतिष्टोमशब्दः, तथाऽत्राप्यावृत्तानावृत्तयोः प्रपदनोपासनरूपयोः ब्रह्मविद्ययोः वेदनादिशब्दपर्यवसाने को विरोधः? अधिकारिभेदश्चात्रापि दर्शितः। ननु वेदनशब्दस्य तस्यामेव विद्यायां विहितैः विशेषैः विशेषितत्वात् न न्यासावलम्बनसामर्थ्यमस्तीति चेत्, तर्हि सिद्धं नस्समीहितम्। तत्र वचसां तदुपासनपर्यवसानान्न्यासस्य च विद्यान्तरवत् स्वशब्देनैव साङ्गस्य विधानात्। तथाच सति शब्दार्थपर्यालोचनादेव न्यासस्यापि वेदनरूपत्वं सिद्धमिति न कश्चिद्दोषः। एवं च सति *नाना शब्दादिभेदादिति सूत्रमत्रैव निरङ्कुशप्रसरम्। अतो नात्र सूत्रभाष्यादिविरोधः। नच कुमतिमतावतारः; सकृत्करणेऽपि वाक्यार्थज्ञानादतिरिक्तत्वात्, ईशेशितव्यादिविशेषजालगर्भत्वात्, कर्माद्यङ्गकत्वाभावेऽपि नित्यनैमित्तिकाद्यनुपरोधस्य दर्शितत्वात्, अधिकार्यन्तरसद्भावेनासकृदावृत्तानुसंधानप्रतिक्षेपाभावाच्च ॥

यत्तु भगवत्पराशरादयो योगमेव विदधिरे दधिरे चेति; तदपि तच्छक्तिमधिकृत्योक्तेः, स्वयमपि तच्छक्तत्वाच्चाविरुद्धम्। न चात्यन्तं भगवत्पराशरादिभिरपि प्रपत्तेरनुक्तिः; *परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्, *कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे। भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥ *सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयमित्यादिषु प्रपत्तेरपि तैः बहुलमभिधानात्। अङ्गाङ्गिविषयतया भक्तिशास्त्रार्थैक्यं भक्त्यविशिष्टार्थत्वं वा तत्रतत्रास्त्विति चेन्न; सर्वत्र तथेति नियन्तुमशक्यत्वात्। अङ्गाङ्गिभावबलादेव एतत्सिद्धिरिति चेन्न, विनियोगपृथक्त्वेनाङ्गत्वस्वतन्त्रत्वयोर्यथाधिकारमुपपत्तेः। अतोऽङ्गस्याप्यधिकारिविशेषविषयतयाऽङ्गितुल्यफलत्वेन विकल्पोऽपि युक्त एव। यदि तत्र गुणान्तरमपेक्षितमिति मन्यसे, तच्चात्रापि भूयिष्ठमस्त्येव—विलम्बाक्षमत्वम्, उपायान्तरभीरुत्वं, भगवद्गुणवत्ताप्रकर्षानुसंधाननिमग्नत्वमित्यादि। अतः फलतारतम्यमत्राप्रयोजकमेव। अथवा तदप्यत्र विद्यते, प्रपत्तेरविलम्बितप्रापकत्वेन फलातिशयात्। अथ लघीयसः फलन्यूनत्वमपेक्षितमिति, तदप्यसत्; दयालोस्सार्वभौमस्य चिरसेवारहितेष्वपि आर्तेष्विवाकिंचनेष्वनन्यगतिषु प्रपन्नेषु भगवतोऽपि दयालोर्दयनीयत्वातिशयसंभवेन अविलम्बितफलत्वोपपत्तेः। यः खल्वीश्वरमेव तादृशमौपनिषदमभ्युपेयात्, स कथमस्मिन्नर्थे सहृदयो विमन्येत। तथा च स्मर्यते—

*सर्वज्ञोऽपि हि विश्वेशस्सदा कारुणिकोऽपि सन्। संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते ॥ इति।

*यद्येन कामकामेनेत्यादि च प्रतिसंधानीयम्। यत्पुनरुक्तम्, अङ्गाङ्गिभावे संभवत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पो न न्याय्य इति, तदपि बालिशजल्पितम्, विनियोगपृथक्त्वस्य स्थापितत्वात्। अन्यथा विद्यान्तराणामपि परस्परमङ्गाङ्गिभावप्रसङ्गात् न कश्चिदङ्गमिति, सर्वत्र तथाऽतिप्रसङ्गात्। सूत्रितं च तेषामाश्रमकर्मणामङ्गत्वं स्वतन्त्रत्वं च—*विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि, *सहकारित्वेन चेति।

यत्तूक्तं भजनप्रपदनशब्दौ स्थानतस्समानार्थतया क्वचित् प्रयुज्यमानौ दृश्येते इति, तदसिद्धम् ; प्रपदनशब्दस्य लक्षणतो भिन्नार्थस्याप्यङ्गिनाऽनतिदूरविप्रकर्षात् अजहल्लक्षणया तत्स्थाने प्रयोगोपपत्तेः । यथा राजकुलं गच्छति, राजानमभिगच्छति, राजानं सेवते, राज्ञि वर्तत इति । अत एवाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे सहप्रयोगाद्भिन्नार्थत्वमवगम्यते—

*तस्माद्धि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च भावतः । युष्मदीयान् परान् धर्मान् पुण्यान् कथय मेऽच्युत ॥

इति । यदि च स्थानबलादैक्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथाऽपि सुदृढनिरूढशब्दार्थभेदाबाधेन जहल्लक्षणयाऽप्युपचार एवाङ्गीकार्यः । अन्यथा क्वचिदपि उपचारवृत्तिर्न स्यात् । न क्वचिदङ्गाङ्गिभावेनोपचारवृत्त्या समानार्थत्वाश्रयणमात्रेण सर्वत्र तथेति नियमः, अतिप्रसङ्गात् । अतो नैक्यैरप्युक्तरूपैः स्वतन्त्रप्रपत्तिप्रतिक्षेप इति ॥

अशक्तिभङ्गः ॥ यत्तु सर्वव्यापारोपरमापेक्षणादशक्यरूपत्वमुक्तम्, तदसत्; तथाविधोपरमस्यानभ्युपगमात् । नहि यः कश्चिदपि प्रपन्नोऽत्यन्तनिर्व्यापारो दृष्टः श्रुतो वा । *सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिकं तु प्रागेव निर्व्यूढम् । प्राञ्चोऽपि भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रपत्तिरित्याहुः; नतु सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिरिति । भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिश्च स्वरक्षणार्थं स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारो वा, पुरुषान्तराश्रयणं वा, दुस्सहब्रह्मविदपचारादि वेति तदखिलं परित्याज्यमेव, ब्रह्मास्त्रबन्धराजसेवाराजान्तरङ्गविरोधादिन्यायात् । यानि पुनः स्वभावप्राप्तानि निमीलनोन्मीलनादीनि, शरीरधारणमात्रहेतुकानि विहिताप्रतिषिद्धानि यानि लौकिकानि कर्माणि, यानि च यावच्छरीरं यथाशक्ति भगवत्समाराधनत्वबुद्ध्या तत्प्रीत्यर्थं सर्वैरप्यवश्यमनुष्ठेयानि नित्यनैमित्तिककर्माणि, न तेभ्योऽप्युपरमोऽपेक्षित इति नाशक्योपदेशत्वमवगच्छामः । निवृत्तिसापेक्षतयाऽत्र प्रपन्ने निवृत्त्युपचारः ॥

यत्पुनः प्रवृत्तिरूपात् भक्तियोगान्निवृत्तिरूपस्य प्रपदनस्य दुष्कर[तम]त्वादशक्तं प्रत्यशक्यतमोपदेशेन प्रपत्तिशास्त्रनैरर्थक्यमुक्तम्, तदप्यविशेषज्ञतामभिव्यनक्ति, लोकसिद्धत्वात् तत्सौकर्यस्य । तथा हि—सार्वभौमेन राज्ञा जिघांसितः कश्चिदपराधी कण्ठावसक्तकर्पटखण्डो दैन्यमभिव्यञ्जयन् भयचकितस्सगद्गदं रक्षापेक्षी स्वात्मानं पादयोः समर्पयति । कश्चित्तु प्रभूतप्राभृताद्युपकरणस्तुतिनतिसेवाञ्जनादिभिरात्मानमनन्ययन्नाराधयति । तत्रोभयोरपि राज्ञः क्षमा निर्विशेषा दृश्यते ; प्राक्तने वा समधिका । तद्वदत्रापि न्यासोपासनयोस्सौकर्यदौष्कर्ये भावयन् समाश्वसिहि । कथं तर्हि *उपायस्सुकरश्चायं दुष्करश्च मतो ममेत्यादि वचनमिति चेच्छ्रूयतामवधानेन—अनन्तापराधसन्ततो हि जन्तुरतिलघीयसा सकृत्कृतेन केनचिन्मानसेन कायिकेन वाचिकेन समुचितेन वा व्यापारेण कथमवधूतनिखिलापराधो विधिशिवसनकादीनामपि मनोरथपथातिलङ्घि पदमविलम्बितमधिरोक्ष्यामीति प्रवृद्धबुद्धिदौर्बल्यः सुदूरमपसृत्य गुरुतरोपायं मृगयमाणो विद्यते । कश्चित्तु महीयसा भागधेयेन भगवति कमलापतौ पुण्डरीकाक्षे सर्वातिशायिसौशील्यवात्सल्यादिगुणगणमनुसंदधानः किरातकपोतसुमुखक्षत्रबन्धुमुचुकुन्दत्वष्टृशुनश्शेफद्रौपदीविभीषणवायससुग्रीवराक्षसीप्रभृतिशरणागतवृत्तान्तशीलनशिक्षितान्तःकरणो निश्शङ्कमभिजिगमिषति । अतस्तथाविधगुणाध्यवसायादेर्दुर्लभत्वात् तत्प्रशंसाद्यर्थमेवोक्तम् *उपायस्सुकरश्चायं दुष्करश्च मतो ममेत्यादिकम् । अत एव ह्युच्यते—

*सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतस्संसारतारकः । नरस्य बुद्धिदौर्बल्यादुपायान्तरमिष्यते ॥ इति ।

अतः किंचित्प्रति दुष्करत्वोक्तिः, किंचित्प्रति च सुकरत्वोक्तिः ; अतो नाशक्योपदेश इति संक्षेपः ॥

अख्यातिभङ्गः ॥ यत्पुनरख्यातिवशेन शङ्कासंभवान्महाविश्वासासिद्धेः प्रपत्तिस्वरूपासिद्धिरित्युक्तम्, तदपि तवैवाख्यातिमापादयति । तथा हि—किमख्यातिशब्देन प्रपदनस्वरूपस्यैवा[प्र]सिद्धिर्विवक्षिता? उत पृथगुपायत्वस्य? न प्रथमः, प्रागेव प्रतिक्षेपात् । न द्वितीयः, अहिर्बुध्न्यसंहितादिषु पृथक्त्वेनैव स्पष्टमुपदेशस्योक्तत्वात् । न चात्र भूयसां न्यायावतारः; भूयोभिरनुपदिष्टत्वमात्रेण कतिपयोपदिष्टप्रतिक्षेपायोगात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्; प्रपत्तेः पृथगुपायत्वं नास्तीति तु भूयोभिरनुपदेशात् । इदं च विध्यभावचोद्यपरिहारेण दत्तोत्तरमिति किमत्र प्रयासेन ॥

यत्तु सांख्ययोगादिष्वस्यानुपादानम्, किं तेन, सर्वैः सर्वस्यानुपादानात्? न हि कापिले कर्मयोगः, पातञ्जले वा ज्ञानयोग उपादीयते । नच तावता तयोः प्रतिक्षेपः । नचात्यन्तं वयं सांख्यादीननुवर्तामहे । ये तावदीश्वरमेवापह्नुवते, इच्छन्तोऽपि प्रतिफलनसमानं तस्यैश्वर्यमभिमन्यन्ते, कथं तान् यथावस्थितेश्वरप्रपदने प्रमाणीकुर्मः? प्राचेतसपराशरपाराशर्यशुकशौनकादयस्तु परमर्षयो निबध्नन्त्येव भूयसा प्रबन्धेषु प्रपत्तिमिति किमन्यैः कार्तान्तिकप्रायैः मितंपचैर्मुनिभिः? उक्तं च **श्रीविष्णुचित्तैः** श्येनकपोतीयकपोतोपाख्यानकाकविभीषणक्षत्रबन्धुमुचुकुन्दगजेन्द्रद्रौपदीतक्षकशतमखादिषु मोक्षार्थतया क्षणकालनिर्वर्त्यप्रपदनार्थदर्शनात् अबधिराणां तत्र मुख्यत्वमिति । ततश्चाब्रह्मतिर्यग्गतिप्रसिद्धमेव प्रपत्तिरूपमुपायमप्रसिद्धमभिमन्यमानः धर्ममेव नूनमपह्नोतुमीहते । आह च भगवान् व्यासः धर्माधर्मप्रसिद्धेर्दुरपह्नवताम्—

*इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये । आचण्डलं मनुष्याणामलं शास्त्रप्रयोजनम् ॥ इति ।

संप्रदायविरोधभङ्गः ॥ यत्तु संप्रदायविरोधत इति, तदपि गुरुजनवरिवस्यादवीयसे देवानांप्रियाय रोचते । प्रपदनस्य पृथगुपायत्वसंप्रदायो नास्तीति वदतां किं तत्र उपदेशानुष्ठानपारंपर्यं नास्तीति मतम्, उत निबन्धपारंपर्यं नास्तीति? नाद्यः, असिद्धेः; श्रुतिस्मृत्याद्यनुसारेण यथोक्तार्थोपदेशानुष्ठानयोर्महात्मसु तथाविधैः परिदृश्यमानत्वात् । न द्वितीयः, निबन्धनाभावेऽप्युपदेशादिपारंपर्येणापि धर्मसंप्रदायस्यान्यत्रापि सिद्धेः; अन्यथा विशिष्टाचारविलोपप्रसङ्गात् । अविरोधात् परिग्रहाच्च तदङ्गीकार इति चेत्; तुल्यमत्रापि, तयोरुभयोरपि पूर्वमेव समर्थितत्वात् । विपरीतनिबन्धनात् विरोध उक्त इति चेन्न, वैपरीत्यासिद्धेः । तथा हि—न तावत् भाष्यादिष्वङ्गप्रपत्तिवचनमात्राद्वैपरीत्यम्, उभयाकारयोगित्वेन प्रकरणोपयुक्तान्यतराभिधानोपपत्तेः । नच स्वातन्त्र्यं नास्तीति क्वचिदुक्तम् ॥ **श्रीमद्गीताभाष्ये** तु *सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यस्यानेकार्थाभिधानात् अन्यतरानादरस्सूच्यते । अर्थस्वभावाच्च योजनाद्वयपरामर्शिनाम् अतिरहस्यतया गोपितं प्रपत्तिस्वातन्त्र्यं स्वयमेवोन्मज्जतीत्याचार्यमुखादधिगच्छामः । द्वितीयायां तु योजनायां भक्तिसाधनैर्गुरुतरैर्मिथस्तारतम्यवद्भिः अनन्तैर्विकल्प्यमाना प्रपत्तिः कण्ठोक्तसमानन्यायतया मुक्तिसाधनभूतया भक्त्याऽपि विकल्प्येतेति अर्थतो गभीरमभाष्यत । सर्वपापेभ्य इति ह्युपायविरोधिवत् प्राप्तिविरोधिपापवर्गमपि संग्रहीतुमलम् । सर्वधर्मानित्यपि च साधनसाधनवत् साक्षात्साधनमपि संगृहीतमिति च । यच्च *तमुवाचेति श्लोके भाष्यम्—*आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरम्, *न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य *अहं त्वा सर्वपापेभ्य इत्येवमन्तं वच उवाचेति; एतदपि चरमश्लोकस्य सामान्यतः स्वतन्त्रपरतन्त्रप्रपत्तिसाधारण्यादिति मन्तव्यम् ॥ *कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते अर्थाः प्रतिपाद्यन्त इत्यष्टादशाध्यायप्रारंभभाष्यमङ्गाधिकारे प्रपत्तिं प्रत्यपि भक्तेः प्राधान्यात् स्वतन्त्रप्रपत्तिशास्त्रार्थेऽपि मुख्यार्थामुख्यार्थभेदेन वैषम्याच्चेति न विरुद्धम् । अपिच वचनान्तरेषूपात्तेषु नान्यथासिद्धिश्शङ्कितुं शक्यते, अधिकारिविशेषविवेकपूर्वकमव्यवहितोपायत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वात् । अतो यद्यपि भाष्यादिषु यथाधिकारं

गुरूपायप्रवर्तनाधिकृतेषु *न बुद्धिभेदं जनयेदिति न्यायेन न प्रपत्तिः स्वतन्त्रतयोक्ता ; तथाऽपि गद्यरूपायां स्तुतौ *शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दययाऽतिप्रबुद्ध इत्यादिना व्यक्तमेव तस्याः पृथगुपायत्वमुक्तम् । तत्र गुणवश्यता-परिहरणरूपमायातरणपरभक्त्यादिप्रार्थनं तु फलोपायसाधारण्यान्नान्यतरपक्षपाति । एतेन *भक्तिमपि प्रयच्छ मे इत्यादिक-मपि निर्व्यूढम् ॥ भक्तेश्चात्र फलत्वं स्वरूपतस्सुखरूपत्वात्; तच्च विषयवैशिष्ट्यात् । नचोपायकोटिनिविष्टभक्तिरूपफलान्तर-प्रार्थनायामुपायान्तरफलान्तरत्यागलक्षणप्रपत्तिनिष्ठाविरोधः ; प्रपन्नगताया भक्तेः प्रपत्त्यविच्छेदहेतुत्वेन तदनुप्रवेशात् । नच सकृत्कृतस्योपायत्वे किमविच्छेदेनेति वाच्यम् । तस्य स्वकार्यकरणे बाधाभावस्यापेक्षितत्वात् । बाधितज्ञानस्यापि संस्कारकरणवत् प्रतीकोपासनानामारोपगर्भाणां तेनाकारेण बाध्यानामपि फलप्रदानवच्च किं न स्यादिति चेन्न ; *महा-विश्वासपूर्वकमिति विशेषविधानात् । तादात्विकमहाविश्वासेनापि तच्चरितार्थमिति चेत्सत्यम्; तदेव तु विश्वासविशेषणं महत्त्वं यावज्जीवं विमर्शकाले बाधाभावे पर्यवस्यतीत्यनुश्रूयते । तच्च महत्वं यद्यपि स्वरूपत उपादातुं न शक्यते; तथाऽप्यादावेव यथावस्थितप्रपत्तिशास्त्रार्थनिश्चयसंस्कारद्रढिमसंपादनद्वारा तत्कार्यस्य विश्वासमहत्वस्यापि विधिविषयता युज्यते । तर्हि तदर्थं भक्त्यपेक्षणमपि निरर्थकमिति चेन्न ; तस्यापि तस्या इव तत्फलत्वात्; संस्कारदार्ढ्यसंदेहाद्वा तदविच्छेदाय तत्प्रार्थनोपपत्तिः । ज्ञानपूर्त्या ह्यनन्योपायत्वं भक्तिपूर्त्या चानन्यप्रयोजनत्वं स्थिरीभवति । अस्तु वा तदनुपयोगः, तथाऽपि न भक्तिप्रार्थनस्यानन्यताविरोधित्वम्, भगवदानुकूल्याभयादिप्रार्थनात्मकत्वात्, गद्योक्तेस्तस्यैव च काष्ठाप्राप्तस्य निःश्रेयसरूपत्वेन तदनुप्रवेशात्; निवृत्तसमस्तारिष्टस्य निरतिशयानन्दब्रह्मानुभव एव हि मोक्षः । यद्वा महापराधवर्गः प्रपत्तिमपि प्रतिबद्धुमलम् । स च परिपूर्णे ज्ञाने भक्तौ च सत्यां ब्रह्मविद्वेषादेरसंभवाद्दूरोत्सारितो भवतीति, तदर्थं तत्प्रार्थनम् । बुद्धिपूर्वोत्तराघस्य भगवत्प्रीतिप्रतिबन्धकत्वमुपासनवत् न्यासेऽपि समानमेव । अत एव प्रपन्नस्याचारलङ्घनमधिकृत्योच्यते—*प्रियोऽपि न प्रियोऽसौ मे मदाज्ञाव्यतिवर्तनादिति । तथा निषिद्धकाम्यपरिग्रहे च निष्ठाहानिरुच्यते—

*एषा सा वैदिकी निष्ठा ह्युपायापायमध्यमा । उपायापायसंयोगे निष्ठया हीयतेऽनया ॥ इति ।

नच तर्हि सकृत्कृतस्य फले व्यभिचारशङ्का स्यादिति वाच्यम्; उपायापायसंप्लवरहितेषु निश्चितफलत्वात्, अन्येष्वपि प्रायश्चित्तस्य तत्रैव प्रतिपादनात्—

*अपायसंभवे सद्यः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्रायश्चित्तिरियं साऽत्र यत्पुनश्शरणं व्रजेत् ॥
उपायानामुपायत्वस्वीकारेऽप्येतदेव हि ॥
प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत् ॥ इति ।

यथोक्तं **श्रीरामायणे**ऽपि—

*कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ इति ।

तथा *विदितस्स हि धर्मज्ञश्शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ इति ।

तथा *प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ इति ।

उक्तं च **श्रीसात्वते**विभवमूर्तिपरिच्छेदे लक्ष्मीपतिध्याने लक्ष्मीपुरस्करणमनायासशीघ्रसंसारतरणकारणमिति—

*यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् । निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तं ध्यानपरायणाः ॥ इति ।

ऐतिहासिकश्चायमर्थः । यथोक्तं भगवता शौनकेन—*वाचः परं प्रार्थयिता प्रपद्येन्नियतः श्रियमिति । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । तर्हि प्रतिसमाधाने विद्यमाने किं भक्त्येति चेन्न; *प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । नच वाच्यम् *शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दययाऽतिप्रबुद्ध इत्यादिकमुपायभूतभक्तियोगपर्यवसानमन्तिमप्रत्ययमुदाहरतीति, पूर्वस्मिन् वाक्ये हि *आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखगन्धरहितस्त्वं द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्स्वेति यावच्छरीरपातं प्रपत्तिप्रतिसंधानपारंपर्यस्यैव प्रतिपादितत्वात्, अत्रापि च *केवलं मदीययैव दययेत्युपायान्तरनिषेधव्यक्तेश्च । उक्तं च गद्यान्तरेऽपि—*एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान् स्वानुभवप्रीत्योपनतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैंकर्यरतिरूपनित्यदास्यं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिङ्करतां प्रार्थय इति । नचैवमाशङ्कनीयम्, यावच्छरीरपातं भगवत्साक्षात्काररहितस्य तदानीमेव झटिति कथं तत्संभव इति; ईश्वरस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । **श्रीसात्वते** च सप्तमपरिच्छेदे व्रतिनां स्वयंव्यक्तसैद्धवैष्णवरूपभगवत्क्षेत्रवासमधिकृत्योक्तम्—

*दुष्टेन्द्रियवशाच्चित्तं नृणां यत्कल्मषैर्वृतम् । तदन्तकाले संशुद्धिं याति नारायणालये ॥ इति ।

तर्हि, *स्थिते मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः । धातुसाम्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामजम् ॥

ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ॥

इत्यादि कथमिति चेत्, इत्थम्—*वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामित्यादिन्यायेन मुमुक्षूणां योगिनामितरेषामपि करणग्रामविलयदशायां क्षणमात्रं सुषुप्तिवत् काष्ठपाषाणसन्निभत्वस्योत्क्रान्तिपादे समर्थितत्वात् । यद्वा प्रपन्नस्य शास्त्रार्थतया स्वप्रयत्नसाध्यान्तिमप्रत्ययनैरपेक्ष्यं काष्ठपाषाणसन्निभमित्यनेनोच्यते । हार्दे परमात्मनि सुषुप्तवद्विश्रान्तस्य तदनन्तरं *तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकयेत्युक्तरीत्या अतिप्रबुद्धत्वादिकथनम् । अथवा शरीरपातसमये त्वित्यत्रान्तिमक्षणेऽपि विस्रम्भशैथिल्याभावः, फलान्तरश्रद्धागन्धराहित्यं चाभिप्रेतमिति मन्तव्यम् । यच्चेदमुक्तं भाष्यकारैरेव भगवदाराधनप्रयोगं प्रक्रम्य प्रपत्तिपरा गद्यस्तुतिस्समाराधनाङ्गतया विनियुक्तेति, तावता न प्रपत्तेः स्वातन्त्र्यमपैति । यथा प्रणवादीनां क्वचित्कर्माङ्गतया विनियुक्तानां विनियोगपृथक्त्वेनापवर्गादिसाधनत्वम्; तद्वदिहापि, विरोधाभावात् । नचैवं मोक्षार्थप्रपत्तेरावृत्तिप्रसङ्गः, समाराधनप्रयोगमध्यपातिन्याः प्रपत्तेः पत्रपुष्पफलतोयादिवत् भगवदिज्यार्थतया पुरुषार्थत्वाभावात् । ननु प्रपत्त्यैव चेत् सकृत्कृतयाऽपवर्गो लप्स्यते, किं बहुवित्तव्ययायासमनस्समाधानादिसाध्येन प्रपत्त्यङ्गकेन प्रतिदिवसमाप्रयाणादनुवर्तनीयेन भगवदाराधनप्रयोगनिर्बन्धेनेति चेत्; हन्त! प्रपन्नाः किमपवर्गार्थं भगवन्तमाराधयन्ति? अपि तु अनन्तगरुडविष्वक्सेनादय इव भगवच्छेषतैकरसाः शास्त्राविरुद्धेन स्वरूपानुरूपेण भगवदाराधनेन कालं क्षिपन्ति । पञ्चमहायज्ञादिवच्च देवतार्चनं नित्यम् । तच्च ब्रह्मचर्यप्रभृति; यथोक्तं मन्वादिभिः—

*स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ इति ।

भगवदर्चनमेव त्वनन्यात्मनाम् । तच्च

*गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥

इत्यादिना **महाभारतादि**सिद्धम् ॥ अनन्ययजनमेव हि ज्ञानिनां भगवद्गीतामोक्षधर्मादिषु प्रपञ्चितम् । उक्तं च **श्रीमद्भागवते** पुराणे—* नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः इति । इदं च नित्यं भगवदर्चनं शौनकबोधायनाद्युक्तम् तावन्मात्राधिकारिणाम्। विशिष्टाधिकारिणां तु अनन्यभगवच्छास्त्रसिद्धं, तच्च प्रपत्तिगर्भमिति, तदिह *परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्य इत्यारभ्योक्तम् । तत्र च स्वतन्त्राङ्गप्रपत्त्योर्वाचकविशेषाभावात् * अखिलेत्यादिकं सप्रकारानुसन्धानं मनोवृत्त्युपसंहारार्थतया विनियुक्तम् । एवं हि तत्राह—* यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसंधाय तमेव शरणमुपगच्छेत् * अखिलेत्यादिनेति । अनन्तरमप्याह * एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिरिति । यद्यप्यविशिष्टफलसाधनगुरुलघुविकल्पोऽनुपपन्नः ; तथाऽप्यविशिष्ट एवोपाये गुरुलघुभेदश्शास्त्रीयः, तत्फलसंकल्पाख्यसहकारिभेदमाश्रित्य तदुपपत्तेः । एकैकस्यैव हि कर्मणः स्वरूपत एकरूपस्यैव विनियोगपृथक्त्वेन संकल्पभेदाद्विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वादिकं मीमांसामहे । एवं भक्तियोगेऽपि द्रष्टव्यम् । महावदान्यश्च हि पुरुषोत्तमो यद्यदपेक्षितं तत्सर्वम् अपरीक्षितपात्रदेयोपायतारतम्यस्सकृत्प्रार्थनामात्रेण कल्पद्रुम इव कौपीनं कनकराशिं च विशृङ्खलं विश्राणयतीत्यानुश्रविकोऽयमर्थः ॥ आह च भगवान् **शौनकः**—

* रत्नपर्वतमारुह्य यथा रत्नं नरो मुने । सत्त्वानुरूपमादत्ते तद्वत्कृष्णान्मनोरथान् ॥ इति ।

अतः प्रपत्तेरपि स्वरूपतो विशेषाभावेऽपि फलापेक्षाभेदेन सर्वफलसाधनत्वान्मोक्षार्थतया समाराधनाद्यर्थतया च विनियोगो न विरुध्यते ।

अतिसूक्ष्मो विशेषो यथासंप्रदायमनुसंधेयः, यमेनमधिकृत्य शरण्यश्शरणागतपरित्राणाय तद्विरोधिनिरसनोन्मुखस्सापराधशरणागतसहोदरपरित्यागिनं शक्रतनयं प्रत्याह * सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयस्सतां धर्मः प्लवङ्गमेति । इदं च सूक्ष्मत्वं नानाविधेषु धर्मेषु एकस्मिन्नपि वा विनियोगपृथक्त्वेन च समानम् । अतः प्रपत्तिस्वातन्त्र्ये न क्वचिद्भाष्यकारोक्तिविरोधः । उक्तेनैव न्यायेनान्येषामप्याचार्याणां प्रबन्धाः पूर्वापरपरामर्शेन प्रकृताविरुद्धतया प्रतिसन्धेया इति न कश्चित्संप्रदायविरोध इति ॥

उपसंहारः ॥ तदेवं स्वरूपाद्यनुपपत्त्यभावात् न्यासोपासनशास्त्रार्थभेदस्सिद्धः । अङ्गाङ्गिभावोऽप्यधिकारिविशेषविषयः । अदूरविप्रकर्षात् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगः । कर्माद्यनङ्गत्वात् श्रीमतो नारायणस्य गुणगणमनुसंदधतां व्यवसायविशेषादेः स्वरसतया च लघूपायत्वसिद्धिः । आसंसारं प्रसिद्धेः श्रुत्यादिबलाच्च नातिशङ्कावकाशः । संप्रदायश्च योगसंप्रदायवदुपदेशानुष्ठानप्रबन्धैरधिकारिष्वद्यत यावदनुवर्तत इति स्थिते, केषुचिदधिकारिषु प्रपत्तिः भक्तिसाधनान्तरैर्विकल्प्यमानाभक्तिद्वारा मोक्षं साधयति ; केषुचिद्गुणविशेषवत्सु स्वयमेव । यथा कर्मयोगः केषांचित् ज्ञानयोगद्वारा आत्मावलोकनसाधनम् ; अन्येषां तु सुकरोपायसक्तानां विशिष्टतया व्यपदेश्यानां ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेण, तथेहापि । धर्मानधिकारिस्त्रीशूद्रादिकमुद्दिश्य मोक्षोपायतया शरणागतिविधानमिति वदन्तस्तु प्रागेव निरस्तप्रायाः ; त्यागविधिपक्षे तेषां प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधायोगात् ; अर्जुनोद्देशेन वचनप्रवृत्तेरसङ्गतत्वात् । नासावर्जुनः स्त्री, शूद्रादिर्वा । ततः एतेषु त्यागानुवादपक्षोऽपि निरस्तः ; नचार्जुनस्य सर्वधर्मानधिकारित्वं सिद्धम् । एतेन * भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदित्यादिवद्विहितकर्मपरित्यागप्रायश्चित्तार्थमात्रं शरणागतिविधिरिति वादोऽपि प्रत्युक्तः ; धर्मप्रवणेऽर्जुने सर्वधर्मपरित्यागरूपनिमित्तानुदयेन नैमित्तिकशास्त्रासङ्गतेः, तदाभिमुख्येन प्रवृत्तस्य वचनस्य तदन्यविषयत्वकल्पनायोगात्, * मा शुच

इत्येतच्छोकापनोदनासङ्गतेश्च। सर्वधर्मान् परित्यज्यापि मदेकशरणागतिं कुर्यादिति शरणागतिप्रशंसामात्रतात्पर्यमिति पक्षोऽपि मा शुच इत्येतदसङ्गतेर्निरस्तः; निराकाङ्क्षे वाक्ये अपिशब्दाध्याहारायोगाच्च। एतेन नित्यनैमित्तिकानपि धर्मान् परित्यज्य मद्यजनैकशेषमदेकध्यानादिपरो भवेति यादवप्रकाशोक्तोऽपि निरस्तः; भावार्थान्तरस्फौट्येन पूर्वश्लोकार्थप्रत्यभिज्ञाविरहात्, समाख्यादिभेदाच्च भेदसिद्धेः, प्रशंसामात्रस्य प्रयोजनमान्द्यात्, अधिकस्य चानुपदेशात्। अतस्समस्ताभिमतसाधनस्वतन्त्रप्रपत्तिविषय एवायं श्लोकः ॥

सुदुष्करेण शोचेद्यो येनयेनेष्टहेतुना। सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥ इति।

अङ्कूरत्परभक्तिकुङ्कुमलताकाश्मीरकेदारिकां जीवातुं जरदन्धपङ्गुबधिरप्रायात्मनां प्राणिनाम्।
निष्प्रत्यूहषडङ्गयोगनिगमप्रासादनिःश्रेणिकां नित्यं चेतसि धारयन्तु सुधियो निक्षेपरक्षामिमाम् ॥

विवृतमिह रहस्यं यन्मया गोपनीयं स्खलितमपि यदीषद् भूयसा वा तदेतत्।
निजमहिमविशेषप्रेममात्रेण नाथाः क्षमत इति विचिन्त्य क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥
गुरुचरणसपर्यास्वादवैदेशिकानां प्रलपितमवधूय प्राक्तनेनाध्वनैव।
व्यवृणुत परमार्थं वेङ्कटेशः प्रजानां निगमगिरिनिगूढं न्यासविद्यानिधानम् ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ निक्षेपरक्षा समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ सच्चरित्ररक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यधारणविधिर्नाम प्रथमोऽधिकारः॥

चक्रादिलाञ्छनभृतस्सुधृतोर्ध्वपुण्ड्रान् न्यस्तात्मनो भगवतश्चरणारविन्दे।
तद्भुक्तभोगरसिकांस्त्रिदशेन्द्रवन्द्यान् पुंसः प्रमाणशरणान् शिरसोद्वहामः॥

यतिपतिचरणाम्भोरुहरजःप्रभावेन सन्निवृत्तरजाः। विदधाति वेङ्कटेशः स्थिरामिमां सच्चरितरक्षाम्॥

सद्भिर्धृतेषु सततं विमतिं दधुर्ये पत्युस्समस्तजगतां परमायुधेषु।
तैरेव तान्निगमशाणनिघर्षदीप्तैस्तर्कात्मना परिणतैः प्रहरामि मूर्खान्॥

इह कतिचिदतिचिरसमुचितविविधदुरितावलीमलीमसमनसः परमपुरुषचरणारविन्दवैमुख्यमुषितदर्शनास्सुदर्शनादिधारणे विमन्यन्ते; मन्यन्ते च—*चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः; न चासौ प्रत्यक्षादिवेद्य इति प्रत्यक्षसूत्रे स्थितम्। द्रव्यादीनां स्वरूपतः प्रत्यक्षाणामपि धर्मत्ववेषेणाप्रत्यक्षत्वाच्चोदनैकसमधिगम्यत्वं न विरुध्यते। यथाऽऽहुः—

*द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्र[मी]तीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥ इति।

ततश्च श्रुतिभिस्तदनुरोधिभिस्स्मृतीतिहासाद्यैस्तदविरोध्याचारैश्च धर्मत्वमवसेयम्।

तत्र न तावच्चक्रादिधारणविधायिनीरनन्यपराः श्रुतीरधीमहे। अखिलेषु च पठितेषु वाक्येषु न विश्वसिमः। न च कल्पसूत्रेष्वपि सामान्यतो वा प्रतिनियताधिकारिविषयतया वा तद्विधिरस्ति। न च स्मरन्ति मन्वादयः; प्रत्युत निषेधन्त्येव स्वशरीरेऽन्यशरीरे वा व्रणकरणादिकम्। तत्करणे च प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते। यद्यपि [अत्र] *अकिणिन इति किणित्वनिषेधो ज्याघातास्फोटनद्यूतासिलतादिजन्यकिणविषयतया भवस्वामिप्रभृतिभिर्व्याख्यातः; तथाऽपि सामान्यतो व्रणकरणाङ्कनादिनिषेधो बाधकाभावे सत्यसङ्कुचितोऽवतिष्ठते। ततश्च यद्यपि कानिचिदैतिहासिकानि पौराणिकानि तान्त्रिकाणि च वचांसि लब्धानि; तथाऽपि तानि भगवदसाधारणपरतया अतिवादरूपाणीति वा, स्मृत्यपेक्षया दुर्बलतया

भ्रान्त्यादिहेतुकानीति वा, प्राक्षेपिकाणीति वा, न तद्धारणप्रमाणतयोपादेयानि। अत एवाचारोऽपि दूरोत्सारितः, आम्नायाविरुद्धानामेव देशजातिकुलधर्माणां प्रमाणत्वात्। तदुक्तम्—*देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति। अत्राम्नायग्रहणं स्मृत्यविरोधस्याप्युपलक्षणार्थम्। यत्पुनराहुः—

*लक्ष्मत्वादात्मभर्तुः प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वात्कर्माङ्गत्वाद्धितत्वात्तनुतनुशयिनोस्संस्कृतित्वात्प्रियत्वात्।
हेतुत्वात्सद्गृहीतेरितरपरिहृतेर्द्रावणात्किङ्करादेर्धार्यं चक्रादिचिह्नं कृतिभिरकृतिभिश्श्रेयसे मुक्तये च ॥

इति; तत्र तावद्भर्तृशब्देन किं भार्याप्रतियोगिकं भर्तृत्वं विवक्षितम्? उत धारकत्वम्? अथ पोषकत्वम्? यद्वा स्वामित्वमिति? न प्रथमः, असिद्धेः। न द्वितीयतृतीयौ, अनैकान्त्यात्। अत एव न चतुर्थोऽपि, असिद्धेश्च। अनाधेयातिशयस्य शेषित्वमेव नास्ति; कुतः स्वामित्वम्? अतिशयाधायको हि शेषः, आधेयातिशयश्च शेषी। आह च भगवान् **जैमिनिः**—*शेषः परार्थत्वादिति। तस्य शेषित्वाभावात्स्वामित्वाभावः; पूर्वस्य चेतनाचेतनसाधारण्यात्। अतः शेषित्वाभाववत्तु स्वामित्वाभावः स्वयमेवासीदति। न चावश्यं स्वाम्यादिचिह्नं दासादिभिर्धार्यमिति प्रमाणमस्ति। उक्तं चाचार्यैः—

*असिद्धमाद्यं द्वे चान्ये अनैकान्त्येन दूषिते। अनैकान्त्यादसिद्धेश्च न चतुर्थमपीष्यते ॥ इति।

यच्च *प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वादिति, तत्रापि दाहात्मकत्वमात्रविवक्षायामतिप्रसङ्गः। द्रव्यविशेषेण स्थानविशेषे दाहरूपचिकित्सारूपत्वविवक्षायामप्यायुर्वेदवच्छ्रुतिस्मृत्यादिकमेव शरणम्; तच्च नास्तीत्युक्तम्। अत एव *कर्माङ्गत्वाद्धितत्वादिति हेतुद्वयमपि दत्तोत्तरम्। हितत्वं च न दृष्टापेक्षया, दुःखमात्रतयैवोपलब्धेः। नाप्यदृष्टापेक्षया, अविहितत्वादेव। अनेनैव विकल्पेन *तनुतनुशयिनोस्संस्कृतित्वादित्यपि निरस्तम्। संस्कारो नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम्; तत्तु प्रमाणमूलं चेत्स्वीकुर्महे, अन्यथा निराकुर्महे। *प्रियत्वादिति हेतुः प्रायशोऽसिद्धोऽनैकान्तिकश्च।

*श्रुतिः स्मृतिस्सदाचारस्स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥
*वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति स्मरणादात्मप्रियमपि धर्मत्वेनोपादेयमिति चेन्न; तादृग्वचनानाम् *गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादिविहितवैकल्पिकधर्मादिविषयत्वेन व्याख्यातृभिर्व्यवस्थापितत्वात्। अन्यथा रागप्राप्तस्य सर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यापि निषेधशास्त्रस्यानुदयप्रसङ्गात्। न ह्यरागप्राप्ते निषेधापेक्षा। आत्महननादिप्रवृत्तिरपि तादात्विकरागत एव। विधिस्पृष्टे तु निषेधोऽवस्थाप्यः। कथमन्यथा श्येनाग्नीषोमीयविभागः? तत्र हि श्येनफलभूताया रागप्राप्तत्वात् *न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वम्। अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य विधिप्राप्तत्वान्न निषेधः। यच्च *हेतुत्वात्सद्गृहीतेरितरपरिहृतेरिति, तत्र किं सदसद्विवेकमात्रौपयिकत्वं विवक्षितम्? उत आदरादिहेतुत्वम्? नाद्यः, अवश्यधार्यत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात्; साङ्केतिकस्य यस्य कस्यापि धार्यत्वप्रसङ्गात्; दुष्टशूद्रादिभिर्ब्रह्मसूत्रादिवद्वञ्चकैरपि तद्धारणसंभवेन विवेकानुपयोगाच्च। पारम्पर्यशीलादिपरिज्ञानेनैव हि सदसद्विवेकः, न पुनर्वेषेण। न द्वितीयः, केवलदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्; अविहितकारित्वेन तस्याप्यसिद्धेश्च। आर्याः खलु विहितकारिणमेवाद्रियन्ते; यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः इति स्मृतेः। यच्च *द्रावणात्किङ्करादेरिति, तच्च प्रत्यक्षश्रुत्याद्यभावादितिहासादेर्दत्तोत्तरत्वान्निरस्तमिति केवलभक्तिप्रकर्षमूलं वा, लौकिकदासविशेषदर्शनजनितभ्रममूलं वा केषाञ्चिदास्तिकानां चक्रादिधारणमिति ॥

तदेतत्प्रशिथिलपठितकतिपयनिगमवचसामश्रुतसमीचीनन्यायनिबन्धनानां *पतिं विश्वस्य, *दासभूतास्स्वतस्सर्वे इत्यादिप्रमाणविशेषावगतस्वाभाविकभगवद्दास्यभयपलायमानमनसामन्तिमयुगतत्त्वचिन्तकानां कूपोदरसंभवकूर्मसमानाना-ममिमानविजृम्भितम्। तथा हि—सत्यम् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः। विद्यते च चक्रादिधारणे चोदना, तत्कल्पश्च—

श्लो. श्रुत्या स्मृत्या पुराणेन सेतिहासेन गम्यते। पञ्चरात्रेण विप्राणां तप्तचक्रादिधारणम्॥

यथाऽऽथर्वणमहोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते—

*दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्। सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥ इति।

यजुषि कठशाखायाम्—*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम्॥ इति।

ऋचि बाष्कलसंहितायाम्—*प्रते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति॥ इति।

यजुषि, बृहदारण्यकभेदे अथर्वणि, सुदर्शनोपनिषदि च—

*निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानं मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम्।
विष्णोरिदं भूरिदं भूरितेजः प्रधर्षति दिवा नक्तं बिभृयुस्तज्जनासः॥ इति।

ऋचि, साम्नि च *चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्।
अपामूर्मिं सचमानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति॥ इति।

अथर्वणि *एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम।
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्तीह लाञ्छिताः॥ इति।

ऋग्वेदखिले— *चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाम[मि]मृतस्य विष्णोः।
स एति नाकं दुरिता विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः॥ इति।

साम्नि च *पवित्रमित्यग्निरग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्युपनिषदिति।

त्रिष्वपि वेदेषु— पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः।
अतप्ततनूर्न तदामोऽश्नुते श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समासते॥ इति।

यजुषि काठके— *चरणं पवित्रं विततं पुराणम् इत्यारभ्य *सुधितां दधातु इत्यन्तम्। एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्।

नन्वत्र खिलानामनाश्वसनीयत्वादाम्नातानामन्यत्र विनियोगेनान्यपरत्वात्स्मार्तविनियोगस्य सतोऽपि श्रौतविनियोगा-नुरोधेन नेयत्वाद्विनियुक्तमन्त्राणां विधिपरत्वायोगादविनियुक्तस्य खिलस्याखिलस्य च त्वयैवानभ्युपगमाच्चाभिमतासिद्धिरिति चेत्; अतिमन्दमेतत्। तथा हि—खिलानां तावत्किं खिलत्वमात्रादनाश्वसनीयत्वम्? अथ तद्विशेषत्वात्? नाद्यः, यज्ञोपवीतादिमन्त्राणामप्यनाश्वासपदत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, वैषम्यासिद्धेः। न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधतदभाव-लक्षणं वैषम्यमस्ति, ब्राह्मणादिभिश्चक्रादिकं न धार्यमिति प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेरदर्शनात्। तद्दर्शनेऽपि प्रत्यक्षबहुश्रुत्य-न्तरतत्सदृशभगवच्छास्त्रमहाभारतादिविरोधे सत्यन्यपरतया निर्वाह्यत्वात्। न चात्र निषेधसंभवः, चक्रादिधारणस्य

दुःखैकरूपतयोपलभ्यमानस्य रागप्राप्तत्वायोगेन निषेधाविषयत्वात् । विधिप्राप्तत्वे तु विधिरेव परिपन्थी ; न ह्यत्र विकल्पोऽपि संभवति, एकस्मिन्नेवाधिकारिणि दुःखतदभावरूपयोस्तदयोगात्, व्यवस्थापकस्यापि क्लृप्तौ गौरवादतिप्रसङ्गाच्च । स्मृतिविरोधतदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ; स्मृत्यन्तरसंगृहीतश्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरेवानुदयात् ; उदितायाश्च यथाकथञ्चिदविरोधेन नेयत्वात् ; अत्यन्तविरोधे तु विरोधाधिकरणन्यायेन परित्याज्यत्वात् । न चात्यन्तविरोधः, सामान्यतो व्रणकरणादिनिषेधस्योत्सर्गापवादन्यायेन समर्थयिष्यमाणैः श्रुतिस्मृतीतिहासपञ्चरात्रैरैककण्ठ्येन प्रतिपादितार्थव्यतिरिक्तविषयत्वात् । अन्यथाऽग्नीषोमीयहिंसादेरपि * न हिंस्यादित्यादिना निषिद्धत्वेनाधर्मत्वप्रसङ्गात् । प्रसिद्धितदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ; केयं प्रसिद्धिः ? किमधीतत्वमेव ? उत संप्रतिपन्नत्वम् ? किं वा खिलत्वेन श्रवणपरम्परागतत्वम् ? यद्वा सूत्रकारादिभिरुपात्तत्वम् ? नाद्यः, खिलत्वविरोधात् । न द्वितीयः, धार्ष्ट्यात् । त्वामिव विप्रतिपद्यमानं प्रति तदसिद्धेः । इतः पूर्वं तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्तीति चेन्न, अत्रापि पूर्वे[र्वोत्तरे]षु सत्त्वोत्तरेषु कालेषु विप्रतिपत्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् ; इदानीमपि सात्त्विकानां विशिष्टदेशादिभाजामपि प्रतिपन्नत्वात् । ये पुनः * हरिबाह्यास्तु बाह्लीकाः न स्मरन्ति हरिं क्वचित्, * बाह्लीकांस्तु निरीक्ष्य वै इत्यादिमहाभारतादिवचनप्रतिपन्नतामसदेशविशेषवासिनः, येऽपि सात्त्विकेष्वपि देशेषु कलिबलविलसिततमःप्राया हरिबाह्याः, तेषां विप्रतिपत्तिर्न दोषाय ; अन्यथा विप्रतिपत्तिमात्रेण किञ्चित्करत्वे संप्रति नानासमयसङ्कीर्णसङ्कुचितनिगमधर्माश्रयदेशात्समधिकचतुर्दशगुणसुगतमतसाम्राज्यदेशवासिपुरुषविमतिविहतत्वेन वेदमात्रस्यैव कण्ठगतजीवितत्वप्रसङ्गात् ; इतः पूर्वं विप्रतिपत्त्यभावाच्च । यदङ्गीकृतमायुष्मता तदपि नूनमिदं प्रथमकल्पितविमतिवशगतानुगतिकत्वदधिककुमतिशतपरम्पराभिस्त्वत्पुत्रपौत्रेषु त्वमिव जलाञ्जलिं प्राप्स्यति । न च तृतीयः, अननुष्ठातॄणामनु[ष्ठानेऽपि]तिष्ठतामपि परप्रत्ययशरणानां च तच्छ्रवणपारम्पर्यनैरपेक्ष्येण तेषु तदभावस्याकिञ्चित्करत्वात् । अनुतिष्ठतां तु स्वयं बुभुत्सूनां तत्पारम्पर्यसिद्धेरवैषम्यात् । चतुर्थस्तु परिशिष्यते । तत्र किं सूत्रकारादिभिर्देवानांप्रियेण रुचिमात्रपरिगृहीतैः पुरुषविशेषैरुपादानं विवक्षितम् ? उताविशेषेणाप्तैरुपादानम् ? न प्रथमः, अप्रयोजकत्वात् । सजातीयजनान्तररुचिपरिगृहीतपुरुषान्तरानुपात्तत्वेन त्वदभिमतस्यापि विलयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अस्मदभिमतेऽपि तत्सद्भावेन वैषम्यासिद्धेः । चक्रादिधारणविषयखिलानां कैराप्तैरुपादानमिति चेत्, आप्ततमपुरुषोत्तमदयोदञ्चितपञ्चरात्रसंहिताभेदकथकैर्महर्षिभिः । तस्य च शास्त्रस्य वेदाविरुद्धतत्त्वानुष्ठानप्रतिपादकत्वात्, क्वाचित्कानुष्ठानविरोधस्य प्रत्यक्षैकायनश्रुतिसंवादेन तत्तच्छाखान्तरप्रतिनियतधर्मान्तरवद्विकल्पतः परिहरणीयत्वात्, जीवोत्पत्त्यादिवादस्य जीवाद्यभिमानिसङ्कर्षणाद्यवतारविषयत्वेन तत्रैव सिद्धत्वात्, तस्मिन्नेव शास्त्रे—

* व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥

इत्यादिना जीवनित्यत्वस्यैव स्थापनात्, * साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानश्शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादेः * न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तर्हि निन्दितादितरत्प्रशंसितुमिति न्यायेनानुदितहोमनिन्दावद्वाऽर्थानभिव्यक्तितात्पर्येण वा भूमविद्योपक्रमगततदितरसमस्तवेदाद्यध्ययनात्मवेदनहेतुत्वाभाववचनवन्निर्वाहात्, * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिकारानुमतत्वात्, महाभारते परश्शतेषु प्रदेशेषु तत्प्रामाण्यस्यात्यादरेण प्रपञ्चितत्वाच्च प्रामाण्यं दुरपह्नवम् । सूत्रितं च तेनैव निखिलनिगमव्यसनव्यसनिना मतिमन्थाननिर्मथितनिगमसिन्धुसमुदितमहाभारतचन्द्रचन्द्रिकानिकराशेषमुषितभुवनभवनोदरतिमिरेण नारायणेन भगवता **बादरायणेन**—* उत्पत्त्यसंभवात्,

*न च कर्तुः करणमिति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमुपक्षिप्य *विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः, *विप्रतिषेधाच्चेति सिद्धान्तकरणात्। **भाष्यादिषु** च विस्तरेणेदमनुसन्धेयम्। तत्र च शास्त्रे **पारमेश्वरसंहितायां** प्रतिष्ठाध्याये चक्रप्रतिष्ठायाम्—

*तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेत्। विद्याङ्गतामित्याद्यं यत् पाठयेत्तद्विदो जनान्॥ इति।
*चमूषच्छ्येन इति च *प्रते विष्णो इति तृचौ। पाठयेद् बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च॥
*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं ततः परम्। *पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान्॥
*क्षुरोहरेति सामज्ञान् *पवित्रमित्यग्निरित्यपि। *एभिर्वयमुरुक्रमस्य इत्याथर्वणान् द्विजान्॥
एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः। स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च॥ इति।

अत्रादावेव *तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेदिति वचनादेषां मुख्यतया संज्ञान्वयेन सुदर्शनपरत्वं ज्ञापितम्। तत्रैव स्नापयेदित्यनुवृत्तौ—

*धृतोर्ध्वपुण्ड्र इति च यातुधानीगतेन वै। *दक्षिणे तु भुजे विप्र इति पश्चिमगेन वै॥
*विष्णुनात्तमश्नन्तीति वायोर्दिक्संस्थितेन तु॥ इति।

अत्र *धृतोर्ध्वपुण्ड्रः *विष्णुनात्तमश्नन्ति इत्युभाभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रधारणभगवन्निवेदितान्नपानाद्युपयोगश्च सिद्धः। तत्तत्प्रकरणे च प्रपञ्चयिष्यामः। तत्रैव स्नापनाध्याये सहस्रकलशस्नपने—

*पौरुषेण तु सूक्तेन समस्तेन शनैश्शनैः। स्नापयेद्देवदेवेशं मध्यस्थनवकेन तु॥
यद्वा *सर्वस्य वशिनमित्याद्यैर्मनुभिः क्रमात्। महोपनिषदन्तस्थैर्दिक्स्थितैः कलशाष्टकैः॥
*एक एव नारायणः इति मध्यगतेन तु॥ इति।

अत्र ब्रह्मसूक्तमिति महोपनिषन्मध्यगताः *सहस्रशीर्षेत्याद्या एकोनविंशतिमन्त्राः; [तत उ]तत्रोपरितनाष्टौ मन्त्राः *सर्वस्य वशिनमित्याद्याः। तत्र *दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति पञ्चमो मन्त्रः। *एक एव नारायणः इति महोपनिषदाद्यो मन्त्रः। अत्र नारायणपराणामपि पुरुषसूक्तमहोपनिषदादीनां सौदर्शनेष्वपि कर्मसु विनियोगः सुदर्शनस्यापि सङ्कर्षणादिवद्वासुदेवात्मकत्वस्य तस्मिन्नेव शास्त्रे अहिर्बुध्न्यसंहितायामैदम्पर्येण प्रतिपादनादुपपन्नः। **वासिष्ठसंहितायां** चोक्तम्—*न हेतिर्नाङ्कमयं परमात्मेति नः श्रुतमित्यादि। तन्त्रान्तरानुसारिभिश्चोक्तम् *चक्राभिधानो हरिरिति। एवं स्थिते *परमव्योमनिलयो भगवन्नित्यकिङ्करः इत्यादीनामहिर्बुध्न्यसंहितादिगतानामेव विरोधपरिहाराय क्वचित्सुदर्शनादिशब्दानां भगवच्छरीरभूतजीवविशेषक्रोडीकारेण भगवति वृत्तिरङ्गीक्रियते। यथा प्रतर्दनविद्यायां प्रसिद्धेन्द्रलिङ्गभूतत्वाष्ट्रवधाद्यसाधारणविशेषणोपादानवशेन प्रसिद्धेन्द्रशरीरकः परमात्मोपास्य इति निर्णीयते, तद्वदत्रापि। एवं च सति विशेष्याभिप्रायेण, विशिष्टोपास्याभिप्रायेण वा *न हेतिर्नाङ्कमयमित्यादिकमुक्तम्; विशेषणांशमात्राभिप्रायेण प्रकरणान्तरे *भगवन्नित्यकिङ्करः इत्यादिकमुक्तमित्यलमतिप्रसङ्गेन। तत्रैव **पारमेश्वरसंहितायामु**त्सवाध्याये दमनकोत्सवस्नपने *धृतो वै इति। तत्रैव रक्षार्थे चूर्णस्नपने—

*दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति प्राक्संस्थितेन तु। *निचिक्षेप सुषणमिति वह्निगतेन तु॥
*प्रते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु। *एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानगतेन तु॥
*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु। *पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु॥

*चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु । *लोकस्य द्वारमर्चिमदिति रुद्रगतेन तु ॥
मन्त्रैरेतैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा । संस्थाप्य मध्यकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य च ॥ इति ।

एवमेकस्यामेव संहितायामनेकेष्वध्यायेषु सौदर्शनतया विनियोगो दृष्टः । तथा बह्वीष्वपि संहितासु तेषां विनियोगो दृश्यते । तथा हि—**विष्णुतत्त्वे** चर्यापादे षष्ठे पटले—

*दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानां प्रशान्तये । प्रत्यृचं जुहुयादाज्यं पुंसूक्तेन शतं शतम् ॥
*सर्वस्य वशिनेत्याद्यैश्चतुर्भिश्च शतं दधि । *दक्षिणे तु भुजेत्याद्यैश्चतुर्भिश्चापि तण्डुलैः ॥ इति ।

कालोत्तरसंहितायां सुदर्शनसमाराधनाध्याये—

*एवं प्रासादशिखरे चक्रं संस्थापयेद्बुधः । द्वादशारमथाष्टारं षडरं वा महामते ॥
संस्थाप्य विधिवत् [प्राग्वत्] पश्चात्कुम्भैर्द्वादशभिः क्रमात् । *दक्षिणे तु भुजे विप्र इति क्षीरेण सेचयेत् ॥
*निचिक्षेप सुषणमिति दध्ना स्नापयेत्ततः । *प्रते विष्णो इत्यनेन घृतेन ह्यभिषेचयेत् ॥
*एभिर्वयमुरुक्रमस्य मधुना स्नापयेद्बुधः *धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेत्यैक्षवेण रसेन तु ॥
*पवित्रमित्यग्निरिति पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ इति ।

श्रीविष्णुमन्दिरे—

*प्रत्यङ्गिरं शिखाशीर्षं ब्रह्मसूक्तं तथैव च । वैष्णवं पौरुषं चैवमन्यान्मङ्गलवाचकान् ॥ इति ।

तथा— *सूक्तं तु परमात्माख्यं वैष्णवं सूक्तमेव च । अध्यापयेत्पौरुषं च *ध्रुवा द्यौरिति वाचयेत् ॥ इति ।

अत्रापि ब्रह्मसूक्तपरमात्मसूक्तशब्दाभ्यां महोपनिषत्पठितमेकोनविंशतिमन्त्रात्मकं ब्रह्मसूक्तमेव परिगृहीतम्, शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञानात् । **आनन्दाख्यसंहितायां** प्रतिष्ठाध्याये—

*मत्षडक्षरमन्त्रेण गोघृतेनैव देशिकः । पुरुषाध्यात्मसूक्तैश्च महोपनिषदं तथा ॥
श्रीसूक्तं तु जपंस्तत्र रात्रिशेषं नयेद्बुधः । इति ।

अत्र श्रीसूक्तस्य जपविधिर्मङ्गलतमत्वात्, [भगवत्]पत्नीत्वेन भगवत्सहधर्मचारिणीविषयत्वात्, परमात्मदेवताकत्वस्य कैश्चिदनुस्मृतत्वाच्च । तथा **श्रीविष्णुतन्त्रे** चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये—*पुरुषाध्यात्मसूक्तं च महोपनिषदं तथा इति । एवमाप्तप्रणीतभगवच्छास्त्रविनियोगात् कल्पकारविनियुक्तयज्ञोपवीतादिमन्त्राणामिव खिलानामपि श्रुतित्वमसंदिग्धम् ।

एतेन महोपनिषदः कैश्चिदनुदाहृतत्वचोद्यमपास्तम् । कति कति दृश्यन्ते भाष्यकारादिभिरनुपात्ता उपनिषदः । न केवलं भगवद्**रामानुजमुनि**भिरेव महोपनिषदुपात्ता, अपि तु तत्परमाचार्यैर्भगवद्**यामुनमुनि**भिरपि **पुरुषनिर्णये** समुपात्ता । न चैवमेकसिद्धान्तनिष्ठैरेव [अभियुक्तैः] तदुपादानम्, अपि तु तद्विरुद्धसन्मात्रब्रह्मभेदाभेदनिष्णातै**र्यादवप्रकाशै**रपि **भगवद्गीताभाष्ये**ऽष्टमेऽध्याये; तथा तन्मतानुसारिभि**र्नारायणाचार्यै**रपि **तत्त्वनिर्णये** श्रुतितात्पर्यनिर्णयाधिकारे सोपबृंहणनानाविधश्रुतिशिखरनिकरोदाहरणावसरे महोपनिषदाद्यान् *एक एव नारायणः इत्यादिकांश्चतुरो मन्त्रानुदाहृत्य, एषा चोपनिषत्

*एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

इत्यादिभिरितिहासैः, *तत्क्रोधसंभवो रुद्रः प्रसादाच्च पितामहः, *यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः इत्यादिभिः पुराणैश्चोपबृंहितेत्युक्तम् । एवं खिलानामनाश्वसनीयत्वादिति जल्पितं प्रत्युक्तम् ।

यत्त्वाम्नातानां *पवित्रं ते इत्यादीनामन्यत्र विनियोगेनान्यपरत्वादभिमतासिद्धिरिति, तदपि मन्दम्; यथाऽन्यत्र विनियोगात्त[त्त]दर्थपरत्वमङ्गीक्रियते, तथा भगवच्छास्त्रे *तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेदित्युपक्रमेण सौदर्शनत्वेनाभिधानात्, सौदर्शने प्रतिष्ठास्नपनादौ विनियोगाच्छ्रूयमाणार्थानुगुण्याच्च तदर्थपरत्वमपि किं नेष्यते? यद्येकार्थ-परत्वादेव तदन्यार्थपरत्वं निषिध्यते, तर्हि सौदर्शनविनियोगाधीनतदर्थपरत्वादेव तदन्यार्थपरत्वमेव किं न निषिध्यते?

*श्रौतस्मार्तविनियोगयोः परस्परविरोधे श्रौतविनियोगानुसारेणार्थनिर्णयः इत्युक्तमिति चेत्; कुतोऽयं निष्कर्षः? श्रुतिमूलायाः स्मृतेस्तद्विरोधेनोदेतुमशक्यत्वादिति चेत्; तर्हि स्मृत्या तेषां मन्त्राणां गौणोऽपि विनियोगो न स्यात्; अर्थान्तरपरत्वाविशेषेण विरोधस्यावर्जनीयत्वात् । न ह्यभिधावृत्त्यैवार्थान्तरपरत्वे विरोधः, वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वे न विरोध इति नियामकमस्ति । अतः श्रुत्या स्मृत्या च यत्रयत्र विनियोगः, तत्रापि यत्र शब्दशक्त्यनुसाराद्बाधकाभावाच्च मुख्यतया निर्वाहश्शक्यः, तत्रैकस्मिन्ननेकस्मिन्वा मुख्यत्वमेवेति निर्वोढव्यम् । कश्चात्र विरोधः? एकस्यैव तत्परत्वा-तत्परत्वलक्षण इति चेन्न, गौणतया स्मार्तविनियोगासिद्धिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । श्रुतावपि *ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति रूढिपरित्यागेन निर्वचनमात्रानुसारिणो विनियोगस्य लोपप्रसङ्गात् । तदभिधायित्वातदभिधायित्वलक्षणो विरोध इति चेत्, किमयमेकस्मिन्नेव प्रयोगे? उत प्रयोगभेदेऽपि? नाद्यः, अनभ्युपगमात् । न द्वितीयः, प्रयोगभेदादेव विरोध-परिहारात्; नानाशक्तिशालिनः शब्दस्य समभिव्याहृततत्तत्पदान्तरार्थानुसारेण तत्तदुचितार्थाभिधायित्वात्; अन्यथा अनेकार्थशब्दानां सर्वेषामपि परित्यागप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विरोधः । अस्तु च श्रुतिमूलायाः स्मृतेः श्रुत्यनुसरिता । तथाऽपि स्वाभाविकसमस्तार्थसाक्षात्कारिणा निरतिशयकारुण्यादिगुणगणेन श्रुतिशिरश्शेखरेण भगवता पुरुषोत्तमेन विप्रकीर्णानन्तदुरवगाहनिखिलनिगमान्ततत्त्वार्थ-विशदीकरणाय प्रणीतपञ्चरात्रशास्त्रविनियोगानुसारेण श्रुतिरपि नेतव्या । न हि श्रौतो विनियोगः सर्वो रूढ्यैव मुख्य-तयैवेति नियन्तुं शक्यम्; ऐन्द्रीन्यायादिविलोपप्रसङ्गात् । यश्चायमर्थो विनियोगानुसारादक्षरानुगुण्याच्चास्माभिरुपवर्ण्यते स न केवलमुन्नयनमात्रप्रभवः, अपि तु वक्ष्यमाणस्फुटतरेतिहासपुराणादिवचनसंवादादिति सर्वथा समूलत्वमेव । अत-स्सिद्धमन्यत्र विनियुक्तानामपि सौदर्शनविनियोगात्तदर्थपरत्वम् ।

यत्तु खिलानामखिलानां वा सर्वेषां सौदर्शने कर्मणि ततोऽन्यत्र च विनियोगस्याभ्युपगतत्वाद्विनियुक्तानां च मन्त्राणां विधिपरत्वायोगादभिमतासिद्धिरिति, तदपि विचारणीयम् । किं मन्त्रत्वादेव विधिपरत्वासिद्धिः? उत विनि-युक्तत्वात्? यद्वा विनियुक्तत्वे सति मन्त्रत्वात्? न प्रथमः, यच्छब्दाद्यनुपहतविधिशक्तीनां मन्त्राणां विधिपरत्वस्य मीमांसकैरेव स्वीकृतत्वात् । *वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यादिषु [मन्त्रत्वप्रसिद्ध्या] मन्त्रत्वं विधिपरत्वं च वर्णितं मीमांसकाचार्यैः । न द्वितीयः, *यंयं क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवतीति तत्तत्क्रतुफलतुल्यफलप्राप्त्यर्थे जपाध्ययने विनियुक्तस्यापि ब्राह्मणभागस्य तत्तद्विधिपरत्वानपायात् । अन्यथा क्रतूनामेव निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । न च तृतीयः, विनि-युक्तत्वमन्त्रत्वयोर्द्वयोरपि विधिशक्तिविरोधित्वाभावे समुच्चितयोरपि तयोस्तद्विरोधित्वे प्रमाणाभावात् । विनियुक्तानां

मन्त्राणां विधिपरत्वं न दृष्टमिति चेन्न, * वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यस्यैव कृत्स्नवेदजपाद्यनुप्रवेशेन विनियुक्तस्य मन्त्रस्यापि विधिपरत्वस्वीकारात्। उक्तं च भगवता **शौनकेन**—

*शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम्। प्रवः [पान्थ]मान्तमन्धसोऽधीत्यर्धर्चविधानतः॥ इति।

* प्रवः[पान्थ]मान्तमन्धसोऽधीयाय ते महेश्वराय विष्णवेऽर्चते इत्ययमर्धर्चो ह्यच्छावाकशस्त्रतया द्वादशाहे विनियुक्तः। येषु तु मन्त्रेषु विधिपरत्वं न दृश्यते तेष्वपि न विनियुक्तत्वेन मन्त्रत्वेन तत्समुदायेन वा विधिपरत्व मपक्रान्तम्, अपि त्वनुवादलिङ्गप्राप्तार्थत्वादिभिः। न ह्येष्वपि मन्त्रेषु तैरेव विधिपरत्वाभावस्यात्, सर्वानुवादलिङ्ग-[illegible] विद्यमानत्वात्—* यदाग्नेयोऽष्टाकपालः * उपरि हि देवेभ्यो धारयति इत्यादिषु। असूत्रयच्च भगवान् **जैमिनिः**—* वचनानि त्वपूर्वत्वादिति, * विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादिति च। आह च भगवान् **बादरायणः**—* विधिर्वा धारणवदिति।

* दक्षिणे तु भुजे विप्रः इत्यत्र बिभृयादिति विधिरेव प्रतीयते। अयमस्यार्थः—यो विप्रः—ब्राह्मणः, स भगवच्चिह्नभूतं सुदर्शनं शङ्खं च बिभृयात्। तथा सति हि विप्रत्वानुरूपं कृतं भवतीति भावः। * विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी इति वचनात्तस्य तत्त्वदर्शित्वं हि सिद्धम्। ततश्च सर्वान्तरात्मत्वेन सर्वशेषिणं वासुदेवं विशेषतो यथावस्थितं जानन् ब्राह्मणः स्वात्मनः शेषत्वानुरूपं शेषिणो वासुदेवस्य लाञ्छनं चक्रं शङ्खं च बिभृयादिति वेदवित्सिद्धान्तः, इति। ब्रह्मशब्देन [illegible] फलितोऽयमेवार्थः। अस्य चैवमकामो[पनिबन्ध]-पाधिनिबद्धविधिप्राप्तत्वान्नित्यत्वं सिद्धम्, विप्र इति निर्देशेनैव नियोज्याकाङ्क्षाशान्तेः नियोज्यान्तरकल्पनानवकाशात्। यद्यपि चास्योपासनाङ्गत्वं श्रुत्यन्तरे प्रतीतम्; तथाऽपि ज्योतिष्टोमादीनामिव नित्यत्वमपि न विरुध्यते, विनियोगभेदात्। उपवीतादिवदिति हि स्मरन्ति। भगवच्छास्त्रोक्तकालविशेषादिकमपि न नित्यत्वविरुद्धम्, वसन्ताष्टवर्षादिवत्। *ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः इत्यपि वचनं न ब्राह्मणमात्रस्यावश्यकर्तव्यत्वादितरप्रतिषेधपरम्, अपि त्वकरणे प्रत्यवाय-लाघवपरम्। सामान्यतोऽसत्यवचननिषेधेऽप्याहिताग्नौ * तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति निषेधवचनमाहिताग्नेरसत्य-वचने प्रत्यवायभूयस्त्वमन्यस्यासत्यवचने प्रत्यवायाल्पत्वं च ज्ञापयति, न पुनरन्यस्यासत्यवचनमनुमन्यते; तद्वदत्रापि।

न च वाच्यं धारणे फलविशेषस्योदाहरिष्यमाणानेकश्रुतिसिद्धत्वाद्विध्यपेक्षितस्य च रात्रिसत्रन्यायेन वाक्यशेष-श्रुत्यन्तराद्यवगतस्य हानायोगेन विश्वजिन्न्यायानवतारात्कामाधिकारत्वे च प्रवृत्तिशैघ्र्यहेतौ संभवति नित्यत्वकल्पनायोगात् * दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति फलनिर्देशरहितविधिवाक्येऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धमेव फलमिति; उक्तोत्तरत्वात्, निराकाङ्क्षस्य नित्यत्वेन स्मृतस्य फलान्तरापेक्षानियमाभावात्। विनियोगभेदात्तु मोक्षाधिकारे नित्यकर्मान्वयस्येव निःश्रेयससाधन-सहकारित्वमप्युपपद्यत एव। अस्तु वोपासनाङ्गत्वेनास्य तदेकफलत्वम्। तथाऽपि मुमुक्षुणा तावदुपासकेनावश्यं कर्तव्यमिति सिद्धम्, अङ्गाननुष्ठानेऽङ्गिनो वैकल्यात्। अत्रापि विप्रवचनं न क्षत्रियादिव्यवच्छेदार्थम्; तेषामपि वचनान्तरेण विहितत्वात्। यथा—* अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत्, * युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्ध-पञ्चमानित्यादिषु ब्राह्मणविप्रशब्दौ न क्षत्रियाद्यध्ययननिवारणाय प्रयुक्तौ, क्षत्रियवैश्ययोरप्युपनीतयोरध्ययनस्य सिद्ध-त्वात्। ततश्च प्रकृष्टाधिकारित्वमात्रादकरणे प्रत्यवायभूयस्त्वाच्चात्र विशेषनिर्देशः। तुशब्दोऽवधारणार्थः; दक्षिण एव

सुदर्शनं सव्य एव शङ्खमित्यर्थः । यद्वा दक्षिणसव्यशब्दप्रयोगनैष्फल्यायोगादेव नियमसिद्धेः * मूले बाह्वोः इत्यादि-वाक्यान्तरप्रतिपन्नभुजांशविशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः । वैशब्देन प्रसिद्धतासंप्रतिपत्तिरेव सिद्धा ।

* ब्रह्मविदो विदुरित्यपि परब्रह्मभूतपरमपुरुषप्रतिपादकवेदवित्सिद्धान्तप्रसिद्धिपरमेवेति । तथा **कठशाखायाम्** * धृतोर्ध्वपुण्ड्रः इत्यादि । अत्रोर्ध्वपुण्ड्रादिवच्चक्रादिधारणस्यापि ध्यानाङ्गत्वं स्पष्टम् । अत्र चक्रशब्दो वचनान्तरविहित-शङ्खादेरप्युपलक्षणार्थः । व्यापनशीलत्वाद्विष्णुः ; तेनाप्यन्तर्यामित्वे तात्पर्याच्छेषित्वं सूचितम् । * परं परात्परमित्यु-भाभ्यामशुद्धेभ्यस्संसारिभ्यश्शुद्धेभ्योऽसंसारिभ्यश्च व्यावृत्तिः । यद्वा परमिति केवलपर्यायः । विष्णुं केवलं ध्यायी-तेत्यर्थः । महतो महान्तं—स्वरूपतो गुणतो वा ये पदार्था उत्कर्षवन्तस्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽप्यतिशयितोत्कर्षवन्तमित्यर्थः । यद्वा सर्वेभ्यः पृथुभ्यः पृथुतरमित्यर्थः । सदा हृदि स्थितं परात्परं यदिति पृथग्वाक्यम्, ततश्च यच्छब्दस्सामान्यतो वस्तुमात्र-त्वेनानुवदति ; अन्यथा लिङ्गविरोधात् । तमेवंभूतं विष्णुं तत्प्रतिपादकेन स्वरेण—स्वरप्रधानतया स्वरशब्दनिर्दिष्टेन प्रणवाख्येन मन्त्रेण यो महात्मा ध्यायति स भगवत्प्राप्तिविरोधिभ्यः [सर्वेभ्यः] पापेभ्यो मुच्यत इति वाक्यशेषार्थः । स्वरप्रधानतया स्वरत्वं चाम्नातं प्रणवस्य—* यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः इति । **एकायनब्राह्मणे** च—* ओङ्कारः स्वरः मकारो व्यञ्जनं यः स्वरस्सा प्रकृतिः इति स्वरप्राधान्यमेवोक्तम् ।

अयमत्र विध्यर्थः—सर्वपापप्रमोक्षकामः ऊर्ध्वपुण्ड्रचक्रादिधारी प्रणवेन प्रतिपादकेन विष्णुं ध्यायेदिति । यो महात्मा स ध्यायेदित्यनध्याहारेण वा योजना; यो ध्यायति स महात्मा भवेदिति वा वचनव्यक्तिः ।

तथा ऋचि—* प्रते विष्णो अब्जजक्रे इत्यादि । स्तवप्रियं स्तव्यं भगवन्तं तुष्टूषन्नभिमुखयति—विष्णो इति । त इति निर्देशेनानिष्टनिवर्तकत्वेष्टप्रापकत्वाद्यपेक्षितसकलाकारयोगित्वमभिप्रेतम् । अनिष्टनिवृत्त्याद्यर्थं हि कस्यचिल्लाञ्छन-धारणम् । अत्राब्जशब्देन शङ्ख उच्यते ; भगवच्चिह्नत्वेन प्रसिद्धेः, श्रुत्यन्तरैकार्थ्यानुसारादब्जजलजादिशब्दानां शङ्खेऽपि रूढत्वाच्च । पद्मपरत्वेऽपि न दोषः, चक्रादिवत्पद्मस्यापि तच्चिह्नत्वेन धार्यत्वानुशासनात् । तच्च—* भवेयु-स्सर्वदा तस्माच्छङ्खचक्रगदाम्बुजैरित्यादिषु वक्ष्यते । पवित्रे इत्यनेन धर्मान्तरवदस्यापि ध्यानविरोधिरजस्तमोवृद्धिहेतुभूत-पापनिबर्हणद्वारोपकारकत्वमिति ज्ञापितम् । निरुक्तश्चायं पवित्रशब्दः एकायनीये * पवित्रमिति पुनः कस्य वक्ता, पुनाति च त्रायते चेत्यतः पवित्रमिति । उपपद्यते च भगवत इव तत्संबन्धिनोरपि तयोः पवित्रत्वम् । ध्यानाङ्गत्वेन श्रुत्यन्तरसिद्धे तस्मिन् ध्यानफलभूतसंसारतारणाख्यफलनिर्देशश्च नानुपपन्नः । ततवे—ततुमित्यर्थः । चर्षणीन्द्राः—ज्ञानवन्तः प्रकाशवन्तो वा विचक्षणाग्रेसरा योगिवर्या इत्यर्थः । प्रशब्दस्य दधत इत्यनेन वा ततव इत्यनेन वाऽन्वयः, * व्यवहिताश्चेत्यनु-शासनात् । धारणे प्रकर्षश्च लाञ्छनत्वेन शरीरावियुक्ततया सार्वकालिकत्वम् । प्रकर्षेण तरणं चापुनरावृत्तिलक्षणमात्यन्ति-कत्वम् । एवं शङ्खचक्रे केचिद्धारयन्ति । अन्ये पुनः परिपूर्णानुष्ठायिनो धर्मप्रवर्तकाः पुरातनाः परमर्षयः पञ्चाप्यायुध-रूपाणि तावकानि लिङ्गानि पञ्चस्वपि भुजशिखरयुगलललाटमूर्धहृदाख्येषु स्वावयवेषु धारयन्तीत्याह—अन्ये पुराणा इति । स्मृतेश्चायमर्थो व्यक्तीभविष्यति । एवं शिष्टाचारप्रदर्शनद्वाराऽवश्यकर्तव्यत्वविधायस्य मन्त्रस्य तात्पर्यम् । जन्माम्भोधि-तरणकामो विष्णुलिङ्गानि चक्रादीनि भुजमूलादिषु स्थानेषु बिभृयादिति विध्यर्थः ।

तथा यजुषि—* निचिक्षेप सुषणमित्यादि । अस्यायमर्थः—मध्येबाहुं—बाह्वोर्मध्ये । * पारे मध्ये षष्ठ्या वेति समासः । तत्र छान्दसो बाहुमितिनिर्देशः । बाहुमिति व्यस्तं पदं वा; षष्ठ्यर्थे द्वितीया; सुप्तिङादेश्छन्दसि

व्यत्ययस्यानुशिष्टत्वात्। अत्र श्रुत्यन्तरसिद्धभुजशिखरमध्यविवक्षैवेत्येके; अन्ये तु वक्षस्येव बाहुमध्यत्वप्रसिद्धिप्रकर्षात्तदर्थपरत्वे च द्वयोरपि विकल्पतस्समुच्चयतो वा सुदर्शनधारणस्थानत्वे विरोधाभावात्, तथा च कैश्चिन्महात्मभिरनुष्ठानदर्शनात्, बाहुमध्यशब्देन वक्ष एव व्यपदिश्यत इत्याहुः। यः प्राचीनोऽनुष्ठाता बाहुमध्ये विष्णोरिदं—विष्णोरसाधारणचिह्नमिदं भूरितेजः—प्रभूततेजोविशिष्टं सुदर्शनमदधत्—दधार। *दध धारणे इति धातौ लङन्तं पदम्। स हि प्राक्तनोऽनुष्ठाता भिद्यमानं सुषणं निचिक्षेप—सु[संभक्तं]व्यक्तं बाधमानं पापादिकं निरस्तवानित्यर्थः। अथवा यो बाहुमध्ये दधाति स हि निक्षिपेदिति वाक्यार्थः; *छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति लिङर्थेऽपि लुङादिविधानात्। अथवा प्राचीनोऽनुष्ठाता परायुधैर्भिद्यमान सुषणं—सुसहनीयमायुधविशेषं निचिक्षेप—परित्यक्तवान्; तैरप्रतिहन्यमानं सुदर्शनं बाहुमध्येऽदधत्—परिगृहीतवानित्यर्थः। रक्षणासमर्थं परित्यज्य रक्षणसमर्थं गृहीतवानित्युक्तं भवति। किं च स एव सुदर्शनधारी, धृतं वा सुदर्शनं दिवानक्तं प्रधर्षति। प्रधर्षणधात्वर्थसामर्थ्यात्प्रतिभटान्बाह्याभ्यन्तरानित्यध्याहरणीयम्। यद्वा यद्दिवानक्तं भूरितेजस्त्वात्परान्प्रधर्षति तत्सुदर्शनमित्यन्वयः। तेजस्त्वमनन्यापेक्षता वा पराभिभवनसामर्थ्यं वा; यद्वा विग्रहगतं तेजो वा विवक्षितम्। ततश्च सुदर्शनत्ववद्दुर्दर्शनत्वं चास्यास्तीति ज्ञापितम्। उक्तं च **श्रीपौष्करे** चक्राब्जाध्याये चक्रस्वरूपकथने भगवतैव— *ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेवानामस्य रश्मिचयश्च यः। अपहृल्लोचनानां वै सुदूराच्च निरीक्षणात्॥

तेनेदं भुवि विख्यातं नाम्ना दुर्दर्शनं द्विज। प्रणतानां च भक्तानां यस्माच्च सुलभं सदा॥
ददाति दर्शनं तेषां स्मृतं तस्मात्सुदर्शनम्। इति।

उक्तं **चाहिर्बुध्न्येन**—

*स्वतेजसा जगत्सर्वं पूरयन्तं महाबलम्। उद्यत्प्रद्योतनशतप्रभाविख्यातपौरुषम्॥ इत्यादि।

एवं **श्रीविष्णुधर्मे**—*सहस्रमिव सूर्याणामित्यादिकमपि भाव्यम्। एवं सुदर्शनधारणस्य विरोधिनिरसनौपयिकत्वात्तदपेक्षिणस्तद्धारयेयुः; अन्ये तु जननभागिनस्संसरन्तीत्यभिप्रायेणाह—*विभृयुस्तज्जनासः इति। जनासः—जनाः, *आज्जसेरसुक् इति छान्दसोऽसुक्। दिवानक्त बिभृयुरिति वाऽन्वयः। अङ्कनरूपत्वादविभक्तं सदा वहेयुरित्युक्तं भवति।

*स्वमुद्रालङ्कृतश्चापि यस्सदा चक्रधृच्चरेत्। स देशिको निबोद्धव्यः सर्वैस्सामयिकादिकैः॥
इति **श्रीसात्त्वत**वचनमप्येतद्विषयम्। तत्तदिष्टप्राप्तितत्तदनिष्टनिवृत्तिकामस्सदा सुदर्शनं बिभृयादित्यर्थः।

तथा ऋक्सामपठितं वाक्यम्—*चमूषच्छ्येनः इत्यादि। अस्यार्थः—द्रप्सः—भगवद्विभूत्येकदेशभूतः, श्येनः—श्येनजातीयः, शकुनः—पक्षी वैनतेय इत्यर्थः। वैनतेयस्य कर्माधीनपदलाभत्वकथनं कर्मवश्यत्वाभिनयकृतम्। यद्वा अन्योऽत्र श्येनजातीयः पक्षी विवक्षितः। गां विन्दतीति गोविन्दः, गोशब्देन महीवाक्प्रभृतयो विवक्षिताः; *गवादिषु विन्देस्संज्ञायामिति शः। छान्दसत्वात्तृज्वद्भावः; ऋदन्तता वा। तस्यायुधानि बिभृत्वा अङ्कनरूपेण सार्वकालिकत्वलक्षणविशेषेण धारयित्वा। अत्र वक्ष्यमाणेषु केषुचित्स्वरो बाहुलकेन ग्राह्यः। बिभृत्वेति क्त्वान्तं वेदं पदम्; चमूषदभूत्—भगवत्सेनाधुरन्धरोऽभूदित्यर्थः। यद्वा चमूशब्देन नित्यसूरिपरिषद्विवक्षिता, तत्र सीदति निषीदतीति चमूषत्, नित्यसूरिपरिषन्मध्यवर्तीत्यर्थः। क्रियापेक्षायामभूदिति योग्यक्रियाध्याहारः। अत्रायुधानीति बहुत्वे प्रतीते कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वपरिग्रहौचित्येऽपि पञ्चानामायुधानामविशेषेण प्रसिद्धिप्रकर्षादुपबृंहणानुग्रहाच्च पञ्चेति व्यवस्थाप्यते। इदं च सङ्ख्याविशेषस्थापनम् *लिङ्गान्यङ्क इति पूर्वोदाहृतेऽपि भाव्यम्। एवम्, अपामूर्मिं समुद्रं सचमानः अन्योऽपि कश्चिद्भगव-

च्छरीरतया तद्रूपः तदंशभूतो जीवस्संसारोत्तितीर्षया भगवदीयानि पञ्चायुधानि बिभ्रत् तत एव महिषः तुरीयं धाम महिषो विवक्तीत्यन्वयः । अप्छब्दोऽन्यभूतस्याप्युपलक्षणम् । *पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति, *अप एव ससर्जादौ इत्यादिवच्छरीररूपेण परिणताचिद्द्रव्यस्येत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । अपामूर्मिम्—अचिद्द्रव्यसंबन्धिनमूर्मिम्, ऊर्मिशब्दाभिलक्ष्यमशनायादिषट्कम्, जन्मादिविकारजातं वा । एकवचनं समुदायाभिप्रायम् । समुद्रं—समुद्रिक्तमित्यर्थः । यद्वा [अपामूर्मिं] समुद्रं—सागरम् । ऊर्मिमत्त्वादूर्मिरिति लक्षणयोच्यते । अचिद्द्रव्यसंबन्धिनमूर्मिमनन्तं संसारसागरमित्यर्थः । अथवा समुद्रमपामूर्मिं—समुद्रिक्तं गर्भोदकानां पुञ्जमित्यर्थः । सचमानः ; *षच समवाये इति धातुः, अनुप्रविशन्, तन्मध्ये निमज्जन्नित्यर्थः । एतेन दुःखमयसंसारसागरनिमग्नत्वात्तदुत्तितीर्षायोगित्वमप्यस्तीति फलितम् । महिषः—मह पूजायामिति धातोः *अविमह्योष्टिषजिति टिषच् ; पूजित इत्यर्थः । यथा राजचिह्नधारी राज्ञा जगता च पूज्यते तद्वदयमपि भगवता देवमनुष्यादिभिः नित्यसूरिभिश्च पूज्यत इति भावः । महत्पर्यायश्च महिषशब्दः पठितः । तुरीयं—चतुर्थं, धाम—तेजः ; व्यूहत्रयाज्जाग्रदादिपदत्रयात् परं वासुदेवसंज्ञं तेज इत्यर्थः । यद्वा धामशब्दः स्थानपरः ; तेन मुक्तप्राप्यं परमपदं विवक्षितम् । तुर्यं कर्मवश्यानां प्राप्यात्स्थानत्रयाद्विलक्षणत्वेन सर्वस्मात्परमित्यर्थः । सर्वमपि सांसारिकं भोगस्थानमुदाहृत्य *एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इति **मोक्षधर्मे**ऽभिहितम् । विवक्ति—स्तुत्या सेवते । धातूनामनेकार्थत्वादत्र योग्यार्थे तात्पर्यं ग्राह्यम् । यद्वा गोविन्दस्यायुधानि बिभ्रत्तत एव चमूषदादिपदसप्तकैर्निरुक्तविशेषावसितैर्गुणैर्विशिष्टस्तुरीयं धाम प्राप्नोतीत्येकवाक्यता । संसारनिवृत्तिपूर्वकतुरीयधामप्राप्तिकामो गोविन्दस्यायुधानि बिभृयादिति विध्यर्थः ।

एवमपि सर्वत्र धारणमात्रं प्रतीयते न त्वङ्कनमिति चेन्न ;

*एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम । तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्तीह लाञ्छिताः ॥

इत्या**थर्वणे** व्यक्तमभिधानात् । उरुः प्रभूतः क्रमोऽधिष्ठानं यस्य स तथोक्तः ; विश्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा त्रिविक्रमावतारकृतः पदविक्षेप एव क्रमशब्देन विवक्षितः । पद्यत इति पदं प्राप्यं स्थानमिह विवक्षितम् । नास्य स्वरूपार्थत्वं, वैयधिकरण्यसिद्धभेदे बाधकाभावात्, स्थानविशेषस्यापि प्राप्यत्वे बहुश्रुतिसद्भावाच्च । परो मा अस्मादिति परमम् । तदिति स्वरूपविभवादिभिः प्रसिद्धवैलक्षण्याभिप्रायम् । तदयमन्वयार्थः—ये यादृशास्तादृशा अपि उरुक्रमस्य चिह्नैर्लाञ्छितास्ते तद्विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति । अतो वयमप्युरुक्रमस्य [चक्रादि]चिह्नैरङ्कितास्तस्मिन्परमपदशब्दाभिधेये भगवल्लोके भगवतोऽन्तरङ्गकिङ्करतया सुभगाः—वल्लभा भवेमेति । मुमुक्षूणामिदमनुसन्धानम् । लोकशब्दस्यैतल्लोकविषयत्वं वा ; अस्मिँल्लोके सद्भिरभिनन्दनीया भवेमेत्यर्थः । यद्वा सुभगाः—भगवत्समाश्रयणौपयिकभाग्यविशेषभाज इत्यर्थः । तदेवमङ्कनलाञ्छनशब्दाभ्यां विशेषतो निर्देशात् भरणादिशब्दस्तत्र पर्यवसितः ; सामान्यशब्दस्य समानप्रकरणोक्तविशेषपर्यवसानस्य न्याय्यत्वात् । परमपदप्राप्तिसौभाग्यविशेषकाम उरुक्रमस्य भगवतश्चिह्नैरङ्कितो भवेदिति विध्यर्थः ।

नन्वत्रापि तप्तैश्चिह्नैरङ्कनं न प्रतीयते, मृत्तिकाचन्दनाद्यालिप्तैरङ्कनोपपत्तेः, तथा च कैश्चिदनुष्ठीयमानत्वादिति चेन्न ; *चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तमित्यादृग्वेदखिलवचनवैरस्यात् । देवानां बलं—रक्षकमित्यर्थः । [अमितस्य—सर्वत्र परिपूर्णस्य ।] विष्णोश्चक्रमित्यन्वयः । नाकम्—अकं—दुःखं, तद्रहितं परमपदम् । दुरिता विधूय—दुरितान्यवधूयेत्यर्थः ।

अत्र दुरितशब्देन सांसारिकपुण्यमपि संगृहीतम् । * न सुकृतं न दुष्कृतमित्युक्त्वा * सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इति पाप्मशब्देनोपसंहारात्, मुक्तस्य च * सुकृतदुष्कृते धूनुते, * पुण्यपापे विधूय इति द्वयोरपि निवृत्तिश्रुतेः; अत्र * प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः इति मुक्तप्राप्यस्यैव प्रतीतेः । अत्र विधिस्तु सुगमः ।

नन्वेतदपि तप्तकाञ्चनादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणे चरितार्थम् । यथोक्तं ज्योतिषे बार्हस्पत्ये **मुहूर्तविधाने**—

* जातस्य तु कुमारस्य धारयेत्पञ्चमे दिने । चक्रं कृत्वा सुवर्णेन पदरं मन्त्रसंयुतम् ॥ इति ।

संग्रहश्च— * जातस्य पञ्चमदिने शुभदे मुहूर्ते पञ्चायुधाभरणधारणमिष्टमाहुः ।

नाभिप्रदेशपरिलम्बिसुवर्णसूत्रप्रोतं शिशोर्ग्रहनिवारणकैश्च युक्तम् ॥ इति ।

* कृतचक्रधारीति वचनान्तरमपि तथा सत्यनुगुणमिति चेन्न; * नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति सामोपनिषदैकार्थ्यात् * कृतचक्रधारीत्यत्रापि णिनेरवश्यंभावार्थत्वात् सदा धारणं प्रतीयते । तच्चाङ्कनरूपत्वेऽनुगुणम्; काञ्चनादिनिर्मितस्याभरणान्तरवदेव सदातनत्वाभावप्रसङ्गात् । ततश्च कृतशब्देन स्मृतिसिद्धप्रतिष्ठार्चनादिसंस्कृतत्वं विवक्षितम् । ब्रह्मणस्सायुज्यमिति; सायुज्यं समानभोगादियुक्तत्वम्, * परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः, * मम साधर्म्यमागताः, सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति स्मृतेश्च । **सूत्रं** च—* भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । सालोक्यादित्रयस्यापि ब्रह्मसायुज्यान्तर्भूतत्वज्ञापनायात्र सालोक्याभिधानम्; देवतान्तरप्राप्तौ हि सालोक्यादिभेदावाप्तिः । यद्वा भगवत्प्राप्तावपि श्रीविष्णुलोकादिषु द्वार[पाल]कादिष्विव तथाविधभेदोऽस्तीति तदपेक्षिणां प्राप्तिभेदद्योतनाय पृथङ्निर्देशः । यथाहुः—

* लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ॥

इति । यथाभिलषितं ब्रह्मसायुज्यादिप्राप्तिकामः चक्रेण तप्ततनुर्भवेदित्युक्तं भवति । नेमिना तप्ततनुरित्यत्र चक्रधारणं न प्रतीयते इति चेन्न; नेमिशब्देन नेम्यवयव[कस्य]चक्रस्य लक्ष्यमाणत्वात् । * पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिः इति तत्पूर्ववाक्यानुरोधाच्च । चक्रपर्यायश्च नेमिशब्दो माधवार्येण **नामानुक्रमण्यामुक्तः**—* चक्रं चारिः पविर्नेमिः पृथक्चक्रस्य वाचकाः इति । एवं पविशब्दस्यात्र चक्रपर्यायत्वेन पठनात् * रथचक्रस्य धारायां वज्रे च पविरीरितः इति वेदनिघण्ट्वन्तरपठितः पविशब्दश्शब्दान्तरम्; लाक्षणिको वा क्वचित्प्रयोगः । उपक्रमगतोऽर्थान्तरप्रसिद्धोऽग्निशब्दस्तत्र कथमिति चेत्; सौदर्शनस्य धाम्नः * सोमसूर्यदहनप्रभोज्ज्वलं चक्रमेतदुदितं महामुने इत्या**द्यहिर्बुध्न्य**वचनैस्तेजस्त्रयीमयत्वश्रवणात् । यद्वा * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः इति शारीरकसूत्रे प्रतिपादितेनाग्रनयनेन तस्याग्नित्वम्; एवं च नेतृवाचिनेमिशब्दोऽप्यनुगुणः । अथवा * नेमिना तप्ततनुरिति विधीयमानाङ्कनदशायामग्नितप्तत्वज्ञापनायाग्निशब्दः । अत्राग्निशब्दस्य प्रसिद्धाग्निमात्रपरत्वे * अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिरिति क्रमेणाग्निशब्दार्थविवरणं न घटते ।

एवं पवित्रशब्दस्य सुदर्शनपरत्वश्रुतेः * पवित्रं ते विततम्, * चरणं पवित्रम्, * लोकस्य द्वारमर्चिमत् इत्यादिष्वपि सुदर्शनपरत्वं व्याचख्युः । * पवित्रं ते विततमित्यत्र पवित्रशब्दः निखिललोकरक्षादीक्षितस्य भगवतस्सुदर्शनस्य संज्ञा विज्ञायते । श्रुतिरेव हि पवित्रसंज्ञा सुदर्शनस्य नामेति स्वयमेव स्पष्टीकरोति । तद्यथा—* पवित्रमित्यग्निरित्यादि ।

पावयितृत्वात्त्रातृत्वाच्च पवित्रमिति । पवित्रशब्दश्च रथनेमिविषयतया **यास्केन** नैगमे काण्डे निरुक्तः ; यथा—*पविः रथनेमिर्भवति पुनाति भूमिमिति । तत्र श्रुतिश्च तेनैवोदाहृता—*उत पविर्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा इति ।

एकायनब्राह्मणनिरुक्तिश्च पूर्वं प्रदर्शिता । तदयमस्यार्थः—ब्रह्मणस्पते इत्यनेन समानत्वात्पवित्रं विततमित्युभयमपि संबुद्ध्यन्तम् । ते इति तृतीयार्थे षष्ठी । वितत, पवित्र, ब्रह्मणस्पते, त्वयाऽततनूरिति संबन्धः; प्रभुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । प्रभोः सर्वेश्वरस्य गात्राणि विश्वतः—विश्वानि, पर्येषि—परिवारयसीत्युक्तं भवति । यद्वा प्रभुस्त्वं विश्वेषामाश्रितानां गात्राणि पर्येषीत्यर्थः । एवं सुदर्शनसंबोधनेन कैश्चिद्व्याख्यातम् । व्याख्यानान्तरमपि—चक्रशरीरिणं केवलं वा भगवन्तं नारायणं वेदवैदिकानां गोप्तारं ब्रह्मणस्पते इति संबोधयन्नाह—*पवित्रं ते विततमिति । तवायुधत्वलाञ्छनत्वाभरणत्वैः शेषभूतं परमपावनं सुदर्शनं विततमित्यर्थः । विततं—विस्तृतं, प्रमाणेषु प्रमातृषु भुवनेषु वा । विश्वतः—*सार्वविभक्तिकस्तसिः; विश्वस्येत्यर्थः । विश्वस्य प्रभुस्त्वं तव गात्रभूतानि चेतनाचेतनात्मकानि सर्वाणि तत्त्वानि पर्येषि—परितो गच्छसि, व्याप्नोषीत्यर्थः । विश्वतः इति विश्वानिति वाऽर्थः । गात्रशब्देनोपासकानां वा गात्राणि विवक्षितानि । ततश्च प्रभुस्त्वं शेषभूतानामस्माकं गात्राणि तेन विततेन लाञ्छनभूतेन शरीरभूतेन च पवित्रेण पर्येषि, लाञ्छितानि कृत्वा स्वीकरोषीत्युक्तं भवति। तेन पवित्रेणाग्नितप्तेन अतप्ततनूः—अदग्धगात्र इत्यर्थः। तत एव अयमामः—अपक्वकषाय इत्यर्थः । तदिति ब्रह्मोच्यते; *यत्तत्पदमनुत्तमम्, *तदिति वा तस्य महतो भूतस्य नाम भवति इत्यादिदर्शनात् । ऋग्वेदे—*तत् आमः इति पदभेदाध्ययनादन्यत्रापि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितम् । यो भवतश्चक्रेणालाञ्छितः स त्वां न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । ये पुनः शृतासः—श्रिताः, पक्वा इत्यर्थः । तेन

*कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥

इत्याद्युक्तं विवक्षितम् । इदित्यवधारणे । ये सुदर्शनं वहन्तः परिपक्वज्ञानाः, त एव तत्समासत—परब्रह्मभूतं त्वां संप्राप्नुयुरित्यर्थः ।

पवित्रशब्दस्य सुदर्शनपर्यायत्वं न केवलं श्रुतिसिद्धम्; अपि तु नैघण्टुकैरप्युक्तम् । तथा हि पञ्चायुधानां प्रस्तावे

*सुदर्शनमरं चक्रं पवित्रं चरणं हरेः । शङ्खो जन्यो भवः पाण्डुः पाञ्चजन्यः परावरः ॥ इति ।

काठके— *चरणं पवित्रं विततं पुराणं....दधातु इति । अस्यार्थः—*चरणं प्राङ्गणे चक्रे इति नैघण्टुकाः । **श्रीशास्त्रे** च—*पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥ इति ।

एवं पवित्रचरणशब्दयोश्चक्रवाचकत्वेऽपि तत्तन्निर्वचनसिद्धार्थप्रतिपादनपरत्वादत्र न पौनरुक्त्यशङ्का । पवित्रशब्दार्थः प्रागेवोक्तः । चरणशब्दश्चात्र रथचरणाकारत्वात्परगतिसाधनत्वाद्वा । पुराणं—पुरातनम्, अनादीत्यर्थः । पुरातनत्वेऽपि नवमिति च काचिन्निरुक्तिः । विश्वकर्मादिभिश्चक्रवत्पर्वतादिषु तन्निर्माणमिदानीन्तनशिल्पिभिश्चक्रादिनिर्माणवत् । तत्रापि तत्तच्छक्त्यनुप्रवेशात्तत्तत्कार्यकरत्वोपपत्तिरिदानीन्तनचक्रयन्त्रादिवत् । येन पूतः—यदङ्कनेन संस्कृत इत्यर्थः, पूर्वोक्त्यैकार्थ्यात् । तरति दुष्कृतानि—भगवत्समाराधनानर्हताहेतुभूतपापान्यतिलङ्घयतीत्यर्थः । यद्वा परम्परया सांसारिकं सर्वमपि कर्मातिक्रामतीत्यर्थः । एतत्सर्वसाधारणमुक्तम्; तत्स्वस्मिन्नाशास्ते, तेनेति । शुद्धेन—नित्यास्पृष्टदोषेणेत्यर्थः । पूता इत्यादिकं पूर्ववत् । अतितरेमेत्यन्वयः । लोकस्य द्वारं—भगवल्लोकप्राप्त्युपायभूतमित्यर्थः । यद्वा लोकस्य—जनस्य पुरुषार्थप्राप्त्युपायभूतमित्यर्थः । अर्चिर्ज्योतिर्महःशब्दैर्ज्वालाकिरणप्रकाशादिभेदस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यम् । भ्राजमानं—शोभमानम्;

तेन सुदर्शनत्वादिकं विवक्षितम् । *अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानमिति; समस्तजरामरणसन्तानोच्छेदकस्य नित्यस्य परमपुरुषार्थस्यानुभवप्रकारादीन् पङ्गोरुपरि गङ्गानिपातवत्स्वयमेवायत्नलभ्यान्संपादयतीत्यर्थः । लोके—प्राप्तिदशायां भगवल्लोके; यद्वा, अस्मिँल्लोके उपासनदशायाम् । सुधितान्—सुखितानित्यर्थः । सुप्रतिष्ठितान् दधात्विति तदपेक्षिताशासनं वा । विनियोगान्तरानुरूपमर्थान्तरमर्थान्तराविरुद्धमिति प्रागेवोक्तम् । एवं वाक्यान्तराण्यपि भाव्यानि ।

तदेवं प्रत्यक्षैः प्रत्यक्षवत्पठ्यमानैश्च श्रुतिवाक्यैर्विशदं प्रतिपन्नस्यार्थस्य विद्यमानैरप्युपबृंहणैर्नैवापेक्षा । अतः कल्पसूत्रकारैर्मन्वादिभिश्चास्मर्यमाणत्वचोद्यमपास्तम् । न च सर्वं सर्वैः स्मर्यते, तथा सत्यन्यनैरपेक्ष्यप्रसङ्गात् । कतिकति कल्पसूत्रकारैर्मन्वादिभिश्चानुपात्ता इतिहासपुराणायुर्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदार्थशास्त्ररत्नशास्त्रशिल्पशास्त्रादिषु संगृह्यन्ते । अस्ति च **शाण्डिल्यस्मृतिः**—

*पशुपुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि च । अङ्कयेच्छङ्खचक्राभ्यां नाम कुर्याच्च वैष्णवम् ॥
कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः । बध्नीयात्कण्ठदेशे तु बालानां सूतिकागृहे ॥
न मुद्रयेदासनानि शयनानि महीतलम् । स्थापयेत्क्षेत्रमध्ये तु शिलां चक्रादिमुद्रिताम् ॥
मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादिभूषणम् । यथार्हं बिभृयुस्सर्वे पुमांसस्स्त्रीजनोऽपि च ॥

इत्यादिका । [तथा च **वसिष्ठस्मृतिः**—

*अष्टमात् षोऽशाद्वाऽष्टाद्धार्यं चक्रादिभूषणम् । प्रतप्तैरङ्कनं पश्चात्सदा वा भूषणं स्त्रियः ।
जातकर्मणि वा कुर्याच्चौलोपनयनेऽपि वा । वेदाध्ययनकाले वा चक्रचिह्नं विधानतः ॥ इत्यादिका ।]

सन्ति चेतिहासाः । यथा **श्रीविष्णुधर्मे** व्यशीतितमेऽध्याये यमकिङ्करसंवादे—

*भवतां भ्रमतामत्र विष्णुसंश्रयमुद्रया । विनाऽऽज्ञाभङ्गकृन्नैव भविष्यति नरः क्वचित् ॥ इत्यादि ।

एतेन, *वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथवा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥

इति **श्रीविष्णुपुराण**गतयमकिङ्करसंवादवचनमपि गतिसामान्यन्यायेन व्याख्यातम्; *परिहर मधुसूदनप्रपन्नानिति प्रपन्नप्रकरणौचित्याद्वाचिकमानसिकशुद्धिवत्कायिकशुद्धेरपि वक्तव्यत्वात्स्ववाक्यौचित्यादध्याहारादिनिरपेक्षत्वाच्च । अयमेवार्थो **मात्स्ये**ऽन्यत्र च **यमकृष्णार्जुनसंवादे**ऽपि स्पष्टः—

*मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं मृत्योरप्याज्ञाभङ्गकृन्नरः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत् । नान्यप्रासादमारोहेन्नान्यदायतनं विशेत् ॥
चक्राङ्कितस्सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

एवं चक्रादिधारणान्मृत्युवशत्वाभावः **श्रीविष्णुतत्त्वे**ऽपि नरकप्रस्तावे प्रोक्तः—

*चक्रादिधारणं पुंसां परसंबन्धवेदनम् । पतिव्रतानिमित्तं हि वलयादिविभूषणम् ॥
वैष्णवेभ्यो हि बिभ्यन्ति देवा नरकरक्षकाः । अवमानक्रिया तेषां संहरत्यखिलं जगत् ॥
कालेनैतावता तेषु नरकेषु तु कश्चन । न दृश्यते महावीर्य प्रभावात्परमेष्ठिनः ॥ इति ।

एवं भारतेतिहाससारतया सर्वशिष्टपरिगृहीते**तिहाससमुच्चये** द्वात्रिंशेऽध्याये श्रीपुण्डरीकाख्याने—

* केचिच्चक्राङ्कितास्तत्र प्राणिनः पुण्यदर्शनाः । विचरन्ति यथाकामं पुण्यतीर्थप्रशंसिनः ।। इत्यादि ।

न चैतत्तत्र प्रतिक्षेप्यपक्षानुप्रविष्टम्; अङ्गिनो नारायणोपासनस्यैवानन्तरं विधीयमानत्वात्, पूर्वोत्तरगतनानागम-नानापक्षविकल्पानुप्रविष्टत्वाभावात्, सालग्रामक्षेत्रप्रशंसारूपत्वाच्चास्य वाक्यस्य । तथा—

* नारदोऽहमनुप्राप्तस्त्वद्दर्शनकुतूहलात् । प्रभवो भगवद्भक्ता मादृशां सततं द्विज ।।
स्मृतस्संभाषितो वाऽपि पूजितो वा द्विजोत्तम । पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया ।।

इति भगवद्भक्तप्रशंसातात्पर्यदर्शनाच्च । तिष्ठतु चान्यत्सर्वं, स्पष्टमुक्तं हि भगवता **व्यासेनैव** पञ्चमे वेदे **भीष्मपर्वणि** चतुर्थेऽह्नि देवगुह्ये—

* ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ।।
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ।। इति ।

लाञ्छनं लक्ष्म लक्षणमिति पर्यायः । न चैतदासत्त्या शूद्रमात्रविषयमिति वक्तुं युक्तम्, चतुर्णामपि समुचितानामविशेषेण तदन्वयप्रतीतेः । ये तु * कृतलक्षणैरित्येतत्कृतचीर्णाचारैरिति व्याचख्युः, तेषां नूनमाग्रहग्रहेण पदार्थज्ञानमपि मुषितम्; लक्षणशब्दस्याचारवाचकत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्प्रसिद्धार्थे बाधकाभावेनोपचारस्याप्रसिद्धयोगस्य वाऽङ्गीकारायोगात् । आचारबोधकत्वानुरूपस्य च योगोपचारयोर्निमित्तस्य निर्वचनसादृश्यसंबन्धादेः स्फुटस्यादर्शनात्; यथाकथञ्चिदन्यथाकरणेऽतिप्रसङ्गात् । ये तु कृतयज्ञोपवीतादिलक्षणैरिति व्याचख्युस्तेऽपि तेनैवाग्रहग्रहेण शूद्रैश्चेति पदस्य तदन्वयस्य वा विस्मारिताः । न चान्यत्किञ्चिदस्ति शूद्रचिह्नं येनादिशब्देन तत्संग्रहस्स्यात् ।

ननु शूद्राणामपि—* कृतयज्ञोपवीतादिलक्षणैरित्यादौ कृतयुगे यज्ञोपवीतादिधारणमितिहासादिषु श्रुतमिति चेत्, अहो महत्त्वमैतिहासिकत्वस्य, यद्ग्रन्थानां तात्पर्यार्थवदाभिधानिकार्थमपि तिरोधत्ते । आदिकृतयुगे शूद्राणामभाव एव हि महाभारतादिषु प्रपञ्चितः । ततश्च तत्र काले सर्वेषां यज्ञोपवीतधारणवचनमपि पश्चाद्वृत्तिभेदेन शूद्रीभविष्यतां तदातनब्राह्मणविशेषाणां तद्धारणेन चरितार्थम् । अस्तु वा तदानीं वचनबलाच्छूद्राणामपि तद्धारणम्; तथाऽपि नात्र श्लोके तद्विवक्षा शक्या, तेषामाद्यत्रेतायुगात्प्रभृति तत्प्रसङ्गा[त्; अत्र च]भावात्; ततश्च कालविशेषस्यानन्तरश्लोकेऽभिहितत्वात्—

* सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः । द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।। इति ।

इदं च कालविशेषविधानं न कालान्तरनिषेधपरम्, सार्वकालिकत्वेन वचनान्तरशतैर्विहितत्वात् । अत एव गीतिकालविशेषपरत्वेऽपि न दोषः । किं च भगवत्समाराधनविधायके वाक्ये तदसाधारणं किञ्चिदङ्गत्वेन विधातुं युक्तम् । यद्यपि च वर्णाश्रमाचारपरित्यागशङ्कानिवृत्त्यर्थं यज्ञोपवीतादिविधानमपि युक्तम्; तथाऽपि—* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु,

* ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी । परिव्राट् चापि पतितस्तस्मात्तन्न परित्यजेत् ।।

इत्यादिस्मृतिशतसुप्रतिष्ठितत्वादस्यार्थस्यात्र न तद्विधानापेक्षानिबन्धः । तदेवमाचारयज्ञोपवीतादेस्सर्वदेवतार्चनसाधारणत्वान्नात्र विशेषविध्यपेक्षेति युक्तमनुसंधत्स्व । किंच * सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः इति भगवच्छास्त्रपुरस्कारेण समाराधनविधानात् कृतलक्षणपदस्यापि तदनुसारेण व्याख्या युक्ता । तत्र हि ब्राह्मणादीनां भगवदर्चनप्रवृत्तानां चक्रादेरवश्यधार्यत्वम् कृतलक्षणशब्दस्य च तद्विषयत्वं सुस्पष्टम् । यथा **श्रीविष्णुमन्दिरे** प्रतिष्ठाध्याये—

*प्रतिष्ठादिवसं ज्ञात्वा ऋत्विग्भिर्द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः ॥
यजमानः प्रकुर्वीत वेद्यादिस्थापनं पुरा ॥ इति ।

तथा **पारमेश्वरे** च प्रतिष्ठाध्याये–

*येषु व्यक्तेषु चिह्नानि नाभिव्यक्तानि सत्तम । तान्यपि स्वानि चिह्नानि ललाटे चांसपट्टयोः ॥
पृष्ठे वाऽप्यङ्कपट्टे वा पाणिपादतलेषु वा । मूर्ध्नि वा दधते तस्मात्तत्र तत्र निरीक्षयेत् ॥
यस्मादलक्षणा व्यक्तिर्विद्यते न कदाचन । एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः ॥
मौद्गल्याद्यास्तथाऽन्ये च न तच्चिह्नविवर्जिताः । भवेयुस्सर्वदा तस्माच्छङ्खचक्रगदाम्बुजैः ॥
लोहैरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिवासितैः । पूजितैरर्घ्यगन्धाद्यैरङ्कितव्याः क्षणेन तु ॥
त्रय्यन्तज्ञानसंपन्ना यथोक्ताचारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च शूद्राश्च यदैवं कृतलक्षणाः ॥
तदा तु योग्या विज्ञेयाः समयश्रवणादिषु । शास्त्रोदितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते ॥
यागोपकरणान्येवमर्घ्यपाद्यादिकान्यपि । सँल्लाञ्छ्यानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः ॥
तथा यानासनादीनि विभोस्सर्वाणि यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वमासनादिविवर्जितम् ॥
अङ्गुलीयकपर्यन्तं भूषणं कटकादिकम् । उत्तमाङ्गसमुद्धार्यं सर्वमुष्णीषपूर्वकम् ॥
चक्रादिलाञ्छितं कुर्यात्तदीयाश्च गवादयः । विप्रादिवल्लाञ्छितव्यास्तदीया भूरुहादयः ॥
लाञ्छितव्या यथायोगं चक्रशङ्खादिलक्षणैः । आराधकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ॥
देवतान्तरचिह्नैस्तु अकर्मण्याश्च लाञ्छिताः । यत्र वा भगवन्मूर्तौ लाञ्छनं न प्रदृश्यते ॥
तत्र वै लक्षणन्यासं न कुर्यात्स्वेच्छया द्विजः । यथास्थितैव सा व्यक्तिः पूज्या व्यापकमन्त्रतः ॥
तदन्ये लाञ्छितव्यास्स्युस्सर्वे पूर्वमलाञ्छिताः ॥ इति ।

श्रीविष्णुतत्त्वे तृतीयपादे प्रथमे पटले–

*एवं विज्ञापिताश्शिष्याश्चक्रलिङ्गसमन्विताः । देवा एव भवन्त्येते नान्येषां कर्मकारकाः ॥ इति ।

द्वितीये पटले–*इति तेनाभ्यनुज्ञातश्चक्रलिङ्गधरो भवेत् । इति ।

नवमे पटले– *संस्कारव्यञ्जितात्मानः प्रतिचिन्हेन लाञ्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्यक्तास्पदपरिग्रहाः ॥
तमेव सर्वभावेन संप्रयान्तु महामुने । इति ।

अत्रान्तिमे पटले–*चक्रादिधारणं पुंसामित्यादि प्रागेवोक्तम् । तत्रोपरितने चतुर्थे पटले–

*ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । एते ह्याश्रमिणः प्रोक्ताश्चत्वारः क्रमयोगतः ॥

इत्यारभ्य *चक्रलिङ्गधरास्सर्वे समयव्रतनिष्ठिताः इति । भवेयुरिति शेषः । **पराशरसंहितायां** गृहार्चाप्रतिष्ठायाम्–

*श्रोत्रियो विष्णुभक्तस्तु गृहस्थश्शास्त्रवित्तमः । चक्रलिङ्गधरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति ॥
तेन प्रतिष्ठि[ते]तस्तत्र सन्निधत्ते सदा हरिः । देवतान्तरभक्तो वा समबुद्धिरथापि वा ॥
नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाचरेत् ॥ इति ।

नारदीयपद्धतौ च–

* गृहस्थः श्रोत्रियो विप्रो नित्यकर्मरतश्शुचिः । शान्तश्चक्रधरो दान्तस्सद्भक्तो दोषवर्जितः ॥
शास्त्रज्ञः कर्मदक्षश्च प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति ॥ इति ।

सर्वसंहितासारभूते **श्रीसात्त्वते** च विभवमूर्तिपरिच्छेदे–

* नास्त्रैर्वस्त्रैर्ध्वजैर्येषां व्यक्तिर्व्यक्ता जगत्त्रये । तेऽपि लाञ्छनवृन्दं तु धारयन्त्यङ्घ्रिगोचरे ॥
ललाटे वांसपट्टे वा पृष्ठे पाणितलद्वये । तनूरुहचये मूर्ध्नि कर्मिणां प्रतिपत्तये ॥
अपि संसारिणो जन्तोस्स्वभावाद्वैष्णवस्य च । न जहात्याच्युतं लिङ्गं किं पुनर्विभवाकृतेः ॥ इति ।

न च वाच्यम् * असूयत शुभाचारं वासुदेवपरायणम् । शुभलक्षणसंपन्नं चक्राङ्कितमनुत्तमम् ॥
इति लैङ्गवच[नात्]नवत् इदमपि सहजचिह्नपरमिति; तस्मिन्नपि लैङ्गवचने सहजचिह्नपरत्वे नियामकाभावात्, *शुभलक्षणसंपन्नमित्यनेन गतार्थत्वात्, शुभाचारमितिवत्पाश्चात्यार्थवर्णनोपपत्तेश्च । अस्तु वा तत्र शुभलक्षणशब्दस्य गोबलीवर्दन्यायात्सङ्कोचः, अत्र तु संहितान्तरश्रुत्याद्यनुसारादङ्कनविषय[मेवेति]मिति मन्तव्यम् । एवं **सनत्कुमारसंहितादि**ष्वपि–

* सर्वपापविनाशार्हं रथाङ्गस्य तु धारणम् । सर्वकल्याणदमिह पश्चात्संसारनाशनम् ॥
सुवर्णरूप्यताम्राद्यैर्लोहेन च तथैव वा । तथा रथाङ्गमष्टारं सुनाभिं च सुवृत्तकम् ॥
ज्वालाचतुष्कसंयुक्तं कृत्वा चैवं विधानतः । अग्नौ प्रताप्य विधिवद्धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

तदेवं भगवच्छास्त्रे समाराधकादीनां सर्वेषामपि चक्रादिलाञ्छनधारणस्यावश्यकर्तव्यतयाऽभिहितत्वात् प्रमाणान्तरगवेषणं चापवरकनिहितहिरण्यनिधेः पुरुषस्य कोद्रवाद्यर्थं कृपणजनयाचनमिति परिहसन्ति सन्तः । तेनाहितलक्षणपर्यायतया कृतलक्षणशब्दस्याप्रसिद्धरूढिविशेषाश्रयणमपि निरस्तम् । अतः–* ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैरिति चक्रादिविषयमेव ।

एतेन यदुक्तं **हरिवंशे** सप्तचत्वारिंशच्छततमेऽध्याये यात्रारम्भे–

* चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥ इति,

तदपि यथोपलम्भं सामान्यतस्सर्वजनविषयमेवेति निर्व्यूढम् । यद्यपि तत्र नगररक्षाभिधाने तात्पर्यम्; तथाऽपि भगवदसाधारणचिह्नमिदमित्यपि सिद्धं भवति, * वैष्णवानां विशेषतः इत्यादिवचनान्तरानुसाराच्च । न च नगररक्षौपयिकभटादिमात्रविषयमिदमिति वक्तुं शक्यम्, तावन्तं कालं ब्राह्मणादेस्तत्र संचारनिरोधे प्रमाणाभावात्, ब्राह्मणादेश्चक्राङ्कितत्वाभावे प्रमाणाभावाच्च, प्रत्युत श्रुतिस्मृत्यादिविहितत्वेन तद्भावादेव । नन्वचक्राङ्कितस्यापि ब्राह्मणादेर्निवारणमत्रानुपयुक्तमिति चेन्न, अभागवतानां ब्राह्मणानामप्यसितमनसामाशयपरिज्ञानायोगेन तन्निवारणस्यापि नगररक्षणौपयिकत्वात् । अतो ये चक्राङ्कितास्ते प्रवेष्टव्या एव न तु निवारणीयाः; ये तु न चक्राङ्कितास्ते न प्रवेष्टव्या इति वचनव्यक्तावनुवादांशस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन श्रुत्याद्युपस्थापितब्राह्मणादिसर्ववर्णसंभवभगवदसाधारणजनविषयोऽयं ये चक्राङ्किता इत्यनुवादः; तद्व्यतिरिक्तविषयश्च निषेधः । ये प्रवेष्टव्यास्ते चक्राङ्किता एव स्युरिति वचनव्यक्त्या लोहितोष्णीषन्यायेन विशेषणविधानतात्पर्येऽपि नगरप्रवेशस्य प्रतिनियतजातिविषयत्वाभावेन साधारण्येनानुवादात्तत्तज्जातीयेषु चक्राङ्किता एव प्रवेष्टव्या नामुद्रिताः इति वाक्यार्थस्स्यात्, तथाऽपि ब्राह्मणादेस्तद्भत्त्वं सिद्धम् ।

पौराणिकानि च परश्शतानि वचांसि ।

पाद्मे— *धारयेद्विष्णुभक्तस्तु चक्रं बाहौ तु दक्षिणे । वामे तु शङ्खराजानं धारयेद्विष्णुमाप्नुयात् ॥
चक्रेणैवाङ्कितो विद्वान्वासुदेवं समाश्रयेत् । भावभक्तिं समास्थाय ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ इति ।

श्रीभागवते— चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये तपः कुर्यात्प्रयत्नतः । स्नानं दानं जपं होमं तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥
संवत्सरेण यत्पापं मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते तेषां सकृच्चक्राङ्कदर्शनात् ॥
ज्वरदाहभयं चैव चोराग्निजभयं तथा । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसेत् ॥ इति ।

आग्नेये— *पञ्चायुधानि धार्याणि भक्तिश्रद्धोपबृंहितैः । ललाटे मूर्ध्नि हृद्बाह्वोरेकत्रैकं पृथक्पृथक् ॥
ललाटे तु गदा धार्या मूर्ध्नि चापस्ततः परम् । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
[य]तथा च विधिवत्कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक्पृथक् ॥
वह्निमध्ये समारोप्य विधिवत्पूजयेत्पुनः । अङ्कयेद्विधिवद्ब्रह्मन्नप्रमत्तस्समाहितः ॥
वर्णाश्रमेषु निष्ठानामन्येषां च विधानतः । कर्तव्यं भगवद्भक्तैस्सिद्धैर्मुक्तैश्च योगिभिः ॥
चक्रादिधारणाद्ब्रह्मन्विष्णुलोके महीयते । इति ।

सिद्धैः—सिद्धिकामैः; मुक्तैः—मुमुक्षुभिरित्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः, आशंसायां वा । **भविष्यत्पुराणे**—
*चक्राङ्कितभुजं दृष्ट्वा यस्तु तं नाभिवादयेत् । तिर्यग्योनिशतं प्राप्य विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥ इति ।

ब्रह्मकैवर्ते— *चक्राङ्कितभुजं मर्त्यं यो निन्दयति सर्वदा । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ इति ।

लैङ्गे— *अष्टाक्षरविदस्सर्वे विष्णुचक्राङ्कितास्तथा । श्रावका वासुदेवस्य तथैव नटनर्तकाः ॥
अन्ये च वैष्णवास्तत्र सर्वे चक्रेण लाञ्छिताः । इति ।

श्रीवाराहे— *वासुदेवाङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥ इति ।
तत्रैव क्षेत्रमाहात्म्ये—
*मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । मामेवैष्यति धर्मात्मा मदेकान्तेन चेतसा ॥
चक्राङ्कितभुजाः केचिद्यत्र कुत्र वसन्ति वै । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ॥
ये केचिद्यत्र पुरुषा विष्णुचक्राङ्कमुद्रिताः । तेषां दर्शनमात्रेण महापातकनाशनम् ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसेत् ॥ इत्यादयः ।

स्कान्दे यमवचनम्—
*येषां चक्राङ्कितं गात्रं शूद्रेष्वपि च दृश्यते । ते वै स्वर्गस्य नेतारो ब्राह्मणा भुवि देवताः ॥ इति ।

*शूद्रेष्वपि च दृश्यते इत्यस्य स्थाने *लोकेषु परिदृश्यते इति **वरदराजीयस्मृतिसंग्रहे** यमस्मृतिपाठस्संगृहीतः ।

वामनेऽपि— *लीलयाऽपि लिखेद्यस्तु बाहुमूले सुदर्शनम् । कुलकोटिं समुद्धृत्य स गच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

मात्स्ये— *चक्राङ्कितभुजाः केचिच्छङ्खाङ्कितभुजास्तथा । शङ्खचक्रधराः केचित्कुले विष्णुपरिग्रहे ॥
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः । कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च मुक्तये ॥
मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं मृत्योरप्याज्ञाभङ्गकृन्नरः ॥ इति ।

श्रीगारुडे— * विष्वक्सेनस्स्वयं चक्रमादायात्मविभूषणम् । प्रयच्छति महातेजा हरिभक्तानुकम्पया ॥
विष्णुचक्राङ्कितं गात्रं पवित्रमिति वै श्रुतिः । चक्राङ्किताय दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ॥
अचक्रधारिणं विप्रं यश्श्राद्धे भोजयिष्यति । रेतोमूत्रपुरीषादीन् स पितृभ्यः प्रयच्छति ॥ इत्यादि ।

तथा— * अग्निनैव तु संतप्तं चक्रमादाय वैष्णवम् । दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥

तथा **ब्रह्माण्डे** श्रीविष्णुरहस्ये त्रयस्त्रिंशेऽध्याये—

* श्रावका वासुदेवस्य तथैव नटनर्तकाः । अन्ये च वैष्णवास्तत्र सर्वे चक्रेण लाञ्छिताः ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमेऽध्याये—

* वैष्णवा मुनयः [पूज्याः]पुण्या विष्णुलक्षणलक्षिताः । ध्यायिनो योगनिरताः सदा विष्णुपरायणाः ॥

इति । तत्रैव मोक्षधर्मे उमामहेश्वरसंवादे श्रीवैष्णवमाहात्म्ये—

* शङ्खचक्राङ्कितान् भक्त्या यः पूजयति मानवः । स साक्षाद्विष्णुसामीप्यं लभते नात्र संशयः ॥

इत्यारभ्य महता ग्रन्थेनायमर्थः प्रपञ्चितः । उपपुराणेषु ब्रह्माण्डसंहिताभेदरूपे **वायव्ये**—

* उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
विद्या विभूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विभूषणम् । विष्णुभक्तिर्विभूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कभूषणा ॥ इत्यादि ।

आदित्यपुराणे—

* चक्रादि धारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे । पातकादिविशुद्ध्यर्थं भवक्लेशविनाशिनम् ॥
विहगेशेशनामाङ्काः शङ्खचक्राङ्किता नराः । निश्शङ्काश्च निरातङ्कास्ते सङ्कर्षणकिङ्कराः ॥
[शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो ब्राह्मणाधमः । सजीवन्नेव चण्डालस्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुतल्पायुतानि च । सर्वं दहति निश्शेषं सकृच्चक्राङ्कदर्शनम् ॥

इत्यादीनि परश्शतानि प्रमाणानि विद्यन्ते । ग्रन्थगौरववशादत्र न लिख्यन्ते ।]

यद्यप्येते श्रुतिस्मृत्यादयो न दृश्येरन्; तथाऽपि नेदमनुष्ठानं हेयम्, होलकाधिकरणन्यायात्सर्वदेशवर्तिनोऽप्याचाराः प्रत्यक्षश्रुत्याद्यविरुद्धाः सर्वेषामप्युपादेया इति निरणैषुः; दृश्यते च सर्वेष्वपि च देशेषु भगवत्पराणां सुदर्शनादिधारणम् । तत्राप्यङ्कनविधिमनुस्मरन्ति प्रायशो विद्वांसः । केचित्तु नूनमुष्णालवो यथाकथञ्चिदपि धारणमुपादेयमिति प्रशस्तया मृत्तिकया लाञ्छयन्त्यङ्गानि । तुलसीकाञ्चनलोहताम्रादिनिर्मितां वा मुद्रां धारयन्ति । किंच * आत्मदास्यं हरेस्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरेत्यादिभिस्स्वतस्सिद्धं भगवद्दास्यमनुवर्तेतेति सामान्यतो विहिते तदुचितमनुष्ठीयमानमनिवार्यं पञ्चकरणनामधारणवत् । न चाङ्गुलिविच्छेदस्यापि प्रसङ्गः, तस्याननुष्ठाननिरस्तत्वात् । सर्वदेशवर्तिभिरननुष्ठानं दुर्निश्चयमिति चेन्न, यथादृष्टि निरूपणमात्रस्यैव [कर्त]वक्तव्यत्वात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, व्याप्त्यादेश्चानुदयप्रसङ्गात् । यद्यपि तस्याप्यनुष्ठानं क्वचित्स्यात्, ततस्तस्यापि न्यायबलादुपादेयत्वमेव स्यात्, न तु तत्प्रसङ्गेन ततोऽन्यस्य निषेधः । एतेन देवतान्तरचिह्नधारणप्रसङ्गोऽपि परिहृतः, तस्य स्वसैद्धान्तिकैरन्यैश्च निषिद्धत्वेनाधर्मत्वाच्च । नन्वयमप्याचारो विप्रतिपन्नत्वाद्धेयः स्यादिति चेत्, तत्किं विप्रतिपत्तिमात्रेण ? उत प्रमाणादर्शनात् ? अथ प्रमाणविरोधादिति ? नाद्यः, अतिप्रसङ्गादेः प्रागेव खिलनिरूपणे प्रतिपादितत्वात्; धारणप्रतिकोटित्वेनाधारणस्यापि विप्रति-

पन्नतया हेयत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, प्रमाणप्रदर्शनात् । नापि तृतीयः, विषयव्यवस्थया विरोधस्य प्रशमितत्वात् । न च कैश्चिदननुष्ठानात्त्याज्यत्वम्, अतिप्रसङ्गादेव । न च शिष्टाननुष्ठानात्, तत्र सर्वशिष्टाननुष्ठानासिद्धेः; कतिपयशिष्टाननुष्ठानस्यातिप्रसङ्गित्वात् ।

* वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इति मनुविहितेषु यष्ट्यादिषु यज्ञोपवीतातिरिक्तानां कतिपयशिष्टैरधारणदर्शनाच्च । न च सुदर्शनादिधारिणस्सर्वेऽप्यशिष्टा इति वक्तुं शक्यम्; तदन्येषां सर्वेषामशिष्टत्वप्रसङ्गस्यापि दुर्निवारत्वात् । श्रुत्यादिविधिनिषेधशास्त्रानुविधानात्तेषां शिष्टत्वमिति चेन्न, प्रस्तुतविषये विप्रतिपन्नत्वात्; अर्थान्तरविषयानुष्ठानस्योभयत्र समत्वात् । तैरपि तेषां संबन्धादिषु परिग्रहाद्वैशिष्ट्यमभ्युपगतमिति चेत्तुल्यम्, तत एवैतेषामपि तैस्तदभ्युपगमात् । वर्जयन्ति केचित्तानिति चेत्; एतेऽपि केचिदन्यान्वर्जयन्त्येव; यथाप्रमाणमितरेषु तेषामनादरणमाग्रहमूलमिति विशेषः । अतो मध्यस्थबुद्धीनां प्रत्यक्षश्रुत्यादिचोदितेष्वपि केचिदाचाराः सार्वत्रिकाः, केचित्तु न; तत्र क्वचित्केचित्कांश्चिदाचरन्ति, अन्यत्रान्ये त्वन्यान् सर्वेऽपि सर्वं संभ्रमादिभिर्नाचरन्तीति दुर्निवारोऽयं घण्टापथः ।

एवं * लक्ष्मत्वादात्मभर्तुरित्यादिना पूर्वोक्तास्सर्वे हेतवो निर्व्यूढाः । * लक्ष्मत्वादात्मभर्तुरित्यस्य स्वाभाविकदास्यानुवर्तनविधिसिद्धसमुचितविशेषानुष्ठानपरत्वेनानैकान्त्यानवतारात् । * प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वादित्यस्य * अतप्ततनूरित्यादिना सिद्धत्वात् । *कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायतीत्यादिभिः कर्माङ्गत्वादीनां स्थितत्वात् । *प्रियत्वादित्यस्य संदिह्यमानार्थे साधूनामन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यात् । उक्तं च महाकविभिरिति मीमांसाचार्यैरप्युपात्तम्—* सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः इति । * हेतुत्वात् सद्गृहीतेरित्यादिकस्यापि शास्त्रानुसारेण सदसद्विवेकौपयिकत्वतात्पर्येणातिप्रसंगाभावात् । * द्रावणात्किङ्करादेरित्यादिकस्यापि प्राक्प्रदर्शितयमकिङ्करसंवादादिसिद्धत्वात् । अतस्सिद्धं ब्राह्मणादिभिस्सुदर्शनादिकमवश्यं धार्यम्, मुमुक्षुभिस्तु विशेषत इति ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन सम्यगेतत्समर्थितम् । श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धं चक्रादिधारणम् ॥

अयमनवमसूक्तैरादिभक्तैर्यथावद्विदितनिजसुतत्त्वो विश्वमव्यादभव्यात् ।
रथचरणनिरूढव्यञ्जनानां जनानां दुरितमथनहेलादोहलीदेहलीशः ॥

इति सच्चरित्ररक्षायां सुदर्शनपाञ्चजन्यधारणविधिर्नाम

प्रथमोऽधिकारः ।

॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधिर्नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथोर्ध्वगतिकामानामूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणम् । तिर्यक्पुण्ड्रादिहानं च शास्त्रैस्समभिदध्महे ॥

सन्त्यत्र बहूनि श्रुतिस्मृतीतिहासादिवचांसि । तत्र तावन्**महोपनिषदि**—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ।
ज्ञात्वा विमुच्येत नरस्समस्तैस्संसारपाशैरिह चैव विष्णुम् ॥ इति ।

धृतोर्ध्वपुण्ड्रो ज्ञात्वेत्यन्वयः । मुमुक्षुर्नरः धृतोर्ध्वपुण्ड्रो ध्यायेदिति विध्यर्थः । साङ्ख्ययोगाधिगम्यं—ज्ञानयोग-कर्मयोगाभ्यां भक्तिद्वाराऽधिगम्यमित्यर्थः । नारायणविष्णुशब्दयोरन्यतरस्य संज्ञात्वमितरस्य निर्वचनविवक्षया विशेषण-परत्वं चात्र बोध्यम् । समस्तैस्संसारपाशैरिति बन्धहेतुभूतैः पुण्यपापरूपैः कर्मभिस्तन्मूलैश्च रागादिभिरित्यर्थः । इह चैव मुच्येतेत्येतत् *तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिवत् । तच्चोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशादिपरमिति सूत्रकारैरेव निर्णीतम्—*समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्येत्यादिभिः । यद्वा

*यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं तु सन्ध्यावन्दनकर्मसु । तेनाहं सुलभो ब्रह्मन्नेकस्मिन्नेव जन्मनि ॥

यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं दधाति यः । जन्मन्यनन्तरे मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥

इत्याद्युपबृंहणभूतब्रह्माण्डवचनानुसारेणै[त]कस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षे तात्पर्यम् । यथा

*जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति श्रीमदवताररहस्यतत्त्वविज्ञानस्य शीघ्रं समस्तप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन संपूर्णविद्यानिष्पत्तेरेकस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षहेतुत्वं, तद्वद्वक्ष्यमाणमन्त्रध्यानादिविशिष्टोर्ध्वपुण्ड्रधारणनियमस्यापीति भाव्यमिति ।

या पुनरिदानीं ब्रह्माण्डादिग्रन्थेष्वतिविततविप्रकीर्णत्वादिना केषाञ्चिदतिशङ्का वर्तते; साऽत्र न कर्तव्या, संप्रतिपन्नश्रुतिस्मृत्यादिविरोधाभावात्, अविरोधिनामनाप्तत्वकल्पने गौरवादतिप्रसङ्गाच्च । तथा **कठशाखायाम्**—

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥ इति ।

अस्यार्थः श्रीमत्सुदर्शनधारणाधिकारे सर्वो व्याख्यातः । तथा **नारदीयसंहितायां** चतुस्सप्ततितमेऽध्याये—*अर्चनाङ्गं ब्रवीत्यन्या ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा श्रुतिः इत्युक्त्वा समुपात्ता काचित्काठकश्रुतिः ।

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं पूजयति स भक्त्या ।

अर्घ्यादिभिः पौरुषसूक्तमन्त्रैस्संप्राप्नुयाद्विष्णुपदं महात्मा ॥

इत्यादीनि च वाक्यानि श्रूयन्ते । तत्र यः पूजयति स स विष्णुपदं संप्राप्नुयादिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजना । अन्यत्सुगमम् । तस्यामेव संहितायामेकोनसप्ततितमाध्यायप्रभृतिभिष्षड्भिरध्यायैरयमर्थः प्रपञ्चितः; स्वावसरे चोपादास्यामहे । तथा **भल्लशाखायाम्**—*अर्चनादौ यज्ञमूर्तेरूर्ध्वपुण्ड्रमित्यारभ्य *कुलं तारयते सप्त स गच्छेद्वैष्णवं पदमिति । तत्रैव देवतान्तरभक्तस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रधारणमभ्युदयावहमिति व्यक्तमुक्तम्—

*अन्यदेवेषु ये भक्ता जपहोमपरायणाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं धारयन्ते इत्यादिना । तथाऽऽ**थर्वणे**—*हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्ये च्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान्भवति स मुक्तिभाग्भवति—इति । अनेन संस्थानविशेषस्य विहितत्वात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन श्रुत्यन्तरेष्वप्येतदेव संस्थानमभिहितमिति गम्यते । इदं चोर्ध्वपुण्ड्रधारणं सर्वजातिसाधारणम् । क्षत्रियादिष्वर्धचन्द्रादिभेदः; तत्रापि वैष्णवानामूर्ध्वपुण्ड्रधारणमेव कार्यम्; अवैष्णवानामपि विप्रमात्राणामेतदेवेति व्यक्तं स्मरन्ति; यथा **अग्निवेश्यगृह्ये**—

*त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं प्रयत्नतः ॥ इति ।

उक्तं च बोधायनेन—

*होमपूजादिसमये सायं प्रातस्समाहितः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो भवेच्छुद्धो न चान्यथा ॥ इति ।

अन्यथेत्यनेन त्रिपुण्ड्रादेर्धारणमूर्ध्वपुण्ड्रादेरधारणं च निषिध्यते । आह च **वृद्धजाबालिः**—

*शस्त्रधार्य[स्त्र]सिधारी च धनुर्धारी धनापहः । तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रः स चण्डालसमो भवेत् ॥ इति ।

शातातपश्च—

*त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतत्येव न संशयः ॥
यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना भवेत् । द्रष्टव्यो नैव तद्देहः श्मशानसदृशो हि सः ॥ इति ।

पुराणेषु च **मात्स्ये**—*न त्रिपुण्ड्रं द्विजः कुर्यान्न तत्पूजां तथैव च इति । तत्रैव—

*त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं तु नित्यशः ॥ इति ।

श्रीनारदीये च पद्मपुष्पाकारादिकानग्निशिखाकारपर्यन्तानूर्ध्वपुण्ड्रसंस्थानभेदानभिधाय

*उक्तानि लक्षणान्येवं ब्राह्मणस्येति तत्स्मृतम् । त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ॥

इत्यन्तेन वर्णानुरूपसंस्थानं विधायानन्तरमुच्यते—

*सर्वजातिषु यो मर्त्यो विष्णुभक्तो भवेन्मुने । तस्योर्ध्वपुण्ड्रकरणे अधिकारो बुधैस्स्मृतः ॥ इति ।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायां** शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णनाध्याये—

*श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥
ध्यानहोमजपाश्चैव सर्वाः पुण्याः क्रियास्तथा । विफलिष्यन्ति विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
चन्दनागरुभिश्चैव कर्तव्यं क्षत्रियैर्बुधैः । वैश्यैश्च बिल्वमूलेन शूद्रैर्मृत्या सतोयया ॥
सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथाविधि । ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपि ॥ इति ।

चन्दनागरुभिरित्यादिकं सामान्यक्षत्रियादिविषयम् । सर्वैरित्यादि तु विशेषविषयम् । तथा **ब्रह्मरात्रे**—

*ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम् । वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥
त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं प्रयत्नतः ॥
ब्राह्मणस्य न कर्तव्यं तिर्यक्पुण्ड्रस्य धारणम् । स शूद्र इति मन्तव्यस्तिर्यक्पुण्ड्रस्य धारणात् ॥
ममार्चने विशेषेण ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो द्विजः । कुलं तारयते सप्त स गच्छेत्समतां मम ॥
उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । अपवित्रकरं कर्म विप्रस्य विफलं भवेत् ॥ इति ।

तत्रैवाध्याये पश्चादपि चतुर्णां वर्णानामूर्ध्वपुण्ड्र एव विशेष उक्तः—

*ब्राह्मणस्य गदाकारं चक्राकारं नृपस्य तु । वैश्यस्य पद्मपत्राभं शूद्राणां शङ्खसन्निभम् ॥
पद्मपत्रायतं शस्तं सर्वेषां भोगसिद्धये । एवं वैष्णवचिह्नैस्तु सततं चिह्नितो भवेत् ॥
पिशाचभूतवेतालकूष्माण्डाद्या महागणाः । अस्यान्तिके न तिष्ठन्ति वैष्णवस्य महात्मनः ॥
प्रणवेनैव मन्त्रेण मृदा वै मामनुस्मरन् । ललाटे धारयेन्नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे– *सर्ववर्णेषु मद्भक्ताः कुर्वीरन्नूर्ध्वपुण्ड्रकम् । ब्राह्मणाश्च विशेषेण जपहोमपरायणाः ॥
किमत्रोक्तेन बहुना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमीदृशम् ॥
तं त्यजामि दुरात्मानं मदोयाज्ञातिलङ्घिनम् । तस्मान्मां प्राप्तुमिच्छद्भिर्वैष्णवैर्विमलाशयैः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रमिदं धार्यं सद्यः संसारमोचनम् । यमश्चोद्विजते नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रधरान्नरात् ॥
नैनमन्तिमकाले तु बाधन्ते यमकिङ्कराः ॥ इति ।

तदेवं सर्वेषां विप्राणामन्येषामपि वैष्णवानामूर्ध्वपुण्ड्रधारणमेव कार्यम् । अर्धचन्द्रवृत्तादिविधिस्तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिष्वप्यवैष्णवविषय इति सिद्धम् ।

अस्य चोर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्माङ्गत्वपवित्रत्वमङ्गलत्वफलातिशयहेतुत्वादिभिस्स्वतः पुरुषार्थसाधनत्वं च प्रपञ्चयन्ति । तथा हि **श्रीविष्णुस्मृतौ**–

*उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । अपवित्रकरं कर्म विप्रस्य विफलं भवेत् ॥ इति ।

आह च **बोधायनः**–

*होमपूजादिसमये सायं प्रातः समाहितः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो भवेच्छुद्धो न चान्यथा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेषु च–

*स्वाध्याये भोजने चैव होमे मङ्गलकर्मणि । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नित्यं रक्षसां चापनुत्तये ॥ इति ।

दक्षः– *स्नात्वा ललाटे तिलकं मृदा कुर्यादतन्द्रितः । पाषण्डपतितादीनां दर्शनस्यापनुत्तये ॥ इति ।

अत्र तिलकशब्दोऽपि सामान्येनोर्ध्वपुण्ड्रमभिधत्ते; श्रुतिस्मृत्यन्तरानुरोधात्; अभियुक्तप्रयोगतश्च ;–

*उद्धरस्युपरि भक्तजनानित्यूर्ध्वताश्रयणसूचितशक्तिम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रतिलकं बहुमानात्किं बिभर्षि वरद स्वललाटे ॥ इति ।

वामने– *रक्षार्थमघनाशार्थं मङ्गलार्थं च भामिनि । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रं तु शिरसाऽहर्निशं सदा ॥ इत्यादि ।

तथा **पाराशर्यसंहितायाम्**–

*निरूर्ध्वपुण्ड्रस्तु भवेन्न कदाचिदपि द्विजः । वैष्णवश्चेद्विशेषेण सर्वकर्माणि नार्हति ॥ इति ।

आह च **भार्गवः**–

*यज्ञो दानं तपो होमो भोजनं पितृतर्पणम् । सर्वे भवन्ति विफला ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
द्रष्टव्यं नास्य कार्यं तच्छमशानसदृशं स्मृतम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे च–*मदाराधनकाले च सदा यज्ञादिकर्मणि । अवश्यं धारयेदेतदूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥
यज्ञदानतपोहोमजपस्वाध्यायकर्मसु । तत्फलप्राप्तयेऽवश्यं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा ऊर्ध्वपुण्ड्रमकुर्वताम् । जायन्ते निष्फला ब्रह्मन् बाधिताश्च भवन्ति ताः ॥
मत्प्रियार्थं शुभार्थं वा रक्षार्थं चतुरानन । मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्र ऋजुः सौम्यो ललाटे यस्य दृश्यते । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥

अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । सद्यश्शुद्धो भवेत्तात ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नरः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो मृतो वा यत्रकुत्रचित् । श्वपचोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरेऽपि—* [illegible] श्लोका एव किञ्चिद्भिन्नाः कृताः । तथोत्तरत्र—
*पाषण्डदर्शनस्पर्शसंभाषणपरोऽपि यः । सोऽपि पूतो भवेद्ब्रह्मन्नूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणात् ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा यतिः । अवश्यं धारयेत्पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् ॥
यो मासमात्रं सततं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । चित्तप्रसादं शान्तिं च मद्भक्तिं लभते च सः ॥
यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं दधाति यः । जन्मन्यनन्तरे मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥
विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः । मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । *उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्—
*धृतोर्ध्वपुण्ड्रो विधिवन्नामानि द्वादश न्यसेत् । नमोन्तान्यञ्जलिं कुर्यान्नामान्युक्त्वा यथाक्रमम् ॥
जपं होमं तर्पणं वा दानमाराधनं हरेः । अन्यानि शुभकर्माणि पश्चात्कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥
द्विजराजन्यवणिजां शूद्राणामन्त्यजन्मनाम् । एतत्सामान्यतः प्रोक्तं पितृदेवार्चनादिषु ॥
शिखोपवीतवद्धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजन्मनाम् । विना कृताश्चेद्विफलाः क्रियाः सर्वा महामते ॥
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु धार्यं विप्रस्य धीमतः । भूतप्रेतपिशाचादिकूश्माण्डब्रह्मरक्षसाम् ॥
रेवतीपूतनामातृडाकिनीगुह्यकादिनाम् । रक्षाकारं दुर्ग्रहाणां संसारग्रहनाशनम् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रात्परं नान्यद्दृष्टं ज्ञातं श्रुतं मया । इति ।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः । सावित्रीजपकाले च वेदाध्ययन एव च ॥
याने च भोजने चैव शयने च विशेषतः । मन्त्रानुच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकान् ॥
रक्षार्थं वंशवृद्ध्यर्थं मङ्गलार्थं तु पद्मज । आभिरङ्गुलिभिः पुण्ड्रान्धारयन्ननघो भवेत् ॥
दृष्ट्वा प्रयाणकाले तु ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं नरम् । मृत्युरभ्यर्चनं कुर्याद्दुतं वैष्णवतेजसा ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सायुज्यमधिगच्छति ।

तत्रैवाध्याये—*शयने होमकाले च सायं प्रातः समाहितः । मन्त्रमुच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
एवं यः कुरुते नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् । इत्यादि ।

तत्रैव— *मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः । जितेन्द्रियो जितक्रोधः फलमेष्यति कर्मणाम् ॥
दैवे च मानुषे पित्र्ये कर्मण्येव विशेषतः । रक्षार्थं पापनाशार्थं वर्धनार्थं ममात्मज ॥
एताभिरङ्गुलीभिश्च कारयेन्न स्पृशेन्नखैः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्र ऋजुः सौम्यो ललाटे यत्र दृश्यते । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥
अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रधरो नरः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नित्यं मम लोके महीयते । श्वपाको वाऽथ गोघ्नो वा मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं कुर्यान्मम पादमनुस्मरन् । सर्वापद्भ्यो विनिर्मुक्तस्सायुज्यं मोक्षमृच्छति ॥ इति ।

श्रीनारदप्रोक्तायां **श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्**—

* असङ्ख्याताच्च सङ्ख्यातः सहस्रगुण उच्यते । सङ्ख्यातादपि साहस्र ऊर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जपः ॥ इति ।

श्रीनारदीये त्रिसप्ततितमेऽध्याये—

* ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो मर्त्यो यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् । तत्सर्वं सफलं तस्य भवत्येव न संशयः ॥
नित्यं नैमित्तिकं चैव लौकिकं कर्म वैदिकम् । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितः कुर्यात्तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं गात्रं चण्डालस्यापि दृष्टवान् । पुरुषो हर्षयुक्तश्च भवत्येव महामुने ॥
सर्पं दृष्ट्वा यथा लोके दर्दुरा भयसंयुताः । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं तद्वत्कम्पन्ते यमकिङ्कराः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुक्तो म्रियते यस्तु मानवः । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥
यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् । निष्फलं तस्य तत्कर्म भस्मनीव हुतं हविः ॥
तस्मात्कर्मादिषु श्रेष्ठमूर्ध्वपुण्ड्रं विचक्षणः । धारयेत्प्रयतः सम्यक् तत्कर्मफलसिद्धये ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यस्य शरीरं भवति द्विज । तं दृष्ट्वा गगने सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिस्सदा ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुक्तो विष्णुभक्तश्च यो नरः । तस्य लोकस्य सिद्धिः स्याद्विष्णोरमिततेजसः ॥
केवलस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणादपि मानवः । देहजैः पापसङ्घातैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
श्वपचोऽपि द्विजश्रेष्ठ ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुतः । विष्णुभक्तस्तु भवति विष्णुलोकं स गच्छति ॥
ऊर्ध्वगत्यां हि यस्येच्छा तस्योर्ध्वं पुण्ड्रमुच्यते । ऊर्ध्वगत्या तु देवत्वं प्राप्नोतीह न संशयः ॥
ऊर्ध्वं नयति यत्पुण्ड्रं प्राणिनः पापकारिणः । तस्याख्या ह्यूर्ध्वपुण्ड्रेति तस्मात्तद्धारयेद्बुधः ॥ इति ।

अतस्सिद्धं कर्माङ्गत्वादिभिरूर्ध्वपुण्ड्रस्य अवश्यधार्यत्वम् ।

अस्य च निर्माणे मृदेव प्रशस्ततमा ; द्रव्यान्तराणि तु अधिकारिविशेषप्रतिनियतान्येव ।

ननु, भस्मनोऽपि शुद्धतमद्रव्यत्वादूर्ध्वपुण्ड्रधारणे मुख्यत्वमेष्टव्यमिति चेन्न ; भस्मनः स्वतः शुद्धत्वासिद्धेः । भस्माद्यधिष्ठितदेशस्य हि चण्डालाद्यधिष्ठितदेशवत्तत्तदनुगुणशोधनानि द्रव्यशुद्धिप्रकरणेषु विधीयन्ते । न हि शुद्धद्रव्यसंस्पृष्टप्रदेशस्य क्वचिच्छोधनमुपदिश्यते । आह च **शङ्खः**—

* दीपाग्निर्दीपतैलं च भस्म चास्थि रजस्वला । एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ इति ।

तथा निषिध्यमानतुषलोष्टाद्यशुद्धद्रव्यसमभिव्याहारबलात्स्वतोऽशुद्धत्वमेव हि भस्मनः प्रतीतम् । यथोक्तं **गौतमेन**—* न भस्मकेशतुषकपालमेध्यान्यधितिष्ठेदिति । उक्तं **चापस्तम्बेन**—* भस्मतुषाधिष्ठानं पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेदिति । एवमन्यत्रापि । ननु * भस्मकरीषच्छायासु मूत्रं न विसृजेदिति प्रशस्तसहपाठोऽपि दृश्यत इति चेन्न । करीषस्य प्रशस्तत्वेऽपि छायायाः प्राशस्त्यनियमाभावात्; अप्रशस्ता एव हि स्नुहिकरञ्जादिच्छायाः । तस्मादशुद्धमेव स्वतो भस्म । कथं तर्हि * आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजस्स्मृतमिति स्नानकरणतया तस्य विधिरिति चेत्, इत्थम्—न हि तत्र भस्मनः स्वतः शुद्धत्वमभिधीयते । अपि त्ववगाहनाद्यशक्तविषयामुख्यस्नानविधानपरतया तस्य तदानीं शुद्ध्यापादकत्वमात्रम् । न च क्वचिच्छुद्धिहेतोस्सर्वत्र शुद्धत्वमिति नियमः ; सुरापशोधकाग्निस्पृष्टसुराया अवकीर्णिपशुभूतगर्दभादेश्च स्वतश्शुद्धत्वप्रसङ्गात् । एतेन—

*मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यांश्च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥

इति । **शातातप**वचनमपि निर्व्यूढम्; अस्यापि प्रायश्चित्तव्रतविशेषविधिपरत्वादिति । यत्पुन**रथर्वशिरसि** *अग्निरिति भस्मेत्यादिना *विमृज्याङ्गानि संस्पृशेदित्यन्तेन समन्त्रकं भस्मग्रहणं विहितम्; तदपि *व्रतमेतत्पाशुपतमिति तत्र विधीयमानपाशुपतव्रताङ्गमिति न सार्वत्रिकं भवितुमर्हति । उक्तं चैत**द्वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे**–

*प्रस्तुत्य रुद्रवपुषः पुरुषोत्तमस्य विद्यामथर्वशिरसीरितमङ्गमस्याः ।
भस्मप्रसक्तिरितरत्र न चास्ति यद्वत्सौत्रामणीप्रकरणोक्तसुराग्रहस्य ॥ इति ।

अग्निहोत्रभस्मग्रहणं तु कल्पसूत्रकाराद्यननुशिष्टत्वात्, न क्रियाङ्गम्; भस्मापेक्षायां तु शुद्धस्थलात्तदुपादानमुचितमिति तत्र तदूहः । एतदभिप्रायेण ह्युक्तं **ब्रह्माण्डे**–

*अथ द्रव्यं प्रवक्ष्येऽहमूर्ध्वपुण्ड्रस्य पद्मज । मृच्चन्दनजलान्याहुस्तथा भस्माग्निहोत्रजम् ॥ इत्यादिकम् ।

अस्तु वा शुद्धत्वं भस्मनोऽपि, वचनबलात्तु ब्राह्मणानामपि मृदेव प्रशस्ततमा । वैष्णवैस्तु भस्म परित्याज्यमेव । न हि वचनविरोधे न्यायप्रसरो मीमांसकैरनुमतः । सन्ति च बहूनि वचांसि । तथा हि–

मार्कण्डेये– *ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । *उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्–

*श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥ इत्यादि ।

तथा **कुण्ठिन**प्रोक्ते **श्रीकृष्णमन्त्रकल्पे**–

*स्नात्वा विधानतः पूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं तु धारयेत् । मृदैव वैष्णवः कुर्यादलाभे चन्दनेन वा ॥
न भस्मना कदाचिच्च ऊर्ध्वपुण्ड्रं समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे–*चन्दनं पञ्चगव्यं च बिल्वं पञ्चाङ्गमृत्तिका । न प्राण्यङ्गसुगन्धानि श्रीपत्रं भस्म तोयकम् ॥
वैष्णवेन विशेषेण धार्या पञ्चाङ्गमृत्तिका । चन्दनं पञ्चगव्यं च ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ इति ।

एतद्ब्राह्मणस्य भस्मादिनिषेधपरम्, न तु चन्दनादेः मृद्वत्प्रशस्ततमत्वपरमिति स्वप्रकरणसमानप्रकरणाभ्यां व्यक्तम् । अतोऽत्र [प्रशस्त]मृदलाभदशायां ब्राह्मणस्य चन्दनपञ्चगव्ययोरनुमतिमात्रम्–

*श्रीकामो धारयेद्बिल्वं श्रीपत्रं चन्दनं तु वा । राजा प्राणिसुगन्धानि चन्दनं चागुरुं तथा ॥
भस्म विट्छूद्रयोः क्लृप्तं पञ्चगव्यं विशोऽपि वा । शूद्रेणैव सदा धार्यं भस्म तोयकमेव च ॥ इत्यादि ।

तथा– मृदैव वैष्णवः कुर्यादलाभे चन्दनेन वा । न भस्मना कदाचिच्च द्रव्येणान्यतमेन वा ॥
चन्दनं प्राणिगन्धं च श्रीपत्रमगुरुं तथा । राजसद्रव्यमेवैतद्वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥
पञ्चगव्यं च बिल्वं च श्रीपत्रं भस्म तोयकम् । तामसद्रव्यमेवैतत्सात्त्विकी पञ्च मृत्तिका ॥ इति ।

तथा किञ्चिदनन्तरमतिक्रम्योक्तम्–

*सौभाग्यैश्वर्यविज्ञानं चन्दनं समुदाहृतम् । आयुष्यमगुरुश्चैव श्रीपत्रं शान्तिदं स्मृतम् ॥ इत्युपक्रम्य,

* मुक्तिदा पञ्चमृच्चैव श्रीकरो विल्व एव च । सर्वगन्धानि वश्यानि पुण्या केदारमृत्तिका ॥ इति ।

श्रीनारदीये च मृच्चन्दनादिविकल्पो व्यवस्थितविषयः; मृदलाभदशायां चेतरद्रव्यग्रहणमिणि निर्णीतम् । तथा हि—

* मृद्द्रव्यं प्रथमं श्रेष्ठं तत्र कारणमुच्यते इत्युक्त्वा, * उद्धृताऽसीत्यादिकां, * प्रतिष्ठितमित्यन्तां श्रुतिमुपादाय,

* तस्मात्तु मृत्तिका ग्राह्या सर्वद्रव्येषु नित्यशः । मृत्तिकायाः प्रधानत्वं वक्ति तत्रापरा श्रुतिः ॥

इत्युक्त्वा, * अश्वक्रान्तेति मन्त्रमुपादाय * प्रत्यक्षा श्रुतिरित्याह तस्माच्छ्रेष्ठतमा तु मृदित्युक्तम् । अनन्तरं च,

* ब्राह्मणस्य तु मृत्प्रोक्ता क्षत्रियाणां च चन्दनम् । वैश्यस्य बिल्वमूलं तु शूद्राणां भस्म चोच्यते ॥

इति वर्णव्यवस्थया द्रव्याणि विभज्यालाभदशायां प्रतिनियतानुकल्पफलविशेषादि मूलाधिकारिविशेषाभिप्रायेणोक्तम्—

* सर्वेषां वा यथायोगं मृत्तिका वाऽथ चन्दनम् । बिल्वमूलं तथा भस्म निर्दिष्टानि पुरातनैः ॥
तस्मादन्यतमं तेषां मृदित्वा मन्त्रसंयुतम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं नरः कुर्याद्रक्षसां चापनुत्तये ॥ इति ।

एवमन्यान्यपि तथाविधानि वचनानि मृदलाभदशापेक्षया प्रवृत्तानीति मन्तव्यम् । तथा **नारदीयसंहितायां** चतुर्विंशाध्याये

* ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं यो धत्ते नित्यमात्मवान् । तस्य प्रसादं कुरुते विष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ इति ।

स्मृतिषु **वृद्धवसिष्ठस्मृतौ**—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं यतीनां च विशेषतः । भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

इदं च यतितुल्यभगवदसाधारण्याद्वचनान्तरानुरोधाच्चान्येषामपि वैष्णवानां ग्राह्यम् । एवं **श्रीपाद्मसंहितायाम्**—

* प्रशस्ते पर्वताग्रादौ जातया श्वेतमृत्स्नया । उच्चार्य केशवादीनि नामान्यङ्गे यथाक्रमम् ॥

इत्यादि । तत्रैव समाराधनमधिकृत्य—

* पूजकोऽलङ्कृतः स्रग्वी शुक्लाम्बरधरः शुचिः । शुक्लोत्तरीयवान् रम्यचन्दनाद्यनुलेपनः ॥
चन्दनश्वेतमृत्स्नाम्बुकल्पिताग्र्योर्ध्वपुण्ड्रकः ॥ इति ।

पारमेश्वरे कुमुदादीनां ध्यानोपदेशे तेषामूर्ध्वपुण्ड्रधारणोक्त्यनन्तरमुक्तम्—

* एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मृदैव वा चन्दनेन कल्पितैरूर्ध्वपुण्ड्रकैः ॥
द्वादशैकचतुर्भिर्वा भूषितास्स्युस्सदा द्विजेति ।

मृदैव वा चन्दनेनेति—मृदैव, तदलाभे चन्दनेन वेत्यर्थः । **आदित्यपुराणे गौतम**शापः—

* त्रिपुण्ड्रधारिणो नित्यं भस्मोद्धूलनतत्पराः । भविष्यथ त्रयीबाह्या मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ इति ।

* अन्ये भस्मजटोपेता यथोक्तं गौतमात्पुरा इति च ।

एवं **वाराहेऽपि**—* गोवध्याकरणं मह्यं यावत्पश्यति योगवित् । ऋषीणां मायया सर्वमिति संचिन्त्य तत्र वै ॥
शशाप ताञ्जटाभस्ममिथ्याव्रतधरांस्तथा ॥ इति ।

तत्रैव क्षेत्रमाहात्म्याभिधानभागे—

* कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान्भस्मधारी भवेद्यदि । वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा ॥ इति ।

मार्कण्डेये—* ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । * उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

ननु भागवतासाधारणे **श्रीसात्त्वते**–

*जलनिर्मथितेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रचतुष्टयम् । ह्रदंसयोर्ललाटे च कुर्याद्दीपशिखाकृति ॥

इति विधानात् भस्मापि वैष्णवैर्ग्राह्यमिति चेत्, किं विहितत्वमात्रेण तैस्तद्ग्राह्यम् ? उत तान्प्रति विहितत्वेन ? नाद्यः, अतिप्रसङ्गात्; तान्प्रति तन्निषेधशतस्योक्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, तान्प्रति विहितत्वासिद्धेश्च । ननु भगवत्समाराधनाधिकृतः *नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेदित्यादिभिः विष्णुभूतः किमवैष्णवः इति चेत्, शान्तं पापम्, केनैव-मुक्तम् ? तान्प्रति विहिते वैष्णवान्प्रति विहितत्वं नास्तीति वदता त्वयैवेति चेत्, हन्त अभिप्रायानभिज्ञोऽसि; तत्र हि पूर्वमेव धृतोर्ध्वपुण्ड्रस्य समाराधितवासुदेवस्याग्निकार्यसमनन्तरमिदं विधीयमानं तत्रत्याग्निकार्यानुप्रविष्टं मन्तव्यमायुष्मता; न पुनर्वैष्णवमात्रप्रयुक्तोऽयं विधिः ; नापि समाराधनस्यापि सार्वत्रिकः । न हि क्वचित्कर्मणि विहितं सार्वत्रिकं भवितु-मर्हति, अतिप्रसङ्गादिति । एतेन विखनस्सूत्राद्युक्तमपि तत्कर्ममात्राङ्गत्वेन निर्व्यूढम् । एवं च यान्यपि **कल्पेषु**–

*अन्नाद्यकामो जुहुयादेवमेव समाहितः । तद्भस्म धारयेन्नित्यं भवेदन्नाद्यवान्भुवि ॥

इत्यादीनि वचनानि, तान्यपि तत्तत्कामानधिकृत्य प्रवृत्तानीति न पूर्वोक्तेन निषेधेन विरुद्धानि ॥

ननु समस्तभागवतसार्थसंगृहीतवकुलधरमहर्षिदृष्टे द्रमिडनिगमे $कथं भगवत्किङ्करलाञ्छनतया भस्मोर्ध्वपुण्ड्र-प्रतिपादनम् ? इत्थम्–सादृश्यमूलभ्रान्तिप्रतिपादनपरत्वात्तस्य वाक्यस्य । यद्वा, न तत्र भस्मासाधारणः शब्दः प्रयुक्तः, तत्र हि प्रयुक्तः शब्दो भगवद्भक्तपादरजसि तेनैव प्रयुक्तः; अतो दिव्यचूर्णविषयतयाऽपि तच्छक्यं निर्वोढुम् । नन्वस्तु तत्र तथा ; धवलचूर्णपरामर्शेन भगवत्कामुकनायिकोन्मादप्रशमनाभिधानं कथमिति चेन्न, पूर्ववाक्यपरामर्शाद्धवलचूर्णपरा-मर्शेन तच्छान्तिरिति वाक्यार्थपरत्वात् । अनन्तरगाथायां भगवद्भक्तपादरजसा तच्छान्तिस्सिद्धान्तिता । धवलशब्दस्यापि *सितमनसमितिवत् विशुद्धमात्रपरतयोत्तरैकार्थ्यं वा । एतेन भगवत एव वलक्षचूर्णधारणवचनमपि निर्व्यूढम् । चक्षुषि च तद्धारणं तत्र विहितमिति अञ्जनपरत्वमाहुराचार्याः । वलक्षशब्दोऽपि पूर्ववत् । न हि तत्र वलक्षशब्दोऽपभ्रंश-प्रयुक्तः, अपि त्वञ्जनार्थतयैव द्रमिडादिभाषारूढं शब्दान्तरमेवेति तद्भाषाविदः । बकुलधरमहर्षेश्च श्रुतिस्मृत्याद्युपबृंहण-प्रवृत्तत्वान्न तद्विरोधेन निर्वाहः शक्यः । अतो मृदेवोर्ध्वपुण्ड्रे प्रशस्ततमा । सैव च वैष्णवैरुपादेयेति सिद्धम् ।

इयं च भगवत्क्षेत्रत्वविशेषितेष्वेव पर्वताग्रादिषु मृत्तिका ग्राह्या । तथा हि **पारमेष्ठ्यसंहितायां** मध्यमखण्डे शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णने–

*गिरौ नदीतटे वाऽथ वल्मीके जलधेस्तटे । श्रीमत्तुलसिकामूले विष्णुक्षेत्रे यदि द्विज ॥
सर्वतः सन्ति सरितो वल्मीकाः सन्ति भूतले । पर्वताः सन्ति बहवः समुद्राः सर्वतो वृताः ॥
तत्रतत्र च न ग्राह्या मृत्तिका मुनिसत्तम । ग्राह्या भगवतः क्षेत्रे तद्वर्णानां फलं शृणु ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे च–*सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके बिल्वमूले जलाशये । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ॥
अन्येष्वपि च तीर्थेषु नलिनीमूलकेषु च । स्थानेष्वेतेषु गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यत्र मानवः ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे–*पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः । सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एताश्च संग्राह्या वर्ज्याश्चान्यत्र मृत्तिकाः ॥ इति ।

$ नीरु शेव्वे इडक्काणिलू (४. ४. ७) इति गाथाऽत्रानुसन्धेया ।

अत्र *मम क्षेत्रे विशेषत इत्येतत्सर्वत्रान्वेतव्यम्, विशेषत इत्येतदाञ्जस्याद्वचनान्तरानुरोधाच्च । यत्तु तत्र त्रिचतुरवचनव्यवधानेन पृथगेवोक्तम्—

*मूले कृष्णतुलस्या यत्तन्मेऽतीव प्रियं भवेत् । मत्सायुज्यं च सारूप्यं सालोक्यं वा लभेत सः ॥

इति, तद्भगवत्क्षेत्रत्वप्रसिद्ध्यभावेऽपि कृष्णतुलसीसंबन्धमात्रेण भागवतत्वं सिद्धमिति ज्ञापनार्थम्; तुलसीमात्रात्कृष्णतुलस्या वैशिष्ट्यज्ञापनार्थं वा । तथा **ब्रह्मरात्रे**—

*तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ॥
सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते । मृद एतास्तु संग्राह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥ इति ।

अत्र पर्वताग्रनदीतीरसिन्धुतीरवल्मीकतुलसीमूलानि पञ्चापि विशेष्यन्ते, मम क्षेत्रे विशेषत इति ।

तथा **भरद्वाजसंहितायाम्**—

*प्रशस्ते पर्वताग्रादौ यत्रास्ते मधुसूदनः । तत्रोद्धृतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः ॥ इति ।

तथा **नारदीये** सप्ततितमेऽध्याये—

*श्वेता प्रधानतो ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । सा च स्थानविशेषेण विशेषफलदा भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य श्रीमद्वेङ्कटाद्रिश्रीमुष्णवृषभाद्रिश्रीरङ्गादिभगवदसाधारणस्थानगतपुष्करणीषु मृत्तिकाया ग्राह्यत्वमुक्तम् । गङ्गातीरमृत्तिकाया अपि विष्णुपादसंबन्धपुरस्कारेण ग्राह्यत्वं प्रदर्शितम् । तथा हि—

*विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा नाम महानदी । तस्यास्तीरे समुद्धृतां मृदं मूर्ध्ना तु धारयेत् ॥ इति ।

यच्च तत्र सामान्येनोक्तम्—

*महानदीनां पुण्यानां तीरे मृच्चापि साधिनी । गिरीणामग्रसंभूता पुण्यानां मृत्तिका शुभा ॥
साधनं चोर्ध्वपुण्ड्रस्य आश्रमेषूत्तमेषु च ॥ इति,

तदप्यत्र पूर्वानुपात्तभगवत्संबन्धिस्थलविशेषान्तरपरम् । पूर्वापरपरामर्शादत्रापि पुण्यत्वमुत्तमत्वं च भगवत्संबन्धाधीनमेव विवक्षितमिति गम्यते । उपसंहारे चैतद्व्यक्तम्—

अन्यानि क्षेत्रजातानि पुण्यानि हरिमेधसः । तेषामपि मृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं हितेच्छुभिः ॥ इति ।

अतस्सिद्धं भगवत्क्षेत्रत्वविशेषितेष्वेव पर्वताग्रादिषु भगवदसाधारणतुलसीमूलादिषु वा संग्राह्येयमूर्ध्वपुण्ड्रमृत्तिकेति ।

श्वेतैव चेयं मृत्तिका मुमुक्षुभिर्धार्या । तथा हि **श्रीनारदीये** सप्ततितमेऽध्याये—

*श्वेता प्रधानतो ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । सा च स्थानविशेषेण विशेषफलदा भवेत् ॥ इति ।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—

*श्यामं शान्तिकरं पीतं पुष्टिदं रक्तमृत्तथा । वश्यं श्वेतं तथा पुण्यं मोक्षदं मुनिसत्तम ॥ इति ।

यत्तत्रानन्तरमुक्तम्—

*श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥

इति, तदपि प्रथमोदितव्यवस्थानुसारेण तत्तत्फलकामविषयतया भाव्यम् । किंचास्य वचनस्य वैष्णवानां भस्मादिवर्जने

त्रिपुण्ड्रादिवर्जने च तात्पर्यं स्फुटमित्यन्यपरैतद्वचनानुसारेण न पूर्वमन्यथा कार्यम् ।. नापि तुल्यविकल्पश्शक्यः । अत्रापि प्राधान्येन श्वेतमृत्तिकैव प्रथममुपात्ता, अनन्तरं श्यामादिवर्णनमपि भस्मादिभ्यः श्यामादिवर्णविशिष्टाया अपि मृत्तिकायाः प्राशस्त्यपरम् । किंचात्र मृत्प्राधान्यादौ तात्पर्यम् अनन्तरश्लोकैर्व्यक्तम्—

* ध्यानहोमजपाश्चैव सर्वाः पुण्याः क्रियास्तथा । विफलिष्यन्ति विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
चन्दनागुरुभिश्चैव कर्तव्यं क्षत्रियैर्बुधैः । वैश्यैश्च बिल्वमूलेन शूद्रैर्मृत्स्या सतोयया ॥
सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथाविधि । ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपि ॥ इति ।

सर्वैरित्यादिकं वैष्णवविषयम्; पूर्वं तु सर्वसामान्यमिति स्थलान्तरेऽप्युक्तम् ।

तथा **ब्रह्माण्डे**—* द्रव्याणां तु गृहीतानां वर्णतः फलमुच्यते । श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं तथा ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुः वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—* द्रव्याणामेव सर्वेषां फलमेवं विधीयते । श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुः मुक्तिदं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे—* श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्येव मुक्तिदं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

भरद्वाजसंहितायाम्—

* असङ्कलितया स्निग्धश्वेतया श्लक्ष्णया मृदा । ऊर्ध्वपुण्ड्राणि सौम्यानि कुर्यात्सुरभिगन्धया ॥
न पीतया नासितया नातिगौर्या न रक्तया । न धूम्रवर्णया नापि रूक्षया नासुगन्धया ॥ इति ।

अयं वर्णान्तरनिषेधो मुमुक्षुविषयः । सुरभित्वविधिरविशेषात्सर्ववर्णसाधारणः । एकस्मिन्नपि वर्णविशेषे वचनभेदेन फलान्तरं विहितमविरोधात् समुच्चेयम्, तत्तत्कामिनां तत्तत्सिद्धिरिति । अतश्श्वेतैव मृत्तिका प्रशस्ततमा; वर्णान्तरविशिष्टास्तु तत्तत्फलविशेष[illegible]नां विहिता इति न वर्णविशेषस्य सर्वपुरुषेषु विकल्प इति ।

एवमङ्गुल्योऽपि तत्तत्पुरुषार्थभेदेन व्यवस्थाप्यन्ते । तथा हि **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—

* अनामिका कामदा स्यान्मुक्तिदा च प्रदेशिनी । कनिष्ठाऽऽयुष्यदा प्रोक्ता अङ्गुष्ठः पुष्टिदो भवेत् ॥
निषिद्धा मध्यमा प्रोक्ता चोर्ध्वपुण्ड्रविधौ मुने ॥ इति ।

श्रीनारदीये—* दक्षिणस्य तु हस्तस्य अङ्गुल्यस्संप्रकीर्तिताः । आयुष्कामेन मर्त्येन ग्राह्या तत्र कनिष्ठिका ॥
अपत्यकामी यो मर्त्यो अङ्गुल्याऽनामिकाख्यया । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य करणे निषिद्धा मध्यमाऽङ्गुलिः ॥
निष्फलं चोर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्तया केवलया कृतम् । मुक्तिः सिद्धा प्रदेशिन्या कृतेन मुनिसत्तम ॥
तस्मात्तया कृतं पुण्यं पापं हरति तन्नृणाम् । अङ्गुष्ठेनार्थकामस्तु नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ॥
सर्वाभिरङ्गुलीभिर्वा नित्यं कुर्यात्समाहितः । चतुर्भिर्वा ततः कुर्यात्कृतं तत्र प्रशस्यते ॥
येनोर्ध्वपुण्ड्रं सौम्यं स्यादार्जवं च कृतं भवेत् । तेन कुर्यात्प्रकारेण तादृशं फलदं भवेत् ॥ इति ।

तथा **ब्रह्माण्डे**—* अङ्गुष्ठं मोक्षदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् । अनामिका नित्यवश्या तर्जनी पापनाशिनी ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—

* अङ्गुष्ठं[भ]मुक्तिदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी तथा । अनामिका कामदोक्ता मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे— *अङ्गुष्ठं [पुष्टि]मुक्तिदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी तथा। अनामी कामदा प्रोक्ता मुक्तिदा तर्जनी स्मृता ॥
कनिष्ठिका कदाचिच्च न योग्या भवति ध्रुवम्। ब्राह्मणस्य विशेषेण कल्पिताऽनामिका स्मृता ॥
अङ्गुष्ठमेव राज्ञश्च तर्जनी विश एव च। शूद्रस्य मध्यमा प्रोक्ता सर्वेषां वाऽप्यनामिका ॥
तर्जनी भिक्षुकस्यैव वनस्थस्य तु मध्यमा। अनामिका गृहस्थस्य अङ्गुष्ठाग्रमथापि वा ॥
अङ्गुष्ठेन ब्रह्मचारी सर्वेषां स्यादनामिका। इति।

तस्मिन्नेवाध्याये—*नाचरेद्वामहस्तेन न नखैरपि कारयेत्। आत्मनैवात्मनोऽङ्गेषु नेतरेण तु कारयेत् ॥ इति।

अयं वामहस्तनिषेधो दक्षिणाशक्तविषयः, शक्त्यनुसारेण शास्त्रप्रवृत्तेः। तथा **भरद्वाजसंहितायाम्**—

*ऊर्ध्वपुण्ड्रविधौ मोक्षमङ्गुष्ठं तर्जनी श्रियम्। मध्यमा पशुपुत्रादि मोक्षैश्वर्यमनामिका ॥
वश्यं कनिष्ठिका कुर्यान्न चान्येन विधीयते। यथाकामं तु सर्वाभिर्न नखैरिति केचन ॥ इति।

अत्र मध्यमाकनिष्ठिकयोर्निषेधः; क्वचिच्च तयोरेव फलान्तरसाधनतया विधिश्च दृश्यते; तत्कथमुपपद्यते? उच्यते—विशेषविधाने सति सामान्यनिषेधो विहितव्यतिरिक्तविषयतया व्यवस्थाप्यः। अतो विधायकवाक्यावगतफलविशेषनिरपेक्षान्प्रति तन्निषेधः। यद्वा तत्तद्वाक्यप्रकृतफलविशेषापेक्षया निषेध इत्यासत्तेर्व्यवस्थापनीयम्—या चात्र वर्णाश्रमविषयतयाऽङ्गुलिव्यवस्था सा तत्तत्फलविशेषनिरपेक्षणात्ततत्कर्माङ्गत्वादिमात्रेणोर्ध्वपुण्ड्रकरणदशायामिति मन्तव्यमिति।

क्रियमाणस्य चोर्ध्वपुण्ड्रस्य हरिपादसंस्थानत्वं सान्तरालत्वं च *हरेः पादाकृतिमित्यादिकया श्रुत्या प्रागुपात्तया प्रदर्शितम्। सन्ति च पुराणादिष्वपि तथात्वे वचांसि। तथा हि **श्रीवाराहे**—

*एकान्तिनो महाभागा मत्स्वरूपविदोऽमलाः। सान्तरालान्प्रकुर्वीरन्पुण्ड्रान्मम पदाकृतीन् ॥
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं वरानने। मन्त्रमुच्चार्य विधिवद्धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकान् ॥ इति।

स्कान्दे— *ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम्। मध्यच्छिद्रं वैष्णवस्तु नमोऽन्तैः केशवादिभिः ॥ इति।

ब्रह्माण्डेऽपि—*अथ कर्म प्रवक्ष्येऽहमूर्ध्वपुण्ड्रस्य तत्त्वतः। ऋजुं सुपार्श्वमूर्ध्वाग्रमूर्ध्वपुण्ड्रं मतं मम ॥
सान्तरालमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम्। यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत् ॥
मत्सायुज्यं च सारूप्यं सालोक्यं वा लभेत सः। यश्चिन्तयन्मां सततं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
विमलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः। करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशालेऽतिमनोहरे। लक्ष्म्या सार्धं समासीनो रमेऽहं तत्र निर्वृतः ॥
निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः। स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥ इत्यादि।

आह च **मरीचिः**—चतुरङ्गुलमूर्ध्वाग्रं व्यङ्गुलं विस्तृतं मृदा। द्विजः पुण्ड्रमृजुं सौम्यं सान्तरालं तु कारयेत् ॥
अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तुः य करोति विमूढधीः। स पर्यायेण तान्याति नरकानेकविंशतिम् ॥
विमलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः। करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—*ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपीति।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—*ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम्। मध्ये च्छिद्रं विजानीयाद्वैष्णवानां विशेषतः ॥

मद्भक्तोऽपि विशुद्धात्मा मृद्धारी चेन्मम प्रियः । निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं विमोहितः ॥
स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं च पिदधाति हि । बहुना किं प्रलापेन हृद्यं सौम्यं सुदर्शनम् ॥
ऋजुं सुपार्श्वनूर्ध्वाग्रं कुर्यादत्यच्छमध्यमम् । पार्श्वयोर्घनविन्यासमूर्ध्वपुण्ड्रमिहोच्यते ॥ इति ।

अत्यच्छमध्यममित्यन्तरालविधिपरमेव, तत्प्रसङ्गात्, न पुनरत्यच्छमृद्विन्यासपरम् । एवम् *मध्येऽच्छान्पार्श्वतस्स्थितानिति वचनान्तरमपीति । यद्वा अत्यच्छमृद्विन्यासेऽपि अन्तरालाविरोधात्तावन्मात्रस्यातिमात्र[वर्जन]निर्बन्धो न कार्य इति तात्पर्यम् । तदेवं हरिपादसंस्थानत्वं सान्तरालत्वं च सोपबृंहणश्रुतिसिद्धम्, भगवदसाधारण्यातिशयलिङ्गं चेति, तदेव भागवतैरङ्गीकार्यम्; निरन्तरालं तु निषिद्धमेवेत्यनादरणीयम्; संस्थानान्तराणि त्वमुख्यानीति विभागः ।

ननु दीपशिखादण्डाकारादिसंस्थानस्य कथं वैष्णवैर्हेयत्वम्? तदपि प्रमाणभूतशास्त्रविहितमेव । यथा **ईश्वरसंहितायाम्**—*लक्ष्म दीपशिखाकारं ललाटे तु मृदा चरेदिति । भगवच्छास्त्ररत्नभूते **श्रीसात्त्वते** च—

*जलनिर्मथितेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रचतुष्टयम् । हृद्यंसयोर्ललाटे च कुर्याद्दीपशिखाकृति ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे— *ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्यवर्णानि कर्म च । स्थानमन्त्राङ्गुलीश्चैवं प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
वर्तिदीपाकृतिं चैव वेणुपत्राकृतिं तथा । कुर्यात्स्वाङ्गेषु मनसा चिन्तयन्मां सदा नरः ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—

*वर्तिदीपाकृतिं चैव वेणु[शङ्ख]पत्राकृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य वा ॥
मत्स्यकूर्माकृतिं चैव शङ्खाकारमथापि वा । ऋजुं संभाव्यमूर्ध्वाग्रमूर्ध्वपुण्ड्रमिहोच्यते ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्—

*शृणु वत्स यथान्यायमङ्गानि गदतो मम । लक्षणानि च सर्वेषां मृत्पुण्ड्राणां यथाविधि ॥
वेणुपत्राकृतिं चैव दीपाकारं तथैव च । अब्जकुड्मलसङ्काशं शङ्खाकारं तथैव च ॥
मत्स्याकृतिं तथा प्रोक्तं कूर्माकारं तथैव च । एवं सलक्षणं प्रोक्तं द्विजानां मुनिसत्तम ॥
बालेन्दुवत्क्षत्रियाणां वैश्यानां वर्तुलाकृति । त्रिपुण्ड्रं शूद्रजातीनां विधिरेष सनातनः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरा ये वै ते तु भागवताः स्मृताः । क्षत्रिया वाऽथ वैश्या वा शूद्रा वा मुनिसत्तम ॥
ब्राह्मणानां च सर्वेषामुत्तमौ मत्स्यकूर्मकौ । सर्वे ह्यूर्ध्वमुखाः प्रोक्ता मुने मत्स्याकृतिं विना ॥
अधोमुखं त्वेककोणं न्यूनमन्यत्ततोऽधिकम् । मध्यं किंचित्तु वक्रं स्यादूर्ध्वभागविशालकम् ॥
सान्तरालमृजुं मध्ये मात्स्यमेतत्कृतो विधिः । समकोणमधोभागमूर्ध्वभागं [वि]सकोणकम् ॥
नीरन्ध्रमेव तत्प्रोक्तं लक्षणं कमठाकृतेः ॥ इति ।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—

*दीपाकारं ततश्चापि वेणुपत्रसमाकृति । पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य वा ॥
मत्स्याकारं तथा वाऽपि कूर्माकारं तथाऽपि वा । शङ्खाकारमथाऽपि स्यान्मम पादाकृतिं तथा ॥
शूर्पाकारमिति प्राहुरेकचक्राकृतिं तथा । मोहिनीपुष्पसंकाशं चक्राकारमिदं बुधाः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् । इत्यादि ।

श्रीनारदीये एकोनसप्ततितमेऽध्याये—

*यद्दृष्ट्वा वैष्णवश्चेति निस्संशयमभून्मुने । तादृशं लक्षणं वक्ष्ये वैष्णवानां प्रधानतः ॥
वैष्णवौ द्वौ सदा सम्यक्सङ्गतौ तु परस्परम् । प्रणामं कुरुतस्तत्र तयोर्मध्ये स्थितो हरिः ॥
तस्मादवश्यं कर्तव्यं वैष्णवस्य तु लक्षणम् । ललाटमध्ये तिलकमूर्ध्वरूपं समाहितः ॥
यः कुर्यान्मन्त्रसंयुक्तमूर्ध्वपुण्ड्रमिति स्मृतम् । कर्तव्यं प्रथमं पद्मपुष्पाकारं सुपूजितम् ॥
कूर्माकारं ततः कुर्याच्छङ्खाकारं ततः परम् । अश्वत्थपत्रसदृशं कुर्यात्सर्वत्र पूजितम् ॥
अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगत्त्रयम् । इत्याह भगवान्विष्णुः स्वयमेव ततःपरम् ॥
अश्वत्थश्चास्मि वृक्षाणामित्याह परमेश्वरः । वेणुपत्रसमाकारं पूजितं ब्रह्मणा पुरा ॥
दीपाकारं ततःश्रेष्ठमूर्ध्वपुण्ड्रस्य नित्यशः । मालतीपुष्पसङ्काशं श्रेष्ठं सर्वत्र पूजितम् ॥
तिन्त्रिणीपत्रसदृशं कुर्यादग्निशिखोपमम् । उक्तानि लक्षणान्येवं ब्राह्मणस्येति तत्स्मृतम् ॥

इत्यादि । एवं च विकल्पितेषु मत्स्यकूर्मसंस्थानयोरेवोत्तमत्वं प्रतीतम्; न तु हरिपादसंस्थानस्य । अतोऽस्य सर्वातिशायित्वे किं प्रमाणम्? इति चेत्; दत्तोत्तरमिदम् । तथा हि—सोपबृंहणश्रुतिसिद्धस्य भगवदसाधारण्यातिशयलिङ्गत्वौचित्यात्तदेव हि भगवच्छेषत्वज्ञानपौष्कल्यवद्भिर्विचक्षणैरुपादेयम् । मत्स्यकूर्मपद्माश्वत्थपत्रादिसंस्थानेष्वपि हि प्राशस्त्यवादो भगवद्विग्रहविशेषसाधर्म्यभगवच्चिह्नत्वभगवदनुप्रवेशविशेषादिनिबन्धन इति तत्रतत्रैव व्यक्तम् । अस्ति च—*एकान्तिनो महाभागा इत्यादिविशेषविधिः । ततश्च बहुधा विकल्पितेष्वपि संस्थानेषु तात्पर्यपर्यालोचनयाऽस्यैव प्रधानत्वमवसितम् । यच्च कमठसंस्थानस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य नीरन्ध्रत्वं विहितम्, तदपि तावन्मात्रनिष्ठमेव वचनबलात्स्वीक्रियते । अन्यत्र तु सान्तरालत्वविधेर्निरन्तरालत्वनिषेधस्य च सङ्कोचकाभावात्सान्तरालत्वमेव ग्राह्यम् । यच्च दीपाकारविधिपरं श्रीसात्त्वतवचनं तदपि विशेषविषयमिति प्रागेव निर्णीतम् । एवमन्यदपि भाव्यम् । न च संस्थानान्तरस्य वैष्णवैरत्यन्याननुष्ठाने वचनविरोधः; एकान्तित्वरहितवैष्णवमात्रविषयतयाऽपि वचनस्य चरितार्थत्वात् ।

ननु भगवदर्चावतारेषु दीपशिखाकारोर्ध्वपुण्ड्रस्य दर्शनात् *यच्छीलस्स्वामीति न्यायेन भागवतैरपि तथैवानुष्ठेयमिति चेन्न, वचनविरोधे न्यायस्यानवतारात् । अन्यथा भगवदनुष्ठितगोपकन्योन्मादनस्वकुलविनाशनबुद्धसमयप्रवर्तनादेरपि प्रसङ्गात् । अतो न स्वामिकृतं सर्वं भृत्येनाप्याचरणीयम् । लोके चैतदेवं द्रष्टव्यम् । न च दीपशिखाकारमेवार्चावतारेषूर्ध्वपुण्ड्रं कुर्वीतेति विधिरस्ति, येन संस्थानान्तराणि परित्यजेरन् । यदि च वचनं दृष्टं, तदपि तन्मात्रविषयमिति नास्माभिरनुष्ठेयम् । किं च अलङ्करणरूपतया हि भगवतस्तद्धारणम्; तत्र शोभैव प्रधानभूतेति यथा शोभाभिमानस्तथैव कुर्वन्तीति किं विरुध्यते? अतः श्रुत्यादिविहितहरिपादादिसंस्थानमेव भागवतैरुपादेयमिति स्थितम् ।

अथ पुण्ड्रसङ्ख्यां विचारयामः । बहुधा च विकल्पतः पुण्ड्रसङ्ख्या प्रोक्ता । तथा हि—

ब्रह्मरात्रे— *ललाटे कण्ठदेशे तु स्कन्धयोश्च त्रिके तथा । चतुरङ्गुलमानानि पञ्च पुण्ड्राणि धारयेत् ॥
हृदये चोदरे चैव पार्श्वयोः पृष्ठ एव च । बाह्वोर्मध्ये च सप्त स्युः पुण्ड्राण्यष्टाङ्गुलानि वै ॥
व्यूहं तु विद्यात्प्रथमं चतुरङ्गुलसंमितम् । अष्टाङ्गुलं द्वितीयं तु द्विविधं व्यूहसंज्ञितम् ॥
एवं यः कुरुते नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

तस्मिन्नेवाध्याये—* व्यङ्गुलं विस्तृतं रम्यं चतुरङ्गुलमायतम् । प्रथमव्यूह एव स्यात्पञ्चपुण्ड्रस्य लक्षणम् ॥
त्र्यङ्गुलं विस्तृतं हृद्यमङ्गुलाष्टकमायतम् । द्वितीयं व्यूह एवं स्यात् सप्तपुण्ड्रस्य लक्षणम् ॥
इत्यूर्ध्वपुण्ड्रं यः कुर्यान्न मृत्योर्वशमाप्नुयात् । केशवादिनमोऽन्तं वै जप्त्वा द्वादशनामभिः ॥
तं स्मृत्वा देवदेवेशमूर्ध्वपुण्ड्रं समाचरेत् ॥ इति ।

तत्रैवाध्याये पश्चादपि—

* आदौ तु लक्षणोपेतां सुगन्धां सात्त्विकीं शुभाम् । वामेऽस्त्रशोधिते हस्ते वाग्यतः प्रणवेन तु ॥
निधाय जलमादाय *गन्धद्वारेति सेचयेत् । अस्त्रमन्त्रेण रक्षां च कृत्वा दशसु दिक्ष्वपि ॥
तारमन्त्रेण संमिश्रं मूलमन्त्रेण मन्त्रयेत् । नृसिंहबीजं च लिखेद्रक्षार्थं दोषशान्तये ॥
* शतधारेण मन्त्रेण तीर्थतोयं च निक्षिपेत् । तामेकीकृत्य तर्जन्या स्मृत्वा मम पदद्वयम् ॥
* विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण मन्त्रयित्वा यथाक्रमम् । पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्मूलमन्त्रेण मन्त्रयेत् ॥
द्वादशाक्षरमुच्चार्य प्रार्थयेदिष्टसिद्धये । सप्तभिर्वैष्णवैर्मन्त्रैर्मन्त्रयेन्मोक्षसिद्धये ॥
मृदं प्राक् तारमन्त्रेण तर्जन्या मूर्ध्नि विन्यसेत् । चतुश्चक्रधरं मां तु स्मृत्वा जाम्बूनदप्रभम् ॥
ललाटे केशवायेति धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । चतुश्शङ्खधरं देवं नीलजीमूतसन्निभम् ॥
कुक्षौ नारायणायेति मन्त्रमुच्चार्य धारयेत् । इन्द्रनीलनिभश्यामं चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
हृदये माधवायेति धारयेदङ्गुलाष्टकम् । चतुर्भुजं धनुष्मन्तं चन्द्रभासदृशद्युतिम् ॥
गोविन्दायेति मन्त्रेण कण्ठे च चतुरङ्गुलम् । चतुर्हलधरं देवं पद्मकिञ्जल्कसन्निभम् ॥
विष्णवेऽष्टाङ्गुलमिदं धारयेद्दक्षिणोदरे । मुसलास्त्रं महाविष्णुमरविन्दाभमेव च ॥
मधुसूदनमन्त्रेण धारयेद्दक्षिणे भुजे । खड्गपाणिं चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
त्रिविक्रमायमन्त्रेण धारयेद्दक्षिणे गले । चतुर्वज्रधरं देवं तरुणादित्यसन्निभम् ॥
वामनाय नमोऽन्तेन वामे कुक्षौ तु धारयेत् । पट्टिशायुधहस्तं च पुण्डरीकाभमेव च ॥
श्रीधरायेति मन्त्रेण भुजे वामे तु धारयेत् । चतुर्भिर्मुद्गरधरं भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ॥
हृषीकेशेति मन्त्रेण धारयेद्वामके गले । पञ्चायुधधरं मां च सहस्रांशुसमप्रभम् ॥
पद्मनाभायमन्त्रेण पृष्ठे वै धारयेत्क्रमात् । पाशहस्तधरं देवं बालार्कशतसंनिभम् ॥
दामोदरायमन्त्रेण धारयेत्पश्चिमे गले । द्वादशाक्षरमुच्चार्य शेषं मूर्धनि विन्यसेत् ॥ इति ।

तथा किञ्चिदतिलङ्घ्य—

भोगार्थी भोगसिद्ध्यर्थं कनिष्ठोपगया क्रमात् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण प्रत्यक्षरमनुस्मरन् ॥
ललाटे हृदि बाह्वोश्च कुक्षिमध्ये च पार्श्वयोः । पृष्ठेऽपि चाक्षरैर्मन्त्रैर्विष्णुगायत्रियाऽन्वितैः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राणि वै कुर्यान्मृदा वा चन्दनेन वा । मोक्षार्थी च विशेषेण द्वादशाक्षरविद्यया ॥
द्वादशैतानि पुण्ड्राणि कुर्याद्द्वादशनामभिः । षडक्षरेण मन्त्रेण भोगार्थी चन्दनेन च ॥
ललाटे हृदि कण्ठे च कुक्षौ बाह्वोर्यथाक्रमम् ॥ इति ।

श्रीनारदीये चतुस्सप्ततितमाध्याये—

*स्थानानि संप्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे। केचित्त्रयोदशेत्याहुर्वैष्णवानां द्विजर्षभ॥
तत्पक्षे संप्रवक्ष्यामि स्थानानि मुनिसत्तम॥ ललाटे प्रथमं विद्यात्,

इत्युपक्रम्य *त्रयोदशमथो मूर्ध्नि धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्। स्थानानि द्वादशाष्टौ वेत्याहुः केचिन्मनीषिणः॥
द्वादशेति च यः पक्षः तस्मिन्शिरसि वर्जयेत्। अष्टौ वेति च यः पक्षः शिरआदीनि वर्जयेत्॥
तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे।

इत्यादिना द्वादश नामान्युक्त्वा—

*द्वादशाक्षरमन्त्रेण मूर्ध्नि दद्यान्मृदं ततः। पक्षे तु द्वादशे कुर्याच्छिरोमात्रं विना पुनः॥
अस्मिन्पक्षेऽपि वा कुर्यान्मन्त्रभेदेन मानवः। द्वादशाक्षरमन्त्रस्य प्रथमाद्यक्षरैस्सह॥
पुनः क्रमेण तत्कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं स वैष्णवः। अष्टौ चेति च यः पक्षस्तस्य मन्त्रं वदाम्यहम्॥
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य प्रथमाद्यक्षरैस्सह। वर्जयित्वा गलस्थानि चत्वारि मुनिसत्तम॥

इति प्रतिपादितम्। तत्तद्ध्यानस्य चावश्यंभावित्वमुक्तम्—

*ध्यानं तत्संप्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे। येन नाम्ना च यत्कुर्यात्तन्नामार्थं विचिन्तयेत्॥
विनाकृतं तु ध्यानेन ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु निष्फलम्॥ इति।

अत्र च पुण्ड्रसङ्ख्यानिरूपकमन्त्रविशेषनिर्देशदर्शनात् ब्रह्मरात्रोक्तं प्रणवेन ललाटे धारणं ब्रह्माण्डोक्तम् *ऊद्धृताऽसीति मन्त्रेण धारणं चैकसङ्ख्याविषयमिति मन्तव्यम्। तथाऽन्यत्र—

*वामहस्ते शुचिष्वप्सु निघृष्य मृदमुत्तमाम्। प्रदक्षिणं समुद्धाथ मूलमन्त्रेण योजयेत्॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राणि कुर्वीत केशवाद्यैर्यथाक्रमम्। ऋजूनि स्फुटपार्श्वानि स्थानव्यापीन्यतन्द्रितः॥
नासिकामूलमारभ्य ललाटे प्रथमं न्यसेत्। द्वितीयमुदरे नाभेरूर्ध्वं हृदि ततः परम्॥
वक्षोऽन्ते तत्परं पश्चात्कुक्षौ दक्षिणपार्श्वतः। भुजे षष्ठं ततः स्कन्धे तथा सव्ये त्रयं भवेत्॥
एकादशं द्वादशं च पृष्ठेऽधस्तात्तथोपरि। इति कुर्याद्यथाचारमूर्ध्वपुण्ड्राणि यत्नतः॥ इति।

ब्रह्माण्डे— *ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे। माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूबरे॥
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुं व्यासं विचिन्तयेत्। तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु चिन्तयेन्मधुसूदनम्॥
त्रिविक्रमं च तत्स्कन्धे वामपार्श्वे तु वामनम्। श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु स्कन्धके॥
अपरे पद्मनाभं च त्रिके दामोदरं स्मरन्। तत्प्रक्षालनतोयेन वासुदेवेति मूर्धनि॥
एवं हि धारयेन्नित्यं मद्भक्तस्तूर्ध्वपुण्ड्रकम्। धारयित्वा ततो मन्त्रैः केशवाद्यैश्च नामभिः॥
अङ्गुलीभिः स्पृशेत्पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम्॥ इति।

तत्रैवाध्यायान्तरे कतिपयपदावापोद्वापभेदेनेमानेव श्लोकानुक्त्वा अन्यदप्युक्तम्—

*श्रीवत्सं दक्षिणे भागे विन्यसेत्पद्ममेव वा। मत्पूजाजपकालेषु सायं प्रातस्समाहितः॥
एवं मन्त्रविधानेन धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्॥ इत्यादि।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायां** शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णने—

*विस्तारं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्व्यङ्गुलं वा ललाटके । तत्केशवाभिधानस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥
कुक्षौ तु नाभेरूर्ध्वं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । तत्रापि त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं विस्तारं मुनिसत्तम ॥
नारायणाभिधानस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । स्थानान्तरेऽपि च तथा कुर्यात्स्यादेशमायतम् ॥
प्रोक्तं तत्र च देवर्षे विस्तारं चतुरङ्गुलम् । स्थानं लक्ष्मीसहायस्य माधवस्य शुभं मतम् ॥
कण्ठकूपेऽपि च तथा त्र्यङ्गुलायतविस्तृतम् । तद्गोविन्दाभिधानस्य विष्णोस्स्थानमनुत्तमम् ॥
दक्षिणे कुक्षिपार्श्वे तु आयतं द्वादशाङ्गुलम् । विस्तारं त्र्यङ्गुलं तत्र तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दक्षिणे तु भुजे कुर्यादायतं च दशाङ्गुलम् । यथापूर्वं तु विस्तारं मधुसूदनकेतनम् ॥
जत्रौ त्र्यङ्गुलमायामं विस्तारं तु तथैव च । त्रिविक्रमाभिधानस्य केतनं तदिहोच्यते ॥
वामे च कुक्षिपार्श्वे तु द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ विस्तृतं त्र्यङ्गुलं तच्च वामनायतनं महत् ॥
वामे भुजे च जत्रौ च कुर्याद्दक्षिणपार्श्ववत् । स्थानं च श्रीधरस्यापि हृषीकेशस्य वै क्रमात् ॥
भागेऽपरे तथा कुर्यादधस्ताज्जघनोपरि । वंशे त्र्यङ्गुलमायामं विस्तारं तु तथैव च ॥
स्थानं तत्पद्मनाभस्य ऋषे स्थानमनुत्तमम् । तत्स्थानं पद्मनाभस्य स्थानमित्यन्वयः क्रमात् ॥
ककुदे च तथा कुर्यात्त्र्यङ्गुलायामविस्तरम् । स्थानं दामोदराख्यस्य विष्णोरुक्तं महामुने ॥
एतानि द्वादशाङ्गानि तवोक्तानि महामुने । ऊर्ध्वपुण्ड्रविधानं च लक्षणं च तथैव च ॥
दैवतं च तथा प्रोक्तं यथाऽऽह भगवानृषिः । धृतोर्ध्वपुण्ड्रो विधिवन्न्यस्य नामानि द्वादश ॥
नमोऽन्तान्यञ्जलिं कुर्यान्नामान्युक्त्वा यथाक्रमम् । इति ।

पारमेश्वरे च—

*एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मृदैव वा चन्दनेन कल्पितैरूर्ध्वपुण्ड्रकैः ॥
द्वादशैकचतुर्भिर्वा भूषिताः स्युस्सदा द्विज । इति ।

ब्रह्माण्डे तु एषामायामप्रमाणमुत्तममध्यमादिरूपेण बहुधा प्रतिपादितम् । यथा—

*दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमथाधमम् ॥
सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं भवेत् । चतुस्त्रयं द्वयं कुर्यादधमं त्रिविधं भवेत् ॥ इति ।

शेषं च **स्मृतिचन्द्रिकादिषु** द्रष्टव्यम् । एवं बहुप्रकारसंख्याप्रधाने का सङ्ख्या प्रधानभूतेति चेदुच्यते—गुरुलघुविकल्पस्यैकस्मिन्नसंभवाद्गुरोरेव तावत् मुख्यत्वं सिद्धम्; यत्र तु कर्मविशेषाङ्गतया वा फलविशेषमुद्दिश्य वा न्यूनसङ्ख्याविधानं, तत्र विशेषवचनबलान्न्यूनतयैव तत्परिग्रहः । अन्यत्र त्वधिकपरिग्रह एव मुख्यः । द्रव्यालाभासामर्थ्यादिदशासु तु गत्यन्तराभावान्न्यूनपरिग्रहः, अत्यन्ताकरणाद्यथाशक्तिकरणस्यापि नित्येषु शास्त्रीयत्वात्; काम्येष्वपि केषुचिद्यथाशक्त्यनुष्ठानेऽपि तत्तद्यत्नानुरूपफलप्राप्तेः प्रतिपादितत्वात्, यथा दानादिषु । उक्तं **चाहिर्बुध्न्यसंहितायाम्**—

*अस्मिन्समाधिविरही ललितक्रियोऽपि यत्नोचितं लभत एव फलं मनुष्यः । इति । तदयं संग्रहः—

त्याज्यं विप्रैस्त्रिपुण्ड्रादिकमिति विहितं विष्णुभक्तैस्तथाऽन्यैः कर्माङ्गत्वादिनोर्ध्वग्रहणमिह सदा मृत्प्रशस्तेतरेभ्यः ।
विष्णुक्षेत्रोद्भवा सा सितरुचिरुचिराऽनामिकादेर्विकल्पः सच्छिद्रं कच्छपान्यद्धरिपदसदृशं मुख्यमन्यूनता च ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन श्रुतिस्मृतिशतैरिति । विधानमूर्ध्वपुण्ड्रस्य विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति सच्चरित्ररक्षायां ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधिर्नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ भगवन्निवेदितोपयोगविधिर्नाम तृतीयोऽधिकारः ॥

अथ चक्षुष्मतां शास्त्रैश्चतुर्वर्गाभिलाषिणाम् । विष्णोर्निवेदितस्यैव भोज्यत्वं प्रतिपाद्यते ॥

समर्थितं ह्येतत्संग्रहेणा**गमप्रामाण्ये भगवद्यामुनाचार्यपादैः** । प्रपञ्चितं च **वरदराजपण्डितैः सन्मार्गदीपिकायाम्** । तदनुसारेणास्माभिरपि नातिसंक्षेपविस्तरमुपपाद्यते ।

तत्रैवं पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—भगवन्निवेदितं भोज्यमित्यत्र किं भोज्यद्रव्यत्वमात्रं विवक्षितम्? उत भोक्तुः प्रत्यवायानाधायकत्वम्? यद्वा भोक्तुर्हितत्वमिति? नाद्यः, अविवादात् । न द्वितीयतृतीयौ, दृष्टप्रत्यवायनिवृत्तौ दृष्टरूपहितत्वे च अविवादादेव; अलौकिकस्य तु प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तादिशास्त्रावगतत्वेन तन्निषेधस्याशक्यत्वात्; विध्यभावेनालौकिकहितत्वासिद्धेश्च । स्मर्यते हि—*निर्माल्यं च निवेद्यं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तथा च **मनुना** चाभक्ष्यप्रकरणे पठितम्—

*वृथा कृसरसंयावपायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च ॥ इति ।

उच्छिष्टमात्रनिषेधाच्च निवेदितभक्षणमपि निषिद्धमेव । न च सामान्यतः प्रवृत्तस्य निषेधस्याग्नीषोमीयहिंसासोमोच्छिष्टादिविधानवदत्रापवादो दृश्यते । न च वाच्यं पितृगुरुभर्तृस्वामिनामुच्छिष्टं पुत्रशिष्यभार्याभृत्यैर्भोज्यमितिधर्मज्ञसंमतत्वाज्जगदपेक्षया च भगवतः पितृत्वादेः *भगवतः अहं पुत्रः प्रेष्यः शिष्यश्चेति शास्त्रशतसिद्धत्वात्तदुच्छिष्टं सर्वेषां भोज्यत्वेन संमतमिति; उच्छिष्टभक्षणानुमतिहेतुभूतपितृत्वादेरत्रासिद्धेः, सिद्धस्य जगन्निमित्तत्वादिमात्ररूपस्य तदप्रयोजकत्वात्; प्रयोजकत्वे चातिप्रसङ्गात् । अस्ति हि कथंचित्तथाविधं पितृत्वादिकं हिरण्यगर्भरुद्रादेरपि, कतिपयविषयेऽपि कारणत्वशास्त्रप्रवर्तकत्वपतित्वादिभिस्तत्सिद्धेः; अस्मदपेक्षया तेषां साक्षात्पितृत्वादिकं नास्तीति चेत्, न, प्रकृतेऽपि समानत्वात्; पित्रादिभूततत्तत्पुरुषशरीरकत्वेन वा स्वशरीरात्प्रजासर्गकरणमात्रेण वा भगवतोऽपि हि पितृत्वम्; न पुनस्समर्चनकर्मभूतवासुदेवादिदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वेन । पित्रादिशरीरकत्वमपि हिरण्यगर्भादेर्नास्तीति विशेष इति चेत्सत्यम्, तथाऽपि पित्रादिशरीरकेण भगवता भुक्तोज्झितमेव भोक्तव्यत्वेनानुमतमिति मन्तव्यम्; न तु शरीरान्तरविशिष्टभुक्तोज्झितमपि । अन्यथा ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिशरीरकभगवद्भुक्तोज्झितस्यापि भोक्तव्यत्वप्रसङ्गात् । पित्रादिभिरव्यवधानेन भुक्तोच्छिष्टं भोक्तव्यमिति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, वासुदेवादिविग्रहार्चने विग्रहद्वारेणैव भगवतोऽपि भोक्तृत्वाद्विग्रहमात्रव्यवधानस्यादोषत्वे सर्वेषामपि तद्विग्रहत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वेनातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । अतो लोकसिद्धमेव पितृत्वादिकं तत्र विवक्षितम्, तच्च भगवतोऽप्यवतारेषु यदपेक्षया विद्यते त एव तदुच्छिष्टं भुञ्जीरन् न त्वन्य इति नियमः । यदि च पित्रादिभूतो भगवानिति तदुच्छिष्टं भोक्तव्यं स्यात्ततस्तज्ज्येष्ठपुत्रत्वेन श्रुत्यादिसिद्धस्य हिरण्यगर्भस्योच्छिष्टमपि भोक्तव्यमित्यायातम्, ज्येष्ठभ्रातुरपि पितृसमत्वं तदुच्छिष्टभोजनं च शास्त्रीयमेव । अत्र निषेधात्तत्परित्याग इति चेन्न, अत्रापि सामान्य-

निषेधपर्यवसानस्य दर्शितत्वात्। किं च भगवतः पितृत्वादिवन्मातृत्वादेरपि *माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गति- र्नारायणः इत्यादिवाक्यसहस्रसिद्धत्वान्मात्राद्युच्छिष्टभक्षणस्याननुमतत्वाद्भगवद्भुक्तोज्झितमप्यननुमतमेव किं न स्यात्? ननु किं पितृत्वादिनिर्बन्धेन, वचनत एव तत्सिद्धेः सामान्यनिषेधस्यापि सङ्कोचनीयत्वात्? श्रूयते च **महोपनिषदि**– *विष्णुनाऽत्तमश्नन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुरसितं रसयन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुः इति। **रहस्याम्नायब्राह्मणे** च परिव्राजकप्रकरणे–*अथ यदि कारिणं नासादयेत्स्वयमन्नेन कुर्वीतेति। भोजनरूपं भगवत्समाराधनमिति शेषः। एतदेव वाक्यं ब्रह्मचारिवानप्रस्थप्रकरणयोरप्याम्नातम्। कौटुम्बप्रकरणेऽपि *अथ यदि कारिणोऽप्यसन्निहिता स्युः स्वयमन्नेन कुर्वीतेति। पूर्वमनिवेदितानां भोजनसमयसमागतानां द्रव्याणां मनसा निवेद्यैव हि भोजनमाम्नायते *अथ यदि पश्चाद्भुक्तस्य गुणाः प्रादुःष्युः येनेष्टं स्यादिति भगवन्निवेदितप्राशन- रूपमनुयागं प्रस्तुत्य, *अन्नत एव ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति कृत्वा प्रकुर्वीत अथ यदि पश्चाद्भुक्तस्य गुणाः प्रादुःष्युः येनेष्टं स्यादभ्युदिता अप्राप्ता मनसा समीक्षितव्या भवन्ति अस्मान्न ह्यस्तीति मनस उपघातः अन्तरेण मलवद्वाससं सूतिकां शवस्पृष्टकं च–इति। सन्ति भगवच्छास्त्रेषु वचनानि परश्शतानि। यथा **श्रीसात्त्वतसंहितायां** सप्तमे परिच्छेदे–

*दत्तशिष्टम[तृप्त]शेषं च दैवीयान्नेन भावितम्। हविश्शेषेण संयुक्तं व्रतिनां भोजनं हितम्॥ इति।

दत्तशिष्टं–कार्यसंप्रदानावशिष्टम्, दैवीयान्नेन–पाकपात्रावशिष्टेन हविःशेषेण–चरुशेषेण व्रतिनां–भगवद्व्रतनिष्ठानां सर्वेषां हितम्–अनिष्टनिवर्तकत्वादिष्टप्रापकत्वाच्चावश्यं भोक्तव्यमित्यर्थः। अत्र भोजनमिति कर्मणि ल्युडन्तम्। अत्रैव श्रीनारसिंहकल्पपरिच्छेदे–

*निष्कामः पावनार्थं तु स्तोकमुद्धृत्य वै पुरा। सन्धार्य मन्त्रपूतं प्राक् तमश्नीयाच्च मौनवान्॥ इति।

भरद्वाजे होमाधिकारे भगवन्निवेदितमित्यनुवृत्तौ–

*प्राप्तानुज्ञस्तथा तस्मान्नैवेद्यं प्रतिपाद्य च। द्विजेन्द्राणां हि योग्यानां बन्धूनां शान्तचेतसाम्॥
निष्कामस्स्वयमश्नीयाद्भार्यासुतसमन्वितः। संप्रदानावशिष्टं यत्सकामः पुनरेव तत्॥ इति।

श्रीपौष्करे शयनाध्याये–

*कृतोपवासा येऽश्नन्ति प्रापणं पारमेश्वरम्। संप्रदानावशिष्टं च पूतदेहा नरास्तु ते॥
वन्दनीयामराणां च मान्या वै सिद्धसन्ततेः। इति।

पारमेश्वरं–परमेश्वराय भगवते निवेदितमित्यर्थः। **पारमेश्वरे** समाराधनाध्याये–

*ततस्तु भगवद्भुक्तं प्राश्नीयान्नियतस्स्वयम्। क्षयाय सर्वपापानां कोष्ठसंसिद्ध्येऽपि च॥ इति।

नारदीये समाराधनाध्याये–

*ततस्तु भगवद्भक्तान्दीक्षितान्पाञ्चरात्रिणः। समभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्॥
तेभ्यो दद्याच्च नैवेद्यं मधुपर्कपुरस्सरम्। किञ्चित्संस्थाप्य पूजार्थं विष्वक्सेनस्य पूर्वतः॥ इति।

प्रदानं विधाय प्रायश्चित्तप्रकरणे ह्युक्तम्–

*दत्तं भागवतश्रेष्ठैर्विष्णवे प्रभविष्णवे। तत्पवित्रं पवित्राणां पावनानां च पावनम्॥

दातव्यं तु द्विजातीनां भक्तानां पावनाय च । इति ।

तथा— *ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वैष्णवैर्भक्तिसंयुतैः । भोज्यं निवेदितं यत्तत् इत्यादि ।

तथा— *स्वयं चापि तदश्नीयात्सर्वपापविशुद्धये । तस्य संस्पर्शनात्पानाद्भोजनाद्धारणात्सदा ॥

शुचिर्भवति विप्रेन्द्र सर्वकर्मसु संमतः । इति ।

तथा **पाद्मे** चर्यापादे दशमेऽध्याये परित्याज्यपरिग्राह्यविभागप्रदर्शनपूर्वकमुक्तम्—

*ब्रह्मेशानादिदेवानां नैव भोज्यं निवेदितम् । न स्पृश्यं लङ्घनीयं नो चण्डादीनां तथैव च ॥

देवीनां तु श्रियादीनां विनतानन्दनस्य च । चक्रादीनामायुधानां वस्तु यद्यन्निवेदितम् ॥

भोक्तव्यमेव सर्वेषां विप्रादीनामशङ्कितम् । विष्णोर्निवेदितं सर्वं पावनानां च पावनम् ॥

प्रापणं दुर्लभं भोज्यं न त्याज्यं स्यात्कदाचन । भुञ्जानानामेधते श्रीस्त्यजतां परिहीयते ॥

व्रतोपवासतुलितमशनं तस्य पावनम् ॥ इति ।

श्रीविष्णुतत्त्वे योगपादे पञ्चमे पटले—*तद्भुक्तशेषभोगा स्याज्जिह्वा गन्धस्तथाविधः । इति । अन्तिमे पटले—

*शेषभुक्तिं प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । युवानः खलु वाञ्छन्ति ताम्बूलं तरुणीमुखात् ॥ इति ।

अत्र तत्त्वदर्शिनो मुनयः प्रशंसन्तीत्यनेन पावनतमत्वं सिद्धम् । तथा **महाभारते** ज्ञानकाण्डे तृतीयाध्याये—

*पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्रापणं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्र्यभोजनम् ॥ इति ।

अत्र भुञ्जत इत्येव भोजनस्याभिधानेऽपि पुनरग्र्यभोजनमिति वचनं तस्यापि समन्त्रकसमाराधनरूपत्वं प्रशस्ततमत्वं च प्रतिपादयितुमिति । तथा कर्मकाण्डे च—

*हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहितः । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्गृहीत्वाऽन्नं समाहितः ॥

प्राणाय चेत्यपानाय व्यानाय च ततः परम् । उदानाय समानाय स्वाहेति जुहुयात्क्रमात् ॥ इति ।

बोधायनीये विष्णुकल्पे च—

*इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्येतया चरुं प्राश्नीयात्—इति । तथा तत्रैव—*अहं वैष्णवोऽस्मीति यः प्रतिब्रूयात्तस्मै शेषं प्रदद्यात्—इत्येतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादिति । **श्रीमद्रामायणे** च—

*गते पुरोहिते रामः स्नात्वा नियतमानसः । सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥

प्रगृह्य शिरसा पात्रं हविषो विधिवत्ततः । महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥

शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् । ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः । श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ इति ।

सन्ति तावदेतानि वचांसि ; न पुनरत्र निवेदितभक्षणं सिध्यति । तथा हि—*विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादेर्वर्तमानापदेशरूपत्वेन विधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रोक्तं त्वधिकारिविशेषप्रतिनियतधर्मान्तरवन्न विश्वसनीयम् । यद्यपि च सर्वेषामपि च धर्माणां परमार्थतो भगवत्समाराधनरूपत्वेन सर्वेषां तत्समाराधकत्वम्; तथाऽप्यभिगमनादिपूर्वकाद्याङ्ग्यजनाभावात्तदनुप्रविष्टं निवेदितान्नभक्षणं तेषां न प्राप्नोति । किंच यस्मिन्नाम्नाये अनादरो भवतामद्यापि वर्तते तदेव च प्रमाणमिदानीमुपस्थाप्यत इत्ययमपि महान् क्लेशः । रहस्याम्नायस्य प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽपि भवद्भिस्तदनुष्ठान-

मनादृतमेव । ततश्चास्तु भगवन्निवेदितं रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रनिष्ठैर्भोक्तव्यम्; तथाऽपि न केवलं त्रयीधर्मरूपभगवत्समाराधननिष्ठैर्भोक्तव्यत्वे प्रमाणम् । तेभ्यस्तत्प्रदानविधानात्तत्सिद्धिरिति चेन्नैवम् । न हि प्रदानं विहितमिति प्रतिग्रहीतुरपि धर्मता स्यात्, श्राद्धादिवत् । किंच यदिदमिह शेषभोजनं विधीयते, तदपीष्टशिष्टभक्षणन्यायेन निवेदितावशिष्टविषयत्वेनि निर्वोढव्यम् । न हि निवेदितस्य शेषशब्दार्थता संभवति । न च तस्य भगवद्भुक्तशिष्टत्वम्; तत्र कस्यचिदप्यंशस्य भगवता ग्रहणादर्शनात् । अतश्च शिष्टशब्दो निवेदितावशिष्टपरः । निवेदितस्य तु कृत्स्नस्य विष्वक्सेनादिनिवेदनपरम्परया त्याग एव विहित इति ग्राह्यम् । किंच निवेदितस्याभोज्यत्वं भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव प्रतीयते; यथा **सनत्कुमारसंहितायाम्**–

* निवेदितं तु यद्द्रव्यं पुष्पं फलमथापि वा । तन्निर्माल्यमिति प्रोक्तं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

प्रदेशान्तरे च–* निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मासं पयोव्रती भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥
ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः ॥ इति ।

तत्रैवेन्द्ररात्रे–*न चोपजीवेद्देवेशं निर्माल्यादि न भक्षयेदिति । तथा, *न चोपयोगयोग्यानि निर्माल्यानि कदाचनेति च ।

तथा संहितान्तरे–* निर्माल्यानि च नाश्नीयान्न जिघ्रेन्न च लङ्घयेदिति ।

नच वाच्यम्, * दशनाड्यधिकं पूतं स्थापयेत्तु विचक्षणः । कालयोगस्स उद्दिष्टो रात्रावहनि चैव च ॥
कालयोगातिरिक्तं तु निर्माल्यं परिचक्षते । ततस्तदप्सु चैवाग्नौ क्षिपेद्भूमौ खनेत्तु वा ॥

इतीन्द्ररात्रवचनानुसारेण निषेधवचनानां दशनाड्यधिकविषयत्वमिति; तत्र हि सामान्येन निवेदितस्य पुष्पौदनादेः कृतकार्यतया निर्माल्यत्वेनापनये प्राप्ते दशनाड्यधिकपूर्णपूजाङ्गतया स्थापनं विधीयते; ततो नाडिकादशकादर्वागपि तस्योपयोगान्नाडिकादशकातिरिक्तविषयो निषेध इति मन्दं वचः । न चात्रास्य रुद्रादिनिर्माल्यविषयत्वम्; दीक्षितादीक्षितसाधारणतया सुरादिवदत्यन्तनिषिद्धस्य दीक्षितं प्रति समयोपदेशसमये भगवद्यागदीक्षितं प्रति प्रसङ्गाभावेन निषेधप्रयोजनाभावात्, भगवन्निवेद्यादेश्च प्रसङ्गस्य संभवात् । एवं च सति केरलादिदेशगतशिष्टानुसारश्च । यत्तु * प्रापणं भगवद्भुक्तमित्यादि **महाभारत**वचनं तदप्युक्तरीत्या पञ्चरात्रार्थनिर्णये सति तदनुसारित्वाद्भगवद्भुक्तावशिष्टविषयमेव भवितुमर्हति । यत्तु **बोधायनीये** विष्णुकल्पे च भगवत्समाराधनमुक्त्वा तदन्ते भगवद्भुक्तोज्झितस्य प्राशनीयत्वमुक्तमिति, तदपि न, भुक्तोज्झितप्राशनस्य तत्राविहितत्वात्, * इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्येतया चरुं प्राश्नीयादित्यत्रावशिष्टचरुप्राशनमात्रेण चरितार्थत्वात्, * अहं वैष्णवोऽस्मीति यः प्रतिब्रूयात्तस्मै शेषं दद्यादिति एतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादित्यत्रापि निवेदितमेव प्राशनीयमिति प्रतीयते । तत्प्रतीतावपि न समाराधकस्य तत्प्राशनसिद्धिः, तस्मात्प्रतिग्रहीतुस्तदभिधानात् । यत्तु श्रीमति **रामायणे** लिङ्गदर्शनं तत्रापि शेषशब्दस्य निवेदितावशिष्टविषयत्वेऽपि न विरोधः । अतो नैतदपि निवेदितभोजनस्यैकान्तिकं लिङ्गम् । एवं च सतोष्टशिष्टभक्षणनयोऽप्यनुसृतो भवति । यत्तु * हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहित इत्यादि कर्मकाण्डवचनं, तदपि पूर्वमनिवेदितत्वस्य लिङ्गम् । अन्यथा निवेदितनिवेदनादिदोषप्रसक्तेः । वैश्वदेवप्राणाहुत्योश्च देवतान्तरनिवेदनरूपयोर्भगवन्निवेदितेनानुपपत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च द्रव्यान्तरेण तत्करणोपपत्तिः । भोक्तव्यत्वेनोपस्थितान्नविषयत्वात्तयोः । अतो भगवतस्सर्वोत्तरत्वेऽपि तन्निवेदितनिर्माल्यादेरुपभोगो न शास्त्रीय इति ॥

तत्रोच्यते—यद्भगवन्निवेदितादेरभोक्तव्यत्वमुक्तं तत्सतां दूरपरिहरणीयैस्त्वादृशैरेवेति शास्त्राण्याचक्षते । तथा हि—**रहस्याम्नायब्राह्मणे**—* अथ यदि वक्ता तृतीयलक्षणो भवेदुदासीनश्च द्वितीयलक्षणस्स्यात्, उदासीन एव नियोज्यो भवति अस्मात्सर्वा हि वृत्तिर्निवर्तते तृतीयलक्षणात्तथा चतुर्थलक्षणादिति । निवेदितस्य च स्वाचार्यप्रभृतियोग्यतमेभ्यः प्रदेयत्वमुक्त्वा तदलाभे यथालाभं ज्ञातेभ्यो योग्येभ्यः प्रदेयत्वमभिधायानन्तरमुच्यते—* अथ यदि कश्चित्सुप्रक्षालितपाणिपादोऽभिमुखो भवेत्, । न च ज्ञायेत, प्रष्टव्यो भवति किं भवान्प्राप्तेनान्नेन करिष्यतीति, स यदि ब्रूयाद्धो यथाज्ञानं भगवन्तं यक्ष्यामीति तस्मा अन्नं देयं भवति, अथ यदि ब्रूयात् भो न खल्वहं जानाम्येवं भगवन्तं यष्टुमिति किं तर्ह्ययमिहोपायोऽन्नलाभायेत्यभिगतोऽस्मीति तदन्नं प्रतिष्ठाप्यान्तर्हित्वा वा इत्यादि । उक्तं च **पाद्मे** चर्यापादे द्वादशाध्याये—* शुनामिव पुरोडाशो न नीचेषु तदिष्यते इति । तथा **ईश्वरसंहितायाम्**—

* दुर्लभो भगवद्भक्तो लोकेऽस्मिन्पुरुषस्सुत । तत्रापि दुर्लभतरो भावो वै यस्य तत्त्वतः ॥
पादोदकं प्रति शुभः सिद्धान्ने च निवेदिते । स्रगादिके चोपभुक्ते ह्युपभोगार्थमेव च ॥
अतश्च भावहीनानामभक्तानां च षण्मुख । निषिद्धं भगवन्मन्त्रदृक्पूतमखिलं च यत् ॥ इति ।

श्रीपौष्करे शयनाध्याये तादृशेभ्यः प्रदातुरपि पातित्यमुक्तम्—

*अपात्राणामभक्तानां नास्तिकानां दुरात्मनाम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन स्वानुष्ठानपरेण तु ॥
स्त्रीशूद्राणां शिशूनां च भृतकानां विशेषतः । सकामो वाऽथ निष्कामो मन्त्रज्ञस्सद्व्रतस्थितः ॥
मन्त्रपूतं च नैवेद्यं निषिद्धानां ददाति यः । सिद्धोऽपि याति पातित्यमारुरुक्षुस्तु किं पुनः ॥ इति ।

ईश्वरसंहितायां प्रायश्चित्तित्वमप्युक्तम्—

*रक्षणीयमभक्तेभ्यस्तदन्नं विष्णुयाजकैः । प्रायश्चित्ती भवेद्दाता अपात्रे प्रतिपादनात् ॥ इति ।

तत्रैव— *प्राणवद्रक्षणीयं च मन्त्रपूतं महामुने । नैवेद्यं श्वसृगालेभ्यो मार्जारेभ्यो विशेषतः ॥
पक्षिभ्यो मर्कटेभ्यश्च मूषिकेभ्यस्सदैव हि ॥ इति च ।

नारदीये प्रायश्चित्तविशेषोऽप्युक्तः—

*ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वैष्णवैर्भक्तिसंयुतैः । भोज्यं निवेदितं यत्तदन्यैर्भुक्ते निवेदिते ॥
जपेदष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं समाहितः ॥ इति ।

किंच भवादृशेभ्यो दाने सत्यन्ननाश एव **रहस्याम्नाये** ब्रह्मचर्याश्रमप्रकरणे श्रुतः—* यद्येवमतिरिक्तं स्यादतिरिक्तमिति पुनः कस्य वार्ता ? इत्यादिना *तदतिरिक्तमित्यन्तेन अतिरिक्तं प्रतिपाद्य, *तदुपादानवते दद्यादित्यादिना रहस्याम्नायनिष्ठेभ्यः, तदभावे त्रयीधर्मरूपभगवत्समाराधननिष्ठेभ्यः, तदभावेऽन्नस्यादनीयताप्रवृत्तिनिमित्तकान्नशब्दवाच्यत्वेन यस्मैकस्मैचिदवश्यदेयत्वे भगवत्कर्मयोग्येभ्यो गवादिभ्यः, तदभावे तादृग्भ्यो हस्त्यादिभ्यः, तदभावे भगवद्यज्ञार्हौषधादिस्थावरेभ्यश्च मूले दानमुक्त्वाऽनन्तरमुक्तम्—* न त्वेवान्नं नाश्यं भवति, कोऽन्ननाशः ? उज्झनं निखननमप्सु प्रक्षेपणं काकेभ्यः श्वसूकरेभ्यो वा यत्किञ्चिन्न कर्मण्यं स्थावरजङ्गमं वा तत्र दानमित्येषोऽन्ननाशः इति । तदेतदखिलमनुसन्दधानैरुक्तमागमप्रामाण्ये—

*ये हि युष्मद्विधा मूर्खास्तेषामेव निषेधगीः। सेव्यमानं हि तत्सर्वं वैष्णवैरधिकारिभिः॥
अघौघध्वंसनायालं सोमपानमिवाध्वरे। अन्येषां हि तदस्पृश्यं पुरोडाशः शुनामिव॥ इति।

यत्तु *विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादौ वर्तमानापदेशरूपत्वाद्विधिपरत्वं न प्रतीयत इत्युक्तम्, त[illegible]नां निष्ठ्यूतम्। अप्राप्तार्थत्वेनैव हि विधिव्यवस्थापनम्; अन्यथा तत्रतत्र यजतिजुहोत्यवहन्तिप्रोक्षतीत्यादिष्वपि वर्तमानापदेशरूपेषु विधिपरत्वपरित्यागप्रसङ्गात्। अत्र विधिरेव साक्षादनन्तरं प्रतीयते *तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुरिति। ननु यदि *विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादौ विधिपरत्वस्वीकारः, तर्हि तत एव प्राप्तार्थत्वाद्भक्षयेयुरित्यस्य विधिपरत्वं न स्यादिति चेत्, कस्तर्ह्यस्यार्थः? प्रागुक्तानुवादमात्ररूपमिति चेत्तथाऽपि तेनैवाश्नन्तीत्यादेर्विधित्वं दृढीकृतम्। न ह्यसिद्धमनूद्यत इत्यत्रोपपत्तिं पश्यामः। न चानुवादो निष्प्रयोजनो भवितुमर्हति। न चैतदनुवादेनान्यद्विधेयं दृश्यते। अतः प्रयोजनालोचनायां प्रागुक्तविधित्वस्थिरीकरणमेव प्रयोजनमिति सिद्धम्। यद्वा—विधिप्रत्ययश्रवणादेष एव विध्युद्देशः, अश्नन्तीत्यादिकं त्वेतदभिप्रेतविशेष[ण]व्यञ्जन[रूपेणावयुत्तया] रूपत्वोक्त्याऽनुवादादेतस्यैवोपकारकमिति, तथाऽपि विधावेव पर्यवसानमिति सिद्धम्। एवं श्रुत्यैव स्मृत्यादीनामनुविधेयतया सिद्धस्यार्थस्य न स्मृत्या बाधश्शङ्कनीयः, अपि तु तद्विरुद्धाः स्मृत्यादय एव बाध्येरन्निति विरोधाधिकरणे स्थापितम्। एवं च सति, यद्यपि *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यादिवचनमाप्तकोटौ निविष्टं स्यात्; तथाऽपि सामान्यरूपत्वेन सावकाशत्वात् श्रुतिविहितविशेषव्यतिरिक्तविषयमिति उत्सर्गापवादन्यायतस्सिद्धम्, विशेषोपसंहारन्यायाच्च। तथा हि; रुद्रादिदे[illegible]त्वं तत्तच्छास्त्रैरेव सिद्धमिति सर्वैरङ्गीकृतत्वान्न तत्र तावद्विवादः। अत एव हि रुद्रपरत्वप्रतिपादनाग्रहगृहीतैरपि तैस्तदुच्छिष्टपरित्यागेन तन्निकर्षमाशङ्क्य *त्वं ब्रह्मण इत्यादिना तदुच्छिष्टपरित्यागस्यान्यथासिद्धत्वेन अपकर्षलिङ्गत्वं निराकृतम्। एवं च सति सामान्यरूपनिर्माल्यनिवेद्यशब्दयोर्विशेषाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षितविशेषसमर्पणक्षमनिषिध्यमानविशेषसमधिगमे तस्मिन्नेव पर्यवसानं नान्यत्रेति स्वीकार्यम्। यथा पशुशब्दस्य छागशब्दोक्तविशेषपर्यवसानं तथेहापीति न सङ्कटं किञ्चित्। अयमर्थो न्यायनिरपेक्षमेव वचनैः प्रतीयते। यथा **ब्राह्मे** पुराणे—

*विष्णोर्निवेदितं शुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते। अन्य[वेद्यं तु]न्निवेद्यं निर्माल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥ इति।

यत्तु पितृत्वादिविकल्पदूषणैर्वल्गितं, तत्तदा शोभेत यदि वयं तेषु हेतुत्वम[भि]नुसंदधीमहि; यदि चोच्छिष्टानुमतिवाक्यविषय[त्वेनोपक्षिपेम।]त्वं नापेक्षेमहि। सिद्धे तु विशेषविधाने तत्प्ररोचनप्रवृत्तवचनोपस्थापितपरमार्थभूततत्तदाकारवर्णनं तु क्रियमाणं नोपालम्भपदम्। न चातिप्रसङ्गः, स्वयमसाधकत्वात्। साधकानुग्राहकं तु साधकसन्निधौ वर्तमानमपि हि न स्वयं कार्यं साधयेत्, अन्यथा सामग्रीमनपेक्ष्य हेतूनां सर्वेषां प्रत्येकं कार्यकरणप्रसङ्गे यस्य कस्यापि देशकालेश्वरादेः हेतोस्सर्वत्र सन्निहितत्वेन सर्वं कार्यं सर्वदा सं[प्रति]पद्येत। ततः प्रेक्षावतां तदर्थोद्योगभङ्गो विधिनिषेधादिवैयर्थ्यं च स्यात्, अयत्नत एव सर्वफलावाप्तेः, दुःखानां च दुष्परिहरत्वात्।

यद्वा, *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यस्यायमर्थः—निर्माल्यं—रुद्रादिनिवेदितम्; प्रसिद्ध्यादिवशात्तत्तावत्सिद्धम्। भगवन्निवेदिते हि निर्माल्यशब्दप्रयोगोऽपि निषिध्यते, यथे**श्वरसंहितायाम्**—*निर्माल्यबुद्ध्या दैवीयमित्यादि। निवेद्यं—निवेदनयोग्यं, निवेदनार्थं परिकल्पितमित्यर्थः। निवेदनार्थं परिकल्पितस्य भोजनेऽपि दोषमाहुः। यथा **श्रीपौष्करे** विष्वक्सेनाध्याये—

*प्राक्साधितं च यागार्थं देवतानां प्रयत्नतः। तत्समर्पणपर्यन्तं यावद्देवान्नमुच्यते ॥
अन्यथा भक्षणं तस्य यदि मोहात्कृतं द्विज। प्रायश्चित्तशतैश्चीर्णैरशुचिर्भवति मानवः ॥
तत्र[मन्त्र]संतर्पणादन्ते याजिनां याजिनां वर। गर्वबुद्धिविमुक्तानां भक्षणं सर्वशुद्धिकृत् ॥
पावनं पुण्यदं शश्वद्भूरिभूत्यभिवृद्धिदम्। इति।

एतेन, *वृथाकृसरसंयावपायसापूपमेव च। अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च ॥
इति मनुवचनमपि निर्व्यूढम्। निवेदनार्थं परिकल्पिते देवान्नमिति संज्ञात्वेन प्रयोगात्तदैकार्थ्ये च संभवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायोगात्। मन्वादिधर्मशास्त्रस्यापि चित्रशिखण्डिप्रणीतभगवच्छास्त्रमूलकत्वस्य **महाभारते** प्रतिपादितत्वेन मूलविरोधप्रसङ्गाच्च। तथा ह्युक्तमुपरिचराख्याने—

*तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुस्स्वायंभुवः स्वयम्। उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ॥
प्रवक्ष्यतस्तदा शास्त्रं युष्मन्मतसमुद्धृतम्। इति; *एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम्। इति च।

*मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते इति स्मृत्यन्तरवचनेनैव मानवस्मृत्यपेक्षया स्मृत्यन्तराणां दुर्बलत्वात् मानवस्मृत्युपजीव्यभगवच्छास्त्रविरोधे तेषां बाध्यत्वमेव।

यद्वा, *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्युभयमपि रौद्रविषयमेव। तथा हि; तैरेव षड्विधनिर्माल्यनिरूपणे—*निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यवान्तरविधाद्वयमुक्तम्। [तथा हि—]यथा तेषां सिद्धान्तसारपद्धतौ प्रायश्चित्ते—*निर्माल्यभक्षणे त्वकामाद्ब्रह्मपञ्चकं सार्धसहस्रमावर्तयेत्। कामतोऽनन्तयागे पादाध्वरदीक्षया शुध्यति। निर्माल्यभेदाः कथ्यन्ते—देवस्वं देवद्रव्यं नैवेद्यं निवेदितं चण्डद्रव्यं निर्माल्यं चेति। देवसंबन्धि ग्रामादि देवस्वम्। वस्त्राद्यलङ्कारादि देवद्रव्यम्। निवेदनार्थं परिकल्पितं नैवेद्यम्। तदेवोत्सृष्टं निवेदितम्। चण्डाय दत्तं चण्डद्रव्यम्। बहिर्निक्षिप्तं निर्माल्यम्। विसर्जितेऽपि देवे पिण्डिकास्थं यन्त्रिकाद्यन्निर्माल्यं[अन्न]भवति, षड्विधमपि निर्माल्यं न जिघ्रेन्न च लङ्घयेन्न दद्यान्न क्रीणीयाद्दत्वा क्रव्यादो भवति भुक्त्वा मातङ्गः लङ्घने सिद्धिहानिः आघ्राणे वृकः स्पर्शने स्त्रीत्वम् अथादाने चण्डालः विक्रये शबरः इति। उक्तं च भगवच्छास्त्रेऽपी**श्वरसंहितायां** समाराधनाध्याये—

*स्कन्दः— त्वया निषेध आख्यातो मन्त्रदत्तस्य वस्तुनः। सर्वत्र पत्रपुष्पान्नपूर्वस्य परमेश्वर ॥
तस्येदानीं प्रदानं तु प्राशनं च प्रशंससि। किमेतदत्र मे जातः संशयः परमेश्वर ॥
ईश्वरः— प्रदानं प्राशनं पुत्र उपभोग्यत्वमेव च। शैवपाशुपते दुष्टमचिरादेव पापकृत् ॥
तत्पुनर्वैष्णवे मार्गे वर्तते व्यत्ययेन तु। अनन्तफलदं दानात्प्राशनात्कोष्ठशुद्धिकृत् ॥
क्षयं नयति पापानि पुण्यवृद्धिं करोति च। दानैर्धर्मैः कृतैः पुण्यैस्तपोभिश्च न तत्फलम् ॥
यत्फलं भगवद्भुक्तिप्रदानप्रापणादनात् ॥ इति।

तत्रैवाध्याये सोमपानादपि पावनतरत्वमस्य प्रपञ्चितम्। तथा हि—

*क्लेशेन महता चैव प्राप्तं पशुवधादिना। यज्ञान्ते सोमपानं तु संस्कृतं पशुकर्मणि ॥
तस्य तद्ब्रैष्णवैस्सूक्तैर्जाता कर्मण्यता यथा। तथा पुनाति तत्पुत्र द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ॥
किं पुनस्तत्प्रभावाद्वै दिव्यैर्मन्त्रैस्तु वाग्यतैः। संस्कृत्य साधितं यद्वै सर्वं संशोधितं पुनः ॥

मुद्रामन्त्रसमेतेन सध्यानेन षडानन । जगद्गुरौ मन्त्रमूर्तौ तन्मन्त्रेण निवेदितम् ॥
दत्तं मन्त्रवरेणैव मन्त्रज्ञस्य महात्मनः । अनादिभगवच्छास्त्रवचनैर्विहितक्रियम् ॥
प्रदानाद्भक्षणात्तस्य चोत्तारयति तत्सुत । आदिसर्गपवित्रं तदमरैरभिवन्दितम् ॥
पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्वन्दितं भगवन्मयैः । दत्तं ब्रह्ममयैर्नित्यमात्मज्ञैर्ग्राहितं पुनः ॥
रक्षितं कर्मनिष्ठैस्तु शंसितं यज्ञयाजकैः ॥ इति ।

तत्रैव दशमेऽध्याये समयोपदेशे महादेवेन भगवन्निवेदितस्य सर्वस्य प्रतिपत्तिं विना संभूतैस्साधारणैः केवलान्नादिशब्दैरभिधाने निर्माल्यबुद्ध्या दूषणे च महादोष उपपादितः—

* उपभुक्तस्य सर्वस्य गन्धपुष्पादिकस्य च । स्नानादावुपयुक्तस्य दधिक्षीरादिकस्य च ॥
दूषणं न प्रयोक्तव्यं शब्दैरप्रतिपत्तिजैः । निर्माल्यबुद्ध्या दैवीयं पावनं दूषयन्ति ये ॥
ते यान्ति नरकं मूढास्तत्प्रभावापलापिनः । प्रत्यक्षेण प्रमाणेन लोकदृष्टेन हेतुना ॥
शिष्टैरनुष्ठिता चैव वैष्णवस्य पवित्रता । सिद्धा पादोदकान्तस्य महत्ता देवपूजिता ॥ इति ।

अत्र गन्धपुष्पादीत्यादिशब्देन तुलसीपत्रादिग्रहणम्; दधिक्षीरादीत्यादिशब्देन दिव्यचूर्णादिग्रहणम् । सर्वस्य गन्धपुष्पादिकस्य पादोदकान्तस्येति भगवदुपभुक्तस्य सर्वस्यापि संग्रहः प्रतीयते । यथा **ईश्वरसंहितायामेव**—

* कुङ्कुमं चन्दनं चैव कर्पूरं चानुलेपनम् । विष्णुदेहपरामृष्टं तद्वै पावनपावनम् ॥ इति ।

तथा **पाद्मोद्भवे**—* विष्णुदेहपरामृष्टं यच्चूर्णं शिरसा वहेत् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥ इति ।
तथाऽन्यत्र—* विष्णुगात्रच्युतं चूर्णं ललाटे धारयेद्द्विजः । अपोह्य पातकान्याशु मोदते दिवि देववत् ॥ इति ।
एतेन भगवत्पादोदकदिव्यचूर्णमालादीनामपि न निर्माल्यशब्दाभिलप्यत्वमिति सिद्धम् । अन्यत्रापि तेषां विधिः प्रतीयते । यथा **ब्राह्मे** पुराणे—

* विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते । अन्यवेद्यं तु निर्माल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं शुभम् । यो नरश्शिरसा धत्ते स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

श्रीवैखानसेऽप्यत्रिसंहितायाम्—

* मन्त्रेण पादे यद्दत्तं माधवं पाद्यमुच्यते । तत्पाद्यतीर्थमादाय भक्त्या देवमनुस्मरन् ॥
आत्मानं प्रोक्षयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे— * पृथिव्यां यानि तीर्थानि तेषु स्नानेन यत्फलम् । विष्णोः पादोदकं मूर्ध्ना धारयेत्सर्वमाप्नुयात् ॥
मानवो यस्तु गङ्गायां स्नानं पानं समाचरेत् । तस्य यादृग्भवेत्पुण्यं तादृक्पादाम्बुधारणात् ॥
त्रिषु लोकेषु यत्तीर्थं प्रयागं पुष्करादिकम् । तत्पादयुग्मे कृष्णस्य तत्र तिष्ठति नित्यशः ॥

श्रीभागवते—* पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शङ्करः । विष्णुपादोद्भवां गङ्गां शिरसाऽधारयद्धि सः ॥
प्रायश्चित्तमनुप्राप्तं कृच्छ्रं वाऽप्यघमर्षणम् । विष्णुपादोदकं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः ॥ इति ।

ईदृशेषु निर्माल्यशब्दो भुक्तोज्झितत्वमात्रविवक्षया, न तु निन्दाभिप्रायेण ।

श्रीनारसिंहे—*गङ्गाप्रयागगयनैमिशपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः ॥ इति ।

आह च भगवान् **शौनकः**—*नैवेद्यं स्वयमश्नीयादित्यादि । तथाऽन्यत्र—

*भक्तपादच्युतेनापि मत्स्नापितजलेन वा । नरः पापात्प्रमुच्येत स्नानपानादिकर्मभिः ॥

तथा— *विष्णोः पाद्यं समादाय तीर्थं भक्त्या च संस्मरन् । आत्मानं प्रोक्षयेद्यस्तु मालां वा मूर्ध्नि धारयेत् ॥

भक्तियुक्तस्य विप्रस्य महापातकनाशनम् । इति ।

तथा— *मालां यो धारयेन्नित्यं वैष्णवीं भक्तिमाश्रितः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

श्रीभागवते—*त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरेमहि ॥ इति ।

तथाऽन्यत्र— *मुकुन्दाशनशेषं तु यो भुनक्ति दिनेदिने । सिक्थेसिक्थे महासेन चान्द्रायणशताधिकम् ॥ इति ।

पुराणादिषु श्रीसालग्रामादिप्रसङ्गे च—

*वैष्णवं तु रजोजुष्टं नैवेद्यस्य च भक्षणम् । निर्माल्यधारणं मूर्ध्नि महापातकनाशनम् ॥

स्नानपानोदकं देवि पिबन् शिरसि धारयेत् । पुण्यपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

विष्णुगात्रेण संस्पृष्टं पत्रं वा पुष्पमेव वा । शिरसा धारयेद्यो वै स याति हरिमञ्जसा ॥

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

पादोदकं पिबेन्नित्यं चक्राङ्कितशिलाहरेः । प्रक्षालयति यत्तोयं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥

बहुचक्रसमायुक्तं द्वारकापुरवासिनम् । स्नापयित्वा तु तत्तोयं पिबन् ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ इति ।

*भक्त्या भुञ्जंस्तु नैवेद्यं सालग्रामशिलार्पितम् । फलं यज्ञसहस्राणां पराकाणां शतं लभेत् ॥ इत्यादि ।

*अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । यत्पुण्यं तल्लभेद्देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥

ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थैर्यतिभिस्सदा । विष्णोर्निवेद्यं भोक्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ इत्यादि च ।

एवमेतादृशवचनशतवशात् *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यत्र निर्माल्यादिशब्दो रुद्रादिनिर्माल्यविषय इति सिद्धम् । सामान्यतो निषिद्धानामीदृशानां भागवते पुनर्निषेधो दोषाधिक्यादिविवक्षया ।

किंच भगवदनिवेदितमेव शास्त्रैर्निषिद्धम् । तथा हि **श्रीसात्त्वते** एकविंशतितमे परिच्छेदे—

*सुगन्धफलपुष्पाद्यमपूर्वमुचितं च यत् । अभोज्यं गुरुदेवादिनिवेदनविवर्जितम् ॥ इति ।

जयाख्यसंहितायां षोडशे पटले समयोपदेशे—*नानिवेद्य हरेः किंचिद्भोक्तव्यं वा गुरोस्तथेति । **भारद्वाजे**ऽष्टमेऽधिकारे—*नानिवेद्य हरेः किंचित्समश्नीयाच्च पावनमिति । तत्रैव भोजनमध्ये दधिक्षीरोदकादेः पूर्वमनिवेदितस्य अकस्मात्समागतस्यापि मनसा निवेद्यैव भोक्तव्यत्वमुक्तम्—*तदकस्मात्प्रवृत्तं च भोजने मनसाऽपि चेति । अश्नीयादिति शेषः । तथेश्वरसंहितायाम्—

*भोजनावसरे प्राप्ते मध्ये प्रागवसानतः । यत्किंचिदुपभोगार्थमकस्मात्समुपागतम् ॥

तद्गुरौ भगवत्यादौ कल्पयित्वाऽऽहरेत्ततः । भक्तस्य समयज्ञस्य अन्यथा व्यत्ययो भवेत् ॥

तस्मान्निवेद्य वै पूर्वमपूर्वमुचितं च यत् । भक्त्या भगवतो विष्णोर्देशिकस्य महात्मनः ॥ इति ।

न चात्र गुरुसमभिव्याहारात् भगवत्यपि कल्पनं विज्ञापनमात्रमिति शङ्क्यम्; गुरुभुक्तस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्धि तत्र तथा स्वीकारः । अत्र तु योग्यत्वात्कल्पनशब्दाभिहितं निवेदनं यजनमेव । एवं च सति प्रागुक्तश्रुत्यैकार्थ्यमपि सिद्धं भवति । अतो भगवदनिवेदितमेव निषिद्धमिति सिद्धं भवति ।

यत्पुनरधिकारिविशेषविषयं न सर्वैर्ग्राह्यमिति, तन्न; *न चैकं प्रति शिष्यत इति न्यायस्यात्रानपवादादन्येषामप्यधिकारिणां भगवत्समाराधनस्य भगवच्छास्त्रेषु प्रतिपादनात् । **महोपनिषदि** च सामान्यतः—*विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादिविधानेन त्रयीधर्मनिष्ठैरपि तदनुवर्तनस्यापरिहार्यत्वात् । न च शाखाविशेषेऽनादरः, [illegible] **महाभारते भगवच्छास्त्रे** च बहुषु प्रदेशेषु सिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । तदर्थविशेषाननुष्ठानस्य शाखाभेदप्रतिनियतधर्मान्तरवदेवोपपत्तेः । नच भगवत्समाराधनं तथा प्रतिनियतमिति वक्तुं शक्यम्; तत्साधारण्यस्योक्तत्वात् । यत्तु शेषशब्दो निवेदितावशिष्टविषय इति, तन्न; निवेदितेनैव संप्रदानानुयागादेरुपात्तसुव्यक्तवचनशतसिद्धत्वात्; निषेधस्य च परिहृतत्वात्; भगवता सूक्ष्मांशग्रहणस्य वक्ष्यमाणानेकवचनसिद्धत्वेन निवेदिते शेषशब्दस्याप्युपपत्तेः, तरुणीमुखगतताम्बूलदृष्टान्तवचनाच्च । तथा भगवन्निवेदितशेषभोजिनि विष्वक्सेने *यजेच्छेषाशनं देवम्, *शेषाशनाभिधानस्य गणेशस्यार्चनाय वै इत्यादिभिश्शेषाशनशब्दप्रयोगात् । उक्तं च **स्तोत्रे**ऽपि—*त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिना इति । न चेष्टशिष्टभक्षणन्यायविरोधः; विधिबलेन यथाविधिशिष्टत्वस्वीकारात् । केरलादिदेशे भगवन्निवेदितपरित्यागस्तु सुदर्शनादिधारणाधिकारोक्तन्यायेन दूष्यः । एवं च भगवच्छास्त्रानुसारिणि महाभारतवचने प्रतीयमानं भगवद्भुक्तप्राशनमितीदमपि न बाधितं भवति । विष्वक्सेनसंविभागप्रकारैश्च शेषशब्दस्य निवेदितविषयत्वं सुव्यक्तम् । तथाहि **पारमेश्वरे**ऽपि—

*अर्घ्यलेपनपुष्पैश्च धूपेनाभ्यर्च्य वै ततः । मुख्याधिकारिणो विप्रान्द्वादशाध्यात्मचिन्तकान् ॥
बलादिमन्त्रनिरतानष्टौ वा चतुरो द्विज । दीक्षितान्गुरुपूर्वांश्च ह्यनुकल्पाधिकारिणः ॥
बीजपिण्डपदाख्येषु मन्त्रेषु निरतान्सदा । त्रयीधर्मरतांश्चापि आमूलाद्भगवन्मयान् ॥
त्रय्यन्तज्ञानसंपन्नान्यथोक्ताचारनिष्ठितान् । समाहूयार्घ्यगन्धाद्यैस्समभ्यर्च्य यथाक्रमम् ॥
भगवच्छेषमादाय न्यस्तमाहृत्य मन्त्रतः । प्राङ्निवेदनकाले तु चतुर्धा संविभज्य तम् ॥
प्रापणं मधुपर्काद्यमन्यच्चाभ्यवहारिकम् । तेभ्यो दद्यादेकभागमर्घ्योदकपुरस्सरम् ॥
मात्रां चतुर्विधां चापि आचार्याय प्रदाय च । स्वप्राशनार्थमेकांशं स्थापयित्वा निरीक्षितम् ॥
शेषाशनाभिधानस्य गणेशस्यार्चनाय वै । भागमेकं तु संस्थाप्य भागेनान्येन तोषयेत् ॥
ब्राह्मणादीञ्छुभाचारान्भक्तान्ग्रामादिवासिनः । इति ।

श्रीपौष्करे विष्वक्सेनाध्याये—*विष्वक्सेनोऽथ यष्टव्यः इत्यनुवृत्तौ,

*नैवेद्यैर्मधुपर्काद्यैर्मुख्यमूर्तेर्निवेदितैः । द्विजप्राशनशिष्टैश्च स्वयं प्राशनवर्जितैः ॥ इति ।

तथा तत्रैव भगवानुवाच—

*कालवैश्वानराख्या या मूर्तिस्तस्यात्मनो विभोः । स एष द्विजदेवाख्यो विष्वक्सेनः प्रकीर्तितः ॥

स्थित आहवनीयादिभेदेन मखयाजिनाम् । ऋक्पूतं हुतमादाय तर्पयत्यखिलं जगत् ॥
एवं मन्त्रमयाद्यागात्सात्त्विकाद्ब्रह्मभावितात् । संप्राप्यं गुरुमूर्तेर्वै प्रापणं मन्त्रसत्कृतम् ॥
अनाहूतामराणां च सर्वलोकनिवासिनाम् । स्वयं तु संविभज्याथ तदनुग्रहकाम्यया ॥ इति ।

तथेश्वरसंहितायां समाराधनाध्याये—

* दत्तशिष्टमथादाय संविभज्य द्विधा च तत् । पूजितस्यार्घ्यपुष्पाद्यैर्विष्वक्सेनस्य वै विभोः ॥
प्रतिपाद्यामराणां च तृप्तये विघ्नशान्तये । द्वितीयमनुयागादौ प्राशनं बान्धवैस्सह ॥
तन्निश्शेषं च भोक्तव्यं हृन्मन्त्रं संस्मरन्हृदि । ज्वलत्पावकसङ्काशं ज्वालागणशतावृतम् ॥ इति ।

अनुयागादौ प्राशनमिति समन्त्रकाहुतिरुच्यते । हृन्मन्त्रं संस्मरन् हृदीति—हृन्मन्त्रं हृदयमन्त्रप्रतिपाद्यं, हृद्रूपेणावस्थितं भगवन्तं भोक्तृत्वेनानुसन्दधान इत्यर्थः । सङ्कर्षणादिव्यूह इव जपज्ञानाद्येकैकगुणविशिष्टहृदादिरूपेण भगवान्स्वयमेवावस्थित इति * नेत्राख्यं भगवत्तत्त्वमित्यादिना **श्रीपौष्करे** स्पष्टम् । एवं संविभागप्रपञ्चनात् भगवन्निवेदितस्य कृत्स्नस्य विष्वक्सेनादिनिवेदनपरम्परया त्याग इति मन्दं वचः । भगवच्छास्त्रेषु निर्माल्यनिषेधपराणां वचसा**मागमप्रामाण्ये** निर्वाहः कृतः । एवं हि तत्रोक्तम्—* यानि पुनर्दीक्षितमेवाधिकृत्य समयानुशासनसमये निर्माल्योपयोगनिषेधपराणि वचनानि तानि पार्षदेशोपयोगोत्तरकालाभिप्रायेण द्रष्टव्यानि ।

* यतो भगवदर्थेन त्यक्तं स्रक्चन्दनादिकम् । पश्चादभोग्यतां याति विष्वक्सेनपरिग्रहात् ॥
अत एव निवेद्यं तत्ततोऽर्वागेव सात्त्वतैः । सेव्यते तेन तत्तेषामुत्कर्षस्यैव कारणम् ॥ इति ।

विष्वक्सेननिवेदिते च विकल्पभेदास्तत्तत्संहितानुसारेण **प्रयोगपद्धतिरत्नावल्या**दिषु भोजराजादिभिः स्थापिता द्रष्टव्याः ।

एवं च प्रमाणशतनिर्धारितस्यार्थस्य विरुद्धं भगवन्निवेदितत्यजनं यत्केरलादिदेशेषु कैश्चिदनुष्ठीयते, तदहिच्छत्रब्राह्मणीसुरापानादिवदप्न्यायमूलत्वादनादरणीयम् । न चार्यावर्तादिवासिन इव केरलादयोऽप्यनुविधेयाचाराः क्वचित्सिद्धाः । न च सर्वं प्रामाणिकमेव केरलादयोऽनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते, मातुलकन्यापरिणयनरजस्वलापरिणयनादेरद्याप्यविगानं क्वचित्क्वचिदनुष्ठीयमानत्वादिति ।

एवं बोधायनीये विष्णुकल्पे च शेषशब्दो रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रमहाभारताद्यैकरस्यान्निवेदितविषय एव । यत्तु प्रतिग्रहीतुरेव तत्र तत्प्राशनं विहितमिति, तत्सत्यम्; तथाऽपि वैष्णवस्य भगवन्निवेदितप्रतिग्रहस्तत्प्राशनं तत्रापि भगवदसाधारणमन्त्रचतुष्टयेन च प्राशनं प्राप्तं प्रतीयमानमबाधितं धर्मपक्षे निक्षेपमर्हति; अन्यथा प्रागुक्तप्रबलशास्त्रान्तरविरोधाच्च । तदैकरस्यं चात्रापि पायसपाकवेदिगन्धोशीरमयवृत्तिस्थाननिवेदितान्नविनियोगप्रकारस्वाध्यायशब्दवाच्यद्वादशाक्षरजपादिलिङ्गैरावाहनोद्वासनादिहोमनमस्कारादिषु चातुरात्म्यसमाराधनप्रतीतेः तत्तन्मन्त्रगतानां शब्दानां चातुरात्म्यपरत्वस्य तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनावसितत्वात्सिद्धम् । अतस्तदनुसारेण निवेदितभोजनमेव समन्त्रकमत्रापि प्रतीयत इति ।

श्रीमद्रामायणे च तैस्तैर्लिङ्गैरेव रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात्, मूलापेक्षायाश्च स्मृतेस्संभवदधीयमानमूलपरित्यागेन मूलान्तरानुमानायोगात्, ब्राह्मणादीनां सर्वेषामपि भगवत्समाराधनस्य सात्त्वतविद्यास्थानपूर्वकत्वस्य * ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैरित्यादिना महाभारते स्पष्टमुक्तत्वेन तदैकार्थ्यात्, उपरिचरादिभिश्चानुष्ठितत्वात्,

अत्र च *विधिवदित्यनेन मूलभूतविध्यन्तरस्मरणात्, इक्ष्वाकुप्रभृतीनां सर्वेषामपि पुष्करोक्तप्रकारेण भगवत्समाराधनस्य भगवच्छास्त्रप्रसिद्धत्वात्,

*ततश्चैतत्क्रमाल्लेभे देवस्सर्वेश्वरस्स्वयम्। रामो राजीवनयनो भ्रातृभेदैस्त्रिभिस्सह ॥

इत्यारभ्य, *सोऽप्येवमर्चयेद्देवं पौष्करोक्तविधानतः इति रामाभिधानस्य भगवत एव स्वयं श्रीरङ्गविमाने पौष्करोक्तविधानेन भगवत्समाराधनस्य पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तस्थाननिर्णयाध्याये प्रदर्शितत्वाच्च भगवच्छास्त्रोक्तप्रकारेणैवेदं समाराधनमिति अव[गते सति]गम्यते। एवं सति भोक्तव्यविषयः शेषशब्दोऽपि तच्छास्त्रप्रसिद्धनिवेदितविषय इति निश्चीयते। तथा ह्यत्र—*अथातो भोगानुपार्ज्य सुस्नातस्सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः इत्यारभ्य *अभिगमनेनाभिगच्छेद्भगवन्तम् इत्यानुपूर्वीकवचनेन—

*अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम्। तदाद्यमङ्गं यागस्य नाम्नाऽभिगमनं महत् ॥

इति **जयाख्यसंहितावचनेन** च प्राप्तमभिगमनाख्यमाद्यमङ्गं *नारायणमुपागमदित्यनेन सूचितम्। हविषः पात्रं शिरसा विधिवत्प्रतिगृह्येत्यनेनान्नयज्ञाख्यं प्रधानमङ्गं सूचितम्। हविषश्शिरसा ग्रहणं निवेदनार्थमेव, *ततोऽन्नमभ्युद्यम्योत्तानतलाभ्यां पाणिभ्यामवनतमुखमनभ्युच्छ्वसन्प्रापणेन संविभागेन चार्चयेद्भगवन्तम् इत्यानुपूर्वीवचनात्, *द्विधा निवेदनं तेषां शिरसाऽवनतेन यदित्यादिपौष्करादिवचनात्,

*प्रयतस्तु शुचिर्मूर्ध्ना सर्वमेव निवेदयेत्। तन्मनास्सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्जितः ॥

इति **श्रीविष्णुस्मृतेश्च**। एतेन हविश्शब्देन होतव्याज्यपरिग्रह इति अत्र कुदृष्टिदृष्टं निरस्तम्। होम्यस्याज्यस्य शिरसा ग्रहणाख्यसंस्काराश्रवणादन्नस्य तच्छ्रवणाच्च। *जुहाव ज्वलितेऽनले इति च होमाख्यमङ्गं सूचितम्। अत्र काष्ठादिषु

*प्राक्कुङ्कुमादिना लिप्तां काष्ठसंज्ञां तु होमयेत्। स्रग्धूपमधुपर्कं च बीजान्याज्यं यथाक्रमम् ॥

इति **श्रीसात्वतवचनादिसिद्धासु** सप्तसु समित्सु सतीष्वपि केवलस्याज्यस्योपादानं तत्प्राधान्यादिभिः; संस्कृताज्यस्य विप्रुड्भिस्संस्पृशेदिन्धनादिकम्। निश्शेषदोषशान्त्यर्थम् इति हि तत्रोच्यते। पूर्णाहुतौ चाज्यमेव विनियुज्यते। यथा **श्रीपौष्करे** शयनाध्याये—*दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः इत्यारभ्य *स्रुवमभ्यर्च्य पुष्पाद्यैराज्यपूर्णां स्रुवं ततः इत्यादि। तत्रैव कुण्डलक्षणाध्याये—*आचतुस्सप्तनिष्ठेनेत्यारभ्य *भिन्नमन्त्रगणं सर्वमाज्यदोहैर्मुदं नयेदित्यन्तम्। **पारमेश्वरे** त्वितरसमिदभावे घृतेनैव तत्पूर्तिः कीर्तिता—*काष्ठादीनामभावे तत्सर्वमाज्येन होमयेदित्यादिभिः। **यजुषि** च भगवद्देवताकत्वेनाज्यस्यायातयामत्वमाम्नातम्—*ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिः इति। अत्र प्रजापतिर्भगवानेव; तस्यैव नित्ययुवत्वेनायातयामत्वात्। प्रजापतिशब्दश्च भगवत्येव बहुषु प्रदेशेषु श्रूयते *तेन प्रजापतिरश्राम्यत् इत्युपक्रम्य *स वराहो रूपं कृत्वा इति वचनात्; *श्यामा एकरूपा भवन्ति। एवमिव हि प्रजापतिस्समृद्ध्या इत्यत्र प्राजापत्यानां पशूनां श्यामत्वार्थं प्रजापतेरपि श्यामत्वप्रतिपादनात्। *आश्रावयेत्यादिना चोक्तस्य सप्तदशस्य प्रजापतेर्विष्णुत्वं **महाभारते** प्रोक्तम्—

*चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ इति।

*प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये इति मुक्तप्राप्यदेशवर्तित्वादिभिः *आज्यस्य दैवतं विष्णुः इति नारदीयादिवचनैश्चाज्यदेवताभूतः प्रजापतिर्भगवानेव। तदेवमाज्यप्राधान्यादिभिराज्योपादानं समिदन्तरोपलक्षणार्थम्। नन्वत्र *महते

दैवतायेति महादेवः प्रतीयते । मैवम् । समस्तस्यैव तथा रूढत्वात् । व्यस्तस्य नामधेयतयाऽहिर्बुध्न्यविश्वेदेवादिवत्संज्ञायामलुक्त्वेन वा प्रसिद्ध्यभावात् । तदभावेऽपि तत्प्रत्यभिज्ञया तत्प्रतीतिर्जायत इति चेन्न ; व्यस्तत्वेनैव संज्ञात्वे अप्राकृतनिरुपाधिकमहत्त्वदेवतात्वयोः *वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, *तेजः परस्यां देवतायामित्यादिप्रतिपन्नपरमात्मपरमपुरुषविषयत्वौचित्यादेवात्र रूढ्यास्पदमहादेवप्रत्यभिज्ञाप्रतिरोधात् । *नारायणमुपागमत्, *ध्यायन्नारायणं देवम्, *श्रीमत्यायतने विष्णोः इत्यादिपूर्वापरविरोधाच्च । बोधायनीयादिषु महादेवशब्दस्य व्यस्तोऽपि रुद्रे प्रयोगस्संप्रतिपन्नो दृश्यत इति चेत्सत्यम्, प्रकरणादिवशात्तु तथा तत्र निर्णयः, अत्र तद्विपरीतमेव । किं च *महते दैवतायेति दैवतशब्दोऽत्र प्रयुज्यते न तु देवशब्दः । न हि महादैवतमिति रुद्रस्य नाम, अपि तु महादेव इति । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धमग्निमध्यगतस्य भगवतस्समाराधनमेवोच्यते ; *ज्वलितेऽनले इति अग्नेरासनवदाधारत्वप्रतीतेः । अग्निमध्ये चासनकल्पनापूर्वकं भगवत्समाराधनं बहुसंहितासिद्धम् । यथा **जयाख्यसंहितायाम्**—*वह्निं तु व्योमवद्ध्यात्वा तन्मध्ये पूजयेत्प्रभुमिति । **ईश्वरसंहितायाम्** *अथ ज्वालाजटाधारी वह्नौ वै कुण्डमध्यतः इत्यारभ्य *ततोऽवतार्य तन्मध्ये हृदयात्परमेश्वरमिति । **भारद्वाजीये**—

*एवं संस्कारसंशुद्धं कृत्वा प्राग्जातवेदसम् । तन्मध्ये स्वेच्छया कार्या प्रागुक्तासनकल्पना ॥

तत्रावतार्य हृदयात् इत्यादि ।

अतोऽत्र *शेषं च हविषस्तस्येत्यनुयाग उच्यते । अत्र चशब्दात्पाकपात्रावशिष्टहुताज्यशेषचरुशेषाणां समुच्चयः प्रमाणानुरोधेन ग्राह्यः । अत्राभिषेकार्थाधिवासभूतव्रतसमाराधनत्वादप्ययमेवार्थो युक्तः । उक्तं हि **श्रीसात्त्वते**—

*दत्तशिष्टमतृप्तं च दैवीयान्नेन भावितम् । हविश्शेषेण संयुक्तं व्रतिनां भोजनं हितम् ॥ इति ।

श्रीपौष्करेऽपि—*अण्वात्मतत्त्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा । आत्मनैवात्मसिद्ध्यर्थं यागमन्त्रेन तेन च ॥

सह यज्ञावशिष्टेन हुतशेषेण वै सह ॥ इति ।

नन्वन्तरात्मनिवेदनमन्तरा न भोक्तव्यम् । तत्र बहिर्वृत्त्यादिवृत्तिस्थानावस्थितस्य भगवतो निवेदितमन्तरात्मतया हृदयावस्थितस्य तस्यैव निवेदनीयं चेन्निवेदितनिवेदनाख्यो दोषस्स्यात् । एकस्मिन्समाराधने निवेदितानां सर्वेषामपि भोगानामविशेषेण समाराधनान्तरेऽपि निवेदनप्रसङ्गः । यदपि **श्रीसात्त्वते** चतुर्दशे परिच्छेदे पवित्रमधिकृत्योक्तम्—

*अपरेऽहनि सन्न्यासमाचरेद्विधिपूर्वकम् । अपनीय च माल्यादीन्प्रदद्याद्वै दिने दिने ॥

नो यान्ति म्लानतां यावच्चतुर्थेऽहनि वा त्यजेत् । विशेषपूर्वयागं तु कारिभ्योऽवसरे स्वके ॥ इति ।

तेनापि हि पवित्रारोपणनिवेदितानां पवित्राख्यभूषणानामेव पुनर्निवेदनमुक्तम् । तच्च नियतावधिकम् ; न पुनस्सर्वविषयम् ; समाराधनानुवृत्तं च । **श्रीपौष्करे च** स्थिराणामेव समाराधनान्तरे अनुवृत्तिरस्थिराणां तु परित्याग एवेति स्पष्टमुक्तम् । तथा हि श्राद्धाध्याये तिलदर्भोदकादीनां द्रव्याणां प्रतिकर्मणि—

*जायते उपविष्टानामुपशान्तिश्च तैजसी । अत एवोपयुक्तानां भोगानां कमलोद्भव ॥

विरुद्धसंग्रहो भूयस्त्वन्यस्मिन् हि क्रियान्तरे । गौणी व्यक्तिर्यतस्तेषामामूलाच्चिदधिष्ठिता ॥

वर्तते परमाश्रित्य तत्कर्तुः फलसिद्धये । चित्सामान्यविनिर्मुक्ता ह्ययोग्यास्ते शरीरवत् ॥

मन्त्राणां स्थायिनो भोगा यान्ति वै योग्यतां पुनः । कदाचिन्मन्त्रसामर्थ्याज्ज्ञानभावनयाऽब्जज ॥ इति ।

तस्मादस्थिराणां प्रापणमधुपर्कादीनां हृदयावस्थितस्य पुनर्निवेदनमयुक्तमिति ; नैवम् ; स्नपने निवेदितानामेवामल-कोदकादीनां जलमयादीनां सर्वेषां भोगानामेकदेशैरेकपात्रस्थैः [संवन्द]स्ववदनाख्यभोगनिवेदनस्योक्तत्वात् । तथा हि **ईश्वरसंहितायां** सप्तमे पटले—

विभोः [संवन्दने प्राप्ते]स्नक्चन्दनघटास्ततस्तैःस्नापयेत्प्रभुम् । निरन्तरैस्सावशेषैस्समुत्तीर्याथ पश्चिमम् ॥
क्रमशो दत्तशेषेण सर्वकुम्भस्थितेन च । इत्यादि ।

यदि पुनरस्थिरस्यापि विधिबलात्क्वचिदभ्युपगमस्तदन्यत्रापि तुल्यम् । अस्ति च विधिः ; यथा **रहस्याम्नाये** कर्मावर्त-प्रकरणे ओदनपचने—* शुच्यन्नं श्रपयित्वा वेद्यां भगवते नयति वेद्यां भगवन्तमिष्ट्वा तत्कारिभ्यः प्रयच्छति कारिणः प्राप्तेनान्नेन वेद्यां भगवन्तमिष्ट्वा तद्धात्र उपनयन्ति उपनीतेन धाता स्वयं च कुरुते शिष्टेन च भृत्यान्यान्बिभर्ति किं हि भो भवान्धाता भृत्यवान्भवति तत्के न्वस्य भृत्याः समूहकर्मकालव्यक्तिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति । अत्र धातृशब्दो-ऽन्तरात्मतयाऽवस्थितभगवत्परः । तथा तत्र चतुःश्लोकप्रकरणे **श्रूयते**—* अयमिहाध्यक्षो भगवान्धाता हृदये सत्य-सन्धस्स एवास्य संविदं ददाति यदा कालं मन्यते तस्य हि विज्ञानद्वयमैन्द्रियिकं स्वाभाविकमस्य तद्यदि तदानी-मितरत्परतस्तद्भवत्यक्षतः अयमेतावदस्यान्तरात्मा सर्वतः प्रकाशते इति । अध्यक्षत्वं च तत्राध्यात्मप्रकरणे विशदीकृतम्—

* पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अत्रस्थः प्रेक्ष्यतेऽध्यक्षः सर्वमत्र कृताकृतम् ॥ इति ।

उपनयन्ति—निवेदयेयुरित्यर्थः । कुरुते—अशनं कुरुत इत्यर्थः । उक्तं च **श्रीसात्त्वते** समाराधनपरिच्छेदे—

* पश्चाच्छरीरयात्रार्थमभ्यर्थ्य परमेश्वरम् । लब्धानुज्ञस्तथा कुर्यादात्मयागं यथाविधि ॥
भोज्यं नैवेद्यपूर्वं तु सर्वमादाय पात्रगम् । विनिवेद्य च देवाय पवित्रीकृत्य चाम्भसा ॥
सत्यरूपस्य लक्ष्म्याश्चाप्यन्नदोषक्षयङ्करी ॥ इत्यादि ।

अत्रायोग्यजननिरीक्षितत्वयातयामत्वादिदोषसंभावनया तन्निवृत्त्यर्थं पवित्रीकरणोक्तिः ; भगवन्निवेदितभोजनस्य हिततमत्वेन तत्रैव प्रतिपादितत्वात्, अन्यथाऽनुयागस्य द्रव्यान्तरेण विधानप्रसङ्गाच्च, * प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । किंच—

* कपित्थस्य फलं चैव यथा कुञ्जरभक्षितम् । तस्य सारं च गृह्णीयात्तथा हविरसं प्रभुः ॥

इत्यादिभिर्निवेदनदशायां तस्य सूक्ष्मांशं गृहीत्वा गुर्वादिमुखेन तस्यैव प्रत्यक्षयोग्यं स्थूलांशमपि भगवानेव गृह्णातीति प्रतीयते । तथा हि **श्रीपौष्करे** भोगनिर्णयाध्याये प्रापणनिवेदनप्रकारमुक्त्वा—

* यस्मात्प्रागात्मसात्कुर्याद्भोगशक्तिमनश्वरीम् । व्यक्तां गुर्वादिवक्त्रैस्तु भुनक्ति तदनन्तरम् ॥
भोगत्वमुपचारस्य भोजनाद्विहितं ततः । इति ।

भुञ्जानादिति पाठे घञन्तत्वादयमेवार्थः । अत्रायमाशयः—भुज्यते इति भोग इति घञन्तव्युत्पत्त्या हि भोगशब्दोऽत्र प्रसिद्धः, न केवलं रूढः । रहस्याम्नाये च भगवद्यागत एव भोगो भवतीत्याम्नायते । * तत्राष्टाष्टकसंख्यैस्तु क्रमशो नरनाथवदित्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु राजवद्भगवतस्सर्वोपचारग्रहणमुच्यते । तथा—* या परा प्रकृतिर्मान्त्री, इत्युपक्रम्य—

* देहस्थमात्मतत्त्वं तु भोगं विषयजं यथा । भुनक्ति तद्वदादत्ते पूर्णव्यक्तिगतः प्रभुः ॥

इति चोच्यते । तच्चौपचारिकसांस्पर्शिकभोगेषु संभवति; आभ्यवहारिकेषु तु प्रत्यक्षविरुद्धमिति शङ्कापाकरणाय सूक्ष्म-स्थूलांशविभागेन क्रमशस्तद्भोगान्न प्रत्यक्षविरोधः, स्थूलग्रहणपर्यन्तश्च भगवतो भोगस्वीकार इति तेनैव समाराधनपरि-पूर्तिरप्युच्यत इति । किं च तत्र शयनाध्याये निवेदितान्नेन सह पाकपात्रावशिष्टेन साम्बुफलादिना यो यागः क्रियते सोऽनुयागः । अ[णु]नुभूतजीवात्मसिद्ध्यर्थत्वाच्चायम[णु]नुयाग इत्यपि ग्राह्यः । तस्मिंश्च यागे हार्दानलशरीरको भगवानेव भोक्ता तच्छक्त्यनुग्रहाच्चायमणुभूतोऽहंस्वभावः पुमान् भोगापवर्गरूपपुरुषार्थप्राप्त्यनुरूपपुंस्त्ववान्भवतीति स्पष्टमुच्यते—

* अण्वात्मतत्त्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा । आत्मनैवात्मसिद्ध्यर्थं यागमन्नेन तेन च ॥
सह यज्ञावशिष्टेन साम्बुना च फलादिना । अनुयागं च तं विद्धि आत्मनाऽऽत्मनि यत्कृतम् ॥
कुर्वन्ति भोजनात्पूर्वं प्रत्यहं प्राशनं तु ये । तच्छक्तिग्रहणाप्राणैः प्रयोजनवशात्तु वा ॥
भाव[श]भक्तिसमायुक्तास्सन्मार्गस्था दृढव्रताः । अप्रयत्नेन ते यान्ति देहान्ते पदमच्युतम् ॥ इत्यादि ।

तथा— * हार्दानलात्मना भुङ्क्ते ह्यध्यक्षः परमेश्वरः । तच्छक्त्यनुगृहीतत्वात्सोऽहंप्रकृतिकः पुमान् ॥ इति ।

तथा **नारदीयसंग्रहे**—

* तच्च कारिमुखो भुङ्क्ते भगवान्भक्तवत्सलः । यथा चाग्निमुखा देवास्तथा कारिमुखो हरिः ॥ इति ।

ननु वैश्वदेवावशिष्टमेव भोक्तव्यम्, तच्च देवतान्तरविषयम्; ततः कथं भगवन्निवेदितेन देवतान्तरयजनम्, तथा सत्यतिप्रसङ्गात् । यद्यपि श्रुतिस्मृतीतिहासादिशतैस्तेषां भगवत्पुत्रत्वदासत्वभृत्यत्वशिष्यत्वोपासकत्वप्रभृतिप्रतिपादना-त्तैस्तद्भुक्तोज्झितं प्राशनीयम्; तथाऽपि नास्माभिस्तन्निवेदितं तेभ्यो देयम् । न हि लोके पुत्रशिष्यादीन्भोजयन्तः पित्रा-चार्यादीन्भोजयित्वा तदुच्छिष्टेन भोजयन्ति । अतो भगवन्निवेदितस्य वैश्वदेवविनियोगायोगेन तदवशिष्टत्वासंभवान्न भोक्तव्यत्वमिति । मैवम्; भगवन्निवेदितेनैव देवतान्तरयागस्य तत्तृप्तेश्च विहितत्वात् । तथा हि **पाद्मे** चर्यापादे द्वादशाध्याये—

* विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तच्चानन्त्याय कल्पते ॥ इति ।

पारमेश्वरे समाराधनाध्याये—

* ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूनपि तथैव च । स्थापितस्यानुयागार्थं प्रापणांशः पुरा तु यः ॥
तस्मात्किंचित्समादाय संविभागं समाचरेत् । पितॄणां चैव बन्धूनामाश्रितानां तथैव च ॥
संविभागावशिष्टेन स्वानुयागं समाचरेत् । यद्वा स्थाल्यवशिष्टात्तु किंचिदादाय पात्रगम् ॥
प्राग्वन्निवेद्य देवाय तेन पित्र्यं समाचरेत् । ये वैश्वदेवनिरता विप्राद्या वैष्णवास्तु ते ॥
यल्लब्धं भगवद्भुक्तं तस्मादादाय चांशकम् । तेन कृत्वा वैश्वदेवमवशिष्टांशकेन तु ॥
कुर्यात्प्राणादियात्रां तु विधानेन द्विजोत्तम ॥ इति ।

श्रीसात्त्वते समाराधनपरिच्छेदे—* संविभागः पितॄणां च यथाकार्यस्तथोच्यते । इत्यारभ्य,

* क्रमेण भावयेत्तत्र पितॄनथ पितामहान् । तृप्तये ह्यथ सर्वेषां देवाय विनिवेद्य च ॥
प्रोक्षितान्यन्नपात्राणि चत्वारि कबलानि च । [तथात्वेसंवि]तन्मध्ये तु निधायाथ संपूज्यार्घ्यादिना ततः ॥

इत्यादि । **ईश्वरसंहितायाम्**—

* आस्तां सु संस्कृतं तावदन्नं सुव्यञ्जनान्वितम् । प्रदाने भगवन्मन्त्रपूतान्यारण्यकानि च ॥

शाकमूलफलादीनि यथाकालोद्भवानि च । कर्मण्यानि विचित्राणि स्वल्पानि सुबहूनि वा ॥
विभोर्निवेद्य दत्तानि यान्ति तान्यमृतात्मताम् । पितॄणां पितृलोकेषु देवानां सदनेष्वपि ॥ इति ।

तथा **महाभारते** ज्ञानकाण्डे तृतीयाध्याये—* राजोपरिचरो नामेति प्रक्रम्य,

* सात्त्वतं विधिमास्थाय नारायणमुखोद्भवम् । पूजयमास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥
पितॄनृषींश्च विप्रांश्च संविभज्याश्रितांस्ततः ॥ इति ।

अत्रापि शेषशब्दः प्रापणविषयः ; * सात्त्वतं विधिमास्थायेत्युपक्रमात्,

* पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्रापणं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्र्यभोजनम् ॥

इत्युपसंहाराच्च । पञ्चरात्रतन्मूलवेदयोश्शेषशब्दो निवेदितविषयतया प्रसिद्ध इति ह्यन्यत्र स्थापितम् । किंच,
* यश्श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिण्डं च तिलैर्विमिश्रमाकल्पकोटीः पितरस्सुतृप्ताः ॥
इत्यादीनि वचनानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । अतो निवेदितेनैव वैश्वदेवकरणसंभवात् वैश्वदेवदेवतानामपि भगवन्निवेदितस्य भोज्यत्वमनपोदितमिति ।

एतेन प्राणाहुतिकरणमपि भगवन्निवेदितेनैव कार्यमिति सिद्धम्; अनिवेदितभक्षणनिषेधाच्च । उक्तं च **जयाख्य-संहितायाम्**—* प्राणाग्निहवनं नाम्ना त्वनुयागं तदष्टममिति । अनुयागस्य प्राणाग्निहवनत्वोक्तेस्तस्य च निवेदितैक-साध्यत्वाच्च । नच वाच्यं तत्र प्राणाहुतेः प्रसङ्गाभावात्संज्ञामात्रमिदमिति ; पूर्वमेव बहुविधवैष्णवलक्षणे—

* नानात्वेनात्मसिद्ध्यर्थं विश्वात्मानं यजन्ति ये । मोक्षार्थमपि विप्रेन्द्र स्मृतास्तेऽञ्जलिकारिणः ॥

इति इन्द्रादिदेवतान्तरशरीरकपरमात्मयाजिनामपि वैष्णवत्वेन कथनात्तेषामपि प्रतिष्ठादिषु विनियोगस्य पूर्वमुक्तत्वात्तेषां च प्राणाहुतिमत्त्वात्तान्सर्वानधिकृत्य भगवत्समाराधनाष्टमाङ्गप्रकारचिन्तने प्राणाहुतेरपि प्रसङ्गोऽस्त्येव । एवं **श्रीपौष्करे** शयनाध्याये—* प्राणयात्रां ततः कुर्यान्नैवेद्यप्राशनादिकमिति । आदिशब्देनाबादिसंग्रहः । * अनुयागं ततः कुर्या-दित्येव यथागमप्रसिद्धि निर्देष्टव्यत्वे प्राणयात्राशब्देनाभिधानं प्राणाद्याहुतिरूपेण प्राप्तायाः प्राणयात्राया अपि तदन्तरात्म-भगवदाहुतिरूपेणानुयागत्वख्यापनार्थम् । तथा **पारमेश्वरे**ऽनुयागविधौ—* ततस्तु शेषमादायेत्युपक्रम्य,

* त्रयीधर्मेण संयुक्ता आमूलाद्भगवन्मयाः । येन येन तु मन्त्रेण बहिराराधनक्रमे ॥
वेद्यादिस्थस्य देवस्य प्रापणं विनिवेदितम् । तेन तेन तु मन्त्रेण जुहुयुर्वक्त्रकुण्डके ॥
चतुः पञ्च त्रिधा वाऽपि प्राणपूर्वैर्द्विजोत्तम । केवला भक्तिपूतास्तु त्रयीधर्मरता द्विजाः ॥
प्राणापानादिभिर्मन्त्रैर्जुहुयुः पञ्चधा क्रमात् । हृदयस्थाय देवाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
एवं तु भगवद्भुक्तप्राशनं कुर्वते तु ये । तेषां पुण्यफलावाप्तिं कश्शक्तोत्यभिवर्णितुम् ॥ इति ।

येषां तु भगवदसाधारणमन्त्रेण वक्त्रकुण्डे विहितो होमः, न तेषु वैदिकमर्यादाविरोधश्शङ्कनीयः ; कल्पसूत्र-प्रतिनियतधर्मान्तरवत्तदुपपत्तेः । उक्तं च भगवता **बोधायनेन** * तस्मै शेषं दद्यादेतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादिति भगवद-साधारणमन्त्रैरेव प्राशनं वैष्णवस्य । यथा च **वैष्णव्यां स्मृतौ** वैश्वदेवप्रकरणे—* वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानि-रुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवायेति भगवदसाधारणमन्त्रविधिस्तद्वदत्रापि । तादृशधर्माणां शाखाविशेषमूलत्वं च भगवच्छास्त्रेषु बहुषु प्रदेशेषु श्रुतम् ; अतो न कश्चिद्विरोधः । तथाऽप्यन्यमन्त्रान्तरेण प्राणाग्निहोत्रं कृत्वा निवेदित-

भोजनेऽपि न विरोधः; भोजनान्तरं वा नैवेद्याय प्रयुज्यतामिति चेन्मैवम्, न तावत्तथा विधिर्दृश्यते, न च तत्कल्पकं किञ्चित्, निवेदितनिवेदनाद्यनुपपत्तेर्वचनबलेनैव निरस्तत्वात्। प्राणाहुतेश्च भोक्तव्यतया रागतः प्राप्तान्नमेवोपजीव्य-मित्यतोऽपि ना[न्तर]न्नविभागः। भोजनान्तरं तु *नान्तरा भोजनं कुर्यादिति निषेधान्न कल्पयितुं युक्तम्। किञ्च **महाभारते**—*हृदि ध्यायन्हरिमित्यादिना निवेदितेनैव प्राणाहुतिकरणं स्फुटमुक्तम्। यथा च हृदयावस्थितभगव-द्भोक्तृत्वानुसन्धानेन निवेदितस्यैव भोजनमपि समाराधनम्, तद्वद्बहिर्निवेदितेन प्राणादिशरीरकपरमात्मभोक्तृत्वानुसन्धानेन प्राणाहुतिरपि भगवत्समाराधनमेव; *आमनन्ति चैनमस्मिन्निति **शारीरकसूत्रे** त्रैलोक्यशरीरकस्य वैश्वानराभिधानस्य परमात्मन एव प्राणाहुत्याधारत्वाय उपासकशरीरेऽप्यनुसन्धानं निर्णीतमिति न सङ्कटं किञ्चिदिति। एवं चोद्यपूर्वकमुक्त-**मागमप्रामाण्ये**—

*ननु प्राणाग्निहोत्रस्य निवेद्यं साधनं कथम्। निरिष्टकं न शिष्टानामिष्टं होमादिसाधनम्॥
न च द्रव्यान्तराक्षेपो होमायेत्यवकल्पते। रागतः प्राप्तमेवान्नं यतस्तेनोपजोव्यते॥
नापि भुक्त्यन्तराक्षेपो नैवेद्यायोपपद्यते। सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्॥
नान्तरा भोजनं कुर्यादिति तत्प्रतिषेधनात्। नैष दोषो यतः प्राणप्रभृतिर्दैवतागणः॥
गुणभूतः श्रुतो विष्णोर्विष्णुपारिषदेशवत्।

यथैव हि भगवन्निवेदितमपि पुष्पौदनादि विष्वक्सेनाय दीयमानं नानौचित्यमावहति।

यथा वा होतुरुच्छिष्ट एव सोमरसोऽध्वरे। अध्वर्यादेर्विशुद्ध्यै स्यादेवमत्र भविष्यति॥

अपि च— भोज्याभोज्यव्यवस्थायाः शास्त्रमेव निबन्धनम्। तच्चेद्भोज्यमिदं ब्रूते किं वयं विदधीमहि॥
यथाऽनुष्ठानतन्त्रत्वं नित्यकाम्याग्निहोत्रयोः। एवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैवेद्याशनतन्त्रता॥ इति।

ततः सिद्धम् भगवन्निवेदितेनैव पावनतमेनानादिकालसञ्चितानन्तस्वान्तध्वान्तविध्वंसिना विश्वेषां वैदिकानां वैश्वदेवप्राणाग्निहवनपूर्वकं वैश्वानरमूर्तेर्भगवतस्समाराधनमनुयागापराभिधानमनुदिनमनुविधेयमिति॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन सतामित्थं समर्पितम्। पावनं भगवद्भुक्तप्रापणादिनिषेवणम्॥

शमितभवभयानां शङ्खचक्रादिचिह्नैर्दिविषदधिकभूम्नां दीप्यतामूर्ध्वपुण्ड्रैः।
प्रथितगुणगणानां प्रापणप्राशनाद्यैरयमहमनघानामस्मि पात्रं दयायाः॥

इति सच्चरित्ररक्षायां भगवन्निवेदितोपयोगविधिर्नाम तृतीयोऽधिकारः॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ सच्चरित्ररक्षा समाप्ता॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

॥ सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म षाड्गुण्यपरिकर्मितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रसूतिं पर्युपास्महे ॥

अनन्यदेवतास्थायिन्यायत्ते महिते वयम् । पञ्चरात्रमहाम्भोधिपारदृश्वनि सज्जने ॥

आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमादृशां मादृशां पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदान् पक्षे पतन्त्यः परान् ।

सर्वानुश्रवसारदर्शिसशिरःकम्पद्विजिह्वाशनक्रीडाकुण्डलमौलिरत्नघृणिभिस्सारात्रिकास्सूक्तयः ॥

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभिः पाराशर्यप्रभृतिभिर्महाभारतादिषु भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौमं प्रामाण्यं प्रत्यपादि । शारीरके च कपिलकणभक्षभिक्षुक्षपणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेपसमनन्तरं तन्त्रान्तरसहपाठादिसंभवन्मन्दमतिव्यामोहशमनाय * उत्पत्त्यसंभवात् * न च कर्तुः करणम् इतिसूत्राभ्यां पूर्वपक्षमुपक्षिप्य * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः * विप्रतिषेधाच्च इतिसूत्रद्वयेन जीवोत्पत्त्याद्यनुपपत्तितत्प्रतिषेधप्रतिपादनद्वारेण सिद्धान्तस्समर्थितः ॥

भगवद्यामुनमुनिभिर्भाष्यकारैश्च–

*इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्चिक्षेप यथासुखम् ॥

इत्यादिप्रमाणगणप्रतिपादितप्रक्रियया अतिविततगहनगम्भीरनिगमशतशिखरगतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासंग्रहरूपस्य भगवन्मुखोद्गतस्य शास्त्रस्य कारणदोषाद्यभावेन क्वचिदप्यप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति निरणायि ॥

कर्मकाण्डेऽपि प्रमाणलक्षणे–संभवद्वेदविरोधानां व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रामाण्यमसूत्र्यत । ये पुनश्चरमयुगमीमांसकास्तन्त्रान्तरैस्समानयोगक्षेमं सात्त्वतं शास्त्रमभिमन्यन्ते, तेषां विकत्थनान्यागमप्रामाण्ये निराचक्रिरे । उक्तं च * तच्चेदेतच्छ्रुतिपथपरिभ्रष्टतन्त्रैस्समानं पात्रत्वेन प्रसजति तदा सोमपास्ते सुरापाः इति । शूद्रार्चनादिप्रसङ्गे त्वेवं प्रतिबन्दी **श्रीकृष्णमुनिभिरुक्ता**–

*हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा बहुयाजिनः । निर्वाहः क्रियते तद्वच्छास्त्रस्यास्यापि नान्यथा ॥ इति ।

अयमर्थः,—यथा * हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य बहुयाजिनोऽगाराच्छूद्रवर्जनमित्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाधिकारमुपचारविशेषं वा समालम्ब्य निर्वाहस्तद्वदिहापीति ॥

भट्टारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सार्वत्रिकेन प्रामाण्येन व्यभज्यत—* तस्मात्साङ्ख्यं सयोगं सपशुपतिमतं कुत्रचित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् इति । तदेतत् * महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्याद्युक्तानन्तशाखाश्रयऋगादिस्कन्धभिदुरनिगमतरुमूलभागोपबृंहणरूपं स्वमूलनिगमभागभेदात् ऋगादिवदेव चतुर्धा अवतिष्ठते—आगमसिद्धान्तो मन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति । चत्वारश्चैते सिद्धान्ता ऋगादिवदेव शाखाभेदैरवान्तरतन्त्रैर्भिद्यन्ते । तत्र यथा ऋगादयो वेदभेदास्तत्तच्छाखाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्यन्ते, तथा सिद्धान्तभेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते । यथा च वाचनिकातिरिक्ते वेदान्तरशाखान्तरसूत्रान्तरसङ्करदोषः, तथेह सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे प्रत्येकतन्त्रान्तःपातिनियतवैकल्पिकधर्मादिसङ्करे चासङ्कीर्णा चेयं व्यवस्था प्रमाणान्तरसहकृतपारम्पर्यपर्यालोचनया व्यवस्थाप्या । इदं च गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनाद्भागवतानामब्राह्मण्यं पूर्वपक्षिणा प्रसञ्जितं परिहरद्भिर्भगवद्**यामुनमुनिभि**रर्थतस्समर्थितम्—* य एते वंशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनस्सावित्र्यनुवचनप्रभृति त्रयीधर्मत्यागेनैव एकायनश्रुतिविहितानेव संस्काराननुतिष्ठन्ति, तेऽपि स्वशाखागृह्योक्तं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्माननुष्ठानाद्ब्राह्मण्यात्प्रच्यवन्ते । अन्येषामपि पर[स्पर]शाखाविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मण्यप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्माः क्वचित्समुच्चीयन्ते । विलक्षणा[श्च] हि त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्राग्नाग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्त्वयन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्यैकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मण्यमापादयति । यथा चैकायनशाखाया अपौरुषेयत्वं, तथा **काश्मीरागमप्रामाण्य** एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयी[धर्म]संबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धेर्न तत्त्यागनिमित्तव्रात्यत्वादिसन्देहं सहत इति । अत्र विज्ञानशब्देन **संवित्सिद्ध्यादिषु** स्वयमेव स्थापितं विशिष्टं ज्ञानं विवक्षितम् ॥ आह हि—

* यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥
न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारणम् । तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः ॥
क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः ॥
विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्र[जल]द्रप्सविप्रुषः ॥ इति ।

इदं च वेदभेदं भोजराजबलदेवाचार्यादयश्च विविञ्चते—

* यो वेदवृक्षं बहुमूलशाखं नानाफलार्थिद्विजसङ्घसेव्यम् । पूर्वश्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्तं पुरुषं प्रपद्ये ॥

इत्यादिभिः । एवं च सर्वत्रासङ्करसंग्रहेण प्रदर्शितः **श्रीसात्त्वते**—

* न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां बुद्धिपूर्व उपप्लवः । आचर्तव्य इहाज्ञानात्पारम्पर्यक्रमं विना ॥ इति ।

अस्खलितपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु परिदृश्यमानप्रमाणमूलान्याचारपरम्परागृहीतानि च कर्माणि न मात्रयाऽपि परि-

[भाव्या]ह्याप्यानि ; नच तद्विरुद्धान्युपादेयानीत्युक्तं भवति । **श्रीपौष्करे** चाधिकारिनिरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारिविषयत्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तभेदस्तदवान्तरभेदश्च दर्शितः । यथा–

* कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते । क्रमागतैस्स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु तत् ॥
विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर । नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत् ॥
तथा मूर्त्यन्तरयुतं प्रादुर्भावगणं हि यत् । प्रादुर्भावान्तरयुतं धृतं हृत्पद्मपूर्वके ॥
लक्ष्म्यादिशङ्खचक्राख्यगारुत्म्यसदिगीश्वरैः । सगणैरस्त्रनिष्ठैश्च तद्विद्धि कमलोद्भव ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् । विना मूर्तिचतुष्केण यत्रान्यदुपचर्यते ॥
मन्त्रेण भगवद्रूपं केवलं वाऽङ्गसंवृतम् । युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर ॥
भिन्नैराभरणैरस्त्रैरावृतं च सविग्रहैः । तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाब्जज ॥
मुख्यानुवृत्तिभेदेन यत्र सिंहादयस्तु वै । चतुस्त्रिद्व्यादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥
संवृताः परिवारेण स्वेन स्वेनोत्थितास्तु वा । यच्छक्त्याराधितं सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा । नामद्वयं वा सिद्धान्तपञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
एकैकं बहुभिर्भेदैरामूलादेव संस्थितम् । नानाशयवशेनैव सिद्धाद्यैः प्रकटीकृतम् ॥
सङ्क्षिप्तं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् । सेतिहासपुराणैस्तु वेदवेदान्तसंयुतैः ॥
ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ॥ इति ।

अत्रैकैकस्य सिद्धान्तस्यामूलादेव बहुभिर्भेदैस्संस्थितत्ववचनाच्चतुर्णां सिद्धान्तानां तदवान्तरतन्त्रभेदानाञ्च सिद्धान्तान्तरतन्त्रान्तरसङ्करपरिहारेणैव सर्वदाऽवस्थानं सूचितम् । अत्र च सिद्धान्तसंज्ञितानामेषां चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वमनन्तरमेवोक्तम्–

* यस्मात्सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । एतस्मात्प्राप्यते शास्त्राज्ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ॥ इति ।

अत्र सार्थका इति बहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि बहुवचनान्तस्सन्नागमादिविशेषणयोगेन चतुर्धा संज्ञावस्थानमभिप्रैति । पञ्चरात्रशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोपि चतुर्णां साधारण इति चात्रैव पूर्वमुक्तम् । **पाद्मे** च * सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदप्रदे इति चतुर्णां सत्पदशब्दवाच्यभगवत्पदप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । **हयग्रीवसंहितायाम**पि कस्यचिन्मोक्षैकान्त्यमन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्वमुक्तम्–

* आगमाख्यं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् । मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षप्रदं नृणाम् ॥
तन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् । तन्त्रान्तरं तु सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥ इति ।

अत्र वाञ्छितार्थशब्देन [illegible] त्रिवर्गवदपवर्गोऽपि संगृह्यते ; अत एषां चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वादपवर्गार्थिभिर्मोक्षोपायोपदेशप्रदेशेषु * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इतिन्यायेन सदक्षरदहरमधुभूमवैश्वानरशाण्डिल्यनाचिकेतोपकोसलप्रतर्दनसंवर्गान्तरादित्यानन्दमयविद्यादिष्विव वैकल्पिकः परिग्रहः । ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्मव्यतिरिक्तानां तत्तद्विद्याप्रतिनियतगुणानां यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारः, तथाऽत्रापीति, प्रत्येकं प्रतिनियतानां प्रक्रियाणां परस्परासङ्करेण

प्रयोगस्सिद्धः । यत्र तु मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिवत्परम्परया वासुदेवप्राप्तिरभिधीयते, तत्रापि तत्तदर्वाचीनपर्वव्यवहितपरप्राप्तिकामानामधिकार इति व्यवस्था; तदभिप्रायेण चोक्तं **भाष्ये**—*तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म संपूर्णषाड्गुण्यवपुस्सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाऽभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते, विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात्परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यते इति वदन्तीति । अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम् । फलान्तरसाधनवचनस्यान्यार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्—*प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्धयस्संप्रकीर्तिताः इति । एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वे हि त्रय्यन्तसारोपबृंहणरूपत्वमपि समञ्जसं भवति । **पाद्मे** चर्यापादे चतुर्णामेतेषां परस्परविभागस्सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च दोषः प्रपञ्चितः—

*तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रमृगादिवदनेकधा । एकैकं भिद्यते तन्त्र शाखाभेदेन भूयसा ॥
प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाह्वयम् । तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत् ॥ इति ।

अत्र आगममन्त्रसिद्धान्तयोः **पौष्करोक्त**क्रमाद्व्युत्क्रमेणोपादानं सिद्धिमोक्षप्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्त्ये तात्पर्यात् । अत्रापि ह्यागमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणः *कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे इति प्रदर्शित एव । अत्र काम्यकर्मणां स्वरूपतस्सन्न्यासः, स्ववर्णाश्रमनियतानां भगवद्गीताष्टादशाध्यायनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्यागः, स्वशाखागृह्योक्तमर्यादया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिपरिग्रहः; अत आगमसिद्धान्ते सर्वकर्मस्वरूपत्याग इति न भ्रमितव्यम्, कर्मविशेषभूयस्त्वात्; अत एव हि तन्निष्ठानधिकृत्योक्तम्—

*त्रयोदशविधं कर्म कामादिपरिवर्जितम् । गुणैस्सांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः ॥ इति ।

अत्रैवोद्दिष्टक्रमेण चत्वारस्सिद्धान्ता लक्ष्यन्ते—

*एकैव मूर्तिराराध्या प्राधान्येनेतराः पुनः । देव्यः श्रियादयश्चापि संपूज्याः परिवारवत् ॥
आयुधैश्शङ्खचक्राद्यैः श्रीवत्साद्यैश्च भूषणैः । मूर्तिमद्भिः परिवृता केवला वाऽम्बुजासन ॥
कथ्यते यत्र तत्प्रोक्तं मन्त्रसिद्धान्तमग्रिमम् । वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वारस्साधकैरपि ॥
क्रमागतैस्तुल्यकक्ष्याः पूज्यास्तु प्रभवाप्यये । कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे ॥
तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्तं कमलासन । नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथ्यते ॥
मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथाऽपरे । प्रादुर्भावगणाश्चापि मूर्त्यन्तरगणा अपि ॥
प्रादुर्भावान्तरयुतास्सदिग्देवैस्सहायुधैः । मूर्तिमद्भिश्च देवीभिर्लक्ष्म्यादिभिरपि स्फुटम् ॥
तत्तन्त्रसिद्धान्ताह्वानं चतुर्थं परमं पुनः । सौम्यसिंहादिभूयिष्ठवक्त्रभेदैश्चतुर्मुख ॥
द्वित्र्यादिमुखभेदा वा मूर्तिरेकैव पूज्यते । संवृता परिवारैः स्वैर्विना वा सर्वकामदा ॥
यत्तु तन्त्रान्तरं तत्स्याच्चतुर्थं चतुरानन । येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता ॥
आदौ तेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्त्मना । तन्त्रेणापि तथा येन कर्षणादिक्रिया कृता ॥
तेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्त्मना । तन्त्रान्तरेऽपि कथितमनुक्तं ग्राह्यमेव हि ॥
सिद्धान्तसङ्करस्तस्मात्तन्त्रसङ्कर एव च । दोषाय कल्पते राजराष्ट्रधामक्षयात्मने ॥
सिद्धान्तसङ्करे जाते प्रमादात्तस्य शान्तये । कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशाप्लवः ॥

कर्तव्यं स्नपनं कुर्यात्तन्त्रसङ्करसंभवे । अन्ते महोत्सवं कुर्याद्ध्वजारोहणपूर्वकम् ॥ इति ।

अत्र पाद्मोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ग्रन्थयोरैकार्थ्यं संभवति तदा न विरोधः, इतरतन्त्रेषु अभ्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं द्विप्रकारमनुसन्धेयम् । यथा न्यायविस्तरे सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमाधारसिद्धान्तेष्वभ्युपगमसिद्धान्तस्य द्वेधा लक्षणमक्षपादाभिप्रेतं वर्णयन्ति—

* साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः । स ह्यभ्युपगमो न्यायो मनसोऽनुमतिर्यथा ॥
तद्विशेषपरीक्षा वा सद्भावेऽन्यत्र साधिते । यथाऽन्यत्र मनस्सिद्धं तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ॥ इति ।

पारमेश्वरोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं तु पौष्करोक्तेन समानमेव । तथा हि, प्रायश्चित्ताध्याये सङ्करादिदोषपरिहारार्थं विभज्यमानेषु सिद्धान्तेष्वागममन्त्रसिद्धान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते—

* परव्यूहाहिदिभेदेन विनैकैकेन मूर्तिना । साङ्गेन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥
तथाऽस्त्रैर्विग्रहोपेतैरावृतं तन्त्रसंज्ञितम् । नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादयः ॥
मुख्यानुवृत्तिभेदेन केवला वाऽपि संयुताः । चक्राद्यस्त्रवरैश्चाथ भूषणैर्मकुटादिभिः ॥
कान्तागणैश्च लक्ष्म्याद्यैः परिवारैः खगादिभिः । पूजिता विधिना यत्र तत्तन्त्रान्तरमीरितम् ॥ इति ।

तदेवं व्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु सङ्करपरिहारः पाद्मे स्पष्टः । तस्मिन्नेव चाध्याये क्वचित्सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रभेदे वा दीक्षितस्य सिद्धान्तान्तरोक्तासु तन्त्रान्तरोक्तासु च क्रियास्वनधिकार उक्तः—

* एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः । क्रियां न कुर्यादन्यत्र कर्षणादींश्चतुर्मुख ॥
आचार्यकमथार्त्विज्यं पूजाद्यं मधुविद्विषः । तन्त्रभेदे च सिद्धान्तभेदे चापि न युज्यते ॥ इति ।
* तन्त्रान्तरे तथा तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्तवर्त्मना । दीक्षितानां क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगतः ॥
अन्येषामधिकारस्स्यात्तत्तत्संस्कारपूर्वकम् ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्युपर्युपरितन्त्राधिकाराणामधोधस्तन्त्राधिकारित्वं प्रदर्शितम्—

* कारणागमसिद्धान्तनिष्ठेनान्यैस्त्रिभिः सदा । अर्चनीयमथान्याभ्यां मन्त्रसिद्धान्तिना तथा ॥
पूजनीयमथान्येन तन्त्रसिद्धान्तिनाऽनिशम् । स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीयं स्वके गृहे ॥ इति ।

अत्राप्युत्कृष्टसिद्धान्तस्थितेनाप्यपकृष्टसिद्धान्तस्थानेषु तत्तत्सिद्धान्तप्रकारेणैव पूजनीयत्वमुक्तम्, उत्कृष्टसिद्धान्तस्थितस्य स्वस्थानेऽपकृष्टसिद्धान्तप्रसङ्गाभावात्; अत एव ह्यनन्तरमेवोच्यते—

* मुख्याधिकारिणस्सन्ति यदि गौणाधिकारिणः । स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः प्रासादे च स्वतन्त्रके ॥ इति ।

स्वतन्त्रेण—स्वकीयेन प्राक्प्रवृत्तशास्त्रेणेत्यर्थः । विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च तत्रैवोक्तः—

* तत्सिद्धान्तान्यमार्गेण स्थापितं बिम्बमालये । अज्ञानादथवा मोहादेकायनविधानतः ॥
अर्चयन्नापदं सर्वमाप्नोतीह परत्र च ॥ इति ।

एवमेकैकसिद्धान्तस्थितानां सिद्धान्तान्तरक्रियासु यथोक्तप्रक्रिययाऽनधिकारे समर्थिते सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदालयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थितानां प्रदक्षिणप्रणाममालाकरणदीपारोपणसम्मार्जनसेचनोपलेपनालङ्करणरक्षणसंवर्धनहविरादिसमर्पणस्तोत्रादीनां साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्गमाशङ्क्य परिजहार—

* प्रदक्षिणप्रणामादि राद्धान्तेऽन्यत्र केवलम् । विहितं नार्चनं कुर्याद्राजराष्ट्रभयावहम् ॥ इति ।

तत्रैकोनविंशेऽध्याये सिद्धान्तसङ्करे प्रत्यवायं विस्तरेण प्रतिपाद्यासङ्कीर्णसिद्धान्तधर्माणामेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धादि-योग्यत्वमितरेषां तु बाह्यानामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

* सिद्धान्तानां चतुर्णां तु साङ्कर्यं व्यसनावहम् । सिद्धान्तेषु चतुर्ष्वेकं पूर्वैर्नृभिरनुष्ठितम् ॥
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्बिषी । तस्माज्जन्मप्रभृत्येकराद्धान्तनियतो भवेत् ॥
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् । मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियामुद्रोपचारकैः ॥
योगं नयति यो मोहात्स्वसिद्धान्तोक्तवर्त्मनि । सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् परमात्मानमब्जज ॥
नयेन्निरयमत्युग्रं पुरुषान् पुरुषाधमः । निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी ॥
अकर्मणोऽस्य तत्कोपो राजराष्ट्रभयावहः । कर्ता कारयिता चोभौ सान्वयं विनशिष्यतः ॥
न सन्निधानं च हरेर्धाम्नि हानिश्च सम्पदाम् । राद्धान्तसङ्करः कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ॥
मन्त्रसिद्धान्तमुख्येषु चतुर्ष्वपि यथापुरम् । अनुतिष्ठन्ति ये कर्म समाराधनमुच्यते ॥
असङ्करेण तेऽन्योन्यं संबद्धा हि नरोत्तमाः ॥ इति ।

असङ्करेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः । तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

* या मूर्तिर्येन तन्त्रेण यादृशेनाधिकारिणा । प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥
मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः । तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पिते सति ॥
नृणां नरपतेश्चापि राष्ट्रस्य च भवेत् क्षयः ॥ इति ।

तस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* जनने मरणे चैव श्वसृगालमृगादिभिः । स्पृष्टे च बिम्बे तन्त्राणां सङ्करे समुपस्थिते ॥
एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविधिर्भवेत् ॥ इति ।

नारदीयेऽपि—* व्यत्यये परिवाराणां भोगादीनां च गौतम । पूर्ववत्स्नपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र आदिशब्देन सिद्धान्तव्यत्ययतन्त्रव्यत्ययादिसंग्रहः, अपेक्षितत्वादविशेषाच्च ; अत एव ह्यत्रैवोक्तम्—

* तन्त्रेणैकेन कर्तव्यं कर्षणादिषु नारद । यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रेणैव कारयेत् ॥
अनुक्ताश्चान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत् । विशेषाश्च मुनिश्रेष्ठ त्वन्यथा राष्ट्रनाशकृत् ॥ इति ।

पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

* विशेषेण स्वयंव्यक्ते दिव्ये सैद्धेऽपि चार्षके । स्थाने तु कर्मबिम्बानां व्यत्ययं न समाचरेत् ॥
द्वाराङ्गावृतिदेवानां पूजाया हवनस्य च । इत्यारभ्य,
* न लक्षणान्तरं कुर्यान्न प्रमाणान्तरं तथा । न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात्क्रियान्तरम् ॥
मन्त्रान्तरं न कुर्वीत सर्वं कुर्याद्यथापुरम् । कुर्याच्चेदेवमादीनां विपर्यासं महामते ॥
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशस्स्यात् सर्वस्यापि स्वसन्ततेः ॥ इति ।

तत्रैव— *भोगानां च विपर्यासं मन्त्राणां च महामते। ध्यानानां चैव मुद्राणां देवतानां तथैव च॥
अन्येषां चैवमादीनां व्यत्यासं न समाचरेत्॥ इति।

तथोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—
*प्रासादश्च तथा बिम्बं येन शास्त्रेण निर्मितौ। प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्धरिम्॥
योऽर्चयेदन्यमार्गेण तथा चार्चापकस्तु यः। तावुभौ कलुषात्मानौ राज्ञो राष्ट्रस्य वै गुरोः॥
कुलं च व्याधितं चैव विप्लवं दुःखमञ्जसा। वित्तहानिं विशेषेण कुर्यातामालयस्य च॥
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं पञ्चरात्रपरायणः। पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत्तन्त्रसङ्करः॥ इति।

तत्रैव सिद्धान्तभेदान् विस्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—
*शास्त्रमन्त्रक्रियादीनां मूर्तीनां भवनस्य च। देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रहः॥
तथैव यावत्कालं तु आचर्तव्यं नचान्यथा। विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्राद्यनर्थकृत्॥
ततस्समाचरेद्यत्नात्प्रतिष्ठां प्राक्प्रकारतः। ततस्सिद्धान्तसाङ्कर्यं नाचर्तव्यं कृतात्मभिः॥
यद्यदिष्टतमं लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत्। प्रतिग्राह्यमथान्योन्यविरुद्धं संत्यजेद्बुधः॥ इति।

एवं **कालोत्तरे** चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—
*वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम। स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत्॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना। विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये॥ इति।

अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽप्येतावेव श्लोकौ पठितौ।

तत्रैव— *यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज। प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत्॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना। राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च विनाशं कर्तुमिच्छति॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम्। शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्ध्रुवम्॥ इति।

यद्यपि वैखानसपञ्चरात्रसङ्करपरिहारस्याप्यत्रैव [शास्त्रे] प्रतिपादनात्तत्परिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम्, तथाऽपि येन शास्त्रेणेति सामान्यवचनात्सर्वविषयमेव। यत्तत्रोक्तम्—

*महोत्सवेषु सर्वेषु देशिकेन्द्रानुसारतः। ऊहापोहविधानेन करणीयं समर्चनम्॥

इति, इदमपि देशकालद्रव्यबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिसङ्कोचविस्तारादिमात्रविषयम्; अत एव ह्यत्र *वैदिकैस्तान्त्रिकैः इत्यादि पुनः पठित्वा

*ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना। विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये॥

इति च निगद्यते। एवं पञ्चरात्रास्यैकशाखावान्तरसंहितासङ्करस्यात्यन्तगर्हितत्वे वैखानसपञ्चरात्रसंकरः कैमुतिकन्यायसिद्धः, परस्परं च द्वयोरपि स्पष्टं प्रतिषिध्यते। पञ्चरात्रस्य तु वैखानसैरपि क्वचित्क्वचिदुपजीव्य[त्व]मस्ति।

तथा हि— *ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः। अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः॥

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषां ब्राह्मणादीनां श्रीपञ्चरात्रोक्तमार्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति **महाभारता**दिष्वभिधीयते। नहि क्वचिदपि सूत्रविशेषादिनियमः कृतः, प्रत्युत सर्वसूत्रनिष्ठानां तदन्वयस्तस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते—

* निषेकादींश्च संस्कारान् सूत्रोक्तांश्च समाचरेत् । पञ्चरात्रोदितान् वाऽपि ये स्ववंश्यैरनुष्ठिताः ॥ इति ।

नच बोधायनविखनश्शौनकाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम्; तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्यापेक्षायां साधारणशास्त्रपरिग्रहोपपत्तेः । न च क्वचित् पूर्णोपदेशस्संभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णमुपादानं युक्तम्; अत एव हि हौत्रं होतृशाखोक्तमध्वर्यवोऽपि परिगृह्णन्ति । अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि तन्निष्ठानामपि भगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियया समाराधनादिकं प्रशस्ततमम् । तथा च शिष्टैरनुष्ठीयते । ननु च वैखानससूत्रानुसारिषु काश्यपमरीचिभार्गवात्रेयेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु संग्रहविस्तररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु किं पञ्चरात्रेण ? मैवम्; तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात् । तर्हि तन्निष्ठानां पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयत्वे तस्याः सर्वसूत्रनिष्ठसाधारण्यं भज्येतेति चेत् । तन्न; दत्तोत्तरत्वात् । **काश्यपी**यादीन्यपि हि शास्त्राणि काञ्चित्प्रक्रियामुपदिशन्ति तेषु तेष्वर्थेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव; एवं पञ्चरात्रोक्तमपि क्वचित्क्वचिदुपजीवन्ति । यथोक्तं **भृगु**प्रोक्ते क्रियाधिकारे—

* गुरूपदेशसंसिद्धैः कल्पमन्त्रैरथापि वा । आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन ॥ इति ।

अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छास्त्रोक्तमन्त्राणामेव ग्रहणम्; अत एव ह्यधीतवेदान् वैखानसान् प्रति गुरूपदेशसंसिद्धैरिति विशेष्यते । नच तत्तत्तन्त्रमन्त्रकल्पाः पञ्चरात्रतन्त्रेभ्यः पृथग्भूताः, चतुर्धा व्यूढे हि तस्मिञ्छास्त्रे प्रत्येकं च संहिताभेदभेदिनि सर्वेऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथं समाविशन्ति; अत एव हि तांस्तान् भगवन्मन्त्रकल्पानार्षपञ्चरात्रमित्यभियुक्ता वर्णयन्ति, तन्निष्ठांश्च कल्पभागवतशब्देन व्यपदिशन्ति । एवं **भार्गवा**दिष्वपि—

* वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान् । विप्रान् वेदविदश्शुद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान् ॥

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिस्तत्रतत्रापेक्षितग्रहणार्था । तथा **भार्गवे** क्रियाधिकारे सारस्वतप्रतिष्ठादिकं प्रक्रम्योच्यते—* अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् इति । न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिष्टम्; अतः कल्पोक्तप्रक्रियैवात्रानुसरणीया । एवं तत्र सुदर्शनरूपस्य भगवतः प्रतिष्ठार्चनादौ प्रक्रान्ते फलभेदापेक्षया प्रक्रियान्तरमुपक्षिप्यते—

* एतद्वैदिकमुद्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । केवलं मुक्तिकामश्चेत्स्मरन् मन्त्रं षडक्षरम् ॥ इति ।

नचात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चनम् । ततश्च वासिष्ठगार्ग्यविहगेन्द्राहिर्बुध्न्यादिसंहितोक्तप्रक्रियैव शरणम् । एवं द्विभुजप्रभृति षोडशभुजपर्यन्तरूपोपदेशोऽप्यनुक्तमपेक्षितमन्यतो ग्राह्यम्; अत एव हि * कृष्णरूपाण्यनन्तानि इत्यादिभिः कृष्णनरसिंहादिरूपाणामसङ्ख्येयत्वेन वक्तुमशक्यतया विरम्यते । तेषु च कानिचिच्छास्त्रान्तरोक्तानि संग्राह्याण्येव; अत इदं * वेदान्तेषु यथा सारं संगृह्य भगवान् हरिरित्युक्तप्रक्रियया सर्ववेदान्तसारोद्धारेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमत्पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम् ॥

यत्तु **श्रीवैखानसे**—* आग्नेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् । अवैदिकत्वात्तत्तन्त्रं तथा वैखानसेन तु ॥
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ॥ इत्यादि ;

यच्चोक्तं श्रीपञ्चरात्रे **तन्त्रसारसमुच्चये**—* अश्रीकरमसौम्यं च वैखानसमसात्त्विकम् इत्यारभ्य * तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरात्रेण पूजयेत् इत्यादि, यानि च पाद्मपारमेश्वरादिष्वतिवादवचनानि, तानि नूनमिक्षुभक्षकर्तृचिकीर्षुभिः प्रक्षिप्तानि परस्परस्थानाक्रमणलोलुपैः वटुभिर्वा पूजकाधमैर्निवेशितानि ।

* अविरोधोपयोगाभ्यामुभयोरपि शास्त्रयोः । मध्यस्थैर्हि कृतं धर्मविद्यास्थाननिवेशनम् ॥ इति । अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययोः परिग्रहप्राचुर्यवतोः प्रसिद्धतरेषु श्रीरङ्गश्रीमद्वेङ्कटाद्रिश्रीहस्तिशैलवृषगिरिप्रभृतिषु पारम्पर्येण प्रवृत्तयोः व्यासादिनिबद्धश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिषु—

* कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते । वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ॥

श्रीभगवानुवाच—शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः । स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अष्टाक्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः । वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥

स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः । पुरुषं च ततस्सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥

अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥

वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥

एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः । विद्ध्यनर्थान्तरायैव मामेवं चार्चयेद्बुधः ॥

इत्यादिभिर्वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपठितयोर्वेदाविरुद्धयोर्भगवद्यामुनमुनिवासुदेवस्वामिप्रभृतिभिः स्थापितप्रामाण्ययोरविशेषवैष्णवसमयपरिग्रहयोः श्रीमत्पञ्चरात्रवैखानसशास्त्रयोर्द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैतानि परस्परापकर्षवचनान्यसङ्कीर्णबहुकोशपाठावलोकनादाप्तभाषितानीति मन्येमहि, तथाऽपि * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् इत्यादिष्वनुदितहोमप्रशंसार्थमनुदितहोमनिन्दावत्प्रक्रान्तशास्त्रप्राशस्त्य[प्रतिपादक]मात्रपरत्वेन नेतव्यानि । * नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्द्यादितरत्प्रशंसितुमिति न्यायविदः । एवमेव * साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानश्शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशङ्क्य स्वशास्त्रप्रशंसादिपरत्वेन पर्यहारि । **भाष्यकारैर्न्यदर्शि** च—* ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि इत्यारभ्य, * सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् इति भूमविद्योपक्रमगतस्य तदितरसमस्तवेदाध्ययनादात्मवेदनालाभवचनस्य भूमविद्याप्रशंसामात्रे तात्पर्यम् ।

अपि च— * चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः । समागतैस्सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥

महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणे ततोऽधिकम् । महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम् ॥

इत्यादीनि वचनानि वेदेभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्यं ब्रुवाणानि वेदार्थोपबृंहणरूपातिशयशालिमहाभारतप्रशंसार्थानि, न पुनर्वेदानामपकर्षगन्धमभिदधते ॥

किञ्च, बह्वृचाम्नाये * ऋग्गाथाभ्यां वाक्तनितं यजुर्निगमो वृथावाक् । तदमितं सामाधेयकश्च गेयः इति यजुरादिनिन्दा ऋग्वेदस्तुत्यर्थैव; एवमिहापि श्रीवैखानसपञ्चरात्रयोः परस्परापकर्षवचनानामाप्तत्वेऽपि स्वाभिमतस्तुत्यर्थतयैव निर्वोढव्यम्; अन्यथा सर्वोपप्लवप्रसङ्गात् । अविस्रम्भणीयवचनानां यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च । एवमेव हि शैवागमे **कारणतन्त्रे** जल्प्यते—

* शैवस्सर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च परत्र च । शैवास्सर्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्था द्विजोत्तमाः ॥

यामले मातृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके । बौद्धे वाऽप्यार्हते चैव लागुडे वैदिकेऽपि च ॥

अन्येष्वपि च मार्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारतः । शैवास्सर्वं प्रकुर्वन्ति तल्लिङ्गस्थापनादिकम् ॥

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च । अधिकारोऽस्ति शैवस्य नान्येषां शिवदर्शने ॥ इति ।

ननु पाशुपताधिकरणे *पत्युरसामञ्जस्यात् इति पशुपतिप्रणीतानां शैवादीनां सर्वेषां तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थनादेतस्मिन्नपि वचने *जैनालयं प्रविष्टस्तु सवासा जलमाविशेत् इत्यादिभिर्दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्य[विषय]जैनयामलबौद्धादिबाह्यमततन्त्रैस्सह वैदिकस्य समभिव्याहाराद्वैदिकानर्हेषु बाह्येषु च शैवस्याधिकारोक्तेः,

*शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

इति **विज्ञानेश्वर**संगृहीतधर्मशास्त्रवचनेन स्पर्शादिषु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धस्य शैवस्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिषु मुख्याधिकारित्वजल्पनाल्लोके च शै[वै:]वे क्वचिदपि भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात्तत्स्पर्शादिष्वपि—

*स्थापिते पञ्चरात्रेण देवे षड्भिरथाध्वभिः। प्रतिष्ठादौ कृते मोहाद्दोषस्सर्वक्षयात्मकः ॥
शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना। प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशैः स्नपनं हरेः ॥
महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकः।

इति **पाद्मा**दिप्रतिपादितप्रायश्चित्तविशेषानुष्ठानदर्शनाच्च। शैवस्तुतिवचनस्यास्य—

*त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। दर्शयित्वाऽल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिप्तत्वमतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारिशैवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्, हन्त तर्ह्यनयोरपि श्रीवैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतरतन्त्रप्रविष्टैरप्रवेशनात्, परस्परसङ्करप्रसङ्गे च तत्तत्तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानदर्शनाच्च परस्परापकर्षपरस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि प्रक्षिप्तत्वादप्रमाणान्यतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा निर्वाह्यत्वात्परम्परागतमर्यादापरित्यागेन परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यस्थदृष्ट्या संपश्यध्वम्। तत्र पक्षे पतन्तस्तु पतन्त्येव पर[म]धर्ममर्यादोपप्लवात्। अतो वैखानसपञ्चरात्रयोः पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्कस्य तत्तदवान्तरतन्त्रभेदानां च परस्परमसङ्करेणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम्। तत्रेदन्तु किञ्चिद्विमर्शनीयम्—यत्तत्**पारमेश्वरकालोत्तर**योः प्रमाणभूतानामेव भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणोत्कर्षापकर्षयोगात्प्राक्प्रवृत्तापकृष्टसिद्धान्तपरित्यागेनाप्युत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशनं न दोषाय प्रत्युत गुणायैव; उत्कृष्टतन्त्रपरित्यागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशने समानतन्त्रसङ्करे च दोष इत्युक्तम्। इदमपि दत्तोत्तरप्रायम्, तथा हि; श्री**सात्वते** द्वाविंशे परिच्छेदे समयिपुत्रकसाधकलक्षणोक्त्यनन्तरमाचार्यलक्षणे *साङ्कर्यमागमानां च वेत्ति वाक्यवशात्तु यः इत्युक्त्वा शास्त्रसङ्करशोधनार्थमनन्तरमुच्यते—

*तत्र वै त्रिविधं वाक्यं दिव्यं च मुनिभाषितम्। पौरुषं चारविन्दाक्ष तद्भेदमवधारय ॥
यदर्थाढ्यमसंदिग्धं स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम्। यत्पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥
प्रशंसकं वै सिद्धीनां संप्रवर्तनमप्यथ। सर्वेषां रञ्जकं गूढं निश्चयीकरणक्षमम् ॥
मुनिवाक्यं च तद्विद्धि चतुर्वर्गफलप्रदम्। अनर्थकमसंबद्धम[पा]ल्पार्थं शब्दडम्बरम् ॥
अनिर्वाहकमाद्योक्तेर्वाक्यं तत्पौरुषं स्मृतम्। हेयं चानर्थसिद्धीनामाकरं नरकावहम् ॥
प्रसिद्धार्थानुवादं यत् सङ्गतार्थं विलक्षणम्। अपि चेत्पौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत् ॥ इति।

अत्र *अनिर्वाहकमाद्योक्तेः इति दिव्यमुनिभाषितयोर्विरुद्धार्थत्वमुच्यते। असंबद्धमिति पूर्वापरविरुद्धत्वम्। तदिदमुभयमपि निकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचने श्रीसात्वतपौष्करनादीयपाद्मादिविरोधात् सामान्येन

सर्वसङ्करनिषेधपरस्परपूर्वापरग्रन्थविरोधमवधारयन्तो धृष्टबुद्धयः कतिचन तन्त्रतन्त्रान्तरमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुब्धागम-मन्त्रसिद्धान्ताभिमानिपुरुषकृतप्रक्षेपोऽयमिति मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रसिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न खल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगात्प्रभृति संतन्यमानेषु सात्वतशास्त्रसंहितास्रोतोभेदेषु अपकृष्टसंहितां परित्यज्योत्कृष्टसंहितां कश्चित्परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वाराहादिषु वा परश्शतेषु पञ्चरात्रप्रस्तावेषु महर्षयस्सूचयन्ति, नचार्वाचीनैरप्याचार्यैरितःपूर्वं तथाकृतमिति संप्रदायविदश्शिष्टा विदामासुः । अतश्शिष्टानुष्ठानबलादेव स्तुतिपरत्वमध्यवस्यामः । यदि चैवं शास्त्रार्थस्स्यात्, एतावता कालेन तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानानि सर्वाणि मन्त्रसिद्धान्तादिना व्याप्येरन् । इतःपूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्वलावलम्बनेन तन्त्रतन्त्रान्तरसिद्धान्तयोस्सर्वत्रोच्छेदः प्रसज्येत । अथ चेदैहिकभोगादिप्राचुर्यात्पुरुषाणां च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात्तन्त्रतन्त्रान्तरयोस्सर्वत्रानुवृत्तिस्संभवतीति मन्वीथा', तर्हि राजराष्ट्रसमृद्धयर्थेषु स्थानेष्वैहिकफलप्रचुरयोरेव तन्त्रतन्त्रान्तरयोर्यथापूर्वमवस्थानमुचितम्, नहि राजसु वा राष्ट्रेषु वा सुलभाः केवलमुमुक्षवः । **श्रीकरसंहितायां** च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्टयस्य वेदसिद्धान्तो दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः पुराणसिद्धान्त इति प्रागुक्तादूरविप्रकृष्टैर्नामभेदैर्विभागमुक्त्वा पुराणसिद्धान्तसंज्ञितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तम्—

* एतत्पुराणसिद्धान्तं श्रीकरं च विशेषतः । इदं श्रीकरसंज्ञाख्यं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ इति ।

अस्य च पूर्वापरं सर्वं **सन्मार्गदीपिकायां** विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्षफलप्रदमित्यस्य श्रीकरसंज्ञसंहिताविशेषान्वितत्वेऽपि तस्यास्संहितायाः पुराणसिद्धान्तान्तःपातित्वाद्विशेष इति नियमाच्चकारेणानुक्तसमुच्चयाच्च कृत्स्नस्यापि तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य विशेषतः श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्च प्रायशो राजानो राष्ट्रवर्तिनश्चेति तत्समृद्धयर्थेषु साधारणस्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्यौचित्यमधिकम् । निस्सङ्गास्तु [illegible]दिमर्यादामनुतिष्ठन्तु नाम ; अतस्तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानेष्वन्यसिद्धान्तावतरणवचनमपवर्गप्रत्त्यासत्त्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिक्यपरमिति मन्तव्यम्। तदपेक्षयैवेदमुक्तं **कालोत्तरे**—* स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः इति ॥

अपरे त्वाहुः—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेदमपकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचनमिति । तथा हि ; यदुक्तं **कालोत्तरे**—* अनेकभेदभिन्नं च पञ्चरात्राख्यमागमम् । पूर्वमागमसिद्धान्तं मन्त्राख्यं तदनन्तरम् ॥
तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥

इति चतुर्धा विभागं सामान्येन प्रतिपाद्य, * नारायणीयमौदध्यमग्निकाश्यपसंज्ञितम् इत्यादिना * शास्त्राण्येतानि सुव्रत इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्षु कतिपयसंहितानां निदर्शनमनुक्तानामपि संहितानामुपलक्षणतयोदाहृत्य * एतद्वै पञ्चरात्राख्यं शास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमम् इति चतुर्विधमपि पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमत्वेन निगम्य—

* चतुर्धा भेदभिन्नं च स्वयंव्यक्तादिभेदतः । स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमाख्यं पुरोदितम् ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत्तद्दिव्यं परिकीर्तितम् । तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं तत्सैद्धं समुदाहृतम् ॥
तन्त्रान्तरं तु यत्प्रोक्तमार्षं तु तदुदाहृतम् ॥

इति प्रागुक्तानामेवागमादिसिद्धान्तानां स्वयंव्यक्तदिव्यसैद्धार्षरूपेण वक्ष्यमाणोपयोगिसंज्ञान्तराणि निर्दिश्य,

* स्वयंव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुकात् । तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां तु न कुर्याद्देवपूजनम् ॥

पूज्यते यदि संमोहात्स्थाननाशो भवेद्ध्रुवम् । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं जायते ध्रुवम् ॥
तस्मात्पूजा न कर्तव्या तन्त्रतन्त्रान्तराध्वना । अनुक्तं यत्स्वयंव्यक्ते दिव्यशास्त्रे द्विजोत्तम ॥
यत्किञ्चित्तत्तदादेयं तन्त्रतन्त्रान्तरे तथा । तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकैः ॥
तद्विधानं परित्यज्य स्वयंव्यक्तोक्तवर्त्मना । दिव्योक्तविधिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च ॥
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः । तस्मादुत्कृष्टशास्त्रोक्तमार्गेणैव प्रपूजयेत् ॥

इति तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्योत्कृष्टफलदत्वेनोत्कृष्टेन स्वयंव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति; तदिदं सर्वस्थानविषयम्, प्रतिनियतस्थानविषयं वा? इति विचारणीयम्; यदि सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीततमसात्त्वताद्यनेकसंहिताग्रन्थसङ्कोचः प्रसज्येत । अपि चास्मिन्नेवोत्तरत्र स्वयंव्यक्तादिस्थानलक्षणनिरूपणाध्याये तत्तत्स्थानलक्षणमुक्त्वा पश्चाच्चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य यथाक्रमं *वैदिकं तान्त्रिकं श्रौतं मिश्रं चेति चतुर्विधम् इति प्रक्रम्य मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रप्रवृत्तश्रुतितत्संभेदनिमित्तनामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

*वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

अत्र स्वयंव्यक्तस्थाने चतुर्णां पूजाविशेषाणां यथारुचि विकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारम्पर्यक्रममन्तरेण मात्रयाऽपि विशेषं नाचरेदित्युक्तत्वात् स्वयंव्यक्ते विकल्पेन कर्मणां प्रवृत्तिस्संभवतीति तत्रैवापकृष्टफलशास्त्रपरित्यागेनोत्कृष्टफलशास्त्रपरिग्रहवचनं लिङ्गवशान्नेतव्यम् । *पवित्रं दक्षिणे कर्णे इतिलिङ्गात् *दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रः इत्यस्य स्थाननियमवत्प्रतिनियतस्वयंव्यक्तेषु स्थानेष्विति व्यक्तमवसीयते । अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि *वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वेत्यादिश्लोकद्वयं पुनः पठितम्; *मानुषे भवने देवं तन्त्रमार्गेण पूजयेदिति चोक्तम् ।

पुनश्च— *यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्ध्रुवम् ॥ इत्युक्तम्;

अतोऽप्यत्रापकृष्टशास्त्रपरित्यागेनोत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचनं स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादिते स्वयंव्यक्ते स्थाने न स्थापनीयमिति सिद्धम् । यदपि चात्र स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोर्नियमः क्रियते—

*स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना । मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैस्सदा ॥
पूजनं प्रयतैः कार्यं पञ्चकालपरायणैः । वैष्णवायतने कार्यं केवलैः पाञ्चरात्रिकैः ॥
सान्तानिकैः प्रविष्टैर्वा मुनिवाक्योक्तवर्त्मना । अनुक्तान्यर्थजालानि सिद्धान्तेष्वागमादिषु ॥
अन्योन्यापेक्षया ग्राह्यं शास्त्रेष्वन्यत्र चाहरेत् ॥ इति,

एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणां प्रकृष्टशास्त्रादिपरिग्रहौचित्यमप्रकृष्टस्थानेऽप्रकृष्टाधिकारिणामपकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति, अन्यथा वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । मानुषेऽपि भवने मुख्याधिकारिभिः प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वरनिरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसङ्करपरिहार एव *अनुक्तान्यर्थजालानि इत्यादिना स्थापितः । यत्पुनः **पारमेश्वरे** स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

* स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धविबुधैश्च प्रतिष्ठितम् । मुनिमुख्यैस्तु गन्धर्वैर्यक्षैर्विद्याधरैरपि ॥
रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः स्थापितं मन्त्रविग्रहम् । दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविदः ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु [सद्वा]संभवं दर्शयति, नतु शास्त्रान्तरपरित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।
यच्चानन्तरमुक्तम्—* स्थापितं मनुजैर्देवं मुनिवाक्येन यत्र तु । पूजयेद्द्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितैः ॥ इति,

इदञ्च व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापिते स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैर्वासुदेवैकनिष्ठैः पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह, न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेनास्याधिकारानुगुणोत्कृष्टशास्त्रेण पूजनं विदधाति, प्राक्प्रवृत्तशास्त्रानुसारेण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात् । उत्कृष्टशास्त्रनिष्ठानामप्यपकृष्टशास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तेः संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् । यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—* व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः । स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु निषद्धाकादिकोविदैः ॥
अर्चयेद्देवदेवेशं दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसन्धेयम् । इदं त्ववशिष्यते; यदुक्तम्—

* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् । भवेत्सन्निधिमाहात्म्यं कालं कल्पक्षयावधि ॥
दिव्यमार्गेण पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र दिव्यं परित्यज्य कदाचिच्च महामते ॥
मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् । कुर्याद्वा यदि वा मोहात् विप्रस्संमूढचेतनः ॥
स वृथार्थश्चिरात्तस्य भक्तिबीजेन वै सह । समन्त्रकर्मतन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ॥
इहैव शीघ्रं विप्रेन्द्र देहान्ते शतसन्ततिः । घोरं प्रयाति नरकं राजा राष्ट्रं च नश्यति ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् ॥ इति,

अस्यापि प्रागुक्तन्यायेन दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वं सुव्यक्तम् । तत्रापीत्यपिशब्दादिलिङ्गात् * दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् इति निगमनेन तत्रैव तात्पर्यविश्रमाच्च । यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चतुर्विधपूजायोग्यं स्वयंव्यक्तस्थानं * मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते इत्यनूद्य, तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छायां मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण पूजनमविरुद्धमित्युच्यते; नह्यत्र मुनिवाक्यस्थापितस्थाने दिव्यमार्गप्रवेशः क्वचिदपि प्रस्तूयते, अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयंव्यक्तेऽपि पूर्वं यदि वर्तेत, तत्र कुतश्चित्प्रमाणात्स्वयंव्यक्तक्षेत्रत्वेऽवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्तं भवति ।
एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्तः प्रपञ्चोऽपि प्रत्युक्तः । तथा हि;

* दिव्याद्यायतनानां च पूजाद्यं यत्त्वयोदितम् । शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

इति पृष्टस्सनकः * वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयमित्यादिना साक्षाद्भगवत्प्रणीतं ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखैः प्रवर्तितं शास्त्रं दिव्यमित्युक्त्वा,

* ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवै ऋषिभिश्च तपोधनैः । स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥

इति विभज्य, * एतत्तु त्रिविधं विद्धि सात्त्विकादिविभेदतः इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्भगवतः श्रुतार्थमात्रनिबन्धनरूपं शास्त्रं सात्त्विकम्, भगवतः श्रुतमेकदेशं स्वयोगमहिमसिद्धं चाशेषं सङ्कल्प्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्यैश्च स्वयं प्रणीतं शास्त्रं राजसम्, केवलसत्त्वयोगविकल्पोत्थैरर्थैः कृतं शास्त्रं तामसमिति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्त्वा, * केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत्पौरुषं भवेत् इति दिव्यान्मुनिभाषिताच्च व्यक्तीभवतः प्रामाण्यम् (?) अयोगिभिर्मनुजमात्रैः प्रणीतं पौरुषं वाक्यं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्यसात्त्विकराजसतामससंज्ञितानि प्रमाणभूतान्येव शास्त्राणि संहिताविशेषनियमेनापि विभज्य, सात्त्वतपौष्करजयाख्यादीनि शास्त्राणि दिव्यानि; ईश्वरभारद्वाजसौमन्तवपारमेश्वरवैहायसचित्रशिखण्डिसंहिताजयोत्तरादीनि सात्त्विकानि, सनत्कुमारपद्मोद्भवशातातपतेजोद्रविणमायावैभविकादीनि राजसानि, पञ्चप्रश्नशुकप्रश्नतत्त्वसागरादीनि तामसानि इति संहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते—

* तामसेन तु मार्गेण पूजाद्यं यत्र वर्तते । तत्रापि राजसेनैव पूजाद्यं सिद्धिदं भवेत् ॥
राजसेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्रापि सात्त्विकेनैव पूजाद्यं शुभदं सदा ॥
सात्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् ॥
यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् । तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥
विविधानां राजसानामन्योन्यं स्यान्न सङ्करः ॥

इति मुनिभाषितेषु त्रिषु शास्त्रेषूत्कृष्टमध्यमाधमसंज्ञानिर्दिष्टेषु अपकृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तत्परित्यागेनाप्युत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रेण पूजाद्यं सिद्धिदम्, उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण पूजादिकं न कर्तव्यम्, न तु सार्वत्रिकत्वम् । ननु गुणसंज्ञितानां चान्योन्यं न सङ्करः कार्यमित्युक्तम् । इहापि यत्रेति सामान्यनिर्दिष्टेऽपि प्रागुक्तन्यायेन प्रभूतानुभावितया सर्वंसहस्वयंव्यक्तक्षेत्रविशेषविषयत्वं मन्तव्यम् । यद्वा चिरकालराष्ट्रक्षोभादिना विच्छिन्नपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु किङ्कर्तव्यतामूढान् प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि तदज्ञानदशायामुपप्लवाभिसन्ध्यभावात्सर्वाधिकारिणां मुख्यानामुत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहौचित्यमिहोच्यते । तत्र पुनः कुतश्चित्प्रमाणात् प्राक्प्रवृत्तशास्त्रज्ञानेन दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं च; इदं च तत्रापीत्यतिवादलिङ्गादपिशब्दात् । अपिशब्दस्यातिवादलिङ्गत्वं * चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः इत्यादिप्रयोगेषु प्रसिद्धम् । अत एव ह्यत्रैव पुनस्सङ्करपरिहारे संरम्भः क्रियते—

* भवेद्दिव्यादिकं सम्यग् ज्ञात्वा सर्वं समाचरेत् । यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात्पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥
स हि सर्वस्य जगतस्साङ्कर्यं कुरुते सदा । विशेषात्स्वस्य वंशस्य तस्मादापद्यपि द्विजः ॥
न कुर्याच्छास्त्रसाङ्कर्यं हितैषी शास्त्रकोविदः ॥ इति ।

अतो यथोक्त एवार्थः ॥

केचित्तु—* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ।

इत्यादीनां वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति; * व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः इति प्रक्रमादैहिकामुष्मिकसांसारिकफलविरक्तानामपवर्गासन्नतमशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्तन्त्रोक्तसांसारिकफलासक्तानां तु यथापूर्वं परिग्रह इति । न चात्र राजसतामससंज्ञितेषु शास्त्रेषु अकुतोप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्—

*स्यान्नागरद्राविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि ।
महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदेवः ॥

इति विमानक्रियादिविषयोत्तममध्यमत्वादिविवक्षया तद्गुणोक्तेः, प्रमाणभूतशास्त्रविषयेष्वेव सात्त्विकराजसतामसविभागस्य *यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः [illegible] प्रतिपादितत्वात् । अप्रामाण्यस्य पौरुषस्य वाक्यस्य *केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत्पौरुषं भवेत् इति पृथङ्निर्देशात् ।

*सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद्ग्राह्यमविरोधि यत् । केवलं तद्विधानेन न कुर्यात्स्थापनादिकम् ॥

इति हि पौरुषसंज्ञिते हि वाक्ये [विरुद्धा]विरुद्धांशसद्भावोऽत्र दर्शितः, [illegible]निवेशोऽत्र सत्त्व-रजस्तमःप्रचुरतत्तत्फलसिद्धिविशेषतारतम्याभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । कार्त्स्न्येन हि भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रागेव प्रतिपादितम् । न चात्र भगवद्व्यतिरिक्तब्रह्मादिपुरुषकृतांशेषु कारणदोषस्संभवति--*पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् इति स्ववक्तृके शास्त्रे भगवतैव तेषामृषीणां [illegible]रेण नित्येऽपि वेदे सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्ववत्संहिता-कर्तृत्वस्याधिकारतया समर्पितत्वात् । यथा च व्यासोक्ते **महाभारते** वैशम्पायनसंहितादिभेदः, एवमत्रापीति न सङ्कटं किञ्चित्; अतः कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणम् । तस्यावान्तरसंहिताभेदम् ऋगादिवच्चतुर्धा स्थितम्, तद्वदेव यथाधिकारं व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसङ्करपरिहारेणैव सर्वदाऽनुवर्तनीयम् । तथाऽनु[वर्तने]वर्तमानानां यथाधिकारं साक्षात्परम्परया वा सद्ब्रह्मवासुदेवाख्यपरमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति सिद्धम् ॥

पञ्चकालव्यवस्थित्यै वेङ्कटेशविपश्चिता । श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥

अहितविहतिदक्षैर्बाहुभिर्व्यूहभेदैर्निजनिगमशतैश्च व्यक्तभूमा चतुर्भिः ।
प्रथमयुगसमग्रं धर्ममभ्यस्यमानान् प्रशमितकलुषान्नः पातु वैकुण्ठनाथः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथादौ समुपक्षिप्तमच्छिद्रं स्थाप्यतेऽधुना । स्वयंप्रयोजनं नित्यं [illegible] ॥
ससामान्यविशेषात्मा चर्येयं हृदयङ्गमा । ससूत्रसुमनस्तोमा [illegible] विभोः ॥

इह तावदेकैकस्मिन्नहोरात्रे कालपञ्चकविभागेनाभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगरूपभगवत्सेवनं स्ववर्णाश्रमजाति-गुणनिमित्तादिनियतधर्मसचिवं भगवद्धर्मनिष्ठानां सर्वेषां समानम्, तच्च संहिताभेदेषु चोदनाख्याविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु समानचोदनाख्यचत्वारिंशत्संस्कारादिवल्लेशतो भिन्नरूपं प्रतिपाद्यते । तत्र रहस्याम्नायविदामेवायं धर्म इत्यविदितसात्त्वत-धर्माणामाकस्मिको भ्रमः, ते तु स्वशाखोक्तप्रकारेण पाञ्चकालिकधर्ममनुतिष्ठन्ति; इतरे च यथास्वं तत्संहितोक्तप्रक्रिययेति व्यवस्था । वर्गद्वयेऽपि अधिकारिविशेषमात्रेणैव हि भेदोऽनुशिष्यते । यथोक्तं **पाद्मे**—

***ब्रह्मोवाच**—कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं कर्म यस्य प्रसिद्धये । तं समाराधनविधिं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥
आराधनविधिः कीदृगधिकारी च कीदृशः । भगवंस्तदशेषेण ब्रूहि मे भक्तवत्सल ॥

भगवानुवाच—श्रूयतामभिधास्यामि पृष्टं निरवशेषतः । चतुर्णां ब्राह्मणादीनां वर्णानां कमलासन ॥

अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित् । पूजाविधौ भगवतस्तेऽनुकल्पाधिकारिणः ॥

प्रतिलोमभुवां सूतः प्रथमं तत्र शस्यते । आद्यमेकायनं वेदं सद्ब्रह्मप्रतिपादकम् ॥

तेनैव संस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिणः । त्रयाणां क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥

सूतस्य च विशेषेण दीक्षा चात्मपराऽनिशम् । परार्थयजनं कुर्युर्विप्रा मुख्यानुकल्पयोः ॥

नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासंस्कारवर्जिताः । यथैव दीक्षणीयेष्ट्या जायन्ते ब्राह्मणादयः ॥

तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिताः । पूजाविधौ भगवतः प्रकल्पन्तेऽधिकारिणः ॥ इत्यादि ।

एवं संहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम् । तदिह तत्तत्सिद्धान्तोक्तवर्त्मना चतुर्विधपञ्चरात्राणां साधारणमभिगमनादिपञ्चकम् । मन्त्रसिद्धान्तादिष्वपि हि कालपञ्चकविभागोऽयमुपदिश्यते । यथोक्तं साक्षाद्भगवन्मुखोद्गततया रत्नत्रयमितिप्रसिद्धेषु **जयाख्यसात्त्वतपौष्करेषु, जयाख्य**संहितायाम्—

नारदः— *एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः । पञ्च कालास्त्वयोद्दिष्टाः किमेतन्मेऽत्र संशयः ॥

श्रीभगवानुवाच—एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभातादानिशान्तं पञ्चधा परिकल्पना ॥

पृथक्कर्मवशात्कार्या न काला बहवस्स्मृताः ॥

नारदः— एककालाश्रितानां च कर्मणां लक्षणं वद । परिज्ञातैस्तु यैस्सद्यः कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥

श्रीभगवानुवाच—ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशे विप्र वासरे । जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥

अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् । ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् ॥

भगवद्यागनिष्पत्तिकारणं प्रहरः परम् । तदुपादानसंज्ञं वै कर्मकालपदाश्रितम् ॥

ततोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत्परमेश्वरम् । साधिकं प्रहरं विप्र इज्याकालस्तु संस्मृतः ॥

श्रवणं चिन्तनं व्याख्या तपःपाठसमन्विता । स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि कालांशं मुनिसत्तम ॥

दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत् । योगं निशावसाने च विश्रमैरन्तरीकृतम् ॥

पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालांशो ब्रह्मसिद्धिदः ।

नारदः— श्रुतो मयाऽखिलः पूर्वं भगवद्याग उत्तरः । तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः ॥

श्रीभगवानुवाच—अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम् । तदाद्यमङ्गं यागस्य तच्चाभिगमनं भवेत् ॥

पूजनं चार्घ्यपुष्पाद्यैर्भोगैर्यदखिलं मुने । बाह्योपचारैस्तद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥

मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै पूजा च पशुना सह । तत्तृतीयं हि यागाङ्गं तुर्यमन्नेन पूजनम् ॥

निवेदितस्य यद्दानं पूर्वोक्तविधिना मुने । संप्रदानं तु तन्नाम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥

वह्निसन्तर्पणं षष्ठं पितृयागं तु सप्तमम् । प्राणाग्निहवनं नाम्ना त्वनुयागं तदष्टमम् ॥

इत्येतत्कथितं सर्वं यत्त्वया परिचोदितम् । प्रददाम्यचिराद्यद्वै तन्निष्ठानां परं पदम् ॥ इति ।

अचिरादित्यनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यस्स्वभावतः प्राशस्त्यमुच्यते । स्मरन्ति च **व्यासादयः**—

*न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥ इति ।

प्रयाससाम्यवैषम्यानादरेण स्वरूपतः प्राशस्त्यं द्रव्यादिष्वपि विद्यते । यथोक्तमाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे—

* सर्वेषामेव पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् । तस्मात्पद्मं तथा राजन् पद्मात्तु शतपत्रकम् ॥
तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकमतः परम् । पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ॥
बकपुष्पं ततस्तु स्यात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् । सौवर्णाच्च प्रसूनात्तु मत्प्रियं नास्ति पाण्डव ॥ इति ।

एवं जपहोमदानादिष्वपि प्रसिद्धम् । **पाद्मे**ऽप्येवं प्रसिद्धतमं पञ्चकालसेवनमुक्तम्—

* ब्रह्मोवाच—पञ्चकालविशुद्धानां प्राशस्त्यं भगवन्निह । कथितं पञ्च के काला विधयश्चापि पञ्च के ॥
मह्यं जिज्ञासमानाय कथयस्व यथातथम् । न चेद्रहस्यमत्यन्तं यदहं पृष्टवानिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—आद्यं कर्माभिगमनमुपादानं ततःपरम् । इज्या च पश्चात्स्वाध्यायस्ततो योगस्ततः परम् ॥
पञ्च ते विधयस्तेषां कालाः पञ्चैव ते क्रमात् । कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख ॥
उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् । ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ध्यायन्नारायणं परम् ॥
उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ।

इत्यादिरध्यायः कृत्स्नोऽपि पाठ्यः । एवं संहितान्तरेष्वपि तत्र तत्र संग्रहेण विस्तरेण च पञ्चकालविधिर्द्रष्टव्यः ।

किंच— * नमस्ते पञ्चकालज्ञ पञ्चकालपरायण । पञ्चकालैकमनसां त्वमेव गतिरव्यय ॥

इत्यादिषु पाञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकवेद्यत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तन्निष्ठानामप्यव्यवधानेन भगवत्प्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते ॥

यत्तूक्तम् **भोजराजेन प्रयोगपद्धतिरत्नावल्याम्**—* तत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, * सङ्गवस्समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्चकाला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः, उदयात्पञ्च नाड्यस्सङ्गव उक्तः, तस्माद्द्विगुणमात्रात्सम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रिय इत्यादि । तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेषनिर्णयार्थोऽयं कालविभागः, न त्वभिगमनादि-पञ्चककर्तव्यार्थः । तथा हि पूर्वमुक्तम् तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य, धर्मे वडबामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्येत्येवं पञ्चानां पञ्चप्रीतिकालविशेषाः इति; अतो जयाख्यसंहितोक्तप्रकारेणैवाभिगमनादि-पञ्चकव्यवस्था नित्या, अन्यत्काम्यादिकम्; एवं दिनचर्यामर्यादायां स्थितायां केषाञ्चित् त्रैकाल्यार्चनादिविधानानि विषुवायनोपरागजन्मत्रयद्वादशीपर्वश्रवणादिवैशेषिकार्चनान्यपि यथाबलं तदन्तःपातेन नेतव्यानि । अशक्तमधिकृत्यैव समाहृत्यानुष्ठानं क्वचिद्विधीयते । सच्छिद्रपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव, अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रत्वम् ।

* द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् । अच्छिद्रपञ्चकालज्ञस्स तु भागवतः स्मृतः ॥

इति तु पूर्णस्य मुख्याधिकारिणः स्तुतिः, नतु तस्यैव पाञ्चकालिकभागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

* चतुर्व्यूहविभागज्ञः पञ्चकालपरायणः । द्वादशाक्षरनिष्ठो यस्स वै भागवतोत्तमः ॥

इति **शाण्डिल्य**वचनमपि तथैव । एवं द्वादशाक्षरोपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम् । स्वसंहितोक्तनिष्ठामात्रेण यथार्हं सर्वेषां पञ्चकालधर्मप्राप्तेः, अत एव हि भाष्यकाराणां शिष्याः प्रशिष्याश्च श्रीमदष्टाक्षरेण समाराधनं प्रपञ्चयन्तः पञ्चकालकल्पनयैव दिनचर्यामुपदिदिशुः । तथा हि । भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैर्वङ्गिवंशेश्वरैः श्रीरङ्गनारायणाचार्यैः ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति दिनचर्यां प्रपञ्चयद्भिर्हरिसङ्कीर्तनसंसारनिर्वेदसात्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालविहिताध्यवसायपर्यन्तमुक्त्वा अनन्तरमुच्यते—

*इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्द्रव्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैश्शुभैश्शक्त्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

श्रीपराशरभट्टारकैश्च–

*गर्भजन्मजरादुःखमिश्रसंसारसागरात् । उत्तीर्य भगवत्प्राप्तिं लिप्सेत पुरुषो यदि ॥
प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसंस्थितैः ।

इति पूर्वाचार्योक्तं संग्रहेण प्रदर्श्य *हरिं प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरून् इत्यारभ्य श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिच्छन्दोदेवताबीजशक्तीः प्रकाश्य भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय *मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत् इति संग्रहेणाभिधाय *एवं संचिन्त्य मन्त्रार्थं ततस्तं पुरुषम् इत्यादिना पूर्वैरुक्तं ध्यानं सङ्क्षिप्य तदनुक्तं पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्च्य षोडशोपचारक्रमेण समाराधनं च विहितम् । उपचारान्तराणामपि सर्वेषामेते षोडश प्रधानतमाः, तदनुबन्धेनैवान्यत्सर्वमनुष्ठीयते, देशकालावस्थानुसारेण संक्षेपविस्तारस्वीकारश्च शास्त्रीयः, अतः पूर्वैरैककण्ठ्यमिहाप्यनुसन्धेयम् ; अत एव हि तदुभयानुसारिभि**र्नारायणमुनि**भिरपि पञ्चकालकल्पनया तत्तत्कालानुष्ठेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि । तथा हि–

*भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय तत्र शयने समासीनस्समाहितः ॥ इत्यारभ्य,
*द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमः । तत्राभिगमनं नाम प्रथमः पटलो ह्ययम् ॥

इत्यन्तेन अभिगमनं परिसमाप्य–

*अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः । द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

इत्यादिभिः पटलैस्तत्तत्कालांशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाक्रमं प्रपञ्चितम् ।

तदेवं चतुर्विधपञ्चरात्रनिष्ठानां तत्रापि यत्किञ्चिद्व्यापकमन्त्रप्रधानानां सर्वेषामपि भगवदेकान्तिनां यथायथं प्राचीनपरिगृहीतवैकल्पिकमर्यादाभेदैः पाञ्चकालिकधर्मः प्राप्तः । तत्र ये स्वाधिकारानुरूपं प्रपत्तिमेव केवलमव्यवहितमपवर्गसाधनमवलम्बन्ते, तैरयं पञ्चकालक्रमः परित्याज्यः परिग्राह्यो वेति विचार्यते । प्रपत्तिप्रकरणेषु तदङ्गत्वेन तदुपदेशाभावाद्विलम्बाक्षमस्याधिकारिणश्शातवार्षिकव्रतपूरणावधि कालक्षेपाक्षमत्वात्, तदेकदेशभूतयोगशक्तौ च तस्यैवोपायत्वस्वीकारप्राप्तेः, यथाशक्ति वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपस्य भगवत्प्रीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यत्वेऽपि व्यासदक्षादिधर्मशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयाऽपि सिद्धेः, अन्यथा कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्शः, भाष्यकाराद्युपदेशसंप्रदाय-

स्तावत्परामृश्यताम् ; * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यारभ्य [illegible]धर्मशास्त्रानुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन वर्त्मना [illegible] कथंभूतमधिकारिणमधिकृत्य भाष्यकारैः कृतमिति कर्णे तवागतम्? भवतु त[illegible]नरं प्रतीति चेन्न; [illegible]श्च योग्यैश्च यावच्छक्ति तदनुष्ठानदर्शनात्साधनबुद्ध्या च [illegible] भगवत्कैङ्कर्यैकरतिः परमैकान्ती भूत्वेत्यादिभिस्तत्रैवोपदेशात् । अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकारिणि परमैकान्तिशब्दसाम्राज्यात् * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यस्य पूर्ववृत्तापेक्षायां, * तमेव [illegible] शरणागतिप्रकारश्च पूर्वोक्तः इति तत्प्रबन्धस्थवाक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्तत्वप्रतीतेः । एतच्च समर्थयिष्यते । अतस्तथाविधप्रपन्न एवात्र परमैकान्ती, तमधिकृत्यैव [illegible] प्रधानीकृत्य समाराधनप्रयोगोऽत्र संगृह्यत इति यथासंप्रदायमकामेनापि स्वीकरणीयम् । तच्च समार[illegible]सननोगानुपूर्वीसमर्पणीयोपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिभेदभिन्नगन्धपुष्पादिपरश्शतद्रव्यसापेक्षं दृश्यते । तदपि न्यायतस्स्वयमेनार्जितं मुख्यम्, अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिमुखेन तत्प्रेरणरूपार्जनव्यापारः, पूर्वसिद्धद्रव्यस्यापि * तत्काले तदर्थोपादानम् इति समाराधनात्पूर्वमेव नान्तरीयकं सम्यग्द्रव्योपादानम्; अत इज्योपदे[illegible]नमपि [illegible]दिष्टं भवति । ततोऽपि पूर्वमभिगमनमपि तद्विधायकतत्तच्छास्त्रतन्मन्त्रविशेषादिपरामर्शादन्ततः प्रपत्तिरूपतयैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशेनार्थादभिगमनमप्युपदिष्टं भवति ; अत एव हि तदभिप्रायविद्भिर्नारायणमुनिभिः—

* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥

इत्यभिगमनं निगमितम्, तद्विवरणं च गद्यादिकमेव । अनुयागपर्यन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमन्त्रजपसत्संवादा[illegible]प्रवचनाद्यात्मा यथासंभवं भगवच्छास्त्रधर्मशास्त्रादिषु अनन्तरभावियोगोपकारकज्ञानसन्धुक्षणप्रयोजनः प्रतिपाद्यत इति तत्कालनित्यः; सोऽपि *द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता इति गद्योक्तस्य द्वयवचनस्य शास्त्रीयकर्मान्तरानुपरोधेन [illegible]दिष्ट एवेति ज्ञायते । सदावचनं हि न निद्राकाले, अशक्यत्वात्; न मौनकाले, तद्विरोधात्; न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले, तेनैव तदुपरोधात्; अतो यथावसरं तत्प्राप्तिः । एवं योगो [illegible] * युञ्जानः इत्याद्युक्तावसरयत्नलभ्यः । **श्रीवैकुण्ठगद्ये** च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विधाय * ततश्च [illegible] इत्यारभ्य परमपदपर्यङ्कनिलयस्य भगवतः परिपूर्ण[illegible]दिश्य * श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्न[illegible] इत्यनेनानन्यप्रयोजनो विचित्रयोगः प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहितः; तदधिकारे च विस्तरेण दर्शयिष्यामः । नित्ये च * एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादो[illegible]नैव भगवन्तं सर्वेश्वरेश्वरमात्मनस्स्वामित्वेनानुसन्धायात्यर्थप्रियाविरतविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानेन ध्यायन्नासीत इति समाराधनारम्भोक्तानुध्यानस्य स्वादुतमस्य समाराधनवदेवानन्यप्रयोजनकैङ्कर्यरूपतयाऽवसरे प्राप्तिरुक्ता । तस्मादनन्यप्रयोजनप्रधानतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोपदेशिभि**र्भाष्यकारै**रर्थतश्शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति विज्ञायते । अत एव हि तच्छिष्यप्रशिष्यादयः पञ्चकालविभागेनैव भगवत्सेवां प्रत्यपीपदन् । प्रपत्त्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते परिहृतानि । अत्र यदुक्तं प्रपत्त्यङ्गत्वेनोपदेशाभावात्परित्याज्य इति, तदसत्; भाष्यकारोक्तनित्यसमाराधनस्यापि तत एव

परित्याज्यत्वप्रसङ्गात्, तच्चेद्भगवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयाऽनुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्धि सर्वमपि तद्वदनुज्ञायताम्। प्रपत्त्यङ्गसर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपन्नस्य स्वरूपप्राप्तां किङ्करवृत्तिमनुजानन्ति। यत्तु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तं तत्तथैव, नह्यस्य निष्पन्नोपायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः। यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचिल्लीलाद्यूतेन कालं यापयन्ति, केचित्पणबन्धद्यूतेन; द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्; तत्रानियतकालभाविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति। बद्धपणास्तु यावद्द्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते, तद्वदिहापीति तत्त्वविदां संप्रदायः॥

यच्चान्यदुक्तम् योगशक्तौ तस्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति, तदपि मन्दम्; स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनिकुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राक्परिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात्। अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकभाष्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वप्रसङ्गात्। तच्चेत्स्वामि-कैङ्कर्यरूपमिति स्वयंप्रयोजनत्वेनोपादीयेत, समाधावप्ययं समाधिकदरिद्रसुखसन्दोहात्मनि समस्समाधिः। प्रपन्नानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं **शाण्डिल्यस्मृता**वप्युच्यते—

*ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्माऽयमीदृशः। तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः॥
योगो नामेन्द्रियैर्वश्यैर्बुद्धेर्ब्रह्मणि संस्थितिः। प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरैः॥ इति।

एतदनुसन्धानमेव द्वयार्थानुसन्धानम्, एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कबन्धमीमांसकानां चानुसन्धानं वेदबाह्यमिति **श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्**—

*चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया। फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे॥
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगेन ते॥ इति।

यत्त्वपरमुक्तम् व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनाऽपि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः, अतश्चोभयसंभेदे कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति; तत्र तावदविदितश्रौतस्मार्तवृत्तान्तानां परस्परोपरोधचोद्यावतारः। एवं ह्यत्र परिहृतं **श्रीकृष्णमुनिभिः**—*पश्विष्टिदर्वीहोमानां ससोमानां समुच्चयः। यथा बहूनामेकस्मिन् तथैवास्यापि कर्मणः॥ इति। न चात्र तावानप्युपरोधः। अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते। **व्यास**स्तावत्

*ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत्। कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्नानसन्ध्योपासनप्रकारमुपदिश्य, *अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि। प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् इत्यादिना प्रातर्होमं च विधाय, अनन्तरमाह—

*देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत्। दद्यात्पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत्॥
गुरूंश्चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत्। वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत्। अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः॥
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषतः॥ इति।

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्धयामसाध्यवेदाभ्यासादिष्वदृष्टार्थांशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयाख्यसंहितायामुपलक्ष्यते। वृत्तिकर्शितस्य कस्यचिद्दृष्टांशोऽस्ति चेदभिगमनकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति। अत्र देवनमस्कारोपहार-

निवेदनपुष्पादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम् । देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः, निरुपाधिकदेवत्वस्य देवान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ *ध्यायीत मनसेश्वरम् इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरो विष्णुरेव; *ईश्वरो विक्रमी धन्वी इति नामसु पठ्यते । अत्र एवोत्तरत्र—*न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् इति स्वयमेवाभिधानाच्च । इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारमुपदिश्यते । देवादीनामित्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः । एवं प्रथमकालकर्तव्यमुक्त्वा द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरणसंपादनरूपमुपादानमाह—

*उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे ततो द्विजः ॥ इति ।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विषयम्; स्मरन्ति हि—*नगरप्रवेशनानि वर्जयेत् इति । उक्तं च **शाण्डिल्यस्मृतौ**—

*बुद्धरुद्रादिवसतिं श्मशानं शवमेव च । अटवीं राजधानीं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ इति ।

कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं यथायोग्यं सर्वैर्ग्राह्यम् । इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते । अत्रापि *कुटुम्बार्थे इति न केवलं तादर्थ्यं विवक्षितम्, तद्बुद्धेस्सर्वत्र प्रतिषेधात् । गीयते च स्वयं **भगवता**—

*यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥ इति ।

अतो भगवदाराधनरूपयज्ञशिष्टेन कुटुम्बभरणमपि भगवदाज्ञानुपालनरूपमेवेति तद्विवक्षया महर्षिणा *कुटुम्बार्थे इत्युक्तम् । *धर्ममर्थं च चिन्तयेत् इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया, कायक्लेशचिन्तनं तु क्लेशरहितोपायान्वेषणार्थम्; स्मरन्ति हि **मन्वादयः**—

*अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् । अप्रयत्नागतास्सेव्या गृहस्थैर्विषयास्सदा ॥ इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—*ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेदित्यादिना । स्नानेन चैवं भगवदनुसन्धानमाह—

*अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरब्लिङ्गैर्वारुणैश्शुभैः । भावपूतं तदव्यग्रं ध्यायन्वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥ इति ।

तथा— *त्रिपदां वाऽत्र सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम् । आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ॥ इति च ।

तर्पणे— *आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते तर्पयामि च । देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ॥
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥ इति ।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम् । एतदेव च नित्ये **भाष्यकारै**रपि दर्शितम्—*देवानृषीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा संतर्प्य इति । तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह—

*न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च । नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥
निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि । तदात्मा तन्मनाश्शान्तस्तद्विष्णोरितिमन्त्रतः ॥

इत्यत्र तद्विष्णोरित्यादेस्स्तुतिर्न याज्ञवल्क्यादिविहितप्रणवाद्यपकर्षपरा, एवं विष्णवाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः । पूर्वापर-

ग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्परिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधपुरुषानधिकृत्येति मन्तव्यम्। गीयते च * अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् इति। उत्तरत्र च **महाभारते**—

*ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्॥ इति।

आह च भगवान् **बादरायणः**—*नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः। इति।

*कर्मणां परिपाकत्वादाविरिञ्चादमङ्गलम्। इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः॥ इति च।

इदंच विष्णवाराधनं भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्तदधिकारानुरूपं प्रपञ्च्यते। अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यत्वं होतृशाखोक्तहोत्रपरिग्रहन्यायेन सिद्धम्। एतेन *अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्राणामाथर्वणरहस्याम्नायाद्यधीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् *पञ्चरात्रोदितेन वा इत्ययमंशस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः। नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवद्भगवत्समाराधनम्, *नित्यमाराधयेद्धरिमिति वचनात्।

*शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्णवर्चनं परम्। प्रवःपान्तमन्धसोधि इत्यर्चविधानतः॥

इति सूत्रान्तरानुसारात्।

*स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनं चैव समिधादानमेव च॥

इति सामान्यतो **मनूक्तेश्च**। उक्तं च**ानुशासनिके** श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे—

*ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम्॥ इति॥

एवं **योगयाज्ञवल्क्या**दिष्वपि—

*विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः। तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्॥

इत्यादिकमुच्यते। एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं **व्यास** एवाह—

*यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम्। भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते॥ इति।

भगवदर्चावताररहितगृहस्य पुरुषस्याभोज्यान्नत्वमप्यन्यत्रोच्यते—

*केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते। तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत्॥ इति।

अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणाग्निहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह—

*स्वाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायाद्याहुतिं ततः। अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम्॥
उदानाय ततः कुर्यात्समानायेति पञ्चमम्। विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः॥
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम्। ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम्॥ इति।

अत्रापि देवप्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ; *हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहित इत्यादि-भगवद्**यामुनेयो**पात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाग्निहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च। अस्मिन्नपि व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थहरिध्यानमिति गम्यते। ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्ययाऽन्यत्र व्यपदिश्यते। अथान्यदपि भोजनेऽपेक्षितं सर्वमुपदिश्य

*भुक्त्वैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्। इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्॥ इति चतुर्थकालसाध्यं

स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि स्मरन्ति—* भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषडष्टषडक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय इति तत्रतत्र तद्विधिः । अत एव **रहस्याम्नाये** वेदान्तरनिषेधेन द्विषट्कमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूढम् ॥

यत्पुनरनन्तरं पञ्चकालकृत्यमुक्तं * ततस्सन्ध्यामुपासीत इत्युपक्रम्य—

* हुत्वाऽग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा चान्नमभीष्टकम् । सभृत्यबान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि ॥

इत्यादि, अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः । तथा हि ; पूर्वं दिवा भोजनानन्तरमेवमाह—

* हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छ्रद्धायामिति मन्त्रतः । तथाऽक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः । योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति पदमक्षयम् ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—* इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया । ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं सुखम् । तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्—

* भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्, * अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च,
* यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोष्यत्वेनोच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, स च * तमसः परस्तात्, * तद्विष्णोः परमं पदम् इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठसंज्ञिते लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासके धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्नित्यकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित्तत्परित्याग उपपद्यते ॥

यत्तु दक्षेणोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यम्, तदपि प्रकृतानुगुणमेव; तथा हि—

* प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिनेदिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्तैः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा लोभात्[स तेन]त्यागेन पतितो भवेत् ॥

इति नित्यनैमित्तककर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

* दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्पृथक् । भागेष्वेतेषु यत्कृत्यं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्यविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

* उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्हवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ इत्यादिना,
* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इत्यन्तेन स्नानाचमनसन्ध्यावन्दनादीनि यथावत्प्रतिपाद्य,

*सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहोमो विधीयते । स्वयंहोमफलं यत्तु न तदन्येन जायते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥

इति प्राभातिकं होमं चोक्त्वाऽनन्तरमाह—

*देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णं तु विशिष्यते ॥
देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे । पितॄणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥ इति ।

अत्र प्रातर्होमानन्तरं देवकार्यविधानात्तत्कालचोदितं भगवदभिगमनमपि सामान्यत उपदिष्टं भवति । यत्त्वनन्तरमुक्तम्

*द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

इति, तदप्यनुगुणम्; उक्तानि हि **जयाख्यसंहितायां** जपध्यानार्चनस्तोत्राणि प्रथमप्रहरपर्यन्ते अभिगमने । उपादानं चानन्तरमेवाह—

*समित्पुष्पकुशादीनां स कालस्समुदाहृतः । तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ इति ।

इदञ्चोक्तं **जयाख्यसंहितायाम्** *ततः पुष्पफलादीनाम् इत्यादिना । अत्र *पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत्प्रागुक्तन्यायेन भगवत्प्रीणनतयैवेति ग्राह्यम्; आह चात्र प्रातस्स्नानादीन् प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानम्—

*ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥ इति च ।

असूत्रयच्च भगवान् शौनकः *हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदाद्दृष्टादृष्टसर्वकर्मसंग्रहः । अन्यदैवत्यकर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेय इत्येवकाराभिप्रायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्वनैमित्तिकत्वशङ्काव्युदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृह्यते । एवं शास्त्रीयेषु सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्यमिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्वप्यवर्जनीयमिति **जयाख्यसंहितायां** नियमेषु पठ्यते—

*शयनासनयानादावासक्तश्चापि भोजने । हृद्गतं न त्यजेद्ध्यानमानन्दफलदं हि यत् ॥ इति ।

सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

*आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥ इति ।

एतच्च नित्यत्वात्स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयंप्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्रप्रपत्तिशास्त्रनिष्ठैरपि दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयंप्रयोजनत्वं **नारायणमुनिभिः**—

*वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा । भक्तिश्रद्धासमायुक्ता तत्समाराधनं विदुः ॥
किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहानित्वेन स्मर्यते—

*यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥ इति ।

पुरुषार्थहानिः कामक्रोधाद्यरीणामवकाशः, अनात्मादिषु आत्मबुद्धिहेतुरस्वाभाविकसुखदुःखकारणं चेत्यर्थः ।

*एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥ इति ।

खिन्नवृत्तीनामन्यपराणामपि—

*व्यापृतेनापि मनसा विष्णुस्सेव्योऽन्तरान्तरा । मेथीबद्धो भ्राम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः ॥

इत्यादिभिर्यथावसरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजनत्वेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्योपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यमरोगस्यारोग्यार्थिनश्च क्षीरास्वादवत् स्वयं प्रयोजनमेव ।

यत्तु *चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् इत्यादिना स्नानभेदानप्युपदिश्य—

*पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ इत्यादिना

*संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥

इत्यन्तेन संग्रहेण देवार्चनं भोजनपर्यन्तमुक्तम्, तत्राप्यवान्तरपर्वभेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल एवेज्याकाल इत्येकीकृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवार्चनशब्देन विशेषयामास । *सन्ध्या स्नानं जपो होमस्स्वाध्यायो देवतार्चनम् इति । एवम् *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् इत्युक्तकालद्वयं स्वाध्यायकाल इत्येकीकृतम् । अत्र मात्रया कालत्रयवैषम्यं मतभेदादुपपद्यते । *अष्टमे लोकयात्रां तु बहिस्सन्ध्यां ततःपुनः इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः । यथोक्तं पूर्वश्रवे—

*गुरोर्गुरौ संनिहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ । विद्यागुरुष्वनन्येष्वप्यनुवृत्तिस्स्वयोनिषु ॥ इति ।

उक्तं च ब्रह्मविद्भिः—

*अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् । अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम् ॥

नास्ति सङ्गतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम् । वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्कराः ॥ इति ।

*अहेरिव गणाद्भीतः इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । संन्यासप्रकरणे *समानशीलैस्सहवासो न दोषाय इति कपिलानुशिष्टस्य कैमुत्येन गृहस्थादिष्वपि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति बह्वृचाः *नेदंविद्निदंविदा समुदद्दिशेन्न सह भुञ्जीत न सधर्मा स्यात् इति; तस्येदमुपबृंहणम्—

*अवैद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अवैद्येन न केनापि वैद्यः किञ्चित्समाचरेत् ॥ इति ।

*अहन्यहनि धर्मस्य योनिस्साधुसमागमः । मोहजालस्य हेतुर्हि धूर्तैरेव समागमः ॥ इति ।

तथा— *मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः । तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥

*अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

*शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

*वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम्; अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्यापद्विषयमिति ॥

यत्तु पश्चादुक्तम्

*प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति,

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेषभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः । विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्षः; तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

*सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतद्ध्यानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च *वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् इति । वृत्तिहीनम्—बाह्यवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याययोगयोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदंशभेदेन क्रमात्प्रयोगभेदेऽपि न विरोधः, *यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति शारीरकसमर्थितप्रकारेणैकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणभूतस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्ठातुं युक्तः, यामयामार्धविभागे स्वाध्यायादिषु नातिदूरपूर्वापरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतभेदतया निर्वाह्या इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि सम्पादनीयानि ।

अतः पञ्चसु कालेषु तैस्तैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात् व्यासदक्षाद्युक्तमर्यादया भगवदाज्ञानुपालनेऽपि नीरन्ध्रभगवदुपासनसिद्धेरधिकृतशास्त्रोक्तप्रशस्ततमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहौचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, **भाष्यकारान्तेवासिप्रभृतिभिश्च** प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात्तद्योग्यैश्चाद्ययावत्तदनुष्ठानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, यच्छीलस्स्वामी तच्छीला प्रकृतिरितिन्यायेन

*नाहङ्काराच्च संरम्भान्नामर्षान्नार्थकारणात् । न भेदवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यात्कथञ्चन ॥

इति वदता भगवता वासुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्दासैस्समशीलैर्भावितत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुगुणरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्तत्प्रीणनस्य नित्यानां मुक्तानामिव च मुमुक्षुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात् *श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्, *येनास्य पितरो याताः, *पञ्चरात्रोदितान्वाऽपि ये स्ववंश्यैरनुष्ठिताः इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्तत्संहिताभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणनप्रस्थानभेदेषु काञ्चिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोपदेशाद्यनुरूपम्

*कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे य आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किञ्चित् ।
पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय ॥

*यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्बन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः ॥

*अयि भो भगवन्तं याचेत न भो इत्याह आश्रयितव्यो भगवान् भवति न त्वेव याच्यः इति **रहस्याम्नायादि**चोदितप्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात्पञ्चस्वपि कालेष्वविच्छेदेन भगवत्सुप्रीणनरूपशास्त्रीयकैङ्कर्यव्यापारेण यावन्न्यासविद्याख्ययागावभृथमागामिनिश्श्रेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यः कालो यापनीय इति सिद्धम् ।

अयमत्र सारः—

मङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः । तथा प्रपन्नश्शास्त्रीयपतिकैङ्कर्यपद्धतिम् ॥
यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्यागे संरक्षणेऽपि वा । रक्षेन्निरोधैर्भोगैर्वा पतिस्तद्वदिहापि नः ॥ इति ।

अनुपुरमुपरुन्धन्नान्तरध्वान्तराशिं न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।
स्वविषयनिजधर्माच्छुद्धसत्त्वान् ससत्त्वानवतु भवतुषाराद्दक्षरव्योमसूर्यः ॥

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्कर्यमादेशिकं तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ॥
त्यक्त्वा विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुह्यतामस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्म भूत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यव्याख्यानाख्यः तृतीयोऽधिकारः ॥

अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसं[चयः]क्रमः । नाथयामुनपूर्णादिसंप्रदायसरित्पथे ॥

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः **श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे**—

* ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः । तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥

भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः । उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ इति,

इदं तावदाप्रभातादानिशान्तमनुष्ठीयमानेषु सर्वेषु कर्मसु न विस्मर्तव्यम् । समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदनुगन्तव्यम् । सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छास्त्राद्युक्तस्तत्तन्मन्त्रः, *भगवानेव इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम् । अन्ते च *सर्वं स्वनियाम्येत्यादिक्रमेण समन्त्रकं भगवति समर्पणीयम् । न चैतदखिलमुपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति भ्रमितव्यम्, तथासति तत्सहपठितगुरुभजननिर्माल्यभक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषयत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वस्मिन्नधिकारे **निक्षेपरक्षादिषु** च । तत्र **भाष्यकारो**क्तनित्यानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्ममुहूर्तादिप्राप्तौ यत्कर्तव्यं तत्तावत्तच्छिष्यप्रशिष्यग्रन्थतन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृह्यते—पूर्वमेव यथाकालं विश्रान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे यामे सावधानेन निद्रा परित्याज्या; *यामद्वयं शयानस्तु, *युक्तस्वप्नावबोधस्य इत्यादिस्मरणात् । येषु च योगग्रन्थेषु कृत्स्नायां रात्रौ निश्छिद्रयोगार्थं स्वप्नसमयसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, स तु विश्रमनिरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णारोग्यपुरुषविशेषविषयः । तत्तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्यनैमित्तिककाम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः, अत एव हि धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शरीरं रक्षितुं प्रवृत्ते *ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदमुपवेदमथर्वणाम् इत्यथर्वणवेदोपवेदभूतायुर्वेदे

*ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णे निरूपयन् । अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमात्स्वापो विधीयते ॥

ईदृशसर्वकोडीकारेण हि *युक्तस्वप्नावबोधस्य इति गीतम्; तस्मात्सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ *यामद्वयं शयानः इत्यादिभिरुपदिश्यत इति विषयव्यवस्था । एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रातमस्कत्वेन सत्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति । तेन पूर्वयामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रातमोन्तरितमपि तत्कालसमुन्मिषितसत्त्वसन्धुक्षितसात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपप्रकाशेन सम्यगवलोक्यते; तत एवापररात्रयोगो निष्पद्यते, य एष सात्त्वतादिषु ब्राह्ममुहूर्तात्पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते—

*समुत्थायार्धरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः । कमण्डलुस्थितेनैव [द्विरा]समाचम्य तु वारिणा ॥

गुरून् देवान् नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने ॥

इत्यादिना । एतत्संहितानिष्ठानामेष कालनियमः । निश्शब्दे सर्वसुषुप्तिकाले च ऐकाग्र्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः । तत्तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसाराच्च तत्तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम् ।

अत्र— *वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इत्यादिभिर्मन्वाद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपोदितमिति ज्ञापनाय * कमण्डलुस्थितेनैवेत्युक्तम्। निद्रा[न्त]निमित्ततयोत्तरकर्माङ्गतया चात्र तन्त्रेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः तोयाभावदशायां दक्षिणश्रवण-स्पर्शश्च व्यज्यते। स्मरन्ति हि—

*सम्यगाचमनाशक्तावभावे सलिलस्य च। पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ इति।

अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम्। अजिनासन इति *चेलाजिनकुशोत्तरम् इति गीते प्रधानांशग्रहणम्। *ततस्त्वभिमतेनैव तिष्ठेत्पद्मासनादिना इति जितासनगतत्वं विधीयते।

यच्च— *समं कायशिरोग्रीवं सन्धाय सह वक्षसा। दृङ्नासाग्रगता कार्या विनिमीलितलक्षणा॥
जिह्वा तालुतलस्था च सान्तरे दशनावली। ईषदोष्ठपुटौ लग्नौ धार्यौ द्वौ बाहुकूर्परौ॥
ऊरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नाभेरधो न्यसेत्। अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात्॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं सन्धार्य विग्रहम्। सङ्कोच्यापानदेशात्तु ह्युपरिष्टात्तमेव हि॥
विकास्य वर्णहीनेन हार्देनालक्ष्यमूर्तिना। विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चित्तं समाहरेत्॥
कुर्याद्धै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात्स्वगोचरे। समाधायात्मनाऽऽत्मानं सहमन्त्रैः स्वतः क्रमात्॥ इति।

यत्पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

*ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिरुद्धं च मन्त्रपम्। परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेतसा॥
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात्तादात्म्यस्थितिबन्धनात्। महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः। अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम्॥
योऽ[हं]यं सोऽहमनेनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि। एवमेव समभ्यासान्मतिमान् छिन्नसंशयः॥
तत्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते। अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु॥
निखिलं [चा]व्याप्यधीकुर्यान्मन्त्रबृन्दं पुरोदितम्। यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः। चिदानन्दघनश्शान्तोऽप्यनौपम्यो ह्यनाकुलः॥
समाधायात्मनाऽऽत्मानं तत्र त्यक्त्वा जपक्रियाम्। ध्यातृध्येयाविभागेन यावत्तन्मयतां व्रजेत्॥
यदा संवेद्य निर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम्। अभ्यासाद्भगवद्योगी ब्रह्म संपद्यते तदा॥ इति।

अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम्; शरीरशरीरिणोर्जीवात्मपरमात्मनोश्शारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्यास्पष्टलक्षणा-दोषस्याशेषशास्त्रानुगुणस्यानुकूलतर्कशालिनः, *तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः इत्युपबृंहणशतसुस्थितस्य, *अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः इतिसूत्रितस्य, पूर्वापरग्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य, विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात्। *ध्यातृ-ध्येयाविभागेन, इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्था उच्यते। *ब्रह्म सम्पद्यते तदा इति च परमसाम्यरूपफल-प्रतिपादनम्। उक्तं च *ब्रह्मैव भवति इत्यादिवाक्यान्यधिकृत्य **भाष्यकारैः** *प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरितीति। अन्यथा *निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, *मम साधर्म्यमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः। तथा च श्रुत्यन्तरम्—

*यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम॥ इति।

साम्ये च स एवेतिव्यपदेशः श्रुतावेव दृश्यते *वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति इति। एवं च सति *महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते इत्यादिप्राकरणिकग्रन्थसामञ्जस्यं भवति। **शारीरके** च फलपादे मुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य गुणाष्टकविशिष्टस्य जगद्व्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रसाम्यं च सूत्रितम्—*जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च इति। अत उपायदशायां फलदशायां च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम्। एतेन लाञ्छनन्यासादनन्तरं *मुद्रां बद्ध्वा स्मरेद्ध्यानं देवोऽहमिति भावयेत् इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्यायाः। अत्र *मनो ब्रह्मेत्युपासीत [illegible] सुस्पष्टम्; अत एव हि तथाविध-भावनयाऽप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

*न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादात्म्यभावनात्। अप्राकृताङ्गकरणः पूजामर्हति साधकः॥ इति।

अन्यथा— *देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्घ्यधूपकैः। धूपावसानिकैर्भोगैर्ध्यात्वा नारायणं हृदि॥

इति समनन्तरकर्तव्यं कथं सङ्गच्छते? नहि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुनर्नारायणध्यानमिति किञ्चित्स्यात्। नच शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं जाघटीति। अतो दृष्टिविधिपक्षोऽत्र स्वीकार्यः। यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टिविधिविवक्षा च न युक्ता; अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादिभिस्सर्वानुवृत्तस्तद्व्यपदेशः; तदभिप्रायेण च *स्वनियाम्येत्यादिकं वक्ष्यति **भाष्यकारः**। योगे च भिन्नलक्षणयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोः संबन्धानुसन्धानमेवेति शाण्डिल्यस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे। उक्तं च विप्रकीर्णं सात्त्व[ते]तनित्यं संगृह्णान्ते **श्रीकृष्णमुनिभि**स्स्वरूपैक्यादिबुद्धेरवैदिकत्वम्—

*चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया। फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते॥ इति।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य श्रान्तिसम्भावनायां ब्राह्ममुहूर्तात्पुनर्विश्रामोऽनुज्ञाप्यते—

*ततः श्रमजयं कुर्यात्त्यक्त्वा ध्यानासने क्रमात्। समासीत शयानश्च कालं रात्रिक्षयावधि॥

अत्र ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति विशेषकर्तव्ये दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्—

*ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः। स्नात्वाऽभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत्॥

इत्यादिना। तदिदं संहितान्तरेषु विस्तृतम्। अत्र हरिर्हरिर्हरिरिति मुहुस्सङ्कीर्तयन् हरिमेव चिन्तयन्नुत्तिष्ठेत्। अत्र हरिशब्दसङ्कीर्तनं सप्तकृत्व इति **श्रीमदग्रसरोमुनि**भिर्नित्यकर्मसंग्रहे निबद्धम्। उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वकभगवदनु-स्मरणं **श्रीविष्णुधर्मे** भगवता शौनकेनोक्तम्—

*उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम्। भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम्॥ इति।

सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिसंस्मरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—*हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च इति। स च निद्रानन्तरमनुस्मर्तव्यो हरिः *नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च इति धर्मदेवतात्मजत्वेन स्मर्यमाणेषु भगवदव-तारेषु तृतीय इति संप्रदायः। गजेन्द्रमोक्षकश्चैव—

*ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे रुवति सरभसं तार्क्ष्यमारुह्य धावन् [illegible] मेघगम्भीरघोषः।
आबिभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेटौ हस्तैः कौमोदकीमप्यवतु हरिरसावंहसां संहतेर्नः॥

स खलु तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोचकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्निवारतमोग्राहग्रस्तजन्तुजालमोचकत्वेनानुसन्धीयते।

तमधिकृत्यैव पौराणिकोपजप्यं *प्रातः स्मरामि इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्फलश्रुतौ च हरिरित्येव भगवान्निर्दिष्टः—*श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥ इति । पापं तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीत्यत्र हरिशब्दः ।

*ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च । प्रसह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरितीर्यते ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुदयविभवलयलीलस्य निरङ्कुशस्वातन्त्र्यं चानुसन्धेयम् । एवमुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यम्, दक्षिणश्रवणस्पर्शनरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्नेव शयने समासीनः प्रतिसं[ह्]हितयोगो योगशास्त्रोक्ते यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकरणाख्ये क्रमभाविनि संज्ञाचतुष्टये द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्यायेन भूतभाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियस्समाहितोऽतिक्रान्तमनन्तं कालं निरर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेदप्रकाराश्च विविधाः तत्तत्संहिताविशेषेष्वनुसंधेयाः । तदिदं संगृहीतं **नारायण**मुनिभिः—

*ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय शयने तत्र समासीनस्समाहितः ॥
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ॥ इति ।

विस्तरेणोद्धृतं चैतद्**वङ्गिवंशेश्वरैः**—

*ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः । हरिर्हरिर्हरिरिति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥
उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियः । त्रस्तनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः ॥

इत्यादिभिः, *दुस्तरां मद्दशामेतां कथयिष्यामि कस्य वा इत्यन्तैरधिकविंशैः श्लोकैः । यद्यपि मुमुक्षोः *परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ; तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् इति प्राथमिकगुरूपसत्तिकालात्पूर्वमेव तृणीकृतहिरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णनिर्वेदस्संवृत्तः, तथाऽपि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृतिसंबद्धतया संभावितविषयसङ्गादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुवर्तनीयत्वम् अमानित्वादिगुणगणमध्ये—*जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् इति । अतस्सिद्धोपायस्यापि पराङ्कुशपरकालादीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूलवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचयार्थमहरहस्तदुचितावसरेषु निर्वेदः कर्तव्य एव । एवं सति विवेकविमोकादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादवशादुत्तरकैङ्कर्यप्रवृत्तेरनिष्पत्तिस्स्यादिति तत्परिहारायानन्तरमुच्यते—

*इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सात्त्विकीम् । विधूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यावसादकम् ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनाभिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सात्त्विकधृत्यालम्बनात्मकागामिकालशक्यकैङ्कर्यनिश्चयः । सात्त्विकधृतिस्वरूपं चेदं भगवता गीतम्—

*धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ सात्त्विकी ॥ इति ।

स च निश्चयप्रकारः एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

*इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्द्रव्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥

ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥

स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः शुभैश्शक्त्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

अत्र इत ऊर्ध्वं यावज्जीवं सदेत्यादयः शब्दाः कैङ्कर्यप्रारम्भदिवसे तावत्स्वरसवाहिन उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निरुपाधिककैङ्कर्योपचयसिद्ध्यर्थं निर्वेदविषयतयाऽनुवर्तमानानां भगवदासक्तिविरोधिनामान्तराणामष्टादशचण्डालषड्वृषलादिशब्दव्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निश्शेषनिवृत्तिलक्षणवैशिष्ट्यलाभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकविषयेन्द्रियादिमूलसंभावितपाक्षिककैङ्कर्यविच्छेदपरिहारार्थं चेदं प्रथमप्रवर्तनेनैवं मनोरथानुवर्तनं कार्यमेव । अत एव **नारायणमुनिभि**रपि—

*भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥

इति नित्यकर्तव्यं प्रक्रम्योक्तम्—

*व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितःपरम् । आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥

कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारतम् । व्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥ इति ।

तत्र *गमयिष्यामि वासरान् इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः प्रकारान्तरेण कालयापनमशक्यमित्यच्छिद्रकैङ्कर्यस्य स्वयंप्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव कण्ठोक्तं **नारायणमुनिभिः**—

*किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्लेशचिन्तनं च स्मर्यते, तत्र कैङ्कर्यरूपो धर्मः, तच्छेषभूतोऽर्थः, तयोर्गुरुलघूपायविवेकार्थं कायक्लेशचिन्तनम् । तत्र न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु च धर्मोत्तरस्स्यादित्यादिभिर्गौतमाद्युक्तकामोपाधिकप्रवृत्त्यंशोऽपि *धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ इत्युक्तसत्सन्तानोत्पादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्थस्य कैङ्कर्यपक्षे निक्षिप्यते । तदयमपवर्गाङ्कुरभूतस्वयंप्रयोजनस्वामिकैङ्कर्यमहानन्दलाभः *विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यत इति कथं भविष्यतीति भयादनन्तरं प्रतिबन्धकनिवृत्तिः कथ्यते—

*एतत्क्रियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे । कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥

स्वयैव कृपया देवो विनाश्यास्मन्मनोरथान् । पूरयत्विति संप्रार्थ्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ इति ।

स च प्रार्थनामन्त्रः *त्वय्याराधनकामोऽयम् इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यात्रान्वहं प्रयोक्तव्यः । एवमेव हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः, विपर्यये हि नैष्फल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

*यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनाथ छलेन वा । पत्रेक्षितो वा व्यर्थस्स्यात्प्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥ इति ।

अस्यैव श्लोकस्यान्यत्र *तं जपेद्यद्यनर्थकृत् इति चतुर्थपादस्य पाठः । एवंविधनिर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धिरपि—

*सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । वृत्तान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥

इति **श्रीसात्त्वता**दिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तत्सिद्ध्यर्थमपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—*इति संप्रार्थ्य तत्सिद्ध्यै संस्मरेत्प्रथमं हरिम् इत्यादिना । अत्र गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम् , *गुरून् प्रपद्य प्रथमं तद्गुरूंश्च ततो हरिम् इति तस्मिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः । उक्तं च **श्रीसात्त्वते**ऽपररात्रयोगारम्भे *गुरून् देवं नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुपंक्तिप्रपदनं निश्श्रेयसाय भवति । उक्तं च

रहस्याम्नायब्राह्मणे *स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति आचार्याणामसावसावित्याभगवत्त इति। देवगुरुभक्तिरेव सर्वतत्त्वप्रकाशकारणमिति **कठवल्ल्यां** श्रूयते—

*यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥ इति।

उक्तं **चापस्तम्बा**दिभिः *देवमिवाचार्यमुपासीत इत्यादि। एवं मनोरथसिद्ध्यै गुरूपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्त्रतदुपबृंहणनित्यगद्यस्तोत्रादिषु विप्रकीर्णोक्तध्यानं यथावगमं समाहृत्यानुतिष्ठेत्। गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्तत्संहितादिविशेषानुसारेणावगन्तव्यम्; एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूह[नाम]चतुष्टयं केशवादिव्यूहान्तरनामानि मत्स्यादिदशावतारनामान्यन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्रनिबद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोच्चैश्शब्देन सङ्कीर्तयेत्; तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मन्त्रजपं वेदाभ्यासं च यथाबलमाचरेत्। तत्र वासुदेवादिकल्किपर्यन्तसङ्कीर्तनं प्रणवपूर्वकं मन्त्रात्मकं **पारमेश्वरे** प्रोक्तम्—

*संप्रबुद्धः प्रभाते तु उत्थाय शयने स्थितः। नाम्नां सङ्कीर्तनं कुर्यात्षोडशानां प्रयत्नतः॥
ओं नमो वासुदेवाय नमस्सङ्कर्षणाय ते। प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः॥
क्रमशः केशवादीनां यावद्दामोदरं द्विजः। नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च॥
माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः। विष्णवेऽथ नमस्कुर्यान्नमस्ते मधुसूदन॥
नमस्त्रिविक्रमायाथ वामनाय नमस्ततः। नमोऽस्तु श्रीधरायाथ हृषीकेशाय ते नमः॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च। दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम्॥
एकशृङ्गादिकानां तु विहितः क्रमशः प्रभोः। नमस्ते मीनरूपाय कमठाय नमस्ततः॥
नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः। नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च॥
कुठारज्याहलास्त्राय नमः कृष्णाय वेधसे। कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विजः॥
यथास्थितक्रमेणैव भेदांस्त्वेतान् हरेर्विभोः। नमस्कुर्यात्प्रभाते तु योगान्ते तु दिनक्षये॥
शब्देनोच्चतरेणैव संहृष्टजनकेन तु। स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि उदीर्यान्यानि वै ततः॥ इति।

एवञ्च संगृहीतं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

*चिकीर्षन्नीप्सितं कर्म तन्नामान्यनुकीर्तयेत्। चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिस्सह संयतः॥
जपेद्द्वादशनामानि केशवादीनि चादरात्। दशावतारनामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि॥
जपन्नुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम्॥ इति।

एवमुच्चैस्तरेण शृण्वतामपि सकलदुरितहारिणा हरिसङ्कीर्तनेन संहृष्टमानसः सन्ध्यायामासन्नायां सन्धातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितं भगवन्तमुपासितुं जिगमिषुर्हरिं ब्रुवन् तल्पादुत्थाय *नमः क्षितिधरायोक्त्वा वामं पादं महामते इति **पारमेश्वरा**दिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं क्षितिधरमनुध्यायन् वामपादं भूमौ विन्यसेत्। *ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवीत्यपि स एव मन्त्र उच्यते। तत्र क्षितिधारणसाम्यात्कूर्मादिरूपान्तरशङ्काव्युदासाय *श्रीमद्वराहमन्त्रेण न्यसेद्वामपदं भुवि इति विशेषशब्देन व्याचख्युः। महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र **महाभारता**दिषु समन्त्रकमुपदिश्यते—*नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे इति। पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णोः ब्रह्मण्यदेवकीर्तनवदनवसादहेतुत्वेन स्मर्यते—

* पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वसहेति वै । विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तयन्नावसीदति ॥ इति ।
ततः पदक्रमान् कुर्वन् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्, * क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् इति पदविक्षेपे विष्णोरनुध्येयतोक्तेः, तदनुसन्धानस्य च तत्तदु[illegible]त्वात् । इति सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः ।

ततः स्नानीयदर्भतिलवस्त्रादिकं दृष्टादृष्टार्थस्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य [illegible]दुष्टजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्गं सञ्चालयेत् । यथोक्तं **पारमेश्वरे**—* बहिर्निर्गममार्गं तु सञ्चाल्य इत्यादि । ततो गृहान्निर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत् * व्रजन् चिन्तय केशवम् इतिस्मरणात्; केशवशब्देन * अंशवो ये प्रकाशन्ते * यदादित्यगतं तेजः इत्याद्युक्ता अंशव उच्यन्ते, तद्वत्त्वात् केशवः, गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दि[illegible]र्थम्,

* क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥

इति ब्रह्मरुद्रोपलक्षितविश्वसृष्टिरक्षाहेतुत्वात्, केशिवधोपलक्षितसर्वदुष्टदमनस्वभावत्वाच्चासहायदशासाहाय्यार्थं तदा तच्चिन्तनम् । ततः स्वाश्रमग्रामादिभ्यो बहिः नैर्ऋत्यां दिशि द्वित्रेषुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य शुद्धे देशे निक्षिप्तस्नानोपकरणो यथोक्तनियमैर्विण्मूत्रविसर्जनं कृत्वा स्ववर्णाश्रमावस्थाद्यनुगुणादृष्टार्थमृत्सङ्ख्यावर्णपरिमाणादिनियमवद्गन्धलेपक्षयकरमर्शःपीडादिरहितं शौचं कुर्यात् । अत्र मूत्रपुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्यैव शुद्धिः, क्रमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम्, युगपत्प्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रथममिति निष्कर्षः । तत्रैव **पाद्मे** * उपवीतं कर्णदेशे निधाय च तृणादिना इत्यादिना विण्मूत्रविसर्जनप्रकारमुक्त्वाऽनन्तरमेव शौचविधिरुक्तः—

* दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः । दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥ इति ।
प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत् । मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुदं षड्भिश्च मेहनम् ॥
अन्तरा चान्तरा वामं करं प्रक्षाल्य वारिभिः । तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसङ्ख्यया ॥
संशोध्य च करौ जङ्घे कटिं चोरुं च वारिभिः । प्रत्येकं मृत्तिकामात्रचतुष्केन विशोधयेत् ॥

पितामहस्तु सनत्कुमारायैवमाह—

* ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् । उदीचीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥
यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्गत्वा शौचमाचरेत् ॥ इति ।

स्मरन्ति देशादिभिन्नं शौचम्—

* देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥ इति ।

दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं स्मर्यते—

* अह्नि यच्छौचमुद्दिष्टं निश्यर्द्धं तु ततो भवेत् । पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥ इति ।

पारमेश्वरे प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्सङ्ख्याभेदादिकमुक्तम्—

* अस्पृष्टतीर्थश्शौचार्थं मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
तिस्रो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः । पञ्च वामकरे देयास्तिस्रः पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् । अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्धा परिकीर्तिता । बिडालपादमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युस्तथैवान्तरमृत्तिकाः । दश वामकरे देयास्सप्त तूभयहस्तयोः ॥
पादाभ्यां तिसृभिश्शुद्धिर्जङ्घाशुद्धिश्च पञ्चभिः । नियोजयेत्ततो विप्रः कट्यां वै सप्तमृत्तिकाः ॥
स्वदेहस्वेददोषघ्ना बाह्यकर्दमशान्तये । भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
प्रावृडुक्तात्तु वै तस्मादेकमृद्द्वयपनोदनम् । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं क्रियापरैः ॥
एकस्मादपि चैकैका परिपाल्या तु मृत्तिका । हेमन्ते शिशिरे विप्रैः श्रोत्रियैस्संयमस्थितैः ॥
पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः । गन्धलेपमपास्यैव मनश्शुद्ध्या विशुद्ध्यति ॥
विहिताः पादशौचे तु बिडालपदसम्मिताः । मृदश्चतुर्द्विजेन्द्राणां त्रिर्द्विरेका क्रमात्ततः ॥
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां कटिशौचे तथैव हि । सप्तसप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां त्रितयं पुनः ॥
सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् । अन्तर्जानुगतं कृत्वा भुजयुग्मं द्विजोत्तमः ॥
चतुर्धा मणिबन्धस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् । बुद्बुदाद्यैर्विनिर्मुक्तं पिबेद्विप्रो हृदा ततः ॥
एकैकां ह्रासयेन्मात्रां वर्णक्रममनुक्रमात् । पाणिना क्षालितेनैव पुनराचमयेद्बुधः ॥ इति ।

आचमनप्रकाराश्च बहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः। तत्र स्वसूत्रोक्तमन्यद्वा यथाधिगममाचमनं कुर्यात्। आचमनोक्त्यनन्तरं च दन्तधावनमुखशोधनप्रकारः **पारमेश्वरे** उक्तः—

*एवं प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयतः शुचिः । प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि उपविश्यासनं ततः ॥
अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेद्दन्तधावनम् । प्रातर्हुत्वाऽऽचमन्नग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥
भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्यबाधयन् । द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्रग्रन्थिविवर्जितम् ॥
पयोभिस्सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसङ्ख्यया । काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
षोडशाङ्गुलदीर्घैस्तु वक्रग्रन्थिविवर्जितैः । हेमादिनिर्मितैर्वाऽपि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
जिह्वानिर्लेहनं चैव गण्डूषमुखधावनम् । कुर्यादाचमनं विप्रश्शुचिना सलिलेन च ॥ इति ।

अत्रार्कादिभिरित्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

*अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् । शारजोदुम्बराश्वत्थप्लक्षदर्भाश्च वैणवान् ॥
आम्राङ्कुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी । अन्यानि च पवित्राणि तेषु संपन्नमाहरेत् ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिर्भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था । **पाद्मे**ऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

*आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाम्रार्जुनधातकी ॥
पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने । दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरुहासन ॥
दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमथायतम् ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैतदुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धानां वर्जनं सर्वत्र विहितानामुपादानं च क्वचिद्विहितानां क्वचिच्च प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति निष्कर्षः; एवं सर्वत्र भाव्यम्। यथोक्तलक्षणं दन्तकाष्ठं समन्त्रकं गृहीत्वा *आयुर्बलम् इत्यादिसार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षि-

ण्येन प्रथममधरतो दन्तधावनं कुर्यात्। काष्ठालाभादिदशासु तत्तत्तरुपर्णैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिः। उक्तं चैवं **नारायणमुनिभिः**—

* तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः। तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वटार्कखदिरादिभिः ॥
दन्तान् संशोध्य निर्लिख्य जिह्वां गण्डूषयेन्मुहुः ॥ इति।

स्मरन्ति च—* अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेष्वपि। अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥ इति।

अत्र— * प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु। तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥

इत्यादिभिः प्रतिषिद्धदिनानि ग्राह्याणि। दन्तशुद्ध्यनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भङ्क्त्वा शुद्धस्थले निक्षिपेत्। तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनमुक्तं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम्; यथाऽऽहुः—* तीर्थं भागवतं शुद्धमुपगच्छेन्मनोहरम् इति, * ततस्तीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम् इति। स्मरन्ति च—

* जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः। विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम् ॥
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो। तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभृता ॥
ये भजन्ति जगद्योनिं वासुदेवमनीश्वरम्। न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम ॥
यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः। तत्तीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति।

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणक्रमेण तीर्थावगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं स्नानमाचरेत्। प्रातस्स्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्रतत्र द्रष्टव्यः। तत्र तत्र वर्णभेदेन स्नाननियमं स्मरन्ति **पितामहादयः**—

* आपोवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम्। मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥ इति।

तत्रशक्तस्य वारुणमेव स्नानम्, तदशक्तस्य तु—

* न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न चान्यवस्त्रमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये ॥

इत्यादिभिस्तत्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति। तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानमशक्तौ आशिरस्कं वेति स्मरणात् तत्राप्यशक्तस्य कापिलं तस्मिन्नप्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्रचोदितेषु पार्थिववायव्यमन्त्रमानसात्मध्यानपञ्चाङ्गपुरुषान्तरकृतस्पर्शपूर्वकावगाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितं तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात्। आह चैवं **क्रतुः**—

* प्राक् शौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते। वृद्धातुराणामुष्णाद्भिर्योगाङ्गैर्वा यमादिभिः ॥ इति।

अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा। एवं चोक्तं **पारमेश्वरे**—

* विना विविधसंपर्कैः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत्। मुखं करद्वयोपेतं पादौ कटितटावधि ॥
स्त्रीसङ्गाद्युपघातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ इति।

शीतोदकस्नानासमर्थस्योष्णोदकस्नानं, तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धदिवसेष्वेव। एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात्। बलानुरूपस्नानं प्रत्येकं समुदितं वा संजगृहुः—

* दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसैः। एतैस्समस्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्यथाबलम् ॥ इति।

अन्यथा त्वकर्मण्यो भवति, * स्नानमूलाः क्रियास्सर्वाः इति विधानात्। **अत्रिश्च** स्नानजपहोमदानानां नित्यत्वमाह—

*अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपः पूयशोणितम् । अहुताग्निः क्रिमिं भुङ्क्ते अदाता कीटमश्नुते ॥ इति ।

एवं स्नातः कृतोर्ध्वपुण्ड्रः स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा आचम्य मन्त्रप्रोक्षणमन्त्राचमनपुनःप्रोक्षणस्वात्मपरिषेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा गायत्र्याऽभिमन्त्रितजलमादित्यान्तस्स्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात् । अत्र जलाञ्जलिप्रक्षेपस्त्रिरिति सनत्कुमाराय **पितामहः** प्राह—

*उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः । गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्तारव्याहृतिपूर्वया ॥
रवेरभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिस्सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥ इति ।

ततो वज्रीभूततज्जलनिहतमन्देहाख्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं परिक्रम्य मार्गशीर्षादिमासेशान् तत्तन्मन्त्रेण तर्पयित्वा,

*सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीमावाह्याष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति [दशावरां] गायत्रीं जपेत् ।

*न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमलोकयन् । न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

*मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणाः । मद्याजिनो मन्नियमास्तान् प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येऽधितिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्व्रतं मम ॥
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः । सन्ध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ॥

इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमदष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्यः । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणवव्याहृतिसंभेदविशेषेण दशकृत्वः गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेषस्वगृहतटाकाश्वत्थमूलदेवतायतनादिस्थानभेदेषु च फलतारतम्यं स्मर्यते ; तत्रैषा काष्ठा *अनन्तं विष्णुसन्निधौ इति । गणनायां च कराक्षसूत्रयोर्यथाशक्ति विकल्पतः करणत्वम् । उक्तं च **जयाख्यसंहितायाम्**—*जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम् इति । अक्षसूत्रार्पितं वा करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं **श्रीसात्वते** *स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करपर्वभिः इति । अत्र स्फाटिकेनेत्यक्षमालावर्गोदाहरणं शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्षमालाभेदाः प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्रतत्र प्रपञ्च्यन्ते ; करेऽपि शङ्खपद्ममुद्रादिभेदाश्च । तत्रैष सारः—

*कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । अनामिकान्तं देवेश जपेत्कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।

बोधायनीये तु श्रीमदष्टाक्षरविधावेवमुक्तम्—

*क्रियायागाद्दशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तितः । उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपांशुश्चेत्स्मृतस्तदा ॥
उपांशोर्मानसः प्रोक्तस्सहस्रगुणतोऽधिकः ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम्—

*जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यः समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥
तन्मूलतः क्रियास्सर्वास्सफलास्तु भवन्ति हि ॥ इति ।

नारदीयश्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

*सर्वेम्न्प्रणवो जप्यो जपाद्प्रणवादपि । सहस्र इति विज्ञेयः प्रणवो ह्यक्षरं परम् ॥
असङ्ख्याताच्च सङ्ख्यातस्सहस्रगुण उच्यते । सङ्ख्यातादपि ... ॥ इत्युक्तम् ।

एवं *विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्स्याच्छतगुणस्सहस्रो मानसः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपादुपांशुस्स्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः । जिह्वाजपश्शतगुणस्सहस्रो मानसः स्मृतः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । एवमासूर्योदयात् *पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुखः इत्यादिस्मृत्यनुसारेण प्राङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा तिष्ठन् गायत्रीमावर्त्य पूर्ववत्कृतप्राणायामत्रयस्सन्ध्योपस्थानमन्त्रपूर्वकम् *उत्तमे शिखरे इतिमन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य स्वसूत्रोक्तैर्मन्त्रैरादित्यमण्डलान्तस्स्थितं भगवन्तमुपस्थाय सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसन्ध्यादि[पञ्चक]नमस्कारं कृत्वा *स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः इत्यधीतं हृदयान्तस्स्थितं ... प्रणम्य, दिगादिनमस्काराणामपि स्वसूत्रोक्तत्वेनानुष्ठानपरम्परास्ति चेत् तत्राऽपि भगवदात्मकत्वध्यानपूर्वं प्रणमेत् । एवं तूपस्थानप्रकारं **पितामहः सनत्कुमारायाह—**

*एताभिः प्राञ्जलिर्नित्यं विस्पष्टोदितमण्डलम् । सहस्ररश्मिं भर्गं तनुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥
ततस्तस्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्याः पञ्च देवताः । प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ॥
परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तम ॥ इति ।

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितॄंश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा प्रणवपूर्वकैस्तत्तन्नामभिस्सन्तर्प्य शुचौ स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्यावाहिततीर्थमन्त्रांश्चात्मनि समाहरेत् । अत्र यद्यप्यार्षो वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधाः सन्ध्योपास्तिविशेषास्तत्तत्संहितासूच्यन्ते ; तथाऽपि तासां संहितानां लुप्तप्रायत्वेन तत्तत्प्रकाराणां दुर्ज्ञानत्वात्, **पारमेश्वरपरमसंहितादिषु** परिदृश्यमानसन्ध्योपासनप्रकारभेदानामपि यथावदुपदेशानुष्ठानपारम्पर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव स्वसूत्रोक्तसंस्काराचाराभ्यनुज्ञानात्, प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात्, यथासूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वसिद्धेस्स्वसूत्रविहितमेव सन्ध्योपास्त्यादिकं कर्तुमुचितम् । उक्तं हि **नारदीये**—*स्वसूत्रविहितान्यऽपि निषेकादीन् समाचरेत् इत्यादि । **पाद्मे** च शौचाचमनदन्तधावनस्नानानि यथाक्रमं विधायानन्तरमेवं सन्ध्योपासनमुक्तम्—

*आचम्य प्रोक्षयेद्दर्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् । ओंपूर्वया च गायत्र्या वारिभिश्चाभिमन्त्रितैः ॥
आत्मानं परिषिच्योर्ध्वमुत्क्षिपेत्सलिलाञ्जलिम् । योद्धुकामानि रक्षांसि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥
शाम्यन्ति तैर्वज्रभूतैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः । प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ॥
तर्पयेदुपविश्याथ तत्तन्मन्त्रानुदीरयन् । देवादीन् सलिले तिष्ठन् सावित्रीं प्राङ्मुखो जपेत् ॥
यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा प्राञ्जलिस्तिमिरापहम् । उपस्थाय स्वशाखोक्तैर्मन्त्रैर्ध्येयं हृदि स्थितम् ॥
अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ॥ इति ।

अत एव हि **श्रीमद्भट्टारकैरुक्तम्—**

*प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥ इति ।

तद्गुरुभिः **श्रीवत्साङ्कमिश्रैरपि** **वटुकपूर्णाभ्यर्थनया** **अभिगमनसार**मुपदिशद्भिरादावुक्तम्—*प्रातरुत्थाय स्वगुरोश्चरणारविन्दे आत्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय स्नानादिकं स्वकर्म कृत्वा शुचौ देशे आसीनः इत्यादि । **वङ्गिवंशेश्वरैश्च**—

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्षिपितॄन् सन्तर्प्य मन्त्रतः । प्रयतः परया भक्त्या स्वकर्माराध्यमच्युतम् ॥
आदित्यमण्डलान्तस्स्थं प्रणम्य मनसा स्मरन् । संधातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् । फलाभिसन्धिरहितं परब्रह्मार्चनात्मकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि । नित्यनैमित्तिकैः काम्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् । सान्ध्यं कर्माखिलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मभोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् । उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः ॥ इत्यादि ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाञ्जलिप्रक्षेपे भगवदर्घ्यत्वरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**—

*आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः । संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तस्स्थितस्यार्घ्यं वितीर्य परमात्मनः । प्रतिपादिकया विष्णोस्सावित्र्या तं जपेद्धरिम् ॥
ध्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् । नारायणात्मकान्देवानृषीन् संतर्पयेत्पितॄन् ॥
तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान्पारिषदान्तकान् । संपीड्य तीरे तद्वस्त्रं पुनराचम्य वाग्यतः ॥
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

*अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु योजयेत् ॥ इति ।

स एष सन्ध्याकर्मक्रमः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैत्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्, माध्यन्दिनानन्तरमेव वा, भोजनात्पूर्वं वा, यत्र क्वचिदवसरे वा । तीर्थस्नानसमनन्तरं **महाभारतोक्त**प्रकारेण तीर्थासन्नविष्ण्वायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिरप्रवेशदशायां कर्त[व्यं]व्यस्य दिङ्मात्रं प्रदर्शितं **श्रीसात्वते**—

*प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् । अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात्प्रदक्षिणीकुर्यान्निकटात्प्रतिमां विभोः । दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥
न यानपादुकारूढो न सोपानत्कपादभृत् । न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेद्भगवद्गृहम् ॥ इति ।

तत्र च प्रदक्षिणप्रणामांश्च युग्मानेव कुर्यात्,

*द्विधा प्रदक्षिणं कुर्यात्प्रणामं च तथाविधम् । यतस्समो हि भगवान् देवस्सर्वस्य वै हरिः ॥

इति परमेश्वरेण *एकत्रिपञ्चसप्तादिगणना विषमं हि यदिति विषमप्रतिषेधात् । *प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेननतिं चरेत् इति विधानात् विष्वक्सेनं तत्तद्द्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्रतत्र प्रविशेत् ।

*चक्रवद्भ्रामयेन्नाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् । पश्चाद्भागेन निर्गच्छेद्देवतासन्निधौ सुधीः ॥ इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तद्देशकालशक्येन मस्तिष्कसम्पुटप्रह्वाङ्गपञ्चाङ्गदण्डाङ्गादिष्वन्यतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्गप्रणामं

*मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥

इति **सात्त्वतोक्त**मुदाहरिष्यति **भाष्यकारः** । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु श्री**वैखानस**शास्त्रे पठितम्—

*स मस्तिष्कप्रणामस्स्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् । प्रणामस्सम्पुटस्स स्याद्धृदयेऽञ्जलिमर्पयेत् ॥
प्रह्वाङ्गस्सम्पुटं कुर्यात्सा प्रह्वाङ्गनमस्क्रिया । पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशन् ॥
बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात्स पञ्चाङ्ग उदीर्यते । पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ॥
स दण्डाङ्गप्रणामस्स्यात्प्रणामानेवमाचरेत् ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

*ललाटोदरजान्वङ्घ्रियुगाग्रानूर्ध्वगौ करौ । भूमौ संधाय मनसा वासुदेवमनुस्मरन् ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणामः स्मर्यते—

*उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ इति ।

रहस्याम्नायब्राह्मणे च नमस्कारप्रकरणे *जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवतीत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादिकमुपदिश्य तत्फलं चोक्तम् *सर्वैः करणैर्नमन् समग्रो नमति समग्रो नमन्नाप्तकारी भवति आप्तकारी भगवन्तमाप्नोति इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं च तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु **श्रीभागवते** प्रतिषिद्धम्—

*एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत्पुरुषोत्तमम् । न्याय्यस्तस्य करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

अञ्जलित्वमपि ह्यस्य नास्ति *तौ युतावञ्जलिः पुमान् इति नैघण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्यापृतान्यहस्ततया एकहस्तनमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति *यथा तथा वाऽपि सकृत्कृतोऽञ्जलिः इत्यादीनामविरोधः । योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽप्यूनत्वमामनन्ति *यदा ह्ययं केवलपाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन हीयते इतराणि ज्ञानानि कर्मणः एकेन नमन्नूनो नमति ऊनो नमन्ननाप्तकारी भवति अनाप्तकारी न भगवन्तमाप्नोति इति । आचार्य[दर्शने]कीर्तने भगवन्नामग्रहणे चाञ्जलिबन्धादिकं तत्रतत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचारः **संभवपर्वणि** व्यासप्रस्तावे *महर्षेः कीर्तनात्तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् इति । एवं यथार्हं प्रणम्योत्थितश्च भगवतः पुरस्ताद्दक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं शरणमुपगम्य पावनमनोहरतद्दर्शनानन्दबृंहितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्यस्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् । भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं चैवमुक्तं **श्रीपौष्करे**—

*संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः ॥
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ॥ इति ।

अन्यत्र तु महतामपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते *अहरेकं हरेर्बिम्बमापीठादवलोकयेत् इति;

*आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् । पातकान्याशु नश्यन्ति किंपुनस्तूपपातकम् ॥ इत्यादि च ।

स्तुतिसङ्कीर्तनादेश्च प्रभावः

***एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरस्सदा ॥**

*कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्,

*कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥

इत्यादिषु ग्राह्यः । अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसीपादोदकादिकं यत्किञ्चिदपि प्रणिपातपुरस्सरं हर्षोत्फुल्लकपोलश्शिरसा संभाव्य यथार्हमुपयुञ्जीत । अत्र *प्रतापभूपरचितस्तथाऽऽचमननिर्णय इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

*आम्रेक्षुदण्डताम्बूलचर्वणे सोमपानके । विष्णवङ्घ्रितोयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

तन्मूलभूता चाथर्वणश्रुतिर्नारायणमुनिभिस्संगृहीता—*भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्पादौ पवित्रं तत्पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनं यथा हि सोमपान इति । एवं भगवत्सेवयाऽऽत्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्ञया क्वचिन्निभृतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत । भगवन्मन्दिरे च तत्तच्छास्त्रोक्तानपचारान्परिहरेत्; एवं तु श्रीवराहपुराणे द्वात्रिंशदपचाराःपठिताः—

*श्रीधरण्युवाच—देवदेव जगन्नाथ श्रुतं त्वत्तो मयाऽखिलम् । यान् कृत्वाऽयोग्यतां यान्ति तव वेश्मप्रवेशने ॥

तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ॥

श्रीभगवानुवाच—अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥

गीतवादित्रनृत्तादिपुण्याख्यानकथाश्च ये । लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्मम वेश्मसु मानवाः ॥
ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् । ततस्तेऽपि महाभागे गार्दभीं योनिमाश्रिताः ॥
वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्तजन्मानि सौकरीम् । वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
श्वित्री च जायते मूर्खस्त्रीणि जन्मानि भामिनि । कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग उपानद्गूढपादकः ॥
यो नरः प्रविशेद्गेहं मम भूतधरे शुभे । स याति गृहपालानां योनौ जन्मत्रयं शुभे ॥
नखरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च । यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥
माक्षिकीं योनिमाविश्य नखरोमचितस्तथा । सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥
ताम्बूलचर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि । संस्थितस्त्रीणि जन्मानि वसत्येव न संशयः ॥
निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि । क्रिमिभक्ष्ये पतेद्धोरे नरके पापकृन्नरः ।
श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा जायते जन्मपञ्चकम् । श्मशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत् ॥
सप्तजन्मकृतात्पुण्यात्तत्क्षणान्मुच्यते नरः । सार्गालीं योनिमाश्रित्य वसेज्जन्मत्रयं शुभे ।
मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने । स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्यवाक्छिराः ॥
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बकद्रुममास्थितः । जनिष्यति वरारोहे ह्यष्ट जन्मानि सौकरीम् ॥
पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे । स याति नरकान् घोरान् पर्यायेणैकविंशतिम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे विष्ठायां जायते क्रिमिः । अनुगम्य तथा प्रेतमिच्छया यस्तु मानवः ॥
आराधितुमथेच्छेन्मां स व्रजत्यधमां गतिम् । बलिभुग्योनितां याति जन्मानि भुवि भूधरे ॥
मरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे । मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥

चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मानि नव पञ्च च । भविष्यति वरारोहे व्याधः क्रूरोऽतिनिष्ठुरः ॥
भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् । चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
छायामाक्रम्य यो मोहाद्विमानस्य वसुन्धरे । प्रदक्षिणमकुर्वंस्तु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
तिष्ठेत्स कानने शून्ये कण्टकैर्बहुभिर्वृतः । फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
समीपे मन्दिरस्यापि शकृन्मूत्रं करोति यः । स तिष्ठेद्रौरवे घोरे वर्षाणामयुतं शुभे ॥
ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् । ग्रामे जन्मशतं सुभ्रु विष्ठाभुक् सूकरस्तथा ॥
अनिबद्धप्रलापान् ये कुर्वते मम सन्निधौ । तेऽपि तित्तिरितां भूत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यत्र मन्दिरात् । अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
कथायां कथ्यमानायां मन्दिरे मे वरानने । अनादृत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥
तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् । जायन्ते सप्तजन्मनि ततश्चण्डालतां ययुः ॥
बधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् । पादौ प्रसार्य मद्गेहे शेरते ये नराधमाः ॥
लालां विसृज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु । तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालतां ययुः । दरिद्राश्चैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
अन्यदेवार्थसंदिष्टैः पुष्पैर्यो मामथार्चयेत् । ममैव तु महागेहे मण्डूकत्वं व्रजन्ति ते ॥
जन्मद्वयं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः । अन्यदेवगृहं गत्वा ह्यस्नात्वा यो व्रजेद्गृहम् ॥
ममैव वसुधे तस्य फलं पापस्य मे शृणु । गृहाद्गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वयम् ॥
भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः । चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुधः ॥
चण्डालयोनिमाप्नोति जन्मानि दश पञ्च च । अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि दश पञ्च च । कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाघ्राति यो नरः ॥
स पूतिगन्धसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे । भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
विष्णुस्थानसमीपस्थान् [illegible] । श्वपचान् पतितान्वाऽपि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥
उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशङ्कया । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
पिबेत्पादोदकं विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः । तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमः ॥

इति श्रीवराहपुराणे धरणीप्रश्ने द्वात्रिंशदपचारोनाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अन्ये तु द्वात्रिंशदपचाराः प्रकारान्तरेण पठ्यन्ते; तत्र चात्र चोक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया—

*अपचारास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः । यानैर्वा पादुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥
शयनं भोजनं चैव मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषा वृथाजल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकूतभाषणम् । अश्लीलकथनं चैवाप्यधोवायुविमोक्षणम् ॥

कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्रतत्र ग्राह्याणि । तथा–

*प्रमादादपि कालालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः । उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्पं स्वाध्यायं च विशेषतः । आसनारोहणं चैव न कुर्यात्केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च । यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि। एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारः पूर्ववत्प्रणम्य विष्वक्सेनादीननुज्ञाप्य निर्गच्छेत् । ततः स्वदेवाधिष्ठितमाश्रमगृहादिकमागत्य सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्णरजतताम्रादिपात्रैः स्वयं पूर्वाहृतेन मणिकस्थेन वा गृहं संप्रोक्ष्य स्वसूत्रविधिना भगवदात्मकं स्वाग्निं हुत्वा देवगृहमागत्य दूरात्प्रणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं **वह्निवंशेश्वरै**र्दर्शितम्–

*ततः कुम्भं समादाय शुचिनाऽऽपूर्य वारिणा । हरेराराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥
पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन् यत्नतः पथि । ध्यायन्नारायणं देवं यागभूमिं समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तस्सुसमाहितः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ॥
स्ववर्णस्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धयाऽन्वितः । समिदाज्यादिभिर्द्रव्यैर्मन्त्रैरपि यथोदितैः ॥
हुत्वाऽग्नीनग्निहोत्रादावुक्तं कालमविक्षिपन् । पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ॥
कृते निष्कल्मषे शुद्धे स्वस्मिन्मनसि सुस्थिते । लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ॥
विनिष्क्रम्याग्निशालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् । अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ॥
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि पूजाकालोक्तवर्त्मना । केवलाञ्जलिना वाऽपि विहितेन यथा तथा ॥ इति ।

अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा परिशुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिष्वधिकारविधानात् केषाञ्चित्कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुदृष्टिमतोपन्यासमध्ये **परकालसूरिभिः**–

*स्तुतिजपनिजबिम्बालोकनध्यानसेवास्मृतिकथनसमर्चाकर्मभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखरिनाथ त्वामभीप्सन्ति केचिच्छ्रुतिपथपरिनिष्ठप्रापणीयाङ्घ्रिपद्मम् ॥ इति ।

एवं च संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**–

*पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् । गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः । अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च । प्रणमेत्पुण्डरीकाक्षं भक्तिभारावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥ इति ।

इह च– *ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः । स्नात्वाऽभ्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत् ॥

इत्येतावत्सात्त्वतोक्तं [सर्वेषां] समानम्, शेषं तु तावत् तत्तत्संहितानिष्ठानामेव। एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम्। **जयाख्यसंहितायां** तु सर्वसंहितोक्ताभिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

* ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे। जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥
अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् ॥ इति।

पाद्मे च आद्यन्तकर्मावच्छेदेन दर्शितम्—

* कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख। उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् ॥ इति।

सन्ध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

* अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात्। प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥
अर्चयेज्जपहोमान्तं दद्याद्ग्रासं गवामपि। अञ्जनालेपनैः स्रग्भिर्वासोभिर्भूषणैस्तथा ॥
अलक्तकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः। उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् ॥ इति।

एतेन * देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम्। अत्र च * उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेद-भिगमक्रियाम् इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्धमङ्गलदेवतावल्लभदेवगुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संगृह्णाति। * ग्रासं गवामपि इत्येतच्च परगोविषयम्, * ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याच्चैव न लोपयेत् इति। श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तेः। कृष्णमन्त्र-कल्पेऽप्युक्तम्—* दद्याद्ग्रासमित्यारभ्य, * गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति इति। गवादिषु चान्तस्स्थितो भगवान् भाव्य इति **जयाख्यसंहितायामुक्तम्**—

* सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाग्निमध्यगम्। भावयेद्भगवद्विष्णुं गुरुविप्रशरीरगम् ॥ इति।

अतस्तत्रतत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनरूपत्वप्रसङ्गः। एवं व्यासाद्युक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदनपुष्पादि-प्रदानवृद्धाभिवादनगुरूपसेवनतद्धिताचरणवेदाभ्यासजपाध्ययनधारणतदर्थविचारणधर्मादिशास्त्र[नैदिक]निगमवेदाङ्गावेक्षण-प्रभृतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशोधितप्रक्रियया प्रतिसन्धेयानि ॥ **इति व्याख्यातमभिगमनम्** ॥

उपादानविधिः ॥ अथोपादानं व्याख्यास्यामः—तच्चैवं संगृहीतं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

* प्राप्तेऽथाह्नो द्वितीयांशे शास्त्रधर्मेण धर्मतः। आर्जयित्वाऽर्चनाद्रव्यमशेषं च यथोदितम् ॥ इति।

तदेतद्व्याख्यातं **नारायणमुनिभिः**—

* अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः। द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥
प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोद्भवानि च। अरौद्राण्यनिषिद्धानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥
सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिमुखानि च। वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥
अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च। संक्षालितानि बहुशो देवभोग्यानि यानि च ॥
दधिक्षीराज्यमुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः। उत्तमानुपदंशांश्च मुद्गमाषादिकान्यपि ॥
ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम्। यथार्हं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः ॥ इति।

यदुक्तं **श्रीसात्वते**—

* प्रातरुत्थाय चिन्वीयात्स्वारामात्स्वयमेव हि। पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन्यन्नतस्सदा ॥

यायादरण्यमथवा निर्बाधं हि तदार्जयेत् । अकण्टकद्रुमोत्थाश्च कण्टकद्रुमजा अपि ॥
हृद्यास्सुगन्धाः कर्मण्या ग्राह्यास्सर्वे सितादयः । उग्रगन्धास्त्वकर्मण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
चतुष्पथशिवावासश्मशानावनिमध्यजाः । क्षता अशनि[वा]पाताद्यैः क्रिमिकीटसमावृताः ॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन पत्रपुष्पफलादयः । अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमाराधने तु वै । साङ्कुराणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
विहितान्यर्चने नित्यं यथर्तुप्रभवानि च । न गृहे करवीरोत्थैः कुसुमैरर्चनं हितम् ॥
विशेषतस्सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च । अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उन्मत्तकादिभिः ॥
सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम् । प्रदानमम्बुसिक्तानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् । भवन्ति भक्तिपूतानि हृन्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥ इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्टत्वाद्विपर्ययानर्हमवधातव्यम् । शक्तमधिकृत्य चात्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्त्यादिकमुपदिश्यते, पक्षान्तरस्याप्यन्यत्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित्प्रातश्शब्दस्य मुख्यार्थता, अन्यथा त्वभिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात्, अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रातश्शब्देन सन्निकर्षवशात्त्वरातिशयसिद्ध्यर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते, *सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् इतिवत् । अत एवात्रत्यमुत्थानं च न स्वापानन्तरभावि, अपि तु *ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् इति **जयाख्यसंहितो**क्तमभिगमनानन्तरं देवसन्निधेरुत्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गाद्दर्शितः । **पाद्मे** त्वेवं विचित्रद्रव्योपार्जनमुक्तम्—

*उपादद्याद्यथापूर्वं साधनानि यथातथम् । पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
दध्यादि च हविर्योग्यतण्डुलानि गुडानि च । स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥
दर्भान् पत्राणि समिधो यथाशक्ति यथावसु । आहृत्य याच्ञया तैर्वा पूजास्थाने निवेशयेत् ॥
नीत्वोपादानसमयमित्थं तदनु पूजयेत् ॥ इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरणहविष्पाकप्रकरणादिषु च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याच्ञयेत्युक्तोऽयमधमाधमपक्षः ;

*स्वप्रयत्नकृतं शस्तं मध्यमं वन्यमुच्यते । अधमं तु क्रयक्रीतं[याचितं] पारक्यं त्वधमाधमम् ॥

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् । **भोजराज**स्त्वेवं पुष्पेषु राजसतामसादिविभागं पुष्पाङ्कुरपत्रमूलधूपदीपवस्त्राभरणेषु वर्ज्यावर्ज्यविभागं संजग्राह—*अथ पुष्पाणि त्रिविधानि, सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्लानि सात्त्विकानि, रक्तानि राजसानि, कृष्णानि तामसानीति । शुक्लानि द्विविधानि, शुक्लवर्णं वलक्षमिति । शुक्लं शङ्खकुन्देन्द्वादिवर्णम्, वलक्षं स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्, रक्तमरुणमिति । रक्तं जपाकुसुमादिवर्णम्, अरुणं किंशुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्, पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्, नीलं श्याममिति ; श्यामं विष्णुक्रान्तादि । फलमेषां भिद्यते, सात्त्विकादर्धफलानि राजसानि, राजसादर्धफलानि तामसानीति । एतानि स्वारामोत्पादितानि, आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहाल्लब्धानि, अयाचितानि च ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम्, आरण्यं मध्यमम्, क्रीतमधमम्, अयाचितमधमाधमम्, प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलं कर्तुः किञ्चिद्भवेन्न वा ; तस्मात्प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नार्चयेत् ।

नार्चयेत् । करवीरौ पद्मौ केतकी जातिमल्लिकोत्पलानि तिन्त्रिणीनकरचम्पकश्वेतार्ककुटजवकुलकदलीतुलसीतमालवनमाल-मरुवकशमीसिन्दुवारपलाशसहदेवीफणिज्जकपुन्नागवंशपुंनागक्षुद्रपुन्नागमालतीश्वेतकुमुदकन्दलपद्ममहापुष्पनागसदाभद्रा - प्रियङ्गुबिल्ववनमल्लिकालक्ष्म्यगस्त्यद्वयवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजिस्तथा कारण्डनन्द्यावर्तद्वयक्षुद्रकेतक्यः इत्यादीनि पुष्पाणि । एतानि तिथिभेदेन ग्रहणायनसंक्रान्तिव्यतीपातविषुवादिभेदात्तत्तत्कालविशेषाच्च समग्रफलानि फलन्ति । तत्र तिथिपुष्पाणि वैष्णव्ये—कदलीपद्मलक्ष्मीसिन्दुवारद्रोणप्रियङ्गुमालतीपाटलकेतकीजातिमल्लिकामहाजातिपलाशाश्वत्थ-पत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृह्णीयात् । नन्द्यावर्तकैस्संक्रान्त्यां भगवन्तं पूजयेत्, उपनन्द्यावर्तकैरयने, विषुवे तुलसीभिर्व्यतीपाते फणिज्जकैर्ग्रहणे मरन्दैः पूजयेत् । सङ्गवे तत्तत्तिथिचोदितं पुष्पं गृह्णीयात्, समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः, करवीरैः विष्णुप्रिये, बिल्वपत्रैः विरागे भगवन्तं पूजयेत् । अत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, सङ्गवस्समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः । उदयात्पञ्च नाड्यस्सङ्गव उक्तः, तस्माद्द्विगुणमात्रस्सम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रियः, तावता धर्मः, तावता विराग इति । तत्र पूर्वापरौ भूत्वा नाडिद्वयतस्सङ्गवादयो मुहूर्ता उक्ताः । तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समे अनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य, धर्मे बडबामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्य—इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः । दिवापुष्पैर्दिवापूजा मुख्या, [illegible] । विहितेष्वपि छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तशेषमाघ्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भक्षितं जन्तुभिरधिष्ठितमशुभदेशे [illegible] न गृह्णीयात् । पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृह्णीयात् । पिधाय स्थापयेत् [पात्रम्] अप्रतापे प्रदेशे यथा न परिम्लायेत । केवलपुष्प-निवेदनान्माला वरा, मालायाः स्रग्वरा ; एकगुणा माला, बहुगुणा स्रक् । तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रथ्नीयात्, यदि ग्रथ्नीयात् [illegible] भवन्तीति, देवोद्दिष्टानां निन्दां न कुर्यात्, प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात्, देवोद्दिष्टं मनुष्यो न गृह्णीयात् देवस्वं भवतीति, यत्किञ्चित्पीतवर्णं पुष्पं जलजं स्थलजं वा तदापदि संग्राह्यम्, अनुक्तमप्यन्यत्र । तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत् । कारण्डं कृष्णवर्णं कपित्थं गिरिकर्णिकाम्रविभीतकशिरीषमदयन्तिनिर्गुण्डीसिन्दुवार-किंशुकशाल्मलीजपार्ककनकोन्मत्तकारञ्जविषपादपबन्धूकमाधवीनीपार्जुनपाटलिचिञ्चाकोशातक्यलाबुशिग्रुः इत्येतानि वृक्ष-वल्लीषु वर्जयेत्, यवमुद्गप्रियङ्गुनिष्पावशणदूर्वाभूतृणमाषाणामेवाङ्कुराणि गृह्णीयात्, अन्येषामङ्कुराणि निर्माल्यसमानानि भवन्ति इति, अपामार्गसहभद्रातुलसीबिल्वाश्वत्थपलाशधातकीतमालगन्धपूर्णकृष्णाब्राह्मीशमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृह्णीयात् । उत्पलानामेव मुकुलं गृह्णीयात् । पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम्, सर्वेषां मूलानामुशीरमूलमेव विशिष्टम् । देवदारुकृतं धूपं चन्दनागरुमिश्रितं विधूमाङ्गारसंभवं शस्तम् ; सालसज्जरसं कृष्णागरुमिश्रितं प्राण्यङ्गवर्जित-मन्यं वा धूपं निवेदयेत् । पात्रे गव्येन सर्पिषा दिव्येन तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तियुतं मुखानिलदीप्तिदीपितं दीपं भवेत् । दुकूलं क्षौमं नेत्रं सूत्रं वा कार्पासिकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत् । हेमरत्नमयमाभरणं दद्यात् । दोषयुतं मनुष्यैर्भुक्तपूर्वं वा नाभरणं भवेत् । तदेतन्नानासंहितापरामर्शसमुद्धृतं सारम् । अन्यदपि सर्वं तत्तत्संहितासु विस्तरेण द्रष्टव्यम् । **श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ** च काष्ठपर्यन्तवर्ज्यावर्ज्यद्रव्यविभागः कृतः । **श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु** प्राण्यङ्गसुगन्धेषु कस्तूरीमृग-मदयोरङ्गरागतया परिग्रहो गृहार्चायां शुक्लाम्बरसमर्पणपद्मकह्लारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्याद्यपि ग्राह्यम् । योगक्षेमार्थेश्वराभि-गमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विस्मर्तव्यम् । एवं द्रव्याण्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र सङ्क्षिप्तः । **यथोक्तं श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ**—

*कुलटाषण्डपतितवैरिभ्यः काकणीमपि । उद्यतामपि गृह्णीयान्नापद्यपि कदाचन ॥ इति ।

उक्तं च **श्रीसात्त्वते**—

*तस्करात्पतितात्षण्डाड्डुम्भलोभमदान्वितात् । मात्रावित्तं न गृह्णीयादभक्तादपचारतः ॥ इति ।

स्मर्यते च— *केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥ इति ।

तत्र पक्वमन्नमपक्वं वा केशवार्चनरूपनित्य[ध]र्म्मरहिते गृहे न प्रतिग्राह्यम्, उभयत्रान्नशब्दप्रयोगात्, अन्यथा पक्वान्नमिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहगुणदोषविस्तरश्च धर्मशास्त्रेषु पठितव्यः, सर्वेषु चापदनापद्दशाभाविषु प्रतिग्रहेषु **यमो**पदिष्टं मन्त्रविशेषं भगवान् **शौनकः** स्मरति—

*दानं दद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रियतामिति । प्रतिग्रहीतृभिश्चैवं न ते मद्विषयोपगाः ॥ इति ।

तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्तन्निष्ठानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्त्रमन्त्रेण सामान्यतस्सर्वपुष्पादिग्रहणमुक्तं, तथाऽपि तुलस्या मन्त्रविशेषास्तत्तत्कल्पेषूपदिश्यन्ते—*तुलस्यमृतजन्मासि इत्यादयः । एवं वृत्त्यर्थतयाऽनुज्ञातैरध्यापनयाजनादिभिरपि यथाशास्त्रं प्रयुक्तैस्समुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत । *आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः इत्यनुज्ञातेष्वपि *वृत्तिं प्राप्य विरमेत् इति स्मरणान्न नित्यं प्रवर्तेत । कृषिवाणिज्ये च स्वयं कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि गत्यन्तरासम्भवे । *सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतनमपि पुष्पफलादिपूजोपकरणार्थतयोपादानकोटौ निविशते । अत्र परिव्राजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि कर्तव्यम्, यथोक्तं **यतिधर्मसमुच्चये**—*फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानादद्भिः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा इति । एषा च **वृद्धवसिष्ठ**स्मृतिः तत्रोपात्ता—*जले मत्स्यादीनां स्थले पशुमृगसरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्त्वा पुष्पमूलफलोपादान[च्छेदन]चन्दनमधुमांसानृतवचनादीनि वर्जयेत् इति । इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसम्भूतानाम्[अदत्तानां] ग्रहणे तस्करत्वमपि स्यात् इति तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । स्मर्यते च द्रव्यगृहारामादिनियमो **मन्वादिभिः**—

*यानशय्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च । अदत्तान्युपभुञ्जान एनसस्स्यात्तुरीयभाक् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ इत्यादिना ।

तदिह साक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपायेषु स्वशक्येषु ध्यानादिविरोधिकायक्लेशकरबह्वायासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेतेत्युपादानसंग्रहः । प्रभूतायासवर्जनमपि हि मुमुक्षूणामवश्यंभावित्वेन परिगणितेष्वष्टसु गुणेषु गौतमः पठति—*दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा नचाष्टावात्मगुणाः न स ब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति । एवं च सति बाह्यद्रव्यार्जनवत्संप्रीणनेषु प्रधानतमामानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवासत्संभाषणादिभिर्ज्ञानवृद्धिहेतुभिर्न्यायतः प्रवृत्तैस्सम्यगुपार्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णबाह्यपूजोपकरणस्योपादान[कोटौ]काले निवेशनीयम् । बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्वृषलसंज्ञितहेयगुणयोगेनानन्तरभावीज्यानर्हत्वप्रसङ्गात् । अत एव श्रुतिनिबन्धः क्रियते—*श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली इति ; तस्मात्समाराधनोपकरणं बाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपादद्यात् ॥ **इति व्याख्यातमुपादानम्** ॥

इज्याविधिः ॥ सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः ॥

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तो[illegible] भोगार्चनमयीमिज्यां **भाष्यकार**प्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन व्याख्यास्यामः। मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु गुणीभूतमूर्त्यन्तरयोर्वैकल्पिकः। तत्र प्रथममधिकारिविशेषे वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्सङ्गतिं दर्शयन्

*कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत्। इज्यामेवाभिसन्दध्यात्सा योनिस्सर्वकर्मणाम्॥

इति प्रशंसितं चिकीर्षितग्रन्थविषयीभूतमहोरात्रकृत्ये प्रधानांशं दर्शयति—*अथपरमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इति। अथशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षसिद्धानन्तर्ये संभवत्यर्थान्तरतात्पर्यपरिग्रहोऽनुपपन्न इति भाष्यादिषु स्थापितम्। अथ गद्यैर्यथावत्प्रपत्तिप्रतिपादनानन्तरं तत एव तन्निष्ठाधिकारिविशेषसिद्धिसमनन्तरं [वा] *यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना इति वक्ष्यमाणानुसाराच्चात्र [illegible] पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते। नच तत्र *अखिलजगदाधार इत्या[illegible], तस्याः प्रपत्तिकरणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूत्यादीनां च गद्य एव प्रपञ्चनात्, *अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये इति च तत्र कण्ठोक्तेः। तस्माद्यथोक्त एवात्राथशब्दार्थः। परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्तः, सोऽस्यास्तीति परमैकान्ती; एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्यतया प्रापकतया च तदुभयं संभूय परमैकान्तः, परमश्चासौ एकान्ती च इति वा समासः। तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोस्समुच्चयात्पारम्यम्, अनन्योपायत्वं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्। यथोक्तम्— *चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते [म]श्रुताः। तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः॥ इति। अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनैरपेक्ष्यपर्यन्तम्; तदप्युक्तम्—

*ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः। सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्॥ इति।

एतेन तुल्यन्यायतया भगवदनुभवानन्देऽपि फलित्वाभिप्रायो निरस्तः, मुक्तानन्दस्यापि सार्वभौमान्तःपुरशुकक्षीरास्वादनसुखवत्स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात्। एवंविधञ्च परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठेष्वपि संभवतीति पूर्वाधिकारे स्थापितम्। दृश्यते च सदाचार्यसकाशाद्यथावस्थितगद्यत्रयादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः। तत्र हि यथावत्पारावर्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेनानन्यदेवताकत्वादिकञ्च सिध्यति। ताञ्चावस्थां स्वयमेवाह भगवान्—

*अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः। मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः॥ इति।

निरतिशयभोग्यभगवत्स्वरूपादिनिश्चयेन विषयान्तरवैमुख्यादनन्यप्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिध्यति, यस्यां दशायां भगवानत्यन्तासन्नसुहृदादिवत्स्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति; यथोक्तं भगवता **शौनकेन**—

*पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम्। तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम्॥
तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः। विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके॥ इति।

एवं परिमितविषयत्यागिनां परिमितफलप्रददेवतान्तरत्यागो नियतो भवति,

*काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः। क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥
*ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्॥

इति परिमितफलसङ्गतदभावाभ्यां देवतान्तरसंबन्धासंबन्धप्रतिपादनात्। अतो यथा—

*परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि। सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्स भैक्षं भोक्तुमर्हति॥

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रव्रजिताधिकारिणो देवतान्तरवर्जनं तथा त्रिष्वप्याश्रमान्तरेषु प्रतिबुद्धाधिकारिणः। स्मर्यते च प्रव्रजितानां देवतान्तरार्चनत्यागः—

अत्रिः—* त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोर्देवानां च तदात्मनाम्। नमस्कारार्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित्॥ इति।

क्रतुः— * ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा महानजः। शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः॥ इति।
पुनस्स एवाह—* ध्यायतेऽर्चयते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः। कल्पकोटिशतैश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते॥ इति।
एवं प्रतिबुद्धानां सर्वेषां देवतान्तरवर्जनं प्रागेव दर्शितम्।

एतेन, * देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम्। नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति॥

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषयं मन्तव्यम्, प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कारयोग्यभगवत्तत्परिवारादिप्रतिमासु लब्धावकाशमेतत्। एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्तः; तस्य च

* परदाररतश्चैव परद्रव्यापहारकः। न स्पृशेन्मामनादृत्य स्पृष्ट्वा च पतितो भवेत्॥

इत्यादिभिरनर्हतापादकानि [सर्वाणि] तत्रतत्र द्रष्टव्यानि। संगृहीतञ्च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारण्येन **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

* निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः। प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु॥ इति।

आराधकस्याप्यर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम्। यथा च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्रपद्मादिपुष्परम्भादिफलगङ्गादितोयादिषु तैस्तैरुपहतिनिमित्तैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतः कुतश्चिदुपघा[ता]तकादाप्रायश्चित्तमनर्हतया निषेधविषयत्वं भवति; अन्यथा * नाविरतो दुश्चरितात् इत्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात्, उपहतिविषयस्पृष्टबिम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात्। ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्तराघाश्लेषवचनं प्रामादिक[ादि]विषयमिति स्थापितं भाष्यादिषु। *सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् इत्यादिभिश्च सूत्रैरयमर्थस्सिद्धः। अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते, राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहारप्रधाना, तद्वदिहापि। यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता, तथेहापीति तल्लाभः। इदमपि संगृहीतम्—

* अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि। प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम्॥ इति।

यत्त्वत्रानन्तरमुक्तम्—

* अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति। अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम्॥ इति,

एतदपि क्षामणयोग्यताख्यापकम्, अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थना[विधाना]नुपपत्तेः। नचैतावता कृतापराधेन [निर्भयेन] भवितव्यम्, * प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् इतिन्यायात्। अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह भगवान्—

* शृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम्।
आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वसुन्धरे। भोजनं यस्तु भुञ्जीत मम योगाय माधवि॥
अशुभं कर्म कृत्वाऽपि पुरुषोऽधर्मसंश्रितम्। आहारं चैव कर्मण्यमुपयुञ्जीत नित्यशः॥
सर्वेषां च ततः कर्मप्रवृत्तेः प्राणधारणम्। अकर्मण्यानि वक्ष्यामि यैर्न तुष्यामि संप्रति॥
राजान्नं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन। राजान्नेन तु भुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत्॥

द्वात्रिंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये । भोऽन्यान्नानाहारेषु ये मया परिकीर्तिताः ॥
दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपसर्पति । द्वितीयमपराधं तु धर्मविन्न प्रवर्तते ॥
गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः । तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
दृष्ट्वा तु मृतकं देवि यस्तु मामुपसर्पति । चतुर्थमपराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीं यस्तु मामुपसर्पति । पञ्चमं त्वपराधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ॥
स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै । अपराधमिमं षष्ठं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
ममार्चनविधौ काले वातं मुञ्चति निर्घृणः । सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
ममैवार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुञ्चति । अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ॥
मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते । नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपश्यति । दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते । एकादशोऽपराधस्तु मम विप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्तु यस्तु कर्माणि कुरुते कर्मकारकः । द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्णिकानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत् । त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनाधिगच्छति । चतुर्दशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत कदाचन । पञ्चदशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् । षोडशं चापराधं तु कल्पयामि न संशयः ॥
स्ववासमवधूय्वन्वै यस्तु मय्युपकल्पयेत् । सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
श्वानं स्पृष्ट्वा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि । अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ॥
वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते । एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ॥
जालपादं समश्नन्वै यस्तु मामुपसर्पति । अपराधं विंशतितमं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु यो मां स्पृशति माधवि । एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति । द्वाविंशमपराधं तु तमहं चोपकल्पये ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचक्रमेत् । त्रयोविंशापराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ॥
मज्जनानवजानन्यो मां तु पश्यति माधवि । चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भामिनि । पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
परप्रापणकेनैव यस्तु मामभिगच्छति । सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
न चाग्रं ये तु व्रीहीणामदत्वाऽपीह भुञ्जते । अष्टविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अदत्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति । एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मामेवमुपसर्पति । अपराधमिमं त्रिंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति । एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति । महापराधं तं विद्याद्द्वात्रिंशमिह चोत्तमम् ॥ इति ।

एवमेतान्यन्यानि चानर्हतानिमित्तानि परिहरतस्तत्संभवे च सानुतापं यथोचितप्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् । एवं जात्यादिनिबन्धनाधिकारिविशेषोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं **श्रीसात्त्वते**—

* अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारस्स्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥
व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवेदिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो न चान्यथा ॥
त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥
सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् । ममतासन्निरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥
कर्मवाङ्मानसैस्सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै प्राप्ते दीक्षाक्रमे सति ॥
एवं संप्रतिपन्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् । विधानमेकमूर्तीयं समाकर्णय सांप्रतम् ॥ इति ।

जयादिषु चाप्तादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो गत्वा भगवत्प्राप्तिस्समाना, विकलानामपि भागवतानाम् ॥

स्वाध्यायविधिः ॥ अथ स्वाध्यायं व्याख्यास्यामः—चतुर्थे काले संप्राप्ते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथार्थ्यानां मनुपराशरपाराशर्यशुकशौनकादीनां महर्षीणां प्रबन्धान् [वेदोपबृंहणानि] श्रवणमननजपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं **व्यासेन** तत्कालकृत्यम् *इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् इति । **दक्षेण** तु * इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत् इति । एवं *भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादिकं च द्रष्टव्यम् । उपबृंहणनिरपेक्षस्योपबृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः, तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाण्डिल्यस्मृत्यादिषूक्तम् । संग्रहरुचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः । जपादिकालेऽपि गुर्वादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैवं **बोधायनः**—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यस्समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥
तन्मूलतः क्रियास्सर्वास्सफलास्तु भवन्ति हि ॥ इति ।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादिनियमास्तत्रतत्र ग्राह्याः । शिष्यगुरुसब्रह्मचारि[शिष्ट]श्रेयोर्थिभिरनसूयुभिर्वीतरागैस्सह वादः । * बोधयन्तः परस्परमित्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषादितिहासपुराणादिवत्स्वाध्यायकाल एव प्रवर्तनीयः । स्मरन्ति चाभिगमनान्तःपातिनि पूर्वयामस्वाध्याये * जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् इति, * विचारोऽभ्यसनं जपः इति च । उक्तं चानुयागविधानानन्तरं **श्रीसात्त्वते** * समाचम्य पुनर्यायात्प्रयतो भगवद्गृहम् इत्युक्त्वा * मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले इत्यादिना अष्टाङ्गप्रणामं च विधाय,

* अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो हरेः । आगमाध्ययनं कुर्यात्तद्वाक्यार्थविचारणम् ॥ इति ।

तदिह भगवत्प्रीणनस्वचित्तरञ्जकेतिहासपुराणस्तोत्रनिगमान्तद्वयव्यापकमन्त्रादीनां श्रवणमननप्रवचनजपादयो वादसंवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्नेहायमानाः,

* पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वतः । अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

इत्यादिना दर्शितविविधवाचिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासंभवं संभूय वा पृथग्भूय वा स्वाध्यायो भवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलनं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः । उक्तं हि **महाभारते**—

* यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये । सुबद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ इति ।

* न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः इत्यादि च । अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रं सायंसन्ध्योपासनं, सायंहोमः, पुनर्यथाशक्ति भगवदभिगमनं, हविर्निवेदनपूर्वकं भोजनम्, केनचिन्निमित्तेन विलुप्ते भोजने प्राणाग्निहोत्रमन्त्रजपः, ततश्च रात्रिशेषस्वाध्यायान्ते योगश्चेति क्रमः । तत्र प्रमाणानि * उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः, * नानिवेद्य हरेः किञ्चित्समश्नीयात्तु पावनम्,

* सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

* प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत् । प्रदोपपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ॥

* तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः इत्यादीनि । अनन्यप्रयोजनाधिकारिभिरध्ययनमस्मिन्काले च त्रयोदश्यां प्रदोषाख्यकाले वर्जनीयः । यथा संगृहीतं **कालविधाने**—

* विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलानाथतिथौ । रजनीमुखे च मदनाधिपतेर्विधिराह नाध्ययनकर्म नृणाम् ॥

इति । **स्मृत्यर्णवे** चैतदुपात्तम्—

* मितसन्ध्यस्त्रयोदश्यामस्मरन्नात्मनो हितम् । अह्नोऽष्टमांशसंयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत् ॥ इति ।

एवं तत्कालनियतसावित्रीजपहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषाख्यकाले मौनविधानान्मन्त्रजपादिकमपि वर्जनीयम् । यथोक्तं **कृष्णमन्त्रकल्पे** * जपेन्न सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च इति । विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायमात्रं निषिध्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तञ्चाष्टाक्षरजपस्य नित्यत्वं **बोधायनेन**—

* एवं गुरोस्समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् । अष्टाक्षरं जपेद्विद्वान्नित्यमष्टसहस्रकम् ॥

अजप्त्वाऽष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमश्नामि किञ्चन । यावज्जीवं जपामीति पश्चादहरहर्जपेत् ॥

अष्टाक्षरजपो यस्य नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा । काम्यो वाऽपि भवेत्तस्य नित्या देवार्चना स्मृता ॥ इति ।

नचात्र मौनविधिकाले भगवद्धर्मविच्छेदः, तदानीं यथाविहितमौनानुष्ठानस्यैव भगवत्सेवारूपत्वात् । प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव सर्वदा अनुवर्तनीयेत्यच्छिद्रानुष्ठानसिद्धिः ।

यद्यपि चातत्क्रियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते, तच्चानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः; तथाऽपि स्वगृहार्चायास्तत्क्रियात्वात्तदनुज्ञा । उक्तं चैवं बोधायनीये **पुराणसारसमुच्चये**—

* आस्थानस्थस्सदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः । स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरागादिनिमित्तविशेषसंभवे स्नानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिकमवश्यकर्तव्यतया विधीयत इति न विरोधः । एतौ च स्वाध्याययोगौ आह्निकानुयागात्पूर्वमेव केषुचिन्निर्दिष्टविशेषेषु समाहृत्योपदिश्यते, यथा संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**—

* पुनः प्रणम्य देवेशमह्नो भागे तुरीयके । द्विपञ्चपञ्चाशादिमन्त्रेषु स्वानुसंहितम् ॥

विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसहस्रकम् । अष्टोत्तरशतं वाऽपि यथाशक्ति दशावरम् ॥

गुर्वादींश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा । मन्त्रनाथं प्रणम्येशमापदादवलोकयन् ॥

जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्धरिम् । स्वधामनीत्या देवेशं प्रहृस्सपरिवारकम् ॥

तत्रार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य रक्षां कृत्वाऽङ्गनायकैः । पुनःपुनः प्रणम्याथ होमाद्यं संविधाय च ॥
अनुयागं ततः कृत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ इति ।

अयमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तद्गुरुभिर्वङ्गिवंशेश्वरैः । तथा हि—

*प्राप्तमह्नश्चतुर्थांशं स्वाध्यायार्थमुदीरितम् । विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्ततोऽपि च ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चेतस्समाहृत्येन्द्रियैस्सह । जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुरस्सरम् ॥
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः । कराङ्गुलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ॥
गुरुं मन्त्रमृषिं छन्दो देवताश्च यथाक्रमम् । शक्तिं बीजं च शिरसा प्रणमेद्देवमादितः ॥
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यः क्रियते शिरसा नमः । मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्यस्तद्गुरुभ्योऽपि सांप्रतम् ॥
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने । नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ॥
स्थित्वाऽन्तर्हृदये सर्वानात्मनस्सन्नियच्छते । ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिणे हरये नमः ॥
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसङ्ख्याभिधायिनीम् । छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ॥
मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् । नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ॥
मन्त्रशक्तिस्स्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्टार्थदायिनी । पदं नारायणायेति शक्तिं तां प्रणतोऽस्म्यहम् ॥
अकारादुत्थितं बी[जात्]जं वासुदेवाभिधायिनः । तद्बीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥
प्रणम्य चैवं गुर्वादीन् गन्धाद्यैरभिपूज्य च । अनिशं भगवद्बिम्बमापीठादवलोकयन् ॥
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्सुकः ॥
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् । सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ॥
कृत्वैवं मनसा योगं सुचिरं हृष्टमानसः । उत्थाय च ततो योगाद्दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥
स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । स्थित्वाऽग्रे देवदेवस्य कृत्वा मूर्ध्नि स्वमञ्जलिम् ॥
जितं त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं व्रजेत् ॥
ततस्तस्मै प्रपन्नाय दत्ते तेनाभये सति । निर्भयस्सर्वभूतेभ्यो भवेन्निर्वृतमानसः ॥
कर्मण्यवसिते तस्मिन्दुर्लभे दुष्करेऽपि च । अर्घ्यं दत्त्वा यथापूर्वं स्वं चात्मानं निवेद्य च ॥
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मनः । सोदकं स्वेन शिरसा भक्तिनिष्ठः परात्मने ॥
निदध्यात्स्वं च कर्तृत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि । क्षामयेच्चापराधान्स्वाञ्ज्ञानाज्ञानोपपादितान् ॥
असह्यानविषह्यांश्च क्रियमाणानहर्निशम् । अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वाऽप्यालस्याद्दुष्टभावतः ॥
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमर्हसि मां विभो । अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत्कृतं मया ॥
क्षन्तव्यं तदशेषेण दास्येन च गृहाण माम् । उपचारापदेशेन कृतानहरहर्मया ॥
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्व पुरुषोत्तम । शिरसा प्रार्थितेनैवं प्रसन्नेन परात्मना ॥
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामृतवर्षिणा । वात्सल्यौदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणशालिना ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया । सस्मितालोकमधुरमाहूयाद्भुतया गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्युग्मं स्वयमेव स्वमूर्धनि । वहंस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकल्मषः ॥

आसीत सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा । समुत्थाय ततस्तस्मै भूयोभूयः प्रणम्य च ॥
स्मारयित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च । दत्वाऽथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत् ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् । ततस्तदर्हविन्यासं सूपधानं स्वलङ्कृतम् ॥
अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि । आसीनयोस्तदा देव्योर्देवपार्श्वे यथातथम् ॥
आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः । अथार्घ्यपाद्याचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च । प्रणम्य दण्डवद्भूम्यां भूयोभूयः पुरो हरेः ॥
अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षन्नाह्निकं विधिम् । दत्तानुज्ञः परेणापि गमनायात्मनो बहिः ॥
निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु । सभयस्सानुतापश्च चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥
कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधानि च । गरुडं च विशेषेण शेषं शेषाशनं तथा ॥
प्रणम्य स्मारयेद्देवं सस्नेहादरसाध्वसः । निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यन्निव महानिधिम् ॥
निधित्सन्निव चक्षुस्स्वमर्पयन्निव कल्पकम् । सर्वे भवन्तस्सगणास्सन्नद्धास्सर्वदिक्ष्वपि ॥
सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् । मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
हरिं श्रियं भुवं चापि तान् पालयत सर्वतः । यथा निक्षिप्तरूपं मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
भवतश्शरणं लब्ध्वा व्रजामि गतसाध्वसः । इति विज्ञाप्य तान् पश्चात्प्रार्थयेत हरिं गिरा ॥
ननु देव त्वमेवैकस्सस्थावरचरं जगत् । ब्रह्मादि स्थावरान्तं च परिपासि बिभर्षि च ॥
संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैस्तैस्तैर्यथेप्सितैः । केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहन्यसे ॥
अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि । मां च मामकमप्येतत्सर्वं गृहमशेषतः ॥
पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदन । त्वां मया त्वयि निक्षिप्तं विश्वस्तेनार्थिकल्पक ॥
आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमर्हसि । इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥
होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् । सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
वीक्षमाणस्तमेवैनं चक्षुषा स्निग्धपक्ष्मणा । मूर्ध्नि न्यस्ताञ्जलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैश्शनैः ॥
बध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च । होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

एवमष्टाङ्गयजनमध्य एव स्वाध्याययोगयोस्समाहृत्योपदेशात्तत्तद्देशकालावस्थाभेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ विध्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्याम्नायादिषु प्रपञ्चितमिहाविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याययोगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शितः ॥ इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

योगविधिः ॥ अथ योगं व्याख्यास्यामः—तत्रानन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योगविशेषः, * ईदृशः परमात्माऽयम् इत्यादिना **श्रीशाण्डिल्यस्मृत्युक्तः** प्रागेव दर्शितः । श्रीसात्त्वताद्युपदिष्टयोगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र **पराशरस्त्वेवमाह** भगवान्—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

इत्ययमेव त्वनन्यप्रायोजनस्य योगः, क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्ध्यन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयो-

जनस्यापि तत्रतत्रोक्तन्यासविद्याभेदात्स्वनिष्ठाविषयतत्तत्संहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्चानुसन्धेयरूपगुणविभूत्यादिकं नाना भवति, तथाऽपि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशेषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्तद्विद्योदित-रूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव—

* पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु । समाधौ योगमेवैकं शाण्डिल्यस्समुक्तवान् ॥

इति **महाभारत**वचनं सुसङ्गतं भवति । अत्र तु **भाष्यकारा**द्युक्तनित्यगद्यस्तोत्रादिषु यथानुसन्धानमुक्तम्, तथैव तत्सं-प्रदायनिष्ठैरनुसन्धेयम् । **श्रीवैकुण्ठगद्ये** अनन्यगतेः प्रपत्तिमेवापवर्गोपायं विधाय तस्यैव क्षुधितस्यारोगस्य क्षीरान्नभोजन-वत्स्वयंप्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेषस्तदनुबन्ध्यनुसन्धानविशेषाश्च प्रपञ्चिताः । तथा हि—* स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतन-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम् इत्यारभ्य * स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य इत्यन्तेन प्राप्यप्रापकभूतशरण्या-ध्यवसायमुक्त्वा अनन्तरम् * ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्यैकमनोरथः इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनतां प्रति-पाद्य * तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः इत्यनन्योपायतानु-सन्धानमभिधाय *तस्यैव भगवतः इत्यादिना *महाविभूतेः श्रीमतः इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय *चरणार-विन्दयुगलमनन्यात्मसञ्जीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत् इति शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन विधाय * ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत् इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं प्राणरक्षणार्थं भोजनादिन्यायेन आत्मोज्जीवनार्थ-मनुस्मरणविशेषं विधाय विस्तरेण प्राप्यान्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा * महति दिव्ययोगपर्यङ्केऽनन्तभोगिनि श्रीमद्वैकुण्ठै-श्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादि सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञाप-यन्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम् इत्यादिना * भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्त्वा पुनः * भगवत इत्यारभ्य * भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा इत्यन्तेन * मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्, * कदा द्रक्ष्यति मां पतिः इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य * तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवदभिगमनं दूरात्सपरिवारस्य भगवतो नारायणस्य * समस्तपरिवाराय इत्यादिना मन्त्रेण प्रणाम-मुत्थाय पुनःपुनः प्रणामं चाभिधायानन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम् *अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा भगवत्पार्षदगणनायकैः द्वारपालकैः कृपया स्नेहगर्भया दृशाऽवलोकितस्सम्यगभिवन्दितैस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामै-कान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्वेति याचमानः प्रणम्यात्मानं भगवते निवेदयेत्, ततो भगवताऽमर्यादशील-वताऽतिप्रेमान्वितेनावलोकनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्चात्यन्तसाध्वसविनयावनतः किङ्कुर्वाणः कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत, ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयप्रीत्याऽन्यत्किञ्चित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत, ततो भगवता स्वयमेवात्मसञ्जीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवस्सुखमासीत इति । अपिचात्र द्वयव्याख्यानरूपे **गद्यत्रये** निर्वेद-भूयस्तया कैङ्कर्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मितगद्यानुसन्धानमुचितम् । बृहद्गद्यं तु समाराधनकाले विशेषतो-ऽनुसन्धेयानां स्वरूपरूपगुणविभूतिदेवीभूषणायुधपरिजनपरिच्छदद्वारपालपार्षदादीनां यथावदनुसन्धानहेतुतया यथाव-

स्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिनेति समाराधनादावन्ते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम्। **श्रीवैकुण्ठगद्यं** तु—

*यामुनार्यसुधाम्बोधिमवगाह्य यथामति। आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम्॥

इति प्रारम्भात्पश्चादपि *ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यभिधानात् फलरूपविलक्षणानुसन्धानभेदानां विधानात् *अविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत इति कण्ठोक्तेश्च योगार्थसङ्कल्पिते काले विशेषतोऽनुसन्धेयमिति **भाष्यकाराशयः** प्रतीयते। न च *भक्तियोगाख्यं रत्नमिति प्रारम्भादुपायभूतभक्तिविषयोऽयं प्रबन्ध इति भ्रमितव्यम्। अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशादुपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषभक्तियोगशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च। ततस्सिद्धोपायैरप्ययं योगस्स्वकाले निवेशनीयः। योगकालानियमादैकाग्र्यानुरूपकालान्तरेऽपि कदाचिद्भवति। यामिन्यां भगवद्ध्यानस्य तु पावनत्वातिशयः स्मर्यते—

*उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि। यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत्॥ इति।

ततश्च—*परस्मिन्व्यूहाख्ये विभवनिवहेऽर्चावतरणे तथाऽप्यन्तर्यन्तर्यजहदधिकारादिनियमाः।
निरुध्य स्वं चित्तं निरवधिमहानन्दजलधौ निरस्तान्यापेक्षानियतसफलं कालमखिलम्॥

एषु च परव्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथयामुनप्रभृतयः। सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहितचित्तानामप्यनुसन्धेयमर्चावतारमेव चेतसश्शुभाश्रयमालम्बनम्। तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो मन्त्रविशेष उच्छिन्नसंप्रदाय इति वृद्धा विदामासुः, तथाऽपि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासंभवं यथासंप्रदायं तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव। *सर्वातिशायि षाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः इत्यादिना तस्यैव पूर्णत्वं सिद्धम्। **श्रीवैखानसे**ऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम्, यथोक्तं **क्रियाधिकारे** *मानसी होमपूजा च बेरपूजेति सा त्रिधा इत्युपक्रम्य—

*यथोपयोगशक्यत्वात्कर्तुं पुष्पादिपूजनम्। चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसो हृदयस्य च॥
प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरिः। तस्मात्त्रयाणामेतेषां बेरपूजा विशिष्यते॥ इति।

आह च भगवान् **शौनकः**—

*सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम्। कृत्वाऽऽत्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः॥
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत्। विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्॥ इति।

अतो यत्र क्वचिद्भगवद्रूपे यथाशक्ति निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिवत्सिद्धोपायैरपि निवेशनीयम्। एवं तु सात्त्वतोक्तस्सन्ध्यादिनिद्रान्तकर्मसंग्रहः—

*प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये स्नात्वा वा जघनावधि। क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम्॥
अर्चयित्वाऽर्घ्यपुष्पाद्यैर्देवमग्निं यजेत्तथा। यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद्य शयनं ततः॥
समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम्। अप्रमत्तेन वैतावदनिरुद्धेन चेतसा।
सह तेनैव वै निद्रां यावदभ्येति साम्प्रतम्॥ इति।

पाद्मे त्वेवमुक्तम्—

*ततः पश्चिमसन्ध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम्। जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम्॥

अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः। भुक्त्वा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम्। योगासने समासीनो युञ्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख। संहारक्रममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृत्पद्मे परमात्मनि विष्ठिते। संहरेदुत्थितो योगात्स्वापं क्लेशापहं व्रजेत् ॥
इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः ॥ इति।

नचैतन्निरन्तरभगवदनुसन्धानं सनकादिसाध्यमस्मदादिभिर्दुश्शकमिति मत्वोदासितव्यम्। यथारोग्यं भोजनवद्यथाशक्ति तदास्वादस्यापरित्याज्यत्वात्; उक्तं च श्रीमत्प्रह्लादेन—

*आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम्। पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ इत्यादि।

अतो यथा वा—

*द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमेश्वर। मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान्विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास, एवमत्रापि स्वानुभवसापेक्षान् यथामनोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभावयति। अतो निर्यत्नलब्धेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽस्मीति मन्यमानः करण-कलेबरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविधव्यापारायत्तस्य करिष्यमाणयोगोपकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपन-मन्तीं निद्रां न निवारयेत्; *युक्तस्वप्नावबोधस्य इति स्मरणात्। निद्रैव तदा कैङ्कर्यं सुषुप्तौ च, *तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायेन नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु स्वात्मनश्शयनमनुसन्धाय लक्ष्मी-परिष्वङ्गव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवन्तं सङ्कीर्तयन् *यथा प्रियया सम्परिष्वक्तः इत्यारभ्य *प्राज्ञेनात्मना सम्परि-ष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् इत्याम्नातप्रक्रियया परमात्मनि परिष्वङ्गविशेषं च परामृश्य *यत्करोषि इत्यादि प्रस्थानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमानस्संशुद्धशुष्कपादश्शास्त्रोक्तप्रकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदि-तदिक्छिराश्शुद्धत्वानग्नादिनियमयुक्तः श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण स्वाराध्यस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः *शयनासनयानादौ इत्यादिविधानात्तमेव माधवं हृदये ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत। यदा यदा निद्राविच्छे-दस्तदातदा तमेव ध्यायेत् सङ्कीर्तयेच्च तानि नामानि पुनरानिद्रागमात्; सोऽयं प्रदोषप्रभृति ब्राह्ममुहूर्तावधि सारस्वत-स्रोतस इव विश्रमान्तरितस्य योगस्यावसरः, अवसरान्तरेऽप्यैकाग्र्यसंभवे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्य इति प्रागेवोक्तम्। एवं वर्तमानस्य सर्वः कालोऽप्यवन्ध्यो भवति, सर्वे व्यापाराः कैङ्कर्यरूपा भवन्ति, सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः क्रीडाशुक-क्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषभूतो भवतीति भगवत्कैङ्कर्यरतेः परमैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसाने अनन्तमोक्षवासर-प्रारम्भे च प्रत्यूषवदास्थितोऽयमायुश्शेषकाल इति। स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः, अपवादे तु व्युत्क्रमविलोपादिप्रवृत्तिः, यथा ह्युपवासदिवसेषु एकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति। सप्ताङ्गमेव च तदानीं यजनम्, अत एव चानुयागस्या-नियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणां तदनुक्तिः, तदर्थः कालश्च तस्मिन् दिवसे स्वाध्याययोगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः। कदाचिद्द्वादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति। तदर्थं पूर्वं यजने कृते स्वकालप्राप्तं माध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति, वैशेषिकार्चनेषु बहुष्वेकदिवसे क्रमात्संभवत्सु अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादितिन्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिर्लेशतः

प्रतिषिद्ध्यते, तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा [illegible], यजनं च सर्वस्मिन् काले ह्यभ्यनुज्ञातम्, खिन्नवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात्पूर्वं यदा कदाचिल्लब्धावसरे भवति, अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्पुत्रशिष्यादिभिस्स्वसमैरन्यैः कार्यते, तत्र त्वयमपवादः स्मर्यते—

*विधुरो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । परार्थं कर्म कुर्वाणाः पातयन्ति पतन्ति च ॥ इति ।

ईषच्छक्तौ तु सङ्कुचितयजनम्, एकोपचारमारभ्य तत्तच्छक्त्याद्यनुसारेण [illegible]विधानात् *विषुवायनद्वितयपञ्चदशी इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्ववसरेषु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते तदा [illegible] प्रधानतमो योगस्समास्कन्दति, त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याप्यपवादं केचिदिच्छन्ति, तदाऽपि सर्वक्रियान्तरनिरोधपूर्वकं मौनव्रतमनुष्ठीयमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रियया स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवतैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम् । तस्मात् *आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः इत्यारभ्य *ध्येयो नारायणस्सदा इत्यादिभिरुक्तम् भगवदनुस्मरणं सर्वत्रैव सावकाशम्, अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते । एवं मृतकसूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि [illegible]विलोपः, तदानीं तु मौनावसरव्यतिरिक्तः कालस्सङ्कीर्तनेन स्मरणेन च यापनीयः । *सततं कीर्तयन्तो माम्, *तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर इत्यादेस्तदानीं निरपवादत्वात्; प्रत्युत—

*चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः ॥
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वाऽपि विद्यते । [illegible] गतोऽपि वा ॥
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्यादिभिः कीर्तनस्मरणयोश्चाशौचकालेऽप्यनुष्ठेयत्वोक्तेः ।

किञ्च— *सङ्कीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वाऽपि समीरयेत् । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इत्यादिभिर्देशकालावस्थाधिकार्याद्यविशेषेण [विहितम्] वेदाभ्य[illegible] तुल्यफलतया सङ्कीर्तनस्य विहितत्वात् । प्रपन्नाभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदेशसर्वकालाधिका[र्य]र्याद्यनुगुणं सङ्कीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम्, विशेषतः कालधर्मत्वाच्च कलौ युगे प्रयत्नस्याप्यन्याशक्तस्य तदेव युक्तम् । यथाऽऽह भगवान् **शौनकः**— *कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः । अप्रगतस्यापि दूरावस्थितस्य [illegible]कैकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्तेः । ननु भागवतस्य सदाचार्यसकाशात्समधिगतवेदान्तस्य ब्रह्मवित्त्वेन सद्यश्शौचविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः? मैवम्; रहस्याम्नायनिष्ठानामेव तच्छाखागृह्योक्तप्रक्रियया तदभावात्, मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठानां तु दीक्षितानामपि प्रक्रान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तन्निषेधः । यद्यपि ब्रह्मवित्त्वं तेषामप्यविशिष्टम्, तथाऽपि कृतादिषु त्रिषु युगेषु तेषामपि सद्यश्शौचम् । *वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्याघसङ्कोचनं तथा इति घटिकाव्यवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसङ्कोचप्रतिषेधात् । न च वाच्यम्—

*एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

इत्यादिषूक्तस्याग्निवेदादिनिमित्ताघसङ्कोचस्यायं प्रतिषेधः, नतु ब्रह्मवित्त्वनिमित्तस्येति; न च ब्रह्मविच्छब्देन प्रव्रजित-

ग्रहणम्, ब्रह्मविदां प्रव्रजितानां च सद्यश्शौचानर्हत्वेन पृथगुपादानात्; मैवम्, यथोक्तं ब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसंभवे सङ्कोचकाभावात्, तर्हि *सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा इति सहपठितानां सत्रिप्रभृतीनामपि सत्रव्रतब्रह्मचर्यदानादिगुणनिमित्तमघसङ्कोचनमिति तेषामप्येतदन्तिमयुगे न स्यादिति चेन्न; अनुष्ठानतस्तद्व्यवस्थापनात् अद्यापि हि सद्यश्शौचं व्रतादिषु शिष्टैरनुष्ठीयते, न शारीराधिगमसिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित्तदनुष्ठानं दृश्यते, अनन्तबाह्यकुदृष्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये रागादिदोषान्धकारबहुले बहुलनिशीथखद्योतकल्पगुणलवे कलिविलुप्तस्वधर्मवर्गेऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंभवादेव तथाऽनुष्ठानादर्शनमिति चेत्तर्हि कस्येदानीं ब्रह्मविदस्सद्यश्शौचेन कर्मलोपं परिजिहीर्षसि?

*कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे। यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः॥

इतिन्यायेन यः कश्चिद्यत्रक्वचिद्ब्रह्मविदपि संभवतीति चेत्, सत्यम्; स तावद्व्यासागस्त्यभृगुपतिविभीषणप्रभृतिभिस्त्वयाऽप्यदृष्टे क्वचित्प्रदेशे वर्तमानस्स्वान्तरात्मसाक्षिकं तथाऽनुतिष्ठतु नाम, तदन्येषां तु भागवतमर्यादाप्रविष्टानां परिपूर्णब्रह्मवित्त्वाभावेऽपि ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्ववत्संस्कारविशेषादियोगमात्रेण भागवतत्वमात्रं सिद्धमिति। तावन्मात्रशालिनां तन्निबन्धनाघसङ्कोचे प्रमाणं क्वचिन्न पश्यामः; अत एव हि तेषामपि पौष्करादिष्वाशौचमनुमतम्। यत्तु तत्रत्यसंस्कारविशेषतः कस्यचिदाशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते, तद्गायत्रीस्मरणपूर्वकजलाञ्जलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम्। विष्ण्वर्चनमपि हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवोक्तम्; मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्ध इति; तदेवं स्वतःप्राप्तिमपवादप्रकारं च यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्ठेयः।

*एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निस्संशयं भवेत्। बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम्॥

इत्यादिभिर्याथात्म्येनातिविततगहनगम्भीरविविधविकल्पबहुतरशास्त्रसंक्षोभजनितदिङ्मोहशान्तये सर्वैस्सङ्कलनमात्रमिह कृतम्। अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिङ्मोहैस्समर्थैराप्रभातादनुष्ठेयानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्येकं बहुतरेतिकर्तव्यतामुख्यानुकल्पविकल्पापवादादिविधायकतत्तच्छास्त्रेषु यथावदधिगम्यानुष्ठेयानि।

हन्त तर्हि दुर्ज्ञानेऽतिदुष्करे अस्मिन् प्रस्थाने को नामाधिकारी स्यादिति चेन्मैवं भेतव्यम्—

*न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्। सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः॥

*नित्यं विष्ण्वर्चनं परम् इत्यादिभिस्सर्वोत्तरत्वेन नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्म इव यथाकथञ्चिदनुप्रवेशस्य युक्तत्वात्।

*स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्। नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥

*जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते। इत्यादिन्यायेन भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात्॥

स्मरन्ति च—*सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्। बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति॥

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा। वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम्॥

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम्। पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः॥

दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम्। एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः॥

एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

उपोषितः पोषितो वा दुष्टो वा प्रणतोऽपि वा । प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः ॥
कोऽतिभारो हरेर्नाम्नः जिह्वायाः परिकीर्तने । आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥
उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् ॥
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ।

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तमहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥
अण्वप्युपहृतं भक्तैर्मम तोषाय कल्पते ॥ इत्यादि ।

उक्तं च **नारदीये** श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायां षोडशोपचारोक्त्यनन्तरम्—

*एवमष्टाक्षरेणैव सर्वत्रार्चनकर्मणि । उपचारानिमान्कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमैश्शुभैः । पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥
गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः पत्रैर्वारिभिरेव वा । नित्यं भगवतः पूजां यथासंभवमाचरेत् ॥
समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् । यत्पुनरिदं विकलसमाराधनादौ प्रत्यवायादिक-मुच्यते—

*सर्पं दृष्ट्वा यथा कायं कम्पते च मुहुर्मुहुः । अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा तथा भीतो जनार्दनः ॥
*गन्धहीने भयोत्पत्तिः पुष्पहीने तु सङ्कुलम् । निवेद्यहीने दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥
अमन्त्रमविधिं चैवमकाले चैव पूजनम् । नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात्तद्ग्रामं तु विनश्यति ॥
अमन्त्रेणैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् । व्याधितस्करदोषाश्च अनावृष्टिर्महद्भयम् ॥ इत्यादि ।

तदेतत्सर्वं राजराष्ट्रादिसमृद्ध्यर्थं काम्याराधनेष्वन्येष्वपि संपूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्धानौ मुख्य-कल्पसमर्थस्यानुकल्पेन प्रवृत्तौ च दोषमाह, नतु नित्ये कर्मणि निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे । स्मरन्ति च **मन्वादयः**—

*वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्धर्मस्य विशेषः, यमधिकृत्यायं सात्वतसंग्रहः—

*सकृत् त्र्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा । यो यजेद्विधिनाऽनेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
सोऽपि यायात्परं स्थानं किंपुनर्योगसंस्थितः । यावज्जीवावधि कालं बद्धकक्ष्यो महामतिः ॥ इति ।

एतदेव संक्षिप्तं **नारायणमुनिभिः**—

*दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमान्नरः । सुकृती किंपुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत् ॥ इति ।

उक्तं **चाहिर्बुध्न्येन**—

* समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद । मुक्तिः करस्थिता तस्य सर्वे कामाश्च किंपुनः ॥ इति ।

तदिदं फलार्थिविषयम्; अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेवं स्थापितम्; तदभिप्रायेणोक्तं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

* एवमेकदिनं वाऽथ द्विदिनं त्रिदिनं तु वा । मासं वा वत्सरं वाऽपि यावज्जीवितमेव वा ॥
वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवस्सुचिरं सुखम् । प्रारब्धे मध्यतो विघ्नैर्विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥
नानर्थो न च नैष्फल्यं न कृतांशस्य संक्षयः । प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥
भवत्येवैतदखिलं वैदिकेष्वितरेष्वपि । कृतस्वल्पांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥
त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवभीतितः । श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते कर्मणि वैष्णवे ॥
नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तृविशेषतः । येनकेनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिंस्तु कर्मणि ॥
तस्मिन्सुदुर्लभे लब्धे कृपैवानन्तरक्रिया । ज्ञानकर्मतपोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः ॥
श्रद्धाहानिः परो दोषश्च्यावयेदधिकारतः । स्वोक्तासूपनिषत्स्वेवमुक्तवानुत्तमः पुमान् ॥
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः । नेह कालक्रियाकर्तृद्रव्यदिग्देशसंश्रिताः ॥
ऐषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा । निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः ॥
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु । अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना । अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो । अस्त्येव निर्मलं तोयमयत्नसुलभं भुवि ॥
दृश्यन्ते च शुभा दूर्वास्सुलभास्सर्वदिक्ष्वपि । अस्ति जिह्वा हरिं स्तोतुमात्मीयैवास्य मध्यगा ॥
स्वकरावपि कर्मण्यौ ध्यातुमस्त्येव मानसम् । अतो न हानिर्मन्त्राणां यागविघ्नकरी हरेः ॥
मासग्र्यैषा हि संपूर्णा पत्राद्येकैकमेव तु । अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् । सत्यसङ्कल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
नित्यनिर्दोषनिस्सीममहाविभवयोगिनि । स्वाधीनत्रिविधाशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणि ॥
निर्मलानन्दविज्ञाननिधावुदधिशायिनि । स्वसङ्कल्पकृताशेषजगज्जन्मलयस्थितौ ॥
अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति । अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति ।

अत्र तत्क्रियामिति सामान्यनिर्देशाद्यथाधिकारं साक्षात्समाराधनं परैस्तत्प्रवर्तनं समाराधनापेक्षितप्रदानेन शुश्रूषणमित्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादितं मन्तव्यम् । अपि च अप्रयत्नलभ्यैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं स्मर्यते—

* अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सप्तमम् । सत्यमेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्यति केशवः ॥ इति ।

आह च भगवान् **शौनकः**–

*रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना। हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम् ॥ इति ।

प्रत्येकं संपूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्दधानैर्दयार्द्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देशकालदशाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रं यथाक्रमं समाहृत्य वा अनुतिष्ठद्भिरनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिरनवधिकपरमपुरुषचरण-परिचर्यारूपमपवर्गैश्वर्यं यथारोग्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवीभूषादिजुष्टो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः ॥

विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्तद्बहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सा[त्वता]त्त्विकानां परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥

कण्डूलाः कलिकज्जलाविलधियः केचिज्जडा निष्फलं विक्रोशन्तु वियच्चरैस्सह बलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।
मोघाशाऽपि तथाविधेष्ववितथेष्वार्तेष्वमोघा भृशं मुक्त्यैश्वर्यमहाफलोद्गमधियां चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्तं शाल्मलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागमं प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।
दुग्धं पित्तहतैर्जुगुप्सितमतस्तस्यापि किं दुर्जनैस्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यव्याख्यानाख्यस्तृतीयोऽधिकारः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा समाप्ता ॥

** रक्षात्रयमिदं मन्त्रसालघट्टाग्रहारिभिः । कवितार्किकसिंहाख्यगोविन्दार्यैरुपाहृतम् ।
श्रीकोशमवलम्ब्यैव पर्यशोधि यथामति । शोधनीयेष्वथांशेषु प्रमाणं पण्डितोत्तमाः ॥

लिबर्टी प्रेस्, मद्रपुरी.

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

[इत उपरितना लघीयांसः प्रबन्धा न देशिकचरणकृतय इति भूयसां बहुविदां प्रवादः । तृतिकराश्च पाठा नोपलभ्यन्ते । उच्चावचा अशुद्धयश्च हृदयं व्यथयन्ति । अथापि गृहीतग्राहिणां केषाञ्चिदुपच्छन्दनाय एतेऽत्र प्रकाश्यन्ते । निर्धारणे प्रामाणिकाः प्रमाणम् ।]

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ॥

काले स्वाध्याययोग्ये शुभकृति दिवसे श्रीपतेर्मन्दिरादौ कृत्वा स्नानाद्यनुष्ठां शुचिचरणकरो द्विस्तथाऽऽचम्य हृष्टः ।
दर्भेषु प्रागुदग्वोपविशतु शुचिभिर्निर्मितं यज्ञसूत्रं तारेणामन्त्र्य चापस्त्विति तु तदभिषिञ्चेज्जपेत्सप्ततारम् ॥ १ ॥

भूरादिव्याहृतीभिस्त्रिगुणितमथ तत् स्वेन मानेन तारव्याहृद्भिः प्रोक्ष्य कूर्चोपरि निहितमधो मार्जयेद्दर्भपुञ्जैः ।
आपोहिष्ठादिमन्त्रैरथ च तदनुवर्त्योर्ध्वदक्षं कराभ्यां तारेण व्याहृतीभिस्त्रिगुणितमथ सावित्रमन्त्रेण भूयः ॥ २ ॥

प्राणानां ग्रन्थिमन्त्रग्रथितमुपरि यद्वामहस्तं कराभ्यां भूरग्निं भूर्भुवस्स्वस्त्विति च तदनुवर्त्योत्सृजेद्दर्भपृष्टम् ।
दर्भास्तीर्णे प्रदेशे तदुपरि च कुशौ प्रास्य हस्ताग्रतालं त्रिः कृत्वा नावपश्येद्भ्रममथ च तरौ याज्ञिये तं निबध्य ॥ ३ ॥

उक्त्वा मन्त्रं पितृभ्यो नम इति कुटिलं तारतो व्याहृतीभिः चर्तुकृत्य स्वहस्ते त्रिगुणितमथ चावेष्ट्य मध्यं शिखाभ्याम् ।
ताभ्यामावेष्ट्य सूत्रत्रयमपि कलयेद्ग्रन्थिकं ग्रन्थिमन्त्रात् अश्वत्थाद्युक्तशाखाविनिहितमथ तत् स्थण्डिले व्रीहियुक्ते ॥४॥

न्यस्ते ताम्रादिपात्रे शुभजलभरिते सूत्रसंवेष्टिते सत्कूर्चे तारादिमन्त्रैर्निहितमुपचितं गन्धपुष्पाक्षताद्यैः ।
आयम्यासून् करिष्ये सकलशुभकृते यज्ञसूत्रप्रतिष्ठां संकल्प्येत्थं स्पृशंस्तत्कलयतु सुमना व्याहृतीभिः प्रतिष्ठाम् ॥ ५ ॥

व्यस्ताभिस्संहताभिस्तदनु तदनुगावर्तिताभिः क्रमाद्भूरग्निं पर्यायभेदैरभिजपतु पुनः पञ्चभूतासुकाद्यान् ।
यद्वा तारागिननागाश्शशिपितृविधयो वायुसूर्यादिशेषाः तन्तूनां देवतास्स्युर्विधिहरिगिरिशा ग्रन्थिदेवाः क्रमेण ॥ ६ ॥

श्रीशो यज्ञोपवीतस्य च खलु तदिमानाह्वयेत्तत्र कुम्भे गन्धाद्यैरर्घ्यपाद्यादिभिरपि कलयेदर्चनं वीटिकान्तैः ।
सत्कारैरर्चयित्वा सुविहितमथ तद्दर्शयित्वा सवित्रे त्वासत्येनेति चर्ग्भिश्चतसृभिरथ तन्निक्षिपेत्पूर्णकुम्भे ॥ ७ ॥

तत्पृष्ठ्वाऽष्टोत्तरं वै शतमनुकलयेत्सूर्यगायत्रजापं तत्स्वाचान्तस्समन्त्रं हरिदिगभिमुखो धारयेत्सासुयामः ।
पादौ प्रक्षाल्य पाणी शुचिचरणकरो द्विस्तथाऽऽचम्य दर्भेष्वासीनोऽसूनियम्य स्पृशतु जपतु च त्र्यम्बकं यज्ञसूत्रम् ॥ ८ ॥

सर्षिच्छन्दोऽधिदैवं मनुमथ सुजपन् धारयेद्यज्ञसूत्रं प्रत्येकं मन्त्र आचान्तिरथ बहुषु चेन्नाशुचिर्नावतिष्ठेत् ।
वेदान्ताचार्य इत्थं विविधमुनिमतां यज्ञसूत्रप्रतिष्ठां व्यातानीद्वैदिकाध्वस्थितिविहितमतिः वैधनिष्ठां गरिष्ठाम् ॥ ९ ॥

॥ इति यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा समाप्ता ॥

॥ वैश्वदेवकारिका ॥

स्वाग्निं संस्थाप्य पूर्वं कुशनिचयलसत्संस्तरस्सासुयामः [illegible] वि:प्रोक्षणं स्थापनं स्यात् ।
अन्नं द्वेधोत्तरार्धं त्रिविधविभजितं पश्चिमारम्भमन्यत् भागे द्वेधा विभक्ते हुतभुजि जुहुयात्तत्र पूर्वस्थमन्नम् ॥ १ ॥

आद्यैष्षड्भिस्सतारैर्मनुभिरथ [illegible] होममग्नौ कृत्वा तत्रैकदेशं हविरथ समिधं(हितं) पश्चिमांशेन तेन ।
पश्चादग्नेर्धरण्यां बलिहरणविधौ मार्जनप्रोक्षणादेः पात्रेष्वाहृत्य तोयं क्रमविधिविहिते मार्जनप्रोक्षणे च ॥ २ ॥

धर्माधर्मादिभेदप्रचुरबलिविधिस्थाननिर्देशनं तत् सर्वं चक्रान्तरस्थं व्यजनविकृतिगं वेदशास्त्रानुरोधम् ।
पित्रे रौद्र्ये तथा स्यात्क्रमविधिविहिते मार्जनप्रोक्षणादौ यद्यत्प्राचीनसूत्रं यदपि तदितरत्तच्च तीर्थं निवीतम् ॥ ३ ॥

पश्चाद्वैहायसस्य प्रथमबलिमतो वायसस्याग्रभागे श्वभ्यां तस्याग्रभागे बलिमथ [illegible] ।
धर्मादेर्दर्शनं चेदसुखकरमतश्चान्द्रमत्रोपवासः स्याद्देवे पित्र्यभूत(द्विज)द्वयजनविधौ पश्चिमस्थं हविस्स्यात् ॥ ४ ॥

मध्यादुद्धृत्य भागान्मनुजयजनमित्यग्रभागेऽग्रदानं कृत्वा गोदोहकालक्षपणविधिबलात्तत्र लब्धातिथिभ्यः ।
दद्याल्लक्ष्मीविशिष्टस्वदितिमपि हविर्यज्ञशिष्टान्नयुक्तं कृत्वा [illegible] कल्पयित्वा यथार्हम् ॥ ५ ॥

सायं रौद्रान्तमन्त्राद्यदि हितमशनं यद्यथा तद्यथा स्यात् नक्तं चामेन तोयाद्यदि मनुजपतस्तच्च रौद्रान्तमाहुः ।
केचित्त्वामेन तोयान्म(नु)सुजपकरणैः षड्भिरेवाद्यमन्त्रैः नक्तं स्यात्सायमेव त्वनशननियतश्च [illegible] ॥ ६ ॥

धर्मादीशानदत्तं हविरपि च मनुः पञ्च यज्ञे च दत्तं भागं रौद्रावशिष्टं [illegible] त्वातिथेयान्नदाने ।
स्वार्थेऽप्यन्नादिकृद्धयामिति [illegible] सर्वं पित्रोर्मृताहे द्विजमुखहवने नेष्टमित्याहुरार्याः ॥ ७ ॥

नेत्रेन्दू नयनं युगं शशिविधू चन्द्रावतारश्शशी चन्द्रश्चन्द्रशशीन्दवोऽत्र गणिता धर्मादिकास्सेचने ।
तद्दैवे नयनं क्रमात्पितृमुखे चन्द्रश्च भूते शशी मर्त्येन्दुश्च तथागृहे हुतवहे पूर्वाहुतीष्वीक्षणम् ॥ ८ ॥

इत्थं व्यासपराशरादिमुनिभिस्सिद्धान्तितार्थेऽप्ययं श्रीमल्लक्ष्मणयोगियामुनमुखैर्नाथादिभिर्निर्णितः ।
तत्सर्वं त्ववलोक्य तत्करुणया तद्वैश्वदेवक्रमः सम्मोदाय च वेङ्कटेशकविना प्रोक्तोऽभवद्धीमता ॥ ९ ॥

॥ इति वैश्वदेवकारिका समाप्ता ॥

॥ भूगोलनिर्णयः सव्याख्यः ॥

पञ्चाशत्कोटिभिस्स्यान्मितमवनितलं योजनानां तथा हि स्याज्जम्बूद्वीपमेकं नियुतमुदधिना तावता वेष्टितं तत् । प्लक्षद्वीपेन सोऽपि द्विगुणविततिना तावतेक्ष्वब्धिनाऽसौ द्वीपाद्वैगुण्यभाजस्स्वसदृगुदधिभिस्संवृता एवमेव ॥ १ ॥

पञ्चशत्कोटिभिस्स्यादिति । तत्र कटाहभित्तिः कोटियोजनमाना, अण्डकटाहान्तरविवरं पञ्चाशत्कोटियोजनो-

च्छ्रितं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं च। तत्र भूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्याख्यानि सप्तभुवनानि। तत्र पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा भूमिः। तथाहि— जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तीर्णम्। तच्च नववर्षविभागयुक्तम्, तानि भारतकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्वत्कुरुभद्राश्वकेतुमालनामकानि। वर्षपर्वताश्च — हिमवद्धेमकूटनिषधनीलश्वेतशृङ्गिमाल्यवद्गन्धमादनाख्या अष्टौ। तत्र हिमवद्धेमकूटनिषधा मेरोर्दक्षिणपर्वताः; नीलश्वेतशृङ्गिण उत्तरपर्वताः; माल्यवान् प्राचीन; गन्धमादनस्तु पश्चिम इति॥ तत्र माल्यवद्गन्धमादनव्यतिरिक्ता षट् पर्वताः द्विसहस्रयोजनोच्छ्रया द्विसहस्रयोजनविस्ताराश्च; माल्यवद्गन्धमादनौ त्वेकसहस्रयोजनोच्छ्रायौ तावद्विस्तारिणौ च; पूर्वे षट्पर्वता आपूर्वपश्चिमसमुद्रायाताः, तत्र मध्यौ नीलनिषधौ लक्षयोजनायातौ, हेमकूटश्वेतौ तु नवतिसहस्रायातौ, हिमवच्छृङ्गिणौ त्वशीतिसहस्रायातौ, जम्बूद्वीपस्य परिमण्डलत्वादेवं परिमाणोपचयः, माल्यवद्गन्धमादनौ तु आनीलनीलनिषधायातौ, चतुर्विंशत्सहस्रयोजनोन्नतौ, वर्षेष्वपि भारतकिंपुरुषहरिवर्षाणि मेरोर्दक्षिणानि, रम्यकहिरण्वत्कुरुवर्षाणि मेरोरुत्तराणि; भद्राश्ववर्षं प्राचीनम्; केतुमालवर्षं पश्चिमम्; मध्यमं त्विलावृतवर्षम्। तस्य च मध्ये मेरुश्चतुरशीतियोजनोच्छ्रायः, अधः षोडशसहस्रयोजनो निमग्नः, षोडशसस्रयोजनविस्तीर्णः, उपरि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तीर्णः, भूपद्मस्य मेरुः कर्णिकाकारः। मेरोश्चतुर्दिशं नवसहस्रयोजनविस्तारः, स च षोडशसहस्रयोजनविस्तार इति। इलावृतं सर्वतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजना, नीलनिषधान्तं तु चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनानि, अन्यानि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्रयोजनाविस्तृतानि। दक्षिणोत्तरं प्राक्पश्चिमविस्तृतं भद्राश्ववर्षम्। माल्यवत्समुद्रान्तं द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृतम्। आनीलनिषधान्तं चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृतम्। गन्धमादनसमुद्रान्तं तु द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनानि, अनीलनिषधान्तं तु चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनानि, अन्यानि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्रयोजनविस्तृतानि, दक्षिणोत्तरं प्राक्पश्चिमं त्वासमुद्रान्तानि तु विवेकः।

एवं जम्बूद्वीपस्य प्राक्पश्चिमं भद्राश्वकेतुमालयोश्चतुष्षष्टिसहस्रयोजनत्वादिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनत्वान्माल्यवद्गन्धमादनयोश्चतुस्सहस्रयोजनत्वाच्च लक्षयोजनत्वं सिद्धम्। दक्षिणोत्तरमपीलावृतस्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनत्वादन्येषां षण्णां वर्षाणां चतुःपञ्चाशत्सहस्रयोजनत्वात् षण्णां पर्वतानां द्वादशसहस्रयोजनत्वाच्च लक्षयोजनविस्तीर्णेन लवणसमुद्रेण वेष्टितम्। सोऽपि समुद्रो द्विलक्षयोजनविस्तृतेन प्लक्षद्वीपेन परिवेष्टितः। प्लक्षद्वीपोऽपि तावत्प्रमाणेनेक्षुसमुद्रेण परिवेष्टितः। एवमेव शाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करद्वीपा उत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् द्विगुणप्रमाणा द्रष्टव्याः॥ १॥

जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करद्वीपाः। लवणेक्षुसुराघृतदधिदुग्धाम्भस्सिन्धुसंवृताः क्रमशः॥ २॥

सुरासर्पिर्दधिदुग्धशुद्धजलसमुद्राश्च तत्तद्द्वीपप्रमाणा एवावगन्तव्याः॥

तत्र प्लक्षादीनां पञ्चानां द्वीपानामुभयतस्समुद्रान्तायातैः सप्तकुलपर्वतैः सप्तवर्षाणि द्रष्टव्यानि। पुष्करद्वीपस्तु मध्ये वलयाकारः पञ्चाशत्सहस्रयोजनोच्छ्रायः, तावद्विस्तृतेन मानसोत्तरपर्वतेन वर्षद्वयविभागयुक्तः। एवं मेरोरेकतः सप्तानां समुद्राणां सप्तविंशतिलक्षोत्तरकोटियोजनविस्तृतत्वाद् द्वीपानां पञ्चानां च पञ्चाशत्सहस्रषड्विंशतिलक्षोत्तरकोटियोजनविस्तृतत्वात्। स्वादूदकसमुद्रात् परवेलान्तं सपञ्चाशत्सहस्रत्रिपञ्चाशल्लक्षोत्तरकोटिद्वययोजनपरिमितत्वं द्रष्टव्यम्।

एवं च सति समुद्राणां सप्तद्वीपानामायामप्रमाणेन सप्तलक्षोत्तरपञ्चकोटिपरिमितत्वमवगन्तव्यम्॥ २॥

सप्तद्वीपं ससिन्धुं द्विगुणगुणितया स्वर्णभूम्या परीतं लोकालोकाद्रिणा साऽप्ययुतविततिना

तावदुच्चेन वीता । लोकालोकाच्च मेरोर्भवति हि धरणी यावती ध्वान्तभूम्या तावत्याऽसौ वृतस्सा-ऽप्युदकपरिधिना साऽपि वेधोण्डभित्त्या ॥ ३ ॥

एतच्च समुद्रं सप्तद्वीपं स्वद्विगुणप्रमाणया काञ्चनभूम्या वृतम् । सा च लोकालोकपर्वतेन योजनायुतोच्छ्रयेणा तावद्विस्तारिणा च सर्वतः परिवेष्टिता । एवं च मेरोरेकतो लोकालोकान्तं सपञ्चाशत्सहस्रसप्तषष्टिलक्षोत्तरद्वादशकोटि-परिमितत्वं सिद्धम् । लोकालोकोऽपि मेरोरालोकालोकान्तं यावत्प्रमाणाभूस्तावत्प्रमाणयैव तमोभूम्या समावृतः ततःपरं अण्डकटाह इति ॥

एवं च मेरोरेकतोऽण्डकटाहान्तं पञ्चत्रिंशल्लक्षोत्तरपञ्चविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति । तत्र पञ्चत्रिंशल्लक्षयोजनपरिमितं गर्भोदकम् ; अन्यत्तु पञ्चविंशति कोटियोजनपरिमितं भूमण्डलमिति । एवं मेरोश्चतुर्दिशं द्रष्टव्यमिति पञ्चाशत्कोटि-विस्तीर्णा भूमिः ॥

एवं भूमण्डलं तूर्ध्वं चाधश्च सर्वत्राण्डकटाहः तद्विवरस्य पञ्चाशत्कोटीविस्तीर्णत्वमवबोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

सप्तद्वीपं समुद्रैस्सह मुनिनियुतैः कोटिभिः पञ्चभिस्स्यात् लोकालोकाद्रिमेर्वन्तरमपि रविभिः कोटिभिः सप्तषष्ट्या । लक्षैः पञ्चायुतैस्स्यादथ शरनयनैः कोटिभिर्भूतरामैर्लक्षैस्स्या-च्चक्रवालान्तरममरशिखर्यण्डभित्त्योश्च मध्यम् ॥ ४ ॥

शरनेत्रकोटिभिर्भूपरिधिजलं बाणवह्निलक्षैस्स्यात् । अभितो मेरोरेवं पञ्चाशत्कोटियोजनाभूमिः ॥५॥

एषा च भूमिस्सप्ततिसहस्रयोजनोच्छ्राया, अस्या भूमेः विवररूपाणि अतलवितलनितलगभस्तिमन्महातलसुतल-पातालानि सप्त प्रत्येकं नवनवसहस्रयोजनोच्छ्रायाणि । मध्येमध्ये भूमण्डलादधश्च प्रत्येकं एकसहस्रयोजनोच्छ्रायत्वं भुवः ; एतस्या भुवोऽधस्ताच्छेषलोकः । तत अधस्ताद्गार्भोदकं नरकाश्च । एतत्किञ्चिन्न्यूनद्विलक्षोनपञ्चविंशतिकोटियोज-नोच्छ्रायम् ॥ एतच्च

* सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यस्स्युः पञ्चविंशतिः । इति श्रीभागवतश्लोकमर्यादया एवं परिमाणमवसेयम् ॥४–५॥

लक्षे सूर्येन्दुताराज्ञकविकुजसुराचार्यमन्दाद्विलक्षे लक्षे सप्तर्षयोऽथ ध्रुव इह नियतं त्वन्तरिक्षं भुवस्स्यात् । अन्यान्यब्धीन्दुलक्षाण्यथ शशिनयनोष्टार्किकोट्यान्यलोका ध्वान्तं न्यूनद्विकोटीत्युपरि सवितृतोऽण्डं हि भूताक्षिकोटयः ॥ ६ ॥

शैलैः पातालरन्ध्रैर्नवदशशतकैस्सप्तभिर्भूरधोऽधो मध्येमध्ये सहस्रैर्भवति हि तदधः शेषलोको जलं च । तस्याधो नारकास्स्युस्तदिदमिपुदशः कोटयः किंचिदूनाः पञ्चाशत्कोटितुङ्गं विततमिदमतो ह्यण्डभित्तिस्तु कोटिः ॥ ७ ॥

भूमेरुपरि लक्षयोजने सूर्यमण्डलावस्थानात् भूमण्डलस्य सप्ततिसहस्रयोजनोच्छ्रितत्वादवशिष्टानां सर्वेषां भुवनानां भूमेरोरध एव द्रष्टव्यत्वात् , भूमेरुपरिष्टात् लक्षयोजने सूर्यमण्डलम् । एतच्च भुवर्लोक इति गीयते । सूर्यस्योपरि लक्षयोजने चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि लक्षयोजने नक्षत्रमण्डलम् । ततो द्विलक्षयोजने बुधः । ततो द्विलक्षे शुक्रः ।

तदुपरि लक्षद्वयेऽङ्गारकः। तत उपरि लक्षद्वये बृहस्पतिः। ततो द्विलक्षे शनिः। शनेरुपरि लक्षयोजने सप्तर्षिमण्डलम्, सप्तर्षिमण्डलस्योपरिष्टाल्लक्षे ज्योतिश्चक्राधारभूतो ध्रुवः, एवं सवितृमण्डलस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं चतुर्दशलक्षोत्सेधः स्वर्लोकः॥

सप्तर्षिमण्डलस्योर्ध्वे ध्रुवमण्डलपर्यन्तं कश्चिद्विष्णुलोकः। ध्रुवमण्डलस्योपरि महर्लोकः कोटियोजनोत्सेधः। ततो जनलोको द्विकोटियोजनोच्छ्रायः, तपोलोकोऽष्टकोटियोजनोच्छ्रायः। सत्यलोकस्तु द्वादशकोटियोजनोच्छ्रायः। एवं ध्रुवादुपरि सत्यलोकोर्ध्वसीमान्तं त्रयोविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति। तत उपरि किञ्चिदूनकोटिद्वययोजनं तमः; ततःपरमण्डकटाह इति। एवं सूर्याण्डगोलकटाहयोर्मध्ये पञ्चविंशतिकोटियोजनत्वम् ऊर्ध्वमधश्चेत्यण्डकटाहान्तरविवरोच्छ्रायस्य पञ्चाशत्कोटियोजनत्वं सिद्धम् ॥ ६—७॥

॥ इति भूगोलनिर्णयस्सव्याख्यस्समाप्तः ॥

भगवदाराधनप्रयोगकारिका ॥

स्वाचान्तस्सूर्ध्वपुण्ड्रः प्रणमनमजिनाद्यासनं सासुयामस्साङ्गन्यासो जपस्स्याद्धृदयकमलके मानसी देवपूजा।
वामस्थं वारिपात्रं कुसुममितरतश्चान्यदग्रेऽर्घ्यपाद्यस्नानीयाचामपूर्वाद्धृतिनुकुसुमस्वात्मनां प्रोक्षणं स्यात् ॥ १॥
आह्वानं चासनार्घ्यं पदसलिलमथाचामपुंसूक्तयुक्तस्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ क्रमेण।
मध्वादिः पर्क आदावुपरि च सलिलं पायसाद्यन्नजातं पानीयाचामपूगं परिगतिनमनोद्वासनं देवपूजा ॥ २॥
कूर्मादीन् दिव्यलोकान्तदनु मणिमयं मण्टपं तत्र शेषं तस्मिन् धर्मादिपीठं तदुपरि कमलं चामरग्राहिणीश्च।
विष्णुं देवीविभूषायुधगणमुरगं पादुके वैनतेयं सेनेशान्द्वारपालान्कुमुदमुखगणान्विष्णुभक्तान्प्रपद्ये ॥ ३॥

॥ इति भगवदाराधनप्रयोगकारिका ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः समयविशेषेष्वनुगृहीताः मुक्तकश्लोकाः ॥

अहन्ते नाहं ते विहरणपदं देशिकगिरस्त्वदन्ते नः स्वान्ते सपदि गतसन्देहविषयाः।
अनायासा यासामहिपतिशया सा भगवती धराधारा धाराधरनिकरसाधारणरुचिः॥

सूते सूकरयुवतिस्सुतशतमत्यन्तदुर्भगं झटिति। करिणी चिराय सूते [कमपि] सकलमहीपाललालितं कलभम्॥

कर्मावलम्बकाः केचित् केचित् ज्ञानावलम्बकाः। वयं तु हरिदासानां पादरक्षावलम्बकाः॥

तर्केषु कर्कशधियो वयमेव नान्ये काव्येषु कोमलधियो वयमेव नान्ये।
तन्त्रेषु निश्चितधियो वयमेव नान्ये कृष्णे निवेशितधियो वयमेव नान्ये॥

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना । विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

स्पर्धन्तां सह जन्मकुञ्जरतया दिक्कुञ्जरैः कुञ्जराः ग्राम्या वा वनवासिनो मदजलप्रक्लिन्नगण्डस्थलाः ।
आः कालस्य विपर्ययं शृणु सखे! प्राचीरपालीमलास्वादस्निग्धकपोलभित्तिरधमः कोलोऽपि संस्पर्धते ॥

बाह्यैर्वर्णाडम्बरैर्मा भ्रमन्तु छित्त्वा गर्भाभ्यन्तरं शोधयन्तु ।
निर्णेतारो नीरसत्वेन को वा डिण्डीराणां डिण्डिमानां च भेदः ॥

आनीयानीलशृङ्गद्युतिरचितजगद्रञ्जनादञ्जनाद्रेः चेञ्च्यामाराध्य कञ्चित्समयमथ निहत्योद्धनुष्कान् तुरुष्कान् ।
लक्ष्मीभूम्यामुभाभ्यां सह निजनिलये स्थापयन् रङ्गनाथं सम्यग्वर्यां सपर्यां पुनरकृत यशोदर्पणो गोप्पणार्यः ॥

॥ इति मुक्तकश्लोकाः समाप्ताः ॥

समाप्ता च
श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

काञ्चीवादिभयङ्करवंशीयाण्णङ्गरार्यदासेन । सैषा मालोपहृता शिरसि च कण्ठे च धार्यतां विबुधैः ॥

अनवधिशास्त्रसिन्धुविनिमग्नगभीरहृदाम्
अभिनवरङ्गनाथपरकालमहायमिनाम् ।
अनुपधिदिव्यभव्यकरुणापरिणामवशात्
अलभत मुद्रणेयमविलम्बसमाप्तिमहो ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

अवधेयं निवेदनम्

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालाया अस्याः प्रकाशने परिगणनीयं द्रव्योपकारं कृतवतां महानुभावानां नामावली सादरमधस्तात्प्रकाश्यते । एतेषां सर्वेषामपि छायाचित्राणि च प्रकाशनीयानीति संभृतोत्साहैरस्माभिः प्रयासतो यानि छायाचित्राणि संपादितानि, तत्सम्मुद्रणसनाथा काचिदनुबन्धसञ्चिका अवतारिता वर्तते । सा चावश्यं प्रेक्षणीया भावुकैः । तत्र चावश्यं प्रकाशनीयानि छायाचित्राणि अलाभादेव विसृष्टानीति मन्तव्यम् । दयन्तां च ते स्वस्वच्छायाचित्राणि प्रेषयितुम् ।

यद्यपीदानीं वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला अवसितमुद्रणा, तथाऽपि नैतावताऽस्माकं कृतकृत्यता भवति । क्रमशश्च भूयसोऽपूर्वग्रन्थान् सम्मुद्र्य तदातदा ग्रन्थमालासञ्चिकाः प्रकाशयेम नियतम् । अस्ति हि भूयसी समुत्कण्ठाऽस्माकं ग्रन्थमालाकार्यालयश्चिरं विलसतादिति । आस्तिका महान्त उदाराः पोषकपदवीः परिगृह्य मनोरथान्नः फलेग्रहीन् करिष्यन्त्येवेति द्रढीयान् विस्रम्भः । श्रीवैष्णवसंप्रदायानुबन्धिनो मुद्रणीयानपूर्वान् ग्रन्थानुपहरन्तु च ते ते महान्त इति स्मारयामः ।

अद्यावधि कृतोपकाराणां महाशयानां नामानुक्रमणिका ।

(अकारादिक्रमेण नामानि प्रकाश्यन्ते ।)

श्रीमन्त :—

अभिनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकेन्द्राः H. H. Rajaguru Parakalaswami Mysore

अहोबिलमठाधीश श्रीस्वामिपादाः श्रीरङ्गम् H. H. Sri Ahobila Mutt Swami, Srirangam.

आण्डवन् स्वामिपादाः श्रीरङ्गम् H. H. Andavan Swami, Srirangam.

आरावमुदय्यङ्गार Dewan Bahadur S. Aravamudu Iyengar, Advocate, Hyderabad.

उत्तरादिमठाधीश सत्यध्यानतीर्थस्वामिचरणाः H. H. Uttaradi Mutt Swami

उभयवेदान्तप्रवर्तनसभा Ubhayavedanta Pravartana Sabha, Malleswaram.

किशोरीरमणप्रसाद Baboo Kisoriramana Prasad Radharamana Prasad, Benares.

कृष्णमाचार्याः [illegible]. कुम्भघोणम् R. V. Krishnamacharya Kumbakonam.

कृष्णमाचार्याः (वि. टि.) V. T. Krishnamacharya, Dewan Saheb, Baroda State.

कृष्णमाचार्याः M. Krishnamacharyar Retd. Dt. Judge, Tirupati.

गणेशराम मुरलीधरजी, श्रीरामानुज बिल्डिंग, सोलापुर Ganeshram Muralidhar, Sholapur

गदाधर रामानुजस्वामी, महन्त, एमारमठ, श्रीजगदीशपुरी Sri Mahantji Emarmutt Puri

गरुडध्वजाचार्यः, महन्त, रामानुजकोट, रामघाट, उज्जयिनी Mahant Garudadhwajacharya, Ujjain

गोपालाचार्यमहाशयाः, A. V. Gopalacharyar, M.A., B.L., Advocate, Trichinopoly.

गोविन्दनारायणतिवारी, प्रयाग नारायणमन्दिराध्यक्ष, कान्पुर Sri Govindanarayanthiwari Cawnpore

गोविन्दाचार्यशास्त्री, व्याकरणाचार्य, सांख्यवेदान्ततीर्थ, श्रीरामानुज वेदान्तविद्यालयाध्यक्ष, बृन्दावन

चक्रपाणिस्वामी वेदान्ताचार्यः गुरुकुलरोड बृन्दावन

जगन्नाथप्रसादशुक्ल आयुर्वेदपञ्चानन, भिषङ्मणि प्रयाग

जमनादास राजपुत Jamnadas Rajaput, Bombay.

ताराचन्द रामनाथ हनमन्तरामजी सेठजी पुना

तिरुमलाचार्यस्वामी (कोयिल् कन्दाडै श्री[illegible] कीटगञ्ज, प्रयाग)

दामोदरशास्त्री (श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य दार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्य न्यायरत्नतर्करत्न) काशी

दामोदरस्वामी महन्त रामानुजकोट, अहमदाबाद

दामोदराचार्यस्वामी आयुर्वेदमार्तण्ड, वैद्यराज, रामजीमन्दिर, अहमदाबाद

दीक्षिताचार्यः (विद्वद्वरिष्ठ-श्रीवल्लभाचार्यदर्शनधुरन्धर गोस्वामि दीक्षिताचार्यः) बडामंदिर बम्बई

देवनायकाचार्यः व्याकरणाचार्यः महाविद्वान् काशी

नरसिंहाचार्याः विद्वद्वरेण्याः, विष्णुपाद विद्यापीठ, गया

नारायणय्यङ्गार S. Narayanayyangar Deputy Supdt. of Police Srirangam

पन्नाणदासजी श्रीरामभगतसोमाणीजी (पुत्ररत्न) नारायणदासजी पुना

पन्नालालगोवर्धनलालजी (बंसीलाल मोतीलाल) हैदराबाद

परांकुशाचार्याः पण्डितोत्तमाः, वेणीमाधवमन्दिर, प्रयागघाट, मथुरा

पूर्णचन्द्राचार्याः, व्याकरणवेदान्तविद्वद्वरा, काशी

बदरीप्रपन्नाचार्याः, पण्डितमणयः रीवा राजगुरुपदाभिषिक्ताः

बाबाराय महोदयः, (वैकुण्ठवासी) पाटन, गुजरात

भागवताचार्यापरनामधेय वेङ्कटाचार्य श्रीनारायणाचार्याः महाविद्वांसः अहमदाबाद

मगनीरामसेठजी महानुभाव, रमावैकुण्ठ, पुष्कर

मधुसूदनाचार्यमहोदयः, शान्तिभवनाध्यक्षः, अयोध्या

मोहनलालजी, सोलापुर, **रामकृष्णसोमाणी**, पुना

यशोदानन्दनाचार्यः, प्रबलवैद्यराजः, मौनिस्वामिपीठपतिः, वृन्दावनम्

रङ्गाचार्याः, मतत्रयनिरूपकाः विद्वद्वरिष्ठाः (काळी) पुदुकोटसंस्थान दानाधिकारिणः

रङ्गाचार्याः H. Rangacharyar, Dist, Troffice Supdt. Malleswaram Bangalore.

राघवाचार्यस्वामी S. Raghava Iyengar Retd. Dt. Judge, Srirangam

राघवाचार्यः शास्त्री विद्वद्वरेण्य दर्शनमहाविद्यालयप्रतिष्ठापकः मुनिकी रेती हृषीकेश

राघवाचार्यः K. Raghavacharyar Retd. Assist. Presidency Post Master. Mambalam.

रामनिवासबांगड, विहरीलालबांगड, (किसनलाल बांगडका पुत्ररत्न कलकत्ता)

रामप्रपन्नाचार्यस्वामी, महाविद्वान् श्रीबलरामाचार्य स्थानाभिषिक्तः विजयराघवमन्दिराधीशः अयोध्या

रामसुखजीराठी (वैकुण्ठवासी) **हीरालालजी के पिता**, पुना

रामस्वामि अय्यङ्गार, T. S. Ramaswamy Iyengar, Advocate, Madura

रामचन्द्राचार्यः, मैनेजर श्रीबालमुकुन्दमहादेशिकपाठशाला अयोध्या

रामदयाळसोमानी कंपेनी, गदाधरजीसोमाणी बम्बई

रामाचार्याः, आलूरु (मैसूरुवास्तव्याः) विद्वांसः

रामानुजाचार्यस्वामी वेदान्तशिरोमणिः हरिदेवजीमंदिर वृन्दावन

लक्ष्मीनिवासगनेडीवाला, राजा सीतारांबाग हैदराबाद

वरदाचार्याः Sir S. Varadacharya Federal Court Judge, Delhi.

वरदाचार्याः (S. T. G.) M. A. चिट्टिगूडूरु संस्कृतकालेज प्रतिष्ठापकाः तदध्यक्षाश्च, पण्डितपरिबृढाः

विजयसारथ्याचार्याः, (अग्निहोत्र) प्रबलवैद्यमणयः, आयुर्वेदाचार्याः, मसूलिपट्टणम्

वेङ्कटरङ्गअय्यङ्गार S. Venkataranga Iyengar Mysore High Court Judge

वेङ्कटरमणैयङ्गार, C. V. Venkataramana Iyengar, Advocate, Dharmavilas, Coimbatore

श्रीकान्तरायजी, पाटन लक्ष्मीनारायणमन्दिराधीशः (गुजरात)

श्रीनिवासरङ्गाचार्याः, सुप्रसिद्धविद्वद्वरेण्य कस्तूरिरङ्गाचार्यस्वामिपादात्मजाः विद्वांसः मैसूरु

श्रीनिवासाचार्याः, R. Srinivasacharyar Chief Court Judge Pudukotah

श्रीनिवासाचार्याः, P. M. Srinivasacharyar Dt., Judge, Masulipatam

श्रीनिवासाचार्याः, P. S. Srinivasacharyar Retd., Engineer P. W. D. Madras

सुदर्शनाचार्याः, M. Sudarsanam Iyengar & Sons, Timber Merchants, Madras

सुन्दराचार्याः, V. S. Sundaram Iyengar Accountant General Mylapore

हरिनारायणस्वामी, विद्वद्वरेण्यः लक्ष्मीनारायणमन्दिराध्यक्षः कान्पुर

हजारीमलसोमाणी, (मौलासर) कलकत्ता

NOTE.

This list contains the names of gentlemen whose donations have been paid or promised before 30—11—1941. Those who join after that date shall have their names published in the comming issues.

We have been making arrangements necessary to continue this Granthamala series by publishing many more rare and useful works on Visishtadwaita Siddhanta. It is earnestly requested that all those that are interested in the advance of culture do kindly help us to their utmost ability.

P. B. ANNANGARACHARYA,
Editor, Granthamala,
CONJEEVERAM.

GEETHACHARYA PRESS, WASHERMENPET, MADRAS.

Book No. 6

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

Srimath Vedantadesika Granthamala

GENERAL EDITOR

SRI KANCHI. P. B. ANNANGARACHARYAR

Address:—

Granthamala Office, 39, Sannidhi Street,

CONJEEVERAM. (S.I.Ry.)

1941.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

[व्याख्यानविभागे प्रथमसम्पुटम्]

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्, चतुःश्लोकीभाष्यम्, स्तोत्रभाष्यम्,

गद्यभाष्यं च ।

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादि सर्वाधिकारी

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M A.

३९, सन्निधिवीथी, कञ्जीवरम् ।

[इदमेव पुस्तकप्राप्तिस्थानम्]

1940

Price 2—0—0] ॥ एतन्मूल्यं रूप्यद्वयमात्रम् ॥ [Postage Etxra

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[व्याख्यानविभागे प्रथमसम्पुटम्]

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचितम्

॥ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

येनावास्यमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् । विशुद्धसद्गुणौघं तं वासुदेवमुपास्महे ॥ १ ॥

सर्वेशानस्सहजमहिमा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान् दोषान् स्वयमतिपतन् सर्वविद्यैकवेद्यः ।
कर्माध्यक्षः कलुषशमनः कोऽपि मुक्तोपभोग्यस्सिद्धोपायः स्फुरति पुरुषो वाजिनां संहितान्ते ॥ २ ॥

ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि यदनूद्यते । शिष्यं प्रति गुरोरेतद्ब्रह्मविद्यानुशासनम् ॥ ३ ॥
संभूतोदाहृतं सर्वं विनियोगपृथक्त्वतः । विद्यार्थं स्यादिति व्यक्तं निबन्धोऽस्य तदन्ततः ॥ ४ ॥

ईशावास्यमिदँ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १

तत्र प्रथममचिद्विकाराधिष्ठितस्य स्वतन्त्रात्मभ्रमादिपरिजिहीर्षया सर्वस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमभिप्रेत्याह—***ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगदिति** । **इदं**—तत्तत्प्रमाणसिद्धमीश्वरव्यतिरिक्तं चिदचिदात्मकम्, **ईशा** —*ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ इत्यादिषु जीवादत्यन्तविलक्षणतया प्रख्यातेन सर्वनियन्त्रा पुरुषोत्तमेन, **वास्यं**—व्याप्यमित्यर्थः । सर्वाधारे स्वस्मिन् स्वेन वसनीयं वा । स्मर्यते हि—

* सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ इति ।

जगत्यामिति लोकान्तराणामुपलक्षणम् । **जगत्**—स्वरूपतो धर्मतो वा अन्यथात्वं गच्छत् भोग्यभोक्तृरूपं वस्तुजातम् । अतदात्मकं किञ्चिदपि नास्तीति द्रढयितुं—**यत्किञ्चे**ति विशेष्यते ।

*इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । [illegible] क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥ इत्युपबृंहितम् । ननु *रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादीशोऽत्र रुद्रस्स्यात्, सर्वाग्रपदाभावाच्च । मैवं, कारणविषयाकाशप्राणादि-शब्दवद्रूढेरिह बाधितत्वात्, *एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः, * [illegible] नामानि मे धेहि इत्यादिभिः असर्वकारणत्वेन कर्मवश्यत्वेन च संप्रतिपन्ने रुद्रे सर्वावास्यत्वसर्वाधारत्वादेरसंभवात् । तद्वृत्तया प्रसिद्धे अनवच्छिन्नैश्वर्ये सर्वेश्वरे यौगिकोऽयं शब्द प्रत्येतव्यः । यद्यपि प्रसिद्धवन्निर्देशाभावादाकाशादिवाक्यवैषम्यम्, तथाप्यैन्द्रीन्यायाद्विरुद्धार्थविषयतयैव रूढिभङ्गोपपत्तिः । नचात्र *सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायः, सङ्कोचादृष्टेः । प्रवाहेश्वरानेकेश्वरपक्षौ तु त्रैकालिकसर्वनिर्वाहकेश्वरप्रतिष्ठापकैः प्रमाणगणैः प्रत्यूढौ । अतः *पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमित्यादि-प्रसिद्धानन्याधीनैश्वर्यम् *योऽसावसौ पुरुषः इत्यनुवदिष्यमाणं ब्रह्मेशानजनकतया [illegible]रितम् *एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इत्यादिषु सर्वान्तर्यामित्वेन प्रख्यातम् तत एव *स ब्रह्मा स शिवः इत्यादिविभूतिभूतानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां *विश्वमेवेदं पुरुषः इत्यत्र विश्वस्यैव विशेष्यतयोक्तं नारायणमेव सर्वस्य वास्यमीशं वक्तुमुचितमेतद्वाक्यमित्यलमन्यरूढिप्रसङ्गरहितासमस्तपदाध्ययनानभिज्ञाश्रोत्रियचोद्योपा-लम्भेन । एवं मुमुक्षोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूषितां वृत्तिमुपदिशति—***तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति*** । **तेन**-जगता भोग्यताभ्रमविषयेण, **त्यक्तेन**—[illegible], उपलक्षितस्सन् **भुञ्जीथाः** । अप्रतिषिद्धयोगधर्मोपयुक्तदेहधारणमात्रोपयिकं भोग्यवर्गमित्यर्थप्रकरणाभ्यां सिध्यति । यद्वा, सर्वावास्यत्वेन प्रकृतं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमुखेन भुञ्जीथाः इति याज्यम् । कस्यापि बन्धोरबन्धोर्वा धनं, **मा गृधः** - माऽभिकाङ्क्षः । आह च यमः किङ्करं प्रति *परमसुहृदि इत्यारभ्य *शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां पुरुषपशुर्न स वासुदेवभक्तः इति । इदं च धनाशाप्रहाणं परमात्मेतरकृत्स्नविषयवैराग्योपलक्षणम् । स्मर्यते हि *परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि इति ॥ १

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २

एवं विदुषः फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागयुक्तं नित्यनैमित्तिकरूपं विद्याङ्गभूतं कर्म यावज्जीवमनुष्ठेयमित्याह— ***कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः*** इति । ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्ति जीवनमिष्टं भवतीति ज्ञापनाय सन् योगः । शतमिति च प्रायिकविषयम् । शतं समाः जीवन् अधिकारानुगुणानि कर्माणि कुर्वीतैव । न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म परित्यजेदित्यर्थः । अस्य वाक्यस्य फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषयत्वे विशेषहेत्वभावस्सूत्रितः—*नाविशेषात् इति । अर्थान्तरं च प्रकरणाविरुद्धम् अनन्तरसूत्रोक्तम् *स्तुतयेऽनुमतिर्वा इति । **भाष्यं**—[illegible] । *ईशा-वास्यमिदं सर्वमिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम् । [illegible] कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैवं तदेव दर्शयति—***एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे*** इति । त्वयि ब्रह्मविद्यधिकारिणि एवमेवानुष्ठेयार्थः, इतोऽन्यथा नास्तीति व्यतिरेकेणोक्तं दृढीकारार्थम् । ननु ब्रह्मविदोऽपि कर्मानुष्ठानभावाद्बन्धस्स्यादित्यत्राह— **न कर्म लिप्यते नरे** इति । प्रस्तुते ब्रह्मविदि नरे । *अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् इति विनियोगपृथक्त्वन्यायेन कर्म न स्वर्गादिफलहेतुर्भवति । विद्यानुप-युक्तकाम्यानां निषिद्धानां च विरक्तेन विवेकिना न बुद्धिपूर्वोपादानसंभवः । संभावितानामपि केषांचित् *नाविरतो

दुश्चरितात् इत्यादिबलात् स्वानुगुणा निष्कृतिस्स्यात् । तदधिगमाधिकरणे तु प्रामादिकानामेवाश्लेषः परविद्यावतामपि स्थापितः । ज्ञानाग्निदग्धाधिकारो विधिनिषेधानधिकारीति पक्षस्तु न वेदवित्संमतः ॥ २

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ॥ ३

वक्ष्यमाणविद्यायां शीघ्रं प्रवृत्त्यर्थमुक्तप्रकारब्रह्मवेदनविधुरतया वित्तैषणायोगाच्च अन्यथाभवद्भिर्ज्ञानानुष्ठानैरात्मघातिनां निरयपातोऽवश्यम्भावीत्याह—***असुर्या...जनाः**—इति । **असुर्या** - *असुरस्य स्वम् इति यत्; आसुरप्रकृतीनामनुभाव्या इत्यर्थः । **नामे**ति प्रसिद्धौ । ते - नरकसञ्ज्ञिताः भीषणतमाः लोकास्सन्ति । पुनस्तान्विशिनष्टि—**अन्धेन तमसावृताः**—गाढेनान्धकारेण व्याप्ता. । **तान्** - आलोकप्रसङ्गरहितान्, **ते** - स्वात्मघातिनः । **प्रेत्य** - तदातनदेहादुत्क्रम्य । **अभिगच्छन्ति** - कात्स्न्र्येन निरन्तरं प्राप्नुवन्ति । **येकेच** - देवजातीया मनुष्यजातीया वा, तथा ब्राह्मणक्षत्रियादयो वा । **आत्महनः** - * असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत् इत्याम्नातामसत्कल्पतां स्वात्मानं नयन्तः; देहपातमुखेन पातकवर्गोपलक्षणमिदम् । **जनाः** - जनिमन्तः; संसरन्त इत्यर्थः ॥ ३

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४

सर्वावासत्वेन प्रस्तुतमीश्वरतत्त्वं विरुद्धवदभिलापव्यञ्जितेन विचित्रशक्तियोगेन विशदयति—**अनेजदेकं मनसो जवीय** इति । **अनेजत्** - अकम्पमानम् । **एकं** - प्रधानभूतम्, स्वानधीनस्वसमानद्वितीयरहितं वा, **मनसो जवीयः** - वेगवत्तरमनसोऽप्यतिशयितजवम् । नन्विदं न जाघटीति निष्कम्पत्वं वेगवत्तरत्वं चेति ; मैवं, तात्पर्यवृत्त्या सुघटितत्वात्, सर्वस्य स्वेन नित्यव्याप्तत्वादनेजत्, सर्वदा मनसो गोचरदेशमतिक्रम्य वृत्तेः मनसो जवीय उपचर्यते । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु भाव्यम् । **नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्**—प्रागेव सर्वान् प्राप्नुवत् देवा हिरण्यगर्भादयो नाप्नुवन्; एतावन्तं कालं न लेभिरे । विभुत्वेन नित्यप्राप्तमपि कर्मप्रतिबद्धज्ञानाः क्षेत्रज्ञाः विद्याविगमात्पूर्वं स्वबुद्ध्या न प्राप्नुवन्तीति न विरोधः । यथोक्तं छान्दोग्ये * तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमास्सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः इति । **तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्** - * यः पृथिव्यां तिष्ठन् * य आत्मनि तिष्ठन् इत्यादिक्रमेण तत्सर्वत्र तिष्ठदेव धावतो गरुडादीनप्यत्येति, यावद्यावद्धावन्ति जविनस्तावतः परस्तादपि वर्तत इत्यर्थः । यथोच्यते—

* वर्षायुतशतेनापि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ इति ।

अन्येषां क्वचित्तिष्ठतां धावदतिक्रमणं नास्तीति वैचित्री । अन्यदपि किञ्चिदाश्चर्यमित्याह—**तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति** । तस्मिन्नवस्थितः अप्रतिबन्धानुगुणकाठिन्यादिरहितोऽपि वायुः अपो बिभर्ति । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतस्स मातरिश्वा तच्छक्त्यैव पाथःपयोधरनक्षत्रग्रहतारकादिकं बिभर्तीत्युक्तं भवति । स्मर्यते हि—

* द्यौस्सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ इति ॥ ४

तदेजति तदु नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५

* अनेजदेकं मनसो जवीयः इत्युक्तमर्थमादरान्मुखान्तरेणानुशास्ति - * **तदेजति तदु नैजतीति** । तत् - व्याप्तं तत्त्वं पूर्वोक्तप्रकारेण जवीयस्त्वादिना एजति - कम्पते । कम्पत इवेत्यर्थः । **तदु नैजति** तदेव वस्तुवृत्त्या न कम्पते । **तद्दूरे तद्वन्तिके**-तद्दूरेऽन्तिके च वर्तते । मूढप्रतिबुद्धपुरुषभेदापेक्षया विभोरेव दूरान्तिकवर्तित्वव्यपदेशः । यथाह शौनकः—

* पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् । तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥ इति ।

केचित्तदर्थाः कस्यचिदन्तर्भवन्ति न बहिः । केचिद्बहिर्भवन्ति, नान्तः । तदुभयव्यावृत्तिमाह—**तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत** इति । तत् सर्वव्याप्तमुक्तं परं ब्रह्म । अस्य-विचित्रचिदचिद्रूपेण प्रमाणसिद्धस्य सर्वस्य वस्तुनः अन्तर्भवति - अप्रतिघातादविभक्तदेशं वर्तत इत्यर्थः । तदेव सर्वस्यास्य बहिरपि भवति, परिमितानां पदार्थानां भावदेश इवाभावदेशेऽपि वर्तत इति यावत् । तदेतद्व्यक्तमुक्तं तैत्तिरीये सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थे * सहस्रशीर्षम् इत्यानुवाके—

*यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इति ॥ ५

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ तद्विदस्सांप्रतिकं प्रयोजनमाह—***यस्तु....जुगुप्सत** इति । ब्रह्मविन्माहात्म्ये विशेषद्योतनाय तुशब्दः । **सर्वाणि भूतानि** - ब्रह्मादिस्थावरान्तानि । अत्रात्मशब्दस्सङ्कोचकाभावात्प्रकरण[illegible]च सर्वान्तरात्मविषयः । पृथिव्यादि[illegible] तन्मुखेन परमात्मन्यवस्थितमित्येवकाराभिप्रायः । **अनुपश्यति**—अनुस्यूतं विशदं निध्यायति । **सर्वभूतेषु चात्मानमिति** व्याप्तिमात्रपरम्, तस्य तैर्धार्यत्वाभावात् । स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । **ततो न विजुगुप्सते**—ब्रह्मात्मकत्वेनानुदृष्टेषु सर्वेषु स्वात्मविभूतिन्यायात्कुतश्चिदपि न विजुगुप्सते । क्वचिदपि निन्दां न करोतीत्यर्थः ॥ ६,

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७

पुनरपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येन द्रढय(न्)ति तथानुदर्शनस्य मोहशोकनिवर्तकत्वमाह— * **यस्मिन्...पश्यत** इति । **यस्मिन्**-प्रणिधानसमये । **विजानतः** - स्वतन्त्रपरतन्त्रवस्तुभेदं सम्यगुपदिष्टेन मार्गेण शास्त्रेण विविच्य जानतः । **आत्मैव सर्वाणि भूतानि अभूत्** - परमात्मैव सर्वविशिष्टः प्रतीत इत्यर्थः । देवोऽहम् इत्यादिवल्लोकवेदमर्यादया शरीरात्मभावेन जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्ये संभवति बाधोपचारस्वरूपैक्यादिपक्षा बहिष्कार्याः । **तत्र** - तदा, **को मोहः** - स्वतन्त्रात्मभ्रमादिलक्षणो मोहो न संभवतीत्यर्थः । **कश्शोकः**—परविभूतिभूते सर्वस्मिन्निर्ममत्वसिद्ध्या पुत्रमरणराज्यहरणादावपि न कश्चिच्छोकस्स्यादित्यर्थः । यथाह—

* अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चित्प्रदह्यते ॥ इति ।

एकत्वमनुपश्यतः—सर्वविशिष्टैक्यमनुपश्यतः । न ह्ययमेकशब्दः एकव्यतिरिक्ताभावपरः, * ईशावास्यमिदं सर्वम् इति ईश्वरव्याप्तत्वेन प्रक्रान्तस्य कस्यचित्केनचिदपि बाधाभावात्, सर्वभेदमिथ्यात्ववेदनावेदनयोः कथञ्चिदपि तादृशैक्योपदेशादिप्रवृत्त्ययोगाच्च । न चासौ परस्परविरुद्धानां स्वरूपैक्यप्रतिपादकः, सर्वव्याघातोत्सादने स्वपरमतविवेकादिविप्लव-

प्रसङ्गात् । विशिष्टैकत्वविवक्षा तु सर्वप्रमाणानुगुण्याद्भाव्यते । ततोऽपि वरमत्र प्रकृतसामानाधिकरण्यनिर्वाहानुगुणसंबन्धविवक्षा । प्रयुज्यते हि संबन्धविशेषविवक्षया *रामसुग्रीवयोरैक्यम् इत्यादिष्वेकशब्दः । एतौ च श्लोकौ यद्यपि मुक्तविषयतया नेतुं शक्यौ, तथापि पूर्वानुगुण्यान्मुमुक्षुप्रशंसार्थत्वमुचितम् । ततश्च वैशद्यातिशयविवक्षया शास्त्रजन्यज्ञानेन तन्मूलोपासनात्मकज्ञानेन दर्शनवाचोयुक्ति । समाधिविशेषफलभूतस्त्वद्यतनसाक्षात्कार उपायत्वेनाभिहितत्वान्नात्र संशयनीयः । मोक्षोपायोपदेशपरेषु सर्वेषु वाक्येषु दर्शनशब्द उपासनविषय इति **शारीरकभाष्ये** प्रत्यगादि ॥ ७

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूस्स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्यः ॥ ८

पुनरप्येनम् ईशेशितव्यतत्त्ववेदिनं वेदितव्यविशेषबोधनेन च विशिनष्टि-*स **पर्यगात्**....समाभ्यः इति । **सः** - सर्वभूतान्तरात्मभूतब्रह्मदर्शी, **पर्यगात्** - प्राप्नुयादित्यर्थः । * ब्रह्मविदाप्नोति परम् इति न्यायात्समाधिलब्धेनानुभवेन प्राप्तवानिति सिद्धानुवादो वा, * अत्र ब्रह्म समश्नुते इतिवत् । **शुक्रम्** - अवदातम्, स्वप्रकाशरूपम् । **अकायं** - सर्वशरीरकमपि कर्मशरीररहितम् । अत एव **अव्रणम्, अस्नाविरश्च** । **शुद्धम्**—अनाघ्राताज्ञानादिदोषम् । **अपापविद्धम्** - अज्ञानादिकार्यैककारणभूतपुण्यापुण्यरूपकर्मणानालीढमित्यर्थः । * न सुकृतं न दुष्कृतम् इत्यारभ्य * सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इति हि निगम्यते । एवमशेषहेयप्रत्यनीकः परमात्मा मुमुक्षोः प्राप्यः प्रापकः उपास्यश्च स्यात् । * सः इत्युक्तं ब्रह्मविदं सर्वार्थदर्शित्वेन विशिनष्टि—**कविः**–क्रान्तदर्शी । व्यासादिवत्परतत्त्वतद्गुणगोचरनानुगुणप्रबन्धनिर्मातेति वाऽर्थः । मनस ईशित्री बुद्धिः मनीषा, तद्वान् - **मनीषी** । अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृहीतान्तःकरण इत्यर्थः । परितो भवतीति **परिभूः**—परितो भवतीति परिभूः, विद्यान्तरवतः सर्वानतिक्रम्य वर्तते । कामक्रोधलोभादीन् दुर्जयानरातीन् अभिभवतीति वा । स्वयंभूः—अन्यनिरपेक्षसत्ताकः, नित्यात्मस्वरूपदर्शीति यावत् । **याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्**—परमपुरुषार्थतदुपायद्विरोधिप्रभृतीन् सर्वान् पदार्थान् यथावद्विविच्य हृदयेन धृतवान् । **शाश्वतीभ्यस्समाभ्यः**—यावद्ब्रह्मप्राप्ति सर्वप्रत्यूहशमनार्थमिति भावः । यद्वा प्रथमान्तं च द्वितीयान्तं च पदजातं क्रमात्परावरात्मविषयतया व्याख्येयम् । तदा * शुक्रम् इत्यादिकं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तपरिशुद्धजीवपरम् । तमपि च, **सः**-परमात्मा, **पर्यगात्** परितो व्याप्य स्थितः । कवि- इत्यादिकं सुगमम् । **याथातथ्यत** इत्यादि । अर्थान् - कार्यपदार्थान्, शाश्वतीभ्यस्समाभ्यः यावद्विलयमवस्थातुं, याथातथ्यतो व्यदधात्, न पुनरैन्द्रजालिकवत्केवलं प्रकाशितवान् ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ ९

एवं विचित्रशक्तिपरमात्मविषयां कर्माङ्गिकां विद्यामुपदिश्यानन्तरं केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च निन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निश्श्रेयसावाप्तिमाह—*अन्धं **तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत** इत्यादिना । **ये**—भोगैश्वर्यप्रसक्ताः, **अविद्यां**—कर्म, ज्ञानविधुरकर्ममात्रम् । * अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते इति हि स्मर्यते । **उपासते**—एकान्तमनसोऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । **अन्धम्** - अतिगाढम् । **तमः** - अज्ञानं, त्रिवर्गाभिषङ्गान्नान्तरीयकं नारकं तमो वा । केवलकर्मनिरतानां तु स्वानुवृत्तिमधीयते चाथर्वणिकाः ॥

* प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा. जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति ॥

इति । **ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः**—कर्ममात्रनिष्ठप्राप्यादन्धतमसादधिकं तमः स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यामात्रे रताः प्रविशन्ति । इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्व द्योतयति । उकार उत्तरत्रपदेनान्वेतव्य· - विद्यायामेव रताः इति ॥ ९

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ १०

कि तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह—***अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्ययेति** । अत्र व्यत्ययानुशासनात्पञ्चम्यर्थे तृतीया ; अन्यशब्दानन्वयात्, * अन्यदेवाहुस्सम्भवात् इति वक्ष्यमाणसारूप्याच्च । केवलकर्मण. कर्मनिरपेक्षविद्यातश्चान्यन्मोक्षसाधनमित्युक्तं भवति । **आहुः**—पूर्वाचार्या इति शेष । औचित्यादुपनिषद इति वा । पूर्वपूर्वसम्प्रदायसिद्धोऽस्माकमयमर्थ इत्याह—**इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे-ये** पूर्वाचार्या, **नः** - प्रणिपातादिभिस्सम्यगुपसन्नानामस्माकम्, **तत्** - मोक्षसाधनम्, **व्याचचक्षिरे** विविच्योपादिक्षन् । तेषां, **धीराणां**- परमात्मध्यानपराणां ; वचनमित्यध्याहार्यम् । *नटस्य शृणोतीतिवद्वा कथञ्चित्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **इति शुश्रुम**- एवंप्रकारमश्रौष्म । ब्रह्मविद्याया दुरवगाहत्वेन निश्शेषग्रहणाशक्यत्वाभिप्रायोऽत्र लिङुत्तमः ॥ १०

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११

*अन्यदिति संग्रहेणोक्तं विवृणोति—**विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयँ सहेति । यः** यथावस्थितोपदेशवान् । **विद्यां**-परमात्मोपासनरूपाम् । **अविद्यां** तदङ्गभूतकर्मात्मिकां च । एतदुभयं परस्परविरोधप्रसङ्ग रहितम् । **सह वेद** - अङ्गाङ्गिनोरनुष्ठेयत्वसाम्यादुभयं सह वेदेति अविशेषेण वेदनीयतोक्तिः, न पुनर्हेयोपादेययोः ज्ञातव्यत्वसाम्यात् । पूर्वमविद्याया निन्दनात्तदौचित्यमिति चेत् तर्हि विद्याया अपि निन्दिताया हेयद्वयसमुच्चयोक्तिप्रसङ्गः । तथा सत्युत्तरवाक्यमपि विघटते । **अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते** इति । अयमर्थ·—विद्याङ्गतया चोदितकर्मणा मृत्युं - ज्ञानसङ्कोचरूपं मृत्युहेतुं प्राक्तनकर्म । **तीर्त्वा** - निरवशेषमुल्लङ्घ्य । **विद्यया** - पूर्वोक्तपरमात्मानुदर्शनरूपया । **अमृतमश्नुते**—* एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म इत्यादिषु सर्वदोषरहितत्वेन प्रतीतं परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रामृतशब्दस्य मोक्षपरत्वेऽपि न पुनरुक्तिः, *मृत्युं तीर्त्वेत्यस्य उपायविरोधितरणपरत्वात्, *अमृतमश्नुते इति प्राप्तिविरोधिनिवृत्तिलाभोक्ते । अत्र * अविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थिताः इति व्याचक्षाणाः निर्बाधं पदवाक्यस्वारस्यमुपबृंहणं च प्रस्मृत्य स्वाविद्यया स्वयमेव मृत्युं प्राप्य स्थिता· । एतदेव वाक्यमनुसंहितं वैष्णवे पुराणे ।

*इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ इति ।

इह त्वविद्याशब्द प्रकरणादौचित्याच्च विद्याङ्गकर्मविषय इत्यभाषि **भाष्यकारैः** * अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं **कर्मेति**, मृत्युतरणोपायतया प्रतीताऽविद्या विद्येतरद्विहितं कर्मैव * इति च । विद्यां पर्युदस्यन्नयमविद्याशब्दः क्षत्रियादिविषयाब्राह्मणशब्दादिवदासन्नतदनन्तरवृत्तिरङ्गकर्मविषय इति भावः ।

एवं * तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इत्याद्युपबृंहणान्यपि सुसंगतानि भवेयुः। ये पुनरिह विद्याकर्माख्यसाधनद्वयसमुच्चयं मृत्युतरणामृतत्वप्राप्तिरूपसाध्यद्वित्वं च वर्णयन्ति, तेषां कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावं विद्ययैव मृत्युतरणं च व्यक्तं प्रतिपादयद्भिः श्रुतिस्मृतिसूत्रगणैर्यथाभाष्यमुत्तरं देयम्। विषमसमुच्चयवादेऽपि यथाभागं सन्निपत्योपकारकत्वसंभवे गत्यन्तरगमनिका नीतिविद्भिर्न संमन्यते॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याँ रताः॥ १२

तदेवमुपास्यं परमात्मतत्त्वं साङ्गतदुपासनरूपं च परमहितं परमपुरुषार्थपर्यन्तमुपदिश्यानन्तरं त्रिभिश्श्लोकैः प्रतिबन्धनिवृत्तिपरब्रह्मानुभवरूपयोः फलपर्वणोस्समुच्चित्यानुसन्धानं विद्याङ्गत्वेनोपादेयमित्युच्यते। तत्र प्रथममेकैकमात्रानुसन्धानं निन्दति—* **अन्धं तमः—रता** इति। * एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि. * धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवानि इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपा संभूतिरुक्ता। तां पर्युदस्यन्नयमसंभूतिशब्दः तदासन्नप्रतिबन्धविनाशमभिधत्ते। * संभूतिं च विनाशं च इत्यपि हि अनन्तरमुच्यते। तेन चात्रासंभूतिशब्देन संभूतेरनुत्पत्तिः विनाशो वा प्रतिपाद्यः। अमृतप्राप्तिहेतुतयोक्तायास्संभूतेः प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा मृत्युतरणहेतुत्वेन वक्तुमयुक्तत्वात्। अत्रापि तरतेः प्राप्तिवचनत्वं पूर्ववत्प्रतिक्षेप्यम्॥ १२

अन्यदेवाहुस्संभवादन्यदाहुरसंभवात्। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे॥ १३

अन्यदे....स्तद्व्याचचक्षिरे इति। अत्र तच्छब्दस्समुच्चित्यानुसन्धेयतया वक्ष्यमाणद्वितयं वक्ति॥ १३

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते॥ १४

अत्रापि * अन्यत् इत्युक्तं विवृण्वन्विद्याङ्गमुभयानुसन्धानमाह—**संभूतिं....सहे**ति। तस्यैव फलप्रदर्शनेनावश्यकर्तव्यतां स्थापयति—**विनाशेन...मश्नुते** इति। अनुसन्धीयमानेन **विनाशेन** प्रतिबन्धमपाह्य, **संभूत्या** अनुसन्धीयमानया ब्रह्म प्राप्नोति। संभूतिविनाशानुसन्धानरूपेऽङ्गे स्तुत्यर्थम्। यथोचितमङ्गिफलनिर्देशः। यद्वा * विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा इति पूर्वोक्तमरूपशब्दे विरूपार्थपरिहाराय विनाशशब्देन मानदम्भादीनां हिंसास्तेयादीनां बहिर्मुखेन्द्रियवृत्तीनां च विनाशो विवक्षितः। अतो विरुद्धनिवृत्तिरूपाङ्गसेवनेन समाधिविरोधिपापमपाकृत्य समाधिनिष्पत्तिरूपब्रह्मसंभूत्या तदेवाश्नुते। अत्र संभूतिविनाशशब्दाभ्यां सृष्टिप्रलयादिविवक्षया मृत्युतरणामृतप्राप्तिरूपफलविभागवचनस्यौचित्यलवोऽपि नोपलभ्यते॥ १४

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये॥ १५

अथैवं फलपर्यन्तसाङ्गब्रह्मनिष्ठस्यानुसन्धेया मन्त्रा उपदिश्यन्ते। तेषु च पूषादिशब्दास्सर्ववाच्यं परमात्मानमनुसन्दधतां तद्देवताप्रणाड्या साक्षाद्वा तत्पर्यन्ताः। अत्र हि यमसूर्यादिशब्दानामेकविषयत्वं स्वरसावगतं तथा सत्येवोपपद्यते। तत्र प्रथमेन मन्त्रेण पूषन्शब्दविवक्षितं भगवन्तं प्रति प्रस्तुतां समाधिप्रतिबन्धनिवृत्तिं प्रार्थयते—**हिरण्मयेन....दृष्टये** इति। सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः, * सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्, *अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेषसत्यमित्यादिषु जीवेऽपि तत्प्रयोगात्। तस्य **मुखम्** - अनेकेन्द्रियावष्टम्भतया मुखवदवस्थितं मनः, **हिरण्मयेन पात्रेण अपिहितं** - रागात्मकतया हिरण्मयसदृशेन रजोमयेन पात्रेण परमात्मविषयवृत्तिप्रतिरोधकेन च्छादितम्। हृदि निहिते परमात्मविषये निरुद्धवृत्तिकमित्यर्थः। रज कथनं तमसोऽप्युपलक्षणम्। हिरण्मयशब्देन

कर्माधीनभोग्यवर्गप्रदर्शनम् । **तत्** जीवस्य मुखस्थानीयं मनः, **पूषन्** - आश्रितपोषणस्वभाव, **अपावृणु** - निरस्तपिधानं कुरु । कस्य हेतोः? **सत्यधर्माय दृष्टये** सत्यस्य जीवस्य धर्मभूताय पूर्वोक्तब्रह्मानुभवदर्शनायेत्यर्थः ॥ १५

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ १६

पुनरपि तथा दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिंषन् दृष्ट्या गुणमभ्यर्थयते—**पूषन्नेकर्षे....पश्यामि** इति । **एकर्षे**— अद्वितीयातीन्द्रियद्रष्टः, **यम** सर्वान्तर्यामिन्, **सूर्य** स्वभक्तबुद्धीनां सुष्ठु प्रेरक, **प्राजापत्य** - प्रजापतिप्रसूतस्य सर्वस्यान्तर्यामिन्, अविवक्षितप्रत्ययार्थो वा प्राजापत्यशब्दः, प्रजानां पते इत्यर्थः । **व्यूह रश्मीन् समूह तेजः** - स्वस्वरूपप्रकाशनौपयिकान् स्वोग्ररश्मीन् व्यपोह, प्रभात्मकं च तेजस्संवृतं कुरु । **यत्** 'आदित्यवर्णम्' इत्यादि-प्रसिद्धं सर्वेभ्यः कल्याणेभ्योऽतिशयितकल्याणं [illegible] ते दिव्यं रूपं, तत् पश्यामि । अत्र वर्तमानव्यपदेशः उत्तरवाक्यवत्तात्कालिकानुसन्धानानुवादः । प्रार्थनाप्रकरणानुरोधे तु व्यत्ययेन पश्येयमिति लिङर्थोऽत्र ग्राह्य इत्यपुनरुक्तिः । तदा साधारण्यज्ञापनार्थं सदा पश्यामीति वा [illegible] ।

अथान्तरात्मनोऽहंग्रहणेनानुसन्धानमाह—**योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि** इति । वीप्सा अत्यादरव्यञ्जनार्था ।

यद्वा 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यस्सूक्ष्मोऽव्यक्तस्सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्स एव स्वयमुद्बभौ ॥'

इत्यादिवाक्यच्छायया यत्तच्छब्दाभ्यामदश्शब्दौ विभज्यान्वेतव्यौ; सर्वेन्द्रियप्रमाणागम्यत्वद्योतनार्थौ वा । **पुरुषः** - [illegible] आदित्यवर्णविग्रहविशिष्टः सर्ववेदपठितानन्यपरपुरुषसूक्तादिप्रसिद्धो महापुरुषः । **सोऽहमस्मि**—अहंशब्दोऽत्र जीवद्वारा तदन्तरात्मपर्यन्तः । अत एवास्मीत्यपि प्रत्यग्भूतस्वविशिष्टे परमात्मनि विश्राम्यति । 'अस्मद्युत्तमः' इत्येतावदेव ह्यनुशिष्टम् । न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्यगात्मद्वारा [illegible] । एवं 'तत्त्वमसि' इत्यादिषु असिशब्दो निर्वाह्यः । तत्रापि 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' इत्येतावदेव हि स्मर्यते । न तु युष्मच्छब्दस्य स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिः । लोके तु अहं त्वमसि, त्वमहमसि इत्याद्युपचारेषूद्देश्यानुसारेण मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था । तद्वदत्रापि व्यवस्थोपपद्यते, उद्देश्यविषययोरेवात्र युष्मदस्मच्छब्दयोरुपपदत्वेन सूत्रपदाभिप्रेतत्वात् । **भाष्ये** तु तत्त्वमसिनिरूपणावसरे 'नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते' इत्युक्त्या [illegible] व्यक्ता, उपसंहारत्वोपपादनात् । ये पुनः 'तत्त्वमसि' 'सोऽहमस्मि' इत्यादिषु कार्यकारणोपाध्याकारविधूननेन निर्विशेषस्वरूपैक्यं वाक्यवेद्यमाहुः, तेषाम् असिवदस्मिरपि खण्डकः । श्रोतर्यनुसन्धातरि च युष्मदस्मदर्थे हि परित्यक्ते न ह्यसिना कश्चित्प्रतिबोधनीयः, न च कश्चिदस्मिना विशिष्यानुसन्धेयः । विधूननीयोपाधिविषयव्युत्पत्तिमच्छब्दसन्निधिमात्रोपजीवनेन क्वचिन्मध्यमोत्तमसंपत्तिरिति चेत् ततो वरमपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्वहणमनुसर्तुम् । सन्मात्रस्यांशिनोऽशद्वयविशिष्टताप्रतिपादनं वदतामपि सन्मात्रविवक्षायामत्र वाक्ये त्वमहंभावायोगात्, त्वंताहंताविशिष्टं सदिति विशिष्टविवक्षायामपि प्रथमपुरुषापनिपात-प्रसङ्गात् । दृश्ययोश्च [illegible] मणिक इव घटशरावाकारयोस्संदंशभूतेश्वराकारेऽपि समन्वयायोगात् त्वमहमर्थयोस्सत्ताद्याकारस्य नित्यप्रतिपन्नतया विशेषतोऽनिर्देश्यत्वादननुसन्धेयत्वाच्च न कथञ्चिदपि 'तत्त्वमसि' 'सोऽहमस्मि' इत्यादेर्निर्वाहश्शक्यः । दृष्टिविधिस्तु मोक्षार्थविद्यासु वेदान्तवादिना नाङ्गीक्रियते । यद्यप्यत्र त्वं

राजास्मि अहं राजास्मि इत्यादिवत्तादधीन्याद्युपचारविवक्षया मध्यमोत्तमयोस्सामञ्जस्यं, तथापि लोकवेदयोश्चेतनपर्यन्तदेवमनुष्यादिव्यवहारन्यायेन जातिगुणशब्दगतिलाभात्तदुपेक्षा । नन्वेवं पुरुषाख्यस्येतरात्मसामानाधिकरण्यक्लेशं परित्यज्य * योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि इति परिशुद्धस्वरूपमात्रानुसन्धानपरमिदं वाक्यमस्तु; मैवं, * तत्त्वमसि * त्वं वा अहमस्मि इत्यादिषु तदनुपपत्तेः; अत्रापि तत्समानन्यायतया तथैवानुसन्धानस्यौचित्यात् । ब्रह्मात्मकोऽहमस्मि इति परविद्याङ्गभूतस्वात्मानुसन्धानपरत्वेऽपि तच्छब्देन तादधीन्यादिकं लक्षणीयं स्यात् ॥ १६

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तँ शरीरम् । ओं क्रतो स्मर कृतँ स्मर क्रतो स्मर कृतँ स्मर ॥ १७

अनन्तरं तु परिशुद्धात्मस्वरूपमुच्यते—**वायुरनिलममृतम्** —इति । विद्याकर्मानुसारेण तत्रतत्र गन्तृत्वा**द्वायुः** । निलयनरहितत्वात् क्वचिदपि व्यवस्थितत्वाभावाच्च **अनिलम्** । **अमृतं**—म्रियमाणेऽपि देहसन्ताने स्वयममृतम् । इदं विजरत्वादीनामप्युपलक्षणम्, परिशुद्धजीवविषये प्रजापतिवाक्ये * विजरो विमृत्युर्विशोक इत्यादिसहपाठात् । अत्र * वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् इत्यादिपरामर्शाद्वाय्वादिशब्दानां भूतद्वितीयविषयत्वं न शङ्कनीयम्, पूर्वापराभ्यामसङ्गतेः । यद्यप्यमीषां परमात्मविषयत्वं विशिष्टवृत्त्या योगतो वा युज्यते, तथापि वरमिह नश्वरस्य देहस्यानन्तरं वचनात्तद्व्यावृत्तप्रत्यगात्मपरत्वम्; प्राणविषयत्वेऽप्यत्र मन्दं प्रयोजनम् । श्वेताश्वतरीयाश्च भोग्यभोक्तृनियन्तृणां विवेचने भोक्तृशब्दविवक्षितप्रत्यगात्मानममृतशब्देनामनन्ति * क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः इति, *क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः इति च । एवं प्रत्यगात्मस्वरूपस्य * न जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्यादिप्रसिद्धममृतत्वमभिधाय क्षेत्रज्ञशरीरस्य मृतत्वमवश्यं भावीत्याह—**अथेदं भस्मान्तं शरीरमिति** । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविवक्षयाऽत्राथशब्दः । आत्मोत्क्रमणानन्तर्यार्थो वा । कर्मवश्यकात्स्न्र्यपरो वा । तथा च स्मर्यते * गङ्गायां सिकता धारा यथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ इति, * ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु इत्यादि च । **इदमिति** विशेषणम् ईश्वरशरीरत्वेन नित्यत्वेन च प्रमाणसिद्धानां व्यवच्छेदार्थम् । **भस्मान्तमिति** संस्कारमात्रव्यञ्जकम्; कीटान्तत्वादेरन्यत्र प्रसिद्धस्योपलक्षणं वा । शरीरशब्दे व्युत्पत्तिनिमित्तानुसारे विशरणस्वभावत्वं गम्यते । एवं * भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा इति क्रमेण चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितारं प्रकृतं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते—**ओमिति** । यथाऽऽमनन्त्याथर्वणाः * यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत इति । उक्तं च योगानुशासने * क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः * स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् * तस्य वाचकः प्रणवः इति । आह च सर्वज्ञः—* ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् इति । स्वयंचागायत् * ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् इति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अथ क्रतुरूपिणं भगवन्तं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वंस्तदनुग्रहं याचते—**क्रतो स्मर कृतं स्मरेति** । **क्रतो** - क्रत्वात्मक । यथाह * अहं क्रतुरहं यज्ञ इति । * यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति * स क्रतुं कुर्वीत * एवं क्रतुर्हि इत्यादिष्विवात्रापि प्रकरणादेव क्रतुशब्द उपासनपरो वा । तद्गोचरे तु भगवति तच्छब्द उपचारात् । **स्मर** - सानुग्रहया बुद्ध्या विषयीकुरु, * स्नेहपूर्णेन मनसा यत्त्वः स्मरसि केशव इतिवत् । उक्तञ्च भगवता * स्थिते मनसि इत्यारभ्य * ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ॥ इति । सर्वदा सर्वं साक्षात्कुर्वतः स्मर्तृत्ववचनमिह पूर्वकृतप्रत्यवेक्षणाभि-

प्रायम् । **कृतं स्मरे**त्यत्रापि तथैव विवक्षा । मत्कृतं यत्किञ्चिदनुकूलमनुसन्धाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति भावः । एताव-दन्तं त्वत्कृतमानुकूल्यं प्रतिसन्धाय त्वमेव शेषपूरणं कुर्विति वा । स्मरन्ति हि * जायमानं हि पुरुषम् इत्यादि । स्वयमप्याह * तेषां ननयुक्तानामित्यादि । क्रतो स्मर कृतं स्मर इत्यावृत्तिरुक्तार्थे त्वरातिशयात् ॥ १७

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८

पुनरप्यग्निशब्दवाच्यं भगवन्तं स्वापेक्षितं प्रापयेत्याह-**अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम** ॥ इति ॥ **अग्ने** - अग्निशरीरक, * यस्याग्निश्शरीरम् इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् । * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः इति न्यायात् अग्रनयनादिगुणयुक्तेति वा । **नय**—प्रवर्तयेत्यर्थः । **सुपथा**—शोभनेन मार्गेण । प्रतिषेधस्पर्शरहितेनोपायेनेति यावत् । **राये**—विद्यार्थशरीरसंरक्षणत्वदर्चनाद्यनुगुणाय धनाय । विद्यार्थप्रकरणानुगुण्यात् * अतस्करकरग्राह्यमराजकवशंवदम् । अदायादविभागार्हं धनमार्जय सुस्थिरम् ॥ * अनन्तं बत मे वित्तम् इत्यादिसूक्तमलौकिकं धनमिह विवक्षितम् । एक एव मन्त्रः प्रकरणादिभिर्विशेषितस्तत्तदनुगुणमर्थं विवक्षतीति सम्यङ्न्यायविदः । **अस्मान्**—त्वदनन्यभावान् अनन्यगतींश्च । **विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्**—**देव** - अस्मदपेक्षितप्रदानानुरूपविचित्रक्रीडायुक्त । * माया वयुनं ज्ञानम् इति नैघण्टुकाः । अतो ज्ञानमुखेन उपायविशेषा इह वयुनशब्देन विवक्षिताः । सर्वान्—तत्तदधिकारानुरूपान् चतुर्विधपुरुषार्थोपायान् यथावत् विद्वान् त्वमविदुषोऽस्मान् नेतुमर्हसीति भावः । **युयोध्यस्मज्जुहुराणं**—बन्धनात्मकतया अचिन्त्यप्रकारकौटिल्यवत्तया वा बाधमानमित्यर्थः । **एनः**—अकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपं त्वदनुभवादिप्रतिबन्धकम्, अस्मत्तो **युयोधि**—पृथक्कुरु, विनाशयेत्यर्थः । **भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम** - * अनन्यगतिः इत्यादिगुणावृत्तिनश्च भूयसीं नम उक्तिं ते विदध्महे । व्यत्ययो हि बहुलमनुशिष्टः । नम उक्तेरनुवृत्तिं वा नाथं प्रति नाथने । * नम इत्येव वादिनः इति हि मुक्तलक्षणा अपि पुरुषा मोक्षधर्मे प्रतिपादिताः । मानसकायिकयोर्नमस्कारभावेऽपि नमश्शब्दमात्रेण प्रसत्तुमर्हतीत्युक्तिशब्दाभिप्रायः । एवं परतत्त्वतद्विभूतिहितपुरुषार्थोपायान् संगृह्य संहितेयं समपूर्यत ॥

व्यक्ताव्यक्ते वाजिनां संहितान्ते व्याख्यामित्थं वाजिवक्त्रप्रसादात् ।
वैश्वामित्रो विश्वमित्रं व्यतानीद्विद्वच्छात्रप्रीतये वेङ्कटेशः ॥

अभेदं भोक्तॄणामथ च भविनामेव परतां तथा भेदाभेदं जिनसुगतनीतिं च जगति ।
असंपाद्यां मुक्तिं भवभयमलोकं च पठतामसावीशेत्यादिर्न कथमनुवाकः प्रतिभटः ॥

हरिः ओम्

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
ईशावास्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम्.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

॥ चतुश्श्लोकीभाष्यम् ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

....

स्वशेषाशेषार्थो निरवधिकनिर्बाधमहिमा फलानां दाता यः फलमपि च शारीरकमितः ।
श्रियं तत्सध्रीचीं तदुपसदनत्रासशमनीमभिष्टौति स्तुत्यामवितथमतिर्यामुनमुनिः ॥

अत्र समन्वयाविरोधसाधनफलविषयशारीरकचतुरध्यायीसमधिगतस्य भगवतस्सर्वप्रकाराभिमतानुरूपसह-(धर्मचारिणी)धर्मिणीविशिष्टतयाऽपि सर्वाधिकत्वं *कश्श्रीश्श्रियः इत्युक्तकैमुतिकन्यायकाकुगर्भया चतुश्श्लोक्या प्रकाशयन् प्रथमं श्रियः प्रतिपिपादयिषितानां विभूतिद्वयशेषित्वादीनां स्थापकमाह—

कान्तस्ते पुरुषोत्तमः फणिपतिश्शय्याऽऽसनं वाहनं वेदात्मा विहगेश्वरो यवनिका माया जगन्मोहिनी ।
ब्रह्मेशादिसुरव्रजस्सदयितस्त्वद्दासदासीगणः श्रीरित्येव च नाम ते भगवति ब्रूमः कथं त्वां वयम् ॥ १ ॥

कान्तस्त इति । कान्तः-प्रियः, अनुरूपपतिरित्यर्थः । ते-सर्वमङ्गलास्पदत्वेन प्रमाणसिद्धायाः । एतत्पद-द्वयाभिप्रेतं व्यञ्जितं गद्ये *देवदेवदिव्यमहिषीमिति । *द्वाविमौ पुरुषौ लोके इत्यादिभिस्स्वेनैव निरुक्तेन परत्वव्यञ्जकेन समाख्याविशेषेण लक्ष्मीकान्तं विशिनष्टि—**पुरुषोत्तम** इति । अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासश्शब्दवित्संमतः । अनेन हिरण्यगर्भादीनामपि भगवदपेक्षयाऽधमत्वव्यञ्जनात्तत्पत्नीभ्यः पुरुषोत्तमपत्न्या उत्तमत्वं सूचितम् । अवतारेऽपि ह्यसौ*नारीणामुत्तमेत्युच्यते । एवमस्याः पतिसंबन्धेन प्रकर्ष उक्तः । अथ पत्युरिव विभूतिसंबन्धेनापि प्रकर्षं वदन्नित्यसूरि-परिबृढानामपि एतदुपकरणत्वमुदाहरति—**फणिपतिश्शय्येति** । अत्र फणिपतिशब्देन सुरभिसुकुमारशीतल-विशालोन्नतत्वादिरूपाः पर्यङ्कगुणा व्यज्यन्ते । तत्प्रभावश्च, *कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वल । सङ्कर्ष-णात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥ स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ॥ आस्ते पातालमूलस्थश्शेषोऽशेष-सुरार्चितः ॥ तस्य वीर्यं प्रभावं च स्वरूपं रूपमेव च । न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥ इत्यादिषु प्रसिद्धः । स्तोत्रे च *तया सहासीनमनन्तभोगिनीत्यादौ । आसनशब्द इह काकाक्षिन्यायादुभयतो योज्यः । उक्तं ह्याद्ये

पुराणे तन्नामसहस्रे, *भोगप्रिया भोगवती भोगीन्द्रशयनासनेति, *[illegible] नीतिर्गरुडा गरुडासनेति च । *वहेयं यज्ञं प्रविशेयं वेदान् इति सौपर्णश्रुतिविवक्षितं [illegible]भिप्रेत्याह—**वेदात्मा विहगेश्वर** इति । वेदाधिष्ठातृतया वेदानामात्मा; यद्वा, तद्विशिष्टत्वेन [illegible] वेद आत्मा यस्येति विग्रहः । *सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिष्वप्यस्य वेदात्मत्वं ग्राह्यम् । एवं सर्ववेदाभिमानितया सर्वज्ञत्वमप्यस्य सूच्यते । बलादिगुणजातमपि अमृतापहरणादिषु प्रसिद्धम् । यद्यपि विहगेश्वरशब्दः *सत्यस्तु सुपर्णो गरुडस्ताक्ष्यस्तु विहगेश्वरः इति **श्रीसात्वता**दिषु प्राणादिपञ्चकाधिपतित्वेनावस्थितस्य गरुडस्य व्यूहविशेषमभिधत्ते, तथाप्यत्र विशेषकाभावाद्गरुत्मन्मात्रविषयः । फणिपतिविहगेश्वरयोरुपादानमिह मिथो विरुद्धजातीयैरप्यविरोधेन युगपत्कैङ्कर्यत्वं सूचयति । *श्रुत्यादन्येषां नित्यानां मुक्तानामप्येतत्परिजनपरिच्छदभावेनावस्थानं ख्याप्यते, तेषामप्येतदाज्ञाकरत्वमुक्तं **श्रीवैकुण्ठगद्ये** *शेषशेषाशनादिसर्वपरिजनमित्यादिना । एवं सर्वस्या अपि नित्यविभूतेस्तच्छेषत्वं तात्पर्यतः प्रदर्शितम् । अथ लीलाविभूतौ अचिदंशस्य प्रथमं तच्छेषतामाह **यवनिका माया जगन्मोहिनीति** । अत्र यवनिकाशब्दाभिप्रेतं **गद्ये** *भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमिति विवृतम् । एतद्ग्रन्थद्वयतात्पर्येण दिव्यदम्पत्योरनाश्रितापेक्षया त्रिगुणतिरस्करिण्या तिरोधेयत्वं फलितम् । मायाशब्दोऽयम् *मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् इति प्रकृतिविषयतया **श्वेताश्वतरैः**श्रीतः । स च विचित्रसृष्ट्युपकरणतया प्रकृतेराश्चर्यमयत्वं व्यञ्जयति । जगन्मोहिनीत्यनेन जीवपरमात्मादिषु विपरीतधीहेतुत्वं शब्दादिगुण परिणतिशबलितस्वविषयभोग्यताबुद्धिजनकत्वं च विवक्षितम् । [illegible]नां कर्मवश्यानां सर्वेषामपि विष्णुपत्नीशेषत्वमुत्कृष्टमुखेन कैमुत्यन्यायादुपलक्षयति **ब्रह्मेशादिसुरव्रजस्सदयितस्त्वद्दासदासीगण** इति । प्रकर्षनिदर्शनादीश्वरत्वशङ्कास्पदयोः *एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ [illegible]रप्यन्येन्द्रादिभिरेकराश्यसूचनाय व्रजगणशब्दौ । सदयित इत्युपादानेऽप्यौचित्याद्दासीशब्दस्तत्पत्न्यंशेऽन्वेतव्यः । उक्तार्थे श्रुत्यादीनि प्रमाणानि तिष्ठन्तु, असाधारणसमाख्यैवालमिति ख्यापयति - **श्रीरित्येव च नाम त** इति । *श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृण्वतीं शृणतीमपि *शृणाति निखिलं दोषं शृणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥ इत्यादिनिरुक्तिरिहाभिप्रेता । *निस्सङ्कल्पा निराश्रयेति नाम तु *श्रयते च परं पदमित्याद्यविरोधेन नेयम् *अकलङ्काऽमृताधारा इति पूर्वोक्तानुसाराच्च । अमृतो हि परमात्मा, तदाधारा चेयम् । अत एव हि सोऽपि श्रीनिवासश्श्रीधर इति च समाख्यायते । उक्तं च **श्रीसात्वते**—*[illegible] मूर्तिर्मम तदात्मिका इति । यन्निवेशात् सर्वत्र प्राशस्त्यधीस्सैव हि ते समाख्येत्येवकाराभिप्रायः । निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वज्ञापनाय भगवतीत्युक्तिः । [illegible] यथावत् स्तोतुमशक्यतामाह—**ब्रूमः कथं त्वा**मिति ॥ त्वाम् उक्तप्रक्रियया विष्णुपत्नीत्वेन तदितरसर्वशेषित्वेन तदुचित नामधेयादियोगेन च प्रसिद्धाम् *न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वाऽपि वेधस इति चतुर्मुखेनापि स्तोतुमशक्यतयोक्तां चेति भावः । **वयं** - परिमितज्ञानशक्तयः । *ब्रह्माद्यास्सकला देवा मुनयश्च तपोधनाः । त्वां स्तोतुमपि नेशानास्त्वत्प्रसादलवं विना ॥ इति वचनानुसारेण ब्रह्मादीनां स्वस्य चात्राविशेषव्यञ्जनाय बहुवचनम् । **कथं ब्रूमः** - कात्स्न्र्येन त्वद्वर्णनमशक्यं, परिच्छिद्य वर्णनं त्वनुचितमिति भावः ।

ये पुनराहुः श्रीर्नाम भगवतस्सर्वकर्तुरधिष्ठेया प्रकृतिरिति । ये च तस्य सत्ताहन्ताप्रभाशक्तिविच्छित्त्याभोक्तृतादि रूपेयम्, शास्त्रेषु तथातथा व्यपदेशदर्शनादित्याहुः । तेषां तत्रतत्रैव शास्त्रे निर्बाधेन चेतनत्वव्यपदेशेन निरासः ।

अत्राप्ययमर्थः ते त्वामिति युष्मच्छब्देन संबोधनेन च श्रियश्चेतनत्वमुपस्थापयता सूचितः । सत्तादिशब्दास्त्वस्यां भगवदन्तरङ्गविशेषणत्वाद्यभिप्रायाः । प्रकृतेरन्यत्वं तु ते यवनिकेत्यनेनापि दर्शितम् । न चास्याः प्रकृतिशब्दोपात्ततामात्रेण त्रिगुणद्रव्यतादात्म्यम्, *वासुदेवः परा प्रकृतिः * प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्युक्ते भगवत्यपि प्रसङ्गात् । * जगदुत्पादिका शक्तिस्तव प्रकृतिरिष्यते । सैव नामसहस्रैस्तु लक्ष्मीः श्रीरिति कीर्त्यते ॥ *मूलप्रकृतिरीशानी *प्रकृतेः पुरुषाच्चान्यस्तृतीयो नैव विद्यते इत्यादीनि ब्रह्मवचनान्यपि लक्ष्मीनारायणयोः प्रकृतिपुरुषरूपविभक्तविभूतिविशेषाभिमानित्वाभिप्रायाणि । **रहस्याम्नाये** तु प्रकृतौ लक्ष्म्यां च विद्याशब्दः प्रयुक्त इत्येतावताऽपि न तयोस्स्वरूपैक्यम् । तत्र हि सत्त्वोन्मेषमुखेन विद्याहेतुतया प्रकृतौ विद्याशब्दः, लक्ष्म्यां तु विद्याप्रवर्तकत्वादिति विशेषः । ये तु सत्तादिविशिष्टो भगवानेव श्रीरिति वा, श्रीरूपनित्यविग्रहान्तरविशिष्टस्स एवेयमिति वा, दैत्यमोहनभूमिकापरिग्रहन्यायेन स्वयमेव भोगार्थं परिगृहीतकादाचित्ककान्ताविग्रहस्स एव श्रीरिति वा वदन्ति ; तेऽपि तद्विषयनिर्बाधनित्यभिन्नचेतनत्वव्यपदेशकैस्तैस्तैरेव शास्त्रैर्निराकृताः । *ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति श्रुतिश्च पत्युः पत्न्याश्च स्वरूपभेदं स्वरसतो दर्शयति । न चात्रानन्यथासिद्धं बाधकमस्ति । इदमप्यत्र कान्तस्त इति व्यधिकरणनिर्देशेन व्यञ्जितम् । ये च मन्यन्ते - भगवत एव स्वरूपैकदेशः पृथगहन्तया परस्परभोक्तृत्वाय सर्वदा परिगृहीतस्त्रीरूपश्श्रीशब्दार्थः । तेन भेदाभेदव्यपदेशयोश्चेतनत्वस्य चाविरोध इति; तेऽपि ब्रह्मणस्स्वरूपतो निरवयवत्वं प्रतिपादयद्भिः प्रमाणैर्निरस्ताः । *नरनारीमयो हरिः इति ब्राह्मपुराणवचनेन तु हरेर्नारीमयत्वव्यपदेशो *ज्योत्स्नेव हिमदीधितेरिति तत्रत्यदृष्टान्तानुसारेण प्रभाश्रयस्य प्रभामयत्वव्यपदेशवत्स्वरूपभेदाविरोधेन निर्वाह्यः । एतेन बीजादेरङ्कुरोपादानांशवद्विश्वोपादानस्य ब्रह्मणः कार्योपयुक्तस्वरूपैकदेश एव स्वभावतो वा परिणतिशक्त्या वा उपाधिभेदेन वा भिन्नाहन्ताश्रयश्श्रीरिति व्यपदिश्यत इति पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः, ब्रह्मणस्स्वरूपपरिणामादेश्च **शारीरके** निरस्तत्वात् । उपहितांशभेदपक्षस्तु विग्रहाद्युपाधौ सञ्चरति निरवयवे ब्रह्मस्वरूपे सरिज्जलादौ घटादिनेवोपाधिना कस्यचिदंशस्यान्यत्राकर्षणायोगात्, घटाकाशन्यायेन पूर्वपूर्वोपहितांशपरित्यागे तु तत्तदंशरूपस्य भोक्तुरभावादुत्तरोत्तरोपहितांशानां पूर्वपूर्वांशानुभूतभोगप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, भोक्तृसन्तत्यैकतामात्रेण प्रतिसन्धाने सौगतमतोन्मज्जनेन स्थिरात्मपरित्यागप्रसङ्गाच्चात्यन्तानुपपन्नः । अवतारपरिणामोपाधिभिन्नांशवादिनो लक्ष्म्यादेर्नित्यदेहादिप्रमाणैश्च निरासिरे । एतदपि सर्वमत्र व्यधिकरणप्रयोगेनैव सूचितम् । *कीर्तिश्श्रीर्वाक्च नारीणामित्यादिसमानाधिकरणप्रयोगश्च पूर्वापरवत्स्वरूपभेदेऽपि संबन्धविशेषनिबन्धनः । *विष्णोश्श्रीरनपायिनीत्यादिभिर्व्यधिकरणप्रयोगैश्च भेदस्सिद्धः । तद्बह्वप्रायन्यायात् सहपठितनार्यन्तरवत् कर्मवश्यत्वं स्यात्, न स्यात्, वचनविरोधे न्यायस्यानवकाशात् । न चेदेवम् *आदित्यानामहं विष्णुः, * वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि, * अनन्तश्चास्मि नागानां वैनतेयश्च पक्षिणामित्यत्र कुतस्तथात्वनिस्तार ? निर्धारणादिति चेन्न । साजात्येऽपि वैषम्यमात्रेण तदुपपत्तेः । ईश्वरत्वानीश्वरत्वकर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादौ तु प्रमाणान्तरमेव शरणमिति । इदं चास्याः कर्मवश्यवैजात्यमिह ब्रह्मादिभ्योऽप्यधिकत्वोक्त्या प्रकाशितम् । नन्वर्धलक्ष्मीकविग्रहयोगः श्रीपतेः श्रियश्च विग्रहैक्यं स्वरूपैक्यं भेदाभेदं वा सूचयति । उक्तञ्च श्रीविष्णुवैभवाधिकारैः—*त्वं यादृशोऽसि कमलामपि तादृशीं ते दारान् वदन्ति युवयोर्न तु भेदगन्धः । मायाविभक्तयुवतीतनुमेकमेव त्वां मातरं च पितरं च युवानमाहुः ॥ इति । तन्न, उभयेच्छया विग्रहमात्रस्यैकीकरणसंभवेनान्यथाप्युपपन्नतया विग्रहैक्यस्य श्रुत्यादिविरुद्धस्वरूपै-

क्यादिकल्पकत्वायोगात् । तथाप्येकेनैव परमात्मना यथाकथञ्चित्सर्वनिर्वाहे किमत्रात्मभेदस्वीकारेणेतिचेन्न, क्लृप्तौ वक्तव्यस्य श्रुतौ वक्तुमयुक्तत्वात् । उक्ता च श्रुतिः प्रागेव । तदनुगुणं च **श्रीविष्णुस्मृतौ** भूमिवाक्यम् *आक्रम्य सर्वां तु यथा त्रिलोकीं तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताक्षि । तथा स्थिता त्वं वरदे तथापीत्यादिकम् । *नानयोर्विद्यते परमित्यादिभिः पुराणवचनैः, *एकतत्त्वमिवोदितो इत्यादिभगवच्छास्त्रवचनैश्च स्वरूपैक्यमनयोरपास्तम् । लाघवतन्मात्रावलम्बने तु सर्वेषामप्यात्मनामैक्यं प्रसजेत् ।

आत्मभेदमनिच्छन्तो भाष्यादिषु निराकृताः । द्वियमोस्त्विह दम्पत्योः मिथो भेदः प्रसाधितः ॥
सर्वेषामात्मनां यैस्तु भिन्नाभिन्नत्वमिष्यते । लक्ष्मीनारायणैक्योक्तिः तेषां सद्भिरुपेक्ष्यते ॥
यत्र क्वचिदभेदोक्तिर्यद्यासवचने भवेत् । रामसुग्रीवयोरैक्यमित्यादिवदिहास्तु सा ॥

अत्र निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मस्वरूपतिरोधानकरी मिथ्याभूता मायैव कल्पितरूपविशेषो[illegible] च्छदवती लक्ष्मीरित्युच्यते इति पक्षोऽपि तादृशब्रह्मतत्तिरोधानादिनिरासादेव निर्धूतः । इदमप्यत्र मायायाः प्रस्तुतदम्पतिव्यतिरिक्तजगन्मोहनत्वोक्त्या प्रख्यापितम् । ननु यवनिका बहिरन्तस्स्थितयोः दृष्टिप्रसरनिरोधेन मिथोऽवलोकनविरोधिनी लोके दृष्टा । अतः श्रियोऽपि यवनिका तथा स्यात् । मैवम्, तदधीनसर्वव्यापारया मायया तस्यास्सर्वविषयसहजदृष्टिनिरोधायोगात् । क्षेत्रज्ञानामपि भगवन्मायया धीसङ्कोचस्य दुष्कृतोपाधिकत्वात् अकर्मवश्येषु नित्यमुक्तेश्वरेषु तत्प्रसङ्गाभावादिति । अस्तु तर्हि कर्मवश्यतादात्म्यात्कर्मफलान्वयः, ब्रह्मादीनां कर्मवश्यत्वं तावत् *युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥ इत्यादिभिः प्रसिद्धम् । किंपुनस्तत्पत्नीनाम् । ताभिश्च तादात्म्यमस्यास्तत्रतत्र [illegible] व्यज्यते । गायत्रीकल्पेषु च सन्ध्यात्रये वर्णवाहनादिविशेषितं रूपत्रयमेकस्या एव देवतायाः प्रतिपाद्यते । उक्तं च कैश्चिल्लक्ष्मीस्तोत्रे—*गौरीत्वमेति गरुडध्वजवल्लभेति इत्यादिभिः । अतः कर्मवश्यताद[illegible]तिरोहितज्ञानत्वमस्या उपपद्यत इति । तदसत् । विशेषतस्सामानाधिकरण्यस्य *यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वमित्युक्तेन विभूत्यध्यायन्यायेन निर्वाहात् । **तापनीयोपनिषदि घृतसूक्ते** च लक्ष्म्यास्तेते शब्दा अपि निरुक्तिविशेषैस्तत्तद्विभूतियोगेन वा नेतव्याः । गायत्रीकल्पानां तु **लक्ष्मीविभूति**भूताया एव गायत्र्याख्याया देवतायास्सन्ध्याभेदेन वैष्णव्यादिस[illegible] माहात्म्यवर्णने तात्पर्यं तत्र तत्र व्यक्तम् । तादृशाश्च वाहनादयोऽन्ये स्युः । न हि सारूप्यमात्रेण त एवैत इति निश्चयः, अनेकेषामेकजातीयवाहनादिदर्शनात् ।

द्रुहिणादिषु केषांचिदीश्वरव्यक्तिनाभ्रमात् । तत्पत्नीष्वपि लक्ष्म्यंशवादः श्रुत्यादिबाधितः ॥

एतदभिप्रायेण ह्यत्रोक्तम्—**सदयितस्त्वद्दासदासीगण** इति । *अस्त्वेवं, तथापि स्वयंशमात्रापेक्षयैव श्रियो विभूतिमत्त्वमस्तु, **ब्राह्मवैष्णवादि**पुराणेषु तथा दर्शनात् । अतः श्रीमत एव सर्वविभूतिशेषित्वमिति । अत्र ब्रूमः—*दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः [illegible] परमात्मदासत्वसिद्धेः *जायापत्योर्न विभागः इति न्यायात्पतिदासानां पत्नीदासत्वमवर्जनीयम् । नन्वेवं पत्न्या अपि पतिदासत्वे सति तां प्रति दासानां दासत्वमयुक्तं स्यात् । तन्न, लोके वेदे वा क्वचिदपि पत्न्याः पतिं प्रति दासत्वाभावात् । अत एव हि *यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव चेति दृष्टान्ततयोच्यते । *अहं शिष्या च दासी च भक्ता च तव माधवेति भूमि-

वचनमप्युपचारतो नेयम् । यद्यपि पत्नीनां पतिदासत्वं, तथाऽपि पतिदासान्तराणां तद्दासत्वमपि यथालोकं युज्यते । अस्ति च सर्वेषां भगवद्दासत्वेऽपि तत्तदुपाधिभिः मिथो दासत्वम् । इह त्वेकयैवेच्छया विभूतिद्वयस्य नित्यमुभयार्थतयोपात्तत्वाद्देवताद्वन्द्वहविर्न्यायेन ब्रह्मादीनामुभयशेषत्वं युक्तमेव । **गद्या**दिषु विभूतिमध्ये तस्याः पाठोऽपि पत्यपेक्षया पारार्थ्यमात्रसाम्यादुपपन्नः ।

आत्मान्तराणां सर्वेषां लक्ष्मीतत्पतिदासताम् । मकारस्तु तयोर्दास इति केचिदधीयते ॥

एवं सति भगवत्पत्न्यन्तरापेक्षया ब्रह्मादीनां दासत्वं भवतु वा मा वा, उक्तं तावदुपपन्नम् । अतः * पुन्नामा भगवान् हरिः, * स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मैत्रेय * योयो जगति पुम्भावस्स विष्णुरिति निश्चयः । योयस्तु नारीभावस्स्यात् तत्र लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ॥ इत्याद्युक्तो विभूतिविभागस्तु लौकिकदम्पत्योर्यथोचितविनियोगानुगुणभूषणादिविभागवन्नित्येच्छानियमितविशेषाभिमानार्थं इत्यभिप्रायेण फणिपत्यादीनामप्यत्र लक्ष्मीशेषत्वोक्तिरिति । केचित्तु नानाविधवादिविप्रतिपत्तिमोहितास्सर्वथा दुर्निरूपं लक्ष्मीतत्त्वमिति मन्यन्ते । तेऽप्येवमिह निरूपणेन निर्धूताः । किञ्च सदसदनिर्वचनीयत्वादिरूपदुर्निरूपत्वं तत्तन्मतनिरासादेव निरस्तम् । येनकेनचिदाकारेण दुर्निरूपत्वं तु सर्वत्रापि संभवति, उपयुक्तांशनिरूपणस्यापि संप्रतिपन्नसाम्यान्नात्र विशेष इति ॥ १ ॥

यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभु-
र्नालं मातुमियत्तया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वतः ।
तां त्वां दास इति प्रपन्न इति च स्तोष्याम्यहं निर्भयो
लोकैकेश्वरि लोकनाथदयिते दान्ते दयां ते विदन् ॥ २

अथ * कथं ब्रूम इति स्तुत्यारम्भाक्षेपहेतुतयोदाहृतं स्तोतव्यगतमुत्कर्षं मुखान्तरेण दृढीकुर्वन्नेव तदुपश्लिष्टं सौलभ्यविशेष(गुण)मनुसन्धाय स्तोतृगतदयनीयदशानिरूपणेन हेतुना स्तुत्यारम्भं समाधत्ते - **यस्या** इति ॥ यस्या इत्येतावता पर्याप्तेऽप्यत्र त इत्यधिकोपादानं धर्मिग्राहकमानसिद्धासाधारणविशेषद्योतनार्थम् । महिमानं विभूतिद्वयशेषित्वरूपं निरतिशयानुकूलगुणयोगरूपं च । आत्मन इव-स्वस्येव । त्वद्वल्लभः - त्वत्प्रियतमः । प्रभुः-सर्वविषयज्ञानशक्त्यादिमान् । प्रभुरपीत्यन्वयः । अपिरनुक्तसमुच्चयार्थो वा, त्वं च त्वद्वल्लभश्चेत्यर्थः ॥ नालं मातुमियत्तया-परिच्छिद्यानुसंधातुमसमर्थः । सर्वशक्तेः क्वचित्कथमसामर्थ्यमित्यत्राह-**निरवधिमिति** । विषयस्यापरिच्छिन्नत्वात् तत्र सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपि परिच्छिन्नत्वज्ञानाभावो न दोष इति भावः । यथोक्तं **श्रीवत्साङ्कमिश्रैः**—*देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते यद्यप्येवमथापि नैव युवयोस्सर्वज्ञता हीयते इति । ईदृशश्च महिमा **वेदार्थसङ्ग्रहे**ऽप्युक्तः—* अनवधिकमहिमा महिषीति । विवृतश्च **गद्यारम्भे** * भगवन्नारायणेत्यादिना । श्रद्धासूक्तमेधासूक्तादितिसूक्तवाक्सूक्तादिष्वेतद्विभूतिविशेषप्रतिपादकेषु विशेषतः श्रीसूक्ते च विचित्रा एतन्महिमानस्तत्तद्भाष्यकारैः प्रपञ्चिताः प्रतिपत्तव्याः । अस्या महिम्नः प्राप्यान्तर्भावज्ञापनाय नित्यनिरुपाधिकानुकूलत्वमाह— **नित्यानुकूलं स्वत** इति । तां-सर्वज्ञसाक्षिकतादृशमहिमानम् । त्वां महत्त्वसङ्गतसौलभ्यगुणयोगात् मदीयस्तोत्रश्रवणकौतुकेनाभिमुखीभूताम् । दास इति प्रपन्न इति च - प्रतिबुद्धदासभावत्वात्, प्रपन्नत्वाच्चेति (अर्थः) भावः । उभयमिदं सम्भूय * प्रेष्यस्य क्षमितव्यं म इत्यादिन्यायेन निर्भयत्वे हेतुः ।

पृथुगद्यमुखेऽस्माभिः श्रीप्रपत्तिरियं सताम् । श्रीपतौ स्थितमैकान्त्यं न विहन्तीति साधितम् ॥

स्तोष्याम्यहं निर्भयः—अनाद्युपचितापराधस्त्वन्महिमस्तोत्रानुगुणज्ञानशक्तिरहितश्चाहं नित्यसूरिभिः निगमैश्च कार्त्स्न्येन स्तोतुमशक्यां त्वां प्रतिबुद्धदासप्रपन्नत्वव्याजेन निर्भयस्तोष्यामीत्युक्तं भवति । एवं स्तोत्राक्षेप-तत्समाधानव्याजेन प्रवृत्तमपि श्लोकद्वयमिदं प्रकृष्टस्तुतिरूपमेव । त्वत्प्रपन्नस्य मे न कुतश्चिदप्यनीश्वराद्भयमित्यभिप्राये-णाह—**लोकैकेश्वरीति** । लोकैकेश्वरः प्रसिद्धानां सर्वेषामद्वितीय ईश्वरः । ईश्वरशब्दश्चात्रान्तर्नीतशेषित्वं नियन्तृत्व-मभिप्रैति । * पतिं विश्वस्येति विश्वशेषित्वेन निर्दिष्टस्य शेष्यन्तरनिवृत्तिविवक्षयाऽऽत्मेश्वरमिति निर्देशात् । * यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इत्यस्यार्थश्चैवं संगृहीत - * व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदित इति । तत्र च भाष्यम्—* व्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतयेति । ईदृगीश्वरपत्नीत्वादिह लोकैकेश्वरीत्युक्तम् । एतेन * पुंप्रधाने-श्वरेश्वरीति समाख्याऽपि गतार्था । त्वत्प्रसादे सति सर्वेश्वरादपि मे भयं नास्तीत्याह—**लोकनाथदयित** इति । दयिताशब्द इह वल्लभात्वाभिप्रायः । सर्वभयाभयहेतुभूतस्सर्वेश्वरोऽपि त्वदभिमतं नातिक्रामतीति भावः । अनेन संबुद्धिद्वयेन स्तुतिविषयत्वौचित्यातिशयोऽपि सूचितः । ईदृशीं त्वामाश्रितस्य मे त्वत्तोऽपि भयं नास्तीत्याह -**दान्ते दयां ते विदन्निति** । प्रतिबुद्धदास्य. कृपोत्तम्भकदीनावस्थापन्न आज्ञातिलङ्घनाद्विरताभिसन्धि. प्रपन्न इह दान्तशब्दा-भिप्रेतः । मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्यातिशयवत्यास्ते दान्ते पुरुषे भगवत्कारुण्यादप्यतिशयितां दया जानन्नहमेवं प्रपन्नत्वान्निर्भय इत्यन्वयार्थः । प्रश्रितमात्रपरो वाऽत्र दान्तशब्दः । तावन्मात्रेऽपि हि तस्या विशेषाभिमानः तथैवोक्तः * धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ इति । एवंविधश्च दयाविशेषः * करुणा-क्रान्तमुखीत्यस्याः समाख्ययैव ख्यापितः । अष्टोत्तरसहस्रनामसु च पठ्यते—* करुणां वेदमातरमिति । करुणा-प्रचुरतयाऽसौ करुणात्वोक्तिः ।

पारम्यापह्नवः पत्यौ बाह्यानां मानबाधितः । इति ख्यापयितुं श्रीशं श्रीदृष्टान्तमिहाब्रवीत् ॥

अथ स्यात् * आनीदवातं स्वधया तदेकमिति प्रलयदशायां स्वधाशब्दवाच्यया कयाचित्परस्य ब्रह्मणोऽननं श्रूयते । सा चात्र * स्वधा त्वं लोकपावनीति पुराणोक्ते, **महाभारते** च श्रीवासवसंवादे * अहं स्वाहा स्वधा चैवेति स्वयमेवोक्तत्वादौचित्याच्च लक्ष्मीरेव । अतस्तदधीनप्राणनत्वं ब्रह्मण इति । तन्न, स्वाधीनसर्वसत्ताकस्य तस्यान्याधीन-प्राणनत्वासंभवात् । स्वधाशब्दस्य चात्र प्रयोगदर्शनमात्रेण लक्ष्मीविषयत्वकल्पनादपि स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्त्या स्वसत्ताविषयत्वस्य कल्पयितुं युक्तत्वात् । स्वकीयं विश्वधारणसामर्थ्यमेव वा स्वधा । तथा * श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे **भाष्यम्**—* आनीदवातमिति तु न जैवं श्रेष्ठं प्राणनमभिप्रेत्योच्यते । अपि तु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्व-मुच्यत इति । अत्रानन्याधीनसत्ताकत्वमेव ह्यभिप्रेतम् । अस्तु वा स्वधयेति पदं लक्ष्मीविषयम् । तथाऽपि सहयोग-विवक्षैवात्र युक्ता । यथा **महाभारते**—* कृत्वा मत्स्थानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ॥ इति । ननु * ततो भूयो जगत्सृष्टिं करिष्यामीह विद्ययेति वाक्यशेषौचित्यात्तत्र विद्याशब्दः प्रकृतिविषयस्स्यात् । भवत्वेवम् । तथाऽपि प्रस्तुतसहोक्तिमात्रसंभवोदाहरणमिदं युज्यत एव । यद्वा * नैनयं सच धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति इतिवत् स्वधया आनीदिति प्रेमपारतन्त्र्ये तात्पर्यम् । अथ स्यात् * मेधा श्रद्धा सरस्वती * अहं श्रद्धा च मेधा च इति स्मृत्युपबृंहितया * श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते, इति श्रुत्या पत्न्यधीनोत्कर्षत्वं परस्य

देवस्य प्रतीयते इति । तदपि न चोद्यम् । स्वतस्सिद्धातिशयस्य भास्करस्य प्रभान्वयेनेव * श्रियः श्रीश्च भवेदित्युक्तस्य भगवतस्स्वपत्न्याऽप्यतिशयान्तरे दोषाभावात् । अभिरूप एवाभरणेनापि द्योतमानत्वमश्नुत इत्यादिष्विवायोगव्यवच्छेदमात्रेणाप्यर्थोपपत्तौ बहुप्रमाणविरुद्धस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् । देवत्वं च निष्कृष्यमाणं देवनसंबन्ध एव, * कृत्तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानं त्वतलाविति शाब्दोक्तेः । तच्च देवनं विहरणादिरूपं स्वत्नमासहितस्यैव परस्य देवस्य भवतीति सुस्थोऽयं पन्थाः । आहुश्च * यस्या वीक्ष्य मुखम् * अङ्गीकारिभिरालोकैः * क्रीडसि श्रीसमक्षमित्यादि । एवमाप्तप्रणीतान्यन्यान्यपि कानिचित् स्तुतिवाक्यानि प्रमाणानां स्ववाक्यान्तराणां चाविरोधेन स्थाप्यानि । यानि च ब्राह्मे पुराणे * सर्वातिशायिनी प्रीतिः * सर्वोत्कृष्टा सर्वमयी, * अनौपम्या निर्विकल्पा इत्यादीनि लक्ष्मीनामानि तान्यपि * न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते * यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्, * तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्, * क्षरात्मानावीशते देव एकः, * एक इद्राजा जगतो बभूव, * शास्ता चराचरस्यैकः, * एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता, * शास्ता विष्णुरशेषस्य, इत्यादिप्रमाणगणानुसारेण भगवद्व्यतिरिक्तसर्वापेक्षया तन्महिष्याः प्रकर्षं विवक्षन्ति । तथा सति * शक्तिश्च कस्य नाधिकेति तत्रत्योक्तिरपि संगच्छते । शक्तिशब्दोऽपि ह्यत्र विहाराख्यकार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायः पत्नीविषय एव ।

अत्यन्तसाम्यमप्यस्यां दृष्टान्तस्वरसागतम् । स्थाप्यं नियतनिर्बाधपत्नीत्वाद्यविरोधतः ॥

अत्र * तस्य शक्तिद्वयं तादृगमिश्रं भिन्नलक्षणमिति सात्वतोक्तं देव्यास्तादृक्त्वमपि श्रुतिस्मृतिपूर्वापरादिप्रसिद्धपत्नीत्वाद्यनुगुणं योज्यम् । किञ्च यथा मुक्तस्य भगवता परमसाम्ये श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धेऽपि * जगद्व्यापारवर्जमिति लक्षणभूतैराकारैर्वैषम्यं स्थाप्यते, तथेहापि भवति । * भिन्नलक्षणमिति च तत्रैवोक्तम् । आहुश्च * पितेव त्वत्प्रेयानित्यारभ्य * माता तदसि न इति । एवमनभ्युपगमे तां पुरस्कृत्य भगवदभिगमनमपि तत्रतत्रोक्तं दुश्शकं स्यात् ।

अस्ति कर्मार्हफलदे पत्यौ कृत्यद्वयं श्रियः । निग्रहाद्वारणं काले सन्धुक्षणमनुग्रहे ॥

उक्तं च श्रीविष्णुचित्तैः गद्यव्याख्यानारम्भे * मातृत्वैकरूपां श्रियं प्रपद्यते । माता हि हितादपि पुत्रस्य प्रियमेव पश्यति, पिता तूभयं पश्यति ; अतो दण्डधरत्वहीनतैवावलम्बनमस्यां दशायामासीदिति । अत्र वरदगुरूपदेशानुसारिभिः व्यासार्यैश्चोक्तम् * प्रतापोष्मलपितृत्वदुरासदभगवत्समाश्रयणसिद्धये पुरुषकारानुप्रविष्टवात्सल्यनिर्भरलक्ष्मीसमाश्रयणं श्रीमच्छब्दविवरणमुखेनाभिधीयत इति । नन्वस्या दण्डधरत्वाभावे * दैत्यदानवमर्दिनीत्यादिनामानि न घटेरन् । मैवम् ; * सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडितामित्यादिष्विव कोपस्य पतिसंश्रयत्वेऽप्यस्यास्तदनुमतिमहिम्नाऽपि दैत्यनिरासादिसिद्धेः । स्वासाधारणविभूतिविशेषद्वारा वा तदुपपत्तिः । तदभिप्रायेण हि पुराणेषु * सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैरित्याद्युच्यते ।

यत्किञ्चिदपि वैषम्यं यदि नामात्र नेष्यते । तयोर्देहव्यवस्थाऽपि न सिध्येत्सर्वसंमता ॥

अव्यवस्थितिपक्षस्तु हेतुपक्षोऽयमित्यपि । अश्रुतत्वादिहानुक्तेर्दूषणं वाऽपि नार्हति ॥

न हि सिद्धे विकल्पस्स्यान्न संदेहोऽत्र निश्चयात् । न कालाद्यैर्विपर्यासस्तन्नित्यत्वादिसाधनात् ॥ २ ॥

ईषत्त्वत्करुणानिरीक्षणसुधासन्धुक्षणाद्रक्ष्यते
नष्टं प्राक्तदलाभतस्त्रिभुवनं संप्रत्यनन्तोदयम् ।
श्रेयो न ह्यरविन्दलोचनमनःकान्ताप्रसादादृते
संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् ॥ ३

एवं स्तुत्याक्षेपसमाधानव्याजेन स्वामित्वसौलभ्यादिकं प्रतिपाद्य त्वदनुग्रहस्य सर्वाश्रयणीयत्वाय सकलपुरुषार्थहेतुत्वमुदाहरणविशेषार्थान्तरन्यासाभ्यामुपपादयति - **ईषदिति** ॥ एतदनुग्रहैकदेशोऽपि अनन्तानिष्टनिवृत्तेरनन्ताभ्युदयसिद्धेश्च निदानमिति व्यञ्जयितुमीषच्छब्दः । त्वच्छब्देन 'प्रणिपातप्रसन्ना हि' 'क्षिप्रप्रसादिनीं देवीम्' इत्यादिषूक्तस्स्वभावस्सूच्यते । सामान्यतश्च तदनुग्रहस्य सदातनत्वमुक्तं **लक्ष्मीसंहितायाम्** 'पद्मे स्थिता पद्मवर्णा पद्मनाभप्रिया शुभा । सदाऽनुग्रहसंपन्ना सा मे देवी प्रसीदतु ॥ इति । अष्टोत्तरनामस्तोत्रे च 'नमामि कमलां क्षान्तिं क्षमां क्षीरोदसंभवाम् । अनुग्रहपरामृद्धिमनघां हरिवल्लभाम् ॥ इति । अनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणानुगुणकरुणाहेतुकं निरीक्षणं करुणानिरीक्षणम् । करुणया विषयीकरणं वा निरीक्षणशब्देनोपचर्यते । तदिदमुक्तं तत्संहितायाम् * सामर्थ्यजुषमेयीं देवीं वेदगर्भां मनस्विनीम् । लोकेशेशादिभूतीनां कारणं यन्निरीक्षणम् ॥ इति । तस्य विश्वसञ्जीवनतया सुधात्वरूपणम् । तया सन्धुक्षणं सम्यगुल्लासनम् । अत्र पञ्चम्युक्तं हेतुत्वं तु उदयापेक्षया रक्षणापेक्षया च योज्यम् । रक्ष्यते - निरुपद्रवमवस्थाप्यते । प्राक् - त्वदुपेक्षाकाले, तदलाभतः त्वन्निरीक्षणालाभतः, न तु त्वत्कोपतः, * कः कुप्येद्वानरोत्तमेत्यादि वदन्त्यास्तव कोपासंभवात् । त्रिभुवनशब्देन त्रैलोक्यान्तर्वर्तिनः क्षेत्रज्ञा लक्ष्यन्ते । संप्रति * ततोऽवलोकिता देवा इत्याद्युक्तायां त्वन्निरीक्षणदशायाम् । अनन्तोदयं पूर्वकालादप्यतिशयिताभ्युदयमित्यर्थः । उक्तं ह्येतत्सर्वमिन्द्रेण * त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत्त्वयेदानीं समेधितम् ॥ इति । अत्र प्रलयादिकं विवक्षितमिति केचित् । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतत्कटाक्षाधीनं देवादीनामैश्वर्यमिति दर्शितम् । यथाऽऽह **काश्यपः** * ब्रह्माद्याश्च सुरास्सर्वे मुनयश्च तपोधनाः । धन्यास्ते त्वत्पदच्छायामाश्रित्य कमलेश्वरि ॥ इति । **लक्ष्मीसंहितायाम्** अष्टानामपि लोकपालानां तत्पूजानिरतत्वं तदधीनवैभवत्वं च प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् । उक्तसमर्थनव्याजेन सर्वपुरुषार्थानां तत्प्रसादाधीनत्वमाह - **श्रेय** इति । अत्र त्वत्प्रसादादिति वक्तव्ये अरविन्दलोचनमनःकान्ताप्रसादादिति कथनं तथाविधप्रसिद्धिप्रकर्षद्योतनार्थम् । अरविन्दलोचनशब्देन * यं पश्येन्मधुसूदन इत्याद्यभिप्रेतं श्रीपतेरप्यनुग्रहशीलत्वं सूच्यते । तन्मनःकान्तात्वोक्तिः सर्वापेक्षितदाने तयोस्समानाभिप्रायत्वं व्यनक्ति । अत्र मनश्शब्दो बुद्धावुपचरितः, भगवतः करणायत्तज्ञानत्वाभावात् । मनःकान्ता-अभिमतेत्यर्थः । पूर्वं कान्तस्त इत्युक्तम्, अत्र तु इयं भगवतः कान्तेति । एतेन परस्परानुकूलतया सर्वत्र व्यापारे सामरस्यं व्यज्यते । प्रसादात् - कृपाविशेषादिति यावत्, अस्याः क्वचिदपि निग्रहासंभवेन तन्निवृत्तिरूपप्रसादायोगात् । संसृतिशब्द इह पुरुषार्थसमभिव्याहारात्पारिशेष्याच्चैश्वर्यपरः । तेन त्रिवर्गान्तर्भूतं सर्वमभिमतमपि विवक्षितम् । अक्षरशब्दस्तु प्रत्यगात्मानुभवपरः । वैष्णवाध्वशब्देन गतिविशेषद्वारा भगवत्प्राप्तिर्लक्ष्यते । एतेषु **श्रेयः**—श्रेष्ठं सुखं तत्साधनं वा । * पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इति हि पठन्ति । **नृणामिति** सर्वक्षेत्रज्ञोपलक्षणम् । हिरण्यगर्भस्यापि **ब्राह्मे पुराणे** तदधीनैश्वर्यत्वमुक्तम् * पद्मयोनिरिदं प्राप्य पठन् स्तोत्रं ततः क्रमात् । दिव्यं चाष्टगुणैश्वर्यं तत्प्रसादाच्च लब्धवान् ॥ इति ॥

ब्रह्मादीनां यदायत्तं वैभवं यस्य सा स्वयम्। तस्य कैमुत्यनिर्णेयमीश्वरत्वं श्रियःपतेः॥

एतत्प्रमादादृते नृणां श्रेयो हि न संभाव्यत इति व्यतिरेकोक्त्याऽग्नीन्द्रादिप्रयुक्तमपि नृणां श्रेयः एतदधीनमिति व्यज्यते। **हिशब्देन** श्रीसूक्तश्रीस्तुत्यादिषु सर्वशास्त्रेषु च प्रसिद्धिर्द्योत्यते। **न संभाव्यते**-न सिध्यतीत्यर्थः। ईदृशस्यास्याः प्रसादस्येन्द्रादीनामिव कालभेदभेद्यत्वं च नास्तीति व्यञ्जनाय कर्हिचिदित्युक्तम्। ननु मोक्षप्रदत्वं भगवत एवेति सर्वत्र स्थापितम्। **श्रीसात्वते** च स्वस्य मोक्षप्रदत्वं देवानामैश्वर्यप्रदत्वं च विभज्योक्तम्। तदत्र संसृत्यक्षर वैष्णवाध्वस्विति अविशेषवचनं प्रशंसामात्रपरं स्यात्। मैवम्। **श्रीसात्वत** एव * यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम्। निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तध्यानपरायणा ॥ इति बन्धहेतुभूतगुणोदधिनिस्तरणकारणत्वेन लक्ष्मीसमाश्रयणस्य प्रतिपादनात्। उक्तं च स्वयंभुवा * सर्वकामप्रदां रम्यां संसारार्णवतारिणीम्। क्षिप्रप्रसादिनीं लक्ष्मीं शरण्यामनुचिन्तयेत् ॥ इति। **ब्राह्मे च पुराणे** तन्नामान्येवं पठ्यन्ते * सकृद्विभाता सर्वार्तिसमुद्रपरिशोषिणी, * भवभङ्गापहारिणी, * परनिर्वाणदायिनी, * ज्योतिष्मत्यमृतावहेत्यादीनि। **वैष्णवे** च * आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनीति। अत्र विमुक्तिफलदायित्वस्यात्मविद्याविशेषणत्वेऽपि तादृशविद्यायास्तदधीनत्वोक्त्या प्रकृतसिद्धिः। मोक्षहेतुभूतात्मगुणसिद्धिश्च तदधीनेति तत्रतत्रोक्तम्। एवं स्थिते गद्यारम्भोक्तन्यायेन मोक्षोपायतदधिकारयोस्तावदेतन्मूलत्वं दुरपह्नवम्। मोक्षप्रदे भगवति मुमुक्षूणां घटकतयैषा तिष्ठतीति च सर्वसम्मतम्। परिपूर्णानुभवप्रदानसङ्कल्पस्तु भगवतस्स्वस्यैव वा सपत्नीकस्य वेति यथाप्रमाणं भवतु। सर्वथा वैष्णवाध्वश्रेयःप्रदत्वमस्या इहोच्यमानं न विरुद्धमिति ॥ ३ ॥

शान्तानन्तमहाविभूति परमं यद्ब्रह्म रूपं हरे-
मूर्तं ब्रह्म ततोऽपि तत्प्रियतरं रूपं यदत्यद्भुतम्।
यान्यन्यानि यथासुखं विहरतो रूपाणि सर्वाणि ता-
न्याहुस्स्वैरनुरूपरूपविभवैर्गाढोपगूढानि ते ॥ ४

एवं श्लोकत्रयोक्तायास्सहधर्मचारिण्या भगवतस्स्वरूपविग्रहावतारेष्वयोगव्यवच्छेदं वदन्नस्या अपि तद्वत्प्रधान प्राप्यत्वं सूचयति **शान्तेति** ॥ **शान्तम्** - अशनायाद्यूर्मिभिरपक्षयादिविकारैश्च नित्यानन्वितमिति भावः। **अनन्तम्** - त्रिविधपरिच्छेदरहितम्। महत्यौ शुद्धाशुद्धे विभूती यस्य तन्महाविभूति। परमं - सर्वोत्कृष्टम्। यच्छब्दः सर्वोपनिषत्प्रसिद्धिं सूचयति। ब्रह्म - निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वयुक्तं रूपं, स्वरूपमित्यर्थः। अत एव व्यतिरेकविभक्तिश्चात्र घटते। हरेः - आश्रितदोषहारिणस्सर्वेश्वरस्य, यद्वा सर्वसंहर्तुः, यथोक्तं पुराणे * ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च। निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरितीर्यते ॥ इति। एतच्चतुर्विधप्रलयकर्तृत्वोपलक्षणम्। उक्तस्वरूपानुरूपं * मूर्तं ब्रह्म महाभागेत्यादिप्रसिद्धं सालम्बनयोगविषयभूतं दिव्यविग्रहमाह - **मूर्तमिति**। मूर्तं - स्पर्शरूपादियुक्तं परमपदपर्यङ्कादिदेशपरिच्छिन्नं चेत्यर्थः। अत्र ब्रह्मशब्देन दिव्यविग्रहस्यातिमहत्त्वं स्वसंश्रितानां धीविकासहेतुत्वं च विवक्षितम्। ततोऽपि * आनन्दो ब्रह्म इत्याद्याम्नातात्स्वरूपादपि तत्प्रियतरं तस्य निरतिशयानन्दस्य भगवतस्स्वरूपादपि सौन्दर्यादिगुणयोगादतिशयेन प्रीतिविषयभूतम्। तदिति व्यस्तं वा, प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थं यत्तदित्यन्वेतव्यम्। रूपशब्द इह दिव्यविग्रहपरः। यच्छब्देन श्रुतिषु भगवच्छास्त्रादिषु च नित्यत्वादिविशिष्टतया प्रसिद्धिस्सूच्यते। **अत्यद्भुतं** - सन्निवेशगुणविहारप्रभावादिभिरतिविस्मयावहम्। एवमादिमं रूपमुक्तम्। अथ तद्विजृम्भितानि व्यूहव्यूहान्तरविभव-

विभवान्तरादीन्याह - **यान्यन्यानीति** । यच्छब्द इहावताररहस्यप्रकरणादिप्रसिद्धिपरः । बहुवचनेन * पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः इत्याद्युक्तं भूयस्त्वं विवक्षितम् । अन्यानि - पररूपात्तदंशतया सन्निवेशैर्वर्णादिभिश्च विलक्षणानि । यथासुखं - मनुष्यादिसजातीयावतारदशायामप्यस्य स्वाभाविकसुखादिनिवृत्तिर्दुःखं वा नास्तीति भावः । विहरत इत्यनेनावताररूपाणां स्वेच्छामात्रहेतुकत्वं क्रीडार्थत्वं च गम्यते । तेन कर्मनिबन्धनत्वादिशङ्का निरस्ता । एतेषु स्वरूपादिषु किञ्चिदपि श्रियाऽनन्वितं नास्तीति द्योतनाय सर्वाणि तानीत्युक्तम् । आहुः—श्रुतिस्मृत्यादीनि, तद्विदो वा [illegible] तार । स्वैः तवासाधारणैः, अनुरूपरूपविभवैः - अनुरूपाणां रूपाणां सम्पद्भिः । रूपाण्येव वा विभवः, प्रभूतानुकूल्यैरनुरूपरूपैरिति यावत् । रूपशब्द इहापि पूर्ववत्स्वरूपादित्रिकविवक्षः । [illegible] यथाक्रममनुरूपाणि । अनुरूपत्वं च संबन्धे सति प्रकृष्टं सादृश्यम् । रत्नकाञ्चनादिन्यायेन स्वसम्बन्धिनि शोभातिशयहेतुत्वं वा । [illegible] * मद्धर्मधर्मिणी नित्यम् * नित्यैवैषा जगन्माता * देवत्वे देवदेहेयमित्यादिभिरभिहितम् । भगवच्छास्त्रे त्वस्य विस्तरः । गाढोपगूढानि-दृढसंबद्धानि वियोगानर्हाणीत्यर्थः । एतेन नश्चित्[illegible]न्यायस्सूचितः । अपराधभीतानां भगवतस्सर्वदा शरण्यत्वार्थं प्राप्तिदशायां शर्करान्वितदुग्धन्यायेन निरतिशयभोग्यत्वार्थं च सर्वप्रकारेण श्रिया गाढोपगूढत्वोक्तिः । निरतिशयभोग्यस्यापि तादृशभोग्यान्तरोपश्लेषेणापि भोग्यत्वमविरुद्धम् । ते भगवदभिमतस्वरूपरूपादिभवद् इति भावः । अस्त्वेवं भगवत्स्वरूपरूपादिषु तत्तदनुरूपाकारैरस्यास्संबन्धः, क्वचित् * सर्वभूतस्थिता द्विज * यथा सर्वगतो विष्णुरित्यादिकं वचनमन्यत्र प्रशस्तपदार्थमात्रवासित्ववचनं च कथं घटेतामिति चेदत्र ब्रूमः—

शुभैकवासवचसां सर्वगत्वगिरामपि । अभिमानविशेषाद्यैर्विषयस्स्याद्व्यवस्थितः ॥
व्यापिनी सर्वगेत्याद्यास्सुसूक्ष्मेत्यादयस्तथा । श्रीसमाख्या मिथो वैरं जह्युस्तात्पर्यभेदतः ॥
शक्तिकालवशादस्या विभुत्वाद्युपपादकाः । प्रच्छन्नस्पष्टजैनाध्वनिरोधादगतीकृताः ॥

एवं किल ते वदन्ति यथा विभुस्वभावस्येश्वरस्याघटितघटनासामर्थ्यादणुत्वम् , तथाऽणुस्वभावाया एव तस्या विभुत्वमिति । तत्र दृष्टान्तस्तावदयुक्तः । उपाध्यवच्छेदमात्रेण ह्यणुत्वमीश्वरेऽङ्गीक्रियते न तु स्वरूपतः । यदि चाघटितघटनाशक्त्याऽत्र विरुद्धद्वयसंभवः, तदा सर्वाद्वैतभेदाभेदपक्षाभ्यां किमपराद्धम् ? अथोच्येत अणुस्वभावत्वेऽपि विकासकशक्त्याऽस्याः कदाचिद्विभुत्वमविरुद्धमिति, तथा सति समानन्यायतया सर्वेषामात्मनां स्वरूपविकासस्वीकारे विरोधो न स्यात् * न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्य इति जैनप्रतिक्षेपसूत्रमप्यपार्थकं स्यात् । ननु च * का चाऽन्या त्वामृते देवि इत्यादिन्यायेन भगवद्विग्रहनिवासित्वमनन्तगरुडादिवन्नित्यभगवदिच्छानियमिताधिकारविशेषसिद्धतया श्रियस्स्तुतये भवतु, भगवत्स्वरूपे तु गाढसंबन्ध उच्यमानमणुत्वेनाश्रयणमनन्तत्वात्स्तुत्यै स्यात् । तत्र यद्यनुरूपत्वोक्त्या स्तुतिसिद्धिरभिप्रेता, तदा किं तदनुरूपत्वम् ? अणुत्वेन वैषम्येऽपि स्वतन्त्रशेषिणं प्रति पारतन्त्र्यशेषत्वाभ्यां विभूतित्वेनातिशयावहत्वमिति चेत्तदपि सर्वचिदचित्समानम् । न चानादिसर्वज्ञत्वादिसाम्यमिहानुरूप्यं, तस्यापि नित्यसूरिसाधारणतया तान्प्रति शेषित्वेनोक्तायास्तस्यास्तेन स्तुत्यनुपपत्तेः । अन्यथा द्रव्यत्वचेतनत्वादिभिरपि स्तोतव्यत्वप्रसङ्गात् । अथ * त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरमित्यादिवचनस्वारस्यावगताद्विभुत्वादनुरूपत्वं विवक्ष्यते, तदप्ययुक्तम् , जीवेश्वरकोटिविकल्पानुपपत्तेः । जीवत्वं ह्यणुत्वव्याप्तम् , क्वचिज्जीवे तन्निवृत्तावतिप्रसङ्गः ।

* यथा सर्वगतो विष्णुः इत्यादिव्याप्तिवचनं * सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि ! पूरितमित्युक्तसङ्ख्यातविग्रहसंबन्धाभिप्रायं स्यात् । ईश्वरत्वे तु भगवतोऽन्यत्वे तस्य समाधिकदरिद्रत्वश्रुतिविरोधः । तदनन्यत्वे दम्पतित्वाद्यनुपपत्तिः । आनुरूप्यवचनं चानर्थकं स्यात् । इमौ चात्यन्तसाम्यस्वरूपैक्यपक्षौ पूर्वमपि निरस्तौ । अत्र भेदाभेदकाल्पनिकभेदाभेदपक्षौ च प्रामाणिकैः प्रतिक्षिप्ताविति । अत्रोच्यते — यत्तावदुक्तमितरसाधारणैराकारैस्स्तुत्यनुपपत्तिरिति, तदसत्, व्यावर्त्यान्तिरवत्त्वे प्रयोजनविशेषवत्त्वे च सत्यनेकसाधारणैरपि कैश्चित् स्तुत्युपपत्तेः । स्तूयते हि सर्वेश्वरोऽपि नित्यमुक्तसाधारणैराकारैस्सर्वज्ञत्वादिभिः । यत्तु विभुत्वे जीवेश्वरकोटिविकल्पानुपपत्तिरिति, तत्र केचिदेवं परिहरन्ति - जीवत्वेऽप्यस्या विभुत्वं न विरुध्यते, जीवविषयाणुत्वश्रुतिर्हि न सर्वजीवव्यापिनी, नतत्प्रकरणसन्निहितेषु बद्धेष्वेव तत्प्रवृत्तेः, * वालाग्रेत्यादौ तु * स चानन्त्याय कल्पत इति मुक्तविषयो वाक्यशेषः आत्मनां निर्विकारत्वस्थापनाद्धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्तिमभिसन्धत्ते । एवम् * सर्वमेवाविशन्तीत्यादीनि वाक्यान्तराण्यपि । एतच्च * प्रदीपवदावेश इत्यादिसूत्रे प्रदर्शितम् । नित्येषु च संप्रतिपन्नजीवसाजात्यागतस्याणुत्वस्य बाधकश्रुत्यभावादनुग्राहकसद्भावाच्च स्वीकारः । लक्ष्म्यास्तु तथैव प्राप्तस्याणुत्वस्यानन्यथासिद्धव्यापित्ववचनं बाधकम् । न च सर्वगतादिशब्दानां सार्वत्रिकावतारसर्वशेषित्वादिप्रतिपादकत्वं कल्प्यम्; यथाश्रुतस्वीकारे विरोधाभावात् । नापि मुक्तवद्धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्तिकल्पनं युक्तम्; तद्वत् बाधकश्रुत्याद्यभावात् । विभुद्वयासंभव इह बाधक इति चेन्न, कालतत्त्वे नित्यमुक्तेश्वराणां धर्मभूतज्ञाने च विभुत्वस्वीकारात् । जीवलक्षणमपि परतन्त्रचेतनत्वमात्रम्, अणुचेतनत्वं त्वेतद्व्यतिरिक्तजीवविषयम् । अथवा जीवलक्षणेऽणुशब्दः परिच्छिन्नमात्रपरस्सन् अमुष्यां भगवत्पराधीनायां स्वातन्त्र्यगुणपरिच्छेदेन वर्तताम् । एवं च जन्माद्यधिकरणे **भाष्यम्** *अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्वरूपमाह । सगुणत्वात्तत्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणास्सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ता इति । अत्र ह्यन्येषां नित्यानां स्वरूपतो गुणतश्च सातिशयत्वेन व्यावृत्तत्वं, लक्ष्म्यास्तु स्वरूपतो निरतिशयत्वेऽपि पारतन्त्र्यादियोगात् गुणतस्सातिशयतया व्यावृत्तता युज्यते । तथा च जगत्कारणत्वलक्षणेऽपि व्यापारतस्सातिशयत्वाद्व्यावृत्तत्वम् । अतो जीवत्वेऽप्यस्यास्स्वरूपविभुत्वेन पतिस्वरूपानुरूप्यमिति । अपरे त्वस्याश्चेतनत्वात् अचिदन्यत्वं विभुत्वाज्जीवान्यत्वं पारतन्त्र्यादीश्वरान्यत्वं च । न हि सदसद्विलक्षणादिष्विवात्र विरोधः, जीवेश्वररूपेण विविधात्मविभागवचनेषु त्वस्या अनुक्तिरविवक्षामात्रात् । वस्तुतस्तु पतिपुत्रव्यावृत्तपत्नीन्यायेन लक्ष्म्याः कोट्यन्तरत्वम्, तत्र लक्ष्म्या अपि सत्ता भगवदधीना, भगवतस्तु वैभवं रत्नप्रभापुष्पपरिमलन्यायेन लक्ष्म्यायत्तम् । अतोऽत्रापि पतिस्वरूपानुरूप्यं पत्नीस्वरूपस्य सुगममिति । अन्ये तु स्वरूपस्थितिरेवमस्तु, तथापि सेयमीश्वरकोटिः, विभूतिद्वयशेषित्वादिमात्रेण तल्लक्षणसिद्धेः । तत्र सर्वशेषित्वादिकं भगवतः । अस्यास्तु तदितरसर्वशेषित्वादिकमिति विभागः । अनुरूपत्वं तु पूर्ववदेव, जगत्कारणत्वादिब्रह्मलक्षणं तु पतिमात्रगोचरम् । अत एव तस्य सर्वेश्वरत्वं समाधिकदरिद्रत्वं चेति । तदिदं पक्षत्रयमन्योन्यमनतिविप्रकृष्टम् । जीवादिसमाख्यानिवेशे तु मिथो विवादः ॥

प्रागुक्तेन सहैतेषु पक्षेष्वत्र चतुर्ष्वपि । स्वतन्त्रपतिनित्येच्छासिद्धं सर्वमिदं श्रियः ॥
अपि चैवं न तस्येशे कश्चनेत्यादिदर्शनात् । अतश्चतुर्भिरप्येतैः पत्यावैश्वर्यविश्रमः ।

अत एव नरसम्बन्धिनो नारा इति नरशब्दार्थत्वेऽप्यस्याः पतिवत्तदिच्छाश्च प्रधानप्राप्यत्वादिकमविरुद्धम्। आकारसाम्येऽपि क्वचिद्व्यापारो भिद्यते। सर्वकर्तुर्वल्लभाप्रीत्युद्देशेन तत्तल्लीलाप्रवृत्तेस्तस्या अपि तदन्वयोक्तिरविरुद्धा। सहारब्धेऽपि कार्ये लौकिकपतिन्यायेन पतिप्राधान्यव्यपदेशः पतिकर्तृकत्वमात्रव्यपदेशश्चोपपन्नः। पतिबुद्ध्यधीनस्यापि पत्न्या गुणभावस्योभयेच्छासिद्धत्वव्यपदेशस्तस्या अपि तथैवेष्टत्वाविशेषादुपपद्यत इति गमनिकेति। अत्र सर्वभूतेश्वरत्वादिवचनसाम्यादस्या गुणभाव उभयेच्छाप्रयुक्त इति केचिदाहुः ॥

अन्योन्येच्छाविघातादिनिवृत्तौ तत्परत्वतः। ऐककण्ठ्यमशेषाणामागमानां भवत्विति ॥
पञ्चस्वेतेषु पक्षेषु कश्चिदेकः प्रमाणवान्। सलक्ष्मीकस्य साम्राज्यं सर्वथा सुप्रतिष्ठितम् ॥
इहैवं क्वचिदंशे तु संशयेऽपि विपश्चिताम्। उपयुक्तांशवैशद्यादुपायफलसंभवः ॥
अत्र स्वामित्वसौलभ्यफलदत्वफलत्वतः। आनुरूप्येण संबन्धः श्रीपतौ दर्शितश्श्रियः ॥

अपि चात्र द्व्यर्थमनुसन्धित्सता श्रीशब्दनिरुक्तयश्च तत्रतत्र सूचिता। मत्वर्थस्तु नित्ययोगस्वरूपरूपादिसर्वविषयतया चतुर्थश्लोके व्यञ्जितः। नारायणशब्दार्थोऽपि * कान्तस्ते पुरुषोत्तमः, * शान्तानन्तमहाविभूती त्यादिभिस्संग्रहेणोक्तः। चरणशब्दोपलक्षितविग्रहयोगोऽपि * मूर्तं ब्रह्मेत्यादिना प्रदर्शितः ॥

एवं सङ्क्षिप्तसिद्धांशविशदीकारपूर्वकम्। साध्यं प्राप्यमुपायं च स्तोत्रे संदर्शयिष्यति ॥
कविकथकसिंह इत्थं त्रय्यन्ताचार्य इत्यभिख्यातः। व्यवृणुत यामुनविहितां रमास्तुतिं वेङ्कटेशकविः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु रहस्यरक्षायां चतुश्श्लोक्यधिकारः ॥
श्रीचतुश्श्लोकीभाष्यं समाप्तम्

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला

रहस्यरक्षायां द्वितीयोऽधिकारः

॥ स्तोत्ररत्नभाष्यम् ॥

स्वादयन्निह सर्वेषां त्रय्यन्तार्थं सुदुर्ग्रहम् । स्तोत्रयामास योगीन्द्रस्तं वन्दे यामुनाह्वयम् ॥

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः । नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

श्रीमद्यामुनमुनिना नाथसहायेन नाथवानस्मि । यद्वदनचन्द्रजनिता स्तोत्रसुधा भवति सुमनसां भोग्या ॥

प्राप्यप्रापकभूते भगवति यामुनमुनेरयं प्रसृतः । दुरितानि हरति जगतां द्वयानुसन्धानसिन्धुपरिवाहः ॥

विमलममृतोल्बणरसं विगाह्य निर्विशति वेङ्कटेशकविः । यदुपतिचरणार्हमिदं यमुनातीर्थमिव यामुनं स्तोत्रम् ॥

यद्यप्यत्र न संदृष्टं परार्थप्रतिपादनम् । तथाऽपि तादृग्रूपत्वं परसङ्कल्पतः स्थितम् ॥

स्तोत्ररत्नमिदं न्यस्तमाचार्यस्तुतिसम्पुटे । निधानमिव निस्सीमं निर्विशन्ति विपश्चितः ॥

मङ्गलाचरणत्वेन ख्याता गुरुनमस्कृतिः । स्मृत्याचारानुसारेण स्तोत्रारम्भे विधीयते ॥

नमस्कारोऽत्र विज्ञेयः प्रणिपातपुरस्सरः । आचार्यादन्यतो ज्ञेया या केवलनमस्क्रिया ॥

प्रमाणमिह विज्ञेयं मैत्रेयाचरणं सताम् । * मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ इति ।

प्रणिपातश्च साष्टाङ्गप्रणामः । प्रणामलक्षणं च भाष्यकारैरेव नित्यानुष्ठानलक्षणसंग्रहे प्रदर्शितम् * मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥ इति । नित्यानुष्ठानाधिकारिणः परमैकान्तिनो भगवत्कैङ्कर्यैकरतित्वात्प्रपत्त्यधिकारिण एव, उपासकानामुपायभक्तावप्येतदनुष्ठानमुपयुज्यत इति विभागः ॥

तत्रेदमागतं स्वस्य सदाचार्यैकशरणादिकम् । यत्संबन्धादमुं नाथमुनिं प्रणमति त्रिभिः ॥

उक्तं च * आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसञ्जिघृक्षेदाचार्यम् । प्रतिषेधेदितरो लुप्यते पूजा चास्य सकाशे इति प्राचार्यवन्दनप्राधान्यम् । अत्र पुनः स्वाचार्यवन्दनप्रसङ्गे तत्सन्निधौ स्वाचार्यैर्निषेधादेव स्वाचार्यवन्दनश्लोकनिर्माणाभाव इति सुसङ्गतमेतत् ॥

भगवद्भक्तितत्स्नेहौ लोकानुग्रह इत्यमी । प्राधान्येन प्रकाश्यन्ते तत्स्वभावास्त्रिषु क्रमात् ॥
वैराग्यपरभक्त्यादेस्तत्त्वज्ञानं प्रसाधकम् । इति ज्ञापयितुं तस्य त्रिषु पद्येषु संग्रहः ॥
तत्रापि पर्वभेदेन ज्ञानभक्त्योः परस्परम् । हेतुकार्यत्वयोर्ज्ञप्त्यै द्विधाऽत्र स्थापितः क्रमः ॥
गुरोर्ज्ञानादिसंपत्तिस्तस्यास्सर्वातिशायिता । लोकोपकारिताऽप्युक्तेत्यतो न पुनरुक्तता ॥
करणत्रयसंबन्धप्रतिबन्धप्रशान्तये । त्रिवारं मङ्गलाचार इति केचित्प्रचक्षते ॥
अन्ये मङ्गलभूयस्त्वसिद्ध्यै मङ्गलकर्मणाम् । क्रियासमभिहारोऽयमिति साफल्यमभ्यधुः ॥
इत्थमेवं विभाव्यं तदुभयं भव्यसिद्धये । पराशरनमस्कारो वकुलाभरणानतिः ॥

सर्वाण्येतानि भागवतवन्दनानि भगवद्वन्दननान्तरीयकतयाऽनुष्ठीयन्ते । कृत्स्नस्यापि प्रबन्धनिर्माणस्य भगवदभिवन्दनरूपत्वादिति ॥

भगवद्वन्दनं स्वाद्यं गुरुवन्दनपूर्वकम् । क्षीरं शर्करया युक्तं स्वदते हि विशेषतः ॥

॥ श्रीभगवद्यामुनमुनिभिरनुगृहीतं स्तोत्ररत्नम् ॥

नमोऽचिन्त्याद्भुताक्लिष्टज्ञानवैराग्यराशये ।
नाथाय मुनयेऽगाधभगवद्भक्तिसिन्धवे ॥ १

इह तावत् * आचार्यदेवो भव इति तैत्तिरीयाः । * आचार्यवान् पुरुषो वेद इति छन्दोगाः । * यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति कठाः । रहस्याम्नाये तु * यथा भगवत्येवं वक्तरि भक्तिः इति । अमानित्वादीन् सम्यग्ज्ञानहेतून् प्रक्रम्य गीयते च * आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः इति । आचार्यप्रसादस्य च सर्वसिद्धिहेतुत्वं बोधायनीये पुराणसारसमुच्चये प्रोक्तम् * देवताया गुरोश्चापि मन्त्रस्यापि प्रकीर्तनात् । ऐहिकामुष्मिकी सिद्धिर्द्विजस्यास्ते न संशयः ॥ इति । सिद्धिरिह ज्ञानादिर्नान्यतोऽपेक्षितलाभः । उक्तं हि जयाख्यसंहितायाम् * यस्माद्देवो जगन्नाथः कृत्वा मर्त्यमयीं तनुम् । मग्नानुद्धरते लोकान्कारुण्याच्छास्त्रपाणिना ॥ तस्माद्भक्तिर्गुरौ कार्या संसारभयभीरुणा ॥ इति । एवं * देवमिवाचार्यमुपासीत नम आचार्येभ्य इति ॥ * आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते * मन्त्रे तद्देवतायां च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ । त्रिषु भक्तिस्सदा कार्या सा हि प्रथमसाधनम् ॥ * मन्त्रनाथं गुरुं मन्त्रं समत्वेनाभिपूजयेत् * चक्षुर्गम्यं गुरुं त्यक्त्वा शास्त्रगम्यं तु यस्स्मरेत् । करस्थमुदकं त्यक्त्वा घनस्थमभिवाञ्छति ॥ * सुलभं तु गुरुं त्यक्त्वा दुर्लभं य उपासते । बद्धं त्यक्त्वा धनं मूढो गुप्तमन्वेषते क्षितौ ॥ इत्यादि वचनशतमिह द्रष्टव्यम् । ॥ स चाऽऽचार्यवंशो ज्ञेयो भवत्याचार्याणामसावसावित्याभगवत्तः इत्याम्नानात् प्राचार्यमननमपि कर्तव्यम्, तस्याचार्यस्याप्यधिकं प्रीणनम्, अतोऽत्र गुरोरपि गुरुं नाथमुनिं प्रणमति नमोऽचिन्त्येति ॥ यद्यप्यत्र गुरुपङ्क्तिः स्वयमभिवन्द्यते, तथाऽपि परप्रतिबोधनार्थं प्रबन्धमुखेनोपकर्तॄणामेवात्र ग्रन्थे निवेशः । अत्र नमश्शब्दः प्रह्वीभावपरः आत्मनिवेदनपरो वा, स तु प्रणिपतनपूर्वक इत्युक्तम्, * दण्डवत्प्रणमेद्भूमौ निर्लज्जो गुरुसन्निधौ । शरीरमर्थं प्राणं च सद्गुरुभ्यो निवेदयेत् ॥ इति विधानात् । नमसाश्चात्मनिवेदनपरत्वमीश्वरसंहितायां मन्त्रराजपदस्तोत्रे प्रोक्तम् ॥ नमस्कारात्मकं यस्मै विधायात्मनिवेदनम् । मुक्तदुःखोऽखिलान्कामानश्नुते तं नमाम्यहम् ॥ इति । ॥ गुणैर्दास्यमुपागत इति चाभिप्रायेणात्र गुरोर्ज्ञानादिगुणगणोक्तिः ।

ज्ञानमिह ※ सा विद्या या विमुक्तये ※ संज्ञायते येन तदस्तदोषम् इत्यादिषूक्तमपवर्गोपयुक्तं परस्वरूपरूपादि-ज्ञानम् । ईदृशज्ञानवानेव गुरुराश्रयणीयः * भिन्ननावाश्रितस्तब्धो यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ इति व्यतिरेकनिन्दनात् । **वैराग्यम्**-अल्पास्थिरत्वादिदोषविदूषितेषु स्वर्गस्वाराज्यादिषु स्वात्मानुभवमात्रे च निस्स्पृहत्वम् । अचिन्त्यत्वादित्रिकं च द्वन्द्वात्पूर्वत्वात् प्रत्येकमन्वेति । असदादिभिः स्वरूपतः कारणतो विशेषतो विषयतश्च परिच्छेत्तुमशक्यत्वमिहाचिन्त्यत्वम्; कुतर्कैरपह्नोतुमशक्यत्वं वा । अद्भुतत्वमवगतांशस्यापि लोकोत्तरतया आश्चर्य-युक्तत्वम् । अक्लिष्टत्वं ※ स्वयमागतविज्ञाना निवृत्ति धर्ममास्थिताः इतिवत् प्राचीनसुकृतविशेषजनितेन परावर-गुरुप्रसादेनायत्नलब्धत्वम्; विरुद्धधर्मसंमर्दराहित्यं वा । ज्ञानादेरक्षयत्वव्यञ्जनार्थमिह तदाश्रये राशिशब्द । अचिन्त्यत्वादि-विशिष्टौ ज्ञानवैराग्यराशी यस्येति बहुव्रीहिर्वा । तदा तु ज्ञानवैराग्ययोः प्रत्येकं विषयानन्त्येन भेदमनुसन्धाय राशित्व-क्लृप्तिः । नाथशब्देन ※ नामोक्तावर्धोक्तिरपि पूर्णोक्तिकार्यकरीति न्यायेन श्रीरङ्गनाथ इति नामधेयं स्वापेक्षित-सिद्ध्यै याचनीयत्वं स्वामित्वं च विवक्षितम् । स्वाभाविकं भगवदनन्यार्हशेषत्वं तदिष्टविनियोगसिद्धस्याऽऽचार्यशेषत्वस्य न विरुद्धम् । पापकृतमेवान्यशेषत्वं परिहार्यम् । नाथाय नाथमुनय इति वक्ष्यमाणेऽप्येवं विवक्षा ग्राह्या । **मुनये** भक्ति-प्रेरिततया प्रकृष्टमननशीलाय । उभयलिङ्गत्ववाचिना भगवच्छब्देन सर्वशेषिणः परभक्तियोग्यत्वं व्यज्यते । महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । एतद्भक्तिस्सनकादिभिरप्यनुष्ठिता । अशक्यतलस्पर्शत्वमगाधत्वं क्षोभणार्थिभिरक्षोभ्यत्वं च । भक्तेरपारत्वा-शोष्यत्वादिख्यापनाय तदाश्रये सिन्धुत्वोक्तिः । भक्तिं वा सिन्धुत्वेन रूपयित्वा बहुव्रीहिः । अत्र मुमुक्षूणां चित्त-परिष्कारभूतेषु बहुषु गुणेषु प्राधान्यतस्त्रय उपात्ताः. तत्रापि प्रधानतमत्वव्यक्त्यै भक्तेः पृथगुक्तिः ॥ १ ॥

तस्मै नमो मधुजिदङ्घ्रिसरोजतत्त्वज्ञानानुरागमहिमातिशयान्तसीम्ने ।
नाथाय नाथमुनयेऽत्र परत्र चापि नित्यं यदीयचरणौ शरणं मदीयम् ॥ २

एवं भगवत्परत्वानुभवजनितभक्तिपरिपूर्णं प्रणम्य तमेवावतारहेतुभूतसौलभ्यगुणविशेषानुभवजनितस्नेहपूर्णं * नमस्तस्मै नमस्तस्मै * नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्व इतिवदादरातिशयात्पुनर्नमस्यति - **तस्मै नम** इति ॥ **तस्मै** - ※ स्वयोगमहिमप्रत्यक्षतत्त्वत्रय इति सुप्रसिद्धाय । मधुजिच्छब्दः प्रादुर्भावविशेषकृतदुष्कृद्विनाशनं, हिरण्य-गर्भादिसाधुपरित्राणं, तद्वदस्मदादिष्वपि रजस्तमःप्रभृतिसर्वदोषनिरासार्हत्वं, वेदाहरणवृत्तान्तेन धर्मसंस्थापनं च सूचयति । अङ्घ्रिशब्देन शुभाश्रयविग्रहद्वाराऽनुरागातिशयहेतुत्वं तत्रापि शेषभूतस्योद्देश्यतमांशश्च प्रदर्श्यते । सरोजत्वरूपणेन मङ्गलत्वं भोग्यत्वं च व्यञ्जितम् । भगवदङ्घ्रिबलेन मधुर्जितः, अयं तु तद्भोग्यतातिशयेन जित इति भावः । तद्विषयं तत्त्वज्ञानं तत्पदद्वयमेव मुमुक्षूणां सिद्धोपायः प्राप्यं चेति याथार्थ्यबुद्धिः । * अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् * अजोऽपि सन्नव्ययात्मा ~ जन्म कर्म च मे दिव्यम् - इत्यादिषूक्तमवताररहस्यज्ञानं वा । अनुराग इह अवतारप्रकाशितगुणविशेषकृतः सुहृन्मित्रादिष्विव स्नेहः । सेवकस्य स्नेहो भक्तिश्च * स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च नियता वीर! भावो नान्यत्र गच्छति ॥ इत्यत्र संबुद्धिद्वयसूचित-सेव्यगुणभेदनिबन्धनतया विभज्योच्येते । ज्ञानानुरागयोर्महिमा महत्त्वं, तस्यातिशयः प्रकर्षः, तस्यान्तसीम्ने - परमावधि-भूताय । अन्ये योगिनः एतदपेक्षयाऽर्वाचीनाः, तेषां ज्ञानादिकं हि समुद्रे गोष्पदमस्तीतिवदेतस्य ज्ञानादावन्तर्गतं भवतीति भावः । भगवदनुरागातिशयोक्त्या तदितरविषयवैराग्यातिशयोऽप्यर्थसिद्धः । अत्र मुक्तेः पूर्वावस्थायां ज्ञान-

भक्त्याद्युत्पादनमुखेन शरणत्वम्, परत्र तु मुक्तिदशायां सूरिवच्छेषित्वेन विशिष्टप्राप्यान्तर्भावात् तत्रापि प्राचीनमहोप कारसाक्षात्कारेण विशेषप्रतिपत्तिविषयतयैवेत्याशयः। अपिचेतिवत् नापीत्यन्वयमनतिरिक्तार्थम्। यद्वा परत्र शरणत्वा-संभवप्रतिक्षेपार्थोऽयमपिशब्दः। **नित्यं** - यावदात्मभावि। **यदीयचरणौ** - यस्य चरणावित्यर्थः। शरणमिति यथा-संभवमुपायत्वप्राप्यत्वरक्षितृत्वादीनां तन्त्रेणोपादानम्। अत्र परत्र चेत्युभाभ्यामन्वयात्। उक्तं च गुरोरपि प्राप्यप्रापक-भावेन संश्रयणीयत्वं सात्त्वततन्त्रे * गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः। गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम्॥ गुरुरेव परः कामो गुरुरेव परं धनम्। यस्मात्सदुपदेष्टाऽसौ तस्माद्गुरुतरो गुरुः॥ इति। अन्यत्र गुरुं प्रस्तुत्य * अर्चनीयश्च वन्द्यश्च कीर्तनीयश्च सर्वदा। ध्यायेज्जपेन्नमेद्भक्त्या भजेदभ्यर्चयेन्मुदा॥ उपायोपेयभावेन तमेव शरणं व्रजेत्॥ इति॥

भूयो नमोऽपरिमिताच्युतभक्तितत्त्वज्ञानामृताब्धिपरिवाहशुभैर्वचोभिः।
लोकेऽवतीर्णपरमार्थसमग्रभक्तियोगाय नाथमुनये यमिनां वराय॥ ३

पुनरपि तमेव स्वनिग्रहाश्रयनलक्षणपरमौदार्यविशिष्टं भावयन् * पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते इति न्यायेन प्रणमति - **भूय** इति॥ स्तवप्रियस्य भगवतः स्वविषयस्तुतौ योजयितुमिच्छता स्तोत्रं तावदास्ताम्, ततोऽप्यसाधारण्ये-नोपकारकतमो नाथमुनिरेव मे नन्तव्य इति भाव। [illegible] च्युत इत्यच्युतः; तदभिप्रायेण हि स्वयमुक्तं भगवता-* सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम् - इति। सत्त्वमिह व्यवसायः * द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्व-मस्त्री तु जन्तुषु इति नानार्थपाठात्। * न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् * स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् इत्यादिषूक्तं ज्ञानबलैश्वर्यादेरप्रच्युतत्वं वा विवक्षितम्। * यस्मात्प्राप्ता न च्यवन्ते सोऽच्युत इत्यपि निरुच्यते। अत्र च्युतो यस्मान्नास्ति सोऽच्युत इति बहुव्रीहि। भक्तिश्च तत्त्वज्ञानं चेति द्वन्द्वः। तत्त्वज्ञानमना-रोपिताकारेण बुद्धिः। भक्त्यादियोगादस्य वचसा विस्रम्भणीयत्वं सूचितम्। अपरिमितत्वमिह भक्तिज्ञानयोर्विशेषणम्। तयोरन्यूनातिरिक्तत्वनिरूपणं सञ्जीवनत्वस्वयंप्रयोजनत्वाक्षयत्वादिव्यञ्जनार्थम्। परिवाह तटाकादिरक्षणार्थमधिकजलाप-गमनप्रवाहः तद्वच्छुभै; प्रसन्नमधुरशीतलत्वादिस्वभावैरित्यर्थः। अत्रानुक्त्वा स्थातुमशक्यत्वं प्रेरकान्तरप्रयोजनान्तरनैरपेक्ष्यं च दृष्टान्तेन व्यज्यते। वचोभिः परतत्त्वपरमहितपरमपुरुषार्थविषयैर्न्यायतत्त्वादिप्रबन्धनिवेशितैरन्यैश्च वाक्यैः। * संस्मरा-म्यस्य वाक्यानि * संस्कारक्रमसंपन्नाम् - इत्यादिप्रकारोऽत्रानुसन्धेयः। लोके - सात्त्विके जने; यद्वा, भगवद्विमु-खाधिष्ठिते भुवने; अत्यद्भुतं ह्येतदिति भावः। यथा परमपदनिलयो भगवानत्रावतरति तथा नाथमुनौ स्थितो भक्तियोग-स्तदाश्रितेषु मत्पर्यन्तेष्वित्यभिप्रायेणावतीर्णत्वोक्तिः। पूर्वं दुरारो[illegible] च सूचितम्। परमार्थशब्द स्वयंप्रयो-जनत्वमकैतवत्वं वा वक्ति। फलं प्रत्यव्यवहितसाधनत्वज्ञापनाय समग्रत्वोक्ति। भक्तिश्चासौ योगश्चेति भक्तियोगः, प्रीतिरूपापन्नध्यानमुपायो वा * योगस्संनहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु इति नैघण्टुकाः। भक्तिशब्द इह वचःपरिवाह मूलतया सहोक्तं तत्त्वज्ञानमुपलक्षयति; भक्तियोगस्यापि तत्त्वज्ञानात्मकत्वसूचनार्थं वा पृथगनुक्तिः। नाथमुनिशब्दस्य प्रतिश्लोकं निबन्धनात् * गुरुपादाम्बुजं ध्यायेद्गुरुनाम जपेत्सदा। गुरोर्वार्तां कथां चैव गुरोरन्यं न भावयेत्॥ इत्यादिकमनुसन्धेयम्। यमिनां भगवदेकनियतकरणत्रयवृत्तीनां वराय - वरणीयाय श्रेष्ठाय वा। एतत्तु भगवद्विषय-योगारूढतया प्राप्तम्, यदीयते * योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥ इति॥ ३॥

तुष्टूषन्नपि लक्ष्मीशमाचार्यगुणयन्त्रितः । क्रमात्स्वस्य स्तुतौ योक्तुं प्रभुणाऽन्यत्र कृष्यते ॥

तत्त्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्स्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः ।
संदर्शयन्निरमिमीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥ ४

अत्र हि प्रबन्धनिर्माणद्वारा परम्परयोपकारकान् नमश्चिकीर्षुस्तेष्वपि धर्मशास्त्रकृतां प्राचुर्येण धर्ममार्गोपबृंहणप्रधानत्वाद्भारतादिकृतां मनुष्यत्वकञ्चुकितमहापुरुषानुगुणकाव्यत्वकवचितातिगहनगभारविततग्रन्थनिर्मातृतया तत्त्वत्रयादिविवेकस्य तत्प्रबन्धेषु कृच्छ्रसाध्यत्वाच्चानन्यपराव्यामिश्रव्यक्ततात्पर्यसंक्षिप्तसात्त्विकोपबृंहणप्रधानतमपुराणनिर्माणेनात्यन्तोपकारकं पराशरं प्रणमति - **तत्त्वेनेति** ॥ तत्त्वमिहाऽनारोपितं रूपम्; यथाऽवस्थिताकारेणेत्यर्थः । यच्छब्देन प्रजापतिनप्ता वसिष्ठपुत्रः * सहोवाच व्यासः पाराशर्य. इति व्यासस्याप्तत्वाय तत्पितृत्वेन श्रुत्युपात्तः पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवतापारमार्थ्यज्ञानवत्तया प्रसिद्ध इति व्यज्यते । अत्र **चिदचिच्छब्दौ** गोबलीवर्दन्यायात् चेतनाचेतनविशेषपरौ, चेतनविशेषाः बद्धमुक्तादयः, अचेतनविशेषास्त्रिगुणकालादयः । **ईश्वर** इह स्वेतरसर्वनियन्ता स्वयमन्यैस्स्वसङ्कल्पमन्तरेणानियाम्यः, पुरुषोत्तमः । अत्र स्वस्वरूपावगतिपूर्वकत्याज्योपादेयविभागार्थं प्रकृत्यात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमनिवृत्त्यर्थं च त्रय्यन्तोक्तभोक्तृभोग्यनियन्तृक्रमो निबद्धः । **तत्स्वभावाः**-तेषां त्रयाणां साधर्म्यवैधर्म्यरूपा धर्माः । तत्र कारणत्वादयस्साधर्म्यरूपाः, परतन्त्रत्वभोक्तृत्वपराक्त्वसर्वशरीरत्वादयो वैधर्म्यरूपाः, **भोग** इह स्वर्गस्वाराज्यादिसुखानुभवः स्वात्मानन्दानुभवश्च । तस्मिन् मुक्तिशब्दं केचिदुपचरन्ति । नहि नित्यं किञ्चित् स्वात्मानन्दमात्रानुभवरूपं कैवल्यमस्ति * चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः ते चैवानन्यदेवताः ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ॥ सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ इति विशेषणात् ।

सर्वकर्मविनिर्मोक्षे मुक्तिभेदः कथं भवेत् । कर्मैकदेशयोगे तु न मुक्तिर्भुक्तिभेदवत् ॥
न च कैवल्यवाङ्मात्रात् मुक्तिरेषेति युज्यते । स्वमात्रभुक्तितात्पर्यात्तत्र तस्य प्रयोगतः ॥

आत्ममात्रानुभवसक्तस्य तदुपायानुष्ठायिनः का गतिरिति चेत्, ब्रह्मविद्यानुप्रवेशानामपवर्गविश्रान्तौ तदभावे च तत्तदनुगुणेति भाष्यादिषु द्रष्टव्यम् । ऐश्वर्याद्यर्थिनां तत्तत्प्रदर्शनमप्यौदार्यकृत्यमेव, अपवर्गस्सर्वकर्मात्यन्तोच्छेदेन निश्शेषाविद्यानिवृत्तिलक्षणपरिपूर्णब्रह्मानुभवः, स चाकर्माधीनस्वाम्यभिमतस्वच्छन्दशेषवृत्तिपर्यन्तः । ईदृशानुभवे * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ इत्यादिकमनुसन्धेयम् । **तदुपायाः**-तत्तदधिकारिसाध्याः * प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ इति विभज्योक्ताः । सिद्धिरूपाश्च देवतादयस्सर्वसाधारणाः; प्रधानतमस्सिद्धोपायस्तु यथार्हं तथाविधधर्मद्वयवशीकरणीयतया नित्यसिद्धः पुरुषोत्तम एव । गतावपि तच्छब्दोऽन्वेति, तत्संबन्धिनी गतिरर्चिरादिका धूमादिका च । यद्वा सात्त्विकराजसतामसादिभिन्ना । तथा च गीयते * ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः इत्यादि । गतिपर्यन्तानामष्टानामिह द्वन्द्व उचितः, गतयस्सप्तानां प्रकारा इति केचित् । उक्तैरेवानुक्तं विरोध्यादिकमप्यत्रोपलक्ष्यते । **उदारः**-मैत्रेयादीनामस्मदादीनां च प्रत्युपकारमनपेक्ष्य तत्त्वज्ञानमहानिधिप्रदाता । येन चैवमाशास्यते

पुराणान्ते * प्रदिशतु भगवानशेषपुंसां हरिरपजन्मजरादिकां समृद्धिमिति। अत्र * अज्ञानाय तु यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशनम्। कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ॥ * ब्रह्मविद्याप्रदानस्य देवैरपि न शक्यते। प्रतिप्रदानमथवा दद्याच्छक्तित आदरात् ॥ * विद्यादानं ततोऽधिकम्, इत्यादिकमनुसन्धेयम्। संदर्शयन् - सम्यग्दर्शयन्। कण्ठोक्त्याऽर्थसिद्ध्या च विशदं प्रकाशयितुमित्यर्थः। * लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृप्रत्ययः। * चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितमितिन्यायाद्दर्शनशब्द औपचारिक। तदभिप्रायेण हि श्रूयते * तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः इति। तत्त्वेन संदर्शयन्नित्यनेन * प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति श्रुत्युक्तं सूच्यते। एवं सर्वेषामर्थानां श्रुतिमूलकत्वं ख्यापितम्। अत्र जीवस्वरूपस्वभावतदवान्तरभेदाः * पिण्डः पृथग्यतः पुंसः * पुमान् न देवो न नरः * निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः * आत्मा शुद्धोऽक्षरश्शान्तो निर्गुणः प्रकृते परः * अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः * यद्वै पश्यन्ति सूरयः इत्यादिभिरुक्ताः। अचित्स्वरूपस्वभावतद्भेदास्तु * त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परः ॥ * कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः इत्यादिभिर्दर्शिताः। ईश्वरस्वरूपादिकं तु * अविकाराय शुद्धाय * परः पराणां परम. * शास्ता विष्णुरशेषस्य * समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ * आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिन मुने। विकार्यमात्मनश्शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ इत्यादिषु स्पष्टम्। भोगतत्स्थानभोग्यभोगोपकरणादिकं भुवनकोशादिषु प्रपञ्चितम्। * योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणामित्यनेन स्वात्मानुभवपराणां स्थानमप्युक्तम्। सनकादियोगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणामपि स्थानं भवतीत्यर्थः। अत्र पूर्वपरवाक्यप्रवृत्तिप्रकारः परामर्शनीयः। स्वधर्मानुवर्तिनामिति केषां चित्पाठेऽपि योगिन एतेऽर्वाचीनाः, तत्स्थानमपि तथैव * एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत्परमं स्थानम्.... ॥ इति तदधिकस्य स्थानस्यानन्तरोक्तेः, ह्यपवर्गस्वरूपं * निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा। भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ * तद्भावभावमापन्नः। इत्यादिभिरुक्तम्, अत्र कर्मकृतवैधर्म्यस्यात्यन्तनिवृत्तिर्विवक्षिता। भोगोपायास्तु ध्रुवादिवृत्तान्तैरुदाहृताः। अपवर्गोपायश्च भक्तियोगसंज्ञः * तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा। तद्ध्यानं प्रथमैष्षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते नृप ॥ इत्यादिषु सुव्यक्तः। प्रपत्तिस्वरूपं च * तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम्। यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ इत्यादिषूक्तम्। भोगापवर्गाधिगतिश्च तत्तदुपायफलमध्ये यथाश्रुति प्रतिपत्तव्या। * पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यतीति वैष्णवलैङ्गयोरुक्तमाह - **निरमिमीत पुराणरत्न**मिति। न केवलं पूर्वसिद्धप्रबन्धप्रवर्तनमात्रमिति भावः। पुरैव विद्यमानत्वेऽपि संप्रति नवत्वात् पुराणत्वम्; चिरानुभूतत्वेऽपि अपूर्ववन्नित्यानुभाव्यमित्यर्थः। अनादिवैदिकार्थविषयतया विद्यान्तरेभ्य. पुरातनत्वाद्वा पुराणत्वम्। यथोक्तं वायव्ये * प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणोदितम्। अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिस्सृताः ॥ इति। नन्वेवं सति पराशरः पुराणरत्नं निरमिमीतेति कथं स्यात्, शैवपुराणे च * ब्रह्मा चैव तु वेदानां पुराणानां प्रदर्शकः इत्युक्तम्। सत्यम्, तथाऽपि तत्रैव प्रत्येकं पुराणसंहिताविशेषप्रणेतारः प्रतिपाद्यन्ते * ब्राह्मं तु ब्रह्मणा प्रोक्तं पाद्मं तेनैव शोभनम्। पराशरेण कथितं वैष्णवं मुनिपुङ्गवाः ॥ शैवं शैलालिना प्रोक्तम्.... ॥ इत्यादि। तथा आग्नेयपुराणे * यद्ब्रह्मकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य प्रजापतिः। चकार यत्पुराणं तद्ब्राह्ममित्यभिधीयते ॥ इत्यादि। मात्स्येऽपि * वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः। यत्प्राह धर्मा-

नखिलान्विष्णोस्तद्वैष्णवं विदु. ॥ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । कल्पितं लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ इत्यादि, * अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः इत्येतदपि प्राक्सिद्धसर्वपुराणप्रवर्तनविशेषाद्वा सर्वपुराणसारोद्धारेण * यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदित्युक्तमहाभारतकरणाद्वा निर्वाह्यम् । अत एव ह्युच्यते * अष्टादश पुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे । भारतसंहिताम् ॥ इति । एतेन * अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम् ॥ लक्षेणैकेन यत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहणम् ॥ इति भविष्यन्मात्स्यपुराणयोरुक्तमपि नेतव्यम् । इदं तु पुराणं * सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेत्यादिना पञ्चलक्षणयुक्तम् । तस्य रत्नत्वरूपणेन त्रासरहितत्वस्थिरत्वसुग्रहत्वसुरक्षत्वभोग्यत्वप्रकाशत्वमङ्गलत्वमहार्घत्वमान्यत्वमाननहेतुत्वादि व्यज्यते ॥

अत्रासं मानदं रत्नं स्थिरं भोग्यं प्रकाशकम् । महार्घं मङ्गलं मान्यं सुरक्षं सुग्रहं नृणाम् ॥

एतस्य च परिग्रहातिशयस्सर्वसंमतः । **तस्मै** - उक्तप्रकारपरमौदार्यविशिष्टाय * इतिहासपुराणाभ्या - मित्यादिना मनुप्रतिपादितवेदभयप्रशमनाय । **मुनिवराय**-परब्रह्ममननशीलेषु श्रेष्ठाय तैर्वरणीयायेति वा, मुनिभिर्दत्तवराऽसौ तेषामपि प्रत्युपकर्तेति भावः । * पराशरं मुनिवरमिति पुराणारम्भोक्तिसूचकाभ्यां मुनिवरपराशरशब्दाभ्यां स्वपक्षस्थापकत्वं परपक्षप्रतिक्षेपकत्वं च प्रकाश्यते, परान् बाह्यकुदृष्टीन् प्रमाणतर्कशरैराशृणातीति पराशरः ॥ ४ ॥

माता पिता युवतयस्तनया विभूतिः सर्वं यदेव नियमेन मदन्वयानाम् ।
आद्यस्य नः कुलपतेर्वकुलाभिरामं श्रीमत्तदङ्घ्रियुगलं प्रणमामि मूर्ध्ना ॥ ५

अथ पराशरप्रबन्धादपि वेदान्तरहस्यवैशद्यातिशयहेतुभूतैस्सद्य. परमात्मनि चित्तरञ्जकतमैः सर्वोपजीव्यैः उपबृंहणैर्मधुरकविप्रभृतिसंप्रदायपरम्परया नाथमुनेरप्युपकर्तारं कालविप्रकर्षेऽपि परमपुरुषसङ्कल्पात् कदाचित्प्रादुर्भूय साक्षादपि सर्वोपनिषत्सारोपदेष्टार पराङ्कुशमुनिं * माता पिता भ्रातेत्याद्युपनिषत्प्रसिद्धभगवत्स्वभावदृष्ट्या प्रणमति - **मातेति** ॥ उपजीव्यप्रबन्धनिर्माणक्रमादत्र पराशरपराङ्कुशनमस्कारक्रमः । * माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते यतः । तस्यां तु शुश्रूषा नित्या पतितायामपि * आचार्यश्श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके, * पितुश्शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इत्यादिषु मातुर्गौरवं प्रतिपादितम् । एवं * माता भस्त्रा पितुः पुत्रो यस्माज्जातस्स एव सः इति पिताऽपि प्रसिद्धगौरवः । **युवतयश्च** * यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते इति धर्मार्थकामहेतुतयोक्ता । **तनयाः** - सन्दर्शनादिभिराह्लादहेतवः, असमर्थावस्थायां संरक्षका , पुन्नाम्नो नरकात्त्रातार. । * अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिम् । प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनम् ॥ आस्फोटयन्ति पितर. प्रनृत्यन्ति पितामहाः । वैष्णवो न कुले जातः स नस्सन्तारयिष्यति ॥ इत्यादिभिस्स्वगुणेन पितृपङ्क्तेरपि निस्तारकाः प्रसिद्धाः । एकस्मिन्नेवास्मिन् बहुभिस्साध्य उपकारस्समुदित इत्यभिप्रायेण बहुवचनम् । **विभूतिः** - दासभृत्यधनरत्नादिरूपश्शेषभूतो नियन्तव्यवर्गः । धारकपोषकादिविभूत्यभावे पूर्वोक्तमखिलं सदप्यसत्समं स्यात् । **सर्वम्** - अन्यदैहिकामुष्मिकपुरुषार्थतत्साधनादि यत् प्रसिद्धं सात्त्विकसमाजेष्विति भाव । यदेकमेव दृष्टादृष्टरूपं सर्वमुपजीव्यमासीत्, एवंविधमन्यदपेक्षणीयं नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः । मातापित्रादिशब्दविवक्षिताः प्रियप्रवर्तकत्वहितप्रवर्तकत्वादयस्तत्स्वभावाः तदङ्घ्रावुपचर्यन्ते । **नियमेन** - सर्वदा, मुक्तावपीत्यर्थः । यद्वा अवधारणनियमाभ्यामाचार्यस्य सर्वेश्वरादपि तत्प्रसादार्थमतिशयेन सर्वदा बहुमन्तव्यत्वमत्र सूच्यते ।

ईश्वरकृपा ह्यनादिरपि आचार्यकृपामपेक्षते लीलारससहचरिता च। आचार्यकृपा तु तन्निग्रहमपि शमयति अनुग्रहैकरसा च। ईश्वरस्य क्वचिदधोनिनीषाऽपि वर्तते असाधुकारयितृत्वं च; आचार्यस्य तु सर्वत्रोन्निनीषैव, स साध्वेव कारयति * आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि। स्वयमाचरते यस्मात् तस्मादाचार्य उच्यते॥ इति स्मरणात्। भगवतो दैत्यादिषु विपरीतोपदेशोऽप्यस्ति; अस्य तु सर्वत्र यथार्थवादित्वमेवेत्यादि वैषम्यमनुसन्धेयम्। मदन्वयशब्देन स्वान्विताः पुरुषा गृह्यन्ते, विद्यया जन्मना वा स्ववंश्यानां पूर्वेषामुत्तरेषां चेत्यर्थः। स्वपूर्वेषामपि ज्ञानवैराग्यादिहेतुतया आद्यस्येति विशेषणम्। **नः** - [illegible]। गोत्रर्षिवदसावित्यभिप्रायेण कुलपतित्वोक्तिः। ईश्वरस्तु परमाचार्योऽपि सर्वेषां साधारणः, अयं तु अस्मदसाधारण इति भावः। योगरूढिप्रदर्शिताभ्यां रक्षकत्ववशेवित्वाभ्यां वा पतित्वोक्तिः। वकुलाभिरामं श्रीमदित्युभाभ्यां वेषतस्स्वभावतश्च सौम्यत्वमङ्गलत्वे विवक्षिते। परतत्त्वनिर्णयहेतूनां तत्प्रबन्धानां स्थिरपरिमलत्वसूचनार्थं तदातनसात्त्विकजनप्रयुक्तैस्सपर्यार्थवकुलकुसुमैरभिरामम्। वैष्णवत्वसाम्राज्यचिह्नैः **श्रीमत्** स्वाश्रितानां तादृशसम्पत्प्रदानयोग्यं च। * स तु नागवरः श्रीमान् * अन्तरिक्षगतः श्रीमान् इतिवत् भगवत्सेवोद्यतत्वं वा श्रीमत्त्वम्। **तत्** - उक्तप्रकारनिरतिशयभोग्यत्वनिरपायशरण्यत्वाभ्यां प्रसिद्धम्। **अङ्घ्रियुगलम्** - उपमान्तरराहित्येनान्योन्यसदृशं देवताद्वन्द्ववच्चाविभक्तोद्देश्यम्। **प्रणमामि** - भक्तिप्रकर्षपूर्वकं प्रह्वीभावेन भजामीत्यर्थः। नित्यानुवृत्तिविवक्षया वर्तमानव्यपदेशः। **मूर्ध्ना** - न केवलं वाङ्मात्रेण; नापि मनसा * समस्तिष्कः प्रणामस्स्यात् अञ्जलिं मस्तके न्यसेत्। प्रणामस्सम्पुटस्स स्यात् हृदयेऽञ्जलिमर्पयेत्। प्रह्वाङ्गस्सम्पुटं कुर्यात् सा प्रह्वाङ्गनमस्क्रिया॥ [illegible]त्रेणेति भावः। नमस्कारप्रकरणे च * तद्यथा पुनरयं जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा चेत्यारभ्य * इत्येवं नमति स सर्वैः करणैर्नमतीत्युक्तम्। तादृशप्रणामश्चैवं प्रशस्यते * सर्वैः करणैर्नमस्यन् समग्रो भवति समग्रो नमन्नासकारी भवत्यासकारी भगवन्तमाप्नोति॥ इति। अयं च मूर्ध्ना प्रणामश्चतुर्विधः, तत्र पञ्चाङ्गस्तावच्छ्री वैखानसे प्रोक्तः * पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशन्। बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात् स पञ्चाङ्ग उदीर्यते॥ इति। षडङ्गश्च * पादौ हस्तौ प्रसार्य वा इत्यादिनोक्तः। शाण्डिल्यस्मृतौ च * निधाय दण्डवद्देहं प्रसार्य चरणौ करौ। बध्वा मुकुलवत्पाणी प्रणामो दण्डसंज्ञितः॥ पादौ शिरस्तथा हस्तौ निकुञ्च्य मुकुलाकृति। मनोबुद्ध्यभिमानैश्च प्रणामोऽष्टाङ्गसंज्ञितः॥ मस्तिष्कं सम्पुटं चैव प्रह्वाङ्गं च त्रयं बुधैः। कृतयोरनयोः कार्यमन्यथा विकलं भवेत्॥ इति। श्रीसात्वते * मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले। कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम्॥ प्रदक्षिणसमेतेन त्वेवंरूपेण सर्वदा। अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो विभोः॥ इति। सङ्कर्षणसंहितायां तु सुकृतप्रणामविधौ * ललाटोदरजान्वङ्घ्रियुगान्यूर्ध्वगतौ करौ। भूमौ सन्धाय मनसा वासुदेवमनुस्मरन्॥ इति करचरणजानुशिरःप्रभृतिद्वादशाङ्गश्च प्रणामो द्रष्टव्यः। भगवतीव सम्यग्ज्ञानप्रदातृष्वपि भक्तिप्रकर्षादीदृशाः प्रणामा उपपद्यन्ते॥

द्रविडोपनिषद्द्रष्टुरस्य याथात्म्यमद्भुतम्। सम्यक् श्रुतवतां नात्र शङ्कनीय उपप्लवः॥
देवगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थकः। इत्यादिन्यायदृष्ट्या च तोष्टव्यमिह सूरिभिः॥ ५

यन्मूर्ध्नि मे श्रुतिशिरस्सु च भाति यस्मिन्नस्मन्मनोरथपथस्सकलस्समेति।
स्तोष्यामि नः कुलधनं कुलदैवतं तत्पादारविन्दमरविन्दविलोचनस्य॥ ६

एवमुपकारकान् प्रणम्य साक्षात् परम्परया च सर्वोपकारकस्य भगवतः सत्संप्रदायप्रदानमहोपकारकृतज्ञतया आचार्यप्रियचिकीर्षया च प्रेरितस्तत्प्रसादसन्धुक्षिततत्प्रबन्धानुसन्धानजनितज्ञानभक्तिपरिवाहरूपे स्तोत्रे प्राप्यप्रापकरूपप्रतिपाद्यसंग्रहपूर्वकं प्रवर्तते—**यन्मूर्ध्नी**ति ॥ यच्छब्देन सर्वशास्त्रप्रसिद्धं सर्वोत्तरत्वं सूच्यते । मूर्ध्नि मे भातीत्याश्चर्यगर्भम् । अत्यन्तनिकृष्टस्य मे मूर्ध्नि पङ्गोरुपरि गङ्गानिपातवदयत्नोपस्थितमनुभवयोग्यं भवतीत्याश्रयणसौकर्यानुगुणसौलभ्यसौशील्यवात्सल्यादिसूचकं च । **श्रुतिशिरस्सु च भाती**ति सर्वाधिकत्वसर्वरक्षकत्वहेयप्रतिभटत्वसमस्तमङ्गलगुणास्पदत्वपरमप्राप्यत्वादिविशिष्टतया सर्वेषु वेदान्तेषु प्रकाशत इति भावः । प्राप्तेराश्रयणपूर्वकतया तदुपयुक्तसौलभ्यप्राधान्यविवक्षया स्वमूर्ध्नि भानस्य प्रथमोपादानम् । नीचोत्तमस्थानवृत्तिभ्यां भाविकस्य तदौज्ज्वल्यस्य न ह्रान्युपचयौ, न च मे तत्र तदभिव्यक्तितारतम्यमित्यभिप्रायवान् चकारः । श्रूयते नित्यमित्यपौरुषेयत्वं दर्शयता श्रुतिशब्देन स्तुत्यविषयस्य प्रमाणस्य नित्यनिर्दोषत्वं सूच्यते । शिरश्शब्देनाव्यवहितप्रवृत्तानन्यपरभागोक्तिः । बहुवचनेन समन्वयाध्यायस्थापितं सर्वोपनिषदैककण्ठ्यमभिप्रेतम् । विप्रकीर्णेषु बहुषु वेदान्तेषु क्रमादनेकविधपूर्वपक्षगर्तनिस्तारेण कथंचिद्द्रष्टव्यम् ममेदानीं सदाचार्यप्रसादादेकत्र झटित्ययत्नदृश्यमासीदिति कार्तार्थ्यं च व्यज्यते । **भाती**ति वर्तमानव्यपदेशेनाविरोधलक्षणोक्तं नित्यनिर्बाधत्वमपि प्रकाश्यते । **यस्मिन्**—स्वप्राप्त्युपायतया स्वीकृते । **अस्म**दित्यादिना सर्वप्रकारनिरवधिकभोग्यत्वोक्तिः। अस्मच्छब्द इहानुबन्धिसहितस्वात्मपरः । परावरपुरुषार्थविवेचकस्ववंशस्वभावोऽयमिति भावः । **मनोरथपथः**—इच्छामार्गः । आफलप्राप्तेरनुस्यूतोऽभिलाष इत्यर्थः । **सकलः**—ऐहिकामुष्मिकप्राप्यप्रापकस्वरूपसर्वविषयः । **समेति**—सम्यक् संभूय वा गच्छति, न तु विषयभेदात् बहुशिरस्क इति भावः । *या प्रीतिरविवेकानामित्यादिवत् । *त्वमेव माता चेत्यारभ्य *त्वमेव सर्वं मम देवदेवे ति ह्यनुसन्धीयते । *पिता त्वं माता त्वमित्यादि च वक्ष्यति । *स्वाध्यायेनार्चयन्त्येके भवन्तं संयमेन च, *इति वाग्भिः प्रशस्ताभिर्योनिर्विष्णुरीडितः, *वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः, *आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि याम् । तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः, *एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरस्सदा, *आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया । एवं चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात्, *सा जिह्वा या हरिं स्तौतीत्यादिषु प्रसिद्धां स्वशक्त्यां वाचिकीं परिचर्यां करिष्यामीत्याह—**स्तोष्यामी**ति । परमार्थगुणवर्णनेन सेविष्य इति भावः । तथा च **द्रमिडभाष्ये** *नासता स्तुतिरुपपद्यत इति । आहुश्च **वरदाचार्याः** *कथमसता गुणेन कथितेन नुतिर्भवतीति । मुख्यवृत्त्योपचारवृत्त्या वा कस्यचिद्गुणस्यानभिधाने स्तुतित्वं न स्यादिति भावः । गुण्यवच्छिन्नगुणाभिधानं हि स्तोत्रमाहुर्नीतिविदः । *सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः प्रोच्यते यदि पण्डितैः । तथाऽपि स्वल्पमेवोक्तं भूतार्थे कतमा स्तुतिरित्यादिकं तु गुणारोपणेन वचनं स्तुतिरिति लोकदृष्टप्रकारेणोच्यते । स्तोष्यामीत्यत्र प्रधानभूतस्तुतिफलं सर्वशेषिभूतस्तुत्यगामीति हृदयम् । **नः**—पूर्वोक्तविद्यासन्तानजातानाम् । यद्वा सर्वदेशकालवर्तिनां सात्त्विकानाम् । **कुलधनम्**—आपदर्थं संग्राह्यमयत्नलब्धमनुकूलोपायमित्यर्थः । **कुलदैवतम्**—अनतिलङ्घनीयमाराध्यमुपायनिर्वर्तकं फलप्रदं फलं च । **तत्**—उक्तप्रकारपरत्वसौलभ्यपरमावधिभूतम् । पादस्यारविन्दत्वरूपणेन लक्ष्मीकरग्रहणयोग्यत्वकान्तिसौरभ्यसौकुमार्यादिकं व्यज्यते । *पुरुषे पुष्करेक्षणे, *जितं ते पुण्डरीकाक्ष, *यश्च देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः, *मत्स्यः कमललोचनः, *महावराहस्स्फुटपद्मलोचनः, *रामो राजीवलोचन इत्यादिषु प्रसिद्धमनुग्रहशीलत्वपूर्णत्वव्यञ्जकमाह—**अरविन्दविलोचनस्ये**ति ।

अरविन्दवत् सौम्यं विलोचनं यस्य स तथोक्तः। मम योगिनां महति कुले जन्म सदाचार्यस्वीकरणमुपकारकेषु प्रावण्यं तदभिमतचिकीर्षया *वीचीतरङ्गवृत्तिक्रमेण प्रारिप्सितपरमात्मस्तुतौ सङ्कल्पश्च भगवत्कटाक्षविशेषस्य फलमिति भावः। उक्तं च मोक्षधर्मे *जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः। सात्त्विकस्स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तक इति। तदन्यदृष्टिगोचरत्वे च दोष उक्तः *पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः। रजसा तमसा चास्य मानसं समभिप्लुतमिति। किञ्च स्वप्रेरिते मयि तुष्टूषमाणे तज्जनितप्रीत्यतिशयेन शेषपूरणं कर्तुमरविन्दवच्छैत्यविकासशोभादिमता लोचनेन भूयोऽपि मां कटाक्षयत इति धन्यतामात्मनोऽनुसन्धत्ते। उक्तं हि **श्रीविष्णुधर्मोत्तरे** रुद्रगीतायां *नाधन्यः केशवं स्तौति नाधन्योऽर्चयति प्रभुम्। नमत्यधन्यो न हरिं नाधन्यो वेत्ति माधवमिति ॥ ६ ॥

तत्त्वेन यस्य महिमार्णवशीकराणुश्शक्यो न मातुमपि शर्वपितामहाद्यैः।
कर्तुं तदीयमहिमस्तुतिमुद्यताय मह्यं नमोऽस्तु कवये निरपत्रपाय ॥ ७

अथ स्तोत्राभ्युपगमप्रीतेन तच्छ्रवणकौतुकिना भगवता स्तुतिसाद्गुण्याय स्तोतव्यस्य स्वस्य स्वरूपरूपगुणविभूतिषु कार्त्स्न्येन प्रकाशितासु सर्वैरपि विषयानुरूपस्तुतेरशक्यतां बुद्ध्वा निवृत्तोद्योगः तत्प्रवृत्तमात्मानमुपालभते—**तत्त्वेनेति** ॥ यथावत् स्थिताकारेणेत्यर्थः, कार्त्स्न्येनेति वाऽभिप्रायः। **यस्य**—त्रिविधपरिच्छेदरहिततया निरवधिकगुणविभूतित्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य। **महिमा**—अत्र निरुपाधिकसार्वज्ञ्यसर्वनियमनशक्त्यादिरूपः। तस्य दुरवगाहत्वादिनाऽर्णवत्वोक्तिः। तादृशस्य महिम्नोऽतिक्षुद्रविषयाधिष्ठानांशश्शीकराणुत्वेन कल्प्यते। अनन्तेषु गुणेष्वेकैकमात्रं वा। **शक्यो न मातुं**—वाचा मनसा च परिच्छेत्तुमशक्य इत्यर्थः। श्रूयते हि—*यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, *यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्, *त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि, *यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेति। एवं विभूतिद्वयैकदेशोऽपि मातुं न शक्य इत्यवगन्तव्यम्। ननु *ईशानस्सर्वविद्यानाम्, *ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत् इत्यादिप्रसिद्धवैभवस्सर्वज्ञनामा च शर्वः, तस्याप्युपदेष्टा सर्ववेदप्रवर्तनाधिकृतश्च पितामहः, सनन्दनादयोऽपि ब्रह्मभावनान्विता इत्युच्यन्ते; वेदाश्च स्वयं सर्वोपदेष्टारः; तत्कथमेतैर्मातुमशक्यत्वमित्यत्राह—**अपि शर्वपितामहाद्यैरिति**। लोकोत्तरज्ञानैरपीत्यपिशब्दाभिप्रायः। अत्र कालत्रयवर्तिभिरपीति भाव्यम्; तथा चामनन्ति **बह्वृचाः**—*न ते विष्णो! जायमानो न जातो देव! महिम्नः परमन्तमापेति। उक्तं **चोत्तररामायणे ब्रह्मणा**—*त्वं हि लोकगतिर्देव! न त्वां केचन जानते। ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहामिति। **मोक्षधर्मे** च भृगुभरद्वाजसंवादे—*प्रजापतिं च रुद्रं चाप्यहमेव सृजामि वै। तौ च मां न विजानीतो मम मायाप्रमोहिताविति। ब्रह्मरुद्रसंवादे च—*न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यैर्वाऽपि सत्तम!। सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः॥ तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः। सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचिदिति। **श्रीविष्णुधर्मे** *न यस्य रूपं न बलप्रभावौ न च स्वभावः परमस्य पुंसः। विज्ञायते शर्वपितामहाद्यैस्तं वासुदेवं प्रणमाम्यचिन्त्यमिति। **वैष्णवे** च पुराणे—*यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम्। तन्नतास्स्म जगद्धाम तव सर्वगताच्युत! ॥ यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः। जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदमिति। **श्रीवाराहे** स्वयं चाह—*यदेतत्परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते। स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः॥ अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्रास्सपितामहा इति। **भगवद्गीतासु** च *नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः। मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामज-

मव्ययमिति । *मां तु वेद न कश्चनेति च । अत्र महिमार्णवशीकराणुमपि तु न शक्यत इत्युक्त्वा महिमस्तुतिमिति-वचनात् स्वस्य चापलभूम्ना कार्त्स्न्येन महिमस्तुतावुद्योगस्सूच्यते । **तदीयमहिमस्तुतिं**—तदसाधारणस्य महिम्नः प्रकर्ष-कथनमित्यर्थः । तदीयस्य स्तोतव्यतया प्रस्तुतस्य पादारविन्दस्य माहात्म्यवर्णनमिति वा । **उद्यताय**—उद्युक्ताय । **मह्यं**—महायोगिभिस्सर्वैरप्यशक्ये प्रवृत्ताय स्वस्मै । **नम** इति पूजालिङ्गमेवात्र छेकोक्त्या निन्दार्थम् । साहसिकाः प्रायो नन्तव्या इति चोपालम्भः । नमोऽस्त्विति सामान्योक्त्या सर्वैः क्रियमाणं नमो मह्यमेवास्तु किमन्येन *नन्तव्यः परम-श्शेषीत्युक्तेन सर्वेश्वरेणेति व्यज्यते । **कवये**—क्रान्तदर्शिने, अपरिच्छेद्येऽपि परिच्छेदं पश्यते, अंशतोऽपि स्तोतुमशक्ये सर्वप्रकारवर्णनकौतुकिने सर्वेषां विडम्बनरसावहायेति भावः । अनन्ते भगवति स्ववाचा परिमितत्वावद्यमुद्घाटयन्नहं सर्वै-रात्मनः परिहसनीयतां न जानामी त्यभिप्रायेणाह—**निरपत्रपाये**ति ॥ ७ ॥

यद्वा श्रमावधि यथामति वाऽप्यशक्तस्तौम्येवमेव खलु तेऽपि सदा स्तुवन्तः ।
वेदाश्चतुर्मुखमुखाश्च महार्णवान्तः को मज्जतोरणुकुलाचलयोर्विशेषः ॥ ८

अथ पार्थनयाद्भूयः प्रभुणा प्रतिबोधितः । प्रारिप्सितपरित्यागान्निवृत्तः स्तोतुमीहते ॥

अत्र हि भगवता गुणोत्तरेषु गुरुष्वेव विश्रमे कथंचिन्निवारितेऽपि विषयानुरूपस्तोत्राशक्तिजनितं वैमुख्यं परि-हर्तुं वेदप्रभृतीनामपि वृत्तान्तमात्मनश्च दीनानुकम्पित्वादिगुणगणं प्रकाश्य प्रतिसमाहितः स्तोत्रे *यावानर्थ इति न्याया-त्स्वस्योचितप्रवृत्तितया स्वोपालम्भनिवृत्तिं सिद्धान्तयति—**यद्वे**ति ॥ अशक्तोऽपि स्तौमीत्यन्वयः । अज्ञत्वमप्यत्रान्तर्नीतम् । यथावद्वक्तुं ज्ञातुं चाशक्त इति चोपस्कार्यम्, श्रमावधि यथामतीत्युभयोपादानात् । श्रमोक्तिरसामर्थ्यसूचनार्था, तेन चानुकम्पनीयोऽहमिति व्यज्यते । यथाऽऽह कालियः—*सोऽहं ते देवदेवेश ! नार्चनादौ स्तुतौ न च । सामर्थ्यवान् कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद म इति । यथामतीति मतिक्षयसूचनाय । यथोच्यते—*इषुक्षयान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयादिति । यथामतिवचनं च महाभारते प्रोक्तम्—*यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनम् । तस्यैकस्य महत्त्वं हि स चैकः पुरुषस्स्मृतः ॥ महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकस्सनातन इति । वाशब्दः प्रति-पन्ने स्तुतिशक्तिक्षयात् स्तुतिशक्तावपि स्तोतव्यविषयज्ञानमान्द्याद्वा निवृत्तिसंभवं व्यनक्ति । अत्र स्तौमीति वर्तमाननिर्देशः स्तुतेर्वर्तमानसामीप्यपरः । अस्यापि वाक्यस्य स्तुत्यात्मकत्वं वा सूचयति । **एवमेव**—श्रमावधीत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण निश्शेषस्तुतेरसंभवस्स्थिरीक्रियते । अन्यथा परमात्मनः स्तुतिरेव न स्यात्, ततस्तद्विधानम्, *स्तव्यः स्तव-प्रियः स्तोत्रं स्तुतिरिति तन्नामानि च निरर्थकानि भवेयुरिति भावः । खलुशब्दः श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । **तेऽपि**—लोकोत्तरज्ञानशक्तिमन्तोऽपीत्यर्थः । **सदा स्तुवन्तः**—स्वरूपनित्यतया वेदानां सदा स्तोतृत्वं युक्तम्, तथा *तद्विप्रासो विपन्यव इत्याद्याम्नातानां नित्यसूरीणां च स्यात्, चतुर्मुखादीनां तु प्रवाहनित्यतया यावदधिकारं यथाकालमविच्छिन्नं स्तोतृत्वम् । एवं सर्वेषु कल्पेष्विति विवक्षितम् । वेदशब्देनास्मदाद्यतीन्द्रियपुरुषार्थतदुपायवेदकत्वं व्यज्यते । **चतुर्मुख-मुखाः**—चतुर्मुखप्रधाना विबुधश्रेष्ठाः । स्वमुखैः वेदचतुष्टयप्रवर्तकत्वख्यापनाय चतुर्मुखशब्दः । सर्वैरपि यथावत् स्तोतु-मशक्यत्वं च भारतोक्तं—*वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वदेवैः । महात्मनश्शङ्खचक्रासिपाणेर्जिष्णो-र्विष्णोर्वसुदेवात्मजस्येति । **श्रीविष्णुधर्मे** च *सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । न हि तस्य गुणास्सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ॥ वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैरिति । **श्रीवैष्णवे** च पुराणे कालियदाराः *न समर्थास्सुराः

स्तोतुं यमनन्तमजं विभुम् । स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित्करिष्यति ।। स्त्रियोऽनुकम्प्यास्साधूनां मूढा दीनाश्च जन्तवः । यतस्ततोऽस्य दीनस्य क्षम्यतां वदतां वरेति । **वाराहे** च **रुद्रगीतासु** सप्तमाध्याये *चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रो भवेन्नरः क्वापि विशुद्धचेताः । स ते गुणानामयुतैकमंशं वदेन्न वा देववर ! प्रसीदेति । नन्वस्य विषयस्य यथावद्वक्तुमशक्यत्वेऽपि चतुर्मुखादीनां च तव च तारतम्यमस्तीत्यत्र [illegible] द्रढयति **महार्णवान्तरिति** । अत्यगाधेऽस्मिन् कुलाचलस्याप्यमग्नांशो न स्यादिति भावः । **अणुकुलाचलयोश्च** मिथः परिमाणगुरुत्ववैषम्येऽपि मज्जनेनादृश्यत्वमविशिष्टमित्यभिप्रायेण **को मज्जतोर्विशेष** इत्युक्तम् ।। ८ ।।

किं चैष शक्त्यतिशयेन न तेऽनुकम्प्यः स्तोताऽपि तु स्तुतिकृतेन परिश्रमेण ।
तत्र श्रमस्तु सुलभो मम मन्दबुद्धेरित्युद्यमोऽयमुचितो मम चाब्जनेत्र ।। ९

न केवलमविशेषः स्तोतृषु, दैन्यातिशयेन शीघ्रं त्वदनुकम्पाफललाभान्ममैवाधिकारः प्रकृष्यत इत्यभिप्रायेणाह— **किं चेति** ।। अत्राधिकारसद्भावेन सह तत्प्रकर्षस्समुच्चीयते । एष स्तोतेति भगवतस्स्तुतिवैमुख्यनिवृत्तिसाम्यात् प्रभूताल्पशक्त्योरेकराशित्वेनोपादानम् । स्तोतुस्सामर्थ्यातिशयः प्रायस्त्वत्कृपामान्द्यकारणमिति सूचयन्नाह—**शक्त्यतिशयेन न तेऽनुकम्प्य** इति । ते सर्वविद्भिर्वेदैस्सूरिभिश्च नित्यं स्तूयमानतया स्तुत्यन्तरनिरपेक्षस्य दीनानुकम्पनस्वभावस्य यथाधिकारं [illegible]पेक्षिणश्चेति भावः । केन तर्ह्यनुकम्पनीय इति शङ्कायां शक्त्यतिशयवैपरीत्यस्यैवानुकम्पातिशयहेतुत्वरूपं विशेषं सूचयति—**अपि त्विति** । **परिश्रमेण**—परितः श्रमेण, अशक्त्या भक्त्या च स्तोतुं हातुं चानर्हतया सर्वप्रकारव्याकुलत्वेनेति भावः । **तत्र**—तथा सतीत्यर्थः ; स्तुताविति वा । मम तु श्रमस्सुलभ इत्यन्वयः । **श्रमस्तु सुलभः** न तु शक्त्यतिशयप्रसङ्गः इति वाऽभिप्रेतम् । **मन्दबुद्धेः**—अल्पज्ञत्वादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः उद्यमप्रकारपरो वा । **अयमुद्यमः** *स्तोष्यामि *स्तौमीति श्लोकद्वयोक्तस्तोत्रप्रकारः । **मम च**—ममैवेत्यर्थः । अविरुद्धोऽप्यत्र समुच्चयार्थो मन्दः । ममेति कथितपदावृत्तिर्नि हिरण्यगर्भादेरित्यतिशयितविधेयतात्पर्यादलङ्कार एव । त्वत्कटाक्षात्खल्वहं तुष्टूषुदशां तत्राधिकारातिशयं च प्राप्तः, एवमनुग्रहातिशयव्यञ्जकेनावलोकनदानेन भूयोऽपि मां पालय ; येन स्तुतिरियमविघ्ना निष्पद्येतेत्यभिप्रायेणाह—**अब्जनेत्रेति** ।। ९ ।।

नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमूनि नालं प्रभो ! भवितुमेव कुतः प्रवृत्तिः ।
एवं निसर्गसुहृदि त्वयि सर्वजन्तोः स्वामिन्न चित्रमिदमाश्रितवत्सलत्वम् ।। १०

अथैवं यथामनोरथं तव सर्वसमीहितसिद्धिर्भवत्विति कटाक्षयन्तं भगवन्तं प्रति प्राचीनप्रभूतोपकारप्रख्यापनेनाद्यतनानुग्रहस्यानाश्चर्यतामाह—**नावेक्षस** इति ।। अथवा अल्पशक्तेः स्वस्य स्तुत्यौचित्यातिशयवचनेन व्यञ्जितं भगवत आश्रितवात्सल्यं केनचित् कैमुत्येन स्थापयन्नेव सर्वशरण्यत्वोपयोगितया प्रपञ्चयिष्यमाणं सर्वस्मात् परत्वं कारणलक्षणेनोपक्षिपन् तद्वत् काष्ठाप्राप्तं सौलभ्यं चाह । अयमेव शारीरकशास्त्रारम्भघटितस्तोत्रारम्भः ।।

कारणत्वं नियन्तृत्वं सुहृत्त्वं स्वामिता हरेः । वात्सल्यमिति पञ्चैते कण्ठोक्ता इह सद्गुणाः ।।

अवेक्षणमिह *तदैक्षत *सोऽकामयतेत्यादिपूक्तः, *ईक्षतेर्नाशब्दम् *गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दादित्यादिसूत्रस्थापितस्सानुग्रहस्सङ्कल्पः । **ततः**—त्वदवेक्षणरूपहेत्वभावादित्यर्थः । **भुवनानीति** कृत्स्नकार्यपरम् । **अमूनीति** तत्तत्प्रमाण-

सिद्धभोक्तृभोग्यरूपकार्यजातानामन्याशक्यकरणवैचित्र्याभिप्रायम्: *यतो वा इमानि भूतानि, *जन्माद्यस्य यत इति श्रुतिसूत्रयोरिदंशब्दवत् । **नालं**—न समर्थानि, कारणाभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । **प्रभो**—स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेद ! । **भवितुम्**—उत्पत्तुं सत्तायोगितया स्थातुं च । एवकारो भवनस्य परसङ्कल्पनैरपेक्ष्यशङ्कां वारयन् प्रवृत्त्यनर्हत्वे कैमुत्यमुद्धाटयति । एवमलब्धसत्ताकानां सत्तापूर्विका प्रवृत्तिश्च त्वदीक्षणमन्तरेण न स्यादित्याह—**कुतः प्रवृत्तिरि**ति । श्रूयते हि, *को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति । अन्तर्यामिब्राह्मणादिकं सर्वमिहानुसन्धेयम् । उक्तं च स्वयमेव **मोक्षधर्मे** *यत्किंचिद्वर्तते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् । अन्यो ह्यन्यच्चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहमिति । अत्र च परमकारणविषये विकल्पसमुच्चयान्यतरबाधाद्यसंभवात् गतिसामान्यन्यायेन कारणवाक्यानि सर्वाणि त्वय्येककण्ठानीति व्यतिरेकोक्त्या सूच्यते । कारणत्वोक्त्यैव *यो ब्रह्माणमित्यादिश्वेताश्वतरमन्त्रोक्तं शरण्यत्वमप्याकृष्टम् । **एवं**—भोगमोक्षार्थप्रवृत्त्यौपयिककरणकलेवरदानादिप्रकारेणेत्यर्थः । *स एकाकी न रमेतेत्यनेनाभिप्रेतं विश्वसृष्ट्युपयुक्तं दयमानमनस्त्वं सूचयति-**निसर्गसुहृदी**ति । सर्वसामान्यतः पूर्वोपकारप्रत्युपकारनिरपेक्षहितैषिणीत्यर्थः । सुहृत्त्वस्य नैसर्गिकत्वं *स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यत्र रक्षणक्रियाया अपि स्वाभाविकत्वोक्त्याऽर्थसिद्धम् । अत्र प्रभुशब्देन सुहृच्छब्देन च *सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृदिति श्वेताश्वतरवाक्यं सूचितम् । **त्वयि**—न हि त्वदन्यः कश्चिदेवं प्रमाणसिद्ध इति भावः । सर्वजन्तोरित्येतत् काकाक्षिन्यायात्परत्राप्यन्वेति । *पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् *स कारणं करणाधिपाधिपः, *प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, *पतिं पतीनां परमं परस्तात् *एष भूतपतिरेष भूतपाल इत्यादिषु प्रसिद्धं हि सर्वस्वामित्वम् । एतच्च सर्वेषां स्वार्थोपकारकत्वे सर्वस्य च तदिष्टविनियोगार्हत्वे हेतुः । **न चित्रं**—नाद्भुतम् । **इदं** स्तुतिवैगुण्यानादरेण स्तोतरि मयि प्रीतिरूपमित्यर्थः । स एष वात्सल्याख्यो गुणः सर्वाविशेषेण **कठवल्ल्यामुक्तः**—*अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत इति । उपबृंहितं च *रिपूणामपि वत्सल इति । **इदमाश्रितवत्सलत्वं न चित्रम्**—संप्रतीह स्तोत्रे प्रेरयतस्तव मन्मुखोदितस्तुतिश्रवणेन जगद्व्यापारविहारस्सफलस्संपद्यत इति भावः । अत्र स्तुतिवैमुख्यनिवर्तनादिलब्धविजयसन्तोषभगवदुक्तिप्रत्युक्तिरूपताऽप्याचार्योक्ता । तथा हि वेत्थ यथा मम त्वयि वात्सल्यं यथा च मुग्धभाषिते पित्रोरिव मे भवन्मुखागतस्तुतिवचनश्रवणकौतूहलमिति वदन्तं प्रत्याह—**नावेक्षस** इति ॥ १० ॥

स्वाभाविकानवधिकातिशयेशितृत्वं नारायण! त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः ।
ब्रह्मा शिवश्शतमखः परमस्वराडित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविप्रुषस्ते ॥ ११ ॥

ननु *हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे *न सन्न चासच्छिव एव केवलः *इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति ब्रह्मादीनाम्, मुक्तस्य च *यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीति सर्वजगत्कारणत्वं प्रतीयते । तदेतत् कथं परब्रह्मलक्षणम्? कथंच तद्योगात्परमपुरुषस्य सर्वस्वामित्वादि? तत्राह—**स्वाभाविके**ति ॥ स्वाभाविकत्वमिहानन्याधीनत्वम्, तेन कर्मोपाधिकदुःखमिश्रानित्यचतुर्मुखाद्यैश्वर्यव्यावृत्तिः । अनवधिकातिशयत्वमुत्कृष्टावधिरहितोत्कर्षवत्त्वम्, *पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यत्र परत्वस्वाभाविकत्वे शक्त्यादिषु सर्वेष्वन्विते इति भावः । एताभ्यामेव परिमितं पराधीनं च मुक्तनित्यैश्वर्यमपि व्यवच्छिद्यते । ईदृशमीशितृत्वं हि तवैव । विश्वपतित्वात्मेश्वरत्वादिश्रुतेः, *प्रशासितारं सर्वेषाम् *शास्ता विष्णुरशेषस्येत्यादिस्मृतिशतैश्च । स्वयं च गीतं *मत्तः परतरं नान्यदिति ।

*एष धाता विधाता च सर्वेषां प्राणिनां प्रभुः । परं हि पुण्डरीकाक्षान्नभूतं न भविष्यतीत्यादि च द्रष्टव्यम् । अत्र नारायणेत्यनेन कारणवाक्येष्वन्यार्थशङ्कागोचराणां सदसदव्याकृतब्रह्मात्महिरण्यगर्भशिवाकाशप्राणादिशब्दानां कयाचिद्वृत्त्याऽनन्यपराबाधितार्थसात्त्विकोपबृंहणानुगुणमहोपनिषन्मैत्रायणीयसुबालोपनिषदादिपठितनारायणशब्दोदितमहापुरुषविषयत्वं केवलतत्त्वनिर्णयप्रवृत्तनारायणानुवाकतात्पर्येण भगवत एव सर्वपरविद्यावेद्यत्वं तत्रत्यतत्तच्छब्दवाच्यत्वं च प्रकाश्यते । अस्य च नाम्नो निरुक्तिभेदैश्शारीरकाध्यायचतुष्टयविवक्षितकारणत्वनिर्बाधत्वोपायत्वप्राप्यत्वानि भाव्यानि । एवमाप्ततमानेकस्मृतिवचनानि चानेन प्रत्यभिज्ञाप्यन्ते । तत्र तावन्मनुः *आसीदिदं तमोभूतमित्यारभ्य, *आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । तद्विसृष्टस्स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यत इति । **बृहस्पतिः**—*नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डाद्ब्रह्मा समभवत्तेन सृष्टमिदं जगदिति । **दक्षः**—* ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनरिति । **व्यासः**—* आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदेति । *नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे । यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमामिति च **वैशम्पायन**वाक्यम् । ईदृशानि वचनशतानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ।

त्वयि *सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, *सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, *नतास्स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, *वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, *वेदे रामायणे चैव भारते भरतर्षभ! । आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुस्सर्वत्र गीयते, *नारायणपरा वेदा इत्यादिभिस्सर्ववेदवेद्यतया प्रसिद्धे पूर्वोक्तसर्वकारणत्वसर्वस्वामित्वादिलक्षणे । **न मृष्यति**—न सहते । **वैदिकः**—वेदप्रमाणक इत्यर्थः । *वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः, *पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातनम् । श्रुतिस्मृती तु विप्राणां चक्षुषी द्वे विनिर्मिते इति हि स्मर्यते । वैदिकशब्देन *सर्वे वेदास्सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः । विष्णोस्सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति **वाराह**वचनम्, *वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवस्सनातनः । गीयते स परो वेदैर्यो वेदैनं स वेदविदिति **कौर्म**वचनं च सूच्यते । अत्र चोत्तरेषु वाक्येषु च किंशब्दः क्षेपार्थः । वैदिकः को न मृष्यतीत्यनेन भगवत्पारम्यमसहमानस्य वेदबाह्यतया पापिष्ठत्वं व्यज्यते । यथोक्तं **प्राजापत्यस्मृतौ**—*नारायणं परित्यज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् । योऽन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभागिति । **महाभारते** तीर्थरक्षकपिशाचवाक्यं—*ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम् । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिस्संसर्गिणामपीति । **सप्तर्षिसंवादे** *विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जनार्दनम् । त्रैलोक्यस्थितिसंहारसृष्टिहेतुं निरञ्जनम् ॥ आधातारं विधातारं सन्धातारं जगद्गुरुम् । विहाय स भजत्यन्यं बिसस्तैन्यं करोति य इति । **भगवद्गीतास्**वासुरान् प्रक्रम्य *अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्विति । **ब्रह्माण्डकौर्मयोश्च** *येऽन्यं देवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाज्जगन्नाथात्ते वै पाषण्डिनः स्मृता इति । **श्रीभागवते** भगवन्तं प्रस्तुत्य *अस्मादन्यं परत्वेन चेतयानो ह्यचेतनः । स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृत इति, *यस्तु नारायणं देवं समत्वेनाभिमन्यते । स तु तेनावमानेन नरकान्नातिवर्तत इति च । *ये तु सामान्यभावेन मन्यन्ते पुरुषोत्तमम् । ते वै पाषण्डिनो ज्ञेया नरकार्हा नराधमाः, *यः पुत्रः पितरं द्वेष्टि तं विन्द्यादन्यरेतसम् । यो विष्णुं सन्ततं द्वेष्टि तं विन्द्यादन्त्यरेतसम्, *विष्णुभक्तिविहीनो यस्सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि । ब्राह्मण्यं तस्य न भवेत्तस्योत्पत्तिर्निरूप्यताम्, *चतुर्वेद्यपि यो विप्रो वासुदेवं न विन्दति । वेदभार-

भराक्रान्तस्स वै ब्राह्मणगर्दभ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि। अस्मिन्नारायणानुवाके * विश्वमेवेदं पुरुष इति पूर्वोक्तसमानन्यायतया * स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्र इत्यादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्मादीनां विभूतित्वश्रवणात् त्रिमूर्त्यैक्यसाम्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरपक्षाणां प्रतिक्षेपस्सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—**ब्रह्मा शिव** इति। अनीश्वरतया सर्वसम्प्रतिपन्नेन्द्रादिसमभिव्याहारादबाधाच्च ब्रह्मशिवयोरनीश्वरत्वं सूच्यते। शतमखशब्दः कर्मवश्यत्वप्रसिद्धिख्यापनार्थः। अत्र चानुवाके तत्तत्कारणोपासनपरवाक्यपठिताश्शिवशम्भ्वादिशब्दाः नारायणविषया इति ज्ञापयितुं * नारायणपरं ब्रह्मेत्यादिभिस्तत्तदनुवादेन नारायणत्वविधानभूयस्त्वं सूचितम्। सूत्रितं च * लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपीति। * हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र इति वाक्यं तु * अद्भ्यस्संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टाविति श्रुत्यैवानुवाकान्तरसंयोजनात् पुरुषसूक्तैकार्थोत्तरानुवाकप्रतिपाद्यमहापुरुषविषयम्। अत एव ऐन्द्रीन्यायादत्र हिरण्यगर्भशब्दः कयाचिदवयवशक्त्या भगवति वर्तते। * शिव एव केवल इत्यत्र शिवशब्दोऽपि * यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिरित्यनुवादान्वयात् सुबालोपनिषदुपदिष्टतमोमृत्युशब्दवाच्यप्रकृत्यधिष्ठातृभूतनारायणविषयः, शुद्धिमाङ्गल्यादावपि रूढश्चासौ, प्रयुक्तश्च भगवति * शाश्वतं शिवमच्युतमिति। * एक एव रुद्र इत्यादेस्तु प्राकरणिकहविरुद्देश्यत्वाकारपरतया न पारम्योपपादकत्वम्। * इन्द्रो मायाभिरित्यत्रेन्द्रशब्दश्च * तमिन्द्रं सन्तम् इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति ब्राह्मणोक्त्या सर्वदर्शिपरमात्मविषयः। प्रसिद्धेन्द्रपरत्वेऽपि नात्र सर्वकारणत्वकण्ठोक्तिः; नच तत्क्लृप्तिः, पुरुरूपत्वादेरन्यथाऽप्युपपत्तेः। * न किरिन्द्र! त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन्नित्यत्र तु प्राकरणिककर्मविशेषौपयिकप्रशंसापरत्वाद्धस्वादिषु त्वदुत्तरो नास्तीति विवक्षितम्। स्वराट्छब्द इह * स स्वराड्भवतीत्याम्नातमुक्तविषयः; स च स्वातन्त्र्यवाचकोऽप्यत्राकर्मवश्यत्वपरः, ईश्वरशरीरभूतानामात्मनां तत्पारतन्त्र्यस्य यावत्स्वरूपभावित्वात्, परतन्त्रस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वमिच्छाविफलत्वाभावादुपपद्यते। तेन * सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः, * अत एव चानन्याधिपतिरिति सूत्रद्वयमप्यविरुद्धम्। मुक्तस्यैश्वर्यं * जगद्व्यापारवर्जमिति शारीरकान्ते स्थापितम्। परमत्वमिह ब्रह्माद्यपेक्षया; तच्चाकर्मवश्यस्य ज्ञानसङ्कोचादिरूपक्षरणविरहादित्यक्षरशब्देन दर्शितम्। * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकमपि * परमं साम्यमुपैति, * मम साधर्म्यमागता इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारात् * वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयतीत्यादिवत्तत्साम्याभिप्रायमेव। तस्य च सङ्कल्पात्स्वाभिमतसृष्टिः परेच्छानुगुण्येन परिमितविषया। सर्वलोकानुसञ्चरणश्रुतिश्च न जगद्व्यापारार्था। **इतिशब्द** इह * स ब्रह्मा स शिव इत्यादिवाक्योपात्तप्रकारसूचनार्थः। **एते**—प्रजापतिपशुपतिसुरपतिप्रसिद्धिमन्तः। ततोऽप्यधिको मुक्तश्च। **अपिशब्द**स्तेषां तत्तत्प्रमाणसिद्धमहत्त्वे सत्यपीति द्योतयन् ततोऽर्वाचीनेषु कैमुत्यं व्यनक्ति। **यस्य ते**—* तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं, * यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिष्वदृश्यत्वादिगुणकतया प्रसिद्धमपि स्वात्मानं धनञ्जयधृतराष्ट्रादेरिव कृपया मे प्रकाशयत इति भावः। महिम्नोऽर्णवत्वरूपणमक्षयत्वापारत्वादिसूचनार्थम्। **महिमार्णवविप्रुषः**—अर्णवस्थानीयत्वन्महिमापेक्षया पृषतस्थानीयमहिमान इत्यर्थः; यद्वा अनन्तविभूतेस्तव विभूतिरूपमहिमसमुद्रबिन्दव इति। तदेतदुक्तमद्वितीयश्रुतिव्याख्यानमुखेन **संवित्सिद्धौ**—* यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले। इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः॥ न तु तद्भृत्यतत्पुत्रकलत्रादिनिवारणम्। तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डायुतकोटयः॥ क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः। ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः। विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुष इति। ब्रह्मादीनां च सृष्ट्याद्युपयुक्तविभूतित्वं वक्ष्यति। तदिह * स ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यमपि न स्वरूपैक्यादिप्रयुक्तम्, किंतु शरीरशरीरिभावनिबन्धनमिति सूचितं भवति। किं च * अग्निर्वै

देवानामवमो विष्णुः परम इति होतारोऽधीयते । *अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्यध्वर्यवः । तथा *तद्ब्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता इति च । एतच्चोपबृंहितं *श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयाऽपि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ॥ नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि चाभवन् । अन्यानि सर्वदैवानि तस्याङ्गानि महात्मन इति । अतश्च ब्रह्मादीनां भगवद्विभूतिसागरशीकरत्वं सिद्धमिति ॥ ११ ॥

कश्श्रीः श्रियः परमसत्त्वसमाश्रयः कः कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः ।
कस्यायुतायुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रचिदचित्प्रविभागवृत्तम् ॥ १२

अथ स्यात्—*हिरण्यगर्भस्समवर्ततेत्यादेः *अद्भ्यस्संभूत इत्यादिनैकार्थ्येऽपि तत्रैव चतुर्मुखनारायणप्रजापति-शब्ददर्शनात्पुरुषशब्दस्य तु साधारण्येन चतुर्मुखेऽपि संभवात् *अम्भस्यपार इत्यत्रापि *प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः, *स नो बन्धुर्जनिता स विधाता, *सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति प्रजापत्यादिशब्ददर्शनात्त्रितयमप्येतच्च-तुर्मुखविषयमिति । अत्र तावत् *न ब्रह्मा नेशान इत्यादिव्यक्त्यन्तरनिषेधसहितविशेषश्रुत्या बाधप्रदर्शनान्न वक्तव्यशेष-मस्ति । अथापि ब्रूमः—*अम्भस्यपार इत्यत्र तावत् *यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्तीति समुद्रशायित्वं, *यदेकमव्यक्त-मनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति तमसः पारवर्तित्वं, *सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति विद्युद्वर्णपुरुष-त्वं, *स आपः प्रदुघे उभे इमे इत्यादिभिर्विचित्रजगत्कारणत्वं, *य एनं विदुरमृतास्ते भवन्तीति मोक्षप्राप्तिहेतुत्वं, *विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादिना सहस्रशीर्षत्वादिकं च प्रत्यभिज्ञायमानमस्यानुवाकस्य पुरुषसूक्तोदितमहापुरुष-गोचरतां गमयति । प्रसिद्धप्रजापतेः परमपुरुषकार्यत्वतन्नियाम्यत्वकर्मवश्यत्वादिकं च प्रसिद्धम् । अतोऽत्र प्रजापत्यादि-शब्दाः परमकारणभूतं नारायणमेव प्रतिपादयन्ति । एवम् *अद्भ्यस्संभूत इत्यनुवाकस्यापि पुरुषसूक्तप्रकरणाविच्छेदात् *वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादिवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानाच्च महापुरुषविषयत्वं सुगमम् । तमिममर्थमनन्यथासिद्धेन लक्ष्मी-पतित्वलिङ्गेन द्रढयति—**कश्श्रीः श्रिय** इति ॥ अत्र त्वदन्य इति वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । *श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमेत्युक्तनिद्राभिप्रेतन् । श्रीरेव ह्यन्येषामतिशयं विधत्ते, तस्या अपि *भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणा-दपीतिन्यायेनातिशयहेतुरयमिति भावः । **नारायणमुनि**भिस्त्वेवमिह व्याख्यातम्—*स्वेतरसमस्तैः स्वरूपस्थितिप्रवृत्त्यर्थं या श्रीयते सा श्रीः, तस्या अपि तथा श्रयणीय इति । श्रीशब्दनिरुक्तयश्च—*शृणाति निखिलान् दोषान् श्रीणाति च गुणै-र्जगत् । श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥ श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृण्वतीं [illegible] द्रष्टव्याः । श्रिय इत्यनेन *ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्याम्नातलक्ष्मीशब्दपर्यायोपादानम् । अत्र ह्रीरिति भूमिर्विवक्षिता ; *श्रीभूमिस-हितं हरिमित्यादिप्रसिद्धेः । **वाजसनेयके** तु ह्रीशब्दस्थाने श्रीशब्दपठनेऽपि यथोचितमर्थो ग्राह्यः ; तदिह पुरुषसूक्त-प्रकरणोदितश्रियःपतित्वलिङ्गसहकृतमहापुरुषप्रत्यभिज्ञानबाधितरूढिः प्रजापतिशब्दः *पतिं विश्वस्येत्युक्तपुष्कलावयवार्थं नारायणमेवाभिधत्त इति भावः । प्रयुक्तश्चासौ तद्विषयतया **महाभारते**—*राजाधिराजस्सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरं तं विजानीमस्स पिता स प्रजापतिरिति । *सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनित्यादौ च । *श्यामा एकरूपा भवन्ति एवमिव हि प्रजापतिरिति प्रजापतेः श्यामत्वैकरूपत्वोक्त्या प्रजापतिशब्दस्य विष्णुविषयत्वं गम्यते । *आश्रावयेति चतु-रक्षरमित्यारभ्य *एष वै सप्तदशः प्रजापतिरित्येतस्य च विष्णुविषयत्वं, *चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदत्विति **महाभारतवचनेन** व्यञ्जितम् । ननु पुरुषसूक्तस्य कथं भगवत्परत्वम् ?

पुरुषशब्दो हि *स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः, *प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादिषु तदतिरिक्तेऽपि प्रयुज्यते। सत्यम्, निखिलजगत्कारणविषयस्त्वयं पुरुषशब्दः परमपुरुषमेवाह। *पुरुषस्य हरेस्सूक्तं स्वर्ग्यं धन्यं यशस्करमिति च स्मर्यते। **मोक्षधर्मे** च परमपुरुषविषयतयैव पुरुषसूक्तं योजितम्—*इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते। ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितमित्यादिना। **व्याससमृतौ** चेदं भगवदर्चने विनियुक्तम्—*न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्। तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्॥ तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण तु। नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि॥ निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि। तदात्मा तन्मनाश्शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः॥ इति। **शौनकीये** कल्पे च *शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम्। प्र वः पातन्तमन्धस इत्यर्धर्चस्य विधानतः॥ इति प्रक्रम्य *आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तममित्यादिना प्रत्यृचमुपचारभेदेषु विनियोगः कृतः। एवं भगवच्छास्त्रादिष्वपि द्रष्टव्यम्। किंच **आथर्वणे** अष्टादशमहाशान्तिप्रकरणे तत्तद्देवताविषयमहाशान्तिषु *वैष्णव्यां पुरुषसूक्तमिति विनियोगो दृष्टः। एवं *सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते *सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराञ्चोऽनुशंसन्तीति कल्पसूत्रकारवाक्याच्च नारायणविषयत्वमस्य सिद्धम्। तत्रतत्र परमपुरुषसन्निधानबुद्ध्या तेन तत्तदुपस्थानं युज्यते। अत्र नारायणस्य ऋषित्वेन पुरुषस्य च देवतात्वेन संबन्धस्तावत्सर्वसंमतः। तत्र नारायणपुरुषशब्दयोरेकविषयत्वं *सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य *विश्वमेवेदं पुरुष इति नारायणानुवाकोक्त्या सिद्धम्। तथा **सुबालोपनिषदि** *चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायण इत्यादिभिर्नारायणस्य सर्वात्मकत्वं प्रतिपाद्य *पुरुष एवेदँ सर्वमिति पुरुषसूक्तवाक्येन निगमनान्नारायण एव पुरुषसूक्तप्रतिपाद्य इति निश्चीयते। तदिह पुरुषशब्दः पुरुषोत्तमविषयः। तथा च पौराणिकं वचः—*भगवानितिशब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने॥ इति। एवं *ब्रह्मा कमलगर्भाभो रुद्रः कालाग्निसन्निभः। पुरुषः पुण्डरीकाभो रूपं तत्परमात्मनः॥ इति त्रयाणां रूपभेदवचनेन प्रत्येकनामोक्तौ ब्रह्मरुद्रव्यावृत्ते परमात्मशब्दोदिते भगवति पुरुषशब्दस्समाख्यारूपेण प्रयुक्तः। *पुरुषः पुण्डरीकाक्ष इति पाठेऽपि न प्रस्तुतविरोधः। अधीयते च **तैत्तिरीयाः** प्रजापतिजनककूर्मविषये *पूर्वमेवाहमिहाऽसमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति। अनन्तरं *सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपाद्भूत्वोदतिष्ठदिति पुरुषसूक्तारम्भस्तत्र प्रत्यभिज्ञायते। अस्त्वेवम्; तथाऽपि महेश्वरशिवादिशब्दलिङ्गशालिन्यां **श्वेताश्वतरोपनिषदि** *वेदाहमेतमित्यादिवाक्यदर्शनाद्रुद्रेऽपि पुरुषशब्दाम्नानाच्च पुरुषसूक्तस्यापि तद्विषयत्वं स्यादित्यत्राऽऽह—**परमसत्त्वसमाश्रयः कः** इति॥ परमस्य मोक्षोपयुक्तप्रकर्षवतः सत्त्वस्य प्रकाशसुखहेतुभूतगुणविशेषस्य समाश्रयः सम्यक् प्रवर्तकः त्वदन्यः क इत्यर्थः। एतेन सांसारिकज्ञानसुखहेतुभूतपरिमितसत्त्वव्यवच्छेदः। अयं भावः—पुरुषसूक्तं तावत्परमपुरुषविषयतया स्थापितम्। तत्रत्यवाक्यप्रत्यभिज्ञानादेव श्वेताश्वतरोपनिषदि शिवमहेश्वरादिशब्दानामपि महापुरुषपरत्वमेव युक्तम्। अनन्यथासिद्धं च लिङ्गं तत्रतत्र दृश्यते। *महान्प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तक इति नारायणस्यैव सत्त्वप्रवर्तकत्वं ब्रह्मरुद्रयोश्च रजस्तमःप्रवर्तकत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धम्। यथा **मैत्रायणीयोपनिषदि** *अथ यो ह खलु वा अस्य राजसोंऽशस्सोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्मा अथ यो ह खलु वा अस्य सात्त्विकोंऽशस्सोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः अथ यो ह खलु वा अस्य तामसोंऽशस्सोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्र इति। पुराणे च **वाराहे** अगस्त्यरुद्रसंवादे रुद्रः—*यत्सत्त्वं स हरिर्देवो यो हरिस्तत्परं पदम्। सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रितयं चैतदु-

च्यते ॥ सत्त्वेन मुच्यते जन्तुस्सत्त्वं नारायणात्मकम् । रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान्यशोधिकः ॥ तच्च पैतामहं वृत्तं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते । यद्वेदबाह्यं कर्म स्यात् तदुद्दिश्योपनेन्यते ॥ तद्रौद्रमिति विख्यातं कनिष्ठगतिदं नृणाम् । यद्धीनतपसा युक्तं केवलं तामसं तु यत् ॥ तद्दुर्गतिप्रदं नृणामिह लोके परत्र चेति । लैङ्गे चतुर्दशाध्याये—* हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करस्स्वयम् । सत्त्वेन सर्वगो विष्णुस्सर्वात्मा सदसन्मयः ॥ इति । तत्रैव चतुर्विंशे क्षुपास्यतपसि— * त्वत्कोपसंभवो रुद्रस्तमसा च समावृतः । त्वत्प्रसादाज्जगद्धाता रजसा च पितामहः ॥ त्वत्स्वरूपात्स्वयं विष्णुस्सत्त्वेन पुरुषोत्तमः ॥ इति । तदनन्तरे चाध्याये नन्दिकेश्वरवचनम्—* परमात्मानमीशानं तमसा रुद्ररूपिणम् । रजसा सर्वलोकानां सर्गलीलाप्रवर्तकम् ॥ सत्त्वेन सर्वभूतानां स्थापकं परमेश्वरम् । सर्वात्मानं महात्मानं परमात्मानमीश्वरम् ॥ तं दृष्ट्वा प्राह वै ब्रह्मा भगवन्तं जनार्दनमिति । एवं पुराणान्तरेषु । **भगवच्छास्त्रादि**ष्वपि * सात्त्विकैस्सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्करः । राजसैस्सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैस्तु सरस्वतीत्यादीनि द्रष्टव्यानि । साधारणे च **शिल्पशास्त्रे** विमानत्रयलक्षणे पठ्यते । * स्यान्नागरद्राविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि । महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदेव इति । अथवाऽत्र परमसत्त्वमिति * स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणमित्युक्तं शुद्धसत्त्वमयमप्राकृतं द्रव्यमिति विवक्षितम् । तेन ब्रह्मरुद्राद्यगोचररहस्याम्नायभगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धकल्याणतमविग्रहादियोगात्तेभ्यः परत्वं सूच्यते । नित्येऽप्युक्तं * परमसत्त्वं पञ्चशक्तिमयविग्रहमिति । उभयथाऽपि सत्त्वप्रवर्तकत्वोक्तिः श्वेताश्वतरोपनिषदः पुरुषसूक्तोदितपरमपुरुषविषयत्वमवगमयति । वक्तव्यान्तरं चात्र **वेदार्थसंग्रहादिषु** द्रष्टव्यम् । ननु च पुरुषसूक्तोदितमादित्यवर्णं पुरुषमेवादित्यमण्डले तादृशवर्णयुक्ततया **छन्दोगा** अधीयते * य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिना । स च स्थानविशेषसन्निधिसामर्थ्यादादित्य एव । स एव च रुक्मवर्णः पुरुषो **मनुना** स्मर्यते । * प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परमिति । * असावादित्यो ब्रह्मेति चाध्वर्यवः । अस्ति च तत्परं पुराणम्, अतः पुरुषसूक्तमादित्यपरम् । स एव च ब्रह्मेत्यत्रानन्यपरकारणश्रुतिभिः श्रियःपतित्वलिङ्गेन पुरुषशब्दादिभिरुपबृंहणैश्च दत्तोत्तरत्वेऽपि युक्तिभूयस्त्वख्यापनायानूक्तं छान्दोग्यस्थं सुप्रसिद्धं लिङ्गमाह— **कः पुण्डरीकनयन** इति । अयमभिप्रायः—* तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी इति तत्रैव पुण्डरीकनयनत्वोक्तेः पुरुषोत्तमस्यैव च तत्प्रसिद्धेर्न तत्रादित्यो वाऽन्यो वा तादृशश्शङ्कनीयः । यद्यपि **द्रमिडभाष्ये** * तस्य यथा कप्यासमित्यादेष्षडर्थाः प्रोक्ताः ; तथाऽप्यौचित्यात्त्रय एव स्वीकर्तव्याः । तथा चोक्तं **वेदार्थसंग्रहे**—* गम्भीराम्भस्समुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदलामलायतेक्षण इति । एतेन परिपूर्णत्वमनुग्रहशीलत्वं चास्य व्यज्यते । **उपरिचराख्याने** च * अरोषणो ह्यसौ देव इत्युक्तम् । अन्येषां तु चतुर्मुखादित्यरुद्रादीनामपूर्णतया साधकावस्थत्वात् कामक्रोधाक्रान्तत्वाच्चाक्षीणि विरूपाणि भवन्ति । सन्निधिविशेषश्चादित्यमण्डले भगवतस्सावित्रीकल्पेषु पुराणादिषु च प्रसिद्धः । आदित्यस्य च, * चक्षोस्सूर्यो अजायत * सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, * अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ, * यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति, * येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः, * न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्, * यस्यादित्यश्शरीरमित्यादिभिरनीश्वरत्वं सिद्धम् । तद्वैभवप्रतिपादनपरं तु पुराणमसात्त्विकत्वात् विरुद्धांशे त्याज्यम् । क्वचिद्ब्रह्मदृष्ट्या तत्पर्यन्ततत्त्वविवक्षया वा निर्वाहः । एवं परमकारणविषयश्रुतिविशेषैः श्रियःपतित्वादिलिङ्गैश्च नारायण एव स्वतस्सिद्धैश्वर्यस्सर्वस्मात्पर इति निश्चितेऽपि केचिदनधिगतपदवाक्यप्रमाणवृत्तान्ताः पुरुषसमाख्यामीश्वरसमाख्यां च निर्विशे-

षणां महत्परमविशेषणविशिष्टां च परामृश्य ब्रह्मणः पितुः ब्रह्मणः पुत्रस्य च निकर्षोत्कर्षौ मन्यन्ते । तानुपालभते—**पुरुषोत्तमः क** इति । इह च *द्वाविमौ पुरुषौ लोक इत्यादयः श्लोकाः प्रतिसन्धेयाः । तेषु *परमात्मेऽत्युदाहृत इत्यनेन *तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति श्रुतिस्स्मार्यते । *यो लोकत्रयमाविश्येत्यनेन *यच्च किंचिदित्यादिकं व्याख्यातम् । बिभर्तीत्याधारत्वोक्त्या *यत्र विश्वं भवत्येकनीलम्, *तत्सवितुर्वरेण्यम्, *ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम, *एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेत्यादेरर्थ उक्तः । अव्ययशब्दोक्त्या *शाश्वतं शिवमच्युतमित्याद्युक्तसंग्रहः । ईश्वरशब्द इह *व्याप्य नारायण स्थित इत्युक्तव्याप्तेः *अन्तः प्रविष्टश्शास्तेत्याद्यनुसारात् समस्तनियमनविशिष्टत्वम् *आत्मेश्वरमित्युक्तानन्यनियाम्यत्वं चाभिप्रैति । *न चापि वेदेषु समाननामेत्यल्पश्रुतोक्तिः *लोके वेदे च प्रथित इति व्यासोपात्तभगवदुक्त्या परिहसनीया । अत्र च **भगवद्गीताभाष्यम्**—*वेदार्थावलोकनात् लोक इति स्मृतिरिहोच्यते; श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः; श्रुतौ तावत् *परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, *स उत्तमः पुरुष इत्यादौ; स्मृतावपि *अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोरित्यादौ—इति । *स उत्तमः पुरुष इति श्रुतौ पुरुषोत्तमत्वं फलितमिति भावः । तदयमिह त्वदन्यः कः पुरुषोत्तम इति वदतोऽभिप्रायः—यदि वयं पुरुषोत्तमसमाख्यामात्रेण भगवत ईश्वरत्वं साधयामः, तदा ईश्वरादिसमाख्याबलेन प्रत्यवस्थातव्यम्; अस्माभिस्तु प्रबलैः श्रुतिलिङ्गादिभिरेव ह्ययमर्थस्साधितः; तथा सति जीवलक्षणपुरुषराशिबहिर्भूत एवायं महापुरुषस्सर्वत्र प्रसिद्धः; ततः प्रबलप्रमाणबाधितेयमीश्वरादिसमाख्या रुद्रस्य सर्वेश्वरत्वं साधयितुं न शक्नोति; अन्यथा इन्द्रसमाख्यैव निर्विशेषणा शतमखस्य परमेश्वरत्वं साधयेत्, *इदि परमैश्वर्ये इति धात्वर्थपाठात् । महत्त्वविशेषिता तु किं पुनः? ततश्च—महावृक्षसमाख्येव बलवन्मानबाधिता । महेश्वरमहेन्द्रादिसमाख्याऽप्यत्र निष्फला ॥

पुरुषोत्तमसमाख्या त्वनधिगतशब्दानुशासनादिवृत्तान्तैः कैश्चित्केवलरूढेत्युक्तम्—*रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्त्विति । तत्र यद्यपि कर्मधारयवृत्तौ *सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरित्युत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातः; न च निर्धारणे षष्ठ्यास्समासः; तथाऽपि *सप्तमी शौण्डैरित्यत्र योगविभागग्रहणादत्र निर्धारणेऽपि सप्तमीसमासस्स्यात्; शैषिकषष्ठी वा नीचोत्तमभावसंबन्धावलम्बिनी द्विपदविग्रहवत्स्वपदविग्रहदर्शितार्था समस्येत । नागोत्तमादिशब्दाश्च शब्दविद्भिरेवं निरूढाः । *यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम इति **गीतानुसारे** तु पञ्चमीसमासः प्रस्पष्टः । अत्र पञ्चमीषष्ठीसमासयोः पुरुषशब्दो बद्धमुक्तावस्थजीवमात्रपरः । *द्वाविमौ पुरुषौ लोके इत्यादिभिश्चैतत्सुगमम् । अतः श्रुतिलिङ्गाद्यबाधितया तदनुगृहीतया गीतानिरुक्तया पुरुषोत्तमसमाख्ययाऽपि पुरुषसूक्तोदितसर्वकारणपुरुषस्य परमात्मत्वसर्वव्यापनभरणनियमनस्वाम्यादिकं तदन्येषामधमत्वं च सिध्यति । इदं च *क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात् केशवनामवान्, *सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते, *नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणस्स्मृतः ॥ इत्यादिभिर्निरुक्तानां समाख्यान्तराणां प्रदर्शनम् । *अजस्सर्वेश्वरस्सिद्ध इति **व्यास**पठिता सर्वेश्वरसमाख्या च महेश्वरादिसमाख्यामधःकरोति । ननु तिष्ठतु समाख्या; लिङ्गं तु पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य चतुष्पात्स्वरूपं परिच्छिन्नत्वमपरिच्छिन्नतयाऽऽम्नातात् परतत्त्वादवरतां गमयेदिति व्योमातीतवादिन आहुः । तन्निरासाय ब्रह्मरुद्रादीनामन्येषां च सर्वव्यापकपरमपुरुषैकदेशवर्तित्वं ख्यापयति—**कस्यायुते**ति । त्वदन्यस्य कस्येति योज्यम्; *यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता । मेरोरिवाणुर्यस्यैतद्ब्रह्माण्ड-

मखिलं मुने, * मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्, * पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमित्यादिभिर्भगवत्स्वरूपैकदेशे विग्रहैकदेशे च विश्वस्थितिरुच्यते । अतो विष्णोरेव सर्वव्यापित्वं रुद्रादेश्च तदेकदेशवर्तित्वं सिद्धम् ॥

तपसा तोषितेनैव विश्वरूपेण विष्णुना । स्वपार्श्वे दक्षिणे शम्भोः निवासः परिकल्पितः ॥

एवं स्वविग्रहांशेषु तदन्या अपि देवताः । निरङ्कुशस्वतन्त्रेण श्रीधरेण निवेशिताः ॥

पुरुषसूक्तेऽपि * पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिभिरपरिच्छिन्नत्वं सिद्धम् । तत्रतत्र परिच्छिन्नत्वोक्तीनां तु * अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च, * अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः, * अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्, * हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्, *बुद्ध्यर्थः पादवत्, *अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य इत्यादिभिस्सूत्रैस्तदुपाध्यवच्छेदनिबन्धनत्वं महापुरुषस्यैव सर्वव्यापित्वं च स्थापितम् । अत्रायुतायुतेत्याद्यंशक्लृप्तिरसंख्यातब्रह्माण्डतदावरणादिमहत्तरविभूत्याश्रयप्रदेशातिरिक्तविभूत्यन्तराश्रयापरिमितस्वरूपवैभवसूचनार्था । एतेन प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मरुद्रादीनामितरेतरानभिज्ञत्वादिकमपि सूच्यते । कस्येत्यादिना महिमैकदेशाधिष्ठेयत्वं वा विवक्षितम् । * विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्यत्राभाष्यत– * मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थित इति । तत्रैव *यस्यायुतायुतांशांश इत्यादिकमुदाहृतम् । विश्वं–कृत्स्नं कार्यजातम् । चिदचित्प्रविभागः चेतनाचेतनयोः प्रकृष्टं वैषम्यम् । तस्य विचित्रत्वमाश्चर्यत्वमवान्तरविशेषो वा । देवमनुष्यादिरूपभेदेन तत्तदनुगुणज्ञानसुखादिभेदैश्च चेतनप्रविभागः । अचेतनप्रविभागस्तु भूतेन्द्रियादिरूपेण भोग्यभोगोपकरणादिरूपेण च । स च निर्बाधैः प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथासंभवं प्रत्येतव्यः । एवं प्रविभागेन वृत्तं व्यवस्थितस्वरूपस्थितिव्यापारवत्तया निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेदापहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमहिष्ठफलप्रदानैः ।
कोऽन्यः प्रजापशुपती परिपाति कस्य पादोदकेन स शिवस्स्वशिरोधृतेन ॥ १३

अथ स्यात् यद्यपि प्रत्यक्षस्तुतिभिः तत्रत्यलिङ्गैरबाधितसमाख्याविशेषैश्च भगवत्परत्वं प्रतीयते, तथाऽपि * इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति स्मरणाद्विरोधाधिकरणस्य च स्पष्टार्थश्रुतिविषयत्वात्प्रजापतिपशुपतिपारम्यतत्परबहूपबृंहणदर्शनाच्च पुरुषोत्तम एव पर इति निश्चेतुं न शक्यमित्यत्र प्रबलतमोपबृंहणप्रसिद्धैः परावरविवेकलिङ्गभूतैरुदन्तैरुत्तरमाह–वेदापहारेति ॥ अयं भावः–सुपरिगृहीताविरुद्धार्थसात्त्विकपुराणाद्युपबृंहिताभिः प्रत्यक्षश्रुतिभिः अर्थनिर्णये सिद्धे विरुद्धार्थानां राजसतामसपुराणादीनां शारीरकस्मृत्यधिकरणनिश्चलीकृतविरोधाधिकरणनयेन विधूननं युक्तम् । तद्विपरीतवृत्तान्तास्तु तामसादिपुराणोक्तत्वाद्भ्रमविप्रलम्भसंभवा मन्तव्याः । मन्वादिस्मृतिषु भगवत्पारम्यं सुव्यक्तम् । * यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजमिति च श्रूयते । * मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यत इति स्मर्यते च । अतस्सात्त्विकेतिहासपुराणादिप्रोक्ता वेदापहारादिवृत्तान्ताः परावरविवेके सम्यङ्लिङ्गानि भवन्ति । तदिह निखिलजगदेकहेतुभूतस्स भगवान् * आनीदवातँ स्वधया तदेकम्, * तस्माद्धान्यं न परः किञ्चनासेत्यादिप्रसिद्धायां पूर्वापरहिरण्यगर्भादिप्रलयप्रागभावदशायां महदादिसृष्टिक्रमेण ब्रह्माणं पूर्वं विधाय प्रलयतिरोहितान्वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य ब्रह्मणे प्राहिणोत् । अत्र *विदधाति प्रहिणोतीति च वर्तमाननिर्देशः प्रतिकल्पमेवमेवेति ज्ञापनार्थः । ततश्च वेदचक्षुःप्रदर्शितां विश्वसृष्टिं कर्तुकामे ब्रह्मणि प्राचीनदुष्कृतफलदानाय परमपुरुषेणैव सृष्टौ मूर्तरजस्तमस्त्वेन भगवच्छास्त्रप्रति-

पादितौ महाबलौ मधुकैटभौ—* ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम्। सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविक्रमौ ॥ ततो विग्रहिणस्तांस्तु दृष्ट्वा तावसुरोत्तमौ। वेदाञ्जगृहतू राजन्! ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ अथ तौ दानवश्रेष्ठौ गृहीत्वा तान् सनातनान्। रसां विविशतुस्तूर्णमुदपूर्णे महोदधौ ॥ ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत्। ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ ब्रह्मा—वेदा मे परमं चक्षुः वेदा मे परमं धनम्। वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम् ॥ मम वेदा हृतास्सर्वे दानवाभ्यां बलादितः। अन्धकारा इमे लोका जाता वेदैर्विवर्जिताः ॥ वेदे हृतेऽहं किं कुर्यां लोकान्वै स्रष्टुमुद्यतः। अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ॥ प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकामयस्त्वयम्। को हि शोकार्णवे मग्नं मामिहाद्य समुद्धरेत्। इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम!। हरिस्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर! ॥ ततो जगौ परं जप्यं प्राञ्जलिः प्रग्रहं प्रभुरित्यादि। *एतस्मिन्नन्तरे राजन्! देवो हयशिरोधरः। जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे राजन्! ततस्स्वां प्रकृतिं ययौ। ततस्तयोर्वधेनाशु वेदोपहरणेन च ॥ शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तम इति। पशुपतेरेव गुरुपातकाद्विमोचनम्। गुरुविषयं पातकं गुरुपातकं गुरुत्वेन पातकं वा विशेष्यते। न हि ब्राह्मणोत्तमपितृभूतब्रह्मशिरश्छेदादधिकं पातकं संभाव्यते? विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं च स्मर्यते। न च सर्वज्ञनामाऽसौ न जानाति तदिदं स्वपातकम्। रुद्रेण स्वयमेवोक्तं **मात्स्ये**—* ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च। वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥ ब्रह्मा—यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम। तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥ रुद्रः—ब्रह्महाऽऽकुलितो भूत्वा चरंस्तीर्थानि भूतले। ततोऽहं गतवान् देवि! हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ तत्र नारायणः श्रीमान् मया भिक्षां प्रयाचितः। ततस्तेन स्वकं पार्श्वं नखाग्रेण विदारितम् ॥ महती स्रवती धारा तस्य रक्तस्य निस्सृता। विष्णुप्रसादात्सुश्रोणि! कपालं तत्सहस्रधा ॥ स्फुटितं बहुधा यातं स्वप्नलब्धं धनं यथेति। एवं स्वेदजलपूरणेन कपालमोचनं चान्यत्रोक्तं कल्पभेदेन रुद्रसृष्ट्यन्तरे योज्यम्। अप्राकृते भगवद्विग्रहे युद्धादिष्वत्र च रुधिरस्वेदादिकं मायासृष्टं मन्तव्यम्। रुद्रस्य दैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमन्धकासुरसंग्रामे प्रसिद्धम्। तदुक्तं **मात्स्ये** महेश्वरप्रयुक्तशस्त्रक्षतप्रथमान्धकरुधिरबिन्दुभिरन्धकयूथे सञ्जाते—* ततस्स शङ्करो देवस्त्वन्धकैराकुलीकृतः। जगाम शरणं देवो वासुदेवमजं विभुम् ॥ ततस्स भगवान् विष्णुस्सृष्टवाञ्छुष्करेवतीम्। सा पपौ सकलं तेषामन्धकानामसृक् क्षणादिति। एवं रुद्रस्य स्वदत्तवरसामर्थ्यपरीक्षोद्यतवृकासुरदौरात्म्यजनितभयविमोचनं च द्रष्टव्यम्। अत्रेन्द्रादीनामपि हिरण्यरावणदुर्वासःप्रभृतिजनितापद्विमोचनमुपलक्ष्यम्। **सभापर्वणि** चैतत्सामान्यत उक्तम्—* एवमेषोऽसुराणां च सुराणामपि सर्वशः। भयाभयकरः कृष्णस्सर्वलोकेश्वरेश्वर इति। आदिशब्देन दुर्जयत्रिपुरविजिगीषाद्यापत्संग्रहः। उक्तं हि **महाभारते**—* विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वर इति। **श्रीविष्णुधर्मे** च—* त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं ब्रह्मणा विष्णुपञ्जरम्। शङ्करस्य कुरुश्रेष्ठ रक्षणाय निरूपितम् ॥ वागीशेन तु शक्रस्य बलं हन्तुं प्रयास्यत इति। **नामत्रयविधाने** च तेनैव रुद्रस्य कालकूटापन्निस्तारणं च दर्शितम्—* अच्युतानन्तगोविन्दमन्त्रमानुष्टुभं परम्। ओन्नमस्सम्पुटीकृत्य जपन्विषधरो हर इति। बाणयुद्धे भगवता वासुदेवेन योद्धुं प्रवृत्तस्यापि रुद्रस्य प्रशमनास्त्रेण युद्धापन्निस्तारणं कृतम्। यथोक्तं **वैष्णवपुराणे**—* जृम्भणास्त्रेण गोविन्दो जृम्भयामास शङ्करम्। ततः प्रणेदुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समन्ततः ॥ जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत्। न शशाक तदा योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणेति। **श्रीमद्रामायणे** च श्रीपरशुराम आह—* हुङ्कारेण महाबाहुः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः। जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवास्सर्षिगणास्तदेति ॥

श्रीबदरिकाश्रमे च युद्धप्रवृत्तस्तापसवेषेण धर्मसूनुना नरसखेन नारायणेन सञ्जिहीर्षितो रुद्रः पितुः पुत्रस्य च मध्यं प्रविष्टेन चतुर्मुखेन प्रबोधितश्शरणमुपागतस्सर्वलोकशरण्येन संरक्षित इति **महाभारते** प्रोक्तं—* प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुम् । शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं हरिमित्यादिना । तयोर्महिष्ठफलप्रदानं च तत्रैवोक्तम् । तथा हि; **कुण्डधरोपाख्याने**—* [illegible] विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुमः इति । उपाख्यानान्तरे च—* मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम् । ततस्तस्मै वरान्प्रीतो ददाम्यहमनुत्तमान् ॥ मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव चेति । युधिष्ठिरशोकापनोदे च—* विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महाक्रतौ । जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मनेति । तथा * महादेवस्सर्वमेधे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव । विश्वान् लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा इति ॥ आमनन्ति चैतदेव बह्वृचाः * अस्य देवस्य मीढुषो वयाविष्णोरेष प्रवृधे हविर्भिः विदेहि रुद्रो रुद्रियं महत्त्वमिति । पशुपतित्वं च रुद्रस्य वरापेक्षापूर्वकमाम्नातं—* सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरिति । **श्रीनारायणीये** च सर्वदेवानां भगवदाराधकत्वं तदधीनगतित्वं चोक्तम्—* तं देवा ऋषयश्चैव नानातनुसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्येनं गतिं चैषां ददाति सः ॥ इति । यज्ञाग्रहराध्याये च भगवत एव सर्वकर्मसमाराध्यत्वं ब्रह्मादीनां सर्वेषां तत्प्रसादलब्धयज्ञभागत्वं च प्रतिपादितं—* ततस्ते विबुधास्सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः । वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमारभन् ॥ तस्मिन् सत्रे तदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् । देवा महर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥ ते कार्तयुगधर्माणो भागाः प्रथमसत्कृताः । प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परमिति । ततश्चैवं **भगवद्वचः**—* येन यः कल्पितो भागः स तथा समुपागतः । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणमिति । तथा—* यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ते सर्वलोकेषु वै सुराः । कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन् महाक्रतौ । स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृत इति । **कर्मकाण्डे** च प्रथमाध्याये—*नित्यमर्चयसे देव कं देवमधिकं तव । यस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्रिभुवनेश्वर ॥ जपहोमनमस्कारैस्तं वदस्व तथा मयेत्युमया पृष्टो महेश्वर उवाच—* शृणुष्व त्वं महाभागे यथा नित्यं नमाम्यहम् । ब्रह्माद्या मुनयश्चैव तपोधैर्यसमाधिभिः ॥ अर्चयन्ति सदा यं वै सदा पश्यन्ति सूरयः । तं वै यथातथं वक्ष्ये तस्मिन् धर्मस्य निर्णयम् ॥ अज्ञानार्णवमग्नानां सर्वेषामात्मनामयम् । विष्णुर्धर्मोद्भवः [illegible] उदाहृत इति । **श्रीनारसिंहपुराणे** चैतत्संग्रहेणोक्तं—* ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा । स्वंस्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादत इति । अथ रुद्रस्यानीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—**कस्य पादोदकेन स शिव इति** । अत्र द्वन्द्वसमासस्थस्यापि पशुपतिमात्रस्य गङ्गाधारणसामर्थ्यात् बुद्ध्या निष्कृष्य स इति परामर्शः । यद्वा स इति शिवसमाख्याप्रसिद्धिपरम् । तथा चोक्तं **श्रीभागवते**—* सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दमिति प्रक्रम्य, * यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवश्शिवोऽभूदिति । **उद्योग**पर्वणि चैतदभिप्रायेण प्रोक्तम्—* अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् । प्रगृह्य प्रददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम इति । स्पष्टं चैतदी**श्वरसंहितायामा**राधकेन ब्रह्मणैवोक्तं * द्रवीभूतस्तदा धर्मो हरिभक्त्या महामुने । गृहीत्वा धर्मपानीयं पदं नाथस्य तुष्टये ॥ क्षालितं परया भक्त्या पाद्यार्घ्यादिभिरर्चितम् । तदम्बु परया भक्त्या दधार शिरसा हरः ॥ पावनार्थं जटामध्ये योग्योऽस्मीत्यवधारणात् । वर्षायुतान्यथ बहून्न मुमोच तथा हरः ॥ इति । यद्येवं गङ्गा पशुपतेरपि पावनी, तर्हि * भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुरित्येतत्कथम्? इत्थम्; अत्र हि स्वतः पवित्रत्वस्य

स्प्रष्टव्यताहेतुत्वमुच्यते, अश्रुतमनाकाङ्क्षितं चान्यसंसर्गस्य तत्पवित्रताहेतुत्वं कल्पयितुमयुक्तम् ; कल्प्यमानेऽपि ज्ञापक-हेतुत्वमात्रं कामं कल्प्यताम् । भवेन शिरसा धृतत्वात्पवित्रमिति ज्ञात्वा पस्पृशुरित्यर्थः । सामान्योक्त्या च भवस्यान्येषां च पवित्रत्वमभिप्रेतम् । अत एव * हरस्य गात्रसंस्पर्शात्पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रापि हरस्य शुद्धिप्रदत्वमुपागतेति बोद्धव्यम् ॥१३॥

कस्योदरे हरविरिञ्चिमुखः प्रपञ्चः को रक्षतीममजनिष्ट च कस्य नाभेः ।
क्रान्त्वा निगीर्य पुनरुद्गिरति त्वदन्यः कः? केन वैष परवानिति शक्यशङ्कः ॥ १४

एवं तत्तद्भक्तैः परत्वेन कल्पितयोः प्रजापतिपशुपत्योर्वृत्तान्तैस्तयोरनीश्वरत्वकर्मवश्यत्वादिकं भगवत एव सर्वेश्वरत्वं च दृढीकृतम् । अथ तयोस्तदन्येषां चानीश्वरतया संमतानामविशेषेण पारतन्त्र्यसृज्यत्वसंहार्यत्वादिप्रदर्शकैस्तामसादिपुराणेष्वपि प्रसिद्धतया सर्वलौकिकपरीक्षकसंमतैरशक्यापह्नवैराश्चर्यचेष्टितैः परावरतत्त्वविवेकं प्रतिष्ठापयति—**कस्योदर** इति ॥ प्राकृतप्रलयदशायां हरविरिञ्च्यादिरूपेण स्रक्ष्यमाणश्चिदचिदात्मकः प्रपञ्चः कस्योदरे त्वदन्यस्य कस्यान्तस्सूक्ष्मतयाऽवस्थित इत्यर्थः । * यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इत्यत्रौदनोपसेचनशब्दवत्, * ग्रसेत्संहारसमये जगत् स्थावरजङ्गमम् । लीलया यस्तु भगवान् तं गच्छ शरणं हरिमित्यत्र ग्रसनशब्दवच्चात्रोदरशब्द औपचारिकः । उक्तं च विश्वप्रलयवेलायां भगवत एवावस्थानं **सुबालोपनिषदि**—* किं तदासीत्तस्मै नैवेह किंचनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायण इत्यादिभिः । **महाभारते** * ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे । आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ॥ एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः प्रभुरिति । * कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्यय इति च । **श्रीवैष्णवे** च पुराणे * प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयत इति । **श्रीविष्णुधर्मोत्तरे** च * ब्रह्मा शंभुस्तथैवार्कः चन्द्रमाश्च शतक्रतुः । एतदाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा ॥ जगत्कार्यावसानेषु वियुज्यन्ते च तेजसा । वितेजसश्च ते सर्वे पञ्चत्वमुपयान्ति चेति । अत्र * नारायणे प्रलीयन्त इति श्रुत्यादिप्रसिद्धेऽर्थे तात्पर्यम् । यद्वा महाप्रलयानन्तरं महदादिषूपसृष्टेषु स्रक्ष्यमाणहरविरिञ्च्यादीन् भगवता स्वविग्रहविशेषेऽन्तर्निधाय रक्षित्वा ततस्तेषां सृष्टिरत्रोच्यते । सृष्टेः पुरुषार्थशेषतया धर्मादिपुरुषार्थस्य च स्थितिकालभावित्वात्तत्प्राधान्यविवक्षया क्रममुल्लङ्घ्याह—**को रक्षतीम**मिति । उक्तमिदं वैष्णवपुराणे—* न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् । स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञ! भवत्यन्यस्य कस्य चित् ॥ सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः । हन्ति चैवान्तकत्वे च रजस्सत्त्वादिसंश्रय इति । **उत्तरश्रीरामायणे** च ब्रह्मणोक्तं—* ततस्त्वमपि दुर्धर्षस्तस्माद्भावात्सनातनात् । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति । * सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् । रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवानिति च । एवं * न संपदां समाहारे विपदां विनिवर्तने । समर्थो दृश्यते कश्चित्तं विना पुरुषोत्तममित्यादीनि च द्रष्टव्यानि । अथ * बहु स्यां प्रजायेयेतीत्युक्तक्रमेण जनिहेतुत्वमाह—**अजनिष्ट च कस्य नाभे**रिति । श्रूयते हि **महोपनिषदि**—* सर्वस्यायतनं हरिमित्यारभ्य * यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिर्विश्वसृड्विश्वरूपः । तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति । **आथर्वणे च** * ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रम्य * ब्रह्म वै ब्रह्माणं पुष्करेऽसृजदिति । एवम् * अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितम् विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देवः, * स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवदित्यादिष्वपि भगवन्नाभेरेव प्रजा-

पतिसंभवोऽभिप्रेतः । उपबृंहणसिद्धं चैतत्—* अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नम इति । भृगुभरद्वाजसंवादे च—* ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा । तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिरिति । स्थलान्तरे च—* नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः । ससर्ज नाभिजं पुत्रं ब्रह्माणममितप्रभम् ॥ ततस्स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् । मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ॥ सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्! सजडपण्डिता इति । सभापर्वणि च—* अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान् प्रभुः । पुरा नारायणो देवस्स्वयम्भूः प्रपितामह इत्यारभ्य, * ततस्स भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयमिति । अत्रापि प्रलयार्णवमध्ये नाभेर्ब्रह्माणमसृजदिति मन्तव्यम् । सुपर्णवैकुण्ठसंवादे च * यत्तत्पद्ममभूत्पूर्वं तत्र ब्रह्मा व्यजायत । ब्रह्मणश्चापि सम्भूतः शिव इत्यवधार्यताम् ॥ शिवात्स्कन्दस्समभवदेतत्सृष्टिचतुष्टयमिति । मार्कण्डेयश्च—* स्वपतस्तस्य वै पद्मं कोटिसूर्यसमप्रभम् । नाभेर्विनिस्सृतं तस्य तत्रोत्पन्नः पितामह इति । उत्तरश्रीरामायणे च—* सङ्क्षिप्य च पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितमिति । श्रीवैष्णवे च पुराणे—* रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः । यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगदिति । श्रीवाराहे चागस्त्यं प्रति रुद्रः—* नारायणः परो देवः सत्त्वरूपी जनार्दनः । त्रिधाऽऽत्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥ रजस्तमोभ्यां युक्तोऽभूत् रजस्सत्त्वाधिकं विभुम् । ससर्ज नाभीकमले ब्रह्माणं कमलासनम् ॥ रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मामसृजत्प्रभुरिति । अत्र त्रिधाऽऽत्मानमित्येतत् स्वेन रूपेण क्षेत्रज्ञद्वयविशिष्टवेषेण चेति बहुप्रमाणानुसारेण मन्तव्यम् । रजस्तमोयोगश्च तद्गुणकद्रव्याधिष्ठातृत्वेन भवति । श्रीनारसिंहपुराणे * तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममभून्महत् । तस्मिन् पद्मे महाभाग! वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ब्रह्मोत्पन्नस्स तेनोक्तः प्रजास्सृज महामते! । एवमुक्त्वा तिरोभावं गतो नारायणः प्रभुः ॥ तथेत्युक्त्वा स तं देवं विष्णुं ब्रह्माऽथ चिन्तयन् । आस्ते किञ्चिज्जगद्धेतोर्नाध्यगच्छत किंचन ॥ तावत्तस्य महारोषो ब्रह्मणोऽभून्महात्मनः । ततो बालस्समुत्पन्नस्तस्याङ्के रोषसंभवः ॥ स रुदन्वारितस्तेन ब्रह्मणा व्यक्तमूर्तिना । नाम देहीति चेत्युक्तस्तस्य रुद्रेत्यसौ ददाविति । एवं * सृष्ट्वा नारं तोयमन्तस्स्थितोऽहं येन स्यान्मे नाम नारायणेति । कल्पेकल्पे तत्र शयामि भूयः सुप्तस्य मे नाभिजं स्याद्यथाऽब्जम् ॥ * तत्र सुप्तस्य मे देवि! नाभौ पद्ममजायते त्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । नाभिरित्येतदुपलक्षणम् । मनःप्रभृतिभ्यो हि ब्रह्मणो जन्मषट्कं पूर्वं प्रोच्यते । यथा हयशिरउपाख्याने * अहं प्रसादजस्तुष्यन् लोकधाम्ने स्वयम्भुवे । त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ चाक्षुषं मे द्वितीयं वै आसीज्जन्म पुरातनम् । त्वत्प्रसादाच्च मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ त्वत्तो मे श्रावणं चापि चतुर्थं जन्म वै विभो! । नासिक्यं चैव मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ॥ अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तष्षष्ठं विनिर्मितम् । इदं च सप्तमं जन्म पद्मजं मेऽमितप्रभ! ॥ सर्गेसर्गेऽप्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितेति । अत्रैवमण्डजसृष्टिः महोपनिषदि श्रूयते * एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमेत तस्य ध्यानान्तस्स्थस्यैका कन्या दशेन्द्रियाणि इत्यारभ्य * अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यं कामं मनसाऽध्यायत तस्य ध्यानान्तस्स्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् ता इमा आपस्तद्धिरण्मयमण्डमभवत् तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायतेति । अनन्तरं रुद्रोत्पत्तिश्चैवमभिधीयते—* अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यं कामं मनसाऽध्यायत तस्य ध्यानान्तस्स्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् स्वेदाद्बुद्बुदमभवत् बुद्बुदात् त्र्यक्ष-

श्शूलपाणिः पुरुषोऽजायतेति । **मोक्षधर्मे** चोक्तम् * एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः । एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ॥ मयाऽनुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः । अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यस्समुत्थितः ॥ ब्रह्मानुशिष्टो भविता सोऽपि सर्ववरप्रद इति, * अथ तत्र सतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः । ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छयेति । छन्दोगास्त्वामनन्ति—* विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये तुथाय विश्ववेदसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय नमो घण्टाय कर्माधिपतये नम इति । **शतपथे चाष्टमूर्तिब्राह्मणे** प्रथमांशे—* संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् तं प्रजापतिरब्रवीत् कुमार! किं रोदिषि यच्च मम तपसोऽधिजातोऽसीति सोऽब्रवीत् अनपहतपाप्मा वा अहमस्मि हन्त नामानि मे देहीति तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति अपि द्वितीयम् अपि तृतीयम् अपि पूर्वमेवास्य तत्पाप्मानमपहन्ति तमब्रवीत् रुद्रोऽसीति तस्य तन्नामाकरोत् अग्निस्तद्रूपमभवत् अग्निर्वै रुद्रः यदरोदीत्तस्माद्रुद्र इत्यादि । सेयं श्रुतिर्भगवता **पराशरेणो**पबृंहिता—* कथितस्तामसस्सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने! । रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तं मे निगदतः शृणु ॥ कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः । प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥ रुरोद सुस्वरं सोऽथ द्रवंश्च मुनिसत्तम! । किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥ नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः । रुद्रस्त्वं देवनाम्नाऽसि मा रोदीस्स्थैर्यमावह ॥ एवमुक्तः पुनस्सोऽथ प्रत्युवाच महातपाः । ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः ॥ स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च वै विभुरित्यादिना । **मोक्षधर्मे** च **ब्रह्मरुद्रसंवादे**—* अहं ब्रह्मा चाद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः । मत्तो जगज्जङ्गमस्थावरं च सर्वे वेदास्सरहस्याश्च पुत्रेति; **लिङ्गनिर्णयाध्याये** च—* उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्सुत इति । **श्रीवाराहे** च * नारायणः परो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः । तस्माद्रुद्रोऽभवद्देवि! स च सर्वज्ञतां गत इति । एवं रुद्रस्य ब्रह्मानुजत्वब्रह्मपुत्रत्वे अपि कल्पभेदादुपपद्येते ॥

आप्तवाचोर्विरोधे स्यात्सृष्टिभेदादियं गतिः । अनिश्चिताप्तभावानां निश्चितैस्स्यादनादरः ॥

अथैवमेव परावरत्वविभाजकत्रिविक्रमव्यापारमाह—**क्रान्त्वेति** । अनेन * यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु । अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेत्यादिप्रतिपादितं विग्रहमहत्त्वादिकं चतुर्मुखस्य तत्पदाराधकत्वं च सूच्यते । तदा ब्रह्मादिसर्वदेवतानां मनुष्यादिवत् स्तोतृत्वं चोक्तं—* सङ्घैस्सुराणां दिवि भूतलस्थैरित्यादिना । अथवा क्रान्त्वेत्यनेन सर्वेषामन्तर्बहिश्चावस्थाय यथार्हं तत्तत्कार्यार्थमाक्रमणं विवक्षितम् । **अन्तर्यामिब्राह्मणे** हि—* यः पृथिवीमन्तरो यमयति, * य आत्मानमन्तरो यमयतीत्यादिभिस्सर्वतत्त्वाधिष्ठातृत्वमुक्तम् । **सुबालोपनिषदि** च—* यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्नित्यादिभिस्स एवार्थ उक्तः; अन्ते च विशेषितं * एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति । अन्यमपि निगरणादिकर्मीभूतब्रह्मरुद्राद्यशक्यमाश्चर्यव्यापारमाह—**निगीर्य पुनरुद्गिरति त्वदन्यः क** इति । यथोक्तं **श्रीसात्त्वते**—* त्यजन्तमाहरन्तं च श्वासोच्छ्वासद्वयेन च । आब्रह्मभवनं सर्वं कर्मप्राधानिकं हि यदिति । उद्गिरतीति वर्तमाननिर्देशः क्वचित्क्वचित्कल्पे तथा प्रवृत्तिप्रवाहज्ञापनार्थः । तस्य यथापूर्वत्वद्योतनाय पुनश्शब्दः । एवं संहार्यत्वसंहर्तृत्वरक्ष्यत्वरक्षकत्वजन्यत्वजनकत्वाधिष्ठेयत्वाधिष्ठातृत्वादिवैधर्म्यवर्गैरुक्तैश्च **पुरुषनिर्णयादिषु** प्रपञ्चितैर्हेतुभिः त्वदन्येषु क्वचिदपि स्वातन्त्र्यशङ्का च न स्यादिति निगमनाभिप्रायेणाह—**केन वेति** । त्वदन्येनेति विशेषणीयम् । **वाशब्द**श्चकारार्थः; अन्यस्य सर्वस्मात्परस्यात्यन्तासंभावितत्वद्योतनार्थो वा । मुक्तेषु नित्येषु च शक्तिभूयस्त्वेऽपि सर्वशरीरत्वादि-

लक्षणं स्वातन्त्र्यं नास्ति । किमुत क्षेत्रज्ञेषु हरविरिञ्चादिष्वित्यभिप्रायेण निर्दिशति—**एष** इति । अत्र सर्वेषामाधारतया नियन्तृतया शेषितया चाधिकः परः । तद्वान् **परवान्** । प्रामाणिकानां दृढतरबहुप्रमाणसिद्धेऽर्थे तद्विपरीतशङ्काऽपि नोत्पद्यत इत्यभिप्रायेणात्र ग्रहणनिर्देशः । अथवा मन्दमतीनां श्रुत्यन्तरेषु परान्तरसद्भावशङ्कासंभवेऽपि पूर्वोक्तैरेव न्यायैस्तन्निरासनमभिप्रेत्य केनेत्यादिकमुच्यते । उपबृंहणैश्चैतत्सिद्धम्; यथाऽऽश्वमेधिके **श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे**— *अनाश्रित्योच्छ्रयो नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् । रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्! नाहं कञ्चिदुपाश्रितः । ममाश्रयो न कश्चित्तु सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् ॥ इदं रहस्यं कौन्तेय! प्रोक्तवानहमव्ययमिति । **श्रीहरिवंशे** च देवान् प्रति रुद्रः—*एतदेव परं वस्तु नैतस्मात्परमस्ति वः । एवमेव विजानीध्वमेतद्वः परमं तप इति, *ओमित्येवं सदा विप्राः! पठध्वं ध्यात केशवमिति, *उपास्योऽयं सदा विप्रा! उपायोऽस्मि हरेस्स्मृताविति च । **श्रीवाराहे** *रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । सर्वे भवन्तं शरणं गतास्स्मः कुरुष्व पूज्यानिह विश्वमूर्ते ॥ इति । तत्रैव—*नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति । एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां च सत्तमम् ॥ इति । **ब्राह्मे**—*सर्वे विष्णुमया देवाः सर्वे विष्णुमया गणाः । न हि विष्णुसमा काचिद्गतिरन्या विधीयते ॥ इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः इति । **आदित्यपुराणे ब्रह्मा**—*अहं विष्णोस्तु संभूतः स च सर्वमयो हरिः । न तस्य परतो भूतं विद्यते यत्तदुत्तमम् ॥ पुराणेषु द्विजश्रेष्ठाः! दशस्वष्टासु नान्यथेति । तत्रैव कालनेमिवधे रुद्रः—*योऽसौ लोकत्रयस्य मूर्तिर्यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । तं याम शरणं विष्णुं सर्वे सेन्द्रा दिवौकस इति ॥ १४ ॥

त्वां शीलरूपचरितैः परमप्रकृष्टसत्त्वेन सात्त्विकतया प्रबलैश्च शास्त्रैः ।
प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च नैवासुरप्रकृतयः प्रभवन्ति बोद्धुम् ॥ १५

एवं चतुर्भिः पञ्चभिर्वा श्लोकैः प्रदर्शितं भगवत्परत्वं यदि प्रामाणिकम्, तर्हि श्रुतशास्त्रास्सर्वेऽपि किं तथा नाध्यवस्यन्ति? कथं च लोके निरीश्वरवादस्त्रिमूर्तिसाम्यैक्यादिपक्षाश्च प्रादुःष्युः? इत्यत्र परेषां भगवत्प्रतिपत्त्यभावे हेतुमाह—**त्वां शीलेति** ॥ एतेन मूढान् प्रति शोचति, तन्मध्ये स्वस्य भगवदनुभवलाभात् प्रीयते च । **त्वां**—महद्भ्योऽपि महीयस्त्वेन पूर्वोक्तम् । **शीलमिह** महत्तरस्यापि मन्दतरैस्सह नीरन्ध्रसंश्लेषः । रामकृष्णाद्यवतारेषु शबरीगोपालादिवृत्तान्तैस्तत्प्रसिद्धिः । तैरेव तत्रतत्र महत्त्वमपि सूच्यते । **रूपम्** *आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, *तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वास इत्यादिष्वस्त्रभूषणाध्यायादिषु चाप्राकृतत्वेनाकर्महेतुत्वेन विश्वाधारतया शुभाश्रयत्वेन च प्रसिद्धम् । अत्र केषांचिद्भगवत्स्वरूपमेव वा तद्गुणभूतज्ञानबलादि वा परव्यूहादिरूपतया प्रकाशत इति पक्षस्तु तत्रतत्र पृथङ्निर्देशस्य बाधकाभावात् निर्विकारत्वनिरवयवत्वादिश्रुतिविरोधात् *पञ्चोपनिषन्मन्त्रविग्रहम्, *षाड्गुण्यविग्रहं देवमित्यादेरन्वयानर्हपदसमभिव्याहारस्य परस्परविरुद्धस्यान्यथैवोपपत्तेश्च निरस्तः । **चरितानि** क्रान्त्वेत्यादिना पूर्वोक्तान्यनुक्तानि च महार्णवनिमग्नवसुन्धरोद्धरणामृतमथनप्रमुखान्यतिमानुषदैवतानि चेष्टितशतानि । **परमप्रकृष्टसत्त्वेन**—अधिकोत्कृष्टसत्त्वगुणेनेत्यर्थः । ननु ब्रह्मादिष्वेव सत्त्वरजस्तमसां प्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदेन नवधा गति**र्मनुनोक्ता** । भगवतस्तु—*सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र हि प्राकृता गुणा इति सत्त्वगुणोऽपि प्रतिषिद्ध्यते । तत्कथमिह तदुक्तिः? इत्थम्; क्षेत्रज्ञानां हि प्रकृष्टसत्त्वगुणसम्पत्तिः भगवत्कटाक्षाधीनेति प्रागेव प्रतिपादितम् । तदिह स्वप्रवर्त्यैन मोक्षोपयुक्तसत्त्वेनेत्यर्थः । अप्राकृतशुद्धसत्त्वसमाश्रयत्वं वा विवक्षितम् । तामसपुराणादीनां तत्त्वबोधकत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—**सात्त्विक**

तयेति। पौरुषेयशास्त्राणां स्वमूलभूतपुरुषगुणभेदेन सात्त्विकत्वादिव्यपदेशः। सत्त्वादीनां कार्यभेदश्च भगवतैव गीतः—*सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चेति। सात्त्विकराजसतामसबुद्धिभेदश्च—*प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिस्सा पार्थ सात्त्विकी॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च। अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिस्सा पार्थ तामसीति श्लोकत्रयेणोक्तः। **मनुश्च**—*या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि तास्स्मृता इति। पुराणेषु च सात्त्विकादिविभागो **मात्स्ये** प्रोक्तः—*सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसास्सात्त्विकास्तथा। कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसात्यये॥ यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा। तस्यतस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते॥ अग्नेश्शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते। राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः॥ सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते। सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः॥ तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमिति। तस्मिन्नेव प्रदेशान्तरेऽपि—*सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसास्सात्त्विकास्तथा। कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः, *रजस्तमोमयास्तद्वत् त्रयस्त्रय उदाहृताः। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां पुष्टिरुच्यते॥ अग्नेश्शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवाकृतः। राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम्॥ सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते। तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमिति। **कौर्मे** च—*असङ्ख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः। कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः॥ सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेरिति। तदिह सात्त्विकानि पुराणानि सत्त्वैकमूलतया कार्त्स्न्येनाविप्लुतज्ञानानीति तेषां प्राबल्यम्। वेदविरुद्धैस्तामसतन्त्रैः परत्वापह्नवः परावरतत्त्वविपर्यासादिकल्पनं च **तर्कपादे** निरस्तम्।

यच्चेदं सात्त्विकपुराणादिविभागप्रकरणं, तत्सात्त्विकमेव मन्तव्यम्; बाधकाभावात् गुणस्वभाववैचित्र्यात् परस्परविरुद्धार्थपुराणबलाबलविवेकापेक्षायां तद्व्यवस्थापकतयैव प्रवृत्तत्वाच्च। एवं तामसेतिहासेऽपि तामसपुराणन्यायस्सञ्चारणीय इति। अत्र प्रबलैश्च शास्त्रैरिति प्राबल्योक्त्या बहुवचनेन चानन्यपरश्रुतिस्मृतीनां भारतरामायणादीतिहासानां च तदनुगुणानां पाद्मवैष्णवभागवतनारदीयमार्कण्डेयवाराहवामनमात्स्यगारुडब्रह्माण्डनारसिंहादिपुराणानामन्योन्यसामरस्यमपि व्यज्यते। *अष्टाभिः कथ्यते विष्णुः दशभिः कथ्यते शिव इति वचनं त्वनाप्तं, दृश्यमानविरोधात् हिरण्यगर्भादिप्रतिपादकपुराणविभागवचनैर्बाधाच्च। आस्तामेतत्सर्वं; *महाजनो येन गतस्स पन्था इत्युक्तमयत्ननिश्चयसाधनम्। तद्भगवत्पारम्यपक्षे सिद्धमित्याह—**प्रख्यातेति**। प्रबलैश्च शास्त्रैरित्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि तदन्तर्गतसाभिसन्धिककतिपयवाक्यविशेषमात्रेणापि परतत्त्वनिर्णयस्सुलभ इत्यभिप्रायेण महर्षिमतानां पृथगुपादानम्। प्रख्याताश्च ते दैवपरमार्थविदश्चेति कर्मधारयः, प्रख्यातशब्देन वेदवैदिकपरिग्रहप्रकर्षादाप्ततमत्वं सूच्यते। दैवशब्द इह देवतार्थः, *न दैवं केशवात्परमितिवत्। परमार्थशब्दोऽत्र याथार्थ्यपरः, *देवतापारमार्थ्यं चेत्यादिप्रमाणसूचनार्थत्वात्। वक्तॄणां तन्मतानां च भूयस्त्वव्यञ्जनार्थमुभयत्र बहुवचनम्। तत्र तावत् पृथिवीश्रोत्रजन्मा पितामहदत्तवरो भगवान् **वाल्मीकिराह**—*स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुस्सनातनः, *अधिकं मेनिरे विष्णुम्, *व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातन इत्यादि। *येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्यादिसूक्तं परं ब्रह्म त्वमेवेति रामावस्थं भगवन्तं प्रत्युच्यते *अक्षरं ब्रह्म सत्यं चेत्यादि। ब्रह्मलक्षणं

चाभिप्रेत्योक्तं—* त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुरिति । * जगत्सर्वं शरीरं त इत्यनेन घटकश्रुतीनामर्थो दर्शितः । * अहं ते हृदयं रामेति ब्रह्मणो वाक्यं * पुत्रो हि हृदयमिति श्रुतिप्रसिद्ध्या तस्य भगवत्पुत्रत्वं व्यनक्ति । **उत्तरश्रीरामायणे** च भगवतः परमकारणत्वं पितामहोत्पादकत्वं च प्रागेवोदाहृतम् । * कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय! महाभारतकृद्भवेदिति स्वपित्रा पराशरेणापि स्तुतः पञ्चमवेदप्रणेता शारीरकसूत्रकारोऽप्याह—* कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेकस्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते, * कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्, * ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देवकीपुत्र एव, * तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः, * सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदाच्छास्त्रं परं नास्ति न दैवं केशवात्परम्, * आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदेति । भगवद्गीतानुगीतादिभि**र्मोक्षधर्मे** च तैस्तैस्संवादैरैदम्पर्येण भगवत एव परत्वं प्रपञ्चितम् । **आश्वलायनेन** सूत्रकृता * नमश्शौनकायेत्याचार्यत्वेनाभिवन्दितः **श्रीशौनको**ऽपि **श्रीविष्णुधर्मे** सर्वत्र भगवत्पारम्यं प्राचिख्यपत् । मोक्षोपायविधाने चैवं त्याज्यमुपादेयं च व्यभजत्—* आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तजगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गतास्सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥ तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् । ध्येयं ध्यानविदां सम्यक् तद्विष्णोः परमं पदमिति । तथा * श्रूयतां तु नरव्याघ्र! वेदवेदान्तनिश्चयः । यज्ञेशो यज्ञपुरुषः पुण्डरीकाक्षसंज्ञितः ॥ स विष्णुः परमं ब्रह्म यतो नावर्तते पुनरिति । भगवदर्चावतारमाहात्म्येऽप्येवमाह—* यादृशे तु मनःस्थैर्यं रूपे बध्नाति चक्रिणः । नृसिंहवामनादीनां तादृशं कारयेद्बुधः ॥ सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् । कृत्वाऽऽत्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥ तस्यां ब्रह्म समारोप्य मनसा तन्मयो भवेत् । तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् ॥ विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीमिति । अत्र प्रतिष्ठादिवशान्मुख्यावताररूपत्वं विवक्षितम् । उक्तं हि **भगवच्छास्त्रे**—* सर्वातिशायिषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः । तेनार्च्यो भगवान् साक्षात् नोपचारधिया क्वचिदिति । **जितन्तेस्तोत्रे** च भगवत एव जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिकं प्रादर्शयत् । * देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवानिति । **श्रीवैष्णवपुराणे पुलस्त्यवसिष्ठाभ्यां लैङ्गे** च ब्रह्मणा दत्तवर इति प्रसिद्धः **पराशरश्च**—* विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च स इति प्रधानप्रतिपाद्यं संगृह्य तदेव बहुधा स्थापयामास । * यद्वै किं च मनुरवददित्यादिप्रख्यातमनुबृहस्पतिदक्षादिवाक्यानि च पूर्वमेवोदाहृतानि । एतेषु मतेष्वेकैकमेव तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तम्; किंपुनः पूर्वोक्तैश्शीलरूपादिभिः परस्परं च समुचितमित्यभिप्रायेण मतैश्चेत्युक्तम् । आसुरी—तामसी प्रकृतिर्येषां ते आसुरप्रकृतयः, तामसप्रकृतित्वाद्बोद्धुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । आसुरपदोपादानं * राक्षसीमासुरीं चैति सहोक्तोपलक्षणम् । दर्शितश्च दैवासुरसर्गविभागो भगवता—* द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव चेत्यादिना । उक्तं च **शौनकेन**—* द्विविधो भूतसर्गोऽयं दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुर इति । **आदित्यपुराणे** च—* देवानां च परो धर्मस्सदा यज्ञरताः क्रियाः । स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिस्तथा ॥ दैत्यानां बहुमानित्वं मात्सर्यं सत्स्वसत्क्रिया । निन्दनं वेदशास्त्राणां हरभक्ति-

रनुत्तमेति । तथा *तस्मिन्नपि हरौ विप्र! स्वबुद्ध्या ये न मोहिताः । कीर्तयिष्यन्ति ते देवा मन्तव्यास्त्वितरेऽसुराः । इति। बोद्धुमित्यत्र सर्वपरिवृढत्वेनेत्युपस्कार्यम्। न प्रभवन्तीत्यनेन तामसप्रकृतिपरवशत्वं व्यज्यते। अवधारणेन कालान्तरेऽप्येतद्दृढीक्रियते । उक्तं हि **मनुना** *यं तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं विभुः । तदेव स पुनर्भेजे सृज्यमानः पुनःपुनःरिति । महाभारते च *न गाथा गायिनं शास्ति बहु चेदपि गायति । प्रकृतिं यान्ति भूतानि कुलिङ्गशकुनिर्यथेति, *जन्मान्तरसहस्रेषु या बुद्धिर्भाविता पुरा । तामेव भजते जन्तुरुपदेशो निरर्थक इति च । न हि शास्त्रे सद्भिर्बहुल उपदिष्टे पठितेऽपि सत्त्वोत्कर्षनिमित्तभगवद्भक्तिरहितानां रावणदुर्योधनप्रभृतीनां तत्त्वाध्यवसायस्सम्पद्यते। यथाऽऽह **सञ्जयः** *विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते । विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥ मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे । शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनमिति । न च जगत्यबोद्धारस्सन्तीत्येतावता प्रमाणसिद्धार्थो न स्यात्, अन्यथा वा स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

उल्लङ्घितत्रिविधसीमसमातिशायिसंभावनं तव परिव्रढिमस्वभावम् ।
मायाबलेन भवताऽपि निगुह्यमानं पश्यन्ति केचिदनिशं त्वदनन्यभावाः ॥ १६

अथ सर्वप्रतिपत्त्यभावनिबन्धनं चोद्यं तत्सद्भावेन परिहरन् परसमृद्धिप्रयोजनतया सत्त्वस्थानां भगवदनुभवलाभेन सन्तुष्यति—**उल्लङ्घितेति** ॥ यद्वा *त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययमिति सर्वैरवेद्यतया स्वेनैवोक्तं भगवन्तं कथं केचिज्जानीयुरिति शङ्कायां तत्प्रबोधहेतुरिहोच्यते । पूर्वश्लोके परिजिहीर्षार्थं भगवत्तत्त्वानवगमहेतुरुक्तः । अत्र तूपादित्सार्थं तज्ज्ञानकारणोक्तिः । सीमा—परिच्छित्तिः । सा चात्र देशतः कालतो विषयतश्च त्रिविधा । समश्चातिशायी च समातिशायिनौ । त्रिविधसीम्नस्समातिशायिनोश्च संभावनोल्लङ्घिता येन तथोक्तः । अन्येषां हि प्रभुत्वं देशादिभिः परिच्छिन्नम् । अत एव समाधिकसंभावनायुक्तम् । **तव**—*सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, *न समोऽनेन कश्चन, *न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, *न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः, *नास्ति नारायणसमः इत्यादिप्रसिद्धस्य । **परिव्रढिमस्वभावं** प्रभुत्वरूपं यावत्स्वरूपभाविनं धर्मम् । *प्रभौ परिवृढ इति निपात्यते । **मायाबलेन** गुणमयप्रकृतिसामर्थ्येन । श्रूयते हि *अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः, *मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति । स्वयं चाह—*दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति । **जितं ते**—स्तोत्रेऽप्युक्तम् *अध्यक्षश्चानुमन्ता च गुणमायासमावृत इति । उक्तं च **चतुःश्लोक्यां** *यवनिका माया जगन्मोहिनीति । यद्वाऽत्र मायाबलशब्देन स्वसाधारणाप्राकृतविग्रहे कर्मवश्यमत्स्यकूर्मादिसाजात्यभ्रमजनकशक्तिप्रकर्ष उच्यते । यथोक्तम् । अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतः प्रभुः । कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ तेन वञ्चयते लोकान् मायायोगेन केशवः ॥ इति । **भगवताऽपि** *आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्, *अहं वो बान्धवो जात इति स्ववाक्येनापि मोहयता सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽपीति भावः ।

भवताऽपि बलेनेति त्वद्बलमेव स्वबलमुपादाय त्वत्सेवायां प्रवृत्तास्त्वामपि स्ववशीकृत्य त्वत्तोऽपि बलीयांसो भवन्तीति भक्तानां प्रभावातिशयव्यञ्जनार्थोऽपिशब्दः । **निगुह्यमानं** नितरां प्रच्छाद्यमानम् । **पश्यन्ति** शास्त्रतः प्रथमं विशदमवगच्छन्ति, पश्चाद्योगबलेन साक्षात्कुर्वन्ति च; यथाऽऽह **सनत्सुजातः**—*योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सना-

तनमिति । **केचिदिति** दुर्लभत्वसूचनार्थम् । गीयते हि * स महात्मा सुदुर्लभ इति । **श्रीपौष्करे** च * दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदालापात् सुलभं शाश्वतं पदमिति । **अनिशं** सर्वजनमोहने कलियुगेऽपीति भावः । उक्तं हि भगवता **शौनकेन** * कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युत इति । **त्वदनन्यभावाः** त्वदेकविषयचित्तवृत्तयः, प्रयोजनान्तरशरण्यान्तरत्यागिन इति भावः । श्रूयते * यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यारभ्य * यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः, * ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः * नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यारभ्य * तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां * तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति । * एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः—* स्वाध्यायश्चक्षुरुत एकमस्य योगो द्वितीयमभिवीक्षणाय । अध्ययनमनननयनोऽस्य द्रष्टा न मांसचक्षुरभिवीक्षते तमिति । स्मर्यते च—* ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः । * भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपेति ॥ १६ ॥

यदण्डमण्डान्तरगोचरं च यद्दशोत्तराण्यावरणानि यानि च ।
गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ १७

उक्तप्रकारं परिवृढत्वमनितरसाधारणविभूतिमहिम्ना स्थिरीकरोति **यदण्ड**मिति ॥ **यत्** पितामहोत्पत्तिस्थानतया प्रसिद्धं चतुर्दशभुवनावरणहेमकटाहरूपमण्डम् । एकवचनमिह समुदायाभिप्रायम् । * अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोट्ययुतानि चेति पुराणोक्तेः । अण्डान्तरमेव गोचरो यस्य तदण्डान्तरगोचरम् उदुम्बरमशकवत् अदृष्टबाह्यप्रदेशम् । अण्डाधिपतिप्रभृति चतुर्विधजन्तुजातं तद्भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिकं च । **दशोत्तराण्यावरणानि** तोयप्रभृतीनि । उक्तं हि * दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम् । सर्वोऽम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः । भूतादिना नभस्सोऽपि महता परिवेष्टितः ॥ दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै । महान्तं हि समावृत्य प्रधानं समुपस्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तस्सङ्ख्यानं चापि विद्यते । तदनन्तमसङ्ख्यातप्रमाणं चेति वै यतः ॥ हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिस्सा परा मुने ॥ इति । यच्छब्दानामिह प्रतिनिर्देशो यथार्हमध्याहर्तव्यः । **गुणाः** बन्धकारणत्वेन चतुर्दशाध्याये गीताः सत्त्वादयः प्रकृतिधर्माः । अत्र गुणानां पृथगुक्त्या साम्यावस्थं गुणत्रयमेव प्रकृतिरिति साङ्ख्यमतं निरस्तम् । **प्रधानं** महदादिविकाररहितस्त्रिगुणद्रव्यभागः । अण्डान्तरगोचरमिति क्षेत्रज्ञव्यष्टीनामप्युक्ततया **पुरुष**शब्द इह * दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापीत्यादिभिः प्रकृतिव्याप्तत्वेन प्रतिपादितं क्षेत्रज्ञसमुदायमाह । **परं पदं** पद्यत इति—पदं प्राप्यं स्थानान्तरेभ्यः परं पुनरावृत्तिरहितमप्राकृतं मुक्तिस्थानमित्यर्थः । श्रूयते हि—* यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, * हिरण्मये परे लोके विरजं ब्रह्म निष्कलम्, * पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, * ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः, * यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवमिहैव स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्, * विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्, * स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते इत्यादि । **महाभारते** च—* रम्याणि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ एते वै नियतास्तात स्थानस्य परमात्मन इति । अपुनरा-

वृत्तिस्थानत्वं चोक्तं—* ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारं तितीर्षवः। अतीव तत्सदः पुण्यं पुण्याभिजनसेवितम्॥ तत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च॥ इति। *ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः। नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनाः॥ सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यथावलमहिंसया॥ इति च। भगवन्तं प्रति च देवा ऊचुः *दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं दुर्विज्ञेयं चागमैर्गम्यमाद्यम्। गच्छ प्रभो रक्ष चास्मान् प्रपन्नान् कल्पेकल्पे जायमानस्स्वमूर्त्येति। **आरण्यपर्वणि** च धर्मसुतं प्रति आर्ष्टिषेण आह—* यमाहुस्सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवाम्। अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं हरिम्॥ ब्रह्मणस्सदनाचस्य परस्थानं प्रकाश्यते। देवा हि यत्र पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं पदम्॥ अत्यर्कानलदीप्तं तत् स्थानं विष्णोर्महात्मनः। स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः॥ यतयस्तत्र गच्छन्ति देवं नारायणं हरिम्। परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिश्शुभैः॥ योगसिद्धा महात्मानः तमोमोहविवर्जिताः॥ तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत॥ स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमक्षरमव्ययम्। ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्राणमात्रं युधिष्ठिरेति। एतत् कार्यभगवल्लोकविषयमिति केचित्। अपुनरावृत्तिस्थानत्वाक्षय्यत्वादिव्यपदेशात् परमेव पदमित्यन्ये। युधिष्ठिरादिभ्यस्तत्प्रकाशनं तु * व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानितिवदृषिप्रभावादुपपद्यते। शेषमप्यविरुद्धं नेयम्। **याज्ञवल्क्यस्मृतौ** चोक्तम् *ओङ्काररथमारुह्य मनः कृत्वा तु सारथिम्। ब्रह्मलोकपदान्वेषी याति विष्णोः परं पदमिति। अत्र स्थानवाचिनां शब्दानां परमात्मस्वरूपपरत्वप्रतिक्षेपायोक्तं **षडर्थसङ्क्षेपे** *व्यतिरेकाधिकरणनिवासशब्दैरिति। अस्य च स्थानस्याप्राकृतत्वं * क्षयन्तमस्य रजसः पराके, * आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति रजस्तमोमयप्रकृतिसीमातिक्रान्तत्वश्रुत्या भगवच्छास्त्रैश्च सिद्धम्। प्रकृतेरेवाक्षराख्यः परिणतिविशेषः ईश्वरस्य मुक्तानां नित्यानां च भोगस्थानमिति केचिद्वदन्ति। तन्निरासार्थमिह प्रधानपुरुषाभ्यां पश्चात् परमपदस्य पृथगुपादानम्। अयं च पक्षः * कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुरित्यादिभिश्च निरस्तः।

यच्चान्ये भगवत्स्वरूपमेव वा तस्य षाड्गुण्यं वा विचित्रशक्तिवशाद्दिव्यलोकत्वेनावस्थितमित्याहुः, तदपि श्रुत्यादिषु पृथगुक्तेर्बाधकाभावात् अन्यथा निर्विकारत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेण **ते विभूतय** इति प्रधानादिसाधारण्येन व्यतिरेकनिर्देशः। क्वचिद्विरुद्धनिर्देशास्तु यथार्हमुपचारेण नेतव्या इति। **परात्परमित्यत्र** पञ्चम्यन्तः परशब्दः प्रधानात्परतः क्षेत्रज्ञवर्गात्परभूतं मुक्तमाह। प्रथमान्तस्त्वनादिमुक्तजीवजातम्। यद्वा प्रकृतेः परात् क्षेत्रज्ञात्परमिति बद्धमुक्तनित्यजीवजातस्य सामान्येनोपादानम्। अत्र ब्रह्मशब्देन शुभाश्रयनित्यविग्रह उपचर्यते; स्वरूपपरत्वोक्तेरनौचित्यात्। इह तु * सालम्बनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थिते। मनस्यव्याहते सम्यग्युञ्जतां जायते मुने॥ स परस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणस्समनन्तरम्। मूर्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिरिति **वैष्णवपुराणे** प्रोक्तम्। **चतुःश्लोक्यां** च—*मूर्तं ब्रह्म ततोऽपि तत्प्रियतरं रूपं यदत्यद्भुतमिति। अत्र ब्रह्मशब्दोपचारनिमित्तं लोकोत्तरबृहत्त्वबृंहणत्वे। चकारेण दिव्यभूषणायुधादेरपि संग्रहः। **ते** सर्वान्तरात्मत्वेन विश्वपतित्वेन च श्रुतस्य। **विभूतयः** नियन्तव्याश्शेषभूताश्च। एतेषु द्रव्याणां * न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरमित्युक्तापृथक्सिद्धिमत्तया शरीरत्वेन विभूतित्वम्, अद्रव्याणां तु व्यवहितप्रकारतया। हिरण्यगर्भादीनां तु विशेषतः। सृष्ट्यादित्रयोपयुक्तविभूतित्वं विभज्योक्तं **वैष्णवपुराणे**—* ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरेरेता जगतस्सृष्टिहेतवः॥ विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः॥ रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः। चतुर्धा

प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ।। इति । अत्र विष्णोरेव विष्णुविभूतित्वोक्तिर्विभूतिसजातीयस्वावताराभिप्राया । ते विभूतय इत्यनेन त्वद्विभूतित्वं स्वाभाविकं त्वदितरविभूतित्वं त्वदिच्छायत्तम् ; तथा तद्द्वाराऽपि त्वद्विभूतित्वं सिद्धमेवेति व्यज्यते ।। १७ ।।

वशी वदान्यो गुणवानृजुश्शुचिर्मृदुर्दयालुर्मधुरः स्थिरस्समः ।
कृती कृतज्ञस्त्वमसि स्वभावतस्समस्तकल्याणगुणामृतोदधिः ।। १८

एवं भगवतः परत्वं प्रपञ्चितम् । [illegible]नेन सौलभ्यमुच्यते—वशीति ।। यद्वा विभूत्यानन्त्यमुक्तम् । अथात्र [illegible] । वशः [illegible]त्वं वा, तद्वान् वशी ; तथा च नैघण्टुकाः * वशो जनस्पृहायत्तेष्वायत्तत्वप्रभुत्वयोरिति । तत्र प्रभुत्वार्थः * सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, * जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरमित्यादिषु प्रसिद्धः । तथा पूर्वश्लोके प्रोक्तं परिबृढत्वं [illegible] । तस्मिन् सति हि [illegible] भृशं शोभन्ते ? आयत्तत्वार्थे तु [illegible] सौलभ्यातिशयः कथ्यते । यथाऽऽह स्वयमेव * ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहमिति, * इमौ स्म मुनिशार्दूल ! किङ्करौ समुपस्थितौ इति च । पाण्डवदूतत्वपार्थसारथित्वादिवृत्तान्ताः प्रसिद्धाः ।

वदान्यः * प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः, * अर्थिषु प्रियवादित्वम्, * उदारास्सर्व एवैते, * स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य चेत्यादिषु दृष्टम् । स्वात्मपर्यन्तसर्वस्वदानशीलत्वं च * य आत्मदा बलदाः, *एको बहूनां यो विदधाति कामान्, * एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तदित्यादिपूक्तम् । **नारदश्च** पुण्डरीकं प्रत्याह—* तस्मात्त्वमपि विप्रेन्द्र ! नारायणपरो भव । तदन्यः को महोदारः प्रार्थितं दातुमीश्वरः इति । उक्तं च **श्री विष्णुधर्मे**—*सकलफलप्रदो हि विष्णुरिति, *रत्नपर्वतमारुह्य यथा रत्नं नरो मुने ! । सत्त्वानुरूपमादत्ते तथा कृष्णान्मनोरथानिति च । **इतिहासोत्तमे** च *यथा कल्पद्रुमात्सर्वं प्राप्यते [illegible] । तथा संप्राप्यते विष्णोरपि स्याद्दुर्लभं द्विजेति । **स्वयमप्याह**—* अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यस्समाचरेत् । नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।। इति ।

गुणवान्—गुणशब्दोऽत्र न [illegible]परः, [illegible]त्वात् ; **समस्तकल्याणगुणामृतोदधि**रिति निगमनेन चरितार्थत्वाच्च । अप्रधानविषयत्वं पारिभाषिकगुणपरत्वं सत्त्वादिगुणविशेषार्थत्वं चात्रासङ्गतमयुक्तं च । अत उचितः कश्चिद्गुणविशेषोऽत्र विवक्षितः । गुण्यत इति गुणः अभ्यसनीयः अनुकूलतमत्वेन शीलनीय इत्यर्थः । ईदृशत्वं च सौशील्यस्य गुणान्तरेभ्यस्समधिकम् । इदं च महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम् । तदेत[illegible]वृत्तान्तेषु प्रसिद्धम् ।

ऋजुः—आश्रितेषु मनोवाक्कायवृत्तीनामेकरूपतया कौटिल्यरहितः । एतेन विश्वसनीयत्वं व्यज्यते । यथा चाह—* अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् । न तु प्रतिज्ञां संश्रित्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः, * द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येत् हिमवान् शकलीभवेत् । शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे ! न मे मोघं वचो भवेत् इति । आश्रितच्छन्दानुगुणावस्थानत्वं वा ऋजुत्वम् ।

शुचिः—अपहतपाप्मत्वादिगुणकः । भावशुद्धिर्वा विवक्षिता । सा चाश्रितरक्षणे प्रत्युपकारादिनिरपेक्षता, द्रव्यतारतम्यानादरेण भक्तिमात्रप्रसाद्यत्वं वा । यथोच्यते—*भक्तैरण्वप्युपानीतं प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् । भूर्यप्यभक्तोपहृतं

न मे तोषाय कल्पते ।।, * पृथिवीं रत्नसंपूर्णां यः कृष्णाय प्रयच्छति । तस्याप्यन्यमनस्कस्य सुलभो न जनार्दनः ।। * अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् । अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ।। इति । पावनत्वं वा शुचित्वम् । यथा * पावनस्सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दनः !, * पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ; * पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्, * शुचिर्भवति संस्मृत्य स्नातो भवति दर्शनात् । प्रणिपातेन पूतात्मा त्रयः कृष्णे महागुणाः, * स्नातो वा यदि वाऽस्नातः शुचिर्वा यदिवाऽशुचिः । यस्स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरश्शुचिरिति ।

मृदुः—सापराधैरपि सहसाऽऽश्रयितुं शक्यः । यथोक्तं—* विदितस्स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि, * अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैश्शरैः । न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीमिति । आश्रितविश्लेषासहत्वं वा मृदुत्वम् । तच्च वक्ष्यति—* क्षणेऽपि ते यद्विरहोऽतिदुस्सह इति । शासनप्रवृत्तस्यापि * सामोपहितया वाचेति क्रमेण सामप्रधानत्वं वा ।

दयालुः—स्वप्रयोजनान्तरमनपेक्ष्य परदुःखनिराकरणेच्छावान् । तदप्युच्यते * आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमश्शमः । राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तममित्यादिभिः । न चातिदुःखमयविषमसृष्ट्या नैर्घृण्यादिदोषः—* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयतीति सूत्रकारैस्तत्प्रतिक्षेपात् । अत एव मोक्षोऽपि कस्यचित्कदाचिदुपपद्यते ।

मधुरः—* रसो वै सः, * आनन्दो ब्रह्म, * कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयानन्दस्वरूपः । अत एवोपायदशायामपि माधुर्यमुच्यते—* प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, * कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च, * क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तममिति । वाचिकं कायिकं च वा माधुर्यं, *प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः, *सोमवत्प्रियदर्शनः, *रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्, * साक्षान्मन्मथमन्मथः इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अत एव जिघांसावस्थायामपि हृद्यत्वं रक्तरुष्टयोर्भीष्मचैद्ययोः प्रसिद्धम् ।

स्थिरः—आश्रितापराधैस्तत्प्रदर्शकैरप्यक्षोभ्यः । यथाऽऽह सुग्रीवादीन् प्रति * मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्यादिति ।

समः—जातिगुणवृत्तादिवैषम्यवतामपि शरण्यत्वे विशेषरहितः । श्रूयते हि * सर्वस्य शरणं सुहृदिति । स्मर्यते च * सर्वलोकशरण्याय, * सुहृदं सर्वभूतानाम्, * समोऽहं सर्वभूतेष्विति ।

कृती—स्वार्थकर्तव्यविशेषरहितः । तदाह—* न मे पार्थास्ति कर्तव्यमिति । यद्वा आश्रितरक्षणेन कृतकृत्यः । तदप्युक्तम्—* अभिषिच्येत्यारभ्य * कृतकृत्यस्तदेति । अथवा कृतमुपकारः, कृतज्ञ इत्यत्र तथा दृष्टेः ; तद्वान् कृती । धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानवान् वा । द्वेधाऽपि विश्वोपकारकव्यापारवानित्यर्थः । आश्रितेषु विशेषतश्च गीयते * योगक्षेमं वहाम्यहम्, * ददामि बुद्धियोगं तमित्यादि ।

परैरुपकृतं जानातीति **कृतज्ञः** । उपकारलेशमपि बहुमन्यत इति तात्पर्यम् । तदुच्यते—* न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यतीति । स्वयं चाह—* गोविन्देति यदाक्रन्दत्कृष्णा मां दूरवासिनम् । ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पतीति । यद्वा कदाचित्स्वकृतमाश्रितप्रार्थनाभङ्गं प्राप्तावसरे तदपेक्षितपूरणाय सानुशयो जानातीति **कृतज्ञः** । तदाह—* शिरसा याचतस्तस्य न कृतं वचनं मयेति । अत्र असीति मध्यमपुरुषेणार्थसिद्धावप्यधिकेन त्वंशब्देन हेमारविन्दपरिमलन्यायात् गुणानां गुण्यधीनोत्कर्षस्सूच्यते । तदुक्तमभियुक्तैः

*गुणायत्तमित्यारभ्य *गुणास्सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया शुभीभूयं याता इति हि निरणैष्म श्रुतिवशादिति। असीति वर्तमानव्यपदेशः कालभेदेन स्वभावभेदशङ्कानिरासार्थः। **स्वभावतः** न तु पुण्यशेषविवर्तपरिणामैरित्याशयः। नित्यानां मुक्तानां च [illegible], तव तु न पराधीना इति भावः। श्रूयते हि *स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। त्वय्यविद्यमानः कश्चित्कल्याणगुणो नास्तीत्यभिप्रायेण सामान्यतस्संगृह्योपसंहरति—**समस्तकल्याणगुणामृतोदधिरिति**। *समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ तेजोबलैश्वर्यमहावबोध इत्यादिकमिहानुसन्धेयम्। अत्र कल्याणगुणशब्देन [illegible] हेयगुणविषयत्वसूचनात् कल्याणगुणकार्त्स्न्यवचनाच्च निर्गुणवादः परिमितगुणवादश्च निरस्तः। *यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक!। तथा गुणा ह्यनन्तस्याप्यसंख्येया महात्मनः॥ इत्यादिकं सूचयता [illegible] गुणानामपरिच्छेद्यत्वं कार्त्स्न्येन भोग्यत्वं च व्यज्यते। ब्रह्मस्वरूपवत्तद्गुणानामपि भोग्यत्वं श्रूयते—*सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति। *य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानिति दहरविद्योक्तन्यायात्कामशब्द इह कल्याणगुणपरः॥ १८॥

उपर्युपर्यब्जभुवोऽपि पूरुषान्प्रकल्प्य ते ये शतमित्यनुक्रमात्।
गिरस्त्वदेकैकगुणावधीप्सया सदा स्थिता नोद्यमतोऽतिशेरते॥ १९

उक्तानामसंख्यातानां गुणानां प्रत्येकमनवधिकातिशयत्वमभिप्रेत्याह—**उपर्युपरीति**॥ *उपर्यध्यधसस्सामीप्ये, *उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यनुशासनात् अत्राब्जभुव इति द्वितीया। पञ्चमी त्वतसर्थप्रत्ययान्तोपरिशब्दयोगादत्रायुक्ता। षष्ठी चाम्रेडितोपरिशब्दयुक्ते विशेषतो द्वितीयाविधानादिह न ग्राह्या। **अब्जभुवः पूरुषानिति** प्रक्लृप्तिकर्मत्वेन सामानाधिकरण्यं वा। अब्जभूशब्देन *पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामह इत्यादिप्रसिद्धमौत्पत्तिकवैभवं सूच्यते। एतेनानन्दवल्ल्यां प्रजापतिशब्दविवक्षितं व्याख्यातम्। **अपि**शब्दोऽसंभावितक्लृप्तिद्योतकः। हिरण्यगर्भं सार्वभौममनुष्यस्थाने निवेश्य तत्प्रभृतींश्चतुर्मुखपर्यन्तानविद्यमानानपि पुरुषान् पूर्वपूर्वापेक्षया प्रकर्षेण कल्पयित्वेत्यर्थः। **ते ये शतमित्यनुक्रमात्** प्रत्यक्षश्रुतिपठितानुक्रमेणाविद्यमानासंख्यातपाठपर्यायाभ्यूहं कृत्वेति भावः। **गिर** इत्यनेन यथावदर्थाभिधानसामर्थ्यं सूच्यते। *ते ये शतमित्यादिसमभिव्याहाराद्वेदगिर इति [illegible]। **यद्यप्यानन्दवल्ल्यां** *सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेत्यारभ्यानन्दाख्य एक एव गुणः परिच्छेत्तुमशक्य इत्युक्तम्; तथाऽपि *युवा स्यादित्यादिना गुणविभूतिप्रकर्षनिबन्धनस्यानन्दप्रकर्षस्योपक्रान्ततया परस्मिन्नपि ब्रह्मणि अनन्तगुणविभूतिनिबन्धनस्य तस्य विवक्षितत्वात्, तन्नान्तरीयकतया सर्वगुणानां निरवधिकत्वं सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह—**त्वदेकैकगुणावधीप्सयेति**। अत्र गुणगुणिभेदव्यपदेशात् भगवत्स्वरूपेण भगवद्गुणानामभेदं वदन्तः प्रत्युक्ताः। सामानाधिकरण्यं तु धर्मधर्मिभावादेवोपपद्यते। अन्यथा तन्मतेऽपि स्वयं निराचिकीर्षितनिर्गुणवादपरिशेषस्स्यात्। अपिशब्दस्**सदा स्थिता** इत्यत्र वाऽन्वेति। सर्वदोद्युक्ता अपीत्यर्थः। यद्वा **सदा स्थिता गिर** इति नित्यतया वक्तृदोषोज्झितत्वं व्यज्यते। तदा **प्रकल्प्यापि नोद्यमतोऽतिशेरत** इत्यन्वयः। पुनःपुनरुपक्रमावस्थैव परिशिष्यत इति भावः। अत्र *तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादित्यसंभावितकल्पनयैवोपक्रमः। अतस्समानन्यायतया तादृशकल्पनाप्रवाहेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यमुन्नीतम्। पूर्वं नारायणशब्देन संबोधित एवानन्दवल्लीस्थब्रह्मशब्दार्थतयाऽत्र त्वच्छब्देन निर्दिश्यते। *स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः इति पुरुषवर्तिनस्सर्वान्तर्यामिणस्सवितृमण्डलमध्यवर्तिपुण्डरीकाक्षपुरुषेणैक्योपदेशश्चात्र विज्ञानमयादप्यर्थान्तरमानन्दमयं विश्वात्मानं नारायणमेव व्यनक्ति॥ १९॥

त्वदाश्रितानां जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसारविमोचनादयः ।
भवन्ति लीला विधयश्च वैदिकास्त्वदीयगम्भीरमनोनुसारिणः ॥ २०

नन्वेवंविधनिरतिशयानन्दस्य भगवतो न तावत्स्वार्थे जगद्व्यापारः, अपूर्णत्वप्रसङ्गात् । नापि परार्थः ; संसारस्य दुःखमयत्वादित्यत्र केनचिदाकारेणोभयार्थत्वं विश्वोपकारव्यापारानन्त्यं च वदन् पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमेव स्थिरीकरोति—**त्वदाश्रितानामिति** ॥ त्वामाश्रितानां कृते तदभीष्टसिद्ध्यर्थं तद्भोग्यत्वार्थं चेति भावः । एतेन पूर्वोक्तापरिमितगुणविभूतिवैभवस्य भोक्तॄणामभावात् अरण्यचन्द्रिकात्वप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । जगत्सृष्टेः भगवद्भक्तार्थत्वं च * सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति, * सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यादिश्रुतिभिरभिव्यज्यते । जगदुद्भवस्थितिप्रणाशशब्दाः णिजर्थमन्तर्भाव्य प्रयोजकव्यापारपराः । विश्वोपादानभूतस्य सर्वान्तर्यामिणो जगच्छरीरकत्वाकारेणोत्पत्त्यादिकमेव वा विवक्षितम् । अत एव गात्रविक्षेपरूपनृत्तवल्लीलात्वमपि घटते । तेन स्वार्थत्वमपि सिद्धम् । आदिशब्देनानुप्रवेशनियमनादिकमवतरणादिकं च गृह्यते । भवन्तीत्यनेन तादृशलीलाया उपपन्नत्वं प्रतिकल्पानुवृत्तत्वं च व्यञ्जितम् । अत्र तवेत्यध्याहर्तव्यम् । त्वदिति पदच्छेदेन त्वत्तो निमित्तोपादानभूताद्भवन्तीति वा योज्यम् । **वैदिकाः विधयः** वेदसंबन्धिनो विधिभागाः ।

त्वदीयगम्भीरमनोनुसारिणः—तवैव स्वेतरदुरवगाहाक्षोभ्यसङ्कल्पानुविधायिन इत्यर्थः । यथाऽऽह—* श्रुतिस्स्मृतिर्ममैवाज्ञेति । एते च त्वदाश्रितार्थाः । एवं वा योजना ; त्वदाश्रितानां चतुर्मुखमुखाश्चेति पूर्वोक्तानां ब्रह्मरुद्रादीनामित्यर्थः । जगच्छब्द इह यथार्हमण्डान्तर्वर्तितत्तत्कार्यविशेषविषयः । एषां संसारविमोचकत्वं * शङ्करस्य तु यो भक्तः सप्तजन्मान्तरं नरः । तस्यैव तु प्रसादेन विष्णुभक्तः प्रजायते ॥ त्रिभिः प्रजापतेर्भक्तः सप्तभिश्शङ्करस्य तु । विंशत्याऽग्नीन्द्रसूर्यादेः विष्णुभक्तः प्रजायते । इत्यादिन्यायादनुग्रहोपदेशधर्मप्रवर्तनादिद्वारा स्यात् । लीलात्वोक्तिरिह तेषां भगवदनुग्रहेण सृष्ट्यादेः प्रियत्वसुकरत्वसूचनार्था । त्वदाश्रितानामप्येवं, तव तु किं पुनरिति चाभिप्रेतम् । वैदिकविधीनां भगवदाश्रितमनोनुसारित्वं च * अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामास्स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामास्स्युः यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः एष आदेशः एष उपदेशः इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । स्मर्यते च * श्रुतिस्स्मृतिस्सदाचारः, * वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति विधिशब्द इह वैदिकानुष्ठानपरो वा । पूर्वयोजनायां च भगवता धर्मसंस्थापनार्थं क्रियमाणानि वैदिकधर्मानुष्ठानानि ग्राह्याणि ।

नन्विह भगवता परमसाम्यमापन्नानां मुक्तानां जगद्व्यापारादेरुक्तिः किं न गृह्यते ? उक्तं हि परमसंहितायां * केन रूपेण भिद्यन्ते मुक्तास्तव शरीरिणः । एतदाचक्ष्व मे देव ! गुह्याद्गुह्यतरं परमिति ब्रह्मणा पृष्टे प्रत्युक्तम्—* अहमेव भवन्त्येते न भेदस्तत्र कश्चन । यथाऽहं विहराम्येवं तथा मुक्ताश्च देहिनः इतीति । अतो मुक्तस्य भगवदैक्यात् जगद्व्यापारादि स्यादिति । मैवम् ; तत्रापि * तव शरीरिण इत्यनूदितसर्वशरीरित्वानुगुणमैक्यव्यपदेशस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धपरमसाम्यविवक्षया नेतव्यत्वात् । * रामसुग्रीवयोरैक्यमित्यादिन्यायाच्च । अन्यथा * यथाऽहं विहरामीत्यादिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन भेदव्यपदेशो न घटते । तदिह मुक्तानां विहारसाम्यवचनं * जक्षत् क्रीडन् रममाणः * सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्तीत्युपनिषदुक्तपरिच्छिन्नव्यापारविषयम् । तदेव हि तत्रान्तिमे पटले दर्शितं—* सायुज्यं

प्रतिपन्ना ये तीव्रभक्तास्तपस्विनः । किङ्करा मम ते नित्यं भवन्ति निरुपद्रवाः इति । एवं मुक्तानां जगद्व्यापारे शक्तिरस्ति तत्प्राप्तिर्नास्तीति पक्षोऽपि न विचारार्हः । न हि मुक्तानां सर्वशरीरित्वम्, अश्रुतत्वादनुपपत्तेश्च ; तदभावे कथं *बहु स्यामिति सङ्कल्पशक्तिः ; तथाविधशक्तिशालिनः तदप्राप्तिश्चात्र दुर्वचा । तथैव नित्यानामपि । उक्तं हि **भाष्येऽ**नन्तपदव्याख्याने [illegible] नित्या व्यावृत्ताः इति । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ २० ॥

नमो नमो वाङ्मनसातिभूमये नमो नमो वाङ्मनसैकभूमये ।
नमो नमोऽनन्तमहाविभूतये नमो नमोऽनन्तदयैकसिन्धवे ॥ २१

एवं [illegible] निरुपाधिकस्वामिनि निरपेक्षस्वतन्त्रे निरवधिकसौलभ्ये भगवति स्वात्मनस्स्वरूपनिबन्धनं गुणकृतं च दासत्वमनुभवंस्तदुचितां वृत्तिमप्याचरति—**नमोनम** इति ॥ नमस्कारप्रकरणे च नमश्शब्द एवं निरुच्यते— *याः काश्चन कृतयो मम भगवति । न मम ममताऽस्ति तासु । भगवत एव ताः । अममोऽहं भगवति । अहमपि न मम । भगवत [illegible]तां योजयत्यतो नमः—इति । इममेवार्थमभिप्रेत्योक्तं **महाभारते** *द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्मणः पदम् । ममेति द्व्यक्षरो मृत्युः न ममेति च शाश्वतमिति । नमस्कारप्रभावश्च **श्रीविष्णुधर्मा**दिषु प्रसिद्धः । यथा—*प्रणम्य कृष्णं सहसा पांसुक्लिष्टे महीतले । निष्कल्मषो भवेत्सद्यो ललाटे पांसुमण्डनात् ॥ दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः ॥ *एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥ *अतसीगुच्छसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ *नमस्कारः कृतो यज्ञः सर्वयज्ञोत्तमो मतः । नमस्कृत्य महायज्ञमश्वमेधफलं लभेत् ॥ *प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् । स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥ *नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तश्श्रद्धयाऽन्वितः । तस्याक्षयो भवेल्लोकः [illegible] नारद !, *हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं प्रणमति यः परमार्थतो मनुष्यः । तमपगतसमस्तपापबन्धं व्रज परिहृत्य यथाऽग्निमाज्यसिक्तम्, *एको बहूनि दुरितानि सुदुस्तराणि भक्त्या प्रयुक्त इव चक्रधरे प्रणाम इत्यादिभिः । अत्र नमश्शब्दस्य वीप्सा पुनःपुनरावृत्तिश्च *नित्याञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः इतिवत् परत्वसौलभ्यानुबन्धिविभूतिगुणानन्त्यानुभवजनितभक्तिप्रकर्षं व्यनक्ति । श्रुत्यादिषु चैवं वीप्सादिकं दृश्यते । आहुश्च *प्रशंसायां प्रतिज्ञायां प्रलापे तर्जनेऽपि च । भये च विजये चैव पौनःपुन्यमलंकृतिः इति । **वाङ्मनसातिभूमय** इत्यादिषु चतुर्ष्वपि पूर्वापरसंबुद्ध्यादिसामर्थ्यात्तुभ्यमिति लभ्यते । **अतिभूमये** अतिक्रान्तभूमय इत्यर्थः । *यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, *यद्वाचाऽनभ्युदितमित्यादिष्वभिप्रेतं परमयोगिनामपि वाङ्मनसाभ्यामपरिच्छेद्यत्वमिह विवक्षितम् । कुदृष्टिसंमतात्यन्तागोचरत्वविवक्षायां श्रुत्यन्तरस्ववचनादिविरोधमभिप्रेत्याह—**वाङ्मनसैकभूमय** इति । श्रूयते हि *सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, *सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्तीति । स्मर्यते च *वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति *नतास्स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीति च । यद्वा स्वप्रसादभाजां गोपगोपिकादीनामपि वाङ्मनसयोरेकविषयभूतायेत्यर्थः । विषयान्तरवैमुख्यव्यञ्जनार्थमेकपदम् । उक्तं वाङ्मनसातिभूमित्वं स्थापयति—**अनन्तमहाविभूतय** इति । अनन्ता अनवधिका अत एव ब्रह्मादिविभूतिभ्योऽपि महती विभूतिर्यस्य स तथोक्तः । *नेति नेति इत्यादिनिषेधस्तु *प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति सूत्रितम् । विभूतिप्रकर्षवचनं पूर्वोक्तगुणप्रकर्षस्योपलक्षणम् । अनन्तदयैकसिन्धव इत्यनेन वा सर्वगुणप्रकर्षोपलक्षणम् । दयानन्त्यमाश्रितानां वाङ्मनसैकभूमित्वे हेतुः ।

अक्षोभ्यत्वादिविवक्षया सिन्धुशब्दः । स्वभावतस्तावत् दयाया एवासावाश्रयः । एतस्य दैत्यादिनिग्रहीतृत्वमप्याश्रितेषु दयातिशयात् तद्रक्षणविश्रान्तमिति भावः । तदेवमत्र चतुर्थ्यन्तैः प्रागुक्तपरत्वसौलभ्यनिगमनं प्राप्यत्वशरण्यत्वसंग्रहश्च । अत्र नमश्शब्देन वक्ष्यमाणानन्यप्रयोजनप्रपत्त्यधिकारिणः [प्राप्य]प्राप्तुः परशेषतैकरसस्य तदधीनस्वरूपादिशोधनमपि सिध्यति ॥

अधिकारे प्रपित्सूनामुपायोत्तरकृत्ययोः । फले च पारतन्त्र्यादि बोध्यमत्र नमोष्टके ॥

किंच सर्वत्र निवृत्तिधर्मसाधारणापेक्षितं तत्त्वज्ञानं निर्ममत्वं च चतुर्थ्यन्तैर्नमोभिश्च स्थिरीक्रियते । अनुकूलाभिसन्धिः प्रतिकूलनिवृत्तिश्चात्र दृश्यत इति तन्मुखेन तदङ्गिका शरणागतिरप्युपक्षिता भवति । अथवा भरन्यासरूपा प्रपत्तिरेवात्र नम इति संग्रहेण प्रस्तूयते । आवृत्तिरिह *सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते इत्यादिवदुक्तस्थिरीकरणार्था । नमश्शब्दस्य शरणागतिविषयत्वं **दमयन्तीवृत्तान्ते** व्यक्तं—*शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यतेत्युक्तेऽर्थे *वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सेत्यभिधानात् । तथा *सर्वेषामेव लोकानां पिता माता च माधवः । गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं पुरुषर्षभाः! इति **मार्कण्डेयो**क्तशरणागतिविषयश्च नमश्शब्दः प्रयुज्यते—*एवमुक्तास्त्रयः पार्था यमौ च भरतर्षभाः । द्रौपद्या सहितास्सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनमिति । एतत्प्राशस्त्यं च बह्वृचा आमनन्ति *यस्समिधो य आहुतयो वेदेन ददाश मर्त्यो अग्नये यो नमसा स स्वध्वर इति । उपबृंहितं चैत**दहिर्बुध्न्येन** *समित्साधनकादीनां यज्ञानां न्यासमात्मनः । नमसा योऽकरोद्देवे स स्वध्वर ईरित इति । यद्वा स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमरहिततया प्रार्थयिष्यमाणपरमफलोपक्षेपार्थोऽयं नमश्शब्दः । अत्र भवत्वित्यध्याहार्यम् । उपायप्रयोगात्पूर्वमेव हि फलार्थित्वम्? एतदुपजीवनेनानन्तरश्लोके फलं न कण्ठोक्तम् । अत्र त्वावृत्तिस्तीव्रभक्त्या त्वरातिशयं नित्यानुवृत्तिं च व्यनक्ति ॥ २१ ॥

न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे ।
अकिञ्चनोऽनन्यगतिश्शरण्य त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये ॥ २२

एवं प्राप्यस्य शरण्यस्य प्राप्तुश्च शरणार्थिनः स्वरूपादिषु भगवता प्रकाशितेषु तद्विश्लेषमसहमानस्तस्मिन्नेव स्वरूपानुरूपपुरुषार्थविरोधिनिवृत्त्यर्थं स्वाधिकारोचितां प्रपत्तिं विशदं प्रयुङ्क्ते—**न धर्मेति** ॥ धर्मे निष्ठा स्थितिर्यस्य स धर्मनिष्ठः ; धर्मरूपा निष्ठा यस्येति वा धर्मे नितिष्ठतीति वा । अहं **धर्मनिष्ठो नास्मि** यथावस्थितकर्मयोगतत्परिकरानर्ह इत्यर्थः । अत एव **न चात्मवेदी** न परिशुद्धात्मवेदनशीलः । ज्ञानयोगरूपं तदपेक्षितं वा पुष्कलं ज्ञानं मे नास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावादेव **न भक्तिमान्** *भक्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यादिषूक्ता भक्तिर्मे न विद्यते । अत्र *शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदमिति ब्राह्मवचनमनुसन्धेयम् । **त्वच्चरणारविन्द** इत्यनेन पवित्रत्वभोग्यत्वे व्यज्येते । अत्रायं क्रमः—शास्त्रार्थतत्त्वज्ञानतः कर्मयोगः, तेन जितस्वान्तस्य परिशुद्धात्मभावनारूपो ज्ञानयोगः । तद्द्वारा वा साक्षात्कर्मयोगेनैव वा आत्मावलोकनम्; तेन लब्धाधिकारस्य भक्तियोगः; ततस्तत्प्राप्तिरिति ।

अस्मिन् जन्मनि कर्मयोगाभावेऽपि पूर्वजन्मकृतेन ज्ञानयोगस्स्यात् । इदानीं तदुभयाभावेऽपि *जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिप्रतिपादितक्रमेण भक्तियोगस्स्यादित्युत्तरोत्तरनिषेध इत्यपि गमनिका । एवमनन्यसाधनोऽहमित्यभिप्रायेणाह—**अकिञ्चन** इति । यद्वा कर्मयोगादिहेतुभूतगुणक्रियादिसंपादनदौष्कर्याभिप्रायेणाकिञ्चनत्वोक्तिः । ईदृशस्य

ते किं मया? शरण्यान्तरं प्रयोजनान्तरं वा परिगृह्यतामित्यत आह–**अनन्यगतिरिति** । शरण्यान्तरप्राप्यान्तररहित इत्यर्थः । उभयत्र हेतुमभिप्रेत्याह–**शरण्य त्वत्पादमूलमिति** । शरण्येति संबुद्ध्या * मामेकं शरणं व्रज, * मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयमिति स्ववाक्यानि सूच्यन्ते । तथा * सर्वलोकशरण्याय, * शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः इत्याद्यपि । तथा **लैङ्गे**ऽपि * य एकः पुरुषश्रेष्ठः परमात्मा सनातनः । यस्माद्ब्रह्मा ततस्सर्वं तमाश्रित्यैव मुच्यत इति । **पुराणसारसमुच्चये** च * नान्यं देवमुपासीत विष्णोः परमकारणात् । मायामुत्तर्तुकामो वै मायी यो देवतागणः ॥ न चान्यज्ज्ञानकर्मभ्यां नान्यभक्त्या परं पदम् । प्राप्नोति पुरुषस्तस्मात् तमेव शरणं व्रजेदिति । **सङ्कर्षणसंहितायां** च * सर्वधर्मान् परित्यज्य तमेव शरणं व्रजेत् । भगवन्तं वासुदेवं परानन्दविभूतिदमिति । **जयाख्यसं**हितायां च * तमेव सर्वभावेन प्रयाहि त्वं महामुने!, * अन्यत्सर्वं परित्यज्य तमेवं शरणं व्रजेदिति । **विष्वक्सेनसं**हितायां च * सर्वधर्मान् सर्वकामानैहिकामुष्मिकानपि । सन्त्यज्य विधिना नित्यं षड्विधां शरणागतिम् । आचार्यानुज्ञया कुर्याच्छास्त्रदृष्टेन वर्त्मनेति । *कालेष्वपि च [illegible] प्रसिद्धम् । ततोऽन्यत्र सर्वत्र भयातिशयं व्यञ्जयितुं **त्वत्पादमूल**मित्युक्तम् । परमप्राप्यस्य तवैव पादमूलं प्रविष्टानामेवापुनरावृत्तिः । अतस्तद्धारणं मे फलमित्यपि सूच्यते । अनन्यगतिरित्येतत्सामर्थ्याच्च तत्सिद्धिः । *मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इतिश्रुत्युक्तमाह–**शरणं प्रपद्य** इति । एतावता स्वनिष्ठावचनेन मन्त्रे पूर्वखण्डश्शब्दतोऽर्थतश्च दर्शितः । प्रपत्तिप्रकरणे शरणशब्द उपायपर इत्यहिर्बुध्न्यसंहितायामुक्तम्–* उपाये गृहरक्षित्रोश्शब्दश्शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतन्त्वेष उपायार्थैकवाचक इति ।

प्रपत्तिप्रयोगश्चैवं प्रदर्शितः–* अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः । शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन् प्रयुज्यतामिति । तन्माहात्म्यं चैवं प्रकाशितम्–* अनेनैवं प्रपन्नस्य भगवन्तं सनातनम् । तस्यानुबन्धाः पाप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणात् ॥ कृतान्यनेन सर्वाणि तपांसि तपतां वर! । सर्वतीर्थास्सर्वयज्ञास्सर्वदानानि तत्क्षणात् ॥ कृतान्यनेन मोक्षश्च तस्य हस्ते न संशय इति । सकलफलसाधनत्वं चोक्तं–* यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः । मुमुक्षुणा यत्साङ्ख्येन योगेन न च भक्तितः ॥ प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते यतिः । तेनतेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने! ॥ परमात्मा च तेनैव साध्यते पुरुषोत्तम इति । अत्र * अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायता याच्ञा प्रपत्तिश्शरणागतिरिति भरतमुनिप्रणीतं लक्षणमपि सुसङ्गतम् । इह चानन्यसाध्य इति प्रपत्तव्यव्यतिरिक्तेन स्वेनान्येन चासाध्यत्वं प्रपत्तव्यस्य साध्यत्वं च विवक्षितम् । स्वाभीष्ट इति सुखस्य दुःखनिवृत्तेः तत्साधनानां च संग्रहः । तत्र [illegible] न फलम् । शरण्यविरुद्धं चानुकूल्यसङ्कल्पादिना न सङ्गच्छते । स्वाधिकारविरुद्धं तु निपुणस्य स्वाभीष्ट इत्यनेन निरस्तम् । उपायलाघवादिभिरकम्पनीयो विश्वासो महाविश्वासः । तदेकोपायताशब्देन पश्चात् स्वयत्ननैरपेक्ष्यं च व्यज्यते, प्रपत्तिश्शारणागतिरिति पर्यायपाठः । * आनुकूल्यस्य सङ्कल्प इत्यादौ तु षाड्विध्योक्तिरङ्गाङ्गिसमुच्चयाभिप्राया । * षडङ्गं तमुपायं चेत्यत्र षडङ्गत्वोक्तिरष्टाङ्गयोगव्यपदेशवत् । अन्यथा * निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चभिरावृतामित्यादिभिर्विरोधप्रसङ्गात् । * शाश्वती मम संसिद्धिरियं प्रह्वीभवामि यत् । पुरुषं परमुद्दिश्य न मे सिद्धिरितोऽन्यथा ॥ इत्यङ्गमुदितं श्रेष्ठं फलेप्सा तद्विरोधिनीत्यहिर्बुध्न्योक्तमङ्गान्तरं तु निश्श्रेयसार्थप्रपत्तिनियतम् । अङ्गिनश्चात्र भरन्यासरूपत्वम् * आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यत इति निर्धारितम् । तदिह पूर्वश्लोकस्थनमःप्रयोगेणानुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । न धर्मनिष्ठ इत्यादिभिरकिञ्चनाधिकारत्वं कार्पण्यरूपमङ्गं च । रक्षि-

ष्यतीति विश्वासस्तु शरण्येति संबुद्ध्या व्यज्यते । रक्षणसमर्थः कारुणिकश्च शरण्यः । स च प्रपन्नं मां रक्षिष्यतीति विस्रम्भणीयः । सोपसर्गधातुविशेषश्चात्राध्यवसायवैशिष्ट्यं व्यनक्ति । त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्य इत्यनेनैव गोप्तृत्ववरणात्मनिक्षेपौ सिद्धौ । प्रार्थनान्वितो हि भरन्यासः प्रपत्तिः, [र]भिक्षादिमात्रप्रार्थनायामाज्ञादिपूर्वकभरन्यासे च प्रपत्तिशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चात्र गुरुलघुविकल्पानुपपत्त्या प्रपत्तेर्भक्त्यङ्गत्वं शङ्कनीयम् । स्नानादिविकल्पवदधिका[रि]रभेदेन व्यवस्थापनात् ॥

प्रणवादिनयादत्र प्रपत्तेस्तत्त्ववेदिभिः । यथाधिकारमङ्गत्वं स्वतन्त्रत्वं च दर्शितम् ॥

अत्र प्रपद्य इति वर्तमानव्यपदेशश्च *बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिवदनुष्ठानकालाभिप्रायः ॥ २२ ॥

न निन्दितं कर्म तदस्ति लोके सहस्रशो यन्न मया व्यधायि ।
सोऽहं विपाकावसरे मुकुन्द ! क्रन्दामि सम्प्रत्यगतिस्तवाग्रे ॥ २३

अथ सप्त श्लोकाः प्रस्तुतोपायप्रयोगस्थिरीकरणार्थाः । तेषु क्रमात्परस्य सर्वविरोधिनिवर्तनोचितगुणविशेष[वत्त्वं]-त्वं रक्ष्यरक्षकयोरितरेतरलाभः स्वपरित्यागे परस्यानिष्टप्रसङ्गः स्वस्यानन्यगतित्वेन तत्प्रहाणानर्हत्वं शरण्यस्य भोग्यतमत्वेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यम् उपायस्य सौकर्यं स्वादुतमत्वं च तात्पर्यतः स्थाप्यते । तत्रादिमे यद्यप्येवमुपायपरम्परा नास्ति, तथाऽप्यपाया न सन्ति चेत् तदवलम्बनेन क्रमात्कर्मयोगादीनुत्पाद्य मोक्षफलं लभस्व । किं तदर्थं प्रपत्त्येत्यत्र स्वस्याकिञ्चनत्वमेव स्थिरीकरोति—**न निन्दित**मित्यर्धेन॥ **निन्दितं** गर्हितम् । *यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः, यद्गर्हन्ते सोऽधर्म इत्या**पस्तम्बः** । अत्र निन्दितशब्देन काम्यकर्मापि संगृह्यते; मुमुक्ष्वपेक्षया तस्यापि निन्दितत्वात् । **लोके**—सर्वस्मिन् संसारिजने । अथवा लोक्यते अनेनेति लोकः प्रमाणं तस्मिन्, नास्ति अप्रामाणिकमित्यर्थः । अत्र शास्त्ररूपप्रमाणविशेषविवक्षा । **सहस्रश** इत्यसङ्ख्यातावृत्तिपरम् । *शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकमिति पठन्ति । यत् शरणागतपरित्यागाद्यपि; तदपि वेदनिन्दितम् । यथाऽऽह **मनुः**—*शरणार्तं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः । संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमवसीदतीति । *बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेदिति । **रघुश्च** राक्षसं प्रत्याह—* शक्तोऽपि रक्षणे लोभात् भयाद्वा शरणागतम् । यस्त्यजेत्पुरुषो लोके ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनो हि ये । शरणागतहन्तॄणां शुद्धिः क्वापि न विद्यते ॥ पूयन्ते ह्यमेधेन महापातकिनोऽपि हि । शरणागतहन्तारो न त्वेव रजनीचर ! इति । * अपि चेत्सुदुराचारः केनापि नरकात्पुमान् । मुच्यते न तु पापात्मा शरणागतहिंसक इत्यादि । **ब्रह्मणा** च गीतम् । **बृहस्पतिरुवाच**—* न चास्य बीजं रोहति रोहकाले न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन्, *मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः स्वर्गाल्लोकान्नश्यति भ्रष्टचेष्टः । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रमिति । एवं *शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि । शरणागतहन्तुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥ लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वाऽपि यस्त्यजेच्छरणागतम् । ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिण इत्यादि द्रष्टव्यम् । आह च **रघुपति**-रभयप्रदानप्रकरणे—*ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा । शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना ॥ बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् । न हन्याचानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः । अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ स चेद्भयाद्वा लोभाद्वा कामाद्वाऽपि न रक्षति । स्वया शक्त्या

यथासत्यं तत्पापं लोकगर्हितम् ।। विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणश्शरणागतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ।। अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनमिति । एवंविधशरणागतपरित्यागाद्यपि यन्मया न कृतं तन्नास्ति । **मया**—रागादिदूषितचित्तेन भोगमरुकान्तारपान्थेनेति भावः ।

एवमनन्तप्रतिबन्धकाक्रान्तस्वावस्थामनुवदन् भगवतोऽशरण्यशरणत्वं च स्वाध्यवसितमुत्तरार्धेन व्यनक्ति—**सोऽहमिति** । अद्यापि तादृशस्वभावः प्रायश्चित्तावसरे त्वच्चोदितेषु तत्तत्प्रायश्चित्तेष्वप्रवृत्तस्तदिच्छाधिकारशकनानुशयानभिज्ञश्चेति भावः । **संप्रति विपाकावसर** इत्यन्वयः । प्रायश्चित्तकालातिक्रान्तौ दुर्निवारोद्गमानां फलानां भोगादन्येन क्षपयितुमशक्यावस्थायामित्यर्थः । **मुकुन्द !**—प्रपन्नानामनादिप्रवृत्तमपराधजातमनादृत्य मुक्तिभूमिप्रद । यथोक्तं **श्रीसात्वते**—*दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं यदि ।। निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मन इति । **श्रीपुण्डरीकोपाख्याने** च *अश्वमेधशतैरिष्ट्वा वाजपेयशतेन च । न प्राप्नुवन्ति सुगतिं नारायणपराङ्मुखाः ।। ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं धाम नरा नारायणाश्रया इति । **क्रन्दामि**—आक्रोशामि । अनेन *गोविन्देति यदाक्रन्दत् कृष्णा मां दूरवासिनम् । ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पतीति शरण्यवाक्यं सूच्यते । **अगतिः**—पुण्यविपाकादपि भृशं भीततया पूर्वोक्तानन्यगतिः । *तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीति सर्वेषां शरण्यानां सामान्यतः प्राप्तम्, किं पुनः *विभीषणो वा सुग्रीव ! यदि वा रावणः स्वयमित्यादिवादिनो भवत इत्यभिप्रायेणाह—**तवेति** । **अग्रे** विश्वसाक्षात्कारिणस्तव सार्वत्रिकसन्निधावित्यर्थः । सविग्रहस्य वा शरण्यस्याभिमुख्यमिहाभिप्रेतम् ।। न ह्यसमर्थानामकारुणिकानां च सन्निधौ विपन्नैराक्रोष्टव्यमिति भावः । यद्वा संसारतन्त्रवाहितया पुण्यपापफलप्रदातुस्त्वत्त एव भीतस्त्वदग्रे **क्रन्दामि** । रागानुवृत्तिहेतुभूतपुण्यफलाद्भीतिरधिकमाक्रोशकारणम् । अथवा [illegible] तत्फलमलब्धवानिव युक्तदण्डस्य तवाग्रे आक्रोशनेनाप्यपराध्यामीति भावः ।

एवं पूर्वश्लोके सपरिकरोपायान्तराभाव उक्तः । अत्र तु तन्निदानमपायबाहुल्यमनुसंहितम् । शरण्येत्युक्तं मुकुन्देत्यनेन स्थापितम् । तदिह दुर्विषहसंसारनिवर्तनोपायनैराश्यजनितशोकाविष्टश्शरण्यगुणाध्यवसायवानपवर्गार्थिप्रपत्त्यधिकारीति दर्शितं भवति । तथा चोक्तम्—* अहं भीतोऽस्मि देवेश ! संसारेऽस्मिन् भयावहे । त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष ! न जाने शरणं परम्, * वृथैव भवतो याता भूयसी जन्मसन्ततिः । तस्यामन्यतमं जन्म संचिन्त्य शरणं व्रज ।। अथ पातकभीतस्त्वं सर्वभावेन भारत ! । विमुक्तान्यसमारम्भो नारायणपरो भव ।। सर्वयोग्यमनायासमप्रमादम[नौ]नूपमम् । प्रणतार्तिहरं विष्णुं शरणं गन्तुमर्हसीत्यादि ।। २३ ।।

निमज्जतोऽनन्त भवार्णवान्तश्चिराय मे कूलमिवासि लब्धः ।
त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानीमनुत्तमं पात्रमिदं दयायाः ।। २४

नन्वनादौ संसारे संप्रति केन विशेषेणाक्रन्द्यत इत्यत्रानन्यगतिश्शरण्येत्युभाभ्यां सूचितं रक्ष्यरक्षकयोरितरेतरलाभप्रतिबोधस्याद्यतनत्वमाह—**निमज्जत** इति ।। अनादिप्रवृत्तनिमज्जनमिदानीमप्यनुपरतमित्यभिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः । **अनन्त !**—स्वरूपरूपगुणविभूतिभिरपरिच्छेद्य । सर्वत्र सर्वदा सन्निहिते हि त्वयि, *एष ब्रह्म प्रविष्टोऽस्मि ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् । शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च सर्वदेत्युक्तं निमज्जनं सर्वेषामनन्यशरणानां प्राप्तम् । अहं तु भवार्णवे निमज्जामि । यद्वा अनन्तत्वं भवार्णवविशेषणम् । निवर्तकस्य तव माहात्म्यमिव निवर्तनीयस्संसारोऽपि मे निरवधिरिति

भावः। भवस्यार्णवत्वरूपणेन *संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम्। विष्णुपोतं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति परायणम्, *संसारसागरं घोरमित्यादिप्रमाणानि सूच्यन्ते। सनकादिवन्न तीरासन्नप्रदेशस्थोऽहमित्यभिप्रायेणान्तशब्दः। इतःपूर्वमनादौ काले न लब्ध इति निर्वेदाभिप्रायेणाद्यतनलाभसन्तोषाभिप्रायेण वा चिरायेत्युक्तम्। **मे**—कर्मणः प्रवाहैरितः पूर्वमुत्तारोपायानभिज्ञस्य मम। *मामेकं शरणं व्रजेतिवादिनं त्वामुपेक्षितवतः इदानीमपि मज्जनहेतूनार्जयतः त्वयैव त्वदाश्रयणाय सङ्कल्पितस्येति भावः। अत्र **मे लब्ध** इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। मे कूलमिवेति वाऽन्वयः। अर्णवान्तर्मज्जतः कूलमिवेत्याश्चर्यपरम्। अनन्तत्वात्तत्राप्यसौ सन्निहित इति शरण्यसौलभ्यव्यञ्जनं च। **लब्धोऽसि**—उपायतया लब्धव्यशेषं नास्ति, न च लब्धस्य प्रच्युतिरिति भावः। न केवलं ममैव लाभः; किंतु त्वयाऽपि लब्धं सर्वसमत्वसंरक्षणाय सदाचार्यवीक्षणादिव्याजविशेषापेक्षिणा तत्संपत्तिसन्तुष्टेनेति तात्पर्यम्। अत्र भगवन्निति संबुद्ध्या तस्यैकस्यैव सर्वहितवेदित्वं तन्निष्पादनशक्त्यादिकं च व्यज्यते। ज्ञानबलादिपूर्णस्य तव पुनरयं महोदयलाभः। ततश्च त्वमेव वेत्सि त्वयाऽपि दुरपह्नवमिति च। इदानीं—**नाथमुनि**प्रभृतिसद्गुरुसमीक्षणदशायामित्यर्थः। अयं चापर्यनुयोज्यानादिसामग्रीप्रवाहानुगुण्येन त्वयैव सङ्कल्पितः काल इत्याकूतम्। एकवचनान्तानुत्तमादिशब्दैर्दयापात्रस्य निस्समाभ्यधिकत्वं सूच्यते। समसद्भावेऽप्यधिकनिषेधमात्रं वा विवक्षितम्। **पात्रं** विषयः। वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्तापराधिनमात्मानमिदमिति साभिनयं निर्दिशति। एतत्परित्यागे कस्मिन् विषये तव दयादिगुणजातं चरितार्थं स्यात्, न ह्यतोऽधिकः कृपाविषयोऽस्ति। *अपि कश्चिन्मुमुक्षुस्स्यादिति हि त्वत्कृपा जगज्जनयति। अतस्त्वत्प्रपत्तेरन्यन्न मे कर्तव्यमस्ति। आक्रन्दनमप्येतत् अरतिमात्रकृतम्। तव तु स्वीकृतभरस्य *मोक्षयिष्यामीति स्वेनैवोक्तं कर्तव्यमवशिष्यत इति भावः॥ २४॥

अभूतपूर्वं मम भावि किं वा सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखम्।
किं तु त्वदग्रे शरणागतानां पराभवो नाथ! न तेऽनुरूपः॥ २५

अथ स्यात्परतन्त्रस्य शेषभूतस्य स्वतन्त्रस्वाम्यभीष्टविनियोगस्सोढव्यः। अन्यथाऽपि दुर्निवारश्च। किंच *हरिर्दुःखानि भक्तेभ्यो हितबुद्ध्या करोति हि। शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि स्वपुत्राय यथा पिता॥ *परीक्षां च जगन्नाथः करोत्यदृढचेतसाम्, *यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्। बान्धवैश्च वियोगेन सदा भवति दुःखितः। तेन दुःखेन सन्तप्तो यदि मां न परित्यजेत्॥ तं प्रसादं करिष्यामि यस्सुरैरपि दुर्लभ इत्यपि स्मर्यते। अतस्स्वकर्मविपाकः क्षन्तव्यः, किं क्रन्दितेनेत्यत आह—**अभूतपूर्वम्**मिति॥ इतः पूर्वं सञ्जातेभ्यो विलक्षणमित्यर्थः। **मम** *अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनस्सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेत्युक्तस्वभावस्य गर्भजन्मजरामरणनरकादिदुःखचक्रमध्यवर्तिनः। **भावि**—भविष्यत्। **किं**शब्दः क्षेपार्थः। **वा**कारः स्वानभ्युपगतसोढव्यत्वपक्षान्वारोहार्थः। तेनासह्यत्वाभिप्रायमन्तर्धायाह—**सर्वं सह** इति। कर्मपरतन्त्रतया यथापूर्वमनुभूतजातीयं सर्वं दुःखमनुभविष्यामि। **मे सहजं हि दुःखम्** अनर्थपर्यन्तापुरुषार्थसक्तस्य मम कर्मप्रवाहैरात्मस्वरूपानुबन्धिवदपरिहार्यमित्यर्थः। तथाऽप्यन्यदसह्यमापतिष्यतीत्यभिप्रायेणाह—**किंत्विति**।

त्वदग्रे अपारकारुण्यस्य सर्वत्र सन्निहितस्य सर्वस्वामिनस्सर्वशक्तेस्तव सन्निधौ। **शरणागताना**मिति बहुवचनमन्येष्वपि प्रपन्नेष्वयमेव न्याय इति द्योतनार्थम्। मत्परिभवस्त्वदेकान्तिनां सर्वेषां चित्तक्षोभहेतुरिति वाऽभिप्रेतम्। **पराभवः** कर्मभिः कामक्रोधादिभिरिन्द्रियैर्विषयैश्च घोरैः त्वद्विमुखीकरणम्। **नाथे**ति संबुद्ध्या भगवतो भरस्वीकार-

योग्यत्वं स्वस्य सनाथत्वेन निर्भरत्वं च व्यनक्ति । उक्तं हि युधिष्ठिरकार्यार्थं बलभद्रं प्रति **सात्यकिना**—* ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके ते नात्मकर्माणि समारभन्ते । कार्येषु तेषां प्रभवन्ति नाथाश्शैब्यादयो राम ! यथा ययातेरिति । भगवच्छास्त्रे च * प्रपन्नश्चातको यद्वत्प्रपत्तव्यः कपोतवत् । रक्ष्यरक्षकयोरेतल्लक्ष्यं लक्षणमेतयोरिति । स्वतन्त्रस्याकर्मवश्यस्य मे शरणागतपरित्यागेऽपि को दोष इत्यत्राह—**न तेऽनुरूप** इति । ते * स्थिते मनसि, * सकृदेव, * सर्वधर्मानित्यादिवादिनः । **नानुरूपः** न च तद्युक्तम् । * रामो द्विर्नाभिभाषते, * अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचनेत्यादिस्ववचनविरोधप्रसङ्गात् । ततश्च *तस्य नाम महद्यश इति श्रुतिसिद्धवैपरीत्यं स्यात् । अतो मया सहजदुःखभाजनेन सर्वमपि दुःखं सोढुं शक्यम् । त्वया तु नित्यनिरवद्येन दोषप्रसङ्गो न सोढव्य इत्यनिष्टलाभस्ते मत्तोऽप्यतिरिच्यते । मम च स्वाम्यवद्यप्रसङ्गोऽनिष्टतमः । तस्मान्मद्रक्षणेन द्वयोरनिष्टपरिहारस्त्वयैव कार्य इति भावः । तदिदं व्याजमात्रेण स्वार्थं रक्षिष्यतीति विश्वासदार्ढ्यव्यञ्जनपरम् । शेषभूतस्य स्वलाभकथनं स्वार्थप्रार्थनं चायुक्तमिति शङ्का च प्रधानभूतपरलाभोक्त्या परावद्यप्रसङ्गपरिहारप्राधान्येन च निरस्ता ॥ २५ ॥

निरासकस्यापि न तावदुत्सहे महेश ! हातुं तव पादपङ्कजम् ।
रुषा निरस्तोऽपि शिशुः स्तनन्धयो न जातु मातुश्चरणौ जिहासति ॥ २६

अस्त्वेवं प्रतिबुद्धस्य तव मदवलम्बनम्, तथाऽपि मदनुगृहीतेन त्वया सर्वेषां पापानां क्रमात्प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि क्रियन्ताम् । पुण्यक्षयार्थं भोगाश्च भुज्यन्ताम् । मत्स्वभावश्चैवं प्रसिद्धः * शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिरिति । अतः * भुक्त्वा च भोगान्विपुलानित्यादिक्रमेण मुक्तिं प्राप्स्यसीति भगवतोऽभिप्रायमाशङ्क्य पूर्वोक्तमनन्योपायत्वमनन्यप्रयोजनत्वं चानन्तरश्लोकद्वयेन प्रपञ्चयिष्यन् स्वस्य भगवत्पदप्राप्तौ विलम्बाक्षमत्वं विज्ञापयति—**निरासकस्येति** ॥ पूर्वं दुःखस्य स्वतः प्रतिकूलतया दुस्सहत्वेन हेयत्वमुक्तम् । अनयोस्तु परमपुरुषार्थप्रतिकूलतया सुखस्यापि हेयत्वमुच्यत इति विशेषः । **निरासकस्य** निरङ्कुशस्वातन्त्र्यात्स्वावद्यं सोढ्वाऽपि क्षुद्रैरुपच्छन्दनैर्मां प्रतार्य मदभिमतमप्रदायान्यत्र प्रेरयितुमिच्छत इति भावः । **अपिशब्देन** दयापरवशस्त्वं दीनस्य मम निरासे कथं क्षम इति व्यज्यते । **तावच्छब्दो**ऽवधारणार्थः । **नोत्सहे**—न शक्नोमीत्यर्थः । **महेश !** संभावितस्वपदभ्रंशानामपूर्णानां त्वदन्येषां हि स्वाश्रितेष्वसूयोपेक्षादिस्स्यात् यथेन्द्रादीनां ययातिप्रभृतिषु । भवतस्तु निरुपाधिकस्वामित्वस्वातन्त्र्यवतः निरवधिकदयाम्बुधेर्मामीदृशीमवस्थां प्रापयतो मन्निरसने हेतुर्नास्ति । मम च त्वामेकमेव सर्वेश्वरमधिगच्छतो न हि त्वत्परित्यागे कारणमस्तीति भावः । **मातुरिति** वक्ष्यमाणपदस्थाने महेशशब्दः । तेन *माता पिता भ्रातेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वभावसूचनम् ।

हातुमित्यत्र उपायतया फलतयेति योज्यम् । तदुभयं **तव पादपङ्कजमि**त्युभाभ्यां सूच्यते । सर्वभूतसुहृदस्संसारनिवृत्त्युपायभूतस्य भवतो देवदानवसामान्यदैवतं निरवधिकभोग्यं पादपद्ममिति भावः । उक्तमर्थं सर्वलोकसंमतार्थान्तरनिदर्शनेन स्थापयति—**रुषेति** । अपिशब्द इह स्वतो निरासानर्हत्वं स्तनदंशनादिजनितक्रोधलेशवशात्कदाचित्तत्संभवं च द्योतयति । **शिशुः स्तनन्धय** इति पदाभ्यां स्वरक्षणे स्वयमसमर्थस्य बालस्य तदेकरक्ष्यत्वं तदेकाधीनजीवनत्वं च सूच्यते । **जातु** क्रोधदशायां प्रसाददशायां चेति भावः । **मातुरित्यनेन** सर्वदोषप्रसहनानुगुणवात्सल्यं व्यज्यते । **चरणावित्यत्र** निरासाय विनियुक्तावपीति काका ग्राह्यम् । हातुमिच्छाऽपि न संभवति किमुत हानमित्यभिप्रायेण सन्प्रयोगः ॥

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते ॥ २७

ननु नासौ निरासः यत्प्रजापतिप्रभृतिभोगेभ्योऽतिशयितभोगप्रदानम् ; माभूद्वा केवलभोगपरता ; इदानीं मद्दत्तभोगान् भुङ्क्ष्व ; पश्चान्मोक्षमपि दास्यामीति भगवतोऽभिप्रायमुत्प्रेक्ष्य विलम्बाक्षमः प्राप्यतया हातुमशक्यत्वं विवृणोति—**तवामृतेति** ॥ **तव** * रसो वै सः, * सर्वगन्धस्सर्वरस इत्यादिषु सर्वप्रकारनिरतिशयभोग्यतया प्रसिद्धस्य सर्वस्वामिनः । **अमृतस्यन्दिनि** मोक्षप्रदे भोग्यतमतया च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे । **निवेशितात्मा** रक्षणोन्मुखेन * ददामि बुद्धियोगं तमित्यादिवादिना त्वयैव दृढावस्थापितबुद्धिरित्यर्थः । तस्मादितः परं पुरुषार्थान्तरे मनो निवेशयितुं न शक्यमिति भावः । अत्र सामान्यनिर्देशस्त्वत्प्रसादविषयभूतानां मादृशानां सर्वेषां साधारणोऽयं स्वभाव इति ज्ञापनार्थः । त्वत्पादपद्मे मनो निवेशयन् त्वमेवात्र परिचोदनीय इत्यभिप्रायेण **कथं**शब्दः । **अन्यत्** अल्पमस्थिरमनर्थमिच्छताऽतीच्छानिवृत्तिवचनात्तदर्थप्रवृत्तिरप्यत्र निरस्ता भवति । उक्तमर्थं निदर्शनेन द्रढयति—**स्थितेऽरविन्द** इति । भोक्तॄणामक्लेशेन भोग्यतमतयोपस्थितवतीत्यभिप्रेतम् । अरविन्दशब्द इह सुरभित्वसुखस्पर्शत्वादिव्यञ्जकः । प्रथमविकसितावस्थामभिप्रेत्याह—**मकरन्दनिर्भर** इति । मधुव्रतशब्देन तदेकजीवनत्वं तत्रापि सारतमग्राहित्वं च व्यज्यते । स्वाभिमतविपरीतैरुपच्छन्दनोपदेशतर्जनादिभिर्दुर्निवारत्वं सूचयितुं तिर्यग्दृष्टान्त उक्तः । **इक्षुरकं** कण्टकावृतमस्थिरात्यल्परसं भ्रमरस्पर्शमात्रेऽपि म्लानतामश्नुवानं देवार्चनाद्यनर्हं निर्गन्धं किमपि क्षुद्रपुष्पम् । तत्र **वीक्षते** अत्यासन्नमपि मकरन्दलिप्सया नाद्रियते । तदुपसर्दनं तु दूरतो निरस्तमिति भावः ॥ २७ ॥

त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य कदाऽपि केनचिद्यथा तथा वाऽपि सकृत्कृतोऽञ्जलिः ।
तदैव मुष्णात्यशुभान्यशेषतश्शुभानि पुष्णाति न जातु हीयते ॥ २८

अथ गुरुतरोपायसाध्यं पुरुषार्थं लघुतरेणोपायेन कथं लप्स्यस इत्यत्र ततोऽपि लघुतरस्य निवृत्तिधर्मकोटिनिविष्टस्याञ्जल्यादेः प्रभावं त्वदङ्घ्रिमित्यादिश्लोकद्वयेन निदर्शयन्नाश्रयणसौकर्यादपि हातुमशक्यत्वमेव स्थापयति । तत्र प्रथमेन लघुतरकायिकव्यापारविशेषप्रभाव उच्यते—**त्वदङ्घ्रिमिति** ॥ **त्वदङ्घ्रिं** सर्वलोकशरण्यस्य तव पादपङ्कजम् । न तु साक्षान्मोक्षप्रदानानधिकृतस्य हिरण्यगर्भादेरिति भावः । तदुक्तं **मोक्षधर्मे**—* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवतास्स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलमिति । अत्र भगवत्स्वरूपस्य शुभत्वेऽप्यनिष्पन्नसमाधीनां प्रथमं भावयितुमशक्यतया तद्विग्रहस्यैव शुभाश्रयत्वम् । तत्रापि * अनतिक्रमणीयं हि चरणग्रहणमिति न्यायात्, * स भ्रातुश्चरणौ गाढमित्यादि दर्शनाच्चाङ्घ्रेरुद्देश्यत्वमुच्यते । **उद्दिश्य**—उपायतया कैङ्कर्यलक्ष्यतया चाभिसन्धायेत्यर्थः । एवमनन्यदेवताकत्वमनन्यप्रयोजनत्वं चोक्तं भवति । ईदृशस्याधिकारिणोऽञ्जलिबन्धरूपे सुकरे प्रसादने दर्शपूर्णमासादिवत्तिथिनक्षत्रपक्षमासर्त्वयनहायनादिकालनियमो नास्तीत्याह—**कदाऽपीति** । विधेयहस्तस्य शास्त्रीयव्यापारान्तररहितदशायां सर्वदेत्यर्थः । एतेन कालविशेषप्रतीक्षणविलम्बाभावाद्यदेच्छति तदैव सहसा कर्तुं शक्यतयाऽपि सौकर्यं सूचितम् । उक्तः कालनियमाभावः * जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्याद्युक्तकृष्णकेशत्वाद्यवस्थानियमाभावस्य देशनियमाभावस्य चोपलक्षणम् । एवं वर्णाश्रमवेदवेदाङ्गयुक्तत्वादिनियमाभावेन सामान्यधर्मतया सत्यवचनादिवत्सर्वाधिकारत्वमाह—**केनचिदिति** । आस्त्रीबालपण्डितमाब्रह्मश्वपाकं च सुकरत्वं शास्त्रीयत्वं चात्र विवक्षितम् । कर्मान्तरवद्दुष्करप्रकारविशेषव्यव-

स्थाऽप्यत्र नास्तीत्याह—**यथा तथा वाऽपीति** । अत्र विकल्पसमुच्चयविषयाव्ययद्वयस्यैवमभिप्रायः—परावरतत्त्वहितपुरुषार्थेषु विशदा बुद्धिर्भवतु वा मा वा, मस्तिष्कसम्पुटादिषु यथेष्टप्रकारश्च भवतु, विधेयहस्तरहितस्य वाचा मनसा वा स्यात्, अस्तु वाऽञ्जलिरचनायां [illegible] ; सर्वथा सफल एवायमिति । न पुनः *एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत्पुरुषोत्तमम् । न्याय्यस्तस्य करच्छेद इति वेदविदो विदुः ॥ एकहस्तप्रणामश्च एकं चापि प्रदक्षिण[illegible] शक्तं प्रत्युक्त एकहस्तप्रणामनिषेध इह प्रतिषिध्यते । *तौ युतावञ्जलिः पुमानिति च **नैघण्टुकाः** । गत्यभावे तु सर्वत्र यथाशक्तिकरणमनुज्ञातम् ; *सकृत्कृतश्शास्त्रार्थ इति [illegible] निरपवादत्वात् । *वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादि[illegible]ऽपि नेत्याह—**सकृत्कृत** इति । यद्यपि प्रीत्यादिप्रकर्षादस्यावृत्तिर्भवति, तथाऽप्यत्र सकृत्कृतस्य फलाविनाभावेन प्रभावातिशयप्रतिपादने तात्पर्यम् । *सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम् । पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः, *सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति, *ऋचो यजूंषि सामानि योऽधीते सकृदञ्जसा । सकृदष्टाक्षरं जप्त्वा फलं तस्य समश्नुते ॥ विष्णोरायतनं नित्यं सायं प्रातर्दिनेदिने । प्रदक्षिणद्वयं कुर्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥ उत्सवे बलिदाने च तथा कुर्वन् प्रदक्षिणम् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं दशगुणं भवेत् ॥ यानि यानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि तानि प्रणश्यन्ति प्रदक्षिणपदे पदे ॥ इत्यादिषूक्तस्य सकृत्स्मरणसङ्कीर्तनादिप्रभावस्य प्रदर्शनमिदम् । *सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः । रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवदिति सर्वाधिकत्वेन कथितेभ्यस्सम्मार्जनोपलेपनमालाकरणदी[illegible] [ध] दनान्तरेभ्यस्समधिकं बहुवित्तव्ययायासनिरपेक्षं विवक्षितस्य सुकरं स्वरूपमाह—**अञ्जलिरिति** । *अञ्जलिः परमा मुद्रेति ह्युच्यते । **श्रीमद्रामायणे** च *कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य [illegible] इति । नारा[illegible]ऽप्यत्रानुसन्धेयः । *क्षिप्रं देवप्रसादिनीत्युक्तमाह—**तदेति** । अवधारणेन शरीरान्तरकालान्तरभाविफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यो व्यावृत्तिः । यद्यप्यनादिवासनावशात्सांसारिकपुण्यरूपनिगलभङ्गः पुरु[illegible] । तथाऽप्यर्भकापथ्यपरिहारन्यायेन तान्यपि चोरयतीत्यभिप्रायेण मुष्णातीत्युक्तम् । **अशुभानि** शुभप्रतिभटानि । यथार्हमप[illegible] । **अशेषतः** कार्त्स्न्येन । एतेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्प्रतिनियताशुभमात्रनिवर्तकत्वं व्युदस्यते । न केवलमनिष्टनिवर्तकत्वमात्रम्, *तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यमिति न्यायेनात्रत्यानुभवप्रभृतिपरिपूर्णकैङ्कर्यपर्यन्तसर्वापेक्षितसाधकत्वं चास्तीत्याह—**शुभानि पुष्णातीति** । कर्तर्येकस्मिन्नुपकृतमपर्याप्तं मन्यमानस्य भगवतः प्रसादात्तदनुबन्धिनामपि तद्वदुपकाराय भवतीत्यभिप्रायेणाह—**न जातु हीयत इति** । *यज्ञोऽनृतेन क्षरतीत्यादिवदस्य न केनापि हानिरिति भावः ।

यद्वा स्वर्गादिवदेव तत्साध्यस्य परमफलस्य न कदाचिदपि विनाश इत्यभिप्रायः । अथवा फलभूताञ्जलिरूपेण स्वयं सन्तन्यत इति विवक्षितम् । दृश्यते हि *नित्याञ्जलिपुटा हृष्टा इत्युक्त्वा, *ये तु मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनामिति । ननु च यथाधिकारं न्यासोपासनरूपौ द्वौ मोक्षोपायौ शास्त्रेषु निर्णीतौ ; [illegible] तत्साधनत्वोक्तिः? इत्थम् ; यद्यसावाकिञ्चन्यादिलाभात्प्रपत्त्यधिकारिणः पुरुषस्य स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यञ्जकमुद्रात्मनाऽवतिष्ठते, तदा तदुपलक्षितायाः प्रपत्तेः प्रागुक्तसकलफलसाधनत्वरूपप्रभावप्रतिपादने तात्पर्यान्न विरोधः । यदा तु प्रदक्षिणप्रणामादिवदयमपि भक्त्यङ्गकर्मविशेषः, तदा *नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति इत्यादिन्यायात्कल्मषनिबर्हणसत्त्वोन्मेषसम्यग्ज्ञानभक्त्यादिपरम्परया मोक्षसाधनत्वमिति निष्कण्टकोऽयं घण्टापथः ।

अतिवादपक्षस्त्वत्र संभवन्त्यां गतौ न युज्यते । अधिकारिविशेषमाश्रित्याञ्जलिरूपलघुनरक्रियामात्रस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वकथने कर्मान्तराणामपि तथात्वप्रसङ्गः । तदभ्युपगमस्तु सर्वप्रमाणाननुगुणो भाष्यादिविरुद्धः ; वक्तुर्यामुनमुनेः प्रागनुष्ठितगुरुतरविश्वासादिगर्भप्रपत्तिवैयर्थ्यं च स्यात् । ननु *ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ।। कलेर्दोषनिधे राजन्! अस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेदिति कालविशेषव्यवस्थया सङ्कीर्तनमात्रस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वमुच्यते । सत्यम् ; तथाऽपि तस्मिन् काले धर्मान्तरमनपेक्ष्य सङ्कीर्तनमात्रस्यैवाव्यवहितमोक्षोपायनिष्पादकत्वे तात्पर्यं ग्राह्यम् ; अन्यथा चरमयुगे प्रपत्तिरप्यनपेक्षिता स्यात् ; तदयमञ्जलिर्भक्तिवत्प्रपत्तिवच्च प्रयोजनान्तरपराणां यथार्हं तत्तदभिमतसाधनं स्यात् । अनन्यप्रयोजनानां तूक्तेनैव प्रकारेणापवर्गपर्यवसायीति ।। २८ ।।

उदीर्णसंसारदवाशुशुक्षणिं क्षणेन निर्वाप्य परां च निर्वृतिम् ।
प्रयच्छति त्वच्चरणारुणाम्बुजद्वयानुरागामृतसिन्धुशीकरः ।। २९

अथाञ्जलिमात्रानर्हाणामपि *विषये ते महाराज! रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानास्सपुष्पाङ्कुरकोरका इत्युक्तकोसलजनपदपादपन्यायेनानुरागलेशमात्रेणापि शरण्यचित्तरञ्जनेन प्राप्तकाले परमपुरुषार्थसिद्धिस्स्यादित्याह—**उदीर्णेति ।। उदीर्णः** नित्यमप्यात्मानमसत्कल्पं कर्तुमनुपरमेण जाज्वल्यमान इत्यर्थः । **संसारः** कर्मिणः पुरुषस्य पूर्वपूर्वदेहप्रहाणेनोत्तरोत्तरदेहैरेकीकृत्याविच्छिन्नसंसरणरूपावस्थाप्रवाहः । दवाग्नित्वरूपणेन तापत्रयप्रचुरतया दुस्सहतमत्वमन्यैरनुपशमनीयत्वं च व्यज्यते । आर्तिपौष्कल्यवतां प्रपन्नानामविलम्बेन सर्वानिष्टप्रशमनमभिप्रेत्याह—**क्षणेन निर्वाप्येति** । न केवलमनिष्टप्रशमनमात्रमित्याह—**परां च निर्वृतिं प्रयच्छतीति** । निर्वृतिस्सुखम् । अत्र संभवन्त्या निर्वृतेः मुक्तानुभवसाम्यं मुक्तिदशायां परिपूर्णानुभवरूपत्वं चाभिप्रेत्य परामिति विशेषितम् । त्वच्छब्देन *एष ह्येवानन्दयाति, *रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति इत्याम्नातमाकारद्वयमभिप्रैति । सूत्रितं च *तद्धेतुव्यपदेशाच्च, *अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति । चरणस्यारुणाम्बुजत्वरूपणेन विग्रहस्य श्यामतया परभागशोभा व्यज्यते । अन्योन्यसन्निकर्षजनितशोभयाऽप्यनुरागातिशयहेतुत्वमभिप्रेत्य द्वयोपादानम् । **अनुरागः** *नाथ! योनिसहस्रेषु या प्रीतिरविवेकिनामित्यादिनिदर्शिता विषयस्वभावनिबन्धना निरतिशयप्रीतिः । अमृतसिन्धुत्वरूपणेन सञ्जीवनत्वं स्वयं प्रयोजनत्वमक्ष[य]यत्वं च व्यज्यते । भाग्यविशेषवशात् भगवति निरुपाधिकभोग्यताविर्भावेन स्वयंप्रयोजनभक्तिलेशोऽपि परमभक्तिदशां प्राप्य नित्यकैङ्कर्यपर्यन्तस्स्यादित्यभिप्रायेण शीकरशब्दः ।। २९ ।।

विलासविक्रान्तपरावरालयं नमस्यदार्तिक्षपणे कृतक्षणम् ।
धनं मदीयं तव पादपङ्कजं कदा नु साक्षात्करवाणि चक्षुषा ।। ३०

तदेवमिह तत्त्वज्ञानादिपूर्वकं मोक्षार्थितया प्रवृत्तस्य प्रपत्तिशास्त्रार्थस्याधिकारेण *न निन्दितमित्यादिभिस्सप्तभिसामर्थ्यभागस्समर्थितः । अथ *विलासेत्यादिभिः सप्तदशभिः उत्तरखण्डार्थप्रदर्शकैः प्राप्यवैलक्षण्यप्रपञ्चनपूर्वकमर्थित्वभागः स्पष्टीक्रियते । तत्र प्रथमेन स्वविषयभक्तिप्रभावप्रतिपादनप्रीतेन भगवता यथामनोरथं सर्वं करिष्यामीत्युक्ते तद्दत्ततीव्रभक्तेः स्वस्य तत्पादारविन्दसन्दर्शने कालक्षेपाक्षमत्वं व्यनक्ति—**विलासेति ।।** परावरशब्दाभ्यां हिरण्यगर्भादयो मनुष्यादयश्च गृह्यन्ते । तेषामालयाः पृथिव्यादयस्सत्यान्ता लोकाः ते विलासेन विक्रान्ता येन तद्विलासविक्रान्तपरावरालयम् । *यस्यो-

रुषु त्रिषु विक्रमणेषु अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा, *क्रान्त्वा धरित्रीं गगनं तथा दिवमित्यादिप्रमाणप्रसिद्धमिदम्। विक्रमस्यानायासलीलारूपत्वव्यञ्जनाय विलासशब्दः। अत्र सर्वसुलभत्वं च सूच्यते। एवं सुलभस्यायत्नसेव्यत्वमनिष्टनिवर्तकत्वं चाह—**नमस्यदार्तिक्षपणे कृतक्षणमिति**। नमस्यतां प्रह्वीभवतां तदैवाशेषार्तिविनाशने **कृतक्षणं** दत्तावसरं निवृत्तव्यापारान्तरं वा। *क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोरिति **नैघण्टुकाः**। **धनं मदीयम्**—अनन्योपायस्य ममाभिमतसाधनं पुरुषार्थभूतं च। **तव पादपङ्कजं** स्वरूपादिभिर्निरतिशयभोग्यस्याश्रितवत्सलस्य मुमुक्षुध्येयं मुक्तभोग्यं च पादारविन्दम्। **कदेत्यादि**॥ *न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्, *स्वाध्यायश्चक्षुरुत एकमस्य योगो द्वितीयमभिवीक्षणाय अध्ययनमनननयनोऽस्य द्रष्टा *न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्, *न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतस्स शक्यते, *[illegible] न कस्यचित् इत्यादिषु मादृशैर्दुर्दर्शतया प्रसिद्धं त्वामद्यैवानेनैव चक्षुषा साक्षात्कर्तुमिच्छामीत्यभिप्रायः। एतेन *तासामाविरभूच्छौरिरिरितिन्यायेन धनञ्जयादिषु दिव्यचक्षुःप्रदानन्यायेन च दिदृक्षूणां यथामनोरथं सहसैव दृश्यो भवतीति प्रकाश्यते। अत्र मुक्तिदशाविवक्षायां *स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसेतिवत्स्वाभाविकज्ञानरूपेण चक्षुषेति योज्यम्॥

कदा पुनश्शङ्खरथाङ्गकल्पकध्वजारविन्दाङ्कुशवज्रलाञ्छनम्।
त्रिविक्रम त्वच्चरणाम्बुजद्वयं मदीयमूर्धानमलङ्करिष्यति॥ ३१

अथ *दिव्यं ददामि ते चक्षुरितिवदपेक्षितं साक्षात्कारं दास्यामीति भगवतोक्ते दूरस्थस्य कालान्तरेऽपि तत्संभवमाशङ्क्य शीघ्रं स्वोचितं तत्संश्लेषविशेषमपेक्षते—**कदा पुनरिति**॥ पुनश्शब्दस्साशङ्कत्वद्योतकः। साक्षात्कारमात्राद्विशेषद्योतको वा। *शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कितं पादपङ्कजम्। शरच्चन्द्रप्रतीकाशनखराजिविराजितम्॥ सुरासुरैर्वन्द्यमानमृषिभिश्चिन्तितं सदा। मूर्धानं मामकं देव! तावकं मण्डयिष्यति, *सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यमित्यादिप्रसिद्धमाकारमनुसन्धत्ते—**शङ्खरथाङ्गेत्यादिना**। *एष ब्रह्मलोकस्सम्राडिति होवाच, *[illegible] श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धसाम्राज्यचिह्नत्वाभिप्रायेण लाञ्छनशब्दः। तथा चोक्तं **नारदीये** *भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवत्सचापेषुभिर्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैश्शैलध्वजैस्तोमरैः। मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैश्शङ्खातपत्राम्बुजैः पादे पाणितले नरा नृपतितां यान्ति स्त्रियो राज्ञितामिति। **त्रिविक्रमे**ति सम्बुद्ध्या निम्नोन्नतविभागानादरेण सर्वेषां शिरसि कृतपदन्यासत्वं स्वस्य तदलाभेन निर्वेदश्च सूच्यते। **त्वच्चरणाम्बुजद्वयम्** *अप्राप्यः केशवो राजन्! इन्द्रियैरजितैर्नरैरित्यादिष्वजितेन्द्रियैर्दुर्लभतया प्रसिद्धस्य तव लक्ष्मीभूमिलीलाकमलं शङ्खादिरे[illegible] चरणयुगलम्। **मदीयमूर्धानम्** अत्यन्तनिहीनस्य त्वत्पादस्पर्शानर्हस्य दुष्टतमतया कालियवत्पादरक्षदमनीयस्य मे चिरकालं *न नमेयमिति त्वत्प्रणामविरहेण दूषितमुत्तमाङ्गम्। **अलङ्करिष्यति** पश्यतां सत्त्वस्थानां प्रेक्षणीयं करिष्यतीति भावः। एतेन कलिदोषनिवृत्तिरप्यर्थिता भवति। उक्तं हि **महाभारते** *यावत्सपादपद्माभ्यां पस्पर्शेमां वसुन्धराम्। तावत्पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत्कलिरिति। संसाराग्निदग्धोऽहं त्वत्पादस्पर्शेन परीक्षिदिव यथार्हं [illegible] भावः। अत्र *यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ। शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यतीति **भरतवाक्यम्**, *तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ। सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ॥ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दिताविति **मार्कण्डेयवचनं** च दर्शनीयम्। यद्वा मुक्तिदशायां परिगृहीताप्राकृतशरीरस्य स्वस्य परमपदपर्यङ्कनिलयभगवत्पादमूलप्रवेशे त्वरातिशय इह प्रकाश्यते॥ ३१॥

विराजमानोज्ज्वलपीतवाससं स्मितातसीसूनसमामलच्छविम् ।
निमग्ननाभिं तनुमध्यमुन्नतं विशालवक्षस्स्थलशोभिलक्षणम् ॥ ३२

उक्तप्रकारसन्दर्शनसंश्लेषसमनन्तरभाविसर्वविधकैङ्कर्योद्देश्यं भगवन्तं समस्तकल्याणगुणदिव्यमङ्गलविग्रहादिविशिष्टतया प्रार्थ्यं चतुर्दशभिर्विशदमनुसन्धत्ते । तत्र प्रथमश्लोकस्य पूर्वार्धेन पीताम्बरपरभागविचित्रिताम् *अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः । *व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिरिति महाभारतोक्तां दिव्यस्वरूपस्य समुदायशोभामनुभवति—**विराजमानोज्ज्वलपीतवाससमि**ति ॥ पीताम्बरस्य श्यामवर्णविग्रहयोगात्स्वतश्च विराजमानत्वमुज्ज्वलत्वं भास्वरत्वं च । स्मितशब्दोऽत्र विकासार्थः । अतसीसूनम् अतसीप्रसूनम् । श्यामलरमणीयतया विग्रहस्य तत्समत्वम् । अमलच्छविम् उज्ज्वलकान्तिम् । ध्यायतां दोषप्रतिभटद्युतिमिति वा । अवयवेषु *प्रथममजनिष्ट च कस्य नाभेरिति प्रागुक्तपारम्यव्यञ्जकं पितामहोत्पत्तिस्थानं निर्दिशति—**निमग्ननाभिमि**ति । निम्ननाभिमित्यर्थः । उदरस्याशेषभुवनगर्भत्वेऽपि कृशत्वेनाद्भुतत्वमभिप्रेत्याऽऽह—**तनुमध्यमि**ति । तथा चाहुः **श्रीवत्साङ्कमिश्राः**—*अण्डानां त्वदुदरमामनन्ति सन्तः स्थानं तद्वरद कथं नु कार्श्यमस्य । माहात्म्यं स्वत इह येषु नूनमेषामृद्धिस्स्यान्महिमकरी न हीतरेषामिति । **उन्नतम्**—अतिह्रस्वत्वादिदोषरहितसर्वाधिकत्वव्यञ्जकदिव्यविग्रहमित्यर्थः । **विशालेत्यादि** । अतिविशालभुजान्तरशोभमानप्रकृतितत्त्वनिरूपकलक्ष्मीनिवासश्रीवत्सलक्षणम् । अत्र द्वितीयान्तानां सर्वेषां *भवन्तमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ ३२ ॥

चकासतं ज्याकिणकर्कशैश्शुभैश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैः ।
प्रियावतंसोत्पलकर्णभूषणश्लथालकाबन्धविमर्दशंसिभिः ॥ ३३

भुजमध्यशोभाऽनुसंहिता । अथ वीरशृङ्गारचित्रितां भुजशोभामनुसन्धत्ते—**चकासतमि**ति ॥ अवतारदशायां विरोधिनिराकरणार्थव्यापारव्यञ्जकैर्ज्याकिणैरङ्कितत्वं परविग्रहभुजेष्वपि तदभेदानुसन्धानेन निर्दिशति—**ज्याकिणकर्कशैरि**ति । **शुभैः** औदार्यवीर्यसौन्दर्यादिशालिभिः । पररूपेऽपि चतुर्भुजत्वं प्रमाणसिद्धमिति प्रकाशयितुमाह—**चतुर्भिरि**ति । यथोक्तं **विष्वक्सेनसंहितायां** *वैकुण्ठे तु परे लोके श्रीसहायो जनार्दनः । उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥ महायोगी जगद्धाता दिव्यसिंहासनोपरि । दिव्यसंस्तरणोपेते शेषाहिफणमण्डिते ॥ पञ्चोपनिषदाम्नातदिव्यमङ्गलविग्रहः ॥ अप्राकृततनुर्देवो नित्याकृतिधरो युवा ॥ नित्यातीतो जगद्धाता नित्यैर्मुक्तैश्च सेवितः । बद्धाञ्जलिपुटैर्हृष्टैर्निर्मलैर्निरुपद्रवैः ॥ चतुर्भुजश्श्यामलाङ्गः श्रीभूम्यां सह नीलया । विमलैर्भूषणैर्नित्यैर्भूषितो नित्यविग्रहः ॥ पञ्चायुधैस्सेव्यमानश्शङ्खचक्रधरो हरिः । सहस्रस्थूणसंयुक्ते मण्डपे परमेश्वरः ॥ विन्यस्य वामकं बाहुमासने वामपार्श्वके । दक्षिणं जानुके न्यस्तं लम्बयन् जगतां पतिरिति । एवमेव ध्यानं **भाष्यकारैर्नित्ये** प्रोक्तम् । **बलपौष्करे** तु *देवो वैकुण्ठनाथस्तु अनन्तासनसंस्थितः । सेव्यः श्रीभूमिनीलाभिः प्रादुर्भावैस्तु चाखिलैः ॥ शङ्खचक्रधरो नित्यं जानुन्यस्तैकहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतसन्निभः ॥ ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति । अत्र अभयप्रदहस्तत्वादिवैषम्यमवस्थाभेदादुपपद्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं—*मुखं किमस्य कौ बाहू *बाहू राजन्यः कृत इति **पुरुषसूक्त**वाक्याभ्यां *दशहस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या द्वावूरू द्वौ बाहू आत्मैव पञ्चविंश इत्यैतरेयोक्त्या, *पाणिभ्यां त्रयीं संभरतीत्यादिरहस्याम्नायोक्त्या च परस्य द्विभुजत्वं सिध्यतीति, तदयुक्तम्; तेषां वाक्यानां प्रकरणादिभिरन्यपरत्वेन परस्य चतुर्भुजत्वप्रतिषेधादर्शनात् । यच्चोक्तं **श्रीसात्त्वते** *नादावसानगगने देवोऽनन्तस्सनातनः । शान्त-

स्वसंवित्स्वरूपस्तु भक्तानुग्रहकाम्यया ॥ अनौपम्येन वपुषा ह्यमूर्तो मूर्ततां गतः । [illegible] कान्त्या पूर्णेन्दुयुततुल्यया । वरदाभयदेनैव शङ्खचक्राङ्कितेन च । त्रैलोक्योद्धृतिदक्षेण युक्तः पाणिद्वयेन सः इति, तदिदं तत्रत्यहृद्यागविशेषविधिपरम् । **श्रीपौष्करे** * द्विभुजं पुरुषाकारं युक्तमादित्यसन्निभैः । ध्वजैराभरणैश्चिह्नैश्शङ्खचक्रादिसंज्ञितैरिति । **सौमन्तवे** च * निरस्त्रा द्विभुजा सौम्या शङ्खचक्रकराङ्किता । महापुरुषरूपा च सुप्रसन्ना विलक्षणेति । **भारद्वाजे** च * द्विबाहुश्चक्रधृत्पाणिर्दक्षिणश्शङ्खधृत्परः । उपविष्टं तु मोक्षार्थी उत्थितं विश्वसिद्धय इति । **साङ्कर्षणे** च * पुरुषोत्तमस्य देवस्य शुद्धस्य स्फटिकत्विषः । समपादस्य पद्मोर्ध्वे ह्येकवक्त्रस्य संस्थितिः ॥ वरदाभयहस्तौ द्वावप्रवृत्ताख्यकर्मण इति । एतान्यन्यानि चैवंविधानि वाक्यानि तत्तद्रूपसद्भावमात्रपराणि । यत्पुनर**रानन्दाख्यसंहितायामु**क्तं * स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं तस्मादेतत्त्रयं यजेदिति । एतदपि पररूपमधिकृत्यैव बह्वीषु संहितासु चतुर्भुजत्वप्रतिपादनात्, इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्य देवस्य वैकल्पिकध्यानपरतया सुसङ्गतम् । दृश्यते च नृसिंहकृष्णाद्येकैकरूपेष्वेव द्विभुजत्वचतुर्भुजत्ववर्णभेदाद्यवान्तरवैषम्यम् । परस्मिंश्च नित्योदितशान्तोदितादिविभागस्सम्प्रतिपन्न इति सर्वं सुस्थम् । अत्र श्लोके ज्याकिणेत्यादिना स्वभक्तसंरक्षणार्थं महावीरत्वं प्रियावतंसेत्यादिना स्वानुरूपवीरपत्नीसंबन्धस्तत्पुरस्कारेण सर्वैरभिगमनीयत्वं च सूच्यते ॥ ३३ ॥

उदग्रपीनांसविलम्बिकुण्डलालकावलीवन्धुरकम्बुकन्धरम् ।
मुखश्रिया न्यक्कृतपूर्णनिर्मलामृतांशुबिम्बाम्बुरुहोज्ज्वलश्रियम् ॥ ३४

एवं [illegible] भुजानुभवानन्तरं दिव्यकण्ठशोभां मुखशोभां चानुसन्धत्ते—**उदग्रेति** ॥ उदग्रमुन्नतं पीनमकृशमुदग्रपीनांसविलम्बिभ्यां कुण्डलालकावलिभ्यां बन्धुरा सुन्दरा कम्बुवदभिरामा त्रिरेखालंकृता कन्धरा यस्य तथोक्तः । * [illegible] ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते । कुण्डलालकसमभिव्याहारः परभागकान्तिव्यञ्जनार्थः । * पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं सङ्कल्पनामयम् । तत्पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखमित्यादिप्रसिद्धां पावनमनोहरां मुखशोभामनुभवति—**मुखश्रियेति** । मुखकान्त्येत्यर्थः । **न्यक्कृतेत्यादि** । यस्य मुखश्रिया न्यक्कृतं [illegible]रुहोज्ज्वलश्रीश्च स एवमुदीरितः । अम्बुरुहश्रिय उज्ज्वलत्वं नूतनविकासकान्तिसौकुमार्यादिभिः । अमृतांशुबिम्बाम्बुरुहयोर्वा द्वन्द्वः । तयोरुज्ज्वलश्रीरिति तत्पुरुषः ॥ ३४ ॥

प्रबुद्धमुग्धाम्बुजचारुलोचनं सविभ्रमभ्रूलतमुज्ज्वलाधरम् ।
शुचिस्मितं कोमलगण्डमुन्नसं ललाटपर्यन्तविलम्बितालकम् ॥ ३५

उक्तप्रकारां मुखशोभां प्रत्येकावयवभावनया पुनरपि निर्विशति—**प्रबुद्धेति** ॥ प्रबुद्धं विकसितं मुग्धं नूतनं सौम्यं वा । तथा च **नैघण्टुकाः** * मुग्धं सौम्ये नवे मूढ इति । अम्बुजवल्लोचनयोश्चारुत्वमाश्रितदर्शनप्रीतिविकसितत्वेन, तदनु[illegible] कान्त्यतिशयाच्च । **सविभ्रमभ्रूलत**मित्यनेनापि स्वभक्तसम्प्राप्तिजनितोल्लासातिशयस्सूच्यते । **उज्ज्वलाधरं** प्रवालादिभ्योऽप्यधिकप्रकाशमानाधरम् । विद्रुममौक्तिकन्यायेनाधरशोभया विशेषितां स्मितशोभामाह—**शुचिस्मित**मिति । अवदातस्मितमित्यर्थः । अथवा * स्मयन्निव नृपो हन्तीतिवद्विरुद्धाभिसन्धिं परिहर्तुमिह शुचित्वोक्तिः । एवं चोक्तं **श्रीपौष्करे** * पूर्वकर्मानलार्तानां ध्यायतां खेदशान्तये । स्वदन्तेन्दुचयोत्थेन ह्लादयन् गोगणेन त्विति । **कोमलगण्डं** सुकुमारकपोलम् । **उन्नसम्** उन्नतनासावंशम् । अलकानां पश्चादंसलम्बित्वं प्रागुक्तम् । अत्र तु पुरस्ताल्ललाटोर्ध्वभागलम्बित्वमाह—**ललाटपर्यन्तविलम्बितालकमिति** ॥ ३५ ॥

स्फुरत्किरीटाङ्गदहारकण्ठिकामणीन्द्रकाञ्चीगुणनूपुरादिभिः ।
रथाङ्गशङ्खासिगदाधनुर्वरैर्लसत्तुलस्या वनमालयोज्ज्वलम् ॥ ३६

ईश्वरत्वेन शङ्कनीययोः ब्रह्मरुद्रयोरादिमं रूपं तापसवेषेण कर्मवश्यत्वव्यञ्जकम् । भगवतस्तु किरीटादियोगात् सर्वेश्वरत्वख्यापकमित्यभिप्रायेणाऽह—**स्फुरत्किरीटेति** ॥ **कण्ठिका** कण्ठभूषणं **मणीन्द्रः** कौस्तुभः, स च जीवतत्त्वाभिमानी । आदिशब्देनापरिमितानि दिव्याभरणान्तराणि संगृह्यन्ते । रथाङ्गादयः पञ्च मनस्तत्त्वतामसाहङ्कारसम्यग्ज्ञानबुद्धितत्त्वसात्त्विकाहङ्काराभिमानित्वेन प्रसिद्धाः । स्पर्शरूपगन्धविशेषैर्लसन्ती तुलसी लसत्तुलसी तया; यद्वा लसन्ती तुलसी यस्यास्सा तयेति वनमाला विशेष्यते । स्फुरदुज्ज्वलमिति पदाभ्यामाभरणादेर्विग्रहस्य चान्योन्ययोगादपि शोभमानत्वं ख्याप्यते । अत्र * स्रग्वस्त्राभरणैर्युक्तं स्वानुरूपैरनूपमैः । चिन्मयैस्स्वप्रकाशैश्च अन्योन्यरुचिरञ्जितैरित्यादिकं द्रष्टव्यम् । चिन्मयैः अस्पृष्टसंसारतत्तद्देवतात्मकैरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

चकर्थ यस्या भवनं भुजान्तरं तव प्रियं धाम यदीयजन्मभूः ।
जगत्समस्तं यदपाङ्गसंश्रयं यदर्थमम्भोधिरमन्थ्यबन्धि च ॥ ३७

ईदृशकिरीटादिभिस्सर्वेश्वरत्वेन व्यञ्जितस्य भगवतस्साम्राज्यं सलक्ष्मीकस्येति त्रिभिः श्लोकैः सहेतुकमनुसन्धत्ते । तत्र * ततोऽवलोकिता देवा हरिवक्षःस्थलस्थया * श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षस्स्थले स्थिताम्, * का चान्या त्वामृते देवि! सर्वयज्ञमयं वपुः । अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृत इत्यादिसूक्तमाह—**चकर्थ यस्या भवनं भुजान्तरमिति** ॥ * एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीमित्यादिप्रसिद्धमाह—**तव प्रियं धाम यदीयजन्मभूरिति** । ब्रह्मादीनां सर्वेषां तत्कटाक्षाधीनवैभवत्वमाह—**जगत्समस्तं यदपाङ्गसंश्रयमिति** । यथोच्यते * त्वया देवि! परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत्त्वयेदानीं समेधितम् ॥ त्वयाऽवलोकितास्सद्यश्शीलाद्यैस्सकलैर्गुणैः । धनैश्वर्यैश्च युज्यन्ते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥ स श्लाघ्यस्स गुणी धन्यः स कुलीनस्स बुद्धिमान् । स शूरस्स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ इत्यादि । **श्रीमहाभारते** च श्रीवासवसंवादे स्वयमेव देवदेव्या स्ववैभवं प्रदर्शितं—* पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः । ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ साऽहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ अहं लक्ष्मीरहं भूमिः श्रीश्चाहं बलसूदन! । अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिस्स्मृतिः ॥ अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्वद्भूतिरेव च । अहं स्वाहा स्वधा चैव सन्नतिर्नियतिः कृतिः ॥ राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च । निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि । निवसामि मनुष्येषु सदैव बलसूदन! ॥ धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः । सप्त देव्यो मदष्टम्यो वासं चैष्यन्ति चाष्टधा ॥ आशा श्रद्धा धृतिः क्षान्तिर्विभूतिस्सन्नतिः क्षमा ॥ अष्टमां विद्धि मां तासां पुरोगां पाकशासनेति । **श्रीविष्णुस्मृतेरन्ते ब्रह्मपुराणे** च **सहस्रनामस्तोत्रे** भगवच्छास्त्रे च **हिरण्यगर्भकाश्यपमङ्कणधनदादिसंहितासु** ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां तदधीनवैभवत्वं विस्तरेण द्रष्टव्यम् । **यदर्थं** यत्प्राप्त्यर्थमिति यावत् । परस्परविश्लेषप्रसङ्गरहितयोरेव लक्ष्मीतद्वल्लभयोः विश्लेषाभिनयेन पुनः प्राप्तिरुच्यते । स्वसङ्कल्पनियता च स्वतन्त्रलीला

न पर्यनुयोगमर्हति । **अमन्थि** विष्ण्ववतारे । **अबन्धि** रामावतारे । यथोक्तं *ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता । श्रीर्देवी पयसस्तस्मात् उत्थिता धृतपङ्कजेत्यारभ्य *दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता । पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेरिति, *एष सेतुर्मया बद्धस्सागरे मकरालये । तव हेतोर्विशालाक्षि! नलसेतुस्सुदुष्कर इति च । अत्र जगत्समस्तमिति पादेनानुरूपत्वं पादान्तरैरभिमतत्वं च प्रख्यापितम् ॥ ३७ ॥

स्ववैश्वरूप्येण सदाऽनुभूतयाऽप्यपूर्ववद्विस्मयमादधानया ।
गुणेन रूपेण विलासचेष्टितैः सदा तवैवोचितया तव श्रिया ॥ ३८

उक्तमेवाभिमतानुरूपत्वमनन्तरश्लोकेन प्रपञ्चयति—**स्ववैश्वरूप्येणेति** ॥ स्वस्य विश्वशरीरकत्वेनेत्यर्थः । **सदाऽनुभूतया** *यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वत इतीदृशेन [illegible] सदा साक्षात्कृतयेत्यर्थः । एतदभिप्रायेण तदविनाभूतवैश्वरूप्यस्य हेतुत्वोक्तिः । यद्वा स्वरूपादिसर्वाकारेण *शान्तानन्तेत्यादिप्रक्रियया सर्वदा गाढोपगूढत्वेनानुभवो विवक्षितः । **अपूर्ववत्** अदृष्टपूर्ववत् । यद्वा इतःपूर्वमनालोचितवत इवेत्यर्थः । **विस्मयम्** अद्भुतरसहेतुभूतं भावम्, अनवधिकं प्रीतिविशेषमित्यर्थः । आदधानयेत्यत्रापि सदेत्यभिप्रेतम् । एतेन स्वभावसिद्धमभिमतत्वं प्रपञ्चितम् । **गुणेने**त्यादिना तु सर्वप्रकारानुरूपत्वमुच्यते । गुणशब्द इह ज्ञानकारुण्यादिविषयः । रूपेणाप्राकृतेनाखिलजगन्मातृत्वाभिव्यञ्जकेन दिव्यविग्रहेण । **विलासैः** भगवदभिमतैर्लीलाविशेषैः । **चेष्टितैः** आश्रितरक्षणावतारादिभिः । **तवैवोचितये**त्यनेन *तुल्यशीलवयोवृत्ताम्, *देवत्वे देवदेहेयम् *देवतिर्यङ्मनुष्येष्वित्यादिसूक्तमनुरूपत्वं प्रतिपाद्यते । **तव श्रिये**त्यनेन *विष्णोः श्रीरनपायिनीत्यादिप्रसिद्धं नित्यव्यवस्थितपतिपारार्थ्यं प्रतिष्ठापितम् । तृतीयान्तानां तयेत्युत्तरश्लोकस्थपदेनान्वयः ॥ ३८ ॥

तया सहासीनमनन्तभोगिनि प्रकृष्टविज्ञानबलैकधामनि ।
फणामणिव्रातमयूखमण्डलप्रकाशमानोदरदिव्यधामनि ॥ ३९

*वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा इति पुराणप्रसिद्धमाह—**तया सहेति** ॥ भूम्यादिपत्न्यन्तरवतोऽपि श्रियः प्राधान्यादिह तदुक्तिः; तदपेक्षयाऽपि भगवतः प्राधान्यव्यञ्जनाय सहशब्दः । **आसीन**मित्यनेन *सहस्रस्थूणे विनिर्मिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते इति तवल्कारश्रुतिः स्मार्यते । उपात्ता चेयमभियुक्तैः—*सर्वात्मसाधारणनाथगोष्ठीपूरेऽपि दुष्पूरमहावकाशम् । आस्थानमानन्दमयं सहस्रस्थूणादि[illegible] । **अनन्तभोगिनि** *गन्धर्वाप्सरसस्सिद्धास्सकिन्नरमहोरगाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते इति सुप्रसिद्धानन्तनाम्नि विश्वंभराधारणविनियुक्ते महाभोगिनि । **प्रकृष्टविज्ञानबलैकधामनि** प्रकृष्टयोर्विज्ञानबलयोरेकाश्रये । अस्य सङ्कर्षणाख्यव्यूहाभिमानविशेषयोगात्तदनुगुणौ गुणाविह निर्दिश्येते । पञ्चविधज्योतिस्सिद्धान्तप्रवर्तकत्वेन ज्ञानप्रकर्षोऽस्य प्रसिद्धः । सर्वाधारभूतभगवद्विग्रहधारणेन बलप्रकर्षोऽस्य व्यक्तः । *तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही । बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषामित्यादिभिश्च । यस्य **फणामणिव्रातमयूखमण्डलैः** प्रकाशमानोदरं दिव्यधाम स एवमाश्चर्याकारतयोत्तरार्धेनोक्तः । दिव्यधामशब्दोऽत्र वैकुण्ठाख्यमप्राकृतं नित्यं दिव्यं भगवद्विमानं वदति ॥ ३९ ॥

निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः ।
शरीरभेदैस्तव शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीरिते जनैः ॥ ४०

उक्तप्रभावं पर्यङ्कभोगिनं वृत्तिविशेषानुगुणसमाख्यान्तरेणापि विशिनष्टि—**निवासेति** ॥ निवासो दिव्यायतनम् । शय्यात्वं योगनिद्रावस्थायाम् । आसनं पर्यङ्कविद्यादिष्वाम्नातं दिव्यसिंहासनम् । पादुके *अधिरोहार्य! पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यत इत्यवतारदशायां प्रसिद्धवैभवे । **अंशुकं** पीताम्बरादि । उपधानमुत्तमाङ्गधारकं पादधारकं च । वारणशब्दस्य द्वन्द्वात्परत्वाद्वर्षवारणमातपवारणं चेति योज्यम् । आदिशब्देन पादपीठादिसंग्रहः: । **शरीरभेदैरित्यनेन** *अपरिमितधा भवतीतिन्यायोऽभिप्रेतः । **तव** कैङ्कर्योद्देश्यदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टस्य । **शेषतां** स्वोपकारताप्राधान्यानादरेण परोपकारार्हताम् । *शेषः परार्थत्वादिति सूत्राभिप्रेतं **वेदार्थसंग्रहे** विवृतं *परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेष इति । **यथोचितम्** उक्तप्रवृत्तिनिमित्तानुगुणमित्यर्थः । **जनै**रित्येतत्पामरपरीक्षकसर्वलोकप्रसिद्धिज्ञापनार्थम् ॥ ४० ॥

दासस्सखा वाहनमासनं ध्वजो यस्ते वितानं व्यजनं त्रयीमयः ।
उपस्थितं तेन पुरो गरुत्मता त्वदङ्घ्रिसंमर्दकिणाङ्कशोभिना ॥ ४१

एवमनन्तवत्तत्तदवसरोचितसेवार्थनानाविधरूपभेदैः किंकुर्वाणेन गरुत्मता सेवितत्वमाह—**दास इति** ॥ पूर्वश्लोके शेषत्वमुक्तम् । अत्र तु दासशब्देन तदेव विशेष्यते । शेषत्वं हि अचेतनत्वं प्रत्यचेतनस्यापि भवति । दासत्वं तु चेतनं प्रत्येव चेतनस्यैव स्यात्, तथैव लोकव्यवहारात् । अत्र प्रथमं दास इत्युक्तिस्सखित्वाद्यवस्थायामपि स्वाभाविकस्य दासत्वस्यानपगमद्योतनार्था । उच्यते हि *लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽसि रावणेति । गरुत्मतस्तु सखित्वं कदाचिदभिनयप्रयुक्तम् । यद्वा *समानचित्तवृत्तित्वं सखित्वमिति दर्शितमित्याद्युक्तचित्तवृत्तिसाम्यमिह विवक्षितम् । वाहनत्वादिकं तु गमनाद्यवस्थासु यथार्हं भाव्यम् । **त्रयीमयः** सर्ववेदमयविग्रह इत्यर्थः । श्रूयते हि *सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुरित्यादि । तथा *तस्य गायत्री जगती च पक्षावभवताम्, उष्णिक् च त्रिष्टुप् च पृष्ठ्यौ अनुष्टुप् च पङ्क्तिश्च धुर्यौ, बृहत्येवोक्तिरभवत्, स एतं छन्दोरथमास्थाय, एतमध्वानमनुसमचरदिति । **पुरः उपस्थितं** पुरस्तादाभिमुख्येन सेवितमित्यर्थः । त्वदङ्घ्रिसम्मर्दकिणाङ्कशोभिनेत्येतत्पूर्वोक्तज्याकिणन्यायेन कर्मवश्यत्वाभिनयदशायां भाव्यम् ॥ ४१ ॥

त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिना त्वया निसृष्टात्मभरेण यद्यथा ।
प्रियेण सेनापतिना न्यवेदि तत्तथाऽनुजानन्तमुदारवीक्षणैः ॥ ४२

अथ भगवतस्स्ववैभवानुरूपं स्वसङ्कल्पकल्पितनित्याधिकारसेनापतिसेवाप्रकारमभिदधानः *श्रीशभुक्तोज्झितशेषजीवन इति तन्मन्त्रोक्तमाह—**त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिनेति** ॥ त्वदीयभुक्तं त्वद्भुक्तमित्यर्थः । यद्भोक्तव्यतया भोजनपात्रनिहिते किंचिदभुक्तं स्यात् तद्भुक्तोज्झितमित्युदीर्यते । तदेवात्र भुक्तशिष्टतया शेषशब्दार्थः । यद्वा भुक्तोज्झितैकदेशविषयोऽयं शेषशब्दः, अंशान्तरस्यान्यार्थतया विभजनीयत्वोक्तेः । **त्वया निसृष्टात्मभरेण** स्वच्छन्दवृत्तिना त्वया समर्पितात्मभरेणेत्यर्थः । असुरनिराकरणादिषु सेनानिर्वहणादिभारस्सेनापतित्वेन कल्पिते ह्यस्मिन् विन्यस्यते ।

अतस्तन्नियोगपूर्वकमन्ये प्रवर्तन्ते । जगत्सृष्ट्यादिभारोऽस्मिन् समर्पित इति केषांचिद्व्याख्यानं तु भगवदधीनतत्प्रभावातिशय-प्रशंसार्थम् । एकस्यैव हि सर्वशरीरिणो *बहु स्यामिति सङ्कल्पक्षमत्वमिति प्रागेव स्थापितम् । अत एव *श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यमिति श्रीवैकुण्ठगद्योक्तिरपि भक्तानां स्वामिसेवाविघ्नप्रशमने परिजननियोगादौ च योजनीया । विष्वक्सेनमन्त्रे तु *विश्वसृज इति पदं मुक्तवत्प्रभूतसृष्टिमात्रपरम् । विशेष्यभूतपरमात्मपर्यन्तं वा नेतव्यम् । नित्यानां ज्ञानभोगयोः ईश्वरेण मिथश्चात्यन्तसाम्येऽपि विग्रहाधिकारयोर्वैषम्यं भगवन्नित्येच्छासिद्धम् । प्रियेणेत्येतदनन्तगरुडादिष्वपि समानम् । अत्र तु विज्ञापनाधिकारिणि वाक्यानतिलङ्घनार्थं विशेषत उक्तम् । निवेदितमिति पाठे यदित्यस्य तदिति प्रतिनिर्देशोऽध्याहर्तव्यः । न्यवेदि तदिति पाठस्समीचीनः । यद्वृत्ते पूर्वं प्रयुक्ते तद्वृत्तमनन्तरं प्रयोक्तव्यमेवेति ह्याहुः । सेनापतिनिवेदितस्य भगवदभिमतत्वमाह—**तत्तथाऽनुजानन्तमुदारवीक्षणैरिति** । भगवति तत्परिजने च सर्वज्ञेऽप्येवं निवेदनप्रेक्षणादिव्यापारास्स्वच्छन्दलीलाप्रवृत्ताः । यद्यथा तत्तथेति स्वरूपप्रकारयोरविसंवादार्थम् । वीक्षणानामुदारत्वमैश्वर्यव्यञ्जकतया सौन्दर्यादिगुणातिशयात्तदाज्ञाभिप्रायगर्भतयाऽऽनन्दप्रदत्वाच्च ॥ ४२ ॥

हताखिलक्लेशमलैः स्वभावतस्त्वदानुकूल्यैकरसैस्तवोचितैः ।
गृहीततत्तत्परिचारसाधनैर्निषेव्यमाणं सचिवैर्यथोचितम् ॥ ४३

त एते नित्यसूरिषु प्रधानतमास्त्रय उक्ताः । अथ तद्वदसङ्ख्यातनित्यसूरिसेवाप्रकारमात्मनः प्राप्यत्वेनाभिसन्धायाह—**हताखिलेति** ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः त एव मलत्वेनोच्यन्ते । तदविनाभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतिसंबन्धो वा । अप्रतिबुद्धास्सर्वक्लेशाक्रान्ताः, प्रतिबुद्धास्तु कतिपयक्लेशरहिताः, उपायतो निवृत्तनिखिलक्लेशास्तु मुक्ताः, नित्यास्त्वनादिनिर्धूतनिखिलक्लेशा इत्यभिप्रायेण स्वभावत इत्युक्तम् । श्रूयते हि *तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । न ह्येतन्मुक्तप्रभावविषयं, सदा दर्शनकर्तॄणां बहूनामभिधानात् । नित्यसर्वज्ञत्वादेव क्लेशादेरनवकाशः । एतेषां *तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसस्समिन्धत इत्युक्तमनुभवप्रकारमभिप्रेत्याह—**त्वदानुकूल्यैकरसैरिति** । त्वच्छेषत्वानुरूपपारतन्त्र्यानुगुणकैङ्कर्यैकरुचिभिरित्यर्थः । सदानुकूल्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **तवोचितैः** अनादिसर्वज्ञत्वाप्राकृतविग्रहत्वादिभिस्त्वदनुरूपैरित्यर्थः । एतद्विशेषणत्रयमेतेषां भगवदायत्तम् । इदं चानन्तगरुडादीनामपि समानम् । परिचारसाधनानि छत्रचामरादिसेवोपकरणानि । **सचिवैः**—आसन्नसेवायां तत्तद्विभूतिशेषनिर्वहणे च नियुक्तैस्सूरिभिः । **यथोचितं** तत्तदधिकारनियोगस्य सेव्याभिप्रायस्य स्वाभाविकदासत्वस्य चानुगुणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अपूर्वनानारसभावनिर्भरप्रबद्धया मुग्धविदग्धलीलया ।
क्षणाणुवत्क्षिप्तपरादिकालया प्रहर्षयन्तं महिषीं महाभुजम् ॥ ४४

ईदृशस्य भगवतस्सर्वेषु व्यापारेषु लक्ष्मीसामरस्यमभिप्रेत्याह—**अपूर्वेति** ॥ उक्तं च **श्रीवत्साङ्कमिश्रैः**—*क्रीडेयं खलु नान्यथाऽस्य रसदा स्यादैकरस्यात्तयेति । अपूर्वशब्देन रसभावपरंपरायामुत्तरोत्तरस्य विलक्षणत्वमननुभूतजातीयवदाश्चर्यत्वं वा विवक्षितम् । रसभावाः गान्धर्ववेदप्रदर्शिताः वीरशृङ्गारादय उत्साहादयश्च । तैर्निर्भरप्रबद्धया—प्रभूतसन्ततया । मौग्ध्यवैदग्ध्यसम्भेदादद्भुतत्वमभिप्रेत्याह—**मुग्धविदग्धलीलयेति** । लीलाया नित्यनिरतिशयत्वं व्यनक्ति—**क्षणाणुवत्क्षिप्तपरादिकालयेति** । क्षणमेव पर्वतस्थानीयं कृत्वा तस्याणुस्सूक्ष्मतम एकदेश इति कल्पितोऽयं दृष्टान्तः,

तद्द्वपरादिकालः क्षिप्त इत्यतिशयोक्तिः । चतुर्मुखस्यायुः परो नाम कालः । आदिशब्देनासङ्ख्यातचतुर्मुखातिक्रान्तिकाल्यञ्जनम् । स्मर्यते हि *गङ्गायास्सिकताधारा यथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहा इति । **महिषीं** प्रधानपत्नीं श्रियमित्यर्थः । उक्तं च तस्याः प्रधानतमत्ववैषम्यं **श्रीवैकुण्ठगद्ये**—*शेषशेषाशनादिसर्वपरिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्येति । **प्रहर्षयन्त**मिति वर्तमाननिर्देशस्सदातनत्वाभिप्रायः । एवं प्रहृष्टायाः प्रियायाः *बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वज इत्युक्तप्रकारेण सर्वस्वभूतपरिष्वङ्गप्रदानानुगुणं प्रियस्य भुजवैभवमाह—**महाभुजमिति** । उक्तं ह्यवतारे तद्भुजमहत्त्वं *बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मन इति ॥ ४४ ॥

अचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्ययौवनस्वभावलावण्यमयामृतोदधिम् ।
श्रियः श्रियं भक्तजनैकजीवितं समर्थमापत्सखमर्थिकल्पकम् ॥ ४५

अथ प्रथमप्रस्तुतां यौवनविशेषितां सर्वचित्ताकर्षकसमुदायशोभामाश्रयणीयत्वभोग्यत्वौपयिकगुणविशेषांश्च सङ्कल्य्यानुभवति—**अचिन्त्येति** ॥ अचिन्त्यं परमयोगिभिरप्यपरिच्छेद्यं कुतर्कैरसंभावितमिति प्रतिक्षेप्तुमशक्यं च । दिव्यमप्राकृतम् । अद्भुतं सदाऽनुभूतत्वेऽप्यदृष्टपूर्ववदाश्चर्यावहम् । नित्यं कौमारवार्धकावस्थापरिच्छेदरहितम् । यौवनं लोके बाल्यानन्तर्येणोपलक्षणीयः कश्चिद्रमणीयसंस्थानविशेषः । स एव स्वभावः स्वासाधारणधर्मो यस्य स इत्यमृतोदधिर्विशेष्यते, स च लावण्यमयः लावण्यप्रचुरः । लावण्यं समुदायशोभा । तदेतल्लक्षयन्ति *भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यत इति । निरतिशयभोग्यमहत्तराकारत्वमभिप्रेत्यामृतोदधित्वोपचारः । अप्राकृतामृतद्रव्यात्मकत्वं वा विवक्षितम् । पूर्वं *कः श्रीः श्रिय इति परत्वस्थापनायोक्तम् । अत्र तु कैङ्कर्योद्देश्यं निरतिशयभोग्यं रूपं सपत्नीकमिति ज्ञापयितुमाह—**श्रियःश्रियमिति** । **भक्तजनैकजीवितं** भक्तजनानां प्रधानजीवितम् । *मच्चित्ता मद्गतप्राणा इत्यादिकमिह भाव्यम् । यद्वा भक्तजना एव जीवितं यस्य स तथोक्तः । तथाविधप्रीत्यतिशयादेव हि स्वयमेवाह—*ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति, *मम प्राणा हि पाण्डवा इति च । **समर्थं** जगत्सृष्ट्यादाविवाश्रितानां सात्म्यभोगप्रदाने तद्विरोधिनिरसने च प्रतिबन्धकैः प्रतिहन्तुमशक्यमिति भावः । तथा च गीयते—*परित्राणाय साधूनामित्यादि । **आपत्सखम्** आश्रितानामापदि प्रियसखन्यायेन समानार्थतयाऽवस्थितमित्यर्थः । **अर्थिकल्पक**मित्यत्र स्वार्थे कः । अर्थिनां कल्पद्रुमवत् सर्वापेक्षितप्रदमिति यावत् । तथा च सूत्रितम्—*फलमत उपपत्तेरिति । यद्वा अर्थिनः कल्पद्रुमभूता यस्य सोऽर्थिकल्पकः; तदाह—*उदारास्सर्व एवैत इति । अथवा स्वयमर्थिनः कल्पयतीत्यर्थः । क्षेत्रज्ञानां तत्तत्पुरुषार्थाधिकारदशाऽपि हि परमपुरुषकल्पिता ॥ ४५ ॥

भवन्तमेवानुचरन्निरन्तरं प्रशान्तनिश्शेषमनोरथान्तरः ।
कदाऽहमैकान्तिकनित्यकिंकरः प्रहर्षयिष्यामि सनाथजीवितः ॥ ४६

एवं प्राप्यं भगवन्तं यथावस्थितमनुसन्धाय तज्जनितहर्षप्रकर्षेण परमपुरुषार्थकाष्ठाभूतं निरुपाधिककैङ्कर्यमभ्यर्थ्यते—**भवन्तमिति** ॥ प्राप्यप्रापकत्वानुगुणप्रागुक्तसर्वाकारपरिपूर्णमित्यर्थः । कर्माधीनसेव्यान्तरनिवृत्तिव्यञ्जनार्थ एवकारः । एतेन *गीतिज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदत इत्यादिषूक्तं रुद्राद्यनुचरणं च व्यवच्छिन्नं भवति । यद्वा मुक्तस्य स्वेच्छया भगवत्परिजनसेवाऽपि तच्छेषिपर्यन्तत्वबुद्धिपूर्विकेत्यभिप्रायः । **अनुचरन्**

तत्तदवस्थोचितवृत्त्या सेवमान इत्यर्थः । अत्र त्वदन्तरसेवाव्यावृत्त्यर्थं **निरन्तर**मित्युक्तम् । उत्तरावधिराहित्यमभिप्रेत्य वर्तमानव्यपदेशः । * एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्निति श्रुतिश्चानेन सूच्यते । अत्र * कुरुष्व मामनुचरम्, * भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतस्स्वपतश्च ते, * तवानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासताम् । देहि मे कृपया देव न जाने गतिमन्यथा ॥ सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिस्तव । भवेयं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व मा॥मित्यादिकमनुसन्धेयम् । एवंविधकैङ्कर्यसिद्ध्यर्थं प्रयोजनान्तरेच्छा त्वयैव प्रशमनीयेत्यभिप्रायेणाह—**प्रशान्तनिश्शेषमनोरथान्तर** इति । ऐकान्तिकः एकस्मिन्नेव नियतः । यद्यपि ब्रह्मरुद्रप्राप्तौ क्वचिदपुनरावृत्तिरुच्यते, तथाऽपि * ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तन्यायात् क्रमेण मुक्तिपर्यन्तत्वं तत्राभिप्रेतम् । अतोऽत्र नित्यशब्देन देवतान्तरकिङ्करत्वव्यवच्छेदः । तदेतत् * क्वाहमत्यन्तदुर्बुद्धिरित्यादिवादिनं पुण्डरीकं प्रति भगवतोक्तम्—* आगच्छ वत्स भद्रं ते पुण्डरीक महामते । मद्रूपधारी नित्यात्मा मम पादपरिग्रह इति । **प्रहर्षयिष्यामि** त्वद्दासभूतस्य मे त्वत्प्रहर्ष एव प्रधानं प्रयोजनमिति भावः । एवं स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमरहितकैङ्कर्यप्रार्थना कृता भवति । इतः पूर्वं त्वदुपेक्षया त्वत्सनाथोऽपि नाथहीन इवाहमासम् । ईदृशं दैन्यं त्वत्सङ्कल्पादेव हि मे निवर्तिष्यत इत्यभिप्रायेणाह—सनाथजीवित इति ॥ ४६ ॥

धिगशुचिमविनीतं नि[र्भ]र्दयं मामलज्जं परमपुरुष योऽहं योगिवर्याग्रगण्यैः ।
विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरं तव परिजनभावं कामये कामवृत्तः ॥ ४७

नन्वेवं मुमुक्षुदशां मया त्वं प्रापितोऽसि; इयं च मद्गुणास्वादगर्भतया मुक्त्यवस्थासमाना त्वया सनकादिभिरिव कञ्चित्कालमनुभूयतामिति भगवदभिप्रायमाशङ्क्य स्वस्य कार्पण्यस्थेम्ने विलम्बाक्षमतया त्वरातिशयव्यञ्जनाय च दुर्लभप्रार्थिनं स्वात्मानं निन्दति—**धिगशुचिमिति** ॥ धिक्शब्दयोगात् द्वितीया । ननु * आत्मनिन्दाऽऽत्मपूजा चेति स्वनिन्दाऽपि निषिद्धा । सत्यम्; न तु सर्वत्र । यथा खल्वाञ्जनेयादेः स्वप्रशंसा क्वचिद्गुणः तथाऽऽत्मनिन्दाऽप्येतस्य स्वदैन्यख्यापनस्थल इति । अशुचिं त्वत्कैङ्कर्यविरुद्धप्रकृतिसंस्पृष्टं तदनुबन्धिक्लेशकर्मादिदूषितं भावशुद्धिरहितत्वेऽपि तद्वत्तां भावयन्तं च । नित्यशुद्धास्सूरयश्शान्तदोषा मुक्तश्च त्वत्कैङ्कर्ययोग्याः । तत्र कोऽहमिति भावः । नन्वाचार्यवन्तमात्मानं किमर्थं निन्दसीत्यत्राह—**अविनीतमिति** । यद्वा आचार्यनियोगे ममावस्थानं स्यात्तदा क्षत्रबन्धुवत् क्रमेण मुक्तस्स्याम्, मम त्वाचार्यवत्ताऽपि विनयाभावात्सात्त्विकविडम्बनार्थैव संवृत्तेति भावः । अयोग्यस्य दुर्लभाभिलाषः * परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतमिति स्मरणादपचारस्स्यात् । अतः पुरोडाशार्थिनश्शुन इव मे दण्डघातस्स्यादिति भयरहितोऽहमित्याह—**निर्भयमिति** । निर्दयमिति केषांचित्पाठे तु परमभागवतभोग्ये परमामृते विषं सञ्जनयन्तमिति व्याचख्युः । अत्र च मदपराधेन मदनुबन्धिनामपि प्रत्यवायो भवेदिति ज्ञात्वाऽपि प्रवृत्ततया तेषु दयारहितोऽहमिति व्याख्यातुं युक्तम् । **माम्**—अहङ्कारादिग्रस्तमित्यभिप्रायः । घटदास्यास्सार्वभौमपरिष्वङ्गाभिलाषवत् अनुचितविषयोऽस्य मनोरथ इति सद्भिः परिहास्यतामनुसन्धायाह—**अलज्जमिति** । सूरिसेव्यस्य भगवतस्स्वसंबन्धानर्हं तुङ्गत्वं व्यनक्ति—**परमपुरुषेति** । स्वस्य निहीनतमत्वप्रसिद्धिमिदानीमपि दोषानुवृत्तिं चाभिप्रेत्याह—**योऽहमिति** । योगिषु वर्याः योगिवर्याः भगवद्भक्ताः । तथा च गीयते—* योगिनामपि सर्वेषामित्यादि । तेष्वग्रगण्याः प्रथमपरिगणनीयाः । **विधिशिवसनकाद्यैरि**त्युभयभावनानां ब्रह्मभावनानां च सर्वेषां संग्रहः । **ध्यातुमत्यन्त-**

दूरमित्यनेन किंपुनः प्राप्तुमिति व्यज्यते । **तव परिजनभावं** स्वानुरूपानन्तगरुडाद्यपरिमितपरिजनवत्तया निरपेक्षं त्वां प्रति किङ्करत्वम् । यद्वा परिजनक्रियां सेवामित्यर्थः । **कामये** न मे केवलं सङ्गमात्रं किंतु विलम्बाक्षमतीव्रतमश्रद्धावानसीत्याशयः । कामतो वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः । लोकशास्त्रानादरेणापरीक्षितयथेष्टकारीत्यर्थः । *लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता । पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तेन सङ्गतिमिति सर्वपरित्याज्योऽहं कथं त्वत्प्राप्त्यर्हं इति भावः ॥ ४७ ॥

अपराधसहस्रभाजनं पतितं भीमभवार्णवोदरे ।
अगतिं शरणागतं हरे कृपया केवलमात्मसात्कुरु ॥ ४८

यद्येवं स्वेनापि निन्दनीयस्त्वमिदानीमप्यपराध्यसि, तर्हि कथं ते शीघ्रं मत्प्राप्तिं दास्यामीत्यत्रानर्हस्यापि ममात्यन्तदयनीयतया त्वत्प्राप्त्यर्हतापादनमात्मसात्करणं च कृपया स्वयमेव कुर्वित्याह—**अपराधेति** ॥ *न निन्दितमिति पूर्वोक्तमत्रापराधसहस्रभाजनमित्यनूदितम् । तच्च क्षमादिगुणैकभाजनेन त्वया सर्वं क्षन्तव्यमिति सूचनार्थम् । *निमज्जत इति प्रागुक्तं पतितमित्यादिना पुनर्गृहीतम् । ज्ञानिनां पुण्यफलांशोऽपि रागानुवृत्तिहेतुतयाऽत्यन्तभयावह इत्यभिप्रायेण भीमशब्दः । एवं संसारस्यातिघोरत्वोक्त्याऽपि स्वस्य परप्राप्तौ विलम्बाक्षमत्वं प्रतिष्ठाप्यते । **अगति**मित्यनेन प्रागुक्तानन्यगतित्वं स्थूणानिखनन्यायेन स्थिरीक्रियते । **शरणागत**मिति च पूर्वप्रयुक्तरक्षणव्याजानुवादः । तेन च *शरणं च प्रपन्नानां तवास्मीति च याचताम् । प्रसादं पितृहन्तॄणामपि कुर्वन्ति साधव इति सामान्यप्राप्तं त्वयि कैमुत्यसिद्धमिति व्यज्यते । शरण्येत्युक्तं हरिशब्देन स्थापितम् । समर्थः कारुणिको हि शरण्यः; तत्रानितरसाधारणं भगवतस्सामर्थ्यम् । *ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च । प्रसह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरितीर्यते इति पुराणोक्तम् । तथा कारुणिकत्वं चाश्रितानामनिष्टानि हरतीति विवक्षया व्यञ्जितम् । स्मर्यते हि *हरिर्हरति पापानि, *देव प्रपन्नार्तिहरेत्यादि । उक्तं च **परमसंहितायां**—*यस्माद्व्याप्तं जगत्तेन तस्माद्विष्णुरिति स्मृतः । हरणादेव दुःखानां हरिरित्यभिधीयत इति । *ज्ञातं मया वसिष्ठेन पुरा गीतं महात्मना । महतीमापदं प्राप्य स्मर्तव्यो भगवान् हरिः, *परमापदमापन्नो मनसा चिन्तयेद्धरिमित्यादिकमप्येतदभिप्रायम् । **कृपया** लब्धावसरयेत्यभिप्रेतम् । केवलमितः परं मद्व्यापारनिरपेक्षमिति भावः । एतेन साधनानन्तरनिष्पादनद्वारकं रक्षणं व्यवच्छिद्यते । **आत्मसात्कुरु**—दासभूतं मामुपायोपेयान्तरवैमुख्यकरणेन स्वकैङ्कर्यैकरसं कुरुष्वेत्याशयः । *धिगशुचिमिति पूर्वोक्तस्वात्मतिरस्कारानुवृत्त्याऽऽत्मन्यनादरद्योतनायात्र मामित्यनुक्तिः ॥

अविवेकघनान्धदिङ्मुखे बहुधा सन्ततदुःखवर्षिणि ।
भगवन् भवदुर्दिने पथः स्खलितं मामवलोकयाच्युत ॥ ४९

*न धर्मनिष्ठोऽस्मीत्यारभ्य अकिञ्चन इत्यन्तेनोक्तं प्रपञ्चयति—**अविवेकेति** ॥ अविवेकरूपैर्घनैरन्धानि प्रकाशरहितानि दिङ्मुखानि यस्य तत्तथोक्तम् । **बहुधा**—तापत्रयरूपेण शारीरमानसादितदवान्तरभेदैश्च । **संततदुःखवर्षिणि** अविच्छेदेन प्रतिकूलवर्गं सर्वत्र विदधाने । **भगवन्**—हेयप्रतिभटकल्याणैकतान, त्वमेव मां मोचयितुमर्हसीति भावः । प्रकाशगतिविरोधितया भवस्य दुर्दिनत्वरूपणम् । **पथः**—कर्मयोगादिनिवृत्तिधर्मरूपमुक्तिमार्गात्; **स्खलितं**—प्रभ्रष्टमित्यर्थः । **मां** *त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये इतिवादिनमिति भावः । **अवलोकय**—अनुगृह्णीष्वेत्यर्थः । **अच्युत**—*नत्यजेयं कथंचनेत्यादिवादिनं त्वामाश्रितः च्युतो न भवतीत्यभिप्रायः । *मूढोऽयमल्पमतिरल्पविचेष्टितोऽयं क्लिष्टं मनोऽस्य विषयै-

न मयि प्रसङ्गी । इत्थं कृपां कुरु मयि प्रणतेऽखिलेश त्वां स्तोतुमम्बुजभवोऽपि हि देव नेश इति क्षत्रबन्धूक्तं, *सोऽहं ते देवदेवेशेत्यादि **कालिय**वाक्यं चानुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥

न मृषा परमार्थमेव मे शृणु विज्ञापनमेकमग्रतः ।
यदि मे न दयिष्यसे ततो दयनीयस्तव नाथ दुर्लभः ॥ ५०

अथ [illegible] त्वदधिकदयनीयलाभात् तत्रैव मे त्वरा युक्ता किं त्वदवलोकनेनेत्यत्र त्वयाऽपि लब्धमभूतपूर्वमित्याद्युक्तं मुखान्तरेण शरण्यस्याप्यनिष्टप्रसङ्गं सूचयन् द्रढयति—**न मृषेति** ॥ स्ववाक्यसत्यत्वाभिसन्धिद्योतनायात्र व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च निर्देशः । परमार्थमेव विज्ञापनं शृण्वित्यत्र नेदं स्वरक्षणप्रोत्साहनमात्रेण प्रयुक्तमित्यवधारणाभिप्रायः । **विज्ञापनं** सर्वज्ञेऽपि स्वामिनि दासोचितं स्वकार्यार्थिवाक्यमित्यर्थः । **शृण्विति** चानादरपरिहारपरम् । **एकं** रक्ष्यरक्षकयोर्द्वयोरपि लाभार्थतया प्रधानभूतम् । अथवा इदमेकमेव विज्ञापनम् । वक्ष्यमाणं सर्वमेतत्परिकरबन्ध इति भावः । **अग्रतः** न हि त्वं दूरस्थस्सन् पुरुषान्तरमुखेन विज्ञाप्यस इति भावः । **मे** कर्मयोगादिसुकृतलेशरहितस्यापराधसहस्रभाजनतया सर्वाधिकदुःखभागिनः । अत्र * अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । **तव** दयाविषयान्वेषिण इति भावः । **तव दयनीय** इत्यन्वयः । **दुर्लभ** इत्यनेनान्वये तु संबन्धसामान्ये षष्ठी नेतव्या । मम च शरण्यान्तरं दुर्लभमित्यभिप्रायेण **नाथेति** संबुद्धिः । उक्तं हि पूर्वं * चिराय मे कूलमिवासि लब्ध इति । *पराभवो नाथ न तेऽनुरूप इति प्रागुक्तं चात्र प्रतिसन्धेयम् ॥ ५० ॥

तदहं त्वदृते न नाथवान्मदृते त्वं दयनीयवान्न च ।
विधिनिर्मितमेत[द]मन्वयं भगवन् पालय मा स्म जीहपः ॥ ५१

अस्त्वेवं दुर्लभस्ततः किं कर्तव्यमित्यत्र ममैव लाभेऽपि त्वया त्वरितव्यम्; किं पुनस्तवापि लाभे सति; तस्मादावयोरिष्टभङ्गानिष्टप्रसङ्गपरिहारार्थं त्वन्मूलत्वत्प्रवृत्तिसिद्धं रक्ष्यरक्षकत्वरूपं संबन्धं निवारकरहितनिरङ्कुशस्वातन्त्र्यान्निष्फलीकर्तुं नार्हसीत्यभिप्रायेणाह—**तदहमिति** ॥ **तत्** उक्तस्यार्थस्य सत्यत्वादित्यर्थः । **अहं** मुमुक्षुस्सन्नाकिञ्चन्यधनः । **त्वदृते न नाथवान्** सर्वशक्तेः परमकारुणिकात्त्वत्तोऽन्येन शरण्यवान्न भवामीत्यर्थः । **मदृते त्वमित्यादि** । अपरिच्छेद्यापराधफलभूतानन्तदुःखाकरान्मत्तोऽन्येन त्वं दयाविषयवान्न भवसि । मत्परित्यागे मादृशास्सर्वेऽपि तव परित्याज्यास्स्युः । एवं सति विषयालाभात् दयागुणस्ते हीयेतेति भावः । सर्वस्मात्संसारिवर्गात् स्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वदोषाधिक्यमारोप्य वा **मदृत** इत्युक्तम् । **विधिनिर्मितम्** अनतिक्रमणीयतया दिष्ट्या निर्मितम् । अज्ञातसुकृतविशेषरूपव्याजावलम्बिन्या त्वत्कृपयैवावसरे क्लृप्तमिति यावत् । **एतमन्वयं** दयावत्त्वदयनीयत्वरूपं संबन्धम् । एतदन्वयमिति केचित्पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । एतयोरावयोस्संबन्धमिति वा । **भगवन्नित्यनेन** मोक्षप्रदत्वमुक्तप्राप्यत्वानुगुणमुभयलिङ्गत्वमुद्घाट्यते । **पालय** सफलीकुरुष्वेति भावः । **मा स्म जीहपः** यद्यप्यहमपर्यनुयोज्यदुष्कर्मवशादिमं संबन्धं हातुमिच्छामि, तथाऽपि त्वया न तथा प्रवर्तनीयोऽहमिति भावः ॥ ५१ ॥

वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा गुणतोऽसानि यथातथाविधः ।
तदयं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः ॥ ५२

अस्त्वेवं त्वदुक्तं सर्वं सत्यमुचितं च; तथाऽपि *ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मन इत्याद्युक्तस्वरूपज्ञानमन्तरेण स्वरूपानुरूपपुरुषार्थापेक्षापूर्वकतदुपायः कथं ते निष्पन्नः? त्वयि च सहजसंबन्धपरित्यागिनि ममापि रक्ष्यरक्षकत्वसंबन्धपरित्यागे को दोषः? *त्वं मेऽहं म इति चावयोरनादिर्विवाद इदानीमपि न शान्त इत्यत्र *स्वामिन्नित्यादिभिः प्रागपि संक्षिप्तं, *तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहेति च्छान्दोग्याधीतानुज्ञाक्षरप्रदर्शितशेषत्वाभ्युपगमेनोत्तरमाह—**वपुरादिष्विति** ॥ आदिशब्द इन्द्रियादिसंग्रहार्थः। यथोक्त**मात्मसिद्धौ**—*देहेन्द्रियमनःप्राणादि]धीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः। नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नस्स्वतस्सुखीति। **योऽपि कोऽपि वा**—अहं वपुरादेषु यः कश्चित् स्याम्। प्रमाणसिद्धस्याहमर्थस्य सारभूते त्वच्छेषत्वे मम निर्बन्धः। सामान्यतश्च स्वानुगुणसारग्रहणमुच्यते *यावानर्थ उदपाने, *बहुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमान्नरः। सर्वतस्सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पद इत्यादिभिः। अत्र देहात्मभ्रमाद्यनुवृत्तिर्भवतु वा मा वा, *योऽहमस्मि स सन् यज इति न्यायमिहाश्रयामीति भावः। तथाऽपि ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिविवेकमन्तरेण कथमुपायानुष्ठानं फलितं वा स्यादित्यत्राह—**गुणतोऽसानि यथातथाविध इति**। अणुत्वविभुत्वमध्यपरिमाणत्वजडत्वाजडत्वनित्यज्ञानत्वकरणाधीनज्ञानत्वादिविवेकोऽत्र नातीवापेक्षितः। अपेक्षितत्वेऽप्यात्मस्वरूपप्रकारयोरत्यन्तपरिज्ञाने मम शक्तिर्नास्ति। स्वतस्सर्वज्ञस्त्वमेव योऽसौ यत्प्रकारश्चेति मन्यसे स तथाऽहमिति सामान्यतः प्रबुद्धोऽहमिति भावः। **तत्**—एतावताऽपि प्रस्तुतशास्त्रार्थविरोधाभावादिति यावत्। **अयमहं**—त्वदनुसंहितयथावस्थिताकारशरणवरणानुगुणार्थित्वसामर्थ्यवानहमित्यर्थः। आत्मस्वरूपनिरूपणदशायामहंशब्दप्रयोगादहमर्थ एवात्मेति स्थापितं भवति। **तव पदपद्मयोस्समर्पितः**—*यस्यास्मि न तमन्तरेमीति न्यायात्त्वच्छेषत्वेन न्यस्त इत्यर्थः। **मया**—त्वद्दत्तकरणकलेवरबुद्धिश्रद्धाकार्पण्यादिशालिना। स्मर्यते हि *विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम्। पूर्वमेव कृता ब्रह्मन्! हस्तपादादिसंयुतेति। इतः परं त्वया सह विवादो मे न भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—**अद्यैवेति**। अत्र यदि क्षणिकमेव मम स्वरूपम्, तथाऽपि तस्मिन्नेव क्षणे निक्षिप्त इति केषांचिद्व्याख्यानं त्वतिवादमात्रम्। एवं मुमुक्षूणामात्मात्मीयं सर्वं भगवच्छेषत्वेनानुसन्धेयमिति निवृत्तिधर्मसारो निष्कृष्टः। उक्तं चैतदु**परिचराख्याने** *आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च। एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदेति। **श्रीविष्णुतत्त्वे** च—*स्वत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्। उभयोरेष संबन्धो न परोऽभिमतो मम॥ स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि। आत्मदास्यं हरेस्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरेति। सर्वसंशयनिर्मोक्ता **नारदश्च पुण्डरीकसंवादे** प्राह—*दासोऽहं वासुदेवस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः। शङ्खचक्रगदापाणेस्त्रैलोक्यस्यैकचक्षुष इति। **ईश्वरसंहितायां महादेवश्चाह** *दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः। अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहमिति ॥ ५२ ॥

मम नाथ यदस्ति योऽस्म्यहं सकलं तद्धि तवैव माधव।
नियतस्वमिति प्रबुद्धधीरथवा किं नु समर्पयामि ते॥ ५३

ननु मया समर्पित इत्यत्र स्वशेषत्वानुसन्धानपूर्वकं स्वाधीनकर्तृत्वबुद्ध्या समर्पयसि चेत् *योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेत्युक्तात्मापहारादिदोषः परिहृतो न स्यादित्यत्र स्वोक्ताभिप्रेतं विवृणोति—**मम नाथेति** ॥ अत्र जीवपरमात्मयाथात्म्यविषयः प्रमाणगणः पदद्वये प्रतिसन्धेयः। **यदस्तीति** स्वानुबन्धितया प्रमाणसिद्धगुणविग्रहादिसर्वसंग्रहः। **ममेति** व्यतिरेकोक्त्या देहात्मभ्रमादिः परिहृतः। त्र्यक्षरब्रह्मणि

तृतीयाक्षरविवक्षितं विविक्तात्मस्वरूपमाह—**योऽस्म्यहमिति । सकलं तत्**—आत्मात्मीयं तत्सर्वम् । **हि**शब्देन प्रमाणप्रसिद्धिर्द्योत्यते । **तव**—सर्वकारणतया सर्वरक्षकतया च प्रथमाक्षरप्रकृत्युक्तस्य । एवकारेण मध्यमाक्षरसिद्धमनन्यार्हत्वं प्रकाश्यते । **माधव**—श्रियः पते । एतेन निरुपाधिकसर्वशेषित्वं सूच्यते । चतुर्थीविवक्षितमाह—**नियतस्वमिति** । नित्यशेषभूतमित्यर्थः । **इति प्रबुद्धधीः**—एवं त्वत्प्रसादसन्धुक्षितैश्शास्त्रैः विकसितबुद्धिरिति भावः । शङ्कितदोषव्यवच्छेदाभिप्रायेणाह—**अथवेति । किंनु समर्पयामि ते!** सर्वस्वामिनः सर्वेश्वरस्य तव पूर्वमशेषभूतं मयेदानीं स्वातन्त्र्यस्वामित्वाभिमानपूर्वकं शेषीकर्तव्यं न किंचिदस्ति । अतः पूर्वश्लोककृतं समर्पणं त्वच्छेषत्वप्रतिपत्तिमात्ररूपम् ; न तु मदीयस्य त्वच्छेषत्वापादनरूपमिति भावः । अत्र पूर्वकृतस्वरूपसमर्पणानुशयेन तदेव प्रतिक्षिप्यत इति पक्षस्त्वप्रतिबुद्धानामा[illegible] । अस्य तु यामुनाचार्यस्य प्रागेव प्रतिबुद्धत्वादसदुक्तैव गमनिका । न खल्वद्यैव मया समर्पित इत्युक्तेरनन्तरमस्य तत्त्वप्रतिबोधः । एवं [illegible]तिपरः पूर्वश्लोकः । अयं तु तत्त्वविदां तस्यैवाकर्तव्यत्वस्थापनार्थ इति पक्षोऽपि *नियतस्वमिति प्रबुद्धधीः, *अवबोधितवानिमां यथेत्यादिभिर्न सङ्गच्छते । भरन्यासविधायकशास्त्रैश्च विरुध्येत । संबन्धज्ञानमात्रमेव प्रपत्तिरिति वादश्चात एव निरस्तो लोकविरुद्धश्च ॥

अप्रपन्नेऽपि संबन्धबुद्धिर्दासे हि दृश्यते । अमित्रे गत्यभावेन प्रपन्नेऽपि न दास्यधीः ॥

अन्यथा *तां त्वां दास इति प्रपन्न इति चेत्यादिभिरपि विरुध्येत । अतो मुमुक्षूणां भरसमर्पणरूपप्रपत्तौ संबन्धज्ञानमधिकारकोटौ स्थित्वाऽनुष्ठानकालेऽपि फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागवत्तिष्ठतीति मन्तव्यम् ॥

महतामपि केषांचिदतिवादाः पृथग्विधाः । तत्तदर्थप्रशंसादितत्परत्वादबाधिताः ॥ ५३ ॥

अवबोधितवानिमां यथा मयि नित्यां भवदीयतां स्वयम् ।
कृपयैवमनन्यभोग्यतां भगवन्! भक्तिमपि प्रयच्छ मे ॥ ५४

यद्येवं मच्छेषत्वप्रतिबोधस्ते संजातः, तेन लब्धाधिकार उपायनिष्पत्त्या मुक्तो भविष्यसि; अद्य पुनरादेहपातात्किमपेक्षितमित्यत्र त्वत्प्राप्तित्वराजननीं त्वदेकभोग्यत्वानुगुणभक्तिं देहीत्याह—**अवबोधितवानिति** ॥ त्वमेव ह्यनभिज्ञं मां ज्ञानिनं कृतवानिति कृतज्ञताप्रकाशनमिदम् । **इमां**—दृढप्रमाणप्रमितामदृष्टपूर्वतयाऽद्भुतत्वेन स्वादुतयाऽनुभूयमानां निरपेक्षकर्तृत्वादिदूरोज्झितां चेति भावः । **मयि नित्यां भवदीयतां**—त्वच्छरीरभूते मयि कालपरिच्छेदरहितां त्वच्छेषतामित्यर्थः । **स्वयं**—कृपानिविष्टस्त्वमेवेति यावत् । कृपयैवमितिपाठस्समीचीनः, यथाशब्दप्रतिनिर्देशस्य [illegible] । **अनन्यभोग्यतां**—भगवद्व्यतिरिक्तं भोग्यं यस्य सोऽन्यभोग्यः, तद्व्यतिरिक्तोऽनन्यभोग्यः, तादृशताम् । परमभक्तिगोचरत्वं तत्प्रदातृत्वं च तव युक्तमित्यभिप्रायेण संबोधयति—**भगवन्निति । भक्तिमपि**—त्वयि प्रकृष्टां प्रीतिं च । तदिदमुच्यते *परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनीति । कृपयैतदिति पाठे त्वेतदिति वाक्यभेदः । एतदनन्यभोग्यतामिति समस्तं वा भक्तिविशेषणम् । स्वव्यतिरिक्तभोग्यतारहितमित्यर्थः । **भक्तिमपि प्रयच्छ मे**—अत्र *या प्रीतिरविवेकानामित्यादिश्लोकद्वयं भाव्यम् । ननु परमैकान्तिनां भगवति याच्ञा निषिध्यते । *निराशीःकर्मसंयुक्तं सात्त्वतं चाप्यकल्पयमिति चोक्तम् । सत्यम्; अहितं न याच्यो भगवानिति हि तत्र तात्पर्यम् । तदभिप्रायेण ह्युच्यते *अन्नं पानं धनं वस्त्रमायुरारोग्यमास्पदम् । आपद्यपि न याचेत पूजकः पुरुषोत्तमम् ॥ नाप्रपन्ने ददाम्येतद्याचितोऽपि दिनेदिने । अयाचतोऽपि तत्सर्वं प्रपन्ने विदधाम्यहमिति । तथा *याचितोऽपि सदा भक्तैर्नाहितं कारयेद्धरिः । बालमग्नौ पतन्तं

तु माता किल निवारयेदिति च । संहितान्तरे च *तस्माद्भक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन । न याचेत्प्रणतो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवमिति । अत्र भक्तिज्ञानवचनं वक्ष्यमाणभागवतकटाक्षादेरप्युपलक्षणम् । अवश्यापेक्षितविषये तु भगवन्तमेव याचेतेत्यपि नियम्यते ॥ ५४ ॥

तव दास्यसुखैकसङ्गिनां भवनेष्वस्त्वपि कीटजन्म मे ।
इतरावसथेषु मा स्म भूदपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना ॥ ५५

न केवलं त्वद्भक्तिरेव मे प्रार्थनीया । तद्विवृद्धये तत्फलत्वेन च त्वदीयेषु भक्तिस्तत्सन्निकर्षश्च मे स्यादित्यभिप्रायेणाह—**तव दास्येति** ॥ उक्तं हि तत्सङ्गतिफलं **च्यवननहुषसंवादे**—*संभाषा दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं नतिः । पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुम ॥ सेव्याः श्रियोऽर्थिभिस्सन्तः पुण्यतीर्थफलोपमाः । क्षणोपासनयोगोऽपि न तेषां निष्फलो भवेत् ॥ साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः । कालेन फलदं तीर्थं सद्यस्साधुसमागम इति । एवं *सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गमम् । सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किंचिदाचरेत् ॥ अहन्यहनि धर्मस्य योनिस्साधुसमागमः । मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ॥ वासो यथा रागवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति । तत्सन्निकर्षे परिवर्तितव्यं विद्याधिकाश्चापि निषेवणीयाः ॥ सुवर्णतां गच्छति सन्निकर्षात् नीलः खगो मेरुमिवाश्रयन् वै इत्यादि वचनानि द्रष्टव्यानि । **तव दास्यसुखैकसङ्गिनां**—त्वत्कैङ्कर्यप्रीतिमात्रासक्तानामित्यर्थः । एतेन *एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मविद्यागतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमहिंसकस्येत्यादिप्रसिद्धं वैषयिकसुखवैमुख्यं व्यज्यते । ईदृशानां स्वेनान्यैश्च बहुमन्तव्यत्वं **भगवतोक्तं**—*मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम् । स्वयमभ्यर्चनं चैव समार्थे डम्भवर्जनम् ॥ मत्कथाश्रवणे भक्तिस्स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । ममानुस्मरणं नित्यं यच्च मां नोपजीवति ॥ भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते । स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिस्स च पण्डितः ॥ तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहमिति । **मोक्षधर्मे** च ब्रह्मादिभिरपि, *यत्प्रयुज्यते तत्सर्वं देवदेवस्य चरणावुपतिष्ठत इत्युक्त्वाऽनन्तरमुच्यते—*याः क्रियास्संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । तास्सर्वाश्शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ अहो ह्येकान्तिनस्सर्वान्प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति शिरसा स्वयमिति । ईदृशभागवताभिमानगोचरत्वाय स्थानान्तरगमनानर्हानन्यगतित्वविवक्षया **कीटजन्मापी**त्युक्तम् । *शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इत्युक्तमुत्कृष्टजन्म तिष्ठतु । *पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिषूक्तमपकृष्टजन्मापि त्वदिष्टविनियोगसिद्धत्वाच्छेषत्वकाष्ठावेदिनो ममालम् । भागवताभिमानविषयभूतदेशवासित्वं तत्कैङ्कर्यं च ममापेक्षितमिति तात्पर्यम् । अपिशब्दस्तत्र गाढाभिसन्धिं द्योतयति । यथोक्तं—*मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् । तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषत इति । इतिहाससमुच्चये च *तस्माद्विष्णुप्रसादाय वैष्णवान्परितोषयेत् । प्रसादसुमुखो विष्णुस्तेनैव स्यान्न संशय इति ।

शाण्डिल्यस्मृतौ च *सिद्धिर्भवति वा नेति संशयोऽच्युतसेविनाम् । न संशयोऽत्र तद्भक्तपरिचर्यारतात्मनाम् ॥ केवलं भगवत्पादसेवया विमलं मनः । न जायते यथा नित्यं तद्भक्तचरणार्चनादिति । **श्रीपौष्करे** च *दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं पदमिति । एवम् *आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम् । तस्मात्परतरं प्रोक्तं तदीयाराधनं परम् ॥ तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं येऽपि कुर्वन्ति

तेषामपि नमोनम इत्यादि द्रष्टव्यम् । **इतरावसथेषु** [illegible] । **चतुर्मुखात्मनाऽपि जन्म मा स्म भूत्**—किं पुनर्मनुष्याद्यात्मनेति तात्पर्यम् । [illegible] चतुर्मुखात्मनाऽपि जन्म [illegible] पुनरपि **मे** इत्युक्तम् । एतेन भागवतानामभागवतसंसर्गः परिहार्य इत्युक्तं भवति । तथा च बह्वृचा आमनन्ति *नेदंविदनिदंविदा समुद्दिशेन्न सह भुञ्जीत न [illegible] । स्मर्यते च *शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेदिति । *असतां दर्शनात् स्पर्शात् सम्पर्काच्च सहासनात् । धर्माचाराः प्रणश्यन्ति यथा सैकतमम्भसेति च । **शाण्डिल्यस्मृतौ** च *मूढैः पापरतैः [illegible] । संबन्धं नाचरेद्भक्तिर्नश्यत्येतैस्तु सङ्गमादिति । **वैष्णवे** च पुराणे *पुंसां जटाभरणमौण्ड्यवतां वृथैव [illegible]नाम् । [illegible] संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्तीति । अन्यत्र च *वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसमिति । तथा *अद्यप्रभृति हे लोकाः ! यूयं यूयं वयं वयम् । अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम् ॥ नास्ति सङ्गतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम् । वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्करा इति । पितृभिश्चैवमुक्तं *मा जनिष्ट स नो वंशे जातो वा द्राग्विपद्यताम् । आजन्ममरणं यस्य वासुदेवो न दैवतमिति । *अवैद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अवैद्येन न केनापि वैद्यः किञ्चित्समाचरेदिति ॥ ५५ ॥

सकृत्त्वदाकारविलोकनाशया तृणीकृतानुत्तमभुक्तिमुक्तिभिः ।
महात्मभिर्मामवलोक्यतां नय क्षणेऽपि ते यद्विरहोऽतिदुस्सहः ॥ ५६

[illegible]परिहारेण भागवतैस्सन्निकर्षस्तव भवतु, तैस्ते किं [illegible]—**सकृदिति** ॥ सदा दर्शनस्यापेक्षितत्वेऽपि सकृद्विलोकनोक्तिस्तस्य पुरुषार्थभूयस्त्वव्यञ्जनार्था । तथा [illegible] वाक्यम्—*अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः । यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ *इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महता यान्तं रामं छत्त्रावृताननमिति । तथा *मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतश्शोकनाशनम् ॥ दृष्ट एव हि [illegible] राघवः । तमस्सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्कर इति । *यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति । निन्दितस्स भवेल्लोके स्वात्माऽप्येनं विगर्हतीति चोक्तम् । **अनुत्तमभुक्तिः**—ब्रह्मादीनां भुक्तिः । सा च मुक्तिश्च यैस्तृणीकृते अनादृते तैस्तृणीकृतानुत्तमभुक्तिमुक्तिभिः । अनुत्तमशब्दस्य मुक्तावन्वयेऽपि न मुक्त्यन्तरं व्यवच्छेद्यं, मुक्तितारतम्यस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । [illegible] तदन्यतृणीकारः श्रूयते *किं प्रजया करिष्यामो येषां नायमात्मेत्यादि । पुराणे चोक्तं *पत्युः प्रजानामैश्वर्यं पशूनां वा न कामये । अहं कदम्बो भूयासं कुन्दो वा यमुनातट इति । निदर्शनविवक्षया चोच्यते *तृणं नारी विरक्तस्य तृणं शूरस्य जीवितम् । तृणं ब्रह्मविदो विश्वं निस्पृहस्य नृपस्तृणमिति । *महात्मानस्तु मां पार्थ, *स महात्मा सुदुर्लभ इति भगवदुक्तं सूचयन्नाह—**महात्मभिरिति** । उज्जीवनत्वे पुरुषार्थत्वे च भूयस्त्वापेक्षया बहुवचनम् । **मां**—[illegible] राजसतामसदृष्टिगोचरतया दूषितमिदानीं त्वदवेक्षणेन प्रतिबुद्धमिति भावः । **अवलोक्यताम्**—[illegible] । तिष्ठतु तद्भवनेषु जन्म; तत्कटाक्षविषयत्वमात्रमपि मे पुरुषार्थ इति चाभिप्रेतम् । प्रख्यातो हि भागवतावलोकनप्रभावः *यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रतिष्ठिता । तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैरिति । **नय**—एतावदुपकर्ता त्वमेव शेषं पूरयेति भावः । यथा त्वया तद्विश्लेषो दुस्सहः, तथा मया तदवलोकनविरहोऽतिदुस्सह [illegible]—**क्षणेऽपि ते यद्विरहोऽति-**

दुस्सह इति। तदिदमामनन्ति **तैत्तिरीयाः**—*सन्धां च यां सन्दधे ब्रह्मणैषः। रमते तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने। नैनं जहात्यहस्सु पूर्व्येष्विति। स्वयमप्याह—*न त्यजेयं कथंचन, *ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति। आहुश्च महर्षयः—*पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम्। तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम्॥ तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः। विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके इति। तथा *नारायणेति यस्यास्ये वर्तते नाम मङ्गलम्। नारायणस्तमन्वास्ते वत्सं गौरिव वत्सलेति। *वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिरिति च। अत्र विरहशब्देन सर्वव्यापिनस्सर्वज्ञस्य भक्तानां स्वविग्रहाद्यनुभवविच्छेदो विवक्षितः। नतु तद्विरहो विश्लेषः। दुस्सहशब्देन खेदो न विवक्षितः, सर्वशक्तेर्हेयप्रत्यनीकस्य तदयोगात्। अतस्तादृशावस्थावतां स्वविश्लेषं नोत्पादयतीत्येव तात्पर्यम्। यत्कर्तृक-वियोगस्ते निराकर्तुमिष्टतम इति वा विवक्षितम्। *अवबोधितवानित्यादिश्लोकत्रयेण स्वयंप्रयोजनोत्तरकृत्ये काम्य-निषिद्धसंभेदप्रसङ्गोऽपि निरस्तः॥ ५६॥

न देहं न प्राणान्न च सुखमशेषाभिलषितं न चात्मानं नान्यत्किमपि तव शेषत्वविभवात्।
बहिर्भूतं नाथ! क्षणमपि सहे यातु शतधा विनाशं तत्सत्यं मधुमथन! विज्ञापनमिदम्॥ ५७

एवमिष्टं सर्वं दास्यामि; अनिष्टं त्विह किं ते निवर्तनीयमित्यत्राह—**न देहमिति**॥ यद्वा भागवतकटाक्षलब्धरुचि-विशेषात् सपदि सर्वं विरोधिवर्गं संग्रहेण निर्दिश्य तन्निवृत्तिमभ्यर्थयते। **अशेषाभिलषित**मित्येतत् देहादिषु सर्वेष्व-न्वेति; अन्येषां सुखार्थत्वात् प्रधानभूते सुखमात्रे वा। **आत्मानं**—स्वस्वरूपमित्यर्थः। पुत्रमित्रगृहक्षेत्रादिकं दूरतो निरस्तमित्यभिप्रायेणाह—**नान्यत्किमपीति। तव शेषत्वविभवाद्बहिर्भूतं**—त्वच्छेषत्वफलभूतकैङ्कर्याख्यसमृद्धेरनुपयुक्त-मित्यर्थः। न हि विश्वपतेरशेषभूतं किंचित् कदाचित् संभवति। **नाथ**शब्देन सर्वशेषित्वमिह विवक्षितम्। **क्षणमपि सहे** इत्येतत् न देहमित्यादौ सर्वत्र योज्यम्। आत्माभिमानार्हतया दुस्त्यजपरिग्रहस्य देहादेर्ब्रह्मादिस्थावरान्तसर्वापे-क्षितस्य प्रभूतस्याल्पस्य वा सुखस्य तद्भोक्तुः *आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति स्वेतरसकलपरित्यागेनापि परिग्राह्यस्यात्मनः तदनुबन्ध्यैश्वर्यादेरपि प्रत्येकमसह्यत्वद्योतनाय नञ्प्रयोगावृत्तिः। अत्र *यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना, *न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे। ऐश्वर्यं वाऽपि लोकानां कामये **न** त्वया विना, *न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव। मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥ *नहि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः। वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथमित्यादिपूक्तः प्रकारोऽनुसन्धेयः। एवमसह्यत्वादेव तेषामत्यन्तनिवृत्तिः कार्येत्यभिप्राये-णाह—**या तु शतधा विनाशमिति**। निरवयवस्य नित्यस्यात्मनश्शतधा विनाशप्राप्त्ययोगात् कैङ्कर्यविरुद्धावस्थानिवर्तन-मेवात्र विवक्षितम्। ननु सर्वेष्वसंभाविताथत्वादहृदयमेतद्वाक्यमित्यत्राह—**तत्सत्यमिति**। न हि त्वदन्य ईदृशप्रबल-विरोधिनिवर्तनक्षम इति सूचयति—**मधुमथनेति**। पूर्वं *शृणु विज्ञापनमेकमित्युक्तम्; तद्वदिदमपि दयनीयत्वानुबन्धि-विज्ञापनमित्याह—**विज्ञापनमिदमिति**। तदिदं विज्ञापनं सत्यमिति समानाधिकरणं वा। विज्ञापितमिति केचित्पठन्ति। मुमुक्षुणा भगवत्कैङ्कर्यानुपयुक्तपरिग्रहस्त्याज्य इत्युक्तं भवति॥ ५७॥

दुरन्तस्यानादेरपरिहरणीयस्य महतो निहीनाचारोऽहं नृपशुरशुभस्यास्पदमपि।
दयासिन्धो बन्धो निरवधिकवात्सल्यजलधे तव स्मारंस्मारं गुणगणमितीच्छामि गतभीः॥ ५८

एतत्सर्वमत्यन्तानर्हस्त्वं किमवलम्ब्य प्रार्थयस इति पुनर्भगवता पूर्वोक्तार्थस्थिरीकरणाय पृष्ट आह—**दुरन्तस्येति** ॥ प्रायश्चित्तानवसरातिघोरविपाकस्येत्यर्थः । **अनादेः**—पूर्वकोटिरहितप्रवाहस्य । **अपरिहरणीयस्य**—सर्वशक्तेस्तवैव सङ्कल्पमन्तरेण दुष्परिहरस्य । **महतः** [illegible] दिरूपस्यासङ्ख्यातस्य वा । [illegible] इत्याह—**निहीनाचार इति** । अत्यन्तनिकृष्टाचार इत्यर्थः । अत्र * सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्, * आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्यादि द्रष्टव्यम् । **अहं**—मदन्यः क ईदृश इति भावः । **नृपशुः** नरजातीयतया [illegible] पशुः, सम्यग्ज्ञानयोग्यजन्मलाभेऽपि * ज्ञानेन हीनः पशुभिस्समान इत्युक्तः । **अशुभस्यास्पदं**—त्वदपचारत्वदीयापचारादीनां सर्वेषामेकाश्रयः । अहमशुभस्यास्पदम्, त्वं तु * गुणानामाकरो महानिति प्रसिद्ध इति हृदयम् । **अपि**शब्देन विरोधद्योतनम् । [illegible] तया संबोधयति—**दयासिन्धो** इति । **बन्धो** *माता पितेत्यादिना निरुपाधिकसर्वविधबन्धुत्वेन प्रसिद्ध । **निरवधिकवात्सल्यजलधे** *रिपूणामपि वत्सल इति ह्युक्तम् । अत्र दयावात्सल[illegible] स्वापराधानां तत्र निमज्जनं सूच्यते । **तव**—स्वाभाविकासंख्यातगुणवत्तया शास्त्रप्रसिद्धस्य । **गुणगणं**—ज्ञानशक्तिकारुण्यादिकम् । **स्मारंस्मारं**—स्मृत्वा स्मृत्वा । निर्बाधतया विस्मर्तुमशक्यतया च निरन्तरमनुसन्धायेति भावः । **तेनैव गतभीः**—विरोधिभूयस्त्वदर्शनजन्यभयरहितः । **इतीच्छामि**—* विलासविक्रान्तेत्यादिभिः * अवबोधितवानिमां यथेत्यादिभिश्चोक्तप्रकारेण निरन्तरेच्छावान् भवामीत्यर्थः ॥

अनिच्छन्नप्येवं यदि पुनरितीच्छन्निव रजस्तमश्छन्नश्छद्मस्तुतिवचनभङ्गीमरचयम् ।
तथाऽपीत्थंरूपं वचनमवलम्ब्यापि कृपया त्वमेवैवंभूतं धरणिधर! मे शिक्षय मनः ॥ ५९

यद्येवमिच्छसि तदा ते सर्वमिष्टं संपत्स्यते । शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानमात्रेणादुष्टतयाऽवगतेऽपि [illegible]न्यत्र रुच्यनुवृ[illegible] यदि मुक्तिं दास्यामि, तदा [illegible] मया कृतं स्यादित्यत्राह—**अनिच्छन्निति** ॥ इत आरभ्य सप्तभिः श्लोकैः शिक्षणीयत्वे तन्मुखेन रक्षणीयत्वे च हेतुविशेषा उच्यन्ते । **यदी**त्यत्र यद्यपीति योज्यं, तथाऽपीति प्रतिनिर्देशात् । पुनश्शब्दोऽन्याभिप्रायत्वेऽपि [illegible] । **इतीच्छन्निवे**त्यादिना * साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । [illegible], * हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । [illegible]ऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः, * अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यस्सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव, * एताव[illegible] पुंसां संकीर्तनं भगवतो [illegible] । आक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिम्, [illegible] शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी । तथाऽपि नरके घोरे पतन्तीत्येतदद्भुतम्, * रोगापद्भयदुःखेभ्यो मुच्यन्ते नात्र संशयः । अपि [illegible]नात्रप्रलापिन इत्यादीनि प्रमाणानि सूच्यन्ते । **रजस्तमश्छन्नः** [illegible]प्रकाशरहित इति भावः । **छद्मस्तुतिवचनभङ्गीं**—[illegible] । **इत्थंरूपं वचनमवलम्ब्यापि**—द्व्यार्थविषयच्छद्मवाक्यरूपं व्याजमङ्गीकृत्यापीति यावत् । एवंविधवचनमात्रेऽपि हि [illegible]निवृत्तिः स्मर्यते * कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे । भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट! दूरतरेण तानपापानिति । **कृपया**—स्वसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्व्याजमात्रापेक्षिण्येति हृदयम् । **त्वमेव**—* राघवं शरणं गत इत्यपरीक्षितवाक्यमवलम्ब्य * न त्यजेयं कथंचन, * दोषो यद्यपि तस्य स्यादिति हि त्वयैवोक्तमिति भावः । यद्वा * सुहृदं सर्व-

भूतानाम्, * ददामि बुद्धियोगं तमित्यादिवादी। एवकारेणान्यनैरपेक्ष्यमन्याशक्यत्वं च द्योत्यते। **एवंभूतं**-स्वतस्सर्वज्ञं त्वामपि विप्रलब्धुमुद्यतमित्यभिप्रायः। **धरणिधरे**ति संबुद्धिस्सर्वलोकहितैषिण्या सर्वंसहया क्षमया युक्तस्त्वमिति सूचयति। अत्र वसुन्धरोद्धरणनिदर्शनेन स्वात्मसमुद्धरणार्हत्वमपि प्रकाश्यते। उक्तं हि **भगवच्छास्त्रे**-* नमस्सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये। विषयार्णवमग्नानां समुद्धरणहेतव इति। **मे**—अन्यैश्शिक्षयितुमशक्यस्येति भावः। यथोच्यते * एकश्शास्ता न द्वितीयोऽस्ति, * शास्ता विष्णुरशेषस्येति। **शिक्षय**—छद्मरहितं सम्यगिच्छायुक्तं कुरुष्वेत्यर्थः। * शङ्खप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्जलिम्। उत्तानपादतनयं मुनिवर्यं जगत्पतिः॥ ततः प्रसन्नवदनस्तत्क्षणान्नृपनन्दनः। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतमिति न्याय इहानुसन्धेयः॥ ५९॥

पिता त्वं माता त्वं दयिततनयस्त्वं प्रियसुहृत्त्वमेव त्वं मित्रं गुरुरसि गतिश्चासि जगताम्।
त्वदीयस्त्वद्भृत्यस्तव परिजनस्त्वद्गतिरहं प्रपन्नश्चैवं सत्यहमपि तवैवास्मि हि भरः॥ ६०

एवं स्वचेतश्शिक्षणेऽन्यानपि सामान्यतो विशेषतश्च बहुविधान् हेतूनाह—**पितेति**॥ **पिता त्वम्**—उत्पादकस्त्वं हितप्रवर्तकश्च। **माता त्वं**—सा हि पुत्रार्थं भूयांसि कर्माण्यारभमाणा प्रियप्रवर्तनशीला च, तादृशस्त्वम्। सर्वाधिकप्रीतिविषयतया निरयनिस्तारकतया प्राप्तावसरेषु रक्षकतया च **दयिततनयस्त्वम्**। प्रियश्चासौ सुहृच्चेति **प्रियसुहृत्**—निरतिशयानन्दस्वरूपत्वं नित्यहितैषित्वं चात्र विवक्षितम्। उक्तसर्वप्रकारविशिष्टस्त्वदन्यो नास्तीति व्यञ्जनार्थमेवकारस्सर्वत्र योज्यः। *निवासश्शरणं सुहृदिति **सुबालोपनिषदि, गीतोपनिषदि** चाधीतम्। **त्वं मित्रं**—हितकार्येषु सवयास्सर्वरहस्ययोग्यश्च मित्रमित्युच्यते, त्वमपि तादृशः; गुहधनञ्जयगोपालादिषु तथात्वव्यक्तिः। उच्यते च—*मित्रमौपयिकं कर्तुम्, * तेन मैत्री भवतु ते, * अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्। यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति। **गुरुरसि**—सर्वेषां यथाधिकारं * मन्मना भव मद्भक्तः, *मामेकं शरणं व्रजेत्यादिभिस्तत्त्वहितपुरुषार्थोपदेष्टा, तत एव सर्वाज्ञाननिवर्तकश्च। तथा च निरुच्यते * गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः। अन्धकारनिरोधित्वात् गुरुरित्यभिधीयत इति। **गतिश्चासि**—उपायः प्राप्यश्चासि। श्रूयते हि * अमृतस्यैष सेतुरिति * यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति च। **जगतामि**त्यनेन * पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः *भूतानां योऽव्ययः पिता, * चराचरगुरुं हरिम्, * ममाप्यखिललोकानां गुरुर्नारायणो गुरुः, * तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम्। अर्च्यमर्चितुमिच्छामस्सर्वे संमन्तुमर्हथ, * पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयानित्यादिपूक्तं देवदानवादिसर्वसाधारण्यं व्यज्यते। एतत्सर्वं पूर्वं शरण्यबन्धुशब्दाभ्यां संगृहीतस्य प्रपञ्चनम्। अथ **त्वदीय** इत्यादिना स्वगतान् हेतूनाह। त्वच्छेषत्वप्रतिबोधवानहमस्मीति भावः। **त्वद्भृत्यः**—त्वयैव भरणीयः, पोषणीयश्च। **तव परिजनः**—स्वतस्त्वत्सेवार्हः स्तुतिरूपसेवायां त्वया नियुक्तश्च। **त्वद्गतिः**—त्वदेकप्रयोजनः। **अहं**—ईदृशीमवस्थां त्वयैव प्रापितइति भावः। **प्रपन्नश्च** * त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्य इति यथाहृदयमहृदयं वा भावितभरन्यासः। एतेन * सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयं संप्राप्तः परमपदं यतो न किंचित्, *अहमात्मा न देहोऽस्मि विष्णुशेषोऽपरिग्रहः। तमेव शरणं प्राप्तस्तत्कैङ्कर्यचिकीर्षयेत्यादिष्विव स्वनिष्ठा विज्ञाप्यते। भगवत्प्रपन्नस्य चैवं विशेष उच्यते—* देवर्षिभूतात्मनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्। सर्वात्मना यश्शरणं शरण्यं नारायणं लोकगुरुं प्रपन्न इति। त्वद्गतिरहं प्रपन्नश्चेत्युभाभ्यामनन्यप्रयोजनतया भगवन्तमाश्रितानां नरकादिनिवृत्तिश्च सूच्यते। श्रूयते हि **रहस्याम्नाये**—*तत्किममी यमविषयं गच्छन्ति

यमो वैतान् यातयतीति न भो इत्याह न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्ति किं तर्हि हे वैषां केचिदुपक्लेशा भवन्ति काणा भवन्तीत्यारभ्य *तानुपक्लेशान्सहेरन् इति । **वैष्णवे** च पुराणे *स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानामिति । **वामने** च *देवं शार्ङ्गधरं विष्णुं ये प्रपन्नाः परायणम् । न तेषां यमसालोक्यं न च ते नरकौकस इति । **श्रीनारसिंहे** *पुण्डरीकाक्ष देवेश नरसिंह त्रिविक्रम । त्वामहं शरणं प्राप्त इति यस्तं समुद्धरेति । तथाऽन्यत्र *यस्मिन् कस्मिन् कुले जाता यत्र कुत्र निवासिनः । वासुदेवरता नित्यं यमलोकं न यान्ति त इति । **एवं सति**—त्वयि भरस्वीकारार्हे मयि च भरन्यासवाक्यप्रयोक्तरि स्थिते सतीत्याशयः । अहमपीत्यनेन पूर्वोक्तसर्वदोषाकरोऽपि छद्मस्तुतिकर्ताऽपीति सूच्यते । यद्वा यथा प्राचीनाः पूर्णप्रपत्तिनिष्ठाः त्वया भरत्वेन स्वीकृताः तथाऽहमपीति भावः । **तव**—प्रस्तुतप्रभूतभरस्वीकारे प्राप्तस्य समर्थस्य च । न ह्येतादृशं भरं सोढुमहं वाऽन्यो वा त्वदतिरिक्तः कश्चि[illegible] । **हिशब्देन** *मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः । तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ *स्थिते मनसीत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिर्द्योत्यते; स्वाङ्गीकारस्य सिद्धवत्कारं वा व्यनक्ति । **भरः**—*रक्षितव्यास्त्वया राजन् गर्भभूतास्तपोधना इति महर्षिवाक्यप्रकारेण मद्व्यापारनिरपेक्षं रक्षणीय इति भावः ॥ ६० ॥

जनित्वाऽहं वंशे महति जगति ख्यातयशसां शुचीनां युक्तानां गुणपुरुषतत्त्वस्थितिविदाम् ।
निसर्गादेव त्वच्चरणकमलैकान्तमनसामधोऽधः पापात्मा शरणद निमज्जामि तमसि ॥ ६१ ॥

*अहमपि तवैवास्मि हि भर इत्युक्ते महायोगिकुलप्रसूतत्वमपि हेतुरस्तीत्यभिप्रायेणाह—**जनित्वेति** ॥ यद्वा योगिवंशप्रसूतेन त्वया कथमत्यन्ताकिञ्चनत्वं पुरस्कृत्य मय्येव भरन्यासः क्रियत इत्यत्र प्रागुक्तमकिञ्चनत्वमेवासमञ्जवदभिजनविरुद्धस्वभावतयाऽपि स्थापयति ॥ **जनित्वा**—*एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशमित्युक्तदुर्लभतरं जन्म लब्ध्वाऽपीति भावः । **अहमित्यनेनास्मिन्वंशेऽहमेक** एव विपरीतवृत्त इति व्यज्यते । **वंशे महति**—अमानित्वाद्यात्मगुणसम्यग्वृत्तविद्यादिभूयिष्ठे महाभागवतकुले । *भूतले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहमिति च स्मर्यते । ईदृशवंशजन्मनः कृच्छ्रलभ्यत्वं **वाराहे** प्रोक्तं *वर्णाश्रमाचारपरस्सप्तजन्मानि यो द्विजः । एकान्तसूर्यभक्तस्स्यात्स विप्रस्सप्तजन्मसु ॥ ततस्तत्पुण्यमाहात्म्याद्रुद्रभक्तो भविष्यति । तथैव सप्त जन्मानि शिवभक्तिपरायणः ॥ महता तेन पुण्येन वैष्णवत्वं लभेत सः । विष्णुभक्तिपरस्तद्वत्सप्तजन्मानि मानवः ॥ एकान्तभगवद्याजी विप्रो भागवतान्वये । ततस्स लभते जन्म देवैरत्यन्तदुर्लभमिति । **जगति ख्यातयशसां**—*यद्वंशोऽधीत्य वेदानित्याद्युक्तप्रकारेणानुकूलप्रतिकूलरूपसर्वजनप्रसिद्धकीर्तिनाम् । **शुचीनां**—*योऽर्थे शुचिस्स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिश्शुचिः, *क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मतेत्यादिप्रसिद्धसर्वप्रकारशुद्धिमताम् । एतेन प्रयोजनान्तरसङ्गरूपाशुद्धिराहित्यं चाभिप्रेतम् । **युक्तानाम्**—आत्मावलोकनक्षमाणाम्, यद्वा त्वया सह नित्ययोगमाशंसमानानाम्, त्वदनुभवविश्लेषरहितानामिति वा । **गुणपुरुषतत्त्वस्थितिविदां**—त्रिगुणात्मकप्रकृतेः पुरुषस्य च तत्त्वस्थितिं याथात्म्यप्रतिष्ठां विजानताम् । यद्वा प्रकृतिपुरुषतत्त्वयोः स्वरूपस्वभावादिव्यवस्थितिवेदिनामित्यर्थः । **निसर्गादित्यादि** जन्मप्रभृतित्वच्चरणारविन्दनियतभक्तीनामित्यर्थः । ईदृशव्यतिरिक्तो हि निन्दितः पितृभिः *मा जनिष्टेत्यादिना । अत्र युक्तानामित्यादिपदत्रयं स्वपूर्वेषु यथार्हं कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगान्वयं वा विवक्षति । पापेष्वात्मा बुद्धिर्यस्य स **पापात्मा**; यद्वा पापमेव स्वरूपं स्वभावो यस्य सोऽहं पापात्मेति स्वनिन्दाप्रकर्षार्थे

औपचारिकः प्रयोगः । स्मर्यते हि *मानुष्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् मूको वा बधिरोऽपि वा । नापक्रामति संसारात्स खलु ब्रह्महा भवेदिति । **वाराहे** च *लब्ध्वा तु मानुषं देहं पञ्चभूतसमन्वितम् । मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं नु किमिति । **नारसिंहे** च *शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतशतेन वृथेन्द्रियार्थहेतोः । रचयति कुरुते न मोक्षमार्गं स दहति चन्दनमाशु भस्महेतोरिति । अधिकारानुरूपमुपायं त्वमेव प्रयच्छेत्यभिप्रायेण संबोधयति—**शरणदे**ति । यद्वा मत्स्वभावादसत्कल्पमपि महायोगिवंशजननं त्वत्स्वभावात्त्वमेव प्रस्तुतविषयमच्छिक्षणव्याजतया स्वीकृत्योपायपूर्तिं कुरुष्वेति भावः । **तमस्यधोऽधो निमज्जामी**त्यन्वयः । तमश्शब्द इह सम्यक्प्रकाशविरुद्धमज्ञानं चाभिसन्धत्ते । तमो गुणमयी प्रकृतिर्वा । तमसस्समुद्रस्थानीयत्वमभिप्रेत्य मज्जनशब्दः । एतेन स्वपरप्रकाशराहित्यं च सूच्यते । मद्वंश्यास्त्वदनुभवरसे निमज्जन्ति, अहं तु तमसि निमज्जामीति निर्वेदविशेषश्च । *महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया । प्राप्तुं दुःखोदधेः पारं त्वर यावन्न भिद्यत इति संसारतरणहेतुतया त्वद्त्तेन शरीरेणैव संसारे निमज्जामीत्युक्तं भवति । अधोऽध इत्यनेन स्वेनान्यैश्च स्वस्याशक्योद्धरणत्वमभिप्रेतम् । निमज्जामीति वर्तमानव्यपदेशः पापवशात्तादृशस्य तमसोऽद्याप्यनुवृत्तिं द्योतयति । एतेन स्वयमुपायान्तरानर्हस्य मे त्वत्प्राप्त्यर्थं सर्वंसहे त्वयि भरन्यासश्छन्नस्तुतिनिबन्धोऽपि त्वयैव यथावस्थितः कार्य इति विज्ञापितं भवति ॥ ६१ ॥

अमर्यादः क्षुद्रश्चलमतिरसूयाप्रसवभूः कृतघ्नो दुर्मानी स्मरपरवशो वञ्चनपरः ।
नृशंसः पापिष्ठः कथमहमितो दुःखजलधेरपारादुत्तीर्णस्तव परिचरेयं चरणयोः ॥ ६२

यदि सर्वशक्तिः परमकारुणिकस्त्वमकिञ्चनस्य प्रपत्तिवाक्यमुखरमुखस्य मम शिक्षणे च न प्रवर्तसे, तदा महत्तरविपरीतगुणगणभराक्रान्तोऽहं कथं संसारजलधिमुत्तीर्य त्वत्पादपरिचर्यां प्राप्नुयामिति प्रागुक्तकार्पण्यस्थेम्ने स्वदोषाद्भीतस्य शरण्यगुणैराश्वसनीयत्वं द्रढयितुं च *पापात्मेति संगृहीतमेव विस्तृणीते—**अमर्याद इति** ॥ *वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेषवाग्वृत्तिसारूप्यमाचरन्विचरेदिहेत्यादिपूक्तां श्रुतिस्मृतिमर्यादामतिक्रान्तोऽहम् । **क्षुद्रः**—उपायदारिद्र्यहेयपुरुषार्थकार्पण्यादियुक्तः । *क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसेऽल्पनिकृष्टयोरिति निघण्टूक्तेषु नृशंसत्वस्य पृथगुक्तत्वाच्छेषं यथोचितं ग्राह्यम् । *पण्डितैरर्थकार्पण्यात्पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् । आत्मा संस्कृत्यसंस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ **चलमतिः**—बहुभ्यो बहुशश्च सम्यक्छ्रुतेष्वपि शास्त्रेष्वप्रतिष्ठितबुद्धिः । असदर्थेषु तु *दृढपूर्वश्रुतो मूर्खो धर्माणामविशारदः । वृद्धानपृच्छन्संदेहानन्धः श्वभ्रमिवर्च्छतीत्यादिपूक्तं स्थिरमतित्वमपि हि दोषः । *व्यवस्थितः प्रशान्तात्मा कुपितोऽप्यभयङ्करः । अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्कर इत्याद्यपि ग्राह्यम् । **असूयाप्रसवभूः**—गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । तद्वतः प्रकारं *राजन्! सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि । आत्मनो मेरुमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसीत्यादिभिराहुः । तस्याः प्रथमप्रादुर्भावस्थानम् । *असूयकायानृजवे जनाय न मां ब्रूयाः, *असूयकाय मां मा दाः *न च मां योऽभ्यसूयतीत्यादिष्वसूयावान् विद्याप्रदानादिषु परिहरणीय उच्यते । **कृतघ्नः**—त्वदन्यैस्त्वया च परमोपकारकेण कृतमनन्तमुपकारमपह्नुत्यापकारेष्वपि प्रवृत्त इति भावः । स चासौ सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यस्समधिकस्स्मर्यते—* गोघ्ने चैव सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणि न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नं नोपभुञ्जत इति । एतस्य कल्मषनिबर्हणार्थप्रायश्चित्तसंभवेऽपि संसर्गानर्हताऽपि स्मर्यते—*शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमानिति । **दुर्मानी**—निकृष्टमप्यात्मानम्

*ईश्वरोऽहमहं भोगीत्यादिप्रकारेणात्युत्कृष्टं मन्यमानः; तेन ह्युत्कृष्टजनावमानादौ शिशुपालादिवत्प्रवर्तते। यथाऽऽह **शाण्डिल्यः**—*मूर्खाश्च पण्डितंमन्याः अधर्मा धार्मिका इव। धर्मयुक्तान्प्रबाधन्ते साधूनां लिङ्गमास्थिता इति। आह च **विदुरः**—*अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्याशा नराधिप!। क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट्॥ एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम्। एतानि मानवान् घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु त इति।

स्मरपरवशः—धर्मविरुद्धकामोपभोगश्रद्धाविह्वलः। अत एव ह्यस्वतन्त्रस्य स्वातन्त्र्याभिमानोऽपि जडकृत्यम्। *अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान्। तस्मान्नारीषु संसर्गं दूरतः परिवर्जयेत्, *रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना। हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम्, *पररन्ध्रेषु जात्यन्धाः परदारेष्वपुंसकाः। परीवादेषु ये मूकाः तेऽतीव दयिता ममेत्यादिकमत्र भाव्यम्। **वञ्चनपरः**—परद्रव्यापहाराद्यर्थं दम्भवृत्त्या स्वदोषापह्नवेन त्वदितरानिव स्वतस्सर्वज्ञं त्वामपि विप्रलब्धुकामः। ईदृशानां सर्वेषु कृत्येषु बहिष्कारस्स्मर्यते—*पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्, *धर्मध्वजस्सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकडाम्भिकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रस्सर्वातिसन्धकः, *अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकस्स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विज इति। **नृशंसः**—आसन्नेषु व्याघ्रादिवत् क्रूरकर्मा। *आनृशंस्यं परो धर्म इति त्वदुक्तविपरीतस्वभावः। एवंप्रकारतया मम *पापात्मेति पूर्वोक्तमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह—**पापिष्ठ इति**। यद्वा प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्तम्। *अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धस्समानि ब्रह्महत्यया, *पिशुनो यश्च विप्राणां रन्ध्रान्वेषणतत्परः। दद्यान्मर्मान्तिकं शोकं सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्, *दह्यमानास्सुतीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना। अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते, *यो राज्ञः प्रतिगृह्यैव शोचितव्ये प्रहृष्यति। स न जानाति मूढात्मा नरकानेकविंशतिम्, *कृष्णाजिनप्रतिग्राही रेतसश्चैव विक्रयी। गजच्छायासु भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत्, *वादेन ब्राह्मणं जित्वा हृष्टो भवति यो द्विजः। श्मशाने पादपस्स स्याद्गृध्रकङ्कनिषेवितः, *गुरुं त्वङ्कृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः, *यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम्। भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते, *पितरं मातरं वाऽपि तथा दत्ताभयं सुतम्। त्यजेच्च तरुणीं भार्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातुकम्, *राक्षसाः कलिमाश्रित्य जायन्ते ब्रह्मयोनिषु। ब्राह्मणानेव बाधन्ते विष्णुभक्तान्विशेषतः, *विद्याचोरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः। त एते बहुपाप्मानः सद्यो दण्ड्या इति श्रुतिः, *परद्रोहेष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम्॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः। अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतमित्यादिषूक्तान्यतिघोराण्यनन्तानि मे पापानि सन्तीत्यभिप्रायः। **अहं** प्रागुक्तप्रकारेण त्वत्परिचर्यामिच्छन्निव भावयन्। अथवा उक्तानुक्तदोषसहस्रसंपूर्णतया *दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेत्यादिप्रतिपादितविपरीताकार इति भावः।

कथं—न कथंचिदित्यापाततोऽर्थः। ईदृशोऽपि शरणागतवत्सलं त्वामाश्रितः क्षत्रबन्धुवृत्रादिनयान्न विनश्यतीति गूढोऽभिप्रायः। तथा हि शरण्यस्स्वयमाह—*अपि चेत्सुदुराचार इत्यारभ्य *न मे भक्तः प्रणश्यतीति। **श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे** च—*अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकैस्सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसेति। **श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे** च *अश्वमेधशतैरिष्ट्वा वाजपेयशतेन च। न प्राप्नुवन्ति सुगतिं नारायणपराङ्मुखाः॥

ये नृशंसा दुरात्मनः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं धाम नरा नारायणाश्रया इति । **श्रीनारसिंहपुराणे** च भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोऽपि विराजते मनुष्यः । न हि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरपराभवितामुपैति चन्द्र इति । **श्रीसात्त्वते** च * दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं यदि॥ निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मन इति । एवं * मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । केशवं वैद्यमासाद्य दुर्व्याधिरिव नश्यति, * सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम् । पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानल इत्यादि-वचनानि भाव्यानि । एवमभिप्रायानभ्युपगमे शास्त्रविरोधः पूर्वापरविरोधश्च स्यात् । **इतः**—ऊर्मिषट्कबहुलत्वेनातिदुस्सह-तयोपलभ्यमानादित्यर्थः । अत्र दुःखशब्देन विषसंपृक्तमधुन्यायात्सांसारिकं सुखमपि संगृह्यते । दुःखस्य जलधित्वरूपण-मानन्त्यव्यञ्जनार्थम् । दुस्तरत्वाभिप्रायेणापारत्वोक्तिः । **उत्तीर्ण**शब्द इहौपाधिकसमस्ताकारात्यन्तिकनिवृत्तिपरः । अनिष्ट-निवृत्तेरिष्टप्राप्तिपर्यन्तत्वं **तवे**त्यादिनोच्यते । परिशुद्धप्राप्यस्य तव चरणयोरीदृशोऽहं त्वत्कृपामन्तरेण कथं परिचरेय-मित्युक्तं भवति । अत्र परिचरणोक्त्या * येनयेन धाता गच्छति तेनतेन सह गच्छति तद्यथा तरुणवत्सा वत्सं वत्सो वा मातरं छाया वा सत्त्वमनुगच्छेत् तथाप्रकारम्, * एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनु-सञ्चरन्, * स तत्र पर्येतीत्यादिमुक्तविषयश्रुत्युक्तास्सर्वे व्यापारास्स्वाम्यभिमतकैङ्कर्यरूपास्सूच्यन्ते ॥ ६२ ॥

रघुवर ! यदभूस्त्वं तादृशो वायसस्य प्रणत इति दयालुर्यच्च चैद्यस्य कृष्ण ।
प्रतिभवमपराद्धुर्मुग्ध सायुज्यदोऽभूर्वद किमपदमागस्तस्य तेऽस्ति क्षमायाः ॥ ६३

एवंविधस्यापि स्वस्य यत्किंचिद्व्याजमात्रेण सर्वेषामपराधानां क्षन्तव्यत्वे प्राङ्न्यायमपि दर्शयति—**रघुवरे**ति ॥ यद्वा स्वदोषाद्भीतश्शरण्येन स्वगुणानाविष्कृत्य प्रत्याश्वासितस्स्वदोषाणामपि काकादिदोषन्यायात् क्षन्तव्यत्वे किमाश्चर्य-मित्याह । अत्र संबुद्ध्या शरणागतरक्षणादिधर्मप्रवर्तनाय तदुचितवंशेऽवतीर्णत्वं तादृशेषु शरण्येषु च मुख्यत्वं व्यज्यते । आह च **विभीषणः**—*सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मन इति । दृष्टं चैतत्स्वविषयवासिजन्तुजातस्य समरलीलासहायी-कृतानां वानराणां च जातिगुणवृत्तादिवैषम्यानादरेण यत्किञ्चिदानुकूल्यमात्रेण संरक्षणे । **त्वं**—* ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम्, * सदेवगन्धर्वमनुष्य-पन्नगाम्, * पिशाचान् दानवान् यक्षान्, *चापमानय सौमित्रे इत्यादिषु प्रसिद्धप्रभावस्त्वम् । न ह्यशक्तः क्षाम्यतीति भावः । **तादृशः**—देवीविषयासह्यापचारकर्तुः । **वायसस्ये**त्यनेन *पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तर-चरश्शीघ्रं पवनस्य गतौ सम इत्युक्तं सूच्यते । नात्र जयन्तः कामुकतया समागत इति श्रीरामायणोक्तं, * न चाप्युपा-रमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः, *भक्षगृध्नेन काकेन दारितं तु स्तनान्तरमित्यादिमात्रवचनात् । अतो वालिवदसाविन्द्र-जन्मा प्रबलः कश्चिद्वायसः । * मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितमिति चोक्तम् । **प्रणत** इति । त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्य गत्वा भूमौ निपतितं दयार्द्रबुद्ध्या प्रणतत्वेन परिगृह्येत्यर्थः । यद्वा सकृत्प्रणत इत्येतावन्मात्रेणेति । तदा तु प्रणतशब्दः प्रकृष्टप्रह्वीभावरूपप्रपत्तिपरः, * स तं निपतितं भूमौ शरण्यश्शरणागतमिति वचनात् । उक्तं चाभियुक्तैः—* काकं तं च विभीषणं शरणमित्युक्तिक्षमौ रक्षत इति । * वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयदित्युक्तमाह—**दयालुरभू**रिति ॥ ननु दक्षिणाक्षिहिंसनेन दण्डयतः कथं दयालुत्वम् ? * राजभिर्धृतदण्डास्त्विति न्यायाद्दण्डोऽपि दयामूल इति चेत्तर्हि प्रणत इति हेतूक्तिर्न घटते । मैवम् ; प्राणार्थिनः काकस्य प्राणरक्षणेन प्रपत्तिफलस्य संपूर्णत्वात्, अमोघस्य ब्रह्मास्त्रस्य लक्ष्या

नुबन्धियत्किंचिन्निरसनीयत्वक्लृप्तेरवश्यापेक्षितत्वात्, [illegible]ऽपि सव्यदक्षिणभागसंचारितारकाव्यापारकल्पनेन दृष्टिद्वयफलसिद्धेः । दुष्प्रकृतेः काकस्य भूयोऽपराधभयानुवृत्त्यर्थं [illegible] शिक्षारूपत्वात्, तस्य काकजात्यनुबन्धत्वक्लृप्तेस्सर्वत्र सर्वेषां [illegible] भावः ।

एवं दयाक्षमयोरुदाहरणान्तरमाह—**यच्चेति** ॥ अत्र कृष्णशब्देन [illegible] *कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं प्रकुर्वीत कृष्ण इत्यभिधीयत इति निरुक्तिश्च सूच्यते । **प्रतिभवमपराद्धुरित्यनेन** काकादप्याधिक्योक्तिः । जन्मत्रये सर्वदाऽपराधशीलस्येत्यर्थः । *अविज्ञाते[illegible]—**मुग्धेति** । मुग्धो ह्यपराधमनपराधं च विवेक्तुं न शक्नोति । अयं तु विविक्तं पश्यन्नपि *क्षमया पृथिवीसम इत्युक्तगुणविशेषेणापश्यन्निव भवतीति मुग्धत्वोपचारः । तस्मिन्नेव लयमुपययाविति [illegible]—**सायुज्यदोऽभूरिति** । नात्र लयशब्देन जीवप्रध्वंसो विवक्षितः; [illegible] । न चैक्यापत्तिः *परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत इति तत्प्रतिषेधात् । *ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकं तु [illegible], *निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, *यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम, *इदं [illegible] मम [illegible] इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारात् । सूत्रितं च *भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । अतस्सालोक्यसारूप्यादिशब्दवत्सायुज्यशब्दोऽपि युक्तसाम्यपरः । सर्वं हि भगवता मुक्तेन च भोग्यत्वेन युक्तं *ते सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाविशन्ति, *सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यादिश्रुतेः, *ब्रह्मविदाप्नोति [illegible]देशाच्च । अत्र [illegible] परिकल्पितम् *एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति इत्यत्र युगपत्क्रमेण वाऽनेकदेवतासायुज्ये तत्तदैक्यापत्तेरघटितत्वात् । *सायुज्यं प्रतिपन्ना ये तीव्रभक्तास्तपस्विनः । किङ्करा मम ते नित्यं भवन्ति निरुपद्रवा इति **परमसंहितायामुक्तम्** । **शाण्डिल्यस्मृतौ** च *यात्रूपस्तु भगवान् यत्रयत्रावतिष्ठते । मुक्तश्च पञ्चकालज्ञः तादृशस्सह मोदत इति । सायुज्यशब्देन *शरवत्तन्मयो भवेदित्यादिपूक्तसंयोगविशेषो विवक्षित इति वदन्[illegible] । **आगश्शब्दो**ऽपराधवाची । **तस्य ते क्षमायाः किमपदमागः?** न किंचिदस्ति । सर्वदर्शिना त्वया दृष्टमस्ति चेद्वद । त्वयाऽपि द्रष्टुं वक्तुं च न शक्यमिति भावः । दयाक्षमयोरिहाविनाभावात् अन्यतरोक्तावितरदन्तर्गतम् । ननु देहपातावधिनिरन्तरापराधस्य शिशुपालस्य केन व्याजेन मुक्तिः प्रसेति चेत्; इह तावत्प्रागेव भगवल्लोकविशेषवासिनश्शापाक्रान्तस्य प्रतिकूलजन्मत्रयान्ते मुक्तिर्भविष्यतीति प्रतिविधाननियतिः परमं निदानम् । अत एव ह्युपात्तचक्रे वधोद्यते भगवति शिशुपालस्य प्रद्वेषसंस्कारभूयस्तयाऽपि निरन्तरस्मृतिमतः प्रकाशितपारम्यं भगवद्रूपं पश्यतोऽनुकूलावस्थाप्राप्तिरुच्यते । अपगतद्वेषानुबन्धो भगवन्तमद्राक्षीत्, तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितः, [illegible] भगवताऽन्तमुपानीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययाविति ॥ ६३ ॥

ननु प्रपन्नस्सकृदेव नाथ! तवाहमस्मीति च याचमानः ।
तवानुकम्प्यस्स्मरतः प्रतिज्ञां मदेकवर्जं किमिदं व्रतं ते ॥ ६४

एवं [illegible]ऽपि, तथा [illegible] *सकृदेव प्रपन्नायेति श्लोकोक्तं ममापि साधारणमित्याह—**नन्विति** ॥ *सकृत्कृतश्शास्त्रार्थ इति स्वतःप्राप्तस्य विद्यान्तरनयादत्रापवादशङ्कायां

तन्निरासार्थ एवकारः । सकृदेवेत्यस्य सहसैव सर्वागसां निष्कृतिमकृत्वेति कैश्चिद्व्याख्यातम् । आवृत्तिव्यवच्छेदे तु प्रसिद्धिप्रकर्षः प्रयोजनभूयस्त्वं * सकृदेव हि शास्त्रार्थः, * मयि निक्षिप्तकर्तव्यः कृतकृत्यो भविष्यतीत्यादिप्रमाणानुगुण्यं च विद्यते । अत एव * सकृदेव ददामीति व्यवहितान्वयश्चात्र न युक्तः ॥

प्रचयापचयध्वंसप्रत्यूहरहिता प्रभौ । प्रपत्तिः क्लृप्तकाले तु फलतीत्यपि सूच्यते ॥

अत्र नाथशब्देन * लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति, *सर्वलोकशरण्यायेत्यादिकं ख्याप्यते । शरण्यत्वं कैङ्कर्योद्देश्यत्वं च तवैव प्राप्तमिति भावः । **तवाहमस्मीति च याचमानः**—तव दासभूतोऽहमित्येवंविधानुसन्धानपूर्वकं शेषवृत्तिं प्रपत्तिफलत्वेन प्रार्थयमान इत्यर्थः । **अस्मी**त्यस्य स्यामिति वाऽभिप्रेतम् । तदाऽपि तवाहं किङ्करः स्यामिति फलप्रार्थना । अत्र गोप्तृत्ववरणमात्मनिक्षेपश्च यथार्हं पृथङ्निर्दिश्यत इति केचित्; मानसी वाचिकी चेत्येके; प्रयोजनान्तरार्थप्रपत्तिरनन्यप्रयोजनप्रपत्तिश्चेत्यन्ये; प्रपत्तिर्भक्तिश्चेत्यपरे । **तवानुकम्प्य** इत्यादिना लोकरक्षार्थमवतीर्णस्य दक्षिणसागरवेलायां महापरिषदि दुरपह्नवप्रतिज्ञाकर्तृत्वं सूच्यते । **प्रतिज्ञाम्**—* अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीत्येवंरूपाम् । अत्र नित्यसिद्धसर्वसाक्षात्कारस्य भगवतः **स्मरत** इत्युक्तिर्लौकिकबुद्ध्यनुसारादौपचारिकी । **अनुकम्प्यः**—त्वत्प्रतिज्ञाभङ्गपरिहारार्थं त्वयैवानुकम्पा कर्तव्येति भावः । ननु यदर्थं मया प्रतिज्ञातं तेषु विभीषणादिषु प्रतिज्ञा सफला, किं त्वयेत्यत्राह—**मदेकवर्जं किमिदं व्रतं ते** इति । प्रपन्नाय याचत इति हि सामान्यतस्त्वया प्रतिज्ञातम्; * विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणस्स्वयम् । आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मयेति चोक्तम् । न च त्वया तदानीं मद्व्यतिरिक्तायाभयं ददामीति व्रतमुपात्तम्; अतोऽहमपि त्वद्व्रतविषयभूत इति व्यज्यते । सर्वसाधारणस्वामित्वशरण्यत्वयोगं * रामो द्विर्नाभिभाषत इत्यादिवैयर्थ्यात्स्ववाक्यस्य व्यावृत्तिविशेषणात्स्वप्रक्षेपानर्हत्वं च सूचयितुं पुनरपि त इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

अकृत्रिमत्वच्चरणारविन्दप्रेमप्रकर्षावधिमात्मवन्तम् ।
पितामहं नाथमुनिं विलोक्य प्रसीद मद्वृत्तमचिन्तयित्वा ॥ ६५

ननु काकस्य *स पित्रा च परित्यक्तस्सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यश्शरणागतम् । परिद्यूनं विषण्णं च.... इत्युक्तावस्थाविशेषोऽस्ति; चैद्यस्य च प्राचीननियतिर्मातुर्वरविशेषश्च विद्यते; तव पुनस्स्वोक्तानाममर्यादत्वादीनामाकरस्योपायानुष्ठाने फलप्रार्थनायां च छद्मस्तुतिमात्रवादिनोऽनन्यथासिद्धेन केन हेतुना क्षन्तव्यत्वं शिक्षणीयत्वं रक्षणीयत्वं चेत्यत्र * पिता त्वं माता त्वम्, * दयासिन्धो बन्धो, * रघुवर, * ननु प्रपन्न इत्यादिभिश्शरण्यगतास्स्वरक्षणौपयिकगुणविशेषा ये प्रतिपादिताः; ये च * अकिञ्चनोऽनन्यगतिः, * दयनीयस्तव नाथ, * त्वदीयस्त्वद्भृत्य इत्यादिभिस्स्वगतगुणाः प्रदर्शितास्तेभ्यस्सर्वेभ्यस्समधिकं निरङ्कुशस्वातन्त्र्येण सर्वेश्वरेणाप्यनतिलङ्घनीयस्वासाधारणस्वाङ्गीकारहेतुमाह—**अकृत्रिमेति** ॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमस्तदन्योऽकृत्रिमः, भगवत्कटाक्षविशेषाधीनमहावंशसंभवादेतस्मिन् जन्मनि प्रभूतयत्ननिरपेक्ष इत्यर्थः । अकृत्रिमत्वमिह प्रेमविशेषणम् । त्वच्छब्देन प्राप्यत्वप्रापकत्वौपयिकसर्वाकारवैशिष्ट्यं सूच्यते । चरणारविन्दशब्देन तु दासभूतस्य स्वतःप्राप्तसेव्यत्वं पावनतमत्वं निरतिशयभोग्यतमतया परमप्रेमार्हत्वं च प्रकाश्यते । * अनुरागमहिमातिशयान्तसीम्न इति प्रागुक्तमेव विधेयान्तरार्थमनुवदति—**प्रेमप्रकर्षावधिमिति** । लोके च राजादयस्स्वभक्तानुबन्धिनामपि रक्षणं कुर्वन्तीति भावः । **आत्म-**

वन्तं—जितमनस्कमित्यर्थः । तेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं व्यञ्जितम् । तदपि प्राप्तविषये प्रेमप्रकर्षहेतुः । तादृशप्रेम्णा सपरिकरभक्तियोगसामर्थ्येऽपि विलम्बाक्षमतया प्रपत्तिनिष्ठत्वं सूच्यते । यद्वा यथावस्थितभगवत्प्रेमजनिततद्ध्यानादिभिर्लब्धात्मेति पदद्वयाभिप्रायः । अयं च स्वभावो **गीतार्थसंग्रहे**ऽपि *ज्ञानी तु परमैकान्तीत्यारभ्य, *भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रिय इत्युक्तः । *आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयत इत्यादिषूक्तानामाचार्यगुणानां सर्वेषां सार इह संगृहीतः । तस्यैवं गुणवत्त्वे तव किमायातमित्यत्राह—**पितामह**मिति । अत्र विद्यया जन्मना चेति भाव्यम् । एतेन *नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते नास्याब्रह्मवित्कुले भवतीति श्रुत्यर्थस्सूच्यते । **नाथमुनिं**—श्रीरङ्गनाथ इति त्वन्नामधारिणं त्वदेकमननशीलं चेति भावः । **विलोक्य**—*पशुर्मनुष्यः पक्षी वेत्यादिन्यायादनुबन्धिपर्यन्तमनुग्राह्यत्वेन मत्वेत्यर्थः । *आचार्यस्य प्रसादेन मम सर्वमभीप्सितम् । प्राप्नुयामिति यस्यास्ति विश्वासस्स सुखी भवेदित्युक्ताचार्यप्रसादोऽपि भगवत्प्रसादहेतुरित्यभिप्रायेणाह—**प्रसीदे**ति । अनाद्यनन्तमदपराधजनितकालुष्यं विहाय मामैकान्तिकात्यन्तिककैङ्कर्यसाम्राज्यधन्यं कुरुष्वेत्यभिप्रायः । **मद्वृत्तमचिन्तयित्वा**—मदीयममर्यादत्वादिप्रतिकूलवृत्तमुपायोपेयविषयच्छद्मस्तुतिवचनाद्यनुकूलवृत्ताभासं चातन्त्रीकृत्येत्यर्थः । स्मर्यते हि—*पापिष्ठः क्षत्रबन्धुश्च पुण्डरीकश्च पुण्यकृत् । आचार्यवत्तया मुक्तौ तस्मादाचार्यवान्भवेदिति । अत्र पूर्वकृतप्रपत्त्यादिकमपराधकोटौ निवेश्य प्रपदनान्तरमुच्यत इति वादोऽप्याचार्यसंबन्धप्राधान्यपरः; अन्यथा सर्वशास्त्राणां, संप्रदायस्य, *त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्येत्यादिस्ववचनानां च विरोधस्स्यात् । स्वकृतप्रपत्तेर्वैकल्यमाशङ्क्य पूर्णप्रपत्तिनिष्ठमाचार्यं स्वरक्षणाय पुरस्करोतीति पक्षेऽपि मत्प्रपत्तिर्विकला चेदविकलां कुरुष्वेति तात्पर्यं ग्राह्यम् । अत्र वृत्तशब्देन प्रतिकूलवृत्तमात्रविवक्षायां तु न किञ्चिच्चोद्यम् ॥

तदिह यामुनाचार्यस्त्रय्यन्तरहस्यभूतं द्वयार्थगर्भं स्तोत्रं चिकीर्षुरादौ पञ्चभिश्श्लोकैः कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वकं प्रकृतोपयिकसम्यग्ज्ञानप्रदातॄन् प्रणनाम । षष्ठेन प्राप्यप्रापकसंग्रहपूर्वकं स्तोत्रारम्भं समकल्पयत् । सप्तमेन स्तोत्रारम्भाक्षेपमुखेन भगवतः परत्वं समगृह्णात् । अष्टमनवमाभ्यां तत्समाधानमुखेन सौलभ्यं प्राचीकशत् । *नावेक्षस इत्यादिभिर्द्वादशभिर्नारायणशब्दवाच्यस्यैव सर्वस्मात्परत्वं सौलभ्यं च प्रपञ्च्य प्रह्वीबभूव । एवं सर्वशरण्यत्वे निरूपिते *न धर्मनिष्ठोऽस्मीत्यनेन तद्विषयां साधिकारां सपरिकरां चानन्यप्रयोजनशरणागतिं प्रायुङ्क्त । एतावता शब्दतोऽर्थतश्च पूर्वखण्डोऽपि प्रत्यभिज्ञापितः । *न निन्दितमित्यादिभिः पञ्चभिः *अकिञ्चनोऽनन्यगतिश्शरण्येत्युक्तमेव व्यवृणुत । *त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्येत्यादिद्वाभ्यां फलगौरवोपायलाघवनिमित्तशङ्काव्युदासाय लघुतरभगवद्धर्मप्रभावमुदाजहार ॥ *विलासेत्यादिभिस्सप्तदशभिश्चतुर्थ्यन्तपदद्वयाभिप्रेतं व्यस्तृणीत ॥ तत्र *प्रहर्षयिष्यामीति सर्वदेशसर्वकालोचितनिरुपाधिकनिरवधिकसर्वविधकैङ्कर्यस्य परमप्रयोजनतया नमश्शब्दतात्पर्यमप्यसूचयत् ॥ *धिगशुचिमिति श्लोकेन स्वनिन्दाव्याजेन स्वापेक्षितपरमपुरुषार्थस्य सर्वातिशायित्वं स्वस्य त्वरां च व्यञ्जयामास ॥ *अपराधेत्यादिभिश्चतुर्भिश्शरण्यगुणविशेषेण प्रपत्त्यैव सर्वविरोधिनिवृत्तिं प्रादर्शयत् ॥ *वपुरादिषु, *मम नाथेति द्वाभ्यां शेषवृत्तेः पुरुषार्थत्वाय स्वस्य नित्यनिरुपाधिकानन्यार्हशेषत्वाध्यवसायमाचष्ट ॥ *अवबोधितवानिमामित्यादिभिश्चतुर्भिरनन्यप्रयोजनस्य स्वस्यात्यन्तिमिष्टप्राप्तिमनिष्टनिवृत्तिं च प्रार्थयामास ॥ *दुरन्तस्येति श्लोकेन स्वनिन्दाव्याजेन स्वापेक्षितपुरुषार्थस्य सर्वातिशायित्वं स्वस्य त्वरां च सूचयन् शरणागतस्य प्रपत्तव्यगुणविशेषैरेव प्रार्थितं सर्वं सिध्यतीति प्रागुक्तमेव स्थूणानिखनन्यायेन स्थिरीचकार ॥ *अनिच्छन्निति

श्लोकेनानन्यप्रयोजनस्य रक्षणोद्यतो भगवान् *नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायात्स्वयमेव शेषं पूरयतीत्यभाषत ॥ तत्र *त्वमेवेत्यादिनाऽभिप्रेतं *पिता त्वमित्यादिना विवृण्वन् परगतैः स्वगतैश्च हेतुभिश्शरण्यस्य स्वाभिमतभरस्वीकारेण स्वस्य निर्भरत्वं निरणैषीत् ॥ *जनित्वाऽहम् *अमर्याद इति द्वाभ्यां स्वस्योपायान्तरेण परमपुरुषार्थप्राप्तिर्न संभवतीति पूर्वोक्तमेव पुनः प्रतिसमाधत्त ॥ *रघुवरेति श्लोकेन शरण्यस्य प्राक्तनानुष्ठानन्यायात्स्वस्मिन्नपि सर्वापराधक्षमा प्राप्तेत्याह ॥ *ननु प्रपन्न इति श्लोकेन शरण्यव्रतविशेषस्वभावादपि तदेव प्रथयामास ॥ अथान्तिमेन स्वपरगतेषु स्वरक्षणहेतुषु भगवत्कटाक्षविशेषजनितसदाचार्यसंबन्ध एव प्रधानतम इतिनिर्धार्य तदधीनभगवत्प्रसादेन निर्भयः प्रहृष्टश्चासीत् ॥

इति किल निगमान्तभागधेयस्तुतिपरिवाहसमीक्षया प्रपत्त्या । अलभत परमं पदं मुरारेरनघमनोरथ एष यामुनेयः ॥

कथिताकथिते विभाव्य सद्भिस्सदसद्भेदिभिरत्र सावधानैः । बलवत्प्रथितप्रमाणदृष्ट्या बहुमन्तव्यमिदं यदस्मदुक्तम् ॥

उपनिषदुपधेयस्तोत्रतात्पर्यमेतद्यतिपतिरवधत्ते यामुनार्यस्स्वयं वा ।
अहमिह तु नियुक्तस्सद्भिराचार्यनिघ्नैरधिगतशुकवृत्तिर्व्याक्रियामन्वभूवम् ॥

स्वकमिति हरिदत्तं यामुनस्तोत्रवृत्त्या व्यवृणुत निगमान्ताचार्यकं वेङ्कटेशः ।
अगणि सदसि सद्भिर्यस्समस्यासहस्री कविकथकमृगेन्द्रस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां

॥ स्तोत्ररत्नभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ चतुश्श्लोकीस्तोत्ररत्नयोः अकारादिक्रमेण श्लोकाः ॥

श्लोकारम्भः	पुटसंख्या
अ	
अकृत्रिमत्वच्चरण	९३
अचिन्त्यदिव्याद्भुत-	७७
अनिच्छन्नप्येवं	८६
अपराधसहस्र-	७९
अपूर्वनानारस-	७६
अभूतपूर्वं मम	६५
अमर्यादः क्षुद्रः	८९
अवबोधितवान्	८२
अविवेकघनान्ध-	७९
ई	
ईषत्त्वत्करुणा- (चतुश्श्लोकी)	२०
उ	
उदग्रपीनांस-	७२
उदीर्णसंसार-	६९
उपर्युपर्यब्ज-	५८
उल्लंघितत्रिविध-	५३
क	
कदा पुनश्शङ्ख-	७०
कश्श्रीः श्रियः	४०
कस्योदरे हर-	४७
कान्तस्ते (चतुश्श्लोकी)	१३
किं चैष	३६
च	
चकर्थ यस्या भवनं	७३
चकासतं	७१
ज	
जनित्वाऽहं वंशे	८८
त	
तत्त्वेन यश्चिदचित्	२९
तत्त्वेन यस्य	३४
तदहं त्वदृते	८०
तया सहासीनम्	७४
तव दास्यसुखैक-	८३
तवामृतस्यन्दिनि	६७
तस्मै नमो मधुजित्	२७
त्व	
त्वदंघ्रिमुद्दिश्य	६७
त्वदाश्रितानां जगत्	५९
त्वदीयभुक्तोज्झित	७५
त्वां शीलरूपचरितैः	५०
द	
दासस्सखा वाहनम्	७५
दुरन्तस्यानादेः	८५
ध	
धिगशुचिमविनीतं	७८
न	
न देहं न प्राणान्	८५
न धर्मनिष्ठोऽस्मि	६१
न निन्दितं कर्म तदस्ति	६३
ननु प्रपन्नस्सकृदेव	९२
न मृषा परमार्थमेव	८०
नमोऽचिन्त्याद्भुता-	२६
नमो नमो वाङ्मन-	६०
नावेक्षसे यदि ततो	३६
निमज्जतोऽनन्त-	६४
निरासकस्यापि न	६६
निवासशय्यासन-	७५
प	
पिता त्वं माता त्वं	८७
प्रबुद्धमुग्धाम्बुज-	७२
भ	
भवन्तमेवानुचरन्	७७
भूयो नमोऽपरिमित-	२८
म	
मम नाथ यदस्ति	८१
माता पिता युवतयः	३१
य	
यदण्डमण्डान्तर-	५४
यद्वा श्रमावधि	३५
यन्मूर्ध्नि मे	३२
यस्यास्ते महिमानं (चतुश्श्लोकी)	१७
र	
रघुवर यदभूस्त्वं	९१
व	
वपुरादिषु योऽपि	८०
वशी वदान्यो	५६
विराजमानोज्ज्वल-	७१
विलासविक्रान्त-	६९
वेदापहारगुरुपातक-	४४
श	
शान्तानन्तमहा- (चतुश्श्लोकी)	२१
स	
सकृत्त्वदाकार-	८४
स्फुरत्किरीटाङ्गद-	७३
स्ववैश्वरूप्येण	७४
स्वाभाविकानवधिका-	३७
ह	
हताखिलक्लेश-	७६

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

श्रीभगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतं

॥ गद्यत्रयम् ॥

॥ शरणागतिगद्यम् ॥

भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणां पद्मवनालयां भगवतीं श्रियं देवीं नित्यानपायिनीं निरवद्यां देवदेवदिव्यमहिषीम् अखिलजगन्मातरम् अस्मन्मातरम् अशरण्यशरण्याम् अनन्यशरणः शरणमहं प्रपद्ये ॥ १ ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचितं

॥ गद्यत्रयभाष्यम् ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

॥ रहस्यरक्षायां पृथुगद्याधिकारः ॥

प्रख्यातश्रुतविभवान्गुरूनशेषान्प्रश्रित्य प्रणयति वेङ्कटेशसूरिः ।
लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिष्ठां रागान्ध्यप्रशमकरीं रहस्यरक्षाम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीपतेर्यतिपतेश्च दयैकधाम्नोर्योऽसौ पुरा समजनिष्ट जगद्धितार्थम् ।
प्राच्यं प्रकाशयतु वः परमं रहस्यं संवाद एष शरणागतिमन्त्रसारः ॥ २ ॥

अत्र भगवान्**भाष्यकारः** सदाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनेन स्वयमनुष्ठितं न्यासाख्यविद्याविशेषं स्वानुबन्धिसंजिजीवयिषया यथावत्प्रकाशयन्, *सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम्, *सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीदित्यादिप्रकारेण श्रीप्रपत्तितदनुग्रहपूर्वकं स्वस्य भगवता संजातं स्वयंप्रयोजनसंवादविशेषं निबध्नाति । प्रतिवचनांशस्तु शरणागतिवशीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निबध्यत इत्येके । इह *संपत्स्यते इत्यन्तं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनम् । *अखिले-

त्यादिकम् *अशरण्यशरण्य इत्यन्तं नारायणशब्दार्थविवरणम् । तन्मध्ये श्रीमन्नारायण इति द्विःपठनमुपायोपेयवाक्ययोः सिद्धरूपप्रधानांशव्यञ्जनम् । *अनन्यशरणोऽहमित्युत्तमपुरुषाभिप्रेताधिकारिविशेषोक्तिः । *त्वत्पादारविन्दयुगलम् इत्यादिकमप्यर्थतः स्वरूपतश्च मान्त्रवर्णिकपदत्रयज्ञापकम् । एवं प्रधानतमेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च सह महावाक्यार्थपर्यवसानभूमितया शाब्दप्राधान्यवान्साध्योपायांशो दर्शितः । साध्यप्राप्यमपि *पारमार्थिक इत्यादिना संक्षिप्तमिति ज्ञापयितुं मध्ये *द्वयम् इति व्याख्येयसमाख्यानिर्देशः । *पितरमित्यादिभिर्जितंताविशेषभगवद्गीतादिपठितैरुक्तसंवादकैरुपबृंहणग्रन्थैः, प्रस्तुतोपायविशेषपरिग्रहं शरण्यस्वभावानुसंधानपूर्वकं प्राप्यविरोधिनिवृत्तिप्रार्थनांशं च प्रपञ्चयिष्यमाणद्वयार्थतया संग्रहेण संकलय्याह । *मनोवाक्कायैः इत्यादिभिरर्थक्रमेण नमःशब्दार्थविवरणपूर्वकं चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषार्थप्रार्थना प्रकाश्यते । प्रतिवचनवाक्यैस्तु, प्रकृताधिकारिनिर्भरत्वाय स्वीकृतभरस्य शरण्यस्य स्वाभाविकदयार्द्रमुत्तरखण्डोक्तपरमफलाङ्कुरकल्पमभिप्रायं व्यवृणुत । अतः कृत्स्नमिदं गद्यं द्वयविचरणमिति साधीयान्संप्रदायः । इह च भगवत्प्रपदने समुद्यतस्य सम्यग्ज्ञानसंपादनपुरुषकारपुरस्कारादिकं पूर्वकृत्यम् । साङ्गस्वरक्षाभरसमर्पणं तत्कालकृत्यम् । स्वनिष्ठानुसन्धानपूर्वकं स्वाधिकारोचितकैंकर्यादिकमुत्तरकृत्यम् । शरण्यस्य तु पूर्वकृत्यं पुरुषकारप्ररोचनादिकम् । तत्कालकृत्यं समर्पितसर्वभरस्वीकरणम् । उत्तरकृत्यं तु स्वयंप्रयोजनभक्त्यादिप्रदानान्तिमदशाप्रबोधनप्रभृति परिपूर्णकैंकर्यरूपमुक्तिप्रदानपर्यन्तम् । एतदखिलमिह शब्दतोऽर्थतश्च यथास्थानमनुसंधेयम् । किंच—

संबोधनैः परं तत्त्वं न्यासोक्त्या परमं हितम् । प्रार्थनाभिश्च परमः पुमर्थ इह दर्शितः ॥

नन्वेवं सकलफलप्रदो भगवानेव तत्प्रपत्तिसिद्ध्यर्थमप्याश्रीयताम्; किमिह लक्ष्मीप्रपदनेन ? मैवम्; यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति निश्चिनुयात्, तदा मोक्षार्थमेव तदुपाददीत; न पुनस्तदर्थं तत्प्रयुञ्जीत; अनिश्चिते तु शक्यत्वे नतराम् । ननु विदितश्चेत्प्रपत्तिशास्त्रार्थः, स च सुकरः; तदा स्वयमेव मोक्षार्थमनुष्ठीयताम् ? मैवम्; दुष्करकर्माद्यङ्गविरहात्, सौकर्येऽपि महाविश्वासाद्यङ्गकप्रपत्तिस्वरूपे *श्रूयते किल गोविन्दे *सत्यं शतेन विघ्नानामिति न्यायेन संभवत्प्रतिबन्धे मात्रया दौष्कर्यात् । उक्तं च—*उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो ममेति । अतः *स्थिते मनसि इत्यादिप्रक्रियया विषयतः स्वरूपतश्च विशिष्टाकारप्रपत्त्यनुष्ठाने प्राप्याभिलाषप्रापकाध्यवसायप्रापकान्तरानन्वयानुवृत्त्यनुगुणमनस्समाधानाद्यर्थमिह तत्प्रार्थनं युक्तम् । एवमपि सुकृतविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिवत् भगवत्प्रपत्तिरप्यस्तु; मैवम्; तदर्थ एव ह्ययं सुकृतविशेषः । न चात्रापि पूर्ववदशक्यत्वचोदना, स्वतन्त्रबुद्ध्यैव पूर्वं [illegible] । तदभिप्रायेण ह्युक्तं भगवता **शौनकेन**—*वाचः परं प्रार्थयिता प्रपद्येन्नियतः श्रियमिति । **श्रीसात्त्वते** च—*यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् । निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तध्यानपरायणाः इति । सा चैवं स्वयमाह—*प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं श्रयेत् इति । न चैवं तदर्थं प्रपत्त्यन्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गः, स्वतन्त्रसंकल्पेन व्यवस्थितत्वात्सामग्रीविशेषाणाम् । सामग्रीप्रवाहानवस्था तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः सिद्धान्तिभिः स्वीकर्तव्यता स्वीकृता चेति नासौ दोषः ॥

(भगवदित्यादि ॥) अतोऽपवर्गार्थभगवत्प्रपत्तिसिद्धये *यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ *विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनमित्यादिभिः सर्वविद्याप्रवर्तकतया तत्तद्विद्यात्वेन निर्दिष्टां सम्यग्ज्ञानव्यवसायोपायादिप्रदाने विशेषाधिकारवतीमनुग्रहैकस्वभावां श्रियमादौ प्रपद्यते—**भगवदिति** ॥ अत्र

*अशरण्यशरण्याम् इति वक्ष्यमाणस्योपयुक्ता विशेषा नवभिः पदैः ख्याप्यन्ते। ननु *विष्णुपत्नी विष्णुवल्लभेत्यादिषु भास्करेण प्रभेव पत्याऽसौ निरूप्यताम्। यथोक्तं ताभ्यामेव—*अनन्या हि मया सीता, *अनन्या राघवेणाऽहम् इति। इह तु तया तन्निरूपणे व्याख्येयस्थे किमिति भगवताऽसौ निरूप्यते? प्रस्तुतोपयोगार्थमिति ब्रूमः। भगवदभिमतानुरूपत्वे हि, तस्यास्तेनेच्छाविघाताभावात् तद्विरुद्धेच्छाविरहाच्च ततोऽस्मदिष्टं सिध्येत्। प्रभया प्रभावत इव व्याख्येयगतं तया तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिव्यपदेशेन दर्शयिष्यति। इदं च परस्परनिरूप्यत्वमन्यत्राप्युक्तम्—*तदेतत्सूक्ष्ममिथुनं परस्परविचिह्नितम्। आदावन्योन्यमिश्रत्वादन्योन्यप्रतिपादकमिति। आदावन्योन्यमिश्रत्वात्—*शान्तानन्तेति प्रकारेण नित्यमन्योन्यसंबद्धत्वादित्यर्थः। न च परस्परनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयदोषः, प्रभाप्रभावतोरिव प्रमाणतः प्रकारान्तरेणापि तयोर्निरूपणात्। अत्र द्विषट्काष्टाक्षरगताभ्यां भगवन्नारायणशब्दाभ्यां *शुद्धे महाविभूत्याख्ये, *नरसंबन्धिनो नाराः इत्यादिभिर्निरुक्ताभ्यामुभयलिङ्गत्वमुभयविभूतिमत्त्वं च ख्याप्यते। भगवच्छब्दस्य *उत्पत्तिं प्रलयं चैवेत्यादिप्रदर्शितक्रमेण *अन्यत्र ह्युपचारतः इत्यौपचारिकप्रयोगप्राचुर्यमस्ति। नारायणशब्दस्य तु तन्नास्ति। कारणवाक्येषु चानन्यथासिद्धनिःसंदेहविशेषनिर्धारणोपयुक्तश्चायम्, *एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः इत्यादिश्रुतेः। *सहस्रशीर्षमित्यनुवाके च तेनैव सर्वपरविद्यावेद्यनिर्धारणम्। अतस्तेनात्र विशेष्यस्य निर्देशः। ततश्च तद्विशेषणतया भगवच्छब्दोऽनादृतरूढिरुभयलिङ्गत्वव्यक्त्यर्थमेव॥

(अभिमतेत्यादि॥) उक्तप्रकारं भगवतः स्वरूपं निरतिशयानन्दतया मुक्तानां नित्यानामिव च स्वस्याप्यभिमतम्; ततोऽपि स्ववल्लभायास्स्वरूपादिकमित्यभिप्रायेण **अभिमते**त्युक्तम्। श्रूयते हि—*श्रियं लोके देवजुष्टामुदारामिति। निरवधिकक्रीडादिमता[1] निरुपाधिकदेवेन भगवता प्रीतिविषयीकृतामित्यर्थः। सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षसंप्रतिपत्तेः, बाधकस्य चाभावात्, औचित्यातिशयात्, तथैव वेदवि[द्या]ख्यातत्वाच्च देवशब्दोऽत्र वासुदेवपरः। देवैर्जुष्टामिति तु मन्दम्। स्मर्यते च—*प्राणेभ्योऽपि गरीयसीमिति, *अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम्। तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवतीति च। अभिमतत्वेऽप्यननुरूपत्वम्, अनुरूपत्वेऽप्यनभिमतत्वं च लोके दृष्टमिति तद्व्यवच्छेदार्थमुभयोक्तिः; यथा *चकर्थ यस्या भवनमित्यादि श्लोकयोः। लोके केनचिदाकारेणाभिमतानुरूपत्वम्, आकारान्तरेण तदभावश्च क्वचिद्दृश्यते; तद्व्युदासाय **स्वरूपरूपा**दिसर्वोक्तिः॥

तत्र स्वरूपस्य गुणत्वायोगात्, स्वरूपं रूपं गुणः विभवः ऐश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्चेति द्वन्द्वः। अनुरूपत्वमिह संबन्धे सति प्रकृष्टं सादृश्यम्; यथा—*परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैरिति। रत्नकाञ्चनमुक्ताप्रवालादेरिव स्वसंबन्धेन शोभातिशयहेतुत्वरूपमौचित्यं वा; यथा—*अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः इति, *तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम्। राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणेति च। अत्र वयोलक्षणयोस्तुल्यशब्द औचित्यपरः, दम्पत्योर्न्यूनाधिकवयस्कत्वात्, स्त्रीपुंसलक्षणानां च भिन्नप्रकारत्वात्, तत्सहोक्त्या शीलादिष्वपि औचित्यपर एव, तुल्यशब्दोक्तार्थस्य *अर्हतीति समुदायनिर्देशाच्च। यद्वा, अर्हत्त्वस्य साधकतया तुल्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते। वयसः सदृशत्वम् *घनकनकद्युती युवदशामपि मुग्धदशामित्युक्तमासन्नतरत्वम्। लक्षणस्य सदृशत्वं पतिलक्षणवत्सर्वोत्कर्षव्यञ्जकत्वम्; येन स पुरुषोत्तमः, सा च *सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमेत्युच्यते। *सदा तवैवोचितया तव श्रिया, *आहुः स्वैरनुरूपरूपविभवैरित्यादिकमत्रानुसंधेयम्॥

भगवत्स्वरूपादेरेतत्स्वरूपादीनां यथाक्रममानुरूप्यमूह्यम् । तत्र स्वरूपं स्वासाधारणधर्मनिरूप्यं धर्मि ; तस्यानुरूप्यं *नानयोर्विद्यते परमित्यादिषु ग्राह्यम् । रूपं *हिरण्यवर्णामित्याद्याम्नातम् ; तस्यानुरूपत्वं हि अतिरमणीयत्वनित्यत्वाप्राकृतत्वादिविशिष्टमद्भुततमत्वम् । *नित्यैव इत्युपक्रम्य *विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमिति च निगमितम् । अत्र रूपादनन्तरो गुणशब्दः सौन्दर्यादिदिव्यविग्रहगुणपरः, *गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत इतिवत् । विग्रहगुणानां स्वरूपगुणानां च पृथङ्निर्देशः प्रीत्यतिशयद्योतनार्थः । विभवः *फणिपतिः शय्यासनं वाहनमित्यादिभिरुक्तं विभूतिद्वयम् ; यथोक्तम्—*अस्या मम च शेषं हि विभूतिरुभयात्मिका इति । उक्तं च **श्रीराममिश्रैः**—*उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम् इति । एवं द्वयोर्विभवस्यैकत्वेऽपि तदानुरूप्यवचनम् अन्यूनानतिरिक्तविभूतिमत्त्वपरम् । यद्वा, *अर्थो विष्णुरियं वाणी इत्यादिभिर्लौकिकदम्पतिन्यायेन विभज्य निर्दिष्टो विभूत्यंशः । स्वासाधारणविभूषादिकं च विभवः । *निधिः पद्मो निधिः शङ्खश्चतुर्दन्ती गजस्तथा । कल्याणसर्पः पञ्चास्यः [चिक्लीतो] शिक्षितो गृहरक्षकः इत्यादि च पुराणप्रसिद्धमानुरूप्यमिह यथार्हं ग्राह्यम् । ऐश्वर्ये शीले च अन्वितेनादिशब्देन परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयसंग्रहः ; *सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी इत्यादिभिरेतत्सिद्धिः । अत्र परस्परेच्छाविघाताभावादैश्वर्यमनुरूपम् । शीलं च गुहादिषु रामस्येव, त्रिजटादिषु तस्याः प्रसिद्धम् । एवं पतिपारार्थ्ययुक्ततदितरसर्वशेषित्वान्वितानामन्येषामपि गुणानामानुरूप्यं सुगमम् ॥

(अनवधिकेत्यादि ॥) *ब्रह्मेशादिसुरव्रजः सदयितस्त्वद्दासदासीगणः इत्युक्तेभ्यः सातिशयसंख्यातगुणेभ्यो व्यावृत्त्यर्थमाह—**अनवधिकातिशयासंख्येयेति ॥** अनवधिकत्वमिह स्वापेक्षयोत्कर्षावधिराहित्यम् । ननु भगवत एवैश्वर्यमनवधिकातिशयम्, *तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्, *सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः, *न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, *न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः इत्यादिभिस्तथोक्तेः । *पुंप्रधानेश्वरेश्वरी इति नाम तु स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तेः श्रुत्यादिविरोधाच्चान्यथा नेयम्—पुंप्रधानयोः गोबलीवर्दन्यायेन विशेषत उक्तानां ब्रह्मादीश्वराणां च भगवान् ईश्वरः, तत्पत्नीयम्—इति । *पुं[illegible]न्याय[illegible] स्त्रीप्रत्ययोपपत्तिः । पुंप्रधाने स्वशक्त्यैव नियच्छति, ईश्वरं च वाल्लभ्येनेति निर्वाहो विरूपः क्लिष्टश्च । *ईश्वरीं सर्वभूतानाम् इत्येतदप्येतेन गतार्थमिति । अत्रोच्यते ; यद्यपि नाम्नि तथा निर्वाहः ; तथाऽपि श्रुतौ न तथा स्यात्, *सर्वभूतानामिति षष्ठ्यन्वयवैघट्यप्रसङ्गात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु बाहुलकेन नेयः । *अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी इति च मन्त्रान्तरेणोक्तम् ; तदपि हि तद्विभूतिभूतभूमिविषयत्वात् तत्पर्यवसाय्येव । **श्रीवैकुण्ठगद्ये** च शेषादीनामपि तदाज्ञानुविधायित्वमुक्तम्—*शेषशेषाशनादिसर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या इति । आहुश्च **भगवद्यामुनाचार्याः**—*यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभुर्नालं मातुमियत्तया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वतः इति । **वेदार्थसंग्रहे** चोक्तम्—*स्वाभिमतस्वानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममहिषी इति । उक्तं च **श्रीवत्साङ्कमिश्रैः**—*देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते इति । तदात्मजैश्च—*प्रशकनबलेत्यारभ्य *तव भगवतश्चैते साधारणा गुणराशयः इति । न चैतावता भगवतो निःसमाभ्यधिकत्वविरोधः ; प्रत्युत तत्प्रतिष्ठापनमेव, *ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः । न ह्येवंविधपत्नीविशिष्टत्वं कस्यचित्तदन्यस्यास्ति, येन तत्साम्यादिशङ्का स्यात् । उपबृंहितं च—*अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा इति । एवमस्याः शीलादीनामनवधिकातिशयत्वेऽप्यविरोधः ।

यथा प्रभागुणोत्कर्षे भास्करो निःसमाधिकः । श्रीमानपि तथैव स्यात्पतिः पत्नीगुणोन्नतौ ॥
ज्ञानभोगसमानत्वे नित्यमुक्तेश्वरेषु च । यथा वैषम्यनियतिस्तथैवात्रेत्यनाविलम् ॥

शास्त्रेषु बहुधा भगवद्गुणत्वादिरूपेण निर्दिष्टायास्तस्याः कैश्चिन्निर्गुणत्वादिकं शङ्क्यते इति तद्व्युदासाय **कल्याणगुणोक्तिः** । गुणत्वादिनिर्देशास्तु अस्या द्रव्यत्वाद्यविरोधेन अन्यपरा इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । *ततोऽवलोकिता देवाः, *त्वयाऽवलोकितः सद्यः, *स श्लाघ्यः स गुणी इत्यादिभिरेतदवलोकनात्क्षुद्राणामपि गुणसिद्धौ सर्वकल्याणगुणशालित्वमस्याः कैमुत्यसिद्धम् । कल्याणत्वं मोक्षपर्यवसायितत्त्वज्ञानादिमङ्गलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूलत्वं च । *न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वाऽपि वेधसः इत्याद्यभिप्रेतसर्वापरिच्छेद्यगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः ; ऐश्वर्यादेरनेकावान्तरगुणसमुदायात्मकत्वाद्वा, *प्रकृष्टं विज्ञानमित्यादिन्यायात् ॥

(**पद्मवनेत्यादि** ॥) अथ विभूतितोऽपि मङ्गलनिर्वाहकत्वं प्रदर्शयति—**पद्मवनालयामिति** ॥ एतेन *पद्मे स्थितां पद्मवर्णाम्, *गन्धद्वारामित्याद्याम्नातसौवर्ण्यसौगन्ध्यातिशयोऽपि सूचितः । तच्छरणवरणमन्त्रे चोक्तम्—*तां पद्मनेमीं शरणमहं प्रपद्ये इति । नाभिस्थानीयकर्णिकावस्थानात्, पद्ममस्या नेमिवद्भवति । पद्ममेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमीति केचित् । *मातरं पद्ममालिनीम्, *आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम्, *श्रीनिलयमालाधारिणी, *प्रियाणि तस्याः पुष्पाणि कमलानि विदुर्बुधाः, *विकासिकमलस्थिता इत्यादिष्वप्यस्या विशेषतः पद्माङ्गीकारश्रुतेः, **श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु** विस्तरेणोक्तानां मङ्गल्यविभूतिभेदानामियं विशेषतो देवतेति ज्ञापयितुमिह सुप्रसिद्धमुख्यमङ्गलभूतपद्मवनोदाहरणम् । *यत्र पद्मवनानि चेति भगवतो विशेषसंनिधिस्थाने पद्मवने तद्विग्रह इवासौ विशेषेण संनिधत्ते । एतेन *साऽहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी इति श्रीवासवसंवादोक्तं सर्वभूतोज्जीवनार्थावतारसौलभ्यमपि प्रदर्शितं भवति । एवं मङ्गलगुणविभूतियोगेन निर्दोषत्वमपि संकलय्याह—**भगवतीमिति** ॥ *ज्ञानशक्तिबलेत्यारभ्य *विना हेयैर्गुणादिभिरिति हि स्मर्यते । अथ उक्तवक्ष्यमाणसर्वातिशयस्थापिकया सुप्रसिद्धस्वासाधारणसमाख्यया सर्वसमाश्रयणीयत्वादिकमाह—**श्रियमिति** ॥ एवं हि श्रीशब्दो निरुच्यते—*शृणाति निखिलान्दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥ इति, *श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृणन्तीं शृण्वतीमपि । इति च । अस्य च नाम्नः सर्वप्रकारोत्कर्षज्ञापकत्वमाहुः—*श्रीरित्येव च नाम ते भगवति ब्रूमः कथं त्वां वयम् इति, *श्रीरसि यतः इति च । भगवन्नारायणपदोक्तस्यानुरूप्यं च *भगवतीम्, *श्रियम् इति पदाभ्यां दर्शितम् । श्रीपदनिरुक्तिभिः संश्रितदोषनिराकरणम्, प्राप्यरुचिप्रापकाध्यवसायादिप्रदानम्, उपायस्वरूपनिर्वर्तकत्वम्, *पितेव त्वत्प्रेयान् इत्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं च सिद्धम् । एवमाश्रितार्थव्यापारास्तदनुगुणावतारादयश्च न कर्मकृता इत्याह—**देवीमिति** ॥ भर्तुर्लीलायामैकरस्यात्तदनुगुणव्यापारोपपत्तिरिति भावः । *भगवतीमित्यादिपदत्रयेण द्विषट्कार्णस्थभगवद्वासुदेवपदार्थानुरूप्यं च ज्ञाप्यते । श्रियं देवीमिति समभिव्याहारेण, *श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम्, *श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता धृतपङ्कजेत्यादिश्रुतिस्मृतयः सूच्यन्ते । *श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्येत्युक्तं पतिसंबन्धेन द्योतमानत्वादिकमपि देवीमित्यनेन गम्यते ॥

(**नित्यानपायिनीम्** ॥) एवम् *क्रीडार्थमवतीर्णस्य तस्येत्याद्युक्तलोकानुकम्पाहेतुकावताराया अपि तस्याः *पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः, *मया विना शुष्यति शोकदीनमित्यादिभिरागन्तुकसंश्लेषविश्लेषादिव्यप-

देशात्कथमपराधभीतानां तत्तदवस्थासु तत्पुरस्कारेण भगवदाश्रयणं स्यादित्यत्राह—**नित्यानपायिनीमिति** । *श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः, *नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी, *अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनी, *भगवद्वासुदेवस्य नित्यैवैषाऽनपायिनी, *महाविभूतेः संपूर्णषाड्गुण्यवपुषः प्रभोः । मम सर्वात्मभूतस्य नित्यैवैषाऽनपायिनी ॥ इत्यादिभिरनयोर्न कदाचिदपि विश्लेषः । अवतारेष्वपि कदाचिद्विश्लेषशोकादेरभिनयमात्रमेव; इदं च **श्रीमद्रामायणान्ते** सूचितम्—*रामस्य सव्यपार्श्वे तु पद्मा श्रीः समवस्थिता । दक्षिणे ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथाऽग्रतः इति । एवं देवीमित्यन्तेन व्याख्येयस्थश्रीशब्दार्थो दर्शितः । तन्मुखेन नित्यं भगवतः सुखप्रसादनीयत्वं व्यञ्जयितुं नित्यानपायिनीमित्यन्तेन तत्रत्यमतुबर्थश्चोक्तो भवति ॥

(**निरवद्याम्** ॥) ननु भगवतीमित्यादिभिः स्वतो निर्दोषत्वादौ नित्यसंबन्धे च सिद्धेऽपि, स्त्रीत्वोपाधिवशात् कदाचित्पतिपारार्थ्यवैमुख्यं, पतिप्रतिकूलाभिप्रायत्वम्, अविमृश्यकारित्वम्, नृशंसत्वम्, निग्रहरुचित्वं च, *शतह्रदानां लोलत्वं मत्स्यानां प्रतिकूलताम् । गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ *विद्यते स्त्रीषु चापल्यं किं न कुर्वन्ति योषितः । इत्यादिभिः प्रसिद्धं यदि स्यात्; तदा कथं नित्यमशरण्यशरण्यत्वं स्यादित्यत्राह—**निरवद्यामिति** ॥ सामान्यतः स्त्रीत्वनिबन्धनदोषवचनं क्षेत्रज्ञेष्वेव कर्मोपाधिविशेषनियतं प्रायिकं चेति नास्यास्तत्प्रसङ्गः । उक्तं च तथैव—*अनवद्याऽनवद्याङ्गी नित्यं तद्धर्मधर्मिणी इति । **श्रीमद्रामायणे** च—*इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता इति । किं च, *आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः इति स्मारयन्त्या नृशंसत्वप्रसङ्ग एव नास्ति । निग्रहरुचिश्च समर्थाया एवास्या अत्यन्तापकारिष्वपि न संभवतीति स्ववाक्यसिद्धम्, *असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेति । एतद्विभूतिभूतदेवतादिषु कर्मवशादीदृशदोषसंभवेऽपि नास्यास्तन्मूलभूतः संकल्पः । *त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ॥ *संत्यक्ता ये त्वयाऽमले इत्यादिषूक्तसंत्यागोऽप्युपेक्षामात्रम्, तच्च प्रीतिकोपविरहेणावस्थानम् ॥

(**देवदेवेत्यादि** ॥) नन्वेवं भगवदभिमतत्वादिकं शरण्यत्वौपयिकं सर्वं तत्पत्न्यन्तरेऽपि स्यात्, *विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः इत्यादिभिस्तन्माहात्म्यप्रसिद्धेः; तारतम्यं तु दुरूहम्; अतः कथम् *अशरण्यशरण्यामनन्यशरणः इत्युच्यते? तत्राह—**देवदेवदिव्यमहिषीमिति** ॥ यथा मनुष्यादिभ्योऽधिकानां ब्रह्मादिदेवतानां मनुष्यस्थानीयानां सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान् देवः, तथा ब्रह्मादिदेवपत्नीभ्यः समधिकानां भगवत्पत्नीनामप्यसौ प्रधानतमेत्यभिप्रायेणात्र दिव्यशब्दः । इयं ह्युभयाधिष्ठानैकशेषित्वसाम्राज्येन सर्वमङ्गलप्रदायित्वादिभिश्च प्रकृष्यत इति भगवच्छास्त्रे उक्तम् । तथा **ब्राह्मे** पुराणेऽपि—*अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिकेति । पत्न्यादिषु शक्तिशब्दस्तद्विहारादिकार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायः । तदिदं प्राधान्यम्, *कृताभिषेका महिषी इति विशेषणात् महिषीशब्देनैव वा विवक्षितम्; तदा दिव्यशब्दः तद्विग्रहस्य भगवद्विग्रहस्येवाप्राकृतत्वादिकं व्यनक्ति ॥

(**अखिलेत्यादि** ॥) एवं चिकीर्षितभङ्गपरिहाराय प्रत्याख्यानानर्हत्वाय च पतिवाल्लभ्यातिशय उक्तः । अथ तथाविधोत्कर्षस्वनिकर्षस्वापराधदर्शनजनितसाध्वसपरिहाराय प्रजावात्सल्यातिशयमाह—**अखिलजगन्मातरमिति** ॥ जगच्छब्द इह चेतनपरः । *नमामि सर्वलोकानां जननीमब्धिसंभवाम्, *त्वं माता सर्वलोकानाम् इत्यादिभिरस्याश्चतुर्मुखादीन्सर्वान् जन्तून्प्रति मातृत्वात् लोकमातेति नाम पठ्यते । एवमुपबृंहणबलात् *निचदेवीं मातरमित्यादिषूक्तमस्या मातृत्वं भगवतः

पितृत्वेन समानविषयम् । न हि मदेकवर्जमिदमस्या मातृत्वमित्यभिप्रायेण अखिलशब्दः । तदिदं विश्वमातृत्वप्रदर्शितं निरुपाधिकवात्सल्यं रिपूणामपि वत्सलस्य पत्युरनुरूपतमम् । तच्च हितचिन्तारहितेषु अहितचिन्तकेष्वपि कयाचिन्नियत्या कदाचित्फलति ; किं पुनरिदानीं हितचिन्तोन्मुखे मयीति भावः । दुःसहनिरन्तरापराधे दोषैकनिधौ रावणेऽपि हि सोन्मादपुत्र इव जननीत्वेनैव जातवात्सल्या *मित्रमौपयिकं कर्तुम्, *विदितः स हि धर्मज्ञः, *प्रसादयस्व त्वं चैनमित्यादिभिः सर्वाधिकं रहस्यमुपदिश्य, तद्भ्रमप्रशमने प्रयतते स्म । एवमखिलजगन्मातरमित्यन्तैः पदैः श्रिकीर्षितायास्तत्प्रपत्तेरतिशयितामोघधर्मत्वं सूचितम्; यथोक्तं काश्यपीये—*नारायणात्मिकां देवीं श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। भजमानो महाभाग परमो धर्म उच्यते ॥ इति । अयं च तदात्मकत्वव्यपदेशस्तत्पत्नीत्वाभिप्रायेण । अत्र *अस्मत्स्वामिन्नितिवत् *अस्मन्मातरमित्यपि **श्रीविष्णुचित्तादयः** पठन्ति ; व्याचक्षते च *यामुनमुनिवंशजननेन पुनश्च विशेषेण अस्मन्मातरमितीति ॥

(**अशरण्यशरण्याम्** ॥) उक्तैः स्वभावैः सिद्धमपेक्षितानुगुणमाकारमाह—**अशरण्यशरण्या**मिति । येषां मोक्षोपायनिष्पत्तिकामानां सर्वलोकशरण्योऽपि न भवेच्छरण्यः, तेषामप्यसौ शरण्या; यथोक्तं **त्रिजटया**—*भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ *प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयादिति । वानरपरिषदि चैतदनुवदन्वायुसूनुराह—*अलमेषा परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम्, *ततस्सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ इति । *पापानां वा शुभानां वेत्यादीनि च प्रभञ्जनसुतं प्रति तद्वाक्यानि । कुपितनरसिंहसमीपागतिभीताश्च प्रजापतिप्रभृतयस्तामेव विश्वमातरमाश्रित्य तत्पुरस्कारेण तमुपसेदुरिति पुराणप्रसिद्धम् । आहुश्च—*मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्येत्यादि ।

(**अनन्येत्यादि** ॥) भवत्वेवमशरण्यशरण्यत्वं तस्याः; भवतस्तेन किमायातमित्यत्र तदेकप्रपत्तियोग्यां स्वावस्थां दर्शयति—**अनन्यशरण** इति । अन्यत् शरणं यस्य नास्ति सोऽनन्यशरणः । शरणमुपायः *उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः ॥ इति [व्यव]स्थापनात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषेणैव स्वान्वये सिद्धे अहम् इत्यधिकोक्त्या स्वस्य दुष्करोपायान्तराशक्तिः सूच्यते । प्रपद्य इत्यत्र यद्यपि गत्यर्थेन धातुना बुद्ध्यर्थेन सता अध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते, तथाऽपि प्रमाणानुसारात् शरणशब्दतात्पर्या[नुसारा]च्च प्रार्थनाद्यन्वितभरन्यासं करोमीत्युक्तं भवति । प्रार्थ्यते चानन्तरं फलविशेषः । यस्तु परस्परोपकारेण दक्षिणादानेन प्रशासनेन वा भरन्यासः, नासौ प्रपत्तिः । नन्विदं मुमुक्षोरेव भगवद्व्यवच्छेदेन तदन्यप्रपदने तदैकान्त्यं विहन्यात् ; मैवम् ; यथा कर्मयोगादिकमनन्योपासनार्थतयोपादीयते, तथाऽनन्यप्रपदनार्थतयोपादीयमानमिदं तद्वदैकान्त्यमेव स्थापयति । यथा स्वाधिकारोचितपरिकरार्चनेऽनन्यत्वाविरोधः, तथेहापि । *आप्तो विष्णोरनाप्तश्च द्विधा परिकरः स्मृतः । नित्यो वन्द्यो न चानित्यः कर्मवश्यो मुमुक्षुभिरिति चोक्तम् । एवं घटकतया वरणेऽपि न विरोधः ; अन्यथा गुरुभजनतत्पुरस्कारादिकमपि विरुध्येत । अथ *तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् *आचार्यमुपासीतेत्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत् संगृह्यते ? इदमपि पूर्वोक्तैस्तथैव, अविशेषात् । किंच, श्रियः प्रपत्तिम् *चन्द्रां प्रभासामिति मन्त्रेण अलक्ष्मीनाशनार्थमामनन्ति ; तथा *ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति । या मुमुक्षूणां मोक्षहेतुर्विद्यैव लक्ष्मीः, तदभावनाशोऽनया

क्रियत इति तदर्थं शरण्याभिप्रायसंवादिनी तन्महिषीप्रपत्तिर्युक्तैवेति सिद्धम् । एवं सेयं साक्षात् परंपरया वा सर्वफल-साधिका । *उदारामिति श्रौतं पदं ह्यनवच्छिन्नविषयम् । तच्च *सर्वकामप्रदां रम्यां संसारार्णवतारिणीम् । क्षिप्र-प्रसादिनीं लक्ष्मीं शरण्यामनुचिन्तयेदित्यादिस्वायंभुवादिवचनैरुपबृंहितम् । व्याचख्युश्च—*ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा इत्यारभ्य *कथय कोऽयमुदारभावः इति । व्यतिरेकमुखेन चैतत्स्थिरीकृतं **चतुःश्लोक्याम्**—*श्रेयो न ह्यरविन्दलोचन-मनःकान्ताप्रसादादृते संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् इति ॥ १ ॥

पारमार्थिकभगवच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकैंकर्यप्राप्त्यपेक्षया पारमार्थिकी भगवच्चरणारविन्द-शरणागतिर्यथावस्थिता अविरताऽस्तु मे ॥ २ ॥ अस्तु ते ॥ ३ ॥ तयैव सर्वं संपत्स्यते ॥ ४ ॥

तत्किमत्रापेक्षितमित्यत्राह—**पारमार्थिकेति** । पारमार्थिकशब्दस्य चरणारविन्दविशेषणत्वे अर्थशब्दः प्रयोजन-वाची । पारमार्थिकं परमार्थ इत्यर्थः । यद्वा, परमप्रयोजनभूतानुभवग्राह्यं परमभोग्यमित्यर्थः । एतेन परभक्त्यादिजनना-र्हत्वं व्यज्यते । निर्दोषगुणवत्स्वामिचरणयोः सेवकस्य भक्त्यतिशयः स्यादित्यभिप्रायेण भगवच्चरणशब्दः । अरविन्दत्व-रूपणं चोपायदशायामपि स्वादुत्वसूचकम् । *स भ्रातुश्चरणौ गाढम्, *यावन्न चरणौ भ्रातुः, *तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितावित्यादिष्विवान्योन्य-योगादपि शोभमानत्वद्योतनाय युगलशब्दः । पारमार्थिकशब्दस्य परभक्त्यादिविशेषणत्वे अनुभवविशेषणत्वेऽपि परम-प्रयोजनत्वं भ्रमकैतवराहित्यं वा विवक्षितम् । ऐकान्तिकत्वं प्रयोजनान्तराजन्वयेन तदेकनियतत्वम् ; तत एव नित्यानु-वृत्तत्वमात्यन्तिकत्वम्, अन्यार्थत्वे हि तत्सिद्धौ निवर्तेत । निरतिशयत्वमात्यन्तिकत्वमिति चाहुः । अत्र परभक्तिः उत्त-रोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिका धीः ; सा च *या प्रीतिः इत्यादिष्विव विषयस्वभावजा, न त्विष्टसाधनत्वबुद्धिजा । पर-ज्ञानम् उत्तरोत्तरसाक्षात्कारः । साक्षात्कृते निरन्तरानुबुभूषा परमभक्तिः । अनुभवस्त्विहानुकूलतमत्वेन साक्षात्कार एव । नित्यानां मुक्तानां च नित्यानुवृत्तैकरूपानुभवः क्षणभेदेन परभक्तित्वाद्याकारभेदैश्च विकल्प्यते । पूर्वपूर्वक्षणोत्तरोत्तर-क्षणावच्छिन्नस्वरूपस्येष्टतमत्वमभिप्रेत्य कृतत्वव्यपदेशः ; तस्य मुख्यत्वं तु योगविशेषजन्यानुभवे । नन्विहोपायभूतपर-भक्त्यादिभिर्मुक्तदशानुभवस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु ; तथासत्युपरि श्लोकत्रयोदितज्ञानस्य स्थानत्रयोदितपरभक्तेश्च प्रार्थन-मुपपद्येत । तदर्थं च यथाभाष्यं संप्रतिपन्नाङ्गप्रपत्तिरिह प्रार्थिता स्यात्? मैवम् ; *प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानेत्यादिवक्ष्यमाणसरूपतया तदनुगुणमिह व्याख्यातुमुचितत्वात् ।

न च भगवत्प्रपत्तेः स्वतन्त्रतया मोक्षसाधनत्वं नास्तीति वाच्यम् ; श्रुतिस्मृतिभगवच्छास्त्रेषु तत्स्वातन्त्र्यदृष्टेः । *यो ब्रह्माणम् इत्यादिके हि श्वेताश्वतरमन्त्रे हिरण्यगर्भादिकारणभूतपरमपुरुषशरणागतिर्मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयेति प्रतीयते । न च क्वचिदङ्गत्वदर्शनात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्चात्र व्यवहितसाधनत्वं कल्प्यम् ; अधिकारिभेदेन व्यवस्थापनात् । तथा चोपबृंहितं **ब्राह्मे** पुराणे—*शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदमिति । **अहिर्बुध्न्येन** च सुस्पष्टमुक्तम्—*यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः । मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन

न च भक्तितः ।। प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते यतिः । तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने ।। परमात्मा च तेनैव प्राप्यते पुरुषोत्तमः । इति । प्रपत्तिप्रयोगश्चाविलम्बितफलप्रद एवमुदाहृतः—* अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिंचनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ।। शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् । तस्यानुबन्धाः पाप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणादिति । अत्रापि * त्वमेवोपायभूतो मे भव इत्यादिभिर्न्यासात्मकत्वं सूच्यते । * तेषां तु तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतमिति चाह । न्यासशब्दस्य चात्र शरणागतिविषयत्वं दर्शितम्—* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपीति । * न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् इत्यत्र न्यासशब्दसामानाधिकरण्यं त्वन्यपरम् । एवं स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धौ * भक्त्या परमया वाऽपि प्रपत्त्या वा महामते । प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो मम कैंकर्यलिप्सुभिः ।। इति विकल्पोऽपि व्यवस्थितविषय उपपद्यते । श्लोकत्रयोदितज्ञानादिकमप्यत्र स्वयंप्रयोजनतया प्रार्थ्यत इति न विरोधः । न च प्रपत्तिस्वातन्त्र्ये **भाष्य**विरोधः ; तथा हि—* चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादिना उपासनस्येव प्रपदनस्यापि *तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् । यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ।। *प्रपत्तेः क्वचिदप्येवं परापेक्षा न विद्यते । सा हि सर्वत्र सर्वेषां सर्वकामफलप्रदेत्यादिभिः सर्वाभिमतसाधनत्वावगतेः, सर्वफलसाधारणमपि तत्र चरमश्लोकविधेयं प्रकृतोपायविरोधिपापनिवर्तनरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शयामास । इह तु साध्यान्तरसाधनान्तररहितमन्त्रविवरणप्रवृत्तत्वात् प्राप्तिविरोधिनिरसनार्थतयोदाहरति । तस्मान्नोपायभक्त्यादिकमिहोच्यत इति सिद्धम् । परभक्त्यादिभिः साध्यमनुभवादिकं तदभावेऽपि मे प्रपत्तिमात्रेण भवत्विति विवक्षायां प्रस्तुतविरोधाभावेऽपि, वक्ष्यमाणानुसारेण विवक्षान्तरं दर्शितम् ।

आर्तोपच्छन्दनं गद्यं भाष्यं तु पररञ्जनम् । इत्याविलधियोऽप्येवं प्रसीदेयुः प्रमाणतः ।।

पुनश्च मुक्तानुभवं **परिपूर्णे**त्यादिभिः षड्भिर्विशिनष्टि । अत्र हि मुमुक्षूणां भगवदनुभवविशेषेषु यथासंभवं सुकृततारतम्येन परिमिताकारगोचरत्वम्, खद्योतस्फुरणवत्सान्तरत्वम्, कंचित्कालं निरन्तरत्वेऽपि सारस्वतस्रोतोन्यायेन विच्छिन्नप्रवाहत्वम्, सामान्यतः सर्वविषयत्वेऽपि परोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रियत्वेऽपि मधुरभेषजनयेन मुक्तिरूपस्वप्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्या उपादेयत्वम्, अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात् ; निःशेषनिवृत्तप्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अत्र प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्ध्या उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रियत्वम् । * भगवदनुभवेत्यनेन मुक्तौ पाषाणकल्पत्वपक्षः, स्वात्ममात्रानुभवनिर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते ; सर्वविशिष्टब्रह्मानुभवे प्रधानानुभाव्यं च व्यञ्जितम् ।।

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम * निरतिशयानुकूलोऽयं विषयो मयाऽनुभूयते इति स्वयमपि निरतिशयानुकूल्यवती कृतार्थताबुद्धिः, * कृतार्थोऽस्मीत्यमन्यत इतिवत् ; सा च सामग्र्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहविच्छेदरहिता चेत्येके । अन्ये तु—प्रीतेः स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभवस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाचोयुक्तिः—इति । अस्याश्च प्रीतेरनवधिकातिशयत्वं प्रीत्यन्तरापेक्षया निकृष्टत्वविरहात् ; ईश्वरस्य नित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, *श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य *भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति समानभोगव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्तभोगानामुपचयापचयतारतम्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैंकर्यस्य भगवदिच्छाकारितत्वेऽपि, * प्रहर्षयिष्यामि इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, * प्रीतिकारितेत्यादिना * यथार्हं केशवे वृत्तिमिति न्यायात् प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः, नियोगनैरपेक्ष्यं

च द्योत्यते । एवं प्रीत्या प्रवृत्तस्यापि कैंकर्यविशेषेषु स्वाम्यभिमतिविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृशमेव च कैंकर्यम् *एतत्साम गायन्नास्ते *जक्षत्क्रीडन् रममाणः *स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थाशब्देन परव्यूहादयः स्थानासनशयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽवस्थाः, स्वस्य च सशरीरत्वाशरीरत्वानेकशरीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैंकर्यस्य तत्तदवस्थोचितत्वम्, यथालोकं यथागमं च चामरग्रहणादिना भोक्तृतया भोग्यतया च संनिधाय कृतत्वात् । अशेषशेषता आत्मनः आत्मीयस्य च सर्वस्य परशेषभावः । यद्वा, सर्वप्रकारशेषवृत्तिः । अनन्तगरुडादिप्रतिनियताधिकारकृत्येषु मुक्तस्येच्छाविरहात्, इष्यमाणेष्वपि सर्वेषु *एकधा भवति *तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीसुतः इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्यथाभिमतरूपपरिग्रहेण मुक्तस्य स्वाभिमतसर्वशेषवृत्तिः स्यादेव; तस्याम् एकशब्देन स्वप्रयोजनप्राधान्यव्युदासः । अथ वा, नित्यानां मुक्तानां च भगवत्प्रीतिफलासु सर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यविशेषो विवक्षितः, *नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावैः *याभिस्त्वं स्तनबाहुदृष्टिभिरित्यादिन्यायाच्च । एकरूपा वा रतिः एकरतिः, कालभेदेन संकोचाद्यभावात् । रतिरिह प्रीतिरिच्छा वा; तया हेतुभूतया कैंकर्यं निरूप्यत इत्यभिप्रायेण रूपशब्दः । *शेषतैकरतिरित्येतत् **श्रीवैकुण्ठगद्ये** *परिचर्यैकमनोरथः इत्यनेन विवृतम् । अत्रानुभवरतिकैङ्कर्यशब्देषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नक्रमश्च प्रकाशितः । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैङ्कर्यस्य प्रधानं स्वरूपम्; तत्परिवाहतया तु व्यापारान्तराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । प्राकृतप्रलयादिष्वप्यविच्छिन्नप्रवाहतया अत्रत्यकैङ्कर्यव्यावृत्त्यर्थं नित्यत्वोक्तिः; *प्रलये न व्यथन्ति चेति हि गीतम् । स्वामिसमादेशापेक्षी तच्चोदितकारी किंकरः, तस्य वृत्तिः कैङ्कर्यम्; तस्यान्यैर्दुष्प्रापत्वेनालभ्यलाभत्वसूचनार्थम्, इतः पूर्वं प्राप्तेरभावात् अप्राप्तप्राप्तिपक्षव्युदासेनापेक्षार्हत्वज्ञापनार्थं चाधिकः प्राप्तिशब्दः । *संपद्याविर्भावः इत्यादिकं हि नित्यसिद्धेष्वेवाकारेषु मुख्यम्, न तु साध्ये निरङ्कुशविकासे तत्पूर्वकव्यापारे च । तत्र तु निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपोपाधिकत्वसूचनार्थम् *आविः स्युर्मम सहजकैङ्कर्यविधयः इत्यभियुक्तैरुक्तम् ।

आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया । भगवत्पारतन्त्र्यादि प्रबुद्धस्य सुखायते ॥
परेच्छायत्तभूम्नोऽपि स्वेच्छाया अविघाततः । सर्वं परवशं दुःखमित्याद्यं नात्र बाधकम् ॥
स्वतः शेषत्वकैङ्कर्ये न कुत्राप्यसुखावहे । कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः ॥
महानन्दमहिम्ना च प्राग्दुःखावेक्षणादपि । मोहदुःखे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥
सुखस्य मोहनत्वं च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्क्वापि पूर्वदुःखावमर्शनम् ॥

एवमिह *अपेक्षयेत्यन्तं व्याख्येये सोपबृंहणचतुर्थ्यभिप्रेतस्य प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणत्वे वक्तव्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणादिव्यञ्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुत्वं चाभिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदशायामपि भोग्यत्वं सूचयति । अत्र भगवच्छब्दो निरपेक्षरक्षणौपयिकाकारपौष्कल्यप्रदर्शकः । कृत्स्नविदपि **भाष्यकारः** प्रश्रयप्रकाशनाय *पारमार्थिकी *यथावस्थितेति सामान्यतो निर्दिशति, *त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे, *यद्धितं मम देवेश तदाज्ञापय माधव इतिवत् । एतेन भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्; सा यत्स्वरूपा, यत्प्रकारेति च न जाने; अतस्त्वयैव वत्सलतया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्तेः स्वरूपादिकं यथाप्रमाणं ज्ञापयित्वा अनुष्ठापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहितानामपि विज्ञापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एवं सामान्यत उक्तेऽपि सर्वज्ञा सर्वहितैषिणी देवी स्वयमेव सर्वं विधास्यतीति तात्पर्यम् । *देवानां गुह्यम् इत्याद्युक्तं गोपनीयतमत्वम्, तत एव तत्रतत्र तदनुगुणनिर्देशैः प्रपत्तिस्वरूपादेर्दुरवगाहत्वं च सामान्यनिर्देशेन द्योत्यते । ननु

सर्वलोकसर्वागमप्रसिद्धायाः प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम्? इत्थम्—केचित् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगादैक्यमिच्छन्ति। लक्षणभेदात् भेदमिच्छन्तोऽपि केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनत्वं नानुमन्यन्ते। अन्ये तु स्वातान्त्र्याभ्युपगमेऽपि *षड्विधा शरणागतिः इति वचनानुरोधात् आग्नेयादिषट्कवत् संभूय साधकत्वमाहुः। तत्रैव षण्णां प्रत्येकं साधनत्वमपरे। तेष्वेव यथेष्टं केचित्कतिपयोपेक्षया कतिपयपरिग्राहिणः। नियतैकसंग्रहेऽपि स्वरूपन्यासमात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयोरेव यथेष्टमङ्गाङ्गित्वम्, विकल्पं वा, केचिदाहुः। इतरे च प्रपत्तेरविधेयज्ञानरूपत्वम्, अनिवारणादिरूपत्वम्, दक्षिणाज्ञादिहेतुकभरन्यासाविशिष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्वित्राद्यङ्गत्वम्, सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गकत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वम्, भक्तियोगाद्यङ्गकत्वम्, आरब्धकार्यपुण्यपापनिवर्तनाक्षमत्वम्, किं बहुना—गृहागमनाञ्जलिप्रणामादिमात्रतां च, प्रतिपादयन्ति। एवं विप्रतिपत्तियोग्यतया दुष्करः प्रपत्तेर्निष्कर्षः; स तर्हि कथं स्यात्? उच्यते; तत्र तावत् भक्त्यैक्यादिपक्षा**निक्षेपरक्षादिषु** निराकार्षम। षाड्विध्योक्तिरपि *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः इति वचनबलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाङ्गिसमुच्चयेन स्थापिता। अत एव हि *षडङ्गं तमुपायं चेत्यादिकमपि संगच्छते। स्वरूपन्यासस्यात्रापेक्षितत्वेऽपि *आत्मात्मीयभरन्यासः, *त्वयि निहितभरोऽसि सोऽहं यतः, *तव भरोऽहमकारिषि धार्मिकैः इत्यादिप्रमाणसंप्रदायैर्भरन्यासप्राधान्यं सिद्धम्। यदप्युक्तं **भरतमुनिना**—*अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्। तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः॥ इति; यदपि च **अहिर्बुध्न्येन**—*प्रार्थनामतिः शरणागतिः इति; तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणानुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तितात्पर्याच्च, प्रार्थनापूर्वकभरन्यासात्मकत्वसिद्धिरित्येषा दिक्। अतो दुरवगाहत्वद्योतनाय *पारमार्थिकी इत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति॥

एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरण्यत्वोपयुक्ताकारविशिष्टपरतत्त्वविषयतया च निरूप्यायामस्यां प्रपत्तौ स्वरूपतो विषयतश्च तमःकार्यवैपरीत्यविरहः पारमार्थिकत्वम्। प्रकारतोऽङ्गतश्च रजःकार्यप्रकारान्यथाभावराहित्यं यथाप्रमाणं फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागश्चात्र यथावस्थितत्वम्। राजसतामसबुद्धिप्रकारश्च *यया धर्ममधर्मं च, *अधर्मं धर्ममिति या इति श्लोकाभ्यां गीतः। एतेन अनाप्तागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषबुद्ध्या अन्यथाकल्पितत्वं च निरस्तं भवति॥

एवं तु व्याख्यातं **व्यासार्यैः**—*पारमार्थिकीति तमःकार्यव्युदासः। आनुकूल्यादिशरीरवती च सा। तद्धि तस्या उपायान्तरेभ्यो व्यावृत्तं स्वरूपम्। यथावस्थितेति रजःकार्यव्युदासः। प्रपत्तव्यविषयसंबन्धरूपः प्रकारः, तत्साहित्यमभिप्रेतम्। शरणवरणानर्हे शरण्यत्वधीर्ह्ययथावस्थिता स्यादिति। **अविरता**—आमोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थः। व्यापारश्चात्र शरण्यप्रसादविशेष एव। *सकृदेव हि शास्त्रार्थः, *सकृदेव प्रपन्नाय, *ननु प्रपन्नः सकृदेव नाथेत्यादिबलादङ्गतः स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता। व्याख्येये *प्रपद्ये इति वर्तमाननिर्देशस्त्वनुष्ठानकालाभिप्रायः। व्यापारानुवृत्तिकथनात्तु भाष्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेदः; सा हि मध्ये साधनरूपं साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति; तदेव तु मुक्तिं साधयति। *अस्त्वित्याशासनेन भगवत्प्रपत्तेः स्वरूपतोऽपि स्वादुतमत्वं सूच्यते। **मे**—अकिंचनतमस्यानन्यशरणस्य॥ २॥

एवं विज्ञापिताया विष्णुपत्न्याः प्रतिवचनं निबध्नाति—**अस्तु ते इति**॥ रावणेऽपि *तेन मैत्री भवतु ते इति वादिन्याः शरणागतविषये कैमुत्यसिद्धमिदं वरप्रदानवाक्यमित्युत्प्रेक्ष्य प्रोक्तम्। **ते**—मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च।

उपायदानमेतस्यास्तदिदं पतिसंमतम्। यथा तस्याः प्रसीदन्त्या हारदानं हनूमते॥ ३॥

भगवत्प्रपत्तेः पूर्वोक्तनित्यकैङ्कर्यप्राप्तिपर्यन्तफलाविनाभावमाह—**तथैव सर्वं संपत्स्यते इति** ॥ एवकारेण अत्रोपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं द्योत्यते । यद्वा, *अस्तु ते इत्येतावतैव पर्याप्ते *तथैवेत्यादिकं त्रिणीपणगङ्गागनराक्षसन्यायेन यथाभिमतानुबन्धिरक्षणाभिप्रायम् । अथवा, श्लोकत्रयोदितज्ञानित्वादिकमत्र परत्र च यत्प्रार्थयिष्यते, तत्सर्वमिह सर्वशब्दार्थः; उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुक्तं चानुबन्धिरक्षणमभिमतत्वाविशेषात्संकलय्य प्रोच्यते । *संपत्स्यते इति भविष्यन्निर्देशः प्रपत्त्यनन्तरक्षणप्रभृति तत्तदुचितकालाभिप्रायः । वदान्यत्वव्यञ्जकं चेदं वाक्यद्वयम्; प्रियवाग्दानशीलो हि वदान्यः ॥४॥

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णव, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिरतिशयसुखस्पर्शनिरतिशयौज्ज्वल्यकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषण, स्वानुरूपाचिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गाद्यसंख्येयनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुध, स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ, एवंभूतभूमिनीलानायक, स्वच्छन्दानुवर्तिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तकल्याणगुणगणशेषशेषाशनगरुडप्रमुखनानाविधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल, परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्यनिरतिशयवैकुण्ठनाथ, स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुषकालात्मकविविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानरूपनिखिलजगदुदयविभवलयलील, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, परब्रह्मभूत, पुरुषोत्तम, महाविभूते, श्रीमन्, नारायण, वैकुण्ठनाथ, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचरभूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजगदाधार, अखिलजगत्स्वामिन्, अस्मत्स्वामिन्, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, सकलेतरविलक्षण, अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन्, नारायण, अशरण्यशरण्य, अनन्यशरणः त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

एवं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतमर्थमुपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वप्रापकत्वपुरुषार्थाकारसंग्राहकनारायणशब्दं व्याचिख्यासुः, तत्र तत्पुरुषव्युत्पत्तौ अयनशब्दार्थम्, बहुव्रीहौ अन्यपदार्थं च दिव्यात्मस्वरूपं तावदाह—**अखिलेति** ॥ अत्र संबुद्ध्यन्तप्रयोगाद्व्याख्येयेऽपि तथात्वेन त्वच्छब्दाध्याहार इति केचित् । *श्रीमन्नारायण स्वामिन्नित्यादौ मन्त्रा

न्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्ये तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण संबुद्धिरिह प्रयुज्यत इत्याहुः । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्यन्ताभाववत्त्वम्; तेन कतिपयहेयरहितेभ्यो व्यवच्छेदः । कल्याणैकतानत्वं कल्याणानां सर्वेषां गुणानां साधारणाश्रयभूतविस्तारत्वम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुणवत्त्वम् । *समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्, *तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः *स च सर्वगुणोपेतः इत्यादिप्रसिद्धः उभयलिङ्गाधिकरणार्थ उपयोगातिशयात्प्रथममिहोक्तः । *नराज्जातानि तत्त्वानीत्याद्युक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्गतं चिद्गतं च विकारापुरुषार्थादिकं प्रणतोपेक्षादिपर्यन्तमवद्यं न किंचिदप्यस्यास्ति; न च कल्याणगुणेष्वस्य अविद्यमानः कश्चिदित्यर्थः । पश्चात्तु ज्ञानबलादिगुणोक्तिरेतद्विवरणम् । स्वरूपनिरूपकं ज्ञानत्वादिकमप्यत्र कल्याणशब्देन सामान्यतः संगृहीतम् । एवं सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदेन अविरोधात् कुदृष्टिपक्षश्च निरस्तः । यद्वा, कल्याणैकतानं प्रदेशभेदेन कालभेदेनाप्यकल्याणत्वरहितमित्यर्थः । *ज्ञानानन्दैकस्वरूप इति तु तद्विशदीकरणम्; ज्ञानतया आनन्दतया च कार्त्स्न्येन कल्याणत्वमुक्तं भवति । जडात् भोग्यात् प्रतिकूलोदासीनरूपज्ञानाभ्यां च व्यवच्छेदाय ज्ञानानन्दयोरुभयोरप्युक्तिः । आनन्दकल्याणशब्दौ स्वपरापेक्षया आनुकूल्यं ब्रूतः । एवम् *आनन्दादयः प्रधानस्य *अक्षरधियां त्ववरोधः इत्यधिकरणद्वयोक्तं स्वरूपनिरूपकवर्गद्वयं व्यञ्जितं भवति । अथ वा, हेयप्रत्यनीकत्वम् आश्रितानां यथोपायं स्वेच्छया हेयनिवर्तकत्वम्; तथा सति लोके स्वसंकल्पायत्तहेयसद्भावस्य न विरोधः । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्वस्यानङ्गीकारात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । कल्याणैकतानत्वम्, आश्रितानामभिमतेषु कल्याणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापणं चेत्यर्थः । स्वस्य निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमप्यत्रार्थसिद्धम्; *फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणार्थश्च दर्शितः ॥

(**स्वेतरेत्यादि** ॥) त्रिविधानां चेतनानामचेतनानां च पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—**स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति** ॥ एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेधः सिद्धः । *नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् *विश्वमेवेदं पुरुषः इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—**अनन्तेति** ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्; सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभावः; साक्षात्परंपरया वा सर्वप्रकारित्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वाद्वस्तुपरिच्छेदविरहः; येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चिद्वस्तुभिरधरीकृतत्वाभावाद्वा । तद्विग्रहादीनां तु सन्तोऽपि केचिदतिशयास्तद्विभूतिगता एवेति तैरपि तस्यैवोत्कर्षः । वितस्त्यादिभिः प्रस्थतुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तन्निषेधेन सोऽपि निषिद्धः । वस्त्वन्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैक्याद्वा वस्तुपरिच्छेदाभाव इति पक्षौ तु सर्वप्रमाणविरुद्धौ, अनन्तपदपूर्वापरश्रुतिविरुद्धौ च ॥

(**स्वाभिमतेत्यादि** ॥) यद्यपि दिव्यात्मस्वरूपापेक्षया सर्वेषामाधेयत्वं समानम्; यद्यपि च विग्रहस्य गुणनियाम्यतया गुणानामन्तरङ्गत्वम्; तथाऽपि स्वरूपवद्भूषणास्त्रस्वरूपनिखिलजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृशस्वरूपव्यञ्जकत्वात्, सालम्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षूणां शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्यं दर्शयितुं गुणेभ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह—**स्वाभिमतानुरूपेति** ॥ निरवधिकानन्दरूपस्य स्वस्याप्यभिमतमनुरूपं च दिव्यरूपम् । स्वरूपस्य नित्यनिरवधिकानुकूलत्वमन्याभिमतिं न बाधते, सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुभवगोचरत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात् । सा चाभिरूपस्य आभरणाभिमतिवत् न स्वरूपानुकूल्यबाधिका; एवं भूषणादावप्यभिमतत्वाविरोधः । अनिष्टावहशरीरादिव्यावर्तकैरप्राकृतत्वध्येयत्वप्राप्यत्वादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम् । सर्वदा उक्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वम् । नानारूपेष्वपि व्यूहविभावार्चावतारेष्वप्राकृतशुभाश्रयत्वादिकम्

* समस्ताः शक्तयश्चैताः, *समस्तशक्तिरूपाणि, *बिम्बाकृत्यात्मना बिम्बे समागत्यावतिष्ठते । अर्चाऽपि लौकिकी या सा भगवद्भावितात्मनाम् । मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात्साऽपि षाड्गुण्यविग्रहा इत्यादिभिरुच्यते । परव्यूहादिविग्रहवत् तत्तद्विग्रहानुप्रवेशात् अर्चाऽपि षाड्गुण्यप्रकाशकशुद्धसत्त्वद्रव्यमयीत्यर्थः । देवतिर्यङ्मनुष्यादिविचित्रावतारदशायामपि * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनिलयविग्रहस्य संनिवेशैकरूप्यं वा विवक्षितम् । चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यचिन्त्यत्वोक्तिः इतरसजातीयतया चिन्तयितुमशक्यतामाह ; तेन अनित्यत्वादिसाधकसावयवत्वाद्यनुमानानां धर्मिग्राहकमानबाधोऽभिप्रेतः । **दिव्य**शब्दौ द्रव्यतः संनिवेशादिभिश्च वैलक्षण्यपरौ, अप्राकृतस्थानवर्तित्वाप्राकृतत्वपरौ वा, *रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च, * न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । * न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा इत्यादिभिस्तथोक्तेः । **अद्भुतत्वम्** * तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूप यथा माहारजनं वासः, * सर्वाश्चर्यमयं देवम् , * तेनाश्चर्यपरेणाहम् , * अपूर्वरूपसंस्थानमित्यादिप्रसिद्धनिरतिशयवैचित्र्यवत्त्वम् । नित्यत्वमपि * नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः, * नित्यं नित्याकृतिधरमित्यादिभिरुक्तम् । तेन शुभाश्रयपरविग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादिपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्रैव विभागाविभागावुपदिष्टौ ; तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनतां केचिदाहुः । **निरवद्यत्वं** क्षेत्रज्ञशरीरवत् कर्ममूलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रान्तयोगपुरुषापेक्षयोक्तमनालम्बनत्वरूपमप्यवद्यं दिव्यविग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुतं यथादर्शनं च सुखानुसंधेयत्वात् । इह खल्वीश्वरापेक्षया न किंचिदपि प्रतिकूलम्, सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य तु परप्रतिकूलसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिकूललेशरहिततया समस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एवं मुक्तनित्यापेक्षयाऽपि न कस्यचित्प्रातिकूल्यम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अचेतनापेक्षया तु प्रतिकूलानुकूले कदाचिदपि न स्तः । [अत एव] तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सावद्यत्वोक्तिस्तु चेतनविशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु स्वप्रतिकूलदुःखतत्कारणसंबन्धात्सावद्यत्वम् । ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषत्वमेव ; ईश्वरस्य त्वसौ प्रशासनरूपतया गुण एव । एवं स्थिते दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्वरापेक्षया तदाश्रितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्ज्वल्यादिषु सर्वेष्वन्वीयते ; तच्च तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात्, अनुत्तमत्ववत् । **औज्ज्वल्यम्** *आदित्यवर्णम्, *दिवि सूर्यसहस्रस्येत्यादिषूक्तं भास्वरतमत्वम् । **सौन्दर्यम्** अवयवशोभा ; येन * साक्षान्मन्मथमन्मथः इत्युच्यते । * सर्वगन्धः इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया । स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण **सौगन्ध्य**शब्दः । **सौकुमार्यं** महाबलत्वेऽपि * पुष्पहासः इति नाम दुहानं मार्दवम् ; यथोक्तम्—* सुकुमारौ महाबलौ इति । **लावण्यं** समुदायशोभा ; * भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥ इत्याहुः ॥

यौवनमिह न कालकृतावस्था ; किंतु तादृशो विग्रहस्वभावः, तद्यौवनस्य नित्यत्वात् । अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्षणमात्रमेव, युवतयैव केषांचिदुत्पत्तिश्रवणात् । आदिशब्देन शुभाश्रयादिप्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः । तत एवानन्त्यम् । **निधि**शब्द इहाश्रयपरो निरतिशयभोग्यत्वव्यञ्जकश्च ॥

(**स्वाभाविकेत्यादि** ॥) एवमुपकारकतमत्वाद्यभिप्रायेण गुणेभ्यः पूर्वं विग्रह उक्तः । अथेदृशविग्रहाभिव्यङ्ग्यप्रकृष्टगुणभूयिष्ठतामाह—**स्वाभाविके**ति ॥ अत्र सर्वगुणकन्दभूतैराश्रितानाश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्ज्ञानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणैकान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते । स्वाभाविकशब्देन नित्यत्वमनन्याधीनत्वं चात्र विव-

क्षितम्; ताभ्यां मुक्तनित्यज्ञानादिभ्यो व्यवच्छेदः। तद्बलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि। अनवधिकातिशयशब्दः पूर्ववत्। *पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इत्याम्नातं स्वाभाविकत्वं परत्वं च सर्वेषु गुणेषु योज्यमिति भावः। संकर्षणादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वत्रिकोक्तिः। प्रत्येकं च गुणद्वन्द्वेषु पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः; यथा—*बलं वीर्यं तथा तेज इत्येतत्तु गुणत्रयम्। श्रमाद्यवद्याभावाख्यं ज्ञानादेरुपसर्जनमिति। ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, *यः सर्वज्ञः सर्ववित् *सर्वदर्शी स्वाधीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वदृगित्यादिभ्यः। उक्तं च **नाथमुनिभिः**—*यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः इति। **बलं** नाम श्रमप्रसङ्गरहितं सर्वधारणसामर्थ्यम्; *एष सेतुर्विधरणः, *यत्र विश्वं भवत्येकनीलम्, *तत्सवितुर्वरेण्यम्, *ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम, *यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। *परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः इत्यादिसिद्धम्। **ऐश्वर्यम्** *एष सर्वेश्वरः, *सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः इत्यादिसूक्तम् अव्याहतेच्छं सर्वनियन्तृत्वम्; *अजः सर्वेश्वरः इति च तन्नामपाठः। **वीर्यं** सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहितत्वम्; यथोक्तम्—*विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा इत्यादि। **शक्तिः** स्वेतरसर्वनिर्वाहिका *जगत्प्रकृतिभावो मे यः सा शक्तिरितीर्यते इत्यादिसूक्ता सर्वोपादानत्वात्मिका। यद्वा, यत् अन्यैरशक्यत्वादघटितमिव भाति, तद्धटनसामर्थ्यरूपा। **तेजः** अस्वाधीनसहकार्यनपेक्षत्वम्; तदुक्तम्—*तेजस्त्वन्यानपेक्षता इति, *सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ हि या। तेजः षष्ठगुणं प्राहुस्तमिमं तत्त्ववेदिनः इति च। *न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः *ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून्प्रच्छादयन् श्रियेत्यादिनिदर्शितं पराभिभवनसामर्थ्यं तेजः केचित्प्रचक्षते। लोके कश्चित् स्वापाद्यवस्थायां स्वविभूतिं न जानाति, जानन्नपि न धारयति; ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वथा नियन्तुं शक्नोति; शक्तोऽपि धारणनियमनाभ्यां ग्लानो भवति; अग्लानोऽपि न तत्सत्तास्थितिहेतुः स्यात्; तद्धेतुश्च पराधीनसहकारिसापेक्षः स्यात्; नैवमसाविति गुणक्रमोक्तितात्पर्यम्।

अथ *तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः। यैस्त्वयेव जगत् कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः, *प्रकृष्टं विज्ञानमित्याद्युक्तषाड्गुण्यविततिरूपा आश्रितसंग्रहणरक्षणयोर्विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते। तत्र **सौशील्यं** शोभनशीलत्वम्; तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुहगोपालादिष्वपि साध्वसप्रशमनानन्यप्रयोजननीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम्—*गुहेन सहितो रामः, *अहं वो बान्धवो जातः इत्यादि। **वात्सल्यम्** *शरणागतवत्सलः इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाऽभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः। दोषाणां गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवादः। क्षमाकाष्ठाभूतवात्सल्यकथनेन क्षमाऽप्युक्ता भवति; *अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ *अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसेति चाह। **मार्दवम्** *तं विना कैकयीपुत्रमित्यादिवादिन आश्रितविरहाक्षमतया सुप्रवेशत्वम्, सापराधेषु शासनोन्मुखस्यापि सामप्रधानत्वं वा; यदाह—*सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् इति। **आर्जवम्** *ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे इत्यादिसूक्तं मनोवाक्कायव्यापाराणां मिथःसंवादित्वम्; तेन संश्रितेषु विप्रलिप्सानुदयः। **सौहार्दम्** *सुहृदं सर्वभूतानाम्, *उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संछाद्य माधवः इत्यादिप्रसिद्धं सामान्यतो विशेषतश्च हितैषित्वम्; तच्च विषयभेदात्क्वचित् *एष एवासाधु कर्म कारयति तमित्याद्युक्ताधोनिनीषया न विरुध्यते। **साम्यं** जातिगुणवृत्तादिनिम्नोन्नतत्वानादरेण सर्वैराश्रयणीयत्वम्; यथा—*शबर्या पूजितः सम्यक्, *धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह माल्योपजीवनः इत्यादि। अत एव *समोऽहं सर्वभूतेष्वित्याह। एतेन

स्वतोऽपक्षपातित्वम्, आश्रितेषु यथार्हमादरसंभावनाक्रमवैषम्यरहितत्वं च सिध्यति; यथाकर्म फलदायिन ईश्वरस्य अ[illegible]ऽपि समत्वाविरोधी। **कारुण्यम्** अनुद्दिष्टस्वप्रयोजनान्तरा परदुःखनिराकरणेच्छा। परदुःख-दुःखित्वादिकं तु न लक्षणम्, अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च। सर्वप्रशासितुः सापराधनिग्रहस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् तदविरोधेन कारुण्यं नियन्तव्यम्, लोकेऽपि तथैव व्युत्पत्तेः। **माधुर्यं** क्षीरवदुपायभावेऽपि स्वादुत्वम्; तच्च *माधुर्यं परमित्यादि-सूक्तम्। द्वेषवतां जिघांसितानामपि दृष्टिचित्तापहारित्वेन रसावहत्वं वा; येन शिशुपालस्य तादृशी चरमदशा, अनन्य-मनसाम् *मच्चित्ता मद्गतप्राणाः इत्याद्युक्तावस्था च। वधोद्योगप्रदर्शनेऽपि हि सौम्यत्वम् *एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्रे-त्यादिषु प्रसिद्धम्। **गाम्भीर्यं** भक्तानुग्रहवदान्यत्वादेरानुकूल्यतो दुरवगाहत्वम्; आश्रितापराधेषु प्रतिग्रहीतृनिकर्षादिषु च सतोऽपि स्वज्ञानस्य गोपनेन दुर्ज्ञानत्वं वा। तदभिप्रायेण हि सर्वज्ञस्याप्यविज्ञातृत्वोक्तिः। **औदार्यं** पात्रलाघवं देय-गौरवं चानादृत्य दायविभागन्यायेन प्रत्युपकारादिनिरपेक्षं वितरणरसिकत्वम्, प्रभूतं दत्वाऽप्यतृप्तत्वं च। अत एव ह्यर्थिनः सर्वान्स्वयमुदारानाह। **चातुर्यम्** रक्षणीयेषु *जनयन्प्रत्ययं तदेत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमनदोषगोपनादिरूप-मजडक्रियत्वम्; येन विभीषणसुग्रीवादिषु विरुद्धानप्यनुकूलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्ययत्नोपायैर्विषयवैराग्यादिकं च जनयति। **स्थैर्यं** शरणागतसंग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यकम्पनीयत्वम्; तथा चाह—*मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचनेत्यादि। **धैर्यम्** *अप्यहं जीवितं जह्यामित्यादिषूक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रसङ्गेऽप्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम्। भीष्माद्याश्रित-प्रतिज्ञारक्षणाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धिः; अत एव *द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येत् हिमवान् शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेदित्यादिभिरविरोधः। व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ये व्याख्यातव्ये। अतर्कितोप-नतेऽपि बलवति प्रतिपक्षे सावज्ञदृढचित्तत्वं वा धैर्यम्; यथाऽऽहुः-*कपोले जानक्याः इत्यादि। जीवत्यपि महाबले रावणे सागरेऽप्यलङ्घिते विभीषण[illegible] दर्शितोऽयं गुणः। **शौर्यम्** असहायस्यापि भीमे परबले स्वबल इव निर्भय-प्रवेशसामर्थ्यम्, यथा—जनस्थानयुद्धमूलबलनिबर्हणादिषु। **पराक्रमः** प्रविष्टस्य परसैन्ये *छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धमित्या-द्युक्तो व्यापारः। *अभियाता प्रहर्ता च इत्याद्युक्ताविमौ द्वौ गुणौ [illegible], धैर्यादयस्त्रयो वा॥

अथेष्टप्रापणार्थौ गुणावाह—**सत्यकामसत्यसंकल्पेति** ॥ इह एतौ [शब्दौ] भावप्रधानौ कर्मधारयवृत्तौ वा। काम्यन्त इति कामाः, स्वेन स्वाश्रितैश्च भोग्या विभूतयः; ते च सत्याः नित्या इत्यर्थः। अमिथ्याभूतकामत्वम् अप्रति-हतेच्छत्वं च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्यां नात्र विवक्षितम्। सत्यसङ्कल्पत्वं स्वावताराद्यपूर्वभाग्यान्तरसृष्टौ जगद्व्यापारमोक्ष-प्रदानादिषु चामोघसङ्कल्पत्वम्; तेन तत्सङ्कल्पादभिमतलाभे निःसंशयत्वं स्यात्॥

उक्तगुणवर्गादधिकोपकारकं गुणद्वयमाह—**कृतित्वकृतज्ञतेति** ॥ कृतमिह उपकारः, कृतज्ञादिशब्दे तथा दृष्टेः; तद्वत्त्वं कृतित्वम्, उपकर्तृत्वमित्यर्थः। यद्वा, *अभिषिच्य च लङ्कायामित्याद्युक्तनाश्रितकार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वम्, कर्तव्यशेषरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात्। *न मे पार्थास्ति कर्तव्यमित्युक्तं विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्यं [illegible]नुष्ठानत्वं वा विवक्षितम्; तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्तं भवति; श्रूयते च—*न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति; तथा च श्रुत्यन्तरम्—*स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयानिति। अथवा *आदिकर्मणि क्तः; कृतं कर्त-व्यत्वेनोपक्रान्तम् आश्रितानां यद्धितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवानेन प्रयोजककर्त्रा प्रारब्धमित्यर्थः। स्वेन कृतं परोपकारं प्रत्यपि स्वस्यैव शेषित्वं वा कृतित्वम्। **कृतज्ञता** परैः कृतस्यानुकूल्यलवस्य पश्चात्तैरनन्तापकारकरणेऽपि स्वयं चानन्तप्रत्युपकार-

करणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तस्यैवानुदर्शनम्; यथोक्तम्—* न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।। इति * गोविन्देति यदाक्रन्दत्कृष्णा मां दूरवासिनम् । * त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्येत्यादि च । एतेन संश्रितानां पश्चाद्दोषसंभवेऽपि हितैषिणः शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्वं सिध्यति । अथवा, अर्थिषु नियमान्तरानुसारेण स्वकृतं तादात्विकप्रत्याख्यानमकृत्यवज्जानातीति कृतज्ञः; यदूचे—* शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मयेति । इदं च प्राप्तावसरे भरतस्येवापेक्षापूरणाय स्यात् ।।

आदिशब्देन * आनृशंस्यमनुक्रोशः इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसंग्रहः । असंख्येयशब्दः * यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्याप्यसंख्येया महात्मनः इत्यादिवचनसारकः । आश्रितविरोधिनिरसनार्थतया क्रोधादेरपि **कल्याण**शब्देन संग्रहः । * चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रः, *वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्याः इत्यादिप्रसिद्धापरिच्छेद्यगुणानन्त्यं तापत्रयप्रशमनत्वं दुरवगाहत्वं च व्यनक्ति—**गुणगणौघमहार्णवेति** ।। एकैकगुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भत्वं गणशब्देन व्यज्यते । गुणगणा एव ओघाः जलप्रवाहाः, तेषां महार्णव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः ।।

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि भूषणान्युच्यन्ते—**स्वोचितेति** ।। उक्तस्वरूपरूपगुणवतः स्वस्यानुरूपत्वं स्वोचितत्वम् । किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्चर्यत्वस्य पृथगुक्तेश्च अत्र विविधविचित्रशब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवान्तरशिल्पविशेषैश्च प्रत्येकं वैषम्यं ब्रूतः । **अनन्तशब्द**श्चाश्चर्यविशेषकः । असंख्येयत्वविवक्षाया**मपरिमित**शब्दः पृथुतरत्वपरः । नित्यनिरवद्यत्वाभ्यां प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः; * स्रग्वस्त्राभरणैर्युक्तमिति हि नित्यं रूपं प्रतिपाद्यते । सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यशङ्काव्युदासः । सर्वगन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम् । अनभिमतकाठिन्याद्यभावात् निरतिशयसुखस्पर्शत्वम् । सूर्यादितेजोभिभावुकदिव्यविग्रहतेजसाऽप्यनभिभूतत्वात् निरतिशयौज्ज्वल्यत्वम् । कर्णिकामकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यसूचनार्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम्; धारकपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम् । यद्वा, * नाकुण्डली नामकुटी इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्दः । अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते । मकरसंनिवेशं कुण्डलं **मकरकुण्डलम्** । अविभक्तलक्षणरूपस्यापि श्रीवत्सस्य भूषणसमानतया भूषणत्वोक्तिः । तादृशपृथक्संस्थानयोगाच्च, भूषणदेवताध्याने तदभिव्यक्तिः । **मुक्तादामानि** एकावलीत्रिसरादीनि । पीताम्बरस्य भूषणतयोक्तिः शोभातिशयहेतुत्वमहार्घत्वाद्यभिप्राया; यथा—* अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः । व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपचितो मणिरिति । **आदि**शब्देन च हस्तबन्धाङ्गुलीयकादिसंग्रहः । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्रव्यवैलक्षण्यज्ञापनाय भूषणायुधयो**र्दिव्य**शब्दः ।।

एवमाश्रितानामनुभवार्थानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्रक्षणयोरुपयुक्तानि दिव्यायुधान्याह—**स्वानुरूपेति** ।। पूर्वोक्तविग्रहादिविशिष्टापेक्षया स्वशब्दः । तत्तदानुरूप्यं यथोचितं ग्राह्यम् । सर्वेषामायुधानां सर्वायुधकार्य[शक्त]करत्वात् अचिन्त्यशक्तित्वोक्तिः । कुठारटङ्ककुद्दालादिकार्यं सालशैलवसुधातलभेदनमेकेन हि शरेण कृतमुच्यते * बिभेद च पुनः सालान्, * सहायकृत्यं किं तस्येत्यादिभिः । यद्वा, नित्यसूरिसमाविष्टतया तदिच्छानुगुणविचित्रकार्यसामर्थ्यमिह विवक्षितम्; उक्तं **चोत्तरश्रीरामायणे**—* शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः इति । चक्रस्य हेतिराजत्वेऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिः, सर्वशक्तेर्भगवतो मोक्षप्रदानशक्तिसूचकतया अभ्यर्हित-

त्वाभिप्राया ; यथोक्तं **परमसंहितायाम्**—* सृष्टिबीजं तथा पद्मं चक्रं स्थितिनिबन्धनम् । गदा संहारबीजं तु शङ्खं मुक्तिनिबन्धनम् ।। इति । एवमन्यत्रापि । अत्र पञ्चानां कण्ठोक्तिः प्राधान्यात् । पञ्चायुधानि पञ्चभूतशक्तिरूपाणीति **भा[रते]गवते** प्रोक्तम् ; [illegible] तु महदादितत्त्वरूपाणीति ; तदुभयं तात्पर्यभेदादविरोधेन नेयम् । **आदि**-**शब्देन** हलमुसलादिसंग्रहः । सहस्रभुजविश्वरूपादिविग्रहेष्वायुधानामसंख्येयत्वम् * अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधमित्यादिभिः सुव्यक्तम् । नित्यनिरवद्यत्वं पूर्ववत् । शुभलक्षणपौष्कल्यात्, आभरणकोटावपि निविश्य शोभातिशयहेतुत्वात्, अनुकूलतमस्वभावत्वात्, मुमुक्षुध्येयविग्रहविशेषणतया [illegible] निरतिशयकल्याणत्वम् ।।

(**स्वाभिमतेत्यादि** ।।) अ[illegible]विशिष्टस्य निरुपाधिकभोग्यस्य भर्तुः प्रधानभोक्तृत्वेनावस्थिता देवीः प्रतिपादयन् प्रथमं व्याख्येये प्राप्यप्रापकदशयोर्नित्यान्वितत्वेन निर्दिष्टां श्रियमादरातिशयादुक्तप्रकारविशिष्टत्वे प्रमाणदार्ढ्यद्योतनाय पूर्ववत्पुनराह—**स्वाभिमतेति** ।। श्रियो वल्लभ इति विग्रहे * नित्यानुकूलं स्वतः इत्यादिप्रसिद्धस्वभावायाः श्रियोऽप्यसौ नित्यनिरतिशयभोग्य इति दर्शितं स्यात् । श्रीः वल्लभा यस्येति विग्रहे तु, प्रियतमया तया निवेदितं न प्रत्याख्यातीति फलति । ईदृशं चाभिमतत्वम् * न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्, * न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन, * कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णम्, * कुशली यदि काकुत्स्थः, * मत्कृते काकमात्रे तु, * यदि रामः समुद्रान्ताम्, * दुष्करं कृतवान् रामः इत्यादिभिस्तात्पर्यवृत्त्या व्यज्यते ।।

नित्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रिया सहैकासनस्थे देव्यौ तच्छायासंकाशतया दर्शयति—**एवंभूतेति** ।। तदाहुः—* देवि त्वामनु नीलया सह मही देव्यः सहस्रं तथेति । उपदिश्यमानधर्माधारादतिदिश्यमानधर्माधारस्य स्वतः प्राप्तवैषम्याविरोधेन साम्यं व्यवस्थाप्यम् । पररूपेऽपि देवीत्रयसंबन्धः प्रमाणसंमतः ; यथोक्तं **बलपौष्करे**—* देवो वैकुण्ठनाथस्तु अनन्तासनसंस्थितः । सेव्यः श्रीभूमिनीलाभिः प्रादुर्भावैस्तु चाखिलैः ।। शङ्खचक्रधरो नित्यं जानुन्यस्तैकहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतसंनिभः ।। ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।। इति । **नित्यग्रन्थोक्तध्याने** तु * नागभोगे विन्यस्तवामभुजमित्येतत् संहितान्तरमूलम् । एतेन वर्णभुजादिविप्रतिपत्तिरपि निरस्ता । अचिन्त्यशक्तेरीश्वरस्य स्वच्छन्दवृत्तेः परसंज्ञितरूपेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं तत्तत्संहितोक्ता विशेषा नान्योन्यं बाधमर्हन्ति । यथा नरसिंहरूपे सप्तसप्ततिभेदाः ; यथा च कृष्णरूपाण्यनन्तानीत्युच्यते । एवं परव्यूहादिष्वपि यथोपदेशं सर्वस्य सत्यत्वम् । गीयते च—* पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः इति । क्वचिद्वल्लभतया क्वचिन्नायकतया निर्देशस्य तत्तद्देव्यनुगुणं तात्पर्यं ग्राह्यम् ।।

एवं देवीपर्यन्तैराम्रेडितातिशयस्य परमभोग्यस्यारण्यचन्द्रिकात्वव्युदासाय नित्यभोक्तृवर्गमाह—**स्वच्छन्देति** ।। सूरयो हि स्वाम्यभिमतं स्वयं साक्षात्कृत्य, आत्मात्मीयं सर्वं तदर्थं विनियुज्य, तमनुवर्तन्त इति ज्ञापनाय **स्वच्छन्दानुवर्ती**त्युक्तम् । **स्व**शब्दः पूर्वोत्तरवदीश्वरविषयः । **स्थिति**रिह स्वरूपस्य सर्वकालानुवृत्तिः । **प्रवृत्तिः** एषां कैंकर्यरूपो व्यापारः । स्वरूपादीनां **भेदः** तत्तत्प्रतियोग्यपेक्षया विलक्षणव्यवहारहेतुभूत आकारः । अशेषेत्यादिकं व्याख्यातम् । स्वरूपनित्यत्वे सर्वात्मसाधारणेऽपि सूरिषु विशेषत उक्तेन सदासर्वज्ञत्वलक्षणेन नित्यत्वेन मुक्तव्यावृत्तिः, नित्यनिरवद्यतया वा ; निरवद्यत्वं हि दुःखादिदोषगन्धरहितत्वम् ; यथोक्तम्—* हताखिलक्लेशमलैः स्वभावत इति । ज्ञानादिविशेषणं वा नित्यनिरवद्यत्वम् ; तेन कैङ्कर्ये स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमराहित्यसिद्धिः । ज्ञानस्य निरतिशयत्वमीश्वरज्ञानवत्

सर्वविषयत्वम् । क्रियाया ऐश्वर्यस्य च निरतिशयत्वं कैङ्कर्यमात्रे स्थाप्यम् । सर्वविषयत्वे तु परवत्सर्वशरीरत्वादिप्रसङ्गः । अत एव शक्तानामपि जगद्व्यापारेषूदासीनत्वमित्यापातास्तिकपक्षोऽपि निरस्तः । प्रवृत्तिशब्देन क्रियायाः पृथङ्निर्दिष्टत्वादत्र क्रियाविषयमैश्वर्यमिति वा योज्यम् । तदप्येषां परार्थं पराधीनं च । आदिशब्देन कैङ्कर्यानुगुणबलवीर्यादिसंग्रहः । तत्तत्सेवाविशेषनियतासंख्यातावान्तरेच्छादिवैचित्र्याभिप्रायेण **अनन्तगुणगण**शब्दः । शेषादीनां विशेषाः *तया सहासीनमित्यादिश्लोकेषु द्रष्टव्याः । आसनवाहनसेनेशद्वारपालादिभेदेन नानाविधत्वम् । **अनन्तत्व**मिह असंख्यातत्वम् । **परिजनाः** छत्रधारकादयः । **परिचारिकाः** अनुग्रहाविमलाद्याः, तथा कान्तिवारुणीसूत्रवतीरुद्रासुकीर्तिप्रभृतयः शेषादिपत्न्यः ; ता अपि हि तेषां यथार्हं सान्तःपुरस्वामिसेवाविशेषार्था एव । एवम् *गुणैर्दास्यमुपागत इति न्यायेन स्वामिविग्रहगुणैरपि कैङ्कर्ये प्रेरितत्वमभिप्रेत्याह—**परिचरितचरणयुगलेति** ॥

एवं नित्यविग्रहादियुक्तस्य नित्यसूरिसेव्यस्य मुक्तगम्यं निवासस्थानमाह—**परमेति** ॥ *परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति संबुद्ध्यन्तं केचिद्व्याचक्षते ; तदा पूर्वोक्तानां सर्वेषां परत्वसौलभ्योपयोगित्वज्ञापनाय तदुभयं स्वरूपस्वभावशब्दाभ्यां विवक्षितम्, स्वरूपनिरूपकं निरूपितस्वरूपविशेषकं चेति धर्मवर्गद्वयं वा । एवं सति पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेणानवसरे निगमितं स्यात् ; इतो वरमनुक्तपरमव्योमप्रकर्षकथनम् । तथा च तद्विशेषणतयैव सप्तम्यन्तत्वेन **श्रीवैकुण्ठगद्ये**ऽप्येतत्पठितम् । परमयोगिनः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाः श्वेतद्वीपवासिनः ; *ये तु मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनामिति हि स्मर्यते । परमव्योम्नः स्वरूपं शुद्धसत्त्वमयम् । तमसः परस्यापि परमव्योमस्वरूपस्यापरिच्छेद्यत्वमूर्ध्वादिभागेन व्यवस्थाप्यम् । तत्स्वभावो भोग्यतमत्वादिरूपः । विविधशब्दो भोग्यप्रभृतिषु त्रिष्वप्यन्वेतव्यः । **भोग्यम्** अप्राकृतं स्वाश्रयं शब्दादि । तदुपस्थापकतया स्वीकृतानि **भोगोपकरणानि** । **भोगस्थानानि** क्रीडापर्वतादीनि । स्वरूपगुणसंस्थानादिवैचित्र्यातिशयेन नित्यमपूर्ववदनुभाव्यतया अनन्ताश्चर्यत्वम् । प्रत्येकं महद्भिरसंख्यातैश्च रत्नभूषणभद्रासनादिभिर्योगादनन्तमहाविभवत्वम् ; पर्यङ्कविद्यादिषु हि विचित्रनदीह्रदसभादिविशिष्टं मुक्तगम्यं स्थानमुपदिश्यते—*सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते इति च तलवकारा अधीयते । पूर्वोक्तापरिच्छेद्यत्वे हेतुरनन्तपरिमाणत्वम् । अनित्यसावद्यस्थानान्तरव्यवच्छेदार्थमिह **नित्यनिरवद्यत्वोक्तिः** । अत्र पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यानां भूतानां तत्संघातरूपाणां च केषांचित् भगवन्नित्येष्टत्वेन नित्यत्वमविरुद्धम् । त्रिगुणवत्कर्मिणां भगवत्स्वरूपतिरोधानादिहेतुत्वाभावान्निरवद्यत्वम् । निरतिशयत्वं स्थानगुणैः सर्वैः सर्वस्थानातिशायित्वम् । यथोक्तं **महाभारते**—*रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा इत्युपक्रम्य, *एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इति, *आत्मा केवलतां प्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः इति च । *कुठि गतिप्रतिघाते इति धातुः ; गतिरवगतिः । ज्ञानप्रतिघातककर्मप्रसङ्गरहिता नित्यसूरयो विकुण्ठाः, तैः संबन्धादत्र **वैकुण्ठ**शब्दोऽप्राकृतस्थानपरः ; *विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः । अत्र हि व्यतिरेकविभक्तिस्वारस्यात् *परमे व्योमन् इत्यादिभिरैकार्थ्याच्च परमपदशब्दो न परमात्मस्वरूपपरः । *नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम्, *दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् *एकान्तिनः इत्यारभ्य *तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः इत्यादिभिः स्थानविशेषस्य स्पष्टोक्तेः । न चैतेषामण्डान्तर्वर्तिभगवल्लोकविषयत्वम्, तदन्तर्वर्तिनां सर्वेषामुत्पत्तिविनाशश्रवणात्, एतस्य च नित्यत्वाक्षरत्वाजरत्वोक्तेः, *अण्डं भित्त्वा तथोद्गता इत्यादिभिरण्डबहि-

भूतत्वसूचनाच्च । तथाऽपि त्रिगुणान्तर्गतोऽस्त्विति चेत्, तन्न; तमस्तत्त्वादर्वाचां सुबालोपनिषदि प्रलयप्रतिपादनात्, मुक्तगतौ शीर्षकपालप्रभृति तमःपर्यन्तं तत्त्वभेदेन गन्तव्यदेशाभिधानात्, *आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, *तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः इत्यादेश्च । नाथः ईश्वरः । *नाथृनाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु इति नाथतेरैश्वर्यार्थत्व-वचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे भगवत ऐश्वर्यं स्वेनाप्यपह्नोतुमशक्यमिति भावः ॥

(**स्वसंकल्पेत्यादि** ॥) एवं नित्यविभूतियोग उक्तः । अथ तत्प्रतिद्वन्द्विलीलाविभूतियोगं वदन् *कारणं तु ध्येयः, *यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्, इत्यादिप्रसिद्धस्य मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य *यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते *जन्माद्यस्य यतः इत्याद्युक्तं लक्षणमप्याह—**स्वसंकल्पेति** ॥ बद्धानामीश्वराभिमतापरिज्ञानेन प्रायशः प्रवृत्तिरिति ज्ञापयितुम् अचित्समभिव्याहारेण सर्वचिदचित्साधारणं संकल्पानुविधायित्वमुक्तम्; प्रकृत्यादीनां स्वरूपस्थित्योरीश्वरनित्येच्छा-वशेन नित्यसिद्धत्वमिहाभिप्रेतम्; प्रवृत्तिषु तु संकल्पजन्यत्वम्; प्रकृतेः स्वरूपं त्रैगुण्येन निरूप्यम्; संसारिपुरुषस्य तु संकुचितज्ञानत्वेन; कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन; त्रयाणां **स्थितिः** पूर्ववत् । **प्रवृत्तिः** व्यापारः । अत्र प्रकृतिग्रहणं प्राकृतानामप्युपलक्षणम् । तेन नारायणशब्देन *नराज्जातानि तत्त्वानि इत्याद्युक्तनिरुक्तिः सूच्यते । प्रकृत्यात्मकजग-दुक्त्या वा कार्यतत्त्वसंग्रहः । लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेषत्वभ्रमसंभवस्थानत्वात् तदपनोदनाय अत्र स्वशेषतैकस्वभावत्व-मुक्तम् । शेषत्वस्य शरीरलक्षणत्वसिद्ध्यै यावत्सत्ताकत्वमिह विवक्षितम्; तथा निरुपाधिकान्यशेषत्वराहित्यं च । अत्र शरीरस्वभावेष्वाधेयत्वादिषु संकल्पानुविधायित्वोक्त्या नियाम्यत्वं शाब्दम् । आधेयत्वमप्यभिप्रेतम् । प्रकृत्यात्मकत्वं भोग्यभोगोपकरणादौ । समष्टिव्यष्टिपुरुषविभागरूपतया पुरुषात्मकत्वं भोक्तृवर्गे । अत्र भोक्तृत्वं कर्मोपाधिकम् । परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तॄणां सतामप्यनुक्तिस्तत्रत्यानां स्वाधीनस्वार्थभोक्तृत्वभ्रमराहित्याभिप्रायेण । क्षणलवादिषु कालावच्छेदेषु कालात्मकत्वम् । तेषां जगच्छब्देन ग्रहणम् अभूत् अस्ति भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणत्वप्रतीत्यनुसारात् । व्याप्त-स्यापि कालस्य लीलाविभूतिमात्रे पठनम् *कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः, *कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति नित्यविभूतेरकालकाल्यत्वज्ञापनार्थम् । तत्र तत्तदनित्यसद्भावेऽपि लीलाविभूतिवत् काल-नियमो नास्तीति विशेषः । भोग्यप्रभृति सर्वं प्रत्येकं विविधम् । तत्तदवान्तरविशेषविवक्षया **विचित्रत्वोक्तिः** । आश्चर्य-तया वा; *जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं तस्य महात्मनः इति ह्युच्यते । एकैकवर्गव्यक्तीनामसंख्यातत्वादनन्तत्वम् । भोग्य-भोगोपकरणादीनि पूर्ववत् । प्राकृतत्वादिरिह विशेषः । भोगश्चात्र सुखदुःखानुभवात्मकः । महदादीन्यनन्तब्रह्माण्डा-दीनि च संगृह्णता निखिलशब्देन कतिपयजगत्कारणविरिञ्च्यादिव्यावृत्तिः । निखिलजगदुदयादेरेकैकस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे संभवत्यपि व्यष्टिसृष्ट्यादिनीत्या संभवन्तीं भिन्नकर्तृकत्वशङ्कां निरसितुमिह त्रितयोक्तिः । जगन्निष्ठानामुदयविभवलयानां परमपुरुषलीलात्वोक्तिः सर्वशरीरतया तत्तद्विशिष्टरूपेण तत्तदवस्थो भवतीत्युपादानत्वसूचनार्था । परिपूर्णतया प्रयोजन-निरपेक्षस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कानिरसनाय लीलाशब्दः । *क्रीडतो बालकस्येव, *क्रीडा हरेरिदं सर्वम् *हरे विहरसि क्रीडाकन्दुकैरिव जन्तुभिः, *लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिभिस्तत्सिद्धिः । लीलारूपप्रयोजनवतोऽप्यवाप्त-समस्तकामत्वं सर्वत्राविहतेच्छत्वम् ॥

एवं नारायणशब्दोक्तं शरण्यत्वं यथानिरुक्ति संबोधितम्; अथ *सत्यकाम इत्यादेः पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्रागुक्तेष्वेवार्थेषु इदं समाख्याष्टकं प्रमाणीक्रियत इति केचिद्व्याचख्युः । तत्र चतुर्णां समाख्यात्वं व्यक्तम् । सत्यकामादि-

शब्दानां कथंचित्समाख्यात्वं कल्प्यम् । **परब्रह्मभूते**त्यत्र तु ब्रह्मशब्दमात्रं समाख्या; अन्यथाऽपि नामत्वकल्पने गौरवं स्यात् । अत्र परशब्देन विशेषणं त्वौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थम् । **सत्यकामसत्यसंकल्प**शब्दौ पूर्वं विशेषणमात्रपरतयोक्तौ; इह तु तत्प्रमाणतया यथाश्रुति तत्तद्विशिष्टविषयतयेति विशेषः । लीलापदसूचितं जगन्निमित्तत्वमपि सत्यसंकल्पत्वेन स्थापितम्; जगदुदयादिलीलात्वद्योतितमुपादानत्वं तु * **परब्रह्मभूत** इत्यनेनाभिप्रेतम्, * सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्याद्यनुसारात् । एवमभेदश्रुतिबलादुपादानत्वाभिमतस्य ब्रह्मणः स्वरूपपरिणामपक्षेण चिदचिद्गतसर्वदोषान्वयः शङ्क्येतेति तत्परिहाराय स्वयमेव गीतं श्रुत्यर्थमाह—**पुरुषोत्तमेति** ॥ अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासो द्रष्टव्यः ।

नन्वेवं भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरबाधः स्यादित्यत्र घटकश्रुतिसिद्धमाह—**महाविभूते इति** । विभूतिशब्दोऽत्र नियन्तव्यपरः । * यदण्डम् इति श्लोकार्थ इहानुसंधेयः । शरीरतया विभूतित्वादत्र स्वरूपभेदेऽपि सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति भावः । एवं सर्वविलक्षणस्य सर्वनियन्तुर्जगद्व्यापारलीलायां स्ववल्लभासामरस्यमभिप्रेत्याह—**श्रीमन्निति** ॥ * विभूतिं प्रति शेषित्वं द्विष्ठमित्यभिप्रयन्नाह—श्रीमन्निति **व्यासार्याः** । विभूतीनामाधेयत्वादिनियमैः शरीरत्वं व्यञ्जयितुमाह—**नारायणेति** ॥ नित्यविभूतियोगं शुद्धसृष्ट्युपादानत्वं च प्रभूतोपकारकत्वज्ञापनाय विशेषतः सूचयति—**वैकुण्ठनाथेति** ॥ इदं संबुद्धिद्वयं वा; तदा तु तत्त्वादिसाक्षात्कारप्रतिघातुकरहितदेशादिसंबन्धी वैकुण्ठः । अपेक्षितसिद्ध्यर्थं सर्वैरपि याचनीयस्तत्प्रदानादावीश्वरश्च नाथः ॥

एतत् * सत्यकामेत्यादिपदाष्टकं प्राप्याकारनिष्कर्षार्थमिति पक्षमपि प्रगुणीकुर्मः—* सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता इति कामशब्दोदितानां ब्रह्मगुणानामपि प्राप्यतोक्तिमभिप्रेत्याह—**सत्यकामेति** ॥ प्राप्यानुप्रविष्टनित्यविग्रहविभूतिद्वययोगेऽपि केचित्सत्यकामशब्दं प्रमाणयन्ति । यद्वा, मुमुक्षूणां भोक्तव्यसृष्टेर्भोगस्य चोपकरणतया मता नित्याः पदार्था अस्य सन्तीति भावः । प्राप्तिदशायां विभूतिद्वयेऽप्यपूर्वानन्तभोग्यस्रष्टृत्वमाह—**सत्यसंकल्पेति** ॥ प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिशयबृहत्त्वमाह—**परब्रह्मेति** ॥ * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिरभेदापत्तिशङ्कां परिहरन् बद्धमुक्तविलक्षणतया कैङ्कर्योद्देश्यत्वसंभवमाह—**पुरुषोत्तमेति** ॥ कैङ्कर्यस्थानोपकरणादिसमृद्धिमत्त्वमाह—**महाविभूते इति** ॥ सपत्नीकस्य कैङ्कर्योद्देश्यत्वं सूचयति—**श्रीमन्निति** ॥ संबन्धगुणविभूतिव्यापारैः सर्वैरपि भोग्यत्वातिशयं प्रकाशयितुमाह—**नारायणेति** ॥ सूरिसेव्यविग्रहविभूतिविशिष्टस्य देवयानपथिकविश्रमस्थानत्वमभिसंधायाह—**वैकुण्ठनाथेति** ॥

अत्र तृतीयमपि पक्षं ब्रूमः—प्रकृतस्य शरण्यस्य स्वीकृतसर्वभरनिर्वहणक्रमः सत्यकामादिभिरष्टभिः पदैरेव बोध्यते । **सत्यकाम!** काम इह प्रपन्नेभ्यो निरतिशयानन्दप्रदानेच्छा, तस्याः सामर्थ्याविनाभावात्सत्यत्वम्; तच्च अमोघत्वम् । **सत्यसंकल्पो**ऽत्र प्रतिबन्धनिवर्तनविषयः । * सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि इति हि त्वमेवात्थेति भावः । **परब्रह्मभूत** निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्त्वं स्वाश्रितानपि ज्ञानतो भोगतश्च परमसाम्यपर्यन्तं बृंहयिताऽसि । **पुरुषोत्तम** * यो मामेवमसंमूढ इत्यादिना त्वद्विदां कृतकृत्यत्वोक्त्या त्वन्निर्वाह्यसर्वभरत्वं त्वयैव सूचितम् । यद्वा * षणु दाने पुरु सुनोतीति पुरुषः; बहुप्रदेभ्यः सर्वेभ्य उत्तमत्वात् पुरुषोत्तम । **महाविभूते** विभूतिरिह विभवनम्, प्रभवनम्, नियमनमित्यर्थः । तस्य महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्; संश्रितान्संसारकारागृहान्निर्गमय्य तदर्थतया सर्वं नियच्छसीति भावः; * अनन्तो देशकालादिपरिच्छेदविवर्जितः । महाविभूतिरित्युक्तो व्याप्तिः सा महती यतः ॥ इत्यत्रापि नियन्तृत्वेन व्याप्तिर्विवक्षिता । **श्रीमन्** श्रिया नित्यसंयुक्तस्त्वं त्वदभिमतमाश्रितकृत्यं निर्वहसि । **नारायण** संबन्धमनुसंधाय दायविभागन्यायेन स्वामि-

तया स्वार्थं स्वयं स्वात्मानं प्रदिशतीति भावः । **वैकुण्ठनाथ** दिव्यपर्यङ्कसुखासिकायां निजपादमूलसेवां दातुमवस्थितोऽसि । इति त्रिष्वपि पक्षेषु मुखभेदैः पुनरुक्तिपरिहारः सिद्धः ॥

(अपारेत्यादि ॥) अथ शरण्यस्य समर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुणाः स्वस्य चाधिकारोपायनिष्पादकाः उक्ताश्चानुक्ताश्चाकारा अष्टादशभिः पदैर्निष्कृष्यानुसंधीयन्ते ; तत्र स्वापराधस्वनिकर्षस्वहेयसंबन्धस्वरक्षणविसंवादादिदोपपरिहारोपयुक्तानां गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते—**अपारेति** ॥ कारुण्यस्यापारत्वम् अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादृशेष्वपि प्रवृत्तेः ; यथा—* वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयदिति । स्वेनाप्युक्तम्—* मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि इति, * गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वम् इत्यादि च । न्यूनाधिकत्वदर्शनजनितावज्ञासाध्वसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः । तस्यापारत्वं विशेषज्ञेषु विरिञ्चादिषु विष्णवाद्यवतारैः, अनभिज्ञेषु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपैरवतारैः निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात् । वात्सल्यस्य अपारत्वं * रिपूणामपि वत्सलः इत्युक्तम् । औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिषूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थितप्रदाने स्वप्रयोजनाभिसन्धिमत्त्वम्, संश्रितेभ्यः सविभूतिकं स्वात्मानं दत्त्वा तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविश्रान्तत्वं वा ; श्रूयते हि—*नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते इति, *नास्याब्रह्मवित्कुले भवतीति च । ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकालं स्वरक्षणविपरीतवृत्तान् केनचिद्व्याजेन स्वयमेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य **अपारत्वम्** * संसारन्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु सुग्रीवादिषु सुहृत्सु वा विरुन्धानेषु तानपि शरणागतानुगुणीकर्तुं समर्थत्वम् । सौन्दर्यस्य अपारत्वं विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामृषीणामप्यविशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्टूषाजनकत्वम्, असद्वासनादिशामकत्वं च ; यथोक्तं **श्रीपौष्करे** अर्चावतारप्रकरणे—*संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः । कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेदिति । अतिसुन्दर[नित्य]विग्रहेण भगवतः परत्वानुसंधानं तत्सांनिध्यकारणमिति च तत्रोक्तम्—* नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेदिति । तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहाव्यवहितपठनम् ॥

*सर्वस्य शरणं सुहृत्, *सुहृदं सर्वभूतानाम्, *सर्वलोकशरण्याय, *सर्वैर्योगम्यमनायासमित्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराक्षसादिविशेषानादरेणाङ्गीकुर्वतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिकर्षो न त्यागकारणमित्याह—**अनालोचितविशेषेति** ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचितगुणगणेति श्रीवैकुण्ठगद्ये व्यञ्जितम् । प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रकाशितम् । *दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः, *प्रणम्य कृष्णं सहसा, * एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामः इत्यादिषूक्तमल्पयत्नप्रसाध्यत्वमाह—**प्रणतार्तिहरेति** ॥ अनेन स्वस्य एवंविधावस्थाहेतुः अवतारविशेषोऽप्यनुसंहितः ; उक्तं हि स्वयमेव—* निरस्तेतरभोगाशो वरदं शरणं गतः इति । अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानुगुण्यात्, *प्रपन्नार्तिहरं विष्णुमित्याद्यनुसाराच्च प्रकृतप्रबन्धोपयुक्तप्रपन्नविषयो वा । प्रस्तुतावतारे व्यक्ततमं स्वस्मिन्नुपकारतमं च वात्सल्यगुणं पूर्वं द्विरुक्तमपि * मित्रभावेन संप्राप्तम् * दोषो यद्यपि तस्य स्यादित्यादिस्मरणाय पुनराह—**आश्रितेति** ॥ वात्सल्यगुणोदधौ निग्रहादिकं निमग्नं भवतीत्यभिप्रायेण एकशब्दः । अत एव हि सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽपि अविज्ञातृत्वाद्युक्तिः । उपायान्तरं स्वीक्रियतामित्यत्र * अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ इति प्रकारेण मादृशानामकिंचनानामधिकर्तव्यं हिततमं त्वमेव जानासि ; त्वदायत्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि *न त्वं सुप्तो न वा [मृ]गतः ; सर्वज्ञस्य ते, *त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानीम्, *यदि मे न दयिष्यसे इत्यादिकं न विज्ञापनीयमित्यभिप्राये-

णाह—**अनवरतेति** ॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च संकोचो व्युदस्तः । *त्वमेवैवं कुरुष्व माम्, * कुरुष्व मामनुचरमित्यादिन्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्यनिवर्तनादिकमपि कार्यमित्याह—**अशेषचराचरेति** ॥ निखिलशब्दः स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकार्त्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनकार्त्स्न्यपरो वा । आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकारं हि नियमनम् । न हि अविधेयं ते किंचित्, येन मे अभिमतं प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्यं वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किंचित्प्रयोजनमित्यत्राह—**अशेषचिदचिदिति** ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्, अतो ममाप्यतिशये तव चार्थः प्रकल्पत इति भावः । तथाऽपि यथावस्थितरक्षापेक्षा तव नास्ति, कथं च त्वं रक्षणीयः? इति शङ्कायामाह—**निखिलजगदाधारेति** ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्सिद्धविशेषणस्य ममापेक्षामन्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्साफल्यार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदधीनसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः संभवतीत्यभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूतानां स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं स्वमुद्दिश्य विनियोगः क्रियते इत्याह **अखिलजगत्स्वामिन्निति** ॥ इष्टानिष्टप्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्विनियोगे किं तवायातमित्यत्राह—**अस्मत्स्वामिन्निति** ॥ मदाचार्यसन्ततिसांमुख्येन ममैवंविधत्वत्संबन्धज्ञानाद्यवस्थाप्रदानरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्वोपकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिंचननित्यसापेक्षसंश्रितरक्षणमात्मीयनित्यगुणपरित्राणमिति सूचयति—**सत्यकामेति** ॥ सर्वशक्तेस्तव नित्यसूरिवर्गे मन्निवेशनमीषत्करम्, न हि त्वद्व्रतं केनापि हन्तुं शक्यमित्याह—**सत्यसंकल्पेति** ॥ तथाऽप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाश्रीयतामित्यत्राह—**सकलेतरविलक्षणेति** ॥ * विष्णुपोतं विना नान्यत्किंचिदस्ति परायणम् * भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणमित्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वादिरूपं विशेषं पश्यन्नहं मुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम्; न हि परतन्त्रः कश्चित् स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः; न च त्वं परतन्त्र इति भावः । यद्यर्थिनं मां नाद्रियसे कथं तव औदार्यप्रथा जायेदित्यभिप्रायेणाह—**अर्थिकल्पकेति** । अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः । अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा । उक्तं हि—* स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य चेति । अर्थिनः कल्पद्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम्; यदगीयत—* उदाराः सर्व एवैते इति । अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादिमुखेनार्थित्वापादकश्चेति वा । एवं पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने तात्पर्याद्पुनरुक्तिः । *ज्ञातं मया वसिष्ठेनेत्यादिकमनुसंदधानः पाञ्चालीगजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसीत्याह—**आपत्सखेति** ॥ आपदि सखिवत् संरक्षक इत्यर्थः । विश्वसनीयत्वस्नेहविषयत्वादिसूचनाय सखिशब्दः । शत्रुमपि * तस्मात्परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वा शरैर्मृत्युवशं नयामीत्यवोचत् ॥

एवं द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितम् । अथ तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कुर्वतो मे महान्तोऽप्यपराधास्त्वया क्षन्तव्या इत्याह—**श्रीमन्निति** ॥ संबन्धगुणविभूतिप्रयोजनव्यापारास्ते मदुपेक्षया मन्दफला मा भूवन्, अत आत्मानं नातिवर्तेथा इत्याह—**नारायणेति** ॥ उत्तरखण्डस्थापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याद्युक्तम्; इह तु पूर्वखण्डस्थापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह—**अशरण्यशरण्येति** ॥ स्मर्यते हि—* अगतीनां गतिर्भवानिति । अत एव अनालोचितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, तत्र हि तारतम्यानादरे तात्पर्यम् । एतत्सर्वं व्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम् । अस्म्यहमेवम्, एतावतापि किं त्वया लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह—**अनन्यशरण इति** ॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्तरं नास्ति, * अहमस्म्यपराधानाम्

* न धर्मनिष्ठोऽस्मीत्याद्युक्तावस्थाविशेषविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि ; अयमेव हि ममात्राधिकार इति भावः । इदं तु व्याख्येयस्योत्तमपुरुषाभिप्रेतमिति ज्ञापनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्दः । अथवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्युपायभीरुत्वम्, अतिशङ्काराहित्यम्, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्वम्, मोक्षार्थप्रपत्त्युन्मुखत्वं च व्यज्यते । एतत्सूचितः कार्पण्यविस्तरः प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरयोश्च द्रष्टव्यः । त्वदित्यादिना पूर्वखण्डपदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्दः शरण्यत्वोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपरः । पादेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ।

अत्र द्वयम् ॥ पितरं मातरं दारान् पुत्रान्बन्धून्सखीन्गुरून् ।
रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥
सर्वधर्मांश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान् ।
लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो ॥ ६ ॥

अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रायमिति शेषः ; तात्पर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । यद्वा द्वयम् अर्थानुसंधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरैः पुनःपुनः प्रपद्यत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्धयर्थं प्रपत्त्यावृत्तेः प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । **पितर**मित्यादिकं तु स्ववाक्यवन्निबन्धनसंवादमुखेन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाणफलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः । तथा ह्यत्र सोपाधिकभोग्यतदुपायत्यागं निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहं च स्पष्टयित्वा प्रसादय इत्यादिना सोढुमित्यन्तेनोत्तरखण्डस्य दोषनिवृत्तिप्रार्थना संगृह्यते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्यागः कैमुत्यसिद्धः । बन्धुशब्द इह संबन्ध्यादिपरः । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वभोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुक्तसमुच्चयः । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपयुक्तेषु कुत्रचित् सङ्गोऽपि न युक्त इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः ॥

एवं लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य **सर्वधर्मा**नित्यादिना शास्त्रवेद्यानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्मशब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकार्त्स्न्यपरः । **सर्वकामा**निति हिरण्यगर्भादिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । **अक्षर**शब्द इह आत्ममात्रानुभवगोचरः । धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्राद्युदाहरणम् । तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । पित्रादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया [illegible] वा अनुपादानम् । अत एव * मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, * वृद्धौ च मातापितरावित्याद्युक्तभगवदाज्ञानुपालनं न विरुध्यते । सर्वधर्मशब्देन [illegible]ऽपि तन्निवृत्तौ * [illegible] इति न्यायेन [illegible]त्तिः । तदिह त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारणं नैराश्यं त्यागः ; तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषदर्शनान्नैराश्यम् । तत एव तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्वावस्थादर्शनेन दुष्करत्वादिना नैराश्यमिति विशेषः । **संत्यज्य** सम्यक् त्यक्त्वा, सवासनं परित्यज्येत्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसंयुक्तायाः प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्त्युपकारकत्वबुद्धिविरहः संप्रतिपन्नेषु पुरुषार्थान्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः । **लोकविक्रान्तचरणा**विति चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाश्रितानामप्यात्मप्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम् । लोकविक्रान्तेति व्यस्तं वा ; तदा तु लोकेषु विक्रान्तः अधिष्ठातेत्यर्थः । ते स्वतन्त्र-

स्वामिनः परमप्राप्यस्य च। विभुशब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते। यद्वा विभुशब्देन परत्वम्, ते इत्यनेन सौलभ्यं च संगृह्यते। **अव्रजम्**—व्रजामीत्यर्थः। अनद्यतनत्वमत्राविवक्षितम्; भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः। त्याज्यानां त्यागस्य पूर्वमस्पष्टत्वादिह तत्प्रपञ्चने तात्पर्यम्॥ ६॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव॥ ७॥

उपायत्वमुपेयत्वं च *माता पिता भ्रातेत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वविधबान्धवस्य नारायणस्यैवेत्यभिप्रायेण त्यक्तं सर्वं त्वमेवेत्याह—**त्वमेवे**ति॥ त्वत्पादेत्यत्र त्वच्छब्दाभिप्रेतं चानेन विशदीकृतम्। सर्वेषां जन्तूनां सर्वेषु जन्मसु सर्वविधोपकारकत्वं त्वयि समुचितमित्यभिप्रायेण प्रत्येकं त्वमेवेति सावधारणावृत्तिः। मातापित्रादयो हि तत्प्रयुक्तास्तत्सहकृताश्च तदभिमततयत्किंचित्करणेनोपकुर्युः, अयं चानन्यप्रयोज्यो निरपेक्षश्च स्वेच्छयैव सर्वप्रकारेणोपकरोति। **माता**, प्रलयदशायामुदरे स्थापयित्वा प्रसवनात्। प्रियप्रवर्तकत्वादिभिश्च **पिता**; *अहं जीवप्रदः पिता इति ह्याह। हितप्रवर्तकश्च **बन्धुः**, संबन्धान्तरेणाप्यहितनिवर्तनार्हः। **गुरुः**, *गुशब्द इत्याद्युक्तान्धकारनिरोधित्वात्; तत्र चासौ गुरुशरीरक आदिगुरुश्च। **विद्या**, उपायभूतविद्याप्रवर्तकत्वात् तत्फलप्रदत्वाच्च, अकिंचनानामुपासनरूपविद्यायाः स्थाने निवेशाद्वा। **द्रविणम्**, *अमृतं साधनं साध्यं यं पश्यन्ति मनीषिणः इत्युक्तात् साधनत्वात्, साध्यत्वाच्च। **त्वमेव सर्व**मिति उक्तानुक्तसर्वकात्स्न्यपरम्। **मम**—तत्त्वविदोऽकिंचनस्य त्यक्तान्यसाध्यसाधनस्य त्वयि न्यस्तभरस्य च। **देवदेवे**ति सर्वप्रकारोत्कर्षपरम्॥ ७॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव॥ ८॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥ ९॥

एवं स्वविषयेऽनुसंहितस्य सर्वविधबन्धुत्वस्य सर्वविषयत्वेन निरुपाधिकत्वं सूचयति—**पिताऽसी**ति॥ **लोकस्य**—हिरण्यगर्भादिजन्तुजातस्य। **पूज्यश्च**—पितृत्वगुरुत्वादिभिः सर्वकर्माराध्यत्वश्रुतेश्च समाराध्यः। *गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्युक्तमाह—**गरीयानि**ति॥ *गरीयान् पूज्यतम इति तु **भाष्योक्तम्**। **लोकत्रये**—बद्धमुक्तनित्यरूपचेतनवर्गत्रये। यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिनां लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्। *न त्वत्समोऽस्तीत्यादिकमिह कारुण्यादिषु योजितम्॥ **तस्मात्**—तवैव सर्वविधबन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधानां त्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः। **प्रणम्ये**त्यादिकं प्रपद्य इत्यस्य विवरणम्। प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः। स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूद्यते। कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यञ्जकमात्रम्। **प्रणम्य प्रसादये**—प्रपदनरूपं प्रसादनमनुतिष्ठामि। भक्तिवत् प्रपत्तिरपि प्रसादनविशेषः। मदिष्टविघातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुष्यरहितं करोमीत्यर्थः। **त्वां**—स्वतः सर्वभूतानां सुहृदं मदपराधात्कलुषितबुद्धिम्। **अहम्**—अकिंचनोऽनन्यगतिः त्वत्पत्न्या

दत्तवरः त्यक्तत्वदितरसाध्यसाधनश्च । **ईशम्**—सापराधनिग्रहादिसमर्थम् । **ईड्यम्**-क्षमादिभिः स्तुत्यम् । *न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः इति श्रुत्युक्तमनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः संबन्धविशेषादपराधं सहते, किं पुनस्त्वमित्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । **प्रियः प्रियाय**—मत्प्रीतिविषयस्त्वं त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम् । *प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति हि स्वयमेवात्थ । **अर्हसि देव सोढुमिति** वक्ष्यमाणसंग्रहः । संसारमोचनमपि ते लीलैवेति **देव**शब्दाभिप्रायः । एतावदन्तं पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ॥ ८ ॥ ९ ॥

मनोवाक्कायैरनादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभगवदपचारभागवतापचारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान् आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्, कृतान्, क्रियमाणान्, करिष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥ १० ॥

अथोत्तरखण्डस्थस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थीनमसोः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रथमं मनोवाक्कायैरित्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वभाविनीं ममकारनिवृत्तिवाचिनमःशब्दविवक्षितां सर्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थयते । तत्र सर्वस्य चानिष्टस्येष्टविघातस्य च कर्ममूलत्वात् तन्निवृत्तिः पूर्वमभ्यर्थ्यते । मानसादिभेदेन त्रिविधः पापराशिः, तद्विपाकश्च मन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादानम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याश्रयादिकं च परिहर्तुमाह—**अनादिकालप्रवृत्ते**ति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्तं कालमहिते प्रवृत्तोऽस्मीति निर्वेदश्चात्र व्यञ्जितः । *यद्ब्रह्मकल्पेत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्, अत एवानन्तम् । प्रथमो**ऽनन्त**शब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपसामान्यापचारयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तरं क्रूरतरम् । यद्यपि केषांचित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथाऽपि शरणागतरक्षणादिकृत्याकरणं महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुमकृत्यकरणादुत्तरं कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदपचारादेः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन प्रकृष्टत्वज्ञापनाय पृथगभिधानम् । यद्यप्यकृत्यकरणादेरप्याज्ञातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वम्, तच्चात्रापचारानिति विशेष्यनिर्देशेन व्यज्यते; तथाऽपि शिशुपालादीनामिवाव्यवधानेन भगवत्परिवादादिकमिह भगवदपचारशब्दोक्तम् । अकृत्यकरणशब्देन तु स्ववर्णाश्रमादिनिषिद्धानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्तकाले शक्तेनाननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वात्रिंशदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्टव्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयत्वबुद्धिः, अर्चावतारपर्यन्तेष्ववतारेषु प्राकृतत्वबुद्धिः इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । त्वदपचारेति वक्तव्येऽप्यत्र भगवदपचारशब्दस्तत्तत्प्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अयथाशास्त्रमर्थाद्युपाधिभिर्भागवतविरुद्धाचरणमिह भागवतापचारः । इमौ विपर्यासेन केचित् वर्णयन्ति । एतयोरेवापचारवर्गयोः *न क्षमामि इत्यादिभिर्विशेषिताः केचित्पूर्वोक्तन्यायादसह्यापचारा इति विभज्यन्ते । ते च *विद्याचोरो गुरुद्रोही, *एकाक्षरप्रदातारम्, *यः शूद्रं भगवद्भक्तम्, *मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत् संस्तुतावुद्यते तवेत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एवं निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावज्ञापरिहासादयश्च यथालोकमसह्यापचारा इत्यनुशिष्यन्ते । एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तरोपाधिभिः नानाविधाः तत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः । **आरब्धकार्यान्**—जात्यायुर्भोगरूपविपाकसंज्ञफलप्रदाने प्रवृत्तान् । यद्यपि, *अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति उपासने सूत्रितम्, तथाऽपि *साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी इति प्रपत्तौ विशेषवचनादत्रारब्धकार्योपादानम् । अर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तृणा-

मार्तितारतम्यानुसारेण यथाप्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः । **अनारब्धकार्यान्**—प्रारब्धकार्यकर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तफलान् । द्विविधानपि **कृता**नित्यवच्छिनत्ति । **क्रियमाणान्**—आनुकूल्यसङ्कल्पादिमत्त्वेऽपि देशकालादिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपक्रान्तानपरिसमाप्तान् । **करिष्यमाणान्**—तद्वदनुबन्धादिमुखेनागत्या प्रमादाद्वा संपतिष्यतः, बुद्धिपूर्वोत्तराधानां पश्चादेव प्रायश्चित्तविधानात् । तेषामप्यत्र संग्रहे तु यथार्हप्रायश्चित्तप्रेरणं क्षमाफलं ग्राह्यम् । **सर्वानशेषत** इति व्यक्तिशक्तिकार्त्स्न्यपरम् । सन्ति हि पापानां बह्व्यः शक्तयः तत्त्वतिरोधायकत्वम्, प्रत्यवायजनकत्वम्, कर्मान्तरानर्हतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भरुचिजनकत्वं चेति । एतास्वन्तिमा वासनेत्युच्यते । सा च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते । पापशक्तिश्च निग्रहसंज्ञः परमपुरुषबुद्धिविशेष एवेति **क्षमस्वे**त्यनेन व्यज्यते । निग्रहनिवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु तत्प्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । *मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसीति न्यायात् । तदविदितेषु तु अव्यवधानेन, रहस्यप्रायश्चित्तन्यायात् ॥ १० ॥

अनादिकालप्रवृत्तं विपरीतज्ञानमात्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्व ॥ ११ ॥

एवं निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते—**अनादिकाले**ति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचाराणामिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतु[क]त्वं व्यञ्जयितुमिह विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्थितविषयविरुद्धाकारावगाहिज्ञानमिह **विपरीतज्ञानम्** । तच्चात्र *योऽन्यथा सन्तमात्मानमित्यादिभिरुक्तः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठत्वस्वतन्त्रत्वस्वशेषत्वभगवदन्यनिष्ठत्वादिभ्रम इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति** ॥ वृत्तशब्दस्य शास्त्रीये प्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य **विपरीतवृत्त**मिति बन्धकं काम्यकर्मोच्यते ; अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्वं सात्त्विकत्यागसमदर्शित्वादिविशिष्टहिततमधर्मविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्वविषयतया पुत्रादिपरविषयतया च [द्वै]वैविध्यं दर्शयति—**अशेषविषय**मिति ॥ **अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च** । सद्गुरूपदेशादिभिः परोक्षसम्यग्ज्ञाने निष्पन्नेऽपि बाधितानुवृत्त्यादिनयाद्वासनारागादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र **चकारेण** पूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुच्चयः । **अद्यापी**त्यनेन च अनादिविपरीतवृत्तसन्ततिः सूच्यते । अत्रापि **सर्वशब्दः** पूर्ववत् कार्त्स्न्यपरः । अशेषत इति चानुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाचोदितमनुष्ठितानामपि संसारहेतुकर्मणामभिचाराणामिव अनर्थपर्यवसायितया मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वोक्तेः स्वर्गादिहेतुभूतस्वतन्त्रसंकल्पेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थनं युक्तम् । यद्यप्येवं पूर्वकृतेषु काम्येषु गतिः, तथाऽपि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिनां स्वयं तदारम्भ एव न संभवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम्? इत्थम्—अज्ञातयादृच्छिकसुकृतन्यायात् सुहृज्जनबुद्ध्या वा संभवत्तु नेदं चोद्यम् । स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्तमानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरा लब्धवृष्टेः कारीरीशेषसमापनन्यायेन स्यात् । तत्र पश्चिमांशस्याज्ञासिद्धत्वान्न काम्यत्वदोषः । पूर्वांशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवासनाजनकत्वसंभवात् कर्मयोगस्येव *नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायेन केषांचित्कर्मणामसमाप्तानां कृतांशस्य विलम्बकारिसाधनान्तरपर्यवसितफलजनकत्वात् तत्क्षान्तिः प्रार्थनीया । अत्र पूर्वापरांशयोरधिकारभेदेऽप्यासमाप्तेरेककर्म्याद्वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः । उत्तरकालेऽपि

केनचिद्धेतुना निर्वेदविच्छेदात् नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं संभाव्यते। तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावेक्षणं शीघ्रं स्वोचितप्रायश्चित्तप्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यजननार्थं वा। उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव—* अथोपाय-प्रसक्तोऽपि भुक्त्वा भोगाननामयान्। अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदमिति॥ ११॥

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं विपरीतज्ञानजननीं स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतं शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय॥ १२॥

एवं कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता। अथ कर्महेतुप्रकृतिसंबन्धनिवृत्तिः कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति ज्ञापयितुमभ्यर्थ्यते—**मदीयेति**॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयेत्युक्तम्। अन्योन्याश्रयनिवारणाय बीजाङ्कुर-न्यायमभिप्रेत्याह—**अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति**॥ प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुक-त्वमुक्तम्। तत्र च * गुणमायासमावृतः इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिकूलप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्वरूपेत्यादिभिराह—**भगवत्स्वरू-पेति**॥ **तिरोधानं** नाम क्षेत्रज्ञानां भगवत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः। तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिं, सामान्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादवरत्वादिबुद्धिं, तदन्येषु स्वनिष्ठत्वादिबुद्धिं च करोतीत्याह—**विपरीत-ज्ञानजननीमिति**॥ इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम्। एवं तत्त्वत्रयतिरोधानफलभूतं विपरीत-ज्ञानान्तरमाह—**स्वविषयाया** इति॥ प्रकाशमानेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणनिवारणम्। इदमेव हि सर्वत्र भ्रान्तेर्निदानम्। उक्तस्या[प्र]कारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाचतुष्टयं देहेत्यादिभिरुच्यते। **देहेन्द्रियत्वेन**—भोगायतनतया भोगोपकरणतया च। **भोग्यत्वेन**—शब्दादिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन। **सूक्ष्मरूपेण**—देहादिपरिणामरहितांशेन। सेयं प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यंशैरपकरोति। प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधानमात्रं करोतीति व्यवस्था *देहयोगाद्वा सोऽपीति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या। ईदृश्याः प्रकृतेः दुरत्ययत्वं स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्ततयेति * दैवी ह्येषा गुणमयी इत्यादिना त्वयैव गीतमिति सूचयति—**दैवीमिति**॥ तिरोधानादिहेतुभूतैरवस्थाचतुष्टयानुवृत्तेर्बन्धहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह—**गुणमयीमिति**॥ सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति **सांख्यपक्षस्तु** * गुणाः प्रकृतिसंभवाः, * प्रकृतेर्गुणसंमूढाः इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगबलात् निरस्तः। क्वचित्तु सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्यन्तः प्रयोगः * तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः इति न्यायेन नेतव्यः। एवमनन्तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्चर्यत्वं समाख्याविशेषेणाह—**मायामिति**॥ मायां मां तारयेति द्विकर्मकतयाऽन्वयः। **दासभूतं** इत्यादिभिर्मूलमन्त्रपदत्रयार्थः सूच्यते। * दासभूताः स्वतः सर्वे, * आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यमित्यादिप्रसिद्धं स्वभावतो दासत्वं च्विप्रत्ययाभावेन व्यज्यते। द्वयेऽपि नारशब्दवाच्यानां जीवानां तात्पर्यवृत्त्या दासत्वं ग्राह्यम्। दूरं पलायितेऽपि मयि त्वत्संबन्धस्तावत् दुस्त्यजः। दास्यप्रतिबोधश्च मे संप्रति जात इति भावः। * शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः इति पूर्वोत्तरखण्डार्थनिष्ठत्वं समुच्चित्योक्तम्।

स्वरूपभरलाभेषु तवैव न ममेति यत्। प्रपन्नस्यानुसन्धानं सारं तदिह दर्शितम्॥

अस्मीति प्रार्थनाभिप्रायम्। **दासोऽस्मि**—दासवृत्तिपरः स्यामित्यर्थः। अन्यथा तु दासभूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात्। शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः इति निर्देशौ प्रार्थनात्मनिक्षेपपराविति केचित्। आर्तो वा दृप्तो

वा द्वयवक्ताऽहं तव दयनीय इत्यभिप्रायेणाह—**इति वक्तारमिति** ॥ यद्यप्यत्र फलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिकर्तृत्वानुवाद एव युक्तः, तथाऽपि तद्वचनकर्तृत्वानुवादः *भव शरणमितीरयन्तीत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः। **मां**—*स्वयं मृत्पिण्डभूतस्येत्यादिप्रसिद्धस्वरक्षणासमर्थम्। त्रिगुणद्रव्यस्य नित्यतया नाशाभावात् **तारये**त्युक्तम्। एतेन, *दुरत्यया इत्युक्त स्वयत्नेन दुस्तरत्वं, *मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्यादिनाऽभिप्रेतं पराधीनतरणं च गम्यते। एवं नमःशब्दे निवर्तनीयतयाऽभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसंबन्धस्य च मिथःकार्यत्वं कारणत्वं च यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

*** तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥**
*** उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥**
*** बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥**
इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥ १३ ॥

अथ निर्वेदमान्द्यादीषद्विलम्बक्षमाणामत्रत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कैङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिघटितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभयं **तेषामित्यादिना** प्रार्थ्यते। *तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन। न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनुज्ञाता। अत्र परभक्तिवचनं तदनन्तरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योरप्युपलक्षणम्। तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते। **ज्ञानी**—*प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिप्रतिपादितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः। **नित्ययुक्तः**—ऐश्वर्याद्यर्थिनां स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धायां भगवता योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः। **एकभक्तिः**—न तु प्रयोजनान्तरविभक्तभक्तिरित्यर्थः। एतदुभयं ज्ञानी विशिष्यत इत्यस्य हेतुः। **अत्यर्थम्**—अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयाऽपि दुर्वचमिति भावः। *स च मम प्रियः इत्यत्राप्यत्यर्थमित्येतदनुषज्यते। यद्वा स्वप्रीत्यपेक्षया स्वभक्तप्रीतेः प्रकर्षोक्त्या स्तुतिः। **आत्मैव**—सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरात्मैव। नन्विदं प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह—**मे मतमिति** ॥ प्रकृष्टप्रीतिविषयत्वेनातिवादान्न विरोधः। तथाऽत्यादरहेतुमाह—**आस्थित इति** ॥ **युक्तात्मा**—मद्विरहस्यातिदुःसहतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः। **अनुत्तमां गतिम्**—परमप्राप्यम्। **जन्मनाम्**—पुण्यजन्मनाम्। **ज्ञानवान्**—पूर्वोक्तज्ञानवान्। *वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्वयः। **सर्वम्**—प्राप्यप्रापकादि। *रामस्य व्यवसायज्ञः इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्त्वात् महात्मत्वोक्तिः। *महामनाः इति **भाष्यम्**। **सुदुर्लभः**—मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि दुर्लभाः। अयं तु कर्मवश्यमध्ये भक्तलाभार्थिना मया देशिकार्थिभिश्चान्यैः सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः। उक्तं हि **श्रीपौष्करे** *दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः। तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं पदम् ॥ इति। **माम्**—*अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमित्युक्तेषु मूर्धाभिषिक्तम्। **श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व** क्रियाफलं त्वद्गामीत्यात्मनेपदेन व्यज्यते। अव्यवहितत्वादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम्। परभक्तिश्लोकानां भिन्नप्रकरणस्थतया स्थानत्रयेत्युक्तम्। **माम्**—*या प्रीतिरविवेकानामित्युक्तेषु बाह्यविषयसक्तेष्वग्रगण्यम् ॥ १३ ॥

*** पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, * भक्त्या त्वनन्यया शक्यः,**
*** मद्भक्तिं लभते पराम् इति स्थानत्रयोदितपरभक्तियुक्तं मां कुरुष्व ॥ १४ ॥**

परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभावं मां कुरुष्व ॥ १५ ॥

परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधि-कातिशयप्रियभगवदनुभवोऽहं तथाविधभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीति-कारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥ १६ ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुद्ध्याकारानभ्यर्थयते—**परभक्तीति**। अथवा मुक्तिदशाभाविनां परभक्त्यादीना-मिदमपेक्षणम्। एकस्वभावत्वोक्तिर्हि अत्रत्यपरभक्त्यादिव्यवच्छेदार्था। उक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीनां सादरानुवादेन कैङ्कर्यपर्यन्ततां याचते—**परेति**। अत्र त्वदिति वक्तव्ये भगवच्छब्दः अनुभाव्यपौष्कल्यस्फुटीकरणार्थः। किंकरविशेषणे शेषतैकरतिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूपं निरूपकं यस्येति भाव्यम्। **भवानीति** प्रार्थना। त्वत्किङ्करभावात्पूर्वमसत्क-ल्पोऽहमिति च सूच्यते। एवं द्वयार्थो व्याख्यातः॥

सर्वज्ञेऽपि स्वतो देवे याच्ञाविज्ञापनादिभिः। तत्तदिष्टप्रदित्सात्मा प्रीतिरेव प्रसाध्यते॥
तदेव चोदनोपज्ञमपूर्वं तत्त्ववेदिनाम्। आराध्येन्द्राद्यपायेऽपि फलदानाय तिष्ठति॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवंभूतमत्कैङ्कर्यप्राप्त्युपायतयाऽवक्लृप्तसमस्तवस्तुविहीनोऽपि अनन्ततद्विरोधिपापाक्रान्तोऽपि, अनन्तमदपचारयुक्तोऽपि, अनन्तमदीयापचारयुक्तोऽपि, अनन्तासह्यापचारयुक्तोऽपि, एत-त्कार्यकारणभूतानादिविपरीताहङ्कारविमूढात्मस्वभावोऽपि, एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीत-वासनासंबद्धोऽपि, एतदनुगुणप्रकृतिविशेषसंबद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-सुखदुःखतद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसङ्कोचरूपमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिक-परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नप्रतिहतोऽपि, येनकेनापि प्रकारेण द्वयवक्ता, त्वं केवलं मदीययैव दयया निश्शेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नः, मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षा-त्कृतयथावस्थितमत्स्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारः, अपरोक्षसिद्धमन्नियाम्यतामद्दास्यैक-स्वभावात्मस्वरूपः, मदेकानुभवः, मद्दास्यैकप्रियः, परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनान-वधिकातिशयप्रियमदनुभवस्त्वं तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिता-शेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भव ॥ १७ ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवतस्तदभ्यनुज्ञादिविषयैः प्रपत्तिजनितप्रसादपरिवाहैः प्रतिवचनैः प्रकृतौपयिकवक्ष्यमाणचरम-श्लोकार्थोऽपि प्रतिबोध्यते। तथाहि—अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्त्या अनागतानन्तकालसमीक्षयाऽप्यदृष्टसन्तारो-पायतां प्रकाशयता * अनन्यशरणः इत्युक्तविस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्तिः। येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीय-पादोक्ताधिकारिकृत्यलाघवादिव्यञ्जनम्। केवलमित्यादिना तु * अहं त्वा इति वाक्याभिप्रेतानिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्ति-प्रकाशनम्। एवंभूतोऽसीत्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्याभिप्रेतप्रपञ्चनमिति [विषय]विभागः। एवंभूतमत्कैङ्कर्ये-

त्यत्र एवंभूतेति कैङ्कर्यविशेषणम् । उपायतयेत्यत्र गद्यान्तरोक्तक्रमेण साक्षात् परम्परया वेति भाव्यम् । **अवक्लृप्तम्**—मन्नित्येच्छानियमितमित्यर्थः, मदादेशात्मकैः शास्त्रैर्विहितमिति वा । **समस्तवस्तु**शब्देन प्रस्तुतप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्त्वज्ञानपूर्वकाः कर्मयोगादय उपासनपर्यन्ता निवृत्तिधर्माः, तदुपयुक्ताश्चामानित्वाद्यात्मगुणाः संगृह्यन्ते । एतेन परिशब्दद्योतितसपरिकरत्यागव्यञ्जनम् । एवं पश्चादपि तदर्हता न संभवतीति नैराश्यरूपत्यागसिद्ध्यर्थमाह—**अनन्ततद्विरोधीति** ॥ उपासनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मोऽप्यत्र पापशब्देन संगृहीतः । अनन्तमदपचारेत्यादिभिः पूर्ववत् विशेषापचाराभिभूतत्वस्य पृथगुक्तिः । एकैकवर्गस्य दुस्तरत्वद्योतनाय प्रत्येकमानन्त्यनिर्देशः । उक्तानां पापानां निदानं भक्तियोगादिप्रतिबन्धे द्वारभूतम् *अहंकारविमूढात्मेत्यादिषु प्रसिद्धं पूर्वं विपरीतज्ञानशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह—**एतत्कार्येति** ॥ कार्यस्याप्यहंकारस्यानादित्वं बीजाङ्कुरन्यायात्प्रवाहरूपेण भाव्यम् । *अथातोऽहंकारादेशः इत्याद्युक्तयथावस्थिताहंकाराद्यवच्छेदार्थं **विपरीत**शब्दः ; अनहमर्थे अहंत्वाभिमानात् स्वातन्त्र्यारोपाच्च विपरीतत्वम् । **विमूढत्व**मिह तिरोहितत्वम् । नित्यं प्रकाशमानस्याप्यात्मनस्तिरोहितत्वमाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वादिधर्माणामनवभासादिति ज्ञापनाय **स्वभाव**शब्दः ।

पापस्याहंकारस्य च प्रवाहनिर्वाहकम् *अशेषतः इति पूर्वत्र संक्षिप्तं विशदमनुभाषते—**एतदुभयेति** ॥ वासनाया अपि प्रवाहरूपेणानादित्वम् । यथावस्थिततत्त्वहितपुरुषार्थव्यावृत्त्यर्थोऽत्र विपरीतत्वोक्तिः । पापस्य वासना पापान्तरारम्भरुचिजनकनिग्रहांशः ; अहंकारस्य वासना भूयोभूयस्तादृशभ्रमजनकबुद्धिसंस्कारः । *भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमित्याद्युक्तमनुवदति—**एतदनुगुणेति** ॥ एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहंकारवासनारूपत्रितयपरामर्शः । अत्रापि कार्यत्वं कारणत्वं च विवक्षितम् । सात्त्विकप्रकृतिव्यवच्छेदाय विशेषशब्दः । **संबद्धः**—दृढबद्ध इत्यर्थः । एतच्च **मितगद्ये** दुर्विवेचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिसंबन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वारं प्रपञ्चयति—**एतन्मूलेति** ॥ दुःखस्य संसारोद्वेगजनकत्वमपि संभवति । सुखस्य तु संसाररुचिजनकत्वेन विघ्नत्वमधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्तिः । दुःखवत् सुखमपि आध्यात्मिकादिभेदेन त्रिविधम् । **आध्यात्मिकम्**—आत्माश्रिताचित्समुदायप्रधानहेतुकम् । तादृशं दुःखं द्विविधम्—शारीरं मानसं चेति । तत्र शारीरं *शिरो [यक्ष्मा] रोगः प्रतिश्यायः इत्यादिनोक्तम् ; मानसं *कामक्रोधभयद्वेषेत्यादिना । **आधिभौतिकं** तु *पशुपक्षिमनुष्याद्यैरित्यादिना । **आधिदैविकं** च *शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवम् इति । अत्र **दुःख**शब्दस्य पूर्वकालीनदुःखविषयत्वात् उत्तरत्र दुःखविघ्नगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यपरत्वात् तितिक्षायां वा तात्पर्यादविरोधः । त्रिविधमप्येतत् प्रत्येकमवान्तरहेतुस्वरूपवैषम्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितुं **तद्धेतु**शब्दः । सुखदुःखहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयाऽपि परभक्त्यादिविघ्नाः । **तदितरे**ति उपेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादिः ; तदनुभवोऽपि अब्रह्मात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपतः संस्कारतश्च प्राप्तविषयानुभवविरोधी । **ज्ञानसंकोचः**—तर्कोपदेशसहकृतैः शास्त्रैरपि परावरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसराभावः । मच्चरणारविन्दयुगलेति स्वयमुक्तिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थशंसिनः सर्वत्र स्वगुणाविष्क्रियादोषरहितत्वात्, तेनापि चरणयोः स्वाश्रितरक्षणसाधनतया संप्रीतिविषयत्वेन स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः—*तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधनं स्वपदद्वयमिति । अत्र परभक्त्यादिशब्दैः देहपातात्पूर्वभाविनः पश्चाद्भाविनश्चावस्थाविशेषाः संगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु **अपि**शब्दैस्त्यागानुवादो द्योत्यते । धर्मान्तरनैरपेक्ष्यविशिष्टविधानमपि **द्वयवक्ते**त्यनेन सूचितम् । न चैतावता प्रपत्तेस्तदविनाभूताज्ञानां वा निवृत्तिः, *शरणमहं प्रपद्ये इति पूर्वोक्तानुवादत्वेन प्रपत्त्युपश्लिष्टस्यैव द्वयवचनस्यात्र विव-

क्षितत्वात् । येन केनापीत्यस्य तु *आर्तो वा यदि वा दृप्तः, *मित्रभावेन संप्राप्तम्, *विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयमित्याद्युक्ताधिकारिविशेषानियमे तात्पर्यम् । शरण्यस्य प्रपन्नेष्वादरातिशयादीदृशव्याजमात्रानुभाषणमिति केचित् । एतेन जीवव्यापारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ताः ।

इतः परं त्वत्प्रवृत्त्यन्तरमनपेक्षितमित्याह—**केवलमिति** ॥ **मदीययैव**—नान्यदीयया, न सहकार्यन्तरापेक्षयेति भावः । दयाऽत्र प्रपत्त्युल्लसिता रक्षणेच्छा । प्रपत्तिजनितप्रसादवैशिष्ट्ये सत्यपि सहजदयायाः प्राधान्यमिह सूचितम् । कर्मणां सुखदुःखजननशक्तिवत् तिरोधायकत्वादिशक्तिरपि निवृत्तेत्यभिप्रायेण निःशेषशब्दः । तेन अशेषत इत्युक्तस्यानूक्तिः । हेतुभूतपापादिसद्भावे पुनरपि विघ्न उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुक्तम्—**सहेतुकेति** ॥ विघ्नाः पूर्वोक्ताः । एवमनिष्टनिवृत्तिरुक्ता; अथेष्टप्राप्तिं वदन् प्रथमं *तेषां ज्ञानी इत्यादिप्रार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह—**मत्प्रसादलब्धेति** ॥ इह हि परभक्त्यादिवचनं तत्पूर्वभाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र **प्रसाद**शब्दः प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपरः । एवं *मत्प्रसादादेव इति वक्ष्यमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्यं द्योत्यते । **मत्स्वरूपे**त्यादिकमुत्तरखण्डस्थनारायणशब्दार्थः । **विभूति**शब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषयः । उपायदशायां शास्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिच्छिन्नस्वरूपाद्यनुभवाद्व्यावृत्त्यर्थं यथावस्थितविस्तारशब्दौ; आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा यथावस्थितशब्दः । हेत्वभावादत्र भ्रमाभावः । एवं सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारशब्दार्थस्वस्वरूपाविर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थैकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृत्वज्ञापनाय पृथगाह—**अपरोक्षेति** ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधार्यत्वे चाकृष्टे, *अन्तः प्रविष्टः शास्ता, *एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन *स स्वराडित्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्त्र्यादेरनपायो दर्शितः । नियाम्यत्वं चिदचित्साधारणम्; दासत्वं तु चेतनैकनिष्ठम्; तयोः प्रातिस्विकं प्रयोजनमाह—**मदेकानुभवो मद्दास्यैकप्रिय इति** ॥ ऐश्वर्यकैवल्यपुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गोऽपि तदा न संभवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्दः । स्वाम्यनुभवप्रधाने स्वानुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थं मद्दास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तमेवानुभवं परमपुरुषार्थत्वप्रतिबोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि—**परिपूर्णेति** ॥ तत्प्रयुक्तप्रीतिं तत्परिवाहं च *नित्यकिङ्करो भवानीत्यन्तेन प्रार्थितं प्रयच्छति—**तथाविधेति** ॥ १७ ॥

एवंभूतोऽसि ॥ १८ ॥

ईदृशस्वकैङ्कर्यसाम्राज्ययोग्यतामलभ्यलाभत्वव्यक्त्या संतोषार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं चानुवदति—**एवंभूतोऽसीति** ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्धार्मिकः, परावरतत्त्वविवेकाद्भागवतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकारविवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् *अस्तु ते इत्यनुग्रहविशेषात्प्रमितानुष्ठितभरन्यासः, ततश्च मया स्वीकृतभरः, *नित्यकिङ्करो भवेति दत्तवरश्च त्वं मुक्तप्रायोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन *सन्तमेनमित्यवस्था व्यज्यते । यद्वा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसंकल्पेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यातुमशक्यत्वे निवारकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्तत्सिद्धिमाह—**एवमिति** ॥ एवं भवितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्स्व ॥ १९ ॥

भयावहायां देहेन्द्रियादिविशिष्टदशायां कथं कुत्र च निरपायः कालक्षेप इत्यत्राह—**आध्यात्मिकेति** ॥ अत्रत्योत्कटसुखस्याप्युपलक्षणार्थमिह दुःखोक्तिः । श्लोकत्रयाद्युक्तज्ञानभक्तिशालिनं प्रति प्रातिकूल्याविशेषाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि संग्रहः । गन्धशब्देन वा तद्विवक्षा । तेन सर्वसाधारणः क्षुदादिर्वाऽभिप्रेतः । दुःखस्य द्वयार्थानुसन्धानं प्रति विघ्नत्वं स्यात्, अतस्तद्राहित्योक्तिः । इह च पूर्णविवेकानामाभिमानिकं दुःखं सुखं च नास्ति । सांस्पर्शिकानां तु प्रारब्धकर्मवशात्संभवतामपि प्रतिदिनं कर्मक्षयमोक्षासक्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसंधानविघ्नत्वं नातीवास्ति । अतो न प्रत्यक्षादिविरोधः । **त्वम्**—अ[त्रत्य]नन्यज्ञानभक्त्यादिप्रार्थनावान् । उच्चारणं प्राधान्येन स्तोतुमर्थानुसन्धाने सहशब्दः । एवमर्थानुसंधानेनेत्यन्वयः । **एवम्**—* अखिलहेयमित्याद्युक्तविशदप्रकारेणेत्यर्थः । एतच्चात्र कृतकृत्यत्वप्रतिसंधानप्रीत्यर्थम्, अस्य च स्वयंप्रयोजनकैङ्कर्यरूपत्वात् । *यन्मुहूर्तमित्यादिन्यायेन भगवदनुभवप्रीत्यनुवृत्त्यर्थं, संभवद्द्वन्द्वतितिक्षार्थं, निर्भरत्वानुसन्धानरसानुवृत्त्यर्थं, निषिद्धकाम्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्तिः । इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्रासाविरोधेन नेयम्, अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् । * तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये *प्रारब्धमात्रं भुक्त्वात्र तत्त्ववित्सुखमाप्नुयात् । *प्रारब्धमेव भोक्तव्यं कर्म ब्रह्मविदामपि । *अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः इति दर्शितः प्रक्रान्तकर्मफलभोगोऽपि प्रपन्नस्य यथाभिलाषं प्रपत्त्युत्पत्तिशरीरावधिरित्यभिप्रायेणाह—**यावच्छरीरपात**मिति ॥ आर्तितारतम्यादत्रत्यस्थितिनारतम्यम् । **अत्रैव**—अत्यन्तासन्नमत्सेवानुगुणे, नतु मत्कैङ्कर्यविरुद्धदेशेष्वित्यर्थः । अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धश्रीरङ्गोपादानं भागवताभिमतस्वयंव्यक्तादिभगवत्क्षेत्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । **सुखमास्स्व**—कृतकृत्यत्वप्रतिसन्धानेन प्रतिदिनं कर्मक्षयदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवसायेन विषमधुकल्पवैषयिकरसवैमुख्यहेतुभूतद्वयार्थानुसन्धानसारस्येन च संतुष्टो वर्तस्वेत्यर्थः । स चायमत्रत्यसेवासौकर्यार्थ उपदेशः; सुखी भवेतिवदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसंधानद्वयवचनसुखासिकाभिर्मनोवाक्कायानामयोग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् ॥ १९ ॥

शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दयया अतिप्रबुद्धो मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोरथः, जीर्णमिव वस्त्रं सुखेनेमां प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य, तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भविष्यसि ॥ २० ॥

भवत्वेवं कृतकृत्यस्योत्तरकृत्यं फलम् । देहपातदशा कीदृशी? परमफलं च कदा? इत्याकाङ्क्षायां प्रारब्धशरीरानुवर्तकप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयार्णवस्य दिव्यशक्तेः स्वस्य पूर्वकृतरक्षासंकल्पानुगुणमन्यैरनिवार्यमुत्तरकृत्यमाह—**शरीरपातसमय** इति ॥ *वाङ्मनसीत्यादिश्रुतिसिद्धाया मनःसंपत्तेः पूर्वावस्थायामित्यर्थः । एतेन *निशि नेतिचेदित्याद्युक्तः कालनियमाभावश्च सूचितः, * ततस्तं म्रियमाणं तु इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तराद्विशेषमनुग्रहकार्यं द्योतयति; यद्वा काष्ठपाषाणसंनिभतया स्वेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःसंपादत्वम् । एवं तुशब्दद्योतितमेव विशेषं व्यनक्ति—**केवल**मित्यादिना ॥ **केवलं**—पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, * यं योगिनः इत्याद्युक्ततादात्विकस्वयत्ननिरपेक्षं च । **मदीययैव**—मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया, नापि पूर्वोक्तक्षेत्रवासद्वयार्थानुसंधानजन्यया, नच तादात्विकप्रार्थनासापेक्षयेत्यर्थः । **अतिप्रबुद्धः**—शरीरपातात्पूर्वकाल इव ज्ञानपौष्कल्यवान् । यद्वा न केवलं संकोचाभावमात्रम्, किंतु प्रत्यूषप्रकाशकल्पपूर्वावस्थातोऽति-

शयोऽपि स्यादित्यर्थः । अपरिच्छिन्नस्तु प्रबोधो विशिष्टदेशगत्यनन्तरभावी । अन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तव न स्यादित्याह—**मामेवावलोकयन्निति** ।। नित्यमनुचिन्तितं मामेव शुभाश्रयविग्रहविशिष्टं विशदमनुसंदधान इत्यर्थः । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोकनीयं सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधारणस्याभिप्रायः । एवं ज्ञानदर्शने प्रोक्ते; अथ वक्ष्यमाणायाः प्राप्तेः पुरुषार्थत्वाय तदिच्छानुवृत्तिमाह—**अप्रच्युतेति** ।। भगवानेव मे परमप्राप्य इति शास्त्रजन्यानुभवसंस्कारस्य कालविप्रकर्षकायविश्लेषक्लेशादिभिः प्रच्युतिर्न भविष्यति; तत एव संस्कारमूलः [illegible]ऽपि तदानीं भवतस्त्य[ा]ज्यमानेषु देहतदनुबन्धिषु रागाद्वा, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रच्यवत इति भावः । *अतिप्रबुद्धः इत्यादिभिः परभक्त्यादित्रयं वा, परमात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् ।

लब्धनूतनशुभवस्त्रान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासन्नदिव्यदेहलाभस्य चिरपरिचितेऽपि भोगायतने जिहासोत्पत्तिमनायासहानप्रीतिं च निदर्शयति—**जीर्णमिव वस्त्रमिति** ।। *कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते *नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्यादिभिरभिप्रेतं लब्धपरित्यागक्लेशाभावम्, यमकिंकरादिभयाभावम्, चिकित्सकशल्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्क्रमणदुःखाभावम्, अत्यासन्नपरमपुरुषार्थानुसन्धानहार्दानुग्रहतादात्विकभगवदनुभवातिवाहिकदर्शनजनितहर्षप्रकर्षं च अभिप्रेत्याह—**सुखेनेति** ।। **इमाम्**—अनाद्यनुवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानादिभिरपकारिणीं कारागृहनरकादिवदनुसंहितां दुरत्ययां मदन्यैः त्याजयितुमशक्यां चेति भावः । **प्रकृतिम्**—सततविकारशीलं त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे च अर्चिरादिपादे चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह—**स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति** ।। स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव; सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु *त्रिमात्रमात्रनातीतो मुक्तये योगिनां नृप । देवयानं परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षयः ।। इत्याद्युक्तदेवपथेन दिव्यदेशगमनदशायामेव भवति । *एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य *स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः संभवतीत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ताभिधानात् [illegible] । **सुबालोपनिषदि** तु—*अपुनर्भवाय नाड्या कोशं भिनत्ति, कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति, शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्तीत्यारभ्य *अक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्तीत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतमःपर्यन्तसर्वतत्त्वातिक्रम उक्तः । तदेवं क्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानन्तरं स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बितमनोरथपूर्तिमाह—**तदानीमेवेति** ।। अपेक्षणीयान्तरभावात् न विलम्ब इति भावः । प्रसाद इह तिरोधायकांशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य निःशेषनिवृत्त्या सूरिष्विव स्वभावत एवावस्थितं सौहार्दम्; तच्चात्र निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावितीच्छैव ।। २० ।।

मा ते भूदत्र संशयः ।। २१ ।।

अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वप्युपायगौरवम्; मोक्षे तु *अनेकजन्मसंसिद्धः *क्लेशेन महता सिद्धैः *क्षपयित्वाऽधिकारान् स्वान् शश्वत्कालेन भूयसेत्यादिभिः कृच्छ्रसाध्यतयोक्ते विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरे गुरूपायसाध्ये न्यासमात्रनिष्ठस्य मादृशस्य निर्यत्नलब्धिवचनमुपच्छन्दनमिति केषांचिच्छङ्का जायेत, अतस्तान् विस्रम्भयितुं भाष्यकारमपदिश्याह—**मा ते भूदत्र संशय** इति ।। ननूपायलाघवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य संशयप्रसङ्गाभावादत्र तत्प्रतिषेधो निरर्थकः? मैवम्; तादात्विकमहाविश्वासेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य फलाविनाभावेऽपि केषांचित्प्रारब्धकर्मविपाकवैचित्र्यात् संशयोऽपि संभवति; न च तेनोपायवैकल्यम्, फलप्रतिबन्धो वा ।

मतिकालुष्यनिवृत्तिस्तु अत्रत्यपरभक्त्यादिवत् स्वयं पुरुषार्थः; अतः प्रसन्नेन भगवता संशयनिवर्तनमुपपद्यत इति। यद्वा, यावत्फललाभं विमर्शदशायामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः; स च तात्कालिक उपायाङ्गम्; पश्चात्तु मदभिप्रायं मद्वाक्यं च परामृशतां मदनुग्रहादेव संशयो न भवत्येवेति ज्ञापनार्थमिह *मा ते भूदित्यादि *निःसंशयः इत्यन्तमुच्यते इति। ते—निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुहृदि सर्वशक्तौ च मयि न्यस्तभरस्य च। अत्र—मत्प्रयोजनप्रधानायां मन्नित्यकिंकरत्वप्राप्तौ ॥ २१ ॥

***अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन, *रामो द्विर्नाभिभाषते, *सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम॥ *सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ इति मयैव ह्युक्तम्॥ २२॥**

यद्येतदुपच्छन्दनं तदा मे स्ववचनविरोधः—स्यादित्यभिप्रायेणाह—**अनृतं नोक्तपूर्वं मे** इति॥ इयमनृतानुक्तिराश्रितविषया, आसुरेषु प्रतारणदर्शनात्। अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येतेत्यत्राह—**न च वक्ष्ये कदाचनेति**॥ इतः पूर्वमिवेति भावः। इदमपि त्वद्वाक्यतया पूर्ववदाशङ्कनीयमित्यत्र *सत्यवादी च राघवः इति प्रसिद्धं लोकोक्तिच्छायया स्वयमेवाह—**रामो द्विर्नाभिभाषत** इति॥ स्वोक्तविरुद्धं नाभिभाषत इत्यर्थः। मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः सिध्येदिति वा तात्पर्यम्। एवं सामान्यतः प्रत्यायितस्य प्रकृतपर्यवसानाय रावणानुजपरिग्रहे पार्थोपदेशपर्यवसाने च विशेषत उक्तं श्लोकद्वयमाह—**सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च**॥ वेदवैदिकवाक्यमात्रातिशायिनोरनयोः शरण्यवाक्ययोरर्थं तदधिकारयोरभिधास्यामः। इदं मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम्; न तु मदादेशभूतदुरधिगमार्थवेदमुखेन वा संभवद्भ्रमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन वेत्याह—**मयैव ह्युक्तमिति**॥ **हिः** प्रसिद्धौ, हेतौ वा॥ २२॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु निस्संशयः सुखमास्स्व॥ २३॥

अन्त्यकाले स्मृतिर्या तु तव कैङ्कर्यकारिता। तामेनां भगवन्नद्य क्रियमाणां कुरुष्व मे॥ २४॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये शरणागतिगद्याख्यं पृथुगद्यम्॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं संतोषातिशयार्थं च निगमयति—**अत** इति॥ **अतः**—सत्यवादिना सत्यव्रतेन मयोक्तत्य वाक्यस्य विश्वसनीयतमत्वात्। **त्वम्** प्रामाणिकः। **तव**—*ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसंपदः इति मत्प्रशंसनीयस्य मत्स्वीकृतभरस्य च। **तत्त्वतः**—संशयविपर्ययराहित्येन। **मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु**, यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितास्विति शेषः। *निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः। ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः॥ इत्यादिप्रमाणसूचनायाह—**निःसंशय** इति॥ सिद्धस्यैव ज्ञानस्य अनुवृत्तौ संशय इह निवार्यते। अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृष्यते। **सुखमास्स्व** *आध्यात्मिकेत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति भावः। *यावच्छरीरपातमिति पूर्वोक्तस्यानुक्तेरयमभिप्रायः—मत्प्राप्तेः प्रारब्धकर्मप्रतिनियतायुरवसाननिर्बन्धो नास्ति; यावदत्रत्यमदनुभवापेक्षा तावदत्र सुखमास्स्व; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखासिकायामप्युद्वेगे सति आयुःशेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमत्कैङ्कर्याय मत्पदं गमिष्यसि—इति। एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन संसरतो मे भगवत्कृपामूलसदाचार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे, प्रसादनेष्वस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः काल-

त्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां स्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्भरो निर्भयः संतुष्टो भवे[दि]ति निगमितं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति शारणागतिगद्यं यतीशरङ्गेशसंलपनरूपम् । व्यवृणुत देशिकदृष्ट्या विमृश्य निश्चित्य वेङ्कटेशकविः ॥

वितमसि निगमान्ते बिभ्रता देशिकत्वं कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैवम् ।
यतिपतिपृथुगद्यव्याक्रियायां यथावत्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सयूथ्यैः ॥

॥ इति रहस्यरक्षायां पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

॥ श्रीरङ्गगद्यम् ॥

चिदचित्परतत्त्वानां तत्त्वयाथात्म्यवेदिने । रामानुजाय मुनये नमो मम गरीयसे ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसङ्कल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्मभूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्, प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावोऽहं तदेकानुभवस्तदेकप्रियः परिपूर्णं भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥ १ ॥

॥ रहस्यरक्षायां मितगद्याधिकारः ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकाग्रचेतसा कथितम् ।
मितगद्यम[मृ]मितसारं व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकविः ॥

अत्र द्वयार्थानुसंधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्गद्ये व्याख्यातमपि द्वयम्, बहुधा श्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्यः शिष्येभ्यः पुनरप्याकिंचन्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्वानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रिययैव संक्षेपेण व्याक्रियते । तथा हि—अत्रादिमं वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्; द्वितीयं पूर्वखण्डस्य । तेनैवाधिकारविशेषः कार्पण्यरूपमङ्गं च प्रदर्शितम् । तृतीयं तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तरज्ञापकम् । अनन्तरं श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थः प्रमाणतः प्रतिष्ठाप्यते । ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपत्त्यकुशले जनेऽपि तत्पूरणानुगुणप्रपत्तिवाक्योच्चारणवैभवं ख्याप्यते । तत्सिद्ध्यर्थं पश्चाच्चतुर्दशभिः संबुद्धिभिर्नारायणशब्दोक्ताः शरण्याकारविशेषाः प्रकाश्यन्ते । *नमोऽस्तु ते इत्यनेन तु प्रकृतोपाये प्राधानभूतो न्यासांशः, फलप्रार्थनं वा निगद्यत इति विभागः ॥

(**स्वाधीनेत्यादि** ।।) इह च प्रथमं सविभूतिकस्य भगवतः परमप्राप्यत्वादिसिद्ध्यर्थं चतुर्थ्यन्तपदप्रदर्शितं सर्वेश्वरत्वादिकमाह—**स्वाधीनेति** ॥ स्वशब्देन मुक्तप्राप्यस्य कैङ्कर्योद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य श्रुत्यादिप्रसिद्धं निरतिशयानन्दत्वादिकं

सूच्यते । स्वाधीनशब्देन भगवत्स्वरूपाधीनत्वं तदिच्छाधीनत्वं च विवक्षितम् । सर्वस्य साक्षात्परम्परया वा तदा[श्रय]-श्रिततया तत्स्वरूपाधीनत्वम् । तत्र नित्यानां पदार्थानां तदिच्छाधीनस्वरूपत्वं तदभावे तेषामभावः प्रसजेदिति प्रसङ्गमुखेन स्थाप्यम् । तदभिप्रायेण ह्याहुः—*इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः । नित्यं त्वदेकपरतन्त्रनिजस्वरूपा भावत्कमङ्गलगुणा हि निदर्शनं नः ॥ इति । अभाषि च शारीरकान्ते—*परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथाऽवस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते इति । अनित्यानां तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्वं तदायत्तोत्पत्तिकतया हि प्रसिद्धम् । गुरुद्रव्याणां पतनप्रतिबन्धेन धार्यत्वमपि तदिच्छाधीनत्वविशेष एव । चेतनशब्द इह जीवविषयः; बद्धमुक्तनित्यरूपेण जीवानां त्रैविध्यम् । अचेतनशब्दश्चात्र अचिद्द्रव्यपरः । त्रिगुणकालशुद्धसत्त्वरूपेण अचेतनत्रैविध्यम् । द्रव्याणां तदधीनत्वोक्त्या तत्तद्धर्माणां तादधीन्यं कैमुत्यसिद्धमिति तदनुक्तिः । अचेतनद्रव्यस्यापि धर्मभूतज्ञानस्य चेतनग्रहणे विशेषणतयोपात्तत्वादत्र पृथगनुपादानम् । चेतनमात्रे वा त्रैविध्यान्वयः । चेतनाचेतनानां **स्वरूपं** स्वासाधारणस्वभावैर्निरूप्यं धर्मि, तस्य भेदः तत्तद्व्यक्तितो वर्गतश्च परस्परव्यावृत्तिरूपो धर्मः । **स्थितिः**—कालान्तरेऽपि विद्यमानता; सा च द्रव्याणां स्वरूपेण सर्वकालानुवृत्तिरूपा । तेषां तत्तदवस्थाविशिष्टवेषेण तु कालपरिच्छिन्ना कालतारतम्यवती चेति तद्भेदः । **प्रवृत्तिः**—व्यापारः । निवृत्तिरप्यकरणसंकल्परूपा प्रवृत्तिविशेषः । एतद्भेदस्तत्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः । अत्र स्वेच्छाधीनसर्वत्वोक्त्या स्वार्थसर्वोपादा[न]तृत्वसूचनात् सर्वशेषित्वमपि सिध्यति । तदाहुः—*उपादत्ते सत्तास्थितिनियमनाद्यैश्चिदचितौ स्वमुद्दिश्य श्रीमानिति वदति वागौपनिषदी । इति । एवं भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यञ्जनात् तदन्येषां चेतनाचेतनद्रव्याणां तं प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेषणतया तच्छरीरत्वं श्रुतिसिद्धं मुख्यमेव स्थापितं भवति । अत्र च कारणवाक्यार्थः, धर्मधर्मिभेदः, चिदचिद्भेदः, जीवेश्वरभेदः, जीवानामन्योन्यभेदः, तेषां ज्ञातृत्वम्, तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, ज्ञातृत्वादेः सर्वथा पराधीनत्वम्, परस्य च विभूतिद्वयवत्त्वं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम्, कालपरमव्योम्नोस्त्रिगुणविकारातिरिक्तत्वम्, प्राज्ञानधिष्ठितप्रकृतिकारणत्वनिरासादिकं च शारीरकस्थापितमर्थसिद्धम् ॥

अथ भगवत उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः शङ्कितान् दोषान् परिहरति—**क्लेशकर्मेति** ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च **क्लेशाः** । पुण्यापुण्यरूपं **कर्म** । **आदि**शब्देन *क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः इत्यादिप्रसिद्धविपाकादिसंग्रहः । जात्यायुर्भोगादयो विपाकाः । पूर्वानुभवभाविता आफलोदयं शयानाः संस्कारा आशयाः । कतिपयदोषरहितव्यावृत्त्यर्थमशेषशब्दः । असंस्पृष्टशब्देन स्वभावतोऽनर्हतया कदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितम् । एवं पदद्वयेन *परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे इत्यस्यार्थ उक्तः ॥

(**स्वाभाविकेत्यादि** ॥) अथ *तेजोबलैश्वर्यमित्यादिभिरुक्तान् निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मानाह—**स्वाभाविकेति** । स्वाभाविकत्वमिह नित्यत्वम्, अनन्याधीनत्वं च । तेन नित्यानां मुक्तानां च ज्ञानादिभ्य एतज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः । तद्बलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । स्वापेक्षाया उत्कृष्टावधिरहितोऽतिशयो येषां ते अनवधिकातिशयाः । **ज्ञान**मिह सर्वविषयनित्यसाक्षात्काररूपम् । **बलम्** अनाघ्रातश्रमप्रसङ्गं सर्वधारकत्वम् । **ऐश्वर्यं** सर्वनियन्तृत्वम् । **वीर्यं** सर्वोपादानत्वादावपि अविकृतस्वभावत्वम् । **शक्तिः** विश्वोपादानतार्हत्वम्, स्वेतरसर्वदुर्घटनशक्तिर्वा ।

तेजः अस्वाधीनसहकारिनिरपेक्षत्वम्, पराभिभवनसामर्थ्यं वा । अत्र व्यूहव्यक्त्यादिक्रमेण ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिक-निर्देशः । षाड्गुण्यस्य प्रथममुपादानम् अन्येषां गुणानां तदन्तर्भावेन तत्प्राधान्यात् परत्वज्ञापकत्वात् आश्रितानाश्रित-गोचरव्यापारभेदसाधारण्याच्च । अथ षाड्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यज्ञापकाः संश्रितसंग्रहणादौ विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते । अत्र **सौशील्यं** महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषरसिकता । **वात्सल्यम्** आश्रितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः । **मार्दवम्** अकठिनस्वभावतया सुप्रवेशत्वम्, दण्डनीयेष्वपि सामप्रधानत्वं वा । **आर्जवं** कायवाग्बुद्धिव्यापाराणां परस्परमवि-संवादित्वम् । **सौहार्दं** स्वतः सर्वहितैषित्वम् । **साम्यं** सर्वैरप्याश्रयणीयत्वे समत्वम्, स्वतोऽ[illegible] वा । **कारुण्यं** स्वप्रयोजनान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा । **माधुर्यम्** उपायदशायामपि रञ्जकत्वेन रसावहत्वम्, द्विषतां जिघांसिता-नामपि दृष्टिचित्तापहारित्वं वा । **गाम्भीर्यं** भक्तानुग्रहादेरगाधत्वम्, आश्रितदोषदर्शनादेः सतोऽपि गोपनेन दुर्ग्रहत्वं वा । **औदार्यं** पात्रलाघवदेयगौरवप्रत्युपकाराद्यनादरेण वितरणशीलत्वम् । **चातुर्यं** [illegible]विमुख-वशीकरणविस्रम्भजननसंश्रितदोषाच्छादनविरुद्धानुकूलीकरणादिषु कुशलत्वम् । **स्थैर्यं** शरणागतसंग्रहे दोषप्रदर्शकैः सुहृ-द्भिरप्यकम्पनीयत्वम् । **धैर्यम्** [illegible]ऽप्यभग्नप्रतिज्ञत्वम् । व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्य[illegible] । प्रबल-प्रतिपक्षोपनिपातेऽपि सावज्ञदृढचित्तत्वं वा धैर्यम् । **शौर्यं** तु भीमेष्वपि परसैन्येषु असहायस्यापि स्वसैन्येष्विव निर्भय-प्रवेशसामर्थ्यम्; तत्र प्रविष्टस्य परनिराकरणपर्यन्तो व्यापारः **पराक्रमः** । सत्यकामसत्यसंकल्पशब्दौ इह भावप्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा; **सत्यकामत्वं** नित्यभोग्यवत्त्वम्; **सत्यसंकल्पत्वं** स्वावतारपर्यन्तापूर्वभोग्यसृष्ट्यादावमोघसंकल्पत्वम् । **कृतित्वं** परोपकारकत्वम्, आश्रितरक्षणेन कृतकृत्यत्वं वा, *न मे पार्थास्ति कर्तव्यमित्याद्युक्तं विहितकर्तव्यनिरपेक्षत्वं वा, धर्मसंस्थापकानुष्ठानवत्त्वं वा, परेषां स्वहितप्रवृत्तेः पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरहितत्वं वा, स्वेन कृतं सर्वं प्रति स्वस्यैव शेषित्वं वा । **कृतज्ञता** सकृदञ्जलिकर्तुरपि अनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तत्कृतानुदर्शनम्, अवसरे संश्रितापेक्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शित्वं वा; *शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मयेति ह्याह । आदिशब्देन तत्र तत्र प्रसिद्धा आनृशंस्यादयो गृह्यन्ते । *यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक इत्यादिस्मारणाय **असङ्ख्येय**त्वोक्तिः । अत्र दोषा-संस्पृष्टत्वं कल्याणगुणयुक्तत्वं च वदता निर्गुणश्रुतेः पशुच्छागोत्सर्गापवादनयाभ्यां दोषकृतविशेषनिषेधपरत्वं सूच्यते ॥

(**परब्रह्मेत्यादि** ॥) उक्तं सर्वस्मात्परत्वं स्वसाम्यप्रदानपर्यन्तं सौलभ्यं च *नारायणः परं ब्रह्म, *परं ब्रह्म परं धामेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकारेण स्थिरीकरोति—**परब्रह्मेति** ॥ यद्यपि *ब्रह्म परिवृढं सर्वतः इति निरुक्तकारवचनात् ब्रह्मशब्द एव परत्वं वदन्नाम च भवति, तथाऽप्यौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदाय परशब्दः । अत्र बृहति बृंहयतीति निरु-क्तिभ्यां व्यापित्वकारणत्वादिसिद्धया शङ्कितात् दोषान् परिहर्तुं भेदश्रुत्याद्यर्थगर्भया भगवद्गीतानिरुक्तया समाख्यया विशिनष्टि—**पुरुषोत्तममिति** ॥ अनेन ब्रह्मशब्दार्थतया कुदृष्टिविकल्पितप्रकारान्तराणि, तामसतन्त्र[illegible]न्तराणि च व्यवच्छिद्यन्ते । अस्य च पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासः संभवति । एवं सर्वाधिकत्वेन अस्मदादिभिर्दुरधिगमः स्यादिति शङ्कां परिहरन्, द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां सौलभ्यकाष्ठां व्यनक्ति—**श्रीरङ्गशायिनम् अस्मत्स्वामिनमिति** ॥ स्वरूपाद्विग्रहस्य सुखानुसंधेयतया सौलभ्यमधिकम्; तस्मादप्यर्चावतारस्य [illegible] परव्यूहा-दिभ्योऽधिकतमम् । तदा काष्ठाप्राप्तं परत्वमपि तत्र भक्तोपलभ्यं शास्त्रादवसेयम्; यथोक्तम्—*सर्वातिशायि षाड्-गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोरिति । अत्र मनुष्याणामपि कैङ्कर्योद्देश्यतया अवस्थितस्य निर्भयसेवादियोग्यत्वम् अस्मत्स्वामि-

शब्दाभिप्रेतम् । यथाऽऽहुः—*अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिः इति । यद्वा स्वाचार्यसंतानसेवितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्यात्रास्मत्स्वामिशब्दः । प्राचीनरामानुज इव अहमप्यस्य शीलादिगुणैर्दास्यमुपागत इति च भावः ॥

एवं कैङ्कर्यप्रतिसंबन्धितया अनुभाव्यं निर्धारितम् । अथात्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थासिद्ध्यर्थमनुभवितुः किंकरस्य स्वात्मनः स्वरूपाविर्भावदशामाह—**प्रबुद्धेति** ॥ प्रबुद्धं प्रकर्षेणावगतम्, स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमविरहेण सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । नियाम्यत्वदासत्वे *स स्वराड्भवति इत्याम्नातायां मुक्तिदशायामप्यनुवृत्ते इति ज्ञापनाय द्वयोरपि नित्यत्वोक्तिः । निरपेक्षस्वातन्त्र्यनिरुपाधिकशेषित्वप्रसङ्गपरिहाराय एकरसशब्दः । अत्रात्मशब्दः स्वविषयः । स्वभावशब्दो यावदात्मभाव्याकारमाह । ईदृशात्मस्वरूपमपि *व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वादिति नयेन परमप्राप्यविशेषणतया फलकोटि-निविष्टमनुसंधेयमिति व्यञ्जयितुम् अधिकोऽहंशब्दः । नित्यनियाम्यत्वप्रबोधकाष्ठामाह—**तदेकानुभव** इति ॥ तस्मिन्नेक-स्मिन्नेव प्रधानतया अनुभवो यस्य स तथोक्तः । आविर्भूतस्वरूपस्य हि भगवदपृथक्सिद्धविशेषणतया तत्प्रधानतयैव स्वानुभवम् *अविभागेन दृष्टत्वादित्यसूत्रयत् । नित्यदास्यैकरसत्वाविर्भावस्य फलमाह—**तदेकप्रिय** इति ॥ स एव प्रधानतया नित्यं प्रियो यस्य स तदेकप्रियः । न हि तद्दास्यैकरसस्यास्य *रसो वै सः इत्याद्युक्तस्वाभाविकनिरवधि-कातिशयरसस्वरूपात्तस्मादन्यत्तदानीं प्रधानतयाऽऽस्वाद्यं भवति ॥

तदेवमनुभाव्यानुभवितारावुक्तौ । अथात्रत्यानुभवाद्व्यावृत्तमनुभवप्रकारमाह—**परिपूर्णमिति** ॥ अनन्तगुणविभूति-विशिष्टस्वरूपे अननुभूतांशरहितमित्यर्थः । **भगवन्तं** पराशरादिनिरुक्तप्रकारेणोभयलिङ्गम् । तस्मिन् सामान्यतः सर्वा-कारविषयपरोक्षज्ञानात् परिमिताकारविषयप्रत्यक्षज्ञानाच्च व्यावृत्त्यर्थमाह—**विशदतमानुभवेनेति** ॥ तत्राप्यपरिच्छिन्न-विषयसान्तरप्रत्यक्षाद्व्यवच्छिनत्ति—**निरन्तरमिति** ॥ **अनुभवेन अनुभूय**—अनुभवेन विषयीकृत्येत्यर्थः । तदनुभवेत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवादः; यद्वा, तच्छब्देन भगवदनुभवः परामृश्यते; तस्यानुभवोऽपि स्वयंप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपम्; ईदृशोऽयमनुभूयते मयेत्यनुकूलतमभगवदनुभवस्वरूपोल्लेखांशेन जनिता प्रीतिरिहोच्यते । तस्या अनवधिकातिशयत्वेन ऐश्वर्याद्यनुभवजनितप्रीतेर्व्यवच्छेदः । ईश्वरेच्छाधीनेऽपि कैङ्कर्ये स्वप्रीतिकारितत्वोक्तिः नियोगनैरपेक्ष्यं प्रीतेः प्रेरकत्वाति-शयं च व्यनक्ति । कारितशब्द इह शेषतायां वा, तदेकरतौ वा, शेषवृत्तिं प्रति प्रयोज्यकर्तरि किंकरे वा अन्वेतव्यः । अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवतः परत्वव्यूहत्वादयः, सेवकस्य च मुक्तस्य सदेहत्वविदेहत्वादिरूपा अवस्थाः सर्वा विवक्षिताः । शेषताऽत्र शेषवृत्तिः । अभिमतसर्वशेषवृत्तिषु अप्रतिघातमभिप्रेत्य अशेषशब्दः; स्वामिप्रीत्यर्थत्वाविशेषेण परस्परैकरस्यात्परकृताऽपि शेषवृत्तिः स्वकृतेव भवतीति भावः । ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छन्दानेकदेहपरिग्रहेण वा अनन्तगरुडादिवृत्तिसजातीयकैङ्कर्यसिद्धिः । आत्मा आत्मीयं वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते; तदा तस्य शेषता शेषभाव एव । एवंविधायामशेषशेषतायामेव रतिः प्रीतिरिच्छा वा रूपं निरूपकधर्मो यस्य सः अशेषशेषतैकरतिरूपः । **नित्य-किंकरो भवानि**—उत्तरावधिरहितकैङ्कर्यसाम्राज्यवान् भवेयमिति भावः ॥ १ ॥

स्वात्मनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावानुसन्धानपूर्वकभगवदनवधिकातिशयस्वा-म्याद्यखिलगुणगणानुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्य-कैङ्कर्यप्राप्त्युपायभूतभक्तितदुपायसम्यग्ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगुणसात्त्विकतास्तिक्यादि -

समस्तात्मगुणविहीनः, दुरुत्तरानन्ततद्विपर्ययज्ञानक्रियानुगुणानादिपापवासनामहार्णवान्तर्निमग्नः, तिलतैलवत् दारुवह्निवत् दुर्विवेचत्रिगुणक्षणक्षरणस्वभावाचेतनप्रकृतिव्याप्तिरूपदुरत्ययभगवन्माया-तिरोहितस्वप्रकाशः, अनाद्यविद्यासञ्चितानन्ताशक्यविस्रंसनकर्मपाशप्रग्रथितः, अनागतानन्तकाल-समीक्षयाऽप्यदृष्टसन्तारोपायः, निखिलजन्तुजातशरण्य, श्रीमन्नारायण, तव चरणारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ २ ॥

एवं न्यासोपासनसाधारणाधिकारसिद्ध्यै प्रथमं फलपर उत्तरखण्डो विवृतः । अथोपायपरं पूर्वखण्डं विवृण्वन्, तत्रोत्तमपुरुषविवक्षितमाकिंचन्यरूपं प्रपत्तेर्विशेषाधिकारं [illegible] च व्यनक्ति—**स्वात्मनित्यनियाम्येति** ॥ स्वात्म-शब्दोऽनुसंधातृस्वरूपपरः । अत्र शेषशेषितत्कैङ्कर्यचिन्तनरसेन [illegible] च पूर्वोक्तस्यैव परमपुरुषार्थस्य विस्तरेणानुवादः । नियाम्यशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनवधिकातिशयस्वाम्यम् अनवच्छिन्नसर्वविषयस्वामित्वम् । आदि-शब्देन तथाविधनियन्तृत्वादिसंग्रहः । ऐश्वर्यादिफलान्तरात् कादाचित्कभगवत्कैङ्कर्याच्च व्यावृत्त्यर्थं नित्यकैङ्कर्यशब्दो । उपायभूतेति च्विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्वं भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्तमिति व्यज्यते । भक्तिशब्द इह वेदान्तोदित-सपरिकरभक्तियोगपरः । ज्ञानक्रियाशब्दाभ्यां ज्ञानकर्मयोगौ विवक्षितौ; तयोः सम्यक्त्वं यथावस्थितसकलाङ्गोपसंहार-वत्त्वम् । ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेनैवात्मावलोकनपूर्वकभक्तियोगाधिकारारोहणस्य भगव[illegible]-विशेषनियततया तदनादरेणात्र स्वारसिकक्रमनिर्देशः । सात्त्विकता * नित्यसत्त्वस्थः इत्युक्तसत्त्वनिष्ठता; तस्याः फलम् आस्तिक्यादिगुणजातम्, अवस्थाभेदेन तस्या हेतुश्च । * अमानित्वमदम्भित्वम्, * दया सर्वेषु भूतेष्वित्याद्युक्तात्मगुणा-न्तरसंग्रहाय समस्तशब्दः । प्रवृत्त्यपेक्षि[illegible]स्त्विह न प्रतिषेधः ॥

(दुरुत्तरेत्यादि ॥) एवमुपायान्तरतदुपायपरंपराहानिरुक्ता । अथ पूर्वं पश्चाच्चोपाय[illegible]परंपरान्वय-माह—**दुरुत्तरेति** ॥ दुरुत्तरत्वं भगवत्संकल्पमन्तरेण सनकादिभिरपि लङ्घयितुमशक्यत्वम् । तच्छब्देन पूर्वोक्तसम्य-ग्ज्ञानादि[illegible] । विपर्ययशब्दोऽत्र विपरीतपरः; स च ज्ञानादिषु त्रिष्वन्वीयते । त्रयाणां हेतुः पापवासना । बीजाङ्कुरन्यायसूचनाय अनादिशब्दः । पापानां वासना स[illegible]हेतुभूतः स्वभावविशेषः । षडूर्मि-संकुलत्वादिविवक्षया महार्णवत्वरूपणम् । एवंविधस्य [illegible]—**तिलतैलवदिति** ॥ दृष्टान्तद्वयेन * दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी इति वचनं स्मार्यते । अल्पश्रुतैः पृथक् ज्ञातुम्, अयोगिभिः पृथक् द्रष्टुम्, अनीश्वरैः पृथक्कर्तुं चाशक्यतया **दुर्विवेचत्वोक्तिः** । [illegible]-ज्ञापनाय त्रिगुणशब्दः । अनुकूलपरिणतेः क्षणमपि [illegible]—**क्षणक्षरणस्वभावेति** ॥ * अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥ व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥ इति परमसंहितोक्तम् **अचेतनप्रकृतिव्याप्ति**शब्दैर्दर्शितम् । प्रकृतौ व्याप्तिरनुप्रवेशः; प्रकृतेर्व्याप्तिः सर्वतः संबन्धः । अत्र तस्या इव तत्संबन्धस्यापि विचित्र[illegible]-न्मायात्वोक्तिः । दुरत्ययभगवन्मायेत्यनेन * मम माया दुरत्यया इति पदत्रयसूचनम् । यद्यप्यात्मस्वरूपं नित्य-तथाऽपि तस्य भगवच्छेषत्वादिविशिष्टाकारगोचरधर्मभूतज्ञाननिरोधमभिप्रेत्य **तिरोहितस्वप्रकाश** इत्युक्तम् । स्वस्वरूप-तिरोस्वप्रकाशम्, धानवचनेन * भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमित्याद्युक्तमप्युपलक्ष्यते ॥

(अनाद्यविद्येत्यादि ।।) प्रकृतेस्तिरोधायकत्वं कर्मोपाधिकम् । कर्म च भोगैस्तत्तत्प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तैर्वा निःशेषयितुमशक्यमित्यभिप्रायेणाह—**अनाद्यविद्येति** ।। अत्र अविद्याशब्देन अज्ञानं देहात्मभ्रमादिकं च गृह्यते; तस्याश्च कर्महेतुत्वं रागद्वेषद्वारा । *यद्ब्रह्मकल्पेत्याद्युक्तप्रक्रियया अनाद्यविद्यासंचितत्वेनानन्त्यात् प्रत्येकं प्राबल्याच्च भगवद्व्यतिरिक्तैरशक्यविस्रंसनत्वम् । *पशवः पाशिताः पूर्वं परमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोचयितुं क्षमाः ।। इत्याद्युक्तसूचनाय कर्मणः पाशत्वरूपणम् । **प्रग्रथितः** दृढं निबद्धः; *नाभुक्तं क्षीयते कर्म इति हि स्मर्यते । उक्तप्रतिबन्धकभूयस्त्वात् *त्वत्पादकमलादन्यदित्याद्युक्तप्रकारेण कालान्तरेऽप्युपायान्तरसंभावनां प्राङ्न्यायेन प्रतिषेधति—**अनागतेति** ।। वक्ष्यमाणश्रीमत्त्वनारायणत्वाभ्यां फलितम् *सर्वस्य शरणं सुहृत्, *देवानां दानवानां च, *सर्वलोकशरण्याय, *विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयमित्यादिप्रसिद्धं स्वसंग्रहोपयुक्तं स्वभावमाह—**निखिलजन्तुजातशरण्येति** ।। हिरण्यगर्भादीनामपि संग्रहाय निखिलशब्दः; तेऽपि हि कर्माधीनजन्मभागितया जन्तवः । *पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ।। *एतन्निष्ठस्य मर्त्यस्य मुक्तिर्हस्तस्थिता सदा । तत्संबन्धिन एवापि मुक्तिमेष्यन्ति वै ध्रुवमित्याद्यर्थमभिप्रेत्य जातशब्दः । स चात्र गुणप्रधानतया अन्वितत्रातपरः । पूर्वखण्डपदक्रमानुसारेण श्रीमदित्यादीनि पदानि । श्रीमच्छब्देन *लक्ष्म्या सह हृषीकेशः इत्याद्युक्तं सूच्यते । सर्वशरण्यत्वौपयिकसंबन्धगुणविशेषादिप्रदर्शनाय नारायणशब्दः । कृपोत्तम्भकत्वातिशयादौचित्याच्च चरणग्रहणम् । उपायदशायामपि भोग्यत्वसूचनाय अरविन्दत्वरूपणम् । शरणशब्द इहोपायपरः । उत्तमपुरुषविवक्षिताधिकारिविशेषव्यञ्जनाय अहंशब्दः; अधिकारविरहादुपायान्तरेषु निराशः, प्रत्यवायभयादिदानीमपायेभ्य उपरतः, शरण्यगुणविवेकादतिशङ्कानिर्मुक्तः, संसारे दोषदर्शनात्परित्यक्तप्रयोजनान्तरतदुपायः, परमपुरुषार्थसङ्गात्प्रार्थनान्वितभरन्यासोद्यतश्चेति भावः । **शरणं प्रपद्ये** उपायतया आश्रयामि । अकिंचनोऽनन्यगतिरहं श्रीमति नारायणे स्वात्मरक्षाभरं निक्षिपामीत्युक्तं भवति । अत्र सविशेषणनारायणशब्देन विरोधिभूयस्त्वप्राप्यगौरवोपायलाघवादिमूलशङ्कानिरासहेतवः शरण्याकारा विवक्षिताः ।। २ ।।

एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान् स्वानुभवप्रीत्योपनीतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैङ्कर्यैकरतिरूपनित्यदास्यं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिङ्करतां प्रार्थये ।। २ ।।

अथ तत्फलितं सोपसर्गधातूक्तम् *रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टोपायकल्पनम् । गोप्तृत्ववरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनमिति विभज्य निर्दिष्टमङ्गद्वयम् *प्रार्थनामात्रसंतुष्टो जन्तोर्यच्छति वाञ्छितम् । इति निश्चित्य भगवत्प्रार्थना शरणागतिः ।। इत्युक्तप्रकारविशेषोपलक्षितप्रकारि वैशिष्ट्याभिप्रायेणाह—**एवमिति** ।। एवमवस्थितस्येत्यनेन अधिकारवैगुण्यं विरोधिभूयस्त्वं च पूर्ववाक्योक्तमेव शरण्यगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानूदितम् । अर्थित्वमात्रेणेति उपायलाघवोक्तिः; अहृदयप्रार्थनावाक्यमात्रमपि *नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति इति न्यायात् अन्ततः कार्यकरमिति भावः । अथ वा, अत्र सकृत्कर्तव्यभरन्यासलक्षणतया सद्यः स्वाभीष्टसिद्धिः । स्वानुभवप्रीत्येत्यादिना प्राप्यगौरवप्रकाशनम् । उक्तैर्हेतुभिः संभवन्तीं शङ्कामपाकर्तुं परमकारुणिको भगवानिति सुलभत्वपरत्वसूचकपदद्वयोक्तिः; ईदृशस्य हि सर्वविरोधिनिवर्तनार्हता । समर्थस्य निर्दयत्वे दयालोश्चासमर्थत्वे शरण्यत्वं न स्यादिति तत्सिद्ध्यर्थमुभयोक्तिः । स्वानुभवेत्यत्र स्वशब्दः परमात्मविषयः । ऐकान्तिकत्वम् अनन्यविषयत्वम् । आत्यन्तिकत्वमिह फलान्तरोपाधिकनिवृत्तिरहितत्वम्, अत एव पश्चाद्याव-

त्कालमनुवर्तमानत्वं वा । दास्यकिंकरताशब्दाविह वृत्तिपरौ । रतिशब्देन विश्वासस्य महत्त्वरूपप्रकारोऽभिप्रेतः । प्रार्थनाशब्दस्य इच्छामात्रेऽपि प्रयोगसंभवात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् *तदेकोपायता याच्ञेत्युक्तयाचनरूपत्वं व्यञ्जयितुं द्विकर्मकप्रयोगः । सर्वस्य प्रार्थितप्रदानसामर्थ्यम्, कैङ्कर्यप्रतिसंबन्धिनस्तस्योभयलिङ्गत्वं च ज्ञापयितुम्—**भगवन्तमि**त्युक्तम् । अस्मिन् वाक्ये प्रातिकूल्यवर्जनस्य च आनुकूल्यसंकल्पस्य चार्थसिद्धत्वमवगन्तव्यम् ॥

तवानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासताम् । देहि मे कृपया नाथ न जाने गतिमन्यथा ॥ ४ ॥

उक्तप्रकारसाध्यसाधनरूपमर्थद्वयं व्याख्येयक्रमेण सुखप्रतिपत्त्यर्थमैतिहासिकश्लोकद्वयेन स्ववाक्यायमानेन संक्षिप्याह—**तवेति** ॥ यद्यपि प्रथमश्लोकेऽपि पूर्वार्धे फलमुपादीयते, तथाऽप्यसौ देहीत्युक्तप्रार्थनाप्राधान्यादुपायपरः । अत्र दासताशब्देन दासवृत्तिर्विवक्षिता, दासभावमात्रस्य च नित्यसिद्धत्वेन [illegible] । **मे** अनन्यप्रयोजनस्य अनन्योपायस्य च । कृपया नाथेति पदाभ्यां गुणविशेषसंबन्धविशेषविशिष्टस्योपायभाव इति व्यज्यते; नाथशब्दो हि नाथ्यत इति व्युत्पत्त्या रक्षणार्थं प्रार्थनीये स्वामिनि रूढः । **न जाने गतिमन्यथा** उक्तप्रकारात्प्रपत्तिमात्रवशीकार्यात् त्वत्तोऽन्यथाभूतं मदर्हमुपायं सर्वशास्त्रपरामर्शेऽपि न पश्यामि, देवतान्तराणां साक्षान्मोक्षप्रदत्वाभावात् मोक्षोपायतया चोदितस्य त्वदुपासनस्य मया दुःसाधत्वादिति भावः । यद्वा अन्यथेत्यनेन त्वय्यदातरीति विवक्षितम् ॥

सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिस्तव । भवेयं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व माम् ॥ ५ ॥

एवं प्रार्थिते कैङ्कर्यरूपे पुरुषार्थे प्रीतिशब्दोक्तं हेत्वंशं विशिंषन्, स्वाभीष्टप्रदाने स्वप्रयत्नान्तरनैरपेक्ष्यं चापेक्षते—**सर्वेति** ॥ सर्वावस्थाशब्दशेषताशब्दौ पूर्वोक्तार्थौ । तत्तद्दशायां स्वाम्यभिमतप्रकार उचितशब्दः । *जायमानं हि पुरुषम्, *कृपामयमपाङ्गं ते सकृन्मयि निपातय इत्याद्युक्तेन सत्त्वोन्मेषहेतुना कटाक्षविशेषेण मामेवं कुरुष्वेत्यभिप्रायेणोक्तम्—**पुण्डरीकाक्षेति** ॥ यद्वा *पुण्डरीकं परं धाम इत्यादिनिरुक्तेनानेन नाम्ना परमपदवासिनः परिचरणं प्रार्थ्यत इति सूच्यते । त्वदितराशक्येऽस्मिन्नर्थे त्वयि च निरपेक्षोपाये किमीदृशभरन्यासरूपव्याजातिरिक्तमत्प्रयत्नेनेत्यभिप्रायेणाह—**त्वमेवेति** ॥ **त्वं** सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकः । **माम्** आकिंचन्यानन्यगतित्वार्थित्वशालिनम् । ञितोर्धात्वोरिह देहि कुरुष्वेति परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां स्वस्य भगवतश्च यथार्हं क्रियाफलान्वयः सूच्यते ॥

एवंभूततत्त्वयाथात्म्यावबोधतदिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारणमात्रावलम्बनेनोच्यमानार्थपरमार्थनिष्ठं मे मनस्त्वमेवाद्यैव कारय ॥ ६ ॥

नन्विह शरण्यशरणागतितत्फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामना हि अधिकारिविशेषणम्, न पुनस्तद्वत इव तथाविधतद्वचनमात्रमित्यत्र *अनिच्छन्नप्येवम् इति श्लोकोक्तप्रकारेण सप्रश्रयं प्रतिवक्ति—**एवंभूतेति** ॥ तदिच्छेति इच्छाविषयत्वेन परामृश्यमानार्थत्वात् तत्त्वशब्द इह पुरुषार्थपरः, पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षाय जीवात्मपरमात्मतत्त्वपरो वा । अवबोधेच्छा वा तदिच्छेत्युच्यते; तदा पुरुषार्थेच्छाविरहः कैमुत्यात्सिध्यति । श्रियःपतेस्तव प्रसादादद्य साधिकारोऽसि, निरधिकारत्वेऽपि लब्धव्याजेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति द्योतयितुम् अपिशब्दः । एवमधिकारवैकल्यमङ्गवैकल्यमङ्गिवैकल्यं चान्वारुह्योक्तम्—उच्चारणमात्रेति । वैषम्यदोषप्रसङ्गपरिहारहेतुस्तव सिद्ध इत्यभिप्रायेण अवलम्बनशब्दः । उच्यमानार्थः उपायोपेयरूपः । एतच्छब्दोऽप्यत्र तद्विषयः । अन्यतरविषयत्वेऽपि तदितर-

स्वार्थोत्सिद्धिः । परमार्थनिष्ठत्वम् अज्ञानसंशयविपर्ययरहितव्यवसायानुवृत्तिमत्त्वम् । **मे**—* सकृदुच्चारो भवति, * सकृदुच्चरितं येन, * भव शरणमितीरयन्ति ये इत्याद्युक्तवचनमात्रधनस्य त्वदायत्तसर्वसिद्धेः । **मनः**—* चञ्चलं हि मनः कृष्ण, * मनो दुर्निग्रहं चलम्, *बन्धाय विषयासङ्गीत्याद्युक्तदोषमपि हृषीकेशेन त्वया अनुगृहीतानां सम्यग्ज्ञनननसाधनम् । शरण्यस्यापेक्षणीयान्तराभावम्, आत्मनस्त्वरातिशयं च व्यनक्ति—**त्वमेवाद्यैवेति** ।। कारयेत्यनेन प्रपत्तावपि स्वस्य प्रयोज्यकर्तृत्वम्, अध्यात्मशास्त्रैराचार्यमुखेनान्तर्यामितया च भगवतः प्रयोजककर्तृत्वं च प्रकाश्यते । अविकलप्रपत्तिप्रयोगस्यापि भाष्यकारस्येदं वाक्यं विकलप्रयोगाणामन्येषामपि शरण्यानुकम्पया क्षिप्रमुपायपूर्तिः स्यादिति ख्यापनार्थम् ।।

अपारकरुणाम्बुधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, सत्यकाम, सत्यसङ्कल्प, आपत्सख, काकुत्स्थ, श्रीमन्, नारायण, पुरुषोत्तम, श्रीरङ्गनाथ, मम नाथ, नमोऽस्तु ते ।। ७ ।।

।। इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये श्रीरङ्गगद्यम् ।।

अथाधिकारोपायफलप्रदानेषु यथार्हमुपयुक्तान् भगवतः प्रकारान् वदन्, प्रथमं सर्वोपयोगिगुणविशेषप्रकर्षमाह—**अपारेति** ।। स्वस्मिन्नपि व्याप्तिमभिप्रेत्य अपारत्वोक्तिः; तत्फलितं स्वेनाप्याश्रयणीयत्वमभिप्रेत्याह—**अनालोचितेति** ।। जातिगुणादिनिकर्षानादरेण सर्वैः शरण्यतया वरणीयेत्यर्थः । अनेन प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वं दर्शितम् । कारुणिकोऽपि यदि विषमः स्यात्, समोऽपि यदि निर्घृणः स्यात्, न तदा सर्वशरण्यः स्यादिति तदर्थमुभयोक्तिः । शरणागतिसमनन्तरलक्षणीयौ गुणावाह—**प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे** इति ।। प्रणता इह प्रकृष्टप्रह्वीभावयुक्ताः प्रपन्नाः, तेषां तत्तदभिमतालाभनिमित्तामार्तिं हरतीति प्रणतार्तिहरः । अनेन तु प्रपत्तेः सकलफलप्रदत्वं च सूच्यते । प्रणतशब्दस्य प्रह्वीभावमात्रपरत्वे तदार्तिहरणादल्पप्रयत्नप्रसाध्यत्वं प्रकाश्यते । वात्सल्येन गुणान्तरतिरस्कारमभिप्रेत्य एकशब्दः, येन सर्वज्ञोऽप्यविज्ञातेव स्वतन्त्रोऽप्यस्वतन्त्र इव स्यात् । कारुण्यादिसद्भावेऽप्यज्ञस्यापूर्णस्याशक्तस्य च निरपेक्षरक्षकत्वं न स्यात्; अतस्तत्सिद्ध्यर्थं गुणत्रयम् अनवरतेत्यादिभिरुच्यते । अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च निःसकोचत्वोक्तिः; मम अनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणोपयोगिष्वधिकारादिषु किंचिदपि कदाचिदपि तवाज्ञातं नास्तीति भावः । न च तव मादृशाकिंचनपरित्यागहेतुभूतप्रत्युपकारपूर्वोपकारादिप्रयोजनान्तरसापेक्षत्वं गुणवैकल्यं वा कदाचिदप्यस्ति; अतो मद्रक्षणेन स्वगुणान् संरक्षेत्यभिप्रायेणाह—**सत्यकामेति** ।। नित्यभोग्यानन्तकल्याणगुणादिविशिष्टेत्यर्थः । संकल्पमात्रसाधितजगत्सृष्ट्यादेस्तव मद्रक्षणेऽपि न हि संकल्पादतिरिक्तं संपादनीयमित्यभिप्रायेणाह—**सत्यसंकल्पेति** ।। अमोघसंकल्पेत्यर्थः; त्वयैव ख्यापितं प्रपन्नविषयं त्वद्व्रतं न कैश्चिदपि प्रतिहन्तुं शक्यमिति भावः । उक्तगुणवर्गहेतुकद्रौपदीगजेन्द्रादिसंरक्षणप्रकारं तद्वत्स्वस्याप्यापत्प्रशमनायोद्घाटयति—**आपत्सखेति** ।। आपदि सखा भवतीत्यापत्सखः; सखेव प्रीतिविश्वासगोचरः संरक्षकश्चेति भावः । तदेतत् निषादवानरराक्षससर्वजातिमुलभे सकृत्प्रपन्नसंरक्षणव्रतिनि सर्वलोकशरण्ये विषयवासमात्रसंरक्षितजङ्गमस्थावरजन्तुजाते अवतारविशेषे सुव्यक्तमित्यभिप्रायेणाह—**काकुत्स्थेति** ।। अनेन * वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयदित्यादिवाक्यमपि स्मार्यते । अस्य सापराधेष्वप्याश्रितेषु निग्रहोष्मलतानिवारिकया सहधर्मचारिण्या नित्ययोगमाह—**श्रीमन्निति** ।। परहितेष्वपि स्वार्थप्रवृत्त्यनुगुणसंबन्धादिविशेषं व्यनक्ति—**नारायणेति** ।। इदं च पदद्वयं व्याख्येयगतविशिष्टसिद्धोपायोपेयप्रकाशकम् । नारायणशब्दवाच्यजगत्संबन्धादिशङ्कित दोष-

निवृत्त्यर्थं पञ्चदशाध्यायोक्तं काष्ठाप्राप्तं परत्वरूपं वैलक्षण्यं समाख्याति—**पुरुषोत्तमेति** ॥ पुरु सनोतीति पुरुषशब्द-व्युत्पत्त्या बहुप्रदेषूत्तमत्वं वा विवक्षितम्—स्वाश्रितेभ्यः स्वात्मानमपि सविभूतिकं ददातीति । सर्वापेक्षितसाधकसेवानुगुणां सौलभ्यकाष्ठां सूचयति—**श्रीरङ्गनाथेति** ॥ उक्तं चार्चावतारं प्रस्तुत्य भगवता **शौनकेन**—* तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीमिति । **श्रीपौष्करे** तु अर्चावतारस्योपायविरोधिवर्गनिवर्तकत्वमपि दर्शितम्—* संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कश्च कुनिश्चयः ॥ कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेदिति । स्थानविशेषोऽप्यत्र सेवकानां सत्त्वोन्मेषहेतुत्वाभिप्रायेणोपात्तः । स्वयंव्यक्तसैद्ध-वैष्णवरूपभगवत्क्षेत्रवासिनामपि फलविशेषः प्रदर्शितः **श्रीसात्त्वते**—*दुष्टेन्द्रियवशाच्चित्तं नृणां यत्कलुषैर्वृतम् । तदन्तकाले संशुद्धिं याति नारायणालये ॥ इति । तत्रापि स्वाचार्यपरम्पराचिरसेवनजनितप्रसादातिशयात् स्वदोपानादरेण स्वस्यैवंविधावस्थाप्रदत्वेन प्रार्थितपूरणानुगुणतामभिप्रेत्याह—**मम नाथेति** ॥ स्वापेक्षितसिद्ध्यर्थं याचनीयः स्वामी नाथः । एवमभिमुखीकृते भगवति प्रकृतोपायस्य भरन्यासरूपं प्रधानांशं दमयन्त्यादिवृत्तान्तेषु शरणागतिविषयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादियोजनवता नमःशब्देन निगमयन्, प्रयुज्यमानः सोऽयमुपायस्त्वच्छेषतयैव स्वीक्रियतामित्यभिप्रायेणाह—**नमोऽस्तु ते** इति ॥ यद्वा अत्र परत्र चापेक्षितं निर्ममत्वसंस्कृतं कैङ्कर्यं नमःशब्दाभिप्रेतम् । अस्त्विति आशासनम् । **ते** इत्यत्र प्रकृत्यंशेन प्राप्यत्वप्रापकत्वशेषित्वादिशालितया निरुपाधिकनमःप्रयोगयोग्यत्वमभिप्रेतम् । चतुर्थी चात्र तादर्थ्यपरा । इदमेव वाक्यम् [आवृत्त्या] आवर्त्यमानं पृथुगद्योक्तस्य प्रतिवचनस्य संग्रहोऽपि भवति; सूत्रादिष्विव प्रयोजनप्रकर्षे सत्यावृत्तेरभियुक्तसंमतत्वात् । तत्रायमर्थः—मत्प्रपन्नस्य ते यथामनोरथं मत्कैङ्कर्यं भवत्विति । तदेवं रहस्यत्रयोक्तशरण्यशरणागतितत्फलविशेषाः संदर्शिताः ॥

यदत्र संग्रहेणोक्तमनुक्तमपि किंचन । बृहद्गद्याधिकारे तद्व्यक्तं प्रत्यवमृश्यताम् ॥

॥ इति रहस्यरक्षायां मितगद्याधिकारः समाप्तः ॥

श्रीः

॥ श्रीवैकुण्ठगद्यम् ॥

यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति । आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं संदर्शयाम्यहम् ॥ १ ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परमपुरुषम् भगवन्तं नारायणं स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य, ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्यैकमनोरथः, तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः, तस्यैव भगवतो नारायणस्य अखिलसत्त्वदयैकसागरस्य अनालोचित [गुणागण] गुणगणाखण्डजनानुकूलामर्यादशीलवतः, स्वाभाविकानवधिकातिशयगुणवत्तया देवतिर्यङ्मनुष्याद्यखिलजनहृदयानन्दनस्य, आश्रितवात्सल्यैकजलधेः, भक्तजनसंश्लेषैकभोगस्य, नित्यज्ञानक्रियैश्वर्यादिभोगसामग्रीसमृद्धस्य महाविभूतेः श्रीमतश्चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसंजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत् ॥ २ ॥

ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत् ॥ ३ ॥

चतुर्दशभुवनात्मकमण्डं दशगुणितोत्तरं चावरणसप्तकं समस्तं कार्यकारणजातमतीत्य वर्तमाने, परमव्योमशब्दाभिधेये, ब्रह्मादीनां वाङ्मनसागोचरे, श्रीमति वैकुण्ठे दिव्यलोके, सनकविधिशिवादिभिरप्यचिन्त्यस्वभावैश्वर्यैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्भगवदानुकूल्यैकभोगैर्दिव्यपुरुषैर्महात्मभिरापूरिते, तेषामपि इयत्परिणामम् इयदैश्वर्यम् ईदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तुमयोग्ये दिव्यावरणशतसहस्रावृते, दिव्यकल्पकतरूपशोभिते, दिव्योद्यानशतसहस्रकोटिभिरावृते, अतिप्रमाणे दिव्यायतने, कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमयदिव्यास्थानमण्टपे, दिव्यरत्नस्तम्भशतसहस्रकोटिभिरुपशोभिते, दिव्यनानारत्नकृतस्थलविचित्रिते, दिव्यालङ्कारालंकृते, परितः पतितैः पतमानैः पादपस्थैश्च नानागन्धवर्णैर्दिव्यपुष्पैः शोभमानैर्दिव्यपुष्पोपवनैरुपशोभिते, सङ्कीर्णपारिजातादिकल्पद्रुमोपशोभितैरसङ्कीर्णैश्च कैश्चिदन्तस्स्थपुष्परत्नादिनिर्मितदिव्यलीलामण्टपशतसहस्रोपशोभितैः सर्वदाऽनुभूयमानैरप्यपूर्ववदाश्चर्यमावहद्भिः क्रीडाशैलशतसहस्रैरलंकृतैः कैश्चिन्नारायणदिव्यलीलासाधारणैः कैश्चित्पद्मवनालयादिव्यलीलासाधारणैः साधारणैश्च कैश्चित् शुकशारिकामयूरकोकिलादिभिः कोमलकूजितैराकुलैर्दिव्योद्यानशतसहस्रैरावृते, मणिमुक्ताप्रवालकृतसोपानैर्दिव्यामलामृतरसोदकैर्दिव्याण्डजवरैरतिरमणीयदर्शनैरतिमनोहरमधुरस्वरैराकुलैरन्तस्स्थमुक्तामयदिव्यक्रीडास्थानोपशोभितैर्दिव्यसौग-

न्धिकवापीशतसहस्रैर्दिव्यराजहंसावलीविराजितैरावृते, निरस्तातिशयानन्दैकरसतया चानन्त्याच्च प्रविष्टानुन्मादयद्भिः क्रीडोद्देशैर्विराजिते, तत्रतत्र कृतदिव्यपुष्पपर्यङ्कोपशोभिते, नानापुष्पासवास्वादमत्तभृङ्गावलीभिरुद्गीयमानदिव्यगान्धर्वेणापूरिते, चन्दनागुरुकर्पूरदिव्यपुष्पावगाहिमन्दानिलासेव्यमाने, मध्ये दिव्यपुष्पसञ्चयविचित्रिते महति दिव्ययोगपर्यङ्के अनन्तभोगिनि, श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादिकं सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्, प्रत्यग्रोन्मीलितसरसिजसदृशनयनयुगलम्, स्वच्छनीलजीमूतसङ्काशम्, अत्युज्ज्वलपीतवाससम्, स्वया प्रभया अतिनिर्मलया अतिशीतलया [अतिकोमलया] स्वच्छया माणिक्याभया कृत्स्नं जगदुद्भासयन्तम्, अचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्ययौवनस्वभावलावण्यमयामृतसागरम्, अतिसौकुमार्यादीषत्प्रस्विन्नवदालक्ष्यमाणललाटफलकदिव्यालकावलीविराजितम्, प्रबुद्धमुग्धाम्बुजचारुलोचनम्, सविभ्रमभ्रूलतम्, उज्ज्वलाधरम्, शुचिस्मितम्, कोमलगण्डम्, उन्नसम्, उदग्रपीनांसविलम्बिकुण्डलालकावलीबन्धुरकम्बुकन्धरम्, प्रियावतंसोत्पलकर्णभूषणश्लथालकाबन्धविमर्दशंसिभिश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैर्विराजितम्, अतिकोमलदिव्यरेखालंकृताताम्रकरतलम्, दिव्याङ्गुलीयकविराजितम्, अतिकोमलदिव्यनखावलीविराजिता[नु]तिरक्ताङ्गुलीभिरलंकृतम्, तत्क्षणोन्मीलितपुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्, अतिमनोहरकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीतांबरकाञ्चीगुणनूपुरादिभिरत्यन्तसुखस्पर्शैर्दिव्यगन्धैर्भूषणैर्भूषितम्, श्रीमत्या वैजयन्त्या वनमालया विराजितम्, शङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गादिदिव्यायुधैः सेव्यमानम्, स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्, वैनतेयादिभिः स्वभावतो निरस्तसमस्तसांसारिकस्वभावैर्भगवत्परिचर्याकरणयोग्यैर्भगवत्परिचर्यैकभोगैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्यथायोगं सेव्यमानम्, आत्मभोगेनाननुसंहितपरादिकालम्, दिव्यामलकोमलावलोकनेन विश्वमाह्लादयन्तम्, ईषदुन्मीलितमुखाम्बुजोदरविनिर्गतेन दिव्याननारविन्दशोभाजननेन दिव्यगाम्भीर्यौदार्यसौन्दर्यमाधुर्याद्यनवधिकगुणगणविभूषितेन अतिमनोहरदिव्यभावगर्भेण दिव्यलीलालापामृतेन अखिलजनहृदयान्तराण्यापूरयन्तं भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा, [ततो] भगवतो नित्यस्वाम्यम् आत्मनो नित्यदास्यं च यथावस्थितमनुसन्धाय, 'कदाऽहं भगवन्तं नारायणं मम कुलनाथं मम कुलदैवतं मम कुलधनं मम भोग्यं मम मातरं मम पितरं मम सर्वं साक्षात्करवाणि चक्षुषा? कदाऽहं भगवत्पादम्बुजद्वयं शिरसा संग्रहीष्यामि? कदाऽहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याशया निरस्तसमस्तेतरभोगाशोऽपगतसमस्तसांसारिकस्वभावस्तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवेक्ष्यामि? कदाऽहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याकरणयोग्यस्तदेकभोगस्तत्पादौ परिचरिष्यामि?

कदा मां भगवान्स्वकीयया अतिशीतलया दृशाऽवलोक्य स्निग्धगम्भीरमधुरया गिरा परिचर्यायामाज्ञापयिष्यति ? इति भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवन्तमुपेत्य दूरादेव भगवन्तं शेषभोगे श्रिया सहासीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानम् समस्तपरिवाराय श्रीमते नारायणाय नमः इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनःपुनः प्रणम्य, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा, भगवत्पार्षदगणनायकैर्द्वारपालैः कृपया स्नेहगर्भया दृशा अवलोकितः, सम्यगभिवन्दितैस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामैकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्व इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भगवते निवेदयेत् ॥ ४ ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनामर्यादशीलवता अतिप्रेमान्वितेनावलोकनेनावलोक्य सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः किंकुर्वाणः, कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत ॥ ५ ॥

ततश्चानुभूयमानभावविशेषः, निरतिशयप्रीत्या अन्यत्किंचित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः, पुनरपि शेषभावमेव याचमानः, भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत ॥ ६ ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः सुखमासीत ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये श्रीवैकुण्ठगद्यं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं च गद्यत्रयम् ॥

अनया गद्यद्वयोक्तगमनिकयैव श्रीवैकुण्ठगद्यमपि गतार्थप्रायम् । एतयोः स्वानुष्ठानोक्तिमुखेन शिष्यशिक्षणं कृतम्; तस्मिंस्तु उपदेशमुखेनेति विशेषः । तत्र यदादौ पठ्यते—* यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति, आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं संदर्शयाम्यहमिति; इहासौ भक्तियोगशब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुसंधानपरः; अन्यथा, * तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः इति वाक्ष्यमाणविरोधात् । अत एव * प्रत्यहमात्मोज्जीवनायेत्यादिकमपि न मुक्तितत्साधनपरम्; अपि तु * ज्ञानी तु परमैकान्ती परायत्तात्मजीवनः इत्यादिप्रसिद्धे अत्रत्यावस्थाविशेषे मरुदेशपथिकपानीयन्यायेन अलभ्यलाभाश्वासनाभिप्रायम् ॥

तेषामपीयत्परिमाणमियदैश्वर्यमीदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तुमयोग्ये इति दिव्यायतनविशेषणे तु महत्तरत्वमेव विवक्षितम्, दिव्यावरणसंवृतत्वादिकथनेनैव तत्परिमाणसिद्धेः । अत्र स्वभावशब्दोऽपि निरतिशयभोग्यत्वादिविषयः । न ह्येवंविधविषयेषु परिच्छेदायोग्यत्वोक्त्या सूरीणां सार्वज्ञ्यहानिः, दिव्यायतनगुणप्रकर्षे तात्पर्याच्च । **प्रविष्टानुन्मादयद्भिः क्रीडोद्देशैः** इत्यत्रापि हर्षप्रकर्षजनकत्वे तात्पर्यम् । **श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकम्** इत्यत्र तु वैकुण्ठशब्देन नगराद्यवान्तरप्रदेशो विवक्षितः; स एव प्रशस्तविभूतिरूपत्वादैश्वर्यशब्देनोपचर्यते । नित्यमुक्तविषयं

देव्या आज्ञापनं परिचर्याविशेषेष्विच्छोत्पादनमात्रम्, तेषां सर्वज्ञत्वेन ज्ञाने त्वादननैरपेक्ष्यात् । **पुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्** इत्यत्र पुण्डरीकशब्दः पद्मसामान्यमुखेन रक्ताम्बुजपरः । यत्तूक्तम्—**संकल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्** इति, तत्र यद्यपि जगद्व्यापारस्येश्वरत्वे ब्रह्मलक्षणतया मुक्तेष्विव नित्यसूरिष्वपि सर्वेषु न संभवतः; यद्यपि च भगवान् स्वतः सर्वज्ञः; तथाऽपि *प्रियेण सेनापतिना निवेदितं तथाऽनुजानन्तमुदारवीक्षणैरिति न्यायेन भगवद्दत्तताद्दशाधिकारतया तत्तदवसरे जगत्सृष्ट्याद्यर्थं भगवते विज्ञापनवाक्यं विष्वक्सेनो व्याहरति; तदा स्वतः सर्वज्ञो भगवान् तन्निवेदितकारीव क्रीडति; तावन्मात्रेण विष्वक्सेनस्य जगद्व्यापारव्यपदेशरूपस्तुतिः; **न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्** इत्येतदपि सेनानिर्वहणाद्यर्थाधिकारप्रदानपरम्; *स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिन्यायेन परिमितविषयो वाऽत्र जगच्छब्दः; अतो हिरण्यगर्भादिवत् क्वाचित्कप्रभूतसृष्ट्यादिमात्रान्नास्मिन् ब्रह्मलक्षणप्रसङ्गः । यदपि **आत्मभोगेनाननुसंहितपरादिकालम्**इति, तदपि भगवतः कालविषयमज्ञानं नाभिप्रैति, आनन्दप्रकर्षप्रशंसायां तात्पर्यात् । यच्च **तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवेक्ष्यामि** इति मुमुक्षोरभिसंधिरुच्यते, तत्र पूर्वोक्तस्य शिरसा संग्रहणस्य गाढतमत्वं प्रवेशशब्देनाभिप्रेतम् ॥ यदपि **शेषभावाय स्वीकृतः** इति, तत्र यावदात्मभाविकैङ्कर्यकरणाय संकल्पित इत्यर्थः । एवमन्यदपि सर्वं सुसंगतम् ॥

द्वयवचनधनानां द्विःप्रयोगानपेक्षे मुषितनिखिलदोषे मुक्त्युपाये स्थितानाम् ।
अमृतमिव पयोधेरासमेतद्यतीन्द्राद्व्यवृणुत मितगद्यं वेङ्कटेशः सुमेधाः ॥

इति रहस्यरक्षायां मितगद्याधिकारः समाप्तः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीवेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु रहस्यरक्षायां
॥ गद्यत्रयभाष्यं समाप्तम् ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां
व्याख्यानविभागे
॥ प्रथमसम्पुटं समाप्तम् ॥

फारम् ५—१८, लिबर्टी प्रेस्, मद्रपुरी.

ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
Date ...
Bill No ...
MELKOTE